2011 145. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja
Balogh Margit: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek. Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme (1945–1948)
Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. A magyarországi „új szakaszt" megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján
Rab Virág – Tóth Imre: Kánya Kálmán és Európa gazdasági újjáépítése. A Közép-Európa gondolat Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat
Pihurik Judit: A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében
Erőss Zsolt: A martonizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban
Csapody Tamás: Tálas András népbírósági pere. (Tálas András-e Radnóti Miklós gyilkosa?)
Pritz Pál: Krausz Tamás könyvéről. Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció

Tisztelt Olvasó!

2009. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából a Századok új, internetes megjelenését lehetővé tevő felhasználó-barát program kidolgozására szeretnénk fordítani. A program készültségi fokáról időről-időre beszámolunk a Századok honlapján, melynek címét l. a lap alján.
A befolyt összeg: 127.056 Ft.
Köszönettel fogadjuk következő évi támogatását is.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:
19657985–1–41

***

A Századok internetes honlapjának címe:
www.szazadok.hu
A Századok adatbázisáé:
http://nfo.arcanum.hu/szazadok

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
145. ÉVFOLYAM (2011.) 1–6. SZÁM

TISZTELETTEL KÖSZÖNTJÜK BERLÁSZ JENŐ PROFESSZOR URAT 100. SZÜLETÉSNAPJA ALKALMÁBÓL

Buza János: A Thurzó-birtokoktól a „Magyar művelődéstörténetig" IV/797
Egyed Ákos: Üdvözlet Erdélyből IV/801
Monok István: A könyvtörténész Berlász Jenő IV/812
Szántay Antal: Adatok a 18. századi Habsburg Monarchia pénzügyeiről IV/804

TANULMÁNYOK

Balogh Margit: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek. Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme (1945–1948) I/39
Buza János: A Thurzó-birtokoktól a „Magyar művelődéstörténetig" IV/797
Egyed Ákos: Üdvözlet Erdélyből IV/801
Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. A magyarországi „új szakaszt" megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján I/75
Hermann Róbert: Lázadó csordák – oktrojált alkotmány. Egy legenda története V/1117
Kiss Gergely: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században II/269
Kruppa Tamás: Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602) IV/817
Monok István: A könyvtörténész Berlász Jenő IV/812
Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény) . . . II/293
Poór János: Egy abbahagyott vita. A magyar jakobinusokról V/1057
Pritz Pál: A bukás után. Barcza György hazai életének kezdete – és annak előtörténete . VI/1325
Soós László: Khuen-Héderváry Károly kormányalakítása és a politikai válság felszámolására tett kísérlete első lemondásáig III/603
Süli Attila: A Szeben-vidéki kormánybiztosság története 1849-ben III/561
Szántay Antal: Adatok a 18. századi Habsburg Monarchia pénzügyeiről IV/804
Tamási Zsolt: A római katolikus egyház az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban III/525
Vitári Zsolt: Európai összefogás a bolsevizmus ellen. A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai a világháború idején VI/1359
Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja I/3

200 ÉVE SZÜLETETT PERCZEL MÓR

Hermann Róbert: Perczel Mór levelei Csány László kormánybiztoshoz III/655
Urbán Aladár: Perczel Mór, a rendőrfőnök III/637

KÖZLEMÉNYEK

Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában V/1215
Barta Róbert: Egy világpolgár a nemzetközi politikában. Emery Reves és W. S. Churchill VI/1475
Bilkei Irén: Megyei köznemesi társadalom a Mohács utáni évtizedekben. Zala megye negyedszázada a Habsburg-uralom kezdetén (1526–1550) V/1147
Bónis Péter: Irnerius és a bolognai jogiskola gyökerei II/349
Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája II/377

Fenyő István: Reform és nemzeti önállóság. Csengery Antal és T. B. Macaulay angliai történelmének fordítása III/711
J. Nagy László: Az algériai háború és a IV. köztársaság bukása. De Gaulle visszatérése a hatalomba VI/1499
Molnár András: Deák Ferenc követté választásának ára. Kortesköltségek Zala megyében 1843-ban III/689
Pihurik Judit: A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében I/143
Rab Virág – Tóth Imre: Kánya Kálmán és Európa gazdasági újjáépítése. A Közép-Európa gondolat Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat. I/117
Simon Attila: Adalékok Pozsony történetéhez. Pozsony kérdése az 1938-as magyar–csehszlovák határvita során VI/1455
Szili Sándor: A Codex Gertrudianus datálása (A rózsa mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben: II.) II/419
Tefner Zoltán: Ugron István és a német külpolitika 1918 áprilisában–májusában. VI/1417
Tóth Ferenc: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739) V/1183
Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajzsa" vagy „észarisztokrácia"? A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai III/723

KÖZLEMÉNYEK BETHLEN GÁBORRÓL

Cziráki Zsuzsanna: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613) IV/847
Horn Ildikó: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában IV/997
Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615) IV/877
Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629) IV/915
Sudár Balázs: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. IV/975

MŰHELY

Baráth Magdolna: Szovjet „imázsépítés" Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után VI/1525
Csapody Tamás: Tálas András népbírósági pere. (Tálas András-e Radnóti Miklós gyilkosa?). I/197
Erőss Zsolt: A martonizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban I/161
Gecsényi Lajos: Zsákutcában? Az osztrák–orosz történettudományi együttműködés magyar tanulságai. VI/1543
Merényi-Metzger Gábor: Benyovszky Móric életének anyakönyvi forrásai. III/753

DOKUMENTUMOK

Csorba György: Berzenczey László kütahyai emlékirata V/1253

FIGYELŐ

Pritz Pál: Krausz Tamás könyvéről. Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció I/215

VITA

Csukovits Enikő: Geográfusok, peregrinusok, tengerészek. Válasz Szommer Gábor bírálatára. II/477
Szommer Gábor: Földrajz, megismerés és az információs rendszerek történeti vizsgálatában rejlő lehetőségek II/457

KISEBB CIKKEK

Guitman Barnabás: Adalékok Eck Bálint életéhez V/1245

TÖRTÉNETI IRODALOM

1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság
és a kelet-európai forradalmak (Ism.: † *L. Nagy Zsuzsa*) I/239
A Muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században.
Válogatott források (Ism.: *Végh Ferenc*) V/1316
A Sváb Tükör (Ism.: *Antal Tamás*) V/1271
Achim, Viorel: Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni
(Ism.: *W. Kovács András*) II/505
Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban.
Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek (Ism.: *Végh Ferenc*). V/1295
Bak, János M.: Studying Medieval Rulers and their Subjects.
Central Europe and Beyond (Ism.: *Veszprémy László*) IV/1029
Balla Tibor: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok,
vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok,
táborszernagyok (Ism.: *Hajdu Tibor*) III/785
Barbu, Violeta: Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Ţările Române
în secolul al XVII-lea (Ism.: *Nagy Levente*) V/1305
Barta János, ifj.: „Ha Zemplin vármegyét az útas visgálja…" (Gazdálkodás és társadalom
Zemplén megyében a 18. század végén) (Ism.: *Buza János*) IV/1048
Belényi Gyula: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása
Magyarországon 1945–1965 (Ism.: *Sz. Varga Lajos*) VI/1578
Berlász Jenő: Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság.
Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 5. (Ism.: *Szántay Antal*) I/237
Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források (Ism.: *Stefano Bottoni*) . VI/1572
Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis,
Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. (Ism.: *Radó Bálint*) IV/1036
Degré Alajos: Magyar alkotmány- és jogtörténet – Degré Alajos egyetemi tanár
1950–51. tanévben tartott előadásai nyomán. (Ism.: *Domaniczky Endre*) IV/1052
Diplomatie, Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis
Westphalicae (Ism.: *Forgó András*) V/1290
Documenta neglecta. Az 1848. évi erdélyi forradalom forrásait
publikáló román akadémiai kiadványból kihagyott iratok
1848. március 4.–1848. július 26. (Ism.: *Urbán Aladár*) III/777
Források Esze Tamás kuruc brigadéros életéhez és Tarpa Rákóczi-kori történetéhez.
Második kötet: 1707–1709. (Ism.: *Glück László*) IV/1045
Frédéric Barbier: A modern Európa születése – Gutenberg Európája
(Ism.: *Bartucz Mariann*) IV/1030
Frontiers, Regions and Identities in Europe. (Ism.: *Vajda Barnabás*) IV/1054
Gerald Stourzh: Spuren einer Intellektuellen Reise (Ism.: *Somogyi Éva*). III/783
Harsányi Iván: A félperifériáról a centrum felé. Spanyolország és Portugália
a „hosszú 19." és a még hosszabb 20. században (Ism.: *Ormos Mária*) VI/1558
Hegyi Klára: Török források Pécs 16. századi történetéhez (Ism.: *Sudár Balázs*). IV/1043
Hermann Róbert: A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi
dunántúli hadi események történetéhez (Ism.: *Solymosi József*) VI/1555
Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-,
Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit (Ism.: *Oross András*) . . V/1298
Hibaigazító I/264
Horváth Pál: Adalékok a magyar jogi kultúra fejlődéstörténetéhez (Ism.: *Péteri Zoltán*) . . III/794
I «fogli di udienza» del cardinale Eugenio Pacelli Segretario di Stato I (1930)
(Ism.: *Tóth Krisztina*) V/1320
Inventory of the *Lettere e scritture Turchesche* in the Venetian State Archives.
(Ism.: *Dávid Géza*) IV/1040

Ján Spišiak: Spomienky z Budapešti 1939–1944 (Ism.: *Janek István*) VI/1569
Ješajahu Andrej Jelínek: Dávidova hviezda pod Tatrami (Ism.: *Janek István*) VI/1565
Jürgen Osterhammel: Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts (Ism.: *Deák Ágnes*) VI/1551
Kerekes Dóra: Diplomaták és kémek Konstantinápolyban (Ism.: *Hámori Nagy Zsuzsanna*) . V/1304
Kiss Szemán Róbert: Szláv pokol Pesten. Ján Kollár munkássága 1819 és 1849 között (Ism.: *Demmel József*) VI/1553
Koller, Markus: Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683) (Ism.: *Papp Sándor*) V/1311
Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete (Ism.: *Horváth Adrien*) IV/1033
Maurice Vaïsse: La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958 (Ism.: *J. Nagy László*) VI/1582
Mevius, Martin: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953 (Ism.: *Petrás Éva*) I/260
Millet, Hélène: Le concile de Pise. Qui travaillait a l'union de l'Église d'Occident en 1409? (Ism.: *Kiss Gergely*). V/1273
Millet, Hélène: L'Église du grand schisme 1378–1417 (Ism.: *Kiss Gergely*) II/510
Molnár Antal: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán (Ism.: *Varga Szabolcs*) . . . V/1287
Müller, Mario: Besiegelte Freundschaft. Die brandenburgischen Erbeinungen und Erbverbrüderungen im späten Mittelalter (Ism.: *Wittmann Katalin*) II/508
Nagyváthy János emlékkönyv. (Ism.: *Kurucz György*). IV/1046
Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században (Ism.: *Harsányi Iván*) I/254
Pál Judit: Unió vagy „unificáltatás"? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872) (Ism.: *Cieger András*) VI/1557
Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században (Ism.: *Bagi Zoltán*) V/1283
Petrovics István: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből (Ism.: *Kopeczny Zsuzsanna*) II/500
Pihurik Judit: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943 (Ism.: *Hornyák Árpád*) VI/1563
Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Közzéteszi C. Tóth Norbert. (Ism.: *Lakatos Bálint*) II/516
Rainer M. János: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989 (Ism.: *Gyarmati György*) I/247
Rupert Klieber: Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie, 1848–1918 (Ism.: *Bolf Barbara*) III/779
Semsey Viktória: Spanyolország és Latin-Amerika 19–20. századi rövid története (Ism.: *Horváth Emőke*) III/789
Seres István: A Károlyi-huszárezred hadkiegészítése a Tiszántúlon Szegedinác Péró felkelése idején (Ism.: *Vatai Gábor*) IV/1050
Somogyi Győző: A szabadságharc katonái, Mária Terézia magyar katonái, Magyar hadizászlók (Ism.: *Kemény Krisztián*) V/1318
Sz. Jónás Ilona: Sokszínű középkor. Természet–társadalom–kultúra a középkori Európában (Ism.: *Vadas András*) II/497
Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai (Ism.: *Illik Péter*) . . V/1301
The Holy Roman Empire 1495–1806 (Ism.: *Vajnági Márta*) V/1279
Vámos Péter: Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956 (Ism.: *Jordán Gyula*) III/790
Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében (Ism.: *Pihurik Judit*). I/241

KRÓNIKA

† Lackó Miklós 1921–2010 *(Hajdu Tibor)* I/265
† L. Nagy Zsuzsa (1930–2010) (*Gyáni Gábor*) II/521

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
145. ÉVFOLYAM 2011. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, † NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja 3
Balogh Margit: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek. Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme (1945–1948) 39
Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. A magyarországi „új szakaszt" megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján. 75

KÖZLEMÉNYEK

Rab Virág – Tóth Imre: Kánya Kálmán és Európa gazdasági újjáépítése. A Közép-Európa gondolat Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat 117
Pihurik Judit: A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében 143

MŰHELY

Erőss Zsolt: A martonizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban 161
Csapody Tamás: Tálas András népbírósági pere. (Tálas András-e Radnóti Miklós gyilkosa?) 197

FIGYELŐ

Pritz Pál: Krausz Tamás könyvéről. Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. 215

TÖRTÉNETI IRODALOM

Berlász Jenő: Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság.
Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 5. (Ism.: *Szántay Antal*) 237
1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság
és a kelet-európai forradalmak (Ism.: † *L. Nagy Zsuzsa*) 239
Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956).
Az oroszországi levéltári források tükrében (Ism.: *Pihurik Judit*) 241
Rainer M. János: Jelentések hálójában. Antall József
és az állambiztonság emberei, 1957–1989 (Ism.: *Gyarmati György*) 247
Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században
(Ism.: *Harsányi Iván*) 254
Martin Mevius: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party
and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953 (Ism.: *Petrás Éva*) 260
Hibaigazító 264

KRÓNIKA

† Lackó Miklós 1921–2010 *(Hajdu Tibor)* 265

Folyóiratunk e számának megjelenését
az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti
Levéltára támogatta

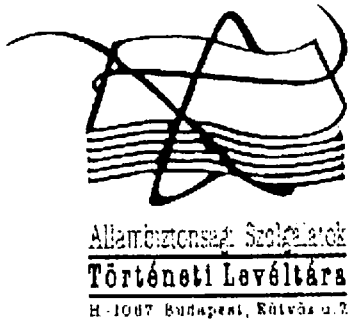

Folyóiratunk megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

Vonyó József

GÖMBÖS KORMÁNYPÁRTJÁNAK IDEOLÓGIÁJA ÉS PROGRAMJA

Gömbös Gyula ellentmondásos helyzetben kezdhette meg miniszterelnöki tényked̄ését 1932. október elsején. A kormány feje a képviselőházban 63%-os többséggel rendelkező Egységes Pártra támaszkodott. Ennek a pártnak azonban nem ő volta a vezére, hanem Bethlen István. Képviselői őt, a „Gazdát" követték, nem az újonnan kinevezett kormányfőt. A két politikus nézetei, a korabeli magyar problémákra adott válaszai pedig — számos érintkezési pont ellenére — alapvető eltéréseket mutattak.[1] Gömbös, — általános társadalom-felfogásának megfelelően, — politikai céljai megvalósítása leghatékonyabb eszközét a társadalom — saját szóhasználata szerint: a nemzet — egészét megszervező, annak egy hatalmi centrumból történő irányítását biztosító pártban látta. Munkatársaival ezért látott hozzá már 1932 koratelén a választói klubpártként működő Egységes Párt szervezett tömegpárttá történő átalakításához Nemzeti Egység Pártja néven.

A NEP programja: a Nemzeti Munkaterv

Gömbös hatalomra jutásának körülményei következtében, nevezetesen abból fakadóan, hogy nem volt önálló pártja, pártprogramja sem volt, amikor a miniszterelnöki széket elfoglalta. 1932 áprilisától — a kormányzásra készülve — munkatársaival, baráti körével kormányprogramot készített,[2] melynek meghirdetését a NEP alakuló ülését megelőző napra, 1932. október 26-ra időzítették. A régi-új párt gyűlése arról is döntött, hogy a Nemzeti Munkatervet saját programjának tekinti. Így lett a kormányprogram egyúttal a kormányzó párt programja is. A NEP vezetése a továbbiakban nem alkotott, illetve nem hirdetett újabb programot. Az 1935. évi választások során is a Nemzeti Munkatervben foglaltak megvalósítását ígérte.

A NEP karakterét szervezőinek, vezetőinek — részben e programban manifesztálódó — politikai nézetei, ideológiája határozta meg. Felvetődik azonban a kérdés: a vázolt, kedvezőtlen politikai feltételek között született Nemzeti Munkaterv hűen tükrözi-e Gömbös és követői politikai céljait? Rekonstruálhatók-e a konkrét tervek egy olyan dokumentum alapján, melyet a kortársak egy

[1] Erre vonatkozóan lásd: *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991. 120–236., illetve *Vonyó József*: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Osiris, Budapest, 2009. 243–274.

[2] Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. *Antal István* sajtófőnök emlékiratai. Szerk.: Gergely Jenő. Palatinus, Budapest, 2004. 65–92, 102–111.

része, s véleményüket átvéve az 1945 utáni történeti irodalom is „álmoskönyvnek" minősített? Olyan dokumentum alapján, melynek — szerintük — legfontosabb jellemzője „a mérhetetlen nacionalizmus, a felfokozott szociális demagógia (...) és ködös általánosság", továbbá az, hogy — megvalósíthatatlan módon — „minden társadalmi osztály, réteg vágyainak kielégítését, sérelmeinek orvoslását ígérte".[3] Az eddigi elemzések többnyire a program egyetlen elemét tekintik olyannak, mint amely félreérthetetlenül kifejezi Gömbös szándékait. Az *„öncélú nemzeti állam"* gondolatát direkt módon, vagy árnyaltabb elemzéssel „a központi hatalom abszolút uralmának"[4], a „tekintélyelvű, autoritatív, vagyis fasiszta berendezkedés"[5], a „totális rendszer"[6], sőt a „nyílt fasiszta diktatúra"[7], megteremtésre irányuló törekvés kifejezéseként értelmezik.

A kormány- és pártprogram pontjai kétségtelenül általánosak, „ködösítők", és látszólag egymásnak ellentmondó ígéreteket tartalmaznak. Az utóbbi évtizedekben azonban a történeti kutatás olyan új dokumentumokat, adatokat és összefüggéseket tárt fel a Gömbös-csoport tíz évvel korábbi és az 1930-as évek elején vallott politikai nézeteiről, illetve a kormányzati pozíciók birtokában gyakorolt politikájáról, melyek más megvilágításba helyezik a Nemzeti Munkaterv számos részletét.

A programot meghirdető pártvezér/miniszterelnök az 1920-as években az irányzat vezéralakjaként volt részese a fajvédő program formálásának, nemcsak a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt céljait manifesztáló dokumentum, hanem általában a Gömbös vezette szélsőjobboldali csoportosulásban megfogalmazott nézetek esetében is. Miniszterelnöki környezetének jelentős része már akkor is vele tartott. Azok, akik később csatlakoztak hozzá, ezt jórészt radikális, „rendszerváltó" törekvései miatt tették.

Az 1920-as években a fajvédők programjában a nemzeti lét feltételeként, egyben legfontosabb céljaként a békeszerződés revízióját fogalmazták meg, amely — vélték — egyedül ad értelmet a nemzet életének. Ezért is maradt számukra különösen fontos és megvédendő érték — korábban is vallott nézeteikkel összhangban — a függetlenség, az ország szuverenitása.[8] S részben ennek volt következménye szabad királyválasztó álláspontjuk, a legitimizmus elvetése. A revízió megvalósításával együtt céljuknak tekintették Magyarország kelet-európai vezető szerepének visszaállítását, illetve megteremtését,[9] a felkészülést a

---

[3] *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 47, 64.; Magyarország története 8. 1918–1919, 1919–1945. Főszerk.: Ránki György. Szerk: Siklós András, Tilkovszky Loránt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 677.; *Balogh S. - Gergely J. - Izsák l. - Jakab S. - Pritz P. - Romsics I.*: Magyarország a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 176.; *Borsányi György*: Válságévek krónikája 1929–1932. Kossuth, Budapest, 1986. 179.

[4] *L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története 1918–1945. Debrecen, 1995[2]. 137.

[5] Magyarország a XX. században. I. m. 176.

[6] Magyarország története 8. I. m. 677.

[7] *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete... i. m. 48.

[8] *Révay József*: Gömbös Gyula élete és politikája. Franklin-Társulat, Budapest, 1934. 205–207.; *Gömbös Gyula* a Keresztény Kisgazda-, Földmíves- és Polgári Párt ügyvezető alelnökének beszéde Szegeden, 1922. március hó 27-én a Tisza-szálló nagytermében tartott népgyűlésen. (Politikai beszédek 4. füzet) Bp. 1922. 1–2.; *Pritz Pál*: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936). Századok, 1990. 5–6. sz. 617–669.

[9] Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója, II. köt. (1922. júl. 24.) 294.; XXIII. köt. (1924. ápr. 16.) 412. (A továbbiakban: NN 1922)

nemzet, a magyar faj „nagyszerű világtörténelmi küldetésére".[10] A fenti — alapvetően külpolitikai meghatározottságú és jellegű — nemzeti célok és a külső körülmények jelölték ki belpolitikai programjuk kiindulópontját: „erőt gyűjteni", melyet majd „alkalmas időben alkalmazni" lehet.[11] Ennek a politikának volt vezérgondolata a *fajvédelem*, mely minden részkérdésben meghatározta álláspontjukat, lett légyen szó gazdaságról, szociális kérdésekről, oktatásról, kultúráról, sportról, jogrendről vagy kormányzati szisztémáról.

Gazdaságpolitikai elképzeléseinek középpontjába Gömbös „a magyar faj gazdasági érdekeinek intézményes védelmét" helyezte,[12] alaptételévé pedig a *„keresztény agrárgondolat"*-ot tette. Rögtön hozzáfűzte: „mi a keresztény gondolatban nem vallásfelekezeti," hanem „fajvédelmi gondolatot látunk".[13] Ebből a megfontolásból tekintette magát a keresztény kurzus idején kialakult gazdasági rendszer „esküdt ellenségé"-nek, mert az nem biztosította a magyar faj gazdasági érdekeit, meghagyta a zsidóság pozícióit, s ezáltal a keresztény társadalom függő helyzetben maradt „az internacionális tőkétől".[14]

Ebből kiindulva Gömbös két nagy feladatot jelölt ki. *Először*: „Magyarország gazdasági életének agrárszellemben való újjászervezését", melyet „a nemzetfenntartó magyarság érdekei" szerint kell végrehajtani.[15] Ezért biztosítani kell a *mezőgazdaság dominanciáját* a gazdaság egészében. Mégpedig úgy, hogy *az iparban, a kereskedelemben és a pénzügyi szférában is az agrárérdekeknek kell elsőbbséget biztosítani*. Ennek azonban előfeltétele, hogy „az a magyar föld, amely elvétetett a magyartól, a magyarnak visszaadassék".[16] E gyakorlat kialakításához „bizonyos gazdasági diktatúrát" is szükségesnek tartott, oly formában, hogy — megszüntetve a miniszterek egyenjogúságát — „a magyar gazdasági életet a földművelésügyi miniszter diktálná".[17] Az általa megjelölt *másik feladat*: „keresztény gazdasági egyedek" teremtése „a földbirtokreform fokozatos és erélyes végrehajtása által".[18] Hangsúlyozta, hogy „a kisgazda osztályból új történelmi osztályt kell nevelni", melyre a fajvédő politika építhet.[19] Ezért „fajvédelmi szempontból, a nemzeti állam szempontjából" a földreform „minden körülmények között való teljes végrehajtását" szorgalmazta, akkor is, ha az gazdasági szempontból hátrányos lenne.[20] Mindez központi eleme volt annak a politikának, mely általában a kis- és középegzisztenciák védelmét kívánta biztosítani a nagybirtokkal és főleg a nagytőkével szemben.

---

[10] Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Kossuth, Budapest, 1991. 104.

[11] NN 1922, II. köt. (1922. júl. 24.) 294.; *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 35.

[12] Magyarországi pártprogramok... i. m. 106.

[13] *Gömbös* beszéde 1922... i. m. 4–5.

[14] NN 1922. XXIII. köt. (1924. ápr. 16.) 411–416.

[15] Magyarországi pártprogramok... i. m. 105.

[16] NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 48.; XXIV. köt. (1924. máj. 31.) 245–246. Gömbös már 1921 elején így nyilatkozott: „Mondjuk ki: *a föld a honszerző magyaré legyen!* 1921-ben adjuk vissza törvényes úton azt, amit főként a zsidó bérlők elvettek tőle és mondjuk ki, hogy a föld öt százalékánál több idegeneké nem lehet." (Szózat 1921. január 9.)

[17] NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 46. XXIII. köt. (1924. ápr. 16.) 412.

[18] Szózat, 1921. január 9.

[19] NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 296–298. VII. köt. (1922. dec. 16.) 36–38. XVII: köt. (1923. dec. 7.) 366–367.

[20] *Gömbös* beszéde 1922... i. m. 5. Magyarországi pártprogramok... i. m. 106.

Hasonló megfontolások vezérelték szociálpolitikai elképzeléseiket. Az általánosság szintjén mozgó, jelszószerű ígéretekkel, illetve követelésekkel („ne legyen éhező magyar ebben az országban", a rászorultaknak állami segítség, a nem rászorultaknak munka biztosítása; fokozottabb higiénikus berendezkedés kialakítása; anya- és csecsemővédelem; küzdelem az egykerendszer ellen, a közegészségügy államosítása stb.) a magyar faj erősítését kívánta szolgálni.[21]

Gömbös ezt az agrár- és szociálpolitikát abban az esetben tartotta célravezetőnek, ha az „új önálló exisztenciák" *faji szempontból intenzív életet élnek*. Ha a nép, (melyben „őserő és tehetség van") műveltebb lesz, iparhoz is értő tökéletesebb állampolgár, a nemzeti célú fajvédelmi politika szilárd bázisát képező erőtényezővé válhat.[22] A Fajvédő Párt programjában ezért elsőrendű céljuknak tekintették, hogy a magyar nép egésze ismerje meg „a maga ősi gyökerű faji, erkölcsi, szellemi és testi erőit, fejlessze ki azokat a maguk teljességében".[23] A fentiek szellemében megreformált iskolarendszer alapfeladatát — az ismeretközlés rovására — a jellemnevelés erősítésében, s „a fajtestvéri együttérzésnek és kötelességnek az ifjú lélekbe való minél teljesebb beplántálásá"-ban határozták meg. Hasonló megfontolásokból követeltek „céltudatos fajvédő irodalom- és művészetpolitikát".[24] Gömbös ugyancsak a nemzeti szellemű nevelés, illetve az erős, egészséges testű „tökéletes embertípus" kinevelésének eszközeként támogatta a *sport* ügyét. Különösen hangsúlyozta az iskolai és a falusi tömegsport felkarolásának szükségességét.[25]

Mindez a fajvédő politikának csak egyik elemét képezte. A fajvédelem másik összetevője volt, a magyar fajt — felfogásuk szerint — egyedül veszélyeztető, végveszélybe sodró zsidóság korlátozása, pozícióinak gyengítése. Ez utóbbi maga után vonta volna az „idegen faj' gazdasági pozícióinak megnyirbálását, kulturális lehetőségeinek, sőt politikai jogainak (szavazati jogának) adminisztratív korlátozását a numerus clausus jegyében. Mindezek tekintetében korlátozták volna azokat, akiknek elődei már a kiegyezés előtt megtelepedtek Magyarországon, és szervesen beépültek az ország gazdasági és kulturális életébe. A háború alatt és előtt bevándorolt „galíciánereket" viszont könyörtelenül ki akarták telepíteni az országból. Gömbös az 1920-as évek első felében mindezek kíméletlen következetességgel történő megvalósítását követelte és ígérte.[26]

A Gömbös (és társai) által az 1920-as években vallott és képviselt fajvédelem tehát — a közismert beállításokkal szemben — nem volt azonos az antiszemitizmussal. Pontosabban szólva: nem egypólusú. Nem egyszerűsíthető le a zsidóellenességre, a zsidóság üldözésére, lehetőségeinek adminisztratív korlátozására az élet minden területén (gazdaság, társadalom, politika, kultúra, sport stb.). Ez a fajvédők gondolatrendszerének csupán egyik, kirekesztő jellegű (mond-

---

[21] NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 41. XVI. köt. (1923. szept. 12.) 585–586. Magyarországi pártprogramok... i. m. 108. *Révay J.*: Gömbös Gyula... i. m. 209.

[22] *Gömbös* beszéde 1922... i. m. 7.

[23] Magyarországi pártprogramok... i. m. 104.

[24] Magyarországi pártprogramok... i. m. 107.

[25] NN 1922. XXI. köt. (1924. febr. 29.) 138–141.

[26] A részleteket lásd: *Vonyó József*: A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk.: Nagy Mariann. University Press, Pécs 1997. 412–420.; *Vonyó József*: Gömbös Gyula és a zsidókérdés. In Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok. Szerk.: Paksy Zoltán, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005. 18–43.

hatjuk: *negatív aspektusú*) eleme volt. Gömbös mindig ez elé helyezett egy másik (*pozitív aspektustusú*) elemet: a magyar faj minden tekintetben történő erősítését, pozícióinak, lehetőségeinek biztosítását. Az utóbbi célok forrásait és kereteit azonban jelentős részben csak az általa támadott zsidóság rovására látta biztosíthatónak. A *két elem* ezért elválaszthatatlanná vált egymástól, *együtt alkotta a fajvédő politika lényegét*. Így a *pozitív* elem egyoldalú hangoztatása is magában foglalja a *negatív* (kirekesztő, korlátozó) elemet. Ezzel is összefügg, hogy a zsidóság elleni harc viszonylag mérsékelt módszereit szándékozta alkalmazni. Ezek jellemző vonása az esetenként adminisztratív eszközöket igénybe vevő állami korlátozás. A zsidóság egyes csoportjainak az országból történő kiutasításáig ment el, és nincs nyoma annak, hogy valaha is gondolt volna a faj megsemmisítésére, mint ahogy azt Magyarországon például Keltz Sándor már az 1920-as évek elején hirdette.[27]

Fontos azonban utalnunk arra, hogy Gömbös az általa felvetett problémák megoldását nem a társadalom önfejlődésétől, a különböző társadalmi (az ő hangsúlyaira utalva: faji) csoportok gazdasági, politikai, kulturális stb. versengésétől várta. A fajvédelem mindkét nagy feladatának megvalósításában különösen nagy szerepet szánt a csak faji (nemzeti) érdekeket mérlegelő, erősen centralizált hatalomnak. Ezért vetette el mind gazdasági, mind politikai, mind kulturális tekintetben a liberalizmust. Ezért hangsúlyozta egyrészt a faji alapon szervezett magyar társadalomra épülő, de egyben annak szervezettségét generáló és biztosító, „egységes nemzeti szellem" által áthatott állam irányító, szabályozó szerepét, s vetette el másrészt a társadalom — a nemzetre, fajra nézve veszélyes és káros — „szabálytalan" önszerveződését. Ennek jegyében tartotta elkerülhetetlennek válságos helyzetben a diktatúrát. Ám — sajátos gondolkodását tükröző szófordulattal — nem a „szuronyok hegyén táncoló", hanem a „lelkek harmóniáján" alapuló diktatúra üdvös voltát hirdette. Ennek érdekében viszont az erőszak alkalmazását is elfogadhatónak tartotta.[28]

Ha ezekkel a törekvésekkel összevetve, a korabeli magyarországi viszonyok tükrében vizsgáljuk a Nemzeti Munkatervet, a programkészítők határozott szándékai és céljai olvashatók ki a szövegből mindenekelőtt a *gazdaságpolitika* terén.

A program domináns eleme *a mezőgazdaság érdekeinek preferálása*. Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a gazdasági ágazatok közül a vele összefüggő kérdéseket tárgyalja első helyen, hanem mindenekelőtt abban, hogy a terv a többi ágazat fejlesztését alárendeli a mezőgazdaságnak. Hangsúlyozza, hogy az *ipar* fejlesztése — „az egyetemes nemzeti termelés szerves részének"

---

[27] *Keltz Sándor*: Konzervatív világrend. Budapest, 1923. I. köt. 284. Idézi: *Méhelÿ Lajos*: A magyar tragédia élettudományi okai. VI. közlemény. Különlenyomat „A Cél" 1924. januári számából. Budapest, 1924. (6) 7.

[28] „Azt a diktatúrát tehát, amely a lelkek fölött uralkodik és akkor azt nyomatékkal látja el, ha kell: szuronnyal is, válságos időkben helyeslem" — hangoztatta egyik nemzetgyűlési beszédében. (NN 1922. XVII. köt. [1923. nov. 30.] 191.) Lásd még: NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 294.; VII. köt. (1922. dec. 16.) 40.; NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 40. XXI. köt. (1924. márc. 21.) 487–488. *Sipos József*: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége. Századok 1984. 4. sz. 663–669. Az állammal kapcsolatos nézeteket részletesebben lásd: *Vonyó J.*: A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve... i. m., *Vonyó J.*: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa... i. m.

tartva az ágazatot — „nem mehet más termelési ág rovására".[29] A korabeli magyarországi gazdasági viszonyok és a Gömbös-csoport gazdaságpolitikai felfogásának ismeretében ez a „más termelési ág" csak a mezőgazdaság lehetett. Ezt támasztja alá, hogy iparfejlesztési politikájával a „hazai nyersanyagokat feldolgozó és mezőgazdasági termékeinket kikészítő" iparágakat kívánta támogatni. (56. pont) Kiemelt figyelmet fordított a program a „falusi nép saját szükségleteit kielégítő és fölös munkaerejét hasznosító" háziipar fejlesztésére. (58. pont) Ezzel a parasztság védekező képességét kívánták erősíteni a nagyiparral és nagykereskedelemmel szemben. Az iparcikkek „igazságos áralakulásá"-nak biztosítása a mezőgazdaságot, illetve az agrártársadalmat sújtó agrárolló felszámolását, vagy legalábbis csökkentését célozta. (59. pont) A termelők — különösen a mezőgazdasági termelők — régi követeléseinek teljesítését ígérte a Nemzeti Munkaterv a „feleslegesen túlzott" közvetítő*kereskedelem* visszaszorításával, valamint a vasúti tarifák termelési érdekek szerinti szabályozásával. (62. és 68. pont) Hasonlóak voltak a hangsúlyok a pénzügyi politika terén. „A hitelt eszköznek tekintjük a nemzeti termelés szolgálatában" — fogalmazta meg a Munkaterv az alaptételt, s ennek szellemében ígérte, hogy a kormány a hitelszervezetet is a „nemzeti érdekek szempontjából" kíséri figyelemmel. (74. és 78. pont) Ismerve, hogy Gömbös és hívei a két fontos termelési ág közül minden vonatkozásban a mezőgazdaságot részesítették előnyben, nem lehet kétségünk afelől: nemzeti termelésen elsősorban agrártermelést értettek. Erre utal az is, hogy a program külön pontban foglalkozott a mezőgazdasági termelési hitellel, melynek a mezőgazdasági termelés sajátosságaihoz kell igazodnia. (81. pont)

A fentiek jelentették a gazdaságpolitika meghatározó irányát. Az indokot pedig — a húszas évek érveléséhez hasonlóan — a nemzet sajátos, agrár jellegű adottságaiban jelölték meg. Ennek megfelelően kiemelt figyelemben részesült az agrárszféra más tekintetben is. Az igazságügy területén a gazdasági, hitelpolitikai és büntetőjogi törvényeket úgy akarták megreformálni, hogy azokban „a nemzet sajátos lelki alkata és gazdasági tulajdonságai teljes mértékben figyelembe vétessenek". (31. pont) Ezt erősítette meg a hatályos jogvédelem ígérete „a nemzet érdekeihez alkalmazkodó termelőmunka" számára. (32. pont) A fenti tendenciákat figyelembe véve ezek a nemzeti tulajdonságok és érdekek csakis a mezőgazdaság és a belőle élő társadalmi rétegek érdekei lehettek. A Munkaterv a szakoktatás területén is a mezőgazdaság szempontjait kívánta „nyomatékkal (...) érvényesíteni". (90. pont)

Az agrárszféra érdekeinek előtérbe helyezése több volt jelszónál. A Gömbös-kormány szándékának komolyságát számos momentum jelzi. Az 1933 augusztusában kiadott, a kormánypárt szervezését szolgáló propagandafüzet „A Nemzeti Egység kormányának eddig elért fontosabb eredményei"-ről[30] 43 pontja közül 16 direkt módon, további legalább 8 pedig áttételesen elsősorban a me-

[29] Nemzeti Munkaterv In: Magyarországi pártprogramok... i. m. 55. pont. A továbbiakban a szövegben hivatkozunk a Nemzeti Munkatervre, mint forráshelyre a megfelelő pont sorszámának megjelölésével.

[30] Lásd: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939). Szerk.: Vonyó József. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998. 108–113. (14. dokumentum)

zőgazdaságot segítő intézkedésekről adott számot. E mellett csak a kisipar és a kiskereskedelem érdekeit szolgáló változásokat sorolt fel. Nem találhatunk viszont benne utalást olyan rendelkezésről, mely az iparnak, a kereskedelemnek vagy a pénzügyi szférának biztosított volna közvetlen előnyöket. Hasonló képet mutatnak a kormány gyakorlati intézkedései is. Gömbös első külpolitikai lépéseinek gazdaságpolitikai tekintetben legfontosabb célja a mezőgazdaság súlyos értékesítési gondjainak enyhítése volt.[31] Hasonlóan sürgető feladatként kezelte a kormány a gazdaadósságok rendezését, s olyan apróbb intézkedéseket tett — a vasúti tarifakedvezmények biztosítását, a zsák, a rézgálic és a szérumok árának leszállítását, a borfogyasztási adó felére csökkentését, termelői bor vásárlását a hadsereg részére stb. —, melyek a mezőgazdasági termelők pozícióit erősítették.[32]

A Nemzeti Munkaterv gazdaság- és társadalompolitikai vonatkozású pontjainak másik fontos eleme „a kis- és középegzisztenciák szaporítása", gazdálkodási feltételeik javítása mind a mezőgazdaságban, mind az iparban. Ezt nemcsak a termelési politika általános céljaként említette a szöveg (39. pont), hanem több konkrét intézkedést is kilátásba helyezett. A mezőgazdaságban az „egészséges telepítési politika" révén új, életképes kis és középbirtokok létesítését ígérte, védelmükről pedig a hitbizományi rendszer rájuk történő kiterjesztésével, valamint a „szövetkezeti önsegítés" támogatásával gondoskodott volna. (51–54. pont) Hasonló célt szolgált a háziipar fejlesztése (58. pont), a „nagy-, közép- és kisipar munkájának helyes megosztása és megszervezése" (57. pont), valamint a közép- és kisipar hitelellátásának megkönnyítése (81. pont). Ugyanebben a szellemben hangoztatta: „A jogszabályok igazi rendeltetése", hogy „ne a gyengébbet a termelőmunkában való részvételtől elriasztó tilalomfák és útvesztők legyenek". (29. pont)

Ezek a feladatok kimondatlanul is annak a két gondolatnak — a mezőgazdaság dominanciájának biztosítása a gazdaság egészében, illetve új keresztény kis- és középegzisztenciák teremtése és a létezők megerősítése — a gyakorlati megvalósítását ígérték, melyek jegyében a fajvédők a húszas években megfogalmazták gazdaságpolitikai koncepciójukat.[33]

A fentiek magukban hordozták a harmadik tendenciát: egyrészt (gazdasági tekintetben) a *pénzügyi szféra*, az *ipar* és a *kereskedelem*, másrészt (társadalmi vonatkozásban) a *nagytőke* (és részben a *nagybirtok*) *korlátozásának szándékát*. Mindenekelőtt azáltal, hogy a mezőgazdaság, illetve a kis- és középegzisztenciák érdekeinek érvényesítése eleve csak a zömében zsidó érdekeltségű ágazatok és a magasabb tulajdonkategóriák rovására volt realizálható. Másrészt a Nemzeti Munkatervben az utóbbiak érdekeit szolgáló pontok megfogalmazása valóban általános, sőt „ködös". A konkrétabb pontok viszont — szinte kivétel nélkül — a korlátozásukra irányuló szándékot tükröznek. Általános ér-

---

[31] *Kónya S.:* Gömbös kísérlete... i. m. 84–87.; *Pritz P.:* Magyarország külpolitikája... i. m. *64–134., 150–167.)*

[32] *Kónya S.:* Gömbös kísérlete... i. m. 87–89.; *Szuhai Miklós:* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962. 282–294.; Gömbös pártja... i. m. 14. dokumentum 4–7. pont.

[33] *Vonyó J.:* A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve... i. m. 413–420.

vénnyel fogalmazódott ez meg a „kapitalista termelés (...) a nemzet egyetemére káros kinövéseit erős kézzel" lenyesegető igyekezetben. (34. pont) Az *ipar* mozgásterének szűkítését irányozta elő az az elv, mely szerint ez az ágazat az „egyetemes nemzeti termelés szerves része"-ként „nem mehet más termelési ág rovására". (55. pont) A vámpolitika terén a belső termelés védelmének ígérete az iparnak kedvezett ugyan, a hangsúlyt azonban — a „nemzet összességének érdekeit" hangoztatva — az árdrágítás megakadályozására helyezték. Ez pedig az ipar érdekeit szolgáló védővámok lebontását helyezte kilátásba. Az ipari árak csökkentését szolgálta az ármegállapító bizottság átszervezése, s általa nyomásgyakorlás „az ipari cikkek igazságos áralakulására". (41. és 59. pont) Elsősorban a *nagykereskedelmi* érdekeltségeket sértette a közvetítőkereskedelem leépítésének és a külkereskedelem „egységes vezetés alá" vonásának terve. (62. és 64–65. pont) A hitelpolitika alapelve — „A hitelt eszköznek tekintjük a nemzeti termelés szolgálatában" — és a „tisztán öncélú kiuzsorázó hitelpolitika lehetetlenné tételére" irányuló szándék éppúgy a *banktőke* korlátozását szolgálta, mint az olcsó és bőséges hitel ígérete, a hitelszervezet — összeolvasztások révén végrehajtandó — apasztása és fokozott ellenőrzése „az egyetemes nemzeti érdekek szempontjából". (74–75. és 77–78. pont) Az adó- és illetékrendszer változtatásának kilátásba helyezett trendje is azt sejteti, hogy a tőke, illetve a nagy vagyonok rovására kívántak kedvezőbb feltételeket teremteni a mezőgazdaság és a kisegzisztenciák számára. (25. pont) Ezek a kilátásba helyezett intézkedések együttesen arra utalnak, hogy a Gömbös-kormány — a konkrét lépéseken túl — korlátozni kívánta a piac, s egyúttal növelni az állam szerepét a gazdasági folyamatok alakításában.

A Nemzeti Munkaterv, termeléssel közvetlenül nem összefüggő *szociálpolitikai*, illetve egészségüggyel foglalkozó elemeiben az anya-, csecsemő- és gyermekvédelemre, valamint a Gömbösék által nemzeti jellegűnek tartott vidék helyzetének javítására tették a hangsúlyt — ugyancsak a fajvédő programmal egyező módon. (94–95. pont)

A *kultúrpolitikai* törekvések alaptételét rögzítő, Hóman Bálint által megfogalmazott pont az egyetlen a Nemzeti Munkatervben, mely — nyíltan hivatkozva a faji szempontra — szóhasználatában is megegyezik a húszas években kialakult előzményekkel: „Magyar faji sajátosságokban gyökerező, keresztény erkölcsön és világnézeten felépülő nemzeti kultúrát akarunk." (83. pont) Ennek szellemében — jóllehet a gazdasági érdekeknek megfelelően hangoztatta a szöveg „a korszerű fejlődésnek megfelelő műszaki ismeretek" terjesztésének fontosságát (84. pont) — a hangsúlyt mind az iskola, mind a nemzet egésze esetében az ismeretek bővítése helyett, a nevelésre tette. Sőt az iskolákban a túlterhelésre hivatkozva tervezte a tananyag csökkentését, és akarták előtérbe helyezte a nevelőmunkát. (89. pont) A szándék komolyságát igazolta a középiskolákról szóló 1934:XI. tc., majd az erre épülő rendeletek az osztályfőnöki órák bevezetéséről, a diákok értékelésének szabályozásáról stb. Ezek a jogszabályok olyan nevelőmunkára kötelezték az iskolákat és tanáraikat, melynek legfontosabb kritériumai a „valláserkölcsi meggyőződés", illetve a „nemzethűség"-re épülő „hazafias magatartás" voltak. Ennek szellemében az egyetemi felvételt is biztosító érettségi vizsgán a tanulók alkalmasságát elsősorban nem a tudás-

szint vizsgálatával kellett megállapítani, hanem azzal, hogy a jelölt „erkölcsi szemléletét" összevetik a „nemzeti világnézettel".[34] Ugyanígy emelte ki Hóman a nemzetnevelés fontosságát az iskola kapuin kívül is, s céljaként az „egységes magyar világnézet kialakítását" jelölte meg. Ennek zálogát pedig az ősi eredetű népi kultúra kiemelt fejlesztésében látta. (85. pont) A célt „a nemzeti fejlődés ügyét szolgáló tudományos, művészeti, irodalmi törekvések okszerű és egyenletes támogatásával", másrészt az „életképtelennek bizonyult és szervezeti hibában szenvedő" intézmények összevonásával vagy megszüntetésével akarta megvalósítani. Ennek rendelte alá a pénzügyi keretek felhasználását is. (87–88. pont) Mindez erősen összecseng a húszas években megfogalmazott kultúrpolitikai alapelvekkel: a faji értékek megismerésének és elsajátításának követelésével, azzal az elvárással, hogy a társadalom valamennyi egyede teljes egészében azonosuljon a magyar faj érdekeivel, „a vérközösséget vállalja a nemzettel".

A tervezett intézkedések tartalma és jellege — hasonlóan az egy évtizeddel korábbiakhoz — már önmagában is nyilvánvalóvá teszi, hogy azok a korabeli magyarországi gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok irányának mesterséges megváltoztatását célozták. Ezért megvalósulásukra nem kerülhetett sor spontán fejlődés eredményeként. A program is azt sugallja, hogy megfogalmazói a hatalom tervszerű munkájával, az állam társadalmi folyamatokat szabályozó szerepének növelésével akarták elérni céljaikat. Igaz, azt ígérték, hogy — szabad teret nyitva az egyéni kezdeményezésnek — az állami beavatkozás csak szűk korlátok között érvényesül majd a „nemzeti termelőmunkában" (40. pont) de aligha volt elvárható, hogy a gazdasági hatalom korabeli birtokosai a szakmai korporációk keretében, a szolidaritás jegyében — a kormány és a kormánypárt programja szellemében — önmagukat csonkítják meg más társadalmi csoportok javára.

Az az állam, melynek képe a Nemzeti Munkatervből kibontakozik, szintén a Gömbös-csoport 1920-as években kialakult felfogását idézi. Úgy látjuk: Gömbös, híveivel, a hatalom birtokában egy diktatórikus vezéri állam kiépítésére törekedett. Jóllehet az ország minden dolgozó rétegét képviselő parlament és a titkosság elvére épülő választójogi reform terve (4–5. pont) a társadalom akaratát érvényesítő többpártrendszerű parlamentáris demokráciát ígért, a többi pont és Gömbös később megfogalmazott konkrét tervei, valamint politikai lépései ezzel ellentétes törekvéseket bizonyítanak.

Ezek legfontosabb jellemzője a társadalom mozgásterének, kormányzati politikát befolyásoló szerepének szűkítése, az erős központi hatalom társadalom feletti uralmának egyidejű növelésével. A program kilátásba helyezte ugyan az egyéni szabadságjogok, az egyesületi és gyülekezési jog, valamint a sajtószabadság biztosítását, de egyúttal korlátozta is őket azzal, hogy érvényesítésüket feltételhez — a „nemzeti közösség érdekei"-nek szolgálatához — kötötte. (7–9. pont) Különös hangsúlyt kapott ez az egyesülési jog kapcsán: „minden egyesületnek és gyülekezésnek közvetlenül vagy közvetve a nemzeti erők meghatványozását kell szolgálnia." (8.

[34] *Nagy Péter Tibor:* A magyar oktatás második államosítása. Budapest, 1992. 29, 93–95.; *T. Kiss Tamás*: Oktatáspolitika a Horthy-rendszerben Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint miniszteri tevékenységének tükrében. In: Egy letűnt korszakról 1919–1945. Szerk.: Sánta Ilona. Budapest, 1987. 201.

pont) Ennek szellemében úgy ítélték meg, hogy a — hatalom által nem kontrollált — „társadalmi szervezkedés terén túltengés mutatkozik", ezért szükségesnek tartották „a hasonló célú társadalmi egyesületek összevonását". (10. pont) Maga Gömbös pedig — saját vezető szerepét hangoztatva — már 1932. október 8-án azzal fordult a Társadalmi Egyesületek Szövetségének tagjaihoz: *„ne kritizáljatok, hanem engedelmeskedjetek!"*[35]

Hasonló célú, de más jellegű kísérlet volt az érdekképviseleti rendszer bevezetésének meghiúsult terve, mely — megvalósítása esetén — a társadalomnak a gazdaság egyes ágazataiban érdekelt csoportjait vonta volna egy csúcsszerv révén közvetlenül a kormány irányítása alá. (42–43. pont)[36]

A kormány hatalmát akarták növelni a közigazgatás felett is az önkormányzatok jogkörének erőteljes megnyirbálásával. Ennek érdekében tervezték a vármegyék felett „nagyobb területi hatóságú közigazgatási egységek" létesítését, és „a polgári közigazgatás egységes irányítását" egy központilag szervezett „legmagasabb képesítésű tisztviselőkből alkotandó szerv útján." (12. és 14. pont) Mindezt szolgálhatta a „vezetésre való alkalmasság" szempontjait érvényesítő „szakszerű szelekció" és a „felelősség elvének" fokozott érvényesítése a közigazgatásban. (15. és 17. pont)

A Nemzeti Munkaterv megfogalmazói szerint e tervek megvalósításának célja: „a magyar nemzet megerősítése, felvirágoztatása, a nemzet minden tagja részére elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólét biztosítása." Ezt azonban csak „erőteljes alkotmányos központi akarat által irányított független nemzeti állam" révén látták megvalósíthatónak. (1. pont) Ennek szellemében az ország közjogi és államigazgatási berendezésének legfőbb célját abban határozták meg, hogy az *„a nemzeti erők maximumát bocsáthassa* a nemzeti célok megvalósítása végett a *nemzet vezetőinek rendelkezésére"*. (6. pont. Kiemelés – V. J.)

Az 1932-ben megfogalmazott tervek alapján azt mondhatjuk: Gömbös és hívei nem adták fel az 1920-as évek közepére kialakult nézeteiket, programjukat: a *fajvédelmet*. A változás nem ennek tartalmában, hanem a megvalósítás módjában, ütemében és nyilvánosságának mértékében ragadható meg. Mindenekelőtt abban, hogy — a kényszerítő körülmények miatt — nem beszéltek a fajvédelemről. A *faj* szó helyére (kivételes esetektől eltekintve — NM 83.) most egyoldalúan a *nemzet* került. Ezzel együtt elnémult az antiszemita hang, ami kifejezte: elhagyták a fajvédelem *„negatív"* aspektusának, a zsidóság minden téren történő korlátozásának nyílt hangoztatását, s ilyen tartalmú gyakorlati lépéseket sem tettek. Megmaradt azonban az általuk megfogalmazott feladat *„pozitív"* oldala: a magyarság gyarapítása. A Nemzeti Munkatervnek a magyar faj gazdasági megerősödésére, ősi kulturális értékeinek megőrzésére, iskoláztatására, szociális védelmére, a nemzet egységének és a szerteágazó munkát szervező erős állam megteremtésére vonatkozó pontjaiban szinte kivétel nélkül megtalálhatjuk a fajvédő program megfelelő tartalmi elemeit. Esetenként még a megfogalmazások is kísértetiesen hasonlóak. Gömbös és környezete tehát —

[35] A nemzeti öncélúságért. Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde. Stádium Rt. Budapest 1932. 33.

[36] *Kónya S.:* Gömbös kísérlete... i. m. 137–141.; *Sipos Péter:* A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997. 185–187.

ha az 1920-as évekhez képest egyoldalúan is — a fajvédő nézetek jegyében fogalmazta meg az új kormány, s egyben az átalakított kormánypárt, a NEP programját.

A pártszervezés szempontjából ennek különösen fontos eleme volt a társadalom önszerveződési lehetőségeit, akaratérvényesítését korlátozó erős központi hatalom megteremtésére irányuló törekvés.

Az ideológia: „nemzeti öncélúság" – „szolidáris nacionalizmus" – „Nemzeti Egység"

A program sokat, de közel sem mindent árult el meghirdetői politikai gondolkodásáról. A NEP ideológiájának rekonstruálása több ok miatt nem egyszerű feladat. Mindenekelőtt kétséges, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a párt ideológiájáról. Vezére, Gömbös — aki egyébként sem volt elméleti ember, s inkább szeretett szónokolni, mint gondolatait papírra vetni — nem írt „*Mein Kampf*"-ot, államról és társadalomról vallott nézeteit még tézisszerűen sem fejtette ki, mint Mussolini.[37] Eddigi ismereteink szerint olyan munka sem született, melyben a NEP vezetése rendszerezett formában közreadta volna ideológiai nézeteit.[38] Nem volt a pártnak ideológusa, vezetésében nem volt olyan személyiség, aki — legalább azon a színvonalon, mint a fajvédő csoport, majd az általuk alakított Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt esetében Zsilinszky Endre — képes lett volna többé-kevésbé koherens ideológiát formálni. Csupán Béldi Béla, az Országos Pártközpont propagandairodájának vezetője tett kísérletet 1935-ben arra, hogy az állam és társadalom viszonyáról, illetve a társadalom tudatának alakításáról vallott, Gömbösével szinkronban lévő nézeteit elméleti igénnyel összegezze.[39] A történeti irodalomban esetenként Antal Istvánt emlegették Gömbös ideológusaként, ő azonban ilyen szerepet nem vállalt. A kormány sajtóosztályának vezetőjeként ugyan meghatározó szerepe volt a párt propagandájának alakításában, ez a tevékenység azonban mások — mindenekelőtt Gömbös — nézeteinek terjesztését, illetve azok célszerű formában történő közlését volt hivatva biztosítani, és nem jelentette saját gondolatainak megfogalmazását. Ha volt befolyása a NEP ideológiájának alakulására, az legfeljebb Gömbös beszédeinek inkább formázása, mintsem formálása, finomítása lehetett.[40]

---

[37] *Mussolini, Benito*: Fascismo. Dottrina. In: *Enciclopedia italiana*. XIV. kötet. Editori Rizzoli, Milano 1932. 847–851. Magyarul: *Benito Mussolini*: A fasizmus doktrínája. Vallecchi, Firenze, 1935

[38] A párt országos központja 1934 szeptemberében arról tájékoztatta a vidéki szervezeteket, hogy a közeljövőben „a Nemzeti Egység eszmetartalmára, állampolitikai, gazdaságpolitikai, kulturális és szociális célkitűzéseire vonatkozó *propagandakönyvet*" fog összeállítani és a helyi szervezeteknek megküldeni. A tervezett munka a NEP egész országot átfogó propagandáját, azáltal pedig a mozgalom híveinek egységes gondolkodását lett volna hivatott szolgálni. (A Nemzeti Egység szervezetének Országos Központja 28/1934. sz. körlevél, 1934. szeptember. In: Gömbös pártja... i. m. 161.) A gyakorlati cél a Gömbös-csoport politikai ideológiájának kifejtését igényelte. A könyv elkészülésére semmilyen további jel nem utal. Közgyűjteményeinkben nem található, s a fent idézetten kívül további NEP-dokumentumok sem említik.

[39] Lásd: *Béldi Béla:* Nemzetirányítás. Különlenyomat a Nemzeti Figyelő 1935. VIII. 11, 18, 25. és IX. 1. számaiból. Stádium Rt., Budapest, 1935.; *Béldi Béla:* Nemzetszervezés. Különlenyomat a Nemzeti Figyelő 1935. X. 27, XI. 3, 10, 17, 24. és XII. 1. számaiból. Stádium Rt., Budapest, 1936.

[40] Vö.: *Gergely Jenő:* Bevezetés. In Antal István sajtófőnök emlékiratai. I. m. 22–23., Antal István sajtófőnök emlékiratai. I. m. 466–467., *Vonyó József*: Utószó. In: *Gömbös Gyula*: Válogatott beszédek és írások. Szerk. és utószó: Vonyó József. Osiris, Budapest, 2004. 766–767. (46 sz. jegyzet)

A pártvezetésen kívül sem találunk olyan személyeket, akik a kormánypárti politika ideológiai megalapozásának igényével összegezték volna a korabeli világról, a nemzetközi és hazai gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai folyamatokról alkotott nézeteiket, illetve Gömböséhez idomuló felfogásukat. A miniszterelnök környezetében nem bukkantak fel olyan személyiségek, mint pl. Alfred Rosenberg Hitler, illetve Giovanni Gentile Mussolini mellett. Pedig a NEP debreceni szervezetének vezérkarában több egyetemi tanár is vállalt magas funkciót.[41] Fóruma — folyóirata — sem volt a pártnak, mely publicitást biztosított volna ilyen alkotásoknak. Az Országos Pártközpontban ugyan elhatározták egy, „a Nemzeti Egység célkitűzéseiért küzdő havi folyóirat" indítását *A Nemzet* címmel, Marton Béla szerkesztésében,[42] ennek azonban egyetlen példánya sem található könyvtárainkban. Oka minden bizonnyal az, hogy a terv nem valósult meg. Nem tudni, anyagi okok miatt, vagy más megfontolásból. Annyi bizonyos, hogy nem tarthatták döntő jelentőségűnek, ha eltekintettek e tervek megvalósításától. Úgy tűnik, megelégedtek politikai nézeteik lózungszerű, csupán egy leegyszerűsített tömegpropaganda céljait szolgáló, felszínes összefoglalásával, nem tartották fontosnak azok elmélyült elemzését, rendszerszerű végiggondolását. Azt is mondhatjuk, a párt hasonlított vezérére, aki nem elméleti ember volt, hanem pragmatista politikus.

Egy másik, Gömböshöz közel álló, őt mindenben támogató szervezet sajtója töltötte be részlegesen és korlátozottan a NEP keretein belül hiányzó szerepkört. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége[43] által kiadott, s 1932 novemberében a kormány és a kormánypárt félhivatalos szócsövévé minősített hetilap, a Nemzeti Figyelő volt az egyetlen kiadvány, mely rendszeresen közölt elméleti igényű áttekintéseket elismert tudósok, szakemberek tollából. Ezek az írások azonban inkább tájékoztató jellegűek voltak, s leginkább azzal a céllal születtek, hogy a párt és a kormányzat politikájának egy-egy elemét igazolják, és segítsék elfogadtatni a közvéleménnyel — szakmai érvek, külföldi példák révén.[44] Ám a bennük rögzített információkat, a belőlük levonható következtetéseket sem használták fel egy szintézis megalkotására. Arra azonban alkalmasak, hogy

---

[41] Debreceni Ujság – Hajdufold, 1933. június 20.

[42] A Folyóirat a beharangozó szerint „...*a nemzeti lét minden aktuális kérdésével komoly, de élénk, színes formában...*" foglalkozott volna, munkatársait pedig „a magyar politikai, gazdasági és kulturális élet elméleti és gyakorlati kiváló reprezentánsai" közül kívánták verbuválni. Előfizetési árát is meghatározták, kedvezményt biztosítva a NEP tagjainak és szervezeteinek. A NEP Országos Központja 40/1934. sz. körlevél, 1934. október In: Gömbös pártja... i. m. 199–200.

[43] Gömbös a társadalom felülről történő megszervezésében kívánta eszközként felhasználni a TESZ-t. Ezért is vállalt benne vezérelnöki pozíciót 1933-ban.

[44] Csupán néhány példát említve, ilyenek voltak pl. *Rugonfalvi Kiss István*, debreceni egyetemi tanár írásai: Uj korszak küszöbén. A liberalizmus és a szociáldemokrácia csődje. Az abszolutizmus dicsérete (Nemzeti Figyelő, 1933. szeptember 17.); Uj korszak felé (1934. január 1.); A német kérdés (1936. január 12.); Idegen családnevek (1936. január 26.). Külföldi mintákat elemezett és mutatott be többek között *Mikes-Mischek Ferenc* (Uj nemzet Európa arénájában. A Harmadik Birodalom nürnbergi nagy seregszemléje – 1933. szeptember 17.); *Dr. Kovalóczy Rezső* (A korporációs állam kiépítése – 1934. január 1.). A mezőgazdaság, illetve a falu aktuális kérdéseit vizsgálta *Beke László* mezőgazdasági szaktanár (A mezőgazdasági termelés irányításának célja és lehetőségei – 1933. november 5.) és *dr. Bodor Antal* egyetemi magántanár (A falu megszervezése – 1934. január 21.). *Eszterhás István* (A liberalizmus, demokrácia és internacionálék romjain kel fel a nemzet – 1933. szeptember 17.) a nemzetközi és a nemzeti eszmék hatását, *Mikes-Mischek Ferenc* (Uj szelek a magyar vitorlában – 1934. január14, 21, 28.) a társadalom szerkezetét és az államszervezet változatait, illetve a kettő viszonyát elemezte.

Gömbös és társai világfelfogását utólag rekonstruáljuk, felvázoljuk az általuk így nem összegzett, mégis egységet mutató gondolatrendszert. Abban is segítenek bennünket, hogy a párt dokumentumaiban, vezetőinek megnyilatkozásaiban esetenként csupán felvetett gondolatokat értelmezzük.

A párt vezetőinek — mindenekelőtt Gömbös, Béldi Béla és Marton Béla, továbbá néhány vidéki „élharcos" — beszédeiből, cikkeiből és az említett újságcikkek egy részéből, továbbá a NEP Országos Központja propagandaanyagaiból, a szervezetek irányítását szolgáló dokumentumokból rekonstruálhatók a NEP ideológiai-politikai karakterét meghatározó nézetek, illetve ezek elemei. Azokra a dokumentumokra támaszkodhatunk, melyekben gyakran ismertették az országos vezetés álláspontját egy-egy politikai eseménnyel, jelenséggel kapcsolatban. Különösen a NEP központjának kiadványai és Béldi Béla említett cikksorozatai tekinthetők megbízható forrásnak.

E források — születésük körülményei és funkciójuk révén — lényeges eltéréseket mutatnak a Nemzeti Munkatervtől és Gömbös korai beszédeitől. Utóbbiak segítségével ugyanis labilis helyzetét kívánta stabilizálni az új miniszterelnök. Ezért olyan ígéreteket is megfogalmazott bennük — különböző társadalmi rétegek megnyerése érdekében —, amelyek többel kecsegtették a társadalmat, mint amennyit ténylegesen meg akart valósítani. Másrészt kénytelen volt elhallgatni valós céljai közül azokat, amelyek elriaszthatták volna az általa megnyerni kívánt társadalmi erőket. Nem szólhatott nyíltan olyan elképzeléseiről sem, amelyek bizalmatlanságot kelthettek a parlamentben, a kormánypártban és a közigazgatásban egyaránt többséget élvező konzervatív politikusokban, képviselőkben, akik Bethlen vezetésével bármikor megbuktathatták Gömböst és kormányát. Mindez megnyilvánult egyazon kérdésben tett nyilatkozatainak ellentmondásaiban. Ezzel szemben a Nemzeti Egység Pártja bizalmas dokumentumai, melyeket az Országos Központi Pártiroda csak a NEP-vezetők körében terjesztett, nyíltan szóltak a tervekről. Ezekhez hasonlóan nagyobb nyíltság jellemezte az 1935 áprilisa után megjelent sajtócikkeket, elhangzott beszédeket. A parlamenti választásokon elért győzelem, Bethlen körének jelentős meggyengülése azt a reményt keltette Gömbösben és közvetlen munkatársaiban, hogy elhárult a legfőbb akadály terveik megvalósítása elől, s bátrabban feltárhatják lapjaikat. Így e cikkek elég pontosan tükrözik valódi szándékaikat. További fontos ismeretforrásul szolgál a Gömbös-kormány politikai gyakorlata, főként a NEP szervezése és működése, amiből az állammal kapcsolatos tervekre vonatkozóan is fontos következtetéseket vonhatunk le.

A pártpropaganda irányítói ideologikus jellegű megnyilatkozásaikban az ország korabeli helyzetéről, a kialakult gazdasági, társadalmi, kulturális és más problémák természetéről, okairól, illetve a szerintük üdvös megoldásokról, azok egyes elemeiről fejtették ki nézeteiket. Miként már fajvédőként 1920 után, a problémák legfőbb okát Trianon hatásaiban látták, s 1932 után is elsődleges célként fogalmazták meg a revíziót. Munkatársai kórusától kísérve, Gömbös okkal büszkélkedett azzal, hogy a Nemzeti Munkaterv 3. pontjában először emelkedett a revízió a kormányprogram szintjére. Ám ennek megfogalmazása is jelezte, hogy a kormányzati felelősség taktikázásra, a körülmények felelős mérlegelésére késztette a miniszterelnök–pártvezért. Nemcsak a békés eszközök hangoztatása mutat erre, hanem az is, hogy ezzel együtt a kormány vállalta az elszakadt

magyar kisebbségek jogainak védelmét, és ennek érdekében kinyilvánította: „...nem zárkózunk el a dunai államok együttműködése elől". A párt dokumentumaiban azonban meglepően kevés alkalommal említik a kérdést, s akkor is csak általános megfogalmazásban, vagy utalások formájában. Ez alól csak Béldi *Nemzetszervezés* című munkája kivétel.

Gömbös nyilvános szereplései nem adtak elég támpontot arra, hogy valódi céljait megismerhessük. A szakirodalom nagy része úgy értékeli, hogy valójában nem adta fel eredeti álláspontját, az integrális revízió megvalósítását, csak a kényszerítő körülmények miatt taktikázott, várva a kedvező alkalmat.[45] Gyakorlati külpolitikájában a realitásokhoz alkalmazkodott. Mussolini biztatására 1934-re készült el az a magyar revíziós igényeket tartalmazó tervezet, melynek kialakítása során — Gömbös instrukcóinak megfelelően — stratégiai, gazdasági és etnikai szempontokat mérlegeltek. A csatolt térkép is egyértelműen jelzi, hogy az elképzelés túlmegy az etnikai elv érvényesítésén, de — kompromisszumos megoldásként — feladja az 1918 előtti határok visszaállításának gondolatát. Az ún. optimális revízió kategóriájába sorolható, azaz az aktuális viszonyok között elérhetőnek ítélt maximumot célozta meg.[46]

Béldi, a NEP szűk vezérkarának tagja, ezzel szemben nyíltan az integrális revízió, a Közép-Duna-medencét teljességgel kitöltő „történeti Magyarország visszaállításának szükségét" vallotta. Hangsúlyozottan nem érzelmi alapon, és nem is történeti érvekre hivatkozva. A hitleri élettérelméletre emlékeztetően, az élet jogára hivatkozott, mely *„mindennél erősebb érv"*, s arra, hogy „Csonka-Magyarország, mint a Közép-Dunamedence belső magja, elveszítvén a sajátos életerőit kiegészítő geopolitikai erőket, *nem képes életét az önálló és fejlődőképes nemzeti élet követelményei szerint tovább vinni.*" Ezt diktálta szerinte az önmagában is értékként kezelt állami önállóság feltételeinek biztosítása és a külpolitikai, külgazdasági körülmények által az országra kényszerített autarkia.[47] Az integrális revízió igényét jelezte a korlátozott megfogalmazások esetében is az, hogy a revízió követeléséhez szinte mindig társult a Nemzeti Munkaterv 2. pontjában megfogalmazott cél: „... biztosítani a magyar nemzeti állam részére azt a szerepet, amely nemzetünket múltjánál, földrajzi helyzeténél és történelmi hivatottságánál fogva megilleti".

E célok eléréséhez volt szükséges „a magyar nemzet megerősítése, felvirágoztatása", az „erőteljes alkotmányos központi akarat által irányított független nemzeti állam" kiépítése. Ennek rendelődtek alá a belpolitikai célok.

Gömbös már első miniszterelnöki megnyilatkozásaiban meghirdette „...a *nemzeti öncélúság* gondolatát, mert a mai viszonyok között és a magyar nemzet adott helyzetében csak ez a gondolat lehet eszménye a politikai vezetőnek és a politikai társadalomnak."[48] Ennek tartalma — ellentétben a szakirodalomban

[45] V. ö.: *Pritz P.*: Magyarország külpolitikája... i. m. 64–68.; *Pritz Pál*: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. In: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Szerk.: Pritz Pál, Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006., 40–41; *Zeidler Miklós*: Gömbös Gyula. In: Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 74.

[46] *Zeidler M.*: Gömbös Gyula. I. m. 77–91.; *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Osiris, Budapest, 2001. 150–155.

[47] *Béldi B.*: Nemzetszervezés... i. m. 11–18. Idézetek: 13–14. (Eredeti kiemelés.)

[48] A nemzeti öncélúságért... i. m. 5.

több helyen olvasható értelmezéssel — nem a magyar nemzet, illetve állam érdekeinek védelme más nemzetetekkel, idegen államokkal szemben. Maga Gömbös belpolitikai vonalvezetése alapeszméjeként aposztrofálta. *„A nemzeti öncélúság szerintem azt jelenti, hogy mindent a nemzetért: hadsereget, gazdaságot, hitelt, kereskedelmet egybevetve.* Ha érdek-összeütközések állnak elő, *a nemzet alapvető érdekei döntsék el, hogy melyik úton kell járni."* Másrészt — és mindenekelőtt — a társadalom és az egyén viszonyát szabályozó alapelvként értelmezte: *„...föléhelyezni minden körülmények közt a közérdeket a magánérdeknek: ez az a nemzeti öncélúság, ez az a nemzeti politika, amelyet követni kívánok."*[49] A nemzeti öncélúság később is gyakran hangoztatott jelszava volt.[50] A Nemzeti Egység Pártját pedig az egyik NEP-dokumentum úgy propagálta, mint a nemzeti öncélúság eszméjének megvalósítóját, *„új nemzeti célkitűzést"*, mely *„minden tekintetben a nemzet megújhodását jelenti, és egyben új korszakot jelent a magyar történelemben is".*[51]

A nemzeti eszme egyedül üdvözítő voltát, a politikai gyakorlat ennek szellemében történő átalakítását történeti érvekkel és korabeli európai tendenciákkal igazolták. A történeti érvelés az 1867-es kiegyezést követően Magyarországon is érvényesülő és egyre erősebben ható két nemzetközi eszme, a liberalizmus és a marxizmus (szóhasználatukban: szociáldemokrácia) bírálatára épült. A párt vezetői szerint a *liberalizmus* óriási károkat okozott azzal, hogy a társadalom életének minden területén az egyén teljes szabadságát juttatta érvényre, szabad teret engedve az individuális érdekek megvalósításának. Ennek következtében az egyének tevékenysége és a szervezetek működése gyakran szembekerült a köz érdekeivel. A gazdaságban az „egyébként nélkülözhetetlen tőke, ahelyett, hogy egyenrangú lett volna a munkával, uralkodóvá vált a termelésben". Ezáltal *„az egyéni önzést,* az erősebb és nem az értékesebb *jogát jelentette hazánkban is".*[52] Ennek voltak következményei azok a — szerintük természetellenes és egészségtelen — vagyoni, jövedelmi különbségek, éles ellentétek, melyek szembeállították egymással a falut és a várost, a munkásokat és a tőkéseket, súlyos harcokat kiváltva a nemzet erői között. A liberalizmus bűnéül rótták fel azt is, hogy az üzleti érdekek hajszolásából szükségszerűen következett a világháború, mely Magyarország megcsonkítását eredményezte.[53]

A *szociáldemokrácia* szemére vetették, hogy felismerve és bírálva a liberalizmus igazságtalanságait, bűneit, azt egyetlen osztály, az ipari munkásság érdekében tette. Ezáltal az egyéni önzést „osztályönzéssel" helyettesítette, osztálygyűlöletet szított, vagyis nem szüntette meg, hanem felerősítette a liberalizmus

---

[49] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 443.

[50] „... az egyén és egyéniség csak kicsi kisporszem, fontos a közösség, amelyet én nemzeti öncélúságnak szoktam nevezni, fontos az egyetemesség, amelynek szolgálatában önök és én is csak eszközök vagyunk" – hangoztatta 1933 júniusában az Országos Mezőgazdasági Kamara közgyűlésén. *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 525.

[51] A NEP Országos Központja 19/1934. sz. körlevél, 1934. június. In: Gömbös pártja... i. m. 152.)

[52] Uo.

[53] Vita- és szónoki tárgyak vázlattal és útmutatással. A Nemzeti Egység helyi szervezete által rendezendő vitaülések anyaga és a megrendezésükkel kapcsolatos tudnivalók. Melléklet az 1934. szeptemberi körlevélhez. In: Gömbös pártja... i. m. 181–183. (A dokumentum rövidítése a továbbiakban: Vita- és szónoki tárgyak...)

által teremtett feszültségeket. Így a két nemzetközi eszme megosztotta a nemzet erőit, s ezzel magát a nemzetet végzetesen meggyengítette, a „belső harcok folytán a külső ellenséggel szemben lefegyverezte".[54] Elismerve kezdeti erényeiket, túlhaladott, korszerűtlenné vált voltukat hangoztatták. „A liberalizmus elhájasodott, a demokratizmus megkopaszodott, a szociáldemokrácia öncélúan asztmás lett, nemcsak képviselőiben, hanem rendszereiben is" — foglalta össze az ezzel kapcsolatos nézeteket képletes formában Eszterhás István.[55]

A két szellemi-politikai áramlat elleni kritika fontos eleme volt, hogy azok nem a magyar társadalom, a nemzet tradicionális elemeit, törzsét képező társadalmi csoportok — a keresztény középosztály és a parasztság —, hanem új társadalmi rétegek, a nagytőke és a munkásság érdekeit kívánták érvényesíteni. Ez az érvelés — különösen annak liberalizmusra vonatkozó része — gyakran szóhasználatában is egyezett a 19. század végi neokonzervativizmus, majd a belőle kinövő radikális konzervativizmus keretében megfogalmazott nézetek kulcselemeivel: a szerves fejlődés megszakítása káros hatásainak kárhoztatásával, a szabad gazdasági versenyben hátrányt szenvedő paraszti, kispolgári rétegek védelme szükségességének hangoztatásával, s ezek ellensúlyozásaként az agrárérdekek védelmének, az állam szabályozó, korlátozó szerepe erősítésének követelésével.[56]

Új jelenség volt viszont, hogy az említett politikai körülmények miatt a Gömbös-csoport nyilvános érvelésében a liberalizmust és a szocializmust most nem kötötte össze a zsidósággal. Legfeljebb a két szellemi–politikai irányzat idegen voltát, s azt hangoztatták, hogy ezek az eszmék nem felelnek meg a magyar nép lelkének, gondolkodásának. Azt azonban egyértelműen vallották, hogy a két ártalmas eszmeáramlat, illetve politikai irányzat hatásainak, az ezeket érvényesítő pártok nemzetet romboló tevékenységének következményeként került válságos helyzetbe a magyarság. Ily módon bizonyítottnak vélték, hogy „sem a liberalizmus, sem a szociáldemokrácia nem felel meg a nemzet életszükségleteinek". Kategorikusan állították: a történeti múlt gyökeresen új politika szükségességét igazolja, olyanét, mely „nem egyes egyének, nem is egyes osztályok, hanem az egész nemzet érdekeit képviseli".[57]

A nemzeti politika igazolásában – a múlt bírálata mellett – felerősödött a külföldi minták szerepe. Gömbös és hívei főként Olaszország és Németország belső átalakulásával példálóztak. Más államokat (Törökországot, Lengyelországot, Ausztriát) is felemlítve, általános érvényűnek tekintették, hogy a „nemzetközi eszmék pusztítása után a nemzetek fennmaradásuk egyedüli lehetőségét a nemzeti eszme diadalában látták".[58] Béldi Béla a nemzeti eszmét korszellemként értelmezte. A hozzá való igazodást pedig sorskérdésnek vélte. „Most, amikor az

---

[54] Vita- és szónoki tárgyak... i. m. 182–184.

[55] *Eszterhás István*: A liberalizmus, demokrácia és internacionálék romjain kel fel a nemzet. Nemzeti Figyelő, 1933. szeptember 17.

[56] V. ö.: *Szabó Miklós*: Új vonások a századforduló konzervatív politikai gondolkodásában. In Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Medvetánc Könyvek, Budapest, 1989. 109–176.; *Szabó Miklós:* Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Új Mandátum, Budapest, 2003. 118–183.; Magyarország története 8. I. m. 914–953.

[57] Vita- és szónoki tárgyak. In: Gömbös pártja... i. m. 182.

[58] Lásd többek között: Az alakuló zászlóbontó gyűlések beszédmintája; Vita és szónoki tárgyak... In: Gömbös pártja... i. m. 105, 182.

egész világon egy nagy világnézeti váltás van készülőben, akkor az a feladatunk, hogy ne zárkózzunk el ezeknek az áramlatoknak a befogadásától, érvényesítésétől..."[59] Ezért a nemzeti gondolatot nemcsak a politika eszmei alapjaként tartotta nélkülözhetetlennek, hanem azt is hangoztatta: a magyarságnak — ha nem akar lemondani a fejlődésről, s arról, hogy lépést tartson az európai államokkal — olyan új életformát (intézményrendszert, politikai struktúrát) kell kialakítania, mely megfelel ennek a korszellemnek.[60]

A követhető példák felemlítése során azonban Gömbös és a párt más vezetői mindig figyelmeztettek, hogy nem másolásról van szó. És nem csak az ezzel kapcsolatos vádak cáfolataként tartották ezt fontosnak.[61] Marton Béla a — minden, kormányt támogató központi és vidéki lapban megjelent — zászlóbontást beharangozó vezércikkében már 1933 júniusában hangoztatta: „A magyarság is ösztönösen érzi, hogy (...) a boldogulás csak nemzeti alapon állva érhető el... " A politikai szituáció és a feltételek eltérő volta is motiválta az érvelést. „...míg az említett nagy nyugati nemzeteknél [Németországra és Olaszországra utalt – V. J.] a nemzeti eszmének ez a térhódítása többé-kevésbé forradalmi megrázkódtatásokkal járt, addig a maroknyi magyarság csak egy szívósan követett, és saját történelme által előírt *fejlődési vonal* mentén haladva vehet részt a mai korszak eszmékért való harcaiban."[62]

A nemzeti érdekek és szempontok elsődleges, sőt kizárólagos voltának hangoztatása nem volt új jelenség a Gömbös-csoport gondolkodásában és propagandájában. Két fontos — részben egymással összefüggő — változás történt azonban az 1920-as évek szóhasználatához képest, melyek az új lehetőségekhez és körülményekhez történő alkalmazkodás következményének tekinthetők. Az előző évtized első felében a nemzeti érdeket faji érdekként interpretálták, s a két fogalmat gyakran következetlenül használva, szinte azonos tartalmat feltételezve váltogatták. Ez az értelmezés a nemzetietlennek, mi több, a nemzet (faj) ellenségének tekintett zsidóság kirekesztésére szolgált. 1932 után elvétve hivatkoztak a fajra, annak érdekeire. Sem Gömbös megnyilatkozásaiban, sem a NEP titkos dokumentumaiban nem találkozhatunk a zsidóságot bíráló megjegyzésekkel, antiszemita kitételekkel. Gömbös, akit Bethlen már 1928-ban azzal a feltétellel vett vissza az Egységes Pártba, hogy felhagy antiszemita követeléseivel, miniszterelnökként nem nélkülözhette a zömmel zsidó nagytőke támogatását. A faji érdekek hangoztatásának elhagyása azonban nem feltétlenül jelentette, hogy végleg felhagytak zsidóellenes törekvéseikkel. Erre a Nemzeti Munkaterv megfogalmazásaiból is következtetni lehetett.

Ugyanakkor a „nemzeti" jelző elől elmaradt — a húszas években elhagyhatatlannak tűnő — ikerpárja, a „keresztény". Nemcsak a szókapcsolatból. A ke-

---

[59] Nemzeti Figyelő, 1936. február 2. 4. „Nagy világnézeti változás van készülőben". Béldi Béla dr. előadása Miskolcon.

[60] Uo., továbbá *Béldi B.*: Nemzetirányítás... i. m. 3–6.

[61] Gömbös többször nyilatkozott erről, mint pl. 1933 júniusában, nagy vihart kavart, Hitlernél tett látogatása után: „Ahogy Olaszországból nem lehet a narancsfát idehozni, mert a magyar talajban nem élhet meg, úgy a német rendszert sem lehet átültetni, mert itt nem virágozhat ki." *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 525.

[62] *Marton Béla*: Zászlóbontás. Lásd többek között: Függetlenség, Debreceni Újság – Hajdúföld, Pécsi Napló, 1933. június 15. Tolnamegyei Újság, 1933. június 17.

keresztény jelző, a keresztény értékekre történő hivatkozás ugyanolyan ritka a NEP kiadványaiban, mint a faji érdekek említése. Ez önmagában is a forradalmak utáni évek — sokak által hivatalosnak tekintett — politikai ideológiájával, a „keresztény nemzeti" államelvvel történő szakításra utal. E momentum is része a nem keresztény zsidóság felé tett gesztusoknak. Egyben — s ez a fontosabb — jelezte azt a szándékot, hogy a jelző elvetése révén megszabaduljanak annak „tradíciókhoz ragaszkodó következetes konzervatív jobboldaliságot" jelentő tartalmától. Ezzel együtt legfőbb képviselőitől, az arisztokrata politikai vezető rétegtől és a klérustól, egyben a kormánypárt általuk uralt parlamenti frakciójának gyámkodásától. Nem kisebb jelentősége volt annak, hogy mindkét jelző a magyar társadalmat megosztó politikát takart. Hatásukat — így a felekezeti ellentéteket is — éppúgy a nemzet erőit felmorzsoló, káros jelenségnek tekintették, mint a liberális és a szociáldemokrata politika következményeit.

A megosztó tartalmú és hatású „keresztény" jelző helyét egy jelzett szó, az összefogást kifejező, szorgalmazó „*egység*" foglalta el a „*nemzeti*" oldalán. Gömbös és hívei az új szókapcsolatot gyakrabban mondták ki és írták le, mint a húszas évek vezető politikusai a régit. A „Nemzeti Egység" szókapcsolat fontosságát mindennél jobban jelzi, hogy ez lett annak a mozgalomnak, illetve pártnak a neve, melyet politikai céljaik megvalósítása legfontosabb eszközének szántak. Jelentőségét kívánták hangsúlyozni az által is, hogy gyakran köznévi változatát is nagy kezdőbetűkkel írták. Ebben az esetben a szó — szemben az Egységes Párttal — nem az uralkodó körök, a hagyományos hatalmi elit egységét volt hivatva kifejezni. Gömbösék az egész magyar társadalom egységét hirdették: nemre, felekezetre, nemzetiségre, társadalmi helyzetre, foglalkozásra való tekintet nélkül. A Nemzeti Egység Pártja pedig — szándékaik szerint — nem a hagyományos elit által uralt parlamenti párt, hanem az általuk létrehozni kívánt, illetve 1933 nyarától megvalósuló országos párt, mely a politikai jogokkal rendelkező lakosság egészét összefogja.

Ezt igazolja, hogy a régivel való szakítást, az új politikai célok jegyében történő szervezkedést Gömbös és hívei nyíltan is deklarálták. A miniszterelnök az Egységes Párt értekezletén elhangzott beszédét így zárta: „...új utakat választok a politikai életben...".[63] A Nemzeti Egység Pártja egri alakuló ülésén pedig azt hangsúlyozta: „Nem a régi rendszer megvédéséért vagyunk itt, hanem a fejlődés szabályai szerint kialakítandó új Magyarország rendjéért, amely új életet jelent az egyénnek és a nemzetnek is."[64] Az ilyen értelemben vett egység megteremtésének szükségességét a NEP vezetése azzal indokolta, hogy a magyarság „egy lerongyolódott, elszegényedett, megcsonkított országban, a legszükségesebb anyagi eszközök hiányában" magára utalva, külső segítség nélkül kénytelen dolgozni boldogulásáért. Ez a munka pedig csak a nemzet szervezett egysége révén vezethet sikerre.[65]

A megszervezni kívánt „Nemzeti Egység" lényegét a párt irányítói abban foglalták össze, hogy az a később megvalósítandó „politikai egység szükségszerű

[63] *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 400.
[64] Debreceni Újság – Hajdúföld, 1933. június 15.
[65] NEP Országos Központja 28/1934. sz. körlevél, 1934. szeptember, 40/1934. sz. körlevél, 1934. október, In: Gömbös pártja... i. m. 164. és 200–201.

előfeltételét: a lelki, kulturális és munkaközösséget jelenti". A „lelki harmónia" jelentőségét pedig abban látták, hogy az egyének feladják individuális érdekeiket, s „hazafias és erkölcsi kötelességből" elfogadják, magukénak tekintik a nemzet közös céljait. Így tartották megvalósíthatónak a fejlődés kulcsfeltételét, az „egész nemzet egyetlen, megbonthatatlan munkaközösségét", amelyben „mindenki egyért és egy mindenkiért dolgozik".[66]

Ennek az érvelésnek — és nem mellékesen, Gömbösék tényleges céljainak is — fontos eleme volt a szociális problémák megoldásának szükségessége. A szociális kérdést azonban sajátos módon értelmezték. Egyrészt okait nem csak a gazdaság szerkezetének aránytalanságaiban, illetve a gazdasági helyzet alakulásában keresték és látták, hanem mindenekelőtt a nemzet különböző részeit egymás ellen fordító idegen eszmék romboló hatásával magyarázták.[67] Másrészt, — organikus társadalom-felfogásukból kiindulva — hangsúlyozták, hogy az nem korlátozódhat egyes társadalmi rétegekre. E tekintetben — a szociáldemokratákkal vitatkozva — különösen a munkásság önálló szociális követeléseire utaltak. Szerintük „a szociális kérdés a nemzet egész egyetemét érinti", mert „a munkafeladatok szerves összefüggése folytán minden egyes foglalkozási ág problémái a többi foglalkozási ágban is éreztetik hatásukat". Így a szociális kérdés kizárólag „a nemzet egyetemes életfeltételeinek biztosításával" oldható meg, ami viszont csak valamennyi társadalmi réteg ellentétektől mentes, harmonikus együttműködése révén érhető el.[68] Ebben az értelmezésben a szociális gondolat is teljesen alárendelődik a nemzeti eszmének. A szerint ugyanis a szociális jólét csakis a nemzet „testvéri összefogásával" biztosítható. Sőt, a nemzeti egység megteremtését nem csupán a szociális kérdés megoldása alapvető feltételeként említették, hanem a szociális *intézkedések* egyik legfontosabb elemeként.[69] Azaz a szociális kérdés megoldásának általuk sugallt módja a „nemzeti egység" politikájának, az ezt szolgáló munkaközösség szükségességének igazolása is volt. Maga Gömbös ezért nevezete ezt a munkaközösséget „a *nemzet szolidáris munkaközösségének*".[70] Béldi Béla pedig megalkotta a *szolidáris nacionalizmus* fogalmát, „melynek leglényegesebb tartalmi eleme a nemzet erős szervezete, amelyben a nemzet minden rétege és minden tagja a nemzeti öncélúság jegyében aktív munkaközösségben egyesül és dolgozik".[71]

A NEP vezérkara szerint az együtt végzendő munka érdekében szervezett közösség munkamegosztáson alapul, hisz „a nemzet éppen olyan megbonthatatlan egészet, egységet képez, mint az emberi test, amelyben szintén minden

---

[66] NEP Országos Központja 8/1934. sz. körlevél, 1934. március, 19/1934. sz. körlevél, 1934. június, 40/1934. sz. körlevél, 1934. október, In: Gömbös pártja... i. m. 146. 153. és 200–201.; Vita- és szónoki tárgyak... In: Gömbös pártja... i m. 182.

[67] Vita és szónoki tárgyak... In: Gömbös pártja... i. m. 182–185, 190.

[68] NEP Országos Központja 40/1934. sz. körlevél, 1934. október. In: Gömbös pártja... i. m. 201.

[69] „A magyar szociális helyzeten, amely már a legnagyobb kétségbeesésre adott alkalmat, a Nemzeti Egység kétféle módon segített. Az *egyik mód*, (...) hogy megszüntette azt a közszellemet, amely a nemzet egyes rétegeit szétbontotta és szembefordította egymással. *Megteremtette ezzel szemben a Nemzeti Egység, vagyis a nemzeti, testvéri összefogás mozgalmát.*" Vita és szónoki tárgyak... In: Gömbös pártja...i.m. 190–191.

[70] NEP Országos Központja 40/1934. sz. körlevél, 1934. október, In: Gömbös pártja... i. m. 201.

[71] Függetlenség 1935. február 26. 6.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója I. kötet (1935. május 23.) 397. (A továbbiakban: K. N. 1935)

szervnek (a nemzetben minden társadalmi rétegnek és egyénnek) megvan a maga rendeltetése."[72] A társadalom organikus felfogásával a munkamegosztás szükségszerű és nélkülözhetetlen — mintegy eleve elrendelt — velejárójának tüntették fel a vagyoni és szociális különbségeket.

Ebben az okfejtésben a NEP vezetői egyáltalán nem elemezték a társadalom különböző elemeit egymástól elválasztó okokat, és különösen nem azok mélyre nyúló gazdasági, szociális, társadalmi és kulturális gyökereit. Tudatosan figyelmen kívül hagyták, meg sem említették az egyes társadalmi rétegek sajátos, egymással ütköző érdekeit. Mindezek alapján, bármiféle érdemi érvelés nélkül — a liberális elvekkel szemben, melyek szerint az egyéni gyarapodás összegződéseként fejlődik a társadalom egésze —, azt állították, hogy az egyén jóléte kizárólag az egész nemzet gazdagságától függ, az egyén minden vonatkozásban csak a nemzet révén érvényesülhet. Ezért egyetlen feladata az lehet, hogy egyéni törekvéseit feladva teljesen alárendelje magát a nemzeti érdekeknek, egyéni arculatát elveszítve teljesen beolvadjon a nemzet közösségébe. Végső soron ugyanez érvényes a különböző társadalmi rétegek, csoportok és a nemzet viszonyára is. Gömbös és közvetlen környezete azonban sohasem fogalmazta meg világosan, mit ért nemzeten, illetve nemzeti érdeken. Azt érzékeltették, hogy annak megfogalmazása a nemzet vezetőinek joga és feladata, azaz az ő privilégiumuk. Gömbös ebben a szellemben nem szuverén egyedekként kezelte a társadalom egyedeit és egyes csoportjait, hanem eszközként. „A tőke ebben a politikai elgondolásban, amit hirdetek, a nemzeti öncélúság szempontjából: eszköz. Az egyéni szabadságot nem lehet piedesztálra emelni a nemzet egyetemes érdekével szemben, mert az egyén is csak eszköz a nemzet kezében."[73] Az oktatás, nevelés feladatát is a megfelelő „emberi eszközök" kinevelésében láttatta.[74] Nem alternatívát kínált, hanem kizárólagos megoldást. Gömbös többször érzékeltette, hogy aki nem hajlandó beilleszkedni ebbe a gépezetbe kizárja magát a nemzetből.[75]

A fenti állítások bizonyítékaként csak néhány — történelmietlenül és hamisan interpretált — történeti példát említettek.[76] Ám konkrétabb érvekkel is próbáltak operálni. Elsősorban a mezőgazdasági szövetkezetek ügyében. A külföldi példák (Dánia, Hollandia, Németország, Finnország stb.) meggyőző ereje mellett azzal érveltek a mezőgazdák — a termelést és az értékesítést egyaránt

---

[72] Vita- és szónoki tárgyak... In: Gömbös pártja... i. m. 182, 184.

[73] *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 485–486.

[74] „A magyar nemzetnevelésnek is csak egy célja lehet: magyarokat nevelni a nemzetnek! Nem azért tanulunk, hogy kielégítsük egyénileg szellemi vágyainkat, hanem, hogy eszközévé, tökéletesebb eszközévé legyünk a nemzet haladásának." *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 666–667.

[75] A rá jellemző képletes fogalmazással válaszolt a Független Kisgazdapárt által is megfogalmazott paraszti követelésekre: „... nem helyes a független kisgazda, mint politikai gondolat, mert annyit jelent, mint amikor az óraműves csak egy kerékkel törődik, s a többit elhanyagolja. Márpedig minden keréknek működni kell, mert mindegyiknek élethivatása van, azt pedig, amelyiknek nincs élethivatása, ki kell pöckölni a szervezetből." *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 548.

[76] Szerintük az 1848–49-es szabadságharcot „a magyar nemzet csak azért tudta a túlerővel szemben is folytatni, mert a nagy történelmi pillanatban a nemzet minden fia összefogott." (8/1934. sz. körlevél, 1934. március. In: Gömbös pártja... i. m. 146.) Ugyanakkor az a tény, hogy jólét volt az országban, amikor „a liberalizmus rendszere uralkodott", szerintük „nem a liberalizmus érdeme, hanem a nemzet egységes belső erőinek tulajdonítható". Vita- és szónoki tárgyak... i. m. In: Gömbös pártja... i. m. 181.)

közösen végző — szövetkezetekbe tömörülése mellett, hogy az a nemzeti eszme terjesztését és a nemzeti egység megteremtését is mindennél eredményesebben elősegíti.[77] A „nemzeti"-hez hasonlóan a nemzeti alapon létrejött „egység"-et is valamiféle mindenek felett győzedelmeskedni képes, mindennél hatalmasabb misztikus erőként emlegették, s ennek megfelelő erkölcsi értékkel ruházták fel.[78] Ezek az ideologikus megfogalmazások az egyéni és csoportérdekek artikulálását, illetve azok intézményes kereteinek megteremtését is korlátozni kívánták — a szociális problémák megoldásának ígéretével.

Már a fenti gondolatok is rávilágítanak a NEP-ben és szellemi környezetében megfogalmazott ideológiai nézetek két másik fontos jellemzőjére. Egyrészt arra, hogy a szociális gondok megoldását ugyan a társadalom egészére vonatkozóan hirdették — egyes társadalmi csoportok kiemelése nélkül —, mégis kiemelten kezelték az agrártársadalom, s ezen belül kiváltképp a parasztság ügyét.

A mezőgazdaság és az agrártársadalom preferálása tekintetében — a Nemzeti Munkaterv ezt sokoldalúan igazoló pontjain, illetve a Gömbös-kormány gyakorlati intézkedésein[79] túl — az ideológiai érvek is figyelmet érdemelnek. Maga Gömbös, miként már fajvédő korszakában is, a föld népét, a parasztot tekintette a nemzeti értékek legfőbb őrzőjének. 1919-ban elhangzott szavaira[80] visszautalva mondta 1935 márciusában Szegeden: „...a magyar parasztember a magyar sors őrtálló katonája (...) az az ősforrás, amelyből minden magyar államférfiú állandóan meríthet friss erőket a magyar örökkévalóság számára".[81] Ám az ő szövegeinél kifejezőbb volt Rugonfalvi Kiss István érvelése. A debreceni professzor a közgazdasági élet három tényezőjeként a földet, a munkát és a tőkét jelölte meg, s hangsúlyozta, hogy e sorrend „nemcsak történelmi fejlődésük, hanem fontosságuk, érdemességük sorrendjét is jelöli". Ezt az értékhierarchiát egyrészt racionális jellegű érvekkel próbálta indokolni, azzal, hogy a föld az

---

[77] Dr. Ihrig Károly, egyetemi magántanár, a Magyar Gazdaszövetség igazgatója pl. a „...vezető birtokos réteg[et], mely eddig nem mutatott kellő érdeklődést szövetkezeti mozgalmunk iránt..." az alábbiakkal igyekezett meggyőzni a szövetkezés fontosságáról: *„Alig van valami, ami a gazdaközönség körében a nemzeti egység nagy gondolatát oly közel hozhatná a megvalósuláshoz, mint az ezekben a kérdésekben* [szántás, vetés, eladás stb. — V. J.] *szinte napról-napra történő érintkezés, a nagyobb és a kisember közt és a szövetkezeti szolidaritás, mely a célok és az erőfeszítések közösségéből fejlődik ki."* S ez által a szövetkezet — folytatta — *„...még szilárdabb és megbízhatóbb letéteményese lesz a nemzeti gondolatnak"*. Nemzeti Figyelő, 1933. október 29. 13. Az irányított gazdálkodás a nemzeti egységet szolgálja.

[78] A „Nemzeti Egységet" több helyen említették úgy, mint a *„legnemesebb* nemzeti eszmét". Lásd pl. Az alakuló zászlóbontó gyűlések beszédmintája. In Gömbös pártja... i. m. 105. (Kiemelés – V. J.)

[79] Lásd kül- és belföldi piacok biztosítása, a gazdaadósságok rendezése érdekében kibocsátott rendeletek, alkotott törvények, a mezőgazdasági termelőknek biztosított áruszállítási tarifakedvezmények, az agrártermeléshez szükséges anyagok, eszközök árának mérséklése stb. *Kónya S.*: Gömbös kísérlete... i. m. 83–89; *Szuhay M.*: Az állami beavatkozás... i. m. 282–294.

[80] Gömbös már 1919 kora nyarán, Szegeden új politikai irányt hirdetett a Tanácsköztársasággal szemben, melynek alapját — más elemek mellett — *„az agrártársadalomra való támaszkodásban"* jelölte meg. *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 39. Az 1920-as évek elején pedig — a fajvédők vezéralakjaként — több alkalommal részletesen fejtegette, hogy a földet kizárólag a magyar faj birtokolhatja, a zsidó kézre került birtokokat vissza kell adni a magyaroknak, mert a gazdaságot az uralja, aki a föld tulajdonosa. Ebből a megfontolásból követelte a (zömmel zsidó kézen lévő) ipar, kereskedelem és pénzügyi élet mezőgazdaság érdekeinek történő alárendelését. (Részletesen lásd *Vonyó József*: Gömbös Gyula és a nemzeti gondolat (Gömbös nemzetről vallott nézetei az 1910–1920-as években) In In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 423–425.

[81] *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 663.

alapvető javak forrása, melyeknek a munka (azaz az ipar) csak alaki, a kereskedelem pedig helyi értéket kölcsönöz. Ezekhez azonban etikai, részben valláserkölcsi érveket is fűzött: „A földmívelés és a vele szorosan összekapcsolt mezőgazdasági ipar felel meg a természet rendjének: ez az Isten által ajánlott foglalkozás." Ezért a legbecsesebb foglalkozási ágként értékelte, mely „..minden válságos időben a legbiztosabb refugium,[82] bevehetetlen erős vár volt és lesz minden népre nézve". A parasztot e munkája emeli a társadalom többi rétege fölé — vallotta —, mert általa állandóan összeköttetésben van a természettel, Istennel, tőlük függ fáradozásának minden eredménye, „lelke, erkölcsi élete tehát tisztább marad, mint bármely más foglalkozású embereké".[83] E szavakkal — kimondatlanul is — a zömmel nem magyar (zsidó, német) iparűzőkkel, kereskedőkkel, pénzemberekkel szemben állította piedesztálra a szántóvetőt. Ezek az agrárius nézetek teljes tartalmi azonosságot mutatnak a 19. század végi újkonzervatívok gondolataival, melyeket nagyrészt Gömbösék is vallottak az 1920-as évek első felében.

A Nemzeti Munkaterv és a későbbi kormányzati intézkedések egyértelműen igazolják, hogy e megfontolások határozták meg a Gömbös-kormány gazdaságpolitikáját, s ezen belül a gazdasági válságból történő kilábalás módozatait. Ezért is fontos kiemelnünk a másik említett sajátosságot, azt, hogy a fenti megfogalmazások nyilvánvalóan nélkülözték a racionális gazdasági érveket. Mindaz, amit a mezőgazdaság magasabb rendű voltáról, a gazdaságban betöltött elsődleges szerepéről írtak, ellentmondott az egész világgazdaságban egyre jobban kiteljesedő folyamatnak, melyben mindinkább domináns szerepet játszott az ipar, s a fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban már a szolgáltató szféra is látványosan építette ki pozícióit. A magyar gazdaság előző években kialakult helyzetéből egyetlen tényező indokolta mindezt. Az, hogy a válság kétségtelenül a mezőgazdaságot, s azon belül is a parasztgazdaságokat sújtotta leginkább. A hazai és külföldi értékesítési nehézségek, az eladósodás és az agrárolló határozott intézkedéseket sürgettek, amit a kormányzat igyekezett is megtenni. Sőt — a telepítések és a hitbizományok kérdésének rendezése révén — az egészségtelennek ítélt birtokszerkezet átalakítását is, ami által a súlyos megélhetési nehézségekkel küszködő agrárszegénység problémájára kínáltak megoldást. Mindez azonban azt is jelezte, hogy Gömböséket e tekintetben elsősorban nem gazdasági, hanem sokkal inkább szociális és politikai szempontok, illetve ideologikus megfontolások vezérelték.

Ezt igazolja maga az a tény, hogy érvelésük során teljesen figyelmen kívül hagyták a korszak vezető gazdasági szakembereinek elemzéseit, javaslatait. Az 1932–1935 között Magyarországon megjelent gazdasági elemző tanulmányokban a szerzők foglalkoztak az agrárválság okaival és megoldásának lehetőségeivel. Az ágazat és a benne foglalkoztatottak problémáit — Gömbössel és híveivel szemben — a gazdaság egészének összefüggésében, a magyar gazdaságot pedig a világgazdaság folyamatainak trendjét és hatásait figyelembe véve elemezték, s az így levont racionális következtetések alapján kínáltak gyógymódokat. Tátray Ist-

[82] Menedék, menedékhely
[83] Nemzeti Figyelő, 1934. január 1. *Dr. Rugonfalvi Kiss István*: Új korszak felé.

ván egyetemi magántanár, Zelovich László, Mikos Ferenc, Lederer Miklós, Varga István, a Magyar Gazdaságkutató Intézet igazgatója, Halász Elemér, Kleidin Hugó, Malcolmes Béla, Arányi István pénzügyi miniszteri titkár, Szilágyi László, Lipták László és mások azt hangsúlyozták, hogy az egyes gazdasági ágazatokat egyenrangúnak kell tekinteni, s a gazdaság egészének megfelelő alakítása hozhat gyógyírt a mezőgazdaság problémáira. A telepítéssel, az egyoldalú fiziokrata szemlélettel — a mezőgazdák iparral és kereskedelemmel szembeni egyoldalú védelmével — ellentétben az ipar, a közlekedés, a kereskedelem fejlesztésében, s az ezek által nyújtott lehetőségek kiaknázása révén, az aránytalanul nagy agrárnépesség föld- és munkanélküli részének városokba áramlásában, az iskolázottság szintjének emelésében látták a megoldást. Az agrárgazdaságon belül pedig — jóllehet ők is felvetették — nem elsősorban a birtokszerkezet, hanem a termékszerkezet átalakítását, a gabonatermelés korlátozása mellett az állattenyésztés fejlesztését és a munkaigényes növényi kultúrák arányának növelését szorgalmazták. Nézeteik jószerével két ponton találkoztak Gömbös és körének törekvéseivel: a szövetkezés fontosságának és az állami gazdaságpolitika — fenti folyamatokat segítő — szabályozó szerepének hangoztatásában.[84] Ezeket alátámasztó érveik és konkrét megoldási javaslataik azonban eltértek egymástól. Míg a gazdasági szakemberek gondolkodását a racionális megfontolások, Gömbösékét irracionális ideológiai megközelítések és nagyon is racionális hatalmi érdekek vezérelték. A mezőgazdaság és a parasztság preferálása, illetve a szövetkezetek tekintetében már láthattuk ezt.

Az állami beavatkozás tekintetében a kérdéssel foglalkozó szakemberek ösztönző szerepet szántak a kormányzatnak. Velük szemben Gömbösék meghatározó szerepet vindikáltak a központi hatalomnak — s mellette a pártnak — a gazdaság irányításában is. Mint láttuk, kimondatlanul ugyan, de ezt sugallták a Nemzeti Munkaterv gazdasági életet érintő pontjai. Gömbös beszédeiben már kategorikusan érvelt az irányított gazdaság szükségessége mellett.[85] Béldi az autarkia keretei között tartotta nélkülözhetetlennek.[86] Ihrig Károly — másokkal együtt — azt bizonygatta, hogy az irányított termelés teremti meg a feltételeket „a minőségi termelés kifejlesztésére és ezzel mezőgazdaságunk külföldi versenyképességének fokozására".[87] Beke László olyannyira elkerülhetetlennek tartotta a termelés központi tervezését és megszervezését, a „központi egykéz útjáni értékesítést", hogy ennek érdekében — szükség esetén — a kényszertársulások létrehozását is kívánatosnak ítélte. A parasztságot egy táborba tömörítő szövetkezetek hasznát — egyébként megalapozottan — azzal is bizonyítottnak vélte, hogy általuk megnő a mezőgazdaság ellenálló képessége. Ezt pedig sorskérdésként kezelte. Ám, szerinte, mindez nem csak gazdasági szempontból volt fontos. A NEP-szervezés első nagy hullámának lezajlása után meglehetősen egyértelműen hangzottak alábbi szavai: „Ha majd *egy zászlót és egy*

[84] Részletesen lásd *Ormos Mária:* A gazdasági világválság magyar visszhangja. PolgART, Budapest, 2004. 289–331.

[85] Lásd pl. *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 583, 592–593.

[86] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 18–20.

[87] Nemzeti Figyelő, 1933. október 29. 13. Az irányított gazdálkodás a nemzeti egységet szolgálja.

vezért követ a magyar gazdatársadalom, akkor talpraállhat a magyar nemzet."[88] Bodor Antal arra figyelmeztetett, hogy mindez nem valósítható meg a gazdák kezdeményezésén alapuló, sokszínű, „rendszertelen szervezkedés"-sel. Mindenkit magába foglaló szervezetek létesítését, a meglévők összefogását szorgalmazta. A siker zálogának pedig a falu munkájának központi szervek által történő irányítását tartotta.[89] Ezek a nézetek a totális társadalomszervezés igényét sugallják, szemben a közgazdászok gazdasági érdekekre épülő szövetkezést szorgalmazó javaslataival.

Ha áttekintjük mindazt, amit a Gömbös-csoport tagjai (a fentieken túl is) a nemzetről vallottak, leírtak, nyilvánvalóvá válik a szinte teljes gondolati azonosság az olasz fasiszták — Mussolini által megfogalmazott — doktrínájával. Mussolini ugyan nem a nemzet elsődlegességét hangoztatta, hanem az államét. Felfogása szerint „A fasiszta koncepció (...) az államért van; az egyénért pedig csak annyiban, amennyiben az egybeesik az állammal..."[90] Ez már önmagában jelzi, hogy a Duce szerint az egyének önmagukban nem léteznek, csak az állam részeként. Ez a legfontosabb funkciójuk, hisz — mint folytatja — „Az egyének (...) mindenekelőtt és mindenekfelett az államot alkotják."[91] De nem az egyes emberek határozzák meg az állam szervezetét, funkcióit, tevékenységét, irányítóinak személyét, hanem az állam határozza meg az egyén szellemi karakterét is, lévén az nem más, mint „az ember egyetemes tudata és akarata".[92] Később hozzátette: „Nem a nemzet szüli az államot (...) az *állam hozza létre a nemzetet*, az állam ad a saját erkölcsi egysége tudatában lévő népnek egy akaratot, és ehhez képest effektív létezést."[93] A Duce gondolkodásában tehát az állam vált a nemzeti kollektívum megtestesítőjévé. A lényeg azonban nem a kollektívum megnevezése, hanem az egyén és az új módon értelmezett közösség viszonya. Ebben a tekintetben pedig Mussolini éppúgy a közös *állami* érdek érvényesítését jelölte meg az egyén boldogulásának alapjaként, mint Gömbösék a közös *nemzeti* érdekek érvényre juttatását. És fordítva, Gömbös és hívei ugyanúgy kizárólag a nemzeten belül, annak alávetve tulajdonítottak létjogosultságot az egyéneknek és társadalmi csoportoknak, mint ahogy Mussolini az állam keretei között.[94]

A problémák gyökerét mentális okokban — a magyarságot jellemző széthúzásban, az idegen eszmék által terjesztett önzésben, s a mindezekből fakadó lelki válságban — is keresve, a megoldás egyik kulcsát a társadalom tudatának átformálásában látták. Gömbös — és akkori harcostársa, Zsilinszky Endre — már 1919–1920-ban leírt és publikált szövegeikben használták az „új ember" illetve az „új embertípus" formulát, érveik tartalma pedig kísérteties hasonlóságot mutat a Mussolini által valamivel később megfogalmazott tétellel. A nagy

---

[88] Nemzeti Figyelő, 1933. november 5. *Beke László*: A mezőgazdasági termelés irányításának célja és lehetőségei. (Eredeti kiemelés)

[89] Nemzeti Figyelő, 1934. január 21. *Dr. Bodor Antal*: A falu megszervezése.

[90] *Mussolini*: A fascismus doktrinája... i. m. 14. (7. pont)

[91] *Mussolini*: A fascismus doktrinája... i. m. 16. (9. pont)

[92] *Mussolini*: A fascismus doktrinája... i. m.14. (7. pont)

[93] *Mussolini*: A fascismus doktrinája... i. m. 17. (10. pont) (Kiemelés tőlem — V. J.)

[94] Részletesebben lásd: *Vonyó József*: Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: Századok Füzetek 5. Szerk.: Pál Lajos. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 25–30.

nemzeti tragédiák — a háborús vereség, az 1918–1919-es forradalmak, Trianon — okát ők is a magyar nemzet meggyengülésében, zilált állapotában keresték. Nemcsak gazdasági és társadalmi válságot emlegettek, hanem — gyakran azoknál nagyobb hangsúllyal — a magyarság lelki és erkölcsi válságát jelölték meg a katasztrófák forrásaként. Ezt pedig a fajhűség hiányára, a faji öntudat elapadására vezették vissza, aminek okát részben a magyarság (mindenekelőtt a keresztény középosztály) által elkövetett hibákban látták. Ezért szerintük a katasztrófa felszámolásának kulcsa a társadalom, illetve egyedeinek szellemi, erkölcsi átformálása, megújítása; a magyar reneszánsz, a faji öntudatra ébredt, szociálisan érzékeny, egységesen gondolkodó, katonásan megszervezett nemzeti társadalom megszervezésével érhető el. A „...lelkek forradalmát hirdetjük: az új magyar embert...", a magyar jövő legnagyobb feladata „a magyar faj lelki világának átgyúrása", ami a faji megismerés útján érhető el — írta Zsilinszky 1919–1920 fordulóján.[95] Gömbös már 1919 novemberében „... a magyar nép megújhodó és megizmosodó erkölcsi és szellemi és fizikai erőitől" várta a jobb jövőt.[96] Ehhez tette hozzá két hónap múlva: „... belpolitikailag csak egy szempont lehet mértékadó: egy új nemzedék teremtése. Új magyart, gerinces, meg nem alkuvó magyar embert alkossunk, aki nem büszke a származására és ezért nem dolgozik, hanem meggyőződött arról, hogy mindenkinek dolgozni kötelessége."[97] Miniszterelnökként pedig már 1932. október 1-jén adott első nyilatkozatában hangoztatta, hogy „... az egész nemzet lelkét át kell formálni".[98] S megtoldotta azzal: „Én az *új generációnak* építő munkása és vezére akarok lenni."[99] „Új nemzet nevelésére van szükség — hangoztatta néhány hónap múlva Debrecenben —, egészen új nemzeti típust kell kialakítanunk, amely átérzi a sorsközösség gondolatát, és alázatosan alárendeli magát a nemzet nagy céljainak."[100] Másutt „új magyar élet" megteremtéséről szólt, mely „más magyar típust keres".[101] Erről a szándékról, s annak tartalmáról árulkodott Gömbösnek egy közbevetett kérdésre adott válasza 1933 decemberében, Szegeden: „Igenis én uniformisba akarom öltöztetni a magyar lelkeket. Egy egységes közgondolkodás uniformisába."[102] Mindez, és számos további megnyilvánulása jelzi, hogy „új generáció"-t emlegetve nem az új, fiatal korosztályra gondolt, hanem a mentalitásában, gondolkodásmódjában, „lelkében" — az általa megjelölt módon — megváltozó magyar társadalomra, az egész magyar nemzet megújítására. Azaz nem új generációról, hanem új társadalomról volt szó, ugyanabban az értelemben, ahogyan Mussolini az „új civilizációt" meghirdette.[103]

Céljaik beteljesülését Gömbös és hívei nem spontán társadalmi folyamatoktól várták. A problémák általuk történt megközelítéséből és értelmezéséből szük-

---

[95] *Zsilinszky Endre:* Nemzeti újjászületés és sajtó. Budapest, 1920. 79, 87, 117.
[96] Szózat 1919. november 22. MOVE és hadseregnap
[97] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 57.
[98] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 377.
[99] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 379. (Kiemelés – V. J.)
[100] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 504.
[101] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 599.
[102] *Antal I.* sajtófőnök emlékiratai... i. m. 175.
[103] *Ormos Mária: Mussolini.* I–II. (Második, kiegészített kiadás.) PolgART, Budapest, 2000. II. kötet 319–330. Az összehasonlítást illetően lásd: *Vonyó J.*: Másolta-e Gömbös... i. m. 25–30.

ségszerűen következett a társadalom totális megszervezésének igénye. Ennek jegyében szorgalmazták „a hatalomnak korszerű átszervezését", illetve azt, hogy hozzák létre „*az új magyar államot*, előítéletek és alibi-tradíciók figyelembevétele nélkül". E munkához viszont nélkülözhetetlenül szükség van — írta Béldi — „egy fegyelmezetten élő és összeműködő, egyet akaró és egyet cselekvő, vagyis tervszerűen megszervezett társadalomra, amely (...) a nemzetszervezés munkáját fegyelmezetten és tervszerűen, az ezzel járó áldozatok öntudatos vállalásával el akarja és el tudja végezni."[104] Ezt a társadalomszervező munkát kétféle módon tartotta megvalósíthatónak. Egyrészt egy *vertikális szerveződés*, az érdekképviseleti rendszer megszervezésével, az alapvető „munkakörök rendi jellegű kiépítése" révén; másrészt egy *horizontális szerveződés*, a tömegpárttá átszervezett NEP szervezetei segítségével.[105] Ez utóbbit viszont sem ő, sem Gömbös nem szokványos választói pártként értelmezte. Az egri zászlóbontás, az ottani szervezet megalakulása alkalmával az egykori katonatiszt, Gömbös arról szónokolt: „*Fegyelmezett hadsereggel indulunk a feladatok megvalósítása felé.*"[106]

A NEP új vezérkara axiómaként kezelte, hogy a nemzet jövőjét biztosító nagyszabású átalakítás erős eszközöket igényel, nélkülözhetetlenné teszi az államszervezet átalakítását, amit — szerintük — a kor követelményei sürgettek. Gömbös 1932 októberében még méltatta elődei munkáját, ám ez nem volt több taktikai fogásnál, kötelező udvariasságnál. Később hasonlóan nyilatkozott, mint propagandafőnöke, Béldi Béla, aki úgy látta, hogy a magyarság nemzetté szervezése szempontjából kulcsfontosságú államszervezés terén az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával új helyzet és új feladatok elé került az ország, melyeket addig (1935-ig) nem csak nem oldottak meg, de nagyobb részt hozzá sem kezdtek a munkához.[107] Béldi szerint tehát az első teendő az előző kormányok mulasztásainak pótlása. Ezzel együtt kell elvégezni azokat a súlyos teendőket — mind a bel-, mind a külpolitika terén —, melyekkel a válság következményeként került szembe az ország. Szerinte mindezt nem lehetett a régi, elavult elvek, a régi alkotmány alapján megvalósítani. „...a magyar alkotmány jelenlegi szövegét (...) nem lehet tabunak tekinteni, és a még cserepeiben ittmaradt (sic!) liberális korszellem és érdekek védelmében, a tradíciókra hivatkozás alibijével megakadályozni azt, hogy a magyar állam olyan irányban épülhessen ki, amely irány az új nemzeti feladatok megvalósítása szempontjából a legmegfelelőbb" — írta.[108]

Az új elvek meghatározásakor két tézisből indult ki. Egyrészt — Gömbös 1920-as évek elején hangoztatott nézeteivel összhangban — abból, hogy „az állam szerepét a nemzet mindenkori életérdekei határozzák meg". Másrészt a nemzetet organikus szervezetként fogta fel. Ebből fakadóan az ő szemében az állam szerepe „ennek az organizmusnak életét teljessé tenni, az organizmus erőit rendezni-szervezni, azoknak keretet és kifejezést adni".[109] Mintha Musso-

[104] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 9–10.
[105] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 42–47.
[106] Debreceni Újság – Hajdúföld, 1933. június 15.
[107] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 6–7.
[108] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 26.
[109] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 27.

lini szavait olvasnánk.[110] Az egész nemzetet „csakis erős eszközökkel" lehet összefogni, folytatta gondolatsorát Béldi. „Az erős eszközöket pedig csak egy erős központi hatalom szervezheti meg és élhet azokkal." Mégpedig úgy, hogy azokat kizárólagosan birtokolja, hogy *„tervszerűen és céltudatosan* kihasználhassa" őket.[111] Az elgondolás lényege végül is a törvényhozás (a parlament) hatalmának csökkentése, ezzel együtt a végrehajtó hatalom (a kormány) szerepének és súlyának növelése.

Béldi bírálta a parlamentarizmust, mely szerinte „nem demokratikus, csak a demokrácia álarcában jelentkező intézmény". A választójog ugyanis — legyen az bármilyen — nem jelenthet teljes népképviseletet, csak a választók egy részének képviseletét. Ennél sakkal súlyosabb érvnek tekintette azt, hogy a „nehézkessé vált *törvényhozás nem tudja nyomon követni az egyre gyorsabb tempójú, egyre komplikáltabbá váló élet szabályozásának követelményeit*". Mégis úgy foglalt állást, hogy a parlamentre továbbra is szükség van. Szükség van, de jelentős módosításokkal. Mindenekelőtt *jellegében*: a népképviseleti (demokratikus) elv helyett az érdekképviseleti (szolidáris–organikus) elv alapján kell megszervezni. Ez ugyanis „a törvényhozásban kifejezésre juttatja a nemzeti társadalom komplementaritását, a különböző társadalmi rétegek szerves összefüggését és munkaközösségét". Létrehozására azonban csak *az érdekképviseletek rendszerének* teljes kiépítése után van lehetőség. Mivel ez a kísérlet 1934–1935 fordulóján megbukott, átmeneti megoldásként a parlamenti munka súlypontját a plenáris ülések helyett a bizottságok felé kívánta eltolni, az utóbbiakat pedig „nem képviselő érdekképviseleti választottakkal" kiegészíteni. Ezáltal kívánta csökkenteni a választottak arányát a kinevezettek révén, ami azt segíthette volna elő, hogy a „társadalmi akarat" helyett még inkább a központi hatalom törekvései érvényesüljenek. E gondolatok egyértelműen az — Olaszországban ekkorra már kiépült[112] — korporatív állam megteremtésének igényét jelentik. Így teljesedett volna be a társadalom — Béldi által hangoztatott — *vertikális* megszervezése.[113]

Másrészt *szűkíteni* kívánta a parlament *funkcióját*. Hangsúlyozta ugyan szerepét a „kollektív felelősség" érvényesítésében, illetve a (semmiféle módon nem értelmezett) „kontroll intézményesítése miatt". Jelentőségét mégis csupán a vitára korlátozta. A vitára, melyet — másokkal szemben — nem feleslegesnek, hanem a parlament egyedüli hasznos tevékenységének tartott. Abban tulajdonított neki hasznot, hogy ötleteket, szempontokat ad a végrehajtó hatalomnak, ezáltal segíti a kormányt jogszabályalkotó és egyéb munkájában. Szerepe tehát csakis ebben lehet, nem a törvények megfogalmazásában, a kormány mozgásterének meghatározásában. Olyannyira, hogy szorgalmazta: a parlament által hozott törvényeket mindinkább a végrehajtó hatalom által kibocsá-

---

[110] „Az *állam*, úgy, amint azt a fascismus fogja föl és valósítja meg, szellemi és morális tény, mivel *létrehozza a nemzet politikai, jogi és gazdasági megszervezését...*" *Mussolini*: A fascismus doktrinája... i. m. 42. Lásd még: *Ormos M.*: Mussolini... i. m. II. 326–327.

[111] *Béldi B.*: Nemzetszervezés... i. m. 20.

[112] V. ö. *Ormos M.*: Mussolini... i. m. II. 339–344.; *Benito Mussolini*: A korporációs államról. Vallecchi, Firenze, 1940.

[113] Ezt kívánta szolgálni *dr. Kovalóczy Rezső* cikke is (A korporációs állam kiépítése. Nemzeti Figyelő, 1934. január 1.).

tott jogszabályokkal helyettesítsék. Így a „népi akaratmegnyilvánulás" nem közvetlenül, hanem csupán a kormánynak adott (rendeletalkotásra vonatkozó) felhatalmazás révén érvényesülhetett volna.[114]

Gömbös kevésbé elmélyült és árnyalt megnyilatkozásai egyértelműen a többpárti parlamentarizmus elvetésére, az egypártrendszer kívánatos voltának megvallására utaltak. „...nincs vesztegetni való időnk arra, hogy kis különbségek miatt pártokra szakadozva éljünk" — mondta már 1932 decemberében.[115] Kétéves kormányfői tevékenységét értékelve pedig így összegezte véleményét: „A pártokra, klikkekre, érdekcsoportokra való szétforgácsolódás, vagy a koalíciókkal való kísérletezés (...) nem az alkotmányos élet megerősítésére, hanem annak meggyöngítésére, lejáratására vezet."[116]

A végrehajtó hatalom befolyásának növelését sürgette a miniszterelnök már bemutatkozó beszédeiben. Tiltakozott az ellen, hogy a parlament, sőt egyes pártok „a kormány végrehajtó hatalmát mintegy maguknak vindikálták". Amikor elutasította a „pártdiktatúra gondolatát", nem saját fenti szavait cáfolta, hanem a kormánypárt Bethlen befolyása alatt álló parlamenti csoportjának saját kormányát korlátozó tevékenysége ellen lépett fel. A hatalom szétdarabolásának veszélyeire hivatkozva hangoztatta, hogy egyetlen erős központi akarat nélkül sem jogrendet, sem békés munkát elképzelni nem tud. Másutt még inkább egyértelműen fogalmazott: „egy erős kormány nem (...) tűrheti más végrehajtó hatalom érvényesülését, mint a saját végrehajtó hatalmáét."[117] A pártdiktatúrát tehát csak abban az esetben nem tartotta elfogadhatónak, ha nem az ő vezetésével valósul meg.

A kormány befolyását kívánták növelni a NEP vezetői a közigazgatásban is — az önkormányzatok jogkörének erőteljes megnyirbálásával. Azt, amit a Nemzeti Munkaterv csak sejteni engedett,[118] Béldi 1935-ben határozottabban fogalmazta meg. A törvényhatóságok összevonását és racionalizálásának szükségességét ésszerű érvekkel is indokolta. A legfontosabbnak azonban azt tartotta, hogy ezáltal megszüntethető az autonómiák korabeli rendszere. Azoké az autonómiáké, melyek szükségességét elismerte a függetlenség kivívása időszakában, de károsnak minősítette őket a harmincas években, amikorra — szerinte — a partikularizmus (nem egyszer egyes családok érdekeinek) védőbástyáivá váltak.[119] Sőt, ő és a NEP vidéki korifeusai is a nemzetet gyengítő személyi összefonódások és az ezekből sarjadzó panamák melegágyának tartották a helyi — megyei, városi — testületeket. Béldi megoldásnak ebben az esetben sem a demokratikus kontrollt tartotta. Javaslata: „a közigazgatást *államosítani kell.*" Azt sem titkolta, ennek egyik alapvető célja, hogy a közigazgatás így „központilag is jól áttekinthetővé váljék".[120] A NEP élharcosai, addig is, míg ez megtörténik, indokolt esetekben a kormányzat törvényhatóságokat ellenőrző szerepé-

[114] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 31–38.
[115] *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 484.
[116] *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 622.
[117] A nemzeti öncélúságért... i. m. 55–56, 78–79.
[118] Nemzeti Munkaterv 12–15. pont. In: Magyarországi pártprogramok... i. m. 332–333.
[119] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 39–41.
[120] *Béldi B.:* Nemzetszervezés... i. m. 41–42.

nek növelését, szükséges esetben határozott intézkedését követelték.[121] A „tisztogató kéz munkáját" illetéktelen beavatkozásnak feltüntetőket pedig „beteg és gyanakvó lelkek"-nek minősítették.[122]

Gömbös és követői a központi hatalomnak — s mellette a pártnak — tulajdonítottak, illetve követeltek meghatározó szerepet a társadalom életének különböző területein is. Mint láttuk, mindenekelőtt a gazdaságban. Béldi és Hóman a kulturális élet egységet szolgáló szerepének biztosítékát látta az állami irányítás következetes érvényesítésében. Béldi a szellemi élet egészét — általa értelmezett funkciójából kiindulva — „nemzetirányítás"-ként definiálta, s kategorikusan kijelentette: „A nemzetirányítás szervezete — a feladat sokoldalúságának és nagy horderejének megfelelően — csakis egy *erősen központosított és a nemzetirányítás minden lehetőségére kiterjedő intézményben nyerhet helyes megoldást.*" Indoklása szerint ennek a munkaszervezetnek „*...biztosítania kell a felfogás és a munka abszolút egységét és a kivitelezésben a központi erőt*, amelyet nem aprózhat el, és nem deformálhat a leágazó kisebb szervek, hatóságok, intézmények autonómiája." Ezért javasolta az Országos Propaganda Hivatal felállítását, melyet — szerinte — leghelyesebb „*közvetlenül a kultuszminiszter alá rendelni*".[123] A kultuszminiszter pedig az állami kulturális intézmények tevékenységének tartalmát kívánta központilag szabályozni. Nem csak az oktatásban. Az intézményben zajló művészeti és hatalmi vitákat lezárva, szinte utasításszerűen közölte a Nemzeti Színház társulatával, hogy „*művészeinek pályája nem kenyérkereseti pálya, hanem magasztos hivatás (...) számára más a siker, mint más színművészeknek (...)* nem primadonna, nem kiabáló »nagy szerepekben« és »bombasikerekben« látja művészete kiteljesülését." A „Nemzeti Színház nem üzleti vállalkozás" — mondta. Elsődleges feladata, mi több, hivatása: a nemzet nevelése, a nemzeti egység megteremtésének szolgálata.[124] Ennek jegyében használták fel a társulat speciális tematikus előadásait a nemzeti egység gondolatának, s közvetlenül a vidéki pártszervezetek kiépítésének propagálására.[125]

A kibővített hatáskörű, a parlament által nem korlátozott, sőt törvényhozó szerepének rovására rendeleti úton kormányzó, és a közigazgatást közvetlenül uraló végrehajtó hatalom megteremtésének igénye olyan, erősen centralizált állam képét vetíti elénk, amely nem a társadalom — demokratikus eszközöket, technikákat alkalmazó — ellenőrzése mellett működik, azaz nem függvénye a társadalomnak. Sőt, a központi hatalom az „erős eszközöket" kizárólag birtokolva, uralja a társadalmat, és képes tetszése szerinti korlátok között tartani annak mozgását, korlátozni a hatalom céljait keresztező önszerveződését.

A Gömbös-csoport helyzete azonban a miniszterelnöki hatalom birtokában sem tette lehetővé e tervek megvalósítását. Még az a — Bethlen miniszterelnöksége idején stabilizálódott — alkotmányos rend érvényesült, melyet

---

[121] Lásd pl. *Veress Géza*: Vásáry István politikai pályája. Csokonai, Debrecen, 1999. 57-59.

[122] Nemzeti Jövőnk, 1936. január 29.

[123] *Béldi B.*: Nemzetirányítás... i. m. 30–33. (Eredeti kiemelés.)

[124] Uj Magyarság, 1935. október 5. (Eredeti kiemelés)

[125] Az Országos Pártközpont Propaganda Osztálya ennek érdekében állapodott meg a Nemzeti Színházzal és tagjaival, hogy 1934 júliusában „gondosan összeválogatott, magas művészi színvonalú programmal sorra látogatnák a nagyobb városokban lévő szervezeteinket". Gömbös pártja... i. m. 149.

megváltoztatni akartak. Ezért Gömbös politikai törekvéseit, azok érvényesítését a konzervatív körök éppen az állam különböző szerveiben (parlament, főispáni kar stb.) őrzött kulcspozícióik és többségük révén akadályozhatták. Ezzel szemben Gömbös nem rendelkezett olyan tömegbázissal (mozgalom, párt), illetve fegyveres erővel (osztagok), amelyek segítségével gyorsan és radikálisan módosíthatták volna a politikai struktúrát, mint Hitler Németországban, vagy akár Mussolini Olaszországban. Így Bethlen — többségben lévő hívei segítségével — mind a parlamentben, mind a kormánypártban megbuktathatta a miniszterelnököt, s a megerősödő végrehajtó hatalmat is korlátozhatta volna a parlament — még jogkörének szűkítése esetén is.

Ezért vallotta Gömbös garnitúrája: „Alkotmányos országban (...) csupán az erősen kiépített, éppen ezért zavartalan kormányzást biztosító parlamenti párt képezheti azt az eszközt", amely alkalmas az általuk megfogalmazott nemzeti célok megvalósítására.[126] S ennek jegyében tulajdonítottak az államon belül külön kiemelt szerepet a pártnak a kívánatos nemzeti egység, illetve a társadalom szervezettségének megteremtésében. Elgondolásaik e tekintetben is összecsengtek Mussolini nézeteivel.[127] Reményük szerint erre a pártra támaszkodó államszervezet lehet majd képes arra, hogy az „a *nemzeti erők maximumát bocsáthassa a nemzeti célok megvalósítása végett a nemzet vezetőinek rendelkezésére*".[128] Gömbös két évvel hivatalba lépése után is így érvelt: „...a Nemzeti Egység Pártjának (...) az a célja, hogy *a politika alkotmányos eszközeivel biztosítsa a kormány számára a nyugodt, stabil, céltudatos kormányzati vonalvezetés lehetőségét.*"[129]

Ebben az államban és pártban azonban nem általában a nemzet vezetőinek szántak megkülönböztetett helyet, hanem kizárólag a „Vezérnek", Gömbös Gyulának. Jóllehet, Horthyt változatlanul a legmagasabb közjogi méltóságnak tartották,[130] tisztelettel övezték, a NEP vezetőinek megnyilatkozásaiban, a párt dokumentumaiban alig esik róla szó. Helyét a „Vezér" foglalta el – Gömbös Gyula. Hivatalosan ugyan „csak" a NEP vezére volt, az említett dokumentumok és megnyilatkozások azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy az egész nemzet vezérének tekintették. Maga Gömbös 1932. október 4-én elmondott rádiószózatában az egész országhoz szólt, amikor kijelentette: „Vezérként állok előttetek!"[131]

A NEP vezetőinek propagandisztikus megfogalmazásaiban minden, ami 1932. október 1-je után történt, a „Vezér" érdeme volt. Ő hirdetett a nemzet igazi érdekeit valóban kifejező programot, ő bontotta ki a Nemzeti Egység zász-

---

[126] NEP Országos Központja 28/1934. sz. Körlevél. 1934. szeptember. In: Gömbös pártja... i. m. 164.

[127] „A párt nem más, mint önkéntes polgári erő, amely az állam rendelkezésére áll (...) A párt a rendszer kapilláris szervezete (...) A párt az, amely szervezeteinek tömegével biztosítja az állam tekintélyének önkéntes támogatását és a hit felbecsülhetetlen hozzájárulását" — vallotta a Duce. Idézi: *Ormos M.*: Mussolini... i. m. II. 327.

[128] Nemzeti Munkaterv 6. pont. In: Magyarországi pártprogramok... i. m. 332. (Kiemelés tőlem — V. J.))

[129] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 622.

[130] Gömbös az államiság első számú pilléreként említette. *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 40, 56, 78.)

[131] A nemzeti öncélúságért... i. m. 12.

laját. Neki volt köszönhető az ország külpolitikai, „gazdasági helyzetének javulása, belső rendjének megszilárdulása". Neki lehettek hálásak a nemzet különböző státusú tagjai szociális helyzetük javításáért. S mindebben rajta kívül senkinek — sem a parlamentnek, sem a kormányzónak, sem a tulajdonosoknak, sem a termelőknek, sem az egyházaknak, sem az érdekképviseleteknek — nem volt szerepe. Legfeljebb a kormányt vagy a Nemzeti Egység Pártját illették dicsérő szavakkal — a „Vezérrel" együtt.

Személyét olyan tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek „fényében" már nem is földi halandóként, hanem isteni lényként jelent meg a kortársak előtt. Olyan lényként, aki „nem csüggedt el a tenger sok nehézség láttán, hanem (...) bátran szembeszállt az országot fenyegető bajokkal", s „egyszeriben megváltoztatta ezt a kedvezőtlen helyzetet".[132] Ereje képes volt „történelmi folyamatoknak hatását" érvényesíteni, *„erős magyar akarata pedig megtörte a széthúzás átkát"*.[133] A nemzethez fűződő viszonyát mint atyai fensőbbséget jellemezték, akinek megnyilatkozásaiból „a nemzet iránti mélységes szeretet és féltő gond, a férfias kötelességtudás és államférfiúi lelkiismeret hangja" szólt.[134] Mindezek alapján nyilatkoztatták ki, hogy „a Vezér egyénisége és politikai múltja" az a vonzerő, amely a magyarságot a „Nemzeti Egység táborába vezette", és garanciája a jövőbeni boldogulásnak. Így tehát a magyarság hálát adhat „a Mindenhatónak, hogy az ország sorsdöntő órájában adott a nemzetnek egy államférfiút, Vezérünket, Gömbös Gyulát, aki magyar lelkének nagyszerű erejével felismerte a történelem parancsszavát és rávezette a nemzetet az egyedül helyes útra..."[135] A sokszor zavaros, érzelmi elemekkel teli megfogalmazásokból egy misztikus vezéralak bontakozik ki, melynek megalkotása nagyon is racionális célokat szolgált. Erről árulkodott Gömbös első miniszterelnöki nyilatkozata is: „...annak, aki a nemzetet vezeti, ösztönös meglátás révén tudnia kell, hogy merre visz az út, és a nemzetnek is tudnia kell, hogy a vezér mit akar."[136] A vezérnek eszerint nem az a kötelessége, hogy megismerje a nemzet (és egyes rétegei, csoportjai) helyzetét, érdekeit, vágyait, s azokat szolgálja, hanem kizárólag az, hogy különleges adottságai révén megérezze: mi az egyedül hasznos teendő a nemzet egésze számára. A nemzet tagjai viszont akkor tesznek jót önmaguknak, ha nem szuverén módon cselekszenek, saját, illetve társadalmi rétegük érdekei, kulturális vagy vallási eszményeik, nemzetiségi identitásuk szerint, ha hangot adnak gondjaiknak, hanem kizárólag akkor, ha vakon hisznek abban, hogy a „Vezér" ösztönösen megérzi, mi jó a nemzetnek, s fenntartás nélkül követik őt. Gömbös mindezt nemcsak sugallta, hanem el is várta. Számos esetben nyilatkozott úgy, mint 1932. december 4-én, Nagykőrösön: „A magyar akkor volt erős és nagy, amikor (...) hivatott vezéreire hallgatott. Minél súlyosabb a helyzet, annál szükségesebb, hogy *egy vezér mögött álljon az egész nemzet*..."[137]

---

[132] Vita- és szónoki tárgyak. In: Gömbös pártja... i. m. 175–176.

[133] NEP Országos Központja 19/1934. sz. Körlevél. 1934. június In: Gömbös pártja... i. m. 151. (Eredeti kiemelés.)

[134] NEP Országos Központja 40/1934. sz. Körlevél. 1934. október In: Gömbös pártja... i. m. 200.

[135] NEP Országos Központja 19/1934. sz. Körlevél. 1934. június In: Gömbös pártja... i. m. 151.

[136] A nemzeti öncélúságért. I. m. 6.

[137] *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 480. (Kiemelés tőlem — V. J.)

„Bízzák reám magukat; meggyőződhettek arról, hogy amit akarok, becsülettel akarom. Terveim a nemzet egyetemét szolgálják" — szólt a veszprémi szervezet zászlóbontó gyűlésének résztvevőihez.[138] Indoklásként arra hivatkozott, hogy a „... rendkívül nehéz és komplikált nemzetközi helyzetben, óriási világerők ütközése közepette, a súlyos belső problémák egész sorával megterhelt, kicsiny Magyarország csak akkor fogja megállni helyét, ha lélekben, célokban és törekvésekben összefogva, egyöntetű falanxként áll azok mögött, akik az alkotmányos tényezők bizalmából állnak az ország élén."[139] E szavak kimondásakor elsősorban önmagára utalt. Miniszterelnöki kinevezése második évfordulóján elmondott rádiószózata árnyalt stílusán érezni a szövegeit formázó Antal István hatását. Amikor azonban spontán beszédet tartott, az egykori katonatiszt cizellálatlan érveit használta: „...nem ér semmit az a hadsereg, amely engedelmeskedni nem tud...".[140]

Ebben a gondolkodásmódban egyrészt az „ösztön" volt hivatott pótolni azt a rendszeres tudást (gazdaságról, társadalomról, történelemről, jogról, politikáról stb.), amellyel a miniszterelnök/pártvezér nem, vagy csak korlátozottan rendelkezett. Másrészt a misztikus erővel kívánták leszerelni, és saját szolgálatukba állítani azokat a társadalmi rétegeket, csoportokat, amelyeknek valós problémáit nem tudták vagy nem akarták megoldani. Ennek érdekében persze — nem bízva maradéktalanul a misztikum hatásában — evilági módszerek alkalmazását is kilátásba helyezték. „Én el *tudok* járni s el is, *fogok* járni azokkal szemben, akik akár az én, akár a kormányom tekintélyét akarják csorbítani" — fenyegetőzött Gömbös.[141] Az alapvető cél az volt, hagy a társadalom minden szférájában a „Vezér" akarata érvényesüljön.

Azé a vezéré, aki — a fenti elgondolások szerint — a törvényhozás fölé kerekedő, a közigazgatást és a társadalmat egyaránt uraló végrehajtó hatalom feje. Ily módon őt tekintették — immár egyes számban — a nemzet egyetlen és kizárólagos vezetőjének, akinek rendelkezésére kell, hogy bocsássa a „közjogi és államigazgatási berendezés a nemzeti erők maximumát".[142] Ezt az igényt fejezte ki Gömbös és vezetőtársai gyakran emlegetett, s a kortársak által gúnyolt szófordulata, mely szerint: „Csak egy pallér, a többi hordja a téglát, s akkor megépül a ház. Bábeli zűrzavarban politikát csinálni és nemzetet vezetni nem lehet."[143]

A nemzetet — *„ösztönös meglátás révén"* — az egyetlen helyes úton irányító, emberfeletti erővel, tulajdonságokkal rendelkező vezér a szélsőjobboldali ideológiák és diktatúrák nemcsak tipikus, de egyben legfontosabb alakja. Ebben az összefüggésben — akárcsak Mussolini vagy Hitler esetében — az „ösztönös" nem más, mint a „mindentudó", a „megfellebbezhetetlen" szinonimája.

---

[138] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 496.

[139] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 621–622.

[140] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 598.

[141] A nemzeti öncélúságért... i. m. 18.

[142] Nemzeti Munkaterv 6. pont. In: Magyarországi pártprogramok...i. m., 332.)

[143] *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 509. A gondolatot más megfogalmazásban lásd még uo. 483, 564 stb.

Ez a *jobboldali radikálisok által használt sztereotípia a* fasiszta „vezér"-eszme lényege.[144]

Ezekben az államról alkotott nézetekben *a parlament* szerepe teljesen formálissá válik. Hatásköre minimálisra szűkül — a *végrehajtó hatalom* jogkörének egyidejű, rohamos kiterjesztésével. A csökkentett hatáskörű parlamentet is egyetlen — a többi pártot felszámoló vagy teljesen háttérbe szorító — *kormánypárt* uralja, amely révén az államhatalom a társadalom egésze fölé tud kerekedni, tetszése szerint szabályozva annak működését. A párt meghatározó vonása pedig az, hogy benne a „Vezér" (pártvezér és miniszterelnök egy személyben) akarata korlátlanul érvényesül.[145] Egy ilyen feltételek között működő parlamentnek a végrehajtó hatalmat ellenőrző szerepe lényegében nem jelenthetett volna többet, mint a „*Vezér*"-nek (a parlamentet uraló párt vezérének) *kontrollját önmaga* (a miniszterelnök) *felett.*

A Gömbös-csoport államról alkotott felfogása tehát nem más, mint egy *diktatórikus vezéri állam* programja. Olyan diétatúráé, melynek megvalósítási szándékát soha nem deklarálták, sőt tagadták.[146] Kiépítését — Gömbös szavainak megfelelően — „alkotmányos eszközökkel" tervezték.[147] A „Vezér" által korlátlanul uralt parlament segítségével azonban már törvény megalkotásával is elérhető lehetett volna a parlamentarizmus felszámolása. Más szavakkal: „alkotmányos eszközökkel" lehetett volna semmissé tenni a magyar alkotmányt.

Gömbös Gyula kormányának programjából, személyes, illetve környezetének, legközvetlenebb munkatársainak politikai nézeteiből, s az általa szervezett párt — mindezekből rekonstruálható — ideológiájából három következtetést vonhatunk le.

1. Gömbös lényegében nem adta fel fajvédő politikusként egy évtizeddel korábban vallott nézeteit, legfeljebb — a politikai körülménykehez alkal-

---

[144] A kérdésnek kiterjedt nemzetközi és hazai irodalma van. E tekintetben lásd pl. *Ormos Mária* munkáit a fasizmus kérdéseiről, Hitlerről, Mussoliniről stb. A Führerprinzip alakulásáról: *Horn, Wolfgang*: Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP (1919–1933). Düsseldorf, é. n — különösen: 62–74, 210–223, 278–287. A Gömbös – Mussolini – Hitler párhuzamokat illetően lásd *Vonyó J.:* Másolta-e Gömbös... i. m. 47–55.

[145] Lásd *Vonyó József:* A Nemzeti Egység Pártja induló szervezésének első dokumentumai (1932. december – 1933. január). Századok, 1984. 4. sz. 784–831.

[146] „*Nem akarok diktátor lenni, és nem is leszek az.* Sértés volna ezt feltételezni egy nemzetről, amely feltétlen bizonyossággal, minden körülmények között alkotmányos eszközökkel is meg tudja valósítani a maga célkitűzéseit. Sértés volna feltételezni azt is erről a nemzetről, hogy alkotmányos jogait ne tudná nagyszabású, konstruktív nemzeti célok érdekében érvényesíteni" – nyilatkozta első miniszterelnöki szózatában. *Gömbös Gy.:* Válogatott politikai beszédek... i. m. 385. Hasonló megnyilatkozásai: uo. 458, 516–517, 565–566. Lásd még *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó, Budapest, 2001. 314–315.

[147] A NEP egyes „élen járó", de megfontolatlan vezetői leplezetlen nyíltsággal fecsegték ki a Gömbös és közvetlen környezete által leplezni kívánt terveket. Kolosváry-Borcsa Mihály Debrecenben a nemzeti egység megteremtését az egypártrendszer bevezetésének szükségességével indokolta. Azzal érvelt: „...Nagy-Brittania (sic!), világrészek ura jött rá, hogy sok a maga három pártja is és az angol nemzetnek elegendő egy párt (...) Az Unita Itáliát kitöltötte Mussolini egységes olasz nemzete. Németországban Hitlerék söpörtek el minden pártot, minden kis csoportosulást. Csak itt, ezen a szomorú földdarabon álmodtak róla fantaszta magyarok, hogy egységes országot építhetnek egységes nemzet nélkül is." (*Debreceni Ujság – Hajdufőld*, 1933. június 18. Nemzeti egység)

mazkodva — egyes elemeit, mindenekelőtt az antiszemitizmust, elhallgatta, vagy módosította.

2. Számos kérdésben azonosság vagy hasonlóság ismerhető fel Mussolini és az olasz fasizmus, illetve Hitler és a nácizmus nézeteivel, ideológiájával. A jelenségre a kortársak is felfigyeltek, s a szélsőséges eszmék, a diktatórikus módszerek másolásával, átvételével vádolták Gömböst és munkatársait. Néhány elemtől (mint pl. a korporációs rendszer) eltekintve azonban nem adaptálásról volt szó. Számos kérdésben Gömbös és egykori harcostársai, legfőképpen Zsilinszky Endre, már akkor megfogalmazták a két diktátoréval analóg véleményüket, amikor még nem ismerték őket és munkáikat. És itt nem csak a már idézett „új embertípus", „új civilizáció" versus „új generáció", „új nemzet", „új magyar élet" formulákra gondolunk. Magyarország gazdasági és szociális problémáinak gyökerei épp úgy a 19. század végi tőkés fejlődés ellentmondásaiban, a modernizációs kényszerek és az elmaradottság konfliktusaiban, a nemzeti fejlődés akadályoztatásában, a nemzeti fenyegetettség érzetében és valós nemzeti sérelmekben (stb.) keresendők, mint Olaszország vagy Németország esetében. Nem véletlen, hogy Gömbös is a nemzeti/faji kollektívum megerősítésében, az egyén ennek történő alárendelésében látta a megoldást, akárcsak Mussolini és Hitler. Egy erre épülő új hatalmi struktúra, (állam)rend kiépítését tartotta szükségesnek, s azt tekintette az elkerülhetetlen szociális reformok, az általa kívánatosnak tartott társadalmi változások, azaz a „modernizáció", az „új civilizáció" megteremtését szolgáló fejlődés „dinamó"-jának, miként az olasz, német és más szélsőjobboldali mozgalmak vezetői — a nélkül, hogy ezeket a kifejezéseket használta volna. A nemzet meggyengülésének másik okaként előbb jelölték meg az idegen faj, a zsidóság romboló hatását, mintsem, hogy Hitlert megismerhették volna. Ráadásul Gömbös — a Tanácsköztársaságot kikiáltó „magyar álszocialisták"-at bírálva — már 1919 áprilisában hangoztatta: „Igen, mi is szocialisták vagyunk, magyar *nemzeti szocialisták*!"[148] Fél évvel az előtt, hogy Hitler a Deutsche Arbeiterpartei gyűlésén megjelenve elkezdte politikai pályáját, s tíz hónappal az előtt, hogy az ő kezdeményezésére a Nationalsozialistische (Nemzetiszocialista) jelzővel egészítették ki a párt nevét. S a példák még sorolhatók a múltba fordulással, a modern kultúra helyett az ősi nemzeti hagyományokra építéssel, a munka és a tőke ellentéteinek felszámolására irányuló gondolatokkal, olasz vonatkozásban az agrártársadalom idealizálásával és az agrárérdekek preferálásával, német relációban pedig a — csak taktikai megfontolásokból elhallgatott, de látens módon létező — antiszemitizmussal stb.[149] Mindez nem elsősorban az egyes elemek egybeesése, hanem azok egymásra épülésének, azaz — ha lehet egyáltalán ilyet állítani — a gondolati konstrukció hasonló volta miatt bizonyító erejű.

---

[148] *Gömbös Gy.*: Válogatott politikai beszédek... i. m. 27.

[149] Az olasz és német mintákhoz lásd többek között: *Ormos Mária* munkáit a fasizmus kérdéseiről, Hitlerről, Mussoliniről, továbbá:*Vonyó J.*: Másolta-e Gömbös... i. m.

3. Mindezek következtében nyilvánvaló, hogy Gömbös és környezete — taktikázó magatartása ellenére — radikális váltásra törekedett Bethlen, és a képviselőház őt támogató kormánypárti többségének politikájához képest.

Ez a fajvédő alapokon, részben a nemzetiszocialista, de főként a fasiszta társadalom- és államfelfogásra rímelő, s — a hasonló jegyek ellenére — a bethleni korszak ideológiájától markáns, sőt alapvető eltéréseket mutató ideológia — az „új generáció", „új nemzet", „új magyar élet" fogalmakkal definiált — új nemzettudat, *új nemzeti identitás* kialakítását is szolgálta.

THE IDEOLOGY AND PROGRAM OF THE GOVERNING PARTY OF GYULA GÖMBÖS

by József Vonyó
(Summary)

The policies pursued by Gyula Gömbös as prime minister (1932–1936) still fuel heated debates in Hungarian historiography. Whereas most historians attribute totalitarian aspirations to the former racist leader, others, especially since 1990, regard him as a conservative reformer. The main source of these disputes is that most of these qualifications were based on a judgement of his governmental activities, and paid little or no attention at all to his role as head of the governing party, which he had organised into a modern mass party, and to its role within the political life of contemporary Hungary. And all this despite the fact that Gömbös himself intended his Party of National Unity to play a decisive role in accomplishing his political aims.

The aim of the present study is to contribute to a real and balanced evaluation of the policies of Gömbös by the analysis of his party's program and the reconstruction of its ideology from new points of view.

Upon comparison of the so-called National Workplan, which contained the program of the government and of the governing party, with the rasist program of the 1920s in the context of contemporary circumstances, it can safely be stated – in contrast with the conclusions of previous historiography – that it in fact reflects concrete political objectives. In terms of economic, social and cultural policy, these objectives are entirely in keeping with the notions and expectations represented by Gömbös and his allies a decade before. Although the document contains no overt measures against the Jews, the plans intended to limit plutocracy and the parallel, emphatic demand to protect agriculture and small and medium-size industry clearly indicate the aim of curbing Jewish economic dominance. This — together with other things — seems to show that Gömbös, far from abandoning his anti-semitism, only concealed it for tactical purposes.

A key element of the socio-political vision of party leadership was the achievement of territorial revision, and the parallel „reconstruction" of Hungary's leading role in the region. In the manner of other right-wing radical movements, they blamed liberalism and socialism for the weakening of Hungary, which led to her tragedy in 1918–1920. The solution was seen in the politics of „national self-help" (Hung. Nemzeti öncélúság), the basic means of which was the establishment of „national unity". The former expected the individuals to abandon their personal ambitions in order to promote the realisation of common national aims determined by the central power. On the basis of their organic view of society they regarded social inequalities as a natural phenomenon, and thought of the well-being of given social groups as dependent on the general prosperity of the whole national community. A means to achieve the desired „national unity" was the movement and party which bore the same name, into which they wanted to organise all voting citizens regardless of their social, ethnic or confessional attachment. It was in order to avoid the potentially disruptive effect of confessional differences that they dropped from their ideological manifestos the so-called „christian-national idea", which was one of the basic ideological catchwords in the 1920s.

On the basis of the economic and cultural conceptions, and the views concerning the organisation of the state and the role of the extremely centralised party within it, with a clear emphasis on the leading role of Gömbös himself, which were elaborated among the party leadership and its intellectual supporters, it can be stated that the ideology of the Party of National Unity clearly reflected the picture of a classic totalitarian state.

The main conclusions of the study are thus as follow: (1) Gömbös, far from abandoning his racist views as prime minister, only decided, from tactical considerations, not to let them appear in his policies; (2) at several points his ideology shows close parallels with that of fascism and national socialism; (3) as a result, it is beyond doubt that Gömbös and his entourage, despite their tactical behaviour, aimed at a radical change as against the policies represented by István Bethlen and supported by the majority of the governing party in the House of Representatives.

This ideology, constructed on racist foundations, which resembled the conception of state and society proclaimed by national socialism, but even more that of fascism, and, despite certain similarities, diverged fundamentally from the dominant ideology of the Bethlen-period, served the creation of a new national consciousness, of a new national identity.

Balogh Margit

HADIFOGLYOK, INTERNÁLTAK, KITELEPÍTETTEK

Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme (1945–1948)

Az egyes egyházak II. világháború utáni helykeresését magától értetődően eltérő módon befolyásolta múltbéli konkrét szerepvállalásuk. Általánosan elfogadott megállapítás, hogy legnehezebben a katolikus egyház alkalmazkodott az 1945 utáni politikai változásokhoz – részint többségi volta, nagy intézményi háttere és részint a Habsburgok, illetve a Horthy-rendszer iránt tanúsított lojalitása miatt. A rendszer összeomlása, majd az úgynevezett népi demokrácia kiépítése és megerősödése „...kétféle, szélsőségesen eltérő politikai magatartáshoz vezethetett az egyház részéről – állapítja meg a neves lengyel egyháztörténész, Bohdan Cywinski. Vagy az új hatalommal való kifejezetten aktív együttműködéshez és szimbióziskereséshez — ahogy ez eddig történt —, vagy pedig annak nem hiteles és nem magyar hatalomként való teljes elutasításához és semmibevételéhez."[1] A magyar katolikus egyház élére esztergomi prímás-érsekként 1945. augusztus 16-án kinevezett Mindszenty Józsefnek az alapjaiban megváltozott új társadalmi rendszer nem adott lehetőséget átmeneti megoldásra. Elutasította az egyház szerepének bárminemű csorbítását. A hercegprímás ösztönös elutasító magatartásával, állásfoglalásaival rövid idő alatt a kommunizmus elleni harc szimbóluma lett. Ellenfelei, eltekintve cselekedetei közjogi és egyházjogi, valamint személyes karakterében rejlő mozgatórugóitól, rögtön ráfogták, hogy túllépi hatáskörét és politizál, amikor keményen felemelte szavát kora politikai jelenségei miatt.

Tagadhatatlan, hogy Mindszenty markánsan eltért prímáselődei gyakorlatától, akiknek közéleti szereplése a legünnepélyesebb alkalmakra és a főrendiházi-felsőházi hozzászólásokra szorítkozott. De az is vitathatatlan, hogy rendkívüli történelmi időkben tette ezt. Mindszenty szerepvállalását oktalan lenne bírálni vagy elutasítani pusztán arra hivatkozva, hogy az egyház ne politizáljon. A hercegprímás maga is azt vallotta, hogy az egyház elsődleges feladata a lelkipásztori munka, az evangélium hirdetése az emberek között. Ehhez azonban hozzátette: a lelkipásztori tevékenységhez szükséges rosszként, de szervesen hozzátartozik a közéleti-politikai kérdésekben való állásfoglalás, sőt akár a hívek pártpolitikai kérdésekben való tájékoztatása is. Mivel az embereknek ugyanazon közössége, ugyanaz a társadalom alkotja egyúttal az államot is, a politikát a hitvédelem egyik lehet-

[1] *Bohdan Cywinski:* Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában II. „...Titeket is üldözni fognak" 1944–1958. METEM, Budapest, 2005. 254.

séges eszközének tekintette. Prímási megnyilvánulásai mögött tehát ez a határozott vélemény állt: a hercegprímás történelmi közjogi szerepére támaszkodva, a magyar katolikusok szellemi-lelki vezetőjeként kötelessége nemcsak a hitéleti és erkölcsi, hanem a közéleti és társadalmi kérdésekben való orientálás is.

El kell ismerni, hogy minden követ megmozgatott, amikor a nemzetközi viszonyok vagy a belpolitika által hátrányos helyzetbe hozott, sőt üldözött emberek érdekeiről volt szó. Mindszenty nyilvánosan felemelte szavát mindennemű, az országban ekkoriban elszaporodó visszaélés, igazságtalanság, kegyetlenkedés ellen, és tevékenységének erről az oldaláról mintha megfeledkezni látszanánk. Főpásztorként kötelességének tartotta a közélet befolyásolását az általa helyesnek tartott irányba. Úgy vélte, hogy az idegen megszállás által elnémított alkotmányos tényezők helyett neki kell szót emelnie minden sérelmes vagy megoldásra váró ügyben. Katolikus napilap híján (mert az erre vonatkozó engedélykérést különböző ürügyekkel, hol a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra, hol papírhiányra hivatkozva elutasították, és csak az *Új Ember* című hetilap jelenhetett meg), főleg körlevelekben tájékoztatta híveit és papjait a magyar nemzet aktuális sorskérdéseiről. Olykor egy nap több politikusnak, kormánytagnak, diplomatának is írt rövidebb-hosszabb levelet, akár egyedi sérelmekről is, mindenkor méltányos elbánást sürgetve. Az internáló- és hadifogolytáborokba zárt magyaroktól személyesen vagy hozzátartozóik útján hozzá érkező hírek mélyen megrázták Mindszentyt, s minden lehetséges fórumon fellépett érdekükben. Ahogy kiemelkedő az az erőfeszítés is, amit a felvidéki magyarokért tett. Érvelését az emberiesség uralja, de tagadhatatlanul átszövi az ország etnikai integritásának vágya is.

Szembesülés az internálótáborokkal

1945–1946-ban a katolikus egyház a „kiengesztelődést" tette jelszavává: a szeretetnek és a megbocsátásnak kell felváltania a harcot és gyűlölködést. 1945. december 23-án Mindszenty József hercegprímás csepeli munkások előtt beszélt, miután üdvözölte őt a község jegyzője és a szociáldemokrata párt egyik nemzetgyűlési képviselője, Ivanics István. A hercegprímás látogatásáról jelentést kapott a Kommunista Párt Központi Vezetősége, a jelentéstevő szerint csak a következő szavai voltak érdekesek: *„Mi nem üldözzük az üldözötteket, hanem támogatjuk. Mi nem teszünk fogdák mélyére senkit, hanem ha lehet, kiszabadítjuk. Mi a fogjokat [sic!] nem sanyargatjuk és nem vezetjük őket kétlábú jószágként, hanem felemeljük őket."*[2]

A hercegprímás szavai tehát a megbékélésről szóltak: *„A gyűlölet lávája egy évtizede elöntötte a világot, úgyhogy fuldoklunk benne ma is, mi azonban a Krisztus és az Egyház szeretet-tanát közvetítjük mindenkor, ma is... Akik gyűlölnek, nem Krisztuséi, nem is az emberi méltóság birtokosai, akik szeretnek, azok keresztények és kérges kézzel is keresztények..."* Egy örök eszmét ismer: az egyház tanítását. *„A földön a világ kezdetétől de sok hatalmas uralkodott: Cézárok, Napóleonok, Hitlerek és Mussolinik. És elmúltak. És mi minden múlik még!"*[3]

---

[2] Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PSzL) 274. f. 7/246. ő. e. 13. f. Az MKP KV iratai. A hercegprímás látogatása Csepelen, 1945. december 24.

[3] Igazságosság és szeretet. Mindszenty József bíboros beszédeiből 1945–46. Budapest, 1947. 18.

Még veszprémi püspökként a belügyminiszternél emelte fel szavát az internáltak, kivált az indoklás és a jogorvoslat lehetősége nélkül fogva tartottak érdekében, akiknek száma az előző rendszerhez képest jelentősen megugrott. 1945 elején — az első hullámban — elsősorban a háborús bűnösöknek, fasisztáknak, nyilasoknak, szélsőjobboldalinak minősített személyeket internálták, aminek időtartama — legalábbis a jogszabályok szerint — maximum 24 hónap lehetett. Persze számtalan esetben véletlen, tévedés, bosszú vagy épp politikai leszámolás szaporította az internáltak számát, akiknek elhelyezéséről, életkörülményeiről, bánásmódjáról jeremiádák szólhatnának. Mindszenty az ártatlanok elengedését, a politikai rendőrség túlkapásainak megakadályozását, az internálásban maradók lelki gondozását és élelmezésük javítását kérte a belügyminisztertől.[4] Majd Grősz érsekkel közösen hívta fel a miniszterelnök és a belügyminiszter figyelmét a Németországba deportáltakra, az utódállamok által megszállt területek magyarságának helyzetére és az orosz katonai fogolytáborokban uralkodó állapotokra, a letartóztatott papokat sújtó durva bánásmódra.

Esztergomi érsekként még inkább figyelemmel kísérte az internáltak, az „új üldözöttek" sorsát. 1945. október közepén az internáltak száma csak a fővárosban meghaladta a tízezret. Mindszentynek mindegy volt, hogy ki az elítélt. Nem a bűnöst, hanem a szenvedőt látta minden fogolyban, akár nyilas múltjáért, akár feketézésért, akár tévedésből hurcolták is el az illetőt. Erre fellebbezhetetlenül feljogosította saját börtönviseltsége: 1944. október 27-től 1945. április 1-jéig a nyilasok foglya volt. Sorra látogatta a börtönöket és az internálótáborokat, eljárt a fogva tartottak érdekében. November 18-án meglátogatta a Buda-Dél Internálótábort, belépési engedélyt nem kértek tőle, „mert a kapuban a táborparancsnok személyesen várta". Akiről azt is megjegyezte a jelentéstevő, hogy „erre az alkalomra egyenruhába öltözött, ami tőle szokatlan volt, mivel mióta a táborba szolgálatot teljesít, még ez nem fordult elő".[5] Fel-felbukkanása a táborokban a hatóságokból riadalmat vagy még inkább bosszúságot váltott ki, s amikor 1945 karácsonyán a csepeli internálótábort is meg akarta tekinteni, annak parancsnoka — hivatkozva a két héttel korábbi felső parancsra — nem engedte be az épületbe. A hercegprímás — „engedek az erőszaknak" szavakkal — eltávozott.[6] Az új évben viszont mégis meglátogathatta a tábort, amiről a csepeli munkások *Fogaskerék* című lapjának tudósítása nyomán a Vörös Hadsereg magyarországi lapja, az *Új Szó* is beszámolt, meglehetősen célzatos hangsúlyokkal: „...Mindszenty (Pehm) hercegprímás úr őeminenciája hétfőn tüntető látogatást tett a csepeli internálótáborban. Elsőnek az SS-legénye-

[4] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-700/56. 177–178. Mindszenty József veszprémi püspök levele a belügyminiszterhez. (A levél címzettje tévesen Nagy Imre, mert ő ekkor földművelésügyi miniszter. A belügyminiszter Erdei Ferenc volt.) Veszprém, 1945. augusztus 25. Szövegét közli Somorjai Ádám – Zinner Tibor: Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 205–206. (Megjegyzés: az ÁBTL-ben őrzött dokumentumokon található, illetve a levéltári számozás gyakran eltér egymástól – ezért előfordulhat, hogy más kutató ugyanazokat a dokumentumot eltérő oldalszámmal adja meg. Ezért is törekszünk az irat pontos tartalmi-műfaji meghatározására.)

[5] PSzL 274. f. 7/246. ő. e. 11. f. M. kir. rendőrség Buda-Dél Internálótábor politikai csoport jelentése. 1945. november 20.

[6] PSzL 274. f. 7/246. ő. e. 13. f. A hercegprímás látogatása Csepelen. 1945. december 24.

ket látogatta meg. Kitárta karjait és »Hogy vagyunk, Fiaim« kérdéssel lépett közéjük. Panaszaikra nem válaszolt, csak annyit mondott, hogy ő Magyarország első papja és »nekem az internáltak éppoly kedvesek, mint a szabadok«. Ezután a csendőrök következtek."[7] Majd Cicerót idézve, latinul egy figyelmeztető és elgondolkodtató üzenetet küldött a szovjet napilap Mindszentynek: *„Quousque tandem abutere patientia nostra?" – meddig élsz vissza türelmünkkel?*

Az érseki aulában ez időre meglehetősen összesűrűsödtek az internáltak kérései: a hercegprímáshoz számtalan levél érkezett a különböző táborokból. Panaszok, sérelmek, kérések és segélykiáltások. Ezek egyike az az emlékeztető, amely a szovjetek által üzemeltetett kiskőrösi internálótáborról készült. Itt olyan magyar állampolgárok voltak, akiket a Vörös Hadsereg a magyarországi harcok során biztonsági szempontokra hivatkozva „védőőrizetbe" vett. Ez a biztonsági intézkedés a háború utolsó vonaglásában még magyarázható is volt: a németek szemszögéből „áruló", „kollaboráns" katonatisztek, politikusok vagy ismert civilek életét óvhatta. Ám indokolatlanná vált a háború befejeztével. A „védőőrizet" körülményeit ugyan maguk a védettek minősítették „előzékenynek", sőt „kivételesnek", ami egy átlagos internálótáborhoz képest még a fűtés és a világítás teljes hiányával is elfogadhatóbbnak tűnt, ám maga a szituáció volt elfogadhatatlan: a védőőrizeteseket személyes szabadságukban indokolatlanul korlátozták, s védett személy helyett inkább túsznak vagy rabnak érezhették magukat. 1945. július 14-én a tábort meglátogató Korotkov nevű szovjet alezredes, Tolbuchin marsall politikai tisztje kijelentette: „a Vörös Hadseregnek semmiféle érdeke nem fűződik a *védelme alatt állók* további őrizetben tartásához, a Vörös Hadseregnek velük szemben nincs semmi kifogása sem katonai szempontból, de azért sem, mert — az oroszok tudomása szerint — egyikük sem háborús bűnös. A védőőrizetben állók személye — mondotta Korotkov alezredes — teljesen tisztán áll az oroszok megítélése szerint a tekintetben is, hogy egyikük sem oroszellenes, s orosz viszonylatban semmi sem terheli őket."[8] A „védőőrizetesek" épp az orosz tiszt szavai alapján jutottak arra a következtetésre, hogy szabadon bocsátásuk már nem is annyira a szovjet, mint inkább a magyar kormányon múlik.

Mindszenty a felgyülemlett panaszok és személyes tapasztalatai hatására karácsony első napján (1945. december 25-én) levelet írt a miniszterelnöknek, s abban az orosz katonai közigazgatás által fenntartott kiskőrösi internálótáborokban őrzött foglyok szabadon bocsátását kérte, név szerint is kiemelve dálnoki Veress Lajos vezérezredest.[9] Hogy miért éppen őt nevezte meg külön is, holott

[7] Új Szó II. évf. 24. (213.) sz. 1949. január 29. 2.; Mindszenty visszaemlékezései szerint csak azután engedték be a táborba, hogy „...kijelentettem, hogy nem távozom, s ott a kapu előtt várok, amíg megszerzik számomra az engedélyt a fölöttes hatóságoktól. Természetesen tudtam, hogy végül is beengednek. Amint ugyanis híre ment, hogy a prímás ott áll a tábor kapuja előtt és bebocsátásra vár, a környék népe áramlani kezdett a helyszínre. Ez semmiképpen sem volt kellemes a parancsnokságnak. Csak ilyen fellépéssel tudtam magam előtt megnyittatni a kaput." *Mindszenty József:* Emlékirataim. Budapest, 1989. 117.

[8] ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 206–207. Emlékeztető a kiskőrösi orosz internálótábor ügyében. 1945. november 19. (A dőlt betűkkel szedett szavak az eredeti gépelésben szereplő, de áthúzott „internáltak" szó helyett kézírással beszúrva. Látható, hogy a feljegyzés készítői igyekeztek különbséget tenni a rossz csengésű internálás és a semlegesebb védőőrizet között.)

[9] ÁBTL 3.1.9. V–700/10. 24–25 Mindszenty József „bíboros hercegprímás, esztergomi érsek" levele Tildy Zoltán miniszterelnöknek. Budapest, 1945. december 25. Aláírt másodpéldány; uo. V–700/17.

ugyanitt őrizték gróf Apponyi Károly felsőházi tagot, Lakatos Géza volt miniszterelnököt vagy gróf Zichy Nándor hajdani országgyűlési képviselőt? Dálnoki Veress Lajos személye azért lehetett érdekes, mert 1944 őszén Horthy Miklós kormányzó őt nevezte ki úgynevezett „homo regius"-nak, azaz „királyi embernek" arra az esetre, ha ő maga akadályoztatva lenne. Ám a vezérezredest 1944. október 16-án a nyilasok letartóztatták, s ugyanabban a sopronkőhidai fegyházban őrizték, ahol Mindszenty is pár napot raboskodott, így személyesen is ismerhették egymást. 1945 márciusában megszökött, de két hónap múltán ezúttal a Vörös Hadsereg katonái fogták el és internálták Kiskőrösre. A táborból — köszönhetően nem annyira Mindszenty közbenjárásának, mint inkább a védőőrizetes és hadifogolytáborok szerte Európában kezdődő felszámolásának — 1946. január 28-án bocsátották szabadon.[10]

Egy újabb beszámoló olyannyira megrendítette Mindszentyt, hogy a karácsonyi ünnepek elmúltával, 1945. december 29-én ismét levelet intézett a miniszterelnök mellett a belügy- és az igazságügy-miniszterekhez is. Ezúttal a komáromi Csillagerőd internáltjainak hiteles történetét tárta fel: 1586 fő szorong deszka-priccseken egy kazamatában, „úgy, mint pl. Buchenwaldban a németeknél". Mosdó, étkezőhely nincs, tetvek, poloskák, csótányok annál több. Fűtést csak az emberek állati melege ad, akik lelkileg összeomolva, az igazságban és emberiességben megingott hittel, vád nélkül várják megadóan sorsukat. *„Különös jogszolgáltatás vonult be életünkbe. A népbíróságok elé kerülő nyilasok, pártszolgálatosok, községvezetők hat hónapi börtönnel, amit a bíróság a rendőri őrizettel kitöltöttnek vesz, jogerősen szabadulnak. Ellenben a lényegesen kisebb bűnösök, akiknek még csak vádat sem tudtak mondani, anyag hiányában ki sem hallgatták őket, 8 hónapja vannak az internálótáborban. Szörnyű bűn nemzeti szempontból a szabadságjogoknak ez a megszámlálhatatlan korlátozása ennyi időn át."*[11] Az 1945 előtti rendeleteken alapuló internálás (rendőrhatósági őrizet) ebben az időszakban még a nemzetiszocialista, szélsőjobboldali meggyőződésű, a háború mellett exponált személyek büntetését célozta, de a politikai berendezkedés torzulásai folytán egyre bővült az érintettek köre. A hercegprímás szempontjaiból egyeseket — más előjellel — a baloldal is átvett: sajtója bírálta a túlzottan enyhe ítéleteket. Így 1946-ban „a belügyminiszter utasítására bevezettük azt a gyakorlatot, hogy a vádemelés mellőzése vagy felmentő ítélet esetén a gyanúsítottakat visszakértük és egyes esetekben internáltuk" – írja visszaemlékezéseiben a korszak egyik vezető államvédelmise.[12] Így a táborokba

113–114. Gépelt, aláírás nélküli másodpéldány. Uo. 115–116. A levél fogalmazványa Mindszenty kézírásával. Szövegét közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 246–247. (Érdekes, hogy a levél végére gépelt titulusok között ott szerepel a bíborosi is, holott azt legkorábban csak 1946. február 18-ától, a titkos konzisztóriumban megtörtént hivatalos kinevezéstől kezdve viselhette. Leveleinek aláírását e szempontból átnézve megállapítható, hogy a hatóságok felé 1945. december 25-étől kezdve rendszeresen használja, kivétel a pápához intézett december 29-ei levelét.)

[10] Dálnoki Veress Lajos a szabadságot még egy évig sem élvezhette: a Magyar Közösség elnevezésű „összeesküvésben" való részvétel miatt 1946. december 24-én elrendelték őrizetbe vételét. 1947. január 16-án a Budapesti Népbíróság halálra ítélte, amit másodfokon 15 évi fegyházbüntetésre enyhítettek.

[11] ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 60–62.

[12] *Timár István:* Jogászi pályafutásom (Visszaemlékezés) című kéziratát idézi *Zinner Tibor:* Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1948. Történelmi Szemle XXVIII (1985) 1. sz. 120.

mind több ártatlan ember került. Mindszenty még 1945. december 19-én amnesztiát kért a kormánytól az internáltak és kisebb politikai bűnösök számára,[13] majd a püspöki kar nevében eljáró Bánáss László veszprémi apostoli adminisztrátor sürgette a miniszterelnöknél a beígért amnesztiát, s mivel az elmaradt, 1946. november 12-i dátummal Mindszenty újabb érvelő összesítést készített. Lehangoló erkölcsi állapotokról, gyermekekre, öregekre, betegekre tekintet nélküli bánásmódról, elégtelen ellátásról, emberhez méltatlan elhelyezésről, lelki felőrléssel járó tétlenségről, korlátozott lelki gondozásról írt. „Emberi jogok, de csúful illusztrálnak benneteket! Demokrácia, hogy szerettetnek meg téged?" – hangzott panaszos költői kérdése.[14]

Háborús bűnösök és népbíráskodás

Az orosz alezredes látogatásáról készült idézett emlékeztető egy mellékesnek tűnő, de mégis figyelemfelhívó megállapítást is tartalmaz: „egyikük sem háborús bűnös". Amikor Rákosi Mátyás, a kommunista párt főtitkára 1945. június utolsó harmadában Moszkvába utazott konzultációra, a bolgár Georgi Dimitrov feddően tudakolta, hogy Magyarországon miért nem szerveznek népbíróságokat az — úgymond — fasiszták megbüntetésére. Rákosi magyarázatként annyit válaszolt, hogy a mi háborús bűnöseink mind elmenekültek, de ha majd kiadják őket, akkor nem kerülik el a felelősségre vonást.[15]

A három nagyhatalom — a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok — korábban már többször is figyelmeztetve a személyes felelősségre – 1945. augusztus 8-án Londonban egyezményt kötött a tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről és megbüntetéséről. Az egyezmény szerint *béke elleni bűncselekmény* a támadó vagy szerződésellenes háború előkészítése, kirobbantása vagy folytatása; *háborús bűncselekmény* a hadviselés szabályainak megszegése; *emberiesség elleni bűntett* a polgári lakosság irtása, deportálása és egyéb üldözése. Azokat a háborús bűnösöket, akik egy állam területén követték el a cselekményüket, az egyezményhez csatlakozó államok (az eredeti háromhoz további 19 állam csatlakozott) kötelesek voltak kiadni. A Nyugaton elfogott magyar volt politikai és katonai vezetőket 1945. október 3-án kezdték visszaszállítani Budapestre.

A második világháború idején elkövetett háborús és emberiesség elleni (korabeli, bolsevik eredetű kifejezés szerint: népellenes) bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonására — ahogy a legtöbb európai országban — Magyarországon is külön e célra új jogintézményt hoztak létre, a magyar jogban addig ismeretlen népbíróságot, ami idővel nemcsak a háborús bűnösök felelősségre vonását szolgálta, hanem a kommunista párt általános eszközévé vált a

[13] ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 168. Mindszenty József levele Dinnyés Lajos miniszterelnöknek. Esztergom, 1947. december 20.

[14] ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 24. „Az internáltak, a Buda-Dél internáltjai" című, Budapest, 1946. november 12-i keltezésű összegzés. Gépelt tisztázat. Uo. a 45–57. oldalakon a fogalmazvány Mindszenty kézírásával.

[15] Rákosi Mátyás előadása Moszkvában, 1945 júniusában. Közli Póth Piroska. Múltunk, 1999. 4. sz. 199–223. Idézi *Pritz Pál:* A Bárdossy-per. Kossuth, Budapest, 2001. 5.

politikai ellenfelekkel való leszámolásban.[16] A szakirodalom eltérő adatokat közöl a háborús, illetve népellenes bűntettek miatt lefolytatott eljárások számáról. Az országgyűlés 1949. január 26-ai ülésén elhangzott hozzászólás szerint 1945 és 1948 között 43 850 ügy került a népbíróságok elé, és az addigra már lezárult közel 39 ezer eljárás 38,8 százalékában felmentő ítéletet hoztak.[17] 1950-ig ez a szám 58 629 főre emelkedett. Ezen időszakban 477 embert ítéltek halálra, közülük 189-et ki is végeztek.[18] Ma már tudjuk, hogy a több mint egyharmadnyi felmentéssel együtt ártatlanok ezreire is lesújtottak, akikkel szemben ezt bárminemű okból politikailag célszerűnek tartották. S akiket felmentettek, azokat is hónapokig tartották ártatlanul elzárva.

A háborús és emberiesség elleni bűncselekmények sértettje: a magyar nép. Ezt a „kollektív" jelleget a háború mint történelmi katasztrófa indokolta. Alapelvvé tette, hogy senkinek nincs joga egy néppel vagy nemzettel felelőtlenül bánni, azt háborúba vagy bármely más katasztrófába sodorni. S végül még egy jellemző vonás: a nyilvánosság elve alapján a népbíróságok nyilvánosan folytatták le a büntetőeljárásokat, és az ítéleteket is nyilvánosan hirdették ki. Ezzel éltek, sőt visszaéltek a népbíráskodásban. A tárgyalás sok esetben bohózatba illett, a „közönség" bekiabálással nyilváníthatta ki tetszését vagy ellenzését, amivel bármikor megzavarhatta a tárgyalást.

Amíg a Nyugatra menekült politikai és katonai vezetőket nem adták ki Magyarországnak, addig egyetlen nagyszabású pert sem folytattak le. Ezért csak a nemzetgyűlési választások (1945. november 4.) körüli időben szaporodtak meg a háborús és emberiesség elleni büntetőeljárások. Hogy kik kerültek népbíróság elé, az alapvetően politikai, esetenként pártpolitikai döntés volt,

---

[16] Budapest ostroma még nem ért véget, amikor 1945 januárjában már felállt a Budapesti Népbíróság, élén a politikai szélkakas Major Ákos hajdani hadbíróval. (Major nevéhez fűződik az Oktogonon végrehajtott nyilvános akasztás, amelynek során — a hatalommegosztás és a bírói függetlenség elvét semmibe véve — Rotyis Péter és Szívós Sándor kivégzésében [1945. február 3.] személyesen és tevőlegesen is részt vett.) Májusra további 23 városban működött népbíróság, ezek mindegyike egészen 1948 elejéig működött, azután már csak hat. Felépítésükkel azért is érdemes egy kicsit közelebbről megismerkedni, mert 1949-ben Mindszenty Józsefet is népbíróság fogja elítélni. Tagjaik közül ötöt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok, majd idővel a hatodik tagot a Szakszervezetek Országos Tanácsa delegálta, akik laikusok voltak, csak az igazságügy-miniszter által kinevezett tanácsvezető bíróknak kellett jogi végzettséggel rendelkezniük. A népbírósági tanácsok összetétele tehát meglehetősen vegyes volt, mondhatni a tanácsokon belül is folyt a politikai küzdelem. Szavazategyenlőség esetén a tanácsvezető bíró véleménye döntött – nyilván annak a pártnak a javára, amellyel szimpatizált. A fellebbezési fórum, ahová csak korlátozott esetekben lehetett fordulni, a Népbíróságok Országos Tanácsa volt, ennek élén előbb Simándi Tamás kúriai bíró (akit később letartóztattak és börtönbe zártak), majd Major Ákos, 1948 és 1950 között (így a Mindszenty-per idején is) Bojta Béla állt. A korábbiakhoz képest a vádképviselet is módosult: a népbíróságon a népügyész, a fellebbviteli fórumon a népfőügyész képviselte a vádat. Természetesen mind a tanácsvezető bírák, mind az ügyészek szigorú politikai rostán estek át, az alkalmazáshoz a bírói és ügyvédi szakvizsga csak másodrendű feltétel volt. A népbíróságok jogszabályi hátterét elsősorban miniszterelnöki rendeletek alkották, amelyeket 1945. szeptember 16-ai hatállyal törvényerőre emelt az 1945. évi VII. törvény.

[17] Az országgyűlés 104. ülése. 1949. január 26. In: Országgyűlési Napló, 1947. V. kötet, 760.

[18] *Zinner Tibor:* Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. Budapest Főváros Levéltára Közleményei, '84. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1985. 150–151.; *Palasik Mária:* A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 44. – Másutt ettől eltérő adatok szerepelnek, például Fejtő Ferenc szerint 420 halálos ítélet született, de nem adta meg, hogy ebből hány ítéletet hajtottak végre. *Fejtő Ferenc:* A népi demokráciák története. Magvető Kiadó–Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991. 84.

legfőképpen a háborús főbűnösök esetében. 1945. november 3-án ítélte halálra a Budapesti Népbíróság Bárdossy László, húsz nappal később Imrédy Béla volt miniszterelnököket.

A magyar büntetőjogban és gyakorlatban ismeretlen „népbíráskodás" ellen Mindszenty hercegprímás — egyszerre hivatkozva egyházi és közjogi állásából eredő kötelességére, valamint emlékeztetve saját sopronkőhidai bebörtönzésére — 1945. november 23-án, Imrédy elítélésének napján, terjedelmes beadványban tiltakozott Tildy Zoltán miniszterelnöknél,[19] majd az érveket megismételve december 31-én Ries István igazságügy-miniszternél. A klasszikus római jogra visszanyúló érvelése szerint büntetni csak a tett elkövetésekor érvényben lévő törvény alapján lehet, ezzel szemben a népbíróságok kifejezetten olyan cselekményeket büntetnek, amelyek a népbíróságokra vonatkozó jogszabályok életbelépésekor már befejeződtek és elkövetésük időpontjában nem voltak büntethetőek (a népbírósági jogszabályok ugyanis bevezették a háborús bűncselekményekben a visszaható hatály fogalmát). *„...Senki nem tarthatta magát olyan törvényhez, ami a cselekvés elkövetésekor nem létezett és éppen ezért a legnagyobb jogtalanság ma ily cselekményért bárkit is felelősségre vonni"* – írta. Megállapításával a népbírósági eljárások Achilles-sarkára tapintott, mert éppen emiatt álltak komoly próba előtt a klasszikus római jogon nevelkedett bírák szerte Európában a háborús bűnök megítéléskor. A korabeli sajtóban, a nemzetközi jogi szakirodalomban hatalmas viták folytak arról, hogy jogszerű-e a háborús bűnösök büntetőeljárás alá vonása és megbüntetése. Akik ezt tagadták, főleg azzal érveltek, amivel Mindszenty is: a vonatkozó jogszabályokat csak a háború után teremtették meg, márpedig a büntető rendelkezéseket nem szabad visszamenőleges hatállyal felruházni, más szóval nincs bűncselekmény törvény nélkül *(nullum crimen sine lege)*. Más jogászok, politikusok és a közvélemény egy része viszont azt mondták, hogy a háborús bűnösök igenis megsértették a nemzetközi jog már akkor is hatályos rendelkezéseit,[20] felelősségüket nem menti az a körülmény, hogy a jogalkotás lemaradt a felelősségre vonás módjának tételes szabályozásával. A hivatkozott elvet egyébként is felülírta, hatálytalanította egy nemzetközi kötelezettség, a fegyverszüneti egyezmény, amelyben Magyarország vállalta a háborús bűnösök megbüntetését. Az emberiség írott történelme óta nem volt a bűnöknek oly mélysége, a kegyetlenségeknek oly foka, mint amilyeneket a második világháborúban elkövettek. Lehet ugyan, hogy nem ütköztek az elkövetés időpontjában hatályos tételes jogba, de annál inkább ütköztek a természetjogba. Azzal, amit egyébként Mindszenty is vallott, hogy az ember alkotta törvényeknél léteznek magasabb rendű normák, a ter-

[19] PSzL 274. f. 7/247. ő. e. 51–56. Eredeti, autográf; ÁBTL 3.1.9. V-700/17. 106–112 Másodpéldány. Szövegét közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I. Szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor. Budapest, 1992. 152–157.; újabban Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 234–237. A Ries Istvánnak írt levél ÁBTL 3.1.9. V-700/17. 117–118. Gépelt, autográf, Mindszenty kézírásával beszúrt javításokkal, rajta megjegyzés: „Újra legépelendő javításokkal!" A Rieshez írt levél egy új gondolattal bővült: „Tagadhatatlan, hogy a zsidóság sokat szenvedett; de a nemtelen bosszúvágyak kielégítése helyett el kell már kezdeniük a kiengesztelődést."

[20] Így például az 1899. július 29-ei és az 1907. október 18-ai hágai egyezményeket a nemzetközi viták békés úton történő megoldásáról; az 1919. június 28-ai versailles-i békeszerződést; az 1929. évi genfi egyezményt a hadifoglyokkal való bánásmód szabályairól.

mészeti, illetve isteni eredetű örök erkölcsi törvények, mondhatjuk úgy is, hogy az embernek veleszületett joga van az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz, és az állam célja e jogok védelme kell, hogy legyen. A bűnösök felelősségre vonása találkozott a társadalom igazságérzetével is, ugyanakkor a nyilvánvalóan ártatlanok elítélése és a pártpolitikai szempontok érvényesülése sértette azt.

Mindszenty érvekkel alátámasztva bírálta a népbíróságok laikus összetételét, mert így a népbíróságokat megnyitották a pártok képviselői előtt, és velük politikai szempontok szüremkedtek a paragrafusok pártatlan (de legalábbis annak látszó) világába. Ugyancsak bírálta az elévülési idő indokolatlan felemelését húszról huszonhat évre. Ezt semmilyen racionális érv nem indokolta, hacsak az nem, hogy az új politikai elit Magyarország háborúba sodródásáért felelősnek tekintette a negyedszázados Horthy rezsim egészét, és így büntetni kívánt visszamenően egészen 1919-ig, a Tanácsköztársaság megdöntéséig, az ellenforradalom hatalomra jutásáig. E bűncselekmények elévülési határideje, minthogy üldözésüket az előző rendszer megakadályozta, 1944. december 21. lett, ami nevezetes dátum: az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának időpontja, s ezzel a háború utáni új Magyarország, vele az új jogrend szimbolikus születésnapja is.

Mindszenty külön kitért a volt kormánytagok büntethetőségére, amire — új szabályozás híján — még az 1848. évi III. törvénycikk 32–35. §-ai és a magyar országgyűlés két házának statútumai vonatkoztak. Ezek szerint a minisztereket csak az országgyűlés vonhatja felelősségre, és nem a népbíróságok. Vannak, akik a háború utáni megtorlások áldozatait látják a háborús bűnösként elítélt és kivégzett kormányfőkben. Ám Európában mindenütt különbíróságok vizsgálták a háborús bűnösök ügyeit és hoztak hasonlóan szigorú ítéleteket. Magyarországon — mint említettük — 189 embert végeztek ki háborús bűntett vádjával, köztük három miniszterelnököt — Bárdossy Lászlót, Imrédy Bélát és Sztójay Dömét —, valamint Szálasi Ferenc „nemzetvezetőt". Feltűnő, hogy nem kifogásolták a törvény visszaható erejének alkalmazását, nem hivatkoztak a *nullum crimen sine lege* elvére (a nürnbergi per vádlottjai igen). Egy másik elv érvényesült: a *rebus sic stantibus*, azaz hogy mindent a maga körülményei között, a dolgok jelenlegi állása szerint kell értelmezni, és hogy a megváltozott körülmények okán a jog követni szokta az új helyzeteket.[21] Viszont volt, aki nem ismerte el a népbíróság illetékességét; Bárdossy védője a tanácsvezető bíró képesítését kérdőjelezte meg – alappal.[22]

Bárdossy László másodfokú tárgyalásán 1945. december 28-án helybenhagyták az elsőfokú ítéletet. A kivégzést 1946. január 10-ére tűzték ki. A hercegprímás az elsőfokú ítéletet követően szinte azonnal, 1945. december 31-én a püspöki kar nevében emberséges bánásmódot kért a több hónapja fogva tartott, háborús bűnökért felelősségre vonásukat váró embereknek. Bár sem az am-

[21] *Zinner Tibor:* Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1948. Történelmi Szemle XXVIII (1985) 1. sz. 119–140.; *Pritz Pál:* A Bárdossy-per i. m. 76–77.; *Sipos Péter:* Imrédy Béla. Elektra Kiadóház, Budapest, 2001. 129–130.

[22] Majornak nem volt egységes bírói és ügyvédi, hanem csak hivatásos hadbírói képesítése. Ám sikerült megtalálni a megfelelő paragrafust, és a védő panaszának nem adott helyt a másodfok. In: *Major Ákos:* Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Minerva Kiadó, Budapest, 1988. 236–237.

nesztia szót nem írta le, sem név szerint nem emelt ki senkit, a körülményeket figyelembe véve levelét Bárdossy és Imrédy ügye inspirálta, amikor a közmegnyugvás érdekeire is hivatkozva az ítéletek végrehajtásának felfüggesztését kérte.[23] A háborús bűnösök padjára ültetett volt miniszterelnökök közül egyik sem kapott kegyelmet, csupán a végrehajtás módját változtatták kötélről golyóra. A hajdani nemzetvezető ennyi „kedvezményben" sem részesült.[24]

1946. április 14-én egy újabb levélben Bakay Szilárd altábornagy érdekében írt az angol és egyidejűleg az amerikai követnek.[25] Az angolszász orientációjú, német- és náciellenes altábornagy Horthy Miklós kormányzó tekintélyes támogatójaként szervezte a háborúból való kiugrást, és ezért 1944 őszén a németek elrabolták. Csak a háború végén szabadult Mauthausenből, és térhetett vissza hazájába. 1945. augusztus 3. és november 8. között népbírósági igazolási eljáráson esett át, amelynek második szakaszában sikerült tisztáznia magát. Az eljárásra Bakay 1942-1943-as tevékenysége miatt került sor, amikor Kijevben a magyar megszálló erők parancsnokaként működött. Vádlói között szerepelt Rákosi Mátyás is, aki — bár nem ismerte személyesen Bakayt — állította, hogy az altábornagy nemcsak „elzabrálta" az értékeket, hanem kegyetlenkedett az ukrán lakosokkal, és katonái 68 ezer ukrán polgárt gyilkoltak meg. Rákosi az igazoló bizottságnak küldött írásában csak ennyit írt: „személyében nem tévedtem" – és ezzel, a népbírósági igazolás ellenére, megpecsételte Bakay sorsát.[26] 1946. április 11-én Bakayt szovjet katonai hatóságok tartóztatták le. Mindszenty levele három nappal később már az angol–amerikai követek asztalán feküdt, előbb, semhogy a sajtó hírül adta volna, hogy „ismeretlen tettesek elrabolták Bakay Szilárdot".[27] Abban, hogy a hírt a londoni Times 1946. április 18-i száma is megírta, feltételezhetően szerepe volt ennek a levélnek. Ám hiába volt a nemzetközi

[23] ÁBTL 3.1.9. V–700/20. 406–407. Mindszenty József levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Esztergom, 1945. december 31. Másolat. Közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 253–255.

[24] Bárdossy Lászlót 1946. január 10-én, Imrédy Bélát 1946. február 28-án, Sztójay Dömét 1946. augusztus 22-én, a „nemzetvezető" Szálasi Ferencet 1946. március 12-én végezték ki. Az ítélet végrehajtása előtt meg kellett győződni arról, hogy az elítéltre szükség van-e vagy sem a nemzetközi nürnbergi perhez. Ezért a SZEB hozzájárulását is meg kellett kérni, eszerint az elítéltekre „a nemzetközi nürnbergi tárgyaláson nincs szükség és ezért a Magyar Kormány végrehajthatja az ítéletet a fentnevezett háborús bűnösök fölött". A levélben Imrédy Bélát, Rajniss Ferencet, Budinszky Lászlót és Pálffy Fidélt nevesítették. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX–A–1–d (1. doboz), Miniszterelnökség, Tildy Zoltán miniszterelnök iratai, 1945–46. Szviridov altábornagy levele Tildy Zoltánhoz, Budapest, 1946. január 18.

[25] ÁBTL 3.1.9. V–700/15. 16. Alvary D. F. Gascoigne, a brit politikai misszió vezetője nyugtázza Mindszenty József 1946. április 14-én kelt levelét Bakay Szilárd tábornok letartóztatásáról. Budapest, 1946. április 19. Eredeti, angol nyelvű gépelt tisztázat aláírással; ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 141. H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követ nyugtázza Mindszenty József 1946. április 13-án és 14-én kelt leveleit. Budapest, 1946. április 19. Eredeti, angol nyelvű gépelt tisztázat aláírással. (Magyar fordítása uo. 140.) Schoenfeld levele a nyugtázás mellett további információt rejt: „...sajnálom, hogy az ügy, amelyre ezekkel figyelmemet felhívta, név szerint a Szovjetunióban lévő hadifoglyok hazatérése és Bakay tábornok letartóztatása, nem lehet tárgya a követség részéről történő közbelépésnek. Mindazonáltal vettem a bátorságot, hogy az Ön leveleinek másolatait továbbítsam Key generálishoz ennek a közbelépésnek céljából a lehetőségek szerint, minthogy őt illeti a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban képviselni az Egyesült Államokat."

[26] *Rákosi Mátyás:* A kievi borzalmak. 1944. március 2. In *uő:* A magyar jövőért. Szikra, Budapest, 1945. 251.

[27] Magyar Nemzet (II. évf.) 84. szám, 1946. április 16. 3.

hírverés, hiába írta meg az újabb fejleményeket is az amerikai követnek,[28] hiába interveniáltak mások is, Bakay Szilárd altábornagyot 1947. március 17-én a szovjet katonai hatóságok Sopronban (vagy Sopronkőhidán) kivégezték. Az oroszok a fegyverszüneti egyezményt megszegve mind a SZEB-et, mind a magyar hatóságokat kizárva mondták ki és hajtották végre ítéletüket.[29] Mindszenty arra érzett rá, hogy a letartóztatások elérték azokat a katonatiszteket és civileket is, akik németellenesek voltak, az ellenállási mozgalomban is részt vettek, sőt közülük egyesek Moszkvával is együttműködtek. Egyik napról a másikra fasisztának minősítettek olyan személyeket, akik a múltban ellenkező meggyőződésüknek igen nehéz körülmények között adtak tanújelet, és meggyőződésükhöz számos esetben még életük kockáztatásával is hűek maradtak.

Sokan nem találtak kivetnivalót a népbírósági perekben, amíg csak a háborús bűnösöket vonták felelősségre. Mások még a konzervatívok, kisgazdák, népiek elítélését is helyeselték. Megint mások később a szociáldemokraták és kommunisták büntetését igenelték – mintha egy furcsa kettősség érvényesült volna a morálban: van, akit szabad felakasztani politikai meggyőződése miatt, s van, akit nem. Mindszenty azonban nem tett különbséget, nem alkalmazott kettős mércét, a múltbeli tettek megítélésénél gyűlölet helyett keresztényi szeretetet hirdetett. A megbocsátás volt a vezérelve, és nem a bosszú. A népbíróságok igazságszolgáltatásában — ami középút lehetett volna e kettő között — nemigen bízott.

Hadifoglyok, menekültek

Mindszenty a már említett első érseki pásztorlevelében (1945. október 17.) az elhurcoltak, a hadifoglyok, internáltak mellett és a hazai németséggel szemben kimondatlanul alkalmazott kollektív büntetés ellen is szót emelt. A deportáltakon és elhurcoltakon nemcsak a koncentrációs táborok túlélőit értette, hanem azokat a kényszerkitelepített vagy önként menekülő katonákat, rendőröket, minisztériumi köztisztviselőket, leventéket is, akiket a háború utolsó napjaiban, hatalmukat

[28] „Bakay Szilárd altábornagyot, aki erősen németellenes és korrekt volt, 1944. okt. 8. óta Mauthausen foglya azon a címen, hogy egy ideig főparancsnoka volt az oroszországi magyar hadtestnek, Rákosi, bár vádjai korábbi, magyar bíróságok előtt nem igazolódtak be, minden jogi keret nélkül az oroszokkal golyó általi halálra ítéltette. Most áll ügye Moszkvában elintézés alatt: kivégzik-e vagy kegyelmet kap." National Archives and Records Administration, Washington (a továbbiakban: NARA) Record Group (a továbbiakban: RG) 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, General Records, 1946–1963. Box 4. 1947 - 840.4. Catholic Church. Mindszenty József 1947. január 6-án kelt levele H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követhez. Eredeti gépelt tisztázat, autográf. Ugyanennek a levélnek magyar nyelvű fogalmazványa: ÁBTL 4.1. A–2004, 73–74. f. Módszertani anyag. (A történelmi hűséghez tartozik, hogy azóta, 1992-ben a hozzátartozók számára egyértelműen kiderült: Rákosi még azt sem tudta, hogy Bakayt az oroszok hol őrzik.)

[29] Az altábornagyot 1992. szeptember 22-én az orosz törvények alapján rehabilitálták. Kimondták, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1943. április 19-i törvénye szerint a megszállt szovjet területek békés lakossága, valamint a fogoly partizánok ellen elkövetett kínzások, gyilkosságok, az ártatlan falvak lerombolása, felégetése miatti felelősségre vonás Bakay Szilárd altábornaggyal szemben alaptalan volt. 2006 decemberében posztumusz Magyar Örökség Díjjal tüntették ki, mint az első katonát, aki 1945 után Magyarországért életét áldozta. A történéseket feldolgozta *Csalló Katalin:* Summum ius, summa iniuria (Vitéz Bakay Szilárd altábornagy élete). In: „Alattad a föld, föletted az ég...". Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk.: Balogh Margit. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010. 267–286.

mentendő még a nyilasok költöztettek át Ausztriába, ám most a *„displaced persons"*, a *„heimatlose Ausländer"*, vagyis a hontalanok között vették őket számba. Mindszenty igyekezett figyelemmel kísérni a modernkori népvándorlással a világban a szélrózsa minden irányába szétszóródó katolikus magyarokat. A bajorországi Landshutban — másokat megelőzve — már 1945 tavaszán lelki és kulturális gondozást indított Kótai Zoltán volt tábori lelkész. Rajta keresztül kérte Mindszenty a többi papot is, hogy tartsák együtt a rájuk bízott katolikus hívőket és szükség esetén a kivándorlásba is kövessék őket.[30] A menekült magyarság meglehetősen magára volt hagyatva, mivel a nácik szövetségeseként nem részesülhettek bizonyos segélyekben, ráadásul az anyaországbéli magyarság maga is segítségre szorult. 1945. novembertől a Németországban és Ausztriában rekedt katolikus menekültek és hadifoglyok részére a Szentszék egy különleges egyházi szervezetet, az úgynevezett III. Vatikáni Missziót hozta létre. Mindszentynek tudomásul kellett vennie, hogy az egyházi joghatóságot nem ő, hanem a misszió élére kinevezett Carlo Chiaro érsek gyakorolja mint apostoli delegátus. A magyarok referense P. Gallus Tibor jezsuita szerzetes lett. A hercegprímás figyelme így a szövetségesek által meg nem szállt területeken élő magyarok felé fordult, de idővel a velük való kapcsolattartás mind nehezebbé vált és megszűnt.[31]

A külföldön rekedt magyarok számát gyarapították a harctereken kapitulált magyar katonai alakulatok tagjai. Nyugaton közel 280 ezer magyar katona került hadifogságba,[32] szovjet fogságba pedig ennek a számnak több mint kétszerese, mintegy 600 ezer magyar ember, közel harmaduk civilként, de még a katonák túlnyomó része is csak a háború befejezése után lett „hadifogoly".[33] A magyarországi szovjet fogolytáborokban további ezrek várták sorsuk jobbra fordulását. A foglyok helyzete — akár amerikai, akár francia, akár szovjet fenntartású táborba kerültek — meglehetősen nyomorúságos volt. Kiszabadításukért Mindszenty minden eszközt megragadott a körlevelektől kezdve a szentbeszédeken át a fogolykiváltó zarándoklatokig. 1945. október 27-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaihoz fordult, hogy mozdítsák elő a magyar hadifoglyoknak még a tél beállta előtti hazaszállítását. A prímás közbenjárását 1945. november 28-ai ülésükön vitatták meg, s mivel úgy látták, hogy a hadifoglyok rendben hazatérhetnek, fölöslegesnek ítéltek minden külön lépést. Ezzel együtt a jelenlévők közül Vorosilov marsall, a SZEB elnöke, William S. Key és Oliver P.

---

[30] *Borbándi Gyula:* A magyar emigráció életrajza 1945–1985. I. kötet. Európa Kiadó, Budapest, 1989. 41.

[31] *Borovi József:* A szórványban élő magyar katolikusok lelkigondozásának története. Szent István Társulat, Budapest, 2000. 40–46. — Mindszenty olaszországi útja során nem megengedett módon — mert előzetesen nem egyeztetett a külföldi magyarok lelki gondozását végző Szent László Társulat elnökével, nevezetesen Shvoy Lajos székesfehérvári püspökkel – megbízásokat adott egyházi ügyekben különböző személyeknek. Az 1946. április 2-i püspökkari konferencia megújította és megerősítette Shvoy püspöknek azt a jogosítványát, hogy csak ő adhat hozzájárulást papok és apácák külföldi szolgálatához. A megszorítás a hercegprímásra is érvényes volt. (A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Szerk.: Beke Margit. Köln–Budapest, 1996. 100. 29. napirendi pont.)

[32] *Borbándi Gy.:* A magyar emigráció életrajza i. m. 22.; *Stark Tamás:* Magyarország második világháborús emberveszteségei. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1989. 47–62.

[33] *Stark Tamás:* Magyar foglyok a Szovjetunióban. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 105–110.

Edgcumbe vezérőrnagyok, az amerikai, illetve a brit misszió vezetői hangot adtak azon véleményüknek is, hogy az egyház tagjainak nem kellene beavatkozni politikai ügyekbe...[34] Az egyetértés persze nem jelentette a hadifoglyok gyors hazajövetelét. A szovjetek csupán leszerelték az aggódókat és tiltakozókat, amikor valamennyi fogoly visszatérését megígérték a békeszerződés megkötéséig. Valójában 1945 augusztusában és 1945 őszén csak a beteg, munkaképtelen foglyokat engedték szabadon és szállították haza. A többiek szervezett hazaszállítása 1946 júliusában kezdődött el. Az év nyarára az amerikaiak felszámolták európai táboraikat, Magyarországon több szovjet tábort is bezártak, de a Szovjetunióban 1946 végén még mindig több mint 400 ezer fogoly volt kint. A szovjetek vonakodó hozzáállását összetett szempontok rajzolják meg: hazájuk romokban, a sokmilliós emberveszteség miatt nincs elegendő munkaerő, a magyar hadüzenő fél, s ha idővel „baráti országgá" is váltunk, a bűn és bűnhődés akkor is élő és igazságos, válaszra váró kérdés volt. Ráadásul a hazai lakosság élelmezéséhez képest a hadifoglyokat jobb ellátásban részesítették – köszönhetően a genfi konvenciónak és a Vöröskereszt ellenőrzéseinek. Tehát egyfajta történelmi igazságtétellel próbálták feloldani azt a frusztráló ellentmondást, hogy a győztes szovjet katonának hazatérése után nincs mit ennie, otthona helyett romokat talál, családja eltűnt... (A közel tízmilliós hadsereget hazavinni logisztikailag sem volt egyszerű feladat, ezért 1945–46-ban nemcsak megszállás okán, hanem kényszerűségből is a volt hadszíntereken tartózkodtak, Magyarországon mintegy 1–1,5 millióan. Mindszenty figyelemmel kísérte a katonaság ellátására fordított kiadásokat is: egyik levelében rögzítette, hogy az 1946–47-re előirányzott éves keretösszeget fél év alatt több mint tízmillióval lépték túl a kiadások, a SZEB ellátására és egyéb jóvátételre fordított összegek pedig fél év alatt 61 millió 800 ezer forint túlköltést tettek ki.)[35]

A magyar hadifoglyot természetesen saját családja, saját jövője érdekelte. Ezeknek a szerencsétlen sorsú embereknek az érdekében Mindszenty több tucat segítségkérő, drámai helyzetüket részletekbe menően feltáró levelet intézett mind az angol, mind az amerikai kormány magyarországi diplomatáihoz, lényegében hatástalanul, mivel kéréseire — mint oly sok más esetben — csupán formális válaszokat kapott.[36] Nyilvánvaló, hogy a hadifogolykérdéssel egyik nagyhatalom sem kívánt újabb frontot nyitni a Szovjetunióval. Mindszenty azonban nem adta fel. Aktvitását az is serkentette, hogy a kérdés túlnőtt a családegyesítési és egyéb humanitárius szempontokon, ahhoz mind markánsabb antikommunizmus társult – a hatóságok nem véletlenül nyilvánították szovjetellenesnek és tiltották be a hadifogoly-hozzátartozók tüntetéseit.

A békeszerződés aláírása után, amitől a hadifogolykérdés megoldása joggal volt remélhető, Mindszenty újabb levélsorozatot indított útjára. Ezúttal már nem (vagy nem csak) a budapesti diplomatáknak, hanem magasabb méltó-

---

[34] A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk.: Feitl István. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 112–113. Az 1945. november 28-i ülés jegyzőkönyve, 4. napirendi pont.

[35] ÁBTL 3.1.9. V-700/10A. 420. „A megszálló Vörös Hadsereg költségelőirányzata 1946/1947. évre." Statisztikai adatsor.

[36] Több levelet idéz *Stark T.*: Magyar foglyok i. m. 238–241.

ságoknak címezte leveleit. *„Több mint egymillió magyar anya, feleség és gyermek nevében legyen szabad kérnem az elnökséget, hogy tegyen meg minden lehetőt a magyar hadifoglyoknak Oroszországból való hazahozatala érdekében"* – írta 1947. május 12-én az Amerikai Vöröskereszt elnökségének.[37] 1947. február 14-én kelt levelében XII. Pius pápa közbenjárásáért folyamodott (amire a két héttel későbbi püspökkari konferencia utólagosan fel is kérte). Több hónap elteltével ugyan, de végül biztató választ kapott: a pápa arra kérte az angolszász illetékeseket, hogy foglalkozzanak a magyar hadifoglyok kiszabadításával, és erre külön is felhívta az amerikai elnök pápához delegált személyes képviselőjének figyelmét.[38] Myron Charles Taylor megbízottnak nem volt újdonság a téma: őt Mindszenty már személyesen is megkereste a Németország amerikai zónájában lévő magyar hadifoglyok érdekében, mikor bíborosi kinevezése ügyében Rómában tartózkodott,[39] majd 1947. április 14-én levélben kérte rajta keresztül az amerikai kormányt, hogy járjon közbe a szovjeteknél a magyar hadifoglyok visszatéréséért.[40] Alig két héttel korábban, március 31-én kelt Mindszentynek az a levele, amelyben a magyar püspöki kar nevében kérte az amerikai külügyminisztert: eszközölje ki a nyomorúságos körülmények között tartott magyar hadifoglyok és deportált civilek visszatérését, de addig is a Vöröskereszt juttasson ki magyar papokat hozzájuk.[41] A hercegprímás aktivitását azonban az amerikai diplomácia ezúttal is mérsékelt lelkesedéssel fogadta. Csupán a lelki gondozásra, tehát a szigorúan az egyház „profiljába" illő tevékenységre adtak egyetértő választ, de minden más kérés elől kitértek. Schoenfeld budapesti amerikai követ a neki küldött hadifogoly-névjegyzéket még csak meg sem köszönte, hanem azzal juttatta vissza, hogy a repatriálásban való közreműködés kívül esik hatáskörén.[42] Ezt a távolságtartó, mondhatni érzéketlen hozzáállást a követségen belül sem osztotta mindenki. Amikor Schoenfeld magyarországi szolgálati ideje leteltével 1947. június 1-jén elutazott, a követség vezetésével ideiglenesen felruhá-

[37] ÁBTL 3.1.9. V–700/15A. 553–554. Magyar nyelvű fogalmazvány és annak angol fordítása az EPL 3075/1947. iktatószámú iraton.

[38] ÁBTL 3.1.9. V–700/17A. 496–497. és 495. és V–700/17. 304–308. Giovanni Battista Montini vatikáni helyettes államtitkár levele Mindszenty Józsefnek. Vatikán, 1947. július 22. Eredeti latin nyelvű levél másolata, autográf, valamint annak magyar fordítása.

[39] ÁBTL 3.1.9. V–700/17A. 444. és 443. Franklin C. Gowen, Myron C. Taylor beosztottjának levele Mindszenty Józsefhez. Róma, 1946. március 2. Eredeti levél másolata, autográf, illetve a levél magyar nyelvű fordítása. Teljes szövegét közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 268–269.

[40] NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, General Records, 1946–1963. Box 4. 1947 – 840.4. Catholic Church. H. F. Arthur Schoenfeld budapesti amerikai követ jelentése az amerikai külügyminiszternek. Budapest, 1947. május 6.

[41] Uo. Csatolva Mindszenty hivatkozott levele, eszerint 16 ezren tértek haza a mintegy félmillió hadifogolyból. A hercegprímás adata egyébként nem volt pontos, mert 1947-re mintegy 120 ezer hadifogoly térhetett haza.

[42] „Ezek a névjegyzékek visszakerülnek Önhöz, minthogy a volt hadifoglyoknak a Szovjetunióból való repatriálása olyan ügy, amely, sajnálatomra, semmi módon sem esik e követség kompetenciájának körébe. Úgy tudom, hogy ezeknek az embereknek magyarországi otthonaikba való visszatéréséről most tárgyalnak a két illetékes kormány megbízottai Moszkvában." ÁBTL 3.1.9. V–700/17A. 492. és 490. H. F. Arthur Schoenfeld követ levele Mindszenty Józsefnek. Budapest, 1947. május 26. Eredeti, angol nyelvű autográf levél másolata, valamint annak magyar nyelvű fordítása. A levélben utalás Mindszenty József 1947. május 7-i levelére, amelynek melléklete volt egy 46 oldalas hadifogoly-névjegyzék. – Mindszenty ezt megelőző levelére a követ 1947. május 1-jén válaszolt, ebben utalt arra, hogy a lelki gondozásra vonatkozó javaslatot kivitelezhetőnek tartja (ÁBTL 3.1.9. V–700/17A. 484.).

zott Donald F. Bigelow tanácsos mintegy megnyugtatásul, de kéretlenül már másnap, június 2-án írt egy levelet Mindszentynek. Ebben tájékoztatta az amerikai Külügyminisztériumnak a hadifoglyok szabadon bocsátásával kapcsolatos nyilatkozatáról: *„A hadifoglyok szabadon bocsátásának kérdése többször felmerült a Külügyminiszterek Tanácsának tanácskozásain. Az Egyesült Államok Kormánya — humanitárius elvekkel egybehangzóan — mind ez alkalmakkal, mind pedig más esetekben is következetesen sürgette, hogy a személyek a lehető leghamarabb visszatérjenek otthonukba. Az Egyesült Államok Kormánya folytatni fogja erőfeszítését magyar és más, volt ellenséges állampolgárságú egyének hazatelepítése érdekében, akiket most a Szovjetunió területén hadifogságban tartanak."*[43] Ám ezzel lényegében ki is merült az együttérzés megnyilvánulása. Az 1947. évi parlamenti választások felélénkítették a magyar kormány aktivitását is; valóban sokakat hazaengedtek, de ennek előnyeit a kommunista párt fölözte le, a sikerpropaganda Rákosi Mátyás javára könyvelte el minden egyes hadifogoly visszatértét. Pedig a szovjetunióbeli magyar hadifoglyok hazaengedése egészen 1956-ig (!) elhúzódott. S a kép teljességéhez tartozik, hogy a mintegy 600 ezer fős magyar fogolyállományból hozzávetőlegesen 200 ezren eltűntek, meghaltak vagy a szovjet kényszermunkatáborokban, vagy kiszállítás közben a romániai tranzittáborokban.[44]

A magyarországi németek kitelepítése

Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz intézett 1945. október 10-i levelében Mindszenty József a magyarországi németek kitelepítése és kollektív büntetése ellen tiltakozott. Ezúttal is súlyos problémára világított rá. Amint 1944 őszén a front elérte Magyarország határát, úgy kezdte el a szovjet hadsereg — a jóvátétel természetbeni törlesztéseként — elszállítani több tízezres nagyságrendben a német lakosságot a Szovjetunió lágereibe, megelőzve még az azt elrendelő szovjet katonai parancsot is.[45] A végrehajtás brutalitását még a kommunista párt vezetői is nehezményezték. Az ideiglenes fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) azt rögzítette, hogy Magyarország „internálja a német állampolgárokat", ami az SS- és Volksbund-tagság miatt magyar állampolgár-

[43] ÁBTL 3.1.9. V-700/17A. 494. és 493. Donald F. Bigelow ideiglenes ügyvivő levele Mindszenty Józsefnek. Budapest, 1947. június 2. Eredeti, angol nyelvű levél másolata, aláírt, illetve ennek magyar nyelvű fordítása.

[44] A kérdés legújabb feldolgozása *Varga Éva Mária:* Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica, Budapest, 2009.

[45] A „malenkij robot"-ra elhurcolt németek számát a magyar történeti munkák 40-60 ezer főre teszik, de reálisabbnak tűnik a legújabb orosz kutatás szerinti kb. 30 ezer fő. In: B. Konaszov – A. V. Terescsuk: Berija és a „malenkij robot". Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. Történelmi Szemle XLVI (2004) 3–4. sz. 345–402. – A magyarországi németek 1945–1950 közötti meghurcolásának teljes története feldolgozatlan. A legutóbbi elemzések közül lásd *Zinner Tibor:* A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004.; *Bank Barbara–Őze Sándor:* A „német ügy" 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökig. Magyarországi Németek Országos Szövetsége, München–Budapest, 2005; *Tóth Ágnes:* A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In: Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Nógrád Megyei Levéltár, 1956-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008. 37–52.

ságukat elvesztőkre vonatkozott, de a gyakorlatban nemcsak rájuk alkalmazták, hanem lényegében az összes magyar állampolgárságú, német nemzetiségű lakosra.

A magyarországi németek kitelepítéséről 1945 tavaszán jelentek meg az első újsághírek, az akkor elfogadott földbirtokreform egyenes következményeként. A földnélküli nincstelenek, a szomszédos államokból érkező menekültek és a bukovinai székelyek letelepítésének problémái egyszerű logikával mutattak ebbe az irányba mint kézenfekvő megoldásra. A földreformrendelet nem tett különbséget a fasiszta vezetők, háborús bűnösök és a Volksbund tagjai között: földtulajdonuk egységesen elkobzásra ítéltetett. Tehát egy gazdaság- és társadalompolitikai cél, a földbirtokreform végrehajtása kezdettől összekapcsolódott a német nemzetiségű lakosság nemzetiszocializmussal rokonszenvező része megbüntetésének igényével. 1945 folyamán aztán fokozatosan és mind nagyobb körre kiterjesztve meg is teremtették az internálás és kitelepítés jogszabályi hátterét. Néhány előrelátó politikus figyelmeztetett ugyan a következményekre: a németek kitelepítésével jogcímet és erkölcsi alapot adunk a szomszédos országoknak, hogy ugyanezt tegyék a hozzájuk került magyarokkal. Foganatja azonban nem lett az óvásnak, a magyar kormány maga kérte 200-250 ezer német kitelepítéséhez a szövetséges hatalmak hozzájárulását. E nélkül Potsdamban (1945. augusztus 2.) talán kevésbé foglalkoztak volna a magyarországi németekkel, így azonban a három nagyhatalom határozatban mondta ki, hogy Lengyelország és Csehszlovákia mellett intézkedni kell a Magyarországon maradt német lakosság Németországba történő áttelepítéséről is. A SZEB alelnöke, Vlagyimir Petrovics Szviridov altábornagy közölte dálnoki Miklós Béla miniszterelnökkel az utasítást, miszerint 400-450 ezer német (tehát a magyarok által írt létszám kétszeresének) kitelepítését kell megoldani. 1945 késő nyarán megkezdődtek az előkészületek. Mindszenty a fejlemények láttán azt sérelmezte fentebb említett, egyébként válasz nélkül hagyott levelében a miniszterelnöknél, hogy a hatóságok nem tesznek különbséget a volksbundista és az államhoz hű polgárok között. *„Ártatlan gyermekek, betegek, aggok szenvedik azt, ami még bűnösöknek és elítélteknek is nehéz, bár bizonyos mérvig számukra megérdemelt kereszt."* A haza nem taszíthatja ki magából egyetlen, még vétkes gyermekét sem, ez méltatlan is a magyar államhoz, az emberi jogokat fennen hirdető demokráciához – összegezte erkölcsi mondanivalóját.[46] A katolikus püspöki kar nevében 1945. október 17-én körlevelet intézett a hívekhez, amely érzelemdúsan, a lelkiismeretre és könyörületességre hivatkozva lényegében megismételte a miniszterelnöknek írott levél fő mondanivalóját, és az egyén felelősségét állította a kollektíváéval szembe: *„Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk, de a rossznak barátaiként minősítenek és eltávolítanak olyanokat, akikre a bűnt nem bizonyították rá, sőt hoznak fel ellenük olyasmit, ami természetjogon megilleti őket, pl. az anyanyelv."*[47] November 28-án újabb levelet írt a Szövetséges

[46] PSzL 274. f. 7/247. ő. e. 357–360. f.; Prímási Levéltár, Esztergom (a továbbiakban: EPL) 4001/1945; ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 95–101. Teljes szövegét közli *Békés Csaba – Tóth Ágnes:* „Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk..." Mindszenty József levelei a hazai németség ügyében. Forrás XXIII (1991) 7. sz. 56–59.; újabban: Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 218–224.

[47] Idézi: *Tóth Ágnes:* Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993. 82.

Ellenőrző Bizottságnak a keletre szállított német nevű magyarok érdekében – erre a magyar Külügyminisztériumból kapott választ, miszerint a moszkvai követet már utasították, járjon el az elszállítottak hazaengedéséért.[48] Kézzelfogható eredménnyel mégsem segíthette a németajkú lakosságot, akár hűséges, akár hűtlen volt az a magyar államhoz. Az átgondolatlan előkészületek után 1945. december 22-én a kormány név szerinti szavazással, túlnyomó többséggel elfogadta a német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről szóló, a kormány korábbi elutasító álláspontjával ellentétben már egyértelműen a kollektív bűnösség elvén alapuló rendeletét (12.330/1945. M. E.). A jogszabály minden olyan magyar állampolgár áttelepítését kimondta, aki a legutolsó népszámláláskor (1941) német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, aki nevét német hangzásúra változtatta, továbbá aki a Volksbund vagy valamely fegyveres német alakulat (SS) tagja volt. Amit kétszáz éves magyarországi létük alatt a magyarországi németek generációk során felhalmoztak, most maguk mögött hagyva egy régi-új haza megtalálására kényszerültek.

A sajtó, a közvélemény, a politikum sokféle tónusban kommentálta ezt a rendeletet és a várható jogi, erkölcsi és gyakorlati következményeket. Voltak, aki történelmi tettről beszéltek és büszkén kérkedtek, mások a kielégítetlen földigénylők nagy számára vagy nemzetközi szerződésben rögzített kötelezettségekre hivatkozva csillapították bűntudatukat. Mindszenty a rendelet elfogadása után (de még kihirdetése előtt három nappal, tehát még visszavonható vagy halasztható fázisban), 1945. december 26-án újabb levelet írt Tildy Zoltán miniszterelnöknek, amelyben az addigiaknál is élesebben ítélte el a kitelepítést és a sorozatos túlkapásokat.[49] Nem volt egyedül, amikor a rendelet szellemét a zsidóellenes intézkedések embertelenségéhez mérte, hasonló tartalmú levelet írt többek között Kapi Béla evangélikus püspök is. A rendelet kihirdetése után, az év utolsó napján a kitelepítéseknek legalább a téli hónapokra való felfüggesztéséért írt ismét a miniszterelnöknek. Ezúttal kapott választ, ha elutasítót is. Tildy azzal indokolta tehetetlenségét, hogy a kitelepítéseket 1946 júliusáig be kell fejezni, ezért nem függesztheti fel azokat, de emberséges lebonyolítást ígért.[50] Mindszenty nem tehetett mást, engedélyezte, hogy a németajkú községek lelkipásztorai — ha kívánják — híveikkel együtt Németországba menjenek, de erre nem szólította fel, és nem is kötelezhette őket.[51] Igazolhatóan felismerte: a kitelepítési rendelet mintául és precedensül szolgálhat a szomszéd államokban élő magyarság elleni eljárásra, és — talán egyedüliként a tiltakozók szerény hadában — átlátott azon a kapzsiságon is, aminek sok módos sváb család esett áldozatul, akik a kitelepítendők listájára gyakran pusztán az elkonfiskálható vagyonuk miatt kerültek fel. *„A szomorú az egészben az, hogy a vagyonra megy a hajsza, a bűn mellékes is. Nagy bűnösök, ha nincs vagyon, maradnak.*

[48] ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 28–30. Mindszenty József 1945. november 28-ai keltezésű kézírásos fogalmazványa, illetve az erre kapott 1945. december 11-ei válasz. Mindszenty levele szerint 12-15 ezer férfit és nőt vittek el keletre.

[49] Szövegét teljes terjedelemben közli *Békés Cs. – Tóth Á.*: „Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk...” i. m. 59–60.

[50] *Tóth Á.*: Telepítések Magyarországon i. m. 1993. 110–111.

[51] SzPL 132/1946. Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek aláírásával 1946. január 8-án kelt körlevél a püspökökhöz.

De ha szép a háza, malma, vendéglője, földje, méhese, gyümölcsöse, állata van – vád nélkül, vagy legalább annak beigazolása nélkül kitelepítésre kényszerül. A jogrend borul fel, bizonyos hatalmaskodó, kisebbségi harácsolók miatt" – állapította meg egyik levelében.[52]

1946. január 19-én Budaörsről gördültek ki az első szerelvények. Hat hónap alatt 120 ezer német nemzetiségű személyt telepítettek ki. Mindszenty ezalatt is rendszeresen ostromolta az illetékes hatóságokat az egész községeket sújtó intézkedések ellen, a méltatlanul büntetett és kiszolgáltatott emberek érdekében. 1946. májusban Theodor Innitzer bécsi és Michael Faulhaber müncheni bíboros megértő jóindulatát kérte, mert „a Magyarországról kiűzött németek nemzeteinket inkább összekapcsolják".[53] 1946. július és november között az amerikai katonai hatóságok nyomatékos kérésére, de pártpolitikai érdekütközések miatt is, a kitelepítés átmenetileg szünetelt. Folyt viszont az országon *belüli* áttelepítés. Az év elejére (1946. február 27.) aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsereegyezmény egyébként is új szempontot hozott az egész telepítési folyamatba: a dél-szlovákiai magyaroknak kellett helyet biztosítani.

A szlovákiai magyarokért

Az etnikai kisebbség kollektív megbüntetése ragályos kór volt Közép-Európában. A csehszlovákiai államapparátus azonban a magyar kisebbséggel szemben nemcsak elszámolásra, hanem a „tiszta nemzetállam" megteremtése érdekében a teljes felszámolásra törekedett. 1945 tavaszától-nyarától sorra jelentek meg a jogfosztó intézkedések. Tömeges méreteket öltöttek az elbocsátások, a lakások igénybevétele, a magyar nemzetiségű lakosok internálása. 1945 őszétől bevezették a kényszerközmunkát, ami december végéig tízezer magyart érintett. Mindszenty még veszprémi püspökként kérte a szlovákiai püspöki kart, hogy lépjen fel a csehszlovákiai magyarok üldözése ellen, ám levelére választ sem kapott.[54] 1945. október 7-én, érseki beiktatása napján pedig H. F. Arthur Schoenfeldnek, az amerikai misszió vezetőjének írt a trianoni határok következtében Csehszlovákiába került magyarok üldözéséről és meghurcolásáról. Megoldásként határkorrekciót javasolt, de nem a diplomáciatörténetben már alkalmazott, és épp ezért tudhatóan manipulálható népszavazással. *„...Immár egyértelmű, hogy ezt* [mármint a magyarellenesség beszüntetését – B. Ma.] *csak a magyar határ olyan módosításával rendezhetjük kielégítően, ami megfelel az itt egy csoportban élő évszázadok óta élő magyarság óhajának. A csehszlovák kormány eltorzítja majd a népszavazás eredményeit, és minden bizonnyal elűzi jelenlegi lakóhelyükről a magyarokat. Biztos vagyok abban, hogy Excellenciád kormánya eddig is sokat tett az igazságért és a magyar nép érdekeiért, de ismét könyörgöm Excellenciádnak, hogy tegyen lépéseket, melyek helyreállítják*

[52] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 26. Mindszenty József levele Arthur Schoenfeld amerikai követnek. Esztergom, 1947. március 24.

[53] ÁBTL 3.1.9. V–700/15A. 540. Mindszenty József hiányosan fennmaradt levelének utolsó oldala. Esztergom, 1946. május 8. Latinul uo.: V–700/10A. jobb alsó számozás szerint 329–330.)

[54] *Mindszenty József:* Emlékirataim i. m. 145.; *Vadkerty Katalin:* A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948. Kalligram, Pozsony, 2007. 70.

a törvénytelen és emberi jogokat sértő intézkedések okozta károkat, és kárpótlást nyújtanak."[55] A követ válaszát nem ismerjük, de — egyéb levelei és kormánya külpolitikájának tükrében — az nemigen lehetett több a levél vételét nyugtázó, udvarias pár sornál. 1945. november 20-án a magyar külügyminiszter írt egy hosszú memorandumot a SZEB három tagjának. Stílusa nem kevésbé indulatos és nyers, mint a hercegprímás bármelyik tiltakozása. A csehszlovák kormány politikáját embertelennek minősítve párhuzamot vont a náci Németország zsidókkal szembeni eljárásával.[56] Mindszenty egy 1946. január 16-án kelt levelében leszögezte, hogy *„ami történik a csehek részéről, az nem emberi jog, az a legrútabb német fasizmus és bizonyára nem találkozik az angolszász hatalmak tetszésével".*[57]

Az 1946. február 27-én Prágában aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsereegyezményhez meglehetősen göröngyös út vezetett.[58] Az 1946. őszi párizsi béketárgyalásokon az angolok és az amerikaiak távol tartották magukat a lakosságcsere-vitától, és a két vitatkozó félre bízták a kérdés rendezését. A felek tehát tárgyalóasztalhoz kényszerültek, s végül abban állapodtak meg, hogy a csehszlovák kormány annyi magyart telepíthet át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák áttelepülésre jelentkezik Csehszlovákiába. Ez a népszámlálási adatokat figyelembe véve mindösszesen 104 819 magyarországi szlovák áttelepítését jelentette volna. Emellett Csehszlovákia kötelezettséget vállalt az elkobzások felfüggesztésére, a felfüggesztett fizetések és nyugdíjak folyósítására. Ezeket a feltételeket a csehszlovák kormány nem teljesítette, sőt még nagyobb mértékben folytatta a kisajátításokat. A magyar kormány kisebb háborús bűnös jogcímen 1000 személy egyoldalú befogadását vállalta. A csehszlovákok viszont a nagyobb háborús bűnösök számát a szerződés ratifikálása idején (1946. május 14.) csupán öt-hat főre, a végrehajtás idején már ennek tízszeresére (ötven-hatvanra) becsülték. Végül a magyar kormány kötelezte magát, hogy kb. 1050-1060 háborús bűnösként nyilvántartott személyt fogad be a kicserélendő lakosság száma felett. Ez a szám 1946. augusztusra hirtelen megugrott: több mint húszezer, családtagjaikkal együtt 76 ezer magyar háborús bűnössel számoltak a csehszlovák illetékesek, akiket be kellett fogadni a lakosságcsere kvótáján felül. A párizsi béketárgyalásokon a nagyhatalmak megbízottai

---

[55] „...It is now evident that this can be satisfactorily settled only by adjusting the border to Hungary in accordance with the desire of the Hungarians living there in a solid group for centuries. The Czechoslovak Government will the result of the plebiscit make smaller, therefor, certainly, persecute and expell now the Hungarians from this territory. I feel sure, that Your Excellency's Government already up to the present made much in the cause of truth and particularly in the interests of the Hungarian People, but I beg Your Excellency again, that You take steps, that the measures which injure people's rights and are unlawful be urgently remedies and that suitable reparations be made." NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Mission. Box 65. 1945 – 840.0–840.7. Catholic Church. Eredeti angol nyelvű levél, Mindszenty József aláírásával, Esztergom, 1945. október 7.

[56] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 23–27.

[57] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 39. Mindszenty József 4560/1945. sz. levele H. E. Arthur Schoenfeld amerikai követnek. Esztergom, 1946. január 16. Teljes szövegét közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 258–261.

[58] A történések több szempontú vizsgálatára lásd Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulóján. Szerk.: Molnár Imre – Szarka László. MTA Kisebbségkutató Intézete–Kecskés László Társaság, Komárom, 2007.

hozzájárultak a prágai egyezmény határain belüli lakosságcseréhez, de megtagadták a hozzájárulást további 200 ezer magyar elüldözéséhez. A magyar kormány pedig kijelentette, hogy a kérdésről kész megkezdeni a tárgyalásokat.

Az egyezmény végrehajtása során sok kibúvót találtak a csehszlovákok. Az a soviniszta szándék is gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a kitelepítendő magyarok helyére a Duna folyam mentén összefüggő szlovák tömeget telepítsenek, hogy ily módon tördeljék fel az összefüggően magyarlakta dél-szlovákiai térséget. Egész falvak ellen indult háborús bűnösség címén eljárás, ürügynek elég volt, ha valaki nyilvánosan örült a magyar csapatok megérkezésének 1938-ban, vagy a Magyar Párt tagja volt, netán a korábbi népszámlálás során magyarnak vallotta magát. „A szlovákok úgy bánnak a magyarokkal, amint a zsidókkal bántak 1944-ben" – ismételte keserű megállapítását Mindszenty Ernest Bevin angol külügyminiszternek írt 1946. április 29-i levelében. Elsődlegesen a „szláv–orosz ideológiai ízű" lakosságcsere-egyezmény hatálytalanítását kérte, persze reménytelenül. Fő érve az egy tömbben élő, közel hétszázezres lélekszámú dél-szlovákiai magyarság 1028 éves múltja volt. Levelében lesújtóan ítélkezett a beneši politikáról (megtiltották a magyar nyelv használatát, a magyaroktól elkobozták földjeiket, sokakat börtönökbe, internálótáborokba vetettek, másokat Csehországba és Morvaországba hurcoltak kényszermunkára, a magyarul beszélő zsidókkal ugyanígy bántak el). Részletesen feltárta a zsarolástól vagy félrevezetéstől sem visszariadó propagandát, a családnevek célzatos elemzését, amelynek értelmében akinek ősei között csak egy szlovák nevet viselő is volt, kegyetlen döntésre kényszerítették: szlovák állampolgárság vagy kiüldözés. Azt híresztelték, hogy aki felveszi a szlovák állampolgárságot, azt kártalanítják. A mérleg egyik serpenyőjébe haza és pénz, a másikba természetes jogok és megfélemlítés került... Mindszenty a szlovákiai, összesen több mint egymillió magyar biztos pusztulását vizionálta, miközben az emberi jogok érvényesítésétől volt hangos a világ. Következtetése: csak úgy lehet megmenteni a dél-szlovákiai magyarságot, ha a nagyhatalmak nem ismerik el a prágai egyezmény érvényességét és ezt a területet visszacsatolják Magyarországhoz. S ezen a ponton Mindszenty érvelésében egy új elem bukkant fel: a magyarság területi és etnikai sérelmeinek felkarolása egyenértékű lenne a Nyugat-barát magyar politikai erők támogatásával, ami által elkerülhetőnek vélte a teljes szovjetizálást.[59] Ha voltak is ezzel a gondolattal rokonszenvező angolszász politikusok, támogatásuk szerényebbnek bizonyult annál, semhogy a béketárgyalásokon ne Moszkva

[59] „Ha ez nem történik meg és a magyar elem a biztos pusztulásnak van kitéve, a szláv zóna eléri a Berlin–Trieszt vonalat Európában. Egy tehetetlenségre szorított Magyarország és egy számbeileg kisebb Románia csak egy fogyó szigetet fog alkotni a nagy szláv tengerben. Ma Moszkva a bolsevizmus zászlóját tartja a kezében, de még ha a jelenlegi ideológiai áramlat nem is éri el a célját, a szláv elemnek nyugat felé való előnyomulása akadálytalanul fog folytatódni. Moszkva elég óvatos ahhoz, hogy erről a tényről ne tegyen említést. De a kisebb szlovák és délszláv újságok ujjonganak afelett, hogy — a legutolsó háború eredményeképpen — a szláv hatalom Vladivosztoktól Triesztig terjed, komolyan veszélyeztetve a nyugati népek uralmát." ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 434. Mindszenty József levele Ernest Bevin angol külügyminiszternek. Esztergom, 1946. április 29. Zakar András prímási titkár kézírásával írt fogalmazvány (a levél teljes terjedelmét lásd a 429–434; angolul a 435–438. oldalakon). A levelet, ahogy a kérdéskör egészét is elemzi *Janek István:* Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között. Századok CXLII (2008) 1. sz. 153–181.

akarata érvényesüljön. Nyilván ezeket a szempontokat sem Londonban, sem Washingtonban nem kezelték prioritásként.

Az egyezményből fakadó újabb sérelmek orvoslását is a két érintett — de nem egyenrangú, győztes–vesztes — országtól várta mindegyik nagyhatalom, hiába érkeztek minden oldalról az ellenkező előjelű kérelmek. Mindszenty József teljes tekintélyével, töretlen lendülettel próbálta képviselni minden lehetséges fórumon a csehszlovákiai magyarság érdekeit. Véleményét 1946. július 23-án — a béketárgyalások megkezdése előtt négy nappal — a nagyhatalmak képviselőinek küldött emlékiratában is kifejtette. Elítélte a trianoni békediktátumot, és kifejezte abbéli reményét, hogy az akkor elkövetett igazságtalanságot a párizsi béketárgyalásokon korrigálni fogják, mert csak ez szolgálná Közép-Európa politikai stabilitását. A kisebbségek nyelvi és kulturális védelmét a két háború között csak az egyház tudta igazán ellátni – vélekedett.[60]

A levéltárak megőrizték annak a levélnek a fogalmazványát is, amelyet — a címzésből következtetve — az Egyesült Államok elnökének és VI. György angol királynak szánt közvetlenül a béketárgyalások megkezdése előtt „mint Magyarország első főpapja", „nehogy megismétlődjenek a trianoni béke hibái". Pontosan rögzítette a vágyott-javasolt-kért államhatárokat: a jugoszláv–magyar határnál „kérjük a Dráva és Mura folyók közt elterülő Muraköz és a Duna–Dráva szögének visszacsatolását", a határ a Ferencz-csatorna legyen, a Tisza bal partján lévő magyar községek csatoltassanak vissza Magyarországhoz; a csehszlovák–magyar határ a bécsi döntés vonalával egyezzék meg, csekély korrekcióval Nagysuránynál, illetve Nyitránál, a ruszinszkói–magyar határnál „visszakérjük az Ungvártól délre húzódó Munkács–Beregszász–Nagyszőllős–Királyháza vonalat, mely magyarlakta"; végül a román–magyar határ vonala a) Maros folyó–Arad–Nagyszalonta–Nagyvárad, b) kiszélesített korridor a Székelyföldre, c) a „Székelyföldön a határ általánosságban megfelel kérésünk szerint az annullált wieni-döntés határának", d) Nagybányától (illetve Kapnikbányától) vonuljon az országhatár Máramarosszigetig, melytől a határ a Tisza folyó legyen, egészen Királyházáig.[61] Kérdés, hogy elküldte-e vagy sem ezt a levelet Mindszenty. Tartalma az előbbiek logikus folyománya, és gondolatvilágát hitelesen szemlélteti akkor is, ha csupán fogalmazványban maradt. Az általa javasolt határvonalak — bármennyire magyarlakta is a területet — nem képezhették egy vesztes ország reális tárgyalási alapját. Mindszenty — ezt leveleinek számos apró részlete igazolja — meglehetősen tájékozott volt a világ- és belpolitika napi történéseiben, ám a kulisszák mögé nem láthatott be. Így nem ismerte vagy nem vette figyelembe a Külügyminiszterek Tanácsának már 1945 szeptemberében elfogadott szempontjait, amikor az angolok és az amerikaiak az oroszokkal együtt elfogadták az első bécsi döntés előtti 1938-as határ helyreállítását. A magyar–román határ kérdésében viszont a két angolszász hatalom egy ideig fontolóra vette, hogy Észak-Erdély egy kisebb, döntően magyarok lakta részét Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad vonalában Magyarországhoz

[60] Mindszenty okmánytár. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok. Szerk.: Vecsey József. I. kötet. München, 1957. 219.

[61] ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 223–224. Gépelt fogalmazvány. Keltezés nélkül.

csatolják. 1946 áprilisában azonban Moszkvában az ott tárgyaló magyar kormánydelegációnak kimondták az ítéletet: a magyar igényeknek semmilyen létjogosultsága nincs sem Csehszlovákiával, sem Romániával szemben. A béketárgyalások 1946. július 27-étől október 18-ig tartottak, s a magyar békeszerződés vitájában a magyar delegáció tagjai nem is vehettek részt. A vágyak nem váltak valóra, Magyarország a vesztes országok közül a legrosszabbul járt, és végleg le kellett mondania azokról a távolról sem indokolatlan határkiigazításokról, amelyeket a két bécsi döntés (1938. november 2., 1940. augusztus 30.) során kapott, sőt — urbanisztikai, de még inkább stratégia és hadászati okokból — újabb három Pozsony környéki községet Csehszlovákiához csatoltak. Az egyetlen kérdés, amiben a nagyhatalmak a magyaroknak kedveztek: nem engedték, hogy mint a csehországi németeket, a csehszlovákok egyoldalúan kitelepítsék az egy tömbben élő felvidéki magyarságot. Bevin brit külügyminiszter 1946 júniusában egyértelműen kijelentette Ján Masaryk csehszlovák külügyminiszternek, hogy kormánya az ENSZ alapokmányával összeegyeztethetetlennek tartja a szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság kitelepítését, majd a béketárgyalások során a brit küldött ezt nyomatékosan elő is terjesztette. A britek csak területi engedményekkel együtt fogadták volna el a prágai elképzeléseket.

Ami a lakosságcserét illette, az erőteljes csehszlovák agitáció ellenére is kevesebben akartak áttelepülni, mint ahány magyartól Szlovákiában szerettek volna megszabadulni. Közfelháborodást keltett, amikor 1946 nyarán elterjedt a hír, hogy 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítése várható, a Csehszlovákiában maradó mintegy 300 ezer magyarra pedig erőszakos reszlovakizáció vár. S mivel a tervhez a csehszlovák kormány nem kapott nagyhatalmi felhatalmazást, viszont a tömbmagyarság felszámolása feltett szándék maradt, 1946. szeptember végétől–október elejétől megkezdte a magyar lakosság tízezreinek deportálását a korábban németek által lakott, megürült csehországi településekre. Jogszabályi alapot erre mindössze egy közmunka-kötelezettségről szóló elnöki rendelet adott, ám közmunka helyett inkább volt szó a minden támasztól megfosztott magyarok kényszerű áttelepítéséről, az addigi életüket tönkretevő deportálásról. A nagyhatalmak által elvárt kétoldalú megegyezés pontjait megszegő intézkedésekkel a hercegprímás több — 1946. október 18-án a magyar miniszterelnöknek, október 23-án a magyar, az angol és az amerikai külügyminiszteréknek, november 22-én a budapesti amerikai követnek írott — levelében foglalkozott (nem kizárt, hogy ez utóbbit a magyar kormány egyes illetékeseinek felkérésére írta). Október 28-i dátummal a „Magyar Királyság püspökei"-nek címzett egy körlevelet. Nyolc hónappal a köztársasági államforma kikiáltása után furcsa és árulkodó a címzésbeli államforma – még ha latinul is írta azt...[62] Provokáció vagy hiteles dokumentum? Fellelhetőségét tekintve mindenképp az utóbbi. Tartalma ekkor tán még szokatlanul éles, de a későbbiekben is visszatérő fordulatokkal és érvekkel találkozhatunk benne. A szlovákokat kendőzetlenül köpö-

[62] ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 7–8., 9–10.; 152–157. és 160–162. A körlevél magyar fordítása, illetve latin nyelvű szövege rövidebb és hosszabb változatban. A MOL XIX-J-1-j 35. dobozában található példány alapján publikálta *Tamáska Péter:* Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. Regio – Kisebbségtudományi Szemle III (1992) 3. sz. 204–207. Ő a körlevél keltezését 1946. október 26-ára teszi.

nyegforgatóknak minősíti, hiszen épp ők jártak élen Hitler ösztönzésére a zsidóüldözésben, és most mégis ítélkeznek.

A kiszolgáltatott szlovákiai magyarok érdekében Mindszenty 1946. november végén táviratot intézett Francis Josef Spellman New York-i és Bernard William Griffin londoni érsekekhez: *„A csehszlovák hatóságok embertelen eszközökkel hozzáfogtak a szlovákiai magyar kérdés egyoldalú megoldásához azért, hogy fait accompli-t* [megmásíthatatlan helyzetet – B. Ma.] *teremtsenek. Mindenekelőtt a dél-szlovákiai magyar vidékeknek Magyarországgal való ethnikai összefüggését akarják megszüntetni. Ezért november 17-én elkezdték a magyar falvak lakosságának rendszeres deportálását a fasiszták által végrehajtott deportálásokhoz hasonló módon."*[63] Saját szemével is szeretett volna meggyőződni a helyzetről, ezért kérelemmel fordult a csehszlovák hatóságokhoz: engedélyezzék látogatását a Csehországba deportált magyarok körében, de a beutazási engedélyt a prágai kormány megtagadta tőle.[64]

Mindszenty ezekben a hónapokban két, egyenként több mint tízoldalas memorandumban foglalta össze a csehszlovákiai magyarok deportálásnak egyes fázisait. Adatait és családokig lemenő részletes információit a Magyar Demokratikus Népi Szövetségtől kapta. A Népi Szövetség az 1945 és 1948 között Csehszlovákia területén maradt magyar ajkú értelmiség leghatékonyabb titkos csoportja volt, főként papokból és diákokból álló tagjai megbízható hírláncot működtettek, gyorsan és pontosan tájékoztatták a szövetség vezetőit, akik aztán az értesüléseket különböző magyar politikai tényezőknek és egyházi vezetőknek továbbították, köztük Mindszenty bíborosnak és Ravasz László református püspöknek. Mindszenty mindkét memorandumot elküldte a vatikáni államtitkárságnak, nem is haszontalanul, mert mint az arra érkezett válaszból kiderült, az államtitkárság addig ezekről a történésekről semmilyen hírt sem kapott, ezért „ez okmány jelentőségét nyomban felismerve az ügyet közölte a Csehszlovákiában levő internuncius őexc[ellenciájá]-val", egyúttal részletes tájékoztatást kért.[65] E válaszra reagálva 1946. december 22-én Mindszenty XII. Pius pártfogását kérte a nagyhatalmaknál egy különleges nemzetközi bizottság kinevezéséhez,

---

[63] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 173–178. Mindszenty József táviratának szövege B. Griffin érseknek, Tardini vatikáni helyettes államtitkárnak, Spellman bíborosnak. Esztergom, 1946. [hónap és nap nélkül] – A Tardinitől válasz uo. 217–218. Vatikánváros, 1946. december 15. – Egy tanulságos példa arra, hogy Mindszenty levelei legtöbbször milyen csekély hatásfokot értek el: a Katolícke Noviny, a szlovák katolikusok lapja 1946. október 27-ei száma Spellman bíborostól a következő nyilatkozatot közölte: „Azt hiszem, hogy a szlovák nemzet történelme, hagyománya és becsülete egyike a világtörténelem legdicsőbb fejezeteinek. Valóban nehéz a történelemben olyan nemzetet találni, amely több mint ezer évig volt nemzeti szabadságától megfosztott és idegen elnyomás kényе-kedvének kitéve." Mindszenty nem akarta elhinni, hogy ezt a nyilatkozatot Spellman adta, ezért annak megcáfolására kérte. Válaszról nincs tudomásunk, de valószínűnek tartjuk, hogy a szlovák önapológia tipikus mondatait csupán Spellman szájába adták. Akár valós, akár hamis vagy csúsztatott volt a nyilatkozat, az kiváló takarója lehetett a világ közvéleménye előtt a javában zajló deportálásoknak. (ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 243–245. Mindszenty levele Spellman bíborosnak, New York érsekének. Esztergom, 1947. január 10.)

[64] *Mindszenty József:* Emlékirataim i. m. 147.; ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 264–266. Josef Beran prágai érsek levele Mindszenty Józsefhez. Prága, 1947. január 18. Latin nyelvű gépelt másodpéldány.

[65] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 217–218. Domenico Tardini helyettes vatikáni államtitkár levele Mindszenty Józsefhez. Vatikánváros, 1946. december 15. Magyar fordítás és az eredeti latin nyelvű levél. (Csehszlovákia és a Vatikán közötti hivatalos kapcsolatok 1946. május 13-án álltak helyre, ezt követően érkezett Prágába Saverio Ritter érsek mint apostoli internuncius.)

mivel „a magyarok rendkívül erőszakos üldözése és deportálása annyira elhatalmasodott Szlovákiában".[66] Úgy tervezte, hogy ezt a kiáltványszerű iratot francia főpapoknak, Emmanuel Célestin Suhard párizsi, Pierre-Marie Gerlier lyoni és Achille Liènart lille-i bíboros érsekeknek is megküldi. 1947. január 9-i keltezéssel XII. Piushoz intézett egy újabb, megrendítő hangvételű levelet. Némi túlzással a magyar püspöki kar javára írta a magyarországi zsidók deportálásának megakadályozását (mint tudjuk, leginkább nemzetközi nyomásra és csak a budapesti zsidóság elhurcolását sikerült megállítani), és ezen erkölcsi alapra hivatkozva fordult minden, magát katolikusnak valló emberhez a csehszlovákiai magyarok deportálásának beszüntetéséért: *„A magyarokat erőszakkal elviszik ősi ezeréves földjükről az úgynevezett Szudéta vidékre, vasúti kocsikban, 16-22 fokos hidegben 0 fok alatt, 5-6 napos úton, alig betakart és táplált csecsemőkkel, terhes és szüléshez közelálló asszonyokkal, öregekkel és betegekkel. Ez alatt otthon megfosztják őket ingóságaiktól és ingatlanaiktól. A jóindulatú vasúti alkalmazottak és katonák megbotránkoznak azokon az égbekiáltó igazságtalanságokon."*[67] 1947. január 31-én (visszaemlékezései szerint február 5-én) megismételte tiltakozását. Ezúttal VI. György angol királynak, Harry S. Truman amerikai elnöknek és Giovanni Battista Montininek, az Államtitkárság helyettes vezetőjének[68] küldött táviratot, kérve a címzettek segítségét, hasonlóan ahhoz, ahogy annak idején a zsidókat segítették.[69] Februárban Ernest Bevin angol külügyminiszternek írt újból a jogfosztásokról.[70] Tartalmilag azonosak ezek a levelek: a csehszlovák belpolitika bírálatával összefűzve mindegyikben a deportálások ellen tiltakozik, szinte sokkolva az olvasót az emberi tragédiák naturalisztikus részleteivel. Ám ha kapott is választ, mint Arthur Schoenfeld amerikai követtől,[71]

---

[66] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 220–221. Gépelt fogalmazvány és annak kézírásos latin nyelvű fordítása. Esztergom, 1946. december 22.

[67] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 239–242. Mindszenty József 175/1947. sz. levele XII. Pius pápához. Esztergom, 1947. január 9. Magyar fordítás, latin nyelvű piszkozat és annak tisztázata.

[68] A vatikáni intézmények és hivatalnokainak megnevezése körül adódnak bizonytalanságok és pontatlanságok. Az Államtitkárságról ekkori szervezetéről az 1917-es egyházi törvénykönyv 263. kánonja a következőképp rendelkezett: „Can 263. Officium Secretariae Status, cuius moderator est Cardinalis Secretarius Status, constat triplici parte hoc ordine: 1. Prima pars, cui praesidet Secretarius Congregationis pro negotiis ecclesiasticis extraordinariis, versatur in negotiis quae eidem, Congregationi examinanda subiici debent ad normam can. 255, ceteris pro diversa eorum natura ad peculiares Congregationes remissis; 2. Altera pars, cui praeest Substitutus, incumbit in ordinaria negotia; 3. Tertiam partem dirigit Cancellarius Brevium Apostolicorum, qui vacat expeditioni Brevium." Eszerint tehát a bíboros államtitkár vezetésű Államtitkárság (1968-as átszervezéséig) három részből állt: az első rész a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja, ennek vezetője a kongregáció titkára. A második rész, melynek élén a Helyettes — s itt fontos megismételni az eredeti kifejezést: „Substitutus" — áll, a rendes, általános ügyekkel foglalkozik. A harmadik részt kancellár vezette, feladata a brévék kiadása volt. Giovanni Battista Montinit 1937-ben nevezték ki substitutus-nak, és ebben a beosztásában 1939-ben, az új pápa megválasztása után is megerősítették. A magyar szakirodalomban a substitutus funkcióra jobb híján a „helyettes államtitkár" vagy „államtitkár-helyettes" kifejezés terjedt el, ugyanakkor ez a fordítás nem a legfinomabb visszaadása az eredeti megnevezés mögötti tartalomnak.

[69] PSzL 274. f. 7/248. ő. e. 184. f. Péter Gábor összeállítása Mindszenty Józsefről. 1948. május 12.; Uez: ÁBTL 3.1.9. V–700/50. 36.; Az 1947. február 5-ei dátum *Mindszenty József:* Emlékirataim i. m. 147.

[70] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 126–127. és 267–268. Mindkét helyen Ernest Bevin angol külügyminiszternek írt levél két különböző magyar fordítása, Esztergom, 1947. február [nap nincs megjelölve]; angol nyelven uo. 128–130.

[71] ÁBTL 3.1.9. V–700/9. 16. H. F. Arthur Schoenfeld levele Mindszenty Józsefhez, Budapest, 1946. december 27. A követ nyugtázta a prímás november 22-én a szlovákiai magyar kisebbségre vo-

az nem terjedt ki többre udvarias visszajelzésnél, vagy — s ez még rosszabb volt — elhatárolódott a levelekbe foglalt kérésektől.

Mivel a deportálások tovább folytatódtak, 1947. február 10-én, a békeszerződés aláírásának napján Mindszenty József a párizsi békekonferenciához fordult már-már szépírói pátosszal: *„hárítsák el Közép-Európában és mindenütt az újabb világiszonynak békeművükre rávetődő éjsötét árnyékát"*. A reménytelenség elkeseredésével, de ismételten kiállt az etnikai határok mellett, mert a határkorrekció és a nemzetiségi kérdés rendezése nélkül a párizsi konferencia csak *„szentesíti az első világháborút követő békék tévedéseit, s lerakja az újabb háborúk alapjait"*.[72] Még a magyarellenes nacionalizmusáról ismert szlovákiai katolikus papság egyik főpapja, Pavel Jantausch nagyszombati katolikus püspök is — nem kizárt, hogy a Vatikán szelíd nyomására — emberséget kért egy ekkoriban írt levelében országa legfelsőbb politikai vezetésétől.[73] Ő volt az egyetlen Csehszlovákiában, aki tekintélyes közéleti személyiségként nyilvánosan felemelte szavát a magyarok kitelepítése ellen, igaz csak annyiban, hogy azt a téli fagyok elmúltával később folytassák. A magyar kormány is komoly diplomáciai erőfeszítéseket tett, de azoknak lett igaza, akik megjósolták, hogy a magyarországi németekkel szemben követett eljárással Magyarország a világ közvéleményének szemében elveszítette erkölcsi jogosultságát ahhoz, hogy tiltakozzon a csehszlovákiai magyarok kitoloncolása miatt. Ugyanakkor az is igaz, hogy ez legkevésbé erkölcsi, annál inkább hatalmi kérdés volt – mindegyik fél részéről. A tiltakozásnak akkor sem lett sok foganatja, ha az erkölcsi alap valamit is számított volna. Ráadásul a szovjetek ebben a kérdésben teljes egészében támogatták a cseh és szlovák politikusokat.

Az újabb államközi tárgyalásokon 1947. március 24-én a lakosságcsere elindításában egyeztek meg. Vontatottan ugyan, de ismét beindult az áttelepítés. Általános elégedetlenségtől kísérve, máig gyógyulatlan sebeket ejtve költöztettek családokat az önként kitelepülő magyarországi szlovákok és a korábban kitelepített svábok birtokaira, de az ingatlanok száma kevésnek bizonyult. A kiés betelepítések kaotikus állapotokat idéztek elő. Azokban a falvakban, ahová az ország más vidékeiről is érkeztek telepesek (bukovinai székelyek, gazdálkodáshoz nem vagy alig értő agrárproletárok az ország más vidékeiről), és együtt-

---

natkozó intézkedésekről, a december 1-jén a köztisztviselőket érintő rendelkezésekről, és december 16-án kelt levelét, amelyben „általános érvényű megfigyeléseket ad politikai vonatkozásban Magyarországról a jelenlegi helyzetben", és továbbította őket a Külügyminisztériumba. (Feltűnő, hogy az amerikai diplomata kínosan ügyelt szóhasználatára: nem a szlovákoknak irredenta üzenetet hordozó Felvidék, hanem [Dél-]Szlovákia kifejezést használta és [cseh]szlovákiai magyarokról írt.) – ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 275–276. H. F. Arthur Schoenfeld levele Mindszenty Józsefhez, Budapest, 1947. április 1. Magyar fordítás, illetve az eredeti, aláírt angol nyelvű levél másolata. „Kapcsolatban 1947. január 31-én kelt és az Egyesült Államok elnökéhez intézett táviratával a csehszlovákiai magyarok helyzete ügyében van szerencsém közölni Eminenciáddal, hogy az üzenetét vették a Fehér Házban, és a Külügyminisztérium illetékes tisztviselői rendelkezésére bocsátották, tájékoztatásuk végett."

[72] Idézi *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 70.

[73] Pavel Jantausch levele a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségéhez. Nagyszombat, 1947. február 1. Legutóbb közli *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 518–520.; A memorandumot elküldte Beneš köztársasági elnökhöz és Jan Masaryk külügyminiszterhez is. *Štefan Šutaj:* A szlovák katolikus püspöki kar tiltakozása a magyarok Szlovákiából Csehországba történő áttelepítése ellen. Regio – Kisebbségkutatási Szemle, 1991 (2. évf.) 3. sz. 208–210.; *Štefan Šutaj:* Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948 (Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku). Veda, Bratislava, 1993. 105–106.

lakásra kényszerültek a helyiekkel, nagy volt a feszültség. Mindenhol idegenkedve és bizalmatlanul méregették egymást, néhol kimondottan polgárháborús hangulat alakult ki. Mindszenty ezt az állapotot ecsetelte az amerikai követhez intézett újabb levelében 1947. április 5-én (miután két hónap elteltével, április 1-jén választ kapott tőle az amerikai elnökhöz írt január 31-ei soraira). Sokadszorra is megismételte a sérelmeket, az embertelen bánásmódot, a visszaéléseket, a nyomásgyakorlást. „Ez nem más, mint hitlerista fajüldözés a kollektív felelősség elve alapján" – mondta ki vádló véleményét, kérvén egyúttal az újrakezdődő lakosságcsere és a szlovákiai magyarok vagyon- és jogfosztásának leállítását, a száműzöttek hazatérésének biztosítását.[74] 1947. május 9-én újabb levelet küldött, ezúttal az amerikai külügyminiszterhez, kérve, hogy „a csehszlovák területről a magyarok kényszerű kitelepítését felfüggesztetni méltóztassék", amihez a már ismert indokok mellett — az emberi jogok tiprása, pánszlávizmus veszélye — felemlítette az „orosz állampolgárokból álló magyar kormány" érdektelenségét.[75] Részben igaza volt: a kormány tagjai vagy a kommunista párt vezetői közül többen is — Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Nagy Imre — megtartották az illegális kommunista tevékenység miatt elszenvedett emigrációban felvett szovjet állampolgárságukat.[76]

Az amerikai követ válaszai — hasonlóan mint a hadifoglyok érdekében írott levelek esetében — ekkortájt már meglehetősen kimértek voltak, és nem szóltak másról, mint a neki küldött levelek nyugtázásáról.[77] Kiabált belőlük az íratlan üzenet: az Egyesült Államok nem kíván az emberi jogok kérlelhetetlen

---

[74] NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, General Records, 1946–1963. Box 4. 1947. 840.4. Mindszenty József angol nyelvű levele H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követnek. Esztergom, 1947. április 5. Eredeti, angol nyelvű levél, autográf. (A levél magyar nyelvű fogalmazványa, ami a házkutatás során kerülhetett az államvédelemhez: ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 282–284.; angol szövege uo. V–700/10. 144. oldal utáni 4 lap.) – Bő egy évvel korábban, ugyanebben a témában, igen hasonló tartalommal és stílusban írt egy levelet: „1.) az üldözések szűnjenek meg a magyarok ellenében az emberi jogok címén; 2.) a vagyonelkobzást csinálják vissza, az üldözöttek lakóhelyükre, birtokukra térjenek vissza ugyancsak az emberi jogok alapján; 3.) a békekötésnél a népi, többségi elv alapján a bécsi terület maradjon vissza Magyarországnak [értsd: a bécsi döntéssel 1938-ban Magyarországnak ítélt terület]. ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 40–41. Mindszenty József levele az [amerikai és/vagy angol] külügyminiszternek és/vagy követnek. Esztergom, 1946. január 16. Másodpéldány. A 42–45. oldalakon levél fogalmazványa Mindszenty József kézírásával, a 46–48. oldalakon a levél angol fordítása.

[75] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 287–288. Mindszenty József levele az amerikai külügyminiszternek [a piszkozat címzése: Külügyminiszter, Követ Úr]. Esztergom, 1947. május 9. Gépelt tisztázat, helyenként Mindszenty javításaival. (Uo. a 289–293. oldalakon e levél kézírásos fogalmazványa, a 294–296. oldalakon a levél angol nyelvű szövege.)

[76] A köztudatban legalábbis ez él, de levéltári dokumentumokkal egyelőre nem igazolható sem ez, sem az ellenkezője.

[77] NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, General Records, 1946–1963. Box 4. 1947 – 840.4. Catholic Church. A követ 1947. május 1-jén két válaszlevelet is írt Mindszentynek. Az egyikben arról értesítette, hogy megkapta március 24-ei, a Magyarországról deportált németek, a választások befolyásolása és a magyar katolikus egyház ügyében írt levelét, valamint január 6-i (tehát négy hónapon át még nyugtázni sem nyugtázta!) sorait a Magyar Közösség összeesküvéssel vádolt személyekről. A másik, ugyancsak május 1-jére datált válaszában Mindszentynek a hadifoglyokról írt március 31-ei és a csehszlovákiai magyarok kitelepítéséről írt április 5-ei levelét köszönte meg, minden egyéb kommentár nélkül. – Újabb köszönőlevél íródott 1947. május 23-án, miszerint megkapta „bizonyos politikai ténykedések ügyében írott május 2-i levelét, továbbá május 9-én kelt levelét a magyaroknak Csehszlovákiából történő visszatelepítése ügyében. A levelek érdeklődést keltettek." – Csupán ennyi kommentárt fűzött a követ a levelek tartalmához. ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 124., 125. H. F. Arthur Schoenfeld levele Mindszenty Józsefnek, Budapest, 1947. május 23. Első oldalhelyen magyarul, második oldalhelyen az eredeti angol nyelvű, aláírt levél másolata.

harcosa lenni Magyarországon, és nem fog Mindszenty kérésére közbelépni, legalábbis nem nagyobb mértékben, mint amint azt a párizsi békekonferencia tárgyalásain tette. A prímást azonban ez a diplomáciai tartózkodás sem tántorította el, és feltartóztathatatlanul küldte továbbra is panaszos és segítségért kiáltó leveleit.

A feszültségek levezetésére a magyar hatóságok előbb a német családok összeköltöztetésével próbálkoztak, de ezzel csak némi időt nyertek. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény végrehajtását, a szlovákiai magyarok befogadását csak a németek további kitelepítésével lehetett úgy-ahogy megoldani, amire 1947. augusztus 19-étől sor is került.[78] A svábok összeköltöztetése, majd újrainduló kitelepítése újabb sérelem- és tiltakozáshullámot váltott ki. A kitelepítés iránya ezúttal a szovjet zóna volt, mert a nyugatiak — alapvetően gazdasági, politikai megfontolásokból — elzárkóztak a befogadástól. Mindszenty a püspöki kar nevében az elsők között követelte „mindennemű deportálás" megszüntetését, de legalábbis azt, hogy „mindazok, akik a haza ellen súlyosan nem vétettek", itthon maradhassanak. Az *Új Ember*ben is publikált levelét a kormány napirendre tűzte, de a referáló belügyminiszter, Rajk László nemigen tudta — vagy nem akarta — kihámozni a barokkos körmondatok pontos értelmét. A szempontok mérlegelése után a minisztertanács a kitelepítés folytatása mellett foglalt állást, de Rákosi mindenesetre leszögezte, hogy „udvarias választ kell adni Mindszentynek".[79] A bíboros érsek egy újabb levélben arra hívta fel az új miniszterelnök, Dinnyés Lajos figyelmét, hogy kivált a vagyonos magyarok kitelepítése folyik – „egyetlen vagyonos magyart sem szabad már átvennünk, mert vagyoni hátrányba kerül, több vagyon marad ott, mint itt."[80] XII. Pius pápához is sokadszor fordult. A Domenico Tardini helyettes államtitkár aláírásával érkezett válasz azonban csak csalódást kelthetett: a polgári hatóságok nem fogadták kellő jóakarattal a Szentszék ama törekvését, hogy szeretet és igazságosság szabályozza a népek közötti viszonyt, és konkrét lépés ígérete helyett csupán apostoli áldás küldésével zárult.[81]

Ezekben a napokban egy rendkívül szokatlan, mondhatni megdöbbentő lépést is latolgatott Mindszenty: azt, hogy lemond bíborosi méltóságáról. A bíborosok az egyház kormányzásában a pápa legfőbb tanácsadói és támogatói. Személyüket a pápa szabadon választja ki az egész földkerekségről, jogosítványaikat és kötelezettségeiket a hatályos kánonjogi kódex 230–241. kánonjai

---

[78] Az események elemzését lásd *Tóth Ágnes:* Telepítések i. m. 152–170.

[79] Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. – szeptember 19. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2000. 827–828. és 834. Az 1947. augusztus 21-i minisztertanácsi értekezlet jegyzőkönyve, 20. napirendi pont. – A püspöki kar levele a miniszterelnökhöz. In: Új Ember III. évf. 33. sz. 1947. augusztus 17. 6.

[80] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 339. és 340. Mindszenty József levele Dinnyés Lajos miniszterelnöknek. Esztergom, 1947. szeptember 25. Gépelt piszkozat és kéziratos fogalmazvány. Közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 382.

[81] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 346–348. Domenico Tardini vatikáni helyettes államtitkár levele Mindszenty Józsefnek. Vatikánváros, 1947. november 5. Eredeti, latin nyelvű tisztázat, autográf. Magyarul uo. 343–345. Közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 388–390. (Ez a levél válasz Mindszenty József 1947. augusztus 27-én kelt, XII. Pius pápának írt levelére. Ennek őrzési helye: ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 297–299. gépelt tisztázat; 300–319. kéziratos piszkozat; 322–326. latin nyelvű tisztázat.)

tartalmazták. Ezt a kitüntetést Mindszenty József mint esztergomi érsek 1946. február 21-én nyerte el, XII. Pius pápa ekkor kreálta bíborossá a Szent Péter-bazilikában tartott nyilvános konzisztóriumon, és helyezte fejére az ősi *galero rossót*, a bíbornoki kalapot. Az esztergomi érsekek közül 1243-tól egyesek, majd egyre többen bíborosok voltak, a 19. század óta hagyományosan mind a bíborosi kollégium tagjai lettek. Vajon mi vezette Mindszentyt ebben a hirtelen, megdöbbentő elhatározásban? Demonstráció a világi hatalommal szemben? De hiszen abban reménykedett, hogy őt, mint bíborost, a pápa, illetve a Szentszék „született követét" a kommunisták nem merik bebörtönözni. Ebből az epizódból inkább az a következtetés vonható le, hogy 1947-ben ilyenre még nem gondolt. Az érzelmek sokféle hulláma kavaroghatott benne, leginkább keserűség, csalódottság, tanácstalanság, düh, aggodalom, együttérzés. Az egyetemes egyháztörténet — legalábbis az általunk ismert szakirodalom — nem jegyzett fel esetet bíborosi méltóságról való lemondásról. Olyan viszont sokszor előfordult, hogy valaki magas egyházi hivataltól lépett önként vissza, mint például 1662-ben Jean-François Paul de Gondi, ismertebb nevén de Retz bíboros az általa viselt hivatalokról, hogy a száműzetésből visszatérhessen Franciaországba, vagy Louis-Mathias de Barral bonapartista főpap, Napóleon egyik bizalmasa 1815-ben a Tours-i érsekségről Napóleon száznapos uralma után, vagy a hazaiak közül Hám János 1849-ben az esztergomi érseki méltóságról, a közelmúlt eseteiből hozhatjuk Paul-Émile Léger bíborosét, aki 1967 novemberében Montreal érsekségéről lépett vissza, hogy egyszerű misszionárius pap legyen Afrikában a leprások között.

Visszatérve a korabeli forrásokhoz, azokból nem olvasható ki maradéktalanul a kép, de nem tévedhetünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy Mindszenty ily módon próbált a hatékonyabb segítség érdekében nyomást gyakorolni — ezúttal nem a magyar kormányra és a politikusokra, hanem — a Szentszékre és a világ közvéleményére, hiszen bíborosi méltósága kizárólagosan egyházi jellegű, és biztos lehetett abban, hogy egy ilyen lépés óriási visszhangot váltana ki szerte a világban. Fennmaradt bizalmasának, Drahos János érseki helynöknek a kérdésről alkotott véleménye, amit érdemes hosszabban is idézni: *„1.) Szerény nézetem, javaslatom, sőt kérelmem, hogy a levél [XII. Piusnak] ne küldessék el. 2.) Őeminenciájának teljesen igaza van és fájdalma mellett megnyugvása lehet, hogy minden lehetőt megtett. 3.) A bíbor letétele bizalmatlanságot, sőt tüntetést jelent, aminek a Szentatyával szemben helye nincsen, nem lehet. Ennek megtörténte esetén és után Rómában mint érseknek és prímásnak, ha e magas tisztségekben megmarad, szava és súlya az ügy hátrányára csökkenne. 4.) Bár nem tudjuk, mi mindent, de Róma bizonyára tett lépéseket. A világ kormányainak parancsolni nem tud. A zsidók védelmét Hitleréken kívül minden más nagyhatalommal együtt volt és hathatott. [sic!] Ez most, sajnos, másképen [sic!] van. 5.) A levélben lévő célzások, szemrehányások és feltevések csak fokozzák a nehézségeket. 6.) Logikusan és bántás nélkül egyet lehet tenni, aminek mellőzésére azonban legyen szabad nagyon kérni Őeminenciáját – felpanaszolni, hogy ebben a szörnyű ügyben, jóllehet minden lehetőt megtett, kellő támogatás sehonnan nem jön, még onnan sem, ahonnan vele együtt nálunk mindenki várta; ily körülmények között*

úgy érzi, hogy helyén nem maradhat és távozni kénytelen. E[sztergom] 1947. aug. 22. Drahos János"[82] [Eredeti aláhúzások – B. Ma.]

Azt, hogy mi is folyik lakosságcsere címén, érzékletesen szemlélteti Mindszentynek a püspöki kar nevében a hívekhez intézett 1947. szeptember 9-ei körlevele: *„Miként a hitleri időben a zsidókkal történt, most is több, sőt sok évszázados lakóhelyükből, otthonukból, vagyonukból kimozdítanak, vándorlásra, nyomorgásra kényszerítenek és kárhoztatnak százezres, sőt milliós tömegeket származásuk és anyanyelvük miatt. Kitelepítésnek nevezik ezt. A béke előmozdításának és biztosításának egyik modern főeszközét vélték feltalálni benne és kényszerrel életbe léptetik, végrehajtják azt. A valóságban pedig ezzel a további békétlenség nagyon veszedelmes magvát hintik el.*

Csehszlovákiában deportálják vagy kiűzik a kereken 700.000 létszámú magyarságot arról a területről, ahol őseiben is már közel ezer esztendeig egy zárt tömbben élt és lakik a Duna fölött, és amely terület csak az előző világháború után, tehát alig negyedszázada nyert az új államalakulathoz odacsatolást. A kitelepítés, ha mindjárt némi részében kínos állami megegyezés alapján történik is, valójában kiűzés és körülményei sok esetben nagyon kegyetlenek. Ez az egyik égetően fájó magyar seb.

A másik: eltávolítják országunkból a hazához hű német származásúak tömegeit. Ez a gyászos művelet, amelyet a történelem szintén kitörölhetetlenül fog lapjain feljegyezni, most ismét nagy erővel folyik... Fáj, vérzik és a szégyenkezéstől szinte összeroppan az embertársakkal együtt érző, a felebaráti szeretetet gyakorló ember szíve."[83] A körlevél — nem először a kérdésben született írások sorában — drámai túlzással tett egyenlőségjelet kitelepítés és holokauszt közé, pedig, bár a kitelepítés vitathatatlanul kegyetlen és embertelen, a holokausztal szemben nem volt célja az élet elvétele.

Mindszenty tiltakozásai, akárhová és akárkihez is címezte, eredménytelennek bizonyultak. „Védelmező kéz sehol" – írja egyszerre keserűen és szemrehányóan 1947. október 30-án ismét csak a pápának.[84] Arra a levelére is csupán udvarias választ kapott, amiben a csehszlovák hatóságok által háborús bűnösként nyilvántartott magyarok lehetetlen helyzetét vázolta Dinnyés Lajos miniszterelnöknek. Az új kormányfő — szokatlan buzgalommal — jelentést kért a belügyminisztertől. A hozzá beosztott Péter Gábor, az államvédelem vezetője csupán 44 személy Magyarországra érkezéséről tudott, de — összhangban a kétoldalú megállapodással — további ezer fő várható áttelepítését jelezte. Szerinte a 44 főből huszonötöt már el is engedtek, és csak 19 főt internáltak. Önérzetesen szögezte le, hogy „a még áttelepítendő személyekkel kapcsolatban is ugyanezt a gyakorlatot kívánom folytatni, mert ez felel meg a fennálló jogszabályoknak", így kívánta elérni, nehogy a háborús bűnösök felelősségre vonás nélkül szabadon mozogjanak, vagy ellenkezőleg, szabadlábra kerüljenek

[82] ÁBTL 3.1.9. V–700/14. 95–96. Drahos János kézírásos feljegyzése.

[83] Szombathelyi Püspöki Levéltár 1954/1947.

[84] ÁBTL 3.1.9. V–700/15. 160–163. Mindszenty József levele XII. Pius pápához, Esztergom, 1947. október 30. Szövegét teljes terjedelmében közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 384–387.

azok, akiket a csehszlovák bíróságok ítélete esetleg alaptalanul „súlytott" (sic!).[85] A gyöngybetűkkel, de helyesírási hibákkal író Péter Gábor jelentése tökéletes alibi magyarázat. Mindszenty elégedetlen volt az október 20-án kelt miniszterelnöki válasszal, egy hét múlva ismét felvetette a kérdést, és keményen bírálta, hogy a magyar kormány két hiteltelen igazságszolgáltató tényezőre épít – a csehszlovák hatóságokra és a magyar államvédelemre. Független bíróság helyett ők ítélkeznek a Szlovákiából kiűzött magyarok fölött. *„Miniszterelnök úr előtt szinte fényesre állították be ezt a sötét kérdést. Nehéz átok ül az egész felvidéki ügyön és mindazon, akiknek ebben legkisebb részük van. Nem tettek mást, mint emberi jogokat tipró cseh célkitűzéseket támogattak és támogatnak azután is, amikor azok a kizárólag csehszlovák érdekeket szolgáló egyezményeket sorozatosan megszegték. Itt Nagy Ferenc gyászos hagyatékát nem számolták fel. Nehéz volna eldönteni, hogy szánalmas naivitásból-e, avagy másból."*[86]

A párizsi békeszerződés hatályba lépését követően (1947. szeptember 15.) bár mérséklődött, de nem maradt abba Mindszenty részéről a nagyhatalmak követségeivel folytatott levélváltás. 1948. augusztus 10-én Selden Chapin amerikai követnél az 1946 végén és 1947 elején a Szudétákba hurcolt magyar kényszermunkások „munkaidejének" újabb fél évvel történő meghosszabbítása ellen tiltakozott, a szűnni nem akaró deportálás elítélése mellett rabszolgavásárt és magzatirtást említve. Az intézkedés magyarázatát a nemzetiségi kérdés beneši megoldásában (az egy tömbben élő magyarság szétszakításában), a kollektív büntetés hitleri elvének átvételében, a Szudétákból kiűzött németek gondozatlanul maradt földjeinek művelési kényszerében látta. Kérése a követhez: *„méltóztassék kormánya útján lépést tenni, hogy Csehszlovákia tartsa meg az első békekötés alapfelvételét képező nemzetiségi rendelkezést, szerezzen érvényt az emberi jogoknak; a deportált magyarokat szállítsa vissza lakóhelyükre, és helyezze őket ősi javaikba, emberi jogaikba vissza."*[87] Hamarosan hasonló tartalommal fordult a pápához, és — új szereplőként a címzettek körében — Henry Gauquié követhez, Franciaország budapesti képviselőjéhez.

A magyar püspöki kar testületileg is óvást és tiltakozást jelentett be az újabb szlovákiai áttelepítési tervek ellen.[88] *„...megismételjük tiltakozásainkat és azt kívánjuk, hogy állítsa le a kormány a magyar nép lelketlen, megegyezéses üldözését. Isten ítélőszékét idézzük, ha más nem használna"* – írta a hercegprímás a miniszterelnöknek.[89] Választ ugyan nem kapott, de 1948. szeptember 25-én újabb levelet írt Dinnyés Lajosnak, mivel 30 katolikus pap áttelepítésének vette

[85] PSzL 274. f. 7/247. ő. e. 122–123. Péter Gábor rendőr vezérőrnagy jelentése Rajk László belügyminiszternek. Budapest, 1947. szeptember 19. (Rajk másnap ezt továbbította a miniszterelnöknek.)

[86] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 341–342. Mindszenty József levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. október 28.

[87] NARA RG 84 Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948. Box 167. 840.4. Catholic Church. Mindszenty József levele Selden Chapin követhez. Esztergom, 1948. augusztus 10. Eredeti, angol nyelvű, autográf. A levél magyar nyelvű fogalmazványa: ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 360.

[88] A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Szerk.: Beke Margit. Köln–Budapest, 1996. 397. Az 1948. augusztus 27-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve.

[89] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 374. Mindszenty József levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1948. augusztus 31.

hírét. *„Ezzel és hasonló intézkedésekkel — a sajtóban hónapokon át ígért kisebbségi jogok helyett — a kormány hozzájárul a felvidéki magyarság felszámolásához, vezetői elvesztéséhez, a teljes haldokláshoz, újabb reszlovakizációhoz"* – fogalmazta meg kérlelhetetlenül álláspontját a baloldal szemében ekkor már ellenségnek tekintett hercegprímás.[90] Mindszenty ekkor sem állt meg a magyar kormánynál: 1948 nyarán Alexej Čepičkához, a csehszlovák kormány kommunista igazságügy-miniszterének fordult, felelősségre vonva amiatt, hogy a csehszlovák kormány ígéreteiből semmi sem valósult meg a vallásszabadságot illetően.[91]

Mindszenty tiltakozásai abból a szempontból elfogultak, hogy említést sem tettek azokról a diszkriminatív intézkedésekről és sérelmekről, amiket az első bécsi döntéssel visszacsatolt dél-szlovákiai települések nem magyar lakossága szenvedett el a magyar hatóságok részéről. Naivitás lenne azt hinni, hogy segítségkérő, belátásra apelláló fellépései hatására abbamaradtak vagy akárcsak csillapodtak volna a csehszlovákiai deportálások, a vagyonelkobzások vagy a tömeges népbírósági ítéletek. A magyarországi németek kitelepítése 1948. június derekáig, a szlovákiai magyarok betelepítése megszakításokkal ugyan, de még az év végéig tartott. Ám a nyugati hatalmak Mindszenty személyében nem akárkitől kaptak segélykiáltást: a magyar egyházfő az egyetemes egyház magaslatából bírálta a szlovákiai magyarok (és a magyarországi németek) kollektív bűnösként való elmarasztalását, és a szülőföldjükről történő elüldözésüket „nemzeti forradalmi célként" kezelő beneši politikát. A nyugati demokráciáknak a párizsi béketárgyalásokon tanúsított magatartása nélkül a prágai kormány alighanem felszámolta volna a kisebbségi magyar közösséget. A határrevízióra vonatkozó javaslata azonban politikai rövidlátás, azzal a legrosszabb magyar revizionista törekvéseket idézte, ami bőszítette szomszédainkat, kivált az önálló államiságában fiatal Csehszlovákiát. Ám az az összefüggés, amelyben felvetette (magyarok elleni jogsértések), végül is az egyetlen lehetett, ami együttérzést válthatott volna ki a nyugati közvéleményben egy volt német csatlós állam iránt.

*

Mindszenty számos más, az emberi jogok védelme alatt csokorba foglalható kérdésben hallatta még szavát. 1945 őszén a jugoszláv hatóságok által fogva tartott magyarok, név szerint három személy szabadon bocsátása érdekében írt az amerikai és angol diplomáciai missziók vezetőinek.[92] 1946. július 17-én a mi-

[90] ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 373. Mindszenty József levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1948. szeptember 25.

[91] NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation. Box 167. 1948 – 814.2–840.4. Mindszenty József levele Alexej Čepička igazságügy-miniszternek. Esztergom, 1948. július 6. Angol nyelvű gépelt másolat a prágai amerikai követségtől.

[92] ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 13. Mindszenty József 3931/1945. sz. levele Arthur Schoenfeld amerikai és Alvary D. F. Gascoigne angol diplomatának. Esztergom, 1945. november 24. A három nevesített magyar: Antonovics Ignác, Behojnik Mihály és Muraközy Mihály. „Csáktornyán vannak fogságban, és mások százával sínylődnek a börtönökben, úgy városi, mint falusi derék polgárok azért, mert magyarok vagy a magyarok iránt rokonszenvet nyilvánítottak."

niszterelnöknek írt levelében a Tito-partizánok délvidéki magyarságot sújtó atrocitásaira, gyilkosságokra és tömeges kitoloncolásokra hívta fel a figyelmet – amiről akkor sokan tudtak, de senki sem emelt szót ellene.[93] A szovjet érdekszféra bővülésétől tartva sérelmezte az Ausztria keleti határán tapasztalt földbirtokfoglalásokat: a Rónafőhöz tartozó Császárrét-telepen 200 ukrán család kolhozszerű letelepítése érdekében földet béreltek és egyidejűleg 20 magyar családot kilakoltattak, a rónafői kastélyba — amely 1938 óta a református Keresztyén Ifjúsági Egyesületek Szövetsége birtokában volt — ukránokat költöztettek. „Mi lesz ebből? Szláv korridor és magyar kitelepítés?"[94] – kérdezte egy levelében, amire Tildy Zoltán miniszterelnök válaszolt. Eszerint Kovács Béla földművelésügyi miniszter ellenőrizte a híreket, és azok valótlannak bizonyultak; illetékes tényezők szerint ilyen terv fel sem merült.[95] 1947. április 23-án azért írt Lepold Antal kanonoknak, a bécsi Pázmáneum rektorának, hogy jelezze: kívánatos lenne, amennyiben az osztrák kormány ellenezné a Molotov szovjet külügyminiszter által felvetett burgenlandi autonómiát, ennek érdekében meg lehetne mozgatni a horvát papságot (a levélnek egyebekben sincs köze az emberi jogokhoz).[96] A hozzá érkező panaszok, elbeszélések alapján összefoglaló helyzetjelentéseket írt a kárpátaljai magyarokat ért hátrányokról és az egyházi élet likvidálásának jeleiről is.[97]

A bíboros többször szólt a *B-listázás* néven ismert, a közszolgálati alkalmazottak létszámcsökkenésére vonatkozó „hideg terror" ellen. Kétségkívül szükség volt a közigazgatás, az állami közszolgálati apparátus megtisztítására a nyilas, nemzetiszocialista, fasisztabarát személyektől, s ez is volt eredendően a B-listázás célja. Ám a pártpolitikai szempontokat érvényesítő végrehajtók nemcsak a tényleges, hanem a *potenciális* ellenfelet-ellenséget is ki akarták szűrni, s ebből visszaélések lavinája indult el. Mivel pártérdekből bárki lehetett ártatlan vagy bűnös, sok vétlen ember veszítette el munkahelyét, miközben valódi — gyakorta átállt — bűnösök elkerülték az igazságszolgáltatást. Első helyen ezzel a problémával foglalkozott a budapesti amerikai követnek 1946. július 31-én írt, az ország helyzetét több szempontból is negatívan értékelő levelében.[98] 1946. szeptember 15-i dátummal készült a püspöki kar körlevele a B-listások megsegítéséről. A körlevél szétküldését és felolvasását a belügyminiszter betiltotta annak politikai beállítottsága, általánosító és a kormányt elmarasztaló tartalma miatt. A megakasztott körlevél ezután „bizalmas" jelzéssel szivárgott a püspöki irodákból az espereseken át a plébánosokhoz. A nyomorúságukban segítségre szoruló váro-

[93] PSzL 274. f. 7/247. ő. e. 84. f.

[94] ÁBTL 3.1.9. V–700/10A. 437. Mindszenty József levele Tildy Zoltán miniszterelnöknek. Esztergom, 1946. január 2.; ÁBTL 3.1.9. V–700/10A. 435. Feljegyzés. (Uo. a V–700/10. dosszié 41–43. oldalain ugyanebben a témában, mivel a hírek mégsem bizonyultak teljesen alaptalannak, Mindszenty József levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. április 1.)

[95] ÁBTL 3.1.9. V–700/10A. 463. Tildy Zoltán miniszterelnök levele Mindszenty Józsefhez. Budapest, 1946. január 15.

[96] ÁBTL 3.1.9. V–700/10. 77. Aláírt másodpéldány.

[97] ÁBTL 3.1.9. V–700/10. dosszié tematikus gyűjtése. A 163. oldalon lefűzött levélen jegyzet: „be lett küldve angol–amerikai követnek."

[98] ÁBTL 3.1.9. V–700/15A. 343–346. Ugyanaz a levél ment el az amerikai követnek és a külügyminiszternek is. Szövegét teljes terjedelemben közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 311–314.

si tisztviselők ennek köszönhetően számíthattak a falusi egyházközségek adakozására.

A B-listázással összefüggésben hívta fel Mindszenty Nagy Ferenc miniszterelnök figyelmét az antiszemitizmus újraéledésére.[99] A koncentrációs táborokból kiszabadult zsidók túlnyomó része, már csak azért is, hogy megtudja, mi történt a családjával, a Magyarországra való visszatérés mellett döntött. A vészkorszakot túlélt zsidók közül többen az új rendőrség apparátusában kaptak munkát, s persze — részben a bűntudattól is tápláltan — gyorsan lábra kapott a szóbeszéd a zsidóság bosszújáról... Tapasztalataikat sokan megírták a prímásnak, ahogy öt gyöngyösi lakos is: „Nem titok, hogy nyíltan hirdeti dr. Valkó Károly zsidó ügyvéd, hogy száz keresztény vérét issza meg, ha elő nem adják a feleségét. Vagy Vejsz Miklós borügynök zsidó, aki nyíltan hirdeti, hogy a keresztény csecsemőnek is meg kell bűnhődnie azért, amiért nem szabotáltuk az ő elvitelüket. [...] itt általános a zsidó teror, ... a tiszti főorvos nyíltan hirdeti, hogy be kell zárni a keresztény kutyákat, ha kell hamis tanukal és hamis esküvel is. A gyöngyösi rendőrség tele van őrnagyi rangot bitorló zsidókal és degenerált, szadista hajlamú más vallásúval, akik oj híven zsidó uszításra a gerinces, ártatlan kereszténye-ket".[100] Közalkalmazotti munkahelyekre, népbíróságokra, jóvátételi és terménybeszolgáltatási szervekbe valóban jelentős számban kerültek be zsidók, ráadásul a célzottan izraelitáknak érkezett külföldi segélyek (Joint) irigységet és vele indulatokat váltottak ki. A baloldali és liberális politikusok közül is többen zsidó származásúak voltak, s noha ezzel ők maguk nem foglalkoztak, vallásuktól rég elszakadtak vagy soha nem is tartották és asszimilálódtak, az emberek szemében mégis ők voltak a „zsidó kommunisták". A hercegprímás az antiszemitizmus megelőzésére önmérsékletet ajánlott a mintegy százezres lélekszámú, meghatározóan fővárosi zsidóságnak.

Mindszenty 1948 nyarán ismételten visszatért a problémára, kérdés, vajon volt-e, s ha igen, mi lehetett ennek közvetlen kiváltó oka, miközben az egyházat akkor ennél sokkal húsbavágóbb intézkedés, az iskolák államosítása sújtotta. *„A zsidóság, ha 1945 óta bölcsen viselkedik, filoszemitává tudta volna tenni az országot ama részvétnél fogva, amely a magyar népet eltöltötte a hitlerizmus által 1944-ben üldözött zsidóság iránt. Nem ez történt. A magyar közélet át meg át van szőve a zsidósággal és annak túlhatalmával. Vagy a vezető politikusok vagy feleségük zsidó. A kormányzó pártok, különösen a helyzetet mozgató kommunista párt erősen zsidó vezényletű (Rákosi, Gerő stb.). Mindazokat a közéleti pontokat, amelyek hatalmat jelentenek és gyűlölet szítására alkalmasak, a zsidóságnak különösen a fiatalsága — a jövővel nem számítva — mohón megszállotta"* – írja a hercegprímás Selden Chapin amerikai követnek és 6 pontba sorolta a különösen szembetűnő területeket. *„Az Egyház ugyan az egyéni akci-*

[99] ÁBTL 3.1.9. V-700/16. 482. Mindszenty József levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. augusztus 22. Gépelt tisztázat. Közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 324–325. (A forrásközlők bizonytalanok abban, hogy a levelet Mindszenty elküldte-e a címzettnek vagy sem. Ez azonban a helyzetértékelés szempontjából nem meghatározó, kivált, hogy az amerikai követnek két év múlva igazolhatóan nagyon hasonló tartalmú összegzést küld.)

[100] ÁBTL 3.1.9. V-700/14. 262. Öt gyöngyösi lakos (Horvát János, Kerekei Ferenc, Szabó József, Kiss Imre, Albert Mátyás) levele Mindszenty Józsefhez. Kézírásos levél, dátum nélkül. Betűhív helyesírással.

ók ellen lesz — folytatta levelét —; *de kívánatos volna, hogy az Egyesült Államok kormánya az ő nagysúlyú zsidóságán át, amely az üldözések idején és azóta annyira segítette a magyar zsidóságot, megértetné az utóbbival, húzódjék vissza..., hogy a húrt ne feszítsék az elpattanásig."*[101] Egyoldalú intelmei mellett a bíboros a morális felelősség, a kollektív bűnbánat vagy a bűnrészesség kérdését nem vetette fel.

Mindszenty József — mérlegelés és értékítélet-alkotás nélkül — prímási tekintélyének teljes erkölcsi súlyát latba vetette az emberi jogok megóvása érdekében. Szinte nincs is olyan megnyilvánulása, amelyben ne hangsúlyozta volna: az egyház felemeli szavát, amikor Isten íratlan és írott, kinyilatkoztatott erkölcsi törvényeit bárki megsérti, és származásra, nemzetiségre, vallásra vagy társadalmi elhelyezkedésre való tekintet nélkül védelmébe vett mindenkit, akinek emberi jogait megsértették. A hozzáfordulók politikai hovatartozását nem lehet kizárólag jobboldali-konzervatívnak minősíteni. A hatalmi berendezkedés természetéből eredően nyilván ők voltak többségben, hiszen őket tekintette a rendszer ab ovo ellenségnek, de hadifogoly, B-listázott, sőt internált akár egy baloldali gondolkodású egyénből is válhatott. Mindszenty megrendültségtől felkorbácsolt hangú beadványokban kért és követelt, válasz híján is újból és újból ostromolva a kormány tagjait, a józan észérvek mellett az emberi lelkiismeretre és együttérzésre is apellálva. Kézzelfogható eredménnyel azonban csak egyedi esetekben járt, kivéve talán annak a belügyminiszteri rendeletnek a kiadását, amely engedélyezte az internáltak részére istentiszteletek tartását.[102] A kitelepítést magát azonban nem állították le, az internálások folytatódtak, a túlkapások inkább még sűrűsödtek. Ám ország-világ tudomást szerzett a prímás kiállásáról, szívósságáról, amivel híveit, a magyarságot és a katolicizmus érdekeit védte. Önérzete és szavahihetősége tiszteletet parancsolt. „...a sok gyáva ember örül, hogy egy valaki helyette bátor, s ez elégséges, hogy lelkileg össze ne omoljon. Egy egész népben tartja így ma a Hercegprímás úr a lelket. És valóban él is az emberekben a felemelő tudat, hogy van nekünk egy hős bíbornokunk" – írta róla elismerően Nagy Töhötöm jezsuita páter.[103] A prímás a nemzet önérzetének és öntudatának képviselője lett. Tekintélye már nem csupán főpapi hivatalának szólt, hanem következetes állásfoglalásainak köszönhetően személyének is.

Fellépései alapján mondhatják diplomáciában járatlannak vagy maradinak, de azt el kell ismerni, hogy csökönyösségével együtt ráérzett valamire; arra, hogy egyfajta politikai kettősség jellemzi az 1945 utáni kormányzati állapotokat, hogy a választásokon győztes párt — Mindszenty szavaival — csak Hamupipőke-sze-

[101] NARA RG 84 Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948. Box 167. 840.4. Catholic Church. Mindszenty József levele Selden Chapin követhez. Esztergom, 1948. július 31. Eredeti, magyar nyelvű, autográf.

[102] 144.317/1945. IV. 12. B.M. sz. rendelet (1945. szeptember 14. „A bevett és törvényesen elismert vallásfelekezetek lelkészei vasárnapokon és felekezetük egyházi ünnepnapjain a rendőrhatósági őrizet alatt állók (internáltak) táboraiban istentiszteletet tarthatnak. Az internálótáborokban őrizet alatt tartott egyének számára módot kell adni arra, hogy az istentiszteleteken részt vehessenek." MOL XIX-B-1-az 1. doboz. Bank Barbara gyűjtése.

[103] Jelentés a magyar katolicizmus helyzetéről. 1946. november 5-ig bezárólag. Írta Nagy Töhötöm S. J. Róma, 1946. november 12. OSZK Kézirattára, 216. f. 50. ő. e. 9. f.

repet játszik, és az ország egy Potemkin-falu, mert nagy a távolság a csillogó látszat és a lehangoló valóság között.[104] Egyfelől szabadon szervezkedtek a pártok, titkos választásokat tarthattak, a törvényhozásban összecsaphattak a vélemények, és a kávéházak füstös világában is politizálhattak az emberek. Gyermekcipőben járt ugyan, de már elkezdődött a nyugati típusú polgári demokrácia, ennek játékszabályai működtették alapvetően a rendszert. Ugyanakkor a „fortélyos félelem" is igazgatott, az országot belengte egy furcsa kettősség kérdése: ki birtokolja valójában a hatalmat? Az általános és titkos választások eredményeként abszolút többséggel bíró kisgazdapárti törvényhozás, vagy a megszálló csapatok támogatását élvező, a kormányokba is bekerült és a végrehajtó hatalmat kisajátító kommunisták? Akik — döntően a Vörös Hadsereg és a SZEB támogatásával, de politikai riválisaik ügyetlenségével és középszerűségével is megsegítve — kisajátították az ország újjáépítését, és a demokrácia igazi és egyetlen letéteményeseként tetszelegtek a közvélemény előtt. Mindszenty viszont Istenbe vetett hite és a magyar történelmi hagyományok szilárd talapzatáról küzdött a hatalmi visszaélések és erkölcsi korrózió ellen. Nem hitt a szépen csengő jelszavaknak, bár nem azért, mert mindegyiken átlátott volna, hanem mert azok az „ateista és szovjetbérenc" kommunistáktól származtak, s akikben szikrányit sem bízott. Ugyanolyan bizalmatlansággal kezelte a polgári pártokat is, mert erélytelennek látta politikusaikat a nemzeti érdekek képviseletéhez, mert hajlandók voltak egy kormányban ülni a kommunistákkal és talán azért is, mert nem értékelték helyén az ő antifasiszta múltját, tevékenységét.

*

Mindszenty az ellene lefolytatott koncepciós per során, tagadhatatlanul „lényegében beismerte" az ellene felhozott vádakat és hitelesnek minősítette a felhozott bizonyítékokat, amelyek zömét az általa írt levelek tették ki. Többször sajnálkozott a múltra, és fogadkozott a jövőre nézve. A levelekről — szavait a Magyar Rádió Hangarchívumában őrzött felvételekről, és nem a sokszorosan szerkesztett kiadványokból idézve — a következőket mondotta: „Három részre osztom ezeket az iratokat. Az első részben van egy kisebb rész, amelyek elkészültek, meg is címeztettek, de el nem mentek, hanem maradtak, és ilyenek is kerültek a bizonyítékok közé. Nem mind ment el az, egytől egyig, ami itt van a bizonyítékok között, de hangsúlyozom, hogy ez a kisebbség. [...] A többség az, amelyik valóban elment. Ezeknek [...] nem az volt az elsődleges céljuk, hogy hibákat felfedjenek, s nem az volt az elsődleges céljuk, hogy ártsanak, hogy befeketítsenek, valahogy a segítés célja volt ebben, de a jó, a helyes nem helyes úton történt. Mindenesetre az lett volna a helyesebb, hogyha nem mennek el ezek a levelek. Most sajnálom, hogy elküldöttem őket, és a jövőben mindenesetre az az alapelvem, amit az igazságügy-miniszter úrhoz írott levelemben erre rámutat-

[104] MOL XX–10–k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály, 18.300/1989. I. Az Amerikai Külügyminisztérium bejövő táviratai, melléklet és ÁBTL 3.1.9. V–700/10. 68–72. Mindszenty József 1946. december 16-án kelt levele a budapesti amerikai követhez. Másodpéldány. (Az ÁBTL-ben őrzött, 1946. december 6-i fogalmazványt [uo. 73–76. f.] teljes terjedelemben közli Somorjai Á. – Zinner T.: Majd' halálra ítélve i. m. 343–346.

tam és kidomborítottam, hogy mindenesetre a jövőben a magyar államnak a külső-belső tényeit állandóan a magyar államnak a teljes szuverenitásának a tükrében nézem és ahhoz tartom magamat. Méltóztassék ezt elfogadni. [...] Azután kérem szépen volt egy harmadik csoport, amelyik tulajdonképpen beleesik a második kategóriába szintén, és... ezek tudniillik olyanok, amelyek a magyar hadifogl[y]ok érdekében mentek, azután a magyar hadifogl[y]oknak a Vöröskereszt által gyakorolt ellenőrzéséről mentek idegen hatalmakhoz, azután a csehszlovák területen deportált, üldözött amelyek a magyarok érdekében mentek... [...] Ezek elöl nem tudtam kitérni, ezeket meg kellett írnom és ezekben az ügyekben a sajnálkozásom nem terjed ki, mert itt egy pasztorációs és egy humanitárius kötelességet teljesítettem."[105] Mindszenty József bíboros-érsek a bírósági tárgyaláson is kitartott az emberi jogok védelme érdekében kifejtett tevékenysége mellett.

PRISONERS OF WAR, INTERNEES, DEPORTEES

Cardinal-archbishop József Mindszenty and the Protection of Human Rights (1945–1948)

by Margit Balogh

(Summary)

The present study makes part of the author's forthcoming biography on cardinal-archbishop József Mindszenty, and is the summary of certain major topics within a general research which has been carried on for several years now. The name of József Mindszenty, appointed as archbishop of Esztergom on 16 August 1945, has grown to be the symbol of anti-communist struggle and as such famous all over the world. He occupied the office of archbishop of Esztergom and the attached dignity of primate of Hungary until 1974, but in the course of almost three decades he functioned for hardly four years as de facto leader of his see. On 26 December 1948 he was arrested by the state police, and the People's Tribunal of Budapest consequently sentenced him for lifetime imprisonment. During these four years he set in motion a great number of things, while he struggled to find the place of his Church and of himself in the framework of a profoundly transformed social and historical order. The study examines the archbishop's activities on the field of human rights, and proves that he did whatever he could in order to offer protection to people afflicted by unfavourable turns of international circumstances or pursued by domestic authorities. He regarded as his duty rooted in his status of both God's servant and high dignitary to influence public life, especially in the case of Hungarian internees and prisoners of war, of legally dubious processes against war criminals, and of the deportation of Hungarians in Slovakia and Germans in Hungary, while his argumentation was intertwined by his desire to maintain the ethnical integrity of Hungary. In these questions he remained intransigent, uncompromising and passionate throughout, and firmly believed in the correctness of his actions even in the course of his trial, for, as he stated himself, he did his „pastoral and humanitarian duty".

[105] Magyar Rádió Hangarchívuma, dr. Mindszenty József és társai pere, 6. tekercs. 47. perc körül.

Gyarmati György

HADIGAZDASÁGI TÚLTERHELÉS, REJTŐZKÖDŐ TRANSZFORMÁCIÓS VESZTESÉG ÉS A SZEMÉLYI KULTUSZ

A magyarországi „új szakaszt" megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján.

A téma címbéli rögzítéséhez képest messzebbről vezetem elő mondandómat. A múltfeltárás minden korra vonatkozóan részleges és/vagy szelektív konstrukció, de korszakoktól függően különbözőképpen merül fel kutatási, megjelenítési problémaként. A régmúltra vonatkozóan a részlegesség — leegyszerűsítő tömörséggel — a fennmaradt, megtalált források esetlegességéből adódik. A közelebbi múlt vizsgálata során egyfelől „a kellő történelmi távlat hiánya", másfelől a források kisebb vagy nagyobb hányadát érintő hozzáférés-korlát okán részleges a tudásunk. Ehhez képest ellenkező előjelű információs korlátról beszélhetünk Magyarország második világháború utáni időszakára vonatkozóan. Ezt tekintve történelmi közelmúltnak, az esetenként vitathatatlan forráshiány mellett az államszocializmus korszakának feltárása során inkább „a bőség zavara" okoz gondot. Az elvileg rendelkezésre álló iratözönnek az a — tényleges iratpusztulások/pusztítások ellenére fennmaradt — túlnyomó többsége, amelybe megismerhető és kutatható volta ellenére még bele se pillantottunk, azaz azt se tudjuk, hogy mit nem tudunk.

A magyarországi közlevéltárakban az államalapítástól a második világháború végéig terjedő 950 évről — kerekítve — mintegy 140.000 irat-folyóméternyi forrást őriznek. A rövid huszadik század második felére (1945–1990) vonatkozó, tudottan meglévő iratmennyiség 250–260.000 iratfolyóméter. A magyar történelemről faggatható — s az ország jelenlegi határain belül fellelhető — hagyományos „írott" források 45 százaléka szól a megelőző közel évezredes intervallum korábbi időszakairól, 65 százaléka a legutóbbi szűk fél évszázadról tudósít.[1] Ez utóbbi hozzávetőlegesen is jóval több, mint három milliárd iratoldal. Feltéve, hogy a modernkori magyar hivatali írásbeliség hagyatékának akár a fele „duplum" vagy más okból alig hasznosítható „makulatúra" a történetírás szempontjából,[2] így is nehéz megsaccolni: hány, fejét a közelmúlt kutatására

[1] A közelmúlt történetét rejtő forrástömegből a honi közlevéltári iratraktárak befogadóképességének szűkössége miatt mintegy 67.000 iratfolyómétert még nem tudtak „beszállítani", de terjedelmüket már felmérték: az államszocializmus iratanyagának egynegyede még érintetlen, terra incognita forráshalmaz. Az adatok nem tartalmazzák a különböző felekezetek egyházi levél- és irattáraiban őrzött forrásainak mennyiségét. Ugyancsak nem számoltam a külföldön fellelhető forrásokkal, ami a korszakra vonatkozóan leginkább az egykori Szovjetunió iratőrző helyein becsülhető szintén nagy mennyiségűnek.

[2] Ez esetben nem csupán azokra az iratokra gondolok, amelyek levéltárba kerülésük ellenére sem bírnak „történeti forrásértékkel": ennek mértéke (aránya) épp az iratmennyiség tömegességéből

adó historikusnak lesz még olvasnivalója több generáción át, mire ezt a bő másfél milliárdnyi forrásoldalt feldolgozza.[3] Ennek a mennyiségnek még egy-két százaléka is 15–30 millió oldalnyi iratanyagra rúg. Abból indulva ki, hogy ez a hányad sorolható az állam- és pártszervezet hierarchikus szintjeinek ún. „vezetőszervi iratai" körébe, akkor is kérdéses, hogy akár egy hosszú és aktív életút során mekkora részét tudja feltárni egy-egy historikus úgy, hogy abból releváns és átfogó korképet rekonstruáljon.[4] A magyar közelmúlt históriáját illetően — számtalan dokumentumközlés, résztanulmány, sok-sok tematikus szakmonográfia információhozadékát is bekalkulálva — a hozzáférhető forráshányadnak töredékszázaléknyi részét hasznosítva írjuk a kortörténeti összefoglalókat, az újabb idők rendszer-, vagy országtörténeteit. Korunk minden modern technikája és feltárást segítő eszköztára is fogyatékos ahhoz, hogy teljes körűen hasznosuljon a történeti (re)konstrukció során az elvileg rendelkezésre álló irdatlan mennyiségű forrásanyag. A huszadik század második felére vonatkozóan a meglevő források áttekinthetetlenségét — és az ebből adódó kényszerű szelektálásnak a korképre gyakorolt hatását — legalább olyan gondnak tételezem, mint régmúlt korok esetében a kulcsfontosságú források (forráscsoportok) esetenkénti hiátusát.[5]

Az alábbiakban három kérdéskört illesztek egymás mellé a huszadik századi magyar történelem félmúltjából. A *személyi kultusz* ismert korspecifikus tárgykör,

---

eredően nehezen állapítható meg. Az elmúlt század második felében viszont köz- vagy szakigazgatási iratok ritkán készültek egy példányban, ezért „életszerűen" lehet duplumokkal is számolni. Az más kérdés, hogy az adott irat (valamely példánya) nem a proveniencia elve szerint logikusnak gondolt intézményi iratcsoportban maradt az utókorra.

[3] Akkorra viszont a most közelmúltként jelzett időkör már akár „régmúlt" is lehet, s ugyanakkorra derülhet ki az is, hogy melyik fele, vagy mekkora hányada tekinthető történetileg is érdemben hasznosítható forrásnak.

[4] A történetírás — minden team-munkára szólító jogos ösztönzés/elvárás ellenére — jórészt továbbra is inkább egyszemélyes „műfaj'. Nem szólva arról, hogy az említett „vezetőszervi iratok" leginkább a hagyományos politikatörténeti nézőpontú feltárást segítik. A szélesebb értelemben felfogott társadalomtörténet legkülönbözőbb tárgyköreit művelők számára elengedhetetlen, hogy az ennél sokkal terjedelmesebb fondokban is tartósan elmélyedjenek, miközben a fentebb említett vezetőszervi iratokra is ennek megfelelően — másképp — kérdeznek rá, s ugyanazon állagból mást, de nemkülönben releváns információréteget hasznosítanak. Ilyen értelemben a feldolgozás ugyanazon iratcsoportok több nézőpontú hasznosítása nyomán válhat/válik a múltfeltárás, a korkép részévé. Témánkhoz visszazárva „a személyi kultusznak" párhuzamosan lehet — és van — politikatörténeti, illetve „posztmodern" hagiográfiai (vezérkultusz) olvasata.

[5] A szóban forgó időszakban Magyarországon egy szigorúan centralizált, a társadalmat is államosító politikai rendszer regnált – a Rákosi korszakban nyers terroruralomként azonosítható pártdiktatúraként, a Kádár-korszakban egy folytatólagosan pártközpontú autoriter politikai szerkezetben. Ez elvileg azt feltételezné, hogy a központi akarat, a rigid hierarchiába szervezett irányítás egyformán érvényesült a helyi-területi „végekig" bezárólag. A különböző megyei levéltárakban fennmaradt iratoknak akár csak „szúrópróbaszerű" tanulmányozása is azt sejteti, hogy még az állami terrort intézményesítő Rákosi-korszakban is eltérő képet mutat egy-egy tematikus vizsgálat (pl. szövetkezetesítés, egyházpolitika) mondjuk Zalában, Békésben, Szabolcsban vagy Fejér megyében. Még inkább kimutathatók a központi akaratérvényesítéshez képest területi (regionális) különbségek a Kádár-korszak behatóbb tanulmányozása esetén. Ilyen értelemben a különböző kortörténeti összefoglalók inkább szűken értelmezett „államtörténetet" tesznek ismerhetővé: a politikai centrum történetét, annak változásait írják le, de egyelőre hiányzik mögülük az országtörténet megannyi — vidékenként, közigazgatási egységenként különböző — variánsa. Az ország különböző vidékeit, fontosabb településeit is magában foglaló feldolgozottságról csak két kitüntetett — és rövid — időszakról beszélhetünk: az 1848/49. évi, és az 1956-os forradalom és szabadságharc esetében mondható az, hogy az adott időszakok „államtörténete" mögé immár felsorakoztatható egy kiterjedt, részletes országtörténeti mögöttes tudást nyújtó szakirodalom is.

de a fogalom értelmezésében újabban felbukkanó (ikonográfiai, hagiográfiai) nézőpont — illetve ennek a hagyományos politikatörténeti kontextussal való keveredése — inspirálja ismételt tollhegyre tűzését. A *hadigazdasági túlterhelés* a belefoglalt állítás miatt került terítékre, mivel a vizsgált korszelet egésze leírható egy — minden mást maga alá rendelő — „hadigazdasági rendkívüli állapot" jellemzőivel. A maga idején tételesen nem deklarálták ugyan a rendkívüli állapotot, de a megalomán hadigazdasági fejlesztéseknek a kor nemzetgazdaságára és társadalmára rátelepülő extra, túlterhelő jellege már korrelációt mutat harmadik vizsgált kérdéskörünkkel, a *rejtőzködő transzformációs veszteséggel* is. A transzformációs veszteség az egyedüli, melyet valóban az utókor nézőpontja hívott elő a legutóbbi ezredforduló környékén.[6] A hidegháborús „szovjet blokk" összeomlása, illetve a hozzá kötődő rendszer-átalakítások részeként vált vizsgált tematikává.[7] Kiindulópontként most csak annyit jelzek előre, hogy alighanem minden egyes „történelmi jelentőségűnek" tartott radikális társadalmi-politikai fordulat együtt jár(t) korábbi értékek pusztulásával is, azaz keletkezhetett transzformációs veszteség.[8] A korábbit felváltó új rendszer — önmaga megszervezésével, legitimálásával lévén elfoglalva — általában kevéssé érdekelt az átalakítás mérlegének veszteség oldalát is számba venni. Magyarország huszadik századi történelmében az első világháború után történt ugyan sokfajta kárbecslés, de amíg a háború- és birodalomvesztés konzekvenciáit is a forradalmas idők és a trianoni béke számlájára írjuk, nehéz külön rubrikát nyitni a berendezkedő Horthy-rendszer transzformációs veszteségének. (No meg azért is, mert az akkori „uralkodó eszmék" leginkább revideálni kívánták a letűnt múltat.) Az viszont magyarázatot kíván, hogy miért nevezem ezt *rejtőzködő* transzformációs veszteségnek. A bővebb magyarázatot a későbbi, kifejtő részre hagyva, most csak annyit bocsátok előre, hogy a fentebb idézett munkák — a közelmúltbeli rendszer-átalakítások kapcsán — rendre kimutatnak egy általános termeléscsökkenést, GDP-visszaesést is. A második világháború után a ma-

[6] A történettudományi múltfeltárás szakmatörténetében (historiográfia) ilyesmi korábban is előfordult. A társadalmi produktivitás különböző jellemzőinek „megmérése" is később merült fel annál, mint hogy az ún. régi rend évszázadaira visszamenőlegesen tudnánk adatokon nyugvó elemzéseket végezni, mondjuk a foglalkozási szerkezet, vagy éppen a nemzeti össztermék (GDP) tárgykörében. Ezekre csak attól kezdve tudunk okadatolt válaszokat adni, amióta a kiépülő modern állam működtetésének részeként egyre módszeresebb és minuciózusabb népszámlálási és egyéb, más jellegű statisztikai adatgyűjtések is történtek. Az említettek egyikét sem a történetírás kedvéért „találták ki", de azok módot adnak a később tudatosult nézőpont számára a visszamenőleges vizsgálódásra.

[7] Ennek szerteágazó irodalmából most csak három olyat említek, amelyeknek van magyar relevanciája, illetve — közgazdasági nézőpontból — erre összpontosít. *Kornai János*: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 1993: 7–8. sz. 569–599.; *Csaba László*: A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca? Közgazdasági Szemle, 1999: 1. sz. 1–19.; *Lóránt Károly*: A magyarországi rendszerváltozás ára. *Magyar Nemzet Online* (MNO), 2000. június 6. (http://www.mno.hu/portal/5057 Letöltés: 2010. 07. 20.) Utóbbi írás — az előbbi kettőtől eltérően — összegszerűen is megbecsüli annak értékét, mondván: 1997-es valutaparitáson számolva „a nyolcvanas évek trendjének 2009-ben történő [várható] utolléréséig összességében 271 milliárd dollár transzformációs veszteség éri az országot." Hosszú trendes gazdaságtörténeti elemzésben — ugyancsak a legutóbbi rendszer-átalakításra vonatkozóan — érinti a transzformációs veszteség kérdését: *Márki-Zay Péter*: Magyarország 20. századi fejlődésének összehasonlító elemzése. PhD értekezés (kézirat) PPKE. BTK. 2005.

[8] A prekrisztianista — tengeren túl prekolumbián — államalakulatok keresztény államokká szervezésétől az ún. „régi rendet" felváltó, s leginkább a francia forradalomhoz kötött „polgári" transzformáción át a huszadik században államszervező alapvetésekké lett „izmusokig" vélelmezhető ez a transzformációs veszteség, de visszamenőleges rákérdezésnek csak akkortól van értelme, amikortól elemzésre alkalmas adatsorokat lehet vizsgálni. Ez pedig nem több mint az elmúlt egy, jobb esetben másfél évszázad.

gyarországi kommunista Einrichtungswerk megvalósítása — a jóvátételi termel-(tet)és volumene és a helyreállítási-tervgazdasági beruházási boom együttes hatása miatt — nem utal ilyen makrogazdasági visszaesésre. Az akkori transzformációs veszteségnek ezt a sajátosságát verifikálom rejtőzködőként.

A második világháború utáni fél évtizedben egymást követően — pontosabban egymásba torlódva — két paradigmatikus rendszerváltás is lezajlott. Magyarországon ekkor — történelmi léptékkel mérve — nagyon rövid idő alatt teljes körű és radikális politikai, gazdasági és kulturális-társadalmi rendszerváltás ment végbe. Ha egyáltalán, akkor ez az időszak lehetne „ideális terepe" transzformációs veszteségek vizsgálatának. Politikatörténeti nézőpontból szükséges ugyan jelezni az 1945-ös, illetve az 1948-as rendszerváltás különböző jellegét, de figyelembe véve azt a tranzitológiai evidenciát, hogy egy rendszerváltáshoz a politika szférájában 3–5 évre, a gazdaságban ugyanehhez legalább a duplájára van szükség, míg a „társadalmi rendszerváltás" ennél is hosszabb, generáció(váltás)nyi kifutású, az említett két — jellegében markánsan különböző — politikai cezúra társadalmi kihatásait tekintve alig szétszálazhatóan összecsúszott.[9] Az 1948-as magyarországi kommunista hatalomátvétellel kezdődő időszakot — külső determináltsága miatt — „sztálinizálásnak" nevezve, ezért is értelmezhetők a megelőző évek a „presztálinizálás" fogalmi keretében.[10]

Ezzel viszont egy új típusú forrásproblémába is ütközünk. Miközben fentebb arról volt szó, hogy a közelmúlt történetét illetően a forrás-cunami inkább gond, mint az irathiány, úgy tűnik, hogy ez esetben — legalább is egyelőre — forráshiányról kell szóljunk. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy ennek tudatában érdemes-e a transzformációs veszteséget történeti tematikaként visszavetíteni egy korábbi rendszerváltás korára - miközben azt ráadásul nehezen megfoghatónak, „rejtőzködőnek" is tekintem. Erre egyelőre azt mondhatom, hogy csak akkor vethető el, ha — a próbálkozás ellenére — kiderül, hogy nem rendelhető hozzá tartalom, leírható értelmezési tartomány. A problémába a Rákosi-korszak egy meghatározott pontján ütköztem bele, az alábbiakban ennek leírására teszek kísérletet.[11] A tágabb értelemben vett „Rákosi-korszak" 1945–1956

[9] A magyar polgári átalakulás „hátramaradottságát" és a régi rend strukturális, állam- és társadalomszervező tradícióinak továbbélését bekalkulálva, azt is mondhatnók, hogy a második világháború utáni két egymásra torlódott rendszerváltás egy, még rendi reminiszcenciákat is őrző, a polgári társadalomszerveződéssel szimbiózist alkotó „hibrid rendszert" számolt fel. A korabeli rendszerváltások idején és az államszocializmus évtizedeiben *feudális, félfeudális* formulákkal minősített korábbi rendszer avíttsága ideológiai és politikai evidenciának számított. Nem vált történeti tematikává annak vizsgálata, hogy a korábbi rendszer mennyiben volt polgári és mennyiben tekinthető — úgymond — „feudális elmaradottsággal" terheltnek. Ennek történeti analízise mindmáig várat magára. Így csak újabb — most nem tárgyalt — kutatási hipotézisként merül fel: a második világháború után a kommunista közbeszédben, mennyiben volt történetileg releváns az ún. feudális avíttságok emlegetése, avagy mennyiben érhető tetten egy ideológiai hátterű „refeudalizálási" tendencia, ami az államszocialista berendezkedést azzal vélte hihetőbben legitimálni, hogy a régi világ elmaradottságát a ténylegesen meglévőnél is erőteljesebben hangsúlyozta.

[10] Kornai János ezt — kritikai politikai gazdaságtanában — „preszocialista rendszerként" írja le. *Kornai János*: A szocialista rendszer. HVG Kiadói Rt. Budapest. 1993. 58.

[11] Magyarország második világháború utáni évtizedének legutóbb készített történeti áttekintését írva szembesültem a kérdéssel, de mivel a felkérés műfaja és terjedelme (rövid áttekintés) elsődlegesen „leíró" narratívát követelt, nem nyílt mód a kérdés részletekbe menő boncolgatására. Lásd, *Gyarmati György*: Demokráciából a diktatúrába, 1945–1956. (Magyarország története sorozat, 20. kötet. Főszerkesztő: Romsics Ignác.) Kossuth Kiadó, Budapest. 2010.

közötti köztörténete több alperiódusra tagolódik. Ezek közül a Nagy Imre miniszterelnöki kinevezéséhez kötődő ún. „új szakasz" meghirdetése 1953 nyarán jószerivel inkább csak egy — az államszocialista rendszeren belüli — korrekciós periódus nyitányaként jelenik meg még a részletező leírásokban is. Az „ugyanazt másképp" kontextusban megidézett változtatási velleitásokat viszont mind ez ideig csak arra vezettük vissza — egyébként logikusan és kézenfekvően —, hogy lévén Magyarország akkoriban a Szovjetunió hidegháborús protektorátusa, kliens állama, az 1953. évi korrekció elindítása jól dokumentálhatóan köthető össze a Sztálin halálát követően majdhogynem azonnal érzékelhető moszkvai politikai irányváltással. Ehhez képest viszont a Rákosi-korszaknak *az új szakasz meghirdetése előtti* forrásai — és a már ismerhető szovjet reagálások is — arra utalnak, hogy Magyarországon 1952/53 fordulóján nagyobb volt a gond a fél évtizede kiépíteni kezdett pártdiktatúra működése tekintetében. Arra keresek választ, hogy a birodalmi központban Sztálin halálát követően valóban bekövetkezett irányváltás — ezúttal is kötelező — adaptálásán túlmenően, volt-e más motiváló tényezője annak, hogy a Kreml „Pannonia Provinciában" az itteni, belső állapotok miatt is „váltóátállítást" látott szükségesnek.

Az ötvenes évek elejére Magyarországon a kommunista Einrichtungswerk — a szovjet példát adaptáló „berendezkedési terv" — első, 1948-ban meghirdetett verziója ért „rendszerszerű" beüzemelésének (majdnem) a végére. Ekkorra megtörtént az ipari, kereskedelmi-pénzügyi, valamint az oktatási-kulturális szféra teljes körű államosítása,[12] és a mindezek új rendszerű igazgatását célzó intézményrendszer kiépítése is. 1950 végére — az ún. tanácsrendszer életre hívásával — megtörtént a tradicionális állam- és közigazgatás szovjet mintájú átszervezése is. (A fentebbi „majdnem" kitétel arra vonatkozott, hogy noha Rákosi Mátyás 1948 őszén három-négy éves feladatként prognosztizálta a mezőgazdaság kollektivizálását,[13] annak még inkább csak a kezdeteinél tartottak.) 1951-től viszont — a korábbinál is direktebb moszkvai iniciatíva nyomán — *az átalakítás átalakítása* vált programmá: a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) II. kongresszusán gyökeresen átszabták, azaz számottevő mértékben felsrófolták az első ötéves terv célkitűzéseit, ezen belül is leginkább a háborús felkészülést szolgáló hadiipari és hadsereg-fejlesztési előirányzatokat. J. V. Sztálin ezúttal már dátumot is hozzárendelve vizionálta a harmadik világháború kitörését. A volumenében óriási, 1953-as céldátumával pedig az addiginál is feszítettebb fejlesztési-beruházási rohamtempót követelő — és kibúvást nem engedő — fegyverkezési direktívát Sztálin 1951 januárjában személyesen közölte az európai csatlós államok kommunista vezetőivel, egy Moszkvába összehívott értekezleten.[14]

[12] Az iparforgalmi szféra egymás utáni államosítási fázisainak — részletes adat(sor)okkal alátámasztott — leginformatívabb leírását lásd, *Honvári János*: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó, Budapest. 2005. 133–158. Az iskolaállamosításokról lásd, *Donáth Péter*: Oktatáspolitika és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960. Trezor Kiadó, Budapest. 2008.

[13] *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1972. 72.

[14] *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések, 1945–1960. II. Napvilág, Budapest. 1997. 860–861. A vizsgált korszakra vonatkozóan kifejezetten a hadsereg-fejlesztési és az ennek hátteréül szolgáló hadiipari beruházásokra koncentrál *Germuska Pál*: A szocialista iparosítás Magyarországon, 1947–1953 között. In. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 2001. Szerk: Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Standeisky Éva. 1956-os Intézet. Budapest. 2001. 147–172. Lásd még *Germuska Pál*: Vörös arzenál. 1956-os Intézet – Argumentum. Budapest. 2010. 32–33.

A Kominform által Jugoszláviával szemben 1949-től megindított „kis-hidegháború" a vele szomszédos kommunista országokban eleve befolyással volt a hadiipari és katonai-infrastrukturális fejlesztésekre. A Titóval szemben „frontország" szerepet vállaló magyar pártvezetés fegyveres konfliktus esélyével számolva véglegesítette az 1950-ben induló első ötéves terv eredendően is nehézipar- — ezen belül hadiipar- — orientált beruházásait. A kiépülőben levő magyarországi államszocialista rendszernek ezt az *első hadigazdasági programját* terhelte tovább a koreai háború világméretű eszkalálódásával számoló, nagy volumenű és rövid futamidejű fegyverkezés, melyet Sztálin immár a korabeli európai kliensállamok mindegyikére kiterjesztett, Ezt különítem el Magyarországra vonatkozóan *második hadigazdasági program* címszó alatt. A Rákosi Mátyás által irányított magyar kommunista pártvezetés — a protektorátusi megfelelési kényszert interiorizálva — internacionalista és elvtársi kötelezettségként, fenntartás nélkül vélte megvalósíthatónak a célkitűzést.[15] A szóban forgó időpontban még az eredeti, 1948–49-es transzformációs program is csak a megvalósítás különböző fázisaiban tartott. Ennek menet közbeni „újraprogramozása" egyfelől logisztikailag állította megoldhatatlan kihívás elé az átalakítás feladataival még inkább csak ismerkedő új kommunista káderapparátust, másfelől — úgy tűnik — túlméretezettek voltak az igények a rendelkezésre álló erőforrásokhoz, illetve a meglévő, vagy akár rohamtempóban megvalósítható eszközökhöz képest. Ez vezetett oda, hogy az egyes társadalmi-politikai alrendszerekben visszatérően előforduló „ágazati üzemzavarok" — épp a rendszer merev centralizáltsága következtében — aggregálódtak, s 1952/1953 fordulójára teljes körű működésképtelenség jelei mutatkoztak. De az általános, rendszerimmanens okokra visszavezetett működésképtelenség kialakulásához viszonyítva,[16] a vizsgált magyar esetben konkrétabban is tetten érhető az ekkor létrejött káosz legfőbb generálója. Az átmenet egészére jellemző hadigazdasági drillen belül ez volt a (címben is jelölt) „túlterhelő" faktor.

Ennek a rendszerválsággal fenyegető helyzetnek az elfedése viszont épp úgy érdeke volt a hazai politikai vezetésnek, mint ahogy a szovjet patrónusok — kulisszák mögötti — gyorsreagálású direktívái is a katasztrófahelyzet nyilvánvalóvá válását kerülni próbálva kerestek mielőbbi kiutat. Mivel erre a korabeli, szigorúan ellenőrzött nyilvánosság módot adott, nemcsak hogy a válság mélysége és kiterjedtsége nem került terítékre, hanem annak nevesítése is elmaradt. Az új rendszert az ötvenes évek elején működésképtelenné bénító strukturális krízist, egyfelől a hisztérikussá fokozott ellenségkeresési kampányokkal próbálták kezelni, másfelől mint „a növekedés nehézségei" gondot jelenítették meg.[17] Ennek válság-

[15] Az említett 1951-es moszkvai értekezleten Rákosi azt sérelmezte — és szóvá is tette —, hogy „a magyarországi kontingens volt a legkisebb, kisebb, mint Bulgáriáé, bár Magyarország lakossága és ipara nagyobb volt, mint a bolgároké." *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések, 1945–1960. i. m. II. 861.

[16] Ezt a politika- és a gazdaságtörténet-írás egyaránt észrevételezi. A harmincas évek Szovjetuniójáról az olvasható, hogy „semmi nem haladt a tervek szerint, (...) a rohanó kollektivizálás, az iparosítás állandósuló káosszal fenyegetett." Krausz Tamás: Az „összeesküvés-elmélet" sztálini iskolája. In: *u. ő*: Lenintől Putyinig. La Ventana, Budapest. 2003. 74. Kornai János pedig a „forradalmi átmenet" kísérőjelenségeként a rendszer öröklött elmaradottsága közepette tett „alapvető ígéretek" beválthatatlanságából eredezteti a káoszt. *Kornai János*: A szocialista rendszer. I. m.. 1993. 85.

[17] Gerő Ernőnek az MDP Politikai Bizottsága 1952. november végi ülésén megvitatott, a Központi Vezetőség elé szánt beszámolójában „átmeneti nehézségekről" beszélt, de — írja Germuska Pál — „nem ismerte be a gazdasági válság tényét". *Germuska Pál*: A szocialista iparosítás... i.m. 165.

gá alakulása időben fatális módon esett egybe Sztálin regnálásának utolsó hónapjaival. Ez annyiban befolyásolta a magyar válságkezelést, hogy az Moszkvában összekapcsolódott a Sztálin halálát követő — trónutódlási harccal kombinált — kurzusváltással. Rákosi — helytartói státusában omnipotens — hatalmának részleges (és átmenetivé váló) megnyirbálásával, illetve a sztálini transzformációs program hadigazdaság-centrikusságának mérséklésével „konszolidálhatónak" vélték a magyar protektorátust.

A vizsgálandó probléma azért is kettős, mert csak részben ad rá magyarázatot a Sztálin halálával összekapcsolható moszkvai politikai irányváltás. Ez utóbbi hasonló korrekcióra kellett késztesse a keleti blokk más országainak kommunista pártvezetéseit is, de azokban nem kapcsolódott össze a (nyögvenyelősen) meginduló desztalinizálás olyan szembetűnő vezetőcserékkel, illetve a vezetői kompetenciák újraszabályozásával, mint Magyarországon. Még inkább szembetűnő a Kreml gyors és radikálisnak is mondható pálfordulása kegyeltjével szemben, ha azt vesszük figyelembe, hogy az 1953. májusi magyarországi parlamenti választások megnyerése (98 százalékos „túlnyerése") után Rákosi ismételt — és most már riválisoktól mentes — triumfálását megjelenteni indult Moszkvába. Ott azonban ezt előbb hűvös tudomásulvétellel könyveltek el, majd újabb egy hónap elteltével — már maguk rendelvén őt a Kremlbe —, azt vágták a magyar pártvezető fejéhez, hogy „veszélyes és ártalmas kalandorságával (...) katasztrófába sodorja az országot." Magyarán, egy dolog a birodalmi központ politikai irányváltásból eredő revízió, amit annak fényében vizsgálunk, hogy Rákosi Mátyás személyes és helytartói respektusát az 1953. évi országgyűlési választások eredményeivel hitte „ország-világ előtt" újra megerősíteni. Más dolog viszont, hogy ehhez képest részesült addig soha nem tapasztalt személyes dorgálásban, kényszerítették olyan — szintén példátlan — önkritikára, ami addigi politikáját és vezéri posztját is alapvetően kérdőjelezte meg.[18] E mögött más is meghúzódhatott, mintsem „csak" a Sztálin halálával összefüggő moszkvai kurzusváltás. Jevgenyij D. Kiszeljov budapesti szovjet követnek a magyarországi állapotokról küldött vészjelzései, az, hogy ezek hatására Moszkvában sürgős intézkedéseket láttak szükségesnek, illetve, hogy „a változások kezdeményezése a szovjet vezetés feladata", a vonatkozó politikatörténeti leírásokban már eddig is olvasható volt.[19] Ennek kiváltójaként keressük a politika következtében létrejött válságállapot tényleges előidézőit, azt tételezve, hogy az 1951-es *második hadigazgasági program* — a rendszer-átalakítás más összetevői által is „rásegítve" — már meghaladta az ország korabeli teljesítőképességét. Ennek egyik elágazásaként emeljük a vizsgálat körébe a *rejtőzködő transzformációs veszteség*et. De haladjunk sorjában.

---

[18] Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. Közreadja: T. Varga György. Múltunk, 1992. 2–3. sz. 234–269.; A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Főszerk: Izsák Lajos. Napvilág Kiadó, Budapest. 1998. 188–206.

[19] *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1956-os Intézet, Budapest. 1996. 502–504.; *Hajdu Tibor*: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Szerk: Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány. Budapest. 1995. 195–201.; *Baráth Magdolna*: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre kormány idején. In: Nagy Imre és kora. IV. Szerk: Sipos Levente. Nagy Imre Alapítvány, Budapest. 2006. 153–180.

A triumfáló Rákosi: a vezérkultusz és „a nép szeretetének" számszerűsítése

A politikatörténeti korszakolásban 1948-tól datált kommunista hatalomátvétel egy rigid — a hidegháborús nemzetközi viszonyok által kondicionált — diktatúrát teremtett Magyarországon, ami az ötvenes évek elejére egyre inkább hisztérikus és alapvetően Rákosi Mátyás személyéhez kötött terroruralom jellegzetességeit öltötte magára. Annál inkább vált fontossá a rendszer „jóságának" demonstrálása, ami szorosan összekapcsolódott a Rákosi Mátyás személyes elhivatottságát és kiválasztottságát kanonizálni igyekvő *vezérkultusszal*. A propagandában majdhogynem állandósuló legitimálási törekvésének ez a perszonalizált vonulata 1952-ben, nevezett 60. születésnapjához kötődően érte el a csúcspontját. Országos kiterjedésű ünneplés-sorozattal és szinte egész éven át tartó „fesztivállal". Egy, már két évvel korábbi legendásított életrajzrészlet is a kultuszépítés jegyében látott napvilágot,[20] de 1952 január közepétől vált szerteágazó és módszeres propagandaáradattá, midőn a korabeli pártsajtó majdnem minden nap újabb és újabb adalékkal szolgált „a haladás százmillió lóerős motorjának" pályafutásáról. Az ő személyére összpontosító párttörténetet aktivista szemináriumokon, illetve a kötelezővé tett reggeli munkahelyi „világi miséken", az ún. *Szabad Nép félórák*on külön is nyomatékosították. A vidék agrártársadalmának meg március elejétől tették külön is közhírré a falusi tanácsházák hangszórói — villanyáram nélküli településeken pedig még hagyományos kidobolással —, hogy „portáját kitakarítva, házát fellobogózva mindenki méltóképpen készüljön népünk bölcs vezére és tanítója, Sztálin legjobb magyar tanítványa, Rákosi Mátyás elvtárs 60. születésnapjának megünneplésére."[21] Ehhez valóban az egész országot mozgósították. A zsurnalisztáktól olvasható naponkénti fohászok mellett az arra érdemesnek talált írók, költők kara zengett megrendelt dicshimnuszt a vezérről, egy 11000 példányban megjelentetett antológiában.[22] Üzemek, gyárak kollektívái születésnapi munkaversennyel, illetve szakmai profiljukba vágó gépek, berendezések miniatűr modelljeivel; „a dolgozó parasztság" szőttesekkel, agrártermékek népművészeti megformálású installálásának garmadájával fejezte ki ragaszkodását „a szeretett vezér" iránt. Mindezeket meg is tekinthették a kortársak az alkalomra készített „Rákosi Mátyás harcos élete" c. kiállítás kiegészítéseként, ezen kívül egy alkalmi fotóalbum képekben is

[20] A Rákosi-per. Összeállította: Győrffy Sándor. Szikra, Budapest. 1950. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet akkori igazgatója, Réti László alig pár oldalas előszavában az alábbi fordulatok olvashatók Rákosival kapcsolatban: népünk vezére és tanítója; az 1919-es Tanácsköztársaság, a Kommün hős népbiztosa; a Kommunista Párt és a magyar munkásosztály jobb jövőjének, a nép felemelkedésének reménysége és záloga; Lenin és Sztálin közvetlen munkatársa; szimbóluma mindannak, ami haladó és forradalmi; a fasizmus elleni nemzetközi szabadságharc zászlaja; a hazájáért, népéért, osztályáért mindent, még az életét is bármikor feláldozni kész, rendíthetetlen harcos; hallatlanul kiterjedt képzettségű tudós és politikus, a dolgozó nép igazi, mélytudású vezére. i. m. 3–11.

[21] *Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor*: Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. Minerva, Budapest. 1988. 434–435.

[22] Magyar írók Rákosi Mátyásról. A szerkesztésért felel: Réz Pál és Vas István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1952. A kötet szerzői: Aczél Tamás, Benjámin László, Cseres Tibor, Darázs Endre, Darvas József, Devecseri Gábor, Déry Tibor, Gergely Sándor, Gyárfás Miklós, Háy Gyula, Hegedüs Zoltán, Illés Béla, Illyés Gyula, Képes Géza, Kónya Lajos, Máté György, Mesterházi Lajos, Morvay Gyula, Nagy László, Nagy Sándor, Örkény István, Örvös Lajos, Rákos Sándor, Reményi Béla, Rideg Sándor, Somlyó György, Sőtér István, Szabó Pál, Szűdi György, Urbán Ernő, Veres Péter, Zelk Zoltán.

közreadta életútjának lenyomatát.[23] A papság, pontosabban a „békepapok" reprezentánsai se maradhattak ki a sorból. Egyikük köszöntője szerint — mely hangnemében rímelt a világi hozsannákra — nem is csak „gyülekezeteinkkel, egyházunk egészével, ...[hanem] a magyar nép egészével együtt (...) kívánunk hosszú éveket, gazdag eredményeket, országot vezető munkájához." S fogadalmat is tett a pártvezetőt laudáló egyházfi: „továbbra is úgy akarunk szolgálni, hogy hálánk és szeretetünk Rákosi Mátyás iránt ne szó legyen csupán, hanem valóság és élet."[24]

A hónapokon át tartó, országra szóló ünneplés ceremóniái rituálisan erősítették meg — úgymond — „a nemzettől kapott felhatalmazást" az ország irányítására. Így, mintegy a történtek szerves következményeként volt megjeleníthető Rákosi addigi vezető státusának kiegészítése. Ez abból állt, hogy az MDP (általa irányított) Politikai Bizottságának az állami és pártvezetés egyesítésére vonatkozó előterjesztését „elfogadva", átvette a minisztertanács vezetését is. 1952. augusztus 14-től Rákosi Mátyás pártfőtitkári tisztsége mellett kormányfő is lett. Immár formalizáltan is az ő kezébe futott össze a pártállami diktatúra irányításának minden jogosítványa. Közben arról is menetrendszerűen gondoskodtak, hogy az ünneplések ne menjenek a munka rovására. Március 15-ét, a modernkori Magyarország legkiemelkedőbb nemzeti ünnepét már egy korábbi kormányrendelet „rendes munkanappá" minősítette vissza, majd Karácsony másnapját, december 26-át is munkanappá nyilvánították. Ugyanekkor, 1952-ben volt Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója. Előtte úgy tisztelegtek, hogy az ország virtuális központja, a budapesti parlament előtti téren álló — rá emlékező — szoborcsoportot „leváltották". A korábbi — melyet a Horthy-korszakban emeltek — nem felelt meg az új korszellemnek, mert azon „levitézlett reakciós nemesek" alakjai vették körül a búskomor Kossuthot. A trianoni trauma által gerjedt közérzülethez igazított megjelenítést felváltva az új kompozíción — Révai József instrukcióinak megfelelően — már a főalak is „optimizmust sugárzott". A rendszer-ideológiát követő ikonográfiai elvárások szerint köréje formálva, a forradalmi munkás, a honvédő népi harcos és a dolgozó paraszt figuráiból állt Kossuth új „udvartartása".[25]

A születésnapi jubilálás összpontosított kiteljesedése volt a Rákosi személyéhez kötődő, évek óta mesterségesen gerjesztett vezérkultusznak. Ez hármas indíttatású volt. Egyfelől szovjet import, a Sztálint övező kultusz Moszkva magyar provinciájára történő adaptálása; Rákosi vezérszerepének minden meg-

[23] Rákosi Mátyás élete képekben. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952. A szerkesztő nevét nem tüntették fel. Helyette a belső borítón az alábbi szöveg szerepel: „Ez az album népünk, pártunk bölcs vezére és tanítója, Rákosi Mátyás elvtárs 60. születésnapjára készült."

[24] Bereczky Albert cikkét idézi, *Papp László*: Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. é. n. [1992.] 92–93. Egy utolsó példát említve, utólag aligha mutatható ki, hogy a lelkesültség mögé rejtve volt-e valaminő irónia is, midőn egy művészi ambíciókkal megáldott hentes disznózsírból mintázta meg Rákosi mellszobrát, s a méretes büsztöt kiállította a húsbolt kirakatába. A helyszín időszakos csendes zarándokhellyé vált, miután a — csak suttogva terjeszteni mert — kortársi városi legenda szerint ez volt a vezér legtalálóbb megformálása; mígnem a tavasz előrehaladtával erősödő verőfény hatására torzóvá olvadt az alkotás.

[25] *Gyarmati György*: Március hatalma – a hatalom Márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből. Paginarum, Budapest. 1998.

nyilvánulásával összefüggésbe hozott sulykolása, küldetésének, kiválasztottságának kanonizálása. Másfelől vehemens törekvés arra, hogy Rákosi személyét — és rajta keresztül a kommunista mozgalmat (pártot) — betagolják, szervesítsék a magyar történelem „haladó hagyományait" képviselő kiemelkedő és kultikus tisztelettel övezett személyiségek sorába. Harmadrészt megkísérelték Rákosit a honi történeti-politikai közgondolkodásba „magyarosítani", mivel személye „ébren tartotta a feldolgozatlan, erőszakkal a nyilvánosság alá nyomott antiszemitizmust is."[26]

A kereskedő-kispolgár családban született és nevelkedett — azaz a kommunista besorolás szerint „osztályidegen" — Rákosit először is „vissza kellett proletárosítani". Ezt Révai József azzal a fordulattal vélte megoldottnak, hogy a születésnapi vezércikkben deklarálta: „Rákosi Mátyás elsősorban a magyar munkásosztály neveltje."[27] A kommunista mozgalom emblematikus figuráihoz való személyes, „tanítványi" kötődés esetében figyelemre méltó, hogy Rákosi e téren nem Sztálinnal, hanem Leninnel való közvetlen kapcsolatának a hangsúlyozását ambicionálta, mintegy megemelni próbálva saját felkentségének — első kézből való megbízatásának — az ázsióját. Ezt leginkább az Illés Béla által végleges formába öntött, s ekkor megjelentetett „hivatalos életrajza" igyekezett a köztudatba ültetni.[28] A magyar történelmi panteonba való beillesztéséhez pedig épp a Kossuth Lajos emléke előtti szoboravató tisztelgés adta az apropót. Révai József ez alkalomból elmondott — Kossuth helyére Rákosit montírozó — beszéde tette ezt világossá azoknak is, akik maguktól nem jöttek volna rá: „a hazáért, a magyar függetlenségért, szocialista építésünk vívmányaiért népünk Rákosi Mátyás vezetésével kész dolgozni és harcolni, nem rosszabbul, mint egy évszázaddal ezelőtt Kossuth Lajos vezetésével."[29] Nemkülönben volt fontos mozzanata a kultuszépítésnek Rákosit a kommunista párt (aktuálisan az MDP) egyszemélyi megtestesítőjének feltüntetni, és persze a „nemzet apjaként" is magasztalni.[30] Az egyszerre közülünk való, ugyanakkor az egyedül elhivatott messiás hagiográfiai elemet a „homo kominternicus" legtipikusabb megtestesítőjeként

---

[26] Az első két mozzanatot már korábban rögzítette a jelenkor-történetírás. Lásd, *Molnár Marianna*: A vezérkép és funkciói az ötvenes évek Magyarországán. In: Studium XVII. Szerk: Bíróné Kaszás Éva. KLTE. Debrecen. 1986. 115–144.; *Korom Mihály*: A személyi kultusz és legfőbb következményei az európai népi demokráciákban. In: A szocializmus koncepciói és gyakorlata az 1950-es években. Szerk: Csonka Rózsa és Harsányi Iván. MSZMP Politikai Főiskola, Budapest. 1989. 99–143. A harmadik összetevőre a közelmúltban Rainer M. János hívta fel a figyelmet. *Rainer M. János*: A kultusz nélküli ember, Kádár János. Rubicon, 2007. 9. sz. 41–48.

[27] Szabad Nép, 1952. március 9.; *Nemes János*: Rákosi Mátyás születésnapja. Láng Kiadó, Budapest. 1988. 29.

[28] *Illés Béla*: Népünk szabadságáért. Szikra, Budapest. 1952. Ennek korba helyezett értelmezéséről lásd: *Molnár Marianna*: A vezérkép és funkciói... i. m. 115–144.; *Apor Balázs*: Hagiográfia és kommunista vezérkultusz: Rákosi Mátyás életrajzai. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk: Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest. 2008. 132–153.

[29] Szabad Nép, 1952. szeptember 9. *Gyarmati György*: Március hatalma... i. m. 114.

[30] „Ifjúságunk számára a hazaszeretet fogalma egyet jelent azzal, hogy forrón szeretjük az MDP-t, drága Rákosi elvtársunkat," (Szabad Nép, 1952. március 15.) míg az 1953. évi országgyűlési választások „kampányzáró" nagygyűlésén — a korabeli tudósítás szerint — azért sereglett a budapesti Kossuth térre „egyetlen családként" százezer fő, „hogy édesapjával találkozzék". (Szabad Nép, 1953. május 11.) *Apor Balázs*: A Rákosi-kultusz. Rubicon, 2007. 9. sz. 28–37. Rákosi az ezúttal őreá adaptált ikonográfiai mintát, illetve fogalmi toposzokat mintegy maga adta meg néhány évvel korábban a Sztálin születésnapja alkalmából írt köszöntőjében. *Rákosi Mátyás*: A 70 éves Sztálin. Szabad Nép, 1949. december 21.

számon tartott kulcsfigura, Gerő Ernő születésnapi laudációja foglalta össze: „Rákosi és a párt – egy! Rákosi és a magyar munkásosztály – egy! Rákosi és a magyar nép – egy!"[31] Ez nem csupán a „nemzet atyja" babérkoszorúval társítva eredményez(ett) többszörösen megbicsakló szillogizmust, hanem akkoriban — az eltelt idő rövidsége miatt is — könnyen ébreszthetett asszociálást a rosszemlékű „Ein Volk, ein Reich, ein Führer!" szlogenre.[32]

A tömeggyűléseken — különösen pártrendezvényeken — rituálissá váló, ütemes tapssal párosítva skandált „Éljen Rákosi, éljen a Párt!" fordulat éppúgy a vezérkultusz részét képezte, mint az, hogy iskolák, kultúr- és gyermekotthonok, utcák, terek, hidak, téeszek viselték a nevét, vagy hogy az ország legnagyobb nehézipari komplexumának, a Csepeli Vas- és Fémműveknek, az ekkor alapított miskolci egyetemnek, vagy a kiemelt állami ösztöndíjnak ő lett a névadója. Arcképnyomatai minden intézményben, irodában, iskolában központi helyen függtek a helyiségek falán, mintegy az ő „vigyázó-útmutató" tekintetével kísérve végezte napi tevékenységét mindenki az országban. Bár a két ország méretkülönbségét figyelembe véve Sztálin személyi kultuszától aligha maradt el a magyar provincia első emberének vezérkultusza, legalább két különbség említhető azon túl is, hogy Rákosinak e mesterségesen gerjesztett dicsfényre bő fél évtizednél több nem adatott, míg Sztálin (ön)tömjénezése húsz évnél is tovább tartott. Az egyik, hogy Rákosi regnálása nem vált személynévből „izmussá" képzett főnévvé (sztálinizmus, maoizmus, vagy trockizmus, titoizmus). A másik, hogy a magyar, illetve az orosz-szovjet szocio-kulturális hagyományok különbözősége miatt alighanem eltérő volt a társadalmi recepciója a vezérkultusznak. Sztálin önkényuralmát csak egy csipetnyit kellett historizálni ahhoz, hogy illeszthető legyen a korábbi orosz-bizantin uralmi tradíciókhoz. (A Nagy Péter cár uralkodásához kötődő, felülről vezérelt autokratikus modernizáció allúziója párosítható volt a „rettenetes" előnevű Iván cár reinkarnálásával.[33]) Rákosi viszont — kultuszgyártó intézmények és udvari dalnokok sokaságának minden igyekezete ellenére — idegen uralmi-kulturális rend képviselője, birodalmi helytartója volt és maradt a magyar társadalom többsége számára.[34] A kortársi

[31] *Gerő Ernő*: Rákosi elvtárs 60. születésnapjára. Társadalmi Szemle, 1952. 2–3. sz. 100–106. Másodközlés: Nehéz esztendők krónikája 1949–1953. Dokumentumok. Szerk. és bev.: Balogh Sándor. Gondolat, Budapest, 1986.391–397. Idézi: *Vonyó József*: Diktatúrák és diktátorok. Ünnepelt vezérek. Új Fórum, 1989. 13. sz. 45.

[32] Kelet-Németországban — a többi csatlós országnál is sokkal közvetlenebb és militarizáltabb befolyás közepette — azért volt komplikáltabb feladat a Sztálin-kultusz „másságának" a megkomponálása, mivel Sztálin heroizálása, vezérkultusza kiépítése közepette volt kívánatos Hitlert démonizálni-deheroizálni, kultuszát eliminálni. *Jan Plamper*: „The Hitlers Come and Go...", the Führer Stays: Stalin's Cult in East Germany. In: Personenkulte im Stalinismus. Hrsg: Klaus Heller – Jan Plamper. Göttingen 2004. 301–329.

[33] *Bebesi György*: Bolsevizmus-sztálinizmus. In: Utak és alternatívák. Szerk: Lengyel Gábor. PTE-MOSZT-TCE. Pécs, 2009. 91.

[34] A Szovjetunióban Sztálin jószerivel megörökölte a korábbi orosz „cár atyuska" imázst, illetve az iránta táplált illúziókat. A muzsikokat — úgymond — a kíméletlen udvaroncok-csinovnyikok sanyargatják, amiről lehet, hogy nem is tud a moszkvai szuverén. Rákosi esetében aligha várt tőle jobbat a végtelenségig sanyargatott magyar parasztgazda, vagy a (szakszervezeti mozgalomban iskolázott) meghurcolt ipari munkás, mint a terrort naponta kárára érvényesítő káderállományától, hiszen számukra Rákosi az idegen és oktrojált uralmat megszemélyesítő helytartó volt. Illúziót csak azon lefogott pártkáderek egy része táplált a vezér iránt — itt is, és ott is, — akik vallatásaik kezdetén rendre azért ágáltak vagy esedeztek, hogy értesítsék e „félreértésről" Sztálint/Rákosit, aki — mint naivan hitték — majd igazolja őket. Az újkori magyar történelem évszázados tradíciója volt az idegen uralmi

respektust — nehezen mérhető módon — tükröző *Kossuth apánk, Ferenc József apánk, Horthy apánk* fordulatok után Rákosi hiányzik ebből a sorból, (hogy később a közbeszéd majd „a kultusz nélküli" Kádár nevéhez illessze ezt a babért, de ez már kívül esik jelenlegi vizsgálatunk időkörén).

Az egész országra szóló ünneplés évadja után,[35] 1952/53 fordulóján ismét sötét fellegek kezdtek tornyosulni a béketábor országainak égboltján, s új összetevővel gyarapodott az éberségi, illetve ellenség-tematika tárháza. A tel-avivi szovjet követség ellen nem sokkal korábban elkövetett bombamerénylet értelemszerű rosszallását Moszkvában gyorsan átfordították egy cionista (zsidó orvosok elleni) per elindításába. Azzal vádolták a kínvallatásoknak alávetett lefogottakat, hogy tudatosan félrekezelve — úgymond — szabotálták Sztálin gyógyítását. Ennek hatására az MDP Politikai Bizottsága is napirendre tűzte a cionizmus elleni fellépést. Nem sokkal később, a Központi Vezetőség február 19-i ülésén Rákosi már az újabb ellenségcsoport — némileg megkésett — tettenéréséről tudósított. Az 1953 január elején általa letartóztatott addigi ÁVH vezető, Péter Gábor ügyét úgy kommentálta, hogy 1950-től „Péterék már együtt dolgoztak a cionistákkal, (...) de nem fektettünk rá elég súlyt". (Péter Gábor így is azon kevesek közé tartozott, akik a leghosszabb időn át tölthettek be egy ugyanazon kulcspozíciót, esetében nyolc évet is.) Újra előkerült az a Rákosi által néhány hónapja készíttetett káderkimutatás, amely — középszintű vezetőkig bezárólag — származás szerint csoportosította a központi államigazgatásban foglalkoztatottakat,[36] de közben Gerő Ernő 1953. januári moszkvai látogatásáról visszatérve ez ügyben is újabb instrukciókat hozott magával. Többek ezzel hozzák összefüggésbe Vas Zoltán kizárását a PB-ből és „száműzetését" Komlóra, egy — egyébként fontos — bányaüzem élére, ami persze tizedrangú státus volt addigi posztjához, az Országos Tervhivatal irányításához képest. Ebbe a sorba illeszkedett Szirmai Istvánnak, a Magyar Rádió Hivatal addigi elnökének a leváltása, majd letartóztatása, és egy sietve elvégzett tisztogatás a pártközpont apparátusában, illetve — Péter Gábor lefogásán túl — az Államvédelmi Hatóságnál is. Ebben az — ezúttal is Moszkvát másoló — anticionista éberségi kampányban letartóztatott összesen 80 személy közül végül 18-at ítéltek el. Bár a bírósági színjátékig eljutottak közül ekkor senkit nem ítéltek halálra, a számba vettek köréből két személy — az őrizetbe vételt megelőzendő — öngyilkosságba menekült, ketten a vizsgálati fogságban lettek öngyilkosok, egyet pedig vallatás közben vertek agyon.

Mindeközben a „rajongással övezett, szeretett vezér" maga is félt. Nem tudhatni mitől: Rákosi elleni merénylet tervéről nem maradt fenn érdemi infor-

---

ambíciók és a hazai akaratérvényesítés *kompromisszumainak sorozata*. (Lásd erről, Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág Kiadó, Budapest. 2008.) Rákosi viszont inkább volt kommunista „magyar Quisling", a közbeszédben meghonosodott fordulattal élve „muszkavezető". A mítoszgyártás részeként ez megkerülhetetlen volt ugyan, de leginkább azért sántított, hogy Rákosit Kossuth modernkori alteregójává próbálták erőltetni, mert utóbbi a birodalmi központtal, Béccsel szembeni intranzigens szembenállás emblematikus figurájaként lett kultusszal övezett nemzeti hős. *Gyarmati György*: Kossuth kultusza – post mortem. I–II. Korunk, 2003. 12. sz. 35–50.; 2004. 1. sz. 101–108.

[35] Az eredetileg a budapesti Munkásmozgalmi Intézetben installált Rákosi-életút tárlatot az év folyamán vándorkiállításként hordozták körbe az országban. *Apor Balázs*: A Rákosi-kultusz. i. m. 33.

[36] MOL. MDP-MSZMP iratok. 276. 65/49. ö.e.

máció.[37] Arról viszont tudni lehet — Péter Gábor egyik Moszkvába küldött jelentéséből —, miszerint 1950. augusztus 14-én este „Rákosi magához hívatta az ÁVH Kormányőrség vezetőjét, Moravecz ezredest, és megbízta, hogy készíttessen az MDP KV-beli dolgozószobájába egy páncélozott ajtót. A páncélozott ajtónak a dolgozószoba felől kellett nyílnia, úgy, hogy amennyiben valami történik, és be akarnak törni hozzá, ő kb. öt percet nyerjen a védekezésre való felkészülésben."[38] Az intézkedésre az időpont sem ad közelebbi támpontot. Tágabb összefüggésben, másfél hónapja robbant ki a koreai háború; itthon két nappal később véteti majd őrizetbe Rákosi Marosán Györgyöt, s indít hajtóvadászatot az addig partner-baloldaliként regisztrált volt szociáldemokraták ellen is; emellett küszöbön állt, hogy a püspöki kar „megdolgozása" nyomán aláírassák velük a rájuk kényszerített ún. megállapodást. Ugyan ki juthatott volna el Rákosi pártközpontbeli dolgozószobájáig ellenséges szándékkal, midőn irodáját is, személyét is többszörös biztosító gyűrű védte. Igaz, ezt követően nem sokkal indul majd meg Farkas Mihály feljelentése nyomán az ÁVH helyettes vezetője, a speciális szovjet titkosszolgálati kapcsolatokkal rendelkező Szűcs Ernő elleni koncepciós eljárás, mely nevezett agyonveretésével végződött, de a fennmaradt dokumentumok szerint Rákosi erről csak a „páncélajtóról" való intézkedése után három héttel, Karlovy Varyban töltött szeptemberi szabadsága idején kapott tájékoztatást.[39] (A római császárkor időszakában volt arra példa, hogy az imperátornak leginkább saját testőrségétől kellett tartania.) Az a tény mindenesetre rögzíthető, hogy a magyar viszonylatban omnipotensnek látott — és láttatott — diktátor félt: saját megítélése szerint volt félnivalója.[40]

1953. március 5-én meghalt Sztálin. Három nap múlva a magyar országgyűlés törvénybe foglalta „halhatatlan emlékét". A hónap közepén a parlament módosította a választási törvényt, majd kiírták az országgyűlési választásokat. Március 28-ra — 1949-es megalakulása óta először — összehívták a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsát, mely április elején közzétett felhívásában arra buzdította a lakosságot, hogy támogassa és kövesse „egy ember-

[37] 1949. október 23-án Cinkotán a pártfőtitkár gépkocsija egy minisztériumi szolgálati kocsival ütközött. „Minkét gépkocsi bal első sárhányója megrongálódott" — olvasható a jegyzőkönyvben —, ami azt jelenti, hogy nagyobb roncsolódás, illetve személyi sérülés nem történt. A kocsiban ülő mérnököt ennek ellenére előbb Kistarcsára internálták, majd — mert semmi vétséget, netán Rákosi személye elleni eltervezett atrocitást nem tudtak összeeszkábálni ellene — a recski rabmunkatáborba zsuppolták tovább. Onnét viszont azért nem engedték szabadon, mert őt szemelték ki, hogy spiclikként „építsék be" az addig „hálózatilag átfogni nem tudott" ott raboskodó mérnökök csoportjába. Ez a kísérletük sem sikerült. ÁBTL. 3.1.9. V-107 373. számú dosszié. Az pedig még kevésbé életszerű, hogy Rákosi az eset alapján — egy személye elleni merényletet vélelmezve — csak közel egy év elteltével rendelkezett volna arról, hogy páncélajtót építsenek munkaszobájába.

[38] *Huszár Tibor*: A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Corvina, Budapest. 2009. 33–34.

[39] A dokumentumot közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. kötet. Szerk: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1992. 312–314., továbbá *Huszár Tibor*: A pokol malmai. i.m. 54–58. Memoárjában Rákosi még a nevét sem említi Szűcs Ernőnek.

[40] Akár korsemleges diagnosztizálásnak is tekinthető Engels Marxhoz írt egyik levelének azon megállapítása, mely szerint „olyan emberek uralmát értjük rémuralmon, akik rémületet keltenek, pedig megfordítva, olyanok uralma ez, akik maguk vannak megrémülve. A terror nagyrészt haszontalan kegyetlenkedésekből áll, amelyeket olyan emberek követnek el önmaguk megnyugtatására, akik maguk félnek." K. Marx és F. Engels Művei. 33. kötet. (Levelek, 1870–1874) Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1975. 51.

ként a Magyar Dolgozók Pártját, népünk bölcs vezérét, Rákosi Mátyást!" Minden választókerület listájának ő állt az élén, utána — a hatalmi reputáció sorrendjét is tükrözve — Gerő Ernő és Farkas Mihály következett. A korabeli propagandisták is tudták a dolgukat. A párt központi ideológiai folyóirata, a *Társadalmi Szemle* április-májusi összevont számában „A dolgozó nép választási számvetése" címen közzétett anyag a kampányszónoklatok vezérfonalául is szolgált. Az ország 1949 óta maga mögött tudott éveit a földi paradicsom megvalósulásaként interpretáló szöveg Rákosit idézve prognosztizálta; hazánk további fejlődésében „az égbolt a felső határ." A kampány külsőségeiben arra emlékeztetett, mintha valóban „sorsfordító" jelentőségű lenne a szavazás. Szocialista kívánalmak szerint átszabott dekorációval és hozzáillő transzparensekkel, politikus-tablókkal körítve még a Horthy-korszak gyöngyös-bokrétás alkalmi díszkapuit is rekonstruálhatták a falvakban. Ezen keresztül érkezett a kiküldött jelölt szónokolni, itt fogadta a helyi választási bizottság. Március elejétől visszafogták nemcsak a „dolgozó parasztok", hanem még az ab ovo rendszerellenségnek tekintett kulákok vegzálását is. Április második felétől meg az élelmiszer-boltok raktárait, polcait töltötték fel, addig nem látott mértékben. A szembetűnő változásokat annak idején sokan a Sztálin halálát követő „olvadás" első, kézzel fogható jelének vélték, holott ez is a választási előkészületek — központi utasításra ütemezett — része volt. Azt is gondosan megszervezték, hogy az 1953. május 17-i szavazás napján két-háromóránként informálják a kirendelt agitátorokat arról, hogy az adott körzetből ki nem jelent még meg. Az aktivisták sorra zörgettek be a késlekedőkhöz, szükség esetén azt is értésükre adva, hogy a távolmaradókat külön regisztrálják... Mindezzel együtt egy-egy választókerület eredményeit is csak azt követően lehetett közreadni, miután — gondosan megszervezett gyors-hírláncon keresztül — Rákosit személyesen tájékoztatták, és ő a közölt „részeredményt" jóváhagyta.[41] A fáradozás meg is hozta gyümölcsét. A kihirdetett eredmények — 1949-et ismételve, immár másodszor — ezúttal is a Népfront-listák 98%-ot meghaladó támogatottságáról tudósítottak.

Miért volt szükség a társadalmi elfogadottság ilyen magas számértékű bizonygatására, miközben az előző évek éberségi és ellenségkeresési, ellenség-felmutatási propagandájával szinte egyvégtében arról próbálták győzködni az alattvalókat — meg persze a represszió „igazolásaként" önmagukat —, hogy igencsak masszív a rendszert elutasítók száma? Nem erről szóltak-e „a klerikális reakció", „a kulákság", „az osztályáruló szociáldemokraták", valamint e diszkriminált csoportok *uszályába került*, s ott megbúvó nemkívánatosak elleni szisztematikus kirohanások? Az ide soroltak — a nyilvánosságra hozott eredmények alapján — épp a szavazófülke magányában „tértek volna meg", s önmagukra rótt vezeklésképpen érvényes szavazataikkal csatlakoztak volna a rendszerigenlők sokaságához? Ilyen esetekre szokták volt azt mondani, hogy „nem életszerű": vagy az ellenségvizionálás, vagy a társadalom szinte egészének monolit tömbként megjelenített rendszerigenlése volt végletesen eltúlzott.

[41] *Feitl István*: Pártvezetés és országgyűlési választások, 1949–1988. In: Parlamenti Választások Magyarországon, 1920–1998. Szerk: Földes György és Hubai László. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 276–285.

Még mindig oly sokkolóan hatott volna az 1945-ös és 1947-es parlamenti választások emléke, s a társadalom többségének a kommunistákat illető — akkoriban még „mérhető" — elutasítása, hogy folytatólagosan ezt igyekeztek kompenzálni? Avagy ismételten a Moszkvának való megfelelési kényszer szuggerálta volna, hogy Rákosi ezzel (is) bizonyítsa helytartói posztján való hazai elismertségét? Más is kellett legyen e bizonyításkényszer mögött, több annál, mint hogy elbagatellizáljuk a diktátorok jellemétől nem idegen pőre hatalmi cinizmussal.

A vezéri tekintély mindenkori kelléktárába tartozik a — hol elegánsabban, hol meg hivalkodóbb külsőségekben is megjelenő — kiválóság, „karizma" nyilvános felmutatása. Ennek része lehet a materiális gazdagság, az intellektuális vagy művészeti téren megmutatkozó tehetség prezentálása és koronként változó mértékű „installálása" a pompa, a ragyogás, a parádék hozzárendelt kellékeivel. Ez esetenként a protestáns etikával szordínóra fogott polgári kori reprezentációra is rányomta a bélyegét, miközben Magyarországon — ahol az arisztokrata csillogás volt a mintaadás-mintakövetés etalonja —, inkább volt ez jellemző a dzsentrik és a parvenük kompenzációs kivagyiságára. A kommunista egalitarianizmus ezt főszabályként megtagadta, nyilvánosan nem vállalta – főként a kezdetekben nem. A „nép egyszerű fiaként" származtatott vezérnek nem volt aranya, palotája, s — a korábbi arisztokrata-nagypolgári tradíciótól eltérően — ugyanígy nem a társadalmi reprezentáció részese, közreműködője a család, a feleség. A luxus, az úri passziók — tenisz, úszómedence, vadászat — nem illettek a „népfia" prolivezérek (a proletárállam) imázsához, miközben idővel mégiscsak hermetikusan elzárt luxusvillák lettek lakóhelyeik, amihez belül épp úgy dukált az antik bútor, a patinás festmény és a perzsaszőnyeg, mint kívül az úszómedence (a hatalmi elit másod vonalában elhelyezkedő Péter Gábor ÁVH-vezetőnek is). A kedvtelve űzött vadászat pedig még az ország sorsáról döntő politikai bizottsági üléseknél is konspiráltabb zártkörű rendezvény volt,[42] (tudva-tudatlanul igazolva Orwell Állatfarmjának maró gúnnyal teli leírását a vezér-disznókról, akik titokban élvezik azokat a luxus javakat, amelyeket a gonosz-hedonista ellenfél, az ember.) Más kérdés, hogy ez a — respektálható múlt, javak és kulturális tradíciók híján levő, pedigré nélküli — neofita garnitúra, a külvilág számára megjeleníteni próbált puritanizmusával, akár csak egy jottányival növelte-e tekintélyét a közvéleményben. A tárgyalt korban még Lukács György, Révai József vagy Balázs Béla — egyébként eminens — intellektusa is csak a „proletkult", a szocialista realizmus és az aktuális dogmatizmus alig érthető, s még kevésbé befogadható újbeszédén (newspeak) keresztül volt ismerhető. S erre a „korábban nem voltak senkik és nincs semmijük" hozományra terhelődött rá, hogy amit hoztak és képviseltek, azaz a sztálinizmus, még azok számára is nehezen — vagy egyáltalán nem — volt tolerálható, akik erő-

[42] Andrew C. Janos nem csupán a hatalmi hierarchiában betöltött rang és presztízs fitogtatásának tekinti a kommunista funkcionáriusok kedvtelve űzött vadászatát, hanem „a klasszikus szocialista eszményeket ért sérelem betetőzésének." *Andrew C. Janos*: Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest. 2003. 232. Lásd még erről, *Majtényi György*: Az elit és a vadászat – újjáépítés és rendszerváltás között. In: Rendszerváltás és a Kádár-korszak. Szerk: Majtényi György és Szabó Csaba. ÁBTL – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 2008. 489–508.; *Rácz Antal*: A hatalom és a vadászat. Rubicon, 2009. 7–8. sz. 102–109.

feszítéseket tettek a befogadásra. Az ország-irányításra hivatott felkentek jele helyett sokkal inkább az idegenek szállascsinálója stigmát viselték homlokukon, s amit mutattak, amit képviseltek, nagyon távol esett mindattól, ami — a szovjet jelenléttel nyomatékosított ultima rációt kényszerűen tudomásul véve — elfogadható volt.

Összességében úgy tűnik, hogy épp a társadalmi elfogadottság alacsony szintje — valójában az elutasítás ki nem mondott, mert ki nem mondható bekalkulálása — tette kívánatossá a választásokon való minél nagyobb arányú megjelenés kierőszakolását, illetve, hogy ezek után a majdnem teljes körű elfogadottságot demonstrálhassák a 98 százalékos voksmágiával. S ugyanez lehetett az egyik inspirálója a művileg gerjesztett vezérkultusznak is: Rákosi mindenki mástól megkülönböztetett piedesztálra állításával, nem csupán a frissen kiépített új rendszer, hanem mint a (szintén újrafogalmazott és kontraszelektáló) nemzeti közösség elhivatott vezetőjét próbálták őt transzparenssé tenni. Ilyen értelemben lett egyik vonulatban a budapesti felvonulási téren felállított Sztálin-szobor — illetve a hozzá társított szimbolika — a Rákosi kultusz protektorátusi leképezése. Másik mezőben pedig — mint már utaltunk rá —, „a magyarok Mózesévé" próbálták domesztikálni. (Utóbbi jelzővel eredetileg Kossuth Lajost illették az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején kortársai.) Más kérdés, hogy az ez ügyben évek óta végzett vehemens erőfeszítés, a „permanens mozgósítottság" idővel kifáradt, s kiábrándult közönybe fulladt, illetve a — kezdetben — néma ellenszenvvel viseltetők táborát növelte. Annál is inkább, mert a bálványimádás kincstári propagálása egybeesett a társadalom végletes kizsigerelésének éveivel, a köznapi nélkülözés — kiszámíthatatlan meghurcoltatásokkal súlyosbított — általánossá válásával. Tegyük hozzá, hogy ekkoriban még a párthierarchia középső és alsó szintjén szolgálatot teljesítő újkáderek is inkább nélkülöztek. Nem csupán az őket is megtizedelő éberségi hisztéria gerjeszthetett körükben identitászavart, hanem az is, hogy — a kiválasztottak kasztjába tartozás szamárlétrájának alsóbb szintjein — a beosztásukhoz társítva megszerezhető „szolgálati járandóságok" egyre redukáltabb mértékben párosultak az „új (uralkodó) osztályt" konzumálása alapján elkülönítő ismertetőjegyekkel.[43] Mivel őket sem kímélték a kiszámíthatatlan, fátumszerű meghurcoltatások, aligha becsülhető, hogy a nyolcszázezres létszámúra taksált párttagok és az ennek tizedére rúgó — valamilyen funkciót is viselő — pozícionált káderek körében milyen mértékig volt hatékony a vezérkultuszt favorizáló rendszer-elithez tartozás részvényesi és/vagy osztaléktudata.[44] A párton kívüli milliók döntő több-

[43] Az államszocializmus egyik hatalomszociológiai ismérveként a Milovan Djilasz által vizionált „új osztály" kialakulása másutt lehet, hogy „érvényes", az 1950-es évek Magyarországára vonatkozóan viszont problematikus, mivel a káderforgó részét képező ideológiai-adminisztratív vagy büntetőjogi kriminalizálások (félreállítások, leváltások, bebörtönzések) nagy száma — és a nemkülönben kontraszelektív rehabilitálások — miatt (még) nem volt mód „osztállyá" szerveződni, s ezzel csak részlegesen azonosítható az államszocialista nómenklatúra. Amikor Djilasz munkája, *Az új osztály* megjelent — Amerikában 1956, Európában 1958 (Zürich, Europa Verlag) —, Magyarországon éppen összeomlott, illetve újjászerveződőben volt a kommunista hatalmi elit és nómenklatúra. Lásd még erről, *Gyarmati György*: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991. 2. sz. 51–63., illetve *Gyarmati György*: Hatalmi elit Magyarországon, a 20. század második felében, 1945–1989. Korunk, 2009. 3. sz. 75–88.

[44] Pók Attila, egyik tanulmányában — Czeslav Milosztól inspiráltan — joggal utal arra, hogy a „sztálinizmust [magyar derivátumában Rákosi személyi kultuszát – Gy. Gy.] nemcsak egyszerűen rákényszerítették a közép-kelet-európai társadalmakra, hanem belülről is építették". *Pók Attila*: A

sége viszont valószínűsíthetően a „most ez dívik" aktuális rendszerrituálénak tekintette a vezér ajnározását, ami körükben éppen szertelensége, provokatív volta miatt lehetett kontraproduktív.

„A legjobb magyar tanítvány" distinkció ugyan a protektorátusi léptékű „arányosítást" is hivatva volt jelezni, de Rákosi vezérkultuszának gerjesztése a legitimációs funkcióval ötvöződve volt hangsúlyozott összetevője a kommunista uralmi rend kiépítésének és kezdeti működésének. Ezzel érkezünk a vizsgálat tárgyává tett kérdés értékelésében útelágazáshoz. A szocialista építés győzedelmes előrehaladását a társadalom voksaival igazolni hivatott 1953. évi választási eredmények egyfelől; az ország ugyanezen időszakra bekövetkezett működésképtelenné válása másfelől: a két tétel között egymást kizáróan nagy az ellentmondás ahhoz, hogy — *A Helység kalapácsából* ismert Bagarja uram, a béke barátja módjára — ezt is, azt is tompítva keressük a kiegyenlítő tertium daturt. A kétoldalú relativizálás csökkentené ugyan a helyzetértékelések közötti antagonizmust, csak éppen nem adna magyarázatot arra, hogy — a többi szocialista csatlósállamhoz képest — Magyarországot illetően miért követelték Moszkvában a strukturális alrendszerek működését is ízekre szedve sokkal kategorikusabban a „váltóátállítást", és az előállott katasztrófa-közeli helyzettel összefüggésben sokkal nyersebben a személyi konzekvenciák levonását is. A birodalomkormányzás logikájából kézenfekvően következett, hogy provinciabéli állapotokért — ha már olyan súlyos a helyzet — legelőbben is a helytartót veszik elő: a Kreml a legszokványosabb eljárást követte. Miután a (fogantatását tekintve szovjet, sztálinista licencet követő) diktatúra „szervezeti- működési szabályzata" volt vezérközpontú — s ennyiben a vezérkultusz esetleges ildomtalanságaival együtt volt organikus tartozéka —, hatalomszociológiailag miért lett volna ördögtől való magán a diktátoron kérni számon az ország szekerének kátyúba jutását-juttatását? Más közelítésben ugyancsak a diktatúra korabeli sajátosságából következett, hogy Rákosi terroruralmának nem volt hazai kontrollja, politikai ellensúlya.

Moszkvából nézve viszont korántsem volt olyan súlyú e közepes méretű szovjet rajonnál nem nagyobb határ-menti tartomány, hogy annak általuk preferált első számú emberét a legfelsőbb szintű „elvtársi pártbíróság" elé citálva vonják kérdőre másod- vagy sokadrangú ügyek miatt.[45] Ha mégis ez történt, akkor a gondoknak is súlyosaknak kellett lenniük. A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Vezetőségének Elnöksége volt az a fórum, ahol Rákosit az álta-

---

bűnbak haszna és kára. Vázlatos gondolatok a baloldali magyar értelmiség 1945 utáni útkereséséről. In: Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2010. 207.

[45] Rákosi kivételezett pártfőtitkári státusát mind az ország előtt, mind pártvezető elvtárai körében azzal (is) próbálta legitimálni, hogy neki megkülönböztetett kapcsolata — és ezt szolgáló kommunikációs csatornája — van magához Sztálinhoz. Ehhez képest ez többnyire a szovjet pártközpont valamely e térséget reszortfeladatként felügyelő — egyébként fontos — referenséig jutott a Kremlben, illetve a Kominform moszkvai titkárságán landoltak jelentései, üzenetei, és az ottani apparátustól függött, hogy azok eljutnak-e Sztálin dolgozószobájáig. Az eddig hozzáférhetővé vált iratokból az látszik kiderülni, hogy Sztálin csak olyan esetekben fogadta személyesen, illetve reagált egyáltalán a neki adresszált jelentésekre és üzenetekre, ha azoknak Magyarországon túlmenő kontextusa is volt (akár a jugoszláv afférral összefüggésben, akár más, e térségbeli kliensállam vonatkozásában.) *Rainer M. János*: Távirat „Filippov" elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952. In: Évkönyv, 1988. Szerk: Litván György. 1956-os Intézet, Budapest. 1988. 103–118.

la kormányzott protektorátus működésképtelenné bénulása miatt vonták kérdőre. Ez persze egyúttal a fundamentális rendszerhazugságot is nyilvánvalóvá tette. A fentebb leírt vezérkultusszal Magyarországon mennybe menesztett, és a korban bevett csalfa választási mechanizmussal még társadalmi-politikai legitimációt is felmutatni tudó diktátort a kommunista világrendet kormányzó legfelsőbb ítészi testülete diszkreditálta. Az Olimposzról képletesen letaszított Rákosit arra ítélte a szovjet pártprezídium, hogy a továbbiakban „földi halandóként" besorolva egyezkedjen, alkudozzon a szintén e moszkvai pártprezídium által mellé — és nem alá — rendelt pártvezető társaival az immár nem rá, hanem *rájuk* bízott provincia rendbetételéről, „konszolidálásáról". (Korabeli pártzsargonban ezt fejezte ki az ún. kollektív vezetés helyreállítása, megerősítése formula.)

Az viszont tény, hogy elsősorban Rákosit állítva pellengérre, a szovjet pártvezetés maga perszonalizálta a felelősség kérdését, ami akkoriban majdhogynem rutinszerűen jelentett egyúttal bűnbakkeresést is.[46] A bűnbakkeresés azonban magában rejti a történtek magyarázatának minden esetben tetten érhető szimplifikálását. Ez történeti nézőpontból aligha jelentene mást, többet, mint amit Rákosi maga művelt teljhatalmú regnálása idején: vélt hibákat, politikai cselekedeteket bűnüggyé kriminalizálva küldeni bitóra vagy rács mögé a hidegháborús éberségi hisztéria adott pillanatához illeszthető, éppen „sorra kerülő" áldozatát (áldozatait). Rákosi diktátorsága „fénykorában" mindent megtett azért, hogy a piedesztálról politikai elhatározással történt leléptetése után — mert 1953-ban még nem „ledöntésről" volt szó — kikezdhető legyen, s új, Prügelknabe státusba soroltatván utólag mindenért rajta verjük el a port. Kérdés azonban, hogy a terroruralom e viktimológiai rituáléját követve valóban eljutunk-e a szükséges és elégséges mértékben okadatolt magyarázathoz. Ezzel egy árnyalatnyival sem kívánjuk Rákosi Mátyás személyes felelősségét csökkenteni, de erről nem az eddig taglalt *vezérkultusz*, hanem a záró részben tárgyalandó — más történelmi tartalmat hordozó — *személyi kultusz* boncolgatásánál ejtünk majd szót. Ha viszont nem a kortársi tömegfogyasztásra szánt, bűnbakkeresésre redukált könnyebbik utat választjuk, akkor aligha spórolható el, hogy megkíséreljük megjeleníteni azokat a mozzanatokat és jelenségeket, amelyek további — fel nem ismert vagy nyilvánosan nevesítetlen — összetevői voltak a kommunista vezetésű Magyarország összeomlás-közeli helyzetbe kerülésének, valamikor 1952/53 fordulója környékén.

A megkettőződő hadigazdasági túlterhelés és a rejtőzködő transzformációs veszteség

Kiépítésének kezdetéhez képest fél évtized elteltével a magyarországi kommunista diktatúra egymás után — illetve egymásba csúszva — több területen mutatkozó ágazati zavarai fokozatosan adódtak össze úgy, hogy 1952/53 fordulójára a rendszer egészének működésképtelenné bénulásával fenyegettek.

[46] Lásd erről, *Pók Attila*: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. Történelmi Szemle, 2005. 1–2. sz. 47–67.

A kritikus ponthoz való eljutás gerjesztője volt a nagyon rövid időn belül végrehajtott *kettős politikai rendszerváltás* (1945, 1948) és a nagyon rövid időn belül végrehajtott *kettős hadigazdasági túlterhelés* (1949, 1951) egy, a második világháború során kivérzett és súlyossá *váló* jóvátételi kötelezettséggel terhelt országban. Most csak a dolgozat bevezetőjében már érintett *megkettőződő hadigazdasági túlterhelés* kifejezés egymás utáni fázisait idézem újra az emlékezetbe: elsőnek értelmezem a Jugoszláviával szembeni konfliktust, a Kominformon belüli kis-hidegháborút, és másodiknak tételezem a koreai háború kirobbanása utáni újabb — Moszkvából oktrojált — hadigazdasági és katonai infrastrukturális beruházási lázat. A koreai háború indukálta, minden más fejlesztést paralizáló fegyverkezés lényegében „rátorlódott" a (szintén csak 1953/54-ben véget érő) Jugoszláviával szembeni háborús készülődésre.[47] Ahhoz hasonlóan, ahogy a második, a kommunista egyeduralmat etablírozó 1948-as politikai rendszerváltás „rátorlódott" a többpárti parlamentáris berendezkedéssel kecsegtető elsőre, az 1945-ösre.

Ebbe a viszonyrendszerbe illesztem új kifejezésként a *rejtőzködő transzformációs veszteség* fogalmát, jelenségét. Ez — mint már utaltam rá — az 1990 körüli kelet-közép-európai rendszerváltások után került az elemző leírásokba Magyarországon is, és effektív makrogazdasági (GDP) visszaesést is maga után vont. A most vizsgált, háború utáni időszakkal foglalkozó munkákban ezzel eddig nem találkoztam.[48] A második világháború utáni „kettős rendszerváltásnak" viszont óhatatlanul kellett legyen ilyen konzekvenciája is. Figyelmen kívül hagyása csak részben magyarázható azzal a küldetéstudatos kommunista „önképpel",[49] hogy ami uralomra kerülésükkel elveszett, az már egyébként is „a történelem szemétdombjára való volt", így szükségtelennek gondolták téte-

[47] A katasztrófahelyzet létrejöttéért elsődlegesen Rákosit felelőssé tevő 1953. júniusi moszkvai tárgyalásokon a szovjet pártelnökség tagjai visszatérően és nyomatékkal tették szóvá azt, hogy az 1951 óta felduzzasztott hadsereg még a túlméretezett apparátuson belül is megalomán — s ezt tételes kimutatás alapján részletezték —, illetve, hogy az ehhez szükséges erőforrás-elvonás az, „ami tönkreteszi az államot." A tényeiben helytálló szemrehányás farizeusságát Hruscsov egy odavetett megjegyzése — miszerint ezek Moszkva követelései voltak — némileg oldotta ugyan, de rögtön hozzáfűzte, hogy a magyar elvtársak még ezeket a követeléseket is túlteljesítették. Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól.... i. m.. 245.

[48] Bár a fogalmat nem használja, de — kissé körülményeskedően — a strukturális veszteség különböző formaváltozatairól ír Tóth Tibor a mezőgazdaság egyidejűleg tőkeelvonásos és voluntarista átalakítása kapcsán 1949/1950-től kezdődően. *Tóth Tibor*: A mezőgazdasági tulajdon- és földhasználati viszonyok változásai a felszabadulást követő másfél évtizedben. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985. Szerk: Antal Gyula és Sándor László. Pécs, 1985. 223–323. Ugyancsak a strukturális veszteség problémáját járja körül a Kádár-korszakra vonatkozóan Berend T. Iván, egy, az 1968-as új gazdasági mechanizmus 1972 végén történt visszafogásának következményeként: „Tíz év alatt nagyjából egy év során megtermelhető nemzeti jövedelem értéke veszett el. (... Ez az egy év az 1930-as évek második felének fél évtizednyi nemzeti jövedelmével, vagyis a második világháborúban bekövetkezett rettentő pusztítás veszteségeivel volt nagyjából egyenértékű. Nem zuhantak a Dunába hídjaink, nem semmisült meg a vasúthálózat és az állatállomány fele, egyszóval nem meglevő nemzeti vagyonunk csonkult, de akkora értéktől estünk el, mint amennyit a háborús szörnyűségek elpusztítottak." *Berend T. Iván*: Felzárkózás vagy lemaradás. Magyar Nemzet, 1983. december 24. Idézi: *Gyarmati György*: A komfortos kaloda negyedszázada. Műhely, 1996. 1–2. sz. 70–79. Mindezt azért nem főszövegben tárgyaljuk, mert éppen ellenkező előjelű, rendszerkonzerváló és nem rendszer-átalakítási veszteségről van szó, azaz nem a most tárgyalt Rákosi-korszakra reflektál.

[49] Kornai János ezt „a szocialista rendszer felsőbbrendűség tudataként" verefikálja, amely ideológiai axiómaként kezelte, hogy a szocialista rendszer magasabb rendű, mint a kapitalista. *Kornai János*: A szocialista rendszer. I. m. 1993. 82.

les számbavételével bíbelődni. Három tényezőt számba véve — a tulajdon, a foglalkoztatás és a jövedelem rendszerváltásokkal összefüggő redisztribúciója —, közülük a vizsgált időkörben egyedül a foglalkoztatás-faktor pozitív szaldója egyértelmű. A javak (tulajdon, jövedelem) egymás utáni lépésekben végrehajtott állami újraelosztása már olyan bifurkációs, pozitív-negatív mérlegből állna, amelynek egyénenkénti vizsgálatára és ezen alapuló összesítésére aligha van mód. Ehhez illesztendő viszont, hogy ha a javak transzformációja társadalmi szinten — azok államosításnak nevezett elkonfiskálása miatt — negatív mérleget mutatna is, a beruházások soha korábban nem ismert magas volumene GDP összesítésben valószínűleg ellensúlyozná, azaz számszerűsítve pozitív főösszeg adódna. E tekintetben az is kétséges, hogy a jóvátételi szállítások az ország ipari termelőkapacitásának a helyreállítását szolgálva, míg a későbbi gyáripari beruházások — elsődlegesen azok hadigazdasági kényszerpályája miatt — az ország modernizálását szolgálva, összességében pozitív hatásúak lettek volna. Két okból sem. Egyfelől azért nem, mert a jóvátételi termékek önkényes szovjet „beárazása" következtében a teljesítési kötelezettség több mint megduplázódott, így az adott termékek előállítása közvetve más — esetleg valóban innovatív — áruk gyártásától vont el forrásokat.[50] Másfelől azért nem, mert az „improduktívnak" tekinthető hidegháborús hadsereg-fejlesztési, hadigazdasági alapberuházások egy eleve erőforrás-korlátos gazdaságban torzították el az iparszerkezetet. Azzal ugyanis ritkán szoktak számolni, hogy az eredetileg katonai indíttatású ipari beruházások jó része még a tényleges termelést sem — vagy alig — kezdte meg, mire a politikai irányváltás fölösnek ítélte azok foganatosítási produktumait, és kezdhették a következő években (évtizedben) másodlagos „átszerelésüket", átprofilírozásukat, hogy szó szerint a „veszett fejsze nyele" hasznosuljon (belső) piacon értékesíthető „polgári" termékek előállításával.[51] Az utóbbi példán érzékeltetni próbált származtatott, „másodgenerációs" átállási szükségletek miatt is rejtőzködő — és csak vesződséges tételes számítgatásokkal lenne hozzávetőlegesen megbecsülhető — a keresett transzformációs veszteség. Ehhez képest, mint alább majd utalunk rá — jövedelemadatok hiányában legalább bérszínvonalat vizsgálva —, a mind szélesebb körben, állami újraelosztásban javadalmazott társadalomhányad közvetlenül megtapasztalható transzformációs veszteségként élte meg a Rákosi-korszakot.

Az alábbi táblázatban a világháború utáni kettős politikai rendszerváltáshoz rendelten egyfelől a többé-kevésbé mérhető veszteségek és terhelések főbb csoportjait nevesítem, másfelől azokat a „tételeket" igyekszem számba venni, amelyek az ún. transzformációs veszteség fogalomkörébe sorolhatók. (Ez utóbbiakat *kurzívval* jelölöm.)

---

[50] *Borhi László*: Szovjet expanzionizmus vagy amerikai imperializmus? Magyarország szovjetizálása és az Egyesült Államok, 1945–1950. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Szerk: Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány. Budapest. 1995. 186.; *Borhi László*: Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 1997. 73.

[51] *Germuska Pál*: A szocialista iparosítás... i. m. 170–172.

Magyarországot a második világháború után sújtó	
többé-kevésbé mérhető terhelések és veszteségek	pontosan nem mérhető *transzformációs veszteségek*
Háborús emberveszteség (halottak harctéren és hadifogságban, továbbá a civil áldozatok, beleértve a gettókban, koncentrációs táborokban elpusztultakat is).	Munkaképesség-csökkenéssel járó „háborús emberveszteség" (hadirokkantak, koncentrációs tábort túlélők).
Materiális háborús károk (termelőeszközök, állatállomány, infrastruktúra).	„Közösségi" és személyes javak Nyugatra és Keletre történő elhurcolása (műkincsek, értékpapírok, könyvtárak, használati tárgyak).
	A földreform transzformációs vesztesége.
Nevesített összegéhez képest a teljesítés közepette megduplázódó **jóvátételi kötelezettség.**	A jóvátételi kötelezettség teljesítése közepette előállott „extra" veszteség a termelési vertikumban, illetve az ellátásban.
	A háború végi, illetve a következő években zajló menekülések/visszatelepülések, ki- és áttelepítések, valamint a „malenkij robotra" elhurcoltak kényszermobilitási vesztesége.
A Vörös Hadsereg által nyomatott és felhasznált pengő visszaváltási kötelezettsége.	Az infláció közepette elkótyavetyélt javak „társadalmi vesztesége" valamint a stabilizációs átváltás „kamara haszna".
	A nagy államosítási hullámokból eredő transzformációs veszteség (üzemek, bankok).
	A kereskedelem, a kulturális szféra intézményei, valamint a ház/lakás ingatlanok államosításából eredő transzformációs veszteség.
Hadigazdaság I. A Jugoszláviával szembeni Kominform-hidegháború hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházásai, 1949–1953.	*A Jugoszláviával szembeni frontországgá válást követő kitelepítések, föld-, lakóingatlan rekvirálások, és az érintett csoportok okszerű munkavégzését lehetetlenítő transzformációs veszteség.*
	Az erőszakos termelőszövetkezet-szervezés és a hozzá társuló tagosítások transzformációs vesztesége.
	A már békében emigrációba menekülők szakmai „tudástőkéjének" elvesztése.
	Az itthon maradtak, de osztályidegenként adminisztratív úton deklasszáltak „tudástőkéjének" transzformációs vesztesége.
	Az új kádergarnitúra képzettséghiányos rendszermőködtetésének transzformációs vesztesége.
Hadigazdaság II. A koreai háború által (Moszkvából) oktrojált hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházások, 1951–1953.	*A (hadi)ipari nagyberuházásokat preferáló gazdaságpolitika és a politikai represszió által gerjesztett kényszermobilitás transzformációs vesztesége.*
Az ország külpolitikai, külgazdasági (Cocom) és „tudáskultúra" terén való elszigetelődésének transzformációs vesztesége.	

A transzformációs veszteség különböző összetevői a kiépülő új rendszer totalitárius (omnipotens és omnikompetens) jellegéből eredően nem voltak tudatosult, kalkulált tételek. A „holnapra megforgatjuk az egész világot" messianisztikus hevülete közepette aktuálpolitikai síkon bármilyen erre való utalás a „múlt visszasírásaként" értékelődött – és sepertetett félre. Ezek között is sajátosnak mondható az agrárszféra *földreform-kollektivizálás* képletével megjeleníthető — egymást rövid időn belül követő — jelenségcsoport. A földreform során a felparcellázott uradalmak központjából vagy majorságaiból széthordott inventárállomány egyes da-

rabjai (ekék, boronák, cséplőgépek, darálók, silózó-eszközök stb.) bizonyára boldogították azokat, akik újonnan kapott földjük mellett ezek valamelyikéhez is hozzájutottak, csakhogy — a közismert fordulattal élve — „sok volt az eszkimó és kevés a fóka." Gyakorta ló sem akadt, amit a megszaporodott számú újgazdák az eke elé tudtak volna fogni, miáltal a mezőgazdaság produktivitása erősen mérséklődött. Az akkoriban korszellemként létező és ható, s nem halogatható „társadalmi igazságosság", „történelmi elégtételszerzés" szempontjából a földreform elodázhatatlan volt. Megvalósult formája viszont — a kvázi-nincstelen napszámosok, béresek, uradalmi cselédek „magam ura" gazdastátusba kerülésük le nem becsülhető fontossága ellenére — transzformációs veszteséggel is járt.

A világháború utáni első években a jóvátétel teljesítési kötelezettsége volt a (politikai) magyarázat arra, hogy miért nem igazodik a mezőgazdasági gép- és eszköztermelés az új birtokstruktúra művelési igényeihez. A következő évtizedfordulón pedig már a kollektivizálás gazdasági és adminisztratív kényszerítő intézkedései voltak napirenden. A nagyüzeminek álmodott-hirdetett mezőgazdaság szükséglete szerinti gépesítést ígérte a propaganda, de a „gép-" előtag — a hidegháborús hadigazdaság közepette — leginkább a „fegyver" utótaggal alkotott összetett szót. A háború utáni változások folyamatában szemlélve: mire az „úri nagybirtok" egykori eszközállománya újrahasznosítható lett volna a kényszer-kollektivizált agrárüzemi szervezetben, azok nagy része — okszerű használatot feltételezve — amortizálódott, vagy kézen-közön eltűnt. Régi már alig volt, s új se sokkal több. Tegyük ehhez hozzá: a politikai értékítélet szerint egészében elmaradottnak, „feudálisnak" minősített úri nagybirtok egy jelentős részén a két világháború között már agrár-szakértelmiségiek hozzáértő közreműködésével, okszerű üzemszervezésével történő termelés folyt. A birtokviszonyok és a termelés üzemformáinak évtized hosszan ismétlődő gyakori változtatgatása — ezen belül is leginkább a szövetkezetesítéshez társított ismételt tagosítások[52] — miatt a mezőgazdaságban *többszörös transzformációs veszteség* is megállapítható.[53]

A *bányászati-iparforgalmi szférában* a lépésről-lépésre véghezvitt államosítások politikai aktusa után következő, a Kornai János által „bürokratikus igazgatásnak" nevezett tervutasításos termelés szervezési-irányítási mechanizmusok — és az eközben óhatatlanul előálló „senki földje" effektus — evidensen sorolhatók a transzformációs veszteség makrogazdasági tartományába.[54] Azt viszont már a közelebbi tárgy- és időkörünkre vonatkozó gazdaságtörténeti le-

[52] „A földbirtokpolitikai rendszabályok közül a tagosítások érintették a legközvetlenebbül a dolgozó parasztságot. (...) A tagosított községek több mint a felében kétszer vagy többször is. (...) Arányuk 1952-ben szökött a legmagasabbra." *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom... i. m. 103. Az ismétlődő földcsere az ország mezőgazdasági területeinek egynegyedét érintette, ezen belül a szántóföldek harmadát: „1949–1953 között minden harmadik hold szántó gazdát cserélt." *Honvári János*: Magyarország gazdaságtörténete... i. m. 329–333.; *Ö. Kovács József*: A kollektivizálási kampány „szocreál" kontextusai Magyarországon, 1948–1953. Aetas. 2009. 4. sz. 43.

[53] Szakács Sándor vette számba, hogyan váltak a hagyományos paraszti termelési-értékesítési szövetkezeti formák — és inventár-állományuk — is martalékává a kolhozosítás egymást követő hullámainak, holott ezek együttesen másfél milliós gazdatársadalom okszerű és önkéntes társulásai voltak. *Szakács Sándor*: A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadulástól napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Napvilág Kiadó, Budapest. 1998. 326–329.

[54] *Kornai János*: A szocialista rendszer. I. m. 1993. Ezen belül a Koordinációs mechanizmusok, illetve a Tervezés és bürokratikus szabályozás fejezetek. 122–159.; *Kornai János*: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 1993. 7–8. sz. 580–581.

írások jelenítik meg, hogy a kommunista hatalomátvétel után mezoökonómiai szinten a különböző termelésprofilírozások érdekében végrehajtott ágazatközi és azokon belüli trösztösítések, újabb és újabb iparigazgatóság-szervezések — az átszervezetteknek átszervezőikkel együtt való újabb átszervezése —, leginkább nagy intenzitású lázas semmittevést mímelve generáltak tényleges zűrzavart.[55] Okváth Imre érzékletes példák során mutatja be, hogy a hadiipari beruházások, illetve a hadsereg felszerelését célzó termel(tet)ési igények nem csupán évenkénti, hanem év közben is rendre visszatérő, egymás utáni felsrófolása miatt már 1950-től kezdődően állandó vita és felelősséget egymásra hárító civakodás-huzakodás jellemezte a Honvédelmi Minisztérium (HM) az Országos Tervhivatal (OT) és az ágazati minisztériumok viszonyát. Ez — leegyszerűsítve, de a lényeget talán nem torzítva — abból állt, hogy Farkas Mihály honvédelmi miniszter az MDP nem publikus vezetőszervi határozataira hivatkozva (és a „szovjet tanácsadó elvtársakat" maga mögött tudva) állt elő újabb és újabb követelésekkel, míg az OT a költségvetés felborulását jelezte, a termelést irányító minisztériumok meg amiatt apprehendáltak, hogy a HM határtalan követelődzése — szintén párthatározaton alapuló s a „tervtörvényben" rögzített — egyéb termelési kötelezettségeiket lehetetleníti.[56]

A konfúzus helyzet a végrehajtás alsóbb, mikrogazdasági szintjein — ahogy a korban mondták, „a termelés frontján" — szinte predesztinálta az egyre fokozódó fejetlenséget. Ez utóbbit viszont más intézkedések is generálták. Ennek egyik része az új káder „munkásigazgatók" státusba helyezésével jött létre, s mellettük a vállalati menedzsment túlnyomó többségének „proletárosítása", ami kiegészült azzal, hogy az üzemi pártszervezeteket politikai komiszárként delegálták a termelés szervezeti rendjébe. A rendszerhűség személyi-szervezeti feltételei maradéktalanul teljesültek, csak a funkcionális szakértelem került közben meddőhányóra, lomtárba. Ehhez járult két további — egymást erősítően — helyzetrontó összetevő. Az egyik, hogy miután a kommunista vízió szerint a „legöntudatosabb ipari szakmunkások" állítandók minden más területen is a rendszer különböző szintű parancsnoki posztjaira, az ipari termelésben elsődleges fontosságú szakmunkások sokaságát — s velük együtt „funkcionális tudástőkéjüket" — vonták ki az effektív termelés meghatározó szegmenseiből. Ennek mintegy komplementer eleme volt a korábbi szociáldemokrata szakmunkásokkal és a régi mérnökkarral szembeni generális politikai bizalmatlanság. Mellőzöttségük vagy éppen szabotázs-kreálásokkal súlyosbított büntető elbocsátásuk azonnali volt, miközben az új — immár „munkásszármazású" —

[55] *Berend T. Iván*: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor, 1948–1950. KGJK. Budapest. 1964.; *Pető Iván - Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1985. 104–120, 167–189.

[56] *Okváth Imre*: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. 219–237. A dolog létező gondok kusza hálójából akkor kezdett rendszerparódiává válni, amikor a hadiipari termeltetésre létesített Középgépipari Minisztérium — a témánk szempontjából legkritikusabb 1952. év végén — a megfelelő lelkesítő propaganda hiányában vélte megtalálni a problémák elsődleges okát. „Nincs megszervezve [az üzemekben] a szemléltető agitáció, nem láthatók hazafias jelszavak, a dolgozók nem érzik a jelentőségét annak, hogy amit termelnek, az mennyire függ össze a haza védelmével és milyen jelentőséggel bír a szocializmus építése szempontjából. (...) Nincs tudatosítva, mennyire becsületbeli és hazafias kötelesség, hogy jó minőségű megfelelő mennyiségű haditechnikai eszközökkel lássák el a Néphadsereget." i.m. 243–244.

műszaki értelmiségi garnitúra csak a most vizsgált időszak végére kezdett munkába állni. E téren a transzformációs veszteséget a meglévő tudástőkéknek funkcionális helyükről való kivonása, háttérbe szorítása, illetve inkompetensekkel való helyettesítése adja.

Hasonló folyamat ment végbe *a kommunista államhatalom intézményrendszerének* kiépítése során. Ennek korábbi többszöri felidézése miatt[57] ezúttal a folyamatnak csak egy — a vonatkozó évkörökről tudósító levéltári források módszeres tanulmányozása közben leginkább szembetűnő — jelenségegyüttesére utalunk. Az 1945 utáni magyar állam-, illetve közigazgatás különböző intézményeinek iratait olvasva, majdhogynem napi pontossággal állapítható meg, hogy az adott poszton mikor váltotta fel a régi — s ezért megbízhatatlan, „reakciós" — tisztviselőt egy új, s esetleg utána őt is egy még újabb. Ennek tükre az adott hivatalnok „írásképe". Ezek alapján követhető nyomon, hogy az „írástudók" igazgatását milyen ütemben váltotta fel az 1950-es évek elejére a magyar nyelv elemi szabályait alkalmazni alig tudó funkcionális analfabéták sokasága. Az általánosnak mondható alulképzettségi tendenciát csak esetlegesen és időlegesen ellensúlyozta, hogy az elbocsátott falusi körjegyző rokoni háttérsegítségként fogalmazta az újkáder tanácstitkár — „felsőbb szervnek küldendő" — hivatalos iratai egy részét; vagy hogy az egyik megyeközpont tanácsának pénzügyi osztályán megszervezték a „szocialista kettős könyvelést": a közeli bányákból „kiemelt" munkáskáderek napi küszködésének selejtes összesítéseit „éjszakai műszakban" az elbocsátott „reakciósok" számolták újra, korrigálták, és készítették el számszakilag is megfelelő rendben.

A tudásdeficitet — legalább is részlegesen — tükrözi, hogy míg a háború után a magyar állam- és közigazgatás „normállétszám" szükséglete 128 ezer fő volt, 1953-ra közel háromszorosára, 360 ezer főre nőtt. Ez az intervallum kurtasága miatt kiugró — majdnem megháromszorozódó — bürokrácia és bürokrata szaporítás aligha illeszthető az állami adminisztráció modernkori növekedésének általános trendjébe, miközben az új rendszerű állam működtetésének „társadalmi rezsiköltségét" is számottevően megemelte.[58] Utolsó példaként említünk egy olyan speciális területet, ahol a képzettség leértékelésének — szó szerint — emberéletek sokasága lett az ára. Az 1949 után rohamtempóban fejleszteni kezdett, s 1951-ben még tovább sokszorozni próbált katonai légierőnél szintén menesztették a „régi állomány" 80 százalékát, s helyükre — Farkas Mihály miniszter igényei szerint — „megbízható bányász fiatalokat" verbuváltak. A kiképzési időt és az ennek részét képező előgyakorlatokat viszont megkurtították azért, hogy az 1949-es 150 gépről 1953-ig 641-re növelt vadász és bombázó géppark pilótaállománya bevethető állapotban legyen. Eközben 90 gép pusztult el és kétszer ennyi pilóta halt meg a „gyorstalpaló" felkészítés közepette. Nem háborús bevetések, „csak" gyakorlatozás során lelte halálát az új pilóták tíz százaléka.[59]

---

[57] *Gyarmati György*: A káderrendszer... i. m. 51–63.; *Gyarmati György*: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. In: Magyar Tudomány, 1998. 10. sz. 1183–1194.

[58] *Kornai János*: A hiány. KGJK. Budapest. 1980. 291–292.

[59] *Pünkösti Árpád*: Rákosi a csúcson, 1948–1953. Gondolat, Budapest. 1996. 352–354.

Ez utóbbi példa — a fentebbi táblázatos összeállításban — ugyanúgy besorolható a koreai háború által indukált Hadigazdaság II. rovatba, mint a transzformációs veszteség tételei közé. De épp e jelenség „kettős státusa" segít annak megértésében, hogy milyen folyamat eredményeként jutott Rákosi rendszere hatalomra kerülése után alig fél évtized elteltével összeomlás-közeli helyzetbe. Ugyanebbe a kettős státusú veszteségbe illeszkedik a tudáskultúra átvételének lehetőségétől való elszigetelődés (a fentebbi táblázat utolsó sora). Az ún. Cocom-listás importlehetőségektől való elesés politikai indíttatású karanténba zárást jelentett, annyiban azonban a rejtőzködő transzformációs veszteség körébe sorolható, hogy felmérni sem lehet, mennyi áru, illetve know-how technológia nélkülözését vonta maga után. Elsősorban a tudástőke veszteség terén kell megkülönböztetni rövid és hosszú távú hatást is. A lakosságcseréből, idemenekülésből eredő új egzisztenciateremtés eredményezhet múló, átmeneti tudáshasznosulást; az ún. régi értelmiségiekkel szemben érvényesített tudásszint alatti foglalkoztatás, illetve az, hogy az e körbe tartozók következő generációja csak kerülő úton és változó mértékű késleltetéssel szerezhetett felsőfokú képzést, már a hosszabb távú veszteségek körébe sorolható; míg az emigráció — túlnyomó hányadában — a végérvényes transzformációs veszteség szegmensét gyarapította. Sok-sok, különböző súlyú, eltérő hatású összetevőből adódik össze ez a rejtőzködő transzformációs veszteség, de közhely volta ellenére is érvényes lehet a problémakör egészére: sok kicsi sokra megy. A második világháború következményeképpen előállott materiális és emberveszteség mellett terhelődtek az országra — két politikai rendszerváltás közepette — olyan további materiális elvonások és átalakítási-fejlesztési programok, melyek annak teherbíró képességét meghaladták. Az időben egymásra torlódó terhelések a koreai háború kirobbanása után megindított — s a már folyamatban lévő első ötéves terv célkitűzéseit is felsrófoló — újabb hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházások erőltetésével kezdtek közelíteni a teherbíró képesség határához, annak töréspontjához. (A fentebbi táblázatban Hadigazdaság II. tétel.) Ezt tekintem elsődlegesen meghatározónak, míg a transzformációs veszteség felsorolt tételei olyan komplementer összetevők, amelyek nevesíthetők, de nem kvantifikálhatók. Számszerűsítés híján az sem adható meg, hogy ezek milyen mértékben járultak hozzá a válsághelyzet létrejöttéhez.

A transzformációs veszteség fogalomkörébe ezen a ponton illeszthető a *társadalmi időtényező* két válfaja: az egyik a társadalmi regenerálódás időhiánya, a másik pedig a gyors tempójú, erőltetett — és ugyanilyen gyorsan kontraproduktívvá váló — kényszermobilitás. *A társadalmi regenerálódás* fogalmát, illetve ennek időszükségletét a gazdaságtörténeti „helyreállítási periódusból" kiindulva — de azzal nem azonosítva — próbálom értelmezni. A gazdaságtörténeti leírásokban evidencia korszakunkra vonatkozóan az 1938-as bázisév adatait viszonyítási alapnak venni,[60] és az iparforgalmi szférában többnyire 1949-re — az első hároméves terv végére — teszik annak újbóli elérését. Ennek ana-

[60] Itt jelezni szükséges, hogy 1938 és 1943 között — a revíziós visszacsatolások területét nem számítva — is volt további termelési, iparforgalmi növekedés, de a gazdaságtörténeti leírások csak kivételesen térnek el attól a háború utáni években rögzült gyakorlattól, hogy az 1938-as év adatait tekintsék összevetési alapnak.

lógiájaként a bérből és fizetésből élők átlagkeresetét nyomon követve keresem a háború előtti reálbérnívó elérésének idejét.[61] Eszerint — lásd az alábbi diagramot — 1948-ra az agráriumon kívül boldogulni próbálók keresete megközelítette az 1938-as bérszintet (90 százalékon állt). Ez akkor lényegében összhangban állt a — mezőgazdaságon kívüli — termelőszféra helyreállítása ütemével. A kommunista hatalomátvétellel egyidejűleg viszont évről-évre romlott a bérmutató, s mélypontját éppen — a már más vonatkozásban is kritikusnak jelölt — 1952-es évben érte el. Ekkor az 1938-as bázisév 66 százalékán állt a havi átlagbérek mutatója, míg a paraszti társadalom különböző kategóriái esetében 52-60 százalék között szóródik. (1956-ra már közel két évtizednyi múltban volt az utolsó békeév, és több mint egy évtizednyi távolságban a háború vége, de a reálbérek még mindig csak azt a 90 százalékot lépték túl, amit 1948-ban már elértek.)

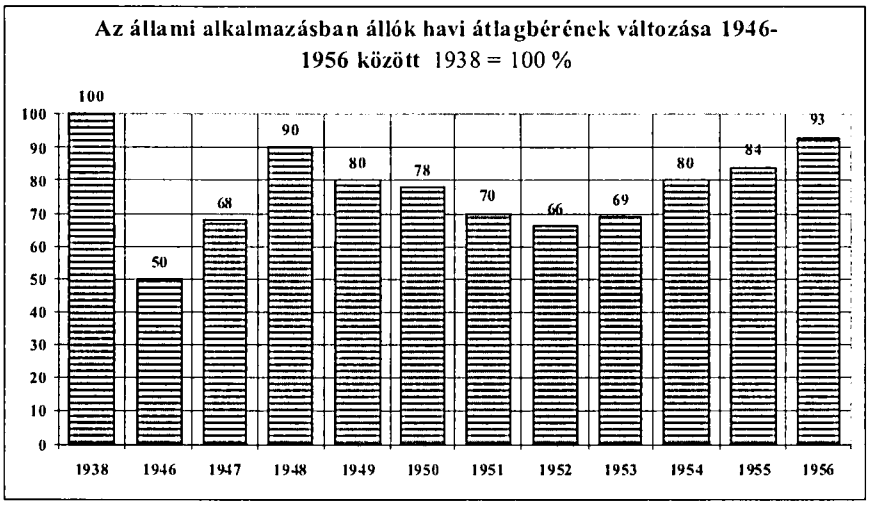

A Rákosi nevéhez köthető diktatúra első fél évtizede során nemcsak a tervgazdasági propaganda szerves részeként prognosztizált „jólét" maradt egyike a beváltatlan ígéreteknek, hanem még a háborús kataklizma után megindúló fokozatos társadalmi regenerálódás reménye is elillant. A kortársi közérzet aligha volt képes összehasonlító mérőszámokkal kalibrálni a nélkülözés mértékét, a kincstári beszámolóknak pedig nem állt érdekükben tudatni, hogy még a Horthy-kori életnívó „átlaga" is csak békaperspektívából vizionálható. Az átlagbérek évenkénti változásának adatsora azt látszik alátámasztani, hogy — miközben az állami alkalmazásban állók létszáma megsokszorozódott — kifejezetten a második, az 1948-cal induló kommunista rendszerváltás centrali-

[61] Ezt a számítást már korábban elvégeztem és közreadtam. *Gyarmati György*: Politika és társadalom, 1945–1989. In: Magyarország a XX. században. Főszerk.: Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 187–188.

záló, államosító-szövetkezetesítő-fegyverkezési programja és gyakorlata akasztotta meg a társadalmi regenerálódás háború után meginduló folyamatát. Ez nemcsak az ún. volt uralkodó osztályok vagyoni, kulturális monopóliumát törte meg, hanem az egykori úri-polgári, valamint a középosztályi szint alatt is szétterítette, illetve tartósította a pauperizálódást. A polgári-kori hierarchikus társadalmi piramis felső szintjének lemetszésével csonka gúlává redukálta a korábbi társadalmi struktúrát, de ezt úgy tette, hogy — megélhetési kondíciójukat, életkörülményeiket tekintve — „a dolgozó osztályok" is deprimálódtak, „deklasszálódtak". (A Horthy-korban — üzemszervezési, munkaszociológiai értelemben — a mesterlevél megszerzése előtt álló is már „segéd úr" volt, míg a Rákosi-korszakban – a szakmunkások egy része is „tanonc-cseléd" bánásmódot volt kénytelen elszenvedni a „politikai előmunkások és művezetők" neofita úrhatnámsága miatt.) Nem csupán a korban általános, közvetve vagy közvetlenül szinte minden alattvalót érintő intézményesített rendszerterror miatt, hanem a pőre anyagi kondíciók lejtmenete következtében is erősen kétséges, hogy a rendszerváltás nyertesei közé sorolták-e magukat azok — a „dolgozó osztályokhoz" tartozónak elkönyveltek —, akiknek a nevében a rendszer-transzformáció végbement. Róluk is azt konstatálta egy más adatbázison nyugvó vizsgálat, hogy „1949-től kezdve az ipari munkásság élet- és munkakörülményei drámaian romlottak Magyarországon."[62] Ezért sorolom a materiális társadalmi regenerálódás elmaradását a transzformációs veszteség tételei közé.[63]

Míg az egyik oldalon a háborús pusztulás nyomán megindulni látszó társadalmi regenerálódás fordult a visszájára, a másik oldalon a „gyorsuló időről" beszélhetünk. A néhány éven belül egymást követő két rendszerváltás rövid időn belül milliókat mozdított ki korábbi lakó- és munkahelyi környezetéből, társadalmi státusából. Ennek megint csak két oldala volt. A „neobarokk társadalom" letűnéséért, az addig megsüvegelendő főméltóságú, nagyságos és tekin-

---

[62] *Belényi Gyula*: A nagyipari munkásság élet- és munkakörülményei az 1950-es években. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk: Püski Levente, Tímár Lajos, Valuch Tibor. KLTE BTK MTT. Debrecen, 2000. II. 231. Egy, az „új szakasz" meghirdetése után, 1953 szeptemberében életre hívott bizottság a munkásság helyzetéről és munkakörülményeiről készített felmérése az állapította meg, hogy csak az 1950 és 1953 első fele közötti intervallumot vizsgálva is 22 százalékkal csökkent a dolgozók reálbére. (MOL. M-KS. 276. f. 53/145. ö. e.) Noha ezt az adatot mellőzte közreadni az erről szóló MDP központi vezetőségi határozat, erre alapozva látták szükségesnek „azokat az intézkedéseket, amelyek elősegítik a munkásosztály gazdasági, szociális és kulturális helyzetének további [sic!] javulását." In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. I. m. 219–220.

[63] A „nemcsak kenyérrel él az ember" evidenciát figyelembe véve szót kellene ejteni a társadalom „mentális közérzetéről", s a hozzá hasonlóan képlékeny „közhangulatról" is, de ennek részletesebb taglalását most mellőzöm. Csak annyit jegyzek meg, hogy a (Rákosi) rendszer önlegitimációjaként favorizált ideológia a korabeli magyar társadalom — vélhetően — nagyobbik hányada számára eredendően idegen volt. Az eszerint érvényesített gyakorlat még azok egy részét is ellenérdekeltté tette, akik eredetileg azzal szimpatizáltak, várakozással viseltettek iránta. Még tovább menve, s abból indulva ki, hogy a kortárs társadalomnak — tradicionális beállítódása, „neveltetése" alapján — nemzeti gondolatkörön alapuló rendszerlegitimáció iránt inkább lett volna affinitása, de ha már ezt mellőznie kellett, akkor legalább a háború után megkezdődött materiális regenerálódása töretlen marad, inkább lett volna képes tolerálni az idegennek érzett új uralmi rendet. Ehhez képest tapasztalta azt, hogy a rendszer önlegitimációja részeként sulykolt „növekvő jólét" ellenére ismételt, tartós — és adminisztratív meghurcoltatásokkal párosuló — megsarcoltatást kell elszenvednie. Ebből eredt — manapság elterjedt szóhasználattal élve —, hogy *a társadalom nagyobbik hányada a rendszerváltás vesztesének érezte, érezhette magát*. Kétszeresen: materiálisan és mentálisan is.

tetes, méltóságos és kegyelmes vagy nemesi és vitézi előnevekkel cirkalmazott rangkórság elmúltáért kevés ok volt könnyet hullatni. Ennek pandantjaként pedig kifejezetten üdvözlendő hozadéka volt a változásnak az addigi „csendőrpertu" alattvalók jövőbeni emberszámba vételének ígérete. Csakhogy nem ez történt. Az eltörölt születési, tehetősségi, iskolázottsági cenzusok helyébe nemcsak a korábbi kiváltságosak diszkriminálására létesítettek ideológiai alapú újabb megbélyegző-kirekesztő határvonalakat, hanem immár a közel egyívásúak közé is: azok közé, akiknek — úgymond — a nevében zajlott a mindenre kiterjedő „világmegforgatás". A hisztérikus propaganda kíséretében érvényesített kontraszelekció újabb változata következtében ráadásul nem csupán az új rendszerben nemkívánatos korábbi százezrek kerültek pária státusba: internálás, kitelepítés, börtön, munkatáborokba zsuppolás, vagy nyugdíj és más járandóságok megvonásával előidézett tengődés. Tömegesen lettek ennek kárvallottai azok köréből is, akik — társadalmi kondícióik alapján — elvileg a rendszer kedvezményezettjeinek csoportjába tartoztak. Rákosi pártállama jószerével az egész országot átnevelő táborrá kívánta formálni, azt várva az alattvalótól, hogy az újonnan meghirdetett közösségi (párt)identitás attribútumaival azonosuljon. Ezt a szekularizált anabaptizmust, a kommunistává való „megtérést" ugyanakkor még saját tényleges és potenciális támogatói körében is maga szelektálta, kérdőjelezte meg, egyfelől adminisztratív eszközökkel, a pártba már felvettek „tagjelöltté" történő tömeges visszaminősítésével, másfelől — egy kortárs rendszerhívő fordulatát kölcsönvéve — „a káderek körében véghezvitt tatárjárással".[64]

A kommunista pártegyeduralom magyarországi kiépítése és beüzemelése időszakában — Rákosi teljhatalmú regnálásának első félidejében — *túl sok ember, túl rövid idő leforgása alatt került vagy kényszerült diszfunkcionális szerepkörbe.* A társadalmi hierarchiában megtapasztalt vertikális, fel-le státus-liftezés — valamint a horizontális (térbeli) mobilitás — egy része még azok számára is kényszer-mobilitássá transzformálódott, akik az új kádergarnitúra kiemeltjei (majd részben félreállítottjai) voltak. Még inkább vonatkozott ez a politikai névtelenek sokaságára — a társadalom többségére —, akik többnyire a hétköznapi megélhetésüket biztosítandó lettek a fluktuáció „szem a láncban" résztvevői.[65] Vélhetően maga a rövid intervallumon belül gerjesztett/kényszerített státus- és térbeli népességmozgás tömegessé válása vált kezelhetetlenné a mindent központilag vezényelni akaró társadalomszervezés számára. Ez, a rendszer működési mechanizmusára visszavezethető *kényszermobilitás* jelentős hányadában inkább volt — ugyancsak a rendszer üzemszerű működtetése szem-

[64] Balogh Elemérnek az MDP Pártfőiskola tanárának levele Rákosi Mátyáshoz, 1954. júliusában. MOL. MDP-MSZMP iratok. 276. f. 65/51. ö. e.

[65] Ez a folyamat — ami egyébként a polgári modernizáció európai centrum országaiban korábban lezajlott, „mintaadó" trend lett —, a valóban létező „agrár-túlnépesedés" következtében már Magyarországon is megkezdődött, de a transzformáció „add uram isten, de azonnal!" kívánalma, a gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer generálta az agráriumból az iparba, a faluból a városias lét perifériájára, az új beruházások telephelyeire való áramlást. Miközben az agrárszférában foglalkoztatottak létszámának csökkenését szintén az ún. modernizációs mutatószámok között szokták volt emlegetni, kérdéses, hogy a most érintett formaváltozata fenntartás nélkül ide sorolható-e.

pontjából — hátrány, semmint előny. A kontraproduktivitásnak ez a változata szintén a transzformációs veszteséget gyarapította.

Eleddig leginkább a kommunista rendszer-transzformáció ideológiai-politikai voluntarizmusát és annak társadalmi kihatásait vettem számba. A rendszer-átalakítás küldetéstudatos vaksága mellett létezik egy tárgyszerűbb magyarázat is arra, hogy a „határtalan növekedés" korlátait és a — részben ebből következő — túlterhelési hatásmechanizmust miért nem ismerték fel a maga idején az ország kormányosai. Közgazdasági nézőpontból már több mint három évtizede modellezte ezt a transzformációt Jánossy Ferenc, a világháború utáni gazdasági fejlődés trendvonalait összehasonlító módon vizsgáló munkájában. Magyarországra vonatkozó fejezetében jut arra a megállapításra, hogy nálunk a „kizárólag a helyreállítási periódus folyamán fenntartható növekedési ütemet tévesen extrapolálták a jövőre". Az ország második világháború végi (Stunde Null) üszkös terepéhez viszonyítva a helyreállítás — ezen belül az 1947–1949 közötti első hároméves újjáépítési terv — időszakában tényleg látványos volt a termelési volumen növekedése. Ezek — folytatódik a diagnózis — „utópisztikus reményeket ébresztenek" és „a józan mértéken túlira fokozzák"[66] a célkitűzéseket. Lényegében az történt, hogy a helyreállítási periódus időszakában ténylegesen meredeken felfelé kúszó növekedési trendvonalat mechanikusan vetítették ki a teljes körű beüzemelés előtt álló tervutasításos ciklusra. A hatalomátvételt követő, sikerorientált politikai ambíciók nézőpontjából — melyet akkoriban ritkán jellemzett a megfontolt számvetés — nem is volt teljesen logikátlan ez a vélelem: 'ha erre voltunk képesek a háború utáni szétvert, leromlott állapotok, jóvátételi terhek és állandósuló politikai csatározások, „reakciósokkal" való hadakozás közepette, mennyivel több végezhető majd ezután, amikor már politikai ellenlábasainktól megszabadulva, mindent mi irányítunk...' E (fiktív, bár korba illő) gondolatmenet alapján nemhogy az 1950-es első ötéves terv induló irányszámait, de még az 1951-es (második hadigazdasági program) megalomán tervszámait is illeszthetőnek hitték abba a mechanikusan extrapolált trendbe, amelyet egyszerre inspirált a Rákosi irányította kommunista vezérkar bizonyításkényszeres politikai ambíciója, és a külső, Moszkvába rendelésükkel párosított közvetlen előírás-elvárás. Ezt a hiedelmet meglehetősen pontosan adja vissza Rákosi, midőn a már érintett 1951. januári Kreml-béli tanácskozás tárgyunkat érintő fontolgatásait idézi memoárjában: „...velem volt Farkas Mihály is, az akkori honvédelmi miniszter, s az volt a véleményünk, hogy az a szám ami nekünk jutott, a többi országokéhoz képest nem nagy, s elfogadhatjuk."[67] Rákosi nem informál arról, hogy „mi, mennyi"?, Emil Bodnaras román

[66] *Jánossy Ferenc*: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, Budapest. 1975. 115–117. Jánossy a munka címében használt „fejlődés" kifejezést a részletes elemzésben maga is a „növekedés" jellemzőivel írja le, mivel a rekonstrukciós időszakban jószerivel a második világháború előtti-alatti műszaki-technológiai bázison folyt a termelés. Az innovációs know-how vívmányok termelésbe szervesítése majd csak a helyreállítási trendvonalnak szinte mindenütt 1952-re datált megtörése után kap lendületet — példái szerint Nyugat-Németországban és Japánban —, de Magyarországon ez még ekkor sem vált jellemzővé. Ennek a Marshall-tervbe valamint a Monnet-Schuman-programba illesztett, működőképes és prosperálást eredményező változatát mutatja be, *Vonyó Tamás*: Modell Deutschland. A nyugatnémet gazdaság hosszú távú fejlődésének növekedéselméleti és gazdaságpolitikai elemzése. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs. 2008. című munkája.

[67] *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések... i. m: 861.

honvédelmi miniszter fennmaradt korabeli jegyzeteiből viszont tudható, hogy 1953-ra Sztálin milyen hadikészültséget irányzott elő a Szovjetunió nyugati határai mentén húzódó Pufferstaats-Zone kliensállamai számára.[68]

Ország / lélekszáma (kerekített adatok)		Fegyveres erők előirányzott létszáma 1953-ra		
		békeidőben	(össznépesség %)	háborús készültség esetén
		fő		fő
Bulgária	7.470.000	140.000	1,87%	350.000 (400.000)
Csehszlovákia	13.100.000	250.000	1,90%	700.000
Lengyelország	27.400.000	350.000	1.27%	900.000
Románia	17.500.000	250.000	1,42%	700.000
Magyarország[69]	9.800.000	150.000	1,53%	350.000 (400.000)
Összesen:	75.270.000	1.140.000		3.000.000

Ezen a ponton illeszthető a militarizálási programba a már korábban érintett teljesítés közben megduplázódó jóvátétel előteremtése, valamint annak — a fejlesztési előirányzatok számából kitűnő — figyelmen kívül hagyása, hogy mennyiben különbözött Magyarország helyzete a szintén Moszkva protektorátusává lett többi országhoz képest. Az egyes országok háború előtti utolsó (1938-as) egy évnyi GDP értékét alapul véve (100%), Lengyelország veszített a legtöbbet (350%), őt követte Magyarország (194%), majd Csehszlovákia (115%), Bulgária (33%) és Románia (29%).[70] Magyarország helyzete ezen összevetésben annyiban speciális, hogy a lengyel és a cseh államháztartást — mellékgyőztes státusukból eredően — nem terhelte jóvátétel, a románokra és a bolgárokra pedig számottevően kisebb háborús veszteség reparálási kényszere mellett hárult a jóvátételi teher. Miközben a KGST keretében 1949, a fegyverkezési kooperáció tekintetében 1951 óta folyt „a béketábor" európai országai gazdaságfejlesztésének összehangolása, a Kreml csak 1953. január végén — alig másfél hónappal

[68] A tárgyalások végére a bolgár és a magyar háborús létszámot 400.000 főre emelték. *Palasik Mária*: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Háztartás? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerk: Palasik Mária és Sipos Balázs. Napvilág Kiadó, Budapest. 2005. 82–83.

[69] A Farkas Mihály vezette Honvédelmi Minisztérium ezt az előirányzatot már a kitűzött határidő előtt, 1952 végére is jócskán — 40 százalékkal — túlteljesítette: az 1953-ra beütemezett 150.000 fő helyett az 1952 végén kritikussá váló helyzetben 212.411 fő volt a magyar hadsereg állományi létszáma. *Okváth Imre*: Bástya a béke frontján. I. m.. 281.

[70] *Andrew C. Janos*: Haladás, hanyatlás, hegemónia... i. m.. 226. A szerző Borhi László már idézett munkájához hasonlóan a jóvátételi szállítások értékének önkényes megállapítását, illetve a kereskedelmi cserearányok piaci áruktól független kialakítását úgy értékeli, mint a csatlós országok erőforrásainak mozgósítását a szovjet gazdaság mielőbbi talpra állítása érdekében. i.m. 257. Azt viszont *Andrzej Paczkowski*: Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989. 1956-os Intézet, Budapest. 1997. című könyvéből ismerhetjük, hogy a regionális katonai zsákmányszerzés nyomán megindúló szovjet gazdasági gyarmatosítás tekintetében Moszkva nem tett érdemi különbséget az ún. mellékgyőztesek — ez esetben Lengyelország —, illetve a mellékvesztesek — a most közelebbről vizsgált Magyarország — között.

Sztálin halála előtt — jelentette be, hogy a Szovjetunió teljesítettnek tekinti az 1945-ben Magyarországra rótt jóvátételi kötelezettséget.

A válságot gerjesztő összetevők szinte mindig csak utólagos, visszatekintő elemzés nyomán tárulnak fel. Azzal együtt, hogy a rendszer kíméletlenségei, az intézményes erőszak eszközeivel előidézett közellátás-deficit, illetve a reálbérek és az életszínvonal effektív csökkenése már a maga idején is zéróra — sőt negatív számokkal megadhatóra — redukálta a jóléti mutatószámokat, cáfolva a növekedést harsogó propagandát.[71] Az is így válik érthetőbbé, hogy a bármely területen előálló üzemzavar okát miért keresték szinte reflex-szerűen — masszív erőltetéssel — az adott helyen kimutatandó „szabotálókban", „kártevőkben", „az osztályellenségben". Nem csupán azért történt így, mert a kiépülő pártegyeduralom hidegháborús ellenségkeresési drilljében ideológiailag is minden erre volt programozva. Azért is volt erre hajlam, mert a működési vertikum lefelé szélesedő alsóbb szintjein foglalkoztatott új kádergarnitúrának — a „politikai művezetőknek", a mellékük vagy közvetlenül fölékük rendelt pártkomisszároknak — nem volt tudásuk a mechanizmus szélesebb horizontú átlátására. A pártvezetés felsőbb irányítási szintjeihez közeledve már inkább vélelmezhető az ágazatok egymást is befolyásoló működési disszonanciájának a felismerése, de a rendszert irányítók ellenérdekeltek voltak annak beismerését illetően, hogy képtelenek a tervutasításos szisztéma egészének koordinált vezérlésére. Ebből eredően hárították lefelé — az alsóbb szintekre — az említett üzemzavarok okát. Sőt mi több, lehetőleg ágazatokon *belüli* irányítási-működési hiányosságokként próbálták ezeket lokalizálni. Gerő Ernő frissen kinevezett belügyminiszterként jelentette ki 1953 augusztusában — azaz már az „új szakasz" kezdetén, de az ÁVH-nak a kurzusváltás előtti tevékenységére vonatkozóan — a minisztérium politikai kollégiumának ülésén: „sok a munkás és a dolgozó paraszt az őrizetbe vettek között.[72] Ennek több oka van; vagy a kormány és a párt politikájában van a hiba, vagy az államvédelmi munkában, az elhárító szerveknél van a hiba. Meg kell állapítani, hogy a párt politikájában komoly hiba nincs. A belügyminisztériumi és az igazságügyi szerveknél van a hiba."[73] A problémák így nem megoldódtak, hanem el-

[71] A köznapi ellátás állandósuló elégtelenségei miatt gerjedt nyílt tiltakozásokat — köztük a feltűnően gyakori „asszonytüntetéseket" — gyűjtötte csokorba egy megyei esettanulmányban *Major Zoltán László*: Hangulatjelentések Hajdú-Bihar megyében az 1950-es években. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabb kori magyar történelemből. Szerk: Tímár Lajos - Valuch Tibor. KLTE. Debrecen, 1998. 92–99.; *Farkas Gyöngyi*: Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. PhD értekezés (kézirat) ELTE Budapest. 2010.

[72] Gerő megállapítása egyben azt is jelentette, hogy a rendőrhatóságok töretlen ügybuzgalma következtében falra hányt borsót ért az MDP KV Titkárságának egy évvel korábbi határozata (1952. augusztus 27.), melyben a büntetőeljárások számának csökkentését és ezen belül a munkások és dolgozó parasztok vegzálásának mérséklését irányozták elő. Vö. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai... i. m.. 167–170.

[73] A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. Összeáll.: Kajári Erzsébet; szerk.: Gyarmati György és S. Varga Katalin. Történeti Hivatal, Budapest. 2001. 165. Gerő Ernő ez alkalommal a rendszerkánont állította a feje tetejére. Miután hirdetett és vasszigorral érvényesíteni próbált gyakorlat volt a vezetésre egyedül hivatottnak nyilvánított kommunista párt „mindenhatósága", a sztálini hatalmi cinizmust tükröző felelősség-hárító hamis érvelés volt épp a leghűségesebb rendszertámasz, az erőszakszervezetek pellengérre állítása. S Gerő mindezt akkor tette, amikor az — úgymond — „nem hibázó pártpolitika" alig több mint egy hónapja részesült kíméletlen elmarasztalásban a számára mindenképpen legautentikusabb fórum, a szovjet párt elnöksége részéről. A fiaskókért a felelősséget az alsóbb pártszervekre hárító sztálini gyakorlatról lásd: *Bebesi György*: Bolsevizmus-sztálinizmus. I. m. 91.

fojtásukkal folytatólagosan rendszerbe kódolva eszkalálódtak: a politikai keszonnyomás alatt nőtt a robbanás-potenciál.

Azt vélelmezem, hogy ugyanez okból maradt rejtőzködő, az 1952/52 fordulójára rendszerszintűvé eszkalálódó működésképtelenség. Valós információk nem voltak hozzáférhetők, illetve nyilvánosan pertraktálhatók, a ráutaló jegyekhez vagy közvetlen tapasztaláshoz pedig kizárólag adott szintű és karakterű „ellenség-panelt" volt szabad társítani. Ezt a rendszer sajtója — általában — kettős tükörben tálalta a nagyközönségnek, majdhogynem naponta. Előzetes politikai útmutatás nyomán a felmerülő problémát egyfelől, mint újabb „kártevést" leplezte le, amihez prejudikálva rendelte hozzá a rendszer ellenségeinek gazdag lajstromából a leginkább odaillő személyt (vagy célcsoportot), másfelől elégséges számú skandalum a sajtóban több napon át folyó sulykolását menetrendszerűen követte az adott területre vonatkozóan meghirdetett korrekciós kampány. A következő két-három hétben a sajtó rendre azt adta hírül, hogy a csorba kiköszörültetett, újra megmutatva az ellenségnek acsarkodásuk, gáncsoskodásaik hiábavalóságát, „a népi demokrácia erejét" stb., stb. A különböző kampányok egymás utáni sora — a történtek fonákját megjelenítve — tudósított leginkább arról, hogy éppen mely területen jutott kátyúba a szocializmus szekere.[74] Ezeknek a fiaskóknak valós kontextusban tárgyalása a korban „ellenséges megnyilvánulásnak", továbbadása „rendszerellenes propagandának" minősült és büntetőeljárást vont maga után. A „semmi sem működik" káoszérzet közepette még célirányos szemfülesség esetén is alig állt rendelkezésre olyan hiteles, nyilvános információ, amiből el lehetett volna kezdeni összerakni a válságpuzzle mozaikképét. Az információhiány közepette óvatos, de a dolgok velejére tapintó ironikus korabeli szójáték próbálta érzékeltetni a szocializmus építésének újabb szakaszba érkezését: „a növekedés nehézségeit felváltotta a nehézségek növekedése."

Személyi kultusz, terroruralom, sztálinizmus

Az előző részekben kísérletet tettünk arra, hogy az 1952/53 fordulójára előállott, s rendszerválsággal fenyegető magyarországi káoszt Rákosi bizonyításkényszeres vezérkultuszán kívüli összetevőkkel okadatoljuk. Nyitva maradt viszont a — már bemutatott — vezérkultusz, illetve a vele újabban összemosódó személyi kultusz viszonya, az utóbbi történeti kontextusba helyezése. Abból indulok ki, hogy Sztálin regnálását illetően — a magyar politikai közbeszédben pedig Rákosira vonatkozóan — a visszamenőleges minősítésként használt *személyi kultusz* fogalma 1956-tól kezdődően más tartalmat hordoz, semmint hogy az a vezérkultusz tárgykörével egybevágna. A kifejezés forgalomba került már 1956 előtt, többek között épp a magyar pártvezető részleges félreállításával kapcsolatos dokumentumokban. Ez a személyi kultusz formula azonban — ekkor még — „a személyi vezetés", „a vezérkedés", az immár ildomtalannak ítélt ajnározás szinonimáiként jelennek meg, mint „hiba".[75] Csakhogy ezek az anya-

[74] *Gyarmati György*: A kampányszocializmus állama. In: A magyar államiság első ezer éve. (Szerk: Font Márta-Kajtár István) PTE. Pécs, 2000. 239–264.

[75] A szovjet pártelnökség moszkvai ledorongoló bírálata nyomán tartott központi vezetőségi referátumában „a magam személyes vezetése és vezérkedése", az „önteltséggel és beképzeltséggel tár-

gok annak idején nem kerültek nyilvánosságra. 1956 februárjában Ny. Sz. Hruscsov az SZKP XX. kongresszusát lezáró ún. titkos beszédében már nem a vezérkultusz megbélyegzésén, nem Sztálin túlzásba vitt magasztalásán volt a hangsúly.[76] Az „önkény és önkényre serkentés", a „terrorista módszerek" és „a terror" tömegméretekben való alkalmazása — a párt- és államvezetés immanens részévé tétele — már a rendszer milyenségének velejét érintette. Miközben megválogatott példák hosszú sorával érzékeltette Sztálin gyanakvással keveredő önhittségének fokozatos elhatalmasodását, a beszéd végén hatásvadász dramaturgiai ellenpontként konstatálta: „nem mondhatjuk, hogy tettei egy őrült zsarnoknak a tettei voltak."[77] Ez a beszéd viszont egyfelől kiszivárgott/kiszivárogtatott változatokban forgott közkézen a kortársak között, másfelől ez a közelítés lett az alapja mind a Sztálinhoz, mind pedig — magyar vonatkozásban — a Rákosihoz kötött személyi kultusz verifikálásának.

Ez utóbbi összefüggésben többrétegű jelentéstartalmat hordoz a „személyi kultusz": a) a vezérkultuszhoz is kapcsolhatóan van egy deheroizáló, leleplező kontextusa; b) van egy perszonalizáló, a kommunista rendszer égisze alatt elkövetett szörnyűségekért viselendő felelősséget az első számú vezetőre összpontosítani igyekvő, bűnbakkereső vonulata; c) a személyi kultusz egyben a kommunista terroruralom szalonképesebb, eufemizált fedőneve. Az utóbbi lényege, hogy egy már létező kommunista pártzsargon „újrahasznosításával" volt megfogalmazható a Szovjetunióban Hruscsov, Magyarországon Kádár János korrekciós államszocialista modelljének és rendszerirányító praxisának „mássága". Mindennek viszont két következménye van. Az egyik, hogy ezért sem illeszthető Rákosi Mátyás személyi kultusza abba a magyar ikonográfiai, hagiográfiai vonulatba, amely mondjuk Szent István vagy Kossuth Lajos kultusszal övezett recepcióját vizsgálja. A másik, hogy a „Rákosi személyi kultusza" elnevezés alapvetően politikatörténeti tematika, s csak egyik elágazásában érintkezik a társadalom- vagy kultúrtörténeti diszciplínáknak abba a diskurzu-

---

sult vezérkedés", a „méltatlan hízelgés és tömjénezés, melyhez hozzászoktam és hozzászoktattam környezetemet", a „saját személyemmel kapcsolatban űzött tűrhetetlen kultusz" kifejezések között használja Rákosi. További három alkalommal a „személyi kultusz" kifejezést, mely az adott szövegkörnyezetben minden alkalommal úgy jelenik meg, mint a korábban felsorolt fordulatok szinonimája. *T. Varga György*: Rákosi Mátyás referátuma az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésén. Múltunk, 1990. 1. sz. 141–162. A Központi Vezetőség ezután született határozata tartalmában ezzel egyező módon szólt arról, hogy „a személyes vezetés és az ezzel párosuló személyi kultusz elterjedéséért elsősorban Rákosi elvtárs a felelős", mindemellett „a személyes vezetés módszere és a személyi kultusz — felülről lefelé — terjedt a pártban." A hibát korrigálandó, „létre kell hozni a párt kollektív vezetését, (...) fel kell számolni a személyes vezetést és véget kell vetni a pártban és az országban a személyi kultusznak." A Magyar Dolgozók Pártja határozatai... i. m. 194–203.

[76] A titkos beszédet leginkább Sztálin „nyilvános" leleplezéseként szokták volt interpretálni, s egyik vonulatában az is volt, holott a halott diktátor negligálásának, a bolsevik veterántablóból való kiretusálásának ambíciója sokkal inkább érhető tetten a XX. kongresszus ezt megelőző részében. Hruscsov úgy tartotta meg több mint határás első titkári beszámolóját a plenáris ülés nyitónapján, hogy harminc éven át regnáló közvetlen elődjének neve, említése egyszer sem fordult elő. *N. Sz. Hruscsov*: A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XX. kongresszusának. Szikra, Budapest. 1956. Ez még akkor is szembetűnő, ha tudjuk, hogy Hruscsov ekkor már eltökélten készült a Sztálinra fókuszáló külön beszédére, hiszen a rendszert kormányzó párt vezetőjének nyilvános fellépése volt meghatározó „iránymutató" és „cselekvési vezérfonal" a szovjet közélet aktorai számára.

[77] *Nyikita Hruscsov*: A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén. 1956. február 25. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1988.

sába, amelyik a — már felidézett — vezérkultuszra koncentrál.[78] A magyar pártfőtitkár vezérkultusza, „vezérmitológiája"[79] járulékos eleme volt annak a terrort intézményesítő omnipotens hatalomgyakorlásnak, ami a sztálinizmus egyik protektorátusában „rákosizmus" elnevezéssel lenne visszaadható, de ez nem honosult meg a magyar politikai közbeszédben. Nem is szükséges honosítani, csupán arra érdemes ügyelni, hogy a Rákosi nevével összeboronált „személyi kultusz" elsősorban nem kultusztörténeti tárgykör.

Magyarországnak a második világháború utáni két rendszerváltás eredményeként több tényezőből összecementálódó társadalmi túlterheléséhez és transzformációs deficitjéhez képest marginális volt Rákosi vezérkultusza ahhoz, hogy erre lenne visszavezethető az ország katasztrófahelyzetbe kerülése. Bármennyire volt is ellenszenvesen hivalkodó és provokatív, a jó ízlés ellen való rendszer-immanens kortünet, legfeljebb a díszletek leglátványosabb eleme volt a hidegháború jégkorszakának magyar színpadán — no és persze a kulisszák mögött — történtekhez képest. Más a helyzet a politikatörténeti közelítésben értelmezett személyi kultusszal — és utóhasznosításával. Rákosi egyfajta szekularizált össztársadalmi bűntudatot is gerjeszteni próbált, midőn egyre újabb és újabb társadalmi rétegekre, művileg kreált csoportokra terjesztette ki az „ellenség" vízióját, a fenyegetést: azt, hogy bárkiből egyik napról a másikra lehet persona non grata internált, börtöntöltelék. Fölösen elég számban voltak azok, akik a személyi kultusznak ezt a mondernkori inkvizíciós gyakorlatát megtapasztalhatták önmagukon, vagy saját szűkebb-tágabb környezetükben. Ennek viszont az lett — az egyik — következménye, hogy a kollektív társadalom és kollektív állam eszméjének hirdetése közepette inkább szegregálta, atomizálta a társadalmat. A bűnbakképzés kérdéskörét boncolgatva jut hasonló következtetésre Pók Attila, midőn arról ír, hogy „a felülről a társadalomra kényszeríteni próbált bűnbakmítosz — melyek közül a Horthy-korszak »elnyomó és kizsákmányoló osztályait«, valamint a koncepciós perek során kiválasztott »árulókat« nevesíti —, csekély mértékben hatott, nem rögzült, nem oldotta, hanem élezte a társadalmi feszültségeket, nem erősítette, hanem gyengítette a társadalmi kohéziót."[80] Ehhez párosíthatónak vélem a jelenség másik oldalát. A tartós féle-

[78] Apor Balázs egy, a tárgykör újabb irodalmát áttekintő recenziójában sorra veszi „a sztálini típusú", „a szovjet-típusú", „a totalitárius" vezérkultuszról — elsősorban angol nyelven — közreadott munkákat, megállapítva, hogy legtöbbjük keveri a kommunista politikai rituálék „vizuális reprezentációját" megjelenítő vezérkultuszt azzal a személyi kultusszal, amely a kommunista hatalomgyakorlás praxisára vonatkoztatja ezt. *Apor Balázs*: Vezérkultusz Sztálin-módra Aetas, 2006. 1. sz. 211–220. Egy másik munkájában szintén a személyi kultusz fogalmának, illetve recepciójának bifurkációját elemzi. *Apor Balázs*: The „Secret Speech" and its Effect on the „Cult of Personality" in Hungary. Critique, 2007. No. 2. pp. 229–247.

[79] Bihari Mihály a „vezérmitológia" formulával különbözteti meg Rákosi személyi dicsőítését a rendszerre vonatkozó „személyi kultusz" minősítéstől. *Bihari Mihály*: Magyar politika 1944–2004. Osiris, Budapest. 2005. 102.

[80] *Pók Attila*: A bűnbakok haszna és kára. I. m. 206–207. Ennek a jelenségnek az inverzét írja le plasztikusan Tverdota György, azt a folyamatot ábrázolva, hogy az Elba szigetére száműzött Napóleon elleni politikai átok-szitok kampány hogyan fordul át az ellenkezőjére, s alapozza meg a Bonaparte iránti társadalmi rajongást. Összegzése szerint, „a Napóleon-kultusz a császár ellenkultuszából sarjadt, amely furcsa módon felnövesztette Napóleon figuráját." *Tverdota György*: Napóleon újratemetése: kultusz és identitás. Rubicon, 2007. 9. sz. 61–67. (Bár időben kívül esik a most vizsgált tárgykörön, a nem sokkal később bekövetkező 1956-os forradalom napjainak visszatérően emlegetett közösségi kohéziójáról annyi valószínűsíthető, hogy az az éppen összeomló rendszer ellenében teremtett elutasító-tagadó „nemzeti egységet".)

lem közepette élés — illetve a hozzá társított lelkiismeret furdalás közepette élésre presszionálás — a társadalom mondhatni természetes ellenreakcióját is indukálta. A hívők és a végletesen elvakultak — nehezen becsülhető nagyságú — körét leszámítva, épp a „bálványimádásra" kiválasztott figurában, a vezérkultusszal ajnározott Rákosiban lelhetett rá minden társadalmi réteg és csoport „átlagembere" saját nyomorúságának okozójára. Így egy aszimmetrikusan kétpólusú, kölcsönös bűnbakképzési mechanizmus kezdett formálódni: a piedesztálra emelt bálvány, Rákosi szinte egészében tette bűnbakká „a népet"; a társadalom egyre gyarapodó hányada pedig — kimondatlanul, mert 1956-ig kimondhatatlan volt (maradt) — éppen Rákosi vezér- és személyi kultuszával kapta szinte tálcán kínálva a nagyon is könnyen konkretizálható „ellen-bűnbakot." Az egymással feleselő, egymásba gabalyodott bűnbakképzési folyamatok viszont egyszerre tették fogékonnyá a társadalmat a vezérkultusz — könnyebben dekódolható — deheroizálásba való átfordulása, tagadása iránt. Mindemellett a második, időben későbbi fázisban már várakozásteljes igény volt a személyi kultusz „rendszerszintű" megbélyegzésére.

Miért hordoz a személyi kultusz kifejezés pejoratív tartalma mellett eufemizáló jelentésréteget is? Leginkább azért, mert Sztálin — Magyarországon Rákosi — pártvezető társai és utódai anélkül próbáltak elhatárolódni tőle, hogy magukra vették volna a kommunista önkényuralom ódiumát, holott a maga idején mindegyikük fontos poszton álló reszortfelelőse volt annak az intézményesített terrornak, amelyet halála után — Rákosi esetében bukása környékétől kezdődően — az ő számlájára írtak.[81] Többen leírták már azt a dilemmát, amivel az SZKP KB Elnöksége — alapvetően mindvégig Hruscsov forszírozására — szembesült, s ebben nem a bálvány deheroizálása volt az elsődleges. A vezetőtársai által is rettegett diktátor leleplezése viszont azért volt aggályos, mert az nem — nemcsak — a sztálini terror „szennyesét teregette ki", hanem magát a bolsevik rendszert diszkreditálta. Az időközben nemzetközi rendszerré lett államszocializmusnak ugyanis a — Sztálin irányításával etablírozott — Szovjetunió volt a centruma, mintaállama, viszonyítási pontja, s Moszkva nagyhatalmi akaratérvényesítésével gondoskodott is róla, hogy a sztálini modell szerint kopírozott táborában a Kremlt tekintsék iránymutatónak. Mivel azt mégsem deklarálhatták nyíltan, hogy a sztálinizmus működési rendjét tekintve egy, a terrort üzemszerűen intézményesítő diktatúra volt, ennek a rendszernek lett kódolt fedőneve a *személyi kultusz*. Ebben a verzióban már érvényesíthető volt az SZKP akkori elnökségében — Hruscsovhoz képest — aggodalmaskodóbb tagok (Molotov, Kaganovics, Vorosilov) törekvése, hogy Sztálin érdemeiről éppúgy kívánatos szót ejteni, mint arról, hogy a bebörtönzések, Gulagra deportálások, illetve kivégzések szériája közepette is „a szocializmus épült."[82]

---

[81] Midőn Rákosin azt kérték számon — a Rajk-per felülvizsgálatából kiindulva —, hogy „nem egyes személyeket, hanem egy egész népet kell rehabilitálni!" (Újhelyi Szilárd), vagy midőn bukását gúnyolódva úgy kommentálták, hogy menesztésének oka, hipertitónia (sic!), nem a kultusz állíttatott pellengérre, hanem a terroruralmat írták rovására.

[82] Korábbról lásd *Roy Medvegyev*: Hruscsov. Politikai életrajz. Laude Kiadó, Budapest. 1989. 107–130. Újabban *Baráth Magdolna*: AZ SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében. Múltunk, 2006. 2. sz. 177–200.

A személyi kultusz Rákosi Mátyáshoz kötődő magyar formaváltozatában, illetve annak recepciójában lényegében ugyanez a trend érvényesült, helyi és helyzetbeli specifikumokkal. A sztálinista archetípushoz képest a méret- és időbeli differencián kívül említhető, hogy míg Sztálin „tevékenységében szinte minden területen óriási szerepe volt az improvizációnak" midőn a marxi-lenini kommunista internacionalizmust nacionál-bolsevizmussá transzformálta — és „újszövetségi" kánonná emelte „az 1938 szeptemberében napvilágot látott hírhedt párttörténetben, a Kratkij Kursz-ban"[83] —, addig Magyarországon, Rákosi számára ez a „Rövid tanfolyam" lett egyfajta bűnbakkeresési útmutató, vezérfonal is. Rákosi személyi kultusza a sztálinizmus magyar derivátuma volt. A posztrákosista időszakban Kádárnak személyes érdeke is fűződött ahhoz, hogy elődjére összpontosítva maradjon a köztudatban a fogalom. Nem szokták a személyi kultusz magyar recepciója között számon tartani, de a — hamarosan ellenforradalomnak minősített — 1956. októberi forradalom után, a kommunista egyeduralmat restauráló MSZMP új orgánuma a *Népszabadság* a történteket kezdetben visszatérően Rákosi Mátyás, illetve a „Rákosi–Gerő-klikk bűnös uralma, (...) bürokratikus és népelnyomó módszerei", máskor meg „nép- és pártellenes politikája", valamint „önkénye" és „rothadtsága" (sic!) számlájára írta, amit — egy sokadik cikk szerint — „mindörökre el kell temetni." „A Rákosi–Gerő-féle állam- és pártvezetés bűnei"[84] között mindaz fejükre hullott vissza, amit Hruscsov Sztálinnak rótt fel, kiegészítve egy, a protektorátusi státusból következő elemmel: „a szovjet példa gépies másolatával." S noha ezt idővel ellensúlyozta majd a Nagy Imre és Losonczy Géza vezette pártellenzék — ugyancsak fokozatosan erősödő — elutasítása, még az MSZMP nevezetes „decemberi határozatában" is a kiátkozásban Gerővel társított Rákosi személyi kultusza húzta a rövidebbet.[85]

A személyi kultuszt illető egyrészt-másrészt jánuszarcúság politikai síkon 1962-ben került ismét napirendre, e téren is érvényesítve immár a rendszer Kádár-kori „kétfrontos harcának" szellemiségét. Az MSZMP VIII. kongresszusára készülve adták előzetesen közre az ún. kongresszusi irányelveket, amelyben —

---

[83] *Krausz Tamás*: Az „összeesküvés-elmélet"... i. m. 74–81. A Kratkij Kursz = Rövid Tanfolyam, A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története c. kiadvány közkeletű elnevezése volt. Magyarországon az ötvenes években ez volt a pártoktatás, illetve az egyetemi marxista-leninista képzés „bibliája." Az 1951. évi 6. kiadásban azt is jelezték, hogy a munka ezzel elérte a 660 000-res megjelentetett példányszámot. E „forgatókönyv" segít megfejteni, hogy — történetünket közelebbről érintően — hogyan transzformálódott Sztálin egyik második világháború utáni újabb rögtönzése nyomán a trockizmus titoizmussá. A fejezetcímek egyikében olvasható, „a trockista kétkulacsosok elfajulása gyilkosok és kémek fehérgárdista bandájává" formulában csak a polgárháborús fehérgárdistát cserélték, „aktualizálták" hidegháborús titoistára, s készen állt a J. B. Tito ellen fél évtizeden át egyvégtében hangoztatott kiátkozó szlogen: „A Jugoszláv Kommunista Párt gyilkosok és kémek hatalmában." In: A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Szikra, Budapest, 1951. 44–51.

[84] A bekezdésben idézett minősítő formulák a *Népszabadság*, 1956. november 18., 19., 20., 23., 25. napjának számaiból valók.

[85] Visszaköszön ebben mind az, hogy „káros módszereik rendkívül súlyos hibákhoz és bűnökhöz vezettek párt- és állami életünkben", mind pedig „a szovjet példa gépies másolásának" felrovása, miközben a Nagy Imre és Losonczy Géza nevéhez kötött pártellenzék „tevékenysége pozitívnak tekinthető mindaddig, amíg harcuk a Rákosi–Gerő-klikk politikája ellen irányult." AZ MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata a forradalom okairól, a kialakult helyzetről és a párt feladatairól. (1956. december 5.) In: Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999. Szerk: Romsics Ignác. II. kötet. Osiris Kiadó, Budapest. 2000. 155–156.

többek között — azt is deklarálták, hogy „a párt (...) leszámolt a személyi kultusszal, [ami] (...) idegen a marxizmus-leninizmustól, (...) nem a szocialista rendszerből vagy annak intézményeiből eredt, és nem is másította meg e rendszer társadalmi jellegét."[86] (Sic! Miután ez utóbbi két félmondat politikai bornírtsága — úgy hiszem — ma már nyilvánvaló, mellőzöm külön kommentálását.) Ugyanebben a brosúrában adták közre a pártvezetés határozatát a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról. Ebben dehonesztáló minősítések sorával illetik „a Rákosi-klikk tagjait, akik meghonosították a személyi kultuszt és az azzal kapcsolatos önkényt", s akiket „különleges politikai felelősség terhel a népnek, a pártnak a szocializmus ügyének okozott mérhetetlen károkért és a koncepciós perekért is." Ezután nyolc alpontban veszi számba a sillabusz a személyi kultusz jellemzőit és megnyilvánulásait — többek között annak sztálini fogantatását, az önkény intézményesülését, az ok-okozati rendben ebből eredő törvénysértéseket, és „a személyi kultusz [munkásmozgalmi] áldozatainak számbavételét" —, miközben összesen egy passzus utal a vezérkultuszra: „egy személyiség kultusza, istenítése."[87] Azaz, a magyarországi sztálinizmus időszakát kitöltő, a justizmordok összeszámlálhatatlan sokaságát a rendszerbe szervesítő önkényuralom, mint perszonalizált bűnbakképzés, személyfüggő rendellenesség kerül megtagadásra, de valójában ez is csak félszívvel. Változó hangsúlyokkal mindvégig kiegészül ugyanis az elutasítás, elhatárolódás az „eközben is a szocializmus épült" rendszer-kontinuitást nyomatékosító végkicsengéssel.[88] A személyi kultuszt elítélő, attól elhatárolódó kortárs magyar politikai narratívákban is a terroruralom — szalonképesnek gondolt — átkeresztelése érhető tetten. 1956 után a Kádár-korszak önlegitimálásának egyik összetevője volt a Rákosi személyétől és — a fogalom kerülése mellett — terroruralmától való együttes elhatárolódás. Miközben még negyedszázad múltán is az idézett párthatározat minősítő fordulatait követte a személyi kultuszt tollhegyre tűző tanulmány — „súlyos és bűnös következményekkel járt"; „megbocsáthatatlan bűnöket elkövetve, mérhetetlen károkat okozva csúnya sebeket hagyott hátra" —, annyiban tér el a pártminősítések tradíciójától, hogy egy helyütt a személyi kultuszt a sztálinizmussal azonosítja,[89] s ezzel akkor is a probléma történeti lényege felé tesz előrelépést, ha itt meg is áll. Holott ezen a ponton lenne átléptethető a vizsgált kérdés az elhatárolódó kommunista kortársak és utódok kontextusából — aminek lényege az volt, hogy a személyi kultusz egy elutasítandó kisiklás, káros-kóros deviancia a szocialista üdvtörté-

[86] Az MSZMP KB kongresszusi irányelvei. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1962. 40–41.

[87] Az MSZMP KB kongresszusi irányelvei. I. m. 53–59. A visszatérően emlegetett „Rákosi-klikk" tagjaiként a dokumentum Gerő Ernőt és Farkas Mihályt nevesíti. Ez utóbbi KB határozat megtalálható még: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1973. 573–577.

[88] Ezt dokumentálja a Kádár-kori magyar munkásmozgalom-történet, mely a most tárgyalt időkörre vonatkozóan is azt rögzítette, hogy „az eredmények jelentősek és maradandóak" voltak, s ezen végkicsengéshez igazodott az egész fejezet kortablója. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Szerk: Nemes Dezső elnökletével működő szerkesztő bizottság. Kossuth Kiadó, Budapest. 1974. 551., illetve az 1948–1956 közötti évkört bemutató fejezet, 526–564.

[89] *Korom Mihály*: A személyi kultusz... i. m. 99–143.

netben — a történeti problémaként való vizsgálat terrénumára. De ezen a ponton most lezárjuk, mert ez egy — vagy akár több — újabb tanulmányt kíván.[90]

***

Összegezve: a kommunista egyeduralom kiépítésének sztálinista mintát követő bizonyításkényszeres ambíciója, valamint az intézményesített terror közepette érvényesített — immár nem csupán „hideg-„ — háborúra készülés haderő-fejlesztési és hadigazdasági túlterhelés kölcsönhatása eredményezték Magyarország összeomlás-közeli helyzetbe kerülését 1952/53 fordulójára. A Rákosi Mátyás vezette magyar uralmi elit a kommunista hatalomátvétel 1948. júniusi politikatörténeti nyitányával szinte egy időben frontország szerepbe kényszerült, frontország szerepet vállalt a Sztálin által gerjesztett Tito-ellenes konfliktusban – az ún. béketáboron belüli kis-hidegháborúban. 1951 elejétől ehhez társult a koreai háború kirobbanását követő moszkvai helyzetátértékelés, ami egy olyan — rövid futamideje miatt is — teljesíthetetlen volumenű fejlesztési-beruházási őrületet erőltetett az országra,[91] amely egyszerre vonta maga után a nemzetgazdaság egyensúlytalansági spirálba kerülését és a társadalom életkörülményeinek gyorsütemű romlását. A hidegháborús kényszerpálya által előidézett *hadigazdasági túlterhelés* e kettős transzmissziója közepette ment végbe a gazdaság minden ágazatában és a társadalmi-kulturális infrastruktúra minden szegmensében az új politikai-ideológiai rendszer számára adekvátnak tételezett átalakítás. A jóvátételi kötelezettségek — teljesítés közbeni — megduplázódása mellett a hidegháborúnak ez a kettős (szintén megduplázódott) erőforrás-elszívó sarca már önmagában is meghaladta az országnak az akkori kondíciók közepette „számon kérhető" teljesítőképességét. Ehhez társult a maga idején nem kalkulált, ugyanakkor a rendszer megteremtése által gerjesztett — szintén több tételből összeálló — *transzformációs veszteség*. A jóvátételi terhelés közepette megvalósítani kívánt, egymásra torlódó két hadigazdasági fejlesztési program — ezen belül leginkább a második —, valamint a (nem is észlelt) transzformációs veszteség aggregálódó tételei 1952/53 fordulójára együttesen eredményezték az ország működőképességének megroppanását.

A néhány év alatt egymást követő, illetve egybeötvöződő két rendszerváltást megélő társadalom averziója azért is gyarapodhatott a másodikkal szemben, mert az éppen azoknak a társadalmi csoportoknak a világháború után meginduló életviszony-regenerálódási folyamatát akasztotta meg, akik egyszerre voltak a rendszerváltás kedvezményezettként hivatkozott „kollektív birtokosai" és célcsoportjai, s

---

[90] A szovjetológia, ezen belül a sztálinizmus számos diszciplínát foglalkoztató kiterjedt irodalmának reprezentáns munkáit probléma-érzékeny árnyaltsággal veszi számba *Bartha Eszter:* A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában c. impozáns tanulmánya. In: A sztálinizmus hétköznapjai. Szerk: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003. 15–40.

[91] Az 1949. évi kettő milliárd forintos védelmi kiadás 1952-re több mint hatszorosára, tizenkét milliárd forint fölé emelkedett, s ebben az évben a teljes állami költségvetés 26 százalékára rúgott. *Germuska Pál:* A katonai és védelmi kiadások alakulása 1949 és 1979 között. In: Társadalom és Honvédelem. 2007. 3–4. sz. 40.

akik számára a rendszerpropaganda — éppen birtokba helyezésük koncessziójaként — ígért gyorsan növekvő jólétet. Ennek beváltatlanul maradása, illetve egyre bővülő adminisztratív meghurcoltatással párosuló tartós megsarcoltatásuk miatt, aligha maradt bármifajta érdekeltség, szolidaritási indíttatás ahhoz, hogy a terroruralomként megtapasztalt és akként elszenvedett kommunista üdvtant magukénak fogadják el. Ez az alig tagadható kezdeti várakozásokat és az időlegesen hozzá rendelhető társadalmi támogatottságot is mindinkább ellenkezőjére fordította: Rákosi rendszere olyan, idegen és oktrojált uralomként funkcionált, amelyet — nagyhatalmi (katonai) alárendeltség miatt — kényszerűen el kellett tűrni, s annak hazai megszemélyesítője sem volt más és több, mint az idegen uralom kirendelt helytartója. A társadalmi recepció azért perszonalizálhatta — akár bűnbakkereső kontextusban is — a beváltatlan ígérvényekért a felelősséget Rákosira koncentrálva, mivel maga a rezsim is ebben az uralmi és rituális szerkezetben intézményesítette azt.

Ebben a politikai és ideológiai szerkezetben válik meghatározó összetevővé Rákosi *személyi kultusza*, ha azt a fogalom politikatörténeti kontextusában értelmezzük, és jelentéstartományának megfelelően elkülönítjük a *vezérkultusz* — újabban virágzó — társadalomtörténeti beágyazottságú (ikonográfiai, hagiográfiai) vizsgálatától. A kommunista önkényuralom által előidézett csőd szélére jutás azonban — épp a rendszer minden területére kiterjedő represszív működéséből eredően — nem vált nyilvánvalóvá, a maga idején nem tematizálódhatott. Mivel Rákosi regnálásának az akkori viszonyok közepette nem létezett hazai kontrollja, a helyzettel való szembesítést — a magyar provinciát helytartójával együtt felügyelő birodalmi központban — Moszkvában tehették/tették meg. A szovjet pártvezetés Sztálin halálát követő politikai irányváltása egyértelműen befolyásolta, hogy szinte azonnal és visszatérően kezdeményezői voltak a magyarországi változtatásoknak, mindazonáltal a szovjet diktátor végnapjainak és halálának időbeli egybeesése a magyarországi krízishelyzet eszkalálódásával, ez utóbbit időlegesen elfedte. Ebből is eredeztethető, hogy az 1953. évi rendszerkorrekciót jó ideig csak a Sztálin halálával generált — minden kliensállamra kiterjedő — moszkvai váltással hozták összefüggésbe. Az már persze nem a kortársi recepció, hanem a (közel)múltról folyó diskurzus része, hogy noha a személyi kultuszt a maga idején Sztálin — magyar vonatkozásban pedig elsősorban Rákosi — diszkreditálásaként, megbélyegző leleplezéseként szervesítették a kommunista politikai narratívába, amihez képest úgy vélem, hogy a személyi kultusz a nevezettek által működtetett intézményesített terroruralom szalonképesebbnek tűnő, s ennyiben eufemizáló, kódolt fedőneveként is szolgált az államszocializmus fennállásának évtizedeiben.

Mindezek visszatekintő felidézése, vizsgálata közepette hol húzódik a politikai és a történeti nézőpont határmezsgyéje? A posztsztálini időszakot is magában foglaló, azzal egybeszőtt „leleplezés" évadja lezárult-e az államszocializmus rendszerének agóniájával, vagy Hamlet apjának szellemeként kísért a közelmúlt nem csupán a mindenkor politizálódottan jelenre fókuszáló történeti közgondolkodásban, hanem a történészcéh szigorúbb szabályok betartásával művelendő múltfeltárása során is? Megszívlelendő e tekintetben Bartha Eszter már idézett tanulmányának az a megállapítása, hogy a történtek kortársaként szárba szökkenő „totalitarizmus paradigma öröksége, »a leleplező történetírás«, paradox módon éppen a

hidegháború lezárulásával tért vissza a szovjetológiába."[92] Ha nem akarunk azzal a publicisztikai fordulattal operálni, hogy Napóleont is kétszer kellett száműzzék, míg — a bonapartisták táborának továbbélése közepette — „végleg" magszabadultak tőle, akkor másutt keresendő a magyarázat. Talán ott, hogy a kortársi rendszerkritika — esetünkben most a sztálinizmusra vonatkoztatva — is kezdetektől hordozott történeti perspektívát, függetlenül attól, hogy mi volt annak a történettudomány nézőpontja szerint hasznosított (hasznosítható) forrásmuníciója. S ez nem csupán a szovjetológia (most sztálinizmus) tárgykörére vonatkoztatható, hanem a huszadik század második felének magyar történelmére hasonlóképpen, hiszen az utóbbit is mindvégig a Szovjetunió kondicionálta. Magától értetődőnek is tekinthetnénk, hogy a tárgykörben már „kortársként" intézményesült iskolák, a források szűkebb-tágabb körének fokozatos kutathatóvá válása nyomán repetáztak, jóhiszeműen közelítve akár önmaguk „utóellenőrzésének" tiszteletreméltó szándékával is: mi tudható most „másképp", az évtizedekkel korábbi — a történeti alapkutatások hozadékát még nélkülözni kényszerülő — apriori prekoncepciókhoz rendelt verifikáláshoz képest?

Mindehhez képest van a vizsgált kérdéskörnek egy másik vonulata, rétege is. A totalitarizmus paradigmája szerint a diktatúra, az intézményesített terroruralom a hatalomkoncentráció olyan mértékét és strukturális kiterjedtségét feltételezve idéződik meg, illetve kerül bemutatásra, ami egyfajta kikezdhetetlen szilárdság, megtervezettség (versus, „tervutasításos rendszer") és okszerű szervezetszociológiai működés képzetét kelti. A „földhözragadt", forrás-centrikus feltárások a rendszer saját axiomatikus ideáihoz képest viszont visszatérően inkonzisztens mechanizmusok esetlegességéről, állandósulni látszó működési zavarokról, és ezt elleplezni próbáló kompenzációs kampányokról, végsőleg kapkodásnak tűnő strukturális anarchiáról tudósítanak. Különösen ez kerül felszínre a sztálinizmus második világháború utáni egyik derivátumát, a magyarországi „Rákosi-korszakot" vizsgálva. Ez azért is szembetűnőbb, mivel az Magyar Dolgozók Pártjának Rákosi által teljhatalommal irányított politikai gyakorlata a birodalmi központnak való megfelelést szem előtt tartva — korabeli szóhasználattal élve — rendre „túllicitálta" a moszkvai elvárásokat is. Emiatt kényszerült sokkalta többször visszakozni, rögtönözni, szimulált megoldásokkal kísérletezni: mindenesetre a mindentudónak és mindenhatónak (omnipotens és omnikompetens) tűnő diktatórikus uralmi rend ez által éppen hogy nem szilárd, hanem kapkodó, ingatag, strukturálisan nagyon sérülékeny és törékeny volt. Fenntartásának, működőképessé szimulálásának mindinkább egyetlen — bár ultima rációként érvényesülő — garanciája már 1953-ban is, a birodalom ekkori geopolitikai intaktsága, illetve hadseregének, valamint „tanácsadó" legátusainak az országot felügyelő jelenléte volt. Ezért háramlott vissza rájuk az 1952/53 fordulójára Magyarországon létrejött válsághelyzet „kezelése". Az, amit Rainer M. János — fentebb már idézve — úgy verifikált, hogy „a változások kezdeményezése a szovjet vezetés feladata" volt.[93]

---

[92] *Bartha Eszter*: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában. I.m. 18.
[93] *Rainer M. János*: Nagy Imre. I. m. 503.

Az más kérdés, hogy a történelmi múlt megjelenítése különböző indíttatású és nézőpontú lehet, s ezek között a történettudomány csak a sokféleség egyike. Ez viszont visszaterel a dolgozat bevezető soraiban érintett „kellő történelmi távlat" értelmezéséhez. Úgy tűnik, hogy ez a történelmi távlat — mifelénk legalábbis — nem időfüggvényes, hanem inkább permanensen jelen idejű. Különben mitől lenne a közelmúlt históriájával versengően, vissza-visszatérő igény a magyar őstörténet ismételt újraírásának — szakmán kívüli fogantatású — megrendelésére. Itt alighanem a múltértelmezés keresleti/kínálati piacának ismételt szabaddá válása érhető tetten, ezen belül két nézőpont interferenciája. Az egyik — alig kétségbe vonható — „a történelem mindenkié" felfogás, ami közkeletűen azt is magában foglalja, hogy ahhoz — úgy, mint mondjuk a politikához és a focihoz — „mindenki ért". Sőt mi több, az említetteknél is közvetlenebb köze van hozzá bárkinek, saját identitása okán. A másik „a történelem az élet tanítómestere" tradíció, mely Cicero eredeti bon mot-jához képest olyan mértékű leegyszerűsítéssel él a köztudatban, hogy a szakmaként művelt — s annak írott-íratlan konvencióit követő — történetírás „úri szabósága", valamint az outlet és a bolhapiac összes történetírásnak látszó kínálatából egy közös múlt-szupermarketben válogathat mindenki, saját ízlése és intellektuális pénztárcája szerint.[94] Az úri szabóságok céhbeli körében viszont az anyaghasználatnak, a fazonigazításoknak és az erről folyó diskurzusoknak is mások a konvenciói, mint a történelmi lektűrök piacán.

OVERLOADED MILITARY INDUSTRY, LATENT TRANSFORMATIONAL DEFICIT AND THE PERSONAL CULT

The Crisis of Regime Preceeding the „New Phase" in Hungary at the Turn of 1952/53

by György Gyarmati
(Summary)

The present study examines a critical period of the Rákosi-era, the Hungarian ice age within the epoch of Cold War, from three points of view. None of the three finds convincing the traditional interpretation of political history, which regards the proclamation of the „new phase" in the summer of 1953 as a Hungarian derivative of the new Soviet political course which followed the death of Stalin. Although this latter cannot be left out of consideration, of course, the same attention should be paid to the fact that by the turn of 1952/1953 the Hungarian state-socialist regime had been paralysed beyond repair. Yet an official recognition of this ran against the interests of both the Hungarian and Soviet communist leadership, and thus the measures taken in the „new phase" in order to thwart the crisis were represented by contemporaries and historiography alike as a consequence of the shift of rail which took place in Moscow after the death of Stalin.

The other approach aims at exploring the the origins of this crisis situation, with a clear focus on economic policy and on the direction of the communist regime itself. It departs from the fact that, almost parallel to the political prelude of comnmunist takeover in June 1948, Hungary was forced into a position of frontal country, that is, with regard to Tito's Yugoslavia, isolated by Stalin in the framework of so-called little cold war within the communist block. From 1951, after the war of Corea had broken out, it was accompanied by a new assessment of the situation by Stalin, which resulted in an impossibly ambitious plan of development and investment being forced on Hungary, which would have had to be accomplished in a very short time. Consequently, the national economy lapsed

[94] *Gyarmati György*: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt. Kutatási Füzetek 14. PTE. Pécs, 2009. 39–69.

into an off-balance spiral, which went hand in hand with the deterioration of the general living conditions of the population. It was thus in the midst of a double transmission of the military industry, seriously overloaded by the trajectory forced upon the country by the Cold War, that all branches of the economy as well as all layers of the socio-cultural infrastructure were being transformed according to the model regarded as adequate by the new politico-ideological regime. The doubling of the war indemnities in the course of their payment, coupled with the twin („Yugoslav" and „Corean") pressure exerted by the Cold War on the resources of the country, exceeded in themselves the economic potential that could be required from Hungary under the prevailing conditions. To all this was added what can be termed as *transformational deficit*, itself containig several elements, which was not calculated at that time, but was certainly generated by the establishment of the regime. This term is introduced by the present study into the historiography of the period as a hitherto not used concept. The conclusion, therefore, is that it was the two parallel programs of a forced development of the military industry, carried out under the pressure of discharging the post-war indemnities, completed by the elements of the so-called transformational deficit, which had resulted by 1952/53 in an almost complete breakdown of the the country's politico-economic system.

In this sense, the death of Stalin merely concealed the contemporary crisis of the Hungarian regime, and it was in the course of reassessing the state of affairs of the Soviet empire that the new leadership at Moscow, upon the basis of information that had been already available, realised the problem. They regarded it as so serious that they immediately initiated a direct „crisis management". The public verion of the latter was the proclamation of the „new phase" in Hungary, with the appointment of Imre Nagy as prime minister. All this, however, calls for a reassessment of the Hungarian version of what is generally referred to as personal cult in the countries of the Soviet block. This work has already been under way in the last two centuries, and the present study aims to develop on the themes discussed in the scholarly discourse.

KÖZLEMÉNYEK

Tóth Imre–Rab Virág[1]

KÁNYA KÁLMÁN ÉS EURÓPA GAZDASÁGI ÚJJÁÉPÍTÉSE

A Közép-Európa gondolat
Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat

A két háború korából számtalan elképzelést, tervet ismerünk, mely Európa, s azon belül a közép-európai tér problémáival foglalkozik. Viszonylag kevés olyan fogalmazvány maradt azonban fenn, amely a két háború közötti időszak aktív, hivatalban lévő magyar kormányzati szereplőjétől származik, s közben az akkori, kinyilvánított hivatalos fő iránytól eltérő nézeteket fogalmaz meg. Ezek közé kell sorolnunk azt a nemrég a történeti kutatás látóterébe került, a Magyar Országos Levéltárban fellelhető, szerző és aláírás nélküli kéziratot,[2] mely azonban kétségtelenül Kánya Kálmán, hivatalban lévő külügyminiszter kézírásával készült.

A mű „előéletéről", annyit tudunk, hogy a tanulmányt tartalmazó borítékot az akkor már nagyon idős és beteg egykori külügyminiszter 1944 nyarán bízta egyik bizalmas ismerősére azzal, hogy őrizze meg a háború végéig. Az 1944. októberi nyilaspuccsot követően Kányát elhurcolták, s noha sopronkőhidai internálását követően még visszatért Budapestre, a kézirat többé nem került vissza hozzá. A német, majd a szovjet megszállás, illetve Budapest ostromának áldatlan körülményei közepette a Kánya által korábban átadott boríték nem került elő eredeti állapotában, és feltehető, hogy dokumentumok tűntek el belőle. A szóban forgó kézirat ellenben megmaradt. A háború után Kánya ismerőse a művet évtizedekig magánál tartotta, majd Brüsszelben élő unokatestvéréhez juttatta el. Innen került a szöveg ismét Magyarországra, pontosabban mai őrzési helyére.[3]

A feltehetően 1934–1935 táján keletkezett német nyelvű dokumentum terjedelme meghaladja a száz kézzel írt oldalt, a korszak legfontosabb európai problémáinak elemzésére vállalkozik, kísérletet téve a kontinens akkori többol-

[1] A publikáció a Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj alatt született, amelyet az EEA és a norvég ösztöndíjak támogattak. The publication has been made during the Zoltan Magyary Postdoctoral Fellowship, supported by the EEA Grants and the Norway Grants.

[2] Magyar Országos Levéltár (MOL) K 63. a. 472. cs. 72. t. Kánya Kálmán tanulmánya Európáról. (A továbbiakban: Kézirat)

[3] A megőrzött dokumentumot őrzője Pritz Pálhoz juttatta el, aki azt a szöveg elsődleges áttanulmányozása után a Teleki László Alapítványhoz, Granasztói Györgynek továbbította, javasolva kiadását. A kézirat innen került a Magyar Országos Levéltárba. E helyütt köszönjük meg Pritz Pálnak, hogy a dokumentum levéltárba kerülésének előzményeit illetően rendelkezésünkre bocsátotta ismereteit és az irat útjával kapcsolatban keletkezett dokumentumokat átadta. Ugyancsak megköszönjük a tanulmány elkészítését segítő tanácsait csakúgy, mint a szöveg elsődleges magyar fordítását.

dalú válságából kivezető utak felvázolására. A keletkezés időpontjára nézve támpontot ad, hogy az 1925–1934 között eltelt évtizedet a szerző lezárt korszakként említi a szövegben.[4] Filológiai elemzése is arra enged következtetni, hogy a tanulmány nem keletkezhetett 1935 után. A szerző nem utal az 1936-os évhez köthető eseményekre. Az is árulkodó, hogy Kánya egy helyütt azt írja: „az olasz államvezetés is hangsúlyt fektet az észak-afrikai befolyási övezetére..."[5] Úgy véljük, az etióp válság 1935 őszi háborúba fordulása a szerzőt más fogalmazásra ösztönözte volna. A szöveg tehát igen nagy valószínűséggel 1935 októbere előtt keletkezett.[6]

A mű három részből áll. Az első Európa szellemi jellemzőivel és erkölcsi újjáépítésével (Europas moralischer Aufbau)[7] foglalkozik. A második a kontinens politikai rendjének kérdéseit taglalja (Europas politischer Aufbau),[8] míg a harmadik — alább ismertetendő — fejezetet (Europas wirtschaftlicher Aufbau) a gazdasági reorganizáció problémájának szentelte a szerző.[9]

A fejtegetést tökéletes, klasszikus német tudással rendelkező szerző írta, aki — noha a gondolatait jól követhető, logikus okfejtéssel vetette papírra — ebben a formában feltehetően nem megjelentetésre szánta. Az egységes íráskép arra utal, hogy tisztázattal állunk szemben. Az is lehet azonban, hogy a gondolatszerkezetet a szerző kiváló intellektuális adottságainak talaján egyetlen nagyobb „lélegzetvétellel" vázolta föl.[10] Vélelmezhetjük azt is, hogy az írásmű töredékes formában maradt ránk, illetve, hogy Kánya azt soha nem fejezte be. Különösen az utolsó fejezet végén olvashatunk szövegrészeket, melyek azt a benyomást keltik, hogy a szerző még nem munkálta ki egészen a tárgyalt gondolatkört. Elképzelhető, hogy a közép-európai probléma megoldására ígért javaslata is csonkán maradt fenn, hiszen a következőkben ismertetendő okfejtés túlságosan kidolgozatlan ahhoz képest, amire a gondos elméleti előkészítés után számítanánk. Nem zárhatjuk ki, hogy maga Kánya hagyta nyitva a kérdést, mivel az írás születésekor nem tudott megnyugtatóan pontot tenni a fejtegetés végére. Ezzel összefüggésben is felvetődik az a kérdés: vajon mi lehetett az írás elkészítésének célja?

---

[4] Kézirat, fol. 34.

[5] Kézirat, fol. 110.

[6] Az olaszoknak az észak-afrikai befolyási övezetre fordított figyelméből kiindulva pontosítható a legkorábbi dátum is, amikorra a tanulmányt datálhatjuk. 1934 decemberében a Val Val konfliktus kapcsán ugyanis sejteni, majd 1935 februárjában, Laval francia külügyminiszter római útja nyomán már vélelmezni is lehetett az említett olasz figyelem konkrét irányát. Ezek alapján megállapítható, hogy legkorábban 1934 decemberében születhetett Kánya írása. E helyütt szeretnénk megköszönni Ormos Máriának a témáról való inspiráló beszélgetéseket, s konkrétan a szöveg keletkezési idejének megállapítása kapcsán nyújtott segítségét.

[7] Ebben a részben külön cím alatt szerepel a versailles-i békerendszerről szóló szövegrész. Kézirat, fol. 28–32.

[8] A fejezetben Kánya külön cím alatt ír a hatalmi egyensúly (Das Gleichgewichtssystem) témájáról. Kézirat, fol. 67–79.

[9] Kézirat, fol. 80–114.

[10] Más források alapján elmondhatjuk, hogy Kányának a kézírása és a kézjegye időnként eltérő volt, ebben a szövegben azonban nem mutatható ki jelentős különbség az egyes oldalak és a fejezetek külalakja, megformáltsága között. Szakértői vélemény szerint csupán fáradtságból adódó eltérések fedezhetők fel az első és az utolsó oldalak írásképe között. A kézírás követi a kor normaírását, határozott, céltudatos és energikus ember munkája. Itt köszönjük meg a munkáját Ivancsics Zsuzsának, aki a magyar fordítás pontosításában és Horváth Eszternek, aki a kézirat írásképének az elemzésében a segítségünkre volt.

Sajnos nem tudjuk, milyen szándék vezette a szerzőt. Mivel azonban a szövegre való utalás mostanáig nem bukkant fel más forrásokban, bizonyosnak látszik, hogy a fogalmazvány az asztalfiókban maradt, alkotója alkalmasint egyelőre oda is szánta.[11] Ha így történt, Kánya nem látott lehetőséget gondolatai megvalósítására. S valóban: noha a térség és Európa jövőjét firtató kérdések nagyon is aktuálisak voltak, nem látszott időszerűnek a szövegben megfogalmazott gondolatok nyilvános közlése. Ez azért sem volt tanácsos, mert a Kánya által is képviselt külpolitika volt az, amely német segítséggel gondolta megvalósítani a magyar revíziót. Nem lett volna célszerű azért sem, mivel 1933 után nyilvánvalónak látszott: a térség sorsát Németország fogja, az általa gondolt gazdasági (majd pedig politikai) szisztéma logikája szerint elrendezni.[12]

A kézirat keletkezésekor olyan átrendeződési folyamatok zajlottak szerte a világban és Európában is, amelyek rendkívül sok bizonytalansággal jártak, és mozgalmas háttérül szolgáltak az esélyek, alternatívák latolgatásához. Az 1930-as évek európai átrendeződésének prológusa a gazdasági válság volt, mely után a versailles-i rendszer egyre érezhetőbb bomlásnak indult. Franciaország gazdasági eszközökkel nem volt képes biztosítani politikai befolyását a hozzá kötődő közép-európai államokban. Ehhez olyan súlyos pénzügyi áldozatokra lett volna szükség, amit — megfelelő gazdasági erő híján — Párizs nem vállalhatott. Egyszersmind az is világossá vált, hogy Franciaország a piac és a kereskedelem területén nem tud alternatívát nyújtani a térség államainak. A londoni külpolitikában korábban is alárendelt szerepet játszott régió iránt megmutatkozó viszonylagos érdektelenség az 1930-as évek közepére csak fokozódott.[13] Anglia a korban mind több nehézséggel küzdő világhatalom volt, melynek pénzügyi körei ugyan nem voltak érdektelenek a térség iránt, csakhogy a szigetország ereje „csupán" kevésre futotta. Pogány Ágnes írásai azt mutatják, hogy a harmincas évek végén is jelen vannak itt, méghozzá a szakirodalomban általában ábrázoltnál sokkal erősebben - gazdaságilag. A helyzet kulcsa mindinkább a német politika irányítóinak kezébe került. 1934-ben még keresztülvihető lett volna egy — az Anschluss megakadályozásáért cserébe az olaszok etiópiai törekvéseit méltányló — francia–olasz megállapodás,[14] ám éppen Mussolini észak-afrikai kalandja nyitotta meg az utat Berlin számára a közép-európai térségbe. A fordulat mindazonáltal komoly csalódást okozott Magyarországon, ahol azt látták: Olaszország a francia barátkozással elpártolt a magyar revízió ügyétől. Ezzel egyidejű-

[11] Ezt közvetve több dolog is alátámasztja. Ilyen például, hogy Kánya a kézirat feltételezett papírra vetése után nem sokkal, a közben megszületett, és a közép-európai országok gazdasági közeledését célzó, egyúttal azonban a trianoni kereteket stabilizáló Milan Hodža-féle tervvel kapcsolatosan mereven elutasító álláspontra helyezkedett. Tette ezt annak ellenére, hogy — mint látni fogjuk — saját művében maga is kiáll a Duna-medencei együttműködés szükségessége mellett. Ennek feltevésünk szerint két oka lehet: vagy nem akarta, hogy a közép-európai együttműködés csehszlovák iniciatívák szerint szülessen meg, vagy — s ez még valószínűbbnek látszik — az egész problémát időszerűtlennek tekintette.

[12] A kérdésről részletesen l.: *Ormos Mária*: Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Bp. 2007. 157.

[13] Anglia 1932 januárjában a francia hegemónia ellensúlyozására és saját, korábbi befektetései védelmében még előállt a Duna menti államok vámszövetségét szorgalmazó tervvel, ám a próbálkozás elhalt, s vele együtt múltak ki a térségre vonatkozó angol kezdeményezések is. *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 99–102.

[14] *Ormos M.*: Közép-Európa i. m. 166.

leg romlott a kisantant országok érdekérvényesítő képessége Párizsban, ami csökkentette a Franciaország nyújtotta biztonság érzetét. Az olasz kormány 1935 őszen elindította az abesszin háborút, ami az angolok tiltakozását váltotta ki. Franciaország nem állhatott tovább az olaszok háta mögött, akik a nemzetközi elszigeteltség elől mindinkább Berlin karjaiba siettek. A (kezdetben óvatos) német támogatás ára Ausztria lett, miáltal a Német Birodalom előtt megnyílt a térségbe vezető út.

Ekkorra már jó néhány év eltelt azóta, hogy megszületett az első hivatalos indítvány egy átfogó európai — elsősorban politikai jellegű — együttműködésre. Az ún. Briand-terv próbálta az integrációs gondolatot elméleti síkról a gyakorlatba átültetni. 1932-ben a nagyhatalmi vákuum megszűnésével azonban a térségbeli integrációs tervek ideje lejárt, országainak külpolitikai lehetőségei mindinkább beszűkültek.[15] Magyarországon a Kánya által jól érzékelt érlelődő változások mindenesetre az önálló tervezés végét is jelentették: a kormány számára egyidejűleg az a korlátozottabb ambíció vált a fő kérdéssé, hogy milyen feltételek mellett juthat jobb szerephez a Németország által szervezett piacon.[16] A harmincas évek derekán felmerülő, nem német kezdeményezésű tervek létrejöttét már a status quo fenntartása mellett egyre inkább a védekezési szándék motiválta.[17] Az 1930-as évek második felében és közvetlenül a második világháborút megelőző időszakban pedig — s éppen ez adja a kézirat jelentőségét — a dunai vagy közép-európai együttműködés nem német vezérlésű formája Magyarországon nyíltan már csak a kormányzattal valamilyen okból szemben álló táborban fogalmazódott meg. Ennek fő oka éppen az volt, hogy a kormányhoz tartozó körök az ilyesféle tervek sikerének semmiféle esélyt nem adtak.

Kánya, pozíciójából adódóan nyíltan nem nyilatkozhatott másként, de tisztában volt a helyzet ellentmondásosságával, sőt — a szöveg ezt tükrözi — a kontinensre leselkedő veszélyt is tisztán látta. Ez a német orientációt képviselő diplomata számára nehéz felismerés volt. Ne feledkezzünk meg arról, hogy berlini következként 1933 elejéig testközelből volt alkalma megtapasztalni a szubkulturális mélységekből a hatalom csúcsai felé menetelő nemzetiszocialisták európai értékeket tagadó észjárását.[18] A dolgozat első fejezetében Kánya — a jó európai békerendszerről értekezve — a kisállamokkal kapcsolatban kijelenti, hogy azok nem fogják magukat kiszolgáltatni olyan „veszélyes és merész kísérleteknek, hogy jó szerencséjükben bízva az európai társadalom alappilléreit kicseréljék".[19] Ebben a mondatban nehéz nem felfedezni annak a traumatikus felismerésnek a jeleit, mely már az új, náci Európa [?] előérzetében formálódott. Ugyanebből a veszélyérzetből táplálkozik a szerző nyugtalansága abban a bekezdésben, melyben a

---

[15] Erről részletesebben lásd *Gyarmati György*: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920–1944. Limes, X. évf. 28. szám, 44–49.

[16] *Ormos Mária*: A gazdasági világválság magyar visszhangja. (1929–1936). Bp. 2004 157.

[17] Ormos 2004. i. m. 158.

[18] Kánya francia diplomaták előtt nem is rejtette véka alá véleményét a német nácikról. Göbbelst kötöznivaló bolondnak, Göringet brutálisnak, Hitlert pedig egyszerű, a tömegek által felszínre dobott figurának tartotta. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ jelentése Kányával folytatott beszélgetéséről. Budapest, 1933. május 8. In: Documents Diplomatiques Français1932–1939. 1-re Serie (1932–1935.) Tome III. (17 Mars – 15 Juillet 1933) Paris, 1967. Dok. 256. 449–450.

[19] Kézirat, fol. 22.

törvények változtathatatlanságát bírálja az angol jogtudós, Jeremy Bentham nyomán. Itt párhuzamot igyekszik vonni Bentham korának régi és rossz törvényei, valamint a versailles-i rendszer alkalmatlansága között. A jelen és a múlt összevetésének tanulsága annál is sokkal súlyosabb, amit az elhibázott békemű fenntartásának vagy revíziójának „egyszerű" konfliktusa rejt. „Száz évvel később egész Európa sorsa attól függ, hogy a közép-európai békeszerződések megváltoztathatatlanságáról szóló hamis dogma vajon továbbra is uralkodni fog-e? (...) ez a kérdés ma emberek millióinak sorsára és a legtöbbre becsült kultúrértékekre nézve döntő fontosságú."[20] A nemzetközi politika széljárása viszont egyáltalán nem kedvezett annak, hogy a magyar külügyek irányítója alternatív utakat is mérlegelő tanulmányt bocsásson közre.

Azért sem volt esedékes egy ilyen megfontolás nyilvánosság előtti megszellőztetetése, mert a kormány hivatalos külpolitikáját képviselő Kányának a kisantant államokkal folytatandó komolyabb együttműködés kérdésében — ami egyébként mindenkor nehézséget jelentett — igencsak mértéktartónak kellett mutatkoznia. Az éppen hivatalban lévő külügyminiszter csakis olyan nézeteket hozhatott nyilvánosságra, amely megegyezett a kormány meghirdetett irányvonalával. Az indokolt óvatosságot szintén több közvetett bizonyíték is igazolja, melyek közül nem egy magától a szerzőtől származik. Amikor például Kánya az 1933-ban felmerült csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokról tájékoztatta Dirk Forster párizsi német követségi tanácsost, azt is elmondta neki, mennyire határozottan elutasította, hogy a kereskedelmi megállapodás aláírásáért Magyarországnak bármilyen politikai árat (akár csak politikai fegyverszünet megkötését) kelljen fizetnie. Ennek ellenére a beszélgetés végén nyomatékosan kérte Forstert, hogy az elmondottakat bizalmasan kezelje. A német diplomatának határozottan az volt a benyomása, hogy Kánya odahaza, a tisztán gazdasági jellegű megállapodás híre miatt is kényelmetlen helyzetbe kerülne, mert úgy értékelnék, mintha a tárgyalásokkal bármilyen területi revíziós igényről lemondana.[21] Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a dolgozat írója a dunai kollaboráció ötletét a lehető legdiszkrétebben kezelte.

Noha a megírás célja fontos konfiguráló tényezője lenne a dolgozatnak, ez sajnos mindeddig homályban maradt. A munka mindazonáltal anélkül is értékes információkat tartalmaz, hogy tudnánk, milyen sorsot szánt neki a szerző. Amennyit ismerünk a kézirat hányatott utóéletéről, az arra vall, hogy Kánya nagy jelentőséget tulajdonított a fogalmazványnak. A nagybeteg diplomata feltehetően a második világháború utáni időszakra is érvényesnek tekintette munkáját, melyben a hatalmi egyensúlyról, a nemzetközi politikát irányító erkölcsi kérdésekről, valamint gazdasági problémákról is értekezik. Feltehető, hogy — hacsak nem elsődlegesen a borítékban őrzött, de utóbb eltűnt egyéb iratok voltak a fontosabbak számára — Kánya az alkalmas időpontra várt, hogy a fogalmazványt megjelentesse, vagy megfelelő fórumon nyilvánosságra hozza. A szerző vitathatatlan szellemi adottságai részeként — amellett, hogy a

[20] Kézirat, fol. 30.

[21] Forster távirata. Párizs, 1933. szeptember 16. Das Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PA AA) R28536. Politische Abteilung II. Geheimakten Ungarn, Büro des Reichsministers 3. 1931. május – 1935. november.

tradicionális diplomácia „dokumentátori" és „hírnöki" szerepkörében is hatékonyan működött — birtokában volt a diplomáciai cselekvés hagyományosan legfontosabb eszközének, a jó kommunikációs képességnek is. Ez utóbbi nem csupán azt jelentette, hogy tudott élni az azonnali reagálás és meggyőzés eszközeivel, hanem azt is, hogy ha kellett, képes volt hallgatásba is burkolózni. Az elénk került írás ennek a „beszédes hallgatásnak" a lenyomata, mely — szerencsés irányban változó feltételek között — egyfajta háttérstratégiaként szolgálhatott azok számára, akik a kontinens és a dunai országok kiszámítható jövőjét nem a hitleri Németország oldalán képzelték.[22] Ebből kiindulva feltételezhetjük, hogy a szerző azoknak a — Bethlen István körül csoportosuló — konzervatív köröknek az egyetértésére és támogatására számíthatott, akik többé vagy kevésbé látták a Harmadik Birodalom külpolitikai dinamizmusát kihasználó, arra támaszkodó magyar külpolitika kockázatait is.

Miért tartjuk mindezt fontosnak? Amellett, hogy a kézirat bizonyítékot szolgáltat Kánya szemléletbeli szuverenitására, rávilágít a gazdasági reálfolyamatok és a politikai realitások közötti korabeli ellentmondásra. Amennyiben a Kánya által megfogalmazott gondolatokat más magyar szerzők műveihez hasonlítjuk, kiderül, hogy gondolataiban a gazdasági kérdéseket érintő elgondolások az ökonómia elméletét és gyakorlatát is kiválóan ismerő Hantos Elemér és Gratz Gusztáv elképzeléseivel[23] mutatnak rokonságot. Azzal a különbséggel, hogy kidolgozottságukban egyikük munkájával sem hasonlítók össze. Kánya nem részletesen kimunkált tervet ír le (ezt annál kevésbé kérhetjük számon rajta, mivel ő maga nem gazdasági szakember), gazdaságpolitikai elképzeléseinek papírra vetésével azonban megteremti maga számára azt az alapot, amire egy sikeres tervezet ráépülhet. Ez annál is fontosabb, mivel a különféle közgazdász- illetve közgazdasági elméletek csakis a politikán keresztül, a politikusi elit meggyőzését követően válhatnak működőképessé.

Noha a kézirat három fejezete összefüggő, koherens egészet alkot, az alábbiakban csupán a harmadik fő alkotóelem, azaz a gazdaság kérdéseit összegző szövegrész ismertetésére vállalkozunk. Ennek oka az, hogy az előzőkben említett hivatalos politikai nyilatkozatok és közbeszéd tartalmi elemeitől e fejezet gondolatvezetése tér el a legmarkánsabban. Jelen munka természetesen nem pótolja a teljes szöveg későbbi — tervezett — publikálását. Kánya Kálmán kéziratának elemzése és értékelése során több — általunk fontosnak ítélt — szempontot vontunk be a vizsgálatba. Elsősorban az írás motivációját és érvrendszerét határoztuk meg, ezen belül pedig az elképzelés német meghatározottságát vizsgáltuk. Mindkettő elősegítette a közölt gondolatok értelmezését, elhelyezését a korszak többi elképzelésének sorában és az írás keletkezési időpontjának meghatározását. A következ-

[22] Messzemenően egyetértünk Pritz Pál értékelésével, mely szerint Kánya a nácizmus virulenssé válásától egyre „kesernyésebbé, töprengőbbé" vált. A dolgozatot e tépelődés eredményének is tekinthetjük. L.: *Pritz Pál*: Hory András (Emlékirat és történeti valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében.) In: *Uő*: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995. 124.

[23] A későbbiekben — Kánya elképzeléseinek elemzése során — igyekszünk a szöveget elhelyezni azon a palettán, melyen a korszak más, a kooperáció eszméjét színvonalasan képviselő magyar személyiségek munkái is megtalálhatók, így Hantos Elemér jogász és közgazdáé és Gratz Gusztáv jogász, történész és politikusé. Hantos és Gratz elképzeléseinek összehasonlításához lásd *Gyarmati Gy.*: A revízió alternatívája i. m.. 46.

zőkben igyekszünk összevetni Kánya elgondolásait a korszak fontos gazdasági és pénzügyi szakembereinek, elméleti közgazdászainak elképzeléseivel is. Mielőtt azonban az írás részleteit ismertetnénk, célszerű röviden összefoglalni a szerző életének főbb állomásait külügyminiszterré történt kinevezéséig.[24]

Kánya Kálmán diplomáciai karrierje 1933-ig

Kánya a két háború közötti magyar politikai élet egyik legfontosabb szereplője, 1933–1938 között a miniszterelnök után a külpolitika hivatalos irányítója volt. Személyét és működését — többek között — az teszi különlegessé, hogy a külügyminiszteri posztnak és feladatkörnek némiképp új értelmezést adott. Elődeitől eltérően a miniszterelnök és külügyminiszter szokásos együttesében Kánya elég hamar súlyponti szerepet vívott ki magának. Az 1920-as években Bethlen István például szinte kizárólagos befolyást vívott ki magának a külpolitika irányításában. Az őt követő időszakban azonban — egészen pontosan 1933 februárjától 1938 novemberéig — Kánya egyéni külpolitikai látásmódja erősebben jutott kifejezésre, ami — Gömbös és Darányi után — Imrédy Béla idejére már kifejezetten diszharmonikussá tette a kormányfő és a külügyminiszter viszonyát.[25]

Kánya igazi self-made man volt a magyar külpolitikában. Ellentétben a diplomáciai testület számos vezető tisztviselőjével, középpolgári származású volt.[26] Nem voltak arisztokrata ősei, sőt még kisnemesi elődökkel sem büszkélkedhetett.[27]A származásából eredő hátrányt és a csak csekély örökölt vagyont, amire a diplomáciai pályán nagy szükség lett volna, szorgalommal és rátermettséggel pótolta. Kiemelkedésében mindazonáltal az első világháború utáni változások, az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése játszotta a fő szerepet.

Soproni iskolái után a külügyminisztérium felügyelete alatt álló bécsi Keleti Akadémiát, az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legrangosabb iskoláját végezte el. 1892-ben tette le a konzuli növendéki vizsgát. Pályafutását is konzuli növendékként kezdte 1893 novemberében. Az Osztrák–Magyar Monarchia kül-

[24] Kánya működésének 1934–1935-ös időszakára a magyar külpolitika történetét ismertető számos kitűnő munka áll rendelkezésre. Első miniszteri éveinek jobb megértéséhez ezeknek a műveknek a segítségével, illetve közvetett, szórvány információk révén tudnánk közelebb férkőzni. Az 1933-ig tartó életútról részletesebben l.: *Tóth Imre*: Egy németbarát viszontagságai Berlinben. (1925–1933). Soproni Szemle 62. (2008) 325–338.; *Uő*: A polgári arisztokrata. Kánya Kálmán jellemrajza a kezdetektől a miniszteri posztig. Aetas 24. (2009: 2. sz.) 23–43. ill. *Uő*: Gömbös külügyminisztere. Kánya Kálmán útja a bársonyszékig. In: A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc, Hegedüs Katalin, Rab Virág. Pécs, 2010. 475–488.

[25] Lásd Pritz Pál: Döntési folyamatok a magyar külpolitikában. In: Uő: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 229–230.

[26] Meg kell jegyeznünk, hogy a származás önmagában nem jelentett automatikus előnyt az előrelépésben. A hivatal vezetőinek kiválasztásában a tehetség és az alkalmasság volt az elsődleges szempont. A diplomáciai szolgálat összetételéről, mobilitási jellemzőiről Pritz Pál számos tanulmánya tájékoztat. L.: *Pritz Pál:* Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944). In: *Uő*: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995. 19–36.; *Uő*: Hazánk és a nagyvilág. A magyar külügyi szolgálat története az első polgári korszakban (1867–1948). In: *Uő*: Az a „rövid" 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Bp. 2005. 67–114.

[27] Kánya apja ügyvéd, anyja tehetős soproni család sarja volt. Ősei közül Kania Mátyás 1805-ben szerzett polgárjogot Sopronban. Fia, Nándor (a külügyminiszter nagyapja) 1831-től külső tanácsos, tribunus, majd 1848-tól a belső tanács tagja. 1861–1867 között polgármester. In: *Házy Jenő*: Soproni Polgárcsaládok 1535–1848. Bp. 1982. 203.

ügyi állománya akkoriban három csoportra tagolódott. Az egyiket a konzulátusi beosztottak, a másikat a belső szolgálatbeli minisztériumi fogalmazók, a harmadikat a diplomaták alkották. A diplomáciai státusz eléréséhez magas jövedelmi biztosítékra volt szükség, nem úgy a konzuli és a fogalmazói beosztáshoz. A beosztás ezért az esetek nagy részében előre eldőlt. Elvi lehetőség ugyan volt a diplomáciai ágba való átlépésre, erre azonban ritkán került sor.[28] Kánya esetében mégis erről volt szó. 1895-ben a fiumei magyar királyi tengerészeti hatósághoz került, ahol az ott működő ipari és kereskedelmi kamarához osztották be. A Ballhausplatzon[29] alkalmazott tisztviselőknek nagyjából a kétharmada dolgozott külképviseleteken, követségeken és konzulátusokon. Közéjük osztották be Kányát is. Konzuli karrierjének fontos állomása volt Konstantinápoly, az ottani osztrák–magyar konzulátus, ahol 1896-tól mint alkonzul működött. Pályájának további állomásai: 1896-ban Szaloniki, 1898-ben Moszkva. 1899-ben ideiglenesen a szentpétervári konzulátus vezetésével is megbízták, de irányította a kijevi és az odesszai kirendeltséget is. 1904-ben konzullá nevezték ki, és a montenegrói cetinje-i konzulátus irányítását bízták rá. 1905-től konzuli beosztását elhagyva előrelépett, és a közös külügyminisztérium fogalmazói karában teljesíthetett szolgálatot.[30]

1909-ben udvari, 1910-ben miniszteri tanácsossá nevezték ki, s ugyanettől az időtől a közös külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. Alois Lexa von Aehrental báró, közös külügyminiszter sajtófőnökeként három évet töltött el Bécsben. A sajtóügyeket irányító tisztviselő a miniszter egyik legbensőségesebb munkatársa volt. Állása elsősorban adminisztratív, egyúttal bizalmi jellegű is volt, ami politikai karaktert is kölcsönzött neki.

1913. október 15-én tényleges rendkívüli követnek és meghatalmazott miniszternek nevezték ki, és Mexikóba akkreditálták.[31] Noha a távoli Közép-Amerika nem tartozott azok közé a helyek közé, amelyek a legnagyobb szakmai kihívást és tekintélyt biztosították az oda akkreditált diplomatáknak, a követi kinevezés — a fentiekben említett hivatali előéletű Kánya számára — akár a karrier elérhető legnagyobb magaslatát jelenthette. Az osztrák–magyar misszió vezetők közé csupán kapcsolati alapon, jó politikai helyezkedéssel nem lehetett bekerülni,[32] az előkelő származás egyáltalán nem volt hátrány. A 18. század első felétől 1918-ig a követeknek és a nagyköveteknek csupán 10 százaléka nem volt arisztokrata származású. A kinevezés Kánya szakértelmének, jó politikai érzékének is szólt.

---

[28] *Barcza György*: Diplomataemlékeim. 1911–1945. II. Magyarország volt vatikáni és londoni követének visszaemlékezései. Budapest, 1994. I. 28.

[29] Ballhausplatz az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumának (Kaiserlich und Königliches Ministerium des Kaiserlich und Königlichen Hauses des Äusseren) elnevezése annak Ballhausplatzon állt épületéről.

[30] *Haeffler István* (szerk.): Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi országgyűlésről. Budapest, 1940.

[31] Kánya mexikói éveiről l.: *Anderle Ádám–Kozári Mónika*: A monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexikóban 1914–1919. Szeged, 1990. (II. kiadás: 1996). (A mexikói kiadás: Un húngaro en la revolución mexicana. Kálmán Kánya. México, 1999.) című könyvét.

[32] Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciájának személyi kérdéseiről, a (kül)szolgálati karrier részleteiről l.: *Diószegi István*: A külpolitikai ügyintézés struktúrája és a döntéshozatal mechanizmusa az Osztrák–Magyar Monarchiában. http://www.grotius.hu/doc/pub/MHHLZG/dioszegi_omm_kulpol.pdf. A letöltés dátuma: 2010. 08. 16.

A mexikói külszolgálatban eltöltött évek mindazonáltal el is zárták az európai események fő áramlataitól. Az izoláltságból a háború vége és az Osztrák–Magyar Monarchia teljes szétesése szabadította ki. Az összeomlást követően a magyar külügyi szolgálatban helyezkedett el. 1919 júliusában még Mexikóban tartózkodott. Október 31-én került a budapesti külügyminisztériumba.[33] A hazai politikai viszonyokban kevésbé, a külügyi intézményi struktúra és a diplomácia működési mechanizmusaiban azonban alaposan jártas volt. Tapasztalataira és ismereteire[34] annál is inkább komoly szükség volt, mivel a magyar diplomáciai szolgálatot ekkor kellett létrehozni, s mert a megrendítő háborús vereség és a monarchia megszűnése utáni hazai és nemzetközi környezetben, az általános presztízsvesztés légkörében a korábbi szolgálat neves képviselői közül sokan nem kívántak közreműködni az új magyar külügyi szervezet munkájában. Kánya — miközben ezeknek a változásoknak egyik haszonélvezője volt — vitathatatlan tehetségét így könnyebben kamatoztathatta. Legközvetlenebb munkatársával, Khuen-Héderváry Sándorral jelentős szerepük volt az önálló magyar külügyminisztérium megszervezésében, ami (számtalan torzító beállítással ellentétben) már az őszirózsás forradalom után, 1918 őszén elkezdődött. Nemsokára a Politikai Osztály vezetője, 1920-tól 1925-ig a minisztérium vezértitkára, azaz a külügyminiszter állandó helyettese lett. A külügyminisztérium területi alapon működő referensei (alig néhány személy) foglalkoztak a követségekről befutó jelentések feldolgozásával. Ők dolgozták ki a külképviseleteknek küldött utasításokat is, melyek azonban a directeur politique (a politikai osztály vezetője), majd a vezértitkár íróasztalán kötöttek ki. A miniszter elé csak az utóbbi által felterjesztett — fontosabb — ügyek kerültek, vagy azok, amelyekről Kánya érdemesnek tartotta külön is tájékoztatni feletteseit.

A legkülönfélébb források egybehangzó állítása szerint a nagyon tehetséges, kiváló diplomáciai rutinnal bíró diplomata mint secrétaire général egyedülálló tekintélyével voltaképpen a magyar külügyminisztérium igazi irányítója volt. Kánya gondoskodott a minisztérium munkájának folyamatosságáról, amire az egymást váltó külügyminiszterek[35] mellett nagy szükség is volt. Miniszterei mindegyikét ugyanolyan fölénnyel kezelte, mint azokat, akik nem a diplomatakarrierből érkeztek a külügyi szakmába. Azzal, hogy nem ritkán saját szakállára intézkedett és tárgyalt, részben az általa hozzá nem értőnek tartott politikai feletteseit kapcsolta ki, részben viszont a visszatartott információk birtokában tartósan megkerülhetetlenné tette saját személyét.

---

[33] *Pritz Pál:* Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban. In: *uő:* A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 22.

[34] A Konzuli Akadémián felkészített diplomaták magas szintű közgazdasági ismereteikkel nélkülözhetetlen szolgálatot tettek a magyar külgazdasági kapcsolatok kiépítése terén. Erre a háborút és békét vesztett, számtalan gazdasági problémával küszködő országnak igen nagy szüksége volt. Lásd erről: *Pritz Pál:* A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: *Uő:* A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 47.

[35] 1919 őszétől 1933 januárjáig, Kánya külügyminiszteri hivatalba lépéséig — leszámítva a külügyi teendőkkel megbízott miniszterelnököket — összesen tíz külügyminisztere volt az országnak (Somssich József, Teleki Pál, Csáky Imre, Gratz Gusztáv, Bánffy Miklós, Daruváry Géza, Scitovszky Tibor, Walkó Lajos, Károlyi Gyula, Puky Endre).

Kánya külpolitikai megnyilvánulásai a háború- és területvesztés következményeinek kompenzálását célozták. Egész tényked esével megpróbált a Magyarország nemzetközi presztízsében bekövetkezett hatalmas változással szembe menetelni. Ha ez tudatos és az ország kívánt pozícióját tekintve átgondolt volt is, hatása természetesen nem jelentette akárcsak a magyar középhatalmi státusz elismerését; sokszor inkább a magyar diplomata, később külügyminiszter morózus természetéről győzte meg a kívülállókat.[36]

A magyar közvélemény szemében a külpolitika, de különösen az annak céljait megvalósító diplomáciai tevékenység sokszor felesleges, egyszersmind költséges foglalatosságnak tűnt. A szakértelem és a diplomácia szempontjából legnélkülözhetetlenebb tulajdonságok, az ismeret és a tudás birtokában Kánya sokat tett a diplomata státusz elismertségének helyreállításáért Magyarországon. Befolyását a külügyminisztériumban elsősorban a Magyarország körül formálódó kisantant gyűrűvel és az őket támogató Franciaországgal szemben igyekezett érvényesíteni. Még a volt monarchia idejéből datálódott viszont németbarátsága, amit a háború után is megőrzött. Geopolitikai okokból, a háborús fegyverbarátság, a véráldozat és a megaláztatásból eredő lelki érdekközösség folytán — széles körökhöz hasonlóan — közösnek képzelte Németország és Magyarország jövőbeli útját.[37] Azt vallotta, és a fiatal diplomata generáció tagjait is arra oktatta, hogy Magyarországnak földrajzi és egyéb adottságok miatt is együtt kell haladnia Németországgal.[38] A trianoni béke revízióját a német revanspolitikával együtt tartotta elképzelhetőnek.

Kánya 1925-ben feladta budapesti állását, és átvette a berlini követség irányítását. Berlinbe távozott a Dísz téri épület központi elhelyezkedésű vezértitkári szobájából. Noha a weimari köztársaság politikai rendszere és vezetése egyáltalán nem nyerte el a tetszését, a minisztériumok apparátusában, a diplomáciai testület és a hadsereg tagjai között otthonosan érezte magát, sokukkal szellemileg és társadalmilag, életmód és életfelfogás dolgában hasonló elveket vallott.[39] „Németország felé való orientálódásra késztette az is, hogy feltétlenül bízott a germán faj életerejében, szívósságában, az elkerülhetetlennek vélt német reváns sikerében, és abban, hogy Magyarország csak a németekkel való szoros együttműködés révén támadhat fel romjaiból" — írta róla diplomatatársa, Hory András.[40] Ismerve Kánya egyéniségét és ambícióit, nem lehet tehát kétségünk a tekintetben, hogy új posztját legalább akkora jelentőségűnek tartotta, mint nagy befolyású külügyminisztériumi állását. Tudvalévő volt, hogy Berlin a magyar külpolitika szempontjából kiemelkedő vonatkoztatási pont.[41] Bizonyára ez lebegett a szeme előtt, amikor a külügyminisztérium vezértitkári

[36] Erről részletesen l.: *Tóth I.*: A polgári i. m. 30.

[37] Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta: Pritz Pál. Budapest, 1987. 395. A teljes kézirat: MTA Kézirattár. Ms10.864/1-10. (A továbbiakban: Hory kézirat)

[38] Hory kézirat, Belgrádban 1924–1927. 139/II.

[39] *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Paál Vince. Bp. 2001. 259.

[40] *Hory A.*: Bukaresttől i. m. 395.

[41] Noha a külügyi szolgálat valóban *szolgálatnak* számított, a személyzeti állomány mozgatása, a kinevezések, áthelyezések ügyében a minisztérium vezetése határozott, úgy véljük, Kánya rendelkezett akkora befolyással, hogy a kiszemelt berlini szolgálati helyet el is foglalhassa.

pozícióját felcserélte a berlini követi állással. Célja a német–magyar együttműködés előkészítése volt.

Mindazonáltal a két ország külpolitikájának összehangolása nagyon sokáig megoldhatatlan feladat volt, mivel kapcsolatukat számos feszültség terhelte. Az „elmagyarosodott svábok alldeutschizálásának"[42] kérdése és holmi iskolaügyek Kánya nézőpontjából eltörpültek a „valódi" diplomáciai és stratégiai kérdések mellett. Ezek közül a legfájóbb az volt, hogy Magyarország csaknem teljesen elveszítette jelentőségét a német vezetés szemében. Az 1920-as évek közepén Berlinben egyáltalán nem támogatták a magyar revíziós törekvéseket. Inkább saját nemzetközi helyzetük javítása és a Párizzsal való együttműködés lebegett a szemük előtt, s e tekintetben Magyarországot lehetséges zavarforrásnak tekintették. A berlini politikai irányvonal locarnói fordulata[43] nem volt örömteli Kánya számára, aki a magyar érdekekkel teljesen ellentétesnek tartotta a német külpolitika „teljesítési" irányát. Berlini illetékesek véleményét igyekezett abba az irányba terelni, hogy lássák: a franciák végérvényesen meg akarják törni a németeket, akik emiatt mindhiába igyekeznek eleget tenni Párizs követeléseinek. Noha rendszeresen győzködte a vezető német politikai csoportok képviselőit a német–magyar együttműködés szükségességéről, igyekezete nem érhetett célt. Sem Carl Schubert államtitkárnak, sem pedig más vezető német politikusnak nem sikerült „felnyitnia a szemét" és tőle a remélt támogatást kicsikarnia.

Kevés sikert hozott Kánya, s általában a korabeli magyar külpolitika számára az olasz–magyar és az olasz–német közeledés német elfogadtatása is. Annak ellenére, hogy Bethlen Istvánnal az olasz–német együttműködés elősegítésén dolgozott, meg kellett küzdenie azokkal a – nem alaptalan – vádakkal, melyek szerint a magyar–olasz kooperációnak német- illetve osztrákellenes éle lenne. Kánya ebben a szellemben már 1926-ban tárgyalt német diplomatákkal a német–olasz kapcsolatok jövőjéről, illetve azok megjavításáról, az 1927. évi magyar–olasz szerződés megkötését követően pedig egyre jobban sürgette a közöttük kialakítandó megbékélést. A dél-tiroli kérdés mellett a római fasiszta rezsim jellegéből adódóan[44] is inkább élesedett az ellentét a két ország között. A feszültségek a gazdaságpolitika terén is megmutatkoztak. Mindezektől eltekintve Németország stratégiai partnerként sem számolt a katonailag gyenge Olaszországgal. A Mussolinival való együttműködést túlontúl kockázatosnak tartották Berlinben, még abban az esetben is (amelyben nem túl okosan, kételkedtek), ha sikerülne neki az ország erőit egységbe forrasztania. A Duce rendszerét ráadásul minden belpolitikai sikere ellenére sem látták eléggé szilárdnak. Az ország nyersanyagainak szűkössége, erőforrásainak és hadseregének gyengesége bizonytalan támasszá tették Rómát a német vezetés szemében. A pillanatnyi helyzetben azonban elsősorban attól tartottak, hogy a Palazzo Chigi

[42] Kánya mondatfordulata. MOL Kozma Miklós iratai. K. 429. mikrofilm (mf.) 392. d. 4. cím. Feljegyzések 1920–1924. fol. 68. fol. 72.

[43] Feljegyzés Németország és Olaszország viszonyáról. 1928. május 15. PA AA R29333. Büro des Staatsekretärs. Akten betreffend Deutsch-italienische und Deutsch-österreichische Beziehungen, insb. Südtirol, Anschluss. Bd. 8. 1928. március 5. – október 12.

[44] Elsősorban annak a német–olasz gazdasági kapcsolatokra gyakorolt hatása miatt. Lásd az előző lábjegyzetet.

kijátssza őket Franciaországgal szemben. A francia–német viszony kiéleződése pedig útját állta volna olyan aktuális problémák megoldásának, mint a Berlin számára oly fontos jóvátételi kérdés, illetve a Rajna-vidék kiürítésének ügye. Másfelől ellenben a német diplomácia is szívesen demonstrálta volna Párizs előtt külpolitikai önállóságát, s ehhez hozzásegítette volna egy Olaszországgal kialakuló taktikai együttműködés.[45]

Kánya nagy reményeket fűzött viszont a német külügyi tárca élén 1929 végén bekövetkezett változáshoz. Stresemann október 3-i halálát követően novemberben az államfő a néppárti (DVP) Julius Curtiust nevezte ki külügyminiszterré. Curtius — aki Kánya szerint távolról sem volt olyan nagy tisztelője Briandnak, mint elődje — valóban megkezdte a távolodást a locarnói politikától, és külügyminisztersége idején a német külpolitika offenzívabb irányt vett. Mindennek a jelei azonban igencsak halványnak tűntek. Csakhamar kiderült, hogy Curtius kezét megkötik a német külpolitikát fogva tartó olyan béklyók, mint a belpolitikai és a pénzügyi helyzet. Kánya jól látta, hogy külpolitikai fordulatot a Wilhelmstrasse addigi vezető diplomatagárdájával nehéz lesz végrehajtani.[46] Ezek után nem csoda, hogy Curtius júniusi, Reichstagban elmondott beszédében Kányának nagyítóval kellett keresnie a Magyarország szempontjából biztató utalásokat. A külügyminiszter kijelentette, hogy Németország nem hajlandó semminemű diplomáciai összeesküvésben részt vállalni, és figyelmét a Népszövetség előtt álló olyan feladatok megvalósítására fordítja, mint a leszerelés, a kisebbségi ügyek és a gazdasági együttműködés. Állást foglalt azokkal a jobboldali német körökkel szemben, amelyek aktívabb, revizionista irányú külpolitikai fellépést sürgettek. Kánya szerint Curtius rendkívül óvatosan, már-már az érthetetlenségig elővigyázatosan fogalmazott a beszédben, kínosan kerülve minden olyan megjegyzést, amely a franciák érzékenységét sértené. Annyit mindenesetre sikerült kihallani a beszédből, hogy Berlin elvi nézeteltérések esetén azok mellett foglal állást, akik hozzá hasonlóan az egyenjogúságukért küzdenek.[47]

Kányának — több más mellett — a magyar-német kereskedelmi kapcsolatok feltételeinek megjavítása ügyében is kudarcot kellett vallania. Bernhard Wilhelm von Bülow államtitkárnál tett búcsúlátogatásakor keserűen panaszkodott amiatt, hogy berlini tényked ése — épp a gazdasági kérdések rendezetlensége miatt — eredménytelen maradt.[48] Úgy véljük azonban, Kánya nyolcéves berlini tartózkodást követően más kérdésekben is dolgavégezetlenül állt a magyar követség élén. Ezért természetesen nem egyedül, sőt elsősorban nem ő maga volt a felelős. Értelmetlen lenne ugyanis rajta számon kérni mindazt, ami a két ország eltérő politikai szándékai, gazdasági érdekei miatt nem valósulhatott meg. A feladat, amelyre Kánya vállalkozott, nem sikerülhetett, s ezt távozása előtt kénytelen volt konstatálni. Egyaránt elégedetlenséggel szemlélte „a

[45] Feljegyzés Németország és Olaszország viszonyáról. 1928. május 15. PA AA R29333. Büro des Staatsekretärs. Akten betreffend Deutsch-italienische und Deutsch-österreichische Beziehungen, insb. Südtirol, Anschluss. Bd. 8. 1928. március 5–október 12.

[46] Kánya jelentése, 1930. február 3. MOL K63. 1930–21/7. 178. cs. 422/930. fol. 4–7.

[47] Kánya jelentése, 1930. június 28. MOL K63. 1930–21/1(I.) 178.cs.. fol. 20–23.

[48] Bülow feljegyzése Kánya búcsúlátogatásáról, 1933. január 23. PA AA Büro des Reichsministers, 30. Ungarn 3. 1931. május – 1935. november.

pacifizmus „lejtőjén" egyre lejjebb csúszó birodalom"[49] távolságtartását Magyarországtól, majd a német vezetés élénkülő figyelme és a — válság miatt az addigiaknál is fontosabbá váló — gazdasági kapcsolatok alakulása között megmutatkozó ellentmondást. Nem adott okot a derűlátásra, vagy legalábbis ellentmondásos hatással volt rá a versailles-i rendszert tagadó, erőt sugárzó, egyúttal a békés revízió ügyét nemzetközi téren lejáratók és agresszivitásával veszélybe sodró Hitler-féle irányzat megerősödése sem. A német belpolitika 30-as évek eleji változásait, Hitler menetelését a hatalom felé — mint azt már említettük — egyre nagyobb idegenkedéssel fogadta.[50] A nácik mentalitása, tömegekre ható politikája kezdettől ellenszenves volt számára.

Nincs okunk cáfolni azokat a forrásokat, melyek szerint egyre többet hangoztatta visszavonulását, annak ellenére, hogy ambícióit még nem látta kiteljesedettnek. Még mindig meglévő becsvágyának — és néhány pártfogója, köztük elsősorban Kozma Miklós közbenjárásának — köszönhetően a 64 éves diplomata 1932 decemberében megállapodott Gömbös Gyula miniszterelnökkel arról, hogy elvállalja a külügyminiszteri posztot. Kéziratban fennmaradt dolgozatát már külügyminiszterként vetette papírra, feltételezésünk szerint a hivatalba lépését követő évben. A munka utolsó fejezetében — mint korábban írtuk — az európai és a közép-európai kooperáció kérdését állítja vizsgálódásának középpontjába.

Európa gazdasági újjáépítése

A két világháború közötti időszakot a gyakorlatban mind politikai, mind gazdasági értelemben az elzárkózás jellemezte. Ám a szakemberek, olykor a politikusok agytekervényei azért mozogtak: az együttműködést szorgalmazó integrációs, föderációs tervek, elképzelések és törekvések sem hiányoztak a korszakbeli publikációk sorából; néha a politikai kommunikáció palettáján is megjelentek.[51] Elvétve a reálfolyamatokban is előfordultak integrációs tendenciák. Az együttműködés eszméjére épülő elképzelések legfőbb jellemzője a sokféleség volt. Különböztek egymástól aszerint, hogy szerzőik milyen szintű és mekkora egységben (kisebb regionális, páneurópai, világméretű együttműködésben) gondolkoztak, s aszerint is, hogy mikor, milyen gazdasági, politikai körülmények kö-

[49] Kánya fordulata 1928. február 10-i jelentésében. MOL K63. 1928-21/43. 177.cs. fol. 33.

[50] Lásd 16. sz. lábjegyzet.

[51] Ezek közül a gazdasági együttműködésre (illetve arra is) vonatkozó elképzelések, tervek áttekintése és elemzése számos új kutatással gazdagodott az elmúlt évek során. Közülük csupán néhány egyéni szempontokon alapuló munkát emelünk ki: *Ádám Magda*: Tervek a dunai államok együttműködésére. In: Békétlen évtizedek 1918–1938. Tanulmányok és dokumentumok a magyar–csehszlovák kapcsolatok történetéből a két világháború között. Budapest, 1988. Szerk. Szarka László.; *Bekker Zsuzsa*: Az Európa-gondolat Hantos Elemér gazdaság- és pénzpolitikai koncepciójában. In: Válságos idők tegnap és ma. Pénz és gazdaság a 19–21. században. Szerk. Rab Virág. Pécs, 2009. 31–52.; *Bóka Éva*: Az Európai egységgondolat fejlődéstörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001; *Diószegi László*: Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában. In: Integrációs törekvések Közép- és Kelet Európában a 19. és a 20. században. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996. 63–103. Szerk. Romsics Ignác.; *Gyarmati György*: A revízió alternatívája i. m.; *Ormos M.*: Közép-Európa i. m.; *Ormos M.*: A világválság i. m.; *Pallai László*: A közép-európai egységtörekvések egy elfeledett magyar képviselője: Hantos Elemér (1881–1942), *Debreceni Szemle*, 1996. 4. szám, 581–590.

zött születtek. Természetesen eltértek abban is, hogy szerzőik milyen nemzetiségűek voltak, a győztesek vagy a vesztesek szemszögéből ítélték-e meg a kontinens helyzetét. Az sem volt mindegy, milyen ideológiai-politikai nézeteket vallottak. Ha tovább is osztályozzuk a műveket, figyelemmel kell lennünk arra, hogy készítőik az elmélet vagy a gyakorlat oldaláról közelítettek-e a problémákhoz, s ezzel összefüggésben milyen cél lebegett a szemük előtt, konkrét tervvel vagy csupán elképzeléssel, törekvéssel álltak-e elő. Árulkodó az a körülmény is, hogy kéziratuk hivatalos vagy nem hivatalos formában jelentek-e meg.[52]

Az integrációs, föderációs tervek nagy része az egykori Monarchia területéhez kötődött, s kimondottan gazdasági együttműködésről szólt. Ezek a tervek — ahogy a világ- vagy a kontinentális szintű integrációs projektumok jelentős része is két hullámban — az 1920-as, majd az 1930-as években keletkeztek. Mindkét esetben a világgazdaság átrendeződését követően, illetve részben azzal párhuzamosan, az új helyzethez való alkalmazkodás során.[53] Szerzőiket az első esetben a Közép-Európa térképét átrajzoló békeszerződések szorongató gazdasági következményeinek megoldása, az 1930-as években pedig a gazdasági világválság nehézségeinek leküzdése motiválta.[54] Ez utóbbi esetben az idő előrehaladtával a Németországgal szembeni védekezés is fontos szerephez jutott. Lényeges megemlíteni, hogy Kánya a korszak seregnyi integrációs tervére és elképzelésére szinte alig reflektál.[55]

Az általunk elemzett írás Közép-Európa gazdasági problémáit úgy mutatja be, hogy közben igyekszik ezeket részben ideológiai, részben történeti, részben pedig széles nemzetközi gazdasági összefüggésekbe helyezni. Kánya felismeri, sőt túl is lépi azt a gondolatot, hogy a gazdaság összekapcsolódik, együtt mozog az élet valamennyi szegmensével:[56] „A gazdaságot alá kell rendelni egyéb érdekszféráknak, hogy csak a társadalommal és a kultúrával szerves összhangban fejlődhessen. Érvényesíteni kell a gazdaság gondolati tartalmát. A gazdaság élő-szellemi magjáig kell hatolnunk és fel kell tárnunk a gazdasági jelenségek szellemi természetét."[57]

Ami az elsőként említett ideológiai viszonyrendszert illeti, Kánya rögtön a fejezet első oldalain saját konzervatív felfogását állítja mérceként a későbbi tárgyalás elé. Miután Európa hátrányát ecseteli a „zárt gazdasági birodalmakkal" szemben, deklaratív módon kijelenti: „országainkban [ti. Európa államaiban — R. V – T. I.] szükséges tehát, hogy megvédjük a népközösségek (népcsoportok) érdekeit a káros individualizmussal szemben.[58] A nagy, zárt gazdasági testek kialakulásával szemben Európa csak akkor maradhat fenn, ha az európai államok gazdasági csoportokban egyesülnek és ezen keretek között a szabad áruforgalmat tisztességgel helyreállítják."[59] Az egész kontinensre vonatkozó meg-

[52] Pallai László közli az integrációs tervezetek lehetséges áttekintését és csoportosítását. *Pallai L.*: Hantos i. m. 582–583.

[53] *Pallai L.*: Hantos i. m. 582.; *Bekker Zs.*: Európa-gondolat i. m. 41.; *Ormos* 2004. 12–13.

[54] *Bekker Zs.*: Európa-gondolat i. m. 41.

[55] A későbbiekben csak azokra a tervekre, elképzelésekre térünk ki, melyeket Kánya is említ.

[56] *Ormos Mária:* Válságok és megoldások – történész szemmel. In: Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században. Szerk.: Rab Virág. 2009. 9.

[57] Kézirat, fol. 81–82.

[58] Uo., fol. 85.

[59] Uo.

állapítást azután a dunai térségre deriválja, és így folytatja: „Ezen okból kifolyólag tehát a külkereskedelem létfontosságú Közép- és Kelet-Európa számára. Továbbra is nagy szükség van ezekben az országokban a külföldi áruk behozatalára, valamint a mezőgazdasági és ipari árufelesleg eladására. Változatlanul exportálni fognak tehát, ha pedig ennek útját elzárják előlük, kétszeres erőfeszítéssel és nagyobb áldozatokkal teszik mindezt. (...) az export még alacsonyabb árakon, még nagyobb veszteségekkel valósul meg. (...) és ez jelen esetben a tőkefogyást és az életszínvonal további, még alacsonyabb szintre történő süllyedését vonja maga után."[60]

Az első gondolatban rejlő liberalizmus-kritikai megjegyzés egybecseng Milan Hodža 1931-ben megjelentetett tanulmányának soraival. „Amint a társadalomban és az államhatárokon belül nem tenghet túl az individualizmus, éppúgy nemkívánatos ez a nemzetközi kapcsolatokban sem. Ahogy a társadalmi csoportokban és magában az államban meg kell teremteni — kölcsönös engedmények árán is — a kooperáció lélektani és szociális előfeltételeit, ugyanúgy a nemzetközi kapcsolatokban még a legerősebb állam is via facti lemond szuverenitásának egy részéről avégett, hogy kooperációképessé váljék."[61]

Aligha kétséges, hogy Kánya is a Hodža által használt értelemben, azaz a nemzetközi kapcsolatokra vonatkoztatva kárhoztatja az individualizmust és az államok önös érdekeinek egyoldalú érvényesítését ítéli el. Ebben az összefüggésben a nemzeti önzés elutasításának paradigmáját állítja követendő példaként Európa országai elé, ami megkívánja a háború utáni területi és politikai feszültségeken való kölcsönös felülemelkedést is. Ez kell ugyanis ahhoz, hogy a gazdasági együttműködés megvalósulhasson. Kánya tisztában van azzal, hogy a kooperáció az abban résztvevő országok számára áldozatokkal jár, ennek ellenére ezt tekinti az egyetlen járható útnak. Ehhez pedig — mint látni fogjuk — történeti példákkal élve azt is hozzáteszi, hogy amennyiben a helyzet megkívánja, a gazdasági érdeknek a politikai ellentéteken felül kell emelkednie. Ez rokon Hantos, Gratz, Ajtay József és mások gondolataival, amelyek a gazdaságnak különleges, egyfajta missziós szerepet tulajdonítottak a politikai konfrontációból eredő bizalmatlanság leküzdése ellen.[62]

A kérdés historikumát vizsgálva szakirodalmi elemzésekre — elsősorban a német Treitschke[63] és Zimmermann[64], a magyar Matlekovits Sándor,[65] osztrák részről pedig Hans Friedjung[66] munkáira — hivatkozik, a napóleoni háborúk ko-

[60] Uo.. Fol. 86.

[61] Idézi: *Kiss József*: Szlovákia helye és szerepe Milan Hodža geopolitikai koncepciójában. (2. rész) Fórum. Társadalomtudományi Szemle, 6. (2004: 3. sz.) 86.

[62] *Pallai L.*:Hantos. i. m. 588.

[63] Heinrich Gotthard von Treischke (1834–1896) nacionalista német történész, a Reichstag tagja. Legfontosabb műve: Történelmi és politikai dolgozatok (Historische und politische Aufsätze, Leipzig, 1896.)

[64] Alfred Zimmermann német történész elsősorban az európai gyarmatosítással és kereskedelempolitikai kérdésekkel kapcsolatos kutatásokat publikált. Kánya a Geschichte der preussisch-deutschen Handelspolitik. Oldenburg, Leipzig, 1892. című munkájára hivatkozik.

[65] Matlekovits Sándor (1842–1925) politikus, nemzetközileg elismert, szabadelvű közgazdasági író, gondolkodó.

[66] Heinrich, Friedjung (1851–1920) osztrák újságíró, történész. Itt említett műve: Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis zu Ungarn und Deutschland, Leipzig, 1876/1877.

rát és a porosz államfejlődés 19. századi eseményeit tekintve kiindulási és fő hivatkozási pontnak. Ennek során részletesen kifejti, hogy az eredeti német alkotmánytervezet koncepciójához képest miként szűkültek a közös gazdasági, közlekedési szabályozás, a pénzügyi és vámközösség lehetőségei. A gazdasági integritás mellett érvel azzal, hogy bemutatja a német Zollverein létrejöttének és működésének körülményeit.[67]

Itt hívja fel célzatosan a figyelmet a gazdasági szempontok fontosságára a politikai alapú közelítésmóddal szemben. Ebbéli véleményét már a nemzetközi gazdaság természetéről szóló bekezdések egyikében megelőlegezi, amikor arról ír, hogy mennyire „reménytelen vállalkozás, ha a világgazdaságban bárki a politika segítségével akarja saját részesedését gyarapítani a többiek kárára."

Ehhez hasonlatos, de természetesen ellenkező előjelű eredményre jut történelmi vizsgálódásaiból is, a megállapítást visszájára fordítva. A fentebb említett szerzők műveit tanulmányozva azt a következtetést vonja le, hogy a porosz hivatalnokokat évtizedeken át kizárólag gazdasági megfontolások vezérelték. „Poroszország nem elméleti megfontolásból, hanem az igények kényszerítő ereje miatt egyesítette az északi és közép német területek nagy részét egy vámszövetséggé, és ez által nem várt kedvező eredményeket ért el, nemcsak gazdasági, hanem politikai téren is. Ennek a fejlődésnek a kiindulópontja (...) furcsa módon a franciák intézkedése volt Poroszország 1806-os meghódítása után. A francia pénzügyi adminisztrátor, Estéve 1807-ben az összes elfoglalt porosz tartományban rövid úton megszüntette a különböző tarifákat (számuk ekkor nem kevesebb, mint 57 volt) és azokat egy egységesen alacsony vámmal helyettesítette. Az intézkedés mind pénzügyileg, mind gazdaságilag olyannyira bevált, hogy a porosz államigazgatás ezt nem csak megtartotta, hanem hasonló rendelkezéseket vezetett be a keleti határokon és a tengerparton is. Poroszország jó tapasztalatai odavezettek, hogy az új rendszert a híres 1818-as vámtarifával egységesítették. Poroszország akkor az első ország volt Európában, amely végleg felszámolt minden középkori vámintézményt, és határain egy egységes, abban az időben igen alacsony súlyvámot vezettek be, amely kedvezően befolyásolta a forgalmat és ugyanakkor elejét vette a „csempészési hajlamnak"."[68] Kánya a nemzeti romantikus múltinterpretációktól elszakadva állapítja meg, hogy Berlinnel szemben Bécsben és Pesten a gazdasági koncepciók háttérbe szorultak, azokat maguk alá gyűrték a politikai nézetkülönbségek. Kivételt jelentett ez alól az 1848–1852 közötti időszak, amikor „Schwarzenberg herceggel — aki legnagyobb figyelmét a gazdasági kérdéseknek szentelte — új szellemiség jelent meg az osztrák politikában".[69]

Kánya nem véletlenül szemezget a múltbeli történések közül. Ugyanígy mi sem mehetünk el szó nélkül ezek mellett a történelmi szemelvények mellett, mivel a velük kapcsolatos megállapítások a mű későbbi részében új értelmet nyernek. Néhány sorral lejjebb Kánya már a jelenkori problémákra összponto-

[67] Hantos ugyanebből az okból, nevezetesen a gazdasági integritás melletti érvelése során használja ezt a példát, s megjegyzi, hogy a Zollvereinben egyesült államok olyan függetlenek voltak, hogy háborút is viseltek egymás ellen. *Bekker Zs.*: Európa-gondolat i. m. 44.

[68] Kézirat, fol. 93–94.

[69] Kézirat, fol. 95.

sít. Ennek során ostorozza a kisantant államok politikáját, amiért azok — akár gazdasági érdekeik feláldozása árán is — Franciaország szolgálatába álltak. Érdemes itt szó szerint felidézni a szerző gondolatmenetét: „Az itteni államok [a kisantant országai — R. V. — T. I.] Franciaország iránti politikai elkötelezettségét a franciák felhasználták hegemóniájuk megőrzéséhez, és így ezek az országok gazdasági érdekeik feladására kényszerültek. Kárpótlásként Franciaország kiadós pénzügyi segítséget nyújtott nekik, természetesen azonban elsősorban saját érdekeit szem előtt tartva. A kölcsönöket és hiteleket olyan feltételekhez kötötte, amelyek a magas kamatok mellett még mindenféle kereskedelempolitikai kedvezményeket is biztosítottak számára. A politikai és a gazdasági érdekek közötti ellentmondás különösen Romániában és Jugoszláviában okozott nagy pusztítást (...). Látható tehát, hogy a fejlődés alapfeltétele valamennyi utódállamban a gazdaság rendbetétele."[70] Az a nagy adag franciaellenesség, ami Kányát régtől fogva jellemezte, ezúttal nagyobbrészt ésszerű és koncepciózus meglátás alapjává válik. A szerző voltaképpen arról töpreng, mennyire irracionális és milyen káros hatással van az államok közötti érintkezésre, ha a politika eluralkodik a gazdasági ésszerűség szempontjai fölött, és a kapcsolatok nem a reális gazdasági szükségletekre épülnek. Nem sokkal később az elvont állítás tanulságát sokkal konkrétabb formában is kifejti, amikor a francia Tardieu-tervet bírálja. A tervezet — amellett, hogy csak Ausztriát, Magyarországot, Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát sorolta a Duna menti államok közé[71] — néhány térségbeli ország Párizsnak való végleges alávetésével járt volna — állítja a szövegrész. Ezzel tulajdonképpen el is veti a közép-európai probléma francia megoldását.

Kánya a távolabbi történelmi előzmények felvázolása mellett a mű időbeli és gondolati kezdőpontjául látszólag a Párizs környéki békeszerződéseket adja meg, s elsősorban azok hibáit elemzi. A fogalmazványnak ez a része lehetővé teszi, hogy megkíséreljük meghatározni motiváció- és érvrendszerét. Kánya — a korabeli gazdasági szakemberekhez hasonlóan — legfőbb problémának a békecsinálást átható szemléletet tartja; elsősorban azt, hogy a szerződések minden racionalitást nélkülöztek. Tehát nem mulasztja el bírálni a békéket, ám nem egyszerű revizionista alapállásból, hanem értékrendbeli, világnézeti szempontok alapján. „Mi azonban reális békét akarunk, olyat, amely megfelel a népek elvárásainak, számol az európai népek jogos és reális érdekeivel, és eleget tesz életfeltételeiknek" – írja. Érdemes megemlíteni, hogy Kánya (ismét csak hasonlóan a közgazdászokhoz) még egy dologról meg volt győződve, s ezt 1932 tavaszán a Tardieu-tervet megvitató londoni világgazdasági konferencia értékelése során papírra is vetette. Mint írja, ismerni kell a Duna menti országoknak a rendezés bonyolult kérdéseiről alkotott nézeteit, mert e nélkül az egyes országok érdekei sem érthetők meg. Ez utóbbit viszont a térség gazdasági problémáinak leküzdéséhez tartotta elengedhetetlennek.

Utaltunk rá, hogy Kánya az elhibázott békerendszerből, annak is előbb a szemléletéből, később a kézzelfogható gyakorlati következményeiből indul ki

[70] Kézirat, fol. 101–102.
[71] Amit Kánya óriási hiányosságként interpretál a szövegben.

úgy, ahogy azt az 1920-as években keletkezett integrációs elképzelések is tették. Szem előtt tartja a béke hibáiból adódó korrekciós lehetőségeket, s a gazdasági komplementaritás érveit is használja, legjobban mégis az 1930-as éveket átható gazdasági világválság következményeiből való kilábalás érdekli. A válság leküzdésének kényszere azonban nála nem kapcsolódik össze németellenes megfontolásokkal, akkor sem, ha a hitleri megoldást elveti. (Bár az utóbbira az írás e fejezete nem ad konkrét, sem átvitt értelmű eligazítást.) Azt ellenben szó szerint megfogalmazza, hogy a térség gazdasági jövője a német és az olasz piac felvevőképességétől függ. „Véleményem szerint csak egy út létezik a Duna-medencében, a mezőgazdasági jövedelmek növelésére, valamint arra, hogy minden ágazat életfeltételeit javítsuk. Ez pedig nem más, mint Közép-Európa összes államának előnyös részesedése a nagy szomszédos importországok, Németország és Olaszország piacaiból. Sem Franciaország, sem Anglia nincsenek abban a helyzetben, hogy a Duna menti országoknak vámkedvezményeket biztosítsanak, hiszen ők a saját birodalmukból — Franciaország Észak-Afrikából, Anglia Kanadából és Ausztráliából — származó behozatalt privilegizálják."[72]

A leírtakkal teljes mértékben egybecseng Kányának az a gondolatmenete, melyet 1936 februárjában Montgomery előtt tett kijelentése tükröz. A budapesti amerikai követ szerint a külügyminiszter elképzelhetetlennek tartotta olyan dunai egyezmény megkötését, melyből Németországot és Olaszországot kihagynák. Az pedig különösen kudarcra ítélt vállalkozás lenne, ha egy ilyen megállapodás e két ország bármelyike ellen irányulna – érvelt Kánya, majd kijelentette: „...nem történt még komoly kísérlet valamennyi érdekelt fél bevonásával kötendő szerződésre — holott másképp semmiféle szerződés sem képzelhető el. A gazdasági egyezményeknek álcázott offenzív vagy defenzív paktumoknak semmi esélyük."[73]

Kánya tehát a német és olasz piac megnyitásában, valamint a közép-európai együttműködésben látja a térséget nyomasztó bajok megszüntetésének sarkalatos pontját, ám a szövegből tisztán kitapintható, hogy ez csak a közvetlen gyógyuláshoz segít hozzá. Az akut fázis elültével folytatni kell a terápiás beavatkozást ahhoz, hogy a terület később is életképes, esetleg számottevő tényező lehessen az európai hatalmi környezetben. Kánya érdekes felvetést tesz az európai centrum államainak sikeres közeledését követő tennivalókkal kapcsolatosan. A térségben jelentkező tartós nyersanyaghiány leküzdésének a biztosítékát szerinte az jelentené, ha az itteni országok kitörnének szűk földrajzi kereteik közül és a kontinens határain túl is befolyásra tennének szert. A szövegben azt indítványozza, hogy a gyarmatokat a kontinentális (értsd: közép-európai) államok számára is tegyék hozzáférhetővé és kihasználhatóvá. Ez nem pusztán a nyerstermékek terén mutatkozó szűkösségen enyhítene, hanem az „öt naggyal" szemben meglévő hátrány csökkentésére is jótékony hatással lenne. Utóbbiak közül Kánya hármat nevesít, amikor azt írja: „...kétséges, hogy vajon éppen a legjelentősebb gyarmatosítók — Franciaország, Hollandia és Belgium — belemennének-e abba, hogy idegen telepeseknek és vállalkozóknak

[72] Kézirat, fol. 107.

[73] Nr. 23. Beszélgetés Kánya külügyminiszterrel, 1936. február 11. In: Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. Kiadja: Frank Tibor. Budapest, 2002. 105.

mindenütt teret engedjenek, ezzel együtt viszont, ha a területeknek csupán csak valami kis részét alakítanák át, keveset érnének el." Érdemes lenne ezt a — tipikustól elütő — felvetést, annak hátterét, inspirációját alaposan megvizsgálni, Kánya azonban ennél tovább nem megy a kérdés taglalásában. Annyit mindenesetre érdemesnek tart leszögezni, hogy „a továbbiakban a kelet-európai kérdésnek ezt az aspektusát sem lehet figyelmen kívül hagyni. A kérdés a kelet-közép-európai országok számára nem lehet közömbös, mivel gazdasági sorsuk nyugati szomszédjuktól nem függetleníthető."[74]

Kánya jól tudta: a kiútkeresés feltétele, hogy a gyógymódok számba vétele előtt helyesen ítélje meg a bajok tüneteit és azok forrását. Ez a kívánalom az 1920–30-as években mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy az elmúlt évtizedek komoly változásait, köztük a világgazdaságban és politikában végbement módosulásokat fel kellett ismerni, az átalakulást el kellett fogadni, majd alkalmazkodni kellett hozzá. Ez természetesen a veszteseknek jelentett nagyobb próbatételt, de a győzteseknek sem volt egyszerű feladat. Még az USA is nehezen tudta feldolgozni azt a pozitív, ám sokkszerű élményt, ami a világgazdaság átformálódása során érte, és évtizedig tartott, amíg a lehetőségen túl hajlandósága is megszületett a vezető szerep betöltésére.[75]

Kánya vesztes ország diplomatájaként eljut odáig, hogy az európai, illetve a közép-európai válság okát ne kizárólag a versailles-i rendszerben keresse. A munka emelkedett szellemet tükröz a tekintetben, hogy a térség belső gondjait összeurópai kontextusba helyezi, és a világgazdaság folyamatai felől közelít a kontinentális, majd a közép-európai problémákhoz. Az írás első néhány oldalán hétszer találkozunk a világgazdaság dilemmáival. Az ideológiai alapú bevezető mellett ez a kifejtett gondolatok origója. A kórmeghatározás során azokról a strukturális változásokról is olvashatunk, melyek az előző egy-másfél évtizedben bekövetkezett átalakulások („mindenekelőtt Ázsiában bekövetkezett iparosítás és az USA gazdasági fejlődése") révén a „világgazdaság alapjainak eltolódásához vezettek". Az Egyesült Államok és Japán fejlődésével szembeállítja a vergődő, „rendezetlen" Európát, amellyel — mint írja — „egyes vélemények szerint világgazdasági tényezőként nem is lehet számolni". Ezek után kézenfekvő az az esszenciális javaslat, amelyet az európai szabad áruforgalom helyreállítására vonatkozóan tesz.[76]

Kánya ugyanebben az összefüggésben hívja fel a figyelmet a nemzetközi gazdaság jelenségeire azzal, hogy „érdemes az összefüggéseket tudatosítanunk, mert nem vonhatjuk ki magunkat a világgazdaság sorsközössége alól, akár tagjai vagyunk szövetségeknek, akár nem. Jelenleg az események előterébe kerül a közép-európai probléma, mi pedig nem maradhatunk tétlenek ezekkel a nagy világgazdasági áramlatokkal szemben."[77]

E megállapítás szellemében vázlatos képet fest az elmúlt évtizedek változásairól, bemutatva a szabad piaci viszonyokat felváltó gazdasági tömbösödés ten-

[74] Kézirat, fol. 109–110.
[75] *Rab Virág:* 19. századi recept 20. századi bajokra. In: Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században. Szerk.: *Uő:* 2009. 197–199.
[76] Kézirat, fol. 84–85.
[77] Kézirat, fol. 85.

denciáját, és megállapítva, „hogy a gazdaság kezd koalíciós területekre szétesni." Később azzal folytatja, hogy „(...) a szövetségesek kisebb nagyobb mértékű előnyben részesítésének az árát a kívül maradók fizetik meg". Meggyőző külkereskedelmi adatokkal alátámasztva mindazonáltal arra is felhívja a figyelmet, hogy a legnagyobb ipari országok közül kettő, Japán és az Egyesült Államok kivitele áttöri a blokkhatárokat.[78]

Utaltunk már arra, hogy Kánya ugyan nem fordult el a korábban általa preferált német vonaltól, ám az írás születésének pillanatában már tisztában volt az ebben rejlő csapdákkal és veszélyekkel. Jól vette észre azt is, hogy a történelem olyan pontjához ért, mely teljesen új megközelítést és szemléletet követel ahhoz, hogy az eddigi károkat („...rombolás kora, mely jogcímeket semmisített meg és átviharzott a természetes határokon...”[79]) helyre lehessen állítani. E helyen lényeges megjegyezni, hogy a szöveg egyes részei többféle értelmezést is lehetővé tesznek. Az itt kifejtett nézetek — csakúgy, mint a teljes írásműben tetten érhető szellemi és érzelmi állapot — emlékeztetnek Hantos Elemér 1932-ben lejegyzett gondolataira. Ezekben Hantos — amellett, hogy minden idegszálával tiltakozik az akkori szituáció és várható következményei ellen — olyan történelmi helyzetet diagnosztizál, amelyben a legnemesebb emberi törekvések, a legmagasztosabb nemzeti ideálok követése egybeesik a józan ész követelményével. Ez utóbbiról így ír: „(...) megállapodások, szerződések, egyezmények hosszú sorával új politikai, gazdasági és kulturális rendet teremteni, mely az egyes államok fenségjogát, polgárainak nemzeti érzületét tiszteletben tartja és közöttük olyan együttműködést tesz lehetővé, [amelyben] minden egyes rész az egész javát szolgálja, amikor saját jól felfogott érdekeit követi.”[80] Kánya — azzal a felismeréssel, hogy alapvető szemléletváltásra van szükség — az újrakezdés lehetséges kereteit Hantoshoz hasonlóan jelöli ki. Univerzális javaslata a problémák megoldására az együttműködés, világgazdasági, kontinentális és regionális szinten. Elképzelései egybevágnak számos, a korban alkotó nemzetközi és magyar gazdasági szakember elgondolásaival.

Komoly hasonlóságot fedezhetünk fel Kánya írása és néhány magyar gazdasági kérdésekben jártas gondolkodó véleménye között. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindannyiuk írása korábban keletkezett, mint Kánya fogalmazványa, s ráadásul németül is megjelentek, vagyis Kánya olvashatta őket. Mindenesetre meglehetősen ritka, hogy egy aktív politikus mindenféle társadalmi nyomás nélkül hasznosítsa a közgazdászok javallatait. Az egyik ilyen magyar gondolkodó Malcomes Béla közgazdasági, gazdaságtörténeti szakember, aki 1933-as könyvében a londoni világgazdasági konferenciával foglalkozott, de közvetve a világgazdaság helyzetét is bemutatta. Malcomes nemcsak az európai, de a világméretű együttműködést is helyeselte. S a Kányától már idézett sorokat előlegezi, amikor arról számol be, hogy a kontinensek és az országok kölcsönösen egymásra vannak utalva, s hogy a világkereskedelem széttéphetetlen kapcsolatokat teremtett. Abban is hasonlóságot láthatunk, hogy Kánya és

[78] Kézirat, fol. 83–84.
[79] Kézirat, fol. 81.
[80] *Hantos Elemér:* Magyarország gazdasági integritása. Bp. 1932. Idézi: *Bekker Zs.*: Európa-gondolat i. m. 49. és *Pallai L.*: Hantos i. m. 587.

Malcomes egyaránt úgy véli: újra kell kezdeni, mivel *nincs hova visszatérni,* hiszen — emeli ki Malcomes — a szokványos nemzetközi rendszer nem létezik többé. Továbbá azt is hangsúlyozza a közgazdász, hogy a világgazdaság jó működése csak nagy, önmagukban önellátó egységek kialakítása esetén képzelhető el."[81] A gazdaság világméretű összefogásának szükségességét Malcomesen kívül Dános Árpád és Magyar Miklós is hirdette. Ő mutatott rá arra: a bajok legfőbb oka, hogy a gazdaság világgazdasággá lett, de e tényt nem ismerték még fel.[82] Kánya munkája azonban már ennek szellemében íródott.

Kánya nem csupán felemlegeti a világgazdaságban bekövetkezett, vagy éppen bekövetkező súlyponteltolódásokat, hanem megállapítja, hogy ennek ellensúlyozására[83] Európán belüli összefogásra, s a helyzetnek megfelelő cselekvésre van szükség. Az Európa-gondolatot egyébként élénk vita övezte Magyarországon. Wollak Jenő az USA politikáját elemezve már 1929-ben arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországot meg kell védeni attól a nyomástól, melyet az USA világpiaci előretörése következtében kénytelen elszenvedni.[84] A mozgalom — s ebben magyar támogatói egyetértettek — az Egyesült Államok elleni védekezést szolgálhatja.[85] Ebből következik, hogy a hozzáértők a mozgalom megjelenését követően, sőt esetenként korábban is[86] elemzik azokat a világgazdasági folyamatokat — elsősorban a világgazdaságban végbemenő súlyponteltolódást —, melyek Európa rovására más kontinensek, elsősorban az USA javára végbementek). Ezekkel Kánya is foglalkozik.

A világgazdasági viszonyrendszerbe ágyazott európai kooperáció ötlete tehát korántsem volt újszerű gondolat, az viszont mindenképpen szokatlan, hogy mindezt pozícióban lévő politikus jegyezte le, arról nem beszélve, hogy ez a politikus Magyarország koncepciózus külügyminisztere.[87] Ormos Mária széles körű kutatásaiból ráadásul kiderül, hogy — noha 1928 és 1932 között ez komoly érdeklődésre tartott számot — 1933-at követően alig találunk valakit, aki az ilyen jellegű együttműködésben komolyan hitt.[88]

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a vesztesek kormányzati, sőt szélesebb politikai köreiben azért sem támogatták a kooperációs törekvéseket, mert ezzel óhatatlanul azt a látszatot keltették, hogy lemondanak a revízióról, és elismerik a háború utáni status quo-t. Ezt személyesen Kánya szájából is hallhatták a magyar képviselőház tagjai, a külügyminiszter 1936. május 28-án elmondott beszédében. „A magyar külpolitika lojalitása a békülékenység terén odáig ment, hogy amikor tavaly felmerült a Duna menti népek közötti viszony újjárendezésének eszméje, a magyar kormány késznek nyilatkozott (sic!) erre irányuló tárgya-

---

[81] *Béla Malcomes*: Zur Weltkonferenz. Verlag Dr. Georg Vajna &Co, Budapest, 1933. Idézi: *Ormos M.*: A világválság. i. m. 108.

[82] Magyar Miklós: Az ember és a gép harca. Bp. 1933.

[83] Elsősorban az USA kereskedelmi és pénzügyi területen mutatott előretörésének kivédésére.

[84] *Ormos M.*: A válság i. m. 77–78.

[85] Uo. 78.

[86] Jacobi Olivér a Közgazdasági Szemlében már 1928-ban felvetette az Európa-kérdést és az integráció ügyét. Részletesen l.: *Ormos M.*: A világválság. i. m. 78.

[87] A 1920-as évek elején Coudenhove-Kalergi által kezdeményezett Páneurópa mozgalomhoz sokan, köztük sok politikus is csatlakozott. Magyar részről Gratz Gusztávot, Apponyi Albertet, s a közgazdász Hantos Elemért és Ruttkay Lászlót sorolhatjuk közéjük.

[88] *Ormos M.*: A világválság. i. m. 112.

lásokban — teljes jóhiszeműséggel — részt venni, dacára annak, hogy tisztában kellett lennie azzal, — és tisztában is volt azzal — hogy a béke és a biztonság jelszavainak hangoztatása mögött megint csak a status quo megmerevítésének eszméjével fog találkozni".[89] A külügyminiszter mindenesetre Scylla és Charybdis között vergődött. Az idézett beszédet megelőzően, 1935-ben azonban kinyilvánította, hogy nem stabilizálják a regionális status quot, mert ezzel azokat erősítenék, akik területeket vettek el tőlünk.

A bevezetőben már utaltunk rá, hogy hivatalos minőségében hasonlóan elzárkózó volt, amikor a Hodža-tervre reagálva elutasította a politikai közeledést a dunai államok között. A budapesti angol követnek tudomására is hozta, hogy „nem lehet egy országtól, mely a békeszerződés alapján közel 3/4 részét vesztette el, követelni, hogy a feledés fátyolát borítsa a múltra, és egyes szomszédjaival őszintén együttműködjék."[90]

Tegyük hozzá azt is, hogy álláspontját személyes útja is befolyásolta. Az Osztrák–Magyar Monarchia volt diplomatájaként Magyarország első világháború utáni súlyos megaláztatottságát egyszersmind saját presztízsveszteségeként is kezelte, és nagyon nehezen viselte. Ez erősen befolyásolta bizonyos szomszédos, kisantant országok és egyes nagyhatalmak — elsősorban Franciaország — képviselőivel szemben használt beszédmodorát. Egyidejűleg hurcolta magával az egykori monarchia külpolitikai és kulturális orientációit is. Ezek miatt nem tekintette egyenrangú partnernek azon államok diplomatáit, akik nem a klasszikus diplomácia küzdőterein nevelkedtek. „Csábítóbbnak látta a reményt arra, hogy Magyarország szomszédainak akkor, amikor német segítséggel elérte célját, diktálhatja a maga akaratát. Mint azt, hogy mint egyenrangú, sőt gyengébb fél, igyekezzék velük különböző engedmények alapján megegyezni. Ezeket a Magyarországgal szomszédos népeket és politikusi vezetőit némileg úgy ítélte meg, mint azokat a magyar és német hegemóniák eszméjére alapított Ausztria-Magyarország korában Bécsben és Budapesten látták: mint egy halom másodrangú, izgága, ok nélkül elégedetlenkedő embert, akik abban látják életcéljukat, hogy a politikai vezetésre hivatottaknak Bécsben és Budapesten kellemetlenségeket okozzanak" – írta róla ezzel kapcsolatban Gratz, akinek volt alkalma személyesen megtapasztalni Kánya modorát és nézeteit.[91] Még inkább lekezelően bánt az egykori osztrák–magyar külpolitika szemében ellenségesnek tekintett balkáni országok (elsősorban a volt Szerbia) politikusaival.

Ezért különös jelentőségű, hogy ugyanez a politikus hivatalos nyilatkozataihoz képest egészen más módon fogalmaz, amikor Európa jövőjét komponálja. Dolgozata e fejezetének első részében elmarasztalja ugyan az első világháborút lezáró békekötéseket, ám a későbbiekben nem szabja az együttműködés feltételéül a revíziót. Ez utóbbi nem jelentéktelen körülmény, hiszen Kánya is azok közé tartozott, akik számára a revízió egyszersmind emocionális kérdés is volt. Habitusa nem engedte, hogy a magyar diplomácia bonyolítójaként végér-

[89] A képviselőház 137. ülése, 1936. május 28. Az 1935. évi április hó 27-re meghirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Nyolcadik kötet. Bp. 1936. 284.

[90] *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936. Bp. 1982. 244.

[91] *Gratz G.*: Magyarország i. m. 259.

vényesen szakítson az egykori hatalmi politizálás ballhausplatzi hagyományával. Az 1867-től a világháborúig nagyhatalmi körökben ténykedő, az 1878-as berlini kongresszus történelmi emlékeinek bűvöletében élő, összeurópai hatású diplomáciai hagyományokat folytató magyar — zömében arisztokrata — politikai elit valóban nehezen vette tudomásul a hirtelen kisállammá lett Magyarország súlyos nemzetközi presztízsveszteségét. Kánya személyesen is magában hordozta Magyarország hatalmi elitjének kollektív frusztrációit. A vesztes kisállammal, illetve annak politikai garnitúrájával szemben kezdetben megnyilvánuló, sértő hatalmi arrogancia pedig egyenesen elviselhetetlen és tűrhetetlen volt számára.[92] A három részből álló művet egységesként szemlélve is egyértelműen látszik, hogy Kányánál ekkor sincs szó a revizionizmus revíziójáról. Mindazonáltal figyelmet érdemel, hogy a gazdaságról szóló fejezetben Kánya a békeszerződésekről azt mondja: azok a térségbeli gazdasági kooperációt ellehetetlenítik. „A versailles-i, a trianoni, a neuilly-i és a Saint-germaini békék érzelmi alapokon álló szerződések, a bosszú és gyűlöletérzés békéi — írja, majd később így folytatja: „A gazdasági világválságnak bizonyára sokféle oka van. Lényegében azonban kétségtelenül értékesítési válság. Ez mindenekelőtt Délkelet-Európára érvényes, ahol a békeszerződések egy nagy, már létező gazdasági egységet szakítottak szét és sok ezer kilométeren új vámsorompókat emeltek, ami miatt a termelés értékesítésének sorozatosan elháríthatatlan akadályokba kellett ütköznie."[93] Ugyancsak hasonló hangnemben fejtegeti az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésének problémáját is, kijelentve róla, hogy „gazdaságilag rendkívül kiegyensúlyozott terület volt, amely mind a mezőgazdaság, mind pedig az ipar számára — természetesen az ország igényeinek megfelelően — jó értékesítési piacokat biztosított. A monarchia összeomlása az állam különböző részei között kialakult gazdasági kötelékeket elsorvasztotta. Az új határmegvonások különösen Magyarországot és Ausztriát érintették hátrányosan. A politikai szükségállapot még élesebbé vált azáltal, hogy a többi úgynevezett utódállamban a győzelmi hangulatból táplálkozó nacionalizmus a gazdaságra is kiterjesztette a befolyását. Az állami függetlenséget a gazdasági önállósággal akarták megalapozni. Így rendkívül nagy állami szubvenciókkal létrejöhettek új iparágak, melyeket a külföldi versennyel szemben egyre magasabb vámsorompókkal kellett megvédeni. A kölcsönös elzárkózás szoros összhangban állt a politikai törekvésekkel.[94] Kánya itt nem szól a magyar gazdasági nacionalizmusról, noha ez is létezett.

---

[92] A revízióról szólva ugyanakkor utalnunk kell arra a bizalmas nyilatkozatra, amit Kánya állítólagosan John Flournoy Montgomery amerikai követ előtt tett. Ebben arról beszélt, hogy a maga részéről a revíziót esztelenségnek tartja, de a magyar társadalom ebben a kérdésben nem egészen józan, és a külpolitika nem függetleníthető a belpolitikai viszonyoktól. *Montgomery, John Flournoy*: A vonakodó csatlós. Zrínyi, Budapest, 1993. 50. A közlés hitelességében kételkedők (pl. *Hory A.*: Bukaresttől i. m. 402.) véleményét tiszteletben tartva azt gondoljuk: a Montgomery által leírtak alapjául szolgáló kijelentés a 30-as évek megváltozott nemzetközi környezetében — esetleg árnyaltabb formában — mégis elhangozhatott. Kánya lesújtóan vélekedett a magyar közvélemény, a politikai elit, parlament külpolitikai gyengeségéről. Az itt szereplő kéziratban mindenestre igyekszik a belpolitikai vonatkozásoktól mentesen megítélni a békeszerződések vitathatatlan hátrányait.

[93] Kézirat, fol. 81; 99.

[94] Kézirat, fol. 99–100.

A Kánya által vázolt processzusból megmutatkozik, hogy a problémák gyökere az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának gazdasági következményeiben keresendő, amihez természetesen utóbb a gazdasági világválság hatásai is hozzáadódtak. Az új politikai határok a korábbi gazdasági egységet szétszabdalták, s ennek következtében nyílt, vagyis erősen külkereskedelemre utalt, szerkezethiányos gazdaságok jöttek létre. Az új vámhatárok nemcsak a monarchia területén alakult államok, hanem az egész térség gazdaságának működését is akadályozták. Kizárólag együttműködéssel lehetett volna a helyzeten enyhíteni. E helyett a gazdaságok be- illetve egymástól való elzárkózása a jellemző az egész két világháború közötti időszakban. Ennek elsődleges oka, hogy a gazdasági kérdéseket elsősorban a politika határozta meg. Ezt a problémát a korban is felismerték,[95] a megoldást pedig a térség reintegrálásában látták, s arra terveket dolgoztak ki (ki-ki a maga szempontjai szerint).[96]

Ha rövid rezümét akarnánk adni Kánya Kálmán művéről, elsősorban azt kellene megállapítanunk, hogy a kézirat a kor kihívásaira, a nagy háború közvetlen (békeszerződések) és közvetett következményeinek, végső soron a gazdasági világválság legfőbb következményeinek a leküzdésére szolgáló megoldásokat keresi. Ezeket végső soron az olyan gazdasági együttműködésben találja meg, amely nem akar semmiféle politikai tömbnek, nagyhatalomnak kedvezni. Az írás megszületésének kihámozható legfőbb célja a szerző késztetése a rossz európai rendszer átalakítására, és a gazdasági világválság következményeinek a felszámolására. Az elemzés a kontinens súlyvesztéséért és a közép-európai térség belső problémáiért — egyebek mellett — a gazdasági nacionalizmust, a zárt gazdasági egységek gyakorlatát kárhoztatja. Hosszasan taglalja, hogy a valós igényekhez alkalmazkodó gazdasági megfontolásokat kell követni, s a politikai megfontolások előtérbe állítása mennyire káros lehet a nemzetközi folyamatokra. A „közép-európai szövetségben rejlő ellentmondások" feloldására a gazdasági szempontok politikai hátsó szándékok nélküli érvényesítését javasolja.

Kánya tanulmánya — mint azt korábban már említettük — más, a 30-as évek derekán keletkezett elképzelésektől és tervektől egy lényeges szempontból eltér, nevezetesen abban, hogy nem kapcsolódik össze németellenességgel. A fennálló külpolitikai helyzetben azonban nem is akarja a németeket a megoldásai révén előnyösebb helyzetbe hozni. A német vonal az aktív külügyminiszter számára továbbra is az egyetlen lehetőségnek tűnik a válság leküzdésére (ebben kontinuitást mutat korábbi elképzeléseivel), ám az írás azt is sejteti, hogy Hitler Németországát erre alkalmatlannak tartja. Minden bizonnyal ezért is marad a munka a fiókban, vagyis írója ezért ítélte munkáját időszerűtlennek. Kontinuus a szerző gondolkodása a tekintetben is, hogy Franciaországgal szemben továbbra is ellenséges. A közép-európai francia befolyást részben érzelmi alapon ítéli meg, ám a legfőbb problémának azt tekinti, hogy Franciaország, kihasználva a gazdaság és politika közti ellentmondásokat, a gazdasági együttműködést kizárólag politikai céllal alkalmazza. Ezzel nem segíti elő a térség gazdasági problémáinak megoldását, sőt akadályozza azt. A Tardieu-terv kapcsán még azt is megkockáztatja, hogy

[95] *Keynes, John Maynard*: A békeszerződés gazdasági következményei. Bp. 2000. 209.
[96] *Ádám M.*: Tervek. i. m. 10.

„Ez a terv egyes dunai államok végleges alávetését eredményezte volna Franciaország kapitalista uralmának." (Ilyen és hasonló kiszólásokból arra is következtethetünk, hogy Kánya az egyenjogú és nem a centrális elven működő együttműködés híve lehetett.) A francia megoldás mellett az angol alternatívában sem lát kibontakozást, hiszen Nagy-Britannia más, Európán kívüli piacokon érdekelt, nehéz, sőt lehetetlen lenne rávenni a Közép-Európával való együttműködésre.

Újszerű Kánya gondolkodása abban a tekintetben, hogy nem csupán nyílt színen deklarált nézeteit veszi revízió alá, hanem azt a meggyőződését is (melyet hol kevésbé burkoltan, hol bizalmas körben vallott), hogy az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival politikai ellentétek, történelmi sérelmek, kulturális különbségek és saját személyes ellenérzései miatt nem kíván egyenrangú kooperációt kezdeményezni.

Összefoglalva úgy látjuk, hogy Kánya Kálmán külügyminiszter több szempontból nézve is távlatosan gondolkodott. Részint térben, mert — mint láttuk — a kontinens egészének perspektívájából tekint Közép-Európára és a közép-európai kérdésre. Perspektivikusan gondolkodott időben is; nem tudhatta, hogy az önszerveződő Közép-Európa esélyét 1935 táján teljességgel zárójelbe tette a német birodalmi térszerveződés folyamata. Ebben a rajnai demilitarizált övezet német megszállása hozta a fordulatot; ott, akkor dőlt el a kérdés. A gondolkozás továbbra is folytatódott mindamellett, hogy a gondolatok valóra váltására korábban sem volt sok esély. A különbség e tekintetben „mindössze" annyi volt, hogy addig egy demokratikus nagyhatalom hegemonizálta a térséget, onnantól viszont már egy agresszív diktatúra. Az évtized második felétől a közép-európai országok külpolitikájában felerősödött a kényszerpályás meghatározottság. Kánya — minden németbarátsága ellenére — már berlini éveinek végén érezte, hogy a Hitlerrel történő együttműködés olyan zsákutcába szoríthatja Magyarországot, melyből nem ágaznak ki mellékutak, és amely az általa folytatott és kedvelt diplomácia peremvidéke felé kényszeríti országát és őt magát is. Később az első bécsi döntés, a felvidéki bevonulás, a revízió első sikerei jócskán megkavarták gondolatait, netán érzelmi alapon is „odébb tolták". Ám erre nézve a korábban született kézirat nem kínálhat támaszt.

KÁLMÁN KÁNYA AND THE ECONOMIC RECONSTRUCTION OF EUROPE.
The Idea of Central Europe. Der Neubau Europas. An Unknown Manuscript

by Virág Rab – Imre Tóth
(Summary)

After 1918 the most profound transformations within the structure of the world economy took place in the middle of Europe, where before the war there had existed a unified and well organised economic framework. This unity ceased after World War I, and was succeeded by seven independent state formations, isolated from each other in terms of political and economic organisation, and sometimes in open conflict. The need to re-establish the economic unity of Central Europe emerged several times in the interwar period. In the 1920s it was the aim of correcting the errors of the Peace Treaties, whereas in the 1930s the need to cure the problems caused by the Great Depression which induced both economic and financial experts and politicians to prompt economic cooperation among the states of Central Europe.

We know relatively few conceptions which, emanating from an active member of one of the interwar Hungarian governments, neverthelesss express views which diverge from the officially

represented political opinion. One of them is a text showing the handwriting of Kálmán Kánya, minister of foreign affairs, and presumably prepared around 1934/1935, which has recently been discovered in the Hungarian State Archives. The study, written in German, is divided into three chapters. The first deals with the spiritual characteristics and moral reconstruction of Europe, the second with the questions of the political order of the continent, whereas the third, analysed in the present paper, is devoted to the problems of economic reorganisation. The conception represented by Kánya – like all the similar conceptions elaborated in the 1930s – was motivated by the desire to transform the „bad European system" and to remedy the consequences of the Great Depression. The author contrasts the writing of Kánya with the proposals of contemporary Hungarian economic and financial experts urging for economic cooperation.

For the declining weight of the European continent in general and for the internal difficulties of Central Europe Kánya blames before all economic nationalism and the practice of closed economic units, and, consequently, sees the key of solution in their suppression and in economic cooperation. Yet around 1935, the time of German imperial territorialism, there was no more room for an overt exposition of the author's views. Kánya's proposal shows, however, that, although conceptions regarding the future of Central Europe continued to be contemplated, the road to their realisation was definitively closed by the emergence of an aggressive totalitarian state which played a dominant role in the region.

Pihurik Judit

A NÉPI DEMOKRÁCIA ALÁAKNÁZÁSA EGY SZEKSZÁRDI BOROSPINCÉBEN

Dr. N. I.[1] körzeti orvos a második világháborúban tartalékos zászlósként szolgált, 1945 nyarán jutott haza amerikai hadifogságból. Az akkoriban a hozzá hasonlók esetében kötelező eljárás során minden hátrány nélkül igazolták. Ehhez valószínűleg az is hozzájárult, hogy — mint többen tanúsították — ismert háborús ellenállókat, de nem buktatta le őket.[2] Hazatérve Szekszárdra — saját későbbi vallomása szerint — távol tartotta magát a politikától egészen 1956-ig, amikor helyi ismertsége, jó kapcsolatai miatt megkérték arra: *„hasson oda,"* ne legyen vérontás a városban.[3] A forradalom idején játszott szerepe miatt 1957-ben elítélték és bebörtönözték.

A megfigyelési iratok 1945-től a hetvenes évek közepéig kísérik végig N. I. életét. Az ok, ami miatt először az államvédelem látókörébe került, nagyon egyszerű: *„horthysta tiszt"*[4] volt — ha tartalékos is —, és a háború idején belépett a Magyar Testvéri Közösségbe.[5] Utóbbi szervezet tagjaként — szemben idézett állításával — az ötvenes évek elején „aktivizálta magát" – legalábbis a korabeli megfigyelések nagyrészt erre koncentrálnak. 1956-os szerepvállalása új okot szolgáltatott a gyanakvásra: négy év börtönre ítélték, majd — miután 1959-ben amnesztiában részesült — 1975-ig szemmel tartották. Életének egyéb tényei, melyek újra és újra felbukkannak az iratokban annak bizonyítására, hogy N. I.

---

[1] A megfigyelt civil személyek nevének csupán kezdőbetűit közlöm.

[2] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3. 1. 9. V – 82118. Vizsgálati dosszié dr. N. I. ügyében. (A továbbiakban: N. I. vizsgálati dossziéja) 6–9. Tanúvallomási jegyzőkönyvek. 1945. augusztus 7. Az idézett iratok nagyrészt szekszárdi keltezésűek, ezért csak az eltérő esetekben jelzem a keletkezés helyét. Senye Sándor alispán tanúsította, hogy N. I. nemcsak tudott ellenállókról — 280 embert említ — de segített számukra búvóhelyet is biztosítani. Friedmann Márton elmondása szerint családját a gettóban is gyógyította, emellett tej- és cukorutalványhoz juttatta őket.

[3] ÁBTL 3. 1. 9. V – 143 656. Vizsgálati dosszié dr. N. I. és társai ügyében. (A továbbiakban: N. I. és társai vizsgálati dosszié) 115. Jegyzőkönyv dr. N. I. meghallgatásáról. 1956. november 12. és *Orgoványi István*: Tolna megye. In: A vidék forradalma 1956. II. kötet. Szerk.: Szakolczai Attila. 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006. 361–395. 367.

[4] „A »Horthy-fasizmus« lakájainak aposztrofált egykori katona- és csendőrtisztek akkor is a szemmel tartottak külön kasztját alkották, ha éppen nem voltak internálva, vagy rendőri felügyelet (ref.) alatt: a csoporthoz tartozókból szervezte meg a rendőrség ezen réteg figyelését." *Gyarmati György*: A hivatásos áldozat és a hóhér a Rákosi-korszakban, az 1950-es évek elején. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Budapest – Salgótarján, 2008. 381.

[5] A Magyar Testvéri Közösség (a vizsgálati anyagokban Magyar Közösség néven szerepel, ezért a továbbiakban a szövegben is így idézzük) az 1930-as években alakult titkos félkatonai szervezet. Az ősi magyar katonai szokások, a pogány vallás feleleventése és aktív németellenesség jellemezte. 1945 után szünetelt működésük, de 1946-tól újra szervezkedni kezdtek. 1946 végétől vezetőit, tagjainak egy részét letartóztatták, koncepciós perben elítélték. A fő vád a szovjetekkel szembeni ellenállás szervezése volt. A továbbiakban a tagok közül, aki tudott, külföldre menekült, az itthon maradók illegalitásba vonultak.

a rendszer ellensége, a következők: apja földműves volt — „tehát" kulákcsaládból származott[6] —, de az lett „saját jogán" is, mivel szőlője és tanyája volt. Egyetemi éveiből kettőt Olaszországban töltött, ott szerezte meg diplomáját is, harcolt a szovjetek ellen, és amerikai hadifogságba került - ahol [az amerikai] *„tisztekkel dőzsölt."*[7] 1945 után a Magyar Közösség szekszárdi szervezetének egyik újjáalapítója volt, és börtönből való kiszabadulása — 1959 — után kapcsolatot tartott elítélt-társaival.

Források és forráshasználat

N. I. iratai azért érdemelnek figyelmet, mert döntő többségük nevezett privát élethelyzeteiről tudósít: baráti-ismeretségi körének — leginkább a megfigyelt borospincéjében lezajlott — találkozói rögzültek bennük. Ebben a gátlásokat feloldó közegben ismerhetjük meg a kisvárosi értelmiségi társaság beszédtémáit magánéleti problémáiktól a különböző aktuális politikai kérdésekig. Mivel zárt, baráti társaságról van szó, egyívásúak a megfigyeltek és az ügynökök: hasonló státusú és gyökerű személyekről van szó. Orvos, ügyvéd, levéltáros, tisztviselő, alkalmazott, tanár, építész - a kisváros polgárinak számító rétege a szereplője ennek a történetnek. Többnyire csak találgathatunk, mely okból tartozott némelyikük a megfigyelők csoportjába. Mellettük feltűnnek az államvédelmi hatóság tisztjei, akik az ügynököket irányították, a jelentéseket értékelték, az operatív terveket készítették. A leginformatívabb nyomozati anyagok, melyek N. I. és társasága mindennapjait is hűen dokumentálják, a következők: az 1952–1956 közötti években keletkezett iratokat tartalmazó két „Felderítő" dosszié[8] és V. J.-é,[9] melyek alapján kirajzolódik a szekszárdi Magyar Közösség szervezésének története. N. I. három dossziéjában találhatók az 1956-os tevékenységével és 1957-es perével kapcsolatos dokumentumok,[10] a forradalom utáni időszakról pedig „Szilárd" jelentései[11] alapján alkothatunk képet. Utóbbi ügynök fő feladata nem N. I. megfigyelése volt, de dossziéi rá vonatkozó információkat is tartalmaznak.

Az iratok — ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, környezettanulmányok, összefoglalók, operatív tervek és nyomozati anyagok, vallomások

---

[6] Az iratokban — annak ellenére, hogy kulákként emlegetik — következetesen a „földműves" kifejezést használják. N. I. saját vallomása szerint is középparaszt családból származott: apjának nyolc, anyjának körülbelül húsz hold földje volt. N. I. és társai vizsgálati dosszié. 115. Jegyzőkönyv N. I. meghallgatásáról. 1956. november 12.

[7] ÁBTL 3. 1. 9. O - 9343/1. Felderítő csoportdosszié. Megnyitva 1952. 08. 08. Lezárva 1972. (A továbbiakban: Felderítő 1.) 117. N. I. környezettanulmánya. 1952. július 10. Az irat szerint N. bort vitt magával Szekszárdról, és azt a fogságban üzleti spekulációkra is használta.

[8] Felderítő 1. és 3. 1. 5. O - 9343. Felderítő csoportdosszié. Megnyitva 1955. 09. 17. Lezárva 1956. 10. 02. (A továbbiakban: Felderítő 2.) Az e dossziékban rögzített megfigyelések kiindulópontja Gy. E. tisztviselő (volt tartalékos hadnagy) tevékenysége volt. A kispolgári családból származó Gy. — a kor állambiztonsági reflexei alapján — valóban „tipikus ellenség": 13 éves volt, amikor kistisztviselő apja meghalt, anyja a nyugdíjából taníttatta. Felderítő 1. Gy. E. önéletrajza. 56.

[9] 3. 1. 9. V - 103550 Vizsgálati dosszié V. J. ügyében. (A továbbiakban: V. J. dossziéja.)

[10] N. I. vizsgálati dossziéja és N. I. és társai vizsgálati dosszié, valamint N. I. iratai. Nyomozati és peranyag szám nélküli fénymásolata. Tolna Megyei Levéltár. (A továbbiakban: TML, N. I. iratai)

[11] Szilárd jelentései: 3. 1. 2. M 36125 (1970. 11. 25. - 1974. 02. 22.) és 3. 1. 2. M 36404 (1974. 02. 20. - 1975. 05. 22.).

— sokat elárulnak a hatalmi mechanizmus működéséről. Az összefoglalók alapján kiderül, a politikai tisztek mennyire ismerik ügynökeiket és a megfigyelteket, hogyan csoportosítják a jelentések tényeit, mit tesznek hozzá adott esetben a leírtakhoz, mit vesznek figyelembe és mit nem. Hogyan szabják meg a „további feladatokat," hogyan fogalmazzák meg elvárásaikat, mennyire érvényesítik irányító szerepüket. A jelentések az ügynökök habitusáról is tudósítanak: vállal-e kezdeményező szerepet, mennyire képes kihasználni a lehetőségeket, szolgamód teljesíti-e a rá kirótt feladatokat, vagy éppen ellenkezőleg, kibújni igyekszik alóluk – esetleg önálló elképzeléseit is megosztja tartótisztjével, sőt ötleteket ad annak. A jelentések tartalmát elsősorban az elvárások befolyásolhatták – de előadódhatott, hogy az ügynök tollát a megfigyeltek iránti jószándék vezette, és kommentárjukkal saját szavaik élét igyekeztek elvenni. Sajátos, hogy helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai szempontból is igen nagy különbségek vannak az egyes, ügynököknek tulajdonítható szövegek között, noha retorikájukat eleve meghatározza a „hatalom nyelve," és közvetlenül tőlük származó fogalmazvány is kevés van az iratok között.

A felsorolt irattípusok forrásértékét[12] a fentieket figyelembe véve határolhatjuk körül, hozzátéve, hogy — jelen esetben — nem csupán a politikai szempontból lényegesnek tűnő elemekre figyelünk, hanem emellett azon részletekre is, melyek a „célszemély" életének alakulásáról szolgálnak információval. De megközelítésünk alapja mindkét szempont vizsgálatánál a maximális kétely, megállapításainkat óvatosan kell megfogalmaznunk, hiszen ezek a szövegek — még ha szó szerinti idézetnek tűnnek is — többszörös „szűrőn" mentek át lejegyzésükig. Az elhangzott beszélgetéseket az ügynökök jelentéseikben csupán felidézik – majd ezek alapján készül el a tartótiszt összefoglalója. Így a megszólaló valós mondandója, szándéka, és az eredeti szövegkörnyezet semmiképpen nem rekonstruálható pontosan, ám mégsem gondolhatjuk, hogy a szövegek nem tartalmaznak értékelhető információkat vizsgálódásunk tárgyához. Az említett forrásokhoz képest a bírósági eljárások iratainak információértéke inkább vitatható, mert az azokban foglaltak eleve konstrukciók, mint az jól látható lesz majd N. I. 1956-os peranyagának a vizsgálatánál.[13]

N. I. az 1950-es évek ügynökjelentéseiben

Az ötvenes évek első felében N. I. katonatiszti múltja és a Magyar Közösségben vállalt szerepe, a hatvanas-hetvenes években 56-os volta miatt figyelték meg. A jelentéseket „Verpeléti József", „Szabolcsi István," „Szenes," „Baranyai Béla," „Simon György" és „Szilárd" ügynökök, valamint a saját nevén szereplő V. J. készítették. Hálózati nyilvántartásban az említettek közül csak egy — „Szilárd"[14] — szerepel, „Szabolcsi" kiléte pedig az iratok alapján valószínűsít-

[12] A hasonló típusú források vizsgálatának egyéb lehetséges szempontjairól ld. *Farkas Gyöngyi*: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. Aetas, 21. évf. 2006. 4. szám. 146–169.

[13] Ld. 10. lábjegyzet.

[14] A 6-os karton szerint a munkásszármazású „építésztervezőt" 1964. november 11-én „hazafias" alapon szervezték be, foglalkoztatási vonala a „belső reakció" megfigyelése volt.

hető. A felsoroltak barátok, ismerősök, akiknek beszervezési körülményeit nem ismerjük, bár többükkel kapcsolatban található némi információ az anyagban. „Szabolcsi István" egy, az iratokban helyenként saját nevén is szereplő tanár volt, „Verpeléti Józsefet" következetesen mint „horthysta katonatisztet" említik. V. J.-ről több adatot közölnek: *„Osztályunk 1951. április 25-én ügynökként beszervezte és azóta mint ügynököt foglalkoztatjuk. Az ügynöki munkához rosszul viszonyul, huzamosabb ideig dezinformatív jelentéseket adott és jelenleg sem őszinte. Beszervezésénél több terhelő adatot elhallgatott, minek következtében 1952. június 15-én újólag kihallgattuk, gyanúsított jegyzőkönyvet vettünk fel tőle..."* V. J. ekkor ismerte be, hogy már 1936-tól a katonai hírszerzésnek kémkedett Csehszlovákiában, majd nyugati hadifogsága idején, 1945-ben szintén beszervezték, hazatérése után kémtevékenységet folytatott.[15] Esetében egyértelműnek tűnnek besúgóvá válásának körülményei, de biztosat még így sem mondhatunk. Azt is csak gyaníthatjuk, hogy egy ilyen zárt baráti társaságban a többi ügynököt is múltjának valamely — az akkori jelenben „foltnak" számító — tényével zsarolták.

Az egymást jól ismerő, zömében baráti viszonyban levő személyek nyíltsága, ahogy a mindennapi élet eseményeit, lehetőségeit és az aktuális politikai kérdéseket megtárgyalták, megkönnyítette az őket megfigyelő, róluk jelentő ügynök-barát dolgát. Igaz, a „hely szelleme" néha nehezítette is, mert előadódott, hogy a társaság a borospincékben megszokott módon viselkedett, és amikor beboroztak, semmi érdemlegeset nem tudtak mondani.[16] „Verpeléti József" is így nyilatkozott egy alkalommal: még mindig nem közösségi tag, mert berúgott a társaság, ezért elmaradt a tagfelvétel.[17] Egy környezettanulmányban azonban sztereotípiákra építve, sommásan — és életidegen módon — foglalják össze a pincebeli beszélgetések lényegét: *„Nevezett az FKP* [Független Kisgazdapárt – P. J.] *legális működésének megszűnése után azok vezetőivel és egyes jobboldali beállítottságú tagokkal a kapcsolatot továbbra is tartotta és azokkal rendszeresen összejár dr. N. I. szekszárdi kulák orvos volt FKP tag borpincéjében, ahol nevezettek borozás közben a népi demokráciát és a Szovjetuniót különböző módon rágalmazzák és azt gúnyolják míg Amerikát égig magasztalják."*[18]

A szekszárdi Magyar Közösség fő szervezőjének tekintett Gy. E.[19] tevékenységére és baráti–ismeretségi körére irányuló „Felderítő" csoportdosszié nyitását Solti János államvédelmi hadnagy javasolta „Verpeléti" és „Szabolcsi" jelentései alapján, a megfigyelt személyek horthysta, jobboldali voltával, korábbi kisgazdapárti tagságával is megindokolva. Állítása szerint Szekszárdon több közösségi tag van már, és a szervezők — köztük N. I. — célja olyan megbízható egyének felvétele, akiket a későbbiek folyamán vezető állásokba helyezhetnek majd. A *„későbbiek"* a remélt rendszerváltozás esetére vonatkozik, amikor *„a hatalmat teljes egészében magukhoz tudják ragadni."*[20]

[15] V. J. dossziéja, 18–20. Őrizetbe vételi javaslat. 1952. november 16. Az idézeteket eredeti írásmódjukban közlöm, csupán a helyesírási és az értelemzavaró nyelvhelyességi hibákat korrigálom.
[16] Felderítő 1. 101. „Szabolcsi" jelentése. 1952. szeptember 2.
[17] Felderítő 1. 136. „Verpeléti" jelentése 1952. november 11.
[18] Felderítő 1. 66. Sz. M. környezettanulmánya. 1952. február 5.
[19] Ld. 7. lábjegyzet. Felderítő I. 56.
[20] Felderítő 1. 53–55. Javaslat csoportdosszié nyitására. 1952. augusztus 2.

Az ötvenes évek első felében készült jelentések leggyakoribb témája a Magyar Közösség szervezése volt, bár az erről készült összefoglaló minden bizonnyal túldimenzionálja az újjászerveződő csoport jelentőségét.[21] Mint azt már jeleztük, nem tudhatjuk, mennyire pontosak a jelentések, és azt sem, hogy valóban az elhangzottakat tartalmazzák-e, vagy inkább azt, amiről az ügynökök úgy vélték, hallani akarják tőlük. Mindenesetre a Magyar Közösség eredeti, 1945 előtti céljaival, jellemzőivel összhangban levő jelentések születtek a szekszárdi csoport reaktiválásól.

„Verpeléti József" Gy. E. szavait felidézve jellemzi a mozgalmat: arra törekszenek, hogy minden vezető helyre magyar kerüljön, és a *„testvérek,"* valamint a leendő tagok is tegyék magukévá *„a Közösség minden gondolatát."* A gondolatok részletezése elmarad, aminthogy az elvégzendő *„komoly és bizalmas munka"* mibenlétére sem derül fény. A politikai helyzet változásakor a terv szerint a Tanács tagjai átveszik az irányítást, és az előre elkészített káderjellemzések alapján osztják majd ki a posztokat.[22] Hogy az említett rendszerváltozás mikor és hogyan következne be, arról itt nem esik szó. „Verpeléti" jelentése szerint Gy. E. már 1952 októberében alkalmasnak tartotta a helyzetet arra, hogy *„jó magyar emberek"* (értelmezésében: nem svábok és zsidók) pozícióba kerüljenek.[23] N. I. pincéjében arról is szó esett, hogy még több tagot, elsősorban parasztokat és értelmiségieket kell felvenniük. Vázolták jövőképüket is: V. szerint nyugati — főleg angol — segítséggel bekövetkező változást reméltek, és emigráns kormányt, melynek tagjai többek között Nagy Ferenc, Eckhardt Tibor, Varga Béla és Mindszenthy József lennének.[24]

„Szabolcsi Istvánt" a jelentések szerint N.-ék szerették volna az újjászerveződő Magyar Közösség szekszárdi csoportjába felvenni, de az erre vonatkozó információk kissé ellentmondásosak. Mint írja, 1952 májusában Gy. E. akarta beléptetni,[25] majd egy másik alkalommal N. I. szólította fel *„egy-két órai iddogálás után"* a csatlakozásra, de ő úgy tett, mintha ezt nem hallotta volna. Ugyanekkor azonban azt is állítja: *„Engem beszervezni nem próbált senki, sokalltam, hogy mennyi új ismeretlen ember jön, aztán eltűnik.*[26] Ennek ellenére — mivel logikus, hogy tagként több információt tudna szerezni — elképzelhető, hogy utasították a jelentkezésre. 1952. július 16-án ugyanis már azt jelezte Soltinak, hogy Gy. E. közölte belépési szándékát, ám Gy. nem fogadta el ajánlkozását, mondván, most nem aktuális, mert *„nagy világerők ütköznek össze, a magyarság ne tegye fejét az ütközők közé."*[27] 1956 márciusában „Szabolcsi" már másképp emlékezett vissza a történtekre. Akkori vallomása szerint először azt kérte tőlük, gyermekeire való tekintettel hagyják ki a szervezkedésből, majd amikor 1952 augusztusában be akart lépni, Gy. kitérő választ adott neki: családját nevezte *„kis közösségnek"*, valamint arra hivatkozott, hogy lakása is kicsi

[21] Felderítő 1. 95. Összefoglaló a Magyar Közösségről. 1952. július 28.
[22] Felderítő 1. 92. „Verpeléti" jelentése Győrfy Emilről. 1952. július 3.
[23] Felderítő 1. 134. „Verpeléti" jelentése 1952. október 30.
[24] V. J. dossziéja, 36. V. J. második kihallgatása a Magyar Közösség ügyben. 1952. december 8. Mindszenthy József ekkor nem emigrációban, hanem börtönben volt.
[25] Felderítő 1. 53. Javaslat csoportdosszié nyitására. 1952. augusztus 2.
[26] Felderítő 1. 114. „Szabolcsi" jelentései 1952. június 27. 111–116.
[27] Felderítő 1. 121. „Szabolcsi" jelentése 1952. július 16.

lenne összejövetelek tartására. „Szabolcsi" vélekedése szerint V. J. letartóztatása riasztotta meg annyira a korábban aktív szervezőként az ÁVH látókörébe került ötgyermekes családapát, hogy munkahelyet változtatott, és N.-t is kerülni kezdte.[28]

Nem ment simán a másik „beltag", „Verpeléti József" felvétele sem a Közösségbe. Őt 1952 nyarán N. azért intette türelemre, mert „Szabolcsi" jelezte nekik, hogy egy ávós tiszt érdeklődött nála a mozgalomról.[29] Ezután „Verpeléti" a kapott utasítás szerint kereste N. társaságát, de akkor sem sikerült a tagfelvétel, mert idegenek is voltak a társaságban.[30] Máskor ő késleltette a dolgot születési anyakönyvének beszerzését szabotálva el, novemberben pedig — mint már utaltam rá — beborozott a társaság.[31] A harmadik megfigyelőt, V. J.-t N. I. 1952. október 25-én léptette be a szekszárdi Közösségbe.[32]

A jelentések alapján úgy tűnik, hogy bár a társaság tagjai nem tekintették véglegesnek a rendszert, és bizton remélték megváltozását, tevékenységük kimerült a megbeszélésekben és a tagtoborzásában, programismertetésben. Talán „Szabolcsi" jelentése fejezi ezt ki leginkább egyértelműen: *„Az idő jelenleg nem alkalmas, később lesz ez aktuális. A magam részéről nem vettem másnak, mint borközi locsogásnak, bár N. I. csak igen keveset szokott inni."*[33] „Szabolcsi" lejegyezte, amit hallott, mert az volt a dolga, de más alkalommal is utalt arra, hogy a társaság beborozott, ezért nem volt érdemi beszélgetés.[34] Ennek ellenére az államvédelemnél még 1955-ben is jelentést vártak a szekszárdi Magyar Közösségről: arra voltak kíváncsiak, élnek-e szervezeti életet, és kik a közösségi tagok.[35] Miután azonban felülvizsgálták működésüket, megállapították, hogy nem fejtenek ki aktív ellenséges tevékenységet, ezért a csoportdosszié fenntartása nem indokolt. A szervezet aktáját 1956. október elején lezárták: a határozat rögzíti, hogy N.-ék tevékenysége kimerült a tagok beszervezésében és a várva várt rendszerváltásban való reménykedésben.[36] Ugyancsak határozatot hoztak „Szabolcsinak" az operatív anyagból való törlésről is.[37]

Az ügynöki jellemzések alapján meglehetősen ellentmondásos kép alakul ki N. I.-ről. V. J. helyenként zavaros, összefüggéstelen jellemzésén — annak ellenére, hogy van okunk kételkedni abban, az ő fogalmazványa-e — átsüt a rosszindulat és az irigység: *„Különben dr. N. I. orvos nem sokat érő személy, csupán gazdagsága révén beszerzett röntgenkészüléke és mint szekszárdi kulák-csemete tud élni, elég nagy lábon, az utóbbi időkig beinstruált 2 drb. kb. 8–9 hold szőlője volt, apja jelenleg is még jómódú kulák, aki annak iején, hogy Magyaror-*

[28] Felderítő 2. 80–81. Feljegyzés „Szabolcsi" kihallgatásáról. 1956. március 1.
[29] Felderítő 2. 80. és Felderítő 1. 103. „Verpeléti" jelentése 1952. szeptember 8.
[30] Felderítő 1. 107. „Verpeléti" jelentése 1952. október 3.
[31] Ld. 17. lábjegyzet. Felderítő 1. 136.
[32] Felderítő 1. 134. „Verpeléti" jelentése 1952. október 30.
[33] Felderítő 1. 115. „Szabolcsi" jelentése 1952. június 27.
[34] Ld. 16. lábjegyzet, és Felderítő 1. 124.: „Belépésemkor a szokott italos lárma fogadott és mindjárt poharat adtak, hogy igyak. [N. — J.]...állandóan a borral volt elfoglalva, és mivel a társaság ittas volt, elindultunk hazafelé." „Szabolcsi" jelentése 1952. július 17.
[35] Felderítő 2. 54. Operatív terv. 1955. július 1.
[36] Felderítő 2. 134. Lezárási határozat. 1956. október 2.
[37] Felderítő 2. 135/a. Határozat az operatív anyagból való törlésről. (Dátum nélkül.) Rajta pecsét: zúzható 1962. február 1.

szágon orvosi diplomát nem tudó fia lent Olaszországban szerezte meg az orvosi diplomát és így jött haza Szekszárdra. ... Nevezett orvos még a felszabadulás után is egy-két évig bírta a nagy kuláki életet, de most kb. 2 éve kisebb és gyengébb szőlőjét felajánlotta, és mostmár csak emeletes tanyájában, villanyvilágítással beszerelt tanyáját és szőlőjét tartja fenn."[38] Ellenség voltát paradox módon akarja bizonyítani, hiszen bevallása szerint N. nem tesz rendszerellenes kijelentéseket: *„Nevezett mindenkit lekenyerez, mikor elhívja a tanyájába, és ha azok a személyek kissé ittasak, akkor elkezdi felhozni a mai rendszert, és ezen keresztül kiszokja provokálni belőlük,* (sic!) *hogy a rendszer ellen tegyenek kijelentéseket. Saját maga nem szok nyíltan rendszerellenes kijelentéseket tenni, csak burkoltan, hogy nem lehet egészen kivenni szavaiból, hogy a rendszer ellen mondaná, csak nagy figyelemmel kell kísérni, akkor lehet megtudni, hogy nevezett demokráciaellenes szavakat használ."*[39] Különösen az utóbbi idézet esetében van okunk kételkedni a[z általam javított! – P. J.] szöveg hitelességében: V., mint „horthysta tiszt" feltételezhetően tanultabb volt annál, hogy ilyen — nyelvtanilag minősíthetetlen — módon fogalmazott volna.

„Baranyai Béla" — más véleményére hivatkozva — 1954-ben szintén kicsinyes módon jellemzi az orvos viselkedését: *„Sz. I. — aki megszakította vele baráti kapcsolatát — mesélte, hogy N.-ékat a cselédek nagyon szeretik, mert csupa paraszti gőgből kiházasítja őket. Még évek után is bejárnak hozzájuk, és ők megvendégelik a volt »cselédeket«. Különösen egy Julika nevű a kedvencük, aki egy postáshoz ment férjhez, és most a terményforgalmi vállalatnál kézbesítő. 10 év alatt mindössze négy szolgálójuk volt. Az asszony együtt dolgozik az alkalmazottakkal. Sz. szerint N. I. igen gőgös, egocentrikus »paraszt«. Az első ivadék, aki még nem tudott »értelmiséggé válni«. Innen adódik azután bizonyos fokú elszigetelődése."*[40] Az idilli kép a szerető cselédeivel patriarchális viszonyban élő *„úrról,"* akinek a felesége együtt dolgozik az alkalmazottakkal, erősen emlékeztet egyes régi filmek részleteire, és az ügynök ellenszenve — esetleg irígysége? — is nyilvánvaló. Ugyanakkor „Baranyai" 1954-ben már nem használja a szokásos fordulatot: nem nevezi N.-t kuláknak, mint korábban V.

Az évek folyamán több környezettanulmány készült N. I.-ról. Az 1952. január 15-eiben[41] az ismert adatok mellett származásának részletesebb, elfogult, a korhoz igazított ismertetése található. Apját itt Szekszárd leggazdagabb földművesének nevezik, és neki tulajdonítják, hogy amikor N. I. 1924-től otthon praktizált, a földművesek azonnal elfogadták. Így a „kulákság" nagy többsége hozzá járt kezelésre, ő pedig (dupla csavar az okfejtésben) kizsákmányolta őket – mármint a kizsákmányoló kulákokat: *„Miután apjában is nagy törekvő szellem élt, így nevezett is igyekezett betegeit minél jobban kizsákmányolni és minél nagyobb vagyont szerezni magának. Így 1941-ben már 5 kh. szőlője és egy háza volt"* – sorolják a további „terhelő" adatokat. Az említettek mellett N. másik fekete pontja kisgazdapárti tagsága volt, mert 1947-ben mellette agitált, *„erősítve*

[38] V. J. dossziéja. 110. V. J. leírása a szekszárdi magyar közösségi mozgalomról, benne N. I. jellemzése. Dátum nélküli másolat, kísérőlevele 1952. december 26-án kelt.

[39] V. J. dossziéja. 135. Feljegyzés V. J. 12. kihallgatásáról. 1953. január 8.

[40] Felderítő 1. 208. Baranyai jelentése. 1954. május 18.

[41] Felderítő 1. 61. Jelentés. 1952. január 15. N. I. szekszárdi lakos környezettanulmánya.

ezzel a jobboldali szellemet." Barátait — akik között van fogorvos, kulák (sic!), közjegyző, pénzügyi főelőadó, gimnáziumi tanár, volt városi tanácsos és ügyvéd is — a következő kommentárral nevezik meg: *„Nevezett pincéjénél a fent említett személyek szoktak megjelenni rendszeresen, ahol nevezettek demokráciaellenes kijelentéseiket teszik."* Majd a dehonesztáló sorok után árulkodó, hétköznapi, egyszerű mondatok jellemzik N.-t: *„Káros szenvedélyei nincsenek. A bort mérsékelten issza, kártyázni nem szokott. Családjával harmonikus családi életet él."*[42]

Ebbe a harmóniába lopózott be „Szabolcsi István" és a többi ügynök, akik jelentéseikben a fentiek mellett egyéb témákról is hírt adtak: ilyen volt az államosítás — ez N. tanyájának a lehetséges elvétele kapcsán került szóba[43] — és a kor káderpolitikájának kritikája. „Verpeléti" egy bankigazgató szavait idézi, aki azt mondta, nem tudnak mit kezdeni a bankhoz küldött új munkatársakkal, mert azok írni is alig tudnak, nemhogy összeadni.[44] Ez persze nem csupán a banki alkalmazottakra volt jellemző – sőt az iratok közt is feltűnnek helyesírási hibáktól hemzsegő oldalak (éppen a „Verpeléti" fenti beszámolóját fogadó Hirsch Kálmán áv. alhadnagy egyik jelentésében is: *irodálya, ohalytanak*).[45] Hogy a jelentések írói, vagy a jegyzőkönyvvezetők hogyan fogadták az esetleg rájuk is vonatkoztatható megjegyzéseket, nem tudhatjuk. Mindenesetre az általuk keletkeztetett iratok igazolják a közismert tényt: az új káderek egy részének iskolázatlanságát.

1953-ban új témák, és „Szabolcsi" mellett új szereplők tűntek fel a N.-re vonatkozó iratokban: miután kiesett „Verpeléti" és V., megjelent „Szenes" ügynök, 1954-től pedig „Baranyai Béla" és „Simon György". Jelentéseik tükrözik, hogy 1953-ban Sztálin halála új helyzetet teremtett: a pincebeli beszélgetésekben egyre több szó esik a külpolitikáról, annak magyarországi hatásáról. „Szabolcsi" jelenti, hogy N.-ék igyekeznek összekapcsolni a Szovjetunióból érkezett híreket a magyar politikai élet jelenségeivel, az eseményeket értelmezve latolgatják a lehetőségeket, következményeket. Főként az érdekli őket, hogy mi várható Nagy Imre miniszterelnökségétől.[46] Arra is kíváncsiak, hogy a magyar kormány tudott-e Berija elfogásáról Nagy Imre beszéde napján, június 4-én, vagy csak egy hónappal később szereztek róla tudomást, ahogyan mások is. A tartótiszt meg is jegyzi: *„a régi értelmiséget a Berija-ügy foglalkoztatja."*[47] Az események hatására N. és kisvárosi környezete 1953 második felében új, többpárti választásban reménykedett.[48]

1955-ben ismét erről a várakozásról ad számot „Szabolcsi": N.-ék változásokra számítanak, azt hallották, Rákosi moszkvai követ lesz, sőt *„Beszélnek még Kádár volt BÜM személyéről is"* – állítják.[49] A korábbiakhoz képest új ar-

[42] Felderítő 1. 62. Jelentés. 1952. január 15. N. I. szekszárdi lakos környezettanulmánya.
[43] Felderítő 1. 81–82. „Verpeléti" jelentései. 1952. március 1. és 1952. április 12.
[44] Felderítő 1. 82. „Verpeléti" jelentése. 1952. április 12.
[45] Felderítő 1. 264. Simon ügynök jelentése. 1952. augusztus 29.
[46] Felderítő 1. 172. „Szabolcsi" jelentése. 1953. szeptember 9.
[47] Felderítő 1. 168. „Szabolcsi" jelentése. 1953. július 21.
[48] Felderítő 1. 173. „Szabolcsi" jelentése. 1953. szeptember 9.; és 177.: 1952. szeptember 28., valamint 178. „Szenes" jelentése. 1953. október 2.
[49] Felderítő 1. 294. „Szabolcsi" jelentése. 1955. június 28-án. Utalás arra, hogy Kádár a negyvenes évek végén Rajk Lászlót követően belügyminiszter volt. Ld. erről: *Gyarmati György*: Kádár Já-

cok tűnnek fel, és a szőlőben arról folyik a szó, hogy a Szabad Európa Rádió bemondta azon szekszárdi lakosok nevét, akiktől ávós kapcsolataik miatt óvakodni kell.[50] 1956 tavaszán újra többpárti választásokat prognosztizálnak,[51] érzik a nyár változásait, viccelődnek is: a Gerő–Rákosi váltásról azt mondják, „ugyanaz tökben," illetve „Szabolcsi" N. I. tréfálkozását idézi, aki Rákosira utalt, amikor felkereste: *„Eljöttél a gyász idején, elvesztettük apánkat!"*[52]

Forradalomból börtönbe

1956-ban a forradalom igazolni látszott N. I. korábbi várakozását, és ő részesévé vált a szekszárdi eseményeknek.[53] Mint már utaltam rá, vallomása szerint köztiszteletben álló orvosként ismertségének köszönhette, hogy október 25-én vagy 26-án megkeresték a pártbizottságról, és felkérték, segítsen megelőzni a véres incidenseket.[54] Neve már 28-án szóba került a Népfront kibővítése kapcsán, és október 30-án részt vett a szekszárdi városi Nemzeti Bizottság alakuló ülésén. Itt elhangzott fontosabb hozzászólásaiban — melyek a majdani vádak alapját képezték — a következőkről beszélt: a vétkesek felelősségre vonása céljából igazoló bizottságokat kell felállítani, jogot biztosítani a parasztságnak, a demokráciára való áttérés érdekében meg kell őrizni a nyugalmat, a karhatalmat alárendelni a Nemzeti Bizottságoknak, és akár a halált is vállalva harcolni kell az *„ifjúság eszméjéért."* Hangsúlyozta: *„magyarok akarunk maradni,"* illetve kijelentette: *„Független Magyarországot akarunk akár élve, akár halva."* Azt is mondta, hogy a szovjeteknek el kell hagyniuk Magyarországot, és a két ország közti kereskedelmet az egyenlőség alapjára helyezni. Többször visszatért arra, hogy törvénytelenséget, embertelenséget nem akarnak elkövetni, figyelmeztetett a fegyverhasználat veszélyeire: *„nehogy puska dördüljön el ok nélkül."*[55] N. további szerepéről csak annyi tudható, hogy a jegyzőkönyv tanúsága szerint részt vett a Nemzeti Tanács 1956. november 5-ei elnökségi ülésén, és ez alkalommal is többször felszólalt. A dokumentum arról tanúskodik, hogy bár az ülés témája a Nemzeti Tanács megszüntetése volt, a résztvevők ekkor még konszolidálhatónak gondolták a helyzetet, sőt egyes változásokat megtarthatónak véltek. N. arra is rákérdezett, egypártrendszer lesz-e újra,[56] és tagadta, hogy ellenforradalmárok lennének. Így foglalta össze a történtekkel kapcsolatos véleményét: *„Egy rendszer sem állhat fenn sokáig, ha nem a nép akaratára támaszkodik. Kettős közigazgatás van, amire semmi szükség nincsen. Ezt maga a nép mondja. A magyarság ragaszkodik ahhoz, hogy az egypártrendszer*

---

nos, rendőrfőnök és belügyminiszter. In: Ki volt Kádár? Szerk.: *Rácz Árpád.* Rubicon – Aquila. Budapest, 2001. 34–39.

[50] Felderítő 2. 55. „Szabolcsi" jelentése. 1955. október 4.

[51] Felderítő 2. 98. „Szabolcsi" jelentése. 1956. április 24.

[52] Felderítő 2. 125. „Szabolcsi" jelentése. 1956. július 30.

[53] *Orgoványi*: Tolna megye... i. m. 370–371.

[54] Ld. 3. lábjegyzet. Pontos dátum nem szerepel az iratokban.

[55] TML, N. I. iratai. A szekszárdi Nemzeti Bizottság alakuló ülésén készült jegyzőkönyv. 1956. október 30., és uo. dátum nélküli hivatalos kivonat N. I. az ülésen elhangzott hozzászólásairól.

[56] TML, N. I. iratai. 221. Jegyzőkönyv Szekszárd város Nemzeti Tanácsa Elnökségének ülésén. 1956. november 5. 221–225.

szűnjön meg. Ami Budapesten történt, az szabadságharc volt. Hisszük, hogy a célkitűzései meg is valósulnak, mert ezért az ifjúság és a munkásság hullatta vérét. Nyitott kérdés az ÁVH kérdése. Lesz-e hasonló szerv, amely ügyészség nélkül bármikor bárkit letartóztathat."[57]

A N. I. forradalom alatti tevékenységére vonatkozó dokumentumok leginkább a megtorló hatalmi mechanizmus működését illusztrálják: az 1956 őszén megkezdődött nyomozás indokai „megelőlegzik" az 1957 tavaszán felvett tanúvallomások állításait, és az ítéletben szereplő fordulatokat is. Másokkal együtt N.-t is 1956. november 11-én késő este tartóztatták le, majd a szovjet parancsnokság fogdájába kerültek, ahonnan 19-én visszavitték Szekszárdra, és — mert semmi terhelőt nem találtak ellenük — még aznap este elengedték őket.[58] Önmagában is figyelemreméltó azonban, hogy már N. letartóztatásának másnapján megvolt a határozat a nyomozás elrendeléséről, melyben a következőképpen foglalták össze N. tetteit: *„Dr. N. I. Szekszárdon az 1956. október 30-án alakult városi nemzeti bizottságnak az elnökségi tagja volt. Úgy a bizottság megalakításának előkészítésében mint a megalakuló gyűlésen, majd később is fő mozgató erő volt. Különösen hozzászólásai voltak azok, melyek a polgári demokrácia visszaállítására irányuló magatartására vallanak. Emellett már korábban vezetője volt a magyar közösség nacionalista szervezetének. Ő is követelte beszédeiben, melyet nagy tömeg előtt mondott el, a szovjet csapatok azonnali, haladék nélküli kivonását. N. ismertségénél fogva beszédei, melyek az ifjúság forradalmát, a polgári demokratikus restaurcióra vezették volna, alkalmas volt arra, hogy a tömegek gondolkodását ily irányba terelje. A rendelkezésre álló adatok bírói úton üldözhető bűncselekmény elkövetésének alapos gyanújára utalnak, ezért figyelemmel a Bp*[59]*. 2§-ra a fenti bizottság a Bp. 86. §-a alapján úgy határozott, hogy a fenti személy ellen a BHŐ*[60] *1§ 2. bek.-be ütköző a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomba való tevékeny részvétel bűntettének elkövetése miatt nyomozást kell folytatni."*[61] 1956 november–decemberében azonban még nem indultak meg a bűnvádi eljárások Tolna megyében, csak 1957 februárjától–márciusától, az új megyei főügyész kinevezése után.[62] N. I. előzetes letartóztatásáról 1957. április 10-én hozták meg a határozatot,[63] terheltként való felelősségre vonásáról pedig 1957. április 11-én döntöttek.[64]

A határozat szerint a vádak alapja N.-nek egy 1956. október 30-án, a Nemzeti Bizottság megválasztásakor elmondott beszéde volt. Mivel annak megtartását tagadta, valószínű, hogy vádlói fentebb idézett hozzászólásait tekintették nagy nyilvánosság előtt elhangzott beszédnek. A jegyzőkönyv tartalmával összhangban levő vallomásában is azt hangsúlyozta, hogy célja csupán a vérontás

---

[57] Uo.: 223.

[58] *Orgoványi*: Tolna megye... i. m. 389.

[59] A büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény. Módosítások: 1954. évi V. törvény és 1957. évi 8. törvényerejű rendelet.

[60] A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása. Budapest, 1952.

[61] N. I. és társai vizsgálati dosszié. 7. Határozat a nyomozás elrendeléséről. 1956. november 12.

[62] *Orgoványi*: Tolna megye... i. m. 394.

[63] N. I. és társai vizsgálati dosszié. 15.

[64] N. I. és társai vizsgálati dosszié. 185–199. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv. Dr. N. I.. Szekszárd, 1957. április 11. Benne: Határozat a terheltként való felelősségre vonásról. 186–187.

elkerülése volt. Mint elmondta, a szovjet emlékmű ledöntése napján megkérték, menjen be a megyei pártbizottságra, ahol többen várták: *„A pártbizottságon engem arra kértek, hogy mint helybeli hassak oda, hogy itt Szekszárdon ne folyjon vér."* Emlékezete szerint ezután hívták meg a Hazafias Népfront kibővítése céljából összehívott ülésre, ahol az ő javaslatára döntöttek inkább Nemzeti Bizottság megalakításáról, melynek elnökségi tagja is lett. Állította: *„Én saját személyemben intézkedést nem tettem. Előnyre, pozícióra nem törekedtem; a népi demokrácia megdöntésére nem törekedtem. (...) Az egész közreműködésemnek az volt a célja, hogy itt Szekszárdon ne folyjék vér, és rombolások ne történjenek."*[65]

Az 1957 tavaszán felvett vallomások mozaikszerűn tartalmazzák az N. I. elleni vád egyes pontjait: ugyanazok a témák, és néhány tény variálódik bennük majdhogynem azonos megfogalmazásban. Különféle szövegkörnyezetben több tanú is megemlítette, hogy N. fegyveres ellenállásra buzdított, illetve a harc személyes vállalására vonatkozó kijelentést tett. T. P. szerint N. beszédében magyarságát hangsúlyozta, kiemelve: *„ezt a forradalmat a vérével is hajlandó megvédeni."*[66] K. A. részletesebben írta le szavait: *„N. I. volt az eszmei irányító, hangadó. Azt mondta, ha kell, testünket, vérünket* [testünkkel, vérünkkel – P. J.] *fegyverrel a kézben, megvédjük ezt a szabadságot..."*[67] Ugyancsak részletes vallomásában S. J.[68] idézi N. beszédét: *„Dr. N. I. amikor a szónoki emelvényre fellépett, mikrofonon azt a kijelentést tette, hogy 1956 okt. 23*[-ai] *eseményeket méltatni szükséges, hogy mit csináltak a fiatalok Pesten és hogy annak köszönheti mindenki, hogy* [ma – P. J.] *itt Szekszárdon választás van és nyilvánvalóan hogy úgy értékelte, hogy ezen választást az ellenforradalom hozta létre, illetve »forradalom«. Majd amikor N. I. ezeket a szavakat hangoztatta, a tömegből valaki bekiáltott, hogy az oroszok a fegyvert a város felé fordították, és* [lő]*ni akarnak. Ekkor N. I. nyugalomra intette a tömeget, és előadásában kifejtette, valamint nézeteiben, hogy nem ijed meg az orosz ágyúcsövektől, mert nem csak szóval, hanem tettekkel is az eszméiért ki mer állni, (...) és ha kell, fegyverrel a kezében fog harcolni ezért az eszméért. Most vagy élünk, vagy halunk."* Sikk úgy látta, hogy N. eleinte a csend, rend, nyugalom érdekében tevékenykedett, majd a Nemzeti Bizottság alakuló ülésén már nem a helyi viszonyoknak megfelelő tervekről beszélt: *„...hiszen kitűnik szavából is, hogy ha szükséges, nemcsak szóval, hanem tettekkel is harcolunk az eszméért, ha szükséges, fegyverrel a kézben fogunk harcolni ezért az eszméért, amit magunk elé tűztünk célul. Hogy dr. N. az eszmének említett témáját hogyan értelmezte, erre vonatkozóan én ezt nem értékeltem."*[69]

Bizonyára nem véletlen, hogy szinte szó szerint ugyanez szerepel T. T. — helyenként összefüggéstelen — nyilatkozatában N.-ről: *„...méltatta az október 23-i eseményeket, pl. hogy mit csináltak a fiatalok Pesten és hogy annak köszön-*

---

[65] N. I. és társai vizsgálati dosszié. 115. Jegyzőkönyv N. I. meghallgatásáról. Szekszárd, 1956. november 12.

[66] N. I. és társai dosszié. 45. T. tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1957. május 7.

[67] N. I. és társai dosszié. 68/a. K. A. tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1957. április 26.

[68] *Orgoványi*: Tolna megye... i. m. 371.

[69] N. I. és társai dosszié. 61–62. S. J. tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1957. április 16. 58–63. A kusza fogalmazvány értelmezését tovább nehezíti, hogy az iratfűzés miatt a belső lapszél nem jól olvasható.

heti mindenki, hogy most itt Szekszárdon választás van, majd eközben a tömegből valaki bekiáltotta, hogy az oroszok a fegyvert a felé fordították, és lőni akarnak, ekkor N. I. nyugalomra intette a tömeg (sic!) *és előadásokban kifejtette* (sic!) *azt, hogy nem ijed meg az orosz ágyúcsövektől, mert nemcsak szóval, de tettel is az eszményeiért ki mer állni, és ha kell, fegyverrel a kézben fog harcolni az eszméiért.*" Sokat nyomhatott a latban T. azon megjegyzése is, hogy N. volt az a szónok, aki leginkább tudott hatni a tömegre.[70]

Egyik tanú szerint N. I. a fentiek mellett rámutatott a Rákosi-rendszer hibáira is: a nagy adókra és a súlyos beadásokra, az egyenlőtlenségen alapuló magyar–szovjet kereskedelmi szerződésekre, ugyanakkor azt javasolta, tárgyaljanak az itt állomásozó szovjetekkel, mert azok csak parancsot teljesítő katonák. Továbbá azt állította: „*N. I. beszédében a Rákosi-rendszer bürokratikus felépítését is támadta, valamint azt, hogy külön még az államapparátus mellett ugyanolyan felépítésű pártapparátust is tart fenn.*"[71] Dr. S. I. is hangsúlyozta, hogy az orvos hibáztatta az elmúlt 12 év politikáját, változást tartott szükségesnek. Tárgyalt a szovjetekkel, a rendőrséggel, a katonákkal – utóbbiaktól „*színvallást követelt*" a forradalommal kapcsolatban. Hozzátette, hogy N. nemzeti érzéseinek hangsúlyozása miatt főként a parasztok körében volt népszerű.[72] Természetesen szerepelt a vádak között a szovjet csapatok kivonulásának követelése is,[73] de dr. T. L. például elmondta, hogy N. beszédében kiemelte a nyugalom megőrzésének fontosságát is, azt, hogy kilengéseknek, törvénytelenségeknek, egyéni bosszúnak nincs helye.[74] Ez, mint láttuk, Sikk vallomásban is elhangzott. Ugyanő említi, hogy — az országos minta alapján — N. javasolta a Népfrontbizottság kiegészítése helyett Nemzeti Bizottság megalakítását.[75]

Az egész eljárást leginkább jellemző elszólás több dokumentumban is szerepel, így például S. J. tanúvallomásában: „*...akkor még nem tudtam, hogy ellenforradalom van...*"[76] – mondja jegyzőkönyvbe 1957 áprilisában. N. I. április 11-ei vallomásában is az áll, hogy „*mostani szemmel nézve*" a jobbratolódás miatt ő is ellenforradalomnak minősíti a történteket. Az eljárás során N. természetesen igyekezett cáfolni, másként, más összefüggésben megmagyarázni a tanúk által idézett kijelentéseit. Például azt állította, az „*itt élned, halnod kell*" kifejezést ő a független Magyarországra értette, vagy hogy a katonaság és a rendőrség állásfoglalását csak azért kérte, mert az egyik részeg katona belelőtt egy civil karjába.[77] Azt tagadta, hogy beszélt volna a fegyveres ellenállás személyes vállalásáról,[78] de az október 30-ai jegyzőkönyv előbbi két állítását alátámasztja, az utóbbit cáfolja.

---

[70] N. I. és társai dosszié. 143. T. T. nyilatkozata. 1957. április 15. 142–151.

[71] N. I. és társai dosszié. 131. Hivatalos feljegyzés B. Gy. kihallgatásáról. 1957. április 20. 130–132.

[72] N. I. és társai dosszié. 102. Dr. S. I. tanúkihallgatási jegyzőkönyvének másolata. 1957. április 23. 100–106. és *Orgoványi*: Tolna megye... i. m. 371.

[73] N. I. és társai dosszié 68/a. K. A. tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1957. április 26.

[74] N. I. és társai dosszié. 158. Gyanúsított kihallgatásról jegyzőkönyv. Dr. T. L. 1957, április 18. 152–172.

[75] N. I. és társai dosszié. 61. S. J. tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1957. április 16. 58–63.

[76] N. I. és társai dosszié. 62. S. J. tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1957. április 16. 58–63.

[77] N. I. és társai dosszié. 198. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv. Dr. Nagy István. 1957. április 11. 185–199.

[78] N. I. és társai dosszié. 197. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv. Dr. Nagy István. 1957. április 11. 185–199.

Az irányított tanúvallomások megalapozták a N. I. elleni vádat, ráadásul származása is ellene szólt: szinte potenciális bűnözőnek mutatták be vagyonos családja miatt.[79] 1957-ben hat évre és vagyonelkobzásra ítélték, tíz évre megfosztották állampolgári jogainak gyakorlásától. Fellebbezése után négy évre csökkentették büntetését, öt évre a joggyakorlástól való eltiltását, és 5000 forintos pénzbüntetés mellett vagyonát is visszakapta. 1959-ben kegyelmet kapott, márciusban szabadult.[80]

A kádári konszolidáció éveiben

N. I.-nek a börtönből való kiszabadulása utáni éveire vonatkozóan csak öt esztendő elteltével, egy 1964. szeptember 4-ei jelentésben találhatunk utalásokat. Többé-kevésbé pontosan felidézik az 56-os vádakat és az ítéletet, majd közlik, hogy alorvosi állást kapott, és magánpraxist is kialakított. Barátai *„nagy ovációval fogadták Szekszárdon és dr. N. a 'mártír' szerepét játszotta."*[81] Mivel továbbra is voltak ellenzéki megnyilvánulásai, ezért megfigyelték: *„külön operatív nyilvántartásba sorolva 'Figyelő' dossziét nyitottunk rá."* Kiderült, érintkezik volt ellenforradalmárokkal, és — milyen ismerős vád — a szőlőpincében politikai szövegeket is beleszőnek beszélgetéseikbe.[82]

A hatvanas évek közepétől a „Szilárd" fedőnevű ügynök tájékoztatta a rendőrség Politikai Osztályát egyes 56-os elítéltek, köztük N. I. tevékenységéről is. Közeli ismerősök lehettek, mert szakértőként vett részt N. egyik perében,[83] és az orvos vele akarta átterveztetni siófoki villáját.[84] 1968-as foglakoztatási terve[85] tartalmaz információkat az ügynök tevékenységéről: *„...a BM Budapesti Rendőrfőkapitányságának Politikai Osztálya hazafias alapon a fokozatosság módszerével 1964. november 11-én szervezte be. A »Barlangkutatók« fedőnevű ügyben foglalkoztatták, amit realizáltak. Később mint a Renner-féle*[86] *államellenes szervezkedés elítélt tagja a volt börtöntársai között végzett felderítést, az 1963. évi 4. tvr. alapján szabadultak ellenőrzését végezte. Egy időben foglalkoztatását a BRFK-val közösen oldottuk meg, majd a szekszárdi lak- és munkahely véglegessé válásával továbbtartására 1966. október 27-én vettük át. Beszervezése óta rendszeresen van foglalkoztatva. Eredményesen dolgozik, az áv. szervekhez való viszonya igen jó. A volt politikai elítéltek és ellenforradalmárok vonalán kedvező a hírszerző lehetősége, környezetébe jól beilleszkedve, a ki- és beutazók vonatkozásában is növekszik tájékozottsága. Egyébként a jelek arra utalnak, hogy kedveli az operatív munkát, képességeit tekintve pedig még eredményesebb lenne, ha a családi kötelessége (felesége féltékenysége miatt) nem lenne, ami szélesebb körű mozgásában gátolja."* Ez a kötelék azonban nem akadályozta Szi-

[79] N. I. és társai dossziéja. 275. Jelentés. 1957. március 27.
[80] ÁBTL 221. Op. nyt. N. István operatív kartonjának fénymásolata.
[81] N. I. vizsgálati dossziéja. 11. Jelentés. 1964. szeptember 4.
[82] N. I. vizsgálati dossziéja. 12. Jelentés. 1964. szeptember 4.
[83] Szilárd 1. 66. Szilárd jelentése. 1971. május 28. (az írásos jelentés dátuma május 31.), és 86. Szilárd jelentése. 1971. szeptember 27.
[84] Szilárd 1. 249. Szilárd jelentése. 1973. május 19.
[85] Szilárd 1. 26. Szilárd foglalkoztatási terve. 1968. június 24.
[86] Az említett ügyekre vonatkozóan jelenleg még nincs adatunk.

lárdot abban, hogy ne írja egyik jelentését a másik után. Fő feladata volt 56-os elítéltek — Göncz Árpád, Mécs László, Rácz Sándor és Hegedűs László — politikai aktivitásának felmérésére irányult[87]

A korábbiaktól markánsan eltér „Szilárd" jelentéseinek tartalma és stílusa.[88] Ő ugyanis gyakorlatilag jellemzéseket, elemzéseket írt a megfigyeltekről: értékelte képességeiket, szerepüket, kapcsolataikat és lehetséges tevékenységüket. Látszik, hogy igen jól ismerte „ügyfeleit." Éles nyelvvel ír például Rácz Sándorról: *„Ráczot (ugyanúgy, mint Hegedűst) Mécs helyezte el a Híradástechnikai Ktsz-nél. Szakmájában dolgozik. Telve van aktivitással, de sem a hangot, sem a kapcsolatot nem találja meg az emberekhez, még közvetlen munkatársaihoz sem. Elvárja, hogy felnézzenek rá, igyekszik is úgy viselkedni, de a munkatársai rá sem hederítenek. Emiatt gátlásos, pózoló, ami miatt azután még jobban eltávolodik az emberektől"*[89] – véli. Később Rácz esküvője kapcsán — ahol a meghívottak egy része rájuk terelte a rendőrség figyelmét — idéz egy véleményt, mely szerint egyre nevetségesebb, ahogy telik az idő: *„Rácz saját bronzszobrának gondolja magát, csak azt nem veszi észre, hogy ezt a szobrot már leszarták a verebek. Mindez mellett az a véleményük, hogy jól jött a rendőrségnek, mert ügyet lehetett belőle csinálni és ürügy lehetett egy* polgári konszolidáció közepette [kiemelés tőlem. – P. J.] *figyelem-felhívásra, hogy 'köztünk van az ellenség'."*[90]

Az említett megfigyeltek politikai súlyáról úgy vélekedett, hogy mivel nincs társadalmi bázisuk, és szerinte nem alkalmasak vezető szerepre, veszélytelenek. Politikai aktivitást nem tapasztalt részükről, vallásosságuk miatt csak katolikus szociális mozgalomban tartja elképzelhetőnek tevékenységüket, de annak sincs nyoma.[91] Fentiekkel szöges ellentétben a Rácz Sándor és társai ügyében készített 1974-es intézkedési terv politikai aktivitásuk erősödését regisztrálja, azt állítva, hogy támadják a Szovjetuniót, a rendszert, nem bánták meg 56-os tetteiket – és *„...E tevékenységük folytatása a jövőben is várható."*[92] A jelentések kiértékelése tehát nincs összhangban azok tartalmával, így az vélelmezhető, hogy az államvédelem saját nélkülözhetetlenségének bizonyítására „gyártott" ügyeket.

Miután „Szilárdot" 1966-ban Tolnába helyezték, N. I. politikai törekvéseit és dr. T. L.-hez[93] fűződő viszonyát is meg kellett figyelnie.[94] A rendszer működésének módjáról „látlelet" az az irat, melyben „Szilárd" kapcsolatfelvételét megtervezték. Miután az ügynök leírta N.-nel való találkozását – *„Hosszú idő után igen jól elbeszélgettünk, amiben persze az ő pillanatnyi érdeke erősen közreját-*

[87] Szilárd 1. 18. Szilárd 1970. december 26-ai jelentése, 1970. december 31.
[88] Az ő dossziéiban saját kézírásával készült iratokat is találhatunk.
[89] Szilárd 1. 18–19. Szilárd 1970. dec. 29-ei jelentése, 1970. december 31.
[90] Szilárd 2. 15. Szilárd jelentése. 1974. február 15.
[91] Szilárd 1. 29. Szilárd jelentése. 1971. január 22.
[92] Szilárd 2. 27. Intézkedési terv Rácz Sándor és társai ügyében. Budapest, 1974. március 22.
[93] Dr. T. L. ügyvéd 1956-ban a szekszárdi Nemzeti Bizottság tagjaként az elnök jogi tanácsadója volt, nyolc év börtönbüntetésre ítélték, a hatvanas években már az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott. A Felderítő dosszié anyagában is szerepel: „Szabolcsi" említi, hogy 1952. október elején járt nála és T. L.-nél is egy Molnár nevű ÁVH-s beosztott, és a Magyar Közösségről érdeklődött. Felderítő 2. 80. Feljegyzés „Szabolcsi" kihallgatásáról. 1956. március 1.
[94] Szilárd 1. 96. Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Osztály III/A Csop. BM Tolna megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztály vezetőjének. 1970. november 19.

szott. A beszélgetés tartalmilag érdektelen, a periratokkal (sok van) kapcsolatos tájékoztatás volt. Talán újra megerősödik kapcsolatunk." – a tartótiszt azonnal meglátta a kapcsolat felújításnak lehetőséget, és az új feladatok között ott az instrukció: *„Dr. N. I. előtt 'magyarnak' igyekezzék magát feltüntetni, a bizalom elnyerése céljából."*[95] A témánál maradva: 1974. február 19-én úgy kommentálják „Szilárd" egyik jelentését, hogy N. I. szélsőséges nacionalista, és fiatalokat akar megnyerni az irredenta gondolatnak.[96] Mivel erre korábban nem volt utalás, talán a hetvenes években a fiatalok körében a határon túli magyarság iránt felélénkülő érdeklődéssel, és nem N. magyar közösségi múltjával magyarázható a téma újbóli felbukkanása.

Ugyancsak a megfigyelések működési szisztémáját illusztrálja „Szilárd" 1972 nyarán kapott feladatterve. Ekkor Hegedűs László, Göncz Árpád és Mécs Imre készültek Szekszárdra, és „Szilárdnak" nemcsak azt szabták meg tartói, mit kérdezzen a vendégektől, hanem azt is, hogy mit mondjon nekik:

„A baráti jellegű látogatást kihasználva folytasson velük külön beszélgetést, ahol célunk:

- *felderíteni Hegedűs László jelenlegi ellenséges politikai céljait, terveit és tevékenységét,*
- *ellenséges beállítottságú személyekkel való kapcsolattartás célját és módját megismerni,*
- *továbbá tisztázni, hogy a kezdetleges irodalmi tevékenysége takar-e ellenséges terveket, célokat. ...*

A kialakult körülmény alapján teremtsen olyan helyzetet, hogy két–három órás beszélgetést le tudjon vezetni velük vagy lakáson, vagy erre alkalmas borospincében. [Kísért a múlt... P. J.] *Alapvető kérdés, hogy az így megteremtett idő alatt a beszélgetés irányítását mint házigazda vegye át.*

Gondolatokat vessen fel. Hivatkozzon vidéki elzártságára, arra, hogy kevésbé tud tájékozódni, orientálódni, s nem utolsó sorban emberekkel barátin beszélgetni. Mondja el, hogy egy-egy rövid pesti útja alkalmával, vagy levelezésen keresztül nem lehet tájékozódni. ...

A fenti bevezető után példaként említse, hogy nem tudja mi történt március 15-én a Múzeum kertben, ez hogyan értékelhető, mi a visszhangja. Érintett-e rendőri intézkedés akkor vagy később közülük valakit? A márc. 15-i téma kapcsán vesse fel azt a gondolatot hogy várható-e valamilyen változás a jelenlegi politikai irányvonalban, ha igen, mit jelent ez a magunkfajta embereknek. ...

A bevezetőben hivatkozzon arra, hogy Szekszárdon több emberrel beszél, kiérződik elmondásaikból, hogy gazdasági és politikai problémák vannak az országban. Ezzel szemben azt tapasztalja, hogy mindenki autót, öröklakást és nyaralót vásárol. ...

Jelentse ki, hogy egyeseket csak a *»haszonszerzés« érdekli, és lemondtak a »forradalmi eszmékről«.*

---

[95] Szilárd 1. 65–66. Szilárd jelentése. 1971. május 28.

[96] Szilárd 1. 306. Halmosi István jelentése Szilárd tevékenységéről. 1974. február 19. Összefoglaló.

A fent megjelölt témák megtárgyalása után említse meg, hogy sokat beszélnek a Budapesti Mikroszkóp Színpad műsorairól, ahol nagyon vaskos és egyértelmű dolgokat vetnek fel."[97]

Provokációs cél és a gyenge pontok számontartása, kihasználása jellemzi az instrukciókat, de tükröződik bennük az is, hogy újólag elkezdődött a vita a szocialista és a kispolgári „embertípusról," és új téma a Mikroszkóp Színpad említése.

Az 1972. október 26-ai jelentés nem tartalma miatt érdekes, hanem azért, ami hiányzik belőle: annak ellenére, hogy „Szilárd" 1956-os elítélteket figyel meg, október 23-áról nem esik szó benne.[98] Az 1973. február 22-ei jelentés is bizonyos változást tükröz: az 1950-es évek elején Sztálin halála, Berija letartóztatása inspirálta a megfigyelteket politikai kombinációk megfogalmazására, most Göncz Árpád József Attila díjra való felterjesztése alapján következtettek Kádár pozícióban maradására. *„Hál istennek!* — kommentálják, mert attól tartottak, hogy Kádár számára a Brezsnyevtől kapott kitüntetés egyben a nyugdíjazását is jelenti — és jönnek a balos pártvezetők.[99]

1973-ban már március 27-én sikerült Szekszárdon — Hegedűs útján — Göncz Árpádtól értesüléseket szerezniük a 15-ei eseményekről.[100] Megtudták, hogy a hírekben közöltekkel ellentében többszáz fős volt a tüntetés, és nem csak negyvenegy embert vettek őrizetbe, hanem sokkal többet.[101] Tudomást szereztek arról is, hogy Göncz Árpád fiát letartóztatták, aki három hétig volt őrizetben.[102] Az már a kor jellegzetességeihez tartozik, hogy a család leginkább amiatt aggódott: kicsaphatják a gimnáziumból, ha igazolatlan hiányzásnak veszik távollétét – hacsak az iskola el nem fogadja a rendőrség igazolását a fogva tartásról.

Kevés utalás van a jelentésekben az ügynökök személyes ügyeire, 1973 augusztusában azonban „Szilárd" valamilyen őt érintő eljárást említ: *„A decsi melléküzemág ügyében folytatott vizsgálat lezárulóban van. Az üggyel foglalkozó előadó szerint ügyészségre kerül az ügy vádemelési indítvánnyal. Nem lehetne leállítani?"* A kérdést akár a számla benyújtásának is tekinthetjük, de a dossziéban nincs rá válasz.[103]

---

[97] Szilárd 1. 179–180. Feladatterv Szilárd számára. 1972. június 13. Nincs készítője, csak Szilárd írta alá. A szóban forgó Mikroszkóp Színpadot ekkor a volt ÁVH-s tiszt, Komlós János vezette. *Kertész Péter*: A Komlós. Ulpius-ház, Budapest, 2002.

[98] Szilárd 1. 196. Jelentés. 1972. október 26. Szilárd Halmosi r. őrgynak. T.m.-i Rfőkap. III/III Osztálya

[99] Szilárd 1. 224. Jelentés. 1973. február 22.

[100] Szilárd 1. 234. Szilárd jelentése 1973. március 27.

[101] A Belügyminisztérium kimutatása szerint 1973. március 15-én 624 személlyel szemben alkalmaztak rendőri intézkedést (előállítás, személyi igazolvány bevonása), közülük 444-et vontak felelősségre. Kenedi János: Kis állambiztonsági olvasókönyv: október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban. II. kötet. Magvető, Budapest, 1996. 145–151.

[102] A Belügyminisztérium vezetői értekezletén, 1973. április 17-én elhangzott tájékoztató szerint: „Göncz Dániel szintén aktív szerepet töltött be a rendzavarásban – apja életfogytiglanra ítélt ellenforradalmár volt. Az ellene elzárásra hozott határozat kihirdetésekor a jelenlevő anyja közölte vele, hogy nem kell ezért elkeseredni, az apád is így indult harcba a szabadságért." Uo. 155.

[103] Szilárd 1. 266. Szilárd jelentései 1973. augusztus 8. és 271–272. 1973. augusztus 29.

A hetvenes évekbeli iratok jelentős változásokat rögzítenek a századdal majdnem egyidős N. életében. Például meghívást kapott San Franciscoba, egy orvoskongresszusra – de nincs nyoma annak, hogy részt is vett rajta. Magánélete — egyben a kor jellemző problémája — is szóba került: *„Elmondta, hogy az új telekrendelet értelmében kénytelen volt siófoki (nemrég vásárolt) nyaralóját szétiratni felesége és két unokaöccse között."*[104] Az 1970-es évek elején tehát sajátos kettősséget tapasztalhatunk: a volt politikai fogoly lépéseit továbbra is ellenőrzik, de közben gyarapodásának, ügyeskedésének is tanúi lehetünk.

„Szilárd" utolsó, N.-re vonatkozó jelentése 1975. április 9-én datálódott: találkozásukkor már nem politizáltak. Ő szóbahozta a pártkongresszust, de a 74 éves N. azt mondta, már nem vár fordulatot. (Nem tudjuk, hogy ezt követően — korára való tekintettel — megszüntették-e az idős orvos figyeltetését, vagy arról van szó, hogy a fürkészés további iratainak még nem bukkantunk nyomára.)

* * *

Az előbbi — foghíjas — példák is illusztrálják, milyen hatással volt a megfigyeltek mindennapi életére az ügynökök tevékenysége. A kölcsönös gyanakvás sokszor vezette félre őket: félelmeiket gyakorta az ügynökkel osztották meg, és néha annak fordítottak hátat, aki nem jelentett. Az is megesett, hogy a kompromittáló információkat nélkülöző ügynöki jelentésekhez képest a titkosszolgálati buzgalom túldimenzionálta — többnyire kriminalizálta — a bennük foglaltakat. De az is láthattuk, hogy bár N. I. többszörösen tanúbizonyságát adta a fennálló rendszerrel szembeni averziójának, biztos egzisztenciája évtizedeken át megmaradt. Miközben az orvos az ún. politikailag névtelen közemberek sokaságába tartozott, azok közé a privilegizált kevesek közé is besorolható, akik megháromszorozott stigmát hordoztak magukkal a szocialista rendszer évtizedeiben: a Rákosi-korszakban mint „horthysta tiszt" és magyar közösségi tag, a Kádár-korszakban pedig mint 56-os elítélt. N. I. sorsa jól példázza a kor sajátosságait, mert annak ellenére, hogy fentiek miatt harminc éven át tartották megfigyelés alatt, és esetében bármifajta előrelépés, vezetői poszt eleve ki volt zárva, hivatását gyakorolhatta, és magánpraxisa is megmaradt.

Az ötvenes években a megfigyeltek — és talán a megfigyelők egy része is — egy ideiglenesnek tekintett helyzetet próbáltak meg különböző módszerekkel túlélni. Terveket szőttek, pótcselekvéssel kötötték le magukat abban a hitben, hogy legalább halvány esélye van a belátható időn belüli változásnak, s nem hiábavaló „dum spiro, spero" készülődésük. Ugyanakkor hihetetlen, milyen nyíltan, óvatlanul mondták el véleményüket. Vélhetően azért, mert az egymásban lelket tartani próbáló összejárásuk nem volt több magántársasági disputánál, s „szervezkedésnek" is alig nevezhető. Talán épp ebből eredően nem működött bennük — az evidensnek gondolt — félelemérzet: mintha a legsötétebb időszakban sem érzékelték volna a tényleges veszélyt. Legalább ennyi-

[104] Szilárd 1. 129. Tolna megyei Rendőr-főkapitányság III/III Osztálya Szekszárd. Szilárd 1972. március 14-ei jelentése N. I.-ről 1972. március 15.

re figyelemre méltó az, hogy egy ilyen kis baráti társaságban is egyszerre több ügynök működött, és ha egy-kettő kihullott a rostán, azonnal akadt helyettük új – persze nem tudhatjuk, mivel vették rá őket az együttműködésre. A józan ésszel gondolkodva meglehetősen alacsony intenzitásúnak minősíthető magántársasági rendszerellenesség fényében időnként érthetetlennek tűnik az a vehemens és hosszú távú munkaráfordítás, amivel ezeket az embereket ellenőrizték, hiszen aligha jelentettek fenyegetést a hatalom számára. Úgy tűnik, hogy számontartásuk és megfigyelésük leginkább az államvédelem/állambiztonság avítt drilljéből következett. „A szerv" — különösen a Kádár-korszak konszolidált éveiben — elsősorban saját nélkülözhetetlenségét igyekezett bizonygatni a marginális súlyú megfigyelések fenntartásával.

UNDERMINING POPULAR DEMOCRACY IN A WINECELLAR AT SZEKSZÁRD

by Judit Pihurik
(Summary)

The life of N. I., doctor, is followed by the security reports from 1945 until the middle of the 1970s. First picked out as a former officer of the Horthy army, and member of the Hungarian Brotherhood Community, he was later kept nder supervision because of his role in the Revolution of 1956. His dossier is worthy of attention, for most of the documents report on private life situations: they preserve the memory of meetings with friends and other acquaintances and the words uttered there, and the observers also belonged to the same circle. The content of the reports was before all conditioned by the expectations, and its rethoric is determined by „the language of power". The value of the documents as historical sources should be assessed in view of these factors, and it should also be kept in mind that these texts went through a multiple filtering process before finally put to writing. Although the real message and intention of the person reporting, and the original textual context cannot be reconstructed exactly, it would be false to assume that these texts offer no valuable information. Before all, they illustrate the influence of the activity of agents on the life of the observed, and tell us a great deal about the workings of power mechanisms and their contradictions.

N. I. voiced on several occasions his aversion towards the governing regime, yet his personal existence remained undisturbed, and even his growth in material goods can be demonstrated. His life is thus a perfect illustration of the particular conditions of the period: although he was kept under supervision for thirty years, and was closed off from all professional advancement or leading position, he could exercise his profession unhindered and could even maintain a private clientele.

The documents clearly show that anti-communism in private society was of very low intensity, in the light of which it is difficult to understand the great investment of work which was necessitated by the continuous supervision of these people. Their observation seems thus to have followed from the outdated drill of state security which, especially in the consolidated period of the Kádár regime, apparently aimed at demonstrating its own importance by maintaining supervision of marginal importance.

Erőss Zsolt

A MARTONIZMUS FELSZÁMOLÁSA

A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban

A két világháború közötti Magyarország politikai rendszerét, szűkebben Gömbös Gyula kormányzási időszakát vizsgáló történeti irodalmunk hosszú ideje kitüntetett figyelmet fordít az 1935–1936 fordulóján a magyar belpolitikai rendszer egészét érintő kormánypárti (Nemzeti Egység Pártja – NEP) szervezkedés kérdésében kiéleződött konfliktusra. A kitüntetett figyelem többek között abban is megnyilvánul, hogy — a források meglehetősen szűkös volta ellenére — az események számos aspektusból, más-más hangsúlyokkal is feldolgozásra kerültek. A konfliktust értékelték már a résztvevő személyek egymás közti viszonya, habitusuk, cselekedeteiket meghatározó motivációik szempontjából (Horthy – Gömbös – Kozma[1]), a magyar belpolitikai rendszer és pártrendszer főbb jellegzetességeit vizsgáló feldolgozások keretében,[2] a központi és a helyi kormányzat, valamint a pártszervezés és a közigazgatás sajátos viszonyának vizsgálata során, s érintőlegesen a két világháború közötti hatalmi/politikai elit társadalmi összetételét, illetve változásait elemző tanulmányokban,[3] sőt a diplomáciatörténeti aspektust középpontba állító elemzés is született a témáról.[4]

[1] *Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II. kötet, PolgART Kiadó, Budapest, 2000.; *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó, Budapest, 2001.; *Thomas Sakmyster*: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon, Budapest, 2001. (Ford. Romsics Gergely); *Macartney, C. A.*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburgh: At the University Press, 1956–1957.; *Vonyó József*: Gömbös Gyula. Egy politikuspálya néhány vitatott kérdése. In: A magyar történelem vitatott személyiségei 2. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 31–82.

[2] *Püski Levente*: A Horthy-rendszer, 1919–1945. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006.; *Sipos Péter*: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok. (Szerk. Földes György, Hubai László) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994. 149–180.; *Vonyó József*: A Nemzeti Egység Pártja a magyarországi polgári kormánypártok sorában. In: *Uő*: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2001. 9–29.; *Vonyó József*: Egy állampárti kísérlet és kudarca Magyarországon (1932–1939). In: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939). Összeáll., szerk., bev. és jegyz. Vonyó József. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1998. 13–36.; *Stier Miklós*: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935–1936). Századok 1971. 3–4. sz. 696–708.; *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

[3] *Takács Tibor*: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. *Századok* 2000. 5. sz. 1029–1101.; *Vonyó József*: A kormánypárt és a közigazgatás a Dunántúlon a totalitárius törekvések idején (1932–1936). In: *Uő*: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus... i. m. 81–93.; *Vonyó József*: Elitváltás – szervezetváltással. Kísérlet Magyarországon a hatalmi elit cseréjére egy új pártelit által (1932–1936). In: Pécsi történeti katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis. Szerk: Csabai Zoltán, Dévényi Anna, Fischer Ferenc, Hahner Péter, Kiss Gergely, Vonyó József, Pécs, 2008.; *Glatz Ferenc – Stier Miklós*: Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül. Történelmi Szemle 1971. 1–2. sz. 157–187.; *Stier Miklós – Sipos Péter – Vida István*: Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931–1939. Századok 1967. 3–4. sz. 608–614.

[4] *Stier Miklós*: A magyarországi német követjelentések 1933–1939 (Forráskritikai vizsgálat). Levéltári Közlemények, 1970. 2. sz. 241–258.

A több szempontú feldolgozást nyilván az is motiválta, hogy az 1920-as évek elején kialakult és megszilárdult belpolitikai szisztéma sajátosságai, adott esetben módosításának, átalakításának lehetőségei és korlátai első ízben, s az 1920–30-as években talán legerőteljesebben Gömbös kormányzásának időszakában kerültek a belpolitika (s legalábbis Magyarország külföldi megítélése vonatkozásában a külpolitika) homlokterébe, s koncentráltan jelentkeztek 1935–1936 fordulóján. Az értékelések kevés kivételtől eltekintve[5] nem csupán egy szűkebb értelemben vett pártszervezési gyakorlat kudarcáról, hanem — jogosan — a totális (fasiszta jellegű) diktatúra bevezetésének elvetélt kísérletéről szólnak. Eszerint Kozma Miklós belügyminisztert a kormány és a kormánypárt helyzetében az 1935-ös választások után bekövetkezett változások reális felismerése, a bizalmas pártutasítások végrehajtásának — szűkebb értelemben — a közigazgatás hatékony működését, tágabb értelemben a fennálló politikai rendszer egészét veszélyeztető következményeinek számbavétele, s nem utolsósorban az 1935-ös választások, illetve az „erőszakos" pártszervezés visszásságai miatt erősen megromlott közhangulat nyomása késztette arra, hogy 1935 végén hangot adjon a gömbösi törekvésekkel szembeni aggályainak.[6] A belügyminiszter Horthy által is jóváhagyott és támogatott akciójának következménye az 1936. január közepén Kozma és Gömbös között létrejött kompromisszum lett, ami — ha konkrét tartalmi elemei nem is tisztázottak teljes egészében — végül a Nemzeti Egység Pártja szervezésének visszaesését, a vidéki pártadminisztráció gyengülését, a pártszervezet részleges bomlását, majd a pártszervezésnek az 1933 előtti módszerekhez való (szintén részleges) visszatérését eredményezte.

Talán a fenti vázlatos historiográfiai áttekintésből is kitűnik, hogy a feldolgozásokban viszonylag kevesebb figyelemben részesült az események főszereplőjének, Gömbös első emberének, a Nemzeti Egység Mozgalma/Pártja szervezését ténylegesen irányító országos ügyvezető főtitkárnak, Marton Bélának a személye.[7] Ez részben azzal indokolható, hogy a személyére, illetve konkrét politikai működésére vonatkozó források vagy hiányoznak,[8] vagy (a pártdokumentumok révén) közvetettek[9], illetve feldolgozatlanok.[10] Másrészt — bár Mar-

[5] Lásd Gergely Jenő e témában született könyveit, tanulmányait. A szerző — megkésve — ezúton mond köszönetet Gergely Jenőnek, aki e tanulmány első opponenseként számos értékes észrevétellel segítette a témának differenciáltabb, s elsősorban az elhamarkodott értékítéletektől mentesített feldolgozását.

[6] Vö. *Ormos:* Egy magyar médiavezér... i. m. II. 400, 428.; *Stier:* A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez ... i. m. 705.

[7] *Vonyó József:* Marton Béla utolsó kísérletei és kudarca a Nemzeti Egység Pártja szervezésében. Dokumentumok a Vas megyei levéltárból. In: Vasi Honismereti Közlemények, 1992. 2. sz. 66–79.

[8] A Nemzeti Egység Pártja Országos Központi Irodájának iratanyaga eltűnt, nagy valószínűséggel már a 30-as évek végére elkallódott, vagy Budapest ostroma során semmisült meg.

[9] A magyarországi levéltárakban szórványosan, illetve a Baranyai Megyei Levéltárban viszonylag összefüggően fennmaradt pártdokumentumokat *Vonyó József* publikálta: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939). Összeáll., szerk., bev. és jegyz. Vonyó József. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1998.

[10] Marton Bélának 1932–1944 között több mint 200 beszédét, cikkét, nyilatkozatát sikerült felkutatni, melyek főként a korabeli vidéki sajtóból és az érintett testületek, szervezetek igazgatósági üléseinek jegyzőkönyveiből töredékesen, illetve egészében rekonstruálhatók. Ezeknek hozzávetőlegesen a fele esik 1932–1936 közötti, főtitkári működésének időszakára, aminek többsége konkrétan a pártszervezéssel kapcsolatos cikk, nyilatkozat, programbeszéd. A többi Marton egyéb, politikai/társadalmi funkcióihoz kapcsolódik (országgyűlési képviselő, Magyar Országos Véderőegylet elnöke, a Nemzeti Munkaközpont elnöke, a Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesülete elnöke, a Nem-

ton a pártszervezés gyakorlati megvalósításának kulcsembere volt — a párt- és mozgalomszervezési kísérlet sorsáról szóló döntések szempontjából passzív szerepet játszott, azaz nem volt érdemi befolyása az eseményekre. 1936 januárját követő politikai működése azonban rendkívül jól illusztrálja azt a — több kortárs által is terhesnek minősített — politikai örökséget, amelyet a gömbösi kísérlet rótt az 1930-as évek második felének politikai döntéshozóira, s nem hagyható figyelmen kívül Gömbös alakjának, illetve a pártszervezéshez fűződő viszonyának differenciáltabb megértése szempontjából sem. Történeti irodalmunkban az utóbbi években ugyanis széleskörű vita bontakozott ki azon felfogás körül, miszerint Gömbös politikai hitvallása, az ország politikai berendezkedéséről vallott nézetei és céljai nem egyeznek a Vezérként életre hívott és irányítása alatt álló párt működési elveivel, céljaival illetve gyakorlatával, azaz a pártszervezés kizárólag Marton Béla nevéhez fűződik. Annak ellenére, hogy mind Gömbös, mind munkatársai nagy nyilvánosság előtt elhangzott beszédei is (nem beszélve az alapvetően nem a nyilvánosságnak szánt pártdokumentumokról) egyértelműen cáfolják ezen érvelés helyességét, a kortársak többségében is ez a képzet alakult ki, ami a „martonizmus" elnevezésben, azaz az elvnek és a gyakorlatnak a *megnevezés* általi elkülönítésében is megmutatkozik.

E kortársi véleményeket és a részben ennek nyomán továbbélő történeti köztudatot számos tényező befolyásolta, aminek vajmi kevés köze volt a két katonapolitikus 1918/19-től Gömbös haláláig tartó együttműködésének, munkatársi kapcsolatának tényleges elemeihez, motivációihoz. Gömbös nemcsak Marton politikai karrierjének elindítója volt, de Marton két világháború között viselt politikai tisztségeinek mindegyike nagy valószínűséggel Gömbös személyes döntésének volt köszönhető, illetve Gömbös politikai elképzeléseihez, terveihez kapcsolódott. Marton 1931-ben, már a hatalomra való felkészülés jegyében jutott parlamenti mandátumhoz, 1932-ben átvette a Magyar Országos Véderőegylet (MOVE) vezetését, 1933-ban megalakította a Nemzeti Munkaközpont nevű jobboldali munkásszervezetet, amelynek célja — Gömbös Nemzeti Munkatervének megfelelően — a munkásság nemzeti alapon történő megszervezése volt gazdasági, szociális és kulturális érdekvédelmi feladatok ellátására. Marton politikai tisztségei közül azonban jelentőségében messze kiemelkedik az 1932. október végén átalakított kormánypártban kifejezetten számára kreált országos ügyvezető főtitkári tisztség, amely sokban emlékeztetett a régi Egységes Pártban Gömbös által a 20-as évek elején betöltött ügyvezető alelnöki tisztségre. Martonnak ezen a poszton — lényegében Gömbös helyetteseként, a pártszervezésnek a Vezér akaratát maradéktalanul érvényesítő, s ebből a szempontból szinte teljhatalmú intézőjeként — feladata volt az új típusú párt szervezeteinek kiépítése, országos központi irodájának és vidéki szervezeti hálózatának irányítása.

A kormánypárt 1932. október végi átszervezése, s több hónapos előkészítő munka után 1933 júniusától az ország valamennyi településén kialakították a NEP helyi csoportjait. A szervezetek létrehozásának bevallott célja volt, hogy nemre, társadalmi státusra, felekezeti hovatartozásra és politikai pártállásra

zeti Színház Barátainak Köre ügyvezető elnöke, tagja Pest vármegye törvényhatósági bizottságának, és igazgató-választmányi tagja a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamarának).

való tekintet nélkül megnyerjék az állampolgárok összességét, és így a mozgalom a „magyar élet minden megnyilvánulását magába foglalja." A célt az 1934 közepére létrejött községi, választókerületi és megyei szervezetek hierarchizált hálózata és a Vezér akaratának maradéktalan érvényesítése érdekében a párt végletesen centralizált irányítása révén kísérelték megvalósítani.[11]

A munka lényegi része a helyi szervezet vezetőire (élharcosaira) hárult. A martoni szisztéma a függetlenített pártszervezők[12] alkalmazásával a központi elveket az egyes kerületekben a képviselők segítsége nélkül — néha akaratuk ellenére — is érvényesíteni tudta, így biztosítva a helyi pártszervezet folyamatos politikai, társadalmi, szociális stb. tevékenységét. A személy szerint Gömbös Gyula által kinevezett és neki hűségesküt tevő helyi vezetők szigorú szabályok és a Marton vezette központi pártiroda utasításai szerint működtek. Az Országos Központot az Esterházy utca 30. szám alatti palota földszintjén rendezték be, s itt alakították ki az ország minden egyes községéről és a választójoggal rendelkező polgárok összességéről készített, többmilliós kartotékrendszert is. A pártközpontban *„két-három termet töltöttek meg a dossziék, a kartotékok, a különböző szintű nyilvántartások, s a két tucatnyi íróasztal előtt húszhuszonöt új párttisztviselő görnyedt, gépelt, számolt, körmölt és telefonált"* — írja Antal István.[13] Visszaemlékezéséből is jól kitűnik, hogy az Esterházy utcai palota inkább hasonlított egy hatalmas, modern adminisztrációs központhoz, *„mint egy olyan klubhoz, amelyben bizalmasan elbeszélgetnek, vacsoráznak, szórakoznak a képviselők"*.[14] A vezérkari tanácskozó szobára emlékeztető főtitkári szoba („műhely") falát a községi, választókerületi titkárok és a központi vármegyei titkárok által rendszeresen küldött jelentések alapján készített grafikonok és térképek borították. A főtitkár külön falitérképeken követte a vidéki lapok politikai pártállás szerinti megoszlását, az ellenzéki politikai mozgalmak változásait, s a térképeken különböző színű gombostűk és zászlócskák jelölték a NEP szervezkedésének országos frontját.[15] A helyi szervezetek vezetői és az országos központ kiküldötteinek jelentései alapján dolgozták ki a Nemzeti Egység propagandájának fő irányelveit, a szervezetek erősítését szolgáló közvetlen és közvetett központi beavatkozás formáit.

---

[11] A témáról bővebben lásd *Vonyó József* tanulmányait: A Nemzeti Egység Pártja a magyarországi polgári kormánypártok sorában... i. m. 9–29.; Egy állampárti kísérlet és kudarca Magyarországon... i. m. 13–36.; A Nemzeti Egység Pártja szervezésének első dokumentumai (1932. december – 1933. január). *Századok* 1984. 4. sz. 783–831.; valamint *Kónya:* Gömbös kísérlete... i. m..; *Stier Miklós:* A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez ... i. m. 696–708.; *Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István*: Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében... i. m. 602–609.

[12] A megyékben működő központi vármegyei titkárok munkáját közvetlenül Marton irányította, s neki tartoztak beszámolási kötelezettségekkel. Lásd *Vonyó*: Gömbös pártja... i. m. 60–67.

[13] *Antal István:* Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. Szerk., bev. tan. és jegyz. Gergely Jenő. Palatinus, Budapest, 2004. 177.

[14] *Pesti Napló*, 1936. január 11.

[15] „A kékszínű gomb azt jelenti, hogy ott szervezete van a NEP-nek, a világossárga azt tünteti fel, hogy ugyanott a keresztény gazdasági párt is szervezkedett. A sötétebb sárga a független kisgazdapárt, a piros a szociáldemokrata párt, a fekete gomb a nyilaskeresztesek szervezeteiről tájékoztat. A zászlócskák különböző színűek... A fehér-zöld színű arról tanúskodik, hogy az illető községben vagy városban a NEP intenzív munkát folytat, másszínűek arról adnak felvilágosítást, hogy pontosan beküldi-e az illető szervezet kimutatásait a központba és egyéb akcióink révén milyen tevékenységet fejt ki." – Újság, 1936. augusztus 9. „Négyszemközt a NEP országos főtitkárával"

Marton részben személyesen írta a nyomdai úton előállított füzetek formájában megjelent útmutatókat, melyek a legkisebb részletekig szabályozták a csoportok és vezetőik feladatait és munkamódszerét. E feladatok legfontosabb elemei: a helyi társadalom egységbe szervezése, tagjainak folyamatos megfigyelése, politikai befolyásolása, s a párt — lehetőleg választókerületi illetve községi elnökei, titkárai közül kikerülő — (parlamenti, megyei és helyi) képviselőjelöltjei győzelmének biztosítása a választásokon. A tagság feladatai azonban nem korlátozódtak a választásokra, kezdettől fogva folyamatos gazdasági, szociális és társadalmi tevékenységgel igyekeztek a Nemzeti Egység táborát kiszélesíteni. 1935 nyarától készítették elő, és 1935 októberében küldték szét a helyi szervezeteknek a társadalom teljes megszervezésére vonatkozó központi utasításokat és útmutatókat, amelyek feladatul tűzték ki, hogy az élet minden területén megszervezzék a társadalom valamennyi tagjának tevékenységét, s ezzel együtt felszámoljanak minden hasonló társadalmi szerveződést, egyéni kezdeményezést.[16]

Helyzetkép, 1936. január

A kísérlet kudarca 1935–1936 fordulójára nyilvánvalóvá vált. Kozma Miklós belügyminiszter a főispánok többségének tiltakozását felhasználva vétót emelt a pártszervezés egyes — valójában a cél szempontjából kulcsfontosságú — elemeit illetően, s Horthy kormányzó támogatásával a háta mögött a szervezkedés visszafogására kényszerítette Gömböst és a főtitkárt. A miniszterelnök kompromisszumra való hajlandóságához — Kozma akciójának Horthy általi jóváhagyásán és támogatásán kívül — nemcsak a párt vezetésében 1936 januárjában felszínre kerülő személyi ellentétek járultak hozzá,[17] hanem a párt szélsőjobboldali csoportja és a kormány viszonyában január közepétől kibontakozó s (legalábbis részleges) kormányválsággal fenyegető politikai ellentétek is.[18]

A miniszterelnöknek január 20-án, a NEP értekezletén elmondott beszédétől — a vezető NEP körök és a szélesebb közvélemény — három fontos kérdés megválaszolását várták: 1. Milyen reformokat léptet életbe a NEP vezetősége a szervezés tekintetében? 2. Miképpen alakul a jövőben Marton Béla országos főtitkár szerepe? 3. Hogyan történik meg a pártszervezés teljes különválasztása a közigazgatástól?[19]

Gömbös beszéde, melyet presztízsszempontok is erősen befolyásoltak, a fenti kérdésekre vonatkozóan nem sok konkrétumot tartalmazott, ellenben Marton Bélát — ha nem is nevesítve, de félreérthetetlen utalással — határozot-

[16] *Vonyó:* Egy állampárti kísétlet... i. m. 1998. 25, 282–336.

[17] Ivády Béla a főtitkár önálló intézkedéseire hivatkozva pártelnöki tekintélyének csorbulását, míg Sztranyavszky az Országos Központ személyi állományának teljes lecserélését, az általa behozott emberek elbocsátását nehezményezte. Martonnak Zsitvay Tiborral, a NEP székesfővárosi szervezetének elnökével való ellentéte köztudott volt, erről részletesebben lásd *Zsitvay Tibor:* Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. Szerk. Sipos Péter. Palatinus Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1999. 265–267.; 8 Órai Újság, 1936. február 20., május 8.

[18] A NEP szélsőjobboldali csoportja a kormányzás tempójának gyorsítása és radikálisabb irányba terelése, végső soron a kormány mérsékelt konzervatív tagjainak eltávolítása érdekében lépett fel. V. ö. *Ormos:* Egy magyar médiavezér... i. m. 441.; *Kónya:* Gömbös kísérlete... i. m. 190–191.

[19] Magyarország, 1936. január 21. *„A NEP-szervezés reformja a mai pártértekezleten"*

tan megvédte az őt ért támadások ellen: *„Hogy propagandát fejtünk ki, ez sokaknak nem tetszik. Ez azonban a mi elvi állásfoglalásunkból következik, mert felfogásunk szerint a párt nemcsak akkor kell, hogy dolgozzék, amikor választási előkészületek vannak, hanem állandóan. (...) Lehetnek közöttünk felfogásbeli különbségek, de én éppen azért vagyok itt, hogy ezeket kiegyensúlyozzam. Én nem engedek el senkit, aki a mi eszménk harcosa s akiről tudom, hogy vele együtt dolgozni érdemes. (...) ennek a programnak érdekében nem engedem szétszéledni az embereket."* Ami a pártszervezést — a mozgalom alapelveinek megfelelően — helyes irányba terelő konkrét intézkedéseket illeti, Gömbös közölte, hogy *„az általános irányelveket már jóvá is hagytuk, azok rövidesen kimennek a vidéki szervezetekhez. A jelszó: tovább a szervezkedés helyes útján, okosan."*[20]

Gömbösnek az 1936. január 20-i pártértekezleten tett nyilatkozata tulajdonképpen nem jelentett mást, mint nyílt beismerését annak, ami a kortársak számára *sem* volt teljesen egyértelmű, hogy ti. a főtitkár irányította pártszervezés a Vezér által lefektetett irányelvek szerint zajlik, s hogy az egypártrendszerre épülő totális diktatúra bevezetésének gondolata, illetve kísérlete miniszterelnöki támogatást élvez, mi több, tőle is származik. Elsősorban e nyilatkozat hatásának kell betudni az ellenzék támadásainak jellegében végbement változást, ami abban ragadható meg, hogy a támadások 1936. január végétől már nem a NEP egészére, még csak nem is a NEP vezetőségére, hanem kifejezetten Marton Béla személyére koncentrálódtak. Ezt több tényező is elősegítette. Egyrészt a miniszterelnöki pozíció tekintélye mindig is bizonyos immunitást biztosított Gömbös számára a támadásokkal szemben, amin az értendő, hogy a többé-kevésbé lojális kritika határait csakis az lépte át a miniszterelnökkel szemben, akinek alapos indoka volt rá.[21] Másrészt az 1936 januárjában megkötött kompromisszumnak meglehetősen népszerűvé és elfogadottá vált egy olyan értelmezése, amely szerint Gömbösnek fogalma sem volt arról, mit művel Marton az Esterházy utcai pártközpontban, de Kozma figyelmeztetésére felismerte, hogy túl nagy teret engedett a főtitkárnak, s így a miniszterelnök és a belügyminiszter a legtökéletesebb egyetértésben láthatott hozzá a pártszervezés kinövéseinek lenyeséséhez.[22]

Egyes sajtóértékelések tanúsága szerint a Gömbös és Kozma közötti „tökéletes egyetértés" látszata részben azon alapult, hogy Kozma január 5-ével kezdődő 12 napos szabadságának idejére maga Gömbös vette át a belügyminisztérium vezetését. Valószínűbb, hogy Gömbös e lépésével a kormányon és a párton belül, de különösen a belügyminisztériumban és a közigazgatási tisztviselői karban jelentkező nyugtalanságot igyekezett eloszlatni. A belpolitikai helyzet reális értékelését nagyban nehezítette maga Kozma is, aki tudatosan

---

[20] Függetlenség, 1936. január 21.

[21] Jellemző erre egyébként Bethlen újévi beszéde is, amelyben a miniszterelnök jóhiszeműségét hangsúlyozza a pártszervezés túlzásaival kapcsolatban, ami legalábbis a Bethlen politikai irányvonalát követő sajtóorgánumok állásfoglalását alapvetően meghatározta.

[22] A konfliktusban érintett közszereplők nemcsak a sajtó felé, de a hivatalos diplomáciai csatornákon is ezt a verziót kommunikálták. Vö: Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll. és sajtó alá rend., bevezető tan.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 122.; *Stier:* A magyarországi német követjelentések... i. m. 247–250.

törekedett saját fellépésének jelentőségét elhalványítani, s a közvéleményt a kormány és a kormánypárt tökéletes egységéről biztosítani. 1936. január 19-én elmondott szombathelyi beszédének a pártszervezés „túlzásait" érintő passzusainál konkrétabban saját szerepét illetően soha nem fogalmazott, legfeljebb ismételte magát.[23]

1936 januárjától ugyanakkor szép számmal olvashatunk olyan értékeléseket is a korabeli sajtóban, amelyek a kompromisszum eredményességét a martonizmus megfékezését illetően kétségbe vonják, éppen azért, mert a rendszer legfontosabb elemeit érintő kérdésekben — a NEP és a közigazgatás viszonyában, elsősorban a főispánok megyei NEP-elnökségét illetően — semmilyen érdembeli változást nem látnak.[24]

A változások tényét ugyancsak kétségbe vonta az a politikai „fanatizmus", amellyel Marton elveinek és törekvéseinek megingathatatlanságát demonstrálta újra és újra, s amelynek talán legkirívóbb példáját az 1936. január 23–24-i nyíregyházi „flottatüntetésen" elmondott beszéde adta.[25] E meggyőződéseket erősítette, hogy a főtitkári pozíciót illetően semmilyen korlátozó intézkedést nem foganatosított a NEP vezérkara Marton ellen, sőt a főtitkárnak még arra is lehetősége volt, hogy a későbbiekben legközvetlenebb munkatársi körét „új', erősen a szélsőjobboldalhoz húzó emberekkel cserélje ki, illetve töltse föl. Mindez nem jelentett mást, mint hogy a főtitkári tisztséghez Gömbösön kívül a párton belül valóban *senkinek nem volt hozzáférése*, azaz Marton pozícióban tartását Gömbös nemcsak Kozma, de a pártvezetőség, illetve a párt többségének akarata és a közvélemény nyomása ellenére is véghez vitte.[26]

---

[23] A két szombathelyi beszéd szövegét — 1936. január 19. és 1937. február 11. — l. *Kozma Miklós:* Beszédek, előadások 1919–1938. II. kötet. A szerző kiadása, Budapest, 1938. 15–29. és 340–353. 1936. októberi nyilatkozata: Függetlenség, 1936. október 14.

[24] A korszak politikai sajtójában a pártszervezés és a közigazgatás viszonyát érintő vélemények három főbb csoportba sorolhatók: (1) A legenyhébb megfogalmazás tulajdonképpen fedi a tényleges valóságot: ezek szerint a NEP tevékenysége olyan hatalmas területeket ölel fel, hogy *kénytelen igénybe venni a közigazgatás és a hatóságok segítségét.* (2) A közigazgatással parallel módon felépített NEP-szervezet önmagában, illetve a főispánok kettős funkciója révén *lehetőséget nyújt arra,* hogy a NEP Országos Központja *önállóan rendelkezzen a közigazgatási apparátussal, közvetlen utasításokat* küldjön az alispánoknak, főszolgabíráknak, jegyzőknek, s ezzel a társadalomnak a közigazgatásba vetett bizalmát megrendítsék, a tisztviselők megnövekedett feladatai révén pedig végső soron a közigazgatás egész működését *veszélyeztessék.* (3) A NEP szervezkedésének súlypontja olyan mértékben nyugszik a közigazgatási apparátuson, hogy annak célja egyenesen a közigazgatási apparátusnak a pártszervezetbe való teljes beolvasztása azáltal, hogy a tisztviselőkön — főszolgabírákon és jegyzőkön — keresztül a NEP szervezetek lényegében átveszik a közigazgatási feladatok ellátását. – Bár a pártdokumentumok egyértelműen igazolják, hogy a közigazgatási funkcionáriusok nem lehettek a helyi NEP-szervezetek vezetői (lásd *Vonyó:* Gömbös pártja... i. m. 97.), mégis ez utóbbi felfogás rögzült legmélyebben a köztudatban. Gömbös a január 20-i értekezleten a miniszterelnök-pártvezér szerep analógiájára hivatkozva utasította vissza a főispánok megyei pártelnökségét érintő kifogásokat. (Függetlenség, 1936. január 21.)

[25] „A támadások, amelyek ebben a fenséges harcban érnek, nem keserítenek el. A végek magyarjainak kitartása, becsületes hűsége, ragaszkodása hozzánk abban a harcban, amelyet fajtánkért vívunk, megerősítenek bennünket, hogy élniakarásunk belső parancsára, magyar kötelességtudással tovább küzdjünk. [...] Nem engedjük, hogy olyanok irányítsák a magyar közéletet, akiknek szeme nem borul könnybe, ha a ringó búzatengert látják, akik nem tudják lélekben szeretettel átölelni a verejtékező magyar parasztot. Mi soha nem adjuk fel a küzdelmet a tiszta jellemek, a magyar fajiság reprezentánsainak érvényesüléséért meginduló harcban, bármilyen gáncsvetés ér is." – Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap, 1936. január 25.

[26] A Gömbös által állítólag Kozmának megígért, Marton főtitkári tevékenységét ellenőrizni hivatott tíztagú tanács megalakításának semmi nyoma (Vö. Wilhelmstrasse... i. m. 123.; *Kónya:* Göm-

Martonnak 1936. január végétől két fronton is küzdenie kellett: az egyik front magában a kormánypártban alakult meg, és fajult szinte nyílt ellenségeskedéssé a Marton-csoport és a pártszervezés megítélésében Kozma felfogásához közelebb álló mérsékelt többség között. A másik frontot a közvélemény, pontosabban az ellenzéki sajtó támadásai nyitották meg Marton magángazdasági tevékenységét használva ürügyül.

Feltehetőleg a szórványos sajtóinformációkat felkapva a Rassay Károly főszerkesztésében megjelenő Esti Kurír című napilap 1936. február elejétől többrészes cikksorozatban ismertette Marton dánosi gazdaságának kétes ügyeit. Ezek szerint Marton a kb. ötszáz holdas birtokán 1928-ban rendezett be tehenészetet. Az Országos Tejgazdasági Bizottság által kiadott engedély megszabta tejmennyiség és a dánosi tehenészet kis kapacitása közötti differenciát Marton úgy oldotta meg, hogy Albertiirsán egy „kisvárosi tejellátó iparengedélyes üzemet" alapított, így módjában állt a környékbeli gazdáktól, helybeli szövetkezetektől is tejet vásárolni, amit aztán felszállított a fővárosba. A Budapestre szállított tejet a Ludovikának, a Ferenc József lovassági laktanyának, a Horthy Miklós Kórháznak és más közintézményeknek adta el. Az eladásnál vitézi jogán még két százalékkal magasabb árat szabhatott meg, mint bármely más kereskedő, illetve termelő, így igen jelentős közvetítői hasznot zsebelhetett be. A közintézményeknek szállított tej értéke azonban — állítólag — többszörösen meghaladta az összeférhetetlenségi törvény által a képviselőknek engedélyezett érték határát, és sorozatosan merültek fel panaszok a tej és egyéb tejtermékek rossz minőségével kapcsolatban is. A dánosi tehenészet által felhalmozott adósságok behajtásának elhalasztására, valamint előnyök szerzésére — az újságíró állítása szerint — Marton felhasználta a kormánypártban betöltött pozíciójának minden súlyát és tekintélyét. Az újságíró több ízben hangsúlyozta, hogy Marton gazdasági tevékenysége összeférhetetlen képviselői pozíciójával, valamint hogy eljárása „méltatlan a törvényhozás tagjához, méltatlan közszereplő férfiúhoz és kivált méltatlan ahhoz, aki polgártársaitól fokozott szolidaritási érzést követel."[27]

A heteken át folyó sajtótámadások miatt Marton március 12-én, a kormánypárt tekintélyének megőrzésére hivatkozva, felajánlotta lemondását a párt ügyvezető főtitkári állásáról. Gömbös a lemondást természetesen nem fogadta el, a

---

bös kísérlete... i. m. 187.), bár a pártszervezési utasításokban 1936 januárjától tükröződő tényleges változások tulajdonképpen már nem is igen indokolták e tízes tanács felállítását. Jól mutatják ezt a NEP székesfővárosi szervezetében véghezvitt változtatások is. Zsitvay Tibor már 1936. január közepén hozzálátott a fővárosi szervezést érintő átalakítások végrehajtásához. Mindenekelőtt elbocsátotta állásából a köztudottan Marton emberének számító Kauser Istvánt, a NEP fővárosi szervezetének pártigazgatóját. Zsitvay a január 15-i fővárosi pártértekezleten kijelentette, hogy a túlméretezettnek tartott központi adminisztrációt leépítik, a fizetett pártfunkcionáriusok egy részének felmondanak, s két adminisztratív titkár irányítása mellett a fővárosi pártszervezés munkáját — amelyben elsősorban a kerületi szervezetek kiépítésére fognak koncentrálni — ezentúl a törvényhatósági bizottsági tagok fogják végezni minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. (Magyarság, 1936. január 16.; Pesti Napló, 1936. január 29.)

[27] Esti Kurír, 1936. február 15.; Az ügyre vonatkozó anyag: Esti Kurír, 1936. február 13., 15., 29., március 1., 3., 15., május 27., június 7., szeptember 22., november 10., 19.; továbbá Magyarország évkönyve 1936. 11, 30.; valamint Képviselőházi Napló, 1936. április 1. 20–21. Dulin Jenő interpellációja Darányi Kálmánhoz a Marton-gazdaság ügyében.

március 13-i pártértekezlet pedig egyhangúlag bizalmat szavazott a főtitkárnak. Így a még aznap délután megtartott képviselőházi összeférhetetlenségi bizottsági döntés (11 nem, 1 igen szavazattal) Martonra kedvező végeredménye senkinek nem okozhatott meglepetést. Marton ezután az *Esti Kurír* újságírója ellen 12 rendbeli rágalmazás és becsületsértés címén megindított sajtóperrel ünnepelte meg a „liberális, nemzetellenes erőkön aratott elvi jelentőségű" győzelmet.[28] Mint később kiderült, a megindított sajtóper nagyságrendekkel többet ártott a főtitkár politikai tekintélyének, mint az összeférhetetlenségi vádak. Különösen akkor, amikor az 1936. november 9-i bírósági tárgyaláson az is kiderült, Marton mindent megtett annak érdekében, hogy Kozma Miklós belügyminisztert, mint „az *Esti Kurír* cikkeinek legfőbb sugalmazóját" belekeverje a tejpanama körüli csatározásokba.[29]

A Marton-csoport

E támadások Marton politikai presztízsére hosszú távon is jelentős mértékben hatással voltak, politikai aktivitását azonban nem csökkentették. A főtitkár 1936 áprilisában körlevelet intézett a NEP helyi szervezeteihez, melyben — munkája töretlenségének bizonyságául — értesítette a szervezeteket az Országos Központ munkakörének kibővítéséről és új képviselőknek a szervezési munkába való bekapcsolódásáról.[30] Szórványos információk azonban arra utalnak, hogy a változások első hulláma már közvetlenül a NEP 1936. január 20-i pártértekezlete után, de legkésőbb február elején lezajlott.[31] A „második hullámra" 1936. május végén, immár a NEP szűkebb vezetőségének teljes kiiktatásával, kizárólag Marton döntéseinek köszönhetően került sor.

A vonatkozó áprilisi körlevél a NEP társadalmi tevékenységével kapcsolatosan felállított öt munkacsoport vezetésével megbízott képviselők nevének felsorolásával kezdődik. Mivel tudni lehet, hogy Kozma Miklós akciójának egyik lényeges következménye éppen a NEP társadalmi tevékenységének felfüggesztése volt (valójában részlegesen, amennyiben a pártnak e tevékenységét a már meglévő szervezetek támogatására, segítésére korlátozták),[32] a személyi változások csak annyiban figyelemre méltóak, amennyiben a kinevezett személyek (Melczer Lilla, Benárd Ágoston, Béldi Béla, Jurcsek Béla, Mocsáry Dániel, Kölcsey István) a NEP szélsőjobboldali frakciójához tartoztak, és több ízben kifejezést adtak Marton és a

---

[28] Függetlenség, 1936. május 3.

[29] Országos Levéltár, Kozma iratok. Adatgyűjtemény. 1936. IV. kötet. K. 429. mf. 25. cím, 129–130. ff. Marton cáfoló nyilatkozatát lásd Nemzeti Újság, 1936. november 11. A sajtóper 1938 márciusában ért véget Marton győzelmével.

[30] *Vonyó*: Gömbös pártja... i. m. 348–351.

[31] A pártszervezésbe 1936-ban bekapcsolódó új emberek február elejétől szerepelnek Marton mellett a vidéki NEP-gyűléseken. A gyűlésekről (főként kormánypárti orgánumok által) közölt tudósítások néhol a pártban betöltött új funkciójukat is említik. Ebből, s az 1936. február 22-i nyíregyházi gyűlésből — ahol az új párttisztviselők mindegyike megjelent és szerepelt — következtethetünk arra, hogy az áprilisi körlevélben említett bővítés már korábban megtörtént. (Lásd pl. Marton beszédét Polgárdon, Jurcsek Béla képviselői beszámolóján 1936. február 2-án. Függetlenség, 1936. február 4., valamint Magyar Országos Tudósító, 1936. február 22. http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a090829.htm?v=pdf&q=WED%3D%Ben%E1rd%20%E1gosto%29%20and%20DATE%3D1936.02.01.—1936.04.01_&zs=SORT&m=2&a=rec) (A letöltés ideje: 2009. november 14.)

[32] *Kónya:* Gömbös kísérlete... i. m. 187.

nevével fémjelzett pártszervezés iránti elkötelezettségüknek. Közülük ki kell emelni Jurcsek Béla, mellette pedig Csicsery-Rónai István és Scheftsik György személyét, mint akik 1936 decemberéig Marton legkitartóbb munkatársainak bizonyultak.

Jurcsek Béla[33] 1933-tól a NEP sárbogárdi választókerületi elnöke volt, majd az 1935-ös választásokon a kerület képviselője lett. A NEP szélsőjobboldali, erősen németbarát frakciójához tartozott, főleg szociálpolitikai és mezőgazdasági kérdésekben hallatta a hangját. Jurcsek 1936. február elején Béldi Bélát váltotta fel a NEP propagandafőnökségének élén.[34] Ettől kezdve nemcsak Marton legközvetlenebb munkatársa, de bizonyos értelemben „szócsöve" is lett: vidéken elmondott beszédeiben folyamatosan nagy teret szánt a főtitkár elleni támadások visszautasításának. Csicsery-Rónai Istvánnal együtt az 1936. nyár végén meginduló szervezőkörút során Marton helyetteseként látogatta a NEP felső-magyarországi és dunántúli szervezeteit. Kinevezése jól tükrözi a Marton-csoport 1936-os tevékenységének ellentmondásosságát: a politikai elvek érvényesítésére tett egyre növekvő erőfeszítésekkel párhuzamosan látványos színvonalesés ment végbe a párt propagandájában, amit az ellenzék és sajtója maximálisan ki is aknázott.

Csicsery-Rónay István az „írástudó" hivatásos katonatisztek sorába tartozott. Többéves frontszolgálat után tevékenyen részt vett az ellenforradalmi hadsereg szervezésében, 1919-ben a „nemzeti hadsereg" dunántúli főparancsnoksága vezérkari főnökének helyettese volt. Az 1920-as évek közepétől Somogy megyei birtokán gazdálkodott, aktív szerepet játszott a somogyi középbirtokosok szervezésében és a NEP dunántúli szervezeteinek megerősítésében.[35] 1935-ben a kaposmérői választókerület képviselőjeként került be a parlamentbe. 1936 tavaszán ő vezényelte le Festetich Domonkos szigetvári „mandátummentő" választási kampányát. 1936. május végén Marton főtitkárhelyettessé nevezte ki.[36] Tényleges tevékenységéről konkrét információkkal nem rendelkezünk, publicisztikai írásai, képviselőházi megnyilatkozásai és a NEP vidéki szervezésében betöltött szerepe alapján Jurcsek mellett 1936 decemberéig Marton legbizalmasabb munkatársának tekinthető.

Scheftsik György[37] az 1935-ös választásokon a NEP hivatalos jelöltjeként a jászladányi mandátum elnyerésével került be a parlamentbe, és a „viharsarok"-nak elkeresztelt, radikális kormánypárti képviselői csoport prominens tagjaként tartották számon. Országos hírnévre részben a NEP 1936. február közepi pártértekezletén elhangzott, a sajtó megrendszabályozását követelő fel-

[33] Bővebben: *Borbándi Gyula:* Magyar politikai pályaképek 1938–1948. Európa Kiadó, Budapest, 1997. 198–199.; *Glatz – Stier*: Megyei küzdelmek... i. m.

[34] Nemzeti Újság, 1936. február 4. Egyes tudósítások szerint Jurcsek ekkor még csak Béldi helyettese volt a propagandaosztály élén, végleges kinevezésére csak májusban került sor. (Székesfehérvári Friss Újság, 1936. február 4., május 9.)

[35] Bővebben: Országgyűlési Almanach az 1935–1940. évi Országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. Budapest, 1935. 237–238. és Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi Országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. Budapest, 194. 148–150. p.; *Sipos – Stier – Vida*: Változások a kormánypárt... i. m. 611.

[36] Magyarország, 1936. május 23., 26.; 8 Órai Újság, 1936. május 27.

[37] A Szolnok megyei Frontharcos Szövetség megszervezése után annak elnöke, 1932-ben pedig a NEP Szolnok megyei titkára lett, és megindította a Nemzeti Jövőnk című, NEP-szellemben írt politikai hetilapot. Részletes életrajzát lásd Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene. Szerk. vitéz szolnoki Scheftsik György Dr. Pécs, 1935. 251–252.

szólalásával, részben azzal tett szert, hogy 1936 márciusában — a közigazgatási bíróság ítéletét be sem várva — elsőként, önként mondott le megpetícionált mandátumáról. A személyével és a párt életében betöltött további szerepével kapcsolatos találgatásoknak az Országos Központtól 1936. május végén kapott „repülő-ellenőri" megbízatása vetett véget. Megbízatásának tényleges tartalmáról csak szórványinformációkkal rendelkezünk. Scheftsik 1936. május végétől látogatta a NEP vidéki városi szervezeteit, és szóbeli referátumokban tájékoztatta a központot a helyi pártszervezet működéséről. Felülvizsgálta a pártszervezet adminisztrációját, tájékozódott a helyi szervezetek anyagi helyzetéről, a NEP-szervezet, illetve a választókerület és a képviselő közötti viszonyról.[38] Vidéki szervezetek gyűlésein tartott beszédeinek visszatérő témái: a diktatúra vádjának elutasítása, ezzel kapcsolatban elsősorban a Független Kisgazdapárt demagógiája elleni küzdelem erősítése, „a nemzeti érdekek védelmét és a közvélemény irányítását" szolgáló sajtóreform szükségessége, Gömbös német és olasz orientációjú külpolitikájának helyeslése, a titkos választójog bevezetése esetén a választásra jogosultak számának nagyarányú korlátozása,[39] a NEP-szervezkedés folytatásának szükségessége, a társadalmi csoportok („belső politikai munka"), a női (szociális és karitatív munka) és ifjúsági szervezetek („külső propaganda") kiépítése, illetve megerősítése.[40]

Scheftsik tevékenységének ezen kívül van egy — ma még ellenőrizhetetlen és Scheftsik részéről erélyesen cáfolt — része, amely a NEP és a nyilaskeresztesek közötti esetleges együttműködésre, közös propagandaakciók lebonyolítására vonatkozott volna. Ezek szerint Scheftsik 1936 szeptemberében Nagykanizsán *„előadása befejeztével hirtelen fordulattal azt a kérdést intézte a megjelent pártvezetőségi tagokhoz: milyen hatást váltana ki a nagykanizsai NEP körében és általában a közvéleményben, ha a NEP a jövőben a nyilaskeresztesekkel óhajtana közös politikát csinálni. A kérdés nemcsak meghökkenést, hanem élénk megdöbbenést is váltott ki a hallgatóságból. Többen felszólaltak, súlyos aggodalmuknak adtak kifejezést, sőt egyesek rámutattak arra is, hogy az együttműködés nemcsak élénk megütközést váltana ki a közvéleményből, hanem előreláthatólag pártszakadásra is vezetne."*[41]

Scheftsik „repülő-ellenőri" tevékenységét a párt mérsékeltebb képviselőinek ellenállása következtében 1936. szeptember végén beszüntette.[42] Ebben

[38] Magyarország, 1936. június 4.; Az Est, 1936. június 18., szeptember 22.; Magyarság, 1936. június 18.; *Shvoy Kálmán* titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Sajtó alá rendezte: Perneki Mihály. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 152.

[39] A választójoggal kapcsolatban több vidéki NEP-gyűlésen is kijelentette, hogy Gömbös választójogi levelét pártfegyelemből tudomásul veszi, de személy szerint nem ért egyet a titkosság bevezetésével. (Pesti Napló, 1936. szeptember 20.; Az Est, 1936. szeptember 20.)

[40] Ceglédi Függetlenség, 1936. június 21.; Zalai Hírlap, 1936. szeptember 17.

[41] Magyarország, 1936. szeptember 19. Az ügyre vonatkozó „hivatalos nemzeti szocialista" nyilatkozat: Nemzet Szava, 1936. szeptember 27.

[42] A NEP vezetőségének 1936. szeptember 28-i üléséről kiszivárgott információk erre vonatkozó része meglehetősen homályos. Minthogy a hivatalos jelentés az ügyről egyáltalán nem ejt szót (a hivatalos jelentés általában 8–10 mondatos összefoglalása a néha több órás tárgyalásoknak), a „Scheftsik-ügyet" — egy, a „NEP vezető köreiből" származó előzetes tájékoztatás alapján — feltehetőleg úgy oldották meg, hogy Scheftsik „a jövőben csak azokat a kerületeket fogja meglátogatni, ahol a szervezés szempontjából megjelenését maguk a képviselők is kívánják. A képviselők kívánsága ellenére ezek a látogatások nem fognak megtörténni." (Az Est, 1936. szeptember 27.) További ellenőrző látogatásnak mindenesetre nincs nyoma 1936. szeptember végétől.

feltehetőleg szerepet játszottak a nyilaskeresztesekkel való kapcsolatfelvételi kísérletekről széles körben elterjedt információk is, már csak azért is, mert nemcsak a párt alsóbb szintű szervezőitől, de a NEP főleg arisztokrata származású, erősen a szélsőjobboldal felé hajló képviselői részéről is elhangzottak konkrét javaslatok az együttműködés lehetséges kereteit illetően.[43] A NEP vezetőségének egy része és a nyilaskeresztesek közötti kapcsolatfelvételről szóló szórványos információk megítélésénél azt is érdemes figyelembe venni, hogy a Nemzeti Egység Országos Központja a helyi pártvezetők, illetve a központi kiküldöttek rendszeres jelentései alapján legalább olyan részletes és a realitásoknak megfelelő adatokkal rendelkezhettek az egyes nyilas pártok szervezkedéséről, tényleges támogatottságáról országos és helyi viszonylatban egyaránt, mint a közigazgatási tisztségviselők és a rendőrség jelentései alapján intézkedő belügyminisztérium.[44] Scheftsik, valamint Csicsery-Rónay és Jurcsek 1936-os szervezőtevékenységének súlypontja pedig a Dunántúlnak éppen azon területeire, megyéire esett, ahol a különböző nyilaskeresztes formációk az országos átlaghoz képest erősebb társadalmi bázissal rendelkeztek. Érvényes ez különösen Zala megyére, ahol a Meskó-féle nyilaskeresztes párt (Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt) az 1930-as évek közepére döntő befolyást szerzett a községi képviselőtestületek egy részében, s az 1934-es törvényhatósági, valamint az 1935-ös országgyűlési képviselőválasztásokon is az országos átlagot messze meghaladó, mintegy 20%-os támogatottságot tudhattak magukénak.[45] Zala megye mellett, bár eredményességét illetően kisebb mértékben, hasonló volt a helyzet a Nyugat-Dunántúl több megyéjében, valamint Fejér megyében, ahol a kerületek kormánypárti képviselői közül többen (Haám Artúr, Hadnagy Domonkos, Pálffy-Daun József) nyíltan is hangot adtak nyilaskeresztes szimpátiájuknak.[46]

A Marton-csoport nyitása a nyilaskeresztesek felé 1936 közepén viszont már több volt, mint egy újabb szimpátianyilatkozat. Egy olyan, többé-kevésbé szervezett tömeg megnyerésének első kísérletei ezek, amely mind méretei, mind — más nyilaskeresztes alakulatok radikalizmusához képest — mérsékeltebb programja, tagságának társadalmi összetétele[47] révén alkalmasnak bizonyulhatott arra, hogy a Nemzeti Egység szervezeteit kívülről támogatva, vagy a szervezetek közé beemelve, szélesebb társadalmi bázist biztosítson az eredeti, illetve adott esetben egy újraértelmezett gömbösi program megvalósításához. Bár a kísérlet ekkor még kudarcba fulladt, azt mindenesetre jelzi, hogy a kormánypárt

---

[43] V. ö: *Glatz – Stier*: Megyei küzdelmek... i. m. 160–173. A NEP helyi szervezetei és különféle nyilaskeresztes csoportok közötti együttműködésre több példa is hozható. Az 1936. márciusi szigetvári időközi választások alkalmával például egy nyilaskeresztes csoport a NEP helyi pártirodáját használta a NEP-párti jelölt érdekében végzett agitáció bázisául. (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. Atheneum, 1935. 1936. április 29. 73–79. – A továbbiakban: Képviselőházi Napló)

[44] A NEP-szervezetek rendszeres jelentéseiről lásd *Vonyó József*: A Nemzeti Egység Pártja iratanyagának forrásértékéről. In: *Uő:* Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus... i. m. 66–80.

[45] *Vonyó József:* Meskó pártja Zalában. Adatok a nyilasok Zala megyei szerepéről és társadalmi bázisáról (1933–1935). In: *Uő:* Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus... i. m. 150–161.

[46] V. ö.: *Farkas Gábor:* Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 171–175. és 209–219.; *Vonyó:* Meskó pártja Zalában... i. m. 160, 167.

[47] *Vonyó:* Meskó pártja Zalában... i. m. 160–161.

szélsőséges csoportja és a nyilaskeresztesek hatékony együttműködésének személyi feltételei már 1936-ban adottak voltak.

A kormánypárt szélsőjobboldali csoportjának fokozatos jobbratolódása, politikai nézeteik radikalizálódása érhető tetten Béldi Bélának, a NEP propagandafőnökének a kormányhoz, illetve a párthoz fűződő viszonya alakulásában is.

Béldi Béla a Gömbös-fiókák között a legfiatalabbak közé számított, ám nemcsak ezzel, de alapos szakmai (elő)képzettségével is kitűnt közülük.[48] Béldi 1932 telén „szegődött a Nemzeti Egység Pártja által hirdetett eszmék szolgálatába", így feltételezhető, hogy a párt működési struktúrájának és fő ideológiai elemeinek kidolgozásában már 1934-es propagandafőnöki kinevezése előtt is tevékenyen részt vett. Az 1935-ös választásokon a siklósi kerület képviselőjeként került be a parlamentbe. Képviselőházi felszólalásai és az 1935–36 folyamán megjelentetett cikksorozatai[49] révén egycsapásra a NEP elleni támadások kereszttüzébe került. Az 1936. januári eseményekkel foglalkozó sajtótudósítások némelyike arról is beszámolt, hogy a Gömbös és Kozma közötti megállapodásnak részét képezte volna Béldi Bélának, a NEP propagandafőnökének felmentése tisztségéből.[50] Ez, mint láttuk, 1936. február elején ténylegesen megtörtént, utóda e poszton Jurcsek Béla lett, míg őt magát a NEP népművelési munkacsoportjának vezetésével, majd 1936. május végén a Nemzeti Egység Pártjában felállított új osztály, a *parlamenti osztály* vezetésével bízták meg. Az ellenzéki sajtóban „világnézeti igazgató"-nak titulált új munkakörben Béldi feladata lett volna, hogy anyaggyűjtéssel, adatszolgáltatással, a szakkérdésekben illetékes NEP-képviselők kiválasztásával szabályozza a kormánypárti képviselők parlamenti és népgyűlési felszólalásait.[51] Béldi nyilatkozata szerint *„ezzel a rendszerrel bizonyos egységes világnézeti szellemet igyekszünk belevinni a parlamenti és a népgyűlési felszólalásokba [...] A NEP [...] emelkedett színvonalat igyekszik elérni és szükségesnek tartja, hogy a világnézeti elvek a beszédekben jobban kidomborodjanak, mint eddig."*[52]

A parlamenti osztály felállítását a NEP-en belüli, elsősorban a régi, illetve idősebb képviselők részéről megmutatkozó bizalmatlanság és ellenállás hiúsította meg,[53] de ez a kudarc csak egyik oka volt annak, hogy Béldinek a párthoz fűződő viszonya meglazult. A Ház ülésein 1936 tavaszától jóformán már részt sem vett,[54] 1936 júniusában kiköltözött a NEP Esterházy utcai palotájából is, s

[48] Béldi Béláról részletesen lásd *Vonyó József:* Egy nemzetnevelési koncepció Magyarországon. Béldi Béla: Nemzetirányítás (forrásközlés). In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. Születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József. University Press, Pécs, 2000. 658–659.

[49] L. pl. az orvosi rendtartásról szóló törvényjavaslat 1935. november végi vitájában elhangzott és nagy feltűnést keltett beszédét (Képviselőházi Napló, 1935. november 12. 276–278.), valamint a Nemzeti Figyelőben 1935 folyamán írt cikksorozatait és azok különlenyomatait Nemzetszervezés, ill. Nemzetirányítás címmel (l. *Vonyó:* Egy nemzetnevelési koncepció Magyarországon... i. m. 659. 10. lábjegyzet és 662–674.

[50] 8 Órai Újság, 1936. január 9. V. ö. *Macartney:* October Fifteenth... i. m. I. 133–134.

[51] Esti Kurír, 1936. május 23.; Az Est, 1936. május 24.

[52] Magyarország, 1936. május 23.

[53] Magyarság, 1936. május 26. Ivády Béla felszólalása a NEP június 6-i pártértekezletén: „A baloldali sajtóban megjelent téves állításokkal szemben meg kell állapítanom, hogy ez a munka kizárólag azt a célt szolgálja, hogy a párt képviselőtagjainak kívánságára közérdekű kérdésekhez a kútforrások és statisztikai adatok rendelkezésre álljanak." (Függetlenség, 1936. június 7.)

[54] 8 Órai Újság, 1936. szeptember 20. (Interjú Béldi Bélával)

a kormány tevékenységével szemben elhangzott kritikus megnyilatkozásai is egyre szaporodtak.[55] Már 1936 nyarán olyan tevékenységbe kezdett, amit teljesen függetlenített a Nemzeti Egység Pártjától: megindította az Új Világ című, szigorúan gazdasági kérdésekkel foglalkozó hetilapot, amelyben egyre keményebb hangvételű cikkekben bírálta a kormány működését, gazdaságpolitikájának eredménytelenségét. Béldi 1936 nyarán már jelezte a párt elnökének, Ivády Bélának a pártból való kilépési szándékát, ám Gömbös betegségére tekintettel és a pártegység megóvása érdekében ezt elhalasztotta. 1936. szeptember 17-én azonban véglegesen bejelentette kilépését, amelyben feltehetőleg közrejátszott Martonnal és társaival a siklósi kerületben támadt — valójában lényegtelen, de az ellenzéki sajtó által érthető okokból felnagyított — konfliktusa is.[56] A hosszú kilépőlevelében felsorakoztatott indokok azonban egyértelművé teszik, hogy éppen a gömbösi törekvések immár egyértelmű kudarcba fulladása késztette Béldit a kormánypárt elhagyására. Többek között Gömbös Nemzeti Munkatervétől remélt gazdasági-szociális átalakulás, valamint a NEP keretein belül megvalósítani remélt jobboldali egységfront elmaradását sorolja fel, s éles kritikát fogalmaz meg a pártszervezettel szembeni elvárásaival kapcsolatban is: „*A NEP választási szervezetté vált, pillanatnyi politikai célokat* elébe helyezett a jövő nagy céljainak, a jobboldali egységfrontot inkább gyengítette, mint megteremtette és a fiatalságot a politikai életből olyan mértékben kikapcsolta, amire talán sohasem volt még példa."[57]

Béldi Béla a Gömbös körül kialakult „NEP-agytröszt" tagjai között politikailag autonóm személyiség volt. Alapos közgazdasági ismeretei, széleskörű nemzetközi tájékozottsága, olvasottsága különösen alkalmassá tették a Nemzeti Egység Pártja propagandaosztályának vezetésére. Az általa hirdetett, de sokak által „egyéni ambíciónak" tartott népi reformmozgalom, az érdekképviseleti rendszer propagálása, a nemzetnevelés, nemzetszervezés, nemezetirányítás, a szolidáris nacionalizmus, életszintézis stb. gondolatai olyan politikai programot körvonalaznak, amelynek ha megfogalmazása meglehetősen egyéni és a kortársak számára „idegen ízű" is volt, szorosan kapcsolódtak a Gömbös által hirdetett és a gyakorlatban is megvalósítani szándékozott reformeszmékhez.[58] Béldi kilépése a pártból egyenes következménye volt a gömbösi törekvések zátonyra futásának, de korántsem köthető kizárólagosan az 1935–1936 fordulóján, illetve 1936 folyamán lezajlott eseményekhez. Béldi politikai pályafutása jól példázza azt a folyamatot, hogy a kormánypolitikai intézkedések kudarcként megélt kompromisszumai miként korrodálják egy párt belső struktúráját, illetve — Béldi szavaival élve — miként változtatják a pártban ható „centripetális" húzóerőket „centrifugális" hajtóerővé.

---

[55] 8 Órai Újság, 1936. március 24. „A NEP propagandafőnökének súlyos kritikája az első reformévről"

[56] Jurcsek Béla és Csicsery-Rónay István dél-dunántúli propagandakörútjuk során eljutottak Siklósra is, Béldi Béla kerületébe, ahová 1936. szeptember 11-ére propaganda-előadást hirdettek. Béldi egyéb elfoglaltságára és a kerület politikai hangulatára hivatkozva levélben tiltakozott az Országos Központban a gyűlés megtartása ellen, hiába. A konfliktus lefolyását és a pletyka szintjén mozgó részleteit lásd a 8 Órai Újság, Magyarország, Pesti Napló, 1936. szeptember 12-i számaiban.

[57] Magyarország, 1936. szeptember 17. – Kiemelés az eredeti újságcikkben.

[58] V. ö.: *Vonyó:* Egy nemzetnevelési koncepció... i. m. 657–662.

A Marton-csoport tevékenysége Gömbös haláláig

Gömbösnek a politikai életből történő kiesése 1936. május közepén már önmagában gyengítette a Marton-csoport párton belüli pozícióit. Ennek, s az 1936 első felében Marton személye ellen irányuló támadásoknak a hatása, s ezzel összefüggésben a NEP szigorúan irányított és ellenőrzött szervezetének gyengülése leginkább abban a két keresetben mutatkozott meg, amelyeket 1936. május végén illetve július elején nyújtott be a párt ellen két volt alkalmazott, akik a NEP Országos Központjában működő D.(defenzív) osztály megbízásából végzett munka után elmaradt járandóságukat követelték. Ezek a keresetek a parlamenti ülésszak utolsó időszakában, s tulajdonképpen az egész nyári propagandakampány folyamán lényeges elemei lettek a NEP elleni támadásoknak, és a NEP-en belül a pártszervezés martoni módszereit helytelenítő mérsékeltebb képviselők csoporttá szerveződésében is éreztették hatásukat. A politikai megfigyelések, a konspiratív célzatú adatgyűjtés, a politikai és a szellemi élet kimagasló egyéniségeinek „nyilvántartása", illetve általában az állambiztonsági szervekkel parallel módon titkosrendőri feladatokat végeztető pártszerv léte már kézzelfogható bizonyítékai voltak azoknak a vádaknak, amelyek a Marton-féle módszerekben a diktatórikus törekvéseket láttak.[59]

Ennek ellenére, amikor a párt Marton vezette szélsőjobboldali csoportjának tagjait kormánypárti és ellenzéki oldalról már egyaránt érő támadások 1936 nyarától egyre határozottabbá kezdtek válni, azok újult erővel vetették bele magukat a pártszervezésbe. Ugyanis Gömbös „miniszterelnök a spanyol események hatására kiadta az utasítást, hogy a nyári parlamenti szünetet a pártszervezés, illetve a nemzeti egység propagálása szempontjából a legerőteljesebben használja fel a pártvezetőség és a pártadminisztráció."[60] Ezek szerint feltételezhető, hogy Scheftsik repülő-ellenőri, valamint Jurcsek Béla és Csicsery-Rónay István nyár végétől meginduló szervezőtevékenysége *is* határozott miniszterelnöki támogatást élvezett,[61] s érthetővé teszi azt is, hogy Martonnak a NEP vezérkarban eszközölt személyi változtatásai — amelyekre a kortársak semmilyen elfogadható magyarázatot nem találtak, és amelyről a NEP vezetősége is mélyen hallgatott — miért maradtak „megtorlatlanul" egészen Gömbös újabb betegszabadságáig, illetve haláláig. A Marton-csoport tevékenysége ettől függetlenül arra is utal, hogy egyáltalán nem adták fel az 1936. január előtti állapotok visszaállítására és az eredeti szervezési elvek gyakorlati megvalósítására irányuló törekvéseiket. Aktivitásuk másik része azoknak a személyi kapcsolatoknak a szorosabbá tételére irányult, ami által egyrészt maguk a szervezetek kézben tarthatók voltak, másrészt egy esetleges kormányváltozás, vagy a párt belső életét érintő átalakítás esetén — ami Gömbös betegsége óta csak idő kér-

[59] A két keresetre, illetve a defenzív osztályra vonatkozóan l.: Az Est, 1936. május 28.; Magyarország, 1936. május 28., 29.; Magyarság, 1936. június 21.; 8 Órai Újság, 1936. június 21.; Esti Kurír, 1936. július 5.; Új Nemzedék, 1936. július 5.; Esti Kurír, 1936. szeptember 15.; Az Est, 1936. szeptember 15.

[60] *Antal:* Gömbös Gyula hatalomra kerülése... i. m. 480., valamint Antal István emlékiratai. MTA Történettudományi Intézet Archívuma [Kézirat] 895.

[61] Erre enged következtetni az is, hogy Marton június 7-én látogatást tett Balatonfüreden a miniszterelnöknél (Függetlenség, 1936. június 10.), amikor feltehetően a szervezkedés további irányelvei is szóba kerültek.

dése volt — pozícióelőnyt jelenthettek a Vezér nélkül maradt radikális jobbszárny számára. Nem tudni, hogy mennyiben volt tervbe véve egy NEP-ből való kivonulás eshetősége már a nyári és ősz eleji szervezkedés alatt. Mindenesetre Gömbös halála után a régi fajvédő párt felélesztésével kapcsolatos megnyilatkozások ezt a lehetőséget sem zárják ki, mint ahogy a Nemzeti Munkaközpont (NMK) és a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) Marton által jóval Gömbös halála előtt megindított szervezésének, illetve politikai aktivizálásának felerősödése is erre utal.

A Gömbös halálát közvetlenül megelőző időszakban a Marton-csoport működését mindenesetre két, látszólag ellentétes irányú tevékenység jellemezte: egyrészt a vidéki gyűléseken elhangzott beszédeik és a sajtóban megjelent cikkeik már nemcsak a támadások elleni védekezést szolgálták, hanem új, radikális irányba mutató elemekkel is bővítették a Nemzeti Egység programját. Míg az előbbiek kivétel nélkül a *párt nevében* fogalmazódtak meg, utóbbiak a szélsőjobboldali csoportnak a Gömbös betegsége folytán módosult belpolitikai helyzetben való útkeresését tükrözik. Másrészt — korábbi magatartásuktól eltérően — határozott gesztusokkal próbálták a hatalmi pozíciók jövőbeni átmentését megkönnyíteni, illetve elfogadtatni „külső és belső" ellenfeleikkel.

A Marton-csoport újraéledő propagandatevékenysége a nyár közepi időközi választásokhoz köthető, amelyekre Martonék a NEP-szervezkedés szükségességének alátámasztása és a szervezkedés erejének demonstrálása céljából különösen nagy figyelmet fordítottak. Az 1936. július végi pacsai időközi választáshoz — amelyen Huszovszky Lajosnak, a NEP hivatalos ügyészének és Marton közeli barátjának mandátuma volt a tét — három látványos akció is fűződött. Csicsery-Rónay Istvánnak a *Zalai Hírlap*ban megjelent, *„Válasz a gáncsoskodóknak"* című cikke a Gömbös-kormány „korszakos" reformpolitikájának összefüggésében felelt a martoni törekvéseket évek óta bíráló ellenzéknek, s kifejtette, hogy az ellenzék politikai és gazdasági érdekeit veszélyeztető népi reformgondolat miatt érték méltánytalan támadások a pártszervezésben élen járó személyeket.[62]

Csicsery-Rónai cikke szorosan kapcsolódott ahhoz a látványos felvonuláshoz, amelyet a NEP szélsőjobboldali csoportja Huszovszky képviselői mandátuma érdekében Pacsán véghez vitt, s Marton Pacsán elmondott beszédével is lényegi azonosságot mutat. Marton mindenekelőtt leszögezte, hogy az időközi választások a magyar belpolitikai szisztéma alapvető hibájára hívják fel a figyelmet, mert mivel *„a keresztény nemzeti alapon álló polgári pártok minden érdemleges programpontja benne van a Nemzeti Munkatervben"*, az ellenzék „személyi indulatok" gerjesztésével próbálja meg kivívni helyét a nemzeti életben, így viszont csak a nemzet egységes erőit gyengítik. Ezzel szemben a Nemzeti Egység az időközi választásokon csak parlamenti képviseletének megerősítéséhez kér bizalmat, ám ennél is fontosabb, hogy a Nemzeti Egység szervezése, társadalmi csoportjainak megerősítése pártpolitikai céloktól függetlenül szolgálja a magyar nép gazdasági, kulturális és szociális jólétét. *„Társadalmilag a Nemzeti Egység szervezése azt eredményezte, hogy a nép hivatott vezetői tényle-*

[62] Zalai Hírlap, 1936. július 26.

ges vezetésre vállalkoztak. (...) A szervezettség, a közösség ellenőrzése biztosítékot nyújt az értékek kiválasztódására és megbecsülésére."[63]

A Marton beszédében tükröződő elveknek megfelelően került sor néhány nappal a pacsai választás után a keszthelyi „élharcos-kongresszusra" (július 28.), azaz a központi vármegyei titkárok és a NEP propaganda-vezérkara szokásos havi összejövetelére, amelynek célja feltehetőleg a Scheftsik ellenőrzőkörútjain tapasztalt jelenségek összegzése, a szervezési hiányosságok kiküszöbölése és a szeptemberben meginduló szervezési munka fő irányelveinek meghatározása volt.[64]

Ugyancsak e törekvések jegyében került sor Marton 1936. augusztus 2-án elmondott, országos visszhangot kiváltó sárbogárdi beszédére, amelyben az elvek iránti fanatikus elkötelezettség deklarálása mellett a főtitkár a Nemzeti Egység mozgalmának három alapelvét a *pártszervezés*, a *nemzetnevelés* és a *nemzetfegyelmezés* gondolatában határozta meg.[65] Elsősorban ez utóbbi kijelentés váltott ki éles visszhangot az ellenzék köréből, annak ellenére, hogy Marton egyértelműen a *mozgalom*, és nem a *párt* céljaként határozta meg a *nemzetfegyelmezés* követelményét. (Bár az is tény, hogy e kettő megkülönböztetésének mindig is erősebb volt a propagandisztikus célzata, mintsem hogy tényleges alapja lett volna.) Marton beszédének e kitétele mindenesetre érdekes fordulatot jelez a főtitkár retorikájában, és feltehetően gondolkodásában is, amennyiben a *nemzetfegyelmezés* szükségességének meghirdetésébe (egyben értelmezésébe is) már a NEP szervezkedésével szembeni „össztársadalmi" ellenállás tapasztalatai is belejátszhattak. Marton ugyanis főtitkári működésének kezdetétől, az Országos Központ körleveleiben és útmutatóiban, a pártszervezést érintő nyilatkozatokban és nyilvános beszédeiben állandóan hangsúlyozta, hogy a sorsdöntő történelmi helyzetben csak akkor lesz megvalósítható a nemzet létkérdéseként meghatározott „Egység" gondolata, ha az ország minden egyes állampolgára szilárd nemzeti öntudattal, az egyéni érdekeket háttérbe szorítva, *fegyelmezetten* áll a Vezér által hirdetett elvek szolgálatába. Marton sárbogárdi beszédében is rámutatott arra, hogy szerinte a *„magyar sors tragédiája onnan ered, hogy nálunk a polgári erények nem voltak párhuzamban a magyar katona évezredes erényeivel"*, így a *„nemzeti társadalom egy része a polgári felelősség érzését elvesztette"*, ami pedig elengedhetetlen feltétele az állampolgári kötelességek, végső soron az egyénnek a kollektívum, a nemzet iránti kötelességének a teljesítéséhez. *„Hogy nemzeti céljainkat megvalósíthassuk, szükség van arra, hogy a nemzet egységes, fegyelmezett magatartást tanúsítson. Ennek a nemzeti fegyelemnek a kialakításához nem férkőzhetnek azonban erőszakos, kíméletlen eszközök, hanem csak a hitnek és meggyőzésnek ereje. (...) Rendőrállamra nincs szükség, tudjuk azonban, hogy csak erős központi hatalom, de ezzel párhuzamos társadalmi öntevékenység képes tekintélyt biztosítani, eredményt elérni a nemzet elő*[re]*haladásában."*

---

[63] Zalai Hírlap, 1936. július 21.

[64] *Antal:* Gömbös Gyula hatalomra kerülése... i. m. 481. p., Az Est, 1936. július 29.; Keszthelyi Hírlap, 1936. augusztus 2.,

[65] A sárbogárdi beszéd részletei: Új Magyarság, Esti Újság, Újság, 1936. augusztus 4-i számaiban.

A beszéd idézett részletei alapján is érthető, hogy az ellenzéknek nem esett nehezére agresszív tendenciákat mutató elemeket kiolvasni Marton szavaiból,[66] ám a beszéd problematikus volta nem is annyira „félreolvashatóságában" áll, hanem a következő részletben: *„A nemzeti egység gondolata* nem gépies kormánytámogató gondolat,[67] *a nemzeti egység az eszmei hűség alapján toborozza tagjait és a Nemzeti Egység Pártját ehhez az eszméhez való ragaszkodás tartja össze és állítja oda Gömbös Gyula mellé."*[68] A beszéd idézett részlete felhívja a figyelmet arra az 1936. második felére kialakult sajátos belpolitikai helyzetre, melyre Bethlen István már 1935. március 18-i nagykanizsai választási beszédében figyelmeztetett Gömbössel kapcsolatban.[69] Gömbös diktatórikus törekvéseit elősegítendő „nagy központi organizáció", azaz a Nemzeti Egység mozgalma és a parlamentáris rendszer megkívánta párt gyakorlati kiépítését és működtetését egy vele tökéletes eszmei és szellemi összhangban álló személyre bízta. A miniszterelnöknek a politikai életből való kiesésével nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti célok zsákutcába jutottak, ám az is, hogy a sikeresen kiépített rendszer a főtitkár irányításával „önállóan" is működőképes, s hatalmi tényezőként léphet fel már nemcsak az ellenzékkel, de egy új, mérsékeltebb programmal fellépő kormányzati rendszerrel szemben is. Darányi a következőképpen értékelte a helyzetet: *„Igen terhes örökséget vettem át Gömböstől, olyan pártszervezetet, amely őalatta nagyhatalommá fejlődött, és az ellenőrzése nélkül most már öncélú életet kezd élni. A kocsis meghalt, lebukott a bakról, a lovak közé hullott a gyeplő, és azok megvadulva száguldanak, amíg a szekér az árokba nem fordul..."*[70]

Az erő adott esetben abban nyilvánul meg, hogy a Gömbös által létrehozott szervezet (értsd: az azt képviselő és még kézben tartó főtitkár) eldöntheti, hogy elfogad-e egy olyan más „világnézetet" képviselő politikust a NEP-piramis csúcsán, aki pozícióját feltehetőleg éppen e szervezet leépítésére, korlátok közé szorítására fogja felhasználni. Véleményem szerint Martonnak és társainak a helyi szervezetek megerősítésére, a helyi vezetők és a központi vármegyei titkárok politikai megbízhatóságának „felülvizsgálatára" irányuló törekvései azzal a felfogásukkal magyarázhatók, hogy — az organizmus lényege szerint — a „fejátültetés" eleve elfogadhatatlan, mert feltehetőleg „a test halálát" fogja okozni. Ezt támasztja alá, hogy az NMK és a MOVE szervezésének — az „azonos

[66] L. „A megfegyelmezett nemzet" 8 Órai Újság, 1936. augusztus 5.; „Nemzetfegyelmezés" Tolnamegyei Hírlap, 1936. augusztus 5.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: „Nemzetfegyelmezés..." Magyarország, 1936. augusztus 9. Az erős ellenzéki visszhang váltotta ki Jurcsek Béla magyarázatát, aki 1936. augusztus végi zalabaksai beszédében kijelentette: „A nemzetfegyelmezés nem egy ember akaratának a többiekre való ráerőszakolásából, hanem a nemzet nagy többségének, a korszellem és a helyzet megismeréséből és abból a szükségszerű önkéntes beismerésből kell kiindulnia, hogy egy boldogabb jövő csak fegyelmezett lelkű és tisztán látó tagokat összefogó szervezésnek lehet az eredménye." (Függetlenség, 1936. augusztus 29.)

[67] Kiemelés tőlem. – E. Zs.

[68] Új Magyarság, 1936. augusztus 4.

[69] Bethlen a Gömbös körül kialakult személyi kultuszt, a kormányzási módszerekben megmutatkozó diktatórikus tendenciákat, az ezeréves magyar alkotmányt veszélyeztető, „külföldről behozott és ki nem próbált eszmék" iránti rokonszenvet bírálva kijelentette: „Félni kell attól, hogy nagyobb mérvet fog ölteni a kacérkodás, amelyet a miniszterelnök és a vele egyesülni óhajtók folyama a nemzeti szocializmus eszméjével, a párttotalitás gondolatával, a politikai metódusok ilyen rendszerével, a segédcsapatok, SA, SS alakulatok kiformálásával...folytat" (8 Órai Újság, 1935. március 19.)

[70] Idézi *Zsitvay:* Magyarország 1921–1941. i. m. 267.

világnézetet valló, értékes elemek" átmentésének elősegítését szolgáló — felerősítése már jóval Gömbös halála előtt, 1936 őszének legelején megindult, tehát korántsem Martonnak a főtitkári pozícióból való kibuktatásával (1936. december) hozható összefüggésbe. Ez utóbbi csak „felszabadította" Marton energiáit, melyet — különösen a MOVE-ban — teljes egészében a gömbösi program továbbvitelének szentelt. Hogy egyéb akciók révén 1936 őszén Marton mégis megpróbálta menteni a menthetőt, azaz az új pártvezér megválasztásában a döntő szót kimondó törvényhozó testület tagjai felé is tett bizonyos gesztusokat, abban feltehetőleg közrejátszott Gömbös 1920-as évekbeli „ellenzéki" időszakának (Fajvédő Párt) keserű tapasztalata is.

Marton ugyanis 1936. augusztus végén, szeptember elején három hétvégén, „barátságos víkend"-en látta vendégül dánosi birtokán a NEP képviselőinek viszonylag nagy számú csoportját. Bár a politikai víkendek kapcsán ellenzéki körökben több ízben felmerült az a lehetőség, hogy Marton „dánosi kastélyában a szélső jobboldali uralom előkészítésén dolgozik",[71] a meghívott mérsékelt képviselők nagy száma és az elhangzott nyilatkozatok alapján ez kevéssé valószínű. Ezt támasztja alá az is, hogy Marton nemcsak a párt képviselői, de az ellenzék és az ellenzéki sajtó felé is több olyan gesztust tett, amelyek a személyével szembeni ellenséges hangulatot voltak hivatva enyhíteni. Így pl. Pest vármegye szeptemberi közgyűlésén szokatlanul békülékeny hangot ütött meg, amikor a vármegyei problémák megoldása érdekében a polgári pártok szorosabb együttműködését szorgalmazta,[72] de ide kell sorolni a két ellenzéki sajtóorgánumnak, a liberális *Újság*nak és a (bethleni) konzervatív-liberális *8 Órai Újság*nak adott augusztusi és szeptemberi interjúit is, amelyekben felvilágosítást adott a martonizmus „aktuális kérdéseiről."[73]

A párton belüli erőviszonyok alakulása

Mindezek a gesztusok azonban már nem állíthatták meg a párton belül egyre határozottabban körvonalazódó, a NEP belső megújulását szorgalmazó törekvéseket. Már csak azért sem, mert a gazdajavaslat, a hitbizományi javaslat és a telepítési törvény tárgyalása alatt konkrét politikai tervekkel fellépő reformnemzedék, az agrárérdekek következetesebb képviseletét szorgalmazó ún. „gazdacsoport", valamint az 1935 őszén megalakult „pannóniások" frontvonalait[74] az 1935–36 fordulóján a párton belül is heves vitákat kiváltó pártszervezés kérdése némileg átalakította, pontosabban a csoportok közötti régebbi ellentéteket (ideiglenesen) háttérbe szorította. Gömbösnek 1936 tavaszán nyilvánosságra kerülő betegsége nyomán az ellenzéki támadásokban bekövetkezett hangsúlyeltolódás csak siettette a frontok elkülönülését, s a párt többségének megkérdezése nélkül végrehajtott, a NEP belső életét mélyen érintő személyi

[71] Magyarország évkönyve 1936. i. m. 30.; Nemzet Szava, 1936. szeptember 13., 27.
[72] Pesti Napló, 1936. szeptember 16.; Népszava, 1936. szeptember 17.
[73] Újság, 1936. augusztus 9.; 8 Órai Újság, 1936. szeptember 23.
[74] V. ö: Magyarország évkönyve 1936... i. m. 40.; *Stier:* A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez ... i. m. 703–704.; *Sipos – Stier – Vida:* Változások a kormánypárt... i. m. 609–614.; *Kónya:* Gömbös kísérlete... i. m. 186–192.; *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 150–156.

változtatások is hozzájárultak ahhoz, hogy 1936 májusára a párt ténylegesen két táborra szakadt.[75]

1936. május végén a párt „komoly, józan és mérsékelt" többségét magába foglaló, a kormány tagjainak határozott támogatását élvező ún. Centrum[76] követeléseiben már határozottan körvonalazódtak a párt belső életét érintő reformelgondolásoknak azok az elemei, amelyek a NEP 1936. novemberi-decemberi átalakításának főbb irányelveit megszabták.[77] A párt irányításában vezető szerepet játszó személyek hatáskörének pontos rögzítése, a párt tanácskozási mechanizmusát szabályozó ügyrend kidolgozása, a tisztségviselői kar titkos szavazás alapján való átalakítása, a párt anyagi ügyeinek felülvizsgálása mind olyan követeléseket jelentettek, amelyek a martoni pártszervezés mechanizmusának megváltoztatását és az országos irányítás átalakítását célozták.[78] A Centrum javasolt intézkedései elsősorban érintették az országos ügyvezető főtitkár pozícióját, akinek sajtó- és egyéb függőben lévő perei is kifejezetten káros hatással voltak a kormánypárt amúgy sem túl fényes tekintélyére, azaz egy „komolyabb úr" kinevezését a párt belső viszonyait érintő konszolidáció alapvető feltételének tekintették.[79] A Centrum megalakulásának végleges deklarálását elősegítette azoknak az egyre szaporodó információknak a nyilvánosságra kerülése is, amelyek az Országos Központ belső működésének eddig nem ismert részleteiről, valamint a NEP szélsőjobboldali csoportjának a nyilaskeresztesekkel való kapcsolatairól, esetlegesen tervbe vett közös propagandaakciók lebonyolításáról adtak hírt.[80] A párton belüli ellentétek nyílt kirobbanásának azonban Darányi — aki helyettes miniszterelnöksége mellett a pártvezéri feladatokat is átvette Gömböstől — elébe szaladt. Az 1936. június 7-én megtartott, a nyári szünet előtti utolsó NEP-értekezleten Gömbös betegségére való tekintettel a vitás kérdések megbeszélésének elhalasztását kérte a párt képviselőitől, s a pártegység megőrzését hangsúlyozta.[81] Darányi e kívánsága az átalakításokat szorgalmazó mérsékelt képviselők körében meghallgatásra talált, s a nyár folyamán nemcsak hogy gondosan kerülték minden olyan nyugtalanító kérdés felvetését, amely a miniszterelnök távolléte alatt a belső politikai béke megzavarására alkalmas lett volna, de a pártegység megóvása érdekében a ténylegesen fennálló ellentéteket is igyekeztek — ha nem is elsimítani, de — a közvélemény előtt elhallgatni.

A mérsékelt képviselők részéről a miniszterelnök személyéhez fűzött várakozások azonban nem igazolódtak. Gömbös 1936. augusztus elején ugyan ismét átvette hivatalát, nyilatkozatainak a pártszervezést érintő passzusai — az 1936. januári elvek ismétlése mellett — azonban már egy szélesebb körű, az európai politikában végbement változásokat is érintő érveléssel vették védelembe

---

[75] *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 151.

[76] A névsort l. Az Est, 1936. május 30-i számában. A Centrum vezető személyiségei Pécsy László, Shvoy Kálmán, Schandl Károly, Kenéz Béla, Görgey István voltak. V. ö. *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 14.

[77] *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 153. p.

[78] 8 Órai Újság, 1936. május 27.

[79] *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 151. p.

[80] Az Est, 1936. május 31., június 18.; Magyarország, 1936. június 5.

[81] Magyarország, 1936. június 7.

a NEP szervezkedését: „... *az a nézetem, hogy még nem múlt el a világnézetek közötti harc. (...) Fokozottabban szükség lesz tehát az összefogásra polgári alapon a világnézetek szempontjából is, mert a polgárságnak gyakran az a hibája, hogy egymást marcangolja, amikor már a házat veszi körül a tűz. (...) az a szervezkedés, amelyet annyira kifogásolnak ellenzéki oldalon, egészen más szemmel lesz mérendő, mert hiszen a baloldali szervezett támadásokra csak egy erős, hasonló szervezkedéssel lehet válaszolni.*"[82]

A NEP-en belül egyre élesedő ellentétek megoldására sürgető hatása volt Gömbös 1936. szeptember 2-án a képviselőház elnökéhez, Sztranyavszky Sándorhoz intézett „választójogi levelének" is, több tényezőből kifolyólag. Egyrészt a Gömbös levele révén a belpolitikai élet homlokterébe kerülő választójogi, és az azzal szorosan összefüggő közjogi (kormányzói jogkör kiterjesztése, felsőház reformja) kérdések pártközi egyeztetése olyan nyugodt belpolitikai légkört feltételezett, amely megteremtésének éppen a részben még mindig megoldatlan NEP-szervezkedés ügye állt az útjában. A NEP-en belül a probléma sürgős megoldása ráadásul olyan összefüggésben is felmerült, hogy a NEP vezetőségének — amelyben Marton és hívei még mindig nagy befolyással bírtak — döntésén múlt a választójogi reformmal kapcsolatos ügyek intézésére kijelölendő bizottság személyi összetételének meghatározása, így végső soron a NEP választójogi kérdésben elfoglalt hivatalos álláspontjának a kialakítása. A bonyodalmakat csak fokozta, hogy a második Gömbös-kormánynak — szemben az elsővel — nemcsak hogy nem volt kidolgozott választójogi tervezete, de egyenesen azt az álláspontot foglalta el, hogy nem is szándékozik ilyen javaslatot a választójogi konferencia elé terjeszteni, mondván, hogy a konferencia célja csupán az, hogy a végleges tervezet megalkotásánál a kormány ismerje és mérlegelni tudja az ellenzéki pártok elvi állásfoglalását és a konferencián majdan felmerülő szempontjaikat.[83] Ezzel ellentétben a kormánypárt szélsőjobboldali csoportjának határozott programja volt a tervezett választójogi és közjogi reformok vonatkozásában, melyeknek 1936 nyarától kezdve több ízben is hangot adtak.[84]

Mindezek ellenére feltehetően Gömbös fenti állásfoglalásának tudható be, hogy a Centrum a pártszervezés átalakítására vonatkozó memorandumot csak a miniszterelnök újabb — immár utolsó — betegszabadsága után, 1936. szeptember közepén juttatta el a pártvezetőségnek.

A Centrum memorandumát több mint 60 képviselő írta alá abból a meggyőződésből, hogy amíg magán a kormánypárton belül nem érvényesülnek az alkotmányosság alapvető elvei, addig a diktatúrás vádak elleni védekezés is teljesen hatástalan. Ennek alapján követelték a pártélet alkotmányosságának helyreállítását, a pártvezetőség kiegészítését, a parlament délelőtti üléseinek visszaállítását, a pártértekezletek rendszeresítését és „kisparlamenti" jellegűvé való átalakítását, az élharcos rendszer revízióját, illetve a vidéki szervezést irányító pártfunkcionáriusok megbízhatóságának felülvizsgálatát, a főispánok megyei pártel-

[82] Függetlenség, 1936. augusztus 11.
[83] Magyarország, 1936. szeptember 3., 4.
[84] A Marton-csoportnak tulajdonított közjogi és választójogi tervezet már 1936 júliusa óta élénk érdeklődést váltott ki az ellenzéki sajtó berkeiben. A tervezet ismertetései: Új Nemzedék, 1936. július 9.; Nemzeti Újság, 1936. július 9., július 29.; 8 Órai Újság, 1936. július 30., augusztus 8.

nökségének megvitatását, ezek által a képviselői tekintély helyreállítását.[85] Bár a memorandum tárgyalására a NEP 1936. szeptember 28-i értekezletén — amelyre a párton belüli valamennyi csoport képviselői meghívást kaptak — sor került, Darányi állásfoglalása a NEP belső életének átalakításáról Gömbös haláláig nem változott, azaz — mivel felfogása szerint a pártvezérség olyan természetű pozíciót jelent, amely helyettes útján nem reprezentálható — az ideiglenes kormányzati helyzetben nem óhajt belenyúlni a NEP belső életébe.[86] Mindenesetre ezen az értekezleten hangzott el először Darányi részéről olyan megnyilatkozás, amelyet egyértelműen a martonistáknak szóló (alig) burkolt fenyegetésnek lehetett minősíteni: *„Intő szóval fordulok a párt minden tagjához, most mindennél előbbrevaló a pártegység megóvása. Aki pedig erre nem helyez nagy súlyt és szereplésével ezt az egységet veszélyezteti, annak csak azt mondhatom, hogy jobb, ha minél hamarabb elhagyja ezt a pártot!"*[87]

A „palotaforradalom" — 1936. október

Gömbös 1936. október 6-án bekövetkezett halálával a Marton-csoport végérvényesen elveszítette legfőbb támaszát, mégpedig egy olyan belpolitikai helyzetben, amikor politikai szerepük és befolyásuk visszaszorításának várható menete lényegében körvonalazódott. Feltehetően ez vezette a kormány szélsőjobboldali csoportjának utolsó próbálkozásait a felszínen maradásra, az ún. „palotaforradalom" során.

Már a Gömbös temetése előtti napokban szállingózni kezdtek a hírek Sztranyavszky Sándor eljövendő belügyminisztériségéről,[88] és a párt képviselő-

[85] *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 1983. 155.; 8 Órai Újság, 1936. szeptember 14., szeptember 29.; Az Est, 1936. szeptember 16.

[86] Az Est, 1936. szeptember 18. 1936 szeptemberében már a párton belül is hangoztatták, hogy a Gömbös újabb betegszabadságával előállt átmeneti helyzet módot adhat „Martonéknak arra, hogy a pártszervezkedés gyorsított ütemű kiépítésével a lehetőségekhez képest saját személye mellé kösse le a helyi pártszervezetek vezetőségét és így a pártérdekkel szembehelyezkedve, saját megingott pozícióját igyekezzék alátámasztani." (Esti Kurír, 1936. szeptember 6.) Mint láttuk, a szervezkedés fokozását részben éppen a „pártérdekre" hivatkozva maga Gömbös rendelte el 1936 nyarán.

[87] Az Est, 1936. szeptember 30. A Centrum követeléseinek tulajdonképpen csak az 1936. december 15-én elfogadott új szervezeti szabályzat szerzett érvényt. A viszonylag lassú kibontakozás meggyorsítását célozta egy új — „pannonista" — csoportosulás 1936. november végén. Létrejötte részben indokolt, részben viszont paradox jelenség volt annyiban, hogy a pártszervezést illetően a Centrum követeléseinél is általánosabb diktatúraellenes szólamokat hangoztattak, bár kétségtelen, hogy a program nagyobb részét a kormány tevékenységét érintő legidőszerűbb és legfontosabb politikai, szociális és gazdasági kérdések foglalták el. A „pannonisták" vagy „cselekvők csoportjának" programja a párton belüli frakciózások megszüntetését(!), a pártvezetés autoritatív módszereinek felszámolását, a pártszervezeteknek alulról, demokratikus alapon való kiépítését tartalmazta a kormányzás nyugalmának és zavartalanságának biztosítása érdekében. (Esti Kurír, 1936. november 21. Népszava, 1936. november 21.) A csoport névsora pontosan nem állapítható meg. Olyan személyekről van szó, akik eddig nem vettek részt, vagy legalábbis komoly szerepet nem vállaltak a NEP csoportmozgalmaiban. A mintegy huszonöt képviselőt magába foglaló csoport fellépése már érdemben nem módosította a NEP átszervezésének fő irányvonalát. A NEP-en belüli „áldatlan állapotokat" jelezték mindenesetre az új pártvezérnek a „frakciózások" elleni — valójában minden irányba sújtó — szavai az 1936. november 21-i pártértekezleten: „Figyelmeztetem az urakat, hogy a párt egységét meg akarom őrizni, nem látom szívesen a vacsorázó társaságok szaporodását, és ragaszkodnom kell ahhoz, hogy akik a párt tagjai, azok fogadják el és kövessék az én programomat. Akik más nézetet vallanak, azokat kérem, lépjenek ki a pártból, azután csinálhatnak maguknak olyan programokat, aminőket a legjobbnak látnak..." (Pesti Napló, 1936. november 22.)

[88] Sztranyavszky Sándor személye körül már 1936. augusztus végétől meglehetősen éles vita bontakozott ki az ellenzéki sajtó hasábjain. Egyes elemzők Gömbös lehetséges utódját látták benne,

tagjai körében íveket köröztettek a Gömbös Gyula politikája és programja melletti határozott állásfoglalás dokumentálására.[89] A konkrét akció azzal az üzenetváltással kezdődött, melyben az „elégedetlenkedők" felszólították a belügyminisztert, hogy mivel a párt „jobboldali többsége" bizalmatlan a személyével szemben, s amúgy is „köztudott", hogy Kozma távozni szeretne a belügyminiszteri székből, „ne nehezítse a helyzetet." Majd azzal folytatódott, hogy október 11-én egy 7 főből álló küldöttség[90] jelent meg Darányi Kálmánnál a földművelésügyi minisztériumban, és „egy 80 főnyi csoport megbízásából" felvilágosítást kért a kabinetlistáról, valamint aggályaiknak is kifejezést adtak a belügyminiszter személyével kapcsolatban. Darányi — a Horthy által már jóváhagyott kormánylistával a kezében — gyorsan megoldotta a helyzetet: mindenekelőtt közölte, hogy Kozma belügyminiszterségéhez Horthy ragaszkodik, s amúgy is a miniszterelnök joga munkatársainak kiválasztása, „nem hagyja magát befolyásoltatni és terrorizáltatni, ha okoskodnak, lemond",[91] majd egy váratlan lépéssel a szomszédos szobából áthívta az éppen ott tartózkodó Kozmát, és a küldöttség tagjait felszólította, hogy kifogásaikat közöljék magával a belügyminiszterrel.[92] A küldöttség kívánságai négy téma köré csoportosultak: a gyűléstilalom visszavonása, a szociáldemokrata párt elleni intézkedések sürgetése, ezzel kapcsolatban a Nemzeti Munkaközpont törekvéseinek hathatósabb támogatása,[93] továbbá — a NEP szervezkedésének ismételt felvetése mellett — a küldöttség tagjai előadták azt is, hogy tulajdonképpen nem is ismerik a belügyminisztert, mert a pártéletben nem vesz részt, és a képviselők számára is megközelíthetetlen.[94]

A küldöttség távozásával a „palotaforradalom" tulajdonképpen be is fejeződött, a résztvevők pedig nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a vitás kérdések, melyek bizonyos félreértésekre adtak lehetőséget, a belügyminiszter felvilágosításai révén teljesen eliminálódtak. A meghátrálás nyilvánvaló oka a belügyminiszter iránti „legfelső bizalom" megnyilvánulásában keresendő, amelyhez képest Kozma állítólagos felvilágosításai csak porhintés számba mentek. Bár a belügyminiszter elleni bizalmatlansági indítvány előterjesztésére nem került sor, a MOVE Podmaniczky utcai székházában megtartott külön összejövetelek nem szűntek meg. A kis szélsőjobboldali csoport a NEP-en belüli „jobboldali többség" nevében újra és újra demonstrálta azt a szándékát, hogy *„néhai vezé-*

---

s személyének előtérbe kerülését (l. választójogi levél) a NEP szélsőjobboldali csoportja mesterkedésének állították be. Ennek azonban kevés valóságalapja van. (V. ö.: *Antal:* Gömbös Gyula hatalomra kerülése... i. m. 491–492. L. még: „Újabb mozgalmak a NEP-ben" 8 Órai Újság, 1936. augusztus 26.; „Görcsösen ragaszkodik a hatalomhoz a levitézlett Sztranyavszky-Antal-Marton csoport" 8 Órai Újság, 1936. október 8.; továbbá *Macartney:* October Fifteenth... i. m. I. 174.)

[89] 8 Órai Újság, 1936. október 9.

[90] A névsor az egyes tudósításokban változó: Marton Béla, Csicsery-Rónay István, Huszovszky Lajos, Mecsér András, Baross Gábor, Krüger Aladár, Bárczay Ferenc, Ujfalussy Gábor alkotta szélsőjobboldali csoport.

[91] *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 156.

[92] Pesti Napló, 1936. október 13. Az esemény lefolyására vonatkozó sajtótudósításokat alátámasztja Mackensen budapesti német követ október 13-i jelentése is (Wilhelmstrasse... i. m. 146–147. – A „Kozma belügyminiszter személye ellen intézett" rohamra vonatkozó 7. számú jegyzet tévesen utal vissza a januári eseményekre, valójában az októberi „palotaforradalomról" van szó.)

[93] Az Est, 1936. október 14.

[94] Pesti Napló, 1936. október 13.

rüknek, Gömbös Gyulának politikai eszméit és irányzatát feltétlenül követni és a politikai kérdésekben továbbra is érvényesíteni kívánják".[95] Mi több, Baross Gábor, a TESZ elnöke részéről olyan megnyilatkozás is elhangzott, hogy a szélsőjobboldali képviselők Gömbös 20-as évekbeli fajvédő politikája alapján fognak ellenőrzést gyakorolni a kormány tevékenysége felett.[96] Egyébként a „palotaforradalomnak" egy fontos tanulsága kétségtelenül volt: kiderült, hogy Marton-csoport, mint olyan nem létezik, vagy legalábbis számuk mindössze néhány főre korlátozódik, ám lehetőségeik az eseményekben vezető szerepet játszó személyek által birtokolt pozíciók (TESZ, MOVE, NMK) révén még igen széles körűek.

A kormánypárt szervezeti átalakítása

A kormányalakítás körüli időszakban többen is hangsúlyozták, hogy *„Darányi Kálmán ma még nagy kérdőjel".*[97] Az új miniszterelnök október 12-én elhangzott nyilatkozata azonban — melyben kijelentette, hogy *„azokat a nemzeti célokat, törekvéseket, amelyet Gömbös Gyula politikai hagyatékából átveszünk* [...] *csak a magam egyénisége és a magam módszerei szerint szolgálhatom"*[98] — Martonék számára nem sok jót ígért, mert jelezte, hogy a helyettes miniszterelnöksége alatt cselekvési szabadságát korlátozó tényezők alól Darányi felszabadult, s e lehetőségekkel élni kíván. Mint később kiderült, az „egyéni módszerek"-nek a párt belső viszonyait érintő része nem jelentett mást, mint a már hónapok óta körvonalazódó, a párt belső életének átalakítását célzó törekvések jóváhagyását és végrehajtását.[99] Az első lépéseket ebben a tekintetben az október 15-én megtartott NEP-értekezleten tették meg Darányi pártvezérré választásával és — Ivády Béla NEP-elnök felajánlott lemondása után — a 9 tagú pártvezetőség Zsitvay Tibor által kezdeményezett[100] formális lemondásának bejelentésével.

A pártvezetőségi ülésen Marton több érvet is felsorakoztatott az éppen csak megindított átszervezés ellen. Érvelése szerint a tervbe vett átalakítások azt a látszatot kelthetik, miszerint a NEP vezetősége meghajol a nemzeti egység gondolatát elgáncsolni szándékozó liberális ellenzék akarata előtt, s ez mindenképpen destruálóan hat a NEP háromezer szervezetére.[101] E látszat elkerülése végett vétót emelt nemcsak a pártvezetőség lemondása, de az új pártvezér megválasztása ellen is, s olyan javaslattal állt elő, amelyet a NEP értekezlete ugyan egyhangúan elutasított, az előzmények ismeretében azonban mégis igen figyelemre méltó. Marton hivatkozott arra, hogy — mivel sem a pártvezér, sem a pártvezetőség nem a kormánypárti képviselőktől nyerte megbízatását — az értekezlet nem illetékes ilyen nagy horderejű, a NEP-szervezet egészét érintő ügyben határozni. Marton szerint az egyedül illetékes fórum a NEP Országos

[95] Magyarország, 1936. október 14.
[96] 8 Órai Újság, 1936. október 22.; Új Nemzedék 1936. október 22.; Esti Kurír, 1936. október 22. V. ö.: *Gratz Gusztáv:* Magyarország a két háború között. Osiris, Budapest, 2001. 278–280.
[97] Az Est, 1936. október 13. (Friedrich István)
[98] Pesti Napló, 1936. október 13.
[99] *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 155–157.
[100] Uo.. 156.; 8 Órai Újság, 1936. október 17.
[101] Az Est, 1936. október 17.

Tanácsa.[102] Mivel az Országos Tanácsnak az országos elnökség, a kormány és a párt törvényhozó (képviselőházi és felsőházi) tagjain kívül az összes vármegyei és kerületi szervezet elnökei és titkárai, valamint a központi vármegyei titkárok is tagjai voltak,[103] a pozíciójukat személy szerint Martonnak köszönhető tisztségviselők egyértelmű túlsúlyt biztosítottak volna a főtitkárnak a szervezeti átalakítást érintő kérdésekben, vagy legalábbis egy bizalmi szavazás esetén. Ez mindenesetre újabb bizonyítéka annak, hogy Martonnak és társainak 1936 nyarától a helyi szervezetek megerősítésére irányuló törekvései nem minősíthetők céltalan próbálkozásoknak, hanem legalábbis komolyan számoltak a hatalom átmentésének az Országos Tanács biztosította lehetőségével.

Az új pártvezetőség megválasztását a kormányprogram feletti parlamenti vita, a választójogi pártközi értekezlet előkészítése, a NEP különböző csoportjai és frakciói közötti harcok és a miniszterelnöknek a pártban mutatkozó nézeteltérések kiegyenlítésére irányuló törekvései egyaránt késleltették, így arra csak az 1936. november 11-i pártértekezleten került sor. Darányi Kálmán, élve a mindenkori pártvezérnek még a régi szervezeti szabályzat által biztosított jogával, a regnáló 9 tagú vezetőséget kiegészítette a kormány tagjaival, a képviselőházi bizottsági elnökökkel és 30 választott (valójában a pártvezér és a pártelnök megállapodása alapján kijelölt[104]) képviselővel. Az így létrejött 60 tagú mamut méretű bizottságban a szélsőjobboldali frakcióval szemben túlsúlyba kerültek a NEP konzervatív-liberális képviselői, a nagytőke exponensei és az agrárcsoporthoz tartozó képviselők.[105] Általános vélemény szerint ennek ellenére sem volt alkalmas másra, mint hogy a NEP-en belüli csoportellentétekből fakadó feszültségeket levezesse.[106] Az érdemi munkát ezért — a párt új szervezeti szabályzatának kidolgozását, a szervezés új irányelveinek meghatározását és a főtitkári tisztség sorsáról, illetve hatásköréről való döntést — egy szűkebb, 7 tagból álló előkészítő bizottságra bízták, amelyet a NEP 1936. november 21-i vezetőségi értekezletén választottak meg. Ekkor tartotta meg Marton Béla főtitkári minőségében utolsó előadását a pártvezetőség előtt a NEP szervezkedésének állásáról, amelyet a képviselők többsége a főtitkár „hattyúdalának" tekintett.

Marton előadásának lényegi részét érintő kimutatásokról a sajtótudósítások alapján a következő táblázat állítható össze:[107]

Marton Béla előadása a NEP szervezkedésének állásáról:	1934	1935	1936
1. NEP-szervezetek száma az összes községek számához viszonyítva (%):	69.0	94.5	95.3
2. NEP-be szervezett választók száma az összes választókhoz viszonyítva (%):	41.1	73.5	66.2
3. NEP tagok száma az összlakossághoz viszonyítva (%):	21.5	49.7	44
4. Párthelység van a szervezetek %-ban	2.8	22.3	21.8

[102] Esti Kurír, 1936. október 17.; Pesti Napló, 1936. október 17.; Az Est, 1936. október 20.; Magyarság, 1936. október 20.; V. ö. Antal István emlékiratai... i. m. [kézirat] 762..

[103] *Vonyó:* Gömbös pártja... i. m. 1998. 60, 248.

[104] Magyarország, 1936. november 10.

[105] *Vonyó:* A NEP a magyarországi... i. m. 26.

[106] 8 Órai Újság, 1936. november 12.

[107] A Pesti Napló (1936. november 22.) tudósítása alapján.

Marton Béla előadása a NEP szervezkedésének állásáról:	1934	1935	1936
5. Zászlója van a szervezetek %-nak:	0.7	9.8	10.3
6. Jelvényes tagok száma az összes tagokhoz viszonyítva (%)	0.3	3.5	3.8
7. Ifjúsági csoport működik a szervezetek %-ban:	nem volt	0.7	15.6
8. Gazdasági csoport működik a szervezetek %-ban:	nem volt	kezd.	3.2
9. Női csoport működik a szervezetek %-ban:	nem volt	0.9	17.1
10. Propagandacsoport működik a szervezetek %-ban:	nem volt	0.2	14.8
11. A szervezetek %-nak működését ellenőrizte az ügyvezető főtitkár:	0.8	1.7	0.9
12. A szervezetek %-nak működését ellenőrizte vármegyei felügyelő:	1.3	9.8	2.4
13. A szervezetek %-nak működését ellenőrizte központi vármegyei titkár:	98.8	100.0	100.0

Azt, hogy az adatok mennyire felelnek meg az 1936-os valóságos helyzetnek, források hiányában nehéz megítélni, mindenesetre a főtitkár zárószavai nem hagynak kétséget afelől, hogy mi volt a célja az előadásnak. Marton ugyanis megállapította, hogy ha a szervezkedést nem folytatják még az eddiginél is nagyobb erővel, a titkos választójog megvalósítása esetén a NEP nagy valószínűséggel nem tudja megszerezni a mandátumok abszolút többségét.[108]

A 7-es bizottság[109] — amelynek tagjai között egyetlen, Marton közvetlen munkatársi köréhez tartozó képviselő sem kapott helyet, bár Krudy Ferencet és Teleki Mihály grófot a szélsőjobboldali frakció tagjaiként tartották számon[110] — Pesthy Pál, a régi Egységes Párt utolsó elnökének vezetésével 1936. november végén látott hozzá a NEP új szervezeti szabályzatának kidolgozásához, és a feladatot a kiszabott határidőnek megfelelően két hét alatt elvégezte. A tervezet elkészítésénél felhasználták a NEP különböző csoportjai által az év folyamán a vezetőséghez eljuttatott memorandumokat, valamint a nagyobb politikai pártok szervezeti szabályzatait is.[111] A 7-es bizottság tervezetén a 60 tagú pártvezetőség bizonyos módosításokat végrehajtott ugyan, mégsem szükségtelen számba venni azokat az „észrevételeket", amelyeket a 7-es bizottság a módosított szervezeti szabályzathoz kiegészítésképpen[112] fűzött. Főképp azért, mert ebben nem is annyira konkrét szervezeti és szervezési kérdésekről, mint inkább a kormány és a párt, valamint a kormánypárt és az ország közvéleménye közötti (részben a martoni módszerek miatt megrendült) bizalom helyreállításáról volt szó. Az általános szempontok előrebocsátása után a jelentés 13 pontban foglalta össze a teendőket.

1. A pártértekezleten és a szakbizottságokban folyó munkáról a közvéleményt megfelelően tájékoztatni kell.

---

[108] Pesti Napló, 1936. november 22. Magyarország, 1936. november 22.

[109] Tagjai: Karafiáth Jenő, Mezey Lajos, Schandl Károly, Szinyei-Merse Jenő, Teleki Mihály, Krudy Ferenc, Pesthy Pál (Függetlenség, 1936. november 22.)

[110] *Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 154–155.; 8 Órai Újság, 1936. november 29.

[111] Az Est tudósítása szerint 5 memorandumról volt szó és a nagyobb ellenzéki pártok pártalkotmányait is bekérték tanulmányozás végett. (Az Est, 1936. november 28.)

[112] Magyarország, 1936. december 17.; Magyarország évkönyve 1936. i. m. 41.

2. Az „eleven" pártélet érdekében kezdeményezni kell a képviselőház délelőtti üléseinek visszaállítását.
3. A kormány tagjainak is részt kellene venniük a pártéletben.
4. A kormány a törvényjavaslatokat időben, még a végleges szövegezés előtt terjessze a pártértekezlet elé, hogy a párt véleményt nyilváníthasson és a szakemberek akár módosítási javaslatokkal is élhessenek.
5. *„Ügyelni kell, hogy a nagyfontosságú, népszerű és feltétlenül megoldandó kérdésekkel a párt a parlamentben és a parlamenten kívül megfelelő időben foglalkozhassék és erről a közvélemény a sajtó útján tájékoztattassék."*
6. Az elnöki tanács ülésein minden bizalmas felterjesztés és közérdekű ügy a pártvezér jelenlétében tárgyalható legyen; a 24 tagú elnöki tanács feltöltendő a párt szakbizottsági elnökeivel.
7. A képviselői tekintély biztosítása érdekében:
   a.) lehetővé kell tenni a képviselők és a miniszterek közötti közvetlen és gyors érintkezést, akár még soron kívüli fogadás bevezetésével is az egyes minisztériumokban,
   b.) reprezentatív alkalmaknál és sajtótudósításokban a képviselők *„mellőzése és agyonhallgatása kiküszöbölendő"* .
8. A párt sajtóját a párttagok vezetése alá kell helyezni.
9. A túlméretezett adminisztrációt fokozatosan le kell bontani, de az elbocsátott alkalmazottaknak megfelelő elhelyezést kell biztosítani.
10. A „külső szervezés"-t illetően a *„nemzeti és keresztény irányú"* társadalmi és gazdasági szervezetek munkaterületeit tiszteletben kell tartani.
11. A szervezést és a közigazgatást fokozatosan, de teljesen el kell különíteni.
12. A főispánok vármegyei pártelnöki megbízatását *„a lehetőséghez képest"* fokozatosan meg kell szüntetni, és helyi illetőségű megyei elnökökkel kell helyettesíteni.
13. A bizalmas kérdőívek használatát azonnal fel kell függeszteni.

A 7-es bizottság által kidolgozott tervezetet a 60 tagú pártvezetőség az 1936. december 15-én megtartott értekezletén egyhangúlag elfogadta. Megszüntették a háromtagú pártelnökségnek a párt ügyeit érintő kizárólagos döntési jogkörét, valamint az országos ügyvezető főtitkári tisztséget is. Marton Béla már 1936. december 12-én lemondott főtitkári tisztéről.[113] Martont Mayer Jánossal és Pesthy Pállal együtt érdemei elismeréséül a Nemzeti Egység Pártjának társelnökéül[114] választották, tényleges hatáskör nélkül. A párt politikai és

[113] Marton Darányi Kálmánhoz intézett levelét közli: Magyarország 1936. december 16.

[114] A társelnöki tisztség bevezetését a 7-es bizottság tervezete nem tartalmazta, azt kifejezetten Darányi kívánságára hozták létre. Ebben feltehetőleg szerepet játszott Hóman Bálint is, aki a csoportok közötti közvetítés szerepét vállalta magára, sőt — bár nyilvánosan cáfolta — „a túlzó niemandokkal erős nexusokat tartott." (*Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 157. Hóman szerepére vonatkozóan l. még: Pesti Napló, 1936. december 16.)

adminisztratív irányítása az országos pártelnök (Ivády Béla) és a pártvezér jelölése alapján a pártértekezlet által megválasztott két alelnök (Szinyei-Merse Jenő[115] – szervezés és Zsindely Ferenc[116] – politikai propaganda) kezébe került. Az Országos Központi pártiroda vezetésével egy adminisztratív (nem képviselő, fizetett) titkárt bíztak meg (Nemerey Sándor[117]), aki az országos pártelnök utasításai szerint látta el a vidéki szervezéssel és propagandával kapcsolatos feladatokat. A központi vármegyei titkári kar helyébe — amelynek létszámát a párt „anyagi erőforrásainak lényeges megcsappanásá"-ra hivatkozva már november közepén csökkenteni kezdték[118] — vármegyei szervezőtitkárokat alkalmaztak, akik az országos és vármegyei pártelnök utasításait követve, a kerület képviselőjének hozzájárulásával végezték az egy, esetenként több vármegyére kiterjedő szervezési feladatokat.

Az új szervezeti szabályok elfogadása gyökeres változást idézett elő a NEP belső életében és a vidéki szervezetek tevékenységében, funkcióiban egyaránt. A kormánypárt irányítása kikerült a jobboldali radikális elemek kezéből, s működése részben visszatért az 1933 előtti „alkotmányos keretek" közé. A vidéki szervezetek tevékenységét ettől kezdve már elsősorban a titkos választásokra való felkészülés, a kormánypárt szavazóbázisát veszélyeztető baloldali ellenzéki és az egyre erősödő szélsőjobboldali nyilas agitáció ellensúlyozása határozta meg.[119] A korabeli értékelésektől eltérően azonban korántsem történt meg a „Marton-rendszer teljes likvidálása." Erre utalnak már részben a párt vezetőségében véghezvitt — mint láttuk, a korábbi elvárásokhoz képest legalábbis — óvatos személyi változtatások,[120] valamint a rendszer egyik legvitatottabb részét, a főispánok megyei elnökségét érintő kérdés megkerülése is az új pártvezetőség részéről. Ez utóbbi tekintetében mindenképpen nagy jelentőséget kell tulajdonítani annak a ténynek, ami már az 1936. januári események kapcsán is komoly nehézségeket támasztott: a Gömbös által a főispáni karban véghez vitt változtatások[121] egyik következménye volt, hogy a főispánok nem elhanyagol-

---

[115] Szinyei-Merse Jenő a 7-es bizottság tervezetének előadója volt a 60-as vezetőségi ülésen. Shvoy Kálmán szerint „abszolút szürke" figura volt, feltehetőleg részben ennek (is) köszönhette megbízatását. (*Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 157.)

[116] Személye körül éles vita bontakozott ki a párton belül is. Bár korábban a szervezési munkában nem vett részt, sokan egyértelműen Marton emberének tekintették, amit MOVE alelnöksége és Shvoy Kálmán naplója is valószínűsít. Shvoy szerint Zsindely már 1936 nyarától folyamatosan „referált" Martonéknak a „Centrum" összejöveteleiről. (*Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 155, 157.)

[117] Korábban Marton egyik legközvetlenebb munkatársa, az Országos Központ szervezési osztályának vezetője volt. (*Vonyó:* Gömbös pártja... i. m. 101. – A dokumentumban még Neubarth Sándor néven szerepel.)

[118] *Vonyó József:* Marton Béla utolsó kísérletei... i. m. 67.; *Vonyó:* Gömbös pártja... i. m. 355–356.

[119] *Vonyó:* A NEP a magyarországi... *i. m.* 27.

[120] Nagy kérdőjel ebben a tekintetben magának Ivády Bélának a személye is. Bár a NEP-elnök mérsékelt politikai nézeteihez kétség nem férhet, Shvoy Kálmán jellemzése (*„gyönge vénasszony", „kétszínű"*) szerint Ivády kritikus helyzetekben hajlamos volt a Marton-csoport mellé állni. (*Shvoy Kálmán* titkos naplója... i. m. 156–157.) Shvoy véleményét támasztják alá Ivády 1938. januári lemondásának körülményei is. L. 8 Órai Újság, 1938. január 30.

[121] V. ö.: *Takács Tibor:* A főispáni kar... i. m. 1040–1043.

ható része nemcsak egyetértett a gömbösi törekvésekkel és a martoni pártszervezéssel, hanem tiltakozó szavukat is felemelték az átalakítások és a szervezeti leépítések ellen.[122]

Az átszervezéssel kapcsolatos problémák másik részét a NEP-szervezet személyi állományának sorsa képezte, amelyet Darányi — Zsitvay Tibor szerint — úgy fogalmazott meg, hogy *„szavalókórusokkal, minden hájjal megkent propagandával, ezzel a mindenre képes és minden furfangra begyakorolt társasággal józan logikával nem lehet sikert elérni. Egészen biztosan csak az összes szélsőjobboldali elemek teljes egyesülését siettetném. Már úgy sincsenek messze ettől!"*[123] A leépítés alapvető nehézségeit már egy 1936. januári sajtókommentár — mely a januári és a decemberi helyzetre egyaránt érvényes — részletesen tárgyalta, és rámutatott arra, hogy párt fizetéses alkalmazottai körében nagy a nyugtalanság, mert nem valószínű, hogy a párt ilyen sok alkalmazottat el tudna helyezni.[124] Véleményem szerint elsősorban ebben az összefüggésben kell értelmezni azt a — kortársak szerint érthetetlen és indokolatlan — „politikai fanatizmust", amely Martonnak a NEP vidéki vezetőihez küldött búcsúlevelében megnyilvánul.

Ez a „politikai fanatizmus" voltaképpen abban áll, hogy a volt főtitkár 1936. decemberi keltezésű, de csak 1937. január elején postára adott levele[125] — melyet már nem az Esterházy utcai pártközpontból, hanem Úri utcai lakásából címzett a vidéki vezetőkhöz — sűrített formában tartalmazta mindazokat az elveket és célkitűzéseket, amelyek megvalósítása érdekében Gömbös a Nemzeti Egység mozgalmát 1932 végén útjára indította. A „sorsközösség", a „vérségi kapcsolat", a „turáni átok" érzelmi indulatokra is apelláló szóhasználata mellett fontosabb az olasz és német nemzeti mozgalomra, mint a Nemzeti Egység mozgalmával párhuzamos, de attól független, „történelmi szükségszerűség" diktálta törekvésre való hivatkozás, és az erős központi hatalom, valamint az ezzel párhuzamos társadalmi tevékenység szükségességének ismételt deklarálása. *„Benső meggyőződésem, hogy ha 1918-ban a frontokról hazaözönlő leszerelt katonákat a társadalom nemzeti öntudatára felépült falusi szervezetek fogadták volna be, nem veszítettük volna el hazánk területének kétharmadát.* [...] *Amikor most búcsúzom Tőletek, Munkatársaim, már nem mint országos főtitkárotok szóltam hozzátok, hanem mint az az ember, akinek lelkében olthatatlan lánggal ég a magyar megújhodás vágya.* [...] *Fanatikusan hiszek igazunkban, és ez a hit adjon nektek erőt, amiként ad nékem is* [a] *további kötelességteljesítéshez."*[126]

Az NMK és a MOVE

Bár a volt főtitkár búcsúlevele nem tartalmazott — nem tartalmazhatott — a „kötelességteljesítő munka" lehetséges jövőbeni kereteire vonatkozó utalá-

---

[122] V. ö.: *Vonyó:* Marton Béla utolsó kísérletei... i. m. 73–76.
[123] Idézi *Zsitvay:* Magyarország 1921–1944. i. m. 267.
[124] Újság, 1936. január 16.
[125] Nemzeti Újság, 1936. január 10.
[126] A levelet közli: *Vonyó:* Marton Béla utolsó kísérletei... i. m. 1992. 76–78.

sokat, nyilvánvaló volt, hogy ez nem Marton társelnöki pozíciójához fog kötődni. Ebből a szempontból — éppen Marton kettős elnöksége révén — a gömbösi törekvések szolgálatába állított két társadalmi szervezet, az 1933-ban létrehozott Nemzeti Munkaközpont (NMK) és a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) jöhetett számításba. Ám ezeket is heves támadások érték már 1936 közepétől.

A Nemzeti Munkaközpont működését 1933-as megalakulása óta tökéletes érdektelenség kísérte. Marton 1935. szeptemberi szervezőkörútja több állomásán is még csak a Nemzeti Munkaközpont jövőbeni megindulásáról beszélt, így feltételezhető, hogy az 1933-as alapítás is inkább csak a szándékra, mint tényleges eredményekre utal.[127] 1935 őszén, az immár önálló szervezet alapszabályainak belügyminiszteri jóváhagyását követően[128] újabb kísérletek történtek a Nemzeti Munkaközpont tevékenységének szélesebb alapokra helyezésére. 1935 szeptemberében „Nemzeti Munka" címen 10 000 példányszámban megjelenő „szaksajtót" indítottak, s az első szám vezércikkét Marton Béla írta „Nem lehet rendészeti kérdés a szociális probléma" címmel. A lap — mely elsősorban a tagság számára készült — kezdettől fogva súlyos anyagi gondokkal küszködött, majd 1936 tavaszára nagyjából el is halt.[129] Újabb látványos akcióra 1936 júniusában, az NMK Baross utcai székházavatása alkalmából került sor, amikor Marton nagy beszédben fejtette ki ismét a Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve „egyik legfontosabb pontjának" megvalósítására, a munkásság nemzeti alapon való tömörítésére hivatott Nemzeti Munkaközpont főbb célkitűzéseit.[130]

Marton főtitkári pozíciójának minden súlyát felhasználta az NMK szervezéséhez. Feltehetőleg nemcsak gyártulajdonosoktól, de az állami és fővárosi rendelkezési alapból, sőt, a kormánypárttól is jelentős összegeket kaptak a szervezet felvirágoztatásához.[131] A támogatás mértékével mindazonáltal korántsem voltak megelégedve. Különösen akkor nem, amikor 1936 szeptemberében — a nyugtalanító hírek és az aggodalmaskodó főispáni jelentések nyomán — a belügyminiszter a Nemzeti Munkaközpont túlzott agitációja ellen is fellépett, s hamarosan Darányi miniszterelnökkel, valamint a NEP elnökével egyetértésben a szervezkedés visszafogására kényszerítették a főtitkárt.[132] Így érthető, hogy nemcsak a „palotaforradalom" során merült fel ismételten a Nemzeti Munkaközpont kérdése, hanem a későbbiekben is az érdeklődés középpontjában állt, mint az egyik olyan lehetséges keret, ahol a főtitkári poszt jövőbeni megszüntetése esetén kibővített hatáskörrel megfelelő tevékenységi lehetőséget biztosíthatnak Marton számára. 1936 decemberében már arról is szó volt, hogy a Nemzeti Munkaköz-

---

[127] Zalai Napló, 1935. szeptember 17. V. ö. *Sipos Péter:* A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997. 171–174.

[128] *Dósa Rudolfné:* MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 197.

[129] Pesti Napló, 1936. június 19.

[130] Függetlenség, 1936. június 13.

[131] *Dósáné:* MOVE... i. m. 198.; *Antal:* Gömbös Gyula hatalomra kerülése... i. m. 217.

[132] *Ormos:* Egy magyar médiavezér... i. m. II. 449. Feltehetőleg a párt által az NMK-nak juttatott pénzek folyósítását már ekkor beszüntették, vagy legalábbis az összeget csökkentették. V. ö. 8 Órai Újság, 1937. február 9. „Hogyan szervezik a MOVE-t és a Nemzeti Munkaközpontot"

pont kizárólagos joggal megkapja az állami munkaközvetítést, és a bérrendezéseket és egyéb, a munkásviszonyokat általában érintő szabályozás kidolgozását is a szervezetre bízzák.[133] Bár erre ebben a formában nem került sor, a Nemzeti Munkaközpont által felvetett problémák is igazolták a *Magyarság* cikkírójának értékelését, miszerint *„megakadt a tisztulási folyamat a NEP-ben."*[134]

Az értékelés talán még inkább érvényes volt a MOVE esetében. Az 1936. októberi események kapcsán a szervezet — hosszú idő után — ismételten az érdeklődés középpontjába került. A NEP szélsőjobboldali csoportja Gömbös politikai hagyatékának megmentése érdekében látványos összejöveteleket rendezett a MOVE Podmaniczky utcai székházában, s erőteljes kísérletek történtek a régi, 20-as évekbeli „fajvédő szellem" felélesztésére is. Marton — a MOVE elnökeként — már 1936. augusztus végétől nagyszabású dunántúli szervezőkörútra indult, mely a főtitkári működése alatt némileg elhanyagolt MOVE-szervezetek felrázását célozta.[135] 1936. december végén a TESZ-szel, pontosabban annak vezetőjével, Baross Gáborral szoros együttműködésben újabb akciót indítottak a helyi szervezetek megerősítésére és kibővítésére,[136] s a tervek szerint ebben nagymértékben kívántak támaszkodni a volt és megmaradt NEP-tisztségviselőkre, az elbocsátott központi vármegyei titkárokra és a községi titkárokra, mint akik a legjobban ismerik a megyék és a községek politikai helyzetét.[137]

A MOVE aktivizálásában tevékeny részt vállalt több olyan szélsőjobboldali képviselő is, akik a NEP-ben bekövetkezett szervezeti változtatások következtében teljesen kiszorultak a pártvezetésből. Marton vidéki buzdító beszédeiben is feltűnően ismétlődtek azok a retorikai sablonok, melyek már főtitkári működése alatt is éles bírálat alá estek, és a jövőt illetően nem sok reménnyel kecsegtettek abban a vonatkozásban, hogy a MOVE-t sikerül megőrizni politikamentes társadalmi szervezetnek. *„A magyarság testétől és gondolatvilágától idegen elemek bomlasztották és bomlasztják ma is az ország erejét. Terjesztik a fertőző jazz-szellemet, melyet már a falvakba is becsempésztek. Érezzük, hogy ha továbbra is a mai állapotában marad a színházi, irodalmi, zenei kultúránk, sajtónk, a vagyon és jövedelem eloszlása, akkor újra elveszítjük Magyarországot. [...] Ezért kell nekünk diadalra juttatnunk a legnemesebb, a legmagyarabb keresztény világnézetet — a MOVE gondolatát. A munkához új típusú magyarokra van szükség, akiknek hazafisága nem melldöngető, de cselekvő, komoly, nemzetépítő munka. Nagy dolgokat kell művelnünk. Földi ember nagy dolgot pedig csak kitartó munkával érhet el."*[138] Az idézett részletből is kitűnik, hogy Marton 1936–1937 fordulóján elhangzott beszédei szó szerinti egyezéseket mutatnak Gömbösnek és híveinek 1919–1924 közötti „fajvédő" megnyilatkozásaival, illetve a Faj-

---

[133] 8 Órai Újság, 1936. december 16.

[134] Magyarság, 1936. december 19.

[135] Marton körútja a sajtótudósítások alapján nehezen követhető, területileg mindenesetre részben egybeesett Jurcsek és Csicsery-Rónay észak- és dél-dunántúli körútjával: Nádasladány, Veszprém, Zalaegerszeg, Lenti, Nagykanizsa, Mohács, Baja, Bácsalmás, Kiskunhalas, Kecskemét (Függetlenség, 1936. augusztus 29., szeptember 1.)

[136] Pesti Napló, 1937. január 12., 17.

[137] 8 Órai Újság, 1937. január 8.

[138] Marton Béla beszéde Sárospatakon 1937. január 9-én. (MOVE, 1937. január 30.)

védő Párt programjának egyes részleteivel.[139] A *valódi* politikai célok *nyílt* felvállalása egyben arra is rámutat, hogy Marton számára a Gömbös miniszterelnökségére jellemző (kényszerű) taktikázás ideje végérvényesen lezárult, s csak a lehetséges tevékenységi keretek megválasztását illetően merülhettek fel korlátozó tényezők (ti. a kormánypárton belüli, „belső oppozíció", vagy abból kiszorulva nyílt ellenzékiség).

A MOVE Marton által eszközölt szervezeti átalakításáról terjengő hírek tovább fokozták az izgalmakat. Ezek szerint ugyanis Marton a MOVE-ban is bevezette a „bizalmas utasítások" rendszerét, a szervezeteket 7 kerületre (budapesti, pestvidéki, debreceni, miskolci, szegedi, pécsi és szombathelyi) osztotta be, elkezdték az alapszabály módosításának előkészítését, s minden körzetben a MOVE politikai főcsoportjainak szervezését. A Nemzeti Munkaközpont vezetőségének lecserélésével pedig tervbe vették az NMK és a MOVE egyesítését.[140] Az *Esti Kurír* 1937. február 5-i számában közölt 15 pontos munkaprogram a fentieken kívül további, szélsőséges „fajvédő" szempontokat is érvényesítő programpontokkal bővítette a MOVE célkitűzéseit.[141]

Egyes híradások szerint a MOVE felerősödő szervezkedése azon alapult, hogy Marton búcsúlevelére vidékről, a NEP helyi szervezeteinek vezetőitől érkezett válaszok meggyőzték a volt főtitkárt: vidéken igen komoly eséllyel folytathatják a szervezkedési munkát. Sőt, egyes vidéki élharcosok továbbra is rendületlenül küldték Martonnak a pontos jelentéseiket.[142] Ha ez utóbbinak nagy jelentőséget talán nem is kell tulajdonítani, annyit mindenesetre jelzett, hogy a kormánypárton belül oppozícióba vonult kis társaság még jelentős erőforrásokkal rendelkezik, és adott esetben a kormányzati törekvésekkel szembehelyezkedve tényleges veszélyforrást is jelenthet.

A NEP vezetőségének januári körlevele[143] és Darányi kísérőlevele[144] ugyan nyomatékosan felhívta a vidéki szervezetek vezetőinek figyelmét, hogy a szervezeti szabályzatban eszközölt módosításokat a gyakorlatban erélyesen végre kell hajtani, az év elejétől a kormánypárt berkeiből egyre szaporodtak azok a nyilatkozatok, amelyek a NEP szervezkedésének ismételt erőteljes folytatását szorgalmazták. A szervezeti átalakítások alatt beállott szervezkedési szünet ugyanis éppen a párton belüli szélsőjobboldali elemeknek kedvezett annyiban, amennyiben

---

[139] V. ö.: *Vonyó József:* Gömbös Gyula és a nemzeti gondolat. Gömbös nemzetről vallott nézetei az 1910–1920-as években. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. JPTE Továbbképző Központ Kiadói Irodája, Pécs, 1996. 417–431.; *Gergely:* Gömbös Gyula... i. m. 167–171.; Magyarországi pártprogramok 1919–1944. 2. kötet. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. 2. átdolgozott kiadás. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 101–108.

[140] Az Est, 1937. január 16.

[141] Esti Kurír, 1937. február 3. Martonék a MOVEben. V. ö: *Dósáné:* MOVE... i. m. 183.

[142] 8 Órai Újság, 1937. január 21.

[143] *Vonyó:* Gömbös pártja... i. m. 364–368. A körlevél külön kiemeli a módosított szervezeti szabályzatnak a központi pártiroda, a községi és törvényhatósági szervezet működésére, valamint az országgyűlési képviselők „rehabilitációjára" vonatkozó paragrafusait.

[144] A körlevél a sajtóból ismert. Darányi ebben Gömbös és a Nemzeti Egység „eredeti" programjának felvállalását és megvalósítását hangsúlyozta, de felhívta a vidéki szervezetek figyelmét, hogy a szervezésnek nem a párton kívüliek ellen, hanem éppen azok megnyerésére kell összpontosulnia. (Ceglédi Függetlenség, 1937. február 7.)

aktivitásuknak köszönhetően a vidéki szervezetek egy része sikeresen billent ki a legális keretekből, s vált „homályos célzatú politikai machinációk" szabad prédájává. Másrészt e szünetet az ellenzéki pártok (elsősorban a kisgazdapárt és a nyilasok) is felhasználták politikai pozícióik megerősítésére.[145]

Darányinak a NEP 1937. január 26-i pártértekezletén elmondott beszéde a vitás kérdések tisztázását volt hivatott szolgálni. Erőt és határozottságot nélkülöző szavai azonban inkább csak visszatükrözték a Gömbös kormányzása után kialakult felemás belpolitikai helyzetet, mintsem bármiféle kézzelfogható megoldást kínáltak volna az ellentmondásokra: *„Sok tekintetben a világnézetek harcának korát éljük. Már kormányprogramom elmondásakor kijelentettem, — a párt helyeslésével találkozva —, hogy meggyőződésem szerint nálunk ez a kérdés már el van döntve. A keresztény világnézet és a nemzeti alap az, amelyen a kormányzásra ez a kormány vállalkozott, a vállalkozásának alapját ez a párt, s ennek a pártnak felfogása adta meg. Kínai fallal természetesen nem zárhatjuk körül országunkat. Bármerre nézzünk, mindenütt látjuk, hogy bizonyos eszmeáramlatok vonulnak végig az országokon. A kormánynak természetesen az a kötelessége, hogy élénken figyelje ezeket az eszmeáramlatokat, és csírájában fojtsa el őket, ha károsaknak, ártalmasaknak mutatkoznak, ha esetleg az állam létét akarják megbontani. Azokat az irányzatokat pedig, amelyek ilyen szempontból azonosaknak nem tekinthetők, megfelelő mederbe kell a kormánynak terelnie, s ha kilépnének ebből a mederből, akkor le kell csapnia rájuk."*[146]

Összegzés

1935–1936 fordulójára a Gömbös által hirdetett politikai program zsákutcába jutott, s a miniszterelnököt csak betegsége mentette meg a nyilvános bukástól. A Nemzeti Munkatervben lefektetett elveket és törekvéseket 1936 tavaszától egy, a miniszterelnök legszűkebb környezetéhez tartózó szűk csoport vállalta magára Marton Béla vezetésével, s törekedett azok — kompromisszumok nélküli — megvalósítására. 1936–1937 fordulójára — a magyar belpolitika alakulására meghatározó befolyással bíró politikai és társadalmi érdekcsoportok ellenállása következtében — a Nemzeti Egység Pártja e szélsőséges csoportjának törekvései szintén zátonyra futottak. Nemcsak kiszorultak a pártvezetésből, de 1936 végére a Gömbös alvezérével, Marton Bélával nyílt együttműködést vállaló hívek száma is minimálisra zsugorodott. Mindez, mint láttuk, nem jelentette azonban azt, hogy a Gömbös és Marton által következetesen vallott és hirdetett elvek vesztettek volna erejükből, a magyar belpolitika alakulására gyakorolt hatásukból. Ellenkezőleg.

A Marton-féle pártszervezés felszámolásának igénye 1935–1936-ban, s vele szemben a „teljes likvidáció" kudarca 1936–1937 fordulóján arra mutat rá, hogy — ha az eredeti célokhoz képest szűkebb mértékben is — a gömbösi törek-

[145] 8 Órai Újság, 1937. január 27. A NEP propaganda-bizottságának 1937. február 24-i ülése már megállapította, hogy a központi vármegyei titkárok létszámának csökkentése helytelen volt, és határozatot hoztak arról, hogy számukat 9-ről 22-re emelik. (Pesti Napló, 1937. február 25.)

[146] Pesti Napló, 1937. január 27.

véseknek a társadalom meglehetősen széles rétegét sikerült a rendelkezésre álló néhány év leforgása alatt egyfajta „egységgé" kovácsolnia a „jobboldali egységfront" zászlaja alatt. Ez pedig viszonylag szilárd bázisul szolgálhatott minden olyan politikai csoport számára, amely — ténylegesen vagy a deklaráció szintjén — a gömbösi program örököseként, hivatott képviselőjeként lépett fel a magyar belpolitika porondján. E valós társadalmi bázis — melyet az 1930-as évek közepétől elsősorban a különböző jobboldali és a radikalizálódásra különösen hajlamos társadalmi szervezetek, valamint a hadsereg fogott keretbe — jelentette a legfontosabb korlátozó tényezőt a kormányzat azon törekvésével szemben, hogy a szélsőséges elveket valló személyeknek a politikai életből való kikapcsolásával akadályozzák meg a belpolitika további jobbratolódását, radikalizálódását. A probléma gyökere azonban magában a kormánypártban rejlett: azaz a társadalom viszonylag széles rétegét kitevő jobboldali radikális tömegek hivatott képviselőjeként működő politikusok a kormánypárton belül oppozícióban voltak nemcsak a párt mérsékelt többségével, hanem a kormányzat hivatalos irányvonalával is. Így a kormánypártban feszülő ellentétek radikális intézkedésekkel történő feloldása a fennálló politikai rendszer egészét veszélyeztető következményekkel járhatott volna. Amint láttuk, az 1930-as évek második felében a nemzetközi politikában végbement változások, s részben ezzel összefüggésben, az országban fokozatosan aktivizálódó szélsőjobboldali mozgalmak miatt megváltozott légkörben Darányi Kálmán miniszterelnök nem vállalta fel az esetleges pártszakadással járó kockázatot. Darányi, akit a külső körülmények szorítása mellett politikai habitusa sem tett alkalmassá e lépés megtételére, a kormánypárt, a képviselőház és a kormány között feszülő ellentétek tárgyalását nemes egyszerűséggel levette a napirendről. A probléma ezzel — mint az 1938 novemberében mindenki által nyilvánvalóvá vált — természetesen nem oldódott meg, s ha egy ideig kétségtelenül alacsonyabb hőfokon és jórészt a színfalak mögött (bizottsági üléseken, pártértekezleteken stb.), de a viták folytatódtak.

A „teljes likvidáció" elodázásában rejlő veszélyeket jól látták a kortársak is. Bethlen István 1936. október 22-én a képviselőházban elmondott beszédében a gömbösi örökség felszámolását a Darányi miniszterelnöki megbízatásától remélt belpolitikai konszolidáció alapvető feltételének tekintette: *„Várjuk elsősorban a szakítást minden párttotalitással való kacérkodással; várjuk megszüntetését azoknak a szervezkedési módszereknek, amelyek a hivatalos apparátust, az egész államgépezetet egy pártbürokrácia alá rendeltek; várjuk leghatározottabban a szakítást ezen a téren mindazokkal, akik ebben a kérdésben magukat kompromittálták."*[147] Hogy Bethlen szerint Darányi mennyire szolgálta meg a megelőlegezett bizalmat, jól mutatja 1937. május 31-i nagykanizsai beszéde. Jóllehet, ebben Darányi Kálmán miniszterelnöki kinevezéséhez kötődő „rendszerváltozásról" beszélt, a belpolitikai konszolidációt veszélyeztető megoldatlan kérdések okozta nyugtalanságát ismét kifejezésre juttatta. S bár Bethlen szerint Darányi *„megszüntette a pártszervezés kifogásolt módozatait és a parlamentben nem Isten kegyelméből való vezérképpen, hanem mint a nemzet és a közügyek alázatos szolgája mutatkozott be"*, feltehetőleg maga sem látott a mi-

[147] Idézi: *Romsics Ignác:* Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 385.

niszterelnök személyében és kormánya intézkedéseiben elegendő garanciát arra, hogy megmentse az országot a „vörös, vagy barnatengerbe" való vízbefúlástól, s a polgári pártok összefogásának nagyszabású programját jelölte meg kivezető megoldásként.[148]

Annak ellenére, hogy 1936 őszén egyes elemzők Marton Bélát, ha nem is kormányképes, de a politikai alternatívák számbavételénél figyelmen kívül nem hagyható csoport vezetőjeként ismerték el,[149] 1937 elejétől csupán a Marton-csoport — ha beszélhetünk még egyáltalán „csoportról" — politikai agóniáját kísérhetjük figyelemmel. Bár az általuk képviselt politikai nézetek a társadalom egyre szélesebb rétegeiben találtak meghallgatásra, maga Marton soha többé nem töltött be olyan jelentős pozíciót az ország belpolitikai életében, mint tette azt Gömbös miniszterelnöksége idején. De az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1940-es évek elejétől a kormányzat első és másodvonalába magukat felküzdő politikusok közül nem egynek az 1930-as évek közepén működő, Marton vezette csoportosulás volt politikai/világnézeti bölcsője.

THE SUPPRESSION OF „MARTONISM"
The Reorganisation of the Party of National Unity in 1936

by Zsolt Erõss
(Summary)

In the Hungary of the interwar period the peculiarities of the system of domestic policies, and the possibilities and limits of their transformation first came to the forefront of politics, and perhaps with the greatest intensity in the 1920s and 1930s, during the government of prime minister Gyula Gömbös (1932–1936). The new method of party organisation (the so-called Movement/Party of National Unity), launched by Gömbös at the end of 1932, and intensified in the token of totality in the autumn of 1935, represented one of the key elements in the construction of a Fascist-like dictatorship in Hungary. Yet by the turn of 1935/1936 the political program announced by Gömbös had failed, and the prime minister was only prevented from public fall by his illness. Nevertheless, despite contemporary expectations, and despite historical public opinion which is at least partly a consequence of them, the failure did not involve the automatical suppression of the method of party organisation pursued between 1932 and 1935, which was connected to one of the closest collaborators of Gömbös, Béla Marton, who was in fact responsible for the operation of the system since the end of 1932.

Despite continuous attacks from the opposition and from within the governing party itself, the small group of representatives headed by Marton pursued the aim of an uncompromising realisation of the principles fixed by Gömbös in 1932. Their efforts, fully supported by Gömbös himself until the summer of 1936, were directed at maintaining and strengthening the key positions within the governing party, and, from the point of view of party organisation, at bridging the compromises unwillingly accepted at the turn of 1935/1936. This would have meant, among other things, the maintenance of provincial party administration and the strengthening of the personnel of party organisation. The work of organisation was joined by other representatives belonging to the extreme right wing of the governing party, and the acting chief secretary also filled his immediate entourage with his own men who, being in an interim position from the point of view of both government and party organisation, carried out organisational work almost completely independently of the party leadership during the illness of Gömbös. In the course of this they successfully secured the support not only of the party units but also, thanks to the positions held by people who took a role in the organisation, of severel social associations (Union of Social Associations, Hungarian National Defensive Association, National Work Centre).

---

[148] Bethlen beszéde: Képviselőházi Napló, 1936. október 22. 36. Pesti Napló, 1937. június 1.
[149] Matolcsy Mátyás: „Finis" – Pesti Napló, 1936. szeptember 10.

The death of Gömbös on 6 October 1936 definitively deprived the Marton-group of its chief supporter, at a moment when the eventual process of how to curb their political role and influence had already been outlined. From late October 1936 Kálmán Darányi, in accordance partly with his own political inclinations, partly with the expectations of the moderate representatives who constituted the majority within the governing party, set about the reorganisation of the latter. The new rules of party organisation, which were accepted on 15 December 1936, not only completely reshaped the party leadership, but also induced profound transformations in the internal life of the Party of National Unity and in the activity of its provincial units. The leadership of the party was removed from the hands of right-wing radicals, and at least partly returned to the pre-1933 „constitutional framework" In contrast to contemporary assessments, however, the Marton-regime was far from completely liquidated. Proofs of its survival were the rather cautious changes in the personnel of party leadership, the decision taken by the latter not to touch upon the question concerning the presidency of the *főispánok* on the level of the *megye*, as well as the uncertainty looming over the the personnel of the some 3000 provincial units of the Party.

Csapody Tamás

TÁLAS ANDRÁS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

(Tálas András-e Radnóti Miklós gyilkosa?)

Radnóti Miklós feltételezett gyilkosának nevét először 1947 elején ismerhette meg a közvélemény. A Szabad Szó és a Hétfői Kossuth Népe egyaránt arról számolt be, hogy „Tálos András" (helyesen: Tálas András[1]) bori keretlegényt népbírósági tárgyalása során azzal vádolták meg: beosztottjaival „agyonverette" Radnóti Miklóst. A Nemzeti Parasztpárt Központi Napilapja, a Szabad Szó egyenesen ezzel a címmel adta közre népbírósági tudósítását: „Radnóti Miklós haláláról vallottak a népbíróságon".[2] A tudósító szó szerint idézte a budapesti tárgyaláson tanúvallomást tett egykori bori munkaszolgálatost, dr. Erdős Lajost: „Amikor elhagytuk Cservenkát" [...] „Bécs felé haladtunk. Tálos András állandóan figyelemmel kísérte, hogy kik maradnak le a legyengült munkaszolgálatosok közül. Radnóti Miklós akkoriban már nagyon legyengült állapotban volt és nem tudott az erős iramban haladó századdal együtt tartani. Állandóan lemaradozott, Tálos ekkor parancsot adott a keretlegényeknek, hogy verjék agyon. Amikor a munkásszázad elhaladt, néhány keretlegény lemaradt és puskatussal halálra verték Radnóti Miklóst." A hetenként megjelenő pártonkívüli lap, a Hétfői Kossuth Népe címoldalon, „Felpofozott keretlegény" címmel számolt be Tálas András bori keretlegény tárgyalásáról.[3] A lap belső oldalán pedig „Véresre verte a felizgatott tömeg a törvényszéken Radnóti Miklós költő gyilkosát" főcímmel adta közre tudósítását.[4] Az újságíró itt azt írta, hogy „Tálos" „azon a szörnyű halálúton, amelyen a munkaszolgálatosok Borból Cservenkáig meneteltek, a legkisebb rendbontást is véres korbácsolással torolta meg, s amikor Radnóti Miklós költő már nem bírta tovább a gyaloglást és kilépett a sorból, a keretlegényekkel agyonverette őt". A lap beszámol arról is, hogy a tárgyalás megnyitására több száz ember, köztük számos volt bori munkaszolgálatos várakozott. Ők a tömegnek elmesélték a Tálas parancsnoksága alatt átélteket. A tömeg hangulata ennek hatására annyira „viharos" lett, hogy a tárgyalóterembe kísért és összekötött foglyokat botokkal verni kezdték. Elő-

---

[1] Tálas András hadapródőrmester (an.: Konrád/Kondrád Anna, Demecser, 1915. jan. 4. – Bp., 1947. febr. 27.) demecseri lakos.

[2] [*Névtelen*]: Radnóti Miklós haláláról vallottak a Népbíróságon. Szabad Szó 34. 1947. február 9. 2.

[3] *F. F.*: Felpofozott keretlegény. Hétfői Kossuth Népe 3. 1947. február 10. 1. A hivatalosan független lap — amely 1947. augusztus 1-jétől lett Kossuth Népe címmel napilap — valójában szociáldemokrata kötődésű volt.

[4] [*Névtelen*]: Véresre verte a felizgatott tömeg a törvényszéken Radnóti Miklós költő gyilkosát. Hétfői Kossuth Népe 3. 1947. február 10. 3.

ször — tévedésből — Tálas fogolytársát, majd a védelmére siető fogházőrt, sőt a rendcsinálásra odasiető rendőrőrmestert, majd pedig a Tálas védelmére kelő nővérét is megverték. Tálast is alaposan megverhették, mivel az újság azzal fejezete be tudósítását, hogy Pálosi tanácselnök véget vetvén a verekedésnek, az egyik melléklépcsőn vezette vissza „az összevert foglyokat".

Nincs tudomásunk arról, hogy más lapok is beszámoltak volna Tálas tárgyalásáról. Az említett két lap sem közölt további híreket a népbírósági tárgyalás menetéről és Tálas későbbi kivégzéséről. Ez azért meglepő, mert Radnóti gyilkosának személye és a gyilkosság körülményei mindenképpen közérdeklődésre tarthattak igényt.[5] A további „hírzárlat" azért is meglepő, mert az időközben napilappá alakuló Kossuth Népe egy másik — Tálassal egyébként a dunántúli menetben együtt lévő — „véreskezű bori keretlegény" kivégzéséről részletesen beszámolt.[6]

A két tudósítás eltér a költő agyonveretésének helyét illetően. A Szabad Szó szerint a gyilkosság Cservenka elhagyása után, Bécs felé menetelés közben történt. A Hétfői Kossuth Népe mintha a Bor és Cservenka útszakasz közé tenné a gyilkosságot. A két lap helymegnevezését azért nehéz megfejteni, mert a Győrből Abdán át vezető út végül is valóban Bécsbe visz, a neve is Bécsi út, de a boriakat nem Bécsbe kísérték. A Nyugat-Bácskában lévő Cservenka ugyan tragikus helyszíne a bori történetnek, de a szentkirályszabadjai indulás helyétől időben és térben egyaránt messze van, és Radnóti gyilkossága szempontjából nem bír relevanciával.

A tudósítások viszont egyaránt arról számolnak be, hogy a Borból visszatérő menetelés során Radnóti nem bírta a gyaloglást és a sorból kilépett, lemaradt, majd őt ezért Tálas András a menetet kísérő keretlegényekkel agyonverette. A kanonizált változattal szemben tehát a legyengült, menetképtelenné váló és lemaradó költőt nem teszik lovas kocsira, és nem lövik tarkón sem itt, sem Abdánál. Radnótit ebben a verzióban fegyver használata nélkül agyonverik. Tálas parancsára történik a gyilkosság, de Tálas abban tevőlegesen nem vesz részt. A tudósítások és a kanonizált változat bizonyos feltételezésekkel természetesen szinkronba hozhatók.[7] A tudósításokban megjelentek — hipotetikus kiegészítések nélkül — ellentétesek az abdai kivégzés teóriájával.

A később tárgyalandó Tálas peranyagból azonban tudható, hogy az újságírók nem tudósíthattak magáról az 1947. február 8-i tárgyalásról, mert azt éppen az atrocitások miatt meg sem tartották. A következő tárgyaláson (1947. február 24.) tanúskodott csak dr. Erdős Lajos. Ő, jegyzőkönyvezett tanúvallomásában viszont nem azt mondta, hogy agyonverték, hanem azt, hogy megverték Radnóti Miklóst. És nem azt nyilatkozta, hogy Tálas verette agyon Radnó-

[5] A Radnóti-gyilkosság bizonyítottsága vagy megalapozatlansága egyaránt fontos hír lett volna, különösen akkor, ha az ezzel kapcsolatos népharag is nyilvánosságot kapott.

[6] [*Névtelen*]: Zokogva és átkozódva ment az akasztófa alá 30.000 ember gyilkosa, a véreskezű bori keretlegény. Kossuth Népe 3. 1947. augusztus 1. 5. A bori keretlegény itt Sisák György tartalékos tizedes (an.: Mátyás Ilona, Csanádpalota, 1920. márc. 27. – Bp., 1947. júl. 31.). A lap nagyságrenddel téved a Sisák által kivégzett emberek számát illetően.

[7] Például: 1. A keretlegények megverték ugyan a költőt, de nem halt meg és a szekérre tett félholt Radnótit Abdánál lőtték tarkón. 2. A verésbe belehalt Radnótit szekérre teszik és a többi menetközben agyonvert munkaszolgálatossal együtt viszik a menet után.

tit, hanem azt, hogy jelenlétében verték meg. Nem tudjuk tehát, hogy valójában mi hangzott el a meg nem tartott tárgyalás előtt, illetőleg csak azt tudjuk, hogy mit írt a két lap. Utóbbiak viszont a Tálas által agyonveretett Radnóti haláláról számoltak be.

Az 1947 eleji újságcikkek megjelenése után Tálas András és Radnóti Miklós, gyilkos és áldozat személyének összekapcsolása feledésbe merült. Egészen 1984-ig nincs semmi nyoma annak, hogy sajtóban vagy az irodalomtudományban bárki is említette volna ezt az összefüggést. Radnóti gyilkosait hol magyarokként, hol németekként azonosították, de Tálas neve nem került elő.

Időközben azonban az állambiztonsági szolgálat titkos nyomozásba kezdett (1967), és ennek végeredménye (1977) az lett, hogy Tálas Andrást és a neki beosztott négy keretlegényt nevezték meg, illetőleg gyanúsították meg Radnóti és társainak abdai kivégzésével.[8] Tálas András ekkor már halott volt, de élő társai ellen sem indítottak büntetőjogi eljárást. A nyomozás eredményeit tartalmazó végső összefoglaló jelentés tartalma — akárcsak az *„Abdai gyilkosok"* dosszié léte — továbbra is szigorúan titkos minősítésű maradt. Tolnai Gábor irodalomtörténész azonban 1974-ben a titkos nyomozás eredményeiről tízoldalas tájékoztatót kapott.[9] Ebben arról is tájékoztatták, hogy Tálas András hadapródőrmester döntött a kivégzésről, ő volt a parancsnoka a kivégzést végrehajtó magyar katonai csoportnak. Tálas négy bűntársának nevét nem közölték Tolnaival, de azt igen, hogy Tálas saját kezűleg részt vett a mészárlásban.[10] A szolgálat mindezt nem feltételezésként, hanem tényként közölte Tolnaival. Tudomásunk szerint a szolgálat nem adott újabb tájékoztatást az irodalomtörténésznek. Így ő nem értesülhetett később sem arról, hogy az állambiztonsági szolgálat végül nem tudta minden kétséget kizáróan bizonyítani a Tálas-különítmény bűnösségét.[11] Nem is kezdeményezett büntetőeljárást a még élő gyanúsítottak ellen. Tolnai az általa hitelesnek gondolt tájékoztatás ellenére sem adta közre a Tálas-gyilkosságról kapott információkat a *„Nőnek az árnyak"* című kötetében (1981). Itt szó szerint közölte az Irodalomtörténeti Közleményekben korábban (1969) megjelent tanulmányát. A szolgálattól kapott új információkat azonban Tolnai később mégis közzétette, igaz, a forrás megjelölése nélkül. Radnóti születésének 75. évfordulóját találta alkalmasnak a kapott adatok közreadására. A Győrben 1984 novemberében megrendezett háromnapos irodalomtörténeti vándorgyűlés alkalmával hangzott el Tolnai előadása. Ekkor nevezte először a költő gyilkosának Tálast.[12] A vándorgyűlésről és egyben Tolnai előadásáról az országos sajtó is beszámolt.[13] 1947 után a nyilvánosság ekkor hallott tehát másodszor erről. A következő évben pedig kiadták a vándorgyűlésen el-

[8] Összefoglaló jelentés. Bp. 1975. júl. 14. Nytsz.: 3/6–662/75. Abdai gyilkosok fedőnevű dosszié. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. O-16476. 294–296.

[9] Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Az állambiztonsági szolgálat alá nem írt levele Tolnai Gábornak. Bp. 1974. nov. 20. Nytsz.: nincs. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 255–264.

[10] Tolnai Gábor professzor elvtársnak. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 260–261.

[11] Jelentés. Bp. 1975. 9. 16. Nytsz.: 34–236/75. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 285–286.

[12] A vándorgyűlés második napján hangzott el Tolnai Gábor előadása, „Radnóti-kutatásaim margójára. Az utolsó korszakról" címmel.

[13] *marafko [Marafkó László]*: Az út végső szakasza. Radnóti-emlékülés Győrött. Magyar Nemzet 47. 1984. november 20. 7.; *Nemes György*: Hogy is van ez? Népszabadság 42. 1984. december 9. 16.

hangzott előadások szövegét,[14] de Tolnai előadása — változatlan formában — önálló tanulmányként a Magyar Tudomány című folyóiratban is megjelent.[15] Tolnai személyéhez köthetően lett tehát a kánon része az, hogy Tálas András Radnóti Miklós gyilkosa.

A Tálas üggyel a közvélemény a rendszerváltás után hét évvel találkozott ismét. Hulesch Ernő 1997-ben tett közzé részleteket Tálas népbírósági anyagából.[16] A források közlése nélküli adatközlés előzményeiről mindössze annyit tudunk meg tőle, hogy *Stációk* című könyvének első kiadásában (1989) „még nem adhattam meg a választ: ki volt Radnóti Miklós gyilkosa".[17] Ezt követően Hulesch pontatlanul idéz Tálas vallomásából, összekever dátumokat,[18] és a népbírósági ítéletet, valamint a kivégzésről készült jegyzőkönyvet — az ezekben szereplő nevek rövidítéseivel — szó szerint közli. A Hétfői Kossuth Népe által is idézett dr. Erdős Lajos tárgyaláson tett vallomásából is közli a Radnótira vonatkozó egyetlen mondatot. Az idézőjelek közé tett mondatot azonban önkényesen átalakította.[19] Mindez azonban még mindig kevésnek bizonyult Tálas abdai kivégzésben való bűnösségének igazolására. Ezért azt Hulesch másoktól vett idézetekkel és saját hipotéziseivel pótolta ki. Végül arra az álláspontra helyezkedett, hogy Tálas közvetett vagy közvetlen gyilkosa volt Radnótinak, mindenesetre Radnóti abdai megölésére „a parancsot ő adta ki".[20]

A Tálas-ügy negyedik esetben tíz évvel később kapott ismét nyilvánosságot. Kutatásaim során 2007-ben azzal szembesültem, hogy Tálas András nemzeti szimbólumokkal ékesített sírja a rákoskeresztúri Új Köztemető 298-as parcellájában található.[21] Neve pedig szerepelt az ugyanitt elhelyezett „A hazáért haltak vértanúhalált" feliratú márványtáblán.[22] Az országos napilapban közreadott írásomban Tolnaira hivatkozva, de már az *Abdai gyilkosok* dosszié ismeretében magam is Tálast neveztem meg Radnóti egyik gyilkosaként.[23] Az *Abdai gyilkosok* dosszié létéről és tartalmáról, egyben Tálas szerepéről Radnóti Mik-

---

[14] *Tolnai Gábor*: Radnóti-kutatásaim margójára. (Az utolsó korszakról). In: Radnóti tanulmányok. Szerk. B. Csányi Edit. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bp. 1985. 13–22.

[15] *Tolnai Gábor:* Radnóti-kutatásaim margójára. (Az utolsó korszakról.) Magyar Tudomány 33. (1985) 498–503.

[16] *Hulesch Ernő*: Tarkólövés. (Dokumentumriport Radnóti Miklósról.) Második bővített kiadás. Hazánk Könyvkiadó, Győr 1997.

[17] *Hulesch*: Tarkólövés. I. m.. 120. Itt kell megjegyezni, hogy Hulesch köteteinek számozásába zavaró hiba csúszott. Hulesch két cím alatt, összesen öt kötetet jelentetett meg. Stációk cím alatt egy kötetet jelent meg, és a következő, Tarkólövés cím alatt megjelent köteteit folytatólagosan számozta. Tehát a Stációk c. kötetének nem volt második, míg a Tarkólövés c. kötetének nem volt első kiadása.

[18] *Hulesch*: Tarkólövés. I. m. 123. Hulesch Tálas pénzbehajtásával és aranygyűrű vásároltatásával kapcsolatos mondatához hozzátett és elvett lényeges információkat. Továbbá közlésével ellentétben Tálas 1946. április 9-én nem tett vallomást. A Hulesch által rosszul idézett vallomást Tálas 1945. augusztus 21-én tette. Hibásan közli azt is, hogy 1947. február 24. és 27. között „több tárgyalást napoltak el". Ezzel szemben a valóság az, hogy a két időpont között egy tárgyalást sem napoltak el.

[19] *Hulesch:* Tarkólövés. I. m. Hulesch önkényesen illesztette a mondatba, hogy Radnóti megverése „Szentkirályszabadjáról jövet" történt, és önkényesen hagyta el a mondatból, hogy a költőt Tálas András, azaz a „vádlott szeme láttára ütötték-verték". Ennek kifejtését lásd később.

[20] *Hulesch*: Tarkólövés. I. m. 121.

[21] Rákoskeresztúri Új Köztemető 298. parcella, 22. sor, 18. sírhely. A sírhely közvetlenül a hungaristák által Szálasi Ferenc sírjakén tisztelt Lukács Ferenc feliratú sír mellett található.

[22] A táblacsere alkalmával neve lekerült a márványtábláról (2008. jún. 5.), és később sírjáról eltávolították a nemzeti címert (2009. dec.).

[23] *Csapody Tamás*: Felmagasztosult keretlegények. (Öt sír nyomában a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában.) Népszabadság, Hétvége, 65. 2007. november 24. 2–3.

lós születésének századik évfordulóján számoltam be.[24] Cikkeimben és a 298-as parcella körül kialakult nyilvános vita során egészen 2009 őszéig[25] általában elfogadtam Tolnai és az állambiztonsági szolgálat álláspontját. További kutatásaim nyomán azonban felül kellett bírálnom álláspontomat.

Tálas András népbírósági pere

Tálas András nyomozati és peranyagát két levéltárban őrzik.[26] A terjedelmes anyagból megismerhető az 1944-ben 29 éves Tálas András polgári és katonai pályafutása.[27] Tálas hadapródőrmester a Szabolcs (ma: Szabolcs–Szatmár–Bereg) megyei Demecseren, görög katolikus napszámos családban született. Munkácson szerzett kereskedelmi érettségit, majd itt és Huszton tisztviselőként dolgozott. Bevonulását (1938) követően különböző helyeken szolgált mint számvivő őrmester. Zomborból vezényelték a 108/84. számú tábori munkaszolgálatos századdal[28] Borba, ahová 1943. augusztus 2-án érkezett meg. A bori altáborok közül a „München" és „Voralberg" táborban szolgált gazdasági (GH-s) tisztként illetve a postai küldemények cenzoraként. (Tudjuk, hogy az állambiztonsági szolgálat által abdai kivégzéssel meggyanúsított további négy fő közül hárman ebben az altáborban szolgáltak.[29]) A „Voralberg" altábor parancsnoka az a Juhász Pál főhadnagy[30] volt, aki később a dunántúli menet parancsnokhelyettese lett, és aki Tálas perében is megszólalt. Tálast fegyelmi vétségek elkövetése miatt két alkalommal fogdabüntetéssel sújtották, amit a központi „Berlin" táborban töltött le. Az első lépcső Magyarországra indulás előtt közel egy hónappal, 1944. augusztus 19-én szülőfalujába utazott szabadságra. Nem tudott már visszatérni Borba, így a visszavonuló első lépcsőhöz csatlakozott Zimonyban. Innen gyalog kísérte a menetet Cservenkáig, majd a különleges büntetőszázadot (a „Jehovás századot") Zomborig. Vonattal ment tovább Szentkirályszabadjára, ahol visszavette a bori munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot. Szentkirályszabadján ő lett az egyik, később Hegyeshalom felé elinduló század parancsnoka. A dunántúli menetet végigkísérte egészen Hegyeshalomig. Hivatalos adatok szerint 1943. április 8. és 1944. december 12. között teljesített katonai szolgálatot. December elején Budapestre ment, ahol a Szegedről ide menekült ismerőseinél lakott. A XIII. kerületben lévő Kádár utca 5. számú ház lakója lett, ahol a házfelügyelő mintegy 40 zsidót bújtatott. A házban bujkáló Klein Rudolfné[31] tanúvallomása szerint „...attól a perctől fogva, hogy Tálas odajött lakni, egy rettegés volt az egész ház élete. Ettől fogva naponta voltak nyilas razziák és tudtuk, hogy ez mögött Tálas áll.

[24] *Csapody Tamás*: Abdai gyilkosok. Népszabadság, Hétvége, 67. 2009. április 4. 25. 2–3.
[25] *Csapody Tamás*: Radnóti Miklós halála. Népszabadság, Hétvége, 67. 2009. október 31. 9.
[26] Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 1.a 3281–1945. (Összesen: 297+2 oldal); ÁBTL 3.1.9. V-101681. (Összesen: 142 oldal).
[27] Tálas András büntetőlapján szereplő személyleírása: „arca hosszúkás, haja barna, szeme kék, bajusza borotvált". Büntetőlap. Kiállításának helye és dátuma ismeretlen. Nytsz.: 4/6811/947. ÁBTL 3.1.9. V-101681. 120.
[28] A 108/84. tábori munkásszázad Zombor–Bácsszentiván helységben állomásozott.
[29] Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János.
[30] Juhász Pál (an.: Bugyi Anna, Földeák, 1906. márc. 2. – Bp., 1947. márc. 18.) tartalékos főhadnagy.
[31] Klein Rudolfné, született Recht Éva (Budapest, 1919. ? – ?) háztartásbeli.

Számtalan esetben csak a házfelügyelőné, Korecz Béláné lélekjelenléte és bátor kiállása mentett meg bennünket az elhurcolástól".[32] Kleinné arra is utalást tett, hogy Tálas a Radius moziban[33] állomásozó és a bujkáló zsidók valamint szökött katonák után kutató tábori csendőrség szolgálatában állt. A házmester és felesége továbbá a ház két lakója azonban mindezt határozottan cáfolta. Korecz Béláné[34] házmester pedig tanúvallomásában azt közölte, hogy „hálásan gondolok Tálas Andrásra" [...] mert „Tálas volt az, aki megmentette a házat a sorozatos nyilas razziáktól".[35] A Politikai Rendőrség nyomozást indított mindezek kivizsgálására, és valamennyi tanút kihallgatta. Az erről készült összefoglaló jelentés utolsó mondatában ez áll: „A tanúvallomások és a fentiek alapján megállapítottam, hogy Tálas András politikai bűncselekményt nem követett el a ház lakói ill., itt a házban bujkáló zsidó személyek ellen."[36] A Tálas budapesti tartózkodása alatt történtek a népbírósági per során többet nem kerültek elő.

Tálas a felszabadulás után belépett a Magyar Kommunista Pártba (MKP), hazament, és a Demecseri Termelő és Értékesítő Népi Szövetkezet irodavezetője lett. Szolgálati úton járt Budapesten 1945. augusztus 7-én, amikor az egyik volt bori munkaszolgálatos, Engel Béla[37] a VI. kerületi Szőlőskert vendéglőben felismerte. Tálast és Engelt a rendőrség előállította. Tálas rendőrkézre kerüléséről az egyik napilap is részletesen beszámolt.[38] A cikkíró azt is állította, hogy Tálast már egyszer a nyírségi Kemecse településen elfogták, de el is bocsátották. Tálas azonban budapesti elfogásától kezdődően előzetes letartóztatásba volt egészen kivégzéséig, 1947. február 27-ig.

A nyomozás és a pótnyomozások során összesen 35 bori zsidó munkaszolgálatos szólalt meg. Közülük a két tárgyaláson 19-en tettek tanúvallomást. A védelem 30 kisegyházhoz tartozó bori munkaszolgálatos és négy volt bori keretlegény megidézésére tett indítványt. Közülük három Jehova tanú és két keretlegény kapott lehetőséget a tárgyaláson való megszólalásra. A bírósághoz 14 darab — számos kisegyház-tag által aláírt — írásos nyilatkozat érkezett. A zsidó munkaszolgálatosok Tálasra terhelő vallomást tettek, míg a kisegyházhoz tartózók Tálas védelmében nyilatkoztak. A védelem minden jogi eszközt bevetett, és szervezte a mentő tanúk budapesti utazásait. A vádlott érdekében a demecseri kommunisták és más pártok tagjai a Kommunista Párt Országos Káderosztályához, Tálas édesanyja pedig a Politikai Államrendőrség Panaszirodájához fordult beadvánnyal.

A megmaradt nyomozati és peranyag nem teljes. Az 1953-ban (ÁBTL) és az 1970-ben (BFL) lezárt dosszié számozása apróbb pontatlanságoktól eltekintve rendben van, tehát a hiány korábbra datálódik. Nincs meg viszont az utolsó tárgyalási nap első részének jegyzőkönyve, míg a vádirat csak hiányosan áll rendelkezésre. Ennek ellenére a történések viszonylag jól rekonstruálhatók, de

[32] Tanúvallomás. Bp. 1946. aug. 30. Nytsz.: 15372/6–1946. ÁBTL 3.1.9. V-101681. 41.
[33] Radius Filmszínház, ma Thália Színház a Nagymező utca 22–24. szám alatt.
[34] Korecz Béláné született Török Rozália (Gyulafehérvár, 1908. ? – ?) háztartásbeli.
[35] Tanúvallomás. Bp. 1946. szept. 10. Nytsz.: 15372/1946. ÁBTL 3.1.9. V-101681 43.
[36] Jelentés. Bp. 1946. szept. 20. Nytsz.: 15372/46. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 91.
[37] Engel Béla (Tiszaluc, 1903. aug. 4. – ?) magántisztviselő, budapesti lakos.
[38] *P. [Palásti] L. [László]*: Hurokra került a bori haláltáborok két hóhéra. Világosság 1. 1945. augusztus 10. 3.

bizonyos eljárásjogi, személyi, illetve politikai kérdésekre nem tudunk választ adni.

A nyomozás és a nyomozati anyag népügyészséghez történő beterjesztése rendben zajlott, és a csatolt vádirat is „időben" elkészült, 1945. október 3-án.[39] Utána viszont nyolc hónapig, vagyis az 1946. június 3-ára kitűzött — végül elhalasztott — tárgyalás időpontjáig nem tudjuk, hogy mi történt.[40] Ettől a dátumtól kezdve azonban jól dokumentálható minden történés egészen a valóban megtartott első tárgyalási napig (1947. február 24.). Ez idő alatt a kitűzött tárgyalásokat többször elhalasztották és pótnyomozást rendeltek el. A legfurcsább az, hogy a pótnyomozás lefolytatását hivatalból végző Budapesti Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya több mint négy hónapon keresztül nem adta vissza az aktát a népbíróságnak, holott azt az utóbbi többször sürgette.[41] A tanácsvezető bíró személye — ismeretlen okból — többször megváltozott.[42] Az első bíróváltásra valamikor 1946 nyarán, míg a másodikra valamikor 1946 végén került sor. A megtartott tárgyalásokat így már a harmadik tanácsvezető bíró, a közülük legismertebb dr. Pálosi Béla vezette.[43] A népbírósági akta visszatartása és a vezető bírók személyének cseréi az abdai tömegsír feltárásának és Radnóti budapesti temetésének időpontja körül történtek.[44]

A kitűzött tárgyalás megtartását háromszor halasztották el.[45] Az események azonban ezek után felgyorsultak, és amilyen érthetetlenül lassan zajlott eddig az ügymenet, olyan érthetetlenül gyorsan fejeződött be. A letartóztatást követő 19. hónapban tartották meg az első és egyben főtárgyalást (1947. február 24.). Nem tudunk új vádiratról, tehát a még 1945 októberében készült — töredékesen fennmaradt — vádirat alapozta meg a vádat. A vádirat ismert része a cservenkai eseményeknél fejeződik be. A tárgyalást három nap elteltével folytatták. A fennmaradt hiányos dokumentációból az állapítható meg, hogy ezen a napon (1947. február 27.) ebben az ügyben ugyanazon tanács előtt két tárgyalás volt, de csak a másodiknak maradt fenn a jegyzőkönyve. A feltehetőleg 9 és 11 órakor kezdődött tárgyalások után azonnal jogerős és végrehajtható halálos ítélet született. Tálas és ügyvédje kegyelemért folyamodott. Nem tudjuk, hogy ez hány órakor történt, de az ítélet rövid, kétoldalas formában azonnal leírásra is ke-

---

[39] A vádirat száma: Nü. 9468/1945. BFL XXV. 1.a 3281-1945. 151-152.

[40] Csupán feltételezni lehet, hogy talán a Kommunista Párthoz és a Politikai Államrendőrséghez megérkezett beadványok miatt állt le az ügy?

[41] Az akta a Budapesti Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályánál volt 1946. július 23. és 1946. november vége, december eleje között.

[42] A dátumokkal kapcsolatban azt tudjuk csak megállapítani, hogy a tanács elnöke 1946. június 24-ig biztosan dr. Kajcsa Andor, míg 1946. október 21-től már biztosan dr. Kassovitz Arthúr (IX. sz. tanács) volt.

[43] Dr. Pálosi Béla (IV. sz.) tanácsa hozta meg az ítéletet. A Pálosi-tanács ítélkezett többek között Jány Gusztáv vezérezredes felett, amikor is Pálosi a vádlott halálbüntetése ellen szavazott. Pálosi a Tálas-per idején párton kívüli bíró volt, és 1947 végén lépett be a szociáldemokrata pártba. *Dr. Major Ákos*: Népbíráskodás-forradalmi törvényesség. (Egy népbíró visszaemlékezései.) Minerva, Bp. 1988. 157.

[44] Az abdai exhumálás 1946. június 19-20-án történt, míg Radnóti Miklós budapesti temetésére 1946. augusztus 14-én került sor.

[45] Mint ahogyan az idézett lapok is tudósítottak róla, az 1947. február 8-ára kitűzött tárgyalást a feldühödött tömeg miatt nem tudták megtartani. A következő tárgyalást a tanácsvezető bíró hivatalos elfoglaltsága miatt halasztották el. Az indoklás szerint a vezető bírónak részt kellett vennie a Kúria teljes ülésén, így a 1947. február 15-ére kitűzött tárgyalást elhalasztották.

rült. A népbíróság ugyanezen tagjai ugyanitt közölték írásban, hogy 5:1 arányban elutasították a kegyelmi kérvényt.[46] A halálraítélt Tálas azonnal megírta per-újrafelvételi kérelmét, ami 17 óra 30 perckor került iktatásra. Tálast 18 óra 20 perckor elővezették, a Markó utcai börtön udvarán kivégezték és 18 óra 32 perckor megállapították halálát.[47] Nem tudjuk, hogy az ítélet négyoldalas (végleges) szövege mikor készült el, de azt igen, hogy 1947. június 28-án még nem volt kész.[48] Az ügyvédnek a főtárgyalás folytatólagossága elleni panaszát, majd pedig a per-újrafelvételi kérelmet a felettes joghatóság, a Népbíróságok Országos Tanácsa a kivégzés után nyolc, illetve 15 hónappal bírálta (utasította) el.[49]

A nyomozás és a tanúvallomások kiterjedtek Tálas bori időszakára, a Zimony és Cservenka közti útszakaszon és a Cservenkán, valamint a Szentkirályszabadja és Hegyeshalom közötti útszakaszon történtekre. A zsidó és a kisegyházakhoz tartozó bori munkaszolgálatosok egységesen számoltak be arról, hogy a mintegy 700 zsidó áldozatot követelő cservenkai mészárlás előtt a körülbelül 180 főből álló „Jehovás" század életét Tálas mentette meg. Cservenkán a bori zsidó munkaszolgálatosok elmondása szerint Tálas a zsidókat értékeik átadására szólította fel, embereket véresre vert vagy rájuk lőtt. A „Jehovás" század megmenekülésében Tálas továbbra is pozitív szerepet vitt, mivel — a zsidókkal ellentétben — hiánytalanul érkeztek meg Szentkirályszabadjára, ahol szintén nem volt veszteségük vagy sebesültjük. A kisegyház-tagok Tálasról egységesen nagyon pozitívan nyilatkoztak, bár a cservenkai „zsidóverésről" általában ők is beszámoltak. A dunántúli menetben azonban ők már nem vettek részt, így erről az időszakról tanúskodni sem tudtak.[50]

A zsidó túlélők különböző időszakokban vagy útszakaszokon voltak együtt Tálassal. Közülük mindenki súlyosan elmarasztaló álláspontot foglalt el vele kapcsolatban. Ez alól csak egy kivétel akadt, dr. Kádár László orvos. Ő negatív és pozitív állításokat is tett Tálasról. Kádár elmondása szerint ő, mint orvos kivételezett helyzetben volt, „mert engem ő soha nem bántott" (sic!).[51] A tárgyaláson azt mondta, hogy „Jobb viszonyban voltam a vádlottal, mint a többi munkaszolgálatos".[52] Tálas Cservenkán mindent megtett Kádár életben maradásáért.

A dunántúli útszakasz vonatkozásában tehát számunkra kizárólag az abban résztvevő túlélők vallomásai relevánsak. Így a vádlotton kívül a zsidó munkaszolgálatosok és a tárgyalásra — a védelem által — megidéztetett Juhász Pál

[46] A kegyelmi kérvényt elutasító ítélet. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 157.

[47] Jegyzőkönyv. Nb. IV. 3281/1945–24. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 159–160. Tálas András temetésére 1947. március 1-jén került sor.

[48] Kézzel írt feljegyzés. Bp., 1947. jún. 28. Nytsz.: Nb. III. 826/1947/2. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 265.

[49] Elutasítva: Bp., 1947. nov. 8. ill. Bp. 1948. máj. 20. NOT I.2910/1947/26. sz. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 167. ill. Nb. III.826/1947/8. sz. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 169.

[50] A dunántúli menetben a Jehova tanúk és a nazarénusok nem vettek részt. Kivéve Papp Lajos nazarénust, aki előfogatosként, vagyis a tiszteket szállító egyik lovas kocsi hajtójaként tartott velük. Ő nem adott írásos nyilatkozatot, és a tárgyaláson sem volt ott. A szombatisták (reformadventisták) Belgrád előtt megszöktek. A Jehova tanúkat és a nazarénusokat Szentkirályszabadjáról később vitték Szombathelyre, ahol teljes létszámban felszabadultak. *Papp Lajos*: „Ennyi az emberi élet" II. rész. Közreadja, és a bevezetőt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás. Palócföld 55. (2009) 30–31.

[51] Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1945. aug. 30. Nytsz.: 15372/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 38.

[52] Tárgyalási jegyzőkönyv. Bp. 1947. febr. 24. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945–22. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 123.

főhadnagy és Asztalos Ferenc[53] szakaszvezető (keretlegények). Ők mindketten végig jelen voltak a dunántúli útszakaszon. Juhász homályos vallomása[54] azonban számunkra irreleváns, sőt úgy tűnik, mintha még azt is megkérdőjelezte volna, hogy Tálassal egy menetoszlophoz tartozott volna. Asztalos viszont a tárgyaláson kijelentette, hogy Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között „nem tudok menetközben semmilyen kivégzésről, lehet, hogy volt ilyen, de én a menet élén haladtam és ezért nem tudhatok róla".[55] A később szintén kivégzett Juhász és Asztalos vádlottal szemben így a tanúk sorában nem maradt más, mint a vádlott és a zsidó túlélők.

Az egész ügyben megszólaló 35 bori zsidó munkaszolgálatos közül a dunántúli útszakaszon 11 fő (31%) volt jelen. Tanúvallomásaik alapján kirajzolódik a történet. Erdős Gyula[56] előadta, hogy Tálassal történt „ismeretségünk attól az időponttól kezdődik, amikor a cservenkai kivégzések után minket Szentkirályszabadján összegyűjtöttek. Ettől kezdve kísérte a menetet a fenti minőségben egészen Hegyeshalomig. A hosszú gyalogút alatt ő és keretlegénysége állandóan bottal jártak, amelyekkel az amúgy is elgyengült munkaszolgálatosokat ütlegelték. Az ütlegeléseket Tálas nem csak hagyta, hanem [abban – Cs. T.] maga is részt véve, a legénységet még bíztatta is. Ezekhez a kínzásokhoz bot helyett gyakran használta oldalszíját, amelyen revolvertáskája fegyverrel együtt függött. Az ezzel történt ütéseit mindig úgy irányította, hogy azok fejre sújtsák (sic!). Megtiltotta a munkaszolgálatosoknak, hogy a hosszú út alatt vizet vegyenek magukhoz, vagy igyanak. Szentkirályszabadjától kezdve működése alatt a keret több muszt.[57] teljesen agyonvert. A halottakat nem földelte el, hanem vagy az út szélére dobatta ki vagy a betegek szállítására szolgáló szekerekre rakatta, amelyekre betegeket tenni azonban nem engedett."[58] A tárgyaláson Erdős azt is elmondta, hogy „mikor Szentkirályszabadjáról elindultunk, annak ellenére, hogy több kocsi jött velünk, a betegeket erre még sem volt hajlandó felvenni. Mosonmagyaróvár előtt egy bajtársunk összeesett, mert nem bírt már tovább menni, erre a keret tagjai ütötték-verték őt, majd utána vádlott odament [és – Cs. T.] a fejébe rúgott, mire nevezett meghalt." [...] „Tudok arról is, amikor vádlott Pannonhalma előtt a csendőrök két szökött munkaszolgálatost kísérte, (sic!) vádlott átvette a csendőröktől és hallottam, amikor utasítást adott arra, hogy nevezetteket agyon kell lőni. Hallottam azt is, hogy vádlott pár óra múlva dicsekedett azzal, hogy a két embert agyonlövette."[59]

Fülöp Imre[60] a nyomozóhatóságnak adta elő, hogy „mikor Szentkirályszabadjára megérkeztek, Tálas kijött a szerelvényhez és valamilyen okból kifolyólag felelősségre vonta a vagonparancsnokot és három társát, majd megverte őket. Né-

[53] Asztalos Ferenc (an.: Dudás Márta, Balsa, 1915. júl. 9. – Bp., 1947. márc. 18.) szakaszvezető.

[54] Tárgyalási jegyzőkönyv. Bp. 1947. febr. 24. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945–22. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 133–134.

[55] Tárgyalási jegyzőkönyv.Bp. 1947. febr. 24. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945–22. BFL XXV. 1.a 140–141.

[56] Erdős Gyula (Tapolca, 1904. dec. 23. – ?) kereskedő, budapesti lakos.

[57] A musz., muszos. és muszok. rövidítések jelentése: munkaszolgálatos és munkaszolgálatosok.

[58] Erdős Gyula tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1946. okt. 12. Nytsz.: 618/1946. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 71. Szinte szó szerint ugyanez szerepel: Jelentés. Bp. 1946. nov. 30. Nytsz.: 9468/46. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 15.

[59] Tárgyalási jegyzőkönyv. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 131.

[60] Fülöp Imre (Pécs, 1908. ? – ?). pécsi vállalati igazgató.

hány nappal később tanú beteget jelentett vakbélgyulladás címén. Ekkor gyanúsított tanút [a] kerettel elővezettette és saját kezűleg husánggal addig verte, amíg a husáng eltört. Azután rugdalni kezdte, és ezt még akkor is folytatta, amikor a tanú már [a] földön feküdt. A Hegyeshalom felé vezető úton gyanúsított századparancsnoka volt a tanúnak. Az egész menet alatt annyi fáradságot sem vett magának, hogy az elcsigázott embereknek legalább éjszakára szállást szerezzen. Így a muszok. éjszaka is áztak az esőzés alatt. Ennek következtében mind többen és többen lettek napról-napra betegek. Akik ezek közül már teljesen menetképtelenek voltak, Tálas utasítására négy bajtársuk által lettek cipelve. Ez úgy történt, hogy két musz. a két lábat, kettő pedig a kezeket fogta. Miután azonban már ezek is fáradtak voltak, nem bírták emelni a betegeket. Úgyhogy maguk után vonszolták a földön. A legtöbben már ebbe belehaltak. Tálas az út folyamán az értékeket összeszedte. Pannonhalma közelében a csendőrök két szökött muszt. hoztak a menethez. Tálas ezekre nézve azt az utasítást adta, hogy Asztalos szakaszvezető lője őket agyon. Asztalos megásatta velük sírjukat, majd agyonlőtte őket. A kivégzés után egy harmadik musszal. temette (sic!) el a kivégzetteket. Mikor [a] menet Magyaróvárról elindult, több musz. teljesen menetképtelen állapotban volt (kb. 30-40), ezeket a keret, amelyik Tálas parancsnoksága alatt működött, agyonverette."[61] Fülöpnek a tárgyaláson tett tanúvallomása ezzel szinkronban van.[62]

Kardos József[63] tanúvallomásában azt közölte, hogy Cservenka után „újra Szentkirályszabadján találkoztam Tálassal. Itt közelében nem voltam. Az úton azonban tejhatalmú úr volt gyanúsított. Minden néven nevezendő kedvezményt, amire leromlott szervezetünknek szüksége volt, megvont tőlünk, többek között a víz beszerzését is megtiltotta. Ha valaki kilépett a sorból, azt agyonverték. Szemtanúja voltam annak, hogy Tálas a menetben igen gyakran ment azokra a helyekre, ahol még menni tudó bajtársaim a már menni nem tudó betegeket négyen vitték. Először azokat ütötte, akik a beteget vitték, azután pedig a beteg bajtárs fejét, hogy hamarabb meghaljon. Szemtanúja voltam annak is, hogy egy alkalommal két, már teljesen félhalott bajtárs feküdt az út mellett és mellettük állott Tálas felhúzott pisztollyal, és eskü alatt állítom, hogy ha mi a kocsikkal csak egész kis késéssel érkezünk, gyanúsított bajtársaimat agyonlőtte volna. Hogy a pisztoly fel volt húzva, azt onnan tudom, hogy közvetlenül az említettek után Tálas rögtön a levegőbe lőtt ijesztés céljából. Pannonhalma közelében két musz. megszökött [a] századtól. Ezeket két csendőr fogta el és adták a század oszlopnak. Ezeket Tálas parancsnok, Asztalos szakaszvezető és társai kivégezték. Még az úton történt, hogy egy Akkermann nevezetű bajtárs, aki Tálasnak valószínűleg földije volt, egyik este panaszkodott nekem, hogy Tálas tőle ékszereket és pénzt követelt. Másnap reggel Tálas kihívta Akkermannt a konyhából és vitatkozott vele. Hogy miről beszéltek azt nem hallottam. Azonban rövid időre rá Tálas bajtársamnak nekiesett és a nála lévő bottal véresre verte...". [...] „Ez közvetle-

[61] Jelentés. Bp. 1946. nov. 30. Nytsz.: 9468/46. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 16. Ugyanezt mondta el tanúkihallgatása során. Jegyzőkönyv. Bp. 1946. okt. 10. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 21. Nytsz.: 628/1946. 85. és 85/a.

[62] Tárgyalási jegyzőkönyv. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 132–133.

[63] Kardos József (Budapest, 1914. ? – ?) budapesti tisztviselő.

nül az indulás előtt volt. Miután bajtársam eszméletlen volt, földobtuk a kocsira, és így szállítottuk Magyaróvárig. Kb. 8 nap múlva Akkermann, aki különben igen jó állapotban volt, sérüléseibe belehalt."[64]

Ecker Lajos László[65] tanúvallomása szerint „Tálas hadapródot Szentkirályszabadján ismertem meg, ahol mint a mi századunk parancsnoka mutatkozott be. Első ténykedése az volt, hogy sorakoztatta a századot, és a betegeket félreállíttatta. Én magam is a betegek közé álltam, a betegeket ő nézte meg, és aki nem volt halálos beteg, azokat megpofozta és sípcsonton rugdalta, köztük jómagamat is. [...] Szentkirályszabadjáról útnak indítottak bennünket gyalogmenetben ismeretlen cél felé. Ezen oszlopnak parancsokhelyettese volt Tálas hadapród. Az úton történt kegyetlenkedéseket részint az ő tudtával, részint az ő parancsára hajtották végre a keretlegények. A fülem hallatára többször adott utasítást a menni nem tudó bajtársaim agyonveretésére vagy agyonlövésére. Hercz István nevű bajtársamat Mosonmagyaróvár alatt verték agyon az ő parancsára és szeme láttára. Több ilyen esetről tudok ill., láttam, de nevekre nem emlékszem. Pannonhalmán is két embert lövetett agyon, négy embert rendelt ki sírt ásni ez alkalommal."[66] A tárgyaláson elmondott tanúvallomása ezzel szinkronban van.[67]

Krámmer Miklós[68] tanúvallomásában azt közölte, hogy Tálas András „közvetlen felettesem [...] Szentkirályszabadjától Hegyeshalomig volt. Ezen az útvonalon (természetesen gyalog, ami 8 napig tartott) több embert kivégzett és kivégeztetett, nem beszélve arról, hogy rengeteg embert halálra kínzott és kínoztatott a hozzá beosztott honvédséggel, úgy hogy naponta több halottunk volt, amiről különben az útvonal is bizonyságot tud tenni az elföldelt hullák szerint. Pl. egy Deutsch Dezső nevű bajtárs[at] és annak nagybátyját, akinek nevét nem tudom, szökés gyanúja miatt végeztetett ki és utána hangoztatta, hogy mind így jártok. Hegyeshalomnál átadott minket az SS alakulatoknak azzal a megjegyzéssel 'no, most már itt pusztultok mindnyájan!"[69] Katz Gyula[70] tanúvallomásából mindössze annyi tudható meg, hogy Tálas „Szentkirályszabadjától egészen Hegyeshalomig kísért minket és állandóan ütötte az embereket, miközben igen gyakran lövöldözött".[71]

A kizárólag a tárgyaláson meghallgatott Vitorla Jób[72] tanú annyit közölt, hogy „Zirc közelébe[n] egy faluban, amint az országúton meneteltünk, a csendőrök két szökevény munkaszolgálatost hoztak. Én az első sorban meneteltem, [a] vádlott közvetlen közelében, és láttam amikor a csendőrök a szökevényeket

---

[64] Tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Bp. 1946. okt. 22. Nytsz.: 619/1946. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 93–93. Kardos Józsefet megidézték a tárgyalásra, de azon nem jelent meg.

[65] Ecker (Ekker) Lajos László (Balsa, 1903. dec. 29. – ?) budapesti tisztviselő.

[66] Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1945. dec. 18. Nytsz.: 15372/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 46.

[67] Tárgyalási jegyzőkönyv. Bp. 1945. dec. 18. Nytsz.: 15372/1945. BFL XXV. 1.a 129.

[68] Krámmer Miklós (Tiszaboda, 1906. ? – ?) budapesti kereskedelmi utazó.

[69] Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1946. dec. 26. Nytsz.: 15372/6/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 56. Krámmer Miklóst a tárgyalásra megidézték, de nem jelent meg.

[70] Katz Gyula (Bakonya, 1920. szept. 03. – ?) budapesti vámkezelő.

[71] Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1946. okt. 7. Nytsz.: 619/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 65. Katz Gyulát a népbíróság nem idézte meg

[72] Vitorla Jób (Marosludas, 1911. ? – ?) budapesti ékszerész.

átadták vádlottnak, és hallottam, amint vádlott parancsot adott egy honvédnek, hogy lője őket agyon."[73] A szintén csak a tárgyaláson megszólaló Policzer László[74] azt vallotta, hogy „Vádlottat Zirc és Pannonhalma között is láttam, én a menet közepén haladtam". Mindehhez még annyit tett hozzá, hogy „...útközben láttam, hogy vádlott veri a munkaszolgálatosokat, de hogy vádlott valakit halálra vert volna, arról nem tudok".[75] A dunántúli útszakaszon jelen lévő két további túlélő, Szóbel Aurél[76] és a már említett dr. Kádár László tanúvallomását is ismerjük. Ők azonban nem közöltek témánk szempontjából fontos információt.[77]

Radnóti meggyilkolása szempontjából a legfontosabb tanú dr. Erdős Lajos hírlapíró,[78] akit a bíróság a Radnóti család lakásának közeléből, a Pozsonyi utcából idézett be.[79] Erdős a bori altáborok egyikében, az „Innsbruck" lágerben volt munkaszolgálatos. Tálast Szentkirályszabadján ismerte meg. Itt viszont Tálas annak a munkásszázadnak a parancsnoka lett, ahol ő is szolgált. Erdős egyszer a nyomozás során, egyszer pedig a tárgyaláson tett tanúvallomást. A két vallomás szinkronban van egymással, de kizárólag a tárgyaláson elmondott vallomásában tesz említést „Radnóthy"-ról. Utóbbi esetben azt vallotta, hogy Tálas „egy reggel Szentkirályszabadján sorakoztatta a századot, és felhívta a munkaszolgálatosokat, hogy álljon közülük ki, aki beteg. Többek között én is kiálltam, tekintettel arra, hogy gyomorbeteg vagyok, erre a vádlott odajött és úgy arcul ütött, hogy 5 fogam kitörött, másokat pedig sípcsonton rúgott. Amikor a század elindult, hallottam, hogy vádlott verésre biztatta a keretet, és ő is ütötte a munkaszolgálatosokat. Arról csak hallomásból tudok, hogy a verések következtében több ember meghalt. Útközben Radnóthy (sic!) nevezetű munkaszolgálatos lemaradt, és a keret tagjai őt, vádlott szeme láttára ütötték-verték, majd otthagyták az útszélen. Hallottam azt is, hogy vádlott utasította a keretlegénységet, hogy aki lemaradt azt verjék. [...] Egy alkalommal vádlott utasította Laczkó nevű keretlegényt, hogy vegye el tőlünk az órákat. Mivel az elvett órák közül egyik sem járt, 200 embert megbotoztatott."[80] Korábban, a nyomozás során tett tanúvallomásában Laczkó (Lackó) honvédról azt mondta, hogy ő a „legbrutálisabb módon puskatussal-bottal verte agyba-főbe az embereket olyannyira, hogy az úton többen meghaltak az ütlegelések és az éhség következtében".[81] Az Erdős tanúvallomásában foglaltakat a bíróság elfogadta, és ítéletében hivatkozott rá, akárcsak Erdős Gyula, Fülöp Imre, Ecker Lajos László, Katz Gyula,

---

[73] Tárgyalási jegyzőkönyv. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 128.

[74] Policzer László (Szemcséd, 1920. ? – ?) budapesti autószerelő.

[75] Tárgyalási jegyzőkönyv. Bp. 1947. febr. 27. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945–23. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 145.

[76] Szóbel Aurél (Budapest, 1919. ? – ?) budapesti bőrkesztyű szabász.

[77] Szóbel Aurél. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1946. okt. 21. Nytsz.: 628/1946. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 89. Dr. Kádár László. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1945. aug. 30. Nytsz.: 15372/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 38.

[78] Dr. Erdős Lajos (Brassó, 1903. dec. 23. – ?) budapesti hírlapíró.

[79] Dr. Erdős Lajos a Pozsonyi út 14. alatt, míg Radnóti Miklós a Pozsonyi út 1. szám alatt lakott.

[80] Tárgyalási jegyzőkönyv. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 118–119.

[81] Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bp. 1945. dec. 18. Nytsz.: 15372/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 49.

Vitorla Jób és Policzer László vallomására. Az ítéletben azonban Radnóti neve nem került említésre.

Radnóti neve vagy bármilyen ráutaló mondat nem fordul elő többször az anyagban. A megmaradt vádiratrészlet és az ítélet törekszik a konkrétumok megnevezésére, a kirabolt, megvert vagy megölt munkaszolgálatosok megnevezésére. Radnóti neve azonban sehol nem lelhető fel bennük.

Tálas András a népbíróság háborús bűntett[82] elkövetéséért „kötél általi halálra, mint főbüntetésre" és „politikai jogai gyakorlatának felfüggesztésére, mint mellékbüntetésre" ítélte.[83] A népbíróság Tálast számos bűncselekmény elkövetésében találta bűnösnek. Ezek közül csak a legsúlyosabbakat emeljük ki: Cservenkán nagyon megverte Engel Bélát, Demán Frigyest, Stengert és Jakobovitsot, utóbbi lábába is belelőtt. Ugyanitt egy főt agyonvert. A cservenkai kivégzésnél jelen volt. Itt felszólította a zsidókat óráik átadására, mert arra már úgy sem lesz szükségük. Zircnél két szökött munkaszolgálatost kivégeztetett. Mosonmagyaróvár felé menet Hercz Istvánt halálosan megverte. Összességében tehát „tettese, felbujtója és részese volt emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának".[84]

Az aktában Tálas három tanúvallomása, a tárgyaláson elmondott mondatai és számos kérvénye, beadványa ismert. Tálas első két vallomásában[85] elismert szabálytalan kikötéseket, zsidók megverését, pénz és aranygyűrű felhajtását, de halálos kimenetelű megveretést, fegyverhasználatot vagy emberölést nem. A 14 hónappal későbbi, harmadik és egyben utolsó kihallgatásának időszakában Tálas nem tartózkodott fogva tartásának helyén, a budapesti Országos Gyűjtőfogházban. A fogház és a nyomozást folytató államrendőrség levelezéséből tudjuk, hogy Tálas 1946. november 27-e és december 4-e között a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály Népügyészségi Részlegén volt. A Gyűjtőfogház innen kérte vissza Tálast.[86] Ez alatt a nyolc nap alatt Tálas — a megmaradt dokumentáció szerint — egyetlen egy jegyzőkönyvben rögzített rövid vallomást tett (1946. november 30.). Ennek tartalma szerint Tálas azt is visszavonta, amit addig beismert. Ezt azzal indokolta, hogy korábbi vallomásait kényszer hatása alatt tette meg.[87] A személyes és a katonai szolgálatra vonatkozó adatain túl, témánk vonatkozásában így egyetlen egy információ nyert általa elismerést: Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között a menetet kísérte. A vádirat egészére vonatkozóan ehhez még hozzátette a tárgyaláson, hogy nem érzi magát bűnösnek.[88]

A nyomozást hivatalból a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya végezte. A Magyar Államrendőrség Ál-

---

[82] 1945. évi VIII. t.c.-kel törvényerőre emelt Nbr. 11. § 5. pont.

[83] Ítélet. Nb. IV.3281/1945./23. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 153.

[84] Ítélet. Nb. IV.3281/1945./23. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 155.

[85] Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Bp. 1945. aug. 21. Nytsz.: 15372/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 104–106.; Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Bp. 1945. aug. 8. 30. Nytsz.: 15372/1945. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 108–110.

[86] Tálas András visszakérése. Bp. 1946. dec. 2. Nytsz.: 8040/946. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 105. Tálas András visszakísérése. Bp. 1946. dec. 4. Nytsz.: 619/3/1946. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 104.

[87] Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Bp. 1946. nov. 30. Nytsz.: 619/1946. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 113–115.

[88] Tárgyalási jegyzőkönyv. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 116–117.

lamvédelmi Osztályának Népügyészségi Részlege készített összefoglaló jelentést a tanúk vallomásaiból.[89] Ebből tudjuk, hogy az 1945 júniusa után felállított szervezeti egység besorolása szerint az ügy az „A főcsoporthoz" tartozott. Ez a csoport foglalkozott a „munkaszolgálatos alakulatok, volksbundisták, SS katonák ügyeivel". Fontos lenne tudnunk, hogy ebben az ügyben a nyomozó és ügyészi szervezet valamint a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya között milyen szoros volt a kapcsolat. Az állambiztonsági hivatal aktájában fennmaradt rövid utalás szerint ugyanis mindenképpen volt kapcsolat közöttük, mivel a Katonapolitikai Osztály Tálassal kapcsolatban súlyosan terhelő adatokkal rendelkezett.[90] Ennek mibenlétéről viszont semmit sem tudunk.

Tálas — nyomozati anyagát is tartalmazó — népbírósági dossziéját hivatalosan 1970. július 30-án zárták le. Az ekkor készített tartalomjegyzék szerint a dosszié anyaga teljes.[91] Az állambiztonsági szolgálat 1953-ban kezdett nyomozást, és nyitott vizsgálati dossziét Tálas András ügyében. A nyomozás okáról, lefolyásáról és eredményéről Tálas vizsgálati dossziéjából nem tudható meg semmi. A nyomozás azonban rendkívül rövid ideig, mindössze 19 napig tartott, és a dossziét lezárták.[92] A dosszié zárólapját azonban csak 1970. július 30-án állították ki.[93] A dossziéban nem maradt fenn a tartalomjegyzék, így annak lezárás előtti és utáni hivatalos tartalma nem ismert.

A Tálas-dossziékból nagyon sok fontos információt tudunk meg a dunántúli menetről. A vád tanúi egybehangzóan elmondták, hogy miként történt a menetelés. Ennek alapján leírható a menet „működési szisztémája". A bori keret nem engedte meg, hogy Szentkirályszabadjától a halálos betegeken kívül a többi beteg is gyengélkedőre menjen. Így nekik is a menettel kellett tartaniuk. A munkaszolgálatos menetről a honvédelmi miniszter vonatkozó parancsa ellenére nem gondoskodtak. A zsidó munkaszolgálatosok szomjaztak, éheztek és esőben, fedetlen helyen aludtak. Folyamatos életveszélynek voltak kitéve, mivel a keret tagjai a lemaradókat, a sérülteket és az őket segítő munkaszolgálatosokat vesszővel, bottal, szíjjal, puskatussal verték, és agyonverték vagy lelőtték. A Zirc környékén megszökött és elfogott két munkaszolgálatost kivégezték. Az agyonvert vagy félig agyonvert zsidókat az út szélén, az árokban hagyták vagy a menetet követő lovas kocsikra tették. A halottakat néha munkaszolgálatosokkal eltemettették. A súlyosan megsérültek vagy meghaltak létszámát megbecsülni sem tudjuk. A keret ezt a menetszázadok parancsnokainak tudtával, támogatásával és közreműködésével tette. A cél Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom minél előbbi elérése volt. Ugyanakkor nem törekedtek a veszteség minimalizá-

[89] Jelentés. Bp. 1946. nov. 30. Nytsz.: 619/1946. BFL XXV. 1.a 3281–1945. 12–16.

[90] „Sürgősen lépjen érintkezésbe a kat. pol. G-6-os nyomozójával, aki súlyosan terhelő adatokat ad Tálasra. Ezek az adatok feldolgozandók és leadandók. [1946.] X. 7. Dr. Molnár". ÁBTL 3.1.5. O-16476. 128. Az aktának kizárólag a fedőlapja maradt fenn. Ezen kézírásos feljegyzésekből látható, hogy ez az oldal a népügyészségi csoporthoz került aktához tartozott, amelyet csak nagy késéssel adtak vissza a népbíróságnak. Az is egyértelmű, hogy az oldal, illetve az akta Tálas gyűjtőfogházból való 8 napos kihozatala idején készült. Az oldalnak nincs neve és iktatási száma.

[91] A lezárás előtti dosszié tartalma ismeretlen.

[92] A nyomozás kezdetének időpontja: 1953. máj. 14. A nyomozás befejezésének időpontja: 1953. jún. 2.

[93] Zárólap. Bp. 1970. júl. 30. Nytsz.: nincs. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 142.

lására és arra, hogy a munkaszolgálatosokat munkaképesen adják át a németeknek. A menet mozgó vesztőhelyként működött.

A dunántúli útszakasz 11 tanújának, továbbá Tálas vissza nem vont vallomásából egyértelműen tudjuk, hogy Tálas is ott volt a dunántúli menetben. Azonban sem Tálas, sem pedig a 11 túlélő nem tett említést Győrről, vagy Győr környékéről, az écsi lovas kocsikról vagy az abdai kivégzésről. Az ügyben megszólaló többi 24 bori túlélő sem mondta azt, hogy minderről később hallott volna. A nyomozati anyagokban, a vádiratban, a tárgyalási jegyzőkönyvekben sem kerül szó minderről. Egyes-egyedül egy túlélő, egy alkalommal ejtette ki „Radnóthy" nevét, beszélt a sorból való kiválásáról és megveretéséről. Ő azt állította, hogy a költő nem bírta a menetelést, lemaradt és ezért Tálas szeme láttára megverték „majd otthagyták az útszélen". Azonban ebből sem tudjuk meg, hogy mindez hol történt, hogy Radnótival mi történt ez után. A tanúvallomásokból ugyan pontosan tudjuk, hogy milyen forgatókönyvek következhettek egy munkaszolgálatos megverése után, de ebben az esetben nem tudjuk, hogy azok közül melyik valósult meg. (Találgathatunk: belehalt-e a költő a verésbe? Tálas lelőtte-e? Félholtan vagy halottan kocsira rakták-e? Élve vagy halva az út szélén hagyták-e? Ha meghalt eltemették-e ott?) A tanúvallomások és az ítélet szerint Tálas nyilván bűnös a menetképteleneknek súlyos testi sértést és halált okozó parancs kiadásáért. Radnóti megveréséért is — mint felbujtót és mint szemlélőt — felelősség terheli. Radnóti halálában azonban nem marasztalható el egyértelműen. Radnótinak ő csak egyik lehetséges gyilkosaként jöhet szóba.

Tálas bűnösségét és népbírósági perének jogszerűségét az utóbbi időben többen megkérdőjelezték.[94] A nyomozás, a vád és a per során dokumentálható hiányosságokat és anomáliákat magam is számba vettem. Különösen érthetetlen, illetve elfogadhatatlan az ügymenet elhúzódása, a népbírósági ítélkezési munka visszatartása 1946 nyarától egészen 1946 teléig; Tálas nyolc napos távolléte a Gyűjtőfogházból és addig tett vallomásainak visszavonása, ahelyett, hogy beismerő vallomást tett volna; a tanácsvezető bírók személyének többszöri változtatása; a védelem tanúinak meg nem idézése és a megidézettek közül mindössze három főnek a meghallgatása; az egyik tárgyalási jegyzőkönyv eltűnése; a nagyon lassú ügymenet után az ügy nagyon gyors befejezése; a halálbüntetést kimondó bírói tanács és a kegyelmi tanács összetételének változatlansága; a védelem által benyújtott jogi beadványoknak a halálbüntetés végrehajtása utáni elbírálása. Fontos külön is hangsúlyozni, hogy Tálas közlése szerint kényszer hatására tette meg első két vallomását, így azokat visszavonta. A dokumentumok alapján nem tudunk eligazodni ebben, de „a verés alatt" tett vallomásaiban sem ismert el semmilyen gyilkosságot (Radnótiét sem), így azokat vissza sem tudta vonni. Nem tudjuk, hogy az első két vallomástétel idején megverték-e vagy akkor verték, amikor visszavonta vallomásait vagy mindannyiszor verték. (Hipotézis: utóbbi esetben az államrendőrség nem akarta, hogy nyilvánosságra kerüljön mindaz, amit Tálas tud, vagy kiszedtek belőle).

---

[94] *Gerencsér Miklós*: Abdai talányok. (A Radnóti-mítosz cáfolata.) Második, bővített kiadás. Magánkiadás, 2009. 139–160. *Szakály Sándor*: Bűnösökről, sírokról — s a tényekről. Népszabadság 68. 2010. január 9. 11.

A dokumentumok alapján ugyanakkor egyértelműen cáfolhatók a mentségére felhozott érvek, illetőleg a védelmében felhozott sztereotípiák. Különösen az, hogy Tálas végzettségét tekintve egyszerű ember volt, aki Borba, idős vagy beteg tartalékos katonaként került; valamilyen koncepciós per folyt volna Tálas ellen; a Kommunista Párt befolyásolása alatt lévő bírói tanács, politikai megfontolások alapján hozta volna meg ítéletét; Tálas jelentéktelen, minden munkaszolgálatos felügyeletét ellátó katonára jellemző vétségeket követett csak el; Tálast az Államrendőrség Államvédelmi Osztály kényszerítette a gyilkosságok bevallására; Tálasnak csak nem volt szerencséje és felismerték, majd pedig kivégzésével példát akartak statuálni; Tálas csak parancsot teljesített és ezért nem vagy csak korlátozottan felelős; Tálas csak a visszavonulás során vert és gyilkolt, de előtte Borban szabályszerűen viselkedett; Tálas csak Szálasi hatalomátvétele után lett embereket gyilkoló katona.

Összességében elmondható, hogy alaposabb és jogszerűbb tényfeltárásra, nyomozói, ügyészi és bírói munkára lett volna szükség. Az utódszervezetek megőrizhették volna a teljes dokumentációt. Ezekben az esetben alaposabban megindokolható ítélet születhetett volna, és az utókor még többet megtudhatott volna a dunántúli menetről. Valószínűleg megtudhattuk volna Radnóti hiteles történetét is. Az is kétségtelen, hogy Tálas és az időhúzásra játszó védelem mindent megtett annak érdekében, hogy lehetőleg semmit ne tudjunk meg minderről. Mindezek elmulasztásáért és a jogtalanságokért felelősség terheli az illetékeseket. A bíróságnak azonban nem a történészi munka elősegítése vagy a teljes igazság kiderítése volt a célja, hanem a vádiratban foglaltak megvizsgálása. A „szűkített" vádpontok bizonyítást nyertek, és ez bőven elégséges volt a legsúlyosabb ítélet kiszabására.

Tálas fogva tartása idején már megtörtént az abdai exhumálás és Radnóti budapesti temetése. Mindez széles nyilvánosságot kapott. Elképzelhetetlennek tartom, hogy a Radnóti budapesti temetését intéző barátok, így elsősorban Tolnai Gábor és Baróti Dezső, vagy maga Radnóti Miklósné, Gyarmati Fanni ne szerzett volna tudomást a Tálas-perről. Ugyanez Ortutay Gyula esetében fel sem merül. Az ő hagyatékának átnézése közben ugyanis megtaláltam a Hétfői Kossuth Népe című lapnak Tálas tárgyalásáról szóló eredeti kivágását.[95]

Szintén elképzelhetetlen, hogy az abdai kivégzés ügyében nyomozó politikai rendőrség győri és a Tálas-ügyben nyomozó budapesti csoportja ne működött volna együtt ebben az ügyben. (Lehetséges, hogy éppen ez a szoros együttműködés történt meg 1946 nyarán-telén. Lehetséges, hogy éppen az a politikai döntés született, hogy az abdai kivégzés és Radnóti meggyilkolása ne legyen a vád tárgya.) Végül elképzelhetetlen, hogy az abdai exhumálásról és Radnóti temetéséről nyilván értesülő bori túlélő tanúk ne kötötték volna össze az abdai kivégzést Tálas perével.

A rendszerváltás után Tálas András ítélete ellen húga, Nagy Józsefné, született Tállas Anna[96] felülvizsgálati indítványt terjesztett elő a Legfelsőbb Bí-

[95] Ortutay Gyula hagyatéka. OSZK Kézirattár. 35 fond. (Számozatlan doboz.) Ortutay külön gyűjtötte a Radnóti Miklósról szóló újságcikkeket.

[96] Tállas Anna (an.: Konrád/Kondrád Anna, 1919. ? – Bp. 2007. márc. 15.) budapesti lakos.

rósághoz.[97] A bíróság indítványának kiegészítésre kérte Tállas Annát.[98] Ő háromoldalas válaszában többek között azt közölte, hogy annak idején édesanyjuk költségén az ország különböző részéről felhozatták a munkaszolgálatosokat a tárgyalásra. Az ő véleményüket azonban a bíróság figyelembe sem vette. Állítása szerint Tálast az Andrássy út 60-ban kegyetlenül kínozták. A börtönben rendszeresen látogatta bátyját, és jelen volt utolsó tárgyalásán. A bátyja elleni — általa nem konkretizált — vád hamis, mert szabadságon volt, és onnan már nem tudott alakulatához csatlakozni. Tálas András szerinte a ceglédi orosz hadifogolytáborba került.[99] A Legfelsőbb Bíróság elutasította az indítványt, amit azzal indokolt, hogy Tállas Anna „nem a törvényben meghatározott és a felülvizsgálatot lehetővé tevő okra hivatkozott", tehát formai okokból utasította el az indítványt.[100] Így nem vizsgálhatta meg a Tállas Anna indítványában foglaltakat, vagyis nem vizsgálta a tényállás esetleges felderítetlenségét vagy az ítélet megalapozatlanságát.

Tállas Anna családját halála után négy hónappal tudtam telefonon elérni.[101] A beszélgetésből kiderült, hogy a Tálas–Tállas család mártírként tartja nyilván Tálas Andrást.[102]

THE TRIAL OF ANDRÁS TÁLAS AT THE PEOPLE'S TRIBUNAL
(Was András Tálas really the Murderer of Miklós Radnóti?)

by Csapody Tamás
(Summary)

During World War II some 6000 Jews and adepts of non-official Christian congregations were taken for forced labour to the Serbian village of Bor. In the course of the two-phase withdrawal about 3000 people departed from Bor and around 1600 arrived to Szentkirályszabadja. The Jewish forced labourers left Szentkirályszabadja for Hegyeshalom at the end of October, to be handed over to the German authorities. During the journey through Transdanubia, which led across Zirc, Pannonhalma and Győr, they, and among them the poet Miklós Radnóti, were escorted by a Hungarian military contingent. The captives were treated in an utterly inhuman way, many of them were beaten, some killed. A group of 22 Jewish captives, who were physically unable for further march, among them the poet, were executed by the bank of the river Rábca, near the village of Abda. One of the troops which escorted the march was 29-year-old sergeant András Tálas, who was born in Demecser. In 1945 he was put to trial az a war criminal for his misdeeds committed at Bor and in the course of the withdrawal. In his protracted process dozens of former captives were heard as witnesses. According to the registers of the trial, only one among them mentioned, and only once, Miklós Radnóti. And not even this witness said anything which would prove that Tálas actively participated in the beating of Radnóti. Moreover, the entire material relating to the trial is silent on the whole case of the executions at Abda and the murder of Radnóti. Nevertheless, the People's Tribunal convicted Tálas of having beaten two captives to death, having had another two executed,

---

[97] A felülvizsgálati indítvány valamikor 1994 elején került beadásra, de a pontos dátum nem ismert.

[98] A Legfelsőbb Bíróság kiegészítési kérelme. Nytsz.: ismeretlen. Bp. 1994. márc. 24.

[99] Tállas Anna levele Dr. Pálinkás Györgynek, a Legfelsőbb Bíróság bírói tanács elnökének. Bp. 1994. ápr. 5.

[100] A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának végzése. Bfv. IV. 92/1994/4. sz. Bp. 1994. máj. 2.

[101] Személyiségvédelmi okokból nem közlöm Tállas Anna unokájának nevét. Telefoninterjú. 2007. júl. 11.

[102] Tálas András nőtlen és gyermektelen volt.

of having severely beaten further four, and of having been present at the massacre of some 700 people at Cservenka. For having committed all these war crimes András Tálas was executed in 1947 at Budapest. Contemporary press, and then the operative investigation carried out by the State Security Service between 1967 and 1977, unanimously presented Tálas as the murderer of Miklós Radnóti and of his fellow captives. On the basis of information received from the Service, the literary historian Gábor Tálas made the whole story part of the Hungarian literary canon. The content of the dossier entitled „The Murderers of Abda" finally came to publicity in 2007, when it also apppeared that András Tálas is buried in block No 298 of the New Public Cemetery at Rákoskeresztúr among the martyrs of the nation.

Pritz Pál

KRAUSZ TAMÁS KÖNYVÉRŐL

Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció

„Benne rejlik természetesen Razin és Bolotnyikov, sőt maga Nagy Péter is — írta a szmenovehista[1] *Nyikolaj Usztrjalov* —. Az eljövendő monográfiákban utódaink eligazodnak majd ebben az egész genealógiában... Telnek az évek, új nemzedékek jönnek, és elcsitulnak a keserű sérelmek, a szörnyű személyes csapások, amelyeket ez a véres glóriát viselő, végzetszerűen Oroszország fölé emelkedett ember okozott szenvedő és érző orosz emberek millióinak. És akkor már mindenki örökre és véglegesen megérti, hogy Lenin — a miénk, hogy Lenin — Oroszország valódi fia, nemzeti hőse – egy sorban Dmitrij Donszkojjal, Nagy Péterrel, Puskinnal és Tolsztojjal."

Usztrjalov „csak" az orosz történelem felől kísérli meg Lenin helyének meghatározását, a német-osztrák szociáldemokrata *Otto Bauer* (bár nem feledte, hogy „gyakran élesen lépett fel velünk szemben") Lenin „akaraterejének géniusza" előtt hajt zászlót, s a német szociáldemokrata *Karl Kautsky*, a „renegát" (akinek szintén jó oka volt a sok éles kritikát nem feledni) olyan kolosszális személyiségnek láttatja, „amilyen kevés van a világtörténelemben."

Lassan két évtizede vége a bipoláris világrendnek, Helsinki szelleme (amelynek jegyében 1975-ben az Egyesült Államok vezette kapitalista világ azt tartotta helyesnek, ha hosszú távra berendezkedik a Lenin által teremtett Szovjetunió vezette szocialista országokkal való együttélésre) úgy elillant, mintha soha sem létezett volna. Ebben a világban még az a *Robert Service* is, aki (a nyolcvanas évek első felétől kezdve) fél életét arra tette fel, hogy egy három kötetes nagymonográfiában dolgozza fel Vlagyimir Iljics életét,[2] e betűtengerből utóbb alkotott egykötetes biográfiáját — jóllehet bevezető első mondatában elismeri, hogy „Lenin rendkívüli egyéniség volt" — e sorokkal zárja le: „Az októberi forradalom vezére lett. Megalapította a Szovjetuniót. Lefektette a marxizmus-leninizmus alapjait. Tevőlegesen hozzájárult, hogy a Föld kiforduljon a sarkából. Talán néhány esztendő múlva úgy látjuk majd, mint aki tönkretette az országát, és abból adódóan, hogy Sztálinra szállt a hatalma, zsákutcába juttatta a világ egyharmadát. A jövő nem lehet a leninni kommunizmusé. Ám, hogy a jövő melyik felfogás pártján áll, azt nem tudjuk. Lenin váratlanul jött. Azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk rendkívüli

[1] Az 1921-ben Prágában Szmena veh, vagyis Korszakváltás címmel megjelent kiadvány nyomán. Olyan emigráns oroszok, akik „nemzeti alapra" helyezték a bolsevizmust, tehát nacionálbolsevisták.

[2] *Robert Service:* Lenin: A Political life. Vol. I–III. London, Macmillan Press Ltd, 1985–1995.

életéből és pályájából, hogy mindannyiunknak éberen kell vigyáznunk. Kevés történelmi személyiség van, aki miatt így kell tennünk. Tegyük hozzá: hála Istennek."[3]

Krausz Tamás — a ruszisztika nemzetközileg ismert, itthon meghatározó személyisége — azért tudott most megjelent terjedelmes Lenin-könyvével (*in medias res* kezdve, megalapozottan mondhatjuk) jelentőset alkotni, mert nem „csupán" a 19–20. századi orosz történelemről felhalmozott hatalmas tudása alapján írta meg munkáját, hanem azért is, mert közel három évtized óta tesz közzé olyan értékes dolgozatokat, amelyek (közvetlenül vagy közvetve) Leninnel, eszméivel, politikájával (is) foglalkoznak.[4]

Míg Robert Service sikerkönyve életrajz, addig Krausz Tamás munkájának zöme az eszmei örökség rekonstruálását tűzte célul, s ennek jegyében nyolc fejezetre tagolt művének csupán *az első fejezete vázolja fel Vlagyimir Iljics életrajzának alapvonalait*. Nem feledve a könyv alcímét — „társadalomelméleti rekonstrukció" — és szem előtt tartva, hogy a szerző a későbbi fejezetekben is (többnyire polemikus éllel) közöl életrajzi tényeket, keveseljük az életútról mondottakat. Mert ismeretesen (merőben más-más előjellel) rengeteg elhallgatás, valótlanság, torzítás tapad Lenin életéhez. Tehát az életmű körül zajló gyilkos vitákban akkor lehet jobban eligazodni, ha nem maradnak homályban fontos életrajzi mozzanatok.

Vegyük — például — magát a családi hátteret, illetve annak értelmezéseit.

Az Uljanov család gyökerei orosz, (csuvas, mordvin?[5]), német, svéd és zsidó irányba ágaznak. Mivel az orosz nacionalizmus képviselői ebből (szokásos módon manipulálva, s eltagadva azt a tényt, hogy az identitás és a vérségi eredet között az asszimiláció korában az esetek túlnyomó többségében nincs kapcsolat) azt a következtetést vonták le és terjesztették, hogy ekképpen Lenin eleve nem volt képes az orosz érdekek megtestesítésére, ezért a szovjet kánon[6] ebből a tarkaságból sok mindent eltakart.

Az osztályharcos szovjet kánonban nem lehetett szó arról sem, hogy az Uljanov család (anyai ágon) igencsak beépült, (apai ágon) beépülőben volt a cárizmus kiváltságosainak társadalmába, hiszen a frissiben gyorsan emelkedetteket a már korábban meggyökeresedtek (egyáltalán nem szokatlan módon) meglehetősen idegenkedve fogadták. Apai ágon Lenin nagyapja — ritka módon — jobbágyból lett szabómester, édesapja tanítói pályára lépett, 1869-ben (tehát Lenin születése előtt egy esztendővel) tanfelügyelővé nevezik ki, 1874-ben a

---

[3] *Robert Service:* Lenin. A Biography, Pan Books, Macmillan, 2000. A munka 2007-ben megjelent magyarul. Lenin. Egy forradalmár életrajza. Park Könyvkiadó, Bp. Az idézetek ott: 15., 580.

[4] E sorok írója egyetemi tanulmányai során a hatvanas években ismerkedett meg a marxizmussal, majd maga is tanította a tudományos szocializmus c. tantárgyat. Így személy szerint is rengeteg haszonnal forgatta most a bemutatott munkát, hiszen az a Lenin-kép, amit ismert és annak idején tanított, bizony sok vonatkozásban eszményített volt, s (tévesen) főleg azt sugallta: minden baj Sztálinnal kezdődött. Az elmúlt két évtized természetesen e téren is megtette a maga hatását, ám az új helyzet leginkább az ellenkező előjelű torzításnak kedvezett-kedvez. Krausz Tamás munkája érdemben segít a reálisabb eligazodásban, ami nem jelenti azt, hogy az olvasottakkal — amint azt írásom tükrözi — nem lenne több ponton vitám.

[5] *Service:* i.m. 39. „Az Uljanov gyerekek megörökölték a más nemzetiségű és etnikai csoportok iránti érzékenységet, és Lenint egészen élete végéig foglalkoztatta a kérdés." Uo. 48.

[6] Tehát a szovjet korszak hivatalos Lenin-képe.

kormányzóság népiskoláinak igazgatója lesz. Ezzel örökletes nemességet, államtanácsosi rangot kapott, s vele a „kegyelmes úr" megszólítás járt.[7]

A szovjet Lenin életrajzokban természetesen mindig ott volt a cár elleni merényletre készülő és ezért kivégzett testvér, Alexandr Iljics alakja-példája, ám arról, hogy ez a szerep valójában nem volt arányban az ítélettel, a fiú főleg hősiességből, társait mentendő vállalta magára a halált, már nemigen lehetett olvasni, arról pedig, hogy a nem sokkal korábban anarchista merénylet áldozatává vált II. Sándor cár emlékére a szimbirszki székesegyházban tartott istentiszteleten természetesen az összes előkelőség között az Uljanov család is ott volt, egy árva szó sem esett. [8]

Az anyai ágon a felemelkedés korábban bekövetkezett, már a neves orvos nagypapa megszerezte az örökletes nemességet, államtanácsosi rangot, a kegyelmes úr megszólítást.[9] Ott ellenben a zsidó eredet irritálta a nem ritkán oly vehemensen antiszemita orosz elitet.[10] Pedig — mint Krausz Tamás is megírja — Mose Ickovics Blank nem csupán összeütközik a helyi zsidó közösséggel, de javaslatára korlátozzák a zsidók öltözködési és vallási szokásait, írják elő, hogy a cári családért kelljen imádkozniuk (32.)

Krausz Tamás összefoglalóan azt írja: „Vlagyimir Iljics a családtól gyermekkorában mindent megkapott, amit egy gyermek értelmiségi családban a korabeli Oroszországban megkaphatott."(33.) Azokkal a szerzőkkel vitatkozva, akik szerint az orosz nemességet, a művelt középosztályt Lenin már gyermekkorában „fóbiásan" gyűlölte, a szerző arra mutat rá, hogy „ez a 'fóbia' feltehetően magából a klasszikus orosz irodalomból táplálkozott: Szaltikov-Scsedrin, Gogol, Turgenyev, Csehov, Tolsztoj hatása ..."(34.) Azokról a vonásokról, amelyekről Robert Service részletesen ír, s amelyek nem éppen előnyös színben mutatják a gyermeket („viselkedésében volt valami rosszindulat, amit a család többi tagja nem szeretett ... jellemében mindig volt egy csipetnyi komiszság" – 51., 55.), Krausz Tamás könyvében az olvasó nem talál semmit.

A Leninnel foglakozó irodalomban sokszor lehet olvasni az „embertelen kegyetlenségéről." A példák egyike, hogy az 1891/1892-es éhínség idején Vlagyimir Iljics álláspontja úgymond a parasztság kiéheztetésére irányult volna. Ebből — Krausz Tamás meggyőző elbeszélése szerint — annyi az igazság, hogy Lenin nem volt hajlandó részt venni a vész elleni hivatalos akcióban, „ehelyett független szervezkedésben vett részt."(42.) Az ilyen primitív lejáratő beállításoknak nincs érdemi alapjuk, azokat nem nehéz megcáfolni. Az ellenben tény, hogy Lenin szinte mindenkor képes volt mindent a legkönyörtelenebb racionalitással szemlélni, s ez bizony számos (felfogásával egyébként azonosuló, legalábbis rokonszenvező) kortársa számára megrökönyödést váltott ki. Ezekről Krausz Tamás nem számol be. „Alakajevkán is gyakran találkozott *Szkljarenkó*val és *I. H. Lalajanc*cal, akikkel az elméleti és a szervezeti tevékenység

[7] Uo. i.m. 45.
[8] Uo. 63.
[9] Uo. 36.
[10] Bár a Blank nevű anyai ág zsidó eredete igen korán vita tárgya lett, a szovjet történetírás nem akart tudni erről a tényről; amikor Lenin egyik testvére 1934-ben engedélyt kért Sztálintól a dokumentumok publikálására, akkor a főtitkár teljes hallgatást parancsolt. Krausz: i.m. 32.

elemi iskoláját járja végig." Forrásként a szerző itt Robert Service egykötetes Lenin életrajzának orosz kiadását jelöli meg.(41–42.)

A hivatkozott munka magyar kiadása szerint az angol szerző így ír: „Két társát, Alekszej Szkljarenkót és Iszaak Lalajancot zavarba hozta az érzelmek kitessékelése a politikából. Ők részben azért váltak forradalmi aktivistákká, mert a 'népet' akarták szolgálni. Ők maguk sem voltak munkások sem parasztok, de úgy gondolták, az orosz értelmiségnek az a kötelessége, hogy a társadalom elnyomott és megtiport tagjainak javát szolgálja ... Úgy érezték, új elvtársuk olyan ember, aki kéjesen vet el olyan fogalmakat, mint lelkiismeret, együttérzés és jótékonyság."[11]

A két könyvet együtt forgató olvasónak számtalanszor az az érzése: mintha nem ugyanarról a személyiségről olvasna. Krausz Tamás Leninje idealista, akinek fő célja a társadalom megjavítása. Robert Service Leninje mérhetetlenül egoista ember. 'Micsoda ostoba halál' – gondolja Lenin, amikor az a veszély fenyegeti, hogy Stockholm felé menekülve a repedezett jégtáblák között a mélybe süllyedve elpusztul. „Csak az láthatja ostobának, nem pedig tragikusnak az ilyen halált, aki dicső jövőre számít." – írja. (227.)

Robert Service Leninje mérhetetlenül öntelt. Csak rövid, mély periódusokban reális. 1908-ban mondja: 'Oly kevéssé ismerem Oroszországot! Szimbirszk, Kazany, Pétervár, ez minden.' „Ez az önismeret — fűzi hozzá rögvest a szerző — azonban egykettőre elpárolgott. Alig telt bele pár hét, és Lenin ismét úgy fogalmazta meg a bolsevikok politikáját, mintha ő lett volna az orosz állam és társadalom egyetlen mérvadó elemzője."(228.)

E narrativában a *Alexandr Alexandrovics Bogdanov*val folytatott eszmei küzdelmének is ez a döntő mozgatója „..erre támaszkodva akarta kielégíteni félig politikai, félig ösztönös vágyát, hogy bármit megtehessen, amivel magát és frakcióját hatalmi pozícióba emelheti Oroszországban." Szerinte Vlagyimir Iljics nem volt tisztában saját magával. „Ha túlságosan tisztában van önmagával, olyan, önmagában folyton kételkedő politikus lett volna belőle, mint *Martov* vagy *Csernov*. Lenin hódítani akart, és nem hagyta, hogy bármi is megzavarja a győzelemhez vezető úton."(236.)

Krausz Tamás ellenben a szerénységre összpontosít. Az általa rajzolt portré pozitív színekben ragyog. „... minden szenvedélyessége ellenére is nagyvonalúan tudott veszíteni, ha úgy adódott, bár ezt természetesen nem szerette. ... nem volt hiú, és egyszerűen nem volt szokása, hogy magáról beszéljen." Nem kétséges, hogy a bolsevizmusnak majd hátat fordító, évekig közeli munkatárs *Angelika Balabanova* visszaemlékezése kinek az igazát erősíti: „Lenin mindenekelőtt mentes volt az egocentrizmustól, abszolút közömbös volt számára, hogy mit mondanak vagy írnak róla. .... Lenin (miután hatalomra került) ugyanaz maradt, aki volt, noha emberek milliói — követők és ellenfelek — voltak hatalmában."(51.)

S ahol lehetetlenség valamit említetlenül hagyni, ott is bőséges a tér az igencsak eltérő beállításra. Robert Service egyenes azt mondja, hogy Lenin

[11] *Service:* i.m. 106-107.

„meglepően naiv volt"(261.) Krausz Tamás tollán ez így nyer megfogalmazást: „Lenin nem volt túlságosan jó emberismerő"[12](73.)

Bár mindkét szerző szól arról, hogy Lenin szeretett sportolni, kerékpározni, kirándulni, azért még e vonások is eltérő módon rajzolódnak ki az egyik, illetve a másik történész tollán. Krausz Tamás arról ír, hogy Lenin a börtönben is keményen tornázik, így kerüli el testének felpuffadását(53.), a forradalom előtti évek Leninje — írja Robert Service — egy csúnyán felpüffedt ember.[13]

Az egyéni arcél eltérő rajzolata és az életmű megítélése között igencsak szerves, mondhatni eltéphetetlen a kapcsolat. Krausz Tamás úgy látja, Lenin „vizsgálódásaiban eszme- és elmélettörténeti szempontból mai szemmel nézve is meglepő az elméleti és módszertani koherencia."(95.) Mondanunk sem kell, hogy Robert Service látásmódja szögesen más: „Lenin politikai küldetéstudattól vezérelt olvasó volt. ... távolról sem jutott el koherens filozófiai álláspontho z. Feljegyzéseiben hemzsegnek az ellentmondások. Egyfelől a megismerés 'feltételes, hozzávetőleges' természetéről beszélt, ugyanakkor még mindig hitt az abszolút igazságban é abban, hogy létezik a tudatunktól független külvilág."[14]

***

Az életrajz alapvonalainak ekképpen történt bemutatását követő fejezetben Krausz Tamás *az orosz kapitalizmus és a forradalom közötti kapcsolat*ról rajzolt lenini felfogást mutatja be. Minden bizonnyal találóan írja, hogy Leninnek az 1890-es évek elejétől 1917-ig tartó elméleti vizsgálódásainak középpontjában az az „alapvető — egyre differenciálódó — végkövetkeztetése állt, miszerint Oroszország elkerülhetetlenül és 'törvényszerűen' világtörténelmet formáló forradalmak előtt áll."(95.) Ehhez Leninnek először az ellenzéki gondolkodást Oroszországban évtizedekig uraló narodnyikizmussal kellett szakítania. Ennek jegyében a parasztság gazdasági és szociális differenciálódásában látja a legfontosabb oroszországi társadalmi és gazdasági problémát. A parasztság differenciálódásának fő okát pedig a kapitalista piacban jelölte meg. A legártalmasabb és legnaivabb narodnyik előítéletnek a szegénység és a kapitalizmus működésmódjának szembeállítását tartotta, hiszen a narodnyikok ennek a jegyében tartották a kapitalizmust hazájukban talajtalannak, s „reális" alternatívaként állították vele szembe a naturális gazdálkodás rendszerét.

Lenin álláspontját ugyancsak erőteljesen alakította a liberalizmussal folytatott majd' három évtizedes vitája. A vita súlyát kezdettől fogva megadta a liberalizmusban feloldódó ún. „legális marxisták" szerepe, s ebben a küzdelemben —

---

[12] Az eltérésből igen vaskos tartalmi különbségek adódnak. A krauszi elbeszélésben alig tudunk meg a munkás R. Malinovszkijról többet, mint azt, hogy Lenin akaratából lett KB-tag és Duma-képviselő miközben az Ohrana egyik legjobb besúgója volt, s feltételezhetőem szerepe volt Inessza Armand letartóztatásában, a service-i változat ellenben igen sokoldalúan és részletezően foglalkozik e figurával, rontó hatásával, illetve Lenin makacsságával, aki számos figyelmeztetés ellenére sem vonta meg a bizalmát tőle.

[13] „... a háború alatt készült fényképei öregebbnek mutatják koránál. Elkínzott vonásai és szokatlanul püffedt alakja a belső zaklatottság jelei voltak." *Service:* i. m. 278.

[14] *Service:* i.m. 294.

hangsúlyozza Krausz Tamás — Lenin komolyan támaszkodhatott Kautsky agrárkérdésről 1899-ben megjelentetett munkájára. Amikor az 1905-ös forradalom megkerülhetetlenül felvetette a cári önkényuralom átalakításának kérdését, akkor a marxizmus és a liberalizmus közötti szakadás visszavonhatatlanná vált. Mert az elméleti vita mögött az a nagy politikai kérdés volt, hogy az önkényuralom ellen a szociáldemokrácia a burzsoáziával vagy a szegényparasztsággal szövetkezik-e.

Míg *Karl Marx* azt feltételezte, hogy európai forradalom keretei között az obscsinának haladó szerepe lehet[15], addig Lenin már 1894-ben elvetette ezt a felfogást; a hagyományos faluközösségek orosz és indiai formáinak pusztulását az olcsó amerikai gabona exportjával magyarázta, tehát lényegében a globalizáció szerepét ismerte fel. Az évtizedes tudományos kutatás és politikai küzdelem során tett meglátásait Lenin Oroszország „az imperializmus gyenge láncszeme" tézisben összegezte. Krausz Tamás e nézet jelentőségét „túlbecsülhetetlen"-nek mondja, ám egyben azt is aláhúzza, hogy Lenin „... mai szemmel nézve ... már akkor kétségtelenül eltúlozta e forradalmasodás egyetemességét, mélységét, a centrumkapitalizmus sebezhetőségét, integrációs képességének gyenge pontjait."(110., 112.) Ez természetesen azzal a „nyilvánvaló" ténnyel is összefügg, hogy a nyugat-európai társadalmakat Lenin messze nem az oroszországihoz hasonló mélységgel elemezte.(124.) Ugyancsak kritikával illeti, mechanikusnak mondja ahogy Lenin a tőke globalizálódásából a munka nemzetközi egyesülését levezeti, ám azt is kiemeli, hogy Lenin meglepő élességgel érzékelte azt, hogy a 20. században az Egyesült Államok a világfejlődés motorja lehet.(116–117.)

Az orosz kapitalizmus politikai meghatározottságaival foglalkozva Krausz Tamás kiemeli, hogy a kapitalista fejlődést gátló feudális maradványok szétzúzásának szempontját mérlegelve Lenin még *Pjotr Arkagyjevics Sztolipin* agrárreformjait is „haladónak" tekintette, ám ebből (szemben az akkoron igen tekintélyes *Georgij Valentyinovics Plehanov*val és a mensevikekkel) nem jutott arra a következtetésre, hogy a véres kézzel kormányzó miniszterelnök támogatandó lenne.(121.)

Az orosz önkényuralmi állam természetéről adott lenini elemzés kapcsán a szerző meggyőzően cáfolja azok nézeteit, akik elvitatják Vlagyimir Iljics politikai értékeléseinek történelmi megalapozottságát. A középpontba itt Lenin és Plehanov vitája áll. Mert Plehanov ugyan maga is hangoztatta, hogy az orosz kapitalizmus képes az „európai minta" követésére, ám az ázsiai termelési mód

[15] Jóval később, más összefüggésben a szerző azt írja, hogy Marx „halovány esélyt" látott arra, hogy az obscsinák a „szocializmus kiindulópontjai lehetnek."(235.) A kétfajta interpretáláshoz megemlítendő Balogh István: Szocialista árutermelés és a társadalmi formák marxi elmélete c. tanulmánya. (In: Balogh István: Árutermelés, szocializmus, történetiség. Magvető, Bp., 1987. 217-281., konkrétan 242-248. és 276-277.), valamint Niederhauser Emil elbeszélése. Eszerint a II. Sándort elleni sikeres merénylet nyomán Vera Zaszulics levélben tudakolta Marxtól, hogy mi most az orosz forradalmárok teendője. „Marx hosszan töprengett a válaszon, majdnem tucatnyi vázlatot írt, hosszabbakat és rövidebbeket egyaránt. Végül azt a rövidet küldte el, amelynek a lényege az, hogy amennyiben az oroszországi forradalom nyomán Nyugaton is győz a forradalom, akkor az orosz forradalmárok a meglévő szocialista alapokon (vagyis az obscsinán) felépíthetik a szocializmust." *Font Márta – Szvák Gyula – Niederhauser Emil – Krausz Tamás:* Oroszország története. Bp.,1997, 412.

túléléséről értekezve az orosz történelmet mintegy az „ázsiaiság" és az „európaiság" harcaként értelmezve messze nagyobb szerepet tulajdonított a „nem kapitalista" formáknak, mint azt Lenin tette. Manapság e vita is újfent politikai küzdelem része, mert 1992 után ismét visszhangzik az a felfogás, mely szerint míg az 1917. februári forradalom Oroszország politikai „európaizálódásának" gyümölcse, addig az októberi forradalom az „ázsiai" sajátosság diadalmaskodását hozta meg.(132–133.)

A *harmadik fejezet* a (szintén) olyannyira lényeges *szervezeti kérdések*et taglalja. Szemmellátható, hogy a szerzőt fejtegetéseiben nem csekély mértékben inspirálta az a tény, hogy a nemzetközi irodalom marxizmussal rokonszenvező vonulatában döntően olyan szerzők írásairól van szó, akik nem tapasztalták meg a „létező szocializmus" valóságát, ám annál inkább figyelnek a mai világrend antinómiáira. Az 1902-ben megjelent, évtizedekig a kommunista párt(ok) alapdokumentumának tekintett (címével *Nyikolaj Gavrilovics Csernyisevszkij* azonos című munkájára hajazó, tartalmilag ellenben merőben mást mondó) *Mi a teendő?* című híres vitairatról Krausz Tamás joggal írja — miközben köntörfalazás nélkül azt mondja, hogy a terjengős dolgozat „a mai olvasó számára kétségtelenül nagy csalódás" — Lenin nem tehet arról, hogy a sztálini korszakban meghamisítva kanonizálták írását. Bár a munka nem ad kidolgozott pártelméletet, ám elméletileg (megválaszolván a kérdést: miképpen tehet szert forradalmi osztálytudatra a munkásság) mégis megalapozott egy addig nem létező szociáldemokrata pártot.(139., 141.) Az 1903-as pártszakadás kapcsán a szerző ismét elmondja, hogy az valójában nem a szervezeti szabályzat vitájával, hanem a KB megválasztásakor következett be. A leegyszerűsítő nézetekkel szemben a könyv olvasója számára világossá válik, hogy 1907 és 1917 között az orosz szociáldemokrácia története az „újraegyesülési kísérletek és a frakciókra bomlás története."(154.) Mivel ez nem csupán a mensevik, hanem a bolsevik ágra is igaz, ezért a munka külön alfejezetben taglalja Lenin és Bogdanov viszonyát.

Arról a Bogdanovról van szó, aki Service szerint „a legnagyobb elme a bolsevikok között, az egyetlen olyan gondolkodó a frakcióban, akinek szellemi kapacitása felülmúlta Leninét."[16]

Az 1905-ös forradalom veresége után a forradalmárok táborában a bukás szokásos következményei mutatkoztak, az empiriokriticizmus filozófiai divattá vált, sokan a marxizmus és az idealizmus egyesítésében, az istenkeresésben igyekezetek kiutat találni. Maga Lenin is taktikát váltott, az új forradalmi hullám megjöveteléig azt tartotta helyesnek, ha a szociáldemokrata képviselők kihasználják a parlamenti mandátumuk nyújtotta legális lehetőségeket. Fő ellenfele, Bogdanov ellenben hívei élén azt követelte, hogy hívják vissza a Duma-képviselőket. Ők voltak az ún. otzovisták, akik balról, míg a likvidátorok jobbról korlátozták Lenin mozgásterét, aki e helyzetében ismét együttműködött a mensevik Plehanovval. Erre azután a bolsevik Bogdanov „árulást" kiáltott. A nem éppen könnyű helyzetet még cudarabbá tette a pénzügyi nyomorúság, amin részben a Sztálin közreműködésével 1907 derekán sikeresen végrehajtott

[16] *Service:* i.m. 224.

bankrablás, valamint az ún. Smidt-örökség enyhített jelentősen. Leninnek ez utóbbihoz volt köze. Ez a krauszi elbeszélésben teljesen elsikkad, maga az örökség históriája is igen szűkszavúan említtetik, holott az igen nagy hullámokat kavart. Mivel az elhalt vagyonos férfiú végakaratát két leánytestvére képviselte, ezért — tudjuk meg a service-i narrativából — Lenin, nem éppen morális utat választva két ifjú bolsevikot arra ösztönzött, hogy szerelmet mímelve vegyék nőül a két hajadont. Az épületes terv csak részben sikerült, a megszerzett pénz kezelése végeláthatatlan vitákat kavart, de egészében mégis megkönnyebbedést hozott.[17]

Krausz Tamás joggal emeli ki, hogy Lenin nem szerette a filozófiai-ideológiai és a politikai-taktikai nézetkülönbségek összekeverését, de ebben a nagyon bonyolult helyzetben az utóbbi kérdéseket is tisztázhatta a filozófiai alapokban történő rendteremtés. Hiszen a bolsevik táborban is lépten-nyomon tapasztalni lehetett a marxizmusnak a kanti eszmékkel való kiegészítését, s egyáltalán nem volt evidens az evidens, ti. hogy a marxizmust képtelenség agnosztikus nézetekkel vegyíteni. Ebben a helyzetben, amikor már olyan kitűnőségek, mint *Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij* vagy *Alekszej Makszimovics Gorkij* is „vallásos ateizmusról" értekeztek, akkor felettébb időszerű tett volt Lenin részéről a *Materializmus és empiriokriticizmus* című munkájának megírása, amely 1909 tavaszán jelent meg.

A vita kapcsán Krausz Tamás arra kívánja a figyelmet felhívni, hogy — az innen és onnan történt vulgarizálásokkal ellentétben — Lenin a vallásról valójában differenciáltabban gondolkodott volna. Van olyan írása, amelyben a munkásmozgalommal nem ellenséges papokkal együttműködést javasolt. Kritizálta azokat, akik a vallásos nézeteket a felvilágosítás puszta eszközével leküzdhetőnek vélték, a munkásegység célja érdekében az ateizmus eszméjét nem akarta beemelni a pártprogramba. '... nem nyilatkoztathatjuk ki és nem is szabad kinyilatkoztatnunk programunkban ateizmusunkat; ezért nem tiltjuk és nem is szabad tiltanunk a régi előítéletek bizonyos maradványait őrző proletároknak, hogy közeledjenek pártunkhoz...' (165.) Igen, igen – mondhatjuk, „csak" éppen a hiteles rekonstrukció alapszabályát szem előtt tartva az igazság az, hogy az e téren általában megfogalmazott (és akár e könyvben is olvasható) kijelentések, azok stílusa[18] alaposan elnyomták az effajta mérsékelt hangot, s igencsak alapot adtak a későbbi szovjet korszak egyház- és valláselnyomó politikájának, s ekképpen ezen elnyomó politika valójában a vallásos nézetek továbbélését szolgálta. S bár ez a represszáliák okán akkor természetesen rejtve maradt, az 1992-es fordulat után ellenben annál inkább látványossá vált.

---

[17] *Service:* A szerző természetesen nem fukarkodik az eset elbeszélése kapcsán a Lenint keményen elítélő szavakkal.

[18] „... mindenféle vallásos eszme — írja egy alkalommal Lenin Gorkijnak —, mindenféle isteneszme vagy akárcsak az istennel való kacérkodás is kimondhatatlan hitványság ... a legveszélyesebb hitványság, a legundorítóbb 'métely'" 165. Magánlevélről van szó, s arra is figyelnünk kell, hogy Lenin itt elvtársait akarja meggyőzni arról, hogy ne tegyenek engedményt, ám a lényeget abban látjuk: ezzel az alapállással aligha lehetett egységre jutni egy vallásos munkással.

A háború és a nemzeti kérdés – ez a negyedik nagy fejezet címe, amelynek három alfejezete valójában három igen különböző témát tárgyal a szokásos nagy erudícióval és a mai vitákra reflektáló szellemi eleganciával.

1914–1915-ben Lenin elolvasta és jegyzeteket írt *Georg Wilhelm Friedrich Hegel A logika tudománya* című munkájához. Ez hozza meg Lenin hegeliánus fordulatát, s ezt boncolgatja Krausz Tamás az első, *Összeomlás és dialektika* című alfejezetben. A szerző *Kevin Anderson*-nal ért egyet, aki e fordulat jelentőségét abban látja, hogy „Lenin volt az első marxista, aki a dialektikát visszahelyezte oda, ahová tartozik, a marxista elmélet középpontjába."(184.) A kérdés óriási súlyát az adja, hogy a századfordulóra a munkásmozgalomban valójában jelentős elfordulás történt a dialektikusan gondolkodó Marxtól, teret nyert a bernsteinizmus, amely egy kantiánus-neokantiánus fordulatot (és egyben a szocialista forradalom perspektívájának a feladását) is jelentette, míg Lenin sokak számára „könyvízű", „könyvszagú" fejtegetései elméleti és gyakorlati előfeltételét adták annak, hogy a bolsevikok majd 1917-ben a forradalom vezetését megragadják. Vannak, akik Lenin e fordulatának létezését is tagadják, van, aki a hegelianizmusba történt „visszaesésről" értekezik, a korábbi szovjet szakirodalom inkább azt dokumentálta, hogy Vlagyimir Iljics már a kilencvenes évek elejétől tudatosan törekedett a történeti-politikai folyamatok dialektikus szemléletére, e hegeliánus fordulatról ellenben nemigen vett tudomást.

„Lenin egészen nyilvánvalóan nem figyelt fel az egyre éleződő válságra — írja Robert Service az első világháború kirobbanása kapcsán — ... Méltóságán alulinak tartotta figyelemmel kísérni a cári kormányzat politikájának fordulatait. ... Marxista megközelítési módja miatt a rezsimek gazdasági és politikai alapjaira koncentrált. Egyszerűen elegendő volt számára az a tudat, hogy a Habsburg Birodalom területén személyes biztonságot élvez. ... Amikor rájött tévedésére, már túl késő volt."[19] Krausz Tamás a *„Viszony a háborúhoz"* című alfejezetben egyetlen félmondattal utal arra a tényre, hogy a háború kirobbanása Lenint váratlanul érte, s rögvest hozzáfűzi: „mint az egész világot, beleértve a nemzetközi munkásmozgalom egészét is."(197.) A személyileg nehéz helyzet megoldása (némileg korábban) egy másik összefüggésben megfogalmazott másik félmondatban nyert megfogalmazást, s az ott is szélesebb, bár másfajta összefüggésbe illeszkedik: „Mire Lenin kivergődött Lengyelországból Svájcba, 1914. szeptember elején a 'szociálsovinizmussal' szemben a forradalmi perspektíva visszaállítását hirdette meg híres tézisének jegyében: 'A mostani imperialista háború átváltoztatása polgárháborúvá – ez az egyetlen helyes proletár jelszó.'"(193.)

Az 1915 szeptemberében Zimmerwaldban, majd a következő év áprilisában Kienthalban megrendezett nevezetes tanácskozáson igen kevesen tanácskoztak. Amint *Lev Davidovics Trockij* — emeli ki *Robert Service* — melankolikusan megjegyezte: fél évszázaddal az I. Internacionálé megalapítása után Európa összes internacionalistája még mindig elfér négy társaskocsiban.[20] Lenin azonban ekkortájt — olvashatjuk Krausz Tamás sarkosan másfajta elbeszélésé-

[19] *Service:* i.m. 270.
[20] Uo. 297.

ben — felismerte: olyan helyzet alakult ki, amelyben „a dolgok objektív állása megváltoztatható ... a háborúval akár tízen is szembemehetnek, mivel az adott helyzetben benne rejlik milliók csatlakozásának lehetősége."(195.)

Lenin a világháborút gazdasági összefüggésekben és osztályalapon elemezte, s ennek okán került szembe Kautskyval, aki nevezetes ultraimperializmus elméletével arra a következtetésre jutott, mely szerint a kapitalizmus „megjavítható", „békés formába" terelhető. Érdekes, ám minden bizonnyal túl direktre zárt összehasonlítás Krausz Tamás részéről, hogy az exkommunista *François Furet*: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról* című nevezetes munkáját Kautsky 'paradigmaváltását' elhomályosító munkának mondja. (200.) Ti. amit annak idején a jeles német szociáldemokrata fogalmazott meg, azt az első világháború jellegét, lényegét firtató, a lenini értelmezést elvető mai szerző mintegy csak újrafogalmazza. Ez azért jóval összetettebb kérdés, mert míg Kautsky az első világháborúig vezető folyamatok alapján állít fel egy hipotézist, addig az 1995-ben megjelent (2000 óta magyar nyelven is hozzáférhető) munkájában a francia szerző ellenben *későbbi* tényeket elemezhetett. Olyan tényeket (az első világháború lezárult egésze, az 1929-es nagy gazdasági válság, a nyomában létrejött totális diktatúrák, a náci népirtás stb.) amelyek egyfelől a kapitalizmust kétségkívül rengeteg vonatkozásban megváltoztatták, másfelől bőven van mit elemezni (s ezt Krausz Tamás más helyeken igen invenciózusan meg is teszi), hogy a Szovjetunió nem csupán messze nem az lett, aminek Lenin megálmodta. Nem beszélve arról, hogy a birodalom hét évtizedes léte után meg is szűnt.

A soknemzetiségű Oroszországban a nemzetiségi kérdés megkerülhetetlen volt. Az OSzDMP 1903-ban megtartott II. kongresszusa ugyan elismerte a nemzetek önrendelkezési jogát, ám nem kevesen voltak azok, akik a kérdést életidegen, steril módon szemlélték, akikre igencsak hatott a tekintélyes *Rosa Luxemburg* azon felfogása, mely szerint a nemzetek önrendelkezési joga „burzsoá kategória" s ekképpen elvetendő. (210.) Lenin ellenben határozott egyértelműséggel, következetességgel támogatta a kongresszusi álláspontot. Krausz Tamás kiemeli, hogy Vlagyimir Iljics a gyarmati kérdés világtörténelmi jelentőségét korán felismerő marxisták közé tartozott, látta a nemzeti mozgalmakkal való összefonódottságát. Az alfejezet foglalkozik Marxnak és *Friedrich Engels*nek az 1848-as magyar forradalommal, a „reakciós népekkel" és forradalmi népekkel" kapcsolatos fejtegetéseivel. Lenin — nem úgy, mint egyes mai interpretátorok — természetesen nem értette félre a klasszikusok szavainak értelmét, bár az általa leszűrt tapasztalat (írja a szerző) vitatható. Magunk inkább azt mondanánk, hogy Lenin bizonyosan helytelen következtetésre jutott. Ugyanis a fenti fejtegetéseknek azt az értelmet kölcsönözte, hogy „néhány nagy és igen nagy európai nép felszabadulásának érdekei előbbre valóak ... egy ország demokráciájának érdekeit alá kell rendelni néhány és valamennyi ország demokráciája érdekeinek". (216.) A lenini követelménynek a világforradalom megvalósulása kontextusában volt elképzelt értelme és indokoltsága, reális kontextus híján azonban az effajta elgondolás — mutatis mutandis — gyászos emlékű eseményekhez vezetett.

Az *V. fejezet a hatalom megragadásá*val, az 1917. októberi forradalommal — amelyről megtudjuk, hogy nem volt bolsevik forradalom, hanem csak később

vált azzá — foglalkozik. Oly módon, hogy magának a hatalomátvétel kérdésének mindösszesen kereken három(!) nyomtatott oldal jut. *Állam és forradalom* – a fejezet címe, az alcím pedig így hangzik: *A forradalom és szocializmus mint történelmi és elmélet lehetőség 1917-ben.* Így a „társadalomelméleti rekonstrukció" középpontjába a döntően a razlivi kunyhóban született nevezetes, mind a mai napig „talán a legnagyobb hatású, a leolvasottabb és legtöbbre értékelt Lenin-mű" szerző által adott értelmezése kerül. Értelmezése – mondjuk, mert a brosúra tárgyalására itt még a szokásosnál is jobban a különféle véleményekkel-beállításokkal szembeni vita logikája nyomja rá a bélyeget. A reflektív jelleget plasztikusan mutatja, hogy a fejezet négy alfejezetre, s azok összesen még hét kisebb fejezetre tagolódnak.

Az *Állam és forradalom* világtörténelmi jelentőségét a szerző abban látja, hogy az kettős értelemben is az októberi forradalom *filozófiájává* vált. Mert egyrészt megfogalmazza a hatalom megragadásának és távlatilag a szabad közösségek önkéntes társulásának célját, másrészt pedig „a későbbi fejlemények hiteles kritikai elméletének is részévé vált"(224.) Azzal a mai világgal szemben, amelyben e dolgozat „egy doktriner fantaszta pipafüstös álmodozásává szublimálódott, s „minden 'komoly' szellemi irányzatnak illett-illik kigúnyolnia", Krausz Tamás (az egyébként évtizedes eszmei előzményekre épülő) brosúrát „a legérdekesebb utóéletű Lenin-mű"-nek mondja.(225.) Bár a másfajta interpretálásokkal szemben a szerző azt hangsúlyozza, hogy Lenin egy egész korszak feladataként értelmezte a kommün-demokrácia megvalósítását, s állam és társadalom viszonyában éppen nem az előbbinek történő alárendelődést, hanem a fordítottját fogalmazta meg, két kérdésben maga is (bár igen tapintatos módon és a feltételes módot használva) bírál. Egyrészt arra utal, Lenin „figyelmen kívül hagyta" : a háború „a tőkés rendszer megújulásának bizonyos lehetőségét is megérlelte", másrészt (feledve az egyenlőtlen fejlődés éppen általa felismert tényét) „olyan 'könnyedséggel' képzelte el ennek a 'szörnyetegnek', az 'államkolosszusnak' a felváltását a 'munkásállammal', mintha az egész világra az oroszországi rendszer hatalmi válsága lett volna jellemző."(227.) Mindehhez a magunk részéről azt fűznénk hozzá, hogy ha csupán azt nézzük, amit a szerző előadásából Leninnek az első világháború alatt a polgári demokrácia természetéről szóló fulmináns indulat fűtötte nézeteiről megtudunk, akkor sem kell különösebb pszichológiai tanulmányokat folytatni annak megértéséhez, hogy miért nem figyelt fel a tőkés rendszer megújulásának lehetőségére, miért képzelte oly' könnyen megvalósíthatónak a munkásállamot. Az elmúlt majd évszázad tudós ismerője, aki mind a kapitalizmus további megújulási képességeit is megismerhette, mind pedig a szovjet thermidor avatott kutatója[21] ezekhez a lenini nézetekhez is fűzhetett volna észrevételeket.

A szerző felhívja a figyelmet, hogy az Állam és forradalom *Nyikolaj Ivanovics Buharin* és társai állam és demokrácia kérdésében utópisztikus nézeteire is reflektált. A 'szakácsnő' közügyekben való szakszerű részvételének lenini feltételezésén[22] évtizedek óta viccelődőkkel szemben a brosúra lényege — olvashat-

[21] *Szovjet thermidor* című 1996-ban Budapesten megjelent munkája igen élénk nemzetközi visszhangot is kiváltott.

[22] Itt arról van szó, hogy Lenin arról értekezett: nem kell misztifikálni a kérdést, egyszerű, alacsony képzettségű emberek is könnyen beletanulhatnak a kormányzás tudományába.

juk — az, hogy „a kommün típusú 'félállam' létrehozása reális történelmi lehetőség. Ráadásul a mű az *európai forradalom* elméletének készült, tehát eleve bizonyos absztrakciós kényszerrel íródott."(233.)

Az „Állam és forradalomban — olvassuk odébb — nem önmagában áll a 'pipafüstös utópia', a jövőre orientálódó alapgondolat, hanem magában foglalja a parlamentarizmus tárgyi bírálatát, amelyre természetesen lehet kritikailag reflektálni, de 1917 óta ezt a kérdést nem lehet az asztalról lesöpörni."(244.)

Igen, természetesen ilyen súlyú kérdéseket nem szabad az asztalról lesöpörni. Ám a higgadt összehasonlítás követelményéről sem szabad megfeledkezni. Tehát egészen röviden szólva arról, hogy a „félállam" létrehozása helyett olyan állam jött létre, amely (a legszolidabb szavakat keresve) közelébe sem került a szabad közösségek önkéntes társulásának céljához, nem állta ki az idő próbáját, az európai forradalom ábrándnak bizonyult, a polgári demokrácia ellenben (összes gyatraságával együtt, tehát háborúk, éhínség, válság, pusztulás van a perifériáján) működik.

„Hogy a hatalom megragadását (áll a fejezet végén) Lenin és a bolsevikok történelmi tévedésének tekintjük-e, vagy — mint Luxemburg és *Antonio Gramsci* — progresszív világtörténelmi fordulatnak, nem annyira, sőt nem is elsősorban szaktudományos kérdés, hanem filozófiai, szemléleti, világnézeti-politikai alapállás függvénye."(261.) Nem kétséges, hogy nincs a szaktudománynak széles konszenzuson nyugvó válasza erre a kérdésre. Ám az igényről, követelményről, s arról a megalapozott reményről, hogy egyszer egy ilyen válasz megszületik – miért mondanánk le? Mit ér az a szaktudomány — kérdezhetjük rezignáltan a szerzőtől —, amelynek nem feladata az effajta kérdések megválaszolása? Az a „szaktudomány", amely úgy válaszol e kérdésre, hogy eleve tudomásul veszi: mondanivalójának érvényét filozófiai, szemléleti, világnézeti-politikai alapállás felülbírálhatja, az aligha lehet tudomány a szó szoros értelmében. Ezért úgy gondoljuk, az összegző mondat második fele csakis a *ma még* kitétellel kezdve fogadható el.

A mű legterjedelmesebb, s vélelmünk szerint a legtöbb újat hozó *VI. fejezet*e arra keres feleletet, hogy mi valósult meg, pontosabban miért nem valósult meg mindaz a nemes cél, amelyre a főszereplő és oly sokan az életüket áldozták– az utóbbiak sokszor a szó legvéresebb értelmében is.

Az Ideiglenes Kormány 1917 tavaszától alkotmányozó gyűléssel akarta az új hatalmat legitimálni. Ismeretes módon a februári forradalom után kettős hatalom jött létre Oroszországban, ami valójában — amint azt Krausz Tamás egy másik munkában szellemes megírta — „a kettős hatalomnélküliség állapotának bizonyult". Bizonyos értelemben ez a kettős helyzet az októberi forradalom után is fennmaradt, hiszen e tervezett testületet novemberben (tehát az újabb forradalom után, de még a korábbi helyzet lenyomatát tükröző listák alapján) választották meg, 1918. január 5-én *délután* sor került a gyűlés megnyitására is, másnap *hajnalban* pedig „Lenin és a bolsevik vezérkar utasítása nyomán – *Zseleznyakov* matróz, őrségparancsnok felszólítására, miszerint az őrség elfáradt, szét is kergették."(269.)

Robert Service előadásában a történet árnyaltabb és részletezőbb előadást nyer, plasztikusan tükrözi Lenin dilemmáját, aki tudja, hogy a nemzetgyűlési választásokat nem fogják megnyerni, annak a megtartása mégis elkerülhetet-

len. A végkifejletet alaposan befolyásolta a gyűlés megnyitása előtt négy nappal Lenin ellen elkövetett merénylet. A sikertelen merénylet után „azt feltételezték, hogy az Alkotmányozó Gyűlés többségét kitevő eszer párt emberei állhattak a merénylet mögött."(273.) „Néhány napon belül kiderült — írja Service —, hogy a támadók monarchisták voltak. Időközben azonban olyan jelentést kapott a Szovnarkom,[23] amely szerint a kormánykoalíción kívüli szocialista pártok bűnrészesek a terrorakcióban. Ezzel az volt a cél, hogy népellenes erőszakcselekmény vádjával befeketítsék a közelgő Alkotmányozó Nemzetgyűlés többségét alkotó pártjait."

Magáról a feloszlatásról az angol történész így számol be: „A Szovnarkom nem dolgozta ki alaposan, hogyan lehetne megakadályozni az Alkotmányozó Nemzetgyűlés első ülését. Úgy látszott, mintha *Viktor Mihajlovics Csernov*[24] határozatlan ideig folytatni akarná az ülést. Lenin azonban nyílt akciót sürgetett pártja részéről, és társai némi vita után elfogadták az irányvonalát. Eszerint az Alkotmányozó Nemzetgyűlést be fogják rekeszteni, és másnap nem engedélyezik a munka folytatását. Lenin tervében azonban volt némi ravaszság is. Utasításának megfelelően az Alkotmányozó Nemzetgyűlés őrségének parancsnoka, az anarchista-kommunista Anatolij Zseleznyakov közölte az elképedt Csernovval, hogy az őrség fáradt, és az épületet mindenkinek el kell hagynia. Csernovnak nem volt más választása, mint hogy engedelmeskedjék, és a Tauriai Palotát kiürítették."[25]

A történetet nem csupán azért adtuk elő ilyen részletesen, mert a későbbiek szempontjából történelmi jelentősége volt, hanem azért is, mert régi módszertani tapasztalat, hogy az eszmetörténeti fejtegetések csak akkor lehetnek valóban minden szempontból meggyőzőek, ha azoknak a reálfolyamatokkal való kapcsolata kifogástalan. Ehhez természetesen abszolút nem szükséges minden részletezően megírni, ám minden olyasmit, amiből megalapozottan lehet másfajta következtetéseket levonni – tömören, de elkerülhetetlenül rögzíteni kell.

A VI. fejezete első (terjedelmes) alfejezetében tehát Krausz Tamás ezt a témát boncolgatja. A téma historiográfiáját ismét nagy erudícióval és biztos elméleti érzékkel tekinti át. Megtudjuk, hogy 1991 után a témát háromféle módon, háromféle irányban torzítva ábrázolják. A liberális elemzések számára a nyugati parlamentarizmushoz történő csatlakozás lehetősége a vezéreszme, a szlavofil ihletettségűek a történteket az „eredeti orosz értékekhez" történő visszatérés lehetőségének elsikkasztása miatt kárhoztatják, a „nemzeti kommunisták" ellenben a végkifejletben az orosz forradalom természetes útjának a megnyilvánulását regisztrálják. Mindezek kapcsán a szerző joggal mutat rá arra, hogy az adott összefüggésben a történeti szervesség emlegetése „tisztán ideológiai általánosítás"; míg egyfelől a középkori és későbbi orosz históriában egyáltalán nem volt ismeretlen az alkotmányozás gondolata, tehát azt aligha kellett Oroszországba „bevinni", másfelől azonban az merőben más, mint a nyugat-európai alkotmányozási hagyomány.(269.)

---

[23] A Népbiztosok Tanácsa – P.P.

[24] A Gyűlés elnöke, az eszer párt vezetője.

[25] *Service:* i.m. 398-399.

A történtek megértéséhez igen lényeges mérlegelni, hogy 1905 hagyományaként 1917-ben Oroszországban létezik a *közvetlen demokrácia* rendszere (is), amely a munkás-önigazgatás formájában működött, következőleg tévedés lenne azt gondolni — figyelmeztet Rosa Luxemburg korabeli, a sztálinizmus által elrekesztett elemzésére támaszkodva a szerző — mintha „az emberek a bolsevikok uralmát akarták volna megvalósítani."(271–272.)

Ugyancsak igen lényeges kérdés, hogy Lenin (és a bolsevikok) — mivel számukra a polgári demokratikus parlamentarizmus összeegyeztethetetlen rendszer a szovjethatalommal — csak olyan nemzetgyűlést hagytak volna életben, amely beépül a szovjethatalom rendszerébe. Mivel így az ellentét feloldhatatlan ellentmondást jelentett, ezért azt csak erőszakkal lehetett feloldani.

E hatalmi harc olyan körülmények között ment végbe, amikor óriási tömegek nem csupán éheztek, hanem az éhhalál fenyegette őket, tömegesen éhen vesztek. Ebben a világban az emberek a bolsevikokkal szembeni ellenérzésüket nem a polgári demokrácia iránti odaadással, hanem a cárizmus iránt nosztalgiával fejezték ki. „Le a bolsevikokkal és a lóhússal, éljen a cár és a marhahús" – tükrözte ezt az érzést az egyik korabeli jelszó.(282.) A munkás- és parasztszovjeteket saját szervezeteiknek tartották, s azokkal lázadtak az éhínség és a bolsevikok ellen. Ezért volt hamis a kronstadti lázadás fehérgárdisták vagy mensevik-eszer ellenforradalmárok műveként történt beállítása a szovjet történetírásban-propagandában (mondja a szerző), hiszen a lázadók – bolsevikellenes éllel kimondottan a szovjethatalom megőrzéséért küzdöttek. Lenin ugyan azt gondolta, hogy a központi hatalmat és a szovjet önigazgatást egyszerre lehet fejleszteni, valójában a hatalom megtartása jegyében az utóbbit fejlesztették, s ekképpen a nevében proletárállam, „félállam" egy bürokratikus elit uralmává korcsosult.

Kautsky *A proletariátus diktatúrája* című írásában mutatott rá eszme és az új orosz valóság közötti ellentmondásra, Lenin pedig *A proletárdiktatúra és a renegát Kautsky* című dolgozatával vágott vissza. Rosa Luxemburg a vitában nem csupán azt állapította meg, hogy Kautsky programjából kikerül a proletárhatalom célja, de azt is, hogy az orosz „proletárdiktatúra" gyakorlatilag szembekerült a munkásdemokráciával.[26] Egyetértett a bolsevikokkal az Alkotmányozó Gyűlés megítélésében, ám bírálta őket, hogy ennek okán „minden alkotmányozó gyűlés fölöslegességére következtettek".[27] Krausz Tamás mindehhez azt teszi hozzá, hogy az adott helyzetben rendkívüli intézkedések nélkül bármely hatalom fenntarthatatlan volt. Az Alkotmányozó Gyűlés utóélete — kísérletek történtek Szamarában, majd szibériai területeken az újjászervezésére, ám *Alexandr Vasziljevics Kolcsak* drasztikusan végzett velük — is ezt, tehát a korabeli orosz társadalom demokráciára való alkalmatlanságát bizonyítja.

„Végső soron — olvassuk a szerzőt — a dolgokat természetesen nem Lenin vagy Trockij akarata döntötte el, hanem a polgárháború és a gazdasági elszigetelt-

[26] Érdemes megemlíteni, hogy Rosa Luxemburg ezen eltemetett munkája magyarul 1983-ban elérhetővé vált az ELTE AJK Tudományos Szocializmus Tanszéke jóvoltából. – Vö. Krausz: i.m. 272. o. 15. sz. jegyzet.

[27] A mensevikek vezetője Julij Martov a luxemburgi kritikát saját felfogásuk igazolásaként igyekezett interpretálni. Vele szemben Krausz Tamás kiemeli, hogy belső kritikáról van szó. I.m. 293.

ség, a demokrácia felhajtó erőinek gyöngesége, az amúgy is kis létszámú munkásosztály szétforgácsolódása, a hatalmi apparátusokba való felemelkedése, 'militarizálódása', az erőszakos megoldások iránti odaadás fent és lent."(285.) Nagyjából valóban így volt. A pontosságra való törekvés jegyében azonban hiba lebecsülni a bolsevikok akaratának szerepét, amely ekképpen (sokuknak minden jó szándéka ellenére) a későbbi sztálini thermidort alapozza meg. Kevés a demokrácia felhajtó erőinek gyöngeségét említeni anélkül, hogy számbavennénk ebben a bolsevikok gyengítő szerepét, s azt se mondjuk: nem a munkásosztály emelkedett fel a hatalmi apparátusokba, hanem csupán egyes tagjai. S azok lehettek bármennyire tömegesen is (hisz' meglehetősen nagyra növekedett apparátus jött létre), nem a létszámuk számít, hanem (olyasmit mondunk, amit a szerző máskülönben nagyon-nagyon jól tud) az, hogy milyen funkciót töltöttek be.[28]

1919 elején — tehát a hadikommunizmus kiépülése csúcspontján — *Nyikolaj Rozskov* történészprofesszor, renegát bolsevik, akkor mensevik, 1917-ben az Ideiglenes Kormány postaügyi minisztere (győzedelmeskedő ellenforradalmi diktátor megjelenésének rémétől hajtva) azt javasolja Leninhez (Gorkijon keresztül) küldött levelében, hogy személyi diktatúrát és szabadkereskedelmet vezessen be. Lenin azonnal elutasította a felvetést annak okán, hogy az nem stabilizálná, hanem a már kiépült apparátusok szétrombolása okán gyengítené a hatalmat, vagyis akkortájt az egyszemélyes hatalom bevezetésének nem voltak meg a feltételei. (Lenin — olvashatjuk Service-nél — 1922-ben csak hónapok múltával tudta keresztülvinni, hogy Rozskovot Pszkovba internálják.[29])

A győzedelmes Lenin élete eltéphetetlenül összefonódott az erőszak és a terror fogalmával. Ezért Krausz Tamás külön alfejezetben vizsgálja ezt a kérdést, s joggal emeli ki: alapvetően a cári múlt, az első világháború hozza meg a tömegméretű modern erőszakot. Ebben a szörnyű küzdelemben Lenin ugyan nevetségesnek tarthatta, hogy a forradalmat követő első hetekben a bolsevikok az ideiglenes kormány több miniszterét (és sok más ellenségüket) becsületszóra elengedték(298.), ám a történetnek szimbolikus jelentősége *is* van: itt fejeződik be (e tekintetben *is*) az a század, a 19. század, amikor a becsületszó valóban becsületszó volt.[30] A szószegések aztán e tekintetben is új, *e tekintetben is* gyalázatos, máig velünk élő (ki tudja még meddig tartó) korszakot nyitnak. A szerző fejtegetései meggyőzőek, s ezek keretében „természetesen" az is világossá válik, hogy Lenin hol gátolta, hol ösztönözte[31] a terrort. A fejtegetések vége felé esik szó arról, hogy 1922 elején került napirendre „a terror törvényi kereteinek kijelölése, és ez a polgárháború tapasztalatainak és az új helyzetnek egyfajta

---

[28] Amikor Lenin kezdte felismerni , hogy a „cezarista önkényuralom" réme fenyeget, akkor — írja a szerző — „némi optimizmussal töltötte el, az új bürokrácia szociális forrását alapjában munkások és parasztok alkották:"Krausz: i.m. 425. A helyzet súlya alatt itt bizonyosan cserben hagyja Lenint mély elemző képessége, s egyszerűen a kívánsággondolkodás ismert sémája befolyásolja.

[29] *Service:* i.m. 541-542. – A szerző felfogásából az következik, hogy a derék professzort „deportálták", itt azonban ő az egyetemen oktató munkát végzett, ami nem mondható a deportáltak szokásos munkájának.

[30] A 19. század azonban sok szempontból jóval 1900 előtt befejeződött; a hosszú 19. és rövid 20. századról szóló — divatos — nézetet magunk is igencsak egysíkúnak tartjuk.

[31] Krausz Tamás elbeszélésében ezek a mozzanatok inkább a lábjegyzetekben találhatóak, Robert Service előadásában a főszövegben és igen élénk színekkel ecsetelve.

jogi összefoglalásaként is felfogható."(303.) Önmagában a dátum kritikára ösztönöz: felesleges volt több mint négy esztendőt mindezzel várni, a rengeteg kiömlött vér már jóval hamarébb korlátozás, jogi keretek után kiáltott. Nem kétséges, hogy a késlekedést nagyon sok minden magyarázza, ám a felelősség (mégha az a viselőjére irgalmatlanul nagy terhet rak is) mindenkor a hatalom mértékével arányos.

1922-re a polgárháború Oroszországban gyakorlatilag befejeződött, mégis ebben az esztendőben a birodalmon olyan megtorló hullám söpört végig, amelynek az egyházak, a polgári értelmiség és politikai ellenzék volt a célpontja. A terjedelmes mű mindhárom célcsoportnak önálló fejezetet szentel.

1921/1922 telén az országban mintegy 20 millió ember éhezett, közöttük több mint öt millióan éhenhaltak. Lenin ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy a legnagyobb ellenállást jelentő pravoszláv egyházzal leszámoljon. Az éhínség enyhítésére elrendelték az egyházi kincsek elkobzását. Az akciót ténylegesen Trockij vezette, zsidó származása miatt azonban formailag *Mihail Kalinyin*. „Minél nagyobb számban sikerül a reakciós papság és a reakciós burzsoázia képviselőit ez alkalomból agyonlőnünk — olvasható az elhíresült titkos dokumentumban —, annál jobb. Éppen most kell megtanítani ezt a publikumot, hogy néhány évtizedig semmilyen ellenállásra gondolni se merjenek."(312.)

Lenin jól mérte fel: az adott körülmények között a parasztság döntő tömegei nem támogatják az akcióval szemben az egyházat, a befolyt javak ellenben a reméltnek csupán töredékét hozták; Lenin alaposan lebecsülte az egyház — társadalmi gyökereiből és a hitből táplálkozó — védekező képességét.

Trockij egy 1922 augusztusi interjúban a humanizmus bolsevik megnyilvánulásának mondotta a több mint kétszáz neves értelmiséginek a száműzését. A logikája szerinti „humanizmus" abban volt, hogy így elkerülhető e „kibékíthetetlen és javíthatatlan elemek" újabb nehéz helyzetben történő agyonlövetése. A száműzetéssel a bolsevikok „csak" azt tették, amit a cárizmustól tanultak. Lenin már 1919 áprilisában egy amerikai újságíró előtt kendőzetlen nyíltsággal beszélt ellenségeik ekképpen történő kezeléséről: „a vörösterror eszközével meg kell őket félemlíteni, azután hagyni, hadd fussanak..."(317.) A másfajta beállításokkal szemben Krausz Tamás szerint Lenin ezektől a neves értelmiségeiktől nem a hatalom dicséretét,[32] „csupán" annak elismerését, az alkalmazkodást várta el. (318.)

A polgárháború politikai lezárása részeként 1922. június 8-tól kerek két hónapon át tartott az ún. eszer-per, tehát azoknak az elítélése, akik szintén szocializmust akartak, „csak" a bolsevikoktól eltérő úton és módon küzdöttek. Az eszerek — maguk is forradalmárok — nem alkudtak meg, a per során is bátran viselkedtek; így az elrettentés jegyében halálos ítéletek születtek, s azt csak a nemzetközi szociáldemokrácia nyomására módosították szabadságvesztésre. „Ma már nem lehet vitás — írja a szerző —, hogy a politikai és ideológiai ellenfelek eltávolításának a jogi procedúrákat jórészt félretevő módja a jövőre nézve nem egyszerűen 'rossz üzenet' volt, hanem olyan cselekvési struktúrák előtt kövezte ki az utat, amelyek ellenőrizetlenné tették a politikai ellenfelek elszigetelésének egész metódusát; Le-

[32] „Az az időszak később jött el, egy másik korszakban" – fűzi hozzá szárazon. Krausz: i.m. 318.

nin és a bolsevik vezetők a politikai ellenfelek és ezen túl, mint később kiderült, általában az egyén szabad gondolkodásának rendőri korlátait építették ki, anélkül hogy a rendszeren belül a korlátok 'lebontásának' lehetőségeivel *konkrétan* szembenéztek volna. A kérdések kérdése számára továbbra is 1917 októberének kérdése maradt: 'Megtartják-e a bolsevikok a hatalmat?'(322.) A kérdés mélyebb megértéséhez vélhetőleg érdemes és szükséges utalni arra a szociálpszichológiai tényre, hogy a testvérharcnak gyakorta a szokásosnál is véresebb a természete, valamint arra, hogy az itt említett deformálódás kisebb, ha Lenin nem oly gyűlölködve kezeli a demokrácia kérdését[33], s ha számára nem az a kérdések kérdése, hogy a bolsevikok megtartják-e a hatalmat, hanem sokkal inkább az, hogy ez a hatalom az a hatalom-e, amiért (nem csekély mértékben az ő műveként is) vértenger zúdult Oroszországra.

Ezért aligha volt Lenin viszonya a politikai elnyomáshoz, az erőszakhoz és a terrorhoz oly „bonyolult", ahogy azt e helyen a szerző mondja.[34] Ezzel természetesen egyáltalán nem kérdőjelezzük meg annak az igen terjedelmes következő résznek a szükségességét, amelyben a szerző a pogromok poklát boncolgatja.

Lenin — s általában a marxisták — túlbecsülték az oroszországi (és európai) társadalom hajlandóságát a zsidóság befogadására, ellenben azt nagyon pontosan látta, hogy a pogromok a cári rendszer hatalomtechnokratáinak bevált eszközei közé tartoztak. Ugyanakkor „túlzott mértékben azonosította a feketeszázakat, az önkényuralmat és a kormányt, és nem mutatta meg a pogromokat elutasító erőket a kormányon belül, ami a forradalmár politikus gyakorlati törekvéseiből, hangsúlyaiból következett."(330.) A Népbiztosok Tanács 1918. július 27-i dekrétuma *Az antiszemita mozgalom gyökeres kiirtásáról* rendelkezett,[35] de az antiszemitizmus mély társadalmi gyökérzete (közvetlenül az első világháborúban az orosz katonai főparancsnokság az egész zsidó lakosságot tette felelőssé a vereségekért, melynek nyomán újabb pogromok robbantak ki) okán a Vörös Hadseregben is előfordult progrom-agitáció, s véres pogromok történtek. Ezekre leginkább az 1920 késő nyarán Varsó alatti súlyos vereség okozta demoralizálódott állapotban került sor. A szakirodalomban felbukkant (magyarul is olvasható) azon állítással szemben, mely szerint Lenin közömbös lett volna e rémtettekkel szemben, a könyv meggyőzően mutatja ki az ezen beállítás manipuláltságát.(346–347.)

A mű *VII. fejezete a világforradalom* kérdését járja körbe. Az elméleti fejtegetések nyomán három történeti kérdést tárgyal a fejezet. Itt tárgyalja a breszt-litovszki békét, majd a lengyel–szovjet háborút és végül a kommunizmus gyermekbetegségét, a baloldaliságot.

Míg Marx a *Német ideológiá*ban a kommunizmust az uralkodó (vagyis legfejlettebb) népek egyszerre és egyidejűleg végrehajtott tetteként képzelte el, addig Lenin — jóllehet szintén a kapitalizmus globális természetét szem előtt

---

[33] „Ahol 'demokraták' vannak uralmon — mondja a Mihelszon-gyár munkásai előtt 1918-ban — , ott kendőzetlen, igazi rablás folyik." Service: i.m. 434.

[34] Ezzel természetesen nincs ellentmondásban az a tény, hogy Lenin számára számos esetben súlyos dilemmát okozott az erőszak, a terror alkalmazása.

[35] Ez volt a dekrétum pontos címe.

tartva és a forradalom nemzetközi jellegéről soha le nem mondva — már 1905 előtt az orosz „szikrát" feltételezte. Krausz Tamásnak természetesen igaza van abban, hogy Lenin híres jelszava („az imperialista világháború polgárháborúvá való átváltoztatása") 1917 februárja után "stratégiai pozíciójának igazolt elemévé vált"(357.), ám arra a kérdésre, hogy „a világforradalom koncepciója közgazdaságilag, elméletileg és mozgalmilag kellően megalapozott volt-e" a történelem egyértelműen nemleges választ adott.[36] Lenin ugyan gondolhatta azt, hogy a kommunista világpártnak Berlin a „természetes" központja, történetileg aligha helyes azt írni, hogy Moszkva „csak ideiglenesen jelent meg" szervezeti központként.(uo.)

A breszt-litovszki béke ismert históriájához — amelyben Leninnek csak hajszállal sikerült álláspontját keresztül erőszakolni azokkal szemben, akik elképzelhetetlennek tartották egy „imperialista országgal" történő békekötést — a kötet érdemben egyrészt azzal járul hozzá, hogy bemutatja Vlagyimir Iljics patriotizmusról kialakított nézeteit, valamint felvillantja azt a feszültséget, amely közte és Kun Béla között támadt, amikor a bukásra álló vezető „minden realitáson túllépő követelőzése, személyeskedése és önkívületig fokozódott pánikhangulata Lenint komolyan elgondolkodtatta a magyar forradalom vezetőjének bölcsességét illetően." 'Javaslom — írta ... Csicserinnek július 15-i feljegyzésében —, hogy szárazon és metsző hangon válaszoljon ... ha ilyen hangnemben fognak írni, nem kommunistáknak, hanem huligánoknak nyilvánítjuk őket.'(365–366.)[37]

Az 1920. évi lengyel-szovjet összecsapás messze több volt mint határháború. Egyrészt a lengyel támadás mögött ott volt az antant szándéka a bolsevikok uralmának megdöntésére, a Varsó alatti súlyos veréséggel végződő orosz ellentámadás mögött viszont az volt, hogy Lenint is elragadta a világforradalom ábrándja. A teljes terjedelmében 1999-ben megismert dokumentumok világosan mutatják, a Szovnarkom vezetője szuronyokkal akarta kipuhatolni: „vajon nem érett-e meg a proletariátus szociális forradalma Lengyelországban."(374.) Amikor az 1920. szeptemberi pártkonferencián levonják a kudarc tanulságait, akkor a nyugat-európai viszonyokban valóban tájékozott *Karl Radek* beszél a legvilágosabban: „sem Németországban, sem Franciaországban, sem Angliában nem állunk oly mértékben

---

[36] Igaz, más összefüggésben és más helyütt, ám éppen ebben a munkában olvasható, hogy egy alkalommal (1920 májusában) Lenin angol munkásküldöttséget fogadva, s arról beszélve előttük, hogy saját kormányuk vereségét kell kívánniuk maga állapította meg: 'olyan arcot vágtak, amilyet a legjobb fotográfia sem tudna megragadni. A fejükbe egyáltalán nem fért bele, hogy a nemzetközi forradalom érdekében az angol munkásoknak saját kormányuk vereségét kell kívánniuk.' „Jellemző — fűzi hozzá a szerző —, hogy Lenin nem érzékelte: tézisének ('saját kormány veresége') megértése nem egyszerűen a szubjektív-intellektuális feltételeken múlik, hanem általában a forradalmi öntudat *létfeltételei* hiányoztak Angliában abban az értelemben, ahogyan azt elméletileg ő maga is felfogta." *Krausz:* i.m.375.

[37] Mályusz Elemér 1931-ben „A Vörös emigráció" címmel cikksorozatot írt az 1919 utáni szociáldemokrata(!) és kommunista emigrációról, s abból 2005-ben a (Máriabesnyő - Gödöllő székhelyű) Attraktor Kiadó könyvet formált abban a sorozatában, amelynek (úgymond) az a célja, hogy „a magyar polgári történetírás legjelesebb — új kiadásban nem hozzáférhető — munkáit" ismét megjelentesse. A természetesen meggondolkozató idézeteket, tényeket is közlő, egészében azonban mértéktelenül történetietlen, egyoldalú, tudományos színvonalához méltatlan munkájában Mályusz Elemér azt írja, hogy Kun Béla „Leninék" „kedvence" volt. (24.)

közvetlenül a forradalom előestéjén, hogy ha megragadjuk Lengyelországot, akkor feltámad a forradalom Németországban. ... A nemzetközi helyzet 'szondázása szuronyokkal' módszerét el kell utasítanunk."

Lenin nem engedte, hogy a belső vita nyilvánosságra kerüljön. Radeknek néhány nappal később megírta: „Ellenzem, hogy beszéljünk a Lengyelországon keresztül a németeknek nyújtandó (lehetséges) jövőbeni segítségünkről, ezt ki kell húzni."(377.)

Ekképpen — mondhatjuk — Lenin maga is hozzájárult ahhoz a tényhez, hogy a Varsó alatt elszenvedett súlyos vereség ellenére a kommunista mozgalom jelentős része továbbra is a világforradalom bűvöletében, vagyis (*Lukács Györggyel* szólva[38]) a messianisztikus szektarianizmus foglyaként politizáljon. Másfelől azonban Vlagyimir Iljics nagyon is tisztában volt azzal a ténnyel, hogy a „vitathatatlan igazság" útján „csak egy kis lépéssel kell tovább menni ... és az igazság tévedéssé válik."(379.) Ezért írja meg 1920 áprilisában rengeteget idézett brosúráját a balosságról, a kommunizmus „gyermekbetegségéről". Krausz Tamás fejtegetéseiben a mentalitás forrásvidékét távolabbról *Julien Sorel* nézeteiben jelöli meg. Az orosz előtörténet csupán annyit említ meg, hogy abba „bizonyára" Bogdanov is besorolandó.(381.)

A szocializmuselmélet: lehetőség vagy utópia? – ezt a címet viseli a mű záró, *VIII. fejezet*e. Előljáróban Krausz Tamás a szocializmusfogalom eredetét vizsgálja. Meggyőzően fejtegeti, hogy e kérdés veleje az államtól független termelői és fogyasztói közösség; Lenin sokat foglalkozott a kapitalizmus innovatív képességével, technikai megújulásra való hajlamával, amiből viszont — tehetjük hozzá — túlbecsülte a szocializmus megvalósulásának lehetőségét. Nem kétséges, hogy Lenin valóban „oly nagyon" szerette volna elkerülni azt, hogy az orosz forradalom magára maradjon, az igazi probléma azonban — e sorok szerzője szerint s a szerző véleményével ellentétben — nem az volt, hogy „ezzel az *elméleti szocializmus* mint *gyakorlati* probléma végső soron kitolódik az 'idők végezetéig', és a történelem a szocializmus lehetőségét különös 'orosz formában' aktualizálja".(393.) Sokkal inkább arról volt szó, hogy ez az „orosz forma" — mint más összefüggésben már írtuk — olyan államot jelentett, amely nem valósította meg, inkább megcsúfolta a szabad közösségek önkéntes társulásának célját. És azt is hozzá kell tennünk: az „orosz forma" viselt dolgai (igen jelentős mértékben a történelmi előzmények, az adott társadalmi-kulturális viszonyok által befolyásoltan) nem csekély szerepet játszottak az említett „idők végezetéig" történt kitolódásban.

A győztes forradalmat nem csupán a polgárháború szorongatta, legalább ekkora veszedelmet jelentett „az éhség csontkeze". A városok lakóit szörnyű éhínség gyötörte, pusztította. Ezért szerveznek padlást lesöprő szegényparaszti bizottságokat, vezetnek be 1918 májusától — az addig létezett, államilag ellenőrzött piaci vegyes gazdaság helyett — közellátási diktatúrát. Az esztendő őszére felszámolják a pénz- és piaci viszonyokat, a munkát militarizálják, teljessé válik a hadikommunizmus. Az új helyzetet *A hadikommunizmus ábécéje* című

[38] Az ún. offenzív taktika elméletével ekkortájt maga Lukács György ennek a szektásságnak az ideológusa. *Krausz:* i.m. 380.

munkájukban Buharin és *Jevgenyij Alekszejevics Preobrazsenszkij* a szocializmus megvalósításaként ábrázolja, mintha a munkás-önigazgatás és az „államszocializmus" egymást kizáró elgondolása összebékíthető lett volna. Lenin ilyesmit ugyan nem állított, ám ő is tévedett — írja a szerző — elméletileg, mert „az államosítás keretein belül eltúlozta a társadalmasítás, a társadalmi ellenőrzés lehetőségeit, és alábecsülte a piac és pénz szabályozó szerepének meggyökeresedettségét".(401.)

Aztán amikor 1920 őszétől a mind nagyobb paraszti és munkás ellenállás a rendszer bukásával fenyeget, s Kronstadtban felkelés tör ki, amely — ismét hangsúlyozandó — kommunisták *nélkül* akart szovjethatalmat, akkor 1921 márciusában, a X. párkongresszuson megszüntetik a gabona-kényszerbeszolgáltatást és áttérnek a gabonaadóra, vagyis részlegesen visszaállítják a kapitalizmust. A mát a múltban kereső „történetírás"[39] napjainkban az új gazdasági politikában hajlamos egy liberális kapitalista fejlődés lehetséges politikai eszközét látni. E történetietlen beállítással szemben Krausz Tamás leszögezi, hogy Lenin rendszere nem tervezte a politikai terror feladását.(408.)

1920 őszén — tehát a hadikommunizmus parancsuralmi viszonyai között — robbant ki a szakszervezetek szerepéről szóló vita, amelynek hiteles megismerését a szovjet hatóságok csak a gorbacsovi peresztrojka időszakában tették lehetővé. A probléma lényege abban volt, hogy az akkoron igen nagy hatalommal rendelkező hadügyi népbiztos, Trockij a szakszervezeteknek semmiféle hatalmat nem akart engedni, míg az ún. munkásellenzék oly módon — fából vaskarikát készítendő, mondjuk mi — követelte a diktatúra társadalmi alapjainak kiszélesítését, hogy a „gazdasági demokrácia" szerveiként akarta a szakszervezeteket működtetni. Lenin erre azt felelte, hogy a „munkásállam absztrakció. A valóságban olyan munkásállamunk van, amelynek, először az a sajátossága, hogy az országban nem a munkáslakosság, hanem a parasztlakosság van túlsúlyban, és másodszor, munkásállam bürokratikus kinövésekkel."(412.) Krausz Tamás úgy véli, ironikusan fogalmaz, amikor megfordítja Lenin hangsúlyait, s azt állítja, ez egy bürokratikus állam volt proletár kinövésekkel. Magunk azonban azt tartjuk, hogy minden irónia nélkül ez a volt a súlyos valóság. Ebből következően amikor — *Robert Mayer* 1999-ben megjelent írásának gondolataira támaszkodva — később arról értekezik: Lenin általában tagadta, hogy a szovjet dolgozók el lennének bármi módon nyomva,[40] akkor aligha helyes az a szerzői megállapítás, mely szerint „ez bizony nehezen cáfolható érvelés, de nem teljesen pontos"(415.), mert a helyes interpretáció minden bizonnyal az lett volna, hogy ez az érvelés bizony súlyosan cáfolható, bár van benne némi igazság.

---

[39] Azért használjunk az idézőjelet, mert minden posztmodern kísértés ellenére úgy véljük, hogy a történelem a múlttal azonos, s nem a róla szóló különféle, a jelen szempontjait a múltra erőltető narratívákról szól, amivel egyáltalán nem szándékunk kétségbe vonni, hogy a jelenben élő történész nézőpontját kora viszonyai óhatatlanul befolyásolják. A „miért" és a „mérték" azonban igencsak vízválasztó szempont.

[40] Később, más összefüggésben Krausz Tamás azt írja, hogy Lenin felismerte: „a szovjet bürokrácia magában foglalja a régi orosz történelem szinte minden lényeges vonását (korrupció, kíméletlen lefelé, törtető és alkalmazkodó felfelé stb.)". *Krausz:* i.m. 425.

Utolsó nyilvános beszédében, 1922 novemberében Lenin arról beszélt, hogy a szocializmus megvalósítását a történelem még nem tűzte napirendre, ezért az a feladat, hogy megteremtsék annak előfeltételeit. Szerinte a NEP-pel új államkapitalizmust hoztak létre. Míg a mensevikek, a nyugati szociáldemokraták, a liberálisok kétségbe vonták a „bolsevik kísérlet értelmét", addig — írja Krausz Tamás — „Lenin önmagát olyan történelmi alternatíva képviselőjének szemlélte, amellyel szemben a baloldalon nem jött létre más *realitás.*"(420.) E felfogás igaztalanul leszűkíti a bolsevikokra a baloldal fogalmát. A „túlélésért" folytatott küzdelmet a teóriák világában el lehet és el kell fogadni. Ám a valóságban a küzdelem nem teremtett átmenetet a szocializmushoz, míg a baloldal táborából mostohán kizárt szociáldemokrácia érdemben cselekedett a kapitalizmus, a benne élő néptömegek körülményeinek humanizálásáért.

A szmenovehisták, tehát nacionálbolsevisták — élükön a bevezetőben említett Usztrjalovval — a „bolsevizmus elkorcsosulását" látva a nemzeti kapitalizmus egyfajta ellenforradalmi képzetét, az államhivatalnoki réteg és a NEP révén újjászülető burzsoázia egyfajta szövetségét akarták, vizionálták. Minderre Buharin *Cezarizmus forradalmi álarcban* című brosúrájával reagált. Lenin azonban nagyon jól tudta, hogy az igazi veszélyt nem a szmenovehisták, hanem az új bürokrácia elszabadulása jelentette. Krausz Tamás nagy empátiával ábrázolja Lenin e tárgykörben megfogalmazott gondolatait, s kimutatja a problémának a „nagyorosz sovinizmussal", a formálódó szovjet föderáció mikéntjével, a „proletárkultúra" értelmetlensége helyett az általános kulturáltság „polgári" szintre emelése követelményével való összefüggését.

Élete végén, sok kudarc közepette Lenin igen sokat foglalkozott a „szövetkezeti szocializmussal", mert jóllehet azok a kapitalizmus termékei, „kollektív kapitalista intézmények", bennük a szocializmus jövőjét vélte felfedezni, s ezért azokat a „szocializmus szigeteinek" nevezte. Egészében — Krausz Tamás szerint — Lenin ebben az utolsó időszakában, a rendszer „államkapitalista" szakaszában négy fejlődési lehetőséget látott, s ezek közül három a szocializmushoz vezetett volna.[41] Az első a NEP többszektorú gazdasága, a második a sztálini államszocializmus, a harmadik — úgymond — „az öntevékenységre épülő szükségletcentrikus termelés".(437–438.) Ezzel az osztályozással az a baj, hogy az elsőről maga Lenin mondta, hogy nem szocializmus, a másodikat Sztálin ugyan kinevezhette szocializmusnak, annak ellenben az a megcsúfolása volt, a harmadik valóban szocialista elképzelés, bár maga a szerző mondja záró szavaiban, hogy „a *szocializmus* talán sohasem látszott inkább 'utópiának', mint napjainkban – bár hozzáfűzi „de ma sincsen más, történelmileg és elméletileg megalapozott alternatíva a fennálló világrenddel szemben, mint a *szocializmus.*" Igen, igen – mondhatjuk ismételten: az elmélet világában bizonyosan. Ám, ha igazat adunk is a szerzőnek, aki a súlyos gondolatok tárgyalása közben azt írja, hogy „a történelem sohasem abszolút bizonyíték", azért annyit halkan mégis hozzátehetünk: bár nem abszolút, ám nagyon súlyos bizonyíték.

***

[41] A negyedik a fentebb említett nacionálbolsevik elgondolás volt.

„Pályafutása a kicsapott hullámé — olvashatjuk a magyar história egyik legnagyobb alakjáról közel száz esztendeje megjelent, nagy botránnyt kavart munka végén a nagy erejű metaforába öntött, súlyosan történetietlen összegzést —, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó, örök mederben."

A Lenin pályafutása okozta hullám világtörténelmet formált. A soha ki nem apadó, „örök" mederben — amely természetesen csak annyiban örök, amennyiben az emberi történelem örök, hiszen ez a história valahol elkezdődött, s valahol véget fog érni — Vlagyimir Iljics alkotása minden bizonnyal nem folytatható, s jó, hogy nem folytatható. És „természetesen" nem annak okán, hogy a Szovjetunió eltűnt a történelem retortáin. Leginkább azért nem folytatható és nem folytatandó, mert az a kapitalizmus, amelyet világméretekben akart megdönteni, éppen az ő műve révén (is) újult meg úgy, hogy az effajta kísérletekkel szemben *is* ellenállóbb legyen – miközben számtalan olyan vonását őrzi továbbra is, mely égbekiáltó igazságtalanságok, szenvedések, értelmetlenségek, ellentmondások forrása.

S ha ez így van, akkor a szaktudomány igen is tud, s pozitív értelemben válaszolni arra a kérdésre, hogy Lenin októbere progresszív világtörténelmi fordulat volt-e.

Az idézett nagy erejű metafora nem csupán konkrét üzenete okán, de mélyebb értelmében is félrevezető. Hiszen — bár az emberi történelem is végeláthatatlan tárát őrzi az elemi közönynek, — ezt a közönyt az érdek vezérli; az érdekek formálta-deformálta emberi világunkban a hullámok hullámot formálnak. Lenin műve — alapvetően nem a róla szóló, ilyen-olyan rangú, ilyen-olyan előjelű írások generálta vitákban létezik, azok majd (ma még beláthatatlan idő multával), amint azt a szmenovehista Usztrjalov írja (el)csitulnak — leginkább ebben az értelemben van és lesz jelen.

ON TAMÁS KRAUSZ'S BOOK ON LENIN. RECONSTRUCTION OF SOCIAL THEORY

by Pritz Pál
(Summary)

Late in 2008 was published by the Napvilág Publishing House the monography on Lenin by Tamás Krausz. The book of Krausz, the leading figure of Russian studies in contemporary Hungary, who enjoys international fame, is in fact aimed to be a reconstruction of social history. According to the author of the present paper, Tamás Krausz was able to produce with his book on Lenin an achievement of importance not only because it is rooted in his immense knowledge about Russian history in the 19th and 20th centuries, but also because he has published in the past three decades several valuable articles which, directly or indirectly, deal with Lenin himself, his ideas and policies. The reviewer analyses, chapter by chapter, the strenghts and weaknesses of the monography, by contrasting it with the renowned biography published by Robert Service in 2000, which was based on the three-volume work of the same author which appeared between 1985 and 1995. The author of the present article thinks that Lenin's achievement can best be understood in the background of the profoundly transformed character of existing capitalism.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Berlász Jenő

ERDÉLYI JOBBÁGYSÁG – MAGYAR GAZDASÁG*

Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 5. Válogatott tanulmányok, szerkesztette Buza János – Meyer Dietmar
Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 331 o.

Berlász Jenő a magyar történésztársadalom korelnöke. 1911-ben született Budapesten, ahol egyetemi tanulmányait is végezte. Domanovszky Sándor tanítványaként 1936-ban doktorált a 17. századi Thurzó-birtokokról szóló értekezésével. Ennek részlete a jelen kötetben is olvasható. (125–142.) A bécsi Magyar Történetkutató Intézet ösztöndíjasaként jelentős levéltári kutatásokat végezhetett olyan levéltári anyagokban is, melyek a II. világháború során elpusztultak. Az Országos Széchényi Könyvtárban és az Országos Levéltárban töltött gyakornoki idő után rendes tisztviselői kinevezést kapott 1942-ben az akkor alapított Teleki Pál Tudományos Intézetben, illetve annak Deér József vezette Történettudományi Intézetében. Megbízást kapott a Történelmi Társulat folyóirata, a *Századok* szerkesztői teendőinek ellátására is (1943-ban). Emellett a Műegyetem Közgazdasági Karán — Kováts Ferenc professzor mellett, majd helyetteseként — gazdaságtörténetet tanított, és 1947-ben professzori kinevezést is kapott. A „fordulat éve" azonban kerékbe törte a karriert: 1948 őszétől „kegyelemből" a MTA Könyvtárában dolgozhatott, ahol a Kézirattár vezetője lett. A Forradalomban való részvétele miatt 1957-ben elvesztette állását, majd az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában kapott ismét munkát. Ettől kezdve művelődéstörténeti, könyvtártörténeti kutatásokat folytatott, ennek betetőzéseként 1981-ben jelent meg a Széchényi Könyvtár történetét alapításától 1867-ig bemutató könyve.

Historiográfiai jelentőségű a „Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek" újabb darabja, Berlász Jenő válogatott tanulmányai. Ezek az életpálya első két, viharosabb évtizedében keletkeztek, így újraközlésüket nem csak a jelentős kutatói teljesítmény előtti tisztelgés, hanem az időtálló kutatási eredmények ismételt felszínre hozatala, szélesebb körben hozzáférhetővé tétele is indokolja.

A magyar gazdaságtörténettel ismerkedő hallgatók kötelező olvasmánya (lesz) „A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása" c. tanulmány 1943-ból (242–259.), mely kutatási témák, irányok és iskolák szerint tekinti át e szaktudományok ígéretes hazai fejlődését bő egy évszázad alatt, kezdve Horváth Mihálynak és Kossovich Károlynak a Magyar Tudományos Akadémia 1835-ben — működésének kezdetén — kiírt pályadíjára készült műveitől.

Több tanulmány követi nyomon az erdélyi úrberrendezés — végülis sikertelen — 18. századi történetét. Mária Terézia a magyarországi úrbérrendezés munkálataival párhuzamosan 1766 januárjában az Erdélyi Guberniumnak is utasítást adott az úrbéri szabályozás kidolgozására. Gróf Haller Gábor tervezete ugyan már 1768-ban elkészült, de a Gubernium által elfogadott változatát csak 1769 őszén terjesztették föl Bécsbe. Az Erdélyi Udvari Bizottság és az Államtanács (*Staatsrat*) vélemény nyilvánítása után ennek alapján „született meg [...] az udvar jobágyvédelmi törekvésének vézna, torz csemetéje: a Bizonyos Punktumok néven ismert rendelet" (42.) 1769. november 11. dátummal.

Ezzel párhuzamosan azonban olyan előterjesztések is forogtak a bécsi udvarban, melyek szakszerűbben elemezték az erdélyi jobbágysággal kapcsolatos gazdasági és társadalmi problémákat, és valódi változásokat ígérő javaslatokat fogalmaztak meg. Berlász fedezte föl és ismertette azt az ismeretlen szerzőtől származó hatalmas munkát, mely 1769 márciusában került az Államtanács elé. Az államtanácsosok támogató véleményei ellenére azonban ezek a javaslatok hatástalanok maradtak. (26–40.) Ugyanígy nem találtak támogatásra a bécsi körökben gróf Carl O'Donell tá-

* A *Századok szerkesztősége* tisztelettel köszönti a magyar történész társadalom doyenjét, *Berlász Jenőt*, aki idén tölti be századik életévét. Jó egészséget és további tartalmas életet kívánunk folyóiratunk egykori kiváló tudós szerkesztőjének.

bornok változást sürgető, felvilágosultabb nézetei, például véleménye a Gubernium 1769-ben felterjesztett javaslatáról. (40., 58–60.)

A Bizonyos Punktumok néven kiadott szabályozást azonban az udvar kifejezetten átmeneti jellegűnek tekintette. 1770 júniusában Bécstől báró Samuel Bruckenthal kancellár, O'Donell gubernátor és báró Baytay József Antal erdélyi római katolikus püspök kaptak utasítást az általános úrbéri norma kidolgozásához. A három eltérő karakter együttműködése azonban lehetetlen volt: Bruckenthal és O'Donell eltérő felfogását és személyes ellentéteit Baytay enerváltan és tétlen beletörődéssel szemlélte. Végül az erdélyi jobbágyság kárára Bruckenthal és az általa képviselt erdélyi rendi partikuláris álláspont győzedelmeskedett, miután O'Donell lemondott és 1770 őszén elhagyta Erdélyt. Még tervezte, hogy a korrégens császárt erdélyi útja során elkísérve ismételten befolyásolja az ügyek menetét, azonban az utazás előkészületei közben 1771-ben váratlanul meghalt. (51–58., 60–61.) Az új gubernátor, gróf Josef Maria Auersperg, aki Bruckenthallal ugyancsak ellenséges viszonyban volt, az úrbérrendezés ügyével keveset foglalkozott, és hamarosan Baytay is visszavonult, majd 1773 januárjában meghalt. Az úrbérrendezés ügyében így évekig Bruckenthal halogató akarata érvényesülhetett. Mária Terézia többszöri sürgetését egyszerűen negligálta, azonban a korrégens császár határozott felszólításaira 1773 nyarán kénytelen volt Bécsbe küldeni egy hirtelenjében összeállított tervezetet. (63.) Időközben, 1773 május-júliusában, II. József Erdélybe utazott és személyes tapasztalatai alapján tett javaslatokat az úrbérrendezés sürgős megoldására. Támogatásra azonban az Államtanácsban sem talált, és a királynő is Bruckenthalban bízott, akit kinevezett Auersperg helyébe a Gubernium elnökévé, míg az erdélyi udvari kancellári posztot gróf Kornis Mihály kapta meg. Az Államtanács ezek után 1773 júliusában, majd 1774 tavaszán foglalkozott a Bruckenthal-féle előterjesztéssel, melynek fontos mellékletei — furcsa módon — sohasem jutottak el a legfelsőbb bécsi döntéshozókhoz. (66–76.) Az Államtanács javaslatai alapján Mária Terézia az ügyet ismét Bruckenthalra és a Guberniumra bízta. Az újabb, de az úrbérrendezés ügyét lényegében alig előbbremozdító felterjesztést 1775 Karácsonyán véleményezhették az államtanácsosok. És bár II. József ismét hasznos és hatékony javaslatot tett, a királynő az Államtanács javaslatait követve újabb kérdésekkel illetve kidolgozandó feladatokkal fordult a Guberniumhoz. (77–84.) Az időhúzás folytatódott, lényegi előrelépés nem történhetett, sőt 1778-ban Bruckenthal a bajor háborúra hivatkozva az erdélyi úrbérrendezés kimunkálásának ideiglenes felfüggesztését kérte Mária Teréziától, aki ezt ismételten is jóváhagyta. (84–89.)

A történet folytatását, II. Józsefnek az erdélyi jobbágysággal kapcsolatos intézkedéseit és az 1784. évi erdélyi parasztfelkelés történetét Berlász hatalmas és maradandó tanulmányban mutatta be, melyből jelen kötet részletet közöl. (90–103.)

Hajnal István nyomdokain haladva, modern társadalomtörténeti módszerek alkalmazásával mutatja be Berlász 1943-ban megjelent tanulmányában az erdélyi társadalom változásait a Honfoglalástól kezdődően, és a 13. század óta betelepülő románság helyét ebben a változóan változatos társadalomban. (104–124.)

Az erdélyi úrbérrendezés és a jobbágyság kérdéseit mintegy továbbfűzi a „A magyar jobbágykérdés és a bécsi udvar az 1790-es években" című, 1942-ben megjelent tanulmány. (143–183.) Ebben Berlász az Államtanács utolsó évtizedében (1790–1801) a magyarországi jobbágysággal kapcsolatos vitákat és állásfoglalásokat tárta föl, melyek egyrészről Izdenczy József merev rendi-jogi állásfoglalásai, másrészről Friedrich Eger és gróf Karl Zinzendorf — mindketten az úrbérrendezés és az adóreform vezető tisztviselői II. József alatt — felvilágosult gazdaság- és társadalompolitikai nézetei és törekvései között feszültek. A vizsgált évtized során a józsefi reformkor lendülete azonban fokozatosan ellankadt, és a változást ellenző — a teréziánus urbáriumot védő — Izdenczy állásfoglalásai határozták meg Ferenc király illetve a bécsi udvar döntéseit.

Berlász ezen tanulmányainak külön értéke, hogy számos jelentős forrást ismertet és elemez. A fent említett úrbéri tervezetek mellett például táblázatos formában közli és részletekbe menően elemzi az Erdélyi Kancellária számára 1767-ben adóügyi tájékoztatás céljából készült statisztikát a székely társadalom tagozódásáról jogi kategóriák szerint. (46–51.) A második világháború előtt folytatott bécsi levéltári kutatásai során föltárt és fölhasznált források egyedülállóvá teszik tanulmányait, hiszen például az Államtanács aktáiból részletesen ismertet illetve eredetiben idéz olyan forrásokat, amelyek sajnos már nem állnak a kutatók rendelkezésére.

Az 1950-es években Berlász a város- és ipartörténet kutatásában kapott még lehetőségeket. Ezek eredményeként — az agrárvilág gazdaság- és társadalomtörténetét kronológikusan továbbfűző — két jelentős tanulmányt publikált, melyek együttesen egy évszázadot ölelnek föl, egymás mellé állítva az 1790 és 1840 között változatlanságba merevedő pest-budai céhvilágot (184–217.) és a jelen-

tős átalakulást hozó nagyipar egyik legjelesebb képviselőjének, a Ganz-gyárnak 1845 és 1895 közötti első ötven évét. (218–241.)

Berlász értékes 18. századi történeti statisztikai adatokat is gyűjtött és publikált. Ezek a táblázatok kiadói megfontolásból a kötet függelékében kaptak helyet. Az adatok értelmezése, feldolgozása remélhetőleg további kutatásra sarkallja majd az olvasókat.

A kötet előszava (7–10.) Berlász Jenő forrásértékű visszatekintése életpályájára, míg az utószóban (316–326.) Buza János értékeli Berlász munkásságát. A nagy gonddal összeállított idézettségi mutatók (309–315.) alapján felmérhető, hogy Berlász a teljes mellőzés pontosabban elhallgatás ellenére fontos tudományos hatást fejtett ki a szűkebb szakmai körökben. Meggyőződésem, hogy ez a kötet jelentős mértékben hozzájárulhat Berlász Jenő munkáinak újrafelfedezéséhez, értőbb recepciójához, akár külföldön is, hiszen a tanulmányok német nyelvű (egy esetben francia nyelvű) összefoglalását is tartalmazza a kötet. A szerkesztők, Buza János és Dietmar Meyer gondos munkája eredményeként értékes és historiográfiailag kiemelkedő jelentőségű kötettel gazdagodhat a magyar történelem iránt érdeklődők könyvtára.

Szántay Antal

1919. A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS A KELET-EURÓPAI FORRADALMAK

Szerkesztette: Krausz Tamás és Vértes Judit

L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2010. 293 o.

2010-ben két sorsdöntő eseményre emlékezhettünk: a Tanácsköztársaság kikiáltására és az első világháborút lezáró békeszerződés aláírására. Utóbbi a történettudománytól a politikáig széles körben és nagyon változatos módon mozgatta meg a társadalmat, míg a 19-es proletárdiktatúra valójában csak a szakmát, annak egy részét késztette megemlékezésre. Az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék és a Russzisztikai Központ ide tartozott, figyelemre méltó nemzetközi konferenciát rendezett.

Krausz Tamás szerkesztői előszavában joggal írja, hogy még ma sem ritka 1918–1919 olyan kezelése, mintha az akkor történtek idegenek lettek volna történelmünk egészétől, ezért ki is kell iktatni abból. Erre, a Horthy korszakot túlélő felfogásra 1945 után a történeti, politikai irodalomban olyan válasz született, amely a kirekesztés ellen akarván fellépni, valójában maga is kiemelte a munkásmozgalmat a köztörténetből, munkásmozgalom-történetként adott neki hangsúlyt. Az 1950-es évek kiadványainak bizonyos utóhatása még ma is érzékelhető időnként.

A konferencia megrendezését feltétlenül indokolta, hogy az 1960-as évek óta fokozatosan megnyíltak hazai és külföldi levéltárak, valamint a történetírásra nehezedő ideológiai nyomás enyhültével kitágulhatott a kutatók látóköre. A Tanácsköztársaság ilyen módon már nemzeti történelmünk szerves részeként jelenhetett meg, egyidejűleg kilépve provinciális keretéből, nemzetközi összefüggésben is megmutatkozhatott jelentősége, sokféle következménye.

A konferencia témái, de résztvevői is a nemzetközi összefüggéseket hangsúlyozták, az előadók között nemcsak magyar kutatók voltak, hanem angol, belga, orosz történészek is. A kötet 11 tanulmányt ad közre, közülük hétnek szerzője magyar. A szerkesztés elveiről szűkszavúan szól az előszó: magyar vagy angol nyelvű a szöveg, attól függően, ahogy a konferencián elhangzott. Angol nyelven olvasható André Mommen Varga Jenő gazdaságpolitikájáról szóló írása, Gareth Dale elemzése Holányi Károly eszméi alakulásának és 1918–1919 hatásának összefüggéséről, Christopher Ford részletes leírása az ukrán forradalomról és a Tanácsköztársasággal való kapcsolatáról. E három írás igen bő terjedelmet kapott a szerkesztőktől, ami megbillentette a kötet szerkezeti egyensúlyát, mégis indokolt és helyes volt. Olyan kérdések kerülhettek így tárgyalásra, elsősorban Vargával és az ukrán eseményekkel kapcsolatban, amelyek ritkán vagy egyáltalán nem olvashatóak magyar nyelven. Ha magyarul jelentek volna meg, szélesebb körben hasznosulnának.

Minden szerző önálló témát tárgyal, azok azonban kiegészítik egymást, egyidejűleg feltárva azonos vagy eltérő vonásokat, mintegy rávilágítva a jelenségek „kelet-európaiságára". Kelet-Európa értelmezése kapcsán Krausz Tamás úgy látja, lassan feledésbe merül, hogy Lenin 1917 előtt kidolgozta a maga számára Kelet-Európa fogalmat, s ez Krausz szerint mintegy előképe a mai fogalmunknak. A térség egyenetlen fejlettsége Lenint a forradalom terjedésének szempontjából foglalkoztatta. Az első világháború végén Kelet-Európát súlyos nemzeti és szociális feszültségek uralták. A robbanást a nemzeti motívum indította. A Tanácsköztársaság esetében a legfontosabb momentu-

mot Ormos Mária „a nemzeti kétségbeesésben" látja, Christopher Ford Ukrajna kapcsán ugyancsak ezt emeli ki, kitűnően érzékeltetve azt a bonyolult helyzetet, amit ott a függetlenség, nemzeti önállósulás vágya jelentett. Ukrajna nemcsak a régi birodalomtól akart elválni, forradalmáronként sem kívántak betagozódni a nagy szovjet bolsevik pártba. Hajdu Tibor, folytatva a gondolatmenetet, rámutat, hogy ahol a nemzeti aspirációkat többé-kevésbé sikerült kielégíteni, ott a nemzeti momentum háttérbe szorította a szociálist. Fontos megállapítása, hogy a forradalomban döntő szerepe nem a munkásságnak, hanem a katonaságnak, a felbomlott hadseregek tagjainak volt.

Kiderül a szövegekből, hogy a térség egymásra utalt forradalmai (orosz, ukrán, magyar) nem tudták segíteni, támogatni egymást. Lenin a szovjet forradalom érdekeit tartotta szem előtt. Az ukránok pedig több tűz közé szorulva ugyancsak tehetetlenek voltak, bár igyekeztek a maguk javára használni Kun Béla és Lenin kapcsolatát.

A már említett írásokban szükségszerűen kerül elő az önigazgatás, az arra való törekvés. Kende János, amikor a Tanácsköztársaság önigazgatási kezdeményezéseiről ír, arra is rávilágít, hogyan függ ez össze a szakszervezetek tevékenységével, szociáldemokrata mozgalomban játszott szerepével. Az önkormányzatiság igénye ma is eleven.

A kötetben sok új szempont, téma szerepel, amelyek korábban hiányoztak a historiográfiából, vagy csak mellékes helyhez jutottak. Közülük is figyelmet érdemel Ljudmilla Bulavka írása. Ő azt fejtegeti, miben nyilvánul meg a szovjet kultúra sajátossága, amikor felelni kell a modernkori elidegenedés problémájára, mit tartalmaz a szovjet szellem és az orosz lélek, milyen viszonyban vannak egymással.

1918–1919 nemcsak az eseménytörténet szintjén foglalkoztatja a kötet szerzőit. Nem hiányoznak a tárgyalásból a korszak jellegzetes eszméi, a viták sem. André Mommen elemzése Varga Jenő gazdaságpolitikai nézeteiről, ezek alakulásáról, kortársaival folytatott (Otto Bauer, Karl Kautsky és mások) személyes vitáiról nem hagy kétséget afelől, hogy Varga partner volt az európai vitában, nem provinciális a gondolatmenete.

Az európai szellemi életben való beágyazódottságot tárja elénk Garath Dale is Polányi Károly politikai nézeteinek alakulásáról, a radikális polgári demokratikus szervezkedésben játszott szerepéről írva. Mindkét szerző nagy biztonsággal és felkészültséggel igazodik el a magyar történelemben.

Vörös Boldizsár írása összecseng azzal a gondolattal, ami a kötetben szerepel, hogy ti. bizonyos törekvések a forradalmaknak a nemzeti történetből való kirekesztésére irányulnak. Írása szovjet-orosz törekvéseken keresztül mutatja meg, hogy a kirekesztés a köztéri szobrok eltávolítása, cseréje útján is megmutatkozik. 1917-től a szobor-eltávolítási és emlékmű-állítási hullám söpör végig az orosz városokon, központi lista is készült a felállítandó emlékművekről Lenin aláírásával.

A kelet-európai forradalmak nemcsak lezajlásuk idején mutattak fel közös jegyeket, hanem utóéletükben is, abban, ahogyan az utókor, a mindenkori politikai hatalom, valamint a történeti irodalom kezelte őket. Pók Attila három évtized alatt az 1960-as évektől kialakult ötféle gondolatmenetet vesz vizsgálat alá (kurucos-romantikus, labancos-szociologizáló, liberális-demokratikus, keresztény-nemzeti, posztmodern) azt keresve, milyen helyet jelöltek ki történelmünk folyamatában a forradalmaknak, Trianonnak. Ő is szerzőtársai megállapítását erősíti meg, hogy ti. a magyar történelem viszonyítási pontja nem a Tanácsköztársaság, hanem Trianon. Tamás Gáspár Miklós nagy erudícióval azt elemzi, hogy 1945 után a Rákosi-, majd Kádár-korban milyen aktuális politikai megfontolások miatt szorult marginális pozícióba a hatalom oldaláról, miközben történetével érdemes szakmunkák foglalkoztak. A társadalmi szervezkedés sajátos formájaként szólt a kommunista pártról, mint „Lenin találmányáról", a marxizmus, történelmi materializmus helyéről, szerepéről a mai világban. Erősen kritikus hangvétele a kötet hazai és külföldi szerzőinek ama szempontjával rokon, amely a Tanácsköztársaság, a forradalmak hatását-következményeit kedvezőtlen oldalukról is megvilágítják.

Más a helyzet a szovjet historiográfiában az ukrán forradalmat tekintve. Ford kifejti, hogy a szovjet történetírás hét évtizeden át tagadta, hogy önálló aspektusa lett volna az ukrán forradalomnak, hogy jelentős önálló szerepet játszottak volna az ukrán marxisták. Ez éppúgy jellemezte az ukrán forradalomról szóló irodalmat, mint az emigráns kiadványok – egy másfajta elfogultsággal.

A kötet legfőbb érdemét abban látom, hogy nagyon friss, nyitott szellemben nyúl minden témához, amikor mérlegre teszi a forradalmakat a térség történeti folyamatában. Nagyon reális, kritikus képet ad az utókorról is, amely — a politika szintjén legalább is — saját javára igyekezett aktualizálni a múltat.

† L. Nagy Zsuzsa

Varga Éva Mária

MAGYAROK SZOVJET HADIFOGSÁGBAN (1941–1956).

Az oroszországi levéltári források tükrében

Russica Pannonica, Budapest, 2010. 392 o.

Örkény István „Lágerek népe" című kötetét idézi rendre Varga Éva Mária a szovjet hadifogságba került magyarokról szóló könyvében — majdnem zavarba hozván a recenzenst, mert ugyanakkor visszatérően figyelmeztet a memoárirodalom felhasználásának problémáira is. Ám mondandóját — az alcím ígéretének megfelelően — döntő többségben elsődleges kútfők alapján fogalmazza meg, Örkény passzusait csupán mottóként és következtetéseinek alátámasztására hasznosítja. Érthető a könyv bevezető mondatának kiválasztása is, mert ebben maga a munkaszolgálat után a fogságot is túlélő író figyelmeztet: „Nem lesz könnyű dolga a kutatónak, aki egyszer tiszta képet akar arról, miképpen *éltek, gondolkoztak és változtak* [Kiemelés tőlem – P. J.] a változó idővel a Szovjetunióban élt magyar foglyok." Fontos szempontok ezek, mert a szovjet hadifogság tematikája — mint azt a vonatkozó fejezetben a szerző árnyaltan bemutatja — e megközelítéseket korábban nélkülözte. Vagy a naplók, visszaemlékezések és az oral history forrásbázisának felhasználásával, egyfajta szenvedéstörténetként tárgyalták, kiszakítva az okok, előzmények láncolatából, vagy töredékes magyar források és adatok alapján rekonstruáltatott.

Varga Éva Mária esetében a levéltáros precizitása kiváló történészi szintetizáló képességgel párosul, témáját a második világháború és a Szovjetunió történetébe ágyazva, jóformán kizárólag az oroszországi levéltárakban fellelhető dokumentumok alapján tárgyalja. Ez mindenképpen más perspektívát jelent, mint a szubjektív források nyomán született feldolgozások — bár hozzátartozik az igazsághoz, hogy számos memoár erősíti meg a kötetben felvázolt kép egyes részleteit. Történészi ars poeticáját megfogalmazva a szerző Juhász Gyulára hivatkozik: a múltból nem szabad csak azt kiemelni, ami nekünk, és nem ellenünk jó. Témáját társadalomtörténeti érzékenységgel is közelítve szakít a hagyományos hadtörténeti kontextussal: a foglyokat áldozatoknak tekinti, ám fő törekvése sorsuk objektív bemutatására irányul. Nem könnyíti meg helyzetét, hogy — mint kifejti — a témát medializálták, és egy önálló nemzeti mitológia, sőt esetenként a nemzeti igazságtétel részévé transzformálódott.

A recenzens — bár a szerző nem minden megállapításával ért egyet — a könyv jóformán egyetlen mondatával vitatkozik, s ez a munka alapvető célkitűzésére vonatkozik: nem annak *ellenére* kell a feltárt források alapján bemutatni a tényeket, mert Magyarországon e tárgyban „többnyire érzelmeken alapuló, indulatos" becslések vannak — hanem éppen *azért*. Az érzelmek, indulatok természetesen nem fognak csitulni — mert „tulajdonosaik" nem kíváncsiak a tényekre —, de már visszavonhatatlanul és megkerülhetetlenül rendelkezésre áll az a megalapozott tudományos munka, mely a téma iránt őszintén érdeklődők számos kérdésére megadja a választ. A szerző ugyanis egyedülálló módon olyan forrásokat és szakirodalmi eredményeket hasznosít, melyek eddig kívül rekedtek a vizsgálódás körén: az Oroszország levéltáraiban található dokumentumok feltárására és feldolgozására vállalkozott. E hatalmas, több mint tíz éve hozzáférhető forrásbázis — mint a recenzens saját maga is tapasztalhatta — egyesek által elvetendő, hiteltelen kútfőnek számít. Ennek kimondott-kimondatlan oka lehet a sztálini rendszerrel szembeni érthető averzió, ám a tudatos megtévesztés feltételezése — mint azt Varga Éva Mária egyértelművé teszi — abszurd egy ilyen heterogén és hatalmas dokumentáció esetében. Arra nem is érdemes szót vesztegetnünk, hogy létezik-e olyan forrás, melyet nem a kötelező szkepszissel kell kézbe vennünk — lett légyen az német, angol, vagy akár magyar dokumentum. Annál inkább fontos, hogy így annak az államnak az iratanyaga, és az elmúlt húsz évben keletkezett új szakirodalmi eredményei maradtak ki egyes magyar megközelítésekből, mellyel az ország nemcsak hadiállapotban, hanem tényleges harcban állt.

Varga Éva Mária tágabb kontextusba helyezte a történetet, ugyanakkor olyan részterületek bemutatására is vállalkozott, melyek teljesen újnak számítanak. Bátor és fontos könyvével „sötét sarkokba" világít be: elénk tárja a szovjet hadifogoly-politika minden szegmensét, bemutatja az iratőrző intézmények történetét, ismerteti a felhasznált forrásokat az utasításoktól, rendeletektől a személyi adatlapok kérdéssorozatáig, és részletesen felvázolja a hadifogolyügy jogi szabályozását, az irányító szervezet hivataltörténetét, nyilvántartási rendszerét, a táborvilág kiépülését. A kötet majd' felét teszi ki az imént említett témák fejezetekbe foglalása a „kötelező" historiográfiai áttekintéssel, ami ez esetben — s a fentiek fényében — különösen nem tekinthető

formálisnak, s benne imponáló az újabb, gazdag orosz szakirodalom értő ismertetése a vonatkozó magyar munkák mellett. Utóbbiak közül tárgyszerűsége és ma is helytálló adatai okán Korom Mihály 1984-es tanulmányát emeli ki a szerző, de az utóbbi két évtized több jelentős részeredményt felmutató előzményére is utal a témára vonatkozó szakirodalomból.

Mivel annyian kétségbe vonják a hadifoglyokra vonatkozó dokumentumok létét, hitelességét, nagyon fontos a könyvnek az oroszországi levéltári forrásokat és az iratőrző intézményeket bemutató fejezete. A Hadifogoly és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság (UPVI/GUPVI) központja Moszkvában volt, évtizedekig zárolt iratanyaga pedig a titkos Központi Állami Különleges Archívumban („Hadizsákmány Levéltár") kapott helyet. Mára már — többszöri átszervezés után — az Oroszországi Állami Katonai Levéltárban van és nagyrészt kutatható a 3,8 millió őrzési egység, mely a hadifoglyok adatait tartalmazza. A legtöbb, a Belügyi Népbiztosság (NKVD) majd Belügyminisztérium (MVD) által keletkeztetett kútfő a Repatriációs-ügyi Igazgatóság fondjával és a CSGK (Rendkívüli Állami Bizottság) anyagával együtt az Oroszországi Föderáció Állami Levéltárában található. Ezek mellett a szerző az Oroszországi Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltárban és az Oroszországi Állami Legújabb Kori Történelmi Levéltárban folytatott kutatásait tartja fontosnak. Azt is megemlíti, hogy a külügyi és a honvédelmi dokumentumokba való betekintés is eredményes volna, de a két minisztériumi irattárban a feltáró munka nehézségekbe ütközik, illetve a Honvédelmi Minisztérium Központi Irattárában egyáltalán nem fogadnak külföldi kutatókat. Fenti megjegyzés, és a még mindig létező zárolások ellenére Varga Éva Mária szerint — és ő igazán tudja — az ötvenévnyi elhallgatás után hihetetlen mennyiségű kutatható iratanyag áll a történészek és levéltárosok rendelkezésére Oroszországban. Itt kell megjegyezni, hogy a szerző által szerkesztett dokumentumkötet, mely 2005-ben oroszul és 2006-ban magyarul is megjelent — címe: „Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban" — nemcsak fontos előzménye a most bemutatott könyvnek, hanem a zárolt iratanyag hozzáférhetővé tételéhez vezető folyamatnak is jelentős állomása volt.

A forrásfeltárás egyik fő problémájaként azt említi a szerző, hogy a személyi dossziék csak az egyenes ági leszármazottak számára hozzáférhetők, ezekbe a kutatók is csak az ő engedélyükkel tekinthetnek bele. Ugyanakkor — mint a kötet is bizonyítja — a megismerhető dokumentumok alapján is differenciáltabb és pontosabb kép alkotható a hadifoglyok életéről, sorsáról, de korábbi katonai szerepvállalásukról is. A szerző ugyanis olyan dokumentum-tömeget is beemel a kutatásokba, mint a CSGK iratanyaga, mely a „Rendkívüli Állami Bizottság a fasiszta német betolakodók és cinkosaik gaztetteinek és általuk a szovjet polgároknak, kolhozoknak, társadalmi szervezeteknek, az állami vállalatoknak és intézményeknek okozott károk felmérésére és megállapítására" teljes nevet viselő, 1942-ben megalakított szervezet munkájának eredményét foglalja magában. Mintegy ezermilliárd rubelre becsülték a támadók által okozott károk mértékét, ebből a magyar alakulatoknak közel 50 millió rubel értékrombolást tulajdonítottak. A recenzens tisztában van azzal, hogy Varga Éva Mária könyvének passzusai közül ezen adat ismételt közlése — hisz tíz esztendővel ezelőtt már megtette — a legnehezebben elfogadható részletekhez tartozik, mert sokaknak máig nehéz szembesülni azzal, hogy a Szovjetunióban a magyar hadsereg intézményesen, egyes katonák egyénileg is hozzájárultak a háborús pusztításokhoz, s voltak, akik bűncselekményeket is elkövettek.

A táborvilágot, s benne a magyar hadifoglyok és internáltak életét a kötet öt különböző terjedelmű fejezete tárgyalja. A szerző pontosítja a vonatkozó fogalmakat is. Így kitér az UPVI/GUPVI által kiépített táborvilág és a GULAG „szigetcsoport" (büntetőtáborok, ahová bírói ítélet nélkül senki nem került) közti különbségtétel fontosságára, vagy az egyik, nálunk általánosan használt kifejezés, a „malenkij robot" használatának problematikus voltára, mert ezzel a szovjet forrásokban és a későbbi orosz szakirodalomban sem találkozott: ott az „internálás" szerepel az elhurcolt civil lakosok esetében. A pontosságra való törekvés már a címadásnál is meghatározta a szerző munkáját: azért változtatta meg az alapul szolgáló PhD-értekezéséhez képest (Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban), mert a fogságba esett magyaroknak a 70 százalékát szállították ki a Szovjetunióba, 30 százalékukat korábban magyarországi és közép-európai gyűjtőlágerekből szabadon engedték.

A Szovjetuniónak — és az ott élőknek — a kérdéshez való viszonyát tárgyalva a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy mit jelentett a hadifogság a szovjet katonák számára: 1941-től német adatok szerint 5,7 millióan váltak fogollyá, közülük 3,3 millióan haltak meg — ez 57 százalékos veszteség —, s majdnem kétmillióan az első telet sem élték túl. A szovjet adatok ettől annyiban tértek el, hogy a hadifoglyok létszámát 4,5 millióban határozták meg (mellettük 1 millió civil fo-

gollyal számoltak), a meghaltak számát 2,5 millióra (55%) becsülték. A kötet a genfi konvenció sokat vitatott problematikáját is alaposan bemutatja, idézve azon rendelkezéseket, melyek 1941-től szabályozták a szovjet hadifogságba jutottakkal való bánásmódot, alapjaiban egyezve a nemzetközi szerződésekkel, eltérve a szocialista felfogásnak meg nem felelő — megítélésük szerint osztály- vagy nemzeti szempontot érvényesítő — pontokban. E megközelítés legfontosabb területe azonban a célok közti különbségtétel. Nemcsak a GULAG táboraival nem lehet összemosni a GUPVI intézményeit, ugyanilyen elfogadhatatlan a megsemmisítő táborokkal vagy a német hadifogoly-táborokkal való azonosításuk is. A legfontosabb különbség a hatalom hozzáállásából adódik: a szovjet vezetés munkaerőforrásként tekintett a hadifoglyokra, céljuk nem a megsemmisítésük volt. Ez egyértelműen meghatározta a tábori személyzet viszonyát a nekik kiszolgáltatott tömeghez, s bár voltak, akik megnehezítették a foglyok helyzetét, ők szembementek a központi utasítással, s ha romlott a táborlakók állapota, állásukat, akár szabadságukat is kockáztatták. Az UPVI/GUPVI-táboroknak a GULAG-gal való azonosítása azért nem állja meg a helyét, mert a két „szigetvilág" szervezetileg, funkcionálisan és perspektivikusan is elkülönült.

A Szovjetunió célja kimerült munkaerőbázisának pótlása volt, s ebből egyenesen következett a fő törekvés: megőrizni a foglyok munkaképességét. Egyre kevesebben tudják, s veszik számításba azt is, hogy milyen helyzet alakult ki a Szovjetunióban Németország és szövetségeseinek — köztük Magyarországnak — az 1941. júniusi támadása után, pedig a hadifogolykérdés megítélésekor ez megkerülhetetlen. A 28 milliós emberáldozat mellett 1700 város és 70 ezer falu lerombolása 6 millió épület megsemmisülésével járt együtt, emiatt 25 millióan maradtak fedél nélküli. 30 ezer ipari vállalat, 65 ezer km vasútvonal, 100 ezer kolhoz, szovhoz, 84 ezer iskola, 40 ezer kórház, 43 ezer könyvtár, több mint 400 múzeum semmisült meg, vagy szenvedett károkat. A Szovjetunió 4,37 millió ellenséges katonát ejtett foglyul, közülük 600 ezret már a fronttáborokból elengedtek, 3,77 millió főt regisztráltak. Különleges táborokba 220 ezer, német oldalon harcoló szovjet állampolgár és 14 ezer elítélt háborús bűnös került, 2,8–2,9 millió főt repatriáltak. A hadifoglyok 15–18 százaléka halt meg, 580 ezren. A szikár adatok nem azért állnak itt, hogy a személyes tragédiákat próbáljuk azzal kisebbíteni, hogy igazoljuk: a halálozási arány a szovjet hadifogságban harmada volt a német fogságban bekövetkezett haláleseteknek, hanem pusztán a tisztánlátás érdekében. Attól a ténytől sem tekinthetünk el, hogy a háború idején a katonák milyen állapotban kerültek fogságba: alultápláltan, sebesülten, betegen, sokszor a végkimerültség határán. És ha nem volt meleg szállás, élelem, orvosi ellátás, kötszer, gyógyszer — márpedig a másfél éve tartó háború közepette, a sztálingrádi csata idején mindez nem állt rendelkezésre — ugyanúgy kilátástalan volt helyzetük, mint a visszavonulóké. A magyarok esetében az 1941-től 1956-ig tartó időszakban elhunyt foglyok majdnem fele 1943 elején halt meg (28 ezren, az addig fogságba esettek 90 százaléka).

A hadifoglyokkal kapcsolatos szovjet álláspont nem volt változatlan. Lenin nyomán a Szovjetunió iránti szimpátia megalapozóinak, majd a propaganda potenciális terjesztőinek tekintették őket, s ez a szempont a hidegháború idején különösen fontossá vált, de a politikai szándékot mindvégig felülírta a legfőbb cél: munkaerejük igénybevétele. Mint már utaltunk rá, a szerző igyekszik minden oldalról megvilágítani ezt a kérdést, így részletezi azt is, milyen körülmények között kellett elhelyezni a többmilliós embertömeget. A GUPVI folyamatosan kapta az utasításokat az életviszonyok javítására, de ehhez hiányoztak a feltételek (a fent ismertetett adatok alapján az okot nem nehéz elképzelni). Emiatt találkozhatunk sok visszaemlékezésben azzal a ténnyel, hogy a foglyoknak maguknak kellett barakkjaikat, a kiszolgáló helységeket felépíteni, a berendezést kialakítani. Fontos információ az is, hogy bár nem volt elegendő tábor, előfordult, hogy nem rendeltetésszerű működés miatt többet felszámoltak, vagy parancsnokukat leváltották. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az ellenséggel szembeni averziókat is le kellett küzdeni: támadó hadseregek katonáiról kellett gondoskodni, s mint egyik-másik epizódból láthatjuk, ez nem volt mindig egyszerű. Ám azt is számos forrás tanúsítja, hogy a visszavonulókat vagy a foglyokat a lakosság segítette, élelmezte.

Mondhatnánk, hogy egy bizonyos kor felett szokásos és ismerős sok körülmény, melyet a szerző problémaként említ. Ilyen a direktívák és a végrehajtás közti különbség, mert a hadifogoly-munkaerőt hasznosító intézmények vezetői abbéli igyekezetükben, hogy minél többet tudjanak kipréselni a foglyokból, gyakorta nem tartották be, vagy megsértették az előírásokat, növelve a munkaidőt, nem törődve a munkavédelmi előírásokkal. Kevés vigaszul szolgálhatott a foglyok számára, hogy a szovjet munkások is hasonló körülmények között dolgoztak, de tény volt, s a visszaemlékezésekben rendre fel is bukkan, hogy észrevették a lakosság sanyarú helyzetét, és

időnként még hozzájuk képest is alacsony színvonalú ellátottságát. A GUPVI azzal érvelt, hogy erőnlétük megőrzése érdekében kell táplálni a táborlakókat, ezért előfordult, hogy a nem megfelelő feltételek miatt felmentették őket a munka alól, ami miatt viszont a helyi párt- és vállalatvezetők bepanaszolták a hadifogolyügyi központot.

Varga Éva Mária rendkívüli precizitással vázolja fel ezt az egész bonyolult helyzetet, a GUPVI-táborvilág kiépülését és működését. Megvilágítja a tényeket, átláthatóvá teszi a rendszert, így az olvasó egyre kevésbé tartja valószínűnek, hogy tíz- vagy százezrek tűnhettek volna el nyomtalanul ebben a pontosan megszervezett táborvilágban. El is érkeztünk tehát a legkényesebb pontig: a számokig. Az adatok egyeztetése mérhetetlen koncentrációt kívánhatott, mert a nagyságrendek miatt gyakorta ezres-tízezres eltérések szinte elhanyagolhatónak tűnnek. Csakhogy minden egyes szám mögött egy-egy sors van, s a szerző láthatóan ennek tudatában igyekszik mindennek utánaszámolni, feltárni a különbségek okait. Részletezi, miért nem lehet hajszálpontosan meghatározni, hány fogoly volt, ugyanakkor azt is tisztázza, miért nem lehet nagyságrendekkel eltérni a források által valószínűsíthető tényektől.

A háború kezdeti időszakára vonatkozóan kevés az adat. Az első ismert szovjet forrás szerint 1942. január 1-jéig 66 magyar hadifoglyot ejtettek, novemberben 384 főt jegyeztek fel. 1943. január 5-én 324 katonát és 66 munkaszolgálatost tartottak számon – a szerző megjegyzése szerint ez a kategória csak az idézett iratban szerepel, egyébként nem regisztrálták, hogy ki teljesített fegyveres szolgálatot és ki nem. A doni katasztrófára vonatkozóan két forrás is alátámasztja a már idézett adatot, mely szerint 1943 februárjára 31.299 volt a magyar hadifoglyok létszáma, az év decemberében pedig már csupán 3258 fő. Mint erre már utaltunk, ekkor zömében alultáplált, beteg, sebesült a katonák nagy része, s az adott körülmények között ellátásuk szinte lehetetlen volt, ebből adódott az óriási, a 90 százalékos veszteség. A katonák foglyul ejtése 1944 végétől vált tömegessé, és ekkor már a civil lakosság köréből is elszállítottak több ezer hadifogolyként nyilvántartott személyt. A szerző megpróbálja az internáltak lélekszámát megállapítani, bár ez még nehezebb feladat, mert előadódott, hogy különböző okok miatt civileket is hadifogolyként regisztráltak, vagy ugyanaz az adat több helyen szerepel, illetve tudunk regisztrálás nélkül elvitt 13 ezer fős csoportról is. Mivel a németek jóvátételi munkára kötelezésébe a szövetségesek beleegyeztek, e kérdést külön kell kezelni, még ha a szovjetek ezt a nem Németországban élő népességre is kiterjesztették. Nálunk magyarokat is nyilvántartásba vettek velük együtt, összesen 50.292 főt, akik közül 32 ezret internáltak a Szovjetunióba. Meghaladja az ötvenezret a Budapesten elfogott polgári lakosok lélekszáma is, és a Dunántúlon még 3–4000 fő került az internáltak közé. Varga Éva Mária végül — Korom Mihály adataival egyezően — 82.500 összegyűjtött civillel számol, akiknek nagy részét, 72 ezer főt internáltak a Szovjetunióba, ahová így — a németként regisztráltakkal együtt — összesen 100–110 ezer civil fogoly kerülhetett.

A magyar hadifoglyok száma 1945 januárjában 125.263 volt és folyamatosan gyarapodott, összlétszámuk végül megközelítette a 460 ezer főt. A szerző azt sem hallgatja el, hogy az összes fogságba került magyar száma nem egyezik minden forrásban. Korom Mihály számításai, valamint saját kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy 555–565 ezren lehettek a hadifogolyként, civilként vagy németként Magyarországról internáltak. Ezután teszi fel Varga Éva Mária azt a fontos, a szakirodalomban eddig ritkán szereplő kérdést, hogy a fenti tömegből mennyien kerültek ki a Szovjetunióba. Az általa feltárt források szerint összesen 385–390 ezren voltak, feltételezése szerint kétharmaduk hadifogoly, harmaduk internált. 1945 és 1956 között különböző források szerint szerint 377–379 ezer, a civilekkel, más állampolgárságúakkal együtt 418–419 ezer volt a hazatérők száma. Közülük 1945-ben — főleg egészségügyi okokból — 209–219 ezer fő szabadult, legtöbbjük még a fronttáborokból, de 50 ezren már a Szovjetunióból érkeztek vissza. 1946-ban csak 20 ezren tértek haza, 1947-ben 100 ezren, 1948-ban pedig közel 90 ezren. 1949-ben további 3500 fogoly érkezett Magyarországra, és kilencezren maradtak kint. A repatriálás ütemét a minisztertanács a Szovjetunió gazdasági érdekeit figyelembe véve határozta meg, ezért a munkaképes foglyok nagy része csak 1947–48-ban térhetett haza, az utolsó nagy csoport — köztük internáltak is — 1950-ben, 7900 fő. Sztálin halála után a még fogságban levők amnesztiarendelettel szabadultak: 1398 magyar állampolgár a táborokból, 144 a börtönből. Kisebb csoportokat csak később adtak át, 1955-ben és 1956-ban.

A legérzékenyebb pontok közé tartozik a halálozások száma, mely szinte kideríthetetlen. A pontatlanság egyik oka, hogy a vidéki hatóságnak nem volt érdeke a halálozások bejelentése, mert a kiutalt fejadagot — lásd Rejtő Jenő Csontbrigádjának a metódusát itt is valóra válni — el lehetett osztani. A hivatalos — és titkos — jelentések kevesebb adatot közöltek a valóságosnál, és

a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy ez a tény is mutatja: a szovjet hatóságok nem voltak érdekeltek a halálozási ráta növekedésében. Megállapítása szerint biztosra vehető, hogy a hadifogolytáborokban 11–15% volt a halálozási arány, az internáltak körében ennél magasabb: 20–23%. A jelenleg ismert adatok szerint összesen 66277 magyar halt meg szovjet hadifogságban, és bár a szerző semmiképpen nem tekinti lezártnak a témára vonatkozó kutatásokat, szisztematikus vizsgálódásainak eredménye egyértelmű: revideálni kell a köztudatban forgó, és szakirodalmi munkákban is felbukkanó pontatlan adatokat, következtetéseket. (A recenzens által talált egyetlen nyomdahiba e részben található: a 187. grafikonjának 1942-re vonatkozó oszlopa nem arányos a feltüntetett számadattal.)

A téma másik vitatott területe az elítélt hadifoglyok elleni eljárások kérdése. A háborús bűnösök felelősségre vonásának alapja az 1943. április 19-én életbe lépett rendelet: „A német fasiszta gonosztevők, a szovjet polgári lakosság és a fogságba esett vöröskatonák körében gyilkosságokat és kínzásokat elkövetők, a kémek és a hazaárulók megbüntetéséről". Bár a szerző hangsúlyozza, hogy a Szovjetunióban a nemzetközi jogi normákat is figyelembe vették, saját törvényeik szerint vonták felelősségre a háborús bűnöket elkövetőket. Ezen perek során 1947-re a jogszerűség látszatával is szakítottak — mint a szerző kitér rá, a gyorsított eljárásokban nem volt ügyész, ügyvéd és tanúk sem, sőt előfordult, hogy tolmácsot sem alkalmaztak —, kizárólag a CSGK-jegyzőkönyvek alapján történt az ítélkezés. Varga Éva Mária azonban többször hangsúlyozza, hogy a jogszerűtlen eljárások nem jelentik azt, hogy a vádlottak mindegyike ártatlan volt. 1947. november 21-én született a döntés arról, hogy a különböző táborokból Vorkutára szállítják az elítélt hadifoglyokat és internáltakat, köztük a szerző részvételével zajló kutatások eddigi eredményei szerint 1000 magyart is. Öt százalékuk a harmincas évek politikai tisztogatásainak áldozataként, negyedük tiltott határátlépésért (zömében a zsidótörvények elől menekülve), ötödük elítélt hadifogolyként került büntetőtáborba, és több mint félezer, különböző társadalmi státusú személy 1945-től háborús bűncselekménnyel vagy kémkedéssel megvádolva jutott hasonló sorsra. További feltáró munkát igényel annak kiderítése, hogy az utóbbi két csoportból hányan szenvedték el jogos büntetésüket, s mennyien váltak politikai áldozattá.

A hadifoglyok munkaerejének felhasználását a szovjetek a háborús pusztítások helyreállításával indokolták, és nekik kellett megtermelniük önfenntartásuk költségeit is. A helyzet akkor kezdett javulni, amikor kialakult a tábori adminisztráció és a hadifoglyok munkáját felhasználó gazdasági egységek közötti együttműködés, de a legfontosabb munkamorál-javító intézkedés a fizetés biztosítása volt. Ezt ugyan kezdettől előírták, ám a Varga Éva Mária által hivatkozott visszaemlékezések szerint úgy tűnik, hogy a foglyok 1947-ig nem kaptak kézhez pénzt: keresményük vagy csupán önfenntartásukat fedezte, vagy mások zsebébe vándorolt a többlet. E téren is az volt a meghatározó, hogy hol, milyen jellegű munkát végeztek a foglyok, és milyen volt a tábor személyzete, mert ebben igen komoly eltérések mutatkoztak. A későbbiekben — ha volt lehetőség a normán felüli teljesítésre — komoly megtakarítások is keletkezhettek. 1946-tól vált lehetővé, hogy az alacsonyabb rangú tisztek is dolgozhassanak; ezt, mint egy idézett levél is igazolja, ők maguk is kérelmezték (a tartalom megfelelt a szovjet propaganda munkával kapcsolatos passzusainak: „becsület dolga"), de hihető, hogy értelmes alternatíva volt a tétlenséggel szemben. Hogy a hadifoglyok számára nem pusztán kényszert vagy később kereseti forrást jelentett a munka, hanem a túlélés záloga is volt, azt ismét Örkény István szavaival hitelesíti a szerző.

A továbbiakban tényekkel, adatokkal alátámasztva, táblázatokba foglalva vázolja fel a könyv a táborrendszer földrajzi elhelyezkedését, a foglyok eloszlását és azon területeket, gazdasági ágakat, ahol foglalkoztatták őket. A meghatározott célnak megfelelően a magyar hadifoglyok majdnem fele (49%) az építőiparban, illetve azzal összefüggő területen dolgozott, de jelentős volt az energia- és hadiiparban való részvételük is (22, illetve 17%), míg a kohó- és gépiparban 8%-uk, fele ennyi egyéb ipari területen és a mezőgazdaságban végezte munkáját. Hogy ez a pontos és többoldalú nyilvántartás milyen eredményességű munkaerő-felhasználást takart, azt a szerző szerint nehéz rekonstruálni. Megint csak a szocialista gazdálkodás egyik sajátossága akadályozta a valós kép felrajzolását: a termelési mutatók sok esetben nem valós adatokat tartalmaznak. A felhozott példák is ismerősek: a minőségi szemlélettel szembenálló mennyiségi elv, alapos munkavégzés helyett a tervteljesítés preferálása. A magyar hadifoglyok munkájának értéke azonban megfelelt százalékos arányuknak: 10%-ot tett ki az összértékből.

Az élelmezés és az egészségügyi ellátás a könyv külön fejezete. Pontos táblázatok és leírások alapján alkothatunk képet az előirányzatokról és az ellátási nehézségek következményeként létrejött valós helyzetről: a hiánybetegségekről, a foglyok egészségének tragikus romlásáról, melynek követ-

kezményeként a legnehezebb időszakban kannibalizmus is előfordult. Ezek a rendkívüli körülmények között mért adatok azonban nem általánosíthatók, és fontos, hogy még ekkor rendelet született a foglyok élelmezésének és életkörülményeinek javításáról, meghatározták a barakkok berendezését, közszükségleti felszereléseit, belső hőmérsékletét is. Annak, hogy a hadifoglyok a rendelkezések dacára sokszor nem kapták meg az előírás szerinti élelmiszeradagot, számtalan oka volt, a létszámhelyzet változásától a szállítási nehézségekig, de a legnagyobb gondot az élelemhiány jelentette. A helyzet akkor javult, amikor 1947-ben a jegyrendszert megszüntették, és lehetővé vált a táborokban büfék, boltok nyitása. A lakossággal való cserekereskedelem már korábban működésbe lépett.

1947-től a táborok 40%-ában már könyvtárak működtek (bár ezek szerves részét alkották Lenin és Sztálin válogatott művei, mellettük ott sorakoztak a klasszikusok is), mozi- és színielőadásokat tartottak, komoly sportélet folyt. Mindez az otthontól való távollétet megkönnyítő, az elviselhetetlent elviselhetőbbé tevő tényező volt, mely az élhető, emberi élet ígéretét is magában hordozta. A szerző a színházi előadások szerepét emeli ki, mint a kulturális tevékenység legfontosabb terepét, mert a foglyok legszélesebb körét aktivizálta. Legalább ennyire fontos volt a sport, főként a futballmérkőzések, de sokan sakkoztak is. Kiemelkedő teljesítmények ritka jutalmaként a foglyok utazhattak (Moszkvába, üdülőhelyekre), de ez keveseket érintett, és e program nem volt mentes a propagandisztikus célzattól sem.

A GUPVI tevékenységének a táborok szervezése, irányítása mellett volt egy másik fontos területe: a hadifoglyok antifasiszta ideológiai átnevelése. A háború idején ez a cél dominált, a háború után a káderképzés vált elsődlegessé. Már egy 1943 márciusában készült jelentés előírta a főként osztályszempontok alapján kiválogatott hadifoglyok antifasiszta átképzését és politikai nevelőmunkára való felhasználásukat, bár ekkor még — mint a szerző hangsúlyozza — elsősorban abból a célból, hogy a táborlakók a fasiszta ideológia hatása alól kiszabadulva a Szovjetunió barátaivá váljanak. Ennek érdekében az ideológiai átnevelés része volt a Németország háborús szerepével kapcsolatos felvilágosító előadás ugyanúgy, mint a Szovjetunió bemutatása és politikai alapfogalmak megtanítása. Ide kapcsolódik, hogy Varga Éva Mária feltáró munkájának eredményeképpen különleges forrásokról is hírt kaphatunk: a hadifoglyok által írott és készített emlékekről. A fotók, irodalmi alkotások mellett több mint száz emlékalbumról van szó, melyeket a hadifoglyoknak a táboréletről, a háborúról és a Szovjetunióról szóló beszámolóiból állítottak össze, s maguk illusztráltak. A rendre felbukkanó fejezetek alapján látható: sablonos kérdés volt, bár inkább az örkényi abszurdra rímel annak firtatása, hogy „mi tetszett s mi nem tetszett" a Szovjetunióban. Ám még itt is születtek olyan válaszok, melyek valós megfigyelésekről, tapasztalatokról árulkodtak: például a társadalmi válaszfalak leomlását sokan pozitívumként említették, de a hiánygazdálkodás jeleit is szóvá tették. Voltak azonban, akik arra keresték a választ, hogy a vallásszabadság hogyan valósul meg a muzulmán tagköztársaságokban, lehet-e ott többnejűség. Olyan kérdések ezek, melyek a látottak-hallottak alapján józan — ha úgy tetszik: paraszti — ésszel vetődtek fel a foglyokban. A szerző vélekedése szerint az emlékalbumok, köszönőlevelek tömeges aláírása — még ha a többség nem is látta el kézjegyével — azt mutatja, hogy a külföldi hadifoglyok mintegy ötöde fogékonnyá vált a kommunista eszmékre a fogság évei alatt. E kijelentéssel nem értek maradéktalanul egyet. Nem vonva kétségbe azt, hogy a kinti tapasztalatok érlelhettek változást politikai felfogásukban, csupán azt hangsúlyozva, hogy ennyire extrém helyzetben a legfőbb motiváció — a hazatérés vágya — minden egyéb érzületet, gondolatot felülírhatott.

A rendeletekből, utasításokból kibomló hadifogoly-történelem személyesebbé válik, amikor a szerző a táborlakók mindennapjait, beszélgetéseit idézi fel, még akkor is, ha ezt egy 1944-ből származó politikai tiszti jelentés, vagy ellenőrzött szövegű tábori napló alapján teszi. Előbbiben ott sorakoznak a frekventált témák a munka fontosságától kezdve a sorsukra vonatkozó kérdésekig, Erdély helyzetétől a Nyilaskeresztes Párt iránti ellenszenvig, postai levelezőlap igénylésétől a magyar agrárkérdésig. A könyv azt is elénk tárja, hogy a háború után nyugalmasabbá vált világában — a szerző szavaival élve — kivirágzott a lágerkultúra, avagy — Örkényt idézve — „nőtt az éhség a betűre". Ezt a táborparancsnokság is szorgalmazta, de egybeesett a hadifoglyok spontán törekvésével is. A hivatkozott források — egy GUPVI-jelentés és az író elkeseredett sorai — e kultúra alacsony színvonalára utalnak. De a recenzens vélekedése szerint a szovjet forrás bizonyára valamilyen, a pártos kultúrát preferáló megfontolásból ítéli el a „túl könnyű" műfajok népszerűségét, Örkénynek a sorstársai „barbár tudatlansága" felett kesergő mondatai pedig — ha részben jogosak is — helyzetéből adódó, a Horthy-rendszerrel szembeni oppozíciót is tükröznek. Mert a volt katonák műveltsége, érdeklődése, mentalitása valóban tükre a kornak és a társada-

lomnak, melyben szocializálódtak, s a katona-, majd a fogolylét — mint a szerző is leszögezi — eldurvuláshoz is vezetett, ám ebben a lágerkultúrában érzékeny, kifejező alkotások is születtek. Hogy a hangsúly a szórakozáson és a szórakoztatáson volt, az teljesen érthető, miként az is, ha vaskosabb volt a humor, sarkítóbb a karikatúra, vagy szentimentálisabb a dalszöveg, mint ami békeidőben, s itthoni közegben ízlésesnek tekinthető.

Az emlékirat-irodalommal kapcsolatos kételyeinek megfogalmazásakor is Örkényre hivatkozott a szerző: „Aki emlékezik, ítélkezik. Az emlék sohasem közömbös. Vonz vagy taszít, pozitív, vagy negatív. Az emléknek töltése van. [...] Az emlék, a múlt idő, belenő a jelen időbe és át- meg átszövi rettentő tanulságaival." A témát kutató recenzens csak bólogatni tud, mert a közhiedelemmel ellentétben az emlékezet működése nem spontán, nem pontos, nem független az akaratunktól. Nem biztos, hogy az átélő, a szemtanú adja az események legpontosabb leírását. Így aztán — nem kétségbe vonva az emlékezők tiszta szándékait — egyet kell értenünk Örkény fent idézett szavaival, és azoknak e kötetbeli továbbgondolásával: „Az emlékek, érzelmek gyorsan változnak, a történeti idő néha megszépíti a múlt eseményeit, máskor meg rémisztőbbé stilizálja, mint valójában volt, vagy azáltal torzítja el, hogy általánossá tesz egy-egy részletet, részélményt." A fentiek alapján lehet igazán értékelni Varga Éva Mária munkáját, mert az eddigiekben főként a hadifoglyok életét egyedi sorsok bemutatásán alapuló visszaemlékezések felhasználásával próbálták rekonstruálni. E kútfők sokasága áll ma már rendelkezésünkre, s fontosságuk nem vonható kétségbe, de a szerző hozzájuk képest százezres nagyságrendű, elsődleges forrástömeget emelt be a kutatásokba. A recenzens nem reménykedik abban, hogy a témát nem elfogulatlanul közelítőket befolyásolni fogják a kötetben szereplő tények, de azok, és az adatok alapján megfogalmazott következtetések megkerülhetetlenek mindenki számára, aki tudományos igénnyel akarja vizsgálni a szovjet fogságba került magyarok történetét. Varga Éva Mária oly módon ás le a gyökerekig, az okokig, a felelősség kérdéséig, hogy egy pillanatra sem szorul háttérbe az a tengernyi szenvedés, amit a foglyok átéltek. Úgy vélem, az ismertetett könyv alapjában változtatja meg a szovjet hadifogságról kialakított képet akkor is, ha lesznek számosan, akik vitatják eredményeit (ami persze nem probléma, ha ezt tudományos megalapozottsággal teszik), vagy el sem hiszik. De „arca lett" a rendszernek, nem diabolizálható tovább, mert felismerhetővé vált a szovjet hadifogoly-politikában megnyilvánuló háborús — pontosabban: újjáépítési — racionalitás.

Pihurik Judit

Rainer M. János

JELENTÉSEK HÁLÓJÁBAN

Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989

1956-os Intézet, Budapest, 2008. 296 o.

Aki a kötetet kézbe veszi, címe és alcíme alapján arra is gondolhatna, hogy titkok tárulnak fel a legutóbbi rendszer-átalakítás első miniszterelnökének államszocialista múltjából. A bibliofil olvasottabbak számára még az is motiválhatja a kíváncsiságot, hogy — a közkézen forgó Antall-biográfiák esetenként eufemizálástól sem mentes passzusait esetleg ellensúlyozandó —, ifj. Antall József politikussá válását megelőző előéletének „titkosszolgálati tükre" a kötet. Ez a várakozás, a címbeli témamegjelölés nyomán majdhogynem független attól, hogy a szerző már a munka elején leszögezi: nem életrajzot — és a kötet lapjain gyakorta feltűnő apa, id. Antall József szerepeltetése ellenére —, nem családtörténetet kíván írni. Az intés felleléséhez már eleve bele kell olvasni a szövegbe, de manapság kellő gyanakvás övezi a politika exponenseit ahhoz, hogy ha egyszer tollhegyre tűzettek — s ráadásul titkosszolgálati csemegékkel is kecsegtet az opus —, majdhogynem „társadalmi elvárás" a róluk szóló írásokban olyasmit is nyújtani a nagyérdeműnek, ami „szeplőtlen fogantatásukra" ad valami földhözragadtabb magyarázatot: az se baj, ha az nyomdafestéket tűrő stigma. Arról a másik kortársi közvélekedésről már nem is beszélve, hogy ugyan miért adna könyvet közre bárki is a már többszörös biográfia-hős ex-miniszterelnökről, ha nem akarna — az eddig tudhatókhoz képest — valami mást is mondani róla.

Az olvasás kezdetén bizony alighanem „életszerű" vélelem elvetéséhez végig kell rágni magát a fejét erre adónak a köteten, mígnem kiderül: sok-sok adalék került elő Antall József Kádár-kori előéletéről, meg arról is, hogy a szerző nem csapta be olvasóját a tárgymegjelölést illető-

en: nem a korábban miniszter apa és nem a közelmúltban miniszterelnök fiú múltjában vájkál az írás. Közben viszont feltárul egy nem kevésbé sejtelmes „másvilág" sok-sok bugyra: egyfelől a titkosszolgálatok ún. puha diktatúra alatti működésének majdhogynem unalmas-szürke és gyakorta kicsinyes „bel(ügy)világa", másfelől annak holdudvara, a hasonlóképpen köznapi hálózati emberek és hálózati jelentések sokaságának mikrokozmosza.

Mindenesetre ezen a szálon jutunk el a munka szakági „műfajához". A szerző mikrotörténetként jelöli meg a históríkusi közelítést, és oda konkludál, hogy az ügynökjelentésekben reinkarnálódó Antall József, az ügynökjelentések hálózati emberei és az ügynököket tartó–instruáló hivatásos perzekutorok iratlenyomatai együtt — fennmaradt (kézzel fogható) valóságosságuk ellenére is — egy virtuális rendszerszegmenst hoznak létre. Olyat, ami alapján — sokszoros viszonyrendszer által kondicionáltan — megszületett, s az utókor kutatójára maradt iratok vajmi kevéssé alkalmasak annak tényleges rekonstruálására, hogy mi is lehetett hozzájuk képest az in statu nescendi szituáció, a még reflektálatlanul elhangzott szöveg, a „nullszériás nyersállapot". Nem szólva arról a korban szintén életszerű helyzetről, ha azt gyanította a célszemély (vagy azok jelenlévő körének egy része) — ilyenekre is utal a szerző —, hogy látó- és hallókörnyezetében (környezetükben) titkosszolgálati fürkész is lehet. Magyarán már az „alaphelyzet" — és az ez alapján fogalmazott ügynökjelentés — is (önkéntelen) dezinformáló volt, de erről sem a besúgó, sem a tartótisztje nem tudhatott, miközben ez alapján születhettek további hivatali jelentések „felfelé", és újabb eligazító intsrukciók, feladatszabások „lefelé". Már a start utáni első lépés is rossz irányt szabhatott a sokstációs (dez)információs tájékozódási futásnak.

A információ-kreálás egy következő rétege, sokkomponensű hálózata a többváltozós — és különbözőképpen szubjektív — konspirált viszonyrendszerből adódott. Ezeknek is több fajtáját különíti el a szerző — ismételten két irányban: egyfelől az ügynök viszonya az általa megfigyelt célszemélyhez, másfelől tartójához. Az ügynök–megfigyelt reláció épp úgy — jelentést befolyásolóan — lehetett többféle, mint az, hogy milyen aspirációk vezérelték a besúgó szerepvállalását, és az is, hogy milyen — szintén sokfajta — megfelelés–kényszer vezette tollát tartótisztje (közvetve „a cég") informálása során. Rainer M. különböző, esetenkénti példáit számoljuk tovább, midőn (hasonló kutatási tapasztalat alapján) azt mondjuk, hogy egy kombinatorikai sor több tucatnyi és több változós szituációjának valamely eleme — vagy több motiváló tényező elegye — kondicionálja egy-egy jelentés megszületését. S ugyancsak különböznek az ügynökjelentések attól függően, hogy leíró–rekapituláló jellegűek, apriori vélelmekkel és/vagy minősítő kategóriákkal tűzdeltek, vagy éppen — a tartótiszti előzetes utasításokat követve — tematizált (provokált) dialógusok befolyásolják annak tartalmát. Mindezek pedig majd különböző szintű „hivatali transzformáción" esnek át, midőn belőlük „jelzések", jelentések, összefoglalók, társszerveknek vagy a politikai „megrendelőnek" szóló különböző tájékoztatók készülnek. Hányszoros — gyakorta szituációfüggő — prizmatörésen eshet át a (sosem tudható milyen volt) alaphelyzet, alapszöveg, amivel az utókor kutatója, mint történeti forrással találkozik? A szerző mindezeket nem csupán szem előtt tartja, hanem nevesíti is az iratok keletkezési sajátosságaiból eredő forráskritikai, kutatás-módszertani buktatókat. A nem feltétlenül tudatosan kreált dezinformációs rétegek tudatos szétszálazása és egymásra vonatkoztatása közepette konstruált történet — mint egyik lehetséges változat — mindazonáltal érdemleges történetírói teljesítmény.(Mindezek figyelmen kívül hagyása hozta létre a közelmúltfeltárás szakmán kívüli „ügynökvadász" iparágát. Ebben a „vadásztársaságban" mellőzhetőnek gondolják az ügynökjelentés keletkezésének körülményeit, negligálhatónak vélik a többrétegű — különböző okokból motivált — dezinformálás sajátosságait. Így lehet azután azok tartalmát szelektáltan úgy rekapitulálni, hogy a leleplezést szolgálja. Az általánosságban persona non grata ügynök jelentése még akár „bizonyítékká" is válhat az egykor megfigyelt célszemély befeketítésére.) De eközben sem feledhető — a szerző maga is utal rá —, hogy ezen források jellegéből adódóan az elemző minden lehetséges tudásával, szakmai eszköztárával és empátiájával végzett szöveg- és jelentés-dekonstruálása közepette is egy újabb deformáló aktust követ el. A kötetben olvasható narratíva egy sokadik értelmezés-variánsa a felidézett helyzet(ek)nek: így is történhetett.

A módszertani problémák részletező leírása úgy összegezhető, hogy a fennmaradt szövegek által *konstruált* viszonylatok tudósítanak a munka következő részeiben — a vizsgálat szerint csoportosítva — egyfelől idősebb és ifjabb Antall Józsefről, másfelől a jelentéseket író hálózati személyekről, harmadrészt pedig a „szövegeket keletkeztető" intézményről és annak — a vizsgált tárgykörrel, és érintettjeivel hivatali kapcsolatba került — apparátusáról.

Az állambiztonság látókörébe került ifj. Antall József „története" majdhogynem többet árul el Kádár-kori titkosrendőrség balfogásairól és kudarcairól, mint magáról a megfigyeltről. A jelentések alapján Antall „nagy hatást gyakorolt" megfigyelőire, amiből — állapítja meg a szerző — „elsősorban a [hivatásos] nyomozók profitáltak." (59. o.) E dupla fenekű mozzanat elemzői észrevétele épp oly fontos, mint annak rögzítése, hogy az állambiztonsági szerveken belüli konspiráció időnként saját munkájuk hatékonysága szempontjából volt kontraproduktív. Az máshonnét is tudható ugyan, hogy nemcsak a cég egyes részlegei között, de akár ugyanazon osztályokon belül is működött a „túlbiztosító" titoktartási kötelezettség, ezt viszont Rainer M. egy konkrét esettel illusztrálja. A történtek idején gimnáziumi tanár Antall József osztályának az érettségit követő felszabadult randalírozását — melyből „ügy lett" —, egy másik rendőrségi részleg kapta feladatul, így ehette a méreg az ifj. Antall figyeltetésére „szakosodott" politikai nyomozót, holott egyfolytában azon dolgozott, hogy komolyabb, eljárást maga után vonó skandalumot tudjon a nyakába varrni. A pitiánerség éppúgy e munka része volt, mint annak — vélhetően nehéz — megemésztése, hogy noha évtizedeken át figyelték, ilyen súlyú ügybe nem sikerült beleamalgámozni.

A második tematikus részben a szerző előbb egy szervezettörténeti leírást ad a hálózati személyek különböző kategóriáiról, „alkalmazásuk rendjéről", illetve az általuk összehordott információk hasznosításának mechanizmusáról, — s ezen belül szól a megszerzett adatokkal való „gazdálkodásról", azok szelektálásáról, csoportosításáról. Ezek az oldalak (70–76.) egy, az állambiztonságról szóló intézménytörténeti kézikönyvbe is szinte változatlanul lennének átvehetők. Mindezek után szűkíti a szerző a vizsgálat körét az Antallokra ráállított ügynökháló közel harmincfős csoportjára. Itt mintegy „előreszalad" a konklúziót illetően, mert azonnal rögzíti: id. Antall negyedszázados és ifj. Antall több mint harminc éven át folytatott megfigyelése, meddő maradt abban az értelemben, hogy egyikük ellen sem indult büntetőeljárás. A megfigyeltek szemszögéből, mondhatni pozitív a szaldó, mivel „az ellenük folyó bizalmas nyomozati munkából adódóan semmilyen közvetlen, kimutatható — és a hálózati munkának betudható — hátrányt nem szenvedtek." (77.) Noha ez az előrehozott konklúzió inkább a következő nagyfejezetbe, vagy az összegzésbe illene, annyiban respektálható, hogy a szerző ennek révén megszabadítja a következő részt a megfigyeltek–megfigyelők relációjú oknyomozástól — mert ezzel korábban, általánosságban már foglalkozott —, és visszatérhet deklarált vizsgálati nézőpontjához: ahhoz, hogy mit is tükröznek az ügynökjelentések magukról a hálózati személyekről, Rainer M. kategóriáját idézve „a kapcsolati háló(zat)ról". Idősebb Antall József esetében itt az egykori kisgazdapárt rejtőzködő utóéletéről áll össze egy szociológiai tabló. Abban az értelemben, hogy az egykori kisgazdák „magántársasági kapcsolattartása", ennek részeként egzisztenciális egymást segítése egy virtuális párttörténetet idéz, miközben — kevés kivétellel — maguk az egykori kisgazdák alkotják a titkosszolgálati hálózatot is. Más közelítésben — bár Rainer M. szigorúan tartva magát vizsgálati nézőpontjához, nem utal erre — ez az id. Antall körül dongó ügynökméhraj ad értelmezhető hatalomszociológiai képet a Rákosi-, illetve a Kádár-kor (titkosszolgálati) működésének észrevehető különbségéről. Az obsitos kisgazdák itt megjelenő kapcsolati hálója az ötvenes években egy vagy akár több konstruált perben került volna „leleplezésre": hozzájuk képest egy jottányival sem volt integránsabb, szervezettebb kör az ún. „köztársaság-ellenes összeesküvésben" meghurcoltak laza csoportosulása. A Kádár-korban viszont már megelégedtek a „beépülni–megfigyelni", ellenőrzötten tudni róluk információgyűjtéssel, amit Rainer M. később (261.) a Kádár-kori belső elhárítás új paradigmájaként rögzít.

Ezt követi az ifj. Antall körüli hálózat módszeres — egyénenkénti — feltérképezése, a kollégák, a barátok és a tanítványok körére kiterjedően, miközben egy helyütt joggal „szól ki" a szerző két ügynök- és esetleírás között a szövegből: „...ha az állambiztonsági munka *egészét* tekintjük, akkor a semmitmondó kifejezés (majdnem) pontos és igaz." (129.) S ugyanez vonatkozik a hivatásos állomány e kérdéscsokorral reszortfeladatként kapcsolatba kerülő nyomozói körére is. A szervezeti rendbe tagoltan akár mellérendeltségben, akár hierarchikus alá-fölérendeltségben került kapcsolatba a mintegy száz főnyi titkosszolga az Antall(ok)ra vonatkozó (ma tudható) információhalmaz valamely részével, a szolgálati rend strukturáltsága és az egymás között ugyancsak kötelező konspirálás következtében tudásuk nem aggregálódott: az „ügykezelés rendje" maga idézte elő az információk szelektivitását — azt is mondhatnók szétporladását. (Egy-egy ügyben releváns iratok teljes (ma fellelhető) körét együttesen véve górcső alá, felszínes fordulattal szokás azt mondani, hogy a megfigyelt célszemélyről, célcsoportról — úgymond — többet tudott a titkosrendőrség, mint az érintett személy vagy a megfigyelt személyi kör „önmagáról", de ez tárgyi tévedés. Abból eredően az, hogy a kutató által ma tanulmányozható iratok a maguk idején — az említett szervezeti, ügykezelési rendből következően — soha nem álltak együttesen rendelkezésre a reszortfeladatként ezzel

foglalkozók számára. Magyarán, az elvileg valóban birtokolt információk a maguk idején minden esetben csak szelektív tudást nyújtottak. Arról nem beszélve, hogy esetenként még utólag is rábukkanhat a kutató a korabeli szervezeti renden belüli „információ-visszatartás" jelenségére. Az elvi „mindentudást" egyszerre gáncsolták strukturális és szubjektív mozzanatok. [Ez egy másik olyan mozzanat, amit az ügynökvadászatra szakosodottak előszeretettel szoktak volt figyelmen kívül hagyni.]) Itt viszont egy újabb — immár rendszerszignifikáns — megállapítást tesz a szerző: az Antallok bármelyikéből — úgy tűnik — azért nem lett eljárás(oka)t maga után vonó ügy, mert az alsóbb szintű (ügynöktartó) hivatásosak „intenciói", velleitása ellenére a hivatali hierarchia döntésre jogosult lépcsőjének valamelyikén, illetve a fölöttes politikai döntéshozatali szférában sehol nem mutatkozott erre irányuló akarat. (158.) Így „hiába erősködött" az Antallékkal — papírokon keresztül — közvetlenebbül kapcsolatban került öt hivatásos közül a kora alapján seniorita és szovjet szocializáltságú Kállai Lili százados, holott ő egyvégtében „komolyabb" ügyet remélt kihozni Antallék megfigyeltetéséből, s majdhogynem megszállottan buzgólkodott a kriminalizáláson. Ennek ambicionálása — ez tűnik ki a Kállai századosról közbeiktatott mini-biográfiájából —, saját, cégen belüli mellőzöttségének, félreállítottságának „sorskompenzációja" volt (lehetett).

A következő rész ifj. Antall Józsefnek a maga által megfogalmazott „én most alámerülök és kibekkelem őket" (198.) időszakát térképezi fel az ügynökjelentések tükrében. A leírás tetten érni látszik a konszolidált Kádár-korszak „depolitizálni a társadalmat" ambíció egyéni változatát. Holott a „nem érdekel a politika" deklarált fedőszövege mögül az ügynökjelentések sorra szállítják Antall elfojtott énjének „melléktermékeit". Igaz ezek a „politikai programtöredékek" egy majdani — a fennálló rendszer eltűnését tételező — „másvilágot" vizionálnak. Ezt a szerző a családi, középosztályi szocializáltság rejtőzködő továbbélésének tulajdonítja. (Erre később még visszatérünk.) A politikai velleitás (vagy éppen küldetéstudat) szordínóra fogása — a rendszer fennállásának időtartamától függően — „jelen-relevanciájú". Sőt mi több — árnyalja tovább a szerző néhány lappal odébb a jelentésekből kirajzolódó Antall-portrét — távlatos és tág horizontú politikai vízióinak minden vázolható variánsa „önközpontú volt". Minden rejtőzködés ellenére nagyon karakteres „éntudat"-origó alapján határozódik meg a „mi" és „ők" — ugyancsak hibernált, de cselekvést-viselkedést kondicionáló — „frontvonal" kijelölése, ahol az ők a regnáló rendszer reprezentánsai, a mi pedig a mimikrire kényszerülő, de nagyon tudatos (énközpontú) csoportidentitás. A dolog annyiban mindenképpen figyelmet érdemlő *korjellemző*, hogy ifj. Antall személye — „célszemély" státusán túlmenően is — mindvégig viszonyítási pont volt a róla szorgalmasan körmölő hálózati környezet minden egyes tagja számára is. Ez egyben újabb finom distinkciót jelez a célzott hálózatépítés korlátaira vonatkozóan: a megfigyelt által bizalmába fogatott ügynök „befolyásoltsága" a feladatvégzés korlátja lehet, miközben — állambiztonsági szempontból — „intakt" ügynököt még inkább céltalan volt a megfigyelt személy köré telepíteni (noha erre is volt példa).

Idősebb és ifjabb Antallnak a kádári rendszerrel való „kommunikációját" felidéző részek (Jellemzések – kívülről, belülről, Életjelek, Homályban c. fejezetek) leginkább arról tudósítanak, hogy a puha diktatúra szervei „atyáskodó (verbális) gorombasággal" adták bármelyikük tudtára, hogy addig a pontig veszik tudomásul „rendszeren kívüliségüket" — ha ilyet az állandósított ügynöki behálózottság közepette egyáltalán értelmezni lehet —, ameddig ezt a „megfigyelünk, de békén hagyunk" státust maguk is respektálják, és nem akarnak — csak privilegizáltaknak kijáró — „különtárgyalást" folytatni a hatalommal. Ez a különtárgyalást vindikáló ambíció a későbbiekben egyszer még visszaköszön a kötet lapjain, igaz, már alapvetően új és más körülmények között, egy Grósz Károlynak küldött 1989 nyári Antall-levélben. Ennek tartalma két okból érdemel említést. Egyfelől azért, mert a szerző megállapítja: a levél olyan önképet villant fel, amely fő vonalaiban legalábbis emlékeztet a megfigyelői által róla készített rajzolatra. Másfelől pedig azért, mert ifj. Antall József, aki a nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmaival is távolságtartóan viselkedett, s — árnyalati különbségekkel — nem sokat tartott róluk, a tényleges ellenoldal akkori vezetőjét tekintette olyannak, akivel érdemes tudatni, hogy politikailag is újrapozícionálja magát, s ez nem „a sokaság egyike pozíció". A kibekkelés — amit persze előre látni aligha lehetett — végül is sikeres volt. *A viszonyok változtak oly mértékben*, hogy ifj. Antall József a rezerváltságból, mint az egykori „történelmi középosztály" — kellő küldetéstudattal és önközpontúsággal megáldott — reprezentánsa „országkormányzó" pozícióba térhetett vissza. (Csak hevenyészve futva végig a rendszerváltó első parlamenti ciklus (1990–1994) kormányának névsorán, legfeljebb annyi állapítható meg, hogy Antall József miniszterelnök néhányad magával valóban az egykori történelmi középosztály családjaiból került ki, de a többséget alkotó — és ide nem sorolható — akkori

miniszteri „családfák" alapján szociológiailag nem áll, hogy az Antall szerinti „mi" kollektíva mintegy történelmi elégtételszerzésként vette volna „vissza" 1990-ben az ország kormányzását.)

Az állambiztonsági szövegek Rainer M. János által végzett hermeneutikai vizsgálata szolgál ugyan több-kevesebb adalékkal a megfigyeltekről, (és tükör által homályosan a ténylegesen történtek kontúrjairól), de az olvasónak egyre-másra a rendszer „számadáskönyve" jut eszébe: miután a társadalom szemmel tartását tízezres nagyságrendű hálózati létszámmal végeztették százezres nagyságrendű megfigyelt kört célozva még a Kádár-korszakban is, egy eddig számba nem vett tételre bukkanunk azt illetően, hogy mitől is adósodott el a rendszer az összeomlásig menően. Evidencia persze, hogy az államszocializmus nem költség–haszon elven működött, de a korabeli állambiztonsági apparátusnak a feladatvégzéshez szükséges személyi, technikai-infrastrukturális, logisztikai (no meg külkapcsolati, protokolláris és jóléti-szociális) költségfinanszírozása — a könyvből is kitűnő majdnem semmi hozadék mellett — leginkább a közbeszédben félkarú rablónak nevezett pénznyelő automatára emlékeztet. (Ami persze nem jelenti azt, hogy e tetemes summa költségvetés szerinti máshova fordítása „megmentette" volna a rendszert az összeomlástól.) Másképp fogalmazva: a feltárás sokkal többet hoz felszínre az ügynököket foglalkoztató titkosszolgálatok — legelsősorban a belső reakció elleni elhárítás — működési jellemzőiről, mint arról, amiért tartották őket, hogy védjék a rendszert a különböző okokból szemmel tartandónak minősített célszemélyek — vélelmezett — ármánykodásaitól. Ez ugyanakkor a Kádár-korszakban — s különösen annak ún. konszolidált időszakában — egy nagyon sajátos „félelmi-féltékenységi háromszög" sémájában írható le, amit ráadásul negyedikként egy súlyos „családi örökség" terhelt. De lássuk először a háromszög szereplőit.

1. A központban az iratokat keletkeztető állambiztonság áll (ennek anyagai alkotják a kutatási terepet), melyet leginkább kötött személyi és hatalomszociológiai kontinuitás az 1956-os forradalom révén eltüntetett előző korszakhoz, a Rákosi-rendszerhez. A forradalom utáni megtorlás évei berkeikben — különösen kezdetben — csak kis mértékben módosított a korábbi, „mindenütt keresd a megbúvó ellenséget" csekista szellemen. Nem kevésbé táplálta ezt a testületi miliőt — a saját zsargonjuk szerinti „támadólagos elhárítás" kollektív habitust —, az 1956 őszén megtapasztalt, időben rövid, de annál sokkolóbb fenyegetettségük, a közhangulat teljes körű, gyűlölettel és revánsszellemmel telítődött ellenük fordulása, illetve ennek a későbbiekben is kísértő nyomasztó emléke. Ilyen értelemben a politikai rendőrség volt leginkább a Rákosi-korszak újrahasznosított reliktuma. Az 1961/62-es részleges, „bársonyos tisztogatást" követően — mondhatni „természetes" szervezetszociológiai ellenhatásként — ez a „csak egymásra számíthatunk" összetartozás-tudatot némileg még erősítette is a továbbszolgálókban. (Ennyiben egyszerre volt kuriózum és efemer jelenség „az elbocsátott légiót" literátor fantáziával túllihegő legendagyártás.)

2. Eközben a társadalom itthon maradt nagyobbik hányada arra jutott 1956 leverése nyomán, hogy — tetszik, avagy sem — meg kell próbálni „berendezkedni" a restaurált államszocialista rendszerkaranténba. Ez irányba való dresszírozásukhoz számottevő mértékben járult hozzá a megtorlásnak az a specifikuma, hogy miután a magukat tényleges fenyegetettségben érzők zöme elhagyta az országot, a megvalósult represszió leginkább a forradalom másod-harmad vonalában szerepet vállalókat sújtotta. Akik pedig — környezetük imigyen való ismételt megtizedelése közepette — továbbra is szabadlábon maradhattak, nem igazán éreztek indíttatást arra, hogy ujjat húzzanak a hatalommal: nem törték magukat, hogy a titkosrendőrség látókörébe kerüljenek. (Függetlenül attól, hogy újabb keletű vagy éppen folytatólagos számontartottságuk nem feltétlenül függött attól, hogy tettek-e ezért valamit.) Mindenesetre úgy tűnik, hogy egyfajta aszimmetria áll elő a társadalom effektív „szembenállás potenciálja" és a belső reakció elhárítására dresszírozott titkosszolgálat folytatólagosan magas „tettrekészség potenciálja" között. (A rendszer összeomlása után ennek volt egyik, mondhatni természetes utóhatása, hogy az ún. „ötvenhatos örökségen" ez a másod-harmad vonalbeli túlélő garnitúra kezdett el osztozkodni, s — az ismételten szabaddá lett pluralizmust követve — tucatnyi, egymással versengő-hadakozó veteránszervezetet alapítva, mindegyik magát definiálta a forradalmi hagyaték „egyedül hiteles" képviselőjének. S mivel korábban közülük is számosan voltak a titkosrendőrség beszervezett ügynökei, egyik-másik szervezetben még respektussal övezett tisztségviselők is kikerülhettek körükből.)

3. Az 1956 utáni restauráció időszakában még nem volt szembetűnő, de a fokozatos rendszerkonszolidáció közepette mintha látens aszimmetria állott volna elő az országot irányító pártvezetés és a politikai rendőrség között is. 1962-re — a már említett „bársonyos tisztogatás" révén — a pártvezetés kettős sorompó közé fogta a belső reakciót elhárító titkosszolgákat. Egyfelől azzal, hogy megállj-t parancsolt a megtorlás során bátorított–engedélyezett „megbosszuljuk ötvenhatot"

ambícióknak, másfelől a társadalom felé kínált (egyoldalú) kiegyezés-deklarálással: „aki nincs ellenünk...", amihez az 1963. évi ún. nagy amnesztia társult. Leegyszerűsítve abban jelölhető meg a szerző által paradigmaváltásnak tekintett változás, hogy a korábbi ÁVH „párt ökle" felhatalmazáshoz képest sokkal inkább „a párt szeme–füle" preventív funkcióra redukálta a titkosrendőrség kompetenciáját. A pártirányítás — országos, regionális és helyi szinten is — mindenről értesülni akart, de ezenközben magának tartotta fenn annak eldöntését, hogy mely előzetes fürkészés, hálózat útján szerzett értesülés fordítható át más minőségű, fedett vagy nyílt nyomozásba, szakzsargonban „realizálásba". A szerveknek a Rákosi-korszakban birtokolt — a bíróság kapujáig vagy akár azon belül is érvényes, az ítélethozatalt is prejudikáló — önálló akciójogosultságát megvonták. A preventív figyelő-ellenőrzésre szorított elhárítási modellváltás következtében a konszolidált Kádár-korszakban számottevően csökkent a politikai minősítésű (államellenes) ügykreálás, ami kettős értelemben is deprimálta a belső elhárítás fogdmegjeit. Egyfelől úgy érezték, hogy állandóan lesre futnak (futtatják őket), erőfeszítéseik hozadéka holt irat marad a realizálások engedélyezésének elmaradása miatt, másfelől pedig amiatt, hogy a csökkenő számú peresítésig jutó ügy önnön fontosságukat, horribile dictu „létjogosultságukat" kérdőjelezi meg. Azt is mondhatnók, hogy az állambiztonsági szervek energiájának egyre nagyobb hányadát saját „kivételezett fontosságuk" folytatólagos bizonyításkényszere emésztette fel, a konszolidáció Prokrusztész ágyába szorítottság miatt egyre kisebb „funkcionális hatékonyság" mellett. Éppen erre, az állambiztonsági nézőpontból — a politikai irányítás következtében — sterilizált, „meddővé tett" működ(tet)ésre kiváló „tankönyvi" példázat a Rainer M. által feltárt „Antall-hálózat" minuciózus leírása. Mert miközben az — elsősorban társadalomtörténeti nézőpontból — számos fontos mozzanattal bővíti korismeretünket, a politikai rendőrség erőlködése egyre inkább „sok hűhó [majdnem] semmiért" jellegzetességet mutat.

Illetve — s itt térünk rá a negyedik mozzanatként említett „súlyos családi örökség" mozzanatra —, a munka egy meghatározó rendszerszociológiai kérdéskörre irányítja a figyelmet. (Azért csak „irányítja", mert tételes kifejtésével adós marad.) Rainer M. joggal jegyzi meg egy helyen, hogy „a szervezet-történet ... a vezérlés alakulásának elemzése nem haszontalan ugyan, de aligha mond többet, mint bármely más analitikus feldolgozás a totalitárius (klasszikus vagy reformált) rendszerekről. Ő ezen úgy lép túl, hogy közben — más közelítésben ugyan — a fentieknek is eleget tesz, de egyúttal többet is nyújt a legkülönbözőbb státusú szereplők „személyes történelem példázataival". (20–21.) A kommunista ideológia alapján szervezett „klasszikus" (terroruralom), illetve „reformált" (autoriter-paternalista) magyar államszocializmus modellek működési jellemzőit számba véve — mind a gazdaság-, mind a társadalom-, mind pedig a kultúrpolitika területén, de még a szűkebb pártállam-igazgatást vizsgálva is —, érdemleges különbségek verifikálhatók a Rákosi-, illetve a Kádár-korszakot illetően.

A rákosista államvédelem állambiztonságra történt átkeresztelésén túl a működés „paradigmaszerű" eltérésére a szerző is utal, miközben mégiscsak a titkosszolgálatok mutatják leginkább konstans állagőrzésüket, „belviláguk" fogantatáskori (csekista) determináltságát. Ennek egyik magyarázata lehet a Moszkvából vezérelt világrendszer kompatibilitás-kényszere, mely megkülönböztetett módon érvényesült a fegyveres testületek működtetése terén. A protektorátusi, csatlósállami igazodáskényszer annak ellenére hatott főszabályként, hogy másutt nem volt rendszerösszeomlással együtt kikényszerített modellváltás: a magyar állambiztonságnak a szocialista blokk rendszer-kompatibilitási igénye szerint kellett a forradalom után visszailleszkednie — és a konszolidációs paradigmaváltás után is alkalmazkodnia — a nemzetközi intézményközösségbe. Mindezek figyelembevételével tűnik úgy, hogy a kádári restauráció közepette újjászerveződő politikai rendőrség „nehézkedési ereje" olyan rendszerhűség-presztízst és olyan „hatalmi-politikai tőkét" akkumulált a megtorlások évei alatt, hogy azt a későbbiekben is bajos volt kikezdeni, a konszolidáció előrehaladásával reciprok mértékében „arányosítani". S amiképpen Kádár pőre hatalompolitikai számítással úgy vélte, hogy „a proletárhatalom" biztosítása érdekében jobb, ha a szovjet csapatok is az országban maradnak, ugyanúgy aligha gondolta túlbiztosításnak azt a politikai rendőrségi kontingenst és annak társadalmi akciórádiuszát, amely — végsőleg — immár az ő „munkásállamának" volt az ellenőrzése alá vont védelmezője. Ilyen értelemben alighanem Kádár megfontolásain — konfliktuskerülő habitusán — és döntésén múlott, hogy vállalta a rendszer leginkább „Rákosi öröksége" arculatú szervezetének megőrzését, illetve hagyta a politikai rendőrség „társadalmi mumus" funkciójának továbbéltetését. Másfelől viszont fokozatosan megfosztották a céget attól a „kontrollálatlan, állam az államban szabadcsapat" státustól, ami módot adott volna arra, hogy pitiáner ügyek sorának büntetőeljárásokká kriminalizálásával folytatólagosan konfliktusgerjesztő szervként funkcionáljon a konszolidált uralomgyakorlást

szem előtt tartó hatalmi elit, illetve a konszolidált (vegzálásmentesebb) uralmat már respektáló társadalom között.

A politikai rendőrségnek a konszolidáltság fokához képest megtartott túldimenzionáltsága mutatja leginkább Kádár és rendszerének — lappangó — paranoiáját, az uralt társadalomtól való tartását, félelmét. Ugyanezt megfordítva: ha leszámítjuk az 1956-os (sikeres) rendszerbuktató ellenállásnak a megtorlás során mindvégig kriminalizálni próbáló „fősodrát", mind a Rainer M. által vizsgált szövegek tetemes mennyisége, mind az ezen túli iratok garmadája a társadalom alacsony konfliktuspotenciálját tükrözi. Oly annyira, hogy ezeket még a bizalmatlanság folytonos fenntartásával, az elfojtott düh vezérelte rálicitálással és a testület funkcionális (ellenségfelmutató) teljesítménykényszerével sem lehetett büntetőeljárásokká machinálni. Ez mutatja a reakció elhárítására tartott szerv „üresen járó malom" jellegét. A politikai rendőrség a Kádár-korban megőrizte ugyan — a korábbihoz képest mérsékeltebb — „társadalmi mumus" szerepét, és kielégítette a hatalmi elit rejtőzködő paranoiával átszőtt biztonságérzetét, ezenközben viszont tevékenységének ránk maradt dokumentációja nem sokkal mutat többet, mint egy országos hatókörű hangulatjelentés-gyártó nagyüzem olyan termékeinek összessége, melynek túlnyomó többsége már a „termék" legyártását megrendelők számára is alig volt hasznosítható. Ilyen értelemben jogosult a szerző — bevezetőben megelőlegezett — konklúziója: ezek az iratok — lett légyen szó akár besúgójelentésekről, akár az állambiztonság hivatásosai által gyártott szövegekről — „adalékokat szolgáltatnak egy korszak patológiájához". Ez az összbenyomás akkor is megmarad, ha közben nem felejtjük el, hogy a kórboncnok csak egyike a vizsgált korszakban is tovább differenciálódott orvosi szakmák sokaságának: Kádár autokratikus paternalizmusa idején — Rákosi terroruralmához képest — nagyságrendekkel több alattvalónak adatott meg, hogy a rendszer legalább politikai kuruzslással ne rongálja, direkt beavatkozásokkal és „félrekezelésekkel" ne rongálja tovább egészségi állapotukat. A mikrotörténelem a társadalomtörténet diszciplináris „családtagja" ugyan, de nem segít eligazodni a társadalmi makroarányok tekintetében. Ezért is elengedhetetlen és korrekt a Rainer M. János „önkorlátozó" érvényességű kitétele, midőn rögzíti, hogy „adalékokat" szolgáltat a rendszer kor- és kórtörténetéhez.

Zárásként visszakanyarodva a kötet nevesített tárgyköréhez, fontos a szerző azon státuskülönbség-jelzése, amellyel megkülönbözteti idősebb Antall József „társutas kapcsolati hálóját" ifj. Antallnak a regnáló rendszerrel szemben rezerváltabb–távolságtartóbb pozíciójától (261., ill. 263.). Az már más kérdés, hogy utóbbi önpozícionálása a rendszerhez való viszony tekintetében túl tág amplitúdójú és képlékeny ahhoz, hogy bármifajta középosztályi „reinkarnációt" kimutatni próbáló általánosítás kézenfekvőként kínálná magát. Egyrészt azért nem, mert az „Antallok" nem estek ki ebből az — eredendően is képlékeny, de valóban szétzilálni próbált — társadalomtörténeti mezőből. Másrészt pedig azért problematikus a kötet ezen „tipizáló vonulata", mert könnyen említhető egy-két — legalább ennyire „tipikusan középosztályi" — ellenpélda is. Az egykori kereszténydemokrata parlamenti képviselő és nagy szakmai respektussal bíró etnográfus professzor, Bálint Sándor esetében mégiscsak addig mesterkedett az állambiztonság, hogy büntetőeljárást varrjanak a nyakába. Nevezett egy jottányival sem volt „aktívabb" a rendszerrel szembeni rezervált távolságtartás tekintetében, mindazonáltal hasonlóképpen ügynökök légiójával hálózták körül, ráadásul a vizsgált korszakban mindkét Antallnál magasabb presztízsű volt: mégis keresztülvittek ellene egy félreállításához (kényszer-nyugdíjazásához) vezető otromba, büntetőbíróságig vitt „kombinációs játékot". A több változatban is feldolgozott történetből (A vonatkozó munkák sorából csak a legaprólékosabban dokumentáltat említem. *Csapody Miklós*: „A világban helytállani..." Bálint Sándor élete és politikai működése, 1904–1980. Budapest, Korona Kiadó. 2004.) leginkább az tűnik ki: a titkosszolgálati „héják" profánul szólva berágtak azon, hogy szintén közel két évtizede „realizálhatóság nélkül dolgoztak rá", és csekista önbecsülésük megalázásának tekintették, hogy egy „klerikális szobatudós" következmények nélkül mutathasson fityiszt hosszú éveken át ellene folytatott államvédő — pontosabban vélelmezett rendszervédő — erőfeszítéseiknek. (Kállai Lili százados szegedi alteregójának sikerült az, ami a pesti központ fogdmegjének „életmű-kudarc" maradt.) Történt mindez a konszolidált kádárizmus — úgymond — szárba szökkenése idején, a hatvanas évek közepén. Magyarán, ügykreálást illetően — akár csak középosztályi vonatkozásban is — az volt a szabály, hogy nem volt általánosítható szabály. Az „Antallok hálója" eminens, lefegyverzően sokoldalú és magas színvonalú esettanulmány, de a recenzens óvakodna attól, hogy ezt a „leszármazottaik révén többnyire sikeres rekonverziót végrehajtó ... a társadalomban elérhető magasabb státusokat [szerző] ... »történelmi középosztály«" (22.) tipizálható változataként jelenítse meg. Még inkább kérdéses, hogy egy társadalmi és presztízsszinttel feljebb, vajon a sikeres felső középosztályi rekonverziót élte-e meg az író, midőn — ugyanezen irategyüttesből „merítve ihletet" — a közismertté

lett *Javított kiadás* kéziratát rótta papírra? A középosztályi státus-restaurálás túldimenzionáltnak tűnő leírásánál — illetve az ezzel való próbálkozásnál — sokkal értékállóbb a munkának a titkosszolgálatok Kádár-kori működését, „miliőjét" módszertani gondossággal és impresszionálóan sokféle árnyalattal bemutató vonulata. A választott vizsgálati tárgykörre vonatkozóan „ennél többet" aligha lehet kihozni a fogantatásukból eredően többféleképpen dezinformáló iratözönből.

Attól persze, hogy a kommunista titkosszolgálatok tevékenységéről fennmaradt iratok többségének „forrásértéke" a középkori boszorkányperek, vagy az inkvizíció irataink „hitelességével" rokonítható, kutatásuk, feldolgozásuk a kor minél alaposabb megismerése érdekében nem kerülhető meg. Hasznuk — sokkal inkább társadalomtörténeti, semmint politikatörténeti közelítésben — aligha vitatható. De csak akkor segítik a múltfeltárást, ha — mint a recenzeált kötet szerzője tette — vállaljuk a szakmai konvenciók szigorú betartásával járó vesződséget, a nehezebb utat.

Gyarmati György

Ormos Mária

POLITIKAI ESZMÉK, POLITIKAI GYAKORLATOK A 20–21. SZÁZADBAN

Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 424 o.

Ormos Mária egyike azoknak a történészeknek, akiket egyaránt és egyidejűleg vonz a mikrohistória, egyes konkrét eseménysorok alapos körüljárása és a hosszú lefutású történeti trendek vizsgálata. (Az utóbbi években, ha csak viszonylagosan is, mintha kissé az utóbbiak felé hajlana.) Behatóan vizsgálta azt is, hogyan, milyen lépcsőfokokon haladva (kanyarogva) jutott a történettudomány oda, ahol ma van (és ez a „van" hol van); mennyire érheti el a történelem pontos ábrázolását, mennyit tud az emberi élet és tevékenység kezdeteiről; bemutatta a *történetírás* mindenkori reflexióját a *történelemre*. (Lásd például Ormos Mária: A történelem és a történettudományok. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.) Ezúttal azt a nem csekély feladatot tűzte maga elé, hogy a legutóbbi másfél évszázad teljes történetét átfogóan vizsgálja meg, mégpedig a korszak fő eszmei-politikai áramlatai (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus) és az ezekből táplálkozó politikai gyakorlat szemszögéből. Láthatóan — a probléma regisztrálásán túl — nem sokat bíbelődik azzal az állásponttal, amely szerint ezek az áramlatok már elvesztették az érvényüket, alig különböznek egymástól, eltűnőben vannak. Mint írásaiból kiderült, réges-régen tisztában van azzal, hogy minden korok összes szellemi áramlatai szükségképpen állandóan formálódnak a történelem forgatagában, időnként és térségenként meglepő mutánsokat hozva létre, anélkül, hogy ezen a címen feltétlenül eltűnésükről kellene beszélnünk.

Nem mintha önmagában eretnekség lenne eltöprengeni azon, hogy ezek az eszmeáramlatok egyszer eltűnhetnek, ahogy fölbukkantak a 19. század előestéjén, és akkor helyüket merőben más irányzatok foglalják majd el, markánsan eltérő paradigmákkal. Csakhogy ezeknek ma nyoma sincsen. A kötet három „főszereplőjének" gyökerei századokkal korábban kimutathatók a jelentősebb gondolkodók írásaiban. (Korai fölbukkanásukra példa, hogy Kontler László „konzervativizmus"-szöveggyűjteményében az első szemelvény egy 1593-as tanulmányból származik.) A korukbeli, velük párhuzamos szellemi-politikai irányzatokat (pl. a nacionalizmust és az internacionalizmust) is csak kicsit kell megkaparni, hogy kikandikáljon alóluk a nemzeti vagy a nemzetközi eszme alapjában háromféle változata. Az is, amit manapság az ökológiai gondolkodásmód, mint a régieket váltó szemlélet előtérbe kerüléséről mondanak, csupán addig tündöklik sosemvolt újdonságával, amíg meg nem állapítottuk, hányféle árnyalata van a zöldnek, és ezek mennyire hasonlítanak a politikai gondolatvilág és cselekvés ismert 20. századi változataihoz. Vannak, akik szerint mindháromnak antropológiai háttere van: az ember szeret ragaszkodni a megszokotthoz, „konzervál"; egyszersmind szabad akar maradni, de úgy, hogy maradjon nyitva a jövő felé mutató kijárat is...

Ormos nagy leleménye igazából a választott hosszú periódus, a (nem is olyan rövid) 20. század áttekintésének a kísérlete, elkerülhetetlen visszapillantással az előzményekre. Az emberiség történetének ez tisztán kronológiai szempontból roppant rövidke időszaka, amelyben azonban a Föld lakossága sokszorta több terméket, szolgáltatást és egyéb eszközt hozott létre, mint az emberi faj megjelenése óta összesen. Közben oly mértékben sokszorozta meg beavatkozását saját természeti környezetébe, hogy hovatovább veszélybe sodorja önnön puszta létét. A tájékozódás

olyan eszközeit teremtette meg, amelyekhez hasonlókat elődei soha korábban nem birtokoltak. Egyszersmind létrehozott olyan változatos pénzügyi, gazdasági és hatalmi technikákat, amelyek a gazdagság fő birtoklóinak hosszú időre biztosítják kiváltságos helyzetük megőrzését; mígnem egyszer csak történik valami, amire „nincs orvosság a kertekben". Akkor aztán minden recseg-ropog, az alul levők lázadnak vagy pusztulnak, amíg súlyos veszteségek árán helyre nem billen az immár világtársadalommá avanzsált emberi horda törékeny egyensúlyi helyzete.

Ormos Mária az utóbbi években aprólékos konkrét elemzésnek vetette alá ezeknek a folyamatoknak egy-egy rövidebb-hosszabb szakaszát, kisebb-nagyobb részletét. Egyebek közt az 1929–1933-as válság magyarországi megítéléseit követte nyomon (Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936). PolgART, Budapest, 2004.), évekkel az előtt, hogy az újabb válság, a „miénk" bedübörgött volna. Megállapította: még a mi kis hazánkban is sok értelmes akkori meglátás és javaslat rögzíthető, anélkül, hogy ezeket a döntések közelében lévők közül valakik komolyan mérlegre tették volna. Most a részletektől az egész felé lépett. Azt vizsgálja, *hogyan dolgozta föl és milyen gyakorlat formájában konkretizálta több mint száz év történéseit a liberális, a konzervatív és a szocialista politikai elmélet,* esetleg ezek egyik vagy másik nemzeti vagy térségi változata. Végül is valamennyien úgy születtek, hogy valamikor az amerikai függetlenségi háború és az ipari forradalmak első hulláma idején mindegyikük igyekezett meghatározott magyarázatot adni az akkor éppen nagyon újnak tetsző (vagy épp nem tetsző) világról. Később is indíttatást éreztek arra, hogy az elmozdulásokat folyamatosan kommentálják, vagy éppen hozzácsiszolják eredeti víziójukat ahhoz, ami idő közben végbement. Ez maga is differenciálta és differenciálja az áramlatokat: egyes híveik óhatatlanul az elvek cserbenhagyását látják ugyanabban, amiben mások a menekülés útját jelölik meg.

A szál, amelyre vizsgálódásait fölfűzi, alapjában *kronologikus.* A másfél évszázad során gyorsuló ütemben követték egymást az egész világra és társadalmának minden szeletére ható, mind jelentősebb változások. Ezek az áramlatokat új valóság-elemekkel szembesítették, és olyan korrekciókra késztették őket, amelyekre a társadalom korábbi állapotaiban nem gondoltak, így nem is reflektálhattak ezek szellemében.

A könyv eleje egyfajta vaktérkép, vagy madártávlati kép. Dióhéjban fölrajzolja a világnak azt az állapotát, amelyet a 19. századtól örökölt, illetve a 20. század történetének nagyobb szakaszait. Ez szükségképpen zömmel európai kép, ezt sugallják a világgazdasági és az ezeken alapuló hatalmi-katonai hegemónia-viszonyok. Ormos Mária már ezeken az oldalakon is elszór alapvetőnek szánt felismeréseket. Európának és a világ más részeinek a kapcsolatát azzal jellemzi, hogy „a világrend hierarchiájában mind határozottabban a gazdasági tényezők döntöttek." Egyszersmind itt keresi Európa későbbi visszaszorulásának az okait. Az Európa-központú falitérkép szélein már ekkor aktív szereplőkként jeleníti meg a földgolyó más, később szintén mérvadóvá lett hatalmait. Nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az európai földrész nagy mértékű etnikai-nyelvi tarkasága a tőkés fejlődés és a mind gyorsabb alfabetizáció révén egyre nagyobb kontinentális feszültséget keltett. „Minden ok megvan arra — írja —, hogy Európát a 20. század elején a nacionalizmusok által fenyegetett földrésznek lássuk." Ez elég ahhoz a feltevéshez is, hogy a két világháborút, többek közt amerikai szerzők nyomán, „európai polgárháborúknak" minősítse. Ezeknek a vérfürdőknek az anyagi és lélektani lerakódásai aztán lerontották az Óvilág versenyesélyeit a versenybe beszálló új államokkal, a 20. század elején elsősorban az USÁ-val és egyes brit dominiumokkal, Európában Németországgal, majd a színes kontinensekről elsőként Japánnal szemben.

Nem könnyű beillesztenie a könyv triptichonjába azt a meghökkentő sokféleséget, amely abból származott, hogy a 20. században, hosszabb európai, majd észak-amerikai hegemónia után a világ többi részein is megfogalmazódtak az ottani sajátos, évszázados vagy akár évezredes gondolatkincs bélyegét is magukon viselő új eszmerendszerek. Ezek több esetben legalább annyira mély, de rendszerint más paradigmákból kiinduló szellemi építmények. Jó lenne persze megérteni, miért keresik az új protagonisták a maguk politikai helyét legtöbbször mégis az európai eredetű liberális, konzervatív vagy szocialista „internacionálékban". Talán a globalizáció újabb nagy áttörése az ok, az a felismerés, hogy már nem csak magyar, de amerikai vagy indiai glóbusz sincsen.

Mint említettem, a kifejtés első pillantásra *kronológiai* tagolású. Kissé közelebbről nézve azért a mű szerkezete bonyolultabb, korántsem teljesen lineáris. Mihelyt az időrendben a technika, a gazdaság, a hadviselés, a tudomány, a szellemi élet szférájában Ormos valamely jelentősebb fordulathoz érkezik, ennek rövid leírása után bemutatja, hogyan reagálnak rá a fő ideológiai áramlatok. A harmadik lépcsőben pedig nem feledkezik meg arról sem, hogy ezek a reflexiók sem azonosak az USÁ-ban, Franciaországban vagy éppen Mexikóban. A következő lépés már az, hogyan tevődnek át

az új fejleményeket tükröző politikai-elméleti konstrukciók és felismerések a politikai gyakorlat szintjére, az akkor épp fölbukkanó vezetők alkotta politikai célrendszerekbe, illetve abba, amit az általuk mozgatott tömegek és csoportok, vezérelve vagy éppen spontán lendületből cselekszenek. Arról sem feledkezik meg, hogy egy-egy áramlaton belül is a korban a reflexiók sokasága figyelhető meg, ami összeütközéseket szül, nem ritkán ugyanolyan keményeket, amilyenek az irányzatközi elméleti-politikai (sőt egyre inkább akár mozgalmi vagy fegyveres) csörték.

Mivel a politikai elméletek a 20. században egyre inkább tömegek mozgatását célzó ideológiákká formálódtak, megesik, hogy az így mozgásba hozott erők egy újabb fordulat után is a színen maradnak, elkeverednek vagy konfrontálnak újabb csoportokkal, olykor illúziókhoz tapadva, máskor az alkalmazkodásra is hajlamosan. Így, bár a jelenkori történelem konkrét folyamatainak teljes bonyolultságukban való ábrázolása alighanem reménytelen vállalkozás, Ormos ezzel a szerkesztési móddal közelebb kerül a tudat és a gyakorlat sokrétű történeti kölcsönhatásának az életszerű ábrázolásához.

Az eszmei áramlatok első nagy próbáját a 19. és a 20. század mesgyéjén végbement erőteljes gazdasági-társadalmi és világpolitikai változásokban jelöli meg a szerző, hogy ezeknek az áramlatokra gyakorolt hatását egyenként, aprólékosan is ábrázolja. Az újabb nagy technikai-technológiai ugrás, a nemzetállamok vetélkedése, a nacionalizmusok ütközése és a „nagy háború" előrezgései nyomán, mint írja, a liberalizmus „belebotlott a nemzeti kérdések és az imperializmusok kusza szövevényébe", s általában letért a szabadkereskedelem ösvényéről. Többnyire megfeledkezett a szociális kérdésről is. A mérsékelt konzervativizmusról levált a radikalizálódó, ultranacionalista újkonzervativizmus, másik ágán pedig megszületett a keresztényszocializmus. Az előbbi értékrendszerében a nemzeti, az etnikai, a faji eszmén alapuló gondolkodás nyomult az előtérbe. (Ormos Mária korábban már fölrajzolta ennek az új jelenségnek a jövőbeni konzekvenciáit, és az ókonzervativizmus hozzá fűződő ambivalens viszonyát, amely a 20. század folyamán végig elhatárolódás és vonzódás között ingadozott. Lásd Ormos Mária: *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században.* Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2005. 131–154.) A szocialista-szociáldemokrata mozgalomban a nyugati munkásszervezetek megnőtt nyomóereje megérlelt egy reformista felülvizsgálatot, amely felülbírált bizonyos lényeges marxi tételeket. Más társadalmi körülmények között Lenin is „revideált", aki a szerző sajátos megfogalmazása szerint már a század elején kidolgozta egy „Oroszországra méretezett elitista hatalomátvétel" alapjait. Az erősen individualista anarchizmus domináns ága pedig „fölfedezte" a szakszervezeti tömegerőt (anarcho-szindikalizmus).

Magára az I. világháborúra a szerző nem sok tintát pazarol (bizonyos mozzanatait százszor megírta); annál alaposabban járja körül azokat a nyomós következményeket, amelyekkel a világrendben, illetve erkölcsi és mentális tekintetben járt. Az európai térkép átrajzolása, az európai hegemónia megrendülése, a földrész újsütetű pénzügyi függése az Egyesült Államoktól, monarchiák egész sorának a bukása, új államalakulatok létrejötte, a háborúért viselt, a győztesek szája íze szerint megállapított felelősség érvényesítése területi elcsatolások és multilaterális hadikárpótlás formájában — mindez éppoly újdonság volt, mint egy világméretű biztonsági rendszer (Népszövetség) létrehozásának a kísérlete, számottevő demokratikus és szociális vívmányoknak — tegyük hozzá, a felbolydult tömegek által kikényszerített – bevezetése.

Ormos találóan magyarázza a tőkés gazdaság akkori feszültségeinek konkrét strukturális okait. A technikai fejlődés felpörgése, az ez által létrehozott bővülő tömegtermelés — írja — nem találkozott a megfelelő vásárlóerővel, mivel az emberiség többsége nem volt „vásárló". Egyszersmind rámutat, hogy ezek és más, nem kisebb (pénzügyi, szociális) gondok a korábbitól eltérően verődtek vissza az elmékben és a lelkekben az 1917. októberi, bolsevikok vezette oroszországi forradalom és a nyomában létrejött új állami képződmény tartós jelenlétében. A fő döntéshozók — politikusok és kormányok — reagálása a híres „egészségügyi övezet" létrehozása volt, amelynek a szándéka sok konkrét döntést megmagyaráz.

A világ felgyorsult átalakulását Ormos Mária érdekes, „késleltetett" módszerrel kommentálja. Mielőtt levonná saját következtetéseit, felvonultatja a korabeli elemzők meglátásait. Ezek sokszor ma is meghökkentően pontos prognózisoknak, máskor éppoly meglepő, de a korból levezethető félreértéseknek bizonyulnak. Ő maga végül él a nagyobb távlat kínálta lehetőségekkel, de — jelenkortörténészeknél ritka visszafogottsággal — többször figyelmezteti az olvasót a történészi ítélkezés mindenkori korlátaira.

Nagyot ugorva: a szovjet '30-as évek rövid, tömör leírásában „két, egymással ellentétes vonalra" mutat rá: a nyugat-európai irányú diplomáciai és szellemi nyitásra, vele szemben pedig a belpolitikai terrorra és az eszmei egyenirányításra. Utal rá, hogy a nyugati hatalmak megbékítési politikáját erősítette a szovjet hadseregben lezajlott tömeges tisztogatás kiábrándító hatása, amely után már nem hit-

tek a Wehrmachtot ellensúlyozó erejében. (Bár ezen a szerzővel akár vitatkozhatnánk is, hiszen az előbbi régebbi, mint az utóbbi, így aligha lehet döntő tényezőjének tekinteni. Jelentősen közrejátszott, hogy elsősorban a brit vezetés viszolygott a Vörös Hadsereg megjelenésétől az „egészségügyi övezetben", miközben ebben az ügyben 1938–1939-ben még konzervatív ellenzéke is szembeszállt vele.)

A szerző munkásságának markáns előzményei természetessé teszik, hogy kiemelt figyelemmel írja le az olasz fasizmus, majd a német nemzetiszocializmus felemelkedését, sikereit és nem jelentéktelen eltéréseit. Rámutat kettejük egyenlőtlen viszonyára is. Ideológiájuk lényegét is fölvázolja, megvilágítva, mi különbözteti meg ezt a konzervatívokétól, néha még radikális szárnyukétól is. Különbséget tesz pl. az olasz fasiszta korporativizmus és a XI. Pius által 1891-ben kibocsátott Quadragesimo anno enciklika hivatásrendi víziója között, rámutatva, hogy más országokban, ahol az eszme ugyancsak gyakorlattá vált (Portugália, Ausztria), az utóbbi hatása dominált.

A második világháború részletesebb taglalását, amint korábban az elsőét, ismét hiába keresnénk a kötetben – nyilván elsősorban terjedelmi okokból. (Éppen ezért a kötet végén szívesen vettünk volna egy válogatott listát a szerző olyan írásairól, amelyekből ezek a hiátusok bőségesen kitölthetők. [Pl.: A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században. Múlt és jövő, Budapest, 2005.]) Talán megért volna valamennyi terjedelmet annak a bemutatása, hogy a három nagy áramlat a többéves periódusban, nagy zökkenők után, olyan összefogásra volt képes (ezúttal nem is „két szélsőséggel" szemben), amilyenre se azelőtt, se azután nem. Ezzel szemben gondosan árnyalja a szerző a hat éves világégés több, a nemzetközi irodalomban élénken vitatott problémáját. Ilyen súllyal a kort monografikusan földolgozó magyar műben még nem olvashattunk a fegyveres ellenállás szovjetellenes erőiről (oroszokról, ukránokról, baltiakról). Ez szükséges korrekció, bár esetenként mintha túllendülne. Hasznos például megismerkednünk az átállt orosz Vlaszov tábornoknak a Wehrmacht soraiban kifejtett tevékenységével és sorsával, ám meglep, hogy pl. Zsukov nevével vagy a görög ellenállókkal nem találkozhatunk a kötet lapjain.

Egyébként az ideológiai-politikai áramlatok megszemélyesítése tekintetében nem lehet különösebb panaszunk. Alig van a politikai eszmékre és a politikai mozgalmakra jelentősebb hatást tevő ideológus vagy teoretikus, nagyobb formátumú politikus, aki nem jelenik meg a körképen. Ha a névmutatót végigböngésszük, nehéz kiegészíteni olyan kicsit is jelentősebb protagonistával, akinek a gondolatait legalább dióhéjban nem tárná elénk. E tekintetben szakmabelieket is nemcsak tudásuk fölfrissítésére késztethet, hanem némi továbbképzésre is kényszeríthet, kit ebben, kit amabban a tárgyban.

*

A 20. század előrehaladtával az olvasónak többször is az a benyomása keletkezhet, hogy Ormos Mária — gyakori, hasznos Európán kívüli kitekintései dacára — „európai soviniszta", amennyiben kiemelten tárgyalja az újabb és újabb világtörténelmi fordulatok hatását Európa globális befolyására. Hamarosan rájön azonban, hogy Európa a vizsgált korban *valóban kiemelt vonatkoztatási rendszer.* Éppen ezekben az évtizedekben veszíti el a nagy felfedezések évszázadától élvezett vitathatatlan világcentrum szerepét. Visszaszorulása nem egyszerűen katonai és gazdasági jelenség. Lélektani vonatkozásai is kimutathatók az öreg kontinensen. A másfél évszázad során, nehéz időkben egész nemzetek közérzetét mérgezte meg évtizedekre. A következmény: elveszett birodalmak fantomfájdalma, elhalványult glória, világbíró kardok kicsorbulása, vélt vagy talán valódi civilizatórikus küldetés kétes fénybe kerülése, félelem a „sárga veszedelemtől" – s rendszerint a gaz ármánykodók menetrendszerű keresése, akiket mindezért vádolni lehet.

Nagy figyelmet szentel a szerző azoknak a különböző indíttatású próbálkozásoknak, amelyek Európa növekvő hátrébb sorolódását — burkoltan vagy nyíltabban, tudatosan átgondolva vagy valamilyen ideológia által vezérelve — a kontinens ilyen vagy olyan egyesítésével akarták ellensúlyozni. Az eszközök nagyon sokfélék: német világuralmi vagy nagytérség-tervek, szovjet kísérlet a kontinens keleti részének rivális világhatalmi centrummá változtatására, békés mozgalmi tervezetek, váltakozó politikai támogatással. Coudenhove-Kalergi már az első világháború után a maga Páneurópa eszméjével (mozgalmával, folyóiratával, politikus kapcsolataival) nyíltan a vezető hatalmak szemébe vágta, mely erők és tendenciák fenyegetik súlyosan Európa pozícióját. A nagy válság és a nácik hatalomra jutása akkor elmetszette az európai egység gyengécske szálait. Végül mégis viszonylagos happy endhez jutunk. A második nagy 20. századi világégés tapasztalatai nyomán a szerző eljuttat bennünket a formális hatalommal nem, de tényleges befolyással annál inkább rendelkező Európa Tanácshoz, nemkülönben más, sok ágon kibontakozó, mindinkább hivatalos színt öltő egységtörekvésekhez. Mígnem, a konfliktusos francia–német viszony, mint legnehezebb láncszem megragadásával Robert Schuman és Jean Monnet már állami szintre

emeli az integráció szervezett megvalósítását, jelentős gazdasági haszon reményében. Ormos itt, mint később sem ábrázolja farsangi menetnek ezt a folyamatot. Az Európai Védelmi Közösség katonai tömörülésének kudarca esetében bemutatja, hogy a még mindig erős nemzetállami ellenállás és különérdek-érvényesítés, valamint a nemzeti sérelmek friss emléke még sok akadályt támaszthatott a nehéz egyesítés útjában. Hogy ez mennyire így van, mutatja illusztrálja a szerző megállapítása, hogy a szerződésről szavazó francia parlamentben minden pártfrakció megoszlott a voksolásnál (kivéve persze a legnagyobbat, a kommunistákét. Ráadásul az EVK-t eredeti formájában eltemető szavazás után a párizsi parlamentben tapsvihar tört ki, majd a győztesek és a vesztesek együtt állva énekelték el a Marseillaise-t... – H. I.) Aztán az NSZK más formában mégis bejutott az euroatlanti integráció katonai gépezetébe, és a gőzhenger tovább haladt. Az eredeti hatokból 1973-ban kilencek, 1981-ben tízek, 1986-ban tizenkettők, 1995-ben tizenötök, 2004-ben huszonötök (ebbe már mi is befértünk), mára pedig huszonhetek lettek. Csak ehhez közben egy és másnak történnie kellett. Később is sorra bemutatja, hogy a bővülés és jelentős előrelépések dacára mi mindent nem sikerült még elérnie az európai államok integrált közösségének az egyesítés, a hatékonyság, a szilárdabb, egyben demokratikusabb intézményi struktúra kiépítése terén, miközben egyre újabb és újabb hatalmi centrumok keletkeznek a világ számos sarkában.

Az 1945 utáni megújulás éveiben a három áramlat az egyes régiók és országok helyzetében mutatkozó jelentékeny különbségek dacára világszerte nagyjából azonos irányban fejlődött. A konzervatív áramlat gerincévé az európai kontinensen — az angolszász térségen kívül — a kereszténydemokrácia vált. A liberális pártok már csak koalíciós partnerek lehettek. Ormos Mária a szociáldemokrácia soraiban bekövetkezett legszámottevőbb változásnak azt látja, hogy fő erői, '30-as évekbeli előzmények után, lényegében „lemondtak a társadalom forradalmi átalakításának gondolatáról". Az irányt a leginkább egyértelműen a német SPD Bad Godesberg-i programja (1959) szabta meg, azzal, hogy a korábbi munkáspártot néppárttá alakította. Érdekesen írja le a kommunista pártok útját, amelyek közvetlenül a háború után Nyugat-Európában különböző pozíciókban igyekeztek beleilleszkedni a kialakuló polgári demokratikus rendszerekbe. Később a hidegháború szabta meg elhelyezkedésüket, majd az 1970-es években egyesek közülük rövid reneszánszukat élték, hogy később ismét a második-harmadik vonalba szoruljanak.

A háború után, a győztesek közötti tényleges érdekkülönbségek nyomvonalán elkerülhetetlen konfrontációk következtek be. Ennek kapcsán tárgyalja a szerző a Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakuló, szovjet hegemónia alatt szerveződő államcsoport kialakulását. Logikusnak tetsző kételyek alapján nem dönti el egyértelműen, mi okozta, hogy egyes országok esetében a szovjet modellhez való hasonulást valamivel később kényszerítették ki. Kiemeli, hogy miután a két államcsoport elvált egymástól, az immár amerikai vezetésű világgazdaság az 1944. július-augusztusi Bretton Woods-i értekezleten kialakult piackonform nemzetközi pénzügyi rendszer és intézményei keretében fejlődött. Új jelenségként értékeli, hogy 1947 után, a Marshall-terv keretében első ízben szervezte meg egy fél kontinensnyi terület államainak gazdasági fejlődését egy a kontinens határain túli állam vezetése. Ebben annak a már akkor bontakozó felismerésnek a jelét látja, hogy „a világgazdaság egészséges működése csak nemzetközi hálózatok segítségével biztosítható".

Ormos Mária nem sokat törődik a berögződött, sokat ismételt sztenderd megállapításokkal. Makacsul kitart amellett, hogy sok minden történhetett volna másképp, és e mellett érvel is. Úgy látja, még a magyar 1956 is végződhetett volna másképp, lehetett volna pozitívabb kimenetele. A totalitarizmus vitájánál is bemutatja: bizonyos jóslatok nem állták meg a helyüket, így például az, hogy a totális államok nem dönthetők meg belülről. Érdekes a híres német Historikerstreit kapcsán kifejtett véleménye. E szerint a revizionista történész hullámnak negatívumai mellett pozitív hozadéka is volt, amennyiben meggyengített bizonyos történeti dogmákat. Többnyire árnyaltabbakká váltak a megközelítések, belátva, hogy még a totális diktatúráknak is van története, szakaszolhatók. Eközben erőt merítettek belőle olyan szerzők is, akik a náci rendszer felmentésén buzgólkodtak. Ennek nyomán a könyvpiacot tartósan ellepték megalapozatlan, de széles rétegek által fölkapott okfejtések és teóriák, a „mesékbe illő új eredetmondákig".

Alapos elemzést kapunk a '70-es évekről, amikor több mint két évtizedes viszonylagos nyugalom után a nyugati társadalmakat is komoly megrázkódtatások érik. „Vége a nyugalomnak" – írja a szerző. Az új szituációban a liberalizmus és a konzervativizmus újabb érdekes találkozásának is tanúi lehetünk: a Keynes után „államtalanított" neoliberális gazdaságfelfogás összefonódik a politikai-filozófiai neokonzervativizmussal. Ennek világpolitikai terméke a Reagantől az ifjabb Bush elnökig ívelő politika, amely (rövid szünetekkel) elutasítja a kompromisszumokat, ép-

pen olyan korszakban, amikor pedig nagy szükség volna az egyeztetett fellépésre – és itt fölsorolja, mi minden ellen, ami az emberiséget fenyegeti.

Ebben a korban is megjelenít olyan mozzanatokat, amelyek nem illeszthetők pusztán egy valamely eszmekörbe: ilyenek a katolikus egyházfőknek a vatikáni zsinat utáni évtizedekben kibocsátott szociális és politikai állásfoglalásai. Ezek új mozzanatokat eredményeznek például a munkáskérdésben: a munkásokkal már nem csak „jól kell bánni", hanem helye van annak, hogy ők maguk is beleszóljanak saját dolgaikba; a politikai tolerancia utat nyit az óvatos ökumenizmusnak; sor kerül az erőszak és a háború határozottabb elvetésére. Eközben szellemi-politikai harc dúl az egyház közéleti szerepének mértéke és módja körül.

Jó okból itt sem mulasztja el, hogy a „harmadik világ" nagy eszmei áramlataira, ritkán emlegetett eszmei próbálkozásaikra is kitekintsen: az indonéz Szukarno gondolataira, a kínai–indiai Pancsa Sila öt elvére (ennek az eredetére is); az arab nacionalizmusra, ezen belül a konfesszionalizmus és a modernizáció küzdelmére. Az utóbbi fontos szereplőiként (a korántsem teljesen azonos arculatú) Kemalt, Nasszert és Reza Pahlavit jelöli meg.

Ugyancsak külön problémaként tárgyalja általában a terror, az említett térség kapcsán pedig az iszlám terrorizmus ügyét, amely lépéseket és ballépéseket váltott ki a célkeresztbe került fejlett „Észak" döntéshozó köreiben, elsősorban a 2001. szeptembere 11-i merénylettel sokkolt Egyesült Államok részéről. A fellépést nehezíti, hogy „az egyes államoknak más és más a viszonya az iszlám, illetve az arab közösségekhez, Európa több országa pedig érdektelen az ügyben, mert soha nem találkozott az iszlámmal".

Érdekesen ábrázolja Ormos a „kelet-európai összeomlást" és tényezőit. Rámutat, hogy ennek messze nyúló előzményei voltak. Mérlegre teszi, mekkora része volt az amerikai politikának ebben a korszakfordító eseménysorozatban. Fontosabbnak látja azonban, hogy a szovjet állam már nem bírta a világpolitikában vállalt terheket, nem utolsó sorban az Afganisztáni katonai beavatkozását. Áttekinti az egyes keleti blokkországokban fejét emelő rendszerkritikus ellenzék szerepét is. Fontos megállapítása, hogy a szovjet függés alól szabadult országokban olyan átállás vált szükségessé a társadalom és a gazdaság minden területén, „amellyel Európában addig egyetlen állam sem találta magát szemben". Mindezt ismét a változásokat kísérő ideológiák bemutatása kíséri, olyan szerzők megidézésével, akiknek részben — Fukuyama és Huntington kivételével — az értelmiségi közvélemény is jó ha a nevét ismeri. Jórészt ismét a köteten átívelő áramlatok „keresik az ollót", önmaguk új megfogalmazását az ijesztően megváltozott világban.

Mérlegre kerül a világon egyedül maradt kapitalizmus új helyzete is. Ezt Ormos úgy jellemzi, hogy „a tőkés gazdasági rendszer globalizációja feltartóztathatatlan és visszafordíthatatlan, működési módja azonban az elkerülhetetlen átalakítás kényszere elé került". Jelenlegi formája „egyfelől az egység irányában hat, de minél több részelemet hajt be a rendszerbe, annál nagyobb tarkaságot eredményez".

A kötet befejező részében az olvasó meghökkenve tapasztalja, hogy a szerző merészen (vakmerően?) behatol közvetlen tegnapjaink történeti léptékű fejleményeibe. Megjelenik a 2008. őszén kirobbant megrendítő világgazdasági kataklizma is, amelynek még a megoldási kísérleteit is bemutatja és minősíti, nem éppen kielégítőnek találva őket. Erre láthatóan azért van szüksége, hogy a megrajzolt történelmi ív ne álljon meg „a levegőben". Ez több évtizedes rálátás híján kockázatosnak tűnhet, de jóval jelentősebb a hozadéka: itt válik nyilvánvalóvá, hogy a 20. század nagy trendjeire éppen a legutóbbi bő évtized eseményei vetnek éles reflektorfényt, ez tárja föl lényegüket. Az előrejelzésekben Ormos óvatos. Figyelmeztet új hatalmi központok felemelkedésére, de arra is, hogy még nem tudhatjuk, végül hány ilyen szilárdul meg, s hogy Európa jelentős súllyal közöttük lesz-e.

Ormos Mária azt a benyomást erősíti az olvasóban, hogy az emberiség nagy létkérdései mindinkább csak globális megoldásokkal mozdíthatók elő. Ennek az intézményes kerete azonban lényegében hiányzik. Emiatt az integráció ezredforduló körüli zökkenői és részkudarcai rossz érzést keltenek a többféle válság gyötörte Föld lakóiban. Mintha versenyfutás folyna a problémák gyorsuló halmozódása és a megoldások viszonylagos lassúsága között.

Ezek után a könyv végén mégis azzal lep meg, hogy — a politikai halálvíziókat sem hagyva figyelmen kívül — óvatos derűlátással bocsát utunkra bennünket. „Elvileg és a több évezredes tapasztalat szerint minden probléma megoldható, legalábbis akkor, ha az ember nem pusztítja el szülőanyját és létének alapját, biztosítékát: a földet."

Mindennel egyetérthetünk, amit a szerző leírt? A szövegből nem az derül ki, hogy ilyesmire törekedett volna. Sok helyen inkább provokálja a vitát. Több tucatnyi eredeti megállapítása köré egész szimpóziumok szerveződhetnének. Mindenesetre — eltekintve csekély számú dátum-

hibától, itt-ott egyes tényezők mellőzésétől — korunk nagyívű áttekintését kaptuk a kezünkbe, amely sokáig gondolkodásra, és vizsgálódásra késztethet.

Harsányi Iván

Martin Mevius

AGENTS OF MOSCOW

The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953

Oxford, Clarendon Press, 2005. 296 o.

MOSZKVA ÜGYNÖKEI

A Magyar Kommunista Párt és a szocialista patriotizmus eredete, 1941–1953

A marxizmus elméletének mesterei a 19. században azt az álláspontot képviselték, hogy a kommunizmus és a nacionalizmus két, elméletileg egymást kölcsönösen kizáró politikai eszmerendszer. Marx és Engels a nacionalizmusban végső soron a burzsoázia eszközét látta arra, hogy a proletariátus figyelmét elterelje arról az általuk sokkal fundamentálisabbnak felismert törésvonalról, amely a kizsákmányolót és a kizsákmányoltat egymástól elválasztja. Az osztályharcos történelemfelfogás szerint a munkást más nemzethez tartozó munkástársához több kapcsolat kellett hogy fűzze mint saját, nemzeti burzsoáziájához. A 19. században kialakuló kapitalista nemzetállamok minden társadalmi csoportot integrálni akaró „elképzelt közösségeit" (a nemzetről, mint „elképzelt közösségről" lásd: Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Budapest, 2006.) az osztálykülönbségek horizontálisan metszik keresztbe, egy új, ugyancsak elképzelt közösség lehetőségét hozva létre. Ez az új, másik közösség, a „világ proletárjainak" közössége, amelynek — a Kommunista Kiáltvány óta tudjuk —, „nincs hazája" (Marx-Engels: Kommunista Kiáltvány. Budapest, 1998. 95.). Nemzet és osztály a modern kor társadalmainak tehát két nagy, egymást kizáró vonatkoztatási kerete. Mit takar tehát akkor a „szocialista patriotizmus" Magyarországon 1941 és 1953 között? E kérdésnek a megválaszolására tett kísérletet Martin Mevius: Moszkva ügynökei. A Magyar Kommunista Párt és a szocialista patriotizmus eredete (Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism) című könyvében.

A szerző a mű első részében a két eszmerendszer egymáshoz való polemikus viszonyát tekinti át. Mevius azonban nem politikai eszmetörténetet ír, bár felhasználja a kérdés ilyen jellegű szakirodalmát is. A kommunizmus nacionalizmushoz való viszonyának elméleti hátterét azonban csupán azért mutatja be, hogy a magyar eset eszmetörténeti kontextusát a teória tükrében vizsgálhassa. A „szocialista patriotizmus" ugyanis nem a kommunista eszmerendszer történetének egy adott pontján megjelenő rendszerszerű politikai filozófia, hanem aktuális köztörténeti változásokhoz igazodni próbáló – s ennek megfelelően ellentmondásos politikai retorika. Mevius könyvének kezdettől megmutatkozó, konstans jellemzője, hogy e kettőt némelykor nehezen különíti el egymástól, és az MKP, majd MDP nemzeti retorikájának kettős beszéd jellegén nem mindig igazodik el, ezért hol a párt bevallott politikai cinizmusán csodálkozik el, hol pedig mégis hitelt ad a „nemzeti vonal" Patyomkin-nacionalizmusának.

Mevius jól látja, hogy az MKP, majd az MDP „nemzeti vonalát" annak a politikai harcnak a részeként lehet csak értelmezni, amely a választott időszakban fokozatosan kibontakozva és az állam erőszakszervezetei révén az élet szimbolikus és konkrét tereit betöltve — a kultúra- és történelemfelfogástól kezdve a köztéri szobrok levételén és állításán át az utcanevek megváltoztatásáig —, a magyar társadalom és közgondolkodás totális átgyúrását vette célba. E harcban a „nemzeti vonal" azonban csupán macchiavellista taktika volt, illetve annak indult, s ennyiben fából vaskarika: nincsen köze a nemzettudat baloldali újra doktrinálásához. Vagy mégis lehetne? Mevius könyve elsősorban párthatározatok és politikai beszédek vizsgálatával, s kis részben a szimbolikus politizálás eszköztárának elemzésével foglalkozik, s ha nem állna meg 1953-nál, illetve ha a „linguistic turn" után a történettudomány számára is rendelkezésre álló retorikakritikát alkalmazná, bebizonyíthatná, hogyan jött létre — mint a félelem körvonalazódó tárgya — a *magyar kommunista* rendszertani, ám egyelőre üres, betöltésre váró helye. Mevius azonban nem ezt teszi, hanem tulajdonképpen azt vizsgálja, hogy a sztálini „nemzetpolitika" a kelet-közép-európai kommunista pártok közül Magyarországon hogyan valósult meg. Ezt viszont olyan perspektívából teszi, amely a szomszédos országok kommunista pártjainak történetében ugyancsak a „szocia-

lista patriotizmus", a sztálini „nemzeti vonal" megvalósulását ismeri fel, s a magyar esetet ebben a kelet-közép-európai miliőben, a szomszédos országokéval kölcsönhatásban mutatja be.

A gondolatmenet kiindulópontja az a marxista tétel, hogy az osztálytudat meghatározza politikai nézeteinket és kultúránkat is, s így a nacionalizmus maga is osztályhoz köthető: mégpedig a polgársághoz. A jövő kommunista társadalmáért vívott küzdelemben a nacionalizmus az őt sajátjaként hordozó-képviselő burzsoázia felszámolásának következményeként pedig szükségképpen eltűnésre ítéltetett. Elvben legalábbis. A gyakorlatban sok helyütt a munkásmozgalmak célja először a polgárság hatalomra jutásának segítése volt az arisztokráciával szemben. Emlékezzünk, Marx például az 1848-as magyar forradalmat üdvözölte és haladónak tekintette, akárcsak a negyvennyolcas német és francia forradalmakat. A politikai gyakorlat tehát sok szempontból már a kezdet kezdetén felülírta a tiszta képletet. (10.)

Lenin viszonyát a nacionalizmushoz azonban már egyre nyilvánvalóbban a politikum immanens szabályai alakították. Minden nemzeten belül két nemzetet különböztetett meg, egyet a kizsákmányoló osztályok, egyet pedig a kizsákmányoltak „nemzeteként" határozva meg. Ezáltal a proletariátus nemzeti érzését Lenin legitimnek ismerte el és megkülönböztette a burzsoázia nacionalizmusától. A nemzetfogalom ilyen megkettőzése kitűnően instrumentalizálható volt Szovjet-Oroszországban. Mivel a proletariátus képviselője a bolsevik párt lett, így fokozatosan a párt határozhatta meg, mi az egyedül elfogadható nemzeti érték. Az így felfogott „nemzeti" kultúra és történelem szelekciós kritériuma pedig az volt, hogy a szóban forgó nemzeti tartalmak mennyiben szolgálják a szocializmus megvalósítását.

A „formájában nemzeti, tartalmában szocialista" szlogennel Sztálin már a Szovjetunió nemzetiségi ügyekért felelős népi komisszárjaként is sokat tett azért, hogy a soknemzetiségű birodalomban a nemzeti kultúrákat a szocializmus terjesztésének eszközeiként használják fel. (20.) A volt Szovjetunió nemzeteinek nacionalizmusai tulajdonképpen mai napig ennek nyomait viselik magukon, mivel Sztálinnak úgy sikerült — Hegellel szólva — megszüntetve megőriznie a Szovjetuniót alkotó kis és nagy népek nacionalizmusait, hogy azok a szovjetrendszer belső elit- és ellenségképző mechanizmusainál fogva tulajdonképpen a párt érdekeinek megfelelően egymás ellen kijátszhatóak legyenek. (Vö.: Rogers Brubaker: Nacionalizmus új keretek között. Budapest, 2006.)

Ennek köszönhetően az 1930-as évekre a marxista elmélet bővizű folyója a politikai-hatalmi harc sivatagában látszott elveszni, hiszen a „nemzet" érdeke fokozatosan a „párt" érdekére szűkült, amely viszont a személyi kultusz jegyében Sztálin politikai céljait tekintette sajátjának. Így volt ez egészen a Nagy Honvédő Háborúig, amely alkalmat adott arra, hogy a nemzeti érzést „patriotizmusként" újrahasznosítsák és általa újra tömegeket mobilizáljanak. Ezen logika szerint „Marxtól kezdődően az elmélet megengedte a nemzeti érzések és a nacionalisták támogatását, ha az a szocialista forradalmat szolgálta. 1940-re azonban a kérdés arra szűkült, hogy vajon a 'nemzeti vonal' egybeesik-e a Szovjetunió érdekeivel. A német támadás — 1941. június 22. — után e kettő újra egybeesett." – írja Mevius. (25.) Vagy — pontosítva a szerzőt — e kettő aktuálpolitikai megfontolásból valamifajta harmonizálást kívánt.

Elmondhatjuk tehát, hogy paradox módon a nemzeti felszabadítás eszméjét nem a nemzeti kommunista pártok találták ki, hanem 1941 után a Szovjetunióból rendelték el, s így a kelet-közép-európai kommunista pártok azzal az elvárással találták magukat szembe, hogy aktuálisan „nemzetinek" kell lenniük. „A Komintern végrehajtó bizottsága informálta az új politikáról az egyes nemzeti szekciókat, a kommunista pártok emigránsait pedig ennek végrehajtásával bízták meg." (36.)

Ebben a miliőben szocializálódott tehát a háborús években az a moszkovita magyar kommunista emigráció, amelyik az ott tanultakat igyekezett hazatérése után „nemzeti vonalként" adaptálni. A moszkovita kommunisták azonban itthon is azzal az elvárással szembesültek, hogy „nemzeti párttá" kell válniuk. Az MKP pártideológusa, Révai József „elvtársi tanácsként" kapta a szociáldemokrata testvérpárt ideológiai reszortfelelősétől, Justus Páltól 1945 koratavaszán: „Nektek egyik fő feladatotok, hogy huszonöt év után elfogadtassátok a kommunista pártot mint nemzeti pártot." (Ez Justus Pál visszaemlékezésében szerepel ilyen világosan. Idézi: Gyarmati György: A közigazgatás újjászervezése. In: Történelmi Szemle XXXVIII. (1996) 1. 75.) A „nemzeti vonal" tehát szovjet parancsra született, amelyet a világháború végén hazatérő „moszkoviták" hoztak magukkal, de meg kellett tölteniük aktuális, helyi tartalommal.

Sztálin valószínűleg a Szovjetunióban jól bevált stratégiát akarta a kelet-közép-európai kis népek esetében is alkalmazni, hiszen a cél végső soron ugyanaz volt, hogy a háttérből mindig Moszkva döntse el, mi történik a szovjetizálódó régióban. Ugyanakkor Sztálin instrukciója a „nemzeti vonal" szükségességéről arra való tekintettel is született, hogy mérsékelje a háború végén még

szövetséges angolszász nagyhatalmak gyanakvását a Moszkvából saját országaikba visszatelepített kommunista emigráció iránt. Sztálin Magyarországra vonatkozó tervei inkább hosszabb távúnak voltak mondhatóak: Magyarország nem tartozott az azonnali beavatkozást sürgető esetek közé: Lengyelország és Kelet-Németország, de még Bulgária és Románia is gyorsabb, direktebb szovjet megoldásra számíthattak. Mevius idézi, hogy Sztálin Magyarország szocialista jövőjének beköszöntét körülbelül a háború után tíz-tizenöt évre tette. (48.) Addig is a politikai harcban — a kommunistáknak kezdetben nem lévén tömegtámogatottságuk — a népfrontpolitika részeként, majd folytatásaként törekedni kellett a nemzeti érzelmű pártok és a lakosság megnyerésére.

A feladat megoldása mind az ország nyilvánossága, mind a párttagság előtt nehéznek bizonyult. Egyrészt a kommunistákat általában véve is egy idegen hatalom képviselőinek, Moszkva ügynökeinek tartották, kiváltképpen a Vörös Hadsereg vonalai mögött Moszkvából hazatérő garnitúrát. Másrészt a proletár internacionalizmuson pártszocializációt nyert itthoni, részben tizenkilences, illegális kommunisták nehezen tudtak mit kezdeni a várakozásaikkal ellentétes „nemzeti vonallal". Hiszen ők a Vörös Hadsereg magyarországi megjelenésétől a proletárdiktatúra újbóli, azonnali bevezetését is várták, több helyütt a vörös terror eszközeivel való tanácshatalom kikényszerítését. A Nagy Testvér politikai bölcsességét nehéz volt elsőre meglátni a „szoft", népfrontosított „nemzeti vonal" mögött. Ezt sok helyütt talán maga a Vörös Hadsereg sem látta, de nem látták a magyarországi kommunisták sem, így Rákosi többször és ismételten kellett, hogy hangsúlyozza, hogy az egész „nemzeti vonal" csupán taktika, amelyet mint álruhát kell viselnie a pártnak, miközben a cél változatlanul a szocializmus bevezetése. (73.) Ezért lépett fel Rákosi olyan kategorikusan az idők szavát megérteni nem tudó egykori „tizenkilencesek" ellen például az MKP első országos pártértekezletén, az 1945. május 20–21-én rendezett ún. pünkösdi konferencián is. (Rákosi Mátyás: Harc az újjáépítésért. Budapest, 1945. In: Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Budapest, 1950. 71–90.)

Nincs tehát semmi különös abban, hogy a hazatérő moszkovita kommunisták „nemzeti vonala", „szocialista patriotizmusa" nem csupán a szélesebb közvéleményben keltett kétségeket, hanem még az ún. „hazai" kommunista mozgalom tagjainak körében is. A Kommunisták Magyarországi Pártja elnevezést lehetett ugyan 1944 októberétől a kevésbé internacionalista hangzású Magyar Kommunista Párt névre cserélni, de a párt nemzeti imázsa attól még nem jött létre egy csapásra. A „baloldali elhajlással", tulajdonképpen a magyarországi káderekkel való megküzdés ezért is létfontosságúvá vált. A moszkoviták és a magyarországi kommunisták közötti elválasztó vonal Mevius szerint azonban egészen a koalíciós időszak végéig megmaradt, amikorra a régi magyarországi kommunista párttagok teljesen marginalizálódtak a párton belül. Ehhez nem csupán a Szovjetuniót maga mögött érző moszkovita csoport politikai túlereje kellett, hanem az is, hogy időközben az eredetileg alig háromezer főt számláló kommunista párt igazi tömegpárttá váljon, ahol a félmilliós tagság soraiban alig lehetett régi kádereket találni. (82.) 1952-ben csupán a pártfunkcionáriusok 3%-a volt a kommunista párt tagja 1945 előtt is. (86.)

A „nemzeti vonal" belső elfogadtatása után vált lehetővé az MKP nemzeti pártként való külső megjelenítése. A csupán politikai eszközként felhasználandó nemzeti jelszavak kiválasztása, de még a nemzeti történelem kommunista szempontú átírása is az ideológiatermelés jegyében zajlott. Ennek jó példája volt 1848 centenáriuma. Az MKP ekkor már a magyar függetlenségi mozgalmak egyedüli örököseként definiálta magát. A Rákóczi-Kossuth-Petőfi-Magyar Kommunista Párt plakátsorozat azonban nem csak arra volt jó, hogy nemzeti hősök segítségével próbálja meg létrehozni a kommunista párt hiányzó nemzeti legitimációját, hanem arra is, hogy a párt egyre inkább a nemzeti érdekek képviselőjeként lépjen fel. (104.)

Mevius ezt a sokfelé elágazó és többrétegű ideológiai és politikai jelenséget érdekesen igyekszik egy szálra felfűzni. Az MKP a szovjet minta adaptálása közepette a magyar helyzet figyelembe vételével ugyanis néha a szovjet kívánságok ellenére is önálló döntéseket hozott. Egyfelől hűséges nyomkövetés volt, hogy a párt nemzetfogalma — akárcsak a Szovjetunióban — folyamatosan szűkítette a nemzethez tartozók körét. A reakció és a régi világ visszatérésének rémképeivel, valamint propagandisztikus eseményekkel — „szalámitaktikával" — a nemzetet az uralkodó osztályaitól megszabadított néppel, majd a magyar dolgozó osztályokkal, végül pedig az őket képviselni hivatott Magyar Dolgozók Pártjával tette egyenlővé. (163.) A magyar történelem mint osztályharcok története azonban csak úgy volt elképzelhető, ha a volt uralkodó osztályokat, sőt, 1950 után még a szociáldemokratákat is a magyarság ügyének árulóiként fokozatosan kizárták a nemzet fogalmából, míg ezzel szemben az MKP mint ezeréves szocialisztikus vágyak képviselője magyarrá avanzsált. Mindez tulajdonképpen Orwell 1984-ének logikája szerint történt: „Minden

ködbe veszett. A múltat eltörölték, az eltörlés műveletét elfelejtették, a hazugság valósággá lett." (George Orwell: 1984. Budapest, 2005. 85–86. ford.: Szíjgyártó László) Így vált lehetővé, hogy a nép érdekeire való hivatkozással egy totalitárius rendszert mint Magyarországon is — úgymond — „történelmi szükségszerűséget" alapozzanak meg.

A „nemzeti vonal" politikájának azonban súlyos gátja volt, hogy tulajdonképpen mindvégig moszkvai irányvonalat kellett végrehajtani, így a magyar érdekek képviselete többszörösen is sérelmet szenvedett, s végső soron mindig idegenként lepleződött le. Hiszen a Sztálin által a nemzeti kommunista pártokra kényszerített „nemzeti vonal" pusztán taktikai játszma részeként illeszkedett a kelet-közép-európai országok szovjetizálásába. Csak e hatalmi harc eszközeként funkcionált az a politikai retorika, amely úgy tudta a nemzeti eszme elemeit forgatni, hogy azok saját politikai céljai megvalósítása érdekében performatív cselekvési erőként működjenek.

Mevius könyve azonban a Magyar Kommunista Párt nemzetfogalmának szemantikai csúsztatását nem pusztán a hatalom megszerzése érdekében tett lépésként magyarázza, hanem kelet-közép-európai összevetésben is kijelöli helyét. Hiszen a „magyar" érdekeket az MKP nem csupán a béketárgyalásokon, de a szomszédos országokban szintén parancsba adott nemzeti vonalat végigvivő, ám saját iniciatívát is követő kommunista pártokkal szemben sem tudta soha érvényesíteni. A csehszlovákiai magyarság kitelepítése és a romániai magyarsággal szembeni atrocitások és megszorító intézkedések a csehszlovák és román kommunista pártot erősítették, miközben az MKP-nak ezekben az esetekben csupán a moszkvai utasításoknak való *sicut cadaver* engedelmesség jutott. (145.) A békeelőkészítés kérdésétől kezdetben elzárkózó kommunista párt így tulajdonképpen két tűz közé került és sehol sem bizonyult eredményesnek, mivel a sztálini „nemzeti vonal"-nak való engedelmesség nem hozott eredményt a béketárgyalásokon, viszont a magyarországi belpolitikai harcban nemzetietlennek tűntette fel a pártot, s így nem szolgálta a kommunisták hatalomra kerülésének ügyét. (Mária Palasik: Chessgame for Democracy. Hungary between East and West, 1944–1947. 65. megjelenés előtt)

Magyarországon azért sem jött létre önálló nemzeti kommunizmus, de még csak hatékony magyar „nemzeti vonalat" vivő kommunista párt sem, mivel időközben a nemzetközi viszonyok is hidegháborúba dermedtek. A magyar és a szomszédos országok kommunista pártjainak „nemzeti vonala" 1941-ben Sztálin instrukciói szerint jött létre azért, hogy segítse a szovjet küzdelmet a németek ellen, és addig maradt érvényben, ameddig segítette a helyi pártokat a hatalom megszerzésében. A hidegháború beköszöntével azonban egyre inkább szükségessé vált a népi demokráciák ideológiai kohéziójának demonstrálása. Ezért nem lehetett Moszkva politikájától hajszálnyit sem eltérni. „A szocializmusba való fokozatos és békés átmenet elképzelését ejtették és eretnekként bélyegezték meg. 1947-re a 'nemzeti kommunista', mint 'ideológiai elhajlás'" — tegyük hozzá, leginkább Tito délszláv nemzeti kommunista „autonómia-igénye" miatt — „egy kommunista által elkövethető legnagyobb bűnné változott." (214.)

A „nemzeti vonalat" azonban a Kominform létrehozása utáni időben sem számolták fel teljesen, csupán funkciója változott meg: a „szocialista patriotizmus" ettől kezdve a nyugati imperialisták elleni küzdelmet kellett, hogy szolgálja. S mivel e küzdelemben a Szovjetunió a kelet-közép-európai kis népek szabadságának védelmezőjeként lépett fel, egy kelet-közép-európai kommunista párt paradox módon annál nemzetibb volt, minél inkább hangsúlyozta a Szovjetunióval való közösségét. (218.) „Következésképp minden igazán magyar munkás, paraszt és értelmiségi nemzeti büszkeséggel kellett hogy hazája ipari, mezőgazdasági és kulturális eredményeire tekintsen." (251.) A „szocialista patriotizmus" tehát végeredményben a magyar társadalom nemzeti érzéseinek teljes kisajátítására tett kísérlet volt, amelyet a moszkovita „nemzeti vonal" a világháború végétől kezdődően vitt véghez. „Moszkva ügynökei" a szellemet azonban kieresztették a palackból, hiszen a nemzeti kommunista mint lehetőség mégiscsak elképzelhetővé vált.

Ez olyan lehetőség volt, amely, bár megvalósulásra várt, a Mevius által vizsgált időhatárok között — 1953-ig — nem bukkant fel. Ha Mevius nem azt az evidens tényt akarta volna bizonyítani, hogy az MKP és később az MDP szovjet típusú pártként élt a nemzeti eszköztárral, hanem arra keresett volna választ, hogy a nagy tapsok és az országról szerzett csendes, de masszív tapasztalatok kettős erőterében hogyan alakult egy kommunista párt nemzetfogalmának története, nyilván időben tágabban határozza meg vizsgálódásai körét. Mevius azonban magyarázat nélkül hagyja az 1953-as időhatárt. Így egyszer csak véget ér az amúgy érdekfeszítő könyv, s az olvasó csak találgathat, hogy vajon miért éppen itt. Hiszen a magyar helyzet a világpolitikai helyzet részeként alakult, s ez az átalakulás legalább ötvenhatig vizsgálandó lett volna, mert a történet végül is ide konkludál. Illetve a források bővebb köre mindenképpen elengedhetetlen lett volna ah-

hoz, hogy ne csupán azt tudjuk meg, a korszak főszereplőinek nyilatkozatai, a párthatározatok anoním beszélője és a történelmi szimbólumok használata hogyan leplezik „nemzeti vonalként" a szovjetet, hanem azt is, hogy az 1945-től tömegeket elérő MKP és MDP, mint jelentős társadalmi és politikai szereplő, hogyan gondolkodott, gondolkodott-e egyáltalán arról, mit is jelent az, magyar kommunistának lenni. Így lehetett volna elérkezni annak a lényegi különbségnek a megfogalmazásához, ami a „szocialista patriotizmus" nemzetfogalma és a magyar nemzetfogalom között van, hiszen a „nemzeti", „patrióta", „nacionalista" kifejezéseknek alighanem gyökeresen más az értelmezéstörténete, tartalma és konnotációja a magyar történeti, történet-politikai közgondolkodásban, mint a szovjet pártideológiában. S ez igaz akkor is, ha a nacionalizmust (mint régebben) burzsoá ideológiának tekintjük, s akkor is (ha mint újabban), „kulturális univerzumként" fogjuk fel. (Gyáni Gábor: Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélt múlt. In: Szerk. Szemerkényi Ágnes: Folklór és történelem. Budapest, 2007. 12.)

Martin Mevius könyve mindazonáltal izgalmas, gondolatébresztő olvasmány. A szerző részleteiben is ismeri a magyar történelmet, amelyet a kívülálló nézőpontjával sikeresen egyesítve friss olvasatban tár elénk. A magyar olvasó számára újdonsága éppen abban áll, hogy a magyar „nemzeti vonalat" nem csak a hazai eseményekre fókuszálva, hanem közép-kelet-európai viszonylatban is vizsgálja, s a történtek mögött mindig megmutatja Moszkva és a nemzetközi politika alakulását is.

Petrás Éva

HIBAIGAZÍTÓ

A Századok 144. évfolyamának 6. számában *Tringli István:* Vásártér és vásári jog című tanulmányában az 1291. és 1315. oldalon Bálint napja Vitus napjára (június 15.) javítandó.

KRÓNIKA

† LACKÓ MIKLÓS
1921–2010

Elhunyt Lackó Miklós, a Történettudományi Intézet egyik legrégibb munkatársa, sokáig vezető beosztású, de anélkül is mindig meghatározó személyisége. Kutatási területe időben körülhatárolt, a 20. század első fele, azon belül is főleg a két világháború közti negyedszázad, de tematikájában, széleskörű érdeklődésének és tudásának megfelelően, annál sokoldalúbb. Szerteágazó és terjedelmes munkásságát ismerve feltűnő, hogy 1956 előtt alig publikált valamit. Nem kényszerből, mint akkor sokan mások. Az ő problémája inkább a lehetőségek visszautasítása volt. „Későn érő típus vagyok" – szokta mondani. Talán, de az akkor burjánzó zöldségeknél érettebb volt. És óvatos, mint később is.

Érdemben publikálni 1958-ban kezdett, már a Történettudományi Intézet munkatársaként, első nagy témája a magyar ipari munkásság története, szerkezetének alakulása a polgári korban, tehát 1867 és 1945 között. *(A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról (1930–1949) Századok 92. évf. /1958/ 5–6. sz. – Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Bp. 1958. Akadémiai Kiadó 64 o. „Értekezések..." 6. sz. – Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában. Századok 94. évf. /1960/ 4. sz. – Ipari munkásságunk összetételének alakulása. 1867–1949. Bp. 1961. Kossuth, 206 o. stb..)* Evvel a témával védte meg 1960-ban kandidátusi disszertációját. Először 1962-ben, majd többször is Akadémiai Díjjal ismerték el úttörő munkásságát.

Ez a tulajdonképpen szociológiai téma továbbra is foglalkoztatta, de miután ezekben az években a szociológia gyanús diszciplínának számított, intézete nem volt, a Történettudományi Intézetben is inkább csak megtűrt kutatási ág, más témákra tért át. Miután több tanulmányban vizsgálta a nyilas pártok társadalmi bázisát, publikálta a téma első tudományos vizsgálatát összegző *„Nyilasok, nemzetiszocialisták. 1935–1944."* c. könyvét. *(Bp., 1966. Kossuth Kiadó. 347 o.)* 1970-ben közzétett „A fasizmus Kelet-Közép-Európában" c. tanulmánya az elsők között törte át az előző évtizedek kötelező fasizmus-definíciójának (amely többek között a Horthy-rendszert fasisztaként jellemezte) korlátait. Az áttörést még éles viták követték, így a 10 kötetes Magyarország Története megfelelő, 8. kötetének (1976) előkészítésekor, melyek során határozottan kiállt az elavult, dogmatikus nézetek elutasítása mellett.

Már az 1960-as években, különösen a történész Balázs Béla korai halála után, reá hárult az a nem egyszerű feladat, hogy összefogja a 2. világháború óta addig eltelt 1–2 évtized kutatásának eredményeit az Intézetben. (Ő rendezte sajtó alá Balázs akkor úttörőnek számító posztumusz munkáját: *„Népmozgalom és nemzeti bizottságok, 1945–1946."*) Őt ugyan nem csábította e túl közeli időszak kutatása, de vállalnia kellett kötetek, konferenciák szerkesztését, kezdő kutatók irányítását — és túlzott lendületük mérséklését — néhányszor kötelező összefoglalók írását is, mint a Molnár Erik szerkesztette Magyarország Története c. kétkötetes kiadványban (1964, második kiadás 1967.) vagy Népi

demokráciánk történetéből c. cikkében (Történelmi Szemle, 1959. 3–4. sz.) Erre késztette a Molnár Erik, az intézet igazgatója iránti lojalitás is. Az ilyen hivatalos összefoglalókban szerepeltek olyan obligát meghatározások, amelyekkel Lackó közismerten nem értett egyet, a kortársak azonban az ilyen megnyilatkozásokat nem is tekintették személyes produktumnak. Lackó 1970-től az akkor létrehozott Legújabbkori Osztály vezetője lett és az maradt nyugdíjazásáig, 1991-ig. Osztálya évköre kezdetben 1918-tól a folyó évig terjedt, de hamarosan megalakították a Jelenkor-történeti Osztályt s ezzel megszabadították az 1945-öt követő évektől. Miután ekkor már az Intézet munkatársai csak alkalmilag foglalkoztak az 1918–1919-es forradalmakkal, Lackó osztálya érdemben a Horthykorszak történetét kutatta.

Lackó kutatómunkája osztályvezetőként kétirányú lett. Miközben a maga elég nagyvonalú módján irányította osztálya munkatársait, saját érdeklődése mindinkább a magyar kultúra, eszmetörténet vitás kérdései, nagy egyéniségei felé fordult. Ennek megfelelően a két világháború közti politikatörténetről inkább csak összefoglalásokban írt vagy mások írásait tartalmazó köteteket szerkesztett, látott el előszóval.

A 10 kötetes Magyarország Története 8. kötetében (első kiadás 1976.) már a két háború közti művészetről, társadalomtudományokról, ideológiákról szóló fejezeteket kérte magának. E „8. kötet" megjelenése után nyerte el a „történettudományok doktora" címet. „Válságok-választások" (1975), „Szerep és mű" (1981), „Korszellem és tudomány 1910–1945", (1988) „Sziget és külvilág" (1996) című tanulmánykötetében is főleg ilyen tárgyú, előbb folyóiratokban megjelent esszéit gyűjtötte össze. Írásai a szakterületek művelőinél szélesebb körben is nagy érdeklődést, vitákat váltottak ki. 2003-ban Eötvös József- koszorút kapott.

A teljesség igénye nélkül: a fenti kötetekben jelentek meg terjedelemre tömör, de nagyon is fontos írásai az „új szellemi frontról", Kerényi Károlyról, Lukács Györgyről és Révai Józsefről, Németh Lászlóról, a Nyugatról és Osvátról, a népiekről és Illyésről, Prohászka Lajos és mások nemzet-karakterológiájáról, a politikai ideológiák és a társadalomtudományok átalakulásáról a harmincas években, Szekfű Gyuláról és a kor más vezető történészeiről. „Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében" című előadása külön füzetben is megjelent az „Előadások a Történettudományi Intézetben" sorozatban. Ebben egy olyan kompromittált, tehát sokáig megkerült, de megkerülhetetlen kérdéskör vizsgálatába fogott, ami azóta is kényes témának számít. Érdekes, hogy könyv-terjedelmű monográfiát a hetvenes évektől nem írt, bár egyes nagyobb munkáit vagy a „8. kötet" általa írt fejezeteit könnyen bővíthette volna könyvvé – az ő műfaja az esszé lett.

Ezek a munkái máig sem veszítettek jelentőségükből, ellenkezőleg, megkerülhetetlen kiindulási pontok napjaink eszmei vitáiban. Utolsó nagy tanulmányai: Válságkorszak – válságelméletek (Múltunk, 2007/3. sz.), Hamvas Béláról, az Elsodort faluról, Szekfű Három nemzedékéről és Magyar Szemléjéről, Horváth Jánosról – és befejezetlen Molnár Erik-elemzésének első része, amelyben nagy teret szentel a sokat vitatott ún. Molnár Erik, más néven nacionalizmus vitának. (Századok, 2008/6. sz.)

Azoknak, akik sémákban látják a második világháború utáni évtizedek és benne a történettudomány történetét, nehéz lenne megmagyarázni, ki volt Miklós. Gyerekkorom óta ismertem és elmúlása előtt néhány nappal még élvezhettem

rendkívüli szellemi frissességét. Nem sokat változott eközben, szinte demonstrálta a klasszikus elvet: „Légy hű önmagadhoz."

A világháborús fiatalok hányatott életű nemzedékéhez tartozott, így a budapesti egyetemre csak 1945-ben iratkozhatott be és azt, mint mások is, az akkor gyakori évkedvezmény igénybevételével, három év alatt fejezte be. A háború alatt részt vett a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban s bár — mint kortársaitól tudom — ott nem tartozott a radikális irányzathoz, 1945-ben mégis a kommunista párthoz csatlakozott. Nem mintha magával ragadta volna az átmeneti euforikus lelkesedés, mint sokunkat, szkeptikus és mérsékelt gondolkodású volt, de látta, hogy ott gyülekezik a baloldal igazi ereje.

Egyetemi hallgatóként először az újságírás felé indult, szerkesztette az „Ifjúság" és „Magvető" című lapot, sajtóreferens volt a Népjóléti Minisztériumban, itt ismerkedett meg az akkori miniszterrel, Molnár Erikkel. majd pártiskolára küldték és ott is tartották – évekig pártiskolákon volt tanár, hol vidéken, hol Budapesten. Evvel megnyílt volna előtte a politikai karrier lehetősége – valami, amire sohasem vágyott. Viszont aspirantúrát végezhetett, nem is akárki, Czóbel Ernő vezetésével. Mikor letette aspiráns-vizsgáit, 1954-ben sikerült a pártmunka elől a Történettudományi Intézetbe menekülnie, ezt mentsvárnak tekintette, amit többé nem hagyott el. 1956-ban élesen bírálta a Rákosi-rendszert, de nem csatlakozott a forradalmárokhoz – nem osztotta optimizmusukat, de nem is volt hajlandó elítélni őket. A forradalom után Molnár Erik kívánságára ő lett a Történettudományi Intézet első MSZMP-titkára. Egy sort nyitott meg ezzel – olyan párttitkárokét, akik feladatuknak nem a denunciálást, hanem az értékes munkatársak védelmét tekintették. Erről csak annyit, hogy az intézetben represszió senkivel szemben nem érvényesült, viszont odavettek az évek során máshonnan elűzött kollégákat. Lackó, vérmérsékletének megfelelően nem csatlakozott a demokratikus ellenzékhez, de később is feladatának tekintette ellenzéki kollégái, barátai (főleg Szabó Miklós, Litván György) védelmét – makacsul és eredményesen. Az Intézet folyóiratának, a Történelmi Szemlének, első szerkesztői közé tartozott (1958–1962), majd egy évtizeden át (1963– 1973) felelős szerkesztője. A mellett, hogy hozzájárult a folyóirat magas szakmai színvonalának megőrzéséhez, a lassan enyhülő hatvanas években egy sor olyan történész és filozófus kolléga írásait közölte, akiknek akkor máshol publikálni még nehéz volt. Evvel függött össze, hogy lemondott e megbízatásáról, mikor problémát okozott egy ellenzéki filozófusnak a hivatalos fasizmus-definíciót elvető tanulmányának közlése.

Mentalitására jellemző tanácsot adott nekem, mikor 1970-ben több évre a TMB tagja lettem. Kínos helyzetekbe kerültem ebben a szigorú pártirányítás alatt álló testületben, s ha konkrét kérdésekkel fordultam hozzá, azt felelte: ha olyanok kapnak magas fokozatot, akik nem érdemlik, az téged ne érdekeljen, ez a világ rendje. A te dolgod csak az, hogy harcolj azokért, akiktől megtagadják az őket munkásságukért megillető címet.

Nyugdíjazása után vállalt még megbízatásokat, ő is volt a TMB tagja (de már a rendszerváltás után), a Soros-bizottság egyik vezetője, de legszívesebben szakirodalmi terveinek élt, amelyeket, céhünk kárára, már csak kis mértékben valósíthatott meg.

Hajdu Tibor

CONTENTS

STUDIES – *József Vonyó:* The Ideology and Program of the Governing Party of Gyula Gömbös – *Margit Balogh:* Prisoners of War, Internees, Deportees. Cardinal-archbishop József Mindszenti and the Protection of Human Rights (1945–1948) – *György Gyarmati:* Overloaded Military Industry, Latent Transformational Deficit and the Personal Cult. The Crisis of Regime Preceeding the „New Phase" in Hungary at the Turn of 1952/53 – ARTICLES – *Virág Rab – Imre Tóth:* Kálmán Kánya and the Economic Reconstruction of Europe. The Idea of Central Europe. Der Neubau Europas. An Unknown Manuscript – *Judit Pihurik:* Undermining Popular Democracy in a Winecellar at Szekszárd – ATELIER – *Zsolt Erőss:* The Suppression of „Martonism" The Reorganisation of the Party of National Unity in 1936 – *Tamás Csapody:* The Trial of András Tálas at the People's Tribunal. (Was András Tálas Really the Murderer of Miklós Radnóti?) – OBSERVER – *Pál Pritz:* On Tamás Krausz's Book on Lenin. Reconstruction of Social Theory – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Bónis Péter: Irnerius és a bolognai jogiskola gyökerei
Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája
Kiss Gergely: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században
Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (*Második közlemény*)

E számunk munkatársai

Balogh Margit kandidátus, tudományos főmunkatárs, az MTA Társadalomkutató Központ igazgatója (Budapest) – *Csapody Tamás* kandidátus, jogász, szociológus, egyetemi adjunktus (Semmelweis Egyetem Általános Orvosi Kara, Magatartástudományi Intézet, Budapest) – *Erőss Zsolt* a Pro Pannonia Kiadói Alapítvány munkatársa (Pécs) – *Gyarmati György* kandidátus, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára igazgatója (Budapest) – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója (Budapest) – *Harsányi Iván* kandidátus, professor emeritus (Pécsi Tudományegyetem, BTK Történettudományi Intézet Modernkori Történeti Tanszék) – † *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudomány doktora, professor emerita (Debreceni Tudományegyetem, BTK Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történeti Tanszék) – *Petrás Éva* PhD, tudományos titkár (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – *Pihurik Judit* egyetemi adjunktus, (Szegedi Tudományegyetem BTK, Történeti Segédtudományok Tanszék) – *Pritz Pál* egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Történeti Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történelem Tanszék, Budapest) – *Rab Virág* egyetemi adjunktus, (Pécsi Tudományegyetem BTK, Történettudományi Intézet Modernkori Történeti Tanszék) – *Szántay Antal* tudományos főmunkatárs, (Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kara) – *Tóth Imre* igazgató, egyetemi adjunktus (Soproni Múzeum, Nyugat-Magyarországi Egyetem) – *Vonyó József* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem, BTK Történettudományi Intézet, Modernkori Történeti Tanszék)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

A szám előfizetve: 650,–Ft, példányonként: 1000,–Ft **ISSN 0039–8098**

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440. További információ: 06-80/444–444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6–8. Tel.: 411–6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06–20–257–94–98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,–Ft) 3900,–Ft
Példányonkénti ára: 1000,–Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

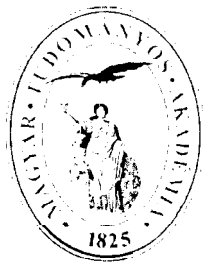

Nemzeti Kulturális Alap

2011 145. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Kiss Gergely: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században
Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény)
Bónis Péter: Irnerius és a bolognai jogiskola gyökerei
Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája
Szili Sándor: A Codex Gertrudianus datálása (A rózsa mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben: II.)
Szommer Gábor: Földrajz, megismerés és az információs rendszerek történeti vizsgálatában rejlő lehetősége
Csukovits Enikő: Geográfusok, peregrinusok, tengerészek. Válasz Szommer Gábor bírálatár

Tisztelt Olvasó!

2009. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából a Századok új, internetes megjelenését lehetővé tevő felhasználó-barát program kidolgozására szeretnénk fordítani. A program készültségi fokáról időről-időre beszámolunk a Századok honlapján, melynek címét l. a lap alján.
A befolyt összeg: 127.056 Ft.
Köszönettel fogadjuk ez évi felajánlását is.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:
19657985–1–41

***

A Századok internetes honlapjának címe:
www.szazadok.hu
A Századok adatbázisáé:
http://nfo.arcanum.hu/szazadok

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
145. ÉVFOLYAM 2011. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, † NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kiss Gergely: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században 269
Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (*Második közlemény*) 293

KÖZLEMÉNYEK

Bónis Péter: Irnerius és a bolognai jogiskola gyökerei 349
Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája 377
Szili Sándor: A Codex Gertrudianus datálása (A rózsa mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben: II.) 419

VITA

Szommer Gábor: Földrajz, megismerés és az információs rendszerek történeti vizsgálatában rejlő lehetőségek 457
Csukovits Enikő: Geográfusok, peregrinusok, tengerészek Válasz Szommer Gábor bírálatára 477

TÖRTÉNETI IRODALOM

Sz. Jónás Ilona: Sokszínű középkor. Természet–társadalom–kultúra a középkori Európában (Ism.: *Vadas András*) 497

Petrovics István: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből (Ism.: *Kopeczny Zsuzsanna*) 500
Viorel Achim: Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni (Ism.: *W. Kovács András*) 505
Mario Müller: Besiegelte Freundschaft. Die brandenburgischen Erbeinungen und Erbverbrüderungen im späten Mittelalter (Ism.: *Wittmann Katalin*) 508
Hélène Millet: L'Église du grand schisme 1378–1417 (Ism.: *Kiss Gergely*) 510
Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Közzéteszi C. Tóth Norbert. (Ism.: *Lakatos Bálint*) 516

KRÓNIKA

† L. Nagy Zsuzsa (1930–2010) (*Gyáni Gábor*) 521

E számunk megjelenését támogatta az

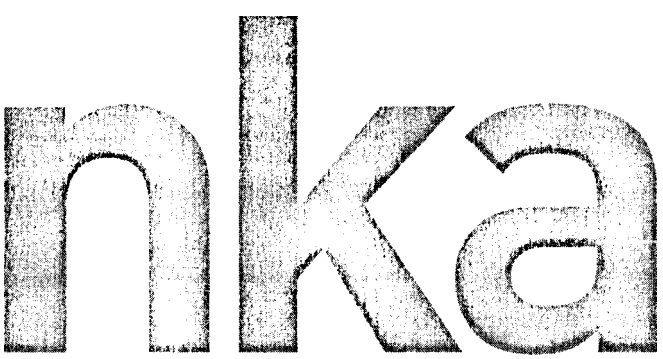

Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Kiss Gergely

AZ ESZTERGOMI ÉRSEK KIRÁLYI EGYHÁZAK FELETTI JOGHATÓSÁGÁNAK KIALAKULÁSA A 11–13. SZÁZADBAN*

Korábbi kutatásaim során a királyi egyházakkal kapcsolatban elsősorban arra kerestem a választ, hogy mely intézmények tartoztak e csoportba, feltételezve azt, hogy felettük az esztergomi érsek joghatósága érvényesült.[1] Ez lényegét tekintve meg is felel a valóságnak, azonban az eddigi vizsgálatok tapasztalata alapján egyre inkább körvonalazódni látszik, hogy itt is — akárcsak az egyes intézmények esetében — *jogfejlődés*ről van szó, *nem* pedig *statikus jogállapot*ról. A következőkben e folyamat fontosabb állomásait mutatom be.[2]

Az egyik kulcskérdés az esztergomi érsekség vezető szerepének kialakulása. Az I. István-kori egyházszervezés egyik leglényegesebb eleme az önálló egyház(tartomány) kialakítása volt, ami eleve feltételezi Esztergom vezető szerepét. A 11. század eleje és a 12. század közepe közötti időszak forrásai azonban ennek mintha ellentmondanának. Míg a külföldi források egyértelműen Esztergomot tekintették a magyar egyház fejének,[3] addig a hazai kútfőkben ez nem rajzolódik ki ilyen egyértelműen. Bár van néhány példa Esztergom vezető szerepének kiemelésére,[4] éppen ezek bizonytalan hitele miatt felvethető a magyar

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00530/08/2) támogatásával készült. Ezúton köszönöm Thoroczkay Gábor értékes tanácsait.

[1] Ennek rövid összefoglalására l. *Kiss Gergely*: „... iurisdictionem ... in abbatiis et praeposituris regalibus, ecclesiae Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis ...". A királyi egyházak helye a középkori magyar egyházi hierarchiában. Eredmények és kutatási lehetőségek. In: Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs, Teiszler Éva. Szeged 2005. 57–69.

[2] A jelen tanulmány kereteit szétfeszítené az esztergomi érsek joghatóságának eredeteként feltételezett királyi kápolna mint jogi intézmény vizsgálata.

[3] 1007. nov. 1.: Anasztáz a magyarok érsekeként volt jelen a frankfurti zsinaton: „Anastasius Ungrorum archiepiscopus interfui et subscripsi". Diplomata Hungariae antiquissima I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA) 43.; 1012-ben a bambergi székesegyházban „a sírbolt előtti oltárt Aserik a magyarok érseke szentelte fel a szent hitvallók, Hilarius, Remigius és Vedastus tiszteletére". A bambergi egyház felszentelése. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged 1999. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 15.) (a továbbiakban ÁKÍF) 105–106. (Thoroczkay Gábor ford.). Ide vonható még Arnold regensburgi szerzetes tudósítása is (1020–1030 k.), aki Anasztáz érsekkel cserélt eszmét Szt. Emmerám egyik életrajzáról. Arnoldot Pannóniában Anasztáz érsek fogadta, a találkozást és a vendéglátás helyszínét a kutatás általában Esztergommal azonosítja. „Ezután kedvező menetben harmadnapra Pannónia földjére érkeztem. E helyen Anasztáz érsek fogadott engem [...]". – ÁKÍF 171. és 534. sz. jegyz. (Thoroczkay Gábor ford.)

[4] L. pl. Szt. István király nagyobbik legendája szerint István „a megyéket tíz püspökségbe osztotta be, és a római szék apostoli urának egyetértése és aláírása közbejöttével az esztergomi egyházat tette a többiek metropolitai székévé és tanítójává. Élére pedig kánoni választás alapján az említett

egyház vezetésének testületi jellege is.[5] A magyar egyház kifelé nyilván egységes képet mutatott, erre mindenképpen szükség is volt a III. Ottó halála után megváltozott politikai környezet miatt. A belső kép egyenetlensége pedig arra vezethető vissza, hogy a 11. század közepére vitathatatlanul két érsek működött az országban. A Kalocsa megszervezésével, rangjával kapcsolatos máig lezáratlan, és valószínűleg lezárhatatlan vita ellenére látható, hogy az említett ellentmondásos kép a kalocsai érsekség felállítása miatt alakulhatott ki.[6]

A kulcskérdés az, hogy Kalocsa érsekségként való megjelenése a 11. századi forrásokban egyházkormányzati jellegű volt-e. Másként megfogalmazva, van-e olyan forrás, amely szerint Kalocsa főpapja érsekként egy tartományt igazgatott.

A forrásokat időrendbe véve első alkalommal 1050–1051-ben hallunk kalocsai érsekről, Györgyről, aki valószínűleg I. András diplomatájaként működött, egyházkormányzati tevékenysége nem igazolható.[7] Az 1067. évi századi oklevélben Derzs érsek neve olvasható, ám a diploma híradásának értékét valamelyest rontja az a tény, hogy székvárosának neve hiányzik, és ugyanez a helyzet két püspöktársával (Jeromos, Elek) is.[8] Nem teljesen bizonyos tehát, hogy

---

tiszteletreméltó Aszkrik apátot állította felékesítve a főpapi méltóság süvegével, és az ő tanácsára a többi székhelyet az atyák felügyeletére és oltalmára bízta" – ÁKÍF 280–281. (Thoroczkay Gábor ford.). Kálmán király I. dekrétumának bevezetése sejtetni engedi, hogy a törvények meghozatalában Szerafin esztergomi érseknek meghatározó szerepe volt. „Incipit decretum Colomanni dei gracia regis Hungarie. Seraphin archipresuli divinarum igne virtutum ardenti Albericus, quamvis unus ex minimis, tamen servus sanctitatis nunccupatus in pallacio celestis contemplacionis" – *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 181. Magyarul l. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged 2006. (a továbbiakban: Írott források) 169–192. (Körmendi Tamás ford.) 169. Ennél erőteljesebb az I. esztergomi zsinat bevezetésének egyik szövegvariánsa, amely szerint a törvényeket a Lőrinc esztergomi érsek és tíz alárendelt püspöke által tartott zsinat hozta: „Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurencii, Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum" – uo. 197. (2. sz. jegyz.). A szöveg magyar kiadása (Írott források i. m. 218. – Nótári Tamás ford.) ezt a szövegvariánst nem említi. A kollegiális jellegre l. *Koszta László*: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. In: *Uő*: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. (Capitulum III.) Szeged 2007. 239–240.; *Koszta László*: Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században (Az egységes egyháztartomány megosztása). In: *Koszta L.*: Írásbeliség i. m. 255–256.

[5] Így értelmezhető Szt. László király I. törvénykönyvének (szabolcsi zsinat, 1092) bevezetése: „Incipit decretum sancti regis Ladislai regnante creatore et salvatore domino nostro Jesu Christo anno incarnacionis eius millesimo XCII° XIII° kalendas Junii in civitate Zabolch sancta sinodus habita est, presidente christianissimo Hungarorum rege Ladislao *cum universis regni sui pontificibus* [kiemelés: K. G.] et abbatibus, necnon cunctis optimatibus, cum testimonio tocius cleri et populi" – *Závodszky L.*: A Szent István i. m. 157. Hasonló olvasható a Kálmán kori zsinati töredékben is: „*Decretum est in sancta synodo ab omnibus episcopis* [kiemelés: K. G.] [...]" – uo. 209., vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 239–240., *Koszta L.*: Esztergom és Kalocsa i. m. 255–256.

[6] A vitára újabban l. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m., *Koszta L.*: Esztergom és Kalocsa i. m., *Thoroczkay Gábor*: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI-könyvek 9.) Bp. 2009. 33–50., *Thoroczkay Gábor*: A kalocsai érsekség első évszázadáról. In: *Thoroczkay G.*: Írások az Árpád-korról i. m. 51–65.

[7] 1050: „etiam Georgius Colocinensis archiepiscopus de Ungaria advenerat" – Miracula Sancti Gerardi episcopi Tullensi. In: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. II. 1641.; 1051: „astantibus confratribus nostris coepiscopis [...] Georgio Colociensi ecclesiae Vngrorum archiepiscopo [...]" – DHA 139. Pauler Gyula szerint György I. András III. Henrikkel kötendő béke miatt küldött diplomatája volt, l. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I-II. Bp. 1899.[2] I. 101.

[8] „[...] archiepiscopus Dersy, episcopus Jeronimus, episcopus Alexius [...]" – DHA 185. Ennek ellenére a szakirodalom kalocsai érsekként kezeli, azonosítva a később felbukkanó Dezsővel, l. *Engel*

valóban a kalocsai érsekről van itt szó, különösen akkor, ha figyelembe vesszük azt is, egy adott egyházi intézmény alapításánál, az egyházi szokásjoggal összhangban a területileg illetékes főpap(ok) vesz(nek) részt.[9]

A 14. századi krónikakompozíció 1060-as évekre vonatkozó részében két helyen is szerepel Dezső, hol kalocsai püspökként, hol érsekként, ami arra utal, hogy címe, rangja *még* tisztázatlan volt.[10] A garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelének hiteles részében Dezső vitathatatlanul kalocsai érsekként szerepel Ne(h)emias esztergomi főpap és más püspökök mellett, azonban itt „csak" korjelölő méltóságsorról van szó.[11] Az 1080-as évek végéről két adatunk is van Fábián kalocsai (bácsi) érsekre. Dávid *dux* oklevelében székvárosa megjelölése nélkül tanúként,[12] a zágrábi püspökség alapításáról szóló, de csak 1134. évi diplomában fennmaradt tudósításban bácsi érsekként szerepel *existente* megjegyzéssel.[13] Az 1093 táján készült, a pécsi püspökség határait a kalocsaitól elhatároló hamis oklevél hiteles diplomára támaszkodó részében szintén Dezső neve olvasható, ezúttal kalocsai *püspök*ként.[14] A két egyházmegye elhatárolása mögött egyfajta királyi tanácsi döntés állt, amelyben a király mellett helyet kaptak (világi) előkelők, az esztergomi érsek és alárendeltjei.[15] A szöveg két szempontból is tanulságos: egy helyen egyfelől *kalocsai püspök*öt említ, másfelől kiemeli az *esztergomi tartományi székváros érsek*ének szerepét egy egyházkormányzati szempontból igen jelentős döntés kapcsán.

Pál – *Koszta László*: Kalocsai érsekek. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 318–319.

[9] A közel egykorú zselicszentjakabi alapításban György veszprémi püspök tevőlegesen is részt vett, l. DHA 172. Somogyvár alapításánál is ott találjuk Almarius veszprémi püspököt, vö. *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107.; *Solymosi László*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001) 38–43.

[10] A 14. századi krónikakompozíció szövege az egyik helyen püspökként, a másikon érsekként említi: „Maxime autem Desiderius episcopus delinitivis ammonitionibus et dulcibus allocutionibus suis mitigavit animam Geyse ducis, ut Salomoni quamvis iuniori regnum cum pace redderet et ipse ducatum, quem pater eius prius habuerat, pacifice teneret" – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emerecius Szentpétery. Bp. 1937–1938. I. 362.; „Rex autem Magnus eo tempore natale Domini in Zugzard celebravit. Quo petente archiepiscopus Desiderius sollempnem missam celebravit et sermone lucidissimo animum regis delinivit et ad bonum pacis inclinavit" – uo. 402. Érdekes, hogy Dezsőt a szakirodalom egy része esztergomi, más része kalocsai érsekként kezeli, vö. *Szovák Kornél*: Esztergom érsekei. In: KMTL 203.; *Engel Pál – Koszta László*: Kalocsai érsekek. In: KMTL 319.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526. München 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 11.) Az esztergomi érsekek életrajzát bemutató kötet már nem szerepelteti Dezsőt az esztergomi érsekek sorában. Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003.

[11] „[...] Neemia archiepiscopo Strigoniensi existente, Desiderio autem Colocensi [...]" – DHA 218.

[12] „[...] testes: Fabianus archiepiscopus [...]" – DHA 265.

[13] „[...] Strigoniensis vero ecclesie primatum Acha gubernante et Bachiensi archiepiscopo existente [...]" – DHA 261.

[14] „[...] Colochensis namque sedis Desiderius episcopus [...]" – DHA 289.

[15] „[...] rex predictus et omnes obtimates eius St. quoque metropolitane urbis archiepiscopus cum omnibus suffraganeis suis [...]" – DHA 290. A „St." szigla feloldási lehetőségeire l. uo. 1. sz. jegyz. Hasonló észrevételt fogalmazott meg legújabban Koszta László is, l. *Koszta László*: A püspökök és városuk. A 14. század közepéig. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs 2009. 62–63.

Az említett források tehát egymásnak ellentmondó információkat közölnek, ami már önmagában kételyt ébreszt a kalocsai főpapok tényleges, kormányzati értelemben vett érseki működése iránt, legalábbis a 1080-as évekig. Egyházkormányzati döntés csupán egy helyen tapintható ki, a pécsi püspökség határai megállapításánál, itt azonban Dezső püspökként szerepel, szemben a tartomány igazi fejének szerepével felvértezett esztergomi érsekkel. Természetesen felvethető, hogy ez esetben egy meglehetősen tendenciózus beállításról van szó, Esztergom vezető szerepének reflektorfénybe állításáról.[16] Ha ezt elfogadjuk, akkor is felmerül a kérdés, mire vezethető vissza, volt-e alapja két érsekség, Esztergom és Kalocsa, vitájának.

Az eddig idézett források alapján elmondható, hogy Kalocsa egyházkormányzati szerepére, tartománnyal rendelkező érseki működésére nincs adat a 11. század végéig. Az említett főpapok közül diplomataként, békét létrehozó politikusként (György), illetve egy egyházkormányzati kérdés érdekelt feleként (Dezső) jelentek meg. Dezső szerepe már inkább tekinthető egyházkormányzati jellegűnek, és ez jól beleilleszkedik az alább ismertetendő képbe.

A kalocsai főpap egyházkormányzati tevékenységére a 12. század első éveiből érdekes információk kerültek napvilágra. Közismert a Hartvik-féle Szt. István-legenda azon része, amely szerint a Sebestyént betegsége idején az esztergomi érseki székben helyettesítő Aserik (Aszkrik) utóbb *pallium*mal, érseki vállszalaggal tért vissza saját egyházába, Kalocsára.[17] Ez azt sejteti, hogy már Aserik korában alárendelt püspökségekkel rendelkező érsekség volt Kalocsa. A szóba jöhető püspökségek azonban — az egyetlen erdélyi kivételével — még egyáltalán nem is léteztek: a csanádi, a bihari (váradi) és a zágrábi mind később jöttek létre.[18] Véleményem szerint Hartvik elsősorban Aserik személyét, szerepét, a király apostoli jogainak védelmét állította műve ezen részének középpontjába, kalocsai érsekségével pedig korának egyik problematikus kérdését kívánta megmagyarázni. Számára azonban nem elsősorban a kalocsai érsekek létezése — amelyet a korábbi források bizonyítanak — várt magyarázatra, az egyházi szokásjogban igencsak jártas legendaíró lényegében a *pallium* szerepeltetésével is az apostoli jogok védelmét szolgálta. A kérdés különös aktualitását mutatja az a — feltehetően a kalocsai érseknek — 1104 után írott pápai levél,

---

[16] Vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 243–244.

[17] A legenda inkriminált szövegének legújabb fordítását l. ÁKÍF 327–328. (Thoroczkay Gábor ford.).

[18] Újabban Thoroczkay Gábor hívta fel a figyelmet arra – Tellenbach alapján (*Gerd Tellenbach*: The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century. Cambridge 1993. 35.), hogy Kalocsához hasonlóan Angliában kezdetben Yorknak sem voltak alárendelt püspökei, l. ÁKÍF 328. (1145. jegyz.). Tellenbach azonban nem hoz adatot állítása alátámasztására: „England only had two, the Archbishopric of Canterbury and York (the latter had at first no suffragans" (*Tellenbach G.*: The Church in Western Europe i. m. 35.). Thoroczkay más helyen (*Thoroczkay Gábor*: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról i. m. 20. [60. sz. jegyz.]) említi Peter Hunter Blair munkáját, aki azonban a skandináv betörések hatásait elemezve megállapítja, hogy miután a dánok Yorkot 866-ban elfoglalták, az érsek kénytelen volt nyugatra menekülni. Ebben az időszakban vesztette el York négy egyházmegyéje közül Hexhamot és Whithornt. Az érsekség tehát rendelkezett alárendelt püspökségekkel, vö. *Peter Hunter Blair*: An Introduction to Anglo-Saxon England. Cambridge 1966. 167–168., 171.

amelyben II. Paszkál pápa a *palliumm*al kapcsolatban az Apostoli Széknek teendő esküt emleget, és elvitatja a magyar király apostoli jogait.[19] Ha ebben a közegben értelmezzük Hartvik tudósítását, nyilvánvalóvá válik, hogy az egyszerre szolgált védelmül az apostoli jogokat elvitató, és a magyar egyház ügyeibe a *pallium* küldésével ténylegesen is beavatkozó pápai politika ellen. Aserik nemcsak a koronát, az apostoli áldást és felhatalmazást hozta el pápai engedéllyel, támogatással, hanem — Hartvik szerint — Kalocsa püspökét (!) a király a római főpap egyetértésével helyezte Esztergomba Sebestyén helyettesítésére. A visszatéréssel és *palliumm*al záruló történet alapján nyilvánvaló, hogy Hartvik tudatában volt annak, hogy Kalocsa élén püspök állt eredetileg, ahogy ezt ki is fejtette,[20] viszont a pápai egyetértéssel, királyi akarattal történt érsekké emelés története alkalmas volt arra, hogy az 1104 táján történt beavatkozást, jogigényt semlegesítse, István korába helyezésével pedig választ adott a kalocsai főpap még saját korában is tisztázatlan státuszának kérdésére is. A *pallium* — amely az érsek pápától eredő kormányzati hatalmát jeleníti meg[21] — utalt arra, hogy születő-félben van egy tartománnyal rendelkező második érsekség Magyarországon.[22]

Mindezzel összhangban a 11. század végi és 12. század eleji forrásokban kitapintható a két érseki szék közötti kormányzati vita, Esztergom elsőségének finom hangsúlyozása. Az 1093. évi oklevélről már volt szó, ehhez hasonló (*metropolitana urbs*) szövegezést tartalmaz az I. esztergomi zsinat bevezetése (*metropolitanus*).[23] Ezt megelőzően már Szt. István nagyobbik legendájának szerzője is kiemelte Esztergom vezető szerepét, Kalocsát meg sem említette.[24] Hartvik ezt az előadást lényegesen átalakította: Kalocsa esetében elhagyta a pápai beleegyezés motívumát, Aseriket püspökként szerepeltette,[25] sőt, történetén keresztül — legalábbis egyes

[19] Írott források i. m. 236–241. (Körmendi Tamás ford.).

[20] Ezt alátámasztja az, hogy Hartvik kétszer is kalocsai püspöknek nevezi Aseriket (ÁKÍF 321., 328.). Mint utaltam rá, Kalocsa eredetileg nem rendelkezett alárendelt püspökségekkel. Az 1050 tájától több alkalommal felbukkanó érseki cím azt sejteti, hogy csírájában elindult az egyházkormányzati átalakulás. A kalocsai érsek későbbi suffraganeusai is ezidőtájt jelennek meg, az erdélyi után 1030-ban a csanádi, az 1050-es évek közepén — esetleg már valamivel korábban — a bihari. Ezzel teljesült az a minimális kánonjogi feltétel, amely szerint egy érseki tartományban a főegyházmegyén kívül három másik egyházmegyének kellett léteznie, vö. *Thoroczkay G.*: Szent István egyházmegyéi i. m. 40.; *Thoroczkay G.*: A kalocsai érsekség i. m. 53–56. Zágráb lényegesen később szerveződött meg, 1087 és 1091 között, ez inkább már egy újabb átrendeződés egyik eleme volt. Ekkor került át a bihari püspökség székhelye Váradra, és jelent meg a bácsi székhely is. Kalocsa érseki rangra emelésével kapcsolatban elképzelhető az is, hogy éppen az 1046. évi pogánylázadás miatt volt szükség az egyházszervezet megerősítésére az ország délkeleti végein.

[21] *Benedikt Kranemann*: 'Pallium'. In: Lexikon des Mittelalters VI. München 2003. 1643– 1644.; Die liturgische Gewandung im Occident und Orient. Nach Ursprung und Entwicklung, Vorwendung und Symbolik von *Joseph Braun* mit 316 Abbildungen. Freiburg im Breisgau 1907. 620–676.

[22] Ezzel ellentétesen Kalocsát eredetileg püspökségnek, majd korán érsekséggé váló központnak tekinti Thoroczkay Gábor, l. *Thoroczkay G.*: Szent István egyházmegyéi i. m. 41–42.; *Thoroczkay G.*: A kalocsai érsekség i. m. 53–56.

[23] L. a 3. sz. jegyzetet! – Ehhez képest a két idézett 1080-as évek végi eseményekre vonatkozó diploma semlegesnek nevezhető. Az 1134. évi oklevél ugyan különösen is kiemeli Esztergom elsőségét (*primatum*), ez azonban vélhetőleg 12. századi többlet, l. DHA 261., 265.

[24] ÁKÍF 280–281.

[25] „[...] a megyéket tíz püspökségbe osztotta be, és az esztergomi egyházat tette a többiek metropolitai székévé és tanítójává. Miután pedig az előrelátó vezér megismerte az említett Aszkrik vallá-

vélemények szerint — még Kalocsa érsekségét is Esztergomból vezette le.[26] Feltűnő, hogy mindkét legenda szövege ugyanúgy az *ecclesiam metropolim et magistram* kifejezést alkalmazza. 1103-ban Szerafin esztergomi érsek döntött Mátyás veszprémi püspök és Péter szentmártoni apát viszályában, amelynek során Ugolin kalocsai, Sixtus és Arduin (!) győri *püspök*ök is jelen voltak. Hasonlóképpen Esztergom elsőségét sugallja az 1111. évi zobori oklevél. A nyitrai vámharmad ügyében Lőrinc esztergomi érsek ítélt, ugyanő mint metropolita erősítette meg az oklevelet. Vele szemben Pál kalocsai püspök (!) egy a tanúk közül.[27] Zobor 1113. évi oklevelében szinte szóról szóra ugyanez olvasható a *corroboratio*ban, sőt, az is kiderül, hogy a birtokösszeírás végrehajtásában is fontos szerepe volt Lőrinc esztergomi érseknek.[28]

Esztergomnak ez — a fentiek alapján tudatosnak tekinthető — törekvése az egész 12. századot végigkísérte,[29] ennek ellenére — részben a vitákban részt vevő főpapok habitusa miatt is — a század második felére a kalocsai érsek látszott előnyösebb helyzetbe kerülni. 1162 előtt még az esztergomi érsek szándéka jutott érvényre, ezt követően azonban fordult a kocka. A II. Géza halálát követő trónviszályok közepette — rövid időre — megrendült az esztergomi érsek vezető szerepe.

II. László és IV. István megkoronázása olyan kedvező helyzetet teremtett Mikó kalocsai érsek számára, amelyet az ő szempontjából nézve vétek lett volna kiaknázatlanul hagyni. Utóda, András előtt pedig néhány évvel később még kecsegtetőbb lehetőség nyílt: a III. Béla koronázásától elzárkózó Lukács esztergomi érsek helyett, pápai engedéllyel, ő koronázhatta meg az új uralkodót. Igaz, a 12. század második felének egyik legkiemelkedőbb jogászpápája, III. Sándor el-

---

sosságát, a főpapi méltóság süvegével felékesítve kánoni választás alapján őt magasztalta fel, s a kalocsai püspökség méltóságát juttatta neki" – uo. 321. (Thoroczkay Gábor ford.).

[26] *Kristó Gyula*: A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 90. (1990) 59–60., *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 242–243.

[27] „[...] causa ventilaretur coram prefato archiepiscopo L[aurentio] [...] presidente Strigoniensi sedi domno L[aurentio] metropolitano confirmatum est hoc privilegium Sancti Ypoliti [...]. De aliis episcopis, qui confirmatores fuerunt domnus Paulus Colocensis [...]" – DHA 382–383.

[28] „[presidente S]trigoniensi sedi domno Laurentio metropolitana [confir]matum est hoc privilegium Sancti Ypoliti [...]. De [aliis] episcopis [confirmatores] fuerant domnus Paulus Colocensis [...]" – DHA 396. E két oklevéllel kapcsolatban fogalmazta meg Koszta László azt, hogy bennük Pál kalocsai főpap minősítése lehetett tudatos is, de lehetett véletlen is, ha az oklevelet az érdekelt fél íratta, tehát nem feltétlenül tekinthető Esztergom tudatos torzításának (*Koszta L.*: Esztergom és Kalocsa i. m. 243–244.). Györffy György kritikai kiadása szerint a két oklevél szerzője gall (frank, vallon) származású helyi szerzetes lehetett, az oklevelet utólag látták el királyi pecséttel (DHA 382., 392.). Ez valamint az, hogy Zobor az esztergomi érsekség érdekkörébe tartozott, valamelyest gyengíti a tudatos beállítás lehetőségét.

[29] Az 1134. évi váradi zsinaton Felícián esztergomi érsek ítélkezett, de jelen volt Fancika kalocsai érsek is. II. Géza 1142. évi spalatói kiváltságlevelében pedig egyértelműen kiemelkedik Makár esztergomi érsek szerepe a bácsival szemben. Minderrere l. *Koszta L.*: Esztergom és Kalocsa i. m. 243. Ugyanő vetette fel a királyi oklevelek tanú- és méltóságsorai elemzésének szükségességét (*Koszta L.*: Esztergom és Kalocsa i. m. 256.) Ezek szerint a királyi oklevelek kiállításában, a döntéshozatalban az esztergomi érseknek meghatározó szerepe volt, viszonylag kevés alkalommal szerepelt *együtt* a két érsek, vö. DHA 261., 416.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 58., 69., 84., 85., 86. sz.

ismertette az esztergomi érsek királykoronázási jogát mind Bélával, mind a kalocsai érsekkel. E három precedens értékű királykoronázás táplálta a kalocsai és az esztergomi főpapok évszázados vitáját.[30]

E hosszú vita újra és újra visszatérő eleme a főpapi jövedelmek kérdése volt. Jól tükrözik ezt a III. Béla-kori jövedelemjegyzék inkább csak arányaiban elfogadható számadatai, amelyek szerint az esztergomi érsek bevételei messze meghaladták a többi főpapét, így a kalocsaiét is. Sőt, a királyi pénzverés, bevételek feletti tizedjog rendkívüli gazdasági előnyt biztosított az esztergomi érsek számára, ennek kikristályosodása is a 12. század második felére tehető.[31]

A királykoronázás és a bevételek mellett a viták harmadik — témánk szempontjából legfontosabb — eleme az esztergomi érsek egyházmegyéjén kívüli lelki joghatósága volt. Ennek gyökereit a két érsek közötti vita kiéleződésének korába lehet visszavezetni. A II. Géza és III. István korában III. Sándor nyomására vállalt kötelezettségek között a jelenik meg elsőként a *királyi egyházak feletti joghatóság*: a szöveg kifejezetten két intézménytípust (királyi prépostságokat, apátságokat) említ. II. Géza és III. István kötelezték magukat, hogy nem helyeznek át önhatalmúlag egyetlen főpapot sem, az egyházi vagyon kezelésébe nem engedik a laikusok beleszólását, és elismerik, hogy a királyi prépostságok és apátságok vezetőit kánoni ítélet nélkül nem lehet letenni, illetve azt a pápai legátus ítéletére kell bízni. Ezeket a rendelkezéseket — és ez különösen fontos — Kozma kalocsai érsek, valamennyi főpap, királyi prépost és apát elfogadta és megerősítette. Ez utóbbi kitétel, ha kimondatlanul is, de sejteti, hogy ezek az intézmények az *esztergomi érsek joghatósága* alá tartoztak.[32]

---

[30] Összefoglalólag l. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 244–246.; *Koszta L.*: Esztergom és Kalocsa i. m. 256–257.

[31] *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 247., 248–249.

[32] „[...] absque auctoritate, et consilio eius [sc. pape] et successorum suorum, depositionem, seu translationem episcoporum non faceret, vel fieri permitteret [...]. Preterea [...] decedentibus episcopis, in rebus episcopalibus procuratores laicos de cetero non ponemus atque poni nullatenus permittemus, sed honestos clericos, qui non ad voluptatem, sed ad necessitatem victus de ipsarum ecclesiarum rebus moderate accipiant, ibidem instituemus, qui reliqua omnia bona fide, et sine fraude aliqua ad reedificationem ipsarum ecclesiarum, et domorum episcopalium, seu canonicorum, ad usus quoque pauperum, viduarum, et orphanorum fideliter debeant asseruare [...] regales prepositi, vel abbates, de suis preposituris, vel abbatiis, seu dignitatibus non a modo deponentur, in hac parte consuetudini nostre antique per nos et posteros nostros renunciantes, nisi infausto casu contingeret, eos super certo crimine, canonico ordine, convinci, vel crimen suum publice confiteri. Ad hec C[osma] archiepiscopus Colocensis, omnes episcopi, et electi, regales prepositi, et abbates munificentiam, ac libertatem, quam pro reverentia beati Petri, et sanctissimi pape nostri Alexandri, nec non et M[anfredi] venerabilis diaconi cardinalis, apostolice sedis legati sibi concessimus, attendentes, pravam suam consuetudinem, et omnibus canonibus obviantem, quam in instruendis et destruendis prepositis, aliisque dignitatibus, et ecclesiasticis beneficiis subtrahendis exercebant, in manus predicti cardinalis penitus reliquerunt. [...] nulli archiepiscoporum, episcoporum, electorum, prepositorum, abbatum, deinceps licentia pateat de preposituris suos prepositos removere, vel alias ecclesiasticas personas suis dignitatibus, aut ecclesiasticis beneficiis privare, nisi forte de crimine fuerint convicti canonice, vel confessi. Hec autem omnia de consilio gloriose regine matris nostre et archiepiscoporum, episcoporum omnium, electorum, prepositorum regalium, atque abbatum, comitum omnium, procerum, et aliorum principum stabilita ac firmiter corroborata noscantur" – Codex diplomaticus regni Hungarie ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Bude 1828–1844. (a továbbiakban: CD) II. 180–183. (1169-re datálva), RA 118. sz. – Egy ilyen horderejű rendelkezés megszületését joggal lehet ún. legátusi zsinathoz kötni. Erre l. bővebben *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Az első három esztergomi zsinat és a ma-

A 12. század utolsó negyedére tehát a következő helyzet alakult ki. Az esztergomi érsek királykoronázási joga elvi megerősítést nyert, azonban a gyakorlatban III. Béla, III. Sándor, illetve Lukács esztergomi érsek szembenállása miatt a kalocsai főpapnak lehetősége nyílott ennek elvitatására. A királyi adók, vámok, pénzverés feletti tizedjog kérdésében egyszerűbb volt a helyzet, úgy tűnik, ezt Esztergom főpapja viszonylag háborítatlanul birtokolta. Ugyanakkor Esztergom sajátos külön jogai között megjelent a királyi prépostságok és apátságok feletti lelki joghatóság.

Ezzel szemben Kalocsa ekkor már vitathatatlanul területi értelemben vett joghatósággal rendelkező érsekség volt,[33] még ha — a korábbiak fényében — ennek kezdetei homályosak is. Kalocsa alárendelt püspökeiről első alkalommal a III. Béla-kori jövedelemjegyzékben olvashatunk, ahol tételesen fel vannak sorolva Esztergom és Kalocsa-Bács *suffraganeus* püspökei, sőt, a szöveg kiemeli Esztergom székhely jellegét, ami itt nyilván egyházkormányzatilag értendő.[34]

Összességében elmondható, hogy a 12. század utolsó negyedére a magyar egyházszervezet belső hierarchikus tagozódása jelentősen megváltozott. A 11. század első felére jellemző testületi vezetés helyett Esztergom vezető szerepe egyre erőteljesebbé vált, és ezzel egy időben, már a 11. század végén megjelent, területi-joghatósági értelemben egyfajta versenytársként, a kalocsai érsekség is. Kettejük 12. század közepi kormányzati-politikai vitája termelte ki azokat a joghatósági vitákat, amelyek később — 13. század második felére — elvezettek Esztergom vezető szerepének, külön jogainak egyértelmű elismeréséhez.

Az 1180-as évek elejére a korábbi viták mintegy tanulságaként az uralkodó igyekezett magát függetleníteni a két érsek vitájától mind intézményi (királyi kancellária), mind szimbolikus értelemben (kettős kereszt).[35] A kérdés, úgy tűnik, az 1190-es években sem jutott, legalábbis Esztergom szempontjából, nyugvópontra, erre mutatnak Esztergom 1188 és 1191 között kieszközölt pápai oklevelei.

1188-ban Jób kérésére III. Kelemen — elődje III. Lucius példájára — pápai oltalom alá helyezte annak egyházát, és valamennyi birtokában megerősítette, sőt, a Szt. Istvántól nyert szabadságait is helybenhagyta.[36] Három évvel

---

gyarországi egyházfegyelem a XII. században. In: Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. Szerk. Erdő Péter. Bp. 2002. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/3.) 128–132., 140–141.; *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon. In: Iustum Aequum Salutare II. (2006: 1-2.) 200.

[33] III. István 1171-re keltezhető oklevelében — l. az előző jegyzetben — már szerepel mindkét érsek alárendeltjeinek általános megnevezése: „[...] L[uce] eadem gratia, Strigoniensi, C[osme] Colocensi archiepiscopis, atque omnibus eorum suffraganeis prepositis quoque regalibus, nec non omnibus universaliter ecclesiasticis personis, in predictis archiepiscopatibus constitutis [...]".

[34] „In Ungaria sunt due sedes archiepiscopales, Strigoniensis et Colocensis. Strigoniensis [...] est metropolis Ungarie. Colocensis habet sedem Bachiensem. [...] Suffraganei domini Strigoniensis sunt: episcopus Agriensis, [...] Boacensis, [...] Quinqueecclesiensis, [...] Jauriensis, [...] Vesprimiensis, [...] Nitriensis, [...]. Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis, [...] Biarch, [...] Ultrasylvanus, [...] Zagrabiensis [...]" – *Ifj. Barta János – Barta Gábor*: III. Béla király jövedelmei. (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről). Századok 127. (1993) 443–444.

[35] *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 246.

[36] „Clemens episcopus servus servorum Dei, venerabilii fratri Iobo Strigoniensi archiepsicopo eiusque successoribus canonice substituendis in perpetuam memoriam. [...] Inde est, quod precibus

később III. Kelemennel megerősíttette a szentmártoni apát és a székesfehérvári prépost feletti joghatóságát,[37] a királykoronázás jogát, majd III. Celesztinnel azt a jogot, hogy a királyi udvar személyzetét a kiközösítés alól feloldozhassa és lelki ügyekben felettük ítélkezzék, továbbá azt, hogy ez a jog a magyar főpapok közül III. Sándor engedélye folytán egyedül csak őt illesse meg. Megerősíttette a pápával azt is, hogy az erdélyi németek egyháza egy szabad prépostságban intézményesüljön, amelyet III. Béla király hozott létre, és az akkori pápai legátus, Gergely, a S. Marie in Porticu diakónus-bíborosa is helyben hagyott.[38]

Mi lehetett e feltűnően sok pápai jogbiztosító irat kieszközlésének az oka? Tartalmilag egyértelmű: a királyi egyházak feletti lelki joghatóság megerősítése, amely ugyan III. Sándor pápa részéről általánosságban elismerést nyert, csak éppen az esztergomi érsek említése nélkül.[39] Ezzel szemben pedig két intézmény, a szentmártoni apátság és a székesfehérvári prépostság igyekezett

---

tuis clementer annuimus, et Strigon[iensem] ecclesiam, cui auctore Deo preesse dinosceris, ad exemplar felicis memorie Lucii pape, predecessoris nostri, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti privilegio communimus, statuentes, ut quascumque possessiones, quecumque bona eadem ecclesia in presenciarum iuste et canonice possidet, aut in futurum concessione pontificum largitione regum vel principum, oblatione fidelium, seu aliis iustis modis prestante domino poterit adipisci, firma tibi, tuisque successoribus et illibata permaneant. Preterea libertates et immunitates a sancte memorie rege Stephano et successoribus eius indultas, antiquas quoque et rationabiles consuetudines ipsius ecclesie auctoritate apostolica confirmamus [...]" – Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) I. 135–136. A 12. század utolsó negyedének pápai jogbiztosító okleveleiben rendre visszaköszön a Szent Isván-i eredetre utaló kitétel, nyilván az adott jogigény vitathatatlan érvényének biztosítására, vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 246–247.

[37] „Clemens episcopus servus servorum Dei, dilectis filiis [...] Albensi preposito et [...] abbati sancti Martini salutem. [...] per apostolica vobis scripta mandamus, quatinus venerabili fratri nostro Jobo Strigoniensi archiepiscopo reverentiam et obedientiam impendere procuretis, quam predecessores vestri consueverunt predecessoribus exhibere" – A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) I. 614., vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 246–247.

[38] „Celestinus episcopus servus servorum dei, venerabili fratri [...] Strigoniensi archiepiscopo salutem et apostolicam benedictionem. Tue devotionis fervorem, quam circa Romanam ecclesiam et nos specialiter habes, certis rerum indiciis cognoscentes, tuis desideriis duximus et petitionibus annuendum et tam in coronatione regis, iuxta quod in registro bone memorie Clementis predecessoris nostri habetur inscriptum, tibi privilegium confirmamus, quam etiam regie domus officialium prepositos vinculo anathematis alligandi et in causis spiritualibus iudicandi, plenam et illibatam tuam fraternitatem habere decernimus potestatem, ita siquidem, ut nullus Ungarici regni prelatorum, nisi tu solus, sicut etiam in regia concessione habetur, beate memorie predecessoris nostri Alexandri auctoritate, ac nostra, tue ecclesie confirmata, id presumptione qualibet audeat attemptare. Cum autem ecclesia Theuthonicorum Ultrasilvanorum in prepositurarn sit liberam instituta, et eisdem, quibus [et alie] prepositure exempte, libertatis insignibus redimita, et eam autentico scripto carissimus in Christo filius noster Bela illustris rex Ungarie studuit communire, quam etiam dilectus filius noster Gregorius sancte Marie in Porticu diaconus cardinalis, tunc apostolice sedis legatus privilegii sui munimine roboravit et apostolica postmodum auctoritas confirmavit, eandem institutionem ratam habentes, precepimus nostri registri serie contineri, perenni memoria duraturam [...]" – MES I. 141–142. Gergely oklevelére l. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 2–3., vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 246–247.

[39] L. a 32. jegyzetet.

magát ez idő tájt függetleníteni, maguk is éppen III. Sándor korábbi rendelkezésére hivatkozva.[40] A szebeni prépostság esetében királyi kezdeményezés alapján indult meg az erdélyi német egyházak egyesítése, mégpedig egy exempt prépostság formájában. Az már csak a későbbi, ezzel kapcsolatos vitákból derül ki, hogy Szeben felett Esztergom igyekezett lelki joghatóságot gyakorolni, s ez váltotta ki az erdélyi püspök tiltakozását.[41] Mindezek fényében teljességgel érthető ez a határozott, minden oldalról megmutatkozó jogbiztosítási törekvés.

A 13. század első éveiben Jób esztergomi érsek és Imre király viszálya még inkább felszínre hozta az esztergomi érsekség jogaival kapcsolatos ellentéteket. Ebben az 1202 és 1204 között zajló súlyos vitában, amelynek egyúttal a kalocsai érsek is részese volt, a már említett vita-elemek közül kettő újra felszínre került (királykoronázás, királyi prépostságok, apátságok).[42]

1202 novemberében III. Ince arról értesítette a magyarországi érsekeket és püspököket, hogy a királyi prépostságokban, amelyek lelki ügyekben az ő, anyagiakban a király joghatósága alatt állnak, a kánonilag megválasztott prépost az Apostoli Széktől tartozik kérni megerősítését egy éven belül.[43] A következő év februárjában III. Ince Imre király azonos tartalmú kérését teljesítette.[44] Néhány hónappal később (1203. máj. 5.) azonban rendelkezését megváltoztatta, mivel Jób esztergomi érsek személyesen tiltakozott az ellen. A főpap min-

---

[40] *Kiss Gergely:* A pannonhalmi apátság egyházjogi helyzete a 11–13. században (exemptio és protectio). Századok 138. (2004) 265–324.; *Kiss Gergely*: A székesfehérvári prépostság egyházjogi helyzete a középkorban. Századok 141. (2007) 271–297.

[41] „[...] si aliquod scriptum contra sententiam, que contra Flandrenses sacerdotes, qui positi sunt in terra Sancti Michelis quondam decimali, super iure parochiali pro te lata est, per subreptionem appareat impetratum, viribus careat, et tuis in posterum rationibus non obsistat. Illud quoque decernimus, et per presentes tibi litteras indulgemus, ut si venerabilis frater noster [...] Strigoniensis archiepiscopus, et Cibiniensis prepositus, aut ipsi Flandrenses presbiteri preter conscientiam tuam, et procuratoris tui, in gravamen tuum iudices aliquos impetraverint, quos vel habeas adversarios, vel manifeste possis probare suspectos ad recusandum illos, liceat tibi sedem apostolicam apellare, etiam si in commissionis literis appellationis sit remedium interclusum" – CD II. 348–349.; UGDS I. 4–5., vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 246–247.

[42] Vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 247–248.

[43] „[...] Significavit nobis carissimus in Christo filius noster H. rex Ungarorum illustris, quod regales prepositure, sicut ad eum temporalibus, sic ad nos in spiritualibus nullo pertinent mediante, unde petebat, ut electus canonice prepositus ad nos in propria persona, vel per nuncium cum litteris suis assensus accederet confirmationem electionis sue a sede apostolica obtenturus. Nos autem sic iura nostra volentes illibate servare, quod et vestra serventur illibata, fraternitati vestre per apostolica scripta mandamus atque precipimus, quatenus ad preposituras ipsas, sicut ad nos asseruntur sine medio pertinere, manus illicitas nulatenus extendatis, et ius eorum temeritatis ausu nullus usurpet, quia quum iura vestra vobis velitis illibata servari, indignus esset pariter absurdum, si ea, que ad nos pertinet, turbaretis [...]" – CD II. 392–393.

[44] 1203. febr. 28.: „[...] Regalis magnificentia nuper nobis per suas litteras supplicavit, ut quum regales prepositure, que sunt in Hungaria, sicut ad te in temporalibus nullo pertineant mediante, statuere dignaremur, ut novus prepositus ad sedem apostolicam infra annum vel in propria, vel per idoneum nuncium cum litteris regalis assensu accedat, confirmationis gratiam obtenturus. Nos ergo tuis precibus inclinati, presertim cum consonet canonicis instituis, presentium auctoritate statuimus, ut quicunque de ceteris ad regimen prepositurarum illarum, que ad nos in spiritualibus nullo pertinent mediante fuerint evocati, ad apostolice sedis presentiam infra annum in personis propriis, vel per idoneos nuncios cum litteris regalis assensus accedant pro confirmationis munere obtinendo, ita quod interim in spiritualibus non ministrent. Qui si forte infra predictum terminus venire neglexerint, ex tunc preposituris illis se noverint spoliandos [...]" – CD II. 404–405.; RA 203. sz.

den lehetséges bizonyítékot „bevetett". Törekvése arra irányult, hogy elérje 1) a királykoronázásra, 2) a szentségek kiszolgáltatására a királynak és a királynénak és utódainak, 3) a királyi ház tisztviselői és a királyi prépostok, illetve 4) az ország bármely területén elhelyezkedő királyi prépostságok és apátságok feletti lelki joghatóságra, továbbá 5) a királyi bevételek feletti tizedre vonatkozó jogai megerősítését, elismerését. A siker kulcsa a korábbi rendelkezéseken nyugodott. Amint azt a szöveg részletesen is megemlíti, a királykoronázási jogot III. Sándor, III. Béla és a kalocsai érsek is elismerték, és azt III. Kelemen és III. Celesztin is megerősítette. A második, harmadik és negyedik esetben III. Celesztin pápa rendelkezése volt a jogforrás, míg az ötödik esetben III. Ince a szokásjogra (*consuetudo*) hivatkozva erősítette meg az említett jogokat.[45] III. Ince figyelmét tehát nem kerülte el az a tény, hogy az említett öt kiváltságcsoport közül négy esetben állt rendelkezésre korábbi pápai privilégium.

A vita hátterében alapvetően a király és Jób konfliktusa állt. Ugyanakkor világos az is, hogy a kalocsai érsek is igyekezett a helyzetet kihasználni: látványosan semmibe vette az esztergomi érsek tartományi joghatóságát. Éppen ezért tiltatta el Jób III. Ince pápával attól, hogy az ő tartományában áldást osszon, akadályozza a püspökszentelést, illetve érseki ornátusban (*pallium*-mal) maga előtt keresztet vitetve misézzen.[46] Jób elérte céljait, kivéve azt, hogy a szintén igényelt legátusi felhatalmazást nem nyerte el.[47]

---

[45] „Innocentius episcopus servus servorum Dei venerabili fratri Strigoniensi archiepsicopo salutem et apostolicam benedictionem. [...] Ius, quod a bone memorie Alexandro papa, predecessore nostro et inclite recordationis Bela Ungarorum rege, ac ecclesia Colocensis, videlicet, ut Ungarici reges ab archiepsiscopis Strigoninensibus semper debeant coronari, Strigoniensi metropoli fuit manifeste recognitum, sicut in eorum authenticis [litteris] continetur et felicis recordationis Clemens et Coelestinus, predecessores nostri suis litteris confirmarunt. Ius quoque, quod habes in conferendis ecclesiasticis sacramentis regibus et reginis Ungarie ac heredibus eorumdem, et iurisdictionem ecclesiasticam, quam in prepositos, et officiales regie domus habes, quam et idem predecessor noster Coelestinus ecclesiam tuam habare decrevit, iurisdictionem etiam, quam obtines in abbatiis et preposituris regalibus ecclesie Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis, decimas insuper primitias et incensum, que de camera regis ecclesie memorate debentur, sicut omnia de ratione, vel consuetudine ad ecclesiam tuam pertinere noscuntur, tibi et successoribus tuis apostolica confirmamus. [...]" – CD II. 416–417. – III. Ince másik, szintén e napon kelt oklevelében olvashatunk Jób személyes tiltakozásáról, illetve a királyi prépostságok és apátságok feletti joghatóságról: „[...] Tu vero, ad apostolicam sedem consequenter accedens, in nostra et fratrum nostrorum proposuisti presentia viva voce, quod in abbatiis et preposituriis regalibus ad te ac Strigoniensem ecclesiam iusrisdictio ecclesiastica pretinebat. Volentes igitur tibi et eidem ecclesie posterum precavere, presentium auctoritate decernimus, ut occasione litterarum, quas primo direximus [ez alatt az Imre király kérését teljesítő korábbi oklevél értendő – K. G.] circa preposituras regales ecclesie Strigoniensi per Ungariam ubique subiectas nullum tibi, vel successoribus tuis preiudicium generetur [...]" – CD II. 420.

[46] „[...] quod cum in ecclesia, que spectat ad Ipsum [sc. archiepiscopum Strigoniensem] benedictionem post missam dare cepisset, tu [sc. archiepiscopus Colocensis] in non modicum clamorem prorumpens in ipsius iniuriam et gravamen populo benedictionem dedisti. Preterea contra voluntatem suam consecrationis munus in ecclesia pertinente ad ipsum, duobus episcopis impendisti et per alias ecclesias suo provincie ad Strigoniensem ecclesiam pertinentes sollempniter crucem ante te faciens deportari palleatus missam contra voluntatem suam, sicut asserit, celebrasti [...]" – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 237 277.; CD II. 419.

[47] MES I. 166–167.

Az 1204–1205. évi esztergomi érsekválasztási vita során a konfliktus újra kiéleződött. Csák nembeli Ugrin halála után a káptalan János kalocsai érseket választotta meg, ami ellen Esztergom több alárendeltje tiltakozott, elsősorban azért, mert szerintük János mindig is Kalocsa egyenjogúságát hangoztatta, és ezzel számos jogsérelmet okozott Esztergomnak. A vitában végül, Kalán pécsi püspök rövid ideig tartó ellenjelöltsége dacára, a káptalan akarata kerekedett felül, amit III. Ince pápa is támogatott. E vitában újfent kérdésessé vált — Esztergom *suffraganeus*ainak panasza szerint — a királykoronázási jog, ám a pápa ezt a korábbiak szerint, régi szokásra hivatkozva megerősítette.[48] Ezzel azonban az Esztergom–Kalocsa vita nem szűnt meg végleg, sőt, egyre kiélezettebbé vált.

Ennek hátterében vélhetőleg a királynak sógora, Gertrúd testvére, Bertold érdekében tett lépései álltak. Bertold kalocsai érseksége (1207–1218) csak felizzította a korábbi vita hamuja alatt szendergő parázst; lényegében tartománya egyenrangúságát kívánta több szempontból is elismertetni.[49] Újra elvitatta az esztergomi érsek királykoronázási jogát. Első alkalommal, 1209-ben ez még nem járt sikerrel, III. Ince — részletesen ismertetve a III. Sándor, III. Béla és az akkori kalocsai érsek által elfogadott jogelvet — újra megerősítette a mindenkori esztergomi érsek ezirányú jogát.[50] Néhány évvel később azonban a terv

---

[48] „[...] predictus Colocensis archiepiscopus usque ad hec tempora Colocensem ecclesiam Strigoniensi metropoli asseruerit esse parem, eique tam verbo, quam opere varias et intolerabiles iniurias irrogaverit [...] filium prefati regis coronatum (!) in regem, quum non ad Colocensem ecclesiam, sed ad metropolim vestram coronatio regis Ungarie pertinere noscatur [...]" – MES I. 180–181.

[49] Vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 249–250.

[50] „[...] Quum ergo venerabilis in Christo frater postulasses a nobis, ut ius coronandi Ungaricos reges quod ad te ac successores tuos asseris pertinere, tibi et illis apostolico dignaremur privilegio confirmare. Nos inspecto registro felicis recordationis Alexandri pape, predecessoris nostri, in eo perspeximus contineri, quod quum principes et barones Ungarici regni ab eodem predecessore nostro cum multa precum instantia postularint, ut si bone memorie L[ucas] predecessor tuus iuxta mandatum ipsius, inclite recordationis Belam, tunc in regem Ungarorum electum contradiceret coronare, ipsi per alium imponi regni faceret diadema, ne regno et ecclesie Ungarice gravia possent pericula provenire, si dictus Bela celeriter unctionem non reciperet et coronam. Idem predecessor noster prefato predecessori tuo per apostolica scripta mandavit, et in obedientie virtute precepit, ut supradictum electum in regem omni dilatione, contradictione et appellatione postposita coronaret, aut, si per se ipsum eum forte pro debilitate corporis coronare non posset, bone memorie Colocensi archiepiscopo intimaret, et cum absque preiudicio honoris et dignitatis ipsius, ac Strigoniensis ecclesie, congregatis episcopis regni in loco, ubi reges coronari consueverunt, in regem inungere et sibi coronam imponere non differet, recepto prius ab eodem electo in regem scripto, de consilio et assensu ipsorum et principum regni, aperte suo sigillo bullato, quod ex hoc nullum ei, vel Strigoniensi ecclesie preiudicium fieret, quo minus Ungarici reges ab archiepiscopis eiusdem ecclesie semper debeant coronari, prefato Colocensi dans nihilominus in preceptis, ut si sepe dictus predecessor tuus coronare nollet eundem, nec in hac parte ipsi committere vices suas, idem auctoritate apostolica fretus, contradictione ac appellatione postpositis, absque preiudicio illius et Strigoniensis ecclesie non postponeret coronare, ita quidem, quod idem electus in regem, ante coronationem suam, ecclesie sepe fate scriptum faceret supra dictum, quod idem ipsi fecit postmodum in hec verba: ego Bela, Dei gratia, Ungarie, Dalmatie, Croatie, Rameque rex, divina disponente clementia, suscipio coronam de manu Colocensis archiepiscopi, sed non in preiudicium Strigoniensis ecclesie, quo minus Ungarici reges ab eiusdem ecclesie archiepiscopis semper debeant in posterum coronari. Felicis quoque recordationis Clemens et Celestinus, ad instar prefati predecessoris nostri dignitatem coronationis regum Ungarorum decessoribus tuis et ecclesie tibi commisse, auctoritate apostolica confirmarunt. Nos igitur, eorumdem predecessorum nostrorum vestigiis inherentes, prefatum ius, ut

majdnem sikerrel zárult, azt csak az esztergomi káptalan tiltakozása és az azt elfogadó pápai határozat hiúsította meg.[51]

III. Ince 1212. február 12-én kelt oklevele részletesen beszámol az ügy részleteiről. Ezek szerint az esztergomi és kalocsai érsek között alárendeltjeik (egyfelől az egri, a győri és a veszprémi, másfelől a váradi, a csanádi és az erdélyi püspök) közvetítésével egyezség jött létre, amelyet írásban rögzítettek, és amelyet Esztergom oldaláról Péter prépost, a pécsi püspök, Benedek esztergom-szenttamási prépost, Jakab, esztergomi *scholasticus* az ottani káptalan képviselői, Kalocsa oldaláról Jakab kalocsai és Hosmundus hájszentlőrinci prépostok is megerősítettek.[52] Az egyezség a következőkből állt: 1) a király első koronázásának joga egyedül az esztergomi érseket illeti, kivéve ha nem tudja, vagy nem akarja a királyt megkoronázni, illetve ha az esztergomi szék üresedésben van, ekkor a kalocsai érsek koronáz, de nem formálhat jogigényt az első koronázásra;[53] 2) a második — minden bizonnyal az ünnepi — koronázás viszont mindkettőjüket egyformán megilleti;[54] 3) az esztergomi érseket illeti a királyi pénzverés tizede;[55] 4) az esztergomi érsek minden joghatóságáról, lelki jogáról lemond a kalocsai tartományt illetően, kivéve a *pisetum*-jogról;[56] 5) a királyi ház tisztviselői feletti ítélkezés — lelki ügyekben — a területileg illetékes püspököt illeti;[57] 6) a szentségek kiszolgáltatása a királyoknak és gyermekeik-

---

videlicet Ungarici reges ab archiepiscopis Strigoniensibus semper debeant coronari tibi et successoribus tuis auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti privilegio communimus salva semper apostolicae sedis auctoritate, a qua Ungarici regni corona processit [...]" – MES I. 187–189.

[51] Vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 250–251.

[52] „[...] quod quum de pace perpetuo statuenda, inter Strigoniensem et Colocensem ecclesias, diu fuerit, te [sc. rege] mediante tractatum, tandem venerabilis frater noster, Strigoniensis archiepiscopus de consensu et voluntate suffraganeorum Strigoniensis ecclesie, videlicet Agriensis, Georiensis et prefati Vesprimiensis episcoporum ex parte una et dilectus filius Colocensis electus, de voluntate suffraganeorum Colocensis ecclesie, Waradiensis videlicet Cenadiensis et Ultrasilvani episcoporum ex altera, in certam formam concordie devenerint, quam per prefatos Georiensem, Vesprimiensem episcopos redigi mandaverunt in scriptis, quum illam in scriptis redactam in medium produxissent et supra ea fuisset diutius disputatum tandem ita correcta exstitit et conscripta, quod eam pars approbavit utraque et tam Strigoniensis archiepiscopus, quam Colocensis electus, cum ecclesiarum suarum suffraganeis ad sancta Dei evangelia iuraverunt, quod formam pacis, que continebatur in illo scripto posita coram eis, firmiter observarent et laborarent, ad hoc nihilominus bona fide, ut nos compositionem confirmaremus eandem. P. quoque Quinqueecclesiensis prepositus ab episcopo suo missus pro eo et Benedictus prepositus Sancti Thome nec non et Iacobus scholasticus Strigoniensis pro capitulo eiusdem ecclesie a quo sub debito iuramenti se asseruerunt habere mandatum et Hubaldus Posoniensis prepositus iurarunt etiam illud idem. Pro Colocensi vero ecclesia Iacobus Colocensis et Hosmundus Sancti Laurentii prepositi prestiterunt consimile iuramentum." Az oklevél teljes szövegét l. CD III/1. 129–134.

[53] „[...] Prima coronatio regum Ungarie specialiter spectat ad solam Strigoniensem ecclesiam. Verumtamen, si Strigoniensis non posset, vel malitiose nollet regem coronare, vel Strigoniensis ecclesia vacaret, coronet regem Colocensis, nullum ex tali coronatione ius sibi vendicando in prima coronatione [...]" – uo.

[54] „[...] Secunda coronatio ei deinceps equaliter pertineat ad utrumque [...]" – uo.

[55] „[...] De proventu monete decima pertineat ad ecclesiam Strigoniensem, ubicunque in regno Ungarie cudatur, quod si cudi desierit generalis moneta totius Ungarie, quidquid loco generalis monete successerit, decimam habeat Strigoniensis ecclesia [...]" – uo.

[56] „[...] Strigoniensis archiepiscopus renunciat omni iurisdictioni et iuri spirituali quod habebat, vel habere videbatur in provincia Colocensi preter decimam monete, si ibi contingeret fabricari [...]" – uo.

[57] „[...] Iudicium officialium domus regie quilibet episcopus habeat in sua parochia [...]" – uo.

nek egyaránt megilleti mind az érsekeket, mind a püspököket saját területükön, az adott főpap kiválasztása a király akaratától függ.[58] Az egyezséget több záradék szavatolta: a) a két egyház egyéb jogai sértetlenek maradnak;[59] b) bármely más, e rendelkezéssel ellentétes kiváltság érvénytelen az Apostoli Szék jogainak fenntartásával;[60] c) az érsekek és alárendeltjeik, valamint megjelent képviselők esküvel erősítik meg az egyezség megtartását.[61] Abban az esetben pedig, ha a pápa nem erősítené meg azt, a jelenlegi helyzet marad érvényben.[62]

Az egyezség megerősítését a felek képviselői, valamint a király és a királyné is erősen szorgalmazta, többen mellette foglaltak állást, név szerint az (esztergomi) érsek, az egri és a győri püspök is.[63] Ennek ellenére III. Ince nem erősítette meg azt. Három indokot is felhozott döntése alátámasztására: 1) az egyezség ellen az esztergomi káptalan tiltakozott, mivel az az ő beleegyezésük nélkül jött létre, és abból az esztergomi egyháznak hatalmas kára származna,[64] 2) maga a pápa is ellentmondást látott a király korábbi kérése — tudniillik az esztergomi érsek királykoronázási jogának megerősítése — és a jelen tervezett között,[65] sőt 3) rendkívül gyakorlatias módon, nyilván emlékezve Imre és And-

---

[58] „[...] Exhibitio sacramentorum regibus et eorum liberis tam ad ipsos archiepiscopos, quam ad alios episcopos in suis parochiis pertineat pro voluntate regis [...]" – uo.

[59] „[...] In omnibus aliis utrique ecclesie iura sua conseruentur illesa et consuetudines antique [...]" – uo.

[60] „[...] Si qua autem privilegia vel rescripta, quandocunque prolata fuerint contra hanc formam, vires non habeant, salva in omnibus auctoritate apostolica [...]" – uo.

[61] „[...] Iuraverunt ambo archiepiscopi et eorum suffraganei, qui presentes erant, nec non et prepositus Quinqueecclesiensis, qui vice domini sui episcopi intererat, nec non et procuratores capitulorum utriusque ecclesie, quod secundum formam prescriptam bona fide pacem prescriptam observabunt, et sine fraude ad confirmationem laborabunt [...]" – uo.

[62] „[...] Quodsi papa non adprobaverit, res sit in eo statu, in quo nunc est [...]" – uo.

[63] „[...] dilecti filii, Iacobus scholasticus et Nicolaus canonicus prefati archiepiscopi nuncii et M. thesaurarius et Io[hannes] archidiaconus Strigonienses procuratores eiusdem loci capituli petierunt a nobis audientiam sibi dari. Qua ipsis de more concessa, nuncii proposuere predicti, quod inter prefatos archiepiscopum et Colocensem electum et eorum suffraganeos talis compositio interuenit, ut prima coronatio regum Ungarie, ubicunque in ipso regno eos primum contingeret coronari, solius Strigoniensis ecclesie iuris esset et monete, ubicunque cuderentur in regno, vel illius, quod loco colligeretur monete, decima ad eandem ecclesiam pertineret, ac tu et carissima in Christo filia, Ungarorum regina, per vestras a nobis litteras peteretis, quatinus primam sedem, primamque vocem cum iuribus supra dictis, que tu et supra dicta regina, nec non et pars Colocensis publice prefate Strigoniensi recognovistis ecclesie, ipsi perpetui dignaremur privilegii munimine roborare, super aliis vero, de quibus inter eos esse videbatur contentio, propter bonum pacis sic exstitit ordinatum, ut nec Strigoniensis in Colocensi, nec Colocensis in Strigoniensi, preter predicta, sibi iuris aliquid vindicaret, auctoritate in omnibus apostolice sedis salva, ita, quod, si hec non approbarentur a nobis, res in eo statu, in quo tunc fuerat, remaneret. Unde, quidquid sit scriptum, vel iuratum esse dicatur, hoc actum et intellectum esse a patribus asserebant et illud ex parte archiepiscopi confirmari a nobis suppliciter postulabant, asserentes sic actum et intellectum fuisse. Idem archiepiscopus et prefati Agriensis et Geuriensis episcopi suis litteris declararent [...]" – uo.

[64] „[...] Procuratores vero Strigoniensis capituli proposuere constanter, quod tam illa compositio, quam redactam in scriptis prefatus episcopus nobis exhibuit, quam illa, in quam prefati nuncii dixerunt archiepiscopum consensisse, inita fuerat sine assensu capituli et in enorme dispendium Strigoniensis ecclesie redundabat [...]" – uo.

[65] „[...] Nos igitur attendentes, quod olim nobis multa precum instantia supplicares, ut super iure coronandi reges Ungarie Strigoniensi ecclesie privilegium concedere dignaremur, nosque tuis precibus inclinati et super hoc privilegium concesserimus [...]" – uo.

rás korábbi harcára is, felettébb veszélyesnek ítélte a jövőre nézve, ha egy országban két érsek is rendelkezik koronázási joggal. Másképp megfogalmazva, tartott attól — s joggal —, hogy egy ilyen egyezség az ország megosztottságához vezet.[66]

Hasonló sorsra jutott a király azon javaslata is, amely arra irányult, hogy a pápa (végre) engedélyezze a szebeni prépostság püspökséggé szervezését és kalocsai érsek alá rendelését. III. Ince itt is több okot nevezett meg, egyrészt tiltakozott az erdélyi püspök jogai csorbítása miatt, másfelől megemlítette, hogy a kérés tárgyát képező szebeni prépostság vagy az ő, vagy az esztergomi érsek joghatósága alá tartozik. A király kérését végül igen kemény szavak kíséretében utasította el.[67]

A tervezetek és azok elutasítása rendkívül fontos tanulságokat hordoz magában. Még a téma szempontjából „másodlagos" jelentőségű királykoronázási jog esetében is ott találjuk a pápai elutasítást alátámasztó érvelésben a korábban éppen általa megerősített jogi helyzet felrúgását, a pápai joghatóság sérelmét ugyanúgy, ahogy a szebeni prépostság esetében, ahol szintén megvan a biztos pápai hivatkozás alapja.

A szebeni prépostság ügye már alapításakor vitát kavart, hiszen szinte azonnal felmerült az erdélyi szászok feletti esztergomi joghatóság igénye, ami heves tiltakozást váltott ki az erdélyi püspök részéről. A Gergely pápai legátus előtt 1192 és 1196 között létrejött egyezség,[68] úgy tűnik, nem volt tartós, a század legvégén újabb konfliktushoz vezetett. Bár III. Ince 1198-ban ezt az egyezséget megerősítette,[69] a következő évben ismét vita alakulhatott ki, legalábbis így értelmezhető az az engedély, amely szerint: ha az esztergomi érsek, a szebeni prépost vagy a németek papjai jogsérelmet követnének el az erdélyi püspök ellen, vagy ennek gyanúja felmerül, Adorján az Apostoli Szék elé idézheti őket, tekintettel arra, hogy joghatósági területén a németekkel kapcsolatos tizedszedési és parochialis jog őt illeti.[70] Az 1212. évi pápai elutasító határozat

---

[66] „[...] considerantes etiam, quod si potestas coronandi reges Ungarie penes diversas ecclesias resideret, toti regno grave periculum et heredibus tuis grande posset dispendium generare, quum, sicut [...] frequenter inter regum Ungarie coheredes super obtinenda regni corona scandalum sit exortum, quod utrique posset facilius suboriri, si eos diversos coronatores contingeret invenire, propter contradictiones et rationes prescriptas compositionem huiusmodi non potuimus, sicut nec debuimus confirmare [...]" – uo.

[67] [...] Super episcopatu quoque de novo creando Cibiniensem ecclesiam in Ultrasilvana diecesi, qui metropoli Colocensi subdatur, petitionem regiam nequivimus exaudire, quoniam sive apostolice sedi, sicut tu ipse firmiter protestaris, sive Strigoniensi metropoli, sicut procuratores ipsius fortiter asserebant Cibiniensis prepositura sit in spiritualibus immediate subiecta, id absque dubio in alterutrius preiudicium redundaret. Sed et quidam, qui se nuncium venerabilis fratris nostri Ultrasilvani episcopi faciebat, contradicebat omnino, gravem et enormem Ultrasilvani episcopatus diminutionem allegans. Serenitatem igitur regiam rogamus, monemus et exhortamur attentius, quatinus ad duritiam nobis non imputet, quod compositioni predicte robur non attribuimus firmitatis, sed tam providentie, quam iustitie id adscribas, quibus regni et heredum tuorum indemnitatibus duximus precavendum et iuris ordinem observandum, quum omnibus facti simus in iustitia debitores, sciturus pro certo, quod in nullo unquam a nobis patieris repulsam, in quo quisquam principum debeat exaudiri [...]" – uo.

[68] A legátus előtt a felek úgy egyeztek meg, hogy a szebeni prépost felügyelete csak a II. Géza által egykor a betelepülő németeknek adott területre terjed ki (UGDS I. 2–3.).

[69] UGDS I. 3–4.

[70] UGDS I. 4–5.

előtti napokban (1212. jan. 18.!) pedig III. Ince meghagyta kalocsai érseknek és prépostnak, hogy egy bizonyos R. kérésére, akit a király a szebeni préposti tisztségre bemutatott, mivel az lelkiekben közvetlenül az Apostoli Széknek van alárendelve, őt a tisztségbe helyezzék be.[71] Az 1199. évi és 1212 januári pápai oklevél mindkét eleme visszaköszön a pápai elutasító határozatban: a szebeni prépostság az esztergomi érsek vagy a pápa joghatósága alá tartozik.

A pápa 1212. évi határozott elutasítása, úgy tűnik, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az esztergomi és kalocsai érsek viszálya egyelőre nem jutott nyugvópontra. 1219-ben Kalocsa főpapja, az igen határozott természetű Csák nembeli Ugrin jelentős sikert ért el tartománya egyenrangúságának elismertetése terén. 1219. június 12-én sikerült ugyanis a pápával biztosíttatni tartománya királyi egyházai felett a tizedszedés jogát, valamint azt, hogy ott érseki ornátusban, palliummal misézhessen,[72] sőt, el tudta érni azt is, hogy ettől III. Honorius tiltsa el az esztergomi érseket.[73] Úgy tűnik azonban, hogy a kalocsai főpap sikere elméleti jellegű maradt, a gyakorlatban egyre nyilvánvalóbbá vált, az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatósága — ha közvetett módon is, de — egyre inkább érvényesült.

Ez tükröződik az aradi prépostválasztás, és a felettes joghatóság körül 1225 és 1246 között lezajlott vitában is. 1225-ben ugyanis III. Honorius saját káplánját, Johannes Caputius-t nevezte ki aradi préposttá, arra hivatkozva,

---

[71] „[...] Innocentius episcopus servus servorum Dei venerabili fratri [...] electo et preposito Colocensibus salutem et apostolicam benedictionem. Sicut dilectus filius magister R. nobis exponere procuravit, carissimus in Christo filius noster, Ungarie rex illustris ipsum ad prepositurum duxit canonice presentandum. Verum quia prepositura eadem ad nos in spiritualibus nullo pertinet mediante, nobis humiliter supplicavit, ut sibi eam in his, que ad nos pertinent conferremus. Nos autem, quod per dictum regem factum canonice fuerat approbantes, per apostolica vobis scripta mandamus, quatinus dictum R. in eadem prepositura instituere auctoritate apostolica procuretis [...]" – UGDS I. 12.

[72] „Honorius epsicopus servus servorum Dei venerabili fratri Hugolino archiepiscopo Colocensi salutem et apostolicam benedictionem. Cum constitute per Ungariam regales ecclesie in temporalibus regi et sedi apostolice in spiritualibus nullo pertineant mediante, te, quem amplexemur specialis dilectionis brachiis de nostro in ipsis providimus honorandum. Cum ergo, sicut in nostra proposuisti presentia constitutus, decimas percipias in aliquibus ecclesiis regalibus in Colocensi diocesi et provincia consistentibus, quarum te decet populis iuxta officii tui debitum proponere verbum Dei. Nos tuis precibus inclinati, tibi personaliter de gratia concedimus speciali, ut cum ad regales ecclesias tue diocesis et provincie te declinare contigerit, palleo consuetis diebus et aliis insigniis archiepiscopalibus uti possis. [...]" – Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 21–22. – Ugyanekkor szinte szó szerint azonos tartalmú levelet küldött az érintett királyi egyházaknak is (uo. 22.), vö. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 251.

[73] „[...] Sane oblata nobis venerabilis fratri nostri [...] Colocensis archiepiscopi conquestio patefecit, quod tu premissa, prout condecet, non attendens in provincia et diocesi Colocensi in abbatiis, preposituris ac ecclesiis regalibus cum palleo celebras, ac coram te crucem facis, in eiusdem preiudicium baiulari. Cum igitur hoc potius presumi creditur ex arrogantia, quam ex privilegio vel indulgentia speciali, cum imperium non habeat par in parem, nolentes occasione huiusmodi inter vos et ecclesias vestras dissensionis materiam suboriri, cum posset ex hoc in toto regno Ungarie per vos, qui estis principalia membra eius scandalum generari, fraternitati tue per apostolica scripta firmiter precipiendo mandamus, quatenus a premissis in posterum taliter conquiescas, quod idem archiepiscopus, quem nos et fratres nostri sincere dilectionis brachiis amplexamur, suam propter hoc non cogatur ad nos iterare querelam, a cuius molestatione, etsi non voluntarius, post admonitionem nostram pena presumptionem huiusmodi subsequente cessare cogereris invitus [...]" – VMHH I. 22.

hogy mivel az királyi prépostság, a *collatio* a pápát, a bemutatás (*presentatio*) a királyt illeti.[74] Ez annak ellenére így lett, hogy a király Albertet szánta a préposti tisztségbe, aki végül 1227-ben el is foglalhatta azt, miután megegyezett Caputiusszal, és az egyezséget III. Honorius meg is erősítette.[75] Néhány évvel később, Albert — IX. Gergely pápa 1235. szeptember 26-i oklevele szerint — kétségbe vonta az esztergomi érsek joghatóságát, arra hivatkozva, hogy az az egyházmegye, és nem a tartomány elöljárója, továbbá elpanaszolta, hogy az érsek emiatt őt kiközösítette, jóllehet ő közben Rómába fellebbezett. A pápa éppen ezért megbízta pilisi és a bélakúti ciszterci apátot, hogy Albertet oldozzák fel a kiközösítés alól, és idézzék meg a feleket Rómába.[76] Az ügy kimenetele nem ismert, de talán ezzel állt összefüggésben, hogy IX. Gergely még ez év novemberében elrendelte: az esztergomi érseket tartományában vizitáció alkalmával engedelmesen fogadják, és rendelkezéseinek engedelmeskedjenek.[77] Az aradi prépost és az esztergomi érsek ügye 1246-ban oldódott meg oly módon, hogy a prépost engedelmességet fogadott feljebbvalójának, az esztergomi érseknek, egyúttal ígéretet tett arra, hogy zsinatán megjelenik.[78] Azaz az 1219. évi pápai rendelkezés

---

[74] „[...] Iam pridem Orodiense prepositura vacante, quum regalis existat, ac per hoc ad nos eius collatio, ad te vero presentatio prepositi pertinere noscatur, eam dilecto filio Iohanni subdiacono et capellano nostro, et clerico tuo, tibi devoto, quantum in nobis fuit duximus concedendam [...]" – CD III/2. 51–52.

[75] CD III/2. 102–103.

[76] [...] Significavit nobis prepositus Orodiensis, quod quum prepositura sua regalis existat ad nos in spiritualibus pertinens pleno iure, venerabilis frater noster Strigoniensis archiepiscopus, qui non est diecesanus vel metropolitanus eius, iurisdictionem sibi tam in eius persona, quam in dicta prepositura usurpare contendens, post appellationem ad nos interpositam, excommunicationis sententiam protulit in eundem. Quare nobis humiliter supplicavit, ut eadem sententia relaxata, quum ob hoc impediatur non modicum, quominus eiusdem prepositure negotia prosequatur, providere super alio dignaremur. Quocirca precipiendo mandamus, quatenus ab ipso recepta idonea cautione, quodsi apparuerit, eum iuste ligatum super his satisfaciat, pro quibus excommunicatus habetur, auctoritate nostra impendatis eidem absolutionis beneficium ad cautelam, audituri postmodum, que hinc inde proposita fuerint, et causam sufficienter instructam nostro examini submissuri prefigendo partibus termino competenti, quo vel per se vel per procuratorem suum conspectui nostro se representent iustam super hoc dante Domino sententiam recepturi [...]" – CD III/2. 457–458.

[77] „Gergorius episcopus [servus servorum Dei] venerabilibus fratribus episcopis et aliis ecclesiarum prelatis et dilectis filiis clericis provincie Strigoniensis salutem [et apostoloicam benedictionem]. Ad obedientiam et reverentiam debitam vestris superioribus exhibendam devotionem vestram apostolicis litteris tanto sollicitius invitamus, quanto fortius ad id teneri vos novimus etiam tacentibus per vos ipsos. Hunc est, quod universitatem vestram monendam duximus attente et hortandum mandantes, quatenus venerabilem fratrem nostrum Strigoniensem archiepiscopum, cum ad vos causa visitationis accesserit, benigne recipere ac honeste tractare curetis, in hiisque ad correctionem pertinent, officii sui debitum exercere ipsum libere permittentes, alioquin sententiam, quam idem rite tulerit in rebelles, ratum habebimus [...] – VMHH I. 140.

[78] „Ego Albertus, miseratione divina Orodiensis ecclesiae prepositus presentium tenore litterarum significo universis, quod subiectionem, obedientiam et reverentiam a predecessoribus meis archiepiscopo et ecclesie Strigoniensi exhibitam et per me ad ipsos subiectam per me et successores meos eisdem fore debitam cum consilio et consensu fratrum meorum recognosco. Unde domino meo beato Adalberto sancteque ecclesie Strigoniensi et tibi domino meo, Stephano archiepiscopo eiusque successoribus canonice intrantibus ab hac die in antea fidelis et obediens ero, et subiectionem, reverentiam et obedientiam debitam perpetuo me exhibiturum promitto, vocatus ad synodum, veniam, nisi prepeditus fuero canonica prepeditione. Sic me Deus adiuvet et hec sancta Dei evangelia. Et has litteras, sigilli mei munimine roboratas tibi et ecclesie Strigoniensi pro me et ecclesia Orodiensi propria

ellenére a kalocsai tartományban is az esztergomi érsek joghatósága érvényesült a királyi egyházak felett.

Az 1212. évi pápai elutasítással szinte egyazon időben újabb, ezúttal jóval enyhébb „támadás" érte Esztergom jogainak egy részét. Az érseki különjogokat ezúttal is egy főpap, a veszprémi püspök, Róbert tette vita tárgyává. Egy 1212. évi oklevél már erre enged következtetni. Ebben III. Ince elrendelte a Veszprém egyházmegyei apátoknak, prépostoknak és más, kivett (*exemptus*) egyházak főpapjainak, hogy az egyházi rendeket, *chrisma*-t csak a veszprémi püspöktől kérjék, hacsak ez alól mentességet biztosító kiváltságuk nincs.[79] Négy évvel később ugyanebben a kérdésben már név szerint szerepel az esztergomi érsek. Pelagius albanói püspök, legátus és István a Tizenkét Apostol presbiter-kardinálisa ugyanis úgy ítélt János esztergomi érsek és Róbert veszprémi püspök vitájában, hogy a királyi apátságok és prépostságok vezetői, valamint a ciszterci apátok és szerzetesek valamennyi szentséget a veszprémi püspöktől kötelesek kérni.[80] Róbert püspök később még tovább ment. 1220-ban nemcsak az 1212-ben és 1216-ban írásba foglalt, hanem a királyné koronázására vonatkozó jogát is elismertette a pápával.[81] A veszprémi püspök tökéletesen tájékozott volt az esztergomi érsek királykoronázási jogát illetően, hiszen az 1212. évi pápai ítéletlevél, és II. András egy 1214. évi, részben ez ügyben is, III. Incéhez intézett levele szerint ő volt az, aki a pápa elé terjesztette a tervezetet, és a pápa is általa tudatta döntését.[82] Ez a vita azonban korántsem fajult el annyira, mint a kalo-

manu tibi trado et rogo abbates de Pilis et de Bakon Cisterciensis ordinis, Vesprimiensis dieceseos, quod huic charte ad maiorem cautelam sua sigilla apponant [...]" – MES I. 362–363.

[79] „[...] Innocentius episcopus servus servorum Dei dilectis filiis abbatibus, prepositis et aliis exemptarum ecclesiarum prelatiis in Vesprimiensi diocesi constitutis salutem et apostolicam benedictionem. Volentes [...] Vesprimiensi episcopo in iure suo, sicut tenemur adesse, auctoritate vobis presentium districtius inhibemus, ne sacros ordines, chrisma et alia ecclesiastica sacramenta, que suscipere debeatis ab ipso, quamdiu gratiam apostolice sedis habuerit et ea vobis gratis et sine pravitate aliqua voluerit exhibere, ab aliis episcopis recipere presumatis, nisi hoc forte alicui vestrum ex speciali sedis apostolice privilegio sit indultum, neque contra tenorem privilegiorum vestrorum in preiudicium Vesprimiensis ecclesie usurpare vobis aliquod temere attemtetis [...]" – DF 230 073.; A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) IV. 305.

[80] „[...] a Vesprimiense ecclesia presentantur omnia ecclesiastica sacramenta [...] illud idem de abbatiis et preposituris regalibus observetur, sicut et hactenus observatum. [...] Adiicimus quoque, ut abbates, monachi abbatiarum Cisterciensis ordinis secundum suorum privilegiorum tenorem recipiant omnia ecclesiastica sacramenta [ab episcopo Vesprimiense] super quod Strigoniensis [archiepiscopus] nullatenus opponat [...]" – MES I. 209–210.

[81] „[...] Ex parte siquidem tua fuit nobis humiliter supplicatum, ut diffinitivam sententiam, quam venerabilis frater noster P[elagius] Albanensis episcopus apostolice sedis legatus, et dilectus filius S[tephanus] basilice Duodecim Apostolorum presbyter cardinalis quos bone memorie I[nnocentius III] papa predecessor noster tibi et venerabili fratro nostro [...] Strigoniensi archiepiscopo concesserat auditores, super iure coronationis et inunctionis reginarum Ungarie, abbatiis et preposituriis regalibus Vesprimiensis diocesis et rebus aliis pro te contra eundem archiepiscopum rationabiliter promulgarunt, apostolico dignaremur munimine roborare. Nos igitur tuis iustis precibus inclinati, sententiam ipsam iustitia exigente prolatam, auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus [...]" – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 3115.; MREV I. 51.

[82] 1214: „[...] Meminerit etiam Sanctitas Vestra, anno ante preterito super iure coronationis ad ecclesiam Strigoniensem pertinentis, per venerabilem R[obertum] episcopum Vesprimiensem, nuncium nostrum vos nobis litteras direxisse, continentes laudabile vestrum consilium et rationem

csai érsekkel folytatott sok évtizedes viszály. Ugyanakkor jelezte, hogy a 13. század első felének püspökei is igyekeztek megerősíteni kormányzati hatalmukat. Velük együtt szintén részt kértek a kormányzásban a káptalani testületek is, ahogy azt más szempontból III. Ince 1212. évi ítéletlevele jól mutatja.[83]

A királykoronázás már csak egy alkalommal, 1231-ben merült fel, amikor IX. Gergely a szebeni prépostság mint az erdélyi németek közös egyháza elismerése mellett ismét megerősítette azt, az immár megszokott módon, hivatkozva elődei III. Sándor és III. Celesztin pápákra.[84]

E viták eredményeképpen a 13. század közepére egyértelművé vált, hogy a magyarországi egyházszervezet ugyan két érseki tartományból áll, de annak tényleges vezetője az esztergomi érsek.[85] Tisztázódtak alapvető különjogai, így egyértelmű megerősítést nyert a királykoronázás, a királyi jövedelmek feletti tized joga. Valamelyest más a helyzet a királyi udvar személyzete, a királyi egyházak feletti joghatósággal.

Ebben az esetben rendkívül változatosan alakult az érintett intézmények köre, helyzete. Az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alatt álló intézményekre vonatkozó, 1389 és 1513 között keletkezett forrásokból kiderül, hogy ide tartoztak a királyi alapítású bencés apátságok, több premontrei prépostság, a szintén királyi alapítású társaskáptalanok, jó néhány plébánia, valamint a szebeni és brassói *decanatus*.[86] A magyar kutatásban egyértelműen az az álláspont alakult ki, hogy ezek az intézmények — összefoglalóan a királyi egyházak — mind a királyi kápolnára vezethetőek vissza.[87]

---

efficacem, quod si coronatio ad plures pertineret materiam dissensionis et schismatis facile excitaret, dum unus unum, alius alterum in regem coronaret quas cum quibusdam aliis a sede apostolica nobis directis et continentibus solam Strigoniensem ecclesiam in officiales domus regie iurisdictionem habere, in occisione felicis recordationis uxoris nostre per subreptionem amisisse. Quarum continentiam, quia credimus in registro contineri, petimus a Sanctitate Vestra nobis rescribi [...]" – CD III/1. 163–166.; RA 294. sz.

[83] Korábban már ezt hangsúlyozta Koszta László, l. *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 250.

[84] VMHH I. 92–93.

[85] Erre utal az esztergomi érsek megnevezése során a 13. század közepén felében felbukkanó prímási cím – 1239-ben, IV. Béla egy oklevelében („[...] et cum predicta sancta Strigoniensis ecclesia locum primatis in regno nostro tenere dignoscatur [...]" — MES I. 329.) —, amely a 14. század végétől (Kanizsai János 1394, 1395) vált a főpap címzésének elválaszthatatlan részévé, l. 1394: UGDS III. 72–74., 1395: Zsigmondkori Oklevéltár I–II. (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422) Szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007.; XI. (1424) Szerk. Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. Bp. 2009. I. 3885., vö. *Mezey László*: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése. Vigília 41. (1976: 6.) 368–374., *Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 252.

[86] Részletes felsorolásukat l. *Kiss G.*: Iurisdictionem i. m.

[87] *Gárdonyi Albert*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: Károlyi Árpád emlékkönyv. Bp. 1933. 163–182. 164.; *Jankovich Miklós*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei 19. (1959) 68–69.; *Kumorovitz Lajos Bernát:* A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. In: Tanulmányok Budapest múltjából 15. (1963) 109., 120–121., 124–125.; *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 40–41.; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Milleniumi Magyar Történet. Historikusok. Szerk. Mezey Barna) Bp. 2000. 138.; *Koszta László*: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 208–209.

Első alkalommal 1169–1171 táján találkozunk az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó királyi prépostságokkal és apátságokkal,[88] majd Imre király és Jób esztergomi érsek 1202 és 1204 között folyó vitájában került elő ismét ez az intézménycsoport. A királyi prépostságok, a királyi udvar személyzete feletti lelki joghatóság — amit a király előbb a pápának adott át, majd Jób eszetrgomi érsek tiltakozása következtében ezt visszavonta, és az érsek számára biztosította —, illetve a szentségek kiszolgáltatásának joga a királyi család számára mind egy irányba mutat: a tágabb értelemben vett királyi egyház intézményéről volt szó ebben a viszályban. Feltűnő azonban, hogy a 13. század elejéig a forrásokban ez a megfogalmazás egyáltalán nem szerepel, első alkalommal az aradi prépostválasztás kapcsán találkozunk a „királyi egyház" összefoglaló elnevezéssel. Elgondolkodtató az is, hogy a pápa ez esetben (1225) kifejezetten saját kormányzati joghatóságát hangsúlyozta.[89] Az aradi préposti tisztség körüli vitát is a pápa zárta le (1227).[90] Később változott a helyzet: Albert prépost előbb kétségbe vonta (1235),[91] majd elismerte az esztergomi érsek kormányzati joghatóságát.[92] Az esztergomi és kalocsai érsekek 1212. évi egyezségtervezete is fontos információkkal szolgál. Az, hogy az esztergomi érsek Kalocsa tartományában minden joghatóságáról, lelki jogáról lemond, továbbá az, hogy a királyi ház tisztségviselői feletti ítélkezés, a szentségek kiszolgáltatása a királyi családnak a területileg illetékes vagy erre kiválasztott főpapok kezébe kerül át, sejtetni engedi, hogy itt korábban az esztergomi érsek rendelkezett befolyással, ami igazolható is III. Sándor, III. Kelemen és III. Celesztin okleveleivel.[93] Más a helyzet a szebeni prépostsággal: itt sajátos átmenetiségről, bizonytalanságról beszélhetünk. III. Ince 1212. évi oklevelének megfogalmazása ugyanis meglehetősen homályos. Két lehetőség adott 1) a szebeni prépostság vagy az ő, 2) vagy az esztergomi érsek joghatósága alá tartozik. Az előbbi ellen azonban a király kifejezetten tiltakozik, az utóbbi mellett pedig határozottan kiállnak az érsekség megbízottai.[94] A szöveg rendkívül tanulságos: maga a pápa sem foglalt egyértelműen állást a kérdésben. Mindez teljesen összhangban állt a korábbi évtizedek rendelkezéseivel: 1199-ben az esztergomi érsek,[95] 1212-ben viszont az Apostoli Szék kormányzati joghatóságára utaló kitételekkel találkozunk,[96] az 1212. évi pápai elutasító határozat lényegében ezt a ténylegesen fennálló kettősséget rögzítette.

---

[88] CD II. 180–183. (1169-re datálva); RA 118. sz.

[89] CD III/2. 51–52.

[90] CD III/2. 102–103.

[91] CD III/2. 457–458.

[92] MES I. 362–363.

[93] CD III/1. 129–134.

[94] „[...] Super episcopatu quoque de novo creando Cibiniensem ecclesiam in Ultrasilvana diecesi, qui metropoli Colocensi subdatur, petitionem regiam nequivimus exaudire, quoniam sive apostolice sedi, sicut tu ipse firmiter protestaris, sive Strigoniensi metropoli, sicut procuratores ipsius fortiter asserebant, Cibiniensis prepositura sit in spiritualibus immediate subiecta, id absque dubio in alterutrius preiudicium redundaret [...]" – CD III/1. 129–134.

[95] UGDS I. 4–5.

[96] UGDS I. 12.

Úgy tűnik a fentiek alapján, hogy az esztergomi érsek királyi prépostságok és apátságok feletti kormányzati joghatósága az 1210-es évekre megszilárdult, ezt mutatja idézett példáinkon túl Pannonhalma[97] és a királyi alapítású bencés apátságok,[98] valamint a székesfehérvári társaskáptalan jogfejlődése.[99]

De mi a helyzet a többi, késő középkori forrásban említett intézménnyel (premontrei prépostságok, társaskáptalanok, kápolnák, illetve a szebeni és brassói decanatusok)?

A premontreiekre vonatkozó vizsgálat alapján kiderült, hogy 12 prépostságuk állt az esztergomi érsek joghatósága alatt, négy eleve azért, mert az esztergomi egyházmegyében létesült, nyolc másik pedig amiatt, mert királyi alapítású volt, vagy királyi kegyuraság alá került. Sajnos az esztergomi érsek joghatóságára utaló adatok nagyon késeiek — egy-egy adat a késő Árpád-korból, de zömmel a 14–15. századból ismert — így esetükben csak feltételezhetjük, hogy a királyi alapítás volt a döntő.[100]

A társaskáptalanok esetében a következő kép bontakozik ki. A késő középkori (1397–1513) forrásokban rendre szereplő társaskáptalanok (Arad, Dömös, Óbuda, Szeben, Szepes és Titel) közül — az utolsó kettőt leszámítva — az esztergomi érsek joghatóságra utaló adatok rendre a 13. század első másfél évtizedéből valók.[101]

A kápolnák esetében a kép összetettebb. Egy jelentős csoportjuk Budán, illetve annak környékén, a veszprémi egyházmegyében feküdt (Sasad, Keszi, Örs, Buda — Szűz Mária, Szent Mária Magdolna, Szent Péter mártír, Szent Gellért —, Pest — Szűz Mária). Nyilván velük (is) állt kapcsolatban III. Ince pápa azon rendelete (1212), amelyben megparancsolta a Veszprém egyházmegyei apátoknak, prépostoknak és más, kivett (*exemptus*) egyházak elöljáróinak, hogy az egyházi rendeket, *chrisma*-t csak a veszprémi püspöktől kérjék, hacsak ez alól mentességet biztosító kiváltságuk nincs.[102] Ez továbbá az úgynevezett

---

[97] *Kiss G.*: A pannonhalmi apátság i. m.

[98] *Kiss Gergely*: Abbatia regalia [!] – hierarchia ecclesiastica. A királyi alapítású bencés apátságok egyházjogi helyzete a 11–13. században. Bp. 2006.

[99] *Kiss G.*: A székesfehérvári prépostság i. m.

[100] *Kiss Gergely*: Premontrei prépostságok az esztergomi érsek joghatósága alatt. A királyi egyházak jogállásának kérdéséhez. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál. Szeged 2010. 109–117.

[101] Arad esetéről (1225–1235) már volt szó, akárcsak Szebenről. Dömös és Óbuda ilyen értelemben első alkalommal egyazon diplomában, Pelagius albanoi püspök, legátus és István a Tizenkét Apostol presbiter-kardinálisának 1216. évi ítéletlevelében szerepelnek (MES I. 209–210.). A szepesi prépostságra vonatkozó első adatok az 1270-es évekből származnak (1271: Analecta Scepusii sacri et profani. Pars I. complectens bullas pontificum, caesarum regumque diplomata, illustrium virorum epistolas, aliaque monumenta literaria ad notitiam Scepusii facientia. Pars II. Complectens scriptores rerum Scepusiacarum quibus accedunt inscriptiones templorum Scepusiensium. Pars III. Complectens seriem praecipuorum Scepusii magistratuum ecclesiasticorum et politicorum. Pars IV. Complectens genealogiam illustrium familiarum quae olim in Scpeusio floruerunt. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Viennae 1773–1778. I. 190.; 1273: DF 272 737.), Titel esetében 1264/1294-ből (Lodomér érsek IV. Ince 1264. évi bulláját írta át, l. CD VI/1. 322–325.). Más vélemény szerint IV. Ince oklevele 1268-ban kelt (MES I. 546.).

[102] „Innocentius episcopus servus servorum Dei dilectis filiis abbatibus, prepositis et aliis exemptarum ecclesiarum prelatiis in Vesprimiensi diocesi constitutis salutem et apostolicam benedictionem. Volentes [...] Vesprimiensi episcopo in iure suo, sicut tenemur, adesse auctoritate vobis

kelenföldi (1225 után) és a későbbi sasadi tizedper világosan utal arra a kormányzati vitára, amely a veszprémi püspök és az esztergomi érsek között éppen a 13. század elején kialakult, és amelyet más összefüggésben már láthattunk. Más, nem Buda környékén, de szintén a veszprémi egyházmegyében fekvő kápolnák helyzete hasonló lehetett. A 13. század első feléig királyi kegyuraság alatt álltak, de az 1230-as években (vagy még ez előtt) eladományozásra kerültek, így például Segesd (1216),[103] Városlőd (1237),[104] Szentjakabfalva (1247),[105] Galambok, Nagykomár, Karos (1256 előtt).[106] Az egyházmegyén kívüli területeken azonban nem ez volt a jellemző, így például a lampertszászi (beregszászi) kápolna királyi kegyuraság és érseki joghatóság alatt állt továbbra is, ahogy azt egy 1247. évi oklevél tanúsítja.[107]

A budai kápolnák helyzete más volt, mivel ezek (Szűz Mária, Szent Mária Magdolna, Szent Péter mártír) eleve később, a tatárjárás után létesültek, így csak az egész csoportot — Buda környéki plébániák — érintő 13. század végi joghatósági perekben bukkannak fel Kelenföld (Szent Gellért, Kispest), Sasad, Örs és Keszi társaságában.

A két erdélyi *decanatus* esetében a korszak megint jellemző: a 12. század legvégén, 13. század első felében jelennek meg a különleges egyházi jogállásukra vonatkozó adatok, szoros összefüggésben a Német Lovagrend betelepítésével, a szebeni prépostság tervezett püspökséggé történő átalakításával, az erdélyi „németek egyháza" (*ecclesia Teutonicorum*) kialakításával.[108]

---

presentium districtius inhibemus, ne sacros ordines, chrisma et alia ecclesiastica sacramenta, que suscipere debeatis ab ipso, quamdiu gratiam apostolice sedis habuerit et ea vobis gratis et sine pravitate aliqua voluerit exhibere, ab aliis episcopis recipere presumatis, nisi hoc forte alicui vestrum ex speciali sedis apostolice privilegio sit indultum, neque contra tenorem privilegiorum vestrorum in preiudicium Vesprimiensis ecclesie usurpare vobis aliquod temere attemtetis [...]" – DF 230 073.; MREV IV. 305.

[103] MREV I. 35–36.

[104] RA 1565. sz.; *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak i. m. 73., 126. sz. jegyz. Az oklevél keltét Jankovich Miklós 1237-re, vele szemben Szentpétery Imre 1263–1268 közé tette.

[105] Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. VI. 47; *Gárdonyi A*: Városi plébániák i. m. 168.; Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Szerk. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (a továbbiakban: BTOE) 33. sz.; *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak i. m. 86.

[106] PRT VII. 640. – Jankovich szerint kétes hitelű adat a plébánosok vallomása (*Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak i. m. 73.).

[107] DL 314., CD IV/1. 456.; RA 867. sz., *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak i. m. 72. – Koszta László szerint a 12–13. század fordulójára tehető a királyi kápolnák felszámolása, amelyek plébániaegyházakká váltak (*Koszta L.*: Adalékok az esztergomi i. m. 251.) E változás azonban a fentiek alapján valamivel később tehető, és csupán a veszprémi püspökség területén érvényesült. Ennek magyarázata talán abban keresendő, hogy a 13. század első felének veszprémi püspökei — Róbert (1206–1226), Bertalan (1226–1244) és Zelandus (1245–1262) — mind nagy hangsúlyt fektettek püspöki joghatóságuk elismertetésére egyházmegyéjükben, ami számos pert eredményezett például a szentmártoni és zalavári apátokkal, a székesfehérvári johannitákkal és másokkal.

[108] *Friedrich Teutsch*: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen I. 1150–1699. Hermannstadt 1921. 16–18.; *Georg Eduard Müller*: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Eine rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen. Teil 1–3. (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde Bd. 48. Heft 1–3.) Hermannstadt 1934. 5–10., 15., 103–104.; *Dietrich Kurze*: Pfarrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeine und Niederkirchenwesens. Köln–Graz 1966. (Forschungen zur kirch-

Összességében tehát elmondható, hogy az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatósága az érseknek a magyar egyházi hierarchiában történt fokozatos megerősödésével párhuzamosan körvonalazódott és szilárdult meg a 11. század közepe utáni évszázad során. A korábbi időszakra nézve kormányzati értelemben Esztergom inkább az első volt az egyenlők között, és Kalocsa egyenlőségre, olykor vezető szerepre törése eredményeként vált egyértelművé Szt. István székvárosa főpapjának első metropolitai (prímási) joghatósága, amely csak a 13. század derekán nyert teljes elfogadást. E viták folyamán először a 12. század második felében merült fel a királyi prépostságok, apátságok sajátos joghatósági helyzete, s ugyanez tapasztalható a két erdélyi *decanatus* esetében. Helyzetük az 1210-es évekre megszilárdult, felettük az esztergomi érsek, és nem a területileg illetékes püspök joghatósága érvényesült (Pannonhalma és Székesfehérvár kivételével). A királyi kápolnák helyzete annyiban más volt, hogy 1) bár az ő jogi helyzetük is hasonlóképpen alakult a 13. század elejéig, mégis egy jelentős részük — a Buda környéki és más, a veszprémi püspökség területén létrejött intézmények — évtizedekre elvesztették kiváltságos helyzetüket, 2) a budai kápolnák, illetve plébániaegyházak csak később, a 13. század végén nyerték el hasonló kiváltságos jogállapotukat. Mindez azzal is járt, hogy újabb változások már csak az esztergomi érsek joghatósága alól a 13. század közepén kikerült kápolnák státusában következtek be, újabb évtizedes jogvitákat indítottak el a veszprémi püspök, illetve az érintett kápolnák, plébániaegyházak és az esztergomi érsek között. Ezzel szemben a többi intézmény (bencés kolostorok, prépostságok, *decanatus*ok) jogi helyzete már nem változott érdemben.

THE DEVELOPMENT OF THE AUTHORITY OF THE ARCHBISHOP OF ESZTERGOM OVER THE ROYAL CHURCHES IN THE 11th TO 13th CENTURIES

by Gergely Kiss
(Summary)

The present study examines the emergence of the authority of the archbishop of Esztergom over the royal churches. This process is set in the background of the development of the archbishop of Esztergom's leading role within the Hungarian ecclesiastical hierarchy, which emerged gradually from the middle of the 11th century and became generally accepted by the middle of the 13th century. It is on this basis that the author reconstructs the development of archiepiscopal authority over the royal churches, the first traces of which date back to the second half of the 12th century. The legal status of the individual institutions varied: the position of the royal priories and abbeys and of the two Transylvanian deaneries (Szeben, Brassó) had been consolidated by the 1210s, and

lichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 6.) 453–454.; *Dietrich Kurze*: Zur historischen Einordnung der kirlchlichen Bestimmungen des Andreanums. In: Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde Dritte Folge Band 8.) Köln–Wien 1971. 137–138.; *Carl Servatius*: Einige Beobachtungen das Kirchenwesen Siebenbürgens im 13. und 14. Jahrhundert betreffend, und deren Bedeutung für die Herkunftsfrage der deutschen Siedler. In: uo. 235–249. (különösen 237–238.); *Wolfgang Grandjean*: Die Anfänge der Hermanstädter Probstei im Spiegel päpstlicher Urkunden. In: uo. 269–276.; *Harald Zimmermann*: Die Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen. In: *Uő*: Siebenbürgen und seine Hospites Teutonici. Köln–Weimar–Wien 2000. 124–130.; UGDS I. 2–4., 12., 15–17.

they had become subjected immediately to the archbishop of Esztergom instead of the local bishop (with the exception of Pannonhalma and Székesfehérvár). The position of the royal chapels was different: although their legal status had developed along similar lines until the early 13th century, many among them, around Buda and elsewhere on the territory of the bishopric of Veszprém, lost their privileged status for several decades, whereas the chapels and parish churches at Buda only acquired a similarly privileged position at the end of the 13th century. Further changes only occured with regard to the status of chapels which were removed from the authority of the archbishop of Esztergom in the middle of the 13th century, resulting in new protracted litigation between the bishop of Veszprém on the one hand, and the chapels and parish churches concerned and the archbishop of Esztergom on the other. The legal status of the other institutions (Benedictine monasteries, priories, deaneries) did not go through considerable modification thereafter.

Neumann Tibor

BÉKEKÖTÉS POZSONYBAN – ORSZÁGGYŰLÉS BUDÁN

*A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)**
(Második közlemény)

7. A békekötéstől a szerződés aláírásáig

A pozsonyi béke megkötésének a híre gyorsan bejárta Európát, bár a megállapodás tartalmáról nehéz volt biztos értesülésekhez jutni a kereskedők és utazók közvetítette, gyakran félreértésen alapuló hírmorzsákból. A milánói herceg velencei ügyvivője például német forrásokra hivatkozva már december 2-án jelentést tett megbízójának, amelyben a békekötés tényén túl a legfontosabb cikkelyekről is beszámolt: Miksa visszakapja Mátyás király ausztriai foglalásait, Magyarország viszont Ulászlónak jut azzal a kikötéssel, hogy örökös nélküli halála esetén a magyar korona a római király fejére kerül. Azt is hallotta, hogy ha Miksa háborút indítana, a magyar király megadott létszámú hadsereggel köteles felsorakozni mellette, továbbá Ulászló egyszeri alkalommal százezer dukátot fizet korábbi ellenségének. Az ügyvivő nem győzte hangsúlyozni, hogy információi nem biztosak: neve alapján magyar származásúnak gondolható ismerőse, *messer Luciano Hungaro* például nem hitte el, hogy a béke valóban létrejött, különösen nem ilyen feltételekkel; mások viszont Miksa udvarából származó levelekre hivatkozva megerősítették információit.[1] Öt nappal később arról számolt be a hercegnek, hogy egy Budáról érkezett milánói küldönc biztos értesüléseket hozott a béke megkötéséről: Budán körmeneteket és ünnepségeket rendeztek, de a békeszerződés tartalmáról nem tudott meg tőle semmit.[2]

---

* A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00330/07. sz.) támogatta. Az azonos című első rész megjelent: Századok 144. (2010) 335–372. (a továbbiakban: Első közl.).

[1] T. Vimercati a milánói hercegnek, 1491. dec. 2. Velence: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (a továbbiakban: MTAK) Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat. – A Miksa környezetéből származó levelek közül egyedül György chiemseei püspök — igaz, Vimercati jelentése után kelt — dec. 13-i, a sienai bíboroshoz írott levelét ismerem, amelyben pontosan összefoglalta a békekötés legfontosabb cikkelyeit, egyszersmind közölte, hogy értesüléseit a német tárgyalódelegáció egyik tagjától szerezte, l. *Joseph von Zahn:* Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhundertes. Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen 17. Graz 1880. 76., vö. Első közl. 370. (A levélre alább még visszatérek.) – A püspök hírforrása talán Fuchsmagen doktor volt, akit Frigyes a békekötés után Miksához küldött, hogy tájékoztassa a római királyt a cikkelyekről, l. *Susanne Wolf*: Die Doppelregierung Kaiser Friedrichs III. und König Maximilians (1486–1493). (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 25.) Köln–Weimar–Wien 2005. 272.

[2] T. Vimercati a milánói hercegnek, 1491. dec. 7. Velence: MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

Újabb öt napnak kellett eltelnie ahhoz, hogy azt a hírt közölhesse: Miksa címében magyar király marad, Ulászló viszont lengyel király lesz és a Birodalom magyarországi helytartója (*vicario imperiale in regno Hungarie*). Forrása még azt is tudni vélte, hogy a békét Bátori István, a „*titkár*" (Bakóc kancellár) és az új váradi püspök (Farkas Bálint) hozta tető alá.[3]

A valóság, a féligazságok és a pletyka ugyanígy keveredett a milánói herceg bolognai ügyvivőjének december 13-i jelentésében: ő értesülését egy jól tájékozott német apáttól szerezte, aki éppen Rómába tartott a lisszaboni bíboros-érsekhez. A nyári események rövid leírását követően — elbeszélése szerint a cseh Albert (a német és talán ezáltal az olasz nyelvű források ismeretlen okból gyakran illették testvére nevével Ulászlót[4]) nagy sereggel támadt Ausztriára, amitől a császár és fia úgy megrettent, hogy béketárgyalásokat kezdeményeztek vele — beszámolt a békeszerződés cikkelyeiről: a cseh király visszaadja Bécset és Bécsújhelyt, valamint a Mátyás által elfoglalt többi ausztriai területet, kivéve „*Graffeneck*"-et,[5] amely a két ország határának a „kulcsa". A császár lemondott Magyarországról annak érdekében, hogy örökölhesse a magyar és a cseh trónt, és ígérte, hogy Ulászlónak (most már e néven) évente 10–15 ezer rajnai forintot fog fizetni. Hogy a zavar teljes legyen, egy másik hírforrásra hivatkozva arról is beszámolt, hogy Ulászló beteges, apja pedig már nagyon öreg, ezért a „cseh" Albert herceg, aki a hadakozás mestere és ezért az egész ország szereti, hamarosan Magyar-, Lengyel- és Csehország királya lesz.[6] A magyarországi történések iránt érdeklődő európai uralkodók a pozsonyi béke pontos tartalmáról végül a következő év elején juthattak biztos információkhoz.[7]

Az Itáliába érkező híreken jól kitapintható nyomot hagyott a római király propagandája. A németektől származó értesülések mindegyike Miksa tekintélyének növekedéséről számolt be, hiszen hangsúlyozták, hogy a római királynak kilátása nyílott a magyar és a cseh koronára. A Bretagne miatt Franciaországgal hadban álló Miksa tárgyalási pozícióit nemcsak annak igen gyors világgá kürtölése erősítette, hogy felszabadult a keleti háború nyűge alól — következésképp már minden erejét a nyugati hadszíntérre fordíthatja —, hanem az a hamis hírverés is, miszerint a magyar uralkodó a békeszerződésben valóban rögzített 100 ezer forint hadikárpótlás mellett jelentős segédcsapatokat — egy

---

[3] Ugyanő a milánói hercegnek, 1491. dec. 12. Velence: Uo.

[4] L. pl. Jakob Unrest beszámolóját a magyar királyválasztásról: „erwellten die Ungern ainen kunig, kunig Albrechten von Pehem" – Jakob Unrest: Österreichische Chronik. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series 11.) Wimariae 1957. 189.

[5] Bizonyára a Moson megyei Scharfeneck váráról van szó, amelyről, illetve Graffeneck Ulrik árváiról a békeszerződés 33–34. cikkelye rendelkezik (Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter. Hg. v. Ernst von Schwind, Alphons Dopsch. Innsbruck 1895. [a továbbiakban: Schwind–Dopsch] 437.). Ezek szerint a várat a német fél akkor adja majd át Ulászlónak, amikor a császár megkapja tőle az utolsó ausztriai várat is, illetve Ulászlónak kell gondoskodnia az árvákról és gyámot állítania.

[6] F. Tranchedino a milánói hercegnek, 1491. dec. 13. Bologna: MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

[7] A milánói herceg T. Vimercatihoz, 1492. jan. 20. Milánó, illetve Vimercati válasza, 1492. jan. 27. Velence: MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat., regeszták: *Óváry Lipót*: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Első füzet. Bp. 1890. (a továbbiakban Óváry) 683., 685. sz-ok.

januári értesülés szerint 18 ezer katonát[8] — is küld a római király franciák elleni háborújába. Ulászló környezete ezzel ellentétben ügyelt arra, hogy a béke legfontosabb cikkelyei Magyarországon ne kerüljenek nyilvánosságra. Nem tudjuk, milyen módon érték ezt el, de — mint látni fogjuk — forrásaink egységesen állítják, hogy a nemesség az 1492 eleji országgyűlésig nem ismerte a békeszerződés pontos tartalmát. Elsősorban persze a megállapodás Miksa örökösödésére vonatkozó cikkelyére kell gondolnunk, hiszen az ország lakossága a békekötést követő hadmozgásokból értesülhetett az ausztriai kivonulásról.

A fent ismertetett pozsonyi adatok arra utaltak, hogy a béketárgyalásokat — szemben a békeszerződésben olvasható november 7-i dátummal, amellyel minden bizonnyal a békekötésről szóló szóbeli megállapodás, illetve a legfontosabb pontok elfogadásának az időpontját adták meg — november 14-én fejezték be, és úgy tűnik, hogy a követek neve alatt kibocsátott okmány aláírására további kilenc nappal később, 23-án került sor.[9] A november 7. és 14. közötti egy hét a részletkérdések rendezésével telhetett el, emellett bizonyára olyan témák is felmerültek, amelyek közvetlenül nem kapcsolódtak a békekötés ügyéhez. Tudjuk például, hogy az egyik cseh követ, Beneš Vajtmil Pozsonyban lépéseket tett annak érdekében, hogy egyik fia nyerje el a bécsi püspökséget, és a német fél nem is zárkózott el kérése teljesítése elől, jóllehet a püspökséget Miksa király 1490 őszén a hozzá csatlakozó Vitéz János veszprémi püspöknek ajánlotta fel.[10]

A tárgyalásokat követően, november 15-én a német küldöttség hajón visszatért Ausztriába. Hainburgig velük tartott a pozsonyi polgárok két követe is,[11] akik talán a város osztrák területen maradt hadiszerei visszaszállításáról igyekeztek gondoskodni, ahogyan ezzel egy időben a város Pottendorfba is küldöncöt menesztett, hogy hazahozassák ágyúikat.[12] A pozsonyi városi tanács gyors lépései kétségtelenül azt jelzik, hogy a magyar hadvezetés minél gyorsabban ki akarta vonni Ausztriából a magyar haderőt. A sietséget természetesen nem a pozsonyi megállapodásban rögzített határidő indokolta, hanem az, hogy az örökös tartományokban állomásozó zsoldossereget sürgősen Kassa alá akarták vezényelni, hogy Szapolyai István főkapitány végre a lengyel seregek fölé kerekedhessen.

A kivonulás előfeltétele az volt, hogy a javarészt cseh nemzetiségű zsoldosok hajlandónak mutatkozzanak a várak elhagyására. A magyar–cseh delegáció rögtön a békekötés után Ausztriába küldte Beneš Vajtmilt,[13] akinek a feladata éppen a parancsnokok meggyőzése és a csapatösszevonások előkészítése lehetett. Bár a zsol-

[8] G. Trotti milánói ügyvivő a ferrarai hercegnek, 1492. jan. 7. Vigevano: MTAK Kézirattár, MS 4999., Modenai kivonatok, időrendi sorozat (regeszta).

[9] Első közl. 363–364.

[10] *Sonnevend Gergely*: Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. In: Veszprém Reneszánsza 2008. Szerk. Kilián László, Rainer Pál. Veszprém 2008. 131–132.

[11] Pozsony város számadáskönyvei (Kammerrechnungen) 50. – Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 277 106. (a továbbiakban: PSz.) 58. (1491. nov. 18.), 81. (nov. 15.), 82. (nov. 16.).

[12] 1491. nov. 14.: PSz 199.

[13] Útjáról a következő, nov. 26-i bejegyzés árulkodik: „Item hern Benusch Weitmullner habn mein hern ain Erung getan ... als er under herab von Hainburg komen was und Rosntaler und Andre Holczer bei Im warn in des Rostha Walasch haws" – PSz 72.

dosok alkupozícióját elmaradt zsoldjuk kifizetésére vonatkozóan a mozgósítási parancs és a várak feladási kötelezettsége jelentősen megnövelte, az Ausztriában állomásozó seregek jelentős részét mégis sikerült gyorsan Magyarországra irányítani. A magyar hadvezetés persze a nagyobb összegű követelésekről már korábban tájékozódott. Erre utal legalábbis az a november 19-i, budai keltezésű királyi oklevél, amellyel Ulászló király átvállalta annak a 12 ezer forintnak az egy éven belüli kifizetését, amivel a császár és a római király a kor híres *condottieri*jének, Václav Vlčko (Vlček) z Čenovának és csapatainak (rótáinak) maradt adósa.[14] Az osztrák–magyar harcokban mindvégig császári zsoldban harcoló Vlčko talán ekkoriban állt át — vagy tervezett átállni — Ulászló király oldalára, akinek a megbízásából később híres hadügyi tervezetét írta.[15] A békekötés idején Korneuburg környékén állomásozott: októberben ugyanis tizenhárom embere kíséretében maga is Pozsonyban járt, vélhetően azért, hogy követeléseiről tájékoztassa a magyar felet, és ekkor, miután a pozsonyi hajósok éjszaka kivitték a határra, e Duna parti erőd felé vonult tovább.[16]

A Dunától északra fekvő seregeket Korneuburgnál vonták össze, ahova november 16-án Pozsony városa egy orvost is küldött, *„hogy az egyesült királyi sereget gyógyítsa"*.[17] A kivonulás kisebb csapatokban már ezekben a napokban megkezdődött. A Pozsonyba visszatérő Vajtmil kérésére például a városi tanács november 26-án a királyhoz Budára igyekvő svájci zsoldosok vezetőit vendégelte meg.[18] Azok a seregek viszont, amelyek már november 24-én megkezdték Budán az átkelést a pesti oldalra, hogy Kassa alá vonuljanak,[19] talán inkább Nyugat-Magyarországról vagy Bécsújhely környékéről érkeztek.

A csapatkivonások közepette a magyar és német küldöttség Pozsonyban, mint fent láttuk, újra tárgyalóasztal mellé ült: november 23-án írhatták alá a

---

[14] 1491. nov. 19.: Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Mitgetheilt von Friedrich Firnhaber. In: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen III. Wien 1849. (a továbbiakban: Firnhaber) 494. – Az adósság kifizetéséről egyelőre nincs tudomásom.

[15] Vlčko életére és hadügyi tervezetére l. *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege [a fekete sereg]. Bp. 1925. 36–41., *Uwe Tresp*: Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. (Krieg in der Geschichte Band 19.) Paderborn–München–Wien–Zürich 2004. 64–68., 78–79., 108–109.

[16] 1491. okt. 21.: Item an aindliff M maid tag 91 Wolfgang Beraiter selbachtn ain hern mit namen Watzko in der march mit der halb plettn mit XIII pherdtn hinuber gefurt bei der nacht und gen Kornewburg zogn — PSz 386. — Másnap, okt. 22-én a zsoldosvezér lovon érkező emberét vették fel a határon és hozták Pozsonyba: Uo.

[17] 1491. nov. 16.: Item mein hern habn den Lasla arczt geschikcht gen Chornewburg, daselbs die verbunttn hoflewt zu ertzn – PSz 82.

[18] 1491. nov. 26.: Eodem die sein ettlich haubtlewt der Sweintzer herab komen und zu der K. M^{t} gezogn gen Ofn, daselbs habn In mein hern ain Erung getan [...] nach geschefft hern Weitmullner – PSz 72.

[19] 1491. nov. 24. Buda: DF 270 712. (Az uralkodó Kassához írott levelében arra hivatkozott, hogy küldöncük, akit eddig visszatartott, már saját szemével látta a Dunán átkelni készülő csapatokat.) – A zord télben való pesti átkelést említi Bonfini is: *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum decades I–IV. Edd. I[osephus] Fógel, B[ela] Iványi et L[adislaus] Juhász. Lipsiae 1936–1941. (a továbbiakban: Bonfini) V. II. 87.). A már régóta Kassán időző Szapolyait szerinte dec. 1-jén indította útnak a király Kassára. Az események rendjébe ez a dátum jól beilleszthető, de nem Szapolyaira, hanem a cseh zsoldosokra vonatkoztatva.

békeokmány két példányát. A szövegen ekkor még bizonyára egy-egy változtatást is végrehajtottak.[20] A ceremónia arról is nevezetes, hogy a német fél részére szóló példányt a magyar követek közül Bátori vajda helyett unokaöccse, Bátori György, míg Ország László lovász- és Rozgonyi László kamarásmester helyett Bakóc kancellár írta alá, mivel a három főúr — a magyar arisztokrácia talán utolsó javarészt írástudatlan generációjának tagjaként — erre nem volt képes.[21] Ennél viszont sokkal érdekesebb számunkra az, hogy ezen a napon legalább három királyi oklevél kelt Budán, amelyek szorosan kapcsolódtak a békeszerződés aláírásához. Ezen a ponton ugyanakkor egy rövid kitérőt kell tennünk: a háromból két oklevélen — ezek maradtak fenn eredetiben — Bakóc Tamás keze írását fedezhetjük fel a szöveg élére írt úgynevezett kancelláriai jegyzetben, amellyel vállalta a felelősséget az iratok kibocsátásáért. Ez egyértelműen azt jelzi, hogy a budai keltezés ellenére az oklevelet a Pozsonyban időző kancellár állította ki és pecsételte meg a nála lévő királyi titkospecséttel. Az a jelenség, hogy a királytól távol lévő kancellár az általa kibocsátott oklevélre az uralkodó aktuális tartózkodási helyét írta rá, a korban természetes volt: ezzel hangsúlyozták a király személyes hozzájárulását az ügyhöz, illetve így az irat hitelessége sem vált megkérdőjelezhetővé. Magától értetődően az oklevelek kibocsátására a király és a budai királyi tanács tudtával és felhatalmazásával került sor.[22]

Az első oklevéllel a magyar uralkodó a Prüschenk testvéreknek, Stettenberg báróinak, császári és római királyi tanácsosoknak ígérte Fraknó várát arra az esetre, ha majd visszaváltja azt a császártól. (Fraknó ugyanis azon hat vár, illetve város egyike volt, amelyek változatlanul Frigyes császár zálogában maradtak.[23]) A testvérek egyike, Heinrich mindvégig részt vett a pozsonyi tárgyalásokon, ami miatt az oklevél nem is mulasztotta el kiemelni, mennyit fáradoztak az adományosok *„a béke után sóvárogva"*, az *„üdvös megegyezés"* létrehozása érdekében. Az uralkodó azt is hangsúlyozta, hogy örömmel veszi, ha a testvérek megszerzik az uradalmat a császártól, és ha ez megtörténik, az intézkedéshez maga is hozzájárul. A békeszerződés egyik pontja köszön vissza — aligha az oklevelet kibocsátó győri püspök–kancellár akaratától függetlenül — az oklevél ama passzusából, hogy a vár birtokosaiként kötelesek megfizetni a

[20] Az utolsó, Kosztel váráról szóló 47. cikkely feltűnően a szerződés záró rendelkezései utánra került (Schwind–Dopsch 440.), ráadásul hangsúlyozza is a 33. cikkely (uo. 437.) ugyanezen várra vonatkozó rendelkezésének a megváltoztatását.

[21] A követek írástudatlanságát, ezáltal alkalmatlanságát hangsúlyozza pl. *Kubinyi András*: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). Történelmi Szemle 33. (1991) 45., *Fraknói Vilmos:* A magyar nemzet története IV. A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). Bp. 1896. 352. (Szerinte jellemző, hogy „ezen merész politikai tény [ti. a pozsonyi béke] szerzői" közül a három főúr még írni sem tudott.), *Székely György*: A rendek válaszúton: a dinasztiaváltás harcai 1490–1492-ben. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 454. (Brankovics György despota nem írta alá a szerződést!), vö. Első közl. 357. – Itt jegyzem meg, hogy Bátori István Berzeviczy Albert által közölt saját kezű aláírása nem a vajdáé, hanem unokaöccséé, l. *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné (1457–1508.) Történelmi élet- és korrajz. (Magyar történeti életrajzok) Bp. 1908. 536.

[22] *Neumann Tibor*: Királyi aláírás és pecséthasználat a Jagelló-kor elején. Turul 83. (2010) 45–46. (Megjegyzem, korántsem elképzelhetetlen, hogy a nov. 23-ra keltezett okleveleket csak később, Budán foglalták írásba, hiszen a dátum a döntés meghozatalának, nem az oklevél kiállításának az idejét adja meg, l. uo. 33.).

[23] Vö. Első közl. 367.

győri püspökségnek járó tizedeket.[24] Szemben Ulászló követének, Baumkircher Vilmosnak a fent bemutatott eljárásával, amellyel októberben a császárral biztosíttatta családja Rohoncra vonatkozó jogait,[25] Fraknó ügye éppen azért nem került be a békeszerződésbe, mivel a császár még nem döntött a vár sorsáról. Az oklevél a kedvezményezetteket ahhoz a gyakorlati előnyhöz is hozzájuttatta, hogy az Ulászló kezén lévő Fraknót majd ők vehetik át a magyar féltől, és nem egy másik császári megbízott.[26]

A másik két oklevéllel az uralkodó hangsúlyozottan a későbbi nézeteltéréseknek és az esetleg ezekből fakadó fegyveres konfliktusoknak kívánta elejét venni. Az egyikkel lemondott az osztrák hercegségre vonatkozó azon jogokról, amelyeket anyja, Erzsébet királyné, Albert király (1438–1439) leánya ruházott rá: az örökösödési jogról és a hitbérről.[27] A másik hasonlóképpen csupán gesztusértékű lépésnek tűnik: Ulászló érvénytelenítette Frigyes császár néhai testvére, VI. Albert főherceg (1457–1463) György cseh királynak az osztrák hercegségről szóló két, 40, illetve 50 ezer forintról szóló kötelezvényét.[28] A két oklevél esetében jogosan merül fel a kérdés: a békeszerződésbe miért nem emelték be a két rendelkezést? A magyar–cseh diplomácia valóban annyira ki volt szolgáltatva a német követeléseknek, hogy a pozsonyi szerződésben foglalt súlyos feltételeken túl további engedményeket kellett tennie?[29] Véleményem szerint a két oklevél a hadikárpótlás kérdésével áll összefüggésben, amelyről alább még részletesen fogok szólni. Azt azonban már most érdemes megjegyezni, hogy e két diplomáciai tárgyú oklevelet a pozsonyi békekötés szerves részének tekintették. Mikor 1492 szeptemberében ugyanis Frigyes császár nyugtát állított ki Ulászló sógora, György bajor herceg részére, mivel ez átadott neki két 1472. évi, az osztrák hercegség örökösödési jogára és Ulászló anyja, Erzsébet királyné hit-

[24] A győri püspök tizedeire l. Schwind–Dopsch 429., vö. Első közl. 368. – A nov. 23-i oklevelet csak 16. századi másolatokból ismerem: DL 89 254. (54–55. old.), DF 258 590.

[25] Első közl. 367.

[26] Ez így is történt, hiszen Frigyes császár 1492. jan. 22-én, Linzben kelt oklevelével Fraknót és Kismartont három évre Heinrich Prüschenk kezelésébe adta: DL 89 254. (55–56. old.). – A három év lejártával, 1495-ben egyébként Miksa király Fraknó „grófság"-ot el is adta Heinrichnek 24 ezer rajnai forintért: uo. (56–59. old.), vö. *Bariska István*: A szent koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. (Archivum comitatus Castriferrei 2. Kismonográfiák.) Szombathely 2007. 141. – Tanulmányom első közleményében a császári zálogbirtokok között felsorolt *Ferrea civitas*-t (Kismarton német nevének latin fordítása) figyelmetlenségből Vasvárként oldottam fel (Első közl. 367.).

[27] 1491. nov. 23. Buda: Firnhaber 496–497. – Erzsébet lengyel királynénak egy 1453. évi szerződésre visszanyúló jogaira, illetve az 1454. és 1472. évi előzményekre l. *Gustav Turba*: Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI. 1156 bis 1732. Wien–Leipzig 1903. 148–152.

[28] 1491. nov. 23. Buda: Firnhaber 495. – A kötelezvények a III. Frigyes és VI. Albert közötti háború idején keltek, vö. *Max Vancsa*: Geschichte Nieder- und Oberösterreich. Zweiter Band 1283 bis 1522. Stuttgart–Gotha 1927. 368., Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad (1450–1471). Hg. v. Franz Palacky. (Fontes rerum Austriacarum II/20.) Wien 1860. 240.

[29] Vö. *Hermann Wiesflecker:* Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag (1490–1491). Südost-Forschungen 18. (1959) 68., vö. *Uő*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit I. Wien 1971. 304–305.

bérére vonatkozó nyugtát, a császár úgy nyilatkozott, hogy erről a lépésről a közte és Ulászló között megkötött pozsonyi békében született megállapodás.[30]

8. A szerződés ratifikálása

A magyar–cseh követség egy része, élén Bakóc kancellárral, a békedokumentumok aláírását követően elhagyta Pozsonyt és Budára utazott, hogy ismertessék az uralkodó és a királyi tanács előtt a tárgyalások végeredményét. November 29-én a budai tanács tagjai — nyolc püspök, három tisztségviselő báró, a Szentgyörgyi grófok közül ketten, illetve két előkelő — egy sokpecsétes oklevélben fejezte ki hozzájárulását a társaik által aláírt békeszerződéshez.[31] Nem lehet kétségünk afelől, hogy az oklevél kibocsátására a német fél kérésére került sor: a császárnak és a római királynak a szerződés megerősítése előtt meg kellett bizonyosodnia arról, vajon a magyar uralkodó végre tudja-e hajtani a megállapodásban rögzített cikkelyeket, illetve képes-e rábírni az országgyűlésen a rendeket a szerződésben kikötött, Miksa örökösödésére vonatkozó elfogadó nyilatkozatra. Magától értetődő ugyanis, hogy a pozsonyi követek — gondoljunk elsősorban a kancellárra és az erdélyi vajdára — és a budai tanács tagjai együtt olyan hatalmi tényezőt jelentettek, amellyel az ország semmilyen más csoportosulása nem vehette fel a versenyt.[32]

Az uralkodó ennek tudatában — miként írta, az éppen mellette lévő főpapok, bárók és előkelők tanácsára — másnap, november 30-án szétküldte az

---

[30] 1492. szept. 18. Linz: *Joseph Chmel*: Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum imperatoris (regis IV.). Zweite Abtheilung. Wien 1859. (a továbbiakban: Chmel) 8840. sz. – A két 1472. évi oklevélre l. uo. 6595–6596. sz., vö. *Turba, G.*: Geschichte des Thronfolgerechtes i. m. 149–150.

[31] Firnhaber 497–499. (Az oklevél kibocsátói: Túz Osvát zágrábi, Farkas Bálint váradi, Szakolyi János csanádi, Bátori Miklós váci, Fodor István szerémi, Gergely nyitrai, Szegedi Lukács boszniai püspökök, Kálmáncsehi Domokos fehérvári prépost, Szentgyörgyi és Bazini János és Péter, Losonci László tárnok-, Drágfi Bertalan kamarás-, Turóci György pohárnokmester, Dóci Péter, Gersei Pető Miklós.)

[32] A nov. 29-i megerősítést a szakirodalom kétféleképpen értelmezte. Horváth Mihály a következőket írja: „A visszatért követeket azonban a Budán volt urak többsége nagy kedvetlenséggel fogadta, s közölök csak 15-töt sikerült reábírni Ulászlónak, hogy azt aláírják; de ő azt, bár sokan árulásról beszéltek [...], deczember 6-kán mégis megerősítette." – *Horváth Mihály*: Magyarország történelme III. Pest 1871.[2] 253. Tévedésének oka nyilvánvalóan az, hogy Bonfini az 1492. tavaszi országgyűlés történéseit tévesen két különböző helyen ismerteti: először a békekötést (V. II. 79–86.), másodszor az eperjesi csata leírását követően (V. II. 107–112.). Úgy gondolta tehát, hogy a Bonfini által leírt elégedetlenség még novemberben mutatkozott meg, ami tévedés (vö. *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest 1859. 59.). A 15 fő így természetesen nem jelent kisebbséget. A másik elgondolás szerint a pozsonyi követek ezzel osztották meg a kedvezőtlen békeszerződés miatt őket terhelő felelősséget társaikkal, l. *Fraknói V.*: A magyar nemzet története i. m. 352., *Uő*: A magyar királyválasztások története. Bp. 1921. (reprint: Máriabesnyő–Gödöllő 2005.) 120. – Sokkal valószínűbb az, hogy erre az örökösödését sokszoros biztosítékkal körülbástyázó Miksa kérésére került sor. Ezt igazolja az oklevél fennmaradásának története is: ezt 1526 után a békeszerződéssel és megerősítéseivel együtt, Bécsben őrizték (*Szalay L.*: Adalékok i. m. 58.). Azt, hogy kiállítását követően elküldték a német félnek, az is egyértelműsíti, hogy a márciusi hitlevelek (l. alább), amelyeket viszont Miksa Augsburgban helyeztetett el (*Wiesflecker, H.*: Kaiser Maximilian i. m. 307.), kibocsátása után nem lett volna értelme átadni a német követeknek (e hitlevelek megpecsételői között ugyanis ott találjuk a nov. 29-i oklevél kibocsátóinak legtöbbjét).

országgyűlési meghívókat gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére (1492. február 2.).[33] Ezekben emlékeztetett, milyen károkat szenvedett el az ország Mátyás király halála óta szomszédjaitól, holott ő semmit sem mulasztott el megtenni a béke érdekében. Leszögezte, hogy jóllehet János Alberttel békét kötött, támadásával a herceg újra lángra lobbantotta az országot, márpedig *„egyszerre ennyi és ilyen erős ellenséggel"* nem tudja felvenni a harcot: a leghatalmasabb ellenféllel, a császárral és a római királlyal ezért követei útján örök békét kötött. Arról azonban, milyen feltételekkel tette ezt, személyesen kívánja tájékoztatni őket. A városoktól néhány fős küldöttséget kért, a nemességet pedig — a budai országgyűlés alább ismertetendő eseményeiből ítélve — minden bizonnyal fejenkénti megjelenésre szólította.

Néhány nappal később, december 6-án az uralkodó így nyugodt szívvel erősítette meg függőpecsétes oklevelével a követei által megkötött pozsonyi békeszerződést.[34] Ebben világosan megnyilvánul az a korábban és később egyaránt gyakran hangoztatott elv, miszerint ő mindig is a béke és a megegyezés tántorítatlan híve volt. Hangsúlyozta, hogy mindig is igyekezett a keresztény uralkodókkal a jó viszonyt fenntartani, és mivel szívügyének tekinti a kereszténység gyarapodását, erejét nem ellenük, hanem a *„szüntelenül keresztény vérre szomjazó"* törökök ellen kívánja fordítani. Ebből a szempontból üdvözölte tehát a követei által megkötött szerződést.[35] A propagandisztikus tartalom mögött persze a meghívókban is kifejtett aggasztó valóság állt: az Ausztria elvesztését hozó béke — a lengyel és török front miatt — a magyar fél számára elkerülhetetlen volt. Miksa király, vélhetően nem sokkal azt követően, hogy kézhez kapta a budai tanács hozzájárulásáról szóló oklevelet, december 20-án, Innsbruckban hasonló diplomáciai szóvirágokkal igyekezett leplezni azt, hogy a magyar trónért indított háborúja nem teljesítette be várakozásait. Megerősítő oklevelében — a korábbi tárgyalások során is elhangzott érveket ismételve — kifejtette, hogy az őt isteni és emberi jogon egyaránt megillető Magyarországért és koronájáért háborút vezetett a választással trónra kerülő Ulászló király ellen, amely során számtalan várost, várat, erődítményt és települést foglalt el, és

---

[33] Az országgyűlési meghívók közül hat maradt fenn: Sopron (DF 203 982., kiadása: Sopron szabad királyi város története I/1–II/6. Szerk. Házi Jenő. Sopron 1921–1943. [a továbbiakban: Sopron] I/6. 87–89.), Bártfáé (DF 215 767., kiadásai: Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae 1780. 144–145., Firnhaber 499–500., regeszta: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526 I. kötet 1319-től 1501-ig. Összeállította Iványi Béla. Bp. 1910. [a továbbiakban: Bártfa] 2995. sz.), Pozsonyé (DF 240 728., regeszta: Archív mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností. Praha 1956. [a továbbiakban: Inventár] 3942. sz.), Kassáé (DF 270 713.), Szászvárosé (DF 245 148.), Nagyszebené (DF 245 149.).

[34] 1492. dec. 6. Buda: Firnhaber 500–502. (az oklevelet a király nem írta alá saját kezűleg, vö. *Wiesflecker, H.*: Kaiser Maximilian i. m. 305.).

[35] nos, qui pacis et concordie cupidi semper sumus et illam cum omnibus principibus Christianis, quantum in nobis est, habere et tenere viresque et facultates nostras pro bono communi et salute rei publice Christiane in hostes pocius fidei sanguinem Christianum et perniciem religionis katholice sine fine sicientes, quam in Christianos ipsos convertere et expendere semper optamus [...] qui, ut premissum est, pacis semper zelatores et amatores sumus communeque bonum et katholice religionis incrementum cordi semper habemus semperque pro nostra virili promovere cupimus – DF 287 336. (kiadása: Firnhaber 501.).

harcát Isten segítségével szerencsésen folytathatta, sőt nyilvánvaló jogát igazságos háborúval érvényesíthette volna, de felidézve a keresztény közösséget fenyegető azon veszélyeket, amelyeket az állandó török betörések jelentenek, és hogy e háborúval éppen a török ellen küzdő katonaságban tesznek kárt, inkább a béke mellett döntött.[36] Miksa megerősítéséből ugyanúgy hiányzik a francia királlyal folytatott harcra történő utalás, mint Ulászlóéból János Albert herceg lengyel seregeinek az említése: mindkét uralkodó a török elleni harc ideológiájába „menekült", így nem volt ildomos keresztény ellenfeleikről említést tenni. Bár a pozsonyi szerződés szövege kiemelte, hogy a béke nem csak az érintett területek, hanem az egész kereszténység számára vigaszt nyújt, és ezzel összefüggésben a császár és a római király megígérték Ulászlónak, hogy az ország törököktől való védelmének ügyét a szentszéknél és a birodalmi fejedelmeknél előmozdítják,[37] e szándéknyilatkozat egyáltalán nem volt a szerződés hangsúlyos eleme: a törökök elleni harcot közismerten számos korabeli szövetségkötés hivatalos indokaként szerepeltették.[38]

Utolsóként Frigyes császár ratifikálta a békeszerződést székhelyén, Linzben, 1492. január 14-én. Fiával és Ulászlóval ellentétben oklevele megfogalmazásakor kancelláriája semmilyen elvi indoklást nem tartott fontosnak a szövegbe beemelni, hanem megelégedett a legegyszerűbb oklevélátíró formulák felhasználásával.[39] Aligha lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a február elejére összehívott országgyűlésnek *nem kellett megerősítenie* a pozsonyi békeszerződést, hiszen a korszak jogi gyakorlatával összhangban ez a háromoldalú uralkodói ratifikációval jogerőre emelkedett.[40] Ha figyelmesen olvassuk a békeokmány szövegét, abból egyértelműen kiderül, hogy Miksa követei kizárólag azzal a követeléssel léptek fel, hogy a rendek a szerződéshez való hozzájárulásukkal adjanak jogi biztosítékot a római király és utódai örökösödéséről.[41] Emiatt történt, hogy a császár és megbízottjai a tavaszi események során már nem játszottak szerepet.

Miksa 1491 decemberének közepén már tudatában volt annak, hogy az örökösödési jogát elfogadni hivatott országgyűlést Ulászló 1492. február 2-ára, Budára tűzte ki, hiszen a magyar fél a békeszerződés egyik pontja értelmében erről köteles volt tájékoztatni a bécsi királyi tanácsot. A szerződéssel kapcsolatban felmerült kérdések miatt egyébként is bizonyos, hogy a felek küldöncök vagy követek útján gyakran érintkeztek egymással: a milánói herceg értesülése szerint a Miksa és Ulászló közötti barátság ekkoriban egyre mélyült, amit —

[36] 1491. dec. 20. Innsbruck: Firnhaber 502–504.

[37] 1491. nov. 7. Pozsony: Schwind–Dopsch 425.

[38] Vö. pl. a valójában Velence ellen szerveződő cambray-i liga hivatalos célkitűzésével, l. *Lakatos Bálint*: A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: A diplomácia válaszútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. (Annales Tataienses VI.) Szerk. Lázár János. Tata 2010. 29–30. (a régebbi szakirodalommal).

[39] 1492. jan. 14. Linz: Firnhaber 506–507.

[40] Szabó Dezső ezt meggyőzően igazolta, de eredménye nem ment át a köztudatba, l. *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Bp. 1917. 64–66., 70.

[41] Lásd a béke 10. pontját: Schwind–Dopsch 429–430. A márciusi hitleveleket ennek alapján úgy fogalmazták meg, hogy a rendek az egész békeszerződéshez *hozzájárulásukat* nyilvánították („acceptamus"), és annak, de hangsúlyozottan a Miksa örökösödési jogára vonatkozó cikkelynek a betartásáról tettek esküt, l. alább.

miként írja — az is igazol, hogy az előbbi értékes ajándékokat küldött az utóbbinak.[42] Miksa Innsbruckban egyeztetett tanácsosaival, ahol — mint láttuk — sort kerített a pozsonyi békeokmány ratifikálására is. Mivel a pozsonyi megállapodás úgy rendelkezett, hogy a három uralkodó megerősítő okleveleit a felek 1492. január 20-án, Hainburgban cseréljék ki,[43] a római király december 31-én megbízólevelet állított ki a hainburgi találkozóra, majd utána a budai országgyűlésre küldendő követei számára. A kijelölt követek fele — ifjabb Vitéz János veszprémi püspök, Eitelfriedrich von Zollern gróf, Heinrich Prüschenk von Stettenberg báró, Johann Fuchsmagen doktor — már a korábbi német–magyar tárgyalásokon részt vettek.[44] Rajtuk kívül a római király még Frangepán János grófot,[45] Christof von Liechtenstein zu Nikolsburgot, Bernhard von Schärfenberget, Johann Deschitz főlovászmestert, végül titkárát, Johann Falkot jelölte a tárgyalásokon való részvételre.[46] A levéllel a követek felhatalmazást nyertek arra, hogy a két találkozón Miksa nevében tárgyalásokat folytassanak és lezárják a békekötés folyamatát, illetve, hogy a békeszerződés értelmében fogadják a „négy rend", azaz a főpapok, bárók, nemesek és királyi városok esküjét a római király örökösödési jogáról.

A diplomáciai iratok cseréje a kellő időben meg is történhetett. Nem tudjuk azonban, kik jelentek meg a három uralkodó képviseletében Hainburgban. Nem kizárt, hogy a magyar király példányát már 1491 karácsonya előtt Pozsonyba küldték, hogy a kijelölt időpontban majd a polgárok kézbesítsék: az újév előtti napokban ugyanis a város vezetősége — nyilván saját használatára és tájékozódás végett — lemásoltatta a békeszerződés teljes szövegét.[47] A német fél — ugyancsak a pozsonyi béke egyik pontja értelmében — szintén Hainburgban adta át a magyaroknak Miksa kötelezvényét arról, hogy Frigyes császár halála után a Mátyás ki-

[42] F. Tranchedino a milánói hercegnek, 1492. jan. 23. Bologna: „Sia come se voglia dice non suo mere ad altro fine che stabilire l'amicicia contracta novamente tra epso Maximiano et prefato re de Hungaria, affirmando che Maximiano l'ha mandato ad presentare d'alcune belle cose ad usanza loro et mandatosi novi ambaxatori l'uno al altro cum grande demonstratione de benivolentia" – MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat.

[43] Schwind–Dopsch 439.

[44] Első közl. 357–359.

[45] A megbízólevélben „Yban, graven zu Krabaten" névalak szerepel. A grófi cím miatt személye természetesen nem azonosítható a pozsonyi tárgyalásokon Miksa követeként részt vett Kishorvát Jánossal. A mindvégig Miksa pártján álló Frangepán János cetinjei gróf a pozsonyi béke amnesztia-cikkelyében is az első helyen áll; itt a felsorolásban Zollern gróf és Christof von Liechtenstein közé, a harmadik helyre került.

[46] 1491. dec. 31. Innsbruck: Firnhaber 504–505. (korabeli másolatról). – A követi megbízólevél eredeti, függőpecsétes példányát l. DL 37 153., „commissio domini regis in consilio" kancelláriai jegyzettel. – A követek nagy része szerepet játszott az osztrák–magyar háborúban. Liechtenstein az 1480-as években Mátyás oldalán Ausztria, míg Schärfenberg a császárén Felső-Ausztria főkapitánya volt. Karrierjükre l. *Paul-Joachim Heinig*: Kaiser Friedrich III. (1440–1493) Hof, Regierung und Politik I–III. (Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 17.) Köln–Weimar–Wien 1997. I. 279. (607. sz. jegyz.), 291–292. – Deschitz Miksa hadvezéreként részt vett a Magyarország elleni 1490. évi hadjáratban, többek között Székesfehérvár elfoglalásában, l. *E. Kovács Péter*: Miksa magyarországi hadjárata. Történelmi Szemle 37. (1995) 36., 42.

[47] 1491. dec. 22.: Item Johannes Lewterspekch hat meinen hern auf das Rathaws die besliessung des frids abgeschribn, hab ich Im darzu kaufft I puchpapir per 24 d. – PSz 348.; dec. 31.: Item nach geschefft mein hern richter hab ich dem Johannes Leuterspekch gebn I fl. facit I lb. II S. d., das er die artikl und besliessung des frids meinen hern hat abgeschribn – PSz 351.

rálytól megszerzett, horvátországi Trsat vára visszakerül a magyar koronához,[48] valamint talán azt a római királyi oklevelet is, amely megerősítette a császár Baumkircher Vilmos részére tett, Rohoncról szóló rendelkezését.[49]

9. Kivonulás Ausztriából és az eperjesi csata

E diplomáciai cselekmények közepette a magyar hadvezetés fokozatosan vonta ki seregeit Ausztriából. A békeszerződés értelmében a legtöbb megszállt várat és várost december 13-ig császári kézre kellett adni. Hiányos ismereteink ellenére is úgy tűnik, hogy az erősségek egy — igaz, kisebb — részét ekkorra ki is ürítették, amit nem csak a november második felében történt, már említett korneuburgi seregösszevonás igazol. December elején a császár Starhemberg, míg két héttel később Laa an der Thaya várait bocsátotta egy-egy várnagya (*pfleger*) kezelésébe.[50] Ulászló király december elején arra utasította Pozsonyt, hogy legyenek Potocki László kapitány segítségére abban, hogy a korábban néhány ausztriai várban parancsnoksága alatt szolgált seregek minél gyorsabban átkelhessenek a Dunán és hozzá jöhessenek Budára.[51] Potocki és talán más kapitányok csapatai hamarosan meg is jelentek Pozsony falainál: éppen 13-án a város vezetősége két szakállas puskát vásárolt *„azoktól a királyi katonáktól, akik az ausztriai várakat feladták"*.[52] Őket még további kötelékek követhették, mire a város hajósai 19-én megkezdték és a következő napon befejezték a lovakkal és kocsikkal felvonuló katonaság átszállítását a Dunán.[53]

A békekötés idején állítólag hétezer cseh katona tartózkodott Ausztriában.[54] Mint láttuk, november végétől megindult a zsoldosok átkelése Pestnél. A hónapok óta, komoly eredmények nélkül Kassába zárkózó Szapolyai István fő-

[48] 1492. jan. 2. Innsbruck: Firnhaber 505–506. – III. Frigyes csapatai 1487-ben foglalták el az 1460-as évek óta a császár kezén lévő Fiuméből (Rijeka) kiindulva a szomszédos Trsat várát, amelyet Frangepán Márton hagyott annak idején Mátyás királyra, l. *Fabio Cusin*: Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo I–II. Milano 1937. II. 121., 251. (a munkára Teke Zsuzsa hívta fel a figyelmemet, amit ez úton is köszönök). – A vár Miksa kötelezvénye ellenére sem került vissza a magyar királyhoz a császár halála után, hiszen még az évtized végén is Miksa várnagya, egyben fiumei kapitánya igazgatta, l. Regesta Imperii XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. 1493–1519. Bd. 1–4. Köln 1900–2004. (a továbbiakban: RI XIV.) 5089., 8094., 9574. sz-ok (itt is szeretnék köszönetet mondani Péterfi Bencének, aki ezek mellett még további fontos forrásokra is ráirányította a figyelmemet).

[49] 1491. dec. 29. Innsbruck: DL 103 993. (másolatban), regesztája hibás, 1492. dec. 27-i keltezéssel: *E*[duard] *M*[arie] *Lichnowsky*: Geschichte des Hauses Habsburg. Achter Theil. Kaiser Friedrich III. und sein Sohn Maximilian 1477–1493. Wien 1844. (a továbbiakban: Lichnowsky) 1877. sz.

[50] 1491. dec. 3., dec. 17.: Lichnowsky 1658., 1671. sz. – Kérdés persze, vajon ezek az adatok igazolják-e a császári kézbe történő átadást vagy a császár már előzetesen intézkedett, a közelgő átadásra készülve, esetleg a várnagyot éppen az átvétellel megbízva.

[51] 1491. dec. 3. Buda: DF 240 729. (regeszta: Inventár 3943. sz.) – Potocki László bizonyára azonos a korábban keresztnév nélkül vagy Stanislaw-ként szereplő Potoczky kapitánnyal (1490. nov. 30.: Sopron I/6. 80., 1491. máj. 8.: uo. 83.).

[52] 1491. dec. 13.: Item von den hoflewtn so die geslosser in Osterreich habn abtretn, hab ich kaufft II hakenpuchssn umb gemainer Stat – PSz 347. – Hasonló bejegyzés dec. 22-ről: Uo.

[53] 1491. dec. 19–20.: Item als die hoflewt die geslossern in Osterreich habn abtretn und her mit iren Ross und wagn an das urfar komen... – PSz 397.

[54] Bonfini V. II. 87. – Vö. azzal az 1491. szept. 11-i jelentéssel, melyszerint Ausztriában akkor hétezer cseh és kétezer magyar katona állomásozott: Első közl. 354–355.

kapitány[55] addig nem is szánta el magát a lengyelek elleni támadásra, amíg kellő számú zsoldos nem érkezett a német hadszíntérről. December 10-én végül a király parancsára hivatkozva elrendelte a királyi városok hadainak mozgósítását, és hírt adott arról, hogy a királyi sereg már közeledik Kassához.[56] A *„király cseh hadseregének kapitányává"* az uralkodó ekkoriban nevezhette ki a fekete sereg névadóját, a „fekete Haugwitz"-ot (Hanuš Haugvic z Biskupic),[57] akit Szapolyai vezértársául jelölt ki. Egyesült seregeik 1492. január 1-jén, Eperjes mellett döntő győzelmet arattak János Albert herceg felett, majd hamarosan felszámolták a teljes lengyel frontot. Ezzel lezárultak a másfél éve tartó trónharcok.[58]

A most már fekete seregnek nevezett zsoldoshad vezére, Haugvic személye az ausztriai kivonulást illetően is érdekes adalékkal szolgál. A kassai hadjárat előtt az alsó-ausztriai Eggenburg királyi kapitánya volt, és noha a fentiek alapján ősszel elhagyhatta állomáshelyét, biztos tudomásunk van arról, hogy a szerződés értelmében a szintén 1491. december 13-ig átadandó vár környéke a következő év január végéig még fizette az adót az eggenburgi magyar helyőrségnek.[59] A jelenség magyarázata bizonyára az, hogy a várat Haugvic addig nem engedte ki a kezéből, amíg követelései teljesítésére a magyar kormányzat nem tett lépéseket. Ügye rendezése végül 1492 tavaszán következett be: az uralkodó a budai országgyűlésen, március 18-án oklevelet bocsátott ki, amellyel Haugvic kassai hadjáratban véghezvitt érdemei és elmaradt zsoldja fejében hétezer forinttal terhelte meg azt a Zemplén megyei Sztropkó várát, amelyet a zsoldosvezér az eperjesi csata utáni napokban foglalt el a lengyelektől.[60] Mivel Haugvicnak aligha fűződött érdeke a vár megtartásához, az oklevél egyszerű utalványnak tekinthető, amivel a király másra hárította a tetemes összeg kifizetését. Ez a személy pedig Perényi Imre volt, aki szerette volna visszaszerezni családja évekkel ezelőtt elveszített sztropkói uradalmát.[61] A fiatal, nagy karrier előtt álló Perényi, akit az uralkodó ekkoriban nevezett ki asztalnokmesterré,[62] hamarosan át is adta az összeget Haugvicnak.[63]

---

[55] Főkapitányi hatáskörére l. *Neumann Tibor–Pálffy Géza*: Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. Levéltári Közlemények 80. (2009) 213–215.

[56] 1491. dec. 10. Kassa: DF 215 770. (regeszta: Bártfa 2998. sz.).

[57] Életpályájára és a fekete sereg elnevezésre l. *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 246–264. –1492. márc. 18-i oklevelében a király „capitaneus gencium nostrarum Bohemicalium"-nak nevezi: DL 19 811.

[58] A lengyel front történéseiről részletesen egy másik tanulmányban fogok írni.

[59] A Zwettl-i ciszterci monostor apátja által az eggenburgi helyőrségnek fizetett adóról vezetett utolsó jegyzék az 1491. okt. 27-től 1492. jan. 19-ig tartó időszakot öleli fel, l. *Bernhard Linck*: Annales Austrio-Clara-Vallenses. Vol. II. Viennae 1723. 306., vö. *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 317–318. – A császár Eggenburg városának 1492. febr. 26-án bocsátott haszonbérbe városi haszonvételeket, aug. 16-án pedig a várat bocsátotta várnagya (*pfleger*) kezébe: Lichnowsky 1719., 1830. sz.

[60] 1492. márc. 18. Buda: DL 19 811.

[61] Sztropkó elvesztésére és a család elleni hadjáratra l. *Tringli István*: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. Levéltári Közlemények 63. (1992) 188–189.

[62] Perényi Imrét az uralkodó 1492. márc. 7. (Firnhaber 511.) és ápr. 6. (DF 269 459.) között nevezte ki asztalnokmesterré.

[63] Perényi 1492. jún. 12-én eladta két Abaúj megyei birtokát háromezer forintért Hangácsi Mihály alnádornak, hogy Sztropkót „a fekete sereg királyi cseheinek kapitányától" (capitanei Bohe-

A Kassa környéki események kronológiája azt mutatja, hogy az 1491. december 19–20-án Pozsonynál átkelő seregek már aligha vehettek részt az eperjesi csatában, noha minden bizonnyal ugyancsak Kassára igyekeztek. Eggenburg esete ráadásul rávilágít arra, hogy néhány Ulászló kezén lévő ausztriai vár esetében a zsoldosok — nyilván nagy részének — elvonulása és a helyőrség császári kézre adása nem azonos időben ment végbe. Ezt igazolhatja az Ausztriában hagyott királyi hadiszerek sorsa is. A békeszerződés ugyan előírta, hogy a magyar fél az ausztriai várak és városok hadiszereit a helyszínen köteles hagyni, de ez a kikötés csak a *„kifejezetten ezekhez tartozó"*, azaz az erődítmények védelmét biztosító fegyverekre vonatkozott.[64] A király december 28-án — bizonyára a Pozsonynál átkelő sereg fővárosba érkezését követően — utasította a város vezetőségét, hogy az Ausztriából érkező puskákat és ágyukat sürgősen rakják hajókra és szállítsák a fővárosba.[65] Két héttel később viszont a kemény télre tekintettel, de leginkább a János Albert herceg feletti s a sietséget feleslegessé tevő győzelem ismeretében úgy rendelkezett, hogy a fegyverek őrizetéről következő parancsáig a város gondoskodjon.[66] A nyilván november folyamán Korneuburgba és Wolkersdorfba beraktározott hadiszereket 1492. január 16–18. között szállították a Dunán Pozsonyba.[67] Ez valószínűvé teszi, hogy Korneuburgot a kijelölt Luca-napi időponttal ellentétben szintén egy hónappal később adták császári kézre (a másik vár átadásának határideje a szerződés értelmében február 3. volt).[68] A fegyverekről a város elöljárói leltárt vettek fel, amelynek másolatát elküldték Budára. A király végül április végén, a török elleni hadjárat szervezése közepette adott utasítást a városnak, hogy a náluk elhelyezett puskákat, ágyukat, puskaport és más szükséges eszközöket a leltárnak megfelelően szállítsák a fővárosba.[69] A város júniusban tett eleget a parancsnak, amikor a hadiszereket egy-egy bécsi és pozsonyi hajóssal Budára fuvaroztatta,[70] ahonnan minden bizonnyal a délvidéki határvárakba további-

---

morum regalium nigri exercitus), Haugvictól kiváltsa (DL 19 853.). Nyolc nappal később Ráskai Balázs budai udvarbírótól vett fel 2500 forint kölcsönt, mivel „éppen kiváltja" Sztropkót (quod [sc. Sztropkó] idem Emericus ab egregio Hans Hawgwycz capitaneo regio de presenti redimere haberet). Az összeg fejében éppen Sztropkót kötötte le Ráskainál (DL 19 859.). Haugvic végül 1493. szept. 29-én adott nyugtát az ügyletről Perényi részére, amelyben kijelentette, hogy nincs több követelése Sztropkó kapcsán (DL 20 076.).

[64] 1491. nov. 7. Pozsony: sine spoliis oppidanorum aut asportacione bombardarum et aliarum machinarum bellicarum, que in presentiarum in ipsis locis sunt constitute et ad ea precise pertinent – Schwind–Dopsch 426.

[65] 1491. dec. 28. Buda: DF 240 732. (regeszta: Inventár 3965. sz. [1492. dec. 28-i keltezéssel]). – Az uralkodó levelében ugyan a pozsonyiaknál *lévő* fegyverekről tesz említést, de úgy hiszem azért, mert Budán már úgy gondolták, hogy a fegyvereket időközben átszállították, vö. a 67. sz. jegyz-tel.

[66] 1492. jan. 10. Buda: DF 240 733. (regeszta: Inventár 3948. sz.).

[67] 1492. jan. 16–18.: Item als man die puchssn und zewg von Kornewburg und von Volthesdorff her bracht hat, von demselbn zewg von dem scheff abzuziehn, hab ich dem Andre Mullner und dem Vaszzicher in tag gebn und dem Hans puchssnmaister alln miteinander I lb d. Und In zu hilff dieselbn III tag XIIII tagn, ainem per 14 d. facit VI S. XVI d. nach geschefft hern kunigs – PSz 354.

[68] Igaz, a császár 1491. dec. 17-én már rendelkezik korneuburgi városi haszonvételekről (Lichnowsky 1672. sz.).

[69] 1492. ápr. 29. Buda: DF 240 736. (regeszta: Inventár 3852. sz.).

[70] Item dem Velben von Wienn, das er den puchssnzewg, so man von Kornewburg herab bracht hat, der K. Mt. gen Ofn gefurt hat, hab ich Im gebn V lb. d. Actum Pangracii 92. [1492. május 12.] Und dem Andre Mullner, das er die grossn puchssn an das Scheff hat helffn bringn, hab ich Im gebn

tották. Természetesen máshol, például Sopron környékén is őriztek Ausztriából származó hadiszereket, de ezek történetéről alig vannak ismereteink.[71]

Szerény adataink arra utalnak, hogy tavaszra az alsó-ausztriai, Ulászló király kezében lévő várak nagyobbik része császári kézre került. A Bécsújhely közelében fekvő Stixenstein élére például a császár 1492. április végén nevezett ki várnagyot (*pfleger*), május elején pedig ugyanígy járt el Kirchschlag esetében.[72] Látni fogjuk azonban, hogy az Ulászló kezén lévő várak közül néhány, de leginkább a magánkézre jutó erősségek esetében az átadás folyamata még sokáig, a tavaszi országgyűlésen túlra is elhúzódott.

10. Székely Jakab és a várátadások

Az ausztriai várak többségéhez hasonlóan Miksa király és alattvalói is 1491. december 13-áig kaptak haladékot a kezükön lévő magyarországi erősségek átadására. Mint láttuk, ez a feladat jelentős részben a várak többségét különböző jogcímen birtokló Székely Jakabot terhelte, és számos politikai bonyodalom megoldását kívánta meg a magyar udvartól.

A Székely által Korvin János herceg nevében birtokolt varasdi várak ügyében a király és a herceg 1492. január elején ültek tárgyalóasztalhoz Budán. A béke úgy rendelkezett, hogy a várakat Ulászló kezére kell adni, aki harmadik félként köteles döntést hozni arról, vajon azok a herceget vagy a zagorjei grófokat (a Vitoveceket) illetik-e. Ulászló végül január 11-én kötelezettséget vállalt arra, hogy 32 napon belül átadja Korvinnak a varasdi várakat abban az esetben, ha a herceg a perből győztesen kerül ki, ha viszont a másik fél kerekedik felül, az országnagyok 1490. júniusi rendelkezése értelmében azonos értékű birtokokkal kárpótolja őt.[73] Ennek megfelelően a herceg a tárgyalások közepette utasította Székelyt, hogy a békeszerződés — a levélben pontosan idézett — cikkelye, illetve az egykor a Mátyás királynak két püspök jelenlétében tett esküje értelmében adja át várait a királynak.[74] A levélnek azonban nem lett foganatja. A radkersburgi kapitány, bizonyára a várak fenntartási költségeire és a herceg egyéb adósságaira hivatkozva, 1494 elejéig magánál tartotta a várakat.[75]

V S. d. Actum an sambstag nach Ascensionis domini 92 [1492. jún. 2.], dieselb puchssn der K. M. gen Ofn gefurt. – Pozsony város számadáskönyve 51. (DF 277 107.) 87. – Item nach geschefft meiner hern hab ich dem Lenngnfelder von der grossn puchssn auf dem wasser gen Ofn zu furn gebn 3 fl facit II lb VI S. d., als dann die K. M^{t}. geschafft hat. Actum an Montag nach Trinitatis 92. [1492. jún. 18.] – uo. 99.

[71] 1492. júl. 5-én a király Sopronnak parancsolta meg, hogy biztosítsanak szekereket és lovakat ahhoz, hogy az „azon a vidéken" őrzött ágyúit az általa megbízott Alföldi Bálint Pozsonyba szállítsa, l. DF 203 994. (kiadása: Sopron I/6. 100.).

[72] Stixenstein: 1492. ápr. 30.: Lichnowsky 1771., Kirchschlag: máj. 1.: uo. 1773. (utóbbi várra azonban l. alább).

[73] 1492. jan. 11. Buda: DF 267 771.

[74] 1492. jan. 10. Buda: DL 19 784. (kiadása: Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima [1473–1496]. Sabrao ih i objasnio Ferdo Šišić. É. n. [a továbbiakban: Rukovet] 329–330.), vö. *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 66.

[75] Székely Jakab karrierjére l. elsősorban *Péterfi Bence*: Kövendi Székely Jakab († 1504) pályája. Magyarországi szakasz (1472–1491). Kézirat. A varasdi várak esete: 60–61., valamint *Papp Szilárd*: Határtalan történet – két szentségház a Muraközből. In: Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. Kollár Tibor. Bp. 2010. 131–133.

Az ügy ekkori napirendre tűzésében vélhetően az is közrejátszott, hogy Miksa a szolgálatában álló Vitovecek kérésére 1493 őszén követe útján felszólalt Ulászlónál a varasdi várak ügyében.[76]

Sokkal készségesebbnek mutatkozott viszont Székely a Miksa király 1490 őszi hadjárata során részben vagy egészben kezére kerülő várak visszaadása terén. A békekötést követő hetek eseményeit csak egy nehezen értelmezhető, 1492. január 3-án kelt levél világítja meg, amelyet két unokafivér, Gersei Pető Miklós és György intézett Tátika várából az utóbbi testvéréhez, Jánoshoz. Ebből, még a levelek esetében természetes szűkszavúság ellenére is, annyi kihámozható, hogy az eredetileg a Petők tulajdonában álló, de Székely és társai által 1490-ben elfoglalt kemendi és márványkői uradalom (Zala m.) népeit a megszállók még január elején is adóztatták. Feltűnő azonban, hogy a Petőknek is volt miért mentegetőzniük: egy százforintos összeg — vélhetően erőszakos — átvétele ügyében a levélírók arra hivatkoztak, hogy *„akkor még nem voltak előttünk ismertek a béke és a megegyezés cikkelyei"*.[77] Érdekes megjegyzés ez attól a Pető Miklóstól, aki — mint a november 29-én a békekötéshez hozzájáruló királyi tanács tagja — az elsők között értesülhetett a szerződés tartalmáról.

Az ausztriai várátadások zöméhez hasonlóan tehát Székely sem a megadott időre, hanem egy-két hónappal később teljesíthette a Pozsonyban előírt átadási kötelezettséget, mialatt a szemben álló felek „adok-kapok" hatalmaskodásai mindennaposak lehettek. Február közepén a Körös megyei — 1490 októberétől a kapitány irányítása alatt álló — Zdenc már bizonyosan régi birtokosai kezében volt: egy ekkor kelt oklevélben maga Bátori István vajda jelentette ki, hogy a németektől már átvett várat visszaadta egykori tulajdonosának, Meggyesaljai Móroc Istvánnak. A nagyhatalmú vajda persze nem haszon nélkül szánta rá magát e jótéteményre: kikötötte, hogy Móroc halála után a váruradalom az ő kezére kerül a visszaszerzés során tett fáradalmai és költségei fejében hatalmas, 11 ezer forintos zálogértékben.[78] A magyar tárgyalódelegáció vezetője tehát a békeszerződésbe illesztett egyetlen mondattal, vélhetően komolyabb költségek nélkül, kimondatlanul is megszerezte a szlavóniai uradalmat. Székely legkésőbb tavaszra a Petőktől elfoglalt két Zala megyei várat is visszaszolgáltatta tulajdonosaiknak. Március közepén, már a budai országgyűlésen, a Petők ugyanis nyugtát bocsátottak ki Székely és testvére, Miklós, Felsőlendvai Szécsi

---

[76] 1493. okt. 29. Radkersburg: DL 37 154. (Miksa követi utasítása Heinrich Prüschenkhez). – Miksa 1494. ápr. 8-i levelében említi, hogy Oroszországba küldi követként Vilmos zagorjei grófot: Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte Maximilians I. und seiner Zeit. Hg. von Joseph Chmel. Stuttgart 1845. 25.

[77] 1492. jan. 3. Tátika vára: DL 93 625. – A levélben szereplő utolsó, Sólyagi Jánost említő panasz, amelyről Pető Jánosnak a vajda előtt kellett beszámolnia, bizonyosan nincs összefüggésben témánkkal, hiszen Sólyagi a vajda zalai alispánja, szentgyörgyvári várnagya volt, vö. *Neumann Tibor:* Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1493). Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 43. (2009) 116. (227. sz. jegyz.).

[78] nunc idem castrum per annotatum comitem Stephanum de Bathor magnis curis, laboribus et sumptibus et eciam serviciorum suorum non parvorum pro eius rehabicionis moderacione ab eisdem hostium manibus eliberatum et recuperatum esset et eidem Stephano Morocz evestigio restitutum – DL 71 036. (Kivonata: A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. Bp. 2008. [a továbbiakban: Perényi] 642. sz.), vö. *Neumann T.*: Bátori i. m. 101.

Miklós, az Ellerbach testvérek és familiárisaik részére Kemend és Márványkő elfoglalása, illetve a zavaros időkben ellenük elkövetett valamennyi erőszak és károkozás felől.[79]

A várátadások gyakorlati lebonyolítását jól szemlélteti Székely március 13-án, még régi állomáshelyéről, Radkersburgból írott levele, amelyet brežicei, klevevži (klingenfelsi), sevnicai és kostanjevicai várnagyaihoz intézett. Ebben felidézi a címzettek előtt azt a korábbi megállapodásukat, mely szerint egy bizonyos Székely által küldött jelre (*signum*) a várnagyok kötelesek átadni szolgálati helyüket uruk helyszínre irányított megbízottainak. Ennek értelmében — írja Székely — most küldi a jelet és az átadásról részükre kiállított nyugtalevelet, egyszersmind utasítja őket, hogy tegyenek eleget a megállapodásnak, azaz adják át a várakat a levél felmutatójának vagy az általa megjelölt személyeknek.[80] A kivonulás előtt Székelynek természetesen ígéretet kellett kapnia a császártól arra, hogy familiárisai és csapatai szabadon, veszélyek nélkül vonulhatnak el. Március 18-án Georg von Losenstein stájer tartományi főkapitány, akire a császár a Székely által birtokolt, örökös tartományokban fekvő várak, városok és birtokok átvételét bízta, állított ki menlevelet Székely várnagyai és emberei részére. Minthogy a levél a Székely kezén lévő Pettauban kelt, és benne a stájer főkapitány említést tesz a Székely által saját embereihez írott parancslevelekről,[81] magától értetődő, hogy a várátadásokat a császár követei és a kapitány közötti tárgyalások előzték meg.

Losenstein császári felhatalmazása arról árulkodik, hogy Székely a stájerországi és karintiai erősségekből ugyanakkor kezdte el kivonni a csapatait, mint a krajnaiakból.[82] A névleges magyar uralom gyors felszámolása április közepére bizonyosan befejeződött: 21-én a császár éppen arra hivatkozva bocsátotta zálogba négyezer forintért Székelynek a stájerországi, addig is a kapitánysághoz tartozó windischfeistritzi uradalmat, hogy Székely már átadta neki az örökös tartományokban addig általa birtokolt várakat.[83] A császár e napon további kedvezményekkel jutalmazta meg Székely szolgálatait: védelmébe vette őt és várait — a kapitány saját, ormosdi vára ugyanis császári területen feküdt —, illetve mentesítette az adófizetés alól radkersburgi házát.[84] Aligha lehet kétséges, hogy a császár ezeket az intézkedéseket, de legalább az első kettőt saját

[79] 1492. márc. 15. Buda: DL 19 807.

[80] 1492. márc. 13. Radkersburg: DL 64 787. – Itt jegyzem meg, hogy a címzettek között szereplő egyik brežicei várnagy, Szuteszkai Golec György ekkor éppen a budai országgyűlésen tartózkodhatott, ahol márc. 15-én — éppen azon a napon, amikor a Gersei Petők nyugtatták többek között Székely Jakabot Márványkő és Kemend kapcsán — Varasd megyei birtokokat kapott királyi adományba (DF 268 020.). De ugyanezen a napon a másik brežicei várnagy, Horvát György neve is felbukkan egy Varasd megyei vonatkozású oklevélben, persze ez nem igazolja, hogy ő is jelen lett volna (DL 101 136.). Nem kizárt ez alapján, hogy éppen Golec képviselte Székelyt a budai országgyűlésen.

[81] 1492. márc. 18. Pettau: DL 46 180., vö. *Péterfi B.*: Székely i. m. 61.

[82] A kivonulást követő eseményekre kiváló adatokat hoz *Péterfi B.*: Székely i. m. 61. (220–221. sz. jegyzetek).

[83] von seiner getrewen dienst wegen, so er uns mit abtretten der stet und geslosser in unnsern Erblanden und in ander weg tan uns – DF 258 559. (Windischfeistritz ma Slovenska Bistrica, Szlovénia). – Egy nappal korábban a császár a Magyarországgal kötött békét követően hűségére visszatért pettauiak részére erősít meg egy oklevelet: Lichnowsky 1764. sz.

[84] *Péterfi B.*: Székely i. m. 62.

vagy követei útján tett előzetes ígéretei alapján foglaltatta írásba, és ezek voltak valójában Székely feltételei a várak átadását megelőzően. A kapitány tavasszal adhatta el pettaui házát egy helyi polgárnak,[85] ami jól mutatja, hogy a kivonulással összefüggésben nekilátott felszámolni a kapitánysága alá tartozó területen lévő érdekeltségeit.

Mindez jól mutatja, hogy 1492 tavaszára a pozsonyi békeszerződés által előírt visszarendeződés legfontosabb elemei — több-kevesebb késéssel — megvalósultak. Aligha lehetett tehát szükség a Székely esetleges követelései megvitatására Hainburgba tervezett vegyes, német–magyar bizottság ülésére, hiszen a varasdi várak birtoklásának kérdését nyilván magyar belügynek tekintették. Nincs okunk kételkedni abban, hogy tavaszra a békeszerződésben említett többi vár, így Szombathely és Szentgrót is visszakerült magyar kézre, és talán hamarosan a szerződésből kimaradt Veszprém is, amelyből kiindulva februárban még bizonyosan német csapatok portyáztak.[86] Kivételek azonban a fenti, alsó-ausztriai és varasdi példákon túl is akadtak. Székely Jakab áprilisban jogosan panaszkodott Miksa királynak arra, hogy atyafiai, Kishorvát János és Beriszló Ferenc nem kapták vissza uradalmaikat Kinizsi Páltól és a Vingárti Geréb testvérektől, holott ő és társai visszaadták a *„magyar uraknak"* a kezükön lévő várakat.[87] Az ügy igen kényes helyzetet teremtett: a béke ugyanis minden háborús időben elfoglalt vár visszaszolgáltatását kötelezővé tette, a király viszont úgy küldte 1491 májusában Kinizsit és fogadott fiait Kishorváték ellen a Dél-Dunántúlra, hogy a Miksa-pártiak elfoglalandó birtokait — nyilván a hadjárat költségei fejében — nekik adományozta.[88] Mint majd látjuk, a dél-dunántúli várak ügye a budai országgyűlésen is felmerült, sőt megoldása az egyik központi kérdéssé lépett elő.

11. A budai országgyűlés

Az 1492. február 2-ára összehívott országgyűlés megrendezése nem csak a pozsonyi béke ez irányú rendelkezése miatt volt időszerű. II. Ulászló magyar királlyá koronázása, 1490 szeptembere óta nem tartottak az országban diétát, noha a koronázási országgyűlés 1491 pünkösdjére kitűzött egyet.[89] A háborús helyzet azonban közbeszólt. A Mátyás király halála óta eltelt közel két esztendő — a kor szóhasználatával „zavaros időszak" — önmagában is megkövetelte a jogrend visszaállítására a törvénykezés és a gyorsított bírósági eljárások miatt

---

[85] Az oklevél pontos dátumát nem ismerem, csak a vevő részére kiállított császári megerősítését, l. 1492. dec. 4. Linz: Chmel 8874. sz., Lichnowsky 1872. sz.

[86] Első közl. 349. – 1489 után az első ismert alispánok, akik vélhetően valamennyien Kinizsi Pál emberei, 1492 októberében tűnnek fel, l. *Horváth Richárd*: Veszprém megye tisztségviselői a későközépkorban. Fons 7. (2000: 2.) 256.

[87] 1492. ápr. 15. Ormosd: DF 258 417.

[88] *Neumann T.–Pálffy G.*: Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok i. m. 211–212., Első közl. 346.

[89] *Neumann Tibor*: II. Ulászló koronázása és első rendeletei (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról). Századok 142. (2008) 327. – Az itt szereplő adatokon túl egy korábbi, 1490. okt. 6-án kelt, Bátori országbíró által kibocsátott oklevél is említi a tervezett pünkösdi országgyűlést (DL 72 092.).

legalkalmasabb intézmény, az országgyűlés összehívását. Egyes tavasszal kelt oklevelek élén éppen ezért a következő, kettős célkitűzésre hivatkozó formulát szerepeltették: *„a király urunk és a felséges fejedelem urak, Frigyes császár és Miksa, a rómaiak királya, valamint e fejedelmek és király urunk országai, tartományai és alattvalói közötti békéről szóló tárgyalások lezárására és megerősítésére, továbbá az ország javát és a közjót illető számos más ügy és sürgető teendő megoldására és eldöntésére itt Budán, királyi parancsból rendezett országgyűlésen"*.[90] A budai országgyűlés történéseit illetően nem szűkölködünk a forrásokban, az alábbiakban azonban — az alapvető kronológiai támpontok bemutatását követően — csak a pozsonyi békével összefüggő események ismertetésére vállalkozok.

Kétségtelen, hogy február elején megkezdődött Budán az országgyűlés munkája: 7-én egy királyi parancslevél már hivatkozik *„az ország jelenlegi közgyűlésére"*.[91] Pozsony városáról is tudjuk, hogy január 30-án már útnak indította követeit, így a kijelölt napra bizonyosan Budára, a „Rákosra" értek.[92] Meglepő ugyanakkor, hogy március elejéig hiába keresünk hasonló utalásokat,[93] még jelentősebb kormányzati vagy politikai jellegű döntésekről sincs tudomásunk. Mindez egybecseng azzal, hogy a pozsonyi békével kapcsolatba hozható intézkedések mindegyike is csak jóval később, március 7. és 18. között kelt. Az ellentmondás magyarázata az, hogy a királyi városokkal és a nemesség tömegeivel ellentétben az urak csak lassan gyülekeztek a fővárosban.[94] A bártfai követ

---

[90] 1492. ápr. 30. Buda: pro concludendis tractatibus de pace inter prefatum dominum nostrum regem ac serenissimos principes dominos Fridericum Romanorum imperatorem, necnon Maximilianum regem Romanorum eorundemque principum ac dicti domini nostri regis regna et dominia, necnon subditos firmanda habitis, expediendis eciam et diffiniendis plurimis aliis negociis et rebus arduis commune bonum dicti regni comodumque rei publice concernentibus hic Bude de mandato regio celebrata – DL 19839., vö. 1492. márc. 25.: DL 72 092., ápr. 1.: DL 6007., ápr. 3.: *Thallóczy Lajos*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 40.) Bp. 1915. (a továbbiakban: Jajca oklt.) 84.

[91] 1492. febr. 7. Buda: Haus-, Hof- und Statsarchiv, Wien (a továbbiakban: HHStA), Erdődy lt. (a továbbiakban: Erdődy lt.) 890. (a bécsi Erdődy levéltár használatáért Stefan Erdödy grófnak és Fazekas István levéltári delegátusnak tartozom köszönettel).

[92] 1492. jan. 30.: Item an Montag nach S. Paulcz tag seiner bekerung 92 sein mein hern Mert Rosentaler Richter, Andre Holczer, Peter Krewtz etc. gen Ofn zogn auf den bestimben tag der Landschafft ... – PSz 83., vö. febr. 4.: den hern gen Ofn auf den Rakusch – PSz 62.

[93] Az előbb említett febr. 7-i oklevél után a következő, országgyűlésre utaló oklevelünk — leszámítva az alább idézendő febr. 11-i bártfai levelet — márc. 2-áról való, l. DF 245 151.

[94] Erre vonatkozólag sajnos kevés adatunk van. Szentgyörgyi Péter gróf febr. 2-án még Pozsonyban vendégeskedett a város vezetőségénél (PSz 74.), tehát ő bizonyosan késett néhány napot. Korvin János herceg jan. 28-án Tatán, febr. 13-án Zsámbékon tartózkodik, igaz, a két időpont között akár Budán is megjelenhetett. Febr. 18-án már Budán mutatható ki. A herceg itinerariumát l. *Neumann Tibor*: A tatai vár és urai a Jagelló-korban. In: A diplomácia válaszútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. (Annales Tataienses VI.) Szerk. László János. Tata 2010. 75–77. – A márc. 7-i hitlevélben szereplő urak és előkelők közül februárban már bizonyosan Budán tartózkodnak (mindenkinél csak a legkorábbi adatot véve figyelembe): febr. 1-jén Barlabási János (DL 26 448.), febr. 9-én Bajnai Bot János és András (DL 19 792.), Szobi Mihály (DL 99 752.), febr. 11-én Meggyesaljai Móroc István (DL 67 114.), febr. 13-án Baumkircher Vilmos, febr. 15-én Bátori István vajda, Bátori András, Perényi János (DL 71 036.), febr. 24-én Dobozi Dánfi András (DL 19 800.), febr. 27-én Drágfi Bertalan kamarásmester, Kusalyi Jakcs Ferenc (DF 223 926.), talán Albisi Zólyomi Miklós (DF 223 917.), febr. 28-án Gúti Ország László lovász- (DL 19 801.), Turóci György pohárnokmester (DL 33 032.), Dóci Imre (DL 19 802.), Ráskai Balázs (DL 9270.). A febr. 29. előtti napokban érkezhetett meg Battyányi Boldi-

február 11-én többek között arról számolt be városának, hogy az országgyűlés nagyrészt már összegyűlt, de nem érkezett meg még Szapolyai István szepesi gróf, Újlaki Lőrinc herceg, a pécsi püspök és még mások, akiket nem ismer, de akik nélkül nem lehet tárgyalni az ország ügyeit és a Miksával kötendő békét.[95] Ennek a késedelemnek a lecsapódása lehet a király országgyűlést követően kibocsátott nagy törvénykönyvének utolsó, 108. cikkelye, amely nehezményezte, hogy a főpapok és bárók közül egyesek csak 15–20 nap késéssel érkeznek meg az országgyűlésre, ami a nemesektől túl nagy anyagi áldozatot követel meg.[96] Nem kizárható persze, hogy az urak tárgyalásaikat eleve később kívánták megkezdeni. Ezt sejteti legalábbis az, hogy Váradi Péter kalocsai érsek 1491–1492 fordulóján írott leveleiben arról tett említést, hogy a király és mások kérésére a Lábatlani Gergellyel zajló, az ország közvéleményét is foglalkoztató perét a diétáig, és azon belül is gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének 25. napjáig (február 26.) függeszti fel.[97] Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy Egervári László dalmát–horvát–szlavón bán február elején–közepén indult csak el Szlavóniából, és legkésőbb március 3-án ért csak Budára.[98]

Mindezzel összefüggésben valószínűnek tűnik, hogy a német követek is csak február végén érkeztek Budára. Vitéz János veszprémi püspök például február elején még Linzben, a császári udvarban tárgyalt, ahonnan 12-én örömmel adta hírül Miksa királynak, hogy nagy nehézségek árán elnyerte a neki ígért bécsi püspökséget.[99]

---

zsár (DL 19 836.). A főpapok közül: febr. 22-én Kálmáncsehi Domokos fehérvári prépost (DL 19 797.), aki a hitlevélben fejéri örökös ispánként is szerepel. Valószínűleg Újlaki Lőrinc herceg febr. 22-én már ugyancsak Budán lehetett, mivel ekkor egy familiárisa szerez egy királyi oklevelet (DF 225 982.). Dóci Imre febr. 13-án még biztosan nincs jelen (DL 19 793.; kiadása: Rukovet 330.).

[95] 1492. febr. 11. Buda: auch wisset, das dy lantschaft zmeist gar alhy bey eynander ist, auszgenomen herr Steffan groff im Zyps, herczog Lorencz, pyschoff von Funff Kirchen und ander mer, der wir nicht wissen und werden gehandelt do dys landes sachen und auch der ffrid der mit dem rümischen kunig gemacht ist wurden, sunder wy es sich noch do machen wird, das wissen wir nicht – Bártfa 3017. sz.

[96] 1492. évi 108. tc. Corpus Iuris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1526. évi törvényczikkek. Szerk. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Bp. 1899. (a továbbiakban: CIH 1000–1526.) 552–554.

[97] Váradi Péter érsek Dóci Péterhez, Bátori István vajdához, Bátori Miklós váci, Farkas Bálint váradi és Fodor István szerémi püspökökhöz írott, csak keltezési helyet (Bács vára) tartalmazó levelei (DF 290 345., 248–252. old.).

[98] Fennmaradt egy számadástöredék az 1492. márc. 3–8. közötti napokból (DL 38 645.), amelyre alább még sokszor fogok hivatkozni. Ebben egy ismeretlen számadó feljegyezte az ura familiárisainak kifizetett zsoldot és egyéb, apró kiadási tételeket. Az egyes személyek neve mellé azt is odaírta, hány nap van hátra még addig, amíg kitelik szolgálatuk egy hónapja (ebből lehet következtetni a Szlavóniából való elindulás, azaz a szolgálatba lépés időpontjára). Az úr minden bizonnyal Egervári László bánnal azonos, aki a számadás szerint egy esetben adott Frangepán Bernátnak száz forintot. Egervári és Frangepán jan. 22-én Dresneken (Zágráb m.) kötöttek gyermekeik nevében házassági szerződést (DL 19 787., kiadása: A Frangepán család oklevéltára II. kötet. 1454–1527. Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. Bp. 1913. [a továbbiakban: Frangepán II.] 199–201.), majd együtt indulhattak el Budára. Nem valószínű tehát, hogy áll az az érv, amely az országgyűlés kezdete és a békével kapcsolatos oklevelek kiállítása között eltelt bő egy hónapot annak tulajdonította, hogy ezalatt minél több jelenlévőt kívántak megnyerni az eskütételre, és elérjék, hogy Miksa követei mérsékeljék követeléseiket, l. *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 68., vö. a 138. sz. jegyz-tel).

[99] 1492. febr. 9. Linz: Firnhaber 510–511., febr. 12. Linz: DF 258 416. (kiadása: *Sonnevend G.*: Vitéz i. m. 152–153.).

A hónap végén már a magyar fővárosban volt,[100] de ott természetesen nem csak német követi, hanem magyar főpapi minőségében is fellépett. Vitéz kinevezése előtt néhány nappal, február 8-án a császár arról is döntést hozott, hogy élete tartamára Kőszeg várát a Prüschenk testvéreknek adja,[101] bár az oklevelet ez esetben talán az idősebbik fivér, Sigmund — és nem a Magyarországra küldött Heinrich — eszközölte ki, akiről tudjuk, hogy a császári udvarban Miksa kérésére a veszprémi püspök sikeréből is oroszlánrészt vállalt.[102] A németekkel ellentétben a cseh rendek követei viszont február 11. és 19. között Budán tartózkodtak, ahol tárgyalásokat folytattak az uralkodóval.[103]

Az országgyűlés első hónapjáról kitűnő tájékoztatást nyújtanak Nagylucsei János Budáról családjához írott levelei. János családja képviseletében járt el az országgyűlésen, hiszen az alacsony sorból származó és Nagylucsei Orbán kincstartó, egri püspök révén meggazdagodó rokonságra a nagyhatalmú püspök 1491. októberi halálával nehéz idők következtek: a Szentgyörgyi grófok azonnal elfoglalták Pozsony, Győr és Moson megyei birtokaik legértékesebb darabjait, ráadásul az Orbán püspök révén kezükön maradt várak és birtokok ügyében is több súlyos per elé néztek.[104] Nagylucsei János rendszeresen jelentést tett apjának és testvéreinek, mit sikerült végeznie ügyeikben, és ilyenkor mindig tett egy-egy rövid megjegyzést az országgyűlésen történtekről. Első levele február 20-án kelt, amikor beszámolt a király előtt tett látogatásáról, ahol fiaival együtt jelent meg. A király, miután az audiencián meghallgatta János panaszait a Szentgyörgyiek ellen, azokra nagy jóindulattal válaszolt: a grófok tetteiről már értesült, és ígéretet tett arra, hogy igazságot fog szolgáltatni az ügyben. Ezt követően Nagylucsei a következőket jegyzi meg: „*Az ország dolgairól az urak eddig még semmit sem végeztek, ezért a békekötésről semmi biztosat nem írhatok nektek. Amint a béke és az ország többi ügyében valamilyen végzés születik, azonnal értesítelek benneteket*".[105] Kilenc nappal később újabb, ezúttal hosszabb levelet írt, amelyben közölte: a család ügyeiben még semmit sem tudott elérni, noha éjt nappallá téve ezen fáradozik. „*Az országról sem tudok még semmit tudomásotokra hozni, mivel nincs még semmi*".[106] Végül március 8-án a következőkről számolt be: „*E levél soraival tudomásotokra hozhatjuk, miként*

[100] 1492. febr. 27. Buda: DF 256 288. (regeszta: *Sonnevend G.*: Vitéz i. m. 154.).

[101] 1492. febr. 8. Linz: Firnhaber 507–508.

[102] 1492. febr. 12. Linz: DF 258 416. (kiadása: *Sonnevend G.*: Vitéz i. m. 153.).

[103] A követek felsorolása és budai tartózkodásuk idejére l. *Franz Palacky*: Geschichte von Böhmen. 5. Band. Das Zeitalter der Jagelloniden. Erste Abtheilung. Prag 1865. 358. (288. sz. jegyz.). – A cseh követek budai tartózkodását megemlíti Tubero is, l. Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis commentarii de temporibus suis. Ed. Vlado Rezar. Zagreb 2001. (a továbbiakban: Tubero) 78–79.

[104] L. pl. 1492. márc. 26.: DL 19 820., 1492. nov. 10.: DL 19 910–19 911., valamint Hunyad vár ügyét, 1492. ápr. 3.: DL 37 673. (kiadása: Jajca oklt. 84–93.). – Nagylucsei János leveleit, mint szerzőjük jelenlétének bizonyítékait, említi Szabó Dezső is, de tartalmukat nem használta fel (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 68–69.).

[105] 1491. febr. 20. Buda: Nihil tamen de statu istius regni domini hucusque concluserunt et eapropter nihil certi ad vos de compositione pacis scribere possum. Quamprimum autem finis et pacis et aliarum istius regni rerum fiet, statim vos cerciores faciam – DL 19795.

[106] 1491. febr. 29. Buda: neque de regno adhuc possumus significare, quid ordinasset, quia nil est adhuc – DL 19836.

már egy másik levelünkben is megírtuk, hogy béke és megállapodás jött létre a németekkel, amit már minden országban közhírré is tettek, de még mindig nem lehet tudni, milyen rendelkezéseket tartalmaz a megállapodás".[107]

Nagylucsei híradásaiból egyértelmű, hogy az országgyűlés első hónapjában a nemességtől a kor szokása szerint külön tárgyaló főpapok és bárók, ha folytattak is hosszas egyeztetéseket az aktuális kül- és belpolitikai teendőkről, ezt zárt ajtók mögött tették, így a nagy számban megjelent nemesek a békekötés részleteiről még mindig nem rendelkeztek biztos értesüléssel.[108] Nagylucseihez hasonlóan február folyamán nyilván többen — elsősorban hozzá hasonló előkelők és városi küldöttek — nyerhettek meghallgatást az uralkodótól, és talán sor került a királyi városok tanácskozására, illetve az uralkodó által kijelölt bírák előtt kezdetét vehette egy-egy fontosabb per megvitatása is.[109] Az azonban bizonyos, hogy már februárban javában zajlottak a törvénykezés munkálatai: az uralkodó március 9-i oklevelében már utal egy, „*a főpap és báró urak, illetve az összes nemes e mostani közgyűlésen hozott, majd általunk megerősített*" rendelkezésére.[110]

Az előzetes tervek szerint az országgyűlés elején kellett volna megvitatni a király és Beatrix királyné házasságának az ügyét is. Ulászló immár másfél éve hitegette Mátyás özvegyét azzal, hogy teljesíti házassági ígéretét, de mindeközben Bakóc kancellár útján titkos tárgyalásokat folytatott a milánói hercegi udvarral a herceg leánya, Bianca Maria Sforza eljegyzéséről. Az Esztergomban élő királyné március elején megelégelte, hogy sem apja, a nápolyi király követe, sem saját küldöttei nem kapnak az uralkodótól választ, ezért — állítólag Korvin János herceg, Bátori vajda és Kinizsi Pál kérésére — személyesen kívánt tárgyalásokat folytatni sorsáról. Március 14-én érkezett Óbudára, ahova az országgyűlésen részt vevő főpapok és bárók ünnepélyesen kivonultak fogadására, majd másnap a király is meglátogatta, de nem hívta meg Budára. Március 22-én

---

[107] 1491. márc. 8. Buda: possumus enim presentibus significare vobis, prout quidem sicut scripsimus in aliis quoque litteris nostris, pax et concordia cum Alemanis facta est, iam tandem per universos gentes(!) exclamata, sed tamen adhuc nescitur quemadmodum est ordinata et disposita – DL 19 804.

[108] Bonfini is kiemeli, hogy a béke pontjait szándékosan titokban tartották (Bonfini V. II. 82.). – A főpapok és bárók, illetve a nemesség elkülönüléséről az országgyűléseken l. *Kubinyi András*: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526. Jogtörténeti Szemle 2006: 2. 6.

[109] Nem kizárt, hogy audencián előadott panaszokra állították ki azokat a titkospecsétes parancsleveleket, amelyek *conqueritur/conqueruntur* formulával kezdődnek, l. 1492. febr. 7.: Erdődy lt. 890. (Losonci László tárnokmester panasza Malomvízi Kenderesi Péter ellen), febr. 10.: DL 63 353. (Just András panasza Besztercebánya város ellen, kivonata: A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 20.] Bp. 1991. 409. sz.), febr. 26.: DF 271 831. (Németlipcse város panasza kiváltságaik megsértői ellen). Lang Mihály bártfai követ viszont febr. 11-i jelentésében említi, hogy beszélt a királlyal (Bártfa 3017. sz.). – A királyi városok tanácskozására az országgyűlési meghívó utal. – Az országgyűlés idején „fogott" bírák döntésére hivatkozik: 1492. febr. 27.: DF 223 926. (Király által kijelölt bírák előtti perekre március és április folyamán számos példa maradt fenn.)

[110] 1492. márc. 9. Buda: iuxta disposicionem dominorum prelatorum et baronum, regni nostri nobilium universorum in presenti generali congregacione editam et tandem per nos roboratam — DF 223 898. — Az oklevélben jogtalanul elfoglalt javak felszólítást követő visszaadására, illetve ennek elmulasztása esetén György-nap nyolcadára (máj. 1.) történő idézésről van szó. Az eljárás az 1492. évi törvény 14. és 16. cikkelyére (CIH 1000–1526. 488–490) vonatkozhat.

a királyné közjegyző előtt, a bárók és főpapok jelenlétében panaszolta el az elmúlt időszak sérelmeit, és nem mellesleg felsorolta azokat az összegeket, amelyeket a királynak bocsátott rendelkezésére. Jóllehet a nápolyi király végül azt a hivatalos választ kapta, hogy az ügyet a következő országgyűlésre halasztották, az országgyűlésen megjelentek — mint majd látjuk, nem függetlenül Miksa örökösödési jogának elismerésétől, egyszersmind Ulászló őszinte örömére — március vége felé határozottan a király Beatrixszal kötendő házassága ellen foglaltak állást („*nem akarják, hogy a király elvegye azt az öreg királynét*").[111] Beatrix ezt követően bezárkózott Esztergomba, száz gyalogossal megerősítette az őrséget és bosszúra szomjazva állítólag még a harcra is elszánta magát.[112]

Az országgyűlés berekesztése március végére–április elejére tehető: az itt született utolsó érdemi döntés Szapolyai István szepesi örökös ispán március 29-i nádori kinevezése, illetve talán az egyforintos adó megajánlása lehetett.[113] Utóbbira — de talán az előbbire is — már bizonyosan a nemesség távollétében került sor.[114] A pozsonyi polgárok ekkor már nem voltak Budán: elszámolásuk szerint hét hetet időztek a fővárosban, következésképpen március 25. körül már otthon voltak.[115] A főpapok és bárók többsége azonban április folyamán még Budán maradt: az országgyűlésről e hónapra halasztották a különösen fontos, részben a trónharcok idején tett vár- és birtokfoglalásokról szóló perek

---

[111] Beatrix helyzetére l. *Berzeviczy A.*: Beatrix i. m. 515–520. – Az idézet (et propterea nolunt, quod ducat reginam illam veterem) a bolognai ügyvivő Milánóba írott 1492. ápr. 16-i jelentéséből való (MTAK Kézirattár, MS 4936. Időrendi sorozat).

[112] B. Costabili jelentése, 1492. máj. 3. Esztergom: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Közli Berzeviczy Albert. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 39.) Bp. 1914. (a továbbiakban: Beatrix oklt.) 238–239.

[113] A kinevezés pontos dátumát az 1494–1495. évi királyi számadáskönyv ezen bejegyzéséből ismerjük: „Item in anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo secundo, vigesima nona die Martii, hoc est feria quinta proxima post festum Annunciationis Beate Marie virginis dominus Stephanus de Zapolya comes Scepusiensis creatus est Bude in palatinum" – *Johann Christian von Engel*: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer. I. Band. Halle 1797. 130. – Az adat helyességéhez nem fér kétség, hiszen az okleveles forrásokból is tudjuk, hogy a kinevezésre márc. 28. (DL 98 463.) és ápr. 6. (DF 269 459.) között került sor. Hogy a nádort az országgyűlésen választották, alátámasztja egy áprilisi, zenggi követjelentés (Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 IV. Szerk. Nagy Iván, Nyáry Albert. Bp. 1878. [a továbbiakban: Dipl. Eml. IV.] 272.), illetve az országgyűlésen hozott törvény 33. cikkelye (CIH 1000–1526. 500–502.) is intézkedett erről. – Jóllehet egy ápr. 3-i oklevél az országgyűlés rendezésének okairól szóló fenti formulát használja (Jajca oklt. 84.), ebben az esetben talán arról van szó, hogy a pert még az országgyűlés idején kezdték, de már annak berekesztése után fejezték be.

[114] Az adót az uralkodó egyik parancslevele szerint „domini prelati et barones ceterique huius regni proceres, qui prefate diete interfuerant" ajánlották fel (1492. máj. 18. Buda: DF 247 070., DF 247 412.). Mivel a török készülődésről először április végén hallunk (1492. ápr. 28. Buda: DF 215 873., kiadása: Dipl. Saros. 146–147., regeszta: Bártfa 3099. sz.), nem kizárt, hogy erre az áprilisi bírósági időszakban került sor. Valószínűleg ugyancsak március végére, áprilisra tehető Osvát zágrábi püspöknek néhány Zala, Vas és Győr megyei nemes elleni pere, amelyről azt halljuk, hogy „in convencione de[mum] generali dominorum prelatorum, baronum ac nobilium et procerum regni nostri predicti pro concludendis et determinandis plurimis eiusdem regni nostri negociis proxime celebrata *domini prelati, barones in medium nobilium et procerum regni electorum deputati* unacum eisdem regni nobilibus accepta querimonia ..." (1492. júl. 31. Buda: DF 252 020.). A március–áprilisi perek tárgyalásain gyakran találkozunk bírótársként főpapokkal és bárókkal.

[115] PSz 84. – 1492. márc. 22-én még minden bizonnyal Budán tartózkodtak, hiszen Korvin János herceg ekkor erősíti meg Mátyás királytól kapott egyik kiváltságukat (DF 240 735., vö. PSz 84.).

tárgyalását. Minden bizonnyal áprilisban bocsátották ki Ulászló nagy törvénykönyvét is: ebben ugyan nem szerepel napi dátum, a végén szereplő méltóságsorban azonban Szapolyai már nádorként szerepel.[116]

12. Hitlevelek és kibocsátóik

A budai országgyűlésen a Miksa megbízólevelében szereplő követek közül végül Zollern gróf, Heinrich Prüschenk báró, Bernhard von Schärfenberg és Fuchsmagen doktor jelentek meg. Ténykedésük első emléke március 7-éről való, amikor a rendek letették a Miksa által olyannyira áhított esküt a béke betartásáról és a római király s leszármazottai örökösödési jogáról. Miksa két további követe, Vitéz János veszprémi püspök és Frangepán János gróf ekkor a magyar urak soraiban foglalt helyet. Az esküről e napi keltezéssel tíz oklevelet bocsátottak ki (*lásd az alábbi táblázatot*), amelyek a pozsonyi békével összefüggő események vizsgálatához a legfontosabb forrásokat biztosítják. Az események értelmezése előtt éppen ezért elkerülhetetlennek tűnik, hogy hosszasan kitérjünk a hitlevelek tartalmi és formai sajátosságaira.

A fennmaradt hitlevelek

	A hitlevél kelte	Kibocsátója	Pecsétek száma	Jelzete	Kiadása
1.	1492. márc. 7. Buda	Magyarország és az erdélyi részek bárói, előkelői és nemesei (70 név)	68	DF 287 345., DF 287 359.[117]	Firnhaber 511–513.
2.	1492. márc. 7. Buda	Horvátország és Szlavónia bárói, előkelői és nemesei (63 név)	62	DF 287 346.	Firnhaber 513–515.
3.	1492. márc. 7. Buda	Magyarország főpapjai	12	DF 258 266., DF 287 348.[118]	Firnhaber 516–518.
4.	1492. márc. 7. Buda	Bátori István országbíró, vajda és koronaőr	1	DF 287 341.	Firnhaber 518–519.
5.	1492. márc. 7. Buda	Kinizsi Pál temesi ispán	1	DF 287 342.	Firnhaber 522–523.
6.	1492. márc. 7. Buda	(Váradi) Péter bács-kalocsai érsek, fő- és titkoskancellár	1	DF 287 344.	Firnhaber 523–525.
7.	1492. márc. 7. Buda	(Geréb) László erdélyi püspök	1	DF 287 349.	Firnhaber 526–528.
8.	1492. márc. 7. Buda	Szentgyörgyi János, Péter, Simon grófok	3	DF 287 343.	Firnhaber 525–526.

[116] Vö. azzal az 1492. ápr. 16-án kelt oklevéllel, amely már hivatkozik a dekrétumra („statuta generalis novi decreti super talismodi novis iurium possessionariorum occupacionibus editi"): DL 19 830.

[117] Egyazon oklevélről készült két fénykép.

[118] Egyazon oklevélről készült két fénykép.

	A hitlevél kelte	Kibocsátója	Pecsétek száma	Jelzete	Kiadása
9.	1492. márc. 7. Buda	Buda város tanácsa	1	DF 287 340.	Firnhaber 519–520.
10.	1492. márc. 7. Buda	Pest város tanácsa	1	DF 287 339.	Firnhaber 521–522.
11.	1492. márc. 16. Buda	Ráskai Balázs budai udvarbíró és várnagy	1	DF 287 347.	Firnhaber 529–530.
12.	1492. márc. 17. Buda	(Sánkfalvi) Antal nyitrai választott püspök	1	DF 287 351.	Firnhaber 531–533.
13.	1492. ápr. 27. Kolozsvár	Kolozsvár város tanácsa	1	DF 287 352.	Firnhaber 533–534.
14.	1492. ápr. 29. Beszterce	Beszterce város tanácsa	1	DF 287 353.	Firnhaber 536–537.
15.	1492. máj. 1. Brassó	Brassó város tanácsa	1	DF 287 354.	Firnhaber 534–536. (ápr. 29-i kelettel)
16.	1492. máj. 6. Nagyszeben.	Nagyszeben és a hét szász szék elöljárói	1	DF 287 355.	Firnhaber 537–539.
17.	1492. [ápr.–máj.]	Megyes város és a két szász szék elöljárói	1	DF 287 357.	Firnhaber 542–543.
18.	1492. jún. 5. Pozsony.	Pozsony város tanácsa	1	DF 240 741.	Firnhaber 540–541.
19.	1493. nov. 22. Buda	Bélteki Drágfi Bertalan erdélyi vajda	1	DF 287 358.	Firnhaber 544–545.
20.	1493. nov. 22 Buda	Kanizsai László dalmát–horvát–szlavón bán	1	DF 287 362.	Firnhaber 545–546.
21.	1493. nov. 25. Buda	Cobor Márton nándorfehérvári bán	1	DF 287 363.	Firnhaber 546–547.

Az oklevelek között három sokpecsétes diplomát találunk: az elsőt 68 magyarországi és erdélyi, a másodikat 62 horvát és szlavón főúr s nemes, a harmadikat 12 főpap erősítette meg pecsétjével.[119] Ezek megfogalmazása csaknem szóról szóra azonos: a kibocsátók — elbeszélve, hogy 1491. november 7-én, Pozsonyban azzal a feltétellel jött létre megegyezés minden, a császár és Miksa király, illetve Mátyás, majd Ulászló királyok közötti viszályban, hogy Ulászló vagy utódai fiúörökös nélküli halála esetén Miksát vagy valamelyik egyenes ági leszármazottját kell magyar királlyá választaniuk — kijelentik, hogy *„az éppen e célból összehívott budai gyűlésen"* a maguk és utódaik nevében *„nyilvánosan és ünnepélyesen"* elfogadták a békeszerződést, és a római királynak, követei jelenlétében, esküt és ígéretet tettek annak — különösen az örökösödésről szóló cikkelyének — betartására.

Magától értetődő, hogy az oklevelek megszövegezéséről a némelyik iratban név szerint felsorolt német követek gondoskodtak, természetesen a békeszerződés szövegének a felhasználásával és saját megbízólevelük utasításainak megfelelő

[119] A három oklevél gyakorlati kivitelezésének leírását l. *Lővei Pál*: „... Jelen levelünket... szokott pecsétjeinkkel meg is erősítettük..." Sokpecsétes oklevelek megpecsételési folyamata. In: „A feledés árja alól új földeket hódítottak vissza". Írások Tímár Árpád tiszteletére. Szerk. Bardoly István, Jurecskó László, Sümegi György. Bp. 2009. 109–117.

en.[120] Az is bizonyosra vehető, hogy ők döntöttek arról, mely tisztségviselőktől kérnek a sokpecsétes okleveleken túl külön pátens oklevelet is. Ugyan a békeokmány ezek körét világosan meghatározta — ilyet vártak el a nádortól, az erdélyi vajdától, a horvát bántól, a temesi ispántól, a jajcai, szörényi és nándorfehérvári bánoktól, a budai várnagytól, a pozsonyi ispántól, valamint az ország fontosabb, különösen határ menti várainak jelentősebb tisztségviselőitől és várnagyaitól, végül a koronaőröktől —, ez az előírás mégsem teljesülhetett maradéktalanul. A nádori és a pozsonyi ispáni tisztségek ugyanis éppen betöltetlenek voltak,[121] Haraszti Ferenc bosnyák bán pedig minden bizonnyal felmentést kapott a megjelenés alól, hogy a török által veszélyeztetett állomáshelyén maradhasson.[122] Bonfini beszámol arról, hogy az országgyűlésre két szekér levágott török fejjel elinduló Csulai László szörényi bán útközben elhunyt,[123] így tisztsége ugyancsak üresedésben volt. A felsorolt tisztségviselők közül március 7-én egyedül Bátori István és Kinizsi Pál — a két nagyhatalmú katonabáró — bocsátotta ki a szükséges iratokat, előbbi vajdaként és koronaőrként, utóbbi temesi ispánként. A sokpecsétes oklevelet 38-ikként megpecsételő Ráskai Balázs budai udvarbíró és várnagy viszont csak kilenc nappal később, hangsúlyozottan a király utasítására állította ki külön oklevelét — ebben az esetben csak találgathatjuk, miért ekkora késedelemmel kérték a német követek a magyar uralkodótól a budai várnagy kötelezvényét.[124] Mind a hárman kötelezték magukat, hogy Ulászló vagy utódai fiúörökös nélküli halála esetén a kezükön lévő várakat, különösen Visegrádot, Temest és Budát kizárólag Miksának vagy megválasztott leszármazottjának adják át. (A jelenlévő, de külön oklevelet ki nem bocsátó Egervári László dalmát–horvát–szlavón bánról később ejtek szót.)

A szerződésben előírtakon túl március 7-én külön diplomát állítottak ki a Szentgyörgyi grófok, Váradi Péter kalocsai érsek és Geréb László erdélyi püspök. Joggal merül fel a kérdés: miért éppen ők jártak el így, és társaikhoz hasonlóan miért nem pecsételték meg a rendi oklevelet?[125] Önálló szereplésükre

---

[120] Vö. *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 71–72.

[121] Vö. 1492. ápr. 6. Buda: DF 269 459. – Itt jegyzem meg, hogy a szlavón rendek soraiban esküt tevő Pogány Péter pozsonyi várnagy személyében volt Pozsony megyének ispánja (vö. 1491. máj. 28.: Első közl. 352., 1492. dec. 11.: DF 240 747.), őt azonban nem tekintették bárói rangú tisztségviselőnek, és ezért nem is tüntették fel a nevét a méltóságsorban, amely az ispánságot ezért írta üresedésben lévőnek. A változás oka az, hogy a pozsonyi vár ekkoriban Korvin János herceg zálogában volt.

[122] Arra, hogy ekkor Haraszti volt a bosnyák bán, l. 1492. dec. 7. Buda: DL 37 676. (a dúsgazdag Haraszti nem mutatható ki az országgyűlésen).

[123] Bonfini V. II. 114.

[124] Nem kizárt, hogy azért, mert ekkorra a kancellária elkészítette a sokpecsétes oklevelet, és abban Ráskai neve mellett nem szerepel az általa betöltött tisztség. – Itt jegyzem meg, hogy Fraknói Vilmos szerint Korvin János herceg és Szapolyai István is kiállított külön hitlevelet (*Fraknói V.*: A magyar nemzet története i. m. 354.). Bár a német követek részéről teljesen érthető lépés lett volna, ha e két személytől is külön kötelezvényt kérnek, alighanem tévedésről van szó, hiszen nem ismerünk ilyen okleveleket, vö. *Lővei P.*: Sokpecsétes i. m. 111. (6. sz. jegyz.).

[125] Szalay László azzal érvelt, hogy e három, illetve a horvát és szlavón rendek hitlevelében — a magyar és erdélyi rendek oklevelétől eltérően — szerepel, hogy az esküt a kibocsátók „publice", azaz nyilvánosan tették le (*Szalay L.*: Adalékok i. m. 69.). Ez azonban játék a szavakkal: a magyarországiak oklevelében is szerepel a „publice" szó, de valóban nem az eskütételnél, hanem előtte, az elfogadásnál (publice et solenniter acceptavimus). Bátori és Kinizsi külön okleveleiben a „publice" szó szintén csak az elfogadást kifejező ige előtt áll, míg Buda és Pest városokéban mindkét helyen.

nem indok sem a Váradi által ekkor használt hangzatos, de a valóságban utoljára Mátyás uralkodása idején viselt fő- és titkoskancellári cím, sem a Szentgyörgyiek által hangsúlyozott azon kitétel, miszerint ők nem csak bárók, hanem grófok is Magyarországon.[126] Magam azt gyanítom, hogy a kérdést a békeszerződésben is rögzített azon elvárás magyarázza, amely különösen a határ menti várak elöljáróitól követelte meg a hitlevelek kiállítását. A két főpapban és a Szentgyörgyi grófokban a közös nevezőt a határvédelemben betöltött kiemelkedő szerepük adta: utóbbiak kezében volt Moson és Pozsony megyékben az összes, osztrák–magyar határon álló vár,[127] és birtokaik elhelyezkedése mellett esküjüket az is felértékelte, hogy a pozsonyi ispáni cím éppen üresedésben volt. A mindenkori erdélyi püspök a vajdával együtt osztozott az erdélyi határvonal védelmének felelősségéből,[128] míg hozzá hasonlóan a kalocsai érsek ez években is fontos szerepet játszott Nándorfehérvár és több déli végvár fenntartásában és ellátásában[129] — talán nem véletlen, hogy 1490-tól 1493-ig nem is ismerünk külön nándorfehérvári bánt. Velük ellentétben Sánkfalvi Antal nyitrai püspök nyolc nappal később, március 17-én bocsátotta ki hitlevelét. Ő szintén nem szerepel a sokpecsétes oklevelek kibocsátói sorában, aminek minden bizonnyal az a magyarázata, hogy a pozsonyi prépost-diplomatát éppen ekkor nevezték ki püspökké,[130] és a még mindig Budán tartózkodó német követek a békeszerződésnek megfelelően rögtön hitlevelet kértek tőle. A követek termész-

[126] A fő- és titkoskancellári tisztséget a valóságban betöltő Bakócnál ugyanis szó szerint ugyanezt a címet tüntették fel a főpapok oklevelében, illetve Szapolyai István, továbbá a Frangepánok, a Korbáviaiak, a Blagajiak és a Zrinyiek is grófok voltak, mégsem állítottak ki külön oklevelet. A külön oklevél kiállításának nem lehet oka az sem, hogy ők nem vettek részt a döntés meghozatalában, hiszen a valóban távolmaradt esztergomi érsek (l. alább) is szerepel a főpapok sokpecsétes oklevelében – igaz, hiányzásuk esetén tőlük nehezebb lett volna időre „bekérni" pecsétjeiket. Váradi esetében még feltételezhetnénk azt, hogy ő volt ekkor a „rangidős" főpap, de akkor Geréb László szereplését nem lehet megmagyarázni.

[127] A Szentgyörgyiek kezében volt ekkoriban — délről észak felé haladva — Óvár, Köpcsény (Moson m.), Dévény, Eberhard, Borostyánkő, Szentgyörgy, Bazin, Vöröskő, Detrekő (Pozsony m.), l. Magyarország a középkor végén. Szerk. Engel Pál. CD-ROM. Bp. 2001.

[128] L. pl. a püspöknek éppen az országgyűlés után, 1492. ápr. 26-án, Gyulafehérváron kelt mozgósító parancsát (DL 65 152.).

[129] Határvédelemben betöltött szerepére összefoglalóan l. *Véber János*: Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói életműve. PhD-disszertáció. Piliscsaba 2009. 96–100. – Váradi Péter kalocsai érsek leveleskönyvének (DF 290 345.) két 1491. évi, Szatán kelt levele Nándorfehérvár helyzetével foglalkozik, igaz, ekkoriban közvetlenül bizonyosan nem az érsek irányította a vár védelmét, de voltak a közelében birtokai, például a végvárnak tekinthető Szerém megyei Barics (253–256. old.). Egy 1491. évi levelében visszautasította a szerb despota azon kérését, hogy parancsoljon meg valamit a szabácsi „officiálisoknak". Indoklásában kijelenti, hogy ezek nem az ő emberei, hanem közvetlenül a király alá tartoznak (Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk. Thallóczy Lajos, Áldásy Antal. [Monumenta Hungariae historica, Diplomataria 33.] Bp. 1907. [a továbbiakban: Szerbia oklt.] 287.). A despota ilyetén kérése persze elképzelhetővé teszi, hogy korábban Váradi felelt Szabácsért. A török elleni csapatai kiállítására és a Belgrádból érkező hírekre l. még 1492. máj. 12. Bács: DF 290 345. (297–298. old.), aug. 12. Bács: Szerbia oklt. 289–290.

[130] Egy áprilisi zenggi követjelentés arról számolt be, hogy meghalt a nyitrai püspök és helyére a pozsonyi prépostot nevezték ki, aki püspöksége átvétele után azonnal indul vissza Rómába (Dipl. Eml. IV. 272.). – Gergely testvér, nyitrai püspökről az utolsó adatunk 1491. nov. 29-éről való, amikor a királyi tanács tagjaként beleegyezését adta a pozsonyi békéhez (Firnhaber 497.). Halála ezután következett be.

tesen okleveleket vártak a „negyedik rend", a királyi városok képviselőitől is. Március 7-én azonban, érthetően, csak a budai és a pesti tanács bocsátotta ki hitleveleit, a többi város küldöttei ugyanis, jóllehet teljes felhatalmazással rendelkeztek, nem vitték magukkal közösségük pecsétjeit.[131]

Az események értékelése szempontjából különösen fontos annak megítélése, kik voltak jelen a hitlevelek kiállításáról szóló döntés meghozatalánál: vajon a kibocsátókként felsorolt 150 személy mindegyike Budán tartózkodott-e? A korabeli okleveles gyakorlatból az egyértelműen következik, hogy ezt a döntést valóban az okleveleken dátumként szereplő március 7-én hozták meg, amely időpont viszont nem feltétlenül esik egybe a megírás és különösképpen nem a megpecsételés dátumával.[132] Azaz: önmagában nem zárható ki az a lehetőség, hogy még az oklevelek megírása előtt, a döntéshozókon túl, mások is jelezték csatlakozási szándékukat. A kérdés vizsgálatát indokolttá teszi Hipolit esztergomi érsek példája: tudjuk, hogy a főpapok oklevelében első helyen szereplő fiatal érsek Beatrix királynéra való tekintettel nem jött el Budára, csupán elküldte pecsétjét *„a békeszerződés pontjainak a megpecsételésére"*.[133] Ez azt sejteti, hogy lehettek olyan személyek, akiktől távolmaradásuk ellenére is elvárták a szerződéshez való csatlakozást, és akiket március 7. után a kancellária értesíthetett arról, hogy szükség van a pecsétjükre. A magyar és erdélyi rendek oklevelének pecsételési rendellenességei ugyanakkor arra utalnak, hogy ha voltak is Hipolit érseken kívül ilyenek, ők voltak a kivételek.

Az oklevélen a felsorolt kibocsátók hetvenes létszáma ellenére csak 68 pecsétet találunk: hiányzik Homonnai Gáspár, Rátóti Gyulafi István, illetve a két Kanizsai és a három Gersei Pető közül egy-egy családtag pecsétje, ellenben Hédervári Miklós kétszer — minden bizonnyal fia, Ferenc nevében — is pecsételt, és érdekes módon megtaláljuk a felsorolásból kimaradt Csáki Benedek pecsétjét is.[134] A „pecséthiányok" magyarázatára két lehetőség is kínálkozik. (1) Az oklevélben feltüntetett személy nem volt jelen, de csatlakozását elvárták, pecsétjét azonban — Hipolit érsekével ellentétben — már nem volt idő megszerezni. Különösen a Kanizsaiak és a Petők esetében tűnik elképzelhetőnek, hogy határon álló és így fokozottan veszélynek kitett uradalmaik védelmében egy-egy családtagjuk otthon maradt, hozzájárulásukat azonban rokonaik — vagy a német követek — hangsúlyozni kívánták.[135] Ezt a megoldási lehetőséget erősíti

[131] *Lővei P.*: Sokpecsétes i. m. 116. (különösen a 19. sz. jegyz.).

[132] *Neumann T.*: Királyi aláírás i. m. 33.

[133] B. Costabili jelentése, 1492. márc. 22. Esztergom: Mons^re^ suo prefato figliolo non fu a la dieta, perchè il non paresse a la M^tá^ de la Regina che il fusse in ordine et anche non fu chiamato; mandò il suo sigillo per sugillare li capitulo de la pace – Beatrix oklt. 219., vö. *Berzeviczy A.*: Beatrix i. m. 518.

[134] *Lővei P.*: Sokpecsétes i. m. 109–110. – Természetesen nem zárható ki, hogy az oklevél megírását követően arra a kibocsátók számának megfelelően hetven pecsétfészket függesztettek fel, de az idők során két pecsét elveszett. (Ebben az esetben Homonnai és Gyulafi pecsétjére gyanakodnék.)

[135] Feltűnő, hogy az oklevél készítése során a Kanizsaiak számára eleve egy üres helyet hagytak, hiszen a névsor 22. helyén álló Turóci György pohárnokmester már 21-ikként pecsételt, és ettől kezdve a névsor és a pecsétek sorszáma között egy különbség mutatkozik. Később a sorrend felbomlik, de még az oklevél végén is vannak olyanok, akik a névsorban betöltött helyük számának megfelelő pecsétfészekbe nyomták gyűrűjüket (pl. négy erdélyi nemes, az 59–62. helyen). Ez arra a teljesen érthető jelenségre utal, hogy a pecsételők nem a listának megfelelő sorrendben pecsétel-

az a tény is, hogy a hitlevélben felsorolt hat testvérpárhoz, a két Hédervárihoz, illetve Várdai Aladárhoz és másodunokatestvéréhez, Jánoshoz két, de azonos gyűrűvel nyomott pecsétlenyomat tartozik,[136] azaz nem zárható ki, hogy csak az egyik családtag volt jelen, aki a másik helyett is pecsételt. (2) A hiányzó személyek március 7. és az oklevél megpecsételése közötti napokban eltávoztak Budáról és pecsétjüket sem hagyták hátra.[137] A Petők közül március 15-én bizonyosan csak Miklós és János tartózkodott Budán,[138] ami megmagyarázza a harmadik családtag, György pecsétjének a hiányát, de persze nem segít eldönteni azt, vajon jelen volt-e egyáltalán március 7-én. Homonnai esete viszont igazolja azt, hogy a kibocsátóként megjelölt főurak jelentős része részt vett a döntés meghozatalában: ha nem lett volna ugyanis jelen, bizonyosan nem az ő, hanem inkább bátyja, János nevét írták volna az oklevélre.[139] Csáki Benedek „pecsét-többletét" esetleg szintén az magyarázhatja, hogy a döntés, illetve az oklevél megírása után érkezett csak Budára.[140] Tekintettel arra, hogy március 24-én Zenggbe már elért annak a híre, hogy az oklevelet a hetven báró megpecsételte,[141] illetve a német követek valamikor március 18. után elhagyhatták a fővárost, vélhetően magukkal víve a rendi hitlevelet, a kancellária alkalmazottainak mintegy tíz nap állt a rendelkezésükre, hogy a pecséteket „összegyűjtsék".

Érdekes eredményre jutunk, ha a felsorolt magyar és erdélyi főurakat összevetjük az 1498. évi törvény 22. cikkelyében szereplő, bandériumtartásra kötelezett urak listájával. Az azonosság szinte teljes, ha leszámítjuk a két forrás között eltelt hat esztendő változásait.[142] A rendi hitlevélből az 1498-ban fel-

---

tek, és kezdetben tartani kívánták a névsor és a pecsétek közötti összhangot. További érdekességet jelent, hogy az egyedüli Kanizsai pecsét mintha az országgyűléstől bizonyosan távolmaradt, Miksa párti Jánosé lenne: a pecséten IK monogramm olvasható, és a mellette lévő közelkorú papírszalagon is „Ioh. Kanissa" felirat olvasható. Nem kizárt, hogy a német követek Ausztriában, utólagosan kérték Kanizsai Jánostól, hogy a család részére fenntartott üres pecsétfészekbe nyomja bele a pecsétjét. (Itt szeretnék köszönetet mondani Lővei Pálnak, hogy a pecsétekről készített céduláit a rendelkezésemre bocsátotta.)

[136] *Lővei P.*: Sokpecsétes i. m. 110., illetve a szerző cédulái (a testvérpárok: Szekcsői Herceg László és Bernát, Dombai Pál és Miklós, Paksi Albert és Pál, Dóci Péter és Imre, Bajnai Bot János és András, Somkereki Erdélyi János és Márton, Barlabási János és Lénárt — a legutolsó testvérpár esetében nem találunk azonos pecséteket). – A Bajnai Bot testvérek közül február elején mindketten jelen voltak (1492. febr. 9.: DL 19 792., vö. márc. 8.: DF 233 233.), Dóci Imre febr. 28-án a budai káptalan előtt tett bevallást (DL 19 802.). A családi kapcsolatokra l. *Engel P.*: Genealógia i. m. passim.

[137] Emellett érvel *Lővei P.*: Sokpecsétes i. m. 110.

[138] 1492. márc. 15. Buda: DL 19 807.

[139] Az a napi dátum nélküli, 1492. évi oklevél, amellyel Homonnai János, Gáspár és anyjuk felhatalmazást adnak arra, hogy Budára utazó familiárisuk eladja ottani házukat, még erősíthetné is a Homonnaiak távollétét, de az 1498. évi 22. törvénycikk is az idősebb testvér, János nevét sorolja csak fel a zászlósurak között.

[140] Csáki Benedek márc. 22-én bizonyosan Budán tartózkodott (DL 99 143.), és a főpapokkal és bárókkal Óbudára is kiment Beatrix királynéhoz (Beatrix oklt. 220.). Nem kizárt persze az sem, hogy az oklevél megírásánál egyszerű hiba folytán kihagyták a nevét. Pecsétje 36. a sorban, és bár a köriraton *e c* betűket lehet olvasni, a címerkép egyértelműen a Csáki családé.

[141] B. Castiglione, 1492. márc. 24. Zengg: la M^{tá} dei Sig^{re} Re ha confirmato la pace con la M^{tá} del Sig^{re} Re Maximiano, et che 70 Baroni hano iurato et posto lo suo sigillo – Beatrix oklt. 232.

[142] A listát l. CIH 1000–1526. 606–608. – 1492 és 1498 között meghalt Bátori István és András (1498-ban András fiai közül csak György szerepel), Kinizsi Pál (helyén 1498-ban hivatali utódját,

sorolt főurak közül Nánai Kompolt Zsigmond és Lévai Zsigmond feltehetően kiskorúságuk miatt maradtak ki,[143] míg Ernuszt János otthon maradhatott az esküt tevő testvérével, Zsigmond pécsi püspökkel közös birtokaik védelmében — hasonlóan talán Szakolyi Alberthez, akit testvére, János csanádi püspök képviselhetett. Szécsi Miklós, Ellerbach János és István, Beriszló János és Ferenc, továbbá a Kanizsaiak közül László és fivérei, János és István ugyanakkor a háborúban mindvégig Miksa oldalán álltak, és ennek megfelelően nevük szerepel a pozsonyi békeszerződés amnesztia rendeletében.[144] E csoportból Ellerbach János, Szécsi Miklós és Kanizsai László jelenlétét kétséget kizáróan igazolni tudjuk az országgyűlésen, igaz, csak a március 7. utáni napokban.[145] Vélhetően megvárták, amíg az Ulászlóhoz hű rendek kötelezettséget vállalnak a békeszerződés, többek között az amnesztia betartására, és csak ezt követően jelentek meg Budán. (De az sem kizárt, hogy már 7-én is jelen voltak, de a német követek tőlük nem követeltek esküt, hiszen Miksához való hűségük megkérdőjelezhetetlen volt.) A többiek viszont óvatosságból kivártak és távolmaradtak a budai eseményektől. Kanizsai Jánost és Istvánt például az uralkodó csak 1492 júniusában fogadta vissza kegyelmébe,[146] a Beriszló fivérekről pedig éppen egy március 7-i oklevél beszéli el, hogy még nem tértek vissza a király hűségére,[147] ami ugyancsak távollétük mellett szól.[148]

Az 1492. évi listán az első 29 személy tehát csaknem hiánytalanul lefedi az ország tisztség és vagyon alapján legelőkelőbb személyeinek és családjainak csoportját, ami egyértelműen azt mutatja, hogy a jelenlévők számára a csatla-

---

Somi Józsát találjuk), Perényi János (családját 1498-ban legidősebb fia, Gábor képviseli), Rozgonyi István éppen a március 7-e utáni napokban hunyt el az országgyűlésen (DL 3021., DL 88 762.), Kanizsai Miklós, Baumkircher Vilmos még 1492 májusában (helyét testvére, György vette át), Gúti Ország László, Losonci Zsigmond, Hédervári Miklós (helyettük legidősebb fiaik szerepelnek), valamint Turóci György pohárnokmester, Meggyesaljai Móroc István és Györgyi Bodó Gáspár (korábban királynéi udvarmester, ekkoriban tolnai ispán, „magnificus" címzéssel, l. 1492. szept. 4.: DF 263 542.), Homonnai Jánost 1492-ben öccse, Gáspár képviselte. – Az 1498-ban felsoroltak közül 1492-ben Nagylaki Jaksics István és Belmosevics Milos hiányzott még, akik bizonyára a déli határon álló birtokaik védelmében otthon maradtak.

[143] Vö. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. CD-ROM. (Arcanum Digitéka) Bp. 2001. passim.

[144] Schwind-Dopsch 433.

[145] Ellerbach János 1492. márc. 19-én bizonyosan Budán van (DL 49 660.), de bizonyára már 15-én is ott volt, amikor a Székely testvérek, Szécsi Miklós, illetve az ő és testvére, István részére a Gersei Petők kibocsátották már idézett nyugtájukat (DL 19 807.). — Szécsi és Kanizsai László márc. 22-én főpap- és bárótársaikkal együtt megjelentek Óbudán, ahol tárgyalásokat folytattak Beatrix királynéval. A bárók között felsorolt nevük az erről szóló közjegyzői iratban romlott alakban (*Chechy*, *Kauasy*) szerepel, l. Beatrix oklt. 220. (DL 46 181.)

[146] 1492. jún. 2. Buda: DL 19 851.

[147] L. erről az alább még bemutatandó 1492. márc. 7-i királyi kötelezvényt: DL 19 805.

[148] Szabó Dezső tévedett, amikor munkájában, csoportokba rendezve a márc. 7-i oklevelek kibocsátóit, az első és negyedik csoportba olyanokat sorolt, akik a pozsonyi szerződés amnesztia rendeletében is szerepeltek mint Miksa hívei (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 74., különösen 1. sz. jegyz.). Az általa felsorolt személyek közül ugyanis — Bánfi Miklós nevét nem találjuk az amnesztia rendeletben, hiszen régóta Ulászló híve volt — egy sem szerepel a március 7-i hitlevelek kibocsátói között. A megkérdőjelezhető csoportosítást átvette Krzysztof Baczkowski is, l. *Krzysztof Baczkowski*: Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko–jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju. Kraków 1995. 149.

kozás nem önkéntes, hanem kötelező volt.[149] Ugyanennyire tanulságos a névsor folytatása is. A 30–57. helyen találjuk azon régi előkelő családoknak a sarjait, akik nagyrészt bárói tisztségeket viselt ősökkel is rendelkeztek (Kusalyi Jakcs, Paksi, Dombai, Gersei Pető, Szekcsői Herceg, Buzlai, Pelsőci Bebek, Csetneki, Telegdi, Kazai Gyulafi, Albisi Zólyomi, Várdai, Gimesi Forgács),[150] valamint olyan személyeket, akik tisztségüknek és politikai befolyásuknak köszönhetően emelkedtek velük azonos vagyoni és társadalmi szintre (Ráskai Balázs, Dóci Péter és Imre, Dobozi Dánfi András, Bajnai Bot János és András, Macskási Tárnok Péter).[151] Magától értetődő, hogy esetükben már nem beszélhetünk társadalmi rétegük hiánytalan megjelenítéséről: ha származás alapján nem is, vagyon alapján közéjük tartozott volna például a fent említett leveleket író Nagylucsei János is, akinek családja három örökjogú váruradalmat és számos szórványbirtokot mondhatott magáénak.[152]

A lista 58. elemétől újabb váltás következik: a hátralévő tizenhárom személy mindegyike az erdélyi nemesség soraiból került ki, többen közülük várvagy kastélybirtokosok.[153] Közöttük szerepel például az ország számos helyén — így Doboka és Kolozs megyében is — komoly uradalmakat birtokló Szobi Mihály, ellenben Telegdi István erdélyi alvajda — birtokai elhelyezkedéséből adódóan — feljebb, az ország előkelői között foglalt helyet. Társadalmi státuszukat jól megvilágítja az 1494–1495. évi királyi számadáskönyv egyik bejegyzése: az uralkodó parancsára 1495-ben komoly összegeket folyósítottak Erdély vagyo-

---

[149] Szabó Dezső úgy gondolta, hogy a korszak elbeszélőinél található azon kitétel, miszerint a német követek mérsékelték követeléseiket, csak annak engedélyezésére vonatkozhat, hogy ne mindenki, hanem csak az járuljon hozzá a békéhez, aki akar (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 67., 70.). Ez a névsor alapján kizárható, de már csak azért sem lehetséges, mert a német követek uruk örökösödési jogának elismertetésére jöttek Budára, és azzal kapcsolatban nem tehettek engedményeket, nem tehették „fakultatívvá" a hozzájárulást.

[150] Vö. *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. passim. – A felsorolt mágnások és nemesek társadalmi pozíciójára és későbbi tanácsi szerepükre l. *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. Fügedi Erik, H. Balázs Éva, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 260.

[151] Közülük Ráskai a budai várnagy és udvarbíró, Dóci Péter korábban jajcai, ekkoriban egy bizonytalan adat alapján talán szabácsi bán (1491. dec. 18.: DL 33 454.), Tárnok Péter a zenggi kapitány volt (1491. aug. 5.: DF 233 598., 1492. márc. 9.: DF 219 055., ápr. 3.: DL 24 759. stb.). Dánfi András az országgyűlés előtt nem sokkal még a szörényi báni tisztséget viselte (1491. dec. 13.: DF 283 825., regesztája: Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről [1130] 1212–1526. Készítette: Kóta Péter. [Vas megyei levéltári füzetek 8.] Szombathely 1997. 534. sz.). A két Dóci Kinizsi Pál környezetében is fel-feltűnik (1491. júl. 1.: *Neumann T.–Pálffy G.*: Főkapitányi i. m. 212., 229.), Tárnok Korvin János herceg familiárisa, és korábban ugyanez volt mondható a Bajnai Botokról és Dánfi Andrásról is. 1491 nyaráig Bot András kezében voltak a herceg medvei, rakonoki és lukaveci várai (DF 233 598.), később, 1492 végén nagykemléki várnagyként tűnik fel (DF 231 912.).

[152] Mátyástól kapták a Bars megyei Revistyét, illetve Beatrix királynétól vették 1490-ben a szintén Bars megyei Saskőt és a Zólyom megyei Lipcsét (l. pl. DL 103 981., DL 105 051.).

[153] Néhány adat saját és családjuk társadalmi pozíciójára (a következő jegyzetben felsorolt nemesi előkelők nélkül): A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II. Szerk. Jakó Zsigmond. Bp. 1990–1996. 2452., 2459., 2710., 2921., 2935. (Teremi Sükösd Miklós), 2108., 3264., 3432. (Szobi Mihály), 2638. (Gáldi Benedek), 2340., 3333–3334. (Hosszúaszói Bálint), 1453., 2074., 2751., 3014. (Barcsai János) sz-ok. Kendefi Mihály a Hunyad megyei Hátszeg várának birtokosa (1496: DL 46331., vö. 1490: DL 46144., 1492. márc. 26.: DL 29 550.).

nosabb nemeseinek (*potioribus nobilibus regni Transsilvanensis*).[154] A felsorolt tíz személyből öt — a királyi kapitányként éveken át Ausztriában szolgáló Betlen Miklós,[155] Erdélyi János, Mikola Ferenc, Barlabási János, Gerendi Miklós — neve megtalálható az 1492. évi hitlevélben is. Szükséges emellett hangsúlyozni azt a távolról sem meglepő körülményt, hogy a tizenhárom személyből öten ekkoriban Bátori vajda familiárisai lehettek, ami természetesen a többiek esetében sem zárható ki.[156]

A horvát és szlavón rendek hitlevelének első helyén természetesen Egervári László dalmát–horvát–szlavón bán áll, akit a horvát grófok (négy Frangepán — köztük Miksa követe, János —, egy Korbáviai, két-két Blagaji és Zrínyi), valamint Szomszédvári Henning János és a szentszávai herceg követtek. A bárókat követő csoport (13–24. hely, de elszórtan még további néhány fő) a legvagyonosabb, egyszersmind politikai vezető szerepet játszó szlavón nemesekből áll. E réteg adta rendszerint a vicebánokat és Szlavónia országgyűlési követeit.[157] Közöttük tűnik fel az ausztriai harcok egyik hadvezére, a Szlavóniában is birtokos Pogány Péter. Az őket követő szlavón és horvát nemesek — bár olykor egy-egy kastélybirtokos is feltűnik közöttük — a magyar hitlevélben szereplő nemeseknél egyértelműen szerényebb társadalmi rangúnak tűnnek. Már ez is azt jelzi, hogy a szlavón–horvát hitlevél kiállítása egészen másként történt, mint a magyarországi–erdélyi. Rávilágít ennek okára az a kis számadástöredék, amelyet Egervári László bán embere vezetett az 1492. március 3. és 8. közötti napokban.[158] A kisebb, mindennapi kiadási tételek mellett a számadásban a bán kíséretében Budára érkező személyek fizetését könyvelték el. Ha Egervári kíséretét összevetjük a szlavón–horvát rendek hitlevelében szereplő

---

[154] *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 160. (Apafi Ferenc, Betlen Miklós, Erdélyi János, Farkas Tamás, Dési Péter, Mikola Ferenc, Barlabási János, Gerendi Miklós, Kendi Antal, Almási Mihály). – Megjegyzem, az 1495-ben felsoroltak közül Almási Mihályt az 1492. évi országgyűlés idejére Bátori István alvajdaként hagyta hátra Erdélyben, mivel Telegdi István alvajda is részt vett az országgyűlésen. E tisztségére ez az egyedüli adat (1492. márc. 28. Buda: DF 245 153.).

[155] 1486–1490 között Retz királyi kapitánya volt: 1486. nov. 30. Eggenburg: Retz, Stadtarchiv, Urkunden I. Karton U 1. (a retzi oklevelek fényképeit a győri Egyházmegyei Levéltár munkatársainak, Vajk Ádámnak és Nemes Gábornak köszönöm), 1487. nov. 10. Bécs: DL 30 914., 1489. máj. 5. Retz: *Linck, B.*: Annales i. m. 242., 1490. nov. 13. Retz: *Rudolf Resch:* Retzer Heimatbuch. I. Band: Von der Urzeit bis zum ausklingenden Mittelalter (1526). Retz, 1936. 37., vö. *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 242. – 1491. máj. 4-én egy pozsonyi oklevélben tanúként szerepel mint királyi kapitány, szolgálati helye megnevezése nélkül (DF 243 005.). Nem sokkal később Korvin János herceg sztropkói várnagya, de a várat elveszítette János Albert herceggel szemben (1491. aug. 30. Eszeny: DF 271 465., vö. 1497: DL 37 710.). – Az országgyűlésen márc. 18-án mutatható ki: DF 223 924.

[156] A Barlabási Lénártra és Jánosra, valamint Somkereki Erdélyi János székely alispánra vonatkozó adatokat l. *Neumann T.*: Bátori i. m. 120. (254. sz. jegyz.), illetve 1492 vége: Székely oklevéltár I. 1211–1519. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1872. 276., 1492. jún. 13. Kolozsvár: Székely oklevéltár III. 1270–1571. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1890. 114. Feltételesen vajdai familiárisnak tekintettem Erdélyi Mártont is, aki helyett testvére, János pecsételt. Mikola Ferenc és Barlabási János Bátori iktatásánál kijelölt királyi emberek voltak, l. 1492. ápr. 28. Buda: DL 26 812.

[157] E szlavóniai rétegre l. *Pálosfalvi Tamás* tanulmányait: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe (Első és második közlemény). Századok 141–142. (2007–2008) passim, illetve *Uő*: A Szencsei és Pekri családok a 15. században és a 16. század első harmadában. Turul 83. (2010) 65–77.

[158] 1492. márc. 3–8. Buda: DL 38 645.

személyekkel, akkor azt találjuk, hogy húszan — köztük az alighanem legaktívabb, 14. helyen szereplő szlavón nemes, Raszinjakeresztúri Bocskai Péter — az országgyűlés alatt Egervári bántól kaptak fizetést. Ezt a számot az Egervári részére március 24-én kibocsátott iktatólevél királyi embereinek a hozzáadásával — ha őket a kedvezményezett familiárisainak tekintjük, ami igen valószínű — további négy fővel bővíthetjük.[159] A bárói réteget követő ötven személynek következésképpen legalább a fele Egervári kíséretében és zsoldján érkezett Budára. A lista végén hét olyan személyt találunk, akik rendszeresen tűnnek fel ügyvédként a szlavón nemesség ügyeiben.[160] Talán nem túlzott merészség mindebből levonni azt a következtetést, hogy a horvát és szlavón rendek hitlevelét a bárók mellett javarészt ezek familiárisai, illetve minden bizonnyal a nem teljes létszámban megjelenő szlavón nemesség választott követei (az előkelő nemesek), és a helyi nemesség ügyeinek intézésére érkező néhány ügyvéd pecsételték meg.

Okvetlenül választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy a világi rendek miért állítottak ki két külön oklevelet. Vajon valóban a pecsétek számából adódó technikai kérdésről van szó csupán? Úgy vélem, nem, de a magyarázat nem is abban keresendő, hogy a horvát és a szlavón nemesség már ekkoriban megindult a közös nemzeti önállósodás felé.[161] A két *„regnum"* nemességét a közös bán, Egervári László személye kapcsolta össze, és az alábbiakban igazolni igyekszem, hogy a külön oklevél kiállítását talán az udvar és a bán, illetve emellett talán az udvar és a szlavón nemesség közötti tárgyalások magyarázzák.

13. A pozsonyi béke és az országgyűlés

Valamikor március folyamán a milánói követ megkérdezte Ulászló királytól, tényleg létrejött-e a béke. Az uralkodó igenlő választ adott, de hozzátette, *„abban viszont kételkedik, fenn is marad-e a béke a németekkel, mert bár megkötötték, nem akarják azt betartani, holott ezt személyesen ígérték meg Miksának. És az is látszik, hogy Miksa Franciaországba vonul, és a bárók azt mondják, Ausztriát minden áron visszakövetelik"*.[162] Ha hihetünk az erről beszámoló, első pillantásra kuszának tűnő követjelentésnek, az ország politikai elitje körében nem váltott ki osztatlan tetszést a pozsonyi békeszerződés, illetve annak Ausztriáról lemondó határozata. Ez bizonyára annak volt a következménye, hogy az

---

[159] 1492. márc. 24. Buda: DL 34 146. A Sztenicsnyák iktatásához kijelölt királyi emberek közül „Nicolaus Rezych", „Georgius Plawychewzky", „Woyko Marthych", „Sydan Othmych de Klokoch" szerepelnek a hitlevélben is.

[160] Pl. Csersztveci (Csersztvecszentpéteri) János deák (mester) 1481-ben Körös megyei szolgabíró (DL 34 928.). Orrosovci Orros Miklós mester gyakran foglalkoztatott ügyvéd, a szlavóniai adó dikátora, körösi szolgabíró, l. *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi László i. m., 2. közl. 276–277., valamint 1492: DL 101 152., DL 101 157., vö. 1495: Jajca oklt. 126–127.

[161] Vö. pl. Povijest Hrvata. Prva knjiga. Sredni vijek. Glavni urednik: Franjo Sanjek. Zagreb 2003. 358–359.

[162] Poi ge domandai de la Maesta del Signor Re, me dice, che veramente la pace e facta, ma dubita, durara poco con Todeschi, perche non obstante habiamo facto la pace, non hano voluto observare, cosa havevano promesso in persona a Massimiliano. Et anche pare, che Maximilliano vada in Franza, et che li Baroni diceno volevano l'Austria per ogni modo indietro – Dipl. Eml. IV. 271.

országgyűlés idejére már megszűnt a lengyel fenyegetettség, és ez által az a szorongató kényszer, amely a gyors békekötéshez vezetett.[163] A főurak között támadt egyenetlenségről más forrás is tudósít.[164] Láthattuk azonban, hogy az országgyűlésen jelenlévő bárók — kivétel nélkül — hozzájárultak a békeszerződéshez. Az ellentmondás feloldása nyilvánvaló: a királyi hatalom, amely természetesen nem csak az uralkodó személyes karizmáján, hanem közvetlen környezete, köztük a Pozsonyba küldött követek politikai pozícióin is alapult, keresztül tudta vinni akaratát és kikényszerítette a béke ellenzőitől is hozzájárulásukat. Az országgyűlésről szóló korabeli beszámolók szerint a Budára érkező — addig nyilván Miksa oldalán álló — bárók és előkelők mindegyike hűséget fogadott az uralkodónak,[165] ami minden bizonnyal tovább erősítette a király és környezete pillanatnyi érdekérvényesítő képességét.

Rögtön hozzá kell persze tennünk: nem ismerünk olyan bárót, akinek személyes érdekei fűződtek volna az ausztriai magyar helyőrségek megőrzéséhez, illetve ezzel egy időben a határvidéken a háborús helyzet fenntartásához — Korvin János herceg ausztriai erősségekhez fűződő jogai már régóta csak névlegesek voltak. Annál inkább gondot jelentett a várak és birtokok visszaadását előíró cikkelyek végrehajtása. Az ország egyik leghatalmasabb katonabárója, Kinizsi Pál és fogadott fiai, Vingárti Geréb László erdélyi püspök, Péter ajtónállómester és a budai eseményektől távolmaradó Mátyás egykori dalmát–horvát–szlavón bán — Mátyás király unokafivérei — e pontok miatt ódzkodtak a béke elfogadásától (ők ugyanis igazán érdekeltek voltak abban, hogy az Ausztriában szolgálatot teljesítő katonák a török frontra kerüljenek). Az uralkodó éppen március 7-én, azaz a hitlevelekkel egy napon bocsátotta ki azt a kötelezvényét, amelyben ígéretet tett a temesi ispán és a Geréb fivérek kártalanítására. Az oklevélben az uralkodó elbeszéli, hogy a kedvezményezettek az előző évben nagy költségek árán foglalták el a Miksához csatlakozó Garai Bánfi Lőrinc, Hlapcsityi Kishorvát János, valamint Grabarjai Beriszló János és Ferenc várait és kastélyait, amelyeket nekik is adományozott, márpedig a békeszerződés értelmében ezeket is vissza kell adni eredeti tulajdonosaiknak. „*A püspök úr, Kinizsi Pál, illetve Geréb Péter és Mátyás e javak visszaszolgáltatását érdekeikre nézve rendkívül sérelmesnek és károsnak találják*".[166] A király így „*a főpapok és bárók tanácsára és akaratából*" kinyilvánította, hogy egyszerre szeretné betartani a béke rendelkezéseit és kártalanítani Kinizsiéket, „*nehogy e békéből és megállapodásból kifolyólag érje őket sérelem és kár*". Az uralkodó annyi kivételre azonban hajlandó volt, hogy helyt adott annak a panasznak, miszerint Kishorvát és társai a békekötés után sem hagytak fel rabló hadjárataikkal. Úgy határo-

[163] Ezt a szempontot hangsúlyozza Tubero is (Tubero 78.).

[164] B. Costabili, 1492. márc. 22. Esztergom: Óváry 691. sz.

[165] B. Castiglione, 1492. márc. 24. Zengg: Beatrix oklt. 232. – A békekötéstől az országgyűlésig egy kegyelemlevelet ismerek, azt is ráadásul jóval későbbi átírásból: az uralkodó 1491. dec. 13-án Ampulith Péternek, testvérének, Istvánnak, Kalmanith Miklósnak, Klesith Mátyásnak és Petrichnek kegyelmezett meg (DL 70 529.), akik Istvánt leszámítva szerepelnek a pozsonyi béke amnesztiáról szóló cikkelyében (Schwind–Dopsch 433.).

[166] 1492. márc. 7. Buda: ipsi vero dominus episcopus, necnon Paulus de Kinys ac Petrus et Mathias Gereb remissionem huiusmodi bonorum sibi plurimum et maxime preiudiciosam ac dampnosam esse existimant – DL 19 805.

zott tehát, hogy Kinizsiék mindaddig, amíg nem születik döntés arról, vajon Kishorváték ismét hűtlenségbe estek, a várakat megőrizhetik. Ha viszont e vizsgálat előtt mégis rákényszerülne arra, hogy a szerződés értelmében visszaadja a várakat, akkor átmenetileg azonos értékű javakkal kárpótolja Kinizsiéket. De ebben az esetben is, ha a vizsgálat Kishorváték bűnössége mellett foglalna állást, a várakat visszaszerzi és újból Kinizsiéknek adományozza. Bárhogy is történjen, az uralkodó kötelezettséget vállalt a sértett fél kárpótlására.[167]

A kényszer szülte oklevél — már csak az azonos dátum miatt is — egyértelműen a rendi hitlevelek kiállításáról szóló döntés egyik előfeltétele volt, és, úgy tűnik, a német követek hajlandónak mutatkoztak arra, hogy azok megszerzése érdekében időlegesen félretegyék Miksa egykori szövetségeseinek az érdekeit. Ha a Kinizsi-féle diplomát ilyen módon értelmezzük, akkor további bizonyítékot kapunk arra, hogy a békeszerződéshez való csatlakozásról szóló március 7-i döntést szintén a Kinizsiék ügyében tanácskozó *főpapok és bárók* hozták meg. Mivel tudjuk: Bakóc kancellár és Szapolyai István későbbi nádor az országgyűlést követő hónapokban arra kérték Miksa királyt, ígérje meg kárpótlásukat arra az esetre, ha a pozsonyi béke elfogadása terén tanúsított igyekezetük miatt, amellyel ellenségeket szereztek maguknak, károk érnék őket,[168] kijelenthetőnek tűnik, hogy a rendi hozzájárulás leginkább a Bakóc–Bátori–Szapolyai triász, illetve az uralkodó szűk környezete „aknamunkájának" volt köszönhető, és előfeltétele volt többek között Korvin János herceg januári és Kinizsiék márciusi kártalanítása. Az sem kizárt, hogy Szapolyait a nádori tisztség ígéretével sikerült megnyerni az ügynek.[169]

Nem alaptalan az a feltevés, hogy Kinizsiék és Egervári László bán esete párhuzamba állítható. A bán legkésőbb 1491 tavaszától Ulászló feltétlen hívének számított, aki ez év nyarán Korvin János herceggel együtt visszafoglalta Zágrábot és Szlavónia nagy részét Miksa király embereitől,[170] akiknek a saját

---

[167] Uo.

[168] Keltezés nélküli fogalmazvány (Bakóc választott egri püspöki címéből adódóan 1492. aug. után kelt). HHStA, Maximiliana 46 (alt 40b) Konv. XVI-3. f. 19^{r-v}. (köszönöm Lakatos Bálintnak, hogy ezt és még további iratokat kérésemre előkeresett és szövegét a rendelkezésemre bocsátotta). – Az oklevelet idézi Szabó Dezső (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 78–79.) mint az általa feltételezett Miksa-párti „konföderáció" bizonyítékát. Felvetése nem tartható: a „nonnulli principes vicini et alii" meghatározás nem fordítható 'némely szomszédos főurak és mások'-nak. Miksa nem csak Szapolyai és Bakóc személyét, hanem birtokaikat és az egri püspökséget is védelmébe vette, amiből egyértelmű, hogy az oklevél a pozsonyi békeszerződéssel „kisemmizett" János Albert lengyel királyra és testvéreire utalhatott, amit az is bizonyít, hogy az oklevél végén (igaz, a margón) a lengyel uralkodó név szerint is említésre került. A „preterea amicis et fratribus ac confederatis eorundem universis" formula ezek alapján nem a Miksa érdekében létrejött konföderáció tagjaira, hanem Szapolyai és Bakóc rokonaira, szövetségeseire és familiárisaira vonatkozik.

[169] Szabó Dezső a kibocsátók legnagyobb részét azokkal a személyekkel azonosította, akik 1491 második felében és 1492 elején — igaz, bizonyító adatai között 1490–1492 közötti, az országgyűlés előtt és után egyaránt kelt oklevelek is vannak — királyi adományokban részesültek. Véleménye szerint őket ezzel nyerte meg az uralkodó, hogy hozzájáruljanak a pozsonyi békeszerződéshez (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 74–75.). Nem egészen érthető, hogy egy aktuálpolitikai döntésnél miért számított egy jóval korábbi vagy esetleg egy-két hónappal későbbi, olykor formális, jelentéktelen adomány. Természetszerű, hogy az Ulászló oldalán álló főurak és előkelők, akik most az okleveleket megpecsételték, bármikor könnyen kieszközöltek a kancelláriától egy-egy kegynyilvánító oklevelet.

[170] *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 38.

várait sem kímélte. Mikor 1491 augusztusában Egervári, megtárgyalandó az irányítása alatt álló területek és természetesen saját ügyeit, követeket küldött az udvarba, Várpalotán közte és Ulászló között a következő megállapodás jött létre: a bán adományul kapja a Zágráb megyei Sztenicsnyák várát, illetve azokat a várakat és birtokokat, amelyeket a Miksa király oldalára állt, *„nem csak Horvátországban, hanem más tartományainkban"* is pusztító *„horvát grófoktól"* foglalt el — utóbbiakat viszont, ha a Miksával kötendő béke úgy hozza, a király parancsára vissza kell adnia tulajdonosainak. Ezenkívül két évi elmaradt fizetése és a katonái zsoldjára kifizetett összegek fejében megkapta a horvátországi Bihács és a Zágráb megyei Kruppa várait húszezer forintos zálogértékben.[171] A „horvát grófok" megnevezés alatt leginkább a pozsonyi szerződés amnesztia rendeletében említett három Frangepánra, Jánosra, Miklósra és Mihályra kell gondolnunk. Miklós már 1490-ben szembe került a bánnal, aki Mátyás király halála után elfoglalta egyes birtokait,[172] János pedig Miksa királytól ugyancsak Sztenicsnyákra kapott adományt,[173] ami ugyancsak jól mutatja kettejük szembenállását.

Bennünket mindebből csupán az érint, hogy a budai országgyűlésen Egervárinak, mikor személyesen, hűségesküt téve először járult a király elé, a várpalotai egyezség értelmében megerősítést kellett kapnia az uralkodó ígéreteiről.[174] A felek közötti megállapodás előfeltétele ez esetben bizonyára a bán és a horvát grófok közötti kiegyezés volt. Az előbbinek, teljesítendő a pozsonyi béke erről szóló cikkelyét, vissza kellett adnia az utóbbiak várait, és ezzel összefüggésben kárpótlást kellett kapnia a királytól. Az ügyben bizonyára a német követek jelenlétében is zajlottak tárgyalások, amelyek több mint két héttel a hitlevelek kiállításáról szóló döntés után, március 24-re fejeződhettek csak be. Ezen a napon ugyanis a király — hangsúlyozottan a főpapok és bárók tanácsára — három oklevélben megismételte várpalotai ígéreteit: újra Egervárinak adományozta Sztenicsnyákot,[175] továbbá tizenkét-, illetve nyolcezer forintos összegben zálogba bocsátotta neki Bihácsot és Kruppát.[176] Figyelembe véve Kinizsiék esetét, magam úgy vélem, hogy Egervári csak ekkor, követelései teljesítése után láthatta el pecsétjével a hitlevelet. Hogy azon mégis március 7-i dátum áll, annak bizonyára az az oka, hogy Egervári és több társa részt vettek a hitlevelek kiállításáról szóló döntésben. Ezt a feltételezést alátámasztani látszik a már idézett, március 24-i zenggi követjelentés: ennek szerzője, aki magától értetődően jól tájékozott volt a Horvátországot érintő ügyekben, csak a hetven magyar báró által megpecsételt hitlevélről értesült, a horvát–szlavón ren-

---

[171] 1491. aug. 20. Várpalota: DL 19 746. (kiadása: Rukovet 321–323.). – Egy másik oklevélben a király neki adományozta a Miksa-párti Dombói Dávidnak a bán által nyilván ugyancsak elfoglalt erősségeit és birtokait is, l. 1491. aug. 24. Várpalota: DL 19 747. (kiadása: Rukovet 323–324.).

[172] 1490. szept. 25. Fehérvár: Frangepán II. 195–196.

[173] 1491. jún. 2. Nürnberg: Frangepán II. 198–199.

[174] Super quibus omnibus premissis, dum idem banus ad nostrum conspectum venerit nobisque fidelitatis et obediencie homagium sive iuramentum prestiterit, speciales litteras, prout sibi necessarium videbitur, eidem dare promittimus et pollicemur – DL 19 746. (Rukovet 323.).

[175] 1492. márc. 24. Buda: DL 34 145. (kiadása: Rukovet 330–332.).

[176] 1492. márc. 24. Buda: DL 19 817–19 818. (kiadása: Rukovet 334–336.).

dek oklevéléről nem.[177] Március 24-én valószínűleg már nem voltak jelen a német követek, ami megmagyarázná azt is, miért nem állított ki külön pátens hitlevelet a bán a pozsonyi békeszerződés erre vonatkozó követelése ellenére.

A különálló sokpecsétes oklevél kiállításának másik, de természetesen az előző üggyel is összefüggő oka az lehetett, hogy a szlavón követek késve érkeztek az országgyűlésre. Más megfontolások mellett[178] ezt igazolja az is, hogy a középkorban egyedül az áprilisban kibocsátott nagy törvénykönyvhöz csatoltak külön szlavón cikkelyeket.[179] Mint láttuk, a törvény összeállításának folyamata március elejére lezárult,[180] február folyamán azonban nem tudunk szlavóniai személyeket kimutatni az országgyűlésen, következésképpen a törvénykezési munkában sem vehettek részt. Az országgyűlés ideje alatt kibocsátott, szlavóniai vonatkozású oklevelek nagy része március második felében hagyta el a királyi kancelláriát,[181] ami vélhetően kijelöli a tizenegy szlavón cikkely keletkezésének az idejét. Felmerült már korábban is, hogy a cikkelyek feltűnően említés nélkül hagyják Korvin Jánost, aki többek között a komoly tartalom nélküli „Szlavónia hercege" címet is viselte ekkoriban.[182] E hallgatás jelentőségét igazolja az az áprilisi követjelentés, amely beszámol a szlavón rendek azon követeléséről, hogy Korvint ne helyezzék szlavón hercegként közéjük és a király (a Szent Korona) közé; az udvar inkább — szól a szlavón rendek „önzetlen" kéré-

---

[177] B. Castiglione, 1492. márc. 24. Zengg: Beatrix oklt. 232.

[178] Ha a sztenicsnyáki uradalom iktatásáról szóló, márc. 24-i oklevélben felsorolt királyi emberek — akik közül, mint láttuk, négyen szerepelnek a hitlevélben is — valóban Egervári bán familiárisai voltak, akkor szembetűnőnek kell tartanunk, hogy e négy személy márc. 3–8. között nem mutatható ki Egervári familiárisai között, következésképpen feltételezhető, hogy később csatlakoztak csak urukhoz, l. 1492. márc. 24. Buda: DL 34 146. (kiadása: Rukovet 332–334., különösen 333.). – Persze az sem kizárható, hogy ők Egervári familiárisainak a kíséretében érkeztek Budára. A felsorolt személyek ugyanis összesen 88 „lóra" kaptak zsoldot (DL 38 645.). Ez viszont azt jelentené, hogy a szlavón–horvát rendek hitlevelébe rendkívül alacsony társadalmi és vagyoni állapotú személyek is bekerültek, amit nem tartok valószínűnek.

[179] CIH 1000–1526. 554–558.

[180] Vö. a 110. sz. jegyz-tel.

[181] 1492. márc. 7-én a hitlevélben nem szereplő Rakolnoki Prusics István részesül királyi adományban Zágráb megyében (DF 231 840.). Márc. 8-án Bocskai Péter tesz bevallást (DF 233 233.), a Gyulaiak eladják neki a kustyeróci uradalmat (DF 260 140., vö. DF 231 846.), míg Goricai Florics Antal, hogy kiváltsa magát Korbáviai Károly gróf fogságából, Zágráb megyei birtokot zálogosít a budai káptalan előtt az Orsics családnak (DF 276 981.). Márc. 9-én Subics Kristóf Tárnok Péter zenggi kapitánnyal közösen kap adományt Orbász megyében (DF 219 055.). Márc. 22-én Subics Kristóf és rajta keresztül testvére, György eszközölnek ki újadományt egy horvátországi birtokukra (DF 219 056.). 23-án a király Zrinyi Péter és Pál grófok iktatását rendeli el a Frangepánok Zágráb megyei Szluin várába (DL 33 199.). Márc. 26-án az uralkodó a hitlevélben nem szereplő Tomasicai Fabianics György (egregius) részére erősít meg egy Zágráb megyei birtokról szóló oklevelet (DL 32 953.). 31-én Otoki Dragacsics Mihály, aki a hónap elején kimutatható Egervári kíséretében, részesül Zágráb megyei vonatkozású adományban (DF 255 604.). Valamikor március–április fordulóján Hrelácsi Butkovics György fia, Péter indít pert az országgyűlésen Korbáviai Károly gróf ellen egy horvátországi kastély ügyében (DF 255 912.); e Péter apja bizonyára azonos a hitlevelet megpecsételő Brukovics Györggyel. Ápr. 9-én Bocskai Péter részére állítanak ki iktatóparancsot Gudovci Péter Körös megyei kastélyait illetően (DF 231 844.), Decsei Rohfi Bernát pedig Körös megyei birtokokat bocsát zálogba sógorának, Bakóc kancellárnak (DL 32 736.). – A két Varasd megyei, márc. 15-i oklevelet (egyiknek Bocskai Péter a kedvezményezettje) l. a 80. sz. jegyz-ben.

[182] *Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A.*: Magyarország története i. m. 332. (a vonatkozó rész Kubinyi A. munkája).

se — Erdélyben kárpótolja őt birtokokkal.[183] A király és környezete teljesítette is a követelés első részét, de a herceget semmivel sem kárpótolták.

A sokpecsétes oklevelek kiállítása a fenti tárgyalások után már nem ütközhetett nehézségekbe. A kibocsátók nagy része jelen volt a március 7-i tanácskozáson, és a szavazást követően esetleges ellenérzéseik ellenére sem bújhattak ki az oklevelek megpecsételése alól. A nemesség nevében a hitlevelet annak a bárók és nemesek között húzódó, nagybirtokos rétegnek a képviselői pecsételték meg, akik akár részt is vehettek a főpapok és bárók gyűlésén, a tágabb királyi tanács ülésén. (A békeszerződéshez 1491. november 29-én hozzájáruló királyi tanács soraiban a beleegyezésüket most ismét kifejező Dóci Pétert és Gersei Pető Miklóst is megtaláljuk.) Magától értetődő azonban, hogy a tizenhárom erdélyi nemes akár a vajda parancsára vagy kérésére is elláthatta pecsétjével a hitlevelet, még akkor is, ha esetleg nem vettek részt a döntés meghozatalában. Az erdélyiekhez hasonlóan a Szlavóniából és Horvátországból érkező nemesek nagy része is uruk, Egervári bán utasítására látta el pecsétjével a másik sokpecsétes oklevelet, mint láttuk, talán március második felében, és — leszámítva egy-egy előkelőt — alacsonyabb társadalmi rangjukból adódóan aligha voltak jelen a döntésnél: ahhoz csupán pecsétjeik utólagos rányomásával járultak hozzá.

Ezen a ponton érdemes megvizsgálni az országgyűlésről szóló korabeli leírásokat. A legszínesebb elbeszélést Bonfininek köszönhetjük, aki a következőképpen számolt be az eseményekről: „*Azután pedig, mikor a követek visszaérkeztek Budára, hogy a szerződést közös határozattal megerősítsék, a király a tanáccsal és a városok küldötteivel leszállt a várból a gyűlésbe, melyet a fejedelmi palota előtt tartottak, és ott cseh nyelven, melyet a népnek a váradi főpap tolmácsolt, végigsorolt minden bajt, amely uralkodásának kezdetétől fogva történt, és végül elérkezve a békekötés szükségességéig, arra buzdított, hogy fogadják azt szívesen és örömmel, hiszen annyi sok nehézséggel küszködnek, majd beszédét végezve az atyákkal együtt gyorsan visszavonult a palotába. Miután eltávozott a gyűlésből, a két tanú és békekövet, a győri meg Bátori emelkedett föl, hogy hazai nyelven fejtse ki a sokaságnak azt, amit a békéről el kellett mondani*". Előbbi, azaz Bakóc hosszabb szónoklatot tartott, majd felolvasta a békepontokat, „*amelyeket addig készakarva titokban tartottak, és javasolta, hogy hagyják jóvá azokat, melyek, ha talán nem is túlságosan méltányosak, az állam számára mégis nagyon hasznosak; mert csak így válik lehetővé, hogy megszabadulva a német háborútól, gond nélkül űzzék ki a lengyel támadókat. Amint a sokaság meghallotta a feltételeket, rögtön dühös ordítozásba és tiltakozásba kezdett, mintha nem a béke, hanem a rabság feltételeit kellene elfogadnia, és kis híja volt, hogy komoly lázadás nem tört ki. Nem volt kétséges, hogy néhány főnemes és maguk a békeküldöttek pár napig fegyveres kíséret nélkül aligha mehetnek biztonságban az udvarba, és sok nemes az országatyáktól való elpártolást fontolgatta. Így aztán, mert a nép éjszakánként cédulákat aggatott az utcasarkokra és a templomajtók-*

[183] Zenggi követjelentés, 1492. április: (Dipl. Eml. IV. 272.).

ra, melyeken azt hirdette, hogy inkább ezerszer hal meg, mint hogy a szerződés ilyen gyalázatos föltételeihez hozzájáruljon, a király előzőleg a nádor és Bátori közvetítésével lecsitította a kedélyeket, majd mindenkit maga elé hívatott, rövid szóval biztatta őket, hogy legyenek jó reménységgel az ő és az ő hitére bízott ország méltóságát illetően, a követek enyhíteni fogják a feltételeket, és rávette őket, hogy esküvel erősítsék meg a szerződést, nehogy felbomoljék ez a fontos egyezség".[184]

Figyelmen kívül hagyva most Bonfini időrendi tévedéseit — a most idézett elbeszélést tévesen a béke megkötése és a János Albert ellen indított hadjárat között, azaz az 1491. novemberi eseményeknél illeszti művébe, miáltal a Bakóc szájába adott, a márciusban már régen legyőzött lengyelekkel kapcsolatos érv sem felel meg a valóságnak[185] —, meglepő következtetésre juthatunk. Ha a főpapok és bárók március 7-i döntését követően egy nappal a nemesség körében még nem volt ismert a békeszerződés pontos tartalma, miként azt idézett harmadik, március 8-án kelt levelében Nagylucsei János egyértelműen kijelenti, akkor ez azt jelenti, hogy Bonfini leírásával ellentétben nem a nemesség felháborodását követően került sor a hitlevelek kibocsátásáról szóló döntés meghozatalára, hanem éppen ellenkezőleg: az uralkodó a döntést követően vonult le a nemesség elé és számolt be Bakóccal és Bátorival együtt a békefeltételekről.[186] Beltramo Costabili ferrarai ügyvivő március 22-én, Esztergomból számolt be arról, hogy a béke betartására csak a főpapok és a bárók tettek esküt, és hogy a nemesek annyira felháborodtak, hogy fegyvert is ragadtak, emiatt a német követek a királyhoz menekültek és egy napig az utcán sem mertek mutatkozni.[187] Mivel Costabilinek az előző napokból is ismerjük jelentéseit,[188] aligha tévedünk nagyot, ha arra gondolunk, a király és környezete a békekötés részleteit csak néhány nappal március 20. előtt ismertette a nemesség előtt.

Ha emellett figyelembe vesszük azt, hogy Bártfa város követe a Szapolyai Istvántól kapott tájékoztatás alapján március 12-én már beszámolt városának arról, hogy *„a béke a római királlyal teljesen és mindkét oldalról bevégeztetett"*,[189] akkor mindebből egyértelműen az következik, hogy a politikai elit a Habsburgok örökösödési jogának elfogadásakor egyáltalán nem kívánt egyeztetni a nemesség tömegeivel — miért is tette volna —, egyáltalán nem kívánta megszerezni annak támogatását, következésképpen a nemesség felháborodása

---

[184] *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 962–963. (Latinul: Bonfini V. II. 79–85.). – Elbeszélését követi Istvánffy is, aki megmagyarázza, hogy a palota előtti tér a „Szent György piac" volt, és miután kiderült, hogy csak nagyon kevesen voltak hajlandók a szerződéshez beleegyezésüket adni, szétszéledtek (Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Bp. 2001. 59–60.).

[185] A kronológiai zavart az is fokozza, hogy a lengyelek elleni hadjáratot követően újra rátér az országgyűlésre, ezúttal már a helyes időpontban. – Azt, hogy Bonfinivel ellentétben novemberben nem volt országgyűlés, már Szalay László is hangsúlyozta (*Szalay L.*: Adalékok i. m. 59.).

[186] A szakirodalom mindeddig elfogadta a Bonfini által leírtak érvényét az országgyűlésen történtek időrendjére vonatkozóan, l. pl. *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 59–63. (a korábbi irodalommal).

[187] B. Costabili, 1492. márc. 22. Esztergom: Óváry 691. sz. (a fontos forrást csak Óváry — szerencsére bő — regesztájából ismerem, a modenai másolatok között ugyanis az olasz szöveget nem találtam).

[188] L. 1492. márc. 20. és 22. Esztergom: Beatrix oklt. 216–219.

[189] 1492. márc. 12. Buda: Auch wisset, das im[!] der ffrid gegen Rümyschen konig ganczlich und allenthalben beschlossen ist – Bártfa 3022. sz.

semmilyen hatással nem volt az országgyűlés diplomáciai eseményeire. Nem hihetjük, hogy a német követek számára fontos lett volna a közvetlen politikai hatalommal nem rendelkező megyei kis- és középnemesség beleegyezése. A bárók mellett esküt tevő előkelő nemesek nem csak formulaszerűen, hanem valóságosan is elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a „harmadik rend", a nemesség nevében lépjenek fel.[190] Mikor másfél évvel később, az 1493. őszi országgyűlésen a rendek nyugtát állították ki a koronaőrök részére a Szent Korona és Visegrád vára átadásáról, abban többször is hangsúlyozták, hogy a döntést a főpapok, a bárók, az előkelők és a megyei küldöttek hozták meg, akiknek az akarata az egész ország akaratát jeleníti meg (*totum regnum representantes*). Az oklevelet azonban ugyanúgy a főpapok, a bárók és néhány nemesi előkelő pecsételték meg, mint 1492 márciusában.[191] A pozsonyi szerződés azon elvárása tehát, hogy ahhoz az egész ország (*universum regnum*) járuljon hozzá, a sokpecsétes oklevelekkel, valamint egyes főpapok, bárók és városok külön hitleveleivel együtt teljesült.[192] Úgy tűnik tehát, hogy a rendek teljesen szabályos keretek között járultak hozzá a Habsburg-ház örökösödési jogának elfogadásához, és a kibocsátott oklevelek érvényességét jogi értelemben semmiféle kifogás nem árnyékolhatta be,[193] hiszen azokban nincs és nem is lehetett nyoma annak,

---

[190] Szabó Dezső szerint a sokpecsétes oklevelekben szereplő, a nemesség képviseletére vonatkozó megjegyzés „egyszerűen nagyzolás és üres frázis, amely csak a nagyobb hatás kedvéért van ott" – *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 69–70.

[191] 1492. okt. 17. Buda: DF 287 361. – Az oklevelet a király mellett a pecsételési záradék értelmében hat főpap, húsz báró, tizenhat nemesi előkelő pecsételte meg; utóbbiak közé számítottam a három vezető kúriai jogászt (két ítélőmester és az alnádor), valamint a budai udvarbírót.

[192] Ezt hangsúlyozta Miksa is, amikor 1492 körül kelt oklevelében ezt írta: „fideles et devoti nostri dilecti venerabiles, illustres, spectabiles et generosi, magnifici et nobiles regni nostri Hungarie prefati universumque ipsum regnum nobis generaliter et singuli seorsum et singillatim [...] et fide et iuramento ipsorum mediante promiserunt..." – HHStA, Maximiliana 46 (alt 40b) Konv. XVI-3. f. 19r. – Nem érthető Szabó Dezső azon érvelése, mely szerint ha már egy személyt ki tudunk mutatni, akit nem említenek meg a márc. 7-i oklevelek, de részt vett az országgyűlésen, akkor már nem mindenki tette le az esküt, következésképpen a német követek mérsékelték a békefeltételeket (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 68–69.). Szalay László is észrevette, hogy a rendi hitlevélben a kisebb, megyei nemesség gyérebben vagy egyáltalán nem volt képviselve (*Szalay L.*: Adalékok i. m. 71.). Magam a Szabó által említett Nagylucsei Jánoson kívül több tucat más, sőt néhány vagyonosabb nemest is ki tudok mutatni az országgyűlésen, de például egy Pozsony megyei kisnemestől vagy egy néhány tucat jobbággyal rendelkező megyei nemestől aligha kérte bárki is a hozzájárulását. A *pars pro toto* elv alapján az okleveleket természetesen nem minden jelenlévő nemes, hanem a rendek képviselői erősítették meg. Ennek érvényét aligha befolyásolja az, hogy e képviselőket az uralkodó kérte-e fel vagy a nemesi tömegek választották.

[193] Nem kívánok foglalkozni azzal a több évszázados, anakronisztikusnak tűnő problémával, hogy országgyűlési végzés volt-e a Miksa örökösödési jogáról kibocsátott oklevélcsoport vagy sem. A pozsonyi szerződés világosan rögzítette, milyen iratokat kell kiállítani a magyar országgyűlésen (azért ott, mert a rendek ott tudtak csak összegyűlni), és ez meg is történt, vö. *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. passim, a korábbi vita összefoglalásával (az ő véleménye szerint nem volt az [uo. 70., 76.], de e bizonyítási törekvése számos tévedésbe sodorta egyébként kiváló műve megírásakor). – Hasonlóképpen erőltetett Szabó végkövetkeztetése is, aki szerint a márc. 7-i hitlevelekkel egy liga (*confoederatio*) jött volna létre Miksa és az oklevelek kibocsátói között (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 77–80.). Bár a fentiekkel igyekeztem bizonyítani, hogy a hitlevelek megpecsételése a politikai elit tagjai részéről nem önkéntes cselekedet, hanem kötelező elvárás volt, ami eleve cáfolná az önkéntes alapon szerveződő liga elméletét, mégis hangsúlyozni kell, hogy Szabó érvei igen gyenge lábakon állnak (pl. a „pax et concordia" és „pax et unio" kifejezések különbözősége, Bonfini „foedus"

hogy az eskütétel esetleg nem találkozott a nemesség alsóbb rétegeinek az egyetértésével.

A hitlevelekről szóló döntés után természetesen még folytatódtak a német–magyar egyeztetések. Március 16-án az uralkodó — *„hogy a további háborúságnak és széthúzásnak még a legkisebb szikrája se maradhasson"* közöttük — nyugtát állított ki a császár, Miksa király és alattvalóik részére arról, hogy a békeszerződés értelmében valóban elengedte azt a százezer forintot, amelyre a császárt és tartományait a Mátyás királlyal 1477-ben megkötött gmunden–korneuburgi béke kötelezte — az összegnek a felét a hódító magyar király ugyanis sohasem kapta meg.[194] A következő napon a király szinte szóról szóra megismételte az 1491. november 23-án, a Prüschenk fivérek részére kibocsátott oklevelét, azzal a módosítással, hogy Fraknó helyén ezúttal Kőszeg várát nevezte meg.[195] Az osztrák követ jogai biztosítására kérte az oklevél kiállítását, hiszen a zálogbirtokos császártól már megkapta az uradalmat.[196] Végül 18-án került sor a Haugvic felé fennálló tartozások rendezésére,[197] ami — mint láttuk — talán szintén összefüggésbe hozható a pozsonyi békeszerződés végrehajtásával. Zollern gróf és társai ezt követően hagyhatták el Budát.[198] A későbbi történésekből jól látható, hogy a két fél abban állapodott meg, a magyarok pünkösdkor (június 10-én), Hainburgban adják át azokat a hitleveleket, amelyek kiállítására még nem került sor.[199] A német követség elégedetten térhetett haza, hiszen küldetését teljesítette: nem is titkolták, hogy március 7-én Magyarország esküt tett Miksa örökösödési jogáról.[200] A békeszerződésben előírt második, pünkösdi országgyűlés megrendezésétől tehát Zollern és társai ennek hatására tekintettek el.

---

szavának használata, a pozsonyi szerződés és Miksa egyik 1492. évi oklevele „confoederati" kifejezésének jelentése). Nem véletlen, hogy fejtegetése nem talált követőkre, vö. Kubinyi András véleményével, l. *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 54.

194 1492. márc. 16. Buda: ne minima eciam scintilla ulterioris belli et discordie inter prefatas imperialem et regiam Romanorum maiestates ac inter nos regnaque et principatus ac dominia utriusque remaneat – Firnhaber 528–529. (márc. 13-i keltezéssel). Arra, hogy Mátyás a 100 ezer forintos hadikárpótlásból csak 50 ezret kapott meg, l. *Kubinyi András*: Mátyás király. (Tudomány–Egyetem) Bp. 2001. 76.

195 1492. márc. 17. Buda: DL 19 810. (másolatról kiadta: Firnhaber 530–531.).

196 Szabó Dezső úgy értelmezi Prüschenk megadományozását, hogy az uralkodó ezzel hálálta meg a követnek Miksa követeléseinek mérséklését (vö. a 149. sz. jegyz-tel), és az oklevélben erre vonatkoznak a fivérek békekötés érdekében tett szolgálatairól szóló sorok (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 67.). Érvelése nem áll, hiszen a fraknói adománylevél (vö. a 24. sz. jegyz-tel) 1491. nov. 23-án ugyanezekkel a szavakkal hivatkozik a szolgálatokra. Láthattuk, hogy a császári zálogbirtokokkal kapcsolatos döntéseket mindkét fél rendre megerősítette.

197 1492. márc. 18. Buda: DL 19 811.

198 1492. ápr. 12-én Frigyes császár Linzből levelet intézett Kőszeg városához, hogy engedelmeskedjenek a Prüschenk fivéreknek, akiknek a várat átadta (Firnhaber 508–509.). Vélhetően erre az intézkedésre Heinrich Prüschenk Ausztriába való visszaérkezését követően került sor.

199 Lásd Ulászló 1492. máj. 29-i, Pozsonyhoz intézett parancslevelét, amelyben leírja, hogy megbízottjának, Pósa Balázsnak minél gyorsabban adják át hitlevelüket, hogy „ipse postea in Hainburga iuxta capitula pacis nostro nomine super festo Penthecostes deponi faciat" – DF 240 738. (regeszta: Inventár 3954.).

200 Dr. Tichtel bécsi orvos a hazatérő osztrák követek sikeréről hallva jegyezhette fel a következőket: „Die cinerum iurat regnum Ungarie ducibus Austrie fidelitatem, sub condicione, si rex Bladislaus decesserit sine legiptimis heredibus" – Johannes Tichtels Tagebuch. Fontes rerum Austriacarum, Scriptores I. Wien 1855. 58.

Beltramo Costabili már idézett jelentésében arról is beszámolt, hogy — a nemesség felháborodása, illetve a főurak közötti egyenetlenség miatt[201] — a német követek engedményeket tettek a magyar udvarnak, nevezetesen azt, hogy az esküt csak a „főrendeknek" kell letennie, illetve a jövőben — vélhetően a hivatalba lépő tisztségviselőkre kell gondolnunk — nem kell esküvel fogadni Miksa örökösödését.[202] Az adatot összefüggésbe lehet hozni Bonfini és Tubero azon utalásával, hogy az országgyűlésen végül a német követelések valamiféle mérséklésére került sor.[203] Láthattuk, hogy az előbbit aligha tekinthetjük engedménynek, hacsak nem arra gondolunk, hogy a német követek eltekintettek attól, hogy a magyar nemesség mintegy közfelkiáltással fogadja el a békeszerződést és szóban tegyen esküt Miksa jogairól — ez a leírások szerint valóban nem történt meg. A második engedményre, ha egy pillantást vetünk a később kibocsátott hitlevelekre (*l. a fenti táblázatot*), inkább sor kerülhetett. Ez annál inkább hihető, mivel a hónap végén, Szapolyai István március 29-i nádorrá választásával egy időben kerülhetett sor Perényi Imre asztalnokmesteri, illetve az elhunyt Csulai László bán testvére, György és Balassa Ferenc szörényi báni kinevezésére.[204] Emellett április elején a király felmentette Tuz Osvát zágrábi püspököt a kincstartóság alól, hogy helyére bizalmasát, a pozsonyi tárgyalásokon is részt vett Baumkircher Vilmost állítsa.[205] Ők azonban — főként a békeszerződés értelmében erre kötelezett nádor és a szörényi bánok — már nem állítottak ki hitleveleket. Azt persze nem tudjuk, hogy ez a Costabili által említett engedményből, vagy esetleg abból adódott, hogy a német követek időközben elhagyták Budát. Az előbbi lehetőség mindenesetre megmagyarázná azt, hogy ezt követően — 1493 őszét leszámítva — a hivatalukba lépő tisztségviselők már nem állítottak ki hitleveleket. Az 1493. őszi országgyűlés alatt ugyan az az év elején a tisztségbe lépő egyik erdélyi vajda, Drágfi Bertalan, az új dalmát–horvát–szlavón bán, Kanizsai László, illetve Cobor Márton nándorfehérvári bán kibocsátott egy-egy, az 1492. március 7-iekhez hasonló iratot, emögött azonban ekkor is diplomáciai okok húzódhattak meg, hiszen a súlyos udbinai vereség (1493. szeptember 9.) után felmerült egy török elleni, Miksa és Ulászló által közösen szervezett hadjárat lehetősége,[206] ami megmagyaráz-

---

[201] Sajnos a tárgyalásokról és a követek kihallgatásáról nem maradtak fenn források, így nem tudjuk, hogy a főurak közötti egyenetlenségek valósak voltak-e vagy csupán bizonyos engedmények elérése érdekében eljátszott színjáték.

[202] B. Costabili, 1492. márc. 22. Esztergom: Óváry 691. sz.

[203] temperatis cum legatis condicionibus eos ad fedus iureiurando sanciendum [...] adduxit (Bonfini V. II. 86.); quibusdam tamen ex conditionibus Alemano demptis (Tubero 81.). – A kérdés historiográfiai áttekintését l. *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 60–64.

[204] Vö. az 62. és 113. sz. jegyz-ekkel, illetve l. az ápr. 6-i méltóságsort (DF 269 459.), amivel megegyezik a nagy törvénykönyv szintén az áprilisi helyzetre vonatkozó méltóságsora (CIH 1000–1526. 560.).

[205] Baumkircher első kincstartói említését egyetlen kincstartóként kibocsátott oklevelében találjuk, l. 1492. ápr. 12. Buda: DF 246 391. (a levéltári adatbázisban 1482-re keltezett oklevélre Horváth Richárd hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök). – A váltás ápr. 6. körül következett be: az ezen a napon kelt privilégium relációs jegyzetében Osvát püspök még kincstartóként szerepel, de a méltóságsorban már hiányzik neve mellől a tisztségnév (DF 269 459., vö. CIH 1000–1526. 560.). – Baumkircher hamarosan — ápr. 30. után (DF 255 039.) — meghalt, mivel 1492. jún. 11-én már Szegedi Lukács boszniai püspök a kincstartó (DF 240 742.).

[206] *Wiesflecker, H.*: Kaiser Maximilian i. m. 355–358.

za a gesztust. Ez azt mutatja, hogy Miksa ugyan nem mondott le véglegesen a szerződésben rögzített követeléséről, de a Magyar Királyság szuverenitását mármár sértő hitlevelek kiállítása a német követek jelenlétéhez volt kötve, illetve a két uralkodó közötti aktuális erőviszonyoknak és diplomáciai kapcsolatoknak volt a függvénye. A római király udvara 1493 után láthatóan nem tett meg mindent annak érdekében, hogy a hitleveleket a tisztségbe lépő tisztségviselők kiállítsák.

14. Az országgyűlés után

Az urak a nemesség szétszéledése után, áprilisban tárgyalták a királyi kúria jogászainak bevonásával azokat a pereket, amelyeket az uralkodó javarészt március folyamán halasztott az országgyűlés utáni napokra. A tárgyalások egy része a pozsonyi békeszerződés által elrendelt visszarendeződés és amnesztia jegyében zajlott.[207] Az udvar azonban nem csak bírósági téren igyekezett eleget tenni a békekötés során rögzített kötelezettségeinek. Fentebb láthattuk, hogy a királyi városok közül március 7-én csak Buda és Pest tudták kiállítani a német követek által kért hitleveleket. Az erdélyi városok például április–május fordulóján egymás után pótolták elmaradásukat. Magától értetődő, hogy az uralkodó küldöttje járta végig az itteni településeket.[208] Egy későbbi utasításból arról is tudomásunk van, hogy a király a budai tanács oklevelének másolatait küldte el a többi városnak, hogy irataik kiállításakor annak szövege szolgáljon mintául.[209] A Budára felküldött erdélyi okleveleket júniusban bizonyára kézbesítették is Hainburgban. Az uralkodó május 29-i külön parancsára Pozsony városa is kiállította hitlevelét, de valamilyen okból Pósa Balázs sókamarás az utasítás ellenére sem kézbesítette azt pünkösdkor az átellenben fekvő osztrák városban, ezért az oklevelet utóbb a város levéltárában helyezték el.[210]

---

[207] Lásd 1492. ápr. 1.: DL 6007., ápr. 3.: DL 37 673. (Jajca oklt. 84–93.), ápr. 16.: DL 19 830. (regesztája: A somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban. Kivonatokban közzéteszi Komjáthy Miklós. 1. közlemény. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár 1973. 5. sz.), ápr. 28.: DL 3021., DL 88 762., ápr. 30.: DL 19 839.

[208] *Lővei P.*: Sokpecsétes i. m. 111. – Az oklevelek felsorolását l. a táblázatban. – Valószínűnek tartom, hogy az uralkodó máj. 3-i oklevelében említett, Bártfába küldött Borsvai Benedek és Horvát András ugyancsak azt a feladatot kapták, hogy kieszközöljék a felső részek királyi városaitól hitleveleiket. Az oklevél küldetésük céljáról csak annyit jegyez meg, hogy a király ügyeiben járnak el: DF 215 807. (Bártfa 3034. sz.). – Kassa, Bártfa, Eperjes, valamint Nagyszombat hitlevele feltűnően hiányzik a hitlevél-csokorból, bizonyára elkallódtak.

[209] A kancellária a Pozsonynak küldött oklevélhez csatolt egy mintát (iuxta minutam presentibus inclusam), hogy a város az alapján állítsa ki oklevelét. 1492. máj. 29. Buda: DF 240 738. – 1494-ben, mikor az uralkodó Sopronnak küldött hasonló utasítást, ugyancsak küldött egy követendő mintát (ex incluso exemplo litterarum huiusmodi recognicionis): 1494. márc. 11. Buda: DF 204 020. (kiadása: Sopron I/6. 126–127.). Hogy ez a budai tanács oklevelének a szövege volt, azt jól bizonyítja, hogy a budai hitlevél egykorú másolatban meg is maradt Sopron levéltárában, l. 1492. márc. 7. Buda: DF 203 985. (kiadása: Sopron I/6. 91–92.). – Nem érzek ellentmondást abban, hogy az április–május folyamán kiállított hitlevelekben is szerepel (a minta hatására), miszerint a városok az esküt az országgyűlésen tették le (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 72.). Buda és Pest esete alapján egyértelmű, hogy a vélhetően külön ülésező városi követek is tárgyalták a hitlevelek kérdését.

[210] 1492. máj. 29. Buda: DF 240 738. — Pósa sókamarási tisztségére l. 1492. máj. 1. Buda: DL 46 185–46 186. — A hitlevelet l. 1492. jún. 5. Pozsony: DF 240 741.

A királyi tanács március 7-i, Kinizsi Pállal és a Geréb családdal kapcsolatos határozata folyományaként Székely Jakab április közepén ormosdi otthonából intézett levelet Miksa királyhoz. Ebben elpanaszolta, hogy „atyafiai", Kishorvát János és Beriszló Ferenc mennyi sérelmet szenvednek el, hiszen a békeszerződés vonatkozó pontjai, illetve annak ellenére, hogy ők viszont visszaszolgáltatták a magyar urak várait, nem kapták vissza Kinizsi Páltól és a Geréb fivérektől birtokaikat. Székelyék, Miksához küldve társukat, Garai Bánfi Lőrincet, a római király közbenjárását kérték Ulászló királynál, burkoltan arra hivatkozva, hogy a béke nem lehet tartós, ha a megállapodást a másik fél nem tartja be, illetve abból, hogy Kishorváték „elkeseredtek" javaik elvesztésétől, az egész kereszténységnek jelentős kárai származhatnak. A római király ne hagyja — írja Székely —, hogy hívei a belévetett bizalom miatt szenvedjenek elnyomatást.[211] A magyar udvar az ügy rendezését áprilisban is napirenden tartotta. Kinizsi és fogadott fiai még a hónap elején visszaadták Tallóci Bánfi Bernátnak és testvérének, Györgynek az 1491. évi dél-dunántúli hadjárat során tőlük elfoglalt Valkó megyei Váralja kastélyt. Az oklevél hangsúlyozza, hogy e lépésre a nagyhatalmú bárók Bakóc Tamás püspök-kancellár és a többi úr kérésére szánták el magukat. Tallóciék a vár átadásáról szóló nyugtában nem is titkolták, hogy az ostrom előtt Kishorvát és Beriszló Ferenc az ő beleegyezésükkel ebből a kastélyból dúlta a Kinizsi- és Geréb-birtokokat.[212]

Az udvar az áprilisi bírósági ülések után a helyszínre küldte a nádori és az országbírói ítélőmestereket, Korotnai Jánost és Hásságyi Istvánt, akik Péter kalocsai érsek Valkó megyei szatai kastélyában ültek tárgyalóasztalhoz a házigazda érsekkel, Geréb Péter ajtónállómesterrel és nyilván a másik fél képviselőivel.[213] A megállapodás pontos tartalmát ugyan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy Kishorváték visszakapták birtokaikat, azzal a feltétellel, ha a továbbiakban tartózkodnak a hasonló rabló hadjáratoktól és lázongásoktól, és nem pusztítják többek között a kalocsai érsekség birtokait, különösen Szatát.[214] A rendelkezés a felek között ugyan csak átmeneti fegyvernyugvást eredményezett, de a későbbi történések már nem álltak összefüggésben a pozsonyi béke cikkelyeivel.

Pünkösdkor (jún. 10.), Hainburgban a felek küldöttségei a hitleveleken túl további okleveleket adhattak át egymásnak. Nyolc nappal korábban például az uralkodó, bizonyára a német fél kérésére, kegyelemlevelet állított ki a Miksa-párti Kanizsai János és István részére.[215] A hitlevelek átvételét követően, június 18-án viszont Miksa király bocsátott ki egy nyugtát Ulászló részére háromezer rajnai forint adósság kifizetéséről.[216] Ennek értelmezése azonban már átvezet bennünket a hadikárpótlás kérdésköréhez.

---

[211] 1492. ápr. 15. Ormosd: DF 258 417.

[212] 1492. ápr. 23.: DL 19 835. (regeszta: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Kőfalvi Tamás. Szeged 2006. 839. sz.).

[213] 1492. jún. 2. Bács: cum nos [ti. Péter érsek] nuper cum magnifico domino Petro Gereb in Zatha simul de regio mandato constituti, ubi eciam protonotarii m[agnificencie] vestre et domini palatini interfuerant – DF 290 345., 298–300. old. (a levél a megtárgyalt ügyről nem közöl semmit).

[214] 1493. okt. 20. Buda: DF 290 345., 195–200.

[215] 1492. jún. 2. Buda: DL 19 851.

[216] 1492. jún. 18. Augsburg: Firnhaber 541–542. (DF 287 356.).

15. Gondok Ausztriában

Bármennyire is gyorsan vetették be 1491–1492 fordulóján az addig Ausztriában állomásozó hadakat, illetve bármennyire is igyekezett a magyar udvar a pozsonyi békeszerződésben felsorolt várakat átadni Frigyes császárnak, kétségtelen tény, hogy 1492 tavaszára — ami már eleve túl volt a decemberi és februári határidőkön — még a közvetlenül királyi kézen lévő erősségek közül sem került vissza mindegyik Frigyes császár kezébe. De magától értetődően még ennél is nagyobb gondot okozott azon várak ügyének rendezése, amelyek Mátyás vagy Ulászló intézkedései — leginkább elmaradt zsoldfizetés pótlására kötött zálogszerződései — következtében magánkézre kerültek. Ezek visszaszerzésére a magyar uralkodó egy év haladékot kapott.[217] Ulászló és tanácsa mindkét típus esetében azzal a jól ismert jelenséggel találta szembe magát, hogy a várakban maradt királyi kapitányok és zsoldosvezérek addig nem hagyták el váraikat, amíg az utolsó fillérig nem teljesítették követeléseiket. Jóllehet nem feladata e tanulmánynak, hogy a budai országgyűlést követő időszak ausztriai eseményeit bemutassa — ez külön kutatások híján nem is lehetséges —, egy-egy sajátos eset ugyanakkor halovány fényt vethet a történésekre.

A királyi várakra jó példát szolgáltat az Alsó-Ausztria északi részén fekvő Retz városa és vára. Ezt — Kirchschlaggal és Wolkersdorffal együtt — az 1490. évi királyválasztó országgyűlésen megjelent rendek Korvin János herceg örökségéül jelölték ki, de aligha maradt sokáig a herceg kezelésében.[218] A pozsonyi szerződés értelmében 1492. február 3-ig kellett volna császári kézre adni, amire azonban nyár végéig nem került sor. Ulászló augusztus 27-én kelt, Retz városának szóló parancsleveléből tudjuk, hogy a helyi vár élén álló — nevéből ítélve vélhetően cseh származású — Heinrich von Krakowitz visszautasította az átadást elrendelő királyi parancs teljesítését. Az uralkodó ezért utasította a várost, hogy Krakowitznak a továbbiakban ne engedelmeskedjenek, egyszersmind felmentette a retzi polgárokat mindenféle hűség és kötelezettség alól, amellyel a magyar királynak tartoztak.[219] Hamarosan híre is ment, hogy a Retzben állomásozó csapatok elhagyni készülnek addigi állomáshelyüket.[220] A császár egy hónappal később már ki is jelölte Krakowitz utódját Hans Matschacher személyében,[221] akiről

---

[217] Vö. Első közl. 366.

[218] 1490. jún. 17. Jajca oklt. 73. – A vár felett nem érvényesült Korvin közvetlen ellenőrzése, annak ellenére, hogy 1490 októberében még bizonyosan az a Betlen Miklós volt a kapitánya, aki később a herceg familiárisaként mutatható ki. L. a 155. sz. jegyz. adatait.

[219] 1492. aug. 27. Buda: Wir haben Heinrich von Krakowitz unnser Stat und Slos Retz [als] einem ambtman vertrawet, und auf dy bericht, so wir mit kay. und Romisch koniglich Mt. gemacht, derselben kay. Mt. abzetreten bevolhen, des er sich dann wideret und nicht thun wil. Darauf bevelhen wir euch hiemit ernstlich, das ir bernetem(!) von Krakowitz furan kein gehorsam bebeyset, sonnder der kay. mt. abtrettet und gelubet, so ir dem also thueet, sagen wir euch mit dissen unnsern brive aller phlicht und gelubd, damit ir uns verbunden gewest, ganntz frey, quit, ledig und los – Retz, Stadtarchiv, Urkunden, Karton U 5. (regeszta: *Resch, R.*: Retzer Heimatbuch i. m. I. 35. sz.).

[220] 1492. szept. 7.: Eodem die [am Freitag nach Egidii] habn mein hern den Urban potn geschikcht gen Retz auf kundtschafft von begn der hoflewt daselbs gelegn, als sy dem Land Osterreich abgesagt hettn – Pozsonyi számadáskönyv 51. (DF 277 107.) 109. old., vö. uo. 110. old.

[221] 1492. szept. 21. Linz: *Resch, R.*: Retzer Heimatbuch i. m. I. 36. sz.

érdemes megjegyezni, hogy a következő évben Haugviccal együtt állt a vidéket fosztogató zsoldosok élére.[222] Vélhetően a retzivel egy időben más várak átadására is sor került, hiszen az uralkodó szeptember 17-én arra utasította Sopron városát, hogy minél több szekeret biztosítsanak megbízottjának, Alföldi Bálintnak, aki parancsára *„az ő és az ország bizonyos ausztriai várakban és más helyeken maradt és most is ott lévő ágyúit"* köteles Budára szállítani. A városnak Győrig kellett a szekereket Alföldi rendelkezésére bocsátani.[223]

A várakban maradt zsoldosvezérek nyilván eltérő módon kerestek megoldást a kialakult helyzetre, bizonyára ahhoz mérten is, hogy meg kívánták-e tartani a kezükre került birtokokat vagy nem. A kezük alatt szolgáló csapatok természetesen nem csak érdekeik megvédésére kínáltak alkalmas eszközt, hanem olyan értéket is jelentettek, amely biztosította akár az átállás lehetőségét is a császár vagy fia szolgálatába. Jó példát szolgáltat erre Wilhelm von Tettau (Tettauer Vilmos), Mátyás király egyik legnevesebb vezére, aki Allentsteig várát még a pozsonyi tárgyalások első fordulója előtt megkapta a császártól,[224] majd egy másik, közeli erősséget, Hornot 1493-ban császári *pfleger*ként (várnagyként) tartotta a kezén addig, amíg egykori tulajdonosaik, a magyarországi családi kapcsolatokkal is rendelkező Veit és Hans von Pucheim el nem foglalták tőle.[225] Tettauer közben természetesen megmaradt magyarországi uradalmai élvezetében is: az 1480-as évek elejétől zálogjogon őt illette a Trencsén megyei Hricsó vár és Biccse mezőváros, amelyeket halála után még fiai is birtokoltak.[226] Ugyanígy még a pozsonyi béke előtt állt császári oldalra és maradt kapitányként így Gmünd várában Mikuláš Spanovsky is.[227] Váraik nevét a pozsonyi békeszerződésben azért tüntették fel, mivel átállásuk természetesen nem jelentette azt, hogy császári parancsra feladnák a kezükön lévő erősségeket: ragaszkodtak elmaradt zsoldjukhoz és egyéb kintlévőségeikhez.

Hozzájuk hasonlóan a Mittergrabern várában maradó, több évtizedes katonai pályafutásra visszatekintő Jan Zvolsky is császári adománnyal biztosította családja jogait a Mátyás királytól zálogba kapott uradalomhoz. Igaz, erre másfél évtizeddel később, 1507-ben került csak sor, ráadásul úgy, hogy Frigyes

---

[222] *Linck, B.*: Annales i. m. 311., vö. *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 331. (1. sz. jegyz.).

[223] 1492. szept. 17. Buda: In certis castris et aliis locis Australibus nonnulla ingenia nostra et huius regni remanserant et modo illic iacent, que nos illinc egregio Valentino Alfewldi deorsum ducere commisimus – DF 203 999. (kiadása: Sopron I/6. 104.), vö. a király júl. 5-i, már idézett parancsával: DF 203 994. (kiadása: Sopron I/6. 100.).

[224] 1491. szept. 1. Linz: Chmel II. 8708. sz.

[225] 1493. aug. 16. Linz: Oesterreich unter Kaiser Friedrich dem Vierten. Hg. von Franz Kurz. Zweyter Theil. Wien 1812. 309–310., regeszta: Chmel II. 8969. sz. (a császár mozgósította Horn ostromára az alsó- és felső-ausztriai hadakat). – Veit von Pucheim örökös ausztriai pohárnokmester felesége Turóci György pohárnokmester leánya volt, l. pl. 1492: DL 19 867.

[226] *Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. kötet. Trencsén vármegye. Bp. 1941. 385–386., A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára I. 1341–1510. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1937. LIX–LX., 245., 303–306., valamint DF 273 139. – Tettauer tevékenységével kapcsolatban sokatmondó, hogy 1495 elején, amikor Valpón a római király követe felkereste Ulászló királyt, a magyar udvar küldöncöt menesztett hozzá (*Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 66.).

[227] *Vancsa, M.*: Geschichte i. m. 545., személyére l. *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 242.

1493-ban már a vár ostromát is elrendelte, Miksa pedig 1497-ben ismételten elrendelte a vár átadását.[228] A magyar udvar ugyan 1492-ben Pozsony város útján utalványozott ötszáz forintot Zvolskynak, az összeget azonban nyilvánvalóan a királyi kapitány zsoldjára, és nem a zálog kiváltására szánták.[229]

Utolsó idevágó példánk kivételesen nem a Dunától északra lévő területről származik. A magyar határ mellett fekvő Kirchschlag várát elfoglalását követően Mátyás 4400 forintért bocsátotta zálogba Pogány Péter kapitánynak, aki a király engedélyével később ugyanennyiért továbbadta a közeli Rohonc birtokosának, Baumkircher Györgynek. A pozsonyi szerződés egyik aláírójának, Vilmosnak az öccse annak ellenére haláláig, 1501-ig a vár birtokában maradt, hogy a régi tulajdonosok leszármazottai igyekeztek jussukat visszaszerezni,[230] sőt 1492-ben Frigyes császár *pflegert* nevezett ki a vár élére, Miksa pedig korábbi kőszegi kapitánya, egyben a pozsonyi osztrák tárgyalódelegáció egyik tagja, Jörg Rottaler részére ígéretet tett a császár halálát követő átadására.[231] Baumkirchernek bizonyára nagy segítségére volt a vár megtartásában az, hogy a pozsonyi béke után másfél évvel Miksa király szolgálatába lépett.[232]

Szerény adatainkból is jól látható, hogy miután Kinizsi Pál 1492 őszén szétverte a fekete sereg magyarországi kötelékeit,[233] a vesztes csapatok egy része nem véletlenül vonult vissza Ausztriába, hanem azért, mert társaik még mindig ott szolgáltak, egykori vezéreik — és alkalomszerűen bizonyára más helyi hatalmasságok — zsoldjában. A császári és a római királyi udvar 1493 tavaszán határozta el, hogy végleg leszámol az Alsó-Ausztria északi részét uralmuk alatt tartó zsoldosokkal, akiknek az élén állítólag a fekete sereg névadója, Haugvic, igen jellemző módon a Retzből már ismert császári várnagy, Matschacher, illetve a „cseh Vencel" álltak.[234] Május 14-én a császári hadak sikerrel ostromolták meg a morva

---

[228] Lásd *Helmuth Feigl–Thomas Stockinger*: Die Urbare der Herrschaften Maissau und Sonnberg anlässlich der Teilung des Erbes nach Georg von Eckartsau im Jahre 1497. Wien 2008. 16. (különösen: 94. sz. jegyz.). – A munkára Péterfi Bence hívta fel a figyelmemet, aki egyszersmind megosztotta velem Jan Zvolsky kalandos életére vonatkozó kiváló — a fentiekben alig kiaknázott — gyűjtését, amiért ezúton is köszönetet mondok.

[229] Napi kelet nélkül: Item nach gescheff der K. Mt. habn mein hern Burgermaister, Richter und Rat seiner genadn haubtleut mit Namen Jann Zwolsky gebn V^{C} guldn in gelt facit VI^{C} XXV lb. Und herrn Yban seiner genadn haubtman gebn III^{C} guldn in gelt facit III^{C} LXXV lb. Dátum nélküli bejegyzések. Pozsony város számadáskönyve 51. (DF 277 107.) 116. old. – *Yban* (Iván) kapitányt egyelőre nem tudom azonosítani.

[230] A vár birtoklásának történetét Jörg von Pucheim (a korábbi várbirtokos Pottendorfer család leszármazottja) keltezés nélküli, de bizonyoson Baumkircher halála után kelt, Miksához írott kérvénye adja elő. Az irat teljes szövegű kiadása: *Maximilian Weltin – Christina Mochty-Weltin – Karin und Thomas Kühtreiber – Ronald Woldron*: Wehrbauten und Adelsitze Niederösterreichs. Das Viertel unter dem Wienerwald. Band 2. St. Pölten 2003. 348–349., vö. uo. 71.

[231] 1492. márc. 15. Innsbruck: Lichnowsky 1740. sz. (Miksa megígérte, hogy 14 ezer rajnai forintos adóssága fejében attól számítva féléven belül, hogy kézbe veszi Ausztria kormányzatát, átadja Kirchschlagot Rottalernek). – 1492. máj. 1.: Uo. 1773. (a kinevezett *pfleger*, Bernhard Stadler kötelezvénye Frigyes császárnak).

[232] 1493. jún. 6. Lintz: DL 103 999.

[233] Az eseményekre és forrásaira l. *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 319–331.

[234] *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 331. (1. sz. jegyz.). – Bizonyítékok híján nem vagyok biztos abban, hogy a „cseh Vencel" valóban a híres Václav Vlčekkel azonosítható. Nehézséget jelent emellett az 1493 tavaszán Hans von Pucheim ellen magánháborút indító, de eköz-

határhoz közel fekvő thayai erősségüket, ahova Miksa király hat nappal későbbi levele szerint háromezer fős seregük fészkelte be magát.[235] És ezen a ponton érdemes újra felidézni Mittergrabern ostromának 1493. évi, már említett előkészületeit. Az erről szóló parancslevél május 17-én kelt, három nappal a thayai győzelem után. A császár a két „magyar-szakértő" katonát, Christof von Liechtenstein zu Nikolsburgot és Heinrich Prüschenk zu Stettenberget ekkor arra utasította, hogy csatlakozzanak a pozsonyi tárgyalásokról is ismert Dobeš z Boskovic a Černé Hory főkapitány seregéhez, és foglalják el a pozsonyi szerződés ellenére „magyarok" által birtokolt Grabern, Kattau és Karnabrunn várakat.[236] A kísérlet azonban, mint láttuk Grabern példáján, nem járt teljes sikerrel. A thayai győzelem híre egyébként gyorsan eljutott a magyar udvarba is: Bakóc kancellár 1493. május 29-én értesítette Geréb László erdélyi püspököt, hogy *„a cseh zsoldosok, részint akiket* [Kinizsi] *Pál úr legyőzött, részint akik a néhai Mátyás király urunk szolgálatában álltak, bizonyos testvériséget alkotva, vagy inkább összeesküvést szőve rátörtek Ausztriára, ahol ezekben a napokban vereséget szenvedtek, sokan fogságba estek vagy elestek, és legutóbb kétszázat közülük Bécsben felakasztottak, így űzve ki őket a tartományból".*[237]

E források kétséget kizáróan igazolják, hogy a zsoldosseregek Alsó-Ausztriából való kivonása — már ha azokat továbbra is a magyar uralkodó hadainak tekintjük — még másfél évvel a béketárgyalások lezárása után sem fejeződött be. Bár a magyar diplomácia nyilvánvalóan nem ezt tartotta legfontosabb feladatának, amit hallgatólagosan a másik fél is kénytelen volt tudomásul venni, olykor mégis hallunk ezzel kapcsolatos intézkedésekről. Például az egyik forrás szerint Thaya ostromában — bizonyára a német fél kérésére — magyarok is résztvettek, bár ez a híradás többféle értelmezésre is lehetőséget ad.[238] Arról szintén tudomásunk van, hogy Bakóc kancellár még 1494-ben is intézkedett egy ausztriai vár kiváltásáról.[239] De a legbeszédesebb mindenképpen az, hogy a magyar udvar továbbra is alkalmazta Haugvicot főkapitányként, busás fizetést biztosítva neki, amit nehéz másként értelmezni, mint hogy továbbra is számolt

---

ben a Sankt Bernhard-i apácakolostor birtokait feldúló és így a császár haragját magára vonó *Przibikh Wertschko* azonosítása. 1486-ban a császár őt küldte 200 lovassal a Mátyás által ostromolt Retz megsegítésére (*Resch, R.*: Retzer Heimatbuch i. m. 406., Chmel II. 8924. sz.).

[235] *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 330.

[236] 1493. máj. 17. Linz: *Arnold Luschin:* Niederösterreichische Regesten. Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge 3. (1869: 3.) 39.

[237] 1492. máj. 29. Buda: Nunc non aliud, nisi unum hoc, quod stipendiarii illi Bohemi, partim qui fuerunt per ipsum d(ominum) Paulum profligati, partim alii, qui fuerunt in serviciis condam domini nostri regis Mathie, facta quadam fraternitate vel potius conspiracione Austriam invaserant, ubi his diebus sunt profligati et multi capti et interfecti, novissime II^{C} ex eis Vienne laqueo suspensi et sic de provincia illa eiecti – DF 283 439.

[238] *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldosserege i. m. 330. (1. sz. jegyz.).

[239] 1494: Item ad relationem domini episcopi Agriensis Iohanni Kwzel pro certis debitis dati sunt pro inscripcione castri Sawksten in Austria 200 – *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 42. (talán Schauenstein [?]). – Az említett személy, *Kwzel* János Bakóc familiárisa volt, azaz bizonyára nem ő volt a vár zálogbirtokosa. Személyére l. *Kandra Kabos*: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez II. Szerk. Kandra Kabos. Eger 1887. 400., 419., 437.

az általa irányított csapatokkal.[240] A pozsonyi béke ausztriai várak átadását és kiváltását elrendelő, sokszor nehezen végrehajtható cikkelyei az elkövetkező évtizedekben gyakori hivatkozási alapot teremtettek, főként a Mátyás hódítása előtti birtokosok leszármazottai számára. Grabern és Kirchschlag esetéhez hasonlóan jellemző példa erre Gmünd: Miksa király még 1502-ben is felszólalt Ulászlónál, azt tudakolva, mit kíván tenni a vár és város kiváltása ügyében.[241]

16. A hadikárpótlás

A pozsonyi szerződés 22. cikkelyében a felek részletesen rögzítették, milyen módon kell megfizetni a Miksa királynak kárpótlásul járó százezer magyar aranyforintot. Mivel ez tűnik a békekötés magyarokra nézve legsúlyosabb pontjának, okvetlenül érdemes alaposabban megvizsgálnunk a cikkelyt és végrehajtását. Az összeget a magyar fél aranyban, ezüstben vagy Ausztriában használt pénzben volt köteles megfizetni, utóbbi esetben a rajnai és a magyar forint értéke között 4:3 arányt meghatározva. A kifizetést a Márton-naptól (1491. november 11.) számított két évre táblázták be: az első és a második félév végén 30–30, míg a harmadik és negyedik végén 20-20 ezer forintos részlet volt esedékes. Ulászlónak és az országnak oklevelükkel kellett magukat kötelezniük arra, hogy a békeszerződés ezen előírásának a részletek megkétszerezésének terhe alatt eleget tesznek. A római király engedélyt kapott arra, hogy valamely részlet elmaradása esetén akár az ország kereskedőitől is zálogot vehet áruik lefoglalásával.[242]

Nehezen hihető, hogy az állandó anyagi gondokkal küszködő magyar uralkodó önerőből képes lett volna ekkora összegeket a kitűzött időre előteremteni. Alább ismertetendő forrásaink, illetve az a tény, hogy a budai országgyűlés után a király nem az „államadósság" megtérítésére, hanem a cseh zsoldossereg kifizetésére kérte az egyforintos adó felajánlását a rendektől,[243] egyaránt azt sejtetik, hogy Ulászló király nem tartotta magára nézve kötelezőnek a cikkely végrehajtását. Mivel azonban ez láthatóan nem vonta magával a békeszerződés megsértését, joggal merül fel az a lehetőség, hogy a pozsonyi szerződésben rögzített hadisarcról a felek külön megállapodást kötöttek. Ez lehet az oka annak, hogy a pozsonyi békeszerződésben kifejezetten az adósságrendezésre vonatkozóan előírt, előbb említett királyi és rendi kötelezvényeket sohasem állították ki.

Érdemes kiindulni a római király előbb említett, 1492. június 18-i nyugtájából, amely több meglepetést tartogat. Miksa ebben úgy nyilatkozott, hogy Ulászló a köztük létrejött megállapodás értelmében adósságai törlesztésére három részletben összesen háromezer rajnai forintot juttatott el hozzá — a fenti átszámítás alapján ez 2250 magyar forinttal volt egyenértékű —, amely kifize-

[240] Haugvic 1495. ápr. 22-én ötven forintot kapott fizetésére, júl. 3-án mint palotás a király parancsára kétszázat, dec. 4-én pedig ezret (*Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 108., 152., 178.). – Haugvic magát 1493. szept. 29-én saját oklevelében Ulászló király „tanácsosának és főkapitányának" (consiliarius et capitaneus generalis) nevezte (DL 20 076.).

[241] RI XIV. i. m. 16 958. sz., vö. 16 787. sz. – A jövő feladata a pozsonyi szerződésben említett egyes várak és vagyonok sorsának, illetve adósságok rendezésének a vizsgálata.

[242] Schwind–Dopsch 432–433.

[243] Lásd 1492. máj. 18. Buda: DF 247 070., DF 247 412.

tésről nyugtatta a magyar királyt.[244] A pozsonyi szerződés szövegével természetesen sem a három részletben történő kifizetés, sem az abban szereplőhöz képest jelentéktelen összeg nem magyarázható. Ezen túl októberben a magyar uralkodótól 2400 magyar forint értékében különféle áru érkezett Miksához. Az összeget a római király zsoldosai fizetésére kívánta felhasználni.[245] A „magyar pénz" (*Hungrisch gelt*) kezelését az uralkodó előbb főkincstartójára, Simon von Ungerspachra bízta, később, 1493 nyarán pedig Johann Grünenwaldnak adott felhatalmazást arra, hogy Ulászló királytól a pozsonyi béke értelmében pénzt vegyen fel, amelynek felét Miksa kezére kellett adni, másik felét viszont a zsoldosai irányába fennálló tartozásaira kellett fordítani.[246] Az „áru" megnevezés alatt elsősorban szarvasmarhát kell értenünk: 1493 novemberében ugyanis a magyar király ökröket küldött Bécsbe, amelyek közül száz példányt a római király tiroli rokonának, Zsigmond főhercegnek és feleségének ajándékozott, a többit különböző városokban adatta el.[247]

Sajnos nem tudjuk pontosan, hogy az évek során a magyar uralkodó pontosan mennyi adósságot törlesztett. Bár 1494–1495-ből hiánytalanul ismerjük a magyar királyi udvar kiadásait, ami alapján biztosan kijelenthető, hogy e két esztendő alatt Ernuszt Zsigmond kincstartó az adósság rendezésére mindössze 2312 magyar forintot költött, amelyből megbízottja valamikor 1495 folyamán 578 ökröt vásárolt és hajtatott Bécsbe,[248] egyáltalán nem zárható ki, hogy az uralkodó olyan összegeket is kiutalt erre a célra, amelyek nem jutottak el a kincstartóhoz, így annak számadásaiban sem jelennek meg kiadási tételként.[249] Ezt követően 1496 őszén hallunk arról, hogy a bécsi királyi tanács nyugtázott 2200 magyar forintnyi összeget, amelyet Ulászló király Simon von Ungerspach

---

[244] 1492. jún. 18. Augsburg: wir von dem [...] herren Wladislaen kunigen [...] an den dritten termin und beczalung so unns sein lieb lawt ains tractats zwischen unnser gemacht zu thun und zu geben schuldig ist aufgericht betzallt und zu unnsern handen geantwort hat – Firnhaber 541–542. (DF 287 356.). – Ezt és az alábbi forrásokat ismereteim szerint csak Házi Jenő ismerte, aki hangsúlyozta, hogy Ulászló tízezer forintnál többet aligha fizetett hadikárpótlás címén, l. *Házi Jenő*: Határszéli viszályaink az osztrákokkal a Jagellók uralkodása alatt. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve I. Károlyi Árpád közreműködésével szerk. Angyal Dávid. Bp. 1931. 50–51.

[245] 1492. okt. 26.: HHStA, Maximiliana, 1 (alt 1a), Konv. 8, 87^{v}., vö. *Házi J.*: Határszéli viszályaink i. m. 50.

[246] 1492. ápr. 12., aug. 7.: HHStA, Maximiliana, 2 (alt 1b), Konv. 1/1, 44^{r-v}., 2 (alt 1b), Konv. 1/1, 122^{v}., vö. *Házi J.*: Határszéli viszályaink i. m. 50–51.

[247] 1492. okt. 28. Radkersburg: Unns hat [...] der kunig zu Hungern und Beheim ettlich ochsen an der schuld, die unns sein lieb zu thund ist, zugeben zugesagt – Urkunden, Briefe und Actenstücke i. m. 11. (regesztája: Maximilian's I. Beziehungen zu Sigmund von Tirol in den Jahren 1490–1496. Hg. von Victor von Kraus. Wien 1879. 53.). – 1492. nov. 18. Bécs: HHStA, Maximiliana, 2 (alt 1b), Konv. 1/2, 226^{v}., vö. *Házi J.*: Határszéli viszályaink i. m. 50.

[248] Item regi Romanorum in sortem debitorum Regie Maiestatis quingentos septuaginta octo boves, quemlibet pro florenis quatuor computando, emerunt florenis 2312 – *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 159.

[249] Igen feltűnő például, hogy 1493 ősze és 1495 eleje között a győri püspökség élén királyi kormányzó állt, méghozzá a pozsonyi békében név szerint is említett, osztrák származású s Ulászló-párti Sigmund Schneitpöck (magyarul Snapek Zsigmond). A királyi számadáskönyvban mégsem találkozunk Győrből befolyt jövedelmekkel, amelyeket így a király valamilyen, a kincstartó által nem felügyelt célra fordított, l. *Neumann Tibor*: Győr és Eger között. Egy püspöki áthelyezés története. (kézirat, megjelenés alatt).

főkincstartónak küldött a hadikárpótlás fejében.[250] Adatainkból tehát úgy tűnik, hogy Ulászló adósságrendezés céljából évi egy-két alkalommal, 2200–2400 magyar forintot, de inkább annak megfelelő értékű árut küldött Bécsbe.

További kutatást igényel az, hogy Miksa király 1497. évi, Ulászlónak küldött három nyugtája, amelyek összesen 20 ezer rajnai — azaz 15 ezer magyar — forint átvételét voltak hivatottak igazolni,[251] milyen kifizetett, kifizetendő vagy névleges összegekre vonatkoztak, és egyáltalán eljutottak-e a magyar királyhoz (azaz megtörtént-e a kifizetés). Miksa főkincstartója 1501-ben mindenesetre úgy nyilatkozott a spanyol követ előtt, hogy Ulászló a pozsonyi béke több pontját nem teljesítette, így a százezer forintos kárpótlásból is csak 40 ezret fizetett ki.[252] Miksa fél évvel később 80 ezer dukátot követelt a magyar királytól.[253] Láthattuk, hogy a római király propagandája már 1491-ben kiaknázta azt a lehetőséget, hogy a százezer forintot valóságos összegnek állítsa be, ami bizonyára erősítette pozícióit ellenfeleivel szemben.[254] Miksa később is szívesen emlegette a magyar adósságot, hiszen ez alkalomadtán magyarországi beavatkozásra is feljogosíthatta: aligha kell hangsúlyozni, hogy a korabeli diplomáciai és dinasztikus kötelezvényeknek ez volt az elsődleges értéke, hiszen ritkán fizették ki a bennük rögzített összegeket, az iratokból inkább későbbi megegyezések során igyekeztek tőkét kovácsolni. Ahogy Mátyás is hivatkozott hadüzenetében III. Frigyes kifizetetlen adósságára, Miksának a rákosi végzés után, 1506 tavaszán tett kijelentése, mely szerint Ulászló még mindig nem fizette ki a pozsonyi békekötés során keletkezett adósságait, és ezért megszállja Magyarország egy részét, mint *casus belli* ugyancsak erre mutat tanulságos példát.[255]

Ha most felidézzük, milyen okleveleket bocsátott ki Ulászló király a pozsonyi szerződés 1491. november 23-i aláírásakor — lemondott anyja osztrák hercegséget terhelő hitbéréről és örökösödési jogáról, illetve semmissé tette VI. Albert főherceg Podjebrád Györgynek tett, 40, illetve 50 ezer forintot tartalmazó kötelezvényeit —, akkor joggal merül fel az a lehetőség, hogy a Miksának járó hadikárpótlás egy részét a magyar és cseh király korábbi dinasztikus és diplomáciai iratokkal „váltotta ki", vagy legalábbis ezek átadásával érte el azt, hogy a német fél engedjen a pozsonyi szerződésben a hadikárpótlásra vonatkozó követeléseiből és a kifizetésre vonatkozó szigorú szankciókból. György chiemseei püspök 1491. december 13-i, a sienai bíborosnak címzett levele, amely a békekötés egyik résztvevőjétől származó értesülésekre támaszkodva igen pontosan foglalta össze a szerződés pontjait,

---

[250] 1496. okt. 3. Bécs: RI XIV. 7470. sz.

[251] 1497. aug. 23. Innsbruck: RI XIV. 5189. sz., vö. 1497. szept. 7., szept. 16. Matrei: uo. 5254., 5280. sz-ok.

[252] 1501. okt. 29. Meran: Zaccaria Contarini velencei követ jelentése (RI XIV. 12617. sz.).

[253] 1502. máj. 10. Mindelheim: Zaccaria Contarini velencei követ jelentése (RI XIV. 16452. sz.). – Ha Miksa ebben az esetben rajnai forintra gondolt, akkor az összeg megegyezik az Ungerspach által említett, 60 ezer magyar forintra tehető követeléssel.

[254] A hadikárpótlás ugyanúgy megtéveszthette a kortársakat, mint az utókort is, l. pl. H. Wiesflecker összegzését a pozsonyi béke előnyeiről: „und das wichtigste für den Augenblick: Maximilian vermochte eben jetzt, wo der Krieg gegen Frankreich unvermeidlich wurde, die Gefahr eines Doppelkrieges zu bannen und aus der ungarischen Kriegsentschädigung vielleicht die nötigen Gelder für den Westfeldzug zu gewinnen" (*Wiesflecker, H.*: Kaiser Maximilian i. m. 305.).

[255] *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 105.

talán erre szolgáltat bizonyítékot: a püspök szerint „*Magyarország a római királynak százezer, illetve 18 ezer dukátot köteles fizetni, ha jól emlékszem, két vagy három éven belül*".[256] A megjegyzés azt sejteti, hogy rövidtávon volt egy hatalmas névleges, illetve egy kevésbé jelentős valóban kifizetendő összeg, amelyről minden bizonnyal a szerződés aláírásakor állapodtak meg a felek. Ha a fenti adatainkat egybevetjük, valószínűnek tűnik, hogy a magyar udvar a 18 ezer forintot valóban kifizette Miksának, ha nem is két–három év alatt és nem is készpénzben. Ha egyelőre sok bizonytalansággal is kell számolnunk, annyit bizonyosan megtudtunk az adósságrendezésről, hogy a Miksának fizetendő kárpótlás nem terhelte meg évekig jelentősen a magyar kincstárat.[257]

17. Összefoglalás

Másfél hónappal a pozsonyi békekötést követően, 1491. december 30-án Estei Hipolit esztergomi érsek, beszámolva atyjának, a ferrarai hercegnek a legújabb magyarországi hírekről, levelében hangsúlyozta, hogy „*az ország a*[z osztrák–magyar] *háború alatt, különösen a néhai boldog emlékű király úr halálát követően, igen súlyos károkat szenvedett el, és már nagyon szüksége volt erre a békére*".[258] Helyzetértékelése minden bizonnyal egybeesett a békét megkötő király és követei álláspontjával: a hadak járta és belső viszályokkal is sújtott, kimerült országnak béke kellett,[259] amelynek feltétele egyértelműen a Mátyás király által megkötött 1463. évi bécsújhelyi szerződés megújítása és az örökös tartományok megszállt területeinek visszaadása volt. Az Ausztriáról való lemondás természetesen nem a Pozsonyba küldött követekben merült fel először: annak szükségességével már Mátyás, illetve az interregnum idején a királyi tanács is bizonyosan számolt. Előbbi fia boszniai és horvátországi uralkodását szerette volna biztosítani 1489-ben az elfoglalt területek egy részének azonnali, a maradéknak pedig halálát követő visszaadásával, és ennek érdekében még azt is felajánlotta, hogy a rendeket felesketi arra, hogy halála után a Habsburgokat válasszák királlyá,[260] utóbbiak viszont egyszerűen az ország békéjének a zálo-

[256] 1492. dec. 13.: item regnum Hungarie Romanorum regi solvere centum milia et XVIII milia ducatorum infra duos aut tres (si bene memini) annos [...] Hoc est summarium concordie, quantum ex quodam qui concordie interfuit, accepi – *Zahn, J.*: Über ein Admonter Formelbuch i. m. 76.

[257] Vö. Kubinyi András véleményével: „Bármennyire létkérdés volt is a béke, a kárpótlás hosszú időre megterhelte a kincstárat" (*Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A.*: Magyarország tört. i. m. 332.).

[258] 1491. dec. 30. Esztergom: il quale [sc. regno], per havere potuto gravissimi danni al tempo dela guerra et spetialmente dopo la morte dela felice memoria del Sig^re^ Re passato, hormai havea bisogno de tale pace ... – Beatrix oklt. 230.

[259] A béke szükségességét hangsúlyozta Kubinyi András is (*Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 44–46.). – A háborús károkról a Kubinyi András és E. Kovács Péter (*E. Kovács P.*: Miksa i. m. 46.) által említett példákon túl még tanulságos, hogy 1494-ben Somogy megyében 448 portát mentesítettek az adófizetés alól, mivel a németek felégették, és valószínűleg a Zala megyei 462 felégetett porta is ezért kapott mentességet. 1495-ben még Szlavóniában is említettek olyan portákat, amelyek ugyanerre a sorsra jutottak (*Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 28., 35., 147.).

[260] Mátyás élete végén külpolitikailag elszigetelődött és már maga is békére törekedett, amelynek a császár részéről minimális feltétele az örökös tartományok visszaadása volt, l. *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 119–120.

gát láthatták az ausztriai hódításban.[261] A helyzet azonban 1491 őszére megváltozott, hiszen a megszállt területek egy része, Béccsel és Bécsújhellyel még 1490 nyarán–őszén elveszett, és az 1491. augusztusi magyar offenzíva sem hozott érzékelhető eredményeket, egy hónappal később pedig már a német csapatok lendültek támadásba. A béke gyors megkötése mögött rövid és hosszú távú érdekek egyaránt szerepet játszottak: a német támadások elhárítása mellett sürgető teendő volt János Albert herceg kiűzése az országból, amelyet végül részben az Ausztriából Északkelet-Magyarországra irányított zsoldossereggel hajtottak végre, hosszú távon ugyanakkor a politikai elitet vélhetően az a törekvés is ösztönözte, hogy a háborútól meggyengült országot legalább keresztény szomszédjaitól biztonságban tudja.

Magyarország már nem vállalkozhatott arra, hogy több fronton is háborút vívjon. Az egyre veszedelmesebbé váló török támadások és a királyi kincstár — elsősorban Mátyás király fia számára tett adományai és zálogosításai, illetve a királyi tanács interregnum alatt tett intézkedései miatt — jelentősen csökkent jövedelmei[262] egyszerre irányíthatták rá a figyelmet arra, hogy a zsoldosseregek állandó fenntartása miatt bizonyosan sokba kerülő ausztriai területektől — amelyek kiterjedése 1490 őszétől ugyan lassuló ütemben, de egyre csökkent (hosszú távon tehát aligha voltak tarthatók)[263] — meg kell szabadulni, hogy az ország erejét valóban a déli határvédelemre lehessen összpontosítani. Mint láttuk, ez a gondolat propagandisztikus megfogalmazásban Ulászló és Miksa megerősítő okleveleiben is felbukkant. Aligha véletlen, hogy az ausztriai hódításnak már Mátyás király uralkodása idején is komoly belső ellenzéke volt. Akkoriban éppen az 1491. évi pozsonyi küldöttség vezetője, Bátori István vajda és a főpapok voltak hangadó képviselői annak a véleménynek, mely szerint Mátyásnak Ausztria helyett inkább a török frontról kellene minden erejével gondoskodnia.[264]

A szerződés megkötése tehát jól illeszkedett Ulászló király folyamatosan hangoztatott, minden bizonnyal az ország igényeire és teherbíró képességére tekintettel lévő, valamint a kincstár állandó hiányától is befolyásolt külpolitikai programjához, amelynek középpontjában a béke megteremtése állt. A pozsonyi szerződés erre alkalmas eszköznek tűnt: az ausztriai területekkel „vásárolták meg" a békét, ugyanakkor a III. Frigyes által egykor kierőszakolt bécsújhelyi szerződést úgy erősítették meg, hogy annak érvényesítését elhalasztották. Ezzel sikerült a Habsburgokat leszerelni, ami a magyarok számára bizonyára nem csak hagyományos németellenességük miatt volt fontos, hanem azért is, mert sem a császártól, sem fiától nem várhatták, hogy folyamatosan az országban tartózkodva, elsősorban az ország érdekeit figyelembe véve kormányozzanak akkor, amikor minden erejüket lekötötte nyugat-európai terjeszkedésük

[261] Vö. az 1490. júl. 31-i választási feltételek 6. és 7. pontjával: CJH 474–476.

[262] Vö. *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 40–41.

[263] Talán ennek jele, hogy az 1490. okt. 13-án Lánzsérral együtt felsorolt, Pogány Péter kapitánysága alatt álló, Bécsújhely környéki 8 várból (Firnhaber 420.) a pozsonyi szerződés már csak hatot nevez meg.

[264] Bonfini IV. IV. 123–149. (a Bátori szájába adott beszéd persze kitalált, de az érvek valóságosak), vö. *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 76.

vagy a birodalmi fejedelmekkel fel-fellángoló viszályaik. A szorongatott katonai helyzetből adódóan valóban lemondással és bizonyára némi presztízsveszteséggel is járó béke kétségtelenül megszilárdította Ulászló hazai és külföldi pozícióit, egyszersmind lehetőséget biztosított a királynak arra, hogy addigi, a polgárháborús időszak alatt korlátozott hatalmát az országon belül megerősítse.

A szerződéssel, mint láttuk, Miksa király korántsem volt elégedett. Bár nyugat-európai tervei miatt számára is fontos volt a keleti határok békéje, ám egyedül az ausztriai területek császári kézre kerülésével, illetve a magyar fél által papíron vállalt, de csak részben, kis részletekben kifizetett hadikárpótlással vigasztalódhatott, miközben ő is eladósodott. Mivel a magyar trón megszerzésére irányuló törekvései kudarcot vallottak, magától értetődő, hogy a pozsonyi, majd a budai tárgyalások során mindent megtett annak érdekében, hogy legalább kellő biztosítékot kapjon magyarországi örökösödési jogáról. A magyar rendek a budai országgyűlésen mindenben a pozsonyi szerződés értelmében jártak el, amely viszont egyáltalán nem követelte meg azt, hogy országgyűlési végzéssel erősítsék meg Miksa jogait, sem azt, hogy az uralkodó törvényben szentesítse azokat. Megvolt a régóta ismert koreográfiája annak, miként kell eljárni ilyen esetben: a hitlevelek kiállításának gyakorlata már Zsigmond király (1387–1437) idején ismert volt: 1402-ben a rendek hasonló sokpecsétes oklevéllel tettek esküt arra, hogy Zsigmond örökös nélküli halála esetén Albert osztrák herceget választják és koronázzák királlyá. Sőt az uralkodó még azt is vállalta, hasonlóan a pozsonyi béke erre vonatkozó pontjához, hogy addig nem helyez senkit tisztségbe, amíg az nem esküszik hűséget Albertnek.[265]

A két uralkodó, jóllehet a békekötést követően hivatalosan baráti kapcsolatot tartott fenn egymással, küzdelme diplomáciai téren folytatódott és elsősorban Rómába tevődött át: Miksa minden követ megmozgatott, hogy a pápa ne bontsa fel a kortársak szemében betegesnek tartott Ulászló házasságát a meddő Beatrix királynével, hiszen így a pozsonyi szerződés és a magyar rendek kötelezvényei értelmében valóban számolhatott a magyar trón megszerzésével.[266] E harc azonban nyolc év küzdelem után, 1500-ban Ulászló győzelmével végződött: a magyar–cseh király korábbi házassági igéreteinek az érvénytelenítését követően újraházasodhatott. Miksa nem véletlenül írta önéletrajzi írásában, hogy a pozsonyi békeszerződés sok hasznot nem hajtott a számára:[267] a magyar trón Lajos herceg megszületésével mintha elveszett volna a Habsburgok számára. Bizonyára emiatt történhetett az is, hogy a legfontosabb rendi hitleve-

---

[265] Az 1402. évi hitlevél kiadását és pecsétjeinek elemzését l. *Lővei Pál*: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Bp.–Piliscsaba 2009. 149–182. – A tisztségviselők kinevezésére vonatkozó passzust, amelyet C. Tóth Norbert szívességéből ismerek, l. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. X/4. 145.

[266] Vö. *Kubinyi András*: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1516). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. (METEM Könyvek) Bp. 1996. 120–122.

[267] Idézi: *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 80.

lekről, amelyeket Miksa kancellárja útján Augsburgba vitetett, halála után meg is feledkeztek: a kettős királyválasztást követő diplomáciai tárgyalásokon János király követeinek csak az országgyűlést követően kiállított okleveleket tudták felmutatni.[268]

PEACE TREATY AT PRESSBURG – GENERAL ASSEMBLY AT BUDA
A CHAPTER OF THE HISTORY OF HABSBURG-JAGELLO RELATIONS (1490–1492)
(second part)

by Tibor Neumann
(Summary)

The present study offers a comprehensive narrative of diplomatic and political events which followed the peace treaty of Pozsony of 7 November 1491 until June 1492. The treaty itself was signed by the parties on 23 November at Pozsony, when some minor modifications were inserted into the text. Some days later it was ratified by the Hungarian royal council at Buda, and successively confirmed in the next one and a half months by Wladislaw II, king of Hungary, Maximilian, king of the Romans, and finally emperor Frederick III, whereby it became legally valid. The necessary documents, together with other pieces connected to the treaty, were exchanged by the parties on 20 January at Hainburg. Consequently, the general assembly which Wladislaw II convoked for 2 February 1492 to Buda, had only to deal with the oath to be made by the Hungarian estates about the right of inheritance of Maximilian, and the negotiations concerning the execution of the peace articles.

Because of the presence of the army lead by the Polish prince John Albert in North-Eastern Hungary, the withdrawal of the mercenary army which was stationed in Lower Austria had already begun before the treaty was signed. Yet after the victorious battle fought on 1 January at Eperjes, which closed the period of the struggles for the throne, the process of restoring the castles to the emperor lost its initial momentum. Although most of the castles held by the king of Hungary had been given to the Germans before spring, with a delay of some months only, that of Retz, for example, was only handed over in August 1492. Also somewhat belatedly, yet equally before spring did Maximilian restore his castles in Hungary, and so did Jakab Székely with the strongholds which belonged to his captainship in the Austrian provinces. A greater problem was caused by the castles in Lower Austria, which had been pledged by kings Matthias and Wladislaw II to their mercenary captains; understandably enough, the Hungarian court took no pains to relieve them after 1492. Consequently, in Lower Austria it was quite common in the next decades to refer with regard to individual castles to the fact that the king of Hungary had failed to comply with his obligation to redeem them. The author illustrates with some examples the ways in which the holders of „Hungarian" castles in Austria were able to preserve their lands there.

The study devotes most attention to the general assembly which was held in February and March 1492 at Buda. Since some of the barons were late, the discussion of the peace treaty as well as Austro-Hungarian negotiations could not begin before the end of February. The charters issued by the estates about Maximilian's right of inheritance and their consent to the treaty of Pozsony, which are thoroughly analysed by the author, are dated to 7 March. An examination of the persons in the name of whom the charters were drafted, and of the other documents issued during the assembly, has clearly proved that it was the barons, the prelates and the leading nobility (representing the entire nobility), who decided on 7 March upon the oath demanded by Maximilian and the preparation of the charters of credence. Yet, for obvious reasons, they did not ask the opinion of the nobility, which appeared in great numbers, and only communicated their decision to them later. Yet, notwithstanding the indignation of the Hungarian nobility, the leaders of the Hungarian estates proceeded in complete accordance with the peace treaty of Pozsony during the assembly at Buda. The treaty did not require Maximilian's right of inheritance to be confirmed by a „parliamentary consent", nor did it prescribe its enactment in the form of law. The author comes to the conclusion that the Slavonian and Croatian envoys issued a separate charter of credence only because the negotiations between the court and the ban of Croatia and Slavonia, and the Slavonian envoys, who likewise arrived late, could not be completed before 24 March.

[268] *Szalay L.*: Adalékok i. m. 58., *Wiesflecker, H.*: Kaiser Maximilian i. m. 307.

As a conclusion, the author emphasises the fact that the peace treaty involved concessions on both parts. Although undeniably resulting in some loss of prestige, the agreement offered for Wladislaw II the possibility of confirming his authority in Hungary, and, having restored the peace with his Christian neighbours, to concentrate his financial means for the sole purpose of anti-Ottoman warfare. Maximilian, for his part, had to content himself with the Lower Austrian territories which had been handed over to the emperor, and with the confirmation of his right of inheritance, while he became completely endebted and the unpaid mercenaries of both parties remained in his lands. He only received part of the war indemnities of 100 florins, for the payment of which Wladislaw II had engaged himself, between 1492 and 1496, in small installments. It was not without reason that after the birth of Wladislaw's son, prince Louis, Maximilian regarded the peace as one from which he had profited very little.

KÖZLEMÉNYEK

Bónis Péter

IRNERIUS ÉS A BOLOGNAI JOGISKOLA GYÖKEREI

Negyvenkilenc éve jelent meg a Századok folyóirat hasábjain Bónis György összefoglaló áttekintése a római jog középkori történetének irodalmáról.[1] 1962 óta a római jog középkori történetéről (helyesebben mondva a *ius communer*ől) írott munkák száma külföldön örvendetesen gyarapodott.[2] Főként német és olasz nyelvterületen színvonalas művek láttak napvilágot, és részmonográfiák sokasága szélesítette ismereteinket a jog reneszánszának körülményeiről. Magyarországon elsősorban az utóbbi évtizedben bővült a publikációk száma. Elsősorban összefoglaló jellegű munkák készültek európai jogtörténet, európai alkotmánytörténet, európai magánjogtörténet címmel, amelyek a részletekre alig térnek ki, és adósak maradnak a legújabb kutatások összefoglalásával is. Ilyen körülmények között nem haszontalan áttekinteni a római jog középkori történetének egy-egy szeletét. Jelen tanulmány a bolognai jogiskola gyökereiről szól. Az újabb külföldi szakirodalom áttekintése reményeim szerint hozzájárul e korszak jobb és tökéletesebb ismeretéhez.

1. A grammatika és jog tanítása Bolognában

Régebbi közkeletű vélekedés szerint a bolognai jogiskola a grammatika és a retorika oktatásából fejlődhetett ki. Bologna püspöki város volt, ésszerű következtetés tehát egy káptalani iskola feltételezése. A középkori jogi reneszánsz nem fejlődhetett ki a semmiből – gondolták számosan a múlt században. Odofredus szerint Irnerius kezdetben *in artibus* tanított, grammatikus volt tehát. Az *ars dictandit* pedig a káptalani iskolákban is taníthatták, jogos lenne a feltételezés, amely szerint Irnerius a bolognai káptalani iskola tanára volt, amelyből aztán később a bolognai jogtanítás és maga a bolognai egyetem is kifejlődött. Gaudenzi a bolognai katedrálisban még azt a helyet is megjelölte, ahol szerinte Irnerius előadásait tartotta.[3] Gualazzini szintén meg volt győződve arról, hogy Irnerius bolognai jogiskolája egyházi gyámkodás alatt fejlődött ki.[4]

---

[1] *Bónis György:* A római jog középkori történetének újabb irodalma. Századok 96. (1962) 680–698. Ezt a tanulmányt később kibővítve könyvalakban is kiadták, l. *Bónis György:* A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Bp. 1972.

[2] A mai tudományos felfogás nem tekinti a ius communét pusztán a római jog középkori történetének, mert a ius commune nem egyszerűen az ókori római jog középkori folytatása volt. Erről l. *Manlio Bellomo:* L'Europa del diritto comune. (I Libri di Erice 1.) Roma 1998.; *Uő:* The Common Legal Past of Europe. Washington D. C. 1995.

[3] *Augusto Gaudenzi:* Lo Studio di Bologna. Bologna 1901. 115.

[4] *Ugo Gualazzini:* Ricerche sulle scuole preuniversitarie del Medioevo. Contributo di indagini sul sorgere delle Università. Milano 1943.

Kantorowicz és Haskins az 1930-as évektől kezdve bebizonyították, hogy Bolognában a 12. században az *ars dictandi* tanítására létesült iskolák igen jelentős tevékenységet fejtettek ki.[5] Létezésüket főként az ott keletkezett művek bizonyítják. Ezeknek az iskoláknak a szerveződéséről főként az *ars dictandi* 12. század eleji tankönyvei tudósítanak.[6] Albertus Samaritanus például egy olyan tanítvány levelét közli, aki arról érdeklődik választott tanárától, hogy a következő évben hol fog letelepedni és tanítványokat fogadni. A tanár azt válaszolja, hogy egy évre Bolognában fog letelepedni, és szívesen fogadná az érdeklődőt társaival együtt tanítványaként. Az ilyesfajta oktatás nem kapcsolódott káptalanhoz vagy más egyházi intézmény székhelyéhez, mert akkor a levélíró sem tette volna fel a színhelyre vonatkozó kérdését, hiszen egy káptalannak nyilván állandó székhelye van.

Irnerius iskolája a középkori *ars dictandi* tanítására létesült iskolák mintájára magánkezdeményezés volt, nem egyházi gyámkodás alatt született, az egyházi irányítás alatt álló káptalani iskolával semmilyen kapcsolatban nem állt.[7] A bolognai jogtanításnak ez a magán jellege a későbbiekben is megmaradt. Irnerius utódai mind saját iskolát (*schola*) nyitottak, ezek az iskolák egymástól függetlenek voltak, és legtöbbször magának a professzornak a házában voltak elhelyezve, amint ezt Bulgarus példája is jól mutatja.[8] Eleinte az egyes glosszátorok *scholái* között szabad verseny volt, mindenki szabadon választhatta meg, hogy kit hallgat. Az *universitas* kialakulása után a szabad verseny némileg korlátozódott, mert az *universitas* szerezte meg azt a jogot, hogy egyes *scholá*kat hivatalosan elismerjen, és csak az *universitas* által elismert glosszátorok *scholái* adhattak (1291-től IV. Miklós pápa rendelkezésével is megerősített és elvileg mindenhol érvényes) fokozatokat.

2. *A bolognai stúdium alapítása a hagyomány szerint*

A bolognai stúdium alapítása tehát nem köthető egyetlen uralkodó vagy egyházi méltóság döntéséhez. A történelmi valóságot azonban már a bolognai-

---

[5] *Charles Homer Haskins:* The early Artes dictandi. In: *Uő:* Studies in Medieval Culture. New York 1929. 173.; *Uő:* The Rise of Universities. Ithaca 1957.

[6] Részletesen l. *Giorgio Cencetti:* Studium fuit Bononie. Studi Medievali (ser. III.) 7. (1966) 781–833. (a szerzőség vitatott kérdéséről is).

[7] *Cencetti, G.:* Studium fuit Bononie i. m. 799–819.; *Paolo Nardi:* Dalle scholae allo Studium generale: la formazione delle università medievali. In: Studi di storia del diritto medievale e moderno. A cura di Filippo Liotta. Bologna 1999. 1–32.

[8] A bolognai egyetem fejlődéséről a régebbi szakirodalom csak fenntartással használandó, l. *Heinrich Denifle:* Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400 I. Berlin 1885.; *Hastings Rashdall:* The Universities of Europe in the Middle Ages I–III. Oxford 1936.; *Albano Sorbelli:* Storia della università di Bologna I. Il Medio Evo. Bologna 1944. A modern kutatások szempontjából alapvető: *Giovanni De Vergottini:* Lo Studio di Bologna, l'Impero, il Papato. Studi e Memorie di Storia dell'Università di Bologna 1. (1956) 19–95.; *Uő:* Scritti di storia del diritto italiano I–II. A cura di Guido Rossi. Milano 1977. II. 697–792.; *Cencetti, G.:* Studium fuit Bononie i. m. 781–833.; Le origini dell'Università. Ed. Giuseppe Arnaldi. Bologna 1974. 102–151.; *Giorgio Cencetti:* Lo Studio di Bologna. Aspetti e problemi (1935–1970). Bologna 1989. 29–72.; *Nardi, P.:* Dalle scholae allo Studium generale i. m. 1–32.; *Roberto Greci:* L'associazionismo degli studenti dalle origini alla fine del XIV secolo. Studi e memorie per la storia dell'Università di Bologna (n. s.) 7. (1988) 21–49.; *Antonio Ivan Pini:* Studio, università e città nel medioevo bolognese. Bologna 2005.; *Carlo Dolcini:* Lo Studium fino al secolo XIII. In: Storia di Bologna II. Bologna nel Medioevo. Bologna 2007.

ak is igyekeztek meghamisítani. A bolognai stúdium keletkezéséről és a jogtanítás megindulásáról két különböző legenda is fennmaradt. Az egyik a Digesta megtalálásáról szóló pisai legendához kapcsolódik, amely szerint Lothar császár az Amalfiban megtalált és zsákmányul ejtett Digesta-példányt a pisaiaknak adományozta, és ezen kívül 1132-ben törvényt hozott, hogy ezentúl a római jogot kell alkalmazni. Ehhez egyes szerzők, mint például Bartolus, hozzáteszik azt is, hogy a császár a római jog tanítására Bolognában jogiskolát alapított, és erről császári privilégiumot is kiállított. Ilyen privilégiumlevél azonban nem maradt fenn, és arról sincs tudomásunk, hogy Lothar törvénnyel vezette volna be a római jogot az egész birodalomban. Savigny sem bukkant Lothar feltételezett törvényének nyomára, csak azt említi meg, hogy II. Ince pápa a császárhoz intézett levelében őt „második törvényhozó Jusztiniánusznak" (*alterum Iustinianum legislatorem*) nevezi.

A másik legenda a bolognai jogiskola alapítását még régebbre helyezi. Ahogyan azt mint régi hagyományt Odofredus[9] és Accursius is elbeszéli, Theodosius császár 433-ban alapította újra Bologna városát, miután Szt. Ambrus a császár szemére hányta, hogy a korábbi várost (a város és a császár között fennálló ellentétek miatt) a földdel tette egyenlővé. A császári alapítás által Bologna *regia civitas*szá vált, ennélfogva aki itt tanított, élvezte mindazokat a privilégiumokat, amelyeket Jusztiniánusz császár idejében a Rómában és Konstantinápolyban tanító jogtanárok is élveztek. A császári alapítás bizonyítására még hamis okleveleket is koholtak, amelyekről első olvasásra kiderül, hogy hamisítványok, mert Theodosius császárt Franciaország és Anglia királyával együtt említik, ami nyilvánvaló anakronizmus.

3. A Habita konstitúció és az „egyetem" szervezete a 12. században

Sokkal jelentősebb volt az a most már valódi privilégium, amelyet a német-római császár 1155-ben bolognai tartózkodása alatt adott a bolognai *scholaris*oknak, és amelyet 1158-ban a roncagliai diétán Bulgarus, Martinus, Hugo és Jacobus közreműködésével foglaltak írásba. Ebben ugyan Bolognáról kifejezett említés nincs, kiadásának körülményeiből és szövegéből nyilvánvaló, hogy elsősorban Bolognára vonatkozik. Tartalmából két fontos tényt kell kiemelnünk. Először is a császár külön védelemben részesítette a Bolognába igyekvő diákokat, szigorú büntetést helyezve kilátásba mindazokra, akik őket kirabolni, kifosztani vagy bármilyen módon zaklatni merészelik. Másodszor pedig a császár kivette őket a város joghatósága alól, és elrendelte, hogy mind polgári, mind büntetőügyben őket csak a város püspöke vagy a saját *dominus*uk előtt vonhatják perbe. A *dominus* megjelölés is bizonyítja, hogy a császári privilégium Bolognáról beszél, mert csak a bolognai jogtanárokat illették ezzel a névvel,

[9] „Leges debent doceri in regiis civitatibus et soli regentes in regiis civitatibus doctores vocantur et habent excusationem ab omnibus muneribus etc., unde Bononie possunt legi leges, quia regia civitas est. Non credatis mihi, sed scripturis authenticis. Unde quando vos itis ad s. Victorem, queratis ibi hystorias, ubi invenietis epistolas S. Petronii, in quibus continetur, quod imperator Theodosius, iussu beati Ambrosii eam fundavit." – Odofredus: *Lectura* in Const. *Omnem* § *hec autem* (Lugduni 1550, fol. 4ra).

míg az *artes liberales* tanárait a *magister* névvel jelölték, ami ugyan itt is szerepel, de nyilvánvaló, hogy csak magyarázatképpen.

Ez azt is feltételezi, hogy minden egyes diáknak csak egy *dominus*a volt, hiszen csak így lehetett egyértelműen megállapítani a joghatóságot. Ez is mutatja, hogy a professzorok *scholái* egymástól teljesen függetlenek voltak, amint azt a fentiekben már kifejtettük.

A német-római császár — a kezdőszaváról *Habita constitutió*nak nevezett — rendelkezését Jusztiniánusz császár *Omnem constitutió*jára tekintettel bocsátotta ki. Jusztiniánusz császár privilégiumokat adományozott a berytosi jogiskolának is, ezt tekintették mintának és ennek adaptálásával alkotta meg a császár valószínűleg Bulgarus, Martinus, Hugo és Jacobus tanácsára a fenti *constitutiót*. A rendelkezés fontosságát hangsúlyozandó elrendelte, hogy a *Habita constitutiót* az *authenticák* — azaz a jusztiniánuszi Codexbe illesztett novellakivonatok — mintájára iktassák be a *Codex*be, ennélfogva ez a császári *constitutio* a *Corpus iuris civilis* egyik rendelkezésévé vált.

A fenti joghatósági privilégium a gyakorlatban azonban nem minden ügyben érvényesült. A diákok feletti büntető joghatóság elég erőtlen volt, ezért azt a város magához akarta vonni. Később, kifejlődése után, a diákok önkormányzati szervezete, az *universitas* is joghatósági fórumként lépett fel. A bolognai diákoknak tehát elviekben négy joghatóság előtt kellett felelniük: a város bírósága, az egyházi bíróság, az *universitas* és a *dominus* előtt voltak perbevonhatók.

A gyakorlatban azonban a fenti bíróságok között a következőképpen oszlott meg a joghatóság. Ha mindkét fél diák volt, akkor az *universitas* joghatósága érvényesült, ugyanígy akkor is, ha csak az alperes volt diák és a felperes például bolognai polgár, aki a pert az *universitas* előtt indította. Abban az esetben, ha a pert a város bírósága előtt indította, akkor a perbe vont alperes diáknak jogában állt a császári privilégiumra hivatkozni, és vagy a püspök vagy a saját *dominus*a elé kérhette az ügyet. Később ez utóbbi lehetőség megszűnt és minden esetben az *universitas* joghatósága érvényesült.

Bolognában a 12. században nincsen központi szervezet, *universitas*ról nem, *studium*ról pedig csak módosított értelemben beszélhetünk; ekkoriban csak az egymás mellett létező magániskolák (*scholae*) teszik Bolognát egyetemi várossá. A *scholá*knak semmiféle közös szervezetük nincsen, nem függnek valamely hatóság elismerésétől.[10]

A *scholát* vezető *dominus* (illetve az egyházjogban: *magister*) és tanítványai úgynevezett *societas*t alkottak, ami nem egyezett meg a későbbi *universitas* fogalmával. A *societas* egy évre jött létre a *dominus* és a tanítványok között megkötött munkabérleti szerződés révén, amely mind a *dominus*ra, mind a tanítványokra nézve meghatározott jogokat és kötelezettségeket írt elő. A *societas* kifejezés itt nyilvánvalóan nem a római jogból ismert konszenzuális szerződéstípust jelöli, hanem a *comitiva* fogalmával azonos értelmű kifejezésről van szó. A professzor tanítványait megtisztelően *socius*nak nevezi, míg a tanítványai őt *dominus*nak hívják. A *dominus* megjelölés, amellyel a római jog tanárait neve-

[10] *Manlio Bellomo:* Saggio sull'Università nell'età del Diritto Comune. Roma 1995.

zik, egyúttal arra is utal, hogy a professzor az előadásokat a saját házában tartja, amelynek így tulajdonosa (*dominus*a) is.

A 12. század folyamán az oktatás alapegysége a *schola*, illetve az annak megfelelő *societas*. Ez mind a jogi, mind a grammatikai oktatásra jellemző.[11] A *societas*ok egymástól függetlenek voltak, nem álltak valamely magasabb szervezet irányítása alatt. A 12. században a bolognai egyetem nem más, mint egymás mellett létező, egymástól független *scholá*k összessége. Fokozatok ebben az időben nem léteztek. Bárki nyithatott *scholát*, ha tekintélye elegendő volt arra, hogy tanítványokat vonzzon maga köré. Persze ilyen tekintélyre csak kevesen tettek szert, ennek leghatékonyabb biztosítéka az, ha maguk is valamely híres mestertől tanultak. Így alakult ki az a folyamatos glosszátori hagyomány és átadott tudásanyag, amely szépen megfigyelhető például Irnerius – Bulgarus – Johannes Bassianus – Azo – Accursius esetében.

A 13. század első felében alakultak ki az *universitas*ok, amelyek a bolognai városi statútumokban először 1244-ben tűnnek fel. Az Alpokon inneniek és túliak két *universitas*a (*universitas ultramontanarum* és *universitas citramontanarum*) különböző *natió*kra oszlott, különböző nemzetiségű diákokat tömörített, akik tömörülésük élére vezetőt választottak. Az *universitas* mint a diákság érdekképviseleti és önkormányzati szerve magához vonta a városi *scholá*k irányítását, a *scholá*k az *universitas*ok függésébe kerültek. Az *universitas*ok kialakulásával az önálló professzorból beosztott, alkalmazott lesz, aki előadásait az *universitas* által meghatározott rend szerint (*punctatio librorum*), és meghatározott helyszínen köteles lefolytatni. Csak az lehetett professzor, aki az *universitas* előírásai szerinti *licentia docendi* birtokában van, ezenfelül köteles engedelmeskedni az *universitas* statútumainak, annak megszegése esetén pedig felelősséggel tartozik az *universitas*nak.[12] Ezzel szemben a 12. századi professzor (*dominus*) szabadon választotta meg az oktatás rendjét, helyszínét, őt egyedül csak a tanítványaival kötött megállapodás korlátozhatta. Egyszóval úgy is mondhatjuk, hogy a 12. században a jogot tanuló a személyes tekintéllyel rendelkező professzor tanítványa, míg a 13. században az egyetem tanulójává válik, ahol a professzor a statútumoknak van alárendelve.[13]

Amikor tehát bolognai stúdiumról, bolognai egyetemről beszélünk, e fogalom két, teljesen különböző szervezeti formát jelöl, attól függően, hogy a 12. századi vagy a 13–15. századi bolognai egyetemre gondolunk.[14]

---

[11] *Cencetti, G.:* Studium fuit Bononie i. m. 781–833.

[12] Az universitasnak való alárendeltséget jól mutatja az ún. denuntiatores intézménye. A statútumok ugyanis előírták, hogy a rector titokban két–két hallgatót válasszon ki, akik kötelesek voltak feljelenteni a statútumokat meghatározott módon megszegő professzorokat.

[13] A bolognai egyetem legkorábbi statútumai a 13. század közepéről maradtak fenn, l. *Domenico Maffei:* Un trattato di Bonaccorso degli Elisei e i più antichi statuti dello Studio di Bologna nel manoscritto 22 della Robbins Collection. Bulletin of Medieval Canon Law 5. (1975) 73–101. Az 1317. évi statútumokat, amelyek egy része Pozsonyból került elő, közli: Statuti delle Università e dei Collegi dello Studio bolognese. Bologna 1888. Ezekről magyarul főként *Békefi Remig:* A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statútumai. Bp. 1901. Az 1432. évi statútumokat l. *Carl Friedrich Savigny:* Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter I–VII. Heidelberg 1834–1851. III. 643–665. (kivonatos közlés).

[14] *Manlio Bellomo:* Scuole giuridiche e università studentesche in Italia. In: Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia meridionale (secoli XII–XIV). Atti del Convegno Internazionale di studi:

Az *universitas*ok kialakulásának pontos idejét nem ismerjük. A 12. század végén Johannes Bassianus már vitatja azt a jogot, hogy a diákok érdekvédelmi szervezetbe tömörülhessenek. Több mint valószínű, hogy az önszerveződésnek gyakorlati okai voltak. Könnyebb ugyanis közös fellépéssel engedményeket kicsikarni, azonos érdekeket érvényesíteni. Feltehető, hogy először nemzetiségi alapon indult meg a szervezkedés, a *natiók* talán előbb kialakultak, mint a több *natiót* tömörítő *universitas*ok, bár ezt eldönteni nehezen tudjuk, mivel eleinte a *natiókat* az *universitas* névvel is jelölték, minthogy az *universitas* kifejezés a római jogban tudvalevőleg a jogalanyisággal rendelkező személyegyesülések általános elnevezése volt.

A 13. század közepére állandósult szervezeti forma a 14–15. században többé-kevésbé azonos képletet mutat. A *natiók* élükre *procurator*okat választanak, akik a *rector* tanácsát (*consilium*) alkotják. Maga a *rector* is választott tisztségviselő, általában 1 évre választják. A 14. században (1317 és 1340) több magyar *rector*ról is tudomásunk van (Dörögdi, Uzsai).

A diákok önszerveződésével párhuzamosan a professzorok is közös testületbe tömörültek. Külön *collegium*uk volt a legistáknak és külön a kánonistáknak. Az egyes *collegium*oknak nem volt tagja minden *doctor*, hanem csak azok, akik erre jogosultak voltak. A *collegium* kifejezés a 13. század közepén tűnik fel, elődje valószínűleg a bolognai *societas iudicum* lehetett, amiről azonban nem tudjuk, hogy pontosan mikor alakult ki.

A bolognai egyetem a fenti szervezeti képletet több-kevesebb módosításokkal ugyan, de egészen a 15. századig fenntartotta. Az *universitas* statútumai egyre részletesebb és egyre bővülő joganyagot tartalmaznak, e fejlődés ismertetése azonban nem feladatunk, tekintettel arra, hogy ebben a tanulmányban csak a glosszátorok korával foglalkozunk.

4. A iudexek, causidicusok és tabelliók feltűnése

A bolognai jogiskola kialakulását valójában szélesebb összefüggésben kell szemlélnünk. Figyelemreméltó már Irnerius előtt is a grammatikusok nagy száma a 11. században. Forrásaink említik *Albertus grammaticus de Sancto Marino*t, és más személyeket. Maga Irnerius is, Odofredus tanúbizonysága szerint, először *in artibus* tanított. Odofredus többször hangsúlyozza ezt a tényt: „Irnerius úr ugyanis a szabad művészetek mestere volt, és ezután kezdett el jogot tanítani" (*nam dominus Yr. erat magister in artibus* [...] *postea cepit docere in iure civili*)".[15] Más helyen pedig: „Irnerius úr a szabad művészetek mestere volt ebben a városban" (*dominus Yr. magister fuit in civitate ista in artibus*)".[16]

Ha a források összességét nézzük, bármennyire is szűkszavúak és kevés számúak ezek, egy másik tényre is figyelmesnek kell lennünk. Arra ugyanis,

---

Lecce–Otranto 6–8 ottobre 1986. (Università degli Studi di Lecce. Dipartimento di Scienze Storiche e Sociali. Serie seconda Saggi e Ricerche 3.). Galatina 1989. 123–145.

[15] Odofredus: *Lectura* in D. 1.1.6.pr., *de iustitia et iure* l. *ius civile* (Lugduni 1550., fol. 7rb).

[16] Odofredus: *Lectura* in C. 2.21.9., *de in integrum restitutione minorum* l. *non videtur* (Lugduni 1550., fol. 17rb).

hogy a grammatikusok mellett ezekben a dokumentumokban nagy számú *iudex* és *causidicus* szerepel.[17] Már 981-ben feltűnik Leo *notarius et iudex*,[18] 1067-ben Albertus *legis doctor*,[19] majd 1075-ben Iginolfus.[20] Őt két írásban is említik, az egyikben *legis doctor*, a másikban *aulae regiae iudex*ként. 1079-ből egy *Petrus iudex*ről[21] értesülünk. 1105-ben Johannes Bonus és Marchisellus bolognai *causidicus*okról számol be egy ítéletlevél.[22] 1103-ban egy Gandulfus *iudex* tűnik fel Matild grófnő szolgálatában, akit 1116-ban kifejezetten *iudex de Argelatának* neveznek.[23] (Argelata csak néhány kilométerre fekszik Bolognától.) 1109-ben Petrus *legis doctor*ról tesznek említést. 1115-ben találkozunk Tegrimus *tabellio atque causidicus* nevével. Irnerius mellett 1116-ban feltűnik Lambertus és Angelus *causidicus*ok neve, 1117-ben pedig Fantinust úgy említik mint *causidicus et tabelliót*. Ugyanezzel a címmel illetik Gerardust 1125-ben.[24]

Ha pedig *tabelliók*, *iudex*ek és *causidicus*ok — azaz jegyzők, bírók, és a peres feleket védő jogi képviselők — ilyen nagy számban voltak jelen Bolognában és annak környékén, akkor fel kell tételeznünk, hogy nem Irnerius volt az első, hanem már mások is említésre méltó tevékenységet fejtettek ki őt megelőzően.

A grammatikusok, *iudex*ek, *causidicus*ok és *legis doctor*ok egyre növekvő száma egyre élénkülő szellemi életre vall a 11. század végén, 12. század elején. Tévedés lenne azonban intézményesült formákra gondolni, az említett címeket bármely tekintélyesebb jogtudó felvehette, bármilyen szervezett képzésben való részvétel nélkül.

Irnerius mellett sok más név tűnik fel, némelyikük irodalmi tevékenységet is folytatott (Lambertus, Ubaldus, Walfredus, Teuzo), de Irneriusnak már a kortársak szemében is nagy jelentősége volt, tekintélye nem a késői utókor, vagy a 13. századi glosszátor, Odofredus képzelőerejének eredménye. Amikor a császár 1119-ben VIII. Gergely ellenpápa megválasztása érdekében Rómába vonult, Landulfus iunior 1136–1137-ből származó tudósítása szerint vele volt „a bolognai Guarnerius mester és más jogtudók" (*magister Guarnerius de Bononia et plures legis periti*)".[25] Ez az Irneriusról szóló korai és hiteles híradás nemcsak amellett tanúskodik, hogy Irneriusnak a többi jogtudó közül kiemelkedő szerepe volt, hiszen csak őt említi név szerint a krónikás, hanem a „*magister* Guarnerius" megjelölés azt is

---

[17] *Giovanni Santini:* „Legis doctores" e „Sapientes civitatis" di età preirneriana. Ricerche preliminari (Con speciale riferimento al territorio della Romagna nel sec. XI). Archivio Giuridico 169. (1965) 114–171.; *Carlo Guido Mor:* Scritti di storia giuridica altomedievale. Pisa 1977.; *Giovanna Nicolaj:* Cultura e prassi di notai preirneriani. Alle origini del Rinascimento giuridico. Milano 1991.

[18] *Francesco Schupfer:* Le origini della università di Bologna. Atti dell'Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche 8. (1889) 175–176.

[19] Uo.

[20] Uo.

[21] Uo., l. még *Enrico Spagnesi:* Wernerius Bononiensis Iudex. La figura storica d'Irnerio. Firenze 1970.

[22] *Ferdinandus Ughelli:* Italia sacra I–X. Venetiis 1717–1722. III. 711.

[23] *Ludovico Savioli:* Annali bolognesi I. Bologna 1789. 157.

[24] *Schupfer, F.:* Le origini i. m. 175–176.

[25] Landulfi de Sancto Paulo Historia. Edd. Ludwig Bethmann, Philipp Jaffé. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XX. Hannoverae 1868. 20.

bizonyítja, hogy Irnerius nemcsak gyakorlati szakember, hanem a jusztiniánuszi jog tanára is volt.

5. Magister Pepo

Az Irnerius előtti Bologna híres, de annál kevésbé ismert alakja Magister Pepo. Nevét többféleképpen is írták, a *Pepo* mellett a *Pepone*, *Pepus*, *Peppo*, *Pepulus* forma is használatos volt. Gualfredus Magister Pepót a „bolognaiak tündöklő fényessége" (*clarum bononiensium lumen*) névvel illeti, Radulphus Niger pedig az „újjáéledő római jog felkelő hajnala" (*aurora surgens iuris civilis*) jelzővel tünteti ki. Bár a kutatás az elmúlt fél évszázadban fontos forrásokat tárt fel, és bár létezése, tevékenysége és történelmi személyisége immár vitathatatlan, Pepo alakja mégis még mindig inkább a feltételezések és töredékes adatok világába tartozik. Odofredus összesen két mondatot szól róla: „Egy bizonyos Pepo úr saját magától kezdett el jogot tanítani, de akármilyen is volt a tudománya, neve jelentéktelen maradt. De Irnerius..." (*Quidam dominus Pepo cepit autoritate sua legere in legibus, tamen quicquid fuerit de scientia sua nullius nominis fuit. Sed dominus Yr.*)",[26] és ebben a mondatban már Irneriusról kezd el beszélni. Azo kéziratokban fennmaradt glossza-apparátusai azt bizonyítják, hogy lényegében véve ő sem tud többet róla. Az 1127-ben meghalt Gualfredus verses formában emlékezik meg róla, de a nevén kívül szinte semmilyen fontos további adattal nem szolgál. Fitting egy Milánóban őrzött kéziratról azt feltételezte, hogy az Pepo tulajdonában állt.[27]

Mindezek a források többé-kevésbé már a múlt században is ismertek voltak. Tulajdonképpen csak azt bizonyították, hogy Pepo nem a bolognai jogiskola kezdetét övező legendás elbeszélések szülötte, hanem valóságos történelmi személy. Pepo alakjáról azonban közelebbit nem tudunk meg. Odofredus szavai jutnak eszünkbe, aki szerint „jelentéktelen nevű volt" (*nullius nominis fuit*).

Nem lehetett azonban a maga korában olyan jelentéktelen személy, ahogyan Odofredus több mint 150 évvel később jellemezte. A 11. század második feléből sok olyan ítéletlevél maradt fenn, amely Pepóról beszél.[28] 1088-ban Pepo *notarius et iudex* megjelöléssel találkozunk, 1090-ben pedig egy ítéletlevelen „Pepo a császári palota jegyzője és bírája" (*Pepo notarius et iudex sacri palatii domini imperatoris*) név szerepel. 1075-ben saját kezűleg ír alá: „Én, Pepo szubdiakónus a saját kezemmel aláírtam" (*Ego Pepo subdiaconus manu mea subscripsi*). Egy 1076-ban kelt különösen fontos ítéletlevél pedig, amelyben a Digestát elsőként említik és törvényként alkalmazzák, *Pepo legis doctor*ról beszél. A név nem volt ritka a 10–13. században, nyilván felmerül a kérdés, hogy vajon a különböző dokumentumokban említett nevek ugyanazt a személyt jelölik-e. A kérdés teljes bizonyossággal való megválaszolása talán sohasem lesz le-

[26] Odofredus: *Lectura* in D. 1.1.6.pr., *de iustitia et iure* l. *ius civile* (Lugduni 1550., fol. 7rb).

[27] *Hermann Fitting:* Pepo zu Bologna. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung 23. (1902) 31–45.

[28] *Carlo Manaresi:* I Placiti del „Regnum Italiae" III. Milano 1960. Nr. 426. (1072), 437. (1076), 453. (1079).

hetséges. Tulajdonképpen bővebb adatok hiányában csak feltételezésekre vagyunk utalva. Valószínű, hogy a *notarius*, *iudex*, *legis doctor* címekkel felruházott személy ugyanaz, akiről Odofredus, Azo és Radulphus Niger is beszél. Pepo subdiaconus azonban például nem feltétlenül, itt más személyről lehet szó.

Tartalmukat tekintve az ítéletlevelek közül egy 1076-ban lefolyt perről tudósító dokumentumot kell kiemelnünk. Ebben a perben Pepo *legis doctor*ként szerepel, és ez az első olyan középkori ítéletlevél, amelyben az ítélet indoklása során a Digestára hivatkoznak. A kutatók többsége egyetért abban, hogy az itt szereplő Pepo ugyanaz, akiről Odofredus és Azo is beszél.

A perben a monostor ügyvédje azt állította, hogy a vita tárgyát képező ingatlan egy bizonyos *Wuinizoé* volt, aki annak tulajdonjogát Ugo őrgrófra ruházta át, de a használati jogot megtartotta. A tulajdonjogot megszerző Ugo őrgróf ezután az ingatlant a monostornak adományozta.[29] Wuinizo később meghalt, majd az ő fia jogtalanul (hiszen tulajdonjoga nem volt) eladta azt Sigizo apjának, Sizonak.

A perben a felperes monostor képviselője bizonyítékként bemutatta a Wuinizo és Ugo őrgróf közötti szerződést, és Ugo őrgróf adománylevelét a monostornak. A perben alperesként szereplő Sigizo a felperes monostor keresetével szemben a *praescriptio temporis* kifogására hivatkozott mondván, hogy ő és apja azt már negyven éve birtokolja (*praedictas res per quadraginta annorum curricula esse possessas*). A monostor ügyvédje erre azt válaszolta, hogy ez ellen már előbb tiltakoztak és így az elévülés megszakadt. A perben említett *proclamatio*t azonban nem követte sem peres eljárás, sem ítélet. A *proclamatio* igazolására a monostor három tanút vonultatott fel. Ezek amellett tanúskodtak, hogy az apát Bonifatius grófnak már bejelentette igényét ezekre a földekre, ugyanúgy utódja Guidricus apát is. A tanúk eskütételre is ígéretet tettek. A negyven éves elbirtoklási időre való hivatkozás a római jog ismeretére utal, mert a longobárd jogban ez harminc év volt, és a longobárd törvények szerint nem is keletkeztetett tulajdont.

Forrásunk így folytatódik: „Ezek után a fent nevezett Nordillus, az előbb említett Beatrix úrnő küldöttje, a Digesták könyveiben szereplő ama törvényre tekintettel, amelyben a praetor előbbi állapotba való visszahelyezést ígér azoknak, akiknek bíró nem áll rendelkezésére, az előbbi állapotba visszahelyezte a Szent Mihály monostort és egyházat minden kereset és jog vonatkozásában, amelyet elvesztett azokból a földekből és dolgokból, amelyek a papaianói Wuinizóé voltak, és amelyeket ő Ugó őrgrófnak adott, és Ugo őrgróf pedig a Szent Mihály egyháznak adományozott".[30]

---

[29] *Hermann Lange:* Die Anfänge der modernen Rechtswissenschaft. Bologna und das frühe Mittelalter. Stuttgart 1993. 11.

[30] „His peractis, supradictus Nordillus, predicte domine Beatricis missus, lege Digestorum libris inserta considerata, per quam copiam magistratus non habentibus restitutionem in integrum pretor pollicetur, restituit in integrum ecclesiam et monasterium Sancti Michaelis de aczione omnique iure, quod amiserat de terris et rebus illis, que fuerunt Wuinizonis de Papaiano, quas ipse Ugoni marchioni tribuit, et Ugo marchio in ecclesiam Sancti Michaelis contulit." – *Julius Ficker:* Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens. Innsbruck 1874. IV. 99.

Az ítéletet a Digesta 4.6.26.4 helyére alapították, amely az *in integrum restitutio* egy speciális esetéről szól: „De ha bíró nem állt rendelkezésre, akkor Labeo szerint az előbbi állapotba kell visszahelyezni" (*Sed et si magistratus copia non fuit, Labeo ait restitutionem faciendam*). Ez a forrás azért olyan fontos, mert az első olyan fennmaradt irat, amely arról tudósít, hogy a korai középkor hosszú századai után először használták fel a Digestát egy ítélet meghozatalakor.

1941-ben fedezte fel Beryl Smalley és Kantorowicz a 12. századi angol történetíró, Radulphus Niger *Moralia regum* című kommentárjának lincolni kéziratát,[31] amely sok fontos adatot tartalmaz a bolognai jogtanítás kezdeteiről, így Pepóról és Irneriusról is.[32] Radulphus Niger valószínűleg Párizsban 1179 és 1189 között készítette el művét, így a francia legista-iskola hagyományaiból meríthetett. Műve tulajdonképpen a királyok könyvének kommentárja, de a saját koráról is bőven közöl adatokat.

Radulphus Niger abban korban élt, amikor a római jog megkezdte európai hódító körútját. A behatoló római jog még nem hatotta át teljesen Európa jogrendjét, a római jog és a régi szokásjog még harcban állt egymással. Radulphus Niger egyértelműen a római jog mellett áll ki, véleménye szerint a helyi francia, német és angol szokásjog a *fex*ként jellemzett[33] longobárd joghoz hasonlítható. A longobárd joggal és a helyi szokásjogokkal szembenáll és egyre inkább terjed azonban a római jog, amely Radulphus Niger szemében az igazságosabb jog mintája. Pepo és Irnerius a fejlett római jog első művelői, ezért érdemlik ki az angol történetíró figyelmét. Ahogyan műve 10. könyvének 19. fejezetében olvassuk: „Amikor tehát Pepo mester által, mint a felkelő hajnal, ujjászületett a római jog, és miután Wernerius mester segítségével vallásos öltözetben (vagy más értelmezésben vallási szakadással) bekerült a római kúriába, és a föld egyes részein nagy tiszteletben és szépségben elterjedt, a római törvények egyszerre lettek tisztelet és vágyakozás tárgyaivá" (*Cum igitur a magistro Peppone velut aurora surgente iuris civilis renasceretur initium, et postmodum propagante magistro Warnerio iuris disciplinam religioso s(h)cemate*[34] *traheretur ad curiam romanam, et in aliquibus partibus terrarum expanderetur in multa veneratione et munditia, ceperunt leges esse in honore simul et desiderio*).

Radulphus Niger kifejezésével élve Pepo az újjáéledő római jog felkelő hajnala (*aurora surgens iuris civilis*), Irnerius pedig Pepo tevékenységének mint-

---

[31] Lincoln, Dean and Chapter Library Hs. 25., fol. 154^{ra-va}.

[32] *Hermann Kantorowicz:* An English Theologian's View of Roman Law: Pepo, Irnerius, Ralph Niger. Medieval and Renaissance Studies 1. (1941) 237–251.; *Uő:* Rechtshistorische Schriften. Ed. Helmut Coing-Gerhard Immel. (Freiburger Rechts- und Staatswissenschaftliche Abhandlungen 30.) Karlsruhe 1970. 231–252.

[33] „De fece igitur legis Lonbarde et similium pravarum constitutionum Alemanie et Anglie et Francie et aliorum regnorum, que non reguntur romano iure, paratur quasi regis convivium, quod pocius est servile quam regium, quoniam sub earum angariis premuntur homines et turbantur et non diriguntur in melius, dum procul dubio iniuria exerceatur pro iure. Sunt enim omnia adulterina iura, que consistunt in sola exactione pecunie, sive de civili agatur sive de crimine." – Liber Regum, X. 6., Lincoln Hs. 25., fol. 154ra.

[34] *Carlo Dolcini:* Velut aurora surgente. (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. Studi storici 180.) Roma 1987. 4. szerint „schismate" olvasandó.

egy folytatója. Peporól azonban néhány további részletet is megtudunk egy büntetőper kapcsán. A Radulphus Niger által elbeszélt büntetőper tényállása szerint egy szabad ember meggyilkolt egy szolgát.[35] A birodalmi törvénynapon Lombardiában a császár előtt összegyűltek az egész királyság bírái, akik között Pepo is ott volt. A bírók egy része a középkori longobárd joggyűjtemény Lombarda előírásainak megfelelően (amely 16–60 solidus pénzbüntetést rendelt a rabszolga gyilkosára) csak pénzbüntetést akart kiszabni a tettesre. Pepo azonban az Institutiókra és Codexre hivatkozva ellenezte a pénzbüntetés kiszabását, mivel minden ember egyenlő, ennélfogva ha a szabad ember megölését halállal büntetik, a szolga meggyilkolásáért is ugyanaz a büntetés jár, hiszen nem lehet az egyik ember életét többre értékelni, mint a másikét. Valószínű, hogy Pepo érvelésében az I. 1.1.4-re támaszkodott, mert a híradás szerint a Digestát nem ismerte (*Pandecte nullam habens noticiam*). A császár Pepo római jogra támaszkodó véleményét tette magáévá a régi jog szerint ítélkező többi bíró általános megrökönyödésére.

Radulphus Niger pontos datálást nem ad, úgy tűnik azonban, hogy valamely 1081 és 1090 közötti időpontról lehet szó. Pepo a római jog élharcosaként jelenik meg, bár a Digestát nem ismeri. A császárral jó kapcsolatban van, sikerül meggyőznie őt arról, hogy ítéletét a római jogra építse.

Pepo jogirodalmi tevékenységéről szintén kevés adatunk van. Azo glossza-apparátusában beszél róla, de más, főként francia források is említik. Pepo a glosszátoriskola kezdeteivel szoros kapcsolatban van. Ő maga is magyarázza a jusztiniánuszi szöveget, így például a C. 1.2.10.pr.-t.[36] A Codexnek ez a szakasza Theodosius és Valentinianus császár egy constitutiójából való, amely tartalmazza az *ante felicem embolam* nehezen érthető és ritkán használatos kifejezést.[37] Pepo az említett kifejezést egyébként tévesen magyarázza. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Irnerius (magister G.?) magyarázata sem helyes.[38] A fenti glossza

---

[35] „Cum enim coram imperatore in Lonbardia convenissent iudices tocius regni, occiso servo a quodam quesitum est iudicium de homicida. Venerant itaque tamquam ad convivium invitati, ut de iure reficerent imperatorem et ipsi reficerentur. Cum igitur multiplici allegatione iuris sui inebriarentur tamquam Amon, pravi iudices dictaverunt sentenciam in homicidam solam mulctam pecuniariam. Surrexit autem Magister Peppo in medium, tamquam Codicis Iustiniani et Institutionum baiulus, utpote Pandecte nullam habens noticiam, et percussit Amon temulentum enervans sentenciam priorum iudicum. Quippe allegavit eum, qui exemisset hominem de grege hominum, universitati fore iniurium adeo, ut qui hominem ademisset universitati hominum, quia violasset naturale communionis consorcium, ipse pariter de medio tolleretur et homicida occideretur. Sive enim servus sive liber foret, idem ait esse iudicium, quoniam addictio servitutis delere non poterat communionem nature humane conditionis. Legibus igitur et sacris constitutionibus imperatorum firmato iudicio optinuit Magister Peppo coram imperatore aliis iudicibus in confusione recedentibus." – *Ludwig Schmugge:* Codicis Justiniani et Institutionum baiulus. Eine neue Quelle zur Magister Pepo. Ius Commune 6. (1977) 3.

[36] „Iubemus nullam navem ultra duorum millium modiorum capacem ante felicem embolam vel publicarum specierum transvectionem aut privilegio dignitatis aut religionis intuitu aut praerogativa personae publicis utilitatibus excusari posse subtractam: nec si caeleste contra proferatur oraculum, sive adnotatio sit sive divina pragmatica, providentissimae legis regulas expugnare debebit." – C. 1.2.10.pr.

[37] „Embolam id est militum superabundantiam. Nam tot nascebantur in Urbe Romana quod propter nimietatem oportebat aliquos alibi transmitti." – Gl. *embolam* ad C. 1.2.10.pr., *de sacrosanctis ecclesiis*, l. *iubemus* (Lugduni 1627. IV. kötet, coll. 37.).

[38] *Luca Loschiavo:* „Secundum Peponem dicitur ... G. vero dicit." In margine ad una nota etimologica da Pepo ad Ugolino. Rivista Internazionale di Diritto Comune 6. (1995) 233–249.; „Secundum

mégis jelentős főként abból a szempontból, hogy jól mutatja a glosszátorok tevékenységének megindulását és Pepo tevékenységének jellegét. Bár Irneriust tekinti a hagyomány az első glosszátornak, mégis tulajdonképpen szorosan kapcsolódik az elődökhöz.

Az *embola* szó glosszátori etimológiájának különös magyar vonatkozása is van. A magyar középkori történelem névtelen krónikaírója, Anonymus[39] és a 14. századi krónikakompozíció[40] ugyanis az *embola* szót a glosszátorok értelmezésével egyezően 'hadsereg' értelemben használja.[41] Anonymus nem vehette máshonnét ezt a középkori latinban is ritkán használt szót csakis a glosszátoroktól, mivel egyrészt az *embola* szót mindig a *felix* jelző kíséretében használja, ahogyan ez a Codexben (C. 1.2.10 és 11.4.2) állandó szokás; másrészt pedig mivel Anonymus krónikája éppen úgy értelmezi félre a szót, mint a glosszátorok.

A III. Béla jegyzőjének tekintett P. mester (Anonymus) és a 14. századi krónikakompozíció megegyező tartalmú részei közös forrást feltételeznek, amelyet a kutatás „ősgestá"-nak nevez. Anonymus műve a nézetek többsége szerint a 13. század első negyedében keletkezett. Szerzőjéről annyit tudunk, amennyit ő maga elárul saját magáról. Bizonyos, hogy valamelyik Béla királynak a jegyzője volt, a kutatások III. Béla személyét tartják a legvalószínűbbnek. A művében szereplő *P. dictus magister* megjelölés értelmezése vitatott. Egyesek 'előbb említett mesterként', mások 'mesternek mondott P.'-ként értelmezik. Az értelmezés a szerző személyének kiderítése szempontjából nem közömbös, hiszen az előbbi értelmezés esetén egy P. betűvel kezdődő személynévről van szó. Horváth János a Gesta szerzőjeként azt a Pétert jelölte meg, aki 1202–1204-ben Imre király kancellárja volt, majd győri püspök lett.[42]

Valószínű azonban, hogy nem Anonymus használta elsőként az *embola* szót, hanem a szó alkalmazása krónikás elődjétől származik. Forrásként az ősgestának a 12. század második felében működő valamelyik folytatóját kell feltételeznünk. A közös forrás mellett szól ugyanis, hogy ugyanennek az elbeszélésnek egy másik része is feltűnik a Gestában,[43] ezenfelül pedig Anonymusnak nem volt oka egy ilyen ünnepélyes kifejezés használatára, ő csak lemásolta azt.

Ha azonban Anonymus az említett szakaszt valamely krónikás elődjétől vette át, akkor a szó használata nem az ő, hanem elődje római jogi tájékozottságát tanúsítja. Ha Kapitánffy érvelését tartjuk helyesnek, akkor a *felix embola*

Pep. dicitur embola supercrescens iuuentus alio propter hoc transuehenda, sicut dicitur embolismus annus, idest supercrescens. G. uero dicit eam gentem aliter uti hoc uerbo et sic exponit: 'ante f(elicem) embolam' idest cuiusuis rei transuectionem a publico faciendam." – Ms. Paris BN lat. 4517, fol. 8rb.

[39] „Felix igitur Hungarorum embola multa periculorum experientia iam securior et exercitatior de ipsa continua exercitatione preliorum viribus et potestate prestantior" – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 55.

[40] „Rex igitur et gloriosi duces... una cum felici embola totius Hungarie cum triumpho victorie gaudentes redierunt." – SRH I. 369.

[41] *Veszprémy László:* Középkori forrástanulmányok. Hadtörténeti Közlemények 104. (1991) 58–77.

[42] *ifj. Horváth János:* P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966) 5–6.

[43] Gesta c. 8. = Krónikakompozíció c. 102.

kifejezést tartalmazó részt 1141 és 1179 között írták.[44] A szerző névtelenségbe burkolózik, és azt sem tudjuk, hogy római jogi ismereteit hol szerezte. Gerics József feltételezése szerint mivel Magyarországot a 12. század végén a német-római császárok hódító törekvései miatt veszély fenyegette, a magyar királyok ezért Franciaország felé orientálódtak, III. Béla pedig több magyar klerikust francia tanulmányútra küldött, akik Stephanus Tornacensisnél megismerkedhettek az egyházjog korszerű művelésével.[45] Közismert, hogy az egyházjog számos római jogi elemet tartalmaz, Gratianus Decretuma pedig idéz a római jogból. A Decretum azonban nem tartalmazza az *embola* kifejezést. Véleményem szerint ez a kifejezés annyira távol áll a dekretisztikától, e szó magyarázata annyira római jogi részletkérdés, hogy a szerzőről kifejezetten római jogi stúdiumok végzését kell feltételeznünk. A fenti szómagyarázat a bolognai jogiskola egyik legrégebbi terméke, ezért véleményem szerint inkább bolognai hatás feltételezhető, aki pedig a magyar krónikában az említett szavakat leírta, annak bizonyosan volt lehetősége Bolognában a római jogot behatóbban tanulmányozni.

Ami a magyar krónikairó közvetlen forrásait illeti, a történettudományi kutatás pontos forrásmegjelölést nem adott, csak arról olvashattunk Kapitánffy és legutóbb Veszprémy[46] írásaiban, hogy a forrás a glosszátoriskola valamelyik szerzője (szerintük Irnerius) lehetett. Véleményem szerint Kapitánffy tévesen állítja, hogy Irnerius használta elsőként 'hadsereg' értelemben az *embola* szót. Bár a kérdés bővebb megvilágítást igényel, amelyről egy készülő cikkben írok, de a részletek mellőzésével arra azért ehelyütt is rá szeretnék mutatni, hogy az említett *lex*et glosszáló középkori szerzők különböző jelentést tulajdonítanak az *embola* kifejezésnek, és ezt Kapitánffy figyelmen kívül hagyja. Magister Pepo, Irnerius (Geraudus?), Martinus és Johannes Bassianus glosszái alapvetően Isidorus (Etym. VI.17.22–23.) magyarázatát követik, ezekben a magyarázatokban katonákról (*milites*) szó nincsen, ezzel szemben Azó (vagy Jacobus?) apparátusa az, amely elsőként tulajdonít 'hadsereg' jelentést az említett görög eredetű kifejezésnek. Márpedig a magyar krónikákban a szó 'hadsereg' jelentéssel szerepel, ezért tehát a krónikaíró minden bizonnyal Azo apparátusát használhatta forrásul, talán egyenesen Azo tanítványa volt.[47]

---

[44] *Kapitánffy István:* Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Bp. 1991. 90–91.

[45] *Gerics József:* A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 235–237.

[46] *Veszprémy László:* Anonymus Itáliában? Századok 139. (2005) 349–351.

[47] Pescatore előbb ugyan Irnerius neve alatt adta ki a glosszát (*Gustav Pescatore:* Die Glossen des Irnerius. Greifswald 1888. 87.), de tévedését elismerve később Jacobust nevezte meg szerzőként (*Uő:* Beiträge zur mittelalterlichen Rechtsgeschichte IV. Kritische Studien auf dem Gebiete der civilistischen Literärgeschichte des Mittelalters. Greifswald 1896. 65–66). Jacobus szerzősége sem vitán felüli, mert a berlini Staatsbibliothekban őrzött Fol. lat. 275. jelzetű kódexbe számos későbbi glosszát bevezettek, vagy egyes részeket kivakartak, hogy helyébe Azo vagy mások glosszáit írják. Bizonyos, hogy a glossza szerzője nem Irnerius, de azt, hogy Azo vagy Jacobus-e a szerző, csak Berlinbe utazva lehetne eldönteni. A kéziratok többsége a „militum superhabundantia" glosszát Azónak tulajdonítja, vö. *Loschiavo, L.:* „Secundum Peponem dicitur ... G. vero dicit." i. m. 234. Guillelmus Tyrensis (I. 7.) szintén nem 'hadsereg' értelemben használja a kifejezést, bár saját magáról azt állítja, hogy Bulgarus és Hugo tanítványa volt, valamint Martinust és Jacobus előadásait is hallgatta

A Dél-Franciaországban 1127 körül keletkezett Summa Institutionum egy helyen szintén említi Pepo magyarázatát. Ismeretes, hogy az I. 3.14.pr. és a D. 12.1.2.2 a *mutuum* elnevezés eredetét a tulajdonjog tárgyának megváltozásával magyarázza. Pepo azonban, a dél-franciaországi Summa Institutionum névtelen szerzője szerint,[48] felteszi magának a kérdést, hogy vajon miért csak a kölcsönszerződést nevezik *mutuum*nak, amikor más szerződéseknél is lehetséges a tulajdon átszállása, és így más szerződések közvetett tárgyáról is elmondható ugyanez. Pepo válasza tulajdonképpen elég kézenfekvő. Azt mondja, hogy „pusztán a gyakori szokás miatt nevezik így" (*propter usum frequentiorem* [...] *attribuitur huic sub nomine mutui*).

Naber Pepo jogirodalmi tevékenységét illetően további feltételezésekbe is bocsátkozott.[49] Ötletes módon azt kívánta bizonyítani, hogy Pepo a *Brachylogus* az Institutioneshoz hasonló középkori római jogi tankönyv szerzője. Döntő bizonyítékokat ugyan nem tudott szolgáltatni, ennek a valószínűsége azonban mégis igen nagynak tűnik. A Brachylogusról bizonyított, hogy a *Lex Romana Wisigothorum*ot is használta. Ebből következik, hogy azt vagy nem Bolognában írták, vagy pedig még a glosszátorok előtt szerkesztették, mivel a glosszátorok ezt a forrást már nem használták. Rómát kizárja az a tény, hogy a Brachylogus 4.4.18 idézi a *Lex longobardát*.[50] Franciaország sem lehet a Brachylogus keletkezési helye, mivel a *littera pisanát* használja (3.2.1).[51] Maradt tehát Bologna, vagy Ravenna.

Az előbbiekben már hivatkoztunk arra az 1076-ban lefolyt perre, amely a Digestát elsőként idézi, és amelyben *Pepo legis doctor* neve is szerepel. Az ítélet indoklása a D. 4.6.26.4 helyre utal. Érdekes módon a Brachylogus 2.11.8 szintén ezt a helyet idézi.[52] Nehezen találnánk, sőt eddig még nem is találtunk,

---

(XIX. 12.). Ha Guillelmus Tyrensis még az Isidorus-féle értelemben használta a kifejezést, akkor Jacobus sem lehetett az említett glossza szerzője.

[48] „Quare mutuum solum dicatur ab eo quod ex meo tuum fit, cum in pluribus aliis contractibus eveniat idem quod ex meo tuum fit? Propter usum frequentiorem, quod generale est, specialiter attribuitur huic sub nomine mutui, licet mutuum in certis contractibus dici posset. Et hoc secundum Peponem. Nos tamen aliter diffinimus, hoc scilicet modo." – Summa Institutionum „Iustiniani in hoc opere". Ed. Pierre Legendre. (Ius Commune. Sonderhefte 2.) Frankfurt am Main 1973. 91.

[49] *Jean Charles Naber:* De Brachylogi auctore coniectura. In: Mélanges de Droit Romain dédiés á Georges Cornil. Gent 1926. II. 153–174.

[50] „Quod autem clericus adversus laicum testis esse non possit, vel econtra, in capitulari legis Longobardicae cautum est; in legibus autem Romanis non memini ne invenisse; immo contrarium in multis loci constitutum esse cognovi." – Brachylogus, 4. 4. 18., *quibus ex causis personae prohibeantur* (Berolini 1829. 131–132.).

[51] „Pactum vero est duorum pluriumve in idem placitum consensus." – Brachylogus, 3. 2. 1., *de pactis* (Berolini 1829. 79).

[52] „Adversus autem tricennalem praescriptionem ipso iure minores non iuvantur, sed per restitutionem in integrum, sicut et in omnibus aliis causis, in quibus se aliqua ratione laesos monstrari possunt; etiam si a tutoribus vel curatoribus damnum sarcire possunt, post viginti quinque annorum curricula vel post impetrationem aetatis intra iuge quadrennium eis succurritur, nisi dolo lapsi sint, vel contra matrimonium vel iusiurandum restitui postulent. Per auxilium etiam in integrum restitutionis certis ex causis et maioribus succurritur tam adversus praescriptiones, quam etiam contra caetera iura. Certae autem causae sunt, veluti si quis rei publicae causa absit, vel in hostium potestate sit, vel si copiam magistratus non habeat, aut necessaria peregrinatione detineatur, et aliae hujusmodi, quas facile est intelligere ex digestorum libris, titulo quibus ex causis maiores in integrum restituantur." – Brachylogus, 2. 11. 8., *de praescriptione triginta vel quadraginta annorum*, n. 7–8. (Berolini 1829. 46.).

olyan, igazoltan a korai középkorból származó művet, amely a Digestának erre az eléggé elrejtett, sőt tulajdonképpen részletkérdést tárgyaló helyére utalna. Az említett ítéletlevél a Digesta hatalmas méretű és mennyiségű anyagából pedig pontosan ugyanezt a szakaszt idézi. A fenti ítéletnél *Pepo legis doctor* is jelen volt, valószínű tehát a szoros kapcsolat, sőt nem lenne kizárt az sem, hogy Pepo lenne a Brachylogus szerzője. Ezt még az is alátámasztja, hogy a Brachylogus 2.11.7-ben, tehát pontosan az előző címben szerepel a *quadraginta curriculo* kifejezés, amely az 1076. évi ítéletlevélben szintén szerepel.

Pepo személyéről további feltételezések is felmerültek. A gregoriánus reformok után kirobbant invesztitúraharc néhány helyen skizmatikus egyházakat hozott létre. Így volt ez Bolognában is, ahol a császárpárti szakadárok saját püspököt választottak.[53] Sigismundus után a bolognai szakadár egyház élére egy *Petrus* névvel szereplő személy került, akit más források a *Pepolus* melléknévvel említenek. Fiorelli azt feltételezte, hogy a szakadár főpap és *Pepo legis doctor* személye megegyezik. Ezzel ugyanis könnyebben megmagyarázhatjuk azt a tényt, hogy miért maradt fenn ilyen kevés adat róla.[54] Az 1100-as évek elejére a skizma megszűnt, az érdekeltek pedig mindent megtettek annak érdekében, hogy a rájuk nézve terhelő bizonyítékokat eltüntessék. Pepo neve ezért merülhetett feledésbe, hiszen nem volt ajánlatos egy olyan személyre hivatkozni, aki az előző rezsimhez tartozott. Nem így volt ez Bolognán kívül. Szinte minden, Pepóról fennmaradt híradás valóban külföldről származik. Radulphus Niger párizsi forrásokból merít, az idézett Summa Institutionum is Dél-Franciaországban keletkezett. Ha Pepo tényleg Bolognában tevékenykedett, mindenképpen különös az, hogy a bolognai források szinte teljesen hallgatnak róla.

6. Irnerius alakja

Odofredus, miután Pepóról beszélt, Irneriusra tér át és így folytatja: „De Irnerius úr, ebben a városban [szabad] művészeteket[55] tanított, amikor a jogi könyveket áthozták, és önmagától kezdte el a mi könyveinket tanulni, és tanulva kezdte el tanítani a törvényeket. Ő nagy nevű volt, a mi tudományunk első megvilágítója, és mivel ő írt a könyveinkbe először glosszákat, a jog lámpásának hívjuk őt" (*Sed dominus Yr. dum doceret in artibus in ciuitate ista cum fuerunt deportati libri legales cepit per se studere in libris nostris, et studendo cepit legere in legibus: et ipse fuit maximi nominis, et fuit primus illuminator scientie nostrae, et quia primus fuit qui fecit glosas in libris nostris, vocamus eum lucernam iuris*).[56]

Odofredus szerint Irnerius eredetileg az *ars dictandi* tanára, vagyis grammatikus volt, majd a jusztiniánuszi jogkönyvek felfedezése és Bolognába vitele (*deportatio librorum legalium*) után fogott bele azok tanulmányozásába. Ir-

---

[53] *Dolcini, C.:* Velut aurora surgente i. m.; *Piero Fiorelli:* Clarum Bononiensium Lumen. In: Per Francesco Calasso. Studi degli allievi. Roma 1978. 415–459.

[54] Giovanna Nicolaj ezzel szemben egy Petrus nevű arezzói notariust sejti Pepo személye mögött (*Nicolaj, G.:* Cultura e prassi i. m.).

[55] Vagyis elsősorban retorikát és grammatikát.

[56] Odofredus: *Lectura* in D. 1.1.6.pr., *de iustitia et iure* l. *ius civile* (Lugduni 1550. fol. 7rb).

nerius *studuit per se*, vagyis mestere, akitől tanulhatott volna, nem volt. Miután elegendő jártasságot szerzett, tanítani kezdte a bennük foglalt jogot, és mivel ő írt először glosszákat „a mi könyveinkbe" (*in libris nostris*), kiérdemelte a „jog lámpása" (*lucerna iuris*) nevet. Odofredus elbeszélése e tények tekintetében helytállónak mondható. Valószínű, hogy régi hagyományt rögzített: amit neki is tanítottak, azt adta tovább. Természetesen nem volt szemtanúja a kezdeteknek, nem ismerte Irneriust, de nincsenek olyan bizonyítékok, amelyek ellentmondanának elbeszélésének.

Problematikusabb azonban Odofredus másik állítása, amely szerint a bolognai jogiskola úgy alakult ki, hogy a császári fővárosból, Rómából, előbb Ravennába költözött, követve a császári udvart, majd pedig a császárság megszűnése után a ravennai iskola volt az, amely Bolognában újjáalakult. Valószínű, hogy Odofredus ezzel csak azt akarta igazolni, hogy folytonosság áll fenn Bologna és Róma között, a glosszátorok és Jusztiniánusz között. Valószínű, hogy Odofredus itt is a hagyomány vélekedését adta elő, e hagyományt azonban más történeti források nem támasztják alá, történeti hitele nincsen.

Irneriusról Odofreduson kívül más dokumentumok is tanúskodnak. Általában nem Irnerius, hanem *Wernerius, Warnerius, Guarnerius, Garnerius*, vagy *Gernerius* névvel szerepel. Neve germán eredetűnek tűnik. Ez azonban még nem ad alapot arra, hogy azt tartsuk: nem Itáliában született. A longobárdok között ugyanis, mivel ők maguk is germán származásúak voltak, gyakran találunk ilyen neveket. Neve mellett állandó a jelző: „bolognai" (*Bononiensis*), és ez a kor szokása szerint nem a tartózkodási, hanem a születési helyet jelentette. Savigny véleménye[57] továbbra is megalapozottnak tekinthető, annak ellenére, hogy az újabb szakirodalomban más vélemények is hangot kaptak, a 16. században pedig már Panziroli is arról a feltételezésről beszélt, hogy Irnerius vagy Milánóban született vagy pedig germán származású volt.[58]

Irnerius germán származásáról egyetlen korabeli forrás sem szól. Egy egyházjogi *summa quaestionum* szövegében megőrzött híradás is csak 1185–1190 környékéről származik, a másik forrás, amely *Guarnerius Teutonicus*ról beszél még későbbi, a 13. század végén keletkezett.[59] E két forráson kívül nincsen más adat Irnerius feltételezett germán származásáról, Irnerius pedig a *Theutonicus* melléknevet arról is kaphatta, hogy a császár szolgálatában állt, vagy legalábbis érdekeit erőteljesen képviselte.

Ami más jellegű forrásokat illet, Irnerius neve sokszor szerepel ítéletleveleken. Ezek tűnnek a legbiztosabb és leghitelesebb híradásoknak.

1113-ban például Páviában ítélkezik.[60] 1116. március 18-án a császár mellett találjuk: *Teuzo*, Warnerius, *Ribaldus, Tarvisius*." Március 22-én ugyancsak a császárral együtt van: *Teuzo*, Warnerius, *Aicardus, Azo, Tarvisius, Roberto*

---

[57] *Savigny, C. F.:* Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter i. m. III. 140. és IV. 17.

[58] *Guidi Panziroli:* De claris legisinterpretibus. Venetiis 1637. 120.

[59] *Giacomo Pace:* Garnerius Theutonicus. Nuove fonti su Irnerio e i „quattro dottori". Rivista Internazionale di Diritto Comune 2. (1991) 123–133.

[60] Az Irneriusra vonatkozó történelmi dokumentumok teljes felsorolását l. *Spagnesi, E.:* Wernerius Bononiensis Iudex i. m. 30–35. Itt csak néhány jelentősebb forrást idézek Spagnesi nyomán.

Lambardo és sokan mások. A dokumentumot maga Irnerius is aláírta: *Ego Wernerius iudex.*[61]

Április 8-án szintén a császár társaságában van és ítélkezik. Ez a dokumentum is magán hordja Irnerius aláírását (*Ego Wernerius iudex affui et subscripsi*). A május 6-án Governolóban (*in loco Gubernulae*) kelt dokumentum hírül adja, hogy a császár mellett „jelen voltak" (*adessent cum eo*) Warnerius Bononiensis, *Ubaldus de Carpenetha, Ribaldus Veronensis judices.* Ezt az ítéletet Irnerius szintén aláírta (*Ego Wernerius iudex affui et subscripsi*). Május 12-én egy adományozás tanújaként szerepel. A tanúk között feltűnik Warnerius iudex *et Ubaldus iudex* és mások. Irnerius a tanúk között elsőként írta alá az adománylevelet, mivel pedig a kor szokása szerint az aláírás sorrendje a korhoz igazodott, feltételezhetjük, hogy Irnerius már előrehaladott korban volt.

Találkozunk még Irnerius nevével egy 1116. május 15-én kelt privilégiumlevélben, és egy Torresellában (*in loco Toresella*), 1116. november 16-án kelt adománylevélben. *Wernerius Bononiensis* és Ubaldus de Cartenedia iudices neve van feltüntetve egy 1117. május 15-én kelt ítéletlevélben. Az 1118. június 21-én Bombianában (*in loco Bonbiano*) kelt privilégiumlevél is tartalmazza Irnerius aláírását.

1125. december 15-ről származik az utolsó ismert dokumentum, amelyben két konvent között kellett ítéletet mondani. Valószínűleg nem sokkal később halt meg, hiszen másképpen nehezen tudnánk magyarázni azt a tényt, hogy míg az előző időszakból jelentős számú forrás beszél róla, addig azt követően a források hallgatnak.

Az Irneriusra vonatkozó források közül jelentős helyet foglalnak el a korabeli krónikák, bár elbeszélésük nem mindig pontos.

Robertus de Monte (franciául: Robert de Torigny, 1110–1186) krónikája Irneriust egyenesen Lanfrancus tanítványának mondja, aki a páviai jogiskola híres tanára volt. Így ír: „A páviai Lanfrancus és társa, Garnerius, miután megtalálták Bolognában a római törvényeket, elkezdték azokat előadni és másoknak magyarázni. Garnerius ezt tovább folytatta, Lanfrancus azonban, a szabad művészeteket és a teológiát sokaknak Galliában tanítva, végül Bec-be érkezett, és ott szerzetes lett" (*Lanfrancus Papiensis et Garnerius socius eius, repertis apud Bononiam legibus Romanis,* [...] *operam dederunt eas legere et aliis exponere; sed Garnerius in hoc perseveravit; Lanfrancus, vero disciplinas liberales et litteras divinas in Galliis multos edocens, tandem Beccum venit, et ibi monachus factus est*).[62]

Lanfrancus 1010 körül született Páviában, ahol állítólag jogot tanított. 1030 körül már Franciaországban működött, 1045 és 1063 között a normandiai Bec monostor perjele, 1063 és 1066 között Caenben apát. 1066-tól 1089-ig Canterbury érseke. Ha Robertus de Monte elbeszélése igaz, Irnerius 1066 előtt lehetett Lanfrancus tanítványa. A történetíró elbeszélésének hitelessége azonban erősen kérdéses. Irnerius és Lanfrancus kapcsolatát egyetlen más forrás sem említi, a modern kutatások azt is megkérdőjelezték, hogy Lanfrancus foglalko-

[61] *Andrea Gloria:* Autografo d'Irnerio e origine dell'università di Bologna. Bologna 1888.

[62] Roberti de Monte Cronica. Ed. Ludwig Bethmann. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores VI. Hannoverae 1844. 68.

zott-e egyáltalán jogi kérdésekkel.[63] Savigny Robert de Torigny elbeszélését egyértelműen legendának minősítette, nemrégen felfedezett források azonban új fénybe helyezték az említett krónika megállapításait.

Egy Honorius köréhez tartozó, 1185–1190 körül keletkezett *summa quaestionum* és egy 13. század végi civiljogi *apostilla* Irneriust germán származásúnak tartja.[64] A földrajzi közelség miatt is talán Franciaországban tanult, és talán éppen Lanfrancusnál.

Egy másik forrás is új fényt vet Robert de Torigny krónikájára. Gaudenzi fedezte fel egy évszázaddal ezelőtt a *Liber divinarum sententiarum* című művet, amelyet a kézirat egy bizonyos „Guarnerius"-nak tulajdonít. Gaudenzi saját feltételezését már 1901-ben megcáfolta, a művet azonban száz évvel később újra kiadták,[65] és a kézirat kiadója egészen más következtetéseket vont le. Ha a mű valóban Irneriustól származik, ami az olasz jogtörténészek egyik legtekintélyesebb képviselője, Ennio Cortese szerint[66] nem bizonyított, akkor Irnerius maga is teológus volt, a teológiát pedig talán Lanfrancustól tanulhatta, aki kora teológiai vitáiban is hallatta hangját. Irnerius kortársa, az egyik leghíresebb kánonista és teológus, Yves de Chartres biztosan Lanfrancus tanítványa volt, talán ő oltotta mindkét tanítványába a teológia és a jog iránti érdeklődést.[67]

A krónikák között talán a legbővebb Burchardus ursbergi préposté.[68] III. Lotharius (1125-1138) császár koráról írja, hogy „azokban az időkben Wernerius úr a római törvények könyveit, amelyeket eddig elhanyagoltak és senki sem tanulmányozta azokat, Mathild grófnő kérésére megújította", valamint kiemeli azt is, hogy Irnerius „néhány szó közbeiktatásával felosztotta azokat" (*Eisdem quoque temporibus dominus Wernerius libros legum, qui dudum neglecti fuerant, nec quisquam in eis studuerat, ad petitionem Mathildae comitissae renovavit; et* [...] *paucis forte verbis alicubi interpositis eos distinxit*).

Burchardus ursbergi apát elbeszélése szerint Irnerius, aki kezdetben grammatikát tanított, Mathild grófnő kérésére és bíztatására (*ad petitionem Mathildae comitissae*) fogott bele a római jog tanulmányozásába. Mathild grófnő és Irnerius szoros kapcsolatát az is megerősíti, hogy Irnerius a korai ítéletlevelekben Mathild grófnő bírájaként szerepel. Ha az ursbergi prépost elbeszélése pontos, akkor Irnerius Mathild grófnő támogatását élvezve restaurálta a *Corpus iuris civilis* könyveit, és kezdett el Bolognában jogot tanítani. Az elbeszélés ellen szól azonban, hogy Bologna nem volt Mathild grófnő uralma alatt, és más források sem említik kifejezetten az ő közreműködését.

---

[63] *Margaret Gibson:* Lanfrancus. In: Lexikon des Mittelalters V. (1990) 1684–1686.

[64] *Knut Wolfgang Nörr:* Zur Herkunft des Irnerius. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung 81. (1965) 327–329.; „Item ut scias quo casu preiudicat confessio, collige regulam Guarnerii teotonici os aureum, que est huiusmodi" – Summa questionum „Queritur utrum quicquid est contra ius naturale" (München, Staatsbibliothek, CLM 16083, f. 66va); *Pace, G.:* „Guarnerius Theutonicus" i. m. 123–133.

[65] *Guarnerius iurisperitissimus:* Liber divinarum sententiarum. Spoleto 1999.

[66] *Ennio Cortese:* Irnerio. Dizionario biografico degli italiani 62. (2004) 600–605.

[67] Roberti de Monte Cronica i. m. 485.

[68] Die Chronik des Propstes Burchard von Ursberg. Edd. Oswald Holder-Egger, Bernhard Simson. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum L. Hannoverae–Lipsiae 1916. 15–16.

Hostiensis a bolognai jogtanítás megindulását másképpen beszéli el. Forrásul dominusát, Jacobus Balduinit jelöli meg.[69] *Lecturá*jában a végrendeletekről (*de testamentis*) szóló címet magyarázva azt fejtegeti, hogy a rómaiak miért használták az öröklési hányad megjelölésére az *as* szót, az 'egyedüli örökös'-t *haeres ex asse*, a 'felerészben örökös'-t *haeres ex semisse* kifejezéssel illetve. Hostiensis mellékesen megjegyzi, hogy az *as* szó miatt létesült Bolognában a jogtanítás. Hostiensis nem beszél Irneriusról, Savigny szerint azonban a fenti szakaszt úgy értelmezi, hogy egy a Máté evangéliumát exegetizáló klerikus a Hostiensis által idézett mondat kapcsán Irneriushoz fordult, aki abban a városban grammatikát tanított. Irnerius pedig az *as* szó jelentését elemezve rájött, hogy a rómaiak azt az öröklési hányad megjelölésére is használták, és így kezdett el jogot tanítani.

Irnerius valószínűleg ismerte Jusztiniánusz császár teljes törvényművét, de a novellák *Authenticum*nak nevezett gyűjteményével kapcsolatban fenntartását hangoztatta. Odofredus szerint Irnerius ellenfele egy perben ebből a gyűjteményből idézett, és a sarokba szorított Irnerius azt felelte neki, hogy erre a gyűjteményre ne hivatkozzon, hiszen nem Jusztiniánusz császár parancsára készítették,[70] hanem azt egy „hamis szerzetes" (*falsus monachus*) hamisította. Odofredus szerint azonban később Irnerius megváltoztatta addigi elutasító álláspontját, és elismerte a gyűjtemény hitelességét, amit az is bizonyít, hogy ő a szerzője a Codexbe illesztett *authenticá*knak.

Savigny és a többi történettudós sokat töprengett azon, hogy Odofredus mit ért a *falsus monachus* megjelölés alatt.[71] A leginkább valószínűbb vélemény szerint Odofredus Walcaususra utal, akiről azt állítja, hogy pénzért törvényeket hamisított.[72] Arra vonatkozóan azonban nincsen adat, hogy Walcausus *mo-*

---

[69] „*In octo unciis*. Id est in bessem, nam hereditas in xii uncias dividitur, et habent singulae partes nomina propria ab uncia usque ad assem, qui et totam hereditatem designat. Et haec sunt: sescunx... As id est xii unciae, ut inst. de her. inst., § hereditas. As ergo quandoque ponitur pro obolo, unde Matth. X.29. Nonne duo passeres asse veneunt? propter quod verbum venit Bononiam studium civile, sicut audivi a domino meo. Quandoque vero ponitur pro pondere, quandoque pro hereditate, unde versus: As obulus, pondus, as est possessio tota." – Hostiensis: *Lectura* in X. 3.26.1., *de testamentis*, c. *quorundam*, s. v. *in octo unciis* (Venetiis 1581. fol. 155rb).

[70] „Or Segnori, ex ista littera colligitur argumentum contra dom. Irnerium. Qui dictus dominus Irnerius allegaret semel in iudicio et oppositum fuit sibi de quadam lege aut. quae ei contradicebat, ipse dixit: vade bene homo! quia ille liber non erat a Justiniano factus, sed a quodam monacho, et ideo non erat authenticus. Sed credo quod dominus Irnerius dedit tunc talem responsum ideo quod non studuerat tunc adhuc in illo libro, unde necesse habuit dare tale responsum. Sed ipse postea cambiavit talem opinionem suam, quod sapientis est csmbiare consilium in melius, et dixit quod standum erat illi libro, et in illo libro studuit optime, et bene scivit eum, quod apparet ex eo, quod ipse totam utilitatem posuit super Codicem, signando authenticas, quae leguntur super eam." – Odofredus: *Lectura* in *Proemium Codicis*, Const. *Cordi*, § 4., (Lugduni 1550. fol. 4va).

[71] *Nicoletta Sarti:* A proposito di due presunte leges gualcosinae inserite nei titoli 2, 58(59) e 8, 58(59) del Codex Iustinianus. Archivio Giuridico 213. (1993) 235–262.

[72] „Or segnori in titulo isto non debetis habere plures leges. Est tamen in multis libris et maxime in antiquis quaedam falsa lex, quam quidam falsus monachus fabricavit, et incipit: Actione competenti. Et debetis scire quod Papiae erat ille falsus monachus et vocabatur Gosianus et studebat in omnibus maliciis. Nam quando erat in aliqua parte quaestio dubia, ibat ad partem et dicebat: quid vultis mihi dare si inveniam legem quae determinabit quaestionem vestram de verbo ad verbum? Dicebant illi: volumus dare vobis C. lib. bon. Dicebat iste falsus monachus: bene placet mihi. Quid faciebat? Ibat et sciebat tenorem quaestionis: mittebat pro omnibus libris civitatis si volebat facere

nachus lett volna, Irnerius pedig a Savigny által idézett glosszában nem hivatkozik rá, bár egyértelműen amellett érvel, hogy a gyűjtemény hamisítvány, mert a beosztása nem egyezik meg a többi jusztiniánuszi könyv szerkezetével.

Irnerius azonban valamiképpen olyan bizonyítékokra tehetett szert, amelyek meggyőzték őt a gyűjtemény valódiságáról. A novellák a Codex bizonyos részeitől eltérő szabályozást tartalmaztak, ezáltal derogálták a Codex adott helyét. Szükség volt tehát arra, hogy a Codex megfelelő helyéhez hozzákapcsolják a megfelelő novellát is. Ezt Irnerius úgy valósította meg, hogy a Codex valamely helyét módosító novellát kivonatolta, és ezt a kivonatot a Codex megfelelő helye után beiktatta. Ez a Codexbe beiktatott kivonat az *authentica* nevet kapta, nyilván a középkorban használatos novellagyűjteményre, az *Authenticum*ra való utalással. A *littera bononiensis* már ezt az authenticákkal (*authenticae*) kiegészített Codex-változatot tartalmazta. Valószínű, hogy ezek a novella-kivonatok eredetüket tekintve párhuzamos helyeket jelző glosszák voltak. A hagyomány a Codex authenticákkal való kiegészítését Irneriusnak tulajdonítja, amit számos kézirat alátámaszt. Odofredus és Accursius is sok helyen szólnak arról, hogy Irnerius a szerzője az authenticáknak, így a legtöbb authenticáról bebizonyítható, hogy szerzőjük valóban Irnerius volt.

Az ítéletlevelek és a korabeli krónikák többször említik Irnerius és a császár valószínűleg szoros kapcsolatát. A császár, amint azt a már idézett ítéletlevelek is mutatják, többször vette maga mellé Irneriust, hogy az ítélkezésben segítségére legyen.

A császár azonban nemcsak Irnerius jogi szaktudását értékelte nagyra, hanem politikai szövetségesre is talált benne. 1118-ban a császár a pápaválasztás körüli viszálykodások rendezése érdekében Rómába vonult, és magával vitte Irneriust is. Irnerius feladata az volt, hogy a császár jelöltjét jogi érvekkel segítse a pápai trónra. VIII. Gergely ellenpápát azonban még a fegyveres erőszak sem tudta elismertetni, Irneriust pedig megtorlásképpen a császárral együtt Reimsben kiközösítették az egyházból.[73]

---

legem, et scribebat legem in fine alicuius libri, et ipse sciebat ita scribere quod quandocumque videbat aliquam litteram faciebat ei similem et si volebat facere aliquam aucten., mittebat pro omnibus auct. civitatis et ibi scribebat auct., postea lex illa allegabatur in causis. – Odofredus: *Lectura* in C. 8.58.2., *de iure liberorum*, l. *actione competenti* (Lugduni 1550. fol. 524^{va-vb}).

[73] „Set 7 idus eiusdem Martii in ecclesia beati Petri, presente imperatore Henrico, et populo Romano cleroque astante in aliquo, illud responsum, quod legati imperatoris Romanorum vel cum eligentibus a prenominato ellecto audierunt et susceperunt, quodam modo relatum est, videlicet: quod in proximi Septembri ipse cum cardinalibus et episcopis provinciarum Mediolani vel Cremone esset, et tunc Romani et imperator, quid agendum sit de se in papam ellectum, vel allium substituendum, per doctrinam cardinalium et episcoporum sufficienter cognosceret. Romani vero non intelligentes hanc responsionem fore suffitientem et legibus et canonibus atque suis petitionibus convenientem, comoti clamaverint: Numquid honorem Rome volunt illi transferre Cremone? Absit. Set ut ubique valeamus astutias eorum opprimere, qui a nobis exierunt et Caietas fugierunt, secundum auctoritatem legum et canonum eligamus nobis papam prudentem et bonum. Juxta istam vel consimilem formam verborum Romanorum magister Guarnerius de Bononia, et plures legis periti, populum Romanum ad eligendum Papam convenit, et quidam expeditus lector in pulpito S. Petri per prolixam lectionem decreta pontificum de substituendo Papa explicavit. Quibus perlectis et explicatis, tantus populus elegit in papam quendam episcopum Yspanie, qui ibi aderat cum imperatore. Quem ellectum imperator duxit in pulpitum, ubi ipse ellectus interrogantibus de nomine suo dixit: Meum nomen est Burdinus, set quando papa Urbanus ordinavit me episcopum, nominavit

Savigny azt valószínűsíti, hogy miután Irnerius a jog tanításával nagy hírnévre tett szert, elhagyta Bolognát és a császár udvartartásához csatlakozott. Johannes Fried Irnerius működésének bizonyítékát látta abban a privilégiumlevélben, amelyet a császár 1119-ben adományozott Strassbourg városának. Fried a „a római jog mindenek számára közös, a szokásjog azonban nem törvényes" (*ius civile omnibus commune est, ius consuetudinarium non autem legitimum*) kifejezésre alapozta állítását, amely azonban nem tűnik elegendőnek e feltételezés bizonyítására, főként azért, mert az említett oklevél hitelessége nem vitán felüli.[74]

Irnerius halála 1125–1129 körülre tehető. Tanítványai, *Bulgarus*, *Martinus*, *Hugo* de Porta Ravennate és *Jacobus* között rögtön vita támadt az utódlás kérdésében. Otto Morena krónikájának egyes kéziratai (is) tartalmazzák azt a valószínűleg interpolált szakaszt,[75] amely szerint tanítványai megkérdezték Irneriust: „Kit akarsz magad után tanítónkul rendelni?" Mire Irnerius így válaszolt:

Bulgarus os aureum, Martinus copia legum,
Mens legum est Ugo, Jacopus id quod ego.

Otto Morena krónikájának interpolált szakasza pedig hozzáteszi: „És így Jacobus lett a doctor" (*Et sic domnus Jacopus fuit doctor*), vagyis szerinte Irnerius Jacobust jelölte ki utódjául. Egy újonnan felfedezett torinói kézirat azonban másképpen értelmezi Irnerius szavait: „És ezt azért mondta, hogy mindenki saját iskolát alapítson, és ők így is tettek" (*Et hoc dixit volens innuere quod* quilibet *faceret scolas suas, et ipsi ita fecerunt*).[76] Vagyis Irnerius nem kívánt magának utódot jelölni, hanem négy tanítványának szabadságot adott, hogy mindenki kövesse a saját felfogását. Az említett hexametert más kéziratokban megőrzött elbeszélések nem Irnerius halálához kötik, hanem pusztán arról beszélnek, hogy Irnerius öreg korára tekintettel vissza kívánt vonulni, és egymás között versengő tanítványai arra kérték, hogy jelölje ki utódját, Irnerius azonban nem kívánt utódot jelölni magának.[77]

---

me Mauritium. Tunc quidam de indutis habitu ecclesiastico de pulpito ad populum tertio clamavit: Vultis dominum Mauritium in papam? Qui tertio respondentes et clamantes dixerunt: Volumu. Tunc ipse cum ceteris stantibus clericis, aperto libro super hunc ellectum et manto coopertum, sublimi voce clamavit dicens: Et nos laudamus et confirmamus dominum Gregorium. Facta igitur ellectione ista ad hunc modum, imperatur hunc papam suum Gregorium promovit, et per castrum Sancti Angeli in palatium Laterani perduxit." – Landulfi de Sancto Paulo Historia Mediolanensis i. m. 40.

[74] *Johannes Fried:* Die Enstehung des Juristenstandes im 12. Jahrhundert. Köln–Wien 1974. 44, vö. *Ennio Cortese:* Il diritto nella storia medievale I–II. Roma 1995. II. 58.

[75] „Istorum autem quatuor doctorum et quam plurium aliorum fuit dominus et magister domnus Guarnerius, doctor antiquus. Ad quem, cum in extremis laboraret, accesserunt sui scolares dicentes: »Domne, quem vultis post mortem vestram doctorem nobis constituere?« Quibus ipse respondit per duo carmina infrascripta: »Bulgarus os aureum, Martinus copia legum, / Mens legum est Ugo, Jacopus id quod ego.« Et sic domnus Jacopus fuit doctor." – Otto Morena (Acerbus Morena, Anonymus): De rebus Laudensibus. Ed. Philipp Jaffé. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XVIII. Hannoverae 1861. 607.

[76] Torino, Biblioteca Nazionale, E. I. 15., fol. 7rb.

[77] „Versus: 'Bul(garus) os aureum, M(artinus) copia legum, H(ugo) mens legum, Ja(cobus) id quod ego.' Tiberyus fuit primus secundum ista tempora, set secundum nostra Y(rnerius). Istos

Amint az a fentiekből is kitűnt, Irnerius személyével kapcsolatban nagyon sok az igazolatlan feltételezés. Legutóbb a fiatal történész, Giuseppe Mazzanti vázolt fel egy többé-kevésbé koherens Irnerius képet, amelyet azonban a legtekintélyesebb jogtörténészek (például Ennio Cortese) erőteljes szkepticizmussal fogadtak. Mazzanti érvelését a milánói *Biblioteca Ambrosiana*ban őrzött „Y.43 sup." jelzetű kódex köré építi fel, amely egy *Liber divinarum sententiarum* című patrisztikus *florilegium*ot tartalmaz.[78] Szerzőként egy bizonyos Guarnerius van feltüntetve, és neve mellett későbbi kéztől származik a beszúrás: „jogtudó" (*iurisperitissimus*). Mazzanti szerint *Warnerius Bononiensis iudex*, a milánói kéziratban említett *Guarnerius*, az 1095-ben feltűnő *Warnerius presbiter*, sőt egy 1106-ban említett *Guarnerius de Brigeii* is ugyanaz a személy. E források alapján arra a következtetésre jut, hogy Irnerius 1050 és 1070 között született a lotharingiai Briey-ben, a páviai Lanfrancus tanítványa volt a normandiai Bec monostorában, ahol a *Liber divinarum sententiarum* gyűjteményt összeállította. Bolognában letelepedve előbb teológiát, grammatikát, majd jogot tanított, később pedig a német-római császár szolgálatába szegődve bíróként működött, sőt a császár által támogatott ellenpápa megválasztásában is szerepet játszott. Reimsben a császárral együtt kiközösítették az egyházból, és 1140 körül Párizsban halt meg.[79]

Ez az alternatív történeti rekonstrukció sok történész számára nem meggyőző. A Warnerius név gyakori volt ekkoriban, semmi sem bizonyítja, hogy az említett adatok valóban egy és ugyanazon személyre vonatkoznának. A *Liber divinarum sententiarum* szerzősége sem tulajdonítható neki, mert csak névrokonságról van szó Ennio Cortese szerint.[80] A szerző egyébként jelentős teológus sohasem lehetett, hiszen ez a mű lényegében csak egy egyszerű szöveggyűjtemény Augustinus és Ambrosius műveiből. (Annyi jelentősége azonban van, hogy Gratianus valószínűleg ezt használta a Decretum összeállításához.) Cortese Irnerius klerikus mivoltát is vitatja, és szerinte az sem igaz, hogy Irnerius Lanfrancus tanítványa lett volna. Giovanna Nicolaj Irnerius laikus voltáról is meggyőző bizonyítékokat szolgáltatott, amikor rámutatott arra, hogy az 1112. június 28-án Cornacervinában kelt ítéletlevélben külön sorolták fel az egyházi rendbe tartozó résztvevőket, és Irnerius nem volt közöttük, vagyis soha nem tartozott az egyházi rendbe.[81] Mások szintén vitatják Mazzanti állításait, amelyek — szerintük — szerzőjük erőteljes képzelőerejéről tanúskodnak.[82]

---

versus fecit Garnerius quando dimisit lecturam, quia rogabatur ut alicui istorum dimittet lecturam suam, quia non poterat plus legere per nimiam senectutem, et voluit eam alicui dimittere set respondit per versus dictos. Unde isti erant scolares Garneryi." – Saint Omer, Bibliothéque Municipale 451, fol. 9ra.

[78] *Giuseppe Mazzanti:* Guarnerius iurisperitissimus: Liber divinarum sententiarum. Spoleto 1999.

[79] *Uő:* Irnerio. Rivista Internazionale di Diritto Comune 11. (2000) 117–182.

[80] *Cortese, E.:* Irnerio i. m. 600–605.

[81] *Giovanna Nicolaj:* Recensione a M. Ascheri, I diritti del Medioevo italiano, Roma 2000. Rivista Storica Italiana 115. (2002) 1044–1049.

[82] A szerző élénk fantáziájára utal az is, hogy nemrégiben történelmi bűnügyi regényt jelentetett meg, amelyben Irneriust is szerepelteti, l. *Giuseppe Mazzanti:* Eresia e delitto. Bologna 2005.

A vita hátterében nyilván a római jog és az egyházjog korabeli fejlettségének egymáshoz való viszonyáról alkotott elképzelések is meghúzódnak. Manapság többé-kevésbé elismert tény, hogy Gratianus Decretumának két redakciója volt, amelyek közül az első redakció jóval kevesebb római jogi elemet tartalmaz. Ezt néhányan azzal magyarázták, hogy az 1130-as években tulajdonképpen nem létezett a római jog tudományos művelése, a jogirodalom kezdetleges volt, Irnerius pedig jogot sohasem tanított, tudományos érdeklődése legfeljebb a teológiára terjedt ki. Gratianus munkájának első redakcióját azonban úgy is lehet értelmezni, hogy az egyházjog volt tudományosan éretlen a római jog befogadására, vagy pedig pusztán csak Gratianus volt járatlan a római jogban. André Gouron több cikkben hangsúlyozta, hogy Irneriust tekinti a hagyomány a jogtudomány középkori megalapítójának, és ezt a jogtörténettudomány tekintélyes szerzői is csak megerősítik.[83]

7. Irnerius jogirodalmi tevékenysége

Irnerius glosszái a középkori jogtudomány, a *ius commune* kibontakozásának első mérföldkövei, a későbbi glosszátorok őt tekintik mesterüknek. Ebben az értelemben Irnerius az első glosszátor, aki Odofredus szerint „elsőként készített glosszákat a könyveikbe" (*primum fecit glossas in libros nostros*).[84]

Irnerius glosszái több kéziratban maradtak fenn. Az Irnerius szerzőségét jelző betűjelek — *y., gār., guār.* — nemcsak a glosszák végén helyezkednek el, hanem azokat a kéziratokban sokszor a glossza elején is megtalálhatjuk. Ez azonban egyáltalán nem különleges, hiszen a korai időkből származó kéziratokban más glosszátorok, főként *Martinus*, *Bulgarus* és *Rogerius* glosszáinál, gyakori volt az adott glosszátor betűjelének a glossza elején való feltüntetése. Bár a későbbi fejlődés során egyeduralkodóvá vált a glossza szerzője betűjelének a glosszák végén való feltüntetése, mégsem vitathatjuk el Irneriustól azokat a glosszákat, amelyeknél az említett betűjeleket a glossza elején tüntették fel.

Irnerius nevét általában rövidítik, de olyan kéziratot is találhatunk, amely rövidítés nélkül közli a glosszátor nevét, és tanúskodik az adott glossza szerzőségéről. Példaként felhozhatjuk az egyik berlini kézirat (Berlin, Staatsbibliothek, Ms. Fol. lat. 408., fol. 86r) szövegét: „ezek Warnerius szavai" (*hec verba uuarnerii sunt*). Arra is bizonyítékul szolgál ez a kézirat, hogy a gyakoribb *Garnerius* vagy *Guarnerius* név mellett a *Warnerius* név is szerepel nemcsak az ítéletleveleken, hanem a glosszák szövegeinél is.

Irnerius glosszái különféle altípusokba sorolhatók. A sorok fölé írt, rövid terjedelmű *a)* interlineáris glosszák (*glossa interlinearis*) általában nyelvtani, etimológiai magyarázó jellegűek. Jelentősebbek a *b)* marginális glosszák (*glossa marginalis*), amelyeket a glosszált szöveg szélére helyeztek. Odofredus elbeszélése szerint eredetileg „*in artibus*" tanított, tehát grammatikus volt. Irnerius

[83] *André Gouron:* Sur un moine bénédictin en avance ou en retard sur son temps. Revue historique de droit français et étranger 85. (2007) 315–322.; *Uő:* Le droit romain a-t-il été la 'servante' du droit canonique? Revista catalana d'història del dret 12. (2007) 231–243.

[84] A glosszák jelentőségéhez vö. *Szabó Béla:* A glosszátorok tanainak uralma az itáliai jogszolgáltatás felett a 13–15. században. Jogelméleti Szemle 2007/2. sz.

eme irányultsága megnyilvánul azokban a glosszákban, amelyek *c*) grammatikai jellegű (*glossa grammatica*) magyarázatokat tartalmaznak. További altípusként Irneriusnál megjelenik *d*) a *summatio tituli*, amely egy cím tartalmának rövid, vázlatos összefoglalását adja. Irnerius kitűnő ismerője volt a jusztiniánuszi törvényműnek, erre utalnak a glosszált törvényszakasz (*lex*) *e*) párhuzamos helyeit jelző glosszák (*glossa parallela*). Amennyire jártas volt Irnerius a Corpus iuris magyarázatában, annyira járatlan volt a történelemben. A *f*) történeti magyarázatokat tartalmazó glosszák (*glossa hystorica*) a glosszátorokat e téren jellemző, szokásos tudatlanságról tanúskodnak. A *g*) „az ellentétes tételek megoldása" (*solutio contrariorum*) két *lex* közötti látszólagos ellentmondást oldja fel.[85] A *h*) *continuatio titulorum* pedig az adott titulus eredeti címét kibővítve, bővebb magyarázattal szolgál a titulus tartalmát illetően.[86] Irnerius glosszáiban megjelenik *i*) a *distinctio* altípusa is, amely később önállósul és válik elkülönült műfajjá.

Irnerius glosszáiból több szövegkiadás is készült, a glosszák nagyobb része azonban kiadatlan. 1888-ban először Pescatore készített egy összeállítást *Die Glossen des Irnerius* címmel.[87] Ebben a kötetben Pescatore számos „I."-vel jelzett glosszát tévesen Irneriusnak tulajdonít, jóllehet az „I." nem Irnerius, hanem Jacobus betűjele. Savigny is közölt bizonyos glosszákat (IV. 458–470.). Enrico Besta Irneriusnak a *Digestum vetus*hoz készített glosszáit adta közre külön kötetben.[88] Jelentős Chiappelli[89] és Torelli szövegkiadása is.[90]

Odofredus, Roffredus, Azo, Vacarius, Huguccio, Johannes Teutonicus, Hugolinus és Accursius Irneriust tekinti a Codexbe iktatott novella-kivonatok szerzőjének, amelyeket az *authentica* névvel illetünk. Az *ars notaria* híres mestere, Petrus de Unciola is megerősíti a fenti glosszátorok egybehangzó véleményét. Savigny (IV. 42–62.) több mint 35 *authenticá*ról egyenként kimutatta, hogy a szerzőjük nem lehet más, mint Irnerius. Besta (I. 129–133.) Savigny listáját kibővítve 40 *authenticát* sorol fel, amelyhez Vetulani további 14 *authenticát* ad hozzá,[91] így összesen 54 *authenticá*ról egyértelműen bizonyítható, hogy szerző-

---

[85] Gl. solutione C. 2.3.1., de pactis, l. post venditionem: „Đ. de legat. ii. contra. si ita sit. Ubi dicitur legatum sub conditione relictum repudiari non posse. Solutio. Directo relictam hereditatem, licet sub conditione repudiat quis, sed per fideicommissum recte. legatum sub conditione repudiari non potest, ut repudiatio statim teneat." – *Pescatore, G.:* Die Glossen des Irnerius i. m. 56.

[86] Gl. ad rubr. C. 1.17., de veteri iure enucleando: „Supra de legibus generaliter, nunc in specie de responsis prudentium." A C. 1, 48 címhez: Gl. ad rubr. C. 1.48., de officio diversis iudicum: „Supra de iudice locutus est per species, nunc generaliter de omni iudice." A C. 1, 51 címhez: Gl. ad rubr., C. 1.51., de assessoribus: „Supra de iudicibus. Nunc de eorum assessoribus." – uo. 62.

[87] Uo.

[88] *Enrico Besta:* L'opera d'Irnerio (Contributo alla storia del diritto italiano) I. La vita, gli scritti, il metodo. II. Glosse inedite d'Irnerio al Digestum vetus. Torino 1896.

[89] *Luigi Chiappelli:* Glosse di Irnerio e della sua scuola. In: Atti dell'Accademia dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche 5. (1886) 184–236.

[90] *Pietro Torelli:* Glosse preaccursiane alle Istituzioni. Nota prima: glosse d'Irnerio. In: Studi di storia e diritto in onore di Enrico Besta I–IV. Milano 1939. IV. 229–277.

[91] *Adam Vetulani:* Une suite d'études pour servir à l'histoire du Décret de Gratien I. Les Nouvelles de Justinien dans le Décret de Gratien, II. Authenticae constitutiones. Revue historique de droit français et étranger 16. (1937) 685.

jük Irnerius. Vetulani egyébként a Gratianus Decretumában található 28 *authentica* listáját is összeállította, közülük 14 bizonyosan Irneriustól származik.

Savigny bizonyította be, hogy Irnerius előtt nem készültek *authenticák*. Valószínűnek tartotta, hogy Irnerius ezeket előbb marginális glosszaként állította össze, amelyek később különleges jelentőségre tettek szert. Az *authenticák* a korai kéziratokban leggyakrabban az alsó vagy felső lapszélen helyezkednek el, és a C. N. — *constitutio nova* — színes betűkkel vannak jelölve. A szövegbeli kiemelés és elhelyezés jól mutatja, hogy nem egyszerű glosszának, hanem mintegy a Codex részének, *constitutio novának* tekintették. Nem tudjuk, hogy Irnerius glosszái mikor váltak egyszerű glosszából *authenticává*, annyi azonban bizonyos, hogy Gratianus ezeket már a Codex többi részével egyenrangú szövegnek tekintette és azokat úgy is idézte — legtöbbször a C. N. jelölést is meghagyva —, ennélfogva Vetulani szerint Gratianus 1140 körül már olyan Codex-példányt használhatott, amelyben Irnerius *authenticái* nem glosszaként, hanem a Codex-szöveg részeként jelentek meg.

Vetulani kutatásaiból az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Decretum milyen nagy jelentőséggel bír az *authenticák* története szempontjából. Arra a következtetésre jutott, hogy Irnerius *authenticái*nak szövegét a későbbi glosszátorok általában nem dolgozták át, legfeljebb csak kiegészítették azt. A Decretumban fennmaradt *authenticák* még ezt a korai, teljes mértékben Irneriustól származó szövegváltozatot őrizték meg, míg az Accursius által végzett átdolgozás kibővítette azokat, de ez a szövegváltozat is megőrizte az *authenticák* szövegének Irneriustól származó magját.

Irnerius példáját más korai glosszátor is követte, így tudomásunk van Martinus, Hugolinus és Azo egy-egy *authenticájáról*, ezeknél azonban a szerző neve egyértelműen meg van jelölve, azonkívül sokszor csak Irnerius *authenticái*nak kibővítéséről van szó. Az összes *authentica* számához viszonyítva azonban ezek mennyisége jelentéktelen, így joggal tekinthetjük Irneriust a többi *authentica* szerzőjének is,[92] ahogyan Vacarius *Liber pauperum*ja is e tényt igazolja.

Odofredus számol be arról, hogy Irnerius „írta az első formuláskönyvet" (*fecit primum formularium*).[93] Odofredus ezen állítására alapozva Palmieri közölt a *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi* lapjain egy olyan formuláriumot, amelyet Irneriusnak tulajdonított.[94] A későbbi szakirodalom szerint azonban nem megalapozott az a vélemény, hogy ennek a műnek valóban Irnerius lenne a szerzője. Egy formularium létezéséről egyébként Accursius is tanúskodik: Valószínű, hogy Accursius híradása hiteles, de ez a formularium nem maradt fenn. Diplo-

[92] „Haec clausula sumpta est ab Irnerio, ex illo tit. ut ecclesia romana etc., coll. iij. (Nov. 131.6), qui dicebat aliam constitutionem, seu haec constitutio etc., coll. viij. loqui in aliis ecclesiis tantum. Sed tu dic secundum H., quod in omnibus dicit, et sic corrigit illam auth. ut ecclesia romana (Nov. 131.6). Cum etiam specialiter de ea mentionem faciat in rubr. sic dicens, haec constitutio innovat etc., est ergo hic adiectio falsa iure legum, sed iure canonum valet, quod dixit Irnerius." – Gl. *sola romana ecclesia* in Auth. *Quas actiones* post C. 1.2.23., *de sacrosanctis ecclesiis*, l. *ut inter divinum* (Lugduni 1627. vol. IV., coll. 66.).

[93] Odofredus, *Lectura* in Auth. *qui res* post C. 1.2.14., *de sacrosanctis ecclesiis* l. *iubemus* (Lugduni 1550. fol. 17rb).

[94] *Giovanni Battista Palmieri:* Wernerii Formularium tabellionum. In: Bibliotheca Iuridica Medii Aevi I. Bononiae 1913. 11–45.

vatatius szerint sok mindent írt, amelyek nem maradtak fenn. Fitting Irneriusnak tulajdonította a *Quaestiones de iuris subtilitatibus* című gyűjteményt is. Ami a szerzőség kérdését illeti,[95] bár kétségek támadtak a szakirodalomban, de vannak olyan érvek is, amelyek Irnerius mellett szólnak. A ma leginkább elterjedt álláspont Kantorowicz véleményét[96] fogadja el, aki szerint Placentinus a szerző. Bizonyosan nem Irneriustól származik azonban az a *Summa Institutionum*, amelyet Palmieri közölt[97] (*Summa Institutionum Vindobonensis*).

Szintén nem tulajdonítható Irneriusnak a *Summa Codicis Trecensis*.[98] Elnevezését arról kapta, hogy egyik kéziratát Troyes-ban őrzik. Párizsban, Bolognában, Londonban és Toledóban is őriznek egy-egy kéziratot, amelyeknek kiadója Hermann Fitting. Savigny még Placentinusnak tulajdonította, és számottevő az a hasonlóság is, amely Rogerius Summájával összehasonlítva fedezhető fel. Ma már tudjuk, hogy Rogerius felhasználta a Summa Codicis Trecensist, Rogerius és a Summa egyező részei tehát innen származnak. Kantorowicz a hasonlóság alapján azt feltételezte, hogy a Summa Trecensis valójában nem más, mint Rogerius Summájának első redakciója, így mindkettőnek Rogerius lenne a szerzője.

André Gouron újabb feltételezése szerint a *Summa Trecensis* Franciaországban keletkezett 1135 és 1159 között.[99] Az első redakció a Dél-Franciaországban működő Geraudustól származott, aki azt 1135 körül Irnerius glosszáinak a felhasználásával állította össze, és ennek tulajdonítható az, hogy Irnerius nézeteivel sokszor egyező álláspontot képvisel. Geraudus 1140 után újra átdolgozta művét, és figyelembe vette Bulgarus és Martinus glosszáit is. A harmadik redakció valószínűleg 1150 körül keletkezhetett. Gouron tézise valóban jól megoldja a *Summa Trecensis*szel kapcsolatos kérdéseket, de feltételezése egyelőre nem általánosan elfogadott.

A Summa, akár Irneriustól származik, akár dél-franciaországi alkotás, mindenképpen nagy hatást gyakorolt. Mintája lett a *Summa Codicis* műfajának, amely a legelterjedtebb volt a summák között.

Az első könyvben először a személyek jogáról beszél, majd a jogforrásokról. A második könyvben a *pactum*ról, a *transactió*ról, a képviselőről, az *in integrum restitutió*ról, a *dolus*ról, a *metus*ról, a megbízás nélküli ügyvitelről, és más kérdésekről szól. A harmadik könyv perjogi kérdéseket tárgyal, de itt van szó a szolgalmakról is. A szolgalmakat két típusra osztja. A személyes szolgalmak közé tartozik a haszonélvezet, a használat vagy a *habitatio*. A telki szolgalmak fő típusai a városi és a falusi telki szolgalmak. A negyedik könyvben a *condictió*k fajtáiról, a bizonyítási eszközökről, a tanúkról és az okiratokról ol-

---

[95] *Hermann Fitting:* Quaestiones de iuris subtilitatibus des Irnerius. Zur zweiten Säcularfeier der Universität zu Halle als Festschrift ihrer juristischen Facultät. Berlin 1894.

[96] *Hermann Kantorowicz:* Studies in the Glossators of the Roman Law. Cambridge 1938. 181–205.

[97] Wernerii Summa Institutionum cum glossis Martini, Bulgari, Alberici aliorumve. Ed. Giovanni Battista Palmieri. In Bibliotheca Iuridica Medii Aevi I. Bononiae 1914. 271–476.

[98] Fitting tévesen Irnerius neve alatt adta ki, l. *Hermann Fitting:* Die Summa Codicis des Irnerius. Berlin 1894.

[99] *André Gouron:* L'auteur et la patrie de la Summa Trecensis. Ius Commune 12. (1984) 16.

vashatunk. Ebben a könyvben kerül sor számos szerződés bemutatására. A haszonkölcsön, a letét, a megbízás, a csere, a bérlet és az *emphyteusis* ebben a könyvben kap helyet. Mint látjuk a tartalom elég vegyes. Az ötödik könyvben nagyobb rendszerességet figyelhetünk meg, szinte kizárólag a házasságjoggal foglalkozik. A hatodik könyvben az öröklésjogi kérdések játszák a főszerepet. Itt van szó a végrendeletről, az örökösről és az öröklés rendjéről. A hetedik könyvben többek között az elévülés és a *peculium* kérdéseit tárgyalja. A nyolcadik könyvben nagy jelentőséget kap a zálogjog különféle kérdéseinek bemutatása, a kilencedik könyv pedig legfőképpen büntetőjogi kérdéseket tárgyal.

8. Összefoglalás

Nem kell különösebben aláhúzni a római jog felfedezésének és megújításának jelentőségét a jog történelmében. A római jog alakította ki azokat az alapvető fogalmakat, kategóriákat, gondolkodásmódot, amelyek az európai nemzetek hatályos jogrendszereit jellemzik. Bolognában született meg a jogtudomány, az európai jogtudomány.

A római jog első feltűnésekor, a 11. században magánjogi, vagyoni érdekek érvényesítésére szolgált. A római jog elsősorban egyházi jogi személyek, monostorok jogvitáiban kapott szerepet, akik a kor gazdasági erejét képviselik. Elsősorban egyháziak foglalkoztak a római joggal, amely ekkor még nem állt szemben az egyházjoggal, hanem kiegészítette azt. A római jog „laicizálódása" csak Irneriusszal és a négy doktorral ment végbe. A római jog „laicizálódásával" párhuzamosan a római jog egyre inkább a császári politika eszközévé vált, a császárok hamar felismerték az abban rejlő lehetőségeket. A római jog közjogi jelentőségének növekedésével párhuzamosan a városlakó polgárság is megizmosodott, és a városállamok közötti kereskedelem további hajtóerőt jelentett a római jog elterjedését illetően. A római jog fejlett normái iránti igény immár elsősorban a kereskedő polgárság részéről mutatkozott meg, amely réteg a római jog szabályainak felhasználásával fejlesztette ki különjogát, a kereskedelmi jogot is.

IRNERIUS AND THE BEGINNINGS OF THE BOLOGNESE LAW SCHOOL

by Péter Bónis
(Summary)

The renewal of Roman law in Italy during the twelfth century has a vaste literature in legal history. The early Middle Ages was an age without jurists. Without jurists and jurisprudence there cannot be a legal system based on rational decision rules. The jurists of the early twelfth century realised the need of a rational legal system, but they had no jurisprudence to draw upon. Justinian's law fell into oblivion, and the Digest, the most important part of Justinianic law was completely missing from the customary practices.

The first teachers of Roman law had a task of huge difficulty: building a new legal system without any historical continuity. There was no continuity between ancient Roman law and medieval *ius commune*.

The rebirth of Roman law in Italy succeeded in many centres and cities, but the Bolognese law school has gained a preeminent role. The first traces of Roman law appeared in the papal curia, but the new science of law has rapidly emancipated itself from the ecclesiastical influence. In the

Bolognese law school the civil law became an independent field, and was studied separately from the ecclesiastical law.

Although we dispose of a prolixed literature in this topic, many aspects of the beginnings of the Bolognese law school remain in shadow. This article tries to give an overview in Hungarian language about the newest discoveries in this specific field of medieval legal history.

We speak about the beginnings of the Bolognese *scholae*, the relation between lawyers and grammarians, the role of the *universitates*. We summarize the actual state of research on the figure of Pepo, but the major part of the article is dedicated to Irnerius. Although recent studies questioned his preeminent role in the rebirth of jurisprudence, the historical evidence shows that he was not only a *causidicus* or judge, but also the teacher of Roman law. His figure was not only the fruit of imagination of the early glossators, and we cannot deny that in the 1130's the jurisprudence of Roman law reached a considerable level. The great achievements of the Bolognese law school, the *summae*, *lecturae*, *distinctiones*, *quaestiones*, etc. were written by other glossators, but the first steps were made by Irnerius.

Fedeles Tamás

EGY KÖZÉPKORI FŐÚRI CSALÁD VALLÁSOSSÁGA

*Az Újlakiak példája**

A korai középkortól kezdődően egészen a 19. századi szekularizációig (az állam és egyház szétválásáig) a mindvégig katolikus területeken az egyház és a mindenkori hatalom (uralkodó és a hatalmi elit) szoros összefonódása figyelhető meg. Hatványozottan érvényes e megállapítás a reformáció előtti évszázadokra, ugyanis az emberek életének valamennyi szegmense a hit és annak külső megnyilvánulási formái, a vallásos cselekmények köré rendeződött, a bölcsőtől egészen a sírig. Ebből következőleg a laikusok vallásosságának vizsgálata kiváltképp fontos az egyház-, művelődés-, mentalitástörténet számára.[1] A középkori magyar világiak hitéletére (is) irányuló kutatások jelentősen árnyalták a középkori magyar egyházra vonatkozó korábbi ismereteinket,[2] egyúttal számos olyan részterületre mutattak rá, amelyek további vizsgálatot igényelnek. Ezek közé tartozik — többek között — a késő középkori főurak, nemesek, polgárok egyházhoz fűződő kapcsolatának, vallásosságának bemutatása.

Egy-egy személy devóciójáról eleddig napvilágot látott néhány tanulmány[3] egyértelműen arra mutat, hogy a kutatást a jövőben ezen irányban is

---

* A tanulmány az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíj (BO/00057/08/2. sz.) és az OTKA (K 81435) támogatásával készült.

[1] A téma szerteágazó nemzetközi szakirodalmából néhány átfogó jellegű munkára l. Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Hrsg. v. Klaus Schreiner. (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 20.) München 1992.; Volksreligion im hohen und späten Mittelalter. Hrsg. v. Peter Dinzelbacher, Dieter R. Bauer. Paderborn–München–Wien–Zürich 1990.; *Robert N. Swanson:* Religion and Devotion in Europe c. 1215–c. 1515. Cambridge 1995.; *André Vauchez:* Les laïcs au Moyen Âge. Pratiques et expériences religieuses. Paris 1987.

[2] Néhány fontosabb munka ezek közül, a teljesség igényét nélkülözve: *Kurcz Ágnes:* A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 146–161.; *Pásztor Lajos:* A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban. Bp. 1940.; *Marie-Madeleine de Cevins:* Az egyház a késő-középkori magyar városokban. Bp. 2003.; *Csukovits Enikő:* Középkori magyar zarándokok. (História Könyvtár – Monográfiák 20.) Bp. 2003.; *Marie-Madeleine de Cevins–Koszta László:* Noblesse et ordres religieux en Hongrie sous les rois Angevins (v. 1323–1382). In: La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Age. Actes du colloque international organisé par l'Université d'Angers (Angers–Saumur, 3–6 juin 1998). Dir.: Noël Coulet, Jean-Michel Matz. (Collection de l'École Française de Rome 275.) Rome 2000. 585–606.; *Kubinyi András:* Vallásos társulatok a késő középkori Magyarországi városokban. In: *Uő:* Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 341–352.; *Majorossy Judit:* A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) Bp. 2005. 269–274.; *Erdélyi Gabriella:* Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.) Bp. 2005.

[3] *Szovák Kornél:* Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum. (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához.) In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk.

feltétlenül érdemes lesz kiterjeszteni. A hazai közép- és koraújkori kútfők módszeres feldolgozása mellett elsősorban a vatikáni források, különösen a 15–16. századi supplicatiók, valamint a magyar kutatás által a közelmúltban felfedezett Apostoli Penitenciária[4] anyagának feltárása és szisztematikus vizsgálata lehet gyümölcsöző. Ugyanakkor az archeológiai, művészettörténeti kutatások eredményeinek felhasználása is nélkülözhetetlen a téma komplex bemutatásához. Kiválóan érzékelteti az elmondottakat a középkori várkápolnák esete. Köztudott, hogy a várak, kastélyok, városi paloták fontos részét képezték a birtokos család lelki szükségleteit szolgáló kápolnák.[5] Jóllehet közvetlenül a várkápolnákra vonatkozó hazai középkori források alapján azt láthatjuk, hogy az erősségek kevesebb, mint 10%-ában rendeztek be kimondottan szakrális célokra egy-egy helységet,[6] azonban az alacsony szám hátterében elsősorban a forráshiányt sejthetjük. Jól szemlélteti e feltételezés létjogosultságát Korlátkő példája, ugyanis a várra vonatkozó középkori oklevelek egyetlen alkalommal sem tettek említést a kápolnáról, ugyanakkor az erősség egyik koraújkori inventáriumában felsoroltak három miseruhát és egy ezüst misekelyhet, melyek a rendszeres liturgiavégzésre, ezáltal pedig a várkápolna létére utalnak.[7] A hazai forrásokat kiegészíthetik az említett vatikáni kútfők is. Erre éppen az Újlakiak esete szolgáltat kiváló példát, ugyanis egy 1475. évi szentszéki folyamodványban a család öt várkápolnáját említik.[8] Ugyancsak szem előtt kell tartanunk, hogy az írott források hiányát a régészeti feltárások, műemléki kutatások jelentős mértékben pótolhatják, amint több példa is igazolja. Az utóbbi évek régészeti kutatásai által jelentősen bővültek az Erdély, a Bánát, valamint a mai Horvátország területén egykor működő várkápolnák számára vonatkozó ismereteink. Ennek tükrében pedig teljesen mértékben megalapozottnak tartom a középkori várkápolnák kutatásának relevanciáját legutóbb exponáló Horváth Richárd megállapítását, miszerint „sokkal több várban volt kápolna, mint azt korábban gondoltuk volna".[9] Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül,

---

Tusor Péter. Bp. 1998. 78–87.; *Uő:* A király és az egyház – Mátyás személyes vallásossága. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp. 2008. 393–396.; *F. Romhányi Beatrix:* „Meretur vestre devocionis affectus...". Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző. In: „Es tu scholaris". Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi Beatrix, Gryneus András, Magyar Károly, Végh András. (Monumenta Historica Budapestinensia XIII.) Bp. 2004. 37–44.

[4] *Erdélyi Gabriella:* A Sacra Poenitentiaria Apostolica magyar kérvényei a 15–16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 33–57., 76. (2005) 63–103.

[5] *Franz Machilek:* Frömmigkeitsformen des spätmittelalterlichen Adels am Beispiel Frankens. In: Laienfrömmigkeit i. m. 173.; *Fügedi Erik:* Uram királyom... A XV. század hatalmasai. Bp. 2004.[2] 155.; *Fügedi Erik:* Középkori várak – középkori társadalom. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Bp. 1975. 81–82.

[6] *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 264–266.

[7] *Neumann Tibor:* A Korlátköviek. Egy előkelő nemes család története és politikai szereplése a 15–16. században. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5.) Győr 2007. 117. és uo. 742. sz. jegyz.

[8] Archivio Segreto Vaticano, Dataria Apostolica, Registra Supplicationum (a továbbiakban: ASV RS) 716. fol. 77r.

[9] *Horváth Richárd:* Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. (Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről). In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta Medievalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 86.

hogy a várak lakóinak vallási igénye céljából kialakított építményeknek nem kellett szükségképpen a várfalakon belül lennie, amint azt Zorislav Horvat tipológiája mutatja.[10]

A középkor vallásos mentalitásának általános jellemzője a túlvilági élet iránti vágy. A vizsgált korszak emberének legfontosabb törekvései közé sorolhatjuk, hogy megpróbált minden tőle telhetőt megtenni saját és családtagjai lelki üdvössége érdekében. Különösen a halál és a mennyország közötti időszak foglalkoztatta a híveket, hiszen az elmúlással immár megszűnt a saját érdemszerzés lehetősége, mellyel a tisztítótűzbeli szenvedéseket csökkenthették. Ebből következőleg még életükben igyekeztek olyan érdemeket szerezni, amelyekkel az elkövetett bűneik után kiszabott büntetést mérsékelhették. Haláluk után pedig rokonaik, ismerőseik gondoskodhattak szüntelen imákkal, szentmise felajánlásokkal, zarándoklatokkal minderről.[11] A korabeli egyén személyes devóciója alapvetően több formában is kifejezést nyerhetett, melyeket nyomon követhetünk forrásainkban is. A személyes vallásosság főbb elemei közül a legáltalánosabbnak a kegyes adományokat tarthatjuk. Társadalmi állásukhoz, anyagi lehetőségeikhez szabott adományokat tettek különböző egyházi intézményeknek, melyek fejében az egyháziak imádkoztak, szentmiséket mutattak be a donátorok üdvösségéért. A birtokadományok általánosak voltak, majd a kései középkorban mind többször jelent meg a pénzadomány.[12] Különösen a lélekváltság adományok tükrözik a transzcendens iránti nyitottságot, elkötelezettséget.[13] A hazai és a külföldi kegyhelyek felkeresése is általánosnak mondható, társadalmi állástól, nemi hovatartozástól és életkortól függetlenül.[14] A zarándoklattal összefüggésben említhető a búcsúk elnyerésének, ereklyék megszerzésének lehetősége is.[15] A késő középkor laikus vallásosságának jellemző megjelenési formái voltak a vallásos testvérületek, *confraternitas*ok, melyek mindenekelőtt a hit közösségi átélésének lehetőségét nyújtották tagjaiknak.[16] Következésképpen a testvérületekhez csatlakozás úgyszintén a hitbéli elkötelezett-

[10] *Zorislav Horvat:* Kapele u burgovima 13.–15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj. Prostor 7. (1999) Nr. 2. (18) 182. (Magyar fordítását Szatanek József készítette, amely a következő címen érhető el: http://jupiter.elte.hu/forr_munkak.php [a letöltés dátuma: 2010. aug. 19.]).

[11] *Swanson, R. N.:* Religion i. m. 35–38., 322–327.; *Pásztor L.:* A magyarság i. m. 75–93.; *Kurcz Á.:* Lovagi kultúra i. m. 147–148.; *Szovák K.:* „Meritorum apud Dominum" i. m. 79–80.

[12] *F. Romhányi Beatrix:* „Heremitibus sancti Pauli lego". Közvetlen és közvetett pénzadományok a pálosoknak juttatott hagyatékokban. Studia Caroliensia 7. (2006) 65–70.; *Solymosi László:* Az 1515. évi veszprémi zsinat és a vallásos élet. In: Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.) Veszprém 1996. 67.

[13] *Murarik Antal:* A lélekváltság. (Donum pro salute animae). Regnum 2. (1937) 155–167.; *F. Romhányi B.:* „Heremitibus sancti Pauli lego" i. m. 65.

[14] *Csukovits Enikő:* Középkori magyar zarándokok i. m.; *Pásztor L.:* A magyarság vallásos élete i. m. 94–138.; *Sümegi József:* Búcsújárás és zarándoklat. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs 2009. 487–546.

[15] *Sümegi József:* Adatok a penitencia és a búcsúk történetéhez a középkori Magyarországon. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. Sümegi József, Zombori István. (METEM könyvek 20.) Bp. 1998. 101–155.

[16] *Christopher F. Black:* Italian Confraternities in the Sixtenth Century. Cambridge 1989.; *Swanson, R. N.:* The Religion i. m. 116–122.; *Pásztor L.:* A magyarság vallásos élete i. m. 22–49.; *Kubinyi A.:* vallásos társulatok i. m.; *Majorossy J.:* A Krisztus Teste i. m.

ség fontos ismérve. A szerzetesrendek, elsősorban a mendikánsok imaközösségeibe történő befogadás ugyancsak biztosította, hogy a halált követően sem apadt el a folyamatos érdemszerzés lehetősége.[17] A Szentszékhez intézett 15. századi folyamodványokban gyakran találkozunk laikusok esetében is hordozható oltár birtoklására vonatozó kérésekkel, amely körülmény ugyancsak a mély, személyes meggyőződésből fakadó vallásosságra utal. Szintén erre mutatnak a szabad gyóntatóválasztásra vonatkozó kérések, valamint a *Poenitentiaria* hivatalához különböző felmentések érdekében benyújtott kérelmek is.[18] A tehetősebbek természetesen kegyes alapítványokkal is igyekeztek kifejezésre juttatni hitbéli elkötelezettségüket. A szentmise-alapítványok mellett oltárokat, kápolnákat, kolostorokat, ispotályokat létesítettek és dotáltak, melyek saját magukon és családtagjaikon kívül sokak számára biztosították a lelki táplálékot. Mindezek mellett azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a középkor szülötte a „végletek embere" volt, így nem meglepő, hogy a mély áhítat és a legvadabb indulat egyaránt szerves részét alkotta ugyanazon illető személyiségének.[19]

Témaválasztásomban két szempont volt meghatározó. Minthogy nem egyetlen személy vallásosságát kívántam vizsgálni, igyekeztem egy olyan famíliát kiszemelni, melynek históriája — a magyar középkor forrásadottságaihoz képest — viszonylag jól dokumentált. Az Újlaki család tagjait a 14. század derekától kezdve — egy generáció kivételével — egészen a família 1524. évi kihalásáig magas kormányzati pozíciókban találjuk, s ez természetesen a forrásokban is tükröződik.[20] A család tulajdonképpeni alapítója, s későbbi hatalmának megalapozója Kont Miklós volt. Ő apja, Tóth Lőrinc tárnokmester és szlavón bán révén került a királyi aulába.[21] A királyi udvar vitézeként kezdte pályafutását, majd több alkalommal királyi követ, később számos megye ispánja, királyi pohárnokmester (1345–1351), erdélyi vajda (1351–1356) volt, végül karrierje csúcsán a nádori méltóságot viselte (1356–1367).[22] A Valkó megyében lévő Újlakot a hozzátartozó uradalommal I. (Nagy) Lajos király adományozta Kont Miklós-

[17] *Kurcz Á.:* Lovagi kultúra i. m. 156.; *Szovák K.:* „Meritorum apud Dominum" i. m. 80.

[18] *Erdélyi G.:* A Sacra Poenitentiaria Apostolica i. m.

[19] *Johann Huizinga:* A középkor alkonya. Bp. 1996. 135–140.; *Pásztor L.:* A magyarság i. m. 179.

[20] A családra vonatkozó legfontosabb feldolgozásokra, adatokra l. *Bottka Tivadar:* Kont Miklós nádor és téves sarjadéka a budavári emléktáblán. Századok 4. (1870) 139–154.; *Moritz Wertner:* Nikolaus von Ilok (Ujlak) „König" von Bosnien und seine Familie. Vjesnik Zemaljskoga Arkiva 8. (1906) 250–273.; *Uő:* Ujlaki Miklós erdélyi vajda családi történetéhez. Déva 1907.; *Reiszig Ede:* Az Ujlaki-család. Turul 57. (1943) 1–13., 56–65.; *Kubinyi András:* A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár 1973. 3–44.; *Engel Pál:* Középkori magyar genealógia. In: Középkori magyar adattár. 2001. PC CD-ROM (a továbbiakban: *Engel P.:* Gen.) Újlaki 2. tábla.

[21] *Pór Antal:* Tóth Lőrinc, a királyi tárnonok és zászlótartók mestere (1328–1348). Századok 25. (1891) 347–377.

[22] *Engel Pál:* Kont Miklós. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 368.; *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. In: *Uő:* Magyar középkori adattár. Bp. 2001. PC–CD ROM (a továbbiakban: *Engel P.:* Arch.); *Reiszig E.:* Az Ujlaki-család i. m. 4–6.; *Wertner, M.:* Nikolaus von Ilok i. m. 253–254.

nak 1364-ben, amely a család szerémségi birtokainak központjává vált.[23] Az előkelő származású Zsámboki Klárával kötött frigyből három gyermekük, Miklós, Bertalan és Katalin született. Bertalannak ugyancsak három gyermekéről tudunk. Közülük Lászlót és Imrét kormányzati pozícióban találjuk, ugyanis mindketten macsói bánok voltak (1410–1418).[24] Lászlónak öt törvényes és egy természetes fia született. István lehetett a legidősebb a testvérek közül, akinek macsói báni udvarában (1429–1430) szerzett többek közt katonai tapasztalatokat Hunyadi János, a későbbi kormányzó is.[25] A família kétségkívül legjelentősebb tagja, László Miklós nevet viselő fia volt. Az 1410 táján született Újlaki Miklós 1438-tól haláláig folyamatosan bárói méltóságokat viselt. A bátaszéki csatát (1441) követően I. Ulászló (1440–1444) erdélyi vajdává és temesi ispánná nevezte ki Hunyadi Jánossal együtt.[26] Miklós ezt követően kisebb megszakításokkal 1465-ig a vajdai, sőt, 1457-től egyúttal a szlavón báni tisztséget viselte. Közben 1445-ben az ország hét főkapitányának egyikévé választották, aminek következtében jelentős hatalomra tett szert, s ezt kihasználva növelni tudta családi birtokállományát.[27] 1472 májusában Budán Bosznia királyává koronázták.[28] Miklós két házasságából összesen nyolc gyermek született. Négy fia közül mindössze a Szécsi Dorottyával kötött frigyéből származó Lőrinc érte meg a felnőttkort. Miklós elhunytát követően Mátyás király megszüntette a számára ideiglenesen kialakított Boszniai Királyságot, így Lőrinc mindössze a Bosznia

---

[23] *Kubinyi András:* Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. (1991) 214.

[24] Újlaki László először 1402–1403-ban töltötte be a méltóságot, l. *Engel P.:* Arch. (Macsói bán).

[25] Ekkor kötött ismeretséget Újlaki Miklóssal, l. *Engel Pál:* Hunyadi pályakezdése. In: *Uő:* Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok) Bp. 2003. 514.

[26] *Pálosfalvi Tamás:* Újlaki Miklós. In: Hunyadi Mátyás, a király i. m. 267.; *Kubinyi András:* Újlaki Miklós. In: Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2002. 48.; *Sümegi József:* Bátaszék és környéke a középkorban. In: Bátaszék története I. Szerk. Dobos Gyula. (Bátaszék Monográfiája 1.) Bátaszék 1997. 347–369.

[27] Mátyás királlyá választásakor (1458) 16 vár (castrum), 9 kastély (castellum), 20 mezőváros (oppidum) és mintegy 400 falu (villa) birtokosa volt, vö. *Engel Pál:* A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században I–II. In: *Uő:* Honor, vár i. m. 30., 59. (45. sz. jegyz.). Az Újlaki Lőrinc és unokaöccsei közti 1511. évi perben felsorolták az Újlaki birtokokat, l. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 22 222. Az Újlaki jószágok négy nagy tömbben helyezkedtek el. A nyugat felvidéki uradalmak centruma a Nyitra megyei Galgóc (ma Hlohovec Szlovákiában), a Dunántúl közepén elhelyezkedő jószágoké Palota (a mai Várpalota), a kelet szlavóniai birtokoké a Körös vármegyei Raholca (ma Orahovica Horvátországban), a Szerémségben fekvőké pedig Újlak (ma Ilok Horvátországban) volt. Ezek mellett meg kell említenem még a nyugati határszélen Németújvár (ma Güssing Ausztriában) várát és a hozzátartozó falvakat is. Minderre l. *Kubinyi A.:* Nagybirtok i. m. 214.; *Kubinyi A.:* A kaposújvári i. m. 3–44.; *Horváth Richárd:* Várak és politika a középkori Veszprém megyében. Debrecen 2002. (Kéziratos PhD-értekezés a Debreceni Egyetemen) 26–37.; *Josef Karl Homma:* Burgenlands Burgen und Schlösser. Kastelle, Ruinen, Wehrtürme, Wehrkirchen, Ortsbefestigungen, Hausberge, Fluchtburgen. Wien 1961. 36–41.; *Gratian Leser:* Die Herrschafts- und Lokalgeschichte des Südburgenlandes und seiner Umgebung im XV. und XVI. Jahrhundert. Güssinger Zeitung 14. (1924: 15.) 1.; Németújváron választották magyar királlyá III. Frigyes császárt 1459. febr. 17-én, l. Österreichisches Staatsarchiv Wien. Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Allgemeine Urkundenreihe 1459–II–17.

[28] *Teleki József:* A Hunyadiak-kora Magyarországon I–XII. Pest 1852–1857. XI. 538. sz.; *András Kubinyi:* Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae 4. (1958) 373–384.

hercege címet használhatta, amelyhez azonban nem kapcsolódott területi hatalom.[29] Apja örökébe lépve ő is a macsói báni méltóságot viselte (1477–1496).[30] Pályafutása csúcsát az országbírói hivatal jelentette, melyet 1518-tól haláláig irányított.[31] Kétszer nősült, ám gyermekei nem születtek, így 1524. évi halálával fiágon kihalt a patinás család.

A másik fontos aspektust Újlaki Miklós római zarándoklatát célzó korábbi kutatásaim jelentik.[32] Ezek ugyanis arról győztek meg, hogy érdemesnek látszik mind Miklós, mind pedig az Újlakiak vallásosságát részletesebb vizsgálat alá venni. A zarándoklat ténye ugyan ismert a szakirodalomban,[33] azonban a korábban kevésbé hasznosított vatikáni forrásokkal, hazai oklevelekkel, elbeszélő forrásokkal, egy kortárs ábrázolással, valamint a régészeti feltárások eredményeivel kiegészítve plasztikusabban tudtam bemutatni a peregrinációt, s a mögötte felsejlő összetett motívumrendszert.

A középkor emberének vallásossága elválaszthatatlan volt társadalmi helyzetétől, hiszen a vallásos cselekedetek első élményeit is a családban tapasztalta meg. A késő középkor egyik Ágoston-rendi teológusa, Stephan Landskron (†1477) megfogalmazása szerint hit és életmód kérdésében mindenkinek annyit kell elsajátítania, amennyi saját rendjéhez tartozik. A különböző társadalmi rétegek saját csoportjuk tekintélyét, életmódját reprezentáló formában élték meg, s fejezték ki hitüket.[34] Éppen e „modellszerűség" következtében lehet alkalmas a kiválasztott család, hogy a 14. század derekától a 16. század első negyedéig tartó korszak főúri vallásosságának alapvető jellemzőit is megragadhassuk. Mindazonáltal a személyes attitűd és az „állandó formák" erősítőleg hatottak egymásra, amit Pásztor Lajos a következőképpen fogalmazott meg: „Ha a középkori hívő vallásos élete nagyrészt az ősöktől kapott formák között is bonyolódik le, lehetetlen észre nem venni az ősi formák mögött meghúzódó őszinte, mély jámborságot, az egyéni vallásos érzést. Az ősi formákhoz való fordulást mindig az egyén belső vágya, lelki szükséglete idézi elő".[35]

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a meglehetősen sporadikus adatok gondos összegyűjtése sem garantálja, hogy a kiválasztott személyek vallásosságá-

---

[29] *Kubinyi András:* Mátyás király. (Tudomány–Egyetem) Bp. 2001. 88–89.

[30] 1477. aug. 18.: DL 100 885.; 1496. jún. 30.: DL 5389. – Mátyás halálát követően Korvin János pártjának egyik vezetője lett, majd a herceg bukását követően Habsburg Miksa magyarországi hatalmi ambícióit támogatta. II. Ulászló elleni engedetlenségét az uralkodó egy ellene vezetett hadjárattal torolta meg (1494/1495), mely során várait ostrommal vették be, l. *Fedeles Tamás:* Az 1494/95-ös királyi büntetőhadjárat előzményei. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs 2010. 277–294.; *Fedeles Tamás:* Hadjárat Újlaki Lőrinc ellen (1494–1495). Várak, kastélyok, templomok 5. (2009: 5.) 18–21.

[31] 1518. jún. 28.: DL 62 046.; 1524. júl. 1.: DL 72 446.

[32] *Fedeles Tamás:* „Bosniae [...] rex [...] apostolorum limina visit". Újlaki Miklós 1475-ös római zarándoklata. Történelmi Szemle 50. (2008) 461–478.

[33] *Csukovits E.:* Középkori magyar i. m. passim; *Florio Banfi:* Romei ungheresi del giubileo del 1475 (Niccolò Ujlaki re de Bosnia in un affresco nell' Opsedale di Santo Spirito dell' Urbe). Corvina (NS) 4. (1941) 19–20.

[34] *Klaus Schreiner:* Laienfrömmigkeit – Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfaßheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter. In: Laienfömmigkeit i. m. 62–63.

[35] *Pásztor L.:* A magyarság i. m. 178.

ról részletes, átfogó kép rajzolható meg, hiszen éppen a hit személyes jellegénél fogva a téma szempontjából fontos részletek rejtve maradhatnak.

Kolostorok

Az Újlakiak életében kezdettől fogva igen fontos szerepet játszottak a szerzetesi közösségek. Két rendet támogattak mindenekelőtt: a magyar alapítású pálos remetéket, valamint a ferenceseket. Az utóbbi rend esetében a 15. század derekától igen nagy népszerűségnek örvendő obszervánsokkal szimpatizáltak.

A család és a ferencesek kapcsolata a 14. századtól mutatható ki. Kont Miklós nádor 1364-ben jutott a királlyal történt birtokcsere útján a Duna partján fekvő Újlak várához, amely később a család névadója lett.[36] A településen a 13. derekától működött a Szűz Mária tiszteletére szentelt ferences kolostor, melyet ettől kezdve immár az új birtokosok támogattak. A család és a rend 14. századtól fennálló közelebbi kapcsolatára utal, hogy Kont Miklós 1356-ban magára vállalta a rend tartományi gyűlésének költségeit.[37] Az Újlakiak és a ferencesek összeköttetése azonban a 15. században vált egyre szorosabbá, elmélyültebbé. A Ferences-renden belüli reformtörekvéseket képviselő szigorúbb ág, az obszervánsok[38] mind több támogatót tudhattak maguk mögött a magyar nemesek és főurak között.[39] Két báró emelkedett ki a patrónusok közül: Hunyadi János és Újlaki Miklós. Mindketten két-két kolostort alapítottak, utóbbi pedig az újlaki konventuális kolostort, és két további egyházi intézményt adott át a rend szigorúbb ágának.[40] Mindazonáltal a konventuális kolostorok obszervánsoknak történő átadása nem számított példanélkülinek a korszakban: a Pálócziak a sárospataki (1448), míg Guti Ország Mihály nádor a romos szécsényi (1467) kolostort bocsájtotta pápai jóváhagyással az obszervánsok rendelkezésére.[41] 1451-ben nyújtotta be Miklós vajda kérvényét a pápai kancelláriára, melyből megtudjuk, hogy az újlaki szerzetesek botrányos életvitele miatt a földesúr a település lakóival egyetértve kívánta elűzni a barátokat. A pápa az esztergomi érse-

[36] *Fügedi Erik:* Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Bp. 1977. 133.; *Stanko Andrić:* Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju. Slavonski Brod–Osijek 2001. 132–134.

[37] *Karácsonyi János:* Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II. Bp. 1922–1924. I. 42.

[38] Az obszerváns reforma összefoglalóan l. *Duncan B. Nimmo:* Reform and Divison in the Medieval Franciscan Order. Rome 1995.; *Uő:* The Franciscan Regular Observance. The Culmination of Medieval Franciscan Reform. In: Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen. Hrsg. Kaspar Elm. (Berliner Historische Studien 14. = Ordenstudien 6.) Berlin 1989. 189–205.; *Kaspar Elm:* Verfall und Erneuerung des Ordenswesen im Spätmittelalters. Forschungen und Forschungsaufgaben. In: Untersuchungen zu Kloster und Stift. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 68. Studien zur Germania Sacra 14.) Göttingen 1980. 188–238.

[39] *Varga Imre Kapisztrán:* Mátyás király és az obszerváns ferencesek. In: Hunyadi Mátyás, a király i. m. 401.

[40] *F. Romhányi Beatrix:* Ferencesek a késő középkori Magyarországon. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I. Szerk. Őze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák I/1.) Piliscsaba–Bp. 2005. 118.; Bullarium Franciscanum (NS) I. Ed. Ulricus Hüntermann. Quaracchi 1929. 1472. sz.

[41] *Erdélyi G.:* Egy kolostorper i. m. 29.

ket bízta meg az ügy kivizsgálásával és a kolostor átadásával.[42] A felújított szerzetesházat — a konventuálisokkal való összetűzést kerülendő — végül, csak 1455-ben vették birtokba a cseri barátok, V. Miklós pápa kifejezett utasítására.[43] A kolostor azt követően indult gyors fejlődésnek, hogy Kapisztrán János temetkezési helyéül választotta, s 1456 őszén ott helyezték örök nyugalomra.[44] A templom ettől kezdve a család legfontosabb egyházi intézményévé vált, ugyanis Kapisztrán sírja — amint az alábbiakban látni fogjuk — az országos jelentőségű kegyhelyek sorába emelkedett. Mindemellett az újlaki kolostor a család temetkezőhelye volt már korábban is, amint azt az 1451. évi bullában olvashatjuk. Miklós vajda ugyanis a szerzetesek által okozott skandalumokat többek közt azért sem tűrhette tovább, mivel ősei szokásának megfelelően ő is a ferences templomban kívánt örök nyugalmat nyerni.[45] Később aztán mind Miklóst (1477), majd pedig fiát, Lőrincet (1524) valóban ott temették el.[46] A rendház jelentőségét mutatja, hogy a késői középkorban több alkalommal is (1465, 1475, 1493, 1509) az itteni konventben tartották meg a tartományi gyűléseket, sőt a Salvatorianus provincia tíz őrségének (*custodia*) egyik központjaként működött.[47]

Újlaki Miklós a ferencesek obszerváns ágával ápolt intenzív kapcsolatát jól szemlélteti, hogy mind a dunántúli, mind pedig Nyitra megyei birtokközpontjaiban egy-egy rendházat alapított számukra. A palotai kolostor alapítására valamikor 1445 táján, esetleg nem sokkal korábban került sor.[48] Az alapítás hátterében a személyes devóción túl egy további szempontra is felfigyelhetünk.

---

[42] 1451. máj. 5.: Nicolaus papa V. ad supplicationem nobilis Nicolai de Wilak waywode Transilvani[ae] et loci Wylak Vecclsis d., domini et patroni mandat, ut fratres minorum de Claustro B. Mariae V. de dicto loco Wylak amoveantur, postquam illi propter vitam scandalosam a patrono praedicto et populo dicti oppidi sunt expulsi, et ut loco eorundem alios regulares observantiae fratres dicti ordinis subrogentur – *Lukcsics Pál:* XV. századi pápák oklevelei I–II. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I–II.) Bp. 1931–1938. II. 1230. sz.; a bulla kiadását l. Bullarium Franciscanum i. m. I. 1472. sz. (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 275 506.). Ugyancsak a szerzetesek botrányos viselkedése miatt — a földesúr és a lakosság egyetértése nyomán — vesztették el az ágostonos remeték körmendi kolostorukat a 16. század elején. Az ügy példaszerű feldolgozását l. *Erdélyi G.:* Egy kolostorper i. m.

[43] 1455. dec. 14.: Nicolaus waywoda domum ipsam decentisime reparavit atque construxerat, nichilominus fratres ipsi de observantia illam recipere recusant, nisi super hoc eis apostolica auctoritate mandetur – *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1346. sz.; *Stanko Andrić:* Kapisztrán Szent János csodái. Bp. 2009. 43. Az építkezésekre l. *Buzás Gergely:* Az egyházmegye építészeti emlékei. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs 2009. 663.

[44] *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 52.

[45] Quare pro parte eiusdem Nicolai, qui iuxta omnem ipsius progenitorum consuetudinem apud ecclesiam dictae domus sepulturam habentium inibi etiam sepeliri – Bullarium Franciscanum i. m. I. 1472. sz.

[46] Vörösmárványból készült lovagi sírköveik ma is a templomban láthatók, l. *Thallóczy Lajos:* Az Ujlakyak síremlékei. Archeológiai Értesítő 9. (1889) 1–8.

[47] *Karácsonyi J.:* Szt. Ferenc i. m. II. 347.; Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Főszerk. F. Romhányi Beatrix, szerk. Laszlovszky József, Szakács Béla Zsolt. Bp. 2008. PC CD-ROM (a továbbiakban: *F. Romhányi B.:* Kolostorok); *Kiss Gergely – Sarbak Gábor:* Szerzetesi intézmények. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs 2009. 381.

[48] *F. Romhányi B.:* Kolostorok i. m.; *Karácsonyi J.:* Szt. Ferenc i. m. II. 209.

Jelesül Miklós vajda azon törekvésére, miszerint az 1440-es években a Dunántúlt szemelte ki egy önálló fejedelemség kialakítására, melynek Palota lett volna a központja.[49] 1452 tavaszán mindenesetre már állhatott az épület, mivel a kegyúr búcsúengedélyt kért a Szűz Mária tiszteletére újonnan alapított kolostor számára.[50] A rendház — s egyúttal természetesen az alapító — tekintélyét jelzi, hogy 1456-ban itt tartották generális káptalanjukat az obszervánsok. 1522-ben pedig e kolostor falai között öltözött be a rend ruhájába Tomori Pál, a későbbi kalocsai érsek.[51]

A család felvidéki uradalmainak centrumában, a Nyitra megyei Galgócon 1465-ben létesült ferences rendház. Miklós 1455-ben fordult a Szentszékhez, hogy a település plébániájának körzetéhez tartozó Mindenszentek-kápolnát attól elkülöníthesse, és a ferenceseknek adhassa.[52] 1465-ben II. Pál pápa, majd pedig János esztergomi érsek is hozzájárult, hogy felépülhessen a kolostor a hozzá tartozó cinteremmel, közös étkezővel és hálóteremmel, valamint más szükséges helységekkel.[53] A szerzetesház azonban még 1471-re sem készült el teljesen.[54] 1492-ben a rendház épületét Lőrinc herceg átalakíttatta, bővíttette, melyet hajdanán egy felirat is jelzett.[55]

Az említettek mellett Miklós két további egyházi intézményt is a ferencesek gondjaira bízott. Vélhetőleg a Raholca uradalmához tartozó Pestenye (Körös megye, ma Donja Pištana Horvátországban) településen álló templomra vonatkoztatható Miklós IV. Sixtus pápához intézett ama kérelme, miszerint az ottani Szent László király tiszteletére alapított templom, melyben testvérei nyugszanak, obszervánsoknak történő átadásához járuljon hozzá.[56] Hasonlóan a cseri barátoknak kívánta átadni a raholcai vár közelében lévő Szent Katalin-plébániatemplomot is.[57]

---

[49] *Kubinyi A.:* Nagybirtok i. m. 214. – A településen egy új, négy saroktornyos várat is építtetett, l. *Gergelyffy András:* Várpalota. In: Várépítészetünk. Főszerk. Gerő László. Bp. 1975. 282–287.

[50] *Lukcsics P.* XV. századi i. m. II. 1250. sz.

[51] *Faller Jenő:* Várpalota története az Ujlakiak és a Podmaniczkyek idejében. Veszprém 1936. 23.; *Karácsonyi J.:* Szt. Ferenc i. m. II. 209.

[52] 1455. jan. 9.: [...] capellam Omnium Sanctorum sitam infra limites ecclesiae parochialis dicti oppidi [...] ab eadem ecclesia, absque tamen ipsius ecclesiae praeiudicio, segregare, eamque fratribus praedictis pro ecclesia concedere valeat. [...] – *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1348. sz.

[53] 1465. máj. 8.: [...] in opido de Galgocz Strigoniensis dioecesis nulla domus fratrum minorum regularis observantie existit [...] circa capellam Omniumsanctorum eiusdem opidi domum pro eorundem fratrum habitatione cum claustro, refectorio, cimiterio, dormitorio aliisque officinis exigi construi et perpetuis usibus fratrum predictorum applicari [...] – DL 16 208.

[54] DL 17 162.

[55] *Karácsonyi J.:* Szt. Ferenc i. m. II. 209.

[56] Octavo. Idem rex petit V[estram] S[anctitatem] diligenter precipere fratribus minoribus de observantia ut ecclesiam sancte Katarine in Rahocz (sic!) ecclesiam sancti Ladislai Regis, ubi intestine dicti Regis sancti Ladislai reposite dinoscuntur, ubi est frater et soror Regis carnales requiescunt in civitate Perstyen fundata pro claustro ipsorum suscipere et intrare: ibidemque domino devota eternaliter famularii. Fiat ut petitur — ASV RS Vol. 716. 77v. — A településen lévő Szent László-templomról további adatokkal nem rendelkezünk, vö. *Csánki Dezső:* Körösmegye a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből XV/12.) Bp. 1893. 56. és a térképmelléklet; *Mező András:* Patrocíniumok a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 40.) Bp. 2003. 211–221.

[57] Nono suplicat idem Rex, ut preciperet fratribus minoribus de observantia ut ecclesiam Sancte Katarine in Rahocza fundatum pro claustro suscipere et ibidem perpetuis futuris temporibus

A kolostoralapítások mellett további adatok is megerősítik Miklós személyes elkötelezettségét a rend iránt. 1475-ben a Szentszékhez benyújtott *supplicatio*jában arra kérte a pápát, hogy a magyar obszerváns rendtartomány kiváltságait erősítse meg.[58] Ez alapján tehát kétségtelen, hogy ő volt a rend egyik legjelentősebb patrónusa a 15. század második felében. Ennél is mélyebb kötődésre vall, hogy élete alkonyán gyóntatóját is a rend tagjai sorából választotta.[59]

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy Újlaki Miklós és a ferencesek közti kapcsolatrendszert elsősorban a személyesség hatotta át. Erre utal, hogy az általa választott temetkezési hely mellett, felmenői nyughelyét is a barátokra kívánta bízni, a rendszeres liturgiavégzés biztosításával pedig saját és családja tisztítótűzbeli szenvedéseit kívánta mérsékelni. Ugyanakkor azt sem téveszthetjük szem elől, hogy földesúrként az újlaki kolostorreform által a településen élők nyugalmát és az általuk igényelt megfelelő lelkipásztori szolgálatot remélte biztosítani. Az újlaki kolostor obszervánsoknak való átadását nem a haszonszerzés motiválta, amint esetleg a vajda korábbi birtokszerzési akciói alapján erre következtethetnénk. A kolostorhoz tartozó ingatlanok közül azokat elvette ugyan, melyekre a szigorú életvitelű barátoknak bizonyosan nem volt szüksége, azonban e javakat a településen alapítandó ispotály rendelkezésére bocsátotta.[60] Mindezeket megerősíti az 1471-ben tett végrendelete is, melyben meghagyta a testamentum végrehajtóinak, hogy a nemrég alapított galgóci kolostor, valamint az újlaki vár alatt lévő ispotály megkezdett építését fejezzék be.[61] A család és a cseri barátok szoros kapcsolata a későbbiekben is fennmaradt, s Újlaki Miklós halálát követően leányai, Katalin és Fruzsina Atyinán (ma Voćin Horvátországban) alapítottak számukra kolostort.[62]

Az Újlaki-rokonság a magyar alapítású pálos remeterendet is támogatta. Ez a korabeli gyakorlathoz illeszkedik, ugyanis a pálosok — a ferencesekhez hasonlóan — különösen a főúri és a nemesi családok körében voltak népszerűek, így ők alapították a legtöbb kolostorukat.[63] Kont Miklós nádor a királyi ado-

---

domino famulaturi, quo genitrix ipsius domini Regis et fratres nonulli in eadem ecclesia requiescunt et quo ipsam ecclesiam parochialem iuxta castrum pro defensione contra Turcos de novo erigi facere teneatur. Fiat ut petitur – ASV RS Vol. 716. 77^{v}.

[58] A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) III. 376. sz.

[59] 1475-ben Marosi Tamás az újlaki kolostor gvárdiánja volt a gyóntatója (ASV RS Vol. 716. 77^{v}.); 1471-ben még Jakab jalsvai oltárigazgató volt a gyóntatóatyja (speciali confessore nostro), l. DL 17 162.

[60] *Karácsonyi J.*: Szt. Ferenc i. m. I. 60. – A világiak, így Újlaki kolostorreformjának motivációira l. *Erdélyi G.*: Egy kolostorper i. m. 180–188.

[61] [...] executoribus meis claustrum quo ad honorem et venerationem sancti Laurentii martiris in oppido nostro Galgowcz de novo fundare cepimus atque hospitale Omnium Sanctorum sub castro nostro Vylak predicto existente reedificare sive reformare et ad efectum de rebus et bonis nostris prescriptis pro salute et refrigerio anime nostre deducere debeant et sint obligati volumus – DL 17 162.

[62] 1490–1496 között, l. *Karácsonyi J.*: Szt. Ferenc i. m. II. 11.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok i. m.; *F. Romhányi B.*: Ferencesek i. m. 118.

[63] *Kubinyi András:* Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században. In: Decus solitudinis – Pálos évszázadok. Szerk. Sarbak Gábor. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 4/1.) Bp. 2007. 45–47., 56.

mányként birtokába került Veszprém megyei Csatkát, tartozékaival együtt, különleges áhítattól vezérelve a remetéknek adta, hogy ott kolostort építhessenek.[64] 1357 tavaszán már folytak az építkezések, amint az alapítólevélből megtudjuk.[65] A felépült két pillérsorral és sokszögzáródású szentéllyel ellátott gótikus templom az úgynevezett „ál-háromhajós" típusba sorolható.[66] A kolostortemplomot Demeter veszprémi püspök szentelte fel Szűz Mária tiszteletére 1390-ben.[67] Miklós nádor végrendeletében két budai házát hagyta a kolostorra.[68] Halálát (1367) követően özvegye, Klára, valamint fiai, Miklós és Bertalan több ízben adományokat tettek a csatkai pálosok javára. 1374-ben egy az Inota folyó partján fekvő, Tényő birtokukon lévő malomhelyet ajándékoztak a remetéknek. Az adománylevélben a saját, valamint felmenőik üdvössége mellett a Szűz Mária iránti különös tiszteletüket is hangsúlyozták.[69] 1394-ben a nádor özvegye juttatott egy tényői *mansiot* a szerzeteseknek ismételten a Szűzanya iránti áhítattól vezérelve.[70] 1400-ban a néhai nádor unokái, László és Imre mesterek adományoztak egy, a budai várban lévő telket a rajta álló kő- és faépületekkel a kolostor felújítására. Az oklevélből azt is megtudjuk, hogy e kolostor szolgált felmenőik végső nyughelyéül.[71] 1422-ben pedig a néha Újlaki Imre macsói bán özvegye, Katalin adta ékszereit a kolostornak férje és a saját üdvösségéért.[72] A néhai nádor dédunokája, Miklós vajda számára is fontos volt elhunyt felmenői lelki üdvéért imádkozó szerzetesközösség támogatása. 1451-

[64] 1357. máj. 1-jén János veszprémi püspök foglalta írásba a kolostoralapítást: [...] cum igitur magnificus vir dominus Nicolaus [Ko]nt regni Hungarie palatinus et iudex Comanorum ob devotionem specialem nec in merito qua licet in meritum beatissimi Pauli primi heremite suis miseris locus claustralem in heremo seu loco solitario in suo opido [habi]tam ex regia donatione, que emptionis titulo sibi pertinenti Chatka vocato [...] donavit (DL 4663.). – Romhányi Beatrix 1350 és 1355 közé helyezte az alapítást, Gyöngyösi Gergely generális munkájában pedig 1361-et jelölte meg az alapítás éveként, vö. *F. Romhányi B.:* Kolostorok; *Gregorius Gyöngyösi:* Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Ed. Franciscus L. Hervay. (Bibliothca scriptorum medii recentisque aevorum, SN XI.) Bp. 1988. 70.

[65] 1357. máj. 1.: quondam edificii opera iam reduxit – DL 4663.

[66] *Guzsik Tamás:* A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Bp. 2003. 146–147.

[67] Documenta artis Paulinorum I–III. Az anyagot gyűjtötte Gyéressy Béla, a bevezetést és a fejezetek előszavát írta Hervay F. Levente. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató csoportjának forráskiadványai X., XIII., XIV.) Bp. 1975–1978. (a továbbiakban: DAP) I. 49–50.

[68] Az adományt később a nádor özvegye és Miklós nevű fia is megerősítette, mely alapján Buda városa 1396-ban beiktatta a remetéket a birtokokba, l. Budapest történetének okleveles emlékei III. (1382–1439). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987. (a továbbiakban: BTOE) 265. sz.; regesztáját l. Zsigmondkori Oklevéltár I–II. (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422) Szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007.; XI. (1424) Szerk. Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. Bp. 2009. (a továbbiakban: ZsO) I. 5596. sz.; *Végh András:* Buda város középkori helyrajza I–II. (Monumenta Historica Budapestiensia 16.) Bp. 2008. II. 48. (121. sz.).

[69] 1374. febr. 21.: ob remedium et salutem animarum nostrarum et predecessorum ac ob specialem devocionem qua in gloriosam Dei genitricem virginem Mariam – DL 6187.

[70] 1394. febr. 2.: ob devocionem quam in Beatam Virginem gerimus – DL 7928.; regesztáját l. ZsO I. 3290. sz.

[71] 1400. okt. 6.: in qua corpora predictorum predecessorum ipsorum forent sepulta – DL 8850.; regesztáját l. ZsO II. 531. sz.; BTOE III. 316. sz.; *Végh A.:* Buda város i. m. 51. (136. sz.)

[72] 1422. szept. 6.: ob salutem anime [...] pretacti domini sue controhalis et eius – DL 11 255.; regesztáját l. ZsO IX. 959. sz.

ben 25 aranyat adott a kolostornak,[73] ami a tekintélyes vagyonnal rendelkező báró számára nyilván jelentéktelen summának számított. Az alacsony összeg és az a körülmény, hogy Komárom megyei dikátorok fizették ki a beszedett adóból — természetesen Újlaki számlája terhére — azt is jelzi, hogy a vajda szinte napi kapcsolatban állt a rendházzal, nem csupán egy-egy jeles esemény kapcsán adományozta meg birtokokkal, nagyobb összeggel a közösséget.[74] 1455-ben Garai László nádor adományozott egy szőlőt a kolostornak, melyet egyrészt Boldogságos Szűz iránti tisztelete, másrészt pedig — ahogy maga a nádor fogalmazott — Miklós vajda és bán kérésére tett.[75] 1465-ben, a szerzetesek panasza következtében, Miklós meghagyta kaposújvári várnagyainak, hogy a vár uradalmához tartozó falvak jobbágyait ne akadályozzák a csatkai pálosok két malmának használatában.[76] Az adatokat áttekintve nem meglepő tehát, hogy a csatkai szerzetesház a család támogatásának (is) köszönhetően a magyar provincia legjelentősebb rendházává fejlődött.

A csatkai mellett további pálos szerzetesközösségeket is támogatott a család. Kont Miklós a vetahidai szerzetesháznak tett adományt 1366-ban.[77] A Szlavóniában található bakvai (ma Špišić Bukovica Horvátországban) kolostort pedig, melyet a rokon Raholcai atyafiak folyamatosan támogattak,[78] az Újlakiak is patronálták, jóllehet mindössze egyetlen, 1451-ben tett adományról tudunk.[79] Ez magától értetődő, hiszen a család bakvai uradalmában állt a kolostor.

Miklós vajda a pálosok dobrakutyai (ma Dobra Kuća Horvátországban) Szent Anna kolostorát is segítette. 1444-ben egy jobbágytelket adományozott a szerzeteseknek Szentpéter faluban.[80] Amikor Lőrinc herceg 1494-ben átírta apja és Tallóci Matkó bán a kolostor számára kiállított adományleveleit, az adományokat felmenői és saját lelkiüdvéért, valamint Szent Anna iránti személyes tiszteletétől indíttatva erősítette meg.[81]

Az utolsó pálosokhoz kapcsolódó adatunk 1475-ből származik. A Szentszékhez benyújtott folyamodványban a következőket adta elő Újlaki Miklós,

---

[73] DL 49 991.

[74] A pálosoknak tett pénzadományok relatíve alacsony összegűek, átlagosan 5 forintra tehetők, s csak igen ritkán haladta meg az adomány a 15 forintot. Ennél jóval magasabb összegek is előfordultak természetesen, így pl. Somi Józsa a fehéregyházai pálosoknak hagyott 2000 forintot, l. *F. Romhányi Beatrix:* „Heremitibus sancti Pauli lego" i. m. 66.

[75] DL 14 951.

[76] DL 16 258.

[77] *Kisbán Emil:* A magyar pálos rend története (1225–1711) I. Bp. 1938. 80.

[78] *Mályusz Elemér:* A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban I. Levéltári Közlemények 3. (1925) 5. sz. (1375), 8. sz. (1411), 10. sz. (1420), 11. sz. (1426). – A raholcai ág 1427 táján halt ki, l. *Stanko Andrić–Mladen Radić:* Povijest Ružice-Grada. In: *Mladen Radić – Zvonko Bojčić:* Sredjnovjekovni grad Ružica. Osijek 2004. 13.

[79] Miklós vajda ekkor egy jobbágytelket adott a remetéknek, l. *Mályusz E.:* A szlavóniai i. m. 19. sz.

[80] 1444. okt. 20.: ob spem et devotionem nostram, quam in Beata Anna matre Virginis gloriose gerimus – DL 35 387.; regesztáját l. *Mályusz Elemér:* A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban IV. Levéltári Közlemények 7. (1929) 19. sz.; DAP III. 322.

[81] [...] tum vero spem et devotionem, quam in beatissima Anna matre virginis Marie gerimus, sicut licet principes, ut ea que pro dictos magnates et progenitores gratiose in salutem et refrigerium animarum suarum collata sunt – DL 35 387.

Bosznia királya: minthogy a vérteskeresztúri Benedek-rendi monostor igen romos állapotban van, melyben az apát mindössze két szerzetessel él, kéri a Szentatyát, hogy miután saját költségén felújíttatja az épületet, azt a pálos remetéknek adhassa át.[82] A pápa ugyan teljesítette a kérést, végül azonban mégsem a pálosok vehették birtokba a szerzetesházat.[83]

Az említett szerzetesi közösségeken kívül még egy koldulórenddel állt közeli kapcsolatban a família, jelesül az Ágoston-rendi remetékkel. A 14. század első felében alapították Szent Anna tiszteletére az újlaki kolostorukat.[84] A várfalakon belüli felsővárosban emelt gótikus templomuk a plébániatemplom közvetlen szomszédságában állt.[85] 1475-ben kérelmezte a földesúr, hogy kolostorukat lebontathassa és egy másik helyen építethesse fel.[86] A németújvári ágostonos szerzetesházat valószínűleg Lőrinc herceg alapíthatta Szűz Mária tiszteletére nem sokkal 1485 előtt.[87]

Templomok, kápolnák, oltárok

Vizsgálódásaimat immár a szekuláris egyházi intézményekkel folytatva, elsőként a família által alapított, támogatott, ismert egyházakat veszem górcső alá. A család birtokain lévő templomok közül az egyik legjelentősebb kétséget kizáróan az Újlakon, Szent Péter apostol tiszteletére épült plébániatemplom volt.[88] Alapításáról mindössze annyi bizonyos, hogy az Újlakiakhoz köthető, azonban pontos ideje nem ismert.[89] A várban álló templomot a 15. század derekán építtette újjá Miklós vajda. 1451-ben szentszéki hozzájárulást kapott ahhoz, hogy a bázeli zsinat határozata értelmében a görögök térítésére Újlakon összegyűjtött 154 aranyforintot az újlaki plébániatemplom újjáépítésére fordíthatja.[90] Valószínűleg az elkészült templom felszentelése során változott meg az egyház korábbi titulusa, ugyanis 1475-ben már Szent Péter és Szent Pál apos-

---

[82] MREV III. 375. sz.; A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) XII/B. 238., 265.

[83] Mátyás király az obszerváns Domonkos-rend számára biztosította, ám szerzetesek majd csak 1505-től érkeztek falai közé (*F. Romhányi B.:* Kolostorok i. m.). Egy másodlagos beépítésből előkerült, az Újlakiak címerét ábrázoló, a 15. század második felére datált boltozati zárókőről feltételezhető, hogy eredetileg a budaszentlőrinci pálos kolsotor kerengőjében volt. Ezek alapján pedig az is valószínűsíthető, hogy Miklós vagy Lőrinc támogatták a pálosok központi kolostorát, vö. *Végh András:* Boltozati zárókő az Újlaki család címerével. In: Hunyadi Mátyás i. m. 275–276.

[84] *F. Romhányi B.:* Kolostorok i. m.; *Kiss G.–Sarbak G.:* Szerzetesi intézmények i. m. 384–385.; *Diana Vukičević-Samaržija:* A középkori Újlak és műemlékei. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 477.

[85] *Buzás G.:* Az egyházmegye i. m. 663.

[86] [...] claustrum beatae Anne fratrum Ordinis Sanctorum Augustini in civitate Wylac fundamus possit destructus facere et in alio loco reedificare – ASV RS Vol. 716. 77^{v}.

[87] *F. Romhányi B.:* Kolostorok i. m. – A patrocíniumára l. DL 107 666.

[88] Az újlaki egyházakra l. *Andrić, S.:* Potonuli svijet i. m.

[89] Egy 1451. évi kérvényben a következő szerepel: „ecclesieam S. Petri oppidi Wylak [...] quam progenitores Nicolai de Wylak [...] fundaverunt" – *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1232. sz.

[90] 1451. máj. 5.: Nicolaus de Willak absolvitur ratione certarum pecuniarum cum ratificatione. „olim per nonnulos in civitate Basiliensi sub nomine generalis concilii congregatos cerate indulgentiae pro reductione Graecorum manus porrigentibus adiutrices concessae a cin oppido tuo Wilak aliquae pecuniae (154 fl.) a divesris Christifidelibus collectae fuerint, sed pecuniae huiusmodi ad reaedificandum ecclesiam parochialem de Wilak sunt date – *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1232. sz.

tolok voltak a patrónusai.[91] Az építkezéssel járó kiadásait Miklós — a korabeli gyakorlatnak megfelelően — a templom számára kért búcsúengedéllyel kívánta mérsékelni.[92] A 16. század elején Lőrinc herceg késő gótikus, rendkívül nagyméretű, szentélykörüljárós csarnoktemplommá építtette át.[93] A templom egyetlen mellékoltárát ismerjük, melyet Szent Kozma és Damjánnak dedikáltak.[94] A településen a 15. század második felében létezett egy másik plébániatemplom is. A forrásokban először 1464-ben feltűnő Szent Ilona-templomot valószínűleg Miklós alapította. A templom elhelyezkedéséről annyi bizonyos, hogy a falakon kívül állt.[95] Az említett plébániatemplomokon kívül három, falakon kívül álló, önálló kápolna ismert a 15. századi forrásokból. A Mindenszentek- és a Szent László-kápolna mellett egy-egy ispotály is létesült, továbbá a Szentlélek-kápolna léte igazolható.[96] A Mindenszentek-kápolna Szent Miklós tiszteletére szentelt oltárát is ismerjük.[97] A felsorolt egyházi intézmények a pécsi püspök joghatósága, közelebbről a marchiai főesperes felügyelete alá tartoztak. A 15. században mentességet (*exemptio*) kaptak a főesperes *iurisdictio*ja és az egyházmegyei zsinatok látogatási kötelezettsége alól, továbbá a plébánosok szőlőikre tizedmentességet is kaptak.[98] Az újlaki egyházi intézmények kapcsán okvetlenül ki kell emelnem a família, különösen Újlaki Miklós szerepét. A gazdag szerémi borvidéken fekvő település a földesúr támogatásával óriási léptékben fejlődött a 15. század folyamán. A gazdasági prosperitás következtében folyamatosan növekvő városi népesség lelki szükségleteit figyelembe véve, a földesúr bővítette az egyházi és karitatív intézményhálózatot, továbbá az épületek állagmegőrzését, javítását is szívügyének tekintette. Miután 1453-ban kiváltságlevelet adott a városnak, immár a lakók vallási igényeinek megfelelően a polgárok szabadon választhatták meg plébánosukat.[99]

---

[91] Újlaki Miklós búcsút kért az újlaki ferences kolostort és a plébániatemplomot Karácsony és Péter Pál napján felkeresők számára. A kérvényben a következők szerepelnek: „ad duo festa videlicet Nativitatis Domini et beatorum Petri et Pauli apostolorum [...] ecclesiae parochialis [...] consecrata ad honorem ipsorum apostolorum in Wÿlac fundata" – ASV RS Vol. 716. 77r.

[92] *Lukcsics P.*: XV. századi pápák i. m. II. 1233. sz.

[93] Mérete 61×22 m (*Buzás G.*: Az egyházmegye i. m. 681.). A templomot részlegesen feltárták, l. *Vukičević-Samaržija, D.*: A középkori Újlak i. m. 477., 481.

[94] *Lukcsics P.*: XV. századi pápák i. m. II. 1233. sz.

[95] *Andrić, S.*: Potonuli svijet i. m. 161.; *Vukičević-Samaržija, D.*: A középkori Újlak i. m. 477.; *Mező A.*: Patrocíniumok i. m. 118.

[96] Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 4314. sz.; Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) II. 469–472.; *Andrić, S.*: Potonuli svijet i. m. 161.

[97] 1451. május 31.: *Lukcsics P.*: XV. századi i. m. 1231. sz.

[98] VMHH II. 469–472.; kivonatát l. *Bónis György:* Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. Bp. 1997. 2512., 3170–3171. sz-ok.

[99] A település 1525-ben a szabad királyi városok sorába emelkedett, s az akkor készült jogkönyv első része tartalmazza az 1453. évi privilégiumot. A plébános választásra vonatkozó passzus a következő: „Item, quod Judex et Jurati ceterique cives liberam habeant facultatem eligendi in plebanum quem voluerint, dum Ecclesia eorum parochialis vacaverit" – *Rudolf Schmidt:* Statutum civitatis Ilok anno MDXXV. (Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium 12.) Zagreb 1938. 18. Az

A bevezetésben már érintett várkápolnákat az Újlakiak esetében is célszerű külön csoportban tárgyalni. Legfőképp azért, mivel — amellett, hogy e szakrális terek elsősorban a várbirtokos és szűk környezete számára a liturgikus cselekmények, személyes áhítat-gyakorlatok helyszínéül szolgáltak — reprezentációs szerepet is betöltöttek a középkor alkonyán. A família birtokában lévő várkápolnákat a régészeti feltárások, illetőleg az írott források alapján ismerjük. Szerencsés esetben a régészeti, művészettörténeti kutatások eredményeit a kútfők is megerősítik, amint ezt Palota, Németújvár, Raholca esetében láthatjuk, de az is előfordul, hogy csak írott források (Újlak, Szávaszentdemeter, Essegvár) vagy pusztán archeológiai vizsgálatok (Szigliget) szolgálnak információval.

Az 1445-re elkészült[100] palotai vár a nagy hatalmi ambíciókat dédelgető Újlaki Miklós fontos mellékrezidenciája volt. Az új, reprezentatív megjelenésű, négyszög alaprajzú, belsőtornyos erősségben egy gótikus kápolnát is emeltek. Az építés során — a régészeti feltárás és az épületkutatási adatok alapján — a vár területén hajdan álló, kisméretű románkori templomot is felhasználták.[101] A kápolna poligonális szentélye a vár falsíkján kívül maradt.[102] Az írott forrásokban első alkalommal 1475-ben tűnik fel.[103] A kápolna Szűz Mária titulusa és az első név szerint ismert rektora három esztendővel később szerepel először a kútfőkben.[104]

A Havasboldogasszony tiszteletére szentelt németújvári várkápolna építése is a 15. század derekára datálható. A kétszintes, sokszögzáródású gótikus épületet a keleti toronyhoz csatolták.[105] A kápolna eleddig egyetlen, általam ismert, írott előfordulása 1475-ből származik.[106] A művészettörténeti kutatások révén ismert az egykor vélhetőleg a várkápolnában felállított szárnyasoltár egyik táblaképe. A ma is Güssingben őrzött, a Fájdalmas Krisztust kehellyel és két donátorral ábrázoló tábla 1469-ben készült, így megrendelését az Újlaki családhoz köthetjük.[107]

A 15. század második felétől kezdve a família leginkább két délvidéki várában, az újlaki rezidencián és Raholcán tartózkodott. Míg az újlaki kápolnáról csu-

---

eredeti, 1453. évi privilégium passzusát l. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KK) K 566. fol. 10^{v}. (A kéziratra Körmendy Kinga hívta fel a figyelmem, amit ez úton is köszönök).

[100] *Horváth Richárd:* Várak és politika i. m. 29.

[101] *László Csaba:* Újabb kutatások a Várpalotai várban. Castrum Bene 1990: 2. 183–192.

[102] *Gergelyffy A.:* Várpalota i. m. 285.

[103] ASV RS Vol. 716. 77^{r}.

[104] 1478. nov. 4-én Újlaki Miklós özvegyét, Szécsi Dorottyát „dominus Nicolaus, rector capelle Sancte Marie Virginis in castro Palotha fundate seu constructe" képviselte a veszprémvölgyi konvent előtt (DL 17 994.); 1495: *Mező A.:* Patrocíniumok i. m. 476.

[105] Die Kunstdenkmäler Österreichs. Burgenland. Bearbeitet von Adelheid Schmeller-Kitt. (Dehio-Handbuch) Wien 1980.^{2} 118–119.; *Adalbert Klaar:* Beiträge zu Planaufnahmen österreichischer Burgen I. Burgenland. (Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung Nr. 14.) Wien–Köln–Graz 1970. 38–39.

[106] ASV RS Vol. 716. 77^{r}.

[107] *Sallai Dóra:* Az Eucharisztia szimbólumaival ábrázolt *Vir Dolorum* a késő-középkori művészetben. Bp. 2000. (Kéziratos szakdolgozat az ELTE BTK Művészettörténeti Tanszékén. E munkára Buzás Gergely hívta fel a figyelmem, amit ehelyütt is köszönök.)

pán egyetlen forrásból értesülünk, addig Raholcán a kútfő mellett[108] mindmáig láthatóak az egykori várkápolna romjai. E várban építették fel ugyanis Szlavónia legnagyobb alapterületű várkápolnáját, a 15. század derekán. A másodlagos beépítésből ismert faragványok és ablakkeret-fragmentumok alapján egy korábbi kisebb kápolna helyett emelhették. A poligonális szentélyzáródású, külső támpillérekkel ellátott egyhajós épület a palotatömb középső részéhez csatlakozik. A 15–16. század fordulóján dongaboltozattal, valamint pártázatos, lőrésekkel tagolt mellvéddel látták el. A nyugati oldalán egy karzatot emeltek a kegyurak számára. Az épületbe kívülről, míg a karzatra a palota első emeletéről nyíló galérián keresztül lehetett bejutni. Esetleg feltételezhető, hogy a palotához hasonlóan a kápolnát is reneszánsz stílusban alakíttatta át Lőrinc herceg.[109] E várban szívesen tartózkodott Miklós is, de még inkább elmondható ez fiáról, Lőrincről,[110] így a vár kápolnáját is folyamatosan használták, átépítették.

A már említett Újlak és Szávaszentdemeter,[111] valamint Essegvár[112] esetében csupán írott források, míg Szigliget[113] kapcsán régészeti kutatások alapján van tudomásunk a kápolnák létéről. Az újlaki várkápolna Szűz Mária patrocíniumáról egy 1529. évi királyi adománylevélből értesülünk. Ekkor az Újlaki örökséget megszerző Csulai Móré László királyi tanácsos kapta meg I. Ferdinándtól a kápolna kegyúri jogát.[114] Az essegvári kápolna védőszentje is ismert, a népszerű lovagszent, Szent György tiszteletére szentelték.[115]

A várkápolnákon kívül egy városi palotakápolnáról is említést kell tenni. Kont Miklós nádorként a királyi udvar közvetlen közelében, Visegrádon is rangjának megfelelő reprezentatív palotával rendelkezett, melynek elmaradhatatlan részét képezte a kápolna, melyre vonatkozóan 1360-ból vannak adataink.[116]

Újlaki Miklós személyes vallásosságot nézetem szerint kellően tükrözi, hogy az említett várkápolnák közül ötöt ő építtetett, ami egyértelműen kiderül a Szentszékhez benyújtott kérvényéből, melyben ezek pápai megerősítését kér-

---

[108] ASV RS Vol. 716. 77[r].

[109] *Horvat, Z.:* Kapele i. m. 193–194.; *Radić, M.–Bojčic, Z.:* Sredjnovjekovni grad i. m. 38–40., 320.; *Buzás G.:* Az egyházmegye i. m. 682.

[110] *Kubinyi A.:*, Residenz i. m. 41. és 441. (86. sz. jegyz.).

[111] ASV RS Vol. 716. 77[r]. – Az újlaki vár területén kutatásokat végző szakemberek szerint esetleg a palotán kívül, a Szent Péter templom mellett lehetett a palotakápolna, l. *Zorislav Horvat:* Analiza srednjovjekove faze gradnja dvorca Odescalchi, nekadašjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne. Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 19. (2002) 196.

[112] *Fügedi E.:* Vár és társadalom i. m. 131.

[113] *Kozák Károly:* Szigliget. In: Várépítészetünk. Főszerk. Gerő László. Bp. 1975. 272.

[114] 1529. jún. 9.: Nos Ferdinandus Dei gratia Rex Hungarie [...] memorie commendamus [...], quod Nos illam donationem et translationem iurispatronatus regii per serenissimum condam dominum Ludovicum regem de et super collatione sacelli Beate Marie Virginis in castro Wylak fundato fideli nostro magistro Ladislao More de Chwla consiliario nostro vigore litterarum condam Serenissimi domini Ludovici regis factam, ratam, gratam et acceptam habentes, eandem donationem et translationem iurispatronatus acceptamus et approbamus [...] – Magyar Országos Levéltár, Királyi Könyvek A 57. I. 161–162. 288. sz.

[115] *Fügedi E.:* Vár és társadalom i. m. 131.; DL 102 600.

[116] 1360. ápr. 19.: *Bossányi Árpád:* Regesta Supplicationum. (A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású adatai) 1342–1394 I–II. Bp. 1916–1918. II. 255. sz.; MREV II. 220. sz.; *Mészáros Orsolya:* A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009. 53., 158. (58. sz.).

te.[117] A Dráván túli erősségekben lévő várkápolnák egyértelműen arra utalnak, hogy e terület volt a család számára a 15. század második felétől a legfontosabb. Itt volt a rezidenciájuk, s általában e részen tartózkodtak a családtagok. Palota a dunántúli birtokközpont szerepét töltötte be, míg Németújvár a családi birtokoktól kissé izolált, nyugati határszélen lévő uradalom vára volt. Nyilvánvalóan e két birtoktömb meglátogatásakor sem kívánták nélkülözni a szentmisehallgatásra, szentségek vételére, a csendes imádságra alkalmas, önálló szakrális helyet.[118] Érdekes ugyanakkor, hogy a szintén távol eső nyugat-felvidéki várakban (Temetvény, Galgóc) lévő kápolnákról nem tudósítanak forrásaink. Elsősorban Galgócon feltételezhető kápolna léte, hiszen a 14. század második felében a családtagok rendszeresen felkeresték az erősséget, melyet ők emeltek.[119] A vár mellett lévő mezővárosban a 14. században ispotályt, egy évszázaddal később pedig ferences kolostort is alapítottak. A közeli Pöstyénen Kont Miklós alapított Szent István hitvalló tiszteletére templomot.[120] A felvidéki várkápolnák hiánya annál is inkább feltűnő, mivel a régészeti adatok és az említett *supplicatio* is arra vallanak, hogy az öt várkápolna egyazon, jól megtervezett várépítési „hullám" részeként épült fel.

Az előzőekben röviden említettem a templomokban, kápolnákban létesített oltárokra vonatkozó szórványos adatokat. Ehelyütt röviden érinteni kell a vallásosság személyesebb átélését is lehetővé tevő hordozható oltárokra (*altare portatile*) vonatkozó információkat. A laikusok hordozható oltárok iránti kérelme gyakorlatilag általánosnak tekinthető a 14–16. századi pápai kérvénykönyvek adatai alapján.[121] Ezek egyrészt kiváltságot jelentettek, mely a világiak körében a 14. századtól az előkelőséget reprezentálta,[122] másrészt pedig a személyes áhítat gyakorlat egy újabb lehetőségét nyújtották.[123] Az Újlakiak esetében 15. századi adatok ismertek hordozható oltárokra vonatkozóan. A família három generációja folyamodott szentszéki engedélyért, saját oltár készíttetése érdekében: László macsói bán és hitvese,[124] az ő fiaik, László és István,[125] vala-

---

[117] 1475. márc. 20.: supplicat idem Rex [sc. Nicolaus de Wilak – FT] ut V[estra] S[ancti]tas velit confirmare disponere capellarum, quas idem Rex edificari fecit in diversis castris suis videlicet [...] Palotha, Wÿlac, Rahoza, Zenthdemeter et Nemethwÿwar – ASV RS Vol. 716. 77r.

[118] Az egyes kápolnákban — nyilván főpapi felhatalmazás birtokában — interdictum idején a szokásos előírásoknak megfelelően (zárt ajtóknál, harangzúgás nélkül, stb.) misét celebrálhattak. Erre utal Fügedi Erik is (*Fügedi E.:* Középkori várak i. m.). Nem feltétlenül a szakrális épület kellett, hogy szentszéki engedélyt kapjon, elegendő volt ugyanis, ha a családtagok hordozható oltárukhoz kaptak teljes körű felhatalmazást.

[119] *Fügedi E.:* Vár és társadalom i. m. 135.

[120] *Bossányi Á.:* Regesta i. m. II. 256. sz.

[121] L. pl. II. Pál hordozható oltárokra vonatkozó engedélyeit a magyar hívek (klerikusok és laikusok) számára, l. *Czaich Á. Gilbert:* Regesták a római Dataria-levéltárak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. Történelmi Tár 22. (1899) 256–272.

[122] *Kurcz Á.:* Lovagi kultúra i. m. 157.

[123] Ezen oltárokban is szentek ereklyéit helyezték el, amelyeket a püspök szentelt fel. Ugyan változó volt a méretük, azonban az előírás szerint legalább akkorának kellett lenniük, hogy a misézó pap a Szentostyát és a kelyhet el tudja az oltárkövön helyezni, l. *Mihályfi Ákos:* A nyilvános Istentisztelet. Bp. 1933. 221.

[124] 1423. jún. 18.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. I. 618. sz.

[125] 1423. nov. 3.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. I. 666–667. sz-ok.

mint Miklós és neje,[126] továbbá unokája, Lőrinc, illetőleg az ő felesége és édesanyja.[127] Ez utóbbi engedélyt tartalmazó bulla arról is tájékoztat, hogy a hordozható oltárok a fentebb kiemeltek mellett további, széleskörű kiváltságokat biztosíthattak tulajdonosaik és háznépük számára. Az oltáron ugyanis misét celebrálhatott a kiválasztott (és alkalmas) pap az *interdictum*mal sújtott helyeken is a szokásos feltételek mellett (kiközösítettek kizárása, harangzúgás mellőzése), s ugyancsak egyházi temetésben részesíthette a kegyúr családját és háznépét a tilalom alá vont területen.[128]

Ispotályok

A középkor karitatív intézményei sorában kétséget kizáróan az ispotályok voltak a legjelentősebbek. A többnyire templomok és kápolnák mellett alapított szegényházak a betegek gondozása mellett szállást nyújtottak az utazóknak, s befogadták az aggokat is.[129] Az alapítók között az egyházi intézmények mellett a 14–15. században mindinkább előtérbe kerültek a nemesek és a polgárok.[130] Az alapítások motivációjaként ugyancsak a vallásos mentalitást jelölhetjük meg, mely ez esetben, a karitászban (felebaráti szeretetben) nyert kifejezést. Az Újlakiak az ispotályalapítás terén társaik között élen jártak, ugyanis három „kórház" létrehozása is hozzájuk kapcsolható.

1349-ben, királyi adományként kapta a Nyitra megyei Galgóc mezővárost és a hozzátartozó településeket Kont Miklós testvéreivel együtt.[131] A Vág-parti település a Pozsony és Trencsén közti forgalmas út mentén helyezkedett el, és 1362. évi kiváltságlevele értelmében éves vásártartási joggal is rendelkezett,[132] s ennek következtében nagyszámú átutazó fordulhatott meg ott. Bizonyára e körülmény, valamint a városi lakosság igénye együttesen ösztönözték a földes-

---

[126] 1449. ápr. 24.: VMHH II. 252. sz.; *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1069. sz.; 1452. márc. 3.: uo. 1250. sz.

[127] 1493. okt. 11.: VMHH II. 723. sz.

[128] [...] Et insuper, ut liceat vobis et vestrum cuilibet habere altare portatile cum debita reverentia et honore, super quo in locis ad hoc congruentibus et honestis possitis per presbiterum ydoneum [...] in locis ecclesiastico interdicto ordinaria auctoritate suppositis, si ad ea vos declinare contingerit, ianuis clausis, excommunicatis tamen et interdictis exclusis, campanis non pulsatis, et summissa voce missam et alia divina officia in vestra et familiarium vestrorum domesticorum presentia celebrari, necnon corpora, si vos vel familiares vestros predictos aut eorum aliquem ab hac luce decedere contigerit, in locis interdictis huiusmodi ecclesiastice sepulture tradi facere [...] – uo.

[129] *Somogyi Zoltán:* A középkori Magyarország szegényügye. Bp. 1941.; *Pásztor L:* A magyarság i. m. 50–64.

[130] *Judit Majorossy – Katalin Szende:* Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. In: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. von Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Hervig Weigl, Alfred S. Weiß. Wien–München 2008. 428.

[131] Anjoukori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. V. 339–341.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IX/1. 652.

[132] *Fügedi Erik:* Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Uő:* Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 80–86.; *Mályusz Elemér:* A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 129.; *Weisz Boglárka:* Vásárok a középkorban. Századok 144. (2010) 1438.

urat az ispotály létrehozására. Az alapítás dátuma nem ismert, tekintve azonban, hogy a privilégiumlevélben még nem említették, továbbá figyelembe véve Kont Miklós halálozási esztendejét, valamikor 1362 és 1367 közt létesülhetett. Szerencsés módon korunkra maradt az ispotály számára 1400-ban kiadott adománylevél, melyből témánk szempontjából fontos részleteket is megtudhatunk.[133] A kórházat és a hozzá tartozó kápolnát (*capella et domus hospitalis*) Miklós nádor és hitvese, Klára közösen hozták létre, a Szentlélek tiszteletére (*ad honorem sancti Spiritus fundata*), melyre őket a Mindenható, az istentisztelet, valamint a mennyország iránt viselt különös tiszteletük és devóciójuk sarkallta.[134] Az ispotályhoz tartozott egy kőház, egy fürdő, továbbá mészárszékek, szántók, szőlők, telkek is.[135] Az alapítást néhány évtizeddel követő adományt a nádor özvegye és unokaöccsei közösen tették saját, valamint őseik lelki üdvössége érdekében.[136]

A család rezidenciájának számító Újlakon két ispotály is működött. A Szent László szegénykórház alapítási ideje ismeretlen, első ízben 1444 őszén tűnik fel a kútfőkben.[137] Néhány esztendővel később, vélhetőleg a demográfiai fejlődés miatt, szükségessé vált egy újabb kórház létesítése,[138] melyre Miklós vajda 1451-ben kapott pápai felhatalmazást.[139] Az ispotály építéséhez a vár alatt, a Mindenszentek-kápolna mellett kezdtek hozzá. Úgy látszik, a munkálatok meglehetősen elhúzódtak, ugyanis még 1471 februárjában sem volt teljesen kész az épület.[140] Ez esetben a vallásos motiváció mellett okvetlenül utalnom kell az ispotályok és a városfejlődés összefüggéseire, melyre korábban már Fügedi Erik is felhívta a figyelmet.[141] Újlak a maga két kórházával (és két koldulórendi kolostorával) a fejlettebb városok közé tartozott. Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni, hogy 92 településen összesen 128 kórház működött a közép- és a koraújkori Magyarországon, melyek közel 74%-a mindössze egy ispotállyal büszkélkedhetett. Nyolc településen kettőnél több, míg 15 helységben két szegényház működött.[142]

---

[133] CD X/2. 518–519. – Legújabb, általam is használt kritikai kiadását l. *Judit Majorossy – Katalin Szende:* Sources for the Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. In: Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. von Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl, Alfred S. Weiß. Wien–München 2010. 644–645.

[134] [...] specialem spem et devocionem ad divini nominis gratiam et eius cultum, et ut eo liberius et melius cultus divinus ad laudem eius, gloriam et honorem tociusque curie celestis vigeat et agatur in eadem – *Majorossy, J. – Szende, K.:* Sources for the Hospitals i. m. 644.

[135] Uo.

[136] [...] pro nostre et progenitorum nostrorum animarum salute – uo.

[137] 1444. okt. 27.: hospitali pauperum S. Ladislai regis de W[y]lack; 1447. júl. 24.: hospitale pauperum S. Ladislai regis in Villaki – *Lukcsics P.:* XV. századi i. m. II. 823., 967. sz-ok. (mindkét esetben Garai Zsigmond bácsi kanonok volt a kórház igazgatója).

[138] 1447. júl. 4.: ad reparationem unius hospitalis noviter construendi – *Lukcsics P.:* XV. századi i. m. II. 963. sz.

[139] 1451. máj. 4.: Nicolaus papa [...] concedat [...] unum hospitale similiter fundandi – *Lukcsics P.:* XV. századi i. m. II. 1233. sz.

[140] DL 17 162.

[141] *Fügedi E.:* Koldulórendek i. m. 85.

[142] *Majorossy, J. – Szende, K.:* Hospitals i. m. 418–419.

Lélekváltság adományok és a szentek tisztelete

A középkori keresztény Európában általánosan elterjedt volt, hogy az elkövetett vétkekért anyagi javakat ajánlottak fel az egyház számára a hívek. Ezek az adományok az érdemszerző cselekedetek egyik típusaként értelmezhetők, melyekkel a lélek purgatóriumbeli szenvedésének idejét igyekeztek csökkenteni. Ezeket a kegyes juttatásokat lélekváltságnak nevezzük, melyeket a korabeli oklevelekben általában a *pro remedio anime, pro salute anime* kifejezésekkel, illetőleg valamely változatukkal jelöltek.[143] A magyarság kereszténnyé válását követően a lélekváltság adományok a korábbi pogány halottkultusz tárgyi emlékei helyébe léptek, s lassan általánossá váltak.[144] A fentebb érintett adományok esetében is általában a saját, valamint felmenőik lelki békéje biztosítására hivatkoztak a donátorok.[145] Ehelyütt érdemes részletesebben szemügyre vennünk Újlaki Lőrincnek az ugyancsak a saját és családja üdvössége előmozdítása érdekében tett misealapítványát, melyben részletesen szabályozta a kedvezményezett egyházi intézmény tagjainak feladatait, továbbá a família szentek iránti tiszteletéhez is adalékkal szolgál.

1507-ben, a herceg a Veszprém megyei Essegvár *castrum* általa birtokolt részét adományozta a veszprémi székeskáptalannak.[146] A fehérvári johannita konvent előtt megjelent főúr saját és szülei lelki üdvössége érdekében, valamint Szent Mihály arkangyal, a mennyei seregek győzedelmes vezére iránt érzett áhítattól vezérelve tette az adományt a Szent Mihály tiszteletére alapított veszprémi egyház kanonokjai számára. A jelentős és értékes birtokokért cserébe az adományozó kötelezte a káptalan tagjait, hogy a hét minden napján misét mutassanak be, sőt, még azt is meghatározta, hogy melyik nap kinek a tiszteletére ajánlják fel szentmiseáldozatot. Eszerint vasárnap a Szentháromság, szombaton Szűz Mária mennybevételének tiszteletére, hétfőn az elhunytakért, kedden az elkövetett bűnökért, szerdán Szent Miklós, csütörtökön Krisztus Szentséges Teste, pénteken az Úr kínszenvedése tiszteletére kellett misét mondani, illetve énekelni.[147] A 15–16. század fordulóján kezdett állandósulni az a gyakorlat, hogy a hét

[143] *Murarik A.:* A lélekváltság i. m. 161–162. – Az említettek mellett a „refrigerium" szó is általánosan elterjedt volt a lélekváltsággal kapcsolatosan, amint ezt A magyarországi középkori latinság szótára is megerősíti. (Ehelyütt is köszönöm Szovák Kornélnak, hogy a készülő kötet vonatkozó cédulaanyagát rendelkezésemre bocsátotta.)

[144] *Solymosi László:* Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 121. (1987) 554. (és uo. 27. sz. jegyz.). Eredetileg vélhetőleg a „mortuarium" is a lélekváltságot jelölte, l. uo. 556.

[145] 1374: ob remedium et salutem animarum nostrarum et predecessorum – DL 6187.; 1411: pro animabus nostre et dicte condam domine consortis nostre – DL 32 765.; 1422: ob salutem anime [...] pretacti domini sue controhalis et eius – DL 11 255.; 1471: pro salute et refrigerio anime nostre – DL 17 162.; 1519: pro salute et refrigerio anime nostre et pro genitorum nostrorum – DL 107 666.

[146] A várat 1444–1445-ben valószínűleg Rozgonyi János adta át az akkortájt rokonává váló Újlaki Miklósnak, aki 1465-től ténylegesen birtokolta az erősséget. Miklós halálát követően az Essegvári család peres úton kívánta visszaszerezni Lőrinctől, l. *Horváth R.:* Várak és politika i. m. 20–25.

[147] 1507. jún. 5.: quomodo ipse matura in se premeditatione habita animoque deliberato toto etiam cordis sui ex affectu cupiens, ut terrena in celestia posset permutare commoda, harum igitur intuitu tum ob singularem devotionem, quam erga beatissimum Michaelem Archangelum victoriosum triumphantem celestis curie gereret, tum vero ob spem salutis sue et parentum suorum

egyes napjain meghatározott szentek tiszteletére ajánlották fel a szentmiséket. E szerint az esetek döntő többségében vasárnap a Szentháromság, hétfő a halottak, kedd Szent Anna, szerda (a 17. századtól) Szent József, csütörtök Krisztus Teste (Úrnapja), péntek Krisztus kínszenvedése, a szombat pedig Szűz Mária napja volt.[148] Természetesen ez nem jelentett kizárólagosságot, amint azt számos, köztük a jelen misealapítvány is alátámasztja. Lőrinc herceg alapítványa esetében csupán két eltérést találunk: az egyik a keddi bűnökért, míg a másik Szent Miklós tiszteletére elmondandó mise.

A személyes vallásosság vizsgálata szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szenttiszteletet sem. Erre vonatkozó következtetéseket mindenekelőtt az egyházak számára tett adományok, valamint az egyházi intézmények alapítása nyomán tehetünk. Az ismert patrocíniumú családi alapítások közül a legtöbb intézményt, összesen nyolcat Szűz Mária oltalmába ajánlották. Ez nem meglepő, hiszen Mária népszerűsége a kereszténység felvételétől kezdve töretlen volt a Kárpát-medencében is. Az ő tiszteletére szentelték a középkori Magyarország kimagaslóan legtöbb egyházi intézményét, oltárát.[149] A további hét egyház esetében összesen hat védőszent ismert: két alkalommal Szent Lászlót, egy-egy ízben pedig Szent Istvánt, Szent Annát, a Szentlelket, Mindenszenteket és Szent Lőrincet választották oltalmazónak. E titulusok is általánosan elterjedtek voltak a középkori Magyarországon,[150] azonban az utóbbi esetében felfedezhetünk egy kifejezetten az Újlaki családhoz kapcsolódó motivációt is. Újlaki Miklós Szent Lőrinc tiszteletére alapította galgóci ferences kolostort, 1465-ben.[151] E szent tisztelete hagyományosnak tekinthető az Újlaki családban, amit a névadás is megerősít. A nemzetség férfitagjai között ugyanis a Miklós után a Lőrinc név volt a második leggyakoribb, összesen három előfordulással.[152] A családi tradíció mellett azonban, nézetem szerint, egy — azt erősítő, ugyanakkor — sokkal személyesebb motívum is kitapintható, ugyanis Miklós-

---

animarum refrigerium totalem portionem suam in castro Essegwar vocato ut puta directam et equalem medietatem ipsius castri simul cum totalibus portionis suis possessionariis [...] honorabili capitulo ecclesie Wesprimiensis, que videlicet ecclesia ad honorem beatissimi Michaelis Archangeli triumphantis fundata esse dignoscitur et per consenquens venerabilibus fratribus dominis canonicis in eadem ecclesia Deo iugiter et devote famulantibus in perpetuam elemosinam et patrimonium crucifixi dedisset, donasset et contulisset. Ita tamen ut iidem domini canonici singulis diebus in qualibet hebdomada missas infra declarandas ut puta die dominico de sancta et individua Trinitate, sabbato de assumptione gloriosissime Virginis Marie solemniter cantanda, feria secunda pro defunctis, feria tertia pro peccatis, feria quarta de Sancto Nicolao, feria quinta de Sacratissimo Corpore Christi, ac feria sexta de Passione Domini legenda amodo deinceps perpetuis succesiis temporibus celebrari facere tenerentur et essent obligati – DF 201 561–201 563. (a Veszprémi Érseki Levéltárban őrzött oklevelek reprodukcióit Karlinszky Balázs bocsátotta rendelkezésemre, melyet ehelyütt is köszönök).

[148] *Pásztor L.:* A magyarság i. m. 85–87.

[149] *Mezõ A.:* Patrocíniumok i. m. 397–480.

[150] *Mezõ A.:* Patrocíniumok i. m. passim.

[151] A védőszent Miklós király végrendeletéből ismert (DL 17 162.), ugyanakkor nem szerepel Mezõ András adattárában, vö. *Mezõ A.:* Patrocíniumok i. m. 230–235.

[152] *Reiszig E.:* Az Ujlakiak i. m. 65.; *Engel P.:* Gen. Újlaki 1–2. tábla; *Wertner M.:* Nikolaus von Ilok i. m. 271.

nak az egyetlen, az alapítás korában még életben lévő fiát Lőrincnek hívták.[153] A vajda ekkor már túljutott a férfikor delelőjén, elmúlt ugyanis 50 esztendős,[154] így — a középkor viszonyai közepette — kevés reménye lehetett további utódok születésére. Számára ekkor vélhetőleg a legfontosabb kérdések közé tartozott a hatalmas Újlaki-vagyon továbbörökítése egyetlen fia, az ekkor mindössze öt év körüli Lőrinc számára.[155] A vallásos motívumokat természetesen nem lebecsülve, nagyon valószínűnek tartom, hogy a kolostor patrónusának kiválasztásában — a személynévadással analóg módon — kiskorú gyermekének oltalmazása játszotta a döntő szerepet.

Hasonlóan személyes momentum sejthető Lőrinc említett misealapítványának hátterében is. Jóllehet Mirai Szent Miklós a középkori Európában, így a Magyar Királyság területén is a legnépszerűbb szentek közé tartozott,[156] nyilvánvaló, hogy Lőrinc az általános hódolat mellett, elsősorban édesapja emlékére és főként annak üdvössége érdekében rendelt külön misét a szent tiszteletére. Mindazonáltal a lélekváltság adományokkal kapcsolatban arra mindenképpen fel kell figyelnünk, hogy az ezekről kiállított oklevelekben sztereotip módon a kedvezményezett egyház védőszentje iránti tisztelet nyert elsősorban kifejezést.[157]

Zarándoklat és búcsú

A középkor hitéletének, a szentek tiszteletének fontos részét képezte a közeli és távolabbi kegyhelyek felkeresése,[158] s ez az Újlakiak esetében sem volt másként. Kont Miklós 1349-ben benyújtott folyamodványában szentföldi zarándoklatra kért engedélyt VI. Kelemen pápától. A *supplicatio* szerint 12 fős kísérettel szerette volna felkeresni mindenekelőtt a jeruzsálemi szent sírt (*sacrosanctum sepulcrum*).[159] A tervezett utazásra azonban, úgy tűnik, nem került sor. Nem azért maradt el a zarándoklat, mert a kérés mögött a korabeli „divat", nem pedig a mélyebb hitbéli elkötelezettség húzódott meg.[160] Miklósra rendkí-

[153] Újlaki Miklósnak első, Rozgonyi Margittal kötött házasságából összesen hat gyermeke született. Két fiú: Miklós és István, valamint négy leány: Katalin, Orsolya, Fruzsina és Jeronima. Második hitvesétől, Szécsi Dorottyától pedig két fia, Bernát és Lőrinc származott (*Reiszig E.:* Az Ujlakiak i. m. 65.; *Engel P.:* Gen. Újlaki 2. tábla, *Wertner M.:* Nikolaus von Ilok i. m. 271.). A fiúk közül Miklós egyetlen alkalommal, 1452 márciusában szerepelt a kútfőkben (*Lukcsics P.:* A XV. századi pápák i. m. II. 1250. sz.). Bernát neve ugyancsak egy ízben, 1460 novemberében fordult elő a forrásokban (DL 15 509.). István több alkalommal is feltűnik a kútfőkben. Utoljára az Újlaki Miklós és veje, Maróti Lajos közti, 1464/1465-re datálható (csonka) örökösödési szerződésben szerepel a neve (DL 45 140.). Ezt követően hamarosan elhunyhatott.

[154] 1407. jún. 2. után született, mivel ekkor nem szerepelt a valamennyi családtagot feltüntető királyi oklevélben (DL 87 808.). Első ismert előfordulása: 1414. jún. 2. (ZsO IV. 2047. sz., vö. *Reiszig E.:* Az Ujlakiak i. m. 9.). 1475-ben, Ugo Caleffini ferrarai jegyző 70 évesnek becsülte az akkor már betegeskedő boszniai királyt, *Banfi, F.:* Romei ungheresi i. m. 504.

[155] Lőrinc első, általam ismert okleveles előfordulását l. 1460. szept. 9.: DL 15 497.

[156] *Mező A.:* Patrocíniumok i. m. 308–338.

[157] L. a kolostoralapításoknál, adományoknál a jegyzetekben felsorolt példákat.

[158] *Csukovits E.:* Középkori magyar zarándokok i. m.

[159] 1349. márc. 22.: *Bossányi Á.:* Regesta i. m. I. 408. sz.

[160] A szentföldi peregrináció korabeli divatjára Kurcz Ágnes utalt, l. *Kurcz Á.:* Lovagi kultúra i. m. 157.

vül fontos feladatok hárultak, ugyanis az uralkodó mindkét nápolyi hadjáratában részt vett, s így 1347 és 1350 közt többnyire Dél-Itáliában tartózkodott.[161] 1347-ben az Itáliába nyomuló előhad egyik vezére volt, 1350-ben pedig a királyi fősereg vezetését bízta rá a király.[162] Noha közvetlen adatokkal nem tudom alátámasztani, egészen bizonyosnak látszik, hogy ő is részt vett I. Lajos két itáliai zarándoklatán az uralkodó kíséretében. A második nápolyi hadjárata során, 1350 májusában, először Bariban kereste fel a Szent Miklós-bazilikát a király, melyet gazdag adományokban részesített. A kíséretéhez tartozó vitézek[163] közt lehetett bizonyosan a hadjáratban kulcsszerepet betöltő Miklós is. Nagy Lajos az 1350-ben második alkalommal meghirdetett szentév alkalmával Rómába is elzarándokolt, mintegy az itáliai hadjáratok lezárásaképpen.[164] Jóllehet ez esetben sem rendelkezek közvetlen adatokkal a kíséret tagjait illetően, mégis kevéssé valószínű, hogy Kont Miklós, a király egyik kedvelt embere, seregének fővezére ne vett volna részt a jubileumi zarándoklaton.

1449-ben, éppen száz esztendővel dédapját követően, Újlaki Miklós is kérvényt nyújtott be a Szentszékhez, mely szerint kíséretével Rómát és Itália más kegyhelyeit kívánja felkeresni.[165] Jóllehet a pápától menlevelet (*salvus conductus*) kapott,[166] sem 1449-ben, sem pedig az 1450-es jubileumi szentévben nem jutott el Itáliába.[167] Végül az 1475-ös szentév alkalmával, immár Bosznia királyaként érkezett Miklós az Örök Városba. E peregrináció, a kedvező forrásadottságnak köszönhetően meglehetősen jól ismert.[168] Újlaki Miklós családjával és összesen 110 fős kíséretével először a loretói bazilikát kereste föl. A zarándokcsoport Rómában töltötte a Húsvétot, ahol IV. Sixtus pápa rangjához méltóan fogadta Miklós királyt. Ezt az eseményt a római Szentlélek ispotály (*Ospedale S. Spirito in Sassia*) egyik nagytermének (*Sala Lancisi*) északi falán mindmáig látható freskón is megörökítették. A király a Szentszékhez különböző ügyekben nyújtott be folyamodványokat, majd Firenze, Ferrara és Velence érintésével tért haza Újlakra. A kegyes zarándoklat során arra is alkalma nyílott, hogy a firenzei Medici- és a ferrarai Este-palotákat, díszkerteket megszemlélje, sőt, arra is vannak adataink, hogy ekkor

---

[161] 1349 őszén kelt királyi birtokadományban: „Nicolai, alias strenui militis aulae eiusdem Ludovici regis pro fidelibus dicti Nicolai servitiis, ac signanter, quod mortem domini Andreae Ierosolymitani ac Siciliae regis vindicaverit, et Ioannam viricidam, consortem olim eiusdem Andreae, cum marito suo Ludovico transmare profugos interceperit, et Ludovico regi supplicio plectendam tradiderit, regnumque Siciliae tum caedibus complicum – CD XI/1. 361. sz. Későbbi átiratban: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Archivum Erdődy (a továbbiakban: ÖStA HHStA ED), Bücher Bd. 7. (Lad. 8. fasc. 2. Nr. 1.).

[162] *Reiszig E.:* Az Ujlaki-család i. m. 5.; *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András:* Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 81. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája); *Pór Antal:* Nagy Lajos. (Magyar történelmi életrajzok) In: Arcanum DVD Könyvtár III.

[163] *Dercsényi Dezső:* Nagy Lajos kora. Bp. 1990. [Reprint] 69.

[164] *Csukovits E.:* Középkori magyar zarándokok i. m. 71–72.

[165] *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i.m. II. 1066. sz.

[166] VMHH II. 414. sz.

[167] *Fedeles T.:* „Bosniae ... Rex ... Apostolorum Limina Visit". Il pellegrinaggio del 1475 a Roma di Niccolň Újlaki. In: Annuario 2007–2008, 2008–2009. Publicato da Accademia d'Ungheria in Roma – Istituto Storico „Fraknói." Roma 2010. 657.

[168] Részletes bemutatását l. *Fedeles T.:* „Bosniae ... Rex i. m. A zarándoklatra vonatkozó adatok forrása az említett tanulmányom, így erre külön a továbbiakban nem hivatkozom.

olasz építőmestereket is szerződtetett. Nyilvánvalóan az ő irányításukkal folytak később Raholcán és Újlakon a nagyszabású késő gótikus és reneszánsz építkezések.[169] Köztudott, hogy a búcsújárások hátterében különböző személyes és közösségi motívumok húzódtak meg, s mi több, a vallásos tartalom mellett számos profán elemet is felfedezhetünk,[170] amint ezt az imént láthattuk. Újlaki Miklós római zarándoklata kapcsán még egy körülményre hívom fel a figyelmet, jelesül a családi hagyományra.[171] Nem kétséges ugyanis, hogy az ő személyes vallásosos meggyőződése mellett, azt erősítve, dédapja hajdani példája — akit ugyan Miklós személyesen nem ismert, de vélhetőleg példaképének tartott — jelentős szerepet játszhatott itáliai utazásában.

Természetesen nem csak távoli kegyhelyeken lehetett búcsúkat elnyerni, ugyanis erre a kései középkorban megfelelő engedélyek birtokában tulajdonképpen a keresztény Európa bármely szegletén, így Magyarországon is lehetőség kínálkozott.[172] Az Újlakiak esetében is több erre vonatkozó, illetve ehhez

[169] Az egykori építkezések az írott források mellett a régészeti feltárások nyomán ismertek, l. *Željko Tomičić:* Regensburg – Budim – Ilok. Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europe – Regensburg – Buda – Ilok Spätmittelalterliche Ofenkacheln vom Hof der Fürsten von Ilok – Bestätigung der Beziehungen zwischen Ilok und Europa. Prilozi Instituta za archeologiju u Zagrebu Vol. 21. Nr. 1. Zagreb 2004. 143–176.; *Radić, M. – Bojčić, Z.:* Sredjnovjekovni grad i. m.

[170] Az indítékokra l. pl.: *Bernhard Kötting:* Peregrinatio religiosa. Regensburg–Münster 1950. 287–342.; *Ludwig Schmugge:* Kollektive und individuelle Motivstrukturen im mittelalterlichen Pilgerwesen. In: Migration in der Feudalgesellschaft. Hrsg. v. Gerhard Jaritz, Albert Müller. Frankfurt/M–New York 1988. 263–289.

[171] A családi tradícióra további példákat l. *Csukovits E.:* Középkori magyar zarándokok i. m. 156.

[172] *Sümegi J.:* Adatok a penitencia és a búcsúk történetéhez i. m. 101–153.

kapcsolódó adat maradt fenn. 1360-ban, Kont Miklós nádor folyamodott búcsúengedélyért, a Mária Magdolna tiszteletére szentelt visegrádi palotakápolnája számára. Az egyházat Szűz Mária, Szent Péter és Szent Pál apostolok, valamint Mária Magdolna ünnepén felkereső hívek egy évi és 40 napi búcsút nyerhettek el.[173] Néhány nappal később további ünnepekkel bővült a kiváltság, így a felsoroltak mellett Karácsony, *circumcisio*, Vízkereszt, Húsvét és Pünkösd ünnepén is búcsúban részesülhettek a kápolnát felkeresők.[174] Ugyancsak ekkor kért búcsúengedélyt a Pöstyénen, Szent István tiszteletére alapított templom számára is.[175] Az újlaki templomok közül első ízben az ágostonos remeték egyháza részesült búcsúkiváltságban. 1400-ban két év és két negyvenednyi (*quadragena*) búcsút engedélyezett a Szentatya a szokásos ünnepekre, valamint a templom védőszentje, Szent Anna és a felszentelése napjára.[176] 1451-ben Újlaki Miklós kért az újlaki Szent Péter plébániatemplom számára búcsúkiváltságot.[177] 1500-ban pedig a jubileumi szentév kegyelmeit lehetett elnyerni az újlaki ferences templomban.[178] A palotai ferences kolostortemplom egy alkalommal szintén búcsúkiváltságban részesült.[179] Az imént ismertetett általános felhatalmazásokon túl, személyre szabott búcsúengedélyeket is lehetett nyerni. Lajos király udvarának több tagja, így Kont Miklós pozsonyi ispán számára is, szabad gyóntató választását kérte 1351 nyarán.[180] A szentgyónás elvégzése természetesen alapvető feltétele volt a búcsúnyerésnek, így ezt sem hagyhatjuk említés nélkül. 1360-ban saját maga és további tíz személy számára kérte Róma hozzájárulását, hogy haláluk órájában valamennyi bűnük alól feloldozást nyerhessenek.[181] 1452 tavaszán Miklós vajda, felesége, valamint két gyermekük kapott pápai felhatalmazást arra, hogy egyszer életükben, egyszer pedig haláluk órájában valamennyi bűnük alól feloldozást nyerhessenek.[182] Három esztendővel később Miklós először egymaga kért gyónást igazoló oklevelet, nyilván a búcsú elnyerése érdekében.[183] Néhány hónap elteltével pedig hitvesével, valamint Hunyadi Jánossal és Lászlóval közösen beterjesztett folyamodványuk alapján nyertek haláluk órájában teljes búcsút.[184] 1458-ban, Miklós szintén pápai felhatalma-

---

[173] 1360. márc. 24.: quatenus omnibus et singulis capellam beate Marie Magdalene, in ipsius comitis hospicio in Wysegrad, Wesprimiensis diocesis, in quatuor principalibus beate Marie Virginis et Petri ac Pauli apostolorum, ac beate Marie Magdalene, de cuius nomine insignita existit, festivitatibus visitantibus, unum annum et quadraginta dies de indulgentia concedere dignemini, ut in forma – *Bossányi Á.:* Regesta i. m. II. 255. sz.; MREV II. 220. sz.

[174] 1360. ápr. 20.: MREV II. 323. sz. – A várkápolnák is nyerhettek természetesen búcsúkiváltságot, amint Hunyadi János vajdahunyadi kápolnája esetében történt, l. *Beke Antal:* Római emlékek a magyar egyház XV. századi történetéből. Történelmi Tár 23. (1900) 4.

[175] *Bossányi Á.:* Regesta i. m. II. 256. sz.

[176] 1400. dec. 1.: Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/1–6. II/1–3. Bp. 1881–1909. (reprint: Bp. 2000.) IV. 336. sz.

[177] 1451. máj. 5.: *Lukcsics P.* XV. századi i. m. II. 1233. sz.

[178] *Sümegi J.:* Búcsújárás i. m. 530.

[179] 1452. márc. 3.: *Lukcsics P.* XV. századi i. m. II. 1250. sz.

[180] 1351. júl. 11.: *Bossányi Á.:* Regesta i. m. I. 466. sz.

[181] 1360. ápr. 20.: *Bossányi Á.:* Regesta i. m. II. 257. sz.

[182] *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1250. sz.

[183] 1455. jan. 14.: pro litteris confessionalibus – *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1349. sz.

[184] 1455. jún. 5.: *Beke A.:* Római emlékek i. m. 7.

zást kapott, hogy egyszer életében, egyszer pedig halála órájában valamennyi bűne alól feloldozást nyerjen.[185] Újlaki Lőrinc, édesanyjával és feleségével a fentebb említett hordozható oltárral egy időben kaptak arra is szentszéki felhatalmazást, hogy szabadon választhassanak maguknak gyóntatót, aki egy-egy alkalommal életükben és haláluk órájában teljes feloldozásban részesíti őket.[186]

Végül egy meglehetősen nehezen értelmezhető búcsúkiváltságról kell röviden említést tenni. Huendler Vid pécsi segédpüspök formuláskönyvében maradt fenn egy általa kiadott oklevél, melyben Raholcai László macsói bán és Barbara nevű hitvese bizonyos feltételek mellett 40 napi búcsúban részesült.[187] Minthogy az említet segédpüspök 1447-től látta el *suffraganeusi* feladatait Pécsett, az 1423 táján elhunyt Újlaki László macsói bán számára biztosan nem állíthatott ki búcsúengedélyt.[188] A másik problémát feleségének neve jelenti, ugyanis eleddig egyetlen hitvese ismert, akit történetesen Annának hívtak.[189]

Egyház és politika

A főúri családok egyházhoz fűződő kapcsolatrendszere a kolostorok, templomok, kápolnák alapításán, támogatásán, a zarándoklaton és a szenttiszteleten túl politikai síkon is érvényre jutott. A magyar egyház ugyan európai viszonylatban nem számított gazdagnak, azonban az egyházi kézen lévő stratégiai fontosságú várak és városok, valamint a tizedbevételekből származó jövedelmek miatt az egyházi intézmények gyakran a bárók érdeklődését is felkeltették. A főúri családok tagjai, familiárisai kisebb-nagyobb egyházi méltóságokba kerülvén a família hatalmi ambícióinak hatékony támogatóivá válhattak. Éppen ezért esetenként akár kisebbfajta háborúvá terebélyesedhetett egy-egy intézmény betöltése körüli vita.[190] Az egyházi intézmények feletti ellenőrzés biztosításának másik alapvető módja a kegyúri jog megszerzése volt. A patronátus birtokában ugyanis lehetőség kínálkozott egyrészt az adott intézmény megfele-

[185] 1458. febr. 10.: Nicolaus Ladislai baronus Ungarie litteras confessionales absolutorias semel in vita de reservatis et plenariam remissionem in mortis articulo in forma provenit de speciali et expresso – Archivio Segreto Vaticano, Sacra Poentientiaria Apostolica vol. 6. 37r. (ezúton is szeretném megköszönni Erdélyi Gabriellának, hogy saját gyűjtéséből az adatot rendelkezésemre bocsátotta).

[186] VMHH II. 537.

[187] Barbare filie Nicolai ac magnifici et generosi viri domini Ladislai de Roholza bani Mochoviensis legittime et dignissime controhalis – *Josephus Koller:* Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii–Pesthini 1782–1812. IV. 309.

[188] A pécsi segédpüspökökre l. *Fedeles Tamás:* Középkori pécsi segédpüspökök. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (sajtó alatt). Bánként az utolsó ismert kiadványa 1418. febr. 16-án kelt (ZsO VI. 1511. sz.) László általam ismert utolsó előfordulását l. 1423. jún. 18.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. I. 618. sz.

[189] A lengyel származású Stiborici Stibor vajda leányáról Jachnáról (magyarul Anna) van szó, l. *Daniela Dvořáková:* A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Pozsony 2009. 390.

[190] Ennek egyik szemléletes példáját nyújtja a zágrábi püspökség körül kialakult bonyodalom az 1440-es évek derekán. A Cilleiek és a Tallóciak között a Szlavónia feletti hatalomért vívott harcban ugyanis a zágrábi püspökségnek kulcsszerepe volt. A Cilleiek támogatását élvező Zólyomi Benedek püspök valóságos hadjárattal űzte el riválisát, Csupor Demetert a városból, l. *Pálosfalvi Tamás:* Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134. (2000) 70–75.

lő személlyel történő betöltésére, ezáltal pedig az egyházi intézmény birtokaira támaszkodva a kegyúr területi hatalmának növelésére.[191] Az Újlakiak esetében mindkét változat kimutatható a 15–16. század folyamán, melyeket a következőkben górcső alá veszek.

A család újlaki rezidenciája közelében fekvő, Szerém megyei Szentgergely (ma Grgurevci Szerbiában) Benedek-rendi monostorát a 15. század második évtizedében Újlaki László és Imre macsói bánok igyekeztek befolyásuk alá vonni. Vélhetőleg a monostor kegyuraságára kívántak szert tenni, azonban kifejezetten erre vonatkozó forrással nem rendelkezünk.[192] Mindenesetre céljukat elérték, ugyanis 1419-ben László törvénytelen fiát, Imrét találjuk az apátság élén. Imre illegitim származását több későbbi kútfő is megerősíti, így bizonyosak lehetünk felőle.[193] A török támadások következtében a monostort kénytelenek voltak a szerzetesek elhagyni. Imre derekasan kivette részét a küzdelemből, ugyanis egy, a testvére által három évtized (!) múltán benyújtott szentszéki folyamodványból megtudjuk, hogy a monostorra ütő törökök közül négyet megölt.[194] Ezt követően Zsigmond király pártfogása alatt a szentgergelyi bencések a Tolna megyei Cikádor elnéptelenedő ciszterci monostorát vették birtokba, ahol Újlaki Imre 1420 januárja és 1457 nyara közt viselte az apáti méltóságot.[195] Miklós számára az 1440-es évektől, karrierje felívelésétől vált egyre fontosabb bázissá a cikádori monostor. Az V. László és I. Ulászló tábora közti polgárháború döntő ütközetére 1441 elején került sor, s az Ulászló-párt győzelmével a sereg két vezére, Hunyadi János és Újlaki Miklós megalapozta későbbi hírnevét. 1445-től a hét országos főkapitány egyikeként a Dunántúl került ellenőrzése alá, itt próbálta meg befolyását mindinkább növelni.[196] Az apátság birtokai nyilván befolyási területét növelték, ezért testvére távozását követően is familiárisai kerültek az apátság élére, tehát gyakorlatilag kegyúrként felügyelte az intézményt. 1457 őszén Újlaki egyik familiárisa, Berzsenyi Porkoláb Kelemen, Baranya és Tolna megyék alispánja, az apátság kormányzójaként és kapitányaként tűnt fel, sőt, ő maga írta, hogy a vajda állította a monostor élére.[197] Porko-

[191] 1458-ban, Mátyás engedte át főkegyúri jogát a nyitrai püspökségre vonatkozóan Guti Ország Mihálynak és fiainak. A dolog jelentősége abban rejlett, hogy a család birtokai döntően Nyitra megyében koncentrálódtak, így az egyházi birtokokkal kiegészülve a família területi hatalma bővült, l. *Fraknói Vilmos:* Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899. 33. sz.; *Mályusz Elemér:* A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és a rendiség problémája. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I–II. Szerk. Lukinich Imre. Bp. é. n. [1940.] I. 340–341.

[192] *Sümegi J.:* Bátaszék i. m. 331–332.

[193] Supplicat Nicolaus Wayvoda [...] ut Emerico [...] fratri suo – *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1076. sz. – Egy 1458 áprilisában kelt velencei követi jelentés Imrét „e fratello naturale del Magnifico Nicolo Vaivoda"-nak nevezi, l. Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 I–IV. Szerk. Nagy Iván, Nyáry Albert. (Monumenta Hungariae historica – Magyar történelmi emlékek 1–3.) Bp. 1875–1878. (a továbbiakban: MDE) I. 19., vö. *Kubinyi András:* Mátyás király és a monasztikus rendek. In: *Uő:* Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 242.

[194] 1450. jan. 20.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1076. sz.

[195] *Sümegi J.:* Bátaszék i. m. 331–345.

[196] *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m., 8.

[197] 1457. szept. 6.: Quia nos ex voluntate et commissione magnifici domini Nicolai de Wylak, inter cetera Waywode Transsilvaniensis et bani Machoviensis in abbacia monasterii de Zeek sumus

láb alig egy esztendeig kormányozta Cikádort, majd másfél évig betöltetlen maradt az apáti méltóság. 1460 januárjában aztán ismét egy Újlaki-familiáris, Debrentei Tamás kezébe került a gazdag javadalom kormányzása. Kalandos pályafutásánál mindenképpen tanulságos kissé hosszabban elidőznünk, ugyanis az ő karrierje plasztikusan szemlélteti Miklós vajda egyházpolitikáját. A Veszprém megyei, előkelő Himfi családból többeket is familiáris szálak kötötték Újlaki Miklóshoz. Tamás testvérét, Vazult 1445-ben Újlaki szörényi vicebánná nevezte ki.[198] Noha Tamás 1430-tól veszprémi kanonok volt,[199] s tudjuk, hogy Erzsébet királyné támogatásával nyerte el a préposti stallumot,[200] a Bakony és a Vértes táján elhelyezkedő Újlaki-birtokokokat figyelembe véve igen hamar Miklós szolgálatába kerülhetett. 1445-ben veszprémi prépostként már Újlaki kancellárja volt.[201] Szintén Újlaki közbenjárására nevezték ki az országnagyok a Rozgonyi Simon halála folytán megüresedett egri püspökségre 1446-ban.[202] Mivel azonban a javadalmat nem tudta birtokba venni, a következő év végén lemondott róla.[203] A veszprémi prépostságot azonban továbbra is kezében tartotta,[204] majd 1448-ban a pápa pannonhalmi kommendátorrá nevezte ki.[205] E tekintélyes, igen gazdag apátság dunántúli és Nyitra megyei birtokai megfelelően egészítették ki — ezáltal pedig erősítették — a vajda területi hatalmát.[206] Az ambiciózus Debrentei törekvései teljesen egybeestek patrónusa elképzeléseivel, így amikor megüresedett a zágrábi püspöki szék, szinte azonnal pápai kinevezést kapott.[207] Itt sem járt szerencsével, jóllehet 1455 és 1461 között viselte a püspöki címet.[208] A Szlavóniát kézben tartó Cilleiek ugyanis a számukra kulcsfontosságú egyházmegye élére saját jelöltjüket juttatták.[209] Debrentei célja nyilvánvalóan a püspöksüveg elnyerése volt, míg Újlaki kelet-szlavóniai hatalmát szerette volna nyugati irányba kiterjeszteni. Közben 1460 januárjában Mátyás kinevezte Debrenteit cikádori kormányzóvá; e pozíciót közel két évtizedig töltötte

---

constituti [...] Clemens Porkolab de Bersen, vicecomes de Baranya ez Tholnensis comitatum, gubernatorque et capitaneus de Zeek - *Békefi Remig:* A czikádori apátság története. Pécs 1894. 122. A levél magyar fordítását l. *Sümegi J.:* Bátaszék i. m. 393.

[198] 1445. febr. 18.: DL 102 496.

[199] 1430–1440: veszprémi kanonok, l. *Fügedi Erik:* XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle 8. (1965) 487.

[200] 1440. szept. 15-én „Thomas de Debrente per serenissimam dominam Elizabeth reginam Hungarie ad prespositurum ecclesie Vesprimiensis" folyamodott pápai megerősítésért, l. *Fraknói V.:* Oklevéltár i. m. 9. sz.

[201] *Mályusz Elemér:* A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91. (1957) 60.

[202] 1446. jún. 16.: DL 102 498.

[203] 1447. dec. 20.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 995. sz.

[204] 1448. jan. 26, febr. 5.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1001., 1004. sz-ok.

[205] 1448. júl. 31.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1042. sz., vö. *Fügedi E.:* XV. századi magyar i. m. 487.

[206] *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m. 21.

[207] 1454. okt. 11.: *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1341. sz.

[208] *Engel P.:* Arch. i. m. Zágrábi püspökök.

[209] Az ügy részleteit l. *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 2007.[2] 166.; *Fraknói Vilmos:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkel II. Bp. 1902. 217–225.; *E. Kovács Péter:* A Szentszék, a török és Magyarország a hunyadiak alatt (1437–1490). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 103–104.

be.[210] 1464-ben végre valóban püspökséghez jutott, elnyerte — és el is foglalhatta — a nyitrai püspökséget, melynek területén szintén jelentős Újlaki-birtokok, Galgóc és Temetvény feküdtek.[211] 1475-ben pedig a gazdag szekszárdi apátságot is kijárta számára Újlaki.[212] Cikádort 1478 nyarán vette el tőle Mátyás, aminek hátterében vélhetőleg az Újlaki család befolyásának Miklós halálát követő csökkenése állhatott.[213]

Pétervárad (ma Újvidék [Novi Sad] Petrovaradin nevű külvárosa Szerbiában) gazdag ciszterci apátsága is a család érdekkörébe tartozott, ami birtokaik közeli elhelyezkedéséből egyenesen következett. A monostor birtokai a gazdag szerémi borvidéken feküdtek, így nem kevés haszonnal kecsegtettek. Az apátság kegyúri jogát Albert király Garai László bánnak engedte át (1439).[214] 1449-ben a monostor javait ért török támadásokra hivatkozva Újalaki Miklós és Garai László nádor kérésére a Szentszék hét évre Buzlai Bertalant nevezte ki kormányzóvá az intézmény élére,[215] aki pedig történetesen Újlaki egyik familiárisa volt,[216] így egyértelműen tetten érhető a vajda szándéka. Ezt követően Miklós tulajdonképpen kegyúrként viselkedett, így nem meglepő, hogy féltestvérét Cikádorról Pétervárадra „helyezte" át.[217] Az apátság Újlaki Miklós halála után kikerült a família befolyása alól, s néhány esztendővel később a király kérésére a Szentszék egyesítette a kalocsa-bácsi érsekséggel (1482).[218] Mátyás 1484-ben börtönbe vetette Váradi Péter érseket, akitől a monostort is elvette. Nem sokkal később az igen befolyásos Rodrigo Borgia bíborosnak, a későbbi VI. Sándor pápának adományozta a király e tekintélyes intézményt. Mátyás halálát követően Újlaki Lőrinc szövetségeseihez hasonlóan igyekezett saját birtokait minden eszközt igénybe véve növelni. Nem különös tehát, hogy szinte azonnal rátette kezét az apja által is számon tartott pétervárади monostorra.[219] Lőrinc a pápához intézett részletes levelében főként azzal indokolta tettét, hogy az apátságot az ellenségtől kívánta megóvni, ami az egész ország érdeke.[220] 1493-ban végül Ulászló király közvetítésével nyugvópontra került az ügy, legalábbis ami Lőrinc herceg szerepét illeti, a herceg ugyanis kegyúri jogánál fogva kommendába adta az apátságot az ekkor már a pápai tiarát viselő Borgiának.[221] Az ügy

[210] 1460–1478: *Ferenc L. Hervay:* Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. Roma 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 88., vö. *Sümegi J.:* Bátaszék i. m. 395–404.

[211] *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m. 22.

[212] *Kubinyi A.:* Mátyás király és a monasztikus i. m. 243.

[213] *Sümegi J.:* Bátaszék i. m. 404.

[214] *Kubinyi A.:* Mátyás és a monasztikus i. m. 243.

[215] 1449. ápr. 17.: ad recommendationem nobilis Ladislai de Gara [...] et Nicolai de Wylak [...] monasterium B. Mariae WaradiniPetri Cisterciensis ordinis, Baciensis d. sub eorum protectionem existentem [...] nobili Bartholomeo Buslai [...] usque ad septennium in commendam concedit – *Lukcsics P.:* XV. századi pápák i. m. II. 1062. sz.

[216] *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m. 22.

[217] *Kubinyi A.:* Mátyás és a monasztikus i. m. 242–243.

[218] Monumenta Vaticana i. m. 152. sz. (199).

[219] VMHH II. 531.; MDE IV. 189.; *Takács Miklós:* A bélakúti/pétervárади ciszterci monostor. Újvidék 1989. 42.

[220] 1490. szept. 8.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár MS 4978 (Velencei másolatok 3. doboz).

[221] 1493. jan. 14-én kelt VI. Sándor levelében — többek közt — a következőket olvashatjuk: „ut iuris patronatus dicti Ducis tenerent et possiderent [...] et quasdam litteras ab eodem Innocentio

hosszas levélváltásokat követően végül úgy zárult le, hogy a pápa bizonyos összeg kifizetéséért cserében lemondott az apátságról (1494), s azt ismételten a kalocsa-bácsi érsekséghez csatolták.[222]

Kubinyi András mutatta ki, hogy a tihanyi bencés apátság is Újlaki Miklós érdekeltségi körébe tartozott. Apátjának, Ugron Lászlónak a testvére ugyanis Miklós familiárisa volt, s az 1460-as években László is kimutatható a vajda szolgálatában.[223]

A gotói (ma Kutjevo Horvátországban) ciszterci apátság patronátusi joga a 15. század végétől Újlaki Lőrinc kezében volt.[224] Noha mindössze három oklevél (1493, 1509, 1529) említi kegyuraságát,[225] mégis joggal feltételezhetjük, hogy e joga mellett az ezzel járó kötelezettségeket is teljesítette, azaz támogatta a monostort.[226] A Veszprém megyei jásdi Benedek-rendi apátság kegyurasága ugyancsak a család kezébe került, valamikor a 15. század folyamán. Konkrét adattal azonban csak a 16. századból rendelkezünk, ugyancsak Lőrinc herceggel kapcsolatban.[227]

A püspökségek, jelentősebb apátságok mellett néhány káptalanban is kimutathatók Újlaki-familiárisok. Ez arra utal, hogy egyrészt a testületek tagságát igyekeztek saját érdeküknek megfelelően befolyásolni, másrészt pedig így kívánták honorálni a támogatott személyek szolgálatait. Minthogy a vizsgált korszakban a magyar székeskáptalanok a nyugat-európai testületekkel ellen-

---

praedecessore, per quas ipse iuspatronatus huiusmodi dicto Laurentio Duci, quod in dicto Monasterio habere praetendebat, confirmavit [...] – *Fraknói V.:* Magyarország egyházi i. m. 457. (833. sz. jegyz.).

[222] *Fraknói Vilmos:* Váradi Péter kalocsai érsek élete 1483–1511. Bp. 1884. (Különlenyomat a Századok 1883-as évfolyamából) 32–46.; *Érdújhelyi Menyhért:* A kalocsai érsekség a Renaissance-korban. Zenta 1899. 85–90.; *Udvardy József:* A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) 356–371.; *Hervay, F. L.:* Repertorium i. m. 138–140.; *Rasztik Tibor:* A pétervárad apátság leltára 1495-ből. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 199.; *Véber János:* Két korszak határán, Váradi Péter pályaképe és írói életműve. Bp. 2009. (kéziratos PhD-disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen) 84–91.

[223] *Kubinyi A.:* Mátyás király és a monasztikus i. m. 243–244.

[224] *Hervay, F. L.:* Repertorium i. m. 102.; *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 117. (25. sz. jegyz.).

[225] 1493. szept. 26.: quod de iure patronatus laicorum, videlicet ducis de Wylak ex privilegio Apostolico [...] dicti monasterii abbatem concorditer electus fuit, cui quidem electioni dilectus filius nonbilis vir Laurentius dux de Wylak suum prestitit consensum – *Koller, J.:* Historia episcopatus i. m. IV. 464.; 1509. aug. 21.: dilectus filius nobilis vir Laurentius dux de Wylak cum ad ducem de Wylak pro tempore existentem ius providendi — *Koller, J.:* Historia episcopatus i. m. V. 22. — A monostor kegyurai a Garaiak voltak. Garai Jób halált követően (1481) özvegyére szállt, aki történetesen Lőrinc féltestvére, Fruzsina volt. Nyilván az ő halálát követően szerezte meg Lőrinc herceg a ius patronatust. A Garaiak kegyuraságára l. *Érdújhelyi Menyhért:* Kutatásaim a római levéltárakban. Katholikus Szemle (1896) 609. (22. sz.). Lőrinc halálát követően a koronára háramlott kegyúri jogot Ferdinánd király Csulai Móré Lászlónak adományozta (1529). Megjegyzendő, hogy a bejegyzésben „ordinis Sancti Benedicti" szerepel, l. MOL Királyi Könyvek A 57 I. 162. (291. sz.).

[226] A kegyúri jogokra l. *Kubinyi András:* Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: *Uő:* Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp., 1999. Bp. 1999. 269–286.

[227] 1518-ban kegyúri joga alapján nevezte ki Dobozi Mihály fehérvári lektort (PRT XII/B. 312.); 1529-ben Ferdinánd király a patrónusi jogot Csulai Móré Lászlónak adományozta (MOL Királyi Könyvek A 57 I. 164. [291. sz.]).

tétben nem játszottak jelentős szerepet a püspökválasztásban, elsősorban a hivatali pályán működő embereik számára, fizetség gyanánt igyekeztek kanonoki javadalmakat szerezni.[228] Magától értetődően azon káptalanokban számíthatunk leginkább a család támogatottjainak felbukkanására, amelyek birtokaik szomszédságában, hatalmi befolyásuk területén működtek: a Dunántúlon, Nyitra vidékén, Kelet-Szlavóniában és a Szerémségben. Vizsgálódásaimat jelentősen megnehezíti az a körülmény, hogy középkori káptalanjainkról nagyon kevés modern prozopográfiai adattár áll rendelkezésre, így az egyes testületek személyi állománya sem ismert teljesen.[229] Ebből adódóan az alábbi megállapításaimat vélhetőleg a további kutatások bővíteni fogják, ennek ellenére a tendencia érzékeltetésére alkalmasak a jelenleg rendelkezésre álló adatok is.

Az említett veszprémi székeskáptalan mellett a közép-dunántúli Újlaki-birtokok közelében fekvő fehérvári Boldogasszony prépostság sem kerülte el a família figyelmét. A Szent István alapította patinás intézmény kiterjedt birtokállománnyal rendelkezett, s így az egyik leggazdagabb magyar kanonoki testület volt.[230] 1445-től Miklós vajda főkapitányként több mint másfél évtizedig ellenőrzése alatt tartotta kapitányi székvárosát, Fehérvárt.[231] Elképzeléseiben bizonyosan fontos szerepet játszott az említett kollegiális egyház is. A testület feletti befolyását szemlélteti, hogy Bodó Miklós fehérvári prépostot küldte az országban tartózkodó Kapisztránói Jánoshoz.[232] 1458-ig nem tudunk Bodó közszerepléséről, így az előző adat figyelembe vételével igen valószínű, hogy Újlaki embere volt.[233] Szintén feltételezhető, hogy az Újlakról származó Dömötör kanonok (1460) is földesura, Miklós vajda révén lett a testület tagja.[234] Később Lőrinc herceg is több személyt juttatott kanonoki javadalomhoz a társaskáptalanban. Újlaki Gergely olvasókanonok (1492–1508) vélhetőleg Lőrinc patronáltja volt.[235] Biztosan az ő embere volt Dobozi Mihály lektor (1511–1528), ugyanis őt a kegyurasága alatt álló jásdi monostor apátjává nevezte ki 1518-ban.[236] Az utolsó fehérvári vonatkozású adatunk Lőrinc herceg kancellárjára,

---

[228] *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom i. m. 183–184.; *Köblös József:* Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók idején. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 51–52., 107. (233. sz. jegyz.); *Fedeles Tamás:* A Pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 123–126.

[229] A középkori káptalanokra vonatkozó kutatások áttekintését, a jövőbeni lehetséges kutatási irányok felvázolását l. *Tamás Fedeles:* Die ungarische Dom- und Kollegiatkapitel und ihre Mitglieder im Mittelalter. Forschungsstand, Aufgaben, Initiativen. In: Kapituly v českých zemích a ve středovýchodní Evropě ve středověku. Edd. Jan Hrdina, Martina Maříková. (Documenta Pragensia 39.) Prag 2011. (sajtó alatt).

[230] *Köblös J.:* Az egyházi középréteg i. m. 12.

[231] *Kubinyi A.:* A kaposújvári uradalom i. m. 8.; *Kubinyi A.:* Nagybirtok és főúri i. m. 214.

[232] *Pettkó Béla:* Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. Történelmi Tár 24. (1901) 180–181.

[233] Rövid életrajzát l. *Köblös J.:* Az egyházi középréteg i. m. 338. (12. sz.).

[234] Uo. 373. (112. sz.).

[235] Uo. 373. (113. sz.).

[236] PRT XII/B. 312. – 1504-től már fehérvári kanonok volt (*Köblös J.:* Az egyházi középréteg i. m. 342–343. [26. sz.]). Megjegyzendő, hogy Köblös nem utalt a herceghez fűződő kapcsolat lehetőségére.

Valpói Benedekre vonatkozik. Ő 1523-ban tűnik fel a forrásokban pécsi és fehérvári kanonokként.[237]

A pécsi székeskáptalanban az imént említett Benedeken kívül még egy Újlaki-familiáris ismert, aki történetesen ugyancsak kancellárként szolgálta urát. Isztrói István Miklós boszniai király kancellárjaként pécsi kanonok és baranyai főesperes (1467–1475), valamint bácsi olvasókanonok volt.[238] Az ő esetét érdemes tüzetesebben szemügyre vennünk, ugyanis kiváló példáját nyújtja a világi nagybirtokosok egyházi intézményekre is kiterjedő rivalizálásának. Isztrói feltűnése Pécsett Újlaki emberekéntt, kiváltképp meglepő, hiszen ura köztudottan a Vitéz János esztergomi érsek, valamint a Tuz Osvát zágrábi és Janus Pannonius pécsi püspökök alkotta Mátyás-hű „tengely" egyik legfőbb riválisa, ellenfele volt 1471 előtt. Különösen feltűnő a délvidéki nagyúr egyik bizalmasának pécsi szereplése, hiszen Mátyás éppen az ő hatalmát igyekezett korlátozni, amiben fontos szerepet szánt a pécsi püspöknek is. 1466-tól Janus Újlakival együtt Baranya főispánja volt, továbbá a főpap állt Pozsega vármegye élén is, ott Hédervári Imrével osztozva a méltóságon. Isztrói nem számított ugyan Újlaki vezető familiárisai közé, ám 1465-től kimutathatóan irányította ura írásbeli ügyeit. Javadalomhoz jutásában mindenképpen alapvető szerepe lehetett Újlakinak.[239] Igen tanulságos egy 1474 februárjában kelt, s közvetve két nagyhatalmú báró vetélkedéséről tudósító oklevél. Történt ugyanis, hogy István egy hatalmaskodási ügybe keveredett, amely fegyveres dulakodásba torkollott. A csetepaté során Isztrói haragosa meghalt: az elsőfokú ítélet emberölés vétkében marasztalta el a főesperest, és minden egyházi javadalmától megfosztotta. Nem késlekedtek István Pécsett birtokolt javadalmait mihamarabb betölteni, így Nagylucsei Orbánt távollétében be is iktatták a kanonoki stallumba és a főesperesi hivatalba.[240] Nagylucsei ekkor alkincstartóként működött, hivatali főnöke pedig a király egyik kipróbált híve Ernuszt János szlavón bán volt. Nem mellékes, hogy ekkor Ernuszt kisebbik fia, Zsigmond volt a pécsi püspök (1473–

---

[237] 1523. aug. 8.: De commissione propria domini ducis magister Benedictus de Walpo Quinqueecclesiensis et Albensis ecclesiarum canonicus rescripsit — ÖStA HHStA ED, Karton 9.; 1524. márc. 5.: egregiis Benedictus literatus de Walpo secretarius noster — ÖStA HHStA ED, Karton 9. (Köblösnél nem szerepel, vö. *Köblös J.:* Az egyházi középréteg i. m.). Bizonyosan rá vonatkozik II. Lajos király Csulai Móré Fülöp pécsi püspökhöz intézett levele, melyben meghagyta a főpanak, hogy „quem nam bona illius canonici vestris nuper vita defuncti, qui olim familiaris illustris condam Laurentii ducis fuerat concernerent, quia tamen res illas tales esse intelligimus, que non pertinerint ad conditionem canonicalem et que neminem alium quod Maiestatem nostram concernere possint, volumus et fidelitati vestre harum serie firmissimum committimus et mandamus [...] quatinus universas pecunias res et bona prefati canonici [...] ad manus hominis hominis (sic!) nostri presentium ostensoris integre et absque ullo defectu dare debeatis [...] – DL 47 669.

[238] *Fedeles T.:* A pécsi székeskáptalan i. m. 383–384. – Nem szerepel a bácsi lektorok között Winkler kötetében, l. *Winkler Pál:* A kalocsai és a bácsi érseki főkáptalan története az alapítástól 1935-ig. Kalocsa 1935.

[239] További irodalommal l. *Fedeles Tamás:* Személyi összefonódások Pécsett, Mátyás és a Jagellók idején. In: *Uő:* Püspökök, prépostok kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. (Capitulum V.) Szeged 2010. 131–132.

[240] [...] archidiaconatus de Baranya canonicatusque et prebenda, quos in ecclesiam magister Stephanus de Iztro obtinebat, sed illos [...] homicidii crimine sacrorum canonum institutionem amisit [...] prefato Urbano preposito contulit [...] – DL 17 542.

1505).[241] Köztudott, hogy Újlaki boszniai királyként hatalma kiterjesztésébe kezdett, így önálló diplomáciát folytatott, saját pénzt veretett, sőt, okleveleiben megjelent a Szlavóniával kibővített királyi címe is. Ez utóbbi jelenséget indokolhatja, hogy a legnagyobb uradalmai valóban Szlavónia területén feküdtek, valamint a szlavón báni méltóságot is ő viselte (Horváth Damjánnal). Mátyás megakadályozandó az esetleges nagyobb konfliktust, leváltotta Újlakit és társát a báni méltóságról, helyükbe pedig Ernuszt Jánost nevezte ki.[242] Ezzel tulajdonképpen Mátyás semlegesítette Újlakit, hiszen Szlavóniától a Duna vonaláig elterülő déli megyék döntő részét az Ernuszt család ellenőrizte. Minden bizonnyal e hatalmi konstelláció folytán került sor az említett stallum gyors betöltésére. Ernuszt János a királytól megkapta a pécsi székesegyház javadalmaira vonatkozó főkegyúri jogot, így formailag teljesen törvényes módon juttatta javadalomhoz familiárisát.[243] Az ügy végkifejletéhez tartozik, hogy Újlaki 1475. évi római látogatása alkalmával Isztrói is a kíséret tagja volt, s önállóan terjesztette be folyamodványait a Szentszékhez.[244] IV. Sixtus pápa végül felmentette a vád alól, valamint egyházi javadalmaiban is megerősítette.[245]

Utolsó adatom a kői (ma Banoštor Szerbiában) székeskáptalanra vonatkozik. 1482-ben Győri Tamás kői éneklőkanonok és az Újlaki Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt templom plébánosa képviselte urát, Lőrinc herceget a titeli káptalan előtt.[246]

Az újlaki kegyhely

A család rezidenciáján létesített kegyhely szorosan összefügg az egyházpolitikával, illetőleg számos profán vonatkozása is van, azonban jelentőségénél fogva mégis célszerűbbnek tartom külön tartalmi egységben tárgyalni. Fügedi Erik[247] és Stanko Andrić[248] kutatásai alapján meglehetősen jól ismert a Kapisztrán János újlaki sírjánál kialakult zarándokhely, amely 1456 őszétől 1526 augusztusáig virágzott.[249]

---

[241] *Fedeles Tamás:* Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505). In: *Uő:* Püspökök, prépostok i. m. 105–124.

[242] *Kubinyi, A.:* Die Frage i. m. 30.

[243] [...] quasdam litteras magnifici domini Johannes Ernust Regni Sclavonie Bani et Regie Maiestatis summi thesaurarii, genitoris reverendi domini Sigismundi [episcopi ele]cti ecclesie nostre domini et prelati nostris, quibus ipse dominus banus antedicte iuris patronatus regii, quod in conferendis omnibus beneficiis in hac ecclesia nostra regia ex donatione [...] – DL 17 542.

[244] 1475. máj. 2.: ASV RS vol. 716. 201^{r-v}.; vol. 718. 175^{r-v}.; vol. 719. 45^{r-v}.; 1475. jún. 3-án megjelent Rómában Egyed bácsi kanonok, Matucsinai Gábor kalocsa-bácsi érsek megbízottja, és azt kérvényezte, hogy az emberölésben vétkes Isztrói bácsi olvasókanonoki méltóságát adományozza Aranyáni Istvánnak (uo. vol. 721. 107^{r-v}.). Aranyáni bácsi lektorként szerepel 1475-ben Winklernél (*Winkler P.:* A kalocsai és a bácsi i. m. 47.).

[245] 1475. máj. 2.: VMHH II. 632. sz. – 1475. jún. 6-án pécsi kanonoktársával pápai mandátumot is kapott egy vizsgálat lefolytatására, l. *Czaich Á. G.:* Regesták i. m. 11.

[246] 1482. aug. 15.: ÖStA HHStA ED 11 105.

[247] *Fügedi Erik:* Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: *Uő:* Kolduló barátok i. m. 7–56., 463–470.;

[248] *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m.

[249] 1526. aug. 8-án prédálták fel az oszmánok a települést, s ekkor veszett nyoma Kapisztrán földi maradványainak is, l. *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 41., 64.

Az idős, már életében szentként tisztelt ferences atya ismert prédikátorként érkezett az országba, 1455 májusában. Az elkövetkező esztendőben számos településen megfordult főpapok, bárók, nemesek meghívására, ahol tömegek hallgatták a skizmatikusok ellen irányuló, valamint a török elleni keresztes hadjáratra toborzó szentbeszédeit. 1456 tavaszától elsősorban a déli, az oszmánok és az eretnekek által leginkább veszélyeztetett területeken időzött, s természetesen Újlakot is felkereste.[250] Újlak földesura, Miklós vajda és az itáliai hitszónok is kapcsolatban álltak egymással. 1455 augusztusában Miklós egyik emberét küldte Kapisztránhoz bizonyos ügyek miatt (*in certis nostris factis et rebus*).[251] Minden bizonnyal az újlaki ferences kolostor reformjára utalhat az általános megfogalmazás, amit a prédikátor valóban szívügyének tekintett. Kapisztrán szerepe az 1456. évi nándorfehérvári diadalban közismert.[252] A csatát követő vérhas járvány őt sem kerülte el, így már betegen határozott úgy, miszerint az újlaki obszerváns kolostorban kíván temetkezni. Döntését két szempont határozta meg. Egyrészt az eretnekekek és a muzulmánok fenyegette területen a ferences missziónak kívánt posztumusz jelenlétével újabb impulzusokat adni, másrészt pedig a település újdonsült obszerváns kolostorának fejlődését akarta ily módon biztosítani. Ugyanakkor Újlaki is mindent elkövetett annak érdekében, hogy a csodatévő prédikátort valóban Újlakon helyezzék örök nyugalomra, s ezért arra utasította várnagyát és familiárisait, hogy az időközben Újlakra érkezett Kapisztránt semmiképpen ne engedjék elmenni. Miután október 23-án végleg lehunyta szemét, hat napig felravatalozva feküdt a ferences templomban, ahol hívek tömege fejezte ki naponta hódolatát. Ezt követően a templom szentélye közelében temették el, azonban a hazaérkező földesúr azonnal exhumáltatta a romlatlan testet. Érckoporsóba helyeztette Kapisztrán földi maradványait, díszes síremléket készíttetett számára, majd pedig a templom Szent Katalin-kápolnájában helyezték immár örök nyugalomra.[253]

Miklós vajda, később pedig fia, Lőrinc a ferences renddel karöltve mindent lehetőséget megragadtak, hogy Kapisztránt Róma a szentek sorába emelje, azonban erőfeszítéseik nem jártak sikerrel.[254] Egészen 1690-ig kellett várni kanonizálására.[255] Ennek ellenére sírja körül spontán kultusz alakult ki, melynek következtében Újlak hamarosan a jelentősebb országos zarándokhelyek egyike, míg a Délvidék legfontosabb kegyhelye lett. A sírnál történt több mint félezer csodáról készített és korunkra maradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint valamennyi társadalmi csoport tagjait megtaláljuk a zarándokok között, akik közül többen az ország távolabbi részeiből érkeztek.[256]

---

[250] *Fügedi Erik:* Kapisztránói i. m. 37–39.; *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 31–32.

[251] *Pettkó B.:* Kapisztrán i. m. 180–181.

[252] A csatára legújabban, l. *Cseh Valentin:* Nándorfehérvár ostroma 1456. Keszthely 2007.; *Kubinyi András:* A nándorfehérvári diadal. In: *Uő:* Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. 11–29.

[253] *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 51–64.; *Fügedi Erik:* Kapisztránói i. m. 7.

[254] *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 69–121. – A szenttéavatás érdekében Mátyás király és Szilágyi Erzsébet egyaránt levelet intézett a Szentszékhez, l. *Varga I. K.:* Mátyás király és az obszerváns i. m. 403.

[255] *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 111.

[256] *Andrić, S.:* Kapisztrán i. m. 228–249.; *Fügedi Erik:* Kapisztránói i. m. 19–32.; *Koszta László:* Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-alföld és Szer. Szerk.

Újlaki Miklósnak az itáliai ferences kanonizálására, és a sírja fölötti kegyhely kialakítására tett törekvéseit vizsgálva, egy többkomponensű motívumrendszerre figyelhetünk fel. Elsőként a személyes devócióra utalok, melyben a szentkultusznak — amint láthattuk — fontos szerepe volt. Minthogy a család temetkezési helye a 15. századtól az újlaki ferences templomban volt, a vajda bízvást remélhette, hogy a szent közelében nyugodván, annak közbenjárásával ősei, később pedig saját lelkének purgatóriumi gyötrelmeit mérsékelheti. A hosszabb procedúrát követően végül obszervánssá alakított ferences kolostor számára stabilitást, valamint jelentős presztízsnövekedést jelenthetett egy helyi, obszerváns ferences szent, amint ezt Kapisztrán is megfogalmazta még életében. A késő középkori magyar kolostorreformok kapcsán Erdélyi Gabriella irányította arra a figyelmet — éppen Újlak példáján keresztül —, hogy a megújítást célzó folyamatok hátterében a szakralitáson, hitbéli elkötelezettségen túl számos profán elem is kitapintható.[257] Ehhez hasonlóan, tulajdonképpen a kolostor reformját erősítve, a szentté avatás szorgalmazása szintén nem volt mentes a világias céloktól. Egy népszerű szent relikviája kétségtelenül nagymértékben bővítette egy-egy uralkodói, főúri rezidencia reprezentációs kelléktárát. Mindemellett a szent sírjánál kialakuló kultusz következtében egyre népszerűbb búcsújárás az adott település gazdasági fejlődésére is kedvező hatással volt.[258] Miklós vajda számára Újlak fejlődésének előmozdítása meglehetősen fontos volt, hiszen miután az általa tervezett nyugat-magyarországi fejedelemség létrehozásának kísérlete sikertelennek bizonyult, a Dráván túli birtokainak fejlesztésére koncentrált.[259] Az 1450-es évektől a macsói, majd később a szlavón báni méltóságokkal a kezében az ország déli részén kívánt egy önálló tartományt kialakítani. A Boszniai Királyság (ez az egykori Bosznia töröktől visszafoglalt északi részét jelentette) megszerzését követően is Újlak maradt az újdonsült uralkodó rezidenciája.[260] A sikertelen szentté avatási kísérletek dacára zarándokok tömegét vonzotta Kapisztrán újlaki sírja, ahol csodás gyógyulások történtek, amint a korunkra maradt mirákulumos könyvek tanúsítják.[261] A kanonizációs procedúráknak minden sikertelenség ellenére nagyon fontos szerepe volt a zarándokhely ismertté válásában: az eljárás részét képező, csodákról készített tanúkihallgatások, majd az ezek alapján készített hivatalos jegyzőkönyvek ugyanis szélesebb körben tették ismertté a kegyhelyet. A jelentős zarándokforgalom pedig vásárlóerőt jelentett, ami — Miklós vajda elképzeléseinek, terveinek megfelelően — élénkítőleg hatott a település gazdaságára. A város a 15. században elsősorban a szőlő- és bortermelés, valamint az erre épülő

Kollár Tibor. Szeged 2000. 73. – Tömören összefoglalja a kegyhelyre vonatkozó legfontosabb információkat: *Sümegi J.:* Búcsújárás i. m. 513–518.

257 *Erdélyi G.:* Egy kolostorper i. m. 186–187.

258 *Edith Ennen:* Stadt und Wallfahrt in Frankreich, Belgien, den Niederlanden und Deutschland. In: Festschrift Matthias Zender. Hg. Edith Ennen, Günther Wiegelmann. Bd. II. 1972. 1057–1075.; *Klaus Herbers:* Stadt und Pilger. In: Stadt und Kirche. Hg. Franz–Heinz Hye. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XIII.) Linz 1995. 216–217., 230.; *Norbert Ohler:* Pilgerstab und Jakobmuschel. Wallfahren in Mittelalter und Neuzeit. Düsseldorf–Zürich 2000. 217.

259 *Kubinyi A.:* Nagybirtok i. m. 214.

260 Uo. 215.

261 *Andrić, S. Kapisztrán* i. m. 15–16., 76–136.; *Fügedi E.:* Kapisztránói i. m.

kereskedelem következtében indult jelentős fejlődésnek,[262] melyet a növekvő zarándokforgalom tovább erősített. A földesúr törekvései révén a település privilégiumlevelét V. László 1453-ban megerősítette,[263] majd 1525-ben II. Lajos a szabad királyi városok sorába emelte.[264]

Újlak a középkori Magyar Királyság egyetlen, világiak által alapított jelentős kegyhelye volt. Mindazonáltal az Újlakiak ez irányú törekvése nem volt egyedülálló. A 15. század első felében Filippo Scolari szintén saját rezidenciáját, a Tolna megyei Ozorát kívánta zarándokhellyé tenni, ezért a településen létesített templomok számára különböző búcsúengedélyeket járt ki. A búcsújárók is hozzájárultak a település folyamatos gazdasági fejlődéséhez, aminek következtében a magyar báróvá lett firenzei eredetű üzletember mezővárosi kiváltságokat adott (1426) a településnek.[265] Vélhetőleg hasonló szándék vezérelhette Perényi Pétert is a 16. század elején, amikor a kegyurasága alá tartozó jelentős kegyhelynek számító bátai apátságot feldúlva, elrabolta a peregrinusokat vonzó, híres Szentvér ereklyét, mely számára siklósi vára kápolnájában egy reneszánsz kerettel ellátott, díszes fülkét készíttetett.[266]

Összefoglalás

Tanulmányomban a késő középkor egyik jelentős családjának, az Újlakiaknak a vallásosságát, egyházi intézményekhez fűződő kapcsolatait igyekeztem feltérképezni. A família szerzetesrendekhez fűződő kapcsolatát vizsgálva láthattuk, hogy a családtagok elsősorban a ferenceseket és a pálosokat támogatták. Mindkét rend nagy népszerűségnek örvendett a késő középkori magyar arisztokrácia, nemesség és polgárság körében, így e szempontból az Újlaki család is a kor gyakorlatához igazodott. Megváltozott lelki szükségleteik nyomán ugyanis immár a pasztorációban aktívan részt vevő szerzetek, mindenekelőtt a koldulórendek és a pálosok felé fordultak a hívek.[267] A korszak általános tendenciáit vizsgálva kimutatható, hogy az uralkodók, őket követve pedig a főurak, kolostorok alapításával, adományokkal jelentős támogatást nyújtottak mindkét rend számára.[268] A pálosok kolostorainak döntő többségét a 14. és a

---

[262] *Fügedi E.:* Kapisztránói i. m. 17.

[263] A kiváltságlevél másolata megtalálható: MTA KK 566. fol. 1r–16v.

[264] A privilégium és a város jogkönyvének kiadását l. *Schmidt, R.:* Statutum i. m.; magyar fordítását l. *Hegedűs Antal:* Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Újvidék 1983.

[265] *Sümegi J.:* Búcsújárás i. m. 526–528.

[266] A nagy felháborodást kiváltó akció nem bizonyult hosszútávon sikeresnek, ugyanis 1521-ben már ismét eredeti helyén, Bátán volt, l. *Sümegi J.:* Búcsújárás i. m. 512.; *Sümegi József – V. Kápolnás Mária:* A középkori bátai apátság és a Szent Vér templom története. (Múltunk cserepei–Bátai Helytörténeti füzetek 1.) Báta 2005. 4., 7.

[267] Kubinyi András 50 Jagelló-kori végrendeletet vizsgálva jutott arra megállapításra, hogy a legtöbben a ferenceseket (24) és a pálosokat (13) támogatták, míg a monasztikus rendek számára egyáltalán nem tettek adományokat (*Kubinyi András:* Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. Soproni Szemle 53. [1999] 334.). A kontemplatív életet élő monasztikus rendek 15–16. századi szerepére újabban l. *Szabó Noémi Gyöngyvér:* Monasztikus férfikolostorok társadalmi kapcsolatai a 15–16. században a végrendeletek tükrében. Századok 143. (2009) 451–466.

[268] *Kurcz Á.:* Lovagi kultúra i. m. 154–155.; *Kubinyi A.:* Magyarország és a pálosok i. m. 45–47.

15. század dereka közti évszázadban alapították, s a legtöbb rendház a főurak és a nemesek adományaiból létesült.[269] Az Újlakiak Csatka alapításával és további kolostorok támogatásával e tekintetben (is) illeszkednek a sorba. A család és a ferencesek kapcsolata is a 14. századtól mutatható ki, mégis csak az 1440-es éveitől vált igazán szorossá e kötelék. Ebben kiemelkedő szerepe volt Miklós vajdának, aki szívügyének tekintette a rend megreformálását és a szerzet szigorúbb ágát támogatta. E mély kötődést mutatja, hogy gyóntatóját is a ferencesek közül választotta. A spirituális kapcsolat egyértelmű bizonyítéka, hogy Miklós, majd fia, Lőrinc az általuk újjáépített újlaki ferences templomot választották temetkezési helyükül, ahol az ünnepelt ferences prédikátor, Kapisztrán János közelében nyugodhattak. Az ágostonos remeték támogatásával, valamint a kegyúri jogok révén a ciszterci és a bencés monostorokkal együtt összesen tehát öt renddel került szorosabb kapcsolatba a család.[270] Egy valami azonban felettébb elgondolkodtató: vajon mi lehet az oka annak, hogy — tudomásom szerint — egyetlen családtag sem lett tagja az említett rendek testvérületeinek? Pedig a késő középkorban a szerzetesrendek konfraternitásai különös népszerűségnek örvendtek a főurak és nemesek körében,[271] sőt néhányan közülük egyidejűleg többnek is tagjai voltak.[272] Különösen Újlaki Miklós esetében támadhat hiányérzetünk a ferencesekhez fűződő, már-már bensőségesnek tűnő viszonyát szemlélve. Lehetséges, hogy ez esetben is forráshiánnyal állunk szemben? A kérdéseket egyelőre, sajnos, nyitva kell hagynom.

A várkápolnák esetében azt láthatjuk, hogy a família hét várában, valamint visegrádi palotájában működött bizonyosan kápolna. Minthogy az Újlakiak a vizsgált korszak végén (a 16. század elején) ismereteim szerint összesen 27 várral (*castrum*) és kastéllyal (*castellum*) — illetve két esetben csak az erősség felével — rendelkeztek,[273] az ismert kápolnák aránya (a visegrádit nem számítva) meghaladja a 25%-ot. Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk azokat az erősségeket, melyeket már kápolnával együtt szereztek meg (Szigliget, Essegvár) akkor kereken 20%-os eredményt kapunk. Ez pedig jelentősen meghaladja az Újlakiak esetében a bevezetésben említett, általánosan feltételezett 10% körüli arányszámot. Ehhez annyit tehetünk még hozzá, hogy a Mályusz Elemér az általa közölt megoszlást Fügedi Erik munkájára támaszkodva készítette,[274] Fügedi pedig a biztosan az Újlakiakhoz köthető várkápolnákra (Újlak, Raholca, Palota, Németújvár, Szávaszentdemeter) nem hozott adatot.

---

[269] *Beatrix Fülöpp-Romhányi:* Die Pauliner im mittelalterlichen Ungarn. In: Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Hrsg. von Kaspar Elm. (Berliner Historische Studien Bd. 32.) Berlin 2000. 150–151.

[270] A polgári eredetű Söptei Péter nem kevesebb, mint nyolc renddel ápolt kapcsolatot, l. *F. Romhányi B.:* Meretur vestre i. m.

[271] *Kubinyi A.:* Vallásos társulatok i. m. 352.

[272] Himfi Benedek a 14. században tagja volt az ágostonosok, domonkosok és feltehetőleg a ferencesek konfraternitásának, l. *Szovák K.:* Meritorum i. m.

[273] Essegvár és Kaposújvár.

[274] *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 264., és 308. (136. sz. jegyz.); *Fügedi E.:* Vár és társadalom i. m. – Fügedi azonban egy két esztendővel korábban megjelent rövid összefoglaló dolgozatában úgy vélekedett, hogy gyakorlatilag majd' minden erősségben, a jelentősebbekben pedig szinte bizonyosan létesítettek kápolnát, l. *Fügedi E.:* Középkori várak i. m. 81.

A család a karitatív intézmények alapításában, fejlesztésében kiemelkedett a kortársak közül, ugyanis három ispotályt hozott létre.

Az Újlakiak búcsújárása terén figyelemre méltó a családi tradíció. Kont Miklós nádor 1350. évi peregrinációját követően kereken egy évszázaddal dédunokája is az Örök Városba kívánt zarándokolni. Újlaki Miklós szándéka azonban csak 25 évvel később, az 1475-ös jubileumi Szentév során valósult meg.

Természetesen az Újlakiak — kortársaikhoz hasonlóan — igyekeztek a jelentősebb egyházi intézményekre kiterjeszteni befolyásukat. Ezt egyrészt a kegyúri jogok megszerzésével, másrészt pedig familiárisaik, rokonaik stallumhoz juttatásával kísérelték meg. E törekvéseik szoros összefüggésben álltak gazdasági és politikai ambícióikkal. A család mindössze egyetlen tagja lépett egyházi pályára, Újlaki László házasságon kívül született gyermeke, Imre. A családfát szem előtt tartva ez kevésbé meglepő és teljesen illeszkedik a korabeli folyamatokhoz.[275] Az Újlakiak egyes generációit tekintve ugyanis átlagban kettőnél kevesebb fiú érte meg a felnőttkort, ami a család fenntartásához kevésnek bizonyult.

Miklós vajda Kapisztrán János újlaki sírjánál, a spontán folyamatokat támogatva, a késői középkor egyik legjelentősebb magyar kegyhelyét hozta létre. A zarándokhely a szakralitáson túl jelentős mértékben hozzájárult a település fejlődéséhez, melyet az oszmánok 1526. évi támadása tört derékba.

A korábbi esettanulmányok és az Újlakiak fentebb bemutatott példája nyomán bízvást remélhető, hogy további főúri, nemesi családok vallásosságának, különböző egyházi intézményekhez fűződő kapcsolatának vizsgálata tovább árnyalhatja a laikusok középkori hitéletéről alkotott képünket.

FÜGGELÉK

Nr.	Település (megye)	Intézmény	Védőszent	Alapító (A)/Támogató (T)/ Érdekeltség (É)
1.	Atyina (Körös)	obszerváns ferences kolostor	Szűz Mária	Újlaki Katalin és Fruzsina (A)
2.	Bakva (Verőce)	pálos kolostor	Szent Benedek	Újlaki család (T)
3.	Bács (Bács)	székeskáptalan	Szent Pál	Újlaki Miklós (É)
4.	Budaszentlőrinc (Pilis)	pálos kolostor	Szent Lőrinc	Újlaki Miklós és/vagy Lőrinc (T)?
5.	Csatka (Veszprém)	pálos kolostor	Szűz Mária	Kont Miklós (A)
6.	Dobrakutya (Körös)	pálos kolostor	Szent Anna	Újlaki Miklós és Lőrinc (T)
7.	Eger (Heves)	püspökség	Szent János evangélista	Újlaki Miklós (É)
8.	Essegvár (Veszprém)	várkápolna	Szent György	Újlaki Miklós és Lőrinc (T)
9.	Fehérvár (Fejér)	társaskáptalan	Szűz Mária	Újlaki Miklós és Lőrinc (É)
10.	Galgóc (Nyitra)	ispotály	Szentlélek	Kont Miklós és felesége (A)

[275] *Fügedi Erik:* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 92–93.

Nr.	Település (megye)	Intézmény	Védőszent	Alapító (A)/Támogató (T)/ Érdekeltség (É)
11.		obszerváns ferences kolostor	Szent Lőrinc	Újlaki Miklós (A)
12.	Gotó (Pozsega)	ciszterci monostor	Szűz Mária	Újlaki Lőrinc (É)
13.	Jásd (Veszprém)	bencés monostor	Szent György	Újlaki Lőrinc (É)
14.	Kő (Szerém)	székeskáptalan	Szent István vértanú	Újlaki Lőrinc (É)
15.	Németújvár (Vas)	várkápolna	Szűz Mária	Újlaki Miklós (A)
16.		ágostonos kolostor	Szűz Mária	Újlaki Lőrinc (A)
17.	Nyitra (Nyitra)	püspökség	Szent Emerám	Újlaki Miklós (É)
18.	Palota (Veszprém)	várkápolna	Szűz Mária	Újlaki Miklós (A)
19.		obszerváns ferences kolostor	Szűz Mária	Újlaki Miklós (A)
20.	Pestenye (Körös)	templom ? obszerváns ferences kolostor	Szent László	Újlaki Miklós (A)
21.	Pécs (Baranya)	székeskáptalan	Szent Péter	Újlaki Miklós és Lőrinc (É)
22.	Pétervárad	ciszterci monostor	Szűz Mária	Újlaki Miklós és Lőrinc (É)
23.	Pöstyén (Nyitra)	templom	Szent István	Kont Miklós (A)
24.	Raholca (Körös)	várkápolna	?	Újlaki Miklós (A)
25.		plébániatemplom ? obszerváns ferences kolostor	Szent Katalin	Újlaki Miklós (T, A)
26.	Szávaszentdemeter (Szerém)	várkápolna	?	Újlaki Miklós (A)
27.	Szekszárd (Tolna)	bencés monostor	Szent Megváltó	Újlaki Miklós (É)
28.	Szentgergely (Szerém)	bencés monostor	Szent Gergely	Újlaki László, Imre és Miklós (T/É)
29.	Szigliget (Zala)	várkápolna	?	Újlaki Miklós és Lőrinc (T)
30.	Tihany (Zala)	bencés monostor	Szent Ányos	Újlaki Miklós (É)
31.	Újlak (Valkó)	várkápolna	Szűz Mária	Újlaki Miklós (A)
32.		plébániatemplom	Szent Péter ? Szent Péter és Pál	Újlaki család (T)
33.		plébániatemplom	Szent Ilona	Újlaki család (T)
34.		konventuális ? obszerváns ferences kolostor	Szűz Mária	Újlaki Miklós (A)
35.		ágostonos kolostor	Szent Anna	Újlaki család (A)
36.		kápolna	Szentlélek	Újlaki család (T)
37.		ispotály	Szent László	Újlaki Miklós (A)
38.		ispotály	Mindenszentek	Újlaki Miklós (A)
39.		kegyhely	Kapisztrán (Szent) János	Újlaki Miklós és Lőrinc (A)
40.	Veszprém (Veszprém)	székeskáptalan	Szent Mihály	Újlaki Miklós (É) és Lőrinc (T)
41.	Vetahida (Somogy)	pálos kolsotor	Szent Miklós	Kont Miklós (T)
42.	Vértesszentkereszt (Fejér)	bencés monostor	Szent Kereszt	Újlaki család (É)
43.	Visegrád (Pilis)	palotakápolna	?	Kont Miklós (A)
44.	Zágráb (Zágráb)	püspökség	Szent István király	Újlaki Miklós (É)

1. Az Újlakiak leszármazása[278]

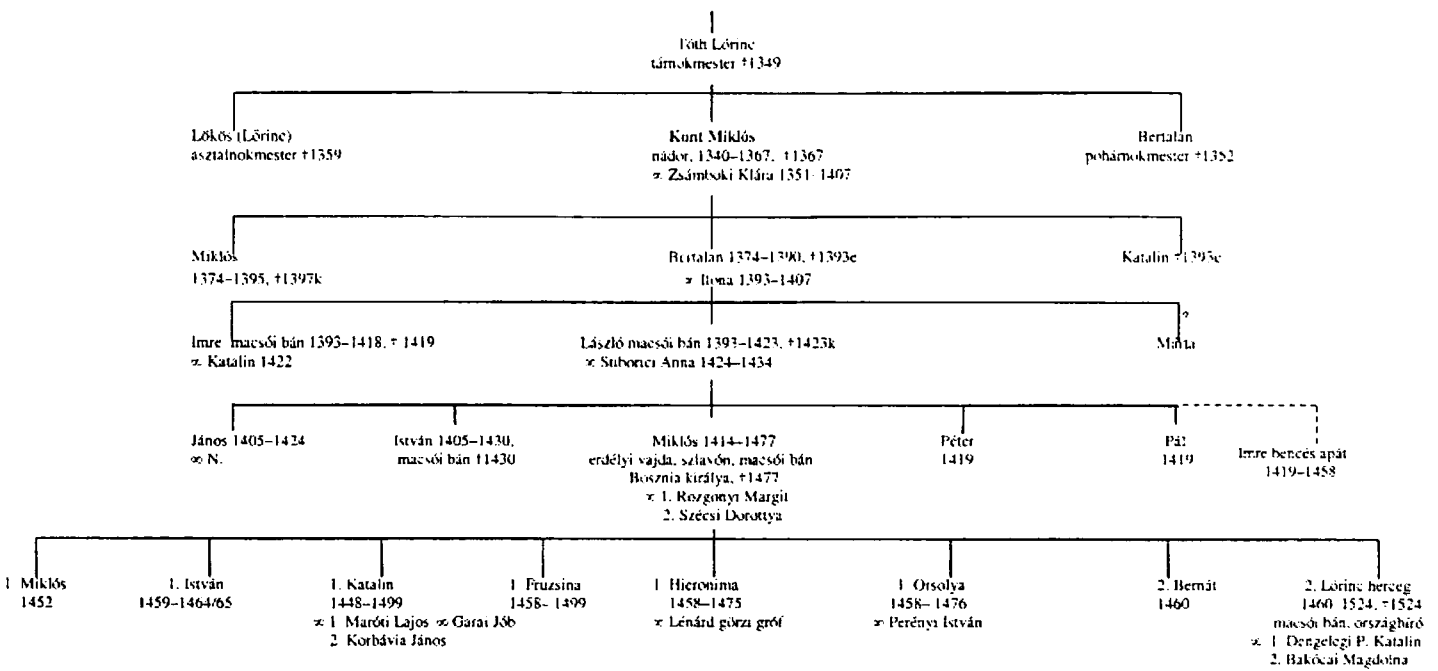

[278]Az adatok a tanulmány jegyzeteiben felsorolt forrásokból és munkákból származnak.

AZ ÚJLAKIAK ÁLTAL ALAPÍTOTT, TÁMOGATOTT ÉS ÉRDEKELTSÉGI KÖRÜKBE TARTOZÓ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK
Püspökség
Székeskáptalan
Társaskáptalan
Várkápolna
Palotakápolna
Ispotály
Bencés monostor
Ferences kolostor
Ágoston-rendi remetekolostor
Pálos kolostor
Ciszterci monostor
Kegyhely
(Plébánia)templom
Kápolna
A Újlakiak által alapított egyházi intézmény
T Támogatott egyházi intézmények
É Egyházpolitikai érdekeltség
ÁRVA
TRENCSÉN
SZEPES
LIPTÓ
TURÓC
ZÓLYOM
GÖMÖR
KISHONT
Pöstyén
NYITRA
Galgóc
POZSONY
Nyitra
BARS
HONT
NÓGRÁD
BORSOD
MOSON
KOMÁROM
ESZTERGOM
Visegrád
HEVES
Eger
GYŐR
SOPRON
PILIS
Csatka
Vértesszentkereszt
Stájerország
VAS
Németújvár
VESZPRÉM
Jásd
Palota
Fehérvár
Essegvár
Veszprém
PEST
KÜLSŐ SZOLNOK
FEJÉR
Tihany
Szigliget
ZALA
Vetahida
SOMOGY
TOLNA
CSONGRÁD
Szekszárd
VARASD
Krajna
Pécs
BOGROG
BARANYA
CSANÁD
Zágráb
KÖRÖS
Bakva
VERŐCE
Dobrakutya
Pestenye
Szlavónia
Rajholca
Gotó
TORONTÁL
BÁCS
ZÁGRÁB
POZSEGA
VALKÓ
Bács
Péterváradi
Újlak
Kő-Szentgergely
SZEREM
Szávaszentdemeter
Horvátország
Bosznia

THE RELIGION OF A MEDIEVAL HUNGARIAN ARISTOCRATIC FAMILY
The Example of the Újlaki

by Tamás Fedeles
(Summary)

The study analyses the religion of the Újlaki family, which played a dominant role in the history of medieval Hungary. Although the family has been examined by several Hungarian and Croatian historians, no thorough study has so far been devoted to their relations with the different ecclesiastical institutions, or to the personal religion of the individual family members. The author, besides using the contemporary charters and narrative sources, also examined some of the collections of the Vatican Secret Archives *(supplicationes)*, and put to use the results of archeological and art historical research.

The study examines the family's monastic (Csatka, Palota, Galgóc, Újlak, Németújvár) and hospital foundations (Galgóc, Újlak), as well as their relations with other churches and ecclesiastical policies (eg. Pétervárad, Pécs, Gotó) from the 14th century. The Újlaki family maintained intensive relations with the Paulines in the 14th century, increasingly replaced from the middle of the 15th century with those which united them to the Franciscans. Miklós Újlaki played a leading role in supporting the observant Franciscans. Upon closer analysis, 25 percent of the family castles can be proved to have included a chapel (eg. Palota, Orahovice, Ilok).

Concerning personal religion, pious donations and the cult of saints are analysed by the present study. Since the main residence of the family was Újlak (Ilok), it was necessary to examine the shrine of national importance which had developed there around the grave of Giovanni da Capestrano. Also touched upon is the pilgrimage of Miklós Újlaki, king of Bosnia, to Rome in 1475, which is represented on one of the frescoes of the Roman *Ospedale S. Spirito in Sassia.*

The study wants to draw attention to the need of examining the religious ideas and ecclesiastical relations of other, aristocratic and noble, families, for only such comparative analysis can further refine our knowledge about the religious life of medieval laymen.

Baleczky Iván emlékének

Szili Sándor

A CODEX GERTRUDIANUS DATÁLÁSA

(A rózsa mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben: II.)[1]

A 10. század végén, a Német-római Birodalomban keletkezett *Egbert-Psalterium* (másként: *Trieri Psalterium*) a 20. század elején került a bizánci civilizáció kisugárzásának tanulmányozásával, és a kelet-európai középkor korai szakaszával foglalkozó historikusok, valamint művészettörténészek figyelmébe, amikor kezdetét vette a kézirat legújabb kori tudományos vizsgálata. Különösen azok a pergamenlapok keltették fel a kutatók érdeklődését, amelyeket összefoglalóan *Codex Gertrudianus*nak hívnak. Néhány közéjük sorolt fóliót a 11. század második felében fűztek a kötet elejére Rusz területén. A kódex akkori tulajdonosa, Gertruda — Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem[2] ortodox felekezetre áttért, lengyel származású hitvese — magánéletének intim szféráján belül mindvégig megőrizte ragaszkodását katolikus hitéhez. Gertruda imádságoskönyve a nyugati, a bizánci, és a helyi szláv kultúrkör ismertetőjegyeit ötvözi. A fejedelemasszony megrendelésére festett öt miniatúra stiláris attributálása, az ötből kettő értelmezése, és a *Codex Gertrudianus* datálása máig polémia tárgya.

Az elmúlt évtizedben megélénkült a témakör kutatása, elsősorban Lengyelországban. A *Codex Gertrudianus* iránti érdeklődés növekedése néhány fontos forráspublikációnak köszönhető. 1998-ban megjelent Gertruda imáinak lengyel tolmácsolása Brygida Kürbis részletes kommentárjaival.[3] Az észak-itáliai Cividalében őrzött *Egbert-Psalterium* fakszimiléje 2000-ben látott napvilágot a kötet komplex elemzésének szentelt tanulmányok kíséretében.[4] Két év múlva a krakkói tudományos akadémia hosszú és alapos előkészítő munkálatok után, javított, kritikai kiadásban közrebocsátotta a *Codex Gertrudianus* latin szövegét (*Liber precum Gertrudae ducissae*).[5] Ezzel egy időben készült el a fejedelemasszony orációinak filológiai elemzése Teresa Michałowska tollából,[6] amely — Brygida Kürbis munkái mellett — a *Codex Gertrudianus* interpretációjának

---

[1] Készült az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében.

[2] Izjaszlav Jaroszlavics 1054–1068, 1069–1073, 1077–1078 között kijevi (nagy)fejedelem.

[3] Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale. Przeł i opr.: Brygida Kürbis. Kraków 1998. — A lengyel nyelvű szakirodalom feldolgozásához Tapolcai László nyújtott értékes segítséget.

[4] Psalterium Egberti. Facsimile del ms. CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli. Trieste–Venezia 2000.

[5] Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem. (Liber precum Gertrudae ducissae e Psalterio Egberti cum Kalendario) Wyd.: Małgorzata H. Malewicz, Brygida Kürbis. Kraków 2002. (Monumenta Sacra Polonorum. T. II.).

[6] *Teresa Michałowska*: Ego Gertruda. Studium historycznoliterackie. Warszawa 2001.

kiindulási alapja a mai lengyel tudományban. Artur Andrzejuk az imádságok vallásbölcseleti és spirituális tartalmát vizsgálta, csatolva azok latin szövegét és lengyel fordítását.[7] Małgorzata Hanna Malewicz, aki a *Codex Gertrudianus* tanulmányozásával az elsők között kezdett el foglalkozni a második világháború utáni Lengyelországban,[8] interneten tette hozzáférhetővé legújabb kodikológiai és paleográfiai megfigyeléseit.[9] Gertruda imái és a történeti kontextus keleti szláv vonatkozásait Natalja Scsaveleva dolgozta fel.[10] Az említett publikációkban, valamint Dorota Leśniewska[11] és Engelina Szmirnova[12] tanulmányaiban közölt historiográfiai összefoglalók felmentenek annak kötelezettsége alól, hogy részletesebb áttekintést nyújtsak a problémakör nemzetközi szakirodalmáról.

A kódex a *hungarica* állomány részének számít. A 16. századból (f. 8^{v}) és a 18. század elejéről (f. 9^{r}) származó egy-egy bejegyzése szerint valaha Árpádházi Szent Erzsébet birtokában volt, aki 1229-ben odaajándékozta a nagybátyjának, Bertold aquileiai pátriárkának (1218–1251).[13] Úgy tűnik, ezt követően a kötet nem hagyta el Cividale városát.

Az alábbiakban a *Codex Gertrudianus* képprogramját alkotó miniatúrák új értelmezésére, és a mű keletkezési idejének rekonstruálására teszek kísérletet. A hagyományos kronológia felülvizsgálata maga után vonja a *Folia Gertrudiana* funkciójának átértékelését. Az illuminációk tipológiai besorolásának kérdésében nem foglalok állást.

***

Az *Egbert-Psalterium* (f. 15–232.) egy codex miscellaneus.[14] Egbert trieri érsek (977–993) megrendelésére készült az egyik leghíresebb Ottó-korabeli kul-

---

[7] *Artur Andrzejuk*: Gertruda Mieszkówna i jej modlitewnik. Warszawa 2006.

[8] *Małgorzata H. Malewicz*: Rękopis Gertrudy Piastówny, najwcześniejszy zabytek piśmiennictwa polskiego. In: Materiały do historii filozofii średniowiecznej w Polsce. 1972. T. V. (XVI.) 23–70.

[9] *Uő*: Problemy edycji manuskryptu Gertrudy. htttp://gertruda.tomizm.pl/node/9 (A letöltés időpontja: 2009. aug. 10.).

[10] *Natalja I. Scsaveleva*: K izucsenyiju Molitvennyika knyaginyi Gertrudi. In: Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednyevekovje. Problemi isztocsnyikovegyenyija. Moszkva 1990. 147–150.; *Uő*: Molitvi russzkoj knyaginyi kak pamjatnyik drevnyerusszkoj isztorii XI v. In: Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w). H. n. [Warszawa] 1997. 29–33.; *Uő*: Knyaz Jaropolk Izjaszlavics i hrisztyianszkaja cerkov XI v. In: Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednyevekovje. Moszkva 1998. 132–136.; *Uő*: Privatnie molitvi zseni knyazja Izjaszlava. In: Cerkov v isztorii Rosszii. Szb. 3. Moszkva 1999. 4–20.

[11] *Dorota Leśniewska*: Kodeks Gertrudy. Stan i perspektywy badań. In: Roczniki Historyczne. LXI. Poznań 1995. 141–170.

[12] *Engelina Sz. Szmirnova*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi. Programma, datyirovka, masztyera. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Iszkussztvo rukopisznoj knyigi. Vizantyija. Drevnyaja Rusz. Szankt-Petyerburg 2004. 73–106.

[13] *Heinrich Volbert Sauerland – Arthur Haseloff*: Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. Codex Gertrudianus in Cividale. Trier 1901. 29.; Manuscriptum Gertrudae Filiae Mesconis II Regis Poloniae. Ed. Walerian Meysztowicz. In: Antemurale. T. II. Roma 1955. 110., 130–131.; *Laura Pani*: Aspetti codicologici e paleografici del manoscritto. In: Psalterium Egberti. Facsimile. Trieste–Venezia 2000. 46–47., 51. (az olasz nyelvű tanulmány lefordításáért Mezei Bálintnak tartozom köszönettel).

[14] A miszcellanológiáról mint új kutatási irányról a szlavisztikában l. Vorläufiger Katalog Kirchenslavischer Homilien des beweglichen Jahreszyklus. Zusammengestellt: Tat'jana V. Čertorickaja. Düsseldorf 1994. 40–41.; *Kríza Ágnes*: Liturgikus eredetű kifejezések a középkori orosz for-

turális központban, a reichenaui kolostorban.[15] A kötet legnagyobb terjedelmű alkotóegysége a névadó zsoltár- és hálaének- (cantica) gyűjtemény (f. 21^{v}–205^{v}), ami után laetania universalis (f. 209ra–213vb), illetve gyónási és imaformulák, valamint a zsoltárok előadásának idejére és módjára vonatkozó rendelkezések (f. 214ra–230^{v}) következnek.[16] A kódex valószínűleg akkor került Gertruda tulajdonába, amikor II. Mieszko kisebbik leánya 1038–1039 körül férjhez ment Izjaszlavhoz.[17] Az *Egbert-Psalterium* tiszta oldalaira, a miniatúrák üresen hagyott hátlapjára, a szövegek közötti tágasabb helyekre, illetve a lapok alsó margóira később, amikor a kötetet már Gertruda használta, latin nyelvű imákat jegyeztek fel a fejedelemasszony vagy a személyi titkárának kézírásával.[18] A kódex Gertruda orációival és rogációival (f. 230^{v}–232^{v}) végződik. Az említett bejegyzéseken kívül a fejedelemasszony élete során még egy fontos változás történt az *Egbert-Psalterium* sorsában: hozzáfűztek néhány pergamenlevelet (f. 2–14), az úgynevezett *Folia Gertrudianát*, amely tartalma a kötetben szétszórt Gertruda-imákkal együtt összefoglalóan a *Codex Gertrudianus* név alatt vált ismertté.[19]

A kéziratgyűjtemény mai formája nem tükrözi a 10–11. századi állapotot. Utóélete során a struktúrája többszöri változáson esett át, egyes lapjai elvesztek, másokra glosszákat és interpolációkat írtak, a kódexet néhányszor átkötötték.[20]

A Gertruda korában keletkezett részek közül a szentek ünnepnapjait magában foglaló *Kalendárium* (f. 2ra–4vb)[21] — amelyet a 11. század második felében karoling minuszkulával írtak — és a vele paleográfiailag azonos *Prognosticon* (f. 11ra–12^{r})[22]

---

rásokban. In: Orosz történelmi források és archaikus szövegek magyar nyelvre fordításának tapasztalatai. Szombathely 2008. 41–49. (Szláv Történeti és Filológiai Társaság. Nyugat-magyarországi Egyetem. Savaria Egyetemi Központ. Ruszisztika 3.).

[15] *Hartmut Hoffmann*: Buchkunst und Königtum im ottonischen und frühsalischen Reich. Textband. Stuttgart 1986. 305., 315.

[16] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 41., 47. — A f. 206–208. eredetileg üresen maradt.

[17] Az esküvő feltételezett dátumát Alekszandr Nazarenko szerint adom meg. (*Alekszandr V. Nazarenko*: „Unicus filius meus": proiszhozsgyenyije Szvjatopolka Izjaszlavicsa i problema blizkorodsztvennih gyinasztyicseszkih brakov kak insztrument genyealogicseszkovo isszledovanyija. In: *Uő*: Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah. Moszkva 2001. 566.). A lengyel történetírásban általában 1043 szerepel az esküvő dátumaként. (Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale i. m. 17., 21.). Gertruda anyja, Richesa a lotharingiai palotagróf leánya és II. Ottó német-római császár unokája volt. (*Nazarenko, A. V.*: „Unicus filius meus" i. m. 572.). Valószínűleg Richesa hozta magával a psalteriumot Lengyelországba, amikor 1013 körül férjhez ment Mecsiszlavhoz, aki később II. Mieszko néven lengyel király (1025–1034) lett (Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale i. m. 13.). E koncepció alternatívája, hogy az Egbert-Psalterium csak 1075 körül — Burchard német királyi követ révén — került Gertrudához. Addig nem hagyta el Triert. (*Sauerland, H. V. – Haseloff, A.*: Der Psalter Erzbischof Egberts i. m. 28–29.).

[18] A Gertruda imáit tartalmazó sorok Laura Pani szerint egy kéztől származnak, l. *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 43., 51. Małgorzata Hanna Malewicz szerint legalább kettőtől, melyek közül az egyik talán Gertrudáé lehetett. (*Malewicz, M. H.*: Problemy edycji manuskryptu Gertrudy i. m.)

[19] A kódex tartalmának tételes felsorolását l. *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 53–59.; *Malewicz, M. H.*: Rękopis Gertrudy Piastówny i. m. 36–40., 44–49.; *Uő*: Problemy edycji manuskryptu Gertrudy i. m.; *Andrzejuk, A.*: Gertruda Mieszkówna i jej modlitewnik i. m. 142.

[20] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 47.

[21] Ma az első ívfüzet (f. 2–4.) része.

[22] Ma a negyedik ívfüzet (f. 11–14.) része. A Prognosticon a Hold állásának kihatásaira vonatkozó előjelzéseket és álomfejtést tartalmaz 30 napra, illetve az év kezdetével kapcsolatos jövendöléseket töredékesen.

valaha összetartozott.[23] Feltételezés szerint akkor kerültek az *Egbert-Psalteriumba*, amikor Izjaszlav és hitvese az első trónfosztásuk után Lengyelországban tartózkodtak (1068/1069), vagy kényszerű nyugat-európai emigrációjuk idején (1073–1077).[24] A *Kalendáriumot* Gertruda megrendelésére készíthették, mert a fejedelemasszony Ruszban kapott keresztneve, Jelena (Helené) az ortodox menologionokból ismert május 21-ei dátummal szerepel.[25] A *Kalendáriumot* és a *Prognosticont* Gertruda házasságkötése (1038/1039) és 1083 között állították össze.[26] A *terminus ante quem* I. István magyar király szentté avatásának évszáma, akinek emléknapját utólag jegyezték be a naptárba (augusztus 19-ére). Ugyanilyen megfontolásból a *Kalendárium* keletkezési idejének felső határát esetleg előbbre lehet hozni 1071-re. Egy másik, az augusztus 22-ei dátumnál található interpolációt („*o. Zul*"[27] = obiit Zul) ugyanis Stanisław Kętrzyński az 1071-ben elhunyt krakkói püspök, II. Lambert nevével (Suła) azonosítja.[28] A *Kalendárium–Prognosticon,* illetve a Gertruda-féle imádságok kézírása különbözik, időben és térben azonban nagyon közel áll egymáshoz.[29] (Walerian Meysztowicz véleményével szemben Laura Pani szerint az orációkat személyes hangvételük ellenére nem a fejedelemasszony, hanem egy betűvetésben gyakorlott személyi titkár jegyezte le.[30] Amennyiben ez a feltevés igaz, úgy visszautal a krakkói fejedelmi szkriptóriumra.[31])

Az olasz kutatónő megállapítása szerint a *Codex Gertrudianus* (ekként az *Egbert-Psalterium*) az f. 5r lappal kezdődött a 16. századig, amiről annak tipikus foltjai és sérülései, valamint a cividalei székesegyház 1350. évi leltárjele és 1494. évi inventáriumának bejegyzései tanúskodnak.[32] Az 5–10. fóliókat valószínűleg a *Kalendárium* és a *Prognosticon* befűzése után kötötték a könyvbe.[33] Az 5–6., 7–9., 12–14. pergamenlevelek további imákat, és Gertruda megrendelésére festett négy miniatúrát tartalmaznak.[34]

[23] A Kalendárium és a Prognosticon ugyanattól a kéztől származik, l. *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 43., 51.; Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. 18., 34.

[24] Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. 25., 31.

[25] L. a 110–111. sz. jegyz-et!

[26] Manuscriptum Gertrudae i. m. 109.

[27] Sauerland olvasata ugyanez: „o Zvl", l. *Sauerland, H. V. – Haseloff, A.*: Der Psalter Erzbischof Egberts i. m. 40.; Meysztowicz olvasata: „o Zvi". Manuscriptum Gertrudae i. m. 120–121.; Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. 24–25.

[28] Zofia [Kozłowska-] Budkowa szerint az „o. Zul" szókapcsolatban látható Z betű ugyanattól a kéztől származik mint a Kalendárium: *Zofia Budkowa*: Recenzje. In: Studia Źródłoznawcze. Commentationes. T. III. Poznań 1958. 273. A Kalendáriumba interpolált utolsó kiegészítések (elhunytak nevei) 1139/1143–1160 között keletkeztek, amikor a kódexet a zwiefalteni kolostorban (Württemberg) őrizték, l. *Sauerland, H. V. – Haseloff, A.*: Der Psalter Erzbischof Egberts i. m. 35–36.

[29] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 48.

[30] Uo. 45.

[31] A lengyel kutatók csaknem egyöntetű véleménye szerint a Kalendáriumot Krakkóban írták, valószínűleg Gertruda számára (talán a fejedelmi szkriptóriumban) és fűzték bele az Egbert-Psalteriumba 1068/1069-ben, vagy 1071 után, l. *Malewicz, M. H.*: Problemy edycji manuskryptu Gertrudy i. m.; Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem. 25., 28–33.

[32] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 48–49., 50.; *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi. 76., 102. (21. sz. jegyz., hivatkozás Laura Pani véleményére).

[33] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 48.

[34] A Codex Gertrudianus illusztrációi közül az ötödik az Egbert-Psalterium f. 41. lap rectójára került.

A történészek és művészettörténészek figyelme a *Codex Gertrudianus* két ábrázolására összpontosul, amelyek nyugat-európai és bizánci stílusjegyeket ötvöznek, és az értelmezésük vitatott. A *Gertruda imája Szent Péterhez* (f. 5^{v}), valamint a *Krisztus koronáz* (f. 10^{v}) — a kötetbeli elhelyezkedésük sorrendjében az első és a negyedik illumináció — egy feltételezett képprogram elemei, és összefüggenek egymással.[35]

A *Gertruda imája Szent Péterhez* (f. 5^{v}) miniatúra[36] ritkán alkalmazott megoldással készült. Először a jelenetet festették meg, aztán jegyezték le a hozzátartozó szöveget Péter apostol — a lap tetejéig érő és a képből kimagasló — alakjának két oldalára.[37] A kapcsolódó imák és a miniatúra tehát egykorúak. Az ismeretlen művész görög (göndör) hajviselettel és szakállal, bizánci öltözékben, arany háttér előtt ábrázolta Szent Pétert, amint a jobb kezét áldásra emeli, a balban karikára fűzött három kulcsot és egy tekercset tart. A fejét nimbusz veszi körül. Az apostol lábai előtt, a talpát mintegy a két tenyere közé fogva, egy proszkünésziszbe görnyedt, könyörgő női figura látható, aki mellett balról a ΜΑΤΗΙΑ[ΡΟΙΙΟΛΤΗΙΑ[38] feliratot lehet kibetűzni. A földre borult Gertruda jobb oldalán, kissé feljebb, egy férfi áll gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott arany sapkában, bordó színű, arany palmettákkal díszített, hosszú köntösben, vörös csizmában. Bajuszos, az arcát rövid szakáll övezi.[39] Személyazonosságát a feje fölötti Ο ΔΙΚ[ΕΟ]C ΙΑΡΟΙΙΒ.ΙΚ[40] felirat definiálja. A tekintetét alázatosan Szent Péterre emeli, a karjait könyökben behajlítva és enyhén széttárva, kérően feléje nyújtja. A mögötte álló női alak a bizánci császárnőkre emlékeztető öltözéket és arany koronát visel vörös lábbelivel. Miközben felnéz, a kezeivel Jaropolkéhoz hasonló, deészisz típusú mozdulatot tesz, de a karjait nem emeli olyan magasra. A jelenet szereplőinek méretei szinte eltörpülnek Péter apostol monumentális alakja mellett. Valamennyiüket zöld mezőben helyezte el a festő, amelyet feketével megrajzolt indákkal, vörös és fehér szirmú virágokkal tarkított. A miniatúrát úgy alakította, hogy a körvonalak az „In" betűkapcsolatot formálják meg,[41]

---

[35] További miniatúrák: Krisztus születése (f. 9^{v}), Keresztrefeszítés (f. 10^{r}), Az Istenanya a Gyermekkel (f. 41^{r}).

[36] Psalterium Egberti. Facsimile. f. 5^{v}. Az eredeti miniatúra színes fotóját l. *Axinia Džurova*: Byzantinische Miniaturen. Regensburg 2002. Abbildung 104.; *Michałowska, T.*: Ego Gertruda i. m. Ilustr. I.; Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. Aneks.; *Frank Kämpfer*: Das Russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter dem Grossen. Recklinghausen 1978. S. 117. Abbildung 64. Az eredeti miniatúra részletének 20. század elején készült, Kondakov-féle akvarell másolatát l. *Nyikogyim P. Kondakov*: Izobrazsenyija russzkoj knyazseszkoj szemji v minyiatyurah XI veka. Szankt-Petyerburg 1906. Tab. VI.; Ugyanez a Kondakov-féle reprodukció látható az interneten is: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Yaropolk_and_St_Peter.jpg (A letöltés időpontja: 2009. jún. 25.).

[37] *Iohannis Spatharakis*: The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts. Leiden 1976. 39.

[38] A. m. 'Jaropolk anyja' (görögösített cirill betűkkel).

[39] Ezen az ábrázoláson Szmirnova nem lát bajuszt és szakállt Jaropolk arcán (*Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 80.); Spatharakis viszont igen (*Spatharakis, I.*: The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts i. m. 40.).

[40] A. m. 'Jaropolk az igaz' (görög–szláv).

[41] *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 80., 82.

amely a szomszédos lapon (f. 6r) folytatódó ima első sorának kezdő szava.[42] Így a képes ligatúra kvázi-őrszóként (*reclamans*) is funkcionál.

A *Krisztus koronáz* (f. 10v) miniatúra[43] „az Úr fölsége" (*Maiestas Domini*) képtípus bizánci változatára épül. Arany háttér előtt, zöld mezőben, keresztes nimbusszal jeleníti meg a fényűző trónuson ülő Krisztust, a Mindenség urát, aki kinyújtott karral egy-egy koronát helyez a bal és a jobb oldalán alázattal várakozó férfi, illetve nő fejére. A férfi alak, akit a képkeretből felette kikandikáló Szent Péter ajánl a Megváltó figyelmébe, hosszú, bordó köntöst, valamint rövid, piros fejedelmi palástot (mindkettő arany díszítéssel szegélyezett) és fekete csizmát visel. A feje — a jelenet értelméből kifolyólag — fedetlen. Az arca bajuszos. Egyértelműen nem dönthető el, hogy van-e (rövid) szakálla.[44] Nekem úgy tűnik, hogy nincs. A kezeit imádkozó testtartásban, egy kissé oldalt és felfelé fordított tenyérrel az Úr felé nyújtja. A női alakot a háta mögött álló patróna — az I ΑΓΙΑ ΙΡΙΝΙ felirat tanúsága szerint — Szent Irén mutatja be Krisztusnak. Védence bordó palásttal borított piros ruhában, (mindkettő arany díszítéssel szegélyezett), vörös lábbeliben, valamint drágakövekkel ékített, arany főkötőben vagy diadémben látható, amit egy fehér fejkendő szorosan beburkol. Kézmozdulata megegyezik a férfi figuráéval. Szent Péter és Szent Irén fejét arany nimbusz övezi. A patrónát ugyanolyan színű és összeállítású öltözékben (alul arany díszítéssel szegélyezett kék köntös, arany lorosz, arany thorakion), illetve ugyanolyan koronával (sztemma) ábrázolták, mint a Jaropolk mögött álló, nimbusz nélküli női alakot az előzőleg leírt miniatúrán. Krisztus fölött a négy evangelistát megszemélyesítő lények (oroszlán, szárnyas ember, sas, bika) helyezkednek el egy-egy csukott könyvet tartva. A trónus lábai alá két négyszárnyú kerubot, két hatszárnyú szeráfot, és két-két, egybeszerkesztett kereket festettek.[45] A megkoronázott férfi és nő nincs felirattal azonosítva, de a védőszentjeik jelenlétéből következően Jaropolk (Péter) — és talán a hitvese, Kunigunda (Irina) — áll Krisztus előtt.

Gertruda imádságoskönyve és a hozzá tartozó öt miniatúra datálása az *Egbert-Psalterium* 20. századi első kutatói, Heinrich Volbert Sauerland és Arthur Haseloff közös munkáján alapszik.[46] Eszerint a *Codex Gertrudianus* illuminációi

---

[42] „In me indignam famulam Christi..." Manuscriptum Gertrudae. 124. No. 4. (Itt és a továbbiakban Gertruda imáit a Meysztowicz-féle forrásközlés számozása szerint adom meg.)

[43] Psalterium Egberti. Facsimile. f. 10v. Az eredeti miniatúra színes fotóját l. *Michałowska, T.*: Ego Gertruda i. m. Ilustr. IV.; Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. Aneks.; *Kämpfer, F.*: Das Russische Herrscherbild i. m. S. 127. Abbildung 67. Az eredeti miniatúra fordított állású színes reprodukcióját l. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Christ_irina,_Egbert_Psalter.jpg (A letöltés időpontja: 2009. jún. 30.).

[44] Szmirnova úgy látja, hogy ezen a képen Jaropolk bajuszos, de nem visel szakállt (*Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 86.); Spatharakis szerint a fejedelem arcát ugyanazok a vonások jellemzik mint az előző (f. 5v) miniatúrán. (*Spatharakis, I.*: The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts i. m. 40.)

[45] Vö.: Ez 1,5–16. (a Szentírásra hivatkozásokat itt és a továbbiakban a Károli Gáspár-féle, revideált, református bibliafordítás alapján adom meg).

[46] Újabb álláspontok a gertrudiánus imák és miniatúrák datálásáról: Teresa Michałowska szerint a fejedelemasszony 1075 körül — Jaropolk római missziója kapcsán — jegyezte le az első orációkat, amikor a „Gertruda imája Szent Péterhez" miniatúra is vélhetően keletkezett, és ezt a tevékenységet 1086 után is folytatta, talán 1088-ig. (*Michałowska, T.*: Ego Gertruda i. m. 161–162., 209.);

nem születhettek Izjaszlav kijevi fejedelem halálának événél, 1078-nál korábban, mert egy sem ábrázolja közülük Izjaszlavot, akinek neve az orációkban sem bukkan fel, holott a korabeli etikett ezt megkövetelte volna. A keletkezési idő feltételezett kronológiai intervallumának felső határa 1086, amikor az imákban élő személyként említett Jaropolk gyilkosság áldozata lett.[47] Sauerland megkísérelte kitolni a *terminus post quem* időpontját 1085-ig.[48] Abból indult ki, hogy a fohászok és a kérések egy csoportja úgy beszél Jaropolkról mint akit a király gyűlölete és haragja fenyeget,[49] és aki a seregének élén szembeszáll az ellenséggel.[50] Nyikogyim Kondakov 1903-ban megvizsgálta a kódexet. Egyetértett Sauerland és Haseloff datálásával, amit a maga részéről azzal egészített ki, hogy a *Régmúlt idők krónikája* tanúsága szerint Jaropolkot csak az 1084/1085. évi események után lehetett Ο ΔΙΚ[ΕΟ]C-nak („az igaz"-nak) nevezni, amikor Jóbhoz hasonlatosan sokat szenvedve visszatért a volhíniai birtokaira.[51] A miniatúrák itt készülhettek nem sokkal a Jaropolk ellen elkövetett merényletet megelőzően.[52]

Teresa Michałowska arra a következtetésre jutott a Gertruda-imádságok sorrendje, tematikus és stiláris jegyeinek elemzése nyomán, hogy a fejedelemasszony orációinak gyűjteménye a korabeli *libellus precum*ok mintájára készült, amelyek kompozíciója meghatározta a lejegyzett imák rendszerét. E párhuzam segítségével rekonstruált kronológia alapján az irodalomtörténész feltételezte, hogy Gertruda imáinak keletkezése és a kódexen belüli sorrendje és elhelyezkedése a kötet ma ismert összetételét követi: második ívfüzet (1075) – harmadik ívfüzet (1075) – negyedik ívfüzet (1078?) – *Egbert-Psalterium* (1076, 1086 előtt, 1086 után).[53] Michałowska hipotézisének kiindulópontja a historiográfiai tradíció (a *Gertruda imája Szent Péterhez* miniatúra összekapcsolása Jaropolk római missziójával), bizonyítása pedig a gertrudiánus imádságok *libelli precum*-jellegű struktúrája. Ezt az interpretációt azonban cáfolják Laura Pani kodikológiai megállapításai.[54]

Małgorzata Malewicz úgy véli, hogy az imákat 1078 (Izjaszlav halála) után és 1087 előtt (a Jaropolk halála utáni esztendő) írta Gertruda. (*Malewicz, M. H.*: Problemy edycji manuskryptu Gertrudy i. m.); Artur Andrzejuk egyetért Michałowska véleményével. (*Andrzejuk, A.*: Gertruda Mieszkówna i jej modlitewnik i. m. 44–46., 65–66.); Lev Lifsic a miniatúrák keletkezését az 1078–1086-as periódusra datálja. (*Lev I. Lifsic*: Zsivopisz Novgoroda v isztorii drevnyerusszkovo iszkussztva XI – pervoj csetvertyi XII v. In: Monumentalnaja zsivopisz Velikovo Novgoroda. Konyec XI – pervaja csetverty XII veka. Szankt-Petyerburg 2004. 89.)

[47] *Sauerland, H. V. – Haseloff, A.*: Der Psalter Erzbischof Egberts i. m. 27., 173.; Sauerland 1087. nov. 22-ét adja meg Jaropolk halálának dátumaként az Ipatyij-évkönyv alapján Lembergben kiadott „Régmúlt idők krónikája" szerint. A szakirodalomban a „Régmúlt idők krónikája" Lavrentyij-féle változatában olvasható 1086. nov. 22-ei időpont az általánosan elfogadott.

[48] *Sauerland, H. V. – Haseloff, A.*: Der Psalter Erzbischof Egberts i. m. 27–28.

[49] Manuscriptum Gertrudae i. m. 125. No. 8.

[50] Uo. 136. No. 32.; 152–153. No. 86.; 156. No. 91.

[51] Kondakov érvelése szerint az egymagukban említett bibliai személyiségek közül leginkább Jóbot nevezték „igaznak" a keresztény szerzők: Jób könyvének egy 11. században készült, görög nyelvű, képes kéziratában pl. a ó δίκαιος felirat olvasható az ábrázolása mellett.

[52] *Kondakov, Ny. P.*: Izobrazsenyija russzkoj knyazseszkoj szemji i. m. 123.

[53] *Michałowska, T.*: Ego Gertruda i. m. 45–54., 55–67., 209.

[54] Lásd e tanulmány 32., valamint 171. sz. jegyz-éhez tartozó szövegrészt és hivatkozást! (Michałowska szerint a kódex „libellus precum"-jellegére különösen utal, hogy a Kalendáriumot kötötték az első helyre.)

A közelmúltban Brygida Kürbis kísérletet tett arra, hogy a vitatott két miniatúrát új megközelítésből értelmezze és datálja.[55] Eszerint a *Krisztus koronáz* kép Jaropolk és Kunigunda házassága (1073/1074) után, de Izjaszlav halála (1078) előtt készült, mert Jaropolkot fekete — nem pedig a nagyfejedelmek viseletére a miniatúrákon általában jellemző vörös színű — csizmában ábrázolja. A koronázási jelenet a hatalom legitimitását szimbolizálja. A *Gertruda imája Szent Péterhez* illuminációhárom fázisban keletkezett. Először Szent Pétert rajzolták a pergamenre, aztán — Jaropolk római missziója kapcsán (1075 körül) — Izjaszlavot és Gertrudát festették meg kérelmező kéztartásban, mígnem Izjaszlav halálát (1078) követően Jaropolkra cserélték a férfialak személyazonosságát egy felirat segítségével (emiatt a fejedelmi pár másik tagja automatikusan Kunigundává változott), a kompozíciót pedig kiegészítették a Szent Péter lábai előtt görnyedő anya figurájával (Gertruda), aki az apostolok fejedelmének (egyúttal a fia védőszentjének) közbenjárásáért könyörög a kijevi trón elnyerése érdekében. Ezt az interpretációt — Kürbis szerint — alátámasztja az imák sorrendje és tartalma is.

Az orosz nyelvű szakirodalomban sokáig Valentyin Janyin politikatörténeti és szfragisztikai érvekre alapozott koncepciója uralkodott, amit a szovjet művészettörténet ikonja, Viktor Lazarev átvett, s ezzel mintegy kanonizált.[56] Janyin az 1960-as évek elején írt tanulmányában Nyikolaj Szicsov hipotézisét[57] felhasználva arra a következtetésre jutott, hogy az illusztrációkat 1075/1076-ban festették Regensburgban.[58] A bizonyítás levezetése során Kondakov megfigyeléséből indult ki, aki a „*Maiestas Domini*"-típusú miniatúrán látható jelenettel kapcsolatban azt fejtegette, hogy Krisztus a nagyfejedelmi hatalmat szimbolizáló koronát helyezi Jaropolk és a női alak fejére.[59] Izjaszlav fiának a Rómába vezető útja (1075) előtt nem volt, Szvjatoszlav halála (1076) után pedig nem is lehett esélye elfoglalni a kijevi trónt.[60] A *Codex Gertrudianus* miniatúrái tehát a pápánál tett látogatást és a gyermekét féltőn szerető anya reményeit ábrázolják. Izjaszlav azért hiányzik a képekről, mert hű maradt ortodox hitéhez.[61] A megjelölt időpontban a család valószínűleg Regensburgban élt. A keletkezés helye magyarázatot ad a

---

[55] *Brygida Kürbis*: Miniatury – próba nowej interpretacji. In: Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. 50–62.

[56] *Viktor Ny. Lazarev*: Iszkussztvo szrednyevekovoj Ruszi i Zapad (XI–XV vv.). In: *Uő*: Vizantyijszkoje i drevnyerusszkoje iszkussztvo. Moszkva 1978. 268.

[57] A bizánci és az Ottó-korabeli nyugat-európai stílusjegyek ötvöződése miatt a művészettörténészek közül elsőként Nyikolaj Szicsov feltételezte, hogy a miniatúrákat nem egy, hanem három illuminátor készítette, akik közül a második a regensburgi iskolához tartozott. Szerinte ő festette az első miniatúra alakjait (Péter apostol kivételével), valamint a következő három képet, köztük a „Maiestas Domini"-típusú ábrázolást, l. *Nyikolaj P. Szicsev*: Iszkussztvo szrednyevekovoj Ruszi. In: Isztorija iszkussztv vszeh vremjon i narodov. Kny. 4. Leningrád 1929. 206. Szicsov következtetéseit Viktor Lazarev változtatás nélkül átvette, l. *Lazarev, V. Ny.*: Iszkussztvo szrednyevekovoj Ruszi i Zapad (XI–XV vv.) i. m. 268–269.

[58] *Valentyin L. Janyin*: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk. In: Numizmatyika i epigrafika. T. IV. Moszkva 1963. 156–157.

[59] *Kondakov, Ny. P.*: Izobrazsenyija russzkoj knyazseszkoj szemji i. m. 30., 84., 95.

[60] *Janyin, V. L.*: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk i. m. 155–156.

[61] Uo. 156.

stílusjegyek és a figurák külső megjelenésének eltérésére attól a típustól, amihez Ruszban hozzászoktunk.[62]

Az 1970-es években megjelent nyugat-európai művészettörténeti munkák már kétségbe vonták a miniatúrák aktuálpolitikai értelmezésének vagy közvetlen történeti allúziójának lehetőségét az ábrázolások ikonográfiai struktúrája és attribútumai alapján.[63] Az ezredfordulón Engelina Szmirnova tipológiai elemzése kimutatta a bizánci és a keleti szláv tradíció dominanciáját az Ottó-korabeli stílusjegyekkel szemben a *Codex Gertrudianus* képprogramjában. Ez megkérdőjelezte a keletkezés nyugat-európai színhelyét, és ennek következtében Janyin datálását. A kötet kodikológiai sajátosságai, valamint a miniatúrák és az imák közötti összefüggések vizsgálata ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy az illusztrációk funkciója a hit magánélet szféráján belüli bensőséges megélésének elősegítése volt. Janyin szakmai tekintélye azonban visszatartotta Szmirnovát attól, hogy végigmenjen a következtetései által kijelölt úton, és teljesen elvesse a vélelmezett kapcsolatot, amely az imádságoskönyv képprogramját a kor politikai kontextusához fűzte a kutatók hipotéziseiben.[64] A valószínűleg Nyugat-Ruszban készült illuminációk születési időpontjával kapcsolatban Szmirnova visszatért az 1078–1086 közötti kronológiai intervallumhoz, azzal a pontosítással, hogy az ötödik miniatúrát (f. 41^{r}) utólag, Gertruda idős korában, a 12. század elején festették Kijevben.[65]

A *Gertruda imája Szent Péterhez* (f. 5^{v}) miniatúra egyik motívuma eddig nem kapott a jelentőségéhez méltó figyelmet a kutatóktól, holott a kép üzenetének tolmácsolásában nagyon fontos ikonográfiai funkciója van. A virágos kertként ábrázolt zöld mezőről beszélek, amelyben a Jaropolk talpa alól két oldalt feltörő, csaknem a derekáig érő, kacskaringós szárakon virító vörös és fehér szirmú virágok szabályosan körülölelik a fejedelem alakját. Az apostol lábfeje és Jaropolk köntösének alsó aranyszegélye között egy vonalban, horizontálisan, egymástól körülbelül azonos távolságra, további három, sokszirmú, vörös rozettát látunk. Ez utóbbiak mintegy elválasztják az evilági teret (benne az esengő Gertrudával) a túlvilági Paradicsomtól, ahová a többi figurát festették. Nincsenek virágok sem Szent Péter, sem Gertruda, sem a Jaropolk mögött álló női alak körül. Az Édenben nyíló vörös

---

[62] Uo. 156., 157.

[63] *Spatharakis, I.*: The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts i. m. 43.; *Kämpfer, F.*: Das Russische Herrscherbild i. m. 122–126.

[64] A politikai kontextus melletti érvekre l. *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 90., 96.; *Mihail B. Szverdlov*: Domongolszkaja Rusz. Szankt-Petyerburg 2003. 460–461.; *Michałowska, T.*: Ego Gertruda i. m. 49., 85., 161–162., 169.; *Kürbis, B.*: Miniatury – próba nowej interpretacji i. m. 52–55., 55–57.; *Tadeusz Grudziński*: Boleslaus the Bold, called also the Bountiful, and Bishop Stanislaus: The Story of a Conflict. Warsaw 1985. 55–56.; *M.* [Michael?] *F. Murjanoff*: Über eine Darstellung der Kiever Malerei des 11. Jahrhunderts. In: Studi gregoriani per la storia della Libertas Ecclesiae. T. 9. Roma 1972. 367–373.; *Janyin, V. L.*: Russzkaja knyaginya Oliszava – Gertruda i jejo szin Jaropolk i. m.; *Domet Oljančin*: Zur Regierung des Großfürsten Izjaslav–Demeter von Kiev (1054–1078). In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 8. Ht. 4. München 1960. 406–408.

[65] *Szmirnova, Engelina Sz.* Minyiatyuri XI v. v Kodeksze Gertrudi. In: Iszkussztvo rukopisznoj knyigi. Vizantyija. Drevnyaja Rusz. Tyeziszi dokladov mezsdunarodnoj konferencii. (Moszkva, 17–19 nojabrja 1998 g.) Szankt-Petyerburg 1998. 32–34.; *Uő*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 74., 101.

virágok (rózsák és liliomok) a vértanúk szimbólumai a keresztény művészetben.[66] Az elhelyezésükkel az illuminátor egyértelműen arra utalt, hogy Jaropolk mártírhalált halt. Ebből logikusan következik, hogy a miniatúrát csak Izjaszlav fiának meggyilkolása (1086. nov. 22.) után készíthették. Mivel a végeredmény technikailag csak úgy volt kivitelezhető, hogy előbb megfestették a képet, majd utána lejegyezték a hozzá tartozó orációkat, a *terminus post quem* az egyetlen bifóliumból álló[67] ívfüzet (f. 5–6.) tartalmára is vonatkozik. Laura Pani megfigyeléseinek köszönhetően tudjuk, hogy a kötet a 15. század végéig egészen biztosan a f. 5^{r} lappal kezdődött, azaz a *Codex Gertrudianus* összeállítását Jaropolk tragikus halálát követően fejezték be!

E következtetést alátámasztja a Jaropolk feje fölötti O ΔIK[EO]C felirat, amelyről eddig általában azt feltételezték, hogy utóbb került a képre. *Pravednyik*nek (gör.: δίκαιος; lat.: iustus), azaz *igaz*nak nevezték Ruszban a metropolita által még nem kanonizált, de helyileg már szentként tisztelt személyeket.[68] Jaropolk könyörgő kéztartása az „Utolsó Ítélet" kompozícióin látható *igazak*ra emlékeztette Engelina Szmirnovát.[69] A jól ismert évkönyvrészlet hagiografikus nekrológot közöl a Jaropolk temetéséről tudósító bejegyzésben: *„És elébe ment Vszevolod, az igazhitű fejedelem, a fiaival, Vologyimerrel és Rosztyiszlavval, és valamennyi bojár, meg a boldog metropolita, Ioann, a szerzetesekkel és a papokkal. S minden kijevi nagyon megsiratta. Zsoltárokkal és énekekkel kísérték a Szent Dmitrejig.*[70] *Megmosván és díszesen felöltöztetvén a testét, december havának 5. napján, egy márvány szarkofágban, tiszteletadással helyezték* [örök nyugalomra] *a Szent Péter apostol templomban, melyet korábban maga kezdett építtetni. Sok csapás sújtotta ártatlanul. A fivéreitől sérelem érte, kifosztották és elűzték. Aztán keserű halált halt, de méltónak találtatott az örök életre és nyugalomra, mivel e boldog fejedelem szelíd, jámbor, alázatos és testvérszerető volt. Minden esztendőben tizedet adott a Szent Istenszülőnek*[71] *valamennyi birtokáról, és mindig imádkozott, e szavakkal fordulván Istenhez: Uram, Istenem! Fogadd el imámat, és* [oly] *halált adj nékem, amilyent a két fivéremnek, Borisznak és Glebnek, idegen kezétől, hogy a véremmel mossam le valamennyi vétkemet...".*[72] E sorokat a *Régmúlt idők krónikája* előzménye számá-

---

[66] *Szili Sándor*: Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bulláinak jelképrendszere. (A rózsa mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben: I.) In: Századok. 144. (2010: 2. sz.) 375–377., 379., 381–384.

[67] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 47.

[68] Polnij pravoszlavnij bogoszlovszkij enciklopegyicseszkij szlovar. T. II. Szankt-Petyerburg 1913. sztb. 1871. (Reprint: London 1971.)

[69] *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 80.

[70] A kijevi Szent Demeter-monostort Izjaszlav fejedelem (Jaropolk atyja) alapította, és a család tulajdonában állt.

[71] Vlagyimir Kucskin azt feltételezi, hogy a kijevi Barlangmonostor területén található Istenszülő elszenderedése-templomról van szó. *Vlagyimir A. Kucskin*: „Szı toja zse Kajali Szvjatoplıkı..." In: Russia Mediaevalis. T. VIII. 1. München 1995. 105–106.; Mihail Szverdlov szerint azonban a keleti szláv metropólia első központi szentélyéről, a kijevi Szent Istenszülő – székesegyházról (másként a Tizedtemplomról) beszél a forrás. *Szverdlov, M. B.*: Domongolszkaja Rusz i. m. 465.

[72] A Régmúlt idők krónikája a Lavrentyij-évkönyv szerint: Poveszty vremennih let. 2-oe izd., Szankt-Petyerburg 1996. 88.; A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint. In: Bibliotyeka lityerararturi Drevnyej Ruszi. T. 1. XI–XII veka. Szankt-Petyerburg 1997. 242.

ra jegyezhették le az 1090-es évek közepén a kijevi Barlangmonostor apátja, Ioann irányításával.[73]

Az orosz történészek egy része hajlamos az említett vétkeket Jaropolk vélt katolizálására vonatkoztatni. A feltételezésnek azonban nemcsak a korábbi tanulmányomban hivatkozott érvek mondanak ellent,[74] de maga a *Codex Gertrudianus* is, amely latin nyelvű (azaz „katolikus") imáiból kiindulva Péter számos főbenjáró bűnt elkövetetett. Ezeket tételesen is felsorolja a Meysztowicz számozása szerinti 63. számú oráció: gőgösség, kapzsiság, hazugság, emberölés, hamis tanúzás, lopás, esküszegés, stb.[75] Az évkönyvbeli nekrológ minden bizonnyal szintén a keresztény erkölcsökkel össze nem egyeztethető, ám a korban megszokott és jól ismert, általános vétkekre céloz.

Borisz és Gleb fejedelemnek — Rusz első helyi születésű szentjeinek — hőstette abban állt, hogy lemondtak a hatalomról, és a testvéri szeretet jegyében, ellenállás nélkül, akár a vesztük árán is, alávetették magukat az idősebb fivérük akaratának. Alázatos önfeláldozásukkal megnyitották az örökkévalóság kapuját a keleti szláv szentek egy specifikus csoportja előtt, akik közé a politikai gyilkosság ártatlan áldozatává vált, a vértanúhalált halt, vagy az ortodox hit védelmében a csatamezőn elesett fejedelmek kerülhettek. E bizánci gyakorlatban ismeretlen kategória jelöltjeinek kanonizálását a kezdetekkor megnehezítette a görög származású kijevi metropoliták kételkedése Borisz és Gleb szentté avatásának jogosságában.[76] Egyes elhunyt fejedelmek spontán kialakult helyi tisztelete az egyszerű nép körében gyakran megelőzte és mintegy kikényszerítette az egyház formális elismerését.[77] Korai források hiányában nem tudjuk megmondani, hogy mikor avatták szentté Jaropolkot, de a *Nyikon-évkönyv* (az 1520-as évek vége) a *„boldog"* (blazsennij) jelzővel ruházta fel, és következetesen így nevezte a *Fokok Könyve* (1559–1563) is. A volhíniai fejedelem mindkettő szerint elnyerte az *„örök életet"* és a *„vég nélküli örvendezést"* a mennyeknek országában.[78] Legkésőbb a 17. században Jaropolk összorosz dimenzióban ismert szentté vált. Egy 17. század végén, a moszkvai patriarkátus területén összeállított szertartási segédkönyv a szentek sorában említi és (a Julianus-naptár szerint) november 21-ét jelöli meg az ünnepnapjaként.[79] Országos tisztelete azonban csak 1866 óta hivatalos.[80] Jaropolk kultusza valószínűleg már a tatár hódoltság előtti időkben virágzott Volhíniában.[81]

---

[73] *Kucskin, V. A.*: „Szú toja zse Kajali Szvjatoplúkú..." 106.; *Alekszej A. Sahmatov*: Raziszkanyija o drevnyejsih russzkih letopisznih szvodah. Szankt-Petyerburg 1908. 10–11.

[74] *Szili S.*: Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bulláinak jelképrendszere i. m. 390–393.

[75] Manuscriptum Gertrudae i. m. 145. No. 63.

[76] *Georgij Fedotov*: Szvjatie Drevnyej Ruszi. Moszkva 2003. 25–26., 30–32., 34–36., 72–74., 77–78.; *Dimitri Obolensky*: A bizánci nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453. Bp. 1999. 378–381.

[77] *Fedotov, G.*: Szvjatie Drevnyej Ruszi i. m. 90–91.

[78] Polnoje Szobranyije Russzkih Letopiszej (PSZRL). T. IX. Letopisznij szbornyik, imenujemij patriarsej ili Nyikonovszkoj letopiszju. Moszkva 2000. 115. (Az 1862. évi kiadás kiegészített reprintje); PSZRL. T. 21. Sztyepennaja knyiga. Cs. 1. Szankt-Petyerburg 1908. 177–178.

[79] *Arhiepiszkop Filaret* [világi nevén: Gyimitrij G. Gumiljovszkij]: Russzkije szvjatie, cstyimie vszeju cerkovju ili mesztno. Szankt-Petyerburg 1882. 8–9., 635. (Reprint: Szankt-Petyerburg 2008.)

[80] *Fedotov, G.*: Szvjatie Drevnyej Ruszi i. m. 91.

[81] Volhínia (Lodoméria) a 12. század közepétől lett végérvényesen független Kijevtől. A regionális középhatalmi státusát Roman Msztyiszlavics fejedelem (1170–1205) alapozta meg, aki 1199-ben megszerezte a Halicsi Fejedelemséget, 1203-ban pedig a kijevi nagyfejedelmi címet is.

Az uralkodó dinasztián belüli szüntelen trónharcoktól szenvedő Kijevi Ruszban Borisz és Gleb magatartása követésre méltó erkölcsi mintává emelkedett. A törekvés Jaropolk tiszteletének megteremtésére ebbe a szociokulturális kontextusba illeszkedett.

A bizánci ikonográfiai kánonnak megfelelően a szentté avatott császárok és császárnők koronát, díszes uralkodói öltözéket, vörös lábbelit viselnek.[82] Ami Jaropolk első miniatúrán ábrázolt ruházatát illeti, a bizáncias külső az ünnepélyes aktusnak tudható be. Kiemeli a jelenet transzcendens jellegét: Gertruda fiatalon (kb. 31–36 évesen[83]) elhunyt fia kérőn fordul Péter apostolhoz. Jaropolk fején nem bizánci császári korona (sztemma) van, ahogyan néhány kutatónak tűnt.[84] Helyette egy Ruszban megszokott fejedelmi sapkát látunk. Igaz, nem az ismertebb, félgömb formájút, hanem az egykorú képeken szintén előforduló, magasított kivitelűt. Ugyanilyen kúp alakú fejedelmi süveget láthatunk Szvjatoszlav kijevi uralkodó fiainak fején az *Izbornyik Szvjatoszlava 1073 goda* kódex frontispicején,[85] magán Szvjatoszlavon az egyik pecsétnyomójától származó bulla előlapján,[86] valamint a novgorodi Szent Szófia-székesegyház padlózata alól kiásott, 12. század eleji freskótöredéken, amelyen vélhetőleg Msztyiszlav novgorodi (1091/1092–1095, 1096–1117[87]), utóbb kijevi fejedelmet (1125–1132) festették meg a harcosainak kíséretében.[88] A *Codex Gertrudianus* első miniatúráján Jaropolk vörös csizmában áll Szent Péter előtt.[89] Ez szintén arra utal, hogy a halála után kultuszának megteremtésére törekedtek a szűkebb család és az adományait élvező monostorok részéről. Az Ipatyij-évkönyv 1158. évi bejegyzése Jaropolk leányának elhunyta kapcsán elmondja, hogy az apja birtoktestekkel gyarapította a Barlangmonostort, és ezt a hagyományt a minszki fejedelemhez férjhez adott leánya is folytatta: *„E boldog fejedelemasszony — az apját, Jaropolkot követve — nagy szeretetet táplált a Szent Istenszülő és Feodoszij atya iránt a fejedelmével együtt. Ama Jaropolk minden vagyonát odaadta: a Nyeblszkaja, a Gyerevszkaja, a Lucsszkaja volosztyot, és [egyet] Kijev mellett”*.[90]

---

[82] *Viktor Ny. Lazarev*: Freszki Szofii Kijevszkoj. In: *Uő*: Vizantyijszkoje i drevnyerusszkoje iszkussztvo i. m. 98.

[83] Meysztowicz 1050-re (Manuscriptum Gertrudae i. m. 108.), Nazarenko az 1050-es évek első felére teszi Jaropolk születését (*Alekszandr V. Nazarenko*: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat”: zapadnojevropejszkaja polityika Jaroszlavicsej [vtoraja polovina XI veka]. In: *Uő*: Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah. Moszkva 2001. 548.)

[84] Isztorija kulturi Drevnyej Ruszi. T. I. Domongolszkij period. Moszkva–Leningrad 1948. 255. (a szócikk szerzője a régész Artyemij V. Arcihovszkij); *Oljančin, D.*: Zur Regierung des Großfürsten Izjaslav–Demeter von Kiev i. m. 407.

[85] A miniatúra színes reprodukcióját l. Pamjatnyiki lityeraturi drevnyej Ruszi. XI – nacsalo XII veka. Moszkva 1978. 11. ill.

[86] *Valentyin L. Janyin*: Aktovie pecsatyi drevnyej Ruszi X–XV vv. T. I. Pecsatyi X – nacsala XIII v. Moszkva 1970. No.12.: 168. (inszkripció), 250. (rajzolat), 282. (fotó).

[87] Msztyiszlav novgorodi uralkodásának dátumát Nazarenko alapján adom meg, l. *Nazarenko, A. V.*: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat” i. m. 548–551.

[88] *Viktor Ny. Lazarev*: O roszpiszi Szofii Novgorodszkoj. In: *Uő*: Vizantyijszkoje i drevnyerusszkoje iszkussztvo i. m. 173–174.

[89] A miniatúrán Jaropolk anyja, Gertruda is vörös lábbelit visel, amivel a festő a fejedelemasszony előkelőségét és a jelenet magasztosságát hangsúlyozta.

[90] Ipatyjevszkaja letopisz. Moszkva 1998. sztb. 492.

A kijevi Barlangmonostor területén emelt Szent Istenszülő elszenderedése-templomot 1073-ban alapították, és 1089-ben szentelték fel. Mivel Jaropolk 1086-ban esett merénylet áldozatául, a fenti évkönyvbejegyzés értelmezése kapcsán Mihail Szverdlov nem zárja ki, hogy a nevezett birtoktesteket Jaropolk végrendeletben hagyta a rendházra.[91] A *Codex Gertrudianus* ötödik miniatúráját az orosz művészettörténészek szerint valószínűleg a barlangmonostori Szent Istenszülő elszenderedése-templom központi ikonjáról mintázták.[92]

A *Gertruda imája Szent Péterhez* miniatúra ikonográfiája (az égi hatalmat képviselő alak lábai előtt proszkünészisziben görnyedő alapító/adományozó) a bizánci típusú ktétori (donátori) ábrázolásokat idézi.[93] A dedikációs képeken általában bemutatják a felajánlás tárgyát, vagy inszkripció formájában közlik, hogy konkrétan miről van szó. E fontos információ azonban hiányzik a miniatúráról. Gertruda nevét az előbb idézett évkönyvrészlet sem említi a családjához tartozó, nagy adományozók között. A proszkünészisz (latinul: prostratio) — a megalázkodás, az Isten fölsége előtti megsemmisülés kifejezése — a dedikációs képeken együttjár a bűnök eltörlésének és az örök élet elnyerésének kérésével, amit a ktétór terjeszt elő, és a felajánlásáért cserébe vár el.[94] Eközben gyakran igénybe veszi az Istenanya és/vagy valamelyik szent közbenjárását. A proszkünészisz e kérelem megjelenítésén keresztül került a donátori ábrázolásokba a bizánci művészetben. A vizsgált miniatúra egyik lehetséges archetípusának a konstantinápolyi Hagia Sophia narthexében, a főhajó bejárata fölött elhelyezett, (a jelenet tartalmát elbeszélő felirat nélküli) mozaikot tartom, amelyen VI. Leó császár (886–912) proszkünészisziben borul le a trónoló Krisztus jobbján, miközben a Pantokrátor két oldalán, felül, egy-egy medalionban Örökszűz Mária és Gabriel arkangyal mellképe látható. Az előbbi deészisz kéztartással közvetít a császár és Krisztus között, aki a középpontban foglal helyet. Emiatt a kompozíció aszimmetrikus.[95]

Hasonló ikonográfiai megoldással találkozunk a *Codex Gertrudianus* első miniatúráján. A *„mennyeknek kulcsait tartó"*[96] Péter apostol felé forduló, zöld mezőben álló két alak deészisz típusú kézmozdulata közül Jaropolk taglejtését expresszívebbre festette a korabeli művész, nyilván azért, hogy kedvezzen az anyai szívnek. Az illuminált ligatúrával szerves egységet alkotó, azonos lapon (f. 5v) olvasható mindkét imában a bűnei alóli feloldozásért,[97] míg a szomszédos

[91] *Szverdlov, M. B.*: Domongolszkaja Rusz i. m. 465., 552–553. 557.

[92] *Kondakov, Ny. P.*: Izobrazsenyija russzkoj knyazseszkoj szemji i. m. 121–123.; *Lifsic, L. I.*: Zsivopisz Novgoroda v isztorii drevnyerusszkovo iszkussztva XI – pervoj csetvertyi XII v. i. m. 94.

[93] *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 80.; *Spatharakis, I.*: The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts i. m. Fig. 2., 17., 18., 24–25., 26., 45., 52.

[94] *Ioannis Spatharakis*: The Proskynesis in Byzantine Art. In: *Uő*: Studies in Byzantine Manuscript Illumination and Iconography. London 1996. 220.

[95] A mozaik fekete-fehér reprodukcióját l. *Spatharakis, I.*: The Proskynesis in Byzantine Art i. m. Fig. 4.

[96] „Sancte Petre, princeps apostolorum, qui tenes claves regni celorum" — Manuscriptum Gertrudae i. m. 124. No. 4. (A latin szövegrészletek magyar fordítását Tóth László lektorálta.)

[97] No. 2.: „pro peccatorum nostrorum venia lacrimas nobis elide penitentie [...] atque per eum nobis remissionem sperare liceat"; No. 4.: „cunctorum scelerum et criminum vincula meorum absolve" – uo. 123., 124.

lapon (f. 6r) lejegyzett orációkban a paradicsom kapujának megnyitásáért[98] eseng a megrendelő, hogy az evilági életből távozván,[99] vég nélkül örvendhessen Isten kiválasztottjainak és szentjeinek oldalán.[100] A fohászok szövegét az első esetben többes szám első személyben,[101] az utóbbiakban egyes szám első személyben és nőnemben fogalmazták meg.[102] Ebből kiderül, hogy a szakirodalomban némelyek tévesen vonatkoztatták az özvegy imáit a képen ábrázolt Jaropolkra. Az orációk tárgya egyértelműen Gertruda saját üdvözülése! Jaropolk az anyja könyörgéseinek teljesüléséért közbenjáró *igaz* szerepében áll a védőszentje, Péter apostol előtt. A fejét nem övezi nimbusz, mert a kanonizációja még nem következett be a miniatúra elkészítésekor, az alakját zöld mezőben körülölelő vértanúrózsák és az O ΔIK[E()]C felirat azonban világosan jelzi a néző számára, hogy az interveniálás jelenete, amelynek Jaropolk az egyik részese, a Paradicsomban zajlik. A kép melleti lapon (f. 6r) elhelyezett, *„A bemenetelhez"* (Ad introitum)[103] című, *„az egyházad kapuihoz folyamodom"* (ad portas acclesie tue confugio) kezdő sorú ima rávilágít az illusztráció szereposztására: *„a szentjeid zálogai előtt leborulván kérek bűnbocsánatot"* (ad pignora sanctorum tuorum prostrata indulgentiam peto), *„Szent Mária és Szent Mihály,[104] valamint minden szented közbenjárása által"* (per intercessionem sancte Marié et sancti Michaelis, atque omnium sanctorum tuorum).[105] A Gertruda lelkéért Péter apostolnál és Istennél közbenjáró valamennyi szent hosszú sorából a kérelmező szempontjából két legfontosabb került a miniatúrára: az elhunyt fia, *„az igaz"* Jaropolk, és a fejedelemasszony patrónája, aki valószínűleg Szent Helené volt.

A *Gertruda imája Szent Péterhez* miniatúra egyetlen talányos figurája a Jaropolk háta mögött álló, felirattal nem identifikált női alak. Általában Jaropolk hitvesét, Kunigundát látják benne, mert az asszonyt nimbusz nélkül ábrázolták a bizánci császárnékére emlékeztető öltözékben. A Kunigundával történő azonosításának ellentmond, hogy thorakiont[106] visel, amely hiányzik Kuni-

---

[98] „tu clemens aperi portam paradysi" — uo. 125. No. 6.

[99] „in die exitus mei de hac presenti vita" — uo. 124. No. 5.

[100] „ut cum sanctis et electis tuis tecum gaudere merear sine fine" — uo. 124. No. 5.

[101] L. a 97. sz. jegyz-et! Az elhunyt Jaropolk után két fia és az egyik lánya maradt Ruszban.

[102] No. 4.: „In me indignam famulam Christi"; No. 5.: „Ad portas acclesie tuo confugio, ad pignora sanctorum tuorum prostrata"; No. 6.: „intercedere digneris pro me peccatrice [...]". Manuscriptum Gertrudae i. m. 124., 125.

[103] Introitus: A katolikus szentmise nyitó szertartása és az alatta megszólaló gregorián ének. Az utóbbi szövege az egyházi naptár ünnepeihez igazodik. Az antifónás zsoltár a miséző és a kísérete bevonulása alatt hangzik el. Itt azonban (Gertruda imájának címében) az „Ad introitum" kifejezés a Mennyország kapuin történő bebocsáttatásra vonatkozik! (Vö.: „mihi indigne, concedere digneris in die exitus mei de hac presenti vita, et in illa hora quando anima egressura erit a corpore meo" – uo.).

[104] Mária — mint Istenszülő — az első helyet foglalja el a Krisztusnál közbenjárók között. Szent Mihály a haldoklók oltalmazója, aki átvezeti őket a másvilágra.

[105] Manuscriptum Gertrudae i. m. 124. No. 5.

[106] Thorakion: Eredetileg a császárnék díszöltözetének attribútuma Bizáncban, amelyet a 10. századtól egyes kivételezett státusú úrhölgyek is viselhettek az udvari szertartásokon. Az övtől a térdig, vagy a térd alá érő, felül ovális alakú, alul kicsúcsosodó, brokátból készült, nehéz védőkötény. Nevét az ilyen formájú pajzsról kapta. Felül az övhöz, alul a loroszhoz (a vállakon átvetett, a mellen Y alakban keresztezett, hosszú és széles brokátszalaghoz) rögzítették úgy, hogy egy kissé oldalra csúsztatva álljon. (*Kondakov, Ny. P.*: Izobrazsenyija russzkoj knyazseszkoj szemji i. m. 108.).

gunda ruházatáról a *Krisztus koronáz* miniatúrán. Nyikogyim Kondakov és Iohannis Spatharakis megállapította, hogy a *Gertruda imája Szent Péterhez* illumináción Jaropolk mögött álló női alak pontosan úgy néz ki mint a *Krisztus koronáz* miniatúrán Szent Irén névvel jelzett patróna! Emiatt a görög művészettörténész az első illumináció ismeretlen női figuráját is Szent Irénnel azonosítja. A dicsfény hiányát azzal magyarázza, hogy nem maradt elegendő hely a megrajzolására.[107] (Jaropolk sapkája belelógott volna a nimbuszba.) E logikus érvelést azonban cáfolja, hogy a *Codex Gertrudianus* egyszer sem említi Szent Irén nevét, akinek ünnepe (aug. 9.) nem szerepel a könyv elejére kötött *Kalendáriumban* sem. Nehéz elképzelni, hogy a fejedelemasszony ne kérte volna imáiban a védőszentje pártfogását! Ezzel szemben egymást követő négy könyörgés megszólítottja is Szent Heléna,[108] akinek közbenjárásáért esedezve az özvegy egy ízben a szolgálójának nevezi magát (*intercede pro me, famula tua Gertruda*).[109] A *Kalendárium* nemcsak tartalmazza „*Elené, matris Constantini imperatoris*" emléknapját, de azt az ortodox menologionok szerint, május 21-én adja meg,[110] s nem a katolikus martirologiumokban megszokott augusztus 18-án tünteti fel![111] Ez alapján Alekszandr Nazarenko feltételezte, hogy a fejedelemasszonyt Ruszban a Jelena névre keresztelték. Gustave Schlumberger a *Krisztus koronáz* miniatúra női patrónáját — indoklás nélkül — Szent Helenével azonosította.[112] Ioannis Spatharakis és Frank Kämpfer elvben nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a „*Maiestas Domini*"-típusú képen Kunigunda helyett ismét Gertrudát látjuk.[113] De vajon miért nyugodott volna bele Gertruda, hogy a keresztnevét eltévesztették? A kódexek írása és illuminálása sok pénzbe kerülő, hosszú és fáradságos munkát követelt, amit a végén gondosan ellenőriztek, és a hibákat kijavították. Helené római császárné († 330), Iréné bizánci császárnő (ur.: 797–802) volt a szentté avatása előtt.[114] Egyforma öltözékük a miniatúrákon ezzel magyarázható. Jaropolk hitvese, Kunigunda nem sokkal az ura halála után elhagyta az országot. Az egyik kislányával együtt 1087-ben hazaköltözött Türingiába, ahol 1088-ban ismét férjhez ment.[115] Mivel a *Gertruda imája*

---

[107] *Spatharakis, I.*: The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts i. m. 43.

[108] Manuscriptum Gertrudae i. m. 127–128. No. 15–18.

[109] Uo. 128. No. 18.

[110] Uo. 119.

[111] *Nazarenko, A. V.*: „Unicus filius meus" i. m. 569.

[112] *Gustave Schlumberger*: L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. T. III. (1025–1057). H. n. [Paris] 1905. 463., 839.

[113] *Spatharakis, I.*: The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts i. m. 43.; *Kämpfer, F.*: Das Russische Herrscherbild i. m. 125. A két kutató véleményét megismételte Joachim Ott is, l. *Joachim Ott*: Krone und Krönung. Die Verheissung und Verleihung von Kronen in der Kunst von der Spätantike bis um 1200 und die geistige Auslegung der Krone. Mainz am Rhein 1998. 241.

[114] Egy másik, azonos nevű szent, Irén nagyvértanú (ortodox ünnepnapja: máj. 5.), akit a mai Szerbia területén végzett térítő tevékenysége miatt a szlávok körében különösen tiszteltek, egy kései legenda szerint Licinius római császár leányaként látta meg a napvilágot. (*Kondakov, Ny. P.*: Izobrazsenyija russzkoj knyazseszkoj szemji i. m. 31.); A Szalonikiben máglyán megégetett Irén nagyvértanúval történő identifikálás cáfolatát l. *Murjanoff, M. F.*: Über eine Darstellung der Kiever Malerei i. m. 371.

[115] *Nazarenko, A. V.*: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat" i. m. 526.; Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. T. XXXVII. (Die Reichschronik des Annalista Saxo). Hannover 2006. 405., 510.

Szent Péterhez miniatúra Jaropolk halálát (1086) követően készült — az Ο ΔΙΚ[ΕΟ]Ϲ inszkripcióból ítélve nem korábban mint 1087, de inkább az 1090-es években — valószínűtlen, hogy a Ruszból eltávozott, még élő Kunigundát ábrázolták volna a Paradicsomban, amint közbenjár Szent Péternél az egykori anyósának üdvözülése érdekében! A legkézenfekvőbb magyarázat tehát az, hogy az illuminált ligatúrában Szent Helenét látjuk Jaropolk mögött. Nimbusza és neve a Spatharakis által megjelelölt okból hiányzik. Péter apostol — a környező imádságok címzettje — a kompozíció közepére került. Az őrszó funkció miatt a képet jobbra kellett zárni. Így a szélső alaknak nem maradt elegendő tér. Az orációkat oly módon vitték fel a pergamenre, hogy a Meysztowicz forrásközlésében 4. számmal megjelölt imádság esetében kihasználják a miniatúra kontúrjaiban rejlő lehetőséget. A képen kívül, Jaropolk fölött ugyanis maradt még egy félsornyi üres hely, ahol a f. 6^{r} lap első szavai (*in me indignam*) elfértek volna.

A *Gertruda imája Szent Péterhez* miniatúra nem ktétori ábrázolás. Az *Egbert-Psalterium* kiegészítése a magánájtatosság számára készült, személyes jellegű szövegek gyűjteménye. A kötet a családon belül öröklődött. A f. 5–6. ívfüzetet címlap gyanánt kötötték a kódexbe. Az illuminált kéziratok esetében ezt a funkciót gyakran frontispicek töltötték be. A Szent Péter előtt esdeklő fejedelemasszonyt megörökítő miniatúra a megrendelő és tulajdonos azon vágyakozását tükrözte, hogy a megváltó halál eljövetelével ismét együtt lehessen hőn szeretett fiával.

A *Gertruda imája Szent Péterhez* miniatúrát tartalmazó, egyetlen bifóliumból álló, második ívfüzet (f. 5–6.) sok vonatkozásban különbözik a *Codex Gertrudianus* többi részétől. A *Kalendáriumhoz* és a *Prognosticonhoz* képest nagyobb betűkkel és eltérő kézírással íródott, amely ugyanaz, mint a fejedelemasszonynak vagy a titkárának tulajdonított karoling minuszkula,[116] a tintája azonban sötétebb színű (fekete). A bifólium 5. lapján nincs vonalazás, a 6-on 22 sort rajzoltak elő. A harmadik ívfüzetben (f. 7–10.), amely jelen állapotában binio, a tinta kifakult, világosbarna. A 7. és 8. lap szélén 34–34 sort jelöltek be, a többi lapot üresen hagyták, mert azokra miniatúrákat terveztek.[117] Engelina Szmirnova, a kódex képprogramjának legújabb kutatója szerint a bifólium illuminátora bizánci ábrázolási módot követő festő volt, míg az utána kötött ívfüzetben látható három miniatúra nyugat-európai kéztől származik.[118] A f. 5^{v}–6^{v} lapokon elhelyezett, mindössze öt oráció tematikus egységet alkot,[119] amint erre a kutatónő is rámutatott.[120] A tulajdonos üdvözülésének reményében fogantak. A *Codex Gertrudianus* további lapjain olvasható imák között nincs ilyen szoros tartalmi összefüggés.

[116] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 43., 48., 51.

[117] *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 76.

[118] Uo. 82–83., 96., 100.; l. még az 57. sz. jegyzetet!

[119] Az átlépés az életből a halálba mint vezértéma, amely köré az f. 5–6. ívfüzetben olvasható imádságok szerveződnek, legkevésbé a 7. számú orációnál mutatkozik meg. Ennek utolsó soraiban Gertruda azért könyörög, hogy legyenek közbenjárói az igazságos bírónál, a világ megváltójánál (interventores apud iudicem iustum, salvatorem mundi).

[120] *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 80–82.

Amíg a bifólium lapjain Szent Péter, az összes apostol, az egyház mennyei kapuja, és Szent Mihály, addig a harmadik (f. 7–10.) ívfüzetben az Úristen, Jézus Krisztus, és Szent Heléna az imádságok címzettje. Az itt olvasható 14 oráció (a 8–21. sz.) közül hét Gertruda szorult helyzetből történő megszabadításáért, három Szent Heléna gyámolító közbenjárásáért, kettő Péter (Jaropolk) oltalmáért, egy-egy pedig a látható és láthatatlan ellenséggel szembeni védelemért, illetve a gyötrődés eloszlatásáért folyamodik az égiekhez.

Szembeötlő, hogy Gertruda fia élő személyként jelenik meg ezeken a lapokon! Rögtön az első imádságból, melynek hiányzik az eleje, kiderül, hogy egy bizonyos, meg nem nevezett személyt, akit Sauerland óta a szakirodalomban Jaropolkkal azonosítanak, a „király" haragja és gyűlölete fenyegeti. A fejedelemasszony arra kéri Jézus Krisztust, ne engedje, hogy az ellenségei kezére kerüljön. Őrangyalt küldve mellé óvja meg minden veszedelemtől, hogy bármerre is induljon, szerencsés legyen a visszatérése.[121] A 15. számú oráció hosszú életet és testi épséget kíván Péternek, valamint a mennyek urának oltalmát kívül-belül egyaránt.[122] E két könyörgés között elhelyezkedő hat imádságból öt egyes szám első személyben fordul Jézus Krisztushoz és az Úrhoz megszabadításért a szorongattatásoktól (*libera me ab/de omnibus angustiis meis*, illetve *amove angustias*),[123] egy pedig Gertruda gyötrelmeit panaszolja el.[124] A 19. számú imádságban Izjaszlav özvegye azért könyörög, hogy Jézus ne szolgáltassa ki őt az őt üldözők akaratának (*ne tradideris me in animas me persequentium*).[125] Az „*angustiae*" ('szorongattatás') szó egyben 'szűk helyet', 'korlátozottságot' is jelent. Hogy ez alatt konkrétan mit értett a fejedelemasszony, nem tudjuk. Mindenesetre az ívfüzet két utolsó imájában ismét előfordul.[126] Bár e fogalom használatából nem következik egyenesen, hogy Gertruda valamiféle házi őrizetből szeretne kiutat találni, mindazonáltal egy bezártságban sínylődő ember erőteljesebben vágyakozhat arra, hogy megszabaduljon a „szorongattatott lelkiállapotától". (Teresa Michałowska megfigyelése szerint az orációk frazeológiája a bibliai zsoltárok szókészletéből táplálkozik.) A 20. számú imádságban Gertruda így fogalmazza át Krisztushoz intézett kérését: „*döntsd le szorongattatásom mérhetetlen gátját/terhét*" (angustié meé moles disrue immensas).[127] Vajon nem az idő alatt keletkeztek-e ezek a sorok, midőn a fia a családját hátra hagyva Lengyelországba menekült Vlagyimir Monomah elől (1085), aki Luckból Kijev-

---

[121] „Averte cor regis ab odio [...] et ira [...] Domine Jhesu Chiriste defende eum [...] ne permittas eum Domine in manus inimicorum eius, sed [...] Mitte Domine sanctum angelum tuum cum eo, qui custodiat et defendat ab omni periculo [...] et quoquam profectus felix fiat ei ad nos reversionis aditus" – Manuscriptum Gertrudae i. m. 125–126. No. 8.; Az imádság fennmaradt részlete nem említi név szerint Pétert, de a szövegkörnyezetből és a hímnemű főnévragozásból következően róla van szó.

[122] „longamque vitam et incolumem super terra sibi tribue [...] sicque exterius interiusque custodi" — uo. 127. No. 15.; Ez az imádság kétszer is megnevezi a kedvezményezettet: „pro Petro"; „libera Petrum famulum tuum...".

[123] Uo. 126–127. No. 10–14.

[124] Uo. 126. No. 9.

[125] Uo. 129. No. 19.

[126] Uo. 129–130. No. 20., 21.

[127] Uo. 129. No. 20.

be hurcolta és legalább egy esztendőn át (1085–1086) túszként fogva tartotta Jaropolk anyját és hitvesét? Az is elképzelhető azonban, hogy az idős asszonyt súlyos betegség kínozta, és a megváltó halálra készült, ami ekkor még nem jött el érte.

Az ívfüzet utolsó imájának (21. sz.) hangvétele komorabbnak és patetikusabbnak tűnik számomra mint az előzőeké. Gertruda arra kéri bennük a *„világ Megváltóját"* (Salvator mundi), hogy ragadja ki őt a *„jelen gyötrelméből"* (de presenti tribulatione eripere) és űzzön el tőle *„minden szorongattatást"* (omnem angustiam expelle), hogy örök nyugodalmat találhasson: *„irányítsd lábamat a békesség útjára"* (dirige pedes meos in viam pacis).[128]

Az f. 7–10. ívfüzet három — egész oldalt elfoglaló — miniatúrával zárul: *Krisztus születése* (f. 9^{v}),[129] *Keresztrefeszítés* (f. 10^{r}),[130] *Krisztus koronáz* (f. 10^{v}). Az f. 9^{r} lapot eredetileg üresen hagyták. Utóbb ide került az a bejegyzés, mely szerint Árpádházi Szent Erzsébet ajándékozta a kódexet Bertold aquileiai pátriárkának.[131] Figyelemre méltó, hogy az ívfüzet utolsó, az f. 8^{v} lap tetején kezdődő imája (21. sz.) alig többet foglal el mint az oldal fele! Az orációk lejegyzését itt tovább lehetett volna folytatni, ám ez a munkálat befejeződött, vagy átmenetileg megszakadt, mert az ívfüzetet átadták a könyvfestőnek. Amennyiben nem így történt volna, a következő imádság (vagy annak az eleje) kitöltené az f. 8^{v} lapon maradt szabad teret. Az ívfüzet tartalma tehát tematikailag és a keletkezési idejét tekintve egy ciklust alkot. Vezérmotívuma a Péter iránti aggódás és annak óhaja, hogy Gertruda megszabaduljon a „szorongattatásoktól" és a „gyötrelmektől". A keletkezés kronológiai intervalluma e zaklatott lelkiállapot időtartama, illetve a Jaropolk halálát közvetlenül követő periódus.

A kéziratot kodikológiai szempontból megvizsgáló Laura Pani úgy véli, hogy az f. 7–10. ívfüzet lapjainak mai elhelyezkedése a kódex egy későbbi átkötése során alakult ki. Eredetileg 9–10–7–8 volt a fóliók sorrendje.[132] Az ívfüzetben tehát az f. 9. lap üresen hagyott rectója után az f. 9. versójára festett *Krisztus születése*, valamint az f. 10. rectóján látható *Keresztrefeszítés* miniatúra megelőzte a fennmaradt imádságokat. Ez a szerkesztési elv pontosan leképezi az *Egbert-Psalterium* illuminációinak kötetbe illesztését, amelyek mindig párosával[133] — két egymást követő lap közül az első versóján és a második rectóján — helyezkednek el oly módon, hogy ugyanazon lap másik oldalán nincs kép. Az ívfüzetet a mai állapotában díszítő első két miniatúra Krisztus földi létének kezdetét és végét ábrázolja. Nem az imák tartalmával állnak összefüggésben — a kutatóknak nem is sikerült közvetlen, csak nagyon távoli és áttételes kapcsolódási pontokat találni velük —, hanem Gertruda egyetlen fiának életével és

---

[128] Uo. 129–130.

[129] Színes fotóját l. Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. Aneks.

[130] Színes fotója: Uo.

[131] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 47.

[132] Uo. 49.

[133] Az Egbert-Psalterium első két pár miniatúrája a készítés–adományozás–felajánlás folyamatának szereplőit (Ruodprecht–Egbert; Egbert–Szent Péter) mutatja be. A továbbiakban a fóliók versója mindig egy szentet, a fóliók rectója mindig egy egész oldalas iniciálét ábrázol.

halálával. Ekként az ívfüzet, majd bekötése után az egész kódex Jaropolk emlékét ápoló díszes könyvvé változott.

A *Krisztus koronáz* jelenetet eredetileg nem az említett két miniatúrával együtt tervezték, hanem azok elkészülte után, a képprogram kiegészítéseként festették oda! Ez onnan sejthető, hogy a rectóján már illuminált f. 10. lap versójára került. Az f. 10^{v} a pergamen szőroldala.[134] Az *Egbert-Psalterium* kiváló minőségű hártyákból áll, amelyek mindkét oldala tökéletes felületet kínált a könyvfestőnek.[135] A *Folia Gertrudiana* pergamenje azonban durvább kikészítésű, rosszabb minőségű.[136] Az itt elhelyezett miniatúrák közül a *Gertruda imája Szent Péterhez* (f. 5^{v}),[137] a *Krisztus születése* (f. 9^{v}) és a *Keresztrefeszítés* (f. 10^{r}) képeket húsoldalra festették.[138] Egyedül a *Krisztus koronáz* miniatúra került szőroldalra! A Gertruda korában keletkezett öt kép közül csak az időben utolsó kettő (f. 10^{v}: *Krisztus koronáz*; f. 41^{r}: *Istenanya a Gyermekkel*) helyezkedik el olyan fólión, amely hátlapja illuminált. Az utóbbiról egyértelműen tudjuk, hogy a Szent Valeriust ábrázoló miniatúra üresen hagyott túloldalára került. Ebből adódik a következtetés, hogy a *Krisztus koronáz* jelenet utólag született, amikor már nem maradt más szabad tér az illuminátor számára az ívfüzetben. Ha előre tervezik, akkor húsoldali felületet biztosítanak a számára. A *Krisztus koronáz* és az *Istenanya a Gyermekkel* miniatúra kivételével nincs rá példa, hogy ugyanazon fólió rectóját és versóját képpel díszítették volna a kódexben! A reprezentatív manuscriptumok esetében előfordult, különösen akkor, ha a festés során alkalmazott anyag és technika ezt megkövetelte, hogy csak a pergamen simább és fehérebb húsoldalát illuminálták.[139] (A *Gertruda imája Szent Péterhez* minatúra aranyozásához felhasznált alapozó réteg, illetve a fedőfestés sárgás-, vörösesbarna foltokat és kontúrvonalakat hagyott az f. 5 lap rectóján.[140]) A *Krisztus koronáz* jelenet szervesen kapcsolódik az f. 9^{v} és az f. 10^{r} lapon megkezdett képprogramhoz, amennyiben konkretizálja és közvetlenül Jaropolk személyére vonatkoztatja a szimbólumrendszer tartalmát. Azt a pillanatot örökíti meg, amikor a földi életének bevégeztével Jaropolk a Bíró színe elé áll. Ez a miniatúra a *Krisztus születése* és a *Keresztrefeszítés* megfestése után készült, de nem később mint 1087, ami az ábrázolt jelenet szereposztásából következik. Amíg az első kettő — tematikailag párt alkotó — miniatúra bibliai szöveghelyet

---

[134] Laura Pani szíves közlése.

[135] Laura Pani szíves közlése. — A pergamenek húsoldala általában jobb felületet kínált a könyvfestőknek mint a sárgásabb és egyenetlenebb szőroldal.

[136] *Malewicz, M. H.*: Rękopis Gertrudy Piastówny i. m. 37.; *Uő*: Problemy edycji manuskryptu Gertrudy i. m.; Laura Pani szíves közlése.

[137] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 49.; Laura Pani szíves közlése.

[138] Laura Pani szíves közlése.

[139] Ilyen pl. a 14. századi Magyar Anjou Legendárium, amely esetében az alkalmazott temperás–aranyozott fedőfestés miatt nem lehetett volna a pergamen mindkét oldalát képpel díszíteni, vö. *Wehli Tünde*: A Magyar Anjou Legendárium. (OSZK 2003/07.) http://www.oszk.hu/hun/kiallit/virtualis/3kodex/3kodex_malhu.htm (a letöltés időpontja: 2009. nov. 8.); *Levárdy Ferenc*: Megrendelő és művész. In: Magyar Anjou Legendárium. (Hasonmás kiadás). Bp. 1973. 35.

[140] Psalterium Egberti. Facsimile. f. 5^{v}.; *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 76.

illusztrál, addig a harmadik képen a privát *libellus precum* tulajdonosának legszűkebb családjához tartozó személyek tűnnek fel, maga Gertruda azonban hiányzik, és utalás sincs rá. Ezért gondolom, hogy az f. 7–10. harmadik miniatúráját nem ő rendelte meg.

Az f. 7–10. ívfüzet jelen állapotában egy binio, azaz két bifóliumból összerakott fasciculus. A szakirodalomban többször rámutattak, hogy valaha legkevesebb három kettéhajtott pergamenlevélből állt, ami abból tudható, hogy hiányzik az f. 7^{r} lapon olvasható első imádság eleje. Így az eredeti f. 11^{r} nem maradt fenn,[141] tehát az f. 10^{v} lapon látható *Krisztus koronáz* kép melletti oldal, amelyen egy újabb miniatúra, vagy további imádságok lehettek. Ez a helyzet jelentősen megnehezíti az f. 10 versóján elhelyezett illuminációt értelmezését, de nem teszi lehetetlenné!

Már említettem, hogy polémikus a Krisztus balján álló női alak személyazonossága. Vajon Kunigundát (Jaropolk hitvesét), vagy Gertrudát (Jaropolk anyját) látjuk? Mivel Gertruda ortodox keresztneve nem lehetett Iréné (ez a név nem szerepel sem a *Kalendáriumban*, sem az imákban), és mert nem logikus azt feltételezni, hogy a kép hibás felirattal készült, a vitatott figura csakis Kunigunda lehet! Ezt a következtetést erősíti, hogy az illuminátor valósághű ábrázolásra törekedett, amikor megrajzolta a fejedelmi pár arcvonásait. Jaropolk 31–36 éves kora körül hunyt el, ezért szakáll nélkül (vagy rövid szakállban) mutatkozik. Gertruda kb. 61–72 éves lehetett a fia halálakor.[142] A Jézus színe előtt álló női alaknak azonban fiatal arca van! Ellenérvként szokás felhozni, hogy a festő esetleg idealizált. A *„Maiestas Domini"*-jellegű Krisztus-ábrázolások ikonográfiájából előbb Bizáncban, majd Nyugat-Európában kialakult, és a 9–10. században elterjedt egy olyan képtípus, amelyen világi uralkodópárokat láthatunk, akiket Krisztus megkoronáz.[143] (Az egyik legismertebb az 972–983 között készült, II. Ottó német-római császárt és Theophano nevű hitvesét ábrázoló elefántcsontfaragvány.[144]) Nem tudok azonban olyan képzőművészeti alkotásról, amelyen anya és fia állna Krisztus előtt ugyanilyen ikonográfiai helyzetben!

Ha valóban Kunigundát festették Jaropolk mellé, akkor a miniatúra nyilvánvalóan nem készülhetett 1087 után, amikor a fiatal özvegy az egyik leányával együtt hazaköltözött Türingiába, és ott 1088-ban ismét férjhez ment. Más asszonyaként hogyan is került volna Jaropolk oldalára a feltámadáskor? A *Krisztus koronáz* kép Kunigunda „búcsúajándéka" lehetett a megtört anya „emlékkönyvébe", mielőtt elutazott Ruszból. Ez a magyarázata annak, hogy utólag festették, és — a kódex általános szerkesztési elvét felrúgva — a fólió versójára.

S itt egy újabb kérdőjelbe ütközünk! Hogyan szerepelhet egy élő személy az elhunyt párjaként az Úr trónusa előtt? A *„Maiestas Domini"*-típusú ábrázolásokon Krisztus a mennyei dicsőség formájában jelenik meg.[145] A jobbját áldás-

---

[141] A kódex jelen állapota szerinti f. 11^{r}. lapon a Prognosticon kezdődik.

[142] Manuscriptum Gertrudae i. m. 108.; *Nazarenko, A. V.*: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat" i. m. 548.

[143] Magyar Katolikus Lexikon. T. VIII. Bp. 2003. 518.

[144] Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Bd. 2. Hildesheim 1993. 64–66.

[145] Vö. Ezék 1,28.

ra emeli, a baljában az „élet könyvét" fogja, ahová az „igazak" nevét felírták.[146] A képtípus *Codex Gertrudinaus*ban látható átértelmezése a bizánci mintát követi és az Utolsó Ítéletre utaló reminiszcenciákat tartalmaz. A Pantokrátor mindkét kezével egy-egy koronát helyez Jaropolk és Kunigunda fejére. E két korona szinte tökéletes mása azoknak — a szintén fehér gyöngyökkel szegélyezett, drágakövekkel díszített, felül ívelt pánttal összefogott, nyitott — arany koronáknak, amelyeket a férfi és a női mártírok tartanak a kezükben a római Santa Maria in Pallara kolostortemplom apszisában lévő, a 10. század utolsó negyedében készült freskón.[147] Az Istenanya oldalán ott megörökített szentek ugyancsak bizáncias jellegű udvari öltözéket viselnek. A mártírok koronája a halál fölötti győzelem szimbóluma, de az ígéret szerint egyben minden istenfélő keresztény lélek méltó jutalma: „*Harcold meg a hitnek szép harcát, nyerd el az örök életet, amelyre hívattál, és szép vallástétellel vallást tettél sok bizonyság előtt*";[148] „*Végezetre eltétetett nékem az igazság koronája, melyet megád nékem az Úr ama napon, az igat Bíró. Nemcsak nékem pedig, hanem mindazoknak is, akik vágyva várják az ő megjelenését*".[149] Az apokaliptikus lények társaságában ábrázolt Krisztus szöveghűen jeleníti meg Ezékiel próféta látomását,[150] amely alapján a keresztény művészek elképzelték az Utolsó Ítélet igazságtételét. „*Semmit ne félj azoktól, amiket szenvedned kell* [...] *Légy hív mind halálig, és néked adom az életnek koronáját!*" — tolmácsolja János apostol az Úr kinyilatkoztatását a Jelenések könyvében.[151] Amit látunk, az a feltámadás közeli jövőbe[152] helyezett, reménybeli elképzelése, amikor Kunigunda a hitvesével együtt részesül az „örök élet" dicsőségéből. (Engelina Szmirnova is arra következtetett, hogy a jelenet képzelettársítás a Végítélet témájával.) Jaropolk csizmájának fekete színe arra utal, hogy a kép elkészültekor Gertruda fiát még nem övezte szentkultusz. Ezért lehet egy olyan miniatúra egyik alakja, amely az Utolsó Ítéletet ábrázolja, hiszen az „igazak" egyenesen Isten jobbjára kerültek anélkül, hogy be kellett volna várniuk Krisztus második eljövetelét. Íme, egy újabb érv amellett, hogy a *Gertruda imája Szent Péterhez* miniatúra később keletkezett. Azon ugyanis Jaropolk az uralkodószentek ikonografikus vörös csizmájában áll a mennyországban! A fejedelmi rövid palástot ott nem viseli, mert státusát a fejedelmi sapka azonosítja. A *Krisztus koronáz* kép (f. 10^{v}) feltámadási jelenete logikus betetőzése a megelőző két illumináció — a *Krisztus születése*

---

[146] Mt. 25,31–40; Jel 3,5; 20,12.; Fil 4,3.

[147] Fényképét l. Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Bd. 2. S. 133–135. Abb. III–15.

[148] 1Tim 6,12.

[149] 2Tim 4,8.

[150] Ezék 1,4–28.

[151] Jel 2,10.

[152] A világvége legközelebbi időpontját 1095-re várták a keleti szláv keresztények, amikor az Örömhírvétel (Angyali üdvözlet) ünnepnapja, márc. 25-e, egybeesett a Húsvéttal. Az ilyen jeles napokat, amelyek kb. 70–80 évenként ismétlődtek, „Kiriopaszkának" (gör.: Kürio Paszkha – 'az Úr Pászka'[ünnepe]-nek) nevezték. Az apokrif hagyomány szerint az ember teremtése is márc. 25-én történt, l. Pravoszlavnaja enciklopegyija. T. 5. Moszkva 2002. 254–268.; *Igor Ny. Danyilevszkij*: Russzkije zemli glazami szovremennyikov i potomkov (XII – XIV). Moszkva 2001. 54.

(f. 9^{v}) és a *Keresztrefeszítés* (f. 10^{r}) — Jaropolkra vonatkozó szimbólumrendszerének: születés – vértanúhalál – feltámadás.

A *Krisztus koronáz* miniatúrán a Pantokrátor kezében látható koronák formája a fogadalmi koronákra is emlékeztette Nyikogyim Kondakovot.[153] A keresztény mártírok koronája (vagy koszorúja) a halálon aratott diadal, az ortodox esküvői szertartásokon az ifjú pár feje fölé tartott koronák (vagy koszorúk) — Aranyszájú Szent János exegézise nyomán — a testi szenvedélyt legyőző szűzies tisztaság szimbólumai. A *Codex Gertrudianus* illuminációján hangsúlyosan ábrázolt apokaliptikus lények jelenléte kizárja annak lehetőségét, hogy akár Jaropolk és Kunigunda frigyének, akár az isteni kegyelemből eredő világi hatalomnak a megjelenítéseként értelmezzük az illusztrációt. (Ruszban nem használtak koronát az uralkodók beiktatásakor, és Jaropolkból sem lett soha kijevi nagyfejedelem.) Az utóbbi interpretáció hívei leggyakrabban II. Henrik német császár (1014–1024, király 1002-től) és hitvese, Kunigunda megkoronázását bemutató, 1002–1014 között készült miniatúrát szokták párhuzamba állítani, amelyen az uralkodói párt Péter és Pál apostol vezeti Jézus színe elé (Cod. lat. 4452. f. 2. München, Bajor Állami Könyvtár). Ezen a képen a trónoló Krisztus szintén drágakövekkel kirakott — a fogadalmi ajándékokhoz hasonlító — koronákat helyez II. Henrik és Kunigunda fejére. A reichenaui iskolához sorolt miniatúrán azonban nincsenek a Végítéletre utaló jelképek, mert ez az illumináció a „törvény átadása" (*traditio legis*) képtípus ikonográfiáját követi: a trónuson ülő Krisztus átnyújt egy tekercset az apostolfejedelmek valamelyikének: vagy a jobbján álló Szt. Péternek, vagy a balján álló Szt. Pálnak. Az említett 10–11. századi példákon ábrázolt koronák azonos vagy nagyon hasonló formája szerintem azzal magyarázható, hogy a festők minták után dolgoztak, és az elődeik munkáin kívül a székesegyházak mennyezetére függesztett fogadalmi koronák (a bizánci császári sztemmát utánzó, drágakövekkel gazdagon díszített abroncskoronák, melyek felajánlásának szokása Nyugat-Európában is széles körben elterjedt) voltak a legkönyebben szemrevételezhető, mintának alkalmas tárgyak.

Szergej Szeverjanov, a kötet orosz kodikológusa 1900-ban tüzetesen tanulmányozta a manuscriptumot Cividalében. Megállapította, hogy a *Folia Gertrudiana* pergamenlapjai durvább minőségűek és eredetileg nagyobb méretben készültek mint a *Kalendárium* és az *Egbert-Psaltérium* alapanyagát képező hártyák. Azt is észrevette, hogy az első négy miniatúra képkeretét díszítő vinyetták[154] közül a felsők megcsonkítottak. (Például a *Krisztus születése* illuminációt befogadó, gazdagon díszített templom középső kupolájáról hiányzik a kereszt, miközben a két szélső kupolán álló keresztek jól láthatóak!) A kutató kizárta annak lehetőségét, hogy a miniátor ne tudta volna helyesen megbecsülni az elkészítendő ábrázolások arányait. Szeverjanov arra a következtetésre jutott, hogy a *Folia Gertrudiana* lapjait először megfestették, és csak ezt követően ír-

[153] *Kondakov, Ny. P.*: Izobrazsenyija russzkoj knyazseszkoj szemji i. m. 30.

[154] Vinyetta: Kisméretű, díszes ábrázolás (általában növény- vagy állatmotívum) a miniatúrák képkeretén, a kódexlapok sarkaiban, illetve a szövegek előtt és után. Bizánci mintára terjedt el Európában.

ták rájuk az orációk szövegét. A pergameneket akkor vágták a mai méretükre, amikor a fejedelemasszony imádságait tartalmazó ívfüzeteket bekötötték az *Egbert-Psaltériumba*. Így sérültek meg a vinyetták. Az orosz kodikológus szerint a *Codex Gertrudianus* illuminációi egy időben születtek, ugyanaz a miniátor készítette őket, az orációkat pedig utólag és folyamatosan vezették rájuk, majd az *Egbert-Psaltérium* üresen hagyott oldalain folytatták azokat.[155]

Szeverjanov álláspontja nem az egyedüli lehetséges magyarázat a vinyetták csonkulására! Ha igazat adunk neki, azt kell vélelmeznünk, hogy a megrendelő durva hibákkal kivitelezett munkát vett át nem kevés pénzért. A könyvek körülvágása a 14. század előtt nem vált kötelezően elvégzendő gyakorlattá. A papír elterjedése és az üzletszerű könyvmásolás tette szükségessé, hogy a méretükben és formájukban esetlegesen eltérő ívfüzetek szélét — a fűzés után és a táblák felrakása előtt — egyenlőre vágják.[156] Azt tudjuk, hogy az *Egbert-Psaltériumot* (s részeként a *Codex Gertrudianust*) néhányszor átkötötték, ami következtében a fasciculusok eredeti sorrendjében — minden bizonnyal többször is — változás történt. A legvalószínűbb, hogy a vinyetták csonkulását eredményező körbevágásra évszázadokkal később került sor, amikor a *Folia Gertrudiana* miniatúrái már indifferensek voltak a tulajdonos számára, aki fontosabbnak tartotta a könyv külső formájának tökéletességét (a szabványos élmetszést), esetleg a kódex praktikus használatát (a *Kalendárium* áthelyezését a kötet elejére) annál, hogy a számára ismeretlen személyeket megörökítő, megfejthetetlen tartalmú, privát jellegű illuminációk ornamentikáját maradéktalanul megőrizze. (A pergamenlapok körülvágásakor bekövetkező csonkulás még a 19–20. században is előforduló kísérőjelensége a manuscriptumok restaurálásával gyakorta együttjáró újrakötésnek. Ékes példája ennek a Zichy-kódex 1968. évi — a maga korában szakszerűnek ítélt — „állagmegóvása", amely során rajzrészletek vesztek el és az eredeti bőrkötést kidobták!)

A *Codex Gertrudianus* negyedik ívfüzete a már említett *Prognosticon* (f. 11ra–12^{r}), amit Gertruda korában 17 imádsággal egészítettek ki (f. 12^{r}–14^{v}). Ezek közül az első (27. sz.) közvetlenül a *Prognosticon* után kezdődik (f. 12^{r}),[157] az utolsó (43. sz.) pedig az f. 14^{v} lap alján végződik. Az ívfüzet eredetileg üresen maradt oldalaira nem terveztek további feljegyzéseket, ezért a lapokat nem vonalazták be. Így az utólag odakerült orációk sorai ferdék lettek. A *Prognosticonhoz* és a második ívfüzet imáihoz (f. 5^{v}–6^{v}) képest apróbb betűkkel íródtak, valószínűleg azért, hogy minél több szöveg férjen el a pergamenen. A sorok szorosan, kihagyás nélkül követik egymást. A betűméretük akkora mint a harmadik ívfüzetben (f. 7^{r}–8^{v}). Az f. 12^{r}–14^{v} fóliókon elhelyezett imádságok tintája sötétebb barna, néhol fekete. E bejegyzések tehát nem ugyanabban az időben keletkeztek mint a második és a harmadik ívfüzet.

A f. 13^{v} lapon található 36. számú imát festett aranyindákból álló, széles sorminta választja el a 37. számútól, míg a f. 14^{r} lapon egy vörös-kék színű, vé-

---

[155] *Szergej Ny. Szeverjanov*: Codex Gertrudianus. Szbornyik otgyelenyija russzkovo jazika i szlovesznosztyi Rosszijszkoj Akagyemii nauk. T. XCIX. No. 4. Petrograd 1922. 5–7.

[156] *Jakó Zsigmond – Radu Manolescu*: A latin írás története. Bp. 1987. 74.

[157] A Prognosticon utolsó 7 sora a f. 12^{r} tetején helyezkedik el. Rögtön ezt követően kezdődik a No. 27. oráció.

kony fonat tölti be ugyanezt a funkciót a 40. és 41. számú oráció között. Ezeket a díszítőelemeket a megrendelő kérésére nyilván cezúraként illesztették a kódexbe, s mivel a formavilágukat tekintve nincsenek összhangban egymással, feltételezni lehet, hogy az első elhelyezésekor Gertruda még nem sejtette, hogy mikor és hová kerül a második. Mindenesetre a két jelzés arra a következtetésre késztet, hogy az ívfüzetben olvasható imák közül a 27–36. számú, valamint a 37–40., illetve a 41–43. számút halmazonként együtt érdemes tárgyalni.

A negyedik ívfüzet első blokkjának (27–36. sz.) központi témája a bűnbocsánat, a könyörületesség, és az üdvözülés alázatos óhaja. A 27. számúban azonban a fejedelemasszony az összes keresztény lélekért is aggódik.[158] A 32. számú imában arra kéri a Mindenhatót, küldjön egy védangyalt Péter és a serege oltalmára, hogy sértetlenül arasson diadalt minden ellensége felett.[159] A következő orációban (33. sz.) név nélkül ugyan, de egyes szám hímnemben használva a kedvezményezett megjelölését, a fejedelemasszony a keresztények legfőbb közbenjárójához, Istenszülő Szent Máriához fordul, hogy adjon egészséget a *„szolgájának"* (Salvum fac servum tuum).[160] E két könyörgés mintegy tükörképe az előző ívfüzet 8. és 15. számú imájának azzal az eltéréssel, hogy a 32–33. számú orációban leírt szituációnak időben meg kellett előznie Jaropolk külföldre bujdosását a „király" haragja elől. Ugyanakkor a 30. számú imádságtól kezdődően már ezekben a könyörgésekben is fel-felbukkan a szabadulás vágya az *„ellenségektől"* (de inimicis) és a *„szorongattatástól"* (de angustiis).[161] Ez utóbbi a 31. számú imában a vétkekkel, az ellenfelekkel, és a szükséggel egy sorban úgy jelenik meg, mint ami legyűrte és gúzsba kötötte (*oppressa et constricta sum*) Gertrudát.[162]

Az aranyindák és a vörös-kék fonat által közrezárt szakaszon belül egy katolikus hitvallás (*credo* [...] *in Spiritum Sanctum* [...] *qui ex Patre Filioque procedit*),[163] majd gyámolításért és pártfogásért esengő, szelíd hangvételű, két kérés után egy imacím következik, amely azt sejteti, hogy a fejedelemasszony a (beteg?)ágyat nyomja (*Oratio dum de lectulo surrexeris*).[164] Gertruda nagyon közel kerülhetett a halálhoz, mert a 42. számú imában köszönetet mondott Istennek, hogy megőrizte őt azon az éjszakán.[165] A 43. számúban pedig azért könyörgött, hogy az igazság valamennyi kapuja nyitva álljon előtte (*cunctas me portas iusticie* [patere] *facias*), és elnyerhesse a békességet, az örök életet (*det*

[158] „intercedite pro me peccatrice et pro cuncta christiana plebe" – Manuscriptum Gertrudae i. m. 135.

[159] „Domine sancte Pater omnipotens [...] mitte angelum tuum sanctum cum Petro et exercitu eius, qui eos ab omni adversitatibus protegat [...] sed mereantur ab hoste omne triumphum [...] quatenus tua iussa complens sospes cum suis ad te redeat" – uo. 136. No. 32.

[160] Uo. 136. No. 33.

[161] Uo. 135–137. No. 30., 31., 35.

[162] Uo. 136. No. 31.

[163] Uo. 137. No. 37.

[164] Uo. 138. No. 40. (az ima címe után nem következik szöveg).

[165] „Köszönetet mondok néked mindenható Isten, aki arra méltattál engem ezen az éjjelen, hogy megőrizz! Esdeklem a kíméletedet [...], hogy megengedd nekem így eltöltenem az eljövendő napokat a te szent szolgálatodban" (Gratias tibi ago omnipotens Deus, qui me dignatus es in hac nocte custodire; deprecor clementiam tuam [...], ut concedas mihi diem venturum sic peragere in tuo sancto servicio) – uo. 138. No. 42.

mihi pacem, ut habeam vitam eternam).[166] A vörös-kék fonat talán a krízis elmúltával kerülhetett a f. 14r lapra, amikor az idős fejedelemasszony ismét képesnek bizonyult folytatni az írást vagy a diktálást.

A negyedik ívfüzetben lejegyzett imádságoknak mindenképpen a másodikban és a harmadikban olvasható orációk előtt kellett megszületniük, mert — ellentétben az utóbbi két ívfüzettel — a negyedik semmilyen formában nem köthető Jaropolk halálához. A 43. számú orációval betelt a f. 11–14 fasciculus (pontosabban a *Prognosticon* utáni üres lapok), ezért a folytatáshoz új füzetet kellett bekötni a kódexbe.

Gertruda további imái (összesen 49) és az általa megrendelt ötödik miniatúra a tulajdonképpeni *Egbert-Psalterium*ban helyezkednek el szétszórva. A zsoltárok szövege előtti rész (az egykor üresen maradt oldalak és a miniatúrák hátlapjai) 18 orációt tartalmaznak, a zsoltárok közötti spáciumok, illetve az illuminációk versói 21-et — valamint *az Istenanya a Gyermekkel* miniatúrát (f. 41r) —, a zsoltárok utáni üres oldalak 3 imádságot, a litániák kolumnái 1-et, az Egbert-korabeli gyónási formulák és orációk közötti terek 2-őt, a kötet végén található, eredetileg tisztán hagyott lapok 4-et. A fenti számarányokból arra következtetek, hogy Gertruda először a kódex üres oldalait használta fel az imáinak lejegyzésére, és akkor bővítette a gyűjtemény kapacitását új ívfüzetek bekötésével, amikor elfogytak az inszkripció céljára alkalmas szabad helyek.[167] A legvalószínűbb, hogy a rendelkezésére álló lehetőségeket a kódex elejéről a vége felé haladva merítette ki.

Az *Egbert-Psalterium*ban olvasható Gertruda-imádságok témái a testi-lelki *„szorongattatások"* előli menekülés vágya,[168] a bűnbocsánat elnyerése, a mennyországba jutás, a halált követő üdvözülés reménysége;[169] öt esetben pedig Péternek — a fejedelemasszony *„egyetlen fiának"* — oltalmazása.[170] Ez utóbbiak közül három (63., 84., 87. sz.) nem datálható pusztán a szövege alapján, kettő (86., 91. sz.) azonban igen!

Laura Pani alapos paleográfiai és kodikológiai vizsgálat nyomán állítja, hogy a f. 229–232. ívfüzet, amelyben a 91. számú oráció található, Gertruda korában nem a jelenlegi helyén, a kódex legvégén, hanem a psalmusokat és hálaénekeket tartalmazó fasciculusok (f. 15–205.) előtt volt bekötve.[171] Ez az ívfüzet egy binio, amely f. 229r–230v terjedelemben a zsoltárok előadásának idejére és módjára vonatkozó, Egbert-korabeli utasításokat, a f. 230v–232v lapokon Gertruda könyörgé-

---

[166] Uo. 139. No. 43.

[167] Eredetileg ugyanerre a következtetésre jutott — más úton és más kronológia (1043–1087) felállításával — Małgorzata Hanna Malewicz is. (*Malewicz, M. H.*: Rękopis Gertrudy i. m. 41.) A legújabb lengyel nyelvű szakirodalom, különösen Teresa Michałowska monográfiájának hatása alá kerülve, azonban Malewicz megváltoztatta korábbi álláspontját, és elfogadta az imádságok strukturális elemzéséből kiinduló koncepciót, miszerint Gertruda először az Egbert-Psalterium elejére befűzött lapokra kezdett írni, s csak aztán a kódex üresen maradt helyeire. (*Malewicz, M. H.*: Problemy edycji manuskryptu Gertrudy i. m.).

[168] Manuscriptum Gertrudae i. m. 148. No. 72.; 148–149. No. 74.; 149. No. 76., No. 78.; 150–151. No. 83.; 151–153. No. 86.

[169] A halál-motívumra l. uo. 146. No. 66.; 147. No. 68., No. 69., 149. No. 77.

[170] Uo. 145. No. 63.; 151. No. 84.; 151–153. No. 86.; 153. No. 87.; 155–156. No. 91.

[171] *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 41. (4. sz. jegyz.); 42., 49–50.

sei közül a 90–93. számúakat foglalja magában. A 93. számú ima (f. 232^{v}) az „*et pro quibus iussa aut debita sum, sive ipsa decrevi orare*" ('és akikért parancsra, vagy tartozásból, vagy a magam elhatározásából imádkozom') szavaknál félbeszakad, és az f. 15^{r} lapon folytatódik: „*et quorum anniversarius obitus vel tricesimus hodierna die celebratur*" ('és akik halálának harmincadik évfordulóját ezen a napon ünnepeljük').[172] A f. 15–18 lapok egy ívfüzetet — a kódex mai állapota szerint biniót — alkotnak,[173] amely tartalmazza az *Egbert-Psalterium* első három dedikációs miniatúráját (f. 16^{v}, f. 17^{r}, f. 18^{v}). Így tehát a két részre szakadt Gertruda-imát magában foglaló pergamenhártyák az özvegy fejedelemasszony orációinak bemásolása után csakis a könyv elején lehettek. Ez egyben azt is valószínűvé teszi, hogy az imák lejegyzése előtt a psalteriumot szétszedték, majd a munkálatok elvégeztével a kivett ívfüzeteket újra bekötötték.[174]

A 90. számú imádság egy figyelemre méltó felsorolással kezdődik: „*Uram, nyisd meg ajkaim!* [...] *A pápánkért, és a fejedelmünkért, és a császárunkért, és a püspökeinkért, és az apátjainkért, és a* [szerzetes] *testvéreinkért, és valamennyi barátunkért, és a katolikus egyház összes gyülekezetéért, és az egész keresztény népért!* [...]".[175] Majd így folytatódik: „*Krisztus, aki kegyelmes vagy és az örökkévalóság fényének igaz adományozója, tarts méltónak engem, méltatlan szolgádat, hogy meghallgass, hozzád kiáltván e zsoltárokkal és imádságokkal a legkisebb és a legnagyobb vétkeim okán* [...]. *Hallgass meg engem, Uram, a te vétkes szolgádat, e zsoltárok által* [...] *és minden élőért és halottért, akik rábízták magukat az én méltatlan kéréseimre* [...]. *Legelőször is a királyunkért, és a püspökeinkért, és az apátjainkért, és az apátnőinkért, és a szentek egész kongregációjáért* [...]".[176] Az idézett részből kiderül, hogy a méltóságviselők, akikért Gertruda fohászkodott, élő személyek. A kontextus alapján kétségtelen, hogy az említett császár nem lehet más, mint a német-római. Walerian Meysztowicz hármat is felsorol azok közül, akik Gertruda kortársai voltak: III. Henrik, IV. Henrik, V. Henrik. A szóban forgó császárnak azonban egyidejűleg kellett uralkodnia egy olyan „fejedelemmel" és egy olyan „királlyal", akik esetében racionálisan feltételezhető, hogy Gertruda imába foglalta őket. Ebben a korszakban csak két „királynak" titulált személyiség ült a lengyel trónon: Gertruda apja, II. Mieszko

---

[172] Uo. 49.

[173] Uo. 47.

[174] Laura Pani megállapította, hogy az f. 229^{r}–230^{v} lapokon található Egbert-kori szövegek ugyanattól a „B" kéztől származnak, amelytől a zsoltárok és a hálaénekek döntő többsége (f. 51^{v}–205^{v}), valamint az utánuk következő „laetania universalis" (f. 209ra–213vb). A psalmusok előadásának módjára vonatkozó, „B" kéz jegyezte utasítások tehát eredetileg a f. 205. után és a f. 209. előtt lehettek. (Az Egbert-Psalteriumot az olasz kodikológus szerint négy kéz másolta: A–B–C–D.).

[175] „Domine labia mea aperies. [...]. Pro Papa nostro, et pro principe nostro, et pro imperatore nostro, et pro episcopis nostris, et pro abbatibus nostris, et pro fratribus nostris, et pro omnibus amicis nostris, et pro omnibus congregationibus ecclesie catholice, et pro omni populo christiano" — Manuscriptum Gertrudae i. m. 154–155.

[176] „Christe, qui es verus largitor et inductor [indultor] lucis eterne, dignare me, indignam famulam tuam exaudire clamantem ad te per hos psalmos et orationes pro peccatis meis minimis ac maximis [...] exaudi me, Domine, per hos psalmos, peccatricem famulam tuam [...] et pro cunctis vivis ac defunctis qui se indignis precibus meis comendaverunt [...] in primis pro rege nostro, et pro episcopis et abbatibus et abbatissis, et pro omnibus congregationibus sanctorum" — uo. 155.

(1025–1034), és Gertruda unokatestvére, II. Bolesław (fejedelem 1058-tól, király 1076-tól 1079-ig). Mivel Gertruda 1038/1039 körül ment férjhez Izjaszlav kijevi fejedelemhez, az első lengyel uralkodó nem vehető számításba. A második azért nem, mert 1056 és 1084 között a Német-római Birodalomnak nem volt megkoronázott császára. A szakirodalomban ismert, hogy az egykorú latin nyelvű források általában *rex*nek címezték a Kijevi Rusz nagyfejedelmeit. A legkézenfekvőbb példa erre VII. Gergely 1075 tavaszán Izjaszlavnak és Gertrudának küldött levele, amelyben a pápa *rex et regina Ruscorum* ('Rusz királya és királynője') formában szólította meg az emigrációban élő házaspárt.[177] A fejedelemasszony imájában szereplő „király" nyilvánvalóan a kijevi uralkodó, aki a fent említett okok miatt nem lehet az 1078 októberében elhunyt Izjaszlav. IV. Henrik német királyt (1056–) 1084. március 31-én koronázta császárrá Rómában az általa támogatott III. Kelemen ellenpápa. Gertruda 90. számú imája tehát 1084 áprilisa után keletkezett, de 1085 eleje – kora tavasza előtt, amikor is Jaropolk volhíniai és turovi fejedelem hadba vonult a „király", azaz Vszevolod kijevi [nagy]fejedelem (1078–1093) ellen. Nem életszerű ugyanis azt feltételezni, hogy egy anya a fia halálos ellenségéért is imádkozik.

A 90. számú oráció datálása (1084 második felére) lehetővé teszi a 91. számú rogáció keletkezési idejének meghatározását. Ebben a fejedelemasszony Péter érdekében könyörög Jézushoz, hogy *„adományozza meg győzelemmel"*,[178] (ami háborús szituációra utal), illetve *„bevehetetlen falával vegye körül"*, és *„a hatalmának fegyverével védje meg"*.[179] A keleti szláv évkönyvek szerint Jaropolk 1085-ben *„gonosz tanácsadókra hallgatva"* fegyvert ragadott Vszevoloddal szemben, de aztán a kijevi fejedelem fiának, Vlagyimir Monomahnak seregei elől Lengyelországba menekült, hátra hagyván anyját és feleségét, akiket Monomah Luckban foglyul ejtett és Kijevbe hurcolt, Jaropolk vagyonát pedig konfiskálta.[180] Az 1084–1086-os évek kivételével nem ismert Jaropolk életében más olyan eseménysor, amelyre a 91. számú imában említett szituáció ráillene. Mivel e könyörgés közvetlenül a 90. számú ima után következik, és mert Vszevolod 1085 késő tavaszán – kora nyarán (a Jaropolk-féle lázadás elfojtását követően) szövetségi ajánlatott tett IV. Henrik német-római császárnak,[181] a 91. számú rogáció megszületését 1085 elejére – kora tavaszára teszem.

A 86. számú, hosszú és emocionális imádságban, amely a zsoltárok utáni, eredetileg üresen hagyott lapokat (f. 206^{v}–208^{v}) foglalja el az Ottó-korabeli kó-

---

[177] Das Register Gregors VII. I. (Buch I–IV.) Berlin 1920. 235. (Monumenta Germaniae Historica. Epistolae selectae. T. II. Fasc. 1.) 236.: II, 74.

[178] „...Domine Ihesu, te rogo [...], ut miserum famulum tuum Petrum vivicare et consolare digneris; ut ei victoriam donare digneris" — Manuscriptum Gertrudae i. m. 156.

[179] „Ut muro tuo inexpugnabili eum circumcingere et armis tué potentié protegere digneris. Domine Ihesu, te precor, audi me" — uo. 156.

[180] A Régmúlt idők krónikája a Lavrentyij-évkönyv szerint i. m. 87.; A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 240–242.

[181] Vszevolod kijevi fejedelem leánya, Jevprakszija (Adelhaid) 1085/1086 körül feleségül ment Henrik szász őrgrófhoz, majd miután gyorsan megözvegyült, 1089-ben magához IV. Henrik német-római császárhoz, l. *Nazarenko, A. V.*: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat" i. m. 544., 546–547., 553.; Drevnyaja Rusz v szvetye zarubezsnih isztocsnyikov. Moszkva 1999. 373–378.

dexben, Gertruda leginkább Péterért aggódik.[182] Hatszor nevezi benne *„egyetlen fiának"* (unicus filius meus). Esedezik Örökszűz Mária (virgo perpetua) közbenjárásáért, hogy Isten oltalma kiterjeden Jaropolkra nemcsak minden bajban és veszedelemben, de valamennyi testi és lelki szükséglete esetében is.[183] Ha pedig bekövetkezne a legrosszabb: *„...engedje, hogy könyörületességed jelen élet eseményei közepette megszokott kegyelme kiváltképp* [ama] *órán legyen vele* [Péterrel, midőn] *eltávozik az életből."*[184] A 86. számú imádság keletkezési körülményeinek megállapításához a következő sorok nyújtanak támpontot: *„Úrnő* [...] *járj közben a Szentegyház békéjéért és egységért, és a keresztény népért, és az egyetlen fiam, Péter egész seregéért, és az egész családjáért* [...] *és a seregét* [fenyegető] *minden szükség és veszedelem* [elhárításá]*ért"*.[185] Gertruda olyan időszakban imádkozott, amikor az egyházat békétlenség és széthúzás gyöngítette, Jaropolkra és druzsinájára pedig ínség és halál leselkedett. Meysztowicz a maga idejében figyelmeztetett, hogy pusztán az *„exercitus"* szó ('sereg', 'csapat') előfordulásából nem lehet háborús időkre következtetni.[186] A druzsina Rusz fejedelmeinek állandó katonai kísérete volt. Az imádság felfokozott emocionális tónusa (az „egyetlen fiam" kifejezés hatszori előfordulása) és az olyan ismétlődő motívumok mint „Péter serege" (háromszor) és „Péter [jövendő] halála" (kétszer) számomra mégis azt sejtetik, hogy Gertrudát leginkább valamiféle hadiállapotból fakadó veszélyek aggasztották. Nincs semmilyen adatunk arra vonatkozólag, hogy a keresztények megosztottságának említésekor Izjaszlav özvegye a Róma és Konstantinápoly közötti szakadásra gondolt volna![187] A 90. számú imájában meg sem említette a pátriárkát és a kijevi metropolitát! Az investitúra gyakorlása kapcsán VII. Gergely pápa és IV. Henrik német király között 1075-ben kirobbant konfliktus a katolikus egyházon belüli mély megosztottsághoz és háborúhoz vezetett, mely során az uralkodó ellenpápát állított (1080), majd az 1084. évi itáliai hadjárata végén kiűzte VII. Gergelyt Rómából, és intronizálta III. Kelement. A megbuktatott pápa Salernóban, a dél-itáliai normannoknál keresett menedéket, ahol 1085. május 25-én elhunyt. Talán nem járok messze az igazságtól, ha úgy gondolom, hogy Gertruda szóban forgó imája 1085 tavaszán, Jaropolk Kijev ellen megindított felkelése alatt született. A következő periódus, amikor egyszerre két pápa rivalizált egymással, 1086. május 24-én vette kezdetét, nem sokkal azt megelőzően, hogy Jaropolk hazatért Len-

[182] „Sancta Maria [...] exaudi me et ora pro unico filio meo Petro" — Manuscriptum Gertrudae i. m. 151.

[183] „Sancta Maria adiuva eum et intercede pro eo, ut liberet eum et custodiat eum Deus ab omni malo et ab omni per[i]culo" — uo. 151.; „Inde confugio sub tuam protectionem et commendo in tuam fidem animam et corpus unici filii mei Petri, et omnes necessitates anime et corporis, et omnes dolores et angustias cordi unici filii mei Petri" — uo. 152.

[184] „ut solitam tue pietatis gratiam inter presentis vité casus, precipue in hora exitus sui ex vita, adesse concedas" — uo. 152.

[185] „Domina [...] intercede pro pace et unitate ecclesie Sancte, et pro populo christiano, et pro omni exercitu Petri unici filii mei, et pro omni familia sua [...] et omnibus necessitatibus et periculis exercitus sui" – uo. 152–153.

[186] Uo. 153. (13. megjegyzés).

[187] Az 1089. évi konstantinápolyi zsinat résztvevőinek nem sikerült olyan korábbi határozatra rábukkanni, amely formális szakadásra utalt volna a kereszténység két központja között, l. *Aristeides Papadaki – John Meyendorff*: A kereszténység Kelet és a pápaság felemelkedése. Bp. 2002. 116.

gyelországból. Az anyja számára azonban VII. Gergely sorsának volt különleges jelentősége. Azé a Szentatyáé, aki támogatást nyújtott Izjaszlav családjának a nyugat-európai emigráció idején, és Jaropolknak adományozta a kijevi *„királyság kormányrúdját"*.[188]

Szintén a zsoltárok és hálaénekek után következő üres lapok egyikén (f. 206^{r}) olvasható a 84. számú ima, amelyben a fejedelemasszony teljes odaadással Mária könyörületességére bízza a fiát.[189] A köteten belüli elhelyezkedése alapján ezt az orációt szintén 1085 tavaszára datálom.

Az *Egbert-Psalterium* írott lapjainak szabadon maradt részeire és alsó margóira interpolált Gertruda-imák keletkezési idejének meghatározása igen nehéz, csaknem lehetetlen feladat. A fejedelemasszony által megrendelt ötödik miniatúrából (f. 41^{r}) és a hozzá tartozó 66. számú oráció (f. 40^{v}–41^{r}) szövegéből ítélve az idős özvegy jóval Jaropolk halála (1086 novembere) után is felhasználta e térközöket a vallásos áhitat személyes átélésének megörökítésére. Ugyanakkor a 63. (f. 30^{r} alján: Péter bűneinek felsorolása) és a 87. számú (f. 213vb: *„Őrizd meg a te szolgád, Péter egészségét"*)[190] bejegyzések arról tanúskodnak, hogy a fia életében már rendszeresen kiaknázta ezt a lehetőséget. Hogy miért és mikortól, azt csak közvetett bizonyítékok alapján lehet vélelmezni. Ilyen például a 70. (f. 66^{r}: a lap alján)[191] és a 81. számú (f. 182^{r}: a lap alján)[192] imádság, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy az *Egbert-Psalterium* zsoltáraihoz kötődően kerültek lejegyzésre. Ugyanilyen utalást tartalmaz azonban a kódex legvégén álló — de eredetileg a zsoltárok elé befűzött — fóliókon elhelyezett 90. számú oráció (f. 230^{v}–231^{r}) is,[193] amit fentebb 1084 második felére sikerült datálni. Így tehát nem állapítható meg, hogy a szövegközi bejegyzésekre azért került-e sor, mert ezek az imák konkrétan kapcsolódtak egy-egy zsoltárhoz, avagy azért, mert a fejedelemasszony nem talált máshol elegendő szabad helyet a számukra. Bizonyára mindkét eset előfordult, csak éppen a *Codex Gertrudianus* történetének más-más szakaszában.

Az Istenanya a Gyermekkel miniatúra (f. 41^{r}) az egyik Egbert-korabeli illuminációt hátoldalán, a nyolcadik ívfüzetben (f. 35–42) látható.[194] Az elhelyezéséből és a stílusjegyeiből a művészettörténészek arra következtetnek, hogy a Gertruda imádságait illusztráló öt kép közül utoljára festették.[195] A fejedelemasszony 66. számú könyörgése a f. 40^{v} alsó harmadát foglalja el, a két zárósora

---

[188] Das Register Gregors VII. i. m. 236–237.: II, 74.

[189] „Oratio ad sanctam Mariam [...] ideo ad te confugio, et tibi tota devocione Petrum comendo" – Manuscriptum Gertrudae i. m. 151.

[190] „Salvum fac servum tuum Petrum" – uo. 153.

[191] „ut hic psalmorum cantus proficiat corpori et anime" – uo. 147.

[192] „Deus, spes credentibus [...] suppliciter clementiam tuam imploro per hos psalmos, quos pro salute vivorum ac mortuorum percantavi, ut nos a perpetuis tormentis eripias" – uo. 150.

[193] „Christe [...] dignare me [...] exaudire clamantem ad te per hos psalmos et orationes"; „exaudi me, Domine, per hos psalmos, peccatricem famulam tuam" – uo. 155.

[194] A miniatúra színes fotóját l. *Džurova, A.*: Byzantinische Miniaturen i. m. Abbildung 103.; *Michałowska, T.*: Ego Gertruda i. m. Ilustr. V.; Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem i. m. Aneks.; illetve:http://www.icon-art.info/masterpiece.php?Ing=en&mst_id=2488 (a letöltés időpontja: 2009. szept. 22.).

[195] Gertruda halála előtt, feltételezhetően a 12. század elején, l. *Szmirnova, E. Sz.*: Minyiatyuri XI i nacsala XII v. v Molitvennyike knyaginyi Gertrudi i. m. 100–101.

azonban átkerült *az Istenanya a Gyermekkel* miniatúra alá. Az illuminációelkészítése tehát megelőzte a 66. számú oráció lejegyzését. A kép és a szöveg itt is szorosan összetartozik, éppúgy mint a *Gertruda imája Szent Péterhez* (f. 5^{v}) miniatúra esetében. Krisztus valamennyi képzőművészeti megjelenítési formája, amelyen gyermeknek ábrázolják, az Emánuel-képtípushoz tartozik. A szó jelentésén keresztül ('velünk az Isten')[196] e theophania a megtestesült igét szimbolizálja és a megváltás közelségét hirdeti. Krisztus–Emánuelt általában tizenkét évesnek szokták lefesteni az ikonokon Lukács evangelista nyomán.[197] Ezt az újszövetségi szövegrészletet közvetlenül megelőzően Annáról, a 84 esztendős özvegy prófétaasszonyról olvashatunk, aki éjjel-nappal böjtöléssel és imádságokkal töltötte az időt a jeruzsálemi templomban, és hirdette, hogy a gyermek Jézus képében eljött a Megváltó.[198] A kegyes végre készülődő Simeonnak kinyilatkoztattatott a Szent Lélek által, hogy *„addig halált nem lát, amíg meg nem látja az Úrnak Krisztusát"*.[199] Ezért, mikor Simeon a karjaiba vehette a gyermek Jézust, így sóhajtott föl: *„Mostan bocsátod el, Uram, a te szolgádat, a te beszéded szerint, békességben!"*[200] Egyetértek Engelina Szmirnovával, hogy Gertruda könyörgése, amely e miniatúrához kapcsolódik, a közelgő halált váró esendő lélek üdvözülésbe vetett reményét vetíti elénk: *„Uram, irányíts engem az igazság útjára, s midőn megparancsolod nékem, hogy távozzam e testből, ne törjön reám a sötétség ítéletideje, s ne akadályoztathassam a te szent utadon, sem jobb felől, sem bal felől, hanem add meg nékem, hogy megérkezzek hozzád, világ megváltója, aki élsz!"*[201] Az anyát és gyermekét ábrázoló miniatúra arany színű háttére időtlenséget sugároz, amely elmélyíti a képben megfogalmazott üzenet emocionális tartalmát.

***

A Péter nevét említő, vagy a reá utaló imádságok és a Jaropolk személyéhez kapcsolódó miniatúrák közvetett datálásának segítségével felállítható a *Codex Gertrudianus* alkotórészeinek hozzávetőleges kronológiája. A kódex jelen állapotának megfelelően haladva ezek keletkezési ideje az alábbiak szerint határozható meg:

Az első ívfüzetetben[202] lévő *Kalendárium* (f. 2ra–4vb) 1039–1083 között készült, valószínűleg 1071-et megelőzően, talán 1068/1069 körül.

---

[196] Vö. Ésa 7,14; Mt 1,21–23.

[197] Luk 2,42.; Pravoszlavije. Szlovar–szpravocsnyik. (a letöltés időpontja: 2009. okt. 30.) http://www.pravkniga.ru/intlib_part.html?id=1740

[198] Vö. Luk 2,36–38.

[199] Luk 2,26.

[200] Luk 2,29.

[201] „Domine, dirige me in via veritatis et quando me iusseris exire de isto corpore, non occurrat mihi tempestas tenebrarum, nec possit mihi nocere in via tua sancta, nec a dextris nec a sinistris, sed presta me venire ad te, salvator mundi, qui vivis" — Manuscriptum Gertrudae i. m. 146. No. 66. (a Meysztowicz-féle forráskiadásban a folió megjelölését elírták: f. 40^{r}. Helyesen: f. 40^{v}!).

[202] Az „első ívfüzet" egy bifóliumból (f. 2–3.) és egy fólióból áll (f. 4.). A f. 1. előzéklap. A szakirodalomban használt foliószámozás a 19–20. században (tévesen) kialakult tradíciót követi, és az előzéklaphoz rendeli a f. 1-es számot, azaz nem felel meg a kódex valódi struktúrájának, l. *Pani, L.*: Aspetti codicologici i. m. 47., 47. (23. sz. jegyz.); 48.

A második ívfüzet orációi (f. 5v–6v) és a *Gertruda imája Szent Péterhez* miniatúra (f. 5v) Jaropolk halála, 1086. november 22-e után keletkeztek, valószínűleg az 1090-es években.

A harmadik ívfüzet imáit (f. 7r–8v) 1085 késő tavasza és 1086 ősze között jegyezték le. A *Krisztus koronáz* miniatúrát (f. 10v) Jaropolk halála után, de 1087-nél nem később festették.

A negyedik ívfüzetben található *Prognosticon* (f. 11ra–12r) az első ívfüzetet alkotó *Kalendáriummal* egy időben készült. A negyedik ívfüzet gertrudiánus imádságai (f. 12r–14v) a szövegük alapján datálhatatlanok, de Jaropolk halála előtt kellett megszületniük.

Az *Egbert-Psalterium* — eredetileg szabadon maradt — első oldalain és miniatúráinak üresen hagyott hátlapján (f. 15r–16r, 17v–18r, 19v–20r) elhelyezett imák 1085 tavaszán kerültek oda.[203]

Az *Egbert-Psalterium* zsoltárai, hálaénekei, litániái és gyónási formulái közé, illetve az itt található miniatúrák hátlapjára feljegyzett imádságok a szövegük alapján datálhatatlanok. Megállapítható azonban, hogy vannak közöttük olyanok, amelyeket Jaropolk életében, és vannak olyanok, amelyeket a halála után vetettek pergamenre. *Az Istenanya a Gyermekkel* miniatúra és a hozzá kapcsolódó ima Gertruda életének vége felé (1090-es évek – 1100-as évek első évtizede?) készült.

Az *Egbert-Psalterium* zsoltárai és hálaénekei után következő, eredetileg üresen hagyott oldalakon (f. 206–208.) olvasható imák 1085 tavaszán születtek.

Az *Egbert-Psalterium* legvégén található f. 229–232. ívfüzet Gertruda-korabeli orációi 1084 második felében – 1085 elején vagy kora tavaszán keletkeztek.

A negyedik ívfüzetben — a *Prognosticon* után — következő imádságok datálása pusztán a szövegük alapján lehetetlen, de a fent vázolt időspektrumból látható, hogy a *Codex Gertrudianus* orációit 1084/1085-től kezdődően, folyamatosan rögzítették. Kézenfekvő tehát azt gondolni, hogy a negyedik ívfüzet imái is e kronológiai keretek közé illeszkednek. Ha igaz a feltevésem, miszerint az imádságok lejegyzésekor a fejedelemasszony az első lapoktól haladt a kötet vége felé, akkor a negyedik ívfüzet kódexen belüli helye eldöntheti az itt található imák kronológiai attributálásának kérdését, és megfordítva, az orációk keletkezésének időpontja kijelöli a fasciculus Gertruda-korabeli helyét az ívfüzetek között. A datálás szempontjából a 27. és a 32. számú imádság egy-egy részletének tulajdonítok jelentőséget. Az előbbiben a *„minden angyal és* [...] *Isten minden kiválasztottja, járjatok közben az összes keresztény lélekért"*,[204] az utóbbiban a *„küldd el szent angyalodat Péterrel és a seregével, óvja meg minden bajtól, hogy semmiféle ellen rá ne szedje útközben* [sem] *őt,* [sem] *az övéit, de kiérdemeljék a diadalt valamennyi ellenség felett"*[205] soroknak. Az *„összes keresz-*

[203] A f. 15–20. lapokon olvasható imádságok keletkezési idejét az definiálja, hogy a No. 44. oráció (f. 15r), amely az első közülük, a f. 232v lapon félbe szakadt No. 93. ima folytatása, míg a No. 61. oráció rögzítése, amely az utolsó ebben a szakaszban (f. 20r), a kötetbeli elhelyezkedése miatt feltehetőleg megelőzte a No. 86. ima lejegyzését.

[204] „omnes angeli et [...] omnes electi Dei, intercedite [...] pro cuncta christiana plebe" — Manuscriptum Gertrudae i. m. 135.

[205] „mitte angelum tuum sanctum cum Petro et exercitu eius, qui eos ab omni adversitatibus protegat [...], ut nullus eum, et suos, in itinere inimicus, decipiat, sed mereantur ab hoste omne triumphum" — uo. 136.

tény lélekért" (pro cuncta christiana plebe) szófordulat nagyon hasonlít ahhoz, amit a 90. számú orációban találunk: *„Uram, nyisd meg ajkaim! [...] A pápánkért, és a fejedelmünkért, és a császárunkért [...] és valamennyi felebarátunkért, és a katolikus egyház összes gyülekezetéért, és minden keresztény népért"* (Domine labia mea aperies [...] pro Papa nostro, et pro principe nostro, et pro imperatore nostro [...] et pro omnibus amicis nostris, et pro omnibus congregationibus ecclesie catholice, et pro omni populo christiano), vagy amit a 86. számú imában olvasunk: *„Úrnő [...] járj közben a Szentegyház békéjéért és egységért, és a keresztény népért, és az egyetlen fiam, Péter egész seregéért"*. (Domina [...] intercede pro pace et unitate ecclesie Sancte, et pro populo christiano, et pro omni exercitu Petri). E hasonlóság alapján a 27. számú imádság lejegyzésének idejét is 1084 második felére – 1085 első felére teszem, amikor a katolikus egyházon belüli megosztottság a tetőpontjához érkezett IV. Henrik és VII. Gergely, valamint az ellenpápák rivalizálása miatt. Ez valószínűtlenné teszi a Péter és serege diadaláért könyörgő 32. számú oráció 1086 késő őszre datálását, amikor Jaropolk felkerekedett, hogy elégtételt vegyen a Rosztyiszlavicsokon, de mielőtt célhoz ért volna, a halicsi Zvenyigorod előtt orvul meggyilkolták.[206]

Ha a *Prognosticont* a kódex elejére kötötték, akkor a 32. sz. imának 1084. április–június körül kellett megszületnie. Volodar és Vaszilko Rosztyiszlavics 1084 húsvétján megtámadta és elfoglalta Volhínia székvárosát, kihasználva azt a kínálkozó alkalmat, hogy a volhíniai fejedelem (Jaropolk) éppen Kijevben vendégeskedett Vszevolodnál.[207] A *Régmúlt idők krónikája* tanúsága szerint a hazaérkező Jaropolk vereséget szenvedett a két testvértől. Csak Vlagyimir Monomahnak köszönhette, hogy sikerült fegyverrel helyreállítani a status quot. Még ugyanabban az esztendőben elveszítette viszont az egyik gazdag jövedelemforrását, Dorogobuzst, amit a kijevi uralkodó a föld nélkül maradt David Igorjevicsnek adományozott, hogy lecsendesítse vele a békétlenkedő rokont. A szakirodalom ezzel magyarázza Jaropolk 1085. évi felkelését Vszevolod ellen.[208] Ha a *Prognosticont* a kódex végére kötötték, akkor a 32. számú ima keletkezési dátumaként az 1085. esztendő eleje – tavasza jöhet szóba, azaz a kijevi hadjárat időszaka, amely Jaropolk Lengyelországba menekülésével végződött.

A *Prognosticon* a negyedik ívfüzetben (f. 11–14.) található. Az itt elhelyezett orációk közül a 30. (f. 12^{v}) és 31, számúban (f. 12^{v}) a *„szorongattatás"* (angustiae) is szerepel a Gertrudát gyötrő kínok között. Erre azonban az *Egbert-Psalterium* elején nem panaszkodik a fejedelemasszony, csak a kódex közepén (f. 98^{v}–99^{r}: 72. sz.; f. 150^{v}–151^{r}: 74. sz.; f. 159^{v}–160^{r}: 76. sz.; f. 168^{r}: 78. sz.; f. 205^{v}: 83. sz.; f. 206^{v}–208^{v}: 86. sz.), és különösen a harmadik ívfüzet (f. 7–10.) imádságaiban (10–14., 20–21. sz.). Ebből arra következtetek, hogy a *Kalendárium* és a *Prognosticon* eredetileg a manuscriptum végén volt. A *Prognosticon*

[206] A Régmúlt idők krónikája a Lavrentyij-évkönyv szerint i. m. 88., 505.; A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 242.

[207] A Régmúlt idők krónikája a Lavrentyij-évkönyv szerint i. m. 87.; A Régmúlt idők krónikája az Ipatyij-évkönyv szerint i. m. 240., 516.

[208] *Szverdlov, M. B.*: Domongolszkaja Rusz i. m. 468.; *Nazarenko, A. V.*: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat" i. m. 541–542.; *Vlagyimir Ty. Pasuto*: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva 1968. 43.

utáni lapokon nincs vakvonalazás szövegek számára. Az ide lejegyzett imádságok ferde sorai miatt elképzelhetőnek tartom, hogy ez esetben a szkriptor a kódexbe írt bele, nem pedig előzetesen szétszedett és a másolópultra kifeszített bifóliumokra dolgozott. (Azt nem tudni, hogy mit használtak a könyvmásolók a pergamenek alátámasztására a 11–13. századi Ruszban. A miniatúrák ábrázolásain általában a térdükre fektetett, félbehajtott ívfüzetekbe írnak.[209])

Az *Egbert-Psalterium* Gertruda-korabeli kibővítése a következőképp rekonstruálható. Amikor a fejedelemasszony imáival beteltek a *Prognosticon* üresen maradt lapjai, Gertruda — még további két alkalommal — új ívfüzetekkel egészíttette ki a psalteriumot: előbb az f. 7–10., később az f. 5–6. fóliókkal, melyeket a kódex elejére köttetett.[210] Ez a két ívfüzet — benne a fia földi és túlvilági életére utaló négy miniatúrával — a mély anyai fájdalom kifejeződése volt, Jaropolk „emlékkönyve", amit az idős özvegy gyakran kézbe vett. A mindennapos használat miatti praktikus megfontolásból lett a kötet kezdete.

A *Codex Gertrudianus* keletkezési idejének fentebb vázolt leszűkítése az 1084/1085–1086-os periódus, az 1090-es évek (*Gertruda imája Szent Péterhez* és a környező imák), illetve a 12. század eleje (*Istenanya a Gyermekkel* miniatúra és a hozzá tartozó imádság) által kijelölt kronológiai szakaszokra a kivitelezés technikai megoldása miatt is valószínűbb feltételezés, mint a kutatók körében leginkább elterjedt nézet, az 1075/1078 és 1087/1088 közötti időszak. Lehetetlen ugyanis bekötött pergamenlapokat megfesteni, és a szövegek rendezett, szépen megformált, utólagos beírása is megvalósíthatatlan feladat lett volna, ha előzetesen nem bontják ívfüzetekre a manuszkriptumot a könyvmásolási szokásoknak megfelelően. Így tehát az 1075/1078–1087/1088-as intervallum azt jelentené, hogy a kódexet folyamatosan szétszedték és összerakták, vagy azt, hogy egy évtizeden keresztül kötéstábla nélkül hevert. Szerintem Gertruda életében háromszor (-négyszer) került sor a könyv átkötésére, amiből az előbbi az imádságok lejegyzéséhez és illuminálásához, míg az utóbbi két alkalom egy-egy kiegészítő miniatúra elkészítéséhez kapcsolódott. (Az első a *Kalendárium* és *Prognosticon* befűzése volt, ha azokat nem egy másik kódexből vették át az orációk folytatásához.)

Egyetlen kérdés megválaszolásával maradtam adós: amennyiben a *Kalendárium* és a *Prognosticon* 1068–1077 között az *Egbert-Psalterium* részévé vált — ami arra mutat, hogy a kódexet akkor Gertruda már biztosan használta —, mivel magyarázható, hogy az imádságok (majd a miniatúrák) kötetbe foglalása csak jelentős késéssel, 1084/1085-től kezdődött? (Az is lehetséges azonban, hogy a *Kalendárium* és *Prognosticon* egy másik kódex része volt, ahonnan 1085 első felében vették ki őket, hogy a Gertruda-féle orációk lejegyzésének folytatásához további üres lapokat nyerjenek.) Bár a datálás pontosítására a Péter-imák alapján tettem kísérletet, az orációk központi és állandó szereplője az idős és beteg fejedelemasszony, aki

---

[209] *Ljubov V. Sztoljarova*: Iz isztorii knyizsnoj kulturi russzkovo szrednyevekovovo goroda (XI–XVII vv.). Moszkva 1999. 27–36.

[210] A f. 5^r kezdőlap jellegéről Laura Pani érvei meggyőzőek. A f. 5^v lapon látható miniatúra és az f. 7–10. ívfüzet miniatúrái (f. 9^v, f. 10^r, f. 10^v) egyazon képprogram alkotóelemei. Ezért a két ívfüzetet egymás után kötötték be a kódexbe.

Alekszandr Nazarenko szerint 1025 körül született.[211] Gertruda 1078-ban (a férje, Izjaszlav elhunytakor) 53 éves, 1084-ben 59 volt. Talán készülődni kezdett a halálra, és ezért az *Egbert-Psalteriumot* állandóan maga mellett tartotta. A kódexek rendkívül értékes tárgyaknak számítottak, a Gertruda tulajdonát képező, Reichanauban készült, illuminált példány pedig különösen. A nehezen és drágán beszerezhető pergamenlapok vásárlása helyett egyszerűbbnek tűnt kihasználni a kötetben talált üres oldalakat. 1085-ben Vlagyimir Monomah minden vagyonából kiforgatta Jaropolkot és a családját. Könnyen meglehet, hogy a Kijevbe hurcolt özvegynek az *Egbert-Psalteriumon* kívül nem is maradt más — a kívánt célra alkalmas — istenes könyv a személyes tulajdonában. A fia halála után Gertruda nem akarta, vagy a szükséges anyagiak hiányában nem tudta finanszírozni egy új kódex összeállítását.

MELLÉKLETEK

"Gertruda imája Szt. Péterhez" (f. 5v)
(Fénykép: Kämpfer, Frank. Das Russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter dem Grossen. Recklinghausen, 1978. S. 117. Abbildung 64.)

[211] *Nazarenko, A. V.*: Nyeszosztojavsijszja „triumvirat" i. m. 548. Meysztowicz szerint Gertruda 1014 körül született (Manuscriptum Gertrudae i. m. 108.). Kürbis 1020 körüli időpontra becsüli Gertruda születését (Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale i. m. 17.). Andrzejuk 1014–1025 közé helyezi Gertruda születésének dátumát (*Andrzejuk, A.*: Gertruda Mieszkówna i jej modlitewnik i. m. 21.). Michałowska szintén 1025-re teszi Gertruda születési évét (*Michałowska, T.*: Ego Gertruda i. m. 190.).

"Krisztus koronáz" (f. 10v)
(Fénykép: Kämpfer. Das Russische Herrscherbild.
S. 127. Abbildung 67.)

Vörös és fehér rozetták Jaropolk alakja körül.
("Gertruda Imája Szt. Péterhez". Részlet.)

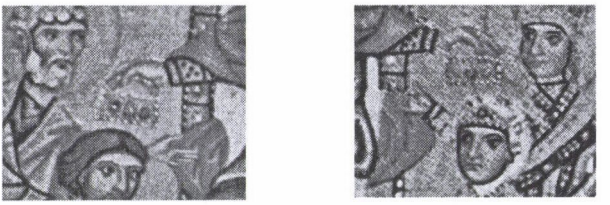

Jaropolk és Kunigunda koronája
("Krisztus koronáz". Részlet.)

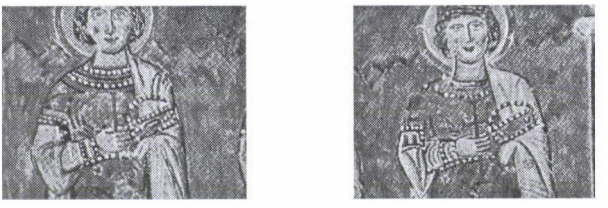

Férfi és női mártír koronája
(Santa Maria in Pallara. Részlet.)

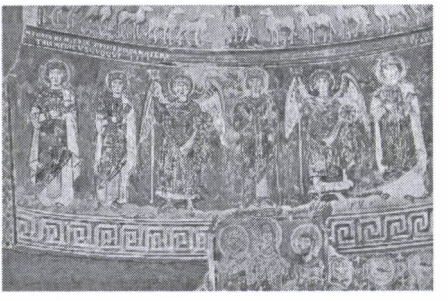

Szűz Mária mint királynő férfi és női vértanúkkal az oldalán a római Santa Maria in Pallara templom apszisának freskóján.
(Fénykép: Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen Bd. 2. Hildesheim, 1993. S. 135. Abb. III-15.)

THE DATING OF THE CODEX GERTRUDIANUS

(The Rose as a Christian Symbol in the History of the Southern Slavs in the 11th Century: II.)

by Sándor Szili

(Summary)

The *Codex Gertrudianus* (also known as *Folia Gertrudiana*) is a supplement to the *Psalterium Egberti* which was made in the 10th century at Reichenau. It contains private prayers and five miniatures, which were prepared in the 11th century partly or entirely on the territory of the Kievan Rus, probably in Volhynia. This part of the *Egbert-Psalterium* was named after Gertruda, the Polish wife of Izjaslav, prince of Kiev (1054–1068, 1069–1073, 1077–78), owner of the book for a long time. The five miniatures which were made upon the order of the princess show a mixture of Western, Byzantine and local stylistic features. Their stylar attribution, the interpretation of two among the five, and the exact time when the prayers of the *Codex Gertrudianus* were put to writing, that is, the dating of the additions to the *Psalterium Egberti* from the age of Gertruda are still under dispute. The codex has some importance from a Hungarian point of view, for it was as a donation of Saint Elisabeth of Hungary that it got to Cividale (Northern Italy), where it has been preserved until now.

The Codex Gertrudianus is generally dated to between 1078 and 1086. The former is the time of the death of Izjaslav, who does not figure in the prayers and on the miniatures, whereas the latter is the year when died Iaropolk, the son of Izyaslav and Gertruda, who is mentioned as alive in the prayers.

The present study offers a new chronological order with regard to the dating of the miniatures and prayers, on the basis of art historical, codicological and iconographical arguments, and consequently redefines the nature of the manuscript itself. At the same time, it decodes its iconographic programme, which has seemed impossible to decipher so far. The author's argumentation departs from a hitherto neglected yet important detail of the miniature of Gertruda's prayer to Saint Peter (f. 5v): namely, the iconographic interpretation of the rosette-roses which surround the figure of Iaropolk in a green field. The roses put in a green field (the Garden of Paradise) are the symbols of martyrs. Iaropolk was venerated as a local saint. Consequently, the miniature and the prayers attached to it, which together constitute an organic unity, were made after the death of Iaropolk. The illumination of Christ crowns (f. 10v) is closely connected to the iconographic program which began on f. 9v and f. 10r, as it depicts the moment when Iaropolk, having finished his earthly life, stands before his Judge. This miniature was prepared after the painting of The Birth of Christ and the Crucifixion, but not later than 1087, which is apparent from the persons represented there: by the side of Iaropolk we see his consort, Kunigunda, who left for Thuringia in 1087. The Resurrection scene of the Christ Crowns miniature, in which the Allmighty places the crown of eternal life upon the heads of the princely couple, is a logical conclusion of the symbolic system of the two previous illuminations, the Birth of Christ (f. 9v) and the Crucifixion (f. 10r): birth – martyrdom – resurrection. The Gertruda's prayer to Saint Peter represents Iaropolk already in the Garden of Paradise as an intervening „Righteous", and is thus reasonably supposed to have been made later than the other images, presumably in the 1090s. The prayers of the *Folia Gertrudiana* were put to writing progressively from 1084 on. The *Codex Gertrudianus* is thus an expression of deep maternal sorrow, a sort of „memory-book" for Iaropolk.

VITA

Szommer Gábor

FÖLDRAJZ, MEGISMERÉS ÉS AZ INFORMÁCIÓS RENDSZEREK TÖRTÉNETI VIZSGÁLATÁBAN REJLŐ LEHETŐSÉGEK*

Vegyes érzelmekkel vettem kézbe Csukovits Enikőnek a Századokban megjelent *A földrajzi megismerés útjai Európában (Az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig)* című tanulmányát.[1] Egyfelől örültem: egyetemes történeti témában magyarul, magyar szerző tollából viszonylag kevés elemző jellegű szakszöveggel találkozhat az érdeklődő olvasó, a premodern időszakra vonatkozóan pedig különösen igaz ez a megállapítás. A dolgozat alapvetően az ókori, illetve középkori földrajzi ismeretekről nyújt rövid áttekintést, elsősorban bizonyos gondolkodóknak és tudósoknak a szövegein, illetve — mindenekelőtt a középkor esetében — a konkrét utazások eredményeképpen megszülető útleírásokon keresztül. Az így kirajzolódó, Sztrabón *Geógraphikájától* Aeneas Sylvius munkásságáig terjedő nagyívű áttekintés során számos műről olvashatunk rövidebb-hosszabb ismertetést, ezeken keresztül pedig betekintést nyerhetünk az európai tengerentúli expanzió kibontakozása előtti időszak földrajzi tudásába.

A szöveg végére érve ugyanakkor komoly hiányérzetem támadt, és számos olyan kérdés fogalmazódott meg bennem, melyek felvetésére Csukovits Enikő cikke remek alkalmat kínál. Jelen írásban a tanulmány valamilyen ok miatt számomra problematikusnak tűnő mozzanatai köré rendezve veszem számba — sokszor csak érintőlegesen — a tanulmány erényeit, illetve a komolyabb eredmények elérésének lehetőségét többször felcsillantó, ám azok megragadására képtelen metódus hátulütőit, illetve a kibontás lehetséges irányait.

* * *

A *cím* nem csupán figyelemfelkeltő, de jelen sorok íróját egyben el is bizonytalanította. A választott, több évezredet felölelő időintervallum, illetve a roppant szerteágazó témakör — mégoly vázlatos — áttekintése tudniillik komoly kihívást jelent, különösen egy terjedelmi korlátok által erősen behatárolt szaktanulmány keretei között. Mindazonáltal egy ilyen hosszú időtartamot és szerteágazó témát áttekintő elemzés is lehet sikeres, ehhez azonban komoly, szigorú és alaposan átgondolt tematikus szelekció, illetve szövegszegmentálás

* A tanulmány a Japán Alapítvány kutatói ösztöndíjának támogatásával készült.

[1] *Csukovits Enikő*: A földrajzi megismerés útjai Európában (Az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig). Századok 144. (2010) 255–299.

szükséges, amely a szóban forgó tanulmányban — számos ok miatt (ezekre alább bővebben kitérek) — nem valósult meg.

A címadással kapcsolatosan további — részben a hatalmas időszak témaként való kijelölésével összefüggő — problematikus mozzanatok is felvethetők.[2] Elsőként a címben szereplő „megismerés" szó szúr szemet. Az információs folyamatokat — mindenekelőtt a kommunikációt[3] — középpontba helyező kutatások örvendetes módon a történettudományban is egyre elterjedtebbé válnak. Jelen esetben azonban komoly félreértésről van szó, ugyanis a tanulmány alapvetően nem a földrajzi megismerést,[4] sokkal inkább a különböző időszakok földrajzi tudáskészletének bizonyos szeleteit és — kevésbé hangsúlyosan — a szövegekhez kötődő kommunikációs jelenségkört járja körül, méghozzá azt is elsősorban a művelt elit néhány prominens alakja bizonyos műveinek áttekintésén keresztül, az egyes szerzők kiválasztott munkáinak tartalmi összefoglalására helyezve a hangsúlyt.[5] Magát a megismerési folyamatot, annak sajátosságait, eszközeit, módszereit, eljárásait vagy adott korszakokban történő esetleges módosulásait bemutató adatok csak ritkán bukkannak fel, és ezek az ismerettöredékek is alig többek felületes megállapításoknál; leginkább illusztrációként szolgálnak, ahelyett hogy tematikus egységgé összeállva segítenék a célként megjelölt téma alapos ismertetését.[6]

---

[2] A megadott időhatárral kapcsolatos ellenvetéseimre részletesen nem térek ki, csak utalnék arra, hogy Kolumbusz utazása és a „nagy földrajzi felfedezések megindulása" közé tett — a portugálok legkésőbb a 15. század első felében meginduló és Vasco da Gama Kolumbuszéhoz hasonlóan emblematikus utazásában kulmináló teljes atlanti aktivitását ignoráló és az említett eseménysorozat folyamatszerűségét és komplexitását figyelmen kívül hagyó — egyenlőségjel aligha tűnik szakmailag tarthatónak. Ha mindenképpen egy „első" évszámot szeretnénk megjelölni kezdetként, akkor talán 1291, a genovai Vivaldi testvérek dél felé indított expedíciójának időpontja pályázhatna legjobb eséllyel. Utóbbi utazás általános áttekintését l. *Francis M. Rogers*: The Vivaldi Expedition. In: Annual Report of the Dante Society 63. (1955) 31–45.

[3] Az érdeklődés magyarországi élénkülésére — egyúttal a „divatosság" hátulütőire — jó példa a Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület által „A kommunikáció története" címmel 2009 augusztusában rendezett konferencia.

[4] A megismerési folyamat felépítésének rövid és tömör összefoglalását l. *Z. Karvalics László*: Információ versus (?) kommunikáció. In: Jel-Kép. 1995: 2. 83. Az információkkal kapcsolatos kérdéskör és a történettudomány kapcsolatának számos aspektusával kapcsolatosan jó kiindulópont: *Z. Karvalics László*: Bevezetés az információtörténelembe. Bp. 2004.

[5] Érdemes megemlíteni, hogy a deskriptív mozzanatokon túllépő (de legalábbis nem kizárólag azokra fókuszáló), a vizsgált forrásokat a mögöttes történeti jellegzetességek elérésére módot adó eszköznek tekintő, azokat eredeti környezetükben kezelő kutatói gyakorlat mára a történettudomány számos területén (a cikk témájához kapcsolódóan például a mentalitástörténetben, az eszmetörténetben vagy a történeti földrajzban) komoly eredményeket tud felmutatni, így a problémafelvetés mindenképpen örvendetes, vö. *Jacques Le Goff*: A mentalitástörténet. In: Annales. Szerk. Benda Gyula, Szekeres András. Bp. 2007. 419–432., *Quentin Skinner*: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs 1997. 7–54., *Alain Musset:* Történeti földrajz: történeti tudomány? In: Tér és történelem. Szerk. Benda Gyula, Szekeres András. Bp. 2002. 39–64.

[6] A megismerést illetően leginkább két fő mozzanat, az olvasás, illetve a közvetlen tapasztalatszerzés jelenléte és — olykor — egymással való kapcsolata merül fel, de részletekbe menő elemzést nem kapunk. Például: [Sztrabón munkája] „az egykorú görög tudomány eredményeit és a szerző saját tapasztalatait összegezve az akkor ismert egész világ leírását tartalmazza" (*Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 260.). Vagy: a keresztes hadjáratok idején „a megismerés több volt a vonuló hadak útjába eső helyekről és lakosairól szerzett felületes, sokszor eleve előítéletekkel terhelt benyomásnál, a legtöbb tapasztalatra épp a seregen belül lehetett szert tenni" (uo. 274.). Hiába bukkan fel lépten-nyomon, hogy egyes művek (Pomponius Mela – uo. 261.; Mandeville – uo. 283–284.) mesés elemeket (is) tartalmaztak, nem tudjuk meg, hogy a kortársak milyen szempontok szerint ítéltek egy adatot igaznak/hamisnak, holott az ezzel összefüggő — évszázadokkal később akár ellentmondásos-

A cím másik komoly problémája, hogy nem derül ki egyértelműen, mit is ért a szerző pontosan „földrajzi megismerés" alatt. E ponton mindenképpen szükséges lett volna valamiféle diszciplináris elhatárolás (és természetesen az így kijelölt határok szigorú betartása), amely — akár alapszinten is, de — körülírta volna, hogy a kortársak, vagy a modern tudományosság által felfogott földrajzi gondolatok képezik-e a vizsgálat tulajdonképpeni tárgyát. Ez a számos veszélyt rejtő tematikus reflektálatlanság végighúzódik a tanulmányon, és több alkalommal is „elsodorja" a szerzőt. A vizsgált időszakban a földrajz ugyanis nem különült el önálló diszciplínaként, hanem — mai szemmel nézve mindenképpen — elmosódott kontúrú és időről időre módosuló kiterjedésű határterületek kapcsolták össze a többi „tudománnyal", illetve a közvetlen tapasztalaton alapuló tudással.[7] A mai értelemben vett és a premodern földrajz(ok)nak természetesen vannak ugyan egymást átfedő szegmensei, de rengeteg szempontból különböző kategóriákról van szó. A tanulmányban felbukkanó szövegek szinte mindegyike hosszú passzusokat tartalmaz a ma etnográfiaként, történetírásként, életrajzként vagy éppen teológiaként „felcímkézett" területekről (hogy csak a leggyakoribb témákat említsük). Hasonlóképpen, látszólag teljesen eltérő témát taglaló munkákban földrajzi gondolatok sora bukkanhat fel: az 5. századi Martianus Capella — Csukovits tanulmányában nem említett — *De Geometria* című munkája alapvetően a korban ismert világ „földrajzi" leírását adta, de a reneszánsz „geográfia" kozmográfiával, asztronómiával, asztrológiával vagy éppen mágiával való összemosódása ugyanezt a jelenséget példázza.[8] Valamiféle elhatárolás viszont annak ellenére szükséges lett volna, hogy egy ilyen disztinkció évszázadokkal később csak nehéz és önkényes lehet, mi több, azt a kortársak maguk sem tartották feltétlenül szükségesnek.[9]

A témakör pontos körülhatárolásának hiánya viszont több ponton is érezteti hatását. A tanulmány látszólag a kortársak által használt földrajzértelmezést veszi alapul, amire nemcsak az utal, hogy számos szerző (például Sztrabón, Rubruk vagy éppen Marco Polo) munkájának bemutatása során olvashatunk passzusokat az ismertetett népek „etnográfiai" jellegzetességeiről, hanem az a kitétel is, mely szerint az „alapvető földrajzi, népismereti leírások némelyike

---

nak is minősíthető — gyakorlatok (l. pl. Carpini sorait, aki „megbízhatónak ítélt személyektől" hallott fantasztikus népekről ugyancsak tudósít – uo. 277.) bővebb elemzése igencsak termékeny lehetne.

[7] Egy definíciójellegű és állást foglaló bekezdés azért is szerencsés lett volna, mert az egyes korszakok földrajzi gondolkodása között komoly eltérések voltak, emiatt a „premodern" időszakot sem célszerű homogén kategóriaként kezelni. (Elegendő az antik világ és a keresztény középkor közötti, e tekintetben aligha túlbecsülhető különbségekre gondolni.) A problémát még komplikáltabbá teszi, hogy a modern történettudományban szintén számos széttartó vélemény van forgalomban a kérdéskörről: találunk olyan szerzőt is, aki egyenesen vitatja, hogy a vizsgált időszak földrajzi tudását egyáltalán önálló diszciplínaként kellene kezelni, l. *Norman J. Wilson*: World Eras. European Renaissance and Reformation, 1350–1600. New York–London 2001. 33.

[8] A diszciplináris elhatárolással és a látszólagos „káosszal" kapcsolatban reneszánsz kori példák is említhetők: például II. Pius — a tanulmányban alaposan ismertetett — *Cosmographiája*, vagy az, hogy Ptolemaiosz *Geographiájának* 1406. évi első latin fordítása ugyancsak a *Cosmographia* címet viselte, l. *Denis E. Cosgrove*: Apollo's Eye. A Cartographic Genealogy of the Earth in the Western Imagination. Baltimore 2001. 102.

[9] Az egyes tudásterületek közötti viszony bonyolult körülírhatóságának „időtlenség"-ét jól szemlélteti, hogy Sztrabón a történeti részeket is szép számmal tartalmazó *Geógraphika* mellett egy — mára elveszett — *Historia* című művet is írt, l. *Andrew H. Merrils*: History and Geography in Late Antiquity. Cambridge 2005. 6.

nem is önálló munkaként, hanem valamilyen történeti munka részeként készült".[10] Mindennek azonban ellentmondani látszanak azok a kijelentések, amelyek mintha napjaink elvárásait „kérnék számon" a régmúlt gondolkodóin. Például: A *Geographia* [ti. Ptolemaiosz munkája] „nem mai értelemben vett földrajz: nem geográfiai leírást nyújt, hanem »csupán« az akkor ismert világ fontos pontjainak (...) koordinátáit tartalmazó, rubrika nélküli táblázatok sora".[11] Vagy: „Az *Imago Mundi* klasszikusokra alapozott ismeretanyaga tipikus íróasztal melletti tudás volt, utazáskor nem igazán lehetett hasznosítani".[12] Egyúttal a definiálatlanság másik csapdája is felbukkan, amikor már nem is földrajzról, hanem „történetíróról" (Türoszi Vilmos), illetve „életrajzi munkákról" esik szó.[13]

A cím kapcsán felmerülő kérdések után a vizsgált téma bevezető végén történő kijelölésére is érdemes röviden kitérni: „a tapasztalat, az új ismeret megszerzése azonban csak az első lépés a világ feltérképezéséhez vezető úton, az ismeretek továbbadása, megőrzése, rendszerezése nélkül ugyanis ez a tudás az utazó halálával visszavonhatatlanul elveszik".[14] Érdekes módon azonban egy alapvető dimenzióról nem esik szó: a tárgyként megadott problémakör — függetlenül attól, hogy milyen tudásról vagy a földrajzi tudás éppen melyik szegmenséről van szó — *sine qua non*ja tudniillik éppen a különböző ismeretek cselekvésmódosító hatása lenne. Vagyis egyszerűbben fogalmazva: hiába áll rendelkezésre az adott tudás vagy beszámoló, ha annak használatára nem kerül sor, az pusztába kiáltott szó marad, következésképpen egy információkra fókuszáló vizsgálódás az említett mozzanat elemzése nélkül aligha lehet teljes. Szerencsére — annak ellenére, hogy a felhasználáshoz kapcsolódó problémakör expressis verbis nem jelenik meg a vizsgálati témák között — az ismeretek felhasználásáról tudósító adatok nem hiányoznak teljesen a szövegből. Mindazonáltal a felvetett mozzanatok — akárcsak a címben említett megismeréssel összefüggő problémák — jóformán elvesznek a hosszúra nyúló köztörténeti ismertetők között, és funkciójuk legfeljebb azok „színesítésére" szorítkozik.[15] Szétszórtan, alapvetően epizódszereplőként, nem pedig rendezőelv gyanánt találkozunk velük, emiatt pedig sokkal inkább leíró jellegű, vázlatos forrásismertetéseket olvashatunk, nem mélyre hatoló elemzéseket. Még az e tekintetben legeredetibb részben, a korai reneszánsz időszakában bekövetkező változásokat taglaló oldalakon is túl terjedelmesnek tűnik az ismertetett háttéradatok sora és túl ke-

[10] *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 264.
[11] Uo. 263.
[12] Uo. 292.
[13] Uo. 272.
[14] Uo. 259.
[15] Például: „Ezek az Európában közkézen forgó különböző útleírások [a zarándokirodalom] széles körben közvetítették a bennük foglalt gazdag információanyagot, ugyanakkor távoli tájak megismertetésével további utazásokra ösztönöztek" (uo. 271.). Vagy: „A földrajzi tudás, a helyi szokások, körülmények minél pontosabb ismerete ilyen körülmények között sorsdöntő lehetett: egy rosszul megválasztott útvonal, egy félreértett gesztus végzetes következményekkel járt" (uo. 274.). Az ismeretek kapcsán leggyakrabban a felhasználás aktusa kerül elő, azonban ezek az adatok többnyire csak arról tájékoztatnak, hogy az adott munkákat olvasták vagy használták az elkövetkező évszázadokban, arra azonban nem hogy hogyan; erre a mozzanatra a későbbiekben még bővebben kitérek.

vésnek a valódi — Boccacciónak a Kaszpi-tenger ellentmondásos leírásai kapcsán felmerülő dilemmáját bemutató szakaszhoz[16] hasonló — elemző momentumok, holott a régi és új tudás „konfrontáció"-ja ez utóbbi módon jelenhetett volna meg igazán plasztikusan.

A továbbiakban eltekintenék a szövegben felbukkanó szerzők részletes számba vételétől, mindössze egy-egy példa kapcsán fejtem ki az aggályosnak tűnő pontokat.

Pliniusszal először az ókorral foglalkozó fejezetben találkozunk. Nagyjából egy oldalban rövid áttekintést kapunk életéről, megtudjuk, hogy a *Historia naturalis* egyes könyvei milyen témaköröket tartalmaznak (földrajz, antropológia stb.), illetve hogy az egyes földrajzi régiók leírása milyen sorrendben történt.[17] Egy pliniusi nagyságrendű életművet nyilván csak nagyon felületesen lehet egyetlen oldalban összefoglalni, ugyanakkor nem igazán érthető, hogy a „kísérlet" — ha már sor került rá — miért éppen azokat az adatokat ismerteti, melyek magyarul is nehézségek nélkül hozzáférhetők, többé-kevésbé közismertek (Plinius élete), illetve amelyekről az érdeklődő magából a *Historia naturalis*ból jóval részletesebb képet kaphat.[18] E szelekciós gyakorlatot egyedül az indokolhatná, ha a közölt adatok a későbbiekben elemzés tárgyát képeznék, és emiatt szükség lenne ismertetésükre; ilyesmire azonban annak ellenére sem kerül sor, hogy Plinius neve a továbbiakban is sokszor felbukkan. Olvashatunk arról, hogy munkáját Bedától Pierre d'Ailly-ig rengeteg tudós használta fő forrásként; hogy a középkor krónikáinak leghivatkozottabb szerzői közé tartozott;[19] hogy a *Historia naturalis* a 14. század elején „újra népszerűvé" vált;[20] vagy hogy a humanista földrajzi érdeklődés hajnalán ritkaságszámba mentek kéziratai.[21] A felsorakoztatott adatok azonban legfeljebb arról rajzolnak átfogó képet, hogy Plinius munkája a középkor és a reneszánsz évszázadai során fontosnak számított, viszont éppen a későbbi szerzők általi felhasználás konkrét részletei sikkadnak el. Arról például alig-alig hallunk, hogy a megemlített gondolkodók miként használták fel a művet a rendelkezésükre álló tudáskészlet rendszerezési műveletei során. Vagyis jelen esetben — ha már annak ismertetésére nem került sor, hogy Plinius miképpen (és miért éppen úgy) integrálta saját rendszerébe a számára elérhető adatokat — a célként kitűzött vizsgálat logikus fókuszpontja az lenne, hogy Plinius munkájának „ismerete" milyen módon játszott szerepet új gondolatok megformálásában vagy manifesztálódott konkrét — tágan értelmezett — cselekvésekben. Plinius minduntalan fel-felbukkan, azonban az általa és róla írottak sehol nem válnak elemzés alapjává.

A kijelölt vezérfonal — több további tényező miatt — más esetekben is gyakran „elsikkad". Ilyen ok a történeti kontextus gyakori szem elől tévesztése, elsősorban az adott korszakok szellemi környezetének negligálása; ez a kérdéskör

---

[16] Uo. 288.

[17] Uo. 262–263.

[18] L. a szöveg viszonylag friss kiadását és abban Gesztelyi Tamás — a mű kontextusát és szerkezetét is felvázoló — utószavát: Idősebb Plinius: Természetrajz. Bp. 2001. (az utószó: 369–381.).

[19] *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 264–265.

[20] Uo. 285.

[21] Uo. 286.

csak elvétve kerül elő az egyes művek tárgyalása során.[22] Megtudjuk, hogy Plinius művét a vizsgált időszak legnagyobb részében használták a tudósok: arra viszont már nem kapunk részletes választ, hogy a humanista d'Ailly mennyiben (és mindenekelőtt miért) olvasta „másképpen" ugyanazt a szöveget, mint mondjuk a majd' ezer évvel korábban tevékenykedő Sevillai Szent Izidor. Csak az olvasható, hogy a 12. században egy angol klerikus kivonatot készített Plinius szövegéből:[23] az azonban már nem, hogy mit tartott megőrzésre (vagy éppen elhagyásra) érdemesnek, milyen szempontok vezérelték a szelekció során, illetve miért pont az adott módon ítélte meg az egyes szövegrészeket. János pap országának a középkorban toposznak számító legendája[24] ugyancsak példaként hozható: arról tudniillik már nem esik szó, hogy ugyanezek a történetek a 15. századi Portugália eltérő szellemi közegébe kerülve radikálisan új funkciót kaptak, és Tengerész Henrik egyik legfontosabb motiváló tényezőjévé előlépve — Zurara krónikája szerint legalábbis — komoly szerepet játszottak az ország tengerentúli expanziójának kibontakozásában.[25]

Ezzel függ össze az egyes szövegek „mutáció"-jának, az aktuális „korszellem"-hez való adaptálódásának kérdéséköre.[26] Erre remek példa a Sankt Gallen-i kolostorban őrzött Orosius-mű, amelyet a 9. és a 11. század során a szerzetesek folytonosan frissítettek az éppen aktuális állapotokat tükröző és — földrajzi vagy politikai okok miatt — lényegesnek ítélt javításokkal, jegyzetekkel. Így kerülhetett a *Moesia* és *Pannonia* szavak fölé a jóval „korszerűbb" *Uulgaria* és *Ungria* megnevezés, vagy így bukkanhattak fel a szövegben azok a sorok, amelyek tudatták az olvasóval, hogy *Pannonia* az a vidék, ahol a magyarok (*Ungri*) élnek, míg *Noricum* a bajorok territóriumának számít.[27] E jelenség kapcsán ráadásul egy olyan módszertani kérdés is felvethető lett volna, ami a források mechanikus, kronológiai vonal mentén történő elrendezése esetén hajlamos láthatatlanságba burkolózni. Ha ugyanis az egyes szövegvariánsok rendszeresen módosultak az évszázadok során, akkor felmerülhet a kérdés: tulajdonképpen melyik „kiadás"-t — ez esetben melyik Orosius-változatot — is tekinthetjük hatástörténeti szempontból „igazi"-nak? Ez a látszólag elméleti probléma rögtön gyakorlati vonatkozást kap, ha felidézzük, hogy d'Ailly *Imago Mundi*jának Kolumbusz által használt kiadásában nemcsak az említett — és a tanulmányban kifejtetteknek megfelelően rég(ebb)i forrásokat használó — fő mű kapott helyet, hanem további traktátusok is: többek között az 1413. évi *Compendium Cosmographiae*, amelyben a kardinális Ptolemaiosz frissen latinra fordított gondolatai-

[22] Például amikor Pomponius Mela művének 14. századi népszerűségéről, illetve annak okairól esik szó (uo. 287.).

[23] Uo. 286.

[24] Uo. 283.

[25] *Mekis Tamás*: János pap nyomában. Mediterrán világ 2008: 6. 140–151.

[26] Mindössze annyi támpontot kapunk, hogy a földrajzi ismeretanyag — tehát nem konkrétan az egyes művekről van szó — „még a középkor legföldhöz-kötöttebnek tekintett évszázadaiban sem volt teljesen statikus" (*Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 259.).

[27] *Natalia Lozovsky*: Geography and Ethnography in Medieval Europe. Classical Traditions and Contemporary Concerns. In: Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies. Eds. Kurt A. Raaflaub, Richard J. A. Talbert. Oxford 2010. 320.

ra reflektált, és amelyet Kolumbusz az egyik híres széljegyzetével látott el: „Bebizonyosodott, hogy ez a tenger [ti. az Atlanti-óceán] pár nap alatt behajózható".[28]

A kezdeti célkitűzés — mint már utaltam rá — akkor tűnik el a legnyilvánvalóbb módon, amikor a szövegek gyakorlati felhasználásáról esik szó. Az egymástól időben és térben távol eső szövegek és szerzők alapvetően a használaton keresztül kapcsolódhatnának össze szerves egésszé, amelynek figyelmen kívül hagyása a miatt különösen fájó, mivel egy ilyen irányú rekonstrukción keresztül a különféle társadalmi gyakorlatok is jól megragadhatók lettek volna. A kérdéskör felvetésének hiánya nemcsak azért szembeötlő, mert kulcsfontosságú dimenzióról van szó, hanem azért is, mert a kutatási programot adó bekezdés hangsúlyozza a „véletlenszerűen fennmaradt, felbukkant kéziratok", illetve az írók, krónikások szerepét.[29] Ugyanakkor valahányszor előbukkan a szövegek használata, rendre csak azt tudjuk meg, hogy a munkákat „olvasták", sokra tartották, netán „hivatkoztak rájuk", de sem az olvasások vagy hivatkozások különbözősége, háttere, motivációja, sem a „használat" részletei (konkrét és kézzelfogható mibenléte, mikéntje) nem bukkannak fel, holott éppen az ismertetett művek egymásra hatása az a szerkezeti kohéziós elem, amely nélkül a tárgyalt szövegek csak elszigetelt töredékek maradnak, ahelyett hogy a célként megjelölt téma képét kirajzoló mozaikká állnának össze.[30] Ezen a ponton pedig alapvetően visszaérünk a korábban elhangzottakhoz. Vagyis nem a filológiai jellegű összekapcsolás hiányzik — egy alapos kutatáshoz nyilvánvalóan a szűkre szabott terjedelmi korlát sem lett volna elegendő[31] —, sokkal inkább az a többlet, amely révén az egyes munkák körüljárása elvezethetett volna a vizsgált korszakok jellemző társadalmi gyakorlataihoz.

---

[28] Az Imago Mundi 1480–1483. évi változatának „tartalomjegyzék"-ét l. *Eva G. R. Taylor*: Compendium cosmographiae: a text-book of Columbus. Geographical Magazine 47. (1931) 214–219. – A kiadás számos traktátusa nem a „nagy felfedezés" során, hanem Kolumbusz eszkatologikus gondolatrendszerének kialakulásában játszott komoly szerepet, l. *Pauline Watts*: Prophecy and Discovery. American Historical Review 1985: 1. 84.; *Valerie Flint*: Columbus and the Friars. In: Intellectual Life in the Middle Ages. Edds. Lesley Smith, Benedicta Ward. London 1992. 296.; *Juan Gil*: Az Indiák felfedezésére indult vállalkozás kezdete és folyamata. Mediterrán világ 2008: 6. 36. – d'Ailly feltételezhetően azért reagált a műre későbbi írással, mert Ptolemaiosz munkája valószínűleg már nem jutott a kezébe az *Imago Mundi* befejezése előtt. Ennek megfelelően a *Compendium Cosmographiae* sok helyen felülírja az *Imago Mundit:* az Indiai-óceánt például a ptolemaioszi rendszernek megfelelően beltengerként írja le, l. *John Horace Parry*: The Discovery of the Sea. Los Angeles 1981. 60.

[29] *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 259. – Ezen a ponton az a benyomásom támadt, hogy alapvetően sokkal inkább az évtizedeken (évszázadokon) keresztülnyúló tudástranszferen van a hangsúly, holott sok esetben — gondoljunk csak Petrarcára és Boccaccióra — a kortárs gondolkodók egymásra hatása (történjen az levelezésen, személyes találkozókon vagy éppen a széljegyzeteken folytatott kommunikáción keresztül) ugyanolyan fontos lehet, mint a „régmúlt" idők szövegeinek használata.

[30] Pl.: „A középkor krónikáiban Plinius, Solinus és Orosius mellett Izidor is szinte mindig ott szerepelt a leghivatkozottabb szerzők között" (*Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 265.), vagy: „A nehezen megszerezhető Pliniust rendkívül sokra tartották, Boccaccio egyenesen az ókori auktorok leghíresebbikeként emlékezett meg róla" (uo. 286.).

[31] Az ilyen jellegű kutatásra vonatkozóan talán Kulcsár Péter monográfiája lehetne irányadó, aki aprólékos adatok tömegét dolgozza fel „mindössze" egyetlen munka hátterének megrajzolásához. *Kulcsár Péter*: Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése. (Humanizmus és reformáció 1.) Bp. 1973.

Lássunk néhány konkrét példát a hiányolt mozzanatokra! Megtudjuk, hogy a keresztesek „kénytelenek voltak megismerni a vidéket és lakóit",[32] ugyanakkor egyetlen esetet sem olvashatunk, amikor konkrét döntési szituációban kellett volna használni a megszerzett tudást, így pedig az ismeretek felhasználásához sem juthatunk közelebb.[33] A talán legbővebben tárgyalt „műfaj'-jal, a zarándokirodalommal összefüggésben ugyancsak rengeteg olyan kérdést említhetünk, amelyek mentén a téma a leíráson túlmenően is kibontható lett volna. Mennyiben rokoníthatók vagy kapcsolhatók össze például a zarándokirodalom tárgyalása során említett itineráriumok a korábbi, illetve későbbi — hasonlónak tűnő — útleírástípusokkal és más (például képeken alapuló) műfajokkal?[34] Miképpen történt az említett itineráriumok felhasználása: használták-e őket például előzetes útvonaltervezésre? Használták-e őket a zarándokok az alternatív útvonalak közötti választás során? Volt-e szerepük az egyes útvonalak „népszerűség"-ének megváltozásában? Arról például olvashatunk, hogy a magyarok kereszténnyé válásával a megszokott útvonal helyett egyre inkább Magyarországot kezdték preferálni a Jeruzsálembe igyekvő zarándokok: de vajon volt-e szerepe a bevált térségek ilyetén „lecserélés"-ében az útleírásoknak?

A hivatkozások és széljegyzetek kérdéskörének differenciálatlan kezelése ugyancsak számos elszalasztott lehetőséget rejt. Kolumbusz kapcsán például ismert adat, hogy II. Pius *Historia Rerum*át 853 vagy az *Imago Mundi*t 898 helyen annotálta. Ezekből a számokból azonban legfeljebb az a következtetés vonható le, hogy alaposan elolvasta a munkákat, holott a részletek szemrevételezésével számos ponton tovább lehetne árnyalni ezt az általános képet. Mit is értünk tulajdonképpen „széljegyzet" alatt? A kategóriába az egyszerű aláhúzások, a margóra pingált ábrák éppen úgy beletartoznak, mint a kérdéses részek tartalmi kivonatai, a szöveggel szemben megfogalmazott kritikák vagy egyes sorok szó szerinti kimásolása a margóra; az egyes típusok viszont akár másmás jelentést is hordozhattak.[35] A széljegyzeteknek ráadásul számos olyan funkciója is volt, amelyek különböznek a modern használattól. Az efféle jelölések például visszakeresési segédletek, a memória „támasz"-ai, pontosítások, kiegészítések, de akár az ismerősök tájékoztatására szolgáló eszközök egyaránt lehettek.[36] A tartalmi vonatkozások talán még fontosabbak, hiszen a jegyzetek

[32] *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 272.

[33] Másfelől a keresztesek kapcsán talán érdemes lett volna kitérni röviden arra is, hogy a környező vidék megismerésében milyen szerepet játszott a közvetlen tapasztalatszerzés.

[34] Az itineráriumokkal sok szempontból rokoníthatónak tűnik az ókori periplusz, illetve a kora újkori (és későbbi) roteiro „műfaja", noha ezeket alapvetően tengeri utazáshoz használták segédletként. Előbbihez bővebben l. *W. Salgó Ágnes*: A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig. Aetas. 1996: 4. 97–110. Utóbbihoz pl. l. *Charles Ralph Boxer*: Portuguese Roteiros, 1500–1700. Mariner's Mirror 20. (1934) 171–186. – A római itinerariumok sajátosságairól, eredetéről, használatáról és más útvonalsegédletekkel való kapcsolatáról l. pl. *Benet Salway*: Travel, Itineraria and Tabellaria. In: Travel & Geography in the Roman Empire. Edds. Colin Adams, Ray Laurence. London–New York 2001. 22–66.

[35] A jegyzetek típusaira és az esetleges eltérésekre vonatkozóan l. Anthony Grafton alapos esettanulmányát *Anthony Grafton*: How Guillaume Budé Read His Homer. In: Commerce with the Classics. Ancient Books and Renaissance Readers. Ed. Antohny Grafton. Ann Arbor 1997. 135–184.

[36] *Anthony Grafton*: A humanista olvasás. In: Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Szerk. Roger Chartier. Bp. 2000. 201–239.

— feltételezhetően — azért kerültek a lapra, mert az olvasó valamiért lényegesnek ítélte a megjelölt mozzanatokat. A jelenből tekintve Kolumbusz pályafutására az lehetne az első előfeltevésünk, hogy a felfedezőútjával kapcsolatos földrajzi kommentárokon volt a hangsúly. Mindazonáltal mit kezdhetünk azokkal az adatokkal, melyek szerint az említett munkák esetében nem ezek voltak túlsúlyban: II. Pius munkájában például 140 etnográfiai jellegű jegyzet van, amelyek közül 30 az amazonok országa kapcsán került a könyvbe, de Kolumbusz valamiért a trójai háborúról és Aeneasról írottakat is sok esetben jelölésre érdemesnek tartotta. Az *Imago Mundi* jegyzeteinek zöme tartalmi kivonat, az 1492. évi utazással kapcsolatba hozható adatokra utaló jegyzetek aránya viszonylag csekély. Ezen a ponton újra a földrajz és a többi tudásterület összemosódásába ütközünk. A jegyzetek látszólagos kaotikusságát ugyanis az magyarázhatja, hogy Kolumbusz olvasmányai nem kizárólag „egy cél"-t szolgáltak; azokat nemcsak az Amerika elérését eredményező utazás egyik ismeretforrás-csoportjaként használta fel, hanem a *Próféciák könyve* címmel kiadni tervezett — de végül kéziratban maradt — misztikus-apokaliptikus munkájának írása során is.[37] Végezetül Kolumbusz esetében akár az is lényeges mozzanat lehet, hogy mikor (mindenekelőtt 1492 előtt, vagy után) készültek az egyes széljegyzetek. Vagyis a lapszéli jegyzetek vizsgálata megfelelő eszköz lehet annak kiderítéséhez, hogy d'Ailly, esetleg Pius (vagy bárki más) munkája milyen szerepet játszott Kolumbusz nézeteinek alakulásában, ehhez viszont kellő mélységben kell ezeket megvizsgálni.

A fordított irányú megoldás ugyancsak célravezető lehetne: vagyis a vizsgált munkák jelentőségét nemcsak az adott szövegek felől közelítve, hanem az egyes történeti szituációkban felhasználható és felhasznált információkon keresztül is meg lehetne világítani. Ilyen lehetőség adódott volna például a Kolumbusz számára hozzáférhető információk kapcsán, akinek korszakhatárként bemutatott utazására ugyan csak szórványosan találunk utalást, de a tanulmány végül mégis erre az eseményre „fut ki". Megtudjuk, hogy a híres felfedezőre inspirálóan hatott Marco Polo munkája, d'Ailly *Imago Mundi*ja, illetve Aeneas Sylvius Piccolomini geográfiája,[38] de ezek az adatok elszigetelten, a műveket jegyző szerzők tárgyalásánál bukkannak fel, így esély sincs arra, hogy egységben tárgyalva kiindulópontként szolgáljanak az Amerika elérését eredményező utazás ismeretháttérének felvázolásához.[39]

---

[37] A Kolumbusz által bizonyíthatóan olvasott munkák, illetve a készített jegyzetek elemzését l. *Gil, J.*: Az Indiák felfedezésére indult vállalkozás i. m. 34–47.; *John Larner*: The Certainty of Columbus. History 73. (1988) 16–17.; *George Nunn*: The Imago Mundi and Columbus. The American Historical Review 1935: 4. 646–661. – Az *Imago Mundi* (és azon keresztül Bacon *Opus maius*ának) hatására Kolumbusz eszkatologikus és világvégével kapcsolatos gondolataira, illetve ennek — többek között — széljegyzetekkel való kapcsolatára vonatkozóan l. *Watts, P.*: Prophecy and Discovery i. m. 73–102.; *Rákóczi István*: Kommentárok a Próféciák könyvéhez. Mediterrán világ 2008: 6. 57–67.

[38] *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 282., 293., 297.

[39] Egyébként egy, a közelmúltban megjelent remek rekonstrukció alaposan tárgyalja a Kolumbusz számára elérhető információkat (kezdve Arisztotelésztől, Marco Polón át egészen — a Csukovits által nem említett — Toscanelliig és az — említett — *Imago Mundi*ig), és részletesen kifejti, hogy azok hogyan termékenyítették meg egymást és miképpen léptek működésbe a „nagy" utazással kapcsolatosan, l. *Török Zsolt Győző*: Kolumbusz és a reneszánsz kozmográfia. Mediterrán világ 2008: 6. 47–57.

A kitűzött cél szem elől tévesztésének eredményeképpen a rendezőelv tűnik el a tanulmányból. Arra vonatkozóan, hogy az egyes szerzők miért kerülnek elő, és legfőképpen, hogy miért éppen az adott szerzők bemutatására kerül sor alapvetően semmilyen támpontot nem kapunk. A „miért éppen ő?", illetve az „ő miért nem?" kínzó kérdéseinek megválaszolása a fogódzó nélkül hagyott olvasóra marad. Evidens válaszként adná magát, hogy azért az adott személyekről és művekről olvashatunk, mert a vizsgált periódus során ők voltak a legfontosabbak, az ő hatásuk volt a legjelentősebb. Ha azonban csakugyan erről van szó, akkor vajon miért nem bukkan fel következetesen és hangsúlyosan ez a mozzanat? Mi indokolja például Sztrabón hosszú szerepeltetését?[40] Nyilván a tudós fontos szerepet játszott a középkor és a reneszánsz évszázadai során, azonban a későbbi oldalakon már nem találkozunk a nevével. Ha pedig a későbbi hatás a szelekció alapja, akkor miért nem olvashatunk például Hérodotoszról? Vagy Sallustiusról, akinek szövegszelekciós „módszere" — tudniillik, hogy nem elszórtan, hanem műve elején, koncentráltan ismertette a vonatkozó földrajzi momentumokat — a középkor folyamán „hihetetlenül nagy hatást gyakorló" Orosius századokon keresztül „paradigmatikusnak bizonyuló" munkáján keresztül öröklődött tovább, és vált kedveltté a középkori szerzők körében.[41] Vajon a „tudományos földrajz megalapítójának" tekintett Eratosthenésről miért csak annyit tudunk meg, hogy munkásságáról Sztrabón művében is olvashatunk?[42] Miért nem hallunk arról, hogy mivel is érdemelte ki ezt a titulust (a különböző gondolati áramlatok, illetve a tapasztalati adatok egységes rendszerbe foglalásával); miért nem hallunk munkásságának legismertebb eredményéről, hogy tudniillik konkrét adatot adott meg a Föld kerületeként; vagy hogy az ő munkájában bukkan fel először a szélességi, illetve hosszúsági körök fogalma.[43] Vagy miért nem kerülnek elő részletesen a korai portugál utazásokban igen komoly mentális akadályt jelentő, ugyancsak görög gondolkodókra visszavezethető különböző klímazóna-koncepciók?[44]

---

[40] *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 260–261.

[41] Sallustius Orosiusra gyakorolt hatásával, az Orosius által használt forrásokkal kapcsolatban, illetve Orosius munkájának alapos elemzésére vonatkozóan l. *Merrils, A. H.*: History and Geography in Late Antiquity i. m. 35–97. (az Orosiust és művét ily módon méltató szavak: 36., 69.).

[42] *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 259.

[43] Munkásságával kapcsolatban l. *Duane W. Roller*: Eratosthenes' Geography. Oxford 2010. 21–30.; *Avraham Ariel – Nora A. Berger*: Plotting the Globe. Stories of Meridians, Parallels, and the International Date Line. London 2006. 5.

[44] A legismertebb elméletalkotó a számos földrajzi alapfogalmat (pólus, tengely, klíma stb.) megadó Arisztotelész volt, azonban a kérdésről már az ő munkássága előtt is többen (Parmenidész, Hippokratész stb.) elmélkedtek. A világot — a cikkben egyébként említett — Ptolemaiosz is több zónára osztotta, noha erről nem az ismertetett Geographia című munkában értekezett részletesen (*Florian Mittenhuber*: The Tradition of Texts and Maps in Ptolemy's Geography. In: Ptolemy in Perspective. Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century. Ed. Alexander Jones. Heidelberg 2010. 99.; *Denis E. Cosgrove*: Apollo's Eye. A Cartographic Genealogy of the Earth in the Western Imagination. Baltimore 2001. 37–39.). A klímazónák kérdésköre számos kapcsolódó probléma felé jelenthetett volna ugródeszkát. Ilyen kérdéskör lehetett volna például az égtájak (és az azokon alapuló determinizmus) a középkori krónikairodalomban, vö. *Halmágyi Miklós*: Önazonosság és idegenfelfogás Rodolfus Glaber műveiben. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. Szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál. Szeged 2010. 51–63.

A fenti, bevallottan *ad hoc* összeválogatott példákkal — amelyek mellé természetesen még rengeteg kimaradt szerzőt fel lehetne sorakoztatni (Polübiosz, John Holywood, Leonardo Dati stb.) — alapvetően nem azt akarom sugallni, hogy még több munkát kellett volna a szövegbe emelni, sokkal inkább a szelekció alapjának bizonytalanságára szeretném felhívni a figyelmet. Ez a bizonytalanság egyenesen következik a fent részletezett pontokból: a túl tágan meghatározott időkeretből, a tematikus reflektálatlanságból, illetve a kijelölt (vagy bármilyen más) kérdésfelvetési-módszertani irányvonal figyelmen kívül hagyásából. A bevezetőben megfogalmazott problémafelvetés végül nem vált a tanulmányon végighúzódó rendezőelvvé, így szükségképpen a nem túl egzakt „földrajziság" lépett a helyére: ez azonban túl tág és amorf kategóriának bizonyult ahhoz, hogy megfelelő tematikus alapként szolgáljon, és kellően alátámassza a szövegek szelekcióját. Ha pusztán az egyik ponton bicsaklana meg a dolgozat, az önmagában még nem jelentene interpretációs problémát. A három momentum „együttállás"-ának eredménye azonban egy olyan jellegű ismertetőt eredményez, amelyben alig-alig érzékelhetők a számba vett munkák közötti összetartó kapcsok, ennek következtében pedig — bizonyos pontokon legalábbis mindenképpen — az sem vezetne komoly szerkezeti töréshez, ha egyes, építőköveknek szánt, de sokszor egymástól elszigetelten álló művek vagy szerzők kimaradnának vagy mások szerepelnének helyettük.

* * *

A szelekcióval kapcsolatban azonban nem bizonyos szerzők kimaradása a legszembeötlőbb, hanem a földrajzi tudás talán leglátványosabb manifesztációjának szinte teljes negligálása: a térképé. Említés szintjén ugyan felbukkannak a térképek, illetve a földrajzi tudás kartográfiai mozzanatai, azonban ezek inkább kivételnek számítanak.[45] A hiány mindenképpen furcsa, különösen úgy, hogy nem kapunk bővebb indoklást arra vonatkozóan, hogy mi is magyarázza ezt az eljárást.

A térképészeti kérdések dolgozatba integrálása mellett számos — nem kizárólag tematikus — érv hozható fel. Egyrészt jelentős részben — noha nem minden esetben — ugyanazt a tudásanyagot jelenítik meg, mint a bőven ismertetett szöveges dokumentumok, „csak" éppen a reprezentáció vagy az aktuális funkció más jellegű. Ráadásul ezek a reprezentációs sajátosságok további érdekes problémakörök felé vezethetnének tovább: gondolhatunk többek között a térképek felhasználási módjaira, a térképek (tehát a konkrét, tárgyiasult tudás) árujellegére vagy éppen a kezelésükkel kapcsolatos — és ily módon metainformációként is felfogható — szervezeti megoldásokra. A kérdéskör végezetül remek eszköz a tudás továbbadásának, megőrzésének és rendszerezésének bemutatásához, mi több, a vizsgálat tárgyaként kijelölt évszázadokban lezajló történelmi-társadalmi, illetve mentális változásokat is nagyon jól demonstrálja, így mindenképpen érdemes alaposabb elemzésre.

---

[45] „Az új évszázad nem csak a földleírásban, de a térképészetben is új korszakot nyitott, s az új korszak nyitányának — mind a geográfia, mind a kartográfia művelésében — Ptolemaiosz Geográfiájának újrafelfedezése tekinthető" — *Csukovits E.*: A földrajzi megismerés i. m. 290.

Elöljáróban mindenképpen érdemes hangsúlyozni, hogy a vizsgált időszak földrajzi (vagy szinte bármilyen típusú) tudása nemcsak tárgyakban (térképek, útleírások, könyvek stb.) „csapódott ki", hanem roppant fontos szegmenst jelentett a — modern kutatók által igen gyakran figyelmen kívül hagyott — mikrodimenzió is, mindenekelőtt a személyes tudás, vagyis az írásba nem foglalt, tárgyakban nem materializálódó ismeretek. A jelenségkör megragadása nyilvánvalóan roppant nehéz és számos problémával terhelt feladat, éppen azért, mert a forrásokban nagyon kevés erre vonatkozó explicit utalás található. Ez a tudásréteg viszont nemcsak kimondottan fontos helyet tölt be a vizsgált századokban, hanem — éppen az ismeretek kimond(hat)atlansága miatt — számos szempontból teljesen más szabályok szerint működik, mint a kodifikált ismeretek. Ezekhez az adatokhoz alapvetően máshogy kellett, lehetett hozzájutni (közvetlen megtapasztalás, *learning by doing* — szövegeken keresztül történő ismeretszerzés); alapvetően máshogy „bukkantak a felszínre" (cselekvéseken keresztüli manifesztálódás — tárgyiasult, verbális forma); következésképpen kommunikációjuk és felhalmozásuk is másképpen történt (személyek mozgatása, „összegyűjtése" – tárgyak mozgatása, összegyűjtése). Vagyis a hallgatólagos dimenzió ugyanannyira figyelemre méltó darabkája a földrajzi tudásként meghatározott halmaznak, „mindössze" más logika alapján működik, és gyakorta más szituációkban került elő vagy vált jelentőssé; jelentősége pedig semmiképpen nem csekélyebb.[46]

Néhány konkrét példa valószínűleg kézzel foghatóbbá teszi a fentieket. A földrajzi ismeretek közé sorolható-e például azoknak a révkalauzoknak a tudása, akik csupán egy-két kikötő környékén tevékenykedtek, annak viszont minden aprócska részletét — beleértve például a kérdéses tengerrész egyes pontjainak vízmélységét vagy a különböző áramlatokat — betéve ismerték? Vagy mennyiben tekinthetjük földrajzi tudásnak annak a 14. századi angliai navigátornak az ismereteit, aki az összes olyan partszakasznak a látképét emlékezetből ismerte, melynek közelében hajóznia kellett, és elegendő volt pár pillantást vetnie hajójáról a kérdéses vidékre, hogy meg tudja állapítani, nagyjából merre is jár?[47] Nyilvánvalóan ezekben az esetekben a tudáskészlet korábban említett „határvidék"-ének kontúrjairól és azok elmosódottságáról van szó, és — felidézve a tematikus reflexió fontosságát — a határok meghúzása során az említett példákat ki is zárhatnánk a földrajzi ismeretek köréből.

Ebben az esetben azonban újabb problémák merülnének fel. Mihez kezdjünk például, ha az ilyen típusú ismeretek már nem az egyén szintjén, hanem

---

[46] A kormányosok és navigátorok egyes útvonalakra vonatkozó szaktudása például még a 17. század közepén is alapvető szerepet játszott, annak ellenére, hogy sokszor a szóban forgó térség térképei is rendelkezésre álltak a hajókon. A tudástípus nyilvánvalóan még jobban felértékelődött, amikor a különböző vidékekről nem álltak rendelkezésre írásos segédletek. Ezt jól példázza a 16. századi angol vagy holland kalózok gyakorlata, akik az elfogott spanyol vagy portugál navigátorokat kimondottan szaktudásuk és helyismeretük miatt hurcolták magukkal, és amikor már nem volt rájuk szükség, gyorsan megszabadultak tőlük (jó esetben a partra tették, rossz esetben a tengerbe vetették őket). Bővebben l. például Drake utazását a 16. század végén: *Szommer Gábor*: A kalózkodás információtörténeti aspektusai. In: Szavak és képek között. Szerk. Kiss Károly, Z. Karvalics László. Bp. 2008. 194.

[47] *David W. Waters*: The Art of Navigation in England in Elizabeth and Early Stuart Times. London 1958. 34., 325.

mintegy „makroszinten" bukkannak fel?[48] Jó példa erre az Atlanti-óceán szél- és áramlásrendszere, amelyek ismerete legalább annyira fontos volt Kolumbusz expedíciója során, mint d'Ailly sorai, noha természetesen más-más szempontból számítottak lényeges tudásnak.[49] További ellentmondásokba ütközünk, ha felidézzük, hogy a fent említett empirikus ismeretek az írásbeliség térhódításával egyre inkább „kézzel fogható" könyvek formáját kezdték ölteni. Amennyiben viszont a középkori — például a szárazföldi zarándokutakról készült — útleírásokat (úgy vélem, teljes joggal) a földrajzi ismeretek közé (is) soroljuk, akkor mind a hasonló jellegzetességekkel rendelkező tengeri útleírásokkal, mind a szövegek alapjául szolgáló empirikus tudással célszerű ugyanezt tennünk.

A személyes tudás dimenziója ráadásul nem csupán a kisebb léptékű és sok esetben egy-egy problémakörhöz kötődő ismeretekkel állt kapcsolatban, hanem komplex és kiterjedt ismeretanyag mozgatására is sor kerülhetett ily módon. E ponton felidézhetjük a már sokszor citált Kolumbusz sodródását az európai államokon keresztül, de ugyanilyen jó példa az Amerikát Kolumbusz után pár évvel később, angol lobogó alatt hajózva elérő John Cabot („eredeti" nevén Giovanni Cabotto) is, aki Itáliában született, és onnan érkezett a szigetországba, ezáltal pedig hathatós szerepet játszott a Földközi-tenger térségében felhalmozott — és többek között az Amerika elérését is lehetővé tevő — tudás észak felé történő közvetítésében. De megemlékezhetünk az itáliai–angol utazó fiáról, Sebastianról is, aki — a 16. század közepén hátrahagyva a spanyol *Casa de la Contratacion* (a földrajzi adatok rendszerezését végző „csúcshivatal") vezetői pozícióját — angol szolgálatban folytatta pályafutását. Ez az „átigazolás" természetesen azzal járt, hogy a spanyol földrajzi ismeretek zöme, több amerikai utazás tapasztalata, illetve magának a szervezetnek a működésével kapcsolatos ismeretek is az angolok ölébe hullottak.[50]

---

[48] Erre vonatkozóan jó példa a portugál atlanti halászat évszázados gyakorlata alatt felhalmozódó tapasztalati tudás-készlet, amely fontos alapul szolgált az atlanti kereskedelmi útvonalak későbbi kialakítása során, vö. *Rákóczi István*: Portugália és gyarmatainak interaktív története a 15–17. században. In: Anyaországok és (volt) gyarmataik 1. Szerk. Szabó Loránd, Ölbei Tamás, Wilhelm Zoltán. Pécs 2002. 73.

[49] Kolumbusz ugyanis nemcsak — sőt, megkockáztathatjuk, hogy nem elsősorban — könyvekből tájékozódott, hanem például a portugál Afrika-expedíciókon, illetve angliai utazása során is rengeteg tapasztalatot gyűjtött, szakértő hajósokkal konzultált, ezáltal pedig olyan beható ismereteket szerzett az Atlanti-óceán egyes térségeinek széljárásairól és áramlatairól, melyek későbbi utazása során komolyan segítették. Más szavakkal fogalmazva: Kolumbusz képes volt integrálni az itáliai, portugál, spanyol, illetve angol ismeretek szükséges elemeit, és sikere szempontjából ezek „elegyedése", egymásra hatása volt a döntő mozzanat (*Jorge Semedo De Matos*: Kolumbusz utazásai és a portugál hajózási ismeretek a XVI. században. Mediterrán világ 2008: 6. 19–22.). Természetesen ez a tudáskészlet, illetve az elemek integrációja nemcsak Kolumbusz, hanem az európai interkontinentális utazások zöme esetében is alapvetően fontos volt: viszont a 16. században már korántsem számított akkora újdonságnak. Ilyen szempontból az olyan „termékeny hibák" is érdekesek lehetnek, mint amelyek például Brazília (vagy több mint 100 évvel később Ausztrália) első elérését eredményezték. A szél- és áramlásrendszer ismerete mindkét esetben tökéletes volt, csak „hiba csúszott" a számításokba? vö. *Günter Schilder*: The Cartographical Contribution to the Coastal Exploration of Australia. Imago Mundi 26. (1972) 41.

[50] Sebastian Cabot esetére, annak jelentőségére, illetve a további felmerülő kérdésekre (a mozgatott adatok befogadó közeghez történő adaptációja; „téves" adatok integrációjának jelentősége stb.)

Ha e rövid kitérő után a térképeket vesszük szemügyre, akkor jól érzékelhetjük azt a tudásszerzéssel és megismeréssel kapcsolatos eltolódást, amelyről a korai humanisták kapcsán olvashattunk: a földrajzi világképnek az empirikus ismeretek sokasodásával együtt járó, abból következő átalakulásáról van szó. A középkor során elterjedt típust fokozatosan felváltották az új, tapasztalati adatokon alapuló térképek, a portolánok. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem (kizárólag) a földrajzi ismeretek mennyiségi bővüléséről van szó, nem is arról, hogy a korábbi — az elterjedt feltételezés szerint a valós földrajzi adatokkal alig-alig kapcsolatban álló — térképek helyére valamiféle evolúciós folyamat eredményeképpen „jobb", a „valóság"-ot pontosabban visszaadó, megjelenítő térképek léptek. Nem pusztán az elérhető földrajzi adatok mennyisége nőtt meg vagy megjelenítésük módosult; a térképek funkciója, társadalmi beágyazottsága — és ezzel egy időben a tudásközvetítés folyamatában betöltött szerepe — szintén drasztikusan átalakult.

A középkor során a *mappa mundi*, más nevén a T-O térkép volt az elterjedt térképtípus. Ezek a térképek — hasonlóan a római kor ismert térképeihez és ellentétben a következő évszázadok portolánjaival — nem utazási segédletek voltak, ez viszont nem jelentette azt, hogy az ábrázolt adatoknak egyáltalán ne lett volna empirikus alapja (ami egyébként elég bevett nézetnek számít). A talán leghíresebb T-O térképpel, a herefordi térképpel kapcsolatos legújabb kutatások például arra hívják fel a figyelmet, hogy a készítők komoly figyelmet szenteltek a részleteknek és a térbeli viszonyoknak, így munkájuk földrajzilag is figyelemreméltóan pontosnak bizonyult.[51]

Ezzel egy időben viszont a középkori térképeknek rengeteg olyan funkciója volt, amelyek napjainkban kissé akár furcsának is tűnhetnek. Az imént említett herefordi térkép például — bibliai forrásokra és klasszikus auktorokra (például Martianus Capella vagy Orosius) egyaránt alapozva — a világgal kapcsolatos tudás „enciklopédiá"-jaként funkcionált. (Egy 13. századi nézet szerint: „Bizton állíthatom, hogy *mappamundi* nélkül nemhogy bonyolult, hanem egyenesen lehetetlen lenne elképzelni vagy megérteni a Noé fiairól, az ő fiaikról, a négy birodalomról, a királyságokról és tartományokról szóló szövegeket, legyenek azok akár szentek, akár profánok".[52]) A térképek továbbá a hét szabad művészet oktatása során is szerepet kaptak, a vallási elmélkedés fontos segédeszközei voltak (mivel egy időben mind a spirituális, mind a fizikai valóságot megjelenítették),[53] valamint a hatalmi ideológia és szimbolika lényeges támpontjaiként is funkcionáltak.[54]

---

l. *Alison Sandman – Eric Ash*: Trading Expertise: Sebastian Cabot between Spain and England. Renaissance Quarterly 2004: 3. 813–846.

[51] *Scott D. Westrem*: The Hereford Map. Turnhout 2001. XVIII–XXI.

[52] Idézi: *Christian Jacob*: The Sovereign Map. Theoretical Approaches in Cartography throughout History. Chicago 2006. 135.

[53] Ezzel kapcsolatban l. Delumeau remek, rengeteg adattal alátámasztott esettanulmányát a földi paradicsom középkori térképeken való ábrázolásáról (*Jean Delumeau*: A paradicsom története. Bp. 2004. 54–92.).

[54] A térképek középkori funkcióiról bővebben l. *Lozovsky, N.*: Geography and Ethnography in Medieval Europe i. m. (különösen: 315–324.). A földrajzi gondolatok (nem kizárólag a térképek) ugyanakkor már a Római Birodalomban is a hatalmi ideológia fontos eszközének számítottak, vö. *Emily Albu*: Rethinking the Peutinger Map. In: Cartography in Antiquity and the Middle Ages.

A 13. század végén megjelenő portolán térképek legszembeötlőbb változtatása a földrajzi tér korábbi gyakorlattól drasztikusan eltérő ábrázolása volt, azonban ez a sajátosság csak egynek számított az újdonságok közül. Magának a típusnak a kialakulása a Földközi-tenger térségében közlekedő hajósoknak köszönhető, akik a fent részletezett térképhasználati gyakorlathoz képest merőben eltérő célból, elsősorban navigációs segédlet gyanánt kezdték rajzolni ezeket a műveket. Ennek kapcsán mindenképpen érdemes kitérni a viszonylagos újdonságnak számító iránytűre, ami több tekintetben is kölcsönhatásban állt a szóban forgó térképészeti átrendeződéssel. Egyfelől az eszköz fontos támpontot, adatgyűjtési segédletet biztosított a földrajzi adatok felhalmozása és „papírra" vetése során, ugyanakkor legalább ilyen fontos funkcionális szempont volt, hogy a térképek minél jobban az iránytűvel felszerelt hajósok gyakorlati igényeihez igazodjanak.[55]

A külalak természetesen szoros összefüggésben volt az igényekkel és a funkcióval, és mindenekelőtt elsősorban a tájékozódást segítette elő. Szinte minden portolán térkép alapvető kellékeként bukkant fel (általában valamelyik sarokban) a szélrózsa, a számos jelölési konvenció egyvelege (települések különböző színekkel való feltüntetése, sekély vizű tengerrészek pontokkal vagy keresztekkel jelölése stb.), illetve az egyedi külső legmeghatározóbb eleme, az iránytűvel történő tájékozódást segítő irányvonalak látszólag kusza, ám szigorú rendszert követő hálózata. További fontos külsőség, hogy — mindenekelőtt tengeri használatra szánt térképekről lévén szó — a szárazföld belsejéről alig-alig találunk adatokat, azonban a tengerparton fekvő települések és kikötők nevei katonás rendben sorakoztak a partvonalon feltüntetve. Ezekhez a jegyekhez csatlakozott a későbbiekben a — főleg a portugálok Afrika-menti utazásai révén hangsúlyossá váló — szélességi fokok jelzése, illetve az aránymérték.

Lényeges tartalmi újdonságnak számított, hogy a portolán térképek empirikus adatokon, méghozzá szisztematikus és tudatos adatgyűjtésen alapultak,[56] ez a gyakorlat pedig csak fokozódott az európai utazókedv erősödésével. Az Atlanti-óceánon, illetve az Afrika partja mentén vezetett portugál expedíciók egyre délebbre hatoltak, márpedig ezek a vállalkozások nem egyszerűen az elért térségek általános leírását eredményezték, hanem rengeteg rendszerezett, tendenciózus munkával, specifikus eszközök és csillagászati ismeretek felhasználásával összegyűjtött adattal — többek között a partvonal futásával és az egyes

---

Edds. Richard Talbert, Richard Unger. Leiden 2008. 111–121.; *Natalia Lozovsky*: Maps and Panegyrics. Roman Geo-ethnographical Rhetoric in Late Antiquity and the Middle Ages. In: uo. 169–189.; *Grüll Tibor*: Az utolsó birodalom. Bp. 2007. 43–46.

[55] A portolán térképek grafikus ábrázolásmódja a tisztán szöveges útleírásokból alakult ki, amelyek közül a *Compasso da Navigare* című 13. századi munkát szokás a ránk maradt legrégebbi (fennmaradt) munkaként említeni, l. *Kees Zandvliet*: Mapping for Money. Amsterdam 2002. 15.; *John H. Parry*: The Age of Reconnaissance. London 1973. 132–133. – Említésre méltó mozzanat, hogy ezek a térképek ugyan alapvetően navigációs segédletek voltak, de a kortársak más célokra is használták őket. Így kerülhettek Petrarca dolgozóasztalára, de a jelek szerint a kereskedők is használták a portolánokat, l. *Raymond Clemens*: Medieval Maps in Renaissance Context. In: Cartography in Antiquity and the Middle Ages. Edds. Richard Talbert, Richard Unger. Leiden 2008. 254.

[56] Ezek a tapasztalati adatok pedig ezen a ponton különböznek a leglátványosabban a Rubruk- és Carpini féle inkább *ad hoc* leírásoktól.

pontok földrajzi szélességi koordinátáival — járultak hozzá a földrajzi ismeretek bővüléséhez. E ponton ismét érdemes röviden megemlíteni a begyűjtött adatok rendszerezési és reprezentációs módjának sokszínűségét: az egyes kiemelt helyek földrajzi fekvése nemcsak képi formát kapott, hanem ugyanazokat az adatokat úgynevezett deklinációs táblázatokban megjelenítve is rendszerezték, illetve használták az Afrika partjai mentén hajózó portugálok.[57]

Végezetül mindenképpen említést kell tenni a portolán térképekkel kapcsolatos szimbolikus dimenzióról, a világkép változásának tükrözéséről. Amíg a korábbi térképtípus egy kiemelt pontot helyezett a középpontba (általában Jeruzsálemet), addig a portolánokon a világ ábrázolt részei — az egyenletes skálázásnak és a hierarchia nélküli hálózatnak köszönhetően — teljesen egyenrangúak voltak, legfeljebb a földrajzi helyük különbözött.[58] A korábbi térképtípuson mindenekelőtt a szimbolikus momentumok számítottak a fő rendezőelvnek; a portolánokon a geometria határozta meg az egyes pontok pozícióját. A korábbi térképtípus megjelenése (azzal, hogy az ábrázolt világ és a térkép határai egybe estek és a világ mintegy „körbe lett zárva") zártságot reprezentált, amíg a portolánok inkább a határtalanságot sugallták.[59]

A fenti jellegzetességek közül többet a földrajzi tudás merőben különböző megjelenési formájával, a földméréssel kapcsolatosan is megtalálunk. A részletekben való komolyabb elmélyedés nélkül csak azt érdemes kiemelni, hogy — a hajózás kapcsán ismertetettekhez hasonlóan — ez esetben is gyakorlati használatra szisztematikusan gyűjtött tapasztalati adatokról, illetve az elméleti és a gyakorlati tudás fokozatos összeolvadásáról van szó.[60]

Nyilvánvalóan a fenti ismeretek ma leginkább a szaktudás kategóriájába kerülnének, azonban a korai reneszánsz (ezeken a területeken szakembernek aligha nevezhető) tudósainak is volt némi — ha nem is mindig részletes — rálátása ezekre a szegmensekre, amikor pedig ezeket az adatokat a maguk módján felhasználták, akkor a gyakorlati szféra eredményeit tették hozzáférhetővé koruk és a későbbi időszakok humanista „értelmisége" számára. Így talált utat a

---

[57] Bővebben l. *Rákóczi István*: Tengerek tengelye. Bp. 2006. 88–91.

[58] A tér érzékelése egyébként már az ókorban sem volt egyenletes: a rómaiaknak is voltak „kitüntetett" pontjaik. Erről bővebben l. *Grüll T.*: Az utolsó birodalom i. m. 41–42.

[59] *Jacques Le Goff*: The Medieval West and the Indian Ocean. In: Facing Each Other. Ed. Anthony Pagden. Aldershot 2000. 191.

[60] A kérdéses dimenzió gyakorlati fontosságát jól példázza Arezzo városi tanácsának döntéssorozata a kérdésben. A 15. század elején rendszeressé váltak a panaszok, hogy több földmérőre lenne szükség a környékbeli szőlők, erdők, mezők nyilvántartásához: nemhogy egy, de kettő sem lenne elegendő. Mindemellett az az igény is rendszeresen megfogalmazódott, hogy ezeknek a földmérőknek az abakusz használatának „művészetét" (artem arismi et abachum) is szervezetten tanítaniuk kellene (*Robert Black*: Education and Society in Florentine Tuscany. Leiden 2007. 740–747.). A matematikai módszerek és — sok esetekben a hajósok eszközeihez hasonló — kellékek megjelenéséről a földmérésben l. *J[im] A. Bennett*: The Challenge of Practical Mathematics. In: Science, Culture and Popular Belief in Renaissance Europe. Edds. Stephen Pumfrey, Paolo Rossi, Maurice Slawinski. Manchester 1991. 176–191. A párhuzamot egyébként tovább erősíti, hogy — amint azt Raimundus Lullius (Ramón Llull) *Ars navegandi* című munkája is tükrözi — a középkorban olykor a navigáció is az „ars" kategóriájába tartozott. A gyakorlati tudás növekvő szerepét — Firenze felemelkedése kapcsán — egyébként már Hajnal István is hangsúlyozta, l. *Hajnal István*: Irásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Medvetánc 1982: 2–3. 321–352.

földrajzi tudás személyes dimenziója a *Canterbury mesék*be a Hajós leírásán keresztül,[61] így épülhettek be a portolán térképek — amelyeket a szerző aktívan forgatott — Petrarca *Itinerarium*ába, illetve így találkozhatunk mind Petrarcánál (*De vita solitaria*), mind Boccacciónál (*De Canaria*) a Kanári-szigetek 1330-as évekre tehető (újra)felfedezéséről tudósító többé-kevésbé naprakész adatokkal.[62]

Ptolemaiosznak a 15. századi földrajzi tudásra alapvető hatást gyakorló munkái tehát olyan közegbe érkeztek, amelyben a régmúlt tiszteletre méltó szerzőinek írásai, a még belátható múlt utazóinak beszámolói, a kortársak által gyakran közvetített földrajzi újdonságok, az empirikus adatok és a gyakorlati tudás közösen voltak jelen. A ptolemaioszi világkép „pályafutás"-án keresztül pedig remekül demonstrálható a földrajzi ismeretek régi és új hagyományának viszonya, „küzdelme" – akárcsak Boccaccio Kaszpi-tengerrel kapcsolatos vívódásán, ez esetben viszont nem annyira pillanatképről, sokkal inkább a folyamat megragadásáról van szó.

Ptolemaiosz gyorsan népszerűvé váló műve az empirikus adatok mellett számos olyan részletet is tartalmazott, amelyet a szerző nem tapasztalati úton gyűjtött be — erre nyilvánvalóan nem is lehetett volna módja, hiszen az ókorban ismeretlennek számító térségekkel kapcsolatos koncepciók voltak —, hanem kora világképéből vezetett le. Ezen a ponton pedig ismét a portugál utazásokba ütközünk. Ptolemaiosz elméletéből éppen ezeknek az expedícióknak a kivitelezhetetlensége következett volna, ebből kifolyólag viszont a dél felé tartó vállalkozások által felhalmozott empirikus adatok a ptolemaioszi rendszert ásták egyre jobban alá. Az egyik fontos cáfolandó momentum a már említett görög klímazónák elmélete volt, ugyanis Ptolemaiosz írásai alapján arra lehetett következtetni, hogy a dél felé haladó hajósok a trópusi vizekhez közeledve olyan térségbe jutnak, amelynek forrósága lehetetlenné teszi a további utazást. A másik mozzanat az ókori szerző egyedi sajátossága volt: a Ptolemaiosz kiadásaihoz készült térképeken Afrika, illetve Ázsia a távoli délen egy új kontinenst formálva találkozott; ennek eredményeképpen pedig az Indiai-óceán beltengerként szerepelt; következésképpen Afrika hajóval történő megkerülése lehetetlennek bizonyult volna.

A 15. század során felhalmozott tapasztalati adatok azonban egyre inkább a ptolemaioszi koncepció tarthatatlanságát támasztották alá, mindazonáltal még a Jóreménység-fok megkerülése sem tette egy csapásra elavulttá az elméletet. A fenti folyamat működésére a legszemléletesebb példa talán Henricus Martellus Germanus 15. század végén készült térképe, amelyen ragyogóan nyomon követhető, hogy az expedíciók meddig is jutottak el, ugyanis addig a pontig a tapasztalati adatok, illetve a portolán térképek partvonalstílusa a jellemző. Amint viszont a térképrajzoló elérte a még meg nem látogatott terület határát, azonnal „visszamene-

---

[61] *Geoffrey Chaucer*: Canterbury mesék (http://mek.niif.hu/06700/06739/06739.pdf – a letöltés ideje: 2010. máj. 30.).

[62] „A Tirrén-tenger partján található kikötők, amelyeket Petrarca felsorol, és aprólékos műveltséggel világít meg, alapvetően egybeesnek a korabeli portolán térképeken találhatókkal. A levél írása közben minden bizonnyal ilyen térképekre gondolt, ha nem volt éppen kiterítve előtte egy." – *Theodore J. Cachey*: The Place of the Itinerarium. In: Petrarch: A Critical Guide to the Complete Works. Edds. Victoria Kirkham, Armando Maggi. Chicago 2009. 231.

külť" a ptolemaioszi rendszer biztonságot adó menedékébe, és a hagyományoknak megfelelően, a bevett módon folytatta tovább a rajzolást.[63]

Így aztán Ptolemaiosz hatása még évtizedekkel Vasco da Gama indiai expedíciójának sikere után is éreztette hatását a földrajzi munkákban és térképeken, és sok esetben egy térképen bukkant fel Amerika újonnan látótérbe került kontinense, illetve a régi világkép emblematikus figurája által alkotott rendszer maradványa (például Waldseemüller 1507. évi munkáján).[64] A tapasztalati adatok sokasodásával természetesen fokozatosan megtörtént a régi gondolatok felülírása, azonban egyes elemek „visszamaradtak", és még a későbbi évszázadokban is tartották magukat: elég itt a később többször is (sikertelenül) keresett déli földrészre és annak térképeken történő ábrázolására gondolni.

Végezetül mindenképpen érdemes kiemelni a fenti történések folyamatszerűségét.[65] Az említett fejleményekre természetesen nem egy csapásra került sor, olykor akár évszázados trendekről volt szó, így a körüljárt kérdéskörök utóéletének rövid áttekintése is hasznos lehet. Az európai expanzió kibontakozásával hamarosan új problémák merültek fel, így a földrajzi tudás megjelenítésének egyes képi sajátosságai is módosításra szorultak. Ezen a ponton ismét az elméleti gondolkodás került az előtérbe. A 16. század első felének kozmográfusai számára már a korábbi kartográfiai gyakorlat elméleti hátterének — az óceáni hajózás bevetté válásával mind jobban megnyilvánuló — elégtelensége jelentette a fő gondot. Amíg kis léptékben — tehát például a Földközi-tengeren való hajózás esetében — nem okozott gondot, hogy egy térkép valójában a gömbfelület síkra történő leképezését jelenti, addig a több ezer kilométeres utazások esetében a térképek és a valóság különbözősége már komoly hibákat okozott. Most csak utalnék a megoldásra, a „versengő" — tehát a ptolemaioszi és a globális — perspektívákat összeolvasztó és egyúttal a világkép globálissá válása emblémájának számító Mercator-féle vetületre.[66] A probléma végső megoldása — noha mindenképpen érdemes megemlíteni, hiszen fontos összekötő kapcsot jelent a modernitás felé — viszont már jócskán túlnyúlik a periódus kijelölt határán.

Ugyancsak fontos kapcsot jelentenek a modernitás felé a megszerzett ismeretek rendszerezésében, kezelésében bekövetkező módosulások. A 14. században ez még alapvetően a régebbi mintázatoknak megfelelően történt: gondolhatunk itt a humanista értelmiség szerepére, de arra is, hogy az első portugál utazások időszakában az uralkodói család tagjának irányítása alá tartozott a felhalmozott földrajzi adatok kezelése. A tengerentúli utazások rendszeres gyakorlattá válásával és az ismeretek bővülésével viszont más típusú megoldás-

---

[63] Az említett térképet (a letöltés ideje: 2010. máj. 30.) l. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4d/Martellus_world_map.jpg.

[64] A térképet l. http://www.common-place.org/vol-09/no-02/reviews/images/bigmap1.jpg (a letöltés ideje: 2010. máj. 30.).

[65] A folyamatszerűség nemcsak a Kolumbusz előtti és utáni időszak esetében érdekes, hanem a középkor és a reneszánsz viszonylatában is egyre gyakrabban kerül elő a kontinuitás kérdése, l. pl. *Robert Black*: The Origins of Humanism. In: Interpretations of Renaissance Humanism. Ed. Angelo Mazzocco. Leiden 2006. 37–73.

[66] *Cosgrove, D. E.*: Apollo's Eye i. m. 113. (aki szerint Mercator megoldása a szövegek tekintélye és az empirikus bizonyítékok közötti növekvő feszültség képi megoldása volt).

ra lett szükség: létrejöttek az állami hivatalok (portugál részről az *Armazem da Guine e Indias* és „elődszervezetei"; Spanyolországban Amerika felfedezése után a *Casa de la Contratacion*). Ezek immár üzemszerűen, szigorú szabályokat követve végezték a földrajzi ismeretek kezelését: továbbadását, őrzését, illetve rendszerezését. Az egyes utazások során felhalmozott új adatok ide (az írásba foglalt adatok kizárólag ide) áramlottak, a térképészek felvezették azokat a meglévő „anyatérképre" (padrões; padrón reál), így a legközelebb induló vitorlásokat már ezzel a frissített tudással szerelték fel; az egyes navigátorok pedig nemcsak használták ezeket a térképeket, hanem ellenőrizték, és szükség esetén javították is.[67]

Sokáig lehetne folytatni a földrajzi tudás szerepének fontosságát, megjelenési és felhasználási formáinak különbözőségét különböző szemszögből megvilágító példákat. A szóban forgó ismeretek évszázadokon és kontinenseken átnyúló — és sok esetben kibogozhatatlan — kacskaringókat leírva a legváratlanabb helyen és időpontban felbukkanva, fontos és kevésbé fontos döntések hozatala során játszhattak szerepet. Csukovits Enikő tanulmányának legnagyobb érdeme, hogy erre a mozzanatra próbálta irányítani a figyelmet, ugyanakkor a kitűzött cél gyakori szem elől tévesztése megakadályozta a problémakör mindeddig kevéssé tárgyalt szegmenseinek alaposabb bemutatását.

[67] *Teixeira da Mota*: Some Notes on the Organization of Hydrograhic Services in Portugal Before the Beginning of the 19th Century. Imago Mundi 18. (1976) 51–61.

Csukovits Enikő

GEOGRÁFUSOK, PEREGRINUSOK, TENGERÉSZEK

Válasz Szommer Gábor bírálatára

„Az ember olyan helyről is mindent megtudhat, ahol sohasem járt. Ha nem így volna, a tengerészek bölcsebbek volnának, mint a teológusok."

(Umberto Eco: Baudolino)[1]

2010 áprilisában jelent meg *A földrajzi megismerés útjai Európában* című tanulmányom a Századok lapjain, amely az ókortól a 15. század végéig tekinti át a kontinens geográfiai tudásában bekövetkező változásokat. E tanulmány „ihlette" Szommer Gábort fentebb közölt, másfél ív terjedelmű írása elkészítésére, amelyben részben a tanulmány kapcsán megfogalmazott kérdéseit, kritikai észrevételeit adja közre, részben a téma egy részkérdéséről, a térképhasználatról, a térképek szerepéről közöl saját nézőpontú, vázlatos áttekintést. Szommer, aki eleve „vegyes érzelmekkel" vette kézbe a bírálat tárgyát képező munkát, az olvasás során is magán hagyta sötét szemüvegét, és több vitatható, mint elismerésre méltó momentumra bukkant. Bírálata érinti az általam alkalmazott megközelítésmódot, a tanulmány időhatárait, a válogatás alapját, és számos javaslatot tesz annak érdekében, hogy felvillantsa előttem a „kibontás lehetséges irányait". Konklúziója szerint a tanulmány ugyan többször megcsillantotta annak lehetőségét, hogy bemutatva a „problémakör mindeddig kevésbé tárgyalt szegmenseit", komoly eredményeket érjen el, végül azonban a rosszul megválasztott „metódus", a „túl tágan meghatározott időkeret", a „szelekció alapjának bizonytalansága", a „tematikus reflektálatlanság", a „kitűzött cél gyakori szem elől tévesztése" miatt ez az eredmény elmaradt. Vitacikkek hagyományosan két okból születnek: egyrészt akkor, ha a vitázó nem ért egyet a bírált mű koncepciójával, attól markánsan eltérő, esetleg ellentétes nézetet képvisel, illetve akkor, ha a bírált munka olyan hibákat, tárgyi tévedéseket tartalmaz, amelyeket a bíráló szerint feltétlen szóvá kell tenni. Mint a bírálat fentebb kiemelt szempontjai is jelzik, esetünkben nem konkrét hibákról, nem is koncepcionális vitáról, hanem másról van szó. Szommer kritikáját tulajdonképpen az váltotta ki, hogy tanulmányom jelentős mértékben eltér a téma általa elképzelt ideális feldolgozásától. Egy hatalmas, sokféle megközelítésre lehetőséget nyújtó téma kapcsán vitapartnerem némileg leegyszerűsítve azt kéri számon rajtam, miért arról és úgy írtam, amiről írni akartam, miért nem írtam arról, amiről nem is akartam írni, és amit írtam, miért más, mint amit szíve szerint ő írt volna. Vitapartnerem nagy számban sorol-

[1] *Umberto Eco*: Baudolino. Ford. Barna Imre. Európa Könyvkiadó, Bp. 2003. 80.

ja kérdéseit, észrevételeit, így nem ígérem, hogy minden egyes felvetésére részletes választ fogok adni (már csak egyszerű terjedelmi korlátok miatt sem), legfontosabb kifogásait azonban nem hagyom válasz nélkül.

Megismerés kontra tudástranszfer

Szommer Gábor és én eltérő megközelítéssel írjuk tanulmányainkat, más gondolkozási keretet használunk.[2] A különbség elsősorban szóhasználatban nyilvánul meg — ilyen a vitapartnerem által használt „metainformáció" vagy „tudástranszfer" kifejezés, amelyet magam csak vészhelyzetben írnék le[3] —, de esetenként a szavaknak is eltérő jelentést tulajdonítunk, ami már félreértéshez vezethet. Erre jó példa a „megismerés" szó, amelynek használatát vitapartnerem problematikusnak érzi. Nos, a megismerés szó számomra egyszerűen azt jelenti, 'ismeretet szerez valamiről', sem többet, sem kevesebbet. A szó jelentése független attól, hogy az ismeretet közvetlenül vagy közvetve, a tapasztalat útján vagy az elme működése által szereztük, és független attól is, hogy az így szerzett ismeret bővíti, vagy magyarázza, értelmezi meglévő ismereteinket. A megismerés kapcsán természetesen beszélhetünk „információ- és tudástranszfer"-ről, „kommunikatív aktus"-ról és hasonlókról; beszélhetünk, ha ezt a gondolkodási keretet választjuk. Az információáramlás, megismerés ilyetén — hagyományosan „posztmodern"-nek nevezett — értelmezése, mint ahogy általában a „posztmodern megközelítés" alkalmazása azonban csupán egy a számos lehetőség közül, amelyek közül napjainkban egy kutató választhat. Lehetőség, amelynek népszerűsége, elfogadottsága országonként, tudományterületenként, gyakran intézetenként vagy akár tanszékenként eltérő. Lehetőség, amely vitapartnerem számára feltehetőleg megfelelő kereteket biztosít gondolatai kifejtésére, én viszont a használatát fakultatívnak tekintem, és való igaz, ritkán érzek erős belső késztetést e rendszer és fogalomkészlete alkalmazására.

A rejtett vezérfonál

Munkám eredetileg nem tanulmánynak készült; egy nagyobb lélegzetű, magyar vonatkozású monográfia első, bevezető fejezetének szánom. A monográfia azt vizsgálja, milyen ismeretekkel rendelkezett a középkori Nyugat-Európa — illetve, egészen pontosan, milyen ismeretekkel rendelkeztek azok a nyugat-európai írástudók, akik a legkülönbözőbb műfajú munkáikban erről hosszabb-rövidebb terjedelemben említést tettek — Magyarországról, illetve az ország lakóiról. A tanulmányként önállóan megjelent fejezet megírását azért tartottam fontosnak, hogy a magyar vonatkozású ismereteket ne önmagukban vizsgáljam, értelmezzem, hanem abba a sok évszázados európai folyamatba illesztve, amelynek során a kontinens népei újabb és újabb ismereteket szereztek

[2] Ehhez l. a bírált tanulmányom és Szommer Gábor vitacikke közti eltéréseket, illetve más korábbi munkáinkat.

[3] Nem használok olyan kifejezéseket sem, mint például az „információs dimenzió vizsgálati fókuszba helyezése", „információs expanzió", „tudásdimenzió" stb., l. pl. *Szommer Gábor*: Párhuzamos expanziók. Mediterrán világ 2008: 6. 161. skk.

egymásról, elkerülve a pusztán a magyar vonatkozású adatok használatából óhatatlanul adódó félreértéseket és félreértelmezéseket. (Manapság ennek is nagy hagyománya van, a példákat lásd az ilyen irányultságú kiadványokban, illetve honlapokon![4]) Az eredendően magyar téma magyarázza, miért hiányzik feldolgozásomból a kérdés számos aspektusa: így például minden korai nyugati tengeri utazás, többek közt a különböző portugál expedíciók, valamint a készülő monográfiában máshol szereplő térképek. Az elkészült írásról azonban — mivel nem született még hasonló tárgyú összefoglalás magyarul — úgy gondoltam, érdemes önállóan is közreadni.

A tanulmányként megjelent fejezet (a továbbiakban: tanulmány) elkészítésekor alapvetően kettős szempontot tűztem ki magam elé: rövid áttekintést kívántam adni a középkori Európa földrajzi, népismereti ismeretanyagáról, az abban bekövetkező változásokról, illetve az ismereteket közvetítő-megőrző, különböző műfajú írott forrásanyagról és e forrásanyagnak a változásokban játszott szerepéről. Az ismeretanyag és a forrásanyag „szigorú szegmentálását" azért nem tartottam fontosnak, mert célom épp az ismeretanyag egyszerre állandó és képlékeny voltának, valamint az ismereteket hordozó források sokszínűségének a bemutatása volt. Tanulmányomban tehát nem véletlenül, „tematikus reflektálatlanság" okán kerültek egymás mellé a különböző műfajokat reprezentáló munkák (a ma geográfiaként, etnográfiaként, történetírásként, életrajzként stb. „felcímkézett" területekről), hanem azért, mert ez volt a szándékom.[5]

Tanulmányom nem csak látszólag veszi alapul a kortársak által használt földrajzértelmezést, hanem ténylegesen — és ezen a nézőponton érdemben nem módosítanak azok az értelmező kiszólások sem, amelyeket vitapartnerem megemlített. Azokat az ismereteket igyekeztem figyelembe venni, amelyeket a kortársak — legyen az Plinius vagy épp Pierre d'Ailly kora — geográfiai tárgyúnak tartottak, és azokat a szerzőket idéztem elsősorban, akiket a vizsgált hosszú időszakban, vagy legalábbis bizonyos korszakokban fontosnak tartottak. (A kiválasztás kritériumainak szigorú rendszerbe foglalása nélkül.) Így például számomra evidens volt, hogy Sztrabónnak, akinek használatára évszázadról évszázadra bőséggel találhatunk példát, feltétlen helye van tanulmányomban, míg az is természetes volt, hogy a Szommer által hiányolt Eratoszthenész — akit, ha olykor említettek is, olvasni nem olvastak, munkájáról csak közvetett információkból szereztek némi értesülést — csak egy jelzésszerű említést kap ebben az áttekintésben. Sztrabón vaskos munkát hagyott az utókorra, Eratoszthenész geográfiai művéből ellenben csupán fragmentumok maradtak.[6] A két szerző használatának eltérő módjára jó példa Bonfini *A magyar történelem tizedei*

[4] Ezekre a kiadványokra, honlapokra egy tudományos vita részeként nem kívánok hivatkozni, de elég egy jól kiválasztott keresőszó, és megállapításom alátámasztására azonnal számos példát találhatunk.

[5] Mivel — mint bírálóm is kifejtette — a „vizsgált időszakban a földrajz nem különült el önálló diszciplínaként, hanem — mai szemmel nézve mindenképpen — elmosódott kontúrú és időről időre módosuló kiterjedésű határterületek kapcsolták össze a többi »tudománnyal«, illetve a közvetlen tapasztalaton alapuló tudással", „egy ilyen disztinkció évszázadokkal később, csak nehezen és önkényesen [született], mi több, azt a kortársak maguk sem tartották feltétlenül szükségesnek".

[6] Eratosthenica, composuit Godofredus Bernhardy. Berolini 1822.

című munkája, amelynek forrásait Kulcsár Péter vizsgálta. Megállapítása szerint „Bonfini gyakran nevezi meg Strabót, többnyire azonban azokat a szerzőket emlegeti, kiknek nevét nála találta. Így kerül a mű »forrásai« közé egy sereg tekintélyes ókori auktor, köztük olyanok is, akiknek munkáját már Strabó sem ismerhette: Ephorus, Posidonius, Menander, Apollodorus, Eratosthenes, Homerus (...)".[7] Bonfini a 15. század végén egy napjainkban is gyakran észlelt, bár nem helyeselhető szerzői eljárást alkalmazott: miközben geográfiai ismereteit Sztrabóntól szerezte, ezeknek az ismereteknek szerteágazó mivoltát a Sztrabónnál szereplő szerzőkre hivatkozva igyekezett bizonyítani.

Időhatárok (és ami köztük van)

A korszakhatárok megválasztásnál is a kortársak felfogását vettem alapul. Mint fentebb már említettem, elsődleges célom a középkori geográfiai ismeretanyag vizsgálata volt. Ez a tudás azonban a középkor folyamán mindvégig oly mértékben az ókori geográfusok munkásságára épül, hogy e művek ismerete nélkül tulajdonképpen értelmezhetetlen. „Ha lelki szemeiddel végig akarsz tekinteni a földkerekségen, ha szemügyre akarod venni az egyes földrészek elhelyezkedését és az ott élők szokásait, ha tudni akarod, hogy melyik vidék mit terem és mit nem terem: vedd elő Plinius *Naturalis historia*-ját, Ptolemaeust, Solinust és Isidorus Hispalensist" – tanácsolta például még az 1440-es években is egyik írásában Aeneas Sylvius Piccolomini.[8] A középkori szerzők „érvei"-nek hatására hamar beláttam, hogy nem elég idézni az ókori szerzőket, magukról az ókori kezdetekről is szót kell ejtenem.

Míg az áttekintés kezdőpontja így mintegy magától adódott, a tanulmányt záró 1492-es év kiválasztása mellett több, egymást erősítő érv szólt. A „nagy földrajzi felfedezések" kezdő dátumában ma nincs szakmai konszenzus; az összefoglaló munkák, lexikonok többnyire megelégszenek azzal, hogy a felfedezések kezdeteként a 15. század szerepel, minden korábbi eseményt „előzmények" címen tárgyalnak. Mivel a kérdésnek könyvtárnyi irodalma van, és ebben az irodalomban különböző megfontolások alapján számos kezdő dátum felbukkant már, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról a tényről, hogy a nagy felfedezések kora a korabeli felfogást közvetítő utazási irodalom szerint még Kolumbusz és kortársai utazásával indult. „Ezelőtt körülbelül harminc évvel a spanyolok nyugaton, a portugálok pedig keleten ismeretlen, új földeket kezdtek felkutatni" – írta például a Magellán-féle expedícióról első kézből, a hazatérő tengerészek beszámolója alapján tudósító Maximilianus Transylvanus 1523-ban.[9] Az Újvilág felfedezése, Afrika megkerülése, az indiai partok elérése, Kolumbusz, Diaz, Vasco da Gama hajóútjai részben visszamenőleg tették történelmi jelentőségűvé azokat az évtizedekkel, sőt, évszázadokkal korábban történt eseménye-

[7] *Kulcsár Péter*: Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése. (Humanizmus és reformáció 1.) Bp. 1973. 18.

[8] *Aeneas Sylvius Piccolomini*: Pápa vagy zsinat? (Válogatott levelek). Bp. 1980. 48. – Az idézett, 1443-ban írt levél a kötetben *Az olvasás és művelődés haszna* címmel jelent meg, eredeti címzettje Zsigmond osztrák herceg volt.

[9] Magyar fordításban megjelent: Az Újvilág hajósai. Kolumbus, Vespucci, Magellán. (Klasszikus útleírások 10.) Bp. 1968. (az idézet: 337.).

ket, amelyek ma már természetszerűen ott szerepelnek a felfedezésekről készült monográfiákban, megtörténésük idején azonban Európa távolabbi vidékeire általában sem az eseményeknek, sem a belőlük fakadó határtalan lehetőségeknek a híre nem jutott el.[10]

A Gibraltári-szoroson túli vizekre merészkedő több tucat neves vagy névtelen középkori hajós, kereskedő és kalandor utazásai, számos kisebb-nagyobb elméleti felismerés csak az eseményeket utólag — esetünkben immár sok évszázados távlatból — elemző történészek munkájának köszönhetően került a nagy földrajzi felfedezések eseménysorába. Ez az eseménysor még napjainkban is változik-változhat, a sorba egyre újabb és újabb események, „előzmények" kerülnek, átstrukturálva az addigi események sorrendjét, hierarchiáját és kapcsolatrendszerét, így egyes kutatók immár egészen a 13. századig, két évszázadnyit tolták vissza az időben a felfedezések korszakhatárát.[11] Érdekes eredményre vezetne azonban, ha megvizsgálnánk, az ilyen úgynevezett „első" expedíciók milyen arányban illeszkednek valóban a felfedezések folyamatába, és mennyire tekinthetők csupán történészi, vagy akár nemzeti — „mi vagyunk az elsők" — ambíciók termékének.

Az eseményeket folyamatszerűen ábrázoló, és az e nézőpont szerint perifériku snak, feleslegesnek minősített információkat figyelmen kívül hagyó megközelítésmódnak vannak hátrányai is. Ilyen hátrány, hogy a vizsgálatból kima-

[10] Sajátos, de még a Kanári-szigetek 1330-as években kezdődő felfedezése is ilyen ismeretnek tekinthető. A Lanzarotto Malocello nevéhez fűződő expedíciót számos további követte, a szigetcsoport teljes meghódítása egy évszázadon át elhúzódott. Noha a Kanári-szigetekre induló utazásokról, a szigeteket meghódító kalandorok szerepéről — köztük a legismertebb, a Kanári-szigetek királya címet is viselő Jean de Béthencourt tetteiről — viszonylag bőséges (részben jogbiztosító) forrásanyag maradt fenn, a korabeli Európában kevesen tudtak a szigetekről. A szigetek birtoklásának kérdésében érdekelt hatalmak természetesen féltékenyen figyelték az expedíciók sorsát, s a felfedezés gyorsan ismertté vált egyes humanista körökben is, híre azonban tovább nem terjedt. A 15. század jelentős európai utazóinak leírásaiban, a geográfiai ismeretekre különösen fogékony Aeneas Sylvius Piccolomini írásaiban, vagy akár a kor egyik legismertebb világkrónikájának, az 1493-ban kiadott Hartmann Schedel-féle Weltchroniknak a szövegében egyaránt hiába keressük a szigetek, illetve felfedezésük említését, mint ahogy a többi nyugati tengeri utazás említése is hiányzik. Béthencourt életére, expedíciójára l. elsősorban az erről tudósító forrást: *Jean de Béthencourt*: Le Canarien. Histoire de la première descouverte et conqueste des Canaries, faite dès l'an 1402 escrite du temps mesme par Jean de Béthencourt, plus un Traicté de la navigation et des voyages de descouverte et conquestes modernes et principales des François (1402–1422). Introduction et notes par Gabriel Gravier, Société de l'histoire de Normandie, Rouen, C. Métérie. 1874. Hozzáférhető: http://gallica.bnf.fr; modern francia nyelvre lefordítva l. *Bruno Malfante:* Le Canarien, ou la conquête des îles Canaries par Jean de Béthencourt. L'Écho des vagues, Rouen 2009.; a szigetekre l. pl. *Demetrio Castro Alfín*: Historia de las islas Canarias. De la prehistoria al descubrimiento. Madrid 1983.; a humanisták ismereteiről, feltételezéseiről l. *Nathalie Bouloux*: Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle. (Terrarum Orbis 2.) Turnhout 2002. 249–265. A szigetvilágot hosszú ideig azonosították a középkori képzelet-teremtette Boldog-szigetekkel. Erről l. pl. *Jean Delumeau*: A paradicsom története. A gyönyörök kertje. Bp. 2004. 127–130.; korabeli utazókra pl. *Laonikos Chalkokondyles*: Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern Gesehen. Graz–Wien–Köln é. n. [1954.].

[11] „Ha mindenképpen egy »első« évszámot szeretnénk megjelölni kezdetként, akkor talán 1291, a genovai Vivaldi testvérek dél felé indított expedíciójának időpontja pályázhatna legjobb eséllyel" – írta e felfogás jegyében bírálóm is 1. sz. jegyzetében. Az 1291-ben útnak induló Vivaldi testvéreknek, akik két hajóval valóban áthajóztak a Gibraltári-szoroson, Marokkó partjai közelében nyoma veszett. Sorsuk felderítésére több, eredménytelen expedíciót is indítottak. Útjuk izgalmas epizódja a földrajzi felfedezések „előtörténet"-ének, de valós hatásuk a felfedezések folyamatára korántsem egyértelmű.

radnak azok az utazások (és a róluk készült leírások), amelyek az utókort képviselő történész szemszögéből ugyan valóban nem minősíthetők új felfedezésnek, ellenben meghatározták, befolyásolták, és egyben az utókor számára mindennél pontosabban bemutatják koruk ismeretanyagát. (Gondolok itt elsősorban a zarándokirodalom gazdag termésére.) A nagy földrajzi felfedezésekről írt összefoglalásokból kiolvasható (mintegy célirányba rendezett) középkori ismeretanyag és a középkori Európa tényleges geográfiai ismeretanyaga (lásd fent) ugyanis korántsem tekinthető két egymást pontosan fedő halmaznak.

Kolumbusz, és a többi meghatározó jelentőségű kortárs felfedező utazásai után e téren is hatalmas változás történt. Az Újvilág felfedezése után, ha nem is egy csapásra, Európa-szerte megváltozott a felfedezésekhez és a felfedezett területekhez való viszony. Az új ismeretek alapján térképek és leírások, új geográfiai összefoglalások születtek, amelyek elterjesztésében a nyomtatás nyújtott hatalmas segítséget.[12] Az új kontinensnek nevet adó Amerigo Vespucci saját tapasztalatai alapján, levélformában írt két nevezetes műve, a *Négy hajóút* (*Quatuor Navigationes*), valamint az *Új Világ* (*Mundus Novus*) már a 16. század elején számos kiadást ért meg, a század első harmadában Kolumbusz vagy Amerigo Vespucci írásait már Magyarországon is olvasta-olvashatta az érdeklődő.[13] Ha tehát nem az a célunk, hogy újrakorszakoljuk a földrajzi felfedezéseket, „csupán" a középkori Európa földrajzi ismereteit, az abban bekövetkező változásokat vizsgáljuk, úgy látom, továbbra sem találhatunk jobb határdátumot az 1492-es évnél. Lássuk be, a történettudomány legterméketlenebb vitái többnyire a periodizáció körül forogtak!

A kibontás irányai és a kifejtés mélysége

Szommer Gábor izgalmasnál izgalmasabb javaslatokat sorakoztat fel annak érdekében, hogy felvillantsa előttem a „kibontás lehetséges irányait", olyan kérdéseket, amelyek „bővebb elemzése igencsak termékeny lehetne". Javaslatai szerint többek közt érdemes lenne megvizsgálni a különböző ismeretek cselekvésmódosító hatását, az egyes szövegek „mutációjának", az aktuális „korszellemhez" való adaptálódásának kérdéskörét, a későbbi szerzők általi felhasználás konkrét részleteit, az olvasások vagy hivatkozások különbözőségét, hátterét, motivációját, vagy hogy a kortársak milyen szempontok szerint ítéltek egy adatot igaznak vagy hamisnak. Figyelmembe ajánlja a lapszéli jegyzetek „kellő mélysé-

[12] A Kolumbusz útjáról tudósító, jelenlegi ismereteink szerint egyik legkorábbi munka cseh (!) nyelven, 1506-ban készült; ma Prágában, a strahovi monostor könyvtárában őrzik. Fotója hozzáférhető: http:/commons.wikimedia.org/wiki:File:Livre_des_nouvelles_terres.jpg. A könyvnyomtatásról l. pl. *Frédéric Barbier*: A modern Európa születése. Gutenberg Európája. Bp. 2010. A könyvnyomtatás azonban azt is lehetővé tette, hogy az épp ekkor elavuló régi ismeretanyag — köztük elsősorban az ókori geográfusok számos műve — is széles körben elterjedhessen.

[13] Hans Dernschwam könyvtárában pl. 1532. évi bázeli kiadásban, egy kötetben hozzáférhető volt Kolumbusz, Vespucci és számos további korabeli vagy korábbi földrajzi szöveg „Nouus Orbis Regionum ac Insularum ueteribus incognitarum" címmel, benne „Cristophori Columbi nauigatio ad Insulas hactenus incognitas, A[merici] Vesputii nauigationum Epitome" stb. – A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.) Szeged 1984. 32.

gű" vizsgálatát, a tanulmányomban valóban nem említett klímazóna-koncepciókat, és kiemelten a térképészeti kérdések dolgozatba „integrálását". Szommer cikke lendületesen sorozza egymás után az ötleteket, a szellemi tűzijátéktól fellelkesített olvasó feltehetőleg egyre kevésbé érti, hogyan is maradhattak ki a fenti kérdések, felvetések a téma általam írt feldolgozásából.

Reálisan szemlélve azonban az ötletek sorát, inkább azt a kérdést kellene feltennünk, hogyan gondolhatta azt — a téma gyakorló kutatójaként —, hogy az általa felvetett különböző, több esetben ellentétes megközelítést kívánó kérdések vizsgálata könnyedén beilleszthető lehet egyetlen munkába? Tanulmányt és nem vaskos monográfiát kívántam írni a vizsgált kérdésről, nem terveztem, és továbbra sem tervezem, hogy a felvetődő nagyszámú részkérdést akár külön-külön, akár monografikusan kifejtsem. Amennyiben azonban mégis gondolkodnék a vizsgálat kiszélesítésén, semmiképpen nem feledkeznék meg a vitapartnerem által teljes mértékben figyelmen kívül hagyott időtényezőről, vagyis arról az egyszerű kérdésről, hogy a fentebb felsorolt vizsgálatok elvégzése vajon hány évet igényelne? Hogy világos legyen, mire számíthat az, aki akár bármelyik nagyobb részkérdés feldolgozásába kezd, talán elég egyetlen konkrét példa: „Ez a munka mintegy húszévnyi kutatás eredménye" – írta például a középkori nyugati zarándoklatok irodalmát feldolgozó Aryeh Grabois összefoglaló monográfiája kezdő mondatában.[14]

A felsorolt ötletek, javaslatok közt egyaránt akad remek és kevésbé jó. Néhány közülük annyira ésszerű, hogy már meg is valósították. Ilyen például az a kérdés, hogy Plinius munkájának „ismerete" milyen módon játszott szerepet új gondolatok megformálásában. Nekem már nem kell évszázadról évszázadra feltárnom, milyen hatást gyakorolt Plinius közel kétezer év jelentős gondolkodóira, hisz már létezik ilyen munka, a kiváló, néhány éve elhunyt Arno Borst tollából.[15] Csak néhány példa, mutatóban az általa írt 431 oldalas (feltehetőleg szintén nem egy-két hónap alatt készült) könyv fejezeteiből: „Tárgy szerinti szétbontás: Solinus", „Szellemi szűkítés: Ágoston", „Exegetikai emlékezés: Beda", „Eklektikus elsajátítás: Cremonai Liutprand", „Antropológiai ugrás: Szent-Victor-i Hugó", „Aktualizáló értékelés: Salisbury-i János". Arno Borst több mint harminc szerzőn, illetve munkán keresztül járja körbe a kérdést, hogyan olvasták és értelmezték Plinius *Természettörténet*ét a „pergamen korában". Ma már hasonlóan jól feldolgozottnak tekinthető az a hatás is, amelyet a 15. század elején újra felfedezett Ptolemaiosz gyakorolt az európai gondolkodásra, Patrick Gautier Dalché alapos és eredményes kutatásainak köszönhetően.[16]

Vitapartnerem vissza-visszatérő problémája, hogy tanulmányom nem részletezi a szövegek gyakorlati hasznosítását. „Egyetlen esetet sem olvashatunk, ami-

---

[14] *Aryeh Grabois*: Le pèlerin occidental en Terre sainte au Moyen Age. Paris 1998. 7.

[15] *Arno Borst*: Das Buch der Naturgeschichte: Plinius und seine Leser im Zeitalter des Pergaments. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1994. 2. Abhandlung) Heidelberg 1994.

[16] *Patrick Gautier Dalché*: The Reception of Ptolemy's Geography. In: History of Cartography. III. 1. Cartography in the European Renaissance. Eds. J[ohn] B. Harley and David Woodward. Chicago 2007. 285–364.; *Uő*: La Géographie de Ptolémée en Occident, IVe–XVIe siècle. (Terrarum Orbis 9.) Turnhout 2009.

kor konkrét döntési szituációban kellett volna használni a megszerzett tudást" – írja, és példákat is hoz a hiányolt mozzanatra. Közülük kettőt választottam ki: az egyik egy olyan kérdés, ahol vitapartnerem látható kételkedéssel fogadta, hogy a keresztesek „katonai geográfiaként" is hasznosították-hasznosíthatták a megszerzett ismereteket, a másik a zarándok-itineráriumok használatát firtató kérdéssor. Erre a két kérdésre a következőkben igyekszem részletesebb választ adni. (A két esettanulmány kapcsán egyúttal arra biztatom az olvasót, képzelje el, milyen lett volna tanulmányom szerkezete és gondolati íve, ha minden állításom esetében hasonló jellegű kitérőt teszek.)

Tudás és döntési szituáció – 1. esettanulmány: az itineráriumok „használata"

„A talán legbővebben tárgyalt »műfaj«-jal, a zarándok-irodalommal összefüggésben (...) rengeteg olyan kérdést említhetünk, amelyek mentén a téma a leíráson túlmenően is kibontható lett volna. (...) Miképpen történt az említett itineráriumok felhasználása: használták-e őket például előzetes útvonaltervezésre? Használták-e őket a zarándokok az alternatív útvonalak közötti választás során? Volt-e szerepük az egyes útvonalak »népszerűség«-ének megváltozásában? Arról például olvashatunk, hogy a magyarok kereszténnyé válásával a megszokott útvonal helyett egyre inkább Magyarországot kezdték preferálni a Jeruzsálembe igyekvő zarándokok — de vajon volt-e szerepe a bevált térségek ilyetén »lecserélés«-ében az útleírásoknak?" — olvashatjuk Szommer Gábornak az itineráriumok apropóján feltett kérdéseit a bírálatban.

Kezdjük az utolsóval: az általam idézett — egyébként a hazai középkorkutatás által jól ismert — szentföldi itinerárium egy 12. századból származó szöveg részlete. Hogy ez a részlet, az útvonal Magyarországra vonatkozó része egy korábbi szövegből származik, csupán onnan tudható, hogy a leírás szerinti geopolitikai helyzet csak az 1031–1043 közötti időszakban állt fenn. Ebből a körülményből két következtetés nyugodtan levonható: egyrészt a 11. századi szöveg valamilyen módon fennmaradt, hisz felhasználták a 12. századi itinerárium elkészítéséhez, másrészt viszont — miután a 11. századi szöveg puszta létét is a kutatás fedezte fel — fennmaradására, használatára semmiféle támpontunk nincs. Hogy a magyarok kereszténnyé válása, Szent István zarándokokat pártoló, támogató tevékenysége valóban hatást gyakorolt a zarándokútvonal áthelyeződésére, több egykorú forrás is igazolja, ezekben a szövegekben azonban hasonlóképpen kevés segítséget találunk a zarándokok útvonalválasztásának menetére. Tanulmányomban nem véletlenül idéztem a történetíró Rodulf Glaber egykorú szövegét, ez ugyanis az egyik leghosszabb és legrészletesebb feljegyzés arról, hogy a zarándokok miért választották a Magyarországon átvezető útvonalat. Az idézett szöveg egyébként így folytatódik: „ő pedig [ti. István király] mindenkinek igen biztos útviszonyokat biztosított, s mindazokat, akikkel csak találkozott, testvéreként fogadta, s nekik hatalmas ajándékokat adott. Ettől a kegyességtől indíttatva nemesek és közrendűek mérhetetlen tömege ment Jeruzsálembe".[17] Gla-

[17] A vonatkozó teljes szövegrész: „Tunc temporis ceperunt pene universi, qui de Italia et Galliis ad sepulchrum Domini Hierosolimis ire cupiebant, consuetum iter, quod erat per fretum maris,

ber tudósításával egybehangzó információkat közöl egy másik kortárs, Chabannes-i Adémar is, aki Vilmos angoulême-i gróf ugyancsak erre vezető zarándoklatáról írt. „István, Magyarország királya nagy tisztelettel fogadta őt, és gazdagon megajándékozta" – olvashatjuk az egyetlen, magyarországi átutazásról tanúskodó mondatban.[18] Berno reichenaui apát Istvánhoz írt levelében szintén azért mondott köszönetet a magyar királynak, mert segítette a zarándokokat, Azecho wormsi püspök pedig hasonló támogatás elnyerése érdekében kért a magyar királyhoz szóló ajánlólevelet.[19] A zarándokok irányába megnyilvánuló királyi jóindulat és az értékes adományok elérték a kívánt eredményt, a magyar király jó híre az egész kontinensen elterjedt. A korabeli Európa egyik legbefolyásosabb személyisége, Odilo cluny-i apát Istvánhoz intézett levelében a következőképpen ír erről: „hogy lelketekben mekkora szenvedély árad az isteni vallás tisztelete iránt, szinte az egész világ hirdeti, hanem leginkább azok tettek tanúságot rólatok, akik az Úr sírjától visszatértek".[20] A biztonságossá vált utaknak, valamint István király bőkezűségének a híre — forrásaink szerint legalábbis — ezekben az években komoly hatást gyakorolt a Szentföldre készülő zarándokok útvonalválasztására. Ezek a források azonban — miért is nem vagyok meglepve? — nem írnak indulás előtt itineráriumokat böngésző, különböző itineráriumokat összevető peregrinusokról.

A zarándokitineráriumok sorát a 4. században az úgynevezett bordeaux-i zarándok rövid, csak a legfontosabb információkat rögzítő feljegyzései nyitják. A 15. század végéig, vagyis több mint egy évezrednyi idő alatt természetesen számos zarándokkalauz, zarándok-útibeszámoló, elbeszélés született: az e munkák alapján monográfiát író Aryeh Grabois idézett monográfiájának appendixe 135 ilyen munkát sorol fel,[21] a 333-ban készült bordeaux-i itineráriumtól egészen Heinrich szász herceg 1498. évi jeruzsálemi utazásának leírásáig.[22] Amennyiben ezeknek a munkáknak a használatát, hatását kívánjuk megismerni, értelmetlen lenne leszűkíteni a vizsgálatot csupán az „itinerárium" névvel illetett leírásokra.[23] Egyrészt azért, mert a különböző itineráriumok között is jelentős eltérése-

omittere, atque per huius regis patriam transitum habere. Ille vero tutissimam omnibus constituit viam; excipiebat ut fratres quoscumque videbat, dabatque illis immensa munera. Cuius rei gratia provocata innumerabilis multitudo tam nobilium quam vulgo populi, Hierosolimam abierunt" – Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) III. 2064–2065. Magyarul l. Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 183–187. István korának zarándokirodalmát áttekinti *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 293–308.

[18] „Stephanus rex Ungriae cum omni honore eum suscepit et muneribus ditavit" – CFH I. 15–17., magyarul: Államalapítás forrásai i. m. 163. skk.

[19] Diplomata Hungariae antiquissima I. (1000–1131) Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA) I. 108., 112. magyarul: Államalapítás forrásai i. m. 143. skk.

[20] „Quantus erga cultum divine religionis affectus vestro redundet in animo, cum pene omnis proclamet mundus, tum maxime hii, qui a dominico tumulo redeunt, habundanntissime vobis testimonium ferunt" – DHA I. 110–111., magyarul: Államalapítás forrásai i. m. 156–159.

[21] *Grabois, A.*: Le pèlerin occidental i. m. 211–214.

[22] Die Jerusalemfahrt des Herzogs Heinrich des Frömmen von Sachsen. Hrsg. Reinhold Röhricht. Zeitschrift des Deutsche-Palästinas Verein 24. (1901) 1–25.

[23] L. az 'Itinerar' címszót a Lexikon des Mittelalters V. kötetében!

ket találunk,[24] másrészt pedig azért, mert az útra készülő, utazást tervező zarándokok — már persze, akik tudtak közülük olvasni — a zarándokirodalom egyéb műfajainak termésében is kereshettek és találhattak gyakorlatban hasznosítható információkat. Mint tanulmányomban már említettem, a zarándokleírások némelyike kifejezetten nagy népszerűségre tett szert, a fennmaradt kéziratpéldányok száma alapján egyértelműen számos olvasójuk volt.[25] Használatukra nem csak a kéziratok száma alapján következtethetünk, erre a tényre az egymást követő, nemegyszer egymásra (is) építő kalauzok, beszámolók szövege is gyakran utal. Ez az utalás olykor (sajnos ritkán) közvetlen is lehet, az esetek többségében azonban a történész az, aki filológiai módszerrel következtezteti ki egy-egy szöveg előzményét, előzményeit. Így például a feldolgozások alapján ma már jól tudjuk, hogy Sion-hegyi Burchard 13. század végén írt munkája, a *Descriptio Terrae Sanctae* alapján írta le Jacopo de Verona a Bejrúttól északra fekvő vidéket,[26] hogy Wilhelm von Boldensele munkájának hatása egyértelműen megállapítható Sudheim-i Ludolph és Jean de Mandeville munkáján,[27] és hogy az egyik legrészletesebb útleírás szerzője, Felix Faber előszeretettel támaszkodott Odoric de Pordenone művére, ha olyan vidékekről írt, ahol ő maga nem járt.[28]

De mit árulnak el ezek a munkák az „útvonaltervezés"-ről? Két olyan zarándokbeszámolót idézek, ahol a szerző viszonylag hosszan kitér indulásának körülményeire. Sudheim-i Ludolph a 14. század közepén írt művében, a *De itinere Terrae Sanctae* című munka bevezetőjében összefoglalja, mit kell tennie annak, aki a Szentföldre indul: a legfontosabb teendő, hogy pápai engedélyt kell szereznie. Egy fél mondat erejéig megemlíti, hogy munkáját személyes tapasztalatai mellett az elődök írásai is inspirálták; arra is kitér, hogy az utazó két lehetőség közül választhat: tengeri vagy szárazföldi úton érheti el úticélját. Útikönyvek, itineráriumok böngészéséről azonban nem ír.[29] Indulásának körülményeiről különösen részletesen tudósít Nompar de Caumont, kezdve azzal, milyen instrukciókkal látta el a birtokán otthon maradókat, az út kapcsán milyen szerződéseket kötött, milyen kegyes alapítványt tett, és állomásról állomásra beszámol az út szakaszairól. Jeruzsálem látnivalóinak leírásakor még azt is megemlíti, hogy a Szent Sírnál kalauzától egy *l'ordre de chevalerie*-t kapott,

---

[24] A bordeaux-i itinerárium puritán, csupán a legszükségesebb információkra korlátozódó szövegétől eltérően a műfaj számos munkája nem csak a látnivalókról közöl részletesebb leírást, de hosszabb-rövidebb terjedelemben a felkeresett helyeket is értékeli, pl.: „De ipso loco usque Betleem milia tria. Bethleem (!) locus splendissimus; servi dei multi; spelunca, ubi natus est dominus, in qua est ipsum praesepe ornatum ex auro et argento; die noctuque intus luminaria" – Antonini Placentini Itinerarium. Im unentstellten Text mit deutscher Übersetzung. Hrsg. von Dr. J[ohann] Gildemeister. Berlin 1889. 20. (a kiválasztott részlet bevallottan illusztratív, a szövegből természetesen számos más szövegrészt kiválaszthattam volna).

[25] Az olvasók valós számát azonban természetesen lehetetlen megbecsülni a fennmaradt kéziratok alapján.

[26] *Grabois, A.*: Le pèlerin occidental i. m. 40.

[27] Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte, XIIe–XVIe siècle. Édition établie sous la direction de Danielle Régnier-Bohler. Paris 1997. 1000., 1031.

[28] *Grabois, A.*: Le pèlerin occidental i. m. 41.

[29] Croisades et pèlerinages i. m. 1032–1033.

egy olyan kis kézikönyvet, amely felsorolja a Szentföldön elnyerhető búcsúkat. Ilyen kézikönyvet Európa szinte valamennyi jelentős könyvtára őriz, akkoriban főként Velencében és Jeruzsálemben lehetett hozzájutni.[30] Nompar de Caumont már megérkezése után, Jeruzsálemben kapta meg a könyvecskét, amelynek szövegét szó szerint be is másolta útleírásába; ez a jegyzék segíthette az úticélok kiválasztásában, de az útvonal meghatározásához nem nyújtott segítséget. Hogy induláskor mi alapján választott útvonalat, arról a következőképpen számolt be: „Szándékom szerint Velencébe akartam menni, hogy ott szálljak tengerre, de azt tanácsolták, az ott folyó háború miatt ne ezt az útvonalat kövessem. Így Barcelona felé vettem az irányt".[31]

Elolvashatjuk persze a Grabois által idézett mind a 135 szentföldi zarándokkalauzt (és a többi, itt nem említett európai zarándokkalauzt), lehet, hogy három-négy (!) olyan mondatot is találunk, amely valamiféle utalásszerű választ ad Szommer felvetett kérdéseire. Az eddig olvasott források ismeretében azonban úgy látom, a ráfordított munka és a várható eredmény messze nem áll arányban egymással, és felvetett kérdései alapján biztos vagyok abban, hogy Szommer Gábor nem olvasott ilyen tárgyú forrást. Az újkor kutatói (és eddigi írásai alapján vitapartneremet is közéjük sorolom) gyakran nem is tudják, milyen könnyű helyzetben vannak, gazdag forrásbázisra támaszkodva, könnyűszerrel vizsgálhatnak olyan kérdéseket, amelyeket a gyakorlott középkorász nem azért nem tesz fel, mert hiányzik a kellő kreativitása, hanem azért, mert jól tudja, hogy a rendelkezésére álló forrásokban nem, vagy alig találna választ. A középkor kutatója sokszor már annak is örül, ha bizonyíthatja, a vizsgált szövegeket „olvasták", sokra tartották, netán „hivatkoztak rájuk".

Tudás és döntési szituáció – 2. esettanulmány: katonai célokra használható információk

A keresztes hadjáratok előtt készült, korai zarándokbeszámolók szinte nem vettek tudomást saját koruk földrajzi és politikai valóságáról. A Szentföldet sajátos szemüvegen keresztül szemlélték: csak a bibliai helyek, főként az Újszövetség főbb helyszínei tarthattak számot érdeklődésükre; azokat a városokat, amelyhez nem kapcsolódott bibliai esemény, leírásaikban meg sem említették.[32] Ezek a munkák akkor sem biztosítottak volna elegendő segítséget a keresztes hadjáratok megszervezéséhez, az útvonalak megtervezéséhez (lásd itinériumok), ha ilyen célú hasznosításuk felmerült volna, ennek azonban nincs semmi jele. Az első hadjáratot meghirdető Orbán pápa hallomásból, elsősorban bizánci követektől értesült az aktuális szentföldi helyzetről, s tőlük szerezte a hadjárat megindításához feltétlen szükséges egyéb információit is.[33] A

[30] Croisades et pèlerinages i. m. 1060. skk. – A szakirodalom régi megállapítása, hogy Velence alapvető szerepet játszott a szentföldi utazások feltételeinek, körülményeinek szabályozásában, l. *Grabois, A.*: Le pèlerin occidental i. m. 175.

[31] A modern franciára áttett szöveg szerint „Mon intention était de me rendre à Venise pour prendre la mer, mais il me conseilla de ne pas suivre cet itinéraire à cause de la guerre qui se déroulait dans le pays. Aussi me repliai-je vers Barcelone" – Croisades et pèlerinages i. m. 1073.

[32] *Grabois, A.*: Le pèlerin occidental i. m. 38. skk., 96. skk.

[33] *Steven Runciman*: A keresztes hadjáratok története. Bp. 1999. 91–93.

hadjáratokra induló keresztesek — különösen az első hadjárat résztvevői — vajmi kevés ismerettel rendelkeztek arról, milyen hosszú út áll előttük, útjuk során milyen földrajzi, időjárási viszonyokra készüljenek, hol vannak hágók és gázlók, hol kell különösen ellenséges fogadtatásra számítaniuk, hol lehet és hol nem lehet élelemhez, ivóvízhez jutni. Az első csapatok 1096 tavaszán keltek útra, az első lovagsereg augusztusban indult, Jeruzsálem falait pedig háromévnyi küzdelmes út után, 1099 júniusában érték el. Az út során elszenvedett veszteségeik részben felkészületlenségükből fakadtak: a vízhiány miatt veszítettek Xerigordon erődítményében, alig tudták magukat kivágni Dorülaion völgyében, ahol az ifjú török szultán, Kilidzs Arszlán állított csapdát, de talán az összecsapásoknál is több ember (és ló) pusztult el az elhanyagolt, szakadékos utakon, mikor az őszi esőzések közepette 1097-ben átkeltek a Taurusz-hegység hágóin. Az első hadjáratról tudósító források hosszan — és természetesen számos további példával — sorolták az elszenvedett nehézségeket, amelyekkel dacolva a seregek végül mégis elérték a kitűzött célt, Jeruzsálem „felszabadítását".[34]

A keresztes államok létrehozása, a keleti frankok berendezkedése azonban néhány évtized alatt más alapokra helyezte az ismereteket.[35] A négy keresztes állam, változatos természeti, etnikai és vallási viszonyaival, a veszélyeztetettség és a változások állandósulásával kaotikusnak és kiismerhetetlennek tűnt az újabb és újabb hadjáratokkal érkezőknek,[36] a Tengerentúlon letelepedett frank elit azonban egyre otthonosabban mozgott ebben a sajátos világban. Tudásuk és otthonosságuk illusztrálására keresve sem találhatnánk jobb példát Türoszi Vilmos hatalmas munkájánál, az 1095 és 1184 között eltelt közel egy évszázad történetét részletesen ismertető *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*nál.[37] Vilmos ugyanis a kortárs klerikus-történetíróktól eltérően valódi politikai befolyással rendelkezett: mint a jeruzsálemi királyság kancellárja és Türosz érseke, IV. Balduin király nevelője és bizalmasa, ismereteit rendszeresen hasznosíthatta a gyakorlatban. Vilmos, aki a Szentföldön született és ott is nőtt fel, alaposan ismerte a térség földrajzi és politikai viszonyait, az ott élő különböző népeket, és természetesen az események fő- és mellékszereplőit is. A művéből sokat merítő Steven Runciman szerint „széles látókörű ember volt, megértette kora nagy eseményeinek a jelentőségét és a történelem ok-okozati összefüggéseit. (...) Munká-

[34] Nem célom a vita kapcsán kitérni a keresztes hadjáratok eseményeire, így a téma rendkívül gazdag irodalmából a tájékozódás megkönnyítésére ezúttal csak két eltérő nézőpontú, eltérő forrásanyagra támaszkodó, magyarul is hozzáférhető munkát javaslok: *Runciman, S.*: A keresztes hadjáratok i. m.; *Amin Maalouf*: A keresztes háborúk arab szemmel. Bp. 2002.

[35] A keresztes államokra elsősorban l. *Joshua Prawer*: Histoire du royaume latin de Jérusalem I–II. Paris 1969–1971.; *Uő*: The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages. London 1972.; *Uő*: The World of the Crusaders. London 1972.; *Uő*: Crusader Institutions. Oxford 1980. A megismerési folyamat részleteire itt most nem térek ki.

[36] Így pl. a szinte közvetlenül Jeruzsálem elfoglalása után, 1102-ben Szentföldre zarándokló Saewulf elborzadva tapasztalta, hogy a keresztesek kezére jutott területen továbbra is rendkívül veszélyes az utazás, l. Peregrinationes tres. Edited by Robert B. C. Huygens, with a study of the voyages of Saewulf by John H. Prior. Turnhout 1994. 59–77.

[37] Willelmi Tyrensis archiepiscopi chronicon. Édition critique par Robert B. C. Huygens. Identification des sources historiques et détermination des dates par Hans Eberhard Mayer et Gerhard Rösch. 2. vol. (Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis. XXXVIII.) Turnhout 1982.

jából arra lehet következtetni, hogy Vilmos bölcs, becsületes, szeretetre méltó ember lehetett".[38]

Vilmos írói gyakorlatához tartozott, hogy a *Historiá*ban időről időre megszakította az előadás fonalát, hogy egyes politikai kérdések apropóján kifejtse véleményét, hogy közbevetőleg szót ejtsen az egyház egyes problémáiról, vagy hogy pontos és részletes leírást adjon egy-egy történelmi személyről vagy valamelyik városról. A kutatás ma egyetért abban, hogy ezek a közbevetések különösen értékes elemei munkájának, és elismerően nyilatkoznak a térség városairól írt ismertetéseiről is.[39] A Türoszról, Edesszáról, Damaszkuszról, Aszkalonról és egyéb városokról készült leírások nem csupán a Szentföld geográfiájának alapos ismeretét igazolják, de egyúttal arra is kiváló példát szolgáltatnak, hogy ezek az ismeretek mennyire gyakorlatiasak. Nézzünk erre egy példát:

„Damaszkusz Kis-Szíria, vagy más néven libanoni Fönícia legfontosabb városa. Olvasni lehet, hogy Damaszkusz Szíria fővárosa, nevét pedig Ábrahám egyik szolgájától kapta, aki — úgy hiszik — a város alapítója volt; a név azt jelenti, 'a vér városa', vagy 'véres város'. Egy terméketlen pusztaság közepén fekszik, amely teljesen száraz lenne, ha nem öntöznék azok a vizek, amelyeket a régi csatornákban vezettek oda. És valóban, annak a folyónak a vize, amely a vidék felső részén egy közeli hegyről folyik le, ezekbe a csatornákba kerül, hogy onnan a síkságra vezessék és ott mindenfelé szétvezessék az egyébként terméketlen föld megtermékenyítésére. A maradékkal — mivel bőséggel van víz — a mindkét parton lévő gyümölcsöskerteket öntözik, amelyek tele vannak gyümölcsfákkal, és amelyek a város keleti falának teljes hosszában végigfutnak. (...) A város nyugat felé, ahonnan a mieink érkeztek, és észak felé hosszan és szélesen gyümölcsösökkel van körülvéve, amelyek zárt liget vagy sűrű erdő módjára mintegy öt mérföldnyire elnyúlnak a Libanon felé. Hogy a birtokosok ne tévesszék össze, és hogy tetszése szerint bárki ne járhasson be, a gyümölcsösöket agyagból emelt fal veszi körül, mivel a vidéken kevés a kő. Ezek a kerítések egyrészt arra szolgálnak, hogy mindenki birtokait megkülönböztessék, és egyben ösvényekkel és közutakkal elkülönítsék, amelyek valójában nagyon keskenyek voltak, de elegendők a kertbe járáshoz azoktól kezdve, akik a kertet gondozni mentek, egészen azokig, akik onnan teherhordó állataikkal gyümölcsöt vittek a városba. Ezek a gyümölcsösök ugyanakkor Damaszkusz városa számára kiváló erődítménynek számítottak, ahol a fákat nagyon sűrűn és nagy számban ültették, az utak nagyon keskenyek voltak, úgyhogy annak, aki a városba erről az oldalról akart bemenni, szinte lehetetlen volt bejutni" – írta Türoszi Vilmos Damaszkusz egyébként eredménytelenül végződött 1148. évi ostroma kapcsán.[40] Vajon mi ez, ha nem katonai célra hasznosítható geográfia?

---

[38] *Runciman, S.*: A keresztes hadjáratok i. m. 618.

[39] Röviden áttekinti Monique Zerner szövegkiadás elé írt bevezetője: Croisades et pèlerinages i. m. 502–503.

[40] A fordítást a francia nyelvű szöveg kiadása alapján készítettem, amely már a középkorban sokkal népszerűbb volt, mint a latin nyelvű (amellyel szintén összevetettem): Croisades et pèlerinages i. m. 631. (XVII. könyv, 3. fej.) A latin szöveg hozzáférhető: http://www.thelatinlibrary.com/williamtyre. (Vilmos városleírásai közül Damaszkuszt viszonylagos rövidsége miatt választottam).

A keresztes államok felmorzsolódása, amit az utolsó jelentős frank város, Akkon 1291. évi elvesztése tett véglegessé, érzékelhetően erős propagandahullámot indított el. A gondolatot, hogy a terület visszafoglalása érdekében új, nagyszabású hadjáratot kell indítani, a következő két–három évtizedben számos neves és kevésbé ismert szerző fejtette ki, akik érvelésüket igyekeztek megalapozott ismeretekkel és konkrét tanácsokkal alátámasztani. A sort 1291-ben Padovai Fidenzio nyitotta, *Liber de recuperatione terre sancte* című, a Szentföld történetét és a felszabadításhoz szükséges hadsereget, a haladási útvonalakat taglaló tervezetével.[41] Különösen Szép Fülöp francia király és V. Kelemen pápa környezetében zajlott élénk tervezetkészítés, izgalmas és eredeti munkát alkotott többek között a spanyol prédikátor, Raimundus Lullus, a francia jogász, Pierre Dubois, vagy a néhány évvel később máglyán megégetett templomos nagymester, Jacques de Molay.[42] A tervezetek közül a legszélesebb ismertségre az örmény Hayton herceg florilégiuma tett szert, megírása után számos másolatban terjesztették.[43] Hayton, a térség egyik legavatottabb ismerője ésszerű, valós ismereteken alapuló tanácsokkal szolgált a tervezett, de végül soha meg nem valósult hadjárat kivitelezéséhez. Érdemes beleolvasni az ő művébe is, például ott, ahol a keresztes hadjárat lehetséges útvonalairól értekezik:

„A hadjárat három útvonalat vehet igénybe. Az egyik a barbárok földje felé vezet, de ezt csak azoknak tanácsolom, akik jól ismerik a vidék helyzetét. A másik a konstantinápolyi út, az az útvonal, amelyet eddig Bouillon Godefroy és más zarándokok is követtek. Azt gondolom, hogy a hadjárat Konstantinápoly városáig teljes biztonságban tud haladni, de, miután átkeltek a Szent György-szoroson, Törökországtól egészen Örményországig az út nem biztonságos a turkománok miatt, akik szaracénok, és Törökországban laknak. De valójában a tatárok biztosítani tudnák a szabad és biztos átkelést, és el tudnák rendezni, hogy Törökországból a zarándokok seregének alkalmas áron hozzanak élelmet és lovakat. Egy másik út, amely mindenki számára ismert, a tengeri út. Ha ezt a hadjáratot a tenger felől akarják megindítani, szükséges, hogy a tengerpart minden kikötőjében elegendő számban hajókat és bárkákat készítsenek elő, a zarándokok átszállítására. Ki kell jelölni egy időpontot, egy alkalmas időszakot, amikor valamennyi zarándok készen áll arra, hogy együtt hajóra szálljon a hadjárat megvalósítására. Cipruson álljanak meg, hogy mind maguk, mind a lovaik kipihenhessék az átkelés fáradalmait. Miután megérkeztek Ciprusra, és pihentek néhány napot, ha az első átkelés zarándokai megerősítették Tripoli városát, vagy egy másikat, a had egyenesen átkelhet, és ez jó dolog".[44] Hayton a továbbiakban kitért arra, hogy mi a teendő, ha a zarándok néven emlegetett kereszteseknek nem sikerül megvetni lábukat Szíriában, mik a hadjárat következő katonai és diplomáciai lépései. Nem Hayton, és nem is a többi tervezet-író felkészültségén, alaposságán

[41] Kiadását l. *Girolamo Golubovich*: Biblioteca bio-bibliografica di Terra Santa e dell'Oriente Francescano I–V. Firenze 1906–1927. II. 9. skk.

[42] A különböző tervezetek kiadását, a róluk készült gazdag irodalmat nem részletezem, a kérdés áttekintését l. *Aziz S. Atiya*: The Crusade. Historiography and Bibliography. London–Bloomington 1962. 31. skk.; *Runciman, S.*: A keresztes hadjáratok i. m. 957. skk.

[43] Életéről, munkájáról rövid áttekintést írtam bírált tanulmányomban.

[44] Croisades et pèlerinages i. m. 875.

múlott, hogy a tanácsok — amelyeket nem kéretlenül, hanem pápai vagy királyi felkérésre adtak — végül papíron maradtak, és a tervezett-álmodott hadjáratra hosszas tervezés után sem került sor.

A keresztes gondolat túlélte a Szentföld elvesztését. A 14–15. század folyamán még számos alkalommal felmerült, hogy egy nagy *passagium generale*val egyszer és mindenkorra felszabadítsák Jeruzsálemet és a Szentföldet, igaz, a török terjeszkedés a későbbiekben jelentősen átírta a tervezett hadjárat forgatókönyvét. A 15. században a keresztes háború eszméje különösen a burgundi udvarban tett szert nagy népszerűségre, ahonnan a tájékozódás érdekében több diplomatát is útnak indítottak.[45] Az 1420–1430-as években különösen megélénkültek a felderítő, kémkedési céllal indult utazások, amelyekről több részletes beszámoló is született. 1421-ben a burgundi udvar költségén indult Ghilbert de Lannoy kétéves, hosszú utazásra, amely során bejárta egész Kelet-Európát, majd a Földközi-tenger térségét, Poroszországtól Tatárföldig, Júdeától Egyiptomig (és vissza).[46] 1420 és 1438 között írta a Közel-Keletet jól ismerő Emmanuel Piloti a traktátusát,[47] az egyik legismertebb burgundi utazó, Bertrandon de la Broquière pedig 1432–1433-ban tett nagyszabású körutazást. Előbb tengeri úton a Szentföldre ment, majd onnan szárazföldi úton, Kis-Ázsián, a Balkán-félszigeten át, Magyarországot útba ejtve indult haza.[48] A burgundi diplomata-útleírók munkáinak elsődleges olvasója maga a burgundi udvar volt: Jó Fülöp könyvtárában Hayton herceg fentebb említett munkája mellett ott sorakoztak a legfrissebb, aktuális ismereteket tartalmazó munkák, Ghilbert de Lannoy és Bertrandon de la Broquière útleírásai éppúgy, mint Emmanuel Piloti traktátusa – a keresztes-terv átgondolásához-finomításához több mint hatvan témába vágó kötet biztosította a szükséges információanyagot.[49]

Források és feldolgozások

Tisztában vagyok azzal, hogy a vita tárgya az én tanulmányom, és a benne foglalt ismeretek, és nem vitapartnerem tanulmánya és ismeretei. Mivel azonban Szommer több ízben — érezhető fölénnyel — ajánl újabb és újabb irodalmat,[50] talán nem hiábavaló néhány szót annak szentelni, hogy kritikája milyen

[45] A téma részletes kifejtését l. *Jacques Paviot*: Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient, fin XIVe siècle–XVe siècle. (Cultures et civilisations médiévales) Paris 2003.

[46] *Charles Potvin*: Oeuvres de Guillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste, 1386–1462. Louvain 1878.

[47] Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre sainte (1420), publié par Pierre-Herman Dopp. Louvain–Paris 1958.; újabban l. Croisades et pèlerinages i. m. 1227–1278. (a munka, amely eredetileg latin nyelven készült, csak francia fordításban maradt fenn).

[48] Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière. Publié et annoté par Charles Schefer. Paris 1892.

[49] *Paviot, J.*: Les ducs de Bourgogne i. m. 202–207.

[50] Köztük, nem éppen kollegiális módon, 2010-ben megjelent munkákat is, amelyeket — mivel tanulmányom kéziratát már 2009 végén leadtam — esélyem sem lett volna elolvasni, l. pl. *Duane W. Roller*: Eratosthenes' Geography. Oxford 2010.; Ptolemy in Perspective. Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century. Ed. Alexander Jones. Heidelberg 2010.; *Kurt A. Raaflaub – Richard J. A. Talbert*: Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies. Oxford 2010.

alapokra épült. Az első olvasatra imponáló irodalomnak ugyanis két komoly hiányossága van. Vitapartnerem nem hivatkozik forrásszövegekre, e szövegek kiadásaira. Úgy tűnik, forráshivatkozásait rendre másodkézből veszi, és láthatóan nem igyekszik utánajárni, a hivatkozott forrás tartalmaz-e esetleg más hasznosítható részletet is: így például egyszerűen átveszi Natalia Lozovskynak a Sankt Gallen-i kolostorban őrzött Orosius-mű kapcsán írt okfejtését.[51] E módszerből fakad, hogy egy-egy más által idézett, valóban remek forrásszöveg alapján rendre feltételezi, hogy könnyűszerrel találhatunk számos további adatot az adott kérdésre, noha ez korántsem biztos. Vajon a Sankt Gallen-i mellett mennyi hasonlóan szemléletes példát tudna hozni a szövegek aktuális „korszellem"-hez való adaptálódására?[52]

Hivatkozásai alapján Szommer Gábor angolul — és persze magyarul — olvas, minden olyan munka, amelyet más nyelven írtak, kívül marad érdeklődésén. (Esetleg ez a magyarázata a források hiányának?) Az általa nem olvasott szerzők között azonban a téma legjelentősebb kutatói, az általa figyelemre nem méltatott könyvek, tanulmányok közt a legfontosabb alapművek is ott szerepelnek. Most csak két olyan nevet említek, akiknek negligálását a téma szakavatott ismerője nem engedheti meg magának. Feltétlen olvasnia kell a térképtörténet „nagyasszony"-ának, a munkáit még külföldi tanulmánykötetekben is németül író Anna-Dorothee von den Brinckennek,[53] illetve napjaink talán legjelentősebb kö-

---

[51] „A manuscript produced in the monastery of St. Gall in Switzerland in the ninth century and preserved in the Stiftsbibliothek there, transmits the text of Orosius' *History Against the Pagans* and has glosses written in different hands, from the ninth to the eleventh century. In their updates, the St. Gall scholars mainly focused on the geography and ethnography of European regions lying close to their monastery, and their glosses added contemporary relevance to the classical picture. Thus in the geographical chapter the ninthcentury hand supplied above the lines the current names for Moesia and Pannonia — Uulgaria (Bulgaria) and Ungria (Hungary) respectively — as well as informing the reader that Pannonia was the region where the Ungri (Hungarians) lived, and that Noricum was inhabited by the Baioarii (Bavarians). Throughout the ninth century, the Bulgars figured prominently in Frankish border conflicts, peaceful negotiations, diplomatic exchanges, and wars. An interest in the Hungarians also reflected the current situation. Hungarian raids, first recorded in Frankish sources in 862, were getting closer to St. Gall, and in 926 the Hungarians sacked the abbey itself" – *Natalia Lozovsky*: Geography and Ethnography in Medieval Europe. Classical Traditions and Contemporary Concerns. In: *Raaflaub, K. A. – Talbert, R. J. A.*: Geography and Ethnography i. m. 320.

[52] Itt jegyzem meg, hogy az általa említett „egy 13. századi nézet" — mely szerint „*mappa-mundi* nélkül nemhogy bonyolult, hanem egyenesen lehetetlen lenne elképzelni vagy megérteni a Noé fiairól, az ő fiaikról, a négy birodalomról, a királyságokról és tartományokról szóló szövegeket", és amelyet ugyancsak egy hivatkozás alapján idéz — Paulus Venetus *De mapa mundi* című kéziratából származik. Az eredeti szöveg: „Sine mapa mundi ea que dicuntur de filiis ac filiis filiorum Noe et que de quatuor monarchiis ceterisque regnis atque provinciis tam in divinis quam humanis scripturis non tam difficile quam impossibile dixerim ymaginari aut mente posse concipere" – *De mapa mundi*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1960. f. 13.v. (14. század).

[53] Csak néhány példa a legfontosabb, vitapartnerem érdeklődésére is minden bizonnyal számot tartó munkái közül: *Anna-Dorothee von den Brincken*: Mappa mundi und chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 24. (1968) 118–186.; *Uő*: Die lateinische Weltchronistik. In: Mensch und Weltgeschichte. Zur Geschichte der Universalgeschichtsschreibung. Hrsg. Alexander Randa. (7. Forschungsgespräch) Salzburg–München 1969. 43–86.; *Uő*: Europa in der Kartographie des Mittelalters. Archiv für Kulturgeschichte 55. (1973) 289–304.; *Uő:* Weltbild der lateinischen Universalhistoriker und -Kartographen. In: Popoli et paesi nella cultura altomedievale (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXIX) Spoleto

zépkort kutató geográfiatörténészének, a franciául publikáló Patrick Gautier Dalchénak a munkáit.[54] Anna-Dorothee von den Brincken munkásságát — például egy Szommer által idézett kötetben — épp Patrick Gautier Dalché minősítette úttörőnek, Gautier Dalchét pedig például a vitapartnerem által is olvasott Natalia Lozovsky méltatja már említett tanulmányában.[55] Egy gondolat erejéig még érdemes kitérni Gautier Dalché *L'héritage antique de la cartographie médiévale* című, közel negyven oldalas munkájára, amely a vitapartnerem által is említett *mappa mundi*k, vagyis T-O térképek eredetét, használatát helyezi új megvilágításba. Szommer ismeri a kötetet, hivatkozik is rá, ezt a tanulmányt, amely az egyetlen francia nyelvű írás a kötetben — viszont talán a kötet legfontosabb tanulmánya —, láthatóan nem olvasta.[56] Szommer Gábor számon kéri rajtam Martianus Capellát, vagy Toscanellit, de nem kéri számon Szent Viktor-i Hugó 12. század elején készült *Descriptio mappae mundi*ját, a „középkor első geográfiai traktátusá"-t.[57] Ismeri a Brepols kiváló Terrarum Orbis sorozatából a Hereford-i térképről készült kötetet, de nem olvasta a Ptolemaiosz Geográfiájának középkori hatásáról írt nagyszabású összegzést.[58]

Az irodalmat hosszasan sorolhatnánk pro és kontra, de nem ez a célom. A téma irodalma olyan gazdag, hogy ha együttes erővel, minden időnket kizárólag az olvasásának szenteljük, akkor sem érünk soha a végére. Azt azonban az aktuális vitától függetlenül is vallom, hogy a történeti vizsgálat alapja a forrás, amelyet — amennyiben megoldható — csak eredetiben és teljes szövegben szabad használni.[59]

1983. 377–422.; *Uő*: Kartographische Quellen. Welt-, See- und Regionalkarten. (Typologie des sources du moyen age occidental. Fasc. 51.) Turnhout 1988.

[54] Hasonlóképpen néhány példa, elsősorban azon sokat idézett munkái közül, amelyek a vitapartnerem által is említett kérdéseket taglalnak: *Patrick Gautier Dalché*: Comment penser l'Ocean? Modes de connaissance des fines orbis terrarum du Nord Ouest (de l'Antiquité au XIIIe siècle). In: L'Europe et l'Ocean au Moyen Age, contribution à l'histoire de la navigation. Paris 1988. 217–233.; *Uő*: Un problème d'histoire culturelle: percepcion et representation de l'espace au moyen age. Médiévales 18. (1990) 5–15.; *Uő*: L'espace de l'histoire: le rôle de la géographie dans les chroniques universelles. In: L'Historiographie médiévale en Europe. Éd. Jean-Philippe Genet. Paris 1991. 287–300.; *Uő*: Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri mediterranei. (Collection de l'École Française de Rome 203.) Rome 1995.; *Uő*: Pour une histoire du régard géographique. Conception et usage de la carte au XVe siècle. Micrologus. Natura, scieza e società medievali 4. (1996) 77–103.; *Uő*: Cartes marines, représentation du littoral et perception de l'espace au moyen age. Un état de la question. In: Castrum 7. Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Age: défense, peuplement, mise en valeur. (Collection de l'École Française de Rome 105/7., Collection de la casa Velázquez 76.) Rome–Madrid 2001. 9–33.

[55] *Patrick Gautier Dalché*: L'héritage antique de la cartographie médiévale: les problèmes et les acquis. In: *Richard Talbert – Richard Unger*: Cartography in Antiquity and the Middle Ages. Leiden 2008. 40.; *Lozovsky, N.*: Geography and Ethnography i. m. 312.

[56] Ajánlom figyelmébe például a „Jeruzsálem, mint a világ közepe" ábrázolásról írott gondolatait! (*Gautier Dalché, P.*: L'héritage antique i. m. 54.

[57] *Patrick Gautier Dalché*: La „Descriptio Mappe Mundi" de Hugues de Saint-Victor. Texte inédit avec introduction et commentaire. (Études Augustiennes) Paris 1988.

[58] *Scott D. Westrem*: The Hereford Map. (Terrarum Orbis 1.) Turnhout 2001.; *Gautier Dalché, P.*: La Géographie de Ptolémée i. m. – És, úgy tűnik, nem olvasta Leonid S. Chekin T-O térképekről készített alapos katalógusát sem, l. *Leonid S. Chekin*: Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation and Commentary. (Terrarum Orbis 4.) Turnhout 2006.

[59] „Például, ha a választott téma A szépség transzcendentalitásának kérdése Aquinói Szent Tamás 'Summa theologiae' című művében, akkor az elsődleges forrás Szent Tamás Summája lesz" – fo-

Nem tanácsos egy latin szöveg angol fordítását fordítani magyarra, miként annak is van veszélye, ha nem ismerjük, milyen kontextusból emelte ki a szöveget az, akitől az idézetet átvettük. Úgy tapasztaltam, hogy már csak az eltérő nézőpont, az eltérő kutatási hagyományok miatt is érdemes minél több nemzet e tárgyban kelt munkáival megismerkedni. A francia szakirodalom a kezdetektől egészen napjainkig meghatározó szerepet játszott-játszik a keresztes háborúk korának kutatásban, a németek hagyományosan jelentős szerepet töltenek be az ókori, illetve a középkori Róma történetének kutatásában. Ugyan nem esett szó az olasz, spanyol (vagy portugál) kutatók írásairól, de itt is számos fontos alapmunkát találhatunk.[60] Érdemes alaposabban körülnézi az olyan városok feldolgozásai közt is, amelyek kikötőként kiemelkedő szerepet játszottak a középkori tengeri utazásokban, mint például a mindkettőnk érvelésében méltatlanul mellőzött Velence.[61] Noha az elmúlt évtizedekben az angolszász irodalom — elsősorban az egyetemi célokra készült összefoglalások — látványos előretörését tapasztalhatjuk, nem szerencsés megfeledkeznünk arról a tényről, hogy ez az irodalom továbbra is csupán a szakirodalmi „torta" egyik szelete.

Mappa és mundus

Néhány évvel a konstanzi zsinat után, 1421-ben a Német Lovagrend és Jagelló Ulászló lengyel király közti konfliktusban, amelynek rendezésében Zsigmond király is jelentős szerepet vállalt, Rómában per kezdődött. A per során bemutattak „egy világtérkép módjára megfestett vásznat", amely bizonyította, hogy a lovagrend földjei, nevezetesen Pomeránia területe a lengyel királyság határain belül terült el. Ezt a „festett vásznat" a perben pápai megbízottként tevékenykedő Guillaume Fillastre ajánlotta az egyházi bíróság figyelmébe,

---

galmazta meg a kutatás egyes számú axiómáját némi iróniával Umberto Eco (*Umberto Eco*: Hogyan írjunk szakdolgozatot? Bp. 1992. 72.). Tisztában vagyok vele, hogy a források megszerzése nem is mindig egyszerű: tanulmányom elkészítésekor Pierre d'Ailly három vaskos kötetben kiadott *Imago mundi*ja (*Edmund Buron*: Ymago Mundi de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350–1420). Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d'Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Étude sur les sources de l'auteur. Paris 1930.) pl. a „közeli" Stockholmból érkezett könyvtárközi kölcsönzéssel (a kötet a *Compendium Cosmographiae* szövegét is tartalmazza).

[60] Csak példaképpen: La Cartografia italiana. Cicle de conferències sobre Història de la Cartografia. 3er curs. Barcelona 1993. (különösen *Marica Milanesi*: La cartografia italiana nem medio Evo e nel Rinascimento. i. h. 15–78.); La cartografia europea tra primo Rinascimento e fine dell'Illuminismo. Atti del Convegno Internazionale The Making of European Cartography (Firenze, 13–15 dicembre 2001), a cura di Diogo Ramada Curto, Angelo Cattaneo, André Ferrand Almeida. (Accademia Toscana di Scienze e Lettere „La Colombaria". Studi 213.) Firenze 2003.

[61] Néhány olyan példa, amelyeket jól használhatónak találtam: *Eugenia Bevilacqua*: Geografi e cosmografi. In: Storia della cultura Veneta. 3/I–III. Dal primo Quattrocento al concilio di Treno. A cura di Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Strocchi. Vicenza 1980. 3/II. 355–374.; *Giuliano Lucchetta*: L'Oriente Mediterraneo nella cultura di Venezia tra il Quattro e il Cinquecento. Uo. 3/II. 375–432.; Marco Polo. Venezia e l'Oriente. Electa Ed, 1981. stb. Feltétlen érdemes a város középkori történetének ma legismertebb monográfusa, Elisabeth Crouzet-Pavan munkáiban is tallózni, l. pl. *Elisabeth Crouzet-Pavan*: Venise triomphante. les horizons d'un mythe. (Bibliothèque Histoire) Paris 1999. (olaszul l. Venezia trionfante. Gli orizzonti di un mito. Turin 2001.; angolul l. Venice Triumphant. The Horizons of a Myth. London–Baltimore 2002.).

mint a probléma megoldásához különösen hasznos eszközt.[62] (Mint a példa mutatja, a 15. század elején a térképeket már alkalmasnak tartották akár államok közti határviták eldöntésére is.)

A következő jelenetet az 1430-as évekből örökítette az utókorra Poggio Bracciolini, a neves firenzei humanista. *De infelicitate principum* című írása felvezetéseként elmeséli, hogy egy alkalommal belépve a hasonlóképpen jónevű Niccolò Niccoli könyvtárába, ahol összegyűlt a város tudósainak színe-java, ott találta őket, köztük Cosimo de'Medicit, amint épp Ptolemaiosz *Geographiá*ja fölé hajolnak.[63] Ez esetben a rövid említésből egyértelműen nem állapítható meg, térképlap vagy a szöveg valamelyik részlete volt a tudós társalgás kiindulópontja. Egyértelműen fogalmaz ellenben egy 1494. évi nápolyi eseményt rögzítő forrás, Antonio Ferrari *De situ terrarum* című dialógusa. „Amikor Frigyes [nápolyi herceg] társaságában néztük a térképet, amelyen a Földközi-tenger és az Óceán nyugati része volt megfestve, azt a térképet, amelyet korunk hajósai használnak, a királyi flotta hős parancsnoka beszélni kezdett a geográfia számos, a szelek természetére, a hajózás művészetére vonatkozó kérdéséről, mindent sokszorosan kiigazítva, megváltoztatva, mint egy olyan ember, aki a világ nagyrészét bejárta, és aki olvasmányaiból és azok elbeszéléseiből, akik ott jártak, a többi részt is ismeri".[64]

Mindhárom idézett szöveg pompás forrás, amelyek valóban bepillantást engednek a térképhasználat gyakorlatába, abba a folyamatba, amely — ha tanulmányomban írok az olyannyira hiányolt térképekről — minden bizonnyal kiemelt helyet kap fejtegetésemben. Ezekkel a remek forrásrészletekkel azonban az a problémám, hogy egyrészt eleve nagyon kevés az ilyen szöveg, másrészt elég kicsi az esélye, hogy magam — alapvetően Magyarországon kutatva — hasonló szövegekre bukkanhassak.[65] Elfogadom, hogy a térképeknek és használatuknak helye lehetett volna dolgozatomban, a „térképészeti kérdések dolgozatba integrálása", vagyis az írott forrásokkal egyenrangú, vagy közel egyenrangú szerepeltetése ellen azonban legalább annyi érv szólt, mint mellette. Nem az irodalom kivonatolása, mások példáinak átvétele volt a célom, a sokszor csupán egyetlen kéziratos példányban tanulmányozható térképek, és a térképhasználat egyéb forrásainak — mondjuk ki — elérhetetlensége miatt dön-

---

[62] „Ein gemolit Tuch in Gleichnisse einer mappemundi" – idézi és értelmezi: *Christiane Deluz*: L'Europe selon Pierre d'Ailly ou selon Guillaume Fillastre? De l'Ymago mundi aux légendes de la carte de Nancy. In: Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18–19 novembre 1999. Éd. Didier Marcotte. (Terrarum Orbis 3.) Turnhout 2002. 155–157.

[63] „Hos ego Ptolemei Geographiam inscipientes cum inprimis (ut mos est) salutassem, una in Nicolai bibliotheca consedi" – idézi: *Gautier Dalché, P.*: Pour une histoire du régard géographique i. m. 78.

[64] „Cum essemus apud Fredericum spectaremusque tabellam illam in qua Mediterraneum mare depictum est, cum parte occidui Oceani, qua utuntur nostri temporis nauigantes, caepit haeros ipse praefectus regiae fraternae classis, multa de orbis situ, deque uentorum natura, de nautica arte disserere, multa emendare, multa mutare, quoniam ipse magnam partem orbis peragrauit... Cetera uero, aut ex historia, aut ex relatu aliorum, qui eo accessere cognouit" – idézi: *Gautier Dalché, P.*: Pour une histoire du régard géographique i. m. 77.

[65] Sajnos azokban a tanulmányokban, ahol rájuk bukkantam, nincs több ilyen szöveg. Az idézett szövegek eredeti lelőhelye (két esetben) 16. századi ősnyomtatvány, illetve egy 19. századi lengyel forráskiadás.

töttem úgy, hogy monográfiámban ugyan egy másik fejezetben szót ejtek a középkori európai térképhasználat kezdeteiről, magát a folyamatot azonban nem kísérem végig az ókori kezdetektől az újkor hajnaláig.

Sem én, sem vitapartnerem nem tanulmányoztunk eredeti térképeket, kéziratokat, térképtörténeti, térképhasználat-történeti ismereteinket mások tanulmányaiból, könyveiből szereztük. Szommer áttekintése korrekt és világos ismertető arról, hogy szerzője mit olvasott az általa preferált — eleve megszűrt — irodalomban, és ebből az irodalomból milyen következtetésre jutott, milyen ötleteket kapott. (Igaz, jórészt a tanulmányom által tárgyalt időszak utáni kor térképhasználatáról!) Térképtörténeti ismertetője mellé akár én is odatehetném — ízlés szerint akár szembe is állíthatnám — a saját olvasmányaim ismertetését, és az abból levont következtetéseimet, de nem látom értelmét. Nem a saját érveinket, hanem mások érveit, nem a saját kutatásunk során talált példákat, hanem mások példáit szögeznénk szembe egymással. Ha fontosnak tartjuk a térképtörténet művelését, két út áll ellőttünk: vagy a legfrissebb kutatási eredmények hazai bemutatása érdekében összeállítunk egy válogatott tanulmánykötetet, amelyben közreadnánk a témakör legmeghatározóbb tanulmányait jó minőségű fordításban, vagy az alapoktól kezdve, valamely résztémából kiindulva magunk is igyekszünk hozzájárulni az általunk eddig csak olvasott-használt nemzetközi térképtörténeti irodalomhoz.

Kalózok és felfedezők – összegzés helyett

A földrajzi megismerés útjait vizsgálva magam is olyan vizekre hajóztam, ahol tudtam, hogy számos nehézséggel kell megküzdenem, arra azonban nem számítottam, hogy a nyílt vízen azonnal kartácstűzzel fogadnak. Drake kapitány kutatója, Szommer Gábor, aki „vegyes érzelmekkel" fogadta tanulmányom megjelenését, úgy érzem, túl gyorsan adott tűzparancsot. E körülménytől eltekintve, felvetéseit érdekesnek és ösztönzőnek, azt pedig, hogy vitára késztetett, kifejezetten hasznosnak találtam. Nézőpontom azonban változatlan: továbbra sem gondolom, hogy a hiányolt „mozzanatoknak" feltétlen helye lett volna tanulmányomban.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Sz. Jónás Ilona

SOKSZÍNŰ KÖZÉPKOR

Természet–társadalom–kultúra a középkori Európában
Szerk. Nagy Balázs, Novák Veronika
ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2010. 469 o.

A magyar történészek között kevés olyan kutató van, aki ne ismerné Sz. Jónás Ilonát, ne találkozott volna munkásságával, ha máskor nem, egyetemi hallgatóként. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint, hogy a jelenleg tárgyalt kötet nyilvános bemutatóján több tucat történész, irodalomtörténész, klasszika-filológus, régész, művészettörténész és sok egyéb területről érkezett kutató jelent meg, hogy köszöntse a professzorasszonyt. Jónás Ilona a magyar középkorkutatás egyik leghosszabb ideje aktív tagja. Az elmúlt öt évtizedben sok tucat írása érintette a medievisztika legkülönbözőbb területeit, egy-egy olyan terület eredményeit foglalva össze, vagy gazdagítva új eredményekkel, amelyek a magyar szakirodalomban addig semmiképpen sem számítottak a kutatások fősodrába. Éppen ezért a *Sokszínű középkor* című kötet kapcsán a Jónás Ilona érdeklődésében megtalálható tudományterületek európai beágyazottságára irányítja rá a recenzens elsősorban a figyelmet.

A tudományos munkásság mellett mindenképpen meg kell emlékezni az immár emeritus professzor Jónás Ilona hosszú oktatói tevékenységéről is. 1954-től kezdve szünet nélkül az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén dolgozott. Később tíz esztendőn keresztül vezette a tanszéket, s e mellett a doktori programot is hosszú időn át irányította. Kulcsszerepe volt abban is, hogy az ELTE mellett a Károli Gáspár Református Egyetemen is meginduljon a középkor tanítása, mely mára szintén jelentős hagyományokkal rendelkezik (s több oktatója épp a professzorasszony vezetése alatt végezte doktori tanulmányait). A középkori egyetemes történelem tanításában nélkülözhetetlen az immáron negyven éve megjelent Európa és a Közel-Kelet, IV–XV. század. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény (Tankönyvkiadó, Bp. 1971.), melyet azóta többször átdolgozott Jónás Ilona. Magyarországon ez máig a leggyakrabban használt középkori forrásgyűjtemény.

Két tanítványa, Novák Veronika és Nagy Balázs a több mint öt évtizedes oktatói és kutatói pálya különböző kiadványokban megjelent eredményeit foglalta össze, amikor kiadta a professzorasszony harmincegy tanulmányát, melyeket egységes szerkesztési elvek szerint rendez könyvvé a kötet. A *Sokszínű középkor* negyven esztendő írásait gyűjti egybe; a legrégibb itt közölt munka 1968-ban, míg a legújabb 2008-ban jelent meg először. Ezek mellett a könyvben helyet kapott Marosi Ernő köszöntő-bevezető tanulmánya. A rövid előszó elsősorban az Sz. Jónás Ilona kutatói tevékenységéhez kapcsolódó témaköröket foglalja össze. A sajátos hangvételű írás amellett, hogy a középkor, mint diszciplína kihívásaival foglalkozik, bemutatja a kötet tanulmányait egybefogó problémaköröket — a természet története, a középkori művészet és irodalom, a legendák ideáljainak elemzése —, melyeket a szerző nagy szeretettel tárgyalt életművében.

A harmincegy, gyakran igen különböző területet érintő írás mindegyikére nem térhet ki egy recenzió, ezért elsősorban azok a tanulmányok, tematikus egységek kerülnek ez alkalommal előtérbe, amelyek megvilágítják Sz. Jónás Ilona munkásságának legfontosabb eredményeit, és szerepet játszottak bizonyos kutatási irányoknak a hazai történeti irodalomban való meggyökereztetésében.

Az egyik ilyen egység a *Természet világa* címet kapta. A történeti ökológiai kutatások csak igen későn kezdődtek meg Magyarországon, 1987-ben éppen az ELTE berkein belül indult meg a történeti ökológia programszerű oktatása, melyben Jónás Ilona maga is részt vett. Azóta is csak kevés olyan tanulmánykötet jelent meg, mely a történeti ökológiai kutatások hazai eredményeit gyűjti egybe, de ezekben rendre megtaláljuk Jónás Ilona egy-egy tanulmányát (l. pl. Európa híres kertje: Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Kósa Lász-

ló. Orpheusz, Bp. 1993., ill. Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Osiris, Bp. 2000.). A középkori természetkép, ember és környezet kölcsönhatásának megértése mindenképpen az egyik legfontosabb terület Jónás Ilona kutatásaiban, különösen az elmúlt két évtized termésében. A kötetben közölt tanulmányok a természettörténet egy-egy érdekes aspektusával foglalkoznak: a természeti erőforrások felhasználásától a világmindenség percepcióján át az egyszarvú vallási jelentőségéig terjedően.

A társadalmi változások témaköréből azt a tanulmányt emelném ki, mely a Puget-Théniers-i (Provence) *bailliage* 1343. évi összeírásának adatait elemzi (*A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez*). Az írás egy, a magyar adottságokhoz képest szinte példa nélkülien gazdag forrás elemzése kapcsán részletesen foglalkozik a parasztság életfeltételeinek késő középkori megváltozásával. A magyar szakirodalomban, a tanulmány megírása idején (1968), a környezeti tényezők állandóságának jelentősége csak ritkán jelent meg egy terület gazdasági lehetőségeinek elemzése során, ám Sz. Jónás Ilona példamutató részletességgel analizálja az ökoszisztéma-változások hatásait. Abban, hogy ez a munka e kérdéskörre is kitér, feltétlenül szerepe van annak, hogy annak idején Georges Duby irányítása alatti született meg a mű, egy olyan időszakban, amikor az *Annales* történészei elkezdtek a környezettörténettel részletesebben foglalkozni (vö. *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Les paysans de Languedoc. Paris 1969.; *Georges Duby:* Hommes et structures du Moyen Age. Paris 1973.). A *bailliage* összeírásának értéke elsősorban abban áll, hogy éppen a nagy pestisjárvány beköszöntét megelőző időszak demográfiai, gazdasági tendenciáiba enged betekintést, ami által jól elkülöníthető a gazdasági okokhoz köthető elnéptelenedés és a járvány pusztítása. Amellett, hogy a tanulmány elemzi a népességszám változását, miután az összeírás erre vonatkozóan is biztosít hátteret, a gazdasági viszonyokat, az anyagi javakat, és azok mozgását is számba veszi. A vagyon mozgása mellett a népességmozgás kérdése is megjelenik, a régióból elköltözők elvándorlásának irányait is megismerhetjük. Ezen írás mindképpen a kötet egyik legizgalmasabb, legösszetettebb értekezése, és számos — különösen Magyarországon — máig napirenden lévő kérdéskört érint.

Az elmúlt három évtizedben Jónás Ilona érdeklődése a természet- és társadalomtörténet mellett a hagiográfiai kutatások felé fordult. A témában született eredményekből a *Szentek, mint társadalmi ideáltípusok* című fejezet közöl hosszabb válogatást. A szentek kultuszának vizsgálata Európa nyugati felén az 1980-as évektől kezdve az egyik legnépszerűbb területté vált; a francia és a német historiográfia számos alapvető jelentőségű új eredményt mutatott fel az elmúlt évtizedekben, melyet számos jelentős forráskiadvány egészített ki. Sz. Jónás Ilona érdeklődését is ebben az időszakban keltette fel a témakör, és bár, mint az a kötetben egybegyűjtött tanulmányokból látszik, számos francia, német és magyar szenttel foglalkozott egy hosszabb-rövidebb tanulmány erejéig, hozzá legközelebb alighanem mégis Szent Erzsébet állt, akiről monográfiát jelentetett meg (*Sz. Jónás Ilona*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986.).

A fejezet első írása Helgaud fleuryi szerzetes, Jámbor Róbertről írott életrajzát elemzi mint a laikus szentéletrajz prototípusát (*Egy „szent király" modell a 11. század első feléből*). Bár Róbert nem került a katolikus egyház szentjei közé, életrajza számos párhuzamot mutat későbbi, kanonizált szentekről szóló írásokkal. A tanulmányban Sz. Jónás Ilona utal a *Vita Roberti*, valamint Szent István és Imre legendáinak kapcsolatára, bár ezt részletesebben nem vizsgálja. Szent István uralkodói képével foglalkozik a következő tanulmány, mely az európai ezredfordulót követő fejlődés, átalakulás kontextusába helyezi a magyar államalapítót (*Az európai Szent István-kép kialakulása*). Elsősorban Rodulfus Glaber *Historiarum libri quinque* című munkája alapján festi meg Nyugat-Európa István-portréját, melyben egyszerre van jelen a legkeresztényibb, az igazságos és az apostoli uralkodó képe. A tanulmány helyesen mutat rá arra, hogyan hozható párhuzamba ez az ábrázolásmód az ekkoriban készült királytükrökben megjelenő szellemiséggel. Egy eleddig csak franciául megjelent írás (*Az Árpád-ház szentjei és a korabeli ideáltípusok*) a magyar uralkodócsalád szentjein keresztül tekinti át, hogy miként változott meg a szentről és a tökéletes uralkodóról alkotott kép a 11–13. században. Míg István, az apostoli uralkodó, mint a hit legfőbb védelmezője kapta meg a 11. század végén a szent címet, addig Imre erényes élete által lesz szent. A szent királyról alkotott kép azonban sok szempontból átalakul a 12. században, és amikor száz esztendővel később László szentté avatására sor kerül, a tökéletes uralkodó a keresztes eszmény nevében harcol, ő a tökéletes *miles Christi*. A 13. század szentjei már jellemzően nem uralkodó-szentek; Szent Erzsébet sokkal inkább önfeláldozása, állhatatossága révén emelkedik ki kortársai közül, Szent Margit pedig a királyi család által biztosított gazdagságról lemondó, aszkétikus életet élő kora középkori szentekéhez hasonló példája által válhat a család ötödik (Skóciai

Szent Margittal hatodik) dinasztikus szentjévé. A kötetben több tanulmány vizsgálja az Sz. Jónás Ilonát leginkább érdeklő Szent Erzsébetet. Az *Egy 13. századi női ideál* Erzsébet legendáin és szentté avatási peranyagának vizsgálatán keresztül elemzi az új típusú női szent jellemzőit, erényeit. A már említett önfeláldozás mellett Jónás Ilona szerint a munka szentségének új értelmezése igen fontos tényező abban, hogy ilyen népszerűségre tesz szert Erzsébet a késő középkori Nyugaton. Szintén II. András lányával foglalkozik a *Szent Erzsébet az egyházban*, amely a Türingiában karitatív életet folytató asszonyt az egyház szent-értelmezésének nézőpontjából vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy a másokért cselekedés képessége volt az a tulajdonság, ami az egyház részéről alkalmassá tette Erzsébetet a szentté avatásra. Végül az *Árpád-házi Szent Erzsébet három legendája*, három, több legendaváltozatban is megjelenő csodát elemez: az úgynevezett rózsacsodát, a köpenycsodát és végül a leprások gyógyítását. Ezen csodák kapcsán jut a tanulmány arra a konklúzióra: amellett, hogy a legendák igazolást jelentenek a szentté avatás során, példaként is kívántak szolgálni a kegyes asszonyok számára.

A fejezet utolsó írása egy 13. század végén készült provanszál nyelvű verses legendával foglalkozik (*Szent Honoratus 13. századi verses legendája*). A Szent Honoratus életét bemutató legendát Raimond Féraud írta. Különösen érdekessé teszi a művet a magyar kutatás számára, hogy a szerző magyar származásúnak véli Honoratust. Ez a jelenség — bizonyos szentek magyar származásúként való feltüntetése — nem kuriózum, és ahogyan azt Jónás Ilona több példán keresztül bizonyítja, ezek a — többnyire 13. század végén keletkezett — művek részben az Anjou propaganda-tevékenység részeként értelmezhetők, amellyel a magyar–francia kapcsolatokat kívánták erősíteni. A tanulmányok kitűnően illusztrálják, hogy egy hazai középkorász nemcsak a magyar történeti kutatásban népszerű dinasztikus szentek kultuszával, és régóta ismert legendáikkal foglalkozhat, hanem például késő középkori provanszál nyelvű verses legendákkal, vagy korábbi, viszonylag keveset kutatott, kevés kéziratból ismert burgundiai szentéletrajzokkal.

A harmadik meghatározó irány, amelyről Jónás Ilona könyve kapcsán érdemes néhány szót szólni, Párizs társadalmának kutatása. A jelen kötetben e témakörben közölt négy írás (amelyek közül kettő eddig nem jelent meg) mindegyike valamilyen formában a Párizs adófizető népessége a XIII–XIV. század fordulóján című, 1976-ban lezárt, sajnálatos módon sosem publikált kandidátusi értekezésre vezethető vissza. Annak ellenére, hogy Jónás Ilona párizsi kutatásainak monografikus összegzése nyomtatásban nem jelent meg, a munka mégis fiatal történészeket inspirált arra, hogy a szinte kimeríthetetlen gazdagságú levéltárral rendelkező Párizs középkori társadalmát kutassák, így jelen kötet egyik szerkesztőjét, aki Sz. Jónás Ilona irányításával készítette el Párizs késő középkori információáramlásáról szóló doktori értekezését (*Novák Veronika*: Információáramlás Párizsban a 15. század elején. Hírek, hatalom, társadalom a középkor végén. Doktori disszertáció. ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Történeti Tanszék, Bp. 2004., megjelent átdolgozott formában: *Uő:* Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén. Bp. 2007).

Egy először ebben a kötetben megjelent írás (*Egy középkori város társadalmi struktúrája*) Párizs 12–13. századi történetére összpontosít, de hosszabb bevezetőben tárgyalja Párizs kialakulását is, annak római előzményeivel, majd Meroving-kori székhellyé válásával. A tanulmány legfontosabb része talán mégis azon tényezők számbavétele, melyek Párizst Európa egyik legfontosabb településévé tették: Saint Denis közelsége, az egyetem, és a kedvező földrajzi helyzet. Az írás a város társadalmi képét a korszak egyik legfontosabb forráscsoportja, az adólajstromok alapján ragadja meg, melyből a legkörültekintőbben az 1292. évi lajstrom történeti demográfiai, társadalomtörténeti tapasztalataira hívja fel a figyelmet.

A nők társadalmi helyzetének vizsgálata épp úgy kedves volt Jónás Ilona számára, mint a női szentek kutatása, melyek a hazai historiográfiában korábban nem hangsúlyozott megközelítéseknek számítottak. Részben szintén a fent említett adólajstromok lehetőségeit aknázza ki a *Női munka a 13. század végi Párizsban* című írás. Itt a lajstromok (elsősorban az 1297. évi) és az Étienne Boileau által összeállított *Livres des métiers* alapján elemzi a női munkavégzés párizsi típusait. A tanulmány ezen két forráscsoport alapján végighalad a párizsi női munkavégzés nyolc legfontosabb területén (itt alighanem szerencsésebb lett volna azok gyakorisága mentén elemezni őket). A nők legnagyobb számban a textil- és ruházati iparban, illetve az élelmezésben tevékenykedtek. Emellett nem elhanyagolható a női munkavállalók száma az egészségügyben és egyéb szolgáltatásokban, ugyanakkor — bár szinte minden szakmában megtaláljuk őket, még olyan területeken is, mint például a fémmegmunkálás vagy az építkezés — számuk itt jóval elmarad az első három csoport adataitól.

A kötet második, korábban semmilyen formában nem publikált írása, *A vízi kereskedők szövetsége a 13–14. századi Párizsban*, a város és környékének élelmiszerkereskedelméért (ez által a régió ellátásáért) felelős szövetség történetét, tevékenységét tekinti át. A fő forrást, hasonlóan a megelőző tanulmányhoz, a *Livres des métiers* és az ismert adólajstromok adják, ezúttal kiegészülve az egyes céhekre vonatkozó 13–14. századi statútumokkal. A szerző áttekinti az egyes városrészeket, összegyűjtve a bennük tevékenykedő kereskedőket, élelmiszeriparral foglalkozó adózókat. Az elemzés által egyrészt jól kirajzolódnak azok a szakmák, amelyek minden kerületben jelen vannak, mint például a kocsmárosok (nota bene: az ő számuk a legnagyobb az összes az élelmiszeripar és kereskedelem területén dolgozó közül), másrészt olyan szakmák és üzletek, melyek igen kis területre koncentrálódnak, mint a fűszer-, és gyógyszerkereskedések. A hallatlanul izgalmas elemzés sok tanulsággal szolgál a várostörténet, különösen a nem kevés Párizzsal foglalkozó kutató számára, ugyanakkor még értékesebbé tenné az elvégzett kutatást az eredmények térképi megjelenítése, amely a város térszerkezetét illetően további konklúziók levonását tenné lehetővé.

A kötet harmincegy tanulmánya Sz. Jónás Ilona hosszú kutatói tevékenységének szinte minden területét megjeleníti. A gyakran igen eltérő forrásokat, módszertant használó tanulmányok számos diszciplínát érintenek: társadalom-, város-, gazdaság-, nő-, természet- és kultúrtörténet, hogy csak néhányat említsünk. Ami hiányzik a kötetből, az a politikatörténet, amely sosem tartozott a szerző érdeklődésének homlokterébe.

Egy gyűjteményes kötet recenziójában mindenképpen kell néhány szót szólni a szerkesztésről. A tanulmányok tekintélyes hányada még a szövegszerkesztőket, és helyesírás-ellenőrzőket megelőző időszakból származik, és eredeti formában nem kevés hibát tartalmaz. A szerkesztés során a tanulmányok tartalma nem változott, azonban a nyilvánvaló elgépeléseket sikerült megszüntetni. Ugyanakkor, miután az egyes tanulmányok szövege nem változott, bizonyos jegyzetek, szövegrészek nem a jelenlegi kutatási helyzetre reflektálnak. A tanulmányok lábjegyzetelését a szerkesztők a lehetőségekhez képest egységesítették. Az egyes tanulmányok hivatkozásai általában pontosak, mely alól az egyetlen kivétel a *Szabad-e zsarnokot ölni* című írás, amely a számos forrásidézet ellenére sajnálatos módon csak összesített bibliográfiát tartalmaz, ami igencsak megnehezíti az egyébként értékes tanulmány felhasználását. Talán az egyetlen terület, ahol a szerkesztésben kivetnivalót találhatunk, a nevek írásmódjának megtartása, amely nem egységes. Bizonyos tanulmányok a magyar névváltozatot használják, bizonyosak a latint és több tanulmány angol, illetve francia névformát használ a középkori szerzőknél. Ennek megfelelően bizonyos tanulmányokban Tours-i Gergellyel találkozunk, máshol viszont *Gregorius Turonensis*ként szerepel ugyanaz a személy. Ez talán megengedhető egy hasonlóan sok tanulmányt tartalmazó kötetben, ugyanakkor egy-egy íráson belül a szerzők nevét azonos formában kellett volna közölni, ami csak részben sikerült. Ezek a kisebb hibák ugyanakkor a tanulmányok értékéből mit sem vonnak le, és a kötet számos nehezen vagy csak idegen nyelven elérhető írása és az eddig meg nem jelent két tanulmány összegyűjtése feltétlenül megérdemelte a fáradságot, mert, bár bizonyos tanulmányok több mint negyven évvel ezelőtt jelentek meg először, máig nem vesztették érvényüket.

Vadas András

Petrovics István

A KÖZÉPKORI TEMESVÁR

Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből

Capitulum IV.

JATEPress, Szeged 2008. 165 o.

Temesvár a Duna–Tisza–Maros köze — más szóval a Bánság — egyik legjelentősebb városa és vára volt a középkorban, különösen a 14. és a 16. század közepe közti időszakban, amikor a Magyar Királyság balkáni expanziója, illetve a fenyegető oszmán hódítás miatt a szóban forgó tájegység stratégiai szerepe rendkívüli módon felértékelődött. A fent említettek, illetve azon tény ellenére, hogy az Anjou-házból származó I. Károly király 1315 és 1323 között Temesváron tartotta a székhelyét, a modern kori tudományos elvárásoknak megfelelő várostörténeti kutatás, mind Magyarországon, mind Romániában, messze elkerülte ezt a régiót. Ez egyrészt azzal magyaráz-

ható, hogy máig nem sikerült a temesvári egyetemen egy erős medievisztikai tanszék megteremtése, másrészt pedig azzal, hogy a Bánságra vonatkozó középkori oklevelek nagymérvű pusztulása — következésképpen a rendelkezésre álló adatok roppant szűkös volta — elbátortalanította a kutatót, aki bizonyára túl nagy erőfeszítésnek vélte a megmaradt, ám rendkívüli módon szétszóródott kútfők összegyűjtését és értelmezését. Óriási űr tátong a régió középkori régészeti kutatása terén is. Különösen lehangoló a helyzet a városok (pl. Temesvár, Csanád, Lippa) esetében, ahol a későbbi átépítések, valamint a középkori és a modern kori város egymásra rétegeződése az ilyen jellegű vizsgálatokat szinte teljesen lehetetlenné teszik.

Petrovics István szegedi történész érdeklődése Temesvár és a temesi régió iránt nem ismeretlen a romániai szakemberek körében sem, hiszen a szerzőnek több tanulmánya jelent meg a Temesvári Bánság Múzeuma folyóiratának hasábjain, illetve más, Romániában kiadott folyóiratokban és tanulmánykötetekben. Éppen ezért nagy örömmel és kíváncsisággal forgattuk a szerző legújabb, Temesvárral kapcsolatos munkájának lapjait.

Amint Petrovics István maga is felhívja arra az olvasó figyelmét az előszóban: a kötet nem a szó szoros értelmében vett városmonográfia, hanem a szerző Temesvár középkori történetével foglalkozó tanulmányainak együttes közzététele. A kötet ennek ellenére, részben a tárgyalt témáknak, részben a szerencsés szerkezeti elrendezésnek köszönhetően, szerves egészként jelenik meg az olvasó előtt. A korábbi tanulmányok újrakiadása nagymértékben megkönnyíti a téma iránt érdeklődő olvasó dolgát, hiszen azok eredeti formájukban különböző, sok esetben nehezen elérhető szakfolyóiratokban, ráadásul nem egyszer angol nyelven kerültek publikálásra. Eredeti kiadásuk óta a kutatás újabb eredményekkel gazdagodott. Ezeket a szerző beépítette a jelen kötetben közzétett tanulmányokba, amelyek így a korábbi munkák átszerkesztett és bővített változataiként olvashatók. Ráadásul a kötet két olyan tanulmánnyal egészült ki, amelyek első ízben ehelyütt jelentek meg nyomtatásban.

A könyv, szerkezetét tekintve, három nagy fejezetre és az azokhoz tartozó alfejezetekre tagolódik, amelyeket az előszó és az összegzés keretez, végezetül pedig egy rövidítés- és irodalomjegyzék, továbbá egy illusztrációkat tartalmazó rész zárja a kötetet.

Az első fejezetben Petrovics István a forrásadottság kérdését részletezi, továbbá felvázolja kutatási célkitűzéseit. Eközben szót ejt azokról a nehézségekről is, melyekkel vizsgálódásai során szembesült. Ezek közül a legnagyobb gondot az írott források szűkös volta jelentette. A Duna–Tisza–Maros közével foglalkozó történészek előtt ismeretes az a tény, hogy a térségre vonatkozó középkori oklevelek jelentős hányada elpusztult, részben a török hódítást követően, részben Temesvár 1716. évi visszafoglalásakor. Arra is van azonban adatunk — jegyzi meg a szerző —, hogy az 1386-ban kitört Horváti-lázadás Temesvárt is elérte, és a városi polgárok egy részének kiváltságlevelei akkor semmisülhettek meg. A második alfejezetben a témához tágabban vagy szorosabban kapcsolódó régebbi munkák bemutatására kerül sor. A szerző azt a következtetést vonja le, hogy ez idáig igen kevés olyan mű született, amely a Bánság középkori történetét szakszerűen tárgyalja, Temesvárról pedig mind a mai napig nem készült modern, a történeti és a régészeti kutatások eredményeit összegző városmonográfia. Itt jegyezzük meg: az utóbbi vonatkozásában komoly problémát jelent, hogy jelentősebb ásatásokra valójában csak a közelmúltban került sor Temesváron, s ezek is inkább a Hunyadi-kastélyra és annak közvetlen környékére korlátozódnak. Mindenesetre a régészeti feltárások és a művészettörténeti kutatások eredményei számos ponton megerősíthetik, illetve kiegészíthetik azt a képet, ami az írott forrásokból kirajzolódik.

Petrovics István hangsúlyozza: a modern kutatás számára is nélkülözhetetlenek a Pesty Frigyes, Ortvay Tivadar, illetve Fekete Nagy Antal által a 19–20. században összeállított, jelentős részben azonban kéziratban maradt okmánytárak. Vizsgálódásai során a szerző tehát egyfelől kiadott kútfőkre támaszkodott, de ugyanakkor messzemenően épített a kéziratos formában fennmaradt okmánytárak dokumentumaira, illetve a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében fellelhető kiadatlan diplomákra is. Kutatásai olykor megelőzték, olykor párhuzamosan futottak a magyarországi Anjou-kori Oklevéltár munkálataival. A várostörténeti vizsgálódás és a forráskiadás számos esetben szerencsésen találkozott, hiszen Petrovics több olyan latin nyelvű oklevelet közölt teljes terjedelemben, amelyek később bekerültek az Anjou-kori Oklevéltár magyar nyelvű regesztái közé. A Temesvár történetéről készült feldolgozások közül, mind a magyar, mind a román kutatók, még ma is leginkább Szentkláray Jenőnek a Magyarország vármegyéi és városai sorozatban kiadott, Borovszky Samu által szerkesztett kötetbe írt összefoglaló tanulmányára hivatkoznak a legtöbbször. A másik — főleg a román kutatás által gyakran emlegetett — munka Temesvár egykori polgármesterének, Johann Nepomuk Preyernek 1853-ban németül megje-

lent monográfiája, amelynek eredeti szövegét és magyarázó jegyzetekkel ellátott, román nyelvű fordítását a temesvári Amarcord Kiadó 1995-ben jelentette meg. Szentkláray munkája az 1900-as évek elején készült, Preyeré pedig még ennél is korábban, vagyis napjainkra már egyik mű sem tekinthető korszerűnek.

A második fejezet az olvasót a térség középkori történetével ismerteti meg. Ebben Petrovics István felhívja a figyelmet a „Bánság" megnevezés kapcsán előforduló tévedésekre és a helynév történetére is rávilágít. Ezzel összefüggésben fontos megemlíteni: a „Bánság" toponímia újkori keletkezésű, ennélfogva nem tükrözi a középkori realitásokat. Ezzel szemben a „Temesköz" földrajzi megnevezés középkori eredetű, és annak a szűkebb térségnek a megjelölésére volt használatos, mely a Temes felső folyása mentén terült el. Amint a szerző is hangsúlyozza „a középkorban nem létezett olyan politikai képződmény"(21.), vagyis bánság, mely a szóban forgó régió egészére kiterjedt volna.

A második fejezet többi részében Petrovics István a középkori területi szervezés két fajtáját követi nyomon: a világi közigazgatást és az egyházszervezetet. Megtudjuk, hogy a szerző által vizsgált régióban a világi közigazgatás alapegységét — az ország törzsterületéhez hasonlóan — a királyi, majd az 1320-as évektől a nemesi vármegye (Arad, Csanád, Keve, Krassó Temes, Torontál) jelentette, amit a 14. századtól, főleg Krassó és Temes megye területén, a román kiváltságolt kerületek megjelenése színezett. A Duna–Tisza–Maros közében a középkor századaiban egy harmadik kormányzati formával is találkozunk. Ez a 13. század elején létrehozott, majd utóbb többször átszervezett Szörényi bánság. A különböző etnikumok és közigazgatási egységek ilyenfajta keveredése adja — Hátszeghez és Fogarashoz hasonlóan — a temesi régió egyediségét. Itt a kutató azzal is szembesül, hogy az említett kormányzati egységek határai állandó változásban voltak, így sokszor meglehetősen nehéz feladat egy-egy település területi hovatartozásának nyomon követése a középkor folyamán.

Írott források hiányában az egyházi intézmények létrejöttének időpontját éppolyan reménytelen meghatározni, mint a vármegyékét. A rendelkezésre álló adatokra támaszkodva a szerző kitér az egyházszervezet fejlődésének bemutatására is. A Duna–Tisza–Maros közében a latin rítusú kereszténységhez tartozó intézmények (monostorok és templomok) alapítása, valamint az egyházmegye (csanádi püspökség) szervezésének kezdetei Szent István idejére tehetők. Az egykor a nagyhatalmú törzsfő, Ajtony kezén levő terület a Maros vidék urának Csanád vezér által való legyőzését követően — valószínűleg 1028 után — került az első magyar király kezére. A korábban az *urbs Morisena* nevet viselő helyen István király létrehozta a csanádi püspökség székhelyét, amivel a Vidinben megkeresztelkedett Ajtony által alapított görög rítusú bazilita kolostort helyettesítette. A csanádi egyházmegye főesperességeinek megjelenése az írott források alapján jól nyomon követhető, és egyértelműen későbbi időszakra tehető. A 13. század végéről adatolható a marosontúli, az aradi, a kevei (1329-től: torontáli) és a krassói *archidiaconatus*, míg a csanádi, a temesi, és a sebesi főesperességekkel a 14. századtól kezdve találkozunk a kútfőkben. Területi kiterjedés szempontjából a temesi főesperesség volt a legnagyobb, amely több kerületre tagolódott.

A térség történetének felvázolása után, a harmadik fejezet keretén belül, kerül sor Temesvár középkori históriájának bemutatására. A szerző 11 alfejezetben közöl értékes adatokat a város fejlődéséről, településszerkezetéről, közigazgatásáról, polgárairól és lakóiról. A középkori Temesvár topográfiáját a város első írásos említésétől (12. század közepe) a török hódoltság kezdetéig (1552) kíséri végig. Fejtegetéseit alaprajzok, térképek és veduták, valamint a krónikaírók beszámolóinak segítségével illusztrálja. Fontos hangsúlyozni: a város külső megjelenéséről tudósító elbeszélő munkák, valamint képi ábrázolások a késő középkorban, illetve az újkorban keletkeztek, vagyis a korábbi időszak vonatkozásában kellő kritikával kezelendők.

A fenyegető oszmán előrenyomulás megkövetelte a határvédelem korszerűsítését. Ismeretes, hogy Zsigmond király uralkodása alatt Ozorai Pipo temesi ispánként komoly erőfeszítést tett a Duna bánsági szakaszán található várak átépítésére, és ma már azt is elfogadott tényként kezeli a kutatás, hogy Ozorai a déli védővonalat számos új erősség emelésével tette hatékonyabbá. Ozorai a Bega-parti város várának és védműveinek megerősítéséről sem feledkezett meg. Ugyanezt tette Hunyadi János is. Cáfolhatatlan adatok bizonyítják továbbá: az 1551 őszén, illetve 1552 nyarán lezajlott két török ostrom között olasz hadmérnökök tevékenykedtek a Bega-parti városban. A sorozatos átépítések és erődítési munkálatok következtében a vár és a város külső megjelenése sokat változott, következésképpen a 16. században keletkezett krónikákat és képi ábrázolásokat, miként említettük, nagyon körültekintően kell használni a város eredeti szerkezetének

rekonstruálásakor. A szerző kritikus hozzáállást tanúsít ezen a téren is, és nem vállalkozik megalapozatlan elméletek kidolgozására.

A város szerkezetére vonatkozó alfejezet keretén belül Petrovics István kísérletet tesz Temesvár egyházi intézményeinek topográfiai elhelyezésére is. A Bega-parti város első plébániatemploma a Szent György oltalmát élvező egyház lehetett. A szóban forgó templom azon a helyen állt, ahol a modern város központjában a Szent György tér található. A Szent György-templomot a török hódoltság idején mecsetté alakították, később a jezsuiták átépítették, majd 1913–1914-ben teljesen elbontották. E kötet megjelenésével egyidejűleg tették közzé a temesvári Bánság Múzeuma munkatársai a 2006. év során végrehajtott, a Szent György térre is kiterjedő régészeti kutatások eredményeit (*Florin Draşovean* [et al.]: Timişoara în amurgul Evului Mediu. Timişoara 2007.). Az ásatások az egykori Szent György-templom körüli temetőt is érintették, ahol, az előkerült érmék alapján, 16–17. századra keltezett sírokat tártak fel. Az egyes sírok esetében megfigyelt temetkezési rítus, valamint a közvetlen közelben előkerült tárgyak — közöttük egy turbán alakú sírkő — alapján azt a következtetést vonták le a szerzők, hogy a temetőt megszakítás nélkül használták a török hódoltság korában is. A középkori oklevelek egy Szent Eligius patrociniumot viselő plébániatemplomot, egy Szent Márton-templomot, egy Szűz Mária- és egy Szent Margit-kápolnát is említenek. Ezek helye és létrejöttük ideje ismeretlen. A templomok mellett Temesváron szerzetesi rendházak is működtek. A domonkosok jelenléte az írott források segítségével egyértelműen bizonyítható, ám a ferencesekkel csak egy 1405-ből származó adat hozható esetleg kapcsolatba. Ennél is nagyobb probléma az, hogy a rendházak helyének meghatározására gyakorlatilag alig van használható támpontunk. Az írott kútfőkből kiderül: a 15. század első felében Temesváron két ispotály működött. Az egyiket a város polgárai alapították, a másikat pedig Ozorai Pipo özvegye, Borbála. Az előbbi magában a városban, az utóbbi viszont az egyik külvárosban (*extra oppidum Themeswar*) volt található.

A következő két alfejezetben Petrovics a város demográfiai viszonyaival foglalkozik. Ennek keretén belül külön figyelmet szentel az idegen etnikumoknak. Temesvárott a magyarok mellett, akik egészen 1552-ig megőrizték többségüket a városban, szerb és román betelepülőkkel számolhatunk, bár közülük csak viszonylag kevesen váltak a város teljes jogú polgárává. A szerző rámutat arra is, hogy — a közeli Szegedhez hasonlóan — Temesvárott nem találkozunk „latin" és német „vendégek"-kel (*hospes*ekkel), továbbá zsidók jelenlétéről sincs tudomásunk. Az említett etnikumokról közismert ugyanis, hogy inkább a püspöki székhelyeket, illetve a királyi szabad városoknak minősülő tárnoki- és bányavárosokat kedvelték.

A szerző, a rendkívül gyér forrásanyag ellenére, Temesvár gazdasági életéről is igyekszik képet adni. A kézművesek közül posztósok, szíjgyártók, nyergesek, szűcsök, mészárosok, vargák, ötvösök, ácsok és szabók tevékenységére utalnak az írott források. Az élénk posztókereskedésre utalnak azok az ólom posztópecsétek, melyek ugyancsak a 2006. évi régészeti feltáráskor kerültek elő. A város igazgatásával kapcsolatosan különösen kevés adat maradt fenn. A török hódításig egyetlen bíróról, Posztós Mihályról tudósítanak az oklevelek, aki a város gazdag polgárai közé tartozott. Neve alapján posztókészítő mester vagy posztókereskedő lehetett, és a 14. század második felében — bizonyára — több alkalommal töltötte be a város bírói tisztét. A Posztós Mihály hivatalviselésével kapcsolatos problémát, valamint a bíró családjával és birtokaival összefüggő kérdéseket külön alfejezetben boncolgatja a szerző.

A kézművesek mellett nagy számban találunk a középkori Temesváron helyi, valamint idegen kereskedőket. A kereskedelemmel, illetve a kereskedők személyével foglalkozó két alfejezetben a szerző több idevágó kútfő szövegét is közzéteszi. Közülük kettőt emelünk ki. Az egyiket, nevezetesen a horvát nyelven, de cirill betűkkel írt levelet a Temesvárott élő raguzai kereskedők intézték XIII. Gergely pápához, míg a másik, ugyancsak 1582-ben kelt, magyar nyelvű levelet a város másik név szerint ismert bírája, Hercegh István küldte szintén a Szentatyának. A raguzai kereskedők levelét Petrovics István fordította magyarra, s ez a fontos kútfő ehelyütt jelent meg először magyar fordításban. Hercegh István temesvári főbíró levele pedig, melynek eredetije a Vatikáni Titkos Levéltárában található, azért rendkívül fontos dokumentum, mert Temesvár középkori pecsétjének lenyomatát őrizte meg. A levél betűhív szövegét, a pecsét fényképével, valamint a pecsétkép rekonstrukciójával a kiváló heraldikus, Vajay Szabolcs még 1975-ben publikálta (*Vajay Szabolcs*: Temesvár Anjou-kori címere. Levéltári Közlemények 46. [1975] 223–234.), ám tanulmánya a későbbiekben nem talált komolyabb visszhangra a szakirodalomban.

A Duna–Tisza–Maros köze egyháztörténetének átfogó felvázolása, illetve a Temesvárott működő templomok, kolostorok és ispotályok helyének meghatározására tett kísérlet után Petrovics

István három alfejezet erejéig visszatér a Bega-parti város egyházi viszonyainak tárgyalásához. A szerző ezúttal olyan kérdésekre próbál meg választ adni az írott források, elsősorban az oklevelek alapján, mint az egyházi intézmények alapításának időpontja, valamint a város vallási életében betöltött szerepe. Az egyik fontos kérdés, amely komoly fejtörést okoz, Temesvár plébániatemplomával kapcsolatos. Az írott kútfők ugyanis legalább két olyan templomot említenek, amelyek ezt a szerepet betölthették. Az egyik a Szent György-, a másik a Szent Eligius-templom. A szerző arra következtet, hogy a Szent György oltalma alatt álló templom volt a korábbi alapítású, és valószínűleg az eredeti plébániatemplom. Ennek első írásos említése 1323-ból való. Az okleveles adatok arra utalnak, hogy a 14. század végén — meglepő módon — a Szent Eligius-templom került előtérbe. Ez azonban csak ideiglenes változásnak tekinthető, hiszen 1429-ben újból a Szent György-templomot nevezik plébániatemplomnak a források. A hiányos adatokat a szerző körültekintően kezeli, és nem zárja le véglegesen a témát. Egy másik kérdéskör Szent Eligius magyarországi tiszteletével kapcsolatos. A Bega-parti város tudniillik az egyedüli olyan település a Magyar Királyság területén, ahol Szent Eligius nevét viselő templom állt. Alapítása bizonyára I. Károly vagy fia, Nagy Lajos idejére tehető.

A következő alfejezet szintén az Anjou-korhoz kötődik. Ebben a szerző a Csanád nemzetségből származó neves főpap, Telegdi Csanád — utóbb esztergomi érsek — pályafutását követi nyomon. Telegdi Csanádot, tevékenységén kívül, még egy roppant fontos dolog köti Temesvárhoz. Az nevezetesen, hogy a Bega-parti városban került sor egri püspökké választásának megerősítésére, valamint főpappá szentelésére. A Telegdi Csanáddal, illetve Temesvárral kapcsolatos korábbi munkákban téves állítások láttak napvilágot erről a két aktusról. Petrovics István érdeme annak kimutatása, hogy Telegdi Csanád egri püspökké választásának megerősítésére a Szent György-templomban, felszentelésére pedig a domonkosok Szent László oltalma alatt álló rendházának templomában került sor. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy — a korábbi nézetekkel ellentétben — ez a Szent László-kolostor első említése, vagyis a rendház írott kútfőkben való felbukkanása nem 1329-re, hanem 1323-ra tehető.

A Hunyadi János temesi ispánságával foglalkozó alfejezet a város és a Duna–Tisza–Maros köze históriájának egyik fontos időszakát vizsgálja. A 15. században Temes megye területi expanziója, valamint a temesi ispán hatáskörének bővülése figyelhető meg. A jelenség Ozorai Pipoval kezdődik, aki Temes megye mellett Csanád, Arad, Keve, Krassó, Zaránd és Csongrád megyék ispánságát is viselte. Összességében több mint 15 vár tartozott az igazgatása alá, amelyek között ott találjuk Temesvárt, Világosvárt, Solymost, Szegedet, Zsidóvárt, továbbá Keve és Haram várát. Ozorai halálával ez a gyakorlat megszűnt. A fenyegető török támadások, valamint a kiváló hadvezérként számon tartott Hunyadi János feltűnése azonban ismét a hatalom korábbi koncentrációját eredményezte a Magyar Királyság délkeleti határán. A temesi ispáni tisztség, egyebek között, lehetőséget biztosított Hunyadi számára, hogy nagy kiterjedésű birtokait tovább növelje. Temesvár várát a hozzátartozó *castrum*okkal, mezővárosokkal és falvakkal együtt V. László zálogosította el neki 20 ezer aranyforintért. A király nem fizette vissza adósságát, ezért Hunyadi halála után a zálogba vetett jószágokat a hadvezér családja örökölte. Temesvár csupán a 15. század végén, II. Ulászló idejében került vissza a király tulajdonába.

Az utolsó alfejezetben a szerző Temesvár és Szeged fejlődését, jogi helyzetének alakulását hasonlítja össze. Bár a két város azonos földrajzi régióban és közel fekszik egymáshoz, sorsuk sajátosan alakult a középkor — és persze a későbbiek — folyamán is. A szerző vizsgálódásai során mindazon szempontokra kitér, amelyeket a városfejlődéssel foglalkozó kutatás megkövetel: a település külső megjelenése, privilégiumok, igazgatás, népesség, gazdaság. Ezen a fonalon halad tovább az Összegzésben is. A magunk részéről rendkívül hasznosnak tartjuk a két alföldi város összehasonlító vizsgálatát, hiszen a jobb forrásadottsággal rendelkező Szeged fejlődése számos ponton analógiául szolgálhat Temesvár középkori történetének rekonstruálásához. A hasonlóságok ellenére azonban az is világosan kiderül: míg az alapvetően az uralkodó joghatósága alá tartozó, a 15. században jelentős és népes kereskedővárossá váló Szeged 1498-ban bekerült a királyi szabad városok közé, addig Temesvár fejlődése az oszmán hódítás következtében már a 14. század végén elakadt, a temesi régióban pedig megszűnt a normális polgári élet lehetősége. Temesvár végvár lett, illetve a török elleni hadjáratok egyik kiinduló pontja. Temesvár tehát nem válhatott királyi szabad várossá, hiszen autonómiáját jelentős mértékben korlátozta a temesi ispán és alispán tevékenysége, akik székhelyüket a Bega-parti városban tartották. Legalább ennyire fontosnak tartjuk Petrovics István arra irányuló törekvéseit, hogy meghatározza Temesvár helyét a Magyar Királyság városhierarchiájában. Erre a Kubinyi András által kidolgozott, az egyes települé-

sek centralitási pontjain alapuló rendszert tartotta alkalmasnak a szerző. Ennek segítségével megállapította: a királyi földesúri városnak számító Temesvár a maga 33 centralitási pontjával a másodrendű városok csoportjába tartozott. Ráadásul nem a szóban forgó kategória élmezőnyében foglalt helyet, hanem annak végén „kullogott".

A Függelékben olvasható tanulmányok, amelyek egyébként forrásközlést is tartalmaznak, tovább növelik a kötet tudományos értékét. A szóban forgó kútfők a Temes megyei tisztikar, vagyis az alispán és a szolgabírák által kiadott fontos oklevelek. Közülük négy a 14. század első felében, hat pedig a 15. század harmincas éveinek elején keletkezett. Valamennyi oklevél azt bizonyítja, hogy az ispán és az alispán a Bega-parti városban székelt, a megyei ítélőszék (*sedria*) szintén Temesvárott tartotta az üléseit, mégpedig a keddi napokon. Emellett a Bácsi Vince fia Boldizsár által 1432. április 4-én kiadott oklevél, többek között, arról is egyértelműen tájékoztat, hogy a temesvári polgárok peres ügyeinek intézésében komoly szerepet játszott a mindenkori temesi ispán és alispán. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a szerző által a Függelékben publikált néhány diplomának igen érdekes a sorsa. Közülük néhány ugyanis a II. világháború során, esetleg azt követően semmisült meg, ám szerencsére Fekete Nagy Antal kéziratban maradt okmánytára ezek szövegét is megőrizte az utókor számára. A Petenye fia Péter által I. Károly ellen elkövetett merényletről szóló résszel a kötet a középkortól egyébként elválaszthatatlan intrikákkal átszőtt históriával zárul. A szerző ezt a témát is a tőle megszokott történészi szigorral kezeli, és szakavatottan kalauzolja végig az olvasót a merénylethez vezető események során.

Bár az óriási mértékű forráspusztulásból adódóan nem túlzottan hosszú, mégis nagy jelentőségű az a Függelék végén található lista, amely a város igazgatásában szerepet játszó tisztségviselők (bírók, esküdt polgárok), valamint a Bécsben, Krakkóban és Bolognában tanult temesvári diákok nevét tartalmazza.

A Függeléket egy gazdag bibliográfia követi, amely nagy segítséget nyújt mindazoknak, akik a Bánság, és főképpen Temesvár középkori története iránt érdeklődnek.

Összegzésként elmondhatjuk: az aprólékos forrásfeltárásra épülő kötet a Temesvár középkori történetével foglalkozó kutatás egyik alapművét jelenti. A tudományos, de mégis könnyed és világos nyelvezet, valamint az információk közérthető megfogalmazása lehetővé teszi, hogy a szakembereken kívül a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség is élvezettel és haszonnal forgathassa a könyv lapjait.

Elismerés illeti a szerzőt nemcsak sokévi fáradtságos munkájáért és az elért eredményekért, hanem azért is, mert bebizonyította: az írott források elenyészőnek tűnő száma nem kell, hogy elbátortalanítsa a kutatót, hiszen az a kevés kútfő is roppant értékes információkat rejthet. Csupán óriási türelemre és ahhoz hasonló szenvedélyre van szükség ahhoz, hogy a szakember megszólaltassa az adatokat.

A könyvet elolvasva csupán egy dolog miatt támadt erős hiányérzetünk: a magyarul nem tudó romániai olvasóközönség — különösen a temesváriak — számára továbbra is elérhetetlen marad a Bega-parti város rendkívül izgalmas középkori históriája. Úgy véljük, roppant hasznos lenne, ha a kötetnek mielőbb elkészülne a román nyelvű fordítása, amelyre egyébként komoly igény mutatkozik.

Kopeczny Zsuzsanna

Viorel Achim

POLITICA SUD-ESTICĂ A REGATULUI UNGAR SUB ULTIMII ARPADIENI

Editura enciclopedică, Bucureşti 2004. 350 o., 5 térképmelléklettel

A MAGYAR KIRÁLYSÁG DÉLKELETI POLITIKÁJA AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK IDEJÉN

Viorel Achim a Román Tudományos Akadémia Nicolae Iorgáról elnevezett bukaresti történettudományi intézetének középkorász munkatársa. Bánsági származása révén elsősorban e terület középkori múltjának feltárását tekintette feladatának és korábbi publikációi is ehhez a témakörhöz kötődnek. Idevágó tanulmányai összegyűjtve is megjelentek (*Banatul în evul mediu. Studii*. Bucureşti 2000.). A magyarországi szélesebb olvasóközönség azonban inkább a cigányok

történetéről írt, magyarra is lefordított munkáját ismerheti (*Cigányok a román történelemben*. Bp. 2001).

Az alább bemutatandó vaskos kötet azért is figyelmet érdemel, mert ritka eseménynek számít Romániában olyan monográfia megjelenése — ráadásul nem magyar anyanyelvű szerző tollából —, amely Magyarország történetének egy-egy fejezetét tárgyalja. Nagy érdeme, hogy a magyarul nem olvasó szakközönséggel is részleteiben megismerteti az Árpád-kori magyar történet egyik, közel egy évszázadra kiterjedő időszakát.

Minthogy az erdélyi románok a 13. században jelennek meg a magyarországi oklevelekben — melyek egyben a későbbi Havasalföld területére vonatkozó legfontosabb források is ebben a korszakban — a román történetírás mindig is érdeklődött az Árpád-kori magyar történelem utolsó évszázada iránt. A kötet azonban, mint címe is mutatja, nem az erdélyi románokról szól, hanem Magyarország balkáni külpolitikájáról.

A munka kronológiai határai kiterjedtebbek annál, amit a magyar történetírás az „utolsó Árpádok" korszakaként tart számon. Az események tárgyalása nem a tatárjárással, hanem korábbról, 1226-tól indul (ekkor kapta meg a későbbi IV. Béla király hercegi címmel Erdély kormányzását) és a dinasztia 1301. évi kihalását követő két évtizedet is tárgyalja. A kötet forrásanyagát a krónikák elszórt külpolitikai vonatkozású adatai mellett elsősorban a magyar okleveles anyag adta, ezen belül is a királyi adománylevelek ilyen szempontból különösen beszédes narrációi. Emellett szerb, bolgár, bizánci (görög), román és keleti forrásokat is hasznosít, illetve a régészet eredményeit is, ám utóbbiaknak a külpolitika eseménytörténete szempontjából érthetően kisebb a forrásértékük.

A szerző a jelek szerint mindent hasznosított abból, amit a magyar, délszláv, német, angol stb. nyelvű történetírás a könyv megjelenéséig közzétett. A historiográfiai bevezető ismerteti az idevágó munkákat, kezdve Pray György forrásközlésein, egészen a legutóbbi évek terméséig.

A kötet, a bevezető után (15–24.) tíz fejezetre osztva tárgyalja a korszak külpolitikai történéseit. Az első a balkáni magyar külpolitika érdeklődési irányait jelöli ki (27–40.). Ez tárgyalja a hadszervezetet és ennek anyagi lehetőségeit, a kereskedelmi kapcsolatok és útvonalak kérdését, a dinasztikus ország-felosztásokat, a hercegségek kialakulását, az ifjabb királyi tisztség alakulását és ezek szerepét a külpolitika alakulásában, illetve a 13. század hatalmi tényezőit (keleti latin császárság, Magyarország, Bizánc, Szerbia, tatárok, kunok, pápaság, bolgár cárság stb.) és ezek egymással való viszonyrendszerét. Ugyanitt kerül bemutatásra a Magyar Királyság balkáni expanziójának 12. század végi és 13. századi elindulása.

További fejezetek egy-egy korszak eseményeit tárgyalják. Ezek nem feltétlenül esnek egybe a magyar királyok uralkodási éveivel, mert az Erdély élére kinevezett hercegek és ifjabb királyok önálló politikát folytathattak. A második fejezet (*A magyar királyság legnagyobb kiterjedése a balkáni térségben: 1228–1241. A magyar hegemónia*) Béla erdélyi hercegségét, a kun püspökség megalapítását, a kunok mellett élő, valószínűleg turáni brodnikok és a főleg keleti források által említett románok jelenlétét, illetve a magyar külpolitika előzményeinek összefüggésében a német lovagrend barcasági megtelepedését tárgyalja. A magyar külpolitikának a sztyeppe népei iránti figyelmét a domonkosok missziói bizonyítják, a közeledő tatár veszély pedig ezt csak erősítette. Béla ifjabb király valószínűleg 1228-ban indított hadjáratot Bulgária ellen, majd később újabbat 1231-ben vagy 1232-ben, ami nyomán elindult Magyarország egész délkeleti határvédelmének újjászervezése és létrehozták a Kárpátokon kívüli — a későbbi Havasalföld Olttól nyugatra eső területén — a szörényi bánságot (a román szakirodalom korábban hajlamos volt a szörényi bán 1233. évi első említése kapcsán e bánság létét tagadni vagy erősen relativizálni). Ugyancsak itt esik szó a Kálmán szlavón herceg által Boszniába vezetett hadjáratokról (1234–1241) és a boszniai katolikus püspökség felállításáról. A kötet harmadik fejezete a magyar expanzió 1241/1242 utáni megtörésével foglalkozik (*A tatárjárás [1241–1242] és következményei a balkáni magyar hegemóniára*): ekkor a kunországi magyar fennhatóság megszűnt, a szörényi bánság viszont fennmaradt. A tatárjárás utáni években (*A magyar királyság délkeleti politikája a tatárjárást követő években [1242–1246]*) újjászerveződött a délkeleti határvédelem: 1243-ban újból szörényi bánt említenek, de a balkáni régióval csak 1246–1247 után kezdett el újból komolyabban foglalkozni a magyar külpolitika. Ezt követően több fontos történés volt a Magyarország balkáni határainál (*Magyarország újabb balkáni offenzívája, 1247–1262*). 1247-ben — IV. Béla határvédelmet újjászervező politikája részeként — a johannita lovagrend megkapta a szörényi bánságot (az adománylevél a 13. századi románság történetének egyik fontos forrása is), 1253-ban vagy 1254-ben a magyar csapatok elfoglalták Nándorfehérvár környékét, majd Barancsot (1255-től IV. Béla ural-

kodó címében már szerepel a *rex Bulgariae*). E két területet IV. Béla veje, az 1254-től a Szávától délre fekvő Macsót is kormányzó Rosztiszláv herceg kapta meg, akinek fontos szerepe volt a külpolitikai döntések végrehajtásában és többször beavatkozott a bolgár belviszályokba is. Az 1262 utáni magyar Balkán-politika tényleges irányítója IV. Béla király fia, az 1246-ban megkoronázott, Erdélyt 1257-től hercegi címmel irányító, 1262-től ifjabb királyi címet viselő, majd 1270–1272 között már királyként uralkodó István (*A magyar királyság délkeleti politikája és V. István [1262–1272]*). A kötet itt tárgyalja az öreg Béla és fia közötti viszályt és kitér az István ifjabb király és herceg korában Erdélyre alkalmazott *regnum* megnevezésre. A hagyományos román történetírás valamiféle szeparatista törekvést lát ebben, Achim azonban ezt István politikai ambícióival magyarázza (trónra jutása után a dukátust ő maga számolta fel). A szörényi bán ekkoriban általában István környezetéből került ki, Macsót és az ehhez tartozó Boszniát pedig Rosztiszláv halála után (1262) fiai, Mihály, majd Béla herceg (IV. Béla unokái) örökölték. István vezetésével került sor 1266-ban a vidini hadjáratra, 1268-ban pedig Béla király megbízásából Szerbia elleni hadjáratra. V. István halála, IV. László trónra lépése és Béla herceg megölése után nem sokkal, 1272-ben, a déli területek — a korábbi macsói hercegség — felosztásával és átszervezésével jöttek létre Magyarország déli határainál a macsói, boszniai, ozorai, sói, kucsói és barancsi bánságok, amelyek élére ezután nem a királyi család tagjai, hanem kinevezett tisztségviselők kerültek; ez a kiskorú László király melletti főúri csoportosulások megerősödésének a jele (*A magyar királyság délkeleti politikája IV. [Kun] László uralkodása alatt [1272–1290]*). A fejezet kitér a báni méltóság történetére és az 1260-as években Erdélyben emlegetett bánokra; Achim szerint ez utóbbi csak az erdélyi vajdára alkalmazott megnevezés lehetett. Ugyanitt megtalálható az említett bánságokra vonatkozó, meglehetősen szegényes okleveles adatok, illetve a szörényi bánság bánjainak a felsorolása is. Barancsot és Kucsót 1273-ban a bolgárok elfoglalták és a visszaszerzésére indított későbbi magyar akciók (1279–1284) sikertelenek maradtak. Ugyancsak 1273-ban Vidin ura, Szvetoszláv mondta fel a magyar szövetséget, 1279 körül pedig egy Lythway nevű vajda tagadta meg az adófizetést a Kárpátokon túl. A Szávától délre eső területeket — Macsót, Ozora és Só környékét — 1284 után IV. László Dragutin Istvánra bízta, aki 1291-ben a Barancs feletti ellenőrzést is megszerezte.

A tatár fenyegetés azonban a 13. század második felében is megmaradt; ennek a kötet egy egész fejezetet szentel (*A magyar királyság kapcsolatai a mongolokkal. A tatár tényező Magyarország balkáni politikájában [1260 k. – 1290 k.]*). 1263-ban, majd 1270-ben István ifjabb király még követséget küldött a tatárokhoz, később, 1285-ben, azonban sor került a „második" magyarországi tatárjárásra, amelynek súlyossága nem hasonlítható a korábbihoz. 1288 előtt IV. László is követeket küldött a tatárokhoz, de utóda, II. András uralkodása alatt Magyarország fokozatosan elvesztette befolyását a balkáni területek felett, regionális hatalma elenyészett. A Kárpátokon kívüli szörényi bánság nagyobb részét a tatárok elfoglalták, Macsó pedig szerb ellenőrzés alá került (*A magyar királyság délkeleti politikája III. András uralkodása alatt [1290–1301]. A regionális hatalom elvesztése*). III. András halálát követő évtizedekben már nem a tatárok, hanem Bulgária, Szerbia és az ekkoriban állammá szerveződő Havasalföld voltak a fontosabb hatalmi tényezők. Macsót és Nándorfehérvárat I. Károly foglalta vissza 1319-ben, pár évvel később pedig az ő megbízásából Szécsi Dénes vezetett hadjáratot Vidin ellen. Ezek a balkáni magyar külpolitika aktivizálódásának jelei a 14. század elején (*Fejlemények a magyar királyság dél-keleti határainál a 14. század első két évtizedében. Magyarország balkáni politikájának újrakezdése*).

A román történetírás hosszú ideig hajlamos volt a balkáni magyar expanziót és katolikus missziót ma is emlegetendő sérelemnek tekinteni. Achim monográfiájában ilyesmiről szó nincs. Tényszerű, forrásokon nyugvó elemzése ezt ki is zárta, célja valóban csak a magyar délkeleti politikájának a román történetírásban példátlan részletességű feltárása volt. Nagy erénye, hogy az elszórt adatszilánkokból a külpolitika történéseit tisztázta, valamint az, hogy a teljes délszláv történeti irodalom idevágó eredményeit hasznosította, amit a magyar szakirodalom kevéssé idéz.

A kötetet a névmutató teszi könnyen használhatóvá, emellett a románul nem olvasó érdeklődő a részletes angol nyelvű tartalomjegyzék (347–350.) igazítja el. Öt térképmelléklet szemlélteti a könyvben tárgyaltakat, ezek pedig, a kommunista diktatúra propagandakiadványaiban megszokottaktól eltérően, valóban a kora középkori Magyar Királyság és a környező területek — a történettudomány révén megismerhető — politikai határait tüntetik fel. A sokszor bizonytalanul lokalizálható csaták, vagy Magyarország déli határainál fekvő politikai szerveződések határainak tisztázása — már amennyire a források megengedték — ugyancsak hasznosak.

Az alapos, tárgyilagos monográfia a magyar kutatás nyeresége is. Engel Pálnak a középkori Magyar Királyság történetéről írt összefoglaló munkájának román nyelvű megjelentetése (*Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526.* Cluj-Napoca 2006.) mellett jól szolgálja a magyar középkor megismertetését. A Magyar Tudományos Akadémia által kiadott, idegen nyelvű központi folyóirat, az *Acta Historica* közel két évtizeddel ezelőtti megszűnte után az ilyenfajta munkákra, úgy érezzük, valóban szükség mutatkozik. Ezt a könyvet megjelentető bukaresti kiadó is felismerte. Meglepő módon azonban a közel két éve megjelent kötetnek egyelőre alig volt visszhangja, de eredményei remélhetőleg beépülnek a havasalföldi román állam előtörténetét tárgyaló munkákba is.

W. Kovács András

Mario Müller

BESIEGELTE FREUNDSCHAFT

Die brandenburgischen Erbeinungen und Erbverbrüderungen im späten Mittelalter
Vandenhoeck & Ruprecht unipress, Göttingen, 2010. 364 o.

A MEGPECSÉTELT BARÁTSÁG

Mario Müller frissen kiadott könyve a „Tanulmányok a politikai kommunikációról" című sorozatban jelent meg (Schriften zur politischen Kommunikation. Vandenhoeck & Ruprecht unipress, Göttingen), amelynek kötetei több európai egyetem — Bologna, Frankfurt am Main, Innsbruck, Pavia és Trier — gondozásában jelennek meg 2009 óta. A sorozat a politikakutatás, a történeti szemantika és a politikai kommunikáció kutatásának legújabb eredményeit közli. A sorozatban megjelenő kötetek témái az ókortól napjainkig terjedő teljes időszakot érintik, szerzőik különböző szempontok szerint válogatott történelmi példákon keresztül azt vizsgálják, hogy hogyan jött létre a politikai kommunikáció, milyen nyelvi és formai szabályokat alakított ki és hogyan hatott az adott korszak politikai életére, politikusaira, illetve a kortársakra.

Mario Müller munkája jól illeszkedik a sorozat kötetei közé, időhatárait a 14–16. századokra helyezi, földrajzilag pedig a Német-római Császárság fejedelemségeire és Közép-Európa többi államára (Csehország, Lengyelország, Ausztria, Magyarország) koncentrál. Témaválasztásában eredeti, a politikatörténet kutatásában eddig szinte egyedülálló: az említett időszak uralkodóinak politikai barátságait, szövetségeit tárgyalja egy óriási forráskorpuszra támaszkodva, amely szerződések egész hálózatát foglalja magában. Az írott források esetében kutatása a kisebb fejedelmi gyűjtemények mellett főleg a bambergi, a berlini, a nürnbergi, a bécsi és az ansbachi nagy levéltárakra terjedt ki. Kérdésfeltevései a következők: Mit jelent az uralkodók között fennálló barátság mint politikai fogalom? Milyen szerződéses formákban tud ez a barátság kifejeződésre jutni? Mi valósul meg a baráti szerződésekből a valóságban?

A kötet a kérdések sorrendjében halad, a felvezető gondolatokat és az összegzést nem számolva 6 nagy fejezetben tárja az olvasó elé a kutatást: először tisztázza a politikai barátság fogalmát, majd bemutatja a tárgyalt szerződéseket és a szerződő feleket. Ezt követően a szerződések szövegét vizsgálva felvázolja a korszak szinte kibogozhatatlan szövetségi rendszereit és barátsági hálózatát, miközben komoly elméleti hátteret vázol fel a kor uralkodói eszményéről, társadalmi struktúrájáról, politikai etikettjéről és háborús szokásairól. A szerteágazó kutatást úgy igyekszik összefogni, hogy minden vonalat egy bizonyos eseményhez, a brandenburgi örökölt szövetségi rendszeren belül kirobbanó glogaui örökösödési háborúhoz (1476–1482) kapcsol. Választását azzal indokolja, hogy ez a háború mind helyszínét, mind szereplőit tekintve fontos esemény volt európai viszonylatban is. És valóban: valamilyen módon a térség összes uralkodója és kisebb-nagyobb politikusa belekeveredett a konfliktusba, így a Magyar Királyság részéről I. Mátyás király és Beckensloer János esztergomi érsek.

A „barátság" fogalmának áttekintésekor a szerző rendkívül alapos, a szorosan vett történelmi mellett vallási, nyelvészeti és irodalmi szempontból is vizsgálja a jelenséget. Végül a barátságot mint a késő középkori társadalom egyik legfontosabb szervező tényezőjét, uralkodók között pedig mint alapállapotot, kiindulópontot határozza meg. A kötetben ezen a ponton bukkan fel először az a nyelvészeti probléma, amely az egész munkán végigvonul, és amely a nem német anyanyelvű olvasók egészét érinti: a különböző nyelvek a „barátság" esetében (is) eltérő fogalmakat és eltérő alakokat használnak eltérő jelentéstartalommal. Előfordul, hogy a Müller által elem-

zett „barátság", „hűség", „becsület" stb. fogalmaknál a magyar nyelvben ugyanahhoz a fogalomhoz más jelentéstartalom kapcsolódik vagy nem is létezik a tárgyalt fogalom. Ennek megfelelően a kötetben elemzett „barátság" szó alatt magyarul sokkal inkább 'baráti érdekközösség'-et kell érteni, ami a késő középkori uralkodók között nagy vonalakban annyit jelentett, hogy politikai döntéseiket egyeztették, illetve különböző, szerződésekben meghatározott formákban egymás rendelkezésére álltak. A „(politikai) barátság" tehát egy olyan jogi fogalom volt, amelyet szerződésekkel pecsételtek meg, amely szövetségekben nyert kifejeződést és amely általában mentes volt a „barátság"-hoz hagyományosan kapcsolódó emocionális elemektől, mint a kölcsönös szimpátia, a bizalom vagy a rokoni kapcsolatokra való törekvés. Tökéletes választás a kötet elülső borítóján szereplő kép, amely demonstrálja ezt az összetett barátságfogalmat: középen a két fejedelmi személy nem különösebb lelkesedéssel, de barátilag ölelkezik össze, miközben mindkettőjük háta mögött állig páncélba és fegyverbe öltözött lovagok sorakoznak (II. János cseh király és Balduin trieri érsek találkozása Colmarban, 1310-ben. In: „Kaiser Heinrichs Romfahrt", Landeshauptarchiv Koblenz Best 1 C Nr. 1 fol. 6a).

Az említett nyelvészeti probléma a szövetségi formák problémakörét is érinti. Mario Müller minden nagyobb fejezetben egy jól áttekinthető, pontokba szedett, részletes fogalomrendszert állít fel, amely nagyban segíti az olvasót a téma megértésében, annak ellenére, hogy sok olyan fogalom bukkan fel, amelyet a kutatásban a szerző határoz meg először, illetve amelyet a kutatás eddig mellőzött vagy nem illesztett be a tárgyalt kontextusba. A magyar olvasó számára először nehéz eligazodni a „szövetség" sokféle fogalma között (Einung, Einigung, Verbrüderung, Bund, Bündniss, Vereinbarung, Verband, Erbeinung, Erbverbrüderung, stb.), hiszen a magyar nyelvben nem létezik ilyen sok kifejezés erre a jelentésre, de Müller elsősorban nem is a szerződések sokféleségére fókuszál, hanem egy alapvetően fontos fajtájára: az „örökölt szövetség"-re (Erbeinung). A szövetségnek ez a fajtája félúton van a megegyezés és a szerződéssel megpecsételt szorosabb szövetség között, lényege pedig, hogy generációról generációra száll, az új uralkodónak tehát trónra kerülése után meg kell újítania, ha pedig a dinasztia kihal, az új dinasztia első tagjának elölről kell kezdenie a szövetségi rendszerbe való beilleszkedést. Müller rámutat, hogy a kutatás csak rövid ideje szentel nagyobb figyelmet az ilyen jellegű megegyezéseknek és választja külön őket a fejedelmi megegyezések többi fajtájától. Ő maga három nagy jelentőségű örökölt szerződést tekint át részletesen Brandenburg történetéből, ezek közül is kiemeli a brandenburgi–szász–hesseni örökölt szerződést (1373) és annak 1457. évi kibővítését, amelyet maga IV. Károly császár is megerősített. Megállapítja, hogy az örökölt szerződések nem ritkán az örökösödést is érintették, a szövetséges dinasztiák minden férfi tagjára kiterjedtek és azt, hogy a császárok igyekeztek jóváhagyási jogot szerezni rájuk. Ez utóbbi megállapítás tulajdonképpen az örökölt szerződések célját jelzi: nélkülük szinte lehetetlen lett volna a területileg teljesen szétdarabolt császárságban fenntartani a rendet. A szövetségek fajtáit tárgyaló fejezet végén a szerző röviden kitér a kifejezetten örökösödést rendező örökölt szerződésekre is (Erbverbrüderungen), hiszen ide tartozik az 1374. évi nagy jelentőségű luxemburgi–cseh megegyezés is IV. Károly és Podjebrád György között.

A könyv harmadik nagy egysége színes, részletes és érdekes kiegészítést ad a szövetségek elemzéséhez. A szerző ebben a részben olyan fogalmakat tisztáz és fejt ki a legnagyobb részletességgel, amelyek sarkalatos pontjai voltak a glogaui háborúnak és az abban részt vevő szövetségi rendszereknek. Mindenekelőtt leszögezi, hogy a „semlegesség" fogalma a késő középkorban nem az állásfoglalás elmaradását és a hadműveletektől való távolmaradást jelentette: semlegességnek számított, ha két fél megegyezett, hogy nem fognak egy harmadik ellen együtt háborút viselni és természetesen egymás ellen sem. Ha a szövetségesek kiléptek semlegességükből, azzal könnyen csorba eshetett a becsületükön. A „becsület" fogalmának körüljárása után a szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mi számított becsületbeli ügynek. Miközben példáit az említett háború eseményláncolatából veszi, külön kitér a becsület és az anyagi javak összefüggésére. Nagyjából ugyanarra a következtetésre jut, mint a kor egyik legnagyobb szereplője, Albert Achilleus brandenburgi fejedelem: a gazdagságot az ember elveszítheti és visszanyerheti, a becsület azonban ha egyszer elveszett, az végleges, nem is beszélve arról, hogy a szóbeszéd utána soha többé nem ül el.

A kötetben számtalan, az előzőhöz hasonló idézet fordul elő a kor politikai életének szereplőitől, mivel a szerző a szerződések szövegei mellett néhány kiemelkedő fejedelem levelezését is feldolgozta: főleg az említett Albert Achilleus, illetve a szász hercegek magánlevelezését. Az innen nyert információkból rekonstruálja a korabeli követjárási szokásokat, összegyűjti a diplomáciai követek feladatait és csoportosítja az általuk megszerezhető információkat. Kitér a pletykára is, mint olyan jelenségre, melynek nem egyszer komoly történelemalakító szerepe volt, mint

1471-ben és 1481-ben, amikor a közép-európai udvarokban felröppent a hír, hogy Mátyás király hadi baleset áldozata lett. Ez a pletyka több diplomáciai mozgást idézett elő, mindenesetre komolyan kellett venni, nem úgy, mint azt a szállongó szóbeszédet, mely szerint Mátyás király híres fekete seregében emberevő alakulatok is lennének.

A fejedelmi magánlevelek tartalmuk és mennyiségük miatt is alkalmasak voltak arra, hogy összegezve őket Müller összeállítsa néhány kortárs személy belőlük kibontakozó képét. Rövid alfejezetekben rajzolja meg II. Sagan János herceg jellemét, Georg von Stein lovagét — aki a tárgyalt időszakban Magyarországon teljesített diplomáciai szolgálatot —, János brandenburgi őrgrófét és végül Mátyás királyét. A levelekből természetesen az derül ki, hogy ezek a magas rangú személyek mind vádolhatóak voltak a „becsület" ellen elkövetett gaztettekkel: szószegéssel, családi perpatvarral, vesztegetéssel, hamisítással, egyházi eszközök politikai célokra való felhasználásával, valamint az anyagi javak pazarlásával. Személyes és általában titkos levelezésekről lévén szó, ezek az írások jól mutatják, hogy a két fél között fennálló „barátság" valóban inkább jogi kategória volt, semmint önkéntességen és közös szimpátián alapuló szeretetkapcsolat. Müller azonban arra is rámutat, hogy a középkor végén az örökölt és egyéb szövetségek rendszere, amellett hogy nem találkozott minden elemében mindenki tetszésével, annyira szerteágazó és átláthatatlan volt, hogy nem csoda: a résztvevő fejedelmek kezéből néha kicsúszott az irányítás. Mégis, amint a szerző összegzésképpen leszögezi, ez a rendszer a gyakorlatban általában segítette a konfliktusok gördülékeny, közös kezelését, miközben teret adott az egyes dinasztiák és uralkodók saját érdekeinek és céljainak is.

Mario Müller munkája figyelemre méltóan alapos munka, a logikus sorrendben felépített fejezetek sorra választ adnak az olvasóban felmerülő kérdésekre, illetve irányt mutatnak a további kérdések megválaszolásában. Az érthetően megfogalmazott elméleti részek mellett a szerző jó érzékkel választja ki a forráshalmazból származó példákat, emellett változatos, élvezetes stílusban ír. Művéből nem hiányzik az éles szemű kritika és a humor sem. A függelékben közre adja a vizsgált brandenburgi szövetségek listáját 1327-től 1605-ig. A jól áttekinthető felsorolásban a szövetség dátuma és a szövetséget kötő felek szerepelnek. Ezt követi a Wittelsbach-, Luxemburg- és Zollern-házakból származó brandenburgi őrgrófok és őrgrófnők felsorolása házasságkötéseikkel és gyermekeikkel egyetemben. A függelék leghasznosabb része az összes felhasznált írott forrás listája könyvtárak és levéltárak szerint rendezve.

Wittmann Katalin

Hélène Millet

L'ÉGLISE DU GRAND SCHISME 1378–1417

(Les médiévistes français 9.)

A. et J. Picard, Paris, 2009. 272 o.

AZ EGYHÁZ A NAGY NYUGATI EGYHÁZSZAKADÁS IDEJÉN 1378–1417

A rangos, egy-egy jeles francia középkorász életművét bemutató sorozat (Les médiévistes français) részeként látott napvilágot 2009 végén Hélène Millet *Az Egyház a nagy nyugati egyházszakadás idején 1378–1417* című tanulmánygyűjteménye. A kötet négy nagy fejezetben (I. A papság gyűlései, II. Nagyobb és kisebb egyháznagyok a javadalompolitika mezején, III. Elbeszélések és tanúk, IV. Egyházszakadás és prófécia) összesen 16 tanulmányt tartalmaz az 1985 és 2001 közötti évekből, amelyek zöme eredetileg a '90-es évek első felében került először közlésre (az eredeti megjelenések helye és ideje a tartalomjegyzék után olvasható).

A szerző Magyarországon elsősorban a laoni székeskáptalanra vonatkozó prozopográfiai kutatásai révén ismert. A jelen kötetben Millet — jóllehet itt is alapvetően a hivatalviselési adatokra épülő életrajzi vizsgálatok — kutatásai egy másik, szintén klasszikus vonulatát tárja az olvasó elé. Ennek oka roppant egyszerű: eredeti kutatási területe ugyanis 1982-től kezdve a CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique: a francia Felsőktatási és Kutatási Minisztérium kutatást felügyelő szervezete) égisze alatt a nagy nyugati egyházszakadás korának vizsgálata volt. Ezt alapvetően — a kötet címével ellentétben — nem 1378-cal, hanem a szerinte már egy második, a különböző pápák legitimációja helyett az Egyház egységét szem előtt tartó nemzedék fellépésével, az 1390-es évek közepével kezdi, ezáltal a cím valamelyest félrevezető, hiszen a kö-

zölt tanulmányok túlnyomó többségének témája az 1390-es évek és 1409 közé esik. A kötet tanulmányai nagy részének (2–12.) alapját prozopográfiai kutatások adják.

A kötetet egy-egy önálló tanulmány nyitja, illetve zárja, amelyek egy-egy általánosabb problémát (az egyházszakadás korabeli megítélését és a szentév gondolatkörét) tárgyalják. A kötet többi 14 tanulmánya négy tematikus csoport köré szerveződik: a francia papság 14. század végi, 15. század eleji gyűléseinek jellege (I.), a skizma hatása a javadalompolitikára (II.) a kortárs források (III), végül pedig az egyházszakadással kapcsolatos profetikus irodalom kérdéseit ölelik fel.

A kötet első, önálló tanulmánya *A nagy nyugati egyházszakadás a kortársak szemszögéből: az Egyház vagy a pápaság válsága?* (13–28.) a címben feltett frappáns kérdésre keresi választ részletesen bemutatva, a kezdeti évekre jellemző legitimációs viták után hogyan kerültek egyre inkább előtérbe a kortárs vélekedésekben az általánosabb, mélyebb okokat kereső elgondolások. Bár a pisai zsinat (1409) előtt szélsőséges példaként felmerült az egész keresztény népközösség felelőssége, sokkal elterjedtebb volt a pápaság gazdagságát, visszaéléseit, javadalompolitikáját ostorozó, az egyházszakadás mögött isteni büntetést sejtő felfogás. Ez adott alapot egyfelől radikális egyházpolitikai irányváltásokhoz (a francia papság 1395. évi gyűlése, 1398, az engedelmesség megtagadása XIII. Benedeknek, a francia király egyházpolitikai jogainak felújítása), másfelől — a gyászos belpolitikai eseményekkel való összekapcsolódás (VI. Károly 1392. évi vadászbalesete, elmebajának elhatalmasodása) miatt kialakuló — bűnbánati mozgalmakhoz. Millet részletesen ismerteti a korabeli francia egyház és a világi elit meghatározó figuráinak (Robert le Mennot, Jean de Varennes, Froissart, Simon de Cramaud, Pierre le Roy, Gilles des Champs, Pierre Plaoul) véleményét, egyúttal rámutat, hogy az egyházszakadás miatt kialakult vita végül nem vezetett el az említett egyházpolitikai törekvések győzelméhez, hanem a 15. század első éveitől kezdve egyre inkább az egység helyreállítása vált uralkodóvá az egyházi és világi elit körében.

A tanulmánykötet első tematikus fejezetének (*I. A papság gyűlései*) kezdő darabja az 1395 és 1408 között tartott egyházi gyűléseket vizsgálja (*2. A tanácstól a zsinatig [1395–1408]. A francia papság gyűléseinek jellege a nagy nyugati egyházszakadás idején*, 30–46.). A hét korabeli gyűlés (1395, 1396, 1398, 1399, 1403, 1406, 1408) bemutatása nem felsorolásszerű, Millet kitér az összehívás körülményeire, a résztvevők körére, megoszlására, a döntések jellegére. Vizsgálatai eredményeképpen több fontos megállapítást is tesz: kimutatja, hogy e gyűlések többsége nem tekinthető zsinatnak, nem voltak rendi jellegűek, sokkal inkább konzultatívak; a XIII. Benedekkel szembeni engedelmesség felmondása (1398), újbóli megerősítése (1403) és ismételt felmondása (1406) mögött világosan kitapintható az ország politikai megosztottsága, az őrült király, VI. Károly és a királyi hercegek (elsősorban Orléansi Lajos) szembenállása; az egyházpolitika terén csak a vizsgált korszak végén, 1408-ban jött létre valamiféle konszenzus, amely az Egyház egységének helyreállítására irányult, ám mégsem volt teljesen mentes a belső vitáktól (pl. a konciliarista felfogás és gallikán egyház kérdése körül).

A 3. fejezet (*Az apátságok részvétele a király által összehívott gyűléseken 1395-től 1408-ig*, 47–56.) az előző tanulmány következtetéseit alapul véve itt egy érdekes részletkérdést vizsgál: kik és hogyan választották ki az 1395 és 1408 közötti egyházi gyűlésekre meghívandó apátokat, azok milyen létszámban képviseltették magukat. A magyar kutató számára „mesés gazdagságú" — a szerző megállapítása szerint néha esetleges — forrásanyag valóban megalapozott eredményekre vezet. (Egy jellemző adat: a francia kutatók számára rendelkezésre állnak az 1398. évi gyűlésen lebonyolított szavazás szavazócédulái, amelyek adatai számos kutatási lehetőséget adnak. Erre l. a 4. fejezetet! Kiadása: *Hélène Millet – Emmanuel Poulle*: Le vote de la soustraction d'obédience en 1398. t. 1er Introduction, édition et fac-similés des bulletins de vote. Paris 1988. [Éditions du CNRS]). E mellett a szerző felhasználta a saint-denis-i krónikát (1395) és Antoine de Lovier maguelone-i püspök jelentéseit (1395, 1396, 1398) is, 1406 és 1408 esetében szórt forrásanyagra támaszkodott.) A gyűlések összehívása kapcsán ugyanis kiderül: 1, a királyi kegyuraság alatt álló egyházak nem élveztek előnyt, 2, a meghívandó intézmények kiválasztásában nem domináltak gazdasági szempontok, és 3, a gyűlések nem voltak rendi jellegűek (azaz nem terjedtek ki a papság egészére és konzultatívak voltak), 4, eltérő volt a kolostorok, rendházak meghívása (más volt az „egyszerű" bencés kolostorok, megint más a központosított rendek, illetve Cluny-kongregáció esetében stb.), és 5, képviseletük aránya is meglehetősen változó volt, sőt eltérő volt Észak- és Dél-Franciaország képviseleti aránya is (az előbbi teljesnek, az utóbbi esetlegesnek mondható), továbbá 6, nem volt állandó a király természetes tanácsadóinak tekintett notabilitások (*notables*) köre sem. A szerző külön kitér a ciszterci rend részvételére, amely a királyi meghívókban — legalábbis az engedelmesség megtagadásáig (1398) — rendi kiváltságai csorbítását lát-

ta, 1398 után viszont — miután az uralkodó ígéretet tett a kiváltságok tiszteletben tartására — elfogadta a király meghívását a gyűlésékre. Elmondható tehát, hogy a királyi egyházpolitika biztos számíthatott a monasztikus rendek támaszára, szemben a koldulórendekkel, amelyek XIII. Benedek oldalára álltak.

A 4. fejezet (*A püspöki szavazatok a papság 1398. évi gyűlésén: diplomatikai elemzés és a véleményformálás vizsgálata*, 57–75.) egy igazi esettanulmány-csemege a magyar kutatók számára. Elképesztő gazdagságú ugyanis az a forrásbázis, amelyre ez az elemzés épül, tekintettel arra hogy az 1398. évi, végül a XIII. Benedeknek tett engedelmességi eskü visszavonását elhatározó gyűlés szavazócédulái eredetiben (!) fennmaradtak. A szavazás hátterének ismertetését követően Millet részletesen bemutatja a szavazócédulák kiállítási módját (anyag, íráskép, előkészítés), az írás, fogalmazás folyamatát (saját kezű, előre elkészített formulaszerű megfogalmazás), valamint az azonosítás problémáját, amiből kiderült az, hogy a szavazó nevének feltűntetése nem a személyazonosság megállapítását szolgálta, sokkal inkább a szavazás szabályosságának eszköze volt. A tanulmány második része a vélemény kialakításának módozatait boncolgatja. Millet itt azt vizsgálja, volt-e törekvés a királyi kancellária részéről a szavazás befolyásolására, sugalmazta-e az uralkodó a kívánt vélemény megfogalmazását, egyáltalán: a főpapok hogyan alakították ki álláspontjukat, az mennyire volt formulaszerű, vagy egyedi. Ez utóbbi legtipikusabb eseteit is részletesen bemutatja (egyedi udvariassági formula, mentegetőzés, döntési felelősség, uralkodó iránti hűség megfogalmazása). Végül néhány olyan esetre is kitér, amikor a kérdéses főpap külső nyomásra megváltoztatta véleményét. Összességében arra a következtetésre jut, hogy 1) a diplomatikai vizsgálat nem egyszerűen a hitelesség eldöntése miatt fontos, hanem a tartalom kérdésében is mérvadó, 2) a főpapok többsége előre elkészített cédulákat használt, 3) van példa a vélemény megváltoztatására, de ez mindig külső nyomásra történt az egységesség látszatát biztosítandó, 4) egyéni vélemények is helyet kaptak. A tanulmányt a vizsgálat alapjául szolgáló — 35 elemet tartalmazó — diplomatikai vizsgálat táblázatos összefoglalása zárja (72–75.). A mesteri pontosságú esettanulmány egyetlen nagy hátránya az, hogy nem közöl illusztrációkat a diplomatikai megfigyelésekhez.

Az első tematikai egységet záró 5. fejezet (*A nagy nyugati egyházszakadás felszámolásának módja: a normann püspökök és káptalanok véleménye 1398-ban*, 76–84.) lényegében az előbbi esettanulmány folytatása, ám egy szűkebb terület papságának véleményalkotási folyamatát mutatja be. Hosszabb bevezetőt követően — amely kitér az 1398. évi szavazás előzményeire, különösen is hangsúlyozva az 1395. évi gyűlés során megfogalmazott elvet, amely szerint a skizma megoldása a rivális pápák lemondásával érhető el — Millet bemutatja, mekkora súlyt képviselt a normann egyház a gyűlésen. Választását nyilvánvalóan a laoni káptalannal kapcsolatos kutatási inspirálták. Az összesített eredményekhez mérten értékeli a normandiai papság (6 főpapi és 7 káptalani szavazat) megoszlását. A szavazatok helyi megoszlása (10 [77%] igen, 1 nem [7,7%], 2 értelmezhetetlen [15,3%]) az országoshoz viszonyítva sokkal egységesebbnek tűnik: bár ott magasabb volt az engedelmesség megtagadását támogató igen szavazatok aránya (82%), az elutasítás aránya kisebb (5%) és az értékelhetetlen voksok aránya jóval alacsonyabb volt (6%), fontos különbségként szerepelt azonban, hogy országos viszonylatban jelentősnek mondható a kérdés újratárgyalását támogató szavazatok aránya (7%), azaz az országos eredmények mást megoszlást mutatnak, amihez képest a normandiai eredmény egyöntetűbbnek tűnik. Ez még a cédulák kiállításában is tetten érhető: a püspöki szavazócédulák kiállítása egységes képet mutat. Összességében tehát elmondható, hogy a normandiai papság ugyan alapvetően támogatta XIII. Benedek elutasítását, szavazatai az országos megoszláshoz képest egységesebb képet mutatnak. Ennek oka Millet szerint abban keresendő, hogy még V. Károly uralkodása idején formálódott ki egy viszonylag egységes politikát folytató főpapi és káptalani vezető réteg Normandiában.

A második tartalmi egység első tanulmánya (6. *A püspök a skizma időszakának végén. Lucerna supra candelabrum posita*, 86–98.) érdekes területre kalauzolja az olvasót: nem annyira a püspöki hivatal működését, korabeli tevékenységét mutatja be, hanem azt, ahogyan XIII. Benedek pápa környezetében a püspökre tekintettek, milyen volt az ideális püspök-kép. Millet két, a tanulmány végén közölt forrás segítségével ad választ a kérdésre. Az első XIII. Benedeknek 1397 tavaszán franciaországi követeihez (Avila püspöke és Nicolas de Canellis) intézett utasításai (Arch. Vat., Arm. LIV, t. 28, fol. 98'–99.), a második Bertrand de Maumont, Lavaur püspökének a tulle-i püspöki szék betöltésével kapcsolatos, Étienne Chabert de l'Arbresle-hez intézett gondolatai (1406, Arch. Vat., Arm. LIV, t. 31. fol. 147.). A két forrás a kérdésfelvetés szempontjából valóban mérvadó, ugyanis Martin Zalva bíboros által XIII. Benedekre hagyományozott anyagban lel-

hető fel. (Az előbbi személyről bővebben a 13. fejezetben olvashatunk. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy itt Zalva, később pedig de Zalba névalakban szerepel; szükséges lett volna a nevek egységesítése.) Mindkettő közös eleme, hogy a püspökök kinevezése kapcsán megfontolandó elveket veszi sorra, azaz lényegében a főpapoktól elvárható tulajdonságokat, erényeket rögzíti. Ezek között a hagyományosnak tekinthető előrelátó (*prudens*) és művelt (*litteratus*) tulajdonságok mellett XIII. Benedek elutasításának korszakában Millet szerint a fő kérdés már inkább a főpapok politikai szerepvállalása volt, vagyis az, hogy mennyire volt szükséges politizálniuk? A kérdés különösen izgalmas a 14. század utolsó évei eseményeinek fényében: hogyan foglaltak állást XIII. Benedek kreatúrái a pápa elutasítása kapcsán, mit tettek két engedelmességi rendszer szorításában. 1398-ban 11 ilyen főpap közül 7 XIII. Benedek elutasítása ellen foglalt állást, azaz kitartott a pápa mellett, sőt, szavazócédulákon különvéleményt fogalmaztak meg. Mindezek ellenére mégsem voltak egyszerű politikus-főpapok, a felsorolt példák jól mutatják: törődtek egyházmegyéik lelki életével, vizitációkat, zsinatokat tartottak. Ezt hivatott kifejezni a címben szereplő bibliai utalás, amely Máté evangéliumában olvasható, és az apostolok feladatára vonatkozik (Mt. 5,15). A *világ világosságaként* számított rájuk a korabeli királyi politika, még akkor is, ha konkrét döntésekben — így 1398-ban — nem is mind álltak az uralkodó mellé. E belső megosztottságnak azonban, mint kiderül, nem politikai, hanem elsősorban morális meggyőződésből fakadó okai voltak.

A következő két fejezet (7. *Az 1398. évi engedelmességi eskü-visszavonás hatása a francia székeskáptalani javadalmakra*; 8. *A laoni kanonokok a 15. század eleji zaklatott években*, 99–110., 111–123.) lényegében az egyházszakadás hatását vizsgálja a javadalompolitikában. Az első az egész országra kiterjedően elemzi azt, hogy az 1398. évi döntés következményeképpen helyreállt-e a korábbi gyakorlat, amely szerint a káptalani javadalom betöltésében alapvetően az ordinarius és/vagy a király akarata érvényesült. Millet 6 reprezentatív intézmény (Angers, Béziers, Dol, Lodève, Narbonne, Rodez) prozopográfiai vizsgálatainak eredményét vette alapul, kiválasztásukat a megfelelő forrásanyag indokolta. Az összesen 91 főre kiterjedő vizsgálat eredményeként kiderült: 1398 után XIII. Benedek híveinek bejutása szinte lehetetlenné vált, ugyanez a helyzet a bíborosi jelöltekkel, velük szemben az ordinariusi és királyi jelöltek kerültek előtérbe. Ugyancsak emelkedett az egyetemi fokozatot szerzők aránya, bár érdekes belső megosztottság is megfigyelhető: a teológiai és orvosi tanulmányokat folytatók támogatták később leginkább XIII. Benedek újbóli elfogadását. Millet vizsgálta a származás kérdését, és kimutatta a nemesek csökkenő arányát, ami azonban az 1398. évi állásfoglalásból nem vezethető le, általános tendenciának tekinthető. Ugyanígy gyakran megfigyelhető a szűkebb földrajzi környezet meghatározó szerepe a kanonoki állások betöltésénél. A tanulmány záró részében a rodezi káptalant veszi alaposabb vizsgálat alapján, konkrét személyek példáján keresztül mutatja be az általános következtetéseket. Ezt a gondolatot folytatja a következő tanulmány is, amely a laoni káptalan javadalmainak betöltését vizsgálja 1398 és 1412 között. E másfél évtizeden belül nem kevesebb, mint öt korszak mutatható ki: 1) 1398 előtt általában elvileg az ordinarius akarata érvényesült, mindazonáltal jelentős volt az Avignonból patronáltak száma — különösen a városokban; a király javadalombetöltési joga szintén elméleti jellegű volt; 2) 1398 és 1403 között — XIII. Benedek elutasítása idején — elvileg helyreállt az ordinarius „régi szabadsága", gyakorlatban azonban a párizsi egyetem, a király és a királyi hercegek javadalompolitikai törekvései voltak meghatározóak; 3) 1403 és 1408 között ismét a pápai kinevezés került előtérbe, bár a korszak végén egyre meghatározóbbá vált a királyi akarat érvényesülése; 4) 1408 és 1409 között — V. Sándor trónra lépésével — sajátos egyensúlyi állapot jött létre: a betöltések közele fele-fele arányban oszlottak meg az ordinarius és a király, illetve a párizsi egyetem között; végül 5) a pisai pápák korában ismét növekedett a pápai *collatio*k száma, ezzel a korábbi „avignoni gyakorlat" folytatódott. Millet a tanulmány záró részében a többi megszokott prozopográfiai szempontrendszer eredményeit is közzé teszi (társadalmi megoszlás, tanulmányok), külön felsorolva a korábbi öt korszakhoz tartozó statisztikai adatokat (konkrét számszerű megoszlást a collatio-típusok szerint).

A második rész záró tanulmánya (9. *Gilles des Champs bíboros (1350 k.–1414)*, 124–134.) a 14–15. század fordulója egyik árnyék-emberének rövid életrajzi bemutatása. Azt gondolhatnánk, hogy az előző két tanulmány gondolatát folytatva egy konkrét példán keresztül betekintést nyerünk a XIII. Benedekkel történt szakítás javadalompolitikai hatásaiba, ám csalatkoznunk kell: itt pusztán egy másodvonalbeli királyi diplomata — Millet szavaival élve: az örök második Pierre d'Ailly és Simon de Cramaud mögött, aki semmi maradandót nem alkotott — pályafutását ismerhetjük meg. Módszertani szempontból már jobb a helyzet: a tanulmány második része (128–134.) egy prozopográfiai adattár, amely jó képet fest a kutatási módszerekről.

A kötet harmadik tematikai egysége (III. Elbeszélések és tanúk) a kortárs forrásokkal foglalkozik. Az első a korszak egyik jelentős figurájának, Boucicaut marsallnak (1401-től Genova kormányzója) a tetteit megörökítő forrás szerzőségének kérdését veszi újra vizsgálat tárgyává (10. *Ki írta a „Könyv Bouciquaut-nak mondott Vékony János úr tetteiről"* című munkát? *[Le livre des fais du Bon Messire Jehan le Maingre dit Boucicaut]*, 136–147.). Millet a Danis Lalande 1985. évi szövegkiadásában szereplő következtetéssel — ami szerint a mű szerzője nem Nicolas Gonesse volt — életrajzi adatok (Gonesse és Boucicaut kapcsolatai) és részletes stíluskritikai vizsgálatok alapján bizonyítja ennek ellenkezőjét. A szerző érdeklődését Gonesse laoni kanonoki állása keltette fel, alapvetően prozopográfiai irányú kutatása vezetett el e részletes és alapos elemzéshez; a tanulmány a magyar kutatók számára elsősorban a 15. század eleji fejedelemportrék vizsgálata miatt tarthat érdeklődésre számot.

A következő tanulmány az úgynevezett *saint-denis-i Szerzetes krónikájának* szerzőjét, Michel Pintoin-t és magát a művet veszi részletes vizsgálat alá (11. *Michel Pintoin, a nagy nyugati egyházszakadás krónikása*, 148–171.). Kiindulópontja egy látszólag részletkérdés: miért került túlsúlyba az 1407–1408-as évek előadásánál a XII. Gergely és XIII. Benedek pápák kibékítése végett indított követség leírása, ahelyett, hogy a király, VI. Károly testvérének, Orléansi Lajosnak a meggyilkolását tárgyalná részletesen? Másképpen fogalmazva: miért az egyházszakadással és nem a francia belpolitikai válsággal foglalkozott a krónikás? Millet hiányérzetét csak fokozza, hogy sem a szöveg korábbi, sem ennek reprint formában közölt kritikai kiadása nem adott választ e kérdésre (l. Chronique du Religieux de Saint-Denys I–VI. Éd. Noël Valois. Paris. 1839–1852., reprint: Paris 1994. [Bernard Guinée előszavával], vö. *Noël Valois*: Jacques de Nouvion et le religieux de Saint-Denis. Bibliothèque de l'École de Chartes 63. (1902) 232–262.). Millet szerint erre a szerzőnek személyes okai voltak: Pintoin az egyházszakadás megszüntetésének lelkes híve volt, személyesen is sokat várt a riválisi pápák közötti egyeztetéstől. Jól értesült krónikása volt a korszaknak, ezt már Bernard Guinée is kiemelte, ám forrásainak teljes körű bemutatása és elemzése eddig elmaradt. E hiány pótlását adja a jelen tanulmány részletesen bemutatva a saint-denis-i *cantor* kezére jutott hivatalos és bizalmas iratok származását, az információáramlás csatornáit, Pintoin rendi-hivatali kapcsolati hálóját (Martin de Alpartil, François de Conzié, Guillaume Barrault, Benoît Gentien, és különösen Jacques de Nouvion, illetve számos királyi titkár, így Jean de Sains, Louis Blamchet, Thibaud Hocie, Pierre Manhac, Gontier Col, Jean Bertaut, Jean de Montreuil, Guillaume de Nauville, Martien Darien) személyes véleményének lenyomatát. A tanulmány záró részében a krónikában teljes szöveggel vagy részlegesen felhasznált hivatalos források listáját olvashatjuk (164–171.), amely összesen 34, 1392 és 1409 közötti iratot (pápai, királyi, bíborosi, egyetemi leveleket, napló feljegyzéseket, szavazócédulákat stb.) tartalmaz. E forrás önmagában is jelentős, ugyanakkor jól felhasználható a 14. század végi és 15. század eleji propagandairodalom tanulmányozása során is. (Jelentőségét legutóbb Csukovits Enikő emelte ki a nikápolyi csata kapcsán *[Csukovits Enikő*: Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei. Korall 38. [2009. december] 15., 49. sz. jegyz.], illetve Bárány Attila az 1410-es évekre jellemző negatív Zsigmond-kép egyik tipikus példájaként említette *[Bárány Attila*: Angol–magyar diplomáciai kapcsolatok, 1241–1437. In: *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna*: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban. Gödöllő–Máriabesnyő [2009]. 49. elérhető: http://delfin.klte.hu/~history/magykoz/kulpolitika/kotet/I.5.%20fejezet.pdf).

Pintoin egyik fontos forrásának, Jean de Sains püspöknek a pályafutását ismerheti meg az olvasó a következő tanulmányból (12. *A prozopográfiai módszertől megmenekült püspök életrajza. Jean de Sains, az Anjou hercegek hivatalnoka, VI. Károly titkára*, 172–195.). Az alapvetően elbeszélő és hivatalos forrásokra (Jean Le Fèvre, supplikációk, Michel Pintoin krónikája), illetve prozopográfiai kutatásokra épülő elemzés Sains életének három jellemző korszakát különíti el: 1) Az Anjou hercegek (Anjou II. Lajos, Jean de Berry) szolgálata — amely főleg itáliai diplomáciai megbízatásokkal telt — (1378–1389); 2) VI. Károly titkára — a diplomácia mellett jelentős befolyással bírt a királyi pénzügyekre és egyházpolitikára — (1389–1405); 3) püspöki tevékenysége – előbb a provence-i Gap (1405) püspöke lett, és az Egyház egységének helyreállításában segített, latba vetve diplomáciai gyakorlatát és kapcsolatát, míg Meaux püspökeként (1409) vissza nem vonult a politikától. A tanulmány azonban nem pusztán életrajz: a rövid összefoglalás mellett — amelyből világossá válik, hogy Sains a skizma lezárásával kapcsolatban a kényszer alkalmazásában látta a megoldást sok kortársával szemben — a 192–193. oldalon közölt kapcsolati háló jó útmutató, példa lehet a hazai prozopográfiai kutatás számára, amelyet jól kiegészít az Anjou hercegek szolgálatának (1381–1387) helyszíneit összefoglaló táblázat (194–195.). Ezzel kapcsolatban

két megjegyzést tennék: egyfelől a szerző adós maradt az 1387 és 1389 közötti időszak magyarázatával (Sains már nem állt az Anjou hercegek és még nem volt a király szolgálatában?), másfelől a táblázatos összefoglalást érdemes lett volna a 1409-ig, Sains visszavonulásának idejéig kiterjeszteni.

A tanulmánykötet utolsó részében (IV. Egyházszakadás és prófécia) a szerző három tanulmánya kapott helyet, ezek közül az első kettő kötődik szorosabban a prófécia-irodalomhoz, míg az utolsó Eustache Deschamps allegorikus ábrázolásával foglalkozik. A 13. fejezet (*Martin de Zalba bíboros (†1403) és a nagy nyugati egyházszakadásról szóló próféciák*, 198–219.) XIII. Benedek egyik kedvenc, szintén aragón származású bíborosának művében (Libri de Schismate, I–XXIV.) olvasható öt prófécia keletkezésének idejét, szerkezetét, forrásait mutatja be (*alique revelationes fratris Petri de Aragonia, tractatus domini Johannis de Legnano secundum astrologiam, quedam superstitiones contra Dominus nostrum, quedam profecie seu vaticinationes, quedam profecia*). A tanulmány nem csupán leírja e szövegek fontosabb jegyeit, Millet igyekszik elhelyezni azokat Martin de Zalba életrajzában, rámutat arra, hogy e szövegeknek fontos szerepe volt XIII. Benedek ügyének támogatásában, különösen a franciák elpártolását követően. A szerző részletesen kitér Zalba válogatási szempontjaira, bemutatja a szöveg későbbi sorsát: XIII. Benedek tulajdonába került, aki azt több alkalommal is felhasználta. E munka mindazonáltal — legalábbis Millet véleménye szerint — nem propaganda-alkotás, hiszen viszonylag reális képet fest a nyugati egyházszakadás szükségszerű bekövetkeztéről, a századforduló küzdelmeiről.

A következő fejezet (14. *A főpapok prófécia-hallgatása és -használata nagy nyugati egyházszakadás idején*, 220–242.) általánosabban foglalkozik a korszakra jellemző igen gazdag prófécia-irodalommal, amely azzal az igénnyel lépett fel, hogy a megosztottságot és egységet megmagyarázza. Ezt a jelenséget ugyanakkor — kivéve talán a korszak monográfusát, Noël Valois-t (vö. *Noël Valois*: La France et le Grand Schisme d'Occident I–IV. Paris 1896–1902.) — a történészek nemigen kutatták. Így a kérdés adott: mennyire érintették meg e próféciák a főpapokat, hogyan és mire használták azokat? A szerző konkrét próféciák (Simon du Bosc versgyűjteménye, Giovanni da Legnano, Nicolas Oresmes, Arnaud de Villeneuve, Merlin, Jean de Roquetaillada, Marie Robine, Télésphore de Cosenza) elterjedtségét vizsgálva kimutatja, hogy a korszak főpapjai általában ismerték és fel is használták a prófécia-irodalmat, hittek azok erejében, jövőformáló képességükben. E mögött azonban nem mindig vallási meggyőződés állt (pl. az egyházszakadás egyenlő az Antikrisztus eljövetelével, egyesek számára XIII. Benedek személyében ...), sokkal inkább jó szándékú politikai, jogi megfontolások voltak. Sőt, arra is van példa, hogy éppen e célból agyafúrt ál-prófécia születik: ez érhető tetten Johann von Goth-nak, a magdeburgi Szt. Sebestyén prépostjának művében, amely XII. Gergely savonai jelenlétének hiányát igyekszik mentegetni. A tanulmány egyik érdekessége egy magyar vonatkozás említése: Honoré Bouvet *Sompnium super materia schismatis* című munkájában (1394) a magyar király hasonlítja össze a rómaiak botrányos és a francia király példaértékű viselkedését az addigi egyházszakadások során (235.).

A prófécia-irodalom egy sajátos vonulatát, a költő Eustache Deschamps balladáit vizsgálja a kötet utolsó előtti fejezete (15. *A nagy nyugati egyházszakadás Eustache Deschamps szemével – egy csodás szörny*, 243–250.). A korszak költészetében gyakran megjelenő skizma-ábrázolások Deschamps balladáiban is rendre felbukkannak. Érdekes azonban ezek változatossága (a Minotaurusz-szerű lénytől kezdve a kutya és mérges kígyó keverékéig) és a motívum-kölcsönzés lehetséges módjai. Deschamps ugyanis részben kapcsolódik a szörny-motívum klasszikus ábrázolásaihoz (Minotaurusz, Apokalipszis), részben el is tér azoktól. Millet a balladákat a korszak egy másik nagy hatású szerzőjének, Bernard Alamannak egy írásával veti össze, amelyet XIII. Benedek 1398. évi megtagadásával kapcsolatban a döntés védelmében írt VI. Károly parancsára. Ebből kiderül, Alamann feltehetőleg forrása volt Deschamps munkáinak, de sokkal valószínűbb az, hogy mindkettőjükre egy pápa-portrékat közlő forrás (*Ascende calve*) volt hatással. Millet arra is kitér, Deschamps hogyan kerülhetett kapcsolatba e munkával: elképzelhető, hogy személyesen tanulmányozta a Viscontik paviai udvarában, de az sem lehetetlen, hogy e munka Valentina Visconti révén került a francia udvarba 1389. évi házasságkötése alkalmával.

A tanulmánykötetet az 1390-es és 1400-as szentévek meghirdetésének hátterét vizsgáló írás zárja (16. *Az 1390-es pápai búcsú és az 1400-as szentév*, 251–262.). Millet a 14. századi előzmények ismertetését követően vizsgálatát e két szentév meghirdetésének hátterére összpontosítja. A tanulmány első felében kimutatja, miként kapcsolódott össze Szűz Mária képe, kultuszának egyes elemei és a jubileum gondolata (az Egyház egységének helyreállítását sugallva), ami már korábban is felbukkant (Jan de Jenstein prágai érseknél, és Edmond Bromfieldnél, a pápai palota

iskoláinak elöljárójánál). Kitér arra is, hogy — bár a szentév meghirdetése mögött anyagi megfontolások is álltak — részben éppen az előbbi gondolatokra, reformokra vezethető vissza, és ez utóbbiak nem voltak ismeretlen a jubileum megszervezésében érintett pápai pénzügyi tisztségviselők körében (pl. Guillaume de la Vigne-nél, VI. Orbán kincstárnokánál) sem. Képet kapunk arról, mennyiben volt az egység helyreállításának eszköze a búcsú meghirdetése (VII. Kelemen, IX. Bonifác esetében), milyen anyagi vonatkozások tapadtak hozzá és annak milyen volt a fogadtatása. A szerző részletesen foglalkozik az 1400-as szentév meghirdetésének módjával két, eddig mellőzött forrás bevonásával, továbbá kitér a korabeli forrásokban olvasható, a zarándokok nagy számára vonatkozó híradások — szerinte túlzó, ellentmondásos — adataira, és megállapítja, hogy a zarándokok létszáma és a szentév között nem mutatható ki közvetlen összefüggés, az előbbi feltehetőleg a flagelláns- és Bianchi-mozgalom szellemiségének köszönhető. Millet végül kitér arra, hogyan tekintett IX. Bonifác a zarándokokra: a pápa — aki még 1400 elején is óvakodott a szentév meghirdetésétől — hívatlan, zabolátlan tömeg tagjainak látta őket.

A tanulmánykötet olvasása során a magyar kutató egyik szemöldöke, a másik nevet. Egyfelől ugyanis felidéződik a magyar középkor forráshiányossága, másfelől viszont örömteli irigység tölthet el bennünket az elképesztő adatgazdagság és az alkalmazott módszerek változatossága láttán. A szerző személyével kapcsolatos sablonszerű megállapítás, mely szerint csak kanonokok és káptalanok juthatnak eszünkbe róla — amint Millet maga utal erre némi öniróniával az előszóban —, végképp tarthatatlanná válik. Természetesen, minden itt közölt tanulmányban tetten érhető a prozopográfiai kutatás, erre az aprómunkára mint alapra épülnek a részben egyes esetekre, konkrét kérdésekre, részben általános összefüggésekre rámutató kitűnő, sokoldalú elemzések. Mindez fontos tanulsággal szolgál számunkra is: ha a forráshiányt leküzdeni teljesen nem is lehet, a kutatási módszerekre és lehetőségekre érdemes odafigyelnünk.

Kiss Gergely

POLITIKATÖRTÉNETI FORRÁSOK BÁTORI ISTVÁN ELSŐ HELYTARTÓSÁGÁHOZ (1522–1523)

Közzéteszi C. Tóth Norbert.
(A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. 50.)
Magyar Országos Levéltár, Bp. 2010. 290 o.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 2010 decemberében megjelent okmánytár az egyik első kötete a középkori magyar forráskiadás új korszakának. A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára (DL) mellett a Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 2010 folyamán lezajlott teljes digitalizálása ugyanis a gyűjtemény összes forrását néhány gombnyomással elérhetővé tette, így e források közzétételének jól bevált elvi és gyakorlati szempontjai — nem is beszélve a kiadásra fordítandó munkaidőről — változás előtt állnak. A szóban forgó okmánytár nagyrészt már a digitalizálás által nyújtott lehetőségekre építve készült. Éppen ezért — a tematikát, a válogatás módját és az időkört tekintve legalábbis — az eddigi okmánytár-típusainktól többé-kevésbé eltér. Egyetlen személy hivatali pályájából egyetlen rövid (és az illető szempontjából nem különösebben kitüntetett) szakasz politikatörténeti forrásainak kiadása: mindez inkább a kora újkori és újkori politikai szereplők esetében tűnik magától értetődőnek, a tevékenységük megismerését lehetővé lévő valamilyen szerves családi vagy hivatali levéltári állag feltárásával. A Borsa Iván által 1946-ban, illetve a Mályusz Elemér által 1967-ben felállított típusok szerinti oklevéltár-rendszerezés kategóriáiba sem lehet a kötetet egyértelműen besorolni (vö. *Borsa Iván*: A középkori oklevelek regesztázása. [Függelék: A Kölcsey család levéltárának középkori oklevelei]. Levéltári Közlemények 28. [1946] 47–70.; *Mályusz Elemér*: A magyar medievisztika forráskérdései. Levéltári Közlemények 38. [1967] 1–29.). Ahogy arra C. Tóth Norbert az előszóban utal, a válogatás szubjektív: az okmánytárban a Bátori István nádor első helytartóságának bő egy éve (1522. február 14–1523. április 27.) alatt keletkezett és kifejezetten erre a helytartói tevékenységére vonatkozó forrásanyagot találjuk. Ez a következőképp csoportosítható: 1) Bátori királyi helytartóként kiadott levelei és oklevelei, 2) a magyar politikai elit tagjainak (király, királyné, bárók, főpapok és kisebb méltóságviselők) Bátorihoz szóló vagy őt említő levelei és oklevelei, 3) a II. Lajos udvarába delegált osztrák követnek, Andrea dal Burgónak a vonatkozó időszakban írt jelentései, 4) számadások és elszámolások: Bátori nádori udvarának 1522. évi csonka számadáskönyve, az 1522. évben mű-

ködő országos (rendi) kincstartók és embereik számadásai, illetve a Thurzó Elek kincstartó által az 1523. évi országgyűlésre összeállított, az 1522. év királyi bevételeit és kiadásait tartalmazó jegyzék. (Ez utóbbi, 13 forrásból álló csoport a munka függelékeként szerepel, de jelentősége miatt valójában egyenértékű részt alkot a 205 tételt felölelő diplomatikai anyaggal.) A Borsa-féle rendszer szerint tehát leginkább a tematikus tárgyköri, a Mályusz-féle csoportosításban a „több levéltári fondból származó anyagot időrendi elv alapján szó szerinti közlésben tartalmazó" oklevéltár típusának feleltethetnénk meg C. Tóth munkáját, bár az első esetben a tárgyi-tartalmi egység, a másodikban az időrendi elv szempontja sérülne. Nem kerültek ugyanis bele a kötetbe a hiteleshelyek és megyék által kibocsátott, illetve Bátori mint nádor által kiadott oklevelek, az időkeretet pedig egy-két, az események szempontjából lényeges adatot tartalmazó, de korábban vagy később kelt darab feszíti szét. A kötet élén előszó (magyar és német nyelven), valamint rövidítés- és irodalomjegyzék (idézett forráskiadványok és szakirodalom) áll, végén a Zsigmond-kori oklevéltár gyakorlatára emlékeztető analitikus név- és tárgymutató, illetve a DL/DF-számok konkordanciája található.

Ami a kötet átlapozása során legelőször feltűnik, hogy az összegyűjtött anyaghoz nem készült bevezető tanulmány. Pedig a gyűjtés szinte kínálja magát az értelmezésre, rendszerezésre, Bátori pályaszakaszának megrajzolására, és biztosak lehetünk benne, hogy a közzétevő eredeti szándéka ez is volt. Erre az is utal, hogy az előszót követő rövidítés- és irodalomjegyzékben nem csupán az egyes okleveleket korábban közlő forráskiadványok könyvészeti leírásai szerepelnek, hanem a témába vágó legfontosabb szakirodalmi munkák, tanulmányok is. Ezek feltüntetése elsősre funkciótlannak tűnik, mert a forrásszövegek apparátusában nincs rájuk utalás. Az olvasónak a kötetvégi mutatók böngészése során kell rádöbbennie, hogy milyen ravasz megoldással élt C. Tóth Norbert: a mutatózott személyeknél ugyanis hivatalviselésük vagy egyéb fontos tevékenységük évkörét is megadja, és főleg ezeket az adatokat jegyzeteli meg, ehhez használja fel a szakirodalmi tételek többségét. Számomra ez az eljárás, szokatlan volta ellenére, nagyon szimpatikus. Köztudott, hogy Jagelló-kori archontológia hiányában — különösen, ha kisebb jelentőségű személyt kutat az ember —, sokszor hosszadalmas és fáradságos munka az adatokat teljességre törekvően összegyűjteni. Sokszor vagyunk a forráskiadványok mutatóira utalva; egy-egy személynévmutató olykor lényeges adatokat is tartalmazhat. (Például Bethlen Farkas történeti munkája első kötetének a Pálffy Géza által összeállított mutatójára gondolhatunk, amelynek adataihoz az összeállító Szakály Ferenc és Kubinyi András kiadatlan adatgyűjtését is felhasználta.) C. Tóth ezzel a megoldással a felhasználók munkáját könnyíti meg, egyben azt is világossá teszi, hogy szerinte okmánytára mire használható még: az 1522/1523-as időszak politikai szereplőinek, tágabban pedig a Mohács előtti évek belpolitikai viszonyainak kutatására. Bátori István személye ebben csak azért érdekes, mert a király távollétében elvileg az ő kezében van az állam irányítása. Vagy mégsem? A kép ennél árnyaltabb: a Morvaországban, majd Csehországban tartózkodó király és udvara a külpolitikai döntésekben, a javadalom- és birtokadományozások egy részében és bizonyos technikai-logisztikai ügyekben, a Budán, Bátori mellett tartózkodó Thurzó Elek kincstartó pedig a pénzügyekben jár el, egyes esetekben kifejezetten Bátorit korlátozva. Nagyon érdekes például Thurzónak Bátorihoz intézett levele, amelyben tiltakozik a nádor önhatalmú pénzverési törekvései ellen (146. sz. [1522. december 31.] – a nádor valószínűleg saját 1000 forintos helytartói járandóságát akarta kiveretni, vö. 124. sz. [1522. szeptember 16.], amelyben II. Lajos ezt Thurzónak engedélyezi). Vagy említhetnénk a királynak Prágából Bátorihoz írott leveleit, amelyek részben beszámolók, részben utasítások (34., 66., 90., 94., 127., 172., 187. sz. dokumentumok). A kormányzati szereplők egymás közötti információcseréjének a király és udvara távolléte miatt a szokásosnál nagyobb része zajlott írásban, ami a történeti megismerés számára előny. Természetesen az alárendeltekhez, beosztottakhoz intézett, kimenő levelezésből — az adó megfizetését sürgető helytartói és kincstartói leveleken kívül — jószerével szinte semmi sem maradt a városi levéltárak anyagában. Így mindig emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy a városok mellett a megyékkel, egyes egyházi intézményekkel, illetve a végvárakkal is tartották a központból a kapcsolatot. (A horvát végvárakra vonatkozó forrásanyagot C. Tóth a Thallóczy Lajos és Hodinka Antal által 1903-ban a Magyarország melléktartományainak oklevéltára-sorozatban megjelentetett kiadványra hivatkozva nem szerepelteti gyűjtésében, igaz, így a törökellenes védekezés kérdései is hangsúlytalanabbak.) Az információcserének egy másik műfaját jelentik az Andrea dal Burgo által Ferdinánd osztrák főhercheghez és kincstartójához, Gabriel Salamancához intézett követjelentések. Ezekben egy külső szemlélő a megbízója érdeklődésére számot tartó eseményekről és összefüggésekről ejt szót, sokszor nagyon életszerű részleteket is említve. Érzékelhető többek kö-

zött, hogy a Prágában időző II. Lajos és Mária királyné elég határozottan próbáltak rendet teremteni a cseh és morva viszonyok között — a teljes bárói kormány leváltásával. Hogy ennek a törekvésnek a magyar kormányzatot is érintő folytatása lehet, azt Bátori maga is sejthette. Helytartói megbízatása automatikusan megszűnt a király 1523. áprilisi hazatérésével, hiszen így szólt a kinevezése is (2. és 5. sz.). De hogy alig egy hónap múlva nádori méltóságából is felmentik, arra nem feltétlenül számíthatott. Kizárólag az okmánytár forrásait olvasva nem is igazán tudnánk Bátori helytartói működésének eredményességét megítélni, bár az is igaz, hogy leváltása nem is ezzel volt összefüggésben. (Hogy nem végleges kegyvesztettségről van szó, azt az is mutatja, hogy a belpolitikai küzdelmek során Bátori még kétszer viselte a nádorságot 1524 augusztusa és 1525 júliusa, illetve 1526 áprilisa és halála napja, 1530. május 8. között, és még egyszer volt helytartó I. Ferdinánd alatt 1528 márciusától ugyancsak haláláig.)

Szót kell ejteni még a levelek és oklevelek kiadásának technikai részleteiről is. Mivel a mai napig nincs minden részletre kiterjedő, korszerű szabályzat a középkori források kiadására, az alapvető normákat leszámítva ebben az okmánytárban is a közzétevő egyéni gyakorlata során kijegecesedett, meggyőző, de nem feltétlenül mindenki számára rokonszenves megoldásokkal találkozhatunk. Számomra például a humanista normalizált átírás elve ellenére e személynevek J-kezdőbetűs írása vagy az ünnepnevek kisbetűs írása tűnik kevésbé elegánsnak. Néhol apróbb következetlenségek is terhelik a szövegeket. Például az előszóban lefektetett elv ellenére (u hangértékű v/w átírása u-ra) néhány helyen mégis sew vagy conswetis alakokra akadhatunk (31. old., 7. sz.; 87. old., 68. sz.; 95. old., 77. sz. [háromszor]; 100. old., 84. sz.; 106. old., 92. sz.; 107. old., 93. sz.; 119. old., 104. sz.; 126. old., 111. sz., 130. old., 116. sz.; 201. old., 179. sz. [kétszer] és 213. old., 190. sz.). A fejregeszta újítása, hogy a szövegben várként említett helységnevek esetében a fejregesztában is szerepel a helységnév melléknévi alakjával a vár megjelölés (pl. *Datum Prage*: Prága; *ex arce nostra Pragensi*: Prágai vár). Ez jó ötlet ugyan, de alkalmazása az okmánytárban teljesen következetlen. A példánál maradva: a 82., 95., 115., 127., 138. és 139. számú források esetében „Prágai vár", míg a 159. számúnál az *in castro Pragensi* és a 178. szamúban az *in castro Prage* megjelölésnél csak „Prága" szerepel. Ingadozás figyelhető meg Esztergom (a 123. számúnál *ex arce nostra Strigoniensi*: „Esztergomi vár", de a 121. számú esetében *ex arce mea Strigoniensi*: „Esztergom vár", -i képző nélkül), továbbá Sempte esetében (a 198. számúnál *in castro Schinta*: „Semptei vár", de a 195. számúnál *ex castro Sempte* és a 197. számúnál *in castro nostro Sempthe* csak „Sempte", további megjelölés nélkül). Bizonyos várak egyáltalán nem kaptak -i képzőt, de vár megjelölést igen (14., 35., 37., 63., 64., 109., 121., 190. sz.), egy esetben pedig birtokos szerkezetet látunk (az 57. számú forrásban *ex castro nostro Babolcha*: „Babócsa vára"; miközben a 190. és 200. számúaknál a hasonló latin megjelölés ellenére csak „Babócsa vár" szerepel). A várakon kívül két esetben a mezőváros megjelölés is szerepel (134–135. számú forrásokban *in oppido Futhag/Fwthag*: „Futak mezőváros"), de logikátlan, hogy más településtípusokra a megkülönböztetés miért nem terjedt ki (a 25. számú forrásban az *in civitate nostra Brunnensi* „Brünn", a 126. számúban az *in possessione Chehy* „Csehi", a 187–188. számúban pedig az *in civitate nostra Olomucensi* „Olmütz" alaknak van megfeletetve). Mivel a korszak szövegeiben a datáláskor meglehetősen esetleges, hogy kiírják-e a helynév „minőségét" (város, mezőváros, birtok, stb.), másrészt a közzétevő nem indokolta ötletét, hogy az elvet miért csupán a várakra korlátozza, ez a megoldás nem a legszerencsésebb. Következetlenség tapasztalható továbbá az aláírt levelek és oklevelek esetén az aláírás autográf voltának, illetve a szöveg és az aláírás egykezűségének vagy különböző kezűségének feltüntetése során. Ennek a 16. század eleji időszakra nézve már lehet forráskritikai szerepe. (Jó példa erre a 116. számú szövetséglevél, ahol Csaholyi Ferenc csanádi püspök aláírása megegyezik a szöveggel, azaz ő nem írt személyesen alá.) C. Tóth előszavából (7.) ehhez képest csak az derül ki, hogy Bátori helytartó okleveleinél sehol sem autográf az aláírás, de a többi politikai szereplő esetén sem lett volna haszontalan ennek vagy az ellenkezőjének feltüntetése. A királyi *manu propria* aláírásoknál — mivel az uralkodó autográf kézírása ismert — nem feltétlenül érdemes külön megjegyzetelni, hogy az oklevélszöveg írása különbözik az aláírástól. C. Tóth ingadozik: a 2., 52., 94., 138., 153., 156., 172., 187. és 197. számú oklevélnél nem tesz jegyzetet, ugyanakkor a különböző kezűséget tudtunkra adja a 8., 108., 110., 112–113., 124., 137. és 188. számúak esetében. (A 205. számú oklevél kivételes, mert a *manu propria*ként szereplő királyi aláírás megegyezik a *commissio*s jegyzet kézírásával, azaz mégsem sajátkezű, amire C. Tóth lelkiismeretesen fel is hívja a figyelmet.) Ugyanakkor például Szalkai László *manu propria* aláírásai esetében a 9. számúnál megjegyzeteli, hogy egyezik a szöveggel, a 10. számúnál nem; Thurzó Elek kincstartó esetében szintén jegyzet utal a *manu propria* aláírás és a szöveg különbözőségére

a 27–28., 32. és 49. számú esetében, de a 60. és 146. számú esetében nincs jegyzet. Felhívja figyelmünket a *manu propria* aláírás és a szöveg azonos kezűségére a 38. (Pál győri káplán) és a 154. számú (Thurzó Elek) levelek esetében, de bizonytalanságban hagy a 63. (Várdai Pál veszprémi püspök), 82. (Mária királyné), 126. (Kanizsai László) és 131. számú (Batthyány György) levelek azonos kezűségét illetően. A nem *manu propria*ként aláírt forrásoknál (13., 15–16., 23., 35., 44., 57., 59., 64., 70., 72–73., 81., 85–87., 95–96., 98., 100., 105., 114., 121., 133., 136., 147., 161–162., 166., 168–169., 173., 184., 200. és 201. sz.) nem derül ki az aláírás és a szöveg egymáshoz való viszonya, pedig ezek egy része magánlevél, így a sajátkezűség legalábbis valószínűsíthető. Ingadozás és változatosság figyelhető meg Andrea dal Burgo jelentései esetében is. Többféle megoldással találkozhatunk: a 159. számúnál az apparátusból derül ki, hogy az aláírás autográf, a jegyzetből pedig, hogy a szöveghez képest az aláírás eltérő. A 171. esetében csak az derül ki egy jegyzetből, hogy az aláírás eltér. A 190. és 199. számú, Salamancához írt jelentések esetében, ahol az egész levél autográf, nincs jegyzet. A Ferdinándhoz írt többi jelentéshez pedig különböző megfogalmazású az autográf aláírásra utaló jegyzet: 178., 181.: „Burgo keze írásával"; 186.: „Burgo sajátkezű aláírása"; 191., 192.: „Burgo sajátkezű írása"; 198.: „Az aláírás Burgo kezével". Mindez persze, mivel az átírások nyelvileg megbízhatók, nem befolyásolja a szövegek felhasználhatóságát és értelmezését. Érzékelhetően csak az utolsó simítások hiányoznak, ez kelthet egy kis befejezetlenség-érzést a kötet használata során.

Végezetül érdemes szót ejteni a kötet „csemegéit" jelentő, a függelékbe sorolt számadásokról és elszámolásokról. Jóllehet a közölt források nagy része — legalábbis az említés szintjén — már ismert volt Bónis György, Hermann Zsuzsanna és Kubinyi András tanulmányaiból (Bónis az 1522-re választott négy országos kincstartó bizonyos számadásait, Kubinyi András részben ugyanezeknek a végvári védekezésre vonatkozó adatait használta, Hermann pedig a Thurzó-féle költségvetési jegyzéket dolgozta fel), mégsem volt mértékadó kiadásuk. Ezekhez gyűjtötte össze és azonosította C. Tóth az országos kincstartók tevékenységéhez bizonyos kiegészítő forrásokon (a kötetben a VII., X–XII. sz.) túl a nádori udvartartás 1522. évi csonka számadáskönyvét (II.), illetve a Thurzó kincstartó által összeállított, az ország főurainak, főpapjainak és megyéinek a *subsidium* megfizetése tárgyában 1522. január elején kiküldött levelek kézbesítési jegyzékét (I.). Előbbi Bátori udvarának, utóbbi a kincstartó hivatalának a működésére nézve érdekes forrás. Együttesen pedig a függelék darabjai az egész 1522. esztendőnek, és így Bátori helytartói működésének gazdasági mozgásteréről nyújtanak a benyomásokon túl konkrét adatokat. Thurzó Elek költségvetési előirányzatából (XIII.) például jól kitűnik az a közismert tény, hogy a magyar államháztartás — egyébként más európai államokhoz hasonlóan — komoly deficittel küzdött. A 188 ezer forintnyi bevétellel szemben a tervezett kiadások mintegy 237 ezer forintot tettek ki, nem számítva a főméltóságok (és az általuk fizetett végvári katonaság mintegy 80 ezer forintos kiadási tételeit. (A végvárvonalra fordítandó kiadások ennél jóval nagyobb, összesen még kb. 105 ezer forintot jelentettek.) Ami ezeknek a számadásoknak és elszámolásoknak a kiadását illeti, C. Tóth nagyon helyesen a forrásban szereplő eredeti római számokat tünteti fel, és a források áttekinthetőségét és használhatóságát egyes tételeik beszámozásával is segíti. Összességében megállapítható, hogy a közreadó biztos nyelvi tudással, nagy gyakorlattal és éles szemmel válogatta ki és tette közzé a Bátori István első helytartóságára vonatkozó forrásanyagot. Reméljük, ezek alapján előbb-utóbb egy kismonográfia is elkészül a témáról. Addig is váljék a kiadvány a magyar történettudomány hasznára!

Lakatos Bálint

KRÓNIKA

† L. NAGY ZSUZSA
(1930–2010)

A harmincban született, ma már szinte legendás tudós nemzedék tagjaként L. Nagy Zsuzsa egyike volt a Horthy-kort kutató első történészeknek. Budapesti kispolgári családba született, aminek kutatói pályája későbbi szakaszán lesz majd különös jelentősége. Szülei és L. Nagy Zsuzsa szintén számottevő társadalmi emelkedést éltek át. Apja a honvédségnél szolgálva fegyvermesterből előbb altisztté, a második világháború éveiben egy tüzértiszti tanfolyam elvégzése után alhadnaggyá lépett elő. A háború után tovább szolgált, 1953-ban bekövetkezett korai halála idején alezredesi rangot töltött be.

L. Nagy Zsuzsa tandíjkedvezménnyel végezte el a Veres Pálné gimnáziumot, 1949-ben érettségizett, majd gépírónőként a MÁV-nál, 1950 decemberétől az MTA Történettudományi Intézetben helyezkedett el. Ezzel egy időben mint esti hallgató beiratkozott az ELTE Bölcsészkarára, ahol 1953-ban szerzett történelem szakos diplomát. Utolsó két egyetemi évében a Történelmi Társulat alkalmazta előadóként, a már végzett történelemtanárt pedig az Intézet vette állományba. Ezzel nyomban meg is indult L. Nagy Zsuzsa történészi pályafutása, amelynek hosszú időre az MTA Történettudományi Intézet lett a színtere. 1960-ban kinevezték az Intézet tudományos munkatársának, 1970-ben lett főmunkatárs és amikor 1992-ben véglegesen Debrecenbe távozott, hogy tanszékvezető egyetemi tanárként dolgozzon tovább, tudományos tanácsadói beosztását cserélte fel az oktatással. Hetven éves koráig tanított, ami az ingázással együtt járó megerőltetéseket tekintve is tisztelet parancsoló teljesítmény. Debreceni tanárként egyetemi aktát szerkesztett, illetve megszervezte, akkreditáltatta és éveken át vezette a debreceni egyetem történész doktori iskoláját.

L. Nagy Zsuzsa egész életében hihetetlen mértékű aktivitást fejtett ki a tudományos közéletben. A Történettudományi Intézet kutatójaként 1969 és 1971 között tudományos titkár, 1966 és 1972 között a Magyar Történelmi Társulat titkárságának, továbbá a TIT Budapesti, illetve Országos Történész Választmányának (majd vezetőségének) több cikluson át a tagja. Emellett számos hazai és nemzetközi akadémiai (Akadémiaközi) bizottság is a tagjai között tudhatta őt, a hetvenes évek első felében pedig a Történettudományi Bizottság titkáraként tényked ett. Oroszlánrészt vállalt magára az Intézet tudományos folyóiratának, a Történelmi Szemlének a szerkesztésében is: 1978-tól rovatvezető, 1986-tól 1989-ig pedig főszerkesztőhelyettesként ténylegesen ő szerkesztette a folyóiratot.

L. Nagy Zsuzsa tudományos munkássága mindvégig a Horthy-kor negyedszázadához kapcsolódott, rövid kirándulást tett csupán pályája elején a dualizmus időszakába: máig alapvetőnek számító tanulmányban tisztázta Beksics Gusztáv eszmetörténeti jelentőségét. Közel féltucat téma foglalkoztatta kutatói pályája során, amikről egy tucat önálló könyvet és többszáz kisebb tanulmányt tett közzé a magyaron kívül angol, francia, német, olasz és orosz nyelven. A Rá-

kosi-korban, akkor kezdett tehát foglalkozni a Tanácsköztársaság történetével, amikor ez a téma szinte tilalmasnak számított és tele volt ideológiai tabukkal. A Tanácsköztársaság dunántúli historikuma volt első, 1955-ben a Századokban megjelent tudományos dolgozatának a tárgya, ez adta első könyvének a témáját is, amely *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon, 1919* címmel 1961-ben jelent meg. Tíz évet töltött a Tanácsköztársaság történetének kutatásával, ebből nőtt ki később Trianon mint újabb kutatási probléma. A témáról szóló disszertációjával 1964-ben kandidátusi fokozatot szerzett. L. Nagy Zsuzsa volt az első magyar történész, aki monografikus igénnyel, szakszerűen, egyúttal messzemenő tárgyilagossággal dolgozta fel a 20. század eme tragikus magyar eseményét. A kérdésről készített átfogó munkája (*A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919*) 1965-ben jelent meg.

Ezt követően kutatói érdeklődése a 20. századi hazai liberális politikai mozgalmak, szervezetek és ideológiák historikuma felé fordult. Itt elért történészi teljesítménye tette a nevét igazán ismertté a szakkörökön túl is. A tárgyba vágó könyvei és tanulmányai mind a mai napig a kérdés egyedül számba vehető történetírói megközelítését jelentik. Első lépésben megírta a századelőtől jelentékeny szerepet játszó budapesti liberális politikai erők politikatörténetét a Horthy-kor negyedszázadára fókuszálva. A témáról szóló munkája 1972-ben jelent meg *A budapesti liberális ellenzék, 1919–1944* címmel. Amikor 1980-ban monográfiát tett közzé a bethleni korszak liberalizmusának politikatörténetéről (*Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok, 1919–1931*), országossá tágította a liberalizmus politikatörténetéről jórészt általa rajzolt képet. Ez utóbbi munkája rövidesen angolul is megjelent. 1986-ban fejezte be a Horthy-kori liberális pártpolitika történetére irányuló addigi vizsgálódásait (*Liberális pártmozgalmak, 1931–1945*). A 2006-ban *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly, 1886–1958* címen publikált utolsó könyvében a jeles fővárosi liberális politikus életpályáját rekonstruálva jelenítette meg a liberalizmus hazai politikai múltját.

A liberális politikai mozgalmak és politikusok iránti szenvedélyes érdeklődése vezette őt akkor is, amikor a szabadkőművesek történetével kezdett foglalkozni. L. Nagy Zsuzsa tollából született hazánkban az első tudományos dolgozat e témáról. 1977-ben *Szabadkőművesség a XX. században* címmel adta ki ilyen tárgyú munkáját, 1988-ban pedig *Szabadkőművesek* címen jelentette meg újabb, népszerűsítő célzatú, a témát a mozgalom 18. századi kezdetétől és egyúttal nemzetközi összefüggéseiben is nyomon kísérő könyvét. Nem állt messze ettől a polgári radikalizmus (Jászi Oszkár és társai) politika- és eszmetörténetére irányuló vizsgálódása sem, amihez külföldi archívumokban is folytatott kutatásokat.

A baloldali eszmei és politikai mozgalmak, kivált a politikai liberalizmus 20. századi historikuma iránti nyilvánvaló vonzódása játszott közre abban, hogy amikor elkezdte foglalkoztatni a társadalomtörténet, a kispolgárság kutatását választotta témául. Ezúttal is, mint korábban szinte minden esetben, járatlan úton haladt előre, hiszen egyetlen történész sem méltatta korábban figyelemre ezt a társadalmi réteget. Arra is futotta erejéből, hogy megszervezzen egy kis kutatócsoportot a téma több oldalú megközelítése végett. A team kutatási ered-

ményeit egy általa szerkesztett kötetben tette közzé 1994-ben (*Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon*). Ő maga nem vállalkozott a kispolgárság társadalomtörténetének monografikus feldolgozására, a témáról írt tanulmányait debreceni kollégái és tisztelői gyűjtötték végül egybe és tették közzé 1997-ban önálló kötetben (*A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*).

A debreceni oktatói munka ösztönözte arra, hogy megírja a Horthy-kori múltat elbeszélő történeti összefoglalót. Rendelkezett az ehhez feltétlenül szükséges történetírói tapasztalatokkal, hiszen a tízkötetes Magyarország történet 8., a Horthy-kort tárgyaló kötetében zömében éppen az ő kezei alól kerültek ki a politikatörténeti fejezetek. Azokra is építve és újonnan támadt társadalom- és mentalitástörténeti érdeklődését szintén kiaknázva készítette el az 1991-ben a debreceni egyetem által egyetemi tankönyvként publikált *Magyarország története, 1919–1945* című munkáját. A könyvről szóló szakkritika konstatálta, L. Nagy Zsuzsának nem kellett a rendszerváltás után radikálisan változtatnia a Horthy-kort érintő saját korábbi történészi megítélésén, mert így is összhangba tudott kerülni a kilencvenes évek újabb történetírói kánonjával. A szélesebb nagyközönség számára is elérhetővé tette a Horthy-korról általa vallott történeti képet egy népszerűsítő sorozat részeként 1992-ben megjelent kötetével (*Két háború között*).

Az angolul, olaszul, franciául kitűnően, ugyanakkor németül is beszélő (oroszul olvasó) L. Nagy Zsuzsa kozmopolita történész volt a szó jó értelmében: a nemzetközi konferenciák és kutatási projektek állandó résztvevőjeként a hetvenes évektől képviselte a magyar történetírást külföldön. Az igen gyümölcsöző amerikai–magyar történész együttműködés során magam is tanúja voltam L. Nagy Zsuzsa ebbéli képességeinek. A New York–Budapest közös amerikai–magyar kutatási projektben a várospolitika témájáért felelt amerikai partnerével együtt. Mindannyiunk számára óriási segítséget jelentett az ő közreműködése a kutatási program egészének sikeres lebonyolításában. Azon kevesek közé tartozott, akikkel az Egyesült Államokbeli magyar történészek a kései Kádár-korban is már közvetlen munkakapcsolatba léphettek és akinek mindig bizton számíthattak a kinti publikációs közreműködésére is.

Kivételesen kedves személyiség volt „Zsuzsa néni", ahogyan fiatalabb évjáratú debreceni kollégái nagy előszeretettel szólították őt. A lényéből áradó természetesség, a mindenki iránt megnyilvánuló őszinte kíváncsisága, legyen szó kollégáról, diákról vagy csupán a történelem iránt érdeklődő laikusról, különös aurát vont személye köré. Számos bel- és külföldi kitüntetésben részesült élete során (Akadémiai Díj, 1997; Ipolyi Arnold díj, 1998; Ránki György Díj, 1998). Az általános tisztelet és szeretet jeleként két születésnapi Emlékkönyv is napvilágot látott. Nem sokkal azután távozott közülünk, hogy volt debreceni kollégái és tanítványai átnyújtották neki a második Emlékkönyvet.

Történészként mindig az úttörés volt rá jellemző: rendszerint olyan témákhoz nyúlt, amiknek nem akadt előtte kutatója. Ráadásul olykor ideológiailag is kényes vagy érzékeny problémát választott kutatási tárgynak. Gyakran halljuk manapság, hogy a történészek a közeli múltban elhallgatták Trianon „igaz" történetét. Nem árt emlékeztetni azokat, akik ilyen és hasonló fellengzős kijelentésekre ragadtatják magukat, hogy L. Nagy Zsuzsa *már* az ötvenes

évek végén és a hatvanas évek elején eredeti (részben párizsi) levéltári források alapján foglalkozott Trianon „titkaival". Amikor pedig a politikai liberalizmust, ezt a múltjában is feledni kívánt politikai jelenséget vizsgálta monográfiák során át, vagy amikor a kispolgárságot tüntette ki történetírói figyelmével, megint csak szokatlan és eretnek témákhoz nyúlt. Ehhez jött, mintegy ráadásként, a szabadkőművesség historikuma, ami újabban gyakran afféle szitokszóként kerül csupán szóba egyesek jóvoltából. L. Nagy Zsuzsa történetírói hagyatéka különösen aktuális tehát napjaink történeti diskurzusait tekintve. Sokunknak fájóan hiányzik Zsuzsa végtelenül megnyerő személyisége, amely eltéphetetlenül egybefonódott a rendíthetetlenül racionális kutató józanságával. Mindig emlékezni fogunk a tudósra és az emberre egyaránt.

Gyáni Gábor

CONTENTS

STUDIES – *Gergely Kiss*: The Development of the Authority of the Archbishop of Esztergom over the Royal Churches in the 11th to 13th Centuries – *Tibor Neumann*: Peace Treaty at Pressburg – General Assembly at Buda. A Chapter of the History of Habsburg-Jagello Relations (1490–1492) (second part) – ARTICLES – *Péter Bónis*: Irnerius and the Beginnings of the Bolognese Law School – *Tamás Fedeles*: The Religion of a Medieval Hungarian Aristocratic Family. The Example of the Újlaki – *Sándor Szili*: Tha Dating of the Codex Gertrudianus. (The Rose as a Christian Symbol in the History of the Southern Slavs in the 11th Century: II.) – DISPUTE – *Gábor Szommer*: Geography, Cognition and the Possibilities Inherent in the Historical Analysis of Informatical Systems – *Enikõ Csukovits*: Geographers, Pilgrims, Sailors. A Response to the Critique of Gábor Szommer – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadja: MTA Társadalomkutató Központ
1014 Budapest, Országház u. 30.
A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Fenyő István: Reform és nemzeti önállóság. Csengery Antal és T. B. Macaulay angliai történelmének fordítása

Kozári Monika: Az állam és a társadalombiztosítás a kiegyezéstől a második világháborúig

Molnár András: Deák Ferenc követté választásának ára. Kortesköltségek Zala megyében 1843-ban

Soós László: Hatásköri vita a rendőrség és katonaság között (1903. október 6.)

Tamási Zsolt: A római katolikus egyház az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban. Erdélyi sajátosságok

Merényi-Metzger Gábor: Benyovszky Móric életének anyakönyvi forrásai

E számunk munkatársai

Bónis Péter PhD (állam- és jogtudomány), egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Csukovits Enikő* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Fedeles Tamás* PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete) – *Gyáni Gábor* akadémikus (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Kiss Gergely* PhD, habil. egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete) – *Kopeczny Zsuzsanna* régész (Muzeul Banatului, Timişoara, Románia), PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem, Szeged) – *W. Kovács András* PhD, tudományos munkatárs (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, Románia) – *Lakatos Bálint* PhD-ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Neumann Tibor* PhD, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Szili Sándor* PhD, tudományos munkatárs (MTA–Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport, Budapest) – *Szommer Gábor* PhD, kutató (Pécs) – *Vadas András* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Wittmann Katalin* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

A szám előfizetve: 650,–Ft, példányonként: 1000,–Ft **ISSN 0039–8098**

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440. További információ: 06-80/444–444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6–8. Tel.: 411–6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06–20–257–94–98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,–Ft) 3900,–Ft
Példányonkénti ára: 1000,–Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

2011 145. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Tamási Zsolt: A római katolikus egyház az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban
Süli Attila: A Szeben-vidéki kormánybiztosság története 1849-ben
Soós László: Khuen-Héderváry Károly kormányalakítása és a politikai válság felszámolására tett kísérlete első lemondásáig
Urbán Aladár: Perczel Mór, a rendőrfőnök
Hermann Róbert: Perczel Mór levelei Csány László kormánybiztoshoz
Molnár András: Deák Ferenc követté választásának ára. Kortesköltségek Zala megyében 1843-ban
Fenyő István: Reform és nemzeti önállóság. Csengery Antal és T. B. Macaulay angliai történelmének fordítása
Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajzsa" vagy „észarisztokrácia"? A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai
Merényi-Metzger Gábor: Benyovszky Móric életének anyakönyvi forrásai

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
144. ÉVFOLYAM 2011. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, † NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő) PÁLFFY GÉZA, VONYÓ JÓZSEF, ZSOLDOS ATTILA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tamási Zsolt: A római katolikus egyház az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban 525
Süli Attila: A Szeben-vidéki kormánybiztosság története 1849-ben 561
Soós László: Khuen-Héderváry Károly kormányalakítása és a politikai válság felszámolására tett kísérlete első lemondásáig 603

200 ÉVE SZÜLETETT PERCZEL MÓR

Urbán Aladár: Perczel Mór, a rendőrfőnök 637
Hermann Róbert: Perczel Mór levelei Csány László kormánybiztoshoz 655

KÖZLEMÉNYEK

Molnár András: Deák Ferenc követté választásának ára. Kortesköltségek Zala megyében 1843-ban 689
Fenyő István: Reform és nemzeti önállóság. Csengery Antal és T. B. Macaulay angliai történelmének fordítása 711

Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajzsa" vagy „észarisztokrácia"? A magyar főrendiház élethosszíglan kinevezett tagjai · · · · · · · · · · · · · · · · · · 723

MŰHELY

Merényi-Metzger Gábor: Benyovszky Móric életének anyakönyvi forrásai · · · · · · · · · · 753

TÖRTÉNET IRODALOM

Documenta neglecta. Az 1848. évi erdélyi forradalom forrásait publikáló román akadémiai kiadványból kihagyott iratok 1848. március 4.–1848. július 26. (Ism.: *Urbán Aladár*) · · · · · · · · · · · · · · · · · ·

Tamási Zsolt

A RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZ AZ 1848/49-ES FORRADALOMBAN ÉS SZABADSÁGHARCBAN

Erdélyi sajátosságok[1]

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc ideje alatt az erdélyi egyházmegye és a magyarországi egyházmegyék helyzete többnyire azonos módon alakult. Az Unió kimondásával Erdélyben is érvényessé váltak a pozsonyi törvények, azok egyházat érintő cikkelyei. A megváltozott helyzetben Erdélyben is sor kerül a petíciós akcióra, akárcsak a nemzeti zsinatra történő készülődésre. A szabadságharc során Erdélyben, akárcsak a legtöbb magyar egyházmegyében az eseményekben aktív részt vállalt a papság, minek következménye lett meghurcolásuk a forradalom leverése után. Jelen tanulmányban csak azokat a szempontokat igyekszünk kiemelni, amelyek esetében az erdélyi sajátosságokat jobban érzékelhetjük. Ennek megfelelően a pozsonyi törvények hatását követően a petíciós akcióba való bekapcsolódás nehézségei után részletesebben kitérünk arra, hogy miért számít egyedinek a megtartott erdélyi egyházmegyei zsinat. Külön erdélyi sajátosságként szükséges elemezni a három rítusban jelen levő erdélyi katolicizmus helyzetét, majd a tanulmány záró részében az elszigetelődést, majd a meghurcolás kivédésének formáját összegezzük.

Útkeresés a megváltozott helyzetben

1848 tavaszán az erdélyi egyházmegye élén álló Kovács Miklós püspök körleveleiben a forradalmi változások üdvözlése mellett rámutatott, hogy a papságnak rendkívül fontos szerepe van a békés átalakulás munkálásában. *„Felszólítalak azért titeket, Krisztusban kedvelt atyánkfiai, kik az Úr szőlőjének munkásai s a béke és szeretet angyalai vagytok, hogy megértvén az idő intését, és a politikai mozgalmak irányát, értesítsétek arról a lelki gondjaitokra bízott népet hívségesen, figyelmeztessétek őket arra, miszerint őseiknek dicső példáját követve, egyetértőleg tántoríthatatlanul megmaradjanak a Felséges Fejedelem és haza iránti hívségben, s a törvények és Elöljárók iránti engedelmességben."*[2] A Vallás- és Közoktatásügyi miniszter, Eötvös József többször is kérte az egyháziakat, hogy a szószékről ismer-

[1] Készült a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával.

[2] Kovács Miklós püspök körlevele a kézdi-orbai, alcsíki, felcsíki, Gyergyó kerületi papságnak. Kolozsvár 1848. május 28. – Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (a továbbiakban: GYFL) Püspöki Iratok (a továbbiakban: PI) 392. d. 35. cs. 717/1848.

tessék és megmagyarázzák a most hozott törvényeknek és rendeleteknek az egyes polgárokra és a hazára nézve egyaránt üdvös következményeit.[3] Leirataiban rámutatott, hogy a *„fel-felmerülő kihágásoknak legfőbb oka abban rejlik, hogy a népnek sok helyeken nincsenek értelmes és jóakaratú felvilágosítói."* A forradalmi kormány érezte, hogy az állami konszolidációban a legerősebb támasza az Egyház lehet, akinek a szószékről elmondott szavára odafigyelnek az emberek.[4] Ez a szempont végigköveti a forradalom és szabadságharc történetét.

Az áprilisban szentesített, egyházat érintő pozsonyi törvények az egyházmegyékben a reformok átgondolására és megfogalmazására adtak lehetőséget. A 3. törvénycikk az új miniszteri közigazgatás alá rendelte az egyházzal kapcsolatos ügyintézést. A felelős miniszteriális rendszer átvette a király jogkörét.[5] A püspökök és az alsóházi képviselők tiltakoztak az ellen, hogy a királyi főkegyúri jogokat ezentúl a minisztérium gyakorolja, ugyanis számoltak azzal, hogy a kormányok gyakran cserélődnek, s így nehezen elképzelhető egy ilyen törvény alkalmazása, ha egy vallásellenes, protestáns, vagy csak akár egy közömbös kormányzat gyakorolná a királyi főkegyúri jogot. A 13. törvénycikk elfogadta a tizedről való lemondást. A Római Szentszék is elfogadta a magyar katolikus papság áldozatkészségének e példáját,[6] de azért a szentszéki követ figyelmeztetett, hogy *„ugyanezen klérus valamennyi javaitól megfosztassék, abba sohasem fog a pápa belemenni"*.[7] A 20. törvénycikk a vallásfelekezetek közötti egyenlőség kimondásával megszüntette a katolikus vallás addigi államvallás jellegét. A vallási egyenlőség és *viszonosság* kapcsán Szcitovszky János pécsi püspök kérte a *„saját hitelvei és egyházi szerkezete sértetlensége mellett"* záradék betoldását, hogy megelőzhető legyen a katolikus egyház belső szerkezetébe (püspöki, lelkészi kinevezések, dogmatikus elveken alapuló egyházi jogok) megszorításokkal vagy csonkításokkal történő külső beavatkozás. Az alsótáblán egyszerűen elvetettél a betoldott záradékot. A szentesített törvénycikk, a záradékok hiányában is alapul szolgált a katolikus autonómia-mozgalomnak,[8] Erdélyben elsősorban azért, mert ennek az egyházmegyének 1848 előtt nem csak elméleti, hanem gyakorlatilag is kiépített autonómiája volt. Az 1848: 20. tc. által biztosított teljes egyenjogúság csak a *„magyarhoni egyházra nézve novum, mert Erdélyre nézve csak újabb megerősítése annak az eddig is fennállott teljes egyenjogúságnak, ami ott a régi erdélyi törvények alapján eladdig is megvolt"*.[9] Erdélyben az autonómia jogi megalapozása a fejedelmi korszakban már megtörtént, amikor a Katolikus Státus a püspök hiányában működő világiak fórumává vált. A korabeli törvénykezés értelmében ugyanis az erdélyi országgyűlésnek katolikus

---

[3] Eötvös József Vallás és Közoktatási Miniszter leirata Kovács Miklós erdélyi püspöknek. Bp. 1848. május 10. – GYFL PI 392. d. 35. cs. 706/1848.

[4] *Meszlényi Antal*: A magyar katholikus egyház és az állam 1848/49-ben. Bp. 1928. 38.

[5] *Török Jenő*: A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális katolicizmus történetéhez. Bp. 1941. 17.

[6] Van olyan nézet is, hogy a tizedről való lemondás miatt — mivel ez a pápa megkérdezése nélkül történt — megrovásban részesült a magyar klérus. *Tomcsányi Lajos S. J.*: A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél. Bp. 1922. 47.

[7] A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben. Szerk. Elmer István. Bp. 1999. 12.

[8] *Salacz Gábor*: Egyház és Állam Magyarországon a dualizmus korában. München 1974. 28.

[9] *Forster János*: A püspökmegyei zsinat. Gyulafehérvár 1907. 23.

pap nem lehetett tagja, így a katolikus érdekek képviseletét katolikus főurak vállalták. A fejedelemség megszűnésével sem vesztette érvényét az erdélyi katolikus önkormányzat, hanem megszilárdult és tovább erősödött.[10]

Bekapcsolódás a petíciós akcióba

Az 1848-as unió után a pozsonyi törvénykezés érvénybe lépett Erdélyben is. A megváltozott jogi helyzetben az erdélyi egyházmegye a 20. törvénycikk alkalmazását természetszerűen kérte, a belső autonómia további erősítésének zálogaként. A magyar püspöki kar még a törvénycikk szentesítése előtt április 7-kén egy „elkésett" petícióval próbálta meg ezt biztosítani.[11] A törekvés az elnapolással nem szűnt meg, a kérés támogatottságát a püspöki kar azzal próbálta bizonyítani, hogy a hívekkel is aláíratják a petíciót. Szcitovszky János pécsi püspök az egyházmegyék számára aláírási mintát is küld.[12] Szcitovszky felhívását megelőzően az esztergomi főkáptalan körlevele rámutat, hogy az érdekek érvényesítésére a legjobb megoldás a nemzeti zsinat tartása lenne. *„Hogy a katholicus közösség ekképp mellőzött petícióját sorsára nem hagyhatja, és hagyni nem fogja, az a dolgok természetéből, és minden oldalról nyilvánuló katholicus közvéleményből világos. S hogy e közérzelem kifejezésére szükséges megyei és nemzeti zsinatok, s egyházi gyülekezetek tartása,"*[13] tehát ajánlják az egyházmegyei zsinatok megszervezését, mintegy előkészítőül a nemzeti zsinatra.

A zsinati terv a petíciós akcióval párhuzamban került kidolgozásra. Kovács Miklós erdélyi püspök kérte, hogy május folyamán a petíciók aláírására kerüljön sor az erdélyi egyházmegye területén.[14] A forradalmi hangulat velejárója volt a megfogalmazódó bizalmatlanság, egy egyfajta óvatosság is, amely már az aláírások kapcsán is éreztette hatását. Kedves István kanonok, kolozsvári plébános, miután a petíció aláírására buzdító felhívást megkapta, ennek az óvatosságnak ad hangot.

---

[10] *Marton József*: Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története. Gyulafehérvár 1994. 75.

[11] A katolikus autonómia biztosításának módozatáról április 7-én Rónay János Csanád megyei követ ismertette az országgyűlésen. Kérték, hogy a katolikus egyháznak a polgári hatalommal való viszonya egyedül a törvény által rendeztessék, akárcsak a másvallásúak esetében, engedélyezzék a zsinatok szabad tartását, legyen biztosítva a katolikusoknak is saját iskoláiknak alapítási és igazgatási joga; a katolikusoknak is szabad legyen saját alapítványaikat — azokat is, amelyeket eddig a királyi helytartótanács alatt voltak — függetlenül kezelni. A kérés tárgyalását az időhiányra hivatkozva (hogy április 10-ig — amikor is a király Pozsonyba érkezik — újabb kérdést vegyenek fel a tárgyalásokba) elnapolták. Az idő rövidsége valóban nem adhatott lehetőséget arra, hogy egy új kérés tárgyalását napirendre tűzzék, de a helyzet dilemmája az, hogy a 20. törvénycikk megszavazása előtt a katolikus egyház államvallási helyzetből nem igényelhetett autonómiát, a szavazás után viszont hiába igényelt, mert erre „nem volt idő".

[12] „Alulírottak a bevett minden vallásra nézve törvényszerűleg kimondott viszonosság elve szerint óhajtjuk és követeljük, hogy mi katholikusok a vallás- és iskolaalapítványi javadalmakat magunk, minden más vallásnak befolyása nélkül kezelhessük és azokról szent Egyházunk és iskoláink szükségeire rendelkezhessünk". Szcitovszky János pécsi püspök körlevele az esperesekhez. 1848. Május 20. Átküldve Csíktusnádi Kovács Miklós erdélyi püspöknek. – GYFL PI 389. d. 3. cs. 703/1848.

[13] Az esztergomi káptalani gyűlés határozata. Esztergom 1848. Május 2. – GYFL PI 389. d. 3. cs. 687/1848.

[14] Kovács Miklós püspök körlevele a kerületi esperesekhez. Aláírás nélkül. Gyulafehérvár 1848. május 1. – GYFL PI 389. d. 4. cs. 707/1848.; 389. d. 11. cs. 821/1848.

„Jött hozzám K[ároly] Fejérvári consistoriumtól írt czím alatt, egy felszólítás is, s a mellett a katholika Egyház érdekében írt, s az ország Gyűlésére bé adni intézett négy pontból álló petitio is, de a felszólítás, bár is ha tartalmában az tűnik ki, mintha a M[éltósá]gos consistorium nevében írva volna, senkitől sincs aláírva, sem számmal szokás szerint ellátva".[15] Kifejti, hogy a petíció tartalmával messzemenően egyetért, viszont *„a mostani forradalom idején ily kényes dologban minden aláírás nélkül Felsőség nevében tett felszólításra én lépést nem tehetek, hacsak Ex-[cellenti]ád, vagy a M[éltósá]gos Consistoriumtól hiteles erejű, s tekintélyes Parancs által fel nem szólíttatom".* A püspök válaszlevelében megnyugtatja, de meg is rója az aggodalmaskodó plébánost, nem az óvatosságáért, hanem azért, mert furcsának tartja, hogy annak ellenére vonakodott a petíció aláíratásától, hogy tudatában volt annak, hogy miért nem került hivatalos iktatószám és aláírás a felhívásra. A petíciót sürgető felhívásról ugyanis a gyulafehérvári papsággal tartott gyűlésen döntöttek, amelyen részt vett Keserű Mózes és Vitos Gergely,[16] akiktől Kedves István plébános a gyűlésen elhangzottakat személyesen is megtudhatta. Ezért a püspök felszólítja a kolozsvári plébánost, hogy *„ez ügyben avatott káplány Vitos Gergelyt maga mellé véve intézkedjék".*[17] Kedves István óvatosságát valóban elmarasztalhatnánk, ha más kerületekben is hasonló helyzettel nem találkoznánk. A felhívás félreérthetőségét azonban az egyházmegye más pontjairól érkező levelek is bizonyítják. *„Mohó nyugtalansággal ölelök a Nagy Méltóságod pecsétji alatti nyalábot abból vigasztalást merítendők, abban leendőink iránytűjét feltalálandók, de zsibbadt merültség lankasztá lelkeink szent örömét: mert az óhajtva várt Fő Pásztori leirat helyett, idegen kezektől költ minden hitelesség nélküli iratokat lelénk"* – írják kézdi-orbai kerület papjai is.[18] Ugyancsak erre hivatkozik a csíksomlyói beadvány is.[19] Az óvatosságnak tudható be, hogy Brassóban például az Unió kiváltotta feszült hangulat miatt csupán a nép képviselőit hívja egybe az esperes,[20] miközben Abrudbányán, az Érchegységnek[21] a polgárháború viharaiban sokat szenvedett bányavidéki esperesi kerületének központjában Kovács József esperes éppen a változások miatt sürgette, hogy a magyar katolikusság is tegye meg a szükséges lépéseket. Amint rámutat, *„az oláhság ezereként nyomul Balásfalva felé nemzetisége és szabadsága s alapítványai törvényesítése felett értekezendő. A szászok tulajdonaik*

---

[15] Kedves István plébános, kolozs-dobokai kerületi esperes levele Kovács Miklós püspökhöz. Kolozsvár 1848. május 10. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 634/1848.

[16] Mindketten Kolozsváron tevékenykednek. Előbbi, mint kanonok, iskolaigazgatóként, utóbbi püspöki titkári teendőket is ellátva.

[17] Kovács Miklós püspök válaszlevele Kedves István plébánosnak. Gyulafehérvár 1848. május 11. – GYFL PI 393. d. 36. cs. 634/1848.

[18] Kádár Antal esperes és Elekes István jegyző által aláírt esperesi tanácskozási jegyzőkönyv, átküldve Kovács Miklós püspöknek. Gelence 1848. május 17. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 688/1848.

[19] Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban: Csíksomlyó 1848. június 4. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

[20] Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban: Brassó 1848. június 18. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

[21] Az itt többségben élő román lakosság az 1848 májusában tartott balázsfalvi gyűlésig nem látott problémát az unió elfogadása és nemzeti, de elsősorban társadalmi követelések közt, viszont ezt követően a szászokhoz hasonlóan az ellenforradalom oldalára sodródtak. Ennek lett a következménye az erdélyi polgárháborús konfliktus-sorozat a magyar és román lakosság között.

mellett harcolnak, a protestánsok különbféle petitiokkal lépnek fel. Szóval mindenki óvatos tulajdona felett". Ezért is sürgeti a petíciók minél nagyobb számban történő aláírását.[22]

A petíciók aláírását megzavarta az izgatási sorozat, amely során a leggyakrabban azt az érvet használták fel, hogy ha aláírják az íveket, akkor hozzájárulnak az elengedett dézsma és tized visszaállításhoz.[23] A bujtogatás sikeréért a fenyédi beadvány[24] szerint a forradalom teremtette zavaros helyzet is felelős. *„Békés időkben valamennyien vannak e kerületben aláírásra képesek, mind aláírták, vagy írták volna magukat, de most, midőn itt a dolgok bonyolulni kezdettek, sikerült némelyeknek híveink szívébe e petitio iránt gyanút ébreszteni".* A forradalmi lelkesedésben levő lakosságra azáltal is hatottak, hogy a katolikus egyházat, mint forradalom-ellenes, reakciós szervezetet mutatták be. A zalatnai beadvány rámutat: *„kénteleníttettem őszintén vallani, miszerint sokan a tisztek közül, mint igen igen műveltek, és messze látók az aláírást megtenni vonakodtak. Ugyanis némelyeknél a pontok nem bírnak elegendő világossággal. Mások a papi jószágok pártolását vélik ez által sürgettetni. Sőt olyak is találtattak, kik nem vélték aláírhatónak már csak azon ürügyből, ne talántán nevük a Magyar Ministerium eleibe följutva, mint nem liberalis szellemek, következőleg hivatalokra nem alkalmazhatók tűnjenek".*[25] Ennek az érvelésnek az alapja az volt, hogy ha az egyház a forradalmat támogatná, akkor nem végezne aknamunkát mindenféle petíciókkal a forradalmi kormány ellen.[26] A *Közlöny, Népbarát* sajtóorgánumok izgatással vádolták a papságot, püspököket.[27] A hatás nem is maradt el. Sok helységből kitöltetlenül érkeztek vissza a petíciós ívek. Azt se feledhetjük el, hogy maga a klérus radikális része a petíció-akciót a katolikus érdekek partikuláris képviseleti ügyének tartották, s éppen ezért nem is járultak hozzá.[28] Az aláírás megtagadásánál az a sajátos érv is szerepelt, hogy a petícióban foglaltakat az első népképviseleti országgyűlésen könnyebben képviselhetik a világiak, ha „pártatlannak" tűnnek. A felvinci beadvány bizonyítja ennek a gondolatnak a létét, kiemelve, hogy Gróf Kemény József és az aranyosszéki királybíró csak azért nem írták alá, hogy így szabadabban tudják az ügyet képviselni az országgyűlésen.[29]

Annak ellenére, hogy Kovács Miklós püspök május elején kiküldött körlevelében azt szorgalmazta, hogy az aláírási íveket a hónap végéig küldjék be az esperesek, a fenti okok miatt ezek csak jelentős késéssel érkeztek be. A késéshez min-

---

[22] Kovács József esperes jelentése Kovács Miklós püspöknek. Abrudbánya 1848. május 16. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

[23] *Török J.*: A katolikus autonómia-mozgalom i. m. 40.

[24] Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban: Fenyéd 1848. június 25. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

[25] Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban: Zalatna 1848. május 23. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

[26] *Meszlényi A.*: A magyar katholikus i. m. 91–93.

[27] *Török J.*: A katolikus autonómia-mozgalom i. m. 40.

[28] *Zakar Péter*: Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Bp. 2001. 59.

[29] Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban: Felvinc 1848. május 29. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

denképp hozzájárult, hogy a május 1-jén kiküldött, aláírás nélküli felszólításnak,[30] amint már láttuk, nem mertek engedelmeskedni az esperesi kerületek. A második, immár hiteles felszólítást csupán május 20-án tartott gyulafehérvári papi gyűlést követően küldi szét a püspök. A gyűlésen kiemelik: *„mivel a petíció ívet kísérő körlevél minden aláírás nélkül bocsátatott ki (...) azért püspök urunk azon aláírás nélkül kibocsátott körlevélnek és a hozzá csatolt petíciónak tekintélyt adandó, körlevelet bocsátand a megye minden espereséhez"*.[31] E felszólítás hatására az esperesek az aláírási íveket május 22-e után szét is küldik a plébánosoknak, másolatban. Kivételt csupán a kászonújfalvi aláírási ív képez, amelyet aláírva már május 21. keltezéssel be is küldnek a püspökségre. A többi petíciós jegyzőkönyv május 22 és július 10-e közötti keltezéssel érkezik be a püspöki központba.[32] Kovács Miklós püspök az összesített aláírási íveket július 6-ai keltezéssel küldi el a magyar püspöki karnak.[33] A petíciós ívek *„230 ezer számból álló római katolikusok petitioi"* címet viselik.

Egyházmegyei zsinat

A petíciós akció megfogalmazásánál az érdekérvényesítés másik formájaként tervbe vette a magyar katolikus egyház egy nemzeti zsinat megtartását is. A zsinati terv jelentősége, hogy ebben az alsópapság kibontakozó reformmozgalma a felsőpapság intézményi védekezési diskurzusával formailag találkozott, hiszen mindkét esetben szükségesnek látszott a zsinati fórum. A nemzeti zsinatot előkészítő egyházmegyei zsinatokra történő készülődésben egyszerre hatott a váci egyházmegye felhívása az egyházmegyei vezetőkhöz[34] és a budapesti papság beadványa az esztergomi helynökhöz,[35] amely a sajtóban is megjelenve az erdélyi alsópapságnak készülődésében is szerepet játszott. A zsinati terv megfogalmazódása után miközben az alsópapság igyekezett a tárgyalásokba bevinni saját törekvéseit, az országosan egységes szempontok szerint kialakított zsinati rend segítségével a felsőpapság az általa javasolt témák tárgyalását szerette volna csak megejteni. A nemzeti zsinat előkészítése során a magyar püspöki kar Eötvös József miniszterrel megállapodott, hogy az esetleges felfordulások elkerülése miatt megyei zsinatokat és zártkörű megbeszéléseket is szükséges

[30] Kovács Miklós püspök körlevele a kerületi esperesekhez. Aláírás nélkül. Gyulafehérvár 1848. május 1. – GYFL PI 389. d. 4. cs. 707/1848.; 389. d. 11. cs. 821/1848.

[31] A gyulafehérvári káptalan és tanárok részvételével tartott egyházi tanácskozás jegyzőkönyve. Gyulafehérvár 1848. május 20. – GYFL PI 389. d. 4. cs. 707/1848.

[32] Petíciós jegyzőkönyvek. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

[33] Kovács Miklós erdélyi püspök megküldi a petíciós íveket Fogarasy Mihály választott püspöknek. Kolozsvár 1848. július 6. – GYFL PI 391. d. 24. cs. 824/1848.

[34] 1848. Május 11-jén a váci szentszék próbálta a kézbe venni az irányítást, amikor megfogalmazta, hogy megkérik az összes megyés főpásztort és káptalani helyettest, hogy a zsinatra történő készülődés miatt „megyéikben kibocsátott, vagy kibocsátandó rendeleteiknek ezen egyházmegyei kormánnyal" közöljék. 1848. május 11. – Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: VPKL) Protocollum consistorialia. 1847–1849. A későbbiekben az egységesség biztosítását az esztergomi székeskáptalantól várva kérik, hogy a tematika a szigorúan vett egyházi ügyek feletti intézkedés legyen. 1848. május 20. – Uo.

[35] Magyarország alrendű papságának üdvözlet az Úrban! Buda-Pest összes lelkészei. – OSZK Kisnyomtatványtár.

tartani.[36] Ugyanis az alsópapság követelőzése elővetítette annak a lehetőségét, hogy az egyházon belül lázongás fordulhat elő, s egy ilyen felfordulás sem a kormánynak[37] sem a püspöki karnak nem lehetett érdeke.[38] Ezért az egyházmegyei zsinatok helyett csak egyszerű tanácskozásokra hívják össze a papságot a magyarországi egyházfők.

A konkrét tennivalók érdekébe Kovács Miklós erdélyi püspök nem félt megtartani az egyházmegyei zsinatot, pedig az alsópapsági mozgolódás intenzitása előtte is ismert volt. A megyéspüspök átlátta, hogy papjai a magyarországi általános reformmozgalomhoz közelítenek, de ő maga is a magyar püspöki karral való szorosabb együttműködésre törekedett. A nemzeti zsinatba való bekapcsolódása az Unió kimondásának a függvénye volt, mégis a nemzeti zsinatra való készülődés Erdélyben már 1848. májusában, még az Unió tényleges életbe lépése előtt elkezdődött.[39]

Zsinatot meghirdető első körlevelét megelőzően az esperesi kerületek papsága már elkezdte alulról is szervezni ennek az összehívását. A kézdi-orbai kerület papsága a zsinat szükségességét az új, forradalmi helyzettel indokolja. Megfogalmazzák, hogy a kerület papsága *„határozottan vissza utasítand minden, a kor szelleméből kinövő újítási ferde viszketeget"* de a *„megyei Nemzeti Zsinatok megtartásának általánossá vált óhajtását ilyennek nem tartjuk, annálfogva annak rendeléséért, megtartásáért könyörgünk"*.[40] Kérésüket azzal is megtoldják, hogy a világiakat is szeretnék bevonni a zsinatot előkészítő tanácskozásba.[41] A gyergyói papság május 22-én kelt körlevelében[42] kifejti, hogy *„a buda-pesti papság 12 pontból álló petícióját*[43] *(...) annak minden pontját illő komolysággal, higgadt*

[36] Ferenc érseknek az Eötvös József Vallás– és Közoktatásügyi Miniszterrel június 3–5 között tartott püspökkari találkozóról és az ez alkalomból folytatott püspökkari tanácskozásokról. 10/a. Buda, 1848. június 1. Első jelentés. In: 1848/49 és ami utána következett. Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából (Forráskiadvány). Szerk. Lakatos Andor – Sarnyai Csaba Máté. Kalocsa 2001. 27.

[37] A forradalmi kormány felhívásai folyamatosan a békés átalakulást kérték, amelyet az egyházon belüli felfordulás veszélyeztethetett.

[38] Ennek a veszélyére figyelmeztet a bécsi nuncius is július végén, Rómának küldött titkos jelentésében: Nunciusi titkos jelentés a magyarországi vallási és politikai helyzetről. Róma július 26. – MOL 17952 mikrofilm. vol. 321. no. 68. Augusztus 1-jén már konkrétan figyelmeztet az alsópapsági radikalizmus veszélyeire, rámutatva, hogy ezért fél a magyar püspöki kar a nemzeti zsinat megtartásától. – Uo. no. 85.

[39] Május 20-án megfogalmazta, hogy egyelőre a zsinat tartása nem lehetséges, de hogy az Unió után az egyházmegyét készületlenül ne találja, az esperesek a megyei zsinatra az anyagot kezdjék el összegyűjteni: A gyulafehérvári káptalan és tanárok részvételével tartott egyházi tanácskozás jegyzőkönyve, Gyulafehérvár 1848. május 20. – GYFL PI 389. d. 4. cs. 707/1848. Püspöki körlevél az erdélyi egyházmegyéhez. 1848. május. [20.] – GYFL PI 389. d. 4. cs. 707/1848.

[40] Kádár Antal esperes és Elekes István jegyző által aláírt esperesi tanácskozási jegyzőkönyv, átküldve Kovács Miklós püspöknek. Gelence 1848. május 17. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 688/1848.

[41] Ugyancsak a világiak részvételével tartandó egyházmegyei zsinat összehívását szorgalmazta a kézdi-orbai kerület papsága: Kivonat a Kantán tartott gyűlésből. Átküldve Kádár Antal kerületi esperes és Elekes István jegyző által. Kanta 1848. július 13. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 985/1848.

[42] Mészáros Antal gyergyói esperes beadványa az erdélyi Consistoriumhoz. Gyergyószentmiklós 1848. május 27. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 823/1848.

[43] A beadványban az aláírók az egyházon belüli demokratizáló javaslatok mellett síkra szálltak az anyanyelvi liturgia, a papság méltányos és arányos fizetése, a világi ruha viselése, a teljes papság bevonásával tartandó évenkénti zsinatolás mellett.

ésszel megvizsgálók, úgy találtuk, miképp azok nem csak a buda-pesti, de az egész magyar clerus sérelmeit, kéréseit foglalják magukban, azért egész készséggel, egyes akarattal azokat magunkévá tettük, elfogadtuk". Ugyanakkor e kérdések *„legtöbbike csak egy nemzeti, vagy megyei zsinaton eldönthető,"* ezért kérik ennek összehívását. A kerületi gyűlés jegyzőkönyvéből[44] kiderül, hogy ezt egyrészről a püspöki konzisztórium útján kérik kieszközölni a megyéspüspöknél, de ugyanakkor *„hogy pedig ezen folyamodásunk annál sikeresebb legyen, annak pártolására felszólítandónak véltük a szomszéd Esperest urakat, ú[gy] m[int] a fel- és alcsíki, háromszéki, sepszi és miklósvári, megint az udvarhelyi, M[aros]vásárhelyi, küküllői és tordai esperest urakat, ezen kérelmünk pártolására."* A beadvány és a kerületekhez küldött körlevél tartalmilag azonos, az indoklásban viszont eltérést találunk. A püspöki konzisztóriumhoz írt beadványban a zsinat azonnali összehívását a kepe problémával indokolják,[45] s kitérve a papi nyugdíjalap kérdésére, *burkoltan* jelzik, hogy az alap költségvetésére is *kíváncsiak*. A kerületi esperesekhez írt felhívásukban rámutatva az átalakulások nagyságára, felteszik a kérdést, hogy *„vajon Egyházunkban, melyben szolgálunk, — vajon Statusunkban, melynek tagjai vagyunk a tökély azon pontján állanak e fegyelmi intézeteink, rendszabályaink, melyeket még a jelenkor mindent magával ragadó árja is sérthetlenül, bántatlanul kell hogy hagyjon? S midőn ezen kérdésre ön meggyőződésünk, tapasztalásunk nemmel felelt"* — kérik, hogy a budapesti papság pontjait az esperesi kerületekben is tárgyalják meg. Ezt követően az esperesekhez írt körlevél folytatása szó szerint megegyezik a konzisztóriumhoz írttal, de a szóhasználatban erőteljesebb fogalmakat használnak. Itt már nem csak *kíváncsiak* a költségvetésre, hanem *számoltatni* akarják a *kezelő urat*, kifejtik, hogy a papi nyugdíjalap *veszélyben van*. Körlevelük mérhető hatása, hogy ennek szellemében fogalmazza meg már május 24-én beadványát a Belső Szolnoki kerület is: *„nem újítási vágy, sem a világ szellemétőli gyermeki elragadtatás felszólalása, hanem egyházi megyénk erejének a politikai legújabb mozgalmak által szükségesített, s szívünk hő kívánatának, magyar honnali majdani szorosabb egyesülésünknek teljesültével, a máris tervezett egyházi nemzeti gyűléseni összpontosítására törekedés kifolyása ez".*[46] A gyergyói kerület körlevelének másik hatása, hogy meglátásaik[47] tárgyalására a zsinaton sor került. A gyergyói papság mellett a tanácskozásokra a kolozs-dobokai kerület véleménye is jelentős hatást gyakorolt. Ugyanis Kovács Miklós püspök miután köröztetni kezdte a magyar püspöki kar által javasolt 25 pontos tematikát, rövidesen, a július 2-án beküldött kolozs-dobokai kerületnek ezekről szóló javaslatait is mintaként megküldi a kerületeknek.[48]

---

[44] Gyergyói esperesi kerület papságának gyűlési jegyzőkönyve. 1814–1862. Rendkívüli gyűlés jegyzőkönyve. Gyergyóújfalu 1848. május 22. – GYFL Gyergyói Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: GyGyL) Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Helyi egyházi archontológia. 1276–1861.

[45] „E felett, ha csak azt nem akarjuk, hogy a világiak rólunk nélkülünk önkárunkra határozzanak, múlhatatlanul össze kell gyűlnünk mentől elébb."

[46] Gajzágó Kristóf Belső-szolnoki esperes levele Kovács Miklós püspökhöz. Szamosújvár 1848. május 24. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 821/1848.

[47] Kepekérdés, elaggott papok és a papnevelde tőkéje...

[48] Egyház függetlensége, pápával való szabad kapcsolattartás, egyház szabadsága, püspökök szabad választása, teológiai tanítás, vallásos könyvkiadó, a papi nőtlenség eltörlése, papi nyugdíj,

Kovács Miklós a magyar egyházmegyékkel folyamatosan kommunikálva az egységes szempontok szerint szervezi az előkészítő munkálatokat. Az egyházmegyei zsinat tartása elől az akadály az Unió létrejöttével elhárult. A magyar országgyűlésen született törvénycikket az Unióról az erdélyi országgyűlés május 30-án megszavazta, a király június 10-én megerősítette. A szentesítésre majd június 11-én került sor.[49] Szemere Bertalan belügyminiszter az Unióról szóló nyomtatott levelét június 14-én küldi meg Kovács Miklós püspöknek,[50] de egy nappal ezt megelőzően Fogarasy Mihály választott skodári püspök már ezt az értesítést megtette.[51] Az Unió kolozsvári kimondása után, még az uralkodói szentesítés előtt ugyanis Kovács Miklós püspök Fogarasy Mihálytól részletes tájékoztatást kér a zsinatnak most már aktuális megtartására: *„mikorra fog a nemzeti zsinat kihirdettetni? (...) Mik lesznek főbb tárgyai? Fognak-e világiak is megjelenni, és mily arányban? sat."*.[52] Levele azért is fontos, mert ekkor már a magyar püspöki kar kezd elállni az egyházmegyei zsinatok tervétől, s így kivételesen csak Erdélyben volt csak 1848-ban egyházmegyei zsinat. A megfogalmazott espereskerületi javaslatokban ugyan Erdélyben is felbukkantak olyan kérdések, amelyek tárgyalása nyilvánvalóan meghaladta az egyházmegyei zsinat hatáskörét, mégis a püspök nem csak kérte a helyi szükségletekre való reflektálást, hanem magán a zsinaton sem akadályozza meg a radikálisabb kérdések tárgyalását, jogi tisztánlátással a kánonjog keretei közt tartva a tárgyalások menetét.

Az erdélyi püspök július 1-jén kelt körlevelében már konkrétan felszólította egyházmegyéje papságát, hogy készüljenek az egyházmegyei zsinatra.[53] A Kolozsváron megtartott erdélyi egyházmegyei zsinat történetével kapcsolatos szakirodalom viszonylag csekély. Glück Jenő kolozsvári történész, amikor a gyulafehérvári érseki és székeskáptalani levéltár anyagát feltérképezte, erről szóló tanulmányában jelezte, hogy a zsinati dokumentációt[54] nem találta meg. Sávai János szegedi teológiai tanár viszont az egész jegyzőkönyvet leközölte. Az előkészítő kerületi gyűlések jegyzőkönyveit is megjelentette. Figyelmét ugyanakkor elkerülte a kerületi jegyzőkönyveket összegező bizottságok munkája, a zsinati tárgyalások alapját képező javaslatoknak fennmaradt változatai, amelyeknek alapján élethűbb képet nyerhetünk az egyházmegye életéről. A zsinat egyházjogi szempontból többnyire csak a papi gyűlés minősítéssel került be a szakirodalomba,[55] mit forrásaink alap-

évenkénti megyei zsinatok tartása: A kolozs-dobokai kerületi papság tanácskozási jegyzőkönyve. – GYFL PI 393. d. 36. cs. 893/1848.

[49] *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Bp. 1987. 164.

[50] Szemere Bertalan nyomtatott körlevele Magyarország és Erdély egyesüléséről. 1848. június 14. – GYFL PI 392. d. 35. cs. 857/1848.; 392. d. 35. cs. 868/1848.

[51] Fogarasy Mihály választott skodári püspök levele Kovács Miklós erdélyi püspökhöz, 1848. június 13. – GYFL PI 389. d. 3. cs. 990/1848. 945/1848. 850/1848.

[52] Kovács Miklós erdélyi püspök levele Fogarasy Mihály választott skodári püspökhöz. Gyulafehérvár 1848. június 4. – GYFL PI 389. d. 10. cs. 745/1848.

[53] Kovács Miklós 1848. július 1-jén kelt körlevele. – GYFL PI 389. d. 3. cs. 873/1848.

[54] *Glück Jenő*: A gyulafehérvári érseki levéltár 1848–49-es dokumentumai. Magyar egyháztörténeti vázlatok, 1998/1–2, 51–57.

[55] Egyetlen helyen olvasható, hogy Csíktusnádi Kovács Miklós 1848-ban „egyházmegyei zsinatot tartott Kolozsváron": *Jakubinyi György*: Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia. Gyulafehérvár 2004.[2] 31.

ján úgy érezzük szükséges korrigálni. A forradalmi helyzetben nyíltabban és bátrabban nyilatkozó papság alapvető vágyairól, elképzeléseiről adnak beszédes képet a végleges jegyzőkönyv összeállítása előtt a jegyzők által helyben készített piszkozatok. Ezek esetenként túlzó, felforgató eszméket tartalmaznak, de nagyobb részt építő javaslatokat is olvashatunk bennük, amelyek egy részét a II. vatikáni zsinat valósította meg. A zsinati tárgyalások erdélyi specifikumaként tartható számon, hogy ezt megelőzte a fejedelemség korától hatékonyan működő erdélyi vegyes-státusi munkálat. Ennek során több olyan kérdés is napirendre került — a püspök kifejezett javaslatára —, amely a magyar püspöki kar elképzelése szerint az egyházmegyei zsinaton kellett volna, hogy megvitatásra kerüljön. Így ezekben a kérdésekben Erdélyben a klerikusok a világiakkal együtt fogalmazzák meg meglátásaikat, s ami ugyancsak jelentős, *döntéseiket*. Az egyházmegyei zsinaton ugyanis csak a püspök rendelkezett döntési joggal, papjainak csak tanácsait kérve ki, míg a státusi gyűlésen döntésre is lehetőség volt. Ezért, amiről a státusgyűlésen tárgyalni lehetett, a papságnak is érdeke volt, hogy a törvényesítés miatt szavazatra legyen bocsátva. Ennek az erdélyi jogi sajátosságnak megfelelően a legtöbb kérdést már a státusgyűlési munkálatokon igyekeztek megoldani. Az egyházmegyei zsinatot megelőző bizakodó hangulatot jól jelzi, hogy miközben a pozsonyi törvénykezés eltörölte az egyházi tizedet, a kerületi gyűléseken annak reményében, hogy az állam ezeket a költségeket átvállalja, konkrét fizetéskulcsokat is kidolgoztak a papság saját jövedelmét tekintve. Ez főleg azért volt hangsúlyos kérdés, mert a székelyföldi papság ellátását biztosító, tizedet helyettesítő keperendszer rendezése az országos törvénykezésből az uniós jogharmonizáció elmaradása miatt teljesen hiányzott. A kepe esetében sem eltörlésére, sem pedig annak megváltására jogerős döntéssel nem találkozunk.

A székelyföldi keperendszert az 1882-es egyházmegyei sematizmus a következőképpen összegzi: „*Szent István törvénye szerint tizedet kell fizetni a püspöknek, a papnak pedig telek és szolga jár. (...) A székelység a tizedet nem vette be. (...) A székely községekben a keperendszer (capetia) alakult ki (...): 1. Akinek 12–12 kalangya termése van, tartozik 2 kalangya őszt és kettő kalangya tavaszt adni a papnak, 1 kalangya őszt és 1 kalangya tavaszt a kántornak. Azonkívül minden igás gazda 1 terű tűzifát, ami a pap és a kántor között oszlik. Nemesek is fizetik, holott 1492 óta a magyar nemesség kezdette önmagát felmenteni. 2. Az osporás vagy napot dolgozik, vagy fizet. Ez is természetesen oszlik a kántorral. 3. Akinek csak 6 kalangya termése van őszből és tavaszból, fél kepét fizet.*"[56] Veszely Károly a kepe kapcsán rámutat, hogy a kepe, „*mely bérnek neveztetik, sem nem dézma, sem nem földhöz kötött teher, hanem régi szokáson s ebből fejlődött jogon, országos törvényeken és egyezményeken alapuló személyi teher*".

A forradalmi évek alatt nem sikerült a kepe-kérdést megnyugtatóan rendezni. A kerületek papságának kepével kapcsolatos javaslatai két véglet: a teljes eltörlés és a változatlan megtartás közt ingadoztak. A felcsíki kerület[57] egyértel-

[56] Az erdélyi egyházmegye. Plébániák és papok. 1882-es latin Sematizmus fordítása. Fordította Lajos Balázs csíkmindszenti plébános – GYFL Személyi Hagyaték (a továbbiakban: SzH) VIII/29. d. dosszién kívül.

[57] Felcsíki kerület beadványa. 1848. augusztus 15. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

műen javasolta ennek megváltoztatását. Az új hozzájárulás formáját tekintve szabad teret engednek az ötleteknek, egy közös vonással: a kepe helyet adandó támogatás „*a papságnak minden utánjárása nélkül fizettessék*". A gyergyói kerület beadványa[58] konkrét formát javasol: függetlenül a községtől, az állam fizesse a papságot. E javaslatokkal szemben a kézdi-orbai kerület beadványa[59] leszögezte: „*jobb dolgot régi vágásából ki nem venni.*" Ha tehát az állam mindenképp meg akarja váltani a kepét készpénzzel, ám tegye meg, de „*ezt az egyházi javak csonkítása nélkül eszközölje*". Az állam viszont nem akarta a kepét megváltani. Épp elég nehézséget okozott a tized kárpótlásának gondja. A kepe-kérdés a forradalom alatt végig aktuális maradt, legalább is 1849 nyarán összeállított — anyagi kérdésekre vonatkozó — kimutatás erről árulkodik. Kedves István ideiglenes püspöki helynök számol be Horváth Mihály Vallás és Közoktatási miniszternek, kimutatásában összefoglalva az egyházmegye általa ismert anyagi helyzetét. A kepe formáját ismertetve rámutat arra, hogy a forradalom kitörése óta itt nagyon komoly hiányosságokat lehetett tapasztalni. „*A múlt évi Magyarhoni Országgyűlés kimondván, hogy a lelkészeket, és iskolatanítókat az álladalom fogja fizetni, s az Unió megtörténvén, sok székely községek vonakodni kezdettek a kepe fizetéstől*".[60] Kedves István ideiglenes püspök-helyettes beszámolóját követően a székelyföldi papság Udvarhelyen papi gyűlést tartott, amelynek egyik fontos témaköre éppen a kepe rendezése volt.[61] A gyergyói kerület javaslata a kepe befizetésének kieszközlését sürgette. „*Mivel a nép oly hiedelemben vagyon, miszerént papjai ezentúl kész pénzzel fognak fizettetni, sőt nyíltan kimondotta tavaly: hogy több kepét nem fog adni, ellenben a haza sorsa még nem úgy áll, hogy ez évben általa fizettetni remélhessünk; Azért egyesült hangon kérjék fel a kerületek az Országos telyhatalmú Korm[ány] Biztost, hogy a kepe jelen évi befizetése iránt hatályosan rendelkezzen*". Az udvarhelyi gyűlés tagjai azonban óvatosabban kezelik a kérdést: „*Gyergyai testvéreink felhívása tartalmától némileg eltérve, a kepe dolgában azon állapult meg Gyűlésünk: hogy (...) mű csak a kebli hatóságot véltük felkérendőnek: ama felső Rendelet sikerét a képező nép előleges figyeltetése mellett a maga bekövetkezendő idejében eredményezni*". *A várt* bekövetkezendő idő viszont nem következett be.

Az egyházmegyei zsinaton tárgyalt kérdések közül külön jelentősége van az egyházi hierarchiát is feszítő, radikális demokratizáló törekvéseknek. Az ilyen jellegű javaslatok egyházmegyénkként megfogalmazódtak, talán mindenütt önállóan. A székesfehérvári papság május 24–25-én megtartott tanácskozásán a püspöki szék betöltésénél a papságra szándékozott bízni a javaslást, amire részletes, szavazócédulás módszert is kidolgoztak. Ennek nyomtatott jegyzőkönyvét[62] elküldve a többi egyházmegyének is. Jegyzőkönyvük mellett

---

[58] Gyergyói kerület beadványa. Gyergyócsomafalva 1848. augusztus 1. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

[59] Kézdi-orbai kerület beadványa. Kanta 1848. augusztus 9. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

[60] Kedves István ideiglenes püspök-helyettes levele Horváth Mihály Vallás és Közoktatási miniszternek. Kolozsvár 1849. június 4. – GYFL PI 393. d. 9. cs. 123/1849.

[61] Az udvarhelyszéki esperesi kerület papság közgyűlésének jegyzőkönyve. Udvarhely 1849. június 11. – GYFL PI 394. d. 11. cs. 633/1849.

[62] Jegyzőkönyve a' székesfejérvári megyebeli papság 1848-ki május 25-én és 26-án tartatott tanácskozmányi ülésének. Lejegyezte Pados János.; Munkálata a' székesfejérvári megyebeli papság ál-

valószínűsíthető, hogy hatással volt a veszprémi papság kezdeményezése is az erdélyi javaslatokra, ahol a jelölésbe — a veszprémi javaslathoz hasonlóan[63] — korlátolt formában a világiak szerepeltetése is megjelent. Erdélyben ugyanis a püspök-kinevezési jognak a polgári kormány által történt gyakorlása ellen tiltakozva megszövegezik, hogy a három jelöltet a vegyes Státusgyűlés[64] kellene, hogy kijelölje, ezek közül választhatná meg a káptalan az új püspököt. Ez értelmezhető úgy is, hogy a világiakból is álló fórumra bíznák a jelölés jogát, ami mindenképp radikális javaslatként értékelhető. Ugyanakkor az is tény, hogy a státusgyűlés jogkörének felsorolásából ez a jelölési jog hiányzik. Az esperesek kinevezésével kapcsolatosan a püspöki szabad kinevezésnek igyekeztek korlátokat szabni: az esperesi hivatal megüresedése esetén a kerületi papság szavazati úton jelöljön három személyt, akik közül a püspök egyet kinevez. A gyergyói kerület a maga során — a budapesti papság 12 pontos beadványának a talaján állva — azt is javasolta, hogy az esperes a hivatalát addig tarthassa meg, amíg hivatali kötelezettségeinek eleget tud tenni. Ennek megítélése — a zsinati jegyzőkönyv fogalmazásában — a püspök feladata.[65] A zsinaton nem került sor arra, hogy álláspontjukat egyeztessék a püspöki helynök kinevezésével kapcsolatosan, pedig a tényleges életbelépés és a püspöki szándék érvényesülése szempontjából éppen ez lenne a kulcskérdés.[66] A kérdés csak a bányavidéki esperesi tanácskozás beadványában szerepelt,[67] zsinati tárgyalása teljesen elmaradt.

A demokratizálódás lehetősége rejlik abban is, hogy Erdélyben az egyházmegyei zsinat kezdetén az egyik résztvevő megkérdezte a püspököt, hogy olyan zsinat veszi-e kezdetét, amelyen szavazattöbbséggel lehet döntést hozni.[68] Nádasdy Ferenc kalocsai érsek,[69] amikor megkapta az erdélyi zsinat jegyzőkönyvét, ezért is kérdez rá Kovács Miklós püspökre, hogy érvényesült-e a szavazattöbbség, ugyanis ez esetben érvénytelen lenne a döntés.[70] A zsinaton ugyanis az egyházjog ezt nem tehette lehetővé, viszont a Státusgyűlésen — amelynek klerikus tagjai az egyházmegyei zsinat tagjai is voltak[71] —, igen. A Státusgyűlésen

tal 1848-diki május 25-kén és 26-án tartatott tanácskozmányi ülésből kiküldött egyházi középponti választmánynak. – OSZK, Kisnyomtatványtár.

[63] A javaslat szövege: a „püspök kinevezésére az uralkodónak három jelöltet terjesszen fel a megye papsága, a világiaknak is mérsékelt befolyást engedve a jelölésbe". – VPKL Protocollum exhibitorum. 1848. szeptember 12.

[64] Amelynek világi tagjai is vannak.

[65] Az előkészítő esperesi tanácskozások jegyzőkönyvei nem mindig kötik ezt a püspök megítéléséhez. A gyergyói kerület csupán azt állapítja meg, hogy lemondatható legyen, ha feladatát nem végzi, ha visszaél hatalmával, vagy ha többség bizalmát elveszti: Gyergyói kerület beadványa. Gyergyócsomafalva 1848. augusztus 1. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

[66] Kedves István kolozsvári apátplébános helynöki kinevezése 1849 májusában a radikális javaslatok életbe léptetése terén ezért fog jelentőséggel bírni.

[67] Bányavidéki kerület beadványa. Abrudbánya 1848. augusztus 1. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

[68] Az erdélyi egyházmegyei zsinat jegyzőkönyve. Első ülés, 4. pont. – GYFL EZs d. I. 1/e. 1085/1848.

[69] Az erdélyi egyházmegye a kalocsai érsekséghez tartozott.

[70] Nádasdy Ferenc kalocsai érsek levele Kovács Miklós erdélyi püspökhöz. Kalocsa 1848. szeptember 25. – GYFL PI 389. d. 3. cs. 1357/1848.

[71] L. a státus-gyűlésen és az egyházmegyei zsinaton megjelentek névsorait: *Sávai János*: Zsinat és forradalom – Erdély, 1848/49. Szeged 1999. 414–416. ill. 452–454.

a világiakkal együtt a papok a munkálatokon — főleg az anyagi kérdésekben — igenis határozhattak, s határoztak is. Ezek a papok viszont nagyon is tisztában voltak az egyházjogi korlátokkal, ezért is még ha az újítási vágy erősebb megnyilvánulásai elő is fordultak a zsinaton, az egyházjogi szabályokkal ellentétbe álló döntések szavazati többség érvényesítésével itt már nem találkozunk. Nagyfokú józanságot jelentett tehát részükről, hogy az új fórumon, az egyházmegyei zsinaton véleményt alkottak, óhajt fejeztek ki, javaslatokat fogalmaztak meg, nyilatkoztak, de az egyházjogi szabályokkal ellentétesen nem *határoztak*. Főleg azoknál a kérdéseknél fontos ez a hozzáállás, amelyek természetüknél fogva nem lehettek a státusi tanácskozások témái (böjti fegyelem, az anyanyelvi liturgia, a cölibátus kérdése), sőt amelyek tulajdonképpen nem lehettek volna tárgyai az egyházmegyei zsinatnak sem, hanem csak a nemzeti, vagy az egyetemes zsinatnak. Az első kettő (böjt, liturgia) tárgyalása pasztorációs szempontból szükséges volt, a változtatást sürgető javaslatok megindoklása a lelkipásztorkodó papság nap mint nap tapasztalt, megélt nehézségeit, az egyházmegye hitéletét vázolják részletesen. A cölibátus, amelynek tárgyalása 1848 erdélyi botránykövének számít, kevés egyházmegyei tanácskozáson kerülhetett terítékre. Jól érződött, hogy a nemzeti zsinatot előkészítő tanácskozások során az elnökletet ellátó püspökök, illetve helynökök igyekeznek gátat szabni a radikális indítványoknak. Ezért számít kivételnek az erdélyi egyházmegyei zsinat, ahol a jelenlevők a papi fegyelem tárgyalásánál a püspöki figyelmeztetés ellenére többségi szavazattal határozottan kérték, hogy *„a papi nőtlenség a maga útján töröltessék el"*.[72] Eredetileg, az előkészítő esperes-kerületi jegyzőkönyvek szerint csak a szebeni kerület[73] javasolta a feltétlen eltörlést, öt kerületben evangéliumi tanácsként javasolták csak megtartani, hét kerület pedig a kérdést nem is szerepeltette. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a kérdésben döntést hozni nem csak az egyházmegyei, de a nemzeti zsinatnak sincs joga.

Az egyházmegyei zsinat utólagos megítélésében, elsősorban a zsinati jelleg miatt fontos szerepe volt annak, hogy utólag Róma minden 1848-as zsinati javaslatot elutasított Horváth Mihály 1849-re tervezett nemzeti zsinati terve után. Ebben az esetben az erdélyi helyzet azért sajátos, mert amikor Horváth Mihály kinevezett csanádi püspök, Vallás és Közoktatási miniszter 1849. június elején augusztusra nemzeti zsinatot[74] hirdet meg — amelyben a független magyar polgári államban óhajtotta a független magyar katolikus egyház autonómiáját kidolgozni — az elnapolt alsópapsági reformok újra előtérben kerültek.[75]

---

[72] Vélemény azon zsinati tárgyakról, melyekről készítendő megyezsinati munkálat kassai nagyméltóságú püspök Úrnak leszen beküldendő. GYFL EZs d. I. 1/e. iktatószám nélkül.

[73] GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

[74] Az augusztusra tervezett nemzeti zsinat célja, a Közlönyben június 15-én közzétett Vallás és Közoktatási Minisztérium 161. szám alatti rendelete szerint a „magyar kath[olikus] egyháznak a szabadság alapján történendő újjászületésére, s mind az álladalom iránti viszonyainak, mind belkormány szabályozására módot és alkalmat nyújtani, s az egyháznak az álladalom irányában szabályozandó viszonyait törvény által is biztosítani kívánván, ezen ügyek elismerésére f[olyó] é[v] aug[usztus] 20. napján Pesten oly közgyűlés fog tartatni, melynek tagjai az összes magyar kath[olikus] egyházat képviseljék."

[75] Június 22-én a Közlönyben 635 száma alatti rendelet előírta az egyházmegyéknek, hogy terjesszék be az 1848-ban tartott tanácskozások vagy zsinatok jegyzőkönyveit: „Minden egyházi ható-

Általában a legradikálisabb egyházmegyei megnyilvánulások is kerülték, hogy tevékeny részt vállaljanak ebben a kérdéskörben. Az erdélyi egyházmegyéből egyértelműen csak a marosi kerület papsága érdemel ebből a szempontból figyelmet. Marosvásárhelyen az 1849. júniusi gyűlés a helyi esperes ellenkezése ellenére gyűlt össze, s tanácskozása során kilenc indítványt fogalmaztak meg, amelyek közül nyolc gyakorlatilag az 1848-as egyházmegyei zsinaton le volt tárgyalva: *„1. Az isteni tisztelet anyanyelveni tartása. 2. Igazságos jog- és birtokarány a különböző osztályok között. 3. A szerzetes rendeknek a világi papsággal egy közös testületté leendő összeolvasztása. 4. A kath[olikus] egyház és papság orgánumául, egy egyházi lap alapítása, mely egyszersmind a Székely érdekeket is képviselné. 5. A nőtlenség feltétlen és rögtöni eltörlése. 6. A papneveldének az idő kívánataival összeegyeztetendő átalakítása. 7. A házassági akadályok, s ezek körüli egyházi törvények egyszerűsítése. 8. A megye igazgatásában a Zsinat általi választása a püspök körüli kormányszemélyzetnek; csak így remélhetvén azt, hogy a megyei kormány minden tette, az egyház törvényeinek és a papság közvéleményének leend hű kinyomata"*. E kérdéseket 1848-ban az egyházmegyei zsinat tárgyalta, ez viszont nem jelenti azt, hogy azok életbe is léptek. Ha e nyolc pont tematikáját megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az 1, 3, 5, 7. pontok olyan kérdéseket érintenek, amelyek megoldása az egyházmegyei zsinat hatáskörén kívül esett. A 2. pont, amely az egyházmegyén belüli vagyoni arányosságot boncolgatja, az egyházmegyei zsinaton a papság fizetése kapcsán nem került megoldásra, és az 1848-ban elmaradt nemzeti zsinatra hagyták a kérdés részletes kidolgozását. A 4. pont, az egyházi lappal kapcsolatosan hasonló eset, hiszen a zsinaton ennek elvi pártolását fogalmazták csupán meg. A 6. pont a szemináriumok reformjára vonatkozik. A papnevelés kérdését a zsinat hosszan tárgyalta, életbeléptetésének legfőbb akadálya az elvi okok mellett az volt, hogy a forradalmi események következtében az 1848/49-es tanévet meg sem lehetett megnyitni. A 8. pont kapcsán elmondhatjuk, hogy a marosvásárhelyi értekezleten részt vevők figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy ilyen jellegű határozat egyáltalán meg sem fogalmazódott az egyházmegyei zsinaton, csupán javaslatok hangzottak el ezzel kapcsolatosan. A javaslatok is csak a kanonokok, esperesek és teológiai tanárok kinevezésére vonatkoztak, illetve a püspöki helynök kinevezésére, ahol is zsinati úton történő beleszólást igényeltek a választásra jogosult papok. Tehát gyakorlatilag olyan kérdésekben tesznek indítványt a marosvásárhelyi értekezlet résztvevői, amelyek ugyan tárgyalva voltak az egyházmegyei zsinaton, de azok egyrészt a zsinat jogkörét meghaladták, illetve amikor e kérdésben a zsinatnak — pontosabban a püspöknek, papjai véleménye meghallgatása után — joga lett volna dönteni, a döntés eleve meg se született. A marosvásárhelyi vitatható értekezlet tehát gyakorlatilag összefoglalta a kerület részéről a legaktuálisabbnak tűnő reformokat, abban a reményben, hogy ha 1848-ban nem, legalább 1849-ben igyekezzenek ennek érvényt szerezni. Ezért is fogalmazták meg a Marosvásárhelyen egybegyűltek, hogy *„a kath[olikus] egyház és papság kebelében tátongó hiányok javítása, s több más reformok életbe léptetése végett, az erdélyi kerü-*

ságnak s egyházmegyei kormánynak meghagyatik: hogy a múlt évben egyházi megyéjök részéről tartott tanácskozlatok vagy illetőleg zsinatok jegyzőkönyvét a minisztériumnak terjesszék fel." – MOL H56 31154. mikrofilm. 64/1849.

let papsága tartson mentől előbb Zsinatot".[76] A bécsi nuncius már 1848. augusztus 30-án jelezte, hogy Horváth Mihály kinevezett csanádi püspök egyházfegyelmi és hierarchiai reformot óhajt,[77] amit Vallás és Közoktatási miniszterként hatásosabban képviselhetett. A fennmaradt iratok fényében elképzelhető, hogy az erdélyi papság részben kész volt belekapcsolódni Horváth Mihály nemzeti zsinati tervébe, amely elővetítette annak a lehetőségét, hogy kimondják a magyar katolikus egyház teljes függetlenségét,[78] Róma ezt az anglikán szakadáshoz hasonlónak minősítve egyértelműen elítélte mindazt, ami hozzájárulhatott volna ehhez a zsinathoz.[79]

Annak ellenére, hogy a pápai ítélet megbélyegezte az 1848-as javaslatokat, s így utólag elvitatta a szakirodalom a munkálatok zsinati jellegét, minden megközelítési lehetőség azt bizonyítja, hogy Erdélyben 1848-ban érvényes egyházmegyei zsinatra, s nem csak egy egyszerű papi gyűlésre került sor.

A nemzeti zsinatra való előkészület szempontjából kiindulva perdöntő, hogy 1848. szeptember 6-án Kovács Miklós erdélyi püspök levelet küld át Lonovics József egri érseknek, illetve Zichy Domokos veszprémi, Szcitovszky János pécsi, Rudnyánszki József besztercebányai és Ocskay Antal kassai püspököknek, amelyhez csatolja a vegyes státusgyűlés és a kolozsvári zsinat jegyzőkönyveit. A gyulafehérvári püspöki és székeskáptalani levéltárban ugyanezen a lapon folytatódik Nádasdy Ferenc kalocsai érseknek írt külön levél, amelyből utalást kapunk a jelzett kérdéshez: *„Az erdély megyei zsinat, melyet a magyarhoni tiszteletre méltó püspöki kar köztanácskozásaiban megállított s velem is közlött pontok megvitatása s azokróli véleményadásra, valamint szintén némely megyebeli dolgok elintézése végett, összehívtam, bevégezve lévén, bátor vagyok Nagyméltóságodnak ezen megyei zsinat tanácskozási folyamatját híven tükröző jegyzőkönyvet, az ide csatolt mellékletben, tisztelettel bemutatni és jelenteni: miszerint én az augustus elsejétől jegyzett zsinatra meghívó levél mellé csatolt utasítás nyomán, a közlött pontokra vonatkozó zsinati tervet, véleményt, s illetőleg határozatot, azon méltóságos püspök uraknak, kik a kijelelt öt választmány elnökeiül neveztettek, mai napon valósággal átküldtem."*[80] Tehát nem csak önálló egyházmegyei zsinatról van csupán szó, hanem Erdélynek Magyarországgal történt uniója után kialakult helyzetnek megfelelően, az összes magyarországi püspöknek a tervezett nemzeti zsinatra való előkészületéről is. Ebből a szempontból megközelítve — annak ellenére, hogy a nemzeti zsinat elmaradt

[76] Zerich Tivadar levele a püspökhöz. – GYFL SzH. Kovács Miklós püspök.

[77] Jelentés Horváth Mihályról. Augusztus 30. – MOL 17952. mikrofilm. vol. 321. no. 140.

[78] A bécsi nuncius titkos jelentésében a három legveszélyesebb tervezett pontként a következőket sorolta fel: a magyar katolikus egyház függetlenségének kimondása, a központtól (Róma) való elszakadással; a szent cölibátus eltörlése; a magyar nyelv használata a liturgiában: Nunciusi titkos jelentés a magyarországi egyházi helyzetről. Bécs 1849. augusztus 20. – Uo. vol. 323. no. 210.

[79] IX. Piusz elrendelte, hogy a megyei zsinatokat boldogabb időkre halasszák, mert „az ál-szabadságnak kárhozatos szelleme számtalanokat az egyháziak közül is elkábított, kik nem azon szabadságot, mely Krisztus Urunktól való keresik, hanem azt, mely hizlalván a testet, és a testi érzékeknek tömjénez, a lelket azonban megöli." – Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: PPKL). Protocollum 1849. 1277/1849.

[80] Kovács Miklós püspök átirata az egri érsekhez, a veszprémi, pécsi, besztercebányai, kassai püspökökhöz, ill. Nádasdy Ferenc kalocsai érsekhez. Kolozsvár 1848. szeptember 6. – GYFL EZs d. I. 1/e. 1085/1848.

— az egyházmegyei zsinat elérte a célját. Minden javaslat, döntés, óhaj részét képezte annak az információs anyagnak, amely a nemzeti zsinat előkészítésében a kinevezett öt bizottsági elnöklő püspöknek segítséget nyújthatott abban, hogy tárgyalt kérdésekkel kapcsolatosan a legjobb és a lehetőségekhez képest a legóhajtottabb javaslatot megszövegezzék. Ennél a szempontnál maradva kiemelhetjük, hogy az előkészítő jelleg a szabad véleménynyilvánítás korlátlan lehetőségeit tehette — még egyházjogilag is — lehetségessé. Hiszen ebben az esetben, még ha határoznak, döntenek is — akár a püspöki óhaj ellenére —, az nem jelenthet többet, mint az óhaj erőteljes kifejezését. Ha e döntéseiket hajlandóak felterjeszteni megvitatásra a nemzeti zsinatra, nem pedig azonnali alkalmazását kezdeményezik, akkor nem térnek el az egyházjogi előírásoktól.

Mivel csak a nemzeti zsinatra való előkészítő lépés történt meg, az egyházmegyei zsinatot önálló jelenségként szokták értelmezni. A kulcsproblémák, amelyek miatt ilyen megközelítésben az egyházmegyei zsinat jogi érvényessége megkérdőjelezhető a következők: a döntéseket a püspök hozta, illetve sor került-e kihirdetésükre, hatályba lépésükre? A probléma látszatra egyszerű. Mivel a püspök nem írta alá, illetve nem hirdette ki a döntéseket, lezárhatnánk a kérdést azzal, hogy ilyen szempontból a zsinatolók, forradalmi lelkesedésükben túllőttek a célon. A hatályba lépésnek ez a feltétele valóban nem teljesült, viszont az erdélyi egyházmegyei zsinat szó szerint átvett több vegyes státus-gyűlési határozatot, amelyeket viszont a püspök aláírt.[81] Ahol az átfedéssel találkoztunk, azon kérdéseknél az érvénybe lépést egyházjogilag állítanunk kell. Itt újra utalunk arra is, hogy az egyházmegyei zsinat részéről azért ment oly zökkenőmentesen a vegyes státusgyűlési döntések átvétele, mert az egyházmegyei zsinaton résztvevők *kivétel nélkül* mind jelen voltak a vegyes státusgyűlés munkálatain is. Természetesen rajtuk kívül világiak is részt vettek a Státusgyűlés döntéseinek meghozatalában, ami — immár kuriózumként — azt a következtetést engedi meg levonni, hogy 1848-ban egyházjogilag hatályba csak azok a döntések léptek, amelyekben a világi hívekkel közös döntést hozott a papság.

Az érvénybelépés szempontjánál maradva azt is megvizsgálhatjuk, hogy a zsinat bezárását követően a vitás kérdésekben milyen szellemben születtek döntések. A zsinat bezárását követő első, a kérdésben fontos dokumentum aláírás és keltezés nélkül érkezik be a püspökségre, 1848 szeptember 6-án. A levél aláírói a „*Jó indulatú papjai*" fedőnevet választották. A levél hangvétele eléggé elkeseredett,[82] ami éppen arra enged következtetni, hogy a püspök a zsinati munkálatok

---

[81] Felterjesztés a Fenséges Nádor úr cs[ászári] királyi főherceg nagyon tisztelt magyarhoni összes Minisztériumhoz. Alulírottak: Kovács Miklós püspök, Andrási Antal jegyző, G[róf] Kemény József alelnök, Winkler Ferenc világi jegyző. 1848. augusztus 31. – GYFL EZs d. I. 1/e. 54/1848.

[82] „A Teremtő örökös törvényével, az Üdvezítő, és apostolinak tanításával merőben ellenkező, az erkölcstelenségre, feslett fajtalan életre, irtózatos tettekre, kétségbe esésekre, és örök kárhozatra vezetett és vezető törvénytelen fegyelem törvénynek, melynek terhes igáját se pápák se püspökök se papok el nem viselhették; a katolika vallás gyalázattyának, a vak századok önkényes ostoba és alaptalan szüleményének a természet elleni Coelibatusnak rögtöni eltörlését komolyan követeljük minden pápai vagy érseki befolyást kirekesztve. Nőinkről és gyermekeinkről gondoskodni fogunk mint más becsületes emberek. Gazdasszonyaink több költségünkbe kerülnek, mert bérök mellett meg is lopnak, becsületünk csökken, lelkünk kárhozik. Már pedig se pápa se püspök lelkeinkért felelős nem lehet. Megnyílt a világ szeme, követelésünk legszentebb, legigazságosabb. Istentelen törvényre nem

során nem engedte magát leszavazni egy olyan kérdésében, amely meghaladta ennek a fórumnak a hatáskörét. Ami viszont nem haladta meg az egyházmegyei zsinat jogkörét, ott az hatályba lépés bizonyítható. Például 1848 szeptember 9-én Kovács Miklós püspök válaszlevelében a kilyénfalvi plébános és a gyergyóalfalusi kántor felterjesztésére — amelyben kérték, hogy a gyergyókerületi tanítók özvegyeik és árváik gyám intézetének alapszabályát hagyja jóvá — a jóváhagyást egy kitétellel teszi meg. Ebben rámutat, hogy a benyújtott alapszabályzat „*II. fejezet 2-ik cikkelyének azon kitételét: hogy a legszegényebb pap hátra maradott vagyonából 5 p[engő] f[orin]tot a gondnokok követelhetnek*", nem hagyhatja jóvá, hiszen a „*a papoknak szabad végrendelkezési joguk levén*", ezt ő is tiszteletben tartja.[83] Márpedig a papok szabad végrendelkezési jogát éppen az 1848-as egyházmegyei zsinaton mondták ki,[84] s a püspök a gyakorlatban, a zsinati munkálatok befejezése után már egy héttel, mint hatályos rendelkezésre hivatkozik.

A zsinat érvényessége kapcsán figyelembe kell vennünk, hogy maga a püspök — aki egyházmegyéjében egyedül bír törvényhozó hatalommal — minek szánta, s minek tartotta e gyűlést. Ebben az esetben egyértelműen megállapíthatjuk: *egyházmegyei zsinatnak*. Oly értelemben, amilyennek azt a tridenti zsinat előírta. Nem feltételezhetjük csíktusnádi Kovács Miklósról, hogy nem volt tisztában saját maga és a zsinat jogkörével.[85] Nem vonhatjuk meg az egyházmegyei zsinat fogalmát a kolozsvári gyűléstől, hiszen a jogi előírások teljesültek. Az előre megállapított témák melletti új pontok felvétele jogos volt, hiszen olyan kérdésekről tárgyalhat a zsinat, amelyeket „*a főpásztor akár önszántából, akár papjainak javaslatára tanácskozás alá kíván bocsátani*". Nem zárja ki a *zsinat* kifejezés használatát az sem, hogy a püspök a jegyzőkönyvet nem írta alá, hiszen „*a zsinat határozatait rendszerint csak a püspök írja alá, de aláírhatják mások is*". Nem zárja ki e fogalom létjogosultságát a kihirdetés elmaradása sem, hiszen „*azokat a püspök a neki helyesnek látszó módon azonnal kihirdetheti*", de nem kötelező ezt megtennie. Ugyanis az egyházmegyei zsinatnak lehet a célja csak „*a megye állapotát, szükségleteit feltüntetni*",[86] ami jelen esetben, a nemzeti zsinatra való felkészülés miatt valóban az egyházmegyei zsinat elsődleges célja volt. A zsinati jegyzőkönyv a zsinati munkálatok bemutatásánál úgy a második, mint a harmadik munkanapnak —

---

kötelezhetünk. Istentelenség a coelibatus, és csak a bolond vagy Istentelen védheti. Tehát a katolika vallás megkímélése és püspöki tekintete fenntartása tekintetéből javasoljuk ennek eltörlését segítetni, míg a métely tovább nem terjed": Aláírás nélküli beadvány a püspökhöz. A püspökségen iktatva 1848. szeptember 6-án. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 1148/1848.

[83] Kovács Miklós püspök válaszleve Sántha Imre kilyénfalvi plébános és Török Antal nyugalmazott gyergyóalfalusi kántor felterjesztésére. 1848. szeptember 9. – GYFL PI 391. d. 18. cs. 1114/1848.

[84] Szeptember 2-én, az egyházmegyei zsinati tanácskozások második napján, a püspök az előző napi jegyzőkönyv felolvasásakor hozzájárult, hogy minden már tárgyalt kérdést — leszámítva a kanonokok kinevezésénél a püspöki jogkör szűkítését — kérelmi alakba a nemzeti zsinatra felterjesszenek. A szabad végrendelkezést az első zsinati napon tárgyalták: Az erdélyi egyházmegyei zsinat jegyzőkönyve. – GYFL EZs d. I. 1/e. 1085/1848.

[85] Kovács Miklós erdélyi püspök jogi diplomát is szerzett Kolozsvárt, mielőtt nagyváradi teológiai tanulmányait elkezdte volna. *Jakubinyi Gy.*: Archontológia i. m. 31.

[86] *Szeredy József*: Egyházjog. Különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. I. Pécs 1883. 653–659.

szeptember második és negyedike — első mozzanatként az előbbi nap jegyzőkönyvének felolvasását és *hitelesítését* említi.[87] A jegyzőkönyv tartalmazza a felolvasás és hitelesítés mozzanata után, hogy a püspök *nem ellenzi, hogy a már megállapított gyűlési határozat kérelmi alakba felterjesztessék* a nemzeti zsinat elé. A hitelesítés a javaslatoknak a nemzeti zsinatra való felterjesztésének a jóváhagyását jelentette tehát, és a nemzeti zsinaton hozott döntések után — azoknak kihirdetése révén — érte volna el igazán az 1848-as erdélyi egyházmegyei zsinat teljesen a célját. A politikai események miatt elmaradt nemzeti zsinat hiánya azonban nem jogosíthat fel minket arra, hogy az *egyházmegyei zsinat jelleget* jelen esetben elvitassunk. Az összegyűlt képviselők feladatuknak eleget tettek, a többi nem rajtuk múlott.

Három rítus Erdélyben

A nemzeti zsinat elmaradása nem csak az erdélyi egyházmegyei zsinati jelleg megítélésében játszott szerepet. Az erdélyi katolicizmus sajátossága, hogy itt a katolikus egyház három rítusban volt/van jelen. A római katolikus püspök joghatósága alá került örmény katolikusok[88] a kalocsai érseki székhez tartoztak, miközben a görög katolikus püspökségek az esztergomi prímási széken keresztül tartották a kapcsolatot Rómával. A római katolikusok mellett az örmény- és a görög-katolikusok sorsában fordulópontot jelentett, vagy jelenthetett volna az 1848-as forradalom, kéréseiknek a nemzeti zsinati tárgyalása. A görög katolikusok érsekséget kérő terve a kiéleződő nemzeti konfliktusban az egyházi vezetés mellett a forradalmi kormány érdeklődésére is számot tartott, miközben az osztrák ellenforradalmi terv igyekezett az örmény katolikusok asszimilálódását megállítani, s visszaállítani az örmény katolikus püspökséget.

A görög- és az örmény-katolikusok esetében egyaránt meghatározó szerepet töltött be Róma szándéka. Az uniós, keleti rítusú katolikusok egyházi önrendelkezésének erősítése jelzésértékű lehetett nem csak az erdélyi ortodoxok, hanem a keleti ortodoxia felé is: Róma támogatja a saját rítusát megőrző, de Rómával egyesült közösségek szerves fejlődését. Ezért Róma elutasítja ezeknek a rítusoknak a latinizálását, asszimilálódását, s ebben Bécs partnere volt a pápaságnak. A magyar kormány viszont üdvözölte az önkéntes asszimilációt, amely az örményeknél jelentkezett, miközben a románok felé azáltal tudott nyitni, hogy egyházi nagyobb önrendelkezésüket támogatni próbálta.

Az erdélyi/fogarasi görög katolikus érsekség felállításának kérdése az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egyik kulcskérdése volt úgy egyházi, mint nemzetiségi szempontból. A görög katolikus egyházi vezetőség, az esztergomi prímási[89]

[87] A szeptember 2-i jegyzőkönyvben: „a jegyzőkönyv olvasása és hitelesítése után...", a szeptember 4-i jegyzőkönyvben: „olvastatik a második ülési jegyzőkönyv és hitelesítetett" – megfogalmazással találkozunk.

[88] 1741-ben került erre sor. A négy örmény plébániát egy esperes-plébánossal a gyulafehérvári püspök és a Propaganda Fide erdélyi kiküldöttén keresztül egyenesen Rómának rendelték alá. *Gazdovits Miklós*: Az erdélyi örmények története. Kolozsvár 2006. 322–324

[89] Maga Hám János kinevezett esztergomi érsek miközben a pápai megerősítés hiányában ilyen jellegű joghatóságát nem gyakorolta, a görög katolikus érsekség kérdésében mégis napirenden volt;

és a Vallás és Közoktatási Minisztérium közti levélváltások sora egyaránt tanúsítja, hogy ennek jelentőségét minden döntéshozásra jogosított fórumon felmérték. A forradalom kezdetén, még Erdély uniójának rendezése előtt sor került a Partium, ezen belül Zaránd vármegye visszakapcsolására. Ez tekinthető a görög katolikus érsekség felállítása kérésének közvetlen előzményének. A kérdés árnyaltabb megközelítése miatt szükséges utalni arra, hogy hasonló, egyházmegyék határát változtató szándékok más egyházmegyék esetében is jelentkeztek. Párhuzamban a Muraköz problémája állítható jelen esetben. Muraköznek a zágrábitól a szombathelyi püspökséghez való átcsatolása még a reformkorban megfogalmazódott óhaj volt, magyar részről. 1848-ban az osztrák-magyar, illetve horvát-magyar konfliktusok miatt újra terítékre kerülő kérdés kapcsán a magyar részről megbízott Szcitovszky János pécsi püspök és Haulik György zárgárbi püspök levelei azt tanúsítják, hogy az egyébként pusztán egyházi joghatósági probléma tényleges megoldása az aktuális katonai és politikai helyzet függvénye volt.[90] A politikai helyzet hatása az egyházi adminisztrációra hasonló módon jelentkezett Zaránd vármegye visszakapcsolásakor is. A térség több plébániájának egyházi igazgatása az erdélyi egyházmegyéhez tartozott, viszont a visszakapcsolás után, tekintve, hogy ekkor még Erdély uniója nem valósult meg, felvetődött a lehetősége, hogy a térség egyházi közigazgatási szempontból a csanádi, vagy a váradi egyházmegye hatásköre alá kerüljön. Az első jelentést a térség problémájával kapcsolatosan a kiküldött királyi bizottság tette.[91] Maguk a római katolikus egyházmegyék igyekeztek egymással egyeztetni a kérdéses terület egyházkormányzati ügyében. A csanádi egyházmegye nem igényelte a Minisztérium által javasolt átcsoportosítást, kiemelve, hogy *„a helybeli fekvést, a püspöki Székkeli közlekedést tekintve alkalmatosabban gyakorolhatja a Zaránd vármegyei katholikusok feletti püspöki hatóságot az Erdélyi, mint a Csanádi püspök"*,[92] s Erdély uniójának közelsége miatt semmi komoly indok nem támasztja alá az egyházmegye területi átrendezését. Kovács Miklós püspök a csanádi javaslatot elfogadta, így a kérdést le is zárta.

Miközben a római katolikus egyházmegye esetében az adminisztrálás gondjait megoldották, a görög katolikusok számára a nemzeti törekvéseket is támogató lehetőséget jelentette a térség hovatartozásának rendezése. Erdélyi Vazul váradi görög katolikus püspöknek a Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz írt beadványa[93] javasolta, hogy *„az említett Részekben fekvő Plebániák, miután az Erdélyi deák szertartású Püspöknek sints e Részekben jog hatósága, a Fogarasi*

az esztergomi érseki levéltár Erdéllyel kapcsolatos 1848-as dokumentumainak jelentős része éppen ezzel a kérdéskörrel kapcsolatos.

[90] L. részletesebben: *Sarnyai Csaba Máté*: Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus. Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2008/1–2. 131–143.

[91] A részek visszakapcsolására kiküldött királyi bizottság jelentése. Kőrösbánya 1848. május 18. – GYFL PI 389. d. 3. cs. 1091/1848.

[92] A csanádi püspöki szentszéktől Kovács Miklósnak. Temesvár 1848. augusztus 3. – GYFL PI 389. d. 3. cs. 1091/1848.

[93] Másolat. Erdélyi Vazul váradi görög katolikus püspök beadványa a Vallás és Közoktatási miniszterhez. Nagyvárad 1848. augusztus 13. – Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL) 1309. Hám János prímás 1848–49. File 117.; MOL 795. mikrofilm. 640.

Erdélyi Püspöknek hatósága alól fölmentendők", viszont nem akarja, hogy ezeket az ő egyházmegyéjéhez csatolják, hanem azt javasolja, hogy Nagybányán állítsanak fel egy új püspökséget, amelyhez csatolni lehetne a munkácsi püspökség „*oláh ajkúak*" plébániáit is. Ezek a munkácsi románok úgyis már 1802-ben kértek román püspököt. „*És hogy valamint a Nagy Bányai Püspökség fel állíttassék úgy a Fogarasi Püspöki Szék Érseki fensöbségre emeltessék,*[94] *a hazának szintúgy mint az egyháznak érdekei annyira sürgetik, hogy ezt pillanatig sem lehet halasztani; mert arról van szó, hogy három millió Román ajkú népet szorosabb kaptsolással hozzánk kössük e, vagy azt elbocsássuk? A Szabadságnak felderült nagy napja Hazánkba a különféle Nemzetiségeket életre riasztotta. Nemzetiségi egyesülés eszméi forongnak, fel fogva minden ajkú nép, hogy egyesülnie kell, hogy létezni meg ne szűnjön, és a Román népnek egyesülése meg fog történni, tsak az a kérdés, hogyan? A Római széktőli elszakadás által? És akkor az orientalis népek nagy családjához fog tartozni azokkal érdekben egyesülhetni, mellyek a magyar és többi nyugati civilisált népek érdekeivel ellentétben állanak; vagy pedig a Római Székkeli egyesülés által, és így a Román és Magyar két hű Testvéreknek frigyes öszve tartásában egymásnak fönmaradása biztosítására? E kettő közt most és jókor válasszon a magyar kormány, és ha ez utóbbit találja üdvösebbnek, sőtt egyedül üdvösnek, ne késedelmezzen azt tenni élelmezzen azt tenni a mi czélhoz vezett, akkor mikor még valamit meg menteni lehet;(...) Hogy a Fogarasi Püspöki Szék Érseki hatóságra fölemeltessék erre tsak az szükséges, hogy a Magyar országi Püspöki Kar, melly foljó Évi September 24-én Esztergomba zsinatra öszve gyülekezend a Ministreium által is föl híva az eránt folyamodással járuljon a Romai Apostoli Szent Széknél közben vetésével.*"

A beadványok hatására Eötvös József[95] kérni is fogja Hám Jánostól, hogy a kérdést érdemben tárgyalják a tervezett nemzeti zsinaton. A forradalmi események miatt elmaradt nemzeti zsinaton ugyan a kérdést sem tárgyalni, sem megoldani nem lehetett, sőt a tervezett zsinati tárgyalási pontok közt eredetileg e kérdés nem is szerepelt, mégis elképzelhető, hogy erre is kitértek volna. A nemzeti zsinatot megelőzően például Erdélyben is felvetődött a lehetősége, hogy a római katolikus egyházmegyei zsinaton a görög-katolikusok helyzetéről tárgyaljanak. Kovács Antal brassói plébános jól érzékelve a nemzetiségi feszültségek súlyát, javasolta a megyéspüspöknek, hogy: „*elleneink lefegyverzésére méltóztassék Excellentiád az Erdélyi Görög egyesült hitű oláhokat szent érdekünkbe felvenni, s velek kezet fogva munkálkodni a szent ügy kivívásában. Ötszázezer lélek nem megvetendő szám, s ma holnap hatalmas tényezővé fog változni, miután a jobbágyság nem csak felszabadult az úrbértől, hanem saját birtokra emelkedett. S miután előre látható, hogy a hongyűléseken is előbb utóbb hatalmas számú s erélyes képviselőkkel fog dicsekedni... könyörgésem oda menne ki, hogy az Unitus Cle-*

[94] Egy korábbi beadványban a munkácsi görög katolikus egyházmegye kérte, hogy a magyarországi és a kapcsolt részeken létező görög katolikus egyházmegyék részére érsekséget hozzanak létre, „s ezen előnyre a munkácsi püspöki megye emeltessék.": A munkácsi görög katolikus egyházmegye beadványa a Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz. 1848. július 13. – MOL 795. mikrofilm. 4094/1848.

[95] Vallás és Közoktatási Miniszter levele Hám Jánoshoz. Pest 1848. augusztus 28. – EPL 1309. Hám János prímás 1848–49. File 151.; MOL 795. mikrofilm. 4094/843.

rusból is szintúgy, mint az oláh Unitus Honoratiorokból egynéhányat a Kolosvári zsinatra meghívni kegyelmesen méltóztassék".[96] A püspök méltányolja a plébános javaslatát, de rámutat arra, hogy a román görög-katolikus egyház külön egyházmegyét alkot, „*s mivel ők a Katholikusok petícióit mellőzve inkább nemzetiségi tekintetben iparkodnak jogokat szerezni*", nem tartja aktuálisnak az erdélyi római katolikus egyházmegye tanácskozásaiba őket is bevonni.[97]

Az örmények esetében viszont egészen más a püspök hozzáállása, még ha az örménység is különálló rítusként volt jelen. A görög katolikusokkal szembeni fenntartásai ebben az esetben már nem kerülnek megfogalmazásra. Ugyanis miközben a görög katolikusok aktívan lobbyztak a görög katolikus érsekség ügyében, az örmény papságra ez 1848-ban nem volt jellemző. A pápai óvásokkal szemben mindinkább a latinizálódás konkrét lépéseit tették meg korábban is, ekkor is. Róma ezt azért ellenezte, mert az erdélyi örmény rítus fennmaradásában látta a lehetőséget arra, hogy a keleti (havasalföldi, moldvai és bukovinai) örmény „szakadárokat" meg lehessen téríteni, ahogy a görög katolikus egyházszervezet önállósításával is ezt a szempontot követte. A havasalföldi, moldvai és bukovinai örménység katolizálása viszont nem feltétlenül tette szükségessé az örmény rítus erősítését 1848-ban, erdélyi szempontból. A latin püspökség fennhatósága alá került erdélyi örménység példájára inkább megpróbálják kiterjeszteni az erdélyi püspök joghatóságát ezeknek a térségeknek római katolikusaira, s feltételezhetően ezt követően örményeire is. Az 1848-as egyházmegyei zsinaton ideiglenes megoldásként javasolják, hogy joghatóságilag az erdélyi egyházmegyéhez csatolják a moldvai és havasalföldi római katolikusokat, elsősorban a csángókat. Végső megoldásnak az esetleges áttelepítést tartották az egyházmegyei zsinaton részt vevők.[98] A moldvai magyarság egyházi joghatóságának a rendezése ugyan elmaradt, viszont az erdélyi római katolikus érsekség létrehozásának a lehetősége, s ennek joghatósági kiterjesztése működtethető elv lehetett az amúgy is a gyulafehérvári latin püspökség joghatósága alá rendelt örmények esetében a keleti katolizálás terén is.

Ellenforradalmi szempontból ugyanakkor az osztrák kormány szívesen hozzájárult volna az erdélyi örmény püspökség visszaállításához, a rítus ilyen formájú erősítéséhez, de az örmények nem akarták hazafiúságuk árán püspökké tenni Lukácsi Kristófot, aki személyesen visszautasította az ajánlatot.[99] Az örmény klerikusok egyébként sem tiltakoznak a latin püspök joghatóságának gyakorlása ellen. Teljesen természetesnek tekintették, hogy Kovács Miklós püspök erősítse meg a helyi választás eredményeként felterjesztett plébánosok személyét. Az 1848-as zsinaton személyesen nem jelenhetett meg az örményeket

---

[96] Kovács Antal brassói plébános levele Kovács Miklós püspökhöz. Brassó 1848. július 24. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 989/1848.

[97] Kovács Miklós püspök válaszlevele Kovács Antal brassói plébánosnak. Gyulafehérvár 1848. július 28. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 989/1848.

[98] „Addig is, míg talán magyarhon ezen moldvai testvéreknek honunkba leendő áttelepítése iránt intézkednék": Az erdélyi egyházmegyei zsinat jegyzőkönyve. Első ülés, 6. pont. – GYFL EZs d. I. 1/e. 1085/1848.

[99] *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája. 1700–1900. III. A Magyarörmény metropolisz. Szamosújvár 1901. 48.

képviselő szamosújvári örmény esperes, de kéréseiket írásba benyújthatták.[100] A zsinati jegyzőkönyvbe feljegyzik hogy Gajzágó Kristóf esperes valóban távol is maradt a tárgyalásoktól, de az első zsinati ülési nap utolsó tárgyalási pontjaként sort kerítettek az örmény beadvány tárgyalására. Tekintve, hogy az örmény beadvány helyi jellegű szükségletet képviselt, amit az egyházmegyei zsinat megoldhatott, eltérően több más tárgyalási ponttól, a megfogalmazott álláspontot az erdélyi egyházmegye a magyar püspöki karnak elküldött zsinati jegyzőkönyvben nem is szerepelteti, csak az erdélyi egyházmegye felett joghatóságot gyakorló kalocsai főegyházmegye érsekének, gróf. Nádasdy Ferencnek küldött jegyzőkönyvben, s természetesen a Gyulafehérváron maradó eredeti jegyzőkönyvben találjuk meg a kérdés tárgyalását. A zsinati beadványukban az aláíró szamosújvári plébános és segédlelkészei[101] három alapvető kéréssel fordultak a zsinaton egybegyűltekhez. Első kérésükben rámutatnak, hogy saját főpásztorral nem rendelkezve, „*az Erdélyi Romai Katholika Magyar Egyházzal mintegy összeolvadva, annak latin szertartású Főpásztorát atyánknak minket pedig hű fiainak nevezhettünk*", de mégsem részesülnek egyenlő bánásmódban a latin szertartású egyházmegyei papsággal. Ezért elvárják, hogy „*leendő papjainkat az erdély megyei Püspöktől adandó titulussal ellátatni, minket pedig már áldozárokat jóltevőink a bizontalan jövendő patrimonium s jótállások gyámsága alól felmentetteknek*" nyilvánítsák. Következő kérésükben kérik, hogy ha már ők is hozzájárulnak az elaggott papok nyugdíjalapjához, öregségükben ebből részesüljenek is. Harmadik kérésükben papjelöltjeiknek az egyházmegyei szemináriumba való felvételét igénylik. Az örmény papok beadványait a zsinaton jelenlevők jogosnak tartották, s azokat el is fogadták.

A három rítus közül a szabadságharc ideje alatt a római katolikus és az örmény katolikus a forradalom támogatója lett, a forradalmi kormány ezért végig megelégedett azzal, hogy lojalitásukat, népet lelkesítő tevékenységüket közvetlen utasításokkal biztosítsa. Esetükben nem tartották fontosnak belső problémáik rendezését, sőt az utasítások elküldésénél még az egyházi hierarchikus hivatali út betartását sem, amint azt a következő fejezetben látni is fogjuk. A görög katolikus egyház önállóságának erősítésére az elmaradt nemzeti zsinat miatt nem kerülhetett sor, ami az erdélyi román görög katolikusok[102] esetében az ellenforradalom szolgálatába való sodródásban játszott szerepet.

A magára maradt egyházmegye

1848 őszéig, az ellenforradalom kibontakozásáig a különböző tervek eszmei síkján beszélhetünk a forradalmi hangulatról, a reformok megfogalmazá-

[100] 1848. augusztus 19. – GYFL PI 389 d. 10. cs. 1088/1848.

[101] Gajzágó Kristof plébános, Korbuly János, Lengyel Gergely, Kopár Simon, Csákány Adeodat, Mártonffy Antal és Papp Tivadar segédlelkészek: A szamosújvári örmény szertartású papságnak az erdély-megyei zsinathoz beadott, s a zsinati jegyzőkönyvben a 10, alatt az első ülésben tárgyalt kérelme. Szamosújvár 1848. augusztus 26. – GYFL EZs d. I. 1/e. 1085/1848.

[102] Nem minden görög katolikus közösség esetében volt ez így. Releváns ellenpélda a munkácsi görög katolikus egyházmegye, amelynek püspöke elkötelezett szabadságharc-párti volt. Popovics Bazil egyházmegyés püspök a szabadságharc leverése után felfüggesztésre került, egyházmegyéje exponáltan hazafias magatartást tanúsított 1848–49-ben. Vö. *Bendász István*: Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye, Ungvár 1997.

sáról, azoknak kellő eszmei megalapozásáról, vagy az anyagi ügyek, egyházkormányzati gondok rendezéséről. Alapvető változást jelentett viszont az a kényszerhelyzet, amikor Kovács Miklós püspök 1848 őszén a gyulafehérvári ostromzár következtében székhelyén rekedve elveszíti az egyházmegye közvetlen irányításának lehetőségét, s csak a forradalom és szabadságharc leverése után nyílik meg számára a közvetlen kapcsolattartás lehetősége. Ez nem csak egyházkormányzati fennakadást okozott, hanem egyben lehetőséget is a forradalmi polgári kormányzatnak arra, hogy az erdélyi egyházmegye papságával a hivatali út mellőzésével közvetlen kapcsolatot tarthasson fenn. A forradalmi kormány ebben a helyzetben azzal a lépéselőnnyel is rendelkezett, hogy nyilvánvaló volt az elszigetelődött megyéspüspök nyitottsága a forradalmi kormánnyal szembe, párhuzamosan a bizalmatlanságával az osztrák katonai kormányzást képviselő Puchner Antal irányába. Az Erdélyi Főkormányszéknek október 12-én, még a nyílt szakítás előtt írt levelében már rámutat, hogy ellenforradalmi készülődések vannak. „*Nagyméltóságú báró Puchner Antal erdélyi főhadikormányzó úr által, folyó hó 6-ról 1184/9 számmal s másolatban A betű alatt tisztelettel ide mellékelt levelében arra szólíttatam fel, miszerint a fejérvári várban a szokottnál nagyobb számmal létező katonaság használatára, tekintve a jelen idők rendkívüliségét, az itteni seminariumot engedném át*". Az ügyben válaszolt már Puchner Antalnak, de szükségesnek tartja, hogy a Főkormányszéket is értesítse. Az egyházmegye püspöke miközben a katonai nyomásnak engedve az intézkedéseket megteszi, párhuzamosan az általa törvényesnek tekintett hatóságtól, a Főkormányszéktől is sürgős útbaigazítást kér.[103] A kialakult helyzetben a Főkormányszék a püspöknek válaszolva kéri, hogy „*minden lelki erővel, és teljes tekintéllyel a várparancsnokságnak fennebbi erőszakos és törvénytelen kísérlete ellen fellépni, és tiltakozni szíveskedjék*".[104] Erre viszont már nincs tényleges lehetősége a püspöknek. „*Katonai erőhatalom ellenébe most már, 22 octoberben 1848, midőn a vár ostrom állapotba helyeztetett, és a rögtön ítélet kihirdettetett, fellépni ágyú nélkül, a legnagyobb tekintélynek sem lehet*".[105] A Főkormányszék tanácskozására is sor került ezzel a levélváltással párhuzamosan. Erről először Keserű Mózes kanonok jelentéséből értesül a püspök. A kanonok rámutat, hogy „*a királyi kormányszék helyeslé a Nagyméltóságod azon eljárását, miszerint a gyulafehérvári növeldei és iskolai épületek egyikét sem adá át*".[106] A gyűlésen elfogadott határozatot viszont nagyon későre, csupán november 16-án kapja kézhez Kovács Miklós. Ez a rendelet felszólítja, hogy „*a Gyulafehérvári növeldei és iskolai épületekből egyet is katonai célokra addig, míg ez iránt ezen K[irályi] Kormányszék elhatározó nyílt Rendeletét nem veendi, önként át ne engedjen*".[107] Gyakorlatilag a rendeletet lehetetlen volt végre hajtani. A püs-

[103] Kovács Miklós püspök levele Vay Miklós királyi biztosnak. Gyulafehérvár 1848. október 20. – GYFL PI 390. d. 16. cs. 1279/1848.

[104] Báró Vay Miklós királyi biztos levele Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár 1848. október 21. – GYFL PI 391. d. 17. cs. 1289/1848.

[105] Kovács Miklós püspök válaszlevele Vay Miklós királyi biztosnak. Gyulafehérvár, 1848. október 22. – GYFL PI 391. d. 17. cs. 1289/1848.

[106] Keserű Mózes kanonok beszámolója Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár 1848. október 21. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 1299/1848.

[107] Az Erdélyi Királyi Kormányszék 11522/I.406/1848. számú rendelete Kovács Miklós erdélyi püspökhöz. Kolozsvár 1848. október 21. – GYFL PI 391. d. 19. cs. 1350/1848.

pök válaszlevelében rámutatott, hogy az épületeket a várparancsnokság *„valósággal el is foglalta október 22-én"*, azok berendezése is jelentős károkat szenvedett.[108] Ezt megelőzően Keserű Mózes 21-én kelt levelében kéri a püspököt, hogy hagyja el a várat, *„mert ha ottan a vár ostrom alá jövend, már lakásánál fogva sok kedvetlenségnek leendene kitéve"*.[109] A püspök viszont a beállt ostromállapot, s ugyanakkor betegsége miatt sem tud ennek a kérésnek eleget tenni.[110] A várostrom kezdete körüli kérdések kapcsán történt állásfoglalása a püspöknek, jelzi, hogy a kezdődő konfliktusban a magyar kormányhoz való hűségéről tett tanúságot, de a körülmények kényszerítő hatásai behatároltak, korlátozták tevékenykedési lehetőségeit. Ebben a helyzetben kerül sor az erdélyi római katolikus papság részéről, hogy az új helyzetekben önkényesen alkalmazza azokat az elveket, amelyekről úgy gondolták, hogy az egyházmegyei zsinaton, vagy azon kívül a megyéspüspök jóváhagyását bírják.

Annak ellenére, hogy az egyházmegyei zsinaton nem került sor annak elfogadására, hogy a püspöki helynök kinevezéséhez az egyházmegye papsága is hozzá kellene, hogy járuljon, a püspöki elszigeteltség miatt a központi kormányzást nélkülöző egyházmegye 1849 májusában nem fogadta osztatlan engedelmességgel Kedves István kolozsvári apátplébános püspöki helynökké történt kinevezését.[111] Elszigeteltségükben az egyházkormányzati problémák miatt a zsinaton többször megfogalmazott belső autonómia értelmében a püspöki helynök kinevezése helyett az esperes-kerületek belső önállóságát helyezik előtérbe, abban a hitben, hogy a főpásztori akarat értelmében járnak el. A gyergyói kerület a házassági ügyek megoldatlansága miatt[112] 1849. május elején, még a helynöki kinevezés előtt javasolta, hogy *„addig is, míg K[ároly]Fejér Vár a zár alól fel nem szabadula, a helybéli tisztelt Elnökünk ruháztatnék fel Püspöki hely tartói hatalommal: úgy a többi Esperesi székek is kérettetnének meg, hogy Elnökeiket ruháznák fel az írt hatalommal azért ne talán, a váló, és más perek a zár alatt hátra maradást szenvegyenek."*[113] Úgy érezték, hogy a megyéspüspök alkalmazta a

---

[108] „Katonai erőhatalom ellenébe, sikeres megmentéséről gondolni sem lehetett.": Kovács Miklós püspök válaszlevele a Királyi Főkormányszéknek. Gyulafehérvár 1848. november 16. – GYFL PI 391. d. 19. cs. 1350/1848.

[109] Keserű Mózes kanonok beszámolója Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár 1848. október 21. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 1299/1848.

[110] „Engem most egy igen veszedelmes hideglelés az ágyhoz szegzett.": Kovács Miklós püspök levele Keserű Mózes kanonoknak. Gyulafehérvár 1848. október 27. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 1299/1848.

[111] Ez viszont nem jelentette azt, hogy a helynök forradalmat pártoló rendeleteit ne körözték volna. Az udvarhelyi papi gyűlés jegyzőkönyvében, 1849. július 11-én, már a bevezető részben megtaláljuk az utalást arra, hogy a püspöki helynök május 29-én kelt körlevele „már körözve is van" – GYFL PI 394. d. 11. cs. 633/1849.

[112] Ez azért is nagyon jelentős, mert a házassági ügyek rendezése a püspöki szentszék jogköréhez tartozott, így nem csak az esperesek helynöki meghatalmazását, hanem az esperes-széknek a püspöki szentszéki jogkörrel való felruházását is tervbe vették.

[113] Gyergyói esperesi kerület papságának gyűlési jegyzőkönyve 1814–1862. Esperes-kerületi gyűlési jegyzőkönyv. Gyergyószárhegy 1849. május 3. – GYFL GyGyL Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Helyi egyházi archontológia. 1276–1861.

zsinati elveket a kerületi jegyzők kapcsán,[114] s így feltételezték, hogy az esperesek helynöki tényked ésével is egyetértene. 1849. június 11-én az udvarhelyi esperesi kerület papsága *„a Gyergyai Papság is múlt napokban tett"* nyilatkozatával egyetértve arra hivatkozik, hogy Kedves István helynöki kinevezése *„a tavalyi zsinat végzéseivel merőben ellenkezik"*.[115] Itt már jól tetten érhető, hogy az alsópapság saját útjaira tévedve önkényesen értelmezi az egyházmegyei zsinaton elhangzott összes reformjavaslatot, önmaga próbálva eldönteni azoknak egyébként bizonytalan érvénybe lépést. Az önálló megoldásokat kereső papság el mer odáig jutni, hogy a forradalmat nem pártoló esperesek helyett vagy a jegyzőt, vagy a szomszédos esperest fogadja el hiteles joghatóságnak, a püspöknek csak utólagos hozzájárulását igényelve. Például a forradalom és szabadságharc bukása után az alcsíki papság kérte a püspököt, hogy a fogságba esett nagykászoni plébánost, Ferenczi Józsefet, *„kit a múlt évi Zsinat érelmében ugyanazon év November elején az al-csík és kászonszéki egyházi kerület jegyzőjévé szótöbbséggel megválasztottunk vala – e hivatalban megerősíteni és az esperesi hivatal vételével megbízni addig is, míg Esperesünk óhajtott szabadságát visszanyeri"*.[116] Ez az egyébként radikális megoldás ugyanakkor nem jelent elszigetelt jelenséget, már az 1848-as egyházmegyei zsinat előtt a marosi kerület beadványában, ahol az esperes szabad, csak a kerület általi választását kérték, megjegyezték, hogy *„az udvarhelyi esperestnek*[117] *hivatalából tett elmozdítását örömmel értettük; hasonlóképpen elcsapni kívánjuk a szebeni esperest is, mint a magyar nemzetnek megátalkodott ellenségét"*.[118] Az egyházmegye püspöke 1848-ban az ügyet nem kommentálta, de az tény, hogy az udvarhelyi esperes leváltását a papságtól elfogadta, miközben a többi kért *esperes-elcsapáshoz* természetesen nem járult hozzá. Ugyanakkor, mivel az 1848-as egyházmegyei zsinaton elhangzott elveknek megfelelően kerített sort a kerületi jegyzők kinevezésére, nem csoda, hogy az alsópapság úgy érezte, hogy az egyházmegye vezetője a zsinaton az egyházjogilag helyes törekvéseiket bátorította, ami a későbbiekben fontos motivációs hátteret jelentett az állásfoglalásban.

Az esperesi kerületek belső autonómiájának ilyen irányú értelmezése a polgári hatóságnak is jobban megfelelt, mert így közvetlenebb ráhatással tudták biztosítani az esperesi kerületek lojalitását. A hierarchiai hivatali út betartása korábban sem volt jellemző a forradalmi kormány részéről, amit a legkönnyebben az anyagi ügyek terén mutathatunk be, a tizedvesztés kapcsán. Az

---

[114] Kinevezésükben a kerületi jelöléseket elfogadta, 1848 szeptemberében.: Kovács Miklós esperesi kerületei jegyzőket kinevező körlevele. Kolozsvár 1848. szeptember 13. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

[115] Az udvarhelyszéki esperesi kerület papság közgyűlésének jegyzőkönyve. Udvarhely 1849. június 11. – GYFL PI 394. d. 11. cs. 633/1849.

[116] Miklósi Gergely levele az alcsíki papság nevében Kovács Miklós püspökhöz. Csíkszenkirály 1849. október 4.GYFL PI 394. d. 11. cs. 414/1849.:

[117] Rajmund János esperest 1848-ban a kerületi papság leváltotta, tekintve, hogy tevékenységével nem voltak megelégedve. Ezt követően Antalfi Ferenc, addig kerületi jegyző vette át az esperesi teendők intézését ideiglenesen. Az 1849 tavaszán készült összeírásban az egyházmegyéről Antalfi Ferenc „esperesi helyettes" címmel szerepel.: Pakó János püspöki titkár felterjesztése Berde Mózes kormánybiztoshoz. Kolozsvár 1849. április 13. – GYFL PI 393. d. 5. cs. 92/1849.

[118] Marosi kerület beadványa. Marosvásárhely 1848. augusztus 12. – GYFL PI 389. d. 11. cs. 1010/1848.

anyagi ügyek kapcsán az egyházmegye papsága és egyházi alkalmazottai az anyagi támogatást igénylő kéréseikkel közvetlenül a Vallás és Közoktatási Minisztériumot ostromolták.[119] A kérelmezők többsége azokban a kamarai helységekben tevékenykedett, ahol már 1848 októberében a fizetéseket beszüntették. Kossuth Lajos Pénzügyminiszter már augusztus 7-én elrendelte, hogy az Erdélyi királyi Kincstár a lelkészeknek és tanítóknak *„eddig elé a kincstári vagy bánya pénztárakból kegyúri pártfogás címe alatt kiadatni szokott segedelmezéseket a kincstár, mint földes úr részéről"* szüntesse be, október hónap végétől.[120] E rendelet értelmében már szeptember 1-jén Gróf Béldi György Királyi Kincstári elnök a zalatnai bányahivatalhoz elküldi erre vonatkozó utasítását.[121] Az egyházmegye püspökét ekkor a polgári hatóság a rendeletről még csak nem is értesítette. Kovács Miklós püspök a marosportusi plébános, Kanabé Endre panaszleveléből[122] tudta meg, hogy előreláthatóan egyházmegyéjének jelentős részében novembertől súlyos megélhetési gondokkal fog küzdeni a papság és az egyházi alkalmazottak. Érthető a püspök felháborodása, hogy ily fontos kérdésben egyáltalán nem tudatták vele a már két hónappal korábban meghozott döntést.[123] Ezért is a Béldi Györgyhöz október 12-én írt levelében amellett, hogy jelzi, hogy a rendeletről tudomást szerzett, illetve kifejti fenntartását, hogy a fizetéseket egy lerögzített dátumtól kezdve szüntetik be, és a kárpótlás *„a határozatlan jövendőben rejlik"*, elsősorban azon felháborodásának ad hangot, hogy *„hogy erről én, e megyének főpásztora, még mindeddig semmi tiszta tudósítást sehonnan sem vettem."*[124] Gróf Béldi György a főpásztori levélre ezúttal gyorsan reagál, már október 14-én megküldi válaszlevelét,[125] csatolva *„azon két rendbéli idei Augustus 7-én és September 18-án 8959 P.M./509 G.D. és 13880 P.M./780 G.D. számok alatt kelt Pénzügy Miniszteri rendeleteknek másolatját"*. A püspök számára oly fontos kérdésre, vagyis, hogy mikortól fog megtörténni az állam által történő fizetése az egyháziaknak, választ természetesen nem adhat, mert hatáskörét meghaladja. Amint ő maga fogalmazza, *„kijelenteni képes nem vagyok"*. Szeptember 29-ei levelét említi itten csupán, holott már szeptember elsején hasonló tartalmú rendeletet küldött a zalatnai bányahivatalhoz. Ha szeptember 1-ét vesszük figyelembe, akkor a Kincstár a főpásztor értesítésével alaposan elkésett. Ha viszont a szeptember 29-én kelt rendeletre figyelünk, akkor a levéllel való késést a zavaros helyzet is magyarázza. A marosportusi

---

[119] A beadványok megfogalmazói: Szabó János nagyhalmágyi kántor, Mártonfi József tordai kántor, Czeh Péter oraviczabányai orgonista, Szilágysomlyói lelkész s alesperes és káplánja, [Lamasek] János, Temesváry Gergely és Kovács Lajos kapnikbányai lelkészek, Ádám Ágoston nagyhalmágyi plébános. – MOL H56 31154. mikrofilm.

[120] Másolat: Kossuth Lajos pénzügyminiszter rendelete. Bp. 1848. augusztus 7. – Arhivele Statului – Filiala Cluj. Fond 563. Colecţia Revoluţia de la 1848. registru 18. 8153/1848.

[121] Béldi György levele a zalatnai királyi igazgatóságnak. Nagyszeben 1848. szeptember 1. – Uo.

[122] Kanabé Endre marosportusi plébános és Nyágay János tanító levele Kovács Miklós püspöknek. Marosportus 1848. október 10 – GYFL PI 390. d. 16. cs. 1247/1848.

[123] Miközben korábban (1848 júniusa) a Minisztérium az anyagi támogatást igénylő egyháziak kéréseiről viszont 732/1848 szám alatt értesítette a megyéspüspököt. – MOL H56 31154. mikrofilm.

[124] Kovács Miklós püspök levele Gróf Béldi György kincstári elnöknek. Gyulafehérvár 1848. október 12. – GYFL PI 390. d. 16. cs. 1247/1848.

[125] Gróf Béldi György kincstári elnök levele Kovács Miklós erdélyi püspökhöz. Szeben 1848. október 14. – GYFL PI 389. d. 10. cs. 1294/1848.

plébános, Kanabé Endre fent idézett levele október 10-ei dátummal van keltezve. Tekintve a kérdés súlyosságát, valószínű, hogy a Királyi Kincstár rendeletét megkapva azonnal a püspökhöz fordult. Márpedig a püspök október 9-én átment Kolozsvárról Gyulafehérvárra,[126] tehát még mielőtt a kincstári rendelet Kolozsvárra megérkezett volna. Ezt bizonyítja titkárának, Pakó Jánosnak október 19-én Kolozsváron kelt levele, amelyben jelzi: „*Ide sok hivatalos levelek érkeztek, melyeket a bizonytalanság miatt nem mertem átküldeni. Most küldök egynéhányat... a Kincstár levele, melyben tudatja, hogy a patronatusa alatt álló papok fizetését felfüggesztette ministeri rendelet következtében.*" E levélben javasolja a püspöknek, hogy „*Excellentiád rögtön irasson a Cultus Ministeriumnak, melyben kérje, hogy ha már csak ugyan a Kamara mint patronatus megszüntette, tehát az álladalom assignálja a köz cassából (...) Mit csinálunk a sok pappal, ha beneficium nélkül maradnak?*"[127] Kovács Miklós püspök írt is — nem a titkára által javasolt Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz —, hanem a kérdésben illetékes Pénzügyminisztériumhoz egy felterjesztést.[128] A levélről őrzött másolatról ugyan hiányzik a keltezés, viszont tekintetbe véve, hogy 1292. sz. alatt iktatták, valószínűnek tartható, hogy kissé korábban küldte el, mint október 31, amikor is 1294. sz. alatt iktatják Béldi Györgyhöz írt levelét.[129] A Pénzügyminisztériumhoz írt levelében rámutat, hogy a kincstári rendelet egyházmegyéje részére nemcsak váratlan, hanem lesújtó is. A következményekre reflektálva kiemeli, hogy „*több mint harmincz lelkész, ugyanannyi elemi és nemzeti iskola-tanító, a szó teljes értelmében kenyértelenné*" válik, koldusbotra jut, mivel eddigi fizetésükön kívül más jövedelemmel nem rendelkeznek. Az érintett papok számát gyorsan számba vette a püspök, miután értesült a marosportusi plébánostól a fizetések beszüntetéséről. A Béldi Györgynek írt válaszlevelében részletesen ki is fejti, hogy kiket érint ez a rendelkezés. Az érintett kamarai helységek a püspököt, még az ostromzár kezdete előtt arra kérték, hogy a Minisztériumnál eszközölje papjainak fizetését, amelyet ők maguk már nem fognak folyósítani.[130] A püspök ezekben az esetekben jelezte ugyan, hogy az állami kárpótlásig a pap és egyházi alkalmazottak fizetését a patrónátusi jognál fogva ezek a helységek is kötelesek folyósítani, annál is inkább, mert a dézsma vesztésért a törvénytervezet szerint a város is kárpótlást fog kapni.[131] A kérdés hivatalosan ugyan rendeződött, Béldi György december 2-ai dátummal keltezett levele a püspököt arról biztosította, hogy „*a K[irályi] kincstár mai napon az illető kamarai és bányászati hivatalokhoz oly rendeletet botsátott, hogy a bévett vallási Lelkészek, tanítok, egyházi egyének, s Ecclesiák által a kamarai*

[126] Kovács Miklós püspök levele Mikó Imre királyi főkormányszéki elnöknek. Gyulafehérvár 1848. október 21. – GYFL PI 389. d. 4. cs. 1280/1848.

[127] Pakó János levele Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár 1848. október 19. – GYFL PI 393. d. 37. cs. 1299/1848.

[128] Kovács Miklós püspök levele a Pénzügyminisztériumhoz. Gyulafehérvár 1848. október [...] – GYFL PI 389. d. 10. cs. 1292/1848.

[129] Kovács Miklós püspök válaszlevele Béldi Györgynek. Gyulafehérvár 1848. október 31. – GYFL PI 389. d. 10. cs. 1294/1848.

[130] Az erzsébetvárosi tanács és közösség levele Kovács Miklós püspökhöz. Erzsébetváros 1848. július 18. – GYFL PI 390. d. 15. cs. 978/1848.

[131] Kovács Miklós püspök válaszlevele az erzsébetvárosi tanácsnak. 1848. július 26. – GYFL PI 390. d. 15. cs. 978/1848.

és bányászi pénztárakból vett, de idei October végével Nagy Méltóságod előtt is tudva lévő Magyarhoni Miniszterium rendelet következtében bétiltott fizetéseket és segedelmezéseket, folyó év November 1-sö napjától kezdve továbbra is fizessék ki",[132] de ez az egyházmegyei papság, kántorok, harangozók és tanítók anyagi gondjait nem oldhatta meg maradéktalanul. A rendezés csupán azokra a kamarai helységekre vonatkozott, ahol október végével tervezte a Pénzügyminisztérium a fizetések beszüntetését. A kérdés rendezetlenségét bizonyítja, hogy zömében a Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz érkező levelek elsősorban a kamarai helységekből kérik a pap és az egyházi alkalmazottak anyagi helyzetének rendezését 1849 során. E levelek sajátossága más részről az, hogy még csak utalás sem történik bennünk arra, hogy kérésükkel az egyházi hivatali útnak megfelelően előbb a főpásztort keresték volna meg. A levélírók jól érzékelték, hogy a forradalmi kormány sem ezt a hivatali utat, hanem a közvetlen kapcsolattartást tartotta célravezetőnek.

Az anyagi ügyek mellett más jelek is arra utalnak, hogy az erdélyi egyházmegyét érintő ügyekben nem feltétlenül a megyéspüspökön keresztül történnek az utasítások továbbításai. A szabadságharc körülményei között a Debrecenbe költöző kormány kiiktatja a kormányszékek közvetítő szerepét.[133] A kapcsolattartás során a forradalmi kormány a maga részéről a közigazgatási joghatóság terén esetenként tárgyi tévedésbe is esik.[134] Amikor például Ádám Ágoston nagyhalmágyi plébános anyagi jellegű kérelmi levelét a Pénzügyminisztériumtól átteszik a Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz, ez utóbbi a maga során az erdélyi püspök helyett 1849. február 4-én a nagyváradi megyéspüspököt[135] értesíti a kérésről.[136] Bémer László nagyváradi püspök kénytelen tisztázni, hogy a fentiekben tárgyalt Zaránd vármegye átcsatolása ellenére Nagyhalmágy az erdélyi egyházmegyéhez tartozik.[137] Így amikor kiutalják a fizetést az érintett plébánosnak, erről már értesítik március 6-án az erdélyi püspöki helynököt is.[138] A helynök személye viszont újra csak problémás, hiszen ekkor még nem is kerül sor arra, hogy Kovács Miklós püspök kinevezze Kedves István kolozsvári apátplébánost általános helynökévé. A gyakori anyagi segítségkérések miatt 1849. március 24-én kérték a „helynököt", hogy a folyamodók jövedelmét írja össze, s terjessze fel.[139] A felterjesztést a püspöki titkár terjeszti fel,

[132] Béldi György levele Kovács Miklós püspökhöz. Nagyszeben 1848. december 2. – GYFL PI 389. d. 16. cs. 1390/1848.

[133] „Az erdélyi romano-katolikus püspök, a királyhágóntúli reformátusok főegyházi tanácsának és püspökének, úgy az unitariusok főegyházi tanácsának és püspökének meghagyatik, miszerint a sok erdélyi kormányszék s honvédelmi bizottmány rendeletéből megszüntettetvén, ennekutána mindazon tudósításokat, felterjesztéseket és folyamodásokat, melyek eddig a sok kormányszékhez intéztettek, ezentúl közvetlen ide intézzék" – MOL H62 31157. mikrofilm. 27/1849.

[134] Esetenként az is előfordul, hogy az erdélyi püspökséget „Kolozsvári püspökségnek" titulálja. – MOL H62 31157. mikrofilm. 312/1849.

[135] Ha a fentiekben tárgyalt Zaránd vármegye átcsatolását követően tervezett egyházmegyei határmódosítás megtörtént volna, akkor is Nagyhalmágy a csanádi egyházmegyéhez kellett volna kerüljön.

[136] MOL H62 31157. mikrofilm. 92/1849.

[137] Bémer László felterjesztése a Vallás és Közoktatási Miniszterhez. 1849. február 9. – MOL H62 51133. mikrofilm. 29/1849.

[138] MOL H62 31157. mikrofilm. 233/1849.

[139] MOL H62 31157. mikrofilm. 312/1849.

a püspök távollétében,[140] viszont a Minisztériumnál ezt úgy iktatják, hogy az erdélyi *„püspöki titoknok a helynök (sic!) távol létében"* tette meg.[141] Kedves István május 24-én történő helynöki kinevezése előtt, 1849. május 9-én Keserű Mózes kanonokot szólítják fel, hogy a kormány előtt megjelenjen *„az erdélyi katol[ikus] egyház érdekében és állása felöl tartandó értekezlet végett"*.[142] Ezt követően tudomásul veszik május végén Kedves István helynöki kinevezését. Ennek ellenére a szabadságharc támogatását érintő rendeleteket mégsem a kinevezett helynökkel, hanem közvetlenül a forradalmat pártoló esperesekkel közlik, miközben felszólítják őket, hogy a kevesebb lelkesedést mutató esperesek helyett azok kerületeikben is fokozzák a forradalom klerikális támogatottságát. Például amikor 1849. június 18-án a cári csapatok Tömösnél áttörik a székely védelmet, a forradalmi kormány felszólítja az Tankó Albert alcsíki esperest, hogy a felcsíki kerület papságának gyűlését[143] levezetve arra törekedjen, hogy haza ügyében a lelkesedést fokozza.[144] Az udvarhelyi Domus Historiae is rámutat, hogy Pálfi Elek királybíró felszólítja a kerületet, hogy a Közlönyben található rendelkezéseket pontosan teljesítsék. A kormányrendelet előírta, hogy Közlönyt úgy tekintsék a különböző hatóságok és kerületi igazgatóságok, mintha az abban megjelenő rendelkezések közvetlenül nekik lennének címezve. A rendelet felsorolta, hogy mely püspökségek kötelesek a Közlönyt megrendelni, azt is, hogy az így megrendelt példányt hova kell kézbesíteni. A felsorolásból[145] hiányzott az erdélyi egyházmegye, viszont szerepel a megrendelésre kötelezettek között Keserű Mózes kanonok, mint egyházi és iskolai kormánybiztos.[146] Tekintve, hogy Kedves István kinevezése előtt tőle informálódtak az erdélyi egyházmegyéről, valószínűsíthető, hogy a továbbiakban is rajta keresztül próbálták a papság lojalitásának a biztosítását. Pedig a papság lojalitása Kedves István részéről is biztosítva volt.[147] A helynöki kinevezéséről[148] csak a forradalmi kormányt értesítette, nem az osztrák katonai kormányzatot. Kinevezését követő első rendelkezéseivel a forradalmi kormánnyal való együttműködés jegyében járt el, május 29-én kelt kör-

---

[140] „Püspök őnagyméltósága távollétében Pakó János titoknok" – MOL H62 51133. mikrofilm. 312/1849.

[141] MOL H62 31157. mikrofilm. 424/1849.

[142] MOL H62 51134. mikrofilm. 635/1849.

[143] Itt újra csak a hierarchia mellőzésének a ténye fordul elő, polgári nyomásra. A szomszédos kerület esperese jelen esetben túllépte jurisdikciós hatáskörét. Sem a helynök, sem a püspök nem fogalmazta meg viszont neheztelését ezért a vétségért.

[144] Tankó Albert esperes levele Kedves Istvánhoz. Mellékelve keltezés nélkül: Mikó Mihály kormánybiztos felszólítása. Csíkszentgyörgy 1849. június 22. – GYFL PI 394. d. 13. cs. 173/1849.

[145] Csanádi (ennek példányát Makóra kézbesítették, a többit a püspöki székhelyre), besztercei, egri, esztergomi, győri, kalocsai, kassai, nagyváradi, nyitrai, pécsi, rozsnyói, szatmári, székesfehérvári, szepesi, szombathelyi, váci, veszprémi.

[146] MOL H62 51135. mikrofilm. 992/1849.

[147] Amikor a Közlönyben június 10-én kérik megjelentetni, hogy kik küldték be a trónfosztást követően a Kormány iránti hódolati nyilatkozatokat, a felsorolásból hiányzik az erdélyi római katolikus egyházmegye. — vö. MOL H62 51135. mikrofilm. 961/1849. — pedig Kedves István már május 28-án elküldte ezt a nyilatkozatot, amelyet iktattak is május 29-én. – MOL H62 51135. mikrofilm. 948/1849.

[148] Körlevél az erdélyi egyházmegye esperesi kerületeihez. Kolozsvár 1849. május 24. – GYFL PI 389. d. 4. cs. 100/1849.

levelében az espereseknek a következőket írva: *„Az egyházakat és lelkészeket érdekelt rendeletek a Magyar Kormány által többnyire a Közlöny című hivatalos lapban adva van ki, ezennel felszolítatnak minden egyháziak, miszerint az illy uton kibocsájtott rendeleteknek tudomására jutván azokat egész készséggel telyesíteni híveikenk felolvasni, és megmagyarázni, s tartalmukhoz képest azoknak kívánt sikert eszközölni szoros kötelességüknek ismerjék"*. Rövidesen újabb körlevelében a Horváth Mihály Vallás és Közoktatásügyi Miniszter által továbbított rendeletet — hogy a papok a népet felvilágosítsák és lelkesítsék a magyar ügy és szabadság kérdésében — küldi szét a kerületeknek.[149]

Azáltal, hogy nyílt függetlenségi propagandát igényelt a forradalmi kormány, jelentős politikai felelősséget ruházott a papságra, akik ezt fel is vállalták. A polgári hatósággal történő együttműködés terén kevés fenntartás fogalmazódik meg az egyházmegyés papság részéről, hiszen az ostromzár előtt éppen erre buzdította őket a megyéspüspök. A püspöki akarat értelmezése kapcsán a gyergyói kerületben amikor a püspöknek a békéért mondandó imát kérő körlevelét kézhez veszik, az ezt követő koronagyűlésen a körlevelét úgy értelmezik, ahol a püspök hazafias szellemben a megtámadott haza győzelméért kéri az imát, s ezért lelkesedéssel fogadtatott *„püspök úr ezen mindnyájunk kívánságával találkozó korszerű rendelete, s a Székely jó honfi Főpásztor úr megéljeneztetett."*[150] A körlevélben a püspök az imát azért írta elő, hogy Isten fordítsa el a háborúságnak *„iszonyatosságát szentelje meg törvényes elöljáróinknak a béke helyre állítására tett s teendő intézkedéseiket."* Az ima szövegében egyszerre kéri a magyar haza és az uralkodó megáldását.[151] Később, az 1849. február 7-én Gyergyószentmiklóson tartott kerületi gyűlésükben a főpásztori körlevélben található imát minden további nélkül *„a jelen körülmények igényelte változtatásokkal, s egy pár új ima, és énekek hozzá adásával"* kiegészítették, Csíksomlyón kinyomtatták, s ebben a formában köröztették. Ezen a napon a kerület papsága letette az esküt a magyar alkotmányra, a gyűlési jegyzőkönyvben kiemelve, hogy *„tevé pedig ezt annál is inkább, minthogy erre még a múlt évi Kolozsvárt tartott Zsinat határozata következtében, püspök Kovács Miklós ő N[agy]méltósága által fel valánk szólítva, kötelezve."* A fentiekben jelzett ima szövegében Kovács Miklós püspök valóban megfogalmazta, hogy *„a ti könyörgéstek (...) gyullassza fel bennünk a haza iránti szeretetet, a koronás Király iránti tisztelet tiszta érzelmeit, s tartsa meg szívünkben a magyar alkotmány iránti tántoríthatatlan ragaszkodást."* Ehhez a magyar alkotmányhoz maradt tehát hű az egyházmegyés papság, a trónfosztást követően. Még ha a püspök elzártsága ellenére is 1848. december 13-án kelt körlevelében Ferenc József hatalomátvételét ismertetve kérte a hozzá való hűséget, ez ekkor, a hivatalos trónfosztás előtt még nem állt el-

[149] Kedves István körlevele az espereseknek. Kolozsvár 1849. június 2. – GYFL PI 394. d. 16. cs. 117/1849.

[150] Esperes-kerületi gyűlési jegyzőkönyv. Killyénfalva 1848. november 30. – GYFL GyGyL Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Helyi egyházi archontológia. 1276–1861.

[151] Püspöki rendeletek protokolluma. 1848. október 30. – GYFL GyGyL Ditrói Plébánia iratai. 1315/1848.

lentétben a magyar alkotmányhoz való hűséggel.[152] Így amikor az osztrák vezetéssel való szakítást a püspökétől elszigetelt papság lereagálta, minden további nélkül meg voltak győződve, hogy főpásztoruk akaratát teljesítve támogatják a szabadságharcot. Ezt a megyéspüspök ha nyíltan nem is szentesíthette a megtorlás árnyékában történt ostromzár alóli szabadulásakor, az elfogott papok védelmébe tett intézkedéseivel mindenképp burkoltan elfogadta. Szerencsés körülmény volt ilyen szempontból Kovács Miklósnak, hogy 1848-ban a törvényes hatalom iránti engedelmességre intette a papjait, s a gyulafehérvári ostromzár miatt nem kellett többé állást foglalnia, s így erről számot sem adnia.

A megtorlás kivédése

Az 1848/49-es forradalomban való részvételéről a katolikus egyháznak a történetírásban a leggyakrabban azzal a megfogalmazással találkozhat az olvasó, hogy a szabadságharc során kevés kivétellel a felső papság a nemzeti függetlenség ügye ellen fordult, a másik oldalon pedig a reakciós alsópapság szerepéről olvashatunk, amely nem csak a szabadságharcot támogatta, hanem egyúttal az egyház belső kritikáját is gyakorolta. Ez a szándékosan torzított kép kialakítása a szabadságharc leverése után a katolikus egyházvezetőség részéről került megfogalmazásra, az önvédelmi diskurzus részeként. Ekkor ugyanis a katolikus egyházi vezetőség Szcitovszky János prímás irányításával arra törekedett, hogy a számonkérés terhe alól klerikusait mentesítse. Azokat, akik a kivégzésektől megmenekültek, úgy sikerült kivonni a vésztörvényszékek eljárása alól, hogy egyházi fenyítékben részesítették, majd többségüket viszonylag rövid idő múlva újra alkalmazták. Erre jogalapot biztosított, hogy Szcitovszky IX. Piusz pápától felhatalmazást kért és kapott az irregularitás[153] vétkébe esett papok feloldozására.[154] Ehhez el kellett érni, hogy az egyházi szentszékekhez utalják a politikailag kompromittált klerikusok ügyeinek tárgyalását.

Szcitovszky augusztus 23-án kelt levelében[155] felszólította az egyházmegyék vezetőit, hogy részletes és pontos kimutatást küldjenek hozzá a papság forradalom és a szabadságharc idején tapasztalt politikai magatartásáról. Szeptember 29-ei utasítása az egyházi büntetéssel kapcsolatosan előírta, hogy fosszák meg minden javadalmuktól a forradalmi mozgalmakhoz önként csatlakozókat, illetve azokat is ideiglenesen, akik az egyházi bíróságok előtt még nem tisztázták magukat.[156] Az egyházi megfenyítés célja az volt, hogy bizonyítani lehessen, az egyházi vezetőség komolyan veszi a vétkek megfelelő szankcionálását.

---

[152] Ezt a körlevelet egyaránt kérte szétküldeni Kemény Ferenc az erdélyi királyi Kormányszék részéről és Puchner Antal osztrák katonai kormányzó is. Éppen ezért nem értelmezhető a püspöki körlevél a forradalom ügye melletti elkötelezettség szempontjából.

[153] Szabálytalanság. Ennek egyik neme a fegyverviselés. *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. 325.

[154] *Zakar Péter*: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. Bp. 1999. 105.

[155] Szcitovszky János prímás körlevele. 1849. augusztus 23. – Egri Főegyházmegyei Levéltár. 830/1849.

[156] A levél tartalmát összefoglalja Nádasdy Ferenc kalocsai érsek rendelete: Bécs, 1849. október 25. Nádasdy Ferenc érsek rendelete a forradalomban kompromittált papokkal szembeni eljárásról. In: 1848/49 és ami utána következett. Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából (Forráskiadvány). Szerk. Lakatos Andor – Sarnyai Csaba Máté. Kalocsa, 2001. 122.

A jól kigondolt, megtervezett és végrehajtott utasítások eredményeként valóban nagyon sok pap kerülhette el a megtorlást, de ez szükségszerűen együtt járt a katolikus egyház szerepvállalásának a történetírásba berögzülő téves megítélésével. A védekezési mechanizmus viszont nem működött egyformán hatékonyan a különböző egyházmegyékben. Erdélyben a püspökkel rendelkező egyházmegye gyakorlatilag a szabadságharc és polgárháború körülményei közt vezető nélkül maradva egyértelműen a polgári, forradalmi kormány utasításait követte. Ilyen szempontból nem állítható, hogy ezzel specifikumot képviselt volna, több magyar egyházmegyében ez megfigyelhető. Erdély esetében az a sajátosság, hogy az így felvállalt forradalmi szereplés megtorlásának elkerülése okozott inkább sajátos, hangsúlyosabb gondot, mint más egyházmegyék esetében. Kovács Miklós püspök előbb igyekszik felmérni a helyzetet, a kezdeti megtorlásokat ezért képtelen megakadályozni. A szeptemberi szentszéki ülés rámutat, hogy az 1848. október 9-én Gyulafehérvárra érkező püspök *„eleinte az utak bátortalansága és a megtagadott katona-kíséret, azután egy nagyon súlyosan ránehezedett több hónapig tartó betegség miatt kénytelenített itt maradni, honnan különben a vár-ostromlási négy hónap lefolyása alatt*[157] *megyéje papjaival és a váron kívül lévő minden más egyénekkel való közlekedéstől merőben el volt zárva, és így papjainak sem politikai, sem egyházi cselekvényeiről tiszta, részletes és hiteles adatokon épült tudomással nem bírhat".*[158] Kedves Istvántól kolozsvári apátplébánostól várja a beszámolót, akit — korlátozott jogkörrel —1849. május 18-án nevezett ki püspöki helynöknek. A püspök szeretné menteni a papságot, szüksége van tehát a beszámolóra, hogy *„miket a politica megenged (...) hogy ha szükségesnek látom, s kivihetősnek tapasztalom, lépéseket tehessek".*[159] A helynök éppen a legzavarosabb helyzetekről bír a legkevesebb információval. Szeptemberi beszámolójában kijelenti, *„az én helyettességemet nem mindenütt fogadták el, mint Gyergyóban, és Felcsíkon másutt határozatilag is érvénytelennek nyilatkoztatták és azt hivatalosan is megírták, mint Udvarhelyt, azért az ily esperestségekből ide hozzám nem is jövén hivatalos tudósítás, a papok állásáról csak hírből tudhatok valamit".*[160] Tudja azonban, hogy a forradalom és szabadságharc során *„több papok katonák lettek, nem kevesen elfajultak, és botránkoztatók lettek".*[161] Augusztus 26-án kelt levelében már utal rá, hogy *„még micsoda változások történtek közelebbről az osztrák sereg bevonulása alkalmával? tisztán nem tudhatom, annyit hallottam hogy politikai vétségek miatt nevezetesen Csíkban és Gyergyóban igen sok papokat elfogtak".*[162]

---

[157] Arra a négy hónapra utal a jegyzőkönyv, amíg az erdélyi egyházmegye kormányzását a kinevezett püspöki helynök, Kedves István kolozsvári esperes látta el: 1849. május közepe–augusztus vége.

[158] A püspöki szentszék gyűlésének jegyzőkönyve. Gyulafehérvár 1849. szeptember 12. – GYFL PI 393. d. 2. cs. 286/1849.

[159] Kovács Miklós erdélyi püspök levele Kedves István ideiglenes helynöknek. Gyulafehérvár 1849. augusztus 15. – GYFL PI 389. d. 4. cs. 84/1849; 393. d. 5. cs. 84/1849.

[160] Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár 1849. szeptember 7. – GYFL PI 393. d. 5. cs. 225/1849.

[161] Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár 1849. augusztus 21. – GYFL PI 394. d. 16. cs. 86/1849.

[162] Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár, 1849. augusztus 26. – GYFL PI 393. d. 5. cs. 212/1849.

A lefogott papok kapcsán felmerült a kérdés, közbe járhat-e ügyükben a püspök a polgári hatóságoknál. A püspöki szentszéki tanácskozás ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy mivel a papokat kötelezték a magyar kormány Közlönyben megjelent rendeleteinek a kihirdetésére és Kedves István ideiglenes püspöki helynök körlevele is erre szólította fel őket, ezért a lefogottak ártatlanok, s ügyükben a püspöknek ezért közben kell járnia.[163] Erre kéri egyébként a püspököt augusztus 26-án kelt levelében Kedves István is: *„terhes körülmény és kénytelenség vitt gondolatlan lépésre,"* s amennyiben a püspök nem tudja kimenteni őket a fogságból, hogy visszakerüljenek egyházközségeik élére, *„a nép lelki pásztorok nélkül maradván kétségbe esik s elpusztul"*.[164] Szcitovszky János prímás augusztus 23-ai körlevele is ebbe az irányba mutat, melyet szeptember 12-én tárgyalt meg az erdélyi szentszék.[165] A prímás körlevelének célját megértve rámutatnak: amíg csak tehette, a püspök a törvényes hatalom iránti engedelmességre intette a papjait. Szerencsés körülménynek tekinthető, hogy a gyulafehérvári ostromzár miatt nem kellett többé állást foglalnia, erről nem is kell tehát számot adnia. Az elfogott papokkal kapcsolatban megfogalmazzák azt az érvet, hogy a vétkes pap *„nem önszíve hajlama szerint, hanem a magoknak halál-fenyegetés által engedelmességet kicsikaró, és a fejérvári várat kivéve, egész Erdélyt hatalmukban tartó Kossuthpártiak kényszerítése miatt kénytelenített cselekedni, hogy életét megmenthesse"*. Az egyházi vétségek kiemelése előrébb való, mint az állítólagos politikai bűnök. A püspök szerint *„mennyivel fájdalmasabban esett atyai szívemnek, a helyreállott közlekedés után értesülni azon vakmerő féktelenségről, melyet papjaimnak egynémelyike nemcsak polgári, hanem egyházi téren is elkövetni nem irtózott"*.[166] Ez a kitétel utal azokra az életbe léptetett radikális, egyházkormányzati reformokra és a Horváth Mihály által tervezett, Róma által megbélyegzett nemzeti zsinati tervbe való bekapcsolódásra, amelyekre a fentiekben már kitértünk.

Kovács Miklós püspök azonnal közbe is járt elfogott papjai érdekébe. 1849. szeptember 9-én kelt levelében jelzi, hogy a Szebenbe fogolyként elvitt gyergyói és a két csíki kerületi papság ügyében Wohlgemuthoz már augusztus 30-án elküldte a szükséges folyamodványt, amelynek hatását nem tudhatja megelőlegezni.[167] Szcitovszky tervének megfelelően a purifikáció egyházi szentszéken történhető megadását is megpróbálta, amit bizonyít 1849. november 17-én kelt levele. Ebből az derül ki, hogy a polgári kormány nem engedte meg, hogy a *„az egyházi rendből való tanárok, és lelkészek, elő mutatandó hiteles bizonyítványok nyomán csak előttem purificáljanak."*[168] Így ugyan Erdélyben minden pap és tanító,

---

[163] A Gyulafehérváron tartott szentszéki gyűlés jegyzőkönyve. Gyulafehérvár 1849. augusztus 29. – GYFL PI 395. d. 37. cs. 255/1849.

[164] Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár 1849. augusztus 26. – GYFL PI 393. d. 5. cs. 212/1849.

[165] A püspöki szentszék gyűlésének jegyzőkönyve. Gyulafehérvár 1849. szeptember 12. – GYFL PI 393. d. 2. cs. 286/1849.

[166] Kovács Miklós püspök levele Ráduly János kanonokhoz. Kolozsvár 1849. október 27. – GYFL PI 393. d. 6. cs. 490/1849.

[167] Körrendeletek. 1849. szeptember 9. – GYFL GyGyL Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Plébániai iratok. 1849–1856.

[168] Körrendeletek. 1849. november 17. – Uo.

aki királyi pénztárból részesült fizetésben, a katonai kerületenként felállított purifikáló bizottság előtt kellett tisztázza magát, viszont tény, hogy a püspök mindenkit igyekezett kizárólag a szentszéki eljárás hatálya alá vonni, ennek kezdeti sikertelenségét viszont az erdélyi papság tömeges meghurcolása jelzi.

Összegzés

Az erdélyi római katolikus egyházmegye a forradalmi változásokat, a többi magyarországi egyházmegyéhez hasonlóan üdvözölte, reményeket táplálva kezdett hozzá a megváltozott helyzetben a belső reformok kidolgozásához. Az egyházmegye püspöke, csíktusnádi Kovács Miklós nem zárkózott el az alsópapság radikális javaslataitól sem, a tisztánlátás kedvéért hajlandó volt azokat egyházmegyei zsinaton megvitatásra bocsátani, miközben a kortárs magyar püspökök ettől inkább eltekintettek. A forradalmi kormánnyal messzemenően együttműködő püspök az uniós jogharmonizáció elmaradása ellenére a törvényes változások pártolására biztatta papjait, akik a maguk során az egyházmegyétől elszigetelődő püspök utasításainak hiányában reagálták le a császári hatalom trónfosztását, s váltak a szabadságharc támogatóivá, miközben a püspöki igenlés reményében egyházfegyelmi téren is radikális változtatásokat léptettek érvénybe. A megyéspüspök a maga részéről utólag nem adta minden változáshoz a jóváhagyását, de papjait a megtorlás árnyékában igyekezett megvédeni. Az egyházmegye a forradalmi évek alatt nem csak az egyházmegyei központi kormányzástól szigetelődött el, a sajátos egyházi kérdések terén hiányolta a prímási szék figyelmét is, amely esetében sokkal nagyobb figyelmet váltott ki a nemzeti kérdés miatt a görög katolikus erdélyiek törekvése. A forradalmi kormány sem az egyházmegye belső gondjaira volt fogékony, hanem csak arra törekedett, hogy az egyházmegye lojalitását a változásokhoz, a szószéken keresztül a lelkesítést biztosítsa, még akkor is, ha ehhez mellőzte a hierarchiai hivatali utat. Ennek következményeként az osztrák megtorlást is nehezebben tudta kivédeni az egyházmegye püspöke, akinek előbb az elszigeteltség hónapjairól kellet információkat gyűjteni, így megkésve tudta alkalmazni az esztergomi érsek által javasolt retorikát.

[A hivatkozott okmányok egy része megjelent a következő két forráskiadványban: *Lukács Lajos:* The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna. Bp., 1981.; *Sávai János:* Zsinat és forradalom. Erdély, 1848/49. Szeged, 1999.]

THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN THE REVOLUTION AND FREEDOM FIGHT OF 1848/49. TRANSYLVANIAN PECULIARITIES

by Zsolt Tamási
Summary

Similarly to the other Roman Catholic dioceses of Hungary, the bishopric of Transylvania welcomed the revolutionary changes which took place in the country, and set about the elaboration

of internal reforms in the radically transformed situation. The bishop, Miklós Kovács of Csíktusnád, was even open to the radical propositions of the lower clergy, and in order to have a clear view of the situation was willing to have them discussed at a synod, a step that the contemporary Hungarian bishops refused to take. Although the scholarly literature has hitherto negated the synodal character of the diocesan discussions, the fulfilment of all canonical requirements makes it evident that it was a regular diocesan synod which then took place in Transylvania. Despite the lack of legal uniformity between Hungary and Transylvania, the bishop, who fully collaborated with the revolutionary government, urged his priests to support the lawful changes, and the latter in their turn reacted to the dethronement of the Habsburgs by becoming ardent supporters of the freedom fight without express orders from their bishop, who became increasingly separated from his own diocese. At the same time, in the hope of consequent episcopal approval, they introduced radical reforms in the territory of church discipline. Although the bishop did not sanction all these measures later, he did try to defend his priests in the time of post-revolutionary retaliation. During the revolution, the diocese was isolated not only from its own episcopal government, but also from the attention of the primate's seat in terms of specifically ecclesiastical matters. It was, in fact, the efforts of the Greek Catholics in Transylvania which raised most attention because of its nationalist implications. Thus, whereas the internal problems of the Roman and Armenian Catholics of Transylvania were received with indifference on the part of the Hungarian revolutionary government, the aim of the Greek Catholics to establish an archbishopric of their own became one of its priorities. The revolutionary government was not sensitive to the internal problems of the Roman Catholic diocese, its ownly goal being to secure support for the changes and bolster up enthusiasm through the pulpit, even by getting round the official hierarchy. Consequently, the diocesan bishop experienced more difficulty in sheltering his clergy from Austrian retaliation, for initially he had to gather information on the period of his isolation, and was thus late in applying the rhetoric proposed by the archbishop of Esztergom.

Süli Attila

A SZEBEN-VIDÉKI KORMÁNYBIZTOSSÁG TÖRTÉNETE 1849-BEN

I. Bevezetés

Czetz János honvédtábornok,[1] aki 1849 tavaszán az erdélyi hadtestparancsnoki tisztét — a Bánságban harcoló Józef Bem altábornagy helyett — átmenetileg ellátta, nem volt túl jó véleménnyel a magyar kormány erdélyi politikájáról és a kormánybiztosokról. A szabadságharc bukását követően megjelent visszaemlékezésében egy kivételt azonban mégis megemlített: „Erdélyben azon veszedelmes emberek közül kivételt érdemel, a mívelt és mély belátású Berde Mózes."[2] E pozitív kép csak egy időszakban alakulhatott ki a fiatal tábornokban: Nagyszeben bevétele után,[3] mivel az erdélyi hadtest központja ettől kezdve a városban volt, míg a Királyföldi polgári közigazgatás élén 1849 áprilisától Berde Mózes háromszéki képviselő állt. Kettőjük között gördülékeny munkakapcsolat jött létre, melynek emléke nem múlt el nyomtalanul.

Tagadhatatlan tény, hogy az 1849 tavaszán Szeben-vidéki kormánybiztosnak kinevezett Berde nem volt irigylésre méltó helyzetben. Az erdélyi szászok a magyar királyság nemzeti alapokon történő polgári átalakulását biztosító áprilisi törvényeket, Magyarország és Erdély unióját csak feltételek mellett voltak hajlandók elfogadni, féltve évszázados municipiális jogaikat. 1848 szeptemberétől pedig összefogva a román nemzetiséggel, fegyveres harcot kezdtek a magyar kormány ellen a császári csapatok oldalán. Tevékeny szerepet vállaltak az orosz intervenciós csapatok behívásánál.[4] Berdének tehát egy túlnyomórészt ellenséges érzelmű lakossággal bíró territórium polgári közigazgatását kellett megszerveznie és vezetnie.

Jelen tanulmányunkban a Szeben-vidéki kormánybiztosság történetét kívánjuk bemutatni, kiemelt hangsúlyt fektetve a Királyföld politikai, gazdasági és katonai újjászervezésére, valamint a Szászföldön élő nemzetiségek kapcsolatának alakulására. Dolgozatunkban tehát egy olyan témakört kívánunk feldolgozni, amely mind a magyar, mind a román és szász történetírás „sötét foltját"

---

[1] Életrajza: *Bona*, 2000. 148–149.

[2] *Czetz*, 1868. 121.

[3] Az erdélyi „szász reakció" központjának számító várost 1849. március 11-én foglalták el a Bem tábornok vezette magyar csapatok.

[4] Az erdélyi szászok 1848–1849-es szerepéről összefoglalóan: *Teutsch*, 1910.; *Göllner*, 1967.; *Sárközi*, 1974.

képezi.[5] Munkánk elkészítéséhez kutatásokat folytattunk a Magyar Országos Levéltárban, a Hadtörténelmi Levéltárban, az Erdélyi Unitárius Egyház Levéltárában (Kolozsvár), valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.[6]

II. Berde Mózes politikai pályája 1848–1849-ben

A székely gyalog határőri családból származó politikus 1815-ben született a sepsiszéki Szentiványlaborfalván. Tanulmányait a székelykeresztúri és kolozsvári unitárius középiskolákban folytatta, majd jogi pályára lépett és guberniumi ügyvédként képviselte a háromszéki határőri rend érdekeit.[7] Bár a fiatal jogásznak sikerült kitörnie az élethossziglan tartó katonáskodás rendszeréből, azt meg kellett ígérnie, hogy utódai vissza fognak térni a határőrség kötelékébe.[8] Berdét az 1848. április 11–12-én tartott sepsiszentgyörgyi székgyűlésen a háromszéki határőri rend követévé választották. Követutasításában választói az örökös katonaság eltörlését várták tőle.[9] Ezen célt a Magyarország és Erdély unióját elfogadó kolozsvári országgyűlésen nem sikerült elérni. A pesti országgyűlésre érkező székely képviselő egyre markánsabban képviselte a fenti célt. 1848. szeptember 19-én az országgyűlés — Berde Mózes és Mikó Mihály[10] képviselők indítványára — megalkotta a székely határőrséget megszüntető jogszabályt.[11]

1848. szeptemberére az erdélyi belpolitikai helyzett kiéleződött, a tartományt a polgárháború réme fenyegette. A szeptember 15–27-i III. balázsfalvi román nemzeti gyűlés szervezői a nép nevében fegyverbe szólították a románokat. Praefecturáknak nevezett körzetekre osztották Erdélyt, és ezek mindegyikében egy légiót állítottak fel, élén a prefekttel. A falvak lakosságát egy-egy obsitos katona irányítása mellett képezték ki. [12] Október elején Anton Puchner br., altábornagy, erdélyi fő-hadparancsnok — Theodor Baillet de Latour gr., táborszernagy, osztrák hadügyminiszter október 2-án kelt rendelete értelmében — egész haderejét, mintegy 12000 főt, a szász városok körül összpontosította.[13] A magyar kormányzat az önkéntesek és nemzetőrök segítségével próbálta meg a román mozgalmakat megtörni. [14] Az önvédelmi harc hatékony megszervezése

---

[5] Berde királyföldi kormánybiztosságáról csak Kálnoki Kis Tamás tollából jelent meg tanulmány, azonban munkája elsősorban a diplomáciai tevékenységére korlátozódott. (*Kálnoki Kis*, 1976.) Az Erdély 1848–1849. évi történetét bemutató összefoglaló feldolgozások csak szűkszavúan érintik a témakört.

[6] Itt szeretném köszönetemet nyilvánítani Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Dunatáji Népek Kutatása" Szakalapítványának a romániai kutatásaimhoz nyújtott támogatásáért.

[7] A Berde-családban hagyományai voltak a háromszéki határőrök érdekképviseletének. 1834-ben Berde apja, id. Berde Mózes folyamodványt készített több társával, melyben a határőri terhek könnyítését kérték. A felterjesztés készítése érdekében a szerzők több tanácskozást is tartottak. A katonai vezetés azonban nem tűrte el a kezdeményezést, id. Berdét és több társat börtönbüntetésre ítélték. (*Egyed*, 1979. 23–26.)

[8] *Benczédi*, 1901. 11. A szék lakosságának 48%-a tartozott a határőri rendhez. (*Egyed*, 1979. 13.)

[9] *Egyed*, 1979. 33–35.

[10] Csíkszék országgyűlési képviselője.

[11] *Egyed*, 1998. I. 198.

[12] *Miskolczy*. 1988. 1395. *Egyed*, 1997. I. k.. 238–240.

[13] *Gelich*, I. 258–260.

[14] *Miskolczy*, 1988. 1399.

érdekében gr. Batthyány Lajos miniszterelnök egyes erdélyi képviselőket a vármegyékbe és a székely székekbe küldött kormánybiztosi jogkörrel.[15] Ezek közé tartozott Berde is, akit a kormányfő 1848. szeptember 23-án nevezett ki háromszéki kormánybiztosnak.[16] E minőségében vett részt az 1848. október 15-én kezdődő Agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen, ahol a Berzenczey László[17] által képviselt azonnali táborba szállás helyett a székely nemzeti haderő kialakítását javasolta és az egyes alakulatok számára két hét kiképzési időt tartott szükségesnek. A gyűlésen tömegnyomásra Berzenczey javaslata győzedelmeskedett. A tanácskozáson egyébként egy kiáltvány bocsátottak ki a székely nemzet nevében a szász és román lakosság felé, melyben békejobbot nyújtottak feléjük, amennyiben visszatérnek a magyar alkotmány hűségére.[18] Ennek a felhívásnak kezdeményezője éppen Berde lehetett, aki az Erdélyben együtt élő nemzetek irányában való tolerancia híve volt. Mivel nem értett egyet a gyűlés ellenséges irányvonalával, hazatért Háromszékbe, ahol a miniszterelnöki felhatalmazás értelmében nekikezdett a szék önvédelmi erejének organizációjához.[19] Vezetője lett annak a háromtagú bizottmánynak, amely a szék önvédelmi harcát irányította 1848. november-decemberben. A korszak neves kutatójának, Egyed Ákosnak értékelése szerint Berde érdeme, hogy a székely tábor bukása után egységfrontot tudott Háromszéken teremteni az önvédelmi harc érdekében.[20] A kezdeti sikerek után a székelyek december 24-én Hídvégnél vereséget szenvedtek, bár az utóbbi nem volt döntő jellegű. Nem tudván Bem tábornok csapatainak előrenyomulásáról,[21] az önvédelmi harc vezetői 1849. január 2-án Árapataknál fegyverszünetet kötöttek br. Anton Puchner altábornaggyal, erdélyi fő-hadparancsnokkal. Rövidesen megérkezett Bem futárja is, aki a széket csatlakozásra szólította fel. Mivel Berde beleegyezett az árapataki szerződés megkötésébe, és a szék a kézdimartonfalvi gyűlésen (1849. január 15) felmondta a fegyverszünetet, a kormánybiztos átadta hivatalát képviselőtársának Németh László ügyvédnek.[22] Ezek után Berde Debrecen felé vette az útját, hogy elfoglalja helyét a magyar országgyűlésben. Kolozsváron találkozott Csány László erdélyi fő-kormánybiztossal, aki éppen ebben az időszakban veszítette el közvetlen munkatársát és segédkormánybiztosát, Asztalos Pál máramarosi képviselőt.[23] Csány rövid ismeretségük után új munkatársát látta a fiatal képviselőben, mert Kossuth Lajoshoz írt levelében így fogalmazott: „Berde országgyűlési képviselő, volt háromszéki kormánybiztos itt van, őt nem engedem el, tegnap óta használom őt..."[24]

[15] Zeyk Károly, Kemény Domokos, Bethlen János, Keller János, Mikó Mihály és Gál Dani képviselőket. (*Deák*, 1943. 174. gr. Batthyány Lajos miniszterelnök levele br. Vay Miklóshoz. Budapest, 1848. szeptember 21.)

[16] A kinevezés: Berde. ir. Sz. Pest. 1848. szeptember 23. Közli: *Benczédi*, 1901. Okmánytár. 6.

[17] Berzenczey László. Marosszék ellenzéki követe, majd országgyűlési képviselője. 1848 augusztusától Kossuth Lajos felhatalmazása alapján szabadcsapatot szervez Székelyföldön, majd kezdeményezi az Anyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés összehívását.

[18] *Kővári*, 1861/a. XLV.

[19] *Egyed*, 1979. 101–102.

[20] Uo. 88.; *Benczédi*, 1901. 17.

[21] A Bem tábornok vezette magyar csapatok december 25-én vették be Kolozsvárt.

[22] *Egyed*, 1979. 172.

[23] Pontosabban: 1849. március 11-én. (*Katona*, 1990. 237–238.)

[24] *Hermann*, 1998. II. 572. Csány jelentése Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár. 1849. március 7.

Csány Asztalos megüresedett helyére Berdét javasolta Kossuthnak, akinek tartós távollétét 1849. március 17-én a parlament is jóváhagyta.[25] A Csány mellett segéd-kormánybiztosként működő Berde az erdélyi magyar politikai vezetés második embere lett. A két politikus között feltehetőleg jó munkakapcsolat alakult ki, így nem véletlen, hogy a magyar csapatok által visszafoglalt Királyföld élére a főkormánybiztos Berdét szemelte ki. Tette ezt annak ellenére is, hogy Berde nem lelkesedett új hivataláért, és maga Csány is nehezen engedte el őt maga mellől, mert a közvetlen munkájára feltétlenül szüksége volt.[26] Így csak április végén tudta őt útnak indítani új állomáshelyére, Nagyszebenbe.[27]

Berde 1848–1849. évi politikai pályájában még egy dolog jelenthetett volna változást: A Közmunka és Közlekedési Minisztérium vezetését átvevő Csány László őt szánta az egyik osztályának élére, tanácsosi címmel. A miniszter választását az alábbiakkal indokolta: „Önnek... oldalom mellett a Királyhágón túli részekben a haza ügye körül bebizonyított szolgálatai... soha nem panaszra alkalmat nem adott, eljárása okul szolgált nekem arra, hogy a közlekedési minisztériumnál igénybe vegyem önnek szolgálatát."[28] Így Berde le is akart mondani a kormánybiztosságról, ezt azonban megfelelő utód hiányában egyelőre nem fogadták el.[29] Csány végül június 9-én kinevezte Berdét osztálytanácsosnak, ekkor azonban a Marczius Tizenötödike hasábjain egy elmarasztaló cikk jelent meg róla.[30] Felhánytorgatták neki, hogy 1848. decemberében az ellenállás beszüntetésére buzdította a háromszéki székelyeket, és meghatározó szerepet játszott az árapataki szerződés megkötésénél.[31] Kifogásolták nagyszebeni kormánybiztosi működését is, ahol az újság szerint ártatlanul börtönzött be egyéneket minden vizsgálat nélkül.[32] A vádak hatására Kossuth Lajos kormányzó 1849. június 17-én vizsgálatra szólította fel a Belügyminisztériumot.[33] Ezzel párhuzamban Csány is igazoló jelentés megtételére szólította fel Berdét,[34] aki a kérésnek eleget is tett.[35]

[25] *Katona*, 1990. 237–238. A kinevezés okmánya: Berde hagyt. Szn. Nyáry Pál levele Csány Lászlóhoz. Debrecen 1849. március 17. és Nyílt rendelet Berde Mózeshez. Debrecen. 1849. március 17. Közli: KLÖM XIV. 390–391. és *Benczédi*, 1901. Okmánytár. 7.

[26] *Hermann*, 1998. II. 607. Csány jelentése Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár. 1849. április 11.

[27] Uo. 616. Csány jelentése az OHB-hez. Kolozsvár. 1849. április 24.

[28] *Varsányi*, 1990. 257–258.; *Benczédi*, 1901. Okmánytár. 11.

[29] KLÖM XV. 285.

[30] MT. 1849. 46. sz. 1849. június 11.

[31] Berde szerepe az árapataki szerződés létrehozásában vitathatatlan, de abban a helyzetben a harcokban kimerült széknek nem is volt más választása. A fegyverszünet megkötésével szinte az összes háromszéki polgári és katonai vezető is egyetértett. Egyet kell értenünk Egyed Ákossal, hogy ez a lépés inkább a jó diplomáciai érzék tanújele, mint a nem bizonyított hazaárulásé. (*Egyed*, 1979. 170.)

[32] Ez a vád sem felel meg a valóságnak. Tagadhatatlan, hogy számos egyént fogtak el egyszerű feljelentéssel rablás és gyilkosság vádjával, bizonyíték hiányában. Ezeknek a fogvatartottaknak szabadon engedésére éppen Berde intézkedett. (*Trócsányi*, 1956. 471.) Kormánybiztosi működése során Berde inkább az ártatlanul letartóztatottak védelmére kelt. Erre példaként tudjuk említeni a Nagyszeben elfoglalásakor Marosvásárhelyre hurcolt polgárok esetét, akiknek kiszabadítására mindent elkövetet. (Berde ir. 845/Sz.K.B.; 782/Sz.K.B.; 1040/Sz.K.B.

[33] KLÖM XV. 312/b.

[34] Berde hagyt. 180/Közl.E. Csány levele. Pest. 1849. június 13. Közli: *Benczédi*, 1901. Okmánytár. 11.; *Varsányi*, 1990. 257–258.

[35] H.31. 933. A jelentést Csány feltehetőleg elfogadta, mert Berde a minisztérium tényleges osztálytanácsosa lett, bár hivatalát nem tudta elfoglalni. (*F. Kiss*, 1987. 473.) Ettől kezdve Berdét számos hivatalos iratban szólították tanácsosnak. (Pl. Berde ir. 1438/Sz.K.B.)

A vádak azonban megviselték az immár szebeni kormánybiztosként tevékenykedő Berdét, aki felajánlotta lemondását Szent-Iványi Károly országos biztosnak. Döntését a túlterheltségével és az ellene felmerült vádakkal magyarázta. Kifejtette, hogy kétszer kapott kormánybiztosi megbízatást, de egyiket sem saját kezdeményezésére. 1848 őszén gr. Batthyány Lajos miniszterelnök felkérésére Háromszéken, 1849 áprilisában Csány ösztönzésére Szeben-vidéken. Kérte, hogy gondoskodjon az utódlásáról.[36]

1849. július 11-én Berde elmenekült az orosz csapatok elöl Kolozsvárra, majd a szabadságharc leverése után Bihar megyei Szalárdon, gr. Csáky György birtokán bujdosott. 1851. február 20-án, Pesten, a kerületi katonai parancsnokságon feladta magát, és ettől kezdve az ítélethozatalig a pesti Újépületben tartották fogva. A vallatói elsősorban arról kérdezték, hogy miért vállalt két ízben is kormánybiztosságot, melyek voltak a motivációi, miért nem mondott le a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásakor. Az ítéletet 1851. december 23-án hirdették ki: halált és teljes vagyonelkobzást mondtak ki rá. A szigorú ítéletet I. Ferenc József császár négy év börtönre és vagyonelkobzásra változtatta. Börtönbüntetését a csehországi Josefstadt-ban töltötte le. Kiszabadulása érdekében mind Háromszék települései, mind Nagyszeben városa kérvénnyel fordult az uralkodóhoz, aki azonban nem gyakorolt további kegyet, így Berde a teljes büntetését letöltötte.[37]

III. Az erdélyi szászok és a magyar kormánypolitika kapcsolta 1848–1849-ben

1841-ben az Erdélyi Nagyfejedelemség népessége 2143310 fő volt, melynek az erdélyi szász nemzet mindössze egy tizedét tette ki.[38] Ezzel szemben a nagyfejedelemség politikai és gazdasági szervezetében meghatározó szerepet játszottak. A erdélyi három kiváltságos nemzet egyike kilenc székben[39] és két kerületben[40]tartotta kezében a közigazgatás irányítását. Az erdélyi országgyűléseken követeik féltékenyen őrizték municipiális és kulturális autonómiájukat, szembeszállva a magyar liberális nemesség modern nemzetállam megteremtésére, valamint Magyarország és Erdély uniójára irányuló törekvéseivel. Gazdasági erejüket pedig viszonylag belterjes mezőgazdaságuk, kézműiparuk és kereskedelmük alapozta meg.[41] Politikai központjuk Nagyszeben városa volt, amely köré csoportosuló szász székek együttesét Királyföldnek nevezték. Nagyszebenben volt még az erdélyi fő-hadparancsnokság, a kincstartóság, a tartományi főbiztosság és a főposta székhelye is, így a városban jelentős számú magyar tisztviselő is élt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Királyföldön a román lakosság lélekszáma meghaladta a szá-

---

[36] Berde ir.. 859/Sz.K.B. Berde Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. május 30.; *Benczédi*, 1901. 20.

[37] *Benczédi*, 1901. 21–23. és Okmánytár, 15. és 26.

[38] A románság lélekszáma 1290970, míg a magyarságé 606009 volt. (*J. Söllner:* Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt. 1856. 393.)

[39] Szeben, Medgyes, Segesvár, Kőhalom, Nagysink, Újegyház, Szerdahely, Szászváros, Szászsebes.

[40] Brassó, Beszterce.

[41] *Sárközi*, 1974. 7.

szokét, azonban a politikai és gazdasági jogokat csak az utóbbiak gyakorolták. Ez számos konfliktus előidézője volt.[42]

A magyar politikai átalakulást biztosító áprilisi törvények VII. cikkelye kimondta Magyarország és Erdély unióját.[43] Ez a tény szászokban, főleg a Nagyszebenben székelő vezető réteg körében ellenállást szült. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szászság egy része is szorgalmazta az uniót. Még az országgyűlés megnyitása előtt a Szász Nemzeti Egyetem gyűlést tartott,[44] mivel az unió ügyében nem voltak egységesek. Brassó és Segesvár, valamint a jelentős magyar lakossággal is rendelkező Szászváros székek unió-pártiak voltak. Az összejövetelen végül az unió ellenzői győzedelmeskedtek, így Magyarország és Erdély kapcsolatát csak a Pragmatica Sanctio alapján tudták elfogadni.[45] 1848. április 25-én a szászok emlékiratot készítettek, amelyben elvetették az uniót és a magyar alkotmányt, kifejezve azon szándékukat, hogy közvetlenül az uralkodótól akarnak függeni. Hogy ne égessenek fel maguk mögött minden hidat, összefoglalták feltételeiket is, amelynek elfogadása esetén hajlandóak lettek volna az uniót megszavazni. Ezek a következőek voltak: területi különállás, német hivatalos nyelv, egyházi és oktatási autonómia. Ugyanakkor április 22-én a Szász Nemzeti Egyetem köriratban tudatta a székekkel, hogy a szászság érdekeit az osztrák császárság alá való közvetlen tartozás szolgálja.[46] A május 31-én összeülő erdélyi diéta is megalkotta a maga uniós törvényét. A szász követek óvást kívántak benyújtani, azonban az országgyűlésen királyi biztosként elnökölő br. Anton Puchner altábornagy, erdélyi fő-hadparancsnok tudatta velük, hogy az uralkodó mindenképpen szentesíteni fogja a jogszabályt, így ellenállásuknak semmi értelme.[47] Ezek után a szászok mind az Innsbruckba menekülő V. Ferdinánd, mind a magyar országgyűlés, sőt a frankfurti parlament előtt próbálták követeléseiket sikertelenül érvényesíteni, ezek a kísérletek azonban eredménytelenek maradtak.[48] Ennek szellemében tiltakoztak Bécsben br. Vay Miklósnak erdélyi teljhatalmú királyi biztossá történő kinevezése ellen.[49]

1848. szeptember 11-ig a szász képviselők többsége elhagyta a magyar országgyűlést, mire a parlament elnöke egy hét elteltével törölte a mandátumukat.[50] A szeptember 29-én tartott székgyűlésen pedig Szeben-szék kimondta elszakadását a magyar királyságtól, deklarálva csatlakozási szándékát az osztrák császársághoz.

---

[42] Megjegyzendő, hogy nem volt elenyésző a jobbágysorban élő magyarság lélekszáma sem. A Királyföldön közel 40 ezer magyar élt, legjelentősebb tömböt a Brassó-vidéken élő hétfalusi csángók képviselték.

[43] 1847/8-ik évi országgyűlési törvénycikkek. Pesten, Landerer és Heckenastnál. MDCCCXLVIII. 37–39.

[44] 1848. május 18-án. A gyűlésen Franz Salmen, a szászok ispánja elnökölt.

[45] HL 1848–1849. 1/177. br. Anton Puchner altábornagy jelentése. Nagyszeben. 1848. május 19.; Szászvárosszékre: *Sárközi*, 1974. 13.

[46] *Sárközi*, 1974. 20–21. Vagyis nem a magyar királyhoz.

[47] *Teutsch*, 1910. 227–229.

[48] Uo. 237–243.

[49] Uo. 231.

[50] Uo. 245. Ezzel párhuzamosan mondta fel a két román határőrezred is az engedelmességet a magyar kormánynak.

Október 18. óta Erdély ostromállapotban élt. Puchner fő-hadparancsnok kiáltványban jelentette be, hogy saját kezébe veszi a tartomány kormányzását, a nemzetőrséget saját parancsai alá rendeli, a honvédtoborzást leállítja, a rendelet megszegőit haditörvényszék elé állítja.[51] A fő-hadparancsnok a magyar helységek nemzetőrségeinek lefegyverzésében igénybe vette a román bizottságok segítségét, akiknek az irányítása alatt harcoló felkelők sok helyen módszeresen legyilkolták és kifosztották a magyar lakosságot.

Ettől kezdve a szászság immár nyíltan is a magyar kormánnyal szembenállók oldalára állt. A szász nemzetőrség, amely tavasztól alakult és soraiból gondosan kizárta a magyarokat immár fegyveres szerepet is vállalt az osztrák csapatok mellett. Az 1848. október 23-án Marosvásárhely ellen vonuló Gedeon József tábornok hadosztályában 700 szász nemzetőr is volt. E mellett felajánlották egy 1253 fős vadászzászlóalj kiállítását is, melybe a szász ifjak lelkesen jelentkeztek. Az utóbbi alakulat a brassói helyőrség kötelékébe került.[52]

A szász vezetők a Puchner által 1848. november közepére elfoglalt Erdély területéből egy saját Markt grófságot kívántak létrehozni a vezetésükkel. E mellett a Kolozs, Doboka és Torda megyei szász lakosságú falvakat Beszterce-vidékhez kívánták csatoltatni.[53]

1848. december közepén azonban megindult a magyar ellentámadás, 1849. januárjában Bem csapatai már Nagyszebent fenyegették, ami nem kevés rémületet keltett mind Puchnerben, mind a szász vezető körökben. Az erdélyi fő-hadparancsnok ösztönzésére Nagyszeben és Brassó küldöttsége Havasalföldön felkereste Lüders tábornokot[54], a román fejedelemségeket megszálló orosz csapatok parancsnokát katonai segítségkérés céljából. A misszió azonban sikertelen maradt, mert Lüders csak Puchner kérésére volt hajlandó csapatokat küldeni. Miután ez is megtörtént, február 2-án orosz egységek vonultak be Nagyszebenbe és Brassóba, ahol helyőrségi feladatokat láttak el.[55]

Ez volt az a lépés, amivel az erdélyi szászok a magyar kormányzatnak a maradék szimpátiáját is elveszítették. Az Országos Honvédelmi Bizottmány élén Kossuth Lajossal már korábban is őket tartotta fő felelősnek a románság fellázításáért és számos magyar település elpusztításáért,[56] de az oroszok behívása csak tetézte az ellenszenvet. Míg a román vezetőkkel a magyar politikusok keresték a megegyezés lehetőségét is, a szászokkal szemben többségük csak a kemény fellépés politikáját tartotta célravezetőnek.

Az első szász territórium, amelyet a magyar csapatok 1848. december végén elfoglaltak Beszterce-vidék volt. A terület élére Bem egy bizottmány állított, amelynek feladata a lázadásban részt vettek megbüntetése volt. A testület

---

[51] A proklamációt közli: *Kővári*, 1861/a. XLVII.; Kovács. 1979. 18.

[52] *Sárközi*, 1974. 60–61.; *Teutsch*, 1910. 252–253.

[53] *Sárközi*, 1974. 63. Ez természetesen maga után vonta a román vezetők tiltakozását.

[54] Alekszandr Nyikolajevics Lüders orosz gyalogsági tábornok, a román vajdaságokat megszálló V. hadtest parancsnoka.

[55] *Sárközi*, 1974. 66.; A behívás körülményeit alaposan feltárja: *Gyalókay Jenő:* Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása. 1849. január 31–március 28. Bp. 1931. A lépést még a román vezetők egy része is ellenezte.

[56] Pl. Zalatna, Kisenyed, Felvinc, stb.

elnöke gr. Mikes Kelemen ezredes volt.[57] Mikes Besztercén kivégeztetett egy szász tanítót, aki folyamodványokat írt Karl Urban alezredeshez.[58]

A szászokkal kapcsolatos politikai elképzeléseit 1849. január végén ismertette Kossuth Lajos az OHB elnöke Csány László erdélyi fő-kormánybiztossal. E szerint a szászokat ostromállapotba kell tartani, politikai jogaikat csak akkor gyakorolhatják, ha visszatérnek a magyar alkotmány hűségére. Az 1848 novemberében császári csapatok által Kolozsvár, Szamosújvár, Dés, Torda, Szék városokra kivetett hadisarcot majd Nagyszebennek kell megfizetnie.[59]

Az 1849. március 11-én Nagyszebent elfoglaló Bem tábornok a városra 200 ezer forint hadisarcot vetett ki, ugyanakkor biztosította a szászok területi jogait, tisztújítást és bűnbocsánatot hirdetett.[60]

A Királyföld visszafoglalása után Csány személyesen is bejárta a nagyobb szász városokat, ahol számos intézkedést foganatosított. Ezekhez az irányelveket Kossuth 1849. március 23-án írt levelében foglaltak adták meg. E szerint a fő-kormánybiztosnak az egész szászföldet katonai igazgatás alá kellett helyeznie, valamint kezeseket szednie. A hadisarcot mindenáron be kellett hajtani. Az összes nagyszebeni székhelyű országos hivatalt át kellett telepíteni Kolozsvárra. A szászoktól a fegyvereket olyan szigorúsággal kell beszedni, „...mint Windischgrätz Pesten tevé.". Alapelvként Kossuth az alábbiakat javasolta Csánynak: „Hanem a szászokat akkint kell kormányozni minden esetre, hogy féljenek!".[61] Ennek szellemében adta ki a Nagyszebenben tartózkodó Csány a város lakosai számára hirdetményét március 24-én. Csány a lázítás fő fészkének e várost tartotta, így tudatta velük, hogy az teljes szászföldet ostromállapotba helyezte és az egész Királyföldre kivetett hadisarc nagy részét nekik kell megfizetniük.[62] Állami felügyelet alá helyezte a közpénztárakat és megszüntette a lottót. A Bem által Nagyszebenben végrehajtott tisztújítást ugyan megerősítette,[63] de a többi városban már nem engedélyezte a választásokat. Felszólította őket, hogy 48 órán belül szolgáltassák be a fegyvereiket és kilátásba helyezte a rögtönítélő bíráskodás bevezetését.[64] Az utóbbira már másnap sor is került, ami természetesen maga után vonta a polgári törvénykezés megszüntetését.[65] A román fejedelemségekbe menekült polgárokat felszólította a nyolc napon belüli hazatérésre, különben a hűtlenség vétkébe esnek.[66] A Királyföldön békebíróságok, Nagy-

---

[57] Életrajza: *Bona*, 2000. 517–518..

[58] *Márki*, 1898. 223.; *Bauer*, 1870. 94. Karl Urban alezredes a naszódi székhelyű román határőrezred parancsnoka volt.

[59] KLÖM XIV. 113/d. és 129.

[60] Bem rendeletét közli: *Kővári*, 1861/a. LXXVIII.; *Sárközi*. 1974. 66.

[61] KLÖM XIV. 415.

[62] A Bem által kivetett hadiadót Csány csak ideiglenesnek tekintette, ennek végső összegét ugyanis az OHB jogosult meghatározni. (*Hermann*, II. 1998. 603. Rendelet. Nagyszeben, 1849. április 4.)

[63] Ennek szellemében adta ki március 30-án Brassóban a rendeletét. (*Hermann*, II. 1998. 600.)

[64] *Hermann*, II. 1998. 595–596.

[65] Uo. 597. Rögtön ítélő haditörvényszékek: Nagyszeben, Brassó, Beszterce és Segesvár. Rendes büntető törvényszékek: Brassó, Fogaras, Nagyszeben, Szászsebes, Kőhalom, Segesvár, Medgyes és Beszterce.

[66] Uo. 598. Csány kiáltványa a szászföldi szász és román lakossághoz. Nagyszeben, 1849. március 26.

szebenben rendőri hivatal felállítását rendelte el.[67] Végül Csány 1849. április 4-én kelt rendeletében lefoglalta a Szász Nemzeti Egyetem vagyonát, amelynek feladatait így az állam vette át.[68]

Kossuth április elsején kelt levelében sürgette Csányt, hogy a szászokra kivetett kétmillió forint hadisarcot, melynek fele kényszerkölcsön, a pénzszűkében szenvedő ország számára minél gyorsabban hajtsa be. A drasztikus intézkedést az alábbiakkal indokolta: „Confiscatióért folyamodtak a gazok? – Ezért lakolniok kell, saját magok mondták ki magokra az ítéleteket."[69] Egy másik rendeletében pedig Bem amnesztiarendeletét korlátozta jelentős mértékben.[70]

A kivetett súlyos hadisarc behajtása azonban nem bizonyult könnyű feladatnak, mivel a közpénztárakban felhalmozott pénzeket a szászok a román fejedelemségekbe menekítették. Még Nagyszebenben ért meg a gondolat Csányban, hogy erre a kormánybiztosságra legközvetlenebb munkatársát, Berdét állítja. Elhatározását a március 23-án, Nagyszebenben Berdéhez írt levelében az alábbiakkal indokolja: „... és utóbb téged barátom ide hoznom. Ide ember kell. Gondolkodjál egy emberről, kit én kérhessek magam mellé Debrecenből."[71]

Csány szászföldi útjának tapasztalatait 1849. április 4-én kelt levelében összegezte az Országos Honvédelmi Bizottmány számára. E szerint a „... Ezentúl a Szászfölddel nem úgy kell bánnunk mint ellenség földével, hanem mint álladalom sajátjával, miből tömérdek költségek fedezendők. A szászokat úgy kelletvén tekinteni, mint az álladalom ellen elkövetet vétkeknek előidézőit.".[72]

Ezek voltak azok a politikai keretek és irányelvek, amelyek alapján Berdének április végén át kellett vennie a szászföld politikai vezetését.[73]

IV. A nagyszebeni kormánybiztosság története az orosz támadás kezdetéig (1849. április vége–június 20.)

A Királyföld politikai és közigazgatási újjászervezése

Csány 1849. április 16-án nevezte ki Berdét a Szászföld teljhatalmú kormánybiztosává, akinek a hatásköre Szeben, Brassó, Medgyes, Segesvár, Szászsebes, Nagysink, Szerdahely, Újegyház és Szászváros székekre, illetve vidékekre terjedt ki.[74] A későbbiek folyamán ez annyiban módosult, hogy Brassó-vidék kormánybiztosa Dósa Elek, a marosvásárhelyi református kollégium jogász ta-

---

[67] Uo. 603. Rendelet. Nagyszeben, 1849. április 4.

[68] *Hermann*, II. 1998. 602. Az intézkedést Kossuth utasítására született meg. (KLÖM XIV. 444. Tiszafüred. 1849. március 28.

[69] KLÖM XIV. 465. Kossuth Csánynak. Eger, 1849. április 1.; *Göllner*, 1967. 217–218.

[70] KLÖM XIV. 488. Kossuth Csánynak. Nagykáta. 1849. április 5. Ennek szellemében adta ki Csány azon rendeletét, hogy Bem rendelete a román fejedelemségekbe menekültekre nem vonatkozik. (*Hermann*, 1998. II. 623/a. Csány hirdetménye. Kolozsvár, 1849. április 16.) Kossuth nem helyeselte Bem politikáját, sőt egy levelében így vélekedett: „Az elsietett kegyelem kés, melyet az ellenség kezébe adunk, hogy szívünkbe döfje." (Idézi: *Sárközi*, 1974. 66.); *Teutsch*, 1910. 214.

[71] Berde hagyt. Szn. Közli: *Benczédi*, 1901. Okmánytár. 8.

[72] *Hermann*, 1998. II. 604.

[73] Csány szászföldi útjáról összefoglalóan: *Sárközi*, 1974. 68–70. és *Teutsch*, 1910. 275.

[74] Berde hagyt. 733/1849. Közli: *Benczédi*, 1901. Okmánytár. 10.

nára,[75] míg Szászváros-széké gr. Kun Gotthárd, Hunyad megye főispánja lett[76]. Ugyanakkor gyakorlati szempontok miatt Berde kormányzása alá tartozott Fogaras-vidék és az Alsó-Fehér megyei Vízakna városa.[77] Csány a szász törvényhatóságok vezetőit feltétlen engedelmességre szólította fel Berde irányában. Bevezető fejezetünkben már utaltunk arra, hogy Berde nem lelkesedett nagyon új megbízatásáért. Tekintettel arra, hogy Kossuth által kivetett kétmilliós hadisarcot csak katonai végrehajtással lehetett behajtani, ugyanakkor ennek egy részét Bem elengedte, a katonai vezetők harmonikus együttműködésére számítani nem lehetett.[78] Dacára minden ellenkezésének, Csány ragaszkodott döntéséhez, így el kellett indulnia.

Kormánybiztosi működésének alapjait Csány április 10-én kelt rendelete határozta meg. Ez intézkedett a Szászföldön való legfontosabb teendőkről, melyek az alábbiak voltak: békebíróságok felállítása, újoncozás megkezdése, a nemzetőrségek megszervezése és a hadiadó behajtása.[79] A nemzetőrségek reorganizációjánál azonban az országos biztos óvatosságra intette Berdét. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy az 1848-ban alakult szász nemzetőrségek többsége fegyveresen is harcolt a magyar kormány ellen, így ezek újjászervezése a fegyverhiány és bizalmatlanság miatt végül elmaradt.[80]

Felmerülhet a kérdés, hogy kikre támaszkodhatott Berde a kormánybiztosi feladatkörének ellátásánál?[81] A régi, szász hivatalnoki apparátus csak kényszerből működött együtt az őt ellenségnek tekintő magyar kormányzattal, munkájukra, szaktudásukra és helyismeretükre azonban feltétlenül szükség volt. Ezek közül kiemelkedett Simon Schreiber nagyszebeni polgármester és Michael Herbert székbíró.[82] A Királyföld túlnyomórészt román és szász lakossága eleve nem szimpatizált a területet fegyverrel elfoglaló magyar csapatokkal. A rendelkezése alatt álló magyar tisztviselők száma csekély volt. Ezek közül kiemelkedik Dobokai József volt harmincados, akit éppen Csány nevezett ki nagyszebeni rendőrigazgatónak.[83] Az egyes városokban funkcionáló rendőrbiztosok Dobokain keresztül tartoztak Berdéhez. Szintén Berde irányítása alatt álltak a rögtönítélő és rendes törvényszékek tagjai is. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy Nagyszebenben volt az erdélyi hadtest székhelye is, melynek élén a Bánságba távozott Bem tábornokot helyettesítő Czetz János ve-

---

[75] Berde ir. 78/ SZ.K.B. Csány levele Berdéhez, amelyben tudatja, hogy az ő tehermentesítése érdekében Dósa Eleket a Brassó-vidék kormánybiztosának nevezi ki. Kolozsvár, 1849. április 19.

[76] Szászvárosszékre: Berde ir. 136/ SZ.K.B. Csány levele Berdéhez. Kolozsvár, 1849. április 23.

[77] Vízaknáról még Csány rendelkezett. (Berde ir. 104/ SZ.K.B.) A döntés tudomásul vétele: Uo. 390/Sz.K.B. Berde levele Csányhoz. Nagyszeben, 1849. május 5.

[78] *Katona*, 1990. 246. vö: *Benczédi*, 1901. Okmánytár. 8.

[79] Berde ir. 134/ SZ.K.B.

[80] Csány lt. 1565/Sz.K.B. Csány levele Berdéhez. Kolozsvár. 1849. április 14.

[81] Maga Berde közvetlenül a mindenkori erdélyi főkormánybiztos alárendeltségébe tartozott. Erdély főkormánybiztosa 1849. május közepéig Csány László, július elejéig Szent-Iványi Károly, majd ettől kezdve augusztus derekáig Boczkó Dániel volt.

[82] *Sárközi*, 1974. 70.; *Göllner*, 1967. 218–219.

[83] *Kővári*, 1861. 217.

zérőrnagy állt. A katonaság ellátásának koordinálásánál meghatározó szerepet játszott az osztrák fogságból szabaduló Schopf Lajos főhadbiztos.[84]

Berde Felvincen és Tövisen átutazva érkezett Nagyszebenbe április 18-án, ahol magához kérette a helyi tisztviselőket és felszólította őket a pénztárak számadás melletti átadására.[85] A Szász Nemzeti Egyetem vagyonához tartozó uradalmak (Szelistye és Talmács) felmérése is megkezdődött, melyeket meg akart szerezni az álladalom számára.[86] A tisztviselőktől kimutatást kért a szász helységek adó és tized hátralékáról is,[87] az álladalom nehéz anyagi helyzete miatt törvényhatóságokat a hátralékok azonnali befizetésére utasította.[88] Ezzel párhuzamosan folyt a román fejedelemségekbe menekült polgárok zárolt vagyonainak összeírása is.[89] A munka elég nehézkesen haladt, így Berde május 4-én kénytelen volt megróni Dobokait.[90] Az első eredmények biztatók voltak, így május elején már az jelenthette Csánynak, hogy szászok rendeleteit végrehajtják és fizetik az adóhátralékokat. Az azonban keveset változtatott azon a tényen, hogy — Dobokai szavaival élve — a szász és román lakosság továbbra sem szimpatizál a magyar kormányzattal.[91] Az elmaradt adók ügyében Berde semmiféle engedményt nem volt hajlandó tenni. Szigorúságát kiválóan szemlélteti Kőhalom-szék kérelmére adott válasza. A kérést azzal utasította el, hogy a szász nemzet eddig a magyar nemzet ellen harcolt, a haza terheihez eddig nem járult hozzá semmilyen formában.[92] Türelmet és haladékot kért viszont Csánytól a Szász Nemzeti Egyetem vagyonának összeírásánál, mert azok több megyében fekszenek, így a munka rendkívül időigényes. Kifogásolta viszont, hogy Brassóban és Szászvárosban más kormánybiztosok vannak, mert a rendeleteik nincsenek összhangban az általa kibocsátottakkal.[93] Ugyanakkor más törvényhatóságok beavatkozását a kormánybiztossága alá tartozó területek ügyeibe nem tűrte el.[94] A szász területek közé ékelt Alsó-Fehér megyei települések szolgabíráit és megyei tisztviselőit viszont hatékonyabb munkára szólította fel.[95]

---

[84] Életútja: *Bona*. 2000. 614–615.

[85] Berde ir. 1/ Sz.K.B. Berde levele Csányhoz. Tövis. 1849. április 17. és 4/ SZ.K.B. Tudósítás a szász törvényhatóságokhoz. Nagyszeben. 1849. április 19.

[86] Uo. 10/ Sz.K.B. Berde levele Donáth János közügyi igazgatóhoz. Nagyszeben, 1849. április 20.

[87] Uo. 20/ Sz.K.B. és 21/ Sz.K.B.

[88] Pl. Nagyszebent, amelynek 7137 Ft. adóhátraléka volt. (Berde ir. 63/ SZ.K.B.) Ennek nem sok eredménye lehetett, mert április 29-én már ultimátumszerűen szólította fel a várost, hogy az elmaradt hadiadót hat napon belül fizesse be, (Uo. 152/ SZ.K.B.)

[89] Uo. 24/ Sz.K.B. Rendelet Dobokai József rendőrbiztoshoz. Nagyszeben, 1849. április 20. Hat nap múlva a munkák gyors elvégzésére sürgette Dobokait. (156/Sz.K.B.) A lefoglalt szász javak jegyzékét értékek feltűntetésével kellett megküldeni az erdélyi főkormánybiztos részére. (Uo. 293/Sz.K.B.)

[90] Uo. 291/Sz.K.B.

[91] Uo. 271/Sz.K.B.

[92] Uo. 743/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 31.

[93] Uo. 390/Sz.K.B. Berde levele Csányhoz. Nagyszeben. 1849. május 5.; A zavarok elkerülése miatt gr. Kun Gotthárd kérte Berdét, hogy azokat a rendeleteit, melyeket az igazgatása alá tartozó szász székeknek egységesen ad ki neki is küldje meg a zavarok elkerülése végett. (Uo. 799/Sz.K.B. Szászváros, 1849. május 19.) vö. Uo. 1181/Sz.K.B. gr. Kun Gotthárd levele. Szászváros, 1849. június 16.

[94] Uo. 462/Sz.K.B. Berde levele Pálffy Elek udvarhelyszéki királybírónak. Nagyszeben, 1849. május 14.

[95] Uo. 1091/Sz.K.B. Berde levele Pogány György alispánhoz. Nagyenyed. 1849. június 13.

További nehézséget jelentett, hogy az 1848/1849 telén a császári kormányzat által megsarcolt szászvárosi, erzsébetvárosi és vízaknai magyar lakosság kárpótlási igénnyel lépett fel a szászság irányában,[96] melyeket az állam az általános pénzhiány miatt nem kívánt a szászoktól befolyó hadisarcból és adókból teljesíteni.

Nagyon nehéz feladat volt megfelelni a magyar kormány azon követelményének, hogy az egyes törvényhatóságok ünnepeljék meg a Függetlenségi Nyilatkozatot és küldjenek hódoló delegációkat Debrecenbe. A Nagyszebenben tartott ünnepségen csak a magyar hivatalnokok és a katonaság vett részt. A polgárok közömbösek voltak, míg a szász tisztviselők közül senki sem volt jelen.[97] Ezzel szemben a kormánybiztos és a városi tanács közeledésének jele volt, hogy az utóbbiak hódoló küldöttséget kívántak meneszteni a magyar országgyűléshez. Berde a kezdeményezést támogatta, kérve a magisztrátus tagjait, hogy a köznéppel éreztessék a magyar kormány békés politikáját.[98] Nagyszeben mellett még Szászsebes és Nagysink székek készítettek hódoló nyilatkozatot.[99]

A tartományi szintű hivatalok közül a kincstartóság és annak levéltárának Kolozsvárra való átköltöztetése is megindult.[100] Ezek tisztviselőit azonban a Függetlenségi Nyilatkozat szellemében újból fel kellett esketni,[101] kivéve a hűtlenné vált kincstári tisztviselőket, akiknek a visszaalkalmazása ellen határozottan fellépet. E tekintetben még az sem hatotta meg, hogy az illetőnek népes családja volt. Egy ilyen kérelemre azt válaszolta Szent-Iványi Károly országos biztosnak, ha a folyamodó irányában méltányosságot akar gyakorolni, akkor folyósítson számára fizetést, de alkalmazni semmi körülmények között sem célszerű.[102] A fenti esettől függetlenül a megbízhatatlan kincstári tisztviselők fizetését Berde szüneteltette.[103]

A kincstartóság levéltárának áttelepítésével párhuzamosan folyt az erdélyi fő-hadparancsnokság irattárának rendezése is. A munkát az is sürgette, hogy az erdélyi hadjárat történetét megírni szándékozó Kővári László feljelentette a „schwarzgelb" Berde Mózest, aki szerinte szándékosan akadályozza a

---

[96] Uo. 45/Sz.K.B. Ezeket többnyire az álladalom nehéz helyzete miatt elutasította. Ugyanígy tett a zalatnai menekültek kéréseivel is. (Berde ir. 51/Sz.K.B.)

[97] *Hermann*, 1998. II. 643. Csány levele Kossuthoz. Kolozsvár, 1849. április 28. Csány a szászok példás megbüntetését javasolta; A Függetlenségi Nyilatkozat propagálása a nemzetiségek anyanyelvén is folyt. Berde a román nyelvű példányokat az összes törvényhatóság részére megküldte. (Berde ir. 898/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. június 5.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen jellegű gyűlések megszervezése központi utasításra történt, így az ellenszenvet a kényszer is kiválthatta. (Berde ir. 1. cs. Szn. Csány levele. Kolozsvár, 1849. április 23.)

[98] Uo. 527/Sz.K.B. Berde levele a szebeni tanácshoz. Nagyszeben. 1849. május 14.

[99] Uo. 940/Sz.K.B.

[100] Berde ir. 26/Sz.K.B. Dobokai József levele. Nagyszeben, 1849. április 20. Ebben az időszakban történt meg a kincstartóság egykori vezetőjének, gr. Mikó Imrének a magántulajdonát képező ezüsttárgyak visszavételezése a nagyszebeni tanácstól. (Uo. 28/Sz.K.B.; 56/Sz.K.B.; 96/Sz.K.B.; 183/Sz.K.B.)

[101] Uo. 222/Sz.K.B. Csány rendelete. Kolozsvár, 1849. április 20.

[102] Uo. 825/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. június 4.

[103] Uo. 925/Sz.K.B.

munkáját azzal, hogy nem szolgáltat adatokat. [104] Ennek hatására Berde tájékoztatást kér Dobokaitól a levéltár feldolgozása tárgyában.[105]

Berde — Csány rendeletéhez igazodva — a követválasztás és tisztújítást a szász városokban a következő intézkedésig betiltotta.[106] Mindezek ellenére azt a fiatal kormánybiztosnak is látnia kellett, hogy a közigazgatás vezetése a régi, tapasztalt hivatalnok gárda nélkül lehetetlen. Ennek szellemében dolgozta ki a királyföldi tisztségviselők választási tervezetét. Elképzelésében a hivatalnoki kar élén a szászok ispánja állna, az egyes városok élén pedig polgármesterek, városi tanács. Az ő munkájukat segítenék az ügyészek és bíróságok, a rendőrség, orvosok és az egyházi tanács, akik ellátnák a közfeladatokat. A dolog érdekessége, hogy Berde a korábbi szász municipiális jogokat és tradíciókat beilleszthetőnek vélte a magyar nemzetállam keretei közé.[107] Ez abban is megnyilvánult, hogy Berdéhez német nyelven is levetett levelet írni, bár ezt Csány kifejezetten tiltotta, felszólítva őt, hogy a szász hatóságokat szorítsa a magyar nyelv használatára.[108] A helyi sajtó is újjáéledt, például a legrangosabb szász újságnak tartott Siebenbürger Bote számai ismét megjelentek.[109] A tisztviselők munkáját azzal is ösztönözni kívánta, hogy a nagyszebeni polgármestert elmaradt illetményük pótlására utasította.[110] Mindezen intézkedések ellenére az utóbbiak együttműködési szándéka kétséges volt. Szerdahelyszékben például az osztrák császárral és az orosz csapatok bejövetelével lázították a szász és román lakosságot.[111] Ennek ellenére Csány elrendelte a szászföldi választók összeírását.[112] A királyföldi tisztújításra azonban végül is nem került sor, mert a magyar kormányzat át akarta szervezni Szászföld területi beosztását.[113] E szigorúságból Szent-Iványi csak annyi engedményt volt hajlandó tenni, hogy

---

[104] *V. Waldapfel*, IV. 35. Kővári levele Szemere Bertalanhoz. Budapest, 1849. június 4. Kérte, hogy intézzen a tárgyban nyílt rendeletet Berdéhez. Csak érdekesség képen szeretnénk megjegyezni, hogy Kővári ötven évvel későbbi cikkében már harmonikusnak festi le kettőjük közös munkáját. (TL. 1893/3.)

[105] Berde ir. 1200/Sz.K.B. Berde levele. Nagyszeben, 1849. június 18. A lassú feldolgozásnak azonban nem a szabotázs, hanem a hivatalnokok kis száma és túlterheltsége volt az oka.

[106] Uo. 163/Sz.K.B.

[107] Uo. 251/Sz.K.B. Ezen tervezetet Gál Dániel kormánybiztos is fel kívánta használni a Beszterce-vidék közigazgatásának újjászervezéséhez. (Uo. 526/Sz.K.B. Gál levele. Beszterce. 1849. május 10.)

[108] Uo. 477/Sz.K.B.; *Miskolczy*, 1988. 1414.; *Sárközi*,1974. 87. Berde azonban a továbbiakban is támogatta a nemzetiségek hivatalos nyelvhasználatát. 1849. július közepén támogatta, hogy Szászsebes-szék kérelmének megfelelően a adótörvényeket román és német nyelvre is lefordítsák. (Berde ir. 1644/Sz.K.B.)

[109] *Sárközi*, 1974. 71.

[110] Berde ir. 314/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 7.

[111] Uo. 318/Sz.K.B. Az oroszok iránti szimpátia olyan méretű volt, hogy e miatt javasolta június 11-én Berde Szent-Iványinak, hogy a magyar kormány által az intervenció ellenében elrendelt országos imát itt ne hirdessék ki, mert attól tart, hogy éppen az oroszokért fognak imádkozni. (Uo. 1003/Sz.K.B.)

[112] Uo. 448/Sz.K.B.

[113] Uo. 880/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. június 1. Például a feloszlatott I. román határőrezred egykor Szeben-székhez tartozó falvai is visszakerültek a törvényhatóság igazgatása alá. (Uo. 1159/Sz.K.B.)

engedélyezte az elmenekült szász képviselők helyett újak választását, az utolsó erdélyi országgyűlés rendszere szerint.[114]

Külön problémát és nehéz feladatot jelentett a rögtönítélő bíróságok munkájának koordinálása.[115] Már kormánybiztosi működése kezdetén kénytelen volt állásfoglalást kiadni számukra Bem amnesztiarendeletének értelmezéséről: a gyilkosok, rablók, lázítók és fegyveres csapatokat vezénylők általános bűnbocsánatban nem részesülhetnek.[116] Egyben tudatta, hogy gyors és hatékony munkát vár tőlük.[117] Sok esetben számos egyént egyszerű feljelentéssel tartoztattak le gyilkosság és rablás vádjával. Tekintettel arra, hogy bizonyítékok az ilyen esetek többségében nem álltak rendelkezésre, a bírósságok sem büntető, sem felmentő ítéleteket nem tudtak hozni. Ettől függetlenül a letartóztatottak továbbra is börtönben maradtak, így a törvényszékek Berdétől kérték e jogtalan helyzet orvosolását.[118] A lázadásban résztvevő szász vezetők elfogása és vagyonának zárolása a bíróságok működésével összhangban folyt.[119] Gondot okozott viszont, hogy a Bem rendeletére hazatérőknek nem minden esetben kívántak bűnbocsánatot adni, bár az altábornagy rendelkezései még érvényben voltak. Például egy hazatérő nagyszebeni kereskedőnek, aki a helyi nemzetőrség tisztje is volt, és e minőségében a magyar csapatok ellen is harcolt, Dobokai rendőrigazgató nem javasolta a mentesség megadását. Berde Csány fő-kormánybiztoshoz utalta az ügyet.[120] Egyébként közel 300 személy vagyonát helyezték zár alá.[121] Bem rendelete ügyében végül az igazságügy minisztérium adott ki állásfoglalást. Ennek alapján a tábornok bűnbocsánata csak az akkor megtérőkre érvényes, de ezek közül is kivételt képeznek a szökevények, rablók, gyilkosok és az orosz csapatok mellett harcolók, így csak nagyon kevés személy élhetett ezen lehetőséggel.[122] Talán ez lehetett az oka, hogy Bem nem szimpatizált ezen bíróságok munkájával. Június közepén, az orosz intervenció előestéjén visszarendelte az egyes törvényszékekhez delegált tiszteket, ezzel ellehetetlenítve azok munkáját.[123] Végül az Erdélyben működő nagyszámú rögtönítélő bíróságok számát háromra csökkentették. (Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó)[124]

---

[114] Uo. 1005/Sz.K.B. Kolozsvár, 1849. június 6.

[115] A rögtönítélő törvényszékek felállításáról szóló országgyűlési rendelete Berde magyar, román és német nyelvű nyomtatványokkal adta a lakosság tudtára. (Uo. 681/Sz.K.B.)

[116] Uo. 71/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. április 23.

[117] Uo. 138/Sz.K.B. Ezzel szemben költségkímélés céljából a szászsebesi rögtönítélő, illetve a medgyesi, kőhalmi, segesvári rendes törvényszékeket május elején felszámoltak, ügyeiket más bíróságokhoz utalták. (Uo. 429/Sz.K.B.)

[118] A szebeni rendes büntető törvényszék levele Berde Mózeshez. Nagyszeben, 1849. május 22. (*Trócsányi*, 1956. 471.)

[119] Theodor Fabini elfogására: Berde ir. 168/Sz.K.B.; A szászvárosi szász vezetőkre: Uo. 184/Sz.K.B.; Stephan Ludvigh Roth elfogására: Uo. 237/Sz.K.B.)

[120] Uo. 393/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 8. Mivel választ nem kapott, kérdését Szent-Iványinak ismételten feltette. (Uo. 655/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 20.); *Sárközi*, 1974. 70.

[121] Uo. 413/Sz.K.B. Ugyanakkor a magyar ügy ellenségeinek a tőkepénzeit is lefoglalták az álladalom számára. (Uo. 1171/Sz.K.B.)

[122] Uo. 738/Sz.K.B. Szent-Iványi levele. Kolozsvár. 1849. május 31.

[123] Uo. 1118/Sz.K.B. Berde levele Pap Vilmos alezredeshez. Nagyszeben, 1849. június 15.

[124] Uo. 1143/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. június 18.

Fontos feladatai közé tartozott a közbiztonság helyreállítása, így az elszaporodó rablások, útonállások megfékezésére kénytelen volt nyílt rendeletet kibocsátani, amelyben a gyilkosok és rablók, valamint az őket bujtogatók ellenében halálbüntetést helyezett kilátásba.[125] Ugyanakkor a rablók elleni fellépésre ösztönözte a nagyszebeni tanácsot is.[126] A tolvajlások megelőzése érdekében kezdetben a magyarországi mezei rendőrségi rendszer meghonosítását javasolta Szent-Iványinak.[127] Ez utóbbi azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Mivel a törvényhatóságok közbiztonságát a katonaság lekötöttsége miatt nehezen volt képes garantálni, így javasolta a magyar megyékben kiválóan bevált pandúri intézmény itteni felállítását is. Törvényhatóságonként 50-60 pandúr alkalmazását tartotta indokoltnak, akik járőrözésük révén biztosították volna a rendet.[128]

A postai közlekedés helyreállítása

Berde első intézkedései közé tartozott a Kolozsvár és Nagyszeben közötti posta összekötetés helyreállítása, így gyorsan elrendelte, hogy 2 posta és 2 poggyász kocsit azonnal indítsanak Kolozsvárra.[129] Intézkedett, hogy az állomásokhoz „hazafias érzelmű" postai tiszteket nevezzenek ki.[130] E mellett gondoskodni kellett a Nagyszeben és Debrecen közti rendszeres postajáratok beindításáról is, itt azonban problémát jelentett, hogy a hagyományos útvonalat Gyulafehérvár ostroma miatt Tövis felé kellett megváltoztatni. Ehhez azonban mind az utakat, mind a marosportusi hidat rendbe kellett hozni.[131] A szászsebesi postamestert utasította, hogy az állomásának zavartalan működéséről minden körülmények között gondoskodjon.[132] A postai összekötetés zavartalanságának biztosítását Berde a legteljesebb szigorral megkövetelte. A szászsebesi postamestert, aki ló hiány miatt panaszkodott azonnali elmozdítással fenyegette meg.[133] Ez később be is következett, mert Bem tábornok egyik levele az ő hanyagsága miatt nem jutott el Nagyszebenbe, így Berde kénytelen volt az egész állományt leváltani.[134] Ezzel párhuzamosan május elején Dobokai József rendőrbiztos irányításával megkezdődtek a tartományi főposta-hivatal Kolozsvárra való áttelepítésének munkálatai.[135]

---

[125] Uo. 443/Sz.K.B. Nyomtatvány. Nagyszeben, 1849, május 11. Közli: *Kővári*. 1861/a. 96.

[126] Uo. 701/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 23.

[127] Uo. 883/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. június 1.

[128] Uo. 1046/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. június 10.

[129] Uo. 7/Sz.K.B. Rendelet a helyi posta hivatalhoz. Nagyszeben, 1849. április 19. körül.

[130] Uo. 355/Sz.K.B. gr. Bethlen Farkas tartományi posta főigazgató levele. Kolozsvár, 1849. április 16.

[131] Uo. 9/Sz.K.B. Berde levele ifj. Kemény István Alsó-fehér megyei főispánhoz. Nagyszeben. 1849. április 20. Kemény válasza: Berde ir. 259/Sz.K.B. Marosújvár. 1849. április 29.

[132] Uo. 13/Sz.K.B. Berde levele Varó Elek szászsebesi postamesterhez. Nagyszeben, 1849. április 21.

[133] Uo. 131/Sz.K.B. Varó Elek postamester levele. Nagyszeben, 1849. április 24.

[134] Uo. 1077/Sz.K.B. Czetz tábornok levele. Nagyszeben, 1849. június 11.

[135] Uo. 419/Sz.K.B. Rendelet Dobokaihoz. Nagyszeben. 1849. május 8.

Vallási és közoktatási ügyek

A királyföldi román lakosság többségében görög-keleti, míg a szászság kivétel nélkül evangélikus vallású volt. Mindkét egyház vezetése tevékeny szerepet vállalt az 1848. őszétől induló fegyveres felkelésben, így több egyházi vezető is a román fejedelemségekbe menekült. A fentiek alapján a magyar kormányzat és a fenti egyházak közti kapcsolat nem volt zökkenőmentes, ami nagyban megnehezítette a konszolidációt.

Az erdélyi román görög-keleti egyház a hazaárulóvá nyilvánított Andrei Saguna püspök[136] elmenekülése következtében vezető nélkül maradt. Hivatalának betöltését Csány fő-kormánybiztos feltétlenül szorgalmazta, mivel szerinte a román népre elsősorban papjai képesek befolyást gyakorolni. A Vallás és Közoktatásügy Minisztérium végleges döntéséig az egyház jegyzőjét és levéltárnokát, Hania Jánost bízta meg az irányítással, akit egyébként becsületes hazafinak tartott.[137] Az enyhülés jeleként értékelhető, hogy június 8-án a román ortodox papok és világi értelmiségek Berde engedélyével gyűlést tartottak Nagyszebenben. Tekintettel arra, hogy a kormánybiztos nem tudott jól románul, megbízottjai útján képviseltette magát a gyűlésen. A résztvevők határozatban ismerték el, hogy a jobbágyfelszabadítást, a törvény előtti és vallási egyenlőséget a magyar kormánynak köszönhetik, kinyilvánították hűségüket és elfogadták a Függetlenségi Nyilatkozatot, míg az orosz intervenciót elítélték. Kérték, hogy az 1848-ban bekövetkezett szomorú események miatt ne ítéljék el az egész román népet, és a megtérőknek biztosítsanak amnesztiát. A román fejedelemségekbe menekült püspök és egyházi főtanács helyett ideiglenes jelleggel válasszanak új tisztségviselőket, akik részére az állam gondoskodjon fizetésről. A gyűlés kiáltványban szólította fel a románságot a magyarokkal való összefogásra és közös harcra[138] A gyűlés hatására a rögtönítélő bíróságok elé állított román papoknak — a lázításban, rablásban és gyilkolásban részt vettek kivételével — Berde kegyelmet biztosított.[139]

Berde nagyon kevés rokonszenvet tanúsított a szász evangélikus klérus irányában, akinek a lelkészei álláspontja szerint 1848-ban lázították híveiket. Így nem véletlen, hogy Georg Binder püspököt az 1849-ben jogtalanul szedett

---

[136] Andrei Saguna görög-keleti erdélyi román püspök. (1809–1873) Tevékeny szerepet vállalt az erdélyi románság lázadásának vezetésében és az orosz csapatok behívásában. E miatt a magyar országgyűlés hazaárulónak nyilvánította.

[137] F.247. 509/Sz.K.B. Csány levele. Kolozsvár, 1849. május 12. Kérte Berdét, hogy világosítsa fel a román népet a magyar nemzet harcának igazságosságáról és az úrbéri terhek eltörléséről.; Uo. 660/Sz.K.B. Szent-Iványi levele. Kolozsvár, 1849. május 19. Kérte, hogy nevezze meg azon személyek körét az egyházból, akik hűek maradtak a magyar kormányhoz.; A püspökség betöltésére alkalmas egyéneket a minisztérium is meg akarta hallgatni, így Boczkó útján kérték Berdét, hogy ezen személyeket küldje a kormány akkori székhelyére, Szegedre. (Uo. 1640/Sz.K.B. Kolozsvár, 1849. július 18.) Nehezítette a helyzetet, hogy Dobokai vizsgálata szerint az összes ortodox egyházi vezető kompromitálta magát a felkelésben. ((Uo. 827/1849)

[138] Uo. 1102/Sz.K.B.; Hadtörténeti Múzeum. Kéziratos emlékanyag gyűjtemény. Leltári száma: 15034/EM.; A jegyzőkönyvet közli: TL. 1897/11–12. sz. A gyűlés jegyzőkönyvét Szent-Iványi is bekérette Berdétől. (Berde ir. 1468/Sz.K.B.); A gyűlés jegyzőkönyvét 2000 példányban nyomtatták ki román nyelven.; *Kálnoki Kis,* 1979. 71–74.

[139] Berde ir. 1538/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. július 7.

tized azonnali átadására utasította.[140] Ezzel azonban a lelkészek megélhetési alapjukat veszítették el, így Berde azt javasolta Bindernek, hogy az evangélikus hívek gondoskodjanak az eltartásukról magánszerződések keretében.[141]

Berde első intézkedései közé tartozott a háborús viszonyok miatt szünetelő iskolai oktatás megindítása.[142] A nagyszebeni közintézmények fenntartásáról az álladalom gondoskodott. Ezek közül különös figyelmet érdemel a „szebeni árva nevelde" melynek pénzügyi helyzetéről és működéséről Csány László országos biztos külön tájékoztatást kért.[143] Az intézmény alapítójának, Mária Teréziának a nevét viselte, fenntartásáról magánalapítványok gondoskodtak. A 402 növendékből 180 saját épületében, a többi pedig magán házaknál volt elhelyezve. Berde ismertette a képzés jellegét, a tanintézmény szervezeti felépítését és gazdálkodását. Külön kiemelendőnek tartotta, hogy sok olyan árva is befogadást nyert, akiknek a szüleit a román felkelők ölték meg. A kormánybiztos szerint az intézményt nem indokolt áttelepíteni, annak ellenére sem, hogy az oktatás német nyelven folyik, mivel annak szellemisége magyar. Javasolta, hogy az állam gondoskodjon a fenntartásáról, és hogy vezessék be a katonai jellegű képzést is.[144]

Csány intézkedése nyomán zárolásra kerültek a szász egyesületi pénztárak is. Ezek egy része azonban a közjó számára is üdvös feladatokat látott el, így Berde a zárlat feloldását szorgalmazta Szent-Iványinál.[145] Az országos biztos a kérést végül teljesítette.[146]

Gazdasági és külpolitikai ügyek

A régió gazdasági és külpolitikai problémái annyiban függtek össze egymással, hogy az erdélyi juh és marhatartó gazdák nyájai a román fejedelemségekben voltak teleltetés céljából.[147] Ezek visszatérése az általános húshiány, valamint a bőr és tejtermék ipar számára létkérdés volt. Az Erdélyben állomásozó katonaság ellátása és az általános élelmiszerhiány megkövetelte a külpolitikai kapcsolatok felvételét a Havasalföldet és Moldvát megszálló török katonai veze-

---

[140] Az erdélyi országgyűlés uniót elfogadó törvénye a tizedet és a földesúri szolgáltatásokat eltörölte. (II. cikkely) Ennek ellenére számos konkrét eset is előfordult, hogy a dézsmát is szedték. (Berde ir. 1249/Sz.K.B.)

[141] Berde ir. 884/Sz.K.B. Berde egyébként Binderrel személyesen is találkozni kívánt. Binder egyébként próbált engedményt elérni a tized ügyében, ezt azonban Berde kategorikusan elutasította. (Uo. 1541/Sz.K.B.) Végül az új erdélyi országos biztos, Boczkó Dániel méltányosságból elengedte az evangélikus egyház tartozását. (Uo. 1581/Sz.K.B. Kolozsvár, 1849. július 20.); *Sárközi*, 1974. 87.

[142] Berde ir. 23/Sz.K.B. Rendelet a rendőri bizottmányhoz. Nagyszeben, 1849. április 17.

[143] Uo. 41/Sz.K.B. Csány levele: Kolozsvár, 1849. április 18. és Szent-Iványi is. Uo. 892/Sz.K.B.

[144] Berde ir. 442/Sz.K.B. Berde levele a Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz. Nagyszeben, 1849. május 12.

[145] Uo. 879/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. június 1. Elsősorban a gazdasági, gyümölcsfa oltó, özvegyeket és árvákat segítő egyesületekre gondolt.

[146] Uo. 1065/Sz.K.B. Kolozsvár, 1849. június 6.

[147] Erre még május 7-én hívta fel Csány figyelmét. A gazdák szabad mozgásának engedélyezését javasolva, mivel a nemzetgazdaság érdekei és a hadsereg élelmezése ezt indokolta. (Uo. 372/1849) A két román vajdaságban megközelítőleg három millió erdélyi juh, szarvasmarha és ló telelt. (Csány lt. 115. d. Szn. Dobokai levele Berdéhez. Nagyszeben, 1849. május 8.)

tőkkel. Nehezítette viszont a helyzetet, hogy Erdély visszafoglalása után a fontos határ menti szorosokat és hágókat katonaság szállta meg, hogy elejét vegye az orosz csapatok újabb betörésének, ugyanakkor a magyar diplomáciai és gazdasági kapcsolatok fejlesztését az oroszok minden rendelkezésükre álló eszközzel gátolták. Az elszigeteltségben lévő magyar diplomácia számára kiemelten fontos volt az angol és francia külpolitikai elismerés, ezen nagyhatalmak legközelebbi elérhető külképviselete éppen Bukarestben volt.

Berde már május 5-én javasolta a török hatóságokkal való kapcsolatfelvételt Csánynak. Bár a törökök — Berde érvelése szerint — sohasem lesznek a szövetségeseink, a jóindulatú semlegességükre mindenképpen számíthatunk. Indítványozta a román fejedelemségekkel való közlekedés helyreállítását, mert Bukarestben angol és francia fegyvereket lehetne vásárolni. Felhívta a figyelmet, hogy az osztrák diplomaták a bukaresti lapokban ellenünk agitálnak, melynek ellensúlyozására ő az erdélyi lapokból küldött a havasalföldi fővárosba.[148] A török hatósággal és katonai vezetőkkel való érintkezést Csány is hasznosnak nevezte és bátorította Berdét.[149] Így, amikor Ihász Dániel alezredes,[150] a vöröstoronyi különítmény parancsnoka érintkezésbe lépett a határ menti török parancsnokkal, Ibrahim bejjel, a kezdeményezést Berde is szorgalmazta.[151] A magyar és török tisztek első találkozója május elején történt meg, Czetz tábornok Omer pasának egy lovat ajándékozott.[152]

A vajdaságokkal való kapcsolattartást azonban nagyban akadályozta a belügyminisztérium legújabb rendelete az útlevelek kibocsátásáról. A magas illeték a gazdák számára nagyban megnehezítette az útlevél beszerzését, amely a határforgalom csökkenésével járt volna, ami Berde szerint a nemzetgazdaságot károsította volna, így az összeget saját hatáskörben mérsékelte. Ennek jóváhagyását kérte — Szent-Iványi útján — belügyminisztériumtól.[153] A gazdák helyzetét nagyban segítette, hogy az erdélyi szorosokat és hágókat felügyelő orosz őrségek helyét a törökök vették át.[154] Így Berde május 21-én felhatalmazást kér Szent-Iványitól, hogy a Havasalföldet és Moldvát megszállva tartó török csapatok parancsnokával, Omer pasával tárgyalásokat kezdhessen.[155] Az engedélyt végül is gr. Batthyány Kázmér külügyminiszter adta meg, aki levélben kért Omer pasától portai fermánt a vajdaságokban való legeltetés engedélyezésére.

---

[148] Uo. 390/Sz.K.B.; *Kálnoki Kis*, 1976. 114. Megjegyzendő, hogy Csány sokkal reálisabban gondolkodott a törökökkel való viszonyról. Szerinte, ha az utóbbiak csak a csempészés fölött szemet hunynak, már az is nagy nyereség.

[149] Berde ir. 448/Sz.K.B. Kolozsvár, 1849. május 7.

[150] Életrajza: *Bona*, 2000. 399.

[151] Berde ir. 536/Sz.K.B. Ihász levele. Vöröstorony, 1849 május 13.

[152] *Deák*, 1943. 298. Berde levele Csányhoz. Nagyszeben, 1849. május 6. Meg kell jegyeznünk, hogy a magyar hírszerzés nem működött valami fényesen, mert arra számítottak, hogy az orosz csapatok néhány héten belül elhagyják Havasalföldet.; *Kálnoki Kis*, 1976. 106.; *Waldapfel*, 1962. 256.

[153] Uo. 495/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 14. A kérést a minisztérium méltányolta. (Uo. 848/Sz.K.B. Szent-Iványi levele. Kolozsvár, 1849. május 29.)

[154] Uo. 583/Sz.K.B.

[155] Uo. 673/Sz.K.B. Május 31-én ismét sürgette a zárlat feloldását. (Uo. 760/Sz.K.B.); *Kálnoki Kis*, 1976. 112–113.

Ugyanakkor a miniszter nem támogatta a bukaresti angol és francia konzulokkal történő kapcsolatfelvételt, mivel ők nem rokonszenveztek a magyar szabadsággharccal.[156]

Berde szerepét mi sem reprezentálja jobban, hogy Cezar Bolliac havasalföldi román költő és forradalmár[157] őt kereste fel a román légió megalapításának gondolatával, de a kormánybiztos felhatalmazás hiányában Kossuth kormányzóhoz irányította őt.[158]

Gazdasági intézkedései közül ki kell emelnünk a gabonából való pálinkafőzés betiltását, melyet az országos ínséggel indokolt,[159] a parlagon lévő városi földek megművelésének engedélyezését,[160] valamint a szelistyei gazdák érdekében hozott döntését. Az utóbbiak marha és juh állományukat Bihar megyében legeltették, állataikat az álladalom lefoglalta. Tekintettel arra, hogy ezek a gazdák pártütésben nem vettek részt, Csány elrendelte a zárolt javak visszaszolgáltatását Hodossy Miklós Bihar megyei kormánybiztosnak.[161]

Vízakna városával kapcsolatos ügyek

Az Alsó-Fehér megyéhez tartozó Vízakna városa a dél-erdélyi sóbányászat központja volt, lakossága magyar és román volt. 1848 tavaszán itt is megalakult a nemzetőrség, amely számára 200 db fegyvert utaltak ki. A román lakosság az I. balázsfalvi gyűlés után követelte a saját nemzetőrség felállítását, ami 1848 őszén meg is történt. A magyar nemzetőrséget októberben a császári csapatok lefegyverezték, nagyobb vérontásra nem került sor. A békés átmenet elsősorban a helyi románság vezetőjének, Ioan Moldovannak az érdeme. Ezután tisztújítást hajtottak végre, melynek eredményeképpen Moldovan lett a főbíró, a tanácsban pedig a helyi románság vezetői kerültek túlsúlyba.[162]

Ezen testület április közepén kérte Berdét, hogy bár a császári kormányzat felügyelete alatt lett megválasztva, engedje meg, hogy a helyükön maradjanak.[163] Végül Berde május 2-án kelt leiratában elrendelte a városnak a választók összeírását a magyarországi XXIII. tck. értelmében. A választásokig a jelenlegi vezetést hivatalában hagyta.[164] A tisztújítást azonban nagyban nehezítette,

---

[156] Uo. 1073/Sz.K.B. Debrecen, 1849. június 2.; *Kálnoki Kis*, 1976. 110. és 115.

[157] Bolliac Nicolae Bălcescu mellett meghatározó szerepet játszott a román-magyar megbékélési tervezet kidolgozásában. (*Miskolczy*, 1988. 1422.)

[158] Berde ir. 690/Sz.K.B. Levele Kossuthoz. Nagyszeben, 1849. május 22. Végül július közepén Bolliac és Bălcescu megkapta Kossuthtól a felhatalmazást a román légió szervezésére. (KLÖM XV. 727–728.)

[159] Csány lt. 1446/1849. Csány rendelete. Kolozsvár, 1849. április 17. Mellette Berde rendelete a szász székekhez: Berde ir. 15/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. április 20.

[160] Uo. 192/Sz.K.B. Berde levele a nagyszebeni tanácshoz. Nagyszeben, 1849. május 2.

[161] Uo. 210/Sz.K.B. Kolozsvár, 1849. április 27.; *Sárközi*, 1974. 75.

[162] A vízaknai eseményekről bővebben: *Bakk*, 1880. 13–166.

[163] Berde ir. 104/Sz.K.B. Dobokai rendőrigazgató a kérést nem támogatta. Az ügyet Berde április 19-én Csányhoz továbbította, mivel Vízakna nem tartozik hozzá. Csány állásfoglalása: A város az ő kormánybiztossága alá tartozik-

[164] Uo. 238/Sz.K.B. és 277/1849; *Bakk*, 1880. 196. Moldovan hivatalban hagyását a helyi magyarság védelmében szerzett érdemeinek köszönhette.

hogy Moldovan főbírót a nagyszebeni rögtönítélő törvényszék elé idézték. Végül a választásokat május 21-én tartották meg.[165]

A városban a főbíró népünnepélyt szervezett a Függetlenségi Nyilatkozat üdvözlésére, amelyre Berdét és magas rangú katonatiszteket is meghívták. Az ügy előzménye, hogy a kormánybiztos május 4-én érte az ünnepélyes kihirdetést és a dinasztia jelképeinek eltávolítását a várostól.[166]

A város közoktatását elősegítendő, a tanács kérésére a kormánybiztos az állami sóhivatal egyik épületét átengedte a városnak, elemi népiskola létesítése céljából.[167] A vízaknai népiskola létesítését Horváth Mihály vallás és közoktatásügy miniszter „Nemzet előtt, követendő például" határozta meg.[168]

A várost június 11-én körrendeletben szólította fel Berde a meghatározott újonc kvóta kiállítására. A leendő honvédeket a városnak fel is kellett ruháznia. Két román nemzetiségű polgár fiaik helyett kettő teljesen felszerelt lovat ajánlott fel, amit a kormánybiztos saját hatáskörben elfogadott. Július 9-én Berde újabb felszólításban utasította a várost az újoncozás mihamarabbi befejezésére.[169]

Fogaras-vidék igazgatása

A zömében román lakossággal rendelkező Fogaras-vidék közigazgatásának élén a főkapitány állt.[170] Számottevő magyar lakosság csak Fogaras városában élt. Tekintettel arra, hogy a régió határőrvidék is volt, egyes román falvai az orláti székhelyű román határőrezred közigazgatása alá, míg lakosai az ezred állományához tartoztak. A territórium szigorú értelemben nem tartozott Berde kormánybiztossága alá, azonban a Nagyszebenhez közelsége és gyakorlati okok miatt mégis az ő kormányzása alá rendelték..

Berde első intézkedései közé tartozott, hogy román határőrfalvak birtokait, közföldjeit, malmait, mészárszékeit, tiszti házait összeíratta, mivel álláspontja szerint ezek a román határőrezredek lefegyvereztetése által visszaszálltak az államra.[171] Komoly problémát jelentettek az egyes településeken lakó volt határőrtisztek, akikben a magyar hatóságok mindig veszélyforrást sejtettek, így a határvidékről való eltávolításukat szorgalmazták.[172] Nem zárkózott el azonban az ezred tábori lelkészének alkalmazása elől. Bár az illetőt megbízha-

[165] Bakk, 1880. 197. A tisztújításról készült jegyzőkönyv: Berde ir. 963/Sz.K.B.

[166] Bakk, 1880. 195.

[167] Berde levele: Berde ir. 873/Sz.K.B. és 963/Sz.K.B. Nagyszeben, június 4.; Bakk, 1880. 198. A kérelmet Horváth Mihály miniszter június 20-án kelt levelében jóváhagyta. (Berde ir. 1460/Sz.K.B.)

[168] Közlöny, 138. sz. 1849. június 22.; *Kálnoki Kis*, 1979. 74.

[169] Annak ellenére is, hogy a város Szent-Iványitól engedményt kért. (Berde ir. 1002/Sz.K.B.); Bakk, 1880. 201-202.

[170] 1848–1849-ben: gr. Bethlen Gábor töltötte be a tisztet.

[171] Berde ir. 68/Sz.K.B. Berde levele: gr. Bethlen Gáborhoz, gr. Kun Gotthárdhoz és Dobokai Józsefhez. Nagyszeben, 1849. április 23. A fogarasi mellett ugyanezt rendelte el a dévai, dobrai és hátszegi uradalmakban is. Mellette Csányhoz írt levele, melyben ugyanezen eljárást javasolja a naszódi ezrednek a szamosújvári kincstári uradalomban található javai esetében is.

[172] Uo. 891/Sz.K.B. Pl.: Egy első román határőrezredhez tartozó hadnagy esetében, aki fegyverrel is harcolt a magyar kormány ellen Berde az alábbi eljárást javasolta Czetz tábornoknak: Javait vegyék zár alá és a vizsgálatot kezdjék meg. (Uo. 77/Sz.K.B.)

tatlannak tartotta, de híveinek lelki gondozásáról gondoskodni kellett.[173] A vidék román lakossága annyira nem szimpatizált a magyar kormányzattal, hogy sokan Havasalföldre akartak menekülni. Ennek megakadályozására rendelte el Berde, hogy a határőrizetet erősítsék meg, a lakosságot fokozottan tartsák szemmel, illetve a határhoz vezető utak járhatatlanná tételét.[174]

Emellett a régióban a Szász Nemzeti Egyetemnek is nagy birtokai voltak, melyeknek az összeírása Csány fentebb már idézett rendelete értelmében folyt.[175] Különösen jelentős volt a Bruckenthal-vagyon,[176] akiknek birtokán jelentős mennyiségű aranyat és ezüstöt találtak az összeírók. Mivel ezekre az álladalomnak nagy szüksége volt, Berde a Nagyszebenben történő beszállításukat elrendelte.[177] A javak felmérésébe a katonai hatóságok is bekapcsolódtak.[178] A felmérés nem volt zökkenőmentes, mivel az összeíró katonai és polgári biztosok kölcsönösen egymást vádolták hűtlen kezeléssel.[179] A zárolt uradalmak kezelése olyan sok feladatot eredményezet, hogy Berde egy külön igazgatóság felállítását javasolta. Jelöltje egy Alsó-Fehér megyei birtokos volt, aki a kormánybiztos szerint kitűnő gazdasági ismeretekkel rendelkezett.[180]

Bár Fogaras Berde igazgatása alá tartozott a túlterhelt kormánybiztosnak nem sok ideje volt az ottani ügyekkel foglalkozni, ezért kérte a Csíkszékben tartózkodó gr. Bethlen Gábor főkapitányt, hogy jöjjön a városba, mert javasolni akarja őt kormánybiztosnak.[181] Bethlen végül visszatért Fogarasba és folytatta a hivatalát.[182]

A fogarasi magyar lakosság hazafias érzelmeit bizonyította, hogy református egyházuk a harangját felajánlotta a hon oltárára.[183]

A polgári és katonai vezetés kapcsolatrendszere Szászföldön

Az április 18-án Nagyszebenbe érkező Berde még ezen a napon találkozott Czetz tábornokkal, akivel tárgyalásokat folytatott a katonaság helyzetéről.[184] Az új kormánybiztos szerint a katonai és polgári hatalom egymásra van utalva, ezért kérte a tábornokot, hogy adjon meg számára minden támogatást.[185]

---

[173] Uo. 855/Sz.K.B. Berde levele Czetzhez. Nagyszeben, 1849. június 8.

[174] Uo. 214/Sz.K.B. Czetz levele: Nagyszeben, 1849. április 29. Mellette: Berde rendelete: 1849. május 2.

[175] Uo. 120/Sz.K.B. A biztosok kiszállását 1849. április 24-én rendelte el Berde. (Uo. 119/Sz.K.B.)

[176] A Szász Nemzeti Egyetem fogarasi birtokai br. Bruckenthal Károly részére voltak bérbe adva. (Uo. 321/Sz.K.B.) A bérleti szerződést Berde bekérette vizsgálat céljából.

[177] Uo. 258/Sz.K.B.

[178] Uo. 331/Sz.K.B. Czetz levele. Nagyszeben, 1849. május 4. (Erről bővebben a polgári és katonai hatóságok együttműködését bemutató fejezetben) és 548/Sz.K.B. Herszényi József rendőri bizottmányi elnök levele. Fogaras, 1849. május 12.

[179] Uo. 386/Sz.K.B. Hajnal Elek hadbíró vádoló levele. Fogaras, 1849. május 5. A megvádoltak reakciója: Uo. 406/Sz.K.B. Fogaras, 1849. május 16.

[180] Uo. 881/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. június 1.

[181] Uo. 657/Sz.K.B.

[182] Uo. 957/Sz.K.B.

[183] Uo. 924/Sz.K.B. Czetz levele. Nagyszeben, 1849. június 4.

[184] Uo. 2/Sz.K.B.

[185] Uo. 17/Sz.K.B. Berde levele Czetzhez. Nagyszeben, 1849. április 20.

Az erdélyi magyar csapatok a honvédhadsereg VI. hadtestét képezték. A hadtest hat hadosztályra[186] és a kolozsvári hadosztályhoz tartozó, de önállóan operáló gyulafehérvári ostromseregre tagolódott. A tartomány katonai központja Nagyszeben volt, amely egyben hadosztályparancsnokság is volt. Az egyes városokban székelő térparancsnokok a környező régiók katonai vezetői voltak. A nehézségek ellenére Berde és Czetz között kiváló munka kapcsolat alakult ki, amelyet mi sem szimbolizál jobban, hogy amikor Berde feltűzte Czetz mellére a II. osztályú katonai érdemjelet, a fiatal tábornok elérzékenyült és kijelentette: „ ...a kitüntetés által újból is elkötelezve érzi magát a magyar kormányt az utolsó csepp véréig szolgálni."[187]

Mind Czetz, mind Berde egyetértett abban, hogy a már meglévő súlyos feszültségeket a magyar, a szász és román nemzet között növelni nem szabad, sőt, inkább ezek mérséklésére törekedtek. Ez megnyilvánult a katonaság és egyes katonatisztek, valamint néhány polgári tisztviselő által elkövetett túlkapások szigorú kivizsgálásában, másrészt a szászok felé tett gesztusokban. Az utóbbi szemléltetésére egy konkrét esetet szeretnénk bemutatni: A nagyszebeni városi tanács 1849. május 4-én vásárt kívánt tartani, melyet Dobokai rendőri igazgató határozottan ellenzett. Érvelése szerint a magisztrátus eddig semmi tanújelét nem adta a haza iránti hűségnek és a környékbeli román lakosság csak az orosz-osztrák csapatok betörésében bízik. Berde habozott: egyrészt Dobokai ellenérvei komolyak voltak, másrészt viszont a lakosság irányában is gesztust kívánt tenni, így az ügyben Czetz véleményét kérte ki. Czetz Dobokaival ellentétben azonban javasolta a vásár engedélyezését, mert az egy lépés lehet a megbékélés irányában.[188]

Fontos feladatként merült fel a határőrizet megszervezése. A dél-erdélyi határvonal ellenőrzését a magyar csapatok bevonulásáig a 16. (I. román) határőrezred látta el. Ezen alakulat azonban a császári hadtesttel Havasalföldre menekült, szervezetét pedig a magyar kormány feloszlatta. A határok nyitottsága miatt a csempészés felvirágzott, így Dobokai rendőri igazgató 3 őrmester, 40 tizedes és 954 honvédet igényelt Berde útján Czetztől.[189] A kérés teljesítése azonban a rendelkezésre álló alakulatok kevés száma miatt elmaradt.

Az újoncozási ügyek

Az erdélyi törvényhatóságokban való újoncozást Csány április 10-én kelt utasítása alapján rendelték el, az országgyűlés által meghatározott kvóta szerint.[190] Az összeírás hatálya alá esett minden 19–21 év közötti férfi, aki katonai szolgálatra alkalmas volt. Kivételt képeztek a lelkészek, tanítók, határőrök és családfenntartók.[191] Egyes falvakban visszaélések voltak az összeírások körül, a

[186] Ezek elnevezései: Kolozsvár, Beszterce, Székelyföld, Brassó, Nagyszeben és Déva.

[187] Berde ir. Levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. május 13. Az elismerés átnyújtására 1849. június 10-én került sor.

[188] Uo. 80/Sz.K.B. és 187/Sz.K.B. Berde elfogadta Czetz véleményét.

[189] Uo. 567/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 14.

[190] Uo. 134/Sz.K.B. Közli: *Kővári*, 1861/a. LXXXIX.

[191] Berde ir. 920/Sz.K.B. Berde felmentést is csak ezen elvek alapján engedélyezett. (Pl. Családfenntartó esetében. Uo. 1131/Sz.K.B.)

bizottságok pedig részrehajlóan jártak el, több esetben az alkalmas egyének helyett a mentességet élvezőket próbáltak újoncozni.[192] A visszásságok kirívó példája volt a fenyőfalvi eset. Itt 178 szász és 115 román család élt, a szász biztosok azonban 19 román és 9 szász egyén újoncoztak.[193]

Az újoncállítás május elején már folyt, de a szász és román lakosság lelkesedése nem volt túl nagy. Berde nyíltan fel is tette a kérdést Csánynak, hogy nem lenne-e célszerűbb, ha a szász székek minden újoncot 200–300 forinttal megváltanának és ezek helyett székelyeket fogadnának, vagy ezen összeg erejéig a katonaság felszereléséhez járulnának hozzá.[194] Csány válaszában ugyan méltányolta Berde érveit, de kifejtette, hogy törvényi felhatalmazás hiányában ilyen döntést nem hozhat.[195] Az újoncozást mihamarabbi befejezését Szent-Iványi országos biztos is sürgette,[196] aki a törvényhatóságokra eső mennyiséget az alábbiak szerint határozta meg:

Törvényhatóság	Mennyiség
Szeben	1417
Segesvár	348
Medgyes	556
Újegyház	186
Nagysink	354
Kőhalom	374
Szerdahely	272
Szászsebes	237
Szászváros	305
Brassó	1556

Berde kérte az országos biztostól, hogy a román újoncokat minél gyorsabban vezényelje el a katonai hatóság, mert a szökött katonák csak az útonállók számát szaporítják.[197] Berde aggodalma nem volt alaptalan, mert a Hadügyminisztérium május 23-án, 16137. szám alatt rendeletet bocsátott ki a tárgyban. Ez alapján a román újoncokat Magyarországra, pontosabban a nyíregyházi újonctelepre kellett szállítani, 200–400 fős csoportokban, katonai fedezet mellett. Az Erdélyben állomásozó alakulatokat pedig magyar ajkúakkal kellett kiegészíteni. A probléma csak az volt, hogy a rendeletet visszamenőleg már nem

[192] Pl. Burgbergen. Uo. 1249/Sz.K.B. és 1250/Sz.K.B.

[193] Uo. 1249/Sz.K.B. Vasile Kertész főesperes levele. Nagyszeben, 1849. június 19.

[194] Uo. 270/Sz.K.B. Berde levele Csányhoz. Nagyszeben, 1849. május 3.; *Sárközi*, 1974. 75.

[195] Uo. 460/Sz.K.B. Kolozsvár, 1849. május 6. Csány döntését támasztotta alá, Kiss Ernő altábornagynak, országos főhadparancsnoknak a tárgyban megjelent körrendelete is, amely a helyettesek állítását kifejezetten tiltotta. (Közlöny. 119. sz.)

[196] Uo. 595/Sz.K.B. Kolozsvár, május 19. Mind az 1848. évi, mind az 1849. évi mennyiséget ki kellett állítani.; *Teutsch*, 1910. 276.

[197] Uo. 738/Sz.K.B. Ugyanakkor az újoncállítás alól kibújni akaró székeket szigorúan megrótta. (Uo. 992/Sz.K.B. és 1002/Sz.K.B.)

lehetet alkalmazni.[198] Az erdélyi 79. honvédzászlóalj román nemzetiségű újoncai például állandóan szökdöstek, ezért Bem tábornok az alakulatot az ország más vidékére vezényelte.[199]

Szent-Iványi országos biztos — az országos fő-hadparancsnokság javaslatára[200] — felszólította Berdét, hogy a kormánybiztossága alá tartozó területek újoncairól készítsen olyan kimutatást, amely tartalmazza az illetők nemzetiségi hovatartozását. Berde ennek azonban nem sok értelmét látta, mivel magyar újoncok már nincsenek, mert azok még tavasszal beálltak az akkor alakuló honvédzászlóaljakhoz. A szászok és románok pedig „úgyis egy húron pendülnek", megkülönböztetésüket feleslegesnek tartja.[201] Végül mégis rendelkezett a tárgyban a szász székek felé.[202]

Maga az újoncozás azonban még így sem halad gördülékenyen, mert a határ menti falvak román lakossága az összeírás elől Havasalföldre menekült.[203] Ennek hatására az újoncozást átmenetileg felfüggesztették.[204] Pontosabban az utóbbi döntést már Bem tábornok hozta meg, aki ezzel a lépéssel a nép rokonszenvét akarta megnyerni. Berde támogatta a határozatot, mert sem zsoldpénz, sem fegyver, sem felszerelés nem állt a rendelkezésére.[205]

A hadsereg ellátásával kapcsolatos ügyek

A Szeben-vidéki kormánybiztosság a nagyszebeni és részben a brassói hadosztály ellátásában játszott szerepet. 1849. júniusában a két hadosztály hadrendje az alábbi volt:[206]

1. Nagyszebeni hadosztály:

Alakulat	Elhelyezés	Létszám
55. honvédzászlóalj	Vöröstorony	892 fő
79. honvédzászlóalj kettő tartalékszázada	Nagyszeben	400 fő
88. honvédzászlóalj	Nagyszeben	480 fő
10. Vilmos huszárezred egy százada	Segesvár	140 fő, 140 ló
15. Mátyás huszárezred négy százada	Nagyszeben	725 fő, 469 ló
Tüzérség (12 löveg)	Nagyszeben és Vöröstorony	154 fő, 149 ló

Összesen: 2792 fő, 763 ló és 15 löveg.

---

[198] Uo. 921/Sz.K.B. Szent-Iványi levele. Kolozsvár, 1849. május 27. Mellette Berde levele Czetzhez. (1849. június 2.) és Czetz levele Berdéhez. (1849. június 4.)

[199] Uo. 909/Sz.K.B. és 982/Sz.K.B.

[200] Ezen testület a magyarországi (budai) főhadparancsnokság utóda volt, jelentősen csökkentett hatáskörrel. Élén Kiss Ernő altábornagy állt. A főhadparancsnokság elsősorban katonai adminisztratív ügyeket látott el.

[201] Berde ir. 1004/Sz.K.B. Szent-Iványi levele. Kolozsvár, június 10.

[202] Uo. 1073/Sz.K.B. Nyomtatvány román, német és magyar nyelveken.

[203] Ezt nagyban elősegítette a határőrizet hiánya. (Uo. 917/Sz.K.B.)

[204] Uo. Szn. Dobokai levele. Nagyszeben, 1849. június 15.

[205] Uo. 1194/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. június 19. Egyben kérte az országos biztos jóváhagyását.

[206] A kimutatások alapja: *Nyepokojcsickij*, 1999. 4. táblázat.

2. Brassói hadosztály:[207]

Alakulat	Elhelyezés	Létszám
85. honvédzászlóalj	Tömös	969 fő
86. honvédzászlóalj	Tömös	837 fő
Hétfalusi honvédzászlóalj, melynek három százada Tordára volt kikülönítve[208]	Brassó	1165 fő
6. határvédzászlóalj (fegyvertelen)	Brassó	724 fő
11. Székely huszárezred kettő százada	Brassó	200 fő, 200 ló
Tüzérség (14 löveg)	Brassó	217 fő, 98 ló

Összesen: 4112 fő, 298 ló és 14 löveg.

Emellett az egyes térparancsnokságok alárendeltségében helyőrségi szolgálatot láttak el szabad és vadászcsapatok, valamint mozgó nemzetőr egységek.[209]

Ezen alakulatok élelmezéséről, elhelyezéséről és felszereléséről kellett gondoskodnia Berdének, aki teljes mértékben igyekezett megfelelni ennek a könnyűnek egyáltalán nem nevezhető feladatnak. A nehézséget elsősorban az jelentette, hogy a Királyföld lakossága az 1848. ősze óta tartó harcok miatt teljes mértékben kimerült, így nem sok kedvvel járult hozzá az „ellenséges" magyar csapatok ellátásához.

A katonaság élelmezése szempontjából komoly problémát jelentettek a merev céhszabályok által szabályozott és magasan tartott árak. Így nem meglepő, hogy Czetz tábornok még áprilisban kezdeményezte a szabad marhavágás és húskimérés engedélyezését, mert érvelése szerint a szabad kereskedelem csökkenti az árakat, így a kevés pénzzel rendelkező honvédek is olcsóbban jutnak a húshoz.[210] Gondot jelentett az is, hogy a piacok üresek voltak, így Berde már azzal fenyegette a nagyszebeni tanácsot, hogy hatályon kívül fogja helyezni céhszabályokat és a kenyér és húsárusítást minden kereskedőnek meg fogja engedni. [211] A dolog megoldása azonban nem volt ennyire egyszerű. Az erdélyi gazdák nyájai és gulyái a román fejedelemségekben voltak teleltetés céljából, ezek visszatérését a határt őrző orosz őrségek gátolták.[212] Gyakorlati szempontok alapján született meg Schopf javasolta, hogy szász székekben állomáso-

---

[207] Bár Brassó-vidéke Dózsa Elek kormánybiztossága alá tartozott, Berde az itt állomásozó csapatokról is gondoskodni kívánt. (Berde ir. 348/Sz.K.B. Berde levele Dósa Elekhez. Nagyszeben, 1849. május 7.)

[208] A hétfalusi csángókból szervezett zászlóalj a 140. (más forrás szerint a 126.) honvédzászlóalj sorszámot kapta. (*Bona*, 2000. 703.)

[209] Ezekről azonban adatokkal nem rendelkezünk.

[210] Berde ir. 13/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. április 19.

[211] Uo. 508/Sz.K.B. Berde a nagyszebeni tanácshoz. Nagyszeben, 1849. május 12.; Berde a céhszabályok mellőzésére utasította a segesvári tanácsot is a katonai élelmezés tekintetében. (Uo. 1040/Sz.K.B. Berde levele. Nagyszeben, 1849. június 12.)

[212] Erről bővebbe Berde külpolitikai és gazdasági tevékenységét ismertető fejezetben. Vö.: Uo. 760/Sz.K.B.

zó katonaságot a lefoglalt javakból élelmezzék.[213] Az élelmezés mellett legalább ennyi problémát okozott a hadsereg lovainak zab és széna ellátásának biztosítása.[214]

Május közepére a katonai élelmezésére rendelkezésre álló pénz elfogyott, ezt Berde Csánynak azonnal jelezte, választ azonban nem kapott. Május 21-én már arról tájékoztatta Szent-Iványit, hogy a katonaság már rekvirálással fenyegetőzik és ő az előállt helyzetért a felelőséget vállalni nem tudja. [215]

Berde (Schopf kezdeményezésére) javasolta a hadbiztosi rendszer megreformálását és egységesítését. Célként a takarékos, gyors és hatékony ügyintézés megteremtését jelölte meg. Hadbiztosnak csak olyan egyén javasolt, aki már szerzett tapasztalatot Bem hadtestében.[216] Fontosnak tartotta a rendszer átláthatóságának megteremtését is, mert a zászlóaljparancsnokok nem mindig a legalkalmasabb egyéneket nevezték ki e fontos posztokra. Berde aggályait azonban Czetz tábornok túlzottnak tartotta és kifejtette, hogy a takarékos gazdálkodást ő is fő feladatának tekinti. Felhívta a kormánybiztos figyelmét arra is, hogy a zászlóaljparancsnokok csak javasolhatnak, mert a megerősítés joga minden esetben Bem tábornoké.[217] Czetz érvelése nem lehetett túl meggyőző mert 1849. június elején arról panaszkodott Berdének, hogy a lovasság ellátása nincs megoldva. A tábornok neheztelt Schopfra, aki kereken kijelentette, hogy ő csak a kormánybiztos engedélyével vásárolhat. Czetz elkeseredetten adta Berde tudtára, hogy tőle elvárjak az állam védelmét, ugyanakkor a katonáiról nem gondoskodnak, így kénytelen lesz Szent-Iványihoz fordulni. Berde nem értette a problémát, mivel a lovasságról az előzetes igény alapján augusztusig gondoskodtak. Szerinte a nélkülözés oka kizárólag a pazarlás. Ezzel szemben kifejtette a tábornoknak, hogy nem bánja, ha a hadsereg élelmezésének felelősségét leveszi róla, de akkor viselje az ezzel járó következményeket is.[218]

Legalább ilyen gondot jelentett a határszélen, pontosabban a Vöröstoronyi-szorosban állomásozó katonaság ellátása is. Az itt szolgáló honvédek és tüzérek számára főzőüstök készítését határozta meg Schopfnak.[219] A június elején Bánságból hazatérő Bem tábornok teljesen felháborodott az itteni katonaság rossz ellátásán, és a polgári hatóságokat főbelövetéssel fenyegette meg.[220]

A nagyszebeni és brassói hadosztályok ellátása mellett Czetz segítséget kért a Marosportusnál állomásozó gyulafehérvári ostromsereg élelmezéséhez is. Berde a kérésre azonnal intézkedett, bár megjegyezte, hogy ezen feladat a távolságok miatt Kolozsvárról könnyebben megoldható lenne.[221] Végül mégis hozzájárult 200 mázsa liszttel és 200 mázsa szalonnával a marospontusi csapa-

---

[213] Uo. 483/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 19.
[214] Uo. 517/Sz.K.B. és 819/Sz.K.B.
[215] Uo. 623/Sz.K.B.
[216] Uo. 374/Sz.K.B. és 432/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. június 2.
[217] Uo. 468/Sz.K.B. Czetz levele. 1849. május 10.
[218] Uo. 878/Sz.K.B. Czetz levele. Nagyszeben, 1849. június 2. Berde válasza: 1849. június 5.
[219] Uo. 687/Sz.K.B.
[220] Uo. 917/Sz.K.B. Czetz levele. Nagyszeben, 1849. június 6. Berde intézkedése Schopf felé: Uo. 1849. június 6.
[221] Uo. 457/Sz.K.B. Czetz levele. Nagyszeben, 1849. május 9.

tok élelmezéséhez.[222] Ugyanakkor Czetz a gyulafehérvári ostromsereg parancsnokát a rekvirálástól eltiltotta.[223]

A hadsereg ellátására Kossuth rendeletére egy külön intendaturát kívántak felállítani, vezetésével gr. Teleki Sándor ezredest kívánta Bem megbízni. Az intézkedés azonban az orosz csapatok betörése miatt gyakorlati végrehajtásra nem került.[224]

Az élelmezés mellett legalább ennyi gondot okozott Berdének a kormánybiztossága területén állomásozó katonaság pénzzel való ellátása is. Az elmaradt zsoldfizetések sokszor már a lázadás rémét vetítették előre. Ilyen rendkívüli helyzet állt elő április végén is, amikor Czetz elrendelte a vízaknai sóhivatal pénztárában lévő összeg Nagyszebenbe szállítását. Tekintettel arra, hogy a tábornoknak erre nem volt joga, a hivatal vezetője azonnal óvást jelentett be Berdénél. A kormánybiztos azonban Czetz mellé állt, kifejtve, hogy az „ország boldogsága a katonaság ellátásától függ."[225] Május közepén Szent-Iványi már küldött Berdének pénzt, de ezzel a gondok még nem voltak megoldva, mivel a megküldött 3000 forint csak százas bankjegyekből állt, és ezen nagy címleteket Nagyszebenben és Brassóban lehetetlen volt felváltani.[226] Berde kérte a fő-kormánybiztost, hogy a lázadás szélén álló alakulatok számára sürgősen küldjön váltópénzt, amelyért még személyesen is hajlandó Kolozsvárra utazni.[227] Az ügyben nem sok előrelépés történt, mert Berde panaszát később is megismételte Szent-Iványinál.[228] Több esetben az is gondot jelentett, hogy a tisztek is visszatartották a honvédek zsoldját,[229]illetve a helyi kereskedők és lakosok sokszor elrejtették a váltópénzeiket, hogy mentesüljenek a hadsereg élelmezése alól.[230] Június elején Berde —Czetz kérésére — az utolsó harmincezer forintját küldte el a hadipénztár számára, megjegyezve, hogy ezután már ő sem rendel-

---

[222] Uo. 483/Sz.K.B.

[223] Uo. 636/Sz.K.B. Czetz levele. Nagyszeben, 1849. május 17. A rekvirálások azonban nem szűntek meg teljesen, mert Szászsebes szék még később is erre panaszkodott. (Uo. 1025/Sz.K.B.) Ugyanígy Segesvár-szék is. (Uo. 1198/Sz.K.B.) Berde minden esetben a törvények szigorú betartására utasította a katonai parancsnokokat.

[224] Uo. 1611/Sz.K.B. Boczkó levele. Kolozsvár, 1849. július 10.; Telekire: *Bona*, 2000. 675. Meg kell jegyeznünk, hogy maga Teleki sem volt elragadtatva új hivatalától. A 1849. július 7-én kelt levelében arról tájékoztatta a pénzügyminisztériumot, hogy ha nem kap pénzt a működéséhez, le fog mondani főfelügyelői hivataláról. Indoklásként az alábbiakat hozta fel: a sereg 2–3 hónap óta nem kapott zsoldot, az élelmi készleteket felélték és a ruházatot elhasználták. Teleki szerint a jelenlegi helyzet a sereg felbomlásával fenyeget. (TL. 1892. 11. sz.)

[225] Berde ir. 200/Sz.K.B. Berde levele a vízaknai sóhivatalnak. Nagyszeben, 1849. április 29. Csány dorgáló soraira Berde kifejtette, hogy a katonaság már egy hónapja nem kapott zsoldot. (Uo. 294/Sz.K.B.)

[226] A nagy címletek miatt előálló problémára Berde már május 2-án felhívta Csány figyelmét. (Uo. 251/Sz.K.B.)

[227] Uo. 581/Sz.K.B. Szent-Iványi levele. Kolozsvár, 1849. május 11. Berde válasza: Nagyszeben, 1849. május 16.; A váltópénz hiánya miatt panaszkodott gr. Bethlen Miklós őrnagy, a 15. Mátyás huszárezred osztályparancsnoka is. (Uo. 662/Sz.K.B.) A gyulafehérvári ostromsereg majdnem egy hónapig nem kapott zsoldot. (Uo. 1493/Sz.K.B. Schopf levele Berdéhez. Nagyszeben, 1849. július 2.)

[228] Uo. 817/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. május 30.

[229] Uo. 838/Sz.K.B. Dózsa Elek levele. Brassó, 1849. május 24.

[230] Uo. 1639/Sz.K.B. Boczkó Dániel levele Berdéhez. Kolozsvár, 1849. július 17.

kezik pénzforrásokkal.[231] Berde ismételt sürgetésére Szent-Iványi küldött némi pénzt, amely azonban messze nem fedezte a felmerülő kiadásokat.[232] A zavarok megelőzése érdekében a hadügyminisztérium az erdélyi hadtest állományába felelős pénztárnokot nevezett ki, ez azonban nem oldotta meg a pénzhiányt.[233] A dolog előzménye, hogy a hadügyminisztérium az egyes hadtestek mellé hadipénztárak felállítását rendelte el, amelyek a kormány által biztosított pénzalapból irányították volna a hadtestek gazdálkodását. Ennek szellemében a hadsereg ellátásának felelőségét kivették a kormánybiztosok kezéből. Ez azonban több gyakorlati problémát is eredményezett. Először is a hadipénztárak üresek voltak, ugyanakkor a kormány részéről történő pénzküldés a háborús helyzet miatt akadozott.[234] Ezzel szemben a törvényhatóságok adóbevételeivel, erőforrásaival továbbra is a kormánybiztosok rendelkeztek, így gyakorlati és hatékony döntéseket is csak ők tudtak hozni.[235] Így nem lehetett véletlen, hogy Bem a rendelet végrehajtását saját hatáskörben felfüggesztette.[236] A nagyszebeni hadipénztár július közepére lényegében teljesen kiürült.[237]

A hadsereg felszerelése szempontjából nagyon fontos szerepet játszottak a szász törvényhatóságok „önkéntes" felajánlásai. Az adakozás azonban kormányzati elvárás is volt. Berde május 11-én kelt rendeletében kifejtette a szász székeknek, hogy a magyarok és székelyek sokkal többet szenvedtek a többi nemzetiségnél, mivel ők vérükkel járultak hozzá a haza védelméhez. A hatóságok felajánlásait hazafias kötelességnek tartja és el is várja tőlük az adakozások megszervezését.[238] Ilyen értelemben nyilatkozott Kiss Sándor ezredesnek,[239] a brassói hadosztály parancsnokának, aki kifogásolta, hogy a helyi magisztrátustól 3000 ing, 3000 alsónadrág, 2000 nadrág, 2000 pár bakancs, 1500 atilla és 3000 kalap lett megrendelve. Kiss álláspontja szerint az ő csapatai már fel vannak ruházva, így az intézkedés — amelyről Czetznek sincs tudomása — felesleges, mert indokolatlanul terheli a helyi lakosságot. Berde válaszában kifejtette, hogy a székelység, mely sokkal szegényebb a brassói polgárságnál lényegesebben többet tett a haza védelméért. Ezek a ruházati anyagok pedig a szervezendő székely zászlóaljak részére lesznek kiutalva.[240] Emellett szükségessé vált a

[231] 940/Sz.K.B. Berde levele Czetzhez. Nagyszeben, 1849. június 5.

[232] Uo. 1094/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. június 13. Berde az újoncok ellátásához ismételten aprópénz biztosítását sürgette.

[233] Uo. 1179/Sz.K.B. Bem tábornok levele Berdéhez. Marosvásárhely, 1849. június 12. Mellette: Berde levele Pap Vilmos alezredeshez. Nagyszeben, 1849. június 18. Berde nyíltan feltette a kérdést, hogy ez esetben mennyiben köteles ő a hadseregről gondoskodni.

[234] Pl. Szent-Iványi egymillió forintot kért a hadiellátásra Duschek Ferenc pénzügyminisztertől, ezzel szemben csak százezret kapott. (Uo. 1231/Sz.K.B.) Szent-Iványi egyébként aggodalmát fejezte ki a rendelet miatt.

[235] Pl. A hadsereg által nyugta ellenében átvett élelmiszereket beszámították az adóba.

[236] Berde ir. 1226/Sz.K.B. Az azt is jelentette, hogy a hadsereg ellátása megmaradt a kormánybiztosok hatáskörében. Berde még június 19-én — Pap Vilmos alezredes igényére — átutalt 6000 forintot a nagyszebeni hadipénztárnak. (Uo. 1277/Sz.K.B.)

[237] Uo. 1595/Sz.K.B. Pap Vilmos alezredes levele Berdéhez. Nagyszeben, 1849. július 11.

[238] Uo. 486/Sz.K.B. E mellett Berde javasolta a román vajdaságokból történő nyersanyagvásárlást is. (Uo. 251/Sz.K.B.)

[239] Életrajza: *Bona*, 2000. 444.

[240] Berde ir. 693/Sz.K.B. Brassó, 1849. május 20. Ezeket a ruhaneműket Dósa Elek kormánybiztos 2000 újonc felruházására kívánta fordítani. Berde kérte, hogy a fölösleget küldje Nagysze-

helyi mesterek (csizmadiák, szabók) Nagyszebenbe rendelése a ruházati nyersanyagok feldolgozása céljából.[241] Brassó-vidék mellett Nagysink-szék 2500 inghez szükséges posztót és 600 kész inget, 150 kalapot és 3000 darab csizmát,[242] míg Kőhalom-szék nagy mennyiségben ajánlott fel tépést és pólyát, ezeket a kormánybiztos külön levélben köszönt meg.[243]

Egy június közepén készült kimutatás szerint az 55., 79. és 88., honvédzászlóaljakat, a lengyel és bécsi légiónak az erdélyi hadtest alárendeltségébe tartozó egységeit, a 10. Vilmos huszárezred osztályát és az újoncokat az alábbi már megvalósult felajánlásokból ruházták fel:[244]

Törvényhatóság	Felajánlás
Nagyszeben városa	150 ing, 150 lábbeli
Felső-Fehér megye[245]	2440 ing
Szászsebes	200 kalap, 445 ing, 438 lábravaló, 106 bakancs, 14 csizma
Brassó	2000 szűrposztó
Nagysink	600 ing, 600 lábravaló, 300 csizma

Az eredmények mellett Berde folyamatosan sürgette a törvényhatóságokat a felajánlott kellékek beszerzésére, mivel az újonnan felállított zászlóaljakat ezekből kívánták felruházni.[246]

A nagyszebeni hadosztály kötelékében lévő alakulatok elhelyezése és egészségügyi ellátásának megszervezése is fontos feladat volt. Április végén a katonák még polgári hazákban voltak elhelyezve, ami számos esetben súrlódásokhoz vezetett. Berde átiratban kérte Dobokait, hogy mérje fel a helyi laktanya befogadó kapacitását, illetve ennek függvényében határozza meg mennyi ágyneműre és főzőedényre van szükség. Bár a városban volt kórház, Berde azt az alacsony beteg szám alapján egy kisebb épületbe kívánta áthelyezni.[247] Dobokai felmérése alapján született meg május 1-én Berde átirata Czetzhez, melyben javasolta, hogy a katonákat csak a helyi kaszárnyába szállásolják el. Kérte, hogy a tisztek számára csak olyan fokozatú szállásokat jelöljenek ki, amely a beosztásuk és rendfokozatúk alapján megilleti őket.[248] A katonai kórház épületének pedig az evangélikus egyház helyi iskoláját jelölte ki.[249] Berde nemcsak

benbe. (Uo. 927/Sz.K.B.) A brassói példához hasonlóan utasította el a medgyesi tanács kifogásait is. (Uo. 865/Sz.K.B.)

[241] Uo. 599/Sz.K.B. Czetz levele Berdéhez. Nagyszeben, 1849. május 16. Nagyszeben bevételekor is sok ruházati alapanyag került a magyar csapatok birtokába.

[242] Uo. 937/Sz.K.B. és 940/Sz.K.B.

[243] Berde ir. 745/Sz.K.B.

[244] Uo. 1147/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. június 15-

[245] A megyének a szász székek közé ékelt részeire gondolunk.

[246] Uo. 1204/Sz.K.B. Berde levele Medgyes, Segesvár, Szászsebes és Kőhalom tisztségeihez. Nagyszeben, 1849. június 18.; A témáról összefoglalóan: *Sárközi*, 1974. 74.

[247] Uo. 144/Sz.K.B. Berde rendelete a nagyszebeni tanácshoz. Nagyszeben, 1849. április 25.

[248] A törvénytelen beszállásolási igényeket Bem külön hadparancsban tiltotta meg, szigorú büntetéssel fenyegetve a követelődzőket. (Uo. Szn. Nagyszeben, 1849. június 8.)

[249] Uo. 193/Sz.K.B.

Nagyszebenben, hanem a kormánybiztossága alá tartozó nagyobb városokban is kórházakat tervezett felállítani, így a városi tanácsoknak és térparancsnokságnak meghagyta, hogy a szükséges személyi és anyagigényt küldjék meg számára. Az épületeket a lefoglalt javakból kívánta biztosítani.[250] A kormánybiztos a betegek ellátásának megszervezését, kiemelt feladatának tekintette.[251] E téren a komoly kihívást jelentett, hogy június elején a szász székekben kitört kolerajárvány. Berde külön rendeletben hívta fel az orvosokat és gyógyszerészeket felelősségükre, valamint rendőri intézkedéseket is foganatosított a járvány terjedésének megakadályozásához.[252]

A katonai hatóságok által elkövetett túlkapások kivizsgálása és a polgári személyek birtokában lévő fegyverek begyűjtése

Már utaltunk arra, hogy Berde a katonai és polgári hatóságok közötti harmonikus együttműködést nagyon fontosnak tartotta. Ettől függetlenül a két hatalmi ág képviselői között számos esetben alakultak ki konfliktusok.

A polgári tisztviselők és katonai hatóságok közös feladatai közé tartozott a lázadásban részt vett szász és román lakosság lefegyverzésének megszervezése. Ezt a törvényhatósági hivatalnokok csak katonai segédlettel tudták végrehajtani, ugyanakkor Berde keményen fellépett az egyes katonai parancsnokok önálló akciói ellen.

A Maros és Olt vidéke között élő lakosság[253] lefegyverzését még április 21-én kérte Czetz tábornoktól Berde. Javasolta, hogy a lefegyverzés szigorú ellenőrzés mellett kerüljön végrehajtásra, különös tekintettel arra, hogy a lakosok és a begyűjtött fegyverek száma egymással összhangba legyen. Berde külön figyelmeztette a helységek előjáróit, hogy a lőfegyverek megrongálását kerüljék.[254] Április 24-én kelt rendeletében a szász székeknek és Fogaras-vidék polgárainak hat napot adott a fegyvereiknek a helyi térparancsnokságokon[255] történő leadására, a rejtegetésért pedig halálbüntetést helyezett kilátásba. Azon községnek, mely a fegyvereket megrongálva szolgáltatta be, 100 forint pénzbírságot kellett fizetni.[256] Panaszt emelt viszont Czetznél Kiss ezredes eljárása ellen, aki a Brassó-vidék lefegyverzését polgári biztos jelenléte hiányában kezdte meg.[257] A lefegyverzés eredményességét mutatja, hogy Medgyes-székben 700 kardot, pisztolyt és puskát sikerült begyűjteni a lakosságtól május közepéig.[258]

[250] Uo. 390/Sz.K.B. Rendelet. Nagyszeben, 1849. május 8.

[251] Uo. 562/Sz.K.B.

[252] Uo. 1479//Sz.K.B. Rendelet. Nagyszeben, 1849. június 1. Mellette levelei Pap Vilmos alezredeshez és Szent-Iványihoz a tárgyban. Az utóbbinak javasolta a vonatkozó belügyminiszteri rendelet román nyelvre való fordítását. (Közlöny. 140. sz.)

[253] Alsó és Felső-Fehér megye, Fogaras-vidék és a szász székek lakossága.

[254] Berde ir. 31/Sz.K.B.

[255] Ezek: nagyszebeni, brassói, fogarasi, segesvári és szerdahelyi.

[256] Berde ir. 108/Sz.K.B. A fegyverek rejtegetésért a szász törvényhatóságokat többször is szigorúan megrótta. (Uo. 876/Sz.K.B.)

[257] Uo. 285/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. május 4.; Ugyanerre figyelmeztette Alsó Sándor őrnagyot, balázsfalvi térparancsnokot is, aki panaszkodott, hogy a polgári tisztviselők gátolják a Küküllő-menti lakosság lefegyverzését. (Uo. 561/Sz.K.B. és 644/Sz.K.B.)

[258] Uo. 426/Sz.K.B.

Az önkéntes beszolgáltatás ösztönzésére Szent-Iványi fő-kormánybiztos pénzjutalmat helyezett kilátásba: puskáért 6–20 forintot, pisztolyért 3–10 forintot, míg a kardokért 4–10 forintot.[259] A rendelet hatására Berde sürgette Czetzet, hogy a fegyverek begyűjtését „portyázó csapatok útján" a lehető leggyorsabban hajtsák végre. Érvelése szerint ez a hadseregnek is érdeke, mivel a megszerzett fegyverek majd a honvédek részére kerülnek átadásra.[260] Czetz azonban nem tudott csapatokat kikülöníteni a célra, mivel a rendelkezésre álló alakulatok még a helyőrségi szolgálatot sem tudták maradéktalanul ellátni.[261]

A katonai hatóságok által elkövetett túlkapásokra még április végén hívta fel Berde figyelmét Dobokai rendőrbiztos. Több faluban a térparancsnokságok — a birtokosok kérésére — katonai segédlettel rekvirálásokat hajtottak végre a helyi lakosság kárára. Berde kérte Czetztől, hogy az ilyen tevékenységet a jövőben csak a rendőri bizottmány közreműködésével folytassák.[262] Csány körrendelete alapján kérte Czetztől azt is, hogy a katonaság részére szükséges előfogatokért utalványon fizessenek, a kényszerítést pedig mellőzzék.[263] A túlkapások esetei közül nagyon sok tanulságot hordoz az alábbi ügy. Egy magyar származású nagyszebeni polgárnő vöröstoronyi boltját a város elfoglalásakor a magyar katonák kifosztották. Tekintettel arra, hogy a rablásban katonatiszt is részt vett, Berde szigorú vizsgálatot kezdeményezett Ihász alezredesnél.[264] Az ügyben érintett Pápai hadnagyot,[265] aki az 55. honvédzászlóalj katolikus tábori papja is volt időközben ugyan elbocsátották a honvédségtől, tiszti szállásának átvizsgálását azonban Baróthy László őrnagy és zászlóaljparancsnok[266] méltatlan eljárásnak tartotta tisztikar becsülete szempontjából. Berde az eljáráson felháborodva emelt panaszt Czetz tábornoknál, kifejtve, hogy ő panasz nyomán a területileg illetékes parancsnokhoz, Ihász alezredeshez fordult. A tárgyilagos

---

[259] A jutalom összegét a beszolgáltatott fegyver állapota alapján határozták meg. Szent-Iványit egyébként a „nagyobb torkolatú" vadászfegyverek érdekelték.

[260] Uo. 769/Sz.K.B. Szent-Iványi rendelete: Kolozsvár, 1849. május 18. Berde levele Czetzhez: Nagyszeben, 1849. május 31.

[261] Uo. 872/Sz.K.B. Czetz levele Berdéhez. Nagyszeben, 1849. június 2.

[262] Uo. 22/Sz.K.B. Dobokai levele Berdéhez. Nagyszeben, 1849. április 26. A törvénytelen sarcolások miatt Újegyház szék polgárai is tiltakoztak Berdénél. (Uo. Szn. Hahn Frigyes tanár levele. Újegyház, 1849. május 15.) Berde válaszában felhívta a szék vezetésének figyelmét, hogy csak konkrét panaszokat tud kivizsgáltatni. (Uo. 615/Sz.K.B.) Fogaras-vidéken a Mátyás-huszárok léptek fel zsarolóan. (Uo. 662/Sz.K.B.) Bethlen Gergely ezredes intézkedett a felváltásukra. (Uo. 718/Sz.K.B.) A Mátyás-huszárok Újegyház-szék falvaiban is törvénytelen rekvirálásokat hajtottak végre, melyek ellen Berde ismételten panaszt emelt Bethlen ezredesnél. (Uo. 803/Sz.K.B.)

[263] Csány rendelete: Csány lt. 144/1849. Kolozsvár, 1849. április 18. Berde átirata Czetzhez: Berde ir. 69/Sz.K.B. Nagyszeben, 1849. április 20. Berde ennek szellemében intézkedett Fogaras-vidék tisztsége felé is. (Uo. 626/Sz.K.B.) A folyamatos panaszok miatt Berde felhívta gr. Bethlen Gábor főkapitány figyelmét arra, hogy az előfogatokat csak a törvényben előírt módon szabad kiállítani, és ezek költségeit bele kell számítani a törvényhatóság adójába. (Uo. 957/Sz.K.B.) Ugyanilyen eljárást határozott meg Dobokainak Fenyőfalva község esetében. (Uo. 1485/Sz.K.B.); A jogtalan fuvaroztatást egyébként Bem is külön rendeletben tiltotta meg. (Az erdélyi magyar hadsereg fővezérsége. Rendelet. Nyomtatvány. 1849. április 4. Hadtörténeti Múzeum Plakát és Aprónyomtatvány Gyűjtemény. Leltári száma: 0859/Nyt.)

[264] Uo. 620/Sz.K.B. Berde levele. Nagyszeben, 1849. május 19.

[265] Az ő személyét nem sikerült beazonosítanunk.

[266] Életrajza. *Bona*, 2000. 222.

vizsgálatot azonban gátolják az 55. honvédzászlóalj részrehajló tisztjei. Kérte, hogy rendeljen el újabb nyomozást, melyhez ő hajlandó polgári biztost kirendelni. Pápai hadnagyot pedig rendeljék vissza Vöröstoronyra és számoltassák be. Ha ez nem járható, akkor a zászlóalj tisztikara térítse meg a kárt.[267]

Külön kell tárgyalnunk, a gr. Haller Ferenc őrnagy, segesvári térparancsnok[268] személyével kapcsolatos problémákat. Haller, akinek a környéken birtokai is voltak, a román és szász felkelők által 1848 őszén elkövetett atrocitásokat törvénytelenül igyekezett megtorolni. Másrészről rendszeresen beavatkozott a polgári hatóságok illetékességi körébe. 1849 májusában a helyi rendőri bizottmány által lázítás vádjával letartoztatott tanítót katonai erővel kiszabadította. Berde szigorúan megfedte Hallert és felszólította, hogy többet ne lépje túl a hatáskörét, különben Czetznél panaszt fog tenni.[269] Ugyanígy tiltotta el őt a nagysinki tisztség zsarolásától, bírósági eljárást helyezve kilátásba ellene.[270] Haller azonban érdemben nem változtatott a módszerein, így Berde kérte a Czetz tábornokot betegsége miatt helyettesítő Pap Vilmos alezredest,[271] hogy a nevezett térparancsnokot helyezze más beosztásba.[272] A vádakra reagáló Haller kifejtette, hogy ő valóban parancsolólag lép fel a polgári tisztviselőkkel szemben, de ennek az-az oka, hogy az utóbbiak a munkájukat hanyagul végzik. A hadipénztárak üresek, a alárendeltségébe tartozó csapatok ellátásáról senki sem gondoskodik.[273] A rendelkezésünkre álló adatok szerint Haller elmozdítása végül elmaradt.

A Dél-Erdélyben állomásozó vadászcsapatok számos esetben túlkapásokat követtek el a polgári lakosság kárára. Ezen alakulatok szervezeti alapjait Kossuth 1848. december 16-án rendelete teremtette meg. Ebben az OHB elnöke arra szólította fel a veszélyeztetett törvényhatóságokat, hogy szervezzenek gerillacsapatokat. Két nap múlva kelt rendeletében Kossuth már részletesen kifejtette elképzeléseit. A csapatok vezéreit a főispánok, vagy azok távollétében az alispánok nevezik ki. A vezérek 100–200 fős csapat esetén századosi, 400 fő felett őrnagyi illetményt kapnak. Az így felállított alakulatok nem tartoznak a rendes katonaság közé, de ha más megyében is veszély van, akkor a kormány felhívására oda is kötelesek átmenni. Felszerelésükről maguk gondoskodnak. Feladatuk a gerillaharc, a zsákmány őket illette, a szuronyos puskákért és foglyokért pénzt kaptak. Hatáskörileg a polgári kormányzathoz tartoztak.[274] Kossuth rendeletének szellemében született meg Beöthy Ödön erdélyi fő-kormánybiztos felhívása Erdély lakosaihoz vadászcsapatok alakítására. (1849. január 6.) A lakosság birtokában lévő nagyszámú vadászpuska miatt a tartományban vadászcsapatokat alakítottak, amelyek jogi helyzete megegyezett a szabadcsapatokéval. A jelentkezőknek legalább négyhavi szolgálatot kellett vállalni és el kellett fogadniuk a haditörvények hatályát. Ezen egységek fő feladata a románok

---

[267] Berde ir. 737/Sz.K.B. Berde levele Czetzhez. Nagyszeben, 1849. május 30.
[268] Életrajza: *Bona*, 2000. 371.
[269] Berde ir. 785/Sz.K.B. Berde levele Haller őrnagyhoz. Nagyszeben, 1849. május 31.
[270] Uo. 812/Sz.K.B.
[271] Életrajza: *Bona*, 2000. 554–555.
[272] Berde ir. 1127–1128/Sz.K.B. Berde levele. Nagyszeben, 1849. június 13.
[273] Uo. 1235/Sz.K.B. Haller őrnagy levele Berdéhez. Segesvár, 1849. június 17.
[274] KLÖM XIII: 807.; *Hermann*, 1999. 10–14.

által elrabolt javak visszaszerzése, a lakosság kezén lévő fegyverek begyűjtése volt. A rendelet a bosszúállást szigorúan tiltotta.[275] A szigorú tiltás ellenére visszaélések még a későbbiek folyamán is történtek.[276]

A vadászcsapatok által elkövetett a kihágásokat, amennyiben a sértettek panaszt nyújtottak be a polgári és katonai hatóságok szigorúan kivizsgáltak. Egy vásárra tartó román paraszttól két vadász és egy huszár elvett egy bárányt és a sértettet fizetés helyett megverték. Berde átiratára Czetz tábornok intézkedett a harácsolók megbüntetéséről.[277] Számos olyan eset is előfordult, hogy a fegyverek begyűjtésére kivonuló vadászokkal szemben a falusiak is ellenállást fejtettek ki, így a megtorlás nem volt minden előzmény nélküli.[278] Arra is volt példa, hogy a vadászok parancsnoka a lefoglalt javakat saját hasznára értékesítette.[279]

A legkirívóbb megtorlásra a Segesvár-székhez tartozó Dános községben került sor 1849 márciusában. Az esetről a Siebenbürgen Bote is cikket közölt, melynek alapján Berde vizsgálatot rendelt el.[280] A segesvári rendőri bizottmány elnöke személyesen is kiszállt a faluba, ahol a helyi lakosokat meghallgatta. Ezek tanúvallomásai szerint a Bem tábornok táborából hazatérő székely személyeket Axente Sever román prefektus felkelői a falu határában lemészárolták. Benedek Ferenc rendőrbiztos szerint azonban a gyilkosságokban a helyi szász lakosok is részt vettek, így a medgyesi térparancsnokság állományába tartozó Jeney József őrnagy[281]vadászcsapatával kiszállt a faluba.[282] A bevonuló vadászoknak a falu lakosai a vétkeseket nem adták ki, sőt az egyik vadásznak a lábát parittyával meglőtték. Erre Jeney a falu lakosai közül 32 férfit agyonlövetett. Arra, hogy erre a szigorú, a falu lakosságának egyötödét kivégző megtorlásra ki adott felhatalmazást Jeneynek, vagy Szilágyi Sámuel alezredesnek,[283] a rendőrbiztos nem tudott választ adni. A vizsgálat hatására Berde átiratban kérte a kolozsvári térparancsnokságot, hogy hallgassák ki Jeneyt az ügyről és erről küldjenek neki tájékoztatást.[284] A kolozsvári térparancsnokság vizsgálatát azonban nagyban nehezítette, hogy Jeney vadászcsapata időközben feloszlott,[285] így csak a parancsnokot tudták meghallgatni, aki ebben az időszakban a II. honvéd vadászezred osztályparancsnoka volt. Jeney elmondása szerint 1849

---

[275] *Kővári*, 1861/a. LXVII. Az erdélyi szabad és vadászcsapatok történetének feldolgozására a mai napig nem került sor.

[276] *Egyed*, 1998. II. 282–283.

[277] Berde ir. 436/Sz.K.B. és 753/Sz.K.B.

[278] Pl. Segesvár-szék egyik falujában, ahol a helybeliek kigúnyolták a vadászokat, akiknek parancsnoka több falusit megbotoztatott. Berde mind a vadászok parancsnokát, mind Segesvár-szék királybíróját megfeddte. (Uo. 934/Sz.K.B. és 1055/Sz.K.B.)

[279] Uo. 1237/Sz.k.B.

[280] *Göllner*, 1967. 221.

[281] Életrajza: *Bona*, 2000, 410–411.

[282] Ezen vadászcsapat 1849. januárjában alakult Marosvásárhelyen Beöthy fentebb már idézett felhívására, állománya pedig többségében marosszékiekből állt.

[283] 1849. februárjában medgyesi térparancsnok. Életrajza: *Bona*, 2000. 662–663.

[284] Berde ir. Szn. Benedek Ferenc rendőrbiztos levele. Segesvár, 1849. május 19. Berde átirata: Nagyszeben, 1849. május 23.

[285] Ez az állítás csak részben felel meg a valóságnak, mivel a csapat állománya teljesen beállt a II. honvéd vadászezredbe, melynek az 5. osztályát képezték.

márciusában a Bem táborába a székely katonáknak fehérneműt vivő udvarhelyszéki székelyeket a falusiak Dánoson és Holdvilágon félholtra verték és a Küküllőbe dobták. Néhányan túlélték az atrocitást és Szilágyi alezredesnél panaszt tettek, aki Horváth Ignác őrnagyot[286] rendelte ki a faluba. Különítménye egy század vadászból, egy század csíki székely határőrből és fél század Mátyás-huszárból állt. A vadászok parancsnoka maga Jeney volt. Horváth összehívta a falusiakat, akik bűnösségüket természetesen tagadták. Ennek ellenére Horváth Holdvilágon hét személyt agyonlövetett, valamint 32 szász és román személyt letartoztatott, akiket Jeney gondjaira bízott. A foglyokkal a vadászok Eperjesi főhadnagy[287] vezetésével indultak el Holdvilág felé, útközben azonban a foglyok közül többen is a Küküllőbe ugorva szökni próbáltak. Eperjesi sortüzet vezényelt, melynek mind a 32 fogoly áldozatául esett. Eljárását mind Jeney, mind Szilágyi alezredes helyeselte.[288] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Jeney magyarázata meglehetősen hihetetlennek tűnhetett a borzalmas megtorlás indoklására. Ha néhányan szökni is próbáltak, ez még nem volt elegendő ok arra, hogy mind a 32 letartoztatott személyt kivégezzék, mindenféle bírói ítélet nélkül. Ez még háborús körülmények között is inkább egy törvénytelen megtorlásnak nevezhető, nem egy katonailag helyeselhető eljárásnak.

Egy hadiipari kezdeményezés: A nagyszebeni gyutacsgyár

Nagyszeben és környéke Erdély legiparosodottabb régiójának számított korszakunkban, így joggal merült fel a gyárak és üzemeinek hadi termelésre való átállítása. Az első ilyen létesítmény, mely a hadiipar számára látókörbe került a nagyszebeni kénsavgyár volt.[289] Berde ezt át akarta venni az álladalom számára a hadiüzemmé történő fejlesztés céljából. Elképzelését azonban Csány nem támogatta, mivel a nagybányai pénzverde számára is kénsavat kellett biztosítani, így az üzemet meghagyták eredeti funkciójában.[290] Felhatalmazta viszont Berdét a gyutacsgyártás beindítására,[291] melyhez Czetnek 10 mázsa salétromot kellett biztosítania.[292] Az így felálló gyutacsgyár támogatására Berde külön intézkedésben utasította a nagyszebeni térparancsnokságot.[293] A gyár igaz-

[286] Ebben az időszakban a 15. Mátyás huszárezred osztályparancsnoka. (*Bona*, 2000. 386.)

[287] Feltehetőleg Eperjesi László főhadnagy. (*Bona*, 1988. I. 362.)

[288] Berde ir. Szn. A kolozsvári térparancsnokság levele. Kolozsvár, 1849. május 30.

[289] A kénsavat a hadiiparban gyalogsági és tüzérségi lőszerek gyártásához használták.

[290] A kénsavat az aranytartalmú oldatokban az arany és a réz kioldására használták.; A nagybányai pénzverde már korábban is felfigyelt az üzemre. Szatmári Sámuel főfelügyelő még április elején kérte Csányt, hogy az itt fellelhető kénsav mennyiségéről minden hónapban küldjön neki kimutatást. (Berde ir. 79/Sz.K.B.) A pénzverde részére való kénsav szállítást Szent-Iványi is sürgette. (Uo. 624/Sz.K.B.)

[291] A gyutacs egy 10–12 mm hosszú, 2–3 mm átmérőjű henger volt, durranóhigannyal feltöltve. A lőfegyvereknél a lőportöltet begyújtására használták.

[292] Berde ir. 270/Sz.K.B. Csány levele. Kolozsvár. 1849. április 30. mellette Berde átirata Czetzhez: Nagyszeben, 1849. május 30. Csak érdekességképpen említem meg, hogy Berde felhasználva háromszéki kapcsolatait támogatta a torjai „büdös" barlang területéről való kénelőállítást, mert ezt Nagyszebenben akarta feldolgozni. (Uo. 456/Sz.K.B.)

[293] Uo. 714/Sz.K.B.

gatójává Demeter Józsefet nevezték ki. [294] A gyárral kapcsolatos elképzeléseiről Berde Kolozsváron személyesen is tájékoztatni kívánta Szent-Iványi országos biztost.

A szép remények ellenére a termelés beindítása még május végén is a tervezés stádiumában volt.[295] Ennek ellenére Berde azt javasolta június 1-jén Szent-Iványinak, hogy a gyár települjön át Kolozsvárra. Javaslatát azzal indokolta, hogy az álladalom inkább a magyar polgároknak nyújtson megélhetést, mint az ellenséges érzületű szászoknak.[296] Erre azonban nem került sor, mert június 17-én arról intézkedett a nagyszebeni tanács felé, hogy a gyár munkásai számára szállást adjanak.[297]

A rendelkezésünkre álló kevés forrás alapján nem tudjuk megállapítani a termelés mennyiségét és hatásfokát, de az orosz intervenció miatt a gyár „tiszavirág" életű volt.

A Szeben-vidéki kormánybiztosság végnapjai

1849. június 19–20-án az orosz csapatok Lüders tábornok vezetésével áttörtek a Tömösi-szoroson, szétverték a brassói hadosztályt, majd rövidesen elfoglalták a várost is. Lüders ezután egy 9000 fős dandárt küldött Székelyföld felé, csapatai többi részével pedig Nagyszebent és a Vöröstoronyi-szorost védő magyar csapatok ellen indult. Július 2-án Gál Sándor ezredes vezette székelyföldi hadosztály Kökös és Uzon között megtámadta Hasford tábornok orosz csapatait. Bár Gál győzni nem tudott Lüders a támadás hírére visszafordult a Barcaság felé.[298] Így Nagyszeben átmenetileg a közvetlen veszélytől megmenekült.

A támadás körülményeit Berde június 23-án kelt levelében közölte Kossuthtal. Tájékoztatta a kormányzót, hogy a szükséges intézkedéseket megtette, Nagyszebenben a közhangulat nyugodt. Reményét fejezte ki, hogy „...dicső altábornagyunknak[299] sikerülni fog ezen sereget is semmivé tenni."[300] A szükséges intézkedések közé tartozott a fegyver és lőszerkészletek, a tartományi pénztár és irattárának, valamint az országos rendőri bizottmány irattárának Kolozsvárra szállítása.[301] Az orosz támadás a magyar tisztviselők körében általános pánikot idézett elő. A medgyesi rendőri biztos például „életének védelme

---

[294] *Sárközi*, 1974. 75. Demeter József Sepsiszentgyörgy országgyűlési képviselője, 1848. őszétől pedig a háromszéki tábor élelmezési biztosa volt. (*Demeter Lajos:* Hátország. Adalékok Demeter József szerepéhez a „háromszéki tábor" ellátásának és élelmezésének megszervezéséhez. In.: Határvidék. 2. Sepsiszentgyörgy. 2006. 63–116.)

[295] Berde ir. 624/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványihoz. Nagyszeben, 1849. május 22.

[296] Uo. 888/Sz.K.B.

[297] Uo. 1057/SZ.K.B. Schopf főhadbiztos pedig 1000 forintot kért a gyár működési költségeire. (Uo. 1179/Sz.K.B.)

[298] *Hermann*, 2001. 333–334. A téma legátfogóbb feldolgozása: *Gyalókay Jenő:* Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Bp. 1938.

[299] József Bem altábornagynak.

[300] Berde ir. 1275/Sz.K.B. Közli: *Deák*, 1943. 314. mellette Dózsa Elek jelentése a Brassó-vidéki eseményekről. (Uo. 1427/Sz.K.B.)

[301] Uo. 1274., 1275., 1277., 1286, 1431, 1438/Sz.K.B.

érdekében" fel akarta függeszteni hivatalának folytatását. Berde a tétovázó hivatalnokokat munkájuk folytatására utasította, ő maga pedig azzal mutatott példát, hogy nem menekült el Nagyszebenből.[302] Ugyanilyen hangvételű levelet írt gr. Bethlen Gábor Fogaras-vidéki főkapitánynak is.[303] Ennek ellenére e törvényhatóságból az összes tisztviselő elmenekült, így annak vezetésével Berde Móricz Sándor alezredest,[304] katonai parancsnokot bízta meg.[305] E téren csak annyi változás történt, hogy az alispán visszatért és folytatta hivatalát,[306] amelyet azonban nagyban nehezített, hogy a lakosság az orosz csapatok közeledtének hírére kezdte felmondani az engedelmességet.[307] A Nagyszeben felé közeledő orosz csapatok azonban Gál ezredes támadásának hírére visszafordultak, amit Berde kezdetekben nem tudott mire vélni, mert a velük szemben felsorakozó magyar erők rendkívül csekélyek voltak.[308] Berde reménykedett, hogy Anglia és Franciaország diplomáciai fellépése megállította az orosz intervenciót.[309] Az utóbbi sejtés azonban nem bizonyult helyesnek, mert az orosz csapatokat a Székelyföld elleni koncentrált támadás megkezdése érdekében vonták össze Brassó körül.[310]

Időközben a Székelyföldet megtámadó Lüders július 5-én Sepsiszentgyörgynél megtámadta Gál ezredes hadosztályát, aki az ütközet után Csíkba vonult vissza. Ezután Lüders ismét Nagyszeben ellen fordult. Július 13-án Fogarasnál, július 18-án pedig Fenyőfalvánál megverte a nagyszebeni hadosztály egy-egy dandárát, mire a hadosztály kiürítette Nagyszebent és a Székelyföldre vonult vissza.[311]

Berde a támadás elöl még július 11-én elhagyta a titkárával Nagyszebent és Kolozsvárra ment, a kormánybiztossága el nem foglalt területeinek ügyeit már innen intézte.[312]

A nehézségek ellenére a Berde vezette apparátus folytatta a tevékenységét. Gondoskodtak az adók behajtásáról,[313] a fuvarozási kötelezettséget nem teljesítő Nagysink-szék szigorú fedésben részesült.[314] Július 12-én a kormánybiztossága alá tatozó székeket és törvényhatóságokat körrendeletben szólította fel a bujtogatások elleni fellépésre.[315]

A Szent-Iványi örökébe lépő Boczkó Dánieltől ismételten kérte a felmentését, mivel „testben és lélekben ki van merülve. Kérését azonban most is elutasították, sőt Boczkó a munkáját nélkülözhetetlenek minősítette.[316] A Sze-

[302] Uo. 1437/Sz.K.B. Kispál József rendőri biztos levele. Medgyes, 1849. június 26.
[303] Uo. 1441/Sz.K.B. Berde rendelete. Nagyszeben, 1849. június 27.
[304] Életrajza: *Bona*, 2000. 527–528.
[305] Berde ir. 1414/Sz.K.B. Berde levele. Nagyszeben, 1849. június 28.
[306] Uo. 1491/Sz.K.B.
[307] Uo. 1504. és 1506/Sz.K.B.
[308] 400 hétfalusi újonc honvéd és néhány huszár.
[309] Berde ir. 1511/Sz.K.B. Berde levele Szent-Iványinak. Nagyszeben, 1849. július 5.
[310] Uo. 1517/Sz.K.B.
[311] *Hermann*, 2001. 366.
[312] *Benczédi*, 1901. 21.
[313] Berde ir. 1545/Sz.K.B.
[314] Uo. 1558/Sz.K.B.
[315] Uo. 1577/Sz.K.B.
[316] Uo. 1580. és 1643/Sz.K.B.; *Benczédi*, 1901. 20. és Okmánytár. 12.

ben-vidéki kormánybiztosság részére kiadott utolsó intézkedések közé tartozik Boczkó július 16-án kelt rendelete. Ebben utasította Berdét, hogy gondoskodjon az el nem foglalt területek közigazgatásának további működéséről, garantálja a személy és vagyonbiztonságot, valamint intézkedjen a nép felvilágosításáról. Rendelje el a magyar nemzetőrségek készenlétét is.[317]

Azonban Királyföldet az orosz-osztrák csapatok rövid időn belül teljesen elfoglalták, amelynek következtében Berde kormánybiztosi működését végleg befejezte.

Összegzés

Jelen tanulmányunk bevezetőjében már utaltunk arra, hogy dolgozatunkban a Szeben-vidéki kormánybiztosság működési mechanizmusát kívánjuk feldolgozni. Az utóbbinak meghatározó tényezői a közigazgatási, nemzetiségi, külpolitikai és gazdasági, vallási és közoktatási, valamint a katonai ügyek voltak. Természetesen a fenti szempontok több szálon is kapcsolódtak egymáshoz. Analízisünket több eddig még nem, vagy csak részben vizsgált forráscsoport bevonásával végeztük el, megállapításainkat az alábbiakban kívánjuk összegezni.

A magyar és nemzetközi történettudományban elterjedt azon felfogás, hogy 1849. tavaszán a Bem tábornok által meghirdetett amnesztiapolitikával szemben a magyar kormányzat a kemény kéz politikáját folytatta. Az előbbi irányvonal pozitív, míg az utóbbi negatív értékelést kapott.[318] A problémakör összetettsége azonban a leegyszerűsítésekkel szemben komplexebb elemzést követel.

Kétségtelen, hogy a lengyel származású tábornoknak a nemzetiségekkel szemben nem voltak olyan érzelmi fenntartásai, mint a magyar politikai elitnek. Bem, aki 1848. december elején került Erdélybe nem élhette át az őszi eseményeket. Zalatna, Kisenyed, Felvinc Nagyenyed és számos felégetett magyar település romjain nagyon nehéz volt higgadt nemzetiségi politikát folytatni. Bem rendeleteit, melyek elsősorban a nyugodt hátország megteremtését szolgálták, gyakorlati szempontok hívták életre nem pedig a nemzetiségek irányában érzett elkötelezettsége. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy amennyiben az egyes régiók nemzetiségi lakói az engedményei dacára továbbra is fegyveresen harcoltak, a türelmét vesztett tábornok a katonai fellépés és szigorúbb nemzetiségi politika szorgalmazójaként lépett fel. 1849 februárjában az Urban betörést segítő Naszód-vidéki román lakosok helyére székelyeket akart telepíteni. E téren még a nemzetiségi konfliktusok kiszélesedésétől tartó Csányval és Kossuthtal, illetve hadosztályparancsnokával, Tóth Ágoston ezredessel is vitába szállt. A Hatvani-szabadcsapat abrudbányai veresége után pedig az ő parancsára indulnak meg a br. Kemény Farkas vezette magyar csapatok a havasok ellen.[319] Utólag tehetünk olyan kijelentéseket is, hogy a Bem amnesztia politikájának korlátozása a magyar kormányzat részéről hiba volt.[320]

---

[317] Berde ir. 1642/Sz.K.B.

[318] Ezen irányvonalat képviseli: *Kovács*, 1979. 170–202.; *Göllner*, 1967. 209. és 220–221.

[319] *Miskolczy*, 1988. 1412–1413.

[320] Uo. 1414.

Annyit azonban általunk vizsgált források tükrében el kell ismernünk, hogy dacára a két királyföldi kormánybiztos humánus eljárásának, a szászföldi lakosság ellenséges érzülete a magyar kormánnyal szemben mindvégig fennállt.

Berde számos megnyilatkozásából kiderül, hogy a román és szász lakosság ellenséges érzelmeivel tisztában volt és e téren nem is táplált hamis illúziókat. Háromszéki kormánybiztosként átélte a brassói nemzetőröknek a Felső-fehér megyei és a hétfalusi magyar községek ellen elkövetett atrocitásait. Szeben-vidéki kormánybiztosként azonban a polgári hatalmat képviselte, vagyis a nemzetiségi polgárok érdekeit is védenie kellett. Gondoskodnia kellett az adót behajtásáról és a magyar csapatok ellátásáról. Ezt pedig csak úgy tudta megoldani hatékonyan, ha a tradicionális szász hivatali apparátus munkájára is támaszkodik. Az utóbbiak megnyeréséhez azonban engedményeket is kellett tenni.

Ezen egyensúlyi politikának köszönhető, hogy a királyföldi kormánybiztosi működése alatt végig mentes volt a nagyobb nemzetiségi konfliktusoktól. Berde e téren sokat köszönhet a hozzá hasonló felfogást képviselő Czetz tábornoknak is, akivel közösen igyekeztek elejét venni a nagyobb katonai kihágásoknak. Pedig a hadsereg ellátásának megszervezése az ország kimerültsége miatt nem volt könnyű feladat. A szász törvényhatóságok által felajánlott és átadott egyenruházati anyagok mennyisége mindenképpen Berde politikájának hatékonysági mutatója.

Értékelve Berde külpolitikai tapogatódzásait be kell látnunk, hogy azok nagyon kevés gyakorlati eredménnyel jártak. A porta jóindulatú semlegességét eddig is bírta a magyar kormányzat, de az Angliától függő török birodalom ennél többet nem tehetett. Így Berde tervezett bukaresti útját Csány teljesen feleslegesnek tartotta.[321] A kapcsolatok felvételének volt azonban konkrét eredménye is: a török hatóságok lefizetése által több ezer szarvasmarha és juh került vissza Erdélybe.

Felmerülhet az a jogos kérdés, hogy a fent részletezett nehézségek ellenére létezett a konszolidáció a Királyföldön? A válaszunk egyértelmű igen. A magyar hadsereg fegyverrel foglalta vissza Dél-Erdélyt, ennek ellenére a terület mégsem került katonai kormányzás alá. Újjáéledt a sajtó, a feloszlatott egyesületek egy részének működését újból engedélyezték, némely törvényhatóságban még választásokra is sor került. Az oktatás a háborús viszonyok ellenére megkezdődött, lépések történtek a román ortodox egyház újjászervezésére is. A Szászföldre nézve Berde olyan közigazgatási rendezési tervet dolgozott ki, amely figyelembe vette a régió fejlődési sajátosságait is. A katonai hatóságok túlkapásait ha nem is sikerült mindig megelőzni, a retorzió nem maradt el.[322]

Berde Mózes rövid, három hónapos kormánybiztossága alatt bebizonyosodott, hogy az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc egyik meghatározó erdélyi vezetője — a háromszéki önvédelem megszervezése mellett — még egy alapvetően ellenséges territóriumon is képes volt létrehozni a magyar kormányzat számára egy olyan alapot, amelyre a későbbiek folyamán építkezni lehetett volna.

[321] *Kálnoki Kis*, 1976. 107–108.

[322] Megjegyzendő, hogy a túlkapások egy része nem a nemzetisége ellen irányult, ezek előidézője a katonai ellátó szolgálat rossz működése és pénzhiány volt, pl. rekvirálások.

RÖVIDÍTÉSEK

Bakk, 1880.	Bakk Endre: Az 1848–49-ki szabadságharcz alatti események Vízaknán. Bp. 1880.
Bauer, 1870.	Bauer őrnagy Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből. Közli: Makray László képviselő és volt honvédezredes. Pest. 1870.
Benczédi, 1901.	Benczédi Gergely: Berde Mózsa életrajza. Bp. 1901.
Berde hagyt.	Berde Mózes hagyatéka. Unitárius Konzisztórium Levéltára. Kolozsvár.
Berde ir.	MOL Berde Mózes kormánybiztosi iratai. F. 247.
Bona, 1988.	Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Bp. 1988.
Bona, 1998.	Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban. Bp. 1998. I–III. k.
Bona, 2000.	Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban. Bp. 2000.
Czetz, 1868.	Czetz János: Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben. Ford.: Komáromi Iván. Pest. 1868.
Csány lt.	HL VII. 203. Csány-levéltár. Mikrofilm.
Deák, 1943.	Deák Imre: 1848, a szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp. 1943.
Egyed, 1979.	Egyed Ákos: Háromszék 1848–49. Bukarest. 1979.
Egyed, 1998.	Egyed Ákos: Erdély 1848–1849. I–II. Csíkszereda. 1998.
F. Kiss, 1987.	F. Kiss Erzsébet: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Bp. 1987.
Gelich	Gelich Rikhárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. I–III. Pest. 1882–1889.
Göllner, 1967.	Carl Göllner: Die siebenbürger Sachsen in den revolutionsjahren 1848–1849. Bukarest. 1967.
Hermann, 1998.	Hermann Róbert: Csány László kormánybiztosi iratai. I–II. Zalaegerszeg. 1998.

Hermann, 1999. Hermann Róbert: Az abrudbányai tragédia, 1849. Bp. 1999.

Hermann, 2001. Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Bp. 2001.

HK Hadtörténelmi Közlemények. Budapest.

HL 1848–1849. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. Az 1848–49-i forradalom és szabadságharc katonai iratai. VII. 203.

HM Hadügyminisztérium.

Katona, 1990. Katona Tamás: Csány László erdélyi fő-kormánybiztos. (1849. január-május) In.: Kossuth kormánybiztosa Csány László. 1790–1849. Zalaegerszeg. 1990. Zalai Gyűjtemény 30. 221–254. p.

Kálnoki Kis. 1976. Kálnoki Kis Tamás: Berde Mózes kormánybiztos 1849-ben. Levéltári Szemle. 1976/1. 105–120. p.

Kálnoki Kis. 1979. Kálnoki Kis Tamás: „A Testvériség szent nevében..." Az 1849. június 8-i nagyszebeni magyar-román békítési tanácskozás. Tiszatáj. 1979/12. 71–74. p.

KLÖM XIII. Kossuth Lajos Összes Munkái. XIII. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. rész. s. a. r.: Barta István. Bp. 1952.

KLÖM XIV. Kossuth Lajos Összes Munkái. XIV. Kossuth Lajos Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. rész. s. a. r.: Barta István. Bp. 1953.

KLÖM XV. Kossuth Lajos Összes Munkái. XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. s. a. r.: Barta István. Bp. 1955.

Kovács, 1979. Kovács Endre: Bem a magyar szabadságharcban. Bp. 1979.

Kővári, 1861. Kővári László: Erdély története 1848–49-ben. Pest. 1861.

Kővári, 1861/a. Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez. szerk.: Kővári László. Pest. 1861.

Közlöny Közlöny. 1848–1849. Szerk.: Gyurmán Adolf.

Márki, 1898. Márki Sándor: Az 1848–49-ik évi szabadságharcz története. In.: A Magyar Nemzet Története. Szerk.: Szilágyi Sándor. A modern Magyarország. (1848–1896.) Bp. 1898. 10. k. 3–394. p.

Miskolczy, 1988. Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és szabadságharcban. (1848–1849) in.: Erdély története három kötetben. Bp. 1988. III. k. 1346–1425. p.

MOL Magyar Országos Levéltár. Budapest.

MT Marczius Tizenötödike. 1848–1849. Szerkesztő: Pálffy Albert.

OHB Országos Honvédelmi Bizottmány.

Nyepokojcsickij, 1999. Artur Adamovics Nyepokojcsickij: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető szöveget írta: Rosonczy Ildikó. Bp. 1999.

Sárközi, 1974. Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848–49-ben. Bp. 1974. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 74.

Teutsch, 1910. Friedrich Teutsch: Geschichte der siebenbürger Sachsen. Hermannstadt. 1910. III.

TL 1848–49. Történelmi Lapok. Kolozsvár. 1892–1904. Szerk.: Kuszkó István.

Trócsányi, 1956. Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története. Bp. 1956.

Uo Ugyanott.

V. Waldapfel, IV. V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. Bp. 1962.

Varsányi, 1990. Varsányi Péter István: A Szemere-kormány közmunka és közlekedésügyi minisztere. (1849. május–augusztus) In.: Kossuth kormánybiztosa Csány László. 1790–1849. Zalaegerszeg. 1990. Zalai Gyűjtemény 30. 255–278. p.

Waldapfel, 1962. Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848–1849-ben. Bp. 1962.

THE HISTORY OF THE GOVERNMENT COMMISSIONERSHIP OF SZEBEN IN 1849

by Attila Süli
(Summary)

The revolution of 1848 led to ethnic conflict in the so-called Királyföld, inhabited by a mixed population of Hungarians, Saxons and Romanians. The attitude of the Saxons towards the union of Hungary and Transylvania was not straightforward, but it was predominantly against the revolutionary Hungarian government that they tried to enforce their claims. The Romanians living in the territory ruled by the Saxons likewise aimed at achieving emancipation by supporting Habsburg absolutism, paradoxically alligning themselves with the Saxons against the Hungarian government which made efforts at introducing equality in terms of civic rights. The Romanians and Saxons, allied with the imperial troops, occupied almost the entire region in November 1848.

After the military situation had turned in 1849, the region of Szeben also returned under the control of the Hungarian government. Although Southern Transylvania was reoccupied by the Hungarian army, its territory was not entirely subjected to military administration. The press was revived, several of the associations which had previously been dissolved were authorised again, and even elections took place in some of the municipalities. Despite the conditions of war, education started again, and steps were taken in order to reorganise the Romanian orthodox church.

Mózes Berde, who was appointed to govern the region as a government commissioner, complied without hesitation with the orders of the Hungarian government, but at the same time tried to consolidate the prevailing conditions of the territory, under the pressures of military administration, with a conciliatory, law-abiding behaviour. It was thanks to his carefully balancing policies that the Királyföld remained free of major ethnic clashes during his commissionership there. In this regard Berde could thank a lot to major general János Czetz, who shared his attitude, and the two consequently successfully prevented major military abuses despite the fact that the organisation of provisioning the army must have been extremely difficult on account of the country's exhaustion. The amount of supplies of uniform material offered and furnished by the Saxon municipalities proves beyond doubt the efficiency of the policies advocated by Berde.

The short, three-month commissionership of Mózes Berde showed that one of the chief Transylvanian leaders of the revolution, alongside organising the self defence of Háromszék, was also capable of laying such foundations for the Hungarian government in a basically hostile region on which it would have certainly been possible to build later on.

Soós László

KHUEN-HÉDERVÁRY KÁROLY KORMÁNYALAKÍTÁSA ÉS A POLITIKAI VÁLSÁG FELSZÁMOLÁSÁRA TETT KÍSÉRLETE ELSŐ LEMONDÁSÁIG

(1903. június 27–1903. augusztus 10.)

Az 1901. évi választásokon szerzett szilárd többséggel rendelkező Széll-kormány számára a legnagyobb próbatétel akkor következett el, amikor Fejérváry Géza honvédelmi miniszter 1902. október 16-án, a létszámkeret növelése érdekében, 20 ezer póttartalékos behívásáról szóló törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé. A honvédelmi miniszter javaslatával szemben még a kormánypárt részéről is erős ellenállás nyilvánult meg, az ellenzék pedig megkezdi vég nélküli obstrukcióját. A kormányra nehezedő nyomás súlyát némiképp csökkentette, hogy az uralkodó jóváhagyásával, a két honvédelmi miniszter és a közös hadügyminiszter által kidolgozott létszámemelési tervet, az osztrák parlament is elutasította.[1] A két ország parlamentjének magatartása azonban gyökeresen eltérő okokra vezethető vissza. Amíg az osztrák képviselők a költségvetési gondok miatt mondtak nemet, addig a magyarok a császári abszolutizmust megtestesítő, magyarellenes vezérkar által irányított, német vezényleti nyelvű hadsereggel szemben fejezték ki ellenszenvüket.

A magyar kormánynak 1902. december végén, az új vám- és kereskedelmi szövetség megújítását úgy sikerült elfogadtatni az osztrák partnerrel, hogy az agrárvámokat a magyar mezőgazdaságra nézve előnyösen megemelték.[2] A megállapodás kedvező fogadtatását a kormány, 1903 januárjában arra használta fel, hogy az újonclétszám felemelésének tervét ismételten a parlament napirendjére tűzte. A katonai javaslat ellen az ellenzék, — jelszava szerint „a magyar szolgálati és vezényleti nyelv megadása nélkül nincs létszámemelés"[3] — a parlament munkáját teljesen megbénító obstrukcióba kezdett. A kialakult politikai helyzetről Apponyi Albert így irt: „Az akkori ellenzék, mely maga mellett állónak érezte a nemzetet, csak úgy volt hajlandó a hadsereg extenzív fejlesztéséhez hozzájárulni, illetve azt lehetővé tenni (mert az obstrukció útján módjában

---

[1] *Somogyi Éva:* Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. 1996. 140–141.

[2] Hanák Péter (főszerk), Magyarország története 1890–1918, Bp. 1988. VII. köt. 520–523. 1903 tavaszán a Reichsrath Vámügyi Bizottsága a megállapodás 17 tételre vonatkozó részét visszautasította, ami a két kormány közötti tárgyalások folytatását tette szükségessé. Az egyeztetések újra kezdése érdekében 1903. július 22-én Call báró, az osztrák kormány kereskedelemügyi minisztere Budapestre érkezett.

[3] Gróf Apponyi Albert emlékiratai, 1899–1906. Bp. 1934. II. kötet 91. A régi létszám melletti újoncjutalék megszavazása ezekben a napokban még nem okozott volna gondot.

állott megvalósítása elé legyőzhetetlen akadályokat gördíteni), ha bizonyos olyan követelmények teljesíttetnek a véderő szervezetében és vezetésében, melyek teljesítését a magyar nemzeti állam megszilárdítása szempontjából föltétlenül szükségesnek tartotta."[4]

A Szabadelvű Párton belül is erősen megoszlottak a vélemények arról, hogy az előállt parlamenti helyzetben, az ellenzékkel szemben milyen magatartási formát kövessenek. A Széll Kálmán miniszterelnök kivárásra alapított taktikáját kezdettől fogva erős kritikával fogadó, — az exlex állapot bekövetkeztét előre megjósoló — Tisza István az obstrukcióval szembeni tehetetlenséget látva, 1903. március elején határozott lépésekre szólította fel a kormányfőt.[5] Tisza erről a beszélgetésről naplójában a következőket rögzítette:[6] „Ő megmaradt amellett, hogy másra, mint tétlen kitartásra nem vállalkozik, mire azt feleltem, hogy ezt igen sajnálom, de ha ő nem teszi meg, mit az ország érdeke feltétlenül megkíván, akkor nem marad más hátra, minthogy helyét másnak adja át. Utjaink május elején valószínűleg el fognak válni, ezen nem segíthetünk, azt azonban megígértem, hogy a pártban semmi mozgalmat nem indítok, míg ezt neki előzetesen be nem jelentem." A kormányfő megbuktatását vagy a Szabadelvű Párt támogatásának megvonásával, vagy uralkodói döntéssel lehetett véghezvinni. A kormánypárton belüli ellentétek további felerősödésétől tartva, Széll Kálmán menesztését a király magára vállalta.

A magyar politikai krízis felszámolását Ferenc József már 1903. április elejétől kormányfő-váltással remélte elérni. A feladat végrehajtására két politikus látszott alkalmasnak.[7] Nevezetesen Kállay Béni közös pénzügyminiszter jelöltjeként színre lépő Khuen-Héderváry Károly, akit horvát bánként erőskezű politikusként tartottak számon, valamint a Fejérváry Géza által egyetlen alkalmas jelöltként ajánlott Tisza István. Fejérváry a bécsi eseményekről, április 6-án így számolt be Tisza Istvánnak: „...a király magatartásában a trónörökös hazaérkezte óta nagy változás állott be. Ez utóbbi befolyása alatt elvesztette bizalmát a Széll-féle taktikában, az obstrukció teljes megtörését kívánja, és őt Bécsbe rendelte javaslattétel végett."[8] Fejérváry közölte, amennyiben Tisza István vállalja a kormányfői tisztet, őt fogja javasolni az uralkodónak. A felkérést

[4] Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet 77.

[5] Tisza István a haderő kérdéséről a parlamentben 1903. december 23-án így fejtette ki véleményét: „ Mi t. Ház teljes meggyőződéssel állunk a közös hadsereg alapján és kívánjuk fenntartani a hadseregnek egységes vezényletét, vezérletét és belszervezetét úgy, ahogy az az 1867 évi XII. törvény 11§-a által konstruáltatott. Tesszük ezt abban a meggyőződésben, hogy a magyar nemzet érdeke kívánja azt, hogy az a hadsereg, amely a közös védelem kötelezettségét teljesíti, mentül erősebb, mentül harcképesebb legyen katonai szempontból...Azt hiszik a képviselő urak, hogy a nemzeti politika az: akcióképtelenné tenni a magyar nemzetet azzal a helyzettel szemben, amelyet a Balkán-félszigeten látunk. ...az a helyzet, az a forrongás a Balkánon igenis érinti, és érinteni fogja mindég nagyon közelről a magyar nemzet érdekeit... Ezért kell az, hogy Magyarország hozzátartozó része, és pedig a paritás alapján teljes egyenrangúsággal bíró része legyen egy oly európai nagyhatalomnak, amelynek szava döntő súllyal essék a mérlegbe." Képviselőházi Napló 1901–1906. 363. országos ülés. 1903. dec. 23. 419–421.

[6] Gróf Tisza István összes munkái. Bp. 1928. I. kötet 698.

[7] Ferenc József Kállay Bénit is felkérte, hogy vállalja el a magyar kormányfői tisztet, de a kérést a pénzügyminiszter határozottan elutasította.

[8] Gróf Tisza István összes munkái. i. m. I. kötet 698.

Tisza azzal a kikötéssel fogadta el, hogy a konkrét lépésekkel várják meg május elsejét, amikor az ellenzék — a provokációnak feltüntethető királyi lépés nélkül — az exlex állapotot előidézi. Kállay Béni pedig 1903. ápr. 27-én tájékoztatta arról a királyt, hogy a magyar válság megoldására Khuen-Héderváry Károly készen áll, de „ezt nem kell siettetni."[9]

A várakozásnak megfelelően a Lukács László pénzügyminiszter által március 30-án a közterhekről és az állami kiadásokról szóló törvényjavaslat elfogadásáról a parlamenti ellenzék magatartása miatt szó sem lehetett, de az exlex állapot ellenére a királyi döntés tovább váratott magára. Az uralkodó Khuen jelölésének véglegesítése előtt Kállay Bénit Budapestre küldte annak kipuhatolására, hogy Tisza megnyerhető-e a bán személyének és programjának támogatására. A két politikus május 17-én, a Hungária Szállóban tartott megbeszélésén Tisza elfogadta: ha Khuen-Héderváryt kéri fel a király kormányalakításra, akkor ő hajlandó lesz miniszteri tárcát vállalni és az obstrukció letörését hatékonyan elősegíteni.[10] A királynál Kállay Béni befolyása bizonyult erősebbnek, így május 23-án az ő védence, az uralkodó által is kedvelt Khuen-Héderváry kapott megbízást a kormányalakításra.

A horvát bán május 24-én érkezett a magyar fővárosba, és este találkozott Tisza Istvánnal, akivel éjfélig tanácskozott. A megbeszélést Tisza István feljegyzésében az alábbiak szerint rögzítette:[11] „Velem kíván mindent megbeszélni s tárgyi és személyi kérdésekben nem foglalt állást a király előtt, míg azokat velem meg nem beszélte. Magának a belügyet tartja meg, de szabad kezet enged minden egyéb tárcát illetőleg. Nézeteink mindenben találkoztak s bár tájékozatlansága az itteni viszonyok és függő kérdések tekintetében nagyobb volt, mint aminőre elkészülve lehettem, egy magával tisztában lévő, nyugodt elhatározásra jutott egész ember benyomását tette rám.... Függőben csakis Wekerle bevonása maradt, minek meggondolására időt kívánt." A találkozó végén Tisza egy feljegyzést adott át a bánnak, amely a válság felszámolására javasolt intézkedések vázlatát tartalmazta. A Bécsből 25-én hazaérkező Fejérváry Gézát a fenti megbeszélésről sem az uralkodó sem Kállay Béni nem tájékoztatta, arról csak Tiszától értesült, aki másnap a pünkösdi ünnepekre hazautazott vidéki birtokára.

Tisza István és Khuen-Héderváry már márciusban tárgyalt az obstrukció letörésének lehetséges módozatairól, ezért meglepő, hogy a fenti találkozót mennyire eltérően értékelték. A horvát bán május 28-án kelt levelében[12] szinte megdöbbenve arról tájékoztatta Kállay Bénit, hogy Tisza István a nyers erőszakhoz akar nyúlni, mert szerinte így a parlament munkaképessége augusztus közepére helyreállítható, illetve a rosszabb variáció szerint, ez a cél választások kiírása esetén — amennyiben „kezes a ház" — novemberre megvalósítható. A bán így értékelte Tisza Istvánnal folytatott megbeszélését: „Jó barátságban,

---

[9] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Khuen-Héderváry Károly elpusztult levéltárának Iványi Emma által készített regesztái. Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károlyhoz, 1903. ápr. 27.

[10] Gróf Tisza István összes munkái. i. m. I. kötet 701.

[11] Gróf Tisza István összes munkái. i. m. I. kötet 702.

[12] Országos Széchenyi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója 1903. Khuen-Héderváry Károly levele Kállay Bénihez, 1903. máj. 28.

színleges egyetértésben váltam el tőle, mert nem akartam további nehézségeket okozni, de azzal a mély meggyőződéssel, hogy irányával nem tudok megbarátkozni, programja nem az enyém, azért neki kell helyt állani, én nem képviselhetem."[13] Khuen-Héderváry nak az sem tetszett, hogy Tisza a kormányalakításnál Wekerle Sándor, Hieronymi Károly és Roszner Ervin, esetleg még Bánffy Dezső miniszterségével is számolt. Különbözött a nézetük az Apponyi-féle parlamenti csoportosulásnak a kormánypártból történő kiválásáról is.[14] Tisza nagyon szeretett volna megszabadulni Apponyi Alberttől, és azt sem tartotta taktikailag rossznak, ha vele együtt 55 képviselő elhagyná a Szabadelvű Pártot. Khuen ezzel szemben, a biztos parlamenti többség megőrzése érdekében a kormányzó párt egységének megteremtését tartotta fontosnak, ezért — korábbi véleményével ellentétben — most Apponyi távozását nem szorgalmazta.[15] Khuen beszámolója szerint megmondta a királynak is, „hogy most nem erőszakos eszközökkel elért pillanatnyi sikerekről van szó, hanem az alkalmas, egy állandó, erélyes és céltudatos kormány alakítására" kell törekedni. Ezt Tiszával is közölte, mert így fenntartotta a jogát arra, hogy később az általa erőszakosnak tartott programot elutasíthassa.

A király döntésére egyre türelmetlenebbül váró Tisza május 29-én kelt levelében arról panaszkodott Khuen-Héderváry nak, hogy tétlenségre van kárhoztatva, és az „obstrukcióval szembeni minden halogatás káros."[16] Az idő szorítását kevésbé érzékelő bán június 3-án érkezett vissza Budapestre. A találkozóról naplójába Tisza István a következőket jegyezte fel: „Látható zavarral előadta, hogy meggondolta a dolgot, neki az itteni helyzetről, emberekről, teendőkről közvetlen benyomásai nem lehetnek s így nem is alkothat magának végleges határozatot."[17] Khuen nem vállalkozott arra, hogy az obstrukció letörésére a Tisza által javasolt intézkedéseket végrehajtsa. A váratlan fordulat után Tisza ismét Fejérváryhoz fordult és június 5-én a következőket közölte a hadügyminiszterrel:[18] „Tartózkodtam minden akciótól, azon hitben, hogy a döntés úgyis bekövetkezik, s nem kell a kibontakozás útját forrongás előidézése által

[13] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója 1903. Khuen-Héderváry Károly levele Kállay Bénihez, 1903. máj. 28.

[14] Az udvari körökben Apponyi Albert elnöknek az erélytelenségét tették felelőssé azért, hogy az ellenzék a parlament munkáját megbénította. Apponyi kegyvesztettségét a király a budai várban 1903. május 14-én megrendezett udvari estélyen látványosan kimutatta, amikor a főméltóságok és a miniszterek soraiban lévő képviselőházi elnököt figyelemre sem méltatta, sőt később sem szólította meg. Mind Apponyi, mind Széll úgy ítélte meg, hogy a magyar parlament elnöki tekintélyének megóvása érdekében nem lehet a történteket szó nélkül tudomásul venni. Ezért a miniszterelnök kérésére a király május 17-én Apponyi Albertet — minden érzékelhető politikai következmény nélkül — magánkihallgatáson fogadta. L. Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet 94.

[15] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója 1903. Khuen-Héderváry Károly levele Kállay Bénihez Zágráb, 1902. jún. 29. Apponyinak a pártból való kilépéséről a horvát bán ebben a levélben így vélekedik: „Azok az elemek, amelyek vele együtt bejöttek a kormánypártba, ma már nem követnék őt vissza, és ezért ha ma elhagyná a pártot, csak olyanokat vinne magával, akik vele együtt úgy sem oda valók, ahol reális politikát kell csinálni."

[16] MOL Khuen-Héderváry Károly elpusztult levéltárának Iványi Emma által készített regesztái. Tisza István levele Khuen-Héderváry Károlyhoz. 1903. május 29.

[17] Gróf Tisza István összes munkái. i. m. I. kötet 702.

[18] Gróf Tisza István összes munkái. i. m. I. kötet 703.

megnehezítenem. Most már elvesztettünk így egy teljes hónapot, a Széll-féle taktika minden hitelét teljesen elvesztette, őt bukott embernek tartja mindenki, a párt vezető nélkül, gazdátlanul áll, minden téren a dissolutio jelei mutatkoznak, s bármely haszontalan incidens szétrobbanthat bennünket." Tisza elhatározta, amennyiben az obstrukció felszámolására vonatkozó királyi intézkedés továbbra is várat magára, úgy június 9-én „felkeresem Széllt, bejelentem neki a passiv resistentiát tovább nem vállalom s rajta leszek, hogy ugyanezt mondják neki a párt más tekintélyes tagjai is. Úgy hiszem, ez elég lesz arra, hogy Széll beadja lemondását..." Június 9-én Fejérváry Bécsből hazatérve — Tisza István feljegyzése szerint — közölte vele, hogy „a király el van határozva, csak kételyei vannak az iránt, nem kívánom-e én is a katonai javaslatok visszavonását. E tárgyban táviratot vár, melyet (Fejérváry-S. L.) azonnal el is küldött..."[19] A táviratban értesítették a királyt, hogy amint az új házszabály életbelépett, Tisza kész a katonai javaslatokat változatlan formában a képviselők elé terjeszteni. Az uralkodói döntésről Fejérváry Június 10-én értesítette Tiszát, mely szerint: „...a pártban ne történjen semmi. Előzetes jelentést nem kíván, vasárnap (június 14-én – S. L.) reggel fogadja Széllt s Fejérváry és Tisza legyenek készen, hogy legfelsőbb felhívásra még vasárnap Bécsbe menjenek."[20]

Széll Kálmán — egyre fogyatkozó párthíveivel — a kifárasztáson alapuló passzív rezisztenciához ragaszkodott, és az exlex állapotban az országgyűlés feloszlatását sem tartotta elfogadhatónak. Ezzel szemben a tagság többsége, az idő múlásával egyre hangosabban, az energikusabb politikai fellépést sürgette. 1903. június közepére világossá vált, hogy a miniszterelnök sem a politikáját ellenzők táborának nagyságát, sem az obstrukciót támogatók kitartásának időbeli határát nem jól mérte fel. Széll Kálmánnal ellentétben Bécsben — ahol ez ügyben az udvari körök folyamatosan tájékozódtak — egyre türelmetlenebbül várták a magyar parlament munkaképességének helyreállítását. Az uralkodó a válság megszüntetésére Széllt nem tartotta alkalmasnak, ezért június 11-én a magyar miniszterelnök felmentését határozta el.[21] Így a július 14-én bécsi kihallgatásra rendelt miniszterelnök csak a legfelsőbb akarat szerinti lemondását terjeszthette elő.

Széll Kálmán elutazása előtt, 13-án délelőtt a képviselőházban hosszasan tanácskozott Andrássy Gyulával és Apponyi Alberttel, amiből a megfigyelők azt a következtetést vonták le, hogy a miniszterelnök lemondása esetén maga helyett Andrássy Gyulát javasolja.[22] Az ellenzék arra számított, hogy a miniszterelnöki posztra Andrássy Gyula mellett Lukács László és Csáky Albin is eséllyel pályázhat, de akárkire esik is a választás, csak a katonai javaslat visszavonásával lehet a parlament munkáját szavatolni. A bécsi politikai körök azt a körül-

[19] Uo.

[20] Gróf Tisza István összes munkái. i. m. I. kötet 704.

[21] Thallóczy értesülése szerint: „Széll ellen az akció már rég folyt. Mihelyt az obstrukció kikerülhetetlennek látszott a passzivitás lett vezérfonallá, amit a király is vállalt. Fejérváry révén királyék az egész Széll rendszerrel mégis elégedetlenek voltak. Személye ellen nem volt kifogás, de hiúsága... tűrhetetlenné vált." OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója 1903. jún. 20.

[22] Széll Kálmánt Bécsben megérkezésekor (június 13-án este) Széchényi Gyula, a király személye körüli miniszter fogadta és tájékoztatta.

ményt, hogy a király a kormánytagokon kívül, más bizalmi embereivel is tárgyal, a válság megoldása felé tett lépésként értékelték, amely személyi változásokat is eredményezhet. A várakozással ellentétben ezen a napon az újságírók csupán arról tudósíthattak, hogy Széll Kálmán az uralkodónál több mint egy órát tartózkodott, majd Körber osztrák miniszterelnököt kereste fel, és az esti órákban történt elutazása előtt Goluchowski külügyminiszterrel találkozott.[23]

Széll Kálmán hazatérve június 15-én délelőttre minisztertanácsi ülést hívott össze, és a sajtónak kijelentette, hogy a Bécsben folytatott tárgyalásairól csak 16-án hajlandó a parlamentben tájékoztatást adni. A tanácskozáson Széchényi Gyula, a király személye körüli miniszter kivételével minden miniszter megjelent, és a kötelező titoktartás mellett a kormányfő bejelentette, hogy lemondását a király elfogadta. A miniszterelnök politikájának kudarcát továbbra is abban látta, hogy a passzív ellenállást, mint az ellenzék legyőzésének egyetlen eszközét, a Szabadelvű Párt nem támogatta egységesen, és amint felrótta: „magában a pártban is vannak áramlatok, amelyek más eljárást kívánnak."[24] Az ülés határozata szerint minden miniszter követi a kormányfőt és benyújtja lemondását.

A miniszterelnököt itthon sem várták kedvező hírek. Apponyi Albert erélyesebb kormánypárti fellépést sürgetve bejelentette, hogy lemond házelnöki posztjáról, ha az ellenzék áttér az ún. technikai obstrukcióra, amely a névszerinti szavazások végtelen sorát indítaná el.[25] Félelme nagyon gyorsan beigazolódott, mert már a minisztertanácsi ülést megszakítva azt közölte a miniszterelnökkel, hogy huszonhét ellenzéki politikus jelentkezett nála napirend előtti felszólalásra. A házelnök mozgástere ez ügyben szűknek bizonyult, mert a kérés elutasítása esetén a képviselők az engedély megadásának kérdéséről parlamenti szavazást kérhettek. Márpedig ebben az esetben minden egyes szavazást öt percig tartó szünet követ, és további időt vesz igénybe, amíg a jegyzők a szavazatokat egyenként összeszámolják. Széll igyekezett megnyugtatni a házelnököt, hogy beszél az ellenzék vezetőivel, és ez ügyben azonnal pártközi konferenciát hívott össze.[26]

A pártközi megbeszélésre a miniszterelnök mindenekelőtt Kossuth Ferenc, majd Barabás Béla, Tóth János és Kubik Béla ellenzéki képviselőket ké-

---

[23] Egyetértés, 1903. június 14. Ki lesz a miniszterelnök?, továbbá június 15. Széll a királynál.

[24] MOL Minisztertanácsi és kormányzótanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1944 (a továbbiakban: K 27) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1903. 06. 15./01. A Széll kormány utolsó minisztertanácsi ülését 1903. június 17-én tartotta, ahol a politikai válságról már nem tárgyaltak, főleg kinevezésekről és kitüntetésekről döntöttek.

[25] A Széll-kormány által végrehajtott házszabály módosítás az ún. technikai obstrukciónak csak bizonyos módszereit tiltotta meg. A klotür intézményét nem vezette be és így az „agyonbeszélés" lehetőségét fenntartotta, a képviselőház elnökének pedig nem biztosított olyan jogi eszközöket, amelyekkel a munkát akadályozó képviselőkkel szemben felléphetett volna. Bővebben l. *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora, Magyarország története 1867–1918. I. 398. Apponyi Albert — mivel Széll Kálmán a létszámemelési javaslat benyújtásáról előzetesen nem tájékoztatta — már 1903 januárjában le akart mondani elnöki posztjáról, és csak a miniszterelnök, illetve képviselő társai kérésére nem nyilvánította ki bizalmatlanságát a kormány iránt. L. Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet 90–91.

[26] Egyetértés, 1903. június 16. A miniszterek tanácskozása.

rette magához. A tanácskozáson Apponyi Albert is végig jelen volt. Gyorsan kiderült, hogy az ellenzék, a megegyezésért cserébe, még ezen a napon (június 15) megtartott parlamenti ülésen politikai nyilatkozatot követel a miniszterelnök további szándékáról, és bécsi látogatásának eredményéről. Kossuth Ferenc ismételten elmondta, hogy a kormány nagy hibát követett el, amikor a katonai törvényjavaslat — amely az egyre romló gazdasági viszonyok között a korábbinál nagyobb „pénz és véradót" vet ki az országra — elfogadtatása előtt törvényellenesen, a költségvetésről, és más határidőhöz kötött ügyekről nem intézkedett. Széll Kálmán most is azt hangoztatta, hogy a kormány által előterjesztet törvényjavaslatról az ellenzék, — az alkotmányban rögzített keretek között — csak szavazataival mondhat ítéletet, az obstrukcióval pedig a kisebbség a többség parlamenti jogait korlátozza. Tekintettel arra, hogy Széll Kálmán az ellenzék kérésének a királlyal történt megállapodás miatt sem tehetett eleget, a délutáni parlamenti ülés ezzel a meddő vitával telt el.[27]

A vitát gerjesztő titkolózásnak nem sok értelme volt, mert a Széll Kálmán által visszatartott információt, mely szerint a király elfogadta a kormány lemondását, a kiszivárogtatott hírekből már mindenki megismerhette.

Széll Kálmán — ígéretéhez híven — a parlament június 16-án megtartott ülésén jelentette be, hogy a király 14-én elfogadta kormánya lemondását, és a politikai helyzet tisztázása érdekében több magyar politikust kihallgatásra Bécsbe rendelt. A király június 16-án először, a katonai kérdésekben határozott előrelépést sürgető Fejérváry Géza honvédelmi minisztert, ezt követően Csáky Pált a főrendiház, és Apponyi Albertet a képviselőház elnökét, majd Szapáry Gyula volt miniszterelnököt fogadta. Az országgyűlés két házának elnökét — régi szokás szerint — a király kormányválság idején mindig meghallgatta, de konkrét elképzelésére tekintettel ez a beszélgetés most lényeges kérdéseket nem érintett.[28] A fogadást követően a közvetítő szerepre felkért Fejérváry Géza Tisza Istvánt kereste fel, akivel a szállásán folytatott rövid megbeszélést követően a Hofburgba hajtatott. A honvédelmi miniszter kulcsszerepe a kormányválság megoldásában sejtette, hogy Tisza feladatai között — a rend és nyugalom helyreállítása mellett — a katonai javaslatok elfogadtatása is szerepel. Ebben Fejérváry aktív közreműködésére is számíthatott, aki már korábban megígérte, hogy az új kormányban a honvédelmi miniszteri tárcát hajlandó elvállalni. Tisza István rövid kihallgatás után kormányalakítási megbízást kapott, és ez világossá tette, hogy a király egy erélyes, a parlamentben rendet teremtő politikust kíván a magyar kormány élére.

A nemzeti követeléseket hangoztató ellenzékkel szemben fellépő Tisza István népszerűsége még a saját választókerületében is a mélypontra zuhant. Ezt példázza az ugrai választókerület Központi Bizottsága által összehívott és 1903. ápr. 19-én megtartott népgyűlés határozata, amelyet Makkai Sándor el-

[27] Egyetértés, 1903. június 16. A képviselőházban.

[28] Apponyi Albert az uralkodó előtt kijelentette: „súlyos hibának tartom Széll Kálmán elejtését egy erőszakos politika megkísérlésének kedvéért... Hozzátettem, hogy nem leszek abban a helyzetben, hogy a Széll Kálmán helyébe lépő kormányt támogathassam, amire Ő Felsége mosolyogva ennyit mondott: Ezt nem is várta Öntől senki." Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet 100.

nök előterjesztésére egyhangúan fogadtak el. A jegyzőkönyv szerint „... arra tekintettel, miszerint a kerületnek ez idő szerinti képviselője gróf Tisza István a választókhoz intézett nyílt levelében, a választók összességének érzületével és meggyőződésével ellenkező álláspontot fogad el, úgy az önálló vámterület, mint a katonai javaslatok tárgyában — a népgyűlésen pártkülönbség nélkül megjelent választók — fejezzék ki bizalmatlanságukat képviselőjükkel szemben."[29] Az ugrai népgyűlést röviddel később, 1903. ápr. 26-án a komádi kerület hasonló rendezvénye és határozata követte. Tisza István szívós kitartására jellemző, hogy a fentieket ellensúlyozandó május 20-án a Nagyváradra összehívott Bihar megyei közgyűlésen, éles vita után, a politikai nézeteit támogató határozat született. A közgyűlésen résztvevők Beöthy László főispán előterjesztésére 284 igen szavazattal 34 ellenében elfogadták azt az indítványt, hogy a képviselőháznak az obstrukció ellen tiltakozó feliratot küldenek.[30] Ady Endre az eseményekhez kapcsolódva írja: „ Gróf Tisza István Bihar vármegyében még mindég a jövendő embere. Itt még mindég hiszik, hogy ő a jövendő gubernátora Magyarországnak. Ezen kívül pedig ő a Tisza szenior, a család esze. Némelyek Bánffy helyett őt tartják a kálvinisták papjának is, a vármegyei Szabadelvű Párt elnöke, mindenekfölött pedig gazdálkodni tudó gazdag ember. Gróf Tisza István tehát — a legkisebb gúny nélkül — nagy férfiú... És rettenetes módon népszerűtlen... Tisza István a maga hidegségével, gőgjével és modortalanságával szimbóluma ott az elnöki széken a Bihar vármegyei Szabadelvű Pártnak..."[31]

Tisza István kormányalakítási kísérletének sikere azon múlott, hogy a pártján belül lesz-e elegendő támogatója. Legelőször Wekerle Sándorral tárgyalt, akinek támogatásával kezdettől fogva számolt, és nézeteiket még április végén így összegezte: „Teljes egyetértés mutatkozik közöttünk a mai helyzet és kormányzat kritikáját, s azon tényt illetőleg, hogy az obstrukciós rendszerben óriási nemzeti veszedelem rejlik, melynek végleges gyökeres elhárítása képezi a jelen legégetőbb s tovább nem halasztható feladatát."[32] A két politikus második megbeszélését június 11-én tartotta és a köztük lévő nézeteltérés nem látszott áthidalhatatlannak. Ezt Tisza feljegyzésében is így értékelte: „Teljes egyetértés mutatkozott közöttünk az egész vonalon, (Wekerle – S. L.) csak azt vitatta, hogy a katonai javaslatot vissza kellene vonni s e kérdés megoldását őszre hagyni, s ez irányú aggályát nem tudtam teljesen eloszlatni."[33] Tekintettel arra, hogy Wekerle miniszterelnökként „felülről" bukott, ezért Tisza kijárta az uralkodónál leendő minisztere legfelsőbb meghallgatását. Tette ezt abban a reményben, hogy ezzel Wekerle erkölcsi elégtételt kap, és hajlandó lesz őt támogatni. Wekerle a június 17-én, délután három órakor megtartott audienciára már azzal az elhatározással ment, hogy Tisza mellett nem vállal tárcát, mert az

---

[29] Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 44/a fond Tisza István iratai. 1878–1918. 2. csomó 7. tétel 71. Jegyzőkönyv az ugrai választókerület 1903. ápr. 19-én megtartott népgyűléséről, amelyet a parlament által tárgyalt katonai javaslatokra vonatkozó állásfoglalás céljából hívtak össze.

[30] Egyetértés, 1903. május 21. A cs. k. trombitás.

[31] *Ady Endre:* Életem nyitott könyve. Fellapozta Kovalovszky Miklós. Budapest, 1977. 215–216.

[32] Gróf Tisza István összes munkái. i. m. I. kötet 699. és 704.

[33] Uo.

obstrukció erőszakos letörését nem tartja lehetségesnek, illetve Fejérváryval „nem ül egy kabinetbe."[34] Ezzel szemben döntését a nyilvánosság előtt azzal indokolta, hogy az ő nézeteivel ellentétben az uralkodó ragaszkodott a katonai javaslatok feltétel nélküli elfogadásához. Wekerle Sándornak a Tisza István ellenes taktikájáról árulkodott, hogy döntéséről a kihallgatás előtt a kormányfő-jelölttel nem egyeztetett, erről csak másnap tájékoztatta.[35]

Az új kormány létrejöttét a Szabadelvű Párton belül kialakult csoportok között felerősödött személyi ellentétek is nehezítették. Maguk a képviselők a Szabadelvű Párt tagságának nagyobbik részét az alábbi, öt nagy csoportba sorolták: a Tisza és Bánffy híveiként említett ún. ó szabadelvűek, a mindenkori kormány mellett szavazó ún. inventáriusok, az agráriusok, továbbá a volt Nemzeti Párt tagjai és végül az Andrássy körül kialakult arisztokrata ún. kaszinó-párt.[36] Ezek a párton belüli csoportok 1903 júniusától — nyíltan elkülönülve — megbeszéléseket, értekezleteket is tartottak. Tisza István biztosan csak az első két, legkisebb csoporthoz tartozók támogatására számíthatott, a többiek látványosan Széll Kálmán mellett tüntettek. A párt belső erőviszonyait jól ismerő Tisza István is fontos feladatának tartotta, hogy Széll Kálmán és párthívei támogatását elnyerje. Ezért még Bécsből táviratilag arra kérte a miniszterelnököt, hogy segítse kormányalakítási tervét, és másnap (17-én) reggel hivatalában fogadja.

Tisza István hazaérkezve a június 17-én reggel kilenc órakor a várban Széll Kálmánnál kezdte megbeszéléseit, és ezen a napon találkozott még Bánffy Dezsővel, Andrássy Gyulával, Hódossy Imrével, a párthívei közé tartozó több politikus barátjával, és a Bécsből hazaérkező Fejérváry Gézával. Ezen az estén politikai körökben úgy tudták, hogy Tiszának eddig csak két miniszter jelöltet sikerült találnia, nevezetesen hadügyminiszternek Fejérváry Gézát, kereskedelemügyinek pedig Hieronymi Károlyt.[37] Mindezek mellett a politikai bizonytalanságot az a hír is növelte, hogy a kormányválság megoldásában mindenféle szerepvállalást elutasító Apponyi Albert vidékre utazott és lemond a parlament elnöki posztjáról. A kormányválság megszüntetése érdekében folytatott tárgyalások során Apponyi támogatásának elnyerése létkérdés volt, ezért Tisza táviratban kérte, hogy utazzon vissza a fővárosba, és másnap fogadja őt.

Apponyi nem csupán egy erős parlamenti csoport elismert vezetőjeként játszott fontos politikai szerepet, hanem a Ház elnökeként is sokat árthatott a leendő kormányfőnek. A párton belüli szövetségesnek tartott Széll Kálmánnak is sok kellemetlenséget okozott azzal, hogy — az eddigi szokásoktól eltérően — házelnökként az ellenzék nemzeti követeléseire élénken reagáló, és azt támogató vidéki küldöttségeket személyesen fogadta, sőt e találkozókon elhangzó beszédeivel a kérelmezőket bátorította.[38] Apponyi Albert eljárását, a következőkkel indokolta: „A házszabályoknak az az intézkedése, mely szerint küldöttségek

---

[34] OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója 1903. jún. 17.
[35] OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója 1903. jún. 19.
[36] Egyetértés, 1903. június 18. A kabinetalakítás.
[37] Egyetértés, 1903. június 18. Az új kabinet tagjai.
[38] *Gratz:* A dualizmus kora... i. m. II. kötet, 11.

nem adhatnak át kérvényeket a Házban, nyilvánvalólag csak az ülésteremre vonatkozik, nem pedig a parlamenti épület egyéb helyiségeire, hiszen nap-nap után jöttek és jönnek küldöttségek a miniszteri szobákba, melyek a parlamenti épületben vannak elhelyezve ... A küldöttségek fogadása tehát nem volt tüntetés az ellenzék által képviselt követelmények mellett... Helyzetem tehát koránt sem volt kellemes, bizonyos pontig bűnbakja voltam egy nem általam teremtett politikai bonyodalomnak."[39]

A házelnök nem térhetett ki a királyi felhatalmazással érkező Tisza István kérése elől, és június 18-án délelőtt hivatalában fogadta. Tekintettel arra, hogy Tisza legelszántabb ellenzői a volt nemzeti párti képviselők közül kerültek ki, akik továbbra is Apponyit tekintették vezérüknek, a házelnök „semlegesítése" nélkül reménytelen vállalkozásnak tűnt támogatásuk megszerzése. A rövid négyszemközti megbeszélésen Apponyi Albert visszaemlékezése szerint Tisza István a következő szavakkal kívánta őt az elnöki székből távozásra bírni: „ A te hívatásod nem az a küzdelem, melyben sebeket kell ejteni, te majd akkor lépsz előtérbe, amikor ismét e sebek gyógyításáról és az ellentétek kiegyenlítéséről lesz szó. Akkor lesz szükség a te intakt egyéniségedre."[40]A hallottakból Apponyi azt a következtetést vonta le, hogy Tisza a házszabályokba ütköző, olyan erőszakos lépésekre készül, amihez ő nem lenne hajlandó hozzájárulni, ezért sikeres kormányalakítás esetén neki posztjáról távoznia kell. A részletek négyszemközti megvitatása nem folytatódott, mert csatlakozott hozzájuk Tallián Béla alelnök, majd rövidesen Hieronymi Károly és négyesben tanácskoztak több mint, egy órán át.[41] Az összejövetel nem érte el célját, mert a házelnök csak azt ígérte meg, hogy nem fog akadályt gördíteni Tisza István kormányalakítása elé, de elvbarátaira semmiféle befolyást nem kívánt gyakorolni. Mivel Tallián Béla, és a későbbi találkozón Andrássy Gyula is Apponyi Alberttel vállalt szolidaritást, így Tisza István azon elképzelése, hogy kabinetjét a Szabadelvű Párt legjelentősebb erőinek támogatásával állítsa össze, kudarcot vallott. Este már — az ellenzék ujjongva, Apponyi hívei elégedetten — mindenki arról beszélt, hogy a kormányalakítási kísérlet megbukott.[42] A politikai helyzet árnyaltabb értékelésére utal, hogy Tisza egyik képviselőtársa, név nélkül, így nyilatkozott az újságíróknak: „Hogy a Tisza-kormány nem alakulhatott meg, annak félig-meddig örülök. A most következő kormány föltétlenül rövid életű lesz. A Széll Kálmántól a pártban előidézett ellentétek, a tusakodások, a beteg parlamenti helyzet meg fogja őrölni még a legerősebb legényt is. Maradjon csak Tisza épen! Majd ha a liberalizmus igazán veszélyben lesz: elő fog teremni és meg

[39] Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet, 92.

[40] Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet 99.

[41] Egyetértés, 1903. július 19. Értekezlet a Ház elnökénél. Hieronymi Károly Wekerle Sándor társaságában érkezett meg a képviselőházba, de Wekerle nem kívánt a megbeszélésen részt venni.

[42] Herczeg Ferenc, mint a kormányzópárt tagja, Tisza kudarcáról így írt: „Tisza kifejtette a Szabadelvű Pártban, hogyan kívánja megszüntetni az obstrukciót, és attól, amit elmondott, úgy megijedtek a mamelukok, hogy szanaszét szaladtak, és nem akartak többet hallani sem az obstrukcióról, sem Tisza Istvánról. Tisza ugyanis azt a benyomást tette a pártra, hogy a krónikussá lett obstrukciót minden eszközzel, szükség esetén erőszakkal is ki fogja irtani." Herczeg Ferenc emlékezései. Bp. 1985. 380.

vagyok róla győződve, hogy rendet fog csinálni. Most csak szétforgácsolná az erejét..."[43] Tisza kormányalakítási kísérlete a Szabadelvű Párton belül uralkodó áldatlan állapotok mellett azt is világosan megmutatta, hogy Ferenc József az elkövetkező időszakban a politikai válság megoldása érdekében, az ó-liberálisok csoportjára kíván támaszkodni.

Tisza Istvánt június 19-én, délelőtt tíz órakor fogadta bécsi kihallgatáson a király. A magyar politikus — arra hivatkozva, hogy a Szabadelvű Pártban nem tudta megszerezni a többség támogatását — a kormányalakításra kapott megbízást visszaadta, és a délutáni vonattal visszautazott Budapestre. Erről a döntésről a király a reggel kilenc órakor kihallgatáson fogadott Fejérváry Gézától már értesült, így mind a lemondás elfogadásáról, mind a szóbajöhető következő jelölt személyéről gyors elhatározás született. Tisza kudarca megmutatta, hogy a kormányzó párton belül hiába vannak kiváló képességű politikusok, a nézet- és személyi ellentétek nem teszik lehetővé olyan miniszterelnök-jelölt megnevezését, aki mindegyik csoportosulás támogatását elnyerhetné. A tárgyalások során világossá vált, hogy a különböző célkitűzések mentén szétszabdalt Szabadelvű Párt egységét egyetlen párton belüli politikus sem képes belátható időn belül megteremteni.

Budapesten megindult a találgatási hullám arról, hogy ki lesz a király újabb miniszterelnök-jelöltje. A várakozásról az sokat elárult, hogy a gyakran emlegetett ún. nagyok, a Szabadelvű Párt meghatározó egyéniségeinek nevei eltűntek a sajtó hasábjairól. Többen a párton belüli torzsalkodásokon felül álló politikusoktól várták a megoldást. Így került a képbe például a közös pénzügyminiszter Kállay Béni, aki a hírre gyorsan reagálva kijelentette, hogy nem kíván miniszterelnök lenni. Késő éjjel kipattant a titok, hogy ki az a férfi, akit a király kiszemelt Magyarország kormányzására. A jún. 19-én, Bécsben keltezett hír szerint: „Gróf Khuen-Héderváry horvát bán holnap reggel ideérkezik. A bánt a király a holnap délelőtt folyamán kihallgatáson fogja fogadni."[44] Most már az újságírók számára is világossá vált, hogy az osztrák honvédelmi miniszterrel való tárgyalás ürügyén miért maradt Fejérváry Géza Bécsben.

Tisza István az elsők között a bánt értesítette kormányalakítási kudarcáról. A június 18-án a Khuen-Héderváry nak irt levelében közli, hogy „...a rám ruházott megbízásnak nem tudok eleget tenni.„ A továbbiakban a jövőre nézve tanácsadásnak tűnik: „ma már csak olyan kormány jöhet, mely az obstrukciót valamely újabb intézkedés által eliminálni tudja."[45] Egyben megígéri, hogy támogatni fogja a bán által alakítandó új kormányt, és mindent megtesz annak érdekében, hogy a „maradék" pártot összetartsa.

Az uralkodó által közismerten kedvelt Khuen-Héderváry Károlynak, mint miniszterelnök-jelöltnek a felbukkanása a császárvárosban nem keltett igazán

---

[43] Egyetértés, 1903. július 19. A Szabadelvű Pártban.

[44] Egyetértés, 1903. június 20. Khuen-Héderváry miniszterelnök?

[45] MOL. Khuen-Héderváry Károly elpusztult levéltárának Iványi Emma által készített regesztái. Tisza István levele Khuen-Héderváry Károlyhoz. 1903. jún.18.

nagy meglepetést.[46] Ezzel szemben a kicsinyes sértésektől sem mentes budapesti sajtóhírekben a Bach, Schmerling és Haynau mellé besorolt Khuen-Héderváry Károly a magyar politikai életben aligha számíthatott kedvező fogadtatásra. Az Egyetértés c. lap bécsi tudósítójának adott interjúja, a vártnál lényegesen nagyobb visszafogottságról, a békés megegyezés módozatainak kereséséről tanúskodott. Khuen a beszélgetés során kifejtette, hogy engedményeket kíván elérni Bécsben, és nem tervez „erőszakos újoncozást, se törvénytelen Házfeloszlatást."[47]A közhangulatra jellemzően a cikk írója a választ így kommentálta: „Csak szolid akar lenni. Nem egyszerre, apránként óhajtja megfojtani a nemzetet."

Khuen-Héderváry Károly horvát bán június 20-án, reggel érkezett meg az osztrák fővárosba. Közvetlenül megérkezése után a szállodát elhagyva a közös pénzügyminisztert, Kállay Bénit kereste fel. Khuen-Héderváryt a Kállaynál tett rövid látogatás után, a fél 12-re kitűzött királyi kihallgatásra, több mint egy órán át Fejérváry Géza honvédelmi miniszter készítette fel. Amint várható volt ezen az audiencián, a kölcsönös tájékoztatást követően Khuen csak azt a napi feladatot kapta, hogy az osztrák politikusoknak a magyar válságról alkotott véleményét, és az általuk elfogadható megoldási javaslatokat megismerje. Az ezt követő tárgyalások szoros időrendben folytak. A kihallgatást követően a bánnal először Körber osztrák miniszterelnök és Pitreich közös hadügyminiszter tárgyalt, majd Goluchowski külügyminiszter fogadta. Amíg Khuen-Héderváry a Külügyminisztérium épületében tartózkodott Körber már a bánnal folytatott megbeszéléséről számolt be az uralkodónak. Ezért Khuen-Héderváry délutáni kihallgatása rövidebb ideig tartott, mint a délelőtti, és csupán a bécsi megbeszélések folytatásában egyeztek meg, valamint abban, hogy Fejérváry Géza honvédelmi miniszter — a kinevezendő miniszterelnök tárgyalásait segítendő — továbbra is Bécsben marad.[48] A honvédelmi miniszter mellett Kállay Béni közös pénzügyminiszter is — annak ellenére, hogy a Kossuth Ferenccel való egyezkedés tervét nem helyeselte — mindent megtett annak érdekében, hogy Khuen kormányalakítási kísérlete sikerrel járjon. A nagy tekintélyű pénzügyminiszter az esti órákat a hivatalában töltötte, lehetőséget biztosítva a bánnak arra, hogy több, Budapesten tartózkodó politikussal telefonon beszéljen, illetve maga is tanácsokkal látta el vendégét, mert az volt a véleménye, hogy a bán csak a kaszinóból ismeri a magyar politikai életet.[49]

---

[46] Khuen-Héderváry Károly horvát bán a Wekerle-kormány 1894. júniusi lemondása után tett sikertelen kísérlettet új kormány alakítására. Wekerle bukását követően, 1895 januárjában kapott ismét kormányalakítási megbízást az uralkodótól. Programját a Nemzeti Párttal történő fúzióra kívánta felépíteni, amit a Szabadelvű Párt többsége elutasított, és helyette Bánffy Dezsőt támogatta. L. Lakos János: A Szapáry- és Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16.–1895. január 13. Budapest, 1999. I kötet 159–160.

[47] Egyetértés, 1903. június 21. A válság tetőpontján.

[48] Egyetértés, 1903. június 21. A bán Bécsben.

[49] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. júl.21–23. és 1903. aug. 9. (A Kállay Béninél lévő Khuen-Héderváry által írt levelek egy részét a pénzügyminiszter halála után Thallóczy Lajos lemásolta, és az eredetieket visszaadta a feladónak.)

A kihallgatás után Tisza Istvánt, a Budapestre induló vonatra történő felszállása előtt Fejérváry tájékoztatta arról, hogy az uralkodó Khuen-Héderváry Károlyt kéri fel kormányalakításra. Egyben arra kérte Tisza Istvánt, hogy a párton belül egyengesse a bán útját. Tisza kormányalakítási kísérletének kudarca a Szabadelvű Pártban megnövelte azon képviselők táborát, akik az egyre elhúzódó válságnak minden áron véget kívántak vetni. Ezért a párt ún. ó-szabadelvű frakciója jún. 19-én végrehajtó bizottságot választott azzal a céllal, hogy másnap 11órára a Hungária szállodába nagygyűlést hívjon össze. A rövid határidő ellenére június 20-án, a nagygyűlésen nagyon sok kormánypárti képviselő megjelent, és levezető elnöknek egyhangúlag Hieronymi Károlyt választották meg. Vörös László, az Előkészítő Bizottság elnöke megnyitó beszédében az összegyűltek célját így vázolta fel: „Nem személyekért, avagy személyek ellen szállnak síkra, hanem tisztán elveik fenntartása és érvényesítése érdekében..."[50] Mindenki arra gondolt: amennyiben a párton belül ez a személyes ellentéteken való felülemelkedést jelenti, úgy megnyílik a lehetőség arra, hogy az új miniszterelnök ne a különböző frakciók vezéregyéniségei közül kerüljön ki. Ezen az elvi alapon már elfogadhatóvá válik az a „külső" személy is, akit nem a párton belüli csatározások toltak az előtérbe, hanem akit a király kijelöl. A kormánypárt egységének megteremtését, a különböző csoportok közötti viszály felszámolásának szükségességét Hieronymi Károly a következőkkel indokolta: „Hónapok óta a szó szoros értelmében meg van bénítva az országgyűlés működése. Hetek óta a kormány törvény nélkül kezeli a közvagyont..."[51] A nagygyűlésen Berzeviczy Albert és Tisza István hosszabb, majd több, rövidebb felszólalás után az alábbi határozati javaslat elfogadására került sor: „Célunk biztosítani azt, hogy az országos Szabadelvű Párt állandó hagyományokon alapuló elvi egységét, amely külön törekvéseket nem ismert, megőrizze és egy határozottan szabadelvű s az 1867. évi XII. törvénycikkhez , minden kétértelműséget kizáró módon híven ragaszkodó kormány alakulására megbízható elvi alapot, és támaszpontot nyújtson..." Az egységtörekvések előtérbe kerülését az is motiválta, hogy Khuen-Héderváry kormányalakítása végül is a szabadelvűek diadalát jelenti, és támogatásukkal a parlamenti többség stabilan biztosított.[52]

Június 21-én, vasárnap reggel a főudvarmesteri hivatal alkalmazottja ébresztette a bánt, akitől éjfél után köszönt el Fejérváry Géza honvédelmi miniszter és Heltai Ferenc országgyűlés képviselő. A katonai javaslatokról tanácskozott velük, és rögzítették azokat a részleteket, amelyekben engedményeket reméltek elérni. Khuen az őt felkereső hivatalnoktól a király meghívóját vette át, amelyben a 11órakor tartandó koronaértekezletre invitálták. A bánt ezt követően a gyöngélkedő Kállay Béni kereste fel a szállásán, aki addig nem akart elmenni szabadságra ameddig a magyar válság meg nem oldódik. A két magyar politikus zárt ajtók mögött folytatott tárgyalását a megérkező Körber szakítot-

[50] Egyetértés, 1903. jún. 21. Az ó-szabadelvűek nagygyűlése.

[51] Uo.

[52] Az 1901. évi választásokon a kormánypárt 276, a Néppárt 24, a Kossuth-párt 81, és az Ugron-párt 13 mandátumot szerzett. Mellettük a nemzetiségi frakció 4 szlovák és egy szerb, a párton kívüliek pedig 14 képviselői helyet szereztek. *Gratz:* A dualizmus kora. i. m. I. 405–406.

ta félbe. Ezt követően Khuen-Héderváry még Thallóczy Lajost, a külügyminisztérium osztályfőnökét és Kukuljevíts horvát főispánt hallgatta meg. Ezen idő alatt Fejérváry Géza honvédelmi miniszter, a Belügyminisztérium palotájában Körber miniszterelnök társaságában ott tartózkodó Pitreich közös hadügyminiszterrel és Welsersheimb osztrák honvédelmi miniszterrel tanácskozott. Fejérváry az osztrák politikusoknak megmutatta — a magyar honvédelmi minisztériumból Bécsbe rendelt hivatalnokokkal — az éjjel kidolgozott tervezetét, amelyben összefoglalta azokat a katonai engedményeket, amelyeket a magyarországi béke érdekében szerinte meg lehetne adni. Rövid eszmecsere után Fejérváry a királyhoz sietett, akit tervezetéről még a korona-értekezlet előtt tájékoztatott.

A 11 órakor kezdődő értekezleten az uralkodón kívül a két honvédelmi miniszter, a közös hadügyminiszter, Körber miniszterelnök, Kállay Béni és Goluchowski közös miniszterek, valamint Khuen-Héderváry Károly vettek részt.[53] Az uralkodó által déli 12 óráig tervezett megbeszélés, amelyen a katonai kérdésekről éleződött ki a vita, a vártnál lényegesen hosszabb ideig tartott. Körber határozottan tiltakozott a magyar igények teljesítése ellen, mert szerinte: „... nem szabad lényeges engedményeket adni a magyaroknak, különben a csehek még többet fognak kívánni..."[54] Amíg az ún. civilek egy órakor távozhattak, a hadügyminiszterekkel és Khuen-Héderváry Károllyal Ferenc József még további, közel fél órát tanácskozott. A korona-értekezleten valamiféle, a bán programjába beilleszthető megállapodás a nézeteltérések ellenére mégis csak megszületett, mert a király Fejérváry és Khuen társaságában Széchenyi Gyulához, a király személye körüli miniszterhez hajtatott, aki ebéddel várta őket. Ez a gesztus azt sugallta, hogy az uralkodó döntött és Khuen-Hédervárvt kívánja megbízni az új kormány megalakításával. A Budapestre induló gyorsvonathoz három órakor csatolták hozzá a magyar honvédelmi miniszter szalonkocsiját, és ezzel utazott a magyar fővárosba az eredményes tárgyalásokban reménykedő Khuen-Héderváry Károly is.

Khuen-Héderváry június 22-én minél több politikussal kívánt találkozni, annak érdekében, hogy a magyar politikai helyzetről minél átfogóbb képet kapjon. Erre különösen nagy szüksége volt, mert az elmúlt húsz év alatt a horvát báni hivatalából némileg kívülről szemlélhette a budapesti eseményeket. Ezért első látogatása Széll Kálmán miniszterelnöknek szólt, aki a kormányválságról szolgált a bánnak részletes információkkal, és — későbbi nyilatkozata szerint — ő is támogatta, hogy találkozzon Kossuth Ferenccel, és az általa megnevezett függetlenségi politikusokkal.[55] Ezt követően reggel lakásán kereste fel az eberhardi birtokáról visszatérő Apponyi Albertet, a képviselőház elnökét. A találkozás eredményéről Apponyi Albert így irt: Khuen-Hédervárvval „én is csakhamar megállapodásra jutottam, mert ő azzal a programmal jött, amelyet én már három hónap óta sürgettem, tudniillik a létszámemelési javaslat visszavonásával és csupán az eddigi létszám fenntartását igénylő új javaslattal. Szó sem volt

[53] Egyetértés, 1903. jún. 22. A bécsi konferenciák.
[54] Uo.
[55] Egyetértés, 1903. jún. 23. Széll a bán programjáról.

tehát többé arról, hogy az elnöki állásról lemondjak, sőt az új miniszterelnök súlyt fektetett arra, hogy állásomban megmaradjak."[56] Azon kívül, hogy az elnöki poszt körül így nem bontakozhat ki újabb vita, jó hírnek számított, hogy a volt nemzeti pártiak harcias szelleme is alábbhagyott. Az Apponyi köréhez tartozó parlamenti csoportosulás hangadó tagjai az elmúlt napokban minden este a Bristol szállodában együtt vacsoráztak, illetve tanácskoztak, és abban állapodtak meg, hogy csak Fejérváry Géza honvédelmi minisztersége ellen foglalnak állást, egyebekben nem nehezítik meg a bán dolgát. A délelőtti megbeszélések után Khuen megállapíthatta, hogy a kormánypárt részéről különösen nagy ellenszenv nem fogadta.

Lényegesen nehezebb beszélgetések vártak a bánra délután, amikor az ellenzék képviselőivel, Kossuth Ferenccel, Justh Gyulával majd Zichy Jánossal találkozott. A Függetlenségi Párt tagjai részéről nagyon erős bizalmatlanság nyilvánult meg Khuen személyével szemben. Ezen a napon Apponyinál megjelentek az ellenzéki párt képviselői, Barabás Béla, Tóth János, Olay Lajos, Beöthy Ákos és a válság elhúzódására hivatkozva, a házszabályok 252. szakasza alapján a képviselőház sürgős összehívását kérték.[57] Apponyi az ellenzék kezdeményezéséről azonnal értesítette Széll Kálmánt, mert a miniszterelnök már korábban arra kérte a képviselőház elnökét, hogy az országgyűlés összehívásáról nélküle ne döntsenek. A miniszterelnök — abban a reményben, hogy addigra az új kormány megalakulhat — azt akarta elérni, hogy a következő képviselőházi ülésre 27-dike előtt ne kelljen sor. Mivel az ellenzék ezt a javaslatot nem fogadta el, ezért a házelnök kénytelen volt, a kérelmezők által megjelölt júl. 25-dikei dátumot elfogadni.[58] Az ellenzéki képviselők — a kérvényükben megfogalmazottak szerint — a parlamenti nyílt ülésen kívántak tiltakozni az ellen, hogy a király a kormányválság ügyében nem Budapesten és nem kizárólag magyar tanácsadók meghallgatásával intézkedik.[59] Természetesen követelésük mögött az a sérelem állt, hogy az uralkodó budai tartózkodása idején a Függetlenségi Párt vezetői közül senkit sem fogadott.

A Zichy János vezette Néppárt esti értekezletén a tagság egyhangúan úgy foglalt állást, hogy a miniszterelnök-jelöltet csak akkor támogatják, ha kormánya megalakításakor nem az ún. Tisza csoportra kíván támaszkodni. A bán

---

[56] Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet 102.

[57] MOL Képviselőház és Nemzetgyűlés elnöki és általános iratai, 1861–1944 (a továbbiakban: K2)-AXVI-4 Kérelem a képviselőház összehívására. Budapest, 1903. jún. 21. 20 képviselő kérte az országgyűlés összehívását, hogy az uralkodóhoz feliratot készítsenek, „melyben a képviselőház kifejtse az idegen befolyás veszélyét és felkérje az uralkodót, hogy kizárólag magyar tanácsosok meghallgatásával, magyar földön intézkedjék a válság megoldása iránt."

[58] A képviselőház ülésére így is akkor került sor, amikor Khuen-Héderváry Károly és a Függetlenségi Párt vezetői már egyességre jutottak a húsz képviselő által előterjesztett témában, a kölcsönös vádaskodások közepette lefolytatott vitának semmi jelentősége nem volt.

[59] A képviselőház ülésén a vádakra Tisza István válaszolt: „... a megoldásnak azon útját, amelynek megkísérlésére azután megbízást nyertem, én ajánlottam a koronának. ...Nem idegen tanácsosok szavára hallgatott tehát a korona, midőn ezen megbízást megadta, de egy magyar embernek tanácsára, aki hajlandó lett volna ezért a teljes alkotmányos felelősséget viselni. Soha másképp eljárni nem akartam, mint támaszkodni az alkotmányos többség jogos hatalmára..." Képviselőházi Napló, 1901–1906. XVII. kötet. 294. országos ülés. 1903. jún. 25.

még bécsi elutazása előtt jelentette ki, hogy csak egy miniszteri poszt biztos, nevezetesen Fejérváry Géza hadügyi tárcája. A pesti jóslatok szerint marad, — természetesen Széll nélkül — az előző kabinet, csupán Láng Lajos kereskedelemügyi minisztert Hieronymi Károly váltja fel.[60]

Khuen-Héderváry június 23-án a kormánypárti politikusok látogatásával kezdte a napot. Reggel kilenc óra előtt szállásáról, a Szervita-téri Teleki palotából Hieronymi Károlyhoz hajtatott, majd Szentiványi Árpádot és Hódossy Imrét kereste fel. Ezt követően Nagy Ferenc államtitkár kíséretében, a tervezettnél hosszabb ideig hivatalában tárgyalt Lukács László pénzügyminiszterrel. A pénzügyminiszterrel folytatott megbeszélés annyira elhúzódott, hogy a Függetlenségi Párt képviselőivel 11 órára tervezett találkozójára a bán közel egy órát késve érkezett meg. Kossuth Ferenc lakásán népes társaság várta. A házigazda pártjának alábbi vezetőit hívta meg a találkozóra: Komjáthy Béla, Thaly Kálmán, Barta Ödön, Justh Gyula, Tóth János, Barabás Béla, és Polónyi Géza. Kossuth Ferenc felkérésére, hogy ismertesse jövetele célját, Khuen a béke megteremtése érdekében a következő javaslatot tette: a katonai javaslatot nem vonja vissza, de leveszi a parlament napirendjéről, ennek ellentételezéseként kéri a költségvetési felhatalmazást, a rendes újonclétszám megszavazását a hadrendbe állítandó tarackokhoz szükséges további 5900 fővel együtt, továbbá annak megengedését, hogy a most mutatkozó hiányt a póttartalékosok behívásával fedezzék. A jelenlévőket meglepte a bán kívánsága, hiszen az előző napi megbeszélésen a katonai javaslatok visszavonásáról beszélt, a póttartalékosok behívása pedig szóba sem került. Barabás Béla különösen élesen reagálva kijelentette, hogy a kért katonai engedmények nélkül a póttartalékosok behívásához semmiképpen nem járulnak hozzá. Egyben ismertették Fejérváry Gézának a képviselőházban január 28-án elmondott beszédét, amelyben a honvédelmi miniszter bejelentette, hogy a tarackok ebben az évben nem készülnek el, ezért lemond az 5900 főnyi legénység besorozásáról. Erről a bécsi megbeszélések során valószínű Khuent is tájékoztatták, de taktikai okokból, — hogy ezt engedményként tüntethesse fel — most csak azt ígérte meg, hogy amennyiben a tarackok valóban csak a következő évben kerülnek hadrendbe, akkor a kezelőszemélyzet ez évi behívásához ő sem ragaszkodik.

A Függetlenségi Párt esti értekezletén Kossuth Ferenc először Khuen békülési szándékáról számolt be, mely szerint a bán Széll Kálmán szabadelvű politikáját kívánja követni, és semmiféle erőszakos intézkedésre — házszabályok szigorítása, az országgyűlés feloszlatása — nem készül.[61] A képviselőházban tárgyalandó ügyek sorrendjéről a bánnak az volt a véleménye, hogy először a költségvetést kell elfogadni — megfelelő tartalékokat képezve a növekvő katonai kiadások fedezésére — és ezt követően tűzzék napirendre az újoncozási törvényjavaslatot. A Kossuth Ferenc által korábban benyújtott ún. határozati javaslattal szemben, amely 103 ezer újonc behívásáról szólt, Khuen a honvédelmi

[60] Egyetértés, 1903. jún. 23. Egyéb hírek.

[61] Egyetértés, 1903. jún. 24. Khuen-Héderváry szereplése. Kossuth Ferenc kérdésére Khuen-Héderváry kijelentette, hogy a tárgyalandó magyar-horvát pénzügyi egyezmény tárgyában a horvátoknak eddig semmiféle ígéretet nem tett.

miniszterek által meghatározott létszámhiányt a póttartalékosokkal kívánta feltölteni, de az ennek fejében követelt nemzeti engedményekről tárgyalni sem akart. A legnagyobb ellenzéki párt értekezlete határozathozatal nélkül ért véget, illetve annak megszövegezését a másnapi összejövetelükre halasztották, mert a vezetőség ígéretet tett arra, hogy döntésükkel megvárják a bán esti órára ígért újabb ajánlatát.[62]

Az ellenzék követelésére adandó válaszáról, amint azt a sajtó képviselőinek Khuen tudtára adta, még a délután folyamán beszélni fog Fejérváry Gézával és telefonon Pitreich közös hadügyminiszterrel. Ez a hír inkább a taktikai játszma részét képezte mintsem tényleges egyeztetést takart, mert valószínű, hogy a hadügyminiszterekkel a szóba jöhető engedményeket már korábban Bécsben megbeszélték. Erre utalt, hogy a nap hátralévő részében ellenzéki politikusokkal, a néppárti Rakovszky Istvánnal, továbbá Szederkényi Nándorral az Ugron-féle frakció elnökével, Holló Lajos, Szluha István és Bartha Miklós képviselőkkel találkozott. Az estét Falk Miksánál tett látogatásával fejezte be, és — ígéretével ellentétben — Kossuth Ferencet nem értesítette az ellenzék követelése szerinti programmódosításról.[63] A felfokozott várakozásra jellemző, hogy a kifárasztás taktikáját alkalmazó bán jelentkezését váró Kossuth Ferenc — türelmét vesztve — éjjel tizenegy órakor telefonon sürgette válaszadásra a leendő miniszterelnököt. Khuen arra hivatkozva, hogy az általa tervezett engedmények bécsi jóváhagyása még várat magára, az újabb találkozó időpontját a másnap délelőtti órákra javasolta elhalasztani.[64]

Kossuth Ferenc a jún. 24-én, délelőtt rendezett találkozóra pártjának több vezetőjét is meghívta, mert a bán előterjesztéséről nem akart egyedül értékítéletet mondani. Ezért a Kossuth lakására[65]érkező bán az ellenzéki párt vezetői előtt jelentette ki, hogy a Bécsből kapott meghatalmazás alapján a tizenhatezer póttartalékosnak rendes szolgálatra való besorozásáról, valamint az 5900 főnyi tarack-kezelők behívásáról szóló követelését ejti, és csak a rendes, előző évi létszámra vonatkozó újoncjavaslatát tartja fenn.[66] A miniszterelnök-jelölt bejelentését a jelenlévők némi meglepetéssel, de látható örömmel tudomásul vették, egyben ígéretet tettek arra, hogy azt a Függetlenségi Párt esti értekezletén elfogadásra javasolják. A megegyezés törékeny voltára Polónyi Géza hívta fel a figyelmet, amikor arra kérte a bánt, „hogy informálja Ő Felségét arról, hogy ez a béke csak ideiglenes és csupán arra való, hogy az országot a mai súlyos és válságos gazdasági helyzetből egyelőre kivezessék. A véderőjavaslat tárgyalásakor azonban a Függetlenségi Párt újra elő fog állni a követeléseivel,... s végleges béke csak akkor lesz, ha majd a nemzet jogos követelései teljesednek"[67] A megegyezés mindezeken túl azért is fontos volt az ellenzék számára, mert Khuen

---

[62] Uo.

[63] Uo..

[64] Egyetértés, 1903. jún. 25. Bécs kapitulált.

[65] Kossuth Ferenc lakása a Gresham-palotában volt, amelyet mérsékelt lakbér ellenében használhatott. A szerényen berendezett lakásába, a takarékos életmódot folytató pártvezér csak ritkán hívott vendégeket. L. *Szatmári Mór:* Húsz esztendő parlamenti viharai. Bp. 1928. 183.

[66] Egyetértés 1903. jún. 25. Bécs kapitulált.

[67] Uo.

személyében végre akadt egy miniszterelnök, aki a Függetlenségi Párttal hivatalosan is szoba állt.

A Függetlenségi Párt esti értekezletén résztvevők Kossuth Ferenc beszámolóját, hogy Khuen-Héderváry a párt megbízott tárgyalóinak minden követelését elfogadta, az ellenzék győzelmeként értékelték, és az erről szóló megállapodást jóváhagyták. Khuen ígéretének ellentételezéseként a párt parlamenti képviselői vállalták, hogy az új kormány három — az indemnitás, a költségvetés és a rendes újonclétszám — törvényjavaslatának elfogadását obstrukcióval nem akadályozza meg. Ez alatt az idő alatt a bán leendő miniszteireivel és kormánypárti politikusokkal tárgyalt, ezt követően az éjszakai vonattal jelentéstételre Bécsbe utazott. A királyi audiencia előkészítése, valamint további politikai szerepvállalása tisztázásának érdekében Fejérváry Géza korábban, már a délutáni bécsi gyorssal elutazott a magyar fővárosból.

Június 25-én, a bécsi tudósítók két jelentős eseményről tájékoztatták a magyar olvasókat. Elsősorban arról, hogy a bán reggel kilenckor megjelent a királynál, és beszámolt budapesti tárgyalásainak eredményéről. Jelentése alapján az uralkodó megbízta az új magyar kormány megalakításával. A kihallgatást követően Khuen megbeszélést folytatott Széchényi Gyula és Kállay Béni miniszterekkel, Körber miniszterelnökkel, majd délután Fejérváry Gézával ismét a királyhoz mentek magánkihallgatásra. Ezt követően a megbízott miniszterelnök a délutáni vonattal visszautazott a magyar fővárosba, hogy kormányának névsorát véglegesítse.

A másik szenzációt keltő hír arról szólt, hogy a kora reggel a Bécsbe érkező Khuen-Héderváry Károlyt szálásán Bechtolsheim lovassági tábornok és Fejérváry Géza táborszernagy, honvédelmi miniszter várta. Ezen a találkozón jelentette be Fejérváry, hogy belefáradt a politikai harcokba és egészségét óvandó az új kormányban nem szeretne miniszterséget vállalni. Visszavonulási szándékát még azelőtt kívánta Khuennel közölni, mielőtt a bán ismertetné a királlyal miniszterjelöltjeinek listáját. Egyben arra kérte, hogy lemondását az uralkodó előtt támogassa. Fejérváry elhatározása Khuent is nagyon meglepte, de a honvédelmi miniszter megmásíthatatlan döntését tudomásul vette. Így a délelőtti kihallgatáson kormányalakítási tervét úgy terjesztette a király elé, hogy a leendő miniszterek között Fejérváry neve már nem szerepelt. Az uralkodó nem akarta elfogadni, hogy a konzervatív katonai érdekeket két évtizeden át következetesen képviselő miniszterét elveszítse. Ezért a déli órákban a király magánkihallgatáson, közel másfél óráig próbálta maradásra bírni az általa kedvelt és megszokott táborszernagyot – eredménytelenül. Fejérváry azzal érvelt, hogy a magyar politikai életben eddig harc volt, most békés időszak következik, és ő nem illik bele ebbe az új szituációba.[68] A honvédelmi miniszter nem tudta elfogadni, hogy Khuen megegyezett a Függetlenségi Párttal és a kormányalakításával létrejövő új körülmények között az ellenzék hangjára is figyelni kell. Visszavonulási szándékát korábbi, a katonai javaslat, ill. az általa támogatott Tisza István kudarca által okozott sérelmek is táplálták.[69]

[68] Egyetértés, 1903. jún. 26. Fejérváry bukása.

[69] Fejérváry Géza a Honvédelmi Minisztérium tiszti és tisztviselői karától június 29-én köszönt el, és távozását így indokolta: „...meggyőződésem fog maradni éltem utolsó leheletéig, hogy az amit

Az 1884-óta folyamatosan a honvédelmi miniszteri posztot betöltő Fejérváry Géza távozását mindegyik párt a programjának függvényében értékelte. A Szabadelvű Párt tagjai többségükben sajnálták, hogy Fejérváry visszavonulásával a párt befolyása a királynál csökkenni fog, ezzel szemben az ellenzék a magyar nemzeti követelések érvényesítését akadályozó, az osztrák hadvezetést kiszolgáló politikus bukását ünnepelte.

A Budapestre visszatért miniszterelnök jelölt kormányalakítói programjának megvalósítását 26-án reggel Fejérváry Gézánál kezdte, aki változatlanul ragaszkodott korábbi döntéséhez, ezért a továbbiakban az új honvédelmi miniszter személyéről tárgyaltak. Khuen végül Kolossváry Dezső, a 2. honvéd lovassági dandár parancsnoka mellett döntött, aki hosszú ideig Pitreich közös hadügyminiszter mellett szolgált, és 1903 májusában léptették elő vezérőrnaggyá.[70] Némi bonyodalmat okozott, hogy Fejérváry lemondását hallva Lukács László pénzügyminiszter is a visszavonulás a mellett döntött. A pénzügyi tárca ügyében Khuen Bécsbe telefonált tanácsért, és a király személyes felkérése után Lukács a miniszteri posztot ismételten elvállalta.

A megalakuló Khuen-Héderváry kormányban, a Széll-kabinet politikájának folytatását ígérve a legtöbb miniszteri posztot az előző kormány tagjai kapták meg. Továbbra is helyén maradt Darányi Ignác földművelésügyi, Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter, Lukács László pénzügyminiszter, Plósz Sándor igazságügy-miniszter és Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter. Khuen-Héderváry Károly a miniszterelnöki poszt mellett megtartotta magának a belügyminiszteri, valamint a király személye körüli tárcát. Honvédelmi miniszternek Kolossváry Dezsőt,[71] horvát-szlavon-dalmát tárca nélküli miniszternek pedig Tomassich Miklóst javasolta. A fenti személyekre vonatkozó javaslatával Khuen 26-án este utazott az osztrák fővárosba, és előterjesztését a másnapi kihallgatáson a király jóváhagyta.

Az új kormány Bécsbe érkező tagjainak ünnepélyes eskütételére jún. 28-án, vasárnap délelőtt került sor, miután az uralkodó a Széll-kormány távozó miniszteritől elköszönt. A miniszterek kinevezéséről, valamint az előző kormány tagjainak felmentéséről intézkedő legfelsőbb kézirat a hivatalos lapban 28-án jelent meg.

A Khuen-Héderváry kormány megalakulását a Szabadelvű Pártban megnyugvással fogadták. A válság személyi része megoldódott és a tagság egységesen felsorakozott az új kabinet mögött. A kormány kivette programjából a katonai létszámemelés parlamenti elfogadtatásának tervét. Ezt a Függetlenségi Párt a saját győzelmeként értékelte, és vezetői elutasítottak minden olyan vádat, mely szerint Kossuth Ferenc a nemzeti követeléseket feladva kötött paktumot. A vá-

---

bizonyos körök most tesznek az országban, nem felel meg hazánk valódi érdekeinek. Megtörtént! Elvesztettem a csatát és megyek!" Lemondását követően a táborszernagyot a tényleges katonai állományba visszahelyezték. Egyetértés, 1903. jún. 26. Fejérváry és Kolossváry. Az egyik megy., továbbá Egyetértés, 1903. jún. 30.

[70] A honvédelmi tárca élére a másik jelölt a Ludovika parancsnoka, Nyiri Sándor tábornok volt.

[71] Mivel tényleges katona nem lehetett a képviselőház tagja, ezért kinevezésekor Kolossváry rendelkezési állományba került, de mint miniszter képviselői mandátumot kapott.

dakra Kossuth így reagált „Nem fogok vitatkozni senkivel a felett, hogy jól cselekedtünk-e, vagy rosszul, amikor elhatároztuk, hogy kiragadjuk az országot a törvényen kívüli állapotból, nem legyőzetéssel és megadással, hanem a mi győzelmünkkel és ellenfelünk megadásával."[72] Azzal, hogy a katonai létszámemelésről a kormány lemondott, a legnagyobb ellenzéki párt szerint az obstrukció tárgytalanná vált. Az osztrák politikai körök szerint a császár bizalmának letéteményese, a Szabadelvű Párt által tett engedmény a vereség beismerése, és Kossuth Ferenc példája a csehek ellenállását is növeli, továbbá azzal, hogy mindkét parlament munkája akadozik, a közös intézmények védtelenné váltak, a Monarchia nehéz küzdelmek elé néz.[73]

A Szabadelvű Párt tagsága előtt a kormány bemutatkozására a Podmaniczky Frigyes elnök által jún. 29-én, este hét órára összehívott értekezleten került sor. Az ünnepélyes alkalomra a kormány minden minisztere megjelent. Khuen beszédében elsősorban a párt egységét kívánta erősíteni, amikor kijelentette,[74] hogy „csak azokat az elveket szolgálja, amelyeket ez a párt magáénak vall," és az előző kormány szabadelvű politikájának követésére a kormány összetétele a garancia. Széll Kálmán érdemeinek elismerésével a volt Nemzeti Párt tagjait is sikerült megnyernie. A miniszterelnök feléjük tett gesztusát Hódossy Imre hozzászólásában támogatásuk biztosításával köszönte meg. A politikai fejleményekkel teljes mértékben elégedett ó liberálisok nevében Hieronymi Károly köszöntötte a kormányt, és az alkotmányos rend helyreállítása érdekében végzett munkájához minden segítséget megígért. A miniszterelnök ezen az estén mutatta be hivatali utódját gróf Pejacsevich Tivadart, az új horvát bánt, és a pártkör tagjaival együtt köszönt el Fejérváry Gézától, aki napokon belül ismét aktív katonai szolgálatba lép, és mint tényleges táborszernagy sem politikai klub tagja, sem országgyűlési képviselő nem lehet.

A legnagyobb ellenzéki párt szintén ezen az estén tartott értekezletén, annak ellenére, hogy a vidéki szervezetektől a katonai javaslatok visszavonását üdvözlő távirat egész sora érkezett, a korábbi győzelmi hangulat eltűnőben volt. Most annak a kérdése került napirendre, hogy a Függetlenségi Párt milyen álláspontra helyezkedjen az új kormánnyal szemben. Kossuth Ferenc — aki korábban mindent megtett Széll Kálmán megbuktatása érdekében — azt kifogásolta, hogy olyan ember lett a miniszterelnök, akinek a parlamenti munkában nincs gyakorlata, és szerinte az elért engedmények árán a régi kormány is a helyén maradhatott volna.[75] A résztvevők hozzászólásaikban végül is csak azt vitatták meg, hogy a parlament következő ülésén a párt vezetője hogyan reagáljon a kormány bemutatkozására.[76]

---

[72] Egyetértés, 1903. jún. 28. Kossuth Ferenc: Egy csomó igazság.

[73] Egyetértés, 1903. júl. 26. Az osztrák körök hangulata.

[74] Egyetértés, 1903. jún. 30. Bemutatkozás a kormánypártban.

[75] Hasonló véleményét a kormánypárti Thallóczy így fogalmazta meg: Khuennek „szerencséje van, hogy a régi elnyűtt embereket megtartotta, azt tudja indokolni, csak kifelé komikum, hogy ha már a kabinet fejét elvették s Fejérváry menesztésével kiherélték, miért kellett idegenből fejet hozni..." OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4 Thallóczy Lajos naplója 1903. jún. 27.

[76] Egyetértés, 1903. jún. 30. A Kossuth-párt Khuen ellen.

Az ellenzék részéről továbbra is ellenségesen fogadott Khuen-Héderváry Károly, a korábbi miniszterelnököktől elvárt és megszokott, a kormányzati feladatokat taglaló programot nem készített. Ezt a hiányosságot Khuen azzal hidalta át, hogy kijelentette:[77] „ a kormány fenntartja elődjének a költségvetési tárgyalások alkalmával elmondott részletes programját is." A legfontosabb kormányzati feladatnak a parlament munkaképességének, az alkotmányos rend helyreállítását tartotta.[78] Elítélte az obstrukciót, amely az országot költségvetés nélküli, törvénytelen állapotba jutatta, és a pénzügyi felhatalmazásról, illetve az éves költségvetésről szóló törvényjavaslatok tárgyalását sürgette. Bejelentette, hogy az újoncjutalékról szóló törvényjavaslat tárgyalását átmenetileg felfüggesztik, mert a hadsereget érintő végleges szervezeti törvény már magában foglalja a létszámemelést, így annak elfogadásával a sokat vitatott törvényjavaslat végleg lekerül a napirendről, és a miniszterelnök csak az 1903-dik évre esedékes, eddigi újoncjutalék megajánlását kérte

Az 1901-ben elkezdődött gazdasági válság káros hatásainak felszámolása érdekében hozandó központi intézkedések, a kiegyezési tárgyalások körüli bizonytalanság következtében, az új kormány programjában csak marginális szerepet kaptak.. Korábban a Széll és a Körber kormány tárgyalásaik során csak abban tudtak megegyezni, hogy a lejárt vám- és kereskedelmi szerződés hatályát 1907-ig változatlan formában fenntartják. Minthogy azonban a Monarchia legfontosabb külkereskedelmi szerződései 1904-ben hatályukat vesztik, az 1899:XXX. tc. utasítása szerint a kormánynak az új vám- és kereskedelmi szövetség létesítése érdekében az osztrák kormánnyal legkésőbb 1903-ban meg kell egyeznie, mert különben a nemzetközi kereskedelmi szerződések 1907 után terjedő időtartamra nem köthetők meg.[79] Ezért a kormányfő felhatalmazást kért a parlament tagjaitól, hogy az Olaszországgal kötendő kereskedelmi szerződés előkészítése érdekében elkezdhesse a tárgyalásokat. A miniszterelnök a továbbiakban a tárgyalandók közé sorolta az állami beruházások, a telepítések,[80] a közigazgatási tisztviselők béremelésére vonatkozó előterjesztések napirendre tűzését.[81]

Az új kormány parlamenti bemutatkozását az a feltevés alapozta meg, hogy az újoncjavaslat visszavonása ellenében — a Kossuth Ferenccel létrejött megállapodásnak megfelelően — az obstrukciót az ellenzék beszünteti. A Függetlenségi Párt vezérét azonban társainak egy része cserbenhagyta, és az olcsó

---

[77] Képviselőházi Napló, 1901–1906. XVII. kötet 295. országos ülés. 1903. jún. 30.

[78] Uo.

[79] Hanák Péter (főszerk.) Magyarország története 1890–1918. i. m. 228–229.

[80] Az 1894. évi V. törvénycikk az állam által támogatott telepítésekre — a gazdasági és politikai célkitűzésekhez viszonyítva alacsony összeget —, három millió forintot engedélyezett. A törvény végrehajtására létrehozott Telepítési Alap tőkéjének felemelését, ezzel tevékenységének szélesebb alapokra helyezését kívánta Darányi Ignác az 1903-ban elkészített új törvényjavaslatával elérni. A földművelésügyi miniszter a végrehajtás hatékonyságának növelését többféle telepítési típus alkalmazásával szándékozott megoldani. Így került ismét napirendre a járadékrendszer bevezetésének, az ún. tanyatelepek létrehozásának terve, de a tervezet érdemi tárgyalására a parlamentben nem került sor. L. még *Lovas Sándor:* A legújabb állami telepítések Magyarországon. Bp. 1908.

[81] A tisztviselők fizetésrendezéséről szóló törvényjavaslat soron kívüli tárgyalását Nessi Pál indítványozta. L. Képviselőházi irományok 1901. XXVII. kötet. 392. sz. 1903. máj. 13.

népszerűséget hajhászó Barabás Béla vezetésével az obstrukciót tovább folytatta.[82] Barabásék a miniszterelnök azon félmondatára alapozták felháborodásukat, amelyet a szószegést bizonygató sajtó is kiemelten kezelt:„ A tárgyalások érdekében szükségesnek tartom, hogy az újoncozási törvényjavaslat egyelőre levétessék a napirendről..."[83] Arra hivatkoztak, hogy a két párt közötti megállapodás a végleges levételről szólt, és az „egyelőre" ellen tiltakoztak. A mondat második felét, — mely szerint: „a végleges szervezeti törvény amúgy is magában foglalná azon létszámemelést, melynek megajánlása a jelenlegi törvényjavaslatban kéretik." — csak a beszámolójuk végén közölték. A Függetlenségi Párt esti értekezletén a résztvevők egy része szószegésről, más része ügyük elárulásáról beszélt. A parlamentben kirobbant vita az ellenzéki párt esti értekezletén is folytatódott és Kossuth Ferenc váratlan lemondásához vezetett, aki elhatározásának okát az Egyetértés c. napilap első oldalán így indokolta:[84] „A párt egyhangúlag [sic!] jóváhagyta eljárásunkat... és engem kiküldött, hogy személyesen közöljem gróf Khuen-Héderváryval a párt határozatát. A gróf azt kérdezte, hogy számíthat-e a párt határozatára, mint férfiak szavára? Én e kérdésre, mint elnök, azt feleltem: igen! ...Én, mint pártelnök a párt megbízásából szavamat adtam és állom szavamat!" Az ún. nemzeti követelések teljesülését számon kérők figyelmét arra hívta fel, hogy az „évekre terjedő katonai újjászervezésért szívesebben ad jó árt a hatalom, mint egy évre terjedőért és erősebben is ütközhetünk később a nemzeti vívmányokért akkor, amikor a nemzet is összeszedte magát a mai sanyarúságból, úgy hogy nem lesz annyi okunk, mint most rettegni attól, hogy tönkretesszük azt a nemzetet, amelynek vívmányokat akarunk szerezni." A Függetlenségi Párt 1903. júl. 21-én megtartott értekezletén ügyvezető elnöknek az alelnöki tisztet betöltő Tóth Jánost választották meg, aki ezt a megbízást csak „ideiglenesen" fogadta el.[85]

Kossuth Ferenc lemondása tovább erősítette a Függetlenségi Párt radikális szárnyának a parlamenti munka normális rendjét akadályozó tevékenységét. Az ellenzéki képviselők szerint az obstrukció több hónapig tartó folytatásához az az egy kérdés napirenden tartása is elegendő, mely szerint az új kormány átveheti-e a Széll-kormány indemnitásról szóló javaslatát, vagy köteles újat készíteni. A júliusi parlamenti ülések lényegében azzal teltek el, hogy az ellenzék nem csupán a kormányfő programját, hanem személyét, korábbi horvátországi tevékenységét is folyamatosan kritizálta. Azt a tényt, hogy Khuen-Héderváry horvát bánként — időnként alkotmányellenes lépésekkel — a magyar kormány politikáját valósította meg, a politikai harc hevében figyelmen kívül hagyták. A tehetetlenségre kárhoztatott miniszterelnök rendszeresen beszámolt a királynak a magyarországi politikai helyzet változatlanságáról. Ferenc József bizalmat és időt biztosított Khuen-Héderváry nak a válság felszámolására, de felhatalmazást csak a Ház elnapolására adott, új választások kiírására nem.[86]

[82] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék. Bp. 1922. 405.

[83] Egyetértés, 1903. júl. 1. Khuen-Héderváry programja.

[84] Egyetértés, 1903. júl. 5. Kossuth Ferenc: Miért mondtam le?

[85] Egyetértés, 1903. júl. 22. Tóth János ügyvezető elnök.

[86] Nagy volt az esélye annak, hogy a parlamentnek az exlex állapot idején történő feloszlatása miatt az új választások támogatását több vármegye is megtagadja.

A politikai patthelyzetben, az elnöki tisztsége miatt, a parlamenti vitáktól tartózkodó Apponyi Albert bejelentette, hogy félévi hallgatás után — be nem vallottan a párton belüli helyzetének megszilárdítása érdekében — beszédet mond a parlamentben. Apponyi felszólalását — előzetes elvárásként a válság megoldása felé tett lépésként értékelve — országos várakozás előzte meg. A kormánypártiak is és az ellenzékiek is abban reménykedtek, hogy a képviselőház elnöke az általuk képviselt politikai nézetek mentén vázolja majd fel a kibontakozás útját. Az ellenzék az 1889. évi véderőtörvény tárgyalása során a nemzeti követelések mellett síkraszálló Apponyit,[87] a kormánypártiak az obstrukciót elítélőt kívánták hallani. Apponyi az ellenzék soraiban csalódást keltett, amikor a július 22-én megtartott beszéd elején a miniszterelnök védelmére kelve kijelentette „ De először közjogi és politikai szempontból tiltakoznom kell azon felfogás ellen, mint hogyha a horvát báni méltóságból a magyar miniszterelnöki székbe jutni egyáltalában valami abnormis dolog volna."[88] A sokat vitatott katonai kérdésekről kifejtette: a létszámemelést bizonyos mértékig indokoltnak tartja, mert a hadsereg harcképességének megőrzése új alakulatok létrehozását teszi szükségessé, de a kiadásokra tervbe vett 7 millió korona „rendkívül súlyos" áldozat, a magyarországi tisztek hazahozatalának eddigi módszere nagyon lassú, és kívánatos, „hogy a lehetőségig a magyar ezredekben csak magyar tisztek alkalmaztassanak." Az elnök a hadsereg belső nyelvhasználatát érintő magyar igények követelését — Deák Ferenc követi jelentésével igazolva, hogy ez közel egy évszázada napirenden lévő kérdés — csak „a rendes parlamentáris eljárás útján" tartotta elfogadhatónak, illetve a maga részéről támogathatónak. Ezen a téren az alkotmányos lehetőséget abban látta, hogy az 1867. évi XII. tc. 11§-a a hadsereg „vezérletét, vezényletét és belszervezetét az Ő Felsége által intézendő tárgyak közé" sorolta, de „világos, hogy a vezérlet, vezénylet és belszervezet kifejezése alatt minden érthető, csak a magyar nyelv jogának kérdése nem, csak a katonai oktatás kérdése nem, csak az újoncképzés kérdése nem, mert mindenre ellenkező precedens létezik." Az ellenzék a magyar nyelv ügyét a politikai szembenállás eszközévé tette, és azt várta, hogy Apponyi követeléseik mellett törjön lándzsát, ezért a szónok ettől elhatárolódva véleményét így határozta meg: „Én igenis azok közé tartozom, akik évek óta itt ülve, nem bolygatják a hadsereg szolgálati nyelvében az intézkedést... én igenis azok közé tartozom, akik ma sem akarják bolygatni..." Ezzel szemben támogatta azt az igényt, hogy a közös hadseregben szolgáló magyar ezredeknél a katonai bűnvádi perrendtartás nyelve magyar legyen.

Apponyi Albert közel két óráig tartó beszédében logikai érvekkel, az ellenzéki képviselőket sem sértő módon vázolta fel az obstrukció, valamint a kialakult politikai helyzet tarthatatlanságát. Arra kérte az ellenzéket, hogy adjon időt az uralkodónak a kérések megfontolására, mert amit az obstrukcióval el akar érni, azt most megvalósítani nem lehet, de „semmi sem állja az útját an-

[87] Az 1889. évi véderőtörvény tárgyalása során a Nemzeti Párt sürgette, hogy a magyarországi fiatalok a tiszti vizsgát magyar nyelven tehessék le, továbbá a második évi szolgálatról szóló rész a törvényben ne szerepeljen.

[88] MOL K 2 1901–1906 XVII. kötet (784. csomó) 429. p. Apponyi Albert beszéde. 1903. júl. 22.

nak, hogy az ellenzék későbbre tartsa fönn követeléseit, ha most lehetővé teszi a parlamenti rend helyreállítását." A kiváló szónoki képességű, a parlamenti retorikában több évtizedes jártassággal rendelkező Apponyi Albert beszéde a kormánypárt körében osztatlan elismerést aratott. A beszéd végén még a kormányfő is látványosan gratulált Apponyinak, pedig július 16-án Kállay Béni temetésén még arról beszélt Thallóczy Lajosnak, hogy szeretné a Ház elnökét posztjáról elmozdítani.[89] Ezen a szerdai estén, július 22-én a Szabadelvű Pártkörbe megérkező Apponyi Albertet és a társaságában bevonuló Khuen-Héderváry Károlyt a képviselőtársak hangos ovációval fogadták.[90] Úgy tűnt, hogy a Ház elnökének beszéde a kormánypárt egységét helyreállította, de az obstrukciót folytató képviselők körében csupán annyit sikerült elérnie, hogy vezetésével a két fél között, július 28-ától további egyeztető tárgyalások vegyék kezdetét.

Alig kezdődtek el a két párt közötti megbeszélések, amikor a július 29-ére összehívott parlamenti ülés — amelyen még mindég a kormányprogram feletti vita folyt — napirendjében váratlan fordulat állt be.[91] Miután Pap Zoltán ellenzéki képviselő a kassai Rákóczi ünnepséggel kapcsolatos kifogásait előadta,[92] arról tájékoztatta az ülés résztvevőit, hogy előző nap tízezer koronával próbálták megvesztegetni. A pénzt azért kapta, hogy a parlament mai ülésén ne szólaljon fel, és ezzel az obstrukció letörését segítse. A történtekről még 28-án délután tájékoztatta Olay Lajos képviselőt, így időt biztosított arra, hogy a másnapi parlamenti ülés forgatókönyvét a Függetlenségi Párt vezetősége megtervezze.[93] A terv lényege abból állt, hogy a vesztegetés bejelentését és a pénz felmutatását követően a kormányfő megbuktatását kell követelni, mindaddig, amíg Khuen-Héderváry megszégyenülve el nem hagyja a termet.[94] Pap Zoltán az obstrukció letörésére szánt tíz ezer koronát, a kormány lemondását követelő óriási hangzavar közepette tette le a „Ház asztalára."

A vesztegetési ügyről a Függetlenségi Párt képviselői már az ülés előtt tájékoztatást kaptak, de a hatás kedvéért, a meglepetés okozta felháborodás első hullámát is az ülésen kellett eljátszani. Azt remélték, hogy a miniszterelnök az első reagálásokat követően lemond és távozik az ülésről. Khuen-Héderváry nyugalma még jobban felbőszítette az ellenzéket, és a terem közepére tódulva követelték a vesztegető megnevezését. Az elnök képtelen volt rendet teremteni,

---

[89] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4 Thallóczy Lajos naplója 1903. júl. 16. Khuen-Héderváry ezen kívánságát Darányi Ignác is támogatta. A politikai támadások kivédése, és a párton belüli helyzetének megerősítése érdekében határozott úgy Apponyi Albert, hogy a parlamentben beszédet mond.

[90] Egyetértés, 1903. júl. 23. Válságos napok.

[91] Képviselőházi Napló 1901–1906. XVIII. kötet 319. országos ülés 1903. július 29. 78–113.

[92] Az ellenzék azt kifogásolta, hogy az ünnepségen csak a képviselőház elnöke volt jelen, de a kormány tagjai nem vettek részt, illetve a honvédség tagjai nem jelenhettek meg.

[93] A vesztegetési ügy úgy pattant ki, hogy Pap Zoltán elmondta a feleségének, aki ezután elment rokonához, Olay Lajoshoz és elmesélte neki a történteket. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. szept. 15.

[94] Az ellenzéki képviselők az ülés előtt megbeszélt taktikát izgalmukban nehezen tudták betartani. Erre utal, hogy a becsületes életútját hosszant ismertető Pap Zoltán magatartását kifogásoló kormánypárti képviselőket az ellenzék soraiból azzal nyugtatták, hogy a csattanó még ezután következik.

ezért a kormánypárti képviselők körbefogták a miniszterelnököt, mert attól tartottak, hogy a feldühödött ellenzékiek inzultálni akarják. A szünet után Pap Zoltán végre megmondta, hogy Dienes Márton volt képviselőtől kapta a pénzt. A további vitát a miniszterelnök indítvány benyújtásával kívánta megszakítani, de az ellenzék nem hagyta szóhoz jutni. Ezért a kormányfő, írásban tett indítványát, Farkas János teremőrrel elküldte Tallián Béla elnöknek. Az ellenzék soraiból többen is felugrottak, és „kihúzni a székből" biztatás mellett az elnöki pulpitushoz igyekeztek, hogy az írást erőszakkal megszerezzék. Időközben Tallián Béla a kézhez kapott szöveget — „aki hozzám nyúl, az halál fia" felkiáltások közepette — átadta Szőts Pál jegyzőnek. A feldühödött képviselők ezért a jegyző ellen fordultak, aki erről a vizsgáló bizottság előtt így vallott: „Rátkay László keresztülnyúlt a székemen, a széket félrelökte és az felborult, akkor átnyúlt egyik kezével a jegyzői asztalra és amint az indítvány felé kapott, a tentatartót feldöntötte és ráborította a ruhámra. Hallottam Hentaller Lajost és Posgay Miklóst ezzel a felkiáltással feljönni: húzzuk ki az elnököt a székéből. Ekkor eltoltam magamtól Rátkayt s Róth Endréhez szaladtam mondván: védjük meg az elnököt. Tényleg Róth csillapította is az illetőket, akkor mondta az elnök: én a képviselőház elnöki székén ülök, ha ennek a méltósága meg nem védne, ne védelmezzen meg engem senki."[95] A tettlegességtől sem mentes dulakodásban az ellenzéki képviselőknek sikerült az előterjesztést tartalmazó papírlapot széttépni. A Mentelmi Bizottság által elmarasztalt képviselők (Hentaller Lajos, Posgay Miklós, Nessi Pál, Rátkay László, Fáy István) azzal védekeztek, hogy tettükkel — mivel a miniszterelnök által leírtak tartalmát nem ismerték — a házszabályok megsértését, illetve a képviselőház feloszlatásának bejelentését kívánták megakadályozni.[96] A zűrzavarban, mialatt mindenki az egymásnak feszülő képviselőkre figyelt, Khuen-Héderváry ismét leírta indítványát, amit most sikerült elküldenie az elnöklő Tallián Bélának A kölcsönös vádaskodásokkal és a házszabályok egymás rovására való értelmezésével tarkított vitát a képviselők többször is zárt ajtók mögött folytatták.

A vita folytatása során újabb vesztegetési ügyre is fényderült. Lovászy Márton, az Esti Kurir szerkesztője bejelentette, hogy a lapjánál felkereste Singer Artur[97] újságíró, és a kiadóhivatal igazgatójának pénzt ajánlott fel, ha az újság felhagy az obstrukció támogatásával.[98]

A vesztegetési ügyek tisztázására Tóth János egy parlamenti bizottság felállítását javasolta. A Függetlenségi Párt vezetőjének indítványát a kormányfő is támogatta, és az éjjel 11óra után megtartott második zárt ülés után a javasolt 15 főből álló bizottság tagjait kijelölték. A testületbe a kormánypárt tíz, a Füg-

---

[95] MOL K2–1905-AVIII-4. A képviselőház mentelmi bizottságának jelentése az 1903. júl. 29-én történtek tárgyában. Bp. 1903. júl. 29.

[96] Képviselőházi Napló 1901–1906. XVIII. kötet. 319. országos ülés 1903. júl. 29. 91. Továbbá l. MOL K2–1905-AVIII-4. A képviselőház mentelmi bizottságának jelentése az 1903. júl. 29-én történtek tárgyában. A bizottság határozata:" Öt képviselő a Ház méltóságának, tekintélyének és jogrendjének össze nem férő cselekményei miatt, köteles a házszabályok 255 §-ának megfelelően a Házat ünnepélyesen megkövetni."

[97] A Neues Budapester Abendblatt munkatársa.

[98] Egyetértés, 1903. júl. 30. Egy másik eset.

getlenségi Párt három, a néppártiak és az Ugron-párt egy-egy képviselőt delegálhatott.[99] Ezek után a kormány már a következő ülés napirendjének elfogadtatására kívánt áttérni, de ezt Polónyi Géza az ellenzéki képviselők nevében azzal utasította el, hogy július 29-én — tehát éjfél előtt — erre indítványt senki sem tett, illetve addig ameddig a kormány programját el nem fogadják más kérdés megtárgyalására nem hajlandóak, ezért éjfél után elhagyták az üléstermet. Az ellenzék távozása után Tallián Béla elnök a miniszterelnök délután átadott, az ellenzéki képviselők haragját kiváltó, alábbi indítványát olvasta fel: „ A holnapi ülés napirendjéül, a parlamenti vizsgáló bizottság megválasztása után, indítványozom, tűzessék ki az indemnitásról szóló törvényjavaslat folytatólagos tárgyalása." Miután az elnök megállapította, hogy 167 képviselővel még határozatképesek, a kormánypárti képviselők szavazataival az indítványt elfogadták és az elnök „éjjel 12 óra 55 perckor„ az ülést berekesztette.[100]

Az újságírók nyomozati munkája szerint Pap Zoltán leleplező nyilatkozata után Dienes Márton rögtön Singer Artur lakására sietett, aki ezek után Ritter Imrét, gróf Szapáry László jószág-igazgatóját kereste fel.[101] A vesztegetési ügy szálai egyértelműen a miniszterelnökkel szoros barátságot fenntartó gróf Szapáry László, fiumei kormányzóhoz vezettek. A júl. 30-án megtartott képviselőházi ülés az előző napon lezajlott, tettlegességig fajuló nézeteltérések — az ellenzék véleménye szerint elferdített — jegyzőkönyvi rögzítésének többszöri módosításával, ezen afféroknak a Mentelmi Bizottság elé utalásával, valamint érdemi munka nélkül a vesztegetési botrányban a kormányfő felelősségét taglaló vitákkal telt el.

A július 31-én megtartott parlamenti ülésen már mindenki értesült arról, hogy a vesztegetésre szánt pénz gróf Szapáry László, fiumei kormányzótól származik, aki még 29-én este felkereste a miniszterelnököt és lemondott hivataláról.[102] A tanácskozás másik nagy eseménye az volt, hogy Kossuth Ferenc az őt felkereső küldöttség kérésére visszatért a Függetlenségi Párt élére, és beszédet mondott. Az ellenzéki párt elnöke a „falusi magányát" feladva, arra szólította fel a vesztegetési botrányban érintetteket — Szapáry Lászlón kívül Khuen-Héderváry Károlyt is, mint aki felelősséggel tartozik a kormány tagjainak cselekedeteiért —, hogy jelenjenek meg a vizsgáló bizottság előtt. A válság feloldására Kossuth Ferenc, a miniszterelnöki bársonyszékre mutatva, az alábbi kivezető utat javasolta: „... az új helyzetnek más megoldását nem látom, mint azt, hogy egyetlen lehetőség a helyzet szanálására az, ha a miniszterelnök távozik abból a székből." Kossuth Ferenc felszólítására a miniszterelnök határozottan kijelentette, hogy „... e pillanatban nemcsak önmagam ellen, hanem az ország ellen vétenék, ha ezt tenném." Egyben biztosította az ellenzéket, hogy megjelenik a vizsgáló bizottság előtt, és válaszolni fog a kérdéseikre.

---

[99] Egyetértés, 1903. júl. 30. Egyéb részletek.

[100] Képviselőházi Napló 1901–1906. XVIII. kötet. 319. országos ülés 1903. júl. 29. 113.

[101] Egyetértés, 1903. júl. 31. Gróf Szapáry vesztegetett.

[102] Előtte Khuen-Héderváry Rudnay Béla rendőrfőkapitányt küldte el Szapáry Lászlóhoz, mert attól tartott, hogy a leleplezés hatására Szapáry öngyilkosságot kísérel meg. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója, 1903. szept. 15.

Ezen az ülésen titkos szavazással — a korábban javasolt személyi összetételben — megválasztották azt a parlamenti bizottságot, amely augusztus tizedikei határidővel a vesztegetési ügyről részletes jelentést készít a parlament részére.[103] A tanácskozás szünetében a bizottság szintén titkos szavazással elnöknek Andrássy Gyulát választotta, aki ezt a tisztséget nem vállalta, így az ismétlés után Rohonyi Gyula képviselő lett a testület vezetője. Nagy Ferenc a bizottság hatáskörét az alábbiak szerint határozta meg: „Ez nem ítélő bizottság és így nem bír azzal a hatáskörrel, amellyel pl. az összeférhetetlenségi bizottság bír... Egyéb dolgunk nincs, mint kideríteni azt, amire felhívattunk és az eredményről azután jelentést tenni a Háznak."[104]

Khuen-Héderváry, aki tudott a vesztegetési szándékról, biztos volt benne, — magatartása is erre utalt — hogy Szapáry László nem vall ellene. A vesztegetési próbálkozásba bevont személyek kétes egzisztenciája, a kivitelezés módja inkább köthető a kedélybeteg Szapáry Lászlóhoz, mintsem a horvát bánként, a politika útvesztőjében nagy jártasságot szerző Khuen-Héderváry Károlyhoz. Szapáry László a kereskedelemügyi miniszteri posztra pályázott, és a megbízás reményében kívánt szolgálatot tenni a kormánynak.[105] Amint később Szapáry Pál fenyegetéseiből kitűnik,[106] a két politikus között az obstrukció felszámolásának ezen lehetséges módja is szoba került, sőt leveleztek róla, de megvalósításában a miniszterelnök tevőlegesen nem vett részt. A pénzért megvásárolható politikai előnyökről, a korrupciós vádaktól hangos Budapesten, a miniszterelnököt már korábban tájékoztatták. Thallóczy Lajos szerint „Khuennek egy csomó pénzember tett ajánlatokat a sajtó leszerelésére, ő hallott mindent, de a vesztegetésbe nem ment bele, nem is törődött vele, mert sem ideje, sem gusztusa nem az."[107] A magyar politikai élet újabb fejleményeiről a kormányfő júl.

---

[103] Képviselőházi Napló 1901–1906. XVIII. kötet 320. országos ülés. 1903. júl. 31. A bizottság a munkáját 1903. augusztus 26-án fejezte be és ezt a képviselőház szeptember 30-án megtartott ülésén Szivák Imre jelentette be. Határozat született a jelentés sokszorosítás utáni szétosztásáról, de tárgyalását a Khuen-Héderváry kormány hivatali idejében nem tűzték napirendre. Ld: Képviselőházi Napló 1901–1906. XVIII. kötet. 324. országos ülés. 1903. szept. 30. 197. L. még: A képviselőház által kiküldött vizsgáló bizottság jelentése a politikai vesztegetések ügyében. 1903. aug. 26. Képviselőházi irományok 1901. XXIX. kötet 421. szám

[104] Egyetértés, 1903. aug. 1. A parlamenti vizsgálat.

[105] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thalóczy Lajos naplója, 1903. szept. 17.

[106] A Bécsben tartózkodó Khuen-Héderváryt 1903. szept. 21-én Rudnay Béla, Budapest főkapitánya táviratban értesítette, hogy Szapáry Pál egy levelet akar intézni a Szabadelvű Párt elnökségéhez, amelyben bejelenti a pártból történő kilépését, és indokait a képviselőházban is ismertetni kívánja. Szapáry Pál állítólag olyan leveleket mutatna be, amelyek azt bizonyítják, hogy a Szapáry László féle vesztegetési kísérletről a miniszterelnöknek is tudomása volt. Rudnay azt javasolta, hogy „jó volna, ha valaki a legfelsőbb helyről megmosná a fejét, ez imponálna neki." A Bécsbe rendelt képviselő Goluchowski előtt ígéretet tett arra, hogy „nem tesz semmit és nem lép ki a pártból." OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. szept. 21.

[107] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4 Thallóczy Lajos naplója 1903. aug. 6. Thallóczyt 1903. március 3-án Fenyő Sándor arról tájékoztatta, hogy Lánczy Leó a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. igazgatóságának elnöke több ellenzéki politikus váltóját felvásárolta, és ezeket az obstrukció letörésére fel lehetne használni.

30-án táviratban tájékoztatta az Ischl-ben tartózkodó uralkodót, aki Szapáry László fiumei kormányzó azonnali felmentését jóváhagyta.[108]

A politikai viszonyokra jellemző, hogy Rudnay Béla rendőrfőkapitány, akinek hivatali beosztása szerint segítenie kellett volna az igazság kiderítését, a botrány eltusolásán munkálkodott. A vizsgálat idején, amikor a gyanúsítottak a kormány számára az újságírók megfigyelései miatt megközelíthetetlenek voltak, nagyon lényeges volt, hogy Singer Artur vallomását befolyásolni tudják. A személyes kapcsolatok szövevényében jártas főkapitány, Khuen tudtával „elment Bánffy Dezsőhöz, aki igen nobilisan viselkedett. Azt mondta: nincs okom kímélni (Khuent-S. L.), de neked megteszem, s csakugyan Singer úgy vallott, amint kellett."[109] A Szapáry család tagjai bár nagyon sértőnek találták, hogy a miniszterelnök minden felelősséget Szapáry Lászlóra hárított, a rendőrfőnök segítségével megpróbálták mérsékelni a botrány hatását. Amikor Rudnay Béla tudomására jutott, hogy Szapáry László szeretője levélben arról akarja tájékoztatni a bizottságot, hogy szerinte a volt fiumei kormányzó a miniszterelnök megbízásából járt el, táviratilag Budapestre hívta a vesztegető grófot, aki visszavette a levelet, mielőtt azt a bizottság tagjai elolvashatták volna.[110]

A parlamenti vizsgáló bizottság előtt Szapáry László mindent magára vállalt. Vallomása szerint: „... a Dienes Márton által kiadott pénz tőlem származott. ...Tettem ezt azért, mert azzal azt gondoltam, azt véltem, hogy elősegítem a végzetessé válható törvényen kívüli állapot megszűnését, másrész igaz ragaszkodásból a miniszterelnök úr személye iránt. Becsületszavamat adom arra, hogy a miniszterelnök urnak ezen lépésemről semmiféle tudomása nem volt."[111] A vallomásának megtétele után Szapáry László kijelentette, hogy e témában többé nyilatkozni nem fog, és augusztus elsején külföldre utazott. A „vesztegető gróf" további hibát követett el azzal is, hogy segített Dienes Mártonnak Amerikába szökni, aki elutazása előtt mindent kitálalt a sajtó munkatársainak. Rudnay Béla rendőrfőkapitány szerint, ha Dienes itthon marad, akkor ő a vesztegetőt, hamis váltói révén „úgy kezelte volna amint kell."[112]

A vizsgáló bizottságba delegált ellenzéki képviselők, élükön Polónyi Gézával, mindent megtettek annak érdekében, hogy a kormányfő bűnösségére bizonyítékot találjanak. Mivel Khuen személyét érintő, egyértelmű terhelő vallomás nem állt a rendelkezésükre, a hatáskörüket túllépve a vesztegetésnél felhasznált pénz eredetével kapcsolatban igyekeztek az általuk remélt célt elérni. Azt a feltevésüket, hogy a vesztegetés nem csupán Szapáry László magányos elhatározása volt, a vesztegetésnél használt, tekintélyes összeg eredetének felku-

---

[108] Egyetértés, 1903. júl. 31. Egyéb részletek., Szapáry László fiumei kormányzót a király saját kérésére állásából felmentette. A felmentésről szóló királyi kézirat a hivatalos lapban 1903. augusztus 2-án jelent meg.

[109] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója, 1903. szept.15. A Szabadelvű Pártról Rudnay Béla négyszemközt Thallóczynak a következőket mondta: „ nem becsületesek a vezérek. Khuen nem maradhat meg. Kis tehetség.... Először is elvétette a Kossuth párttal a dolgát, mert becsapták. A vesztegetési ügyben pedig mérhetetlenül ügyetlen volt."

[110] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója, 1903. szept. 15.

[111] Egyetértés, 1903. aug. 1. Szapáry László megjelenik.

[112] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója, 1903. szept.15.

tatásával próbálták igazolni. A feltételezésük szerint a fiumei kormányzónak nem állt ilyen nagy összeg a rendelkezésére, és — mint remélték — a pénz eredetének vizsgálata majd a miniszterelnökhöz vezet. A bizonyítás érdekében a Bizottság azzal a kéréssel kereste meg a Magyar Országos Központi Takarékpénztár vezetőségét, hogy Szapáry László pénzügyeit felfedve, a folyószámlájáról készített kivonatot a részükre átadja.[113] A Bizottság egyes tagjainak szereptévesztésére jellemző: Polónyi Géza bírói megkeresésekre kiadott banki információkra hivatkozva kifogásolta a pénzintézet vezetőségének nemleges válaszát, holott mindenki tisztában volt azzal, hogy ilyen jogkörrel nem rendelkeznek. Khuen-Héderváry a bizottság előtt elismerte, hogy többek között Szapáry László is felajánlotta segítségét az obstrukció letöréséhez, de ő ezeket mind visszautasította. A meghallgatások végtelen sora után a Bizottság aug. 10-én a vizsgálatot hivatalosan befejezettnek nyilvánította, de annak végeredményéről egységes álláspontot kialakítani nem tudott.

A vesztegetési ügy hullámai a kormány lemondását követően elsimulni látszottak, és csak a szeptember 24-ére összehívott parlamenti ülésen, Khuen-Héderváry újbóli kinevezése miatt került ismét napirendre. Olay Lajos ellenzéki képviselő még korábban bejelentette, ha Khuen-Héderváry visszatér a politikai életbe, akkor vele szemben a parlamentben összeférhetetlenségi bejelentést tesz. Olay Lajos szerint a vesztegetési üggyel foglalkozó bizottság jelentése alapján megállapítható:„... nevezett miniszterelnök nyíltan beismerte, hogy a megvesztegetés szándékát és tervét gróf Szapáry László előzetesen közölte, és ő ezt sem meg nem tiltotta, sem meg nem akadályozta.."[114] A képviselő bejelentéséről a házszabály értelmében szavazni nem kellett, az ügy kivizsgálását az illetékes parlamenti bizottság elé utalták. Amikor a vesztegetési üggyel foglalkozó bizottság a véglegesített jelentését, szeptember 30-án a képviselőház elé kívánta terjeszteni, annak tartalma igazából már senkit sem érdekelt, szövegét sokszorosítás után szétosztották ugyan a képviselők között, de megvitatását nem tűzték napirendre.

A Khuen-Héderváry kormányt ért támadások legelőször, augusztus elsején Tomassich Miklós, horvát-szlavon-dalmát tárca nélküli miniszter lemondását kényszeríttették ki. A parlament Összeférhetetlenségi Bizottsága határozata szerint Tomassich — mint a horvát-szlavon országgyűlés küldöttje — miniszterré történt kinevezése alkalmából új választásoknak kellett volna magát alávetni. Az augusztus 5-én megtartott minisztertanácsi ülésen, a hivatalos előterjesztéseken kívül, hosszúra nyúló vita alakult ki a résztvevők között arról, hogy milyen ellenlépéseket tegyen a kormány a kialakult válságos helyzetben.[115] A kormány további sorsáról nem döntöttek, mert semmiféle információval nem rendelkeztek arról, hogy a király az újabb parlamenti bonyodalmakról mikép-

---

[113] Egyetértés, 1903. aug. 4. Az aug. 3-án a Bizottság elé idézett gróf Szapáry Pál, a testvére rendelkezésére álló pénzeszközöket megfelelőnek tartotta arra, hogy a szóban lévő összeget kifizesse.

[114] Képviselőházi Napló, 1901–1906 XVIII. kötet 322. országos ülés. 1903. szept. 24. L. még: Képviselőházi irományok 1901. XXIX. kötet 421. sz. A képviselőház által kiküldött vizsgáló bizottság jelentése a politikai vesztegetések ügyében. 1903. aug. 26.

[115] Egyetértés, 1903. aug. 7. Mi történt a minisztertanácson?

pen vélekedik. A miniszterelnök javaslatára abban állapodtak meg, hogy maga a kabinet vezetője tájékoztassa az uralkodót a kialakult helyzetről, és amennyiben a király megvonja bizalmát Khuen-Hédervárytől, akkor az egész kormánya nevében nyújtsa be lemondását. Khuen a visszalépéséről még nem határozott, mindent a király magatartásától tett függővé.

A minisztertanácsi ülést követően a miniszterelnök, — hivatalosan a politikai és a parlamenti helyzet ismertetésére — az Ischl-ben tartózkodó uralkodóhoz utazott. A király aug. 6-án, délután négy órakor fogadta, és másfél órát tanácskoztak, de amint várható volt semmiféle radikális, gyors intézkedés nem született, a döntést másnapra halasztották. A még reménykedő Khuen beszámolója szerint „az audienciától pedig nagyon féltem",[116] de a Szapáry ügyet a király megértéssel kezelte.[117] Erre utalt a 7-én reggel részére kézbesített meghívó, amelyben az uralkodó a kihallgatást követő délutáni ebédre invitálta. Ezzel a gesztussal Ferenc József a nyilvánosság tudomására hozta, hogy az udvarnál Khuen-Hádervárt nem tartják a vesztegetési ügyben kompromittált embernek, az esetleges felmentése pedig nem a botrány következménye, hanem politikai küldetésének kudarcából fakad.[118] A király Khuen-Héderváry menesztéséről az első kihallgatás után döntött. Erre utal, hogy Burián István[119] közös pénzügyminiszter Thallóczy Lajost már délelőtt tájékoztatta a magyar miniszterelnök bukásáról. Bécsben Khuen is beismerte, hogy a Függetlenségi Párttal való egyezkedés sikertelensége következtében a kabinet programjának megvalósítására semmi esély nem maradt, a vesztegetési botrány pedig a személyét hozta kilátástalan helyzetbe, ezért a kormány lemondása elkerülhetetlenné vált. A kormányfő Apponyi házelnöki — az ellenzéknek kedvező — tevékenységét is bukása okai közé sorolta. Apponyi a vádakra emlékiratában így reagált: „Nekem ezen túl nem maradt más feladatom, mint az elnöki székből tehetetlenül nézni az obstrukciót, melynek megfékezése az akkori házszabályok által nyújtott eszközökkel teljesen lehetetlenség volt. A többség, amint ilyenkor szokás, az elnökkel szemben vált idegessé. Miért nem csinál rendet? – így kérdezték. Velem szemben ez az idegesség azért is fokozódott, mert... az ellenzék álláspontjával való titkos rokonszenvezést tételeztek fel nálam, és mert szó, ami szó, mégis csak idegen elem voltam a Szabadelvű Pártban, amelyhez formailag tartoztam"[120] A miniszterelnök július végén úgy próbálkozott a képviselőház élén személyi változást elérni, hogy a kultuszminiszteri tárcát Apponyinak ajánlotta fel, de visszautasításra talált. Khuen a menesztését tudomásul véve, az uralkodóval a szóba jöhető kormányfők esélyeit taglalva, egyetértettek abban a

[116] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. aug. 8.

[117] A politikai vesztegetéssel Körber is próbálkozott, amikor 1900-ban pénzzel akarta elérni Prágában, hogy közvetítő segítségével az agráriusokat az obstrukciót folytató ifjú csehek ellen megszervezze. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. aug. 31.

[118] Herczeg Ferenc az uralkodó baráti gesztusairól így vélekedett: „Ferenc József király, ha magában elvégezte, hogy ejti valamelyik miniszterelnökét, tűntető jóindulattal bánt vele, és az illető rendszerint a megrendíthetetlen bizalom jelének nézte azt, ami csak siralomházi kedvezés volt." Herczeg Ferenc emlékezései. Budapest, 1985. 324.

[119] Burián Istvánt 1903. július 24-én nevezte ki az uralkodó közös pénzügyminiszternek.

[120] Gróf Apponyi Albert emlékiratai... i. m. II. kötet 92.

számukra örömtelinek közel sem nevezhető tényben, hogy a Szabadelvű Pártban, az elkövetkező napokban előtérbe fog kerülni Apponyi Albert személye.[121]

Az osztrák politikai körökben, némi túlzással a néhai Kállay Béni közös pénzügyminisztert hibáztatták azért, hogy a horvát bán kormányfői kinevezése érdekében az uralkodónál közbenjárt.[122] Kállayn kívül, a bécsi udvarban kedvelt Khuen-Héderváry Károly kormányalakítását közismerten az is segítette, hogy a király személyében is sokkal jobban megbízott a posztját két évtizeden át sikeresen betöltő bánban, mint Tisza Istvánban. A válság kialakulásáért a Szapáry-féle vesztegetési ügy kipattanását követően a pártja élére visszatérő Kossuth Ferencet okolták, aki a parlamentben mondott beszédével azokat is visszavitte az obstrukciót folytatók táborába, akik addig a kormányfővel kötött megállapodást betartották. A budapesti kormányválság a két parlament közötti viszonyt is tovább rontotta. Az osztrák parlamentben augusztus elejére már minden intézkedést megtettek annak érdekében, hogy a két ország között létrejött gazdasági kiegyezési megállapodást letárgyalják, és az obstrukciót folytató ifjú csehek ellenére az erre vonatkozó törvényt a képviselők elfogadják. A parlamenti munkát és az együttműködést megbénító magyar követeléseket — a közös ügyek intézése, ennél fogva a birodalmi érdekek elleni — erőszakos cselekedetként kommentálták. Egyre népszerűbb jelszó lett a „Los von Ungarn!", hívei mind politikai, mind gazdasági téren az azonnali szétválás minden reális alapot nélkülöző vágyát hangoztatták.

Amikor augusztus 5-én este Khuen-Héderváry Károly vonatra szállt, mindenki sejtette, hogy a magyar politika élet fontos kérdéseiről már nem a képviselőház épületében, hanem Ischl-ben fognak tárgyalni, és a kormányfő személyéről döntést hozni. A Szabadelvű Párton belül elismerték, hogy a miniszterelnök helyzete tarthatatlanná vált, pedig tőle remélték a parlament munkaképességének és a párt egységének helyreállítását, valamint — az uralkodóval és az udvari körökkel fennálló kiváló kapcsolatai révén — engedmények kijárását. A békés kibontakozáshoz elengedhetetlennek tartották, hogy a párt különböző csoportjai végre egységesen a leendő kormány mögé álljanak. Kormányfő-jelöltben, pedig nem volt hiány. A kormánypárt többsége, a nemzeti követelések mellé álló Apponyi Albert megbízásának nem sok esélyt adott, de az egység érdekében a kormányban való részvételét elengedhetetlennek tartották. A kormányfői posztra inkább Széll Kálmánt, Andrássy Gyulát vagy Csáky Albint tartották esélyesnek, de a volt Nemzeti Párt tagjai körében Wekerle Sándor neve is felmerült.

Ferenc József a magyar miniszterelnököt augusztus 6-án, délután fogadta. Az audiencián Khuen-Héderváry közel két órán át ismertette a lemondási szándékát előidéző politikai eseményeket. Most már Khuen is azon a véleményen volt, hogy a nemzeti követeléseknek bizonyos mértékig való teljesítése nélkül a parlamenti munka normális menetét lehetetlen helyreállítani. A miniszterelnök lemondásáról az uralkodó csak másnap kívánt nyilatkozni, ezért arra kérte Khuent, hogy a további megbeszélés érdekében még maradjon Ischl-

[121] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. aug. 8.
[122] Uo.

ben. Augusztus 7-én a délelőtt vadászatról visszatérő király egy órán át fogadta Khuen-Héderváryt és szóban elfogadta a lemondását. A lemondott kormányfő arra kérte az uralkodót, hogy a politikai válság gyorsabb megoldása érdekében, az erre vonatkozó tárgyalásokat — az eddigi gyakorlattól eltérően — ne Bécsben vagy Ischl-ben folytassa le, hanem utazzon Budapestre.[123] Ezzel elejét kívánták venni az ellenzék azon vádjának, amely szerint a király a magyar kormányválságot a bécsi tanácsadók véleményére hagyatkozva igyekszik felszámolni. Az Ischl-ből táviratilag aug. 8-án délután öt órára összehívott minisztertanácsi ülésen — Wlassics Gyula kivételével — minden miniszter megjelent. Az egész éjszakát a vonaton töltő[124] miniszterelnök rövid beszámolója után a lemondási okmány aláírására vita nélkül került sor.[125]

Khuen-Héderváry Károly lemondását az augusztus 10-én megtartott parlamenti ülésen az alábbi program kudarcával indokolta: „... a kormány elsősorban azt tűzte ki feladatául, hogy biztosítsa a parlamenti rendes tárgyalások menetét, és a költségvetésen kívüli állapotból az országot mielőbb kivezesse. Ezen feladat elérése céljából a kormány programját úgy állította fel, és azon feltevésre alapította, hogy azon törvényjavaslatok tárgyalását, amely tárgyalások rendes menetének tulajdonképpeni akadályát képezte, ti. a felemelt újonclétszámról szóló törvényjavaslatnak tárgyalását felfüggeszti és e helyett csakis a rendes újonclétszám megajánlását kéri a t. Háztól."[126] A létszámemelési javaslat visszavonása, amely a Széll-kormány idejében még elegendő lett volna az obstrukció letörésére, a Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöksége időszakában, egyidejű nemzeti engedmények nélkül, már az évi újonckontingens megszavaztatásához sem bizonyult elegendőnek. Az egyre mélyülő politikai krízis felszámolása, a parlament munkaképességének helyreállítása érdekében a Szabadelvű Párt vezető politikusai — az egyéni érdekeken és sérelmeken felülemelkedve — olyan katonai program kidolgozását tűzték ki célul, amelyet mind a király, mind a magyar politikai ellenzék elfogad. Az ún. kilences bizottság által kidolgozott tervezet, a katonai kérdésekben kiinduló pontját képezte annak a kormányprogramnak, amellyel 1903. november 3-án Tisza István megalakította kabinetjét.[127]

---

[123] Uo.

[124] Khuen-Héderváry Károly aug. 7-én, éjjel tizenegy óra után szállt fel a vonatra báró Skerlecz Iván miniszterelnökségi titkár kíséretében. Reggel 6 órakor St. Pöltenben Thallóczy Lajos csatlakozott hozzájuk.

[125] MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1903. aug. 8./1. A kormány lemondása a Budapesti Közlönyben 1903. augusztus 10-én jelent meg.

[126] Képviselőházi napló 1901–1906. 321. országos ülés, XVIII. kötet. 1903. aug. 10. Khuen-Héderváry Károlyt az uralkodó 1903. szeptember 22-én újra kinevezte miniszterelnökké, de — a magyar követelések ellen megjelenő Chlopy-i hadparancs következményeként — szeptember 29-én másodszor is lemondott.

[127] A fenti tanulmány részlet a készülő: Khuen-Héderváry-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei c. forráskiadvány bevezetőjéből.

KÁROLY KHUEN-HÉDERVÁRY'S FORMATION OF HIS GOVERNMENT AND HIS EFFORTS AT ENDING THE POLITICAL CRISIS UNTIL HIS FIRST RESIGNATION (27 June 1903 – 10 August 1903)

by László Soós

(Summary)

At the elections of 1901 the Liberal (*Szabadelvû*) Party had obtained a considerable majority, and prime minister Kálmán Széll formed a government. He faced the greatest difficulty on 16 October 1902, when the minister of defence, Géza Fejérváry, tabled a bill in the House of Representatives about the conscription of 20 thousand reservists. Against this proposal of the minister of defence, the opposition, led by the Party of Independence, launched an endless obstruction under the slogan of „no more soldiers without the introduction of Hungarian as the language of service and command". In the face of opposition, which paralysed the work of the parliament, the Széll government proved impotent, and so on 23 May 1903 Francis Joseph I authorised Károly Khuen-Héderváry, ban of Croatia, to initiate negotiations among the Hungarian politicians about the prospects of forming a new government. The ban, who had no immediate knowledge of the political conditions at Budapest, briefly acquainted himself with the situation and resigned his commission as he saw his situation utterly hopeless. Consequently, the ruler asked István Tisza on 16 June to agree as future prime minister with the politicians of the Liberal Party about the composition of the government. But the members of the governing party, fearing that Tisza would eventually break down the obstruction with violent means, refused to assume the ministerial posts offered to them one after the another.

After the failure of Tisza's effort to form a government, the ruler withdrew the commission of Kálmán Széll and asked Khuen-Héderváry to initiate negotiations in a wider circle than before about the formation of his government at Budapest. As a result, Khuen-Héderváry made an agreement with the leaders of the Party of Independence, promising them that in return for ending the obstruction he would drop the proposition of Fejérváry and would only table a bill for enlisting the regular yearly number of recruits. Yet the Khuen-Héderváry government, which was appointed on 27 June 1903, realised already at the time of its introduction at parliament that a great part of the opposition representatives would continue their obstruction, which made parliamentary work impossible. The situation of the prime minister further deteriorated after the session of parliament on 29 July, when representatives of the Party of Independence announced that László Szapáry, governor of Fiume, who belonged to the friends of Khuen-Héderváry, had tried to bribe oppositional representatives into suspending their obstruction. Although no direct evidence was found against the prme minister in the case of bribery, the ensuing scandal made even those oppositional representatives return to the camp of obstruction who had so far respected their agreement with Khuen-Héderváry. The latter, who saw no way out of the crisis, handed in his resignation, which was accepted by the ruler on 7 August. Three days later the parliament took cognizance of the government's leave.

200 ÉVE SZÜLETETT PERCZEL MÓR

Urbán Aladár

PERCZEL MÓR, A RENDŐRFŐNÖK

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc kiemelkedő, elsősorban katonai szerepet betöltő alakja Perczel Mór. Pályafutásának alig három hónapos, 1848. évi rendőrfőnöki szerepét kívánják bemutatni az alábbiak.

Az előzmények

Perczel Mór, a védegyleti mozgalom Tolna megyei szervezője, az ellenzéki konferenciák résztvevője nem volt követ az utolsó pozsonyi országgyűlésen. Reagálva a Pozsonyban zajló eseményekre, március 13-án ő kezdeményezte a Komárom megyei közgyűlésen, utasítsák a diétán levő követeiket, hogy szorgalmazzák a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség, a haza céljait szolgáló hadsereg, de mindenekelőtt a jobbágyi szolgáltatások eltörlésének törvénybe iktatását. A másnapi megyegyűlésen beválasztották a megye új, a rend fenntartására alakult állandó bizottmányába.[1] A rendelkezésre álló tudósításokból nem állapítható meg egyértelműen, hogy Perczel március 14–15-én Pesten tartózkodott-e.[2] Március 21-én Teleki László Kemény Déneshez írott levelében arról számolt be, hogy a Rendre Ügyelő Választmány legbefolyásosabb radikális tagjai: Petőfi, Degré és Irinyi mellett Perczel.[3] Március 27-én az a hír érkezett Pozsonyból, hogy Bécsben a pénz- és a hadügyminisztériumot nem akarják jóváhagyni. Erről értesülve, a Megyebizottmány estére népgyűlést hívott össze a Nemzeti Múzeumhoz, ahol felolvasták a Választmánynak a helyzetet ismertető kiáltványát, s ezt követően Vasvári és Petőfi után Perczel is felszólalt és fegyvert követelt.[4] Másnap Perczel tagja volt annak a küldöttségnek, amely spontán keletkezett akció eredményeként a pesti váltótörvényszék kétfejű sasos pecsétnyomóját békés úton megszerezte.[5]

Ezen az estén, március 27-én érkezett vissza Pozsonyból az oda futárként indított Degré Alajos, aki arról tudósított, hogy még mindig nem született döntés Bécsben. A másnap megtartott választmányi ülésen egyesek, így Perczel a

---

[1] *Varga,* Jobbágyfelszabadítás 68–69. A márc. 14-i határozatot közli Olvasókönyv. Esztergom és Komárom megye az 1848/49-es forradalom alatt. Válogatta és szerkesztette Bencze Cs. Attila. Esztergom, 2000. 37–39. Egy nem azonosítható sajtótudósítás szerint márc. 17-én Perczel terjesztette a 12 pontot a Komárom megyei közgyűlés elé. *Kéry,* Napi krónikák 191.

[2] *Kéry,* Napi krónikák 141.

[3] Idézi *Varga,* Jobbágyfelszabadítás 122.

[4] PH 1848. márc. 28. *Pap,* Okmánytár I. 49.

[5] *Spira,* A vezérmegye 737–738. A pecsétnyomót bereszelték és azután a Nemzeti Múzeumban helyezték el.

Konvent összehívását követelték. Végül azonban ismét úgy döntöttek, hogy futárt küldenek Pozsonyba, hogy hiteles tájékoztatást kapjanak. A választás Perczel Mórra esett, akit Farkas János ügyvéd, a megyei választmány tagja kísért el. A feladatuk az volt, hogy ha nem született kedvező döntés, úgy Batthyányt és a miniszterjelölteket hívják Pestre.[6]

A március 28-i, a felelős kormányt és a jobbágyfelszabadítást elutasító királyi leirat hírére március 30-án este érkezett a fővárosba. Másnap azonban hatalmas köztársasági színezetű tüntetés volt Pesten. Estére megérkezett Farkas János, aki egy új, tartalmában még ismeretlen királyi leirat hírét hozta. Azt is jelentette, hogy másnap Perczel Eötvös József kíséretében érkezik az új leirattal.[7] A nádor március 31-én déltájban hajón érkezett Pozsonyba az engedményeket tartalmazó királyi leirattal. A parton várakozó politikusok közül Deák Ferenc olvasta fel az iratot, s Kossuth egyetértő nyilatkozata után Eötvös és Perczel különjáratú hajóval indultak Pestre, ahová éjfél tájban érkeztek. Másnap Perczel számolt be a megyeháza nagytermében a királyi leirat pozsonyi fogadtatásáról, Kossuth jóváhagyásáról.[8]

Ezt követően Perczel Komáromba utazott, s innen már másnap levelet írt Kossuthnak. Ebben többek között azt közölte, hogy Pázmándy Dénes sértett, mert miniszter szeretett volna lenni.[9] A továbbiakban ismét Perczel jelentős pesti szerepléséről tudunk. Április 9-én a Nemzeti Múzeumnál tartott népgyűlésen, amely az ország védelmével foglalkozott, Perczel a cár fenyegető proklamációjára hivatkozott, s bírálta az országgyűlést, hogy mit sem tett az ország védelmére.[10]

A belügyminisztérium rendőri osztályának tanácsosa

Perczel április 2-án Kossuthhoz intézett levelét elsősorban nem azért írta, hogy Pázmándy Dénes nehezteléséről tájékoztasson. Amikor március 31-én a pozsonyi hajóállomáson találkoztak, az ünnepélyes esemény nem nyújtott alkalmat arra, hogy Perczel érdeklődjön: az új kormányzati rendszerben milyen szerepet szánnak neki. A levél szemrehányó hangvételű, mert mint mondja, háromszor írt Kossuthnak, de választ nem kapott, nyilván annak nagy elfoglaltsága miatt. Elfeledte volna őt „a diadal napjaiban?" – teszi fel a kérdést. Gyanítja, hogy a „gazok" környékezték meg Kossuthot. De ez nem lehet, s hinni akarja, hogy csak a sok munka miatt nem kapott választ. Nem véli azt, hogy Kossuth „ily nagyszerű hálátlansággal" akarná már kezdetben „megrongálni" fényes állását és annak alapzatát. Felsorolja érdemeit és önérzetesen közli, hogy ebben a munkában sem tettekben, sem áldozatban őt senki nem előzte meg. Nem hin-

[6] *Varga,* Jobbágyfelszabadítás 276–277. *Spira,* A pestiek 73.

[7] *Spira,* A pestiek 71–76., *Urbán,* Batthyány 2007. 52.

[8] *Urbán,* Batthyány 2007. 86–87. A leirat fogadtatásáról *Varga,* Jobbágyfelszabadítás 311–319. *Spira,* A pestiek 77–84.

[9] *Waldapfel,* Levelestár I. 175–178.

[10] A népgyűlésen elhangzott petíciókról és proklamációkról PH 1848. ápr. 11–12. A cár márc. 25-i proklamációját ápr. 11-én közölte a PH.

né, hogy „a diadal után őt egészen ignorálnák". A hosszú levél azzal fejeződik be, hogy várja Kossuth és Batthyány támogatását.[11]

Kossuth nem maradt hálátlan. A Pesten tartott április 16-i minisztertanács úgy döntött, hogy Perczelt kiküldik a selmec- és besztercebányai arany és ezüstkészletek összeírására.[12] Kossuth április 19-én arról értesítette Perczelt, hogy munkájához segítséget is vehet maga mellé.[13] Az április 20-iki minisztertanács azonban módosította a megbízást, mert a jegyzőkönyv szerint a bányavárosokba miniszteri biztosként küldendő Perczel Móricznak a belügyminiszter más szerepet szán, s a feladatot Géczy Péterre ruházza át.[14]

A tanácskozás jegyzőkönyvét Pulszky Ferenc vezette, így neki pontos tudomása lehetett arról, hogy miért módosították Perczel megbízatását. Emlékirataiban azt írja, hogy előző napon, április 19-én délután a zsidók ellen hangolt mesterlegények megtámadták a Király utcát. Ők, ti. a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány (amely másnapig még működött) tagjai siettek Batthyányhoz, hogy nagy baj van. Perczel pedig „Felsőbb parancs nélkül riadót veretett, s a nemzetőrökkel szétverette a garázda mesterlegényeket."[15] Bár a zavargások lecsendesítésére Batthyány sorkatonaságot is kivezényelt, Perczel a jelek szerint ezt megelőzően gyorsan cselekedett. Fellépésének jogcímét azt adta, hogy a Miniszteri Bizottmány április 17-én Rottenbiller Lipót helyettes polgármestert egy új Rendreügyelő Választmány szervezésével bízta meg, így annak Perczel is tagja lett. Lehet, hogy Rottenbillertől, a pesti nemzetőrség főparancsnokától mint a Választmány katonaviselt tagja megbízást kapott a nemzetőrség alkalmazására, bár a nemzetőrség kora délutántól már mozgásban volt.[16] A minisztertanács mindenesetre méltányolta Perczel határozott fellépését, így április 26-án kinevezték a belügyminisztérium rendőri osztálya igazgatójának.[17]

Április végén – május elején a minisztérium a személyi állomány kinevezésével, a hivatalok elhelyezésével volt elfoglalva. A dokumentumokban ezekben a napokban nem találkozunk Perczel nevével. Amikor május 7–9. között az ifjúság macskazenét adott tanároknak, vagy a régi apparátus soraiból kinevezett kormánytisztviselőknek, ezekkel az ügyekkel rendeleti szinten maga Szemere foglalkozott. A pesti és a budai rendőrkapitányok jelentéseiket azonban Perczelnek címezték. Május 9-én megérkezett a híre, hogy a király Batthyány személyes közbenjárására a magyar kormány alá rendelte az országban állomásozó sorkatonaságot. A márciusiak másnap, május 10-én tüntetést rendeztek a

---

[11] A levélre ld. a 9. jegyzetet.

[12] Min. tan. jkvek 26. A másnapról dátumozott megbízólevél fogalmazványa (Kossuth javításaival) azt is meghagyja Perczelnek, hogy intézkedjék a pénzverés folytatásáról. Meln 1848:51. KLÖM XII. 38.

[13] PM eln. 1848:28.

[14] Min. tan. jkvek 31.

[15] *Pulszky,* Életem I. 352.

[16] A Választmányról *Urbán,* A nemzetőrség 46–47. *Spira,* A pestiek 124–126. Rottenbiller a Miniszteri Bizottmánytól ápr. 16-án felhatalmazást kapott, hogy a mozgalmak ellen használja a nemzetőrséget, Batthyány iratai 336.

[17] BM eln. 1848:56. Egyidejűleg a Perczelt Pozsonyba kísérő Farkas János tanácsosi kinevezést kapott a belügyminisztériumban.

budai várban Lederer tábornok, a magyarországi főhadparancsnokság vezetője ellen, aki a márciusi napokban csak nehezen adott fegyvert a rendet fenntartó nemzetőrségnek, illetve eltagadta a fegyvertárban található készleteket. A tüntetést már az előző napra tervezték, de a katonaság alig titkolt készületei miatt elhalasztották. A bécsi hírek alapján azonban elérkezettnek vélték az időt a cselekvésre. Mivel a kormány mindkét fél készületeiről tudott, az esetleges összeütközés elkerülése érdekében a kormány Perczel Mórt és Hajnik Pál rendőrtanácsost küldte Budára, hogy tárgyaljanak Ledererrel. A tábornok segédtisztje azonban ezt megakadályozta. A közeli fegyvertárban elrejtett katonaság pedig fegyverrel szórta szét a felsorakozott tüntetőket.[18]

A budavári katonai vérengzés hírére még akkor éjjel a nádornál összeült a minisztertanács, ahol arról határoztak, hogy az esetet polgári-katonai vegyesbizottság fogja kivizsgálni. (István nádor pedig értesítette a készülő vizsgálatról Lederert, aki 11-én délelőtt civilben, zárt bérkocsiban elhagyta a várat és Komáromba menekült.) A vizsgálat, amelyet Zoltán János, a belügyminisztérium tanácsosa vezetett, május 12-én reggel összeült. Ugyanerre a délelőttre Petőfi Sándor népgyűlést hirdetett, ahol a vétkes katonai vezetők megbüntetését követelte, s tekintettel a válságos helyzetre, az országgyűlés mielőbbi összehívását sürgette. Elragadta az indulat és „veszett dühében" kijelentette: „kutyámat sem bíznám ily minisztériumra". A kijelentésnek nagy visszhangja volt, s szerepet játszott a baloldal választási vereségében. Az ingerült nyilatkozatnak napokon belül is komoly következménye lett. Május 16-án reggel ugyanis Perczel azt jelentette Szemerének, hogy előző este a Forradalmi Csarnokban egy somogyi polgártárs és többen mások ott felszólaltak, s a többség „elhatározott helyeslése" mellett, Petőfi és Pálfi ellen kikelve, azokat honárulónak nyilvánították, akik büntetést érdemelnek. Perczel azt is hozzátette, hogy amit ő, Perczel Szemerének e „nem annyira republicanus, mint hóbortos s demagóg emberekre" nézve mondott, „néhány jó hazafiak s barátim közbenlépése által is nagy hamar kiteljesült, s ez oldalról most már béke lesz."[19]

Az előző jelentés utóirata volt Perczel május 15-én este 8-kor írott levelének, amelyben tájékoztatta Szemerét az aznap délutáni akcióról, amelyet gyanús, összeesküvő személyek ellen hajtottak végre. Helyszínt nem említ, csak „bejelentett helyről" beszél, de a sajtóból tudjuk, hogy egy Molnár utcai vendéglő volt. Az akciót egy városi rendőrtiszt vezette, nemzetőri őrjárat élén, de Perczel is jelen volt. A vendéglőben idegen nyelven beszélőket találtak; az egyik asztalnál 9, a másiknál 6 ember ült. Cseheknek vallották magukat. Az egyik a vasútnál dolgozik, a másik zongorakészítő, a többi mesterember. Az utóbbiak közül kettő nemzetőr(!), kettő magyarhoni születésű. Egyikük kétféle nevet

[18] A részletekre *Urbán*, A katonai vérengzés 71–92. Batthyány iratai 585–587. A vizsgálat jelentése *Pap*, Okmánytár I. 105–107. A PH máj. 12-i tudósítása arról számol be, hogy a Budáról átmenekült és a Pilvaxnál összegyűlt tömeg nem hallgatta meg az odaküldött Perczel beszámolóját.

[19] Történeti adalékok. In: *Urbán*, A nagy év 287, 291–292. *Spira*, A pestiek 192. Pálfi Albert azért szerepelt Petőfivel együtt, mert ő az MT máj. 11-i számában azt követelte, hogy mondjon le a kormány, Nyáry alkosson minisztériumot, s legyen egyezség Kossuthtal. Ez pedig Szemere mellőzését célozta, aki mellett Nyáry a Miniszteri Bizottmányban (mint leendő államtitkár) nem vállalt szerepet.

mondott, azt elfogták. A többiek több év óta pesti lakosok. Kijelentették, hogy a hazai ügyek felett vitatkoztak. Lakóhelyüket felírták, azt ellenőrzik. A városi rendőrség felügyelete alatt szabadon engedték őket. A befogott egyént másnap szigorúan megvizsgálják. Ezt személyesen fogja felügyelni.[20]

A kormány május 16-i dátummal kibocsájtott, az önkéntesek (a honvédek) toborzását meghirdető felhívás után Pesten azonnal megkezdődött a toborzás. A sorezredei toborzóhelyről Batthyány rendeletére azt előbb az Üllői úti, épülőfélben lévő laktanyába, majd május 21-én a Nemzeti Múzeum épületébe helyezték. Ettől a pillanattól azt Perczel Mór felügyelte. Datálatlan, valószínűleg május 23-án kelt levélben számolt be erről Kossuthnak. Először azt említette meg, hogy Pest a macskazene óta csendes, és vidéken is csökkentek a legelőfoglalások. A toborzásról így jelentett: „A toborzás én ügyeletem alatt derekasan folyik. Már tegnap 500 volt rendesen felvéve és ma reggel 8 órára egy nagy tömeg állá körül toborzó termünket Múzeum épületében."[21]

A forradalmat követő gazdasági bizonytalanság, az ezüstpénz eltűnése, a növekvő munkanélküliség egyre nagyobb gondot jelentett a fővárosnak és a kormánynak. Mivel az építkezések nagy része leállt, a földművelés, ipar és kereskedelmi minisztérium május 30-án levélben kereste meg a Lánchíd igazgatóságát, hogy alkalmazza a munka nélkül maradt kőfaragókat. A rövidesen megérkezett válasz szerint a munkálatok már igen előrehaladtak, s csak azért nem bocsájtottak el több embert, hogy ne növeljék a munkanélküliek számát. Ami a külföldieket, az olasz gránitfaragókat illeti, őket szerződés köti, s egyébként sem tudnák azokat helyettesíteni.[22] A munkanélküli kőműves segédek foglalkoztatása érdekében Széchenyi István június 5-én Kossuth pénzügyi támogatását kérte a közmunkák szervezése és az építkezések ösztönzése érdekében. [23] A megnövekedett munkanélküliség miatt jogos volt az aggodalom, mert június 7–9. között egymást érték az asztalos és a kovácslegények mozgalma, illetve sztrájkjai. (Utóbbiak a külföldi munkások eltávolítását követelték.) De sor került a pesti német szabólegények sztrájkjára is.[24] A főváros biztonságáért az iratok tanúsága szerint Perczel Mór volt felelős. Az országgyűlés üléstermeinek (a Redout, illetve a Nemzeti Múzeum épületében) kialakításán dolgozó asztalosok sztrájkfenyegetése, illetve az óbudai hajógyár biztosítása miatt Széchenyi naplója szerint június 7-én és 9-én is tárgyalt Perczellel.[25] Június 7-én a tüntető lakatoslegények a fegyvergyárrá átalakuló Hengermalom gépműhelyéhez mentek, ahol elérték a munka beszüntetését. Majd a Lánchíd építkezéséhez vonultak, ahol Adam Clark, az építkezés vezetője megjelenésük és követelésük miatt kirendelte

[20] BM rendőri osztály jel. 1. Az esetről a sajtó valótlanul tudósított, többek között azt állítva, hogy a nemzetőröknek egy kis ház bezárt ajtaját kellett puskatussal betörni, hogy elfoghassák a szláv titkos propaganda apostolait. *Kéry,* Napi krónikák 317.

[21] PM eln. nem ikt. ir. *Urbán,* Nemzetőrség 237, 272.

[22] *Mérei,* Munkásmozgalmak 223–225.

[23] KLÖM XII. 262.

[24] *Spira,* A pestiek 225–229.

[25] *Széchenyi,* Napló 1262.

az építkezés fegyveres őrségét. Az eset hírére a helyszínen megjelent Széchenyi, Perczel és Rottenbiller polgármester is. A tüntetők ekkor eltávoztak.[26]

Az eset, s főleg a terjengő szóbeszéd miatt Perczel még aznap figyelmeztette Andorffy Károlyt, Buda rendőrkapitányát, hogy a munkások egyes gyárak megtámadását emlegetik. Bár „a szükséges rendőri intézkedések megtörténtek", ügyeljen a budai hajógyárra, s ha azt valamiféle támadás fenyegetné, úgy az ellen „haladék nélkül mindennemű közhatalmi eszközöket szigorúsággal párosult óvatossággal használjon".[27] Mivel a hajógyárban nagy számban dolgoztak külföldi munkások, elképzelhető volt az idegen munkások eltávolítását követelők fellépése. Ezért a gyár vezetésének levele alapján Széchenyi június 9-én Perczeltől a szükséges lépések megtételét kérte.[28] Perczel még aznap írt a budai rendőrkapitánynak, miszerint „az iparos ifjúságnak újabb nyugtalansága által" keletkező zavarok elhárítása érdekében az óbudai hajógyár védelmére mindaddig, míg a kedélyek meg nem nyugosznak, naponta egy nemzetőri szakaszt, vagy ha ez nem lehetséges, azonnal egy sorkatonai szakaszt rendeljen ki.[29]

Perczel másnap, június 10-én közölte Széchenyivel, hogy mind Pesten, mind Budán megtette a szükséges intézkedéseket a Lánchíd és a gyárak védelmére. A sztrájkok egyébként szűnőben vannak.[30]

Szemere Bertalan is úgy ítélte meg, hogy a céhlegények mozgalma kifulladóban van, így kísérletet lehet tenni azok lezárására. Június 10-én saját kezűleg fogalmazott hirdetményben fordult – mint fogalmazta – az iparosokhoz. Ebben reagált a mozgalom alapvető követelésére és kijelentette: a bizonyítvány- és munka nélküli külföldi legényeket haladék nélkül el kell távolítani. Hasonló munka képesség esetén a belföldi munkásoké az elsőség. A gyártulajdonosok ügyeljenek a bennszülöttekre, és segélyezzék elutazásukat. Minden panaszt orvosolni fognak, de a csoportozás, az erőszak tilos. A két várost utasította a rend fenntartására, s követelő, erőszakos, fenyegető csoportosulás esetén előbb békésen, majd szükség esetén erővel lépjen fel nemzetőri, s ha kell, katonai erő alkalmazásával.[31]

Másnap, június 11-én, Pünkösd vasárnapján az esti órákban a Károly laktanyában az olasz sorkatonák és az utóbbi napokban toborzott, oda beszállásolt honvédek között összecsapás történt. Ez ahhoz vezetett, hogy az olaszok lövöldözni kezdtek. (A honvédek még nem kaptak fegyvert.) A laktanyát először nemzetőrség, majd sorkatonaság zárta körül. Utóbbi többek között azért, hogy a feldühödött nemzetőrség nehogy behatoljon az épületbe. Az olaszokat másnap Ist-

---

[26] *Spira,* A pestiek 228. A történtekről június 9-én felvett vizsgálati jkv-re *Mérei,* Munkásmozgalmak 241–248.

[27] Budai rendőri 1848:160. *Mérei,* Munkásmozgalmak 240.

[28] Széchenyi Perczelhez. Közl. eln. 1848:174.

[29] Budai rendőri 1848:160. *Mérei,* Munkásmozgalmak 248–249. Reprodukcióban közli *Katona Béla,* Közbiztonság-védelem Magyarországon az I. világháborúig. Bp. 1984. 164.

[30] Közl eln. 1848:185. Széchenyivel Mészáros Lázár június 9-én levélben közölte, hogy másnap a budai fegyverből 100 fegyvert kap az óbudai hajógyár védelmére. HM/k 1848:247. *Bártfai Szabó,* Széchenyi II. 690.

[31] BM ált. ir. 1848:3436. *Mérei,* Munkásmozgalmak 252–253.

ván nádor és Széchenyi miniszterhelyettes szabad elvonulást ígérve fegyverletételre bírta, s azokat még aznap délelőtt gőzhajón Komáromba szállították.[32]

Az eset megdöbbentő volt, mivel az olaszok márciusban nyilvánvalóan rokonszenveztek a Pesten zajló forradalmi eseményekkel. Igaz, június 1-jén a Vérmezőn vonakodtak esküt tenni, mert ellenséges érzelmű tisztjeik elhitették velük, hogy az eskü után kétszer olyan hosszú ideig kell majd szolgálniuk. Mészáros Lázárnak azonban olasz nyelvű beszédével sikerült őket megnyugtatnia.[33] Így a közvélemény a fentiek után nem tartott a katonaság ellenséges fellépésétől, inkább a Bécsből a fővárosba érkező – Kemény Zsigmond szavaival – „népsöpredéktől" és agitátoroktól.[34] A kormány az elmúlt napok eseményeit aggasztónak ítélte, így június 12-én a nádor Szemere ellenjegyzésével arról rendelkezett, hogy Pest városában azonnal állítsák fel a rögtönítélő törvényszéket. A rendelet az ország különböző részeiben jelentkező „alattomos bujtogatások"-ra utal (ekkor már megkezdődött a délvidéki szerb felkelés), s a lázadás, lázítás, lázadásra bujtogatás, gyilkosságok és gyújtogatások ellen hirdeti meg a fellépést.[35] Egyidejűleg a kormány is felhívással fordult a főváros lakosságához, s a haza alsó vidékein folyó pártütésre utalva összefogást sürgetett. Egyben hangsúlyozta, hogy „a tegnap éji szerencsétlenségnek politikai jelleme nincs." (A nádornak a királyhoz küldött jelentése is ezt hangsúlyozta.)[36] A helyzet által megkívánt gyakorlati intézkedéseket Szemere fogalmazta meg. Ugyancsak június 12-i dátummal megjelent rendeletében bejelentette, hogy külföldiek a városházán kapott engedély nélkül nem tartózkodhatnak a városban. Aki ilyen engedélyt nem kap, a várost 24 órán belül el kell hagynia. Háztulajdonosok vagy bérlők kötelesek bejelenteni az ott lakó, vagy oda beköltözött külföldi személyek nevét, „állapot és itt mulatása czélját". A vasút- és hajóállomáson ellenőrzik az idegenek útlevelét vagy igazolványát, s meg kell nevezniük szálláshelyüket. A rendelet szigorú megtartását, s általában a rendnek a két városban történő fenntartását a polgármesterekre bízta, valamint „egyetértőleg és összemunkálva Perczel Móricz rendőri osztályigazgató úr vezérlete alatt, Hajnik Pál miniszteri tanácsnok, és Buda és Pest városa érdemes polgárai, köztük Burgman Károly, Ráth Péter, Tóth Gáspár, Aul József bizatnak meg miniszteri bizottmányképen".[37]

---

[32] *Urbán*, Honvédtoborzás 416–420. Az eseményről István nádor a királynak, Széchenyi az Innsbruckban lévő Batthyánynak, Batthyány iratai 717–723.

[33] Mészáros emlékiratai I. 58–61. *Széchenyi*, Napló 1259.

[34] PH 1848. jún. 10. Ugyanezen a napon a Radicallap arról számolt be, hogy itt az idegen munkásokat eddig nem küldték el, míg Bécsből egymás után térnek haza az ott elbocsájtott hazai munkások.

[35] 1848/49. évi nyomtatványok. Közlöny 1848. jún. 12. *Pap*, Okmánytár I. 138–139. A Közlöny megjegyzésben közölte, hogy ahol a belügyminiszter még nem hirdette meg a rögtönítéletet, azt a hatóságok tegyék meg.

[36] 1848/49. évi nyomtatványok. Közlöny 1848. jún. 14. *Pap*, Okmánytár I. 199–200. A kiáltványt a Pesten tartózkodó hét miniszter írta alá. A nádor jelentését a királyhoz ld. Batthyány iratai 718–722.

[37] 1848/49. évi nyomtatványok. Közlöny 1848. jún. 15.

Az Országos Rendőri Hivatal élén

Június 13-án Perczelnek szóló utasításában Szemere megfogalmazta az új szervezete feladatait. Az irat így kezdődik: „A miniszteri bizottmány megerősíttetik."[38] A szervezet tagjaiként felsorolta a már említett neveket: Perczelt, Hajnikot, Pest és Buda polgármesterét, a négy polgárt. Megnevezte a hivatal titkárát, Nagy Gusztávot. A rendelkezés szerint 4 írnokra lesz szükség, továbbá 4 városi biztos, valamint 12 ifjú ember, „a mesterlegények közül is" hivatalba állítása kívánatos. Az elhelyezéshez 2 hivatali helységet, 1 dolgozó szobát, 1 irodát és 1 előszobát igényelt. Mindez mutatja, hogy Szemere nem átmenetileg kívánt egy bizottságot létrehozni, hanem azt mint folyamatosan működő hivatalt akarta működtetni. Naponta minden városrészből várt jelentést. Intézkedett a nyomtatványok ellenőrzéséről, s erre egyidejűleg Tavassy Antalt nevezte ki. Utalt a hivatal feladataira a közelgő országgyűlés megnyitása alkalmával, majd közölte: „Részletes utasítást szóval veend." Végül röviden megfogalmazta Perczel számára, hogy miként képzeli a hivatal működését: ama miniszteri-rendőri hivatalban mindig leend egy a tagok, vagy alárendelt személyek közül. De apró bajok elintézésébe nem avatkozik, hanem röviden helybeli hatóságokhoz utasítja, mivel azoknak ügyeit nem kell átvennie, hanem vezetnie és csak segítenie.[39]

Június 13-án Szemere értesítette Pest és Buda polgármestereit is az ikerfővárosban a csend és a rend fenntartására irányuló rendelkezéseiről. „Ezért szükségesnek ítéltem az országos rendőri osztály részéről Pesten egy állandó hivatalt állítani fel." Elismételte a hivatal személyi összetételét, de itt Nagy Gusztáv titkár mellett Degré Alajos neve is szerepel, továbbá nem 4 városbiztost említ, hanem 16 főnyi létszámot, akik a kerületeket felügyelik. A Perczelnek adott utasítást újrafogalmazza: „E hivatal, mint az országos kormány közvetlen képviselője, utasítólag, vezérlőleg munkálkodik, és csak sürgős és rendkívüli esetekben avatkozik be közvetlenül."[40]

Perczelnek új feladatkörében keletkezett első ismert lépése a 17-én kelt, Deák Ferenchez intézett átirata. Ebben azt közölte, hogy most érkezett két illir fogoly, akiknek elhelyezése gondot okoz. A városházán ugyanis nincsen alkalmas hely, a megyei börtönben hivatalos kérelemre sem helyezhetik el őket. Így „a Rendőri Osztály alig mérhető további némely igen sürgős foglalkozását (képtelen) folytatni, nem tudván hova szállíttassa az elfogottakat". Ezért mielőbb egy „alkalmas zárhelyet" kér kijelölni.[41] Június 23-án Perczel levélben fordult a hadügyminiszterhez, hogy a városban „jósolva hirdetett mozgalmak" miatt a holnapi naptól mindaddig „míg az aggodalmak megszűnnek", az Új épületben egy felszerelt fél ágyúüteget tartson készenlétben, s a katonai parancsnokságot

[38] Az ekkor szervezett testület kezdetben változó néven szerepel. Mivel azonban iratai iktatószámán az ORH betűjelzés szerepel, ennek feloldását a később általános Országos Rendőri Hivatal elnevezést használom.

[39] BM eln. 1848:325.

[40] BM eln. 1848:338. Részben közli *Fábiánné,* Az országos rendőrség 196.

[41] HM/b 1848:592. Ugyanezen a számon található Deák Ferencnek 17-én, még aznap Perczel átiratát Mészáros hadügyminiszterhez eljuttató levél fogalmazványa. Mészáros ugyancsak jún. 17-én áttette az ügyet a főhadparancsnoksághoz. HM/k 1848:414.

is értesítse. Perczel arról is tájékoztatta Mészárost, hogy a szerviták zárdájában egy hivatali helyiséget állított fel, honnan a főváros rendjét zavaró fejlemények esetén a szükséges rendeleteket „az ott ilyenkor elnökletem alatt összegyűlendő bizottmány által fognak elhatároztatni".[42] A levél tehát figyelmezteti a hadügyminisztert, hogy rendzavarás esetén az igénybevett katonai erő felett a Rendőri Hivatal rendelkezik.

Június 25-én Perczel bemutatkozásként fordult Pest városához egy *Országos Rendőri Értesítő* című tájékoztatással. Megismételve a Szemere által felsorolt célkitűzéseket, kijelentette, hogy azoknak egyszerűbb és célszerű megvalósítása érdekében „az országos rendőri osztálynak egy hivatala Pesten állíttatott fel". Az értesítés részletesebben megfogalmazta a hivatal feladatát, miszerint „tiszte felügyelni, hogy mindenféle politikai zavarok, bűnös irányzatú csoportozások és titkos gyülekezetek megelőztessenek és eloszlattassanak; azok fő indokai s részesei az illető hatalom tudomására juttassanak s kezeibe szolgáltassanak". Általában az a feladata tagjainak, hogy őrködjenek az állam biztonsága felett, „mindennemű politikai mozgalmakat éber szemmel kísérni, és mindent elkövetni, hogy a szabadságot, nemzetiséget és az ország integritását sértő és támadó készületeket és szövetkezéseket napfényre derítsenek és a honárulók törvény eleiben állíttassanak". Perczel tehát hangsúlyozta a hivatal állambiztonsági feladatát, vagyis létrehozásának elsődleges oka nem a céhlegények mozgalmai voltak. Ugyanakkor megismételte Szemere biztosítékát, hogy a hivatal feladatát nyilvánosan és „a hatósági önigazgatási jogok teljes épségben tartása mellett" fogja ellátni. Azok hatáskörét csak rendkívüli esetben lépi át, ha a halogatás az államra veszélyt jelentene. Ilyenkor „lehetőségének teljes súlyával" fog közbelépni. Ez esetben az országos rendőrség tagjainak felszólítására a tisztviselők engedelmeskedni tartoznak, s ez esetben a térségbe állomásozó vagy őrjáratot teljesítő nemeztőröket és katonai csapatokat hivatalosan a szükséges segély azonnal megadására szólítják fel, miután felmutatták „ismertető jegyeiket". Ez utóbbiról Perczel közölte, hogy a hivatal tagjai „egy nevem aláírásával és a hivatal pecsétjével ellátott jegyet kötelesek magokkal hordani", melyet intézkedésük alkalmával azonnal fel kell mutatniuk.[43] A municipális jogok védelmét Perczel azért hangsúlyozta, mert Pesten már hallatszottak olyan hangok, amelyek szerint a hivatal felállítása az 1848:3. és 23. tc. értelmében alkotmányellenes, s az intézkedés visszavonását követelték. Szemere augusztus 15-én ezt igen határozott leiratban visszautasította, s kijelentette, hogy azt a hivatalnokot vagy nemzetőrtisztet, aki az együttműködést visszautasítja, hivatalából felfüggeszti.[44]

Szemere a június 13-án Perczelnek adott részletes utasításában már gondolt a július elején összeülő országgyűlésre. Közölte, hogy amíg az ülésezés tart, a rendet a termen és az udvaron kívül a rendőri hivatal tartja fenn, benn az

---

[42] Hm/b 1848:819. A levél, illetve a rendelkezés érdekessége, hogy a készültség napján, június 24-én történt a Pesten toborzott 1. és 2. honvédzászlóalj eskütétele és táborba indítása.

[43] Pest rendőri 1848:128. Fogalmazványa nem ismert, mivel az Országos Rendőri Hivatal iratai nincsenek meg a Magyar Országos Levéltárban.

[44] A részletekre *Urbán*, A Rendőri Hivatal. 667–668.

ülésteremben és az udvaron a ház maga gondoskodik arról.[45] Július 1-jén az osztálynak adott rendelkezésében mindenekelőtt a napi eseményekről esténként vagy reggelenként rövid, vázlatos tudósítást várt. Mivel az országgyűlés miatt sok nép érkezik a két fővárosba, a rend fenntartására éjjel-nappal fokozottan kell ügyelni. Amíg a két ház elnökei másként nem rendelkeznek, amikor ülés van, mindkét házhoz 50–50 nemzetőrt kell kirendelni. A megnyitás napján különösen a várban és az országgyűlés körül kell ügyelni. Reggel 10-kor a vártól az alsóház épületéig a nemzetőrség és a katonaság sorfalát kell kiállítani az országgyűlést megnyitó nádor tiszteletére. A sorkatonaság kirendelésére Perczel a belügyminiszter nevében lépjen kapcsolatba a hadügyminiszterrel.[46]

Az országgyűlés rendjének megőrzését rövidesen nehezítette az ifjúság, amely tiltakozott a látogatás korlátozása ellen. Hajnik Pál, a rendőri hivatal második embere július 5-én mint képviselő az országgyűlésen azt javasolta, hogy az 500 férőhelyes karzat látogatására minden képviselő kapjon egy állandó jegyet, amivel szabadon rendelkezhet.[47] Széchenyi július 7-én azt jegyezte fel naplójába, miszerint Madarász László azt javasolta az országgyűlésen, hogy ne legyen „bilétás galéria", 10-én egyesek be akartak hatolni a karzatra, de ezt a rendőrség megakadályozta. Széchenyi így írt erről naplójában: „Reggel 10 órakor ülés. A Pilvax nem rontott be. Perczel jól viselkedett."[48] A *Marczius Tizenötödike* aznapi számában tiltakozott, hogy az ifjúság tervezné a megrohanást, az a „reakciós elem" működése. Gondolja tehát ezt meg az ifjúság. „Az alattomos bujtogatásra majd leend gondja a rend- és nemzetőrségnek.[49] A Marczius figyelmeztetése nem használt. A *Kossuth Hírlapja* arról tudósított, hogy július 15-én egy csoport fiatal, mivel a belépőket ellentétesnek tartják az egyenlőséggel, megrohanták a belépőjegyes karzat feljáratát. Perczel a kirendelt nemzetőrökhöz összedoboltatott még másik ötvenet, s kijelentette, hogy azokat, akik nem mennek el, letartóztatja.[50] Perczel július 16-án foglalkozott a főváros nyugalmát zavaró másik csoporttal, a munkanélküli külföldi munkásokkal, akik, hogy elutazhassanak Bécsbe, útiköltségük felét kérték. Perczel azt írta Rottenbiller polgármesternek, hogy gondoskodjanak a munkások ingyenes elszállításáról. Ha azt saját pénztárukból nem tudják fedezni, úgy azt az országos rendőrség fogja kifizetni.[51]

Mivel az országos rendőrség irattára — a napi jelentések csonka sorozatától eltekintve — nincsenek meg a Magyar Országos Levéltárban, annak tevékenységéről gyakran a hírlapok hosszabb-rövidebb tudósításaiból értesülünk. Ezek között örvendetes kivétel a vasút egy letartóztatott, majd kiutasított fő-

---

[45] Ld. a 39. jegyzetet

[46] BM eln. 1848:479. Budai Levelezés 1848:800. Közrend 79–80. Júl. 2-án Perczel Buda városának helyesbít, hogy az országgyűlés nem az előző napon említett 6-án, hanem 5-én nyílik meg Budai Levelezés 1848:807.

[47] Nemzeti Újság 1848. júl. 6.

[48] *Széchenyi,* Napló 1281.

[49] MT 1848, júl. 12.

[50] KH 1848. júl. 16. A tudósítás szerint az ifjúság nagyobb erővel meg akarja újból kísérelni a behatolást.

[51] Pesti rendőri 1848:94.

mérnökének ügye. Erről „az Országos Rendőri Osztály" Zichy Ferenchez, a Középponti Vasúttársaság elnökéhez intézett hivatalos jelentését *Kossuth Hírlapja* rendelkezésre bocsájtotta. A jelentés tulajdonképpen határozat, amelyet a rendőrség Kazda Ferenc főmérnök, a vasúttársaság alkalmazottjának ügyében hozott. A tényállás szerint Kazda Prágában járt az ottani „szláv kongresszus" idején. A vizsgálat az ország elleni összeesküvés miatt folyt ellene. Irományai között cseh nyelvű nyomtatványokat, a magyar nemzet és az ország integritása elleni gúnyiratokat találtak. Az ellene emelt panaszok szerint a vasúttársaságnál alkalmazott magyar hivatalnokokat elüldözte, vagy alacsonyabb beosztásba helyezte, s helyükbe cseheket alkalmazott. A magyar intézményekről és a kormányról gúnyosan nyilatkozott. Mivel a magyarellenes bujtogatás vádja bebizonyosodott (tehát az összeesküvés nem – jegyezhetjük meg), ezért kiutasították az országból, s azt három nap alatt el kell hagynia.[52]

Kazda Ferenc ügye azonban a rendőri hivatalnak csak egy esetét mutatta be. Bővebb áttekintést nyújt Perczelnek a nádor számára készített, a belügyminiszternek július 11-i dátummal benyújtott *„Hivatalos jelentés!"* című összefoglalója. Bevezetése szerint a *Wiener Zeitung* június 23-i száma olyan tudósítást közölt, miszerint Pesten a rendőrség elfogott egy cseh és három illir izgatót, akiknél „nevezetes okiratokat" találtak. A híradás következtében a cseh kormányzóság István nádortól felvilágosítást kért az elfogás körülményeiről és az iratokról. Ezért július 7-én a nádor tájékoztatást kért a rendőri hivataltól. Perczel válaszul összefoglaló áttekintést készített a hivatalnak a „pánszláv veszély" kapcsán kifejtett tevékenységről. Eszerint május 15-én egy Molnár utcai sörözőben a rendőrség meglepett 15–20 főnyi csehekből és morvákból álló csoportot, akik azt vallották, hogy szláv hírlapok olvasására gyűltek össze. A megyeháza mellett egy csapszékben egy hasonló csoportosulásról is tudomást szereztek, de izgató magatartásuk nem derült ki. Két személyt: egy cseh zongorakészítőt és egy evangélikus lelkészt magyarellenes és egy szláv monarchiáról szóló nyilatkozataik miatt előállítottak, de szláv újságokon és proklamációkon kívül náluk mást nem találtak. Őket kiutasították. Kazdát június 20-án tartóztatták le, s a jelentés összegezte azt, ami a *Kossuth Hírlapjá*ban olvasható. Perczel tudósított arról is, hogy június 23-án letartóztatták Stojakovics György (Đorđe Stojaković) ügyvédet. Irataiból kiderült, hogy részt vett a karlócai gyűlésen, s az ott kapott megbízás értelmében utazott a prágai szláv kongresszusra. Szintén elfogták Hodzsa András (Andrei Hodža) evangélikus lelkészt, aki az utóbbi időben részben szónoklatokkal, részben nyomtatványok terjesztésével izgatott. Jelentette Perczel azt is, hogy Pesten a két rác templomot és az iskolákat, továbbá a cseh legények szállását és a német klub összejöveteleit szoros rendőri felügyelet alatt tartják. Hozzátette, hogy az izgatás és a proklamációk osztogatása megszűnt, mióta a fő izgatók közül többet letartóztattak. Ami a cseh kormány kérését illeti, az országos rendőrség nem rendelkezik olyan oklevelekkel vagy irományokkal, amelyek az elmondottakon túl érdekesek volnának.[53]

[52] KH 1848. júl. 4. A szöveg (a határozat) végén nincsen aláírás. A hivatal gyakorlata szerint az eredetit nyilván Perczel írta alá.

[53] Nádori miniszteri 1858:1786. Szemere jún. 12-én továbbította a jelentést a nádornak, aki azt hátirattal Deák Ferenc igazságügy-miniszternek tette át.

Perczel rövidítve összegezett beszámolója rendőrfőnöki munkájáról érzékelteti annak jellegét. Elfoglaltsága azt is megmagyarázza, hogy mint Buda városának (egyik) képviselője érdemben miért nem vett részt az országgyűlés munkájában. Igaz, az ő feladata volt biztosítani az ülések rendjét. Az tudjuk, hogy július 19-én részt vett a képviselők konferenciáján (zárt ülésén), ahol a miniszterelnök ismertette a kormány álláspontját a másnap az ülés rendjére kerülő felirati vitával (a trónbeszédre adandó) válasszal kapcsolatban. Batthyány „felfedi a minisztérium politikáját" – írta naplójában Széchenyi. Hunfalvy Pál naplójából pedig megtudjuk a beszámolóról, hogy a kormány abban az esetben, ha a szerb felkelést lecsendesítik, a törvényeket a határvidéken is betartják, s a bécsi minisztérium nyíltan minden izgatással és utógondolattal ellenünkben felhagyott, úgy hajlandók a királynak támogatást nyújtani az itáliai háborúban.[54]

Ezt a segítséget a képviselőház igen nehezen teljesülő feltételekhez kötötte. Perczel és eszmetársai azonban elvből ellenezték a Bécsnek nyújtandó katonai segély minden formáját. Perczel ezért nem várta meg a felirat nyilvános vitáját, hanem a hallottak miatt felháborodva, július 20-án benyújtotta lemondását Szemere belügyminiszternek. A levél részletesen foglalkozik a reformkori ellenzék szerepével, a nép politikai ébredésével. Megemlíti, hogy ő hozta Eötvös József társaságában a királyi leiratot, s tudatában volt annak, hogy a kormánynak időt kell nyernie, miszerint czéltalan kitörések, éretlen nyugtalanságok az elért eredményeket ne veszélyeztessék. (Ez a szövegezés elítélően nyilatkozik az általuk hozott királyi leirat negatív fogadtatásáról is.) Ezek szemmel tartásával vállalta el a rendőri osztály főnökségét, ezt az olly annyira kényes hivatalt. Azt, hogy ezt a feladatot az elmúlt három hónapban miként látta el, az a közönség bírálata alá tartozik. A reá jellemző öntudattal azonban megfogalmazta saját véleményét is végzett munkájáról: Annyit mégis bátran elmondhatok, hogy a legelső magyar miniszterség működésének könnyítését, annak méltatlanságok elleni védelmét számítom feladásaim elsőbbjei közé, és hogy e részben nem merészlend ezen alulírott elébe szemrehányásokkal fellépni. Ami az elhatározásának okát illet, megemlíti, hogy az országgyűlés megnyitása előtt, július 4-én a képviselői konferencián határozottan tiltakozott az előterjesztés ellen. Nem hajlandó az osztrák házat támogatni, amely a horvátokat és a szerbeket uszítja ellenünk, a katonaság főtisztjeit pedig a magyar kormány ellen hangolja és a honárulókkal nyíltan szövetkezik. A július 19-én délután tartott tanácskozás meggyőzte őt arról, hogy a kormány a katonai segély megadásához köti állását. Így nem képes a minisztériumot hivatalos közremunkálásával támogatni. Azon hivatalomról, mellyel Miniszter Úrnak bizalma felruházott, ezennel lemondok és azt Miniszter Úrnak a bizalom megköszönése mellett további rendelkezése alá visszabocsátom. Pest, július 20. 1848.[55]

---

[54] *Széchenyi,* Napló 1288. *Hunfalvy,* Napló 53.

[55] BM rendőri oszt. 1848:20. (Külzetén a BM eln. 1848:544. ikt. szám.) Az MT még aznap jelentette: „Perczel Mór osztályfőnöki hivataláról, 3500 pft. fizetés, lemondott. – Nem akar oly ministerium alatt szolgálni, mely a civilisatio ellen zsoldosokat akar küldeni."

Perczel július 21-én az országgyűlésen bejelentette lemondását. Arról nyilatkozva, hogy a katonaság nincsen biztos kezekben, s annak tisztikara szövetkezik azokkal, akik ezt a kormányt meg akarják dönteni, bíráló szavai után hozzátette: Én itt nem úgy szólok, mint rendőrség[i] osztályfőnök, már most nem vagyok az, hanem szólok, mint követ, kinek tudomása van a haza állapotáról, amint tudja.[56] A kérdésben azután a július 22-i szavazáson 233 a kormány támogató szavazattal szemben Perczel és eszmetársai 36 szavazattal alulmaradtak.

A rendőri hivatalt pedig Szemere hallgatólagos jóváhagyásával Hajnik Pál vezette tovább, szeptember elején hivatalosan is megkapta a kinevezést.

RÖVIDÍTÉSEK

Batthyány iratai	Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai S.a.r. Urbán Aladár. 2007.
Bártfai Szabó, Széchenyi	Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. II. Budapest, 1943.
BM ált. ir.	OL H 12 Belügyminisztérium közösen kezelt általános iratok
BM eln.	OL H 9 Belügyminisztérium elnöki iratok
BM rendőri oszt.	OL H 15 Belügyminisztérium rendőri osztály iratai
Budai levelezés	Fővárosi Levéltár. Buda város Levéltára. Tanácsi levelezés
Budai rendőri	Fővárosi Levéltár. Buda város Levéltára, rendőri iratok
1848/49. évi nyomtatványok	OL R 32 1848/49. évi nyomtatványok
Fábiánné, Az országos rendőrség	Fábiánné Kis Erzsébet, Az országos rendőrség ügye 1848–1849-ben. Levéltári Közlemények 1974. 196.
HM/b	OL H 75 Hadügyminisztérium beadványok
HM/k	OL H 75 Hadügyminisztérium kiadványok
Hunfalvy, Napló	Hunfalvy Pál, Napló 1848–1849. S.a.r. Urbán Aladár. 1986.
Kéry, Napi krónikák	Kéry Gyula, A magyar szabadságharc története napi krónikában. (1848) 1899.
KH	Kossuth Hírlapja
KLÖM XII.	Kossuth Lajos Összes Munkái 1957 XII. S.a.r. Sinkovics István. 1957
Közl. eln.	OL H 31 Közmunka és közlekedési minisztérium elnöki iratok

[56] Közlöny 1848. júl. 24. Perczel júl. 10-én már hivatalosan jelentett Batthyánynak a délvidéki helyzetről, többek között arról, hogy késik a katonaság összevonása, s az alakulatokat össze-vissza járatják. Batthyányi iratai 904.

Közcsend	Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben. S.a.r. Czaga Viktória és Jancsó Éva. 1998.
MT	Marczius Tizenötödike
Mérei, Munkásmozgalmak	Mérei Gyula, Munkásmozgalmak 1848–49. 1948.
Mészáros emlékiratai I.	Mészáros Lázár emlékiratai. Közreadta Szokoly Viktor. 1867.
Min. tan. jkvek.	Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. S.a.r. F. Kiss Erzsébet. 1989.
Nádori miniszteri	OL N 31 Regnicolaris Levéltár. István nádor iratai. Miniszteriális iratok.
Pap, Okmánytár I.	Pap Dénes, Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848–1849. 1868.
PH	Pesti Hírlap
Pesti rendőri	Főváros Levéltár. Pest város levéltára. Rendőri iratok.
PM eln.	OL H 20 Pénzügyminisztérium elnöki iratok
Pulszky, Életem	Pulszky Ferenc, Életem és Korom. 1958.
Spira, A pestiek	Spira György, A pestiek Petőfi és Haynau között. 1998.
Spira, A vezérmegye	Spira György, A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán. Századok 1964/4.
Széchenyi, Napló	Széchenyi István, Napló. S.a.r. Oltváni Ambrus. 1978.
Urbán, Batthyány 2007.	Urbán Aladár, Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. 2007.
Urbán, Honvédtoborzás	Urbán Aladár, Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban. Tanulmányok Budapest múltjából XV. /1963./
Urbán, A katonai vérengzés	Urbán Aladár, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai Várban. Hadtörténelmi Közlemények XV. /1968/
Urbán, A nagy év	Urbán Aladár, A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. 1981.
Urbán, A nemzetőrség	Urbán Aladár, A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. 1973.
Urbán, A Rendőri Hivatal	Urbán Aladár, Az Országos Rendőri Hivatal megszervezése 1848 júniusában. Századok 2009. 3.
Urbán, Történeti adalékok	Történeti adalékok egy Petőfi-vers címváltozataihoz (A sajtóhibás cím javítva.) Századok 143. /2009/ 3.
Varga, Jobbágyfelszabadítás	Varga János, A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. 1971.
Waldapfel, Levelestár I.	Waldapfel Eszter, A forradalom és a szabadságharc levelestára. I. 1950.

PERCZEL MÓR LEMONDÓ LEVELE

Belügy Miniszternek
Szemere Bertalan úrnak!

Miniszter Úr!

Egyike valék azoknak, kik a Magyar Ellenzék által sok éveken át szorgalmazott, és a közelebbi Európai események ajándékozta szabadságnak meggyökeresíttetése végett, mindenek előtt a belbéke fenntartására irányzák törekvéseiket.

A nem ugyan óhajtásainkat, de reményeinket és számításainkat igen is messze túl szárnyaló eredményei a Martiusi Európai mozgalmaknak, mondható, készületlen lepék és rohannák meg Magyarhon lakóit.

A századokon át lelki s testileg elnyomorított nép ha, köszönet néhány Igazság tanító Hazafiak igazgatásainak, némü fogékonysággal is bírt a Mennyei ajándok ösztönszerű elvállalására; még is távol volt s van még ma is annak valódi eredete s természete tiszta felismeréséről.

A nép, nem az Isteni igazság hirdetőinek, nem a szabadság bajnokainak, a nép azoknak akará tulajdonítni boldogságának érdemét, kik az ő, és benne a Nemzetnek legszentebb érdekeit három századon át irgalmatlanul taposták.

A nép olly állapotba nyűgözteték, mellyben való barátait, ellenségeitől alig lehete képes megkülönböztetni és annál kevésbé tuda fellelkesülni oly dolgok áldozatteljes védelmére, minő a Haza és Szabadság, mellyek megismeréséhez és szeretetéhez csak a birtok és élvezet vezet, és a mellyeket ennélfogva ő, a szüntelen megrablott és békózott, eddig csak utálni és gyűlölni tanula.

Időt kelle tehát szerezni és nyerni a népnek, hogy a Hazát és Szabadságot megizlelhesse, megkedvelhesse. Belbékére val szükség, hogy a nép felvilágosíttassék az iránt, kik legyenek barátai, kik ellenségei; honnét vár reá üdv, és miben fekszik boldogságának biztosítéka; honnét fenyegeti őt, az iíjú szabadságot s az ujjá született Hazát árulás és veszély.

Ezentúl időt kelle biztosítani, alkalmat nyújtani, hogy a nép az elnyert politikai jogok gyakorlatába bevezettethessék, hogy az alkotott törvények végrehajtathassanak; hogy a választók összeirathassanak; a Nemzetőrség országszerte megalakíttathassék, hogy a Népképviselők elválasztathassanak, és a Nemzetgyűlés összeállíttathassék. Szóval a Nemzetgyűlés békés beváratása, a Miniszterségnek eddig még gyengeségeiben is gyámolítása, minden annak tehetőségét s tekintélyét gyengítő és sértő időközbeni követelések a bántalmak eltartóztatása; ezek voltak azon elvek és nézetek, mellyek követését, szem előtt tartását a Haza és Szabadság érdekei feltétlenül parancsolák.

Martius hó utósó napjától kezdve, midőn Posonból a Miniszteri hatáskört megszabó törvényjavaslat iránti leiratát a Magyar királynak Eötvös József Ok-

tatási Miniszter társaságában lehozám Pestre, méllyen érzém ez idő nyerés és szerzés szükségét és mindent elköveték a mozgalmaknak akkénti lejtésére, hogy czéltalan kitörések, éretlen nyugtalankodások által az égi adomány meg nem szentségteleníttessék s birtoka ne kockáztassék.

És a midőn Miniszter úr felhívása következtében a Rendőri Osztály főnökséget, ez olly annyira kényes hivatalt elfogadám, ezt csak a fenti értelemben és czélból tevém; a végből, hogy az, mint minden ildomos Hazafi ollya elkerülhetlennek és életfeltételként ismert föl s jelölt ki a belbéke s rendfenntartása a Nemzetgyűlés alakulásáig, minden áron s úton eszközöltessék s biztosíttassék.

Hogy ez nem volt siker nélkül, hogy más nálunknál sokkal kedvezőbb körülmények közt létező és magukat sokkal míveltebbeknek tartó Nemzetek állapotához képest, Magyarok mi bátran kérkedhetünk azon komoly, méltóságos, türelmes és engesztelő viselettel, melly három hónapon át a Minisztériumot környezé és gyámolítá, ezek alig kétségbe vonható tények.

Hogy mennyiben van mindezekben alólirottnak érdeme, a buzgóságon és tiszta szándoklaton túl, a közönség ítélete alá tartozik.

Annyit még is bátran elmondhatok, hogy a legelső Magyar Miniszterség működésének könnyítését, annak, méltatlanságok elleni védelmét számítám feladásaim elsőbbjei közé, és hogy e részben nem merészlem senki sem alolirott elébe szemrehányásokkal fellépni.

A szabadság tápjainak szánt idő eltelt, a minden hatalom kutforrása, a népképviseleten alapult Országgyűlés megnyilott. Az idő nyerési politikának tehát megkelletik szűnnie, és azt egy alkut s ingadozást kizáró eljárással felváltani. Ezt hivém én, illy czélra s szándoklattal volt irányozva az én három hónapos közügyi intézkedésem. Ezt várám és velem a Nemzetnek leghűbb gyermekei is a Miniszterségtől.

És mi történik:

Önök Júl. 4-kén estvére tanácskormányt rögtönöznek. Ott egy előterjesztéssel lepnek meg, minő alolirott véleménye szerént a Hazafiság és emberiség törvényeinek szeplősítése mellett, még e Nemzet végpusztulására fogna okot és alkalmat szolgáltatni. És a mi nem kevésbé felütköző, ezen előterjesztés rögtönzött, tétovázás nélküli, közakarattali elfogadását vevék igénybe.

Miután az előterjesztésben a szabadságukért daliásan küzdő olaszok elleni segély nyújtás ajánlata rejlék, a minek gyanúja örök s eltörölhetetlen szennyfoltot vetne a Magyar Hazafi párt Jellemére;

Miután én éppen ellenkezőleg a tervezettel, nem csak hogy nem akarom az osztrák kormányt az olaszok elleni embertelen küzdelmeiben erősíteni; sőt a Nemzetgyűlés egyik fő teendői közzé sorozom, hogy a nép szabadság ellen táborozó Magyar hadseregek tüstént visszaparancsoltassanak.

Miután én a legnagyobb oktalanságnak és valóságos Önfertőztetésnek tartám, egy olly kormánynak gyámolítását, egy olly hatalombani bizalom vetést, mellynek csalárd természetéről és ellenünk való gyűlölségéről, nem csak a három, százados történetírás nyújt bő tanuságot, de a mellynek Istentelen ármánya és rut hálátlansága még a legutóbbi napokban sem tudá nyugodtan tűrni a Magyar Nemzetnek csendes vérontás nélküli átalakulását és megerősbülését,

hanem egy óldalról a Horvátokat és Szerbeket, más részről a Cseheket uszítja s lázzitja fel ellenünk; a katonaság főtisztjeit folytonos gyűlölségben tartja az új alkotmány irányában, az árulókkal nyílt szövetséget folytat; kincstárunkat, hol csak lehet megrabolja, és lapjaiban bámulatos vakmerőséggel hirdeti régi felsőbbségének visszaállítására irányzott törekvéseit.

Mind ez okoknál fogva polgári kötelességemnek ismerém már a Júl. 4-ki tanácskozmány folytán pár szóval kijelenteni, hogy az előterjesztést elhatározottan helytelenítém; hogy az esetben, ha az csak ugyan országgyűlési tárgyalás alá kerülendne, általam nyíltan meg fog pereltetni; és azt is kijelentém, hogy ha ez Miniszteriális kérdéssé fogna tetetni, felhíva érzendem magam, az általam viselt hivatalróli lemondásra.

Hiszem és reménylém, hogy az említett Conferentiában történtek után nem fog a Minisztersség Júl. 4-ki előterjesztéséhez ragaszkodni, mely a legnagyobb zavar és vész kutforrása leendne; és nem fogja kénszeríteni alólirottat, hogy azon férfiak ellenében kellessék Haza szent érdekei védelmére fegyverkeznie; kiket szeretni, becsülni s istápolni legkedvesb hivatásában álla.

Mind e hitem és reményem azomban Júl. 19-kén délután tartatott vegyes tanácskormányban meghiusultnak mutatkoza.

A Minisztérium ugyan is Júl. 4-ki kijelentéseihez ragaszkodva nyilvánítá, hogy a trón beszédrei felírásba bele kívánja szövetni a Magyar Haderőnek az osztrák birodalom úgynevezett Integritása fenntartására, az az, mi egyre megy ki, a Lombárd velencei olasz nép ujjólagos meghódítására való fordíttatását.

És e részbeni kívánatának a képviselők háza általi elfogadásához köté le Miniszteriális állását.

Én, mint ki e kérdésben, homlok egyenest ellenkező meggyőződéssel bírok, minél fogva polgári szent kötelességeim közzé számítom a tárgyalt törekvést minden illő s törvényes úton a legnagyobb eséllyel megperelni; más részről pedig illy viszonyok közt, érezve, mikép nem leendnék többé képes a Minisztérium hivatalos állásának, hivatalos közre munkálásommali ollyas támogatására, mint az egyébként tőlem méltán követeltethetnék, és a miként hinni szeretem, sőt bátran hirdetni is merészlem, hogy eddig istápolni akarám de tudám is;

Azon hivatalról, mellyel Miniszter Úrnak bizalma felruházott, ezennel lemondok és azt Miniszter Úrnak bizalom megköszönése mellett további rendelkezése alá visszabocsátom.

Pest, Július 20. 1848

Perczel Móric

Perczel Móricz Rendőri Osztály igazgatónak
hivataláról lemondása.
Rendőri oszt.
BM II. 1848:20

Megjegyzés: A levelet a rendőri osztály iratainak sorozatában iktatták. Később rávezették a BM eln. 1848:751. számát, de nem helyezték át ebbe a sorozatba.

MÓR PERCZEL, THE POLICE CHIEF

by Aladár Urbán
(Summary)

Mór Perczel (1811–1899) was an outstanding member of the Hungarian reform movement. In the county of Tolna he initiated the establishment of the so-called *Védegylet*, the aim of which was the protection of home-made products. In March 1848 he participated to the revolutionary events which took place at Pest. He was sent by the Committee of Order of Pest to the diet of Pozsony, and on 31 March he brought together with József Eötvös the royal script in the matter of the formation of a responsible government and the liberation of dependant peasantry.

After the formation of the Batthyány government, on 26 April Perczel was appointed as head and counsellor of the police department in the ministry of domestic affairs. In the course of May and June his task consisted in the control of strangers staying at Pest and in keeping an eye on the movement of unemployed guildsmen. He secured the work of the representative assembly which opened on 5 June with the help of the national guard of the city of Pest. When the assembly introduced tickets for visiting the parliament's galleries, on 9 and 10 June he prevented forcefully the protesting youth from making an upheaval. In the response to be given to the royal scipt which had been sent for the opening of the parliament, the majority of the representatives was willing to offer help to the Austrian troops fighting in Italy. Although this help would have been conditional upon the fulfilment of certain demands (such as crushing the Serb revolt and curbing Croatian resistance), Perczel protested as a representative and resigned his office before the question was put to final voting. In his letter sent to the minister of domestic affairs on 20 July he justified his resignation with his unwillingness to help the king against the Italians fighting for their freedom.

In his letter of resignation, which is published in the annex of the present study, Perczel maintained that he had taken on this burdensome office because he had been convinced that the freshly established responsible government was in need of peaceful conditions.

Hermann Róbert

PERCZEL MÓR LEVELEI CSÁNY LÁSZLÓ KORMÁNYBIZTOSHOZ

(1848. október 11.–1849. január 4.)

Perczel Mór, aki kétszáz évvel ezelőtt, 1811. november 11-én született a Tolna megyei Bonyhádon, a 19. századi magyar politika- és hadtörténet egyik legérdekesebb alakja.[1] Nagy múltú, igen kiterjedt köznemesi családból származott. Édesapja Perczel Sándor (1778–1861), cs. kir. hadnagy, 1800-ban a tolnai nemesi felkelés

[1] Perczelnek mindmáig nincs tudományos igényű életrajza. Népszerűsítő jellegű életrajzait l. *Gustav Kuppis*: Biographie des Honvéd-Generals Moritz Perczel von Bonyhád. Pest, 1868.; *Kolta László*: Perczel Mór élete és működése. Bonyhád, 1963.; *Borus József*: Radikális politikus – forradalmár tábornok. Perczel Mór. Élet és Tudomány Kalendárium, 1974. 73–80. Legutóbbi életrajzát l. *Hermann Róbert*: Perczel Mór. In: Az 1848–1849. évi első népképviseleti viseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002. 669–673. Életpályájának legjobb összefoglalását l. *Kosáry Domokos*: Perczel Mór feljegyzései. Századok, 1937. 304–322. Néhány kiegészítő adat: *Salacz Gábor*: Perczel Mór emlékirataiból. Vigília, 1958/4. 204–212. A családra l. *Dobos Gyula*: A Perczelek. Szekszárd, 2001., azon belül Perzel Mórra l. 91–125. Reformkori tevékenységére l. *Csapó Mária*: Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben. Értekezések a történeti tudományok köréből 111. Bp., 1989. 1848–49-es ténykedésére l. *Dobos Gyula*: Perczelek az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban. In: Baranya. Emlékszám az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tiszteletére. Szerk. *Ódor Imre* és *Lengvári István*. 1998–1999. XI–XII. évfolyam. Pécs, 1999. A Zrínyi-csapat megalakulást és Perczel Mór megbízatását részletekbe menően tisztázta *Urbán Aladár*: Perczel Mór és a Zrínyi szabadcsapat. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HK) 1991/1., újabb kiadása: In: *Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Bp., 2009. 45–75. Muraközi hadjáratára l. *Hermann Róbert*: Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zalai Gyűjtemény 36/II. Zalaegerszeg, 1995. *uő.*: Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai 1848. október végén. Aetas, 1998/2–3. 74–106. A móri ütközetre l. *uő.*: Perczel Mór dunántúli hadjárata és a móri ütközet. Aetas, 2001/2. 80–103. A januári eseményekre l. *Borus József*: A Perczel-hadtest januári ellentámadása. HK, 74. évf. (1961) 2. szám 670–696.; Hermann Róbert: Kossuth és Perczel nézeteltérése 1849 januárjában. HK, 99. (1986) 2. szám, 313–326.; *Hermann Róbert*: Perczel Mór második honmentő hadjárata és az első szolnoki ütközet (1849. január 2. – január 26.) In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 25. Szerk. *Fülöp Tamás*. Szolnok, 2010. 159–203. Délvidéki ténykedésére l. *uő.*: Kossuth, Perczel és a szerb kérdés, 1849. március – június. In: A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében. Szerk. *Kiss Gábor Ferenc* és *Zakar Péter*. Belvedere Kiskönyvtár 15. Belvedere Meridionale. Szeged, 2003. 9–49. A közép-tiszai hadsereg élén játszott szerepére l. *uő.*: A kinevezett és a tényleges fővezér – Mészáros Lázár és Perczel Mór, avagy a fővezéri kérdés és a tiszai hadsereg. In: „Verekedni az utolsó emberig". A turai lovasütközet 1849. július 20. Tanulmányok. Szerk. Rosonczy Ildikó. Budapest, 2009. 9–76. Emigrációs tevékenységének kezdeti szakaszára l. *Csorba György*: „Hazaszeretet kényszeríti csillapítni magány keserűségem". Perczel Mór naplója (1851–1852). HK, 120. évf. (2007) 3. szám. 942–974. 1867 utáni szerepére l. *Farkas Katalin*: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868). HK, 123. évf. (2010) 3. szám. 522–561.

gyalogos századosa, anyja Kajdácsy Erzsébet volt. Testvérei István (1802–1891), Etelka I. (1804–1805), Imre (1805–1873), Etelka II. (1807–1861), Sándor (1809–1878), Tivadar I. (1810–1811), Miklós (1812–1904), Tivadar II. (1813–1815), Emília (1815–1885), Berta (1816–1905), Mária (1817–1900), Béla (1819–1888), László I. (1820–1824), Pál (1822–1870), Ferenc (1824–1849), Erzsébet (1824–1898), László II. (1827–1897), Ilona (1829–1866). Testvérei közül Sándor, Miklós és Ferenc honvédtisztként harcolt a szabadságharcban; Sándor 1849 januárjában őrnagyként hagyta el a honvédsereget, Miklós ezredesként fejezte be a szabadságharcot, s az amerikai polgárháborúban is e rangban harcolt az északiak oldalán; Ferenc pedig hősi halált halt Buda bevételénél.[2]

Tanulmányait 1816-ban a pesti piarista gimnáziumban kezdte. 1817–1826 között testvéreivel együtt Vörösmarty Mihály nevelte. 1827. április 27-étől 1830 júliusáig az 5. (Rousseau) tüzérezredben szolgált hadapródként. Ekkor egy lengyelbarát szervezkedés miatt hadbírósági vizsgálatot indítottak ellene, s csak Pest és Tolna megye közbenjárására kapott kegyelmet. 1833-tól vett részt Tolna megye közéletében. 1836-ban Tolna megye simontornyai járásában szolgabíróvá választották, s a tisztújításokon a konzervatívokat pártolta. 1838-ban a megyei közgyűlésen a jobbágytelken élő nemesek megadóztatását, az 1836:XI. törvénycikk végrehajtását sürgette. 1839-ben az országgyűlési követválasztásokon kitört verekedés miatt felfüggesztették főszolgabírói hivatalából, s július 25-én vizsgálatot indítottak ellen. 1841-ben és 1845-ben javasolta a megyei honoráciorok szavazatjoggal való felruházását, 1842-ben a Pest-fiumei vasút megépítése mellett érvelt, s javasolta a jobbágyterhek állami kárpótlással történő megváltását. 1841–1843. között részt vett a megyei követutasítási bizottmány munkájában. 1842-ben ő indítványozta a Tolnai Véd-Egylet megalakítását. Az 1843–1844-es országgyűlésen Tolna vármegye követeként az ellenzék sorait erősítette, s elsőként javasolta a Védegylet megalakítását.

1844-ben vette feleségül Sárközy Juliannát (1828–1877), aki összesen 14 gyermekkel ajándékozta meg. A gyermekek a következők voltak: Irma (1845–1868), József (1847–1921) Mór (1848–1888), Miklós (1851–1887), Júlia Viktória (1852–1911), Sándor (1854–1916), Erzsébet (1855–1945) Hermina (1858–1878), Antal (1860–1891), Delicia (1861–1868), Berta (1862–1931), György (1863–1902), Ilona (1866–1931) és Gábor (1868–1869).[3]

1848. április 26-án a nádor a belügyminisztérium rendőri osztályának osztályigazgató tanácsosává nevezte ki. Június 13-án Szemere megbízta a fővárosban az országos rendőri osztály részéről felállított állandó hivatal (pesti rendőri alosztály) vezetésével. Június 24-én a Tolna megyei bonyhádi, 26-án a budai 2. választókerületben képviselővé választották. Július 6-án a képviselőház igazolta mandátumát. Július 20-án a kormánynak az olasz segély kérdésében elfoglalt álláspontja miatt lemondott a rendőri osztály főnökségéről. Augusztus 18-án interpellációt intézett a kormányhoz Lombardia szabadságának biztosítása, valamint az osztrák hadügyminisztérium által kért lőszerek kiszolgáltatásának ügyében. Augusztus 21-én árulással vádolta a délvidéki katonai vezetést, s in-

[2] *Dobos Gy.*: A Perczelek i. m. 216–217.
[3] *Dobos Gy.*: A Perczelek i. m. 219–220.

dítványozta, hogy az ott történtekről hallgassák meg Szentkirályi Mór királyi biztost, valamint küldjenek teljhatalmú biztosokat a Délvidékre. A képviselőház Batthyány felszólítására megrótta Perczelt. Batthyány Lajos felszólalására válaszolva kijelentette, hogy nem vonja vissza az interpellációjában használt heves kifejezéseket. Az újoncállítási törvény részletes vitájában augusztus 21-én pártolta Nyáry Pál módosító indítványát, amely az önálló nemzeti haderő megteremtését célozta. Szeptember 11-én a nádornak a végrehajtó hatalom átvételéről szóló értesítését ő is törvénytelennek nyilatkoztatta, s javasolta, hogy a nádorhoz küldjenek küldöttséget Kossuth miniszterelnöki megbízása ügyében.

Szeptember 9-én az Egyenlőségi Társulat őt jelölte ki szervezendő „honvédi ezredének" vezetőjéül. Szeptember 15-én Kossuth javasolta, hogy bízzák meg Perczelt egy vadászcsapat kiállításával. Ugyanezen a napon indítványozta, hogy küldjék a táborba országgyűlési biztosként Asztalos Pállal és Bónis Samuval együtt, s ezt a javaslatot a képviselők elfogadták. Szeptember 16-án Batthyány megbízta, hogy a fővárosba érkezett bécsi önkéntesekből, és más, a fővárosban toborzandó önkéntesekből szervezze meg a Zrínyi-szabadcsapatot. Szeptember 22-én a csapattal megindult a székesfehérvári magyar táborba. Szeptember 28-án részt vett a sukorói haditanácson, ahol heves fellépésével majdnem lemondásra késztette a hadseregben szolgáló cs. kir. tiszteket. A szeptember 29-i pákozdi csatában alakulatával a Velencei-tó déli partján, Dinnyésnél álló balszárnyi osztag egyik parancsnoka volt. Október 3-án Móga János altábornagy kinevezte a dunántúli hadsereg 5. hadoszlopának parancsnokává, s megbízta a Karl Roth vezérőrnagy tartalék hadosztálya elleni hadműveletek vezetésével. Október 6-án az OHB ezredessé nevezte ki, 7-én Roth Ozoránál Csapó Vilmos, Perczel és Görgei csapatai előtt letette a fegyvert. Október 11-én a képviselőház elismerését nyilvánította Perczelnek és katonáinak a diadalért. Ezt követően Perczel vissza akart csatlakozni a főseregheż, de október 12-én úgy döntött, hogy seregével a Muraköz felszabadítására indul. Október 17-én Letenyénél átkelt a Murán, s 18-ára megtisztította a Muraközt a horvát csapatoktól. Október 28-án az OHB vezérőrnaggyá léptette elő. November 8-án Friedaunál megverte a stájerországi cs. kir. csapatokat, majd 11-én kiürítette a Muraközt.

November 28-án Perczel Légrádnál lövette a túlparti ellenséges állásokat, december 12-én ismét megszállta a Muraközt, december 18-án azonban — Kossuth december 16-i utasítására — ismét kiürítette azt, s megindult észak felé, hogy Görgei feldunai hadseregével egyesüljön. December 30-án Mórnál súlyos vereséget szenvedett Jellačić két dandárjától. 1849. január 2-án részt vett a Pesten tartott haditanácson, s a főváros feladása ellen szavazott. Egyben javasolta, hogy valamennyi hadtestparancsnokot nevezzék ki saját seregének kormánybiztosává. Január 4–5-én kiürítette Budát és Pestet, s a Tisza felé vonult vissza. Január 9–10-én levélben fenyegette meg az OHB-t és az országgyűlést, hogy Debrecenbe vonulva szétűzi őket, de Csány László válaszlevelének hatására lemondott e gondolatról. Január 15-én Karcagon parancsot kapott az előnyomulásra, s 18-án megindult Szolnok felé. Január 22-én Szolnoknál, 25-én Ceglédnél verte meg a Franz Ottinger vezette cs. kir. dandárt. Január 27-én az elrendelt

visszavonulás során összeveszett Henryk Dembinski altábornaggyal, s lemondott a hadtestparancsnokságról, s néhány hétre visszavonult a közügyektől.

Rövidesen visszatért Debrecenbe, a képviselőház március 8-i zárt ülésén Görgeit bírálta. Március 9-én az OHB március 8-i határozata alapján Debrecenben a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályával tüntették ki. Ugyanekkor kinevezték a IV. hadtest parancsnokává. Március 15-én Szegeden átvette a parancsnokságot, majd megkezdte a Délvidék felszabadítását. Március 22–23-án szétverte a Szeged előtti szerb táborokat, 27-én felmentette Pétervárадot, 31-én Kulánál vert szét egy szerb csapatot. Április 3-án bevette a szenttamási szerb tábort, 7-én Goszpodincénél a római sáncokat. Április 13-án Kovilszentivánnál megütközött a titeli fennsíkról kitörő szerb csapatokkal és visszaverte őket. Április 9-én a képviselőház köszönetét nyilvánította Perczelnek és katonáinak Szenttamás bevételéért. 19-én elfoglalta Óbecsét, 20–21-én Ada és Páde között átkelt a Tiszán, és benyomult a Bánságba. Április 23-án Mokrinnál, 24-én Basahidánál aratott győzelmet. Április 29-én Melence és Nagybecskerek között döntetlen ütközetet vívott Kuzman Todorović vezérőrnagy osztrák–szerb hadtestével. Május 2-án Zsombolyán találkozott Józef Bem altábornaggyal, s egyeztették a további bánsági hadműveletek tervét. Május 7-én Uzdinnál szétverte a Joseph Puffer ezredes vezette osztrák–szerb hadtestet, 10-én bevonult Pancsovára. Május 22-én, 24-én és 26-án sikertelenül próbálta bevenni a titeli erődített fennsíkot. Május 12-én lemondott, de Kossuth május 17-i levelének hatására 20-án közölte, hogy továbbra is ellátja a IV. hadtest parancsnokságát. Május 26-án ismét lemondott a IV. hadtest éléről. Június 4-én sikertelen kitörést intézett a Pétervárad előtti ostromsáncok ellen, 7-én Kátynál súlyos vereséget szenvedett Jellačić seregétől. Június 7-én a minisztertanács — Görgei javaslatára, Perczel néhány korábbi, az engedelmességet tettleg megtagadó levele miatt — felmentette beosztásából. Június 12-én átadta a parancsnokságot Tóth Ágoston ezredesnek, és a fővárosba utazott.

Június 29-én ott volt azon a haditanáccsal kombinált minisztertanácsi ülésen, amely a szegedi összpontosításról döntött. Ezen a napon kinevezték a tartalék (később X.) hadtest parancsnokává. Június 30-án részt vett a képviselőház zárt ülésén, s felszólalt. A július 2-i képviselőházi ülés után a fővárosból való távozást tanácsolta a képviselőknek. Július 7-én Kossuth Cegléden kinevezte a IX. és X. hadtestekből alakuló közép-tiszai hadsereg fővezérévé. Július 17-én, majd 21-én nyíltan felmondta az engedelmességet Mészáros Lázár fővezérnek. Július 20-án Turánál megütközött Tolsztoj és Labincov altábornagy orosz csapataival, majd 23-án a Duna-Tisza közén megindult Szeged felé. Július 29-én a minisztertanácson kijelentette, hogy sem a hadügyminiszter, sem a fővezér parancsait nem hajlandó követni, ezért a minisztertanács leváltotta a közép-tiszai hadsereg éléről. Ezt követően Aradra utazott, majd augusztus 5-én testvérével, Miklóssal és több tisztjével emigrációba, Törökországba indult. Augusztus 8-án Bem Lugoson találkozott vele, s felszólította, hogy vállalja el az egyik hadtest parancsnokságát, de a tábornok erre nem volt hajlandó. Perczel még részt vett az augusztus 9-i temesvári csatában, majd folytatta útját török földre. Kíséretével augusztus 16-án Orsovánál lépte át a határt, s előbb Vidinbe

majd Sumlába (Sumen) utazott. Miután a török Porta megígérte Ausztriának és Oroszországnak a vezető emigránsok internálását, 1850. február 15-én Kossuthtal és több társával együtt Sumlából a kisázsiai Kütahyába indult, ahová április 12-én érkeztek meg. 1851. szeptember 1-jén családjával együtt elhagyta Kütahyát, de felesége terhessége miatt hátramaradt Brusszában. Közben itthon 1851. szeptember 21-én a cs. kir. hadbíróság távollétében halálra ítélte, s másnap nevét bitófára szegezték.

1852 márciusában Londonba utazott. 1853-ban Jersey szigetén telepedett le. Összeférhetetlen természete miatt szinte valamennyi emigránstársával összeveszett. 1859-ben részt vett a piemonti-szárd királyság területén szerveződő magyar légió létrehozásában, de rövidesen ismét összekülönbözött mindenkivel, és visszatért Jerseyre. 1862 őszén Brüsszelbe költözött, majd 1866-ban Torinóba utazott. Kossuth őt akarta megbízni az újabb magyar légió parancsnokságával, de Perczel megint összekapott vele, s elutazott Torinóból.

1867. július 21-én hazatért. A budapesti, a Tolna és Komárom megyei, a tatai és a szegedi honvédegyletek elnökükké választották. 1867 augusztusában Zalaegerszeg város választotta képviselővé. Az országgyűlésen a Deák-párthoz csatlakozott, s beválasztották a közös ügyeket tárgyaló 60 tagú delegációba is. 1867–1868-ban Kossuth-ellenes agitációba kezdett, s megkísérelte megnyerni a honvédegyleteket a kiegyezés ügyének. 1870-ben visszavonult a politikától, s visszatért Bonyhádra. Megírta emlékiratait, amelyekből néhány töredék a 19. század végén megjelent; a leghosszabb összefüggő közlést a Veszprémi Ellenőr hozta le, de végül szélsőségesen Kossuth-ellenes megjegyzései miatt a teljes szöveg megjelenése elmaradt. A kézirat az osztrák Hadilevéltár (Kriegsarchiv) gyűjteményébe került, s mindmáig ott található.

A forradalom és szabadságharc történetére vonatkozó korabeli iratanyagot az elmúlt 160 évben több súlyos veszteség is érte. Tudjuk, hogy az aradi utolsó napokban a minisztériumok munkatársai több száz, de talán több ezer dokumentumot semmisítettek meg. (Nagy valószínűséggel így tűnt el a minisztertanács levéltára, vagy a hadügyminisztérium táborkari/vezérkari osztályának iratanyaga.)[4] A magukat megadó hadtestek, hadosztályok, zászlóaljak és egyéb egységek iratanyagának jelentős része is megsemmisült vagy elkallódott.[5] A következő jelentős veszteséget az osztrák hadbírósági és egyéb nyomozati eljárások okozták. Ezek során a magyar kormányzat és a haderő zsákmányolt iratanyagából több száz (vagy ezer iratot) emeltek ki, amelyek a legritkább esetben kerültek vissza eredeti helyükre. Jó esetben megtalálhatók az érintett személyek hadbírósági anyagában, esetleg beosztották őket valamilyen tematikus gyűjteménybe (pld. a Kriegsarchiv Alte Feldaken c. irategyüttesének a ma-

[4] Az iratmegsemmisítésről Baudisz József emlékiratai alapján megemlékezik *Gelich Rikhárd*: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. Bp., é. n. III. k. 885. Szerinte ezek Kossuth elnöki irati voltak, miután azonban a kormányzóelnökség iratanyagának tekintélyes része fennmaradt, valószínűbb, hogy a minisztertanács iratanyagáról volt szó.

[5] Mindezt jól mutatja, hogy a honvédzászlóaljaknál zászlóalj- és századszinten vezetett több mint 1000 parancskönyvből alig egy tucat maradt fenn. *Csapó Zoltán – Hermann Róbert – Jánosi András*: A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as „parancsolatkönyve". HK, 111. évf. (1998) 1. szám. 216–281.

gyar szabadságharccal kapcsolatos gyűjteményébe); de az is előfordult, hogy ezek az iratok gyűjtőszenvedélytől áthatott cs kir. tiszt kezébe, esetleg az eseményekben valamilyen módon érintett személy irathagyatékába kerültek.[6] A legrosszabb esetben viszont ezek az iratok az osztrák hatóságok által az 1850–1860-as években végrehajtott selejtezések áldozatául estek.[7] Így pld. Csány László kormánybiztos Komáromban lefoglalt mintegy 500 darab iratából több mint száz tűnt el az idők folyamán.[8]

Nagy valószínűséggel lehettek ilyen iratok a bécsi Justizpalastban őrzött rendőrségi levéltár őrizetében is; ennek az anyagnak egy része az 1927. évi zavargások során, a Justizpalast égésekor szintén megsemmisült. De a magyar hatóságok és levéltárosok is megtették a magukét. Az 1867 utáni honvédsegélyezések során szintén emeltek ki eredeti iratokat az 1848–1849-es minisztériumok (főleg a hadügyminisztérium) anyagából, s ezek is a legritkább esetben kerültek vissza.[9] Az 1940-es években végrehajtott levéltári rendezés során Kossuth titkára, Vörös Antal hagyatékából kiválogatott, Kossuth 1848. szeptember–októberi országos biztosi iratanyagát tartalmazó csomó(k) az 1950-es évekre eltűnt(ek), az 1950–1960-as években pedig ugyanebből az iratanyagból az Országos Honvédelmi Bizottmány és a Kormányó-elnökség iratanyagába való reponálás céljából kiemelt több tucat hivatalos jelentésnek és magánlevélnek szintén nyoma veszett.[10]

De azért van remény arra, hogy ezekből az elkallódott vagy elveszettnek hitt iratanyagokból újabb és újabb darabok kerüljenek elő. E tekintetben főleg

---

[6] Ilyen Venceslas de La Croix gyűjteménye. A gyűjtemény létrehozója, 1848-ban a 40. (Koudelka) gyalogezred századosaként az osztrák hadügyminisztériumban szolgált. A szabadságharc leverése után — szenvedelmes autográf-gyűjtőként — végigmazsolázta — vagy mazsoláztatta — a zsákmányolt magyar iratanyagot, s több száz eredeti iratot szerzett meg gyűjteménye számára. Österreichishe Nationalbibliothek, Wien. Handschriftensammlung Series nova 358. Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849. Briefe und Aktenstücke aus der von Lacroix'schen Autographen-Sammlung. Band II. – Szőgyény László, a Windisch-Grätz-féle polgári igazgatás vezetője kézen-közön megkapta Ludvigh János magyar kormánybiztos egyik, Kossuthhoz intézett jelentését. Közli Idősb Szőgyény Marich László országbíró emlékiratai. Kiadják fiai. Bp., 1917–1918. II. k. 202–204. Az 1848. szeptember 28-án magyar fogságba esett August Fligely őrnagy hagyatékában is található a kormányzóelnökség iratai közül származó, rá vonatkozó dokumentum. Krigsarchiv, Nachläße. b/910. Nachlaß August Fligely. No. 3.

[7] Pld. a miniszterelnökség, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a Kormányzóelnökség irattanyaga (Magyar Országos Levéltár, H 2.) tele „Pz." [Polizei] jelzetű őrjegyekkel, illetve az eredeti iratról készült német fordításokkal. Az innen kiemelt iratok többsége mindmáig nem került elő.

[8] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) H 103. Csány László kormánybiztosi iratai (továbbiakban Csány-ir.) 10–11. doboz.

[9] Így tűnt el pld. Hatvani Imre szabadcsapatvezér 1849. márc. 9-i folyamodványa az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz, amelyet ott 1849:6147. szám alatt iktattak. (MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. Iktatókönyvek.) Az iratot 1868-ban a Belügyminisztérium Honvéd Segélyalapja kiemeltette, s csatolta Hatvani lányának folyamodásához: MOL K 57. BM Honvéd Segélyalap, 1867:910. Ma egyik helyen sincs.

[10] Kossuth országos biztosi irataira l. Kossuth Lajos összes munkái. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. S. a. r. Barta István. Bp., 1952. 10. (továbbiakban KLÖM XIII.) A Vörös Antal gyűjtemény átrendezése során tűntek el azok az eredeti Szemere-levelek, amelyek másolata szerencsére fennmaradt Kornai István iratgyűjteményében. *Hermann Róbert*: Decembertől augusztusig. Szemere Bertalan Kossuth Lajoshoz intézett leveleiből. Napjaink, 1988/3. 9–13.

az osztrák levéltári állagok szisztematikus átvizsgálása kecsegtet komoly eredménnyel. Így Alexander Bach belügyminiszternek az Allgemeines Vewaltungsarchiv által őrzött személyi hagyatékából került elő a Batthyány-kormány időszakának jó néhány fontos dokumentuma,[11] vagy az 1849-es külügyminisztérium iratanyagának egy, a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyaggal csaknem megegyező mennyiségű töredéke.[12] A Kriegsarchivban a bécsi Militärgouvernement peranyagai között is jó néhány ilyen dokumentum található. Ez utóbbi állagból mégpedig ennek egyik utolsó „Varia" címet viselő dobozából kerültek elő Perczel Mór Csány Lászlóhoz intézett, alább közölt levelei is. Pontosabban, e levelek egy része, ugyanis a 17 levélből az első négy a Magyar Országos Levéltárban, Csány László irathagyatékában található, s az 5–17. sorszámú leveleket őrzi az osztrák Hadilevéltár.[13]

Miért fontosak ezek a levelek? Egyrészt azért, mert többségük ugyan baráti hangvételű, magánlevélnek is tekinthető, ugyanakkor valamennyi fontos adatokat tartalmaz Perczel muraközi és Mura-menti hadműveleteiről, valamint az 1848. decemberi dunántúli hadjáratáról, ide értve az azt lezáró móri ütközetet, illetve a főváros 1849. január eleji kiürítését. Az 1848–1849-ben hadsereg-parancsnoki beosztást betöltő tábornokok közül Görgei Artúr, Klapka György, Henryk Dembiński iratanyagának viszonylag jelentős része fennmaradt, Józef Bem és Vetter Antal ténykedése is elég gazdagon dokumentált; Perczel hadtest- és hadsereg-parancsnoki ténykedésének iratanyaga viszont szinte teljes egészében elkallódott, s így az ezredes, majd tábornok tevékenységéről jobbára az általa, többnyire az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz vagy magához Kossuthhoz írott jelentésekből és levelekből tájékozódhatunk. Jellemző, hogy a tábornoktársaihoz intézett átiratai és jelentései közül a legjelentősebb mennyiség az általa nem különösebben kedvelt Görgeihez írottak közül maradt fenn.[14] Dembińskihez, Bemhez és Klapkához írott levelei közül egyet-egyet, a Mészáros Lázárhoz írottak közül is csupán hármat ismerünk.[15]

A Perczeltől származó iratok kiadása lényegében már a szabadságharc leverése után megindult. Az 1849. március 16-án az Országos Honvédelmi Bizottmány által Perczel táborába történeti jegyzőként kinevezett Mészáros Károly 1849-ben a Pesther Zeitung mellékleteként, majd 1850-ben önálló kiad-

[11] Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Nachlaß Bach. Karton 37. Ungarn, Rebellen. Ezek egy részét közli Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Bp., 1999. I–II. k. passim.

[12] AVA Nachlaß Bach. Karton 38. Varia, die ungarische Revolution betreffend, 1848–1851. Ez utóbbi iratanyagot magyar fordításban közli *Füzes Miklós*: Batthyány Kázmér gróf dilemmája (A magyar külpolitika alternatívái 1849. április-júniusában). In: Baranya. Emlékszám i. m. 203–235.

[13] Az iratanyagra l. *Karl Rossa*: Das Zivil- und Militärgouvernement Wien 1848–1855. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 49. (2001) 143–159.

[14] Közli őket *Görgey István*: 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. S. a. r. Katona Tamás. Bibliotheca Historica. Bp., 1980.; Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bőhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Bp., 1998.

[15] MOL R 14. Józef Bem iratai. 4. tétel (Bemhez, Gyurgyevó, 1849. máj 26.); uo. R 23. Henryk Dembiński iratai. 4. k. No. 221. (Dembińskihez, Szeged, 1849. jún. 18.)

ványként jelentette meg az általa összegyűjtött iratanyag egy részét, amit aztán kiegészített néhány, a hivatalos Közlönyből, illetve Szalay Lászlónak az emigrációban megjelent kiadványából átemelt iratközléssel. Itt publikálta pld. Kossuth, Görgei és Csány 1848. december végén Perczelhez intézett leveleit, Kossuth több, 1849. májusi és júliusi levelét, valamint a tábornok 1849. május 15-én a hadügyminisztériumhoz, illetve június 12-én Kossuthhoz intézett jelentéseit.[16] Mészáros gyűjtésében még további iratok is voltak, amit az mutat, hogy amikor 1862-ben egy újabb kötetet jelentetett meg, ebbe olyan iratokat is felvett, amelyek nem szerepeltek az 1849–1850-es közlésben, ugyanakkor egy részük más forrásból jelenleg sem ismert. Itt jelent meg Perczel több, Kossuthhoz intézett levele.[17]

Mészáros közléseivel kapcsolatban csupán az jelent gondot, hogy míg pld. az 1848. december 29-én Kossuth Görgeihez intézett levelét a Perczelnek küldött másolat alapján láthatólag pontosan közli (ezt az azóta előkerült tisztázati s egy másik másolati példány igazolja);[18] addig az általa közölt Perczel-levelek eredeti tisztázatainak szövege gyakran gyökeresen eltér a Mészáros által közölt szövegtől; de ugyanez mondható el a Klapka György helyettes hadügyminiszternek 1849. május 8-án Perczelhez írott utasítása Mészáros által közölt, illetve korabeli hiteles másolatban fennmaradt szövegéről is.[19]

Mészáros két közlése ugyanakkor évtizedekig az utolsó jelentősebb iratpublikáció volt; a kortárs történetíró Szilágyi Sándor, Horváth Mihály, Gelich Rikhárd[20] ugyanúgy ezeket használta és idézte, mint a Perczel 1868-as, Kossuth elleni támadása miatt vitairatot publikáló Áldor Imre[21], vagy a századvégen megjelent összefoglalók szerzői, Breit József vagy Gracza György.[22] Perczel egy-egy, 1849. április 17-i, illetve május 8-i napiparancsát a katonai sajtó közölte.[23]

[16] [*Mészáros Károly*]: Geheim-Archiv der ungarischen Revolution. – A magyar forradalom titkos levéltára. Pest, 1850. 4–6. és 17–18. A kiadvány szerzőségére l. Mészáros Károly önéletrajza. S. a. r. *Csorba Csaba*. Debrecen, 1974. 58.

[17] *Mészáros Károly*: Kossuth levelezése a magyar szabadságharc karvezéreivel 1848–1849-ben. Ungvár, 1862. 64–66. (Kossuthhoz, Zsombolya, 1849. máj. 2.); 84–86. és 89–91. (Kossuthhoz, Pancsova, 1849. máj. 10.)

[18] Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL) Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. (továbbiakban 1848–49.) 7/64. Másolat. MOL Csány-ir. 14. doboz. Vegyes iratok. Közli *Mészáros K.*: Kossuth levelezése i. m. 38–40.; *Steier Lajos*: Görgey és Kossuth. Bp., é. n. 269–271.; KLÖM XIII. 915.

[19] A Perczelhez intézett 1849. május 8-i utasítást l. MOL H 2. Miniszterelnökség Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai. (továbbiakban OHB) 1849:7243. Átstilizálva közli *Mészáros K.*: Kossuth levelezése i. m. 68–69.

[20] *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom története 1848- és 49-ben. Pest, 1850.; *uő.*: A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. 2. átdolgozott kiadás. Pest, 1850.; *uő.*: A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után. Második, átdolgozott kiadás. Pest, 1850.; *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. 1. kiadás. Genf, 1864. I–III. k.; *Gelich R.*: Magyarország függetlenségi i. m. I–III. k.

[21] Kossuth és Perczel. Ajánlja a honvéd-egyleteknek és a magyar népnek *Áldor Imre*. Függelékül: Irányi Dániel megjegyzései és a közp. honv. biz. nyilatkozata. Pest, 1868.

[22] *Gracza György*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz története Bp., 1894. és é. n. I–V. k.; *Breit József*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiadás. Bp., 1930. I–III. k. (1. kiadása uo., 1898.)

[23] *Karnász József*: Perczel Mór tábornok napi parancsa. (Az uzdini főhadiszállásból 1849. május 8-ról). Honvéd. 1. évf. (1867) 54.; *uő.*: Perczel Mór tábornok napi parancsa. (Az új-vidéki főhadiszállásról április 17-én 1849.) A uo. 61–62.

Abafi Lajos adta közre Perczel egy 1849. májusi, Vukovics Sebőhöz írott levelét; igaz, ezt néhány év eltéréssel mindjárt kétszer is.[24] Görgey István Perczel egy 1849. június 11-én Kossuthhoz intézett jelentésének németre fordított szövege alapján tette közzé a magyar (vissza)fordítást.[25] Emellett néhány város- vagy megyetörténeti monográfiában is megjelentek Perczel-iratok.[26]

Különösebb fordulatot a Bécsben őrzött eredeti levéltári anyag 1918 utáni felszabadulása sem hozott. Thim József a szerb felkelés történetét feldolgozó háromkötetes munkájának harmadik kötetében ugyan közölte Perczel több 1849. március–június közötti jelentését is, de e közlések jelentős részében nem volt sok köszönet: a szerző gyakorlatilag csupán kivonatolta ezek többségét, s miután Perczel kézírását sem mindig tudta elolvasni, a közölt szövegek sem pontosak.[27] Deák Imre 1848–1849-es levelestárába csupán Perczel két, Batthyány Kázmérhoz, illetve Kossuthhoz intézett levele került be.[28] Ezek mellett csupán Gyalókay Jenő egy forrásközlése érdemel említést.[29]

Supka Géza ekkortájt készítette el 1938-ban megjelent, „1848" című kötetének folytatását „1849" címmel, amelyben több tucat, Bécsben általa felfedezett 1848–1849-es dokumentumot is közölt. Így Perczel egy 1849. január 8-án Mészáros Lázárhoz, s egy június 25-én Bemhez írott levelét; igaz, az előbbi téves dátummal. A politikai változások miatt azonban a kötet csak 1985-ben látott napvilágot.[30]

Noha az 1945, s főleg az 1948 utáni időszakban Bem mellett Perczel lett a tiszta forradalmiság egyik megtestesítője a honvédseregben, iratanyagának publikálása ekkor sem kapott jelentősebb lendületet. Igaz, Barta István a „Kossuth Lajos összes munkái" sorozatának XIII., az 1848. szeptember–december közötti időszak forrásanyagát tartalmazó kötetében több, az OHB-hoz, illetve Kossuthoz intézett jelentését közölte, a XIV–XV. kötetekben már csak elvétve találunk ilyen jelentéseket. Ebben nyilván szerepe lehetett az időközben bekövet-

---

[24] Gyurgyevó, 1849. május 27. Közli *Abafi Lajos*: Vukovics Sebő levelezéséből. Hazánk, szerk. Abafi Lajos III. k. 409–411.; *Abafi Lajos*: Perczel Mórról. Hazánk, szerk. Abafi Lajos IX. k. 87–88.

[25] *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. II. k. Bp., 1888. 500–501. A német fordítást l. MOL P 295. A Görgey-család levéltára. 42 csomó, b/44. fasc. Vezérkari főnökség. Bayer ezredes iratai. A magyar eredetit l. MOL OHB 1849:8092.

[26] Perczel bizonyítványa Földváry Sándor szegedi szabadcsapata számára. Újvidék, 1849. ápr. 16. Közli *Reizner János*: A régi Szeged. I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden. Szeged, 1884. 284.; *uő.*: Szeged története. II. k. Szeged, 1899. 147. Utasítása Domború közégnek, Letenye, 1848. nov. 14. Közli *Novák Mihály*: Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharczban. 2. bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906. 142.

[27] *Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. III. k. Bp., 1930. 578–579. (Kossuthhoz, Pétervárad, 1849. márc. 28.); 694–695. (Kossuthhoz, Zsombolya, 1849. máj. 2.); 699–700. (Kossuthhoz, Nagybecskerek, 1849. máj. 5.); 714–715. (A szerb kormánynak, Pancsova, 1849. máj. 8.) 715–716. (Kossuthhoz, Crepaja, 1849. máj. 9.); 744. (a hadügyminisztériumhoz, Szeghegy 1849. máj. 15.); 793–795. (Kossuthhoz, Verbász, 1849. jún. 12.)

[28] *Deák Imre*: 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Bp., é. n. [1942.] 13–16. (Batthány Kázmérhoz, Kömlőd, 1848. febr. 25.); 375–376. . (Kossuthhoz, Verbász, 1849. jún. 12.)

[29] Perczel – Csány, Csáktornya, 1848. nov. 3. Közli *Gyalókay Jenő*: Egykorú adatok az 1848-i muraközi hadjárat történetéhez. HK, 30. (1929.) 376–377.

[30] *Supka Géza*: 1848–1849. S. a. r. Fábri Anna. Nemzet és Emlékezet. Bp., 1985. 463–466.

kező koncepcióváltásnak (e két kötetben általában csökkent az ilyen jellegű misszilisek közlése), ugyanakkor nyilván az is belejátszhatott, hogy Perczel 1849. májusában és júniusában jó néhány olyan levelet írt Kossuthnak, amelyek hangvételük alapján inkább az örök engedetlenek kikiáltott Görgeihez illettek volna, mint a forradalmár tábornokhoz. (Nota bene, Görgei legtisztelet-lenebb levelei sem közelítették meg ezt a szintet.)[31]

Ugyanígy viszonylag csekély számú Perczel-levelet közölt V. Waldapfel Eszter négykötetes 1848–1849-es levelestára, s e közlésekben sem mindig volt köszönet. Így az Abafi Lajos által közölt, Vukovics Sebőhöz intézett levelet újraközölte – de immáron Szemere Bertalanhoz címzettként; Perczel egy ténylegesen Szemeréhez intézett 1849. júliusi levelének közlése pedig a félreolvasások valóságos kavalkádjával lepi meg az olvasót.[32] Nagyobb mennyiségű közlést tartalmazott Mérei Gyula forrásgyűjteménye Perczel 1848. május–júniusi rendőrfőnöki iratanyagából.[33]

Érdekes módon Perczel szülőmegyéje sem különösebben jeleskedett a tábornok irathagyatékának közzétételében. A Tolna megye 1849-ig terjedő, illetve a megye 1848– 1849-es történetét bemutató olvasókönyv, illetve dokumentumkötet egyetlen egy iratot sem közölt tőle, míg a tábornok 1848 őszi működése által érintett Zala és Somogy megye szöveggyűjteményei két-két Perczel-utasítást publikáltak.[34] Az 1980–2000-es években megjelent hasonló megyei forrásgyűjteményekben is találunk egy-egy 1848–1849-es Perczel-iratot.[35]

---

[31] KLÖM XIII. 69–70. (Pázmándy Déneshez, Martonvásár, 1848. okt. 2.); 165. (Kecskemét városához, Dég, 1848. okt. 6.); 247–248. (Kossuthhoz, a Murán túl, 1848. okt. 17.); 849–850. (Kossuthhoz, Lendva, 1848. dec. 9.); 892–893. (Kossuthhoz, Devecser, 1848. dec. 25.); 899–900. (Kossuthhoz, Pápa, 1848. dec. 26–27.); 939–940. (Kossuthhoz, Seregélyes, 1848. dec. 31.); KLÖM XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. S. a. r. Barta István. Bp., 1953. 15–16. (Kossuthhoz, Hamzsabég, 1849. jan. 1.); KLÖM XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. Bp., 1955. 714–715. (Kossuthhoz, Szolnok, 1849. júl. 11.); 781. (Lenkey Károlyhoz, Kecskemét, 1849. júl. 25.)

[32] *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. I. k. Bp., 1950. 72–76. (Kossuth Lajoshoz, Kömlőd, 1848. febr. 18.); 98–99. (Madarász Lászlóhoz, 1848. márc. 11.); 174–175. (Kossuth Lajoshoz, Komárom, 1848. ápr. 2.); 190–191. (Kossuth Lajoshoz, Pest, 1848. ápr. 7.); III. k. Bp., 1955. 409–411. (Vukovicshoz, Gyurgyevó, 1849. máj. 27. ; IV. k. Bp., 1965. 50–51. (Perczel Miklóshoz, Verbász, 1849. jún. 9.); 253–256. (Szemeréhez, Kistelek, 1849. júl. 28.); 498–499. (Sztankovánszky Imréhez, Kiskajdács, 1848. okt. 8.)

[33] *Mérei Gyula*: Munkásmozgalmak 1849–49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez. Bp., 1948. 240., 248–249.

[34] Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szerk. K. Balog János. H. n., 1978.; Tolna megye 1848–1849-ben. Forrásgyűjtemény. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd, 1998. – Degré Alajos – Kerecsényi Edit: Az 1848–49. évi szabadságharc zalai történetére vonatkozó iratok. In: Zalai Tükör I. k. 1848/49. zalai eseménytörténete. Szerk. Baranyai György, Degré Alajos, Kovács Lajos. Zalaegerszeg, 1974. 134.; Perczel – Somogy megye közönsége, Csáktornya, 1848. okt. 22., ill. hely nélkül, 1848. nov. 21. Közli (az utóbbit téves dátummal) *Kanyar József*: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. I. k. 2., bővített kiadás. Kaposvár, 1989. 278–279.

[35] Iványosi-Szabó Tibor szerk.: A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Kecskemét, 1988. 331. (Kecskemét városához, Dég, 1848. okt. 6.); 376. (a kecskeméti önkéntes csapathoz, Cegléd, 1849. jan. 8.); *Hermann Róbert*: Körmend a hadtörténelemben 1848–1849. In: *Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László*: Körmend a hadtörténelemben. Körmendi Füzetek. Körmend, 1992. 235–236. (Kossuthhoz, Körmend, 1848. dec. 22, két darab); Jároli József (szerk.:) Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei törté-

Perczel 1849. január 24-i diszpozícióját Borus József monográfiája közölte.[36] Perczelnek a Zrínyi-szabadcsapat szervezésével kapcsolatban kiadott felhívása két alkalommal is megjelent.[37] Katona Tamás közölte 1980-ban Perczel 1848. októberében, a Roth-hadosztály elleni hadművelet során írott hadijelentéseit és Görgeihez intézett utasításait.[38] (Az előbbiek a kivonatos hírlapi és falragasz-közlések alapján részben már addig is ismertek voltak.) Urbán Aladár tette közzé Perczel 1848. szeptember 16-i beadványát Batthyányhoz a Zrínyi-szabadcsapat szervezéséről.[39] A Hadtörténelmi Levéltárnak a szabadságharc 150. évfordulójára megjelent iratválogatása is több Perczel-iratot közölt; ezek közül a legfontosabbak a Görgeihez intézett hivatalos átiratok 1849. május–júniusából.[40] E kötet erősen kibővített német nyelvű változatában is megjelent több Perczel-jelentés, de nyelvi okok miatt a közlés alapjául a korabeli német fordításokat használtuk.[41] A Pannon Tükörben jómagam tettem közzé 13 Perczel-jelentést az 1848. októberi–novemberi muraközi hadműveletek időszakából.[42] Szintén én publikáltam Perczel 1849. júliusi hadsereg-parancsnoki tényked̄ésének több dokumentumát a Tápió-vidék 1849-es történetét bemutató kötetben, illetve kibővítve a turai ütközet történetét feldolgozó tanulmánykötet okmánytá-

---

netéhez. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 16. Gyula, 1995. 436. (a szarvasi elöljárósághoz, Cegléd, 1849. júl. 6.); Szeged. 1849. július 11. – augusztus 5. Három hét a szabadságharc történetéből. Szerk. Vass László. Szeged, 1998. (más forráskiadványokból átvett okmányokkal), 39. (Kossuthhoz, Szolnok, 1849. július 11.), 190. (Aulich Lajoshoz, Kiskunfélegyháza, július 26.),209–211. (Szemere Bertalanhoz, Kistelek, július 28., téves, július 27-i dátummal), 271–272. (Búcsú-napiparancs, Szeged, július 30.); *G. Tóth Ilona*: Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc szegedi dokumentumai a Csongrád Megyei Levéltárban. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXVIII. Szeged, 2000. 329–330. (a Földváry-szabadcsapatnak, Újvidék, 1849. ápr. 16.), 382. (Szeged városához, Gyurgyevó 1849. máj. 31.); Baja mezőváros szerepe az 1848–189. évi szabadságharcban. Összeállította, jegyzetekkel ellátta, a bevezető tanulmányt írta, a német nyelvű dokumentumokat fordította, szerkesztette *Kemény János*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Forrásközlemények XI. Kecskemét, 2008. II. k. 578–579. (Kossuthhoz, Uzdin, 1849. máj. 8, részlet), 610–612. (Görgeihez, 1849. máj. 31.)

[36] *Borus József*: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Bp., 1975. 96–99.

[37] *Rózsa György – Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp., 1973. 211.; *Urbán Aladár*: Pákozd, 1848. Bp., 1984. 19.

[38] *Görgey I.*: 1848 júniusától i. m. 288. (Görgeihez, Szolgaegyháza, 1848. okt. 4.); 306–309. (a képviselőházhoz, Tác, 1848. okt. 5.); 320. (Görgeihez, hely nélkül, 1848. okt. 7.); 322–324. (az OHB-hoz, Ozora, 1848. okt. 7.); 335. (Görgeihez, Ozora, 1848. okt. 9.)

[39] Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Bp., 1999. II. k. 1384.

[40] Saját kezébe i. m. 51–52. (Perczel hadrendi intézkedése, Cegléd, 1849. jan. 8.) 65. (Diszpozíció, Szolnok, 1849. jan. 24.), 102. (Perczel és Batthyány Kázmér Csuha Antalhoz, Pétervárad, 1849. márc. 28.; kivonat), 134. (Kossuthhoz, Nagybecskerek, 1849. máj. 5.), 136–137. (Görgeihez, Uzdin, 1849. máj. 8.), 141–142. (Görgeihez, 1849. máj. 21.), 148–149. (Görgeihez, 1849. máj. 31.), 154–155. (Görgeihez, Verbász, 1849. jún. 12.), 189. (Kossuthhoz, hely nélkül, 1849. júl. 16.), 196. (Aulich Lajoshoz, Kiskunfélegyháza, 1849. júl. 26.)

[41] Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Bearbeitet von Róbert Hermann, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Herausgegeben von *Christoph Tepperberg* und *Jolán Szijj*. Wien – Budapest, 2005.

[42] *Hermann Róbert*: Perczel Mór muraközi hadjárata. (Hadijelentések 1848. október 11–november 9–10.) Pannon Tükör, 1998/2. 44–52.

rában[43], valamint néhány egyéb Perczel-iratot is.[44] László Károly naplója őrizte meg Perczel 1849. január 26-i napiparancsának szövegét.[45]

Az alább közölt 17 levélből az 1–3. sorszámúak megjelentek a Pannon Tükörben közzétett forrásközleményemben, a 4. számút pedig Gyalókay Jenő publikálta egyetlen, olvashatatlannak mondott szó kivételével. Miután azonban ezek terjedelme nem olyan jelentős, hogy szétfeszítené e forrásközlemény terjedelmi kereteit, a teljesség érdekében fontosnak tartottuk újraközlésüket.

Indokolja ezt az is, hogy miután nemrég Molnár András publikálta Perczel reformkori leveleit Csányhoz, jelen közleményünkkel hihetőleg teljessé válik e levelezés közlése. E levelek közül az első 1842. szeptember 23-án Szekszárdon kelt, de kiderül belőle, hogy Perczel és Csány ekkor már legalább két éve ismerték egymást. A következő két levél 1843-ból, illetve 1845-ből származik, s valamennyiből kimondottan szoros, baráti viszonyra lehet következtetni.[46] De ilyen baráti viszonyra mutatnak az alább közlendő levelek, valamint az a néhány, Csánytól származó levél is, ami — többnyire fogalmazványban — fennmaradt.[47] A bizalmas viszonyt mutatja, hogy amikor Perczel 1849. január elején vádaskodó levelet írt az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, amelyben többek között azzal vádolta a hatalom fő részeseit, hogy „az orsz[ág] vagyonát pazarolák, és az aranyat ezüstöt beválták, eltakaríták, s így a futást mintegy előre készíték", Kossuth Csányt bízta meg a válaszadással, aki – noha ismerte Perczel lobbanékony természetét, így kezdte a levelet: „...tudom, hogy te becsületes hazafi és nemes szívű férfiú vagy, de, Mórom, emellett olyan nagy bolond is, minőt annyi jelyes [sic!] tulajdonnal, mennyivel Te bírsz, keveset hordoz az ismert világnak földe."[48]

Ami Csány (válasz)leveleit illeti, ezek közül a fennmaradt és ismert darabokat jómagam tettem közzé a Csány 1848–1849-es iratait tartalmazó kétkötetes forráskiadványban. Csány fogalmazványainak, illetve a hozzá érkező beadványoknak az iktatókönyvéből azonban megállapítható, hogy a levelezés jó néhány darabja elveszett, vagy — optimista olvasatban — továbbra is lappang.

---

[43] *Hermann Róbert – Kucza Péter*: 1848–1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. – A tápióbicskei ütközet. Nagykáta, 2002. 166–173. (6 irat); *Hermann Róbert*: Okmánytár. In: „Verekedni az utolsó emberig" i. m. 193–245. (10 irat)

[44] Perczel – Szemere Bertalan, Gyurgyevó, 1849. máj. 27. Közli *Szemere Bertalan*: Politikai jellemrajzok. – Okmánytár. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Bp., 1990. 672–673.; Perczel felszólítása a szenttamási szerbekhez, Kula, 1849. márc. 31. Közli *Hermann R.*: Kossuth, Perczel i. m. In: A nemzetiségi kérdés i. m. 39–40.; Perczel fegyverszüneti szerződéstervezete, 1848. okt. 25–26. Közli *Hermann Róbert*: Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai 1848. október végén. In: A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. Bp., 2008. 228–229.

[45] *László Károly*: Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között. Sajtó alá rendezte Pordán Ildikó. Bp., 2001. 25–26.

[46] Csány László reformkori iratai 1817–1848. S. a. r. Molnár András. Zalai Gyűjtemény 66. Zalaegerszeg, 2009. 183., 221–222., 314–315.

[47] Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. II. k. 113. (1848. december 4.), 126. (december 29.), 128–129. (december 30.), 145–147. (1849. január 11.), 314. (május 23.)

[48] Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 145. Perczel levelére l. *Hermann Róbert*: Kossuth és Perczel nézeteltérése i. m. 313–326.

1.

Veszprém, 1848. október 11.

Perczel Mór ezredes, az 5. hadoszlop parancsnoka jelentése Csány László kormánybiztosnak Mosonban

Veszprém, október 11-én 1848.

Alulírott hivatalosan jelenti, hogy seregeivel ma délután 2 órakor Veszprémbe ért. A Zrínyi zászlóaljból[49] 1 század Pestre, a Hunyadiakból[50] 1 század a Drávához lévén foglyok kíséretében rendelve, egyébként is az erős menetek, elmaradás, betegség és szökés által nem csekély fogyatkozást szenvedve, e sereg számít itt helyben jelenleg 1300 Hunyadi, 800 Zrínyi, 600 szabolcsi[51] gyalogságot, 12 álgyút, vagyis három fél hatfontos[52] üteget, 13 töltésszekérrel, és 160 lovasból álló két század huszárt.[53]

Gáspár[54] Miklós-huszárezredbeli kapitány és eme két század parancsnoka a Honvédi Bizottmány által őrnagynak és a kanizsai haderő parancsnokának neveztetvén, ma reggel távoza tőlünk.

Előhaladásom Pápának leend, és úgy Sopron felé, mégis iparkodva, hogy a fősereg balszárnyával összeköttetésbe léphessek. Egyébként, ha Jellačić táborával már a Fertőt megkerülve visszafelé haladna, úgy őt az ő jobbszárnyában fogom nyugtalanítani, míg seregeim a fő haddal nem egyesülhetnek.[55]

12-én itt szünnapot kell tartanom. Mert csak a pár hét előtt összeállított gyalogság nagy része csak 1 pár fehérruhát bírván, ott mosnia, a lovasságnak pedig patkolnia kell.

14-én Pápán, 16-án Soprony körül leendek, hacsak addig más utasítás nem jövend hozzám.

Hogy egyenest nem megyek Mosonynak, ez annak tulajdonítandó, mert számításom szerint a főhadat így lehetetlen lenne utolérni, és az erő hasztalan

---

[49] A főleg bécsi önkéntesekből szervezett Zrínyi-szabadcsapatból. Ebből az alakulatból jött létre később a 35. honvédzászlóalj. Történetére l. *Urbán A.*: Perczel Mór és a Zrínyi szabadcsapat i. m. 45–75.

[50] A Hunyadi-szabadcsapat nagyobbrészt fővárosi önkéntesekből alakult gyalogságából. Ebből az alakulatból jött létre később az 50. honvédzászlóalj. Történetére l. *Urbán Aladár:* Kossuth szabadcsapata 1848 őszén. In: Batthyánytól Kossuthig i. m. 13–44.

[51] Az 1848 augusztusában és szeptemberében szervezett, Szabolcs megyei önkéntes mozgó nemzetőrség. Ebből alakult meg később a 48. honvédzászlóalj. Történetére l. *Kedves Gyula*: „Szabolcs a hazáért". A 48. honvéd zászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban. Bp., 2002.

[52] Ebben az időben az ágyúk űrméretét nem milliméterben, hanem az általuk kilőtt tömör ágyúgolyók súlya szerint adták meg. A mezei (azaz mozgó) tüzérség három-, hat- hét- és tizenkétfontos lövegekből állt. Egy font kb. fél kilogrammnak felelt meg.

[53] A huszárok a 9. (Miklós) huszárezredhez tartoztak.

[54] Gáspár Andor, András vagy Endre (1804–1884), cs. kir. huszárszázados, legmagasabb rangja honvéd vezérőrnagy, a VII. hadtest parancsnoka. Várfogságot szenved.

[55] E kitétel alapján feltételezhetjük, hogy Perczel e jelentésében Csány 1848. október 8-án este 10 órakor Barátföldéről írott levelére válaszol, amelyben az a Jellačić által még október 8-án Mosonból Kuzman Todorović vezérőrnagy parancsnoksága alatt hazaküldött horvát népfelkelő erők üldözésében való részvételre szólította fel. Közli Csány László kormánybiztosi iratai i. m. I. k. 364.

pazéroltatnék [sic!]. Egyébiránt is Kanizsáról vett tudósítások szerént Nugent[56] betörése és méginkább annak Jellačićcsali csatlakozása gátlására e sereg csak ez irányban, mint kijelölém, teendhet valamit.[57]

Kanizsára a Csepel szigetéről már 4 álgyú is rendelteték. Mit is a fentieken fellyül még Csány biztos úrnak pótlólag tudomására adok. A fentiekről Móga tábornok urat[58] is értesítém.

Perczel Móric

Eredeti tisztázat, az utolsó bekezdés sk. „érkezett október 13-án Parndorf 1848." Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) H 103. Csány László kormánybiztosi iratai (továbbiakban Csány-ir.) Iktatott beadványok (továbbiakban IBA) No. 80.

2.

Tapolca, 1848. október 13. este 7 óra
Perczel Mór ezredes, az 5. hadoszlop parancsnoka jelentése Csány László kormánybiztosnak

Tapolca, október 13-án 1848. estve 7 órakor
Csány László kir. biztos úrnak!

A somogyi, zalai kormánybiztosoktól, Hunkártól,[59] Kanizsából vett sürgető felhívások és a kormány elnökének ma hajnalban vett diszpozíciója nyomán is kötelesnek érzem seregemet Kanizsa védelmére és a fellyülről levonuló csoportnak Nugenteli [sic!] csatlakozása meggátlására fordítani. – Itt úgy látszik, nagyobbodik a veszély és sietni kell hárítására. A nemzetőrség szétoszolva, megfutamodva.

Én tehát lovasságommal és álgyúimmal ma estvére ide, Tapolcára értem – gyalogságom gőzösön s kocsin érkezik holnap délre Keszthelyig; és ezek is. A körülmények szerint Keszthely s Kanizsa közt pontosítom öszve az erőket. És aztán teszek, amit kell s lehet Isten segítségével.

Erről értesítse Ön Móga tábornok urat is.

Perczel Móric

Eredeti sk. tisztázat. MOL Csány-ir. IBA No. 100. „érkezett október 15-én 848."

---

[56] Albert Nugent von Westenrath gróf (1816–1896), Laval Nugent von Westenrath, táborszernagy fia, szlavóniai báni biztos, ezredes.

[57] 1848. szeptember végén Albert Nugent volt a kanizsai horvát helyőrség parancsnoka. Október 3-án a város lakossága és a Vidos József vezette nyugat-dunántúli nemzetőri erők felszabadították Kanizsát, s Nugent csapatait a Dráván, illetve a Murán túlra űzték. *Hermann Róbert*: Egy népfelkelés anatómiája. Nagykanizsa felszabadítása 1848. október 3-án. In: A Drávától a Lajtáig i. m. 113–166.

[58] Móga János (1785–1861), cs. kir. altábornagy, 1848. szept. 21.–okt. 31. között a dunántúli magyar erők parancsnoka, nov. elején nyugalmazzák. A cs. kir. hadbíróság 5 év várfogságra ítéli.

[59] Somogy megye kormánybiztosa ekkor Sárközy Albert, Zala megyéé Horváth Vilmos volt. Hunkár Antal (1783–1862), reformpolitikus, 1848–49-ben Veszprém megye főispánja és kormánybiztosa, 1849 telén szegedi népfelkelési kormánybiztos, 1849-ben a kegyelmi szék bírája. Várfogságot szenved. 1861-ben ismét képviselő.

3.

Keszthely, 1848. október 14.

Perczel Mór ezredes, az 5. hadoszlop parancsnoka jelentése Csány László kormánybiztosnak

Keszthely, október 14-én 1848.

Kis seregemmel ide megérkezvén, holnap nem késendek az ellenség Muraközbeni felkeresésére és átaljában az ország határainak biztosítására elindulni. Idejöttöm a somogyi, zalai kormánybiztosoknak és lakosságnak sürgetése következtében történvén, némely aggasztó tudósítások által méginkább szükségessé vált.

Nugent[60] magát Muraközben erősíti, seregei naponként szaporodnak. – Pettauból számos osztrák csapatok irányozzák menetöket Horvátországba. Nugentnél van Wimpffen olasz zászlóalj; csatlakozásra indult hozzá Piret, Prohaska és Kinsky zászlóalj és 800 főre menő zöldhajtókás német lovas.[61]

Én, hacsak még ma éjjel más tudósítást nem nyerendek, Kanizsának tartandok, és onnét irányzom hadi mozgalmaim; ott pontosítom össze a szerte lévő erőket. – Ha Isten segít, Nugentet [sic!] Muraközből kiszorítom.

Hírlik, hogy Holcsek [sic!] generál[62] huszárjai a Jellačić táborából visszautasított sereget megtámadták és szétverték. Bizonyost még nem tudok. Mindenesetre szükséges lészen az alatta álló hadsereget is a vélem való közös működésre utasítani.

Épp e percben nyerém Kossuth elnök úrnak levelét, melyben a bécsi nem kedvező állapotokról ír.[63]

Levele kezdetén ismételve a Jellačićtól elszakadt seregek elleni operációt[64] követeli[65]; utóiratában pedig figyelmeztet a főtábor állapotára.

Miután azonban repülni lehetetlen; tétovázni sem tanácsos; én bár érezve, mennyire kellene a főtáborban is seregecském jelenléte; de e vidéket sem szabad lévén vésznek s új betörésnek martalékul engedni; és a baj elől orvoslás nélkül eltávoznom; folytatom itteni hadjárásom, míg Nugentet Muraközből ki nem szoríthattyuk [sic!] és a betolakodó csoport semmivé nem tétethetik.

Perczel Mór

Eredeti tisztázat, az utolsó három bekezdés sk. „érkezett Ausztriába stixneusidleri főhadiszállásra okt. 21-én 848." MOL Csány-ir. IBA No. 209.

---

[60] Valójában a muraközi csapatok parancsnoka nem Albert Nugent alezredes, s nem Laval Nugent táborszernagy, hanem Franz Dahlen von Orlaburg altábornagy volt.

[61] Ezek a csapatok többnyire nem a Muraközben voltak, hanem a Laval Nugent táborszernagy vezette stájerországi cs. kir. hadtesthez tartoztak. Az alakulatok a következők voltak: a 13. (Wimpffen) gyalogezred 1. és 2. osztálya; a 27. (Piret) gyalogezred 11. és 12. osztálya; a 7. (Prohaska) gyalogezred 12. osztálya; a 47. (Kinsky) gyalogezred tartalék zászlóaljának 2 százada. A zöldhajtókás lovasok az 1. (János főherceg) dragonyosezred katonái voltak.

[62] Holtsche, Franz (1777–1864?), cs. kir. vezérőrnagy, akkor a feldunai hadtest hadosztályparancsnoka. 1848. okt. 25-én nyugalmazzák. A cs. kir. hadbíróság rangfosztásra ítéli, 1862-ben rehabilitálják.

[63] A levelet nem ismerjük. Kossuth valószínűleg arról írt benne, hogy a Bécsben ülésező osztrák Reichstag, annak bizottmánya, illetve a városi tanács sem hajlandó segítségül hívni a Lajta mentén álló magyar hadsereget.

4.

Csáktornya, 1848. november 3.
Perczel Mór vezérőrnagy, a muraközi hadosztály parancsnoka jelentése Csány László kormánybiztosnak „Bécs körül, ibi ubi"[66]

Csáktornya, november 3-kán 1848.

Édes Lacim! Rég nem hallék rólatok bizonyost. Csak tegnap ólta némely bizonytalan hírű levelek a vidékről, és egy pesti plakát tudatja velem, hogy átkeltetek harmadszor a Lajtán; hogy Bécsnél az árulók nagy veszteséget szenvedtek.[67]

Én itt kis seregemmel positióm erősítésére szorítkozva nem csekély szolgálata mellett seregemnek és még nagyobb veszély ellenében éjjel-nappali gondoskodással legalább is négyszerte oly erőből álló két had ellenében állok október 18-kától fogva, mely 4 general parancsa alatt biztos positióban áll.

Nem kapva Pestről utasítást, rólatok csak a kétszeri Lajtán általi be és visszamenetelt hallva, még ha nagyobb erővel bírtam volna is, alig merhetém a Steyeron[68] áti Horvátországba törést megkísértetni. Így pedig hálát adok az égnek, hogy az ellenség erőmet nagyobbnak híve, és győzelmeink által megriasztva nem merészle eddig — menet maneuvrirozásokon túl — ellenemben támadást.

Segítséget nem is merheték kérni a mindenhonnét szorított kor[má]nytól. Tőletek kik a hadi tekintetben okvetlen hozzám járulandottakat, értem Karger[69] Zichy[70] seregeit is felparancsoltátok,[71] már ezért sem remélheték eddig, mert hisz igen jól tudom, hogy Bécsnél dől el a szabadság jövendője. Ez volt oka hogy csak várék, bár aggodalommal a kimenetre; és nem tudék tőletek segélyt sürgetni.

---

[64] hadműveletet

[65] Jellačić ugyanis még október 8-án Mosonból Kuzman Todorović vezérőrnagy parancsnoksága alatt visszaküldte Horvátországba népfölkelő zászlóaljait, mintegy 14.000 főt.

[66] Perczel ugyanezen a napon az OHB-hoz intézett jelentését l. MOL OHB 1848:2291., közli *Hermann R.*: Perczel Mór muraközi hadjárata i. m. 50.

[67] A Lajta-mentén állomásozó feldunai hadtest október 27-én kelt át a Lajtán, s október 30-án Schwechatnál ütközött meg Jellačić megerősített hadtestével. A csatában a magyar sereg vereséget szenvedett, s kénytelen volt visszavonulni a Lajta mögé.

[68] Stájerországon

[69] Ferdinand Karger (1803–?), cs. kir. őrnagy a 4. (Sándor) huszárezredben, 1848. október 12-től honvéd alezredes, november 26-tól honvéd ezredes, dandárparancsnok, 1849. május 1-jén nyugalmazzák. A cs. kir. hadbíróság rangfosztásra ítéli.

[70] Zichy-Ferraris Manó (1808–1877), kilépett cs. kir. huszárőrnagy, Moson megye nemzetőr őrnagya, majd a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 2. zászlóaljának parancsnoka. 1848. december közepétől honvéd őrnagy, 1849. január 19-én kilép.

[71] Karger vezette azt a mozgó hadoszlopot, amelynek feladata a Kuzman Todorović vezérőrnagy parancsnoksága alá adott, Horvátországba visszaküldött horvát népfelkelő- és határőrzászlóaljak üldözése volt. Miután ezek október 12-én Stájerországba vonultak, a magyar hadoszlop egy ideig párhuzamosan haladt velük Vas, majd Zala megye területén, de miután október 20-án megkapta Móga visszarendelő parancsát, október 23-ára visszatért a parndorfi magyar táborba. *Hermann Róbert*: A Todorović-hadoszlop átvonulása Moson, Sopron és Vas megyén 1848 októberében. In: A Drávától a Lajtáig i. m. 167–210.

Egyébként hiszem hogy amint kis seregem jeles két diadala, és az ország egy főpositiójának biztosítása de különösen a fősereg előtti példaadás és tettre bátorítás által megtevé kötelességét, úgy itt hol 30 mértföldnyi átmérői körvonalbani térségben csak egy fegyverhely, egy század sem szolgála támaszául, és közel 20 ezer embert és 40 álgyút tarta maga iránt tiszteletben 14 nehéz napon át; és tétlenségben annyiban, hogy nem engedé felsietni Bécshez mint parancsuk volt; főleg pedig, hogy Horvátországból nem engede új segítséget a bánhoz küldetni, és ott is minden órában kitörhető elégületlenséget készíte – mindezáltal nem kevés hasznot hajta néktek és a hazának.

Horvátországba mehetésre kell 4500 gyalog-, 3 száz lovas- és 16 álgyúból álló seregemhez még legalább is 5500 gyalog és 6–800 lovas; és 12 álgyú.

Isten véled

Móricz

Eredeti sk. tisztázat. Hátoldalán Csány sk. feljegyzése: „Érkezett nov. 9-én. Feleletet adtam." MOL Csány-ir. IBA No. 409. Néhány olvasati hibával közölte Gyalókay Jenő: Egykorú adatok az 1848-i muraközi hadjárat történetéhez. HK, 30. (1929.) 376–377. o.

5.

Letenye, 1848. november 17.
Perczel levelei Csány László kormánybiztosnak Pozsonyban

a.)

Letenye, november 17-kén 1848.

Édes Lacim! Hosszú négy héten át kis, de vitéz seregem nem nyervén semmi segítséget, a leérkezett 3 század Zrínyi helyett eltávoza a sopronyi vadász, a sopronyi önkénytes és Kisfaludy szabadcsapata,[72] vissza kelle vonulnom a Mura mögé, miután Csáktornyán a folytonos havas s esős időkben sáncok hányatása nehezen ment, és az ellenség varasdi híd birtokában, innét, úgy Steyerből két nyílt helyről támadhata meg minden percben, miként már erre készületet is tőn, és még ezentúl légrádi rét[73] is bírva, minden percben onnét is háta mögé

[72] Október 1-jén indult el Sopronból, s október 6-án délután öt órakor érkezett meg Nagykanizsára 166 Sopron városi önkéntes nemzetőr (egyes adatok szerint vadász). A csapat október 26-án indult haza a táborból. *Merk Zsuzsa – Rapcsányi László*: „A mi szánkból hangzott az első éljen a Mura tulso [sic!] partján". Egy népfelkelő közlegény kéziratos naplója Soprontól Csáktornyáig 1848 október havában. Soproni Szemle, 2004/1. 36–50. A csapatra l. még *Sarkady Sándor*, ifj.: A soproni nemzetőrség 1848-ban. Sopron, 1998. 32–36. és 53–56. – Kisfaludy Móric százados 240 főnyi önkéntes csapata a Vigyázó Ferenc százados vezette tapolcai járási nemzetőrzászlóaljjal vonult szeptember végén Székesfehérvár felé, majd a pákozdi csata után csatlakozott a magyar fősereghez. Október 4-ig Csákváron és környékén állomásozott, majd bevonult Székesfehérvárra. Ezt követő mozdulatairól kevés adatunk van, de október 11-én Csány már arról panaszkodott Zala megye bizottmányának, hogy a zalai nemzetőrök jelentés nélkül elhagyták a fősereg táborát. *Hermann R.*: Perczel Mór első honmentő hadjárata i. m. 75.; Csány László kormánybiztosi iratai i. m. I. k. 373–374.

[73] Ti. révet

kerülhete. És miután e három helyen az ellenség már kezdet ólta több mint ötezer rendes katonát, és közte legalábbis 1600 lovast bírt, továbbá Olaszhonból 2 bataillon, a Todorović[74] seregéből el nem oszlott 4 bataillon, és ezentúl 8-10.000 úgynevezett nemzetőr, Légrádnál 6 álgyú-, Varasdnál a hídfőnél 11, bent 4; Friedaunál és Gross-Sonntagon 18 álgyúval bírt; ezentúl még már az utóbbi hetekben a rendes katonaság 10–12.000 főig szaporoda; és vaspályán egy üteg 12 fontos, és Bécsből 5 bataillon határőr szállíttaték le, úgyhogy az utóbbi napokban körülbelől 28–30.000 ember környeze.

Van ellenemben most Wimpffen, Ferdinand d'Este, Piret, Hohenlohe, Nassau, Leopold gyalog, mindenikből 1, sőt 2 bataillon. Császári vadász 4 század. Windisch-Grätz, Wrbna és János dragonyos lovas.[75] Császári tüzérség.

Azomban [sic!] visszavonulásom részint annak lehetővé tétele, részint a magyar fegyver dicsősítése végett egy bizonyosan fényes és ritka fegyvertett előzé meg.

9-kén[76] 1 órakor megindítám kis seregem Friedaunak. Természetesen Csáktornya biztosságra és varasdi tábor szemfényvesztésére illőképp gondoskodva. 7 órakor Polsterau mögött az ellenség előőreivel találkozva, azok elűzettek, elfogattak; ezentúl az ellenség 3 positióban állva föl, részint álgyúzás és főleg a Zrínyi bataillon oroszlányi bátorságú szuronyos rohanásai után, ügye maneuvrirozásaink folytán mind a háromból tetemes veszteséggel kiveretett; és Friedau, Burits generál[77] és serege főtanyája viaskodva elfoglaltaték. Ez 11 óráig tarta. Az ellenség gross-sonntagi reservájáig futa; én pedig, nem lévén biztosítva hátam; és a rossz idő fáradt seregeimet majdnem elnyomorítván, legszebb renddel, úgy, mint ezt hadi parancsom is foglalá, estve 7 órára 19 órai menet után visszatértem Csáktornyára. Az ellenség, mint később hitelesen tudám, 100-nál több halottat és 300 sebest számít; 50 elfogatott. Én 1 hóltat, 11 sebest és 5 elmaradottat.[78]

---

[74] Todorović, Kuzman, lovag (1787–1858), cs. kir. vezérőrnagy, majd altábornagy, Jellačić hadseregének dandárparancsnoka, majd 1848. október elején a Horvátországba visszaküldött népfelkelő csapatok, 1848. november-decemberében a Dráva-menti horvát csapatok, 1849 januárjától májusáig a délvidéki osztrák-szerb hadtest parancsnoka.

[75] Azaz a cs. kir. 13. (Wimpffen), 26. (Ferdinand d'Este), 27. (Piret), 17. (Hohenlohe-Langeburg), 15. (Nassau), 22. (Lipót, mindkét Szicília hercege) gyalogezred zászlóaljai, a 9. vadászzászlóalj, a 4. (Windisch-Grätz), a 6. (Wrbna) könnyűlovas (chevau-légers) ezred és az 1. (János) dragonyosezred egységei. A fennmaradt létszámkimutatások szerint a 15. és 22. gyalogezredekből ekkor egyetlen század sem állomásozott a térségben, a többi alakulatból is legfeljebb egy-egy zászlóaljnyi erő volt ott. A 6. könnyűlovasezredből sem volt ott egyetlen század sem. *Hermann R.*: Perczel Mór első honmentő i. m. 37.; *uő.*: Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai 1848 október végén. Aetas, 1998/2–3. 95–104.

[76] Valójában november 8-án.

[77] Burits de Pournay, Johann, báró (1792–1858), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok, 1849-ben altábornagy, a soproni katonai kerület parancsnoka, majd hadosztályparancsnok, egy ideig a cs. kir. III. hadtest parancsnoka.

[78] A friedaui ütközetre l. *Hermann R.*: Perczel Mór első honmentő i. m. 34–38. A hivatalos cs. kir. veszteségkimutatás szerint a cs. kir. csapatok halottat, 8 sebesültet és 27 eltűntet veszítettek. Perczel hadijelentése szerint a foglyok száma 47 volt, a magyar veszteség 1 halott és 14 sebesült. A cs. kir. adatok szerint 8 honvédet ejtettek foglyul. Perczel jelentését közli Hermann R.: Perczel Mór muraközi hadjárata i. m. 50–52. Nugent hadijelentését l. Von der Revolution i. m. 68–69. A cs. kir. veszteségkimutatást l. Kriegsarchiv (továbbiakban KA) Alte Feldaken (továbbiakban AFA) Karton

E győzelem után biztosan és becsülettel meheték vissza Mura megé.

Itt most Somogy, Zala, Vas 3–4000 embert akar és kezd kiállítani; de ez is eltart még 2 hétig; és nincs rendezve; és mi fő, nincs fegyver.[79]

Most hát tudod állásom!

Sőt, mi több, segély helyett egy biztost, Talliánt[80] küldének, ki pár törzstisztet ellenemi titkos conferentiákra híva már meg; és Görgei dicsérgetésével, úgy látszik, tekintélyemen akar rágódni. Még ez kelle!

Ez pedig, mit írok, betűről betűre igaz!

De azért nem félek; tudod, hogy minő bajokat éltem át; és Isten mégis mindég megsegíte. Miért, mert mellettem az arany igazság, mely erőt és szerencsét ád.

Mit írsz a bécsi menetelről,[81] erre nézvest változatlan véleményem! Bécsbe nem kelle menni; de igen Horvátországba; és ha az én segítségemre csak a Todorovićot üldöző magyar hadak adatnak, mire okvetlen kelle és lehete számítani, úgy most minden meg van nyerve Horváthonban, Varasd, sőt, Zágráb is birtokunkba.

A következmény megmutatá; mert bizony nem volt dicsőséges a visszavonulás. Megint lehangolt az mindent, azt én tudom! És érzem is.

Egyébként mindegy; ami történt, megvan; csak arra kérlek, ne hozzuk fel; mert hasztalan és csak keserűsége ád okot.

Azért ellenségeink veszni fognak, örök gyalázat érendi őket; és hazánk virulni fog és dicsőség árasztandja el.

Isten véled

Móric

Eredeti sk. tisztázat. „24. nov. feleletet ad[tam]" Kriegsarchiv (továbbiakban KA) Gouvernement Wien (a továbbiakban GW) Karton 106 Varia. K ad 10.

1886. 2-tes Reservekorps unter Nugent. (továbbiakban 2. Rk. u. N.) 1848–11-ad 106.; Karton 1857. Armee-Oberkommando unter Windisch-Grätz. (továbbiakban AOK W-G.) No. 381/A.O. A sebesültekre l. Nugent – pettaui csapatparansnokság, Gross Sonntag, nov. 10. KA AFA Karton 1886. 2. Rk. u. N. 1848–11–71.

[79] Vas megye a 44. és 45., Somogy megye a 60. és 61., Zala megye pedig az 56. honvédzászlóaljat állította ki november-december folyamán.

[80] Tallián Ede (1816–1899), Verőce megyei képviselő. November 6-án az OHB kormánybiztosként küldte ki a nagykanizsai és a Somogy megyei raktárakban lévő gabona lefoglalására. November 11-én Nagykanizsán kezdte meg működését, de részint Perczellel és Csertán Sándor zalai kormánybiztossal támadt összeütközései, részint a csekély mennyiségű elszállítandó gabona miatt november 30-án az OHB felmentette megbízatása alól. *Hermann R.*: Perczel Mór első honmentő i. m. 91–93. Perczel egyébként november 16-án Letenyéről írott levelében az OHB-nál is bepanaszolta Talliánt MOL OHB 1848:3247.

[81] Csánynak ez a levele nem ismert.

b.)

Letenye, 9-ber 17-kén estve

Édes Lacim! Az ellenség mégsem mert megtámadni, Muraközben, Légrád körül és a steyer széleken, Friedau előtt kullognak fel-alá, hol előre, hol hátra. Úgyhogy ha ez így tart, pár nap alatt népem kívánságára könnyen meglehet, még egyszer megugrasztom. Csak egy kissé erősb lennék, de 4000 ember nem is sereg; és 25–30 ezer ellen. 7 generálissal van dolgom. Nugent, az öreg,[82] Burits Steyerban; Dahlen,[83] Benko[84] és Dietrich,[85] ki most jöve fentről Varasdon és most Csáktornyán, hol holnap zsarolják a népet, melytől a fegyvert elszedék; Todorović és Bogovich[86] Légrádnál. Ide jő még, hogy mint hírlik, Jellačić is lejött.

Egyébként készen vagyok mindenre; elfogni és megsemmisíteni, Isten segítségével, nem fognak; ha másként nem lehet, úgy becsalom valami jó térre, és oldalába jövök. Ti is csak vigyázzatok, mert rendezni hadsereget fáradtságos, de nem hadvezéri dolog; ellenséget verni más és több kell. Ezt nem reád értem!

Még az újdon állítottakból csak két század somogyi érkeze; de ez is fegyvertelen. Holnap várok ismét 1-et; és 21-kére 3 század vasit. Valami 10 nap múlva 2 század szalait.[87] És így lesz talán valami 2000 új harcosom; de nincs fegyver. És addig talán már itt is lesz az ellenség.

Miklósról,[88] Sándorrul[89] nem hallok semmit; azt sem tudom, merre vagynak. Talán a tolnaiakkal Simoncsics[90] után küldettek.

Isten véled

Móric

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. J ad 10.

---

[82] Nugent von Westenrath, Laval, gróf (1777–1862), cs. kir. táborszernagy, 1848 tavaszán és nyarán a cs. kir. II. tartalékhadtest parancsnoka, szeptembertől a stájerországi cs. kir. hadtest, decembertől az ebből alakuló stájer-horvát hadtest parancsnoka, 1849 tavaszától a Stájerországban szerveződő cs. kir. II. tartalékhadtest parancsnoka.

[83] Dahlen von Orlaburg, Franz, báró, cs. kir. altábornagy, Jellačić távollétében a zágrábi főhadparancsnokság helyettes vezetője.

[84] Johann Benko von Bojnik, báró (1775–1855), cs. kir. vezérőrnagy, 1848-ban előbb Eszék várparancsnoka, majd varasdi városparancsnok, nyugállományú altábornagyként hal meg.

[85] Dietrich, Anton, báró (1786–1870), 1848-ban cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok, majd 1849-ben altábornagy, hadosztályparancsnok.

[86] Johann Bogovich (Bogović) von Grombothal, lovag, nyugállományú cs.kir. vezérőrnagy, 1848 őszén a Dráva felső szakaszán felállított horvát erők parancsnoka.

[87] Ti. zalait.

[88] Perczel Miklós (1812–1904), ellenzéki politikus, képviselő, 1848 őszén a dunántúli 3. (tolnai) önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj őrnagya, később honvéd alezredes, majd ezredes, dandárparancsnok, illetve Pétervárad, majd Arad várparancsnoka. Emigrál, 1861–1862-ben az Egyesült Államok hadseregének ezredese, 1867 után hazatér.

[89] Perczel Sándor (1809–1878), 1827–1834 között cs. kir. tiszt, hadnagyként lép ki. 1848. júniusától nemzetőr százados Tolna megyében, augusztus 31-től a tolnai önkénes mozgó nemzetőrzászlóaljnál szolgál, október 19-től honvéd őrnagy, az 52. honvédzászlóalj parancsnoka, egyben decembertől dandárparancsnok a felső-magyarországi hadtestnél, 1849. január közepén elhagyja a honvédsereget, s jelentkezik a cs. kir. hatóságoknál.

[90] Helyesen: Simunich, Balthasar von, 1850-től báró (1785–1861), cs. kir. altábornagy, 1848. októberében, majd decemberében a Morvaországból betörő hadosztály parancsnoka, február végétől a komáromi ostromhadtest parancsnoka, 1849 után a komáromi erőd parancsnoka.

6.

Letenye, 1848. november 25.
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Pozsonyban[91]

Letenye, 9-ber 25-kén 1848.

Édes Lacim! Rozsovics[92] által küldék levelet.

Azóta a Muraközbe betört illíreket két helyről beütve, gyalázatos futásnak kergetve kiűzém.[93]

Nugent 8000 rendes és 4000 határőr katonával Fürstenfeldre húzóda; de ismét visszavonult; Grätz[94] [felé] tett diverziót, hol a nemzetőrséget akará lefegyverezni. Ott nagy az ingerültség; és ennek köszönhető, hogy be nem ütött.

A Bécsből visszatért seresánok[95] nagy része, úgy a horvát nemzetőrök nagy része is hazafutottak. Köztük is kezd a baj nőni. Bénítón félnek tőlem.

Most Muraköz ismét a miénk, és erős positiómból a Mura mögött 4 átkelést bírva, itt nincs mit félteni.

Seregem most valahára kezd erősödni. Áll jelenleg 6000 főből; de közte még 600 nem bír fegyvert. Napokban lesz 8000. És 14 nap alatt 10.000. És ekkor ne féljetek; teszek én még Isten segítségével egy kis diverziót.

Egyébként, ha nagyon szorítanak, vonuljatok a komáromi, tatai és bánhidai positióba. Ott egy pár napig erős állástokban feltarthatjátok ütközet nélkül az ellenséget; és én akárhogy tervem szerint az ellenség jobb oldalához, és a ti balszárnyatok mögött fogok akkorra teremni; ha pontosan megírjátok mozgalmaitokat. Ilyesmi jól és sebesen keresztülvíve, dönthet.

Ha azomban túlnyomó erő ezt lehetlenné tenné, úgy Pest-Buda előtt találkozunk.

Csak már együtt lenne 10 ezer emberem és fegyveresen, úgy csak mernék nagyobbat ígérni. De hisz Isten van az igazsággal és a kis Dávid Góliátot győze.

Sok a spion, a lázító is, és proclamatio s népetek [!] közt Vas, Zala, Somogyban; de én a néppel iparkodok jól bánni. És még eddig sikertelen minden ármány.

Isten véletek, édes Lacim. Nekünk győzni kell. Hidd el ezt, mondom én neked; miként, azt nem tudom; de hisz nem fél csoda, hogy én hadvezér, éspedig 5

---

[91] Peczelnek ugyanezen a napon az OHB-hoz intézett jelentését l. MOL OHB 1848:3767.

[92] Valószínűleg Rosowitz József, aki rendszeresen teljesített hírszerzői, illetve futárszolgálatot Csány számára.

[93] Perczel csapatai 1848. november 22-én Letenyénél és Szemenyénél keltek át a Murán, mire a megszálló csapatok Varasdig vonultak vissza. L. *Hermann R.*: Perczel Mór első honmentő i. m. 44–46. Perczel 1848. november 22-én és 23-án az OHB-hoz intézett jelentéseit az akcióról l. MOL OHB 1848:3548., 3767.

[94] Graz

[95] A horvátországi és szlavóniai-szerémségi cs. kir. határőrezredek minden, elvileg 206 főnyi századában volt egy 20 főnyi lovas vagy gyalogos határvadász különítmény, ezeket nevezték szerezsánoknak.

ütközetben diadalmas, ki 12 ezer embert, 13 álgyút és 8 zászlót fogék már el, és vagy 500[-at] leölék.

Móric

Miklós testvéremet köszöntsd.

Eredeti sk. tisztázat. No. 359. KA GW Karton 106 Varia. H ad 10.

7.

Lendva, 1848. december 9. este

Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Pozsonyban[96]

Lendva, 10-ber 9-kén estve

Édes Lacim! Radkersburgba már harmadszor tódula fel a stayer sereg, vagy 9000 fő és 30 álgyú; 1200 lovas. Én becsületesen fárasztom. Légrádnál 3 álgyújokat rontám meg, és vagy 120 másvilágra küldék, és mi fő, többnyire császári tüzért.[97]

Én is tehát Lendvának nyomulék, seregem egy részével. Én, ha be mernek törni, úgy Isten segítségével jaj nekiök. Vagy én, vagy ők lesznek semmivé. Én mindent kockára teszek; mert csak így lehet valamiképp hont ekkor már menteni.

Ha feljebb megy e sereg, miként már el is távoza épp most vett tudósítás szerit; úgy egész hadammal felnyomulandok.

Van 300 huszárom; 20 álgyúm és 8000 gyalogom; de 2500 fegyver nélkül; és ruha nélkül. De mindegy, Friedaunál 3000-rel 6000 vertem meg.

Bajom nekem is van; hitvány, otromba elég; gyáva is; gonosz is; de vigyázok ám; beteg is e vizenyős vidéken; és rab is bőven.

Ha pedig másként nem boldogulnánk, úgy vagy a komáromi, vagy a fehérvári positióban fogjuk őket megölni.

Én rég nem politizáltam. De a trónváltoztatásra,[98] és, mint írod, és én is vallom, gonosz makacsságukra újra felingerlőde lelkem; és kérlelhetlen halálos ítéletet mondok e gaz faj fejére; és Isten fog segíteni, hogy ez ítéletet rajtuk végre is hajtsam.

Köszöntsd barátinkat; ne féljenek, még egyszer mondom; elleneink gyávák; még akárhol jelenésemre elfutottak.

Isten veletek

Móric

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. A ad 10.

---

[96] Perczelnek ugyanezen a napon Kossuthhoz írott jelenését l. MOL OHB 1848:5439., közli KLÖM XIII. 849–850.

[97] 1848. november 28-án. L. *Hermann R.*: Perczel Mór első honmentő i. m. 47. Perczel hadijelentését az ütközetről l. MOL OHB 1848:4253. A cs. kir. hadijelentést l. Von der Revolution i. m. 79–81.

[98] V. (osztrák császárként I.) Ferdinánd 1848. december 2-án Olmützben lemondott a trónról, s helyette I. Ferenc József lépett trónra.

8.

Körmend, 1848. december 22.
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak „Öttevényen vagy ahol"[99]

Körmend, 10-ber 22-kén 1848.
Csány László k[ormány]biztosnak!

Körmenden állok mintegy 5000 gyaloggal, 450 lovassal és 16 álgyúval.

Szekulits alezredes[100] vezérlete alatt 3000 gyalog, vagy 100 lovas és 4 álgyú Kanizsát és Letenyét fedezi.[101]

Ellenemben áll Radkersburgnál — hova most a varasdi sereg is húzóda — 9–10.000 ember, Sopronynál 4000,[102] és alatta is Hartberg körül hírlik, gyülekszik erő.

Mindemellett szándokom volt e positiót tartani, és fedni ez oldalról hazánkat és ti tábortokat is.

Azomban Görgei, Kossuth és most a te sürgetésed következtében,[103] holnap megindulok Devecsernek. 25-kén legalábbis ott leszek. Szekulitsot az időre Tapolcára rendelém.

Isten veletek.

Perczel

Eredeti sk. tisztázat. Hátoldalán Csány sk. feljegyzése: „Győrbe dec. 24-n éjfél után 2 órakor. Tudomásul". KA GW Karton 106 Varia. B ad 10. Eredetileg iktatva Csány-iratok IBA 1164.

9.

Rum, 1848. december 23.
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak

Rum, 10-ber 23-kén 1848.
Csány főbiztos úrnak!

Mintegy 6000 emberrel, köztük 1000 fegyvertelen, Rumra érkeztem; és miután Sárvárnak, Cellnek át a hidak mind leszedetve, holnap Jánosházának

---

[99] Perczel aznap Körmendről két levelet is írt Kossuthnak, mindkettőt közli *Hermann R.*: Körmend a hadtörténelemben i. m. 235–236.

[100] Szekulits (Sekulits) István (1810–1885), kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848 szeptember közepétől honvéd százados, október 14-től őrnagy, december 1-től alezredes, dandár-, majd hadosztályparancsnok a Perczel-hadtestben, később II. hadtestben. 1849. május 14-től ezredes. Várfogságot szenved.

[101] Szekulits dandárja az 56., 60. és 61 zászlóaljakból, a 9. (Miklós) huszárezred egy századából és 4 hat- és hétfontos lövegből állott.

[102] Ez utóbbi Petrichevich-Horváth János cs. kir. ezredes Bécsújhelyből kiindult különítménye volt.

[103] Kossuth december 19-én Pesten kelt utasítását közli KLÖM XIII. 806. Csány december 20-án Győrből írt Perczelnek: „Vonuljon felfelé – Vásárhely vagy Devecser legyen a főhadiszállás." MOL Csány-ir. Fogalmazványok iktatókönyve. No 626.

vonulok. 25-kén a pápa-devecseri positiót elfoglalandó. III. dandárom[104] mintegy 3500 fő, de nagyrészt fegyvertelen és ruhátlan, 25-kén Keszthelyen lesz. 26-kán Tapolcán át ismét velem összeköttetésbe, hova akkorra ruhát és némely fegyvert is várok számukra.

A varasdi had Dahlen alatt, Nugenttel Regedén[105] csatlakozott; és innét vagy 9–10.000 ronthat bé. Sopronynál áll 4–5000; de várnak segélyt. Közeledésünkre tartózkodtak előbbre sietni.

Úgy hiszem, hogy támadástól hozzátok és az általatok kívánt positióba való menetemben nincs mit tartanom. Csakhogy e három megye martalékul esik védtelenül.

A feldunai sereget ért bajok egy kissé aggódtatják az embereket.[106]

Most veszem jelentését Sréternek[107], hogy Pápáról Tétre kellett sietnie.[108] Ez, úgy látszik, isméti támadtatásra mutat.

Én legfőbb 27-kén érhetnék Tétre; 26-kán Pápára; és 28-kán Győr vidékeire. Ha addig tarthatnátok magatokat ütközet nélkül, segélytekre lehetek. Egyébként várom tudósításotokat.

Perczel Móric[109]

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. G ad 10.

10.

Rum, 1848. december 24. hajnalban
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Győrben

Rum, hajnalban 24. dec. 1848.
Csány biztos úrnak!

Az ellenséggel és a közönséggel tudatni bajait és veszteségeit a hadseregeknek káros, de az illető tábornokok egymás közt, úgy átaljában a dolgoknak

---

[104] Ti. a Szekulits István alezredes vezette dandár.

[105] Radkersburgban

[106] 1848. december 14-én Balthasar Simunich altábornagy hadosztálya áttörte a nádasi szorost védő magyar dandár védelmét, majd december 16-án Nagyszombatnál a Guyon Richárd ezredes vezette megerősített magyar dandárt verte meg. Ugyanezen a napon a Duna jobb partján, a Lajta mentén megindult a cs. kir. főerők támadása, és előbb Mosonig, majd Győrig szorította vissza a magyar csapatokat.

[107] Sréter Lajos (1811–1875), cs. kir. százados a 12. (Nádor) huszárezredben, 1848 októberében századával hazaszökik Csehországból, október 16-ától őrnagy, a feldunai hadsereg soproni különítményének vezetője, súlyosan megsebesül az 1849. január 21-i szélaknai ütközetben. Ezt követően alezredessé léptetik elő, majd ezredesi rangban nyugalmazzák. Emigrál, 1859–60-ban a Magyar Légió huszárezredének ezredese, 1867-ben hazatér.

[108] A jelentés nem ismert.

[109] Csány a levél alapján december 24-én tájékoztatta Görgeit Perczel tervezett útvonaláról. Közli: *Hermann Róbert:* Görgei Artúr és Csány László levelezése, 1848 október – 1849 május. Fons, V. évf. (1998) 2. szám, 190.

vezérletével megbízottak ilyesekből titkot nem csinálhatnak. Részint biztos úrnak leveleiből[110] – de egyebb honnén merített adatokbul keserűen kelle meggyőződnöm, hogy a főtábor, melynek legalábbis 35 ezer főt kellene számítani — nem bírand az ellenség elejbe 15 ezernél többet állítani, úgy hallom, hogy az illető dandár csapatok eszéltelen mozgalmai által, haszontalanul erőltetett menetek tetemesen szaporíták az elmaradozók és betegültek számát — melyek bizonyára az ellenség kezeibe hullottak. Ha alulírott mindezekről annak idejében őszintén tudósíttatik, már rég Győr alatt van kis seregével, mely sokkal egészségtelenebb vidéken is, az aránytalanul nagyobb szolgálat közt, anélkül, hogy a kormány által segedelmet nyert volna, nem értve ide a közelebb állított újoncokbul alakított négy zászlóaljat, melyek fegyvertelen és ruhátlan állapotukban csak a számot, de nem az erőt nevelik – nemcsak nem fogya, sőt, önkéntesek által eredeti létszámát meglehetősen megtartá. – Tegnap küldött értesítésembül Biztos úr már tudni fogja, miként ma Jánosházára – 25. Pápára fogok érkezni mintegy 5500 gyaloggal, 450 lovassal – és 16 álgyúval. – A 3-ik dandárt Szekulits István alezredes alatt, miután nagy részt ruhátlan, és csak néhány fegyverrel bír – Kanizsárul Tapolcára rendeltem, onnént Veszprémbe utasítom, hogy így útjába felruháztassék és felfegyvereztessék, és a körülmények szerint akár Zircen át a főseregbez vonattassék, akár Pestnek ez oldalróli fedezésére fordíthassék [sic!].

Eszékről 2000 fegyver ígértetett számomra – de Batthyány[111] tudósítása szerint nincs.

Isten Önökkel

Perczel M.[112]

Eredeti tisztázat, Halász József kézírásában. „Dec. 25." KA GW Karton 106 Varia. L ad 10.

[110] Csány december 22-én írt Győrből Perczelnek, de a levél tartalma nem ismert. MOL Csány-ir. Fogalmazványok iktatókönyve. No. 633.

[111] Batthyány Kázmér, gróf (1807–1854), a reformkorban a főrendi reformellenzék tagja volt, 1848–49-ben Baranya vármegye főispánja és kormánybiztosa, majd a Délvidék kormánybiztosa, 1849 májusától a Szemere-kormány külügyminisztere volt. A szabadságharc végén emigrált, Párizsban halt meg. – A Perczel által hivatkozott levél nem ismert.

[112] „Perczelünk írt, levelében keserű. Lesz bajom e két emberrel, de Móricz eddig hozzám szeretetet és bizodalmat tanúsított, azért hiszem, hogy jót tehetek" – írta e levél vétele után Csány Kossuthnak december 25-én. Közli Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 118.

11.

Devecser, 1848. december 25.
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Győrben[113]

Perczel Móric tábornoktól
Devecseri főhadiszállás decemb. 25-én 848

Csány László kormánybiztosnak!

Pestről ma éjjel Ön kívánságával[114] merőn ellenkező utasítást vettem a kormányelnöktől, mely utasítás Görgei tábornok úr előterjesztésére hivatkozik, és amely szerint ő táborom állomásául Sümeget és Devecsert jelöli ki.[115]

Ezen ellenkező rendeletek nem csekély zavart okoznak előmenetelemben. Mihez hozzájárul még a gyéren ruházott népségemet gyengítő hideg, és folytonos erős menetek; úgyhogy törzstisztjeim előterjesztése szerint, hahogy a kormányelnöktől vett utolsó utasítás ellenére csakugyan Önök segítségére sietendek, mégis patkolás, bakancsigazítás miatt, és fáradt népemnek felújítása végett, itt kelletik 26-kát töltenem; és csak 28-kára érhetek Tétre; – 29-kén foghatván csak Önökkel egyesülhetni. – Hacsak addig a könnyen ez időszakban elzordonuló idő e tekintetben is akadályt nem tesz.

Zalából, Vasból a nép legnagyobb elkeseredéssel fogadta távozásomat, amely iránti rendelkezésnek én csak fájdalmas szívvel tettem meggyőződésem ellenére eleget. A Sopronyból és Regedéből előtóduló ellenség e megyék erejét felszívandja, és még meglehet, hogy erőltetett meneteim dacára is későn érkezendek a főtábor segítségére.

Többnyire még ma éjjel várom kormányelnöknek dispositióit, úgy Körmendről is az ellenség előhaladása iránti tudósításokat.

Nagy hátramaradást okoza Pápára menetemre nézve először Mersénél és Vaknál[116] a hidaknak orrom előtti leszedetése, úgyhogy Jánosházára kelle kerülnöm, továbbá Kossuth Lajosnak fent említett, Görgei tábornok előterjesztésére ma éjjel vett rendelete, melynél fogva Jánosházáról Devecserre menék át.

---

[113] Perczel e napon Devecserről Kossuthhoz írott jelentését l. MOL OHB 1848:6754. Közli KLÖM XIII. 892–893.

[114] Csány december 24-én Győrből két levelet is írt Perczelnek. Az elsőről nincs tartalmi kivonat Csány iktatókönyvében, de Csány aznap Kossuthhoz írott jelentése szerint arról írt neki, „hogy Pápára nyomuljon előre és küldjön cirkálókat a távolba is." MOL Csány-iratok. Fogalmazványok iktatókönyve, No. 650.; Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 112–113. A második levél tartalma a kivonat szerint a következő volt: „Az ellenség támadásra készül. Azért siessen egyesülni velünk. Az ellenség mozdulatairól értesíttetni fog." MOL Csány-iratok. Fogalmazványok iktatókönyve, No. 654. Csány iratai között fennmaradt e levél első változata, ám a rávezetett feljegyzés szerint helyette „más küldetett el." Közli Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 113.

[115] Ez Kossuth december 22-én írott utasítása volt, amely még más hadászati helyzetben keletkezett. Közli KLÖM XIII. 849. Perczel az utasítást aznap, december 25-én Jánosházán kapta, s azonnal válaszolt is rá. MOL H 2. Kossuth Polizei Akten (továbbiakban KPA) 520.

[116] Vátnál

Ha valaha, most kellene egy embernek rendelkezni mindenek fölött, nehogy szerencsétlenségeink még ily zavarok által tetéztessenek.

Perczel M.

Eredeti tisztázat. Hátoldalán Csány sk. feljegyzése: „26. dec. regvel. Közölni Perczellel. 2 órakor éjjel Kalder Miksa futárral" [?]. KA GW Karton 106 Varia. F ad 10.

12.

Devecser, 1848. december 26.
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Győrben

Devecser, 10-ber 26-kán 1848.

Édes barátom, Laci! Nemcsak soraidból, de átaljában és különösen Sréter őrnagy jelentéséből érzem, minő nagy veszélyben áll hazánk.[117] És hogy kevés erőtöknek mily feladás Győrt tartani.

Tartok, hogy az ellenség túlszárnyal; és hogy én vagy késő érkezek; vagy oly erővel találkozok a Sopronyból és Ikrény felül haladóval, mely, hacsak Isten kis Dávidként nem segít, elemészt, és nem enged hozzátok jutni.

Én, bár mára nyugnapot ígértem fáradt népemnek, ma Pápáig sietek; és onnét 27-kén, ha csak lehet, Tétig; de félek a mai nagy menettől.[118]

Isten véled, édes Lacim.

Szekulits dandárát, úgyis fegyvertelen, Buda felé küldöm, ott használható lesz.

Móric

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. D ad 10.

---

[117] Csány december 25-én Győrből két levelet is írt Perczelnek, de egyiknek a tartalma sem ismert. MOL Csány-iratok. Fogalmazványok iktatókönyve, No. 663. és 667. Aznap Kossuthhoz írott levele szerint „Perczelt kértem, hogy menetét kettőztesse és holnap legalább lovasságát csatolja Téten Schröterrel [Sréterrel]. Figyelmeztetem, hogy az ellenség előnyomulásával jobbra húzódjon, mert így mindenesetre csatlakozhatunk egy vagy más helyütt." Közli Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 117–118. Sréter Perczelhez intézett jelentése nem ismert. Sréter december 25-én, amikor a cs. kir. főerők megkezdték Győr bekerítését, jelentést küldött Görgeinek az ellenség mozgásáról, s arról, hogy Lébényen át Bezi felé a Rábcán hidat vernek a cs. kir. katonák, hogy Enesén át Ikrény felé vonuljanak. Az ellenség hajnali 3 órakor Szentmiklósra és Kapuvárra érkezett. Ugyanezen a napon utasítást kért saját visszavonulási útvonalával kapcsolatban, s egyben megküldte Perczel Mór vezérőrnagy egy levelét. December 26-án jelentette, hogy az ellenség a Szentjánosnál a Rábán, illetve Szentmihálynál a Marcalon átvezető hidakat helyreállíttatta a lakossággal, hogy Tét felé működhessen. Ezen a napon szintén megküldte Perczel egy levelét. *Hermann Róbert*: A Sréter-különítmény, a honvédsereg soproni különítménye. Soproni Szemle, 52. évf. (1998) 4. szám, 332.

[118] Perczel aznap Görgeinek is írt, hogy nem 26-án, hanem csak 27-én érkezik Tétre. MOL Görgey-lt. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti igtatókönyve [sic!] No. 322. (továbbiakban Igtatókönyv)

13.

Pápa, 1848. december 26.
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Győrben[119]

Pápa, 10-ber 26-kán 1848.
Csány k[ormány]biztos Úrnak!

Ma késő ér ide csak hadseregem, kivéve 1 zászlóaljat, a nagy része fegyvertelen, mely csak holnap regvelre foghat idejönni.[120]

Én holnap 6 órakor innét szekereken fogok előtörtetni Tétig; és onnét aszerint mozogni, mint azt önök írák vagy írni fogják.[121]

Holnap várom útban e részbeni intézkedésüket.

Itteni erőm 4 zászlóalj, a Zrínyi, Hunyadi, zalai és szabolcsi – 4000 fő, 480 huszár és 16 álgyú. Ehhez jő a vasi z[ászló]alj 1200 fő. De ez talán csak ma lesz fegyverezve, ha Veszprémből érkezik az ígért fegyver.

Csak addig ne történjék támadás.

Tétre érkezésem 6 álgyúlövéssel tudatom, ha már a főtábor ütközetben állana, és ha közben nem keverednék csatába,

Egyébként ha meglepőleg lehetne az ellenség oldalába ütnöm, úgy természetesen e signál[122] elmarad.

Perczel Mór

A ruha megérkeze; csizma jó lesz igen huszárainknak.[123]

Nugent ma már Körmöndről Sárvárnak törtet. Ereje legfőbb 7–8000 haszonvehető rendes népség; de van még 3000 csőcselék is. Ezeket már ismerjük.

Meglehet, hogy ezekkel is kell küzdenünk.

Sréter utasíttassék, hogy állomásából kiszoríttatása esetére hozzám és felém vonuljon. Mert meglehet, hogy elő-hátul történtén felém az ellenség, szükségem lesz nagyobb számú lovasságra.[124]

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. E ad 10.

---

[119] Perczel Pápáról Kossuthhoz intézett, december 26-án este 9 órakor elkezdett, s másnap reggel 5 órakor befejezett levelét l. MOL OHB 1848:6796. Közli KLÖM XIII. 899–900.

[120] Ez a levélben alább is említett, Vas megyei újoncokból álló 44. honvédzászlóalj volt.

[121] Csány december 26-án két levelet írt Perczelnek. Az elsőben felszólította, „jöjjön gyorsan Tétnek egy könnyű csapatot detachirozván [kikülönítvén] Marcaltőre." A második levélnek csak tényét jegyezték fel Csány iktatókönyvében. Aznap este 10 órakor Kossuthnak írott levele alapján azonban feltételezhetjük, hogy Csány ebben tudósította őt Győr tervezett feladásáról, s ebben szólította fel, hogy „hogy Sárkánnak tartson." MOL Csány-iratok. Fogalmazványok iktatókönyve. No. 671. és 683. Csány levelét Kossuthhoz közli Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 119–121.

[122] Jelzés, jeladás

[123] „Küldünk innén szép mennyiségű ruhát, most szedetünk [be] mindent, azért specifice nem mondhatom meg mennyiségét" – írta Csány Kossuthnak Győrből, 1848. december 25-én. Közli Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 117–119.

[124] Görgei december 26-án arra utasította Srétert, hogy az éj folyamán Pusztaménfőn és Csanakon át vonuljon vissza Kismegyerre, és ott csatlakozzon Ferdinand Karger ezredes dandárjához. Közi *Hermann R.*: A Sréter-különítmény i. m. 342.

14.

Bánk, 1848. december 28. délelőtt 11 órakor[125]
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Bánhidán

Bánk, 10-ber 28-kán 11 órakor 1848.
Csány László kormánybiztosnak!

Bábolnáról vett levelét Bánk előtt nyerém. Benne Görgeinek kissé elkésett értesítését.[126]

Ma 1 órára Kisbéren leszek seregemmel. 16 álgyú, 480 lovas és vagy 4500 gyalog.

Onnét, ha szükség, még ma, holnap mindenesetre a sárkányi állomást jókor elfoglalom.

Horváth őrnagytól[127] vevék tegnap értesítést, ő már eddig Kisbéren van azon utasítással tőlem, hogy ott mindenesetre bévárjon.[128]

Az ellenség, úgy látszik, Győrből nagyobb erejét a dunai országútnak indítá. És talán ott szándokol minket megelőzve előnyomulni. A mai álgyúzás[129] ilyesmire mutat, öszvehasonlítva a Győrből útban vett tudósításokkal. Azomban egy hadosztályát Kisbérnek is várhatjuk, hacsak nem inkább Bábolna felé, Kocsnak tör által ezen hadosztálya a bánhida-bicskei útra, mint legrövidebbre.

Tétről az ellenség engem Pápáról várva aligha nem merend vagy tudand is utánam közelíteni; ezt tegnap bő alkalma lett volna, de még semmi nesze.

III. dandárom Szekulits alatt 3 z[ászló]aljjal, 4 álgyúval és 1 század lovassal Veszprémbe vonul; és ma, vagy legfőbb holnap ott lesz. Oda rendelém, és már ma ott lesz még 1 zászlóalj vasi, melyet, mert még nem volt fegyvere, és Pápára be nem tuda 26-kán érni, visszautasíték.[130]

---

[125] A címzésen lévő feljegyzés szerint Perczel déli fél 12-kor küldte el a levelet.

[126] Csány és Görgei levele nem ismert. Mindketten december 27-én tartózkodtak Bábolnán. Aznap Görgei írt Csánynak, s ebben többek között a következőket írta: „Ha Perczel tábornok úr velünk egyesülni akarna, az legkönnyebben így történhetne, ha Perczel tábornok úr ma Tamásira érvén, holnap vagy Kisbérre, vagy egészen Sárkányig menne, ezen utóbbi helyen tartván magát, valamint én Bánhidán és F[első]gallán meg Neudorf és Tata mellett tartóztatom az ellenséget, hogy a főváros védelmére szükséges intézkedések azalatt megtörténhessenek." Elképzelhető, hogy Csány ezt a levelet küldte át másolatban Perczelnek. Közli *Hermann R.*: Görgei és Csány levelezése i. m. 193.

[127] Horváth János (1815–1875), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, 1848. december 18-tól honvéd őrnagy, Győr feladása után egy önálló különítmény parancsnoka, amelynek feladata a feldunai és a Perczel-hadtest közötti összeköttetés fenntartása. 1849. február 2-ától alezredes, április 21-étől egy különítmény parancsnoka, július 10-étől ezredes. Várfogságot szenved. 1869-től honvéd ezredes.

[128] Sem Horváth jelentése, sem Perczel utasítása nem ismert. Horváth december 27-én érkezett Mezőörsre, onnan tovább Sárkányra. Itt december 28-án bevárta Perczelt, majd tovább vonult Bodajkra. *P. [Görgey István]*: A moóri csata. Pest, 1867. 36–37.; *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. k. Bp., 1885. 90–91.

[129] 1848. december 28-án a hajnali órákban a Franz Ottinger vezette cs. kir. lovasdandár Bábolnánál rajtaütött a Görgey Kornél őrnagy vezette magyar dandáron, egy sorgyalogezredi zászlóalját elfogta, a többi csapatot Nagyigmánd felé űzte.

[130] Ez a 44. honvédzászlóalj volt.

Itt pár nap alatt ezek felruházva és -fegyverezve, jó kis erőt képezendnek.

Nugent, Burits, épp ma éjjel vett hivatalos jelentés szerint egész erejökkel, 16–24 álgyúval, 1200–1600 lovassal, 4000 rendes, 3000 határőrbeli katonasággal 25-kén délután 4 órakor ért be Körmendre.

Következőleg ez erő, ha a Tétről leforduló hadosztállyal Devecser vagy Városlőd körül egyesülne is, legfőbb 31-kén vagy január 1-jére jöhetne Veszprémig.

Noha a nép — mely különösen azon vidékeken, hol tanyázék, dühösen kíséri mozgalmait, és máris, amint ma nálam Csertán[131] személyesen jelenté, egy orvosukat s többeket elfoga — miatt óvatosban kell e téli időben előnyomulnia.

Miért is Horváth őrnagy semmi esetre se küldessék mindaddig igen távolra a főseregtől, melynek, úgy látszik, gyengítése a dunai és bánhida-bicskei vonalokon előtolakodó ellenség elől – épp a fővárost veszélyezteti.

Ha ezen szárnyon foglalom el az állomást; úgy majd el fogom én tudni találni azon percet, és meg is ítélem a körülményeket, valljon és mikor kell Veszprém, vagy inkább Fehérvár felé terjeszkedni.

Szekulitsnak szoros utasítása amúgy is a steyer és sopronyi ellenséges csapatok Veszprém felé közeledésekor Fehérvárig vonulni; hova mi is, Pestről is lehet gyámolítást küldeni.

Egyébként biztos tudósítások szerzése az ellenség erejének hova vetése és mely útra igazítása iránt határozhatják meg átaljában seregeink hova fordításának minőségét. Én pedig még rövid pár órai e vidékeni menetem alatt még bizonyost e részbe nem mondhatván, fentebbiekben csak véleményt, vagy inkább elvet mondék ki.

Kikkel csak szólék, mind az ellenség főerejének a dunai útra történtését jelentik.

Isten véletek

Perczel Móric

Eredeti sk. tisztázat. Hátoldalán: „Indult K[is]bérről délután 1 ½ órakor — decemb. 28-án 1848. — Békefy Ignác szolgabíró". KA GW Karton 106 Varia. C ad 10.

15.

Hely és dátum nélkül [Martonvásár, 1848. december 31. délután 3 óra után]
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak

Megkaptam leveled; mint eddig, úgy ezután is a közös dispositiók szerint tartandom magam.[132]

---

[131] Csertán Sándor (1809–1864), a zalai reformellenzék tagja, 1848-ban a zalaegerszegi kerület képviselője, 1848. október 8-tól Zala megye kormánybiztosa, decemberben elhagyja a megyét és Debrecenbe megy, 1849. május 15-től ismét a megye kormánybiztosa, a szabadságharc után várfogságot szenved, 1854-ben szabadul.

[132] Ez Csány 1848. december 30-án este 10 órakor írott levele volt, amelyhez mellékelte Görgei december 30-án hozzá írott levelét, s a december 31-ére kiadott diszpozíciót. Csány levelét közli

Veszteségem, mint most mutatja magát, mégsem oly nagy.

A lovasság talán 30-40 főt kivéve, megvan; lova még több, mert vagy 100 császári lovat hoztak.

Álgyúinkból 20 mentettünk meg; 4 van oda; közte 1 egyfontos.

Gyalogságból a Zrínyi és Hunyadi van nagyrészt elfogva, mintegy 1200-1400 fő.[133]

Ezt írtam Martonvásárból, hova 3 órakor érkeztem. Még ma Handzsabékre[134] menendő.[135]

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. M ad 10.

16.

Hely és dátum nélkül [Hamzsabég, 1849. január 1.]
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Promontorban[136]

Veszteségem nem oly roppant. Csak 4 álgyú, alig 30–40 lovas; és vagy 2–300 Zrínyi és Hunyadi. A többi szerencsésen megmenekült.

Azomban tegnap Martonvásárra érkező, igen lehangolt azon zavar, melyet két itten talált brigáda menetében találék. Csapatok tisztek nélkül, 24 álgyú kíséret nélkül álla az országúton, egymás után.

Átaljában 1 zászlóalj, 2 divisio[137] huszárból álló csapatnak 3 egész üteget, s közte 1 tizenkét fontost adni megfoghatlan.[138]

Csány László kormánybiztosi iratai i. m. II. 128–129. Görgei levelét közli *Hermann R.*: Görgei és Csány levelezése i. m. 195.

[133] Jellačić december 31-én egy 14 tisztből és 1290 legénységi állományúból álló fogolyszállítmányt küldött a főhadiszállásra, azzal a megjegyzéssel, hogy a móri kórházban további 5 tisztet és 102 legénységi állományú foglyot ápolnak. A jelentés írása közben újabb 3 tisztet és 200 legénységi állományút hoztak be fogolyként; azaz a foglyok száma immár 1614 fő. Jellačić – Windisch-Grätz, Mór, 1848. dec. 31. 688/op. KA AFA Karton 1858. AOK W-G. No. 1127. Jellačić január 1-jén Mórról újabb 300 hadifoglyot küldött a főhadiszállásra, s jelentése szerint ezek teljes száma már 2000 felett van. Jellačić – Hadsereg főparancsnoksága, Mór, 1849. jan. 1. 5/op. Eredeti tisztázat. KA AFA Karton 1822. Hauptarmee unter Windisch-Grätz 1849–1–6. Fogalmazvány. KA AFA Karton 1954. I. Korps unter Jellačić. 1849–1–6. [No. 5.]

[134] Hamzsabégre

[135] Perczel 1848. december 31-én Seregélyesről küldött jelentést Kossuthnak a móri vereségről; a jelentés végén közölte, hogy még aznap Martonvásárra megy tovább. MOL KPA 560. Közli KLÖM XIII. 939–940.

[136] Perczel aznap írt még egy levelet Csánynak „Pestre érkező katonái elszállásolása és fel nem szereltek felszerelése iránt." MOL Csány-iratok. Fogalmazványok iktatókönyve. No. 1196.

[137] Osztály, azaz két század. Egy huszárezred nyolc századból, ezen belül négy kétszázados osztályból állott.

[138] Az ismert adatok szerint december 31-én Kmety György alezredes (Zichy Lipót alezredes) dandárja, illetve Horváth János őrnagy különítménye állomásozott Martonvásáron. A december 29-i harcrend szerint a Kmety-dandár négy gyalogzászlóaljból, nyolc század huszárból, egy-egy hatfontos gyalog- és lovasütegből és egy fél tizenkétfontos ütegből állott. A Horváth-különítmény egy gyalogzászlóaljból, két huszárszázadból és egy hatfontos lovasütegből állt. Perczel tehát a két dandár egy részével találkozhatott Martonvásáron. MOL KPA 536.; Görgey-lt. b/31. fasc. Igtatókönyv No. 349.

Vettem Kossuth tervezetét Budapest feladása iránt.[139] Én, mint nyomorultat, elvetém. Írék nekie. Mondva, hogy Budapest feladása az ország feladása; hogy azon kormányt, mely Budapestet elhagyá, senki sem fogja elismerni; hogy a magyar hadsereg megtudva Eszék felé való kalandor destinatioját, fel fog oszlani.[140]

Azért is osztassék hamar a körülmények szerint, ha Pest is veszélyezve lenne, a magyar hadsereg két részre; egyik Buda, másik Pest védelmére. Buda télen át igen könnyen védhető.

És a csapatok, még ma kitűzetvén nekiök állomásuk, azok elfoglalására siessenek.

Hadd táborozzon az ellenség körüle csak pár napig; jöhet hó, zivatar, kicsapásainkat egyesítve, megölhetjük pár nap alatt őket.

Isten veled

Móric

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. N ad 10.

17.

Hely és dátum nélkül [Budapest, 1849. január 4.]
Perczel levele Csány László kormánybiztosnak Pesten[141]

Édes Lacim

Az ellenség Téténynél, Biánál és Budakeszinél mutatkozik. Kimondhatlan merészség kell csak egy pár órát is itt eltöltenem. Ha berohannak, kis seregem mind elfogják. De a haditanács úgy kívánta, én megtevém.[142] Isten neki. Ki tudja, az isteni gondviselés mi célból akarja mindezt.

Egyébként holnap hajnalban alighanem ellódulok. Téged foglak értesíteni előre.

Szegény népem sokat szenved; és még mit fog.

Isten veled

Móric

Eredeti sk. tisztázat. KA GW Karton 106 Varia. O ad 10.

---

[139] Kossuth levelét nem ismerjük. Kossuth már december 30-án, az aznapi haditanács határozata alapján arról írt Görgeinek, hogy csatavesztés esetén Perczellel egyesülve vonuljon délnek, s vagy keljen át a Dunán és tisztítsa meg a Délvidéket, vagy pedig „Eszék alá vonuljon, s míg az ellenség Pestet megszállva, ezen mozdulat által terveiben megzavartatik, Ön vagy Szlavóniát, Horvátországot hódítja meg, s a tengerreli közlekedést kinyitja, vagy pedig Diakovár, Vukovárt, Bródot megtisztítva, Pétervárad alá vonul, s további operációit onnan intézi." Közli KLÖM XIII. 923–924. Röviden utalt erre a tervre december 31-én reggel 9 órakor írott levelében is. Közli KLÖM XIII. 932–933.

[140] Perczel Hamzsabégről 1849. január 1-jén reggel 5 órakor Kossuthhoz írott levelét l. MOL KPA 568. Közli KLÖM XIV. 15–16.

[141] Csány előző nap két levelet írt Perczelhez, az egyik szerint „a katonáknak Pestrei átjárások meggátlandó"; a másik levélnek csak a tényéről tudunk. MOL Csány-iratok. Fogalmazványok iktatókönyve. No. 819. és 839.

[142] Az 1849. január 2-án Pesten tartott haditanács határozott arról, hogy a főváros védelmét annak kiürítéséig Perczel hadteste látja el.

THE LETTERS OF MÓR PERCZEL TO LÁSZLÓ CSÁNY

by Róbert Hermann
(Summary)

The documentation relating to the revolution and freedom fight of 1848-1849 has suffered several serious damages in the past 160 years. In the final days at Arad the personnel of the different ministries destroyed hundreds, or even thousands of documents. The major part of the documentation of the troops which surrendered themselves also perished or disappeared. The next considerable loss was caused by the procedures of the Austrian military tribunals. In the course of these hundreds or thousands of documents were separated from the documentation confiscated from the Hungarian government and army, most of which were never restored to their original place. In the best of cases they can be reinvented in the courtmarshal dossier of the given persons, or arranged into a thematic collection. But in the worst of cases these documents simply fell victim to the selection carried out by the Austrian authorities in the 1850s and 1860s.

Most probably such documents were also preserved by the police archives kept in the Justizpalast at Vienna, but part of this collection was annihilated in the course of the upheaval in 1927. Further original pieces were taken from the collections of the ministries of 1848-1849 (before all of the ministry of defence) after the introduction of military subsidies in 1867, and these were regularily lost as well. Finally, dozens of documents disappeared during the archival reorganisations which followed 1945.

Nevertheless, there is still some hope that further original pieces will be discovered from among these lost or apparently disappeared materials. In this respect it is the systematic scutiny of the Austrian archival collections which offers the greatest prospective result.

It was in the course of such a research that thirteen original letters, written by general Mór Perczel to government commissioner László Csány, were unearthed in the unregistered material of the Militärgouvernement of Vienna. The commissionary material of Csány preserves four further letters to the general. The present publication publishes all of them. Though most of them can be regarded as personal letters written in a friendly tone, all of them contain important information on the movements of general Perczel in the Muraköz and along the Mura river, on the battle of Mór and the evacuation of the capital in the beginning of January 1849.

Molnár András

DEÁK FERENC KÖVETTÉ VÁLASZTÁSÁNAK ÁRA

Kortesköltségek Zala megyében 1843-ban[1]

Zala vármegye 1843. április 4-ei közgyűlésének legfontosabb napirendi pontja a megye országgyűlési követeinek adandó utasítás elfogadása volt. A közgyűlésen tömegesen megjelent konzervatív zalai kisnemesek leszavazták azt, hogy a nemesség is járuljon hozzá a vármegyék költségeinek fedezéséül szolgáló háziadó fizetéséhez, és elvetették a közteherviselés bevezetésével kapcsolatos többi liberális reformjavaslatot is. Ilyen körülmények között, konzervatív követutasításokkal sem Deák Ferenc, sem senki más nem vállalt országgyűlési követséget az április 24-én tartott, majd május 22-én sikertelenül megismételt Zala megyei követválasztásokon. Harmadszorra, az 1843. augusztus 31-én tartott újabb követválasztás alkalmával a zalai nemesség többsége megszavazta ugyan a háziadó fizetését, és az ezzel összefüggő más javaslatokat, majd követté kiáltotta ki Deák Ferencet, Deák azonban, mérlegelve megválasztásának körülményeit és országgyűlési kilátásait, ismételten visszautasította a követi megbízatást.[2]

Deák a szeptember 2-án folytatott megyegyűlésen többek között azzal indokolta a lemondását, hogy hívei az általa megvetett korteseszközök alkalmazásával választották követté.[3] Másnap, szeptember 3-án pedig azt írta Klauzál Gábornak, miszerint ez a körülmény „már önmagában is fontos ok lett volna arra", hogy ne vállalja el a követséget: „az izgatások tudniillik részünkről is nemcsak a köznemességnek felvilágosításával és néműleg kapacitációjával, hanem a Magyarországban oly igen elterjedt, s oly méltán kárhoztatott korteskedésnek szokott mesterkedéseivel, csábításokkal, vesztegetéssel, pénzzel, borral, földnek, fának ígérésével [...] űzettek [...]; tábor készíttetett, melybe azok, kik az adó mellé s leginkább az én személyem megválasztására öszvecsődítendők

[1] Írásunk a „Pártok, választók, képviselők. Fejezetek Zala megye politikatörténetéből" című tudományos konferencián Zalaegerszegen, 2010. szeptember 15-én „A követválasztás ára" címmel elhangzott előadás jelentősen bővített, jegyzetekkel kiegészített változata.

[2] *Kónyi Manó:* Deák Ferencz beszédei. Bp., 1903. 2. köt. 1–54., *Ferenczi Zoltán:* Deák élete. Bp., 1904. 1. köt. 420–426., *Molnár András:* Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. In: Levéltári Szemle 1987. 2. sz. 47–59. (a továbbiakban: *Molnár András* 1987.), *Molnár András:* „Deák Ferenc nékünk nem királyunk!" Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. In: Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991. (Összeáll. Gerő András) Bp., 1993. 9–26.

[3] Világ 1843. szeptember 9. (72. sz.) 594. Közli: *Kónyi Manó* 1903. 2. köt. 33.

valának, bészállíttassanak; bor s kenyér szállíttatott a táborba, pénz kéretett kölcsön és szereztetett kivetésképpen". Deák ezek után úgy vélte, az országgyűlésen nem lenne erkölcsi alapja fellépni a választási kihágások, illetve korteskedések ellen, mert szemére vethetnék, hogy — mint írta — „én is a korteskedés sokoldalú mesterségeinek köszönhetem jelen állásomat; én is hordókban és barátimnak erszényében leltem fel a közbizodalmat; az én választásom is 30.000 forintba került"![4]

Miután Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban — igaz, a forrás megjelölése nélkül — szinte szó szerint közzétette Deák Klauzálhoz írt levelét,[5] a zalai liberális ellenzék pártvezére, Csány László táblabíró is e lap hasábjain válaszolt Deák vádjaira.[6] Csány elismerte a korteskedés tényét, a zalai liberális párt eljárását azonban az alábbiakkal indokolta: „Aki a megyei életet gyakorlati szempontból tekinti, nem fog kételkedni azon, hogy a szám ellen tiszta morális erővel siker reményével föllépni nem lehet. A honban elterjedt, s már majd mindenütt divatozó corteskedést mi is szomorító kórállapotnak hisszük; de mindaddig, amíg e gonosz nyavalya gyökeres orvoslással meg nem szüntettetik, corteskedéssel űzött fondorkodásokat csak corteskedéssel lehet megrontani." Csány szerint Deák követté választása — szemben a Deák által emlegetett 30.000 váltóforinttal, azaz 12.000 ezüstforinttal — „jobb kútfőből merítve" 9600 pengőforintba (24.000 váltóforintba) került.[7] (Összehasonlításul: Deák Ferenc osztatlan családi birtokainak éves jövedelmét 3600 ezüstforintra, míg Csány jövedelmét 967 ezüstforintra becsülték.[8] Zala megye első alispánja 800, a megye főadószedője 600, egy járási főszolgabíró 400, egy alszolgabíró 200, egy esküdt pedig 100 ezüstforint éves fizetést kapott akkoriban.[9])

Vajon Deák, vagy Csány állítását támasztják-e alá inkább az egykorú dokumentumok? Mekkora összegeket, milyen célokra, mely forrásokból szerzett és áldozott Deák követté választása érdekében a zalai liberális ellenzék? Tanulmányunkban e kérdésekre keresünk választ; mielőtt azonban ezt megadnánk, röviden foglalkoznunk kell az ellenzék korteskedését kiváltó körülményekkel, nevezetesen a zalai konzervatívok választási kampányával is.

---

[4] Deák Ferenc levele Klauzál Gáborhoz, Kehida, 1843. szeptember 3. Közli: *Váczy János:* Deák Ferencz emlékezete. Levelek 1822–1875. Bp., 1890. 97–119. (idézetek a 105–106. és 110–111. oldalról), Kónyi Manó 1903. 2. köt. 45., 48., *Deák Ferenc:* Válogatott politikai írások és beszédek I. 1825–1849. (Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Molnár András) Bp., 2001. (a továbbiakban: DFVM 1. köt.) 411–424. (idézetek a 416. és 418. oldalról).

[5] Pesti Hírlap 1843. szeptember 10. (281. sz.) 614–615. „Zalából. Sep. 3."

[6] A „Cáfolat Zalából" című válaszcikket négy részben jelentette meg Kossuth: Pesti Hírlap 1844. január 7. (315. sz.) 12–13., 1844. január 14. (317. sz.) 29–30., 1844. február 1. (322. sz.) 71., 1844. február 8. (324. sz.) 89–90. Valamennyit közli: Csány László reformkori iratai 1817–1848. (Zalai Gyűjtemény 66.) (Sajtó alá rend. Molnár András) Zalaegerszeg, 2009. 89–106.

[7] Pesti Hírlap 1844. január 14. (317. sz.) 29–30. Közli: Csány László reformkori iratai 94–95.

[8] *Molnár András:* A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet évei 1803–1833. Bp., 2003. 113., *Molnár András:* Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. (Zalai Gyűjtemény 30.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1990. (a továbbiakban: *Molnár András* 1990.) 11.

[9] *Molnár András:* Zala megye közigazgatása 1790–1849. In: Zala megye archontológiája 1138–2000. (Zalai Gyűjtemény 50.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. 63.

A zalai konzervatívok kortesköltségei

Miközben a liberális oldal az 1843. április 4-ei, április 24-ei és május 22-ei közgyűlésekre még nem vitt be szervezett választói tömegeket, és azokon jobbára csak a hivatalviselő értelmiséghez tartozó néhány száz fővel képviseltette magát, ellenfeleik az április 4-ei közgyűlésre Deák szerint közel 1600[10] (a konzervatív Világ túlzó becslése szerint 3000),[11] az április 24-ei követválasztásra „igen nevezetes" számú,[12] a május 22-ei közgyűlésre pedig a Pesti Hírlap szerint 5–600[13] (a Világ szerint mintegy 1500)[14] konzervatív nemest vezettek be. A végső, augusztus 31-i politikai összecsapáson a Világ tudósítójának becslése szerint kb. 2000,[15] egy 1843 őszi konzervatív kérvény szerint több mint 3000,[16] a Világ későbbi cikke szerint pedig 3400[17] konzervatív zalai kisnemes volt jelen.

Nyilvánvaló, hogy ekkora, több száz, sőt több ezer főnyi választói tömeg többszöri mozgósítása alapos szervezőmunkát igényelt, és jelentős anyagi áldozatokat követelt. A nemesi adófizetés elleni Zala megyei konzervatív kampány valójában a kormányzati körökből indult ki, s célja elsősorban a liberális reformellenzék potenciális országgyűlési vezérének számító Deák Ferenc megbuktatása volt.[18] A nem adózó zalai konzervatívok kortesfőnöke Forintos György táblabíró, kisgörbői birtokos lett, akit néhány korábbi, hivatalból kimaradt megyei tisztségviselő, illetve táblabíró segített a szervezkedésben. A konzervatív kortesfőnökök persze nem saját zsebből fizették a választók meggyőzésére szolgáló lakomák és mulatságok költségeit, valamint a szavazók napidíjait. A zalai kortársak körében többé-kevésbé nyílt titok volt, hogy a helyi konzervatívok kitől és milyen összegeket kaptak a korteskedésre. Egy nevét elhallgató „buzgó hazafi" írta Zalából 1843. április 5-én Kossuthnak, hogy „H[ertelen]dy pártjának költséget hihetőleg a v[esz]prémi káptalan egyik tagja, B[ezeré]dy M[iklós], mint annak meghittje adott. Mert hiszen az egyházi javak corteskedésre igen is, de nem nevelésre, adózásra nem valók."[19] Ez a híradás ugyan nem jelenhetett meg a Pesti Hírlapban, ám annak egy másik, 1843. áprilisi sajtótudósítása a „sz[ent] persely fillérei"-t emlegette az adófizetés zalai megbuktatásával kap-

---

[10] Magyar Országos Levéltár (MOL) R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata. I. 113. Deák Ferenc levele Kossuth Lajoshoz, Zalaegerszeg, 1843. április 4. Közli: DFVM 1. köt. 406–407. (Korábbi, csonka közlése: *Váczy János* 95–96., *Kónyi Manó* 1903. 2. köt. 7.)

[11] Világ 1843. június 3. (44. sz.) 356–357. p.

[12] Zala Megyei Levéltár (ZML) Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1843:1221. Közli: *Kónyi Manó* 1903. 2. köt. 12–15.

[13] Pesti Hírlap 1843. június 1. (252. sz.) 365. „Zala. Május 23." Közli: *Kónyi Manó* 1903. 2. köt. 20–22.

[14] Világ 1843. május 27. (42. sz.) 338.

[15] Világ 1843. szeptember 9. (72. sz.) 594.

[16] MOL P 61. Bogyay család levéltára. 10. cs. XIX. századi iratok, év nélkül. A zalai konzervatívok felirata az uralkodóhoz, keltezés nélkül. Több mint 3000 konzervatív szavazót emlegetett még: Világ 1843. szeptember 27. (77. sz.) 639.

[17] Világ 1843. szeptember 16. (74. sz.) 612–613.

[18] *Varga János:* A kormányszervek előkészületei az 1843. évi diétára. In: Századok 1980. 5. sz. 727–748. (különösen 741–742.), vö. *Molnár András* 1987. 47–49.

[19] MOL R 90. I. 115 sz. Idézi: *Fazekas Csaba:* Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban. Bp. 2008. 125.

csolatban,[20] s maga Deák Ferenc is azt írta 1844. november 27-i levelében Wesselényi Miklós bárónak, hogy a Zala megyében történt „ármányoknak [...] kútfeje" a „közhír és közvélemény" szerint Zichy Domokos veszprémi püspök, s „azt mondják, ez adja legfőképp a pénzt Forintosnak és társainak, kik csak eszközök."[21]

Galsai Kovách Ernő visszaemlékezése szerint Keszthely földesura, Festetics László gróf, és a veszprémi püspök, Zichy Domokos gróf „titokban nagy összeget folyósítottak a követválasztásra", és az ő keresztapját, Forintos Györgyöt bízták meg a „konzervatív pártnak főkortes-vezérségével".[22] Egy, a nem adózók lejáratására költött gúnyvers 1843 nyarán akként jellemezte Forintost, hogy „sok papi pénz nála elkélt",[23] egy adózást támogató zalai röpirat ismeretlen szerzője pedig arról írt ugyanekkor, hogy „némely pap urak sok ezer forintot alattomba kiosztottak a nemesség megvesztegetésére a háziadó el nem vállalása színe alatt, azért, hogy [Deák Ferencet] megbuktassák."[24]

A császári titkosrendőrség egyik zalai besúgójának jelentése szerint a veszprémi püspök, Zichy Domokos gróf, valamint a veszprémi káptalan szerezte a korteskedéshez szükséges pénzeszközöket.[25] Egy másik besúgójelentés is arról számolt be 1843 júniusában, hogy ellenzéki értesülések szerint a veszprémi püspök, Zichy Domokos gróf a zalai zavargások feje, mert jelentékeny összegeket adott arra, hogy Deákkal együtt az adó kérdését is megbuktassa.[26] Szintén a császári titkosrendőrség tudósított róla, miszerint Klauzál Gábor, Csongrád megye ellenzéki követe, aki az ellenzék vezérkarával június elején Deáknál járt Kehidán, az országgyűlés június 15-ei kerületi ülésén kijelentette, hogy a veszprémi püspök még mindig folytatja Forintos anyagi támogatását, hozzátéve: „Zichy Domokos gróf a püspöki jövedelmét jobb célra is fordíthatta volna".[27] (Klauzál állítólagos kijelentését ugyan nem találtuk a szóban forgó ülés jegyző-

[20] Pesti Hírlap 1843. április 13. (238. sz.) 245., vö. Nemzeti Újság 1843. szeptember 15. (113. sz.) 593.

[21] *Váczy János* 148., DFVM 1. köt. 440.

[22] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) Fol. Hung. 1419. *Galsai Kovách Ernő:* Naplóm. I. Rész 177. Közli: *Molnár András:* Követválasztás Zala megyében, 1843 augusztusában. (Galsai Kovách Ernő visszaemlékezése.) In: Pannon Tükör 2010. 2. sz. (a továbbiakban: *Molnár András* 2010.) 40.

[23] ZML A sümegi Kisfaludy Sándor Múzeumtól átvett iratok. Szabadságharc, 25. „Zalai pygmeusok sírverse egy kis toldalékkal". Közli: *Molnár András:* Pártküzdelmek költészete. Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából. In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990. (Zalai Gyűjtemény 31.) (Szerk. Turbuly Éva) Zalaegerszeg, 1990. 218.

[24] MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai, 19. doboz. 1848 előtti, vegyes iratok. Ismeretlen szerző keltezetlen (1843 júniusa körül keletkezett) röpirata a háziadó fizetésének elvállalásáról. Idézi: *Molnár András* 1987. 57.

[25] MOL A 105. Magyar kancelláriai levéltár. Informationsprotocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion. 1843. április 18. (28. ülés) 8. p. (Jelentés Zala megye 1843. április 4-ei közgyűléséről.)

[26] MOL N 119. Regnicoláris levéltár. Takáts Sándor hagyatéka. A bécsi rendőrminisztérium elégett titkosrendőri iratainak másolatai. Fasc. 66. No. 9476. Pozsony, 1843. június 8. Vö. *Takáts Sándor:* Deák Ferenc és a titkosrendőrség. In: *Takáts Sándor:* Emlékezzünk eleinkről. Bp., [1929.] (a továbbiakban: *Takáts Sándor* 1929.) 548.

[27] MOL N 119. Fasc. 66. No. 9503. [Pozsony, 1843. június 15. után], vö. *Takáts Sándor* 1929. 550. (Csak a kijelentéshez fűzött kommentárt idézi.)

könyvében, az 1843. december 21-ei kerületi ülésen elhangzott felszólalásában azonban valóban utalt arra, hogy Zalában „titkos kezek dolgoztak" a köznemesség elámításában, és a kortesek „nagy csomó bankjegyekkel forgolódtak a köznemesek között.")[28] Egy 1843. augusztus 11-i besúgójelentés szerint Forintos állítólag földbirtokot vett a neki adott pénzből, és ismételten 8000 forintot kapott, valószínűleg a veszprémi püspöktől.[29]

A Világ helyi tudósítója írta Zalából 1843. június 26-án, miszerint a nem adózóknak „oly sok pénzök van, hogy számát sem tudják."[30] Forintos a Kisgörbőn, 1843. július 9-én kelt körlevelében az alábbiakat ajánlotta konzervatív barátainak: „Járásod részéről azoknak, kik [a követválasztásra] szegénységek miatt bé nem jöhetnének, avagy gyalog jőni kénytelenítnének, egy pár száz forintot, ha kívánni fogsz, fogok küldeni." Forintos e levelében azt is kilátásba helyezte, hogy a közelgő tisztújításra „ajá[n]ltatott annyi költség, mennyi szükséges lészen."[31] E levél másolatát Forintos alvezérének, Rumy Károlynak a felesége, Csány Mária küldte meg a nagybátyjának, Csány Lászlónak, azzal, hogy férje a levelet „Szentpéterúrba elküldötte, és melléje még száz pengőt is."[32]

Csány Mária arról is beszámolt egy bizalmas levélben, hogy Rumy Károly szerint „ő és Forintos fogja [Csány Lászlót] megbuktatni, mert pénzek van elég; ő csak elcsudálkozott, mikoron Forintos annyi ezereseket elejbe rakott. Van keze közt negyvenezer forint, és ha szükséges, még kapnak százezret." Néhány nap múlva elkezdik a falujárást, „mindenfelől az pénzeket osztogatni" fogják, és a nemeseik majd „kocsin, muzsikaszóval mennek be a választásra". Rumy „Forintostul hozott pénzt, és így van ennek mit osztogatni."[33]

Kerkapoly István, Zala vármegye első alispánja 1843. július 16-án — neve elhallgatását kérve — arról informálta Csány Lászlót, hogy Forintos július 14-én este Kővágóörsre érkezve értekezletet tartott egy helyi birtokosnál, 5 pengőforint borravalót adott a törvénybírónak, „ki több elöljáró társával ivott is a kocsmába éjjel becsületesen", fuvarra pedig (hogy Kapolcsra, Dörgicsére és Gulácsra menjenek híveket toborozni) 50 pengőforintot hagyott. Forintos másnap reggel felkereste az alispánt, és elmondta neki, hogy megbízottai 43 kocsin járják a megyét. Forintos Kerkapoly előtt „pénzét elölvette, igen nagy csomó volt, s mutatván, hogy mind száz forintos bankjel — mit láttam is — [írta az alispán], állította, hogy negyvenezer forint; bánom, hogy meg nem olvastam; s ha még kétszer annyi kell is, mindjárt egy levél küldésére megkapja." Forintos azt is előhozta az alispánnak, hogy „az ő ellenfelei 100.000 forintos subscriptiót [aláírást] csináltak a restauratióra [tisztújításra], mire ő egy kevés zavarba jött, de

---

[28] Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója. (Szerkesztette és kiadta Kovács Ferenc) Bp., 1894. 3. köt. 372.

[29] MOL N 119. Fasc. 67. No. 9667. Pozsony, 1843. augusztus 11. Vö. László Révész: Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus. München, 1968. 141–142.

[30] Világ 1843. július 5. (53. sz.) 441. „Zalából, jún. 26."

[31] MOL H 103. 19. d. (Csány iratai között egy eredeti és egy keltezetlen másolati példányban is fennmaradt Forintos körlevele.) Vö. *Molnár András* 1987. 53.

[32] MOL H 103. 19. d. Csány Mária keltezetlen levelét (tévesen feltételezett dátummal) közli: Csány László reformkori iratai 201–202.

[33] MOL H 103. 19. d. Csány Mária keltezetlen levele. Közli: Csány László reformkori iratai 202.

tüsténT írt Pozsonyba, s reá azon kedvező választ nyerte, hogy két annyira, sőt egész 500.000 forint sommáig számíthat egész bátorsággal."[34] (Az már korábban, június elején közismertté vált Zalában, hogy a nem adózók Pozsonyból — az országgyűlésen tartózkodó veszprémi püspöktől, vagy valamely kormánytagtól — nyertek pénzt a nemesség izgatására.)[35]

Kerkapoly alispán állításait mindenben megerősíti az adózás mellett agitáló Szabó János táblabíró Kővágóörsön, 1843. július 1-jén kelt, és a zalai liberális párt másik vezéréhez, Zalabéri Horváth János cs. kir. kamaráshoz intézett levele. Forintos Szabó értesülése szerint is mutatott az alispánnak egy csomag százforintos bankjegyet, azt állítva, hogy 40.000 forint van nála, s azzal kérkedett, hogy ha kell, utalványoznak még neki Pozsonyból 300.000 pengőforintot. Forintos Kővágóörsön Ősze Péter nemesnél éjszakázott, aki elmondta Szabónak, hogy Forintos „nála is dicsekedett ezen 300.000 forint pengőkkel, és a törvénybírónak 50 forint pengőt adott, hogy Füredre menjen tériteni, 5 forint pengőt pedig, hogy azt igyák meg az esküdtek az ő egészségéért." Szabó és a liberális kortesek megrótták a kővágóörsi elöljárókat a vesztegetés elfogadásáért, mondván, hogy a törvénybíró „a papok pénzén járt vesztegetni, és maga is, törvénybíró uram, esküdtjeivel együtt meg van vesztegetve". Próbálták meggyőzni őket, hogy a vesztegetés „minő gyalázatos dolog", ám a kővágóörsiek erre azt felelték: „bárcsak egynek-egynek 300 forintot adna Forintos".[36]

Rosty Vince táblabíró, uradalmi ügyész 1843. július 18-án azt írta Csány Lászlónak Sümegről, hogy „itt az izgatás nagy, a vesztegetés pénzzel és eszemiszommal vegyest napirenden van; Forintost a papok pénzzel segítik".[37] Más értesülések szerint Forintosék július 23-án Sümegen egyszerre három helyen tartottak nagy lakomát, melyeknek költségei nagyrészt papi forrásokból gyűltek össze.[38] Az augusztus 7-ei zalaegerszegi megyegyűlést követően Forintos az olai kortestanyán vendégelte meg híveit — amint a Pesti Hírlap tudósítója írja — azon bankjegyek segítségével, mikkel Forintos nemrég kérkedett. „Van pénz, amennyi kell" – dicsekedett ekkor is a konzervatív kortesvezér a források kiapadhatatlanságával.[39]

A Pesti Hírlap szerint az augusztus 31-i közgyűlést megelőző korteskedés során a konzervatívok részéről „a nemesség megvesztegetésére tömérdek pénz is fordíttatott; csak egy nemes közönségbe hatezer forintnál többet osztottak ki; a lakomák egymást érték...".[40] Ezt igyekezett utóbb cáfolni a Világ hasábjain a konzervatívok egyik kortese, a hosztóti Gyulai Gaál Mihály, azt állítván, hogy „nemcsak megvásárlásra, de még a 3000-et meghaladó nemességnek az

---

[34] MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 245–246., vö. *Molnár András* 1987. 53–54.

[35] Világ 1843. június 24. (50. sz.) 409. „Zalából, jún. 19."

[36] MOL H 103. 19. d.

[37] MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 249.

[38] Kónyi Manó 1903. 2. köt. 27., *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 381.

[39] Pesti Hírlap 1843. augusztus 17. (274. sz.) 955. Forintos az egyik konzervatív lap szerint is azzal kecsegtette a híveit, hogy „van elég pénz, mennyi kell". Vö. Nemzeti Újság 1843. szeptember 26. (119. sz.) 621.

[40] Pesti Hírlap 1843. szeptember 10. (281. sz.) 613. „Zala-Egerszeg, september 1."

olai kocsmákban lett szállásoltatására, étellel és itallal ellátására sem fordíttatott egy krajcár is; sőt több százan voltak, kik még gyalog is (kiknek fuvarjaikra sem kellett pénzt költeni) örömmel jöttek nemesi szabadságuk fenntartására, magok költségén a gyűlésre."[41]

A zalai liberálisok kortesköltségei

Csány László a korábban már idézett válaszcikkében elismerte, hogy „Zalában olyan alkalommal, amikor tömegek használtatnak, évek óta divatozó szokás a nemességet szekereken szállítani Egerszegre, s ott majd táborba, majd fogadókba szállítva, mindnyáját, a távol vidékieket pedig útközben is élelemszerekkel ellátni". Figyelembe véve Zala megye földrajzi kiterjedését (a Balatonfelvidéktől a Muraközig), Csány szerint voltak olyan vidékek, ahonnan a nagy távolság és a négynapi távollét miatt 14–16 forint, a tapolcai járásból pedig, ahonnan a legtöbb, 1100 nemes jelent meg az augusztus 31-i közgyűlésen, 11–13 forint fuvarbért kellett fizetni; el lehet tehát képzelni, hogy 3400 ember beszállítása mennyi pénzt emésztett fel. Ehhez jöttek még az „élelmiszerek, bor, zenekarok, tábori készületek, esőzés esetében a nemesség fedezésére fölállított költséges deszkasátorok", ráadásul az ellenfél több járásban napidíjat ígért a híveinek, mi által a liberálisok is rákényszerültek, hogy a szegényebbek számára négy napra 1 forintot, a távolabb lakóknak pedig 1 forint 12 krajcárt, és így naponként 15–18 krajcárt fizessenek. Az „elsoroltak 9600 forintból a pénznek csak értelmes használásával voltak fedezhetők", és volt olyan járás, ahol a liberális kortesek a hosszas jelenlétükkel és vendégeltetésük által „nevezetes költségeket" is okoztak, anélkül, hogy „azokért elfogadtatott volna a fizetés".[42]

A zalai liberálisok, akik az 1843. április 4-ei közgyűlés előtt alig korteskedtek, csak szavakkal agitáltak, és szavaiknak pénzzel még nem adtak nyomatékot, mert valójában tömegek nélkül, a hivatalviselő értelmiségiek szűkebb körében kívánták megszavaztatni a nemesi adófizetést, az április 4-ei bukás után taktikát váltottak. Ismét életre hívták azt az úgynevezett „Társaság"-ot, mely korábban a tisztújításokat igyekezett befolyásolni, most viszont az adózás megszavaztatását és Deák Ferenc követté választását tűzte ki céljául. A Csány László táblabíró és Zalabéri Horváth János kamarás vezette Társaság 1843. június 10-én a zalaegerszegi kaszinóban tartotta tanácskozását. Itt határozták el, hogy egy, az 1843. április 24-ei közgyűlésen elkészíteni rendelt, a zalai nemességet az adózás törvényességéről, igazságosságáról és szükségességéről felvilágosító, egyik társuk által a saját költségén 99 példányban kinyomtatott, és a megye legtekintélyesebb nemesei által aláírt röplappal fognak kampányolni. Azt tervezték, hogy a Társaság által megbízandó, s a nemesség által ismert és tisz-

[41] Világ 1843. szeptember 27. (77. sz.) 639. *Gyulai Gaál Mihály*: „Cáfolat Zalából". (Hosztót, 1843. szeptember 15.) A zalai konzervatívok 1843 őszi folyamodványa szintén azt igyekezett elhitetni, hogy a nem adózók „tulajdon erszényükre támaszkodva" vettek részt az 1843. augusztus 31-ei közgyűlésen. (MOL P 61. 10. cs. A zalai konzervatívok felirata az uralkodóhoz, keltezés nélkül.)

[42] Pesti Hírlap 1844. január 14. (317. sz.) 29–30. Közli: Csány László reformkori iratai 95–96.

telt férfiakból álló járási választmányok faluról falura fogják vinni az adófizetésre felszólító nyomtatványokat, hogy azokkal adózásra ösztönözzék a köznemeseket, és a nyomtatványokat mindazokkal aláírassák, akik az adózást elfogadják. Az aláírásokat június végén, a Társaság következő gyűlésén kívánták összegyűjteni; „így akarta magát a Társaság a győzelem felől előre biztosítani, vagy ha a kísérlet balul ütne ki, a vállalattal, mielőtt az költségbe s több munkába kerülne, egészen fölhagyni."[43]

A liberálisok járásonként, azokon belül szolgabírói kerületenként szervezett felvilágosító választmányai a következő hetekben bejárták Zala megyét, s mindenütt maguk mellé véve a köznemesség körében befolyással bíró helyi értelmiségieket, szorgalmasan gyűjtötték az aláírásokat. Amikor a Társaság június 29-i gyűlésén összeszámolták az aláírásokat, s azok számát összehasonlították a szavazásra jogosult zalai nemesek létszámával, az adózást vállalni szándékozók száma „nevezetes többséggel" látszott felülmúlni a nem adózókét. „Ekkor pénzbeli aláírások történtek", és határozatot hoztak, hogy korteseik pénzosztogatással egybekötve folytassák felvilágosító munkájukat, nehogy az ellenfél visszacsábítsa a híveikül szegődött köznemeseket. Így kezdődött meg Zalában 1843 júliusában, immár mindkét fél részéről a minden korábbi mértéket felülmúló, egymással vetélkedő korteskedés, amely során — amint a konzervatív Nemzeti Újság írta — „keveset használt az ész szava, hanem az erszény, a bor, az ámítás s a hízelkedés."[44]

Honnan teremtették elő a zalai liberálisok a korteskedés anyagi fedezetét? A vármegyékben akkoriban bevett gyakorlatnak számított, hogy a szembenálló táborok aláírási íveket nyitottak, amelyekre a tehetősebb hívek rávezették a pénzben vagy természetben vállalt felajánlásukat.[45] Valószínűleg a zalai liberálisok is így gyűjtötték össze a szükséges adományokat, átmenetileg pedig a helybeli zsidó kereskedőktől, pénzemberektől kölcsönöztek. Csány László — többször idézett cikkében — tagadta Deák vádját, hogy a pénzt kivetés útján szerezték volna, az alábbiakat azonban elismerte: „Igen is, kölcsön vettük a pénzt; azt nem kivetés útján, hanem kevesek önkintes ajánlata szerint visszafizetendők. Pénz nélkül helyzetünkben pedig minden vesztegetés nélkül tömegeket a kellő helyre beállítani nem lehet, azért aki a közjót választások vagy lényeges kérdéseknek tömegekkeli tárgyaltatása által akarja elősegíteni, áldoznia kell."[46]

A konzervatívoknak az volt a meggyőződésük, hogy a zalai liberálisok korteskedésének költségeit jelentős részben a helybeli izraelita kereskedők fedezik. Csány Mária levele szerint az egyik nem adózó kortesvezér, Rumy Károly a következőket hangoztatta 1843 júliusának elején: „most már hasztalan lesz az

---

[43] Világ 1843. június 24. (50. sz.) 409. A liberális röplap kinyomtatásáról: Világ 1843. június 14. (47. sz.) 381. „Zalából. Zalaegerszeg, június 8."

[44] Nemzeti Újság 1843. szeptember 26. (119. sz.) 620–621. –s –ly: „Zalából".

[45] *Varga János:* Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). In: Somogy megye múltjából 1980. (Levéltári évkönyv 11.) (Szerk. Kanyar József) Kaposvár, 1980. (a továbbiakban: *Varga János* 1980.) 182.

[46] Pesti Hírlap 1844. február 1. (322. sz.) 71. Közli: Csány László reformkori iratai 103.

zsidók pénzei, amit Csány részére ajándékoztak, mert ő el fogja [a] nemeseknek beszélni, az urak meg ne hagyják magokat zsidók pénzén venni."[47]

Az ifjúkora óta rendszeresen korteskedő Csány László már korábban is jelentősebb összegeket áldozhatott a Zala megyei választásokra, és valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1843-ra birtokai értékét meghaladó - nem csekély részben zsidó hitelezőktől származó - adóssága gyűlt össze.[48] Csány utóbb elismerte, hogy lehetőségeihez képest 1843-ban is támogatta a liberális korteskedést: „Mi, kik a sorstól nem vagyunk bőséggel ellátva, sokat áldozni képesek nem valánk, de szíves készséggel adtuk, amit tehetségünk engedett".[49] Mivel Csány ehhez nem rendelkezett megfelelő összeggel, 1843. március 23-án Zala megye nemesi pénztárából kölcsönzött 1295 ezüstforintot, április 25-én és május 18-án pedig összesen 881 ezüstforint kölcsönt vett fel Stern Bernát zalaegerszegi zsidó kereskedőtől. Ezek az adósságai élete végéig kifizetetlenek maradtak, hasonlóképpen, mint az a 60 ezüstforint, amit egy másik zalaegerszegi izraelita kereskedő, Kaiser Albert kölcsönzött Csánynak 1843. március 24-én.[50] Ez utóbbi hitelügylettel kapcsolatban állíthatta ki Csány ugyanezen a napon az alábbi kötelezvényt: „Alulírott ezennel megismerem, hogy az utolsó, 1840. évi tisztválasztás alkalmával Kaiser Albert úr Társaságunk számára az én megkeresésemre bort adván, ennek árában nékie 180, azaz száznyolcvan forinttal ezüstpénzben Társaságunk adós maradott, melyeket ha mátul számlálva hat holnapok alatt Társaságunk megfizetni nem fogna, azon esetben kötelezem magamat és örököseimet azoknak hiány nélküli lefizetésére; ellenkező esetben teljes hatalmat és szabadságot engedvén fent írt Kaiser Albert úrnak magát [...] minden javaimból saját tetszés és választás szerint kielégíthetni."[51]

A Zala megyei konzervatívok az 1843. augusztus 31-ei, számukra kedvezőtlen kimenetelű közgyűlést követően az uralkodó elé terjesztett folyamodásukban is azzal vádolták a zalai liberálisokat, hogy azok a „pénzzeli megvesztegetésekhez nyúltak; Izrael népét kellett tehát a megígért Kánaán földjén az emancipatio ürügye alatt felszólítani, ezektül tetemes pénzöszveget kölcsönözni"; amikor pedig ez sem volt elegendő, — állítólag — más forrásokhoz folyamodtak: „a tisztviselők hivataluk elvesztése fenyítéke alatt évi járandóságukat írták alá, mely annak idejében gyaníthatólag a megyei pénztárból fog kifizettetni."[52]

1843. június 29-én, azon a napon, amikor a liberális Társaság döntött a pénzzel való korteskedésről, Zalabéri Horváth János kamarás, aki a szántói járás kortesfőnökségét is vállalta, az alábbiakról tudósította az akkor már a tapolcai járás nemeseit agitáló Csány Lászlót: a hitelezőket aznapra Zalaegerszegre rendelte, ahol azok meg is jelentek. Három darab, egyenként két-kétezer

---

[47] MOL H 103. 19. d. Csány Mária keltezetlen levelét közli: Csány László reformkori iratai 202. Vö. *Molnár András* 1987. 56.

[48] *Molnár András* 1990. 11–16.

[49] Pesti Hírlap 1844. február 1. (322. sz.) 71. Közli: Csány László reformkori iratai 103.

[50] ZML Kapornaki cs. kir. járásbíróság iratai. Vegyes hagyatéki és gyámsági iratok, 1850–1852. Csány Elek hagyatéki iratai. „Csány László kifizetett adósságai kimutatása". Vö. *Molnár András* 1990. 15.

[51] ZML Egyedi vegyes iratok gyűjteménye, szám nélkül.

[52] MOL P 61. 10. cs. Keltezés nélküli, egykorú másolat.

pengőforint értékű váltó aláírásáról állapodott meg velük, melyeket rajta kívül Batthyány Károly gróf, Szentgrót földesura is aláírt. Mivel már szükségük volt pénzre, Horváth közölte az egyik hitelezővel, hogy a következő csütörtökre 2000 pengőt tartson készen. A kamarás szombaton Batthyány Károlyhoz készült menni, a váltót pedig nála szándékozott hagyni, hogy Csány ott majd felvehesse a pénzt. Jó volna — ajánlotta Horváth Csánynak — ha a tapolcai járásból visszajövet Batthyányhoz beszólna, és ha pénzre lenne szüksége a nemesek számára, addig előlegezzen valakitől, de nyomban; azt majd a következő hét végével vissza lehet fizetni. Horváth a további 4000 pengőforint felvétele ügyében arra kérte a hitelezőket, hogy a pénzt július 20-ára tartsák készen, amit meg is ígértek.[53]

1843 augusztusának közepén a konzervatív Világ zalai tudósítója azt tapasztalta, hogy bármerre járt, mindenütt az értelmes rész főnökei vendégelték a köznemességet, „több százból állók élvezék ezt egy-egy helyen". Noha korábban többen azt hitték, hogy „az értelem embereinek nincs pénzük; ellenkezőt hallhatni most, mert ők mindent előre kifizetnek, nehogy a vendéglők rajtok — mint F[orintos] Gy[örgy] 1840-i pártfőnökein, a tisztválasztás után máig — siker nélküli követelést támasszanak."[54]

Simon Pál járási szolgabíró 1843. június 29-én írta Csánynak, hogy az egész lövői járás nemességét a járásbeli úgynevezett „kabátosok", azaz tehetősebb hivatalviselő nemesek költségén fogják bevezetni az adó megajánlására. A belatinci uradalmat bérlő Gyika Konstantin Emánuel özvegye, Dadányi Anasztázia „maga 100 szekér kiállítását, ha ez készpénzben fogadtatik is, megajánlotta; s így lövői járás minden más pénzek vagy költségek hozzájárulása nélkül tisztán beállíttatik." Simon — többek között — arról is beszámolt Csánynak, hogy járásukban a híveik megkülönböztetésére 3000 darab nemzeti színűre festett tollat készítenek, és egy „igen pompás zászlót" csináltatnak.[55]

Az augusztus 31-ei, ünnepélyes bevonulásra mind a hat járás egy-egy díszes és költséges zászlót készíttetett; ezek közül csak a szántói járásé — a Világ állítása szerint — 600 forintba került.[56] Egy másik konzervatív sajtótudósítás szerint az „adózó rész 11, mondhatni költséges lobogóval" vonult be augusztus 30-án a kaszaházi kortestáborba,[57] Galsai Kovách Ernő pedig úgy emlékezett, hogy a liberálisok „díszzászlókat csináltattak, és az egész pártnak egy nagy, aranyozott selyemzászlót csináltak a nők, mely több ezer forintba is került".[58])

Ami az egyes zalai járásokban kifizetett liberális korteskölségeket illeti, mint láttuk, a lövői járás nemessége saját maga teremtette elő annak fedezetét, nem igényelt a Társaságtól központi támogatást. A kapornaki és a szántói járás mozgósításának pontos költségeit nem ismerjük, Koppány Ferenc megyei főadószedő iratai között azonban — a főadószedői számadások 1846. évi számla-

[53] MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 227–228.

[54] Világ 1843. augusztus 23. (68. sz.) 564. „Zalából, augusztus közepén". Vö. *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 380.

[55] MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 229–230.

[56] Világ 1843. szeptember 16. (74. sz.) 612. Vö. Kónyi Manó 1903. 2. köt. 32.

[57] Nemzeti Újság 1843. szeptember 15. (113. sz.) 593.

[58] OSZK Kt. Fol. Hung. 1419. 1. Rész. 179. Közli: *Molnár András* 2010. 41.

mellékletei közé keveredve — fennmaradtak a muraközi, tapolcai és egerszegi járás kortesköltségeinek elszámolásai, melyeket a főadószedő saját kezűleg készített a szinte hiánytalanul megőrzött számla- és nyugtamellékletek, illetve kötelezvények alapján.[59] (Az a körülmény, hogy a főadószedő A, D és F betűkkel jelölte a tapolcai, egerszegi és muraközi járás fennmaradt elszámolásait, azt bizonyítja, hogy biztosan készített a másik három járás kortesköltségeiről is számadást, mivel B-vel a szántói, C-vel a kapornaki, E-vel pedig a lövői járás elszámolását kellett jelölnie; azok azonban elkallódtak.)

A befolyásos, meggyőződéses ellenzékiként ismert Koppány Ferenc ekkor már húsz éve volt a vármegye főadószedője, és szoros barátságban állt Deák Ferenccel és a zalai liberálisok más vezetőivel.[60] Koppány 1843 nyarán maga is korteskedett a kapornaki járás nemeseit adófizetésre ösztönző választmány élén,[61] és mint megyei főpénztáros, ő kezelte a liberális Társaság központi pénztárát, ő hagyta jóvá a teljesített szolgáltatások kifizetését, végül ő készítette el a számadásokat is.

A főadószedő elszámolásai szerint a legkevesebb létszámú, az 1840. évi szavazójogi összeírás szerint mindössze 144 fő szavazásra jogosult nemessel rendelkező muraközi járás[62] adózást vállaló szavazóit 1843. augusztus 29-én Kottoriban és Hodosánban vonták össze, majd másnap, augusztus 30-án Bánokszentgyörgyön át Zalaegerszegre vezették.[63] (E járásban Horváth Péter főszolgabíró, Tkaltsits József esküdt és Horváth József, a későbbi aladószedő vezették a liberálisok korteskedését.)[64] Miután a légrádiak már korábban kaptak 10 ezüstforintot, augusztus 29-én Kottoriban 38 ezüstforint 13 krajcárt költöttek el 44 helybeli, légrádi, domborúi és alsóvidoveci nemes egész éjszakai lakomájára, muzsikával és a másnapi reggelivel együtt. Útközben Bánokszentgyörgyön borért fizettek nekik 4 ezüstforint 36 krajcárt, a tizenegy légrádi és domborúi fuvaros pedig 44 ezüstforintot kapott a szállításukért. Ugyanekkor, augusztus 29-én Hodosánban 41 ezüstforint 36 krajcárt fizettek 102 köznemesnek a vacsoráért és a másnapi reggeliért (húsra, kenyérre, borra és pálinkára). Augusztus 30-án Bánokszentgyörgyön 6 ezüstforintba került az általuk elfo-

[59] ZML Zala vármegye főadószedőjének iratai. Főadószedői számadások iratmellékletei. 225. doboz. 1846., szám nélküli mellékletek, 1843–1844: „A" – a tapolcai járás kortesköltségei, „D" – az egerszegi járás kortesköltségei, „F" – a muraközi járás kortesköltségei. (A továbbiakban: ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844.) E források feldolgozására — melyeket Kapiller Imre kollégánk bocsátott a rendelkezésünkre — először felfedezőjük, Sohajda Ferenc doktorandusz tett kísérletet, „Mennyibe került a kampány? Adalékok az 1843-as Zala megyei Deák-párti korteskedéshez" című előadásában, a Hajnal István Kör „Kulturális fordulat a történetírásban" címmel Balatonfüreden 2006. június 30. és július 1. között tartott konferenciáján.

[60] Koppány Ferenc életrajzának és tevékenységének részletes feldolgozása: *Molnár András:* Főadószedőből alkotmányos alispán: Koppány Ferenc (1792–1866). In: Egerszegi történeti tanulmányok 2010. (Zalaegerszegi füzetek 11.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 2010. 85–130.

[61] Világ 1843. június 24. (50. sz.) 409.

[62] ZML Zala megye nemesi összeírásai. Szavazásra jogosultak összeírásai, 1840. Muraközi járás.

[63] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. F: „Feljegyzése azon költségeknek, melyek 1843. évi augustus 31-i követválasztás alkalmával muraközi járásban a nemesekre tetettek". (A továbbiakban: Muraközi járás elszámolása.)

[64] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Muraközi járás elszámolása, Világ 1843. június 24. (50. sz.) 409.

gyasztott bor, kenyér és pálinka, míg ugyanott visszafelé menet 4 ezüstforintot fizettek. A szórakoztatásukra felfogadott perlaki cigányok 12 ezüstforintot kaptak, míg a 11 településről származó 26 muraközi fuvarosnak összesen 133 ezüstforintot fizettek a szállításukért. A muraközi járás adózó nemeseit ilyen módon összesen 283 ezüstforint 25 krajcárért vezették be a választásra a zalai megyeszékhelyre.[65]

A legnagyobb méretű és legintenzívebb korteskedésre a nemesek által legsűrűbben lakott tapolcai járásban volt szükség. Ráadásul e járás 2765 főnyi nemességének[66] egy része jól szervezett kisnemesi közösségekben, kúrialista falvakban élt, és ők még öntudatosabban ragaszkodtak kiváltságaikhoz. A tapolcai járásban, ahol — a külső birtokosokkal együtt — 1890 fő szavazójoggal rendelkező nemest lehetett mozgósítani,[67] a liberálisok zalai pártvezére, Csány László vállalta a korteskedés megszervezését, Puteány József báró, Szigliget földesura segítségével.[68] A tapolcai járás kortesköltségeinek elszámolása szerint Csány e célra 705 ezüstforintot költött. Ehhez 1843. augusztus 24-én és 26-án 260 ezüstforintot kölcsönzött Stern Bernát és Mattersdorfer Salamon zsidó kereskedőktől,[69] akinek részére Balatonfüreden, augusztus 24-én az alábbi saját kezű kötelezvényt állította ki: „200, azaz kétszáz forint ezüst húszasokban, Stern Bernárd és Mattersdorfer úrtól felvetteket, kérem mátul egy holnap alatt méltóságos Horváth kamarás úr által a Társaságot kifizettetni." (Stern utóbb igazolta, hogy Horváth János kamarástól átvette a fenti összeget.)[70]

A köveskáli Márton István tiszteletbeli esküdt, akit meggyőződéses ellenzékiként ismertek, a tapolcai járás egyik fő korteseként összesen 795 ezüstforint 2 krajcárt költött el. Ezt a pénzt Csány Lászlótól és Horváth János kamarástól vette fel. Utóbbitól 1843. július 24-én 300 forintot kapott fuvarokra foglalóul, augusztus 31-én pedig 83 forintot a Tapolcán felfogadott muzsikusok kifizetésére. Márton ebből az összegből fedezte a tapolcai járás 16 nemesi községéből beszállítandó Zala megyei nemesek költségeit, 387 forint 12 krajcárt, valamint a veszprémi és szentkirályszabadjai, Zalában is birtokos, ezért szavazójoggal rendelkező Veszprém megyei nemesek 28 ezüstforint 14 krajcárnyi költségeit, és ebből fizette ki a diszeli muzsikusok két bandájának járó 85 forintot is.[71]

A tapolcai járás legnagyobb liberális kampányrendezvénye a Tapolca melletti Viszló-pusztán rendezett lakoma volt, melyen — a felszolgált élelem

---

[65] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Muraközi járás elszámolása, 1–3. tétel.

[66] ZML Zala megye nemesi összeírásai. Zala megye nemesi katasztere, 1845. Az eredeti létszám-összesítést korrigálta: *Molnár András:* Zala megye 1845. évi nemesi katasztere. In: Levéltári Szemle 2008. 4. sz. 42.

[67] ZML Zala megye nemesi összeírásai. Szavazásra jogosultak összeírásai, 1840. Tapolcai járás.

[68] Világ 1843. június 24. (50. sz.) 409.

[69] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. A: „Feljegyzése azon költségeknek, melyek 1843. évi augustus 31-i követválasztás alkalmával a tapolcai járásbeli nemességre tétettek" (a továbbiakban: Tapolcai járás elszámolása) 1–3. tétel, 3. és 4. nyugta.

[70] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 3. nyugta.

[71] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 4. tétel, 5. elszámolás, 5/1–2. nyugta.

mennyiségét tekintve — több száz nemes vehetett részt. Márton István ehhez a lakomához 200 ezüstforintot adott át Saáry Pálnak, aki abból 160 ezüstforint (400 váltóforint) előleget fizetett sertéshúsért Kendli János diszeli vendéglősnek. Kendli ezen felül további 68 ezüstforint 27 krajcár értékben állított ki számlát a viszlói vendéglátásért. A diszeli vendéglős 1619 font (890,45 kg) sertéshúst, 60 font (33 kg) sót és 188 icce (178,6 l) bort, több konyhai eszközt (így például 2–2 serpenyőt és sajtárt, 3 db tálat és 31 fatányért), valamint két segédlegénynek és tíz pecsenyesütő asszonynak járó napidíjat számlázott le a viszlói vendéglátás terhére. (Fennmaradó költségeinek első részletét, 30 ezüstforintot csak 1844. május 8-án fizette ki Horváth János kamarás, a hátralévő 38 ezüstforint 27 krajcárt pedig valamikor később kapta meg a vendéglős.)[72]

Ludvai János diszeli öregbíró számadása szerint ugyanehhez a lakomához a „viszlói erdőbe" húst kettő, kenyeret kettő, bort és pálinkát négy, főzőeszközöket pedig kettő, összesen tíz szekeres fuvarozott 20 váltóforintért, míg egy takácsmester és legénye fát vágott 1 forint 12 krajcárért, így Ludvai összesen 8 forint 28 4/5 krajcárt költött ezüstpénzben.[73]

Szinte teljes egészében a viszló-pusztai lakoma kapcsán keletkezhetett az alábbi adósság is, melynek kiegyenlítését Saáry Gergely táblabíró 1843. október 7-én kérte Zalabéri Horváth János kamarástól. A nemespécselyieknek járt 40 váltóforint, a diszeli péknek 600 darab kenyérért 14 forint (300 darabot Saáry maga fizetett ezen kívül), a diszeli zsidónak 3 akó (161 l) pálinkáért 30 váltóforint (Saáry Pál 15 forintot már lefizetett), a 600 darab kenyér sütéséhez szükséges 24 pozsonyi mérő (1117,4 kg) rozsért 58 váltóforint 48 krajcár, a cigányzenészek fuvarozásáért pedig 25 váltóforint; így összesen 360 váltóforint 30 krajcár (144 ezüstforint 12 krajcár) tartozása volt a „nagy tekintetű Társaság"-nak, amit azután 10 ezüstforint híján ki is egyenlítettek.[74]

Nemes Csemez (Csömöz) Károly öcsi nemes a kapolcsi nemeseknek összesen 266 váltóforintot fizetett, ebből 42 szavazónak (fejenként 3 forintjával) 126 forint napidíjat, tíz kocsisnak a fuvarért (10 forintjával) 100 forintot, a cigányzenészek fuvarozásáért (egy kocsiért) pedig 14 forintot. Az általa kifizetett negyedik tétel a következő volt: „csábítók több ízben nálunk megfordulván, induláskor, s indulás előtt való nap, amikor embereinket öszverendeltük, akkori költség öszvesen" 26 forintot tett ki. (Mindezek kifizetéséhez előlegként 240, utólag pedig 26 forintot kapott, míg a saját költségeiből további 17 forintot térítettek meg neki.)[75]

Sólyom Pál, a szentantalfai nemesség jegyzője 25, Lajpczig János kapolcsi evangélikus lelkész pedig 24 ezüstforint előleget vett fel a fuvarköltségek fogla-

[72] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 7. tétel, 8. nyugta.

[73] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 15. tétel, 18. nyugta.

[74] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 8. tétel, 9. melléklet. Zalabéri Horváth János kamarás Zalaegerszegen, 1843. július 20-án kelt, Csány Lászlóhoz írott levelében említette a Saáry Gergelynek adandó, „fuvarokra megkívántató pénzeket": MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 253.

[75] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 9. tétel, 10. nyugta.

lójául 1843. július 17-én és 21-én Szabó János táblabírótól.[76] A balatonhenyei nemesség fuvarozására Szabó János táblabíró 15 pengőforintot adott át előlegként július 19-én Halász Péter helybeli nemesnek, július 23-án pedig Horváth János kamarás fizetett ugyanerre a célra 30 pengőforintot a henyei nemes Dornay Jánosnak.[77]

Szabó János táblabíró 1843. július 17-én írta Horváth János kamarásnak, hogy a kapolcsi nemeseknek 50 forintot adott a fuvarok előlegeként. Ugyanerre a célra július 16-án Köveskálon 200 váltóforintot fizetett, ám a helybeliek azt mondták neki, hogy az egész fuvart előre le kell fizetnie a napidíjakkal együtt, ezért Szabó arra kérte a kamarást, hogy még 300 váltóforintot adjon a köveskáliaknak.[78] Győrffy István, Köveskál törvénybírája a Szabó Jánostól átvett összegen felül július 23-án, majd augusztus 31-én 100–100 váltóforintot kapott Zalabéri Horváth Jánostól fuvarokra, ám ezután is maradt még tartozása. A köveskáli törvénybíró így írt erről a kamaráshoz 1843. október 8-án intézett levelében: a köveskáli nemesek nagyobb része a követválasztás és az adó elvállalása ügyében a kamarás és Csány László akaratát teljesítette. A Köveskálon összegyűlt nagyszámú nemességnek a helybeli borbírák hitelre vásároltak bort, s most őt zaklatják az adósságért, azt gondolván, hogy ő költötte el az árát. Az új bíró választása előtt számot kell adnia a községnek, de előbb a megbízóival van számadása. Győrffy István ugyan már felvett 637 forint 30 krajcárt váltócédulában, de mindez kevésnek bizonyult, mert a községből 30 kocsin 150 nemes vett részt a követválasztáson. Amikor Csány annak idején Köveskálon járt, összehívatta a nemességet, és azt ígérte, hogy minden szavazó kap 1 pengőforintot, a kocsisok pedig 4 forintot. Ugyanakkor azt is megígérte, hogy a „köveskáli nemességnek egy vasárnapon bor s trakta adasson". Ezekhez jöttek még a Szentgyörgyvölgyéről négy kocsin érkezett vendégek, és a hozzájuk csatlakozott henyei és monoszlói nemesek költségei, 24 forint 8 krajcár váltócédulában, valamint a kisebb fuvarok és levélküldések költségei is, melyekkel összesen még 335 váltóforint adóssága van. A bíró elismerte, hogy ez temérdek pénz, de azt állította, le akarta beszélni Csány Lászlót a költségeskedésről, Csány azonban azt felelte neki, hogy különben nem boldogulnak. Győrffy állítása szerint azok a köveskáliak, akik nem tartottak velük, gúnyolják a bírót, azt akarják, hogy az adósságot a többi elöljáróval együtt fizesse ki, és azt beszélik, hogy Csány az adósságok elől ment el Somogyba lakni. Ő ezt ugyan nem hiszi, de mégis hallotta, hogy nincs odahaza, azért kérte a kamarást, hogy Csányval is közölje e levelet. Győrffy István a kért határidőre nem kapta meg a hátralévő összeget. A 134 ezüstforintnyi tartozásból 125 forintot fizetett ki neki Diszelben 1844. június 5-én Vas Ferenc, Horváth János kamarás kasznárja,[79] aki

[76] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 5. és 6. tétel, 6. és 7. nyugta. A szentantalfaiaknak adott pénzt említi még Kiss János evangélikus lelkész Csány Lászlóhoz írott, Szentantalfán 1843. július 18-án kelt levele is: MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 248.

[77] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 10. tétel, 11. nyugta.

[78] MOL H 103. 19. d.

[79] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 11. tétel, 12. melléklet, 12/1., 13. és 14. nyugta.

ugyanakkor és ugyanott Győrffy Jánosnak, Zala megye egyik tiszteletbeli tiszti alügyészének is átadott 10 pengőforintot az előző évi választás költségeire.[80]

Előry István táblabíró, gulácsi birtokos 1843. július 24-én 40 ezüstforintot kapott korteskölségekre. Ebből másnap előleget fizetett Ádám Jánosnak a káptalantóti nemesek fuvarköltségeire, július 26-án pedig Egyed Istvánnak a tördemici és Szalay Károlynak az öcsi nemesség fuvarjaira. Aznap előleget adott még fuvarra Borda Jánosnak, hat gulácsi nemesnek pedig 1–1 forint napidíjat, Csány utasítására. Augusztus 29-én a galsai muzsikusokat és a bor árát, valamint a szentbékkállai nemesek fuvarozását fizette ki, így összesen 35 ezüstforint 18 krajcárt költött, 5 ezüstforint maradványt pedig visszafizetett.[81]

Somody Sándor, Monoszló bírája 115 pengőforintot kapott, s ezzel — amint azt augusztus 31-én Kaszaházán elismerte — a monoszlói nemesség költségeit egészen megtérítették.[82] A nemespécselyiek előlegként 75 váltóforintot kaptak, de mivel ennél többet, összesen 115 forint 24 krajcárt költöttek, utólag megtérítették nekik a 40 váltóforint 24 krajcár (ezüstben: 16 forint 9 3/5 krajcár) különbözetet. Ebből az összegből az alábbi célokra fizettek: 17 nemesnek napidíjat, négy fuvarost, muzsikusokat két napra, valamint „korcsmabeli" költségekre (kenyérre, húsra, borra, gyertyára, s más hasonlókra).[83]

Mivel a lövői járás protestáns nemességét azzal igyekeztek rávenni az adózás elvállalására, hogy a felvilágosult Balaton-melléki nemesek már aláírták az adófizetést népszerűsítő nyomtatványt, a tapolcai járásból utaztattak protestáns korteseket a lövői járás kisnemeseinek meggyőzésére.[84] Az úgynevezett „Balaton-melléki expeditiót" a zalai liberálisok egyik fő kortese, a besenyői Skublics László táblabíró vezette. Ő írta Csány Lászlónak 1843. július 20-án ezzel a korteskörúttal kapcsolatban az alábbiakat: csaknem kudarcot vallott a balatonfüredi Somogyi Károllyal, akiről korábban azt gondolták, nem fog pénzt elfogadni a korteskedésért, ezért nem is adott neki semmit. Amikor a Balaton-melléki kortesek már mind kocsin ültek Horváth Vilmosnál Kaszaházán, és indulóban voltak hazafelé, az egyik köveskáli nemes megkérdezte Skublicstól: „Hát tekintetes uram, már minden fizetéssel rendben vagyunk?" Skublics erre azt felelte „igen", ám a köveskáli nemes visszakérdezett: „Hát a Káró bátyánk kapott má?" Skublics ekkor kapott észbe, hogy miért búcsúzott tőle olyan szárazon Somogyi Károly. Csakhamar felkapott egy tízest, és kezébe nyomta a már kocsin ülő és indulóban lévő komor Somogyinak, mire az mindjárt „édes mosollyal" invitálta Skublicsot Balatonfüredre. „Elég az — magyarázta Skublics Csánynak — panaszok nem lehetett, mert valódilag grófi mód bántam velök

[80] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 12. tétel, 15. nyugta.

[81] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 13. tétel, 16. számadás, 16/1–3. nyugta.

[82] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 14. tétel, 17. nyugta.

[83] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 16. tétel, 19. számadás.

[84] MOL H 103. 19. d. Szabó János levele Csány Lászlóhoz, Zalaegerszeg, 1843. június 28. Közli: Csány László reformkori iratai 224–225.

mindenhol" [tudniillik a korteskörúton résztvevő Balaton-melléki nemesekkel]. Ez a költekezés az ügy megszilárdítása érdekében „elkerülhetlen szükséges lévén, minden áldozatot méltán megkívánt" – vélte Skublics, mivel csak így sikerült meggyőzni a lövői járás nemességét. „Ha a deputáció (Balaton-melléki) ki nem megy közibük, 50 emberünk nincs — írta Csánynak —, és így most, becsületemre mondom [...], nincs 20 ember, ki Szentgyörgyvölgyén, Nemesnépen, Baksába s a többi ellene volna [az adózásnak], és úgy nyilatkoztak: »Uraim, igen jó, hogy az urak bennünket eljöttek hitbe és lélekbe megerősíteni, mert megint az gondoltuk, hogy az urak, kik itt voltak aláíratni, csak meg akarnak bennünket csalni, azzal, hogy Balaton melléke is aláírt.«" Skublics utóiratként tette hozzá leveléhez, hogy a „Balaton-mellékiek utazása 350 forint váltóba került."[85]

Skublics László költségelszámolása szerint Balatonfüredről és Köveskálról nyolc nemes érkezett két kocsival a lövői járásba. Skublics egyrészt az ő július 10-étől 16-ig tartó, hétnapos fuvarozásuk és teljes ellátásuk, másrészt egy Barabásszegen rendezett nagyobb szabású ebéd és egy népesebb szentgyörgyvölgyi reggeli költségeit fizette ki. A Balaton-mellékiek útközben Szántón uzsonnát, Zalaegerszegen július 11-én, 12-én és 15-én vacsorát, ugyanott július 13-án és 16-án reggelit, Lövőn ebédet kaptak, és fizették a hazamenetelükkor elfogyasztott ebédet és vacsorát is. Megtérítették a lovaik által útközben megevett zab árát, a négy köveskáli nemes pedig összesen 28 forint napidíjat kapott az utazás hét napjára. Barabásszegre a 48 személyes, borral leöblített ebéd mellé kivittek még 1-1 font (0,55 kg) kávét és cukrot, 16 üveg Rohitsch-i (stájerországi) savanyúvizet és 25 db zsemlét (ami akkoriban még ritkaság volt vidéken). Szentgyörgyvölgyén a helyi lelkésznek fizették ki a 25 személyes ebéd árát, és vettek 24 font (13,2 kg) húst is a helyi nemesek megvendégelésére. Skublics ezeken kívül kifizetett még egy harmadik, Zalaegerszeg, Barabásszeg és Szentgyörgyvölgy között (Lövőn át) közlekedő kocsit, valamint egy-egy Zalaegerszegről Barabásszegre és Bükre feladott expressz-küldeményt is. Skublics összes költsége így valamelyest meghaladta a Csány Lászlónak jelzett összeget; 140 ezüstforint helyett 168 forint 46 krajcárra rúgott. A kifizetésekhez szükséges pénzt — amint azt augusztus 7-ei elismervényében írta — Horváth János kamarás rendelete következtében Kaiser József zsidó kereskedőtől vette fel.[86]

Mindezeken felül a tapolcai járásban kifizettek még a szentantalfai, kapolcsi, vászolyi és udvari nemeseknek fuvar előlegre további 55 ezüstforintot. Kováts László uradalmi ügyész az öcsiek számára 50, Márton István pedig az udvariak részére 22 ezüstforintot vett fel fuvarra. Ifjabb Csuzy Pál „Csány László rendeléséből" 85 forintot kapott korteskedésre, augusztus 26-án pedig újabb 400 ezüstforintot adtak ki ismeretlen célra. A tapolcai járás korteskölségei ezek után — a fentieket összesítve — 3077 forint 42 2/5 krajcárra rúgtak ezüstpénzben.[87]

---

[85] MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 251–253.

[86] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 17. tétel, 20. számadás.

[87] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Tapolcai járás elszámolása, 18–22. tétel és az összesítés.

A zalai megyeszékhelyet is magában foglaló egerszegi járásban összesen 2702 ezüstforint 52 2/5 krajcárt költöttek korteskedésre a Társaság pénzéből.[88] Ebből Tuboly Mihály megyei főjegyző 300, Kovács Vendel megyei várnagy 430, Skublics József nyugalmazott cs. kir. kapitány 166, Osvald Károly pedig 24 ezüstforintot vett fel, valószínűleg borra, fuvarra és napidíjra.[89] Fábián Pál tiszteletbeli esküdt, aki a járás egyik kortesfőnöke volt, 30 ezüstforintot kapott e keretből,[90] utóbb azonban gondja akadt az elszámolással. Fábián az általa kiállított nyugták szerint augusztus 27-én és 30-án 1 mázsa 50 font (83,3 kg) marhahúst, és hetven font (38,5 kg) ürühúst vett át Mayer Angelus olai zsidó mészárostól 34 ezüstforint értékben, hogy abból Kiskutason lakomát tartson a kis- és nagykutasi, páli, ságodi, szentiváni, boldogfai, és a Vas megyében lakó, de Zalában is birtokos, ezért szavazójoggal rendelkező lakhegyi, andrásfai és telekesi nemeseknek. Fábián Zalaegerszegen, 1843. szeptember 24-én kelt levelében panaszolta Csány Lászlónak, hogy Zalabéri Horváth János kamarás nem akarja kifizetni Mayer Angelusnak a kiskutasi lakomára adott, általa átvett hús árát, azért, mert Koppány Ferenc főadószedő nem utalványozta azt. Fábián Koppányra hivatkozva állította, hogy amikor jelentést tett nála, a főadószedő valóban nem utalványozta neki a kért pénzt, hanem arra utasította, hogy menjen Tuboly Mihály főjegyzőhöz, vagy a járási főbíróhoz, akiknél pénz van letéve a részére. Pénzt ők sem adtak Fábiánnak, ehelyett utasították, költsön a sajátjából, „csakhogy fogyatkozás ne legyen". Fábián, akit később azzal gyanúsítottak, hogy — a mészárossal összejátszva — saját családja használta fel a kiskutasi lakomára átvett húst, a maga igazolására a Kiskutason jelen voltakra, így pl. Csillagh Lajos másodalispánra, a főadószedőre és a főorvosra, és több rangos táblabíróra hivatkozott, továbbá Farkas András szolgabíróra, aki „oly szíves volt ugyanezen egy rész húsmennyiségbül a nemesek behozatalakor azokat megvendégelni". Fábián azt állította, hogy azt a 30 forintot, amit a nála naponta megforduló nemesek megvendégelésére kapott, sem arra, hanem a szükségesebb hiányok pótlására fordította s számolta el, és a saját házánál a boron kívül tett kiadásait is elhallgatta, amint azt a beadott számadása bizonyítja. Azt sem jegyezte fel a számadásában, hogy általa „hány nemes egyén lett pénzen megvesztegetve; hogy sehol e piszoknak nyoma ne legyen", tanácsosnak vélte azt „némán elhallgatni". Fábián végezetül Csány intézkedését kérte, hogy ne zaklassák „a még kifizetetlen fuvar, bor és muzsika eránt".[91]

Az egerszegi járás korteskölségeinek túlnyomó többségét a Zalaegerszeg tőszomszédságában (annak központjától alig néhányszáz lépésnyire, a Zala fo-

---

[88] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. „Feljegyzése azon költségeknek, melyek az 1843. évi augustus 31-i követválasztás alkalmával egerszegi járásban a nemességre tétettek". (A továbbiakban: Egerszegi járás elszámolása.)

[89] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 1–2. tétel.

[90] ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 1. tétel.

[91] MOL H 103. 19. d. Közli: Csány László reformkori iratai 255–257., ZML Főadószedői számadások. Korteskölségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 6. nyugta.

[92] *Molnár András:* Batthyány zalai kormánybiztosa, Zalabéri Horváth Vilmos (1802–1866). In: Pannon Tükör 2007. 6. sz. 62–68.

lyó hídjától északra), a kaszaházi mezőn felállított központi kortestábor felszerelésére és ellátására fordították. Kaszaháza földesura Zalabéri Horváth Vilmos táblabíró (Horváth János kamarás unokaöccse) volt, aki 1843 nyarán — meggyőződéses, harcos ellenzékiként — az egerszegi járás adózó korteseit vezette. Zala megyében már hagyománynak számított, hogy az ő birtokán gyűlnek össze a sorsdöntő szavazások, illetve választások előtti napon a liberális ellenzék hívei; így történt ez az 1834. évi tisztújítás és az 1839. évi követválasztás alkalmával is.[92]

Az egyik konzervatív lap, a Világ tudósítója, aki augusztus 11-én fordult meg Zalaegerszegen, arról számolt be, hogy az előkészületek rendkívüliek: a mérnökök ugyanezen a napon mérték ki az adózó nemesség szálláshelyét a városon kívül, egy falu tágas mezején, ahol a „szállásházak mind deszkából leendnek; csupán bor 1200 akó vitetik be. Sokba kerül ez az adózni akaró értelmes rész embereinek".[93] A tudósító értesülései — a bor erősen eltúlzott mennyiségét kivéve[94] — helytállónak bizonyultak, mert 1843 augusztusában négy darab, egyenként 50 öl (közel 100 méter) hosszú, s több kisebb, együttesen mintegy 3000 fő befogadására alkalmas, az esőtől és a nap hevétől egyaránt védő deszkasátort építettek fel a kaszaházi mezőn, s rendeztek be asztalokkal és padokkal.[95] A konzervatívok szerint a vármegye tömlöcéből vezényelték ki a rabokat az „iszonyú deszkasáncok" építéséhez, a sátrakat kerítéssel vették körül,[96] a kortestábor közepét pedig „a vezérek számára épített ékes deszkaházikó díszesíté".[97]

E kortestábor elkészítéséről állította ki 1843. augusztus 14-én Tivolt Ferenc zalaegerszegi ácsmester az alábbi nyugtát: „Nyuglevél, mely mellett alulírott megesmerem, hogy a lagerhez megkívántató deszkasátorokat a készített terv szerint a magam fájából s deszkájából, mégis a mellék sátorokat a Társaság fájából s deszkájából, amint az asztalokat s padokat is a Társaság fájából s deszkájából 300, azaz háromszáz forintokért magamra vállalván, ezen summát méltóságos Horváth János kamarás úrtól fel is vettem, kötelezvén magamat a munka becsületes elkészítésére s a felügyelésére is."[98] A Tivolt Ferencnek fizetett 120 ezüstforint[99] mellett Vámos István zalaegerszegi fazekas 16 ezüstforint 40 krajcárt kapott 100 darab nagy cseréptál elkészítéséért,[100] Weisz Jónás zalaegerszegi zsidó kereskedő pedig 48 ezüstforintot 2400 darab bádogkanálért.[101]

---

[93] Világ 1843. augusztus 23. (68. sz.) 564. Vö. *Kónyi Manó* 1903. 2. köt. 24.

[94] A kortestábor nyilvánvalóan nem fogyaszthatott el 1200 akó, azaz 64.464 l bort. (A fennmaradt számlák — amint azt a későbbiekben látni fogjuk — ennek mintegy hatodáról, 207 akó borról tanúskodnak.)

[95] Pesti Hírlap 1843. szeptember 10. (281. sz.) 613. Vö. *Kónyi Manó* 1903. 2. köt. 28.

[96] MOL P 61. 10. cs. A zalai konzervatívok felirata az uralkodóhoz, keltezés nélkül.

[97] Nemzeti Újság 1843. szeptember 15. (113. sz.) 593.

[98] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 3. nyugta.

[99] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 6. tétel.

[100] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 12. tétel, 11. nyugta.

A kaszaházi kortestanyát Mayer Angelus olai zsidó mészáros látta el hússal és részben borral is. Augusztus 29-én nyolc darab nagy hordóban összesen 106 akó (5694,3 l) bort adott át a kaszaházi kasznárnak, amiért 169 ezüstforint 36 krajcárt fizettek neki.[102] Mayer az augusztus 14-én kötött szerződés értelmében vállalta, hogy a Társaságot ellátja marhahússal, mázsánként 15 forintért, és kötelezte magát, hogy augusztus 30-ára legalább kilencven mázsát készen fog tartani. Mayer végül 92 mázsa 20 font (5144,6 kg) húsért 554 ezüstforint 12 krajcár fizetséget kapott,[103] míg Vittmayer Borbálának (és segítőinek) 190 ezüstforintot fizettek azért, hogy a marhahúsból gulyást főzzön és pecsenyét süssön. (A sütéshez kapott még négy öl fát, míg a zsírt, hagymát, paprikát és sót maga adta hozzá.)[104]

Tretter János és Mihály, valamint Parth Ferenc zalaegerszegi pékek augusztus 14-én kötelezték magukat, hogy a Horváth János kamarással kötött szerződés értelmében augusztus 30-ára 5000 darab, egyenként 1,5 fontos (0,825 kg-os) egyharmad részben búza-, kétharmad részben rozslisztből készülő kenyeret fognak kisütni. A pékek augusztus 28–29-én több részletben összesen 5390 darab, (4446,76 kg) kenyeret adtak át Kapitány József kaszaházi uradalmi számtartónak „az adózó nemesség számára", amiért 233 ezüstforint 34 krajcárt fizettek nekik.[105] Ezen kívül 24 kofa (zalaegerszegi asszony) is vitt kenyeret a táborba, összesen 31 ezüstforint 12 krajcár értékben.[106]

A tábor ellátására Zalabérből is szállítottak Zalaegerszegre 100 3/4 akó (5412,3 l) bort, 120 ezüstforintért, annak fuvarjáért pedig 20 ezüstforintot fizettek.[107] Orosz Ferenc táblabíró további, ismeretlen mennyiségű bor vételére kapott 200 ezüstforintot,[108] Koller Mihály kádár 9 ezüstforint 38 krajcárért javította ki a kortestanyán megrongálódott hordókat,[109] a zalaegerszegi cigányoknak pedig 40 ezüstforintot fizettek, hogy muzsikáljanak a táborban.[110]

A fentieket összeadva, számlákkal is bizonyítható módon, legalább 1750 ezüstforint 52 krajcárt fizettek a liberálisok a kaszaházi kortestábor felszerelé-

[101] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 14. tétel, 13. nyugta.

[102] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 9. tétel, 8. nyugta.

[103] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 7. tétel, 4., 5. és 6. nyugta.

[104] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 8. tétel, 7. nyugta.

[105] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 10. tétel, 9. szerződés, 9/1–5. nyugta.

[106] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 11. tétel, 10. jegyzék.

[107] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 3. tétel.

[108] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 1. tétel.

[109] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 13. tétel, 12. nyugta.

[110] ZML Főadószedői számadások. Kortesköltségek 1843–1844. Egerszegi járás elszámolása, 2. tétel.

sére és ellátására. 1843. augusztus 30-án délután e „tábori alakban készült négyszögű" kortestanyára vonult be Zala megye hat járásának mintegy 3400-3500 főnyire becsült, adózást támogató nemessége.[111] Az egyik szemtanú, Galsai Kovách Ernő visszaemlékezése szerint „a választás előtti este mozgalmas volt ebben a táborban: szólt a zene, nagy tűz mellett sültek nyárson a pecsenyék, a boroshordók megcsapolva, öntötték a bort mindenki számára ingyen, aki csak, és amennyit inni akart."[112] A konzervatív zalai nemesség mintegy 2000 főnyi serege ugyanekkor Zalaegerszegtől nyugatra, Ola község vendéglői és fogadói körül gyűlt össze. A liberálisok annak érdekében, hogy a saját szavazóik elpártolását és átszökését megakadályozzák, másnap reggelig vármegyei pandúrokkal és a követválasztásra idevezényelt cs. kir. katonákkal őriztették a kortestanyát, valamint a két tábort elválasztó Zala folyó átkelőhelyeit.[113]

Összefoglalás

A zalai nemesség megvesztegetését a nemesi adófizetést ellenző konzervatívok kezdték, akik 1843-ban közel fél éven át, márciustól augusztus végéig korteskedtek Zala megyében. A kormánykörök megbízásából indított, többfordulós, szinte mindvégig több ezres kisnemesi tömegeket mozgósító konzervatív választási kampányt az egykorú közvélemény szerint jórészt papi pénzekből finanszírozták. Zalában többé-kevésbé nyílt titok volt, hogy leginkább Zichy Domokos gróf, veszprémi püspök, és Festetics László gróf, Keszthely földesura fizette a konzervatívok költségeit. Kortesfőnökük, Forintos György táblabíró több, hiteles tanú előtt is azzal büszkélkedett 1843 nyarán, hogy 40.000 váltóforintot (16.000 ezüstforintot) kapott kampánycélokra. A konzervatívok költekezésének részleteit ugyan nem ismerjük, ám az egyes közgyűlésekre felvonultatott kisnemesek létszámából kiindulva feltételezhető, hogy már korábban, 1843 tavaszán is hasonló összeget költhettek korteskedésre.[114]

Ami a zalai liberálisok korteskedését illeti, mint láttuk, ők valójában csak két hónapig, 1843 júliusában és augusztusában költöttek a kampányra jelentősebb összegeket, akkor azonban annál intenzívebben korteskedtek. Már hetekkel az augusztus végi követválasztás előtt megyeszerte kisebb-nagyobb lakomákat és ivászatokat rendeztek a meggyőzendő köznemesek számára, a választás-

[111] Pesti Hírlap 1843. szeptember 10. (281. sz.) 613. „Zala-Egerszeg, september 1.", Nemzeti Újság 1843. szeptember 15. (113. sz.) 593., Nemzeti Újság 1843. október 6. (125. sz.) 644., Pesti Hírlap 1844. január 14. (317. sz.) 29–30. (Közli: Csány László reformkori iratai 95.)

[112] OSZK Kt. Fol. Hung. 1419. 1. Rész. 180. Közli: *Molnár András* 2010. 41.

[113] OSZK Kt. Fol. Hung. 1419. 1. Rész. 180. (Közli: *Molnár András* 2010. 41.), MOL P 61. 10. cs. A zalai konzervatívok felirata az uralkodóhoz, keltezés nélkül, Világ 1843. szeptember 9. (72. sz.) 593–594. „Zalából, sep. 3.", Nemzeti Újság 1843. szeptember 15. (113. sz.) 593., Nemzeti Újság 1843. október 6. (125. sz.) 644.

[114] Az 1840-es évek elején több megyében hasonló nagyságrendben pazarolták a pénzt a tisztújítások során. Így például Veszprémben és Győrben egyaránt 18.000 forintot áldoztak a konzervatívok, míg Árvában 50.000, Hontban pedig közel 100.000 forintjába került a restauráció a szembenálló feleknek. Fejér megyében 1842-ben 43.000 forintot biztosított a klérus, a nagybirtokosság és a középbirtokosok kétharmada, Zichy Domokos veszprémi püspök pedig ráírta a gyűjtőívre, hogy vállalja, „amennyi ezen felül szükséges". Vö. *Varga János* 1980. 182.

ra való beutazásuk költségeit (a fuvarokat és napidíjakat) pedig előre kifizették nekik. A követválasztásra egybegyűlt nemeseket Kaszaházán nagyszabású kortestáborban látták vendégül, és jelentős összegeket áldoztak a szavazókat lelkesítő látványos külsőségekre, így például cigányzenekarokra és díszes zászlókra is.

A liberális korteskedés során felmerült, illetve kifizetett költségek egy részét pontosan ismerjük a résztvevők levelezéséből és az elszámolásokból, nyugtákból. A liberálisok egyik kampányfőnöke, Zalabéri Horváth János kamarás írta Csány Lászlónak, hogy 1843. június 29-én 6000 ezüstforint hitel felvételéről kötött megállapodást, a főadószedői számadásokból pedig tudjuk, hogy Zala megye három járásában (a tapolcaiban, az egerszegiben és a muraköziben) 6064 ezüstforintot (15.155 váltóforintot) költött központi pénztárából a liberális korteskedést finanszírozó Társaság.

A főadószedő elszámolásából az is kitűnik, hogy e Társaság a szántói, kapornaki és lövői járásban is fizetett ki korteskölségeket. Ezek összegét ugyan nem ismerjük, de abból kiindulva, hogy a szántói és kapornaki járásban mintegy 1000 szavazó fuvarozását és napidíjait kellett kifizetniük, legalább 3500 ezüstforintot költhettek e célra. Ehhez jöttek még a lövői járás nemességének saját maguk által finanszírozott költségei, és a magánemberek által a hat járási zászlóért vagy az adózásra felszólító felhívás kinyomtatásáért fizetett összegek, melyek együttesen valószínűleg további több ezer ezüstforintot tehettek ki. Mindezeket összeszámolva inkább Deák Ferenc 12.000 ezüstforintos becsléséhez, semmint a Csány László által bevallott 9600 ezüstforinthoz állhattak közelebb a zalai liberálisok valós korteskölségei. (Az összeg nagyságrendjének megítéléséhez: a váci járás kortesfőnöke, Podmaniczky Frigyes báró szerint a liberálisok Pest megyében 1847 októberében 16.000 forintot költöttek Kossuth Lajos követté választására, ami — Podmaniczky megítélése szerint — a körülményekhez képest „valóban szerény összegnek mondható".)[115]

A Zala megyei liberálisok a Deák Ferenc melletti korteskedést különböző forrásokból fedezhették. Tehetősebb híveik között minden bizonnyal gyűjtöttek önkéntes pénz- és természetbeni adományokat; azt azonban, hogy kik és mennyit adakoztak, nem ismerjük. Mivel 1843 nyarán szinte az egész vármegyei hivatali apparátust (a megyei főadószedőtől és a járási főszolgabíróktól kezdve a pandúrokig) saját kampánycéljaikra használták fel, elképzelhető az is, hogy legalább részben igaz lehet a konzervatívok állítása, miszerint a megyei tisztségviselőknek — hivataluk elvesztésének terhe mellett — fizetésüket kellett felajánlani a korteskölségek fedezésére. A konzervatívok másik állítását, illetve vádját, hogy tudniillik a zalai liberálisok izraelitáktól kölcsönöztek tetemes összegeket, és „zsidók pénzén"[116] vásároltak szavazatokat, valóban alátámasztják a fennmaradt számadások. A liberális kampányfőnök, Csány László saját kezűleg állított ki kötelezvényeket zsidó kereskedők számára a kortes-

[115] *B. Podmaniczky Frigyes:* Napló-töredékek 1824–1886. Második kötet. 1844–1850. Bp., 1887. 194. (A Pest megyei követválasztás részleteiről: uo. 169–197.)

[116] MOL H 103. 19. d. Csány Mária keltezetlen levele Csány Lászlóhoz. Közli: Csány László reformkori iratai 202.

költségekről. Izraelita pénzemberek adhatták Horváth János kamarásnak a 6000 ezüstforintnyi hitelt, és a kaszaházi kortestábort is részben zsidó mészáros látta el élelemmel. Ezeket, a kortársak előtt többé-kevésbé közismert körülményeket a konzervatívok megpróbálták felhasználni liberális ellenfeleik lejáratására, s ezáltal némi antiszemita színezetet is kapott a kampányuk.

THE COST OF THE ELECTION OF FERENC DEÁK AS A REPRESENTATIVE
Campaigning Expenses in the County of Zala in 1843

by Molnár András
(Summary)

When Ferenc Deák was elected in 1843 as a parliamentary representative in the county of Zala after a campaign of extraordinary size and intensity, involving accomodation, free travel and bribes offered to the voters, Deák, then one of the leaders of the liberal reformer opposition, refused to take his seat with reference to the fact that his election had been achieved by illegal means of campaign and had cost some thirty thousand forints to his supporters. The present study is based upon the extant financial accounts of the campaigning expenses, confidential private correspondence and reports of the secret police and of the contemporary press. After outlining canvassing as done by the conservatives who opposed noble taxpaying, the study describes in detail through an analysis of all known sources the two-month election campaign of the liberals who supported the taxation of the nobility, and the costs it involved. According to our sources, whereas the conservative campaign was funded chiefly by the Catholic clergy, and before all by the bishop of Veszprém, the liberals were financed by the local Jewish merchants who advanced the loans needed for a successful campaign.

Fenyő István

REFORM ÉS NEMZETI ÖNÁLLÓSÁG

Csengery Antal és T. B. Macaulay angliai történelmének fordítása

1

Régi igazság, hogy a levél az egyik legszubjektívabb, igen gyakran „vallomásos" műfaj. Kivált, ha azt közeli hozzátartozónak írják. Érzékelhetjük e vallomásosságot a fiatal Csengery Antalnak 1849. évi bujdosásából, majd Pestről apjának, illetve bátyjának írott leveleiben is. Az idős Csengeryt fiai nagyon szerették és tisztelték. Méltán. A két fiú, Imre és Antal pedig nemcsak testvérek, de barátok is voltak, eszmeileg is közel állottak egymáshoz.

Antal írta bátyjának 1854. december 3-án: „... Az én lelkemet annyira megtörték a 49-iki dolgok, hogy én nem is vagyok többé, aki voltam."[1] Az íróknak vannak manírjaik, pózaik, frázisaik, de ez nem az. Csengery Antal a szabadságharc után hajlott, de nem tört. Nem adta fel a harcot, harcát. Akárcsak a többi, idősebb centralista politikus. Szalay László nyomán ő is történetíró akart lenni, a nagy angol példaképet, T. B. Macaulay-t követni. Apjának írta 1850. szeptember 10-én Kemény Zsigmond és Pap Endre esszéiről az általa szerkesztett *Magyar szónokok és statusférfiak* kapcsán: „Csak az angol irodalom mutathat ily jellemrajzokat, egy Macaulay tolla."[2] S mivel az akkoriban publikált *Ujabb kori Ismeretek Tára* szócikke „jeles történetírót" ígért Csengeryben a hazának, az így aposztrofált erről így szól atyjának: „... Roppant föladást mér reám. Nem ily viszonyok közt emelkedhetik ki a nagy történetíró, midőn az élet bajaival kell az embernek küzdeni. A Capitolium romjain fogamzott meg Gibbonban történeti nagy művének terve, s barátja pompás villájában hajtá azt végre. Hol vehet az én lelkem oly emelkedést ily körülmények között! Napszámosai lehetünk ily viszonyokban az irodalomnak és nem valami nagyot alkotók. De talán jőnek jobb idők s én valóban studiumaimnak élhetek. Addig csak egy kis tényező szerepét igénylem az irodalomban. Én is betöltök egy helyet, szaporítom azok számát, kiknek föladata nem dicsőség utáni törekvés — mint más boldogabb nemzeteknél —, hanem ha csak egy eszmével is járulni fajunk nemesítéséhez, míveléséhez, emeléséhez és megtartásához."[3] 1851. január 28-án atyjához intézett beszámolójában Macaulay neve ismét előkerül. „... jól írja

---

[1] *Csengery Antal:* Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette dr. Csengery Lóránt, Bp. 1928. 448.

[2] Uo. 426.

[3] Uo.

Macaulay: 'A népnek szemére nem lehet hálátlanságot vetni, inkább azt, hogy rosszul választja meg embereit, kiket bálványoz.'"[4] Az előbbi elszánás igazán nemesen önzetlen vállalás, az utóbbi tézis pedig aligha csak Macaulay korára érvényes.

Csengery kapcsolódására a nagy brit történészhez a legbeszédesebb bizonyság az előbbinek 1853. szeptember 6-án írott levele, melyben arról tájékoztatja apját, hogy a napokban fejezte be Macaulay-fordítását, s ugyancsak a napokban egy fia is született.[5] Macaulay hőséről, Orániai Vilmosról Vilmos lesz a neve.

Milyen viszonyokat, körülményeket emleget a történészi pályára habozva készülő Csengery? Schwarzenberg, Haynau, Bach korszaka ez. Szóljon erről maga az érintett – ugyancsak övéihez. 1850. június 27-én jegyzi fel: az irodalom most nagy akadályra talált.[6] Minden munkát kinyomtatás után be kell mutatni a Districts-Commandónál, s most meg kell várni, amíg a Commandó az árulási [itt: eladási] engedélyt meg nem adja. „...Csak az irodalom — folytatja levelét — e szirten meg ne törjék! Igy vagyunk a sajtószabadsággal! Vissza jutánk a censurához. Isten tudja, mi lesz az írókból és irodalomból?"

Nemcsak Csengery tette fel ez időben e kérdést. Rá így válaszolt (1850. december 26-án apjának) [jeles nap – Karácsony másodnapja, államalapító nagy királyunk neve is István volt!]: „Eszmét, melynek európai értelme és jövője van, nem lehet a harcmezőn legyőzni. S az alkotmányosságnak európai értelme van s a szabadságnak jövője van."[7]

A fiatalember hite napjainkban talán kissé naivnak, illúziókban ringatózónak tűnik, de ma is megragadó. S mi volt a „befejezett" Macaulay-fordítás? Az *Anglia története II. Jakab trónralépte óta (The History of England from the Accession of James the Second),* mely eredetileg 1848. november 29-én jelent meg Londonban, s melynek első két kötetét ültette át Csengery nyelvünkre.[8] Minden valószínűség szerint párhuzamosan készítette ezt az UIT-szócikkekkel s a *Magyar szónokok és statusférfiak* írásával – szerkesztésével, miközben történelmet és növénytant tanított a Szőnyi-féle nevelőintézetben.

Miért e buzgóság? Erre is ő maga felel – nálunk bizonyosan hitelesebben. Apjának írja 1851. január 28-án: „tisztába kell hozni" a múlt tanulságait. Egy újjáteremtő politika kell a hazának. De vajon mennyiben segíthet ebben Macaulay?

E kérdésre a következőkben válaszolunk.

2

A centralisták című könyvben részletesen szóltunk arról, hogy a két egyetemista, majd pályakezdő barát, Eötvös József és Szalay László milyen előszeretettel és érdeklődéssel olvasta az *Edinburgh Review*-t, melynek Macaulay 1825-től

---

[4] Uo. 435.
[5] Uo. 442.
[6] Uo. 423.
[7] Uo. 429.
[8] *J. Cotter Morison:* Macaulay. London, 1922. [First published 1882.] 136.; *Macaulay:* Anglia története II. Jakab trónra lépte óta. Magyarul kiadja Csengery Antal, Pesten, 1853. I–II. kötet.

(akkor még nem töltötte be a huszonötödik életévét) haláláig állandó munkatársa, mai szóval egyik „sztárja" volt. Az olvasó, aki e folyóiratot kezébe vette, nem kerülhette ki a már említett *Milton*-esszét, majd a sorjázó többi remeklést (pl. John Hampdenről, Sir William Temple-ről, Warren Hastingsről, az első Pittről stb.)[9]

A két irányadó centralista nyomában a többiek is forgatták a Macaulay-műveket. Emlékbeszédeikben, cikkeikben erről bőven beszámolnak. Az *Essays,* Macaulay gyűjteménye 1843-ban jelent meg a szigetországban, s Trefort Ágoston 1845. május 9-én ír róla a *Pesti Hírlap*ban – népszerűsítve (és gyakorolva) a címadó új műfajt.[10] Az olvasó talán megbocsátja, ha itt nem ismételjük el e cikk gondolatait – benne vannak az említett könyvben. Az 1882-ben megjelent Trefort-kötet, a *Kisebb dolgozatok előszavára* is csak utalunk, hol azt olvashatjuk, hogy „Macaulay sohasem fog elavult íróvá válni",[11] s csupán emlékbeszédére hivatkozunk még, melyet húsz évvel korábban tartott róla a Magyar Tudományos Akadémián. („... S így, midőn 1845 nyarán, melyeknek [az esszéknek] egy részét az edinburghi *Review*-ből ismertem már, összegyűjtve először vettem, nem írhatom le ama benyomást, melyet reám tettek" stb.)[12]

A Csengeryre gyakorolt hatásról már tettünk említést. Annyit azért hozzátennék, hogy a brit történész halálát követően, 1860-ban Csengery így írt: eltávozott Lord Macaulay, „az angol történetírók legnagyobbika", a „nemes, nagy lélek". A *Milton*-tanulmány volt elseje azon gyönyörű essayknek, melyekkel húsz éven át gazdagította az érintett szemle [*Edinburgh Review*] lapjait." A nekrológ-tanulmány azt is közli, hogy „... A *Journal des Débats* csak nemrég az alkotmányos eszmék kézikönyvének nevezte Macaulay angol történelmét. Igaza van. Történetírónk e tekintetben gyakorolt roppant hatást az angol népre... Macaulay hatalmas tollának volt fenntartva: a szabadelvűség színvonalára emelni a középosztályoktól fel a peer-családokig a nemzet politicai nézetét."[13]

Említést érdemel, hogy *A zsidók emancipációja* című Eötvös-tanulmány (1840–1841) érvei nemegyszer megegyeznek a híres Macaulay-beszédnek (*Jewish Disabilities,* 1831.) argumentációjával, s az *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* című röpiratnak (1850) szövege előtt, mottóként a következő, Macaulay angol történetéből vett idézet áll: „He disliked revolutions and for the same reason, for which he disliked revolutions, he disliked counterrevolutions" („Nem szerette a forradalmakat, és ugyanabból az okból, amiért nem szerette a forradalmakat, nem szerette az ellenforradalmakat sem." Saját fordításom. F. I.)[14]

---

[9] *Fenyő István:* A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. 161–163., 72–73.

[10] *George Otto Trevelyan M. P.:* The life and letters of Lord Macaulay. I–IV. Leipzig, 1878.; *J. Cotter Morison* i. m.; Sükösd Mihály: Macaulay. In: *Thomas Babington Macaulay:* Esszék. Bp. 1961. I–XXII.

[11] *Trefort Ágoston:* Kisebb dolgozatok. Bp. 1882. 25–52.

[12] *Uő.:* Előszó. 1882. szept. 13. Uo. V–XXII.

[13] *Uő.:* Emlékbeszéd Macaulay fölött. Felolvastatott az MTA 1862. márc. 3. tartott ülésében. In: *T. Á.:* Emlékbeszédek és tanulmányok. Bp. 1881. 63–84.

[14] *Csengery Antal:* Lord Macaulay. 1860. In: *Cs. A.:* Összegyűjtött munkái. Bp. 1884. III. k. 302–329.

A legfontosabb adatokat Gángó Gábor munkája szolgáltatja. Eszerint *Eötvös József könyvtárának* 537. sz. darabja T. B. Macaulay *The History of England from the Accession James the Second.* Copyright Edition. Vol. I. Leipzig, 1849. Beruh. Tauchnitz. 438 p. 16 cm., margójelölésekkel. Az 538. sz. ugyanez a mű, IV–X. kötet, Leipzig, 1855–1861., szintén margójelölésekkel; s az 539. sz. *Speeches of Macaulay.* In two volumes. Vol. I–II. Leipzig, 1853.[15] S már 1971-ben megjelent tanulmányomban feltártam: Eötvös birtokában volt egy hatkötetes válogatás az *Edinburgh Review*-ből (*Selections of Edinburgh Review*, Paris, 1835–1836), melyet módom volt áttanulmányozni, benne a tulajdonos ceruzajelzéseivel, aláhúzásaival, újságpapírból készített emlékeztető könyvjelzőivel.[16]

Aligha lehet túlzás, ha feltételezzük: e műveket esetleg a posszeszoron kívül a többi centralista is forgathatta. Azt már feltételezni sem merem: hátha Csengery Eötvös példányából fordított? Valamennyien szerettek olvasni, valamennyien tudtak angolul, s valamennyiüket érdekelte a múlt, a jelen, leginkább pedig a jövő.

3

Macaulay-ról hatalmas szakirodalom áll rendelkezésre. Ezért csak röviden idézek fel életrajzából néhány jellemző és a továbbiakhoz szükséges adatot. A brit historikus 13 évvel volt idősebb Eötvösnél és Szalaynál, 18-cal Trefortnál, 22-vel Csengerynél. A világhírű cambridge-i Trinity College diákja lett, ő is pályadíjakat nyert, mint Csengery Várad és Debrecen irodalmi diáktársaságaiban. Igaz: Macaulay nem „consilium abeundi"-val távozott Cambridge-ből, mint azt magyar tudóstársa tette. (Nem akarnánk a két magyarok lakta város intézményeit az angol kollégiumok mellé állítani, még kevésbé ahistorikusként feltűnni.) De miért hallgatnánk el, hogy Macaulay apjának claphami háza éppúgy közös találkozóhelye volt a rabszolga-felszabadításért küzdő brit liberális politikusoknak, mint Csengery apjának háza a bihari ellenzéki reformereknek?[17] S ha Macaulay tizenöt éves volt, amikor hazájában a *Habeas Corpus Act*-et felfüggesztették, Csengery ugyancsak ennyi az országgyűlési ifjak és Kossuth letartóztatásakor, a notapörök indulásakor.

Miért lenne titok, hogy mire Macaulay a harmincadik évét betöltötte, cikke James Millről és az utilitárius tanokról annyira megragadta Lord Lansdowne-t, hogy tüstént felajánlott neki egy parlamenti mandátumot. Csengery nem mondhatta el ugyanezt, de azt igen, hogy „huszonéves" korában rendszeresen beszámolt a rendi országgyűlés (1843–1844) vitáiról. Nem tehetségtelenül, mert Szalay László azonnal szerződtette, sőt a fiatalembert huszonhárom éves korában utódjává, a *Pesti Hirlap* főszerkesztőjévé is megtette. S maga Szalay is harminc esztendős volt, amikor Korpona város követeként elmondta híres beszédét a rendi diétán, Trefort pedig huszonöt évesen foglalt ott helyet

---

[15] *Fenyő István* i. m. 184.; *Eötvös József:* Reform és hazafiság. Bp. 1978. II. k. 467.

[16] *Gángó Gábor:* Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös. Bp. 1995. 171.; *Fenyő István:* Eötvös József és a Budapesti Szemle. In *F. I.:* Nemzet, nép – irodalom. Bp. 1973. 286–287.

[17] *Fenyő István:* A centralisták 162.

Zólyom város követeként. A „csodagyerek" Eötvös sikereiről jobb, ha ezúttal nem szólunk. Hiszen „könnyű" annak, akinek „szellemi bölcsőjét" Kazinczy, Kölcsey, Szemere Pál vigyázza. Különben is tudvalevő: ha a londoni Speaker Macaulay-ért küldött, amikor azt akarta, hogy töltsék meg az alsóházi padokat,[18] akkor a nádor, a főrendi diéta elnöke Eötvösért, amikor ugyanerre Pozsonyban volt szükség.[19]

Feljegyezték: Macaulay hajnali ötkor kelt, s reggelig írt. Előtte fél éjjelen át a parlamentben ült, beszélt, vitázott, reggeli után ellátta hivatalát (kétszer miniszter is volt), majd ismét íráshoz látott. Előfordult — nemritkán —, hogy reggel 7-től este 7-ig egyfolytában papírra vetette mondanivalóját.

A továbbiakban a Macaulay-ról kiváló esszét alkotó Sükösd Mihálynak adnám át a szót. Eszerint 1831. március 2-án egy alacsony termetű, zömök képviselő hatalmas szónoklatot tartott az angol alsóházban.[20] A parlament a választójogi törvényről tanácskozott. A fiatal képviselő, Macaulay „beszédét egyetlen szó megmásítása nélkül lehetett volna nyomdába küldeni" — írta egy whig párti képviselő — „Ennél szebb beszédet még alig mondottak a Házban" – emlékezik a tekintélyes kortárs és előd, Sir James MacKintosh.

A pályakezdő Macaulay-nak már legelső esszéje, a *Milton*-cikk vihart kavart. Kijelentette ugyanis, hogy az angol nép okkal és joggal fejezte le királyát, I. Károlyt. S Sükösd Mihálynak abban is találó a megállapítása, hogy a későbbi történetíró-politikusnak már az első nyilvános szereplése egy rabszolgaság elleni népgyűlésen történt. Itt nyilatkozott meg először a későbbi nagy szónok. „...Ez a szereplés — folytatja Sükösd — egyengeti útját a haladó szellemű, tekintélyes folyóirat, az *Edinburgh Review* felé, melyben alig egy év múlva napvilágot lát első, nagyszabású tanulmánya, a Milton-esszé."[21] Az angol ifjú különc volt, de nem egyedülálló abban, amit azután róla századunk magyar esszéistája feljegyez: „...Napjai jelentős részét a könyvtárszobában töltötte; gondosan kitervelt órákon át íróasztalához bilincselte magát." Ilyet némely magyar olvasói megtettek (utóbb a hazai Eötvös-collegisták is.) Viszont ha Macaulay Indiában a törvénykönyv megalkotásának szüneteiben időt talált arra, hogy forrásmunkáktól távol nagy tanulmányt írjon Bacon-ról, akkor hazai fordítója az éjjeli órákat használta fel Macaulay magyarítására.[22]

Beszőnénk ide valamit a brit történetíró vitájáról a két klasszikus utilitárius filozófussal, *James Mill*el és *Jeremy Bentham*-mel. Ezt a disputát tanulságos kiadásban közzétette Oxfordban Jack Lively és John Rees – az ő interpretációjukat követjük.[23] 1820-ban Mill az Encyclopaedia Britannica 5. kiadásának lapjain közzétette kormányzati alapelveit (*Government*). Erre reagált Macaulay az *Edinburgh Review* 1829. márciusi számában. Az utóbbi szerint Mill elmélete hamis princípiumokon épül, stílusa pedig olyan száraz, mint Euclides Elemei.

---

[18] *G. O. Trevelyan* i. m.; *J. Cotter Morison* i. m.

[19] *Fenyő István* i. m. 191.

[20] *Sükösd Mihály* i. m. I.

[21] Uo. VII.

[22] Uo. VIII.

[23] Jack Lively and John Reeds and intr.: Utilitarian Logic and Politics. Oxford, 1978. Introduction 1–52. – A vita: 53–258.

„Álokoskodása" Bacon, azaz az emberi ész nagy felszabadítása előtti. A hatalomról nem szabad oly dogmatikusan gondolkozni, mint azt Mill teszi. Mill az a priori módszert követi, és az elégtelen. Így nem lehet elérkezni az igazsághoz. Macaulay szerint egyszerre nem lehet hinni egy elméletben és egy tényben, amely ellentmond neki. Mill azt állítja, hogy a kormányzat első és egyetlen feladata a tulajdon védelme. Vitapartnere megkérdezi: a személy biztonsága nem?

Az izgalmas vita további ismertetése elvinne célunktól – elég annyi, hogy annak egyes állomásait a centralisták (köztük Csengery) olvas(hat)ták az edinburghi folyóiratban, s ha akartak (ugyan miért ne akartak volna?), épülhettek belőle.

Ismét Sükösd tömör esszéjének adjuk vissza a szót. Beszámol a fiatal brit történész harcairól a sikeres *Reform Bill* elfogadtatásáért, leszögezi, hogy *1832*-ben új fejezet nyílott az angol történelemben, a liberalizmus aranykora; T. B. Macaulay pedig — úgymond — arra született, hogy az angol liberalizmus világképét örökítse meg. Sükösdnek abban is igaza van, hogy Macaulay boldog ember és harmonikus író volt. Azzal szintúgy egyetérthetünk, hogy a Londonba vonuló Orániai Vilmos a trónért cserébe nyomban elfogadta és elfogadtatta a *Bill of Rights*-t.[24]

Mi volt ebben a „bill"-ben, mit hirdetett Macaulay, s milyen programot vettek át tőle Csengery és társai. Politológiai közhelyek következnek: a *Bill of Rights*-tól kezdve az angol uralkodó hatalma korlátozott lett. Lemondott a hadsereg, bírák, pénzügyek ellenőrzésének jogáról, köteles lett háromévenként összehívni a parlamentet. Teljes szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot, törvény előtti egyenlőséget biztosított alattvalói számára, a katolikusoknak, evangélikusoknak, zsidóknak egyenjogúságot. Ígéretet tett: a gyarmatok lakosságát embernek fogja tekinteni.

A Macaulay művelte esszé-műfaj Bacon öröksége Sükösd szemében (Bacon pedig szerintünk a centralisták közös szellemi őse, filozófus és politikus egy személyben). Brit történeti esszéírónk kezében az esszé valóban pedagógiai eszközként szolgált: nevelni, tanítani, példát statuálni kívánt velük. Magyar utódai talán ebben utánozták leginkább. Csengeryről szólva azt is megkockáztatjuk: íróknál szintúgy a műveket, államférfiaknál a közéleti tetteket veszi számba, s ő is mindenkinél a jellemre figyel, mint Macaulay. Megjeleníteni viszont nem tud, nem művész, iróniája, humora is sokkal kisebb, mint a brité. Sükösd Mihály azzal a munkánkra is vonatkoztatható megjegyzéssel fejezi be tanulmányát, hogy a 19. század polgárságának „uralkodó eszméit" Macaulay fogalmazta meg.[25] Leginkább ott, ahol a negyvennyolcas forradalom bukása után a történelem elnyújtotta a feudalizmus korát.

4

Nem szükséges különösebb történelmi ismeret (érzék?), hogy elhiggyük: az előbbi gondolatok Világos, még inkább az olmützi alkotmány hatálytalanítása után nagyon időszerűek voltak idehaza. Ferenc József, Schwarzenberg, Bach,

[24] *Sükösd Mihály*, i. m. XXI.
[25] Uo.

Grünne, Kempen gyakorolta hazánkban is a zsarnoki hatalmat, s bizony „hol zsarnokság van, ott zsarnokság van". Csengery prezentálta magyarul az olvasóknak Macaulay első két kötetét, kik megtanultak a lefordított sorokban (sorok között is) olvasni.

Miről olvashattak? Amiről Csengery már a reformkorban, majd az *Ujabb kori Ismerek Tára* címszavaiban tanúságot tett – a liberalizmus elveiről, a nemzeti érdekből végrehajtott reformokról, az angliai polgárosodás nagy eredményeiről. Arról, hogy a rend és szabadság szerencsés egyesülése minő jólétet idézett elő a szigetországban, miként növekedett a haza dicsősége és gazdasága, mint alkotott az óriási kereskedés oly tengeri hatalmat. Batthyány és az aradi tizenhárom kivégzésének másnapján, a milánói kivégzések (1853 februárja) idején a magyar olvasó arról értesülhetett Csengery (tudása és szorgalma) által, hogy Anglia története az utolsó 160 évben kitűnőleg az anyagi, erkölcsi és értelmi haladás története; az ész hatalma mindig jobb és nemesebb, mint azon hatalom, mely csupán a testi erőben áll. E sorok olvasója talán fölment az alól, hogy hasonló „fejlődéstani" nézeteket Csengery *saját* (továbbá Eötvös, Trefort stb.) írásaiból idézzünk. E fejlődéselvhez még annyit, hogy Macaulay szerint Anglia változása *fokonkénti kifejlődésnek,* s nem lerombolásnak és újraalkotásnak volt az eredménye. Csengery és centralista társai minderről magától értetődően Condorcet-től Guizot-on át Mackintosh-ig és azon is túl, sok más politikai írónál is olvashattak, de Macaulay-nál minderről egy „grand récit" *legelején* esik bőven szó. Azzal a plusszal, hogy utóbbi szerint roppant volt a változás, de sohasem volt pillanat, mikor a létezőnek fő része ne a régi lett volna. „... nincs társalom — fordítja Csengery —, melynek így sikerült volna a forradalmat az elévüléssel, a haladást az állandósággal, az ifjúság erélyét az emlékezetet haladó régiség fönségével párosítani."

Hiszen *éppen ezt a lehetőséget kereste* műveiben Eötvös, Szalay, sőt ilyesmiről álmodott az idehaza maradt municipalista többség is, innen kényszerítette „balra" az uralkodóházi hitszegés Kossuthot és a 48-as kormányzatot.

Macaulay további nézetei: az angol királyoknak a középkorban nagy volt a hatalmuk, de három nagy alkotmányos elv korlátozta őket: a király nem hozhatott törvényt parlamentjének beleegyezése nélkül; adót sem vethetett ki az utóbbi nélkül; a végrehajtó közigazgatást az ország törvényei szerint volt köteles intézni, s ha azokat megszegte, tanácsosai és tisztségviselői felelősek voltak. „Vajha!" sóhajthatta Csengery, aki szó szerint a következő gondolat fordításával folytatta: „...Bennünket hosszas tapasztalás megtanított, hogy veszély nélkül az alkotmány semminemű sérelmét sem hagyhatjuk észrevétlen ... a kormányt, mely kénytelenség nélkül túlhágja hatalma korlátait, szigorú megrovás alá kell venni a parliamentben." A centralisták tudat-mélyére persze nem láthatunk, de bizonyos: a fordító és elvbarátai nem akartak mást sem a reformkorban, sem *Ferencjóska* regnálása idején. Még a mai ember is bólinthat, ha azt olvassa Macaulay–Csengerynél: „Erőszak természet szerint erőszakot idéz elő."

A protestáns átültető azt a gondolatot is nyilván magáénak vallotta, hogy a reformációt megbecsülhetetlen áldásnak lehet tekinteni, s az utolsó három évszázad idején a római egyház fő célja volt az emberi szellem előmenetelét hát-

ráltatni. A protestantizmus a katolicizmushoz képest a polgárosodás magasabb foka. Eötvös ugyan vallásához híven ragaszkodó katolikus volt, de ő is így gondolta (elég belenézni az *Uralkodó Eszmék* szövegébe).

Károly angol királyról Macaulay-nak nincs jó véleménye. Az *Anglia története...* fordításakor Csengerynek sem volt I. Ferenc Józsefről, s aligha tévedünk, ha szerintünk Szalay László sem jókedvében maradt kint Svájcban 1855-ig. Macaulay (és utána Csengery) indokol: Károly a *Petition of right*-ot, mely Anglia szabadságainak második nagy oklevele (great Charter) a legünnepélyesebben megerősítette és megszegte. A magyar fordító szerint I. Károly kötelezte magát, hogy sohasem szed többé adót a Ház egyezése nélkül, senkit sem vitet fogságba a törvény rendes folyamán kívül, s hadi törvényszékek alá sohasem veti többé népét. Csengery magyarítása az idő tájt látott napvilágot, amikor a milánói felkelőket éppen elintézték (lecsukták, elkobozták, felakasztották), Mack Józsefet és Libényi Jánost dettó stb. stb. I. Károly meg akarta semmisíteni a parlamentet – olvassuk. Tizenegy évig nem hívta össze. Ferenc József sem sietett azzal. Ő tizenkét évet várt, várhatott.

A t. olvasó remélhetőleg meg fogja bocsátani azt, ha nem vesszük el idejét I. Károly uralkodásának további részleteivel, s az esetleges analógiákkal. Akit ezek érdekelnek, olvassa el Macaulay-t, akit pedig a magyar dolgok, az forgassa át Széchenyi *Blick*jét. Csak annyit, hogy a fanatizmust Macaulay a vallásban és a politikában se szereti, még akkor sem, ha olyan király fejét veszik, aki arra — őszerinte is — rászolgált. Azt sem kedveli, hogy Cromwell lordprotector idején a kormányzat „bár köztársasági alakban, valójában kényuralom volt, a kard félelmes hatalma". Ezt olvasva gróf Grünne és báró Kempen jut még ma is eszünkbe – lehet, hogy egykor Csengerynek is?

5

Ugorjunk a történetben egy nagyot, I. Károly uralmáról II. Károlyéra. Az alma olyan volt, mint a fája – ez minden róla szóló műben benne van. Az már kevésbé bizonyos, hogy Macaulay következő megállapítása is szerepel: „... Angliában a XVII. században polgári tisztviselőnek nem áll hatalmában tulajdon hittani rendszerének mintájába szorítani az emberek lelkét." Igaz: nálunk a konkordátumig (1855) még hátra volt akkortájt némi idő, de Rauscher bíboros bécsi hercegérsek, Ferenc József egykori nevelője addig is tette, amit tehetett.

Macaulay II. Károly öccsére, II. Jakabra tér át. Őróla sincs jobb véleménnyel. Már I. Károlyról azt írta: előtte semmi volt a nemzet függetlensége, s az alkotmányos korlátokat alkalmatlanoknak kezdte tartani. Az öccsére alkalmazott Macaulay-féle jelzők – Csengery híven fordította azokat nagyon megbélyegzőnek. Csak annyit vennénk át, hogy rendkívül megvesztegethetőnek, pénzhajhásznak, szűkagyúnak minősíti.

Sőt: amikor Csengery leírta: a neveletlen „gentleman" azt hitte, a Whitehall a legromlottabb fajú néppel van tele; nem ok nélkül hitte; a nagy összegeket részben ravasz politikusok orozták el, részben bohócokra és külföldi kéjhölgyekre költötték, csak saját korára gondolhatott.

A jelenné szelídült jövőről a nagy mű legjobb részében, az *Anglia 1685-ben* című fejezetben olvashatunk. Ez a passzus megvigasztalhatta Csengeryt is, amint minket is. Nemcsak az van benne, hogy — idézem — „... a fejedelem személyes kegyencei, miniszterei s minisztereinek teremtményei tömérdeket elnyeltek a közpénzekből", de az is, hogy a szigetországban megkezdődött a polgári fellendülés is. A Pesten élő Csengery és Lukács Móric, az 1850 decemberében visszatérő Eötvös, az 1855-ben Budára visszaköltöző Szalay arról olvastak e fejezetben, hogy az 1688. évi forradalom óta az angol városok némelyike hétannyira szaporodott. Csengery különben lexikoni szócikkeiben is hivatkozott Manchester, Liverpool stb. szédületes fejlődésére. Ezúttal azt fordította — lelkesen —, hogy Liverpool „Végtelen hajóműhelyei, rak- és műtárai a világ csodái közé számláltatnak." S azt a történetírói óhajt, hogy „vajha sokkal nagyobb igényű történetíróink olykor nehány lapot megkíméltek volna a hadjáratoktól és politicai cselszövényektől, hogy értesítének vala, miként néztek ki elődeink társalgótermei és hálószobái." Igaz, Szalay svájci száműzetésben élt, de ott is írta hatkötetessé bővült történelmét, s Csengery is valami ilyesmire készült (sajnos, ez elmaradt).

Még ma is érdekes az, hogy 1685-ben Chelsea csendes falu volt, Islington [=Disraeli szülőhelye] pusztaság, a Regent Street legnépesebb részén egyedül találhattuk volna magunkat. Mindez Macaulay korában már London része volt, ma még inkább. Talán a Covent Garden körüli bűz enyhült azóta valamelyest. Az utcára éjnek idején azért ma sem mennénk ki, s nem annyira az eleséstől, csonttöréstől félnénk.

Túl vagyunk a Pilwax, a Nyugat, a Japán cafék jelentőségén, így csak helyeselni tudjuk, ha Macaulay lelkesedik a londoni kávéházak közvélemény-formáló tevékenységéért, politikai–kulturális-funkciójáért. Miért? Macaulay (és Csengery) felel: „.. mint történni szokott, sokan hajlandók merő ostobaság – s átalkodottságból lármát ütni az újítás ellen, csupán mivel újítás volt."

Macaulay-nál a „legtúlságosabb megszorítások"-ról esik szó, meg hogy az angol író, költő alig kapott honoráriumot. Mindez — közel 325 év telt el azóta — a kései hazai utódok előtt sem ismeretlen.

6

Térjünk vissza a vallási fanatikus II. Jakabhoz és 19. századi analógiáinkhoz. „...Az új király, ki szeretett a tengerészeti ügy részleteivel foglalkozni, s ügyes írnok lett volna a chatami hajóműhelyekben, elhatározá, hogy önmaga lesz saját tengerészügyi minisztere." I. Ferenc József, ki eredményes kettőskönyvelője lett volna birodalmának, felülmúlta őt: 1852 áprilisától, Schwarzenberg herceg halálától kezdve, önmaga *miniszterelnöke* lett. Jeffrys, a királyi főtörvényszék főbírájának rémtettei? Nos, Haynau sem maradt nagyon mögötte. Jakab vallásos vakbuzgalmában három országot dobott el magától – írja Macaulay, fordítja Csengery. Magyarország egyelőre koronázatlan királya még többet. A fogházak poklok voltak Jakab idején? Csengery éppen akkor vitatkozik a magyar intézményekről az irántunk rosszindulatú Appert-rel,[26] s hát Eötvös-

[26] *Csengery Antal:* Appert legújabb munkája. Pesti Napló 1851. február 28–március 1. 293–294.

től, Lukácstól sem volt „idegen" ez a téma. Hogy Jakab kérlelhetetlen, s a deportáló hajók üregében „merő sötétség" volt, „bűz, jajgatás, betegség és halál"? Hát Kufstein vagy a Neugebäude sem volt szanatórium, s elég Széchenyi Istvántól elolvasni a *Nagy Magyar Szatírát.*

7

A fordító a II. kötetet azzal kezdi, hogy Jakab XIV. Lajos példáját akarta követni. Ha az utóbbi (hűbérura volt) a nantes-i edictumot vonta vissza, ő a *Habeas Corpus*t és a *Test Act*-et szerette volna hatálytalanítani, Csengery megjegyzi: „...Valóban nem csodálhatni, ha e nagy törvényt az angolok általában, minden pártkülönbség nélkül, nagyra becsülik: mert oly törvény az, mely nem közvetve, hanem közvetlen úton eszközli az ország minden lakosa biztosságát és jólétét." A *Test Act* és a „pápista" király? Macaulay úgy ítél, hogy Jakab politikájának az angol katolikusok 3 évi törvénytelen tomboló diadalt köszönhettek, majd 140 évi lealacsonyítást.

Újra le kell írnunk: a brit történetíró és centralista követője kissé idealista, illúziókat is melengető tollforgatók. Az előbbi még azt hitte, hogy ma az egész nemzet jelen van a parlament minden tanácskozásán, s hogy száz meg százezer ember ismeri meg a törvényhozás folyamát. E remény csalóka volt, s ezt már Eötvös is belátta. Abban Macaulay-nak igaza volt, hogy a rendes hadsereg veszélyes lehet a törvényes hatalomra. Azért egy kérdést feltennénk: és a félkatonai szervezetek? Csengery olvas, fordít, és feltehetőleg felszisszen: John Windham, Salisbury követe felszólalt: a nép torkig lakott a katonai zsarnoksággal, ingyen beszállásolással. Miért szisszen fel? Mert Csengery épp az ingyen beszállásolásról írta egy évtizeddel korábban első, nyomtatásban megjelent, nagyobb tanulmányát. (*Die Militärerhaltung Ungarns, deren geschichtliche Entwicklung, und Verhandlungen über dieselbe in den Reichsdeputationen, und auf den Landtagen 1839/40 u. 1843.* In: Vierteljahresschrift aus und für Ungarn 1844. Leipzig. B. IV. 1te Hälfte 180–208.)

Jakab évente kb. hatezer fontot kapott XIV. Lajostól, hogy a parlament összeülését megakadályozza. Ferenc József utóbb a pénznél is többet kapott Miklós cártól: 204 ezer főnyi orosz intervenciós sereget. Szerzetesi csuklyák, olvasók a londoni utcákon? Miután a cár nem fogott kezet a hajdani „barikádhőssel", Bach belügyminiszterrel, az is magára aggatta a skapulárét, talán még a reverendát, a cingulust is. Az ír katolikusok helyzetét alig érintjük, az írlandi szegénységet különösen nem, mert arról már Eötvös szólott 1840 elején.[25] Macaulay erről: az ír katolikus, ha protestánssá lett, sem szűnt meg ír, azaz alávetett nép lenni. Macaulay előtt Eötvös — kétségkívül patetikusabban és deklamálóbb hangsúlyokkal — hasonlót írt brit kortársa szövegéhez: „... Az uralom, melyet e népiségek egyike a másik fölött gyakorolt, a vagyonosság uralma volt a szegénység, a tudományé a tudatlanság, s a polgárisultságé a míveletlenség fölött."[27]

Macaulay rajongott Orániai Vilmosért, ezért az utóbbi uralkodásáról csak annyit: szerinte Vilmos tudta, hogy egy népszerű röpirat gyakran annyi szolgálatot tehet, mint a csatatéren nyert győzelem. Az utókor feltételezheti: ennek

[27] *Eötvös József:* Szegénység Irlandban. In: *E. J.:* Reform és hazafiság. Bp. 1978. I. k. 135–205.

olvastán a centralisták esetleg hümmögtek. Akkor is ezt tehették, amikor a brit történetíró arról elmélkedett, hogy Vilmos közszelleme Európa közszelleme volt, a „nemzetek nagy közössége". Egyetértést akart a trón és a parlament között. „Álmodtál Gulliver" – írta valamikor verse címéül a költő. Macaulay nem az első volt, aki rájött: „Kétségkívül rossz, hogy bármely polgár ki legyen zárva vallása miatt a közszolgálatból: sokszor azonban az emberi bölcsesség nem tehet egyebet, mint hogy a rosszak közt válasszon." Úgy látja: Jakab szerint a legfőbb képességet az jelentette, ha valaki az ő „pápista" egyházához tartozott. Az anglikán egyház hívének lenni határozott képességhiány volt.

Még jó, hogy ilyesmi csak brit földön fordulhatott elő – sóhajt fel a kései magyar olvasó. Olyasmi sem lehet nálunk, hogy a király akarata főbíróvá tette Sir Robert Wright-ot, kinek tudatlansága közmondássá lett. Hogy is mondta Pangloss mester? „Ez minden világok legjobbika".

Mindenütt nőtt a bosszúság a kormány ellen – írja Macaulay. Majd: az 1688. évi szövetséget az esztelenséghez közelítő zsarnokság idézte elő. Az angol nép 19/20-a változást óhajtott. Macaulay és centralista fordítója úgy hiszi, hogy „Szabad és törvényes parliament ugyan hathatós orvoslója lehetne mind e bajoknak, de míg a kormány szelleme merőben meg nem változik, a nemzetnek sem lehetett kilátása ily parliamentre."

Nem, mert a „Jakabok" nehezen, vagy egyáltalán nem tanulnak. Ezért is véli Macaulay, hogy „...Azon jog, mellyel a nép bír, hogy rossz kormánynak ellenálljon, szoros rokonságban van azzal, mely az egyes embert illeti, hogy törvényes oltalom hiányában megölje, aki őt megtámadja."

Csengery nem volt jövendőmondó, csak egy nemzetének szolgálni akaró, okos ember, amikor Macaulay szavait magyarul meghirdette: „...oly uralkodók, kik a félelemnek adják meg, amit az igazságtól megtagadtak, hálát ne várjanak." Mit se tudhatott ő Solferinóról, Königgrätzről, felirati és határozati pártokról. Azt viszont már a Pesti Hírlap szerkesztőjeként megtanulta, hogy a szólásszabadság — így hangzik nyelvünkön Macaulay igéje — minden egyéb szabadság legfőbb őre és biztosítéka. Most volt ideje oly „védszerekkel" biztosítani a szabadságot, melyek a hatalom kicsapongásainak hatályosan elejét vegyék.

8

Nem állítjuk, hogy az Anglia története első két kötetét nem lehetett volna jobban lefordítani. Nyelvhelyességi hibák, szedési vétségek gyakran zavaróak a szövegben. Mentség: Csengery nagyon gyorsan dolgozott, mert Macaulay szavára idehaza kifejezetten szükség volt – reményt kellett önteni a csüggedt vagy elfásult hazai olvasókba. Igaz: akkor még kevesen olvastak vaskos könyveket, nemigen fogytak az ilyen művek. De az okos és emberséges szó hamar terjed, még akkor is, ha eleinte talán nem sokan visszhangozzák. „Spiritus flat, ubi ult" – mondja a régi római szólás.

Macaulay összegzése, sőt szintézise a bemutatott időszakról összecseng a centralisták megújuló elveivel és élethitével. Az oly gondolatok például, hogy az angol forradalom szorosan védelmi forradalom volt, mellette szólt a legitimitás eszméje. A nemzet képviselőinek beleegyezése nélkül törvényt hozni ne lehes-

sen, bezárni törvénytelenül senkit sem szabad. Ki kell irtani azt a „veszélyes" eszmét, miszerint a királyi kiváltság fenségesebb az alaptörvényeknél. E minden forradalmak közt legkevésbé erőszakos forradalom — hirdette Macaulay, a megingathatatlan szabadelvű — a legjótékonyabb volt minden forradalom között. A végrehajtó hatalom a nemzet képviselőinek nézeteivel egyezőleg fog eljárni, a fejedelem semmiféle szükséges reformnak nem fog ellenszegülni.

A Declaration of Rights máig sem avult el.

ANTAL CSENGERY AND THE ENGLISH HISTORY OF T. B. MACAULAY

by István Fenyő
(Summary)

The Hungarian centralist politicians had followed with attention the work of T. B. Macaulay from the 1830s. József Eötvös and László Szalay must surely have read his brilliant articles in the Edinburgh Review. The first to mention Macaulay by the name was Ágoston Trefort, who referred to him on 9 May 1845 in the Pesti Hírlap as „the best English essayist". His companion of ideas, Antal Csengery, translated and published in 1853 the firsrt two volumes of the whig historian's world famous history of England. This work was, as he put it himself, a „manual of constitutional ideas" for him (and his generation), a real guideline of parliamentarism which was missing in Hungary at that time.

In the course of translation, Csengery noticed a good amount of crosstalk and analogies between the magisterial work of Macaulay and contemporary Hungarian conditions. Little distinction could then be made between Francis Joseph and Charles II, or rather James II. Csengery emphasised forcefully the observation that revolution was but a response to tyranny, and that in case reforms were not forthcoming, the situation would be violently changed by the people themselves.

The English history of Macaulay confirmed the most important ideological initiatives of the reform era in the minds of Antal Csengery and his generation. It was a proof that the value of the Bill of Rights did not wane in Hungary even in the period of counter-revolution.

Tóth-Barbalics Veronika

A „KORONA VÉDPAJZSA" VAGY „ÉSZARISZTOKRÁCIA"?

A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai

Bevezetés

A magyar törvényhozás történetének jelentős mozzanata volt a főrendiház 1885. évi reformja. A főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi 7. törvénycikk fontos változásokat eredményezett a második kamara létszámában és összetételében. A születési arisztokráciára megőrizte ugyan számbeli többségét, azonban tagsági joguk gyakorlásának, új főnemesi családok esetében a jog elnyerésének feltételévé vált a magyar honosság és 3000 forint földadócenzus teljesítése. Megszűnt a címzetes püspökök és a főispánok részvételi joga. Képviseletet kaptak a protestáns felekezetek, a tagok közé kerültek a legfelső bírói fórumok vezetői, valamint az uralkodó által élethossziglani tagságban részesített személyek. A tagsági joguk gyakorlásától első tagok közül a főrendiház által egyszeri alkalommal, a reform életbe lépése előtt választott 50 fő részvételi és szavazati jogát élete végéig megőrizhette.

A magyar törvényhozás második kamarájában a hosszú 19. század folyamán végbement változásokra csak az 1980-as évek második felétől, a társadalmi és politikai elitkutatás megélénkülésével kezdett figyelem irányulni. Mindmáig viszonylag kevés tanulmány foglalkozik a témával. Egy részük a reform előzményeit és országgyűlési tárgyalását vizsgálja.[1] Az 1885. évi törvényről Püski Levente és Szalai Miklós adott átfogó értékelést. Mindketten a reform lényeges elemének tartják, hogy a főrendiházi tagság megszűnt az arisztokráciához tartozás automatikus velejárója lenni. Püski hangsúlyozza, hogy az arisztokrácia ennek ellenére megőrizte döntő fölényét az intézményben. Összességében viszont „a főrendiház a reform után is erős kormányzati és uralkodói befolyás alatt állt", ami megakadályozta, hogy az újkonzervatívok politikai bázisként használhassák az intézményt.[2] Szalai Miklós a kormánynak a főrendiház átalakítására vonatkozóan 1885-ben az országgyűlés elé terjesztett tervét a történeti jogot korlátozó, a demokratikus elvet mellőző, az örökös tagoknál a cen-

[1] *Püski Levente*: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform. In: Történeti tanulmányok. I. Debrecen 1992. 67–81.; *Szalai Miklós*: Az 1885-ös főrendiházi reform. In: Múltból a jövőbe. Tanulmányok. Szerk. Pölöskei Ferenc, Stemler Gyula. Bp. 1997. 28–43. *Tóth-Barbalics Veronika*: Reformtervek a felső tábla átalakítására a 19. század első felében. In: Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2009. 76–91.

[2] *Püski*: A liberális alkotmányosság i. m. 77–78.

zus érvényesítésével a reális hatalmi viszonyokat tükröző javaslatként értékeli. Nézete szerint „a magyar politikai elit felekezetfölötti nacionalizmusa" következtében nyertek a protestáns felekezetek képviseletet. Szalai a megreformált főrendiházat „viszonylag csekély jelentőségű" és „a politika főáramán kívül álló katolikus-konzervatív elemek által uralt" intézménynek tartja, ugyanakkor nézete szerint Tisza Kálmánnak sikerült elérnie „közvetlen célját", a főrendiház a továbbiakban nem képezhette liberális reformok, polgári jogalkotás akadályát.[3] Püski azonban nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy az elterjedt (Szalainál is olvasható) vélekedéssel szemben, miszerint a zsidó-keresztény polgári házasságról szóló törvényjavaslat 1883. decemberi főrendiházi leszavazása volt a reform közvetlen oka, Tisza törvényjavaslatát már 1883 augusztusában bemutatta a minisztertanácsnak,[4] de arra is rámutat, hogy a kormányzati és az uralkodói befolyás összhangjának megbomlása esetén a második kamara mozgástere ugrásszerűen megnőtt. Ezzel magyarázza azon ítéletét, hogy a megreformált főrendiház alkalmatlannak bizonyult az alkotmány védelmében és a liberális reformok támogatásában neki szánt szerep betöltésére. Püski álláspontját a főrendiház alkotmányvédő szerepének illuzórikusságáról igazolni látszik a háznak az 1905–06. évi politikai válság alatti magatartására vonatkozó saját elemzésünk, amelyből az uralkodó és a népképviseleti első kamara közötti közvetítő, egyszersmind a nemzeti érdeket képviselni hivatott főrendiház eszköztelenségből fakadó, szerepkonfliktussal súlyosbított tehetetlensége tűnik ki.[5] A reformnak a magyarországi arisztokrácia politikai képviseletére gyakorolt hatását alapvető tanulmányában Vörös Károly vizsgálta. Megállapította, hogy 1885-ben a családok több mint fele képtelen volt teljesíteni a cenzust, a reform végrehajtása betetőzte a nem asszimilálódott indigénák kiszorulását a politikai életből, és a főrendiház örökös tagjainak gerincét alkotó, többségében az ország nyugati régiójában birtokos grófi családok csoportjának artikulációját eredményezte.[6] A 1885 után főnemesi rangot nyert családok főrendiházi tagságáról szóló saját vizsgálatunk szerint örökös tagsági jogban az új grófoknak és bárónak csak kis hányada részesült. A jogot csak olyan családok nyerhették el, akik rokoni kapcsolatban álltak a régi magyar arisztokráciával, akiknek a földbirtok életformát jelentett, és akik született keresztények voltak.[7]

A főrendiház dualizmuskori összetétele és működése, betagozódása a polgári kor intézményrendszerébe számos további kutatási feladatot tartogat. Tanulmányunk, amely a magyar főrendiház dualizmuskori működésére vonatko-

---

[3] *Szalai*: Az 1885-ös főrendiházi reform i. m. 42–43.

[4] *Püski*: A liberális alkotmányosság i. m. 71.

[5] *Tóth-Barbalics Veronika*: Az 1905–06. évi politikai válság és a magyar főrendiház. Első század 10. (2010: Rendszerváltások különszám) 55–80.

[6] *Vörös Károly*: A főrendiház 1885. évi reformja. Egy kutatás tervei és első eredményei. In: Rendi társadalom, polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 15.) Salgótarján 1987. 397–405.

[7] *Tóth-Barbalics Veronika*: Vigyázó, Harkányi, Żeleński és társaik – 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In: Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2010. 67–83.

zó kutatás keretébe illeszkedik, az élethossziglani kinevezést nyert tagok csoportjára vonatkozóan kíván alapvető adalékokat nyújtani. A csoport jelentős mértékben meghatározta a ház arculatát, és tágabb társadalomtörténeti nézőpontból is figyelmet érdemel. Ha elfogadjuk, hogy a felsőház társadalmi szempontból az elitek kommunikációjának színtere,[8] vizsgálat tárgyát képezheti, hogy kinevezés útján mennyiben kerültek be a második kamarákba a különböző foglalkozási ágak elitjei, továbbá, hogy az uralkodói kegy mennyiben segítette elő a rendi eredetű csoportok bennmaradását, vagy modern elitcsoportok bejutását.[9] A továbbiakban bemutatjuk az élethossziglani tagság bevezetésének indítékát, a magyar kormányok kinevezési politikáját, vizsgáljuk a kinevezés feltételeit, az ilyen tagok foglalkozási megoszlását, származás és rang, valamint felekezeti hovatartozás szerinti összetételüket és aktivitásukat. A vizsgálathoz a Magyar Országos Levéltár miniszterelnökségi levéltárában található iratokat, minisztertanácsi jegyzőkönyveket, továbbá az országgyűlési almanachokat és más adattárakat, valamint az 1885 és 1918 között kinevezést nyert 156 élethossziglani tagról ezek alapján készített adatbázist használtuk fel.

Külföldi példák, hazai reformtervek

A 19. század derekán az európai monarchiák többségében kétkamarás országgyűlés működött. Egykamarás parlamentje volt a Német Birodalomnak, egyes német hercegségeknek, Luxemburgnak, Szerbiának, Montenegrónak és Görögországnak. A felsőházak jelentős részében megtalálhatóak voltak az uralkodó által élethossziglan kinevezett tagok. Olaszországban és (1896-tól) Portugáliában a második kamara teljes egészében kinevezett tagokból állt. A kinevezett, a választott és az örökletes tagság kombinációja érvényesült Spanyolország, Dánia, Poroszország, néhány kisebb német állam, valamint Ausztria felsőházában. A francia, a norvég, a svéd, a belga, a holland és a román királyság második kamarájában a 19. század derekán viszont egyáltalán nem voltak kinevezett tagok. Az újkori Angliában a „life peerage" nagyobb számú adományozására először 1958-ban került sor, ezt megelőzően — a kormányok többszöri kísérlete ellenére — csak néhány rangidős bíró kinevezésére volt lehetőség (1876-tól, a Lordok Háza legfelső bírósági feladatához kapcsolódóan). Oroszországban a cár által kinevezett tagokból álló szenátus elsősorban bírói és állami felügyeleti szerv volt, csak korlátozott rendeletalkotási joggal rendelkezett, és mellette 1905-ig nem működött alsóház.[10]

---

[8] *Hartwin Spenkuch*: Herrenhaus und Rittergut. Die Erste Kammer des Landtags und der preußische Adel von 1854 bis 1918 aus sozialgeschichtlicher Sicht. Geschichte und Gesellschaft 25. (1999: 3. Heft) 375–403. 378.

[9] Ld. Spenkuch vizsgálatát a porosz Herrenhausra vonatkozóan. *Spenkuch, H.*: Herrenhaus und Rittergut, i. m. 392–396.

[10] Alkotmányok gyűjteménye. I–II. Összegyűjt. Jánosi Ferenc. Pest 1867.; *Concha Győző*: Újkori alkotmányok. II. Bp. 1888.; *Schvarz Gyula*: Államintézményeink és a kor igényei. Bp. 1879. 207–273.; *Ifj. Vutkovich Sándor*: A felsőházak szervezete a főbb államokban. Politikai tanulmány. Pozsony – Bp. 1896. 145–201.; *Harold W. V. Temperley*: Senates and upper chambers. London 1910. 284–287.

A magyar főrendiház átalakítása 1867 és 1885 között visszatérő eleme volt a politikai diskurzusnak. Számos elméleti fejtegetés és konkrét terv látott napvilágot, többek között olyan jeles politikusok és publicisták tollából, mint Beksics Gusztáv, br. Kemény Zsigmond, Schvarz Gyula, Szögyény-Marich László, Tóth Lőrinc és Trefort Ágoston. A szerzők többsége a két ház szükségessége mellett foglalt állást, és valamennyien szükségesnek tartották a reformot. Általában meg akarták tartani az örökletes tagokat, vagyoni feltételhez kötve tagságukat, a főispánokat (mint kormánytól függő tisztviselőket) és a címzetes püspököket viszont ki kívánták zárni a tagok közül. Új elemek behozatalát ugyancsak szinte minden javaslat felvetette, eltérő nézetek fogalmazódtak meg azonban ezek arányáról, és arról, hogy e tagokat az uralkodó nevezze-e ki (mint a szerzők többsége akarta), vagy az országgyűlés, vagy a törvényhatóságok, esetleg a nép egésze válassza. A kinevezés mellett számos érv merült fel. Az uralkodó, illetve a kormány támaszait juttathatja ezen az úton a felsőházba. A kinevezések egyszersmind a felsőház meritokratikus vonásait erősíthetik. A szakmai vagy tudományos érdemeik révén tagsági jogot nyert személyek szakértelme és tapasztalata elősegítheti az egyes kérdések szakszerű megvitatását, szemben az örökletes tagsággal, mely erre nem nyújt garanciát.[11] Ezen utóbbi megközelítés érhető tetten Tóth Lőrinc jogtudós értekezésében. Ő egyenesen azt a szerepet szánta a kinevezett tagoknak, az „észaristokráciának", hogy „mint tanácsadó, mint szónok, mint apostol vezérszerepet vigyen" a második kamarában.[12]

Az országgyűlést megnyitó, a kormányok távlati feladatait körvonalazó trónbeszédek 1869-től csaknem minden ciklus elején megemlítették a főrendiház korszerű rendezésének szükségességét, anélkül, hogy konkrétummal szolgáltak volna ennek tartalmáról. 1870-ben gr. Andrássy Gyula miniszterelnök kezdeményezésére a főrendek a „főrendiház úgynevezett Deák-pártja"[13] vezetésével előterjesztést készítettek az újjászervezésről, és átadták a kormánynak. A gr. Szécsen Antal által megfogalmazott törvénytervezet szerint az uralkodó a tagság legfeljebb harmadát „katonai pályán, törvényhozás, közszolgálat, törvénykezés, tudomány és ipar mezején tett kiválóan hasznos szolgálatok által" kitűnt személyek közül nevezhette volna ki.[14] A kormányok megbízásából is készültek tervezetek. Ezek közül Szlávy József miniszterelnöksége idejéből, 1872–73-ból Szilágyi Dezsőnek, a miniszterelnök mellett szervezett kodifikáló bizottság tagjának és Somssich Pál Deák-párti képviselőnek, a képviselőház korábbi elnökének munkálatát ismerjük.

---

[11] *Gerald Stourzh*: Die Mitgliedschaft auf Lebensdauer im österreichischen Herrenhause, 1862–1918. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. LXXIII. Bd. Graz–Köln 1965. 63–117. 86.

[12] *Tóth Lőrincz*: A magyar felsőház reformja. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 7. köt. 4. sz.) Bp. 1882. 81–83. Az idézeteket a mai helyesírás szabályaihoz közelítve közöljük.

[13] A főrendiházban nem voltak a képviselőháziakhoz hasonló pártalakulatok. Itt a Deák-párttal rokonszenvező főrendekről lehet szó, akiknek egy része tagja volt a képviselőházi Deák-párt klubjának.

[14] A törvényjavaslat és indoklása megtalálható: Magyar Országos Levéltár [továbbiakban: MOL] K 26. (Miniszterelnökségi Levéltár. Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok) 1884–1136., 210. csomó. – A tanácskozásról: *Sz. L.*[=*Szögyény-Marich László*]: Igénytelen nézetek a magyar főrendi ház szervezéséről. Székesfehérvár 1882. 11–13.

Szilágyi az arisztokrácia közszolgálati tapasztalatainak és politikai ismereteinek hiányossága miatt „nélkülözhetetlennek" tartotta a „kormányzati kapacitások" felsőházi taggá kinevezését. Véleménye szerint „az ily elem leginkább elveszi a rendi kizárólagosság színét a felsőháztól", és nemcsak a ház szellemi súlyát és törvényhozási képességét növeli, de nekik köszönhetően az intézmény „hatása a nemzetre erősebb és közvetlenebb leend". Szilágyi a tagság legfeljebb negyedét kívánta a közügyek terén érdemeket szerzett, de már nyugalomba vonult vagy összeférhetetlenség miatt képviselőséget vállalni nem tudó személyekkel betöltetni.[15] Somssich, aki egyébként 1885-ben maga is élethossziglani kinevezést nyerve lett főrendiházi tag, elképzelése szerint a felsőház tagságának egyharmadát alkották volna a király által a minisztertanács javaslatára kinevezett tagok.[16] A tervezetek közül egyik sem jutott el a minisztertanácsi tárgyalásig. 1874 végén Bittó István miniszterelnök azt a kijelentést tette, hogy a „vonatkozó törvényjavaslat tervezete már készen van, és csak a miniszteri tanács tárgyalását, illetőleg felülvizsgálatát igényli", erre azonban az államháztartás rendezésével kapcsolatos feladatok miatt végül nem került sor.[17]

Tisza Kálmán 1878 végén úgy nyilatkozott, hogy a főrendiház átalakítása „igen sok komoly megfontolást igényelő" feladat, amelyek megoldása még éveket vesz igénybe.[18] Tisza 1883-ban új törvényjavaslatot dolgozott ki, amelynek parlamenti beterjesztésére 1885-ben került csak sor. A késedelemnek több oka volt. Tisza indoklása szerint a történelmi hagyományok és a modernizáció összeegyeztetésének feladata és a nemzetiségi szempont miatt volt nehéz és kényes feladat a reform.[19] Emellett egyetértően idézte Trefort Ágostont: a kérdés megoldása nem vált sürgetővé, mert a főrendiház az új alkotmányos érában 1883-ig egyetlen fontos kérdésben sem tanúsított komolyabb ellenállást.[20] Ehhez hozzátehetjük: a reformszándék „lebegtetése" ugyanakkor alkalmas eszköz volt egy ilyen konfliktus megelőzésére, a főrendiházzal szembeni nyomásgyakorlásra is.[21] A reformterv végső formába öntését lassította, hogy az uralko-

---

[15] MOL K 26. 1885–1206., 220. cs.

[16] Pester Lloyd 1882 (29. Jg.) April 5. (Nr. 94.) 2.

[17] Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. Szerk. Maszák Hugó. [Bp.] 1875. [továbbiakban: FN 1872–75.] 115. országos ülés (1874. nov. 30.), III. köt. 36.

[18] Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. P. Szathmáry Károly. [Bp.] 1879. 31. országos ülés (1878. dec. 7.), II. köt. 55.

[19] Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. P. Szathmáry Károly. [Bp.] 1885. [továbbiakban: KN 1884–87.] 77. országos ülés (1885. febr. 20.), IV. köt. 283.; Indoklás a főrendiház reformját célzó törvényjavaslathoz. Az 1884. évi szeptember hó 25-ére [!] hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai [Bp.] 1884. [továbbiakban: KI 1884–87.], I. köt. Melléklet a 25. számhoz 140.

[20] Trefort 1881. szeptember 8-án Sopronban tartott beszédében szólt erről. Ezt idézi: *Trefort Ágoston*: A felsőház reformjáról. Bp. 1882. 3–4.

[21] „Valahányszor tőlünk egy izenet megy az alsó házhoz, mind annyiszor az mondatik, a főrendi házat reformálni kell." Br. Prónay Gábor hozzászólása. FN 1872–75. 115. országos ülés (1874. nov. 30.), III. köt. 37.

dó módosításokat kívánt a törvényjavaslaton,[22] és a kormány több alkalommal egyeztetett a főrendiház mértékadó politikusaival is.[23]

A megvalósult reform

Tisza a törvényjavaslat előszentesítését kérő felség-előterjesztésében azzal indokolta az élethossziglani kinevezés bevezetését, hogy az „módot nyújt arra nézve, hogy a törvényhozás két háza között netán támadható ellentétek nagyobb rázkódtatások nélkül kiegyenlíthetők legyenek".[24] A képviselőház elé terjesztett indoklásban is rámutatott, hogy míg a képviselőház feloszlatható, a kormány pedig elbocsátható, addig „azon esetre, ha a nehézség a felsőházból is jön, vagy ha épen a felsőház az, a mely ellentétes állást foglal el a képviselőházzal és az annak kebelében többséggel bíró, a korona bizalmával is dicsekedhető kormánnyal, akkor, ha nem lehet a kormánynak új tagokat bevinni a felsőházba, nincs alkotmányos mód az összeütközés elhárítására". A miniszterelnök ehhez hozzátette, hogy a kinevezési jognak sokszor „maga létezése elég arra, hogy az állam érdekében szükséges cél eléressék".[25] A kormány ezen túl az arisztokrácia politikai és kormányzati ismereteinek hiányosságával és „a modern kor eszméit és törekvéseit" megtestesítő elemek behozatalának szándékával indokolta az újítást.[26]

A kinevezett tagság ellenzői a kamara függetlenségét, tekintélyét féltették, a nemzet támogatásának elvesztésétől tartottak. Negatív példaként hatott az egyeduralmat bevezető 1799. és az 1852. évi francia alkotmány szenátusa is. Annak érdekében, hogy a felsőház egyaránt „védpajzsa legyen a nemzetnek és koronának",[27] és ne kerülhessen sor a főrendiház többségi álláspontjának megváltoztatását eredményező nagyszámú kinevezésre, „Peerschubra",[28] az államfő jogát több államban is megszorították: szám- és időbeli korlátokat állítottak és/vagy meghatározták azon foglalkozási kategóriákat, amelyekből a tagok kiválasztása történhetett.[29] A korlátlan kinevezést maga Tisza sem pártolta, mert

---

[22] Ferenc József a törvényjavaslatnak az élethossziglani tagokra vonatkozó részében nem kért módosítást. *Püski S.*: A liberális alkotmányosság, i. m. 71.

[23] M. E. 1883–1004. (MOL K 26. 1883–1004., 195. cs.)

[24] M. E. 1883–3132. (MOL K 26. 1883–1004., 195. cs.)

[25] Indoklás a főrendiház reformját célzó törvényjavaslathoz. KI 1884–87., I. köt. Melléklet a 25. számú irományhoz 140.

[26] Láng Lajos bizottsági előadó beszéde. KN 1884–87. 68. országos ülés (1885. febr. 10.), IV. köt. 55.

[27] *Hosszufalusy Kálmán*: A főrendiház reformjáról I. Haladás 1872 (1. évf.) ápr. 10. (18. sz.) 1.

[28] A „Pairschub" formában is használt, a dualizmus korában időnként „peertoloncolásnak" fordított (angol-/francia-) német kifejezés közelebbről örökletes élethossziglani tagok tömeges kinevezésére egyaránt használták. A 19. század második felében utóbbira az osztrák és a porosz Herrenhausnál és az olasz Senatonál is sor került. *Temperley, H. W. V.*: Senates, i. m. 117.

[29] *Ifj. Vutkovich S.*: A felsőházak szervezete i. m. 300. – Spanyolországban és Portugáliában az alkotmány rögzítette a kinevezhető élethossziglani tagok számát. Ausztriában 1907-ig, továbbá Poroszországban, Szászországban, Bajorországban, Württembergben, Hessen-Darmstadtban és Olaszországban nem volt számbeli korlátozás. *A Pallas nagy lexikona*. XIII. köt. Bp. 1896. 398–402.; Uo. XIV. köt., 1897. 148–149.; Uo. XV. köt. Bp. 1897. 139–142.; *Schvarz Gy.*: Államintézményeink, i. m. 207–273.

az „könnyen visszaélésekre vezethet". Eredetileg azt javasolta, hogy egyharmadban maximálják az élethossziglan kinevezettek tagságon belüli arányát, anélkül hogy pontos számukat rögzítenék, utóbbi ugyanis az örökös tagok számának ingadozása mellett azt eredményezhetné, hogy „a korona éppen azon percben nem gyakorolhatná jogát, midőn annak gyakorlatára az ország belbékéjének megóvása érdekében a legnagyobb szükség lenne".[30] A Függetlenségi Párt — az idegen (osztrák) minta alkalmazása miatt is tiltakozva — a kinevezett tagok teljes mellőzését indítványozta.[31] A kimaradó főispánok helyét a törvényhatóságok által választott tagokkal akarta betölteni. A Mérsékelt Ellenzék szintén a törvényhatóságok képviseletét és legfeljebb 30 kinevezett tagot kívánt.[32] Az ellenzéki pártok javaslatuk leszavazása után viszont már azért bírálták a kormányt, mert az a főrendek nyomására hajlandó volt a kinevezhető tagok számát leszállítani, ekkor már ugyanis a jelentős számú élethossziglani tagságban látták az ellensúlyt az „oly arisztokratikus szerkezetű főrendiházzal szemben, minőt a jelen törvényjavaslat teremtett".[33]

Végül a törvény 50 főben állapította meg az élethossziglan kinevezhetők maximumát, ami a tagságnak kb. hetedét tette ki. A kinevezett tagok létszámának növelése szűk kereteken belül történhetett. A törvény életbe lépésével egyidejűleg az uralkodó 30 főt nevezhetett ki a magyar minisztertanács előterjesztésére és a miniszterelnök ellenjegyzésével. Ezt követően évente legfeljebb öt személy kinevezésére volt lehetőség.

A kinevezett tagok létszáma, a kinevezési politika, a tagság elnyerésének feltételei

A kinevezések a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, a miniszterelnöki felség-előterjesztések és az erre született legfelső elhatározások alapján rekonstruálhatóak. Ezen források hiányossága, hogy nem adnak képet az egyes személyek jelölése körüli kormányon belüli vagy a kormány és az uralkodó közötti esetleges nézeteltérésekről. A miniszterelnökségi levéltárban szórványosan megtalálható javaslatokból, a jelöltekről készített listákból, az ezekhez fűzött megjegyzésekből, valamint az élethossziglani tagok összetételének vizsgálatából azonban bizonyos ismeretekhez juthatunk a kinevezési politikának a hivatalos iratokban meg nem jelenő részéről is.

Az élethossziglani kinevezés útja technikailag megegyezett az örökletes tagsági jog adományozásáéval. A miniszterelnök a minisztertanács elé terjesztette a jelölt nevét, és ha a kormány tagjai támogatták a javaslatot, a kormányfő a kabinetiroda útján felség-előterjesztést intézett a királyhoz, aki a kérést legfelső elhatározás formájában teljesítette. A törvényes számbeli keret túllépésére nem találunk példát, amiben szerepet játszhatott Ferenc József elvi idegen-

[30] Indoklás a főrendiház reformját célzó törvényjavaslathoz. KI 1884–87., I. köt. Melléklet a 25. számú irományhoz 141.

[31] Helfy Ignác beszéde. KN 1884–87. 70. országos ülés (1885. febr. 12.), IV. köt. 115–116.

[32] KN 1884–87. 68. országos ülés (1885. febr. 10.), V. köt. 72.

[33] Irányi Dániel beszéde. KN 1884–87. 104. országos ülés (1885. ápr. 16.), V. köt. 317.

kedése a peerschubtól.[34] Kivételes esetekben azonban a kormány eltért a lebonyolítás szokott útjától. 1894 júniusában a Wekerle-kormány számára az egyházpolitikai törvényjavaslatok főrendiházi keresztülviteléhez olyan sürgősek voltak a kinevezések, hogy az uralkodó (a miniszterelnöknek a minisztertanács tagjaival való informális konzultációját követő előterjesztése nyomán) már azt megelőzően kinevezte a kérdéses tagokat, hogy a javaslatok a minisztertanácsi jegyzőkönyvbe bekerültek volna. Hasonló módon, utólag került a minisztertanácsi jegyzőkönyvbe 1899-ben a miniszterelnöknek Bittó István főrendiházi tagságra vonatkozó javaslata. Néha pedig ezen aktus is elmaradt (1885-ben br. Nyáry Adolf, 1904-ben Molnár Viktor, Zeyk Dániel, Haller Károly és Schwartzer Ottó, 1906 végén Josipovich Imre, 1908-ban Rakodczay Sándor, Vajda Ödön és Gaal Jenő, 1912-ben Wolff Károly esetében).

Szórványosan maradtak fenn az allokációs mechanizmusról források, például arra vonatkozó adatok, hogy a miniszterelnök kiknek a javaslataiból választotta ki a jelölteket. Az ajánlások széles körből érkeztek: a kormány többi tagjától, volt minisztertől, a horvát bántól, a főrendiházi alelnökétől vagy más főrendektől, főispánoktól, kormánypárti képviselőtől, helyi egyházi személytől vagy felekezeti közösségtől, a budapesti egyetem rektorától, az utolsó időszakban gazdasági vagy foglalkozási érdekképviseleti szervezet vezetőjétől is (Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapesti Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesülete). Az is előfordult, hogy a jelölt saját maga fordult közvetlenül a kormányhoz. A jelöltek kiválasztásában a miniszterelnök meghatározó szerepére utal, hogy a felség-előterjesztés fogalmazványa sok esetben már azelőtt elkészült, hogy a javaslat a minisztertanács elé került volna. Egyetlen esetet ismerünk, amikor a miniszterelnök kikérte a főrendiház elnökének véleményét az uralkodó elé terjesztendő jelöltekről. Ez 1909-ben, közvetlenül a Wekerle-kormány lemondása előtt történt, és végül nem követte a jelöltek kinevezése. Néhány esetben előfordult, hogy a miniszterelnöki felség-előterjesztés fogalmazványában még szereplő személy neve végül nem került bele a tisztázatba, vagy visszavonták a felség-előterjesztést, még mielőtt az az uralkodó elé került volna.[35] Mindössze egy-két alkalommal történt meg, hogy az uralkodó nem nevezte ki valamennyi felterjesztett jelöltet (ilyenkor a mellőzött személy neve egyszerűen kimaradt a legfelső elhatározás szövegéből). Ez történt 1911-ben a Fejérváry-kormány egykori horvát-szlavón-dalmát miniszterével, Kovácsevics Istvánnal (Stjepan Kovačevićcsel), akinek kinevezését Tomassich Miklós (Nikola Tomašić) bán közbelépése hiúsította meg. 1917-ben pedig br. Herzog Mór Lipót nagykereskedő és híres műgyűjtő kinevezésére nem kerülhetett sor, mert ez abban az évben a hatodik kinevezés lett volna. Neve a következő évben nem került ismét felterjesztésre. Ebben szerepet játszhatott Herzognak a közszerepléssel szembeni ellenérzése,[36] de a nagytőkés tagok viszonylag magas száma is a kinevezett főrendek között. 1918 elején ugyanis az 50 élethossziglani tagból

[34] Az ausztriai Herrenhaus élethossziglani tagjainak kinevezésével kapcsolatban 1871-ben tett ilyen tartalmú megjegyzését idézi: *Stourzh, G.*: Die Mitgliedschaft auf Lebensdauer, i. m. 95.

[35] 1890-ben gr. Zichy József, 1909-ben az összes jelölt esetében.

[36] *Radnóti József*: Pesti pénzoligarchák. Bp. 1929. 98.

6 tőkés nagypolgár volt. Köztük volt Herzog egyik sógora, Hatvany-Deutsch Béla is, másik sógora, br. Orosdy Fülöp nagykereskedő és földbirtokos viszont 1911-ben örökös tagságot nyert.[37] Az elutasítások csekély száma utalhat a miniszterelnök és az uralkodó közötti előzetes informális konzultáció meglétére, de arra is, hogy Ferenc József, majd IV. Károly vagy alapvetően elégedett volt a magyar kormány javaslataival, vagy kevésbé ismerte az itteni jelölteket, illetve kevésbé érdeklődött irántuk, mint az ausztriai felsőház esetében. Az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvekben ugyanis többször találkozunk Ferenc Józsefnek az élethossziglani Urak Házabeli tagságra javasolt (arisztokrata) jelöltekkel szembeni kifogásaival,[38] Magyarországon viszont a (jóval alacsonyabb számú) koronatanácsok jegyzőkönyveiben nincs ennek nyoma.

Élethossziglani tag lemondására, amelyhez szükséges volt az uralkodó beleegyezése, mindössze három ízben került sor: 1896-ban Lónyay János betegsége, 1895-ben Bohus Zsigmond és 1914-ben Szögyény-Marich László az örökös tagsági jog elnyerése miatt mondott le kinevezett tagságáról.[39]

Az időközben bekövetkezett elhalálozások miatt a kinevezettek száma a maximális 50 főt első ízben csupán 1894-ben érte el. A megreformált főrendiház fennállásának 33 éve alatt mindössze négy olyan évet találunk, amikor a kormány, illetve az uralkodó csak részlegesen használta ki a kinevezési kvótát, és csak két olyan év volt, amikor egyáltalán nem került sor élethossziglani tagok kinevezésére: ezt 1909-ben a koalíciós kormány bukása, 1916-ban pedig feltehetően Ferenc József halála akadályozta meg. A kormány a tagság összetételét még a rendelkezésére álló korlátozott kereteken belül is sokkal inkább befolyásolta élethossziglani tagok kinevezésével, mint a kvótához nem kötött örökös tagsági jog adományozásával, amelyben 1885 és 1918 között összesen 32 család részesült. Kutatásaink azt bizonyítják, hogy míg az örökös tagsági jog adományozásakor Ferenc József tartózkodott aktuálpolitikai szempontok figyelembe vételétől,[40] addig az élethossziglani tagok kinevezésekor túllépett ilyen irányú fenntartásain. Ismert példa az egyházpolitikai viták időszaka, amikor a Wekerle-, majd a Bánffy-kormány az egyházpolitikai törvényjavaslatok főrendiházi megszavazását (a törvényes kereten belül lehetséges) újabb és újabb élethossziglani tagok kinevezésével biztosította.[41]

---

[37] Lehetséges, hogy 1889-ben Széchenyi Jenő nagyváradi kanonok kinevezése szintén ebben az utolsó fázisban hiúsult meg, az ő esetében azonban a miniszterelnöki iratok között csak a felségelőterjesztés fogalmazványa lelhető fel.

[38] *Stourzh, G.*: Die Mitgliedschaft auf Lebensdauer, i. m. 75–76.

[39] Szögyény-Marich 1910-ben a grófi ranggal együtt örökös tagsági jogot nyert, és még az év folyamán igazolták örökös tagként, a kinevezett tagságról azonban csak évekkel később mondott le.

[40] *Tóth-Barbalics V.*: Vigyázó, Harkányi, Żeleński és társaik, i. m. 72. – Amikor 1895 áprilisában br. Bánffy Dezső miniszterelnök engedélyt kért az uralkodótól arra, hogy javaslatot tehessen örökös tagsági jog adományozására, hangsúlyozta, hogy azt ezt nem „a szőnyegen forgott konkrét törvényhozási kérdések eldöntésére való tekintetből, hanem általános elvi szempontból, állampolitikai tekintetekből" tartja fontosnak. „Még a látszatát is" el kívánta kerülni annak, hogy Ferenc József „pártpolitikai színezettel bíró intencióinak érvényesüléséért ilyetén kinevezések által legmagasabb személyében méltóztatnék állást foglalni." M. E. 1895–1331 (MOL K 26. 1895–176., 338. cs.)

[41] A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16.–1895. január 13. Összeáll. és a bevezető tanulmányt írta Lakos János. 1. köt. Bp. 1999. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 33.) Bp. 1999. 136.

Legtöbbször évente egy-két alkalommal került sor a rendelkezésre álló helyek betöltésére, eleinte többnyire az év végén, később változó időpontokban. Aktuális politikai események, ahogy 1894–95-ben is történt, sürgethették a kinevezéseket. 1895 elején a Bánffy-kabinet egyik első intézkedése az volt, hogy kezdeményezte három élethossziglani tag kinevezését, amit újabb helyek megüresedésekor — az év folyamán még kétszeri alkalommal — további kinevezések követtek. Előmozdíthatta az üres helyek mielőbbi betöltését a kormánypárt helyi érdeke is. 1908-ban Meczner Bélának, a Függetlenségi Párt királyhelmeci országgyűlési képviselőjének kinevezése mellett a Zemplén megyei főispán azzal érvelt, hogy a megüresedő mandátumért folyó választási küzdelemben a függetlenségi jelölt esélyeit erősítené a kinevezés publikálása.[42]

1890 decemberének legvégén ifj. Szögyény-Marich László főrendiházi taggá kinevezése azért nem tűrt halasztást, mert a miniszterelnök ezen az úton tudta biztosítani a király személye körüli miniszterré frissen kinevezett Szögyénynek a kormánytagoknál szokásos törvényhozásbeli tagságot.[43] Arra is találunk példát, hogy az új tagok mielőbbi kinevezését a miniszterelnök azzal indokolta, hogy ezáltal lenne biztosítható a főrendiház a tagság nagyarányú távolléte miatt veszélybe került munkaképessége,[44] illetve hogy a közvéleményre pozitív hatást gyakorolna, és „a főrendiház reformálása iránt szélesebb körökre kiterjedőleg megindult kívánalmakra mindenesetre csak mérséklőleg hathat", ha „az érdemesültség alapján" betölthető valamennyi helyre kinevezés történne.[45]

Egyes esetekben a már eldöntött kinevezés közzététele késett. 1899-ben Bittó István kinevezésének nyilvánosságra hozatalát a kormány Ferenc József születésnapjára halasztotta. 1905-ben Tarkovich József miniszterelnökségi államtitkári állásából felmentése a kormányváltás, majd a Fejérváry-kormány bizonytalan helyzete folytán késett, s ezért a főrendiházi kinevezés foganatosítására az uralkodó döntése után fél évvel került csak sor.[46]

Az élethossziglani tagok kinevezésére vonatkozó felség-előterjesztések visszatérő eleme, és — hasonlóan az új örökös tagsági jog adományozásához — a kinevezés sine qua nonja volt, hogy a jelölt mind „hazafiság", mind „a felséges uralkodóház iránti törhetlen hűség és lojalitás tekintetében minden kételyen felül áll".[47] Az új örökös tagoknál ez, régi nemesi származással és megfelelő nagyságú földbirtokkal kiegészülve, időnként önmagában elégséges volt a királyi kegy elnyeréséhez, az élethossziglani kinevezéshez általában más érdemeket is fel kellett mutatni: jogi, közigazgatási, közgazdasági vagy katonai szakértelmet, közhivatali vagy törvényhozási tapasztalatot.

---

[42] M. E. 1908–2509. (MOL K 26. 1904–III–5488., 594. cs.)

[43] M. E. 1890–4061. (MOL K 26. 1890–1557., 275. cs.)

[44] M. E. 1893–3020. (MOL K 26. 1893–2985., 314. cs.), M. E. 1909–4991. (MOL K 26. 1904–III–5488., 594. cs.) – Hasonló indoklással az élethossziglani tagságára jelölteknél az ausztriai Herrenhausnál is találkozunk. *Stourzh, G.*: Die Mitgliedschaft auf Lebensdauer, i. m. 87.

[45] M. E. 1893–3020. (MOL K 26. 1893–2985., 314. cs.)

[46] M. E. 1899–10662. (MOL K 26. 1899–XXXI–193., 471. cs.); M. E. 1905–1432. (MOL K 26. 1908–IV–177., 732. cs.)

[47] Első előfordulása: M. E. 1885–2053. (MOL K 26. 1885–1206., 220. cs.)

Az élethossziglan kinevezett tagok foglalkozási megoszlása 1885-ben és 1918-ban

A kormány 1885-ben az első 30 élethossziglani tag kiválasztásánál „figyelemmel volt arra, hogy [...] a különböző társadalmi osztályok és élethivatások lehetőleg képviselve legyenek."[48] Az előterjesztés azonban származási, felekezeti és nemzetiségi szempontokat is érvényesített, amikor a jelölteket a következő csoportra bontotta: volt országgyűlési képviselők, nyugalmazott bírók, főispánok és Budapest főpolgármestere, olyan udvari tisztségviselők, akik vagyoni képesítéssel nem rendelkeznek, magas rangú katona a magyar honvédségből, a tudomány, az irodalom és a művészet, valamint a szellemi foglalkozások képviselői, az ipar, a kereskedelem és a pénzvilág köreiből kiválasztott személyek, Horvát-Szlavónországot, az erdélyi régi nemes, korábban regalistákat adó családokat, valamint az izraelita felekezetet képviselni hivatott személyek.

A későbbi kormányok törekedtek arra, hogy az említett foglalkozási csoportok többé-kevésbé képviselve legyenek a főrendiházban. A mindenkori miniszterelnök választását számos esetben azzal indokolta, hogy „a közélet olyan ágazataiban sikerrel működött egyének jussanak a főrendiházba, kiknek képviselői az idők folyamán elhaltak".[49] Ugyanakkor nem ragaszkodtak mereven az 1885-ben kialakult arányokhoz.[50] Br. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter már 1898-ban, Görgey Kornél nyugalmazott altábornagy halálát követően kérte, hogy a megürült helyet katonával töltsék be, mégis két évet kellett várnia, mire a miniszterelnök méltányolta kérését. Kiemelkedő érdemek jutalmazása (pl. szolgálati évfordulót ünneplő vagy nyugalomba vonuló tisztviselők esetében), aktuális politikai események, személyes kapcsolatok gyakran háttérbe szorították a foglalkozási arányok megőrzésének szándékát.[51]

A személyes kapcsolat érvényesülése forrásainkban csak kivételes esetekben érhető tetten. Lukács László miniszterelnök Latinovits Frigyes földbirtokost élethossziglani tagságra javasló 1912. évi felség-előterjesztésének fogalmazványában a következő, később áthúzott sorok szerepelnek: „Megemlíteni bátorkodom ezeken kívül, hogy Latinovits Frigyes mint apa is iparkodott nemes tulajdonságait fiaira átplántálni, és épp hogy ez mennyire sikerült neki, mutatja azon körülmény, hogy Endre fia, kit még pénzügyminiszter koromban vettem magam mellé mint személyi titkárt, ezen teendőit jelenlegi teljes megelégedésemre végzi."[52] Történt ez abban az évben, amikor (többek között) a Közmunkatanács vezetőségének Hauszmann Alajos, a híres építész-tanár kinevezésére vonatkozó (1904 után immár második) javaslata került *ad acta*.

---

[48] Tisza Kálmán miniszterelnök felségelőterjesztése. Bp., jún. 16. M. E. 1885–2053. (MOL K 26. 1885–1206., 220. cs.)

[49] M. E. 1896–17177. (MOL K 26. 1896–17177., 378. cs.). Hasonló törekvéssel találkozunk az 1887., 1895., 1899., 1904., 1910., 1914. és az 1917. évi iratanyagban.

[50] Az arányok pontos megtartását amúgy is lehetetlenné tette, hogy egy-egy személy általában több foglalkozási csoportba is tartozott.

[51] M. E. 1899–4192. (MOL K 26. 1899–XXXI–193., 471. cs.)

[52] M. E. 1912–7338. (MOL K 26. 1918–III–455., 1164. cs.)

A reform utáni és az 1918 eleji tagságot tekintve az élethossziglan kinevezettek foglalkozási összetételében több hasonlóság tapasztalható. Kitűnik, hogy a csoport négy fő merítési bázisa — a volt minisztériumi főtisztviselők, főispánok és egyéb vezető tisztviselők; a volt képviselők; az intézményesült szellemi élet vezető alakjai és a szabadfoglalkozású értelmiség; végül a gazdasági élet kitűnőségei — közül az első két kategóriába tartozók élveztek elsőbbséget.[53] A kormányhivatalnokok (minisztériumi vezető tisztviselők, főispánok, volt bánok stb.) aránya az összes kinevezetten belül 1885-ben és 1918-ban egyaránt két ötöd volt. Közöttük Bittó István személyében egy volt miniszterelnököt is találunk. A dualizmus időszakában a volt miniszterelnökök valamennyien rendelkezett főrendiházi tagsággal - az ellenzéki Alkotmánypárthoz csatlakozó Széll Kálmán és a bukása után a képviselőházi Munkapárt elnöki tisztét továbbra is betöltő Lukács László kivételével.[54] A tagságot azonban többnyire nem miniszterelnöki utódjaiknak köszönhették. Örökös jogon lett tag gr. Andrássy Gyula, br. Wenckheim Béla, gr. Szapáry Gyula, gr. Khuen-Héderváry Károly, gr. Tisza István.[55] Református főgondnokként lett főrend Tisza Kálmán. Választás útján nyert tagságot koronaőrként Szlávy József és az 1885-ben választott 50 tag között helyet foglaló br. Fejérváry Géza. Kinevezés révén Bittón kívül csak br. Bánffy Dezső főudvarmester[56] és Wekerle Sándor, a Közigazgatási Bíróság elnöke lett tag. Bittó esete annyiban volt rendhagyó, hogy csak miniszterelnöksége után negyedszázaddal került a főrendek közé, aminek okát a kortársak abban látták, hogy lemondása után nem sokkal az ellenzékhez csatlakozott.[57] A kinevezett főrendiházi tagok között valamennyi tárca képviselve volt aktív vagy már lemondott miniszter által, a honvédelmi kivételével. Utóbbiból is szerepelt azonban egy volt államtitkár, Hollán Ernő. Az államigazgatás köréből kinevezett tagok néhány kivételtől eltekintve legalább miniszteri osztálytanácsosok voltak, vagyis a VII. fizetési osztálytól felfelé helyezkedtek el a ranglétrán.

A főrendiház reformjának lényeges eleme volt a főispánok kimaradása. A kormány ezt azzal indokolta, hogy a főispánok adminisztratív feladatai nem teszik lehetővé a megyéből való hosszas távollétet.[58] 1885-ben a 67-ből öt főispán élethossziglan kinevezett tagként mégis visszakerült a házba. A miniszterelnök szavaival: „a minisztertanács [...] nemcsak méltányosnak tartotta, hogy a főispánokra, kik eddig tisztüknél fogva tagjai voltak a főrendiháznak, az élethossziglani tagok kinevezésénél figyelem legyen, de szükségesnek is véli, hogy

---

[53] A foglalkozási kategóriák megválasztásánál egyfelől igyekeztünk elkülöníteni az uralkodó döntésétől, illetve a kormány kinevezésétől, függő és az attól független előmenetelű pályákat, másfelől az eltérő gazdasági tevékenységszektorokat megragadni.

[54] Lukács később Horthy Miklós kormányzótól a felsőházban élethossziglani tagságot nyert.

[55] Gr. Esterházy Móric miniszterelnöksége alatt az addig képviselősége miatt szünetelő főrendiházi örökös tagsági jogosultságát gyakorolta.

[56] Bánffy az erdélyrészi kerület református főgondnokaként és örökös jogon is tagságra jogosult volt. 1891-től az a gyakorlat volt érvényben, hogyha valaki több jogcímen is tagja volt a főrendiháznak, akkor az 1885:7. tc. felsorolásában előbb szereplő jogcímen kapjon királyi meghívót. MOL K 27. (Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek) 1891. március 14. 24. pont (http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenetator.jsp?ADT_ID=72549&MT=1 [2011.01.23.])

[57] *Eötvös Károly*: Bittó István a főrendiházban. In: *Uő*: Magyar alakok. Bp. 1904[2]. 187–194.

[58] KI 1884–87. I. köt. 25. szám 141.

ily módon a közigazgatásban gyakorlati jártassággal bíró egyének jussanak a főrendiházba."[59] A főispánok kinevezését főrendiházi taggá — szemben parlamenti képviselőségükkel[60] — nem tiltotta törvény. Ennek ellenére erre a későbbiekben ritkán került sor, 1905 után pedig már csak nyugalmazott főispánokat neveztek ki a főrendiházba.[61] Ennek eredményeképpen a minisztériumi kormányhivatalnokok és a főispánok közötti 1885. évi 1:2 arány 1918-ra megfordult. 1918-ban az élethossziglani tagoknak már csak hetede volt nyugalmazott főispán. A főrendiházba 1885 és 1918 között kinevezett 21 főispán és volt főispán mintegy fele korábban képviselő volt, minden hetedik pedig főispánsága előtt valamelyik minisztériumban viselt hivatalt. Bár néhány kivételtől eltekintve szolgálati helyükkel azonos vagy azzal szomszédos megyében születtek, és csaknem kétharmaduknál találtunk utalást a főispánságot megelőző megyei közigazgatási tapasztalatra, a törvényhatósági karrier több egymást követő állomását csak kevesen járták végig,[62] és csak egy hetedük került közvetlenül megyei hivatalból (alispánságból) a főispáni székbe.

A helyi közigazgatás választott tisztségviselői nem kerültek az élethossziglani tagok közé – a sajátos helyzetű budapesti főpolgármestertől eltekintve, akit a fővárosi közgyűlés választott ugyan, de az uralkodó három jelöltje közül. 1884 végén a budapesti közgyűlés feliratban kérte a parlamentet, hogy a város első számú vezetője hivatalból lehessen a felsőház tagja,[63] erre azonban a kormány, amely a megyei törvényhatóságok főrendiházi képviseletétől elzárkózott, nem volt hajlandó. Élethossziglan kinevezett tagként azonban, az 1906 és 1912 között a városvezetés élén álló Fülepp Kálmán, a „rejtőzködő főpolgármester"[64] kivételével, valamennyi főpolgármester elnyerte a tagsági jogot.

1885-ben két ötödös, 1918-ban egy harmados arányukkal szintén népes csoportot alkottak az egykori országgyűlési képviselők. A főrendiház volt képviselő tagjai túlnyomó többségben kormánypárti politikusok, néhányan pedig a Szabadelvű Pártból kilépett disszidensek, mérsékelt ellenzékiek voltak. Az egykori képviselők nagyobb része mandátumot már nem vállaló veterán politikus volt. Kisebb hányaduk hivatali vagy gazdasági inkompatibilitás miatt nem vállalhatott többé mandátumot, főrendiházi tagságot nyerve ellenben megőrizhette részvételi jogát a törvényhozásban. A hivatali összeférhetetlenséget példázza Heltai Ferenc esete, akit 1913-ban Lukács László miniszterelnök nemcsak mint jövendő főpolgármestert javasolt élethossziglani tagnak, hanem azért is, hogy a

---

[59] M. E. 1885–2053. (MOL K 26. 1885–1206., 220. cs.)

[60] Ld. az 1875:1. tc. 1. §-át.

[61] Egyedi eset az 1907-ben kinevezett volt főispán Hertelendy Ferencé, aki 1908–10-ben ismét főispán lett.

[62] Vö. *Balázs Magdolna*: A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában. In: Híd századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann. Pécs 1997. 247–254. 252.; *Cieger András*: A dualizmus-kori helyi politikai elit kutatása regionális szinten. In: Mi végre a tudomány? (Fiatal kutatók fóruma 1. – 2003.) Bp. 2004. 297–313. 302.

[63] 618–1884. (MOL K 2. [Országgyűlési levéltár. Képviselőház. Elnöki és általános iratok] 1884–618., 147. cs.)

[64] Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950. Szerk. Feitl István, bev. tanulmány Sipos András. Bp. 2008. 47.

főváros első emberévé történő megválasztását követően országgyűlési képviselői mandátumáról majd lemondani kényszerülő politikus továbbra is részt vehessen a törvényhozásban. Chorin Ferenc és Matlekovics Sándor a képviselői összeférhetetlenségi törvény 1901. évi szigorításakor mint a kormánnyal üzleti kapcsolatban álló vállalatok vezetői kényszerültek megválni mandátumuktól.[65] Az uralkodó azonban 1902-ben, illetve 1905-ben élethossziglani főrendiházi taggá nevezte ki őket. A kinevezéssel politikai érdemeik mellett iparképviseleti tevékenységük is elismerést nyert (Chorin a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, Matlekovics az Országos Iparegyesület végrehajtó bizottságának elnöke, emellett az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács elnöke volt). Mindketten tagjai lettek a főrendiház közgazdasági és közlekedésügyi, valamint pénzügyi bizottságának. Chorin a plenáris üléseken nem volt aktív, Matlekovics viszont több esetben hangoztatta merkantilista nézeteit a főrendiház agrárius tagjaival folytatott viták során.

A személyi átfedéseket figyelembe véve[66] mind 1885-ben, mind 1918-ban az élethossziglani tagok több mint fele volt minisztériumi tisztviselők, főispánok vagy képviselők közül került ki, vagyis kifejezetten a kormány, illetve a kormánypárt embere volt. 1894–95-ben, az egyházpolitikai viták idején, amikor a kormány számára központi jelentőségűvé vált az élethossziglani tagok állásfoglalása, mind a nyolc kinevezésre kerülő személy korábbi kormányhivatalnokok, illetve szabadelvű párti képviselők közül került ki.[67]

Az élethossziglani tagság az esetek túlnyomó többségében az államigazgatási vagy politikai pálya betetőzéséhez kapcsolódott, és valóban élethossziglaninak bizonyult. A kinevezett tagok közül kevesen, mindössze öten vállaltak képviselői mandátumot, ami az élethossziglani főrendiházi tagság elvesztésével járt. Ritkán és csak az utolsó években kerültek főrendiházi kinevezett tagok miniszteri bársonyszékbe: Burián István 1913-ban nem sokkal az élethossziglani tagság elnyerése után lett király személye körüli miniszter,[68] az őt 1915-ben a tárca élén váltó Roszner Ervin és az 1918 februárja és októbere között a pénzügyminisztérium élén álló Popovics Sándor 1912-től volt főrendiházi tag. Az államtitkárok és az osztálytanácsosok egy-egy kivételtől eltekintve szintén nem álltak már minisztériumi alkalmazásban főrendiházi taggá kinevezésük után.

Mindez összefüggött azzal, hogy az élethossziglani tagok többsége már élete delelője után került kinevezésre. A főrendiházon való élcelődésnek visszatérő motívuma volt a tagság magas átlagéletkorának felemlegetése.[69] A parla-

---

[65] Chorin a salgótarjáni kőszénbánya rt. elnöke, Matelkovics az Adria tengerhajózási rt. igazgatóságának másodelnöke volt.

[66] 1885-ben csaknem minden harmadik, 1918-ban minden tizedik élethossziglani tag volt korábban képviselő és egyszersmind minisztériumi főtisztviselő, főispán vagy a kormány egyéb hivatalnoka.

[67] Egy volt miniszter, két volt főispán és hat volt szabadelvű párti képviselő.

[68] Naplója alapján főrendiházi kinevezésekor még nem volt szó miniszterségéről. Báró Burián István naplói 1907–1922; Báró Burián István távirati könyvei 1913–1915. Sajtó alá rend. Pölöskei Ferenc. (A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárának forráskiadvány sorozata 1.) Bp. 1999. 45., 56.

[69] Pl.: „Hát igen, ma kezdődött a főrendiházban a polgári házasság tárgyalása, s a »trotlik« terme, amelynek közönségesen az a hivatása, ami a falusi méheseké, hogy igen jól lehet benne szundi-

menti képviselők 1884 és 1910 közötti 45,1–47,8 éves átlagéletkorával szemben az élethossziglani tagok átlagéletkora 1885-ben 61,8 év, 1918-ban 67,4 év volt.

Míg az örökös tagsági jog elnyerésénél feltételként szerepelt a jelentős nagyságú földbirtok, az élethossziglani tagoknál nem volt ilyen megkötés. Ennek ellenére a kinevezett tagoknak 1885-ben ötöde, 1918-ban negyede földbirtokosként szerepel a felség-előterjesztésekben, illetve az országgyűlési almanachokban. Több mint négy ötödük nagybirtokos volt, és a többiek is legalább 400 kataszteri holddal rendelkeztek.[70] A kinevezett tagok birtokainak kataszteri tiszta jövedelme az 1000 hold alatti birtokok esetében csaknem mindenkinél évi 1000 és 5000 korona között volt, míg az ennél nagyobb birtokok esetében általában meghaladta az 5000 koronát.[71] Összehasonlításul: az 1893. évi 4. tc. alapján az 1000 korona a szolgabírók, a megyei alügyészek, a gimnáziumi tanárok, az 5000 korona pedig a miniszteri tanácsosok, a kúriai bírók és a főügyészek fizetésének felelt meg.[72] 1885-ben és 1918-ban is nagyon kevesen voltak pusztán földbirtokosok. A birtokosok nagyjából fele korábban országgyűlési képviselő volt, ami jelzi a nagybirtokosoknak a politikai eliten belüli súlyát, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a főrendiházban a nagybirtokos érdekek képviselőiként jelen voltak az örökös tagok is.

Az 1885. évi egy harmadhoz képest 1918-ban alacsonyabb, egy ötöd volt az értelmiségi foglalkozásúak aránya. Miközben a kinevezett tagok között minden hatodik továbbra is egyetemi tanár volt, csökkent a szabad értelmiségi pályáról érkezők aránya. Míg korábban orvost, ügyvédet, építészt és írót találunk körükben, 1918-ban az egy festőművész, Benczúr Gyula kivételével mindhárman újságírók voltak. Az első újságíró a 19. század végén került be a főrendek közé, Bródy Zsigmond személyében. 1902-ben a *Budapesti Szemle* főszerkesztője, az íróként is elismert Rákosi Jenő nyert élethossziglani kinevezést, aki Apponyi Albert híveként a magyar nemzeti érzés propagálója, majd Tisza István támogatójaként az általános választójog ellenzője volt. 1912-ben a *Pester Lloyd* szerkesztőjeként dolgozó Singer Zsigmond lett tag. 1915-ben kapott főrendiházi tagságot Gajári Ödön, aki 1889–99-ben a kormánypárt félhivatalos lapját, a *Nemzet*et szerkesztette, majd 1903-tól *Az Újság*ban Tisza Istvánnak tett fontos szolgálatokat. A főrendiház négy újságíró tagjának közös vonása, hogy frissen asszimilált értelmiségiként voltak a magyar nacionalizmus hívei és hirdetői. Ennek a ténynek üzenetértékét az egyik érintett, Rákosi Jenő így fogalmazta meg: „nekem nem hiúság kérdése volt, hanem lelki felemelkedés, amikor magyar főrenddé avatott a király [...], mert dicsőbb dolgot magamra nézve gondolni sem tudtam annál, hogy tagjává lettem a történeti magyar nemzetnek."[73]

kálni, ma megtelt a herék zsongás-bongásával." *Mikszáth Kálmán*: A főrendiházból. In: *Uő*: Cikkek és karcolatok. 23. köt., 1894. január–1894. december. Sajtó alá rend. S. Fürth Éva, Rejtő István. (Mikszáth Kálmán összes művei 83.) Bp. 1988. 115–118. 116.

[70] Forrás: Magyarország nagybirtokosai. Kiadta Lőrintei István. Szatmár 1893.; Magyarországi gazdaczímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek czímjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911.

[71] 1893:4. tc. B. melléklet

[72] A 38 földbirtokos kinevezett tag közül 27-re vonatkozóan rendelkezünk a kataszteri jövedelemre vonatkozó adattal, az arányok erre a csoportra vonatkoznak.

[73] *Rákosi Jenő*: Emlékezések. 3. (Rákosi Jenő művei) Bp. [1926]. 136.

Egyetlen példát találtunk papi személy főrenddé kinevezésére. Vajda Ödön zirci cisztercita apát áldozópappá szentelésének 50. évfordulóján, 1908-ban nyert élethossziglani tagságot. Kinevezése talán részben a Katolikus Néppárt kormánykoalícióban részvételére vezethető vissza.

A hatalmi ágak szétválasztásának 1869-ben érvényesített elve[74] helyett a főrendiházi reform során az a szemlélet érvényesült, hogy „azok, akik egy fontos társadalmi hivatással bíró testületnek élén állanak, amelynek érdeke az állam érdekéhez úgy viszonylik, mint két egymást kölcsönösen átmetsző kör, hogy egyik a másiknak egyúttal részét is képezi, tekintetbe vétessenek" – ennek megfelelően 1885-ben a Kúria elnöke, másodelnöke és a budapesti ítélőtábla elnöke helyet kapott a főrendiházban.[75] Élethossziglani taggá való kinevezésre azonban csak már nem aktív (nyugalmazott vagy a pályát elhagyott) bírák esetében került sor. A nyugalomba vonuló kúriai, budapesti ítélőtáblai, közigazgatási bírósági főbírák egy része (egyes menesztett bánokhoz hasonlóan) hivatallal járó főrendiházi tagsága helyébe kinevezéssel élethossziglani tagságot nyert. Kiemelkedik az 1886 és 1896 közötti időszak, amikor csaknem minden negyedik új élethossziglani tag egykori bíró volt. Nagy számukat az magyarázhatja, hogy a bírósági reformot követően, az 1860-as és 1870-es évek fordulóján kinevezett szakembergárda jelentős része ezekben az években érte el a törvényben előírt nyugdíjkorhatárt.

Az ipari, a kereskedelmi és a pénzügyi nagyvállalkozók, valamint a menedzser-értelmiség (rt.- és bankigazgatók) együttes aránya 1885-ben és 1918-ban egyformán egy ötöd volt. A köztes időszakban a kinevezések számán belül a kezdeti arányokat csak a legutolsó időszakban érte el, haladta meg a kormány. Ez annak lenyomata lehetett, hogy a tízes években Lukács László miniszterelnöksége idején, majd Tisza István második kormánya megalakulásától a politikai vezetőréteg és a finánctőkés gazdasági elit szövetsége tovább erősödött. A főrendiház reformjakor az akkori öt legjelentősebb hazai bank[76] vezetői közül a Magyar Általános Hitelbank két igazgatósági tagja (Kochmeister Frigyes és Lukács Antal, aki kinevezésekor már a Magyar Földhitelintézetnek is igazgatója volt), valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgató választmányának elnöke, Várady Károly nyert főrendiházi tagságot. Kautz Gyula személyében az Osztrák–Magyar Bank magyar alkormányzója — a Monarchia jegybankja budapesti igazgatóságának vezetőjeként a bankigazgatás egyik fő döntéshozatali tényezője — szintén tagságot nyert 1885-ben.[77] A későbbiek folyamán az Oszt-

[74] Az 1869:4. tc. (a bírói hatalom gyakorlásáról) az igazságszolgáltatást csak a közigazgatástól különítette el (1.§), ugyanakkor kimondta, hogy a bíró nem lehet egyszersmind országgyűlési képviselő (8.§ a,). A bírói függetlenséget biztosítani kívánta a törvény, de a közjogi ellenzék vádja szerint egyszersmind veszélyeztette is a bírók kinevezésének általánossá tételével (3.§).

[75] Brennerberg Mór főispán felszólalása. FN 1884–87. 28. országos ülés (1885. március 26.), I. köt. 229.

[76] Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, Leszámítoló Bank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár, Magyar Jelzáloghitelbank. *Berend T. Iván – Szuhay Miklós*: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1978[3]. 48.

[77] Kautz később (1892 és 1900 között) a Bank kormányzója volt. *Kövér György*: Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: A Magyar Nemzeti Bank története. 1., Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924. Szerk. biz. Balogh Sándor [et al.]. Bp. 1993. 259–343. 260.

rák–Magyar Banknak és a Hazai Első Takarékpénztárnak további két, a Hitelbanknak három vezető tisztviselője kapott élethossziglani tagságot. 1905-ben a Kereskedelmi Bank vezérigazgatója is főrend lett. A Hitelbank a 19. század derekától az államkölcsön-üzletek lebonyolításának monopóliumát birtokolta, a Kereskedelmi Bank az 1890-es évektől szintén jelentős állami megbízásokhoz jutott a helyiérdekű vasutak finanszírozásának elnyerése révén. A Hazai Első Takarékpénztár elnökeinek főrendiházi tagságában szerepet játszhatott, hogy a pénzintézet (konkurenseivel ellentétben) jelentős részben magyar tőkével dolgozott.[78] Emellett nagy szerepe volt az állami hitelügyletek lebonyolításában, a világháború kitörését követően pedig a hadikölcsön jegyzések irányításában.[79]

Több bankár személyes kapcsolatban is állt a mindenkori kormánypárttal. Lévay Henriknek a kormánnyal való üzleti kapcsolatairól az 1870-es években (soha be nem bizonyított) feltevések kaptak lábra, Ormody Vilmos 1868-ban kulcsszerepet játszott a vasúti államkölcsön megszerzésében. A kormánypárt országgyűlési képviselője volt hosszú éveken át Kautz Gyula, valamint Lánczy Leó, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1905-ben főrenddé kinevezett vezérigazgatója. Hajós Józseffel, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár elnökével kapcsolatban a felség-előterjesztés kiemelte, hogy mindenkor a hatvanhetes politika tántoríthatatlan híve volt a függetlenségi párti többségű Pest megyében. Arról azonban hallgatott, hogy Hajós még a szabadelvű párti kormányzás idején képviselőként a kormánypártból kilépve a Nemzeti Párthoz csatlakozott.[80] Horváth Elemérnek, a Hitelbank egyik, 1915-ben főrendiházi tagságot nyert igazgatójának a kormányzattal hosszú múltra visszatekintő kapcsolata volt. Miniszteri tanácsosi rangban került a pénzügyminisztériumból az állami támogatást élvező és a kereskedelemügyi miniszter felügyelete alatt álló Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság élére. Emellett az Osztrák–Magyar Bankban alkormányzó-helyettesi posztot töltött be, mielőtt 1904-ben a Hitelbank négytagú igazgatóságába bekerült volna. A kormányokon átívelő szakmai előrehaladás elismerését példázta Popovics Sándor kinevezése 1912-ben. Popovics 1884-ben lépett pénzügyminisztériumi szolgálatba, 1903-ban államtitkár, 1909-től az Osztrák–Magyar Bank kormányzója lett – közben, 1906 és 1909 között, az Alkotmánypárt országgyűlési képviselője volt. Később, a harmadik Wekerle-kormányban a pénzügyminiszteri tárcát töltötte be, és az első világháború után is vezető állami pénzügyi szakember maradt.

Egyes főrendiházi tag bankárok gazdasági szakmai szervezetek elnöki pozícióját is betöltötték.[81] Kochmeister Frigyes és Lánczy Leó a budapesti keres-

[78] Uo.

[79] M. E. 1917–2077. (K 26. 1918– I–455., 1164. cs.).

[80] M. E. 1913–1032. (MOL K 26. 1918–I–455., 1164. cs.).

[81] A szakmai szervezetek vezetőségének kormány-közeliségét erősíti meg, hogy a 20. század elején az ilyen tisztséget betöltő képviselők szinte kivétel nélkül az aktuális vezető politikai erőhöz tartoztak. *Pap József*: „Két választás Magyarországon". Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. Aetas 22. (2007: 1. sz.) 5–31. 29.

kedelmi és iparkamara elnöke volt.[82] A főrendiház tagja volt a Budapesti Árú- és Értéktőzsde mindenkori elnöke is (Kochmeister, Kornfeld Zsigmond,[83] majd Horváth Elemér). A főrendiházi almanach Lánczy kamarai és Kornfeld tőzsdeelnöki működése kapcsán kiemelte előbbi erőfeszítéseit a „magyar nemzeti irány" nemzetközi forgalomban való érvényesítése érdekében, utóbbi kimagasló szerepét abban, hogy a „budapesti piac felszabadult a külföld befolyása alól".[84] Érdemes megjegyezni, hogy Lánczy és Kornfeld a zsidó asszimiláció eltérő útját képviselték: Lánczy áttért, de nem szerzett nemesi címet, Kornfeld megmaradt ősei hitén, de bárói rangra emelkedett.

A főrendiház reformjakor és 1918-ban is minden tizedik kinevezett tag volt gyáros vagy kereskedő. A hazai iparszerkezet sajátosságainak tükröződéseként fogható fel, hogy a főrendiház gyáros tagjai zömmel a legdinamikusabban fejlődő, vezető iparágak területén, az élelmiszeripar, valamint a nehézipar területén tevékenykedtek. Az élethossziglani tagok között nem tulajdonos, menedzser gyárigazgató csak néhány volt, és ők sem ezen tevékenységükért nyertek tagságot. Az 1885 és 1918 között tagsággal jutalmazott kereskedők száma mintegy harmada volt a gyárosokénak. Agrártermék- és építőanyag-kereskedőt egyaránt találunk közöttük.[85] A koalíciós kormány időszakában nem került sor nagyvállalkozó kinevezésére, az 1906 és 1910 közötti időszakban történt kinevezések alacsony száma (mindössze 10) azonban óvatosságra int a tekintetben, hogy ebben valamiféle tendenciát lássunk.

Érdemes rögzíteni: a hazai nagypolgárság elitjét képező 100–150 nagyiparos, nagykereskedő és bankár család[86] mintegy tizedéből származott legalább egy élethossziglani főrendiházi tag. Kérdés, hogy a főrendiházi tagság a nagytőkések számára dekórum volt-e csupán, vagy aktívan részt is vettek a főrendiház munkájában. Hanák Péter a főrendiházi tagság adományozásában, a nemesi, bárói rangra emeléshez hasonlóan, a tőkés nagypolgárság objektív státusza és relatív pozíciója közötti feszültség csökkentésére, a „pozicionális arányeltolódások" kiegyenlítésére szolgáló eszközt látott.[87] Hanák álláspontját látszik alátá-

---

[82] A kereskedelmi és iparkamarákra ld.: *Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián*: Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban. Szerk. Gergely Jenő, a kötet összeállításában közreműk. Rigó Balázs. Bp. 2008. 38–44.

[83] Az Általános Hitelbank vezérigazgatója, számos rt. elnöke. 1901-ben nyert élethossziglani főrendiházi tagságot.

[84] Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzok az országgyűlés tagjairól. Szerk. Fabo Henrik, Ujlaki József. Bp. 1905. 165.
(http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al905_10/index.htm [2011.01.23.]); A magyar országgyűlés. A főrendiház és a képviselőház tagjainak életrajzi adatai. Kiadja a „Magyar Tudósító" szerkesztősége. Bp. 1906. 151. (http://www.ogyk.hi/e-konyvt/mpgy/alm/al906_index.htm [2011.01.23.])
Kornfeld nevéhez köthető, noha maga csak 1885-ben kezdett el magyarul tanulni, a magyar kereskedelmi nyelv bevezetése a pesti tőzsdén az addigi német helyett. *Halmos Károly*: Kornfeld Zsigmond. Az emancipált „állambankár". In: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Szerk. Sebők Marcell. (HVG könyvek) Bp. 2004. 154–165. 158.

[85] Kochmeister Frigyes terménykereskedő, Herzog Péter gyapjú- és dohánykereskedő, Luczenbacher Pál fakereskedő volt.

[86] *Hanák Péter*: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. VII/1. köt. Bp. 1988.[3] 403–515. 446.

[87] Uo. 447.

masztani, hogy a főrendiház nagytőkés tagjai Ullmann Adolf kivételével nem vagy nagyon ritkán szóltak hozzá a plenáris üléseken zajló vitákhoz. Másfelől viszont szinte valamennyien tagjai voltak a főrendiház állandó bizottságainak (leggyakrabban a közgazdászati és közlekedésügyinek, valamint a pénzügyinek), bár elnöki vagy jegyzői tisztet csak elvétve töltöttek be. A bizottsági tagság mindenesetre a társadalmi pozíció mellé gazdaságpolitikai szerepet kölcsönözhetett viselőjének.[88]

A Hatvany-Deutsch család kapcsán érdemes megemlíteni azt a jelenséget, amikor egy családon belül több személy is élethossziglani tagsági jogot nyert. Ez más családoknál is előfordult,[89] de olyan eset, hogy egy évtized alatt egy család három tagja nyerjen kinevezést, csak náluk tapasztalható. 1903-ban Hatvany-Deutsch Sándor, 1910-ben unokatestvére, Hatvany-Deutsch József, majd előbbiek 1913-ban bekövetkezett halálát követően József öccse, Béla nyert kinevezést. Talán az örökös tagság adományozását pótolta ez az eljárás.

A főrendiházban, a képviselőházzal ellentétben, 1901 után is volt lehetőség a politikai és gazdasági elit nyílt összefonódására. Az üzletemberek többségénél is a mindenkori kormánypárttal közvetlen, személyes politikai kapcsolat mutatható ki. Az 1911-ben élethossziglani tagságot nyert Herzog Péter nagykereskedő családja döntő szerepet játszott a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.-ben, amely az 1905. és az 1910. évi képviselőválasztáskor jelentős anyagi támogatást biztosított a Szabadelvű Pártnak, illetve a Nemzeti Munkapártnak. Az 1913-ban kinevezett Zsolnay Miklós a Nemzeti Munkapárt elnöke volt Pécsen. A következő években élethossziglani taggá kinevezett Hatvany-Deutsch Béla családja akkor már két évtizede gazdasági és politikai kapcsolata állt Tisza Istvánnal,[90] ahogy Weiss Manfréd is, aki emellett az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének egyik legnagyobb hadianyag-szállítója volt, amely érdeméért három évvel a főrendiházi tagság elnyerése után bárói rangot kapott.

A katonatisztek aránya az élethossziglan kinevezett tagok sorában 1885-ben egy ötödöt tett ki. A későbbiek folyamán, a tiszti presztízs fénykorának tekintett években tagságot nyerő személyek között azonban általában az egy tizedet sem érte el a hivatásos katonák aránya. Ugyanakkor még ekkor is mindig ült egy-két (többnyire nyugállományú és a honvédség soraiból érkező) hosszú életű hadfi a kinevezett főrendek között. Az utolsó időszakban, a világháború éveiben szokatlan módon aktív katona is tagságot nyert Arz Artúr tábornok személyében.

Az uralkodócsalád tagjának udvartartásában vezető pozíciót betöltő személy 1885-ben három, 1918-ban mindössze egy volt az élethossziglani tagok között. Ez egyfelől mutatja az uralkodóval szemben megnyilvánuló tiszteletadást, ugyanakkor azt is, hogy a tagok kiválasztásáról érdemben nem az uralkodó, ha-

---

[88] Burchard Konrád kapcsán vizsgálja ezt *Klement Judit*: Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. Aetas 20. (2005: 1–2. sz.) 69–92. 77.

[89] 12 olyan családot találtam, amellyel kapcsolatban valószínűsíthető ez. Közülük kettőnél apa és fia került kinevezésre.

[90] *William O. McCagg Jr.*: Jewish nobles and geniuses in modern Hungary. (East European monographs 3.) Boulder 1972. 126.

nem a miniszterelnök döntött, de összefügghet az ott tisztségeket viselő (és nem örökös tag) magyar férfiak alacsony számával is.[91]

Származás és rang, kitüntetések

A főrendiház reformját megelőzően több szabadelvű párti politikus a kinevezett tagok rendszerétől azt remélte, hogy „általa a felsőház felfrissül, és kivetkőzik oligarchikus jellegéből, [...] hajlandóbb lesz engedni a közvélemény befolyásának, anélkül hogy elvesztené vele és a koronával szembeni függetlenségét".[92] A kinevezettek között azonban az 1910 és 1918 közötti időszakig a nemesi származásúak voltak többségben. Az élethossziglani tagság bevezetése presztízsnövekedést biztosított a nemesség (köznemesség) egy kisebb szegmensének, amely a politikai és a kormányzati elitbe addigra nagyrészt már egyébként is bekerült. Ez utóbbit jelzi, hogy a nemesi származású főrendek között nagy számban találunk képviselőket,[93] és a főispánok aránya is viszonylag magas. Mindemellett a magyar főrendiház egészének mindössze 10%-a volt nemes, szemben a főnemesek ¾-et meghaladó arányával.[94]

A kinevezettek között a nem nemes (túlnyomó többségében polgári) származású tagok, vagyis a nemesi címmel nem rendelkezők és az új (1867 után rangot nyert) nemesek együttes aránya 1885-ben egy harmad volt, 1918-ban viszont megközelítette az 50%-ot. A nemesi címmel nem rendelkezők több mint fele egyetemi tanár vagy szabadfoglalkozású értelmiségi volt. A kategórián belül második legnépesebb csoport a volt országgyűlési képviselőké. Itt találjuk Budapest főpolgármestereit és a gyártulajdonosok felét is. A polgári származású elem növekedése az újnemesek nagyobb számú kinevezésének következménye volt. Ők a kezdeti 1/15-del szemben 1918-ban már a kinevezett tagoknak egy ötödét tették ki. Az új elitcsoportok növekvő aránya szembeállítható az örökös jogú tagság adományozásánál megfigyelhető tendenciával, miszerint régi, nagy hagyományú magyar köznemesi családok nyerték el a főnemesi rang mellett az örökletes jogot is.[95]

A főrendiház újnemes kinevezett tagjainak fele a nagyvállalkozók közül került ki, őket az értelmiségiek (nagyrészt orvosok és újságírók) követték. A tagok között az utolsó években mind számosabban megjelenő új főnemesek (bá-

[91] A tiszti név- és címtár 1886., 1896. és 1914. évi kötete alapján 1/10 körüli volt a magyar férfiak aránya az udvartartások felsőbb pozícióiban.

[92] *Zichy Jenő*: A felsőházi törvényjavaslat. Bp. 1885. 31. Gr. Zichy Jenő ekkor szabadelvű párti országgyűlési képviselő volt. – Hasonlóan nyilatkozott Beksics Gusztáv: „ez új kontingens [...] hivatása lesz, hogy a demokráciát, a tudományt, az érdemeket s a fáradtságon szerzett vagyont vigye az eddigi kasztszerű érdekek közé." *Beksics Gusztáv*: Az új felsőház. Székely Nemzet 1884 (2. évf.) nov. 1. (168. sz.) 1.

[93] A köznemesi származású kinevezett tagok több mint fele képviselő volt.

[94] Lakatos Ernő 1901-re vonatkozó adatai (*Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 25.) Bp. 1942. 34.) saját, 1885-re és 1910-re vonatkozó számolásunkkal ellenőrizve és kiegészítve.

[95] Ugyanakkor a jelölt régi nemesi származását az élethossziglani tagságra történő felség-előterjesztések is mindvégig hangsúlyozták.

rók) között többségükben nagyvállalkozókat, kisebb részben magas rangú katonákat, illetve egy volt-leendő minisztert találunk.

A hosszú 19. században elterjedt államtudományi nézet volt, hogy a második kamara egyik feladata, az elvben a többségi népakaratot képviselő alsóházzal szemben, bizonyos kisebbségi érdekek képviselete.[96] E feladat teljesítésének egyik típusa lehetett a politikai elitből lassanként kikopó rendi eredetű csoportok érdekeinek megjelenítése. Az 1885-ben kinevezett tagok töredéke, kb. hetede került ki a cenzus teljesítésére képtelen főnemesek közül. Emellett sor került két nem főnemes, de erdélyi regalista apától származó személy kinevezésére is. Az 1848:7. tc. Magyarország és Erdély egyesítéséről kimondta, hogy „az erdélyi múlt országgyűlésre meghívva volt kir. hivatalosok a magyarországi főrendi táblán üléssel és szavazattal ruháztatnak fel, ide nem értvén a királyi kormányszék, kir. ítélőtábla tagjait, és katonai egyéneket". Ezek a királyi hivatalosok az 1868:43. tc. értelmébena kiegyezés után is részt vehettek a főrendiház ülésein. A főrendiházi irományok tanúsága szerint 1 és 10 fő között változott a meghívottak száma. Az 1885:7. tc. viszont a nem főnemes erdélyi regalistákat nem sorolta a főrendiház tagjai közé. A főrendiházi reformtörvény a kormány szándéka szerint „a történelmi alapnak lehető kímélését követ[te] elvül", ami megmagyarázza ezen csoportok felkarolását.[97] A törvényjavaslat első változatában szerepelt, hogy „a felsőház első alakulásakor figyelem fordítandó azokra, kik a főrendiházban bírt jogukat jelen törvény által elveszítik, ha az utolsó három év alatt a főrendiház üléseiben rendesen részt vettek."[98] Ez a mondat végül nem került be a törvény szövegébe, viszont sor került 50 tag megválasztására a tagság gyakorlásától eleső személyek közül. A később élethossziglani kinevezést nyerők között a cenzust nem teljesítő örökös jogú főnemesek aránya nem érte el a 10%-ot. Több olyan esetről tudunk, amikor tekintélyes főnemesi családok leszármazottai főispáni támogatással éveken át hasztalan próbálták elnyerni az élethossziglani tagságot.[99] Erdélyi regalisták leszármazottainak a tagok közé kerülésére 1885 után szintén alig találunk példát.[100]

Az 1885 és 1918 között élethossziglani tagságot elnyerők jelentős része kinevezésekor rendelkezett a Monarchia valamilyen magas állami kitüntetésével. Szent István-renddel és Lipót-renddel a tagságot elnyerők ötöde, a Ferenc József-renddel tizede bírt. A kinevezésre kerülők közül csak egyetlen személy rendelkezett Aranygyapjas-renddel: gr. Szécsen Antal konzervatív politikus, császári és királyi főudvarnagy, aki miután az örökös tagsági jog gyakorlásához szükséges cenzust már nem tudta teljesíteni, 1891-ben élethossziglani kinevezést nyert. Az egyébként kevésbé exkluzív vaskorona rend esetében, amely a

---

[96] *Albrecht Mendelssohn Bartholdy*: Ein- oder Zweikammersystem? In: Handbuch der Politik. 1. Bd., Grundlagen der Politik. Hrsg. von Paul Laband et al. Berlin und Leipzig 1914. 425–431. 428.

[97] Tisza Kálmán miniszterelnöknek a főrendiház szervezetének módosításáról szóló törvényjavaslat szentesítését kérő felség-előterjesztésének fogalmazványa. M. E. 1885–1360. (MOL K 26. 1885–II–392., 218. cs.)

[98] M. E. 1883–3132. (MOL K 26. 1883–1004, 195. cs.)

[99] Br. Apor Istvánt 1902–04-ben, gr. Zichy Károlyt 1910–13-ban.

[100] Ezek közé tartozott Barcsay Domokos, akinek atyja, Barcsay László még 1878-ban is királyi hivatalosként kapott meghívót a főrendiházba.

gyárosok és kereskedők jellegzetes kitüntetése is volt, a kezdeti egy hatod arány az 1910–18-as években 38%-ra emelkedett. Az új tagok a kitüntetéseknek többnyire alsó fokozatát (lovagkeresztjét, 3. osztályát) mondhatták magukénak, kivéve a Ferenc József-rendet. Ennek a polgári foglalkozású személyek, ezen belül gyakran tisztviselők jutalmazására szolgáló kitüntetésnek általában a középkereszt, a középkereszt csillaggal vagy a nagykereszt fokozata díszítette a főrendiház kinevezett tagjai közé kerülő az államigazgatási karrierútvonalat már végigjáró vezető hivatalnok, majd az utolsó években egyes gyártulajdonosok mellét. Valóságos belső titkos tanácsosi címmel a tagságot elnyerőknek általában ötöde, az utolsó időszakban negyede rendelkezett. A „Művészetért és tudományért" díszjelvényt, a Monarchia maga nemében legmagasabb elismerését birtokolta kinevezésekor az egyetemi tanárok és művészek harmada.

Felekezeti összetétel

Az élethossziglani kinevezettek felekezeti megoszlásának meghatározásához a főrendiházi almanachokon és a felség-előterjesztéseken kívül egyéb források, mindenekelőtt az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteményének bevonására volt szükség.[101]

Az izraelita vallású személyek főrendiházi tagságának a kormányzat kiemelt figyelmet szentelt, és a kérdés a zsidóemancipáció nézőpontjából is vizsgálatra érdemes. A főrendiház reformjakor a kormány javaslatában szerepelt, hogy a katolikus, az ortodox és a protestáns felekezetek egyházi vezetői mellett tag legyen „egy izraelita hitközségi egyházi vagy világi elöljáró, kit ő Felsége a király, a minisztertanács felterjesztésére, nevez ki".[102] A főrendiház többségének (az izraelita vallásfelekezet országos szintű egyházi szervezetének hiányával, valamint a zsidóság nyelvi és mentalitásbeli úgymond idegenségével érvelő) ellenkezése folytán azonban ez a bekezdés kimaradt a törvényből.[103] A vita során Tisza Kálmán miniszterelnök rámutatott, hogy „itt nem lehet és nem szabad sem ellenszenvről, sem rokonszenvről szólni; itt szerintem a politikai szempontok mérlegelendők [...] hazánk izraelita lakosai — tessék ez valakinek vagy sem — bírnak annyi súllyal a közéletben, melynél fogva az, hogy egy kinevezett tag által itt képviseltessenek, politikai szempontból tökéletesen igazolt", és kijelentette, hogy a főrendek elutasító határozata „nem prejudikál" arra nézve, hogy „a korona kinevezése útján más alapon bejöhet-e" az izraelita felekezetet képviselő személy.[104]

Miközben az 1885 és 1918 között örökös főrendiházi tagsági jogot nyert főnemesi családok között nem volt izraelita vallású, vagy rövid idővel a jogo-

[101] Pap József az adathiány okát az almanachok esetében a szabadelvű állam- és politika-felfogásban látja. *Pap J.*: „Két választás Magyarországon", i. m. 9.

[102] FN 1884–87 28. országos ülés (1885. márc. 26.), I. köt. 232.

[103] Ifj. gr. Festetics Pál és gr. Károlyi István felszólalása FN 1884–87 27. országos ülés (1885. márc. 24.), I. köt. 187., Uo. 28. országos ülés (1885. márc. 26.) 232.

[104] Uo. 232–233.

sultság elérése előtt keresztény hitre áttért família,[105] addig 1885-ben a Tisza által megfogalmazott kormányzati álláspont szellemében két zsidó személy került a 30 élethossziglan kinevezett tag közé, majd további kinevezésekre is sor került. A Hirschler Ignác szemészprofesszor, az 1868-ban összehívott izraelita hitfelekezeti egyetemes közgyűlés elnöke, az emancipáció egyik vezéralakja, pesti neológ hitközség egykori elnöke[106] és Sváb Károly volt országgyűlési képviselő, a következő évben Lévay Henrik, az Első Magyar Általános Biztosítótársaság vezérigazgatója, majd 1896 őszén Bródy Zsigmond hírlapíró nyert kinevezést.[107]

Az izraelita felekezet képviselője hivatalból azonban a vallás 1895. évi recepcióját követően sem kapott helyet a főrendiházban. 1906 nyarán Tolna megye közgyűlése feliratban kérte az országgyűléstől, a kormánytól és a kultuszminisztertől az izraelita vallásfelekezet főrendiházi képviseletét, ugyanakkor az izraelita felekezet autonómiája mielőbb rendezését sürgette.[108] A képviselőházi vita során a kérvényi bizottság azzal a már ismert indokkal javasolta a kérdés napirendről levételét, hogy „az izraelita vallásnak mai szervezete mellett a kérés ez időleg nem teljesíthető", mivel „nincs országos szervezete", „nincsenek főpapjai, sem világi méltóságai". Egy néppárti felszólaló a kérdés napirendre tűzése ellen azzal érvelt, hogy adatai szerint az izraelita egyház nem tesz eleget a recepciós törvény előírásának, amennyiben papjai jelentős része nem magyar állampolgár.

A mindenkori kormány a gyakorlatban továbbra is gondoskodott az izraeliták főrendiházi képviseletéről. Bródy halála után 1906-ban Ormody Vilmos élethossziglani tagságára vonatkozó javaslatát Fejérváry miniszterelnök a zsidó hitfelekezetet képviselő tagok időközben megcsappant számával is indokolta.[109] A századfordulót követően, majd az 1910-es években azonban több olyan, elsősorban nagytőkéseket érintő kinevezés történt,[110] amelynél mellékes, a felségelőterjesztésben meg sem említett tény volt a jelölt izraelita vallása, még ha, mint Kornfeld Zsigmond a Pesti Izraelita Hitközségben, jelentős pozíciót töltött is be a felekezet világi vezetésében.[111] Ezek a kinevezések részben a zsidóság érintett csoportja előrehaladott asszimilációjának, részben a Munkapárt nagytőkés kapcsolatainak voltak köszönhetőek.[112] Az izraeliták aránya mindvégig

[105] *Tóth-Barbalics V.*: Vigyázó, Harkányi, Żeleński és társaik, i. m. 82. – 1895–1896-ban, amikor a legnagyobb számban került sor örökös tagsági jog adományozására, a kormány részéről szempontként jelentkezett, hogy csak keresztény családok részesüljenek az adományban. Ld. Bánffy Dezső miniszterelnök felterjesztésének fogalmazványát, amelyben engedélyt kér az uralkodótól a javaslattételre. M. E. 1895–628 (MOL K 26. 1895–176., 338. cs.)

[106] A hitközség hivatalban levő elnöke, Wahrmann Mór országgyűlési képviselő volt.

[107] M. E. 1896–17316. (MOL K 26. 1896–17177., 378. cs.)

[108] M. E. 1906–415. (MOL K 26. 1907–XLI–1895., 724. cs.)

[109] M. E. 1906–503 (MOL K 26. 1904–III–5488., 594. cs.)

[110] Kornfeld Zsigmond 1901-ben, Hatvany-Deutsch Sándor 1903-ban, Hatvany-Deutsch József és Ullmann Adolf 1910-ben, Herzog Péter 1911-ben, Hatvany-Deutsch Béla 1914-ben, Weiss Manfréd 1915-ben. Izraelita vallású volt rajtuk kívül Singer Zsigmond hírlapíró és Heltai Ferenc jövendő főpolgármester, akik 1912-ben, illetve 1913-ban nyertek kinevezést.

[111] A képviselőtestület tagja, majd elöljáró, később elnökhelyettese volt.

[112] Vö. az 1910–18 közötti nemesítések magas számával. *McCagg Jr., W. O.*: Jewish nobles, i. m. 121.

magas volt az új tagok között (kivéve 1906–1910-es időszakot, amikor azonban, mint említettük, összesen csupán 10 főrend kinevezése történt), az összes kinevezett tag között pedig elérte a 9%-ot, vagyis csaknem az országos átlag kétszerese volt.

Más, a főrendiházban egyházi vezetőik által amúgy is képviselt felekezeteknél csak esetleges próbálkozásokat találunk arra, hogy „az egyes hitfelekezetek is méltányos számban legyenek a törvényhozás e házában is képviselve"[113] Mégis megfigyelhetőek bizonyos tendenciák. A római katolikus vallásúak aránya mindvégig a legmagasabb volt. 1885-ben a kinevezett tagok 2/3-a tartozott ehhez a felekezethez, és az új tagok között az utolsó időszakot kivéve mindvégig a római katolikusok voltak abszolút többségben. Református volt 1885-ben minden tizedik kinevezett tag, szemben a reformátusok 14%-os országos arányával. Feltételezésünk szerint a református Tisza 1885-ben, amikor a kinevezésekre fokozott figyelem irányult, óvakodott attól, hogy előnyben részesítse a protestánsokat. Különösen, hogy a miniszterelnök a törvényjavaslat benyújtása előtt Ferenc József észrevételére kénytelen volt leszállítani református felekezetek tisztségüknél fogva képviselő főrendek számát.[114] A később kinevezett élethossziglani tagok között a reformátusoknak a kezdetinél mindig magasabb volt az arányuk, aminek eredményeképpen 1918-ban már a kinevezett tagok több mint ötöde volt református. Ennek oka az lehetett, hogy a vezető állami tisztségeket (bár pontos számadatokkal nem rendelkezünk) az összlakossághoz viszonyított számarányukat meghaladó mértékben töltötték be protestánsok,[115] a képviselőházban pedig, amely a kinevezett tagok másik fő utánpótlási bázisa volt, a törvényhozás magyar nemzetiségi jellegéből adódóan minden bizonnyal felülreprezentáltak voltak a protestáns felekezethez tartozó képviselők (miközben számszerű adatokat itt sem tudunk felvonultatni).[116] Az örökös tagsággal rendelkező családok között viszont csak kevés reformátust találunk, így az új tagok között a reformátusoknak az országos átlagot meghaladó aránya akár ezzel, illetve a főrendiház tagsága vallási megoszlásával is indokolható volt vagy lett volna. Az evangélikusok aránya az újonnan kinevezettek között az 1896–1906 közötti időszakot kivéve minden egyes korszakban magasabb volt, mint országos szinten. Különösen a főrenddé kinevezett katonák körében voltak erőteljesen reprezentálva (öt tagból négy), de a humán tárgyakat tanító

---

[113] M. E. 1896–17316. (MOL K 26. 1896–1717., 378. cs.)

[114] M. E. 1883–3131. (MOL K 26. 1883–1004., 195. cs.)

[115] *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945. Ford. Auer Kálmán, Ádámné Révész Gabriella. Bp. 1985. 210.

[116] *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711–1914. Pécs 2009. 479. – Az 1848–49. évi országgyűlés képviselői között országos arányuknál magasabb arányban voltak jelen a római katolikusok, a reformátusok és az evangélikusok, míg a görög keleti és az ortodox vallásúak alulreprezentáltak voltak. (Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. 20., 1249.) A dualizmus kori képviselőházak felekezeti összetételéről eddig nem született átfogó vizsgálat. Ennek oka az lehet (az adatok összegyűjtésének nehézsége mellett), hogy a dualizmus korában a felekezeti hovatartozásnak a politikai állásfoglalások kialakításakor — kivételes esetektől eltekintve — kisebb szerepe volt, mint a 19. század első felében. A főrendiház felekezeti szempontot is érvényesítő szerkezete miatt itt mégis indokoltnak látszott az áttekintés.

egyetemi tanárok és a bankárok körében is jelentős súlyt képviseltek. Az ortodox és a görög katolikus vallásúak az országos 10%-ot meghaladó részesedésével szemben a főrendiház élethossziglani kinevezést nyerő tagjai között 1-2%-ot tettek csupán ki, ami összefüggött a kormányzat főrendiházzal kapcsolatos nemzetiségi politikájával.

Nemzetiségi összetétel

Ahogy az első kamarában a kormánypárti képviselők sorában alacsony volt a nemzetiségi származású képviselők száma,[117] úgy a mindenkori magyar kormány csak kevéssé jutalmazott nemzetiségi vezetőket magyarhűségükért élethossziglani főrendiházi tagsággal. A kormány egyedül a horvátországi horvátok képviseletére fordított némi figyelmet. Ismeretes, hogy a horvátok a főrendiházi tagság terén egyébként is előnyt élveztek a többi nemzetiségekkel szemben, a szabor által delegált három képviselő révén. 1885-ben az élethossziglan kinevezett tagok sorában egy horvát, a turmezei nemesi eredetű Mixich Kálmán kapott helyet. Amikor 1892-ben Khuen-Héderváry Károly bán Ferenc József koronázásának 25. évfordulója alkalmával javaslatot tett két horvátországi személy (közülük az egyik, Cseh Ervin erdélyi származású magyar) élethossziglani főrenddé történő kinevezésére, gr. Szapáry Gyula miniszterelnök a bán kérését a kinevezhetők csekély számára hivatkozva elutasította.[118] 1895 elején viszont br. Bánffy Dezső miniszterelnök volt az, aki (feltehetően az uralkodó bizalmának megnyerésére irányuló taktikája részeként) felajánlotta a bánnak, hogy tegyen javaslatot a három megüresedett főrendiházi helyre. Mivel a bán a megszabott szűkös határidő lejártáig nem tudott a Bánffy által támasztott szempontoknak megfelelő horvátországi jelölteket előterjeszteni, az ügy lekerült a napirendről.[119] Csak Mixich halála után, 1906 végén került Josipovich Imre (Imbro Josipović) személyében horvát az élethossziglan kinevezettek közé. Josipovich korábban „határozott unionista szellemben" politizáló országgyűlési képviselő,[120] majd horvát-szlavón miniszter volt, 1905-ben

[117] Pontos adatok erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre. Egyfelől arról olvashatunk, hogy „a kormánypárt soraiban [...] mindig találkozunk egy tucat román és szerb földbirtokossal, volt megyei vagy állami tisztviselővel, pappal vagy ügyvéddel" (*Katus László*: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Magyarország története 1890–1918.VII/2. köt. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. Bp. 1978. 1003–1063. 1015.), valamint hogy a szászok részéről folyamatosan 13-14 a kormánypárttal együttműködő képviselő ült a képviselőházban (*Egry Gábor*: Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk 48. (2003: 2. sz.) 112–158. 121–122.). Másfelől a téma egy újabb kutatója az 1901–10 közötti országgyűlési almanachok életrajzainak vizsgálatából azt szűrte le, hogy „több tucat" nemzetiségi képviselő volt a nem nemzetiségi pártok (jórészt a kormánypárt) soraiban. (*Schönbaum Attila*: Pária elit? Nemzetiségi képviselők a Magyar Országgyűlésben (1900–1918). In: Képviselők Magyarországon. I. Szerk. Ilonszki Gabriella. Bp. 2005. 75–104. 82.). Bármelyik adatot tekintjük is: a nemzetiségi képviselők aránya alacsony volt a 250–300 fős kormánypárti frakción belül, akár a nemzetiségi lakosság arányához viszonyítjuk, akár ahhoz, hogy a Szabadelvű Párt a bázisának számító etnikailag kevert választókerületek közül mintegy száz nemzetiségi többségű volt.

[118] M. E. 1892–1195. (MOL K 26. 1892–1195., 299. cs.)

[119] M. E. 1895–180. (MOL K 26. 1895–180., 338. cs.) – Köszönöm ifj. Bertényi Iván segítségét az esemény hátterének tisztázásához.

[120] M. E. 1906–5197. (MOL K 26. 1904–III–5488., 594. cs.)

együttműködött az ellenzéki koalícióval, amikor az kapcsolatot keresett a horvát ellenzékkel, fia, Josipovich Géza pedig a koalíciós kormány horvát-szlavón minisztere volt.[121] 1908-ban a báni tisztség alól frissen felmentett Rakodczay Sándor, aki egyébként soproni születésű magyar volt, majd már Josipovich halála után, 1914-ben Tomassich Miklós (Nikola Tomašić) jogtudós, volt képviselő, bán és miniszter került be az élethossziglani tagok közé. A horvátországi horvátok megkülönböztetett kezelése speciális helyzetükkel magyarázható. Ez volt a Magyar Korona országainak egyetlen idegen ajkú népcsoportja, amelyet a magyar kormányzat politikai nemzetként elismert, és amelynek még ellenzéki mozgalmai is többnyire az 1867–68-as rendezés alapjául szolgáló történeti és közjogi elvek mentén politizáltak.

A szerb és a román nemzetiség esetében a kormányzat többnyire elégségesnek tartotta az ortodox és a görögkeleti egyházi vezetők, esetleg néhány örökös tag által történő főrendiházi képviseltetésüket. Legfeljebb egy-egy, természetesen a fennálló közjogi viszonyokkal szemben lojális személy kinevezésére került sor.

Élethossziglan kinevezett tagok a főrendiház tisztségviselői között

Az 1885:7. tc. 15.§-a értelmében a főrendiház elnökét és két alelnökét a miniszterelnök előterjesztésére az uralkodó nevezte ki, jegyzőket és háznagyot saját tagjaiból titkos szavazással maga a ház választott. A ház 1885 és 1918 közötti tíz elnökének többsége örökös tag volt, csak egy élethossziglan kinevezett tagot találunk köztünk. Tóth Vilmos, aki 1871–73-ban belügyminiszter, majd másfél évtizeden keresztül a közös legfőbb számvevőszék vezetője volt, 1896–98-ban állt a főrendiház élén. A húsz alelnök közül is csupán kettő került ki az élethossziglani tagok közül: Daruváry Alajos, a királyi kúria nyugalmazott másodelnöke és Ernuszt Kelemen, egykori országgyűlési képviselő. A ház jegyzőinek feladatköre az idők folyamán a háznagyi hivatal kialakulásával párhuzamosan szűkült. Korszakunkban a főrendek ülésszakonként 8–8 jegyzőt választottak, akik két fős váltásokban a jegyzőkönyv szerkesztésén és hitelesítésén kívül az ülések lebonyolításában működtek közre (iratok felolvasása, szólásra jelentkezők regisztrálása és felszólítása, szavazatok összeszámlálása). 1884 és 1918 között a jegyzői kar nyolcada volt élethossziglani tag. A főrendiház működése szempontjából fontos, rendszeres elfoglaltsággal járó, és fizetéssel honorált háznagyi tisztet az örökös jogon tag gr. Szapáry István, később választott tagok, br. Nyáry Jenő, majd br. Rudnyánszky Antal látták el.

A főrendiház bizottságai és az élethossziglan kinevezett tagok

Az országgyűlési kamarák több száz fős plenáris ülései nem voltak képesek a törvényhozási folyamat minden részének önálló intézésére. Az érdekek egyeztetése, a szakmai vonatkozások részletes megtárgyalása, a parlament elé

[121] *Dolmányos István*: A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Bp. 1976. 187.

kerülő ügyek előkészítése kisebb szervezeti egységekben hatékonyabban történhetett. Ezek egyik formája a szakbizottsági rendszer volt.[122] Egyes ismétlődő adminisztratív háttérmunkák szintén nem voltak a plenáris ülések keretében elvégezhetőek. Már a felsőház 1848. évi ideiglenes rendszabályai lehetőséget adtak arra, hogy a ház saját kebeléből bizottmányokat alakítson „titkos szavazás útján, oly számban, minőben a tárgyakhoz képest szükségesnek véli". A házszabályok ekkor még név szerint csak az igazolóbizottságot említették.[123] 1848–49-ben ezen, valamint a felirati bizottságon kívül ad hoc, egy-egy törvényjavaslat előzetes tárgyalására kiküldött bizottságok működtek, illetve egyes bizottságok több eltérő szakterülethez tartozó törvényjavaslat megvitatására is megbízást kaptak, ahogy az 1848-ban az oktatási törvényjavaslat tárgyalására kiküldött bizottságnál, 1849-ben az igazoló választmánynál megfigyelhető. Állandó szakbizottságok létrehozására tehát ekkor még nem került sor a felsőházban. A főrendiházban, a képviselőházhoz hasonlóan az állandó szakbizottságok 1867–68-ban jelentek meg.[124] A főrendiházban ekkor három szakbizottság (pénzügyi, közjogi és törvénykezési, kereskedelmi és közlekedésügyi) létezett. Ezek gyakorlati működése azonban a tagok érdektelensége miatt akadozott.[125] A főrendiházban a reform után is megmaradt a jogosultsága a bizottsági rendszernek. Az 1886-ban elfogadott házszabályok[126] a trónbeszédre adandó válaszfelirat szerkesztésére kiküldött bizottság[127] mellett hét állandó bizottságot említenek: az igazoló, a mentelmi, a gazdasági, a naplóhitelesítő bizottságot, valamint a három szakbizottságot. A gazdasági és a mentelmi bizottságot az egész országgyűlés tartamára, a többi bizottságot egy-egy ülésszakra választották. A mentelmi bizottság általános, a többi viszonylagos szavazattöbbséggel jött létre. A tagok számát a főrendiház esetről esetre határozta meg. A szakbizottságok létszáma az évek folyamán megkétszereződött, és 1916-ban már meghaladta a 40 főt. Az élethossziglan kinevezett tagok a bizottsági helyek negyedét töltötték be, ez csaknem kétszerese volt a tagságon belüli arányuknak. A vizsgált években a kinevezett tagok kétharmada volt tagja valamely bizottságnak, minden harmadik-negyedik élethossziglani tag egyidejűleg több bizottságban is részt vett.[128] Megfigyelhető, hogy a bizottsági választáskor a ház figyelembe vette a tagok foglalkozását: az írók többnyire a felirati, a bírók az

---

[122] *Szente Zoltán*: Az állandó (vagy szak-)bizottságok a magyar közjogban a kezdetektől 1990-ig. In: A bizottsági munka. 2. rész. Közread. A Parlamenti Módszertani Iroda, szerk. Soltész István. (Parlamenti dolgozatok 2.) Bp. 1994.[2] 291–307. 292.

[123] A felsőház rendszabályai. Pest 1848. 6–7. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/ 1848 felsohaz rend/index.htm [2011.01.23.])

[124] A képviselőházi házszabályban azonban csak 1874-től szerepeltek a bizottságok az osztályok alternatívájaként. Pesti Sndor: Az újkori magyar parlament. (Osiris tankönyvek. Doktori mestermunkák) Bp. 2002. 199–203.

[125] Ld. Lipthay Béla felszólalását FN 1881–84. 7. országos ülés (1881. nov. 30.), I. köt. 36.

[126] Közli: A főrendiház évkönyve 1900. Szerk. és kiad. Szerencs János. Bp. 1900. 474–497. (http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/1893forendihaz/index.htm [2011.01.23.])

[127] Már a főrendiház 1848. évi házszabályának 58.§-a kimondta, hogy a két ház külön válaszfeliratot készít a trónbeszédre.

[128] Vizsgált időpontok: 1886, 1896, 1906, 1907 és 1916 eleje, a felirati bizottságnál: 1887, 1896, 1901, 1906, 1910.

igazoló, a mentelmi, valamint a közjogi és törvénykezési bizottságba kerültek, a kereskedők és a bankárok a közgazdasági és a pénzügyi bizottságba. Különösen erőteljes volt az élethossziglani tagok jelenléte a szakbizottságokban, valamint a ház belső ügyeivel foglalkozó gazdasági és a naplóbíráló bizottságban. Utóbbi feltehetően összefüggött azzal, hogy a főrendiház üléseit az örökös tagokét meghaladó mértékben látogatták.

A főrendiházi bizottságok elnökeit és jegyzőit, — a gazdasági bizottság, melynek elnöke a házelnök volt, kivételével — maguk a bizottságok választották. Gyakori volt az ismételt megválasztás.[129] 1885 és1918 között a bizottsági elnökök körében valamivel magasabb volt az élethossziglani tagok aránya, mint az összes tag között. A felirati, a mentelmi, a közgazdasági, a pénzügyi bizottság elnökei között azonban egyetlen élethossziglan kinevezett tagot sem találunk, ezek élén általában arisztokrata vagy római katolikus főpap állt. Gaál Jenő élethossziglani tag, több bizottság jegyzője visszaemlékezése szerint azonban a főurak nagy része helyett az elnöki iroda készítette el a bizottsági jelentéseket.[130] A bizottsági jegyzők között magas, 40% volt az élethossziglani tagok aránya.

Aktivitás

A főrendiház ülésein történt név szerinti szavazások vizsgálata segít annak megítélésben, hogy a kormány által hangoztatott módon valóban az élethossziglan kinevezett tagok voltak-e a főrendiház legaktívabb tagjai,[131] valamint annak eldöntésében, hogy alapvetően a kormány érdekeit képviselték-e. A főrendiház házszabályai szerint név szerinti szavazást 10 tag kérelmére volt köteles elrendelni a házelnök. 1885 és 1918 között 36 olyan esetet találunk, amikor ismerjük a név szerinti szavazáson leadott voksokat. Az élethossziglan kinevezett tagok aktivitása ingadozott, de mindvégig magasabb volt a többi tagokénál. Különösen aktívak voltak az egyházpolitikai viták idején — egyébként a 36 vizsgált szavazás közül 22 erre az időszakra esett —, amikor is a kinevezett tagoknak legalább három ötöde részt vett a név szerinti voksolásokon. A kinevezett tagok egy-két esettől eltekintve tömegesen a kormány érdekében szavaztak. A szavazások ötödénél az élethossziglani tagok jelentették a mérleg nyelvét, szavazataik nélkül a kormány álláspontja kisebbségbe került volna.

Összegzés

Az élethossziglani főrendek számának, összetételének és a név szerinti szavazások vizsgálatából egyaránt az derül ki, hogy a kormányok kihasználták a főrendiház befolyásolására az élethossziglani tagságban rejlő lehetőséget. A

---

[129] Pl. az 1887–1918 közötti 6 ciklusban csak 3 személy töltötte be a felirati bizottság elnöki tisztét, 4 a pénzügyi bizottságét.

[130] *Gaal Jenő*: A főrendiházi reform. In:*Uő:* Nemzetgazdasági és szociálpolitikai válogatott tanulmányok újabb rendszeres gyüjteménye. Második kötet. Bp. 1932. 185.

[131] MOL K 26. 1893–2985., 314. cs., M.E. 1909–4991. (MOL K 26. 1904–III–5488., 594. cs.)

magyar országgyűlés második kamarája ebben a vonatkozásban távol állt attól, amit gr. Apponyi Albert a főrendiházi reform tárgyalása során kívánalomként megfogalmazott: legyen a főrendiház a „pártabszolutizmussal", „többségi önkénnyel" szembeni korrektívum.[132] 1885-ben a kabinet a kinevezéseket a főrendiházi reform hatásának enyhítésére is felhasználta, a cenzust nem teljesítő főnemesek, az erdélyi regalisták leszármazottai, valamint a főispánok vonatkozásában. A kormány a megvalósult reformot egy másik ponton, az izraelita felekezet főrendiházi képviseletének elmaradását tekintve, szintén az élethossziglani kinevezés segítségével korrigálta. A magyar kormányok nemzetiségi politikája szimbolikus kifejeződéseként is felfogható, hogy a nemzetiségek közül egyedül a horvátok voltak folyamatosan, ámbár csekély számban képviselve a kinevezett tagok között.

Bár a kinevezések során a kormányok sokáig a nemesi származású személyeket részesítették előnyben, polgári származású jelölteknek is volt lehetőségük, hogy ez úton a főrendiházba kerüljenek. Ez a tendencia 1910 után erősödött fel, ami összefüggésbe hozható a munkapárti kormány és a tőkés gazdasági elit közötti politikai szövetséggel, valamint a háborús konjunktúrával. Az élethossziglani főrendiházi tagság a zsidó eredetű nagypolgárság egy része számára elvben lehetővé tette az átjárást az üzleti életből a közszolgálat és a politikai élet területére.[133]

THE „PROTECTIVE SHIELD OF THE CROWN" OR „ARISTOCRACY OF WIT"?
The Lifelong Appointees in the Upper Chamber of the Hungarian Parliament

by Veronika Tóth-Barbalics
(Summary)

One of the innovations introduced by act 7/1885, which reorganised the structure of the Upper Chamber, was the establishment of lifelong membership. These members, although making up only a seventh of the peers, contributed considerably to the general outlook of the House. The governments tried to mitigate the effects of the reform by appointing as members aristocrats who fell short of the required level of land-tax, as well as the so-called Transylvanian *regalisták*, and *főispánok*. The representation of the Jewish religion in the Upper House was also achieved by this means. Contrary to donations of the right of hereditary membership, the government and the ruler were willing to subordinate lifelong appointments to political considerations in the period of the debates in matters of ecclesiastical policies. In the course of selection a clear preference was shown for those professional groups whose political loyalty was beyond doubt and which had the necessary experience in administration and legislation, that is, former ministerial officials, *főispánok* and parliamentary representatives. Lifelong membership in the Upper House was also given to several members of the wealthy bourgeoisie of Jewish origins, while among those families which gained a hereditary membership there were no Jews at all. The number of non-noble members grew con-

[132] KN 1884–87. 71. országos ülés (1885. február 13.), IV. köt. 134.

[133] A nem áttért zsidó nagyvállalkozók átjárási lehetőségének hiányát hangsúlyozza: *Michael K. Silber*: Zsidó kisebbség egy elmaradott gazdaságban. Ford. F. Nagy Piroska. In: Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság. Szerk. Varga László. Bp. 2005. 73–92. 91.

siderably after 1910, in connection with the alliance between the government and the capitalist elite, and with the wartime economic boom. Among the national minorities only the Croatians represented themselves among the appointed members continuously, albeit in small numbers. An analysis of the number and origins of the appointed peers, their membership in committees and of votings by the name clearly proved that the successive governments all used the means offered by the institution of lifelong membership in order to influence the Upper Chamber.

Merényi-Metzger Gábor

BENYOVSZKY MÓRIC ÉLETÉNEK ANYAKÖNYVI FORRÁSAI

Az alábbi tanulmányban, illetve forrásközleményben világhírű utazónk — vagy mondhatnánk úgy is, hogy leghíresebb kalandorunk —, gróf Benyovszky Móric mozgalmas életének anyakönyvi forrásairól szeretnék szót ejteni.

A publikációt megelőző kutatásom célja az volt, hogy összegyűjtsem azokat a Benyovszkyval kapcsolatos eredeti anyakönyvi bejegyzéseket, amelyek még az életében, azaz 1746 és 1786 között keletkeztek. Ezek pedig az ő keresztelési-, házassági- és halálozási-, valamint öt gyermekének a keresztelési-, és a még az ő életében elhunyt három gyermekének a halotti anyakönyvi bejegyzései.

Kutatásaim során három földrész (Európa, Afrika és Észak-Amerika) és ezeken belül nyolc ország (Magyarország, Ausztria, Franciaország, Horvátország, Lengyelország, Szlovákia, valamint Mauritius és az Amerikai Egyesült Államok) több levéltárából próbáltam — inkább több, mint kevesebb sikerrel — megszerezni a dokumentumokat.

Benyovszky Móric születése (1746)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint — mely a régebbi családtörténeti munkákra épül[1] — Benyovszky Móric a Nyitra vármegyei Verbón (ma a szlovákiai Vrbové), 1746. szeptember 20-án, Benyovszky Sámuel és báró Révay Róza fiaként látta meg a napvilágot.[2] A Benyovszky család egyik 20. századi tagjának, Benyovszky Móricné született Lukácsovich Veronikának a kutatásai szerint viszont Benyovszky Móric nem ekkor, hanem 1741. szeptember 20-án született Verbón.[3]

A legújabb magyar lexikonok az 1741. szeptember 20-ai dátumot,[4] a legújabb lengyel és szlovák életrajzi lexikonok viszont az 1746. szeptember 20-ai

---

[1] *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. II. köt. Bp., 1911. 103–107.; *Kerekesházy József – Kallos Lajos Károly*: A madagaszkári király családja. Bp. 1937. 1–22.; Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Főrangú családok. Bp. 1888. 40–42.; *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. köt. Pest 1857. 304–311.

[2] *Szluha Márton*: Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemes családjai. Felvidéki nemes családok. I. köt. Bp. 2006. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[3] *Benyovszky Móricné*: Benyovszky Móric családja. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 3. sz. Érd 1987. 64.

[4] Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. I. köt. Bp. 2003. 348.; Magyar Nagylexikon. III. köt. Bp. 1994. 629.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. köt. Bp. 2001. 639.

időpontot[5] közlik. Jómagam, ha másban nem is — például abban, hogy Benyovszky Móric szlovák nemzetiségű lett volna —, de ebben a szlovák kutatókkal értek egyet, akiknek az 1997-ben megjelent Benyovszky emlékkötete minden egyes tanulmányában az 1746. szeptemberi születési dátum szerepel.[6]

Benyovszky Móric egyébként a következőképpen nyilatkozott az emlékiratai — melyet Jókai Mór fordított le magyarra — legelején: *„Benyovszky Móricz (Ágost, Aladár) magyar és lengyel gróf, született 1741-ben Nyitra megyei Verbován, családja ősi birtokán. Szülői voltak Benyovszky Sámuel gróf, lovassági tábornok a császári hadseregnél és Révay Róza bárónő, Thuróczi örökösnő."*[7]

E közléssel kapcsolatban, rögtön meg kell említenünk egy korabeli dokumentumot, mégpedig Benyovszky Móric Verbón, 1777. május 26-án kiállított keresztlevelét, mely a francia Tengerentúli Nemzeti Levéltárban (Archives Nationales d'Outre-Mer) található.[8] (Ez az okirat — több másikkal együtt — azután került a franciák birtokába, miután azok őt Madagaszkáron megölték.) Az eredetileg latin nyelvű dokumentum fordítása a következő:

Alulírott tudatom mindenkivel, akit illet, hogy szeptember 20-án született és ugyanannak a hónapnak a 22. napján, ugyanazon 1741-ik esztendőben megkereszteltetett a mi plébániánkon Móric Lajos Ágost csecsemő. Született a méltóságos gróf úr és mágnás Benyovi és Urbanovi Sámuel atyától és a méltóságos báró Révai Róza úrnő anyától. Keresztszülei voltak a tekintetes és nagyságos Ocskay Mihály ezredes úr és az ő felesége, nagyságos báró Révai Terézia úrnő. Ennek nagyobb hiteléül, azoknak, akiknek erre szükségük van és akik a kitűnő családból jelen vannak, azok részére állítottam ki e tanúsító levelet. Kelt Verbó, 1777. május 26.

Maczunda Pál
verbói plébános sk.

Említésre méltó adat, hogy a Benyovszkyval kapcsolatos francia levéltári dossziéban megtalálható ennek a keresztlevélnek egy — igen rossz állapotban lévő, több helyen is sérült — francia nyelvű fordítása is.[9]

Véleményem szerint azonban a fentebb idézett okirat egyértelműen hamisítvány és azt vagy maga Benyovszky Móric hamisíttatta, vagy az akkori verbói plébános, Maczunda Pál állította ki „hibásan". (Szádeczky-Kardoss Irma egy tanulmányában már feszegette ezt a kérdést, de abban nem tette le a „voksát" sem a keresztlevél hamis, sem pedig eredeti mivolta mellett.[10])

---

[5] Słownik biograficzny historii Polski. Tom. I. Wrocław 2005. 72.; Biografický Lexikón Slovenska. Zv. I. Martin 2002. 368.

[6] Móric Beňovský. 1746–1786–1996. Cestovatel', vojak, král'. Martin 1997. passim.

[7] Gróf Benyovszky Móricz saját emlékiratai és útleírásai. Gróf Benyovszky Móricz életrajza, saját emlékiratai és útleírása. I–II. köt. Bp. 1888 (a továbbiakban: Emlékirat). I. 21.

[8] Archives Nationales d'Outre-Mer (a továbbiakban ANOM). Secrétairat d'Etat à la Marine. Personnel colonial ancien. E 26., fol. 388.

[9] ANOM. Secrétairat d'Etat à la Marine. Personnel colonial ancien. E 26., fol. 387.

[10] Szádeczky-Kardoss Irma: Benyovszky Móric szavahihetőségéről. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 3. sz. Érd 1987. 61–63.

És, hogy mi a bizonyíték arra, hogy ez a dokumentum hamis? Nos, legelőször is az a tény, mely szerint a verbói római katolikus plébánia (Rímsko-katolícky farský úrad Vrbové) keresztelési anyakönyveiben — melyek a Pozsonyi Állami Levéltár (Štátny archív v Bratislave) őrizetében találhatóak — nem szerepel a keresztlevél alapjául szolgáló bejegyzés.

Azután itt van magának a keresztlevélnek a tartalmi része is. Az édesapa, Benyovszky Sámuel ugyanis se gróf, se tábornok nem volt. A magyar grófi címet majd csak Móric és Emánuel fiai nyerik el. (Benyovszky Móric 1778. április 3-án,[11] Benyovszky Emánuel, valamint Ferenc és Jenő nevű gyermekei 1792. november 22-én.[12]) A hadtörténeti szakirodalom szerint pedig az édesapa legmagasabb katonai rendfokozta csak az ezredesi rang volt.[13] Jókai Mór — a családi levéltár dokumentumaira hivatkozva — ugyancsak azt közli, hogy *„Benyovszky atyja, Sámuel, fiatal éveit a katonaságnál tölté, s mint ezredes, hagyta el a pályát, nyugalomba lépve, s nőül véve Pestvármegyey József tábornok özvegyét, báró Révay Rózát".*[14]

És végül megemlítem még azt a tényt is, hogy a XVIII. század közepéről származó verbói keresztelési anyakönyvben csak egyetlen dátum, a keresztelés időpontja szerepel, a születések napját ugyanis nem jegyezték be.

Érdekességként jegyzem meg, hogy nem ez az egyetlen olyan hamis okirat, amely Benyovszky Móric Franciaországban található iratai között fennmaradt. Itt van például II. József német-római császárnak és magyar királynak egy 1783. szeptember 20-án kelt latin nyelvű okmánya, melyben oltalmába veszi a *„mi drága Benyowsky Móric Ágost grófunkat, a magyar királyság mágnását"* avégett, hogy *„a mi lobogónk alatt"* telepeket alapítson és kormányozzon Madagaszkár szigetén.[15] A francia Bernard Le Calloc'h — nagyon is elfogadható — véleménye szerint azonban ez a dokumentum bizonyosan hamisítvány.[16]

Végezetül pedig, Benyovszky Móric már csak azért sem születhetett az 1741. évben, mivel az édesanyja, báró Révay Róza ekkor még Pestvármegyey József altábornagy felesége volt. A tábornok azonban csak 1743-ban hunyt el,[17] így az özvegye csak ezután házasodott össze Benyovszky Sámuel ezredessel. Felmerülhet persze az a gondolat is, mely szerint Benyovszky Móricot talán eredetileg az idős Pestvármegyey József fiaként anyakönyvezték, de Verbón, 1741-ben nem született gyermeke a Pestvármegyey házaspárnak. Továbbá ebben az évben nem született a helységben sem Benyovszky vezetéknevű, sem pedig Móric keresztnevű törvénytelen gyermek. Szóba jöhetne még az a verzió is,

---

[11] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. 51. köt., 45–47. fol.

[12] MOL. A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. 56. köt., 274–282. fol.

[13] *Zachar József*: A magyarországi huszáregységek tulajdonosai és vezénylői. In: A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Szerk.: Csihák György. Budapest-Zürich 2004. 296.

[14] *Jókai Mór*: Gróf Benyovszky Móricz életrajza. Gróf Benyovszky Móricz életrajza, saját emlékiratai és útleírása. I–II. köt. Bp. 1888. I. 14.

[15] ANOM. Secrétairat d'Etat à la Marine. Personnel colonial ancien. E 26., fol. 423.

[16] *Bernard Le Calloc'h*: Benyovszky Móric dossziéja a Francia Nemzeti Levéltárban. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 3. sz. Érd 1987. 26.

[17] *Antonio Schmidt-Brentano*: Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815). Wien 2006. 74.

mely szerint Benyovszky Móric esetleg az édesapja első házasságából született. Benyovszky Sámuelné született Mórocz Terézia azonban már 1734-ben meghalt[18], így ő semmiképpen sem lehetet Móric édesanyja.

Egyébként már Jókai Mór is azt állította, hogy Benyovszky nem 1741-ben, hanem 1746-ban született. Életrajzi munkájának az elején írja, hogy *„A legelső eredeti okmány, melyet előre kell bocsátanunk, a Benyovszky Móricz születésének bizonyítványa, mely unokaöccse, gróf Benyovszky Sándor úr kívánatára lett kiadva a verbói plébános, tisztelendő Kubovics Ferencz úr által. Ezen hiteles keresztlevél szerint Benyovszky Móricz nem 1741-ben született, mint külföldi életírói jegyzik; hanem 1746-ban: tehát öt évvel később."*[19] Az utóbbi évtizedek talán legfontosabb hazai Benyovszky feldolgozásának a szerzője, Lugosi Győző pedig szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy Benyovszky Móric nem 1741-ben, hanem 1746-ban látta meg a napvikllágot.[20]

Mint fentebb bebizonyosodott, Benyovszky Móric 1741. szeptember 20-ai születési dátuma téves, vagyis inkább hamis adat. Így a másik időpontot, azaz az 1746. szeptember 20-át kell elfogadnunk a helyes születési, pontosabban keresztelési dátumaként. Ennek az időpontnak az anyakönyvi forrása a verbói római katolikus plébánia keresztelési matrikuláiban szerepel, mely dokumentum a Pozsonyi Állami Levéltár (Štátny archív v Bratislave) őrizetében található.[21] Az eredetileg latin nyelvű bejegyzés a következő adatokat tartalmazza:

Születési dátuma:	[—]
Keresztelési dátuma:	[1746. szeptember] 20.
Születési helye:	*Verbó*
Neve:	*Máté Móric Mihály Ferenc Szeráf*
Neme:	[Fiú]
Törvényessége:	[Törvényes]
Vallása:	[Római katolikus]
Szülei:	*Méltóságos Benyovszky Sámuel ezredes úr és báró Révay Róza*
Keresztszülei:	*Tekintetes Ocskay Mihály úr és felesége, méltóságos báró Révay Terézia úrnő Ocskóról*
Megkeresztelője:	[Maczunda Pál plébános]

A 20. századi Benyovszky Móricné kutatásai szerint ez a Benyovszky Máté Verbón, 1758-ban meghalt.[22] A verbói római katolikus anyakönyvekben — 1746 és 1760 között — azonban ennek nincs semmilyen nyoma. Ha tehát Máté nem halt meg gyermekkorában, akkor nyilván megélte a felnőttkort, de sem a régebbi,

[18] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.; *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[19] *Jókai Mór*: i. m. I. 11.

[20] *Lugosi Győző*: Benyovszky Móric Madagaszkáron – „Autolegenda" és valóság. In: Századok, 1984. 2. sz. 363.

[21] Štátny archív v Bratislave (a továbbiakban: SAB). Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 2731. Rímsko-katolícky farský úrad Vrbové. Matrika narodených. Zv. 1741–1809., str. 33.

[22] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

sem pedig a legújabb családtörténeti munkákban ilyen keresztnevű Benyovszky nem szerepel.[23]

Benyovszky Móric tehát a Nyitra vármegyei Verbón, 1746 szeptemberében látta meg a napvilágot és a helyi Szent Márton római katolikus plébániatemplomban, 1746. szeptember 20-án, a Máté Móric Mihály Ferenc Szeráf neveken nyerte el a keresztség szentségét. Így, Benyovszky hivatalosan soha nem volt — mint ahogy a vele kapcsolatos későbbi dokumentumokban szerepel — sem Móric Ágost, sem Móric Aladár, sem pedig Móric Lajos Ágost.

Véleményem szerint Benyovszky Móric a keresztnév-választásaiban (is) tudatosan „készült az uralkodásra". Talán nem véletlen, hogy éppen akkoriban „lett" Ágost, amikor részt vett az 1768-ban kitört lengyel felkelésben. Az utolsó lengyel királyok pedig mind Ágostok (1709–1733: II., vagy Erős Ágost, 1733–1763: III., vagy Kövér Ágost, 1764–1795: II. Szaniszló Ágost) voltak. Később, a francia szolgálata alatt már a Móric Lajos Ágost neveket használta. A XVIII. századi francia uralkodókat pedig mind Lajosnak (1643–1715: XIV. Lajos, 1715–1774: XV. Lajos, 1774–1793: XVI. Lajos) hívták. A franciákkal való szakítása után pedig elhagyta a Lajos nevet és „visszavedlett" Móric Ágostá.

Benyovszky Móric házassága (1768)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint Benyovszky Móric és Hönsch Anna Zsuzsanna a Szepes vármegyei Szepesszombaton (ma a szlovákiai Spišská Sobota, mely helység jelenleg Poprád, azaz Poprad egyik városrésze), 1764-ben házasodott össze.[24]

Ezen szakirodalmi közlés azonban nem fedi a valóságot. Benyovszky Móric és a szepesszombati születésű, evangélikus vallású Hönsch Anna Zsuzsanna esküvőjére ugyanis — a lengyel Janusz Roszko kutatásai szerint — a lengyelországi Wielkanoc-ban, a helyi evangélikus (lutheránus) templomban, 1768. április 20-án került sor.[25]

A Krakkói Evangélikus Lelkészi Hivatal (Parafia Ewangelicko-Augsburska w Krakowie) irattárában azonban nincsenek meg az anyakönyvek ebből az időszakból. Ott mindösszen 1716-ig, illetve a 19. század elejétől vannak meg a matrikulák, pedig Wielkanoc, az evangélikus egyházi közigazgatás szerint Krakkóhoz tartozott és tartozik. A Wielkanoc-hoz közel eső Bytom-i Evangélikus Lelkészi Hivatal (Parafia Ewangelicko-Augsburska w Bytomiu) — ahol Benyovszky házasságlevelét 1769-ben kiállították — anyakönyveit pedig 1945-ben Németországba szállították és ott nyomuk veszett. A keresett anyakönyvi bejegyzés nincs továbbá a területileg illetékes Krakkói Állami Levéltárban (Archiwum Państwowym w Krakowie) sem. Így a Benyovszky Móric házasságát is megörökítő anyakönyv Lengyelország vérzivataros történelmi eseményei során nagy valószínűséggel megsemmisült.

---

[23] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[24] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[25] *Janusz Roszko*: Awanturnik nieśmiertelny. Katowice 1989. 58.

Szerencsénkre azonban fennmaradt az eseményről egy, eredetileg a lengyelországi Bytom-ban, 1769. október 15-én kelt és Szepesszombat városa által, 1787. június 23-án újból kiállított és hitelesített házasságlevél, mely a Magyar Országos Levéltárban, a Benyovszky család iratai között található.[26] Az eredetileg latin nyelvű dokumentum fordítása[27] a következő:

Üdvösséget és békességet olvasónak!

Alulírott tanúsítom azoknak, akiket ez érint, hogy a Magyarországról származó nemes Benyovi Móric, valamint nemes Hönsch Anna Zsuzsanna 1768. április 20-án érkezett hozzám, aki akkor Wielkanoc-ban tartózkodtam, és ott a reformált-evangélikus templomunkban az úrvacsorát tőlem az ő ágostai hitvallásának szertartása szerint odaadóan elvette. Ezután, mivel a nekem bemutatott különféle okiratok szerint semmilyen törvényes akadály nem veszélyeztette, mondott nemes Benyovi Móric és mondott Hönsch Anna Zsuzsanna házasságát jámbor imával és könyörgésekkel megáldottam egynéhány tanú jelenlétében. Aminek hitelére nevemet hozzáteszem. Kelt Bitom-ban, az Úr 1769. esztendejének október 15. napján.

Bogusław Teofil Aran
wielkanoci lelkész.

Íme hitünkre tanúsítjuk, hogy jelen példányt az eredeti másodpéldánnyal a törvényszéken összevetették, azzal mindenben megegyezőnek találták. Szentgyörgyhegy, 1783. június 3.
N. N. Szentgyörgyhegy koronaváros bírája és tanácsa.

A fenti dokumentumban olvasható „Szentgyörgyhegy" nem más volt, mint Szepesszombat város latin elnevezése (Monte Sancti Georgii). A helység az ún. „tizenhat szepesi város" egyike volt, amelyek 1412 és 1772 között lengyel fennhatóság alatt álltak, mivel azokat még Zsigmond király zálogba adta Lengyelországnak.

A házasságlevél ismételt kiállítására pedig nagy valószínűséggel azért volt szüksége Benyovszky Móric özvegyének, mivel akkoriban perben állt — a vieszkai birtok miatt — a sógornőjével, Lehotay Józsefné született Benyovszky Mártával.

Megemlítendő még, hogy Benyovszky Móric emlékirataiban csupán a következőket olvashatjuk erről az eseményről: *„A Szepességen keresztülutaztában heves láz lepte meg. E betegségében Henszky nevű magyar* — valójában Hönsch nevű német — *előkelő úr házánál talált szíves ápolásra; a baráti tisztelet szorosabban fűződött azáltal, hogy beleszeretett a háziúr leányába és azt nemsokára nőül is vette."*[28]

---

[26] MOL. P 47. A Benyovszky család iratai. 8. cs., 15. tétel, 16. fol.
[27] Melyért köszönet illeti dr. Kis Péter főlevéltáros barátomat!
[28] Emlékirat. I. 24.

Benyovszky Móric és Hönsch Anna Zsuzsanna tehát a lengyelországi Wielkanoc-ban, a helyi evangélikus templomban, 1768. április 20-án házasodott össze.

Benyovszky Móric első gyermekének a születése (1768)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint Benyovszky Móric első gyermekét Sámuelnek hívták és a Szepes vármegyei Szepesszombaton, 1769. február 25-én látta meg a napvilágot.[29] Benyovszky Móricnénak a kutatásai szerint viszont Benyovszky Sámuel ugyan Szepesszombaton, de nem 1769-ben, hanem 1768-ban született.[30]

És, hogy melyik a helyes dátum, azt a szepesszombati római katolikus plébánia (Rímsko-katolícky farský úrad Spišská Sobota) anyakönyveiből próbáltam kideríteni. A Lőcsei Állam Levéltár (Štátny archív v Levoči) őrizetében lévő matrikulákban meg is találtam a keresett keresztelési bejegyzést.[31] Az eredetileg latin nyelvű dokumentum a következő adatokat tartalmazza:

Születési dátuma:	[—-]
Keresztelési dátuma:	[1768.] *december 9.*
Születési helye:	[Szepesszombat]
Neve:	*Sámuel*
Neme:	*Fiú*
Törvényessége:	[Törvényes]
Vallása:	[Római katolikus]
Szülei:	*Vitézlő Benyovszky Móric úr evangélikus, Hönsch Anna Zsuzsanna asszony evangélikus*
Keresztszülei:	*Vitézlő Várady Szakmáry Donát úr evangélikus, vitézlő Várady Szakmáry Anna Mária úrnő evangélikus, Schmid János Krisztián evangélikus, Szontágh Éva asszony evangélikus*
Megkeresztelője:	*Főtisztelendő Urmb Jakab úr*

Említésre méltó tény, hogy az anyakönyvi bejegyzésben nem csak az édesanya, hanem az édesapa is evangélikusként van feltüntetve. Benyovszky Móricról azonban eddig úgy tudtuk, hogy római katolikus vallású volt. Nagy valószínűséggel tehát az esküvője alkalmából áttért a lutheránus hitre.

Benyovszky Sámuel tehát a Szepes vármegyei Szepesszombaton, 1768 decemberében látta meg a napvilágot és a helyi Szent György római katolikus plébániatemplomban, 1768. december 9-én keresztelték meg.

---

[29] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[30] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

[31] Štátny archív v Levoči (a továbbiakban: SAL). Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 763. Rímsko-katolícky farský úrad Spišská Sobota. Matrika narodených, sobášených a zomrelých. Zv. 290., str. 64.

Benyovszky Móric első gyermekének a halála (1772)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint Benyovszky Móric első, Sámuel keresztnevű gyermeke szülővárosában, Szepesszombaton, 1772. szeptember 22-én hunyt el.[32] Benyovszky Móricnénak a kutatásai ugyancsak ezeket az adatokat erősítik meg.[33]

És, hogy a fenti közlések valósak-e, azt a szepesszombati római katolikus plébánia (Rímsko-katolícky farský úrad Spišská Sobota) anyakönyveiből próbáltam kideríteni. A Lőcsei Állam Levéltár (Štátny archív v Levoči) őrizetében lévő matrikulákban meg is találtam a keresett halotti bejegyzést.[34] Az eredetileg latin nyelvű dokumentum a következő adatokat tartalmazza:

Halálozási dátuma:	[1772.] *szeptember 22.*
Halálozási helye:	[Szepesszombat]
Neve:	*Benyovszky Sámuel*
Neme:	[Fiú]
Vallása:	*Ártatlan*
Életkora:	*5 éves*
Szülei:	[Benyovszky Móric és Hönsch Anna Zsuzsanna]
Temetési ideje:	[—-]
Temetési helye:	*A temetőben*
Eltemetője:	[—-]

Az édesapa azonban ekkoriban éppen Franciaországban tartózkodott, így csak késve szerzett tudomást fia haláláról. Emlékirataiban — 1773. augusztus 8-a után — erről a tragikus eseményről a következőképpen emlékezett meg: *„Francziaországban feltaláltam nagybátyámat De Benyow grófot, a ki Bar város és vár parancsnoka, a Szt.-Lázár-rend vitéze és a Szt.-Lajos-rend lovagja volt. E tisztelt atyámfia segélyével és Ő felsége jóvoltából azon helyzetbe jutottam, hogy expresszust* [futárt] *küldhettem Magyarországba a nőmért és gyermekemért. A nőm az év vége felé meg is jött, de az a fájdalom érte, hogy a fia meghalt, éppen a futárom megérkezésekor".*[35]

Benyovszky Móric első, Sámuel nevű gyermeke tehát a Szepes vármegyei Szepesszombaton, 1772. szeptember 22-én, élete negyedik — és nem az ötödik, mint ahogy a bejegyzésben szerepel — évében hunyt el és a város temetőjében helyezték örök nyugalomra.

Benyovszky Móric második gyermekének a születése (1773)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint Benyovszky Móric második, gyermekét Károlynak hívták és a Szepes vármegyei Szepesszomba-

[32] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[33] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

[34] SAL. Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 763. Rímsko-katolícky farský úrad Spišská Sobota. Matrika narodených, sobášených a zomrelých. Zv. 290., str. 306.

[35] Emlékirat. II. 78.

ton, 1770-ben látta meg a napvilágot.[36] Benyovszky Móricnénak a kutatásai szerint viszont Benyovszky Károly Madagaszkár szigetén, 1774. február 2-án született.[37]

Ezen közlések azonban nem fedik a valóságot. A szepesszombati születési hely és az 1770. születési év teljesen hibás adat. A madagaszkári születési hely és az 1774. születési év már közelebb jár az igazsághoz.

Érdekes módon Benyovszky Móric az emlékirataiban nem tesz említést második fia születésének pontos idejéről. Abban csupán annyit közöl, hogy 1774-ben — még a Madagaszkárra való elutazása előtt — Île de France (ma Maurice, azaz Mauritius) szigetén *„Búcsúlátogatásaim és a viszontlátogatások megtörténvén, február 2-án mulatságot rendeztem a Grandé Riviére partján a fiam születésének évfordulója alkalmából"*.[38] (A Grande Riviére nevű folyó Mauritius észak-nyugati részén található, közel a fővároshoz, Port Louis-hoz.)

Benyovszky francia nyelven — 1772 és 1776 között — íródott hivatalos madagaszkári jegyzőkönyvében pedig egyáltalán nem említi meg fia születésének a tényét. Ott mindössze azt írja, hogy *„mes visittes de depart ettant faites je fis celebrer le deux de Fevrier un Service Solemnel au Camp de la grande Riviere"*, azaz, búcsúlátogatásaim és a viszontlátogatások megtörténvén, február 2-án mulatságot rendeztem a Grande Riviére partján.[39]

Az emlékiratban olvasható „évforduló" kifejezés azonban megtévesztő, mivel arra utal, hogy a gyermek valamelyik korábbi év február 2-án született és 1774-ben csak a születésnapját ünnepelte meg az apa. És, hogy a fordítás a hibás, azt az is bizonyítja, hogy egy Párizsban, 1773. február 6-án kelt levelében a következőket írja Emánuel öccsének: *„Talán még nem tudod, hogy megnősültem, így tehát van kedves hitvesem, aki bár nem ismer, szeret téged. Fiam négy éves korában meghalt, Sámuel volt a keresztneve."*[40] Mivel más gyermekéről nem tesz említést, ezért a második fia 1773 februárjában még bizonyosan nem élt és így csak az 1773. év második felében, vagy az 1774. év legelején születhetett.

Benyovszky második gyermeke tehát nem Szepesszombaton és nem is Madagaszkáron, hanem Île de France szigetén, azon belül pedig nagy valószínűséggel a Grande Riviére folyó torkolatától nem messze fekvő Port Louis városában, 1774. február 2-a előtt látta meg a napvilágot. Benyovszky Móric és családja ugyanis a fentebb már említett ünnepség napján, azaz 1774. február 2-án elhagyták a szigetet és áthajóztak Madagaszkárra, ahová 1774. február 14-én érkeztek meg.[41]

És, hogy közelebbről mikor is született Benyovszky második fia, arra — a már említett — Janusz Roszko kutatásai alapján kaphatunk választ. A lengyel történész a Francia Nemzeti Levéltárban (Archives Nationales de France) talált egy 1773. november 22-én kelt levelet, melyet Benyovszky Móric a francia

---

[36] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[37] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

[38] Emlékirat. II. 99.

[39] Protocolle du Régiment des Volontaire de Benyowszky crée en 1772. Benyovszky Móric madagaszkári jegyzőkönyve 1772–1776. Bp. 2004 (a továbbiakban: Protocolle). 56.

[40] Emlékirat. II. 384.

[41] Emlékirat. II. 99–100.; Protocolle. 56.

tengerészeti és gyarmatügyi minisztternek, Pierre Étienne Bourgeois de Boynes márkinak küldött, és amelyben — többek között — azt közli, hogy fia született, aki a Móric Károly Lajos Ágost neveket kapta a keresztségben.[42]

A Port Louis-i római katolikus egyház anyakönyveit ugyan 1728-ban kezdték el vezetni, de azok csak az 1822. évtől vannak meg a város Szent Lajos Székesegyházi Plébániáján (Paroisse Cathédrale Saint Louis). A korábbiak a Mauritiusi Nemzeti Levéltár (Archives Nationales de Maurice), illetve — az eredetivel egy időben készített másodpéldányok — a francia Tengerentúli Nemzeti Levéltár (Archives Nationales d'Outre-Mer) őrizetében vannak. A keresett bejegyzést végül mindkét helyen, azaz Mautitiuson[43] és Franciaországban[44] is sikerült megtalálnom. Az eredetileg francia nyelvű, és szinte teljesen megegyező szövegű dokumentumok a következő adatokat tartalmazzák:

Születési dátuma:	[1773.] *november 18.*
Keresztelési dátuma:	*1773. november 22.*
Születési helye:	[Port Louis]
Neve:	*Móric Károly Lajos Ágost*
Neme:	*Fiú*
Törvényessége:	*Törvényes*
Vallása:	[Római katolikus]
Szülei:	*Báró Benyovszky Móric Ágost úr, a teuton Fehér Sas Rend lovag parancsnoka, a nevét viselő önkéntes hadtest ezredese és tulajdonosa és gróf Henszky Anna Zsuzsanna úrnő*
Keresztszülei:	*Lovag Charles Louis de Ternay úr, a jeruzsálemi Szent János Rend lovagja, France és Bourbon szigetek kormányzó tábornoka és Magon úr felesége, Julia La Pierre úrnő*
Megkeresztelője:	[François Contenot,] *apostoli prefektus és a párizsi érsek általános helynöke*

Említésre méltó adalék, hogy a dokumentumban nem csak az apa szerepel „hibásan" — vagy inkább jogtalanul — bárónként, hanem az anya is „új' vezetéknevet és ráadásul még grófi címet is „kapott". Hönsch Anna Zsuzsanna azonban soha nem volt sem gróf, sem „Henszky".

Benyovszky állítólagos francia bárói címéről pedig a következőket szeretném elmondani. Egyes genealógia források szerint Benyovszky Móricot — valamikor az 1770-es években — bárósságra emelte Franciaország királya.[45] Maga

---

[42] *Janusz Roszko*: i. m. 165.

[43] Archives Nationales de Maurice. Registres paroissiaux. Église Catholique de Port-Louis. Registre paroissial de baptęme, mariage et sépulture. KA 59P, fol. 39.

[44] ANOM. Dépôt des papiers publics des colonies. État civil. 1DPPC, vol. 2948., nr. 358.

[45] *Bánó Attila*: Régi magyar családok – mai sorsok. Bp. 1996. 441.; *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. köt. Bp. 1990. 146.; *Kerekesházy József – Kallos Lajos Károly*: i. m. I. tábl.

Jókai Mór is azt írja a Benyovszky önéletírása alapján elkészített életrajzában, hogy *„báróvá lett XIV. Lajos franczia király által emelve"*.[46] (XIV. Lajos azonban 1715-ben meghalt, így ő nemigen adhatott báró rangot Benyovszky Móricnak.)

Véleményem szerint ez az egész csak kitaláció! Úgy gondolom, hogy Benyovszky csupán az édesanyja, Révay Róza báró címét használta, „vette fel". (A Révay család ezen ága, a „trebosztói és bisztricskai" ág — Benyovszky Móric dédapja, Révay László beckói kapitány és annak testvérei, István, András, János és Miklós személyében — 1635-ben nyerték el a magyar bárói rangot II. Ferdinánd királytól.[47])

Benyovszky egyébként már a francia szolgálatba való állása, azaz 1772 előtt is bárónak mondta, illetve írta magát. Például az 1771. április 27-én kiadott ún. Bolserecki kiáltványban báró Benyovszky Móric Aladárként szerepel.[48] Az emlékirataiban pedig idéz egy 1771. augusztus 19-én kelt szerződést, melyet báró Benyovszky Móricz Ágostként irt alá.[49]

Álláspontomat csak megerősítette a Francia Nemzeti Levéltár (Archives Nationales de France) azon közlése, mely szerint semmilyen hivatalos dokumentum nem maradt fenn arról, hogy Benyovszky Móric valóban bárói címet kapott volna akár XV. Lajos, akár XVI. Lajos királytól.

Megemlítendő még, hogy Benyovszky 1778. április 3-án kiállított magyar grófi oklevelében sem szerepel, hogy francia báró lett volna. A dokumentumban úgy szerepel, mint *„Egregio Mauritio Benyovszky, actu in Servitÿs Serenissimi Galliarum Regis Generali Brigaderio, Militaris ibidem Ordinis Sancti Ludovici Equiti, ac Unis Legionis Colonello, nec non Provinciae Madagascar nominatae Gubernatori"*, azaz, nemes Benyovszky Móric, a legfelségesebb francia király szolgálatában álló vezérőrnagy, a Szent Lajos katonai rend lovagja, egy sereg ezredese, valamint Madagaszkár tartomány kormányzója.[50]

Summa summarum, Benyovszky Móric soha nem kapott francia bárói címet!

Benyovszky Móric Károly Lajos Ágost tehát a Mauritius szigetén fekvő Port Louis-ban, 1773. november 18-án látta meg a napvilágot és valószínűleg a helyi római katolikus templomban, 1773. november 22-én keresztelték meg.

Benyovszky Móric második gyermekének a halála (1774)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint Benyovszky Móric második, Károly keresztnevű gyermeke Madagaszkár szigetén, 1774. július 1-jén hunyt el.[51] Benyovszky Móricné pedig csak annyit közöl, hogy a gyermek Madagaszkáron, 1774-ben halt meg.[52]

---

[46] *Jókai Mór*: i. m. I. 12.
[47] MOL. A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. 8. köt., 103–105. fol
[48] *Krizsán László*: Benyovszky Ázsiában. Bp. 2003. 58.
[49] Emlékirat. II. 20.
[50] MOL. A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. 51. köt., 45. fol.
[51] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.
[52] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

Ezen közlések azonban némi korrekcióra szorulnak. Benyovszky Móric emlékiratai szerint a második gyermeke 1774. július 11-én hunyt el Madagaszkár szigetén. 1774 júliusában ugyanis azt írja, hogy *„Egyetlen fiam, báró Benyovszky Károly Móricz Lajos Ágoston végtelen szomorúságomra meghalt a járványos betegségben, e hó 11-én reggel hét órakor".*[53]

A francia nyelven íródott hivatalos madagaszkári jegyzőkönyvben ugyancsak az szerepel, hogy *„mon fils unique Charles Maurice Louis Auguste Baron de Beniowsky mourut de la malaide du Pad's le 11 de ce mois a Sept heures du matin"*, azaz, egyetlen fiam, báró Benyovszky Károly Móric Lajos Ágost végtelen szomorúságomra meghalt járványos betegségben, e hó 11-én reggel hét órakor.[54] Mivel az édesapa az emlékirataiban, illetve a hivatalos madagaszkári jegyzőkönyvében Károly Móric Lajos Ágostként említi a második fiát, ezért jómagam azon a véleményen vagyok, hogy inkább a második keresztnevét, azaz a Károlyt használhatta a család.

Madagaszkáron ekkoriban még nem volt önálló római katolikus egyházközség, de Foulpointe-ban már működött egy katolikus misszió. Ennek az anyakönyve ugyan megsemmisült, de a matrikula mutatókönyve szerencsénkre fennmaradt és jelenleg a francia Tengerentúli Nemzeti Levéltár (Archives Nationales d'Outre-Mer) őrizetében található. A keresett halálesetről szóló mutatókönyvi bejegyzést sikerült is abban megtalálnom.[55] Az eredetileg francia nyelvű és igen rövid dokumentum a következő adatokat tartalmazza:

Halálozási dátuma:	*1774. július 11.*
Halálozási helye:	[—-]
Neve:	[Báró Benyovszky Móric Károly Lajos Ágost]
Neme:	*Fiú*
Vallása:	[Római katolikus]
Életkora:	[8 hónapos]
Szülei:	*Báró Benyovszky* [Móric és Hönsch Anna Zsuzsanna]
Temetési ideje:	[—-]
Temetési helye:	[—-]
Eltemetője:	[—-]

A gyermek halálozási helye nagy valószínűséggel Benyovszky Móric fő madagaszkári telephelye, a ma már nem létező Louisbourg lehetett. A Madagaszkárra, 1774. február 14-én történt megérkezése után ugyanis a családfőt annyira lekötötték a vezetési és szervezési feladatok, hogy szinte ki sem mozdult Louisbourg-ból és nyilván a felesége és újszülött fia is ott voltak vele. Az emlékirataiban és a hivatalos madagaszkári jegyzőkönyvében is az áll, hogy eb-

[53] Emlékirat. II. 123.
[54] Protocolle. 94.
[55] ANOM. Dépôt des papiers publics des colonies. État civil. 1DPPC, vol. 4363.

ben az időszakban szinte el sem hagyta a telephelyét és így például Foulpointeba bizonyosan nem utazott el sem ő, sem pedig a felesége.[56]

Louisbourg mellett szól továbbá az a — egy korabeli térképen is jól látható — tény, mely szerint ezen településen állt a kormányzó, azaz Benyovszky háza.[57] A térképen szerepel még Louisbourg temetője — amely ma már szintén nincs meg — is, ahová nagy valószínűséggel eltemették Benyovszky második gyermekét.

Említésre méltó adat még, hogy Louisbourg és Foulpointe több száz kilométernyire fekszik egymástól. Így Benyovszky valószínűleg futár útján — 1774 és 1776 között igen gyakran küldött leveleket, üzeneteket, illetve küldötteket a helységbe[58] — tudatta a szomorú hírt a misszióval. (Ő maga egyébként csak a következő év áprilisában járt legközelebb Foulpointe-ban.[59])

Benyovszky Móric második, Móric Károly Lajos Ágost — vagy Károly Móric Lajos Ágost — nevű gyermeke tehát Madagaszkár szigetén, valószínűleg Louisbourg-ban, 1774. július 11-én, élete első évében hunyt el.

Benyovszky Móric harmadik gyermekének a születése (1779)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint Benyovszky Móric harmadik gyermekét Zsuzsannának hívták és a Trencsén vármegyei Beckón (ma a szlovákiai Beckov), 1779. január 18-án látta meg a napvilágot.[60] Benyovszky Móricnénak a kutatásai szerint viszont Benyovszky Róza Zsuzsanna a Trencsén vármegyei Vieszkán (1899-től Beckókisfalu, ma pedig a szlovákiai Beckovská Vieska, mely helység Kocsóc, azaz Kočovce része), 1779 januárjában született.[61]

Mivel semmilyen információval nem rendelkeztem arról, hogy a gyermek római katolikus volt-e, vagy evangélikus vallású, ezért kénytelen voltam áttanulmányozni a Vieszkához legközelebb eső — mivel a helységben nem működött — evangélikus és római katolikus egyházközségek anyakönyveit. Így, megnéztem a trencséni és vágújhelyi evangélikus lelkészségek (Evanjelický a. v. farský úrad Trenčín és Evanjelický a. v. farský úrad Nové Mesto nad Váhom), valamint a beckói római katolikus plébánia (Rímsko-katolícky farský *úrad* Beckov) keresztelési anyakönyveit, melyek mind a Pozsonyi Állami Levéltár (Štátny archív v Bratislave) őrizetében vannak. A keresett bejegyzést végül a beckói római katolikus plébánia matrikuláiban találtam meg.[62] Az eredetileg latin nyelvű dokumentum a következő adatokat tartalmazza:

---

[56] Emlékirat. II. passim.; Protocolle. passim.

[57] Protocolle. 450.

[58] Emlékirat. II. passim.; Protocolle. passim.

[59] Emlékirat. II. 159.; Protocolle. 146.

[60] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[61] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

[62] SAB. Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 37. Rímsko-katolícky farský úrad Beckov. Matrika narodených. Zv. 1748–1800., str. 258.

Születési dátuma:	[1779.] *január 18.*
Keresztelési dátuma:	[1779. január] *19.*
Születési helye:	*Vieszka*
Neve:	*Benyovszky Anna Zsuzsanna Róza*
Neme:	*Kisasszony*
Törvényessége:	[Törvényes]
Vallása:	~~*Katolikus*~~ *Evangélikus*
Szülei:	*Méltóságos gróf Benyovszky Móric úr, ő szent felsége tábornoka és született Hönsch Zsuzsanna*
Keresztszülei:	*A grófné atyja, tekintetes Hönsch János György úr, tekintetes bölcsei Buday Mária Klára úrnő született Hebentancz és Hönsch Éva Katalin kisasszony*
Megkeresztelője:	*Főtisztelendő Balogh János plébániai adminisztrátor úr*

Maga Benyovszky Móric egy Neuschloss-ban, 1778. december 23-án kelt levelében a következőket írta Emánuel öcsének lánya várható születéséről: *„Több levelet kaptam a nőmtől. A legközelebbi napokban le kell betegedni"*, azaz szülni fog.[63] 1779. március 16-án — szintén Neuschloss-ból — pedig már azt írja neki, hogy *„Legkedvesebb nőm a Jeanette-el* [Benyovszkyné testvére] *és a kis leánykámmal együtt megérkezet nálam, a családom körében vagyok tehát"*.[64]

Benyovszky Anna Zsuzsanna Róza tehát a Trencsén vármegyei Vieszkán, 1779. január 18-án látta meg a napvilágot és a beckói valamelyik római katolikus plébániatemplomban, 1779. január 19-én keresztelték meg.

Benyovszky Móric negyedik gyermekének a születése (1780)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom szerint Benyovszky Móric negyedik gyermekét Zsófiának hívták és a Trencsén vármegyei Vieszkán, 1781-ben látta meg a napvilágot.[65] Benyovszky Móricnénak a kutatásai ugyancsak ezeket az adatokat erősítik meg.[66]

Így az ő esetében is áttanulmányoztam azoknak az egyházközségeknek az anyakönyveit, amelyeket Anna Zsuzsanna Róza nevű nővérével kapcsolatban fentebb már említettem, de a trencséni és vágújhelyi evangélikus lelkészségek, valamint a beckói római katolikus plébánia keresztelési matrikuláiban — melyek a Pozsonyi Állami Levéltár (Štátny archív v Bratislave) őrizetében találhatóak — nem szerepelt a keresett bejegyzést. A születés tényét nem említik továbbá ott, ahol Sámuel bátyjáéról megemlékeztek, azaz, a szepesszombati római katolikus keresztelési anyakönyvekben — mely a Lőcsei Állam Levéltár (Štátny archív v Levoči) őrizetében vannak — sem.

---

[63] Emlékirat. II. 412.
[64] Emlékirat. II. 413.
[65] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.
[66] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

Ekkor a kezembe került a szlovák Julia Hautová egy tanulmánya, melyben az olvasható, hogy Benyovszky Zsófia nem Magyarországon, hanem valószínűleg Párizsban született.[67] Ez pedig könnyen elképzelhető, mivel a család 1781 decemberében már bizonyosan ott tartozódott. Pontosabban nem is Párizsban, hanem a mellette fekvő Passy-ban, mely helység ma már a francia főváros XVI. kerületének a része. Bizonyíték erre Benyovszky Móricnak a franciaországi Passy-ból, 1781. december 24-én Benjamin Franklinnek, az Egyesült Államok párizsi nagykövetének írt levele, melyben megkéri az amerikai diplomatát, hogy hadd mutassa be neki a feleségét (*„Il prie encore Son Excellence devouloir bien Lui donner un jour quand il pourra avoir l'honeur de Lui presenter Md la Benyowszky sa femme"*[68]). Tehát nem csak Benyovszky Móric, hanem a neje és így nyilván a két lánya is Passy-ban tartózkodott 1781 decemberében. Az amerikai Eufrosina Dvoichenko-Markov kutatásai szerint erre a találkozásra valóban sor került, mégpedig 1781. december 24-e és 1782. január 2-a között.[69]

Passy-ban a 18. század 80-as éveiben még csupán egyetlen egy római katolikus egyházközség, a Paroisse Notre-Dame de Grâce de Passy létezett. Párizsban viszont már akkor több mint 40 plébánia — közülük nyolc a belvárosban (La Madeleine, Saint-Germain le Vieux, Saint-Pierre aux Boeufs, Saint-Landry, Sainte-Croix, Saint-Pierre des Arcis, Saint-Barthélémy, Sainte-Marine) — működött.

Szerencsénkre azonban 18. századi Passy-i és párizsi római katolikus anyakönyvek nem az egyes plébániákon — és még csak nem is a Párizsi Érseki Történeti Levéltárban (Archives Historiques de l'Archevêché de Paris) —, hanem összegyűjtve, a Párizsi Levéltár (Archives de Paris) őrizetében találhatóak. Sajnálatos módon azonban Benyovszky Zsófia születéséről egyik plébánia anyakönyvében sem emlékeztek meg.

Persze az is könnyen elképzelhető, hogy Benyovszky Zsófia valahol teljesen máshol látta meg a napvilágot. A Benyovszky család például 1780. április 26-án és 1780. május 20-án bizonyosan Bécsben tartózkodott, mivel ezeken a napokon onnan irt Móric leveleket Emánuel öccsének.[70] És, hogy nem csak Benyovszky, hanem a neje is Bécsben élt egy ideig, azt az 1780. április 26-án kelt levele bizonyítja, melyben azt írta, hogy *„nőm a következő napok egyikén vissza fog térni Bécsben"*.[71] Benyovszky Móric 1781. július 6-án, 1781. július 29-én és 1781. október 7-én viszont Fiumében (ma a horvátországi Rijeka) volt, mivel a leveleit onnan keltezte Emánuel öccsének.[72]

---

[67] *Júlia Hautová:* Potomkovia Platyovcov a Mórica Beňovského. In: Zemianstvo na Slovensku v novoveku. Zv. II. Martin 2010. 376.

[68] American Philosophical Society Library (a továbbiakban: APSL). Mss. B F85. Benjamin Franklin Papers. XXIII/139.

[69] *Eufrosina Dvoichenko-Markov*: Benjamin Franklin and Count M. A. Benyowski. In: Proceedings of the American Philosophical Society. Vol. 99., Nr. 6. Philadelphia 1955. 410.

[70] *Jókai Mór*: i. m. II. L–LI.

[71] *Jókai Mór*: i. m. II. L.

[72] *Jókai Mór*: i. m. II. LII–LIII.

Tehát 1780 és 1781 között Bécsben, Fiumében és még ki tudja, hogy hol élhetett a család.

A mai Bécs területén 1781-ben több mint 30 római katolikus egyházközség működött. Ezek közül felvettem a kapcsolatot a „legesélyesebbekkel", a Gürtelen belüli, azaz a belső kerületek már akkor is létező római katolikus plébániáival (St. Stephan, St. Michael, Schotten, Gumpendorf, St. Ulrich, Maria Treu, Lichtenthal), illetve átnézettem több, azóta már megszűnt templom (Kirche „Burgpfarre", Kirche „Bürgerspital", Kirche „Deutscher Orden") anyakönyveit — melyek a Szent Ágoston és Szent István plébániák (Pfarre St. Augustin és Dom- und Metropolitanpfarre St. Stephan) őrizetében vannak — is. A fent említettek közül, azonban egyik római katolikus egyházközség, illetve templom anyakönyveiben sem szerepel Benyovszky Zsófia keresztelésének a ténye.

A másik feltételezett szülőhelyén, Fiume városában, 1781-ben szerencsénkre még csak egyetlen római katolikus plébánia működött, melynek az anyakönyvei jelenleg a Rijekai Állami Levéltár (Državni arhiv u Rijeci) őrizetében vannak. És „csodák csodájára", ennek a keresztelési matrikuláiban végre sikerült megtalálnom a keresett bejegyzést.[73] Az eredetileg latin nyelvű dokumentum a következő adatokat tartalmazza:

Születési dátuma:	[1780. november] *2.*
Keresztelési dátuma:	[1780. november] *10.*
Születési helye:	[Fiume]
Neve:	*Zsófia Augusztina Mária Jozefa*
Neme:	*Lány*
Vallása:	[Római katolikus]
Törvényessége:	*Törvényes*
Szülei:	*Méltóságos gróf Benyovszky Móric úr és házastársa méltóságos Anna Zsuzsanna született Hönsch úrnő*
Keresztszülei:	*Nagyméltóságú gróf Gyulay Sámuel tábornok úr helyett, ugyanezen méltóságos gróf úr elsőszülött fia* [gróf Gyulay Ignác] *és méltóságos Almásy Anna Mária alkormányzóné született Kapy úrnő*
Megkeresztelője:	*Tomasso Martino de Peri kanonok úr*

Benyovszky Zsófia Augusztina Mária Jozefa tehát nem Vieszkán, nem Párizsban és nem is Bécsben, hanem a partvidéki Fiumében, 1780. november 2-án látta meg a napvilágot és a család fiumei otthonában, 1780. november 10-én keresztelték meg.

[73] Državni arhiv u Rijeci. HR-DARI-275. Zbirka matičnih knjiga s primorsko-goranskog područja, istočne Istre i Kvarnerskih otoka. Matične knjige župe Rijeka. Sv. 423., str. 126.

Benyovszky Móric ötödik gyermekének a születése (1784/1785)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom nem emlékezik meg Benyovszky Móric ötödik, ismeretlen keresztnevű gyermekéről.[74] Benyovszky Móricnénak a kutatásai szerint viszont a Benyovszky házaspárnak bizonyosan volt egy ötödik gyermeke, egy lány, aki az Amerikai Egyesült Államokban, Maryland államban, Baltimore városában, 1786-ban látta meg a napvilágot.[75]

Ezen közlés azonban nem teljesen fedi a valóságot. Benyovszky Móric és családja (neje és két lánya) ugyanis 1784. április 14-én indultak el Angliából és 1784. július 8-án érkeztek meg Baltimore-ba. Innen Benyovszky — a családja hátrahagyásával — 1784. október 25-én tovább hajózott Madagaszkárra, ahová 1785. július 7-én érkezett meg.[76] Így a házaspár ötödik gyermekének mindenképpen a Baltimore-ba való megérkezés, azaz 1784 júliusa és Benyovszkynak a városból való távozása után maximum kilenc hónappal, azaz 1785 júliusa között kellett megszületni.

És, hogy ez a gyermek lány volt és Baltimore-ban született, azt Benyovszkynénak egy, a család barátjának, Benjamin Franklinnek írt leveléből tudhatjuk. A Baltimore-ban, 1786. március 8-án kelt levelében ugyanis megírta, hogy az elhunyt harmadik kislánya Baltimore-ban született. („*J'ai eu Le malheur de perdre ma troisième fille qui étoit née a Baltimore.*"[77])

Mivel a Benyovszky házaspár Anna Zsuzsanna Róza és Zsófia Augusztina Mária Jozefa nevű lányait — mint fentebb láttuk — bizonyosan római katolikus templomokban keresztelték meg, ezért nagy valószínűséggel ez, a Baltimore-ban született harmadik lány is ennél az egyháznál nyerte el a keresztség szentségét.

Baltimore-ban akkoriban mindössze egyetlen római katolikus templom, a Szent Péter templom (Church of St. Peter) működött. A később Szent Péter Székesegyháznak (St. Peter's Pro-Cathedral), ma pedig Szent Szűz Mária Mennybemenetele Bazilikának (Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary) nevezett templom jogelődjének a keresztelési matrikuláit ugyan 1782-ben kezdték el vezetni, de abban a Benyovszky lány születéséről nem tesznek említést. Az anyakönyvek egyébként a Baltimore-i Főegyházmegyei Levéltárában (Archives of the Archdiocese of Baltimore), másolataik pedig a Maryland-i Állami Levéltárban (Maryland State Archives) találhatóak.

Ugyancsak egy evangélikus, azaz lutheránus, valamint két református egyházközség működött ekkoriban Baltimore-ban. A Német Evangélikus Egyház (German Lutheran Church, melynek jogutódja a Zion Lutheran Church), illetve az 1750 körül alapított Német Református Egyház (German Reformed Church, melynek jogutódja a First and St. Stephen's United Church) és az 1771-ben alapított Német Evangélikus Református Egyház (German Evangelical Reformed Church, melynek jogutódja az Old Otterbein Church) anyakönyv-

[74] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[75] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

[76] *Francis S. Wagner*: Benyovszky Móric Amerikában. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 3. sz. Érd 1987. 50.

[77] APSL. Mss. B F85. Benjamin Franklin Papers. XLI/137.

veiben azonban szintén nem szerepel a Benyovszky házaspár Baltimore-ban született lányának a keresztelése.

Így, sajnálatos módon, Benyovszky Móric ötödik gyermekének nem sikerült megtalálni a keresztelési anyakönyvi bejegyzését.

Benyovszky Móric ötödik gyermekének a halála (1786)

A legfrissebb magyar genealógiai szakirodalom nem emlékezik meg Benyovszky Móric ötödik, ismeretlen keresztnevű gyermekéről.[78] Benyovszky Móricnénak a kutatásai szerint viszont a Benyovszky házaspárnak volt egy ötödik gyermeke, egy lány, aki az Amerikai Egyesült Államokban, Maryland államban, Baltimore városában, 1786-ban hunyt el.[79]

Ez a halálozási dátum nagyon is valószínű, mivel Benyovszky Móricné — a fentebb már említett — 1786. március 8-án, Benjamin Franklinnek írt levelében beszámolt arról, hogy a harmadik kislánya meghalt. (*J'ai eu Le malheur de perdre ma troisième fille qui étoit née a Baltimore."*[80])

Sajnálatos módon a halotti anyakönyvek terén ugyanaz a helyzet, mint a keresztelésieknél. Az egyetlen Baltimore-i római katolikus templomnak, a Szent Péter templomnak a temetési matrikulái — melyek a Baltimore-i Főegyházmegyei Levéltár (Archives of the Archdiocese of Baltimore), illetve a másolataik a Maryland-i Állami Levéltár (Maryland State Archives) őrizetében találhatóak — csak 1790-től vannak meg. A fentebb már említett Német Evangélikus Egyháznak, valamint a Német Református Egyháznak és a Német Evangélikus Református Egyháznak az anyakönyveiben pedig szintén nem szerepel a Benyovszky házaspár Baltimore-ban született lányának a halála.

Megpróbáltam még a korabeli sajtóból megtudni legalább a kislány keresztnevét, illetve a halálozási dátumát, de a Maryland Journal és a Baltimore Gazette 1786. évi számaiban — melyek a Baltimore-i Enoch Prett Free Könyvtárban találhatóak — nem hozták le a gyermek gyászhírét.

Így, sajnálatos módon, Benyovszky Móric ötödik gyermekének nem sikerült megtalálni a halotti anyakönyvi bejegyzését.

Benyovszky Móric halála (1786)

A Benyovszky Móric életével kapcsolatos szakirodalomban két halálozási dátummal is találkozhatunk. A legtöbb magyar és külföldi (francia, lengyel, szlovák, etc.) lexikon és egyéb irodalmi forrás szerint Benyovszky Móricot 1786. május 23-án ölték meg az elfogására küldött francia katonák Madagaszkáron. Más szakirodalmi források viszont ezt az tragikus eseményt egy nappal későbbre, 1786. május 24-ére teszik. És, hogy mi az igazság, azaz melyik a helyes dátum?

---

[78] *Szluha Márton*: i. m. Benyovszky családfa, VI. tábl.

[79] *Benyovszky Móricné*: i. m. 64.

[80] APSL. Mss. B F85. Benjamin Franklin Papers. XLI/137.

Benyovszky Móric halálának pontos időpontjáról és körülményeiről az ellene indított francia expedíciós csapat parancsnokának, Claude Nicolas Larcher de Vermand kapitánynak Île de France kormányzójához, François Vicomte de Souillachoz intézet jelentéséből,[81] valamint a kormányzónak a francia kormányhoz írt hivatalos beszámolójából[82] — melyek a francia Tengerentúli Nemzeti Levéltár (Archives Nationales d'Outre-Mer) őrizetében találhatóak — szerezhetünk tudomást. Ezen források szerint a francia csapatok 1786. május 23-án, délután érkeztek meg a Angontsy-öbölbe és ezért csak másnap, azaz május 24-án indították meg támadásukat Benyovszky — az Angontsky-öböltől és a Keleti-foktól (Cap Est) egyaránt délre fekvő — Mauritaine nevű telepe, és az e mellett álló Szent Móric (Saint Maurice) nevű palánkerődje ellen. A parancs szerint Benyovszky Móricot élve kellett volna elfogniuk, azonban egy „véletlen" puskalövéssel — vagy ágyúgolyóval — halálosan megsebesítették. Benyovszky halálának pontos dátuma tehát 1786. május 24-e.

Ezután a franciák a telepet és az erődöt lerombolták, Benyovszky ingó javait elárverezték, személyes iratait pedig magukhoz vették. Benyovszky Móric földi maradványait azonban ott hagyták és csak a távozásuk után temethették el azt a malgasok. Pár hónappal később társa, Jacques de Lasalle egy kőlapot helyezett erre a sírra és két kókuszpálmát ültetett mellé.[83] Arra a kérdésre azonban, hogy pontosan hol is van, volt ez a „síremlék", azaz hol nyugszik Benyovszky Móric ma még nincs hitelt érdemlő és egyértelmű válasz.

Mint már említettem Madagaszkáron ekkoriban még nem volt önálló római katolikus egyházközség, csak a Foulpointe-i katolikus misszió. Az ott vezetett anyakönyv mutatója — a francia Tengerentúli Nemzeti Levéltárban (Archives Nationales d'Outre-Mer) — ugyan megvan, de mivel a helység több száz kilométerre fekszik a Keleti-foktól és Benyovszky halának a körülményei a franciákra nézve elég „kellemetlen" lehetett, ezért a halotti matrikulában nem tettek említést az eseményről.

Biztos, ami a biztos alapon, azért átnézettem és átnéztem még a Port Louis-i halotti anyakönyveket is — melyek Mauritiusi Nemzeti Levéltár (Archives Nationales de Maurice), illetve a francia Tengerentúli Nemzeti Levéltár (Archives Nationales d'Outre-Mer) őrizetében találhatóak —, de azokban sem esik szó Benyovszky elhunytáról.

Így, Benyovszky Móric haláláról — nagy valószínűséggel — sehol sem készült anyakönyvi bejegyzés.

---

[81] ANOM. Secrétairat d'Etat à la Marine. Personnel colonial ancien. E 26., fol. 428–443.

[82] ANOM. Secrétairat d'Etat à la Marine. Personnel colonial ancien. E 26., fol.444–449.

[83] *Balázs Dénes*: Hol nyugszik Benyovszky? In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 3. sz. Érd 1987. 73.

DOKUMENTUMOK

1.
Verbó, 1746. szeptember 20.
Benyovszky Móric keresztelési anyakönyvi bejegyzése

Dies	Nomen et Patria Infantis	Parents	Patrini et eorum Patria
20.	Matheus Mauritius Michaël Franc[iscus] Seraph[inus]. Verbó	Ill[ustrissi]mus D[omi]nus Colonellus Samuel Benyovszky et Rosa Baro Revaj	Spectabilis D[omi]nus Michaël Ocskaj et Ill[ustrissi]ma D[omi]na Consors Theresia Revaj Baro ex Ocsko

Eredeti tisztázat — Latin nyelvű — Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 2731. Rímsko-katolícky farský úrad Vrbové. Matrika narodených. Zv. 1741–1809., str. 33.

2.
Verbó, 1777. május 26.
Benyovszky Móric keresztlevele

Incriptum notam facio quibus expedit Universis, quod die Vigesimi Septembris natus sit die vero Vigesima Secunda, ejusdem menisi et anni Millesimi Septingentesimi Quadragesimi Primi baptisatus fuerit, in Eclesia N[ost]ra Parochiali infans Mauritius Lodovicus Augustus. Natus e Patre Ill[ustrissi]mo Domino Comite ac Magnate Saumele de Benÿow et Urbanow, Matre autem Ill[ustrissi]ma D[omi]na Baronissa Rosa de Reva. Leventibus Sp[ec]t[abil]i ac Magnifici Domino Michaele Ocskaÿ Colonello et Cothorali ejusdem M[a]g[na]fica Domina Baronissa Theresia de Rewa. In quorum majorem fidem erga Requisi[tores] I[llustrissi]ma Familia praesentes de me extradedi L[itte]ras Tesimo[niales]. Datum Verbovÿ die Vigesima Sexta Maÿ Millesimi Septuagesimi Septimi.

Paulus Maczunda
P[aro]chus Verboviensis m[anu] pr[op]ria.

Eredeti tisztázat — Latin nyelvű — Archives Nationales d'Outre-Mer. Secrétairat d'Etat à la Marine. Personnel colonial ancien. E 26., fol. 388.

3.
Szepesszombat, 1787. június 23.
Benyovszky Móric és Hönsch Anna Zsuzsanna házasságlevele

Lecturis Salutem et pacem!

Infrascriptus testor praesentibus, quorum interest, Nobilem Mauritium de Benyov ex Hungaria oriundum, simulque Nobilem Annam Susannam de Hőnsch Anno 1768. Die 20ª Aprilis ad me Wielkanociis pro tunc degentem accessisse, ibique in Templo Nostro Reformato-Evangelico Sacram Coenam a me administratam juxta Ritum Confessionis suae Augustanae devote celebrasse. Postea

vero exhibitis mihi variis Documentis, nullo Legali impedimento obnoxium esse Matrimonium dicti Nobilis Mauritii de Benyov et dictae Anna Susanna de Hőnsch, me eidem Matrimonio in praesentia aliquot testium pia prece et votis benedixisse. In quorum fidem nomen meum appono. Datum Bitomi die 15. Octobris Anno D[omi]ni 1769.

Boguslaus Theophilus Aran
Pastor Wielkonoczensis.

Praesens Par cum gemino Originali suo in Judicio collatum eidemque per omnia conforme adinventum esse, hisce in fidem testamur. In Monte Georgii die 3. Junÿ 1783.
N N. Judex et Senatus Regio Coronalis Oppidi Montis S[ancti] Georgii.

Eredeti tisztázat — Latin nyelvű — Magyar Országos Levéltár. P 47. A Benyovszky család iratai. 8. cs., 15. tétel, 16. fol.

4.
Szepesszombat, 1768. december 9.
Benyovszky Sámuel keresztelési anyakönyvi bejegyzése

Die 9-na xbris	Baptisatus est Fillius Nomine Samuel	Patris Peril[lustris] D[ominus] Mauritius Bejnovski Lut[theranus] Matris An[n]a Susanna Hőnschin Lut[herana]	Patrini fuere Peril[lustris] D[ominus] Donat Varadi Sacmari Lut[heranus], Peril[lustra] D[omina] Anna Maria Varadi Sacmarin Lut[herana], Joan[nes] Christian Schmid Lut[heranus], Eva Sontagin Lut[herana]	Idem (R[everendissimus] D[ominus] Jac[obus] Urmb)

Eredeti tisztázat — Latin nyelvű — Štátny archív v Levoči. Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 763. Rímsko-katolícky farský úrad Spišská Sobota. Matrika narodených, sobášených a zomrelých. Zv. 290., str. 64.

5.
Szepesszombat, 1772. szeptember 22.
Benyovszky Sámuel halotti anyakönyvi bejegyzése

Dies, mensis	Nomen Defuncti	Religio	Aetas	Locus sepulturi
22. Hujus (Septembris)	Samuel Benjovszkÿ	Innocens	Annorum 5.	Ibidem (In caemetrio)

Eredeti tisztázat — Latin nyelvű — Štátny archív v Levoči. Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 763. Rímsko-katolícky farský úrad Spišská Sobota. Matrika narodených, sobášených a zomrelých. Zv. 290., str. 306.

6/a.

Port Louis, 1773. november 22.
Benyovszky Móric Károly Lajos Ágost keresztelési anyakönyvi bejegyzése

Bap[tęme] de Morice Benyovvszky

Le vingt deux novembre mil[le] sept cent soixante treize je soussigné Prefet apostolique et Wicaire Général de Monseigneur L'archeveque de Paris ay Baptisé: Maurice Charles Louis Auguste né le dix huit du courant, fils légitime de Messire Maurice Auguste Baron de Benyowszky chevalier Commandeur de l'ordre de L'aigle Blanc Teutonique, Colonel et propriétaire du corps des Volontaires de son nom, et de Dame Anne Suzanne comtesse de Henszky: parrein a eté m[onsieur] Charles Louis chevalier de Ternay, chevalier de l'ordre de St. Jean de Jerusalem, Governeur Général des isles de France et de Bourbon et marreinne Dame Julie Lapiere Epouse de m[onsieur] Magon qui out signe avec le pere de leufaut.

Eredeti tisztázat — Francia nyelvű — Archives Nationales de Maurice. Registres paroissiaux. Église Catholique de Port-Louis. Registre paroissial de baptême, mariage et sépulture. KA 59P, fol. 39.

6/b.

Port Louis, 1773. november 22.
Benyovszky Móric Károly Lajos Ágost keresztelési anyakönyvi bejegyzése

Bap[tême] de Maurice Charles Louis Auguste de Benyovszky

Le vingt Deux Novembre mil[le] Sept cent Soixante treize, je soussigné, Prefet apostolique et vicaire general de Monseigneur L'archeveque de Paris ait Baptisé Maurice Charles Louis Auguste né Le Dix huit du Courant fils Legitime de Messire Maurice Auguste Baron de Benyowszky Chevalier-Commandeur de l'ordre de l'aigle blanc teutonique Colonel et Proprietaire du Corps des volontaires de Son nom, et de Dame Anne Suzanne Comtesse de Henszky, parrein a eté Monsieur Charles Louis Chevalier de Ternay, Chevalier de l'ordre de Saint Jean de Jerusalem Governeur genereal des Isles de France et de Bourbon et mareine Dame Julie La Pierre Epouse de Monsieur Magon qui out Signé avec Le Pére de Léufaut.

Eredeti tisztázat — Francia nyelvű — Archives Nationales d'Outre-Mer. Dépôt des papiers publics des colonies. État civil. 1DPPC, vol. 2948., nr. 358.

7.

Foulpointe, 1774.
Benyovszky Móric Károly Lajos Ágost halotti anyakönyvi bejegyzésnek mutatókönyvi bejegyzése

11 juillet 1774	le fils du baron de Benyowsky

Eredeti tisztázat — Francia nyelvű — Archives Nationales d'Outre-Mer. Dépôt des papiers publics des colonies. État civil. 1DPPC, vol. 4363.

8.

Beckó, 1779. január 19.
Benyovszky Anna Zsuzsanna Róza keresztelési anyakönyvi bejegyzése

Vieszka	~~Cath[olica]~~ Luth[erana], Nobilis	Die 18ª Januarii Natus, die vero 19ª Baptisatus est Infans: Herula Anna Susanna Rosa de Benyovszkÿ. Nata ab Illustrissimo Domino Comite et Generali Suae Majestatis Sacratissimae Mauritio de Benyovszkÿ, Matre vero Nata Susanna de Hőnsch. Levantibus Patrinis Fratre Dominae Comitissae Spectabili Domino Joanne Georgius Hőnsch, et Spetcabili Domina Maria Clara Budaÿ de Bőlcse, nata de Hebentancz, et Domicella Eva Catharina Hőnsch. Baptisani Parochus Adm[inistrator] R[everendissimus] D[ominus] Joannes Balogh.

Eredeti tisztázat — Latin nyelvű — Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných matrík. Inv. č. 37. Rímsko-katolícky farský úrad Beckov. Matrika narodených. Zv. 1748–1800., str. 258.

9.

Fiume, 1780. november 12.
Benyovszky Zsófia Augusztina Mária Jozefa keresztelési anyakönyvi bejegyzése

Die ~~2.~~ 12. 9bris 1780.

Sophia Augustina Maria Iosepha filia legitima Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Mauritii e Comitibus de Benyowschi, et Ill[ustrissi]mae D[omi]nae Conthoralis Annae Susannae natae de Hőnsch domi 2da (secunda) currentis, ex gravi motivo ablutae p[er] D[omin]um Can[oni]cus Thomam Martinum de Peri qui etiam caeremonias ecclesiaticas perfecit 10. currentis, adstantibus pro E[x]cel[lenti]s[si]mo D[omi]no Comite Generali Samuele de Gyulay, eiusdem Ill[ustrissi]mo D[omi]no Comite filio primogenito, et Ill[ustrissi]ma D[omi]na pro Gubernatrice Maria Anna d'Almasy nata de Capi.

Eredeti tisztázat — Latin nyelvű — Državni arhiv u Rijeci. HR-DARI-275. Zbirka matičnih knjiga s primorsko-goranskog područja, istočne Istre i Kvarnerskih otoka. Matične knjige župe Rijeka. Sv. 423., str. 126.

BENYOVSZKY MÓRIC CSALÁDJA

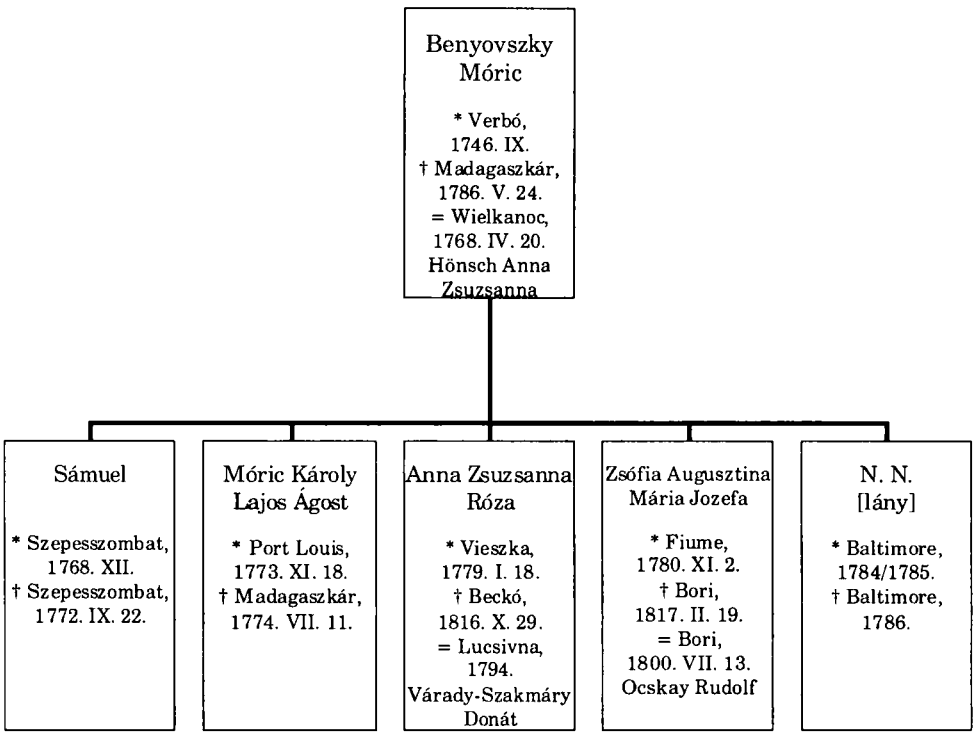

PARISH REGISTERS RELATING TO THE LIFE OF COUNT MÓRIC BENYOVSZKY

by Merényi-Metzger Gábor

(Summary)

The present study and source publication deals with the parish registers relating to the eventful life of the most renowned Hungarian traveller and adventurer, count Móric Benyovszky.

The goal to achieve was to gather all the original parish registers connected to Benyovszky which were made in the course of his life, that is, between 1746 and 1786. During my reasearch in the archives of eight countries (Hungary, Austria, France, Croatia, Poland, Slovakia, Mauritius, United States) on three continents (Europe, Africa, Northern America), I have been able to collect much of the material I was looking for.

Thus, the present paper publishes the original birth certificate of Móric Benyovszky, alongside a false baptismal register from 1777 and a marriage certificate from 1787. It also contains the baptismal registers of four among his five children, as well as the death certificates of his three children who died before their father.

TÖRTÉNETI IRODALOM

DOCUMENTA NEGLECTA

Az 1848. évi erdélyi forradalom forrásait publikáló román akadémiai kiadványból kihagyott iratok
1848. március 4.–1848. július 26.

Összeállította és kutatástörténeti bevezetővel ellátta: Benkő Samu

Magyar Országos Levéltár, Budapest 2008. 457 o.

Benkő Samu nagy ívű kutatási beszámolója 1957-tel kezdődik, amikor az egyetem befejezése után a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Történettudományi Intézetének kutatója lett. Ebben az évben került Bukarestből Kolozsvárra Victor Cheresteşiu, aki az intézet aligazgatójaként kezdeményezte az 1848. évi erdélyi forradalom több kötetre tervezett iratanyagának kiadását. Az anyaggyűjtés munkájával két román munkatárs mellett Benkő Samut bízta meg. Ez azokkal a Magyar Országos Levéltárból származó filmtekercsekkel kezdődött, amelyek az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak válogatott anyagából készültek. A munkatársak egyike a német, a másik a román, míg az emlékező a magyar nyelvű iratok másolását végezte. A munkaközösség természetesen rövidesen kibővült.

A kutatás menetének részletezése előtt Benkő megemlékezik a munka irányítójáról, Victor Cheresteşiu (1895–1971) akadémikusról, aki a pesti és bécsi egyetemen készült fel szakmájára. Magyarországi tartózkodása idején nemcsak a pesti román értelmiséggel, de a radikális magyar polgári körökkel, így Jászi Oszkárral is kapcsolatban volt. Megismerkedett a marxizmussal, s a húszas években a romániai kommunista párthoz csatlakozott. Kolozsvárott a nagy tudású Valentiny Antallal, az egyetemi könyvtár munkatársával magyar–román szótárt szerkesztettek, ami sokáig hézagpótló volt. Az emlékező utal arra, hogy Cheresteşiu korán elkötelezte magát a román és a magyar nép barátságának gondolata mellett. A második világháború után, amikor Kolozsvárott a román és a magyar egyetem egymás mellett működött, s mint a közös egyetemi könyvtár igazgatója, Cheresteşiu nyíltan vallotta, hogy mind az I. Ferdinánd királyról, mind a Bolyairól elnevezett egyetem rektorát elöljárójának tekinti. Rövid diplomáciai küldetés után Bukarestben az akadémiai Nyelvtudományi Intézetnek lett az igazgatója. Itt a neves román nyelvészekkel szemben a Marr-féle marxistának tekintett nyelvészetet védelmezte. Majd Sztálin 1950. évi nyelvészeti cikkei véget vetettek ennek az irányzatnak. Ekkor Cheresteşiu a nyelvészet területéről átkerült a bukaresti történettudományi intézetbe, ahol ekkor már megkezdődtek az öt kötetre tervezett Románia Történetének előmunkálatai.

Az erdélyi 1848-as forradalom történetének megírását Cheresteşiura bízták, aki már egyetemista korában foglalkozott a kérdéssel. Budapesten 1917-ben jelent meg Keresztes Viktor néven doktori disszertációja: *A magyar-román politikai sajtó vezéreszméi és munkája a szabadságharc előtti évtizedekben. Adalékok az erdélyi román intelligencia, főleg Bariţiu György politikai gondolkodásának jellemzéséhez.* Cheresteşiu a továbbiakban többször foglalkozott Eftimile Murgu és Nicolae Bălcescu tevékenységével, utóbbinak a román-magyar barátság létrehozására irányuló törekvéseivel. Benkő elmondja, hogy a tervezett összefoglaló történet IV. kötete 1964-ben jelent meg, de Cheresteşiu a kéziratot már korábban vitára bocsátotta, s azt többször kényszerült átírni. Az elmondottakkal az emlékező érzékeltetni kívánta, hogy a magyar-román történeti kapcsolatok feldolgozása Cheresteşiu szándékai szerint méltányos lehetett volna.

Visszatérve az 1957-ben kezdődött tevékenységre, Benkő elmondja, hogy a tekercsek anyagát kezdetben kézzel másolták, majd a tekercsekről 18x24-es másolatok készültek, sőt gépírónőt is kapott, így az anyagot gépbe diktálhatta. A beszámoló szerint Cheresteşiu a forrásgyűjteményt három sorozatra tervezte: az iratok, a kor sajtója és az emlékiratok köteteire. A második és a harmadik sorozatnak az elmúlt közel fél évszázad alatt még a könyvészeti felmérésére sem került sor, mivel a bővülő munkaközösség tagjainak erejét és energiáját az első sorozat iratainak összegyűjtése és kiadásra való előkészítése kötötte le. Az emlékező részletesen ismerteti az 1977–2005 között

megjelent kötetek változó címét, a kötetek munkatársait, valamint a kiadás változó koncepcióját, az egyes kötetek körüli nehézségeket.

Az I. kötet 1977-ben jelent meg, szerkesztője Stefan Pascu és Victor Cheresteşiu, az utóbbi neve gyászkeretben. Ebben az 1848. március 2.–április 12. közötti iratok találhatók. Az 1978-ban megjelent II. kötet az április 12–29. között keletkezett iratokat tartalmazza. A munkatársak csak a kötet megjelenésekor értesültek, hogy a sorozat címe megváltozott, mert az „Iratok az 1848-as forradalom történetéhez a Román Országokban. C. Erdély" címmel jelent meg, míg az előző kötet csak Erdélyt jelölte meg. Sem a kötetben nincs magyarázat, sem a munkatársak nem kaptak semmilyen indoklást. A változtatás oka a Román Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának 1948-ban született döntése, miszerint Moldva, Havasalföld és Erdély vonatkozó iratait időrendben, külön sorozatban kell publikálni. A forrásgyűjtemény III. kötete az 1848. április 30.–május 14. közötti iratokat publikálta, a kötet szerkesztője Stefan Pascu. Cheresteşiu neve a címlap hátoldalán szerepel mint szerző. Az 1988-ban megjelent IV. kötetben a május 14–25. közötti iratok találhatók. A szerkesztő Stefan Pascu, Cheresteşiu neve a szerzői névsor élén található. Az V. kötet 1992-ben jelent meg, s a május 26.–június 4. közötti iratokat tartalmazza. Szerkesztője Stefan Pascu, s Cheresteşiu neve eltűnt a szerkesztők közül. Az 1998-ban megjelent VI. kötet a június 1–16. közötti iratokat tartalmazza, s éléről eltűnt Stefan Pascu szerkesztő neve. Helyette a Kolozsvár-Napocai Történettudományi Intézet munkaközössége szerepel Camil Mureşan vezetésével. A negyedik oldalon található a népes szerkesztőgárda névsora. A 2005-ben megjelent VII. kötet a június 17.-július 26. közötti okmányokat publikálta. A címlap változott, mivel az hat nevet tüntet fel, mint a kötet összeállítóit, ami után Camil Mureşan neve áll, aki az előszót írta.

Visszatérve az 1957-ben elkezdődött munkálatokhoz, Benkő Samu elmondja, hogy a munkaközösség tevékenységének elveiről és változó gyakorlatáról nem maradtak írásos dokumentumok. A folyamatot csak feljegyzései, és emlékei alapján tudja rekonstruálni. Az első fázisban a megkutatandó anyag területi határait jelölték ki azzal az elvi döntéssel, hogy a történeti Erdélyben és a Partiumon kívül Máramaros megyétől délnek haladva Krassó megyéig minden, a mai Romániához tartozó térségben keletkezett dokumentumokat össze kell gyűjteni. Ez utóbbiak dokumentumait a budai Helytartótanács, illetve a Batthyány-kormány iratai között kellett keresni. (Az emlékeztető hierarchikus rendben ismerteti az erdélyi egyházi és állami irattermelő hatóságokat és egyéb intézményeket is.)

Nehézséget jelentett az időhatárok, pontosabban az elsőként közlendő irat dátumának meghatározása. Fontos volt a válogatás szempontjának eldöntése. Kezdetben olyan források közlését tartották szükségesnek, amelyeknek társadalmi mondanivalója van. Ez az elképzelés később módosult, s a nem központi levéltárakból csak azokat szándékoztak publikálni, amelyeknek köztörténeti jelentősége van. Ezeket legépelésük után Cheresteşiu szelektálta, s ráírta a dokumentumra, hogy kell-e vagy sem. Természetesen számba vették a már publikált iratokat, s azokról cédulakatalógust állítottak össze. Menetközben az illetékes vezetők úgy döntöttek, hogy az iratokba ne központozással jelöljék a kihagyott részeket, hanem teljes terjedelmükben bocsássák ezeket a dokumentumokat a bírálók elé. Így a továbbiakban, ha egy irat nem kívánatos részeket tartalmazott, azt a különböző bírálók és cenzorok egyszerűen kihagyták. Ezért az 1848-as törvényeket nem lehetett teljes terjedelmükben közölni. Így kimaradt a Partiumról, illetve az unióról szóló törvény, s a sajtótörvényből csak a sajtóvétségről szóló szakaszt publikálták.

A döntés értelmében eredetileg úgy folyt a kézirat-előkészítés, hogy a dokumentumot egész terjedelmében közlik az eredeti nyelven, a hely- és személyneveket feltüntető részletes regesztával. Ez az elképzelés az I. kötet bírálatra bocsátásakor érvényét vesztette, mert az illetékesek úgy döntöttek, hogy minden iratot le kell fordítani román nyelvre. Ez megfeszített munkát jelentett, s a kötet csak 1977-ben jelenhetett meg. A kötet eredeti kéziratával egyidejűleg bocsátotta bírálatra a kötet szerkesztője, Victor Cheresteşiu a Politikai Kiadónál *„A balázsfalvi nemzeti gyűlés 1848. május 15–17."* című monográfiáját. A kötet Stefan Pascu számos észrevétele ellenére, a szerzőnek a kiadóval való jó kapcsolata következtében már 1966-ban megjelent, s egy év múlva magyarul is olvasható volt. A dokumentumkötetek körüli huzavona miatt Cheresteşiu úgy halt meg 1971-ben, hogy még az I. kötet megjelenését sem érhette meg.

A bevezetés külön foglalkozik az Országos Levéltár munkatársának, a korszak kiváló ismerőjének és az említett kutatások önzetlen támogatójának, Trócsányi Zsoltnak az I. kötetről 1979-ben, a II-ról 1981-ben a Századokban megjelent kritikájával. Az I. kötetről írott bírálatában hiányolta azokat az iratokat, amelyek az erdélyi forradalmak a magyar eseményekkel való kapcsola-

tára vonatkoznak. Stefan Pascu a kolozsvári Történettudományi Intézet folyóiratában ingerülten reagált, s besorolta Trócsányit azok közé, akik „meggyalázzák a történettudományt".

Benkő Samu felidézi azt a fájdalmas és megszégyenítő érzést, ami a megjelent kötetek kapcsán elfogta, hogy a fáradságos munkával összegyűjtött, másolt és jegyzetelt iratok közül minden olyan anyagot kihagytak a cenzorok, „amelyek a magyar-román forradalmi együttműködés bíztató jelei voltak". (Példákat is sorol ezekre a tendenciózus torzításokra.) 1988-ban nyugdíjba vonulva határozta el, hogy 31 évi munkájának tapasztalatai alapján közreadja azokat az iratokat, amelyeket a nemzeti elfogultság a megjelent hét kötetből kihagyott. (Lábjegyzetben közli, hogy az általa összeállított kötet lezárta után, 2007 végén megjelent az 1848. június 26–30. közötti iratokat tartalmazó VIII. kötet is.)

A hosszúra nyúlt, de tudomány- és mentalitástörténeti szempontból indokoltan részletezett előzmények után a recenzens terjedelmi okokból a 204 dokumentumról csak összegező áttekintést adhat. A hét kötet anyagából kihagyott dokumentumok az első hetekben a pozsonyi és bécsi eseményekről szóló beszámolók, azok erdélyi visszhangjáról tudósító iratok közül kerültek ki, illetve nagyszámmal találhatók Teleki József főkormányzó rendeletei, a hozzá intézett, az erdélyi országgyűlés összehívását sürgető, illetve az azt ellenző megnyilatkozásokról szóló, hivatalos és nem hivatalos beszámolók. (Köztük számos levél Wesselényi Miklóstól.) A Batthyány-kormány időszakából a miniszterelnök vagy a belügyminiszter rendelkezései a jellemzőek, de megtaláljuk a nádornak május 19-én a király szökésének hírére Ferenc Károly főherceghez intézett, teljhatalmának növelését sürgető levelét (130. sz. dok.) vagy Szemere Bertalannak április 20-án a nádorhoz intézett felterjesztését, amelyben 29 név szerint felsorolt főispán kinevezésének megerősítését kéri. (75. sz.) Batthyánynak a székelyeket segítségül hívó akciója számos levélváltást eredményezett, s egy fontos melléktermékét: az egyik küldött, Gál Sándor részletes és jelentős beszámolóját a Székelyföld helyzetéről és az általa javasolt teendőkről. (202. sz.)

Benkő Samu összeállítása nemcsak korrigálja az említett hivatalos forráskiadványok egyoldalúságát, de elégtételt nyújt mindazoknak, akik a munkálatokban részt vettek, de vétlenek voltak a torzításokban. A gyűjtemény meggyőző bizonyítéka annak, hogy az elfogult nemzeti történelemszemlélet milyen mértékben képes torzítani a történelmi valóságot. A kötet előszavát levéltári és forrásmegismertetés követi, a végén hely- és névmutató áll.

Urbán Aladár

Rupert Klieber

JÜDISCHE, CHRISTLICHE, MUSLIMISCHE LEBENSWELTEN DER DONAUMONARCHIE, 1848–1918

Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 2010. 294 o.

ZSIDÓ, KERESZTÉNY, MUSZLIM MINDENNAPOK A DUNAI MONARCHIÁBAN, 1848–1918

Az alább tárgyalandó, a Habsburg Monarchia felekezeteinek társadalmát és életmódját vizsgáló munka tanulmányból nőtte ki magát teológiai doktori disszertációvá, amely utóbb átdolgozva és képekkel színesítve jelent meg. Rupert Klieber, a bécsi egyetem professzora átfogó képet ad a római katolikus, a keleti keresztény, a protestáns, a zsidó és a muszlim valláshoz tartozók mindennapjairól. Arra keresi a választ, hogy a vallás mennyiben befolyásolta a hívek mindennapi életét, kilátásait.

A bevezető részben a fogalom- és módszerhasználatba nyerünk betekintést. A mindennapi élet története („Alltagsgeschichte") iránti érdeklődés az 1980-as években jelent meg, nagyobb népszerűségre pedig az ezt követő évtizedben tett szert. Ez magával hozta olyan fogalmak megjelenését, melyek segítségével a kutatók igyekeztek minél pontosabban meghatározni az új diszciplínát. Ezek egyike a „Lebenswelt" kifejezés, amely a 19. századi kultúr-protestantizmusban gyökerezik, használata pedig — sokszor a „Milieu" szinonimájaként — az utóbbi években vált egyre népszerűbbé. Mód-

szere, hogy lépésről lépésre rekonstruálja az emberek tetteit, viselkedését és érzéseit. Nem statisztikai átlagok kimutatása a célja, hanem egyedi esetek alapján mutatja be a kulturális és politikai kihívásokra adott válaszokat. Ezzel tehát a kisember kerül a történetírás középpontjába.

Az egyháztörténetre vonatkoztatva ez annak a vizsgálatát jelenti, hogy az egyes vallásoknak, azok hittételeinek és útmutatásainak milyen hatása volt az érintettek hétköznapjaira és életminőségére. A szerző — miután vázolja a munka kereteit, forrásait és felépítését — ezt a szemléletet alkalmazza a Monarchia felekezeteit vizsgálva.

Elsőként a Monarchia zsidóságával ismerkedhetünk meg. Életüket és beilleszkedésüket megnehezítette a társadalom róluk alkotott negatív képe, az előítéletek és a róluk terjesztett rémhírek. Ehhez járultak belső ellentéteik is, amik a zsidóság megosztottságához vezettek.

Az ortodox zsidók identitástudatát elsősorban vallási hovatartozásuk határozta meg. Mentalitásukat és mindennapjaikat jelentősen befolyásolták a vallási előírások, melyek többek közt a ruházkodásra, az étkezésre, a haj- és szakállviseletre, a szociális és szexuális viselkedésre is kiterjedtek. Az előírások legnagyobb részének betartásáról a nőknek kellett gondoskodniuk, hisz a férfiak legfőbb feladata a tanulás, tehát a Talmud és a Biblia tanulmányozása volt, amelyet már háromévesen meg kellett kezdeniük. Az élet minden jelentős eseményét szigorú szertartások keretében ünnepelték meg. Hitvilágukba helyi mágikus hiedelmek is belekeveredtek. Galícia és Kelet-Magyarország haszid zsidóságát ugyan a rabbinikus hatóságok elítélték, mégis a szigorúan zárt tradicionális csoportok közé sorolhatjuk őket. Ez a karizmatikus, misztikus mozgalom 1848 előtt élte fénykorát. A hagyományos zsidó közösségek közé tartoznak a halicsi karaiták is, akik az 1880-as években 40–50 családot számláltak. Az ortodox zsidóság igyekezett ellenállni az új, modern hatásoknak, mégsem maradt ezektől teljesen érintetlen.

A zsidóság következő nagyobb csoportja az asszimilált zsidóság. Az asszimiláció folyamata az 1848-as forradalmaktól erősödött fel, amelyekben sok felvilágosult zsidó vett részt. Több tényező sürgette a beolvadás folyamatát, így a városba költözők számának növekedése, a vegyes házasságok és a csökkenő születésszám mellett gazdasági és kulturális okokat is találunk. Klieber rávilágít az 1870–80-as évektől megfigyelhető csökkenő vallási buzgalomra is. Az asszimiláció végső lépcsőfoka a felekezetváltás volt. A kikeresztelkedett zsidók nagyrészt római katolikusok lettek, de növekvő számban találunk soraikban protestánsokat is. A többségi társadalom ennek ellenére sem tekintette őket teljes értékű kereszténynek, miközben a zsidók szemében is idegenekké váltak. A szerző kiemeli azokat a mindennapos nehézségeket, amelyek az új vallási szokások felvételéből adódtak.

A zsidó miliőt tárgyaló fejezet harmadik alfejezete a zsidó intézményeket és az egyéb mozgalmakat tárgyalja. Megismerjük a zsidó vezetőréteg jelentőségét, soraikat megosztó vitáikat és a zsidóság megosztottságának területi sajátosságait. Az ellentétek Magyarországon a zsidóság ortodox, neológ és status quo ante irányzatokra szakadásához vezettek, a nyugati birodalomrészben azonban sikerült megőrizni az egységet. Ezután külön címszó alatt olvashatunk a cionista mozgalom kezdeteiről, majd a rezümében a fejezet rövid összegzése következik.

A következő nagyobb fejezet azokról a keleti keresztényekről szól, akik elsősorban a Monarchia periférikus területein éltek. A valláson belüli különbségek elsősorban nem a dogmatikát illető ellentétes nézetekből adódtak, hanem a mindennapi életet meghatározó eltérő regionális-kulturális jellemzőkből. Megosztó erővel bírt a római katolikus egyházzal való unió kérdése és a nyelv. Vallási életükbe sok babonás szokás is belekeveredett, amelyek nemcsak a laikusokat, de az őket vezető klerikális réteget is érintették.

Az általános megállapításokat követően a szerző sorra veszi az egyes csoportokat, külön-külön jellemezve vallási szokásaikat. Elsőként a bukovinai lipovánok kis közösségét ismerjük meg, akik az orosz ortodox óhitet követték, majd a Galíciában és Bukovinában élő örmények következnek. Utóbbiak túlnyomórészt az uniált örmény egyház tagjai voltak, kisebb részben pedig önálló egyházzal rendelkeztek. Körükben a népi praktikák közül elsősorban a bajelhárító rítusoknak volt nagy jelentősége. A halicsi görögkatolikusok lényegében azonosíthatóak a ruténekkel, miközben a bukovinai ukrán lakosság elsősorban az ortodox egyházhoz kötődött. A professzor a körükben élő népi hiedelmek közül bemutatja például azt, amellyel a lányok szépségét mágikus szavak és szenteltvíz segítségével próbálták növelni. A galíciai rutének saját nyelvhasználatát nehezítették a lengyel asszimilációs törekvések, melyek az ukrán nyelvet igyekeztek kiszorítani az oktatásból. A 19. század második felében az alkoholizmus megfékezésére irányuló egyházi kezdeményezések ugyan nem jártak sikerrel, de az ennek nyomán alakult szervezetek — például olvasó- és színjátszó-körök — a nemzeti öntudat fejlődésének fontos színtereivé váltak.

A következő alfejezet a románság helyzetét vizsgálja. Körükben nagyjából egyenlően oszlott meg az ortodox és az uniált egyházhoz tartozók száma. A felekezeti hovatartozás a mindennapi élet szempontjából nem választotta el a két közösséget, hisz az egész románságra jellemző népi hitvilág és modernizácó-ellenesség összekapcsolta őket. Az állami privilégiumok szintjén azonban már érezhető volt a két csoport közti különbség, hisz az uniáltak a császár lojális alattvalóiként 1853-ban önálló metropóliát vívtak ki maguknak, míg ortodox társaik a szerb egyházszervezet alá tartoztak. Klieber megállapítása szerint a magyar kormányok asszimilációs törekvései és az erősödő nacionalizmus ellenére a román emberek identitástudatát és mindennapi életét leginkább a vallási tényező („Faktor Religion") határozta meg az egész korszakban.

A szerb egyház helyzete különbözött az eddig említett népcsoportokétól. Nemcsak azért, mert az egész közösség egységesen az ortodox egyházhoz tartozott, hanem azért is, mert benne a laikusoknak kiemelkedően nagy szerep jutott, akik ezt a lehetőséget sokszor politikai céljaik elérésére használták fel. Ezzel párhuzamosan a szerb püspökök elveszítették vezető szerepüket, de ugyanez jellemezte az alsóbb egyházi rendek viselőit is. A szerb népesség mindennapi életét azonban hasonlóképpen jellemzi a szerző, mint azt a többi keleti keresztény felekezetnél tette. Végül arra a kérdésre keresi a választ, hogy ezek a felekezetek vajon erősítették vagy gyengítették a Monarchiát összetartó erőket („Die »Ostkirchen«: Verstärker oder Dämpfer der zentrifugalen Kräfte des Habsburgerreiches?"). Ehhez megvizsgálja a felekezetek és a központi kormányzat viszonyát.

A könyv leghosszabb fejezete a római katolikus egyházról szól, amelyhez a Monarchia lakosságának túlnyomó része tartozott. Ennek ellenére — ahogy Klieber fogalmaz — a Monarchia mégsem volt katolikus „Dorado", mert jelen voltak az egyházat kritizáló irányzatok is, melyek célja a római egyház befolyásának csökkentése volt. A mindennapi vallásosság terén 1914 előtt az agrártársadalmakra jellemző népi vallásosság volt jellemző, amit a modern hatások még nem érintettek. A regionális népi hagyományokkal összefonódtak a katolicizmus egyes elemei, amelyek révén 1650 és 1750 között egy karakterisztikus kulturális nyelv alakult ki. A tradíciók közül sok a jozefinista reformokat túlélve Ferenc József korában is meghatározta a társadalom vallási életét. Így helyi szokássá váltak például a barokk vallásos színdarabok nyomán a betlehemes és passiójátékok, de a szerző megemlít több, jeles napokhoz és időszakokhoz (például vasárnap, böjt, húsvét, elsőáldozás) kapcsolódó népszokást is. Rávilágít azokra a különbségekre, amelyek a népi gyakorlat és az egyház nézetei között voltak, például a szexualitás terén.

A hívek világa után a papok és szerzetesek mindennapjait vehetjük górcső alá. A többi felekezet esetében a papi utánpótlás megteremtésének legsikeresebb módja az volt, hogy a klerikusokat saját leszármazottaik követték az egyházi hivatalban. Ezzel a lehetőséggel azonban nem élhetett a római egyház, hisz papjainak és szerzeteseinek megtiltotta a házasságkötést. A papság csökkenő létszámának megfékezésére a felsőpapság új szemináriumokat állított fel. Klieber leírást ad a szeminaristák életéről, majd áttér a szerzetesek tárgyalására, majd kiemeli a missziós és a női közösségek növekvő számát. Főként a női közösségek fellendülése volt számottevő a korszakban, amelyek elsősorban a szociális munka területén tevékenykedtek (például betegápolás, nevelés). A professzor egy táblázat segítségével arra is felhívja a figyelmet, hogy a Monarchia egyes területei között milyen eltérések figyelhetőek meg a klerikusok számát illetően. Megismerjük a helyi hierarchia élén álló alsópapság helyzetét, majd az egyházi karrier lehetőségeit is. A korszakban általános tendenciaként megfigyelhető, hogy egyre több nem nemesi származású klerikus kerülhetett főpapi pozícióba a Monarchia mindkét felén. Az egyház és a világi kormányzat közötti konfliktusokra is találunk néhány példát, többek közt az 1848-as forradalom és a vegyes házasságok szabályozása kapcsán, de megismerünk egyházon belüli ellentéteket is.

A következő alfejezet a katolikus társadalom „oszloposodásáról" („Versäulung") és annak modernizáló hatásairól szól. A 19. század közepétől indult ez a folyamat, melynek jelei a növekvő számú, különböző minőségű katolikus csoportok voltak. Ezek elsősorban magánkezdeményezésekből indultak ki, résztvevői pedig laikusok és az alsópapság tagjai voltak. Ez érintette a hagyományoknak megfelelően eddig is létező vallásos testvériségeket, amelyek például az elhunytak végtisztességben részesítésére alakultak, majd folyamatosan újabb közösségek születtek újabb célokkal. Ilyenek voltak az új, polgári egyesületek, melyek kezdetben karitatív vagy kulturális céllal alakultak. A későbbiekben a szerveződés szempontjai kibővültek például az azonos jogállású vagy foglalkozású hívek egy közösségbe vonásával.

Az utolsó alfejezet a katolikusok politikai szerepével és kialakuló pártjaival foglakozik. Az 1890-es évektől kezdett teret hódítani a keresztényszociális mozgalom, amelynek bázisai a már korábban tárgyalt egyesületek voltak. Ezzel megjelentek a politizáló papok („Priesterpolitiker"),

akik nagy befolyásra tehettek szert. Az új politikai csoportosulások részesei lettek a helyi egyházi életnek, és megteremtették saját kommunikációs csatornáikat is. Sok vitát keltett az egyház-közeli szervezetek azon törekvései, hogy bővítsék az egyházi infrastruktúrát, és krisztianizálják az egyetemeket és az állami hivatalokat.

Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupálásával a Monarchia befolyása alá került egy túlnyomórészt muszlimok lakta terület is, ezért a szerző egy kisebb fejezet erejéig velük is foglalkozik. Ezt a régiót az Isztambultól való nagyfokú függetlenség jellemezte, így az iszlám fő irányzatától eltérő szokások is kialakultak. A helyi tradíció gyakran megengedte az alkoholfogyasztást és a mágikus praktikák használatát. Az első alfejezet az okkupált terület igazgatását tárgyalja. A terület hivatalait közvetlenül a pénzügyminisztérium alá rendelték, amellyel az a különleges helyzet is együtt járt, hogy a jozefinista egyházpolitika zavartalanabbul valósulhatott meg, mint más területeken. A muszlimok részéről ez együtt járt egy öntudatos, de lojális és a külföldtől lehetőleg független vallási közösség kialakításának igényével. Emellett megindult egy szerbekkel szembeni önálló, bosnyák nemzettudat kialakulása is. Azonban a társadalom reformokat visszautasító magatartása megnehezítette a fejlődést célzó intézkedések végrehajtását.

Társadalmukban a nők gyakorlatilag írástudatlanok voltak, feladatuk a háztartás vezetése volt, a nyilvánosság előtt pedig csak elfátyolozott arccal jelenhettek meg. A házasságokra többségben a monogámia volt jellemző, ritkábban előfordult egyidejűleg kettő vagy három feleség is egy férfi oldalán. A magas analfabetizmus és az alacsony iskolázottság miatt ebben a társadalomban különösen nagy volt a szájhagyomány útján öröklődött tudás jelentősége. Klieber ezek megállapítása után bemutatja a különböző iskolatípusokat is, majd áttér a vallás szerepének boncolgatására. A muszlimok a kötelező vallási gyakorlatokat általában végrehajtották, bár a társadalom laicizálódása egyre fokozódott. Az oktatás gyengeségei miatt a vallási vezetők képzettsége nem volt magas. Az új kormányzat a modernizációt ráerőltette az alattvalókra, ami megnyilvánult az állami hivatalnokok számának megtöbbszöröződésében is. A professzor végül arra is kitér, hogy az okkupációt követően a Monarchián belül mely területekre költöztek muszlim közösségek, és milyen szerepet vállaltak a hadseregben az első világháború idején.

Utolsóként a protestáns felekezetetekkel foglalkozik a könyv. A különböző protestáns közösségek csak lazán kapcsolódtak, egymástól szeparáltan éltek a választott lelkipásztorok vezetése alatt. Ez köszönhető volt a hitvallásbeli különbségeknek, de a nyelvi sokszínűségnek is. Az első alfejezet a magyarországi protestantizmussal foglalkozik. Voltak kis, szektajellegű közösségek, mint a nazarénusok és a szombatosok, akiket az egyházi körök nem néztek jó szemmel, és akik ezért zaklatásoknak voltak kitéve. Nem nagy számú, de annál jelentősebb felekezet volt az unitáriusoké, akik jórészt magyar anyanyelvűek voltak, és Erdélyben a négy bevett vallás egyikét képezték. A Monarchia legnépesebb protestáns felekezete a svájci mintát követő református volt. A 19. századi Magyarországon a kálvinisták lakta területek voltak azok, amelyek a modernizációban leginkább élen jártak. A szerző ismerteti foglalkozási jellemzőiket és szokásaikat, amelyekre népi mágiától sem mentes puritanizmus volt jellemző. Megállapítja, hogy a reformált egyházban a többi felekezethez képest jelentősebb volt a vallási közömbösség és a kisebb közösségek kiszakadása.

A másik nagy protestáns felekezetről, az evangélikusról megtudjuk, hogy németajkú közösségeik a Lajtán túlhoz képest Magyarországon kevésbé voltak öntudatosak és hajlottak a magyarosodásra. Náluk is megfigyelhetőek a társadalom általános tendenciái, a kivándorlás, a felekezet elhagyása, kisebb csoportok kiválása. Az erdélyi szászok helyzete más volt. Ők alkották a Monarchia leghomogénebb lutheránus csoportját, akik meg tudták őrizni nyelvüket, ellenálltak a szekularizációnak, egyházi iskoláik számát pedig magyarországi hittestvéreikkel szemben növelhették. Társadalmi életükben fontos szerep jutott a különböző egyesületeknek, testvériségeknek, püspökeik pedig nagyobb tiszteletnek örvendtek, mint bármely más protestáns felekezetnél.

A harmadik alfejezet az alpoki, cseh, morva, szileziai, galíciai és bukovinai protestantizmust mutatja be. Az Alpok az a terület, ahol a protestánsok már az üldözések idején menedékre leltek, így elszigetelt paraszti közösségeikben virágzó református élet alakult ki. Sajátos protestáns élet fejlődött ki cseh és morva vidékeken, ahol a református és evangélikus irányzat is jelen volt. A tradicionális protestáns környezetben körülbelül 1870-ig az iskolahálózat adta az egyházi infrastruktúra alapját, s csak az iskolák számának törvényi csökkentésével nőtt meg a parókiák jelentősége.

A következő alfejezet a protestáns élet első átalakulásával foglalkozik, amely az Ausztria belső területein való megtelepedés és az 1861-es protestánspátens hatására történt. A század közepétől egyre több protestáns költözött be addig tisztán katolikusok lakta régiókba, városokba, ami magával vonta új hitközségek megszerveződését, és ezzel a protestáns társadalom átalakulását. A

szerző ezután rátér a második átalakulásra, amelyet az „el Rómától" mozgalom („Los-von-Rom-Bewegung") indított el. A mozgalom az evangélikus vallásra való áttérést jelentette, amely többek közt politikai és kulturális okokból kifolyólag hódított elsősorban a katolikusok, de kisebb számban a zsidók körében is. A fejezet egy rövid áttekintéssel zárul.

Az összefoglaló fejezet („Handicaps oder Lebenshilfen? Die Bedeutung der Konfessionen für den Lebensalltag der Bevölkerung") néhány oldalban összegzi és példákkal támasztja alá a legfontosabb megállapításokat. Azt, hogy a vallás meghatározza az emberek kilátásait, bizonyítja a zsidó és muszlim nők helyzete, akik gyakorlatilag ki voltak zárva az oktatásból, és feladatuk a család ellátására korlátozódott. Meghatározó tényezők voltak a különböző vallások házassági előírásai is, például a katolikus világiak számára a válás tiltása, az egyháziaknak pedig a cölibátus előírása. Klieber kiemeli azokat a pozitív hatásokat, amelyek a vallások közösséget teremtő erejéből adódtak, és amelyek rendszert és ritmust adtak az emberek életének, de hangsúlyozza az egyházak oktatási és szociális funkcióit is. Végül azt a következtetést vonja le, hogy a vallások hatása az emberek életére összességében pozitív volt, hisz nélkülük a kultúra szegényebb, a szociális élet ridegebb lett volna.

A legutolsó rövid fejezetben, mintegy utószóként még arról olvashatunk, hogy milyen volt az állam és az egyház viszonya ebben a korszakban. Bár a Monarchiát jórészt katolikus nagyhatalomként szokták leírni, a hatóságok mégis minden elismert vallást hasonló módon támogattak, és a különböző felekezeteket a társadalom támaszaivá akarták tenni. Ez csak részben sikerült, de a nacionalizmussal szemben fékező erőt jelentett a vallási közösséghez való tartozás, és a klerikusok jórészt lojálisabbak voltak az értelmiségieknél.

Ez a világos szerkezetű, arányos tagolású, fotókkal, térképekkel és táblázatokkal gazdagon illusztrált alkotás egyedülálló, hisz egyedi nézőpontjának köszönhetően sajátos szintézisét adja a Monarchia vallási viszonyainak. Rupert Klieber párhuzamba állítja a különböző vallásokat, így jól megfigyelhetővé válnak a különbözőségek és a hasonlóságok a mindennapi élet vonatkozásában. A fogalommagyarázatoknak köszönhetően a mű alkalmas arra, hogy a témában járatlan, de németül tudó olvasó is megértse mondanivalóját. A korszakkal foglalkozó történészek számára pedig nemcsak tartalma, hanem a könyv végén található, a témához kapcsolódó bőséges irodalomjegyzék miatt is jól használható anyagról van szó. Magyar fordítás még nem jelent meg, de nagyon hasznos lenne, ha egy ilyen, hazánk történelmét nem magyar oldalról megvilágító mű magyar nyelven is hozzáférhetővé válna.

Bolf Barbara

Gerald Stourzh

SPUREN EINER INTELLEKTUELLEN REISE

Drei Essays

Böhlau Verlag Wien, Köln Weimar 2009. 172 o.

EGY SZELLEMI UTAZÁS NYOMÁBAN

Három esszé

Az esszé kötetet a bécsi egyetem emeritus professzora Gerald Stourzh nyolcvanadik születésnapja alkalmából adta közre a bécsi Böhlau Verlag. Nemcsak a könyv címadó tanulmánya önéletrajzi ihletésű, valójában minden írása szellemi hitvallás; egy közép-európai tudós humanista számvetése, amely tárgyszerűsége, jogászi pontossága ellenére (vagy éppen annak következtében) magával ragadó olvasmány.

Stourzh annak a bécsi magas kultúrának örököse, (ezt hozta egy sok generációs értelmiségi családból), amit Schorske és Hanák nyomán talán a Monarchia legfontosabb örökségének érzünk. Édesanyja 1915-ben szerzett orvosi diplomát a bécsi egyetemen, gyakorló orvos volt, és anatómiai tárgyú tanulmányokat publikált, apja filozófiai doktor, náciellenes etikai írásait az „Anschluss" után (amit Stourzh következetesen „nemzetiszocialista hatalomátvétel"-nek ír) Svájcban álnéven

publikálta. A tizenéves Stourzh tehát egy kifejezetten náci ellenes, európéer protestáns családban nőtt fel, az alkotás, a szellemi tevékenység abszolút tiszteletének légkörében.

Gyermekként érzékelte, hogy egy elfogadhatatlan világ veszi körül. A politika primátusáról szerzett akkori tapasztalatából eredt a politikatörténet, a politikai gondolkodás, az alkotmánytörténet iránti érdeklődése, ami későbbi tudományos tevékenységét is meghatározta.

Már egyetemi évei alatt (1947–51) igyekezett nyugati tapasztalatokat szerezni. A provinciális, összetört Ausztriából sikerült eljutnia Franciaországba, majd Angliába. 1951-ben pedig, a hidegháború mélypontján Ausztria négyhatalmi megszállása idején, amikor az ország jövője teljesen bizonytalan, ő maga pedig mindössze huszonkét esztendős volt, asszisztensi állást szerzett a chicagói egyetemen.

Itt írta első jelentős könyvét Benjamin Franklinről (Benjamin Franklin and American Foreign Policy, 1954) amellyel azonnal elnyerte a „legjobb könyv a korai amerikai történetről" díjat. Rengeteget tanult és érdekes emberekkel ismerkedett meg, nemcsak az egyetem neves professzoraival, mint amilyen Hans Morgenthau (az ő tanítványa, segítségével jutott Amerikába), vagy a honfitársa, Friedrich von Hayek volt, hanem olyan európai gondolkodókkal, mint Reinhold Niebur, Raymond Aron, vagy Arnold Toynbee. Érdekli az osztrák emigráció sorsa. Hayek kezdeményezésére megpróbálja számba venni az amerikai egyetemeken és tudományos könyvtárakban alkalmazott honfitársait, de ő maga nem kíván közéjük tartozni. És itt mutatkozik meg az életpályának az ő generációjához tartozó magyarokétól alapjában eltérő volta. Stourzh haza akart térni, (ami egyébként, ahogy mentora és professzora, Engel-Janosi példája is mutatta, Ausztriában sem volt túl egyszerű dolog). 1958-ban mégis állást kapott Bécsben, tudományszervezői feladatot, a Gesellschaft für Außenpolitik felépítését. Ezzel összefüggésben kezdett el foglalkozni Ausztria nemzetközi pozíciójának alakulásával a második világháború után, amely a négyhatalmi megszállás végéhez és az osztrák államszerződés megkötéséhez vezetett; a témával, amely későbbiekben is kutatásainak fontos része volt (*Geschichte des Staatsvertrages 1945–1955. Österreichs Weg zur Neutralität*, amely több átdolgozásban és kiadásban jelent meg). A Franklin könyvnek köszönhette, hogy 1964-ben meghívták Berlinbe, (Freie Universität) az akkor alapított Újabb kori Történeti Tanszékre, ahol nagy súlyt helyeztek az amerikai történet oktatására. 1969-ben vette át Friedrich Engel-Janosi professzortól az Újkori Történeti Tanszék vezetését Bécsben.

Stourzh könyvében számba veszi legfontosabb kutatási területeit. Ebből a magyar szakmai közönség leginkább bécsi korszakát ismeri, a magyar történetírásra legnagyobb hatással monarchia-történeti kutatásai voltak és vannak; a nemzetiségek egyenjogúságáról, az osztrák identitásról, és a dualizmus állam jellegéről írt munkái. [Csak jelzésként a nálunk legismertebb írásokra hivatkozva: Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918 (Wien 1985); Vom Reich zur Republik. Studien zum Österreichbewusstsein im 20. Jahrhunder (Wien 1990); Der Umfang der österreichischen Geschichte. In: Wolfram Herwig und Pohl Walter (Hg.), Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung (Wien 1991) 3–28; Der Dualismus 1867 bis 1918: Zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie. In: Wandruszka Adam–Urbanitsch Peter (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. 7: Verfassung und Parlamentarismus (Wien 2000) 1177–1230.]

Számára, mint az osztrák történetírás számára általában alapvető probléma, hogy mit kell érteni „osztrák" történelmen. Egy impozáns historiográfiai tanulmányban elemezte a 19. és 20. század legjelentősebb osztrák historikusai Ausztria-fogalmát, azt a problémát, amely az „osztrák" megnevezés értelmének divergenciájából eredt, abból, hogy „Österreich" egy uralkodó ház, és ugyanakkor a történelem során nagyon változó kiterjedésű területi egység neve. És hogy pusztán a 19. században maradjak: míg cáfolja a mítoszt, hogy a dualista Habsburg Monarchia nyugati fele 1915-ig (az ismert címerrendeletig) valójában névtelen volt, (tehát vitatja, hogy a dualista Monarchia félszázada alatt Ciszlajtániában nem alakult ki állami identitás) elismeri, hogy a Monarchia bukásáig tovább élt egy schwarzgelb „nagyosztrák" felfogás, amely Ausztriát a dualizmus időszakában is Gesamtmonarchiával azonosította, s amelynek maradandó lecsapódása az osztrák szépirodalomban Josef Roth, Franz Theodor Csokor munkásságán át Musilig vezet és tovább, egészen napjainkig. Tehát míg egyfelől nem vitatja, hogy „a régi Ausztria" gyakran az „összbirodalmat" jelenti, az ő interpretációjában 1867-ben két állam jön létre; és nagyon figyelemreméltó ezzel kapcsolatban kiegyezés-értelmezése. Ennek középpontjában a dualista paritás eszméje áll, ami nem pusztán azt jelenti, hogy két, belkormányzatát tekintve önálló állam jött létre — aminek hangsúlyozását mi oly fontosnak tartjuk —, hanem a „paritás" által Ciszlajtánia Magyarországhoz hasonló egységállam lett. A kiegyezés teremtett a Landok felett Reichsratot, a Reichsratnak felelős ciszlajtán kormányt, vagyis garantálta az alkotmányosságot a szűkebb Ausztriában (Ciszlajtániában).

A jog és alkotmány áll érdeklődése és kutatásai középpontjában. Ez az alkalmazott alkotmány és jogtörténet jellemzi a Monarchia történetével foglalkozó talán legfontosabb munkáját. A *Gleichberechtigung der Nationalitäten* nem a Monarchia nemzeti konfliktusairól szól, vagy az utolsó évtizedek újjáépítési terveiről, mint a vonatkozó irodalom döntő része, hanem arról, hogyan határozza meg 1848-tól a Habsburg Monarchia történetét a nemzeti egyenjogúság posztulátuma. Felfogása szerint Ferenc József a nemzeti mozgalmak hatására magáévá tette az egyenjogúság eszméjét, mert a magyarok törekvései ellenében ezt diktálta a dinasztikus államérdek. 1867-től a birodalom két fele a nemzeti és nyelvi jogok tekintetében elvált egymástól; a magyar nemzetállammal szemben Ausztria nemzetiségi állam lett. Azt vizsgálja, hogy a törvényhozásban, és ami számára nagyon fontos, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban hogyan sikerült érvényt szerezni az egyenjogúság követelményének. Forrásbázisa és megközelítése egyaránt újszerű. A Reichsgericht (Legfelső Bíróság, amelynek a decemberi alkotmány értelmében legfontosabb feladata az állampolgár politikai jogainak alkotmányos biztosítása) és a Közigazgatási Bíróság nemzeti és nyelvi konfliktusokkal kapcsolatos jogeseteit, a nemzetiségi konfliktusokkal kapcsolatos perek ítéleteit elemzi a vonatkozó szerteágazó levéltári források alapján.

Egy alkalmi előadásból nőtt tanulságos önálló esszévé *Zeit der Konversionen: Gustav Mahler Karl Kraus und Wien im fin de siècle* c. írása. Bécs sajátos Kelet és Nyugat közötti helyzetével függött össze, hogy itt az áttérés társadalmi problémává vált. Kissé leegyszerűsítve: Nyugaton a zsidók társadalmi egyenlősége a 19. század végén adva volt, Kelet-Európában az áttérés sem biztosította egyenjogúságukat. Bécsben azonban a hivatalnoki, katonai és az intellektuális pályákon a konverzió a társadalmi emelkedés feltételévé vált. Ezt a sajátos jelenséget mutatja be Gustav Mahler és Karl Kraus példáján.

Jog és alkotmányosság volt és maradt Stourzh központi témája. A háború alatt gyermekként „republikánus alkotmánytervezetet" szerkesztett apja könyvtárában maradt kézikönyvekből. Az emberi jogok iránti humanista elkötelezettség végigkíséri pályáját, ezt tükrözi a kötet záró írása, a bécsi egyetemen 1997-ben tartott búcsúelőadása, hitvallása: *Menschenrechte und Genozid.*

Somogyi Éva

Balla Tibor

A NAGY HÁBORÚ OSZTRÁK–MAGYAR TÁBORNOKAI

Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Szerk. Veszprémy László)

Argumentum, Budapest 2010. 348 o.

Balla Tibor tábornoki lexikona rendkívül hasznos segédkönyv mindazoknak, akik az első világháború történetével, Ferenc József hadseregével, a Monarchia társadalomtörténetével foglalkoznak vagy csak érdeklődnek a hadtörténet érdekességei iránt.178 magas rangú tábornok életrajzát, pályája főbb adatait ismerhetjük meg belőle. Azzal a precizitással, amelyhez hadtörténészeink ragaszkodnak, dacolva a korszellem lezserségével. Nem ismer „ismeretlen" adatot, ami névmutatóknál, lexikonokban oly gyakori: a legnehezebbet, a halálozási dátumot is kiássa.

Miért éppen 178? A szám önkényesnek tűnhet, valójában egy kötet lehetőségei határolják be. Balla alezredes, kihasználva beosztását, amely néhány évre a bécsi Kriegsarchivhoz köti, először a Nagy Háború *magyar* tábornokai életrajzait akarta összegyűjteni. Hamar rájött, hogy tárgya megfoghatatlan. Egy-egy falu lakóinak nemzeti hovatartozását még csak meg lehet határozni. (A költő Erdélyi József önéletírása szerint az ő falujában 4 nemzetiség élt: magyarok, románok, magyarrá asszimilált románok, románná asszimilálódott magyarok.) A Monarchia 2–3 évenként helyőrséget váltó tisztjei nem tudhatták, mely vidéken esnek bele abba a bizonyos sötét verembe, ahány gyermekük, annyi városban született, s ha katonacsaládba, már felmenőik is olyan iskolába járatták őket, amilyen ott volt, egymásután akár ötfélébe. Balla tehát megpróbálta bonyolult ismérvek alapján meghatározni a tábornokok nemzetiségét, s ezeket ismertetve bemutatja, hogy nincs egyértelmű definíció.

Egyszerűbbnek s egyszersmind hasznosabbnak tűnt, ha Ferenc József szellemében egységesnek veszi a tábornoki kart. Csakhogy akkor ezerkétszázan voltak, nem fértek egy kötetbe. Balla nem adta fel a célt, hogy feldolgozza az egész világháborús tábornoki kart, de az több kötet, sok év munkája — fiatalember, teheti. Kezdetnek azonban annyit választott, amennyi egy nem túl vastag kötetben elfért — a tábornagyokat, vezérezredeseket, „gyalogsági" és „lovassági" tábornokokat, táborszernagyokat. (Hurcoljuk magunkkal az ügyetlen fordítást – a General der Kavallerie nem lovassági tábornok, hanem az egész lovasság tábornoka.)

Balla életrajzai igazolják döntését, mint írja, „Kövess Hermann tábornagy, a világháború egyik legsikeresebb hadvezérének apja osztrák nemes... anyja erdélyi szász polgárlány volt. Temesvárott született, apja állomáshelyén. Végig a közös hadseregben szolgált, de sokáig magyarországi ezredeknél és beosztásokban, így a világháború előtt három évig a nagyszebeni hadtest parancsnokaként. Magyarul nem tudott jól, viszont három fiának magyar neveket adott (Béla, Géza, Jenő). Bécsben halt meg, de Budapesten temették el." Ilyen példát százat is hozhatnék Balla életrajzaiból. A maga teljességében, egységében mutatja be a tábornoki kart, hogy az olvasó adatai alapján eldönthesse, kit tart magyarnak vagy németnek. Vagy mindkettőnek – hiszen ennek a testületnek egyik sajátossága, hogy nemzeti hovatartozásukat több oldalról is láthatjuk.

Balla huszonötöt tekint magyarnak a 178-ból, ezek: Bacsák Zsigmond, Balás György, Bartheldy István, Braun József, Csanády Frigyes, Festl Lehel, Galgótzy Antal, Hadfy Imre, Hauer Lipót, Hazai Samu, József főherceg, Kárász Ernő, Kolossváry Dezső, Kornhaber Adolf, Lónyay Albert, Magyar Gyula, Nikić János, Plank Ede, Schay Gusztáv, Schultheisz Emil, Siegler Konrád, Sorsich Béla, Szurmay Sándor, Tamásy Árpád, Wieber Adorján.

Ennél nagyobb a Magyarországon születettek, tehát a magyar állampolgárságra jogosult, itteni illetőségűek száma (66). Ezekhez sorolnám a magyarországi német Sieglert is – igaz, hogy felesége Perczel-lány volt, fia a harmincas években a magyar hadsereg tábornoka. Ezek nagy része ún. „Tornisterkind" (a katonai hátizsák német neve után) akit apja úgyszólván tornisterében cipelt helyőrségről helyőrségre. Továbbá számos a magyar állampolgár, de magyarul nem mindig tudó, magát horvátnak vagy németnek valló tábornok. (Néhány ismert név: az erdélyi szász Arz Arthur, a Monarchia utolsó vezérkari főnöke, Fabini Ludwig, Kusmanek Hermann, Rohm Alfréd, Ziegler Alfréd; a délszláv Boroević Szvetozár, Sarkotić Stephan; Gaudernák József magyar báró, a legismertebb huszártisztek egyike, Tersztyánszky Károly, vagy a Bécsben magyar tábornok apától született Nagy Gyula, vagy az aradi születésű német Rohr Franz, a m. kir. honvédség utolsó főparancsnoka). Ezek vitatható esetek, de a magam részről helyeslem, hogy Balla a szigorúbb kritériumokhoz igyekszik tartani magát, mint más vonatkozásokban is.

Joggal jegyzi meg a szerző, hogy a magyar tábornokok közül kevésnek van méltó életrajza. Milyen érdekes lenne például egy párhuzamos életrajz a világháború két magyar honvédelmi miniszteréről (Hazai és Szurmay), akik gyakorlatilag már a háborút megelőző évtizedben is együtt működtették a minisztériumot.

Mindegyik életrajz a következő adatokat tartalmazza: név (magyarul és németül, nemesség feltüntetésével); a születés, a halál napja és helye; utolsó, elért katonai rang; vallás; családi állapot; gyermekek száma, nemük szerint; az apa foglalkozása; iskolai végzettség (részletezve, felsorolva, az elvégzett civil iskolatípusokat, osztályok számát, valamint ugyanezt a katonaiskoláknál, akadémiáknál, beleértve a már kinevezett tisztként letett, többnyire kétéves felsőfokú tanfolyamokat, mint a Hadiiskola, magasabb műszaki vagy tüzér tanfolyam, esetleg civil főiskola, Lovaglótanár Intézet). Azok esetében, akik katonaiskolát nem végeztek, hanem tartalékos tisztként kérték aktiválásukat, a hivatásos tiszti kiegészítő vizsga; nyelvismeret; hazai, illetve külföldi kitüntetések, az adományozás időpontjával; előmenetel, a kinevezés dátumával; beosztások pontos felsorolása, ugyancsak a kinevezés dátumával. Fontos adat, hogy milyen hadjáratban, ütközetben vett részt, külön megjegyezve, ha szolgált pl. Bosznia okkupációjánál, de ütközetbe nem került.

Az életrajzok közlik a tábornok fontosabb katonai tárgyú írásainak adatait (akinél van ilyen) és igen részletesen Balla vonatkozó forrásait. A „Címek és rangok" rovatban találjuk a nem katonai szolgálathoz kötődő címeket. Ide tartoznak például a díszpolgári, díszdoktori, titkos tanácsosi, főúri címek, nemesség adományozása, hadtudományi vagy más társaságok tagsága, azokban elfoglalt elnöki stb. pozíció. De itt sorolja fel az olyan, a 19. század közepétől már csak formális katonai címeket is, mint ezredtulajdonos. A Megjegyzés rovatban szerepelnek a máshova nem sorolható lényeges adatok, mint ha megözvegyült és újra nősült, más családi adatok, mint a régi, esetleg külföldi nemesség, apja, testvérei foglalkozása, ha magasabb katonai, esetleg más rangot értek el (kamarás, titkos tanácsos) esetenként a temetés közelebbi adatai. (Nem tudom, akkor már miért

nem említi, hogy Conrad, az ugyancsak szereplő Pflanzer-Baltin és Kövess egy-egy fia elesett az 1914-es galíciai harcokban. De hát megjegyzéseknél nem lehet a Ballára nagyon is jellemző teljes következetességre törekedni.)

A megjegyzés rovatban szerepelnek olyan érdekes adalékok, hogy pl. Boroević azért nem kérte a Mária Terézia rendhez a bárói rangot, mert a végső győzelem után grófi rangra számított. (Balla ugyan azt írja, hogy „elutasította az MMTO-K-val járó bárói rangot", de ez így nem pontos, a bárói rang nem automatikusan járt, kérni kellett s akkor az uralkodó megadta.)

Az adatok forrásainál bizonyos problémákat okoznak a tiszti minősítési lapok és hasonló szolgálati, iskolai minősítések. Az egyik az apa foglalkozása; a Qualificationsliste adatai néha még régiesek, mint „magánzó" vagy „polgár" ami csak azt jelzi, hogy nem tiszt vagy köztisztviselő. A nyelvismeretnél a minősítés elsősorban a beosztáshoz szükségeseket vette figyelembe, azokat viszont olykor nagyvonalúan. Tehát az átlagosan 4 nyelv ismerete irigylésre méltó, de túlzott. Ha viszont az „ezrednyelvek" között nem volt ott a magyar, akkor olykor olyannál sem szerepel, aki gyermekkorát töltötte hazánkban vagy hosszú szolgálati, esetleg nyugdíjas éveket; tehát tudhatott magyarul, de (szolgálati szempontból) minek? Ezt csak azért jelzem, mert Ballánál a nyelvismeret a magyarság egyik ismérve. Megemlíti, hogy forrásai nem közlik az anya nevét, ami felesleges is szolgálati szempontból, de a tábornok nemzetiségét, társadalmi helyzetét árnyalhatná.

Világosabbá teszi az adatok jelentését, ha azokat összevetjük az előző generációval vagy a következővel – a kilencszázharmincas évek Szakály Sándor által feldolgozott tiszti elitjével. Az első világháborús tábornokok képzettsége nagyobb és rendszeresebb, mint azoké, akik karrierjüket az 1868-as hadseregreform előtt alapozták meg. Kétharmaduk végzett katonai akadémiát, a többi kevés kivétellel kadétiskolát. Ami azt igazolja, hogy a kadétiskola nem jelentett nagy hátrányt a tábornoki karrierben, legfeljebb 1-2 év késedelmet. Csupán néhány százalék azok aránya, akik kadétok (hadapródok) sem voltak, ezek is magasabb végzettségűek, heten vannak ugyanis, akik az értelmiségnek kijáró 1 éves önkéntesi kedvezmény után léptek hivatásos tiszti pályára. A korábbi generációkhoz képest nagyon kevesen vannak, akik közvitézből, „öreg" altisztből küzdötték föl magukat. Ez nemcsak a legjelentősebb különbség, de eltér a legtöbb hadsereg fejlődési irányától – még az orosz hadseregben is tágabb az ilyen mobilitási csatorna (kozákok). Csupán egy iparosfi és 4 parasztfiú van köztük, ezek is speciális esetek: 3 délszláv határőr, „Grenzsohn" és egy tiroli császárvadász, akit kadétiskolára küldtek.

Miután a 178 tábornok nagy többsége már az 1868-as hadsereg-reform után kapta kinevezését, elmondhatjuk, hogy a szociális mobilitás csökkent a tisztikarban a kiegyezés előttihez képest. A határőrök, vitéz altisztek előtt elzáródott a karrier útja, 5 altiszt és néhány katonai kistisztviselő fiai jelzik a megmaradt mobilitási csatorna (minden „Soldatensohn" jogosult volt tisztiiskolai felvételre) beszűkülését. A népfiak helyét a tisztek fiai mellett a növekvő számú értelmiség fiai veszik át, de csak a Bildungsbürgertum és nem a Besitzbürgertum; kevés a polgári vagy középbirtokos családból származó.

Ugyancsak megcsappant a kívülről érkezők aránya (más német államokból, olasz, ír, „vallon" katolikusok) – mindez áll nagyjából az itt nem szereplő vezérőrnagyokra, altábornagyokra is. Talán ezért sem emelkedik fel a nagy háborúban egy Prinz Eugen. Hősi halált egyedül Emil Ziegler lovassági tábornok halt: a fronton szerzett kolerában hunyt el. A szereplő tábornokok kereken 80%-a nemes ember, ezeknek fele örökölte, másik fele maga kapta címét. A született főnemesek aránya elég magas, 16%, köztük féltucatnyi Habsburg főherceg – utóbbiak 25-30 évesen már ezredesek lehettek, míg a többiek előléptetését a szabályzat uniformizálta, csak a háborús évek tettek lehetővé gyorsabb avanzsálást. A kötetben szereplők között a háború végén nem volt 50 évesnél fiatalabb, néhány főherceget nem számítva.

Itt kell megjegyezni, hogy számos magas rangú tábornok a háború alatt már nyugdíjba, rendelkezési állományba vagy tiszteletbeli beosztásba (testőr) került, másrészt voltak magas beosztásban olyanok, mint például Waldstätten Alfréd, a vezérkar főnökének helyettese, aki még csak vezérőrnagyi rangot ért el, tehát nem szerepelhet a kötetben. A valóságos világháborús vezető elit névsora tehát bizonyos fokig eltérne a közöltekétől, valamivel fiatalabbak.

A kötet tábornokai nagyjából a kiegyezés, hadseregreform körüli években és a következő két évtizedben kaptak tiszti rangot, tehát a konzervatív mobilitási adatok ennek az időszaknak a jellemzői.

Ha összevetjük a kötet adatait Szakály Sándor szélesebb körű, de hasonló tárgyú vizsgálatával (*Szakály Sándor:* A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. 2. kiadás Bp. 2003.), amelynek szereplői túlnyomórészt a 19. század utolsó két évtizedében születtek, azt látjuk, hogy ezek között

már alig 15% katonatiszt fia, viszont mintegy 40% civil közalkalmazotté. Nem közalkalmazott értelmiségié kb. 20%, kispolgár 10%, munkás-vagy parasztszármazású nem több 5%-nál. Vagyis a nagy többség értelmiségi-tisztviselői származású, a tiszti kasztjelleg megszűnik, bár a tiszti származás továbbra is túlreprezentált, viszont nemcsak a népi származásúak, de a gazdasági foglalkozási ágak felől jövők, a Besitzbürgertum száma itt is csekély, az arisztokraták aránya drasztikusan csökken.

Tehát azt látjuk Balla lexikonából, hogy a Monarchia békeéveiben képződött s a világháború kitörésekor már jócskán megöregedett tábornoki kar hagyományos kapcsolata a nemesi földbirtokos osztállyal lassan oldódik, a német dominancia még erősödik is, a zártság a szociális mobilitással szemben ugyanúgy. Megmaradt a tábornoki kar hagyományosan katolikus jellege (a szereplők 76%-a), de ennek már nincs olyan jelentősége, mint korábban. Csak két görögkeleti vallású tábornokkal találkozunk (mindkettő Grenzsohn), de egyikük a világháború egyik legjelentősebb hadseregparancsnoka, „az Isonzo oroszlánja", Boroević. A Monarchiáról sokan megírták, hogy a vezető rétegek zárt és uniformizált volta jól tűri a kivételeket; így a világháború két honvédelmi minisztere közül az egyik zsidó származású, a másik vasúti kistisztviselő fia – nem tipikus reprezentánsai a tábornoki karnak.

Közismert, hogy a tábornokok, mint általában a tisztikar nagy többsége — több, mint kétharmada — német volt. A lexikon ezen túl érdekes választ ad arra az alig kutatott kérdésre, hogy *milyen* német. Kinevezésük, tanuló éveik idején a minősítések még nem tüntettek fel nemzetiséget, csak születési helyet. A magyarországi születésűek többsége német, de nagyrészt éppen itt szolgáló apától, nem magyarországi német családból származó, ugyanez áll a galíciai születésűekre is. A németek többsége tiszt fia, így születési helye nem mond sokat. Mégis meg lehet állapítani, hogy a korábbi időkkel ellentétben aránylag kevesen származtak külföldről (azok is a Németbirodalomból). Továbbá, ha külön vesszük a tiszti családból származókat, akkor a fennmaradóknak kevesebb, mint fele született a mai Ausztria területén, s azoknak a fele is Bécsben, tehát a vidéki birtokos vagy polgárcsaládok fiai mérsékelten vágytak katonai karrierre. A német tisztek legalább hatoda csehországi „Deutschböhm", több mint tizede magyarországi, főleg szász vagy az egykori határőrvidékről származó. A németeken és magyarokon kívül sok a cseh tábornok, viszont az olaszok egykor jelentős száma elenyésző, a lengyeléké annyi sem.

Nem értem a bevezetés azon megállapítását, hogy „alig, vagy egyáltalán nem követhető a tábornokoknak a Monarchia széthullása utáni sorsa." Hiszen minden esetben közli a halálozás évét és helyét, sokszor a temetés helyét és napját is. Akkor mit hiányolhatnánk? Ahhoz az itt szereplő tábornokok legtöbbje már öreg volt, hogy új karriert kezdjen. Visszaemlékezéseiket, más jelentősebb írásaikat pontosan felsorolja (például, hogy csak néhány fontosabbat említsek, Auffenberg, Conrad, Fabini, József főherceg, Stürgkh, Szurmay a háború után írt forrásértékű munkáit). Még arról is beszámol, hogy Rohr, a honvédség utolsó főparancsnoka, 1927-ben bekövetkezett haláláig egy saját gyorsírási rendszeren dolgozott. A fiatalabb vagy középkorú tisztek közül nem kevesen vállaltak beosztást, rangot az utódállamok hadseregeiben, erről viszont születtek is feldolgozások. A nemzeti hovatartozás bonyolult voltát bizonyítja annak közlése: a felosztott Monarchiának ki melyik részén telepedett le a háború után. Arz Arthur vezérezredes a Kerepesiben kapott díszsírhelyet. Ferdinand Bissingen gróf 1937-ben Székesfehérváron hunyt el, Frigyes főherceg magyaróvári birtokán, Galgótzy Antal és Lónyay Albert gróf viszont Bécsben, az olasz Marenzi őrgróf, Johann Henriquez Budapesten.

Szinte megnyugtatja a recenzenst, ha ilyen precíz munkában is talál legalább egy kis elírást — úgy mint Székesfehérvár megye. Szívesen olvastam volna valami tájékoztatást arról, hogy a tábornokok fiai közül ki választotta apja hivatását — de talán a következő kötetekben.

Hajdu Tibor

Semsey Viktória

SPANYOLORSZÁG ÉS LATIN-AMERIKA 19–20. SZÁZADI RÖVID TÖRTÉNETE

Budapest, L'Harmattan Kiadó – Zsigmond Király Főiskola, 2008. 269 o.

A L'Harmattan Kiadó és a Zsigmond Király Főiskola közös társadalomtudományi sorozatában jelent meg Semsey Viktória „Spanyolország és Latin-Amerika 19–20. századi rövid története"

című könyve, amelyben a szerző kísérletet tesz arra, hogy bemutassa Spanyolország és a latin-amerikai szubkontinens tizenkilenc országának két évszázados történelmét. A terjedelmi korlátok gátat szabnak a feladat teljes körű megvalósításának. A munkában ugyan végig érezhető a gondos erőfeszítés, amellyel a szerző igyekszik a rendkívül nagy anyagmennyiségből kiválasztani a legfontosabbakat és arra felfűzni mondanivalóját, ám a jó szakmai érzék és rálátás ellenére is néhány dologgal adósa marad közönségének. Mindennek ellenére egy jól tagolt, áttekinthető, hiánypótló próbálkozást vehet kezébe az olvasó.

Az eredeti elképzelés szerint a szerzőnek közös pontokat kellett találnia a volt gyarmattartó és gyarmatai 19. és a 20. századi történelemben. Ám a 19. század döntő változást hozott a két térség kapcsolatában: megszűnt a gyarmati státusz, nem csak Spanyolország és gyarmatai, hanem Portugália és Brazília viszonylatában is. A vezérfonal, vagyis a gyarmati szerkezet, amire fel lehetett volna fűzni a politika-, gazdaság- és kultúrtörténet elemzését, a 19. században szertefoszlott, és később is csak néhányszor került előtérbe. Számtalan másfajta kötődés jött létre az európai és tengerentúli területek között: többek között az ipari forradalom újításainak gazdaságot-társadalmat átalakító hatása, a kereskedelmi kapcsolatok irányváltása és kiszélesedése, a bevándorlók gazdasági-kulturális befolyása, az USA gazdasági-politikai terjeszkedése, a spanyol demokratikus átalakulás példája, Spanyolország EU-s missziója Latin-Amerika felé, a latin-amerikai lakosság egy részének Spanyolország felé irányuló megélhetési migrációja.

A kötet két régióra épülő tematikájában Spanyolország és Latin-Amerika története néhol összefonódik, de alapjában mégis csak szétválik a 19. és a 20. században, hiszen új nemzeti keretek születnek meg a függetlenségi háborúk után (1810–1826/28). Spanyolország háttérbe szorul, ám soha sem vágja el véglegesen a gyarmati rendszerben szövődött szálakat.

A könyv szerkezete három, könnyen áttekinthető részre tagolódik: Az elsőben Spanyolország 19–20. századi történelméről és a 98-as nemzedék tevékenységéről kap képet az olvasó. Ebben a fejezetben a szerző a 19. századi spanyol történelemre vonatkozó saját kutatási eredményeire is többször utal (például a polgári átalakulás, illetve „ibér unióra" vonatkozó részeknél). A könyv szerkezetével kapcsolatban megjegyzendő, hogy ezt a fejezetet talán célszerűbb lett volna a „Spanyolország: nemzetek nemzete" címet viselő résszel kezdeni. A második nagy szerkezeti egységet Latin-Amerika 19. századi történelme öleli fel, amelyben Semsey Viktória igyekszik a történelmi-etnikai-gazdasági gyökerek fontosságát kiemelni és rajtuk keresztül a máig ható spanyol és portugál kötődést is érzékeltetni. Döntően azonban az új nemzetállamok születésére és problematikájára irányítja a figyelmet. Sajátosságaik miatt három országot tárgyal részletesebben: Kubát, Brazíliát és Mexikót. A harmadik, egyben leghosszabb fejezetben Latin-Amerika 20. századi történelme, jelentős részben gazdasága és érintőlegesen irodalma kerül tárgyalásra. Itt kiemeli Brazíliát, Argentínát, Mexikót, Nicaraguát, Kubát és Chilét.

A szerző megalapozott szakmai rálátásának adja tanújelét, amikor megrajzolja a 19. századi Latin-Amerika múltban gyökerező etnikai képét, érinti az indián kultúrák kérdéskörét. A térség 20. századi történelmének tárgyalásakor előtérbe kerülnek azok a fontos tényezők, amelyek a kontinensnek a világ-jelenségekhez való kötődésére, sajátos alkalmazkodási kísérleteire mutatnak rá: többek között a populizmus jelenségére, a felszabadítás teológiájára, a szélsőséges eladósodásra, a katonai puccsokra, az állami beavatkozásra a gazdaságban, az 1945 utáni politikai-társadalmi forradalmak gyakoriságára.

A terjedelmi kötöttségek miatt végig jellemző marad, hogy az átfogó jelenségek tárgyalása váltakozik egy-egy kiemelt ország történelmi, társadalmi, gazdasági és kulturális bemutatásával.

Az átfogó kérdések elemzésekor elsősorban a legutóbbi, az angolszász és spanyol tudományos világ teljesítményéhez kapcsolható szakirodalomra támaszkodik a szerző. Az egyes fejezetek tömörségük ellenére információban gazdagok, nemcsak leíró, hanem elemző jellegűek és következtetéseket is megfogalmaznak.

A nagy földrajzi kiterjedés lehetővé tenné, hogy bőséges bibliográfiát mellékeljen a szerző a könyvhöz. A tartalomjegyzék izgalmas sokszínűsége, azonban így is sejteti — főleg — a szubkontinens történetének rendkívüli gazdagságát. A részletesebb bibliográfia ugyanakkor szerkezeti aránytalanságot idézne elő, ezért Semsey Viktória elsősorban a magyarul hozzáférhető munkákat, illetve néhány spanyol és angol nyelvű alapművet emel ki a Spanyolország és Latin-Amerika történetére vonatkozó szakirodalomból.

Az utóbbi időben felmerült felsőoktatási igények kielégítésére törekedve és bizonyos pontokon azt meghaladva Semsey Viktória munkája hasznos kézikönyve lehet az egyetemek, főiskolák hallgatóinak, a szélesebb közönségnek, illetve a szakembereknek is. Spanyolország 19–20. századi

történetét magyar szerzők monográfiájából is megismerheti az érdeklődő, ám Latin-Amerika tematikusan összefoglalt történetéről ez nem mondható el.

A könyv borítóján olvasható rövid ismertető jól megfogalmazza azt a közeget, amelyben megszületett a munka: „Spanyolország és Latin-Amerika 19–20. századi története az európai történeti tudat peremén helyezkedik el." Érdemes és tanulságos ennek a kijelentésnek a magyar viszonyokra vonatkozó aktualitását is kiemelni, és rögtön hozzátenni, hogy a környező országok történeti munkáinak számszerűségéből következtetve elmondhatjuk, hogy a magyar történeti tudat peremének a szélén helyezkedik el a két régió. Ha valaki egy pillantást vet a szomszédos országok történetírására, könyvkiadására, észreveheti, hogy általában nagyobb súllyal szerepel benne Latin-Amerika. A könyvkiadásban megelőznek bennünket nemcsak lengyel és cseh kollégáink, hanem lassan a románok és a szerbek is. Érdemes elgondolkodni azon is, hogy az egyetemes történelem oktatásában miért tekintik érdektelennek a 19–20. századi Latin-Amerika és Spanyolország történelmét, holott Latin-Amerika nemcsak önmagában képvisel jelentőséget, hanem az északamerikai történelemmel összefüggő kérdések miatt is.

A kötet főleg a 19. századi Latin-Amerika történetére vonatkozó újszerűsége miatt, a néhol fellelhető szerkezeti bizonytalanságoktól eltekintve, egy bővített kiadásban, kiváló, hosszú ideig használható alapművet jelent a magyar történetírásban.

Horváth Emőke

Vámos Péter

KÍNA MELLETTÜNK?

Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956

(História Könyvtár. Okmánytárak 5. Sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc.)

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2008.)

Az 1956-os magyarországi októberi események az egész világ érdeklődését felkeltették, és ez alól Kína sem volt kivétel. Kína figyelme azonban valójában már az év februárja, az SZKP XX. kongresszusát követően irányult erőteljesebben hazánk, illetve általában az európai népi demokratikus országok felé. A kongresszus megállapításai, és mindenekelőtt Hruscsovnak a zárt ülésen elmondott, Sztálin bűneit leleplező beszéde érzékenyen érintette magát Mao Ce-tungot is. Magyarországon megélénkült a belpolitikai élet, sor került a Rajk-per elítéltjeinek rehabilitálására, illetve őszi újratemetésére, leváltották Rákosit az első titkári pozícióból, élénk mozgások indultak meg az értelmiség köreiben stb., ami felénk irányította a kínai vezetés élénk figyelmét. A Petőfi Kör szinte önálló életet élő fogalommá vált a kínai politikai gondolkodásban, amelyre Mao még évek múlva is visszatérően hivatkozott, természetesen elítélően. Az 1956–60 közötti időszakra vonatkozó, a kínai külügyminisztérium levéltárában található iratokat 2006 májusában tették kutathatóvá. (Ezt megelőzően az 1949–1955 közötti időszak iratai 2004 januárjában váltak hozzáférhetővé.)

Vámos Péter sinológus, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa már 2006 júniusában, a külföldi kutatók közül elsőként tanulmányozta az összesen 41170 kutathatóvá tett tételt. Az 1956-os évre vonatkozóan ezekből az iratokból állított össze egy minden túlzás nélkül igen érdekes, eddigi ismereteinket számos vonatkozásban árnyaló dokumentum kötetet. A 380 oldalas művet egy nagyon alapos, a magyar-kínai kapcsolatokat szélesebb összefüggésbe ágyazó bevezető tanulmány indítja, amelyet 165 dokumentum követ. Ezeket az anyagokat a kötetben szereplő magyar, európai és kínai személyek rövid életrajza, hely-, név- és tárgymutató, valamint irodalomjegyzék egészíti ki. A kötet kérdőjeles címe arra a félreértésre utal, amely a forradalom idején, november másodikától terjedt el Magyarországon, miszerint Kína „imperialista agressziónak tekinti a szovjet haderő beavatkozását a magyarországi forradalomba", valamint, hogy „a magyar nép követelései teljesen helyesek." A kínai kormány november elsején kiadott nyilatkozatában az első idézet nem szerepelt, a második pedig összefüggéseiből kiragadva adhatott alapot a téves értelmezésre. Itt hívnám fel a figyelmet egy pár évvel ezelőtt megjelent, a magyar levéltárak anyagából

válogató kötetre, amely hasznos kiegészítője Vámos Péter jelen munkájának: Magyar-kínai kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, valamint az annotált névmutatót összeállította Szobolevszki Sándor. A kötetet szerkesztette Vida István. (Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 2001.)

A bevezető tanulmány először röviden áttekinti a magyar-kínai kapcsolatok alakulását 1956-ot megelőzően. A Kínai Népköztársaság 1949-es kikiáltását követően Magyarország, mint ismeretes, a szocialista országok sorában az elsők között ismerte el az új hatalmat. A kapcsolatok azonban, mint Vámos írja »a „baráti", sőt „testvéri" viszony hangsúlyozása ellenére is meglehetősen nehézkesen fejlődtek«. Államközi szerződéseket írtak alá, kialakult egy viszonylag szerény külkereskedelmi forgalom, megindultak a különböző szintű látogatások, magyar szakemberek dolgoztak Kínában, ösztöndíjasok cseréjére került sor stb., de egészében a kapcsolatok, részben a nagy távolság, részben annak következtében, hogy keveset tudtak nyújtani egymás számára, igen mérsékeltek maradtak. Kínai részről a visszafogott érdeklődésben a régió egészét illetően valószínűleg szerepet játszott, hogy — különösen Sztálin haláláig — ezeket az országokat Kína egyértelműen a Szovjetunió befolyási övezetének tekintette, figyelme elsősorban Kelet-Ázsiára és a fejlődő országokra koncentrálódott.

Kína magyarországi nagykövetsége, a kötetben közölt dokumentumok tanúsága szerint is, gondosan nyomon követte az itteni eseményeket, ezekről folyamatosan jelentéseket küldött haza, esetenként pedig összefoglaló elemzéseket is készített. Nemcsak a szovjet-kínai viszonyra, hanem még inkább a magyar belső viszonyokra és információáramlásra vet érdekes fényt, hogy a magyar párt Központi Vezetőségének márciusi plénumáról a szovjet nagykövet, Jurij Andropov tájékoztatta elsőként a kínaiakat, mint arról a 2. számú dokumentum hírt ad. Tájékozottságuk ellenére a kínaiakat (is) váratlanul érte Rákosi leváltása a KV júliusi plénumán, ami után még nagyobb figyelemmel fordultak Magyarország felé. Érdeklődésük centrumában, jól felmérve a viszonyokat, Nagy Imre és csoportjának tevékenysége helyezkedett el. A kétoldalú kapcsolatok kiemelkedő eseménye volt a Kádár János vezette magyar párt-delegáció részvétele a KKP 1956. szeptemberi (VIII.) kongresszusán. A pártprotokoll szempontjából rutinjellegűnek számító részvételt mindkét fél részéről bizonyos tényezők a szokásosnál fontosabbá tették. A KKP 11 év után tartott ismét kongresszust, ami alatt óriási változások mentek végbe az ország életében, mind a politikai, mind a gazdasági szférában. A kongresszus Mao szándékaitól bizonyos mértékig eltérő hangsúlyokkal foglalt állást az osztályharcot és a gazdaságpolitikát illetően. Ennek mintegy összefoglaló jelzéseként azt szokták kiemelni, hogy a kongresszuson elfogadott szervezeti szabályzat — szemben az 1945-ös VII. kongresszuson elfogadottal — a pártot irányító eszméknél csak a marxizmus-leninizmust említette, elhagyta a Mao eszméire történő utalást. Az SZKP XX. kongresszusának a személyi kultusszal kapcsolatos állásfoglalásának hatására is bekövetkező változtatás következményeként, ahogy Vámos Péter fogalmaz, „Mao kultuszának hivatalos és intézményes alapja ezzel megrendült."(29.) (Más kérdés, hogy Mao hatalma és befolyása ezzel alapvetően nem változott, amit jól jelzett a „jobboldaliak" elleni kampány elindítása 1957-ben, de még inkább a kongresszus irányvonalával ellentétes gazdaságpolitikát képviselő „nagy ugrás".) Magyar részről a hatalomba nemrég visszakerült Kádár bemutatkozása, megismerése a forradalom eseményei, de főleg a forradalmat követő hatalmi változások által értékelődött fel.

A kötetben közölt dokumentumok is tanúskodnak arról, hogy az események időrendjét is tükrözve, a kínaiak párhuzamos figyelmet fordítottak a lengyel és a magyar történésekre. A lengyel változásokban látta a kínai vezetés az első lehetőséget, hogy a hangját hallassa a Szovjetunió kelet-európai csatlós államainak ügyében. Mao PB ülést hívott össze annak a lehetőségnek a megtárgyalására, hogy a szovjet hadsereget esetleg bevetik Lengyelországban. Az ülés határozata alapján Mao magához kérette a szovjet nagykövetet és közölte vele, hogy „ha a Szovjetunió csapatokat küld, mi a magukkal szemben álló Lengyelországot fogjuk támogatni, és nyilatkozatban ítéljük el magukat, hogy fegyveres erővel beavatkoznak Lengyelországban." (32.) Vámos hangsúlyozza, hogy a határozott hangú figyelmeztetés ellenére — és ebben a kínai források is egyetértenek — a lengyel válság megoldásában, a katonai beavatkozás elmaradásában Kínának nem volt közvetlen szerepe, a szovjet döntés nem ennek hatására született meg.

A bevezető tanulmány talán legérdekesebb része annak a fél évszázados izgalmas vitakérdésnek a boncolgatása, hogy Kínának volt-e szerepe abban, hogy a szovjet legfelső vezetés a magyar forradalom fegyveres leverése mellett döntött. Vámos a rendelkezésre álló dokumentumok, a megjelent visszaemlékezések alapján leszögezi, hogy a szakirodalomban Kína szerepét hangsúlyozó meggyökeresedett érvelés nem igazolható. Ellenkezőleg, a forrásokból inkább az szűrhető le,

hogy Kínának nem volt szerepe a szovjet döntéshozatalban. A probléma részét képezte az 1960 után egyre nyíltabban zajló szovjet-kínai ideológiai vitának és hatalmi küzdelemnek is. A kínaiak azt állították, hogy amikor az „ellenforradalmi terror" szinte általánossá vált, a szovjetek csapataik kivonására készültek. "Akkor mi elmondtuk az SZKP KB-nak véleményünket arról, hogy szükséges határozottan visszaverni az imperialisták és ellenforradalmárok támadását a nagy szocialista család ellen. Eleinte az SZKP KB kifogásolta véleményünket, és csak többszöri ingadozás után értett egyet véleményünkkel." (33.o.) A szovjetek határozottan visszautasították ezeket az állításokat, többek között emlékeztetve arra, hogy a szovjet katonai beavatkozás (november 4.) után néhány nappal Liu Sao-csi a pekingi szovjet nagykövetnek kijelentette, hogy a bevonulás „kissé idő előtti" volt. Ezt a következővel indokolta: „Hogyha a szovjet csapatok 7–10 vagy 20 nappal később vonultak volna be, akkor a magyar nép esetleg jobban látta volna a reakció arculatát és jobban megértette volna a Szovjet Hadsereg szerepét." (34.) Liunak ezt a véleményét azonban írásos dokumentum nem tartalmazza, bár visszaemlékezések is megerősítik, de olyan bizonytalan formában, hogy „Nagyon jól kell megválasztani az időt a beavatkozásra."

A kötetben közölt dokumentumok hozzájárulnak eddigi ismereteinkhez, új ecsetvonásokat visznek fel az általános képre, de ahogy Vámos is megállapítja, a fő kérdésekre ezekből sem kapunk választ. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy a vonatkozó időszak iratainak csak mintegy negyven százalékát szabadították fel, tették kutathatóvá, de sokkal inkább az — mint erre felhívja a figyelmet —, hogy a kínai politikai rendszer működési sajátosságai következtében a külpolitikai kérdésekben a legfelső pártvezetés, és nem a külügyminisztérium volt a döntéshozó szerv, ennek munkatársaira csupán a végrehajtás feladata hárult.

Mindez távolról sem jelenti azt, hogy ezek a dokumentumok érdektelenek lennének. A zömmel a nagykövetség jelentéseiből álló dokumentumok tükrözik a kínai képviselet tájékozottságát a magyar eseményeket illetően, és külön érdekessége olyan szemmel olvasni, hogy a kínai vezetés ezek alapján milyen képet alakíthatott ki magának. Utóbbihoz azonban hozzá kell tenni, hogy a kínai vezetés természetesen egyéb forrásokból is tájékozódott, annál inkább, mivel az októberi események legviharosabb napjaiban a nagykövetséggel akadozott, sőt napokra meg is szakadt a kapcsolat. A nagykövetséget, bármennyire is igyekezett követni az eseményeket a Petőfi Körtől a hatalmi változásokig, váratlanul érte a forradalom kitörése, és ez még inkább igaz a kínai vezetésre. A forradalom napjaiban minden lehetséges tájékozódási forrást igyekeztek felhasználni: figyelték a különböző sajtótermékeket, a rádióadásokat, röplapokat gyűjtöttek, ha lehetőségük volt, tárgyaltak magyar vezetőkkel és más nagykövetekkel, elsősorban a szovjettel, a jugoszlávval és a lengyellel. Ebben a munkában felhasználták a nálunk tanuló és magyarul tudó kínai ösztöndíjas diákok segítségét is. Részletesen tudósítottak a pártok, a különböző szervezetek követeléseiről, a fontosabb újságcikkekről, a kormány nyilatkozatairól. Itt jegyezném meg, hogy a kötet jegyzetapparátusa rendkívül alapos, precíz, például a kínai tájékoztatás pontatlanságait, félreértéseit mindig szembesíti a hiteles magyar szöveggel, de minden egyéb vonatkozásban is megadja a szükséges eligazítást.

Indokolt röviden utalni az október 30-i nevezetes szovjet kormánynyilatkozatra, és az erre született november elsejei kínai reagálásra, mert ezekkel volt kapcsolatos a már jelzett hazai félreértés a kínai támogatásról. A szovjet nyilatkozat hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió a szocialista országokhoz fűződő viszonyában az egyenlőség, a területi sérthetetlenség, a függetlenség és szuverenitás, a belügyekbe való be nem avatkozás elveinek tiszteletben tartására törekszik, ugyanakkor általános formában elismerte, hogy ezeket az elveket megsértették. Vámos utal arra, hogy a kínai szerzők a szovjet nyilatkozat kiadását a szovjet vezetésre gyakorolt kínai nyomással magyarázzák arra vonatkozóan, hogy szakítson a nagyhatalmi soviniszta politikával és fogadja el a békés egymás mellett élés öt elvét. A kínaiak szokatlanul gyorsan, november elsején reagáltak nyilatkozatukkal, amelyben elsősorban a szovjet nyilatkozat kritikus, önkritikus vonatkozásait emelték ki és erősítették fel. A kínai nyilatkozat abból a szempontból is lényeges volt — és ez a későbbi szovjet-kínai vitában is felmerült —, hogy a békés egymás mellett élés öt elvét, amit 1954-ban eredetileg a különböző társadalmi rendszerű államok közötti kapcsolatokra dolgoztak ki, a kínaiak most a szocialista országok közötti viszony alapelveiként említették.

A követségi jelentések és a kínai értékelések végig kitartottak az események ellenforradalmi minősítése mellett, sőt visszatérően használták a fasiszta jelzőt. Ennek alapján érthető, hogy kezdettől fogva támogatták a Kádár kormányt és a közölt dokumentumokból jól nyomon követhető az a sokoldalú segítség, amelyet az új hatalom konszolidációjához nyújtottak. A nagykövet rendszeresen találkozott Kádárral és a beszélgetések tartalmát gondosan továbbították Pekingbe. A

nagykövet világosan látta Kádár bizonytalankodását, észlelték álláspontjának változását és hatalma, támogatottsága gyengeségét: „...csak a szovjet hadseregre támaszkodva tartja fenn a rendet, számos problémát nehezen tud megoldani. A tömegek körében a presztízse nem túl magas." (135. dok.) Figyelmet érdemel a jelentésekben annak visszatérő jelzése, hogy a kádári vezetés miképpen mérlegelte Nagy Imrének a hatalomba való esetleges visszakerülésének lehetőségét. A dokumentumokat olvasva nagyon eleven, természetesen időnként sajátos nézőpontú képet kapunk nemcsak a forradalom utáni hetek és hónapok történéseiről, hangulatáról. Például még olyan kérdésre is kitérnek, ami akkor élénk téma volt az emberek közötti bizalmas beszélgetésekben, de szóba került Kádár és a kínai nagykövet közötti beszélgetésben is, hogy magyarokat szállítanak ki a Szovjetunióba. Hogy ez nem volt alaptalan szóbeszéd, arról Kádár szavai is árulkodnak: „Megbeszéltük velük (ti. az illetékes szovjet elvtársakkal – J. Gy.), hogy nem vihetnek el semmiféle magyar embert a Szovjetunióba. Az is lehet, hogy egy bizonyos szovjet egység csinálta ezt a dolgot, de mi ezt nem tudjuk. Összefoglalva: ilyen dolgot nem lehet csinálni. Ez a hír lehet, hogy igaz, lehet, hogy csak szóbeszéd. Úgy gondolom, ha van is ilyen dolog, az nem lehet általánosan elterjedt." (138. dok.) A november 4-e utáni szinte valamennyi jelentés, értékelő beszámoló a magyarok mély, erős szovjetellenességéről adott hírt: „A tömegek nacionalista, szovjetellenes érzelmei komolyak." (127. dok.) „A szovjetellenes érzelmek meglehetősen elterjedtek és erősek..." (129. dok.) Maga Kádár is elismerte ezt a tényt: „Sajnálatos, hogy a munkások körében nagyon erős a kommunistaellenes és szovjetellenes hangulat." (138. dok.)

Nem érdektelen szembesülni a pekingi magyar nagykövetség munkatársainak megosztottságával a forradalom kérdéseivel kapcsolatban. Szkladán Ágoston nagykövet Csou En-lajnál tett búcsúlátogatásakor (1956. november 2.) nem átallotta befeketíteni munkatársait. Galla Endre első titkárról azt mondta, hogy „álláspontja nem világos", a másodtitkár Tálas Barnáról viszont azt, hogy „vad forradalmár", és mintegy magyarázatul hozzátette „a felesége lengyel". Nagy Imrével kapcsolatban pedig kijelentette az őt Rákosi részéről ért kritikával kapcsolatban: "Most úgy tűnik, Rákosinak igaza volt." (93. dok.) Galla Endrét ugyanazon a napon fogadta a kínai külügyminisztérium osztályvezető helyettese, és Galla a magyarországi helyzet ismertetése után saját nézeteként ilyeneket mondott: „Úgy vélem Nagy javaslatai a tömegek véleményét képviselik. Az emberek bíznak Nagyban." „A történelem már bebizonyította az egypártrendszer tragédiáját. Úgy tűnik, az egypártrendszer nem nagyon felel meg Magyarországnak." (94. dok.)

A példaként felhozott kérdések csak részben tudják érzékeltetni a kötet anyagának gazdagságát. A legteljesebb elismeréssel kell adózni annak a hatalmas munkának, amit megkövetelt az anyag kiválogatása, fordítása (a dokumentumok egy részének fordítása Huszár Flórián munkája), a forrásközlés kényes követelményeinek maximális szem előtt tartása, és nem utolsósorban a témában jól orientáló és gondolatgazdag bevezető tanulmány elkészítése. Elismeréssel kell szólni a nyomdai előkészítő munkát Kovács Éva vezetésével végző Történettudományi Intézet Kiadványcsoportjának gondos munkájáról. A kötet a szakembereken kívül, jó szívvel ajánlható minden, hazánk közelmúltja iránt érdeklődő olvasónak is.

Jordán Gyula

Horváth Pál

ADALÉKOK A MAGYAR JOGI KULTÚRA FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2008. 336 o.

Napjaink jogösszehasonlító szakirodalmában mindinkább uralkodóvá válik, sőt minden bizonnyal egy közelgő paradigmaváltásra is utal az a „communis opinio doctorum"-ként jelentkező meggyőződés, hogy egy jogrendszer jellemzésénél nem elég csupán annak hagyományosan „stricto sensu" joginak tekintett összetevőit (droit législatif, jurisprudence, doctrine) figyelembe venni, hanem a vizsgálódásnak a szélesebb, „történeti"-nek, „társadalmi"-nak vagy éppen „ideológiai"-nak is nevezhető összefüggésekre is ki kell terjednie. Ezzel kapcsolatban hódít egyre inkább teret az elmúlt évek folyamán az ún. jogi kultúrák összehasonlítására irányuló és — nem éppen szerencsés termino-

lógiával — „összehasonlító jogi kultúrák" néven megjelenő törekvés, ami akár a nemzetközi jog-összehasonlító mozgalomban végbemenő paradigmaváltás jeleként is értelmezhető.

Ennek fényében méltán keltheti fel a komparatista jogászok érdeklődését is a Horváth Pál emeritus professzor neve alatt „Adalékok a magyar jogi kultúra fejlődéstörténetéhez" címmel nemrég megjelent terjedelmes kötet, amely már címválasztásával is a kérdéskör további gazdagításához ígér hozzájárulást. A kötet belső címoldalán szereplő szerzői névsorból ugyanakkor az is kitűnik, hogy itt voltaképpen egy szélesebb körű együttműködéssel készült vállalkozásról van szó, amelyben a jogtörténet különböző generációkhoz tartozó hazai művelőinek — tekintélyes tudósok mellett fiatal, pályakezdő egyetemi oktatóknak és kutatóknak — írásai szerepelnek, és ahol Horváth professzor a kötet szerkesztőjeként, Komáromi László pedig — némileg szokatlan terminológiával — a tanulmányok összeállítójaként van nevesítve.

A kötet anyaga a tartalomjegyzék tanúsága szerint öt fő részre tagolódik, amelyek sorrendben az I. Études. Az ősforrások nyomában, II. A jogi kultúrák, III. A módszeres kutatóelemző jogi historizmus, IV. Tanszabadság, végül pedig V. Összehasonlító jogi historizmus (Miscellanea) címeket viselik. Egy ilyen elhatárolás természetesen csupán viszonylagos lehet, hiszen valamennyi írás a jogi s ezen belül a magyar jogi kultúrához, illetve annak kialakulásához és fejlődéséhez kapcsolódik, és maga az egész feldolgozás is egységes szemléletmód, a történeti megközelítés jegyében fogant. A kötet egyes részei között így aligha húzható éles határvonal, és az is előfordulhat, hogy az olvasó megítélése szerint nem mindig meggyőző egy-egy tanulmánynak valamelyik fő részbe történő besorolása. Nézetünk szerint pl. a kötet anyagának olyan tagolása mellett is lehetne érveket felsorakoztatni, amely abban három, egymással szorosan összefüggő témakört, egy történeti alapvetést, ennek egy konkrét kérdésre vagyis a tanszabadság és a tudomány szabadságának kérdésére történő alkalmazását, végül egy rendszer- és módszertani fejezetet különböztetne meg. Összességében tehát — az ilyen vagy egyéb, lehetséges szerkezeti megoldásoktól függetlenül — az egyes kontribúciók tüzetesebb tanulmányozása alapján az olvasó előtt egy olyan sokoldalú és átfogó történeti és ezen belül a történettudomány rendszer- és módszertani kérdéseire is kiterjedő panoráma bonta-kozik ki, amelynek súlypontjait a magyarországi jogi kultúra mibenlétének, kialakulásának, valamint külső és belső tényezők által befolyásolt történeti fejlődésének — s ennek keretében különösen a tanszabadság hazai alakulásának — sokoldalú bemutatásában, végül a jogi historizmus történeti, rendszer- és módszertani kérdéseinek tárgyalásában s itt elsősorban a jog-összehasonlító aspektusok hangsúlyozásában lehet felfedezni.

Azok számára, akik a kötet anyagának mintegy háromnegyed részét szerzőként is jegyző szerkesztő korábbi tudományos munkásságának fő irányait közelebbről ismerik, ez aligha jelent meglepetést. Horváth Pál professzor, a magyar jogi kultúra gyökereinek és történetének fáradhatatlan és szakavatott kutatója ugyanis az e körben elért eredményeinek több részletét már számos korábbi publikációjában is közreadta, és a magyar jogi kultúra fejlődési vonalát — összehasonlító szempontokkal gazdagítva — már egy jó évtizeddel ezelőtt megjelent monográfiájában is egy alapvető szabadságjog, a tanszabadság, illetve a tudomány szabadságának fejlődéstörténetén keresztül mutatta be, hiszen — mint azt a mostani kötet előszavában Fodor György rektor is hangsúlyozza — a tudományszabadság záloga az előrehaladásnak,a történelmi lemaradások leküzdésének. Így — bár a kötet címe a benne foglalt igen gazdag ismeretanyagra szerényen csupán mint adalékokra utal — az olvasó aligha szabadulhat attól a benyomásától, hogy itt ennél lényegesen többről, egy tudományos életmű egyfajta összegzéséről, egy nagyívű kutatói koncepció követéséről, egy átfogó gondolatmenet következetes érvényesítésére irányuló tudatos törekvésről, illetve az ennek során felhalmozott bőséges és sokoldalú ismeretanyagnak más hazai szakemberek e körbe illeszkedő kutatási eredményeivel történő kiegészítéséről van szó. Úgy tűnik tehát, hogy a kötet olyan értelemben is szintézist képez, hogy — a több szerző tollából származó kontribuciók szerteágazó tematikája ellenére — egy hosszú tudományos életpálya fő kutatási irányait, átfogó koncepcionális megalapozását és legfontosabb mondanivalóját is tükrözi. Az a szerzői-szerkesztői koncepció tehát, amely a tanszabadságot, illetve a tudomány szabadságát egy jogi kultúra kiemelkedő jelentőségű összetevőjeként értelmezi, a most megjelent kötet belső tagolását is indokolhatja.

Ezt a tagolást követve, az első részbe sorolt tanulmányok annyiban tekinthetők megalapozó jellegűnek, hogy az ún. ősforrások szerepének általános jellemzése után (Horváth Pál és Szögi László) a magyarországi felsőfokú művelődés 12–13. századbeli eredményeit foglalják össze a magyar jogi kultúra megteremtésében nagy szerepet játszó, bár az egyetemi szintet jelentő „studium generale" fokára nem emelkedő ún. káptalani iskolák, illetve a külföldi egyetemekre kikerülő, majd a peregrináció után hazatérő klerikusok tevékenységének felidézésével (Székely György),

majd „A korai reneszánsz studium generáléja" címmel a magyar jogi felsőoktatás kezdeteiről tudósítanak (Horváth Pál).E témához kapcsolható az az ünnepi üdvözlet is, amellyel a Veszprémi Egyetem tiszteleg a város e téren elért korai eredményei előtt (Botos Gábor).

A komparatista jogász különös érdeklődésére tarthat számot — bár ezt a nagyigényű címhez képest nem teljesen elégíti ki — a kötetnek „A jogi kultúrák" című második fejezete, amely a forráskutatás és forráselemzés kérdéskörében az ún. segédtudományok szerepét, azok interdiszciplináris elemeit, valamint a történeti jogtudományok kútfőinek és forrásainak jelentőségét tisztázni hivatott, megalapozó jellegű tanulmány (Horváth Pál) után Komáromi Lászlónak egyrészt a bizánci kultúra magyarországi hatását tárgyaló hosszabb, másrészt a közhitelű magán írásbeliség hazai középkori megjelenését bemutató rövidebb tanulmányát, majd Szuromi Szabolcs Anzelmnek a középkori egyetemek létrejöttéről és az egyetemi oktatás megszületéséről szóló kontribucióját tartalmazza, végül sokoldalú és színes képet nyújt „A városjog kialakulása és a humanizmus" címmel a középkori és kora újkori városokról és városállamokról, és azok fejlődésének meghatározó elemeiről, valamint az olyan, „ideális" modellt ábrázoló városállam-koncepciókról, mint Szent Ágoston „Civitas Dei" című műve vagy Morus Tamás Utópiája (Szűcs Éva Orsolya). Talán nem tűnik túlzó igénynek, ha megjegyezzük, hogy a jogösszehasonlítás iránt érdeklődő olvasó szívesen látott volna e tanulmányok mellett a jogi kultúra mibenlétéről szóló s így a fejezet címválasztását eszmeileg megalapozó, továbbá az egyes középkori jogi kultúrák jellemző vonásait, illetve azok hasonlóságait és különbségeit összehasonlító módszerrel bemutató írásokat is.

A kötet harmadik fejezete — teljes egészében Horváth Pál munkája — a jogi historizmus magyarországi kialakulásának és kezdeti fejlődésének néhány alapvető kérdését vizsgálja, igen széles körű szakirodalom felhasználásával.Az első két tanulmány „A módszeres kutatóelemző jogi tudományosság kezdetei Magyarországon", illetve „Adalékok a politikai-kamerális tudományok és a modern jogtudomány kifejlődéséhez" címmel a 16–17. századbeli kezdeteket mutatja be, majd további két terjedelmes tanulmány a felvilágosodás magyarországi hatásainak a jogi gondolkodásban kirajzolódó főbb területeiről nyújt részletes tájékoztatást, végül „a fejlett Nyugat példáját keresők" szerepét összegzi a hazai polgári átalakulás eszmerendszerében. Az alapvetően történeti megközelítésmód indokolhatja e tanulmányoknak a magyar fejlődés átfogó folyamatába történő beillesztését a kötet szerkezeti felépítésében, és a nyugat-európai felvilágosodásnak a jogi historizmus kialakulásában játszott szerepére történő számos utalás logikus átmenetet jelenthetett volna a jogi historizmus rendszer- és módszertani kérdéseivel foglalkozó fejezethez is Ehelyett — a történeti út követésével — negyedik fejezetként a 19. századbeli fejleményeket bemutató írások szerepelnek a kötet anyagában, ugyancsak Horváth professzor tollából. E tanulmányokat a fejezet címében szereplő tanszabadság fogalma kapcsolja egybe, így a jogi kultúrának a szerző-szerkesztő által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt összetevőjéhez illeszkednek. Ez a vezéreszme kapcsolja össze „A magyar egyetem alapszabályai Eötvös Józseftől" című írást, valamint a történeti jogi irányzat fejlődésének kezdeteit bemutató német nyelvű tanulmányt, továbbá két, terjedelmes és mélyenszántó tanulmányt a tudományszabadságról és a jogi szemináriumok szerepéről, illetve a tudomány szabadságának történelmi szerepváltásairól. Önálló tanulmányban történik meg a hazai tudományosság fejlődésében meghatározó szerepet játszó „tudós elmék" és eredmények bemutatása is.

A könyv utolsó, ötödik fejezete — címéből következően — a jogi historizmus kérdéseit az összehasonlító aspektus előtérbe állításával volt hivatva megközelíteni, így elsősorban elméleti, rendszer- és módszertani eredmények bemutatását ígéri, jellegét azonban inkább a címhez kapcsolódó Miscellanea megjelölés tükrözi. Az itt szereplő tanulmányok ugyanis nem csupán tudományelméleti kérdéseket feszegetnek — mint a jogfejődés regionális összefüggéseinek összehasonlító elemzésére vállalkozó vagy ugyanezt a célkitűzést a jogtörténet fő feladatai közé soroló német nyelvű, továbbá az összehasonlító jogtörténet alapjaiba bevezető angol nyelvű írások (Horváth Pál) —, hanem olyan, napjainkban sem meghaladottnak tekinthető összefüggések megvilágítására is vállalkoznak, mint a szuverénitás jelképeként értelmezett korona viszonya a szabadsághoz (Zlinszky János), a nemcsak a jogtörténészek számára emlékezetes ún. Eckhart-vita tanulságai (Tóth Zoltán József), vagy a külső tényezőknek a „közép-kelet-európai"-ként aposztrofált jogrendszerek újabb kori fejlődésében játszott domináns szerepe. (Horváth Pál) Ezzel kapcsolatban talán nem fölösleges felhívni a figyelmet arra a jólismert tényre, hogy a második világháború előtti magyar jogrendszer számos olyan vonást mutatott(Szent Korona-eszme, írott alkotmány és polgári törvénykönyv hiánya, a szokásjog jelentősége, a bírói gyakorlat szerepe, stb.), amelyek jogos kétségeket ébreszthettek e jogrendszernek valamilyen nagyobb egységbe — jogcsaládba vagy jogkörbe — történő besorolhatóságát illetően, ami viszont nyilvánvalóan nem csupán tudományelméleti

kérdés, hanem hatást gyakorol az adott ország jogrendszerének jövőbeli fejlődésére és annak perspektíváira is. E „nemzeti" hagyományoknak a jogi kultúránkban való tartós fennmaradása és részben mindmáig való továbbélése — amelyre a kötetben ismételten utalás történik — így nemcsak további jogfejlődésünk tekintetében jelent kihívást, hanem annak a kérdésnek vagy — a kötet Előszavát író Fodor György professzornak, a PPKE rektorának szóhasználatát idézve — „gyötrő gondolat"-nak a felvetését is indokolttá teszi, hogy van-e egyáltalán lehetőség a magyar társadalomban a korábbi formákhoz való visszatérésre. Ha a kötetben közreadott történeti és összehasonlító elemzések legalábbis gondolkodásra serkentenek a felvetett — és sokban ma is időszerű — problémákat illetően, úgy céljukat máris elérték.

Péteri Zoltán

CONTENTS

STUDIES – *Zsolt Tamási:* The Roman Catholic Church in the Revolution and Freedom Fight of 1848/49. Transylvanian Peculiarities – *Attila Süli:* The History of the Government Commissionership of Szeben in 1849 – *László Soós:* Károly Khuen-Héderváry's Formation of his Government and his Efforts at Ending the Political Crisis until his First Resignation (27 June 1903 – 10 August 1903) – ON THE 200TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF MÓR PERCZEL – *Aladár Urbán:* Mór Perczel, the Police Chief – *Róbert Hermann:* The Letters of Mór Perczel to László Csány – ARTICLES – *András Molnár:* The Cost of the Election of Ferenc Deák as a Representative – Campaigning Expenses in the County of Zala in 1843 – *István Fenyő:* Reform and National Independence. Antal Csengery and the Translation of the English History of T. B. Macaulay – *Veronika Tóth-Barbalics:* The „Protective Shield of the Crown" or „Aristocracy of Wit"? The Lifelong Appointees in the Upper Chamber of the Hungarian Parliament – ATELIER – *Gábor Merényi-Metzger:* Parish Registers relating to the Life of Count Móric Benyovszky – HISTORICAL LITERATURE

Kiadja: MTA Társadalomkutató Központ
1014 Budapest, Országház u. 30.
A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Cziráki Zsuzsanna: Az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában
Kruppa Tamás: Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)
Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615):
Papp Sándor Bethlen Gábor fejedelem „királysági" tervei (1619–1621)
Sudár Balázs: Bethlen Gábor török kapcsolataihoz: Iszkender pasa
Vincze Dániel: Rebellisek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain

E számunk munkatársai

Bolf Barbara egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, történelem (MA) Piliscsaba) – *Fenyő István* professor emeritus (Budapest) – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, az MTA Törtlénettudományi Intézet tanácsadója – *Hermann Róbert* a történelemtudomány doktora, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese (Budapest) – *Horváth Emőke* PhD, tanszékvezető egyetemi docens (Miskolci egyetem) – *Jordán Gyula* ny. docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Merényi-Metzger Gábor* muzeológus (Corvin János Múzeum, Gyula) – *Molnár András* a Zala Megyei Levéltár igazgatója (Zalaegerszeg) – *Péteri Zoltán* professor emeritus (Budapest) – *Somogyi Éva* a történelemtudomány doktora, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Soós László* főlevéltáros (Budapest) – *Süli Attila* a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum osztályvezetője (Budapest) – *Tamási Zsolt* PhD, tanár (7. Számú Általános Iskola (Şcoala Generală nr. 7. Marosvásárhely, Tg-Mureş) – *Tóth-Barbalics Veronika* könyvtáros (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Könyvtára, Piliscsaba) – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, professor emeritus (Budapest)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

A szám előfizetve: 650,–Ft, példányonként: 1000,–Ft **ISSN 0039–8098**

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440. További információ: 06-80/444–444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6–8. Tel.: 411–6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06–20–257–94–98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,–Ft) 3900,–Ft
Példányonkénti ára: 1000,–Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

2011 145. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

TISZTELETTEL KÖSZÖNTJÜK BERLÁSZ JENŐ PROFESSZOR URAT 100. SZÜLETÉSNAPJA ALKALMÁBÓL

Buza János: A Thurzó-birtokoktól a „Magyar művelődéstörténetig"
Egyed Ákos: Üdvözlet Erdélyből
Szántay Antal: Adatok a 18. századi Habsburg Monarchia pénzügyeiről
Monok István: A könyvtörténész Berlász Jenő

Kruppa Tamás: Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)
Cziráki Zsuzsanna: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613)
Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)
Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629)
Sudár Balázs: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem
Horn Ildikó: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
144. ÉVFOLYAM 2011. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL, RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
CSUKOVITS ENIKŐ, HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)
PÁLFFY GÉZA, VONYÓ JÓZSEF

Tartalomjegyzék

TISZTELETTEL KÖSZÖNTJÜK BERLÁSZ JENŐ PROFESSZOR URAT 100. SZÜLETÉSNAPJA ALKALMÁBÓL

Buza János: A Thurzó-birtokoktól a „Magyar művelődéstörténetig" 797
Egyed Ákos: Üdvözlet Erdélyből 801
Szántay Antal: Adatok a 18. századi Habsburg Monarchia pénzügyeiről 804
Monok István: A könyvtörténész Berlász Jenő 812

TANULMÁNYOK

Kruppa Tamás: Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve.
Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602) 817

KÖZLEMÉNYEK BETHLEN GÁBORRÓL

Cziráki Zsuzsanna: Brassó és az erdélyi szászok szerepe
Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613) 847

Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615) · · · · · · · · · · · · · · 877
Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629) · · · · · · · · · · 915
Sudár Balázs: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem · · · · · · · · · · · · · · 975
Horn Ildikó: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában · · · · · · · · · · · · · · · · · · · 997

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bak, János M.: Studying Medieval Rulers and their Subjects.
Central Europe and Beyond (Ism.: *Veszprémy László*) · · · · · · · · · · · · · · · · · · 1029
Frédéric Barbier: A modern Európa születése – Gutenberg Európája
(Ism.: *Bartucz Mariann*) · 1030
Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete
(Ism.: *Horváth Adrien*) · 1033
Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis,
Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. (Ism.: *Radó Bálint*) · · · · · · · · · 1036
Inventory of the *Lettere e scritture Turchesche* in the Venetian State Archives.
(Ism.: *Dávid Géza*) · 1040
Hegyi Klára: Török források Pécs 16. századi történetéhez (Ism.: *Sudár Balázs*) · · · · · 1043
Források Esze Tamás kuruc brigadéros életéhez és Tarpa Rákóczi-kori történetéhez.
Második kötet: 1707–1709. (Ism.: *Glück László*) · 1045
Nagyváthy János emlékkönyv. (Ism.: *Kurucz György*) · · · · · · · · · · · · · · · · · · 1046
Ifj. Barta János: „Ha Zemplin vármegyét az útas visgálja…" (Gazdálkodás és társadalom
Zemplén megyében a 18. század végén) (Ism.: *Buza János*) · · · · · · · · · · · · · · 1048
Seres István: A Károlyi-huszárezred hadkiegészítése a Tiszántúlon
Szegedinác Péró felkelése idején (Ism.: *Vatai Gábor*) · · · · · · · · · · · · · · · · · 1050
Degré Alajos: Magyar alkotmány- és jogtörténet – Degré Alajos egyetemi tanár
1950–51. tanévben tartott előadásai nyomán. (Ism.: *Domaniczky Endre*) · · · · · · · · 1052
Frontiers, Regions and Identities in Europe. (Ism.: *Vajda Barnabás*) · · · · · · · · · · · 1054

E számunk megjelenését támogatta az

nka

Nemzeti Kulturális Alap

TISZTELETTEL KÖSZÖNTJÜK BERLÁSZ JENŐ PROFESSZOR URAT 100. SZÜLETÉSNAPJA ALKALMÁBÓL

A Századok szerkesztősége tisztelettel köszönti Berlász Jenő professzor urat, a történész társadalom doyenjét e különlegesen szép születésnapja alkalmából.

Köszöntjük a gazdaságtörténészt, művelődéstörténészt és természetesen a szerkesztőt, aki a legviharosabb években, a második világháború alatt gondozta központi folyóiratunkat, a Századokat, először társszerkesztőként, majd a háború után még két évig, 1946–1948 között egyedüli szerkesztőként, attól kezdve, hogy Eckhart Ferencet a Magyar Történelmi Társulat elnökévé megválasztották, 1946. március 4-én.

A polgári tudósok eltávolítása (1948–1949-ben) a történész szakma legfontosabb posztjairól, Berlász professzor urat is érintette. Az utolsó (általa szerkesztett), már hasábkorrektúrában kész számot-évfolyamot (1948. 82. évf.) az új vezetés bezúzatta, a folyóirat szerkesztőjét pedig leváltotta. (Vö. Századok 1989. 3–4. szám 237–240.) Ezt követően — miután egyetemi állásából is eltávolították —, egy rövid ideig az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, majd az MTA Könyvtárának Kézirattárát vezette.

1956 után, forradalmi tevékenysége miatt állásvesztésre ítélték. Ekkor (1957-ben) került vissza az Országos Széchényi Könyvtárba. Az elkövetkező két évtizedben könyvtörténettel (könyvtártörténettel) foglalkozott, és ebben is maradandót alkotott.

Egy korábbi levélben írtuk: „Professzor Úr élete szakmai tisztességből és helytállásból követendő példát nyújt a történész szakma művelőinek. Erre a múltban éppúgy, mint a jelenben és jövőben talán nagyobb szüksége van szakmánknak, mint eddig bármikor." – Úgy véljük, kijelentésünket maradéktalanul fenntarthatjuk.

Kedves Professzor Úr, kívánunk Önnek jó egészségben és szellemi frissességben eltöltött további hosszú éveket.

Századok szerkesztősége

Buza János

A THURZÓ-BIRTOKOKTÓL A „MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETIG"

A Thurzó-család a Mohács előtti Magyarország korakapitalista vállalkozói közül kiemelkedve vált nagybirtokossá. Üzleti és rokoni szálak fűzték az európai mérce szerint is dúsgazdag Fuggerekhez; a família azonban nem a délnémet tőke, hanem a szakértelem, a szorgalom és a tehetség révén tett szert a nagy vagyonra és a politikai befolyásra. A Thurzók közül egyesek Magyarország főméltóságai közé emelkedtek, majd — már 1606-tól grófi ranggal — György és Szaniszló a lehető legmagasabbra, a nádori székig jutott.

A Thurzó-család múltjának és szerepének szaktudományos feltárása már a 18. század végén kezdetét vette, hangsúlyozni kell azonban azt, hogy gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból a *„Thurzó-birtokok"* akkor váltak fogalommá, amikor *Berlász Jenő* doktori értekezése megjelent[1] a méltán rangosnak tartott *Domanovszky*-sorozatban.

Roppant méretű nagybirtokra tettek szert a Thurzók, a szepesi ág 125 jobbágyközséget, illetve 6 várat mondhatott magáénak mintegy 350 000 katasztrális hold, körülbelül 203 000 hektár terjedelemben. A latifundiumként is óriási birtokegyüttes természetesen nem alkotott zárt egységet, több — egymástól eltérő távolságban lévő — vártartományból tevődött össze. Földrajzilag a szepesvári és a rihnói várbirtok a Hernád folyóhoz és mellékvizeinek környékéhez, a galgóci és a semptei uradalom a Vág völgyéhez, a bajmóci dominium[2] pedig a Nyitra folyóhoz kapcsolható.

A gazdaságföldrajzi feltételek függvényében a lakosság a bányaművelés, illetve az erdőgazdálkodás, majd a szélesedő folyóvölgyekben a gabonatermesztés, délebbre helyenként a szőlőművelés révén biztosította megélhetését, s természetesen igyekezett állatokat is tartani.

Berlász Jenő a Thurzók vártartományi gazdálkodását európai kitekintés keretében elemezte, s arra a következtetésre jutott, hogy még a 17. század elején is a jobbágyi járadékokra épülő *Grundherrschaft*, s nem „a piacra termelő" *Gutsherrschaft* volt a meghatározó;[3] az uradalmi bevételek 80 — esetenként ennél is magasabb — százaléka a jobbágygazdaságokból származott, s csupán 12–22%-a eredt a majorságokból. Ez utóbbiakat részben a pusztatelkekből, részben az irtásokból alakították ki, a jobbágyföldek elvétele, a parasztság földtől való megfosztása olyannyira nem volt jellemző, hogy helyenként — átmeneti jelleggel — az ősi várföldek egy része is paraszti használatba került.

A parasztság gazdálkodási egysége a jobbágytelek (= *sessio*), magja pedig a házhely (= fundus) volt, amelyhez változó nagyságú szántóföld és több szekér szénát adó rét (kaszáló) tartozott. Egységes erdőhasználat nem alakulhatott ki, lehetőségei a fával borított területek nagyságához igazodtak. Az egésztelkes gazdaság egyre ritkábbá, a féltelkes pedig egyre gyakoribbá vált. A jobbágytelkek szétdarabolódása és a zselléresedés foka eltérő volt az egyes vártartományokban, a telekaprózódás eléggé előre haladt a galgóci uradalomban, ahol 1/32, sőt 1/64-nyi töredéktelkeket[4] is összeírtak. Természetesen a földhasználat nem szűkült le a telki állományra, irtásföldekre és a jobbágytelkektől független szőlőkre még a zsellérek is szert tehettek.

A Thurzó-birtokok népe — az ország jobbágynépességéhez hasonlóan — pénz-, természetbeni és munkajáradékkal tartozott urainak. A pénzjáradék (=

---

[1] *Berlász Jenő*: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Bp. 1936. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 11. Szerk. Domanovszky Sándor).

[2] Szerző a vártartomány kifejezést tartotta a leghelyesebbnek, de a fentiek mellett — a források szóhasználatát tiszteletben tartva — nem törekedett a tartomány és jószág kifejezések kiküszöbölésére sem. *Berlász*: i.m. 5–6.

[3] *Berlász*: i.m. 19–20.

[4] *Berlász*: i.m. 35.

census ordinarius) mértéke uradalmanként változott. A közösen (*communiter*) fizető mezővárosok jelentősebb összegeket róttak le, egyes bányavárosok azonban mentességet kaptak e teher alól. Az eltérő mértékű pénzterhek azt mutatják, hogy az 1514. évi törvény — a családonként kivetett 1 forint szedése — nem ment át a gyakorlatba. Ugyanez állapítható meg a kilencedről is, a „*nona*" helyett a termésmennyiségtől függetlenül, űrmértékben meghatározott termékjáradék (*aconalia*) igazolható, ami a középkori hagyomány — a szokásjog (= *consuetudo*) — továbbélését láttatja.

Az 1514. évi törvény heti egy napban állapította meg a robotot, sok helyütt azonban a munkajáradék ugyancsak a szokásjognak megfelelően alakult. A tizenöt éves háború után a munkaerőhiány miatt megemelték a robotterheket, munkavégzés céljából távolabbi allódiumokra vezényelték a jobbágyságot, s esetenként a földesúri önkény is megfigyelhető. A föld népe a fuvarozási (szállítási) kötelezettséget tartotta nyomasztónak. A mozaikokból összeállítható kép azonban azt mutatja, hogy a jobbágyterhekről 1514-ben hozott törvények gyakorlattá tétele nem járt sikerrel.

A jobbágy-paraszti bevételek és a jobbágyterhek arányát vizsgálva Berlász Jenő arra a figyelemre méltó következtetésre jutott, hogy „... az úrbéres adók legsúlyosabb csoportja, *az aconalia a szegénységet általában termésének igen csekély hányadától fosztotta meg* ...,"[5] esetenként kiszámítható mértéke jóval a tized, illetve a kilenced alatt maradt. A földesúri udvartartáshoz megkívánt *victualia*-teher változatos, de jelentéktelen követelménynek bizonyult. Súlyosabb teher volt viszont a szőlőművelés — pontosabban a bor — után járó hegyvám, amely miatt paraszti panaszokat fogalmaztak meg.

A pénzjáradékot — igen helyesen — az értékesítési lehetőségek tükrében tette mérlegre a Thurzó-birtokok krónikása. Hasznosította az akkor elérhető töredékes ártörténeti adatokat, majd arra az álláspontra helyezkedett, „... hogy *a korszakunkbeli pénzadózás a parasztság kötelezettségeinek egészen jelentéktelen tehertételét képezte.*"[6]

A parasztság nyomorúságos körülményeit nem az uradalmi terhek, hanem a hadjáratok, az utánuk következő járványok, illetve a kóborló katonák fosztogatásai idézték elő.

A vártartományok élére többnyire feddhetetlen vezetőket állítottak, olyanokat, akik meg tudták ítélni a pórnép teherbíró képességét, s a Thurzók, mint földesurak, sem kegyetlenkedő nagybirtokosokként kaptak helyet történelmünkben. Jobbágyaik nem voltak röghöz kötöttek, s ha hadjáratok idején menekülni kényszerültek, a harci zaj elültével földesúri segédlettel igyekeztek visszatérni lakóhelyükre.

Berlász Jenő értekezése éppen egy emberöltő múltán követte *Acsády Ignác* magyar jobbágyság történetéről írott munkáját, s a Thurzó-birtokok forrásainak elemzése és az elérhető, illetve a hozzá kapcsolható szakirodalom fel-

[5] *Berlász*: i.m. 91.
[6] *Berlász*: i.m. 97.

használása nyomán arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy *„A parasztosztály országos »helotizálódása«*[7] *1514 után aligha következett be."*

Berlász Jenő könyvét *Ila Bálint*, a Felvidék forrásainak avatott elemzője és az országrész múltjának kiváló kutatója ismertette. Recenziójának[8] súlyát napjainkig hatóan növeli az, hogy kitűnően ismerte a Thurzó-levéltárat, nemcsak kezelte, hanem maga is sikerrel merített[9] belőle, így illetékességét nehéz lenne kétségbe vonni. Ila Bálint szerint Berlász Jenő értekezése *„... egyedül célravezető módszerrel ..."* íródott *„... eredményeiről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk."*

Végső tanulságként kiemelte *„A legnagyobb súlyú Berlásznak az a megállapítása, hogy a földesúri adózásban és a jobbágyszolgáltatásokban szinte nyoma sincs az 1514-i jobbágytörvények rendelkezéseinek. A törvény a szokásjogot nem változtathatta meg; a XVII. század elejei adózás teljesen a középkori eredetű szokáson alapul, amire okleveles adatokat is hoz fel."* Az ismertető nemcsak Acsády említett művére utalt, hanem az arra célzatosan többször hivatkozó, szlovák szerző munkáját[10] is megemlítette.

Berlász Jenő uradalomtörténeti értekezése a fenti ismertetéssel egyidejűleg helyet kapott a nemzetközi szakirodalomban, ugyanis egyike volt azoknak az agrártörténeti munkáknak, amelyikre többször hivatkozott mestere — Domanovszky Sándor — a röviden „Dopsch emlékkönyvként" emlegetett rangos és vaskos kötetben[11] megjelent nagy ívű tanulmányában.

Berlász Jenő doktori értekezésének sikere igen gyümölcsözőnek bizonyult, szerzője kijuthatott a bécsi Collegium Hungaricumba, illetve reprezentatív kötet társszerzőjévé lépett elő. *Kováts Ferenc*, a gazdaságtörténet kiemelkedő művelője és tanszékvezető egyetemi tanára szerint „A magyar történettudomány vezető körei, felfigyelvén a Thurzó-birtokok történetének monográfusa kiváló képességeire és kutatásainak szabatosságára, őt rövidesen megtisztelő megbízásokkal tüntetik ki. ... megíratják vele a Magyar Történelmi Társulat által kiadott Magyar Művelődéstörténet harmadik kötete („A kereszténység védőbástyája", megjelent 1938-ban) számára országunk mezőgazdasági állapotának (161–185. lap), iparának és kereskedelmének (190–216. lap) XVI. és XVII. századi történetét."[12]

---

[7] *Acsády Ignác*: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906. 194. – idézte *Berlász*: i. m. 107.

[8] *Ila Bálint* ismertetésére l. Századok 72. (1938) 256–257.

[9] *Ila Bálint*: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XV. évfolyam) Bp. 1934. VIII + 321. Bíráló, de inkább elismerő ismertetésére l. *Vanyó Tihamér*, Századok 70. (1936) 81–85.

[10] *Štefán Janšák*: Slovensko v dobe uhorského feudalizmu. Hospodarské pomery od r. 1514 do r. 1848. Bratislava 1932. A terjedelmes német nyelvű összefoglalóval (197–228. old.) megjelent munka apologetikus szándékát nem kis mértékben az I. világháború utáni diszkriminatív csehszlovák földreform motiválta. A múlt torzításával próbálta megokolni a nemzetiségeket sújtó törekvések gyakorlatát.

[11] *Alexander Domanovszky*: Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. In. Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch. Baden bei Wien – Leipzig, 1938. 441–469.; ezen belül: 458–467., illetve magyarul: *Domanovszky Sándor*: A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez. In. *Domanovszky Sándor:* Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Bp. 1979. 167–197., ezen belül 196–197.

[12] Köszönettel említem meg, hogy *Dr. Kováts Ferenc* és *Dr. Deér József* egyetemi ny. r. tanárok „A m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának

A Magyar Művelődéstörténet II. és III. kötetét együttesen ismertető *Hajnal István* szerint a vállalkozás szerzői eljutottak a ... „művészi közérthetőségig ... Sokkal jelentősebb ez a munka, mint azt a külföld, egyelőre, elképzelhetné. Sok mindent megláthatunk mi, sajátos helyzetünkből, perspektívánkból, amire a külföldi tudományosságnak nincs meg a kellő távlata. Nem csupán színfolt vagyunk az európai kultúrtörténetben, hanem példa az európai fejlődésmódszereknek sajátos érvényesülésére."[13] ... Hajnal István természetesen bíráló észrevételekkel is illette a nagy vállalkozást, a „Thurzó birtokok" szerzője azonban átlagon felüli dicséretben részesült: *„A mezőgazdaság állapotáról a magyarnak maradt vidéken Berlász Jenő ad biztos, világos vázlatot, – amilyenre történetírásunk pár évtizeddel ezelőtt még csak nem is gondolhatott."*[14]

*

Berlász Jenő professzor úr gazdaság- és társadalomtörténeti műveinek színes csokrából csupán néhány szál fér bele e rövid köszöntőbe.[15]

Isten adja, hogy a társtudományokat is felölelő gazdag életmű töltse el derűvel, s a szakma doyenjeként jó egészségben maradjon közöttünk sokáig!

Egyed Ákos

ÜDVÖZLET ERDÉLYBŐL

Ha jól tudom, a magyar tudományosságban először történik meg, hogy születésének századik évfordulóját ünneplő történészt köszönthet a szakma. Megható esemény ez, alkalmat kínál arra, hogy az ünnepeltnek, Berlász Jenőnek köszönetünket fejezzük ki mindazért, amit a magyar történetkutatásban megvalósított, és azért is, hogy bármilyen intézménybe vitte sorsa, a tudomány szolgálatát a legmagasabb színvonalon végezte, mint történész, könyvtáros és levéltáros. Tevékenysége eredményeit évtizedek óta hasznosítja a tudományosság és bizonyosan még nemzedékek hosszú sora fogja igénybe venni azokat. Ez a legnagyobb elégtétel, s jelentheti a legnagyobb örömet számára.

Berlász Jenő egész élete Budapesthez kötődik, de munkássága, életműve országos kisugárzású volt már kezdeteitől fogva és az maradt továbbra is. Mint a 18. század társadalomtörténetének kutatója látószögébe fogta Erdélyt is, és alapvető eredményt ért el történelmének feltárásában. Az erre való, itt következő rövid hivatkozással legyen szabad üdvözölnöm az erdélyi barátok nevében a matuzsálemi kort megért tisztelt barátunkat.

Közigazgatási Osztályához" benyújtott jelentéséről a közelmúltban tett említést *Berlász Jenő* professzor úr, a forrás másolatát pedig *Berlász Piroska* bocsátotta rendelkezésemre.

[13] *Hajnal István* recenziója a Századok 75 (1941) kötetében jelent meg, az idézetre l. 69.

[14] *Hajnal*: i.m. 72.

[15] *Berlász Jenő*: Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság. (Válogatott tanulmányok) Szerk. Buza János – Meyer Dietmar. Bp. 2010. 332.

Domanovszky Sándor tanítványaként elmélet és módszer tekintetében egyaránt kitűnő felkészüléssel látott hozzá a rendkívül bonyolult erdélyi társadalom kutatásához és jutott el ma is érvényes megállapításokhoz. A kameralizmus népesedési tanából kiindulva látta és láttatta a Habsburg Monarchiába bekebelezett Erdélyben Mária Terézia és II. József parasztvédelmi politikájának igazi mozgatórúgóit. Ez pedig sajátos koncepció volt, mert a történetkutatás inkább a politikai tényeket hangsúlyozta, valamint a felvilágosodás eszméit, s a természetjog hatásának tudta be a két nagy uralkodó törekvéseit. Nem kisebbítve az említett eszmék jelentőségét valamint a fiskalitási törekvések fontosságát, Berlász Jenő a maga véleményét hangsúlyosan fejtette ki. Eszerint: *„A felvilágosodott abszolutizmus gazdaság- és társadalompolitikai reformprogramjának meghatározásában döntő jelentőségük volt a kameralizmus népesedési tanainak. És a tanrendszer, amely a gazdasági fejlődés legfőbb hatóerejét a népesség növekedésében látta s a közgazdasági élet legfontosabb problémáit a népesedés kérdésére vezette vissza (...) mint elméleti és gyakorlati törekvés rendszerének tengelyévé a népesedési politikát tette."*

Berlász Jenő erős elméleti kiindulópontja lehetővé tette, hogy az erdélyi társadalmi kérdés kutatását az elmélyültség és a teljes tárgyilagosság irányába vezesse. A Habsburg politika nem véletlenül tűzte napirendre az úrbérrendezés ügyét. Ahhoz hogy az állam nagyobb jövedelemhez jusson, növelni kellett a népesség számát és lehetővé kellett tenni az elszegényedett jobbágynép gazdasági megerősödését. A népességpolitika szükségszerűen vezetett el az úrbérrendezéshez. Ennek azonban előfeltétele volt Erdély helyzetének és főleg a jobbágyviszonyoknak reális felmérése, amit egyébként Mária Terézia már uralkodása kezdetén szorgalmazott. Csakhogy az erdélyi úrbériség bonyolult jelenség volt: másként jelentkezett ez a kérdés a vármegyékben, a Székelyföldön, a szász székekben, Fogaras-vidéken és a Partiumban (a Szilágyságban).

Az adatgyűjtés sem volt egyszerű feladat, mert a földesúr saját jogának tartotta az úrbér ügyét és annak szabályozását. Ahogy Berlász Jenő egyik nagy tanulmányában kifejti, Mária Teréziának minden éleslátása és erős akarata ellenére is számolnia kellett a fennálló rendiséggel, amely kész volt az ellenállásra, ha radikális javaslatok kerülnének előterjesztésre a jobbágyrendszert illetően. Ezért is maradt el a megfelelő rendezés, és 1769-ben is az udvar jobbágyvédelmi törekvéseinek „vézna, torz csemetéje", a Bizonyos Punktumok születtek meg, amelyekről okkal és joggal állította szerzőnk: *„A magyarországi úrbérrendezés kiváló eredményei után bizony kiábrándító jelenség ez a reguláció névre egyáltalán nem méltó, jelentéktelen norma. Minden vonásán meglátszik, hogy rendi gondolkodás szülte."*

A trónörökös II. József nem volt hajlandó belenyugodni az eddigi rendezési kísérletek eredménytelenségébe, s másként látott a probléma megoldásához. Őt a rendiség felszámolásának gondolata foglalkoztatta ugyan, de szeretett volna saját tapasztalatai alapján megismerkedni Erdély állapotával, ezért hosszú utazást tett Erdélyben, ahol kérvények özöne zúdult rá. 1773 júniusában indult vissza Bécsbe, s tapasztalatai alapján szerkesztett úrbérrendezési javaslatot nyújtott be, amelyben a földesúri elnyomás keménységét hangsúlyozta, s ennek

mérséklésére megfelelő rendezést kívánt. Különösen fontosnak tartotta a jobbágyi szolgáltatások meghatározását, a zsellérek robotjának mérséklését, a teljesen nincsteleneket pedig mentesítette volna mindenféle kötelezettség alól. A terv az államtanács elé került, de rövidesen le is került a napirendről. Az illetékes javaslattevők tisztában voltak azzal, hogy a királynő ellenzi a benyújtott javaslatot, s az udvari bizottság is lehetetlennek ítélte, hogy az erdélyi úrbériséget a magyarországi modell szerint intézzék. II. József nem kapott megfelelő támogatást az erdélyi vezető hivatalnokoktól, így Bruckenthal kancellártól sem.

Berlász Jenő elmélyült, a fontos részleteket sem mellőző kutatása rámutat arra a politikára, amely rendkívüli módon megnövelte az erdélyi románság vezetői, sőt a papság és nem kis mértékben a parasztság körében is a Bécs iránti bizalmat; a „jó császár", illetve a „rossz földesúr" képlet széles körökben elterjedt, emögött folyton növekvő feszültség halmozódott fel felgyorsítva azokat az eseményeket, amelyek Erdélyben az 1784-ben kirobbanó, Horea-féle parasztfelkeléshez vezettek. Ünnepelt szerzőnk ezelőtt több mint fél évszázaddal mindenkinél pontosabban elemezte a reformok elmaradásának okait és körülményeit. A Mária Terézia teljes bizalmát élvező, nagy tekintélyű Bruckenthalról markáns képet ad: az udvar, mellőzve az erdélyi intézményeket, a rendi gyűlést, a főkormányszéket, báró Bruckenthal Sámuelt bízta meg az úrbéri szabályozás keresztülvitelével, aki azonban — bár a felvilágosodás meggyőződéses híve és megbízható udvari ember volt —, mérlegelve a szász városok érdekeit, pontosabban a *„város-uraságok érdekeit, amelyeket egy gyökeres reform épp úgy érintett volna, mint a magyar arisztokráciát, e kérdésben teljesen azonosította magát a magyar rendekkel. Csakhogy színt vallani nem akart, elvállalta tehát az udvari megbízatást, de ugyanakkor mindent elkövetett a tervbe vett reform meghiúsítására. Ügyes taktikával több, mint másfél évtizeden át (1770–1785) húzta-halasztotta az érdemleges munka megindítását. Végzetes hiba volt."* – írja Berlász Jenő.

Végzetes hiba volt, mert a véres 1784. évi lázadás okai főként ide vezethetők vissza, bár a felkelés elindításának más félreértett, félremagyarázott oka is volt – a határőrségbe való jelentkezés lehetőségének elterjedése. A lázadás földrajzi-néprajzi s történeti körülményeit ünnepelt szerzőnk plasztikus képben fejti ki. Hunyad, Zaránd és Krassó vármegye a 18. századi kultúrfejlődésből kimaradt, a Havasalföldről állandóan új pásztor elemekkel feltöltődő schizmatikus románság település-területén roppant erdőségek között nem talált megfelelő megélhetési lehetőségre, itt ugyanis alig volt megművelhető föld, ugyanakkor a zalatnai és offenbányai fiskális uradalmak a népnyomorral mit sem törődtek, és a közbiztonsági viszonyokkal sem. A Bécsből visszatérő Horeának nem volt nehéz, hogy a „császár nevében" fegyverre szólítsa a népet, amely azután magyar nemesi családok és tisztségviselők tömeges legyilkolásához vezetett.

II. József sietett levonni a következtetéseket: felszabadító pátenst adott ki, amely költözködési szabadságot hirdetett, és megtiltotta a jobbágyok önkényes eltávolítását a telkekről, megtiltotta a jobbágy megnevezést is. Ismeretes, hogy mindebből semmi sem valósult meg, így a megoldás 1848-ra maradt.

Ünnepeltünket ezelőtt tíz évvel, 2001-ben *Emlékkönyv*vel tisztelte meg a történész szakma. A köszöntők közül nem hiányoztak az erdélyiek: Benkő Samu, Csetri Elek, Demény Lajos, Egyed Ákos, Imreh István és Jakó Zsigmond tanulmánnyal, közleménnyel fejezték ki tiszteletüket és köszönetüket azért a munkásságért, amelyet Berlász Jenő a magyar történelem kutatásában kifejtett, s maradandó módon hozzájárult múltunk irodalmának hiteles, akadémiai színvonalú gazdagításához. Ezt megelőzően természetesen örömmel szereztünk tudomást R. Várkonyi Ágnes laudációjáról, amely 1999. december 18-án hangzott el; akkor, amikor Berlász Jenőt Magyar Örökség-díjjal tüntették ki.

Tisztelt és kedves Jenő, szívből kívánom, hogy Isten még soká éltessen, hogy örülhess az életnek, családodnak, valamint a szakma és a társadalom megbecsülésének és szeretetének.

Kolozsvár, 2011. május 7-én.

Szántay Antal

ADATOK A 18. SZÁZADI HABSBURG MONARCHIA PÉNZÜGYEIRŐL

Fontos 18. századi történeti statisztikai adatok publikálásával járult hozzá Berlász Jenő az 1957-ben indult és csupán két és fél évfolyamot megért *Történeti Statisztikai Közlemények* című folyóirathoz, mely a KSH Könyvtárának és a Levéltárak Országos Központjának (azaz a Művelődési Minisztérium Levéltári Osztályának) stencil eljárással sokszorosított kiadványaként jelent meg. Valójában öt nagyalakú kötet készült: 1. évfolyam (1957) 1. szám és 2–4. szám, 2. évfolyam (1958) 1–2. szám és 3–4. szám, valamint a 3. évfolyam (1959) 1–2. szám. A folyóirat felelős szerkesztője Kovacsics József, szerkesztőségi titkára Vörös Károly, a szerkesztőbizottság tagjai pedig Borsa Iván, Ember Győző, Ila Bálint, Kovacsics József és Thirring Lajos, akikhez az 1957/2–4. számtól Baraczka István, az 1958/1–2. számtól pedig Dávid Zoltán és Szigetvári István is csatlakozott. A folyóirat „Adattár" rovatának nagyobb részét Berlász Jenő történeti statisztikai adatgyűjtései töltötték ki. Az induló 1957/1. számban Berlász nevét nem tűntették föl, az 1957/2–4. számban teljes névvel, míg az 1958/1–2. számban B. J. monogrammal szerepelt.[1]

[1] [*Berlász Jenő*]: Adattár. Történeti Statisztikai Közlemények 1. (1957) Nr. 1, 97–98. újraközlés in: *Berlász Jenő*: Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság, (Válogatott tanulmányok). Szerk. Buza János – Meyer Dietmar. [Bp.] 2010. 272–279.; *Berlász Jenő*: Szemelvények a Habsburg Monarchiának és Magyarországnak fontosabb összefoglaló pénzügyi adataiból. Történeti Statisztikai Közlemények 1. (1957) Nr. 2–4. 124–134., újraközlés in: *Berlász*: Erdélyi jobbágyság... i. m., 280–286; *B[erlász] J[enő]*: Statisztikai adatok a XVIII. század végi Erdélyből. Történeti Statisztikai Közlemények 2. (1958) Nr. 1–2. 101–107. újraközlés in: Berlász: Erdélyi jobbágyság... i. m., 263–271.

Az 1957/1. számban publikált öt tábla az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Fol. Lat. 307. forrásából, az 1957/2–4. számban publikált öt tábla az Országos Levéltár Múzeumi törzsanyag 253. fasc. forrásából, míg az 1958/1–2. számban publikált két tábla ugyancsak a Múzeumi törzsanyag 275. és 282. fasc. forrásából származik.

Míg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának jelzete[2] ma is helyes, sajnos, a Magyar Országos Levéltárban a fenti jelzet alatt nem talál anyagot az érdeklődő. Az ún. Múzeumi törzsanyag ugyanis nem létezik többé, megszűntették, és anyagát más állagokba sorolták. A munka évtizedeken át, főként 1935 és 1965 között folyt az Országos Levéltárban, azonban az „1935–1965 közötti átrendezésekhez konkordanciajegyzék az anyag nagy terjedelme miatt nem készülhetett. [...] Átfogó konkordanciajegyzék készítése az 1965-ben kezdődött átrendezésnél sem készült".[3] Így hosszadalmas keresés árán sem bizonyosan fellelhetőek a Berlász által közölt források. Ha pedig mégis felbukkannának ugyanilyen táblázatok, nem biztos, hogy azok ugyanazok az iratok, nem pedig más példányok.

Hálásak lehetünk tehát Berlász Jenőnek, hogy annak idején felszínre hozta és közkinccsé tette ezeket a forrásokat, melyek azóta a levéltárban zajló iratrendezések eredményeképpen ismét elsüllyedtek a végtelen irattengerben.

A Múzeumi törzsanyag 253. fasc. jelzettel publikált öt táblából három megtalálható abban a táblázatgyűjteményben, melyet Ember Győző 1971-ben ismertetett.[4] Ezeket jelenleg is a „Városi és kamarai iratok" sorozatban, Fol. Lat. 918. jelzet alatt őrzi a levéltár.[5] Meglepő módon azonban a táblázatok között apró eltérések tapasztalhatóak: mindenekelőtt a dátumokban, de esetenként az adatokban is.

A Berlász által közölt 1–2. tábla címe „*Haupt Bilance der Staats Einkünften und Ausgaben vom Jahr 1772*", míg a másiké „*Haupt Bilance Der Staats Einkünften und Ausgaben vom Jahre 1782*", ugyanakkor a táblázatban szereplő adatok lényegében azonosak.[6] A Habsburg Monarchia valamint Magyarország és Erdély bevételeire és kiadásaira vonatkozó összesített adatokban az eltérés a két forrás között csupán annyi, hogy a Berlász-féle táblákban töredék krajcárok is szerepelnek, míg a másikban nem, így például a Habsburg Monarchia összbevétele Berlász forrásában 6/8 krajcárral magasabb, mint a másikban. Ugyanakkor az 1782-re datált táblázat hibás amennyiben a bevételek és kiadások oszlopban Görz, Tirol, Krajna sorrendben sorolja az összegeket, míg az ezekhez tartozó hiány („*Abgang*") és fölösleg (többlet, „*Überschuß*")

---

[2] Tabellae statisticae varii argumenti, Saec. XVIII, OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 307, lásd online katalógus http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/?f=templates&fn=main-h.htm&2.0.

[3] Magyar Országos Levéltár 1526 utáni gyűjtemény, Repertórium. Szerk. Nyulászíné Straub Éva 2. kiad. Bp. 2003. 68.

[4] *Ember Győző*: Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. század végén. In: Statisztikai Szemle 49. (1971) Nr. 12. 1256–1267.

[5] *Zimányi (Mráz) Vera*: 1526. utáni iratok gyűjteménye, Városi és kamarai iratok, kézirat, Magyar Országos Levéltár Bp. 1955. *Maksay Ferenc*: A Magyar Kamara archívuma. Szerk. Buzási János, Bp. 1992. 200–203.

[6] *Berlász*: Erdélyi jobbágyság... i. m., 280–282.; MOL, E 554, 8. doboz, Fol. Lat. 918. 77–78.

összegei összekeveredve, a Krajna, Görz, Tirol sorrendben szerepelnek, ahogyan Berlász forrásában. Három részösszegben is találunk nyilvánvalóan elírásból fakadó, jelentősebb eltérést: az 1782-re datált forrásban Csehország bevétele 17.736.063 forint, Lombardia bevétele 2.909.171 forint, Alsó-Ausztria kiadása pedig 16.241.427 forint, sőt még Csehország fölöslege is 1 krajcárral magasabb, mint Berlász forrásában. Ebben ugyanakkor a tartományok között Vorarlberg kétségkívül Elő-Ausztriát jelenti, ahogyan az 1782-re datált táblában így is szerepel („*Vorder Oesterreich*"). Magyarország és Erdély államháztartási adatait részletező táblában pedig Berlász forrása szerint Erdély kamarai („*Camerale*") bevételeinek és kiadásainak egyenlege 89.239 forint 24 krajcár többletet mutat, szemben a másik forrásban szereplő 58.239 forint 24 krajcárral, míg a „*Politicum*" bevételeinek és kiadásainak egyenlegeként Berlásznál nyilvánvalóan tévesen 9.669 forint többlet szerepel, szemben a másik forrásban található 570 forinttal.

Berlász 3. táblájának eredeti címe „*Hauptbilance der aus dem Teutschen, dem Tariff vom Jahr 1775 unterworfenden Erbländern in fremde Länder, und aus diesen in die ersteren im Jahr 1782 erpropten Aus- und Einfuhr*", míg a másiké „*Haupt Bilance Der aus den Deutschen dem Tariff vom Jahre 1775 unterworfenen Erbländern in fremde Länder und aus diesen in die erstere im Jahre 1789 erbrobten Aus- und Einfuhr*", miközben az adatok a két táblában lényegében megegyeznek, azzal az eltéréssel, hogy a Berlász-féle táblában a kivitt irha és bőrök értéke 231.009 forint szemben a másik forrásban szereplő 230.009 forinttal, a behozott cérna értéke pedig 26 krajcárral magasabb mint a másikban, melyben viszont a behozott nyers gyapot értéke magasabb ugyanennyivel, tehát az egyetlen krajcár mennyiség a táblában a 13. és a 4. tétel között fölcserélődött.[7] Mivel a tábla a legnagyobb értékben kivitt 17 árucikket és behozott 28 árucikket sorolja föl, ezek az eltérések a kivitel és behozatal teljes értékét nem befolyásolják.

Végül Berlász 5. táblájának eredeti címe „*Summarische Ausweiss der Münz- und Bergwesen-Erträgniss im Königreich Ungarn und der demselben incorporirten Provinzen, dann in dem Grossfürstenthum Siebenbürgen, wie selbe für das Jahr 1753 ausgefallen und praeliminariter pro 1754 angetragen worden*", míg a másiké "*Summarischer Ausweiß Der Münz- und Bergwesens-Erträgniß in dem Königreich Hungarn und den demselben eingeleibten Provinzen, dann in dem Großfürstenthum Siebenbürgen wie selbe für das Jahr 1786 ausgefallen, und praeliminariter 1787 angetragen worden*".[8] Itt az eltérés az adatok között megint csupán annyi, hogy Berlász forrása töredék krajcárokat is tartalmaz, míg a másik nem.

Ebből arra is következtethetünk, hogy Berlász forrása a pontosabb, míg a másik ugyanazon táblák és ugyanazon adatok már egyszerűsített változata. Az évszámok közti eltérésre azonban nehéz magyarázatot találni. Egyetlen támpont, hogy más forrás szerint az 1775. évi vámterület (lényegében Tirol és Galícia nélkül a cseh–osztrák örökös tartományok) egyes külkereskedelmi adatait más forrásból

[7] *Berlász*: Erdélyi jobbágyság... i. m., 280., 283.; MOL, E 554, 8. doboz, Fol. Lat. 918, 75–76.
[8] *Berlász*: Erdélyi jobbágyság... i. m., 280., 285–286.; MOL, E 554, 8. doboz, Fol. Lat. 918., 71–72.

ismerjük. Eszerint 1782-ben kivitelük 25,7 M forint, behozataluk pedig 27,4 M forint.[9] Ha pedig az 1775. évi vámterület külfölddel való kereskedelmének fenti adatai mellé hozzátesszük a Monarchia többi országával, tartományával folytatott kereskedelem adatait, mely az ismertetett táblázatgyűjteményben 1789-re datálva megtalálható, akkor éppen ezeket a számokat kapjuk (*1. táblázat).*[10]

1. A cseh–osztrák örökös tartományok (1775. évi vámterület) külkereskedelme [1782]

	Kivitel		Behozatal		Egyenleg
	(Fl.)	(%)	(Fl.)	(%)	(Fl.)
Magyarország	9 166 628	35,67%	11 720 886	42,73%	-2 554 258
Tirol és Galícia	1 001 080	3,90%	2 243 336	8,18%	-1 242 256
Külföld	15 530 079	60,43%	13 463 040	49,09%	2 067 039
Összesen	25 697 787	100,00%	27 427 262	100,00%	-1 729 475

Forrás: MOL, E 554, 8. doboz, Fol. Lat. 918., 73–76.

Nagy tehát a valószínűsége, hogy Berlász Jenő forrása a pontosabb az évszámok tekintetében is, és a MOL, E 554 „Városi és kamarai iratok" sorozatban található forrás kevésbé megbízható, inkább romlott vagy rontott táblázat.

Bizonytalanabb a helyzet a Habsburg Monarchia, illetve egyes országai és tartományai államháztartási mérlegét illetően. Az adatsorok ugyan az 1770-es és különösen 1780-as évekre vonatkozóan többé-kevésbé hiánytalanok, de az adatok forrásonként nagy eltéréseket mutatnak.[11] Ennek természetesen az a fő oka, hogy még alakulóban vannak a költségvetési elszámolás szabályai, nincs egységes gyakorlat, hogy mely tételeket mily módon vegyenek figyelembe. Pél-

[9] Ugyanakkor az 1789. évi adatok ismeretlenek! *Herbert Hassinger*: Der Außenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Friedrich Lütge (Hrg.) Stuttgart 1964. 61–98., adatok: 79., 95.; *Gustav Otruba*: Verwaltung, Finanzen, Manufakturen, Gewerbe, Handel und Verkehr, technisch-gewerbliche Bildung und Bevölkerungsentwicklung, In: Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Erich Zöllner (Hrg.) Wien 1983. 103–150., adatok: 136.

[10] „Haupt Bilance Der von den Deutschen Erbländern in Hungarn, Gallicien und Tyrol und von diesen in die erstere im Jahre 1789 erwiesenen Ein- und Ausfuhr" – MOL, E 554, 8. doboz, Fol. Lat. 918., 73–74.

[11] *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bp. 1922. 262–269. és 348–352. (Magyarország és Erdély részesedése a Habsburg Monarchia államháztartásában 1752–1778); *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Szerk. H. Balázs Éva. Bp. 1958. nem közöl államháztartási adatokat; *P. G. M. Dickson*: Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780, Vol. 1, Society and Government, Vol. 2, Finance and Credit. Oxford 1989. Vol. 2., 380–381. (nettó bevételek 1717–1782), 385–387. (kiadások 1729–1784), 382–383. (nettó bevételek ágazatonként 1749–1784), 37. és 90. (bevételek és kiadások 1763-ban), 101. (bruttó bevételek tartományonként 1763 és 1783), 384. (nettó bevételek tartományonként 1749, 1775, 1784), 113. (nettó bevételek és kiadások tartományonként 1784, 1786); *P. G. M. Dickson*: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy': The Structure of Austrian Government Finance in Peace and War, 1781–1791. International History Review 29. (2007) Nr. 1, 1–56., itt különösen 23–25. és 48–49. (eltérő források az 1780-as évekre vonatkozóan), 50–51. (bruttó és nettó bevételek és kiadások ágazatonként és tartományonként 1782-ben), 52–54. (fő költségvetési adatok 1781–1791).

dául esetenként a befolyt teljes (bruttó) bevételt tűntetik föl, máskor viszont ezt csökkentik a bevételek adminisztrálásának költségeivel és így a nettó bevételekkel számolnak. Eltérések fakadhatnak abból is, hogy csak a rendes illetve rendszeres tételeket vagy (például háborús években) a rendkívüli bevételeket és kiadásokat is figyelembe veszik-e. Még az országok és tartományok listája is változik, tényleges igazgatási-területi változások miatt (például Galícia megszerzése vagy a Bánát inkorporációja), vagy a szemlélet megváltozása miatt, például Osztrák Németalföld és Lombardia esetében, melyeket sokáig külön, mintegy külföldként kezeltek.[12] A Habsburg Monarchia bevételei és kiadásai országonként, illetve tartományonként néhány évre vonatkozóan ismert (*2. táblázat*).

Berlász Jenő 1772-re datált forrása és az azzal tartalmilag azonos 1782-re datált forrás azonban nehezen illeszthető ebbe a képbe (*3. tábla*). Magyarázatra szorul mindenekelőtt az országok, tartományok listája. Az 1772-es dátumot valószínűsíti, hogy a tartományok között nem szerepel Galícia, melyet éppen ebben az évben csatoltak a Habsburg Monarchiához. Ugyanakkor a Bánát sem szerepel, melyet azonban csak 1778-ban inkorporáltak Magyarországba. A Délvidék (a horvát–szlavón megyék és a katonai határőrvidék) hiánya kevésbé feltűnő, mivel ezt a területet hol külön, hol pedig Magyarországgal egy sorban tűntették föl a hasonló táblázatok. Az 1782-es dátum mellett szól másrészről, hogy Lombardia és Németalföld megtalálható a listában, hiszen ezek a területek először abban az új típusú, teljességre törekvő államháztartási összesítésben szerepeltek, melyet Karl von Zinzendorf gróf, a *Hofrechenkammer* újonnan kinevezett elnöke 1782. december 6-án mutatott be II. Józsefnek.[13]

Még nagyobb fejtörést okoznak a táblázatba foglalt számok. Az a korabeli forrásokban megszokott, hogy a forrásban szereplő summa összeg eltér a részösszegek összeadásának eredményétől, és amennyiben az előbbi nagyobb az utóbbinál, akkor feltételezhető, hogy a különbség egy-két tétel elhagyásából ered. Az adatok megbízhatóságát csökkenti azonban, hogy a bevételek és kiadások egyenlege nem egyszer tízezres nagyságrendben eltér a többlet és hiány egyenlegétől. Ahogyan Magyarország és Erdély államháztartási mérlegét részletező, Berlász által 2. táblázatként közölt táblázatból is látható, az egyes pénzügyi csoportokra eső bevételek és kiadások egyenlegeként keletkezett hiányt vagy többletet külön-külön összesítve vezették át az ország illetve tartomány bevételei és kiadásai mellett a Monarchia államháztartási mérlegét bemutató táblázatba, és eközben történhetett elírás vagy más tévedés. Itt inkább a magas összegek a feltűnőek. A 90,3 M forint összbevétel feltűnően kimagaslik az ismert adatsorokból, egyedül Schimmelfenning báró 1796-ban összeállított adatsorában található ehhez hasonló összeg, 1788-ban 90,47 M forint és 1790-ben

[12] Osztrák Németalföldről származó bevételek más forrásokból jobban, Lombardiából származóak viszont kevésbé ismertek, lásd *Dickson*: Finance... i. m. 102. (Lombardia bruttó bevétele 1749), 103. (osztrák Németalföld nettó bevételei és kiadásai 1751–1783); *Dickson:* Count Karl... i. m., 52. Ezekkel részben kiegészíthető az alábbi 2. tábla: 1749-ben Lombardia bruttó bevétele 4,2 M forint, osztrák Németalföld nettó bevétele 1775-ben 4.697.130 forint, mellyel a nettó összbevétel 50.549.838 forintra emelkedik.

[13] *Dickson*: Count Karl... i. m., 27.

90,14 M forint.[14] A 83,5 M forint összkiadás inkább csak az 1770-es évek adatai közül magasodik ki, az 1780-as években hasonló, majd 1788-tól — a háborús években — ezt jóval meghaladó összegeket találunk. Az egyes országok és tartományok bevételei és kiadásai is jelentősen magasabbak, mint más forrásokban, kivéve Lombardiát és Osztrák Németalföldet, melyek itt éppen a jóval alacsonyabb összegekkel tűnnek ki. Összességében valószínű, hogy a táblázat 1772-re vonatkozóan, de jóval később készült, és így Magyarországtól nem különítette el a Bánátot és a Délvidéket, követte Zinzendorf 1782-ben bevezetett mintáját, beillesztve Lombardia és Osztrák Németalföld adatait is, és valamilyen (módszertani?) oknál fogva más forrásoktól eltérő, magasabb összegű tételeket vett figyelembe. További kutatásokra van azonban szükség ahhoz, hogy a kérdéses táblázatot beilleszthessük az államháztartási adatok sorába, ahogyan ahhoz is, hogy a lényegében ugyanebbe a sorba tartozó, Magyarország és Erdély bánya- és pénzverési jövedelmeire vonatkozó táblázattal kapcsolatos kérdéseket is tisztázni lehessen.

2. A Habsburg Monarchia bevételei és kiadásai országonként, tartományonként 1749–1786

Év	1749	1763	1775	1782	1782
(Fl.)	Bev.	Bev.	Bev.	Bev.	Bev.
Ország, tartomány	nettó	bruttó	nettó	bruttó	nettó
Csehország	6 757 419	9 349 696	9 148 047	11 529 454	9 984 236
Morvaország	2 693 247	3 234 772	3 626 190	4 569 359	3 845 038
Szilézia	360 688	490 427	741 711	702 371	628 971
Alsó-Ausztria	4 679 187	12 263 407	10 300 312	12 653 550	10 516 324
Felső-Ausztria	1 131 842	1 569 108	2 295 005	3 086 356	1 941 035
Stájerország	1 848 503	2 181 512	1 915 131		
Karintia	707 016	1 039 889	1 092 155		
Krajna	1 029 568	1 933 869	1 069 247		
Görz és Gradiska					
Belső-Ausztria				6 711 735	5 007 964
Elő-Ausztria	928 570	367 971	844 556	801 681	514 136
Tirol	1 121 457	3 189 181	1 098 660	1 463 268	963 511
Galícia			1 500 000	4 985 442	3 543 891
Magyarország	5 442 276	12 545 895	8 506 700	13 882 218	11 124 424
Délvidék	250 382		188 217	107 709	107 709
Bánát	755 209	2 027 269	1 573 577		
Erdély	1 198 228	2 172 574	1 642 088	2 647 708	1 861 897
Osztrák Németalföld				13 642 294	6 719 402
Lombardia				7 929 640	6 167 996

[14] *Dickson*: Count Karl... i. m. 49.

Év	1749	1763	1775	1782	1782
(Fl.)	Bev.	Bev.	Bev.	Bev.	Bev.
Ország, tartomány	nettó	bruttó	nettó	bruttó	nettó
egyéb, nem területi	240 221	712 356	311 112		
Összesen	29 143 813	53 077 926	45 852 708	84 712 785	62 926 534
Összesen a forrás szerint	29 143 813	53 077 923	45 852 708	84 756 778	62 940 530

2. táblázat folytatása

Év	1782	1783	1784	1784	1786
(Fl.)	Kiad.	Bev.	Bev.	Kiad.	Bev.
Ország, tartomány		bruttó	nettó		nettó
Csehország	8 657 881	11 562 174	9 577 572	8 966 072	10 325 297
Morvaország	3 452 403	5 347 227	4 303 360	3 894 838	4 661 736
Szilézia	543 941				
Alsó-Ausztria	21 732 426	12 062 804	11 115 128	20 379 766	11 292 410
Felső-Ausztria	1 141 262	3 041 510	2 207 707	1 264 054	2 398 301
Stájerország		3 294 562	4 122 188	2 402 327	4 153 673
Karintia		1 554 141			
Krajna		1 812 259			
Görz és Gradiska		230 008	421 449	164 638	462 041
Belső-Ausztria	3 018 397				
Elő-Ausztria	388 319	787 599	511 808	376 006	561 760
Tirol	796 634	1 465 922	832 104	631 683	929 228
Galícia	3 207 305	4 920 877	4 077 094	3 593 224	4 308 655
Magyarország	6 735 682	13 892 382	9 467 817	7 079 070	10 402 324
Délvidék	685 333	107 726			
Bánát					
Erdély	1 337 234	2 579 389	1 530 546	1 267 604	1 648 563
Osztrák Németalföld	3 606 397		6 932 944	4 355 237	6 986 523
Lombardia	3 815 857		6 727 762	4 563 248	5 523 465
egyéb, nem területi				375 300	58 070
Összesen	59 119 071	62 658 580	61 827 479	59 313 067	63 712 046
Összesen a forrás szerint	59 453 943	62 658 580	61 827 487	59 313 075	63 712 056

Forrás: Dickson: Finance... i. m. Vol. 2., 101., 113., 384.; Dickson: Count Karl... i. m. 50–51.

3. A Habsburg Monarchia bevételei és kiadásai országonként, tartományonként 1772(?)

Ország, tartomány	Bevétel (Fl.)	Xr.	(%)	Kiadás (Fl.)	Xr.	(%)	Hiány (Fl.)	Xr.
Csehország	15 736 063	59	17,41%	15 100 091	2	18,08%		
Morvaország	5 793 120	5	6,41%	5 482 857	31	6,56%	14 524	12
Szilézia	557 209	18	0,62%	494 515	47	0,59%	598	36
Alsó-Ausztria	17 980 938	14	19,89%	16 241 127	14	19,44%	51 596	55
Felső-Ausztria	5 033 338	19	5,57%	4 914 915	6	5,88%		
Stájerország	5 889 221	39	6,52%	5 777 325	57	6,92%	7 897	47
Karintia	2 386 884	32	2,64%	2 306 806	59	2,76%		
Krajna	2 089 952	41	2,31%	2 086 180	25	2,50%	32 518	6
Görz és Gradiska	357 363	27	0,40%	373 452	47	0,45%	20 372	46
Tirol	3 658 712	43	4,05%	3 195 118	46	3,83%	48 073	31
Elő-Ausztria	2 876 177	49	3,18%	2 362 875	53	2,83%		
Lombardia	2 900 171	47	3,21%	1 953 877	54	2,34%		
Osztrák Németalföld	3 184 135	54	3,52%	2 432 495		2,91%	1 894	44
Magyarország	18 004 153	18	19,92%	17 055 416	21	20,42%	53 559	54
Erdély	3 941 707	17	4,36%	3 743 670	8	4,48%		
Összesen	90 389 151	2	100,00%	83 529 726	50	100,00%	231 036	31
Összesen a forrás szerint	90 398 156	6		83 544 030	44		231 036	31

3. táblázat folytatása

Ország, tartomány	Többlet (Fl.)	Xr.	(a) Bevétel-Kiadás	(b) Többlet-Hiány	Különbség (a)-(b)
Csehország	635 972	57	635 972	635 972	0
Morvaország	324 786	46	310 263	310 262	1
Szilézia	63 292	7	62 694	62 694	0
Alsó-Ausztria	1 791 107	55	1 739 811	1 739 511	300
Felső-Ausztria	119 423	13	118 423	119 423	-1 000
Stájerország	119 793	28	111 896	111 896	0
Karintia	80 595	33	80 078	80 595	-517
Krajna	36 295	3	3 772	3 777	-5
Görz és Gradiska	4 284	3	-16 089	-16 088	-1
Tirol	511 667	11	463 594	463 594	0
Elő-Ausztria	503 302	16	513 302	503 302	10 000
Lombardia	955 293	42	946 294	955 293	-8 999
Osztrák Németalföld	755 535	38	751 640	753 641	-2 001
Magyarország	1 002 296	51	948 737	948 737	0

Ország, tartomány	Többlet (Fl.)	Xr.	(a) Bevétel-Kiadás	(b) Többlet-Hiány	Különbség (a)-(b)
Erdély	198 037	9	198 037	198 037	0
Összesen	7 101 683	52	6 859 425	6 870 647	-11 222
Összesen a forrás szerint	7 085 161	54	6 854 126	6 854 125	1

Forrás: Berlász: Erdélyi jobbágyság... i. m. 281. töredék krajcárok nélkül; MOL, E 554, Fol. Lat. 918, 77–78. javított változat.

Monok István

A KÖNYVTÖRTÉNÉSZ BERLÁSZ JENŐ

Sokat gondolkodtam azon, hogy közleményem címe ne *„A könyvtáros Berlász Jenő"* legyen-e. Benkő Samu, a 90 éves Berlász Jenő köszöntésekor[1] azonban nagyon sok mindent megírt arról, hogy ki is a könyvtáros, és arról, hogy a válasz mennyire összeköthető az ünnepelt személyével, munkásságával. A könyvtáros munkája ugyanis elsősorban a tartalomról szól. Akkor is arról, ha a könyvtáros embernek a legfőbb dolga a könyvtárban őrzött dokumentum nevének a leírása (vö. Umberto Eco: *A rózsa neve* – vagyis nem a rózsával, hanem a nevével kell törődnie). A dolgok nevét viszont csak az tudja leírni, aki megismerte azokat. Pontosabban, aki ismeri a dokumentumot, jobb nevet tud neki adni, mint az, aki csak „technikailag" ismeri meg. Így volt ez az első könyvtár megalapításától napjainkig. A modern könyvtár akkor is könyvtár marad — kár is másként nevezni —, ha a könyvtárosok információs szakembereknek hívatják magukat. A nem pontos, nem ellenőrzött információ ugyanis nem ténylegesen az. Számomra Berlász Jenő, illetve az ő generációjának tagjai, akik a könyvtárban dolgoztak — még akkor is, ha tudjuk, bizonyos tekintetben, kényszerültek ott dolgozni — az igazi könyvtárosok. Berlász Jenő egyébként a könyvtáros munka technológiai részével is sokat törődött. A kéziratok feldolgozásának nem létezik nemzetközi vagy hazai szabványa. Ha valaki ilyen munkába fog, vagy ezt akarná tanulni, akkor az ő egyetemi jegyzetével[2] kell először is megismerkedni. Szemlélete tartós hatású, oktatási anyagként is kiadták[3] gondolatait. A kéziratok feldolgozásának nemzetközi gyakorlata is érdekelte,[4] és külön végiggondolta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának történetét, de fő-

[1] *Benkő Samu:* Gondolatok a könyvtárosságról. In: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. Bp. 2001. BKÁE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 1.) 25–36. Ebben a kötetben Berlász szakirodalmi munkásságának bibliográfiája is megtalálható (511–514.), így csak a legjelentősebb tanulmányaira, könyveire hivatkozok.

[2] *Berlász Jenő:* Kéziratok katalogizálása. Bp. 1958. Országos Könyvtárügyi Tanács (Az Országos Könyvtártudományi Tanács kiadványai, 3.)

[3] *Berlász Jenő:* Tájékoztató a kézirattári gyűjtőkörről, rendszerezésről és a kézirat-katalógusok sajtó alá rendezéséről. Bp. 1975. OSZK KMK.

[4] Vö. *Berlász Jenő:* A kéziratkatalogizálás kérdései Ausztriában. Magyar Könyvszemle, 92. (1976) 424–426.

ként az anyag elrendezését (történetiségében és könyvtári gyakorlatában egyaránt).[5]

Kétségtelen azonban, hogy Berlász történész, és mint történész tekint a könyvtárra, annak történetére, az abban folyó munkára. Megközelítései nem könyvtörténetiek, nem recepciótörténetiek, hanem intézmény- és társadalomtörténetiek, illetve a számára alapvető vizsgálati szempont az, hogy a könyvtártörténet miként alakult a magyar nemzeti kulturális identitás kialakulása történetének folyamatában. Annak ellenére, hogy az 1960–80-as években a historiográfiai *beszédmód* még nem állította olyan hangsúllyal a középpontba a *hungarus-* és a *magyarságtudat* közti különbséget, mint manapság, valamennyi történész alapvető tanulmányt írt erről (Szűcs Jenő, Klaniczay Tibor, Benda Kálmán stb). Berlász Jenőnek az Országos Széchényi Könyvtár történeti monográfiáját megalapozó tanulmányai (és így maga az 1981-ben megjelent kötet[6]) ebbe a sorba is illik.

Fő kutatási korszaka a korai újkor második fele, és a Kiegyezésig tartó magyar történeti időszak. Könyvtártörténeti munkássága a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára múltjának vizsgálatával kezdődött.[7] Írt ugyan ismertetést a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történeti monográfiájáról is,[8] de az MTAK és az OSZK maradt érdeklődésének előterében. Az 1970-es évek első felében — talán a magyarországi könyvnyomtatás félévezredes történeti kiállítására is készülve[9] — három alapvető tanulmányt is írt a 16–18. század könyvtári intézményrendszeréről, összefoglalva ekkor már két évtizedes forrásfeltáró és elemző tevékenységét e területen. Ezek közül a 18. századi könyvtári kultúráról írottal túllépett a tulajdonképpen a mai napig népszerű köteten, Szarvasi Margit összefoglalásán,[10] amely a maga idejében jó hátteret adott Kulcsár Adorján munkájának.[11] Berlász Jenő feldolgozása[12] ez utóbbi szempontjait is részben magáévá tette, és jól összhangba hozta az irodalomtörténészeknek azzal az igényével, amely az európai szellemi áramlatok befogadása intézményes kereteinek megismerését célozta. Ennek a tanulmánynak egyes elemeivel külön is foglalkoznia kellett már a 60-as években is, hiszen az OSZK állományának a

---

[5] *Berlász Jenő:* Az Akadémiai Könyvtár kézirattárának átalakulása. Akadémiai Kiadó, Bp. 1957. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 4.) (Klny. a Magyar Könyvszemléből)

[6] *Berlász Jenő:* Az Országos Széchényi Könyvtár története. 1802–1867. OSZK, Bp. 1981.

[7] *Berlász Jenő – Sz. Németh Mária:* Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene. Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 2.) (Klny. a Magyar Könyvszemléből)

[8] *Berlász Jenő:* Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Budapest, 1966. FSZEK (ismertetés) Magyar Könyvszemle, 83. (1967) 212–214.

[9] Ennek katalógusát is Berlász szerkesztette: Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítás. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1973. október 5.–1974. január 6. Kiállítási kalauz. Szerk. Berlász Jenő. OSZK, Bp. 1973.

[10] *Szarvasi Margit:* Magánkönyvtárak a XVIII. században. Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei. OSZK, Bp. 1939. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7.)

[11] *Kulcsár Adorján:* Olvasóközönségünk 1800 táján. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1943.

[12] *Berlász Jenő:* Könyvtári kultúránk a 18. században. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. Szauder József–Tarnai Andor. Bp. 1974. 283–332.

történetét tisztázandó kénytelen is volt kora újkori könyvtárak történetét is áttekinteni. Összefoglaló tanulmányainak megírása időrendben történt, megjelenésük azonban fordított lett, a 16–17. századra vonatkozó írása jelent meg utoljára.[13] Ennek az írásának forrásbázisa az elmúlt 30 évben jelentősen kibővült, de szemlélete miatt ma is tanulságos olvasmány maradt.

Tíz évvel e tanulmányai megírása előtt foglalkozott egy, az Osztrák Nemzeti Könyvtár (ÖNB) kéziratárában megőrzött kódexszel, Hans Dernschwam könyvtárának a tulajdonosa által összeállított katalógusával. A kézirat szakszerű leírása mellett részletesen elemezte a magyarországi Fugger-faktor könyveinek provenienciáját, tartalmi összetételét, napjainkig támpontot nyújtva a hazai humanizmus története ezen izgalmas fejezete megírásához.[14]

Az ezt megelőző kedvenc Istvánffy Miklós volt. Kora újkori történetírásunk ezen kiváló képviselőjének könyvtárát próbálta rekonstruálni lényegében néhány dokumentum töredék alapján.[15] Megállapításainak jó része csak feltevés, hiszen nem állt rendelkezésére csak néhány apró adat. Az ezt követő kutatások azonban gyakorlatilag minden sejtését igazolták.[16]

Istvánffy kortársának, a nádor Thurzó Györgynek bibliotékájáról csak érintőlegesen írt, az Illésházy könyvtár története kapcsán foglalkozott vele,[17] külön az ezen az úton az OSZK-ba került Ransanus-kódexszel.[18]

Kétség nem fér azonban ahhoz, hogy a könyvtártörténész Berlász Jenő legnagyobb teljesítménye az Országos Széchényi Könyvtár megalapításának és az első hatvanöt év történetének a megírása. A történetet minden tekintetben kell érteni, hiszen az épület históriájától, a berendezésig, az alapító gyűjtemény összetételétől az ehhez került többi nagy magánkönyvtár (Horvát István, Illésházy-, Jankovich-gyűjtemény stb.) sorsáig, a rendszerezés elveiig, mindenre kiterjedt a figyelme. Széchényi Ferencet, mint az utolsó *hungarus* tudatú generáció tagját mutatja be, aki *Bibliotheca Regnicolarist* alapított, és akinek figyelme kiterjedt arra, hogy gyűjteménye elkészült katalógusait a kor jelentős személyiségeinek elküldje itthon és külföldön egyaránt. Példát mutatott, a katalógus el-

---

[13] *Berlász Jenő:* Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században. In: Régi könyvek és kéziratok. Összeáll. Pintér Márta. Bp. 1974. 221–226.; *Uő.:* Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16–17. században. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973. Bp. 1976. 203–215.

[14] *Berlász Jenő:* Dernschwam János könyvtára. Bp. 1964, OSZK (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 60.) (Klny. a Magyar Könyvszemléből). A kódex olvasatát le is gépelte, de ennek kiadására, sajtó alá rendezésére csak két évtized múlva került sor: A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő. Sajtó alá rendezte, és a mutatót összeállította Keveházi Katalin – Monok István. JATE, Szeged 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12.)

[15] *Berlász Jenő:* Istvánffy Miklós könyvtáráról. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1959. Bp. 1961. 202–240.; *Uő.:* Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. Bp. 1974. 215–244.

[16] *Pajkossy Györgyné:* Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. Magyar Könyvszemle, 99. (1983) 225–242.; *Boross Klára:* A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei, 13. (2007.) 157–185.

[17] *Berlász Jenő:* Az Illésházy könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állomány történetéből. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1967. Bp. 1969. 57–95.

[18] *Berlász Jenő:* Über die Vorbesitzer des Ransanus-Kodex. Magyar Könyvszemle, 85. (1969) 97–107.

küldésével[19] mintegy felhívást tett a gyűjtemény gazdagítására, a mindenkori Magyarországra, az itt élő népekre vonatkozó kézzel írott és nyomtatott dokumentumok minél teljesebb összegyűjtésére. Külön tanulmányt írt Berlász Jenő arról is, hogy a magyarországi és a külföldi közvélemény miként fogadta az alapítás hírét.[20]

Berlász Jenőnek számos tanulmánya ma is megkerülhetetlen akkor, ha a magyarországi könyvtárak és könyvhasználat történetét szeretnénk összefoglalni. Hosszú munkássága alatt szemlélete követte az éppen aktuális megközelítési módokat, a tudományos iskolák kérdésfeltevéseire maga is másként-másként válaszolt. Szigorúan forrásközpontú maradt, és a dokumentumok elemzésekor nem olyan kérdésekre akart válaszolni, amelyek nem tehetőek fel a mindig aktuális korral kapcsolatosan. Gazdaság-, társadalom- és intézménytörténet olyan erős kötelék volt számára, amely szemléletét is meghatározta. Tudta, hogy minden korszak kultúrája, művelődése az akkori intézmények históriáján keresztül fogható meg igazán, és tudta, hogy a művelődéstörténetnek szerves része a könyvek, így a könyvtárak históriája. Tanítványként ebben is Domanovszky Sándort követte.[21]

---

[19] *Berlász Jenő:* Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–69. Bp. 1971. 55–84.

[20] *Berlász Jenő:* Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–75. Bp. 1977. 101–164.; *Uő:* Stefan Stratimirovic levele gróf Széchényi Ferenchez a Bibliotheca Hungarica létrejötte alkalmából. 1802. augusztus 13/25. Magyar Könyvszemle, 116. (2000) 320–330.

[21] Magyar művelődéstörténet. 1–5. kötet. Főszerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1939–1942.; Hasonmás kiadása: Babits Magyar–Amerikai Kiadó, Szekszárd 1993., elektronikus kiadása: Bp. 2003. Arcanum Kiadó. Ezzel a szemlélettel szemben a művelődéstörténetként élő Magyar kódex (Főszerk. Szentpéteri József. Bp. 1999–2002, Kossuth Kiadó, Enciklopédia Humana Egyesület) nem tartalmaz könyv-, könyvtár- vagy olvasástörténeti részt.

Kruppa Tamás

MIKSA FŐHERCEG ERDÉLYI KORMÁNYZÓSÁGÁNAK TERVE

Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)[1]

Gubernator aut successor?

Az 1595. január 28-án, II. Rudolf császár és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem között megkötött prágai szerződés a fejedelemséget örökletessé tette a fejedelem és egyenes ági leszármazottai számára. Ahogy a II. pont kimondja: „Erdély joghatósága, beleértve Magyarország mindazon részeit és vidékeit, melyek eddig a fejedelem birtokában voltak, érintetlenül és függetlenül maradjon ugyanennek a fejedelemnek, somlyói Báthory Zsigmond úrnak, és saját ágyékából származó egyenes ági férfi örököseinek kezén az elsőszülöttségi jog alapján ugyanazon módon, ahogy az őt megelőző erdélyi fejedelmek, tudniillik János (azaz János Zsigmond), Báthory István és Kristóf idején volt, minden jövedelemmel, joggal és ősi szokással együtt, hogy ott mindenkor bírják a hatalmat és a szabad joghatóságot, úgy azonban, hogy ő császári és királyi felségét, és az őt Magyarország királyaiként követő törvényes utódait, ő és utódai törvényes királyaikul elismerjék, és elismerésüket és hűségüket esküvel, mely a hűbérjogot nem tartalmazza, igazolják, és ezt a jelenlegi fejedelemhez hasonlóan tegyék meg utódaik is kormányváltás idején, akkor tehát amikor átveszik a hatalmat a tartományban. Ha pedig a fejedelem fiúörökös nélkül halna meg, vagy elfogynának törvényes ági leszármazottai Erdély és a hozzá csatolt részek jogos és elválaszthatatlan tagként minden vita nélkül kerüljenek senki másnak, csakis őfelségének, vagy Magyarország őt követő királyainak birtokába és hatalmába. Ezenfelül maga a fejedelem hűségesküvel kötelezze el magát, a rendeket és országának minden alattvalóját. Ha pedig a mostani fejedelem fiági örökös nélkül halna meg, és így Erdély jelen határozatok értelmében a Magyar Koronára szállna, akkor úgy a jelenlegi császári és királyi felség, mint utódai legyenek kötelesek sértetlenül megőrizni a külön jogokat, kiváltságokat és az Erdélyben bevett szokásokat, és azon semmilyen formában ne változtassanak, továbbá minden adományt és beiktatást mindenkor érvényesnek és helyén valónak elfogadni tartozzanak. Ezenfelül Magyarország királya attól kezdve, hogy Erdély visszaszáll a koronára, tartozzék valakit az erdélyi rendekből tetszése szerint a

[1] A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány és a MÖB Eötvös ösztöndíja támogatásával készült.

tartomány kormányzójává vagy vajdájává tenni. Mivel pedig Isten kegyelméből remélhető, hogy Erdély fejedelme nemcsak fiúkat, hanem lányokat is nemz majd, ezért ha a mondottak szerint fiúörökös nélkül marad, őfelsége gondoskodjon minden lánygyermek számára százezer rajnai forintnyi hozományról a pipereszereken és az ékszereken túl. Ő császári és királyi felségének utódja pedig, amikor leteszi esküjét, mellyel Magyarországnak tartozik, ugyanabban az esküben külön és kiemelten emlékezzék meg Erdélyről is. Nagybánya városát az erdélyi fejedelem birtokolja ugyanúgy, ahogyan azt egykor őfelsége Báthory Istvánra, Lengyelország legfelségesebb királyára ruházta.".[2]

A szerződés nemcsak az erdélyi rendek szabad fejedelemválasztó jogát tette semmissé, de kizárta az öröklésből az egész Báthory-rokonságot is. Ráadásul továbbment az 1570. évi speyeri egyezményen is, hiszen ez utóbbi ideiglenes rendezés keretében ismerte csak el egy szuverén állam megalakulását az ország keleti felében,[3] a prágai egyezség viszont két dinasztia magánjogi szerződéseként Erdélyt és a Részeket úgymond „kiszakította" a Magyar Királyságból, amellyel — elméletben legalábbis — a magyar (királyság) rendek jogai is csorbultak. Erre a veszélyre egy évvel korábban, 1594. március 9-én kelt levelében a fejedelem unokaöccse, Báthory András bíboros hívta fel Alphonso Carrillo figyelmét, aki Báthory Zsigmond megbízásából tárgyalt a szövetség tető alá hozása érdekében. Mindazonáltal a bíboros okfejtése kétarcú: egyrészt azt nem akarja, hogy a fejedelemség fölötti uralom örökletessé (*provincia hereditaria*) váljon, és kiszakítsák a Magyar Királyságból, vagyis, hogy kizárólag a Báthory család egyik ágában öröklődjön a hatalom,[4] amelyet — kissé sarkítva a dolgot — a mostani szolgaságnál is nagyobbnak tart. Másrészt viszont azt természetesnek tartja, hogy az egész család megkapja a birodalmi hercegi címet (később kiderült, hogy ez ugyanúgy érvényes az aranygyapjas rendi tagságra) és a birodalmi protektorátust egy örökös szövetséggel egyetemben. Bár nem mondja ki, de ezekkel a kondíciókkal a fejedelmi trón nem az egyik ág, hanem az egész Báthory-dinasztia számára vált volna örökletessé.

A kérdés fontosságára felfigyelt ugyan a régebbi szakirodalom,[5] nem vonta le azonban a következtetéseket. Az 1595. évi szerződés a modern kora újkori

---

[2] Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Bearb. Roderich Gooss. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9). Wien 1911. 226–235. A szöveg magyar fordítását l. *Bethlen Farkas:* Erdély története. IV. Jegyz. Kruppa Tamás. Szerk. Jankovics József. Bp. 2006. [a továbbiakban Bethlen IV.] 107–108.

[3] Az egyezmény szövegét magyarul l. Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. I–II. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1965. I. 160–168.

[4] „Superioritas penes caesaream maiestatem esset, liberamque Transilvanorum electionem ipsa ratam gratamque haberet. Nam etsi cupiendum nobis esset, ut successio locum suum haberet, cum tamen videam non esse in potestate caesareae maiestatis ut liberam electionem alicuius provinciae imperidat, hereditariam efficiat, neque Ungaros unquam permissuros ut Transilvaniae a visceribus regni avellatur abscissumque membrum sit, quin eos semper protestari sciam, existimarem non esse tam profunde hoc negotium intelligendum nedum tractandum." Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai (1591–1618). I. Kiad. Veress Endre. Bp. 1906. 56.

[5] Okmányok és levelek az 1595–1598-ki prágai alkudozások történetéhez. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár (1877) 149–239., vö. még Veress Endre előző jegyzetben idézett forráskiadását, ill. a Carrillo-levelezés második kötetét: Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai (1591–1618). II. Kiad. Veress Endre. Bp. 1943. [a továbbiakban Carrillo II.] 95–99.

nyugati államberendezkedések mintájára akarta átstrukturálni az erdélyi államot örökletes királysággá szuverén — azaz mindenkitől, így a rendektől is — független hatalomgyakorlással. A szerveződő politikai pártok ezen koncepciók mentén kristályosodtak ki – elég Kendy Sándor Szamosközy István által lejegyzett szavaira utalni, amelyek szerint a padovások (elviekben legalábbis) egy velencei mintájú államot képzeltek el kollektív irányítással.[6] Ez arisztokratikus berendezkedést, azaz nem egyeduralmat jelentett volna egy általuk választott uralkodóval. A típus nem volt ismeretlen, többek között a kortárs Jean Bodin is említi *Az államról* című művében.[7] Ez nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt a Báthory Zsigmond környezetében vallott felfogással.

Visszatérve Báthory Andrásra: jóllehet a Báthory család többi tagja a Kendy–Kovacsóczy féle csoportosulás oldalán találta magát, koncepcionálisan nem értett velük együtt. Ezt nemcsak a fentebbi levél mutatja, hanem az a szerződéstervezet is, amelyet Báthory András 1599-ben küldött Prágába, és amely a minket érdeklő részekben szó szerint megismétli azokat a követeléseket, amelyeket Báthory Zsigmond fogalmazott meg 1594 folyamán: hűségeskü a császárnak — amelyben ő és utódai elismerik annak magyar királyságát (és közvetve az Erdélyhez és a Részekhez való jogát) —, amelyet azonban hűbéri jog nélkül, vagyis szuverén uralkodóként tesz. Ez a hűségeskü feltétele: „Ioannis, Stefani, Christophori Bathoreum, cum omni proventu, iure et antiquo usu, integra absolutaque maneat, ut semper, merum mixtumque *imperium*, liberamque iurisdictionem in ea habeat; ita tamen, ut Suam Caesaream Regiamque Maiestatem eiusdemque legitimos successores Ungariae reges, ipse et sui successores pro ipsorum legitimis regibus recognoscunt, ac recognitionis et fidelitatis iuramentum semper praestent; *citra tamen ius feudi, idque successores quidem tempore mutationis regiminis, tunc videlicet, quando possessionem provinciae acceperint, modernus autem princeps modo.*"[kiemelés tőlem – K. T.][8]

A prágai császári udvar ezekbe a súlyos feltételekbe 1594-ben is nagyon nehezen ment bele, amelyet egyrészt a katonai helyzet súlyossága indokolt, másrészt a szerződés feltételei között említett Habsburg menyasszony lehetőséget adott arra, hogy az örökösödésbe belevonják a dinasztiát is. Végső soron, ha egy kis kerülővel is, de a fejedelemség és a Részek visszakerültek volna Habsburg-fennhatóság alá. A két dinasztia között létrejövő magánjogi viszony hallatlan fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Magyarország választó királyság (*regnum electivum, Wahlkönigreich*) volt, a magyar királysági rendek szabad királyválasztó jogukkal élve választották az uralkodót.[9] Éppen ezért, amint ezt a Bocskai-felkelés kapcsán Károlyi Árpád már hangsúlyozta, az uralkodó és a rendek között a viszony *közjogi* jellegű volt.[10] Az osztrák és a cseh ren-

[6] Szamosközy István történeti maradványai. IV. Összeáll. Szilágyi Sándor. (Magyar Történelmi Emlékek II.: Írók 30.) Bp. 1880. 37., 40–41.

[7] *Jean Bodin:* Az államról. Bp. 1987. 129–130.

[8] Archivio Segreto Vaticano [a továbbiakban ASV]; Fondo Borghese III., vol. 67B., fol. 303r–304v.

[9] Erre a kérdéskörre újabban l. *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. (História könyvtár: Monográfiák 27.) 252–265.

[10] *Károlyi Árpád:* Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 275–278.

dek szabad uralkodóválasztó joggal ekkor már nem rendelkeztek, és bár az összes tartomány rendjei előtt fel kellett esküdnie az uralkodónak az ország törvényeire és a rendi jogok tiszteletben tartására, a Habsburgok gyakran családi patrimoniumként kezelték ezeket a területeket. A Magyar Királyságban ugyanakkor egészen 1687-ig formálisan megvolt a rendek szabad királyválasztó joga.[11] Visszatérve Erdélyre: a prágai szerződés — amelyet el kellett ugyan fogadnia mind magyar a királysági, mind az erdélyi rendeknek — a fejedelemséget illető öröklés kérdésében már kizárta őket. Ezzel magyarázható, hogy amikor a tárgyalásokon felmerült ez a követelés, a császár azt válaszolta, hogy őt köti a magyar rendeknek tett eskü, és az ügyben ki kell kérnie magyar tanácsosai véleményét.[12] Ők természetesen felmérték ennek jelentőségét, és kifogásokat emeltek. Talán azért adták végül a beleegyezésüket, mert az önálló erdélyi állam létét csak ideiglenesnek ismerték el, a szerződés pedig közvetlenül nem érintette a magyar rendek szabad királyválasztó jogát. Elképzelhető, hogy Nádasdy II. Ferenc tervezett, de végül betegsége miatt meghiúsult 1595. évi erdélyi útja összefüggésben van a szerződéssel; az előálló új helyzet feltehetően érintette a Báthory Boldizsártól elkobzott egykori Nádasdy-birtok, a fogarasi szabad bárság ügyét is, amelyet vissza akart kapni.[13] További adatok hiányában azonban ez jelenleg csak feltevés.

A prágai szerződésnek van még egy pontja, amely ugyan nem tartozik szorosan ide, de mivel nem függetleníthető témánktól, fontosnak tartom néhány mondat erejéig kitérni rá. A VII. pont kimondta, hogy Báthory Zsigmond mindenféle szavazati jog nélkül megkapja a birodalmi hercegi címet: „Ő szent felsége, amennyire rajta áll, idejében készséggel gondoskodik arról, hogy a Szent Római Birodalom is vállalja a felséges fejedelem és a neki alávetett területek védelmét és oltalmát, magát a fejedelmet és utódait pedig tüstént (szavazati és tanácskozási jog nélküli) birodalmi fejedelemként a birodalmi rendek közé emeli."[14] Első látásra ez üres címnek tűnik, amelynek inkább presztízsértéke van – először a császár sem tudta mire vélni a kérést. A fentebb bővebben tárgyalt követelés mellett (nem számítva ide a házassági követelést) ezzel a feltétellel kapcsolatban viselkedett Rudolf a leginkább tartózkodóan. Pedig volt logika a fejedelem kérésében. A gőzerővel folyó nagy török háború fő terhét a császár és rajta keresztül a birodalmi rendek viselték; ha a császár garanciát vállal, akkor a fejedelemség talán hozzáférhet ezekhez az erőforrásokhoz. Tudjuk, hogy bár a címet megkapta, a gyakorlatban a szerződésnek ez a pontja egyáltalán nem valósult meg. Érzékletesen árulkodik mindazonáltal a fejedelem gondolkodásmódjáról. Ha ehhez hozzáteszünk néhány, csupán az irodalom- és a jogtörténészek figyelmét eddig felkeltő adatot, egy újabb izgalmas összefüggésre bukkanunk. Ennek megértéséhez viszont vissza kell mennünk egészen az 1580-as évek elejére.

---

[11] *Bartoniek Emma*: A magyar királykoronázások története. Bp. [1939.] 96–99.
[12] Carrillo II. 95–99.
[13] Bethlen IV. 122.
[14] Bethlen IV. 109.

1583-ban Báthory István erdélyi fejedelem megerősítette a Thomas Bomel nagyszebeni szenátor által még 1560-ban kidolgozott szász jogkönyvet, röviden a *Statutát*, amely akkor egyedülálló módon közvetlen jogforrásként a római jogot jelölte meg. Jogtörténészek felhívják a figyelmet, hogy Báthory ennek a jogkönyvnek az elfogadásával, amely tehát az erdélyi szászok életét szabályozta, a császári jogot (*ius imperiale*) országában, pontosabban annak egy részében, tételesen érvényesülő jogként ismerte el.[15] Alig telt el tíz év, amikor a gyulafehérvári udvar kegyeit kereső jeles humanista, Baranyai Decsi János 1593-ban kiadta *Syntagma* című munkáját, amely a magyarországi jog és a birodalmi jog egyesítésének monumentális kísérlete volt.[16] Baranyai hat különböző forrást használt, közöttük a *Quadripartium*ot (*Négyeskönyv*), a *Tripartitum* 1552–1553 fordulójára elkészült javított változatát. Ez a munka kéziratban maradt, Baranyai Decsi azonban hozzájutott egy példányához, és bedolgozta munkájába. Napjainkig nem teljesen világos ki rendelte meg a *Syntagmát* – azt tudjuk, hogy eredetileg wittenbergi professzort akartak megbízni, de az nem vállalta. Így maradt a munka az éppen ekkor peregrinusként Németországban tanuló Baranyai Decsire. Ugyanakkor abban a rendkívül szerencsés helyzetben vagyunk, hogy maga Baranyai Decsi vall Jakob Grynaeusnak írott egyik levelében azokról az okokról, amelyeknek hatására elkészítette a művet: „Évekkel ezelőtt felkértek hazájukban nagy tekintéllyel rendelkező nemesurak, hogy adjam át hazai jogunkat (bizonyos jogtudósoknak), vessék össze azt a ius civilével, mégpedig olyan célból, hogy *Magyarország, amint közös hatalom alatt áll a német birodalommal, jogában is kapcsolódjék ahhoz.*"[kiemelés tőlem – K. T.][17]

Bizonyosnak tartom, hogy amikor erdélyi részről 1595-ben megfogalmazódott a birodalmi hercegség és a birodalmi protektorátus gondolata, mint követelés, Báthory Zsigmond és tanácsadói erre az erdélyi jogtudósok által már kimunkált jogi keretre támaszkodtak: a protektorátust tehát egy a császárral magánjogi viszonyba kerülő, német anyanyelvű alattvalókkal (a szászokkal) is rendelkező uralkodó kérte. Talán az sem véletlen, hogy a *Syntagmát* Baranyai Decsi éppen a fejedelemnek ajánlotta. Természetesen nem állítom azt, hogy Báthory István azért fogadta el a *Statutát*, mert meglátta benne az utód által megragadott lehetőséget, de azt nyomatékosan hangsúlyoznám, hogy ezzel a ponttal, ahogy a többivel is, az utód új, eddig nem járt ösvényre lépett. Az 1595. évi Habsburg–Báthory szerződés nem egyszerű házassági szerződés, nem pusztán egyezmény volt, mint a gyalui, a nyírbátori, sőt részben még a speyeri is, ám nem is béke, mint a váradi, hanem egy olyan jól átgondolt szövetségi szerződés, amely hosszú időre rendezni akarta-próbálta a királyság és a fejedelemség viszonyát, megszabva annak jogi és politikai keretét.

---

[15] Magyar jogtudósok. Szerk. Hamza Gábor. Bp. 1999. 45.

[16] *Ioannis Decii Barovii*: Syntagma institutionum iuris imperialis ac ungarici.... Claudiopoli 1593.

[17] „Ante multos annos rogatus ego fueram a generosis et nobilibus quibusdam hominibus magna auctoritate domi suae praeditis, uti ius nostrum ungaricum doctoribus quibusdam iuris darem, ut cum iure civili conferrent ita conferrent, uti sicut imperio ita iure quoque Ungariae Germaniae copularetur." Johan Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Kiad. Szabó András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.) Szeged 1989. 57.

A szerződésben kialkudott birodalmi hercegi titulust (*princeps*) a későbbi erdélyi fejedelmek magától értetődő természetességgel használták. És talán az sem véletlen, hogy az 1621 végi nikolsburgi békében Bethlen Gábor is kieszközölte magának ugyanezt a címet; valószínűleg nem nosztalgiából és nem is pusztán presztízs okokból. Bethlen a Protestáns Unió szövetségese volt, ugyanakkor nyitva hagyta a kaput a Habsburgokkal való kiegyezés előtt is – elegendő Cecília Renátával tervezett házasságára gondolnunk.

Arra persze 1595. január végén senki sem gondolt, hogy mint annyi szerződés, a prágai is írott malaszt marad. Báthory fejedelem már 1596-ban megpendítette a lemondás gondolatát, gyakorlati lépésekre azonban csak 1597 elején, prágai útja során került sor. A kulcsszereplő ezúttal is Alphonso Carrillo, a fejedelem jezsuita diplomatája volt. Ezekről a tárgyalásokról Szilágyi Sándor, Veress Endre és Szilas László jóvoltából már sokat tudunk,[18] ezért ehelyütt csak a legszükségesebbekre szorítkozom. A fejedelem lemondási szándéka teljesen váratlanul érte a prágai Habsburg-udvart. Minden felborulni látszott; a házaspárnak ugyanis nem született gyereke, nem volt tehát törvényes utód. De ki legyen akkor Erdély ura? A legelső és legkézenfekvőbb válasz az volt, hogy a feleség, Mária Krisztierna. Rudolf császár anyján, Habsburg Mária főhercegasszonyon keresztül próbálta megváltoztatni a távozni szándékozó fejedelemasszony elhatározását, hiszen dinasztikus érdekek forogtak kockán. Mária, aki csak a családfő utasítására egyezett bele leánya házasságába, minden bizonnyal megkönnyebbült. Nem tudunk arról, hogy hevesen próbálta volna rávenni lányát a maradásra. Új jelöltet kellett tehát keresni.

A probléma kettős volt: egyrészt családi, másrészt politikai. Ami a családi vonatkozásokat illeti, Mária Krisztierna távoztával, aki az általa kiadott oklevelek tanúsága szerint a *princeps* címet viselte, éppen úgy, mint férje (Báthory Zsigmond), II. Rudolf császár közvetlen családtagjai, azaz öccsei, a főhercegek kerültek előtérbe. Pontosabban mindenekelőtt Habsburg Miksa főherceg, őt szánták ugyanis a fejedelem utódjául; tervezett erdélyi útjára már 1598 folyamán sor került volna, megérkeztéig császári biztosokat küldtek, akiknek az volt a feladatuk, hogy egyrészt feleskessék a császár hűségére a tartományt, másrészt felmérjék az országot.[19] A jogalap az 1597. december 23-án, ugyancsak Prágában elfogadott szerződés volt, amely részletesen leírta, hogy a leköszönő fejedelem milyen feltételekkel adja át az országot.[20] A Habsburg-udvar aggályosan ügyelt arra, hogy megkapja az erdélyi rendek beleegyezését, hiszen a két évvel korábbi szerződés csak arról az esetről rendelkezett, ha a fejedelem a török miatt elveszti az országot, arra az esetre viszont nem tartalmazott útmutatást, ha egyszerűen otthagyja, mint ahogyan megtörtént. A döntés nehe-

[18] A már idézett munkák mellett l. *Szilas László*: Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). Bp. 2001. 83–91.

[19] Erről legújabban l. *Nagy Gábor*: Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából. Századok 141. (2007) 1557–1589. A tárgyalt időszakhoz vö. az eddigi eredmények ismertetésével *Meinolf Arens*: Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband. (Studia Transylvanica 27.) Köln–Weimar–Wien 2001.

[20] Österreichische Staatsverträge i. m. 241–257.

zen született meg: a császári tanácsosok lassúsága és bizonytalansága nemcsak az újabb egyezményt tető alá hozó Carrillót ejtette kétségbe, hanem Cesare Speciano prágai pápai nuncius rosszallását is kiváltotta, aki szerint ha így haladnak a dolgok, Erdély elvész a császár és a katolicizmus számára. 1597. október 26-ai levelében Bartholomäeus Pezzen — akit a következő esztendőben császári biztosként Erdélybe küldtek a tartomány átvételére — aggódva írta a Titkos Tanácsnak, hogy itt a vissza nem térő alkalom, vegye végre a kezébe a kormányzat a tartományt, ne legyen szűkmarkú, hanem egyezzen meg minél gyorsabban a fejedelem képviselőjével, Alfonso Carrillóval.[21]

Ez a bizonytalanság lehet az oka, hogy a december 23-ai szerződés nyitva hagyta az egyik legfontosabb kérdést: hogyan nevezzék Erdély jövendő urát? Mi legyen a titulusa? *Princeps*? *Gubernator*? Jellemző, hogy a szöveg az utóddal kapcsolatban több alkalommal is *succesor aut gubernator*ról azaz két, egymást csaknem kizáró dologról beszél.[22] A bizonytalanságot nem csak az okozza, hogy az udvarnak nem volt kikristályosodott véleménye a fejedelemség berendezkedését illetően — erre egyszerűen nem volt idő sem, mint látni fogjuk —, hanem talán az is, hogy maga a terminológia is alakulóban volt. Erre igen szemléletes példa Cosimo Concini prágai firenzei követ szóhasználata: az ő számára egy város vagy egy vár, illetve esetünkben a fejedelemség irányítása is *governo* (kormányzás), és *governatore*, aki ezt csinálja. Mihály vajda esetében ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Báthory András félreállításával nagyot csalódott, mivel a császár csak kormányzói (*governatore*) megbízást adott, jóllehet ő helytartó (*luogotenente*) szeretett volna lenni.[23] Concini szemében tehát a helytartónak nagyobb a hatalma; az sem zavarja, hogy Mihály rangban meg sem közelítette Mária Krisztiernát vagy Miksát, akiket pedig *governatorénak*, illetve *governatricének* nevezett. Ez arra utal, hogy sokszor nem is maga a tisztség, hanem a rang volt a fontos. Mert például Miksa esetében soha nem mulasztja el hozzátenni, hogy *archiduca* illetve *re*, amíg az le nem mondott a lengyel királyi címről, míg Mihály pusztán *vaivoda* volt.

A gyakran változó tartalmú kormányzói tisztség nem volt ismeretlen a magyar és az erdélyi történelemben. Hunyadi János gubernátor volt, mivel V. László Ausztriában élvezte III. Frigyes császár vendégszeretetét, és így nem tudta kormányozni Magyarországot. Szapolyai I. János király mellett a kormányzói címet az oszmánok által a nyakára ültetett velencei kalandor, Lodovico Gritti viselte. Ezzel szemben a gyermek János Zsigmond mellett Fráter György helytartóként, *locumtenens*ként irányította az országot, aki mellett ráadásul ott volt az örökké féltékeny anyakirályné, Izabella is. Izabella régensként uralkodott, János Zsigmond nevében bocsátva ki rendeleteit. A Báthory-korszakból is ismeretes egy kollektív kormányzási mód: a hármastanács, őket

---

[21] Bethlen IV. 122.

[22] „Et ad haec omnia, quae suae maiestati secundum haec pacta praestanda sint, sese ac suos successores obligabit, seque ut successor aut gubernator, qui in Transilvaniam venturus sit, quod primo quoque tempore curatoram se sua maiestas promittit..." Österreichische Staatsverträge i. m. 249.

[23] Archivio di Stato di Firenze [a továbbiakban ASF]; Archivio Mediceo [AM] b. 4355., fol. 146v–147r., 152r–v., b. 4356., fol. 421r.

*praeses*eknek vagy *triumvir*eknek hívták, majd a rendek elégedetlensége miatt 1585-től egy gubernátort, Ghiczy Jánost nevezett ki Báthory István király.[24] A királyságban a kormányzó Habsburg Mátyás főherceg rendeleteiben a *princeps* mellett az *archidux* és egyéb családi címeit használta, tehát nem titulálta magát *gubernator*nak vagy *locumtenens*nek, igaz, ez utóbbi részben már foglalt volt, hiszen a királyi helytartó (*locumtenens regius*) tisztét ez időben egyházi személy, általában az esztergomi érsek viselte.[25]

A két tisztséggel kapcsolatban még két adatot említek: mindkettő Mátyás főherceghez kötődik. Az egyiket Ember Győző idézi. Kormányzattörténeti monográfiájában írja, hogy Mátyással kapcsolatban az 1608. év kapcsán két terv is megfogalmazódott. Az egyik szerint őt választanák nádornak. Ez utóbbi mint közismert, magyar rendi intézmény volt, I. Ferdinánd éppen ennek részleges kiváltására hívta életre az utóbb csak néhány évtizeden át létező Helytartóságot. Ha ez sikerül, megszűnt vagy legalábbis jelentősen átalakult volna ez a rendkívül fontos intézmény, amelyet egyébként 1562 és 1608 között nem is töltöttek be.[26] (A nádori tisztség Habsburgok által történő „kisajátítására" csak a 18. században kerül sor.) A másik elképzelés az volt, hogy Prágában székelő Rudolf távollétében nevezzék ki Mátyást teljhatalommal főkormányzónak. A kinevezést Rudolf király alá is írta, és időben ugyan változó feltételekkel a magyar rendek is elfogadták, így maga Mátyás főherceg már 1606 elejétől a gyakorlatban is használta a titulust. Példa erre Giovanni Garzia Millino pápai legátus, akinek 1608–1609. évi iratai között megtaláljuk Mátyás főhercegnek az osztrák rendek számára küldött egyik levelét, amelyben a főherceg szokásos címei mellett szerepel a *gubernator regni Hungariae* is.[27] A cím felvétele egyrészt előbb a távollévő uralkodó helyettesítését, másrészt utóbb a hatalom egy kiteljesedettebb formájára, azaz a királyi hatalomra bejelentett igényt fejezte ki. Mátyás és tanácsadói ezzel egyértelmű különbséget tettek a királyi helytartó (*locumtenens regius*) és gubernátor (*gubernator*) között. Az előbbi — mint láttuk — a 16. század folyamán igen erőteljesen töltődött fel olyan jelentéstartalommal, amely a hivatali apparátus egyik csúcsvezetőjét, de annál nem többet, jelöl.

---

[24] Megjegyzendő azonban, hogy a Báthory István lengyel királlyá választása után a helyetteseként Erdélyben maradó Báthory Kristóf esküszövegét úgy módosították, hogy a vajda, legalábbis *de iure* teljes jogú uralkodóként léphetett öccse örökébe. A Porta ugyanis egyértelművé tette, hogy Báthory István távozásával Erdély teljhatalmú ura Báthory Kristóf lett. A másik érdekes mozzanat, hogy a rendek ragaszkodtak ahhoz, hogy a sokat betegeskedő Báthory Kristóf mellé tanácsosokat állítsanak, hogy azokkal együtt kormányozzon. Vö. *Rácz Lajos*: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 129–130 és Elementa ad fontium editiones. Documenta Polonica ex Archivio Hispaniae in Simancas XII. III. Pars. Ed. Valerianus Meysztowicz. Roma 1964. 63.; a hármastanácsra újabban *Horn Ildikó:* Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585). Századok 140. (2006: 4. sz.) 883–924.

[25] Újabban *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. passim.

[26] *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (A MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 1.) Bp. 1946. 103.

[27] ASV Fondo Borghese I., vol. 641., fol. 145v–147r. Vö. még II. Rudolf császárnak a magyar rendekhez írt 1608. június 25-én kelt levelét, amelyben átadja a koronát és a királyi klenódiumokat Mátyás főhercegnek, illetve megerősíti őt mint *moderator et gubernator.* Österreichisches Staatsarchiv, Wien [a továbbiakban ÖStA]; Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv [HKA] Hoffinanz Ungarn, RN 95., 1608. Juni, fol. 170r–173v.

Nem volt tehát alkalmas arra, hogy általa a királyi hatalom elnyerésének szándékát kifejezzék.

A fentebbieket Miksa erdélyi berendezkedésének tervére vonatkoztatva a következőkben foglalhatjuk össze. A magyar történelemben és az erdélyiben is a gubernátor egyszemélyi vezető (tekintsünk el persze Grittitől, akit a Porta oktrojált János királyra), akik, mint például Hunyadi és Ghiczy, az uralkodó *távollétében* kormányoztak. Ugyanezt a szerepet szánhatták Miksának, ám természetesen fontos volt megkülönböztetése a Pozsonyban székelő királyi helytartótól (ekkor éppen Kutassy János esztergomi érsektől), mert annál rangban érthetően magasabb volt. Az udvarban ugyanakkor fontosnak tartották, hogy az erdélyi rendek előtt hangsúlyozzák a kontinuitást a hatalomátvétel előtti korszakkal. Erre a többrétű feladatra kitűnően megfelelt a gubernátori cím. A fejedelemségbe küldött császári biztosok 1598. évi útjának iratanyagát nagy részben publikáló Szilágyi Sándor a források alapján következetesen kormányzóról beszél, az általa hivatkozott levelek — itt most csak azokról tudok beszélni, amelyeket sikerült kézbe vennem — azonban nem egyértelműek. II. Rudolf instrukciója valóban gubernátorról beszél, csakhogy az 1597. évi szerződésre célozva ugyanakkor *successor*ról is; „Nos autem consultius tum ipsius Dilectioni, tum provincia, tum augustae domui nostrae iudicare ut ibi non tantum in gubernatione ad tempus, donec quid certius de certo *gubernatore aut successore* statutum fuerit, sed etiam in posterum, quod ipsi ad dignitatem conservandam et ad subditorum solatium expedientius sit, in provinciam maneat." Néhány sorral feljebb azonban egyértelmű a megfogalmazás: „Et cum pactis illis de gubernatore, qui indigena sit, constituendum cautum fuerit, iam *regis Hungariae filium serenissimum archiducem Maximilianum* fratrem nostrum charissimum, qui merito pro indigena habeatur, *gubernatorem designandum* [kiemelések tőlem – K. T.] in quo acceptando minus movere difficultatis possint, quod iisdem qui hactenus adhibiti fuerunt, consiliariis usurus sit."[28]

A regis Hungariae filium talán furcsának tűnő titulusával 1563-ban találkozunk az I. Ferdinánd és János Zsigmond közötti tárgyalások kapcsán. Az adatot Bethlen Farkas műve őrizte meg, aki a szatmári béketárgyalásokról írva idézi Ferdinánd magyar király érvelését. Eszerint János Zsigmondnak azért kell lemondania 'A néhai János, Magyarország, Dalmácia, Horvátország felséges királyának a fia' (*Serenissimi quondam Joannis Regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae filius*) címről és megelégednie az 'Erdély fejedelme' (*Dux Transylvaniae*) címmel, mert ezt használták egykor Magyarország királyainak a fiai is, például IV. Béla fia (István) 1268-ban az Erdély fejedelme címet használta.[29] Ferdinánd illetve tanácsadói — amennyiben persze igaz Bethlen állítása — csak azt hallgatták el, hogy a *dux* címet, amely egyébként csak a királyi családtagokat illette meg, ebben az időszakban a trónörökös után következő királyi hercegek használták boszniai hercegként, majd például macsói bánként. A ké-

[28] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699). Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. [a továbbiakban EOE] IV. (1597–1601). Bp. 1878. 139.

[29] *Bethlen Farkas:* Erdély története. II. Jegyz. Kruppa Tamás. Szerk. Jankovics József. Bp. 2002. 240.

sőbbi V. István Erdélyt éppen ekkor nem *dux*ként, hanem *junior rex*ként kormányozta. A *junior rex* cím tehát a trónörököst illette meg, ezért követelték János Zsigmond megbízottai, akik tisztában voltak ezzel, hogy uruk használhassa a *rex* címet, hiszen ő a halott (*quondam*) és a váradi békében (1538) I. Ferdinánd által is elismert I. János magyar király fia. Hallatlanul érdekesnek tartom, hogy több mint harminc év után, 1597-ben újra felbukkan ez az elképzelés, éppen Erdéllyel kapcsolatban, és hogy Habsburgok ezt felhasználják az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatban megfogalmazott jogigényük alátámasztásához. Sőt, a császár ehhez még azt is hozzátette, hogy éppen emiatt Miksa joggal tekinthető magyarnak (*indigena*), vagyis az erdélyi alattvalók úgymond erdélyi, értsd magyar kormányzót fognak kapni. Vagy még magasabb rangú személyt, hiszen szövegünk *gubernator aut successor*ról beszél.

Báthory István halála után a lengyel trónra pályázó jelöltek között találjuk Miksa főherceget, akit a lengyelek egy része meg is választott királynak, és aki fel is kerekedett, hogy elfoglalja jogos jussát. Ehelyett azonban 1588 folyamán végül kénytelen volt — a Jan Zamoyski lengyel főkancellár és nem utolsósorban a Báthory Boldizsár vezette erdélyi csapatok jóvoltából — hónapokig tisztes fogságban „sínylődni", amíg megfelelő biztosítékok után szabadon nem engedték. Ám a probléma ezzel nem oldódott meg, Miksa ugyanis nem volt hajlandó lemondani a lengyel királyi címről; az ezzel kapcsolatos gyakran zsákutcába jutó tárgyalások hosszú évekig tartottak, komolyan megterhelve a két ország, a Habsburg Monarchia és a Lengyel Királyság viszonyát. Ha tehát ezek után Miksa megjelenik Erdélyben, az rögtön kiváltja a lengyelek ellenlépéseit, akiket nem lehet ezek után meggyőzni arról, hogy a főherceg következő lépése nem a lengyel trón elfoglalása lesz. Ráadásul, mint köztudott, Mátyás helyére lépve 1596-ban ő lett a császári-királyi seregek főparancsnoka Felső-Magyarországon. De ez még csak a probléma egyik része volt, a másik a Habsburg családon belül keresendő. A kérdéssel foglalkoztam már egy korábbi tanulmányomban, ezért most csak a legfontosabbakra térek ki.[30]

Közismert, hogy a Prágában székelő családfő, II. Rudolf német-római császár, magyar és cseh király és a Bécsben berendezkedő, a magyar királysági országrészt a gyakorlatban irányító Mátyás főherceg viszonya nem volt harmonikus. Az első feszültség még az 1580-as évek közepén keletkezett közöttük, amely az évek múlásával tovább mélyült, majd 1608. évi nevezetes *Bruderzwist*ben teljesedett ki.[31] A személyes ellenérzéseken túl a Habsburg Monarchia jövőjével kapcsolatos eltérő nézetek is elválasztották őket. Az ellentétek természetesen politikai köntösben jelentkeztek; Rudolf féltékenyen figyelte Mátyás lépéseit, mert attól tartott, ami egyébként később be is következett, hogy öccse önállósítani fogja magát, miután kiépítette helyi kapcsolatait az osztrák és a magyar rendekkel.

---

[30] *Kruppa Tamás*: Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben (Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján). Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002: 2. sz.) 281–310.

[31] Újabban bőséges irodalommal l. Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611). Ed. Václav Bůžek. (Opera historica 14.) České Budějovice, 2010.

Fordítva Mátyás is gyanakodva figyelte bátyja minden lépését. Amikor tehát napirendre került az Erdélyi Fejedelemség sorsa, illetve megtudta, hogy oda II. Rudolf fiatalabbik öccsét, Miksát szánja, mindent megtett annak érdekében, hogy ezt megakadályozza, mivel ebben — részben joggal — az ő félreállítására tett első lépést látta. Ha Erdély Miksa kezébe kerül, az ő hatalma lesz kevesebb, hiszen ezután könnyen a Magyar Királyság vezetése is öccse kezébe csúszhat át. Talán erre utal Miksának 1597. november 25-én a császárhoz intézett levele, amelyben öt pontban sorolja fel az erdélyi megbízatással kapcsolatos feltételeit. Ezek közül a legfontosabb és legérdekesebb az első pont, amelyben leszögezi: a fejedelemségbe Rudolf megbízottjaként megy, nem pedig úgy, mintha családi örökségét venné át; vagyis létezett olyan elképzelés is, amely Magyarország keleti részén megszerveződött államot családi patrimóniumként kezelte.[32]

Ebben a fontos iratban Miksa felveti azt is, hogy Felső-Magyarország és Erdély kormányzását adják együttesen az ő kezébe, mert így egyszerűbb és könnyebb is lenne az irányítás.[33] Ráadásul éppen az 1597. esztendőben folytak házassági tárgyalások a Medici-ház és a császár között, a kiszemelt menyasszony Ferdinando de'Medici egyik unokatestvére, Mária lett volna. Az ügy komolyságát jelzi, hogy a Medici levéltárban egy teljes kötetet tesz ki az ügyben a nagyherceg és prágai követe közötti levélváltás.[34] A tárgyalások évekig elhúzódtak, az olaszokat néha már-már az őrületbe kergette a császár közismert lassúsága és határozatlansága, de ami a mi szempontunkból igazán fontos, a házassági tárgyalások állandó témája volt, hogy ha nem a császár házasodik, akkor valamelyik öccse, ám mindig hozzátették, hogy ez esetben a vőlegény lesz a császár utódja. A fentebbiekből sejthető, hogy Mátyás főhercegé mellett, vőlegényként időről-időre szóba került Miksa neve is. A nagyherceg egyik levele minden kétségünket eloszlatja: 1597. június 10-én azt írta, hogy ő nem kedveli túlságosan Mátyást, mert vallási szempontból gyanús, de azt sem érti, hogyan gondolja a császár azt, hogy örököséül inkább Miksát, vagyis a fiatalabbik Habsburgot jelöli, felrúgva a *primogenitura* elvét.[35] Mátyás joggal érezhette tehát

---

[32] „Dan bey dieser wissentlichen vorstehenden Gefahr, da sich der gantze Kriegslast auffs kunfftig Gfar oder hernegst auff Siebenbürgen wen den mochte, mich anderst, den auff angezogene Weiß einzulassen mehr eine unbedachte Vermessenheit sein, als zu einigem gutten Endt ausschlagen wurde. Derwegen dan Keyserliche Mayestät selbst gnedigst zuerachten auss was beweglichen Ursachen, ich mich bey solcher Beschaffenheit, meines Erbdeputats in keinem Weg begeben kan noch soll." ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban HHStA], Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten [AA] Fasc. 130. Konv. D. fol. 25r–v. A levelet ismerteti: EOE IV. 17. A német szöveg összeolvasásában Ötvös Péter segített.

[33] „Weil auch furs fünffte der Oberungarisch Kraiss in wehrenden Kriegszeitten nit woll von Siebenbürgen abgesonders sein kan, sondern beyden Theilen viel zuträglicher undt nutzsamer ist, das sie beysamen vntter einem Gubern[ati]o(?) sein. So wurtt die Notturfft erfordern, das bemelter Kraiss Oberungern, bey Siebenburgen so lang ess Eur Mayestät für sich halten wurden, in einer Jurisdiction, Gebiet undt Gehorsamb verbleibe." Uo.

[34] ASF AM b. 4354., Negotiatione dell'accasare la principessa Maria con l'imperatore o col fratello successore.

[35] ASF AM b. 4361., fol. 419r.

1597 folyamán, hogy sarokba szorították; nemcsak magyarországi pozícióit veszélyeztetik, hanem még örökségétől, a remélt császári címtől is el akarják ütni.

Mindezeken túl még az 1597. évi tárgyalások folyamán felmerült egy igen érdekes egyéb megoldás is. Carrillo, majd később a trónjáról lemondott Báthory Zsigmond is azt javasolta, hogy Miksa főherceg ne csak országát vegye át, hanem vegye feleségül Mária Krisztiernát is.[36] Így tulajdonképpen egy Habsburg-házaspár kerülne Erdély élére, és ezzel az eredeti (1595 eleji) szerződés sem csorbulna, hiszen az uralkodói jogokat eddig is a feleség birtokolta. Az adat nemcsak azért becses, mert az eddigi szakirodalom — Szamosközy István nyomán — kizárólag Báthory András emlegette férjjelöltként, jóllehet Carrillo levelezése régóta rendelkezésre áll, hanem azért is, mert ez megvilágítja az erdélyi kormányzósággal kapcsolatban megfogalmazódó elképzelések hátterét. A fentebb idézett latin szövegben szereplő *successor* kifejezés tehát a birodalom esetleges majdani örökösére, Miksa főhercegre, a néhai II. Miksa császár és magyar király fiára utal(hat).

Ahhoz azonban, hogy Miksát a császár „helyzetbe" tudja hozni, meg kellett szabadulnia a lengyel királyi cím egyre nehezebben viselhető terhétől, amelyre sor is került. Firenzei források szerint II. Rudolf szabályosan megparancsolta öccsének, mondjon le a királyi címről. A nagyherceg levelei egyértelművé teszik, hogy a lengyel királyi címről való lemondás és a tervezett erdélyi szerepvállalás ok-okozati kapcsolatban van egymással.

A fentebb tárgyalt konfliktusok persze nem maradtak rejtve Carrillo előtt sem, aki személyesen ismerte a térség szinte mindegyik kulcspozícióban lévő szereplőjét, II. Fülöptől kezdve a pápán, Rudolf császáron, a főhercegeken át az erdélyi és magyar politikai elitig, kivéve talán urát, a neki is meglepetéseket okozni tudó Báthory Zsigmondot. A helyzet mély ismeretéről és megértéséről árulkodik a jezsuita két igen érdekes kiadatlan levele. Az egyikben, amelyik 1598. február végén kelt, még azt írta, talán jobb lenne, ha nem Miksa főherceg, hanem Karl von Burgau, Tiroli Ferdinánd főherceg és Philippine Welser morganatikus házasságából született fia, aki németalföldi helytartó volt 1596-ban, kerülne Erdélybe.[37] Burgau rokonságban állt a Habsburg családdal, ekkor már ígéretesen alakult katonai karrierje, amely nem volt mellékes szempont egy évek óta háborúban álló ország szempontjából, és úgy tűnik, nem keveredett bele azokba a konfliktusokba, amelyek mélyen megosztották a Habsburg családot. Carrillo nem mondja ugyan ki, de nyilván arra gondolt, hogy a gróf személye nem osztaná meg úgy az erdélyi rendeket, mint a Lengyelországban kudarcot vallott Miksáé. Lehet, hogy ez pusztán Carrillo ötlete volt, mindenesetre néhány hónappal későbbi, áprilisi levelében már csak Miksa neve szerepel (talán Burgau túlságosan jelentéktelen figura volt ebben a játszmában.) A jezsuita azért hű maradt magához: jobb lenne — írta —, ha Mária Krisztierna egyelőre maradna, mivel őt ismerik és elfogadják az erdélyiek, ami Miksáról nem mondható el. Burgau erdélyi kormányzóságának terve két évvel később újra felbuk-

[36] Carrillo I. 195–196.; ASF AM b. 4469., fol. 411r.

[37] ÖStA HHStA Habsburgisch-Lothringische Familienarchive [a továbbiakban HA], Hungarica Konv. 58/A. fol. 1r., 2r–v.

kant, néhány hónapig (1600. május–június) maradt napirenden, mivel Mihály vajdára egyre nagyobb gyanakvással tekintettek. Utána jövőbeli felső-magyarországi főkapitányként kezdték emlegetni, hogy azután személyét végképp ejtsék a magyarországi, illetve erdélyi szerepvállalással kapcsolatban.[38]

Már Sigismondo della Torrénak, Mária Krisztierna udvarmesterének 1598. évi jelentései tudósítanak arról, melyek voltak a legfontosabb feltételek az erdélyiek részéről Miksa kormányzóságáért cserébe: egyrészt a vallás szabad gyakorlata, másrészt az ország szokásainak és törvényeinek tiszteletben tartása. Ez világos beszéd volt, és egyúttal egyértelmű jelzés a prágai udvar felé, hogy a rendek beleszólást követelnek az ország kormányzásába. E feltételek az események alakulásától függően bővülnek majd újabb és újabb követelésekkel, amint azt később látni fogjuk. Az országba érkező biztosok négy dologban kérték Báthory Zsigmond segítségét: Egyrészt viselkedjen úgy, mint egy fejedelem. *Nihil* – írta röviden és tömören a fejedelem reakcióját illetően a gróf. Másrészt maradjon a tartományban Miksa megérkeztéig. *Nihil* – írta újfent. A harmadik kérés Jósika István kancellárra vonatkozott. Végül a negyedik a császárnak teendő hűségeskü volt a rendek részéről, azaz a december 23-ai szerződés ratifikálása.[39] A rendek végül felesküdtek, és a trónt és vele a fejedelemséget átadták a császárnak. De nemcsak Báthory Zsigmond és a rendek voltak kelletlenek, a császári biztosokról sem mondhatjuk el, hogy mindent megtettek volna az erdélyiek bizalmának elnyeréséért. Nem engedtek beleszólást munkájukba, nem kérték ki, illetve nem fogadták meg tanácsaikat. Ennek néhány hónap múlva súlyos következményei lettek.

Mindazonáltal a biztosok lelkiismeretesen elvégezték a rájuk bízott feladatot. Munkájuknak két fontos eredményét kell kiemelnünk. Az egyik a fejedelem kancellárjának, Jósika Istvánnak szó szerinti kiiktatása volt az erdélyi politikából. A már idézett Torre gróf udvarmester beszámolójából tudjuk, hogy a két császári biztos, Bartholomäeus Pezzen és Szuhay István egri püspök külön is megkérték a fejedelmet, vesse börtönbe Jósikát. Ez meg is történt, kihallgatták, ahol részletes vallomást tett, majd utána gyorsan kivégezték, mivel Báthory Zsigmond, akinek a beleegyezésével került oda, megpróbálta kiszabadítani. Veress Endre jóvoltából rendelkezésünkre áll a részletes bűnlajstrom, ahol gyilkossági kísérletektől (mérgezés, a fejedelemasszony pisztoly által történő meggyilkolása) a fejedelmi trón megkaparintásának tervéig minden szerepelt. Ráadásul a kancellár vagyona révén, amelyek között bányák is szerepeltek, komoly gazdasági háttérrel rendelkezett, tehát potenciális veszélyforrás volt. A mi szempontunkból a legfontosabb, hogy Jósika — erre a biztosok írásos bizonyítékot is találtak — mindent megtett, hogy Miksát távol tartsa a fejedelemségtől. Működésük másik kézzel fogható eredménye a fejedelemség jövedelmeinek felmérése volt. Ezt a fontos iratot a közelmúltban Oborni Teréz publikálta – ő 1598-ra teszi az amúgy dátum nélküli irat keltét, amely szerint Erdély

[38] ASF AM b. 4356., fol. 190r., 208v., 262r.
[39] ÖStA HHStA HA Hung. Konv. 58/A. fol. 5r–v.

kiadásai, amelynek 90%-át a katonai kiadások vitték el, kb. 10%-ával haladták meg a bevételeit.[40]

1598-ban úgy tűnt tehát, hogy végre-valahára a Habsburg-dinasztia birtokába kerül a keleti országrész is. Prágában nem sokáig örülhettek a friss szerzeménynek; a csapás onnan érkezett, ahonnan a legkevésbé várták; senki nem számolt Báthory Zsigmond elégedetlenségével, aki két lepusztult sziléziai hercegséget leszámítva semmit nem kapott meg mindabból, amit kialkudott. Ahogy a lemondása, úgy a visszatérése is váratlanul érte a császári udvart. És még ez volt a kisebbik rossz, amelybe Prágában viszonylag gyorsan belenyugodtak, újra tárgyalóasztalhoz ülve; nem volt könnyű dolguk, mivel a Szentszék, amely semmiképpen sem akarta, hogy az egykori fejedelem bíborosként megjelenjen és letelepedjen Rómában (Nicolini római firenzei követ szerint Zsigmond ügynökei már palotát néztek az Örök Városban uruk számára), amellett kardoskodott, hogy maradjon inkább a fejedelemségben.[41]

Della Torre gróf (de említhetjük a bizottság vezetőjét, Bartholomäeus Pezzent is) már hónapokkal korábban gyanította, hogy Báthory Zsigmond kelletlensége, passzivitása az általa űzött kettős játékot leplezi. Igaza volt, hiszen ekkor a fejedelem megbízottai útján már tárgyalásokba bocsátkozott a Báthory testvérekkel, Andrással és Istvánnal. Levelének második felében ugyanis azt ígérte Mária főhercegnének, hogy Báthory András levelét, és küldötteinek orációját amint megszerzi, elküldi. Arról az orációról van itt szó, illetve levelekről, amelyekben András arra kérte unokaöccsét (Zsigmondot), hogy tekintettel a Báthory családra, ne adja át a hatalmat a császárnak, azaz az 1595. évi januári Habsburg–Báthory szerződéshez hasonlóan most ne zárja ki az örökösödésből családját, hanem ellenkezőleg, vonja be őket. A későbbi események fényében azt mondhatjuk, nem hiába kérte. A fejedelem, ha azzal nem is volt tisztában, mi vár rá Sziléziában, és hogy a kialkudott pénzt sem kapja meg, azt pontosan tudta, hogy a Habsburg-kormányzat nincs abban a helyzetben, hogy elegendő pénzt és katonát bocsásson Miksa rendelkezésére. Tökéletesen tisztában volt emellett az erdélyiek békevágyával és a Porta szándékaival is. E nehézségek ismeretéről tanúskodik Torre júniusi levele is a főhercegnéhez, hogy pénz nélkül már csak Isten segítségében bízhatnak.

Említettem, hogy Báthory Zsigmond visszatérése csak a kisebbik rossz volt. A nagyobbik, hogy szinte mindenkit újfent becsapva, kibékült unokaöccseivel, Andrással és Istvánnal, az előbbit pedig utódául jelölte. A megdöbbent erdélyi rendek, mi mást tehettek volna, megválasztották az új fejedelmet. Most vált világossá, hogy létezett egy úgymond „B" terv is, amely szerint Báthory Erdélyt a Habsburgok helyett családjának adja, Mária Krisztiernát pedig, miután ő elvált tőle, feleségül veszi unokaöccse, András. Házassági tanácsadásban úgy tűnik, Zsigmond felettébb kreatív volt. A prágai udvar ugyanakkor hallani sem akart erről a házasságról, Rómában azonban másként gondolták; a *Sancta Rota* által lefolytatott válási eljárás során Carrillo beadványára támaszkodtak,

[40] *Oborni Teréz*: Erdély kincstári bevételei a 16. század végén. Történelmi Szemle 47. (2005: 3–4. sz.) 337–345.

[41] ASF AM b. 4361/A., fol. 478v.

aki az egykori erdélyi nunciussal, Alfonso Viscontival együtt azt javasolta, hogy a diszpenzáció megadása után Mária Krisztiernát gyorsan adják hozzá a bíboroshoz, mert ezáltal megmenthető lenne a gyengécske erdélyi katolicizmus.[42] Említettem már, hogy András ugyanazokkal a feltételekkel óhajtott trónra lépni, mint amelyeket Zsigmond alkudott ki magának. Cserébe hűséget esküdött, és török elleni harcot, egyszóval mindent megígért cserébe a császári jóváhagyásért.

Prágában rögtön felmérték, hogy ez az 1595. januári szerződésben foglalt rendezés megsemmisítésével lenne egyenlő. A következőképpen fejezte ki ezt egy Germanico Malaspina lengyelországi pápai nuncius környezetéből származó névtelen jelentés: Báthory Zsigmond a szerződéssel és a házassággal nemcsak hogy inkorporálta (*incorporata*) Erdélyt a Magyar Királyságba, hanem egyúttal úgymond a Habsburg-háznak adományozta (*donata*). Most az új fejedelem és a rendek vissza akarják ezt csinálni (*discorporazione*), sőt, mivel Báthory András lengyel támogatást élvez, ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy Erdélyt — török támogatással — egyenesen Lengyelország inkorporálja.[43] A lengyel diplomáciának Havasalfölddel és Moldvával kapcsolatos aspirációi mellett a szakirodalom újabban ezt — a kiadott forrásoknak köszönhetően egyébként régóta ismeretes — tényt hangsúlyozza,[44] vagyis hogy Lengyelország étvágyát nem elégítette ki a két román vajdaság, hanem emellett Erdélyt, sőt kárpátaljai területeket is érdekszférájába akarta vonni. Ezt a törekvést koronázta volna siker, ha Báthory Andrásnak sikerült volna megszilárdítania pozícióit a fejedelemségben. Nyilvánvaló, hogy a lengyel diplomácia lépései mögött Báthory István egykori támogatottja és neveltje, Jan Zamoyski főkancellár állt, aki tulajdonképpen a „nagy" Báthory Istvánt próbálta utánozni, azaz a fejedelemség és Lengyelország egyesítését a két román vajdasággal, csak ekkor éppen fordítva.

Nem mondhatnánk tehát, hogy a főkancellár forradalmian új elképzeléssel állt volna elő; sőt 1491-ben, a Hunyadi Mátyás király halála utáni zűrzavaros helyzetben egyszer már felmerült egy ehhez hasonló elképzelés, amely Jagelló II. Ulászló testvérének és a magyar trónért folytatott harcban riválisának, János Albertnek a köréből származott, hogy ti. Erdélyt adják neki. A népes Jagelló családból egyedül neki nem jutott akkor semmi a családi osztozkodásból, illetve nem volt kilátása semmilyen rangjához illő birtokra.[45] Elmondható tehát, hogy a Báthory András alakjában megtestesülő fenyegetés alaposan felfegyverkezett jogi és történeti argumentumokkal.

A lengyel támogatás végül nem bizonyult túlságosan kifizetődőnek. A sellenberki csatamezőn, 1599. október 28-án a bíboros oldalán jobbára magyarok ontották a vérüket, áldozatuk azonban hiábavalónak bizonyult. A csata nemcsak a Báthory remények végét, nemcsak András halálát jelentette; az erdélyieket kezdettől fogva gyanakvással kezelő Habsburg-kormányzat fenntartásai

---

[42] Vö. *Kruppa Tamás*: Báthory Zsigmond válása. Adalékok egy fejedelmi frigy anatómiájához. In: A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa). Szerk. Ulrich Attila. Nyírbátor 2008. 106–112.

[43] ASF AM b. 4469., fol. 364v.

[44] Legújabban pl. *Várkonyi Gábor*: Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598). Aetas (2003: 2. sz.) 58–59.

[45] *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp. 2003. 329. Néhány évvel később a lengyel koronával vigasztalódhatott.

beigazolódását látta a bíboros kísérletében. Ettől kezdve egyre határozottabb volt a meggyőződés, hogy a hitszegő és felségáruló erdélyieket (jogi szempontból ez igaz volt), erőszakos eszközökkel kell engedelmességre bírni. Ezt jelezte, hogy Mihály vajda szemmel tartását — akiben ugyanúgy nem bíztak meg, miként a tartomány lakóiban sem — Giorgio Basta generálisra bízták. A vajdával hosszú távon nem is számoltak; az ő jutalma az volt, hogy megerősítették Havasalföld birtokában, amelyet örökjogon hagyhatott Petraskó nevű fiára. Az erdélyi trón így továbbra is Miksára várt.

A főhercegnek három feltétele volt. 1601. január 29-én a prágai velencei követ azt írta: Miksa az erdélyi megbízatás elfogadása fejében a császártól egyrészt azt kérte, hogy bocsássák a rendelkezésére a védelemhez szükséges erőt, másrészt fizessék ki adósságait, harmadrészt a császár jelölje ki örökösét.[46] Az 1601 elején Prágába utazó erdélyi követségnek persze mások voltak a szempontjai; követeléseik az erdélyi történelem újabb fordulatát tükrözik. A követség ugyanis már tudta, hogy Báthory Zsigmond újra feltűnt a színen, a császári udvar tehát újfent lépéskényszerbe került, azaz úgymond „zsarolható" volt. Ezek után nem csoda, hogy a benyújtott feltételek gyakorlatilag elfogadhatatlanok voltak a császár számára. Jóllehet a követek alázatosan kérték, hogy a császár engedje végre Miksát Erdélybe uruknak, bár némi éllel megjegyezték, hogy kiegyeznének egy erdélyi jelölttel is, cserébe viszont nemcsak szabad vallásgyakorlatot követeltek, hanem azt is, hogy ne vigyen magával idegeneket, azaz udvara kizárólag magyarokból álljon, katonasága szintén magyar legyen, és ismerjék el a rendi jogok mellett a korábbi fejedelmek összes birtokadományát.[47] Ez mind politikailag, mind gazdaságilag a rendek foglyává tette volna az amúgy is korlátozott jogkörű kormányzót, és egyúttal a fejedelmi hatalom meggyengítését jelentette volna.

Közhely, hogy a kora újkori államok kormányzati apparátusa és udvara tele volt gyökértelen idegenekkel, akik mindent uruktól várhattak, ezért annak parancsait hűségesen végrehajtották. Így volt ez Báthory Zsigmond esetében is, akinek, mint ismeretes, tele volt az udvara olaszokkal.[48] Éppen ezért nem meglepő, hogy Prágában egészen másként képzelték el az ország jövőbeli kormányzását. Nem maradt más hátra, mint a fegyveres megoldás. Miksa főherceg, aki végül soha nem tette be a lábát a fejedelemségbe, 1601. február közepén azt mondta Piero Duodo velencei követnek, hogy az erdélyieket meg kell fékezni, ahogyan azt Mihály vajda már elkezdte.[49] Hogy némi képet alkossunk a rend-

[46] Archivio di Stato di Venezia [a továbbiakban ASVe]; Senato, Dispacci di Germania, filza 30., fol. 357r.

[47] EOE V. 77–83.; Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si tarii-românesti V. 1596–1599. Pub. Andrei Veress. Bucureşti 1932. 285., 301., 302–303., 306–307.

[48] *Klaniczay Tibor:* Pallas magyar ivadékai. Bp. 1985. 104–123., ill. újabban lásd elsősorban Erdősi Péter kutatásait. *Erdősi Péter*: A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció színterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598). Kandidátusi disszertáció. Bp. 1997, ill. e kutatásokból nyomtatásban megjelent: *Uő*: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása (A fejedelem és a ceremóniák). Aetas (1995: 1–2. sz.) 24–67 és *Uő*: Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem (Az olasz udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején). Sic itur ad astra (1996: 1–3. sz.) 12–48.

[49] Documente privitoare i. m. V. 311.

csinálásról, érdemes Cosimo Concini prágai firenzei követet idézni, aki szerint Mihály vajda 260 erdélyi nemest végeztetett ki.[50] A „rendezés" főbb vonalai tehát már egy évvel korábban körvonalazódni kezdtek. A „végrehajtó", Giorgio Basta generális kezébe igazi fegyvert végül Báthory Zsigmond ismételt visszatérése adott, akire az olasz főtiszt — Mihály vajdával egyesülve — a goroszlói csatában (1601. aug. 3.) nagy vereséget mért. Ettől kezdve még a látszatra sem kellett ügyelni...

A kormányzóság gazdasági alapjai

A 16. század végére az Erdélybe is beköszöntő háború súlyos megpróbáltatásokat hozott. Az 1599 őszi sellenberki csatában odaveszett az erdélyi nemesség színe-java, az országban berendezkedő Mihály vajda Basta tábornok aktív támogatásával egyszer s mindenkorra el akarta venni az erdélyiek kedvét a további pálfordulástól. A prágai udvar ugyanis Báthory Zsigmond visszahívását, illetve Báthory András megválasztását — jogilag kétségkívül helytállóan — esküszegésnek vagy, ha úgy tetszik, árulásnak minősítette. A néhol tömeges kivégzések és birtokelkobzások, bár a kortársak és a régebbi történetírás Mihály vajda ez irányú lépéseit ebbe a kategóriába sorolja, nem voltak egészen öncélúak. Az udvar (ebbe most beleértem a bécsit is) bizonytalan volt a „végső megoldást" illetően. Erdély stratégiailag igen érzékeny területen feküdt, a kemény retorzió akár még nagyobb elégedetlenséget is okozhatott, és fennállt a veszély, hogy ezáltal a törökök karjába lökik az országot és lakóit. Mátyás főherceg Kutassy János érsek–helytartónak 1599. december 1-jén írott levele ezeket a dilemmákat tükrözi. Ebben tanácsot kért, mi legyen az erdélyi lázadók büntetése, halál, börtön vagy pénzbüntetés? A főherceg az utóbbira hajlott, ebben az esetben ugyanis az életben maradt, ám „megkopasztott" lázadók vagyona fedezte volna a katonaság eltartását és a zálogbirtokok visszaváltásának költségeit.[51]

Az elképzelés kivitelezésére mindazonáltal várni kellett. Mihály vajda nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket és önállósította magát, közben pedig Báthory Zsigmond újra visszatért az erdélyiek aktív és lelkes támogatása mellett. Örömük mindazonáltal nem tartott sokáig, hiszen — mint említettem — 1601. augusztus 3-án Goroszló mellett a régi-új fejedelem csapatai megsemmisítő vereséget szenvedtek Basta és Mihály vajda csapataitól. A vajdától nem sokkal ezután megszabadult a tábornok, és az erdélyiek sem mozgolódtak többé. Visszaállt az 1599-ben Báthory András legyőzésével egyszer már előállott helyzet. A porondon egyedüli hatalmi tényezőként a császári generális és fizetetlen zsoldosai maradtak. Leporolták hát a régi terveket; Miksa főherceg erdélyi útja újra napirendre került, mégpedig kormányzóságának katonai és gazdasági alapjainak megteremtésével együtt. A levelezésanyagban újra előkerül az

[50] ASF AM b. 4356., fol. 112v.

[51] Mátyás főherceg levelét l. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár (1928) 88–89.

elkobzott, illetve elkobzandó birtokok ügye, mert az újabb katonai vereséget újabb tömeges konfiskáció követte.

Micatius (Migazzi) Miklós[52] a Szepesi Kamara elnöke nem sokkal a goroszlói csata előtt azzal fordult Rudolf királyhoz, hogy a Bihar megyei nemességtől elvett birtokokat ne adományozza el, hanem tartsa meg magának és jutassa a kamara kezébe. A kérelem első sorban arra irányult, hogy a levélben említett két magas rangú katonai tisztviselő, Ferdinando Gonzaga felső-magyarországi kapitány (1601–1602) és Giorgio Basta generális ne kezdjen ezeknek a javaknak az elosztogatásába.[53] Mindketten parancsot kaptak ugyanakkor arra, hogy az udvar kezébe került birtokokra küldjenek provizorokat, mérjék fel minél hamarabb a jövedelmeket és vegyék kezükbe az igazgatást.[54] Egy hónappal később, szeptember elején döntő fontosságú lépésre került sor: az uralkodó úgy döntött, hogy az elkobzott és a kezébe került fiskális javak kezelésével nem a Szepesi Kamarát bízza meg, hanem egy újat alapít, Erdélyi Kamara néven. Ezzel a tartományt részben szervezetileg is leválasztotta volna a királysági országrészről, hiszen az 1567-ben alapított Szepesi Kamara joghatósága eredetileg az erdélyi területekre is kiterjedt, de ez a gyakorlatban soha nem valósult meg. Maga a tény régóta ismeretes, Ember Győző idézett monográfiájában érinti a kérdést, Veress Endre pedig egyik okmánytárában közölte Mátyás főherceg mandátumát, bár kissé érthetetlen módon az ügyre vonatkozó, ugyanott megtalálható hosszabb dokumentumot nem tartotta publikálásra érdemesnek.[55]

Az Erdélyi Kamara 1601. évi megalapítása mindazonáltal nem volt előzmények nélküli. Az előző fejezetben láttuk, hogy a tartomány kormányzását illetően sem volt kiforrott elképzelése a Habsburg-kormányzatnak. Ez vonatkozott a pénzügyigazgatásra is. Ennek bizonyítéka egy roppant izgalmas, eddig ismeretlen, 1598-ban kelt instrukció Bodoni István számára.[56] A német nyelvű irat az Erdélyi Kincstár („*Sibenbürgische Schatzkammer*") elnökének („*Obrister*

---

[52] Migazzi — aki Szepesi Kamarabeli tisztviselősége mellett váradi püspök is volt — elsősorban püspöksége birtokait akarta visszaszerezni; tehát igen nyomós egzisztenciális érvek is szerepet játszottak fellépésében. Már Báthory Zsigmond uralkodása alatt is tett erre kísérletet, a bigott katolikus és az egyházi ügyekben igen nyitott uralkodó azonban a fiskális birtokokba betagolt váradi javak átadását érthetően mereven elutasította. A püspök e lépése ugyanakkor további adalékul szolgál annak megértéséhez, hogy a Bocskai-felkelés után a rendek miért akarták törvénybe foglalni éppen az ő és Szuhay István egri püspök száműzését. Magyar történeti szöveggyűjtemény i. m. I. 351.

[53] „...illustrissimo principi domino Ferdinando Gonzaga generali harum partium capitaneo, quam domino Georgio Basta serio mandandum esse, ne quae dictorum infidelium bona essent, ullis competitoribus absque Maiestati Vestrae Sacratissimae benigno praescitu conferrent, sed ea omnia pro Maiestate Vestra Sacratissima confiscarent, et camerae huic in occupatione illorum, quam iam instituimus, omni ope et auxilio adessent, quo memorata bona ad Waradinum et ad alias Maiestatis Vestrae Sacratissimae arces applicari possint." Ezt ismétlik meg gyakorlatilag Tiburtius Himelreich magyar királyi titkárnak és Mátyás főhercegnek az uralkodóhoz intézett levelei is. Mátyásét vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 140. fol. 103r–v., a másik kettőt fol. 104r–v. Néhány nappal később el is ment a parancs az ügyben Gonzagának: uo. fol. 110r.

[54] ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn, RN 70. 1601. Aug. fol. 102.

[55] Documente privitore la istoria Ardelalului, Moldovei, şi tării-Românesţi. VI. (1600–1601). Ed. Andrei Veress. Bucureşti 1933. 449.

[56] Magyar Országos Levéltár, Budapest [a továbbiakban MOL]; Magyar Kamara Archívuma [MKA], E 144, Történelmi Emlékek 3. cs. fol. 40–44 (416r–418r).

President") teendőit írja le, amelynek tisztét tehát Bodoninak szánták. A *Schatzkammer*, szemben a kamarával, sokkal inkább személyhez kötődő intézmény. Mint ismeretes, a középkori magyar királyok (de igaz ez Európa többi uralkodójára is) magánvagyona nem vált el teljesen az ország vagyonától és a fiskális birtokoktól, ugyanis mindkettőt egyben kezelték. A kora újkori államfejlődés létrehozta a mai miniszteriális rendszer, az állami bürokrácia előzményét, amelynek eredménye, hogy ezek a hivatalok a maguk szakapparátusával sokkal inkább kötődtek magához az egyre inkább materializálódó államhoz, mint az uralkodó személyéhez. Ez igaz volt természetesen a pénzügyekre is, elég egy pillantást vetni a Habsburg-kormányszékek rendszerére, hogy lássuk, a legnagyobb és legkiépültebb apparátussal éppen a pénzügyigazgatás rendelkezett. Ehhez képest a tervezett kincstár mindenképpen visszalépésnek számított. Mindezt magyarázhatnánk azzal, hogy a berendezkedő Habsburg-kormányzat az archaikusabb erdélyi modellt vette át, ahol a fejedelmi magánvagyon és a fiskális birtokok igazgatása nem vált szét. Ez egyszerűbb is volt, mint egy új rendszerrel kísérletezni. Létezik azonban egy másik ok is, amely éppen az előző fejezetben mondottakhoz kötődik: nevezetesen, hogy a prágai udvar 1598-ban Erdélyt Miksa főherceg családi örökségeként (*Erbdeputat*) kezelte, illetve próbálkozott kezelni, ahogyan az ausztriai tartományok esetében is tette. Véleményem szerint nem volt tehát értelme a pénzügyeket a fentebb említett módon szétválasztani. Ebből a szempontból Bodoni választása logikus és kézenfekvő is volt. (Az iratból ugyanakkor kiderül az is, hogy Miksa tervezett megérkeztéig a császári biztosok kormányoztak, felelősséggel tehát nekik tartozott.)

Bodoni István azon fejedelmi kegyencek sorába tartozott, akiket a jezsuita iskolában térítettek meg. Eredetileg ugyanis ariánus volt, konvertálása Carrillónak, a fejedelem gyóntatójának köszönhető. A konverzió után karrierje meredeken ívelt felfelé: Báthory Zsigmond fejedelem rábízott egy fontos római követséget 1589-ben, része volt az 1594. évi leszámolásokban, Szamosközy szerint Kovacsóczy Farkas vére tapadt a kezéhez, és természetesen a kivégzettek vagyonából is részesült. Az uralomváltás ezt a fiatal, életre-halálra a fejedelemhez kötődő konvertita réteget hozta nehéz helyzetbe, hiszen patrónus és jövedelem nélkül maradtak. Bodoninak a jelek szerint szerencséje volt. Sajnos nem ismerjük kinevezésének hátterét, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a háttérben jezsuita támogatókat feltételezünk. A firenzei iratokból láttuk, de a prágai nunciusi levelezésből is az derül ki, hogy a császári udvarban Ferdinánd főherceg, a későbbi II. Ferdinánd császár és magyar király mellett katolikus szempontból még Miksát tartották a legmegbízhatóbbnak, aki jó kapcsolatokat ápolt a renddel. Analógiaként idézhetjük a kevésbé szerencsés, szintén ifjú konvertita Káthay Mihályt, aki a jezsuiták segítségével próbált Miksa közelébe férkőzni; jelenleg azonban adatok nem tanúskodnak arról, hogy ebbéli igyekezetét siker koronázta volna.[57]

[57] Monumenta Antiquae Hungariae IV. 1594–1600. Ed. Ladislaus Lukács S.I. Roma 1987. 338–340.

Az instrukció tehát Bodonit nevezi meg a kincstár felügyelőjeként, aki nem tudni meddig, de úgy tűnik egy ideig ténylegesen is gyakorolta tisztségét. Erre utal a besztercei levéltár misszilisei között ránk maradt levéltöredék, amely Bodonit *praefectus aerarii Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis*nak titulálja.[58] Az utasítás a továbbiakban viszonylag részletesen taglalja és sorolja a leendő udvar főbb tisztségviselőit, az udvari katonaság, az udvari nép („*Hofleut*") létszámát, ellátását, fizetését és a kincstár jövedelmeit. Ez utóbbiak közül csak a bányákból származó jövedelmet emeli ki, azt is csak közvetve, azaz nem foglalkozik konkrétan a bevételekkel. Ezt végül a már említett, Oborni Teréz által közölt kimutatás tartalmazza – Bodoni instrukciója is eredetileg valószínűleg ehhez a nagy jelentéshez tartozott.

A prágai udvar politikai terveinek bemutatott meghiúsulása — úgy tűnik — hamarosan megváltoztatta a pénzügyekkel kapcsolatos elképzeléseket is. Mint fentebb már láttuk, 1601-ben egy Szepesi Kamarához kimondottan hasonló intézmény felállításáról határoztak. Erről több dokumentum is ránk maradt. Az egyik a már említett, Veress Endre által kiadott irat, amely tulajdonképpen szándéknyilatkozat: Mátyás főherceg ugyanis a császárra hivatkozik, aki a birtokok és jövedelmek kezelése érdekében egy kamara felállításáról határozott. Ennek kapcsán utasítja a Magyar Kamarát, hogy készítsenek javaslatot az ügyben. A másik irat a kamara válasza, amelyben a konkrét javaslatok fogalmazódnak meg. A minta természetesen a Szepesi Kamara volt, erre az irat végén szereplő rövid történelmi áttekintés utal.[59] A kamarai tisztviselők minimális adminisztrációt javasoltak, emellett hangsúlyozták a megbízhatatlan erdélyiek kizárásának szükségességét a hivatalból. Fontosnak tartották azt is, hogy a magyarok mellett németek is helyet kapjanak.[60] Ez az erdélyi szászok politikai és gazdasági súlya miatt logikusnak is tűnik, azonban nemcsak erről van szó. Náprági Demeter egykori erdélyi kancellár alább elemzendő emlékirata a rendcsinálásban szintén döntő szerepet szánt a megbízható lutheránus szászoknak, mondván, hogy az ő felekezetük áll a legközelebb a katolikushoz, ezért megbízhatóbbak a többinél.[61] Erre rímel a jelentés utolsó bekezdése, amely megjegyzi, hogy még a kamara felállításánál is fontosabb, hogy a várakat német és magyar katonasággal rakják tele, a katonai tisztségeket pedig szintén ne adják az erdélyiek kézbe, mivel ők mindig is megbízhatatlanok és nyakasak voltak. Azt is hangsúlyozták, hogy a tartomány jövendő kormányzójának figyelemmel kell kísérnie az erdélyiek összejöveteleit, hogy az engedetlenség legkisebb gyanús jelét keményen megtorolhassa.[62]

---

[58] Direcţia Judeţeană Archivelor Naţionale Bistrita-Nasaud; Colecţia de documente feudale, (MOL Mikrofilmtár 437 sz.). A levélből, amely a 46. sz. irat után következik, sajnos csak a címzés maradt, ezért nem kapott numerust. Így pontos jelzetet nem tudok adni.

[59] A javaslattevők szeme előtt az a nagy és részletes összeírás lebeghetett, amely az 1552–1554 közötti időszakban készült a keleti országrész jövedelmeiről, és amelynek egyik összeállítója a szövegben említett Gyalui Torda Zsigmond volt. Vö. *Oborni Teréz:* Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002. 46., 71., 231.

[60] MOL MKA E 21, Benignae Resolutiones [a továbbiakban Ben. Res.], 1601. szeptember, fol. 4–7.

[61] EOE V. 164.

[62] MOL MKA E 21 Ben. Res, 1601. szeptember, fol. 7.

Az események azonban újra felülírták a terveket. Ezúttal Székely Mózes állt az elégedetlenkedők élére, és a portai támogatás birtokában 1602-ben zászlót bontott. A tövisi (1602. júl. 2.), majd a következő évben lezajlott, Brassó melletti csata (1603. júl. 17.) viszont újra meghozta a csak átmenetinek bizonyuló nyugalmat. Ennek ellenére a kamara tovább működött.[63] Az Udvari Kamara 1603. február 22-én kelt levelében például az erdélyi pénzügyek ökonomikus és racionális kezelése érdekében arra kérte a Magyar Kamarát, hogy szakmai szempontból véleményezze azon kamarai tisztviselőket, akiket a fejedelemségbe kívántak küldeni, név szerint is megemlítve Mitoska Mihály (*Michael Mytoska*) galgóci ellenőrt (*contrascriba*).[64] Mindezeken túl az erdélyi pénzügyek újjászervezésével kapcsolatban 1604-ből ránk maradt egy érdekes levél az Udvari Kamara archívumában, amelyben az erdélyi sókereskedelem eddig kevés figyelemre méltatott kérdésére irányítja rá a figyelmet.

Az erdélyi gazdaság egyik legfontosabb jövedelmi forrása a só volt, amelyet a középkorban a Szamoson, a Tiszán és a Maroson szállítottak az átvevő helyekig, többek között Szeged városáig. Nem annyira köztudott, hogy a forgalom a török hódoltság idején sem „dugult be". Ezután a hódoltsági területeken török kereskedők vették át sót a magyaroktól.[65] A tizenöt éves háború idején azonban a kereskedelem gyakran szünetelt, amely olyan bevételkiesést eredményezett, hogy az abból fakadó károk, illetve azok orvoslásának igénye helyet kapott az 1596-ban Rómába utazó Fabio Genga követi utasításában is, akit éppen az anyagi-katonai segítség kieszközlése érdekében küldött Báthory Zsigmond fejedelem az Örök Városba.

1604-ben a Habsburg-kormányzat hasonló nehézségekkel nézett szembe, amikor a sókereskedelem újraindítására tett kísérletet. Ne feledjük, még folyt a nagy török háború, éppen ez év őszére tervezték azt az offenzívát, amelynek végső célja Buda bevétele volt, amelynek érdekében például Giacomo Belgioioso felső-magyarországi kapitány (1603–1604) a rakamazi táborba (Szabolcs m.) szólította a nemességet a vármegyei csapatokkal együtt, és ahová, mint tudjuk, Bocskai Istvánt is várták. A levelet a Magyar Kamara írta a Szepesi Kamarának, tehát az ügyet vagy problémát kifejezetten szakmai szempontból közelítették meg; a háttérben azonban a kormányzat — köztük az erdélyi katonai kormányzat — akut pénzhiánya állt. A nem túlságosan hosszú irat első fele a máramarosi, dési és tordai sókamarák felállításáról (bár inkább újjáalakításról kellene beszélnünk) és kereskedelméről szól, amelyeket a tervek szerint hozzá-

[63] Működéséről 1603 végétől 1604 márciusáig vannak viszonylag összefüggő forrásaink. Vö. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn, RN 81., 82., 83. fol. passim.

[64] MKA E 21 Ben. Res, 1603. február, fol. 2.

[65] Erről vö. egy 16. század eleji példát: *Hóvári János*: Az erdélyi só a török Szendrőben 1514–1516. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) Bp. 1989. 41–61.; *Kruppa Tamás*: Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez (Fabio Genga római tárgyalásai 1594 és 1596-ban). Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004: 4. sz.) 1186. és részletesebben *Draskóczy István*: Erdély sótermelése a 16. század közepén. In: Studii de istorie modernă a Transilvaniei. Omagiu profesorului Magyar András / Emlékkönyv. Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Szerk. Pál Judit – Rüsz Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca/Kolozsvár 2002. 187–200.

értő és megbízható hivatalnokokra kell bízni. A levél számunkra fontos második felében a levélíró kifejti, hogy az uralkodónak nincs kifogása az ellen, hogy a kamarákból „kivágott" sót török területen adják el. Az esetleges ellenvetésekre, amely logikusan adódott abból a tényből, hogy két hadban álló félről volt szó, az volt a válasz, hogy a lényeg egyrészt a hasznon van, másrészt a törököknek is engedélyezték, hogy keresztény területekről vásároljanak bort, gabonát és egyéb élelmiszert.[66] Úgy tűnik, a birtokelkobzások, a bányák koncesszióba adása és a tartomány szisztematikus kirablása nem fedezte a katonai megszállás költségeit, más jövedelemforrások után kellett tehát nézni. Többet sajnos nem tudunk meg az ügyről, nagyon tanulságosnak tartom azonban, hogy a Habsburg-kormányzat miként próbált egyrészt a katonai kormányzat bevezetésével, a korszerű pénzügyi apparátus megteremtésével, az erdélyi elit lecserélésével, német telepesek esetleges behívásával és a rekatolizációval *tabula rasát* teremteni, másrészt a praktikus szempontoknak engedelmeskedve megőrizni és megújítani a korábban oszmán vazallus fejedelemség hódoltsági területre irányuló hagyományos kereskedelmi kapcsolatait.

Tervek a vallási viszonyok átrendezésére

A reménybeli erdélyi Habsburg-berendezkedés természetesen kiterjedt a kortársak által elsőrendűen fontos problémaként kezelt vallási kérdés „rendezésére" is. Köztudomású, hogy Erdélyben sok felekezet élt egymás mellett, és hogy ez az egymás mellett élés a századfordulón már több évtizedes gyakorlatra tekintett vissza, jóllehet a Báthoryak egy sor erőfeszítést tettek különösen a radikálisnak tekintett antitrinitárius felekezet mozgásterének szűkítésére. Közismert az is, hogy a Bocskai-felkelés előestéjén milyen kísérletek történtek Magyarországon a rekatolizáció zászlajának felemelésére. Az már kevesebb figyelmet kapott, hogy a kamarai perek, a templomfoglalások, a nem katolikus felekezeteket háttérbe szorító egyéb kormányzati intézkedések egyszerre egy időben sújtották a két országrészt. Erdély azonban különleges helyzetben volt, az országban belháború folyt, amelyben mindkét nagyhatalom felléptette a maga jelöltjeit. Ez magyarázza, hogy bár a háború következményei 1598 után súlyosabban pusztították a fejedelemséget, az erdélyi rendek ragaszkodtak a törökökkel kötendő békéhez és a vallásszabadsághoz. Erről tanúskodik Sigismondo della Torrénak, Mária Krisztierna már említett udvarmesterének érdekes levele Miksa főherceghez 1598. augusztus 21-éről, amelyben azt írja, hogy a nyakas erdélyieknek két feltételük van, most hogy értesültek arról, hogy Báthory Zsigmond visszatért: az egyik a béke a törökökkel, a másik, hogy a jezsuitákat és a katolikus vallást tiltsák ki Erdélyből.[67] Három évvel később, Zsigmond újabb visszaté-

[66] ÖStA HKA Hoffinanz, RN 86. 1604. Oct. fol. 469r.

[67] „Mosso dal zelo della christianità ho voluto scriver a Vostra Altezza Serenissima questa mia lettere con avisarla che questi popoli fanno duoi pensieri gagliardissimi dopo haver publicato in campo del ritorno questo serenisimo pio principe. Il primo di far la pace con il Turco quocunque modo titulo aut condicione. Il secondo di far che gesuiti et religione catholica siano esclusi." ÖStA Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates, Exp. 1598. Aug. fol. 9r. Az erdélyi követség hitlevelét l. uo. fol. 13r–14r.

résekor megismétlődött minden. 1601-ben Erdélybe érkeztének hírére a Prágában tárgyaló erdélyi követség többek között éppen ezeket — az udvar számára elfogadhatatlan, már említett — feltételeket szabta a főherceg számára.[68]

Mindebből következik, hogy a kormányzat számára a helyi politikai kormányzat kiépítése, a szükséges gazdasági alapok megteremtése és a védelem megszervezése mellett, de talán azt is mondhatjuk, hogy ezek *felett* a legfontosabb a lelkek el/meghódítása volt. A továbbiakban néhány, eddig kellően figyelembe nem vett irat kapcsán elemzem azokat az elképzeléseket és terveket, amelyek az erdélyi rekatolizáció újbóli beindítását, végső célként pedig a tartomány vallási uniformizálását célozták.

Az első kiadatlan iratot a vatikáni levéltár *Fondo Borghese* fondja őrzi.[69] A szöveg Náprági Demeter erdélyi püspök–kancellár apológiája, amelyet az erdélyiek 1601. évi prágai követsége alkalmából készített, hogy választ adjon az általuk megfogalmazott vádakra. Az emlékiratból kiderül az is, hogy a császárhoz írásban benyújtott emlékirata mellett az erdélyi vádakra válaszoló bővebb irat kinyomtatását is tervezte. Nem tudjuk megszületett-e ez a nyomtatvány, és azt sem, mennyiben tért el alább ismertetendő iratunktól; mindenesetre árulkodó, hogy a másoló az emlékirat címét a nyomtatványokhoz hasonlóan a lap közepére rendezve írta, ami talán arra is utal, hogy Náprági végül megelégedett az emlékirat kinyomtatásával.[70] A szöveg tehát *hungarica*-szempontból sem érdektelen. A forrás azonban nem érthető a megszületését kiváltó események legalább vázlatos felidézése nélkül.

Báthory Zsigmond fejedelem lemondása után — mint már említettem — 1598-ban császári biztosok érkeztek az országba, hogy felmérjék az ország jövedelmeit, és nem utolsósorban, hogy feleskessék a tartomány rendjeit az új uralkodó, Rudolf magyar király hűségére.[71] Néhány hónap múlva azonban, augusztusban váratlanul visszatért a fejedelem. Sziléziából szökött haza, mivel nem volt elégedett a kárpótlásul kapott, igen rossz állapotban lévő hercegségekkel (Oppelnnel és Ratiborral), és a szerződésben kialkudott pénzt sem kapta meg. A prágai udvart nagyon meglepte a szökés, amelyet alaposan előkészítettek, a gyanú szerint több erdélyi főúr, így Bocskai István is tudott a tervről, és várta egykori urát.[72] Az újra meginduló tárgyalásokon a fejedelem megpróbálta elérni, hogy megfelelő biztosítékokat kapjon az újabb lemondás fejében. A tárgyalások lebonyolítására két követet küldött, az Bocskait és Náprági Demetert, akik teljesítették a rájuk bízott feladatot.[73] Alig indultak azonban vissza, amikor megérkezett a hír, hogy a fejedelem — becsapva a császárt és saját követeit is — unokaöccsét, Báthory Andrást jelölte ki örököséül, akit az erdélyi rendek 1599

[68] Vö. a 46. jegyzetet.

[69] ASV Fondo Borghese I., vol. 651A., fol. 3r–14v.

[70] „Habebunt suo tempore domini Transilvani ad singula suarum narrationum verba plenius, et externis etiam gentibus notius in typo responsum etc." Uo. fol. 14v.

[71] Az eskü szövegét l. EOE IV. 162., a biztosokra *Nagy G.*: Miksa főhercegre várva i. m.

[72] A biztosok jelentése Bocskai konkrét felelősségét emeli ki, a „tettestársak" között azonban nem említi Náprágit. Vö. EOE IV. 207–208. Egy másik jelentés viszont említi, hogy a püspök a biztosoktól a császárnak tett hűségesküje alóli feloldozást kérte, amelyet azok megtagadtak. Uo. 219.

[73] EOE IV. 74–75.

májusában fejedelemmé választottak. Rudolf császár semmiképpen sem nyugodhatott bele, hogy a jogos jussának tekintett tartományt elvegyék tőle. Szövetkezett Mihály vajdával, aki a hiszékeny Báthory bíborost a sellenberki csatában székely segítséggel legyőzte. A csatából menekülő bíborost is a székelyek ölték meg, és elhozták a fejét a vajdának. Bocskai ezután visszahúzódott bihari birtokaira, Náprági pedig a bíboros után Erdélyben berendezkedő vajda szolgálatába lépett; nem tudtak azonban kijönni egymással, ezért a kancellár nem sokkal később, összeszedvén legértékesebb holmijait, köztük a ma Győrben őrzött Szent László hermát, szinte kiszökött az országból. Jövedelmeit persze nem tudta magával hozni, ezért elég szűkösen élt, és a kérelmezők szokásos módján Prágában próbált a császártól valamilyen stallumot kapni.

Eközben érkeztek meg az erdélyi követek, akiket az országgyűlés küldött Prágába, hogy a császár elé terjesszék azokat a feltételeket, amelyek alapján Miksa főherceget elfogadnák uruknak. A feltételek — mint mát láthattuk — igen kemények, mondhatjuk azt is, szemtelenek voltak: a főherceg ne hozzon magával idegen katonaságot, udvarában csak erdélyieket tartson, törölje el végleg az erdélyi püspökséget, birtokait kapja meg a kincstár, biztosítsák a lutheránus, kálvinista és ariánus vallás szabad gyakorlatát.[74] A mi szempontunkból azonban most az erdélyi püspöksséggel kapcsolatos követelés az érdekes, mivel ez közvetlenül érintette Náprági személyét. Az irat bevezetője pedig rávilágít arra is, hogy a követség súlyos vádakat is megfogalmazott az egykori kancellár ellen.

A vádakat, amint az apológiából kiderül, 11 pontban fogalmazták meg, ám a legfontosabbakat két fő pontban lehet összegezni. Az egyik, hogy Náprági tevékenyen részt vett Báthory Zsigmond 1598. évi erdélyi visszatérésében, a másik a vallás kérdésében tanúsított magatartása, vagyis, hogy keményen fellépett a protestáns felekezetek ellen.

Már 1599-ban rávetült Náprágira a gyanú árnyéka, ezt bizonyítják ebben az évben kelt levelei: például amelyet április 16-án írt Bocskaival, a másik gyanúsítottal együtt Rudolf császárnak, aki válaszlevelében kegyesen meg is bocsátott nekik.[75] Bocskai példája azonban azt mutatja, hogy az udvarban mégsem oszlott el a gyanú, és mint láttuk, a közben a fejedelemségből elmenekült és egzisztenciálisan nehéz helyzetbe került Nápráginak is hasonló problémákkal kellett szembenéznie. Nagy figyelmet szentel tehát személye tisztázásának, mivel ebben a vádpontban egyúttal egy másik, sokkal súlyosabb, a felségsértés is megfogalmazódott. A rendekkel együtt ugyanis 1598-ban hűségesküt tett Rudolfnak, amelyet megszegett. A tisztázás már csak azért is rendkívül fontos

[74] Documente privitoare i. m. VI. 302–303. Piero Duodo velencei követ a követeléseket ismertető beszámolójában ugyanakkor — tévesen — azt írja, hogy az erdélyiek a püspökség javainak elvétele mellett Nápráginak a püspöki címtől való megfosztását is kérték: „sia levato in perpetuo il vescovo di Alba-Giulia, et li beni del vescovato" Uo. 308.; EOE V. 77–83.

[75] Kettejük levelét vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 134. Konv. A. fol. 168r–v., a császár válaszát EOE IV. 289–290. A gyanú egyik első megfogalmazója Istvánffy Miklós volt. A császárnak írott jelentésében az áll, hogy a püspök nem teljesen őszinte. Vö. 1598 áprilisában kelt levelét: uo. 168.

volt a számára, mert erdélyi püspökként jövedelem nélkül maradt, szinte földönfutó, amint azt el is panaszolta.

A másik vád eléggé érdekesen fogalmazódott meg: az erdélyi követség ugyanis nemcsak azzal vádolta a püspököt, hogy bezáratott minden ariánus templomot, hanem azzal is, hogy mindezt a pápai nuncius, Germanico Malaspina kifejezett tiltására tette, aki kiközösítéssel is megfenyegette, ha nem állna el szándékától. Első olvasásra tényleg nehezen hihetőnek tűnik a vád, ennek megfelelően kezeli Náprági is, mondván, ki hinné el ezt a képtelenséget, különben is, az ő elhívatása éppen az eretnekek elleni harcra szól. Csakhogy a 10. vádpont cáfolása során megemlít egy másik, korábban nem, csak itt felbukkanó momentumot, tudniillik, hogy ő Mihály vajda rossz szellemeként a templomok bezárását és az eretnek prédikátorok elűzését az erdélyi (eretnek) nemesség kiirtásával együtt javasolta. A Basta és egyéb egykorú, Mihály vajdához köthető levelezésanyagból tudjuk, hogy a lázadó nemesség elleni megtorlások néhol tömeges méreteket öltöttek, amelyeknek Prágában vagy Bécsben sem volt túl jó visszhangjuk. Nyilvánvaló, hogy taktikai szempontból szerencsétlen lépés lett volna a rendcsinálást tömeges kivégzésekkel kezdeni, illetve folytatni. Láttuk, hogy bár Mátyás főherceg környezetében fontolóra vették a tervet, végül elálltak attól; azt is tudjuk, hogy Mihály vajda erdélyi népszerűtlenségét a katonái tevékenysége következtében fellépő anarchikus belpolitikai viszonyok és a vagyonbizonytalanság mellett éppen kegyetlen kormányzati módszerei okozták. Ráadásul Náprági a vajda kancellárjaként tevékenykedett. Az erdélyieknek tehát minden okuk megvolt arra, hogy bosszút álljanak, és személyét lehetetlenné tegyék, illetve a kancellárnak pedig arra, hogy tisztázza magát a súlyos vádak alól. Mindez vonatkozik a Szentszékre is, hiszen — amint a 11. vádpont sorolja — Náprági akkor még nem rendelkezett a megerősítéssel (amelyet Rómából várt, és meg is kapott), az események tehát nem vetettek túl jó fényt a Kúriára sem. Az említett taktikai megfontolások szintén arra ösztönöztek, hogy engedékenyebb húrokat pendítsenek meg az eretnekek irányába. Ha az nem is hihető, hogy az erdélyi missziójába politikailag belebukó Malaspina nuncius exkommunikációval fenyegetőzött volna az ariánusok védelmében, az azonban igen, hogy azt tanácsolta Nápráginak, bánjon kesztyűs(ebb) kézzel az erdélyi protestánsokkal.

Meg kell még jegyezni, hogy az 1597-ben Erdélybe kerülő Náprági roppant ambiciózusan fogott bele az eretnekség „irtásába". Visszakapott gyalui püspöki rezidenciáját az eretnekek elleni harc központjává építette ki, konvertita ifjakat gyűjtött maga köré, akiknek az volt a feladata, hogy szellemi munícióval lássák el a katolikus hit érdekében hadakozókat. Közülük egyet emelünk ki: az arianizmusból megtért Szilvási Jánost, aki 1597-ben adta ki Kolozsváron a Petrus Maiorius jezsuita erdélyi tartományfőnök-helyettes és Alfonso Visconti erdélyi pápai nuncius engedélyével ellátott *Antiquitas et perpetva duratio fidei catholicae* című hitvédelmi iratot. A fejedelemnek szóló ajánlás Náprági gyalui rezidenciáján kelt. Szilvási saját bevallása szerint azért írta művét, mert Dávid Ferenc szektája és a kálvinisták támadást indítottak a katolikus hit ellen. Szerinte a protestánsok az okai a széthúzásnak, amely most a törököknek

kedvez.[76] Ennek további fejtegetése ugyan messzire vezetne, és itt nincs is mód rá, csupán azt jegyzem meg, hogy az itt kifejtett koncepció tulajdonképpen ahhoz a vitához tartozik, amely éppen az új évszázad első éveiben robbant ki a Pázmány Péter és a sárvári prédikátor Magyari István között: ez a körül a kérdés körül forog, hogy az országra zúduló csapásoknak és a törökök jelenlétének oka vajon a katolikusok vagy a protestánsok bűneiben keresendő-e?

Ez a tettvágy, valamint a nyilvánvaló sértettség és bosszúvágy magyarázhatja azt a következő évben kelt emlékiratot, amely szintén az egykori kancellár tollából származik. A Szilágyi Sándor által közzétett irat erős rokonságot mutat az összes, fentebb idézett emlékirattal. Részletesen taglalja a fejedelemség jövedelmi viszonyait és adóbevételeit, majd javaslatokat fogalmaz meg a rekatolizáció érdekében.[77]

Az emlékirat három egységből áll: az első a *status Transylvaniae* a tartomány népeit veszi sorra. Közülük egyedül a lutheránus szászoknak előlegez bizalmat, azok megtérítését egy alkalmasabb időpontra halasztva. A másodikban a tartomány jövedelmeit, végül a harmadik, számunkra a legfontosabb a katolikus vallás megsegítésének módozatait mérlegeli. Legfontosabb javaslata a János Zsigmond idején hozott és a protestáns vallásszabadságot biztosító törvények eltörlését, erdélyi püspök kinevezését és elpusztult javainak pótlását, valamint a gyulafehérvári káptalan visszaállítását követeli.

A Náprági által javasoltak mindazonáltal csak a „rendezés" főbb vonalait vázolták fel. A részletek kimunkálását a jelek szerint a jezsuiták vállalták magukra; erről három feljegyzés is tanúskodik. Mindhárom megjárta Rómát, közülük kettő címzettje Cinzio Aldobrandini bíboros nepos. A harmadik, tíz pontból álló tervezetet nyilvánvalóan e kettő beadványhoz csatolták.[78] Az iratok megléte egyébként arra is bizonyíték, hogy a Szentszék közvetlenül beleavatkozott vagy be szándékozott avatkozni a tartomány ügyeibe, ami közvetve azt is bizonyítja, hogy a felső-magyarországi (a kormányzat által támogatott) intézkedések hátterében a jezsuita rendet irányító Pápaság állt. De visszatérve a feljegyzésekhez, megállapítható, hogy az emlékirattal egy időben, nyilván attól nem függetleníthetően születtek. Erre utal, hogy — amint fentebb említettük — Náprági püspök gyalui rezidenciája volt az erdélyi rekatolizáció központja, és az is, hogy az apológiában az erdélyi vallásszabadságot támadva éppen a jezsuiták kitiltása kapcsán érvelt azzal, hogy az durván sérti a szabad katolikus vallásgyakorlatot.

Az első irat általánosságban szól arról, hogy papokat kell Erdélybe küldeni, akik megkezdik a munkát, és akiket megfelelő módon fel kell szerelni *Agnus Dei*kkel és búcsúkkal. Bréve szükséges mind Giorgio Bastának, aki a nyugodt

---

[76] *Szilvási János*: Antiquitas et perpetva duratio fidei catholicae. Claudiopoli 1597. 2v., 3v.; RMNY 808.

[77] EOE V. (1601–1607). Bp. 1879. 162–175.

[78] Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. I/1. Sajtó alá rend. Balázs Mihály et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.) Szeged 1995. [a továbbiakban JO I/1.] 150–156.

működés feltételeit biztosítja, mind a császárnak a tennivalókról.[79] A másik már konkrétabb lépéseket tartalmaz: az összes templomot és kolostort, az azokhoz tartozó birtokokat vissza kell adni, a városi tanácsokat legalább fele részben katolikusokkal kell feltölteni, fel kell újra állítani a kolozsvári pápai szemináriumot, évi 1000 forintos összeg folyósításával együtt. Ehhez járul a négy közül három felekezet betiltása és az erdélyi püspöki szék betöltése is. A harmadik irat tartalmazza a legkonkrétabban, mégpedig 10 pontban a teendőket: a legfontosabb új követelések, hogy a városok élére katolikus császári megbízottak állítását kéri, azon kívül, hogy ahol csak lehet, katolikus iskolamestereket alkalmazzanak. Az eretnekek elűzése után hátramaradt iskolák így katolikus irányítás alá kerültek volna. Ezzel kapcsolatban veti fel egy Szebenben vagy Brassóban felállítandó kollégium tervét is.

A tervezet, különösen a bekövetkező eseményeket figyelembe véve ugyan megvalósíthatatlan volt, irataink mégis becses adatokat tartalmaznak arra nézve, hogyan gondolkozott a jezsuita rend és a szentszéki döntéshozók az erdélyi rekatolizációt illetően. A városok kormányzatával kapcsolatos elképzelés például szépen illeszkedik a Habsburg-kormányzat hasonló terveihez, amely mint láttuk, különösen 1601 után határozottan katonai jelleget öltött. A szászok között felállítandó kollégium terve pedig azt jelzi, hogy a rend egy lépéssel tovább gondolta Náprági tervezetét, aki egy későbbi alkalmas időpontra halasztotta volna a szászok elleni fellépést: „dabit Deus aliam occasionem, quanto potentiori hoste Turca devicto, et vicinis provinciis pace et amicitia conciliatis, foelicibus Suae Maiestatis auspiciis avita quoque religio triumphabit."[80]

Báthory Zsigmond újabb visszatérése, illetve az új fejedelemjelölt Székely Mózes már bemutatott fellépése miatt a tervek megint halasztódtak. A régi-új fejedelem támogatta ugyan a jezsuitákat, amit birtokmegerősítő oklevelei bizonyítanak, ez azonban semmiképpen nem volt elegendő a fentebb vázolt nagyívű tervek megvalósításához. A fejedelem veresége és az új trónkövetelő, Székely Mózes felett aratott újabb győzelem kellett ahhoz, hogy ismét előtérbe kerüljön a katolikus ügy. Hans von Molart és Nikolaus Burckhaus az 1603 elején Erdélybe küldött két új császári biztos februárban kérvénnyel fordult II. Rudolfhoz, amelyben Náprági erdélyi püspökségének ügyét ajánlották az uralkodó figyelmébe. Az irat mellett ma is megtalálható Náprági két kérelme (szupplikációja) és egy lista a püspökség birtokairól és jövedelmeiről.[81]

Ugyanebben az időben tért vissza Rómából az erdélyi jezsuita tartományfőnök-helyettes, Petrus Maiorius is Erdélybe. Az Örök Városban a tartomány helyzetéről és a tennivalókról tárgyalt, amelynek a termékei a fentebb idézett jezsuita beadványok voltak. Maioriust tucatnyi bréve (illetve Claudio Acquaviva rendfőnöktől levél) követte, a címzettek a térség fontos politikai tényezői, a császártól kezdve a főhercegeken át Erdély katonai parancsnokáig, Giorgio

[79] Uo. 150. Itt derül ki egyértelműen, hogy a 10 pontot ezzel az irattal együtt nyújtották be, és hogy azokat eljuttatták egy bréve kíséretében Rudolf császárhoz is: „Breve ad suam caesaream maiestatem quo contineantur illa puncta, quae in memoriali exprimuntur et alia, quae videbuntur suae beatitudini" Uo.

[80] EOE IV. 164.

[81] ÖStA HKA Siebenbürgische Akten, RN 95/2., Fasc. 1. Nr. 30. és JO I/1. 183–185.

Bastáig.[82] Mindez egy nagyon átgondolt stratégia része volt, mert ugyanilyen buzdító levelek érkeztek az erdélyi katolikus urakhoz is, világosan jelezve nemcsak Róma elszántságát, hanem nagyon is gyakorlatias gondolkodását a rekatolizációt illetően.[83] Mindezekből jól kitapintható, hogy 1601, azaz az utolsó közvetlen katonai szerepvállalás után miként növekedett meg a Szentszék szavának súlya a prágai Habsburg-udvar magyarországi és erdélyi döntéseiben; és ahogyan megnőtt az itáliai eredetű főtisztek aránya is, úgy simultak mind jobban össze a prágai döntések a római szándékokkal. Hiszen Náprági erdélyi püspökségének erőt a jezsuita rend képzett tagjai adtak volna, akiket Maiorius Németországból és Flandriából szándékozott behozni a megfogyatkozó magyarországi és erdélyi utánpótlás helyébe. A háborúban megritkuló népességet pedig a katonai és pénzügyi kormányzat szintén Németországból, jó katolikus alattvalókból tervezte felfrissíteni.[84]

A tervekből végül nem lett semmi: először Székely Mózes 1602. évi támadása, majd a Bocskai-felkelés (1604–1606) tette lehetetlenné az erdélyi katolikus restaurációt. A vallási küzdelemből mind a Magyar Királyságban, mind az Erdélyi Fejedelemségben a protestánsok kerültek ki győztesen. A Habsburg-kormányzatnak csak a 17. század végi felszabadító háborúk után, azaz Erdély török vazallusságának és önálló állami létének megszűntével nyílt módja az itt lefektetett elvek Királyhágón túli gyakorlati megvalósítására.

Összegzés

Habsburg Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve 1598 és 1601 között a prágai Habsburg-kormányzat azon kísérletébe illeszkedett bele, hogy Erdélyt, mint tartományt, újra egyesítsék a Magyar Királyság már addig is Habsburg-fennhatóság alatt lévő részeivel. Ennek kivitelezésére egy családtag látszott a legalkalmasabb jelöltnek. Nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az uralomváltás jogilag szabályosan, legitim módon menjen végbe; ennek kapcsán hangsúlyozták a jogi folytonosságot magyar királyok idején kialakult gyakorlattal. Ez azonban a Habsburg Mátyás főherceg és II. Rudolf császár között régóta dúló viszálynak adott újabb tápot. Miksa főherceget ugyanis a császár utódának akarta jelölni, amelyhez az első lépcső az erdélyi kormányzóság lett volna. Miksa viszont egyrészt nem akart számottevő anyagi és katonai segítség nélkül a tartományba menni, másrészt nem akarta családi örökségét felcserélni a bizonytalan tartományra. A kormányzói (*gubernator*) poszt betöltésével párhuzamosan haladt Erdély jövedelmeinek felmérése, amelyek között az egyik legfontosabb a só volt. A bevételek kezelésére állították fel 1598-ban az Erdélyi Kamarát, amely egészen 1604-ig működött. Ez az ország pénzügyi rendszerének modernizációját jelentette, mintája a Szepesi Kamara volt. A rendteremtés és berendezkedés másik nagyon fontos eleme a vallási kérdés rendezése volt. A

[82] L. a császárnak és Belgioiosónak írott brévéket: ASV, Armadio XLIV., vol. 47., 191v., vol. 56., 169r–v., ill. leveleket: JO I/1. 176–178. és uo. 126. irat 2. jegyzetét.

[83] Erre Balázs Mihály hívta fel először a figyelmet. JO I/1. XVI.

[84] JO I/1. 179–180., a német telepesekről: EOE V. 45.

Náprági Demeter erdélyi püspök által kidolgozott elképzelés a rekatolizáció érdekében — a lutheránus kivételével megszüntette — volna az össze többi protestáns felekezetet, visszaállította, sőt újabbakkal gyarapította volna a jezsuita kollégiumok rendszerét, az országba pedig megbízható német telepeseket akart hozni. A Bocskai-felkelés azonban 1604 őszén véget vetett a fent említett terveknek.

THE PLAN OF APPOINTING ARCHDUKE MAXIMILIAN AS GOVERNOR OF TRANSYLVANIA

On the problem of establishing a Habsburg administration in Transylvania (1597–1602)

by Tamás Kruppa

(Summary)

The plan to appoint archduke Maximilian of Habsburg as governor of Transylvania between 1598 and 1601 was part of the attempt on the part of the Habsburg administration of Prag to unite Transylvania as a province with those parts of the Hungarian Kingdom which had already been subjected to Habsburg rule. For the practical implementation of this plan no one seemed more suitable than a member of the dynasty itself. A great emphasis was put on the regular, legitimate character of the change of regime, and the legal continuity with the practice which had been established under the Hungarian kings was accordingly underlined. Yet all this only added fuel to the conflict which had long opposed archduke Maximilian of Habsburg and the emperor Rudolph II. For the emperor intended to designate Maximilian as his successor, and the first step towards this would have been the governorship of Transylvania. For his part, Maximilian was unwilling to enter the province without substantial material and military support, and, moreover, did not want to change his family inheritance for the vague prospects offered by Transylvania. Parallel to establishing the governorship of Transylvania went the process of surveying the revenues of the province, one of the most important among which was salt. For the administration of these revenues the Chamber of Transylvania was set up in 1598, and functioned until 1604. Modelled upon the Chamber of Szepes, this was an important measure to modernise the financial system of the country. Another important element of the prospective new order was the settlement of the religious question. In order to recatholicise the province, the conception elaborated by Demeter Náprági, bishop of Transylvania planned to suppress all the Protestant confessions with the only exception of the Lutheran, to reestablish and even enlarge the system of Jesuit colleges, and to invite trustworthy German settlers into Transylvania. However, the Bocskai uprising in the autumn of 1604 put an end to all these plans.

Cziráki Zsuzsanna

BRASSÓ ÉS AZ ERDÉLYI SZÁSZOK SZEREPE BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM TRÓNFOGLALÁSÁBAN (1611–1613)[1]

A kutatás hátteréről

Az erdélyi szászok szerepvállalása a Kárpát-medence történelemformálásában a mai napig nem tartozik a térségben államalkotó népek történetírásának homlokterébe. Racionálisnak vélt érvek alapján valóban, hogyan is tarthatna számot komolyabb érdeklődésre egy olyan népcsoport, melynek létszáma fénykorában sem haladta meg a 200.000 főt, és amely az általános vélekedés szerint bezárkózó életmódot folytatott, az úgynevezett nagypolitikában sem tört soha jelentősebb szerepre? A magyar történetírástól sem áll távol ez a leegyszerűsítő vélemény, azzal a kiegészítéssel, hogy a szász közösségnek mármár történeti toposzként felfogható „magyarellenes beállítottsága" a kelleténél talán gyakrabban és az adott történeti környezet összefüggéseinek mélyreható vizsgálata nélkül került terítékre, még olyan távolabbi korszakok vonatkozásában is, mint a kora újkor.[2]

Ilyen előzmények után mindenképpen indokolt a szászok történetének forráscentrikus, a környező népek és államalakulatok párhuzamos történetébe ágyazó vizsgálata, hiszen ezáltal több ponton is nyereséget könyvelhet el történetírásunk. Egyfelől a szász szemszög bevonása az események vizsgálatába a régió múltjáról alkotott képünket teljesebbé teheti, másfelől a gyakran szinte teljesen elfeledett szász kútfők és szász vonatkozású források számos ponton módosítják, egészítik ki magát a magyar történelmet is. Kézenfekvő példa erre Bethlen Gábor erdélyi fejedelem uralkodása, a magyar történelem egyik kedvelt és kutatott szelete, amelyről úgymond már „minden elmondhatót elmondtunk". Alábbi tanulmány mégis arra tesz kísérletet, hogy a fejedelem hatalom-

[1] A tanulmány elkészítése és az azt megelőző kutatómunka során nélkülözhetetlen segítséget kaptam Brassóban Gernot Nussbächertől, Bécsben Fazekas Istvántól, Szegeden pedig Papp Sándortól, illetve további hasznos észrevételekkel segített Oborni Teréz, Balázs Mihály és Pálffy Géza, amiért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet.

[2] Különösen a régebbi történetírás körében találhatunk ilyen példákat. Vö. *Lovas Rezső*: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. Századok 78. (1944: 7–9. sz.) 419–462.; *Uő*: Báthory Gábor és a szászok. Debrecen 1940.; Árnyaltabb, mégis leegyszerűsítő megközelítéseket olvashatunk alapvető összefoglaló művekben is, l. A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898–1908.; *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. Bp. 1935.; *Jancsó Benedek*: Erdély története. Bp. 1922.; *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. Pest 1868.; *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története tekintettel a mivelődésre. I–II. Pest 1866.

átvétele szász aspektusának bemutatásával kiegészítse az e témában szerzett eddigi ismereteinket, rávilágítva egyben a látszólag periferikus forráscsoportokban rejlő, olykor egészen nagyszerű lehetőségekre.

Vizsgálódásunkat az is indokolja, hogy az 1610-es évek elejének történései az erdélyi szász múltnak is rendkívül különleges szeletét képviselik. A térség nagypolitikai küzdelmeivel és Erdély belső konfliktusaival úgyszólván kéz a kézben jelenik meg a négy évszázados előzményekre visszatekintő Szász Universitas rendjének és hierarchiájának felborulása.[3] Mint alább látni fogjuk, a földrajzi széttagoltságában is egységes irányítás alatt álló, erősen szabályozott közösség vezetését ekkor Szebentől Brassó vette át, amelyre ezen kívül csupán egyszer — Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János király harca során — volt példa.[4] Ez a helyzet a tanulmányban feldolgozott források körét is determinálja, amelyek között elsődleges szerep jut a brassói kútfőknek.[5] Mivel azonban az erdélyi események csupán a nemzetközi diplomácia folyamába illesztve nyernek értelmet, a brassói forrásokat egybevetettem az ausztriai és magyarországi levéltárak idevágó iratanyagával.[6] E tanulmány keretein belül csupán a fontosabb eredmények felvillantására van mód, nevezetesen a Brassó által vezérelt önálló szász diplomáciai tevékenységen keresztül kísérjük végig azokat a folyamatokat, amelyek végül Bethlen Gábor fejedelemségéig vezettek.[7]

Pálfordulás Erdélyben: a szászok a fejedelemjelölés útján 1610–1612 között

Első lépésként, a Báthory Gábor és Bethlen Gábor közötti hatalomváltás körülményeit vizsgálva, néhány gondolat erejéig óhatatlanul ki kell térni arra

---

[3] A Szász *Unviersitas*ról összefoglalóan l. *Georg Daniel Teutsch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk I. Hermannstadt 1899.; *Konrad Gündisch*: Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. München 1998.

[4] A brassói vonatkozásokkal kapcsolatban bővebben l. Kronstadt. Eine Siebenbürgische Stadtgeschichte. Hrsg. Harald Roth. München 1999.; *Maja Philippi*: Kronstadt. Bukarest 1996.; *Uő*: Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter. Köln–Wien 1986.; *Paul Philippi*: Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Köln–Weimar–Wien 1984.; *Georg Michael Gottlieb von Hermann*: Das alte und neue Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800. Hrsg. Bernard Heigl – Thomas Şindilariu. Köln–Weimar–Wien 2010.; Román nyelven jelentős összefoglaló Brassó első világháború előtti történetéről: *Gernot Nussbächer*: Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului. Braşov 2006.; ill. magyar nyelven: *Uő*: Adalékok Brassó város és környéke közigazgatási történetéhez a 16. század végéig. In: Vármegyék és szabad kerültetek. I–II. Szerk. Radics Kálmán. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27.) Debrecen 2001. 293–302.; továbbá újabban *Harald Roth*: Kronstadt in Siebenbürgen. Kleine Geschichte der Stadt. Köln–Weimar–Wien 2010.

[5] A Román Nemzeti Levéltárak Brassó megyei kirendeltségében folytatott kutatásaimat a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány utazási támogatásával valósítottam meg.

[6] A Haus-, Hof- und Staatsarchiv és Hofkammerarchiv gyűjteményeiben a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként nyílt módom kutatómunkát végezni. Emellett felhasználtam a Magyar Országos Levéltár Dóczy-levéltárának (E 173, Archivum Familiae Dóczy) és Thurzó-levéltárának (E 196, Archivum Familiae Thurzó) néhány idevágó diplomáciai vonatkozású dokumentumát, amelyekre az alábbiakban a megfelelő helyen hivatkozok.

[7] A téma bővebb kifejtését l. *Cziráki Zsuzsanna*: „Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk" Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében Bethlen Gábor uralkodása idején. Phd-disszertáció. Szeged 2010.

az örökségre, amelyet a 17. századot bevezető nagy konfliktus, a tizenöt éves háború hagyott az erdélyiekre. Kétség sem fér hozzá ugyanis, hogy az 1606. évi bécsi–zsitvatoroki kettős béke csupán elodázta, nem pedig megoldotta a közép-kelet-európai térség két meghatározó hatalmi tényezőjének, a Habsburg Monarchiának és az Oszmán Birodalomnak befolyási övezetekért folytatott küzdelmét. Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír a Habsburg-ház azon törekvése, hogy az Erdélyi Fejedelemséget kivonja a török hatalom befolyása alól, és a keresztény Európa élén az erdélyi vajdaságnak a Magyar Korona fősége alatt megvalósítandó újjászervezésével ismét felvegye a harcot a törökök hatalma ellen.

A Habsburg-kormányzat háborúpárti hangadói[8] a terv valóra váltásához — voltaképpen folytatásához — a kettős békét követő lélegzetvételnyinek vélt szünetben alkalmas szövetségeseket kerestek a monarchia határain belül és kívül egyaránt. A pápa és az európai Habsburg-barát államok erkölcsi és anyagi támogatásának megszerzése mellett törekvéseik meghatározó eleme volt annak a kelet-európai koalíciónak az életre keltése, amely vélekedésüknek megfelelően szavatolhatta volna a régió biztonságát a török fenyegetéssel szemben. Korábbi minták alapján Lengyelország, Moldva, Havasalföld megnyerése és egy Habsburg-hű erdélyi vajda hatalomra segítése lett volna az a keret, amelyben a nagy háború — a korabeli Habsburg-szóhasználattal a *Haubtkrieg* — végső győzelemmel kecsegtetett volna.[9] E terv részét képezte a Vitéz Mihály babérjaira áhítozó Radu Şerban támogatása, aki Habsburg-hű havasalföldi vajdaként működött közre Bécs szándékainak megvalósításában.[10] Továbbá kulcsfontosságú szerep jutott volna a *Hofburg* erdélyi vajdajelöltjeinek (Homonnai Drugeth Bálintnak, Báthory Gábornak, később Homonnai Drugeth Györgynek), a Habsburg-uralom belső támaszaként pedig hasonlóképpen számítottak az erdélyi szászok pénzügyi és diplomáciai támogatására.

Nem meglepő tehát, ha Rákóczi Zsigmond fejedelemsége, illetve az újabb Habsburg-reménység, Báthory Gábor pálfordulása, hovatovább utóbbinak a bécsi érdekekkel homlokegyenest szembemenő fellépése Moldva és Havasalföld ellen nem kicsiny csalódást váltott ki a bécsi udvarban.[11] A Habsburgok keleti

---

[8] Az 1608-ban a magyar trónon hatalomra kerülő II. Mátyás maga is a szent háború folytatását szorgalmazta. Terveinek legelszántabb támogatója, egyben a *Haubtkrieg* ideológiai hátterének kidolgozója Melchior Khlesl bécsi püspök volt, aki 1611-től a Titkos Tanács fejeként óriási befolyással rendelkezett az államügyekre. Vö. *Joseph von Hammer-Purgstall*: Khlesl's, des Cardinals, Directors, des geheimen Cabinetes Kaiseres Mathias, Leben. I–IV. Wien 1847–1851.; Magyarországról elsősorban Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitányra (1609–1618) és Dóczy András szatmári főkapitányra (1609–1618) számíthattak, a békepárti Thurzó György nádort (1609–1616) azonban kifejezetten veszélyesnek tartották.

[9] A *Haubtkrieg*re és a bécsi udvar Erdély-koncepciójára vonatkozóan irányadóak Melchior Khlesl véleményei a Titkos Tanácsban és az uralkodó számára. L. a Titkos Tanács előterjesztését Erdély ügyében, Melchior Khlesl saját kezű megjegyzéseivel. Linz, 1613. november 19.: Österreichisches Staatsarchiv, Wien [a továbbiakban ÖStA]; Haus- Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Staatenabteilungen, Türkei I. (Turcica) [Turcica I.] Kt. 96. Konv. 2. fol. 68–90.; Melchior Khlesl tervezete a Titkos Tanács számára. Regensburg, 1613. augusztus 12.: uo. fol. 65–67.

[10] Vö. *Manfred Stoy*: Radu Şerban, Fürst der Walachei 1602–1611, und die Habsburger. Eine Fallstudie. Südost-Forschungen 54. (1995) 49–103.

[11] Vö. *Papp Sándor*: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. Századok 142. (2008: 4. sz.) 807–848.

politikájának vezetői tehetetlenül nézték végig erdélyi mozgásterük beszűkülését. Malmukra hajtotta azonban a vizet, hogy Báthory Gábor első kétévi, belső feszültségektől nem mentes regnálása kialakított egy határozott, zömében katolikus nemesekből álló ellenzéket Erdélyben, akik 1610. március 20-án a Széken éjszakázó fejedelem életére törtek. Bár a fennmaradt források elsősorban vallási okokat sorakoztatnak fel az összeesküvés magyarázatában, a legutóbbi kutatások kimutatták, hogy a magyarországi katolikus urakkal kapcsolatban álló merénylet szálai egészen Bécsig nyúltak.[12] A merénylet és az azt követő megtorlás, az erdélyi emigráció megalakulása a bécsi udvarban, valamint kísérő jelenségként a Habsburg–erdélyi viszony további romlása olyan folyamatokat indított el Erdélyben, amelyek sorsdöntőnek bizonyultak a szászok és az Erdélyi Fejedelemség sorsát illetően egyaránt.

A legkorábbi időpont, amelytől foga bizonyosak lehetünk a szászok fejedelemellenes fellépése felől, 1610 decemberét követően igazolható, miután Báthory Gábor és hadai elfoglalták a szász metropoliszt, Szebent. A rendelkezésre álló adatok tükrében a szászok e hallatlan sérelem — nemcsak egy városról, hanem középkori kiváltságokon alapuló rendi autonómiájuk sárbatiprásáról volt szó — következtében léptek annak a diplomáciai küzdelemnek a színpadára, amelynek gyújtópontjában Erdély birtoklása, illetve a fent említett nagyhatalmi küzdelem és ambíció állt. A szebeni akcióval a fejedelem két legyet is ütött egy csapásra. Azontúl, hogy példátlan erőszakkal hatalmába kerítette a szászok gazdag és erős, ennél fogva biztos anyagi és hadászati támaszként szolgáló fővárosát, hite szerint súlyos csapást mért az országában lappangó árulás egyik tűzfészkére is. Georg Kraus segesvári krónikás tudósítása szerint Szeben ellen december 17-én a városban tartott országgyűlésen azt a vádat fogalmazták meg, hogy a tanácsban régtől fogva praktikáltak a fejedelem ellen, és sokan még az uralkodó várható érkezése előtt is az ő beeresztése ellen agitáltak.[13] Bár közvetlen bizonyítékoknak híján vagyunk, a következő év eseményei alapján mégis tudhatjuk, hogy Báthory akciója úgymond valóban kiugrasztotta a nyulat a bokorból: a szász ügy képviseletét Szebentől átvevő Brassó városa — a falai között meghúzódó Báthory-ellenzékkel[14] — Radu Şerban és a Habsburgok oldalán nyílt lázadásba sodródott.

---

[12] *Horn Ildikó*: Őnagysága merénylői. Gondolatok egy politikai összeesküvésről. In: *Uő*: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez. (TDI Könyvek) Bp. 2005. 166–187.

[13] *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1665. S. a. r. Vogel Sándor. Bp. 1994. 70.; A nagyszebeni országgyűlés törvényei, 1610. december 17–20.: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. [a továbbiakban EOE] VI. (1608–1614) Bp. 1880. 196.; Chronik von Michael Seybriger. In: Quellen zur Geshcichte der Stadt Kronstadt V. Chroniken und Tagebücher II. Brassó 1909. 437.; Liber annalium raptim scriptus per Michaelem Veyss. In: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt V. Chroniken und Tagebücher II. Brassó 1909. [a továbbiakban Weiss: Liber annalium] 219–221.

[14] Néhányukat egy 1613. évi adat alapján név szerint is ismerjük: Kálnoki János, Nemes Balázs, Nemes János, Nagy Menyhárt, Bernáld Ferenc, Geréb György, Csoma György, Kálnoki Benedek, Horváth Mihály, Mohai István, Ádámosi Nemes János, Balon (Vallon) Jakab, Pribék János, Angyalossy Mihály. Figyelemreméltó, hogy az említettek között szép számmal találjuk Bethlen Gábor későbbi fejedelemségének befolyásos embereit, tisztségviselőit. A szebeni országgyűlés törvényei, 1613. május 1–14.: EOE VI. 278–279.; A listát kiegészíthetjük a brassói katonaság között fellelhető magyar tisztekkel, akik eltérő időpontban csatlakoztak a felkelőkhöz. A számadáskönyvek tanúsága

A következő hónapokban a szebeni menekülteket és a felszámolt Szász Universitas maradékát befogadó Segesvár és Brassó — a híres brassói városbíró, Weiss Mihály vezetése alatt — a Habsburgok által összefogott magyarországi, lengyel, moldvai és havasalföldi támogatással olyan sikeres ellenállást valósítottak meg Báthory Gáborral szemben Erdélyben, hogy 1611 nyarának végén már a Porta is jobbnak látta közvetlenül beavatkozni a felforgatott tartomány életébe. A felingerelt szászok a kibontakozó harcban egyértelműen és egységesen a tartományra irányuló, fentebb vázolt Habsburg-remények valóra váltásának álmát kergető Forgách Zsigmond kassai generális, illetve a magyar király nevében felvonuló hadserege mellett foglaltak állást.[15] Hadianyag és készpénz dolgában messzemenően kitettek magukért, az expedíciós sereg legszilárdabb bázisát testesítve meg. A támadók lendülete azonban mindezek dacára hamar megtört, az üldözésükre eredt fejedelmi és török hadak elől Brassóba menekültek, majd „Forgács Zsigmond és Ráduly vajda kiballagának az Király' kövén Havasalföldébe",[16] mégpedig a brassóiak fizikai és anyagi segítségével.[17] A vesztes összecsapások után Brassó felé menekülő hadakkal távozott az országból Valentinus Seraphin száműzött szebeni királybíró is, aki később a szász–Habsburg kapcsolat egyik kulcsfigurája lett.[18]

Nem igényel különösebb magyarázatot, mi várt a nyílt lázadásba bonyolódott szászokra[19] és a vezető szerepet ellátó Brassóra a győztes székely, tatár és török fegyverek árnyékában. Voltaképpen már az is figyelemreméltó, hogy a közösség elkerülte a teljes összeomlást. A Báthoryval szembehelyezkedő ellenállókat összefogó Weiss Mihály tökéletesen tisztában volt azzal, hogy ekkora túlerővel szemben nem dacolhat pusztán a Brassó rendelkezésére álló katonai eszközökkel. A konfliktus megoldását a diplomáciai manőverekben látta, mégpedig a Porta jóindulatának elnyerését megcélozva. Felismerte, hogy a Habsburgok megkörnyékezése mellett a másik nagyhatalom, az Oszmán Birodalom tá-

szerint közöttük volt Julay Pál, Julay Mihály, Sükösdi Miklós, Horváth György, Demjén Ferenc, Végh Mihály és a már említett Vallon Jakab. Archivele Naţionale ale României Filială Braşov; Fondul Primăria municipiului Braşov, seria socoteli alodiale / Stadthannenrechnungen [a továbbiakban ANR FB Stadthannenrechnungen] V/20, 125., 134., 146.

[15] A hadjáratot újabban *Vörös Péter* budapesti doktorandusz kutatta, „Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben" című írásának megjelenése a Hadtörténelmi Közlemények 123. (2011) évfolyamában várható.

[16] Vita, vel potius peregrinatio totius vitae Thomae Borsos de Maros Székely Vásárhely. In: Erdélyi történelmi adatok. I–IV. S. a. r. Mikó Imre – Szabó Károly. Kolozsvár 1855–1862. II. (Kolozsvár 1861.) 40.; *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Szerk. Kozciány László. Bukarest 1972. 60.

[17] *Mika Sándor*: Weiss Mihály. Egy szász államférfiu a XVII. századból. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1893. 140.

[18] *Kraus, G.*: i.m. 78.

[19] A tanulmány terjedelme nem engedi meg a kérdés bővebb kifejtését, annyit azonban feltétlenül szükséges leszögezni, hogy maguk a szászok sem képviseltek egységes álláspontot arra vonatkozóan, kit is támogassanak a kialakult helyzetben. Tudjuk, hogy Kőhalom és királybírája, David Weyrauch Báthory egyik leghűségesebb híve volt, Beszterce pedig legjobb esetben is semleges maradt, sohasem kötelezte el magát a Weiss bíró által képviselt Báthory-ellenes front mellett. Mint alább látni fogjuk, még Brassón belül is voltak ellentétek, amennyiben a város vezető patríciusainak egy része Weiss megdöntésén és így az általa képviselt kockázatos politika felszámolásán munkálkodott.

mogatására is szükség van. Sőt, a török fegyverek néhány évvel a tizenöt éves háború lezárása után ismét arra figyelmeztettek, hogy Brassó — és értelemszerűen bármely erdélyi törekvés — számára elsősorban a Porta támogatása kínálhat járható utat.

Ekkor fogalmazódhatott meg tehát a gondolat, hogy Konstantinápolyt rábírják a Brassó és a szászok számára kedvező beavatkozásra. A kockázatos terv egy erdélyi fejedelemváltás előkészítésében, azaz egy másik, a szászoknak és a velük együttműködő erdélyi Báthory-ellenzéknek megfelelő politikát folytató, törökbarát uralkodó trónra segítésében kristályosodott ki.[20] Az új, törökös irányvonalnak megfelelően a szászok konstantinápolyi diplomáciai szálait mozgató Brassó a Portán komoly eredményeket ért el 1612 folyamán. Döntő jelentőségű volt a Giczy (Ghiczy) Andrással még az év elején kötött megegyezés a fejedelemségre emeléséről,[21] amelyet elvben bizonyos portai körök — Deák Mehmed aga, Magyarogli (Madzsarogli) Ali pasa, majd a nagyvezír Naszúh pasa — és színleg a havasalföldi vajda is támogatott, ám szerencsétlen módon jelentékeny haderő rendelkezésre bocsátása nélkül.[22]

A későbbiek szempontjából nem mellékes kérdés, vajon hogyan reagált Bécs e fejleményekre. Erdélyi törekvéseit szemlélve úgy tűnik, a Habsburg-udvarnak akár kapóra is jöhetett volna az újabb fordulat. II. Mátyás ugyanis Forgách Zsigmond sikertelen expedíciója mellett azt is kénytelen volt végignéz-

---

[20] E terv szorosan összefügg Weiss Mihály, illetve bizalmasa és politikai örököse, Johannes Benkner brassói pályafutásával. Jóllehet Weiss évek óta a brassói politika domináns egyéniségének számított, csupán 1612-ben került a városbírói posztra, Benknert pedig ugyanebben az évben választották a patrícius elit által uralt szenátusba. Benkner bekerülése a tanácsba nyilvánvaló összefüggésben állt az ugyancsak igen fiatalon a hatalmi hierarchia csúcsára került Weiss városbíróságával. Jól tudjuk, Brassóban voltak ellenzői Weiss Mihály terveinek és módszereinek, ez pedig nem kis csatározásokhoz vezetett a városi tanácsban. Úgy tűnik, a megosztott városvezetésben felülkerekedő Weiss–Benkner koalíció a szenátust és különösen a patrícius vezetőket bizalmatlanul méregető Százak Tanácsa hozzájuk húzó tagjaival kovácsolta ki a brassói politika azon ívét, amely 1612–1613-ban nemcsak a város, hanem egész Erdély sorsára meghatározó befolyással bírt. A brassói vezetés pártszakadására utal Weiss 1610-ben, a Százak Tanácsa szószólójaként elmondott beszéde, amelyben a városban uralkodó széthúzás megszűntetéséért és a polgárok egyetértésének előmozdításáért emelt szót. Weiss: Liber annalium, 212–215.; l. még: *Mika S.*: i.m. 24–30.

[21] A szász krónikások hallgatnak afelől, hogy a brassóiak és Giczy között pontosan milyen formát öltött az együttműködés a mozgalom e szakaszában. A Rozsnyai Dávid hagyatékában fennmaradt iratokból azonban nyerhetünk néhány hasznos információt erre vonatkozóan. Eszerint a szászok, különösen a brassóiak biztatták Giczyt a fejedelemségre, a tavasszal a szultánhoz küldött panasziratukban viszont az egész ország nevében kérték a beavatkozást. Puncta lamentabilia contra Gabrielem Báthory. In: Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores VIII.) Pest 1867. 53–58.

[22] Johannes Benkner — aki Weiss Mihály bizalmasaként közvetlen értesülésekkel rendelkezhetett Giczyvel kapcsolatban — úgy látta, hogy bár Giczynek jelentősebb haderőt is felajánlottak a Portán, ő mégis elutasította azt, arra hivatkozva, hogy Erdély már nem viseli el több felvonuló hadsereg pusztítását. Benkner azt is tudta, Giczy meggyőzte a Portát, mihelyst erdélyi földre ér, az egész ország behódol majd neki. Giczy még Konstantinápolyból értesítette a brassóiakat szerencsés helyzetéről, és biztatta Weiss Mihályt, készüljenek méltó fogadására. Chronica seu Historia domini Benckneri. In: Manuskripten-Archiv. Angelegt von Lukas Joseph Marienburg. Rector des Gymn. in Cronstadt. III. Band. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kézirattár, I. Oct. Germ. 3. [a továbbiakban Benkner] fol. 167v.

ni, miként szűkül be lengyel és moldvai mozgástere 1612 elején,[23] ezenfelül a török határvidék eseményeiből is kifejezett fenyegetést szűrt le. Figyelemreméltó, hogy Hans Molart (Mollart/Molardt), az Udvari Haditanács elnöke (1610–1619) 1612. március 16-án és 21-én kelt józan helyzetértékelései alapján Habsburg-részről gyenge kilátásokat sugallt a háború nagyon is fenyegetőnek gondolt lehetőségére.[24] Mindezek dacára Bécsben továbbra sem mondtak le Báthory megbuktatásának tervéről.[25] Ebben a helyzetben robbant a hír Konstantinápolyból, hogy új trónkövetelő gyengíti Báthory Gábor pozícióját.[26] Az öröm azonban korán ürömre változhatott, hiszen júniusban már aggasztóbbnál aggasztóbb hírek keringtek Bécsben a törökök gyanús erdélyi beavatkozásáról,[27]

[23] Az 1612 elején és kora tavaszán Bécsbe befutó jelentések nem túl rózsás képet festettek a Habsburg lehetőségekről. Januárban sorra érkeztek a lengyel és Habsburg-barát Moldvából Konstantin vajda panaszos levelei a törökök ellenséges szándékairól, majd kényszerű menekléséről, az „ellenvajda" érkezéséről, a lengyel segítség hatástalanságáról. A moldvai hírekkel kapcsolatban bőséges információk találhatók az Osztrák Állami Levéltár Hungarica-gyűjteményében, vö. Konstantin vajda leveleit Forgách Zsigmondhoz: ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten [a továbbiakban UA AA] Fasc. 157. Konv. C. fol. 39–44.

[24] Molart az uralkodónak kifejtette: Moldva és Havasalföld a törökök szigorú felügyelete alá került, Brassót Báthory nagyon szorongatja. Aggasztó továbbá, hogy a Temesvár és Gyula alá máris összegyűjtött haderejük is sokkal erősebb és felkészültebb, mint a Bécs számára rendelkezésre álló. Beigazolódni látszott tehát a félelmük, hogy a perzsákkal békét kötő törökök Báthoryval összefogva indulnak a keresztények ellen. Molart úgy látta, a pénzhiánnyal és ellátási zavarokkal küzdő magyarországi végvárrendszer nem bírna ki egy esetleges támadást, megítélése szerint különösen Szatmár helyzete volt kritikus. Hans Molart jelentése II. Mátyásnak. Bécs, 1612. március 16.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 158. Konv. A. fol. 31.; Hans Molart jelentése II. Mátyásnak. Bécs, 1612. március 21. Uo. fol. 41.

[25] A konstantinápolyi Habsburg-követ, Michael Starzer egyezkedése Mehmed agával Báthory megbuktatására. Konstantinápoly, 1612. május 4.: EOE VI. 217.

[26] Giczy András portai aktivitásáról 1612. május 19-én tudósították a bécsi vezetést. A névtelen konstantinápolyi hírforrás — feltehetően Mátyás portai követe — már a Giczy kihallgatását megelőző napon értesüléseket szerzett az új helyzetről, ez alapján pedig rekonstruálható, hogyan is képzelték Giczy és a brassóiak a hatalomátvételt. Jelentésében elmondta, Giczy már nem Báthory Gábort képviseli a Portán, hanem az erdélyi rendeket. Az ország nevében kéri tehát, hogy a szultán szabadítsa meg Erdélyt „tirannusától". A jelentés szerzője azt is tudta, Giczyék milyen cselekvési tervet tártak a díván elé: Konstantinápolyból Brassóba térnek majd vissza, ahol országgyűlést hívnak össze, hogy „új vajdát" válasszanak. A török segéderőt a Starzer követ által is támogatott Deák Mehmed aga vezetné, nála lesznek a beiktatási jelvények „és a többi szükséges dolog" is, ők azonban nem tartanak Giczyvel, hanem Temesváron várják be a választás eredményét. Az elképzelés szerint csak a megválasztott vajda megerősítésére mennek az országba. Konstantinápolyi követjelentés, 1612. május 18.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 158. Konv. B. fol. 60.

[27] Fazekas Lőrinc, a felső-magyarországi hadak egyik tisztje június 21-én azt jelentette Dóczy Andrásnak, hogy sok török érkezett Erdélybe, ezért az országban nagyon fegyverkeznek. Azt is tudni vélte, hogy Báthory erős esküvel kötötte magát a törökökhöz, akiknek odaígérte Váradot az előző évben nyújtott segítségükért, mi több, Brassót is megkapják, ha segítenek leküzdeni a rebelliót. „Auszug aus dem Brief 21. Juni. Laurentius Fazekas General Obrister in Ober Hungern schreibt Andreae Dóczy." ÖStA HHStA UA AA Fasc. 158. Konv. B. fol. 66.; Dóczy András június 4-én azt jelentette, a törökök hidat építettek a Duna havasalföldi részén és Jenő felé tartanak, jóllehet a török végeken, Temesváron és Gyulán csendesség van. Dóczy András II. Mátyásnak. Szatmár, 1612. június 4.: EOE VI. 232.; Miksa főherceg 1612. június 23-án kelt levelében összefoglalva a beérkező információkat Erdély feletti komoly aggodalmának adott hangot. Úgy tudta, Giczy Andrással máris 60.000 török és tatár toborozott a brassói határvidéken, hogy elűzzék Báthoryt. A képtelen szám ugyan hamis információ volt — alig néhány százan érkeztek Brassóba, zömében havasalföldiek —, a szituáció mégis komoly félelmeket ébresztett a főhercegben: „so ist doch die beysorg, ob nit die Turggen, weiln sie

jóllehet ezek között nyilvánvaló túlzásokat is találunk. Michael Starzer 1612. június 30-án Konstantinápolyban kelt jelentésében részletesen beszámolt Giczy felvonulásáról Havasalföldön, a Portával való kapcsolattartásáról, mindazonáltal megjegyezte, nem lehet tudni, vajon nem a törökök színjátéka-e mindez annak érdekében, hogy kierőszakolják Lippa és Jenő várainak átadását Báthory Gábortól.[28]

Brassónak az év közepéig sikerült tárgyalásokkal elterelni Báthory fejedelem figyelmét. A város június 30-án kapta meg azokat a portai leveleket, amelyben a szultán pártfogásáról és segítségéről biztosította a brassóiakat, és úgy tűnik, emellett biztosak voltak II. Mátyás hallgatólagos támogatásában is.[29] Maga Giczy csak júliusban érkezett meg Brassóba, a várakozásokkal és híresztelésekkel ellentétben szerény török és havasalföldi segítséggel.[30] Voltaképpen meglepő, hogy a Giczy és a brassói diplomácia által megtévesztett Báthory viszonylag időben értesült a kellemetlen fordulatról. Legkésőbb június első napjaiban ugyanis már tisztában volt vele, Giczy András érkezésével mekkora veszély fenyeget újra a rebellis város felől.[31] Az árulás folytán ismét csak pattanásig feszült erdé-

---

mit einer so starcken macht vorhanden, solche provinz selbsten behalten, einen beglerbeeg dorthin ordnen, und mit gewalt einsetzen mögten". Továbbá kifejti, még ha Báthory minden erejét Szebenbe gyűjtené is, akkor sem lenne képes ellenállni ekkora erőnek. Tekintettel arra, hogy milyen kedves embere volt mindig a törököknek, és milyen rafinált praktikákat vetett be eddig, a főherceg azon a véleményen volt, hogy mindez csupán Giczy, Báthory és a törökök közös cselfogása, hogy elterelj ék a figyelmet, és együttes erővel rohanják le Felső-Magyarországot: „darbey den abermal die beysorg fürfällt, weiln des Bathori vielfeltige prackticken, so er sowol an der Türckischen Portten, alß in andere weeg bißhero getrieben, ja noch unaufhörlich treiben thuet, gnugsam am tag, er Bathori auch bißhero von denen Türggen allen favor und assistenz gehabt, ob nit diß alles von dem Gizy alß dem Bathori und den Türggen auch einen betrueg, und allein dahin angesehen, damit sie bey dieser gelegenheit mit gewalt sich, wo nit ganz Ober Hungern, jedoch der besst und fürnembsten örten impatroniren und also den fueß in Ober Hungern zum höchsten verderben, deß gantzen Konigreichs setzen mögten." Miksa főherceg II. Mátyásnak. Bécs, 1612. június 23.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 158. Konv. B. fol. 67.; Ezt erősíti meg a Habsburg-udvar és a szatmári végeken őrködő Dóczy András fennmaradt levelezése is, különösen: Magyar Országos Levéltár, Budapest [a továbbiakban MOL]; E 173, Magyar Kamara Archívuma [MKA], Archivum Familiae Dóczy fol. 42., 46., 50., 52.

[28] Michael Starzer követjelentése. Konstantinápoly, 1612. június 30.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 160. Konv. C. fol. 35–39.

[29] Diarium des Andreas Hegyes. In: Quellen zur Geshcichte der Stadt Kronstadt V. Chroniken und Tagebücher II. Brassó 1909. [a továbbiakban Hegyes: Diarium] 452.

[30] Báthory Gábor Dóczy Andrásnak. Gyulafehérvár, 1612. július 29.: EOE VI. 241.; Johannes Benkner arról számolt be, hogy a Giczyvel érkező 700 havasalföldi fegyveres hűsége kérdéses volt, hiszen a Portáról utasított Radu Mihnea voltaképpen Báthory Gáborhoz húzott. Véleménye szerint az „oláhok" hűtlenségét igazolta az is, hogy a katonák java része hamarosan visszatért Havasalföldre, így mindössze 40 ember maradt Giczy mellett Brassóban. Benkner, fol 168v.; Radu Mihneát leginkább az kötötte Báthoryhoz, hogy segítséget remélt tőle a trónja ellen törő, Habsburg-támogatást élvező Radu Şerban ellen. Mihnea 1612. augusztus 24-én kelt levelében kifejezetten esedezett Báthorynak azért, nehogy riválisát részesítse előnyben. A vajda már azt is tudni vélte, hogy Radu Şerban Lengyelországon keresztül Báthoryhoz küldte egy bizalmas emberét, nyerje meg az erdélyi fejedelmet havasalföldi terveinek. Amennyiben a hírvivő „Papaviszter" — Radu Şerban kincstartója — valóban a lengyel határ felé vette útját, célja vélhetőleg inkább a Habsburg-udvarral és a magyarországi urakkal való kapcsolattartás lehetett. Radu Mihnea Báthory Gábornak, sine loco. 1612. augusztus 24.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 160. Konv. B. fol. 83.

[31] Báthory Gábor Thurzó Györgynek. Szeben, 1612. június 21.: EOE VI. 233–235. Báthory fejedelem Giczy árulását hírül adva természetesen nem mulasztotta el a lehetőséget, és alaposan kidom-

lyi helyzetről természetesen Bécsben is hamarosan értesültek: a június 13-án Radnótról befutó hírek arról tájékoztatták Dóczy András, az udvar egyik legbuzgóbb felső-magyarországi informátorát, hogy török és tatár hadak érkeztek Brassó megsegítésére,[32] a hírre pedig Báthory maga is erősen fegyverkezni kezdett.[33]

Jóllehet a májusi szebeni országgyűlés a „manifesta rebellióba" bonyolódott Brassóval békés megegyezést sürgetett,[34] a fejedelem a fegyveres megoldást részesítette előnyben, és több rendben vezényelte hadait a Barcaság erődjébe húzódott lázadók ellen. A nyár folyamán folyamatosan egyeztetett Thurzó nádorral és rajta keresztül a bécsi udvarral is, ahol sikerült elhinteni a bizalmatlanság magvát korábbi reménységük, Brassó iránt. Olyannyira, hogy II. Mátyás július 10-én már arról tájékoztatta III. Zsigmond lengyel királyt (1586–1632), illetve a bambergi és nürnbergi püspököket, hogy a brassóiak politikája Giczy és a törökök bevonásával veszélyes fordulatot vett.[35] Azt javasolta, hogy a túlzott török beavatkozás kockázata folytán a továbbiakban Brassó és a fejedelem megbékítése volna kívánatos, ennek érdekében pedig a legmesszemenőbben hajlandó közbenjárni. A dokumentumból az is kiderül, a legfőbb cél Bécsben ekkor az volt — gondoljunk Molart márciusi jelentésére a magyarországi határvidék rossz állapotáról —, hogy a bizonyosnak vélt török háborút feltétlenül elodázzák, legalább a nyár végéig. Csak átmenetileg lélegezhettek fel Bécsben a július 14-ről keltezett konstantinápolyi követjelentést olvasván, amelyből arról értesültek, Giczy Tîrgovişteben hiába kért segítséget a havasalföldi vajdától, ezért ismét a Portához folyamodott, hiszen Brassót is már igencsak szorongatták Báthory fejedelem hajdúi. A követ úgy tudta, a Porta valószínűleg nem

---

borította a trónkövetelő keltette veszedelmet: a felvonuló török hadaknak az árulók már oda is ígérték Aradot, Váradot, Lippát, Jenőt, Karánsebest és Lugost. Mint láthattuk, a török hódoltsági övezet látványos növelésének eshetősége Bécsben erős visszhangot váltott ki, egyben a felső-magyarországi végek elleni támadást is készpénznek vették. L. még: Báthory Gábor levele Dóczy Andrásnak. Gyulafehérvár, 1612. július 29.: EOE VI. 241.; Sennyei Pongrác és Sarmasághy Zsigmond levelei Bécsbe 1625. június 25-én. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 159. Konv. A. fol. 77.

[32] Dóczy jelentésében nyilvánvalóan eltúlozta a helyzetet. Az 1612. évi brassói számadáskönyvből világosan kiderül, a kis létszámú — mintegy 25 főnyi — török csapat június 25-én érkezett a városba. Bevonulásuk egybeesett annak a 400 főnyi havasalföldi katonának az érkezésével, akiket a kifejezetten katonákért kiküldött Benkner toborzott a havasokon túl. A két csoport Havasalföldön találkozott, és együtt érkeztek Brassóba. „25. Juny. Kompt der Hannes Benckner auß der Walachey heim, bringt ettliche Thürcken und andere kriegsvolck auff die 400 Personen herein, der fürnemsten Thürcken seind 3 der 1 heist Memhet Beck, der anter heist Amhat Schaius, der dritt heist kapuchy Aga welcher auch furmaln hie ist gewesen, haben auff die 25 diener bey ihnen." ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 75.; Ami a „félelmetes tatár haderőt" illeti, csupán 1612. október 4-én jelentek meg Brassóban, szám szerint húszan: „4. Octobris. Kam der Horvatth György auß Thürkey, bracht 20 Tatteren undt ettlich Thürcken mit ihm". Uo. 268.

[33] „Nicolaus Dengeleghi avisiert herrn Andreae Dotzy vom 13. Juny. Anno 1612." ÖStA HHStA UA AA Fasc. 158. Konv. C. fol. 91.

[34] A szebeni országgyűlés határozatai, 1612. május 15–25.: EOE VI. 222.

[35] „[ist zu vermerken,] das die Cronstetten, auß einem gegen den Bathori gefochten und villeicht nit unverschulten widerwillen zue einer schedlichen alteration unnd Abfahll gentzlich inclinirt." II. Mátyás a lengyel királynak, a bambergi püspöknek és a nürnbergi püspöknek. Bécs, 1612. július 10.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 159. Konv. A. fol. 200.

tud majd hadat küldeni, hiszen a lengyelekkel gyűlt meg a baja a moldvai határon.[36]

Nem tudjuk pontosan, eközben Brassóban hogyan magyarázták a török befolyás miatt elborzadt bécsi udvar diplomáciai támogatásának gyengülését, illetve mennyit érzékeltek az erdélyi fejedelem és a Habsburg-uralkodó lassan-lassan körvonalazódó érdekegyezéséből. Annyi azonban bizonyos, hogy Weiss városbíró és köre reálisan mérte fel az erdélyi befolyáson marakodó nagyhatalmakat: egy a törökök által támogatott trónkövetelő még akkor is többet ért az erélyes fellépésre és segítségnyújtásra képtelen bécsi udvarnál, ha az akció terhének és kockázatának jelentősebb részét a városnak kellett is viselnie. Az is tisztán körvonalazódik, hogy Forgách Zsigmond kudarcba fulladt hadjárata megtörte azt a folyamatot, amely a szász diplomáciát Bécshez kötötte. A Habsburg-udvarban folytatott hiábavaló segítségkeresés helyett stabilan elkötelezték magukat a törökök által patronált trónkövetelő, Giczy András,[37] majd utóbb Bethlen Gábor mellett. A Barcaságot feldúló belháború végjátéka az 1612. október 16-án vívott földvári csatával vette kezdetét, amelyben a brassóiak jelentős vereséget szenvedtek a fejedelem csapataitól. Ám a csatavesztés, mi több, az ütközet utáni menekülésben elfogott, majd kivégzett Weiss Mihály bíró halála és Giczy András visszavonulása sem jelentette azt,[38] hogy a város és az általa képviselt szászság meghódolt volna Báthory Gábornak.

Brassó városa és Bethlen Gábor 1612–1613 fordulóján

E ponton egy pillanatra érdemes elidőzni azon a későbbiek szempontjából nem mellékes kérdésen, vajon Bethlen Gábor mikor vette fel a kapcsolatot a brassói körökkel. Erre vonatkozóan igencsak ellentmondásos adatok állnak rendelkezésünkre. Bethlen — már török emigrációjából — 1612. október 13-án kelt levelében azt bizonygatta Thurzó György nádornak, hogy Báthory fejedelem a szászokkal való összeesküvéssel vádolta meg, „noha sem Gyczivel, sem az szászsággal, bizonyságom az isten és az én lölkemisméreti, hogy semmi értelmem nem volt".[39] Ezzel szemben Hídvégi Mikó Ferenc históriájának folytatója,

[36] Konstantinápolyi követjelentés (sine nomine). Konstantinápoly, 1612. július 14.: MOL E 196, MKA Archivum Familiae Thurzó, Fasc. 28. Nr. 61.

[37] Giczy András valóban fejedelemhez méltó fogadtatásban részesítették Brassóban. Értékes ajándékokkal és készpénzzel halmozták el, hintót készíttettek számára, illetve a kizárólag fejedelmi látogatás esetén jellemző főzőházat is felállították Giczy és kísérete ellátására. Giczyre vonatkozóan Paul Sutoris kortárs elbeszélő megjegyzi: „Er wurde aber zu Kronen herrlich gehalten schier ein ganzes Jahr, nicht anderes als einer, auf den man wartet, dass er Fürst soll sein; und ging viel Kost auf ihn und die Seinen." Diarium des Paul Sutoris. In: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt IV. Chroniken und Tagebücher I. Brassó 1903. 27.

[38] Az eseményekről a Dóczy András értesítő tokaji „szegin szolga", Kovács János úgy tudta, a Weiss Mihály fejével Szebenbe érkező hajdú 50 forintot kapott Báthory Gábortól, Giczy András pedig a havasokba bujdosott, csak nehezen jutott vissza Brassóba. Kovács János Dóczy Andrásnak. Tokaj, 1612. október 30.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 160. Konv. C. fol. 114.; Ezzel szemben Benkner úgy tájékoztat bennünket, hogy Giczy közvetlenül a csata után tért vissza a városba, ahol életben maradt embereivel a továbbiakban is menedéket talált. Benkner, fol. 175v.

[39] Bethlen Gábor Thurzó Györgynek. Buda, 1612. október 13.: EOE VI. 248.

Bíró Sámuel úgy tájékoztat bennünket, hogy Bethlen szökését megelőzően a szászokkal egyetértésben már írt egy segélykérő levelet a temesvári pasának.[40] Valóban úgy tűnik, a krónikás nem tévedett ebben. Ismerjük ugyanis Bethlen 1612. szeptember 8-án, Déván kelt levelét, amelyben az erdélyi hatalomátvételre vonatkozó terveit osztja meg egy bizonyos Mehmed agával.[41]

Egyelőre ez a legkorábbi időpont, amikor Bethlen már bizonyíthatóan Giczy tábora mellett tett hitet. A levélben kifejti, a legszerencsésebb az volna, ha Temesvárról 4–5000 fős sereg vinné be az új fejedelmet Gyulafehérvárra. Ha azonban erre nincs mód, ő talál más megoldást is: „mert mostan engeömet akar Brasso alá az feyedeleöm küldeni, ha ebben mod ninchien, hogi had innet [Temesvárról] nem iöhet, en oda medgiök Brassoba, ott leszök, az Brassaiakkal szömben leszök. Nag[ysago]d is meönnien Havasalföldeben, Indiczia megh az Hawasaly Moldoway Vaydakath, Magiar Ogliwal egiűtt, chiak akarmy kewes haddal: Enis itt szep haddal warlak Uram."[42] Bethlen nyilvánvaló árulása mellett a levélből az is kiderül, szándékáról az ottaniakat is értesítette. Kérdéses azonban, vajon a trónkövetelő mit értett „szép had" alatt – a brassóiak embereit vagy a fejedelmi sereget. Tekintettel arra, hogy október közepén a döntő ütközetben a brassóiak hada mind képzettségben, mind pedig létszámban — még havasalföldi segéderővel kiegészülve is — elmaradt a fejedelmi seregektől, joggal hihetjük, hogy Bethlen ebben az esetben nem csupán a felkelők, hanem Báthory Gábor embereire is számított.[43]

Ha Bethlen Gábornak Brassó városával és Giczyvel folytatott konspirációjáról nem is került elő ez ideig közvetlen levelezésbeli adat, mégis leszögezhetjük: Bethlen tevékenysége — ami egyértelműen Báthory fejedelem elárulását jelentette — csupán a brassóiak és Giczy összehangolt cselekvésével együtt nyer értelmet. Az idézett szöveg tanúsága szerint Bethlennek ugyanis több ter-

---

[40] Hídvégi Mikó Ferenc Emlékirata. In: Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 68.

[41] Kérdéses, vajon ugyanarról a személyről van-e szó, aki júniusban Giczy Andrással bukkant fel Brassóban. Mehmed bég július végén indult vissza a Portára a szászok küldötteivel együtt, a levél keletkezésének idején pedig már útban volt vissza Brassóba, ahova 13-án érkezett meg Mikulaki klucser havasalföldi bojárral és 25 fős kíséretével. A brassói ügy iránti elkötelezettségére utal az az adat is, amely szerint szeptember 21-én az előre kiutalt 100 forinton túl további 130 forintot adott neki a városgazda, a követségében keletkezett kiadásai utólagos térítésére. ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 240.; Mivel azonban brassói források kifejezetten bégként nevezik meg Mehmedet, Bethlen Gábor pedig agának titulálja levelezőpartnerét, feltehetően inkább egy másik személyt, talán Deák Mehmedet takarja a név.

[42] Bethlen Gábor Mehmed agának. Déva, 1612. szeptember 8.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 160. Konv. C. fol. 22–23.; *Veress Endre*: Bethlen Gábor fejedelem ifjúkori levelei. Kolozsvár 1914. 326–328.

[43] Bizonyos azonban az is, hogy a fejedelmi haderő is komoly gondokkal küzdött, elsősorban a pénzhiány miatt. Maga Bethlen is kifejti ugyanezen levelében, hogy Báthory Gábor hét havi zsolddal tartozik katonáinak, és nagy elégedetlenség van emiatt a fegyveresek között. Úgy tudta, Brassó alatt ezer fejedelmi katona állomásozott, míg a városba folyamatosan szivárogtak be a titokban felfogadott zsoldosok. Uo.; Érdekes ugyanakkor az is, hogy a Brassóban már bent lévő zsoldosok és a Havasalföldről toborzott katonák mellett augusztus végétől folyamatosan érkeztek „magyar darabontok" a városba, tízes-húszas csoportokban. A városgazda őket pénzzel és élelemmel látta el. Vö. ANR Stadthannerechnungen V/19, 200–234.; A városbíró bizalmasa, Johannes Benkner egyébként kerek 3000 főre tette a földvári csatát megelőző napokban a brassói hadsereg létszámát, ehhez számított még 800 havasalföldi lovas katonát. Benker, fol. 171r.

ve volt a fejedelemség megszerzésére, noha a fejedelemjelölt ekkor még nem is ő, hanem Giczy András volt. Ezek közül a „B terv" érintette Brassót, hiszen az oda gyűjtött seregnek nem kis szerepe lett volna az akcióban. Így a levél arra a napjainkig vitás kérdésre is választ ad, miért vállalt csatát Weiss Mihály és Giczy András 1612. október elején: hittek abban, hogy ez lesz az az ütközet, amelyben a hozzájuk húzó, bár már emigrációba szorult Bethlen által szerzett török és havasalföldi támogatással letaszítják a trónról Báthory Gábort. A Weiss Mihály mellett tevékenykedő tanácsúr, Johannes Benkner ekkor egyenesen úgy vélte, az akció célja végső soron az volt, hogy Giczyt Gyulafehérvárra vigyék és beültessék a fejedelemségbe.[44]

A fenti levél egyébként Bethlen Gábor 1612. szeptemberi menekülésére, illetve annak indítékára is vet némi fényt. Bethlen azt is megírta ugyanis Mehmed agának, hogy a havasalföldi vajda (Radu Mihnea) nem megbízható, hiszen minden információt Báthory rendelkezésére bocsát. Bethlen komolyan aggódott amiatt, hogy egy korábbi levelének mását Havasalföldön keresztül volt kénytelen elküldeni Brassóba.[45] A bekövetkező események alapján azt mondhatjuk, az aggodalom nem is volt alaptalan. Bethlen távozása a fejedelmi udvarból néhány nappal a Mehmed agának szánt levél megírása után bekövetkezett. Ilyen körülmények között megalapozott a gyanú, hogy a Havasalföld felé bonyolított levelezés illetéktelen kezekbe került, és rövid időn belül eljutott Báthoryhoz.[46] Nyilvánvaló, hogy a kialakult helyzetben ennél kevesebb is elég lett volna ahhoz, hogy a fejedelem árulással vádoljon meg valakit, akár bizalmas tanácsosát is. Ha valóban Báthory kezében volt az a bizonyos levél, a kompromittált Bethlennek sürgősen távoznia kellett.[47] Árulkodó ezzel kapcsolatban Báthory fejedelemnek Bethlen ellen irányuló szidalma, amelyben a hajdani Kendy-csoportot ért gyászos véggel példálózik: „De meglátja esze-lelke áruló, hogy bizony Kornis Boldisár tánczára vonszok rövid nap".[48] Az erdélyi események híre természete-

[44] Benkner, fol. 171r.

[45] „Nag[ysa]gtok az Havasaly Vaydanak semmytt ne hidgiön, mertt mindön hirrel eö Tartia az feyedelmött: bizony banom hogy az en lewelemnek massatt Hawasalfolden altal kültek Brassoban, mertt az Vayda ha megh erty mindgiarast ertesere adgia az feyedelemnek". Brassóba küldött levelére/leveleire feltételezhetően választ is kapott, hiszen jól tudta, „Gezy Andrasis Moldovaban möntt Aly Bassahoz, hogi ha leöhetne el inditana eőkett". *Veress E.*: i.m. 327.

[46] Bethlen Gábor igen szorgalmasan levelezhetett bizalmas kapcsolattartóival. Dévaról ugyanis — feltehetően a hátrahagyott Károlyi Zsuzsanna segítségével — jó néhány levél ment ki ebben az időszakban: „[Bethlen Gábor] Itt benn is penig Déva várából hozzá tartozói által felséged és birodalma ellen mint nyilvánvaló ellenség opponálta magát. Felséged penig mind Bethlen Gábort, mind az Dévában lévőket evocáltatta, s nem compareáltanak." A szebeni országgyűlés határozatai, 1612. november 20–29.: EOE VI. 255.

[47] Bethlen távozásának körülményei egyébként nemcsak a magyar, hanem a szász kutatókat is foglalkoztatták, különösen *Maja Philippi* brassói történész foglalkozott a kérdéssel. *Philippi* maga azt a véleményt képviseli, hogy Bethlen Gábor szökése előtt már kapcsolatban állt Weiss Mihályékkal, és pályája kezdetén hangot adott azon véleményének is, hogy Bethlent — trónra jutásáig vezető útját tekintve — leginkább a politikai kalandor kifejezéssel lehet jellemezni. Vö. *Maja Depner [Philippi]*: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Untersuchungen über die Politik Siebenbürgens während des Dreißigjährigen Krieges. (Schriftenreihe der Stadt der Auslandsdeutschen 4.) Stuttgart 1938. 31.

[48] Bethlen Gábor levele Thurzó Györgynek: EOE VI. 248–251.

sen a Habsburg-udvarba is elért, ahol az új fejlemények csak megerősítették azt a sejtést, hogy a határon török csapatösszevonások és rövid időn belül támadás várható. Ennek értelmében a magyarországi végvári vonalon is fokozott készültséget rendeltek el.[49]

A brassói számadáskönyvekben egyébként augusztus 24-én találunk először arra utaló nyomokat, hogy Havasalföldön keresztül újabb magyar elégedetlenek jutottak be a városba.[50] Felbukkanásukat olyan élénk és a hétköznapi kereteken jócskán túlmutató havasalföldi, temesvári és konstantinápolyi forgalom követte a brassói levelezésben, hogy bizonyosak lehetünk afelől, jelentős esemény előkészítése zajlott ezekben a napokban.[51] A fenti adatok tükrében tehát igen valószínű, hogy a Báthory Gábor és a lázadók között végül bekövetkező földvári csatát komoly egyeztetés előzte meg a fejedelem megdöntésében érdekelt felek, Weiss Mihály, Giczy András, Bethlen Gábor, valamint Magyarogli Ali pasa és Deák Mehmed részéről. Valószínűnek látszik azonban az is, hogy a „rebellisek" számításába komoly hiba csúszott. Bethlen ugyanis hiába unszolta török pártfogóit,[52] képtelen volt érdemi lépéseket kicsikarni belőlük. Sem a te-

---

[49] 1612. szeptember elején vett hírek alapján II. Mátyás környezete úgy tudta, hogy tatár–török betörés várható a határvidéken. Ezért pénzt rendelt a határ menti őrhelyek erősítésére. II. Mátyás Dóczy Andrásnak. Prága, 1612. szeptember 28.: MOL E 173, fol. 40.

[50] „[24. Augusti] Khompt der Pribeck Janos undt Sirocky Mihaly vonn Owen undt mit ihnen sein auß der Walachey auff die 60 Thrabanten mit kommen, so diesen das geleit über das gebirg haben geben, ist biß auff den 26. Augusti auff die Thrabanten verthan werden [...] R 62.-" ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 176.; Bethlen Gábor ekkoriban még Báthory Gábor szolgálatában állt. Egy 1612. augusztus 16-án kelt levél alapján éppen azzal volt elfoglalva, hogy — látszólag Báthory fejedelem érdekében — kapcsolatot létesítsen a nándorfehérvári és temesvári török vezetőkkel. „Der Betthlen Gabor und Praepostvari Sigmond rüsten sich, die Er [ti. Báthory] auf Lippa zugeschikht, daß sie von dannen mit dem Vezir vonn Griechischen Weissenburg und denen Bassen von Ofen und Teömeösvar tractiern sollen, damit er fürst in seinen fürstenthumb bleiben müge." Sine loco et nomine, 1612. augusztus 16.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 160. Konv. B. fol. 50–51.; Dóczy András Bécsbe küldött következő értesítése is megerősítette, Bethlenék Lippán török tisztviselőkkel tárgyalnak Báthory megtartása érdekében. A szatmári főkapitány nem mulasztotta el hangsúlyozni a Habsburgok szemében véres kardnak számító témát: Bethlenék éppen Nagyváradot, Lippát, Jenőt ígérik oda Báthory trónjáért. Dóczy nem tudhatta, a későbbi események tükrében azonban nagyon valószínű, hogy Bethlen Lippán elsősorban nem Báthory érdekében tárgyalt, hanem éppen megbuktatására törekedett. Dóczy András II. Mátyásnak. Szatmár, 1612. augusztus 29.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 160. Konv. B. fol. 92.; Dóczy kitűnő hírszerzőinek köszönhetően Bécsben szeptember 4-én arról is értesültek, hogy amikor Bethlenék Lippáról Jenőre utaztak, egy Mehmed nevű csausszal léptek kapcsolatba, „titkon tractaltak", majd nagy sietséggel visszatértek Erdélybe. Dóczy András Forgách Zsigmondnak. Szatmár, 1612. szeptember 14.: Uo. Konv. C. fol. 11.

[51] „[24. Augusti] Gab auff bevelch des Herr Richters dem H[errn] Götzi, so er einem Thürcken, welcher vonn Owen kommen ist, so wiedrumben die Portt geschickt ist worden, verehrt hat 20 taller der taller zu 1,30 R 26.-" ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 177.; Hasonlóan árulkodó Mehmed bég és Mikulaki klucser érkezése szeptember 13-án, a brassói tanácsurak kiszállása Havasalföldre, hogy Radul vajdát — Radu Mihneát — „traktálják". Uo. 232–233.; Szeptember 21-én bukkant fel Bethlen Gábor hírnöke is, aki rendkívüli megbízatásának bizonyságaként szokatlanul magas, 20 forint borravalóban részesült akkor, amikor egy átlagos futár jussa 4–7 dénár, főember követé is csupán 25 dénár volt Brassóban. „21. Septembris. Gab auff befelch des Herr Richters des Herr Bettlen Gabor inaschen mit namen Bassa Istwan, derweil er brieff an uns bracht haett." Uo. 240.

[52] A feszült helyzetre utal Bethlen már idézett levelének hangvétele is, amelyben a diplomáciai levelezésben szokatlan kirohanásokkal ostromolja a címzettet: „En nem tudom mytt aluztok? Mert bizoni mostan wagion mindön dologban módunk." *Veress E.*: i. m. 327.

mesvári sereggyűjtés nem sikerült, sem pedig a brassói akció. Az október közepi fiaskóban a legnagyobb súllyal nyomhatott Bethlen árulásának említett kipattanása és kényszerű távozása Erdélyből, hiszen így elesett attól a lehetőségtől, hogy „helyben" egyengesse Giczy András fejedelemséghez vezető útját.

Figyelemreméltó tény, hogy a vesztett csatát követően Brassó két nap alatt rendezte sorait, és új tervet kovácsolt az ellenállás életben tartására. Ebben nem csekély szerep jutott Johannes Benknernek, Weiss Mihály bizalmasának, aki a bíró halálát követően nyomban átvette annak helyét az ellenállás élén. A város a legfőbb utánpótlási vonalnak számító Havasalfölddel a háta mögött még a háborús viszonyok közepette is rendelkezett annyi tartalékkal, hogy a végső győzelemben reménykedve kitartson néhány hónapig. Mint a későbbi események igazolták, ez a remény nem is volt alaptalan. A siker érdekében azonban diplomáciai támogatásra is szükség volt, ezért sürgősen fel kellett venni a kapcsolatot a két érintett nagyhatalommal, a Portával, illetve a Habsburg-udvarral. Tudjuk, Konstantinápoly mellett a brassóiak megkeresték Bécset is, ám a bécsi udvar megnyerésére irányuló törekvéseiket Báthory Gábor meghiúsította.[53] Ennek fényében a brassói tanács úgy határozott, végleg a Porta mellett kötelezi el magát. E döntés eredménye lehetett a Konstantinápolyba küldött sürgős brassói követség is, amelynek elindítására már néhány nappal a földvári csata után sor került.[54] Vezetője maga Benkner volt, aki személyesen Naszúh pasa nagyvezírtől kért és kapott kihallgatást.[55]

A Habsburgok konstantinápolyi követe, Michael Starzer is megemlékezett a Benkner-féle brassói követségről, sőt roppant érdekes színben tüntette fel azt. 1612. december 7-én Konstantinápolyban kelt jelentésében ugyanis arról tájékoztatta a bécsi udvart, hogy nagy csatát vívtak a brassóiak és Báthory, amelyben előbbiek alulmaradtak. A városiak Giczy Andrással egyetértésben nyomban követséget küldtek a Portára, hogy a szultán pártfogását kérjék a fejedelem ellen. Naszúh azonban felszólította őket, hogy egyezzenek ki Báthoryval, egyben megígérte, hogy nyomást gyakorolnak a fejedelemre, ő is tegyen engedményeket a szászoknak.[56] A szász követek látszólag elfogadták a Porta parancsát, ám csalódásuk határtalan lehetett.

A brassói diplomácia rugalmassága azonban ismét mentőövet dobott a szorult helyzetben lévő város, hovatovább az egész szászság és a velük egy követ fújók számára: Benkner a nagyvezírrel folytatott tárgyalások kudarca után a másik lehetséges szövetséges, a bécsi udvar felé fordult, amellyel a portai

---

[53] Benkner, fol. 176v.

[54] Uo. fol. 177r.

[55] Johannes Benkner Naszúh pasának. Brassó, 1614. március 15.: ÖStA HHStA Turcica I. Kt. 97. Konv. 2. fol. 7.

[56] „Unnd obwol nach erhalttenem [Sieg] des Bathoreo sich von der Cronstatt etlich personen, darunder der fürnembst Hannß Pinckhner, ein Sax, wider den Bath[ori] von hinnen hülff zubegehren hie ankhumen, haben doch dieselben schlechten beschaidt bekhomben, und ist des Obristen Vezir will, das sich Giezi [ti. Giczy] sowol die Cronstetter mit dem Bathori versönen, und er sie zu gnaden annehmben, aber nit mehr wie zuvor molestiern, die Saxen ruehig bey Ihrn alten privilegien verbleiben lassen, und Hermannstatt wider restituiern sol." Michael Starzer Hans Molartnak. Konstantinápoly, 1612. december 7.: ÖStA HHStA Turcica I. Kt. 95. Konv. 1. fol. 178–186.

Habsburg-követ, Michael Starzer révén lépett kapcsolatba. A brassói uraság személyesen hívta titkos találkozóra Starzer követet, ahol mézes-mázosan ecsetelte számára a szászok Giorgio Basta generális század eleji erdélyi uralma óta töretlen királyhűségét. Kitért arra a körülményre is, hogy csupán a közvetlen katonai fenyegetés vitte őket arra, hogy a törökökkel egyezkedjenek. Szorongatott helyzetük akadályozta meg őket abban is, hogy közvetlenül Bécsben „kopogtassanak" segítségért, ezért próbálkoznak most a portai követ útján. Benkner kifejtette Starzernek, számítanak a Habsburgok támogatására, hiszen Báthoryval sohasem fognak megbékélni, legalábbis addig bizonyosan nem, amíg vissza nem adta Szebent és a szász szabadságokat. Azt is megjegyezte, hogy erre vélekedésük szerint sohasem fog sor kerülni, hacsak a magyar király garanciát nem vállal az ügyért, és szárnyai alá nem veszi Báthoryt és az Erdélyi Fejedelemséget. Benkner azt állította, ha Báthory elismerné II. Mátyás és a Magyar Korona főségét, a szászok is megnyugodnának Szeben visszaadása felől.[57]

Az ellenállás tüzének ébrentartása érdekében október 19-én[58] Brassó egyébre is vállalkozott: míg Johannes Benkner és brassói urakból, illetve török tolmácsokból álló kísérete Konstantinápoly felé vette útját, Tamás és György nevű brassói kengyelfutókkal a temesvári pasát és az ott meghúzódó emigránsokat értesítették a történtekről.[59] A temesvári kapcsolat ébrentartása azt jelzi, hogy a földvári fiaskót követően a diplomácia terén rendkívül körültekintő Brassó továbbra is szükségesnek tartotta az emigráns Bethlennel folytatott egyeztetést, annak ellenére, hogy nem tudott hathatós segítséget kijárni érdekükben török pártfogóinál. Mindez azonban egyelőre még nem jelentette azt, hogy a város Giczy Andrásba vetett bizalma megrendült volna. Az óvatos városvezetés ugyan a Bethlen Gábor körül tömörülő erők felé nyitott, de Giczyvel sem szakította

[57] „Dann der Bathori Hermanstatt restituiren werde, zweiflen die die anreisenden Sachsen selbst, obgedachter H[err] hat sich in der still bey mir an einem vertrauten ort befunden, unnd mir ursach seiner legation angezeigt, das er nemblich nicht zue schaden der Provinz Sibenbürgen oder der Cron Hungern hieher geschikht, hülff von den Türkhen zu sollicitiern oder daß sich die Cronstetter ganz Ir Kay[serliche] M[ajestä]t oder der Cron Ungern begeben wolten, sondern weillen sie dem Türggen so gar im rachen ihrem fürsten zum Erzfeindt, so es mit dem Türggen halte, haben sie auch niemandt hinaus schickhen, weeder von drausn wenig aus der Moldaw, noch Wallachey hülff hoffen khönnen, auf daß aber die Türggen nit verursacht zugleich mit dem Bathori sie zu überziehen, haben sie per forza den Türggen umb hülff ansprechen müessen, sonst hetten sie hoffendt dem herrn Basta, sowol vor einem jahr dem Sig[ismundus] Forgach allen gehorsam geleist, und zu underthenig gemüeth zuerkhennen geben, wie sie sich dann noch stettigs auf denselben, wegen der in Ihr M[ajestä]t namen gethanen vertröstung verliessen, auch daß so es darzue khomben solt, sie demselben Ihre Thor zuegewachren, umb mehrer Ir M[ajestä]t dero trewe sicherheit halben, wie auch vor dießen beschehen, willig übergeben wollen, dann sie sich mit dem Bathori in ewigkheit nicht werden vergleichen khönnen. Es sey dann, daß derselbe den Sachsen Hermanstatt wider restituiere, und sie versichert, daß Ihr M[ajestä]t allergnedigist will denselben sich zu undergeben sein werde, wie sie dann hiemet gehors[amist] wöllen gebetten haben, so Ihr M[ajestä]t den Bathori zu gnadn angenohmbn, oder khünftig annehmen wurden, ihrer der armen Sachsen besonders Hermanstatt allergnedigist eingedenckh sein wöllen." Uo.

[58] A kortársak véleménye eltér arra vonatkozóan, mikor is indították a követséget. Petrus Banfi tudósítása alapján erre már október 18-án sor került. Tagebuch des Petrus Banfi. In: Quellen zur Geshcichte der Stadt Kronstadt V. Chroniken und Tagebücher II. Brassó 1909. [a továbbiakban Petrus Banfi] 428.

[59] ANR FB Stadthannenrechnugen V/19. 299.

meg a kapcsolatát, hiszen ő és emberei továbbra is a városban tartózkodtak. Mindenképpen felébred viszont a gyanú, hogy ekkor Brassó már két vasat tartott a tűzben: bármelyik úr lesz is a befutó a Portán, a barcaságiaknak ne származzon hátránya belőle.

Másfelől a város tanácsa ugyanezen a napon (október 19-én) a szász ellenállás másik pólusával, Segesvárral is kapcsolatba lépett, amelyen keresztül a bécsi diplomáciai szálak fő vonalai futottak.[60] A városi számadáskönyvekből kiderül, október 24-én több napi bolyongás után hazatért az a városi kengyelfutó is, akit Radu Mihnea vajdához küldtek.[61] Szükség is volt a havasalföldi átjárók biztosítására, hiszen Brassó nem nélkülözhette a vajdaságból befolyó szállítmányokat. A kortársak elbeszéléséből kitűnik, Brassóban a vesztes földvári csatát követő hetekben élelmiszerválság alakult ki, amelyet csak a november végén befutó havasalföldi szállítmányok enyhítettek.[62]

A Benkner-követség 1612. október végétől 1613. január 13-ig tartózkodott Konstantinápolyban,[63] ahova időközben Bethlen Gábor híre is megérkezett. Mindent összevetve az ősz folyamán zajló portai diplomáciai hadjáratban e két fél szövetsége végleg megerősödni látszott. Az első híradás a követség részéről 1612. október 31-én érkezett meg Brassóba Bonyhay András városi kengyelfutó révén, aki két újabb török megbízott és egy kisebb tatár csapat kíséretében érkezett meg a török fővárosból.[64] Bonyhay Nemes Balázs nevű társával együtt november 5-én indult vissza, ugyanezen a napon fizették ki a temesvári és a segesvári postákat is,[65] így ezután Konstantinápolyban Benknerék már a Szász Egyetem, a Brassóban tartózkodó nemesi ellenzék, illetve a temesvári emigránsok együttes véleményét képviselhették. Bethlen Gáborral a városban tartózkodók nemcsak levélben, hanem követek útján is értekeztek, december 8-án ugyanis Deli Musztafa[66] és Nagy Bálint, Giczy András embere indult útnak hozzá.[67]

Az erdélyi eseményeket és Bethlen Gábor menekülését természetesen Bécsben is érdeklődve figyelték. Különösen a szökött magyar úr törökökkel folytatott egyezkedései keltettek nyugtalanságot az udvarban. A bécsi források alapján úgy tűnik, nem tudták pontosan, mire is készül Bethlen, de kifejezetten veszélyesnek tartották titkos kapcsolatait és hirtelen felbukkanását a hódoltsági területeken. Ebben a szellemben vethette papírra aggodalmait Hans Molart

---

[60] Uo. 300.

[61] „24. Octobris. Zalt dem Thalpas Marthon, derweil er dem Radullwayda nach ist mußen reitten biß er in funden hadt, also daß er ettlich tag lenger ist außblieben." Uo. 306.

[62] Petrus Banfi, 428.

[63] Res actae quaedam in partibus Hungariae et Transsilvaniae (Simon Nösner). In: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt IV. Chroniken und Tagebücher I. Brassó 1903. 168.; Petrus Banfi, 428–429.

[64] ANR FB Stadthannenrechnungen V/19. 316.

[65] Uo. 325.; Petrus Banfi 428.

[66] Deli Musztafa neve gyakran bukkan fel a brassói forrásokban: ő volt a város és török pártfogói legfőbb összekötője.

[67] „[8. Decembris] Wirdt der Nagy Ballindt des Herr Götzi sein diener undt der Dely Mußtapha bey den Herr Bethlen Gabor geschickt, gab ihnen auff zerrunck 50 Rf." ANR FB Stadthannenrechnungen V/19. 360.

is Gázi Haszan pasa budai helytartóhoz intézett leveleiben. E tárgyban fennmaradtak a beglerbég novemberi válaszlevelei, amelyekből világosan kitűnik: Molartot igencsak nyugtalanította a magyarországi határvidék békétlensége, az emigránsokkal kapcsolatban pedig mindhiába próbálta eloszlatni a tapasztalt Habsburg-tanácsos aggodalmait.[68]

Pedig nem valószínű, hogy a pasa legalább ne sejtette volna, mekkora tétre is játszanak Bethlen Gábor és szövetségesei. Annál is inkább, mert a Portán komoly támogatókat tudhattak maguk mögött. Eközben a Benkner-követség törökök társaságában tért haza Konstantinápolyból: a tanácsúr 1613. január 13-án vonult be Brassóba egy újabb csausz kíséretében, akit már aznap este gazdagon megvendégeltek.[69] Így a Kapu utcán[70] már-már saját rezidenciát fenntartó Mehmed bég és Ahmed csausz, illetve a szintén a városban elszállásolt kisebb tatár csapat mellett újabb török tisztviselő rendezkedett be Brassóban. A „városi vendégek" fogyasztási listája alapján egy bizonyos Oszmán agáról volt szó, akit hamarosan újabb jövevények is követtek. A városgazda már január 19-én hírét vette, hogy előkelő török tisztviselő érkezik a Portáról, ezért hozzálátott a készletek feltöltéséhez.[71] Abdi aga két nappal később, január 20-án érkezett meg a városba, 16 személyes kísérőjével és 400 havasalföldi darabonttal egyetemben. A helyiek úgy tudták, hamarosan továbbutazik, hogy Báthory Gáborral is tárgyaljon.[72] Az agáért a „török ügyek referense", Johannes Benkner felelt, a város által az agának kiutalt pénzek kézbesítése is az ő feladata volt.[73] Mindenképpen megalapozott azonban a gyanú, hogy a brassói török jelenlét erősen kétarcú volt: míg hivatalosan a „rebellisek" és Báthory Gábor megbékélését egyengették, a háttérben már Bethlen támogatói éreztették hatásukat, akik a Portán fokozatosan teret nyertek Báthory ellenében.

A Habsburg-udvar magatartását vizsgálva érezhető, hogy fokozódó nyugtalansággal szemlélte a „felforgatott tartományban" zajló eseményeket, miközben a Magyar Tanács kifejezetten sürgette a védelmi intézkedéseket.[74] Közve-

---

[68] „Levelenek Utollyaban penigh mit Irot legyen N[agyságod] Betlen Gabor feleöl, azt is megh ertettünk. Hogy ugy ertette volna N[agyságod] hogy az mí engedelmünköl az hatalmas chiaßar vitezivel Erdelre ismegh be akarnanak menny. Mely ha ugy volna, ne lenne [mi]ert. De ne engedgye Isten azt, hogy az ßent bekessegnek ellen valót valamit ollyat engednek lenni, az ket chiaßarnak egy mas keözeöt valo veghezesek ellen, semmit azerth abban Nagod eleö ne vegyen es el se hidgyen, mert nem engedtem s ez uttan sem engedem: hanem seöt inkab azon vagyok, hogy az ßent bekessegh ennelis Jobban megh ereossedgyek keözettünk Isten akarattyabol, es sok Ideökik nagy bodoghul allando lehessen." Gázi Vezír Haszan pasa Hans Molartnak. Buda, 1612. november 7/8.: ÖStA HHStA Turcica I. Kt. 98. fol. 145–146.; Gázi Vezír Haszan pasa Hans Molartnak. Buda, 1612. november 21.: uo. fol. 172–174.

[69] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 26.

[70] *Purzengasse*, ma Str. Republicii. Brassó legelőkelőbb, központi fekvésű utcája, ezért a magas rangú vendégek szállásait is az itt lakó gazdag polgárok házaiban alakították ki.

[71] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 29.

[72] „20. Januarii. Kompt ein fürnemer Türck von der Portt mit Namen Abdi aga mit 16 knechten, das er was solt vertragen mit dem fürsten Batthoreo Gabor." Uo. 30.; „Es kamen mit dem Abdi Aga 400 Drabantten aus der wallachey, so ihm das geleydt bis hieher gaben, gab ihnen auff den abendt 11 Eymer Bier." Uo. 31.

[73] „[19. Februarii.] Eodem auff befehl meiner Herren schicket ich durch den W[eisen] H[errn] Hannes Benckner dem Abdi Aga R 40.-" Uo. 58.

[74] A magyar tanácsosok előterjesztése II. Mátyáshoz az erdélyi ügyekben, sine loco. 1613. január 7–12.: EOE VI. 265–266.

tett adatok alapján tudhatjuk, hogy a Bécsbe delegált erdélyi szász követek[75] szava elért a Habsburg-uralkodók országaiba, és nem maradt visszhang nélkül még a Német-római Birodalomban sem. Nem vitás, végső soron a kereszténységet fenyegető újabb pogány invázió réme sejlett fel előttük. Sajnos arról nincsenek elsődleges híradások, pontosan mit is mondhattak a szász náció újra és újra megjelenő követei a császárnak 1612–1613 fordulóján. II. Mátyás 1613. február 5-én kelt válaszából csupán az általánosságok szintjén derül fény a szászok helyzetére: elpanaszolták az udvarban, hogy Moldvát és Havasalföldet megszállták a törökök, és magában Erdélyben is harcok dúlnak. A követek azt is megvallották, szorongatott helyzetükben ők maguk is segítségért küldtek a szultánhoz. Bécsben azonban nem tudtak egyebet elérni, minthogy a császár cirkalmas szózatában megígérte, megtárgyalja az ügyet tanácsosaival, illetve a február 24-én tartandó magyar országgyűléssel és az április 24-re összehívott birodalmi gyűléssel.[76] Konkrétumokról nem esett szó, ami nem is csoda, ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a bécsi udvar szemszögéből a fenyegető török háború ellen a trónja megőrzése érdekében nyugat felé tapogatózó Báthory fejedelem egyre előnyösebb partnernek tűnt a gyanúsan élénk konstantinápolyi forgalmat bonyolító szászoknál.[77]

E folyamat végpontját az 1613 áprilisában megkötött pozsonyi kiegyezés jelentette, amelyben Báthory Gábor — érzékelve pozíciója megrendülését a Portán — a Habsburgokhoz kötötte saját maga és országa sorsát.[78] A szászok és Brassó számára ez lényegében azt jelentette, hogy az előző évben a szultántól kiinduló békeközvetítés után most a *Hofburg* is ugyanarra szólította fel őket: egyezzenek meg Báthory Gáborral. A brassóiak bécsi követe, Martin Gorgias sem tehetett egyebet, április 29-én arról tájékoztatta a várost, hogy ne várjanak Bécs segítségére, állapodjanak meg Báthoryval.[79] Az adott helyzetben nem volt mit tenni, az Universitas látszólag megbékélt a helyzettel, de Brassó falai mögé

---

[75] 1613. február 10-én Segesváron kelt az a levél, amelyet a szászok intéztek II. Mátyáshoz, és amelyben bejelentik, a helyzet megköveteli, hogy követeik útján szóban tájékoztassák az uralkodót az eseményekről. „Abschrift der Saxischer Nation in Sibenbürgen schreibens an Ir Majestät." Segesvár, 1613. február 10.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 161. fol. 137–138.

[76] II. Mátyás király válasza az erdélyi szászok felterjesztésére. Bécs, 1613. február 5.: EOE VI. 266–267.

[77] II. Mátyás Báthory Gábor követeivel is tárgyalt, és abba is beleegyezett, hogy azok ügyüket a pozsonyi országgyűlésen is előadják. Erre vonatkozóan l. Mátyás király leiratát a magyar tanácsosokhoz. 1613. március 2.: EOE VI. 268–269.; Mátyás király a tárgyalások befejezését az erdélyi követekkel a pozsonyi országgyűlésre halasztotta. 1613. március 6.: Uo. 267–268.

[78] A megegyezés egyben arra is kitűnő példát szolgáltat, milyen könnyedén szerelte le a szászokat a bécsi udvar, ha törekvéseik már nem szolgálták a Habsburgok érdekét. Bécs ugyanis a fejedelem és a szászok között valóban elmérgesedett helyzet megoldását egyszerűen abban látta, hogy vitás kérdések esetén a szászság saját követ révén kérhessen jogorvoslatot és segítséget az udvarnál. Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Bearb. Roderich Gooss. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9). Wien 1911. 419. és EOE VI. 270. (hatodik pont); vö. még *Oborni Teréz*: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 111–122.

[79] Petrus Banfy, 429.

sáncolva ugrásra készen várták az utolsó reménység, Bethlen Gábor és lassanlassan gyarapodó támogatói köre diadalát.

A brassói terveket, illetve a Giczy Andráshoz és Bethlen Gáborhoz fűződő viszonyt vizsgálva óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan egyeztethették érdekeiket a lázadásba bonyolódott felek. Különösen a fejedelemjelölt Giczy és Bethlen helyzete tűnik kritikus pontnak, hiszen ekkor már egyre inkább vetélytársakról volt szó. A magyar történetírás mind a mai napig tisztázatlan kérdése az, hogy Bethlen milyen mértékben és egyáltalán meddig támogatta Giczy fejedelemségét, vajon a kezdetektől fogva komolyan gondolta-e, hogy őt segíti trónra, és mikor jutott el arra a pontra, hogy saját útját kövesse a fejedelmi trónhoz. E tekintetben bizonytalanok a brassói adatok is, ahol azonban február elején bizonyára újraértékelték lehetőségeiket a befutó információk tükrében. A Porta hivatalos véleményét megismerhették a jelenlévő törököktől, és Bécs halogató magatartása felől sem lehettek kétségeik. Báthory álláspontjára és helyzetére a február 8-án jegyzett szebeni levelek alapján következtethettek.[80] Emellett természetesen nem tévesztették szem elől az emigrációt, a Bethlen támogatói közé számító Temesvár álláspontjáról is körültekintően tájékozódtak.[81]

A kialakult helyzetben — pillanatnyilag egyik nagyhatalom sem mutatott hajlandóságot Báthory uralmának megdöntésére, az emigráció pedig úgymond „pengeélen táncolt" — az egyetlen ésszerű lehetőségnek az időhúzás mutatkozott, akár tárgyalások útján is. Ebben a szellemben nem lett volna tanácsos elköteleződni egyik fél (Giczy vagy Bethlen) oldalán sem. Mi több, minden jel arra mutatott, hogy a Báthory fejedelemmel való egyezkedést lehetetlen megkerülni,[82] és a bécsi tárgyalások súlya alatt maga a fejedelem is kénytelen volt közeledni rebellis alattvalói felé. Brassóból február 20-án indult útnak az első követség, amely a Báthoryval való kiegyezést vagy legalábbis a tárgyalásos viszony helyreállítását célozta.[83]

---

[80] „[8. Februarii.] Eodem Kompt der Marie[n]burger Honn auß der Hermanstadt mit brieffen, mit ihm waren kommen 3 fogarascher." ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 49.; Brassó február 16-án fizette ki Kálnoky János székely főember munkáját, aki a fejedelemnek szánt propozíciót fogalmazta. A következő napon pedig újabb adag levél érkezett a fejedelemtől. Uo. 56. A levelezés bonyolítói fogarasi katonák, illetve a földvári városgazda voltak, akik február folyamán folyamatosan hozták-vitték a híreket Brassó és Szeben között. Uo. 58.

[81] A városgazda 1613. február 5-én könyvelte a temesvári levélvivő, Pribék János költségét. Feltételezhetjük, hogy a január második felében megérkező portai követek információit, illetve a Bécsből befutó értesüléseket a temesváriakkal is megvitatták. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 45.

[82] Benkner krónikájában utalt a brassóiak kritikus helyzetére, és arra, hogy elengedhetetlenül fontos volt a lélegzetvételnyi szünet biztosítása a szüntelen háborúskodások során. Voltaképpen mindkét félnek (Báthorynak és Brassónak is) időre volt szüksége soraik rendezéséhez. Benkner, fol. 178r.

[83] „[20. Februarii.] Eodem werden die F[ürsichtigen] W[eisen] H[err] Michael Forgatsch, H[err] Thomas Blauweber unnd Lucas Greissing in die Hermanstadt geschickt, mit F[ürstlicher] G[naden] Bathoreo über friden zu tractiren." Szebenből Cserényi Farkas és Putnoki János érkezett túszként helyükbe. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 60.; Elsőként Lucas Greissing tért vissza Szebenből friss hírekkel február 26-án. A másik két polgár csupán március 7-én tért haza. Érdekes, hogy a Brassóban tartózkodó fejedelmi túszok közül egyedül Putnoki János hagyta el a várost március 9-én, Cserényi Farkas ott maradt. Ezt igazolják a számadáskönyvek azon adatai is, amelyek szerint a városban folyamatos hadi készültséget tartottak fenn: gondoskodtak a zsoldosok megfelelő ellátásáról, javították a védműveket, illetve tűzszerszámokat, valamint salétromot főztek, lőport készítettek. Különösen érdekes az a „feuerwerck", amelyet a városi festő tervezett és egy Lázár nevű „városi cigánnyal" együtt állított össze március 15-én. Uo. 69., 81., 86., 90–91.

A békesség tető alá hozása egészen májusig eltartott, s a vonakodó brassóiakat és a továbbra is a városban tartózkodó Giczy Andrást többször is figyelmeztették Konstantinápolyból, nehogy letérjenek erről az útról.[84] Valószínűleg senki sem sejtette, hogy a tárgyalások lezárására Szebenbe utazó Giczy András nemcsak békét köt Báthory Gáborral, de hűséget is esküszik neki, kiadva a brassóiak valamennyi titkát.[85] Minderre júniusban derült fény,[86] így ez az az időpont, amikortól fogva már valóban nem maradt más remény az „elégületlenek" számára, mint Bethlen Gábor és portai támogatóinak pártfogása.

Márpedig ez a remény szilárdan tartotta magát a városban, noha legkésőbb 1613 májusának első napjaiban már bevégzett tényként kezelték a Báthory fejedelemmel kötött békét Brassóban.[87] A török tisztviselők diszkrét, a béke tető alá hozását követően voltaképpen indokolatlan jelenléte a városban,[88] a továbbra is bonyolódó titkos levelezés az emigrációval és portai pártfogóikkal ugyanakkor arra utalt,[89] a május első napjaiban megkötött békességet[90] csupán átmeneti szükségmegoldásnak tartották Brassóban. Portai reményeiket tovább táplálta a bécsi szász ügynöktől, Martin Gorgiastól befutó hír, miszerint a bécsi udvartól semmiféle támogatásra sem számíthatnak.[91] A Habsburg-befolyás és a

[84] Naszúh pasa levele Giczy Andráshoz. Drinápoly, 1613. március 15.: ANR FB Colecţia Stenner, Documente slavă. Nr. 603.; A szultán brassóiaknak küldött levelének másolatában egyértelműen az áll, „hogy eű keg[yelme]tekis annak az jo bekessegnek es annak elemenetelenek utyatt hogy keovesse, es hogy keg[yelme]tek abban ellen tarto ne legyen, az minth Abdi Agatol küldet lewelunkben megh paranchyoltuk volth, azerint megh bekeliek keg[yelme]tek." Versio literar[um] 1613. den 19. April ankommen. Uo. Nr. 602.; A békefolyamattal kapcsolatban l. még: Hegyes: Diarium, 454.

[85] „Der Geczy aber, welcher der Stadt ein uberaus grossen und erschrecklichen und unerhörten Eid getan, dass er wider den [ti. Báthory] Gabor nebenst der Stadt und fuer die Stadt wollt Leib und Leben lassen, ja, sich auch von unseren Herren nit scheiden, ist stracks, wie er fuer den Bathory kompt, auf die Knie gefallen und fuer sich und fuer seine Diener umb Gnad gebeten, welche ihme der Bathory auch stracks widerfahren lassen. Hat also der Herr Geczy seinen Eid redlich als ein ehrvergessen Schelm an den Cronen gebrochen und in das Hinder geschossen." Hegyes: Diarium, 456.

[86] Uo. 460., 463.

[87] Diarium des Valentin Gokesch. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt VI. Chroniken und Tagebücher III. Brassó 1915. 11.; Április folyamán folyamatos volt a levélváltás Brassó és Szeben között. Brassói részről a Havasalföldről csak nemrégiben visszatért — március 28-án indították a városból — Deli Musztafa szerepe különösen érdekes a hírek továbbításában. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 205., 132.

[88] Mehmed aga 300 forintot és négy lovat, név nélkül említett szolgája 50 forintot, Mehmed bég 100 forintot és egy lovat, tolmácsuk 25 forintot kapott a várostól. A városgazda feljegyezte azt is, hogy velük együtt távozott Brassóból Rizván bég Julay Mihály kíséretében, illetve Abdi aga és a Márkházy Pál fiának nevezett Mehmed bég vagy Begzade (valószínűleg Deák Mehmed). A közrendű törököknek süteményt süttettek. Nem maradt azonban lakatlan a törökök városi vendégházban fenntartott szállása, ahol továbbra is tartózkodtak összekötők. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 160.; Hegyes: Diarium, 458.; Mi több, Brassóban olyan hírek is keringtek, hogy a távozó törökök kifejezetten azért indultak útnak, hogy blokkolják a Báthory által Konstantinápolyba küldött Borsos-követség munkáját. Uo. 457.

[89] A levelek mellett a Konstantinápolyba küldött értékes ajándékok, illetve a törökök és a brassóiak összekötőjének, Deli Musztafának kiutalt rendszeres pénzek is kimutathatóak a városi könyvelésben. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 209–210.

[90] A szebeni országgyűlés törvényei, 1613. május 1–14.: EOE VI., 278–279.; A békességről bizonyára az a levél tájékoztatta a városvezetést, amelyet május 5-én hoztak meg a Szebenben tartózkodó brassói uraktól. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 171.

[91] „[19. May.] Dem Jungen gesellen, so vom H[errn] Mertten Gorges kommen ist, auff befehl geben R 2.-" Uo.; Hegyes: Diarium, 458.

lengyel koalíció szertefoszlását támasztja alá Brassóban az a számadáskönyvi bejegyzés is, amely szerint ekkor, 1613. május 31-én bocsátották el az utolsó lengyel hadnagyot, aki a városban tartózkodott.[92]

A Báthory fejedelemmel kötött béke ügyét a brassóiak kétségkívül meghányták-vetették az ekkor — a legfontosabb török méltóságok megkörnyékezését követően — már a Portán tartózkodó Bethlen Gáborral is. A török összekötő, Deli Musztafa június 6-án levelet vitt a főúrnak.[93] A szász városba néhány nappal a küldött elindítását követően, június 9-én érkezett egy levél Bethlentől.[94] Bár a felek kommunikációjának tartalma jelenleg nem ismert, joggal gondolhatjuk, hogy a Portáról kitartásra buzdíthatták a városiakat, elsősorban Bethlen ügye szerencsés megváltozásának májusi fejleményei alapján: ekkorra született meg ugyanis a döntés a Portán, hogy esélyt adnak Bethlennek mint fejedelemjelöltnek és trónkövetelőnek Báthory Gábor ellenében.

Szászok az oszmánok és a trónfoglaló Bethlen Gábor oldalán

A Brassó körül kialakult helyzet 1613 júniusában látszólag nyugvópontra jutott. Míg Bethlen portai indítása igencsak váratott magára, Brassó a fejedelemmel kötött békesség alapján birtokai visszaszerzésén, erőforrásai feltöltésén munkálkodott. Ez utóbbi célt szolgálta a Havasalföld felé féltő gonddal őrzött jó viszony is.[95] Mindezeket figyelembe véve nem csoda, ha a brassói városvezetés nagy igyekezettel őrizte a látszatot, mintha Báthory Gábor hűséges alattvalói volnának. Szebenben most már „barátként" tűrték meg a brassói tanácsurakat, helyreállt a rendszeres kommunikáció a két város között,[96] június 16-án Brassó még adót is küldött a fejedelem kincstárába.[97] S úgy tűnik, Báthory Gábor — mintha mi sem történt volna — a régi idők szellemében számított megtért alattvalói szolgálatára. Kitűnően illusztrálja ezt a helyzetet, hogy portai követségéhez kötődően kiegészítő támogatást várt el éppen Brassótól, holott a város falai között nem szűnt meg a hatalma ellen irányuló fondorkodás. Nem lehet véletlen, hogy a 645 forinttal a Portára küldött fejedelmi megbízottat, Pollack Jánost csak a tapasztalt, konstantinápolyi ügyekben is jártas kengyelfutóval, Bonyhay Andrással bocsátották útnak Brassóból.[98] Bonyhay egyébként július 13-án már újabb küldetést teljesített: a városvezetés Szebenbe küldte Bá-

[92] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 202.

[93] „[6. Juny.] Mehr dem Delly Mustapha, weil er bey den H[errn] Bethlehem Gabor geschickt wardt, geben. R 30.-" ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 210.

[94] Uo. 212–213.

[95] Havasalfölddel Brassó 1612–1613 fordulójától folyamatos kapcsolatban állt, egymást érték a futárok és a brassói, illetve havasalföldi főemberek a határon. A város közvetlen szükségleteinek kielégítése mellett Havasalföldnek azonban egyéb kompetenciája is volt, amely indokolta az ebben az irányban bonyolított élénk diplomáciai forgalmat: mint Bethlen Gábor 1612. szeptember 8-áról idézett leveléből is kitűnik, ez volt az az útvonal, amelyen keresztül a brassói ellenállás kapcsolatot tarthatott az emigrációval. Vö. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 173., 220., 229.

[96] Uo. 219., 221., 225.

[97] „[16. Juny.] Eodem schicket ich mit dem W[eisen] H[errn] Andrea Heigiesch F[ürstlicher] G[naden] an dem Zintz R 2500.-" Uo. 214.

[98] Uo. 218.

thory Gáborhoz.[99] Innen ugyanis előző nap levél érkezett, amelyben Báthory katonákat és felszerelést kért, nyilvánvalóan azzal a hírrel összefüggésben, ami aznap Brassóba is eljutott: a törökök felkerekedtek Erdély felé.[100]

Konstantinápolyban a nyár elején már kész volt a Brassóban várva várt terv Báthory fejedelemségének megbuktatására. Július elején indították útnak az erdélyi rendezéssel megbízott török különítményeket, Magyarogli Ali pasa és Iszkender pasa[101] vezetésével, amelyekhez Sahin Giráj tatárjait, majd a havasalföldi és moldvai vajdákat is mellérendelték. Már a változások előszeleként érkezett Brassóba Hüszejin csausz 16 emberével július 16-án.[102] Ő volt az, aki a városba hozta Magyarogli Ali pasa július 12-én, Ruszcsukban kelt levelét, amelyben várható érkezését jelentette be a brassóiaknak, egyben a szükséges előkészületeket sorolta fel, illetve megnyugtatta a városiakat, a felvonuló haderőtől nem lesz bántódásuk. A levélíró indítványának megfelelően a város megbízottat jelölt ki a törökökkel való személyes kapcsolattartásra.[103]

A csausz felbukkanása érthető kíváncsisággal, sőt minden jel szerint nyugtalansággal töltötte el Báthory Gábort, akinek követei másfél hónapja próbálták visszafordítani a kedvezőtlen folyamatokat a Portán, ám nem lehettek kétségei a küszöbön álló konfrontáció felől. Báthory sürgető levelek útján[104] a brassóiaktól a falai között tartózkodó törökök kiadását követelte, a város azonban kijelentette, a szultán követének biztonságát Brassóban kell szavatolni.[105] Mindez egyértelműen utal arra, hogy a város frissen erődített falai között Magyarogli portai védelmező árnyékában már a fejedelemváltás cselekvési tervéről folytak a tárgyalások. Július 27-én jelent meg Sztavorno György, egy moldvai bojár Brassóban,[106] ami azt sejteti, hogy Moldva szerepét is megtervezték a jelenlévők a küszöbön álló Báthory-ellenes fellépés során. A városgazdai bejegyzésekből kitűnik továbbá, hogy Havasalföld felé is felélénkült a városi levelezés.[107] Ilyen körülmények között hajmeresztő diplomáciai manővernek számított, hogy mindeközben a szászok nem adták fel a bécsi udvar bevonásához fűződő reményeiket sem. II. Mátyásnak egy 1613. augusztus 5-én titkos tanácsosai számára adott utasításából ugyanis az derül ki, hogy a Szász Universitas ismét követséget küldött hozzá, amely ekkor éppen Szatmáron tartózkodott, és kitartóan pa-

---

[99] Uo. 221.

[100] Hegyes: Diarium, 464.

[101] Pályájára és Bethlennel valókapcsolatára l. részletesen *Sudár Balázs* e számbeli írását.

[102] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 226.

[103] Magyarogli Ali pasa levele a brassói bírónak. Ruszcsuk, 1613. július 12. A brassói levéltár privilégium-gyűjteményéből származó török iratokat *Mihail Guboglu* adta ki 1965-ben, így a továbbiakban e kiadásból idézem: *Mihail Guboglu*: Şapte documente turceşti din arhivele Braşovului privind relaţiile Transilvaniei cu Poarta Otomană la începultul secolului al XVII-lea. Revista Arhivelor 8. (1965: Nr. 1.) 241–245.

[104] 1613. július 19-ről és 25-ről: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 228., 231.

[105] Andreas Hegyes arról is tudott, hogy Brassóban kifejezett védőőrizetet kellett biztosítani az öreg csausznak, mivel a fejedelem mellé állt Giczy emberei mindenáron megpróbáltak a közelébe férkőzni. Hegyes: Diarium, 465–466.

[106] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 232.

[107] Uo. 233.; Megjegyzendő, hogy a havasalföldi levelezés továbbra is irányulhatott a vajdára és a felvonuló törökökre egyaránt.

naszkodott Báthory tirannussága ellen. A Habsburg-uralkodó a fennálló helyzetben úgy határozott, hogy a szászokat nem szabad elhanyagolni, ezért nevezzenek ki biztosokat a sérelmeik orvoslására vonatkozó lehetőségek megállapítására.[108]

Bármit is végezhettek a brassói tárgyalások során az érintettek, az óvatos városvezetés továbbra sem vállalkozott nyílt szakításra Báthory fejedelemmel. Július 31-én két városi tanácsúr, Thomas Blauweber és Hans Georg indultak útnak Szebenbe, méghozzá nem is üres kézzel. Ezer forint adót vittek, illetve fegyvereket (sisakot, páncélzatot) további 364 forint értékben.[109] Mivel a csausz még Brassóban tartózkodott, mindez az ő tudtával történt. Feltételezhetjük tehát, hogy maga a Porta sem kifogásolta a brassóiak eljárását: látszólag kedvében járni Báthory Gábornak, míg meg nem érkezik a török haderő Bethlen Gábor trónra segítésére. Blauweberék egyébként a fejedelem mellett maradtak, hiszen augusztus 13-án még a szászsebesi táborba küldték utánuk a város utasításait,[110] hazatérésükről pedig csupán augusztus 20-án értesülünk.[111]A brassói urakat lényegében túszként tartotta maga mellett a fejedelem, hiszen szabadon engedésüket Hüszejin csausz kiadásához, és Brassó egyértelmű — számára kedvező — állásfoglalásához kötötte.[112]

A brassói tanács 1613 nyarán tanúsított magatartását vizsgálva feltűnő a város időnként már-már a következetlenség határát súroló, lavírozó magatartása a két fél, Báthory Gábor és a törökök közötti hadviselés során. Ebben az esetben ugyanolyan jelenséggel szembesülünk, amely már Weiss Mihály tevékenysége során is szakadáshoz vezetett a városvezetésben, és ami lényegében véve az erdélyi szászokat is megosztó németes és törökös párt szembenállásából sarjadzott ki. Andreas Hegyes tanácsúr szemtanúként számol be arról a szóváltásról, amely augusztus 4-én, a török hadak felvonulásának biztos tudatában zajlott le a városbíró és Johannes Benkner között, és ami kis híján tettlegességig fajult. Benkner ugyanis — Weiss Mihály Báthory-ellenes politikájának folytatójaként — minden követ megmozgatott a törökök behívása és az aktuális fejedelemjelölt, Bethlen Gábor trónra segítése érdekében. Politikája azonban nem váltott ki osztatlan lelkesedést a városban, hiszen a Weisst követő Johann Draudt bíró állt annak a befolyásos patríciusokat tömörítő csoportnak az élén, amely a Báthoryval való megbékélést pártfogolta. Úgy tűnik, ebben a helyzetben a belviszály határára sodródott városi tanács helyett a Százak Tanácsa mondta ki a

---

[108] „Und nach dem wir von unserm Obristen zu Sakhmar berichtet werden,wie daß kurtz verwichner tagen die gantze Sächsische Nation ainen gesandten zu ihme geschickht, und etliche puncten, wie ir hinbey zusehen, weilln ihnen ye ainmahln deß Bathori Tyranney lenger zuertragen unmüglich, anbringen laßen, damitt nun gemelte Nation vun unß zum öfftern vertröster maßen nicht hülffloß gelaßen, sondern beede unsere räth, der Urschenbeckh [ti. Georg Bernhard von Urschenbeck] und Doroczy [deregnyői Daróczy Ferenc], alls die ir unnß hierzu zu commißarien fürgeschlagen, allspaldt dahin abgeferttigt werdenn, sollet ir disemnach die nottwendige instruction auff sy allspaldt verfaßen, und unnß unverlengt zue außferttigung ybersenden." II. Mátyás titkos tanácsosainak. Regensburg, 1613. augusztus 5.: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 162. fol. 4–7.

[109] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 234.

[110] Uo. 239.

[111] Uo. 243.

[112] Hegyes: Diarium, 467.

végső döntést: Magyaroglit szívélyesen kell fogadni, de a fejedelemmel sem kerülhet nyílt kenyértörésre sor.[113] A józan döntés hátterében nem alaptalanul sejthetjük a belháborúba belefáradt város túlbiztosításra épülő, az erőviszonyok végleges kialakulásáig várakozó álláspontot képviselő cselekvési tervét.[114]

A városgazda 1613. augusztus 9-én jegyzett be először olyan adatot számadáskönyvébe, amely már a török sereg felvonulásáról árulkodik: ekkor Magyarogli Ali pasa elé brassói futárt szalasztottak levelekkel Havasalföldre.[115] A vele fenntartott kapcsolatért a város „török referense", Johannes Benkner felelt.[116] Rajta kívül azonban természetesen a városi tanácsosok nagy része is feladatot kapott a törökök fogadása során. A városvezetés ugyanakkor folyamatosan kapcsolatban maradt a Báthoryt támogató székelyföldiek táborával is,[117] mi több, a látszat fenntartása végett augusztus 16-án brassói darabontokat — noha mindössze két tizedet — is vezényeltek közéjük.[118]

A Havasalföld felől közelítő török–tatár–havasalföldi[119] haderő első egységei augusztus 21-én érkeztek meg Brassó alá, és Óbrassóban helyezték el őket.[120] Úgy tűnik, ekkor végképp megszakadt az érintkezés a fejedelemmel, a brassóiak csupán Fogarassal — zömében fogarasi bojárokkal[121] — maradtak kapcsolatban, hiszen augusztus végén brassói futárokat könyveltek velük kapcsolatban.[122] A Báthoryval a végéhez közeledő levélváltás utolsó hírmondójaként futott be Giresch Jakab brassói futár 21-én, aki — Báthory egyik emberével együtt — az Óbrassóban táborozó tatárok fogságába esett. A fejedelem levelét hordozókat Tatár Cselebiék egyértelműen ellenségként kezelték, a náluk talált levelet feltörték és felolvasták a táborban. A tatárok vészjósló magatartása egy-

---

113 Uo.

114 A város Benkner-párti táborának köszönhetjük azt a városbíró politikáját kritizáló kora újkori brassói falfirkát, amelyet egyenesen a bíró házának falára festettek: „Du Richter, warumb bist du so ein gottlos Mann und lässt die Leut so plagen? Willst auch nit wissen, was du glauben kannst." Hegyes: Diarium, 467.

115 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 238.

116 Erre utaló adat a városi számadáskönyvekben elsőként augusztus 19-ére vonatkozóan olvasható, ekkor könyvelték ugyanis a városban azt a szolgát, aki Benkner parancsára Magyaroglihoz utazott Havasalföldre. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 242.

117 Uo. 241., 243.

118 Uo. 241.; Andreas Hegyes úgy tájékoztat erről, hogy a brassói darabontok kiküldése csupán a székelyek gyanakvásának elaltatását célozta. Mi több, a 16-án menetkész teljes századot a városkapuból fordították vissza, mivel hírét vették a Porta Báthory Gábor ellen érkező, közelgő hadainak. Hegyes: Diarium, 467.

119 A tatárok vezetői közül név szerint említik Ali Mirzát, akinek augusztus 26-án külön tételként számoltak el élelmiszereket. Ezenfelül említik Delliman „hadnagyot", illetve a már említett Sahin Girájt, akinek szolgái érkeztek Brassóba szeptember 25-én. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 247. 266.; Andreas Hegyes továbbá említést tesz Tatár Cselebiről és Balánról, a csupán Mirza névvel jelölt tatár főember testvéréről. Hegyes: Diarium, 468.

120 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 244.; Valószínűleg erről az első seregrészről tesz említést Magyarogli Ali pasa egyik bizonytalan keltezésű, ám feltétlenül augusztusban íródott levele Benknernek, amelyben bejelenti ezer iszlám katona érkezését Brassó falai alá. Egyben azt is tudatta, hogy személyes bevonulása a városba egyelőre várat magára. Magyarogli Ali pasa levele Johannes Benknernek. Havasalföld, 1613 augusztusa. *Guboglu, M.*: i.m. 245–246.

121 Hegyes: Diarium, 253.

122 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 246.

értelmű üzenetet sugallt a brassói vezetés felé: a többfelé kacsintó politika ideje lejárt, a jövőben egyedül Magyaroglitól fogadhatnak el üzenetet.[123] Ez egyben a városban dúló pártharc végét is jelentette, hiszen az események tükrében már egyedül a Benkner-féle iránynak maradt létjogosultsága a város politikájában.

Magyarogli és a brassói városvezetés személyesen csupán augusztus végén lépett kapcsolatba. Christoph Greissing a város parancsára már 21-én csatlakozott a pasa havasalföldi táborához,[124] és három napot töltött ott. A pasa rögvest értesítette a brassóiakat Greissing megérkezéséről, és arról is tájékoztatta őket, Erdélybe vonulása még várat magára, mivel be kell várjon néhány tatár csapatot is, valamint István moldvai vajda seregét. Leveléből az is kiderült, hogy nem jártak hiába a brassói urak a törökök udvarlására: miként többször hangsúlyozta, részletesen beszámolt a szultánnak a brassóiak igazáról.[125] Greissing tevékenységénél azonban sokkal jelentősebb Benkneré, aki személyesen és levelezés útján is állandó kapcsolatot tartott a pasával, Magyarogli pedig különös figyelemmel övezte őt a tárgyalások során. Benkner kiváltságos helyzetével teljesen összevágott a pasa azon kérése is, hogy Brassóba jövetele előtt néhány fontos kérdésben kifejezetten Benknerrel akart tárgyalni. Augusztus végén, talán szeptember elején még Havasalföldön kelt levelében arra utasította a városvezetést, hogy a brassóiak előtt álló feladatok és szolgálatok megbeszélése végett küldjék el hozzá Benknert, és majd vele együtt vonul be a városba. Árulkodó volt az a követelése is, hogy Benkner egyedül, egy órával korábban érkezzen, mint a fogadására indított városi különítmény.[126] Tudjuk, hogy Benkner szeptember 26-án és 31-én is átvágott a havason, hogy megjelenjen a pasa színe előtt. Elsőként Andreas Hegyes és Johannes Hirscher, másodszor csak Hirscher tartott vele, ám kétség sem férhet ahhoz, hogy a brassóiak szószólója mindvégig Benkner maradt.[127]

A brassóiak ekkoriban vették kézhez Naszúh pasa nagyvezír augusztus 16-án Konstantinápolyban kelt levelét, amelyben megerősítette a Magyaroglitól már korábban kész tényként közölt hírt: a szultán elűzi trónjáról Báthory Gábor fejedelmet. Naszúh — amellett hogy részletesen beszámolt a várható haderő összetételéről — kitért a brassóiak többszörösen is bizonyított hűségére, és arra kérte a városvezetést, levelének mását küldjék szét más erdélyi városokba is, nehogy felesleges pánik legyen úrrá az országon érkezésük miatt.[128] A város magas rangú követei még augusztus 28-án tették tiszteletüket Magyaroglinál,[129] akivel nyilvánvalóan a bevonulás részleteiről értekeztek.

---

[123] Hegyes: Diarium, 468.

[124] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 242.

[125] Magyarogli Ali pasa levele a brassói tanácsnak. Havasalföld, 1613. augusztus 24. előtt: *Guboglu, M.*: i.m. 247–248.

[126] Magyarogli Ali pasa levele Binder Jánosnak és a brassói tanácsnak. Havasalföld, 1613. augusztus vége: *Guboglu, M.*: i.m. 250–251.

[127] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 250.; Hegyes: Diarium, 469–470.

[128] Naszúh pasa nagyvezír levele a brassói főbírónak. Konstantinápoly, 1613. augusztus 16.: *Guboglu, M.*: i.m. 237–239.

[129] Hegyes: Diarium, 470.

A felvonuló török sereg végül több hullámban közelítette meg a szász várost: a moldvai vajda Hosszúfalunál,[130] maga a pasa Prázsmárnál[131] ütött tábort szeptember 2-án. A felek közötti egyenetlenségről árulkodik Andreas Hegyes azon megjegyzése, miszerint a felvonulás sehogy sem egyezett a brassóiak terveivel.[132] A városnak mindenesetre nem sok cselekvési szabadsága maradt, így az ilyenkor szokásos szertartások sem maradhattak el: a közösség tisztelgő ajándékait szállító, szintén magas brassói méltóságokból álló küldöttség szeptember 4-én indult útnak a török tábor felé.[133] A jelek szerint Magyarogliék Brassóba vonulása volt az a tárgyalási pont, ami érthető módon komolyabb ellenállást váltott ki a városvezetésben, és felerősödtek azok a hangok, amelyek Benknerrel szemben elutasították a törökökkel való együttműködést.

A brassóiak bizalmatlanságát támasztja alá az a kínos jelenet, amely szeptember 4-én játszódott le a két fél között. Az ajándékok prezentálását követően ugyanis Magyarogli magához rendelte a brassói elöljárókat, ám azok (Benkner, Hegyes és Simon Loy) olyannyira vonakodtak ettől, hogy csak a felingerelt pasa kifejezett parancsára, „kényszerűségből" kerekedtek fel a török táborba.[134] A török sereg végül szeptember 7-én vonult be Brassóba, pontosabban a környékre, hiszen a városvezetés elérte, hogy idegen erőket ne kelljen a városfalon belülre engedni. Az előkelőket a Greissing család külső majorságában helyezték el.[135]

A Greissing-birtokon természetesen egymást váltották a városi méltóságok: az állandóan ott tartózkodó Benkner mellett Georg Nadescher, Andreas Hegyes, Simon Loy rótták le végső soron igencsak kelletlen tiszteletüket a baráttá tett ellenségek előtt,[136] azaz szinte folyamatos volt a forgalom a tábor és a város között. Johann Draudt bíró viszont nem jelent meg, sem ekkor, sem korábban, arra a nyilvánvaló kifogásra hivatkozva, hogy a bíró nem hagyhatja el veszély esetén a várost. Mint láttuk, Draudt nem támogatta a Benkner által a törökökkel és Bethlen Gáborral kovácsolt tervet, ellenérzésének többször hangot is adott. Feltételezhetjük, nemtetszésének kellő táptalajt adott a tény, hogy Benknerrel szemben szót emelt a Báthoryval való őszinte megegyezés mellett, ami bizonyára a pasa előtt sem maradt titokban. Nem lehetett alaptalan a brassói bíró bizalmatlansága, hiszen akár árulással is megvádolhatták volna, a kényes helyzetben pedig könnyen a tatárok rabszíján találhatta volna magát. Ebben az esetben nyilván a bírói tisztre is akadt volna jelentkező, talán éppen Benkner személyében, hiszen könnyen elképzelhető lett volna egy olyan szituá-

---

[130] Németül Siebendörfer, a ma Négyfalu (Săcele) néven ismert településcsoport része.

[131] Németül Tartlau, románul Prejmer.

[132] Hegyes: Diarium, 470.

[133] A megajándékozottak között találjuk Magyarogli Ali pasát és fiát, a basa tihóját, Ihtár csauszt, Radul vajdát és Bernardo nevű „nagy posztelnyikját", az ajándékok értéke összesen csaknem 500 forintot tett ki, ezenfelül nagyobb mennyiségben szállítottak élelmiszereket — különösen nagy tételt jelentett a pasának prezentált 9 ejtelnyi pálinka — a törökök elé. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 252–253. A moldvai vajdáról csupán 1613. szeptember 13–14-től tesznek említést, valamint Miklós nevű deákjáról és más magas rangú bojárokról. Uo. 259–260.

[134] Hegyes: Diarium, 470.

[135] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 255.

[136] Uo. 256.; Az urak 44 napot voltak úton, visszatértüket november 9-én könyvelték Brassóban. Uo. 283.

ció, amelyben Bethlen fejedelemsége egyben bíróváltással is járt volna Brassóban – nevezetesen a minden tekintetben Weiss Mihály méltó örökösének tekinthető Benknert juttatva előnyökhöz. Mindez azonban bizonyíték híján jelenleg nem egyéb feltételezésnél. A források alapján ugyanis csupán annyi állítható bizonyosan, szeptember 7-én Magyarogli akár a fiát is hajlandó lett volna túszként Brassóba küldeni, hogy meggyőzze a bírót békülékeny szándékáról. Mivel azonban Draudt továbbra sem állt kötélnek, a pasa „beérte" azzal, hogy nagyobb mennyiségű hadianyagot szállítottak a városiak a török táborba, illetve a bírót helyettesítendő városi katonákat és tanácsurakat rendeltek a továbbvonuló sereg mellé.[137]

Mindezek alapján Draudt bíró és Magyarogli pasa viszonya semmiképpen sem nevezhető szívélyesnek, sőt úgy tűnik, a közöttük tapasztalható feszültséget Brassóból is gerjesztették. Andreas Hegyes maga számol be arról, hogy a pasa mellett tolmácsként működő Horváth György Draudt ellensége — és minden valószínűség szerint Benkner barátja — volt, és mindent megtett a bíró tekintélyének aláásására. Ám ott találjuk a pasa körül udvarló brassóiak között a Benkner-rokonsághoz tartozó Christian Benkner városi jegyzőt is, akiről Hegyes rosszallóan jegyezte meg: annak ellenére Magyarogli mellett tartózkodott, hogy senki sem küldte oda. A szemtanú elmondása alapján tudhatjuk, a Benkner-párt tevékenykedésének köszönhetően Magyarogli odáig jutott, hogy Draudtot nyíltan a szultán ellenségének nevezte.[138] Ennek függvényében a brassói tanácsurak berendelését is az a bizalmatlanság indokolhatta, amelyet Magyarogli a városbíró iránt érzett. A Draudt-párt azonban nem adta meg magát egykönnyen: szeptember 8-án kereken megtagadták a pasa kérését, ami a jelenlévő több ezres török–tatár sereg árnyékában nem kis bátorságról árulkodott. Ezzel viszont Magyarogli türelme is véget ért, és olyan hangnemben válaszolt a brassóiaknak, hogy delegáltjaik (Hegyes, Benkner és Loy[139]) már másnap jelentkeztek a török táborban.[140] A brassóiak képviselői már innen köszöntötték az érkező István moldvai vajdát szeptember 12-én.[141]

A brassói elitben tapasztalt ellenségeskedés rendkívül veszedelmes volt a kialakult helyzetben. Magyarogli pasa ugyanis szeptember 17-én megnevezte az áruló brassóiakat,[142] és kiadatásukat, illetve 70.000 forint váltságdíjat követelt a várostól. Bár az összeget végül sikerült leszállítani 6.000 forintra, mindenki számára világos volt a tanulság: a városi pártharcok „török fórum" elé vitele csakis kárt okozhat Brassónak.[143] Ezek után a tábor szeptember végén las-

[137] Hegyes: Diarium, 471.

[138] Uo.

[139] Érdekes módon a városgazda, Johannes Christiani úgy tájékoztat erről, hogy nem Benkner, hanem egy másik tanácsúr, Georg Nadescher jelent meg ekkor Magyaroglinál. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 256.

[140] Hegyes: Diarium, 472.

[141] Uo.; A városgazda feljegyzéseiben is e naptól kezdődően könyvelik a moldvai elöljáróknak küldött kisebb-nagyobb tisztelgő ajándékokat. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 259.

[142] Johann Draudt városbíró, Johannes Christiani városgazda, illetve Michael Forgatsch, Michael és Daniel Fronius, Johannes Hirscher és Thomas Riemer tanácsurak személyében. Hegyes: Diarium, 472.

[143] Uo.

san megindult Erdély belseje felé. Már elhagyták Vidombákot,[144] mire megérkezett Sahin Giráj serege is, a becslések szerint 15.000 tatárral.[145] A brassói tanácsurak már úton voltak a Báthory fejedelem ellen vonuló Magyarogli táborával, mire a délnyugat felől Bethlen Gáborral felvonuló Iszkender pasa levele szeptember 25-én befutott a szász városba, a többször említett „összekötő", Deli Musztafának köszönhetően.[146] Iszkender pasa Bethlen Gábor kíséretében október 5-én vonult fel Gyulafehérvárhoz, ahol csatlakoztak Magyarogliékhoz. A jelenlévő brassói delegáció másnap tette tiszteletét az újonnan érkezett hatalmasságok előtt.[147]

A táborban Benknerék brassói delegációjához október 15-én csatlakoztak a szász székek és városok küldöttei, így három nap múlva a teljes szász náció képviseletében kísérték be a „német urak" a „törökös" Bethlen Gábort fejedelemségére.[148] Bethlen megválasztására október 23-án került sor, az erdélyi országgyűlés keretén belül ugyan, de az oszmán jelenlétnek köszönhetően erősen vitatott körülmények között. Ekkor esküdtek fel a kíséretében jelenlévők is az új uralkodó hűségére, közöttük a brassói Johannes Benkner és szász társai, fogadván, hogy új urukhoz mindenben hűek és igazak lesznek.[149] Kétségkívül emelkedett pillanat lehetett ez Benknerék számára, még a törökök nyugtalanító közreműködése ellenére is, hiszen háromesztendőnyi belháború, megannyi anyagi és személyes áldozat után maguk is a győztes oldalán álltak, egy olyan fejedelem oldalán, akinek trónrajutásában nem csekély szerepet játszottak. Maga Johannes Benkner pedig — Weiss Mihály politikájának méltó örökébe lépve — érdemei elismeréseként a fejedelmi tanácsba is bejutott.[150]

---

[144] Németül Weidenbach, románul Ghimbav.

[145] Hegyes: Diarium, 473.

[146] ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 266.

[147] Hegyes: Diarium, 475.

[148] Uo. 475.

[149] Uo. 477.

[150] Ha áttekintjük a fejedelemi vagy helytartói tanács ismert szász tagjainak névsorát 1541 és 1690 között, több érdekes következtetés is levonható. Egyfelől arra lehetünk figyelmesek, hogy bár a szebeniek dominanciája mindvégig tetten érhető a központi hatalom holdudvarába kerülő szászok között, a szászság egészének képviseletével felruházott szebeni tisztségviselő csupán a fejedelemség-kor végén, az 1660-as évektől tett szert kizárólagosságra e téren. Bizonyosan a Szász Universitason belüli hatalmi átstrukturálódás fontos mérföldköve ez az időszak, hiszen 1660 után lényegében megszűnt a nagyobb szász centrumok képviselete a fejedelmi tanácsban, ez pedig szükségszerűen a szebenitől eltérő politikai irányvonalak létjogosultságának felszívódását feltételezi Szászföldön az 1658-ban kirobbanó nagy erdélyi uralmi válságot követően. Másfelől a tanácsos-listát szemlélve az is feltűnő, hogy jellemzően városbírák és királybírák, tehát a szász hatalmi hierarchia csúcsának képviselői kerülhettek a fejedelemi hatalom közelébe. Trócsányi Zsolt irányadónak számító adatai azonban egy ponton módosításra szorulnak: Johannes Benkner — a második e néven — ugyanis nem brassói városbíróként került a fejedelmi tanácsba, „egyszerű" szenátor volt csupán, aki rövid ideig a városgazdai tisztséget viselte. Ő az egyetlen a felsorolásban, aki alacsonyabb hivatala dacára a fejedelem tanácsura lehetett. A fentiek alapján joggal gondolhatjuk, hogy Benkner az új fejedelem trónra segítése körül szerzett rendkívüli érdemeinek köszönhette a megkülönböztetett figyelmet. Vö. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 22–39.; ill. *Horn Ildikó* e számbeli írását.

Tanulságok

Az elmondottakból feltétlenül levonható néhány elgondolkodtató következtetés. Egyfelől a brassói források és a szász nézőpont beemelése Bethlen Gábor korának kutatásába új árnyalatokkal gazdagítja a fejedelem trónra kerülésének egyébként sem színtelen eseménysorát. Ebben a megvilágításban hangsúlyosabb szerepet kapnak azok a belső törekvések, amelyek a Habsburgok *Haubtkrieg*-koncepciója és az oszmánok nagyon is érzékelhető erőfölénye között játszottak szerepet a térség hatalmi viszonyainak alakításában. Másfelől figyelemreméltó az 1611 és 1613 között Brassó által összefogott, Báthory Gáborral szembeni erdélyi ellenállás íve, amely a németes irányvonal mentén Bécsben aktivizálódó Kendy-emigrációt és a Habsburg-megbízottakat, majd a törökös párt hagyományainak megfelelő fejedelemváltás első jelöltjét, Giczy Andrást követően végül Bethlen Gábor és portai támogatói mellett kötelezte el magát. Az is nyilvánvaló, hogy a Báthory fejedelem megbuktatására törő erők semmiképpen sem köthetők egyetlen csoportosuláshoz, hiszen szászok, székelyek, magyar főrendűek egyaránt közreműködtek benne.

A szászok (köztük mindenekelőtt a brassóiak), akik a maguk részéről kétségbevonhatatlanul a Báthory-ellenes mozgalom élén jártak, a vizsgált esztendőkben elismerésre méltó diplomáciai manőverezést folytattak, ez pedig a közösség egészére nézve is fontos üzenet hordozója. Nyilvánvaló, hogy a szászság látszólag egységes irányítása ellenére is megosztott volt, és akár homlokegyenest eltérő állásfoglalások is párhuzamosan jelen lehettek az Universitas egyes közösségei között. Az Universitas erejét jelzi azonban az a tény, hogy még ilyen körülmények között is, saját, belső ellenzékét megkerülve képes volt az összehangolt cselekvésre és a rendi nemzet egészére vonatkozóan irányadó prioritások kidolgozására és érvényre juttatására. Az 1611–1613-ban történteket elemezve a szász diplomácia rugalmassága is világossá válik: szó sincs a szászok minden áron érvényre juttatott német- vagy Habsburg-barátságáról, sokkal inkább egy józan, az aktuális hatalmi erőviszonyokhoz messzemenően alkalmazkodó politikai kurzusról. Mindez azt sugallja, hogy az erdélyi rendi nemzetek történetének szisztematikus vizsgálata további értékes adalékokkal szolgálhat mind a fejedelemség, mind az egész régió történetének kutatása során.

THE ROLE OF BRASSÓ/KRONSTADT AND TRANSYLVANIA SAXONS IN PRINCE GABRIEL BETHLEN'S SUCCESSION TO THE THRONE

by Zsuzsanna Cziráki
(Summary)

Focusing on the activity of Saxons in the power conflicts in Transylvania 1610–1613, the paper highlights new research results referring to the rule of two princes of Transylvania, Gabriel Báthory (1608–1613) and Gabriel Bethlen (1613–1629). Drawing both on unique Saxon sources (Stadthannenrechnungen) concerning the city of Brassó/Kronstadt (today Braşov, Rumania) and on

significant sources found in the Austrian State Archives, the paper analyses internal affairs in Transylvania linked to the activity of the opposition groups led by the Saxons — chiefly by the city of Kronstadt — against prince Gabriel Báthory. The study also discusses special diplomatic aspects concerning the conflict of the two great powers in the region, the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, and the ability of Saxons to participate in the course of events. The sources and conclusions presented in the paper seem to confirm the assertion that the privileged community of Transylvania Saxons was divided by partial interests. Research results also throw light upon the strategy of the third nation of Transylvania, namely the Saxons, how to overcome intentions of the central power in order to cut back privileges rooted in the territorial autonomy. Moreover, the sources enlighten two important factors of the Saxon diplomacy: the way of a profoundly harmonized action in case of the territorial dispersed community of the *"Universitas Saxonum"*, and their flexibility enabling a balanced and rational tactic in the communication with both Empires, Habsburg and Ottoman. Summarizing the outcomes it can be declared that a systematic and source-oriented survey on the common history of the Transylvanian nations can reveal further results of high importance, regarding the history of the Transylvanian nations, that of the Principality of Transylvania and Central-East Europe.

Oborni Teréz

BETHLEN GÁBOR ÉS A NAGYSZOMBATI SZERZŐDÉS (1615)

„Miután Bethlen Gábor az Erdély feletti uralmat elnyerte, úgy gondolta, hogy a fejedelemség megtartására felettébb szükséges, hogy három dolgot megtegyen. Mindenekelőtt a győzhetetlen török császár [értsd: a szultán] tetszését a köteles hálával megnyerni. Azután Mátyás császárnál, a keresztény világ uralkodójánál, kinek udvarában maró rágalmakkal halmozták el, tettéről és fejedelemségéről számot adni. Végül országa népének a békére és egyetértésre való törekvésével s a régebbi jogtalanságok teljes elfeledtetésével meggyőzve annyira megnyerni magának, hogy [...] a hazának rút romladékait az előbbi épségbe helyrehozzák és felvirágoztassák."[1] – a történetíró Bojti Veres Gáspár összegezte így az uralma kezdetén Bethlenre váró teendőket, amelyek mindegyike külön-külön sem jelentett kis feladatot az új fejedelem számára. Bethlennek azonban 1613 után néhány esztendő leforgása alatt sikerült a Báthory Gábor után rá maradt súlyos külső és belső helyzeten úrrá lennie. Közel két esztendő küzdelmes tárgyalássorozata, számos összetűzés és vádaskodás után végül az 1615. évi nagyszombati szerződés rendezte újra Erdély és a Magyar Királyság közjogi viszonyát, illetve alakított ki a magyar királlyal és a királysággal egyfajta átmeneti és elvi *modus vivendi*-t.

Összeütközések a határ mentén

Bethlen ismert módon, oszmán támogatással megvalósult hatalomra kerülése szétzúzta azt a nehezen létrehozott, a királyság politikai vezetése számára is elfogadható, de meglehetősen labilis elvi alapon álló közjogi helyzetet, amelyet a Báthory Gáborral 1613. április 11-én megkötött pozsonyi megállapodás rögzített.[2] Méghozzá alapjaiban zúzta szét, II. Mátyás ugyanis Báthory Gá-

[1] *Bojti Veres Gáspár:* A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In: Bethlen Gábor emlékezete. Vál., szerk., bev. Makkai László. Bp. 1980. 56.

[2] A pozsonyi megegyezés kimondta, hogy Báthory Gábor marad Erdély fejedelme, Magyarország neki alávetett Részeinek ura és a székelyek ispánja, és ugyanígy legyenek az ő utódai is. A magyar királyok Erdélyt a szabad fejedelemválasztási jogukban most és ezután is meg fogják tartani. Báthory és fejedelmi utódai a magyar királynak szigorúan kötelezve legyenek a megállapodás betartására. A fejedelem kötelezte magát, hogy minden ellenséggel szemben — a törököket kivéve — megsegíti a magyar királyt; továbbá, hogy Erdélyt, valamint az uralma alatti megyéket és várakat másként, mint ahogyan most van, nem idegeníti el a Magyar Koronától. Emellett a magyar király és utódai ellen, illetve Magyarország és szövetségesei ellen soha semmilyen támadást nem fog kezdeményezni, vagy abban részt venni; az 1606. évi bécsi békét, amennyiben az nem mond ellent a szabad

bor halála után érvénytelennek tekintette a megállapodást, és alkalmasnak látta az időt, hogy az erdélyi állam fennhatósága alatti Részeket (*Partium*) visszafoglalja, sőt mint majd látni fogjuk, Erdéllyel kapcsolatban ennél merészebb terveket is megvalósíthatónak gondolt. Mivel Bethlent a Porta helyezte tisztségébe, a törökök emberének, mi több, általuk kijelölt kormányzónak tartották, így nem volt meglepő, hogy őt a királyságban ellenségesen fogadták.[3] A személyével és törökösségével szembeni ellenszenv kifejezése mellett kiváló alkalom kínálkozott arra, hogy az Erdéllyel kötött szerződéseket érvénytelennek tekintsék, a fejedelemség és a királyság kapcsolatának újrarendezését pedig megkíséreljék.

A határ menti királyi várak katonasága felsőbb utasításra azonnal megkezdte az akciókat a fejedelemség határvidéke, a partiumi területek ellen.[4] Ferdinánd főherceg (a későbbi II. Ferdinánd) még 1613 novemberében kiadott rendelkezésére elsősorban a Báthory-várakat (Ecsedet, Husztot, Kővárt, Nagybányát, Tasnádot) igyekeztek elpártoltani a fejedelemtől.[5] Egy másik levelében ugyancsak Ferdinánd arra utasította Dóczy András szatmári főkapitányt (1609–1618), hogy ha Váradot és az Erdélyen kívül való megyéket „occupálhatják, occupálják".[6] Az első időkben Thurzó György nádor (1609–1616) is meglehetős gyanakvással fordult az oszmánok iránt elkötelezett fejedelem felé.[7] Thurzó úgy nyilatkozott, hogy szíve szerint való volna, ha a korábban királysághoz tar-

választásnak és a megegyezésnek, minden pontjában megtartja. Viszonzásképpen a magyar király megfogadta, hogy Erdélyt és a fejedelemnek alávetett Részeket szükség esetén ugyanúgy megsegíti, valamint ezeket a területeket fejedelem uralmában, régi jogaiban és kiváltságaiban megtartja. Sem nyíltan, sem titkon semmit sem tesz ellene. A további pontok kimondták, hogy Báthory fejedelem és utódai a királyi hadakat, amikor arra szükség mutatkozik, beengedik Erdély területére. Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Bearb. Roderich Gooss. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9). Wien 1911. 416–419.; vö. *Oborni Teréz*: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 111–122.

[3] A Bethlen életét taglaló munkák mind bemutatják Bethlen megválasztásának történetét és közvetlen következményeit, természetesen más-más szemlélettel – közülük vö. *Szilágyi Sándor:* Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalása. (Értekezések a történeti tudományok köréből 6.) Pest 1867.; *Acsády Ignác – Gindely Antal*: Bethlen Gábor fejedelem udvara 1580–1629. (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp. 1890.; *Rugonfalvi Kiss István*: Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Bp. 1923.; *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Bp. 1929.; *Demény Lajos*: Bethlen Gábor és kora. Bukarest 1982. 19–20.; *Csetri Elek*: Bethlen Gábor életútja. Bukarest 1992. 52–68.

[4] Lukinich Imre úgy ítélte meg, hogy Bethlen megválasztását követően a bécsi udvar, felmérve a helyzetet, lemondott Erdély visszavételének tervéről, és csak a partiumi területeket akarta visszafoglalni. Ez azonban nem így volt, az udvar az Erdély megszerzésére és Bethlen letételére irányuló terveket ezt követően sem adta fel. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp. 1918. 232.

[5] Ferdinánd főherceg parancsa Dóczy Andrásnak, 1613. nov. 3.: Történelmi Tár 2. (1879) 219.

[6] Ferdinánd főherceg parancsa Dóczy Andrásnak, 1613. nov. 10.: *Lukinich I.:* Erdély területi változásai i. m. 232.

[7] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. [a továbbiakban EOE] VI. (1608–1614) Bp. 1880. 319.; Thurzó levél. Történeti Lapok 2. (1875) 838–840.; Thurzó és Bethlen levelezése hamarosan kifejezetten gyakorivá és barátságos hangvételűvé vált, így nem csoda, hogy 1615-ben Homonnai Drugeth György egyik levelében már azt írta a bécsi udvarba, hogy ha a császár meghalna, ők ketten azonnal szövetkeznének az Ausztriai Ház és a katolikus religió ellen Magyarországon.

tozó, de most Erdélynél lévő négy megyét vissza lehetne csatolni.[8] Bethlen azonnal felmérte a helyzetet, hogy a fejedelemváltás körülményeire hivatkozva a Habsburg-hadvezetés amit csak lehet, megpróbál visszafoglalni Magyarországhoz, de azt is jól látta, hogy ha nem vigyáznak, ebből könnyen török háború alakulhat ki. Ő viszont úgy nyilatkozott, hogy semmit nem fog átengedni a királyságnak, Erdély határait meg akarja védeni, Váradot pedig — amely iránt ugyancsak igények mutatkoztak — meg akarja tartani.[9]

Mik voltak és voltak-e tervei a Magyar Királysággal Bethlen Gábornak a fejedelemség megszerzése utáni első esztendőkben? Annyit bizton állíthatunk, hogy az első évek nehéz bel- és külpolitikai helyzetében Bethlen semmiképpen nem akart katonai összecsapást. Mivel korábban számos elődje mellett szolgált katonaként és diplomataként különféle tisztségekben, azt pontosan tudta, hogy fejedelemségét mindkét nagyhatalommal el kell fogadtatnia. (Egy a későbbiekben idézendő levelében erre kifejezetten hivatkozik is.) A „másik impérium", azaz a magyar király és német-római császár beleegyezésére éppen úgy rá volt szorulva, mint a Portáéra. Már csak azért is törekednie kellett a királysággal a békés egymás mellett élésre, valamiféle megnyugtató megegyezésre, mert erdélyi támogatottsága sem volt teljes körű. Hatalomra kerülésekor nagy volt a felzúdulás az országban a török hadak miatt, a szászok kifejezetten lázadtak ellene, mielőbb le kellett tehát csillapítania a rendeket, meg kellett szilárdítania hatalmát belső ellenzékével szemben. Báthory Gábor zaklatott évei után végre békét kellett teremteni Erdélyben.

Mint már utaltam rá, 1613 őszén a királyi és nádori utasítások szólították fel a határ menti várakat az Erdélytől való elszakadásra, ami az év végéig nagyrészt meg is történt. Előbb Nagybánya és Kővár, majd Ecsed, Huszt és Tasnád várak, valamint a partiumi területek, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros és Kővár vidékének nagyobb része is elpártolt Erdélytől, és ez a folyamat a következő esztendőben is folytatódott.[10] Váradot azonban Bethlen rokona és híve, Rhédey Ferenc[11] kapitány szilárdan tartotta.[12]

---

[8] Thurzó nádor levele Dóczy Andrásnak, 1613. nov. 12.: *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 232.

[9] „Azon bizony felette igen csudálkozunk, holott az római császár urunk őfelsége és Erdélyország között való confoederationak az igen nyilván ellene lenne, és efféle derekas erősségeknek elszakadása soha ezeknek az tartományoknak nyilvánvaló romlása nékül nem lehetne, sőt örökös veszedelme következhetnék mind Erdélynek s mind Magyarországnak miatta: holott az török császár szintén úgy tudja Erdélynek Magyarországban való határit, mint szinte mi magunk és abból talpaallyát is másnak nem engedni akarván, valamit abban más részre birattatni megértene, soha tovább nem hadná, ha maga személye szerint kellene fáradni érette is. [...] Nincsen is ahhoz az erősséghez [ti. Váradhoz] sem császár urunknak, sem Magyarországnak semmi igazsága, az erdélyi pénzzel, adózásssal építtetett ház az [...], mi is kötelesek vagyunk hittel Erdélyországunknak határinak tehetségünk [szerint] való megőrizésére." Bethlen Gábor levele Dóczy Andrásnak, Kolozsvár, 1613. nov. 8.: *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor levelei. 1–3. Történelmi Tár 8. (1885) 214–215.

[10] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 233.

[11] Rhédey Ferenc (1560 k.–1621) végvári katona, majd Bocskai István mellé állt, később Báthory Gábor és Bethlen alatt Várad főkapitánya, Bihar és Máramaros vármegye főispánja, 1619–1620-ban, a fejedelem magyarországi hadjárata idején annak egyik fővezére.

[12] *Komáromy András*: Rhédey Ferenc váradi kapitány. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 170–190., 322–246., 424–468., a vonatkozó rész: 442–443.

A fejedelem 1614. január 13-án Szebenben kelt, Révay Péter koronaőrnek írt levelében[13] emlékeztetett arra, hogy az Erdély és Magyarország közötti „régi jó konföderációt" mindkét oldalról be kellene tartani, hiszen ezekre a rendek megesküdtek mindkét helyen.[14] Úgy vélte, ezt a szövetséget esküvés nélkül is meg kell tartani mindkét országrészben, hiszen „egy nemzetek lévén", egymáshoz igaz szívet kell viselni és a szent békességet minden áron megőrizni, s ő eszerint cselekedett eddig is, amire több bizonyítéka is van: amikor például a szultán hadai bent voltak Erdélyben, ő azokkal akarata szerint cselekedhetett volna, de még a királyság határának szélére sem akart velük menni, nehogy ellenséges lépésként tűnjön fel az ottaniak számára. Ezenfelül sem titokban, sem nyíltan a magyar király birodalmában semmilyen praktikát, szervezkedést nem folytatott, senkit elcsábítani nem igyekezett őfelsége hűségéről. Végezetül az is ezt bizonyítja, hogy ő most is nyugalommal eltűri, hogy Dóczy András Szatmárból és Lónyay András Kállóból folyvást embereket küldözgetnek az erdélyi határ menti várakba, és a kapitányokkal traktálnak, adományokat is ígérgetnek annak érdekében, hogy ezek elszakadjanak Erdélytől. Nem tudni, hogy szabad akaratukból teszik-e ezt, vagy pedig valami utasítást kaptak erre – Bethlen ezért kéri, hogy a császári-királyi tisztek hagyjanak fel a titkos fenyegetésekkel, ígéretekkel, hiszen ha „valami Erdélyhez való volt régtől fogva, azon nem kellene kapdosni".

Bethlen a következő hetekben követeket küldött a felső-magyarországi vármegyékhez, Thurzó nádorhoz, sőt — mint még látni fogjuk — magához II. Mátyás királyhoz is, akiknek a támadások és várfoglalások ellen panaszkodott, ezek azonban nem jártak sikerrel.[15] A Habsburg-kormányzat hideg, elutasító volt, bizonyára komoly esélyt láttak arra, hogy ha többet nem is lehet elérni, de a Részeket vissza lehet csatolni a királysághoz. Ezenközben megtörtént a követek általi kapcsolatfelvétel is, amelynek célja Bethlen részéről fejedelemségének elismertetése, a korábbi szerződések érvényének megerősítése, és így Erdély státusának rendezése volt.

A királysággal fennálló konfliktushelyzet és az elfoglalt várak híre természetesen a Portára is eljutott, ahonnan hamar fel is szólították Mátyást a várak visszaadására, a környékbeli török tisztségviselők pedig Bethlen szükség esetén történő fegyveres támogatására kaptak parancsot.[16] A fejedelem a maga részéről komoly hajlandóságot mutatott a konfliktushelyzet békés rendezésére, és ennek érdekében erőteljes diplomáciai tevékenységbe kezdett. Miközben az 1614. esztendő folyamán követei útján folytak a tárgyalások a magyar királlyal, Bethlen levelezésben állt a nádorral is, remélve, hogy Thurzó fel tud lépni a határ menti csatározások abbahagyása érdekében. Bethlen 1614. május 28-án a nádornak írt levelében tudatta, hogy a Váradra vagy más Erdélyhez tartozó vá-

[13] Bethlen Gábor levele Révay Péter koronaőrnek, Nagyszeben, 1614. január 13.: *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 8–10.

[14] Bethlen itt a „régi jó konföderatió" alatt a Báthory Gábor uralkodása idején született megállapodásokra utalt, mert azt is hozzátette levelében: ezek nem voltak olyan régen. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 8.

[15] Szilágyi Sándor áttekintése ezekről: EOE VI. 322.

[16] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 234–235.

rakba királyi hadakat befogadni nem fog, sem most, sem soha, mert nem akarja magára haragítani a törököket, akiknél — a korábbi fejedelmek példáját követve — „szép szóval, könyörgéssekkel, adományokkal" lehet biztosítani országa, azaz Erdély megmaradását. Továbbá ismételten tudatta a címzettel, hogy a szomszédos királyi tisztségviselők Erdély elleni akciói nem szűntek meg, mert azok titkon vagy nyíltan, haddal igyekeznek az Erdélyhez tartozó várakat, városokat és területeket „elszakasztani", holott nyilvánvaló békekötés van érvényben a fejedelemség és a királyság között. Mindezek megtárgyalására Sarmasághy Zsigmondot, Kapy Andrást és Weihrauch Dávid deákot, Kőhalomszék királybíráját küldte követségbe a nádorhoz.[17] Johann (Anton) Barvitius császári udvari tanácsoshoz (*Reichshofrat*) írott levelében 1614 májusában kérte, hogy ő is járjon közbe a Habsburg-uralkodónál a határ meni várak visszaadatása érdekében.[18] 1614 novemberében Bethlen és az erdélyi három rend közös hitlevelet adott ki arról, hogy amíg a követek általi tárgyalások folynak, addig a maguk részéről megfogadják, hogy a határ menti várakat nem támadják meg, és sem nyíltan, sem titokban semmilyen ellenséges szándékú lépést nem tesznek a magyar király és birtokai ellen, és a törököket, tatárokat és vlachokat sem biztatják erre.[19]

Időközben a Báthory Gábortól „megörökölt" belső ellenzék szervezkedése is megindult a fejedelem ellen, amelynek a Habsburg-párton lévő szász városok vezetői voltak fő mozgatói.[20] 1614-ben — amikor már zajlottak az említett követi tárgyalások — Benkner János[21] brassói királybíró Kornis Zsigmondhoz[22] írott levele a háttérben zajló eseményekre vet fényt: Benkner úgy vélte, hogy a magyar uralkodó követküldése Bethlenhez csak időhúzás volt, amelynek célja, hogy Erdélyt „kitekerhessék" a kezéből, és „úgy bírja őfelsége Magyarországot, mint régentén az magyar királyok épen az Magyarország részeivel, osztán Bethlennek életét is elfogyatva Erdélyhöz is nyúlhassanak, és ők provideálhassanak,

---

[17] Bethlen Gábor levele Thurzó György nádornak, Déva, 1614. május 28. Kiadja Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 8. (1885) 222–224.

[18] Bethlen Gábor levele Barvitiushoz, Kolozsvár, 1614. május 17.: *Georgius Pray – Iacobus Ferdinandus Miller*: Gabrielis Bethlehenii Principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus. Collegit et in seriem chronologicam digessit Georgius Pray, abbas B. N. V. de Tormova et caht eccl. M. Varadien. Canonicus. Tom. I. Pest 1816. 7–9.; Barvitius személyére újabban *Stefan Ehrenpreis*: Kaiserliche Gerichtsbarkeit und Konfessionskonflikt. Der Reichshofrat unter Rudolf II. 1576–1612. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 72.) Göttingen, 2006. 291. stb.

[19] „nullas hostiles praetensiones ex hisce partibus contra suam Maiestatem et ditiones illius palam vel occulte suscipiemus, neque Turcas, Tartaros, Valachos aut alios quoslibet solicitabimus." A hitlevél kelte: Lippa, 1614. november 1.: *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii i. m. 20–25., az idézett rész: 24.

[20] *Lovas Rezső*: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. Századok 78. (1944) 419–462.

[21] Benkner szerepére újabban l. *Cziráki Zsuzsanna*: „Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk". Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején. PhD-disszertáció. Szeged 2010. passim, valamint vö. még e számbeli írását.

[22] Kornis Zsigmond (1578–1648) előbb Bethlen ellenzékéhez tartozott, majd híve lett, királysági kapcsolatai révén pedig egyik ottani támogatója. Életéről újabban: *T. Orgona Angelika*: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben. PhD-disszertáció. Bp. 2007.

és nagyságodat [Kornist] vagy gubernatornak vagy fejedelemnek rendelvén". De ha nem igyekeznek, akkor sem Erdély, sem Magyarország domíniuma őfelségéé nem lesz, mert „Bethlen Gábor sem alszik, hanem vigyáz éjjel-nappal", sőt a saját dolgát „elkötötte" a Portán, éjjel-nappal jönnek-mennek a postái Konstantinápolyba. Így ha a magyar uralkodó nem vigyáz, Bethlen Gábort „még ez esztendőben ő felségének akaratja ellen magyarországi királyságra viszik be", és így porba esik a mi dolgunk – írta Benkner. Ezután pedig közölte, hogy ha kell, az egész szászságot fel tudja állítani, és azonnal pártot üthet a német-római császár mellett, és a fejedelem ellen, ha Kornis úgy rendeli.[23]

A magyar királyhoz küldött több erdélyi követségének is tagja volt Benkner János, akivel kezdetben a még többször felbukkanó Melchior Khleslnek, a bécsi kormányzati politika legbefolyásosabb személyének is tervei voltak.[24] Az alább még említendő Erich Lassota, a császári követek egyike pedig 1614 tavaszán, még erdélyi tartózkodása alatt lépett kapcsolatba titokban a szászokkal, a király nevében ő vette át panaszaik jegyzékét, és konspirációba is kezdett velük Bethlen megbuktatására. Úgy tűnt, belső szövetségesként kiválóan fel lehet majd őket használni, kiváltképpen a fejedelemmel szemben különösen ellenséges Benknert.[25] Amikor azonban a Porta egyértelműen kiállt Bethlen mellett, és a következő év nyarán megérkezett számára a szultáni megerősítő *ahdnáme*, de főként miután a fejedelem kifejezetten megengedően, sőt nagylelkűen viszonyult a szász univerzitáshoz (megtartván őket régi kiváltságaikban és majdnem minden kérésüknek engedve), kifogta a szelet ebből a vitorlából. Khlesl és a bécsi udvar lassan lemondott róluk, bár a szászság ellenséges szervezkedése összességében három évig húzódott, míg végre lecsillapodott.[26]

Erdélyi követek a bécsi udvarban

Bethlen székfoglalása után a vele kapcsolatos bécsi udvarbeli véleményeket jól summázta Melchior Khlesl és Thurzó nádor levélváltásának néhány darabja. Khlesl 1613 decemberében megírta a nádornak, hogy az uralkodó és tanácsosai úgy vélték, ha a törökök Bethlen miatt a békét meg akarják törni, akkor azt valójában nem miatta teszik, hanem Erdély miatt, amelynek birtoklása az ő hasznukra és a királyság kárára van, és abból az okból teszik ezt, mert a császárral megkötött béke feltételeit többé már nem akarják betartani, és valamiféle ürügyet keresnek a felbontására.[27] Attól tartott, hogy az oszmánok háború esetén Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt is megszerezhetik, és onnan kiindulva majd Felső-Magyarországra is igényt merészelnek tartani, és néhány év

[23] Benkner János brassói királybíró levele Kornis Zsigmondhoz, Brassó, 1614. június 10. Kiadja Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 8. (1885) 224–226.

[24] *Lovas R. :* i. m. 434.

[25] Erről részletesebben l. uo. 435–436.

[26] *Makkai Ernő*: Bethlen Gábor országépítő politikája. III. közl. Erdélyi Múzeum Új folyam 9. (1914) 143–167., a vonatkozó rész: 156–157., ill. l. még *Lovas R.:* i. m.

[27] *Joseph Hammer-Purgstall*: Khlesl's des Cardinals, Directors des geheimen Cabinetes Kaisers Mathias, Leben. III. Urkunden-sammlung zum dritten Bande. Wien 1850. 81. Khlesl levele Thurzó nádornak, Linz, 1613. dec. 4.

alatt annyit veszíthet az ország a törökök hatalmas ígéreteinek és nyájas szavainak cselvetése miatt, mint az elmúlt száz év alatt.

Thurzó nádor válaszában magyarázkodott, hogy miért is volt Báthory fejedelemmel jó viszonyban, de utalt arra is, hogy tudja, az uralkodó elődei már sok munkával, költséggel és fáradozással törekedtek Erdély visszaszerzésére. Így hát nem csodálkozik azon, hogy II. Mátyás is ezen munkálkodik, és nagy igyekezettel próbál ürügyet keresni erre az akcióra.[28]

Bethlen fejedelemmé választása után, 1613 novemberében azonnal követeket bocsátott Bécsbe, hogy „tettéről és fejedelemségéről" számot adjon – ahogy Bojti Veres fogalmazott a bevezetésben idézett szavaiban. II. Mátyás királyhoz és Melchior Khlesl püspökhöz, a bécsi kormányzat legbefolyásosabb emberéhez[29] mentek követei, Sarmasághy Zsigmond tanácsos, Kassai István jogügyigazgató és az említett brassói első szenátor, Benkner János, akik által az új fejedelem levelet is küldött a királynak, amelyben saját megválasztásának tényét jelentette be.[30] Az erdélyi rendek ezenfelül egy külön levélben maguk is értesítették II. Mátyást az erdélyi változásokról. Mindkét írásban arról igyekeztek meggyőzni a magyar királyt, hogy a törökök csak a zsarnok Báthory Gábor eltávolítására érkeztek Erdélybe és nem más okból.[31] A követség és a levelek elsődleges célja azonban az volt, hogy Bethlen Gábor fejedelemségét elfogadtassák a magyar királlyal. Miután a követek nem találták Bécsben a Habsburg-uralkodót, továbbmentek Linzbe, és ott adták elő jövetelük okait. Meglehetősen hideg légkörben fogadták őket és magyarázkodásukat arról, hogy Bethlent hogyan és mi módon választották fejedelemmé. II. Mátyás egy Albert főherceghez írott levelében tudósított az erdélyi követek linzi látogatásáról.[32] Ebből megtudjuk, milyen álláspontra helyezkedett a király Bethlennel és Erdély ügyével, illetve az erdélyi változásokkal kapcsolatban.

Maga II. Mátyás ugyan megtagadta a követek személyes fogadását és meghallgatását, de természetesen mégis kitudódott jövetelük célja. A követek elmondták az Erdélyben lezajlott változások okait és körülményeit, valamint Bethlen Gábor — a király szóhasználatában — „vajdává" választásának tényét. Kérték továbbá a korábbi megegyezésekre hivatkozva, hogy a Habsburg-ural-

[28] „Transylvania multos labores, sumptus, fatigia etiam predecessoribus Sarcae Caesareae Regiae Majestatis, domini domini mei clementissimi, reperisse certum est, non mirum itaque si et hoc tempore Suae Majestatis curis et laboribus majores adhuc addat suisque mutationibus variis cogitationibus ansam praebeat." Thurzó György levele Khleslhez, Biccse, 1613. dec. 19.: *Hammer-Purgstall, J.* i. m. III. 83.

[29] Melchior Khlesl (1552–1630) bécsi püspök (1598), bíboros (1615), 1599-től Mátyás főherceg kancellárja. Nagy szerepe volt a bécsi béke létrehozásában, keménykezű ellenreformátor, II. Mátyás bizalmas tanácsadójaként befolyása 1612-től nőtt meg rendkívüli mértékben a Habsburg-udvarban, mindenekelőtt a Titkos Tanács elnökeként. Bethlen és általában a rendek hatalmi előretörésének ellensége volt. 1618-ban megbukott, akkor az uralkodó egy évre bebörtönöztette. Életének rendkívül alapos feldolgozása (számos forrás kiadásával): *Hammer-Purgstall, J.*: i. m. I–IV. köt. Wien 1847–1851. Az újabb osztrák szakirodalom szinte kizárólag a püspök egyházpolitikai tevékenységét tárgyalja.

[30] EOE VI. 374–376.

[31] Uo. 376–379.

[32] II. Mátyás levele Albert főherceghez, 1614. febr. 5., Budweis: Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeszedte és lemásolta: Hatvani [Horváth] Mihály. IV. 1608–1652. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 4.) Pest 1859. 66–72.

kodó a fejedelemváltáshoz adja beleegyezését, és őket mindannyiukat, azaz az erdélyieket vegye pártfogásába.[33] Mátyás annak indoklására, hogy miért nem fogadta audiencián az erdélyi követeket az alábbi érveket sorakoztatta föl. Először is azért, mert az 1613 eleji pozsonyi megegyezést sem Báthory fejedelem, sem pedig Erdély tartománya (*provincia*) nem tartotta be. Másodszor, mivel Bethlen Gábor a kegyetlen oszmán hadak bejövetelével a hazának (*Patriae*) és a kereszténység egészének (*reipublicae Christianae*) kárt okozott, nemcsak azzal, hogy a török hadsereget behívta, és így azok most már a kereszténység határvidékén pusztítanak, hanem azzal is, hogy őt [a császárt] is szükséghelyzet elé állította, hogy most fegyverkezni kénytelen a védelem érdekében.

Az pedig, hogy Báthory és az egész tartomány a pozsonyi megegyezést nem teljesítette, sőt kifejezetten annak ellenére cselekedett, II. Mátyás szerint a következőkből derül ki. Ami Báthoryt illeti: midőn a pozsonyi szerződés pontjait végre kellett volna hajtani, ő nem várta be a király küldöttségét, amely már ki volt rendelve, hanem külön béketárgyalásokat folytatott a törökökkel, sőt a szászoknak sem adta vissza Szebent, holott a király ezt igen sürgette. Báthory megígérte továbbá, hogy Erdélyt és a hozzá csatolt részeket saját jogaikban, szabadságaikban és kiváltságaiban megtartja, de erőszakvágyától és zsarnoki hajlamától hajtva a szászokat a kétségbeesésbe hajszolta, a tartományra pedig a törökök támadását hívta ki. Amikor pedig a törökök bejöveteléről és a váraiba való beengedéséről kérdezték, akkor azt üzente Dóczy András szatmári főkapitánynak, hogy azt nem ő kívánta. Sőt azt a segítséget, amelyet a Váradot védő Apaffy Györgynek küldtek az ott portyázó törökök és tatárok ellen, visszautasította, és ha a halála nem hiúsítja meg, akkor Báthory arra készült volna, hogy Váradot a szomszédos helyekkel együtt a törököknek átadja, és magát álnok módon azokhoz visszafogadtassa. Báthory fejedelem ezenfelül a pozsonyi megegyezés megerősítése után nyomban követeket küldött a Portára, Balássy Ferencet[34] és Borsos Tamást, akik által Erdélyt, és kiváltképpen Lippát és Jenőt, valamint magát is mint hű szolgájukat, a törökök védelmébe ajánlotta. Ama artikulusok szerint, amelyeket Báthory követei 1613. június 11-én bemutattak a nagyvezírnek, magát még inkább elkötelezte feléjük, és ezzel a királynak és a kereszténységnek nagy sérelmére cselekedett, mert így az új megegyezés a Portával a korábbi békekötésekkel ellentétesen alakult, és ebben Báthory a törököket segítette. Végezetül pedig, Báthory nem tett eleget annak a császári-királyi rendelkezésnek, amelynek értelmében a király erdélyi híveinek amnesztiát kel-

[33] „ut sua Maiestas electioni ex pactis antehac confirmatis, inveretaris et ab electo iuratis sua Maiestas clementer annuere, eosque universos in suam protectionem suspicere dignetur." II. Mátyás feljegyzése Albert főherceghez, Budweis, 1614. febr. 5.: Brüsseli okmánytár i. m. IV. 66–72., az idézet: 67.

[34] A szentdemeteri és véczkei Balássy család udvarhelyszéki primipilus eredetű, Báthory Gábor alatt emelkedtek a legrangosabb székely főemberek közé. Az itt említett Balássy Ferenc — és fiai Ferenc és Mihály — több rangos székely tisztséget viseltek Bethlen uralkodása alatt. *Balogh Judit:* A székely társadalom Báthory Gábor korában. In: Báthory Gábor és kora. i. m. 160–161.; l. még *Uő*: A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regius oklevelei alapján. Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica 13. (2008: Fasc. 3.) 333–361.

lett volna adnia, és vallásuk, azaz a katolikus hit szabad gyakorlását engedélyeznie kellett volna egész Erdélyben.

Ami pedig magát a tartományt illeti – vélekedett II. Mátyás: a pozsonyi tárgyalásokon világosan kimondták, hogy Erdélyt mint védőbástyát a Magyar Királyságnál (amelyhez tartozik) és ennélfogva a kereszténységnél tartsák meg, ennek azonban — az egész világ számára gyászos kimenetelű módon — az ellenkezője történt.[35] Köteles lett volna a tartomány őfelségével az ilyesféle zavaros dolgokról alapos levelezést folytatni, amit nemcsak hogy nem tettek, és az egyezményekben előírtakhoz nem tartották magukat, miszerint a törökök betöréseiről és támadásairól őt értesíteni kellett volna, hanem éppen ezzel ellentétes módon cselekedtek, és ezzel a mostani gyűlésen nemcsak a magyarokat, de más tartományok rendjeit is elfordították a segély megadásától. A tartomány vezetői vagy azok nagyobb része nem várva be az egyezményben megírt módon a királyi küldöttséget, követeket küldtek a Portára és behívták a törököket, azok pártfogása alá adták magukat. Az egész tartományt Mátyás tudta nélkül, esküjük ellenére, a törökök zsarnoki vágyának kiszolgáltatták. Iszkender pasa[36] országgyűlésre hívó parancsára nemcsak hogy összegyűltek, de az oszmánok elkötelezett szolgáiként választást hajtottak végre, és a törököknek hűségesküt is tettek. Mindezek miatt tehát a Habsburg-uralkodó az új (török) szövetségkötést, békét, választást és esküt elfogadni nem köteles.

Ami pedig Bethlen személyét illeti — folytatódik a király levele —, köztudott, hogy néhány évvel ezelőtt (nevezetesen 1612-ben) a törökökhöz menekült, megtagadva hitét, sokáig közöttük élt, és azok nevében véres hadjáratot vezetett a keresztények ellen. Továbbá, hogy az oszmánok első támogatója és tanácsadója volt, és a húsz éve fennálló békét megtörte. Erdélybe való bejövetelével nemcsak őfelségének, de az egész kereszténységnek a sérelmére megmozdulást kezdett, magát a törökök örökös szolgaságába és hűségére adta, miként azt több, a Vaskapunál, 1613. szeptember 29-én keltezett, Naszúh pasának írott levelében is kijelentette. Erdélyben a behozott törökökkel nagy mészárlást idézett elő, sok ezer keresztényt ragadtak el így örökös fogságra, ahogy ezeket mind a neki, mind az erdélyi rendeknek írt számos írás bizonyítja. Tudvalévő az is, hogy milyen volt az ő szabad megválasztása. Már régóta a tartomány kormányzásáért esengett, és azt a törökök méltatlan feltételekkel meg is ígérték neki, majd rengeteg törökkel és tatárral a háta mögött hazájába betört, és a törökök által irányítva tartotta meg a maga megválasztására az országgyűlést. Majd nyílt hűségesküt tett a törököknek, és azokat titokban behívta Erdélybe, ezzel a császárnak és az egész kereszténységnek kárt okozva. Mindezekből eléggé nyilvánvaló — zárul a konklúzió —, hogy Bethlen és az erdélyiek a pozsonyi szerződést megtörték, és azt semmi módon nem teljesítették. Ezért Mátyás, hacsak valami módon neki és az egész kereszténységnek nem adnak biztosítékot, az erdélyieknek hinni nem tud.

---

[35] „etsi Posoniensis tractatio eo maxime collineaverit, ut Transilvania praecipuum antemurale apud Regnum Hungariae (quo pertinet) atque adeo apud Christianitatem conservaretur, funestus tamen exitus toti orbi contrarium ostendit." Brüsseli okmánytár i. m. IV. 68.

[36] Pályájára és Bethlennel való kapcsolatára l. részletesen *Sudár Balázs* e számbeli írását.

Mivel pedig a fentebbiek mind a pozsonyi szerződés pontjai ellenére történtek, és a követ urak Báthory Gábor titkos hitleveléről semmi említést nem tettek, ezért II. Mátyás úgy vélte, hogy igen jó oka van arra, hogy magának és az egész kereszténységnek erősebb biztosítékot kérjen. Ebben az esetben, ha a követek erről világosabban nyilatkoznak, és erősebb biztosítékot adnak, a király hajlandónak mutatkozott a következő béketárgyalások érdekében némi figyelmet tanúsítani az erdélyiek felé.[37]

A helyzet elemzéséhez a Habsburg-udvar mellékelte még azt a dekrétumot is, amelyet néhány nappal korábban a császár az erdélyi követeknek adott.[38] Mátyás ebben is kinyilvánította, hogy a múlt évi Báthoryval megkötött pozsonyi békét az erdélyiek megtörték, és a legutóbbi eseményekkel újabb veszélyhelyzetet idéztek elő. A követek pedig — szerinte — nem rendelkeznek sem megfelelő felhatalmazással, sem teljhatalmú megbízólevéllel, tehát ezért sem állt szóba velük. Hamarosan viszont saját követeit fogja elküldeni a fejedelemhez a tárgyalások folytatására.

A császárhoz küldött és Bécsből Linzbe átment erdélyi követség tehát nem járt sikerrel. Az útnak az lett a vége, hogy Sarmasághyt visszatartották az udvarnál, míg a többieket hazaküldték Erdélybe. Azt üzenték velük, hogy a király maga is követeket küld annak megtárgyalására, miféle feltételekkel hajlandó elfogadni Bethlen Gábor fejedelemségét és az egész új erdélyi helyzetet.[39]

Tárgyalások Erdélyben

II. Mátyás király hamarosan deregnyői Daróczy Ferencet, a Szepesi Kamara prefektusát (1613–1620)[40] és Erich Lassota von Steblaut, egykori ideiglenesen megbízott felső-magyarországi főkapitányt (1603), szileziai származású tanácsosát és diplomatáját[41] küldte Bethlen Gáborhoz és Erdély tartomány rendjeihez. Mindketten jártak már Erdélyben a tizenöt éves háború idejében különféle megbízatásokkal, Daróczy ezenfelül az említett Kornis Zsigmond só-

---

[37] Brüsseli okmánytár i. m. IV. 69–70.

[38] „Decretum legatis Transsylvaniae datum." Linz, 1614. jan. 20.: Brüsseli okmánytár i. m. IV. 71–72.

[39] EOE VI. 324.; II. Mátyás levele Dóczy Andráshoz, amelyben az erdélyi követséggel történtekről és a kiküldött saját követeiről tájékoztatta, Linz, 1614. jan. 20.: *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez. Első közlemény. Történelmi Tár 2. (1879) 221–222.

[40] Deregnyői Daróczy Ferenc (1586–1620), a Szepesi Kamara prefektusa, több alkalommal járt Erdélyben, sőt fennmaradt egy Napragi Demeter erdélyi püspöknek ajánlott latin nyelvű műve: Vera descriptio rerum in Transylvania post Moldavicam expeditionem gestarum, 1600. Prága 1600. Régi Magyar Könyvtár III. Írták Szabó Károly – Hellebrant Árpád. Bp. 1993. Nr. 5642. Pályára l. *Fallenbüchl Zoltán:* Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. (Nemzeti téka) Bp. 2002. 72.

[41] Erich Lassota von Steblau (1550 k.–1616) szileziai származású császári tanácsos, diplomata, követ, utazó. Újabban l. *Kenyeres István*: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai. In: Redite ad Cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 226.: 18. jegyz., vö. még *Erich Lassota von Steblau – Lubomyr Roman Wynar*: Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594. Littleton, Colo, 1975.; *Erich Lassota von Steblau – Reinhold Schottin:* Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Halle, 1866.

gora is volt, így valamelyest ismerhették a helyi viszonyokat. Útjukhoz egy általános és egy titkos utasítást is kaptak Mátyástól.[42] Ezek közül az előbbiben szigorú szavakkal ostorozták az erdélyieket amiatt, hogy a pozsonyi megállapodást semmiben nem teljesítették — miként más szerződéseket sem szoktak betartani —, ennélfogva ahhoz, hogy most higgyenek nekik a császári udvarban, szükséges, hogy általánosságban az eddigieknél jobban bizonyítsák a kereszténységhez és a magyar királyhoz való jó szándékukat. Maga a fejedelem, Bethlen pedig személyében is különösen gyanús, hiszen sokat élt a törökök között, és szoros kapcsolatban van velük most is, a kereszténység ellenére.[43] Az, hogy Bethlen hogyan is tudná őszinte jó szándékát megfelelően bizonyítani a király felé, a titkos utasításból derült ki. Ennek lényegi eleme volt, hogy a fejedelem oly módon tehet jóakaratáról tanúságot, ha a király fennhatósága alá bocsátja Várad várát. A király nem kívánja Várad végleges átadását, hanem csak addig, amíg Bethlen még ennél is jobban be nem bizonyítja hozzá való hűségét. Mátyás beleegyezne abba is, hogy hozzá hű német–magyar vagy csak magyar őrsége legyen a várnak, ezekről lehet alkudozniuk a követeknek, de végső esetben a vár közösen kiválasztott kapitányának a magyar király hűségére fel kell esküdnie.[44] Emellett a Báthoryval megkötött pozsonyi szerződésnek a titkos záradékát is megmutathatják az új fejedelemnek, amely azt tartalmazta, hogy szükség esetén az erdélyi fejedelem az oszmánokkal szemben is köteles segítséget nyújtani a magyar uralkodónak.

Mátyás Erdélybe utazó követei által külön levelet küldött a rendeknek. Ebben atyai gondoskodásáról biztosította az erdélyi tartományban élőket,[45] és ígérte, hogy a korábbi békés és nyugalmas időszakába vissza fogja vezetni a tartományt, fel fog lépni a béke és a közrend megzavarói ellen, ezért is küldi most követeit. Egyúttal reméli, hogy az a kapocs, amely az ország Szent Koronájához köti őket, mindenben kiteljesedik, a megszakadt kapcsolatokat helyreállítják és megerősítik.[46]

Az erdélyi tárgyalások 1614. április 26-án, a követek néhány napos kolozsvári tartózkodása után immár Marosvásárhelyen, az erdélyi rendek részgyűlésén kezdődtek meg. Daróczy felszólalásában Bethlen és a rendek elé sorolta azokat a sérelmeket, közöttük elsősorban a pozsonyi egyezmény be nem tartását, amelyekről Erdéllyel kapcsolatban szó volt a számukra kiadott utasításban. Hangsúlyozta továbbá a magyar király kegyességét, amellyel feléjük fordul, és arra hívta fel az erdélyieket, hogy inkább a keresztény uralkodó hatalmába adják magukat, mintsem az ellenség kezébe. Mátyás király maga semmi

---

[42] Az általános utasítás: EOE VI. 391–394.; a titkos: EOE VI. 395–399. mindkettő kelt: Linz, 1614. jan. 20.

[43] „idem [Bethlen] cum Turcis per multos annos coabitando, cum illis arctam et assiduam contra Christianitatem (quae etiam in hodiernum usque diem perdurat) coniunctionem habuerit." EOE VI. 393–394.

[44] EOE VI. 397–399.

[45] „ex paterna cura et singulari affectu, quo in provinciam istam Transylvaniae ferimur [...]" II. Mátyás levele az erdélyi rendekhez, Linz, 1614. március 25.: EOE VI. 430.

[46] „ut coniunctione ea, quam cum sacro regni nostri diademate tenent, omnia ea efficiantur, quae mutuam conjunctionem obligamenque intercede constabilitura et firmatura sunt." EOE VI. 431.

mást nem akar, mint Erdélyt megtartani a kereszténység oldalán, amiért mindent meg is kíván tenni.[47] Bethlen rendkívül formálisan és távolságtartóan köszönte meg a nagylelkű királyi gondoskodást és a tárgyalások folytatására mutatkozó hajlandóságot.[48]

A követek által a fejedelemnek és rendeknek írásban benyújtott dokumentumok még részletesebben sorolták elő azokat a sérelmeket, amelyeket az erdélyiek számlájára írtak a Habsburg-udvarban.[49] Ezekben előbb nagyrészt általánosságban fogalmazták meg, hogy birodalmi rendek és a kereszténység egésze előtt rosszallást váltott ki Erdély mostani helyzete, de a magyar uralkodó hajlandó újabb tárgyalások útján Erdély biztonságáról és nyugalmáról gondoskodni.[50] Ezt követte a részletesebb — első számú — „bűnlajstrom", amely nagyjában-egészében megismételte azokat a vádakat, amelyeket Mátyás év elején írott feljegyzésében olvashattunk. Ebben először sorra vették a Báthory Gábor fejedelem által elkövetett cselekményeket. Sem Báthory, sem maga a tartomány nem tartotta be a pozsonyi megállapodást, sőt Balássy Ferenc és Borsos Tamás követek által a Portán a nagyvezírnek beárulták a megegyezést, és a törökök felé elkötelezték magukat. Ezt követően a sérelmek részletezése következett: az erdélyiek bizonyos, az egri püspökséghez tartozó falvakból beszedték a tizedet, más hódoltsági oppidumokból a censust, több helységet, főként Váradot átadni készülnek a törököknek. Báthory nem adta vissza a szászoknak Szebent, amit pedig a magyar király mindig sürgetett, sőt a törökökkel tárgyalt és ürügyet szolgáltatott arra, hogy az oszmánok megtámadják a tartományt. A bécsi béke bizonyos pontjait nem hajtották végre a vallás szabad gyakorlása terén, valamint a király híveinek bizonyos birtokait, amelyeket Bocskai István és Rákóczi Zsigmond uralma alatt elvettek, ígérete ellenére nem szolgáltatta vissza, jóllehet a király, a rendek és a nádor is kérte tőle.

A tartomány egészét illető — második számú — „bűnlajstrom" is megegyezik a korábban már ismertetett feljegyzés szövegével: felsorolja, hogy Erdély nem maradt a keresztények oldalán,[51] nem tájékoztatták a királyt a törökök és tatárok katonai lépéseiről, sőt behívták az oszmánokat, és az ő védnökségük alá adták magukat.[52] Magukat és az egész tartományt esküjük ellenére a törököknek alávetették.[53] Végezetül az Iszkender pasa által elrendelt ország-

[47] „Sua Maiestate nihil aliud hac in re intendente, quam ut Transylvania ex tot suorum malis eluctata pacifice apud Christianitatem permaneat, ad quod obtinendum omnem etiam suam operam, subsidiumque benigne pollicetur." A követek szóbeli előterjesztése: EOE VI. 447–449., az idézett rész: 448.

[48] EOE VI. 449–450.

[49] Az erdélyieknek bemutatott iratok: EOE VI. 450–456.

[50] „non abnuit sua Maiestas ut ulterior tractatus publicae pacis causa, utque regna et ditiones Christianitatis conserventur, eorum innocenti saguini parcatur, securitas et tranquillitas Transylvaniae procuretur, instituatur." EOE VI. 451.

[51] „Etsi Posoniensis tractatio eo maxime collineaverit, ut Transylvania praecipuum antemurale apud regnum Hungariae (quo pertinet) atque adeo apud Christianitatem, quiete et pacifice conservaretur, exitus tamen funestissimus toti orbi contrarium ob oculos posuit." EOE VI. 455.

[52] „non solum Hungariae, sed etiam aliarum provinciarum status a ferendis suppetiis in ipsis comitiis diverteret, et ipsimet provinciales [...] Turcam evocaverit, illius patrocinio se submiserint..." EOE VI. 456.

[53] „se atque totam provinciam inscio irrequisitoque Caesare, contra fidem datam Suae Maiestati Caesareae Turcarum libidini atque faedae tyrannidi submiserint" EOE VI. 456.

gyűlésen nem csupán megjelentek, de a törökök parancsára fejedelmet választottak, és nekik — ahogy hírlik — az új fejedelemmel együtt hűségesküt tettek, márpedig, elhagyva a magyar királyt, nem véve tudomást az ország Szent Koronája joghatóságának tiszteletéről és az érvényben lévő egyezségekről, új szövetségeket, békéket, választásokat és esküvéseket tenniük nem lett volna szabad.[54]

A tárgyalások első felvonása és az első dokumentumcserék után a további megbeszélések a kolozsvári országgyűlésen folytatódtak, 1614 májusának első felében. Daróczy és Lassota újabb írásokat adott át a fejedelemnek és a rendeknek, amelyekben újabb nehezteléseket fogalmaztak meg. A követek a *Hofburg*ból hírt kaptak arról, hogy a fejedelem a szultánt arról tudósította, a király fegyveresen készül Erdély ellen, és ezért a segélycsapatokat kért tőle. Továbbá azt írta a Portára, hogy Bethlen Erdélyt a szultán számára foglalta el, ezért most egy csausz azt kéri és sürgeti a császárnál, hogy a Magyar Királyság minden olyan jogáról, amely Erdélyt érinti és rá vonatkozik, mindörökre mondjon le, és azt adja át a szultánnak.[55] Az elmondottakból úgy látszik — folytatták a követek —, hogy nem szabad választás volt a mostani fejedelem megválasztása, hanem éppen annak ellenkezője. Ráadásul Bethlen a magyar uralkodó híveit hamis információkkal megpróbálta eltéríteni és pártütésre késztetni, amint az bizonyítható is a magyarországi vármegyéknek küldött levelek másolatából. Úgy tudják továbbá, hogy Rhédey Ferenc pedig Várad várának török kézre adását fontolgatja.[56] A követek ezért azt kérdezték, hogy ezek a cselekmények vajon a rendek tudtával és beleegyezésével történtek-e, és kérték, hogy a rendek nyilatkozzanak arról, magukat most a magyar királytól, a Szent Koronától és a kereszténység oltalmából el akarják-e szakasztani, és a törököknek mindörökre alávetni kívánják-e?[57]

Ugyanezen a napon, május 6-án, a követek még egy memorandumot juttattak el a rendeknek. Ebben ismételten hosszan ecsetelték a magyar király atyai jóindulatát és gondoskodását, amellyel mind Magyarországot, mind pedig Erdély tartományt — amely az ellenséghez közel fekszik, szinte azok torkában van — meg kívánja védeni, és ennek érdekében kezdte meg a tárgyalásokat.[58] Amíg tehát azok véget nem érnek, addig is ígéri az erdélyi rendeknek, hogy minden ellenséges, titkos vagy nyílt mesterkedéstől biztosan megvédelmezi tartományukat. Ehhez azonban kéri, hogy Váradot, amely mind Magyarország,

---

[54] „Non solum comparuerint, sed Turcis authoribus principem elegerint, ac eisdem simul cum ipso (uti communi fama spargitur) homagium praestiterint: cum tamen inscia praeteritaque Sua Maiestate respectu iurisdictionis Sacrae Regni Coronae et vi transactionis firmatae, novas confoederationes, pacta, electiones et iuramenta, inire minime debuissent." EOE VI. 456.

[55] „illustrissimus princeps sultano scripsit se hanc provinciam pro ipso occupasse [...] Chauzius ad suam Maiestatem Caesaream missus, summopere instat et urget, ut sua Maiestas et regnum Hungariae omni illi iuri, quod ad Transylvaniam merito praetendunt et habent, in perpetuum renunciat, sultanoque cedant." EOE VI. 459.

[56] EOE VI. 460.

[57] „sese tam a Suae Maiestatis quam Sacrae Coronae, adeoque totius Christianitati protectione et consortio prorsus avelli, Turcaeque in aeternum mancipari cupiant?" EOE VI. 460.

[58] „tam Regni Hungariae, quam provinciae Trasylvaniae, quae hostibus proxime adiacent, et in faucibus quasi illorum haerent, ulterior tractatio instituatur." EOE VI. 462.

mind Erdély és a Részek megvédelmezésére a legalkalmasabb védőbástya, azonnal adják át neki, a hozzá tartozó birtokokkal és tizedjövedelmekkel együtt.[59]

A királyi követek összesen négy feljegyzésben beadott előreterjesztésére az erdélyiek hosszú válaszmemorandumot készítettek. Várad átadását semmilyen formában sem fogadták el, sőt úgy vélték, hogy inkább az ország romlása következne belőle, mint a nyugalom és biztonság fennmaradása.[60] A tárgyalások a korábbiakhoz hasonló hideg légkörben folytak, Daróczy szerint: „nagy idegenség vagyon az emberek között, látjuk, és valamit objiciálunk nekik, mindeneket eléggé tagadnak...".[61] A tárgyalások végén Bethlen határozott véleményt nyilvánított. A Habsburg-uralkodónak írt levelében kifejtette, hogy ennek a követváltásnak akkor lesz meg a kívánt eredménye, ha a korábban elfoglalt határ menti várakat a magyar király visszaadja.[62] Bethlen ragaszkodott tehát a fejedelemség területi integritásának megőrzéséhez, és a partiumi területek megtartásához.

Az erdélyi tárgyalásokon, amelyeken a felek álláspontjai egyelőre nem közeledtek egymáshoz, végül átmeneti megoldásként egy május 15-én keltezett, három hónapra érvényes fegyverszüneti megállapodás született.[63] Ez az egyezség arra az időre szólt, amíg a tárgyalások folynak. A követek külön egyeztettek a fejedelemmel arról, hogy a pozsonyi megegyezés titkos pontjait ő is írja alá, ahogyan Báthory tette. Bethlen ezt visszautasította, arra hivatkozva, hogy elődeinek I. Ferdinánddal vagy Miksával kötött titkos törökellenes egyezségei is mind kiderültek a Portán, és mivel a császári-királyi udvar titoktartásában nem lehet megbízni, ezért semmilyen titkos záradékot nem hajlandó aláírni. Megígérte azonban, hogy a király kijelölt embere előtt hajlandó szóbeli esküt tenni — tudniillik a Mátyás hűségére teendő esküről volt szó —, valamint megígéri, hogy a törökök ellenében tanácsaival igyekszik szolgálni a magyar uralkodót. Sőt, megmondja, hogy most nyíltan nem tud a törökök ellen fordulni, de ha úgy hozza a sors, hogy a kereszténység megerősödik, és háborút indítana ellenük, akkor ahhoz ő is híven csatlakozik.[64] A következő napokban az erdélyi rendek is írtak három különféle felterjesztést a királyhoz, és mindegyikben arra kérték, adassa vissza a határ mentén elfoglalt várakat Erdélynek, mégpedig a béke megőrzése érdekében.[65]

---

[59] EOE VI. 462–464.

[60] A erdélyi országgyűlés válasza, Kolozsvár, 1614. máj. 12.: EOE VI. 469–490.

[61] Daróczy Ferenc jelentése a tárgyalásokról, Kolozsvár, 1614. máj. 7.: EOE VI. 464.

[62] „Interim, quo legationes istae optatum finem sortiri possint, finitima, quae hinc ab officialibus maiestatis vestrae occupata sunt, quamprimum restitueri [...] caveatur." Bethlen Gábor levele II. Mátyásnak, Kolozsvár, 1614. máj. 12.: EOE VI. 466.

[63] *Gooss, R.:* Österreichische Staatsverträge i. m. 424–427. és EOE VI. 493–496.

[64] „Tandem [Bethlen] promisit se istam assecurationem verbaliter, tactis sacris, corporali scilicet iuramento, coram fideli aliquo Maiestatis Vestrae famulo praestiturum, litteras dare non posse. Et fideliter etiam Maiestati Vestrae inserviturum, significando omnia consilia et conatus adversos Turcarum [...] verum cum tempore illa reflorescente Christianitatis etiam accedente consensu ad bellum contra Turcam suscipiendum, se quoque non abnuere vel illis servitiis quoque fidelitatem suam contestari." Daróczy Ferenc jelentése II. Mátyásnak, 1614. május 15 előtti napokban: EOE VI. 492.

[65] EOE 499–502.

1614 elején az oszmánoktól is érkeztek levelek a császári udvarba, amelyekben felszólították Mátyást arra, mielőbb adja vissza az elfoglalt várakat és területeket.[66] Tudvalévő volt az is, hogy a budai, temesvári és egri pasák készek lennének bármikor Bethlen megsegítésére. Mehmed csausz májusban egy újabb felszólító levelet hozott a Habsburg-udvarba, amelyre nehezen formálódott a válasz. Mátyás számára megnehezítette a döntést az a meggyőződése, hogy a partiumi várakról való lemondás azzal a következménnyel járna, hogy egész Erdélyről is végleg lemondanak, mert az Bethlen uralma alatt — akit a törökök gubernátorának nevezett — véglegesen török vilájetté válna. A titkos tanácsosok vélekedése szerint ugyanis Erdélyt azért akarták most elfoglalni a törökök, és azért helyezték oda kormányzóként emberüket (Bethlent), mert onnan akarnak támadásokat indítani Magyarország többi része ellen, és erre kétségkívül jobb lehetőségük adódik, ha hadseregüket majd itt Erdélyben teleltetik át, valamint ha élelmiszert és hadiszereket halmoznak fel, és onnan indulnak hadjáratra. Minthogy Erdélyt a törökök magukénak tartják, és Bethlent az ő kormányzójuknak, azért ha a kért várakat visszaadnák a fejedelemnek, azt úgy lehetne értelmezni, hogy egyenesen a töröknek adnák azokat. Ennélfogva a tanácsosok felvetették, nem volna-e célszerű az erdélyiektől egyenesen megkérdezni: mondják meg, végleg elszakadtak-e a Magyar Királyságtól és az oszmánok fennhatósága alá adták-e magukat vagy nem. Ha mégis a keresztény király mellett döntenek, akkor hűségük jeleként át kellene adniuk Váradot.[67]

Bethlen júliusban követeket küldött a készülő magyar országgyűlésre Pozsonyba, nevezetesen Kovacsóczy Istvánt és Belényessy Györgyöt, akiknek a béke és a megegyezés létrejötte érdekében kellett tevékenykedniük. A fejedelem az esztendő augusztusában azután — mint már utaltam rá — megkapta a Portáról hatalma és tisztsége biztosítékaként az *ahdnámét*, amivel pozíciója Erdélyben egyértelmű erősödésnek indult.

A linzi egyetemes rendi gyűlés 1614 nyarán

Habsburg Mátyás császár és király eközben megkísérelte magasabb fórumra vinni az erdélyi konfliktust, amely Bethlen székfoglalása után keletkezett és egyre tovább terebélyesedett. A partiumi várak elfoglalása és vissza nem bocsátása ugyanis természetszerűen vonta maga után a Porta — egyelőre csak diplomáciai téren jelentkező — közbelépését, de felrémlett egy esetleges fegyveres összecsapás lehetősége is. Ez a fórum a Habsburgok uralma alatti országok és tartományok rendjeinek 1614. augusztus 11–25. között megtartott egyetemes gyűlése volt.[68] Ezt megelőzően már januárban összegyűltek Linzben az

[66] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m.234–235.

[67] Mátyás tanácsosainak véleményét összegzi Szilágy Sándor: EOE VI. 335–336.

[68] A gyűlésről: *Ila Bálint*: Az 1614-iki linzi egyetemes gyűlés. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 231–253.; *Benda Kálmán*: Habsburg-politika és rendi ellenállás a 17. század elején. Történelmi Szemle 13. (1970) 3. sz. 404–427.; vö. még *Joachim Bahlcke*: Durch „starke Konföderation wohl stabiliert". Ständische Defension und politisches Denken in der habsburgischen Ländergruppe am Anfang des 17. Jahrhunderts. In: Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Hrsg. Thomas Winkelbauer. Horn–Waidhofen an der Thaya 1993. (Schriftenreihe des Waldviertler Heimatbundes 36.) 173–186.

osztrák rendek, de vezetőjük, Georg Erasmus Freiherr von Tschernembl[69] az ott fölvetett ügyekben egy általános gyűlés összehívását javasolta. Ugyanez történt a cseh rendek februári, Budweisben tartott összejövetelén, amely úgy oszlott szét, hogy vezető politikusuk, Karl von Žierotin (csehül Karl z Žerotina st.)[70] szintén az egyetemes gyűlést sürgette.

A linzi generális gyűlésre a cseh és morva rendek végül csupán megfigyelőket küldtek, míg az osztrák örökös tartományok, valamint Szilézia és Lausitz, illetve a leginkább érintett magyar rendek képviselői jelen voltak. A fölvetett kérdések és ennek nyomán a rendek és a Habsburg-uralkodó között kibontakozó nézetkülönbségek két fő tárgy köré csoportosultak. Ezek egyike a törökök elleni védelem, jobban mondva egy ellenük indítandó háború lehetőségeinek mérlegelése volt, a másik kérdés pedig, hogy ezzel összefüggésben miként lépjenek föl Bethlen fejedelemsége ellen, valamint hogyan csatolják vissza Erdélyt a Magyar Királysághoz. Az udvar és a császár érdekeinek leghevesebb képviselője, a rendek elleni fellépés legerőteljesebb oszlopa, Melchior Khlesl volt. Pénzt és katonai támogatást kért az összegyűlt rendektől a törökök elleni támadásra és Erdély elfoglalására, hiszen — mint állította — Bethlen jogtalanul nevezi magát fejedelemnek, mert erőszakkal távolította el a fejedelmi trónból azt a Báthory Gábort, aki korábban kedvező megegyezést kötött a magyar királlyal.[71] Már maga a mód is, ahogyan az új fejedelem elfoglalta székét, ellenlépésekre ingerelte az uralkodót. II. Mátyás nem fogadta el, hogy Bethlen és a „tartomány" — ahogy a király részéről kiadott írásokban mindig nevezik Erdélyt — oszmán fennhatóság alatti terület, és emiatt a Portával egyeztetnek a fejedelem személyéről és nem vele. Khlesl az Erdély elleni támadás híveként igen komoly nyomást próbált gyakorolni a rendekre. A rendi vezetők és Khlesl között a tárgyalások során szinte gyűlölködésig fokozódott az ellenséges hangulat.

Fennmaradt ugyanakkor egy olyan, nem publikált — Lukinich Imre által Khleslnek tulajdonított — vótum is, amely szerint az események egy bizonyos pontján Khlesl maga is úgy értékelte, hogy habár Erdély visszavételére jó alkalom volna a most kialakult helyzet, de ezt mégsem lehet véghezvinni, mert nincs megfelelő császári hadsereg és nincsenek anyagi eszközök sem a háború megindítására. Jó lenne tehát, ha az uralkodó kiegyezne Bethlennel, aki egyébként nem alábbvaló személy Báthorynál, és vele is szövetséget kellene kötni a törökök ellen, miként az előbbi fejedelemmel tette. Így nem veszítene el mást, csak amit korábban sem birtokolt. A háborút pedig a megfelelőbb alkalomra

---

[69] Életére mind a mai napig alapvető *Hans Sturmberger*: Georg Erasmus Tschernembl. Religion, Libertät und Widerstand. Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation und des Landes ob der Enns. (Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 3.) Linz–Graz–Köln 1953.

[70] Karl von Žierotin (1564–1636) cseh–morva protestáns főnemes, de II. Mátyás lelkes híve egész életében, aki Morvaország főkapitányává (*moravský zemský hejtman*) nevezte ki trónra kerülése után, és ebben a minőségében lett a cseh–morva rendek meghatározó politikusa. Elszántan küzdött a protestánsok szabad vallásgyakorlásáért, Khlesl ellenfeleként. 1615-ben lemondott tisztségéről és visszavonult. Újabban l. *Tomáš Knoz*: Državy Karla staršího ze Žerotína po Bílé hoře. Osoby, příbehy, struktury. (Knižnice Matice Moravské 8.; Opera Universitatis Masarykianae Brunensis, Facultas Philosophica 337.) Brno 2001.

[71] L. a 68. jegyzetet.

kell halasztani.[72] Ez a Khlesl-féle feljegyzés — amennyiben Lukinich véleményét elfogadjuk — tartalmában megegyezett a magyar rendek által képviselt álláspontal, ám titokban maradt, a főpap-politikus talán csak önmaga számára készítette, mert nyilvánosan, a rendi gyűlésen az államrezon élharcosaként, ezzel szöges ellentétben álló véleményt hangoztatott.

Erdély helyzetéről és fejedelméről kevésbé ellenségesen vélekedett az Udvari Kamara elnöke, Seifried Christoph Breuner és tanácsosa, Karl Freiherr von Harrach is egy még 1613 őszén keltezett feljegyzésben. Ekkor Ferdinánd főherceg utasítására fejtették ki véleményüket, amely szerint tárgyalásokat kell folytatni Bethlennel, és meg kell adni számára a fejedelem címet az 1606. évi bécsi békében biztosított területen, az oszmánokkal szemben pedig csak semlegességet lehet tőle megkívánni.[73] Khlesl ezt a véleményt nyilvánosan visszautasította, és az összegyűlt rendeket minden módon a Bethlen elleni fegyveres támadásra próbálta rávenni. Valójában azonban neki is be kellett látnia, hogy álláspontja tarthatatlan. Egy még 1614 márciusában keletkezett másik feljegyzésében úgy vélte, hogy a rendek beleegyezésének ellenére nem lehet háborút indítani az oszmánok ellen, és Erdély élén meg kell hagyni Bethlent, neki meg kell engedni a fejedelem cím viselését addig, amíg a magyar király híve marad.[74] Az előbb említetthez hasonlóan viszont ez a feljegyzése is rejtve maradt, ráadásul mivel hónapokkal a linzi gyűlés előtt készült, csupán Khlesl korai, „nem hivatalos" véleményeként vehetjük számításba. Ezek mindenesetre azt bizonyítják, hogy valójában még ő is érzékelhette a tényleges erőviszonyokat, nyilvánosan azonban nem engedhette meg magának, hogy az uralkodó érdekeivel ellentétes véleményt mondjon. Az sem kizárt persze, hogy korábbi véleménye 1614 nyarára, Bethlen és a rendek iránti ellenszenve miatt vált ellenségessé.

Egy Thurzó György nádorral 1614 augusztusában, a linzi gyűlés ideje alatt folytatott levélváltás ugyancsak bepillantást enged Khlesl Erdéllyel és Bethlennel kapcsolatos gondolataiba, hogy tudniillik mennyiben látta másként Bethlen helyzetét és szerepét a korábbi „vajdákéval" szemben. Mert az — reményeim szerint — már a fentebbiekből is érzékelhetővé vált, hogy Bethlen trónralépését és uralmát másként értékelték a Habsburg-udvarban, mint a korábbi erdélyi fejedelmekét, akik titokban vagy nyíltan, esküvel vagy szerződésekkel bizonyították a magyar király iránti hűségüket, és deklarálták egyúttal többé-kevésbé azt az elvi kapcsolódást a királysághoz, amely Erdély közjogi státusát erről az oldalról definiálta. Velük szemben azonban Bethlen mögött túlságosan is nagy volt az oszmán erődemonstráció. Khlesl véleménye egyebek mellett azért is fontos, mert az uralkodó számára ez jelentette politikai elvi álláspontja meghatározó irányzékát. A Titkos Tanács elnöke úgy vélte tehát, hogy szükséges különbséget tenni a régi és a mostani idők között. A törökök ugyanis soha ily módon Erdélyt még nem kérték, Magyarország részeit pedig még sem-

[72] A feltehetően Báthory Gábor halálát követően keletkezett feljegyzést közölte *Ila B.*: Az 1614-iki egyetemes rendi gyűlés i. m. 237–238. és 22. jegyz.

[73] *Angyal Dávid*: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Első közlemény. Századok 63. (1929) 9–10. sz. 353–354., a vonatkozó rész: 355–356.

[74] A feljegyzést ismerteti: *Ila B.*: Az 1614-iki egyetemes rendi gyűlés i. m. 243–244.

mikor semmilyen módon nem követelték; a korábbi vajdákkal (Szapolyai Jánossal, Báthory Kristóffal, Istvánnal, Zsigmonddal és Gáborral) kötött megegyezésekbe semmilyen módon nem ártották bele magukat úgy, ahogyan most teszik. Ennélfogva a tárgyalások ideje között nem különbséget tenni, és azok döntő pillanatát nem észrevenni, nem volna tanácsos.[75] Ez a levél is arra mutat rá, hogy az udvar Bethlen feltűnését Erdély élén, nyilvánvalóan elsősorban az oszmánokhoz szorosabban kapcsolódó előélete és a fejedelmi székfoglalásának vitathatatlanul különleges módja miatt alapvetően másként érzékelte: sokkal erősebb oszmán befolyást láttak mögötte, tegyük hozzá, joggal, mint a korábbi fejedelmek esetében.

Khlesl úgy vélte, hogy ha az oszmánok kérésére Magyarországnak részeit a törökök kormányzójának, azaz Bethlennek visszaadják, akkor az oszmánok elérik céljukat, hogy immár Erdély is hozzájuk tartozzék. Mert ezek szerint Khlesl úgy vélte, hogy eddig ez nem így volt. Javasolta továbbá, hogy alkalmasabb időben tárgyalásokat kellene kezdeményezni az erdélyiekkel a várakról és más dolgokról, és akkor nem az következne be, amit a törökök akarnak, mert az erdélyiekkel oly módon kellene kiegyezni, hogy azt, amit az oszmánoktól akarnak, a császártól kapnák meg, és így a császár hatalmát fogadnák el. Ezt a megoldási módot minden másnál alkalmasabbnak és biztonságosabbnak ítélte, mind az udvar, mind pedig az erdélyiek részéről. Ha tehát — folytatta a nádornak írt levelében — ebben megegyeznek Thurzóval, nem kétséges, hogy erről alapos indoklással Mátyást is, másokkal együtt, meg tudják győzni, és akkor Bethlent eltávolíthatják, Erdélyt visszavehetik és a háborút is ügyesen elodázhatják.[76] Arra kérte tehát Thurzót, hogy Bethlennel ne levelezzen, mert az utóbbinak az áll érdekében, hogy a Portára mindent beküldjön, ez történt ugyanis más levelekkel is, és azt mondják, hogy a fejedelem ezt szokta tenni.

Thurzó nádor a linzi gyűlés befejezése után, augusztus 26-án kelt levelében udvariasan válaszolt. Szerinte Khlesl jól összegezte, hogy az ország és az egész kereszténység hasznára mit kellene cselekedni, ő ahhoz mást nem tud hozzátenni. A törökökkel pedig mindenképp tárgyalni kell, nem gyáva módon, de ezekről a kérdésekről a magyar tanácsosok a linzi gyűlésen bővebben tájékoztatták a jelenlévőket. Ami az erdélyi ügyet illeti, úgy vélte, hogy titokban a legalkalmasabb módon tárgyalni kellene a „vajdával" és az erdélyi rendekkel azokról a várakról, amelyeket most a magyar király birtokában tart. Ez pedig régtől fogva úgy szokott történni, hogy nem írásban, hanem megbízható és alkalmas emberek által szóban folytatják le a tárgyalásokat. Thurzó úgy vélte,

---

[75] „Etenim ad hunc modum nunquam Turca Transylvaniam petiit: partes autem Hungariae neque ad hunc modum, neque ad alium unquam alias postulavit; compactatis quoque nos inter nec non Joannem, Christophorum, Stephanum, Sigismundum, Gabrielem aliosque vajvodas erectis, nunquam ille sese immiscuit, ita ut in praesentiarum facit, ideoque tractationes temporibus commiscere, et in iis discrimen temporum non observare, prorsus inconsultum." Khlesl levele Thurzó nádornak, Linz, 1614. aug. 16.: *Hammer-Purgstall, J.*: i. m. III. 110.

[76] „Si igitur in isto Illustrissima Dominatio Vestra et ego concordamus, nihilum dubito, quin id ipsum etiam aliis, medio solidarum rationum persuadeamus, Bethlehemum reducamus, Transylvaniam retineamus, bellum dextre evitamus." Khlesl levele Thurzó nádornak, Linz, 1614. aug. 16.: *Hammer-Purgstall, J.*: i. m. 110.

nem kell attól tartani, hogy a törökök mostanában nyíltan vagy titokban támadást indítanának Magyarország, Erdély vagy a szomszédos tartományok ellen – de ezekről is alaposabban volt szó a Linzbe küldött követek instrukciójában. Bethlennel kapcsolatban pedig megjegyezte, Khlesl ne tartson attól, hogy titokban levelet küldött neki, mert semmilyen baráti vagy közeli kapcsolata nincsen egyetlen emberével se annak, aki nem saját erényei okán, hanem a törökök által, hitvány és szerencsétlen körülmények között jutott magasra.[77]

A linzi gyűlésen a főként Khlesl elgondolásai alapján elkészített és előadott hivatalos császári-királyi előterjesztés az oszmánok elleni katonai fellépést és Erdély „kimentését" indítványozta a törökök karmaiból, de úgy, hogy Bethlennel ne is tárgyaljanak, mert az ő semlegességét nem lehet biztosra venni.[78] A gyűlésen a magyar rendek küldöttsége Napragi[79] Demeter kalocsai érsek — volt erdélyi püspök — vezetésével vett részt, akinek beszédét a király nem engedte elmondani, nyilván előre tudva, hogy az uralkodói propozíciókkal mindenben szembeforduló érveket sorakoztat föl. A magyar rendek Thurzó iránymutatása szerint megfogalmazott véleményükben azt vallották, hogy Bethlent békén kell hagyni, és ezzel szemben főként a törökellenes határvédelmi vonal megerősítésére volna szükség. Khlesl erre azzal vádolta meg Thurzót, hogy Erdély visszavételét azért ellenzi, mert a fejedelemség különállását és magát a fejedelmet is az udvar sakkban tartására akarja felhasználni.[80] Ez egy olyan lényegi észrevétel volt, amely igazságtartalmától függetlenül még sokszor felbukkant a 17. század folyamán.

A jelen lévő rendi követek álláspontjairól fennmaradt feljegyzések és vótumok értékelése azt az általános vélekedést igazolja,[81] miszerint az osztrák tartományok, a szilézíai és lausitzi rendek úgy vélték, a magyaroknak legyen a kérdés eldöntésében a legnagyobb szavuk, hiszen az ő országuk területén zajlik a háború, és Erdély ügyében is az ő véleményükre kell hallgatni.[82] Ez a gondolat abból az osztrák tartományok rendjeinek véleményét igen részletesen tagla-

---

[77] „Ad Bethlenum, quod attinet, non existimet Dominatio Vestra Reverendissima et Illustrissima mecum ipso, qui secreta ad ipsum raesriberem, cum id non sit, nec fidelis servitoris, neque boni consiliarii. Et alioquin per exigua vel recte nulla cum eo homine est mihi amicitia et familiaritas, qui non propria sua virtute, verum medio Turca per aliorum miseram et calamitatem altiora ascendit." *Hammer-Purgstall, J.*: i. m. III. 110–111.

[78] *Ila B.*: Az 1614-iki egyetemes rendi gyűlés i. m. 249–250.

[79] Napragi neve Napragyi, Náprágyi és Náprági formában is használatos a történeti szakirodalomban. Megemlítem itt, hogy egy alkalommal *Benda Kálmán* fejtette ki ama véleményét, hogy mivel a szilágysági falu neve Naprag/Naprad (ma: Năpradea [régebben: Napragie] Romániában), ahonnan a családnév származik, szerinte ezért így kell kiejteni a nevet is: *Napragi*. Ezt az is alátámasztja, hogy ő maga mindig Napragynak vagy Napradynak írta alá magát. Vö. *Jenei Ferenc*: Az utolsó humanista főpap, Náprági Demeter. Irodalomtörténeti Közlemények 69. (1965) 137–151.

[80] *Ila B.*: Az 1614-iki egyetemes rendi gyűlés i. m. 250.

[81] Ezeket felhasználták és elemezték *Ila Bálint* és *Angyal Dávid* említett cikkeikben, valamint *Benda K.*: Habsburg-politika i. m.

[82] „post Sacro Imperio Romano aliisque provinciis plenariam ac perfectam informationem una cum dominorum Hungariae legatorum votis ac suffragiis, ad quae omnes aliae provinciae respiciunt, ad ulteriorem suam sententiam ac opinionem dicendam benigne transmittere velit." A szilézíai és lausitzi rendek vótuma: Magyar Országos Levéltár, Budapest; E 196, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Thurzó [a továbbiakban E 196], Fasc. 5. Nr. 42. fol. 149.

ló, Thurzó Györgyhöz eljuttatott vótumból való, amely 1614. augusztus 17-én, a gyűlés alatt kelt.[83] Érdemes ebbe alaposabban bepillantanunk. Az osztrák rendek a Bethlennel kapcsolatos történésekről részben az erdélyi követektől, részben pedig az általánosan közszájon forgó hírekből értesültek. Mindenekelőtt kijelentették, hogy mielőtt ítélkeznének a törökök béketöréséről, előbb meg kell hallgatni az ő követeiket is, és kellő óvatossággal kell eljárni az ügyben, nehogy oktalanul háború robbanjon ki.[84] Úgy tudják, hogy a szultán meg akarja őrizni a békét, és a követek meghallgatása után ezt meg is lehetne tenni.[85] Erdély helyzetét pedig a választófejedelmek és a magyarok véleményéből kiindulva úgy értelmezik, hogy ha a törökök ténylegesen elfoglalják a tartományt és egy pasát helyeznek oda kormányozni — ami egyelőre Isten kegyelméből még nem következett be —, akkor ők a segélyhadakat ismét megadják. Azt is hozzátették, hogy Bethlent — saját állítása szerint — nem a törökök helyezték tisztségébe, hanem az elmúlt országgyűlésen a rendek választották meg.[86]

Ez ugyan — mint tudjuk — nem egészen így történt, de jól használható érv volt. Mindenesetre igen tanulságos, hogy az ausztriai rendek ugyanebben a vótumukban miként vélekedtek Erdély helyzetéről és az uralkodó erdélyiekhez való viszonyulásáról. Először is leszögezték: mindenképpen tárgyalni kellene az erdélyi követekkel, függetlenül attól, hogy teljhatalomra vonatkozó megbízólevelet követelnének rajtuk; és minthogy Erdély a kereszténység végvidékén helyezkedik el, ezért úgy gondolják, hogy enyhébb eljárást kellene velük szemben követni, tekintettel arra, hogy őket inkább barátoknak mint ellenségeknek és ellenfeleknek tartják. Nem szükséges, hogy az erdélyiek kategorikusan kijelentsék, hogy egységesen őfelsége oldalán állnak, a törököket pedig nyilvánosan ellenségüknek mondják ki. Emellett abban sem kételkednek, hogy az erdélyiek inkább a keresztényekhez tartanak hűséget, és magukat inkább a keresztény világ javára hajlóknak, minthogy a pogányság és istentelenség felé húzóknak mondják, különösen azok, akik mostanság is az uralkodó hívei. Összességében őfelségének, országainak és tartományainak sokkal elfogadhatóbb, dicsérete-

[83] „Opinio Austriacorum et Silesitarum ad questiones Sacratissimae Caesareae ac Regiae Maiestatis in conventu Linczіensi propositas." MOL E 196, Fasc. 5. Nr. 42. fol. 145–149.

[84] „nec minus legati Transylvanici, quantum quidem nos scimus, solicitationes et declarationes suas nondum omnino deposuerunt: quapropter videre non possumus, qua ratione hoc tempore pax a parte hostis certo certius violata haberi debeat." MOL E 196, Fasc. 5. Nr. 42. fol. 145v.

[85] „Arbitramur itaque, [...] Sultanus pacem tueri cupit, legatum ipsius non modo audiendam, sed etiam omni qua fieri potest diligentia et dexteritate cum eo agendum esse, ut ad decursum dictorum annorum praedicta pax sancta ac constans permanere possit." Uo. fol. 146r.

[86] „quemadmodum tam electorum et principum Imperii Sacri, tam Hungarorum sententias et opiniones de provincia Transylvania aliter interpretari non possumus, quam in casu, si Turca de facto ejusdem provinciam potiri, Bassamque quendam pro lubitu suo gubernantem instituere vel introducere vellet, qua tamen per Dei gratiam hactenus nondum devenit; siquidem exercitum, quem requisitus auxilii gratia introduxit, rursus eduxit. Betlehem Gabor quoque se per optionem, vota ac suffragia statuum electum, et non per Turcam designatum principem et waywodam esse dicit ac fatetur, unde et in proxima praeterita Diaeta Transylvanica, uti constat, libera electio statibus experssissime reservata est." Uo. fol. 146r.

sebb és hasznosabb lenne, hogy az erdélyieket egyfajta semlegességben hagyják meg, mintsem hogy teljesen elidegenítsék maguktól.[87]

Az osztrák rendek vezéralakja, Georg Erasmus Tschernembl maga is készített egy kis írásos összefoglalást Erdély Mohács utáni történetéről.[88] Ezzel azt akarta alátámasztani, hogy Erdély önállósága valójában nincs kárára a kereszténységnek. Munkájában kifejtette, hogy Erdély történelmileg szükségszerű missziót tölt be, és a Portával megkötött szerződések semmiféle gátját nem jelentik a belső fejlődésnek, míg az erdélyiek és a királyság közötti szerződések egyik fél számára sem hoztak előnyt, főként az anyagi nehézségek és a nagy távolság miatt.

Mindebből eléggé jól látható, hogy az 1614 nyári linzi generális gyűlésen résztvevő rendek semmiképpen nem akartak a császár és Melchior Khlesl kívánságára háborút vállalni és provokálni, és Erdélyre sem akartak hadakat bocsátani. Katonai segélyt a stájer, a krajnai és a karintiai rendek ajánlottak föl, de csak akkor, ha azt a többiek is megszavazzák.[89] Minthogy az uralkodóház főhercegei is egyetértettek a rendekkel, a császár végül határozathozatal nélkül oszlatta föl a gyűlést, kijelentve, hogy az elhangzott tanácsokat megfontolás tárgyává fogja tenni.[90]

1614. augusztus 23-án Mátyás végső audiencián fogadta az erdélyi követeket, és kinyilvánította számukra, hogy legfőbb kívánsága Erdélyt és a szomszédos tartományokat békés állapotukba visszahozni.[91] Írásos válaszában ugyanazokat az érveket hangsúlyozta, amelyeket a tárgyalások folyamán mindvégig: az erdélyiektől azt kérte, hogy a törökök ne kapcsolódjanak be semmilyen módon a velük folyó tárgyalásokba, mert ez nagy ellenkezést szül. Számára a legfőbb probléma, hogy a törökök Erdélyt saját birtokuknak tekintik, maga Bethlen pedig mintha az ő kormányzójuk volna, sőt az oszmánok azt kérték tőle, hogy mondjon le Erdélyről.[92] De már most is úgy kezelik Erdélyt, mintha ez megtörtént volna, és azt kérik, hogy a régi, Erdély és Magyarország közötti

---

[87] „Quia vero in hac provincia toti Christianitati et prae lateris contiguis regnis et provinciis permultum situm est, opinamur humillime leniori etiam via procedendum, ac eo inprimis respiciendum, quomodo amicos magis quam inimicos et adversarios eosdem habere ac retinere possimus; ne opus, ut ad cathegoricam declarationem quod unice a Maiestatis Suae partibus stare, Turcamque hostem suum publicum existimare velint, adigantur; siquidem nulli dubitamus, quin Transylvani tanquam Christianam amplectentes fidem magis in Christianae Reipublicae bonum, quam ethnicismum et atheismum propensos se ac proclives declarabunt; praesertim vero ii, qui pro tempore adhuc in Maiestatis Suae devotione existunt, data commodo occasione salutaribus mediis etiam reliquos adducent. In summa Maiestati Suae, ejusdemque regnis ac provinciis multo tolerabilius, laudabilius et utilius erit, Transylvanos in tali neutralitate constitutos habere, quam omnino alienare." Uo. fol. 146v.

[88] A „Verlauf mit Siebenbürgen, fürnemlich seit König Johannis de Zapolya Zeit bis hierer" című művet közli és elemzi: *Lukinich Imre*: Geschichte Siebenbürgens von Baron Erasmus Georg Tschernembl. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1. (1931) 133–160.

[89] *Ila B.*: Az 1614-iki egyetemes rendi gyűlés i. m. 252.

[90] MOL E 196, Fasc. 8. Nr. 9.

[91] EOE VII. 154.

[92] „Turca ipse supervenit, qui Transylvaniam pro sua asserere, sibique vendicare nititur, ac partes Hungariae domino Gabrieli Bethlen tanquam gubernatori suo restitui atque universae Transylvaniae a Sacra Maiestate renunciari postulet." EOE VII. 155.

szerződéseket felmondva, szabad legyen nekik Erdélybe pasát helyezni, oda és akkor, amikor csak akarják.[93] A Habsburg-uralkodó végül újabb három hónapot ad arra, hogy valahogy folytatódjanak a tárgyalások közte és a megfelelő teljhatalommal felruházott követek között. Erre az időre pedig gondoskodik arról, hogy Forgách Zsigmond felső-magyarországi generális (1609–1618) és Dóczy András szatmári főkapitány távol tartsa magát mindenféle jogtalanságtól, és Erdély határainak megtámadásától. Bethlen viszont gondoskodjon arról, hogy a temesvári és az egri törökök se kövessenek el kihágásokat a királyság ellen.[94]

II. Mátyásnak azonban az Erdéllyel való tárgyalások folytatásához egyáltalában nem volt kedve, és nagyon nem bízott Bethlenben, de már lassan Thurzó György nádorban sem. Johann (Hans) von Mollartot (Molardtot) titkos utasítással Thurzóhoz küldte, és abban dörgedelmes hangon támadt a nádorra. Őt hibáztatta amiatt, hogy nem tudta még Báthory Gábor életében Erdélyt visszaszerezni: mert amikor a pozsonyi megállapodás már létrejött, annak titkos záradékában Báthory megígérte a segítséget, illetve a török támadás elleni előkészületként az örökös tartományoktól várható segélyt is már megígérték a birodalmi rendek, akkor a nádor, mintha ő lett volna a király, leveleket írogatott mindenkinek, hogy nincs valódi török veszély, és így félbeszakadt az egész akció. A nádor — folytatódik a levél — még ezután sem fogta fel, mi történt, és ennek a „féltörök" Bethlen Gábornak hitelt adott, amikor azt mondta, hogy törökök megtartják a békét, és jóhiszeműen továbbra is elhiszi ezt, annak ellenére, hogy Erdélyt hatalmukba kerítették, és Iszkender pasa elnökölt a fejedelemválasztó országgyűlésen, és Magyarország részeit is nyilvánvalóan el akarják foglalni. Ha tehát már nem tudják megakadályozni, hogy Lippát és Jenőt elfoglalják, és egészen Kassáig portyázzanak, akkor a nádor mondja meg maga, miképpen kívánja hibáit helyrehozni és a veszélyt elhárítani. Ha ő elveszíti egy országát Thurzó nádor miatt, azt majd rajta fogja behajtani.[95] A levél — mint láttuk — már-már szinte dühödten kérte számon Thurzón mindazt, ami az utóbbi években Erdéllyel kapcsolatban történt.

A császárra nagy hatás gyakorló Khlesl bíboros egészen hivatalából való 1618. évi távozásáig Bethlen ádáz ellenségeként lépett föl bécsi kormánykörökben. Ugyan személyes levelezésben is állt a fejedelemmel, levelei azonban nagyrészt vádaskodásból álltak, míg a fejedelem általában magyarázatokat próbált adni cselekedeteire, és így elfogadtatni a maga igazát.

A linzi gyűlés lezárulta után a tárgyalások menete kissé megakadt. 1614 őszén szinte az egész határvidék fegyverben volt: Forgách, Dóczy és a kállói kapitány, Lónyay András is Erdély ellen készülődött, Bethlen pedig Váradon mustrálta hadait. Az esztendő szeptemberében megnyíló gyulafehérvári országgyűlésen folytatódtak volna a tárgyalások, de a császári-királyi követek nem érkeztek meg, bár az erdélyiek kijelölték a maguk tárgyaló delegációját. Közben a Temesvár mellett gyülekező oszmán hadak nyomására Lippa átadását Bethlen javaslatára megszavazták az erdélyi rendek. Bethlen még decemberben is arra panasz-

[93] „Turcae liberum permissum sit bassam ibi quandocunque libuerit, collocare." EOE VII. 155.
[94] EOE VII. 156.
[95] Mátyás utasítása Molartnak, 1614. szept. 20.: EOE VII. 158–165.

kodott Thurzó nádornak írt levelében, hogy a császári követek azóta sem jöttek le a tárgyalások folytatására. Magyarázta Lippa átadásának szükségességét is: egyrészt, hogy Lippát már kétszer is az erdélyiek vették vissza a törököktől, tehát nem a királysághoz tartozik, ezért a királynak semmi sérelme nem következik be az esetleges átadással. Másrészt azért is követelik egyre inkább az oszmánok, mert úgy látják, hogy a határ menti várak sorra a „németek" kezébe jutnak, ő tehát Lippa átadásával egy török támadást hárítana el.[96]

A tárgyalások folytatódnak

1615 januárjának végén a magyar tanácsosok kinyilvánították véleményüket, hogy a tárgyalásokat Bethlennel mindenképpen folytatni kell. Terjedelmes levélváltás zajlott le a király és a magyar tanácsosok között az Erdéllyel és Bethlennel szemben kialakítandó álláspontra és a taktikai lépésekre vonatkozóan.[97]

Az uralkodó által a magyar rendek számára január 15-én írt előterjesztés szinte forrt a Bethlen-ellenes indulattól.[98] Ismert az urak előtt — írta —, hogy Bethlen és az erdélyi rendek a Báthoryval kötött pozsonyi megegyezést nem tartották be, az új fejedelem a törököket és tatárokat az ország határaihoz engedte, az erdélyiek Husztot és Kővárt elfoglalták, és ezeket a törököknek is alávetették. Bethlen a királyra semmi módon nem lévén tekintettel, elbizakodottan és gőgösen többféle módon is kárt okozott. Mindezen okból nem látta, hogyan adhatna hitelt Bethlennek és az erdélyi rendeknek, annál is kevésbé, mert Bethlen személyében a törököktől függ, azok „kreatúrája", hiszen ők vitték be Erdélybe fejedelemnek. Ezért Bethlent a tartományban és a tisztségében megtűrni nem tudja, és nem is akarja.[99] A magyarországi rendekhez fordult, először is azért, hogy a tanácsosok mondjanak véleményt, mit tegyen ebben a nehéz helyzetben annak érdekében, hogy a most folyó tárgyalásokat egy másik helyen kezdjék újra, és a kívánt végcélt érjék el általa. Másodszor, az erdélyieknek az a kérése, hogy a pozsonyi szerződést újítsák meg, több nehézséget vet fel: például azt, hogyan és mi módon lehetne alkalmazni a jelen körülményekhez és alakítani a régi szerződések formájához, Bethlen ugyanis azzal, hogy a törökökkel megegyezett, a pozsonyi szerződés főbb pontjaitól tért el. Ami pedig a fejedele-

[96] „Sokak pedig nem váron, városon, hanem édes atyjokfiján, saját magzatjokon is váltják meg az békességet s az megmaradást ellenségektűl. Minekünk is noha Lippáért senkinek méltán semmi panasza nem lehetett volna, mert azt Erdély vötte csak mi időnkben is kétszer vissza az töröktől senki segítsége nélkül, Erdély tartotta eddig is, haszna benne semmi nem lévén; Lippa nélkül is pedig szintén olyan ország, mint vele. Olyan hely miatt pedig vagy egész országúl vesznünk, vagy sok országok, nemzetek békességét felbontani, nem tudjuk, ki javalhatná." Bethlen levele Thurzó Györgynek, 1614. dec. 3.: EOE VII. 192–194.

[97] EOE VII. 211–236.

[98] MOL E 196, Fasc. 4. Nr. 27. fol. 116–119.

[99] „Quam ob causam Sua Maiestas non videt, qualiter imposterum aut ipsi Betlen aut etiam statibus et ordinibus Transylvaniae secure fidem adhibere queat, quin potius ipsius Betlen personam, propter eius vafriciem, qui a Thurcis dependet, Turcarum creatura et ab ipsismet Turcis in Transylvaniam introductus est, in Provincia illa et functione tolerare nec possit, nec velit." Uo. fol. 116.

mi titulust illeti, maguk a törökök sem nevezik Bethlent fejedelemnek, hanem vajdának vagy kormányzónak; a szerződés következő és függőben lévő cikkelyeit mindenben eszerint kell kijavítani.[100]

II. Mátyás kijelentette, hogy Erdély és a Részek ügyében bármiféle tárgyalást kizárólag Bethlennel és az erdélyiekkel akar folytatni, és semmi módon nem engedi meg, hogy a törököket bármilyen ürüggyel társulni engedjék, és akár tanácsaikkal is abba beleszóljanak. Minthogy az oszmánok Erdélyt már nyíltan az ő birtokukká, és Bethlent a kormányzójukká tették, a Magyarország részeiben lévő várak visszaadatására saját követeiket el is küldték a kormányzójukhoz, és ezzel elérték ama céljukat, hogy beavatkozzanak ezekbe az ügyekbe. Pedig korábban nem fordult elő, hogy a törökök Magyarország részeinek dolgaiba beleavatkozzanak, mivel az erdélyiek az oszmánok tudta és beleegyezése nélkül, szabadon tárgyalhattak mind Magyarország Erdélyhez tartozó részeiről, mind pedig magáról Erdélyről, miként ezt a régi szerződések alaposabban bizonyítják. Sőt, maguk a török császárok a Miksával kötött szerződésben a magyar királynak átengedték ezeket a területeket.[101]

Több, összességében a fentieket tartalmazó királyi előterjesztés is született 1615. január végén, amelyekre a magyar tanácsosok alapos választ adtak.[102] Bethlen még mindig ugyanazt az alapvető kérést intézte a királyhoz, amit eddigi követségei által: a Báthoryval megkötött — és a magyar király számára egyáltalában nem előnytelen — pozsonyi békesség pontjait újból érvényesítsék, és ismerjék el az ő erdélyi fejedelemségét. A királyi leirat ezt meg is fogalmazta — tehát megértették a fejedelem kívánságát —, II. Mátyás véleménye mégis az volt, hogy Bethlen fejedelemsége óriási sérelmet jelent számára. Mivel pedig a törökök csalárd módon készülnek a harcra, ezért neki folytatnia kell formálisan a tárgyalásokat, valójában azonban készülni kell a fegyveres összecsapásra. Tárgyalni lehet ugyan Erdélyről, de nem kell a várakat Bethlennek visszaengedni, mert ha a fejedelem mégis erővel foglalja el azokat, akkor később lehet arra hivatkozni, hogy nem volt joga hozzá. Minden más módon is készülni kell Erdély ellen, fegyveresen és szövetkezésekkel Kendyvel, Homonnai Drugeth Györggyel, a moldvai vajdával és a szászokkal is. Végül azt kérdezte a magyar tanácsosoktól, folytassák-e egyáltalán a tárgyalásokat Bethlennel.[103]

A magyar tanácsosok válasza is igen kimerítő volt. Ennek lényege, hogy mindenképpen folytatni kell a tárgyalásokat Bethlennel, de úgy vélik, fejedelemsége már csak azért sem elfogadható, mert a pozsonyi szerződésben a *libera electio* szerepel, és Bethlen esetében nem így történt. Az erdélyi rendeket arra

---

[100] „et quidem, quod ad titulum Principis attinet, ab ipsismet Turcis iam non amplius Princeps sed Wayvoda aut Gubernator appelletur, iuxtaque etiam subsequentes et dependentes articulos omnno corrigere necesse sit." Uo. fol. 117.

[101] „Cum tamenTurcae in rebus partium Regni Hungariae antehac nunquam se immiscuerint, quin absque omni eorum praescitu et assensu Transylvani libere tam de partibus Regni Hungariae ad Transylvaniam concessis, quam de ipsa Transylvania cum regibus Hungariae tractare potuerint, prout hoc idem per priores antiquissimos tractatus uberrime comprobatur. Imo ipsimet Turcarum Imperatores in capitulatione cum Maximiliano Imperatore inita, ad Regem Ungariae remiserint." Uo. fol. 117.

[102] Mindezekre l. EOE VII. 211–238.

[103] EOE VII. 211–216.

kell felszólítani, hogy válasszanak maguknak másvalakit, valóban szabad fejedelemválasztással, és távolítsák el Bethlent, aki egyébként sem fejedelemnek, hanem vajdának vagy gubernátornak nevezi magát.[104] Hozzátették, hogy tudatni kell Bethlennel, hogy a tárgyalások folyamatába semmi módon nem szabad beengedni a törököket, legkevésbé Iszkender pasát, aki még mindig mellette van, és tanácsaival, ténykedésével mindenbe belefolyik.[105] Kijelölték a tárgyalások helyét és a lehetséges követek névsorát.

Bethlen politikai álláspontját az egész tárgyalásfolyammal kapcsolatban kiválóan bemutatja egy Fogarason, még 1614 februárjában keltezett, Khleslnek írott levele, amelyben saját maga és Erdély helyzetéről írt. A hosszú, számos bibliai és történelmi argumentációt felsorakoztató levél legérdekesebb részletét érdemes idéznünk: „Hogy egyszer és mindenkorra Erdélyről, a törökök közbenjárása szükségességéről, és az én személyemnek támogatásáról megfeleljek. Megengedte nekem ebben az írásban, méltóságos tisztelendőségtek, a helynek [Erdélynek] a keresztény országoktól való távolsága okán a hatvan évvel ezelőtti békét felhozni, miszerint a törökök közbenjárásával a békéért és megmaradásért folyamodni lehet, nehogy valami lehetetlent vagy számunkra alkalmatlan dolgot kérjenek tőlünk. Csoda-e tehát, ha Erdély, a törökök torkában helyeztetve, azokkal ápolja a békességet és a frigyet? Nem ugyanezt teszik más keresztény országok is? Nem ezt teszi ő császári és királyi felsége is? Ha Erdély a békét és a törökök kedvezését magának pénzen megveszi, ugyanezt teszik más, sokkal hatalmasabb keresztény királyok és nagyobb távolságban lévő országok, és őcsászári felsége is. A moszkoviták a múlt évben a lengyelekkel a török császár udvarában megegyeztek, hogy mindketten a nagyobb kedvezésért fognak folyamodni. A halandók között a szeretet első fokát a szülőknek a gyermekeikhez való kötődése jelenti; a nemrég meghalt legragyogóbb emlékezetű Rudolf császár nyílt szövetségben fiává fogadta a mostani török császárt (tudniillik hívévé, ha méltóságos tisztelendőségteknek tetszik, hajlékony viszony), és ez esküvéssel is, és okirattal meg volt erősítve. Ami tehát ezektől a kiváló királyoktól, császároktól és országoktól nem számít becstelenségnek, és őket nem zárja ki a keresztény országok sorából, miért csak egyedül Erdélyt vádolják ezzel, és minden könyörület nélkül ostorozzák és kárhoztatják?"[106]

---

[104] „Hic tamen Bethlen contra hactenus usitatum modum rimumque et praecipuum provinciae privilegium, nulla ratione legitime introductus, sed vi et potentia Turcarum, exturbato legitime pacto electo principe intrusus, titulum principis, quo tanem et praedictorum articulorum Posoniensium, singuli legitime electi uti poterant, repudiavit, et iuxta voluntatem Turcarum vajvodam seu gubernatorem sese appellitat." EOE VII. 216–227., az idézet: 217.

[105] EOE VII. 223. Ami — mint *Sudár Balázs* e számbeli tanulmánya bizonyítja — igaz is volt.

[106] „Illud autem mirari satis nequeo, quod promotionem Suae Maiestatis Caesareae regiaeque cum Passarum promotionibus in hoc casu conferre videatur. Nam ut simul et semel, tam de Transylvanica cum Turcis intercedente necessitate et personae etiam meae promotione respondeam. Concessit mihi in hoc ipso scripto Vestra Illustrissima Reverentia, ob loci commoditatem ad distantiam Christianorum regnorum per pacta a sexaginta annis cum Turcis intercedentia paci atque permansioni publicae consulere licere, nec quicquam, quod impossibile aut magis incommodum a nobis flagitari. Quid ergo mirum, si Transsylvania mediis in faucibus Turcarum posita, pacem atque foedus cum eo colit? Nonne idem faciunt alia regni Christiana? Nonne Sua Maiestas etiam Ceasarea Regiaque? Si Transsylvania pacem atque favorem Turcarum precio sibi comparat,

Ami pedig saját személyét illeti, azzal kapcsolatban Bethlen így folytatta. „Vallom, hogy a vendég jogán és az elfogadott jótéteményekért meglehetősen sokkal tartozom [a törököknek], hogy engem, az üldözöttet és számkivetettet, életem különösen veszélyteli időszakában befogadtak, és hazámba visszaengedni hajlandók voltak. De ebből mégsem következik az, hogy megtagadva keresztényi lelkiismeretem tisztaságát teljes egészében, a hivatalból köteles hálán túlmenően, nyíltan a keresztény országok kárára és a biztos béke megtörésére adjam magam. Így, ha életem megőrzése érdekében a kegyelmet máshol kényszerültem keresni, hát azért a hitemet és lelkiismeretemet is (ami távol legyen) megváltoztattam? A fejedelemségre pedig hogy a pasák közül egy [ti. Iszkender] hozzásegített, az csak vetélytársaim vádja. Egyedül Istentől és a rendek szabad választásából lett ez a felhatalmazás, mivel a szövetségek okán, a szabad választás jogát Erdély már megszerezte mindkét, mind a keleti, mind a nyugati császártól."[107] Bár Bethlen itt erősen szépítette saját megválasztásának körülményeit, szavaiban egyúttal sok igazság is van. Külön hangsúlyozandó, hogy úgy gondolta, mindkét császártól megszerezte már Erdély a szabad választás jogát, amellyel szerinte most is éltek az erdélyi rendek. Visszatekintve a Bethlen uralkodását megelőzően a fejedelemség és a királyság között megkötött államszerződésekre, ez így is volt. Legutóbb éppen a sokszor emlegetett pozsonyi szerződés biztosította a magyar király részéről is Erdély számára ezt a jogot.

Bethlen 1615. március közepén küldte el követeit az újabb tanácskozásra, most már a megfelelő teljhatalmat adó megbízatással: ők Péchi Simon kancellár, Borsos Tamás fejedelmi táblai ülnök, Balássy Ferenc a székelyek generálisa és Udvarhelyszék kapitánya, valamint Sarmasághy Zsigmond, mindannyian fejedelmi tanácsosok, valamint Rehner János szebeni polgármester és Veres Pál segesvári első szenátor voltak. Mindannyian már a kezdetektől részt vettek a II. Mátyással folytatott alkudozások különféle szakaszaiban. A magyar király

---

idem faciunt alii longe potentiores Christiani Reges, regnaque situ et loco procul distantia, et etiam Sua Maiestas Ceasarea. Moscovitae anno praeterito cum Polonis in Aula Imperatoris Turcarum certarunt, utri essent maiore ipsius favore prosequendi. Inter mortales primum amoris gradum obtinet parentum cum filiis coniunctio; praemortuus imperator Rudolphus amplissimae recordatonis foedere publico modernum Turcarum Imperatorem in filium adoptavit, (fidelis scilicet, ut Vestrae Illustrissimae Reverentiae placet, arctissima coniunctio), quod iuramento etiam fuit, ac diplomate roboratum. Quod ergo tot regibus Imperatoribus et Regnis amplissimis vitio non vertitur, neque ideo a numero Christianorum regnorum eliminatur, cur sola Transsylvania ob id ipsum acusatur, sola absque ulla miseratione flagellatur, condemnaturque?" Bethlen Gábor levele Khleslnek, Fogaras, 1614. febr. 19.: Bethlen Gábor politikai levelei. Kiadja Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 3. (1880) 461.

[107] „Ad personam meam quod attinet, fateor me jure hospitalitatis acceptorumque beneficiorum Turcis aliquanto plus debere quod me exulem atque profugum in extremo vitae meae periculo receperintet restituere in patriam conati sint. Nec tamen inde sequitur, abiurata Christianae conscientiae meae puritate totum me illis, praeter debitae gratitudinis officium in publicum Regnorum Christianorum damnum et stabilitae pacis perturbationem devovisse. [...] Ita si vitae conservandae gratia salutem apud alienos quaerere coactus fui num ideo fidem aut conscientiam (quod absit) mutavi? Ad principatum vero quod ex Passis aliquis me promoverit, aemulorum criminatio sola est. Deus unicus et libera Statuum Ordinumque electio authores illius fuere, cum ex foederum ratione iam dudum Transsylvaniae ius liberae electionis ab utroque tam Orientis, quam Occidentis Imperatore obvenerat." Uo. 461–462.

részéről végül Daróczy Ferenc, Johann von Mollart lettek a követek. Dóczy András szatmári főkapitány, Bethlen egyik legelszántabb ellensége végül kimaradt a követség tagjai közül. 1614–1615-ben a Bethlen és Erdély státusára vonatkozó megbeszélések időtartama alatt a fejedelem a végletekig türelmesen tárgyalt, de erre rá is volt kényszerítve. Folyamatosan panaszolta ugyan Thurzó Györgynek és más magyarországi tisztségviselőknek is sérelmeit, a határ menti beütéseket, a „régi konföderáció" megsértését, de ezzel meg is elégedett, fegyveres ellenlépésre nem szánta el magát. Pedig Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány hajdúi olykor mélyen behatoltak a határ mögé, sőt törököket támadtak meg — panaszolta a fejedelem —, és amikor ezek a hajdúk hangosan azt kiabálják, hogy a békességnek vége, ezzel bizony gyakorta felingerlik a határ menti török várak katonáit, a temesvári pasát is. Ezek az akciók nagyrészt Szatmárból, Kállóból és Ecsedről, azaz a Dóczy ellenőrizte végházakból indultak ki,[108] és megnehezítették a törökökkel a béke megújítására vonatkozó tárgyalásokat.

A tárgyalások folytatásának új helyszínét előbb Galgócon jelölték ki, majd a király utasítására 1615 áprilisában Nagyszombatba tették át. Mátyás részéről a tárgyalófelek ezúttal Daróczy Ferenc, Forgách Ferenc esztergomi érsek (1607–1615) és Johann von Mollart voltak. A Habsburg-uralkodó a korábbiakkal ellentétben — minthogy a birodalmi rendektől támogatás nem kapott a törökellenes harcra — mielőbb kiegyezni kényszerült a törökökkel, és tudta, hogy ehhez előbb Bethlennel kell megállapodnia. A fejedelem részéről Péchi Simon kancellár, Balássy Ferenc és Borsos Tamás kipróbált diplomaták, Régeni János szebeni polgármester és Veres Pál segesvári polgármester indultak el Nagyszombatba, akikhez csatlakozott Sarmasághy Zsigmond is, aki még mindig a bécsi udvarban tartózkodott. Borsos visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az erdélyi követek maguk között összekülönböztek, a szász követek ugyanis el akarták érni, hogy a szászoknak szabad lehetősége legyen külön is kapcsolatot tartani mind a császári, mind a szultáni udvarral, és hogy a fejedelem tudtuk nélkül ne is küldhessen követséget sehová. Ezt a „praktikálást" azonban Bethlen még időben megállította.[109]

A nagyszombati megegyezés

1615. május 6-án keltezték a nagyszombati szerződésnek nevezett megállapodás szövegét.[110] A szerződés elfogadásával, majd ratifikálásával Bethlen a józan és szikár reálpolitika talaján állva, az államrezon érdekében cselekedett. Az állam — Bethlen gyakori szóhasználatával élve: „birodalmacska" — pedig, amelyet védeni és fenntartani kívánt, az Erdélyi Fejedelemség volt.

---

[108] Bethlen Gábor levele Thurzó György nádornak, Gyulafehérvár, 1614. július 14. Kiadja Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 7. (1885) 228–229.

[109] *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalása i. m. 69.

[110] A tárgyalások és a megállapodás iratainak kiadása: *Gooss, R.*: Österreishische Staatsverträge i. m. 436–474.; vö. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalása i. m. 70–74.

A megállapodás nyilvánossá tett pontjai a következőket mondták ki: mindenekelőtt, hogy az erdélyi rendek megmaradnak szabad választási jogukban. A megválasztott fejedelem (*electus*) és a tartomány köteles a megegyezés pontjait betartani. Erdélyt és a hozzá tartozó részeket, az erődítményeket és végvárakat a Magyar Koronától soha nem idegeníthetik el, sőt mindent igyekezniük kell megtartani. II. Mátyás magyar király és utódai ellen soha semmilyen ellenséges törekvéssel nem lépnek fel, sőt, Magyarország szabadságjogai, békéje és nyugalma ellen sem titkon. sem nyíltan nem cselekednek, és az országot illető jövedelmekre (tized, harmincad és más királyi jövedelmek) igényt nem formálnak, ezenfelül a Magyarországhoz tartozó területeket sem kívánják. A magyarországi Részeket Bethlen mint azok ura (*dominus*) birtokolja, olyan jogon, amelyeket elődei a magyar királyoktól kaptak. A Habsburg-király és utódai is kötelezik magukat, hogy ezeket a cikkelyeket megtartva a megválasztott fejedelmet és Erdélyt ellenséges támadás esetén megsegítik, Erdélyt régi kiváltságaikban megtartják, és ellenük sem titokban, sem nyíltan ellenségesen nem cselekednek. Erdély minden rendjének régi kiváltságai és jogai érvényben maradnak. Bethlen és törvényesen megválasztott utódai a magyar királynak és utódainak minden ellenséggel szemben — kivéve a törököket — kötelesek segítséget nyújtani, és a királyi hadakat Erdély és a Részek területére szükség esetén beengedni. A bécsi béke pontjait, amennyiben a szabad választásnak ellene nem mondanak, mindenben őrizzék meg, és a vallás eszerinti szabad gyakorlása érvényben maradjon.

Emellett rendelkeztek arról is, hogy az Erdélybe futott magyarországi jobbágyok és menekültek a király vagy királyi tisztségviselők kérésére adassanak vissza. A kereskedés, utazás, követváltás a régi megszokott módon történjék és engedtessék meg mindkét oldalról. Az elfogatások mindkét részről meg legyenek tiltva. A mostani zavaros időkben tett foglalások mindkét részről adassanak vissza. Huszt és Kővár, valamint Máramaros az ottani sóbányákkal az erdélyi biztosoknak adassanak vissza, Nagybánya birtokához viszont a király ragaszkodik. Homonnai Drugeth Györgynek és másoknak Huszt várára vonatkozó jogigényét egy év leforgása alatt rendezzék el a mindkét részről kiküldött biztosok, fellebbezés lehetősége nélkül; a megítélt kárpótlási összeg kifizetése három év alatt történjék. Hasonló módon Báthory Gábor özvegyét, Palocsay Anna asszonyt is kárpótolják, megfelelő lakhelyéről Bethlen gondoskodjon. A váradi püspökség javairól és más panaszokról külön bizottság döntsön Nagykárolyban, a kijelölt időpontban. A mostani nagyszombati szerződést a király becikkelyezteti a következő magyar országgyűlésen, továbbá Mátyás a szász nemzettől és másoktól fölvett kölcsönök visszafizetéséről gondoskodik. Ha a hajdúk valamelyik területen felkelnek, Bethlen köteles ellenük fegyveresen föllépni, elnyomni zavargásaikat, és mint a közbéke megrontóit, megbüntetni őket. Hasonlóképpen a bűnözők és gazemberek ellen is köteles föllépni.[111] A megállapodás hátralévő részében konkrét birtokügyekről rendelkeztek, amelyek azonban a határ menti települések vonatkozásában érdekesek voltak, hiszen ezekből számos

[111] A Bethlen által ratifikált példány közölve: *Gooss, R.:* Österreichische Staatsverträge i. m. 440–447.

nézeteltérés adódott a korábbi hónapokban. Ezeket a vitás birtokjogi ügyeket külön jegyzékben írták össze a nagykárolyi találkozóra.[112]

Érdemes szót ejteni a megállapodás megszövegezésével kapcsolatban két jelenségről: Bethlent a szerződés szövegében kétféle módon említették: egyrészt megválasztottként (*electus*), másrészt mint felséges urat (*illustrissimus dominus*), mint olyan urat tehát, aki az Erdélyhez tartozó Részek ura. A fejedelem (*princeps*) kifejezés viszont a szövegben nem tűnik elő egyszer sem. Erdélyt pedig minden esetben tartománynak (*provincia*) nevezték. Maga Bethlen a szerződést ratifikáló okiratában ugyanakkor Erdélyt országának hívta (*Regnum nostrum Transylvaniae*), magát fejedelemnek nevezte, és e minőségében kötelezte magát, fejedelmi utódait és országát a szerződés megtartására.[113]

A szerződést kiegészítő titkos megállapodás pontjaiban került sor arra, hogy Erdély és a Magyar Királyság közjogi helyzetét alaposabban körülírják. Ennek tartalma, kissé részletesebben, a következő:

Először: Ami Erdély és a hozzá tartozó Részek helyzetét illeti, a fejedelemséget szabad választási jogában, amellyel most rendelkezik, a király megtartja, amíg Buda és Eger a törökök hatalma alól felszabadul. Ezt követően Erdély és a Részek abba a korábbi helyzetükbe, amelyben és amiként a régi magyar királyok birtokolták, és tisztségviselőik által kormányozták, visszakerülnek. De addig is, a fejedelemnek és törvényesen megválasztott fejedelem-utódainak számára a szabad fejedelemség és uralom sértetlenül megmarad.

Másodszor: A zsitvatoroki békét igyekeznek megtartani. Ha azonban a törökök Magyarországon vagy Erdélyben megtörik a békét, Bethlen és utódai kötelesek a magyar királyt az Erdélyhez közelebb eső részeken kibontakozó harc esetén megsegíteni, a távolabb eső területeket — például a Dunántúlt — érő támadás esetén nem kötelesek fegyveresen segíteni, hanem csak tanácsot adni. Ha Erdélyt és a Részeket érné támadás, akkor a király is köteles pénzbeni és fegyveres segítséget nyújtani.

Harmadszor: Sem béke-, sem háborús időben Erdély semmiféle segítséget, élelmet vagy átvonulást nem biztosíthat a király és országai ellen készülő törököknek — kivéve a békeidőben adandó (szokásos) adót és ajándékokat — még akkor sem, ha a törökök erre kényszerítenék őket. Cserébe viszont a jelen szerződés erejénél fogva a király és a felső-magyarországi főkapitány is köteles segítséget nyújtani, ha Erdélyt megtámadják, és a fejedelem erre kéri őket.

Negyedszer: Azok a várak, mezővárosok és városok, amelyeket közös erővel foglalnak vissza, a magyar király joghatóság alá kerülnek, amelyeket azonban a fejedelem foglal vissza saját hadaival, azok a fejedelemé lesznek, de csak hűbéri jogon (*jure feudi tantum*). Amiket a fejedelem az egykori magyar koronajavakból foglal vissza, azokat rögvest átadja a királynak, aki ezekért cserébe kárpótolni fogja más javakkal.

---

[112] Uo. 449–453.

[113] „ad observationem eorum omnium etiam successores nostros legitimos Transylvaniae principes et regnum obligatos esse volumus in perpetuum." Uo. 447.

Ötödször: Ha háború törne ki, a fejedelemnek jogában álljon pénzsegélyt kérni a Pápától, a spanyol királytól és más keresztény országoktól, és a király ebben közbenjárásával segíteni fogja.

Hatodszor: A háborút, ha úgy alakul, a fejedelemnek joga van kiterjeszteni Moldva és Havasalföld területére, és kapcsolatba lépni mindkét vajdával.

Hetedszer: A király katonasággal és hadiszerekkel köteles segíteni háború esetén.

Nyolcadszor: Ha békekötésre kerülne sor, az Erdély és a Részek kizárásával nem jöhet létre.

Kilencedszer: Bethlen és utódai a királyt minden, a törökökkel és tatárokkal kapcsolatos hírről tájékoztatni kötelesek.

Tizedszer: Várad, Szamosújvár, Kővár és Huszt kapitányai a jelen megegyezés megtartására esküt tenni kötelesek.

Tizenegyedszer: Ha Radul vajda visszakerül székébe, a fejedelem igyekszik vele jó viszonyt fenntartani.[114]

Tizenkettedszer: A fejedelem elismeri a magyar királyt az egész kereszténység fejének, magyar királynak, magánál nagyobbnak és feljebbvalónak. Erdélyt és a Részeket pedig neki, azaz a királynak alávetettnek, a Magyar Korona elválaszthatatlan tagjának fogadja el; és a korona jogának soha ártani nem fog.[115]

Tizenharmadszor: A fejedelem gondoskodni fog arról, hogy a fejedelemség három nemzetének előkelői mindenkor a szerződés megtartására esküvel kötelezzék magukat.[116]

Bethlen 1615. május 18-án Gyulafehérvárott írta alá a titkos megállapodás pontjait, és ugyanezen a napon, az itt tartott országgyűlésen kelt az erdélyi rendek előkelőinek hitlevele is a szerződés betartásáról.[117] A fenti két szerződés szorosan kiegészítette egymást, hiszen a kettő együttesen szabályozta Erdélynek és fejedelmének a Magyar Királysághoz és királyához kapcsolódó viszonyát, egyúttal rendezte — ugyan csak átmenetileg — azt a súlyos politikai konfliktushelyzetet, amely Bethlen különleges megválasztását és székfoglalását követően alakult ki.

A nyilvánosságnak szánt okiratot láthatóan inkább az adott politikai-katonai helyzet megoldására alkották meg, amelynek fő eredménye, hogy tiszteletben tartva Erdély területi integritását, visszaadta a Partiumot, a magyar király pedig az erdélyi rendeknek továbbra is megadta a szabad fejedelemválasz-

---

[114] Radu Şerban havasalföldi vajda (1602–1611), akit szintén megpróbáltak Bethlen ellen felhasználni. *Manfred Stoy*: Radu Şerban, Fürst der Walachei 1602–1611 und die Habsburger. Eine Fallstudie. Südost-Forschungen 54 (1995) 49–103., l. még *Papp Sándor* és *Sudár Balázs* e számbeli tanulmányait.

[115] „Quod Sacratissimam Caesaream Regiamque Maiestatem eiusque legitimos successores pro capite totius Christianitatis et rege Hungariae, majoribus et superioribus suis agnoscant. Et Transylvaniam partesque ei subiectas pro inseparabili membro Coronae Regni Hungariae recolunt et recognoscunt, neque iuri coronae praeiudicabunt." *Gooss, R.*: Österreichische Staatsverträge i. m. 452.

[116] A titkos megállapodás: Uo. 449–453.

[117] A rendek hitlevele: Uo. 453–456.

tás jogát. Ez a pont azért is figyelemreméltó, mert — mint tudjuk — a szabad fejedelemválasztási jogot első ízben még János Zsigmond szerezte meg a Portától, és a szultán engedélyéből bírták a későbbi fejedelmek is, elismerve ezáltal, hogy a szultán a fejedelmek fölötti főhatalom birtokosa.[118] A későbbiekben azonban a szabad fejedelemválasztás engedélyezésének ügye előkerült a királyság és Erdély közötti szerződésekben is, és a magyar királyok is beleegyezésüket adták ehhez a joggyakorlathoz. A nagyszombati szerződésben tehát II. Mátyás király ismételten megadta Erdélynek ezt a jogot, azzal a kitétellel azonban, hogy a fejedelem a Részeket csak mint *dominus* uralhatja. A szerződés nyilvánosságnak szánt pontjai nem érintették Erdélynek a Portához fűződő viszonyát.

A titkos megállapodás pontjai rámutatnak arra, hogy miként Mátyás király részéről a tárgyalások során, úgy a bécsi udvar részéről a végső megszövegezésben is azon a közjogi elvi alapon álltak, amely szerint Erdély továbbra is a Magyar Korona tagja, és Bethlen ilyen módon a magyar király jóváhagyásával bírja a terület fölötti uralmat. Ugyan elismerik — főként a magyar király részéről — a jelenlegi, ideiglenes különállást, de hangsúlyozzák, hogy Buda és Eger visszavétele után a visszacsatolás azonnal végrehajtandó. A tizenkettedik pont szinte szó szerint megegyezik az 1570. évi speyeri szerződés vonatkozó passzusával. Bethlen — miként annak idején János Zsigmond — elismerte maga fölött állónak és magánál nagyobbnak a magyar királyt.

Gondolkodhatunk azon, vajon mi késztette Bethlent arra, hogy ebbe a szerződésbe ilyen formán belemenjen, holott fejedelmi címét a tárgyalások során nem ismerték el, ezt már a puszta elhallgatás is kellően jelezte, de amint fentebb szó volt róla, gubernatornak és vajdának nevezték. Az adott pillanatban Bethlen számára uralma külső és belső biztosításához egyaránt jól felfogott érdeke volt, hogy rendezze viszonyát a magyar királlyal. Így ő elődei útját követte. Világosan látta azt a szűkre szabott mozgásteret, amely rendelkezésére állt a kényszerű egyensúlyozásra. Politikusi és fejedelmi elődei közül csak Báthory István és még korábban, a majdani állam alapjainak megvetésekor talán Fráter György rendelkezett hozzá fogható helyzetértékelő képességgel és realitásérzékkel. S hogy Bethlen politikai éleslátása, taktikai érzéke, kommunikációs és döntéshozó képessége, bátorsága, lelkiereje közvetlen elődeit messze meghaladta, ahhoz nem férhet kétség.

A másik oldalról is megkérdezhetjük: vajon mi késztette a magyar királyt arra, hogy Bethlennel ezt a megegyezést létrehozza? Mindenekelőtt a királyság részéről Erdéllyel szembeni politikai hagyományt említem. Az új erdélyi fejedelmek esetében legtöbbször az történt, hogy a magyar királyok minden alkalommal újabb szerződésben igyekeztek rendezni Erdély és a királyság, valamint ezzel összefüggésben a két uralkodó közjogi viszonyát. Ez a hagyományos politika még I. Ferdinánd idejéből vette kezdetét, midőn az ismert körülmények

[118] Az első erről szóló országgyűlési határozat, 1567. szept. 8-án a gyulafehérvári országgyűlésen: „ha ő felségét az úr Isten ez világból kivenné, mü magunk között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnék, hanem egyenlő akarattal választanánk fejedelmet magunknak, miképpen ezt ő felsége az hatalmas török császárnál is megnyerte volna, és nagy költségével ez választásrúl levelet szerzett volna." EOE II. 335.

között 1556-ban Ferdinánd ugyan elveszítette az Erdély fölötti uralmat, de a tartományról le nem mondva, a hatvanas évek első felében megkezdte, vagyis inkább folytatta a nyílt tárgyalásokat és a katonai hadműveleteket is Erdély visszaszerzésére. Akkoriban, az 1560-as évek várháborúi egyértelműen a királyság erőfölényét mutatták. János Zsigmond fölött több győzelmet is arattak volna a királyi hadak, ha a törökök nem avatkoznak be, és nem mentik meg országát. A speyeri szerződés pedig 1570-ben az első mérföldkő volt ebben a folyamatban, amelyet utóbb további megállapodások követtek, mindig az adott politikai helyzethez igazítva és az erőviszonyoknak megfelelően rendezve Erdély és a királyság viszonyát. Mindenképpen hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek az szerződések az esetek egy részében, illetve pontjaik egy részében ténylegesen nem a valós politikai és államjogi helyzetet rögzítették, hanem inkább a magyar királyok Erdélyre vonatkozóan fenntartott jogigényét fejezték ki. Ám, ha mégis lehetőség adódott, abban az esetben a visszacsatolást államjogilag is létrehozták, mint például Báthory Zsigmond uralkodása alatt.

Másfelől II. Mátyás királyt a béke megkötésére késztette, hogy törökellenes és Bethlen-ellenes tervei 1614 nyarán nem nyertek támogatást a linzi egyetemes gyűlésen, mert a Habsburg Monarchia összegyűlt rendjei nem látták fenyegetőnek Bethlen uralmát, és nem rótták fel neki a pozsonyi béke megszegését sem. A rendiség korabeli erős képviselete a monarchián belül (különösen az erdélyi kérdésben legérintettebb magyar királysági rendek meghatározó szerepe) pedig nem tette lehetővé,[119] hogy az uralkodó rájuk kényszerítse akaratát, és kikényszerítsen egy fegyveres támadást akár Bethlen, akár az oszmánok ellen, mégoly kiváló politikusok mint Melchior Khlesl bíboros segítségével sem. Végezetül ne felejtsük el a mégiscsak Bethlen mögött álló óriási oszmán nyomatékot, amelyről reálisan nem lehetett nem tudomást venni.

Bethlen akármilyen nehéz belső helyzetben is volt uralkodása kezdetén, 1615-re kellő erőt és politikai állóképességet tudott mutatni ahhoz, hogy a bécsi Habsburg-udvarban felmérjék, uralkodása várhatóan nem tiszavirág-életű lesz, számolni kell tehát vele és a mögötte álló Oszmán Birodalommal. A nagyszombati szerződésben mégsem tettek említést arról, hogy a „tartományt" miféle viszony fűzte az Oszmán Birodalomhoz. Bár az, hogy a birodalom erejével tisztában voltak, nem vitatható, hiszen a szerződés titkos pontjai ezt éppen eléggé súlyozva jelzik.

A Habsburg-kormányzat a fejedelmi székbe kerülése óta eltelt esztendőkben folyamatosan Bethlen hatalmának megbuktatására törekedett. Ezt jól látta maga a fejedelem is, és bár diplomáciai eszközökkel rendkívül ügyesen igyekezett elhárítani az akadályokat, folyamatosan készültségben tartotta hadait a nyugati határvidéken, mert Magyarország felől bármikor számított egy fegyveres támadásra. Ezt világosan jelzik Rhédey Ferenc váradi főkapitánynak ezekben az években írott levelei.[120]

[119] Erre újabban, elsősorban az 1608-ig terjedő időszakra vonatkozóan l. *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. (História könyvtár: Monográfiák 27.) főként 246–318.

[120] A leveleket l. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 1–118. passim; vö. *Komáromy A.*: Rhédey Ferenc i. m. passim.

A nagyszombati megegyezéshez vezető tárgyalássorozat idején az oszmánokkal a zsitvatoroki béke megújításának, helyesebben szólva a béke érvényének megerősítése tárgyában párhuzamos tárgyalások folytak. Ezt az indokolta, hogy a határok mentén mindkét részről a béke megszegéseként értelmezhető betörések, foglalások történtek, és mindkét fél abban a hiszemben élt, hogy ezek az atrocitások nyílt fegyveres összecsapáshoz vezetnek majd. A két kérdés, Bethlen ügye és a török béke fenntartásának ügye természetesen rendkívül szövevényes szálakkal fonódott össze, ehelyütt azonban csak érintőlegesen utalhatok erre. A bécsi udvar a nagyszombati megegyezést követően igen gyorsan, még 1615 májusában megegyezett a Portával is, és július 15-én megszületett a zsitvatoroki béke megerősítéséről szóló okmány Bécsben. Az időközben az oszmánok által elfoglalt hatvan falut azonban nem bocsátották vissza a királysághoz.[121]

Következmények: a szerződés megújítása 1617 tavaszán

A nagyszombati szerződést II. Mátyás 1615. május 15-én Bécsben ratifikálta, és ezt követően indultak haza az erdélyi követek. Időközben Bethlen országgyűlést hívott össze, és várták a békeokmányok megérkezését. Amint ezek gyorsposta útján megérkeztek, rögvest fel is esküdtek azokra, május 18-án Gyulafehérvárott. Június végére a Daróczy Ferenc vezette császári-királyi követség is megérkezett, és a rendek előttük ünnepélyesen megismételték a szerződés megtartására tett esküjüket. A követek különösen a katolikus vallás szabad gyakorlását biztosító pontra hívták föl a fejedelem figyelmét. Huszt és Kővár visszaadása júliusban meg is történt.

A békekötés mindkét fél részéről reális kompromisszum volt, bár a felek őszinteségében mindkét oldalon kételkedni lehet.[122] Az azonban biztos, hogy ha részlegesen is, de Bethlen elérte célját: országa területileg helyreállt, uralma megmaradt, azzal a részéről elfogadott és immár szokásos feltétellel, hogy elismerte a magyar királyt maga fölött állónak.

A királyság részéről azonban nem maradtak abba a Bethlen-ellenes fellépések. A szerződés megkötése után nyilvánvalóvá vált, hogy a partiumi várak és birtokok visszakerültek Erdélyhez, Bethlen hatalmát ily módon tehát nem sikerült felmorzsolni. Ezt követően egy másik — már korábbról ugyancsak ismert — „taktikai eszköz" kapott nagyobb figyelmet az Erdély-ellenes szervezkedés terén: fejedelemjelöltek állítása. Igaz, ez már 1615 januárjában megindult Homonnai Drugeth György akciójával, amelyet a Habsburg-udvar is támogatott. Homonnai szervezkedését az Erdélyből száműzött Kendy István és más felső-magyarországi urak is pártolták.[123] Sőt maga Kendy is fölmerült, mint fe-

[121] *Angyal Dávid*: Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai. In: Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 368–382. és *Ludwig Fekete*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatinus Nicolaus Esterházy 1606–1645. Bp. 1932. 7–14., 213–222. Nr. 2.

[122] Vö. *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor i. m. 59–61.; *Herczeg Géza*: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. 37–48.

[123] *Szilágyi Sándor*: Oklevelek a Homonnai-féle mozgalom történetéhez 1616-ban. Történelmi Tár 4. (1881) 401–449.

jedelemjelölt, és a Kádizáde Ali budai pasa támogatását élvező Balassi Zsigmond is.[124] A legjelentősebb pályázó azonban Homonnai Drugeth maradt. 1615–1616-ban Bethlen számos levelet váltott Khlesl bíborossal az ő ügyében, s Khlesl ugyan tagadta a Homonnai Drugethtel való bármiféle közösséget, de kiderült, hogy közben Pázmány Péterrel üzent neki, hogy a király szívesen veszi szolgálatait a továbbiakban is.

1616. február 4-én Daróczy Ferenc királyi tanácsosnak, a Szepesi Kamara prefektusának írt levelében az erdélyi fejedelem ismételten kénytelen volt megvédeni magát az őt ért újabb vádak ellenében. A magyar király előtt ugyanis azzal vádolták, hogy nem tartotta be a nagyszombati szerződést, holott ez — mint írta — nem volt igaz. Homonnai Drugeth György szervezkedéséről és a király előtti őt célzó vádaskodásról tud, és erre meg fognak felelni a prágai udvarba küldött követei: Kovacsóczy István és a nádorhoz küldött Csehy András által. „Oltalmazzon Isten, hogy az ő fölségével való confederatiónk ellen valamit akarnánk indítani, még csak gondolatjától is; kinek minden részben megtartására teljes tehetségünk szerint igyekezünk" – írta Bethlen. Ám azt is kijelentette, hogy a rosszindulatúan, magáncélból szervezkedők ellen — értve ezalatt az fejedelemséget kereső önjelölteket — fel fog lépni.[125]

Bethlen ebben az évben még inkább tartott a királyság felől érkező katonai támadástól, elsősorban a Homonnai Drugeth-féle szervezkedés miatt. Rhédey Ferenc váradi főkapitányt állandó vigyázásra szólította fel szinte hetente írott leveleiben, mert nem lehetett tudni, mikor várható fegyveres harc kirobbanása a határ mentén. 1616 februárjában azt írta Rhédeynek, hogy tudja, Erdélyben Szilvási Boldizsárt és Kamuthi Farkast is biztatják a Homonnai Drugeth-pártiak az ő megölésére; akkor Homonnai Drugeth bejönne Erdélybe, és az országot fejedelemmé választására kényszerítenék. A Portán Homonnai Drugeth Lippa, Jenő, Lugos, Karánsebes átadását ígérte és tízévi adót, ha ő lehetne a fejedelem. Ott azonban szerencsére nem adnak helyt szavának, mert látják, hogy — miként Bethlen írta — a „német birodalmából" való, és hogy valójában nincs is annak birtokában, amit ígérget. Bethlen csak Lippát ígéri, de reméli, hogy Jenőt és a többit meg tudja tartani. A kialakult helyzet a Portán is nehézségeket jelent számára, ahogyan ő fogalmazott: „hazánk megmaradásáért s magunk becsülletes állapatjának életünk megtartásával együtt nagyot kelletik próbálnunk."[126] Valóban, csak ügyes manőverező-készségének köszönhette, hogy Homonnai Drugeth mesterkedése és a Portán kialakult nehéz helyzet ellenére meg tudta tartani fejedelemségét. Azt az áldozatot azonban meg kellett hoznia, hogy Lippa várát átadja a törököknek, ami meg is történt 1616. június 12-én.[127]

[124] Balassi fejedelemjelöltségéhez: *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának történetéhez. Első közlemény. Történelmi Tár 2. (1879) 229–233.; *Uő*: Balassa Zsigmond támadása. Történelmi Tár 4.(1881) 551–568.

[125] Bethlen Gábor levele Daróczy Ferencnek, a Szepesi Kamara prefektusának, Marosvásárhely, 1616. február 4.: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 39–40.

[126] Bethlen Gábor levele Rhédey Ferenc váradi főkapitánynak, Udvarhely, 1616. február 6.: *Szilágy S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 40–43.

[127] *J. Újváry Zsuzsanna*: „Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért" (Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez). A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 10. (2002) 197–206., valamint l. még *Sudár Balázs* e számbeli tanulmányát.

Bethlen tudta, hogy tovább nem húzhatja az időt, a nagyszombati szerződés a Porta tudomására jutott, így tovább nem várhat Lippa és a mellette lévő puszta falvak és kastélyok átadásával. Mindezt azonban úgy sikerült beállítania, mint egyfajta „hűségnyilvánítást", amelyért valami jutalmat, viszonzást vár. Közben 1616 júniusában Homonnai Drugeth egy hajdúkapitánya seregével Erdély ellen támadt, de Rhédey Ferenc váradi főkapitány ezt sikeresen visszaverte.

Bethlen 1616. június 22-én Rhédeynek írt levelében így elemezte a helyzetet: „minden ez ideig való álnok praktikájok mostan napfénre jött, semmit immár el nem fedezhetnek, sőt, hogy római császár engedelméből volt, [Homonnai Drugeth támadása] világoson megtetszik instructiójának első articulusából", amelyben azt írja, hogy a kállói kapitánytól kérjék el a melléje rendelt ezer lovast, a kállói kapitány pedig, mint tudnivaló, a császár és király alattvalója.[128] 1616 decemberében Homonnai Drugeth újabb vereséget szenvedett Bethlen 12.000 főnyi seregétől. A fejedelem helyzete ezzel megszilárdult Erdélyben is.

A nagyszombati szerződés megújítására 1617-ben került sor. Péchi Simon és Fráter István fejedelmi ítélőmesterek, Balássy Mihály Marosszék kapitánya és Weihrauch Dávid deák Kőhalomszék királybírája voltak a fejedelem követei az újabb tárgyaláson, ismételten Nagyszombatban, az esztendő júliusában. II. Mátyás király részéről Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637), Johann von Mollart, az Udvari Haditanács elnöke, Pethe László, a Magyar Kamara prefektusa (1612–1617) és Apponyi Pál magyar királyi tanácsos volt jelen. Az újabb kapcsolatfelvétel az időközben bekövetkezett, bemutatott ellenséges lépések és atrocitások miatt vált szükségessé, valamint Bethlen számára a fejedelem cím kieszközlése céljából. A tárgyalások június 29-én kezdődtek és egy hónapig tartottak.

A július 31-én kelt záródokumentumban kimondták, hogy a korábbi szerződést érvényben kell tartani, és az egymás elleni támadásokat abba kell hagyni. A szerződés megsértése felségsértésnek minősül, és ennek okán a feleknek igazságot kell szolgáltatniuk egymásnak. Bethlent továbbra is *dominus*nak címezték, egy szót sem ejtettek a fejedelmi titulusról.[129] Az erdélyi joghatóság alá tartozó országrész határait illetően pedig kimondták, hogy mindkét részről a Báthory Zsigmond idejében fennállt határokat tartják érvényesnek. A kisebb birtokjogi ügyeket egy a következő évre, Nagykárolyba rendelt tanácskozáson tűzték ki rendezésre.

Magyarországon Thurzó György halála (1616) után hamarosan Forgách Zsigmond lett a nádor (1618–1621), és helyét Dóczy András, a korábbi szatmári főkapitány, Bethlen ádáz ellensége foglalta el a felső-magyarországi főkapitányi székben. Homonnai Drugeth György ugyanakkor a Magyar Királyság országbírája lett, és színre lépett a politikai életben Esterházy Miklós is, aki szintén a fejedelem ellenlábasai közé számított.[130] Úgy tűnhetett, hogy Bethlen ellensé-

[128] Bethlen Gábor levele Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, Gyulafehérvár, 1616. június 22.: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 60.

[129] *Gooss, R.*: Österreichische Staatsverträge i. m. 470–474.

[130] Pályájára újabban *Pálffy Géza*: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése). Századok 143. (2009: 4. sz.) 853–882., főként 874–881.

gei szaporodtak meg Felső-Magyarországon. Voltak azonban nem kis számban olyan urak is ebben az országrészben, akik Bethlenhez fordultak segítségért, különösen a Pázmány és Esterházy által kikényszerített királyválasztás, II. Ferdinánd pozsonyi megválasztása (1618. máj. 18.) után.

Bethlen 1618. június végén értesült a prágai felkelés híreiről. 1618. július 9-én így írt Rhédey Ferencnek: „az csehországi motus jókor indíttatott ő felségek ellen, mert akarnak valami igen nagy dolgot indítani..."[131] Elhatározása, hogy belép a háborúba, azonban még messze nem érlelődött meg a csehországi hírek hallatán, sőt a csehek hamarosan megérkező burkolt célzása arra, hogy akár a királyságukat is megkaphatná, sem lelkesítette fel a beavatkozásra. Ahogy Bethlen számos levelében megfogalmazta: a „kiinduláshoz" mindazok (pl. Thurzó Szaniszló és Imre, Széchy György, Rákóczi György) hívása is közrejátszott, akik sérelmeik orvoslására segítséget vártak a fejedelemtől. Mindez találkozott uralkodói ambícióival, saját uralma megerősítésének és biztosításának vágyával, valamint mindazon békétlenségek és támadások megelégelésével, amelyek Erdély határait, az ő személyét és fejedelemségét érték uralkodásának addig eltelt hat esztendejében. 1619 nyarán azután felgyorsultak az események, a fejedelem ekkor jutott végső elhatározásra a Magyar Királyság elleni támadásról.

A cseh felkelés kitörése után persze alapvetően megváltozott a királyságbeliek fejedelemhez való viszonya is. 1619. június 28-án Prázsmárról Rhédeynek írott levelében Bethlen így fogalmazott: „Igen hallgatnak mostan, kik mi ellenünk voltak" a vármegyékben, sőt állítólag Dóczy András maga is segítséget kért Bethlentől a király javára: „Most igen elfelejtették az Erdély ellen való practikát; tudom, ismét elveszik, ha dolgokat complanálhatnák" – írta a fejedelem.[132]

Bethlen azonnal puhatolózni kezdett a Portán, de addig, míg meg nem jött a válasz, semmit sem tett. Miután azonban augusztus közepén megérkezett a portai engedély, nem várt tovább.[133] Nem kért újabb biztosítékokat a felső-magyarországi uraktól, magára vállalta a döntés ódiumát. 1619. augusztus 18-án Gyulafehérvárról kulcsfontosságú levelet írt Rákóczi Györgynek:

„Jól emlékezik tudom, kegyelmed azokra az dolgokra, amelyekről nekem Béldi Páltól izent [azaz a hadak megindítására], mely dologhoz jól lehet én elein kedvetlen voltam sok ratiokból, kiváltképpen tudván az ausztriai famíliának nagy fejedelmekkel való conjunctióját, második az én kicsin állapotom szerént fejedelemségemnek mostani megerősödött szép csendes békességes voltáról is nem keveset gondolkodtam, kellessék-e ilyen fundanemtumos állapotomat bizonytalan reménységért kockára vetnem, harmadik izgatott ez is, hogy ilyen dologhoz aki kezdeni akar, mélységes tanácsos embernek kévántaték lenni, nagy értékűnek, melynek egyikét sem tudván magam körül lenni, retteghetek. De ellenben mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodkodám,

---

[131] Bethlen Gábor levele Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, Gyulafehérvár, 1618. július 9. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 101.

[132] Bethlen Gábor levele Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, Prázsmár, 1619. június 28.: Uo. 117.

[133] Ennek részleteire l. *Papp Sándor* e számbeli írását.

igaz religiónknak láb alá tapadtatására való gonosz intentumukat mikoron sok felől bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött nemzetemhez való igaz affectusom, az igaz istennek igaz tiszteletihez való nagy zélusom, és magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak...".[134] Ebben a levelében a fejedelem tájékoztatja Rákóczit arról is, hogy a „kiinduláshoz" miféle előkészületeket tett eddig, amelyeket addig igen nagy titoktartás övezett, most azonban úgy vélte, már nem kell titkolni, sőt mielőbb tudatni kell azokkal az urakkal, akiknek támogatását reméli a Magyar Királyságban. Először is azt tudatja, hogy a török császárral megegyezett, amelyről tegnap kapott értesítést követétől, aki még útban van hazafelé a Portáról. A második fundamentumot pedig a csehekkel vetette meg, akik az üzenték neki, hogy „semmiben magyar nemzettől különbözni nem akarnak", válaszul követét küldte Prágába, és megüzente, hogy elindul hadaival.

A fejedelem egy Révay Péter koronaőrnek egy hónappal később írott levelében ugyan „kevés szóval", de világosan fogalmazta meg támadásának okait, amelyek között a nagyszombati szerződés körüli végeláthatatlan huzavonát sem kis jelentőséggel említette: „valamennyiszer való frigy kötésünk és annak erősítésére diplomák cserélése forgott közöttünk az austriai házzal, ugyanakkor mindjárást sokkal bizonyosabb látható jeleit mutogatták és tapasztaltuk mi is az frigy ellen mind titkon s mind nyilván való ellenséges practikájoknak: melyet noha nyilván tudtunk s megtapasztaltunk, de tűréssel, hallgatással istenben és igazságunkban való bízással töltöttük időnket." Ezt követően felsorolta a vallásgyakorlásban esett sérelmeket, amellyel kapcsolatban az Erdélyhez közelebb eső megyék urai sokszor megkeresték őt, és arra utaltak, hogyha onnan megsegítették Erdélyt és a fejedelmet ellenségei ellen, akkor most azt kívánná a „háládatosság", hogy amikor ők hitükben sérelmet szenvednek, a fejedelem is segítse meg őket. Végezetül kifejtette, hogy a cseh felkelés most alkalmat szolgáltat a kitámadásra, aminek pedig ő már jó „fundamentumot" vetett.[135]

Mindezek után Bethlen 1619. augusztus 27-én indította el hadait Felső-Magyarországra, annak központja, Kassa irányába, hogy egy igen bizonytalan kimenetelű háborúba kapcsolódjon be. Bethlen számára eljött a *„bona occasio"* ideje, és azt nem megragadni csak egy sokkal kevésbé nagyra törő és kevésbé magabiztos, kevésbé uralkodásra termett embertől lett volna várható. Bojti Veres Gáspárnak a fejedelemről írott szavai talán e pillanatban feleltek meg leginkább az igazságnak: „[Bethlen] Gábor viszont kora ifjúságától kezdve magasabbra nézett, ékesszóló, merész, magabiztos, semmit lehetetlennek nem tartó ifjú volt."[136]

Összegzés

Bethlen Gábor fejedelemmé választása és beiktatása minden korábbinál erőteljesebb oszmán támogatással ment végbe 1613 őszén. Az előző fejedelem,

[134] Bethlen Gábor levele Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár, 1619. augusztus 18.: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 118–120.

[135] Bethlen Gábor levele Révay Péternek, Debrecen alatti tábor, 1619. szept. 19. Uo. 191.

[136] *Bojti Veres G.*: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól i. m. 26.

Báthory Gábor erőszakos eltávolítása, a törökök bejövetele és katonai jelenléte Erdélyben, valamint az általuk behozott új fejedelem személye új veszélyhelyzetet jelentett a Magyar Királyság és a bécsi Habsburg-udvar politikai vezetése számára. Bethlen fejedelemségét a *Hofburg*ban nem ismerték el, az oszmánok kormányzójának tartották, és katonai fellépést fontolgattak ellene, a magyar, az örökös tartományi és a birodalmi rendek támogatásával, remélve, hogy ily módon a Partiumot, sőt talán még Erdélyt is sikerül „kimenteni" az oszmán uralom alól.

Bethlen Gábor trónra lépte után azonnal igyekezett felvenni a diplomáciai kapcsolatot a magyar királlyal, hiszen elődei példájából is jól tudta, hogy uralmát a szultán támogatása mellett a másik birodalom, a Habsburg Monarchia uralkodójával is el kell fogadtatnia. A sok nehézséggel és nézetkülönbséggel járó két éves tárgyalássorozat eredményeképpen született meg 1615. május 6-án a nagyszombati megállapodás. Ez egyrészt lecsendesítette a határ mentén addig dúló katonai-politikai viszályokat, és ezzel elhárította egy nagyobb fegyveres összecsapás veszélyét, másrészt egy időre, egészen Bethlen Gábor 1619. évi Habsburg-ellenes támadásáig, meghatározta Erdély és a Magyar Királyság közjogi viszonyát. Bethlen a szerződés titkos megállapodásának pontjaiban elfogadta azt az — először az 1570. évi speyeri szerződésben megfogalmazott, de fejedelemelődei által ugyancsak titkos szerződésekben több alkalommal elfogadott — közjogi elvi alapot, miszerint Erdély a Magyar Korona tagja (*membrum*), fejedelme pedig a terület fölötti uralmat a magyar király jóváhagyásával bírja.

GÁBOR BETHLEN AND THE TREATY OF NAGYSZOMBAT (1615)

by Teréz Oborni
(Summary)

The election of Gábor Bethlen as prince of Transylvania and his investiture in the autumn of 1613 involved much stronger Ottoman support than any similar act before. The violent removal of the previous prince, Gábor Báthory, the arrival of the Ottomans to Transylvania and their military presence there, and the person of the new prince taken by them, presented a new situatition of imminent danger for the Kingdom of Hungary and the political leadership of the Habsburg court at Vienna. Bethlen's principality was not recognised by the Hofburg, he was simply regarded as an Ottoman governor, and even a military campaign was contemplated against him with the support of the Hungarian and imperial estates, thereby hoping to „rescue" the Partium, and hopefully also Transylvania, from Ottoman domination.

Gábor Bethlen made efforts at establishing a diplomatic relationship with the king of Hungary immediately after his accession, for he was as aware as his predecessors that, alongside the support of the Sultan, he should also gain recognition from the ruler of the other empire, the head of the Habsburg Monarchy. It was at the end of a difficult and conflict-ridden series of negotiations that the treaty of Nagyszombat was signed on 6 May 1615. This put an end to the military and political hostilities which had thus far torn the regions along the frontier, and thereby averted the outbreak of a major armed conflict. On the other hand, it determined the legal relationship between Transylvania and the Kingdom of Hungary until the anti-Habsburg campaign of Bethlen in 1619. In the secret agreement attached to the treaty Bethlen accepted the legal arrangement, first set out in the treaty of Speyer in 1570, and subsequently confirmed by the princely predecessors of Bethlen several times, according to which Transylvania was a member (*membrum*) of the Hungarian Crown, and her prince exerted his authority there with the approval of the Hungarian king.

Papp Sándor

BETHLEN GÁBOR, A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A PORTA (1619–1621)[1]

„mivel ez világnak leghatalmasb monarchájával vagyon dolgunk, ki mivelhogy minket országostól, egész nemzetestől kegyes szárnyai és oltalma alá ígért venni..."
(Bethlen Gábor, 1621. március 20.)[2]

Az oszmán kancellária 1644-től vezetett hivatalos protokollumában, amelybe a szultánok és nagyvezírek diplomáciai levelezését másolták be, az első oldalon arról olvashatunk magyarázatot, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem miért nem koronáztatta meg magát magyar királynak: „[Bethlen] 1032.[3] évben elfoglalta Pozsony várát, ahol a koronákat [sic!] őrzik. Az ország előkelői a korona iránti tiszteletből nem járultak hozzá a koronázáshoz, mivel nem rendelkezett előkelő származással, és így [a koronát] visszahelyezték a nevezett várba."[4] A fenti vélekedés természetesen nem felel meg a valóságnak, hiszen —

[1] Kutatásaimat a „Bethlen Gábor kiadatlan diplomáciai levelezésének a feltárása" című kutatási program keretében végeztem (OTKA ny. sz. T 34130). Ennek eredményeképpen elkészítettünk egy azóta is bővülő, korántsem teljes adatbázist, amely a forráskritikai vizsgálataimat jelentősen segítette. Ennek elérhetősége a világhálón: http://www.baltavari.dzm.hu/ Köszönöm Baltavári Tamásnak az adatok bevitelében és a kutatásban nyújtott segítségét. A kutatásaimat az amerikai Mellon Fellowships and Funds of the American Research Institute in Turkey is támogatta, amely során több Bethlen-levelet találtam Isztambulban, ám sajnos egyet sem a most tárgyalt időszakra nézve. 2005–2006-ban az Alexander von Humboldt-Stiftung támogatásával a heidelbergi Karls-Ruprecht-Universität vendégtanáraként a 17. századi erdélyi vonatkozású, török nyelvű iratok feldolgozásával, német fordításával foglalkoztam. Ugyanezen alapítvány segített a londoni kutatásaim finanszírozásában. Köszönöm támogatásukat. Külön köszönetemet szeretném kifejezni Fazekas Istvánnak, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar delegátusának ottani kutatásaim során nyújtott segítségért és Tomkó Viktornak, aki a londoni anyagból fényképezett le számomra néhány fontos Bethlen-levelet. Ugyancsak köszönetemet fejezem ki Dominkovits Péternek, a soproni levéltár munkatársának, aki Michael Starzer török leveleinek másolatát bocsátotta rendelkezésemre.

[2] Magyar Tudományos Akadémia, Budapest [a továbbiakban MTA]; Kézirattár, Magy. Irod. 8r. „Bethlen Gábor némely levelei, eredetiből másolva Tunyogi Csapó József társasági l. tag által. 1835diki XXXV. Kis gyűlés 311 alatti pontja határozatából letétetett a magyar tudós társaság levéltárába." Nr. 8. 50–51.; Erdélyi történelmi adatok. I–IV. S. a. r. Mikó Imre – Szabó Károly. Kolozsvár 1855–1862. [a továbbiakban ETA] I. 385.; Az eredeti szöveg napjainkban rossz dátum (1621. ápr. 10.) alatt a Magyar Országos Levéltár, Budapest [a továbbiakban MOL]; R 210, 1526 utáni gyűjtemény, Tunyogi-Csapó József gyűjteményben [a továbbiakban R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt.] található meg.

[3] Az 1619. év hidzsra szerint 1031.

[4] „1032 senesinde koronaların mahfuz olan Pojon kalesin feth edüb koronaların ahş iken ayan-i vilayet bi-nesebliği sebebi ile korona giydüğüne riza vermeyüb yine kale-i mezburede alıkonmuşlar." Niedersächsische Nationalbibliothek, Göttingen; 4° Cod. MS. Turcica 29. 1a.

mint alább látni fogjuk — nem vagy elsősorban nem a magyar előkelőkön múlt, hogy Bethlen nem megkoronáztatta meg magát magyar uralkodóvá. Bár 1619 és 1621 között háromszor is közel került a koronázáshoz, mindannyiszor le kellett róla mondania.

Tanulmányom címe tudatosan utal Péter Katalin 1983-ban megjelent cikkére,[5] amelyben Bethlennek a magyar királyságot érintő törekvéseit tárgyalva elsőként vonta kritika alá azokat a történészi vélekedéseket, amelyek szerint a Porta részéről fel sem merülhetett Erdély és Magyarország (vagy legalábbis annak egy része) egy kézben való egyesítése egy (új) magyar uralkodó fennhatósága alatt, miközben alaposan megvizsgálta Bethlen lépéseit a királyi trón és a Szent Korona megszerzésére. Magam jóval messzebbről és részben más irányból rugaszkodtam neki a kérdés tisztázásának, a felvetett problémát az 1619–1621-et megelőző évek Habsburg–oszmán diplomáciai gyakorlatának szempontjából vizsgálom.[6] Kitérek néhány kulcsfigura működésére és a kérdéses időben betöltött szerepük bemutatására. Reményeim szerint az alábbiakból kiderül, hogy mindenkor egységes portai politikáról nem beszélhetünk, egyszerre több irányvonallal találkozhatunk, és az ezeket képviselő csoportok érdekérvényesítő képességén múlt, hogy éppen melyiket ültették át a gyakorlatba.

Zsitvatoroktól Bethlen első támadásáig

A zsitvatoroki béke (1606. nov. 11.) megkötése után jelentős különbség mutatkozott a békerendszer megítélésében a Habsburg és az oszmán oldalon, hosszabb idő eltelte után azonban sikerült a *Hofburg*nak elérnie, hogy a békeszerződés példányai között ne legyen tartalmi eltérés, és 1615-re végül mindkét birodalom vezetése ratifikálta a megállapodást.[7] A problémák nagyobb részét sikerült tisztázni, amelyben rendkívüli szerepe volt a kalandos életű Gaspar Grazianinak (Graciani, 1578/80–1620). Graziani Horvátországban született és eleinte különböző kereskedelmi, diplomáciai feladatokat végzett. Nyelvtudása miatt az isztambuli angol nagykövet, Sir Thomas Glover (1607–1611) szolgálatában állt. Nagyon jó kapcsolatokat ápolt a Habsburg Monarchia ekkori állandó konstantinápolyi követével (*Agens*), Michael Starzerrel, aki 1611-ben beajánlotta a bécsi udvarnál, mint olyan személyt, akire hazarendelése esetén rá lehetne bízni a feladatkörét. Grazianinak 1615 májusától az volt a megbízatása, hogy az Oszmán Birodalmat képviselve hozza létre a zsitvatoroki béke ratifiká-

---

[5] *Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1028–1060.

[6] A nemzetközi feldolgozásokból témánk szempontjából alapvető *Reinhard Rudolf Heinisch*: Habsburg, die Pforte und der Böhmische Aufstand (1618–1620). I–II. Teil. Südost-Forschungen 33. (1974) 125–165. és 34. (1975) 79–124.

[7] *Karl Nehring*: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). (Südosteuropäische Arbeiten 78.) München 1983.; *Adam Wenner*: Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616–1618. Hrsg. Karl Nehring. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ungarischen Seminars an der Universität München, Serie C. Band 16.) München 1984.; *Gustav Bayerle*: The Compromise at Zsitvatorok. Archivum Ottomanicum 6. (1980) 5–53., valamint l. még *Oborni Teréz* e számbeli tanulmányát.

cióját. Bécsben és Prágában tárgyalt, és ennek eredményeként 1615. július 14-én Habsburg részről megtörtént a békeszerződés újabb megerősítése. Ezt követően továbbra is a Habsburg-udvar környezetében maradt, Prágában kívánta bevárni az oszmán ratifikáció beérkeztét. Hónapok teltek el, mire a békeszerződés oszmán szövegváltozata 1616 januárjában megérkezett. Még ekkor se fejeződtek azonban be a tárgyalások, hiszen kérdéses volt jó néhány falu hovatartozása. Végleges megoldást nem találva — egy év határidőt hagyva — visszaindult az oszmán küldöttség Bécsből.[8]

A források alapján teljesen egyértelmű, hogy Graziani beépült a Habsburg Monarchia legfelsőbb diplomáciai köreibe. Részesévé vált annak a széleskörű politikai tervnek, amely a tizenöt éves háború alatt kialakult hatalmi viszonyokat kívánta elsősorban diplomáciai módszerekkel életre hívni. Ennek a tervnek a részeként vissza akarták helyezni Radu Şerbant Havasalföld élére, akit 1611-ben Báthory Gábor erdélyi fejedelem üldözött el a trónjáról. Bár utólag számunkra már illuzórikusnak tűnhet, hogy a közismert Habsburg-párti vajdát kívánták visszajuttatni országába, hiszen helyette egyik riválisát, Radu Mihneát erősítette meg a szultán, ennek ellenére — úgy tűnik — Bécsben komolyan számoltak a terv megvalósulásával. Mind Grazianinak, mind Starzer portai Habsburg-követnek, mind a később kiküldött Ludwig von Molardt (Mollart) rendkívüli követnek (1618–1622) feladata volt, hogy Radu Şerban ügyeit úgymond elrendezze.[9] A fenti tervek összefüggésben álltak egy nagyszabású vallási mozgalom célkitűzéseivel is, amely elsősorban a törökök elleni új keresztes hadjárat megindulását helyezte működése középpontjába. Az *Ordo Militiae Christianae* Charles Gonzague de Nevers tervei szerint jött létre. A II. Ferdinánd korát bemutató 17. századi kiadvány, az *Annales Ferdinandei* lapjain olvasható a rend megalakulásának története, illetve azok listája, akiket az első körben felvettek. Meglepőnek tűnhet, hogy az első személy éppen Radu Şerban (*Radulius Fürst von Wallachey*) volt, a tizenharmadik pedig *„Nicolaus Petraßkus, Weywoda in der Walachey"* avagy Petraşco vajda, aki Vitéz Mihály fiaként kapta meg a fenti megtisztelő címet. A sorban az ötödik helyet Homonnai Drugeth György foglalta el, amely önmagában is megtiszteltetésnek számított. A rend céljait az ő személyes ambíciói is hűen mutatják, hiszen ő volt Bethlen Gábor erdélyi fejedelem legelkeseredettebb ellenfele az erdélyi trónért folytatott küzdelemben.[10]

---

[8] *Manfred Stoy*: Rumänische Fürsten im Frühneuzeitlichen Wien. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 46. (1990) 167–169. és *Uő*: Gaspar Graţiani, Fürst der Moldau 1619–1620: seine marginale Rolle in den Anfängen des Dreißigjährigen Krieges. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 112. (2004) 306–315.

[9] *Manfred Stoy*: Radu Şerban, Fürst der Walachei 1602–1611 und die Habsburger. Eine Fallstudie. Südost-Forschungen 54. (1995) 101.

[10] *Stoy, M.*: Radu Şerban i. m. 49–103.; *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. VI.) Bp. 1898. 240–241.; *Franz Christoph Khevenhüller*: Annales Ferdinandei. IX^2. Leipzig, 1723. 711–714. – http://www.bibliothek.uni-augsburg.de (a letöltés ideje: 2010. július 26.), ill. újabban – Homonnai szerepét is kiemelve – *Molnár Antal*: Végvár és rekatolizáció. Althan Mihály Adolf és a magyarországi katolikus restauráció kezdetei. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 394–395. és *Lukács László – Molnár Antal*: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint

Graziani diplomáciai működésével nagyon elégedettek voltak Konstantinápolyban is. A Porta kinevezte a görögök lakta Égei-tengeri szigetek, Naxos és Paros hercegévé (*Nakşe Dukalığı*).[11] Graziani — akit ezután a Habsburg források is naxosi hercegként említenek — 1617 áprilisában ismét visszatért a Habsburg Monarchiába, hogy rendezze a további nyitva maradt kérdéseket. A béke legfőbb nehézsége az volt, hogy nem húztak egyértelmű határokat, így a falvak hovatartozása és adókötelezettsége megoldhatatlan kérdéssé vált.

A kérdéses falvak hovatartozásáról már az 1615. július elején megkötött bécsi Habsburg–oszmán béke is részletesen rendelkezett.[12] Egy, feltehetőleg a budai pasától, Kádizáde Alitól származó és Michael Starzernek szóló török okmány szerint a császár szállászcsinálója, egy bizonyos Gregor nevű ember már 1616. február 1-jén megérkezett Budára, és a tervek szerint tovább indult Konstantinápolyba. A levél írója is kiemelte, hogy a kétséges pontokat a falvak hovatartozásának ügye jelenti. Mindezeket nagyon gyorsan elrendezhetőnek tartotta, hiszen Starzernek ezt írta: „Végül néhány falu ügyeire vonatkozóan maradt némely megtárgyalandó kérdés, amely okot ad arra, hogy Ahmed kethüda Bécsben eltöltsön néhány napot. A magasságos Istenben reménykedünk, hogy hamarosan megjön. Mi is küldtünk néhány levelet oda föl [Bécsbe], és kifejeztük a béke ügyébe vetett teljes reményünket."[13] Végül a néhány napból újabb hónapok lettek, és a zsitvatoroki béke után felépített palánkok lerombolásáról, illetve a falvak helyzetéről az eleinte négy hónaposra tervezett határidőt kitolták tizenkettőre.[14] Ezeket a településeket első ízben egy Érsekújváron létrejött kiegészítő megállapodásban említették meg. Mivel az oszmánok egy sor olyan falut is felvettek a listára, amelyek még sohasem fizettek számukra adót, a két fél megbízottainak találkozóján eldöntötték, hogy a további tárgyalásokat Konstantinápolyban fogják folytatni, amelyek során a zsitvatoroki megállapodás latin, török és magyar változatai közül az utóbbit tekintik kiindulópontnak.[15] Abban a felek a békeszerződés végleges ratifikációja után sem tudtak megegyezni, hogy Esztergomtól északra ténylegesen mely falvaknak szükséges elfogadni a hódoltságot.

A megbízottak 1618 februárjának végén ismét összeültek, és meghozták a szükséges döntéseket.[16] Felmerült ugyanakkor a határvidéken fekvő palánkok

---

tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály et al. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged 1997. 355–399., különösen 372–374.

[11] A hercegséget a 13. század elején alapították a velenceiek, elszakítva az égei-tengeri szigeteket Bizánctól. *Saffet*: Nakşe (Nâksôs) Dukalığı, Kıklâd adaları. Târih-i Osmanı Encümeni Mecmuası IV/ 23. 1444–1457.

[12] *Ludwig Fekete*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatinus Nicolaus Esterházy 1606–1645. Bp. 1932. 7–14., 213–222. Nr. 2. Az 1615. július elején megkötött bécsi béke török szövege német fordítással. Vö. még *Angyal Dávid*: Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai. In: Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 368–382.

[13] Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, Sopron; [a továbbiakban Soproni Levéltár] XV. 5. fondszám, Török iratok. Nr. 2. Buda, [1616.] jan. 10. feltehetően a budai pasa levele Michael Starzernek.

[14] *Fekete L.*: Türkische Schriften i. m. 16–17.; 223–225. Nr. 4. Bécs, 1616. máj. 1.

[15] *Salamon Ferencz*: Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Bp. 1878[2]. 263.

[16] Uo. 274–278. (a szerződés olasz szövegváltozata); A megállapodás latin szövegét (a kérdéses falvak listájával és azok kötelezettségeivel) magyar nyelven l. Österreichisches Staatsarchiv [a továb-

közül némelyek lerombolásának igénye is. Fontos kiemelni — mivel ennek a kérdéskörnek Bethlen 1619. évi támadásakor alapvető jelentősége lesz —, hogy oszmán részről a lerombolandó palánkok közé sorolták a Hajdúság erődített településeit is. Amikor a Habsburg–oszmán békeküldöttség az utolsó megállapodást 1618. május 23- án megkötötte, a palánkok lerombolására öt hónapos határidőt írtak elő.[17] A tárgyalások sikeres lezárásának híre végül június 28-án ért egy bizonyos Alihoz, aki azonnal továbbadta azt török levelében Starzernek. Hüszein aga kapidzsi pedig azonnal indult, hogy a szultáni ratifikációt (*ahdnáme*) elhozza Konstantinápolyból.[18]

A tárgyalások idején, 1617. november 21–22. éjszakáján elhunyt I. Ahmed szultán, és azon nyomban trónra ült I. Musztafa, III. Mehmed szultán fia.[19] Joseph von Hammer-Purgstall elsősorban oszmán krónikákra támaszkodó művében kiemeli, hogy az új uralkodó lelkileg-szellemileg erősen korlátolt volt. Hosszú évekig fogságban tartották, ami még erősítette betegségét. A hatalom gyakorlása teljes mértékben a hárem fekete heréltjeinek vezetője, a *kızlar ağası* kezébe került. A trónon bekövetkezett változásról Ahmed kapidzsin keresztül tájékoztatták a Habsburg Monarchia vezető méltóságait, így a Titkos Tanács elnökét, Melchior Klesl kardinálist és a magyarországi török méltóságokat is. Hammer-Purgstall szerint az új szultán felszólította az oszmán tárgyalóküldöttséget, Ahmed kihaját és Grazianit, hogy azonnal induljanak haza.[20] Ennek ellentmond egy szultáni parancs az új uralkodótól, I. Musztafától, aki az időközben kanizsai beglerbégnek kinevezett Ahmed kihaját, Habil efendi belgrádi kádit és Grazianit arra utasította, hogy II. Mátyás megbízottaival folytassák a tárgyalásokat a magyarországi falvak és a lerombolandó palánkok ügyében. Majd a szultán a korábbi budai beglerbéget, Szúfi Mehmedet küldte teljhatalommal a tárgyalóküldöttség vezetőjének a Portáról, aki akkor a nagyvezír helyettese, kajmakám volt. Mivel a békeszerződés kicserélt példányai elnyerték tetszését, a jó viszonyt ezután is meg akarta tartani, így tájékoztatta erről II. Mátyást is. A tárgyalások vezérfonalául azoknak a dokumentumoknak a tartalmát tekintette az új szultán, amelyeket Nakkás Haszán budai pasának küldött el. A Komáromban lezajló tárgyalások egyik kiemelt feladata a falvak és a palánkok mellett egy olyan biztos határ meghúzása lett volna,[21] amelynek tényleges kialakítására majd csak a karlócai béke (1699) után mutatkozott lehetőség.[22]

A komáromi megállapodás végül 1618. február 27-én jött létre, amely értelmezte és pontosította az 1606. évi zsitvatoroki és az 1615. évi bécsi osz-

---

biakban ÖStA], Kriegsarchiv [KA] Akten des Wiener Hofkriegsrates [HKR Akten] Reg. Febr. 1618. Nr. 25.

[17] *Stoy M.*: Rumänische Fürsten i. m. 169.

[18] Soproni Levéltár XV. 5. Fondszám. Nr. 18. Ali nevű török Michael Starzernek. 1618. júl. 28.

[19] *İsmail Hâmi Danişmend:* İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. III. İstanbul 1972. 267–269.

[20] *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. [a továbbiakban GOR IV.] Pest 1829. 495–496.

[21] *Fekete, L.*: Türkische Schriften i. m. 18–20.; 225–228. Nr. 5., Konstantinápoly, 1618. febr. 7–16. I. Musztafa szultán megbízólevele a komáromi béketárgyalás török megbízottjainak.

[22] Vö. *F. Molnár Mónika*: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. Századok 140. (2006: 6. sz.) 1475–1502.

mán–Habsburg szerződéseket. Az Esztergom körüli falvak adózásának kérdését általánosságban rendezték, a törököknek hódolt települések a korábbi dzsizje és a szpáhiknak adott szolgáltatás fejében egy kialkudott kerek összegben fizettek, a falusi bírók azonban az évi általányból 1000 forintot (forintját 60 akcsénak számítva) kivettek, és ezt a Magyar Kamarához jutatták el. Ugyancsak szóltak a palánkok ügyéről, két hónapot adva a pártatlan felülvizsgálatra, és újabb két hónapot a béke ellenében épültek lerombolására. Megegyeztek a foglyok kiszabadításának módjáról, a Kanizsával szembeni végvidék problémáinak rendezéséről.[23] A törökök Esztergom körül 158 falut követeltek. 1618. május 12-én állt össze az a lista, amely ebből 60 települést ténylegesen is átengedett Újbars környékén a török hódoltság alá.[24] Miközben továbbfolytak az egyeztetések, nagy érdeklődésre tartott számot az a szokatlan hír, hogy a nemrégiben trónra ült Musztafát megfosztották a hatalmától, és helyette 1618. február 26-án II. Oszmánt övezték szultánná.[25]

A kialakult helyzetben a bevett diplomáciai protokoll értelmében ünnepélyes küldöttséget kellett Bécsből az Oszmán Birodalomba indítani, amelynek feladata II. Mátyás császár és magyar király jókívánságainak átadása volt. Erre a megbízatásra a bécsi Udvari Haditanács elnökének, Johann (Hans) von Molardtnak (Mollartnak) a testvérét, Ludwig von Molardtot tartották alkalmasnak. Bár az idő sürgetett, a követség csak nagy késéssel, 1618. október 4-én 4–5 óra között indult el missziója teljesítésére.[26]

A konstantinápolyi utazásról és az ottani tárgyalásokról elsőrendű források szólnak. Bécsben őrzik Ludwig von Molardt beszámolóját missziójáról, amely tartalmazza az eredeti jelentéseinek szövegét, és külön egy kötetnyi okmánymásolatot. Erről a gyűjteményről valamikor a 18. században másolat készült, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattára őriz. Ezt az anyagot használta, és forráskiadásához válogatást készített belőle Pray György, aki kétkötetes művében Bethlen Gábor történetének forrásait elsőként dolgozta fel. Molardt jelentései és okmánygyűjteménye mellett nagyon jól használható Michael Starzer állandó portai követ zárójelentése, amely szintén kiadatlan.[27] Bár a

---

[23] A komáromi megállapodásról három teljes szövegű változat ismert. Az eredeti török példányt Fekete Lajos adta ki eredeti szövegében és német fordításban (*Fekete, L.*: Türkische Schriften i. m. 23–27.; 231–236. Nr. 7.). Salamon Ferenc egy olasz fordítást közölt (*Salamon F.*: Két magyar diplomata i. m. 274–278.). A bécsi Hadilevéltárban korabeli latin fordítása található meg. ÖStA KA HKR Akten Reg. 1618. Febr. Nr. 25/1. fol. 2–6.

[24] Salamon kiadványában a megállapodás mellékletében felsorolt települések listáját olvashatjuk (279–280.), viszont a települések részletes felsorolása a korábbi és az új adótételeikkel a bécsi hadilevéltárban található egy füzetbe kötve: ÖStA KA HKR Akten Reg. 1618. Febr. Nr. 25/1. fol. 8–20. A forrás kiadását tervbe vettem.

[25] *Danişmend, İ. H.*: İzahli Osmanlı i. m. 273.; GOR IV., 501.

[26] Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban HHStA], Staatenabteilungen, Türkei I. (Turcica) [Turcica] Kt. 108. 1619–1620. fol. 17. Ludwig von Molardt jelentése.

[27] ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. 1619–1620. fol. 15–315. Ludwig von Molardt zárójelentése (*Finalrelation*). Annak ellenére bizonyos, hogy Ludwig von Molardt anyagát másolták Bécsben a *Turcicá*ból, hogy Pray jelzetén más olvasható: „Extrat Acta MSS Oratoris Ferdinandi II. regis ad Portam Ottomanicam." *Georgius Pray – Iacobus Ferdinandus Miller*: Gabrielis Bethlehenii Principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus. Collegit et in seriem chronologicam digessit

Habsburg-követség útjának nyomon követése nem feladatunk, mégis megemlítem azt a forrásanyagot, amely az eddigi kutatások alapján kuriózumnak mutatkozik. Az élete későbbi szakaszában Sopronban letelepülő Michael Starzer az ottani levéltárban hátrahagyott egy oszmán okmányokat tartalmazó gyűjteményt, amely diplomáciai működése során jött létre. A dokumentumokat nem adta át más anyagokkal együtt a császári levéltárba, így a hagyatékában maradtak fenn. A gyűjtemény egy része a követ érkezéséről és az oszmán diplomaták visszatéréséről szól.

A Habsburg-követ úti állomásairól a kísérő török személyzet is beszámolt Starzernek.[28] Ludwig von Molardt pozsonyi, komáromi, esztergomi és budai megállók után 1618. október 29-én érkezett meg Belgrádba, ahol 30 ágyút sütöttek el tiszteletére. A fogadáson részt vett Nakkás Haszán pasa kethüdája mellett a korábbi temesvári pasa, Deák Mehmed is, aki ünnepélyesen üdvözölte a megérkezőket. Az első fogadásra másnap került sor, amikor átadták a császár ajándékát és a leveleket. A császári megbízottak már a belgrádi tárgyalások alatt átnyújtottak egy memorandumot, amely Radu Şerban korábbi havasalföldi vajda visszahelyezése érdekében született.[29] A követség egyik török tagja beszámolt Starzernek Belgrádból, és tudatta, hogy sietnek tovább, a kocsik megállás nélkül folytatták az útjukat.[30] Az utazás igen hosszúra nyúlt, december 21-én érkeztek meg Konstantinápoly falai alá. A konstantinápolyi ágens, Michael Starzer az ünnepélyes követség elé jött, és bejelentette, hogy a tervezett díszfelvonulást nem tudják megtartani, mert a nagyvezír nem adott engedélyt arra, hogy kibontott zászlókkal és zenekísérettel vonuljon be a császár követsége. Magyarázatként Molardt a következőket írta: „a törvényeik nem engedik meg (amelynek tartalma I. Szülejmán szultán ideje óta így szól), hogy egyetlen követséget is megtiszteljenek azzal, hogy az zeneszó és lobogó zászlók mellett vonuljon be a Portára. A császáruk [értsd: a szultán] kifejezetten megparancsolta, hogy ezért én is zeneszó és zászló nélkül vonuljak be, nehogy a törvényt megsértsék."[31] Bár a rendkívüli követ jelentéseiben rendszeresen kinyilvánította elégedetlenségét a portai eljárással szemben, ennek ellenére a bevonulás ceremóniája az erdélyi állandó követ, Borsos Tamás szerint így is ünnepélyesre sikeredett.[32]

Georgius Pray, abbas B. N. V. de Tormova et caht eccl. M. Varadien. Canonicus. Tom. I. Pest 1816. 41a. jegyzet. A címben szereplő Hans Ludwig Freiher von Kueffstein később volt követségben, és zárójelentése 1628–1629-ről szól, amely a ÖStA HHStA Turcica Kart. 111. mellékleteként két vaskos piros bőrkötésben található, amelyek a jelentéseket és a mellékelt levelek másolatait tartalmazzák. Tehát a Praynál olvasható jelzet téves, helyesen Ludwig von Molardt jelentéseire kell vonatkoztatni.

[28] Soproni Levéltár. XV. 5. fond szám. 34 darab török levél.

[29] ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Ludwig von Molardt zárójelentése fol. 35–47.

[30] Soproni Levéltár. XV. 5. Nr. 20. Ismeretlen levele Belgrádból Michael Starzernek. [1618. október 29.] (Így jelzem a továbbiakban, ha a dátum rekonstruált.)

[31] „Daß vermög Ihres Canons (nach laut dessen Innhalt seithero Sultan Solyman's Zeiten) kheinem Potschaffter mit klingenden Spil vnd fliegenden fachnen bey der Porten einzuraisen vergunstigt worden. Seynes khaysers außtrükhlicher bevelch seye, dass ich ebenmessig ohne spiel und fachnen einreisen, vnd dem Canon nit widersprechen solle..." ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. 1619–1620. fol. 64., vö. GOR II. Pest 1834[2]. 773.

[32] Borsos Tamás második konstanczinápolyi követsége, 1618. április 18-tól 1620. április 3-ig. In: ETA II. 87.; *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Szerk. Kocziány László. Bukarest 1972. 175.

A díszes szultáni audiencia az 1619. év első napjára esett, és a főkövet 50 embere szállította be az ajándékokat a Portára. Az ünnepélyes fogadás alatt a szultán 43 kaftánt osztott szét a Habsburg-küldöttség tagjai között.[33]

Mint az eddigiekből is látható, a viszony Bécs és Konstantinápoly között ekkortájt meglehetősen békés és rendezett volt. A felmerülő problémák, mint például a Bethlen Gábor által 1616-ban török kézre adott Lippa visszaadásának követelése nem okozott igazi nyugtalanságot. A Habsburg fél arra hivatkozott, hogy a vár — ahogy maga egész Erdély is — a Magyar Koronához tartozik. Ennek alátámasztására felhozták, hogy az erdélyi követek részt szoktak venni a magyar országgyűléseken.[34] A Habsburg pozíciók javítása érdekében a főkövet Konstantinápolyban is felvetette Radu Şerban visszahelyezését Havasalföldre, amelyet azzal utasítottak el a Portán, hogy Gavril Movilă-t nemrég erősítette meg a szultán a vajdaságban, így nem lenne méltó, ha azonnal leváltanák. Ha azonban Şerban kérelmezi kinevezését, személyesen eljön a Portára, és ott várja szerencséje alakulását, elérheti célját. Azt tanácsolták a török méltóságok, hogy törökül adjon be egy kérelmet, amelyben felsorolja indokait.[35]

Az oszmánok egy évvel korábban a szafavida Iránnal kötött békével biztosították a birodalom keleti határát (1618. szept. 26.). A perzsa sah, Nagy Abbasz lemondott néhány kaukázusi területről (Karsz, Ahiszka, Dagesztán), ugyanakkor a békét évi 100 ló teher súlyú selyemszállítmánnyal és más gazdag ajándékokkal vásárolta meg.[36]

A Habsburg diplomáciának a feladata ebben a szituációban nem tűnt túl nehéznek – még annak ellenére sem, hogy 1618. június 26-án a csehek a nevezetes defenesztrációval megkezdték felkelésüket, amely elméletileg kihathatott az oszmán politikára is.[37] Mindenki számára bizonyos volt, hogy a magyar királysági rendek hamarosan kapcsolatba kerülnek a cseh felkelőkkel. Bécs felől nézve a magyarok elsődleges feladata az lett volna, hogy a lázadókat kibékítsék uralkodójukkal, II. Mátyással. Miután a császár 1619. március 20-án elhunyt, utóda, II. Ferdinánd, akit a magyar rendek már 1618 tavaszán királlyá választottak, arra akarta rábírni őket, hogy fegyveres segítséget nyújtsanak a csehekkel szemben. Közben a császárváros és Erdély viszonya is rendezettnek tűnt. A magyar király és az erdélyi fejedelem megbízottai éppen 1619. március végén

---

[33] *Borsos T.*: Borsos Tamás második i. m. 87.; *Khevenhüller, F. Ch.*: Annales Ferdinandei i. m. IX^2. 714.

[34] GOR IV. 502., vö. újabban *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. (História könyvtár: Monográfiák 27.) 35., 292–293.

[35] *Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti. IX. Bucureşti 1937. IX. 182. Nr. 153. A kiadás a budapesti Egyetemi Könyvtárban található „Acta et ep. Kuefsteini Vol. II. Copie"-ra hivatkozik, amelyről már fentebb is bemutattam, hogy Ludwig von Molardt anyagával azonos. A kiadásban az áll, hogy a dokumentum Ludwig von Molardt beszámolója Ferdinánd főhercegnek. Ez azonban tévedés, hiszen a főkövet testvérének, a Haditanács elnökének, Johann von Molardtnak szól.

[36] GOR IV, 1829. 507.; *Na'îma Mustafa Efendi*: Târih-i Na'îma, (Razvatü'l-hüseyn fî hulâsati ahbâri'l-hâfikayn) II. Szerk. Mehmet İpşirli. Ankara 2007. 445–446.; *Danişmend, İ. H.*: İzahlı Osmanlı i. m. III. 275.

[37] Vö. *Heinisch, R. R.*: Habsburg, die Pforte und der Böhmische Aufstand i. m. 125–143.

írták alá Nagykárolyban azt a megállapodást, amelyben II. Ferdinánd Bethlen Gábort elismerte erdélyi fejedelemnek.[38]

A Tisza túlsó oldalán a legfontosabb katonai méltóság Dóczy András szatmári (1609–1618), majd felső-magyarországi főkapitány (1618–1619) volt, aki Szatmárból, majd Kassáról fennhatósága alatt tartotta Erdély északnyugati határterületét, a béketárgyalások idején ugyanakkor uralkodóját képviselte Bethlen Gáborral szemben. Dóczy, aki a bécsi udvari neveltetésének is köszönhetően német nyelvet a magyar katonai méltóságok közül szinte egyedülállóan jól ismerte, jelentéseit nagyrészt ezen a nyelven fogalmazta meg. Az általam ismert első adatot arról, hogy Bethlen és a cseh felkelők között kapcsolatok vannak, Dóczy 1619. január 24-én vetette papírra. Ezen a napon tartottak Szatmár megyében általános megyegyűlést, ahová a környékbeli vármegyék is elküldték követeiket, akik azonban hihetetlen híreket továbbítottak a cseh ügyekről. Az egyik résztvevő, a szintén Bécsben nevelkedett új báró, Károlyi Mihály, aki egyébiránt a fejedelem sógora volt,[39] négyszemközt beszámolt Dóczynak a csehek közeledéséről és arról, hogy Bethlent mozgalmukhoz kívánják csatlakoztatni – mint a főkapitány részletesen írta:

„Károlyi Mihály úr éppen tegnap jelentette ki titokban, hogy Bethlen Gábor szóbeli kívánsága szerint Károlyi úr adja a tudtomra, miszerint a csehek az elmúlt napokban egy küldöttet tartottak mellette, akinek a megbízatása a következő volt: Miután ő császári felsége a birodalmi fejedelmekkel már megegyezett, hogy az összes lutheránust a kálvinistákkal együtt kiirtja és megsemmisíti (ahogy ez már Csehországban meg is kezdődött), ezért neki is ki kellene használni a jó lehetőséget, s az itteni vármegyéket és a hajdúkat fel kellene lázítani és magához vonni és lázadást kezdeményezni, amelyért a csehek 300.000 aranyat ajánlanának fel. S mivel a Római Birodalom Ferdinánd királyt nem ismeri el királynak, így ő [Bethlen] azzal nyerné el a tetszésüket, vagy pedig Isten tetszését, ha egy ilyen rebelliót hozna mozgásba. Egyáltalán nem is tudja, mennyivel nagyobb úr lehetne, mint most, és idővel nem csak Magyarországon lenne király, hanem más országokban is több lehetne. Egészen más lehetne, mint ami Bocskai volt.

Erre Bethlen állítólag azt nyilatkozta, hogy ő egyszer már szövetségbe került ő császári felségével, és kiegyezett vele, ilyen értelemben idestova már a diplomákat is kicserélték. Attól kezdve a megegyezést egészen mostanáig nem sértették meg. Nem lenne tőle illendő, hogy valami hasonlót megpróbálna. Másrészről pedig, ha ő most valami ilyesmihez kezdene, azt nem lehetne Magyarország nagy kára és vesztesége nélkül megvalósítani. Harmadrészről pedig, miután a török Havasalföldet és Moldvát éppen most okkupálta, attól félne, hogy a török Erdélyországot is bekebelezné. Nem mutatkozik tehát sem olyan eszköz, sem módozat, amelyet ő kényelmesen kihasználhatna.

---

[38] Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Bearb. Roderich Gooss. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9). Wien 1911. 474–484.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. VII. Bp. 1881. 442–469.

[39] Dóczy és Károlyi felemelkedésére újabban l. *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 121.

Amikor a követ megértette, hogy a dolog őt visszariasztja, akkor csak azt kérte, hogy Bethlen engedélyezze a cseheknek 3000 ember felfogadását, és ezeket Lengyelországon és Szilézián keresztül küldje hozzájuk. A lovasoknak 10 aranyat, a gyalogosoknak nyolc forintot fognak fizetni. Ezt Bethlen szintén visszautasította. Bár én ennek nem tudok teljesen hitelt adni, egyedül, ahogy ezt értésemre adta, ugyanúgy adtam én is ő császári felségének legalázatosabban a tudtára. Az a cseh követ Szilézián, Lengyelországon és Máramaroson keresztül utazott Erdélybe, és ugyanezen az úton ment is vissza, akinek a nevét Károlyi Mihály nem tudta nekem megmondani. Erre vonatkozóan legkegyelmesebb uram a határokra azonnal megparancsoltam, hogy ha egy ilyen követet elfogtak, azt azonnal hozzák be, és azonnal értesítsenek róla.

Ugyancsak megtudtam, hogy a hajdúvárosok közül néhány Bethlen alá adta magát, ugyanott előadják: mivel azt gondolták, hogy a [protestáns] vallást teljességgel kiirtják, ezért ha ő [Bethlen] valamit kezdeni akarna, ők is jó szolgálatot nyújtanának neki. Erre ő azt válaszolta, hogy maradjanak nyugalomban és csendességben, mert őket a cseh dolog nem érinti. Ebből ő császári felsége legkegyelmesebben beláthatja, hogy milyen veszélyes dolgok vannak itt."[40]

---

[40] „Hatt mier herr Michael Karoly auch eben gestern, ihn gehäimb angedeüt, daß Gabriel Betthlen mier mündtlichen Zueuernemben gebe eben durch ihme Herrn Karoly: Die Böhmen haben diße nächst verschiedene Täg einen Abgesandten bey ihme gehabt: Nachdeme Eür Keys. mitt den Reichsfürsten alberäits conspierirt, alle die Lutheraner sambt den Caluinisten ganz, vnndt gar auß zutilgen, vnndt zersträen (wie sie dann alberäits an den Behmen angefangen). Er solle derowegen bey so guetter gelegenheit auch ihn dißen orthen die Spanschafften vnndt Hayduggen auf wiglen, an sich zihen, vnndt ein Rebellion anstellen darzue ihme die Behmen dreymahl hundert Thausendt Gulden darstreckhen werden, vnndt weillen nunmehr daß Römische Reich dem Khünig Ferdinandum zu kheinem Khünig angenomben: So er anderst ihnen zuegefallen, od[er] Gott zu Ehrn, sollche Rebelion ihnß werckh setzen würdet. Solle er gar nicht wissen daß er ein grösserer Herr, alß er yezundt, vnddt mittlerweill nicht allein Khünig ihn Hungern, sondern auch anderer Länder mehr werden khunnthe. Vill annderst alß Bochkay gewesen. Darauff sich Betthlen also ercklärth solle haben, Er seye mitt Eür. Khey. Mäth. Einmahl confoederirt, vnnd verglichen, Ihn massen Beräts Diplomata ultro citroque gewechselt worden: Seye auch wider die Confoederation vonn dero noch biß dato nicht offendiert worden: will ihme derowegen nicht gebüeren, daß er ethwas dergleichen wider Eür Mäth. tentirn solle. Zum andern: So er gleich ettwas solches anfangen wurde, khunthe es ohne grossen Schaden, vnndt runi des Hungerlandts nicht geschehen. Zum dritten: Nach deme der Türgg Walachey, vnndt Moldau albereits occupirt, besorget er sich, so er die Rebellion ihns werckh richtete, möchte sich unntherthessen der Türgg der Prouincz Sibenbürgen impatronirn: Sicht also weder mittl, noch weeg, wie er solches bequemblichen anstellen müeste. Alß der Abgesandte vernomben, daß ihme die Sach abgeschlagen worden: Hatt er weither nur vmb diß angehalten: Bettlen solle für die Böhmen drey Thausennt mann werben lassen, vnndt solche durch Poln, vnndt Schlesien ihnen Zuschickhen, es sollen einem zu Roß zehen Gulden, vnndt zu Fueß achth ft. gezalth werden. Welches ihme Betthlen auch abgeschlagen: Ob nun disem also khann ich nicht recht wissen, allein, wie es mier angedeut worden, also habe ichs auch Eurer Khey. Mäth. gehorsambist andeuthen sollen. Solcher Bohmische Abgesandter ist durch Schlesien, Poln, vnndt Maramaros ihn Sibenbürgen geräist, vnndt denselben weeg wider zuruckh, dessen Nahmen mier M. Karoly nicht andeuten khunnen. Hirüber habe ich allerghädigister Herr auf den Gränzen allenthalben anbeuolhen, das, so ettwann derley Abgesanthe ergriffen wurden, mann solche alspaldt einzihe, vnndt mier zu wissen fiege. Ich vernumbe auch, daß ihr ettliche vonn den Hayduggischen Marckhten sich zu dem Bettlen verfieget sollen haben, aldort fürgeben, weillen sie vernomben, daß mann die Religion gänzlichen austilgen will, so er ettwas anfangen wolthe, wöllen sie ihme auch guethe assistenz Läisten. Darauf er ihnen geanndtworteth, sie sollen ruhebig vnndt still sitzen, dann sie daß Behmische wesen nichts angehet. Khinnen also Eür Key. Mäth. allergnädigist erachten wie gefährlich die Sachen alhie stehen."

Amint a fenti hosszabb idézetből kiderült, a fejedelem nem rejtette véka alá, hogy a cseh felkelőkkel kapcsolatban áll, sőt információkat is kiszivárogtatott. Rendszeresen levelezett és tárgyalt Dóczy Andrással, beszámolt neki a csehekkel és törökökkel kapcsolatos hírekről, és ezzel megpróbálta a főkapitány éberségét elaltatni. Mindezekből látható, hogy az erdélyi fejedelem — jól titkolva tervét — már 1618 végén készen állt a beavatkozásra. Az induláshoz szükséges volt még a Porta véleményét megtudakolnia. Miközben Bethlen folyamatosan kifejezte a magyar király iránti jó szándékát, a támadás előtt — tájékozódás és informálódás végett — elküldte Konstantinápolyba Mikó Ferencet.

A kétarcú diplomáciai manőver az oszmán fővárosban is tovább folyt. A követnek át kellett adni a fejedelemtől jövő megbízólevelet mind a Habsburg főkövetnek, mind pedig az állandó ágensnek.[41] Ludwig von Molardt követi tevékenységét lezáró jelentésében is megemlítette Mikó látogatását: „Az említett napon barátságosan lejelentkezett nálam hídvégi Mikó Ferenc erdélyi követ, és a buzgalommal teli biztosítéklevelét átadta (amelynek másolatát ő császári felsége megtalálja a levelek között AAA jel alatt)."[42]

A fejedelem ezen követségen keresztül ismertette a Portával a cseh felkelés okait és feltette a kérdést: milyen mélyen „elegyedhet bele" a kialakult helyzetbe. Később, amikor a Habsburg Monarchia állandó portai követe papírra vetette a zárójelentését, keserűen jegyezte meg a következőket: „Őszintén tárgyaltam [vele], és jól megértettem, és engem is biztatott a levelezésre, miközben azonban már nem hagyta magát korrumpálni (*sich stecken lassen*), és nemkívánatos válasszal távozott el. Abból, ami ezután következett, könnyen megállapítható, ahogy becsapott és szimulált, bizalmasságán keresztül hamis praktikákat [folytatott], még inkább titkos [ügyek] bonyolításával volt megbízva."[43]

Mikó Ferenc 1619. július 5-én indult el Konstantinápolyba és július 21-én vett részt a szultáni audiencián. Legfőbb megbízatása az volt, hogy szerezze meg a szultán vagy a nagyvezír engedélyét, hogy Bethlen a Magyar Királyság területén II. Ferdinánd ellen hadjáratot kezdeményezhessen. Bár ismert egy nagyvezírnek szóló levél — amelyet kiadói az 1619. január 18-án[44] nagyvezír-

---

ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten [a továbbiakban UA AA] Kart. 169. Konv. C. (1619) fol. 24–25. Szatmár, 1619. jan. 24. Dóczy András II. Ferdinándnak.

[41] ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 2. (1620) fol. 151r. Székelyvásárhely, 1619. jún. 21. Bethlen Gábor levele Ludwig von Molardt Habsbsburg főkövetnek. Kiadása a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratából: *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. I. 40–41.; „cum talem nunc ad Portam Ottomanicam legatum, praesentium exhibitorem Generosium Franciscum Miko de Hydwegh Aulae nostrae Vice Magistrum ... expediverimus" – Soproni Levéltár XVI. 69. Michael Starzer irathagyatéka. Székelyvásárhely, 1619. jún. 21. Bethlen Gábor levele Michael Starzerhez.

[42] ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 2. (1620) fol. 150r. Ludwig von Molardt zárójelentésének melléklete; *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. 40–41. Mikó Ferenc fejedelmi megbízólevele Ludwig von Molardt császári főkövethez. Udvarhely, 1619. jún. 26.

[43] „Welchen [ti. Mikó] ich ehrlich trattirt, vnd alles gueten verstandet, vnd correspondenz mich erbetten, demweillen Er sich aber nit mehr stecken lassen, vnd unbegehrter antwort verraißt. Also ist aus denen, waß hernach ervolgt, leichtlich zu schliessen, dass Er mit betrug umbganngen vnd durch ain simuliertes vertrauen eine falsche Praktiken umbsoviel haimblicher anzustellen instruirt gewesen." ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 2. (1620) fol. 154r. Ludwig von Molardt zárójeletése.

[44] *Danişmend, İ. H.*: İzahli Osmanlı tarih kronolojisi. V. 30.; Borsos a kinevezést egy nappal korábbra, január 17-ére tette. *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 183.

nek kinevezett Dámád vagy Kara, illetve Öküz Mehmednek szólónak véltek —, amelyben Bethlen olyan titkos tervekről tájékoztatta a Portát, amelyek az Oszmán Birodalom javára fognak szolgálni, alaposabb forráskritika alapján azonban megállapítható, hogy ez a dokumentum csak 1621 tavaszán keletkezett.[45] Ez alapján inkább arra a következtetésre jutottam, hogy az erdélyi állandó követen, Borsos Tamáson kívül Mikó érkezéséig senki sem ismerte Konstantinápolyban Bethlen konkrét terveit.[46]

Bethlen követének a fellépése némileg lazított azon a szorult helyzeten, amelyet az erdélyi követ Jenő várának át nem adása miatt szinte naponta megélt. 1619 tavaszán szinte minden jelentős, a magyarországi ügyekben jártas, azaz egyfajta Habsburg–magyar szakértőnek számító török méltóság személyesen jelen volt a Portán. Többen ezek közül új állomáshelyük elfoglalására készültek, vagy várták, hogy a szultáni kegy megfelelő állást biztosítson nekik. Közülük Deák Mehmed ismét a temesvári pasaságot kívánta elnyerni, s bár csak hónapok múlva kapta meg a kinevezését, Borsos Tamás folyamatosan úgy említette, mintha már pasa volna. Mellette fontos szereplője a magyarországi eseményeknek Iszkender pasa, aki szintén állástalan volt. Korábban kanizsai beglerbégként hatalomra segítette Bethlen Gábort.[47] Bár a két pasa nem vallott azonos nézetet az erdélyi fejedelmet illetően, abban egyetértettek, hogy Bethlen számára nincs más kiút, mint Jenő átadása. A harmadik méltóság Gürdzsi Mehmed volt, aki a dívánban foglalt helyet másodvezíri tisztségben, és szintén állandó szereplője volt az erdélyi követ jelentéseinek. A negyedik méltóság Nakkás Haszán pasa, akit a Porta nemrégiben, 1618 májusában rendelt vissza, addig a budai beglerbégséget bírta, és a tárgyalt időszakban harmadvezér volt.[48]

A Portán a legnagyobb érdeklődéssel kísért esemény ekkortájt a perzsa követ érkezése volt. Mint fentebb már említettem, a nagyvezír Halil pasa eredményesen zárta le az iráni hadjáratot, bár az utolsó csatározások Tebriz környékén Abbasz sah seregeinek hoztak sikereket. Ennek a következménye előre látható volt: A hadjáratban résztvevő nagyvezírt le fogják váltani. Erről a cím várományosa, Dámád Mehmed kajmakám titokban be is számolt az erdélyi követnek.[49]

Bethlennel szemben bizalmatlanságot lehetett érezni a konstantinápolyi udvari körökben. A vezető méltóságok követelték Jenő átadását. A fejedelem kiszolgáltatott volt velük szemben, ugyanakkor legalább annyira a Habsburg hatalmi érdekeknek is. A Habsburg-ügyekben nagyon jól tájékozódott Deák Mehmed pontosan tudta, hogy a magyar király és az erdélyi fejedelem között megkötött nagyszombati megállapodás és megerősítései némi törökellenes élt is tartalmaznak. Érezhető volt, hogy az erdélyi fejedelmi trón folyamatosan

---

[45] Török magyar-kori államokmánytár. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. I–VII. Pest 1868–1872. [a továbbiakban TMÁOT] I. 203–205.

[46] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 289.

[47] Tevékenységére és a fejedelemmel való szoros kapcsolatára l. részletesen *Sudár Balázs* e számbeli írását.

[48] *Gévay Antal*: A' Budai pasák. Bécs 1841. 26. Nr. 46.

[49] *Borsos T.* : Vásárhelytől i. m. 191.

inog Bethlen alatt, hiszen a bécsi külpolitika támogatja az újabb erdélyi trónkövetelőt (együtt a Habsburg-párti román vajdajelöltekkel). Homonnai Drugeth György nevét folyamatosan emlegették Konstantinápolyban, s mellette még felmerült Báthory András jelöltsége is. A Bécsben eltervezett személycserék a két román vajdaságban mintha eredményhez közelítettek volna. Moldva esetében egyértelmű volt a Habsburg külpolitika sikere, hiszen ide a megbízható Gaspar Graziani aspirált. Michael Starzer logikus érvekkel tagadta azt a híresztelést, hogy Graziani fellép a vajdaságért, „minthogy nem az féle nemzet, és religiója is más, nem recipiálnák" – mondta.[50] Tudván azonban azt, hogy a Habsburg-követ mekkora kölcsönökkel támogatta Grazianit, e sorokat egyszerűen elterelő híresztelésnek kell tartanunk.

Moldva és Havasalföld irányában az erdélyi diplomácia is nagy érdeklődést mutatott. Mint láttuk, sikerült elérni Gavril Movilă megerősíttetését a havasalföldi vajdai székben, és ezzel áthúzni a Habsburgok Radu Şerban iránti törekvéseit. A fejedelem a moldvai trónra Markó vajdát (Marco Cercel) kívánta beiktattatni. Ezzel szintén szemben állt a Habsburg érdekekkel.[51] Jenő kapcsán viszont teljes mértékben a Habsburg diplomáciára volt kénytelen támaszkodni, és a felelősséget is rájuk próbálta hárítani, azt állítva, hogy a magyar király azonnal megtámadná őt, ha erővel adná át a várat a törököknek. A Habsburg diplomácia ebben a tekintetben teljesen együtt is működött a fejedelmi politikával, mintegy igazolta az erdélyi követet, miszerint Bethlen — Jenő vára megtartása kérdésében — Habsburg-nyomás alatt állt.

Jenő sorsa az erdélyi–török kapcsolatok törőpróbájává lett. A fejedelem nem volt hajlandó olyan módon bevenni és átadni, mint ahogy 1616-ban Lippa esetében tette. A török követelést a Habsburgok várható katonai fellépésére hivatkozva odázta el. A Portán oszmán katonai segítséget kért a vár elfoglalására, tudván, hogy ha ezt megadják, akkor ez a lépés mozgásba hozhatja a Habsburg Monarchia haderejét is. Ennek érdekében biztosította be magát annak idején a nagyszombati megállapodással, amely segítséget helyezett kilátásba, ha Erdélyt török támadás éri. Ugyanakkor tudta, hogy mindkét hatalom a béke fenntartására törekszik, tehát a fenti diplomáciai csavar arra volt jó, hogy a két hatalmat egymás ellen kijátszva elkerülje Jenő tényleges átadását. Borsos Tamás a Portán a pasák állandó követelésének keresztttüzében tényleges félelemben könyörgött urának, hogy ne feszítse túl a húrt.[52] A portai követ túl közel volt a rivalizáló hatalmi központok egyikéhez, hogy elég rálátása legyen a nagy folyamatokra. Erdélyből Bethlen pontosabban mérte fel a helyzetet, és neki is lett igaza, hiszen végül el tudta kerülni a bajt.

Ilyen kontextusban merült fel 1619 tavaszán szinte minden török méltóság részéről a válasz: ha Bécs fegyveresen lép fel Jenő várának átadása miatt Erdély ellen, akkor Bethlen olyan katonai támogatást kap, amely nem csak a védekezésre elég, hanem arra is, hogy ő elfoglalva Magyarországot ott *király* lehessen, míg testvére (István) Erdélyben maradhat *vajdaként*. Ezt a reménykel-

[50] Uo. 190.
[51] Uo. 183.
[52] Uo. 225.

tő választ különösen Iszkender pasa emlegette. Ebben a kijelentésben ismerhetjük fel azt az Erdélyt és Magyarországot érintő igen gyakran *portainak* vallott koncepciót, amely a magyar történetírást jelentősen befolyásolta, elgondolkodásra késztette.[53] Ez röviden így foglalható össze: Ha Bethlen megszerezi a magyar királyságot, akkor megmaradhat-e egyidejűleg erdélyi fejedelemnek és magyar királynak is? Szekfű Gyula nyomán többen arra a következtetésre jutottak, hogy egy nagyobb portai rendezési koncepció sejthető a kijelentések mögött, amely lehetetlenné tenné a keleti és a nyugati magyar állam egy kézben való egyesítését a Porta égisze alatt. Alább e kérdésre még részletesen visszatérek.

A portai előkelők figyelme — a Habsburg és a perzsa határvidéken kialakult rendezett viszony következtében — elsősorban északkelet felé irányult. Azok a méltóságok, akik érdekeltek voltak a moldvai–lengyel határvidéken, illetve a Krími Kánság politikájában különösen ügyeltek a Habsburg békére is. A béke az 1617. évi lengyel–török háború óta ugyan fennállott, de a sorozatos rajtaütések nem szüneteltek. 1618-ban ismét mindkét részről megsértették a békét. III. Zsigmond lengyel király (1586–1632) követe, Piotr Ożga az erdélyi követ (Borsos Tamás) segítségével elérte, hogy 1619 májusában II. Oszmán szultán szabályos ahdnámében megerősítette a lengyel békét.[54] Bár az általános vélekedés a lengyel–török béke megerősítésének okaként az állandó határsértéseket emeli ki, a tényleges magyarázatot máshol kell keresni. Az iszlám diplomáciai hagyományok alapján a szultáni szerződések, kinevezések és privilégiumok csak addig voltak érvényesek, ameddig a szerződő felek élnek, ha csak erről külön nem egyeznek meg a felek, mint ez a zsitvatoroki béke megkötésekor történt. Az új uralkodóknak a megállapodásokat mindig újra meg kell erősíteni. Borsos naplójában feljegyezte azokat a pontokat, amelyeket a lengyel követ a Portán egyeztetni akart. Az első ezek közül fényt vet a fenti diplomáciai eljárásra: „Jött az követ azért, azmiképpen az régi szokás volt, hogy új császárt adván az Isten az muzulmán nemzetnek, azt köszöntse s üdvözölje, és az régi eleinknek egymással való régen egybekötött frigyeket megerősítse."[55] Az ahdnáme szövegének tanulmányozása során válik érthetővé, hogy az ambivalens lengyel–erdélyi viszony ellenére az erdélyi diplomácia miért támogatta a kiegyezést. A békeszerződés korábbról átvett szövegét néhány ponttal kiegészítette a szultán, amelyben külön kiemelte, hogy a lengyel király semmiféleképpen nem támogathatja Homonnai Drugeth György erdélyi és Radu Şerban havasalföldi ambícióit.[56]

---

[53] Uo. 204.; *Péter K.*: Bethlen Gábor magyar királysága i. m. 1028. E tekintetben a legfontosabb Szekfű Gyula véleménye, akitől a szakirodalom ezt a vélekedést többnyire átvette: *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány. [Bp.] 1983[2]. 102.

[54] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 242–243.

[55] Uo. 282.

[56] *Dariusz Kołodziejczyk*: Ottoman-Polnish Diplomatic Relations (15th-18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln 2000. 367.; A békeszerződés kivonatát közölte művében a moldvai krónikás, Miron Costin is. *Miron Costin*: Grausame Zeiten in der Moldau. Die Moldauische Chronik des Miron Costin (1593–1661). Hrsg. Adolf Armbruster. (Rumänische Geschichtsschreiber 1.) Graz–Wien–Köln 1980. 75.

III. Zsigmond Lengyelországa is részese volt a Melchior Klesl által fémjelzett politikai tervnek, amely lehetőleg konfliktus nélkül kívánta elérni a Habsburg-katolikus térnyerést az oszmán hatalom északnyugati határvidékén. Már 1613-ban létezett egy titkos megállapodás a két hatalom között, amely egymás területén engedte zsoldosok fogadását, amelynek értelmében *lisowczycy*-nak nevezett lengyel lovasok részt vettek későbbiekben is a Bethlen-ellenes hadakozásban.[57]

A lengyel–török határvidék nyugalma nem tartott sokáig. Radu Mihnea vajda — Miron Costin moldvai krónikás szerint — szembetegsége miatt maga kérte a szultántól leváltását, hogy Konstantinápolyban gyógykezeltesse magát. A visszahívása után a nagy tehetségű Graziani került a trónra 1619. február 4-én,[58] amikor is a nagyvezír kaftánjának megcsókolása után ünnepélyesen bevonult a konstantinápolyi moldvai szerájba.[59] Az új moldvai vajda személyét a Habsburg-követ támogatására az a portai frakció választhatta ki, amely a nyugati és északi fegyvernyugvás mellett állt. Graziani a diplomácia szabályai szerint felajánlotta szolgálatát az erdélyi fejdelemnek is. Miron Costin nagyon elítélően írt róla. Nem azt rótta fel neki, hogy hatalomra jutva a keresztények felé hajlott a muszlim hatalommal szemben, hanem azt, hogy mindeközben elsősorban kalandor természete vezette. Costin a vajda későbbi Porta-ellenes felkelését és az újabb oszmán hadjáratot a lengyelek ellen szoros összefüggésben tárgyalta Bethlen diplomáciai lépéseivel. A moldvai vajda Bethlent dehonesztáló információkat közvetített III. Zsigmond udvarába.[60] Graziani és Bethlen között kibékíthetetlen ellentét feszült. Addig, amíg az erdélyi fejedelem látszólag szintén a Habsburg-érdekek szerint tevékenykedett, és Jenő megtartása érdekében együttműködött a konstantinápolyi Habsburg-követséggel, a nyílt konfliktust el lehetett kerülni. Graziani fő bűne Bethlen szemében az volt, hogy még hamis leveleken keresztül is Homonnai Drugeth György számára készítette elő az utat vele szemben. Természetesen moldvai vajdaként és az erősebb Erdély szomszédjaként megpróbálta a korábbi konfliktust enyhíteni.[61] Borsos naplója szerint Iszkender pasa együtt indult útnak Gaspar vajdával Moldva felé. Ekkor még teljes lehetett közöttük az összhang, mindkettő a béke fennmaradása érdekében tevékenykedett.[62] Hogy nem mindenki volt azonos véleményen a Portán, mutatja a nagyhatalmú Gürdzsi Mehmed pasa kérdése az erdélyi követhez 1619 április végén: vajon kihasználja-e Bethlen a császár halála által kínálkozó jó alkalmat?[63]

A fejedelem magyarországi beavatkozása előkészítésének tartható, hogy Bethlen biztosította a hátát mind Moldva, mind pedig Havasalföld felől. A Gav-

[57] *Kołodziejczyk, D.*: Ottoman-Polnish Relations i. m. 129.

[58] Graziani kinevezésének pontos idejét Borsos Tamás hagyományozta ránk, a román történeti kronológia 1619 februárja utánra teszi kinevezését. Chronological History of Romania. Ed. C. Constantin Giurescu. Bucharest 1974. 454.

[59] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 226.

[60] *Costin, M.*: Grausame Zeiten i. m. 76–78.

[61] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 258.

[62] Uo. 252.

[63] Uo. 250.

ril Movilă vajdával kötött megállapodása szövegének erdélyi példánya 1619. május 20-án keletkezett.[64] A fejedelem Moldva felé is rendezett viszonyt mutatott, Rhédey Pált küldte követségbe Grazianihoz.[65] Bethlen azonban nem csak a diplomáciában bízott. Magyarországi támadása előtt végigjárta a Keleti-Kárpátokat, hogy a két román vajdaság felől biztosítsa, illetve több helyen lezárja, járhatatlanná tegye a szorosokat. Utakat romboltatott le, erődítményeket, falakat építtetett, hogy lovon csak ott jöhessenek be az országba, ahol ellenőrizhető az átjárás.[66]

A magyarországi támadás és Bethlen királyi ambíciói

Az erdélyi diplomácia magyar–magyar relációban is hiba nélkül működött. A Bethlen és a kassai főkapitány, Dóczy András közötti levélváltás mutatja, hogy ha még sejtettek is valamit odaát a titkos tervekből, azt, hogy Bethlen tévútra vezette őket, csak azután ismerték fel, miután már megindult a katonai támadás. A felső-magyarországi főkapitány és az erdélyi fejedelem közötti levelezés egyik fő témája a hajdúkérdés volt. Mindkét fél tudta, hogy a hajdúk a lázadás szélén állnak, és valaki rejtőzködik a nyugtalankodás mögött. Mint fentebb említettem, a hajdúkat érintő híreknek, amelyek a városaik körüli erődítések leromboltatását célozták, komoly alapja volt. A Habsburg–oszmán megállapodásnak erre vonatkozó kitételét valamelyest ismerhették, és úgy tűnhetett számukra, hogy mind a három érdekelt fél, a török, Erdély és Bécs is lemondott róluk. Bethlen nem véletlenül állította, hogy azért, mert ő nyíltan jó viszonyt tart a Habsburg-hatalommal, vele szemben is ellenérzés keletkezett a hajdúk között. A magyarországi török méltóságok, akik érdekeltek voltak a béke megszilárdításában, és így a palánkok lerombolásában, bizonyára nem biztatták segítségnyújtással a hajdúkat, annak ellenére sem, hogy a Porta teljes mértékben a sajátjának tekintette a területet.[67] Dóczy számára kézenfekvőnek tűnt, hogy Bethlen mozgatja a háttérből a szálakat, és a környékben lévő katonai tisztségviselőit, mint például Rhédey Ferenc váradi kapitányt sejtette a lázítás, dezinformálás mögött. Bethlen azonban meggyőzően tagadta a vádakat, sőt azt állította, hogy ő, mint a magyar király hű szolgája, lépésekre készült a lázadás lecsillapítására. Mint Dóczynak 1619. augusztus elején írta, a hajdúkkal az erő és a fegyver szavával lehet csak tárgyalni.[68]

A meggyőző sorok lejegyzése után már csak húsz napra volt szükség, hogy mindenki számára világossá váljon a mozgalom éle és az erdélyi fejedelem tényleges szándéka: Bethlen szövetségese, Rákóczi György szeptember 5-én meg-

---

[64] *Veress, A.*: Documente i. m. IX. 184–187.

[65] Uo. 192. Iaşi, 1619. jún. 11. Rhédey Pál Frank Györgynek Besztercére.

[66] Bethlen Gábor némely levelei, eredetiből másolva Tunyogi Csapó József társasági l. tag által. MTA Kézirattár, Magy. Irod. Levelezés, Ívrét. 8. szám. Nr. 4. fol. 5–7r. Kézdivásárhely, Bethlen Gábor Rhédey Ferenc váradi kapitánynak.

[67] *Borsos, T.*: Vásárhelytől i. m. 207.

[68] ÖStA KA HKR Akten Exp. 1619. Aug. Nr. 21. Gyulafehérvár, 1619. aug. 3. Bethlen Gábor Dóczy Andrásnak.

nyitotta Kassa kapuit és a hajdúk más erdélyi csapatokkal egyesülve sorra vonultak be a felső-magyarországi megyékbe.

Arra a kérdésre, hogy a fejedelem tulajdonképpen mit is akar, nem csak a bécsi udvar nem tudott egyértelmű választ adni, hanem saját emberei, de még a portai méltóságok sem. A viszonylagosan jónak mondható forrásbázis ellenére a kor kutatójának is komoly feladat az egymást követő tervek és célok sorba rendezése és értelmezése.[69] Mindezek tisztázására az egyik legnagyobb segítséget a Portára küldött különféle követutasítások nyújtják. Ezek vizsgálatánál is felmerül persze némi forráskritikai nehézség. Bonyolítja a kérdést, hogy például a legkorábbi okmány nem eredeti szövegében, hanem átdolgozásokban, különböző nyelvű fordításokban maradt fenn.

A magyar király és az erdélyi fejedelem konstantinápolyi követségének kapcsolatában a törés 1619 szeptembere és októbere fordulóján következett be. Addig jól kijöttek egymással, többször összejártak, együtt ettek ittak. Azután, hogy október 12-én megérkezett II. Ferdinánd szeptember 9-ei, frankfurti császárrá koronázásának híre, illetve Bethlen támadásának sikere, a viszony azonnal megfagyott.[70] A magyarországi események híre Angyalosi Mihály küldött útján vált ismertté, de előzményének számított a fejedelemhez csatlakozott magyar rendektől érkezett Liptay Imre követsége is.[71] Michael Starzer követ a tényeket a következőképpen ismertette a bécsi udvarral: „Amely a gonosz, visszataszító hírekből veszélyes [a következő]: megjöttek az erdélyi és a magyar praktikák. Ezek mindegyikét két különböző, jelen hónap harmadikán és hetedikén elindított kurír ő császári felségének kötelező alázatossággal bejelentette. Ami még időközben félelmetes lehet, az Bethlen Gábor és Deák Mehmed temesvári pasa egyesülése, amely ténylegesen kellemetlen, amely a szent békesség szempontjából hátrányos és méltánytalan cselekedetek előfutárának számít."[72] Az említett Deák Mehmed pasa már nagyon régi ismerőse volt a fejedelemnek, ők ketten biztatták 1604 tavaszán Bocskai Istvánt, hogy lépjen fel fegyveresen az erdélyi fejedelemségért, együtt vettek részt 1612-ben Báthory Gábor megbuktatásában, illetve közösen támogatták Ghiczy András fejedelmi terveit. Ugyancsak közös akciónak számított, amikor Bethlen 1616-ban Deák Mehmed kezébe adta át Lippa várát. A pasa ekkori feladata arra terjedt ki, hogy Bethlennel a kialakult hatalmi helyzetről tárgyaljon Erdélyben. Mikó Ferenc fentebb említett 1619. júliusi portai missziója idején Konstantinápolyban tartózkodott, és vele együtt utazott el Magyarországra. A források szerint úgy tűnik, hogy Bethlen-

---

[69] Péter Katalin meg is jegyezte tanulmányában, hogy nem biztos az, hogy egyszer valaha is megtudjuk, mi is történt 1620-ban.

[70] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 344.

[71] Uo. 331.

[72] „Waß allie von böβen widerwertigen Zeittungen, geferlich: Sibenbürgen vnnd Vngarischen Prakticken einkhommen, desβen alles wirdt E: Köng: Mt: durch Zwein Vnderschiedlich vom dritten vnnd Sibendten disß abgefertigte Currier in schuldigister Vndertheniglkhait bericht worden. Dieweiln nun Zubefürhten es mechte wegen Zusammenstoßßung deß Bethlehem Gábors vnnd Diak Mehmet Bassa Zue Temeschwar ain wirckliche Vngelegenheit vnnd Zue nachteil deß heyligen Friedens Vngebührende thättligkhait fürgeloffen sein..." ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 1. (1619) fol. 145–150. Feltehetően Michael Starzer beszámolója.

nek *meg kellett* volna várni még Erdélyben a vele való találkozást és tárgyalást, ő azonban megérkezése *előtt* megindította a támadást.

A Habsburgok állandó portai követe nagyon tehetségesen kezdett a nehéz ügyek rendezéséhez. Bár a hírek ellentmondásosak voltak, a leghihetőbbnek azt tartotta, hogy „Deák Mehmed, a temesvári pasa csatlakozott Bethlenhez, s ez [Bethlen] Karakas Mehmed vezírtől, a budai pasától segítséget kért."[73] Molardt azonnal tiltakozott a nagyvezírnél a szokatlan veszteségek miatt, és azért, ahogy az oszmánok a békét „betartják" („*super emergentibus damnis et sanctae pacis praeiuditio*"). A magyarországi török méltóságok a béke fenntartása és Bethlen akciójának leállítása mellett voltak. A budai pasa arról tájékoztatta a Portát, hogy II. Ferdinánd a békét be kívánja tartani. A nagyvezír annak ellenére, hogy Bethlen szándékaival tisztában volt, a béke megsértésének a következményeit nem akarta magára vállalni, ezért egy megbízható embert küldött Magyarországra, hogy az ottani helyzetről informálódjon. Starzer portai ügyvivő török tolmácsa, Nicolo Pazzi elkísérte útjára az oszmán megbízottat.[74] Ennek a később csak „csausznak" nevezett megbízottnak a bécsi feltűnése, ottani szereplése és kijelentései a béke mellett és Bethlen ellen — mint látni fogjuk — lényegesen befolyásolták az eseményeket.

Ludwig von Molardt a török megbízott távozását követő tizedik napon, vagyis szeptember 19-én részletes jelentést küldött Bécsbe. Véleménye szerinte II. Ferdinánd császár legnagyobb ellensége egy sor valótlanságot és hazugságot terjesztett el a Portán. „Ő császári felségének ez nem maradhat a legalázatosabban és leghűségesebben jelentés nélkül, hogy a szerencsésen végbement római [császárrá történő] koronázás örvendetes híre éppen a legjobbkor érkezett meg, mivel az erdélyi követ, ismételten nyilvánvaló csalárdságot terjesztett ő császári felségével szemben és a tartós béke fennmaradása ellenére. Később pedig komolyan azt is állította, hogy ő császári felsége dolgavégezetlenül tért vissza Frankfurtból Grazba, majd elhunyt. Másrészt azt is mondta, hogy Csehországot és Magyarországot ő császári felsége arra fogja kényszeríteni, hogy ezek bálványokat imádjanak, és hogy Bethlen Gábort az urak az országukba hívták, és jelenleg 15.000 előkelő magyar úr várja érkezését Pozsonyba, hogy királlyá koronázzák."[75] Az erdélyi követ, Borsos ugyanakkor azt is kétségbe vonta, hogy a császár a békét ténylegesen fenn kívánja tartani.

[73] „Diak Mehmet Bassa von Temesvár zu den Bethlen Gabor gestossen, und dieser an Vizir Caracass Mehmet Bassa zu Ofen Hilf begehrt haben solle." *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. 56. Konstantinápoly, 1619. okt. 9. Ludwig von Molardt jelentése II. Ferdinándnak.

[74] Uo.

[75] „Solle auch Euer kaysl. Majestät allerunterthänig gehorsamst nicht unbericht bleiben, dass die fröhliche Zeitung der glücklich vollbrachten Römischen Krönung gleich zur rechten Zeit, da obengedeuter Siebenbürgische Agent, augenscheinlich große Falschheiten wider Euer Kayserl. Hocheit, und beständige Erhaltung des Friedens, hin und wider auspossen, ankommen. Dann er ernstlingen vermeldet, dass Euer kayserl. Majestät von Frankfurt unverrichter Sachen nach Gräz zurückreisend ... mit Tod abgangen. Fürs andere, die Böheimb und Ungarn werden Euer kayserl. Majestät dieselben zu Anbettung der Götzen zwingen, sie aber einen Gott, und Christentum seinen Propheten zu bekennen und zuverehren gesinnet, den Bethlen Gabor seinen Herrn in ihr Land beruffen, und allbereit 15 000 Vornehme Ungarische Herrn, der königlichen Krönung halber seiner Ankunft zu Pressburg erwarten." *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. 44–45. Konstantinápoly, 1619. okt. 9. Ludwig von Molardt jelentése II. Ferdinándnak.

A fenti idézet mutatja, hogy Bethlen milyen jól választott argumentumokkal támadta meg a császár *legitimációját*, amelynek elhárítása a Habsburg-követséget nehézségek elé állította. Ugyanakkor azt is mutatja, hogy Borsos Tamás milyen hűen járt el fejedelme követutasításai értelmében. A Habsburg-követ viszont előrelátóan még azelőtt tett lépéseket, hogy II. Mátyás császár és király halálát és a trónörökös II. Ferdinánd magyar és cseh király hatalomra kerülését bejelentse a Portán, mielőtt erről a Portának hivatalos okmány érkezett volna. Május 16-án a saját nevében, de úgy, mintha uralkodója megbízását teljesítette volna, levelet juttatott be II. Oszmán szultánnak, amelyben tudatta a császár és király március 20-án bekövetkezett halálát, ugyanakkor kifejtette, hogy az új Habsburg-uralkodó is be fogja tartani az I. Ahmed szultánnal megkötött békét.[76] Borsos értesülése szerint a császár halálának híre április 24-én érkezett meg a Portára, és vele jött II. Ferdinánd levele is.[77] Mivel az utóbbi jelenleg nem ismert, ezért elképzelhető, hogy Borsos értesülése részben téves. Feltételezhetően csak annyi alapja volt, hogy Ferdinánd tájékoztatta a konstantinápolyi rezidenciát II. Mátyás haláláról, és utasította a hír közzétételére. Mivel sokáig nem jött olyan levél, amelyet a Portán be lehetett volna adni, illetve olyan, amely Molardt állításának hitelességét erősítette volna, megnőtt a mozgástere az ellene dolgozó erdélyi diplomáciának.

Jelen tanulmány témája számára a leglényegesebb adat Bethlen említett közeli magyarországi királykoronázásának terve. A Porta úgy értelmezte, hogy Bethlen megkoronázásával a Zsitva torkolatánál lefektetett békerendszer azonnal felborul, és ennek következményeképpen a két nagyhatalom között kiújulnak az ellenségeskedések. A kérdés annyiban is figyelemreméltó, mert — mint alább látni fogjuk — mindkét fél el kívánta kerülni a közvetlen fegyveres összeütközést, Borsos Tamás emlékirata szerint ugyanakkor bizonyosnak tűnik, hogy a királyválasztás török megerősítésére már 1619 őszén előkészítették az ajándékba küldendő jelvényeket, a lovat, szablyát, buzogányt és a kaftánt, s csak Deák Mehmed magyarországi jelentésére vártak, hogy el is indítsák azokat.[78]

Arra a kérdésre, hogy melyik időpontra tervezték eredetileg a koronázást, válaszul a november 14-én megnyitott pozsonyi országgyűlést kell említenünk. Bethlent szeptember 12-én a kassai gyűlésen összegyűlt támogatói Magyarország gubernátorának nyilvánították. Bethlen terveit Iszkender pasának november 4-én, Pozsonyból küldött leveléből ismerjük meg. Ebben a fejedelem arra akarta rábírni a pasát, hagyjon fel az ellene, illetve a fejedelmi méltósága elleni szervezkedéssel. Kiemelte, hogy ő éppen annyira jó szolgája a szultánnak, mint Iszkender pasa. Levelének nyomatékot adott azzal, hogy kifejtette: hatalmi céljai beteljesülésének küszöbén áll. Pozsonyban tartózkodik, és a kezében van a magyarok koronája, azaz a Szent Korona. A hozzá pártolt rendek tíz nap múlva új királyt választanak, aki — ha önmagát nem is nevezte meg, de egyértelművé tette — Bethlen lesz. Hadserege pedig rövid időn belül el fogja Bécset foglalni. Elérte, hogy a cseh, morva és sziléziai rendek késznek mutatkozzanak

[76] ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 1. fol. 81–82.
[77] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 250.
[78] Uo. 324., 345.

jó viszonyt kialakítani a szultánnal. A nevezett országok követei már meg is érkeztek hozzá, akik tőle tovább fognak utazni a Portára.[79]

Az Iszkender pasának küldött hírek Bethlen tervezett magyar királykoronázásáról valószínűleg az alsóbb társadalmi rétegek számára is gyorsan ismertté váltak. Feltételezhető, hogy a fejedelem dunántúli protestáns prédikátorokon keresztül köröztetett egy hamis iratot, amely első látásra egy szultáni esküt, illetve valamiféle megállapodást tartalmazott. Az okmány léte arra utal, hogy ennek segítségével is befolyásolni kívánta a magyarországi társadalmat.[80] Az állítólagos szultáni szerződéslevélnek, illetve eskünek további példányai is fellelhetőek. Az alábbiakban a bécsi volt udvari levéltár *Turcica*-gyűjteményében olvasható változat szövegét adom közre – azzal a megjegyzéssel, hogy Franz Christoph Khevenhüller *Annales Ferdinandei* című kiadványában egy teljes német fordítás is megjelent, mégpedig a kiállításának (állítólagos) pontos dátumával ellátva. Az általam eddig ismert négy példány között tartalmi eltérés nincs, a Foktövi János-féle és a Sepsi Laczkó Máté-féle másolat 1619-re, a német nyomtatott kiadvány pontosan 1619. november 3-ára, míg a bécsi példány 1620-ra datált. Az eltérések arra utalnak, hogy elsősorban propagandaeszközeként több példány foroghatott Bethlen magyar „királyságának" éveiben. Jelenleg nem tudni, milyen lehetett a visszhangja, a fenti előfordulások azonban arra utalnak, hogy hatásos eszköz lehetett mind Magyarországon, mint pedig külföldön. Feltűnő azonban, hogy az okmány szerkesztői olyan apróságnak tűnő dologról megfeledkeztek, hogy a Bethlennek, mint magyar leendő királynak segítséget ígérő szultán már réges-régen nem I. Szülejmán, hanem II. Oszmán volt. Úgy tűnik azonban, ennek ellenére mozgósító erővel rendelkezett, hitelességét — nyilván Bethlen ugyancsak közismert török kapcsolatai okán — senki sem firtatta.

„Az török császárnak esküvésinek pariája, melyet adott Bethlen Gábornak Anno 1620

Én Szultan Szuliman császárnak Isten engedelméből győzhetetlen császár; esküszöm az magasságban lakozó Istennek mindenhatóságára, szentségére, jóságára és fényességére, ő istenségére, az csillagos égre, napra, holdra és az csillagokra, földre és az földnek erejére, az anyám tejére és az én kenyeremre, fegyveremre, életemre és lelkemre, és az nagy szent Mahumetre és az én ősömre, és minden buszormányoknak első ősökre, környülmetélkedésekre és idvösségekre, hogy ha tégedet Gábor bátyámat és fiamat, úgy mint jó királyát az magyaroknak semminémű szükségedben el nem hagylak, ha szintén minden biro-

[79] ÖStA HHStA UA AA Kart. 169. Konv. C. (1619) fol. 193. Pozsony, 1619. nov. 4. Bethlen Gábor Iszkender pasának.

[80] Foktövi János dunántúli magyar prédikátor is bemásolta az említett okmányt prédikációskönyvébe, amelyről egy másolatot Szabó Péter kollégám bocsátott rendelkezésemre. Önzetlen segítségét itt szeretném megköszönni. Foktövi János: Az ember életének ... . Országos Széchényi Könyvtár, Budapest [a továbbiakban OSZK]; Kézirattár, Fol. Hung. 380. fol. 400.; A szerző életére és a szerződés szövegét tartalmazó kéziratra vonatkozóan l. *H. Hubert Gabriella*: Egy morális antropológia 1614-ből. Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986: 3. sz.) 209–221. A tanulmányra Balázs Mihály hívta fel a figyelmemet.

dalmim, országim, és minden némű hatalmasságim eltörültetnek is, és semmivé lennék is, és ha csak egyedöl maradnék is, avagy ha csak egy boszormányommal is, ha az én vezérségem mellett három avagy legfeljebb négy személyekkel maradnék is, és ezekkel is kötölös vagyok, és tartozom tégedet oltalmaznom, és ha megtanáltatom csak jó akaratról is jelen lenni kész vagyok, és ha én vélem valamit akarsz cselekedtetni, mindeneket tenéked cselekeszem. És ha égéretemnek eleget nem tennék, tehát az Istennek haragja, és az ő igazsága jusson az én fejemre, és engemet teljességgel el veszessen, és valamit megér az én testem az magasságban, Isten mindazt kősziklává változtassa, és az föld megjárásimat is el ne szenvedje, sőt még lelkemet is elnyelje. Költ az császár Constantinápoll[i] Portáján."[81]

Az egész esküszöveg azonnal ismerős azok számára, akik a 16. század elején kialakult oszmán–magyar diplomáciai viszonyokkal foglalkoznak. A szöveget egy eredetileg is hamisított okmányból vették át, amelyet a magyar történetírás sokáig a Szülejmán szultán és Szapolyai János király közötti megállapodásnak, az ún. „szülejmáni ahdnáménak" tartott. Az eredeti szöveg azután folyamatosan felbukkan vagy a diplomáciai iratanyagok között, vagy pedig pro-

[81] ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 2. (1620) fol. 314.; Az okmányt betűhív átírással és német fordítással korábban megjelentettem: *Sándor Papp:* Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. (ÖAW Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Komission 42.) Wien 2003. 158. A Bethlen-korabeli német változat a következőképpen hangzik: „Ich Suldan Soliman von den Gnaden Gottes unüberwindlicher Türkischer Kayser, schwöre bey des höchsten Gottes Allmächtigkeit und des Allmächtigen Gottes Heiligkeit, Durchläuchtigkeit, und auf sein Reich, bey des Himmels Kräfften, der Sonn, dem Mond, Stern, bey der Erden, vnd der Erden Schatten, auf meiner Mutter Kopff, auf mein Brodt, Waffen, Leib und Seel, auf den heil[igen] grossen Machomet und Wi'zW'm, Wi'zzW'ro und Wi'zzemiere, und alle Bisurmanen Beschneidung und Seligkeit; daß ich dich meinen Brudern und Sohn, nemlich den Bethlehem Gabor nechst künfftigen König in Ungarn in keinerley denen grossen Sachen nicht will verlassen, da auch alle meine Reiche und grosse Macht untergetreten und nichts werden sollen, und ich nur allein mit einem Türcken oder zweyen, drey oder aufs höchste vier Personen überbleibe, so soll und will ich auch mit denselben verpflicht und obligiret seyn, dich ersützen, so wohl diejenigen, welche dich ersuchen und dir angehören, bereit seyn, und da du mit mir was willst machen, so will ich auch in allem dir willfahren, und im Fall ich diesem meinem Geliebde kein Genügen leisten würde, so soll alsdann des höchsten Gottes Zorn, und des gerechten Gottes Gerechtigkeit über meinen Kopff kommen, und mich gänzlich verderben, und was mein Leib betrifft, wolle ihn der höchste Gott in ein Stein-Felsen verwandeln, und die Kräffte der Erden mich auf ihr zu gehen nicht leiden, sondern die Erd sich von einander theilen, und mich mit Leib und Seel verschlingen. Gegeben in unserer Kayserlichen Stadt Constantinopel den 3. November 1619." *Khevenhüller, F. Ch.*: Annales Ferdinandei i. m. IX[2]. 686. A fenti német szövegből egyértelmű, hogy eredetileg magyarul írt okmányból fordították. Az esküben lévő elem: „auf meiner Mutter Kopff" (az anyám fejére) könnyen levezethető a fenti magyar szöveg félreértéséből, ahol az „anyám tejére" kifejezést tévedésből *anyám fejére* formában értelmezték. Az eskü további része is magyar eredetre utal: „auf den heil[igen] Grossen Machomet und Wi'zW'm, Wi'zzWw'ro und Wi'zzemiere, und alle Bisurmanen Beschneidung und Seligkeit;" Ha mellé tesszük a magyar szövegváltozatot, az értelmezhetetlennek tűnő betűk értelmet nyernek: „és az nagy szent Mahumetre, és az én ősömre, és minden buszormányoknak első ősökre, környülmetélkedésekre, és idvösségekre," Wi'zW'm, Wi'zzWw'ro und Wi'zzemiere értelmetlen szavak mögött valószínű „ősőm, ősőmre és őseimre" magyar szavak bújnak meg.; A magyar szöveget közölte még Sepsi Laczkó Máté is: Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései. 1521–1624. Szerk. gróf Mikó Imre. In: ETA III. 217.

pagandaszerepben. Mind Bocskai István, mind Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc portai tárgyalásai során bizonyíthatóan megpróbálták az I. Szülejmánnak tulajdonított okmányt eredeti szövegként elfogadtatni, és ezzel az oszmán kormányzatot befolyásolni.[82] (Rimay János 1621. évi követjárása kapcsán röviden még vissza fogok erre a kérdésre térni.)

A fentiek alapján jogosan merül fel a kérdés, hogy ha már 1619 őszén — propaganda szintjén legalábbis — ennyire előkészítették Bethlen koronázását, miért kellett neki novemberben mégis visszalépnie. A Habsburg Monarchia konstantinápolyi rendkívüli követe november 19-én a császárnak szóló jelentésében beszámolt arról, hogy a Portán mind Karakas Mehmed budai pasának, mind pedig Deák Mehmed temesvári pasának kimentek a szultáni rendeletek: a békét minden körülmények között fenn kell tartani. A Bécsből érkező levelek és utasítások megkérdőjelezték azokat a híreket, amelyeket az erdélyi követ, Borsos Tamás terjesztett el a fejedelme utasítására Konstantinápolyban, különösen azokat, amelyek a császár haláláról szóltak. Molardt jelentései alapján világos, hogy az Oszmán Birodalom legfelsőbb döntéshozó köreiben felmérték az azonnali háború veszélyét, és mivel nem látták a Bethlen által tett ígéretek rövid távú teljesülését, inkább kivártak.[83] Borsos naplójából kiderül, hogy a nagyvezír elégedetlen volt Bethlen eljárásával, aki Deák Mehmeddel való egyeztetés nélkül intézte a dolgait. Ha Bethlen csak Kassáig nyomult volna előre, és csak az északkeleti megyéket hódította volna meg, a Porta ezzel a lépéssel teljesen egyetértett volna. Molardt főkövet tárgyalásainak következtében, és azért is, mert ő pénzt kínált fel a díván pasáinak, ha a béke megtartását és Bethlen visszarendelését elérik, a nagyvezír leállította a Bethlen királyi méltóságának megerősítésére küldendő hatalmi jelvények átadását, pedig ezek már mind elő voltak készítve, és az erdélyi fejedelmi beiktatások főszereplőjének számító méltóságot, egy főajtónállót (*kapıcı başı*), Kurd agát ki is jelölték átadásukra. Borsos a Portán beállt barátságtalan változásról október 25-én értesítette a fejedelmet.[84] Dámád Mehmed pasa nagyvezír még egy kiskaput azonban nyitva hagyott, hogy Bethlen vágya teljesülhessen. Ennek érdekében a magyarországi követeknek egy olyan listát kellett hozniuk, amely részletesen taglalja uralkodójuktól elszenvedett sérelmeiket, és amelyből világosan kiderül az ő ellenséges álláspontja. A nagyvezír ebből a magyaroknak ad majd igazat, és akkor elindítja ténylegesen a hatalmi jelvényeket is.

A fentiekből egyértelmű, hogy az erdélyi és magyar csapatok a Bécs elleni támadásuk idején sem rendelkeztek semmilyen török katonai, pusztán politikai támogatással. Ennek ellenére Khevenhüller úgy tudta, hogy a szultán Bethlen mellé rendelt 1000 puskás janicsárt, 1000 lovast és 100 *„Tschekhes"*-t, amely

---

[82] *Papp, S.:* Die Verleihungs- i. m. 27–51., 125–128., 149–158.; *Uő:* Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: Historia Manet. Omagiul Demény Lajos Emlékkönyv. Bucureşti 2001. 119–135.; *Csonka Ferenc – Szakály Ferenc:* Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Bp. 1988. 159–169.; MOL G 15, Rákóczi szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19. fol. 28–29.

[83] *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. 72–74. Konstantinápoly, 1619. nov. 19. Ludwig von Molardt II. Ferdinándnak.

[84] *Borsos T.*: Váráshelytől i. m. 349–354.

szót feltételezésem szerint *cserkesznek* kell értelmeznünk. A nagyvezír a magyar határvidéki csapatokat ugyanakkor készenlétbe helyezte.[85] Feltételezhető, hogy ezek a téves adatok szintén Bethlen propagandájának a részei voltak, aki azzal is félelmet akart kelteni, hogy török segéderővel rendelkezik. De az ellenkezője sem zárható ki: azaz, hogy a Habsburg-ellenpropaganda a kereszténység örök ellenségével való fegyveres összefogással kívánta befeketíteni a fejedelmet. A szultáni esküszöveg hatásához hasonlóan tehát e kérdés is még további tisztázásra vár.

Bethlen Gábor nagyon elégedetlen volt a fejleményekkel, hiszen a cseh rendek — még a fejedelem magyarországi hadjárata elején — ígéretük ellenére nem őt, hanem V. Pfalzi Frigyest, az ún. „téli királyt" (*Winterkönig*) választották meg uralkodójuknak (1619. aug. 26.).[86] Miközben a fejedelem a propaganda és politika eszközeivel megkísérelte előkészíteni a királysági elitben és társadalomban a királykoronázását, szükségét érezte, hogy a Porta az eddigi szóbeli igéreteken túl aktívabban lépjen fel mellette. Ennek elmaradása esetén ugyanis kétséges volt a vállalkozás kimenete. Amíg nem volt egyértelmű Konstantinápoly döntése, hogy valóban kiállnak mellette, addig nem akarta megválasztatni és megkoronáztatni magát magyar királlyá. Ennek elérése érdekében így újabb követséget küldött az oszmán fővárosba. Ekkor írt követutasításából ismerhetjük meg, miképpen akarta Bethlen a békét a két birodalom között felszámolni, és hogyan akarta az oszmánokat belerángatni egy Bécs-ellenes háborúba. Ez az első okmány, amely az erdélyi fejedelem utasításai közül a hadba szállás óta fennmaradt és Balassi Ferenc számára íródott. Eredeti magyar változata jelenleg nem ismert. A legautentikusabb példány az az olasz nyelvű szöveg, amely az eredeti levél török fordításából keletkezett. Feltételezem, hogy a többi latin és német változat mind az olasz szövegre megy vissza. Ez a példány a bécsi Hadilevéltárban található, és olyan megjegyzések szerepelnek rajta, amelyek a dokumentum létrejöttével állnak kapcsolatban, melyeket viszont hiába keressük a Londonban fennmaradt latin nyelvű kéziraton,[87] vagy pedig Pray György kiadásában. (Ez utóbbi szövege szintén a bécsi példány későbbi másolatának nyomtatott változata.)[88] Az olasz szöveg szerint: „*D'vna litera scritta in linqua Vngaria dal Bethlehem Gabor al suo Ambassiatore a questa Porta Balassi Ferenz. Di Posonio li 6. della Luna Muharrem* [pontosan 1619. dec. 13.], *cióe nel mese die Novembrie, L'anno 1619. Tradotta die Turc in Italiano, li 12 della Luna die Issefer* [pontosan 1620. jan. 18.], *cióe nel mese die Genario, L'anno 1620.*"[89]

---

[85] *Khevenhüller, F. Ch.*: Annales Ferdinandei i. m. IX^2. 689.

[86] Pfalzi Frigyes és felesége cseh királlyá és királynévá koronázására l. *Khevenhüller, F. Ch.*: Annales Ferdinandei i. m. IX^2. 628–629.

[87] National Archiv, London [a továbbiakban NA]; Public Record Office [PRO], State Paper [SP] Türkey (97/7) fol. 201.; Az angliai magyar vonatkozású források megkerülhetetlen katalógusát Kurucz György állította össze: *György Kurucz*: Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800. London 1992.

[88] *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. 78.

[89] ÖStA KA HKR Akten Exp. 1620. Aug. Nr. 22.

Az idézetből kiderül, hogy az okmányt Bethlen Gábor követének, Balassi Ferencnek küldte magyarul hidzsra szerint 1029. muharrem 6-án, amely azonban nem 1619 novemberének, hanem december 13-ának felel meg. Törökről olaszra Damiani 1029. szefer hónap 12-én fordította le a szöveget, amely 1620. január 18-ára esik. Ez összevág Borsos Tamás naplójának adataival, amely szerint Balassi Ferenc rendkívüli követ Toldalagi Mihály kíséretében a gregorián dátumozás, tehát az új naptár szerint 1619. december 11-én érkezett meg Konstantinápolyba.[90] Az a tény, hogy a fejedelem magyar levelét törökre fordították, amelyet azután a Habsburg-követség megszerzett, és valamely európai nyelvre átültetett, teljesen szokványos metódusa a korabeli diplomáciai gyakorlatnak. A Magyarországról érkezett okmányokról a pécsi renegát Zülfikár évtizedeken keresztül készített török fordítást, ezeket azonban időnként átjátszotta a Habsburg-követség kezére. Egy a Függelékben teljes terjedelmében közölt eredeti Bethlen-levélen még Zülfikár török jelzete is olvasható, hogy mely napon készítette el a fordítást. A magyar renegát „ügynöki" múltját mutatja, hogy a kérdéses levél jelenleg a bécsi Hadilevéltárban található.[91]

Mielőtt a követutasítás szövegét ismertetném, fel kell a figyelmet hívni arra, hogy az eddig is sokszor emlegetett Franz Christoph Khevenhüller *Annales Ferdinandei* című munkájában egy kicsit rövidítve, de a dokumentum minden jelentősebb részletét tárgyalva német fordításban kiadta a tárgyalt instrukciót. A német változat, bár tartalma szerint pontosan követi a fent ismertetett példányokat, annyiban eltér, hogy az okmány címzettjének nem Balassit, hanem magát a szultánt tette meg. Az alábbiakban erre a változatra fogok hivatkozni, a kérdéses helyeket persze összevetettem a többi példánnyal is.

A követutasítás szokás szerint azzal kezdődik, hogy reagál Borsos Tamás nemrégiben megérkezett jelentéseire, amelyeket Angyalosi Mihály (a követutasítás szövegében *Niclos Miha*-ként említve) október 25-én hozott el Konstantinápolyból.[92] Az egész szöveg alaphangulata Bethlen Gábor Porta iránt mutatott hűségének kifejezése volt (*„er Gabor sey der Ottomanischen Porten aufrichtiger beständiger Sclave und Diener"*). A szövegből úgy tűnik, hogy Bethlen a török késlekedését a nagyvezírnek tudta be, és rá hárította annak az ódiumát is, hogy sem magyar, sem cseh királynak nem koronázták meg (*„da ihnen der Groß-Vezir nicht gehindert, wollte er ietzt nicht allein in Ungarn, sondern auch in Böheimb ein gecrönter König seyn"*). Ennek köszönhető, hogy egy 22 éves fiatalembert választottak a csehek királyuknak, akivel azonban rendszeres követjáráson keresztül a viszonya nagyon jó. A Habsburg-ellenes felkelés elején világos volt, hogy az 1619. július 31-én Prágában konföderált országok (*Confoederatio Bohemica*), Csehország, Morvaország, Szilézia, Alsó- és Felső-Lausitz ügye szorosan össze fog kapcsolódni Magyarországgal. A tárgyalt követutasításban Bethlen nagy figyelmet fordított arra, hogy a kirobbant európai háború

---

[90] Az érkezés dátumát a Habsburg-követségi anyagokat feldolgozó Khevenhüller is megerősíti: *Khevenhüller F. Ch.*: Annales Ferdinandei i. m. IX^2. 718.

[91] ÖStA KA HKR Akten Exp. 1620. Aug. Nr. 22.

[92] Vö. *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 341.; a Khevenhüllernél kiadott változatból Borsos és a korábbi levelezés említése kimaradt.

eseményeit részletesen ismertesse a Portával. Ugyanakkor beszámolt a cseh királyválasztásról, és tájékoztatta a Portát Pfalzi Frigyes rokoni és egyéb kapcsolatairól Flandriában, Dániában, Angliában és Brandenburgban. Ám jelentette azokat a híreket is, amelyeket Ferdinánd császári koronázásáról megtudott. Összevetve Bethlen információit a *Theatrum Europeum*ban II. Ferdinánd császárkoronázásáról olvasottakkal,[93] megállapítható, hogy volt némi igazsága az erdélyi fejedelemnek az alacsony támogatottságot illetően. Mint később látható lesz, a törökök katonai segítségének elnyerése érdekében igazolnia kellett, hogy nem a Porta lesz a béke felbontója, ha beavatkozik a magyarok mellett, és engedélyezi Bethlen magyar királykoronázását, hiszen — mint bemutatni szándékozott — a császár illegitim.

Visszatérve a követutasítás szövegére, a fejedelem biztosította a Portát a felkelő országok hűségéről, és bemutatta, hogy a Habsburgok legnagyobb bevételei innen származtak, így a mozgalom megrendíti Ferdinánd hatalmát. Bethlen érveinek a későbbiekben is sokat emlegetett eleme az, hogy az eddig ellenséges országokat ő most megbékíti a szultánnal, és olyan hűségessé teszi őket, mint amilyenek a magyarok. (Ezt a kijelentését — amely magán viseli a keleti diplomácia motívumait — könnyen fordították ki a propagandára hozzá hasonlóan fogékony ellenfelei úgy, hogy Bethlen a felkelő országokat és rendeket tulajdonképpen a török szolgaságába készül kényszeríteni.)

A követutasítás érdekes történelmi képet vázol fel a német-római császárok múltjából V. Károlytól kezdve, miszerint ezek alatt a fenti országok rendszeresen küzdöttek a törökök ellen, most azonban a teljes nyugati frontvonalon béke honol, sőt Sziléziából könnyen lehet majd a tatár csapatoknak Podólia ellen vonulni. Bethlen tájékoztatta a Portát arról, hogy Homonnai Drugeth György Lengyelországból hátba támadta, ami megakadályozta a Bécs elleni ostromot, és ezért kényszerült visszavonulni, pedig a császárvárosnak csak napjai voltak hátra. Bécsről úgy szólt, hogy ott a lutheránusok többen vannak, mint a „bálványimádó" katolikusok, és a város lakosai is majdnem egymásra támadtak. Nem hagyta a fejedelem hangsúlyozás nélkül azt sem, hogy Homonnai akciója külön is rámutasson: a lengyel király a Portával nemrégiben megkötött békét nem tartja be. Végül külön fejezet szólt arról, hogy II. Ferdinánd követséget küldött Bethlenhez, amelyet ő nem akart fogadni. A Habsburg-uralkodó lépése azzal is magyarázható, hogy lassan minden örökös tartományából kiűzik. A fejedelem ekkor ismét úgymond „kitört" a nagyvezír magatartása ellen, aki nem tudja megkülönböztetni az ellenséget a baráttól. Ferdinánd a spanyolokkal és a lengyelekkel tart, akik a Porta és a muzulmán nép nagy ellenségei, és csak a lengyel és a Magyar Korona országai akadályozzák, hogy rá nem törtek már eddig is a törökökre.[94]

---

[93] Theatrum Europaeum [I]., Oder Außführliche/ und Wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten : so sich hin und wider in der Welt/ fürnämlich aber in Europa/ und Teutschen Landen/ so wohl im Religion- als Prophan-Wesen/ vom Jahr Chris.../ Johann Philipp Abelinus. – [Online-Ausg.]. – Franckfurt: Merian, 1635. 169–172. – http://diglib.hab.de/periodica/70-a-hist-2f/start.htm (Letöltés: 2011. május 18.)

[94] *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. I. 77–90. Nr. XX.; NA PRO, Secretaries of State (foreign) State Paper (SP), Turkey, 97/7. fol. 201–203.

A Habsburg-ellenes fegyveres felkelés logikájából azonban még egy következményre lehetett számítani: A konföderáció közös követséget fog küldeni a Portára. Erre a diplomáciai fellépésre már azelőtt is lehetett számítani, mielőtt Bethlen és V. Frigyes követei, valamint a a csatlakozó osztrák rendek Pozsonyban aláírták a szövetségi szerződést (1620. jan. 19.).[95] A közös követség megérkezését is elő kellett tehát készíteni. Balassi Ferenc és Tholdalagi Mihály megérkezése után pár nappal, 1620. január 17-én a fejedelem-párti magyar rendek képviseletében a tapasztalt diplomata, Bocskai István 1605. évi missziójának vezetője, Korláth István is befutott Konstantinápoly elővárosába. Michael Starzer portai ügyvivő és Ludwig von Molardt Habsburg-főkövet persze azonnal diplomáciai intervenciót kezdeményeztek az ellen, hogy a szultán vagy a nagyvezír fogadja II. Ferdinánd császár és magyar király „lázadó alattvalóinak" megbízottját. Borsos Tamásnál is látható, hogy az erdélyi adót hozó követség és Korláth megérkezése között hat nap az eltérés. Ez a szűk hét azzal telt el, hogy a Habsburg-diplomácia megkísérelte megakadályozni Korláth beengedését a fővárosba, így ő eleinte csak „Ponte Piccolóban" tartózkodhatott.

A császári diplomácia vélekedése a magyarországi felkelés ügyéhez rendkívül hasonlatos ahhoz, ahogyan — majd száz évvel később — II. Rákóczi Ferenc embereinek portai tevékenységét értékelték.[96] A Rákóczi-szabadságharc idején többször felmerült érvként, hogy korábban, Bocskai és Bethlen esetében jogszerű volt a magyar követség segítségkérése a császár ellen, hiszen a török akkor még Magyarországon állomásozott, és a felkelők oszmán vazallusok voltak. Látva azonban, hogy már Bethlen idejében sem tekintették a magyarok ügyét másképpen, mint lázadók felkelését a törvényes uralkodó ellen, és figyelmezve arra, hogy Bethlen milyen alapos érvekkel próbálta elfogadtatni II. Ferdinánd illegitim voltát a császári — majd mint látni fogjuk, a magyar — trónon (amit persze soha sem sikerült neki bebizonyítani), nem tarthatjuk a törököket sem érzéketlennek az európai államjogban kialakult uralkodó–alattvaló viszonyának törvényes volta iránt.[97] Hangsúlyozni szeretném azt is, hogy a források szerint a Porta arra is nagyon érzékenyen figyelt, hogy semmi esetre se lehessen a béke felbontójának, a nemzetközi normák szerint törvénysértőnek tekinteni. Erre késztette őket a diplomácia általános eljárása mellett az általuk gyakorolt *hanafita* iskola nemzetközi joggyakorlata is.[98]

Úgy tűnik, hogy a szultán személyes érdeklődése döntötte el a kérdést, aki kíváncsi volt, hogy Korláth István milyen célból érkezett a Portára. Csak ez-

---

[95] A magyar irodalomból mind a mai napig alapvető *Demkó Kálmán*: A magyar–cseh confoederáció és a beszterczebányai országgyűlés 1620-ban. Századok 20.(1886) különösen 105–109.

[96] *Papp Sándor*: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. Századok 138. (2004: 4. sz.) 793–821.

[97] Vö. *Hugo Grotius*: A háború és a béke jogáról. De iure belli ac pacis libri tres. I. Szerk. Hajdú Gyula – Szabó Imre. Bp. 1960. 235–326. (A szuverenitásról és a felsőbb hatalom elleni háború jogszerűségéről).

[98] *Muhammed Hasan Esh-Shaybani*: The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar. Baltimore 1966.; *Viorel Panaite*: The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers. New York 2000. (East European Monographs); *Uő*: Pace, război şi comerţ în Islam. Ţările române şi dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII). Bucureşti 1997.

után engedték meg a magyar követnek, hogy csatlakozzon erdélyi kollégáihoz.[99] Azt a tényt, hogy II. Oszmán ténylegesen érdeklődött a magyar ügyek iránt, mutatja Toldalagi Mihály naplója, amely szerint a szultán még a főváros előtt találkozott röviden a követséggel, és egy nagyobb mennyiségű aranypénzzel meg is ajándékozta tagjait.[100]

Balassinak még egy, a törökök által nagyon kultivált feladatot is el kellett végezni. Ő szállította be az évi erdélyi adót. 1620. április 9-ig tartózkodott Konstantinápolyban. Na'îmâ török krónikás a nagyvezír és az addigi admirálisi címet és beosztást (*kapudân-i deryâ*) viselő Güzeldzse vagy Cselebi Ali pasa ellentétére vezette vissza azt, hogy II. Oszmán szultán ismételten leváltotta a nagyvezírt, és helyette 1619. december 23-án kinevezte Ali pasát.[101] A birodalom második legmagasabb posztján bekövetkező változást előre lehetett látni. Az erdélyi követnek, Borsos Tamásnak korábban már említette Gürdzsí Mehmed pasa, amikor az Iszkender pasára és Gaspar Grazianira, az akkori moldvai vajdára panaszkodott, akik — mint fentebb is láttuk — Bethlen terveit próbálták keresztezni: „leszen oly ember, hogy igen hamar meggyúl a gatya az seggin Gáspár bégnek."[102] Az új nagyvezír láthatólag sokkal komolyabban vette a magyarok terveit.

Bár a fejedelemhez csatlakozott magyar rendek 1620. január 8-án, a pozsonyi országgyűlésen felajánlották Bethlen Gábor számára a magyar királyi méltóságot, ezt ő nem fogadhatta el, ezért csak a fejedelmi címet használta. Az 1619. decemberi Bethlen-levél tehát arra utal, hogy már ekkor megérkeztek Pozsonyba II. Ferdinánd követei, akikkel megkezdődtek a tárgyalások. Ennek eredményeképpen létrejött az első fegyverszünet, amelynek ratifikációját a király és a fejedelem egyaránt 1620. január 16-án írta alá Bécsben, illetve Pozsonyban.[103] Ebből az új szituációból kiindulva Bethlen újabb követutasítást küldött Konstantinápolyba. Az okmány datálásából látszik, hogy időközben el is hagyta Pozsonyt, és Kassára vonult vissza. Az okmányból kiderül, hogy Pozsonyból három levelet küldött már a követeinek, választ viszont csupán egyet kapott.[104] A követek jelentése Borsos Tamás beszámolójával együtt kellett, hogy megszülessen még 1619 decemberének végén, mert az állandó portai ágens levele az 1619. esztendő utolsó okmányaként került a követi naplóba.[105]

Mivel a fejedelem nem volt biztos benne, hogy a követei minden fontos információt megkaptak, visszamenőleg tájékoztatta őket az eltelt idő eseményei-

---

[99] *Khevenhüller F. Ch.*: Annales Ferdinandei i. m. IX^2. 718.; *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 378.

[100] Tholdalagi Mihály emlékirata. Szerk. gróf Mikó Imre. In: ETA I. 227.; Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 140.

[101] *Na'îma, M.*: Târih i. m. II. 450–451.; *Danişmend, İ. H.*: Osmanlı Devlet Erkânı, 30.; Jelezni kívánom, hogy az európai források pár nap eltéréssel jelzik a nagyvezír leváltását: 1619. dec. 26.: *Khevenhüller, F. Ch.*: Annales Ferdinandei i. m. IX^2. 718.; 1619. dec. 24.: *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 378.

[102] *Borsos T.*: Vásárhelytő i. m. 372.

[103] *Pray, G. - Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. I. 108–199. Nr. XXII-XXIII.

[104] Oklevelek Bethlen Gábor MDCXIX-XXI. hadjárata történetéhez. Kiad. Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Tár 4. (1857) 197.

[105] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 379–387. A fent említett okmányokat Bonyhai András hozta Pozsonyba.

ről. Beszámolt a pozsonyi országgyűlésről, amelynek olyan üzenete volt, hogy a magyar rendek még mindig — a béketárgyalások megindulása ellenére is — készek őt királlyá választani. Bethlen diplomáciája és propagandája szép sikereket ért el, néha azonban arról az oldalról zavarták meg meggyőző munkáját, amelyről egyáltalán nem számított. Fentebb már jeleztem, hogy Starzer konstantinápolyi ügyvivő saját emberével kísértetett egy török megbízottat még november elején Bécsbe, akinek a feladata a tájékozódás volt. Nem tartom azonban lehetetlennek, hogy a Porta így is ki akarta fejezni békeszándékát. Bethlen a követeihez írt levelében részletesen beszámol a *csausz*nak nevezett török megbízott káros tevékenységéről. Állítólag Bécsben Lipót főherceg előtt esküdözött, hogy a Porta nem akarja a békét megsérteni, a magyarok törekvését nem fogja támogatni. A bécsi török követjárás híre a királykoronázásra kész magyar urakat elbizonytalanította. Bethlen haragosan tette hozzá, hogy a magyarországi betörés előtt megkérdezte a nagyvezír véleményét, és ha akkor szabad kezet kapott, most miért hagyják a törökök cserben: „nagy hazugságban maradtam" – írta. A pozsonyi országgyűlés — Bethlen szerint — már azon is aggodalmaskodni kezdett, hogy a támadás miatt a szultán is megharagszik a magyarokra és a konföderált országokra, és akkor kettős szorításba kerülnek. Végül ezek az okok kényszerítették arra az erdélyi fejedelmet, hogy a kitűzött koronázást elhalasszák.[106]

Tegyük hozzá: Bethlennek teljes mértékben igaza volt. Amikor Balassi Ferenc 1619. december 16-án keletkezett jelentését elolvasta, illetve összevetette azokkal az információkkal, amelyek Bécsből jutottak hozzá, a törökök részéről még személyes megbüntetése sem volt valószínűtlen. A követjelentés szerint a nagyvezír (Mehmed pasa) december 14-én fogadta őket, és nemtetszését fejezte ki Bethlen hazugságai miatt. A nagyvezír olyan információk birtokába jutott — feltehetően a béke fennmaradása mellett kiálló magyarországi pasáktól —, amelyek szerint nem is az ország hívta be az erdélyi fejedelmet, mint ahogy Mikó Ferenc jelentette, hanem csak néhány ember és a dunántúli urak közül se csatlakozott hozzá senki. A királyválasztás is azért maradt el, mert az urak mind eloszlottak a pozsonyi gyűlésből. Felhozta a nagyvezír, hogy Lippát sem jó szándékából adta át, hanem csak Homonnai Drugeth György támadásától való félelmében. Ám Korláth István sem tekinthető Magyarország követének, hanem csak Bethlen „hazugságai" közvetítőjének. Így Balassi Ferenc már attól is tartott, hogy haza sem engedik őket, hanem börtönbe zárják. Különösen Iszkender pasa érkezésétől tartott, aki ha beérkezik a Portára, bizonyára ellenük fog dolgozni. Korláth december 23-án kelt jelentése újabb adalékokkal szolgált a fentiek mellé.[107]

---

[106] Oklevelek Bethlen i. m. 197–213.

[107] *Szalay László*: Galantai gróf Esterházy Miklós Magyarországnak nádora. I. Pest 1863. 99–103., 104–107.; Péter Katalin kifogásai az okmányok hitelességét illetően megalapozatlanok. *Péter K.*: Bethlen Gábor magyar királysága i. m. 1029.: 5. jegyzet. A levelekben több tisztázatlan dolog merül fel, amelyek hitelességüket valóban beárnyékolják. Balassi Ferenc a régi naptárt használta. Levele tehát a régi naptár szerint december 6-án, ténylegesen 16-án keletkezett. Érkezés után negyednapra szemben voltak a nagyvezírrel, de a szultán nem fogadta őket. Mint fentebb jeleztem, több adat amellett szól, hogy a mai naptár szerint december 11-én érkeztek meg Konstantinápoly-

Bethlen mindezek ellenére továbbra sem mondott le a magyar királyságról, hiszen küszöbön állt egy új, mindennél nagyobb szabású követség elindítása a Portára, amelyben a magyarok mellett a szövetséges országok képviselői is részt vettek. A fejedelem úgy gondolta, hogy ez a reprezentatív követség meg fogja győzni a Portát, hogy eddigi óvatos magatartását adja fel, és a sikeres diplomáciai misszió utat enged neki is a magyar koronához. Az új követségen keresztül írásban kívánta beadni azokat az okokat, amelyek rákényszerítették a Habsburg-házzal való kenyértörésre. Bethlen állandóan ugyanarra az érvrendszerre építette tervét: azt akarta a török kormányzattal elhitetni, hogy a Habsburg–oszmán békék nem a szultánok és a német-római császárok között születtek meg, hanem minden esetben a magyar királyokkal. Ha II. Ferdinánd nem lenne magyar király többé, akkor a béke rá nem is érvényes, hanem visszaszáll az országra: „ő hatalmassága [a szultán] a magyar nemzettel való frigyet tartsa meg, Ferdinándért ne vesse meg, akivel ő hatalmasságának semmi frigye nincsen." Mivel a cseh rendek és a konföderált országok is készülnek egy díszes követséggel, tájékozódás végett egy futárt küldtek megtudni, hogy egyáltalán mire számíthatnak a Portán. A követeinek a fejedelem azt az utasítást adta, hogy a nagyvezírtől szerezzenek egy szép levelet mind Magyarországnak, mind a szövetséges rendeknek címezve, amely azt fejezi ki, hogy az, aki a Portához fordul, kétségtelenül segítségre talál. Ugyanakkor a szultán nevében jöjjön egy úti passzus, amely egyben *assecuratoria* is, tehát a hit-, illetve biztosíték-levél szerepét is betölti. A budai pasának pedig küldjenek utasítást arra nézve, hogy a követséget lássa el illendően élelemmel és szállítóeszközökkel.[108]

Bethlen Gábor megpróbálta a Portát olyan információk kijuttatásával megzsarolni, amelyek szerint, ha a szultán nem áll mellé, akkor kénytelen lesz az eddigi szövetségi rendszerét feladni, és a konföderált országok, akik az eddig vívott oszmánellenes hadjáratok anyagi terheit viselték, visszakerülnek a Habsburg-uralom alá, és Ferdinánddal — aki a törökök ellenségeivel van kapcsolatban és rokonságban — túlerőt képeznek. Jelezte ugyanakkor, hogy ő akkor is szerencsésen fog kijönni a háborúból, ha a Porta nem mozdul, hiszen Ferdinánd mindent megtesz azért, hogy megbéküljenek egymással. Így a Porta döntésének következményei már nem őt fogják terhelni. Ferdinánd a békéért a Fátráig odaadná neki Magyarországot, a Tiszántúlt Ecseddel, Munkáccsal és Kállóval örökjogon neki adományozná, továbbá megkapna egy sziléziai hercegséget, Csehországból 200.000 forintot érő várat és birtokot, és a magyar és az erdélyi fejedelmi cím mellé a birodalmi hercegi címet is.[109] Ezzel kapcsolatban megjegyezendő, hogy Bethlen nem szépítette az ígéreteket, a január 16-án kelt említett fegyverszüneti megállapodások nagyjából valóban a fentieket tartalmazták.[110] A hosszú levél végén tud-

ba, december 14-én, tehát a levélben írtaknak megfelelően fogadta őket a nagyvezír. Korláth levelében pontatlanságok találhatók. Mint az okmányból kiderül, betegeskedett, és csak a levél írása körül, a mai dátumozás szerint december 23-án nyerte vissza egészségét. Valószínűleg íráshiba, hogy a szultán audienciájáról írt, hiszen csak a nagyvezír fogadta, és nem 10-én, hanem december 14-én. A dátum elírása írás vagy másolati hibából keletkezett. A két jelentés tartalma azonban kizárja a hamisítást.

[108] Oklevelek Bethlen i. m. 197–213.

[109] Uo.

[110] *Pray, G – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. I. 108–115.

tul adta a fejedelem, hogy szent Mihály napig (1620. szeptember 29.) érvényes a fegyverszünet közte és II. Ferdinánd között.[111]

Bethlen levelének utolsó bekezdései egy nagyon érdekes és a magyar történetírásban többször eltérően értelmezett, hatásában jelentős problémakört érintenek: nevezetesen, hogy az oszmán államjogi felfogás szerint elképzelhető-e az erdélyi fejedelem uralma alatt Magyarországnak (vagy területének egy részének) és Erdélynek az egyesítése. Az 1619–1620-as évek iratanyagában és elsősorban Borsos Tamás konstantinápolyi állandó ügyvivőnek naplójában arra utaló leírást olvashatunk, amely szerint a Porta ezt nem nézte jó szemmel. A szakirodalomban többnyire megrögzült egy olyan vélemény, hogy a két országrész egy kézben túlságosan nagy hatalmat jelentett volna, veszélyes lett volna a magyarországi török uralomra, ezért ezt a lehetőséget már elméleti szinten is elvetette a török udvar.[112]

Péter Katalin fogalmazott meg a fentiekkel szemben ellenkező véleményt,[113] és az alábbiakban én is erre készülök. Módszertani szempontból azt a kérdést kívánom tisztázni, hogy a Borsos Tamástól elterjedt vélemény pontosan honnan ered, lehet-e azt a Porta, tovább menve az Oszmán Birodalom vezetői sarkalatos állásfoglalásának tekinteni, vagy talán egy jól körülhatárolható politikai csoport időhatárokhoz kötött érdeke tükröződik benne A kérdés tárgyalását azért tartom ide illesztendőnek, mert maga Bethlen tudósít arról, hogy miket is tudott meg a fentiekről.

Lehet-e egyesíteni egy kézben Magyarországot és Erdélyt?

A fentiekben már jeleztem, hogy az az általánosítás, hogy az oszmánok idő és térbeli korlátoktól függetlenül mindig ellenségesek a Habsburg Monarchiával szemben, és minden együttműködés, érdekazonosság kizárható, nehezen tartható. Azoknak a méltóságoknak, akik rendszeresen tartottak kapcsolatot a másik oldal tisztviselőivel, érdekükben állt a kialakított status quo fenntartása, így gyakran összefogtak, ha valaki ezt megzavarni készült. Ennek alátámasztására megemlíthető például, hogy Mehmed pasa kanizsai beglerbég 1621. január 8-án kelt magyar nyelvű levelében arra kérte II. Ferdinánd királyt, hogy a konstantinápolyi követségén keresztül járjon el érte a Portán, mert az új budai beglerbég, Szúfi Mehmed mindenáron le akarja őt váltatni.[114]

A felvázolt összetett kapcsolatrendszer 1619-ben a lengyel határvidéken is kimutatható. Iszkender pasa, aki Özü beglerbégjeként a moldvai, krími és len-

[111] Oklevelek Bethlen i. m. 197–213.

[112] A Szekfű Gyula által felvetett tételt a magyar történetírás szinte minden kétely nélkül elfogadta, és bekerült a nemzetközi szakirodalomba is.

[113] *Péter K.*: Bethlen Gábor magyar királysága i. m. 1028–1060.

[114] ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 2. (1620). fol. 1–2.; A fenti levélből látszik, hogy Gévay Antal adata, amely szerint 1621. február közepén nevezték ki a budai pasát, nem lehet jó. *Gévay A.*: A' Budai i. m. 25. A pasa biztosan nem volt sokáig a hivatali helyén, elgondolkoztató azonban, hogy már egy évvel korábban, 1619. január 25-én is úgy címeztethette magát, mert helyettese, Ali is olyan címzést használt maga számára, mint Mehmed, a *leendő* budai pasa kajmakámja. (A pasa kinevezése bizonyára már megtörtént, csak még várakozott Konstantinápolyban.) ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. 1. (1619). fol. 5–6.

gyel határvidéket tartotta szemmel, régi és jó viszonyban volt a frissen kinevezett moldvai vajdával, a már többször említett Gaspar Grazianival. Andrea Negroni 1612. évi konstantinápolyi követsége idején, mint az akkori budai pasa embere, Iszkender kísérte el a Habsburg-követséget az oszmán fővárosba – miként ezt Sudár Balázs frissen feltárta.[115] Ha korábban nem is, ekkor feltétlenül kapcsolatba került a Habsburg-hatóságokkal. Mindenesetre Bethlen követeinek írt, elemzett levele keletkezésekor töretlen volt a kapcsolat Graziani és Iszkender között. Közösen tettek lépéseket, hogy Bethlen pozícióit gyengítsék Erdélyben, mivel Magyarországba távozott, és talán arra is készültek, hogy valakit besegítsenek helyére a fejedelemségbe: „Szkender passa és ő [Graziani] írta volt a szászoknak írván: mivel én [Bethlen] Erdélyt pusztán hagytam, ők gondot akarnak reá viselni, Begner Jánost küldjék be hozzájok, őáltala minden dolgokat értésekre adnak etc. Mihez tartsák magokat a mint ez kegyelmeteknél nyilván vagyon. Én erről Szkendert akarván meginteni, hogy afféle dolgoktól supersedaljon, ne izgassa Erdélyben az én dolgaimat, amit nem őreá bíztak, amint hogy az ő dolgait nem igazgatom." Az Iszkender pasának szóló Bethlen-levél — mint már láthattuk — 1619. november 4-én keletkezett Pozsonyban,[116] amelyet Graziani azzal, hogy eljuttatja a címzetthez, átvette a levélvivőtől, majd felbontva elterjesztette a keresztény országokban, hogy mennyire törökbérenc Bethlen Gábor. A török stílusú szövegben, amikor azt írta, hogy ő is olyan jó szolgája a szultánnak, mint a pasa, és a konföderált országokat is ugyanolyan jó barátjává akarja tenni, Graziani úgy magyarázta, hogy be akarja hódoltatni őket a töröknek: „keresztény országokat pogány kezébe akarom ejteni, mindenütt mostan lengyel király és Gáspár vajda azt hirdetik felőlem a keresztény országokban hamisan." – védekezett azután Bethlen.[117] Nem csoda ezek után, hogy Bethlen mindent megtett Graziani megbuktatására, amit néhány hónap múlva siker koronázott.[118]

Térjünk azonban vissza Iszkender, Graziani és a szászok, különösen Benkner János együttműködésére. Iszkender és Benkner szintén régi jó ismerősök voltak, akik közösen tevékenykedtek 1613-ban Bethlen hatalomra juttatásában. Újabban Cziráki Zsuzsanna doktori disszertációjában egy alfejezetet írt Johannes Benkner, vagyis magyarosan Benkner János brassói patrícius tevékenységéről Báthori Gábor megbuktatása és Bethlen Gábor trónra segítése érdekében.[119] A sikeres akció után Benkner Bethlen mellett tanácsúr lett,[120] Habsburg és a török kapcsolatait azonban nem adta fel, és — mint a fenti idézetből

---

[115] L. részletesen *Sudár Balázs* e számbeli tanulmányát.

[116] ÖStA HHStA UA AA Kart. 169. Konv. C. (1619) fol. 193. Pozsony, 1619. nov. 4. Bethlen Gábor Iszkender pasának.

[117] Oklevelek Bethlen i. m. 211.

[118] Graziani vajda leváltásának idejét 1620. szeptember 19–27. körüli időre teszem. Ennek oka, hogy II. Oszmán szultán egy ekkor kiállított levelében tájékoztatta Bethlen István erdélyi gubernátort a fenti ügyről. TMÁOT I. 251. Nr. CXXXIV.

[119] *Cziráki Zsuzsanna*: „Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk". Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején. PhD-disszertáció. Szeged 2010. 61–109.

[120] Uo. 109–153.

kiderült — volt szövetségesei ismét felhasználhatónak tartották akár Bethlen ellen is.

Most pedig térjünk rá arra, miképpen is merült fel Borsos naplójában Magyarország és Erdély szétválasztásának kérdése. Bethlen követei (Balassi Ferenc, Korláth István, Báli csausz tolmács és Borsos Tamás) 1620. január 13-án látogatást tettek II. Oszmán szultán tanítójánál, Ömer hodzsánál. A hodzsa nagyon barátságosan fogadta a követeket, és megígérte, hogy segít abban is, hogy Korláth Istvánt, mint Magyarország követét a szultán fogadja. (Borsos keserűen jegyezte meg, hogy ezekből semmi sem lett). Innen továbbmentek a muftinak nevezett méltósághoz, amely a sejhüliszlámot takarja. Ekkor Hadzsi Mehmet Eszad efendi töltötte be ezt a hivatalt, aki I. Ahmed és Musztafa után már a harmadik szultán, II. Oszmán idején is pozíciójában maradt.[121] A sejhüliszlám szintén örömmel fogadta a követeket, és kifejtette, hogy Bethlen koronázásának hírét várják, mert csak akkor lehet megszakítani a diplomáciai kapcsolatot II. Ferdinánddal, ha már nem ő a magyar király. Végül pedig titoktartási fogadalom mellett egy nagyon bizalmas információt mondott el a megbízottaknak. Először is feltette a kérdést. Ha Bethlen király lesz Magyarországon, akkor ki lesz a vajda Erdélyben? Vagy azt is magához akarja Bethlen csatolni? Erre Balassi Ferenc azt állította, hogy a korábbi szokás szerint Erdélyben vajdának kell lenni.[122] Mielőtt folytatnám a gondolatmenetet, a fenti válaszhoz azt a történeti magyarázatot fűzném, hogy 1540-ig a Szapolyaiak esetében és később is a Habsburg magyar királyok idején, ha egy közös uralkodó alatt állt a két ország(rész), ezt a kormányzati formát használták. Így a választ úgy kell értelmezni, hogy a magyar király minden esetben gondoskodik egy Erdélyben székelő helytartóról, vajdáról.)

Folytatva a sejhüliszlám titkos beszámolójának értelmezését, Eszad efendi egy régi szultáni tervet ismertetett: Valamikor I. Ahmed uralkodásának idején (1603–1617) az erdélyiek kérték a szultánt, hogy mivel az országban három nemzet van, ezért mindháromnak adjon külön-külön vajdát, hogy így mindegyik nemzet a saját adóját hozza be a Portára. Akkor úgy hallatszott, hogy Balassi Ferenc a legnagyobb úr, őt akarták a székelyek vajdájává tenni. A sejhüliszlám a beszélgetés közben felajánlotta a címet Balassinak, aki visszautasította azt, hivatkozva az erdélyi szokásokra, és Szülejmán szultán ahdnáméjára. A muszlim vallási vezetőt azonban nem lehetett eltéríteni, és arra kérte Balassit, hogy ha a nagyvezír előtt felmerül a kérdés, akkor fogadja el a felkínált méltóságot.[123]

Borsos naplójának folytatásából úgy tűnik, hogy a hallottakat azonnal összekötötték Iszkender pasa és Graziani Bethlen-ellenes szervezkedésével. Meg is jegyezte Borsos: feltűnő, hogy amikor a sejhüliszlám előtt elkezdték Grazianit szidni, nem volt hatása. Az erdélyi követ később még azt fűzte az addigiakhoz, hogy amikor Benkner, Nemes Balázs és Csoma György Báthory Gábor

---

[121] *İsmail Hâmi Danışmend*: Osmanlı Devlet Erkânı. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Şeyh ül-islâmlar. V. İstanbul 1971. 121.

[122] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 391–392.

[123] Uo.

megbuktatásának céljából annak idején a Portán jártak, akkor kellett, hogy ezeket a terveket felvessék a szultán előtt.[124]

Johannes Benkner és társai 1612. október végétől 1613. január 13-ig tartózkodtak Konstantinápolyban.[125] Ez idő alatt eleinte mindent megtettek azért, hogy török katonai segítséget kapjanak. Benkner ugyanakkor személyesen felvette a kapcsolatot Michael Starzer Habsburg portai ágenssel, aki előtt kifejezte a szászok II. Mátyás iránti hűségét, és kérte Erdély Habsburg-fennhatóság alá helyezését.[126] Bár korabeli adat egyelőre nem ismert, viszont követve Borsos Tamás véleményét, lehetséges, hogy a fenti rendezési tervet 1612 októbere és 1613 januárja között terjeszthette be Benkner a Portán.[127] Mielőtt tovább lépünk, látnunk kell a kialakult helyzetet. A Báthory Gáborral szemben fellépő Giczy András már Brassóban állomásozott, és a szász urak arra számítottak, hogy ő lesz az új fejedelem. Bizonyos, hogy Giczy hatalomra kerülésének idején az erdélyi három nemzet szétválasztásának terve nem lehetett aktuális, hiszen ez akkor sértette volna az általuk támogatott Giczy fejedelmi terveit. Úgy tűnik, hogy 1613 legelején, tehát még Benkner konstantinápolyi követsége idején komolyan felmerült a Portán Báthory fejedelem és a trónkövetelő, illetve a brassói ellenzék kibékítésének szándéka. Ennek következtében több török megbízott is befutott Brassóba, és onnan továbbmentek Báthory Gáborhoz. Maga Giczy András is kapott Naszúh pasa nagyvezírtől utasításokat, hogy béküljön ki fejedelmével.[128] Ebben a békülékeny szakaszban ténylegesen felmerülhetett Báthory Gábor centralizmusának ellensúlyozására a három nemzet rendi autonómiájának helyreállítása, amely a régi tisztségviselők kinevezésével kapott volna hangsúlyt. Az ez irányú szász kérelmet érthette-értelmezhette a fenti módon a török kormányzat. A vajdaság ilyetén való említése — a magyar államjog nyelvére lefordítva — a szászok esetében a szász grófi, a székelyek esetében az ispáni, míg a magyarok számára a vajdai titulust jelentette volna. Valószínűleg csak az egyszerűség végett használták mindhárom nemzet vezetőjére a török méltóságok számára is jól ismert vajda (*voyvoda*) kifejezést.

Néhány hónappal Bethlen hatalomra kerülése után, 1614 tavaszán Erich Lassota von Steblau, II. Mátyás megbízottja járt Erdélyben, aki szintén értesült a fenti tervről, mégpedig arról, hogy a szászokat leválasztanák a magyarokról és a székelyekről. Cziráki Zsuzsanna így foglalta össze a török ajánlatot: „Ha másképp nem megy, hajlandók akár az *Erbfeind* törökkel is tárgyalni érdekeik érvényesítése végett. A szászokkal folytatott beszélgetést követően Lassota ráébredt, panaszaikat hasonló vehemenciával adták elő a török félnek is. A követ véleménye szerint a ravasz és mindenre elszánt Szkender pasa például le is csapott a szászok és magyarok ellenségeskedésére, és azt ajánlotta, éves adó ellenében kiveszik Szászföldet az erdélyi fejedelem hatásköre alól, és közvetlenül a Porta alá rendelik. Állítólag Magyaroglitól indult ki az ötlet, aki 1613 őszén cso-

[124] Uo.
[125] *Cziráki Zs.*: „Senkinek pénzen" i. m. 85.
[126] Uo. 83–84.
[127] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 392.
[128] *Cziráki Zs.*: „Senkinek pénzen" i. m. 89–91.

dálkozását fejezte ki afelett, hogy bár az ország valamennyi érdemleges városa a szászok kezén van, mégis hagyják, hogy a magyarok diktáljanak nekik. Hogy ebből mi volt igaz és mi nem, ma már nem tudhatjuk."[129] A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a bemutatott terv nem tekinthető légből kapottnak, s talán később is felmerült a fenti rendezési javaslat. Iszkender pasa emlegetése pedig azt igazolja, hogy egy korábbi valós tervezetet vett elő, és kívánt Bethlen ellen alkalmazni. Benkner említése 1619-ben pedig, aki a szászok egyik legnagyobb konspirátora volt, tovább erősíti Borsos adatának komolyságát.

Az adatok elemzése során azonban még egy következtetésre jutottam: Bár mind a sejhüliszlám Eszad efendi, mind pedig Balassi, Toldalagi és Borsos látszólag ugyanarról beszéltek, a török és a magyar nézőpont a királyi, fejedelmi és vajdai méltóság tekintetében is annyira eltért egymástól, hogy szinte elbeszéltek egymás mellett. A magyarok nem tartották lehetetlenek, hogy legyen valaki a törökök által jóváhagyott Bethlen Gábor magyar király mellett, aki bent van Erdélyben, segíti őt a kormányzási munkákban. Toldalagi naplójából tudjuk, hogy Bethlen István, Gábor öccse ekkor kapta meg gubernátori kinevezését bátyjától, amelynek híre 1620. február 27-én ért Konstantinápolyba.[130] A magyar diplomaták bizonyára a régebbi magyar királysági hagyományokra, illetve Bethlen István szerepére gondolhattak, amikor rávágták, hogy bizonyára lesz új vajdája Erdélynek. Ám Eszad efendi — talán ismerve, vagy részt véve Iszkender pasa és Graziani terveiben — Bethlen Gábor hatalmának csökkentésére akarta felhasználni a korábbi, feltehetően a szászoktól származó tervet.

Követve Borsos leírását, kiderül, hogy a kérdéssel még egyszer foglalkoztak, mégpedig 1620. január 19-én. Balassi elhatározta, hogy úgy mutatja magát, mintha érdekelné a székely vajdaság, hadd derüljön ki minden részletében a törökök szándéka. Odáig mentek, hogy ha Balassi visszatér Erdélybe, akkor majd megbeszéli a kérdést az érintett urakkal, nehogy valamilyen fegyveres akció induljon a szultán ellen. A sejhüliszlám azt állította, hogy I. Ahmed szultán neki testamentumában meghagyta, hogy Erdély kormányzatát változtassák meg, és erre most itt az alkalom. A konklúzió, amely eddig gyakran befolyásolta a magyar történetírás vélekedését, így szól: „Mert Bethlen Gábor ha Isten adja, légyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mü Magyarországhoz soha nem engedjük hogy bírja, mert Erdély szultán Szulimán találmánya, s sajátja az hatalmas császárnak. Mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután is Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hadjuk mi másnak az miénket." A sejhüliszlám — állítólag — megmutatta II. Oszmánnak az apja kézírását, aki megígérte, hogy teljesíti az abban foglaltakat. A terv olyan titkos volt, hogy a Portán csak a szultán, a nagyvezír és Eszad efendi tudott róla. Ugyanakkor még egy fontos információ nyilvánosságra került: „Mert ha Bocskai István élt volna és magyarországi király lött volna is, soha az hatalmas császár Erdélyt Bocskai Istvánnak is nem engedte volna."[131]

---

[129] Uo. 140.

[130] Tholdalagi i. m. 228.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 142.

[131] *Borsos. T.*: Vásárhelytől i. m. 394–395.

Az utolsó mondat, illetve az oszmán–magyar kapcsolatokról alkotott eddigi kép arra ösztönöz, hogy kritikával kezeljük a fenti sorokat. Először is kiderült, hogy nem csak hárman voltak beavatottak, akik ismerték a korábbi tervet. Iszkender pasa Szilisztráról és Graziani Moldvából határozottan be akartak avatkozni az erdélyi uralmi rendszerbe. Az a mondat, amely éppen a fentiek bizonyítására, erősítésére szolgálna pedig, miszerint ha Bocskai életben maradt volna, ő sem kapta volna meg egyszerre Erdélyt és Magyarországot, már a 15–16 évvel azelőtt lefolyt eseményekben való teljes tájékozatlanságra utal. Egyrészt Bocskai már 1604 novemberében megkapta a *magyar nemzet királya* és az *Erdély fejedelme* titulust, másrészről pedig a zsitvatoroki békeszerződés megkötésekor is mindent megtett az oszmán hatalom, hogy a Felső-Magyarország és a Dunántúl egy része ne kerüljön II. Rudolf uralma alá, hanem maradjon Bocskai kezében. A fejedelem halála után pedig Homonnai Drugeth Bálintot szintén a két országrész urának szánták.[132]

A gyakran megmásíthatatlan oszmán álláspontnak tartott, fenti „rendezési terv" tehát nem tekinthető a Porta egységes vélekedésének. Akik hangoztatták, azok a kialakult Habsburg–oszmán viszonyrendszer fennmaradásában, a *béke megszilárdításában* voltak érdekeltek. Ebből adódóan Bethlen békebontó és háborús terveit messzemenően ellenezték.

Az ahdnáme kérdése:
Kötött-e a cseh–magyar konföderáció békét a szultánnal és új alapokra helyezték-e a zsitvatoroki békét?

Borsos naplójából kitetszik, hogy egyik török méltóság esetében sem lehetett a „kártyáikba látni". Visszatérő motívum minden megnyilatkozónál, hogy várják Bethlen megkoronázásának hírét, mert akkor van csak esély a II. Ferdinánd királlyal kötött béke felbontására.[133] Güzeldzse Ali pasa nagyvezír csak jelentős késéssel, 1620. március 18-án fogadta a magyar és az erdélyi követeket. Miután megígérte, hogy hamarosan mindegyiket a szultán elé bocsátja, eldöntötte, hogy haza fogja engedni őket, mert a cseh és konföderált országok követsége addig nem indulhat el Magyarországról a Portára, amíg azok vissza nem térnek. Borsos ekkor fejezte be követségét, a *kapitihaságot,* és 1620. április 28-án ért haza Marosvásárhelyre.[134] Nem mindenkinek volt azonban ilyen szerencséje, az öreg Balassi 1621. január 4-én Konstantinápolyban elhunyt, a fejedelmi szolgálatot csak így tudta „bevégezni".[135]

---

[132] *Papp Sándor*: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004: 4. sz.) 1198–1211.; *Uő*: Homonnai Drugeth Bálint fellépése Bocskai örökőseként. Studia Caroliensia (2006: 1. sz.) 133–152.; *Uő*: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígéret hátteréhez. In: „Frigy és békesség legyen..." A bécsi és a zsitvatoroki béke. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára VIII.) Debrecen 2006. 267–298.; *Uő*: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. Századok 142. (2008: 4. sz.) 807–848.

[133] *Borsos. T.*: Vásárhelytől i. m. 403.

[134] Uo. 408.

[135] Tholdalagi i. m. 231.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 144.

Az új nagyvezír szerepe meghatározó volt a későbbi események menetében. Első lépései közé tartozott a portai méltóságok cseréjének lebonyolítása. Március 9-én már elterjedt a híre, hogy Iszkender pasát elmozdították a szilisztrai–özüji pasaságból.[136] Na'îmâ török krónikás pedig arról tájékoztat bennünket, hogy Ömer hodzsát is megfosztották befolyásától, pedig addig mind az állam ügyeiben, mind pedig az ulemák kinevezésében szabadsággal bírt, és Mekkába száműzték.[137] Mindezek után nem lehet csodálkozni azon sem, hogy augusztus 13-án Moldvában Grazianit is leváltották.[138] Amikor kiderült, hogy átállt a lengyelek oldalára, és attól kellett tartani, hogy megszökik, Isztambulból felszólították Bethlen Istvánt, a fejedelem gubernátorát (török címzésben *kaimmakam/kaymakam*), hogy figyeljen a határokra: „amikor moldvai vajdaság Aleksandru vajdának adódott, a korábbi vajda, Gáspár a mellette lévő lázadókkal Lengyelország felé menekült..."[139] E szultáni parancslevél azonkívül, hogy beszámolt Graziani tetteiről és leváltásáról, azért is fontos, mert mutatja: ekkor már teljesen lekerült napirendről az erdélyi három nemzet különálló „vajdaságának" ügye, a szultán tényként kezelte Bethlen magyarországi uralmát, ugyanakkor azt is, hogy testvére gubernátorsága alatt Erdély továbbra is a kezén maradt.

Bethlen Gábor 1620 elején arra kényszerült, hogy kivonuljon Pozsonyból, és székhelyét Kassára tette át. Ennek ellenére Konstantinápolyba küldött újabb követutasításaiban egy sor új argumentumot találunk magyar királlyá választása érdekében. Az első figyelemre méltó dokumentum 1620. március 23-án keletkezett, és bonyolult szerkezete, nehézkes, de azért követhető gondolatmenete Péter Katalint is alapos szövegkritikai vizsgálatra késztette. Az iratból csak néhány momentumot emelek ki. Bethlen nem tudta megérteni, hogy a Porta miért akarja a békét a Habsburg-császárral fenntartani. Milyen békéről is van szó? Hiszen az új császárral, II. Ferdinánddal semmilyen békét nem kötött meg a Porta. A fejedelem fő argumentuma szerint a béke minden esetben a szultán és Magyarország között köttetett, amelyhez a német-római császárnak nincsen semmi köze.[140] Ezt a fontos érvet nagyon szemléletesen mutatta be a fejedelem: „csak kévánná azt [a Porta] Ferdinándtól, hogy nem úgy kössön frigyet vele, mint magyarországi király, hanem úgy, mint német, vagy amint ők híják római császár," erre soha sem lehetne rábírni, mert a török béke gyalázatára lenne a Német-római Birodalomnak.[141] Borsos Tamás elbeszélése szerint valószínűnek tűnik, hogy a fenti államjogi argumentáció eredetileg a holland követtől, Cor-

[136] *Borsos, T.*: Vásárhelytől i. m. 400.

[137] *Na'îmâ, M.*: Târih i. m. II. 451.

[138] Ha Toldalagi adata pontos, akkor ő adja meg legprecízebben Graziani leváltását és Alexandru Iliaş kinevezésének idejét. Tholdalagi i. m. 229.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 143.

[139] MOL F 126, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára, Cista diplomatica, Történelmiek, 2. csomó, Fol. 56. II. Oszmán szultán eredeti parancsa Bethlen István gubernátornak. Konstantinápoly, 1029. Şevvál 20–29. / 1620. szept. 18–27.; Korabeli — kicsit pontatlan — magyar fordítása: TMÁOT I. 251. Nr. CXXXIV.

[140] TMÁOT I. 208. Kassa, 1620. márc. 23. Bethlen Gábor Balassi Ferenc és Korláth István követeinek.

[141] TMÁOT I. 208.

nelius Hagától származott, amely szerint Magyarország egy szabad, a császárságtól független állam (ami a Habsburg Monarchia keretein belül igaz is volt), és így csak a saját elhatározásán múlik, hogy a rendek kit választanak királynak (ami viszont csak korlátozottan volt igaz).[142] Ha azonban új királyt választ az ország, és a békét ezután is fent kívánják tartani, akkor a korábbi békeszerződést meg kell újítani, amelyben azonban az új király nevét kell feltüntetni.[143]

Mivel Bethlen nem volt biztos abban, hogy minden levele megérkezett Konstantinápolyba, követutasításaiban gyakran él az ismétlés eszközével. Ennek megfelelően ebben a levélben is újra olvashatunk, ha röviden is arról, hogy a Porta magatartása kényszerítette a koronázásról való lemondásra, pedig „oly könnyen vihettük volna véghez, mint egy falat kenyeret megehetünk."[144] A fejedelem nem akart a szultán akaratával szemben a magyar királyi trónra jutni. Azt azonban nem hallgatta el, hogy a szándéka nem változott meg, és ha a Porta őt ténylegesen támogatja, akkor kész magát megkoronáztatni. Ha ez nem következik be, akkor egyszerűen kibékül Ferdinánddal, s létrehozza a megegyezést a konföderáció és a császár között is. Ebben a követutasításban is visszatért a szövetségesek helyzetének bemutatására. Kiemelte, hogy a Porta részéről nagyon rossz döntésnek tűnne, ha ilyen gazdag országok közeledését visszautasítaná. A fejedelem kérte követeit, hogy szerezzenek egy *assecuratoria*-levelet, amelyet vagy biztosítéknak vagy hitlevélnek kell értelmeznünk, melyben a szultán kinyilvánítja, hogy mind a magyar nemzetet, mind pedig a szövetségeseket védelme alá helyezi.[145]

Péter Katalin már felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, amely a Borsos Tamás naplójában felbukkanó oszmán álláspont, illetve Bethlen saját értelmezése között feszül. Míg a törökök Isztambulban arra vártak, hogy Bethlen követei a hadjárat legelején megjelenjenek Konstantinápolyban és bejelentsék a koronázást, amely utat engedett volna a beavatkozásra, addig Bethlen a Porta „idegenségét" hangsúlyozva, hogy nem áll eléggé mellette, nem merte fejére tétetni a Szent Koronát. Ez az ellentmondás nagyon könnyen feloldható, hiszen a leváltott nagyvezír azért engedte meg az erdélyi fejedelemnek a Magyar Királyság területére irányuló fegyveres támadást, mert az nemcsak a magyar, de a cseh koronával is kecsegtette. A fejedelem felvázolt előtte egy olyan jövőt, amelyben a Habsburgoktól elszakadó örökös tartományok és Magyarország (vagy legalábbis ezek egy része) egy uralkodó, Bethlen Gábor alá rendeződve kollektívan kérelmezik a szultáni protektorátust. Így kezdetben nem is kért katonai segítséget, meglévő erőivel és reménybeli szövetségeseivel kivitelezhetőnek tűnt az ügy. A Porta semmit sem kockáztatott, nem exponálta magát, csak várta a reményteli eredményeket.

Ezzel szemben Bethlen nem lett cseh király, a győzelmet jelentő követség nem akart elindulni Konstantinápolyba, sőt Bethlen hamarosan Pozsonyt is

---

[142] E kérdéskörökre újabban l. *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 83–84. és 252–265.

[143] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 354.; Haga működésére sok adatot hoz *A. H. Groot*: The Ottoman Empire and the Dutch Republic. History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630. Leiden–Istanbul 1978.

[144] TMÁOT I. 207.

[145] Uo. 208. Kassa, 1620. márc. 23. Bethlen Balassi Ferenc és Korláth István követeinek.

feladva már Kassán állomásozott. A magyar–horvát közös állam négy kerületéből[146] Horvát–Szlavónország és a Dunántúl nem állt mellette (Felső- és Alsó-Magyarország nagy része viszont igen), miközben az osztrák tartományok is védelemre rendezkedtek be ellene.[147] A Porta így egyértelműen arra kényszerült, deklarálja — mielőtt belesodródik a háborúba —, hogy nem ő bontja fel a békét, az egész támadás Bethlen saját ügye. Mint Péter Katalin forráskritikai vizsgálata már bemutatta, a Porta semmiképpen sem volt más vagy idegenebb Bethlenhez, mint a magyarországi támadás megkezdésekor, azért nem avatkozott bele, mert nem látta egyértelműen Bethlen fellépésének sikereit.[148]

Az oszmán vezető körök érdeklődése igen megosztott volt, úgy látszik azonban, hogy azok, akik II. Oszmán szultán és Güzeldzse Ali pasa nagyvezír környezetéhez tartoztak, hasznosnak látták a magyarok és a csehek fellépését a Habsburg császár ellen. Ezáltal a török reguláris hadak beavatkozása nélkül is csökkent ugyanis annak lehetősége, hogy a tervezett lengyelországi hadjárat során a katolikus európai államok, különösen II. Ferdinánd segítséget nyújtson III. Zsigmondnak. Bár a lengyelek újabb követséget küldtek, hogy a béke fennmaradjon, erre viszont már nem volt lehetőség. Toldalagi Mihály szerint a lengyel követnek az új nagyvezír 1620. június 17-én jelentette be a hadiállapotot.[149]

A Habsburg rendkívüli követ, Ludwig von Molardt valószínűleg élete legkellemetlenebb idejét töltötte ezekben a hónapokban Konstantinápolyban, miközben megkísérelte a konföderált országok és Bethlen híreszteléseit cáfolni. E fontos feladatot nagyon nehezen tudta teljesíteni, hiszen mintegy fél éven keresztül semmilyen közvetlen, Bécsből érkező hivatalos hírrel nem rendelkezett.[150]

Amikor a magyar követség visszaindult Konstantinápolyból a fejedelemhez, akkor érkezett meg (ápr. 16.) a cseh rendek nevében a pfalzi Henrik Bitter, akit a magyar Illyei János kísért. Megbízatásukhoz hozzátartozott, hogy a cseh rendek pecsétekkel ellátott levelét közvetítsék a szultánhoz. Megérkezésük után részt vettek II. Oszmán szultán audienciáján. A szultáni válasz kedvező volt, mivel a cseh rendek a támogatásért évenkénti adót ígértek. Amikor Bitter Prágába visszautazott, elkísérte őt egy csausz, akit Mehmed agának hívtak. A „téli király" ünnepélyes audiencián fogadta őket július 5-én. Bitter missziója Konstantinápolyban Bethlen számára is nagyon eredményesnek mutatkozott, hiszen a törökök sok más mellett megígérték, hogy támogatják Bethlen magyar királyválasztását.[151]

---

[146] Vö. *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 81–83., ill. ugyanezen vizsgálat Bocskai támogatottsága kapcsán: uo. 368–373.

[147] *Peter Broucek*: Kampf um Landeshoheit und Herrschaft im Osten Österreichs 1618 bis 1621. Wien 1992. (Militärhistorische Schriftenreihe 65.)

[148] *Péter K.*: Bethlen Gábor magyar királysága i. m. 1038–1042.

[149] Tholdalagi i. m. 228.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 142.

[150] *Pray, G - Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. 131–136. Konstantinápoly, 1620. ápr. 23. Ludwig von Molardt beszámolója.

[151] *H[ermann] Forst*: Der türkische Gesandte in Prag 1620 und der Briefwechsel des Winterkönigs mit Sultan Osman II. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 16. (1895) 569. Nedim Zahirović barátomnak köszönöm, hogy elküldte számomra a fenti tanulmányt.; Illyei követségét említi Toldalagi is. Tholdalagi i. m. 228.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 142.

Bethlen Gábor titkos utasítása mutatja, mennyire fontos volt neki az a bizonyos támogató levél, amelyet már korábban is kérvényezett. Május 20-án érkezett meg az a Balassi Ferencnek küldött kis cédula, amelyre rá is írta a fejedelem, hogy az erdélyi követen kívül senki nem olvashatja. A küldemény nagyon rövid, egyetlen egy ügyről van benne szó: ha a nagyvezír el tudja érni, hogy a szultán kiállítson egy olyan levelet, amelyben megígéri, hogy a magyarokkal fennálló frigyet megtartja, illetve azt, hogy a németet nem támogatja velük szemben, akkor átadja a törököknek Vác várát.[152]

Valószínűleg a fenti, nem datált levélke egyszerre érkezhetett Konstantinápolyba Péchi Simon kancellár írásával, amely mellé a fejedelem saját kezű kérvényt mellékelt. Mindkettőnek a tárgya a kért támogató levél tartalma volt. A fejedelem saját kezű posztulátumában leírta azokat a pontokat, amelyeknek benne kell lenni a szultáni hitlevélben: a szultán Magyarországgal kötött megállapodását nem rúgja fel, „*Ferdinánd tekintetéért az magyar nemzetet meg nem veti* [kiemelés tőlem – P. S.], sőt inkább minden ellensége ellen, ha kévánják a magyarok, elegendőképpen megsegíti...". A levél többi része — nagyon hasonlóan az április 10-én kelt követutasításhoz — a kétfrontos harc megkezdését sürgeti. A fejedelem a budai pasát kéri maga mellé a szultántól, valamint azt, hogy küldjenek mellé 20.000 főnyi hadat, akikkel együtt megtámadja és elfoglalja Stájerországot. Iszkender pasát, aki már eddig is a lengyel határvidéken tevékenykedett, török és tatár haddal Kamenyeck alá szerette volna küldetni, hogy onnan tartsa sakkban a lengyeleket.[153]

Bethlen többszörös próbálkozásával, illetve a cseh király támogatásával végül célhoz ért: elkészült a szultáni támogató levél, amelyet magyar királyválasztása és koronázása feltételének tekintett. A Borsos Tamást váltó Toldalagi Mihály, az új állandó erdélyi követ 1620. június 27-én jegyezte fel naplójában, hogy a nagyvezír Bethlennek megfelelő választ küldött kérelmére. Az okmányt Török Zsigmond és Juszuf aga vitte magával Magyarországra.[154] Fontosságát és egyúttal propagandaszerepét is mutatja, hogy németre is lefordították, és még ebben az évben pozsonyi impresszummal („*Gedruckt zu Preßburg / Im Jahr MDCXX*") ki is nyomtatták: „*Deß Türkischen Kaysers Hülff Dem Fürsten inn Siebenbürgen/ Bethlehem Gabor/ nunmehr erwöhlten König in Vngarn /vnd dessen Ständen /auch der Confaederierten Landen versprochen.*"[155] Az *assecuratoria* hivatalos magyar fordítása szintén megjelent.[156] Sikerült ugyanakkor egy eddig ismeretlen példányt is felkutatni a Thurzó család levéltárában.[157]

---

[152] Bethlen Gábor és a Porta. Kiad. Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 4. (1881) 630.

[153] Uo. 631–633.

[154] Tholdalagi i. m. 229.

[155] MTA Kézirattár. RMIr II. 43.

[156] TMÁOT I. 224–225. Nr. CXXXI. Konstantinápoly, 20. Recep 1029 /1620. jún. 21. II. Oszmán a magyar rendeknek; A szultáni hitlevél latin fordítására l. „Literarum Sultani Ottomani Imperatoris Turcarum, tum ad Suam Serenitatem, tum ad universos Regni Hungariae Status datarum translatio." MTA Kézirattár, Tört. 4r. 115. 41–45.

[157] MOL, E 196, Magyar Kamara Archívuma [a továbbiakban MKA], Archivum familiae Thurzó 2. cs. Fasc. 5. Nr. 56. fol. 190.

A legfontosabb kérést tehát a nagyvezír ténylegesen teljesítette, a Portán 1620. június 21-én kiállították a hitlevelet, amelyet teljesen Bethlen posztulátumának tartalma szerint készítettek el. Az alábbi idézet ezt szépen igazolja, hiszen a fejedelmi kérelem szófordulatainak hasonlósága kimutatható a török szöveg magyar fordításán is: „Ti nektek való frigyünkről penig meg akarván emlékezni, mint hogy megnevezett fejedelem is felől, felőletek, mind azokat, akik ő vele egyesek, az mi erős kötésünk szerint oltalmaznunk és böcsületben tartanunk minekünk bizonyos kötelességünk. Sőt *Ferdinánd kedvéért az méltóságos magyar nemzetet semmiképpen meg nem vetjük* [kiemelés tőlem – P. S.], és valameddig is az mi hatalmas császári méltóságunkhoz tiszta szívvel és hűségben, állhatatosságban magokat viselik, az ő hűségeknek idején valamikor kívánják, amint annak előtte is fogadásunk tartja, csak egyet is közölök megnyomorítani nem hagyjuk, minden segétséggel és oltalommal lészünk nekik, és az ellenséget rólok valami módon lehet, mindenképpen eltérítjük."[158]

Az okmány kiállítása nem csak az európai udvarok meggyőzése, illetve elrettentése, valamint a fejedelemhez nagy számban csatlakozott magyar rendek megnyugtatása miatt volt jelentős. 1620–1621 fordulóján az azonnali török katonai segítség iránti kérelem egyik argumentuma is úgy hangzott, hogy egy ilyen hitlevél akár a hű magyarok fegyveres támogatását is jelentheti. Az ügy súlyának megfelelően utóbb felbukkan az okmány szultáni *ahdnámé*nak való aposztrofálása is. Házi Jánosnak a budai pasához való követi utasításában a fejedelem ezt írta: „Vegye szemére azt is, hogy ezelőtt Besztercebányára az országgyűlésen oly athname levelét hozták az hatalmas császárnak, kiben azt fogadta és hittel ígérte, hogy *Ferdinandusért soha az magyar nemzetséget hátra nem veti* [kiemelés tőlem – P. S.]."[159] Az okmány magyar fordításában olvasható *„fogadásunk és kötésünk"* megfelelnek a török *„ahd u emân, ahd u misâk"* (szerződés és védelem/szerződés és megállapodás) kifejezéseknek, amelyeket nemzetközi megállapodásokban és az erdélyi fejedelmi ahdnámékban is fellelhetünk. A félreértések elkerülése végett viszont hangsúlyozandó: a nevezetes okmány — komoly jelentősége ellenére — *sem tekinthető* olyan értelemben vett szerződéslevélnek, mint amelynek kiállítását Bethlen folyamatosan kérelmezte a zsitvatoroki megállapodás megújításáért.

1620. augusztus 18. és 25. között, a besztercebányai országgyűlésen a szultáni kötelezvényt felolvasták, ahol oszmán részről jelen volt az említett Juszuf aga is. A koronázás azonban ismét elmaradt, noha a konföderált országok követségeinek részvételével végbement a királyválasztás.[160] Az esemény nemzetközi visszhangját mutatja, hogy a passzivitásba burkolózott Anglia bécsi követe, John Carpenter is részletekbe menően elemezte a történteket.[161]

---

[158] Uo.

[159] TMÁOT I. 261.

[160] „Wahrhafter Bericht /was massen Herr Bethlen Gabor / etc. Zum König in Ungern erwehlt vnd außgeruffen worden. Sechs Unterschiedliche vnd erhebliche Schreiben vnd Bedenken. Gedruckt im Jahr 1621."; *Demkó K.*: A magyar–cseh confoederáció i. m. 307–308.

[161] *György Kurucz*: Die britische Diplomatie und Ungarn vom 14. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Ungarn-Jahrbuch 24. (1998–1999) 50.

A magyar országgyűlésről utazott tovább a közös magyar–cseh követség Konstantinápolyba, ahová 1620. november 14-én, szombaton érkezett meg. Bár a perzsiai követség már két hete várakozott a szultáni audienciára, a magyar és cseh diplomatákat — az ügy fontosságára tekintettel — eléjük sorolták. A megérkezésük utáni napon, vasárnap azonnal fogadta őket a nagyvezír. Bethlen előkészített egy új követutasítást a tárgyalásokra, amelyben felsorolt egy sor esetet, amelyek azt igazolták, hogy II. Ferdinánd nem tartotta be eddig sem a békét. Ez alapján kellett a diplomatáknak, Dóczy Istvánnak, Johann Khöllnnek és Rimay Jánosnak elkezdeni a tárgyalásokat. A követutasítás mellett rendelkeztek a követek egy 25 pontos szerződéslevél- vagy ahdnáme-tervezettel is. Bár a követutasítás példányain nincs dátum, tartalma és az esztendő eseményeinek kronológiai rendje alapján augusztus 25. körüli kiállítását feltételezem.[162]

A követutasítás és a tervezett ahdnáme pontjai szorosan összefüggenek egymással. Mindkét szöveg eredetije napjainkig ismeretlen, a fennmaradt példányok a korabeli török fordítások ismételt magyarításai, amelyeket a szultáni díván 1620. november 18. körül tárgyalt. Joggal merül fel a kérdés, milyen alapon feltételezem a fentieket, amikor a kéziratos példány és a Rozsnyai Dávid török deák hagyatékában fennmaradt szövegek mind az 1619. évre utalnak? Az általam tanulmányozott két példányból a kéziratos így kezdődik: „In anno 1619 Mense Julio; mind az akkori magyar király Bethlen Gábor, mind a cseh király Fredericus [...] külön-külön három rendbeli követjeket expediálják egyszersmind az fényes Portára örökös békességnek csinálására."[163] Szilágyi Sándor a Rozsnyai-hagyaték kiadásakor a felelhető példányok többségét használta, ennek ellenére az idézett magyarázatot elhagyta a redakció során. Az egyik lábjegyzetből kiderül azonban, hogy egy másik példányon hasonló olvasható: „Ez a confoederatusok legatioja volt anno 1619 mense Julio, kik is három rendbéli követjeket expediálják egyszersmind a fényes portára örökös békességnek csinálására."[164] Mivel 1619-ben — mint tudjuk és láthattuk — nem volt cseh és magyar közös követség a Portán, illetve a követutasítás tartalma egyértelműen 1620-ra vonatkozik, a fenti rossz dátumot a későbbi másolóknak, talán magának Rozsnyainak a tévedésével kell magyaráznunk. A kiadott szövegváltozat annyiban is eltér a kézirattól, hogy az előbbinek a végén pontosan megadták a török fordítás elkészültének idejét: *„Translatum 22. July a[nn]o 1029 a Muhamede."* A 19. századi kiadáskor át is számolták ezt, de rosszul. Nem 1619. december 30-án, hanem 1620. november 18-án jött létre a török nyelvű változat.

---

[162] Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores VIII.) Pest 1867. 95–117.; Egy másik változat megtalálható: MOL R 298, 1526 utáni gyűjtemény, Erdélyi iratok. fol. 80–86. Ezt a Rozsnyai Dávidétól részben eltérő szövegváltozatot Kapás Anita dolgozta fel szakdolgozatásban: *Kapás Anita:* Bethlen Gábor diplomáciai tevékenysége 1619–20-ban. Kézirat. [Szakdolgozat a Szegedi Egyetemi Könyvtárban. Témavezető: Papp Sándor.] Szeged, 2009. 1–77.; ill. egy újabb példányát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében találtam meg – jelzete: Török, Qu. 115.

[163] MOL R 298, Erdélyi iratok. fol. 80–86.

[164] Rozsnyai i. m. 95.

A dátumban szereplő *júliust* ugyanis a muszlim időszámítás *zilhiddzse* hónapjával kell azonosítanunk.[165]

A követutasítás bevezetője arra utal, mintha ténylegesen a cseh és a magyar rendek, pontosabban Bethlen Gábor és Pfalzi Frigyes közös követsége számára készült volna. Alaposabb szövegkritikai vizsgálat azonban egyértelműsíti, hogy lényegében csak Magyarországot érinti a szöveg. Ismét olvashatunk arról a fentiekben már elemzett, Bethlen-féle interpretációról, hogy a magyarok koronája független a némettől, és II. Ferdinánd felmenői német-római császárként nem is köthetnének békét a törökökkel, hiszen azoknak „azon kell megesküdni, hogy mindaddig, míg a lélek ki nem megy belőle a Mahomed vallása ellen halálosan hadakozik, mint annak legnagyobb ellensége." Hangsúlyozza továbbá a szöveg, hogy II. Rudolf és II. Mátyás is csak azért tartotta be a zsitvatoroki békét, mert a magyarok erre rákényszerítették. II. Ferdinánd pedig nem Magyarország közmegegyezéséből, hanem csak két bálványimádó, vagyis katolikus pap akaratából lett magyar király (ami persze ily módon egyáltalán nem felelt meg a valóságnak). Most azonban Magyarország, Cseh- és Morvaország, Szilézia, Lausitz, Alsó- és Felső-Ausztria elszakadt Ferdinándtól, és örökös békét akar kötni a szultánnal. A Habsburg-udvar arra kényszerítené őket, hogy támadják meg a törököket és segítsenek a lengyeleknek, amitől ők idegenkednek. A követek közös óhaja, hogy a Porta Magyarországgal és a konföderátus országokkal örökös békét kössön. A *magyar királyság* legitimációjának a kérdése az eddigiekhez képest is nagyobb jelentőséggel bírt, hiszen Cesare Gallo, aki mint török tolmács már alaposan kivette részét az 1606. évi és az azt követő Habsburg–oszmán diplomáciai lépésekben, II. Ferdinánd nevében ekkor Konstantinápolyba érkezett. A szövetségesek mindent megtettek annak érdekében, hogy vele *ne úgy* tárgyaljanak a törökök, mint a *magyar és cseh király követével*, hanem úgy, mintha ő csak a még mindig Bécs irányítása alá tartozó tartományok megbízottja lenne.

A magyar–cseh követek nyomós érvekkel fordultak a Portához, hogy az ezúttal katonai segítséget is nyújtson. E kérelem azért figyelemreméltó, mert mozgalma kezdetén Bethlen még nem kért fegyveres támogatást. A követutasítás a törökök jogos gyanúját is el kellett altassa, ha felmerülne az a jogos kérdés, miért kell a konföderátusoknak segítség, ha igaz az, hogy már mindenki elhagyta II. Ferdinándot. Erre azt kellett válaszolni, hogy nem maga a Habsburg-uralkodó ellen kérnek 6000 tatárt és 10.000 törököt, hanem azon katolikus országok segédereje ellen, amelyeket a „hispanustól, mind a gallustól, mind a pápától, mind a lengyelektől, s egyebektől is" kap a császár.[166] Különösen említésre méltó az, amit a Habsburgok és Bocskai István valamikori viszonyáról tartalmaz a levél: „szultán Ahmed császár akkori fővezértől Mehemed pasától Bocskai Istvánnak küldött vala, úgymint koronát, botot, kornyétát, zászlót, bélelt kaftányokat, medaljas tollat, kardot, athnámét és több familiáris leveleket

[165] *Papp Sándor*: „Költ Zilhicse hónapban azaz júniusban." A fordításban fennmaradt vagy nem törökül írt oszmán dokumentumok dátumaihoz. In: Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged 2007. 165–176.

[166] Rozsnyai i. m. 95–116.; MOL R 298, Erdélyi iratok. fol. 80–86.

... [amelyeket a császár elvette] és a mahumedánusok gyalázatjára egyik maga német tárházában, úgy mint egy örökös rabságra veteté." A dokumentum azonban csak részben szólt igazat: Bocskai koronáját ugyan ma is a bécsi kincstárban őrzik, ám a forrás állításával szemben oda a magyar rendek ajándékaként került, miközben a Bocskainak szóló török levelek (az ahdnáme kivételével) a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*ban találhatók.[167]

A követutasítás mellé — mint jeleztem — elkészült az új oszmán–magyar szerződéslevél tervezett szövege is, amelyet hidzsra szerint 1030 augusztusára datáltak. Látható tehát, hogy az ahdnáme tervezetét szintén törökből fordították vissza. Feloldva a dátumot, s augusztust *muharrem*-nek számítva, az 1620. november 26. és december 25. közé tehető. A szerződéslevél tervezetet tehát néhány nappal a követutasítás után fordították le törökre a Portán. E dokumentumnak ismert egy latin fordítása is, amelyet Pray György a budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenessy-gyűjteményéből adott ki.[168] Mivel mind a magyar változaton, mind pedig a latinon azt olvassuk, hogy a felsorolt 25 pont annak az ahdnámének a megújítása, amelyet a magyar, cseh és más szövetséges országok megbízottjai elértek, nem csoda, ha létezik olyan vélemény, amely szerint II. Oszmán szultán a magyarokat és a konföderációt védelme alá véve ténylegesen kiállította volna a szerződéslevelet, illetve a 25 pont maga a szultáni szerződéslevél lenne.[169] Alaposan áttanulmányozva a szöveget azonban egyértelmű, hogy ez nem egy kész ahdnáme, hanem csak a kívánságok listája: kérelmezték benne a zsitvatoroki béke megerősítését, a cseh–magyar konföderáció szultáni elismerését, a béke fenntartását, a foglyok kicserélését, az erdélyi adó összegének megtartását (10.000 arany), a török és keresztény kereskedők szabad mozgását és a keresztény templomok és más egyházi intézmények teljes immunitását.[170]

A részletesebb elemzésre most nem vállalkozok, annyit viszont rögtön meg lehet jegyezni, hogy a tárgyalt 25 pontból jó néhány ténylegesen a Zsitvatoroknál megkötött, illetve az azt követő utolsó, 1615. évi ratifikációból lett átemelve.[171] A Bethlen Gábor és a követei között fennmaradt további levelezés teljesen biztossá teszi, hogy a várva várt új ahdnámét a későbbiekben sem sikerült megszerezni, így a fejedelem továbbra is folyamatosan fenntartotta erre vonatkozó igényét.[172]

Bethlen Gábor nagy reményekkel indította útjára a Dóczy–Rimay követséget, 1620. december elején azonban már teljesen kétségbeesve írta utasításában, hogy Tolnáról jött jelentésük után semmit sem olvasott tőlük, azt sem tud-

---

[167] Rozsnyai i. m. 95–116.; MOL R 298, Erdélyi iratok. fol. 80–86.; A gyűjteményt az ÖStA HHStA Urkundenreihe, Türkische Urkunden sorozatban őrzik. A Bocskai koronára mind a mai napig alapvető *Thallóczy Lajos:* Bocskay István koronája. Archaeológiai Értesítő 4. (1884) 167–184. és *Karl Nehring*: Die Bocskai-Krone als Objekt des *patrimoine intellectuel*. Südost-Forschungen 43. (1984) 123–133.

[168] *Pray, G - Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. I. 188–201.

[169] Magyarország történeti kronológiája. Szerk. Benda Kálmán. II. Bp. 1983^2. 450.

[170] Rozsnyai i. m. 117–127.; *Pray, G - Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii. i. m. I. 188–201.

[171] Mu'âhedât-i 'umûmîye mecmu'ası. III. İstanbul 1294 AH. [1877.] 72–77.

[172] Rimay János összes művei. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 369.

ja, élnek-e még, mi lehet Demjén Ferenccel, aki a leveleket hordozza. Nyugtalanságát joggal növelte, hogy korábban igen kedvező helyzete kezdett egyre kétségesebbé válni. A harmincéves háború első szakaszának lezárása, a cseh felkelők fehérhegyi veresége (1620. nov. 8.) azt az érzést növelhette benne, hogy teljesen magára maradt. Soha nem lett volna szüksége ennyire biztatásra, török katonai segítségre. Követeinek szánt tájékoztatójában részletesen beszámolt a csehek vereségéről, megpróbálta ugyanakkor annak súlyát valamelyest csökkenteni. Hangsúlyozta, hogy a magyarországi helyzet jó, hiszen II. Ferdinánd uralma alá Győrön és Komáromon kívül még egyetlen jelentősebb település sem került. A Portát tehát mindenáron döntésre akarta bírni.

Ám Bethlennek a törökökbe fektetett bizalma is megkopott azóta, hogy a budai pasa novemberben fegyveresen elragadta Vácot, és hódoltatta a környékbeli falvakat. Karakás Mehmed megpróbált a két harcoló fél között lavírozni, és a béke fenntartásáért együttműködött még a Habsburg-részen maradt várak őrségével is.[173] A fejedelem augusztus 30-án,[174] majd szeptember 17-én és 18-án folytatólagosan írt utasításában ismét kitért a törökök Vác iránti követelésére. A Portára menő emberei, Dóczy István és Rimay János még Budán időztek, ahol a pasával folyt megbeszéléseken felmerült Vác átadásának kérdése. Bethlen két, részben eltérő véleményt fogalmazott meg. Követeinek azt az utasítást adta, hogy ha nem látnak semmi módot rá, hogy megtartsa a várat, akkor azonnali katonai segítség fejében felajánlhatják azt *Konstantinápolyban*, tehát nem Budán. Ugyanezt azonban nem lehetett a budai pasának elmondani, őt továbbra is el kellett téríteniük a követelésétől. A pasa székhelyén felmerülhetett, hogy a várat korábban már maga Bethlen ajánlotta fel. A fejedelem erre heves tiltakozásba tört ki, hogy nem igaz! Önérzetesen jelentette ki: „Én fejedelem vagyok, és az hazugságnak távol kell tőlem lenni."[175] Mint a fentebb bemutatott adatok mutatják, titokban Bethlen — minden kifakadása ellenére — tényleg felajánlotta az *assecuratoria*, vagyis a hitlevél kiállításáért cserébe Vácot, annyiban viszont igaza volt, hogy nem a budai pasának, hanem magának a nagyvezírnek.[176] Felteszem, a budai pasa innen hallhatott az ígéretről, amelyet be akart a fejedelmen hajtani.

Közben Bethlen továbbra is hiába várta követei jelentését. A fehérhegyi vereség után le kellett vonni a konklúziókat: „Azért, minthogy azokon ily nagy szerencsétlenség esett, és minden erejét reánk fordította az ellenség, nem lehetünk mi is elégségesek magunk erejéből resistálására."[177] Ennek ellenére a fejedelem még mindig bízott a török segítségben. Házi Jánost is elküldte Budára Karakás Mehmed pasához, hogy tájékoztassa a kialakult helyzetről. Odáig ment, hogy a pasa legalább 2000 kopjást és 1000 gyalogost küldjön mellé, akiknek be

[173] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 33–38.; MTA Kézirattár Ívrét 8r. 27–37.; ETA I. 336–346.

[174] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 11–38.; ETA I. 321–324.

[175] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 15–19.; ETA I. 324–332.

[176] Bethlen Gábor és a Porta i. m. 630.

[177] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 5–11.; ETA I. 346–359. Az eredeti példány kézhezvétele után volt eldönthető, hogy Tunyogi tévesen 1621. február 10-ére dátumozta az okmányt, amely helyesen 20-án keletkezett.

sem kell avatkozni a harcokba, csak elrettentésül álljanak a fejedelem mellett. Ekkor a pasa már megváltoztatta addigi magatartását, hiszen Vác elvétele miatt leváltották a posztjáról. Ennek a híre 1621. január 2-án érkezett meg. Toldalagi szerint a pasát november 20-án azonnal leváltották, amikor erről a nagyvezír tájékozódott, és helyére Szúfi vagy a magyar forrásokban Szofi Mehmedet nevezték ki.[178] A személycsere már le is játszódott akkorra, mire Bethlen felháborodott levele 1620. decemberében 9-én befutott Konstantinápolyba.[179] Ebben a helyzetben a leváltott pasa még akkor sem segíthetett, ha különben megtette volna.

Nem tudom, hogy Bethlen honnan vett lelkierőt arra, hogy a kétségbeesés helyett újra és újra felvesse a török segítség kérdését, miközben látszólag süket fülekre talált. Jelen ismereteinkkel akár azt is kiolvashatnánk a rendelkezésünkre álló adatokból, hogy a Porta teljesen belemerült a lengyelek elleni hadi előkészületekbe, és így még annyi ereje és figyelme sem maradt magyar vazallusa támogatására, amely arra lett volna elég, hogy az 1619–1620-ban megszerzett magyarországi pozícióit megtartsa. Mindezek logikus következménye az volt, hogy 1621 januárja és februárja fordulóján komolyan megkezdődtek a béketárgyalások a császárral a francia király közvetítésével. Bethlent lassan elkezdték magyarországi hívei is elhagyni, hiszen egyre kevesebben bíztak a török katonai segítségben.[180]

Úgy tűnt tehát, hogy Konstantinápoly számára ebben az időben a lengyel kérdés rendezése sokkal fontosabb volt, mint a magyarok megsegítése. A lengyel–török konfliktus már régóta érlelődött. A nemrégen lezárult ellenségeskedést, amelyben Bethlen Gábor fejedelem is a török sereg kötelékében jelent meg, 1617. szeptember 23-án az oszmán had fővezére (*serdâr*), Iszkender pasa által kiállított szerződéslevéllel (*temessük*) zárták le.[181] A béke ratifikációjához hosszabb időre volt szükség, így a végleges békeszerződést csak 1619. május 25. és június 4. közötti napokban belül állították ki a Portán, amelyet közel fél évvel később III. Zsigmond lengyel király is ratifikált.[182]

Mint fentebb már láttuk, újabb ellenségeskedés akkor tört ki, amikor Gaspar Grazianit, Bethlen Gábor törekvésének köszönhetően leváltották a moldvai vajdaságból. Na'îmâ török krónikás szerint Iszkender pasa csak 1620 júniusában tudta meg Graziani lázadását és átállását a lengyelek oldalára.[183] A vajda nem akarta elfogadni a szultáni döntést, és — mint már ugyancsak érintettem — a lengyelekkel szövetkezett. A Stanisław Żółkiewski hetman vezetésével elő-

[178] Tholdalagi i. m. 230.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 144.; Ezzel az adattal helyesbíteni lehet Gévay Antal listáját, aki szerint csak 1621. februárja végén váltották le. *Gévay A.*: A' Budai i. m. 26.

[179] Tholdalagi i. m. 230.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 144.; Bár a kiadók nem tudták eldönteni, hogy Bethlen nagyvezírnek küldött levele mikor keletkezett, a szövegben rejlő adatok egyértelműen 1620. november 5–12. közé valószínűsítik. TMÁOT I. 252–258.

[180] MOL E 142, MKA Acta Publica Fasc. 14. Nr. 25. Ismeretlen személy Forgách Zsigmondnak.

[181] *Kołodziejczyk, D.*: Ottoman-Polnish Relations i. m. 349–353. Document 32.

[182] Uo. 354–368. Document 33. és 369–375. Document 34.

[183] *Na'îma, M.*: Târih i. m. II. 451.; Ez az adat ellentétben áll a román történeti kronológiával, amely szerint Graziani leváltása és az ellenség oldalára való átállása csak szeptemberben következett be: Chronological History of Romania i. m. 454.

renyomuló lengyel seregek viszont 1620. szeptember 17-ét követő hetekben zajló csatározásokban, a moldvai határvidéken lévő Ţuţora mezején katasztrofális vereséget szenvedtek az özüji és szilisztrai beglerbégtől. A vesztes csata után menekülő Grazianit moldvai bojárok ölték meg.[184] Ennek az oszmán hadjáratnak és győzelemnek az lett a következménye, hogy II. Oszmán 1621 tavaszán elhatározta az újabb támadást Lengyelország ellen. A mai szemlélő számára merész gondolatnak tűnne, hogy a lengyel határvidéken támadni készülő szultán a magyarországi végekre is csapatokat küldjön, amellyel nemcsak megosztaná erejét, de még a Habsburg Monarchiából is könnyen ellenséget csinálhatna. Bethlen Gábor segítségkérése pedig éppen ezt a lépést sürgette.

Úgy tűnik, hogy a kortársak sokkal nagyobb léptékben gondolkodtak. A Porta számára Bethlen magyarországi akciója éppen ekkor értékelődött fel. Egy gyertyafényes éjszakai díván gyűlésen 1621. február 4-én eldöntötték a magyarok katonai megsegítését. Rimay János még azon a viharos téli éjszakán, pontosabban 5-én hajnalban informálta urát a régóta óhajtott oszmán katonai segítség megadásáról, illetve arról, hogy mindenekelőtt tatár segédcsapatokat küldenek Bethlen mellé a Krímből.[185] Február 19-én azután arról számolt be Rimay, hogy minden lényeges dolgot elrendeztek, egyedül az oszmán–magyar szerződéskötés jelent még némi nehézséget. A törökök számára az tűnt kivitelezhetőnek, ha a béketárgyalásokat pontosan olyan módon folytatják le, mint ahogy azt 1606-ban a Zsitvatoroknál lebonyolították. Ennek érdekében 1621 tavaszán egy megbízottat akartak Magyarországra küldeni.[186] Bethlen a nagyvezír buzgóságát jelentős összeg ígéretével kívánta tovább fokozni, nevezetesen arra az esetre, ha a kívánt katonai segítség, a tatárok és a budai pasa alatt álló szandzsákok lovassága és gyalogsága időben, április hónapban megérkezik. Erre két részletben 200.000 arany ajándékot helyezett kilátásba a fejedelem.[187] Üzeldzse Ali nagyvezír azonban ezzel a rendkívüli ajánlattal nem tudott élni, mivel március 9-én hirtelen elhunyt.

Bethlen Gábor az új nagyvezír, Ohrili Hüszejin pasa kinevezését használta ki, hogy bejelentse neki, hamarosan főkövetet küld Toldalagi Mihály személyében a Portára. Az ő feladata a nagyvezír üdvözlése mellett az lesz, hogy olyan dolgokról is beszámoljon neki, amelyek „az ottomanli nemzetnek javát, birodalmának terjedését illetik." Mindezek mellett kérte, hogy a havasalföldi trónról leváltott Gavril Movilă vajdát, mint a nagyvezír támogatottját (*cirok*ját, mai török kiejtéssel *çırak*ját) juttassa valamelyik román vajdaságba. Bethlen türelmetlenül várta, hogy az elküldött két követség után a Porta valamilyen konkrét lépéssel válaszol.[188] A nagyvezír személycseréje nem befolyásolta a hadjárat előkészületét.

---

[184] *Danişmend, İ. H.*: İzahli Osmanlı i. m. III. 278.; A csata leírására talán a legjobb forrás: *Costin, M.*: Grausame Zeiten i. m. 78–87.

[185] Rimay János összes i. m. 369.

[186] Uo. 372–373.

[187] ETA I. 359.

[188] TMÁOT I. 203–205. Bethlen Gábor levele hely és idő nélkül a nagyvezírnek. A kiadók szerint 1619 elején keletkezett. A magyarázó jegyzetben nem is foglalkoztak mással az okmány tartamára vonatkozóan, minthogy Bethlen egy már korábban is nagyvezírséget kapott méltóságnak gra-

Amikor Bethlen nagy késéssel 1621. március 10-én elolvasta Rimay János február 5-én „fázós kézzel" írt beszámolóját a díván döntéséről, nem titkolta megelégedését: „mely engemet bizonyára megörvendeztete egy részint." A követeknek szóló újabb levél igen hosszú, amelyből megtudjuk, hogy a korábban, február 20-án kelt utasítását el sem küldte a fejedelem. Azt sem rejtette véka alá, hogy a döntés túl későn született meg, így már nem tartotta kihasználhatónak. Ekkor elsősorban a Habsburgokkal kötendő béke, illetve a legalább tíz hónapos fegyverszünet megkötésének körülményeire tért ki. Azt is tudatta ugyanakkor Rimayékkal, hogy Forgách Zsigmond nádor és mellette mások is tárgyalnak Béccsel.[189]

Két napra rá a fejedelem újabb hosszú levelet, instrukciót írt Dóczy és Rimay számára. Ennek az iratnak a szemlélete, a benne megfogalmazott célok arra utalnak, hogy az eltelt két nap alatt Bethlen alaposan átértelmezte helyzetét. Egyet már az elején tisztázott: nem fog békét kötni II. Ferdinánddal, csak fegyverszünetet, amely alatt a szultán segédhadai is megérkezhetnek hozzá. Érzékeltette, hogy a nádorral a viszonya kezd megromlani, hiszen Forgách mindenáron békét akar teremteni a Bethlen-párti magyarok és II. Ferdinánd király között. Az utasításban megjelenik egy formálódó koncepció körvonala, amelyből látszik, hogy Bethlen a török fegyveres segítség bevonásával új terveket készített. Többször is kitért a remélt török csapatok létszámára, típusaira. Régi ismerősét, Deák Mehmed pasát szerette volna a felvonuló seregek szerdárjának kijelöltetni, miközben kifejtette, hogy az új budai pasával jobban meg lenne elégedve, ám Deák Mehmed olyan személyiség, aki miatt a határvidéki

---

tulált kinevezéséhez. Mivel az 1619–1621. közötti időben egyedül Dámád Mehmed szerezte meg újólag 1619. január 18-án a nevezett címet, ezt tekintették döntőnek a dátum kérdésében. Átnézve a krónikák adatait és az ezek alapján összeállított török történeti kronológiát, illetve a mellékelt nagyvezírekről, valamint más méltóságok hivatalviseletéről szóló kézikönyveket, úgy tűnik, hogy Ohrili Hüszejn 1621. március 9. (*Danişmend İ. H.*: İzahli Osmanlı i. m. V. 31.) okmány további részei is felhívják azonban a figyelmet arra, hogy a levél nem keletkezhetett 1619-ben. Különösen a leváltott Gavril Movilă vajda említése kell, hogy gyanút keltsen bennünk, aki 1618. június–1620. július között uralkodott Havasalföldön, és utána Bethlen Gábornál talált menedéket. Ha a levél ténylegesen 1619 januárjában keletkezett volna, a hivatali ideje félidejében lévő vajda említése teljesen értelmetlen lenne. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy Bethlen nem is magára a nagyvezírségre utal, hanem a birodalom más irányítói tisztségére. Ohrili Hüszejin 1616-ban már janicsáragaként is részt vett a dívánban, és nagyvezíri kinevezésekor is a tagja volt az oszmánok legmagasabb szintű döntéshozó testületének (*Mehmed Süreyya*: Sicilli Osmanî. Szerk. Nuri Akbayar – Seyit Ali Kahraman. III. İstanbul 1996. 713.). Ugyancsak nem kerülheti el figyelmünket, hogy Bethlen székhelyéről *„királyi Kassa nevű városunk"*-ként szól, amely szintén lehetetlenné teszi az 1619 eleji dátumot. Toldalagi a naplójában megjegyezte, hogy 1621 áprilisában haza mehetett Erdélybe, majd egy rövid belgrádi kitérő után Bethlen azonnal visszaküldte II. Oszmán udvarába, amely ekkor Hotinnál állt meg. Toldalagi ide érkezvén közvetítőként segítette a lengyel–török béke létrejöttét (Tholdalagi i. m. 232–233.). A fenti adatok engem teljesen meggyőztek, hogy az említett levelet nem 1619 elejére, hanem 1621 áprilisára kell datálnunk. Fel kívánom hívni a figyelmet továbbá arra is, hogy a török méltóságok életrajza a birodalom vezető szintjén messze nem olyan alaposan kidolgozott, mint a magyarországi hódoltság esetében, hála *Dávid Géza, Fodor Pál, Hegyi Klára* és *Sudár Balázs* munkásságának. Így még az sem tűnne teljesen lehetetlennek, hogy az említett pasa, ha rövid ideig is, de korábban is betölthette a nagyvezíri posztot.

[189] MTA Kézirattár Ívrét 8r. 50–51.; ETA I. 385.; Az eredeti szöveg rossz dátum alatt (1621. ápr. 10.) rendezve a MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjteményben található. Az oldalak összekeveredtek.

törökök is csatlakoznának a hadjárathoz. Katonai szempontból a legsürgősebb cél a tatár segédcsapatok megszerzése volt.

A legfontosabb diplomáciai feladatnak a fejedelem a Magyarországra vonatkozó szultáni szerződéslevél megszerzését írta követeinek elő. Ebből is látszik, hogy Bethlen egykor, Bocskai István idején nagyon alaposan kivette a részét a török–magyar diplomáciai lépésekből, hiszen az ahdnáme megszerzésének módozatát ugyanúgy képzelte el, ahogy az 1605-ben megvalósult. A segítségnyújtást érdekében a Szapolyai János királynak és Bocskai Istvánnal „hit és átok alatti" kötelezettség-vállalását is bemutatták a Portán. Rimay e megjegyzése értelmezésemben annyit jelent, hogy azt az I. Szülejmán és Szapolyai János közötti állítólagos esküszöveget nyújtották be a Portán, amelyről bebizonyítottam, hogy eredetileg 1530-ban készült hamisítvány volt. Ezt az okmányt Bocskai István is beküldte követeivel annak idején a Portára, és Bethlen nevére átírt változatát már 1619-től köröztették, most pedig ismét beadták Isztambulban, mint hiteles okmányt.[190]

Végül Bethlen arra is felhívta követei figyelmét, nagyon vigyázzanak az ahdnáme kiállításánál, mert az a szokásuk a törököknek, hogy mást írnak bele a végleges szerződéslevélbe, mint amit tárgyaltak. Bethlen ezért megírta pontról pontra a reverzálist, amely alapján ki kell állítani az ahdnámét. Kötelezte a követeket, hogy az okmány szövegét alaposan fordíttassák le, értsék meg, és mást ne engedjenek belefoglalni, mint amit ő kért. Rimayt külön figyelmeztette, nehogy úgy járjanak, mint ahogy Bocskai István idején.[191] Valószínű itt Bethlen arra gondolt, hogy Bocskainak sem azt az ahdnáme szöveget adták, amelyet a követei letárgyaltak, hiszen azt a nagyvezír, Lala Mehmed pasa olyan pontokkal egészítette ki, amelyek a magyarok számára előnytelenek voltak.[192] Röviden összegezve: 1621 márciusában Bethlen Gábor még mindig csak kérelmezte a magyarországi uralmára szóló szultáni szerződéslevelet, erre vonatkozóan tehát ahdnámét — ellentétben a magyar történetírás egyes állításival — nem kapott.

A keleti frontról a nyugatira: Bethlen nagy terve a szultáni haderő felhasználására a katolikus országok ellen

II. Oszmán Lengyelország-ellenes hadjáratával a hadakozás Európa teljes délkeleti határvidékére kiterjedt, és ennek következményeit Bethlen Gábor a törökök szempontjából is alaposan végigelemezte. A két frontvonal, a magyar és a lengyel egymással összefüggésben állt. Bethlen megpróbálta, hogy a Porta a kettő közötti, éppen aktuális fontossági sorrendet megváltoztassa, és haderejével elsősorban Magyarország irányába forduljon. Ennek érdekében nagyformátumú tervet vetett papírra, amely úgy tűnik mind a mai napig kiadatlan. Ebben az 1621. április 10-én keletkezett követutasításban Bethlen mintha a

---

[190] L. a 81–82. jegyzetet.

[191] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 12–20.; MTAK Régi könyvek gyűjt. Magyar Irod. 8r. 60–70.; TMÁOT I. 265–286. Bethlen új követutasítása 1621. márc. 12.

[192] *Papp S.:* Török–magyar tárgyalások i. m.; *Papp, S.:* Die Verleihungs- und i. m. 128–134.

szultán és a nagyvezír fejével gondolkozott volna, végigelemezte mind a két front lehetőségeit, majd Rimay János követén keresztül javaslatokat juttatott el a díván elé. Arra akarta rábírni az oszmán katonai döntéshozókat, hogy elégedjenek meg a lengyelek esetében a tatár betöréssel, az oszmán főerőkkel pedig a Habsburg-császár örökös tartományait, esetleg Észak-Itáliát támadják meg. A terv grandiózus, azonban meglehetősen nehezen kivitelezhető volt. Ennek ellenére Bethlen úgy beszélt róla, mintha könnyen megvalósítható lett volna, és így a háború az összes jelentősebb Habsburg-szövetséges katolikus országra kiterjedt volna. A II. Oszmán szultánnak tett ígérete, hogy elődeinél is dicsőségesebb győzelmeket, Észak-Itáliát, Grazot és Karintiát, Stájerországot és Krajnát is meghódíthatja, miközben ő török és tatár segédcsapatokkal Bajorországig nyomul előre, tengeren pedig az oszmán flotta az észak-itáliai spanyol befolyási területek elleni támadást hajtana végre, az oszmán méltóságok számára figyelemreméltó lehetett. Ezekhez a várható nyereségekhez képest a lengyelországi támadás, ahol nagy volt a készülődés a szultán ellen, nem eredményezhetett ekkora sikert. Bethlen szerint a Habsburg Monarchia határvidéke kevésbé védett frontvonalon volt, mint a lengyel, és egy magyar–török közös fellépés világraszóló hódításokat eredményezhetett volna.[193]

Mint köztudott, Bethlen Gábort mind saját korában, mind pedig az utókor történeti irodalmában elmarasztalták szoros oszmán-török, muszlim kapcsolatai miatt. Talán ennek köszönhető, hogy ez az érdekes követutasítás, amely a keresztény Európa nagyobb részének oszmán–magyar hódoltatását irányozta elő, és tovább rontotta volna (európai) hírnevét, ez ideig kimaradt a nagyszámú Bethlen-forrás publikáció közül.

Eleinte azt feltételeztem, hogy Bethlen a nagyívű tervek mellett a reálisan átlátta a saját és az Oszmán Birodalom lehetőségeit, és ezért maga sem gondolta teljesen komolyan a fenti haditervet. Ennek bizonyítékaként magyaráztam annak a nagy publicitást megért levélnek a keletkezését, amelyet a krími tatár kánnak, II. Dzsánibek Girájnak küldött, hogy katonákat kérjen tőle.[194] A tatár kánnak címzett, 1621. április 1-jén keletkezett dokumentum léte azonban nem a reális lehetőségek szűkösebb voltának felismerését jelenti. Nem úgy kell a nagyívű tervre és egy jóval szerényebb változatra, a tatárok behívására gondolnunk, mint a Habsburg-ellenes tervek maximumára vagy minimumára. A fejedelem meg volt győződve, hogy a Porta komolyan megfontolja terveit, a tatárokra pedig mindenképpen szüksége volt. A tatár kánnak írt levél nagy „karriert" futott be az európai hírforrások között. Három német, egy latin és egy francia

[193] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 22–23., 32–33. (eredeti), fol. 39–44. (Tunyogi-féle 19. századi másolat.); MTA Kézirattár 8r. fol. 20v. 1621. ápr. 10. Bethlen Gábor Rimay Jánosnak: „Memoraliae pro Generoso Joanne Rimai." (Az okmány eredeti példányán nincs dátum, a MTAKK-ban és a MOL-ban lévő másolatokat Tunyogi-Csapó látta el a fenti dátummal.)

[194] MTA Kézirattár, RMIr III. 360.; a többi példányra l. *Hernádi László Mihály*: Bethlen-bibliográfia 1613–1680. (Bethlen Gábor állama és kora.) Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980., 78–79.; NA PRO SP, German Empire and Hungary 80/4. fol. 49–51.

nyomtatvány is készült róla.[195] Egy kéziratos példányt pedig a brit nemzeti levéltárban is őriznek belőle.[196]

Az okmányból kiderül, hogy egy tatár követség március 25-én jelent meg a fejedelemnél.[197] Bethlen Trencsénből beszámolt a hadi helyzetről, a béketárgyalások alakulásáról, és kérelmezett legalább 10.000 katonát[198] – mint a német változat fogalmaz: *„biß zehn tausendt außerlesener Mann ihres Volcks / under einem dapffern fürnehmen Obristen"*. A német és a latin változatok Széchy Györgynek (Bethlen hadai egyik generális kapitányának) II. Ferdinánd királyhoz címzett levelének kivonatát tartalmazzák: ezek arról szólnak, hogy az alábbi levélből kiderülnek Bethlen gonosz tervei. Az okmány hitelességét erősíti az a tény, hogy Széchy hamarosan ténylegesen elárulta Bethlent, és 1621. április 11-én murányi várában visszatért a magyar király fennhatósága alá, aki a hadfi átállását 19-én fogadta el.[199]

A levél német nyelvű változatainak vizsgálata alapján az is kiderült, hogy bár mindkét forrás a Habsburg-pártról került nyilvánosságra, két nem egyező fordítás is „forgalomban volt".[200] A fejedelem ellenfelei az elrettentés propagandafogásaként terjesztették a tatár kánnak szóló levél példányait: eszerint Bethlen még attól sem riad vissza, hogy a kegyetlen krími hordát a keresztények ellen fordítsa.

A fejedelem 1621. április 19-én keletkezett újabb követutasítása látható jókedvet, bizalmat sugároz. Bár Széchy árulása-elpártolása mellett — akit az eredeti példányban „nagy állatnak" titulált — már felsorolt többeket is, így a nádort (Forgách Zsigmondot), aki átállt Ferdinánd király hűségére, reményeit mindezek ellenére sem veszítette el. Az átállások ügyét így summázta: „de Isten velem lévén, magok esnek az veremben, melyet nekünk készítettek." Ez az

---

[195] MTA Kézirattár, RMIr III. 360.

[196] NA PRO, SP80/4. German Empire and Hungary fol. 49–51.

[197] Ténylegesen egy évvel korábbi tatár követségről volt szó, ám a fordításból talán kimaradt az erre való utalás. Harasztosi Literati Balázsnak átadott követutasításban a tatár követség idejére 1620-et említ a fejedelem. TMÁOT I. 286–291.

[198] A követutasításban 15.000 katona szerepel. TMÁOT I. 288.

[199] *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 283. és MOL E 200, MKA Archivum diversarum familiarum, Tétel 59. fol. 11–12., fol. 24. (*Pálffy Géza* szíves közlése.)

[200] *Casparus M[ichael] Londorpius*: Der Römischen Keyserlichen vnnd Königlichen Mayestät/ Weylandt Keyser Matthiae/ Hochlöblischsten Andenckens / vnd jetzo Regierender Key. May. Ferdinandii auch deß h. Röm. Reichs Gestlicher vnd Weltlicher Ständt / Chur vnd Fürsten/ Graffen/ Reichs- vnd anderer Stätt. Acta publica vnd Handlung/ Außreiben /Gesendtbriff/ Bericht/ Vnderricht/ Klag vnd Supplicaciones, Anbringen / Erinnerungen / Propositiones / Resolutiones / Protestationes / Recusationes / Repudiationes / Entschuldigungen / Moritoria, Befelch / Aachtserklärung / Außführungen / Dedutionen / Ablehnungen/ Verträgen/ Bedencken/ Rathschläge / vnd viel andere treffliche gegen einander gewechßlete Schrifften/ vnd vber disem Kriegß Wesen gehaltener Discursen von Ursachen deß Teutschen Kriegs/ Weyland Keyser Mattiae, vnd Keyser Ferdinandii II. wieder die Böhmen /Hungarn/ vnd andere Ständte des Reichs / vnd sonsten/ von Anno 1617. biß das 1627. Jahr Sieghafftig geführt/ ... Gedruckt zu Frankfurt am Mayn/ bey Erasmo Kempffern / In Verlegung Johann Theobaldi Schönwetters / im Jahr 1627. 919–920.; Pray Bethlen kiadásakor hivatkozott egy Londorpius (modern nevén Michael Caspar Lundorp [1580–1629])-féle kiadás oldalszámára, de az általam használt — a Ráday Könyvtárban található — példánnyal nem egyezik meg. *Pray, G. – M., I. F.*: Gabrielis Bethlehenii i. m. I. 235–241.

utasítás nagyon bizalmas, egyedül csak Rimaynak szólt. A témánk szempontjából a legfontosabb, hogy jelentős kenőpénzekkel kívánta maga mellé állítani a dívánban és a Portán befolyásos török urakat, és el akarta rajtuk keresztül érni a Habsburg Monarchia elleni nyílt támadást.[201]

Rimay János portai követsége áprilisban befejeződött, így a cseh király megbízottjával együtt hazatért. Utolsó fennmaradt levele a fejedelemnek már előrevetített némi gondot a török segítség tényleges megadásának dolgában. Nem tartotta elég hatékonynak az oszmánok tevékenységét a hadjárat előkészületekor. Ők ugyanis követséget indítottak Oroszországba, hogy megnyerjék Moszkvát egy közös lengyelellenes fellépés számára. Rimay nagy elismeréssel emlékezett meg viszont Cornelius Haga holland követről, aki mint jól képzett, nyelveket beszélő ember, még az új nagyvezír bizalmába is könnyen beférkőzött.[202] Ez azért volt fontos, mert a holland jelenlét Konstantinápolyban, illetve a spanyolok elleni holland–velencei együttműködés esetlegesen közös tengeri támadást is eredményezhetett. Bethlen tehát abban reménykedett, hogy ebbe a konfliktusba talán beavatkozik az oszmán flotta is. Úgy tűnik tehát, hogy fenti grandiózus tervét ezekre az európai folyamatokra építette, és annak ismeretében, hogy milyen jó viszonyban volt az erdélyi és magyarországi követség Cornelius Hagával, nem hiszem, hogy a politikai lépéseket — legalább részben — ne egyeztették volna.[203]

Török történeti szempontból 1621 legfontosabb eseményeként II. Oszmán szultán személyes hadba szállását említhetjük meg. Már április végén felvonták a sátrakat Dávud pasa mezején, ahonnan az európai hadjáratok indultak.[204] A lengyelek még az utolsó pillanatban követséget akartak küldeni a Portára, hogy megpróbálják a szultánt eltéríteni tervétől. Rimay egy törököktől kapott információ alapján április 15-én arról számolt be, hogy a moldvai vajda a lengyel követség érkezéséről tájékoztatta a Portát.[205] A havasalföldi vajda, Radu Michnea Tîrgovişténből május 20-án ugyanezeket írta Bethlennek, és azt is hozzátette, hogy a békét csak egyetlen módon lehetne megtartani, ha Lengyelország is elfogadná az adófizetést. Ekkor meg lehetne ismét erősíteni a békeszerződést. Michnea vélekedése némi jártasságot mutatott az iszlám jogrendszerben, mikor azt írta, hogy olyan országra a régi törvény alapján nem indulhatnak a törökök, amely adót fizet. Hogy ezt a lépést a lengyelek tényleg megtették-e, nem tudom. A béketárgyalásról fennmaradt adatok szerint azonban valószínűleg nem. A követ küldésének híre igaz volt, akinek megérkezését és meghallgatás nélküli visszafordítását a moldvai krónikás, Miron Costin is feljegyezte.[206] Sőt ennél még biztosabb adattal szolgált Sövényfalvi Dávid, aki 1621 szeptemberében személyesen látta a követet a török táborban.[207]

---

[201] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 12–20.; ETA II. 393–400.

[202] Rimay János összes i. m. 397–400.

[203] ETA II. 396–397.

[204] *Danişmend, İ H.*: İzahli Osmanlı, III. 280–281.

[205] Rimay János összes i. m. 400.

[206] *Veress, A.*: Documente privitoare i. m. IX. 233–234. Nr. 186.; *Costin, M.*: Grausame Zeiten i. m. 92.

[207] MOL R 210, Tunyogi-Csapó gyűjt. fol. 1–3.; TMÁOT I. 325.

Valamikor május körül eltávozott Konstantinápolyból a közös magyar–cseh követség, de még őket megelőzőleg Toldalagi is hazatért Erdélybe, ahonnan Bethlen mellé, a királyságba sietett. Ne tudom, hogy a lengyel hadjárat megindulásakor kiken keresztül képviseltette Bethlen saját ügyeit a Portán, mindenesetre jelentéseket-utasításokat 1621 áprilisa és augusztus eleje közötti időből jelenleg nem ismerek. A hiányt Michael Starzer jelentéséből egészíthetjük ki, aki július 20-án összefüggő beszámolót készített a konstantinápolyi eseményekről. A Habsburg követ szerint Bethlen egy kisebb összegű segély mellett tovább kérelmezte a katonai segítségnyújtást, hogy ezzel legalább elérje a béke felbomlását a két birodalom között (*„mit geringen hülff genug zum friedenbruch bringen"*). Azt jelezte ugyanakkor a Portán, hogy elég rosszul boldogult a „németekkel" (*„Er nit mit glükh eheist succurirt sich mit den Teutschen"*). A katonai akciói azonban hoztak némi eredményt, így Bosnyák Tamás füleki kapitány és az egyik Pálffy-testvér — nevezetesen István koronaőr, aki 1621. július 3-án Divény és Zólyóm között megsebesülve került a fejedelem fogságába[208] — a kezére került. Emellett voltak reményteljes hírei is, arról például, hogy Pfalzi Frigyes ismét sereget gyűjt, és Csehországba készül benyomulni.

Starzer összességében hűen adta vissza azokat a vádakat, amelyeket Bethlen Deák Mehmed pasa ellen hangoztatott. A pasát tulajdonképpen azért küldték a magyar határvidékre, hogy az ott felmerülő kérdéseket rendezze el. Bethlen később is sűrűn visszatérő vádjait először itt olvashatjuk a pasa ellen. Meggyanúsította, hogy Habsburg-részről olyan nagy összeggel vesztegették meg, amiért nem volt hajlandó szultáni megbízatását teljesíteni.[209] Bethlen támadása később is folytatódott, követének továbbra is fel kellett lépni az akkor már kanizsai pasai titulussal bíró Deák Mehmed ellen, akit úgymond a császáriakkal való együttműködéssel vádolt.[210] A heves gyűlölködés oka persze érthető: Bethlen eredetileg úgy értelmezte a pasa feladatkörét, hogy ő lesz a mellérendelt török csapatok parancsnoka, és azonnali segítséget nyújt neki. Ehhez képest a pasa csak Nándorfehérvárig jutott el, és hiába küldte hozzá a fejedelem Toldalagi Mihályt, onnan továbbra sem mozdult.[211]

Bethlen emberei és a szultáni udvar között a lengyel hadjárat alatt is folyt az intenzív diplomáciai tevékenység. Harasztosi Literati Balázs követsége mellett Sövényfalvi Dániel is eljutott Jászvásárba, és onnan követte a török tábort egy ideig Hotin irányába is. Jelentésében egyértelműen úgy tudósította a fejedelmet, hogy ne nagyon bízzon a török segítségnyújtásban.[212]

---

[208] *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek Gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s Gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp. 1910. 34–36.: No. 60–61. és 493. (*Pálffy Géza* szíves közlése.)

[209] „Der Diak Mehemet Bassa so als general Comissario zu hinlegung aller differenzen an der Grannizen, befindt sich noch alhie, wirdt mit vns nach denen Grannizen verreisen, vnd weillen Er vill khan vnd vermag, versendet Ir Kay Mt. diese wolforth daß derselbe regalirt vnd in Ir Kay. Mt. deuotion erhaltn werde." ÖStA HHStA Turcica Kt. 108. Konv. C. (1621) fol. 43–48. Michael Starzer II. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1621. júl. 28.

[210] Uo. fol. 51–53. Michael Starzer II. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1621. aug. 4.

[211] Tholdalagi i. m. 232.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 146.

[212] L. a 201. jegyzetet.

A másik ismert követ, aki eljutott a lengyelországi török táborba, Toldalagi Mihály volt, akiről Bethlen augusztus 7-én írt a nagyvezírnek. A követségi napló szerint Toldalagi közvetlenül a szultáni tábor felé indult, és azt Hotin mellett érte utol. A neki írt hosszú követutasítás kitért minden részletre. A fejedelem élelmiszerrel, vágóállatokkal kedveskedett a hadban lévő szultánnak és a pasáknak. Mire a magyar követség megérkezett, már be is fejeződött a harc a vár körül, és folytak a béketárgyalások. A békeszerződés október 9-én jött létre – a krónikás Costin megjegyezte, hogy a tárgyaláson a törökök mindent megtettek, hogy elérjék a lengyelek adófizetési kötelezettségét, bármekkora kicsiny legyen is az összeg. Ők azonban erre nem voltak hajlandóak.[213]

A lengyelországi háború lezárulásakor a fejedelmi utasítások még mindig a török katonai segítségnyújtás körül forogtak. Bethlen Toldalagit is azért küldte tárgyalni augusztus elején a szultánhoz, hogy legalább 20.000 főnyi haderőt szerezzen neki, felét törökökből, felét tatárokból. Ugyanakkor az utasítás szerint könyörögnie kellett a követnek, hogy a háború miatt legalább öt évre engedjék el az erdélyi adót.[214]

Bethlen helyzete 1621 közepén egyre válságosabbá vált, és egészen a július 10-én vívott győzelmes érsekújvári ütközetig kétséges volt, hogy sikerül-e Karl Bonaventura Bucquoy császári generális csapatait visszaszorítani. Miután Bethlen nem tudta visszavenni Pozsonyt, október 11-én, azaz két nappal a lengyel–oszmán békekötés után ismételten megkezdődtek a császár és a fejedelem béketárgyalásai.

Toldalagi követ időközben a visszavonuló szultáni táborban nagy megtiszteltetésben részesült. Megengedték neki, hogy szablyával az övében léphetett II. Oszmán elé, akivel beszélhetett is. Elérte, hogy maga mellé 3000 tatárt kapjon, akiket egy *mirza* vezetett, és elkísérte őket az újonnan kinevezett új kanizsai pasa, Szárimsah Mehmed is, akit a megbízhatatlan Deák Mehmed helyére neveztek ki.[215] A tervek nagyobb létszámú haderő küldéséről szóltak, Cornelius Haga holland követ azonban nem tudta elérni, hogy a dívánban lévő Habsburg-ellenes frakció — amelyhez az új, 1621. szeptember 17-én kinevezett nagyvezír,[216] Diláver pasa is tartozott — politikai fordulatot hajtson végre.[217] Azt azonban mindenképpen ki kell emelni, hogy a lengyel békekötés után a tatárok mellett már megszületett az engedély az egri és a temesvári pasáknak is a Bethlennek adandó segítségnyújtására.[218] A kért tatár segéderő hamarosan megérkezett az erdélyi határokhoz, a Tatros nevű szoroshoz, ahol azonban nem akarták beengedni őket. Az átkelés biztosítására II. Oszmán és Diláver pasa nagyvezír nevében két okmányt is kiállítottak,[219] és ugyanekkor Dzselál mirza, a tatár csapatok pa-

---

[213] *Costin, M.*: Grausame Zeiten i. m. 105.; A békeszerződés lengyel és török példányait angol fordítással kiadta: *Kołodziejczyk, D.*: Ottoman–Polish Relations i. m. 376–387. Document 35–36.

[214] TMÁOT I. 309–310.

[215] Tholdalagi i. m. 234.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 147.

[216] *Danişmend, İ. H.*: Devlet Erkâni, 31.

[217] *Groot, A. H.*: The Ottoman Empire and the Dutch Republic i. m. 165–166.

[218] TMÁOT I. 316–317. (Ez az okmány nincs a helyén a kiadványban, 1621. október közepén kellett, hogy keletkezzen.)

[219] MOL F 126, Történelmiek, Mindkét okmány eredetiben fennmaradt. Kiadásukra l. TMÁOT I. 341–342.

rancsnoka is ígéretet tett a gubernátornak, Bethlen Istvánnak, hogy sértetlenül fogja embereit Erdélyen átvinni.[220] Mint Toldalagi naplójából tudjuk, ezek a csapatok végül valóban meg is érkeztek Bethlen mellé. Egy ideig Nyitra megyében állomásoztak, majd az előkelőbbeket megajándékozván Bethlenék hazaküldték őket.[221]

Vannak arra is adatok, hogy egy ennél is erősebb kontingens, egy ténylegesen mintegy 10.000 fős sereg is érkezett 1621 decembere elején a magyar határokra, amelyet a híres Kantemir mirza vezetett, ezeket azonban Bethlen szigorú utasítása alapján már be sem engedték – mondván: Miért nem akkor jöttek, amikor szükség volt rájuk?[222] Ez a lépés persze már az időközben megváltozott hatalmi-politikai helyzetet mutatta. Bethlen ugyanis lemondott a többnyire bizonytalan török segítségről, és a hónapok óta folyó tárgyalások után, december 31-én Nikolsburgban megkötötte II. Ferdinánddal a békét. Ezzel Bethlen aspirációi a magyar korona tényleges megszerzésére egy ideig lekerültek a napirendről.

Született-e államközi megegyezés az 1619 és 1621 közötti években?

Mint fentebb jeleztem, Bethlen Gábor 1621 márciusában még mindig kérelmezte a szultáni szerződéslevelet magyarországi hatalmáról. Azt is be kívántam mutatni, hogy a magyar történetírásban cseh–magyar–oszmán megállapodásnak tartott dokumentum nem más, mint a tervezett magyar–török békeszerződés Bethlen által összeállított pontjainak listája. A szerződést azonban — ehelyütt is kiemelten hangsúlyozandó — a tárgyalt években nem kötötték meg. Különféle forráskiadások és kéziratos gyűjtemények ugyanakkor még további két ahdnáméról is tudnak, amelyeknek hitelességéről szólnunk szükséges.

Az első szultáni szerződéslevél török nyelven maradt fenn, és a híres Ferîdûn bég-féle gyűjteményben olvasható, amely a szultánok levelezését tartalmazza. Ebben az okmányban, ha pontatlanul is, de fennmaradt a dokumentum kiállítását kérelmező követ neve *Balâjî Jîgmôrunda* alakban, amiből a Balassi Zsigmond név olvasható ki. Problémát jelent viszont, hogy Balassi Zsigmond ismereteink szerint Bethlen megbízásából csak 1627-ben folytatott diplomáciai megbízásokat.[223] A fenti fejezetekben rendszeresen előforduló másik hasonló nevű diplomata Balassa Ferenc volt, akinek szereplése sokkal jobban illene a szerződéslevél kérelmezésének leírásába. Miként láttuk, ő az erdélyi rendek követeként rendszeresen tárgyalt 1619 vége és 1621 legeleje között, amikor is 1621. január 4-én Konstantinápolyban meghalt.[224] Azt ugyanakkor, hogy valamilyen hamisítvánnyal, esetleg utólagos kompilációval lenne dolgunk, kizárhatjuk, hiszen a 17. és a 18. század két meghatározó oszmán történésze, Kjátib

[220] TMÁOT I. 326.
[221] Tholdalagi i. m. 234–235.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 147–148.
[222] *Veress, A.*: Documente privitoare i. m. IX. 240. Nr. 192.
[223] ETA I. 360–368.
[224] Tholdalagi i. m. 231.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 144.

Cselebi és Náima Musztafa is felvette a Bethlennek szóló ahdnáme szövegét krónikájába.

Munkahipotézisként arra az álláspontra helyezkedtem, hogy a tárgyalt ahdnáme alapszövege feltehetően 1620 decemberében keletkezett, amikor — miként a fentiekben láthattuk — elhatározták a Portán a Bethlennek nyújtandó katonai segítséget. Úgy gondolom, hogy az a 25 pont volt az eredeti szöveg alapja, amelyet a fejedelem követein keresztül küldött be a Portára. A törökök alaposan átdolgozhatták Bethlen bemutatott javaslatait, és a szöveg előkészítésekor felhasználták, sőt időnként szó szerint átmásolták 1614-ben kiállított erdélyi fejedelmi ahdnáméja részleteit.

Az a tény, hogy a dokumentum címzésében már csupán a felső-magyarországi magyar urak szerepelnek és nem egész Magyarország, illetve az, hogy Bethlen nem mint magyar király, hanem mint a szultáni védelem alá vont Felső-Magyarország szövetségese szerepel, egyértelműen arra utalnak, hogy a szöveget egy újabb szituációra, nevezetesen a nikolsburgi béke megkötése utáni helyzetre érvényesítették valamikor 1622-ben. Mint a forrás írja: „ameddig a felső-magyarországi urak, kapitányok és vojnukok [értsd. katonák] a szív boldogító hűségével és őszinteséggel a boldogságos udvarom iránt alázatot mutatnak, a barátom barátja és az ellenségem ellensége lesznek, s ameddig az említett Bethlennel szövetséget tartanak és egységet alkotnak, és Erdély országa ellen bármilyen irányból is feltűnne ellenség, annak leverésében és visszaszorításában fáradoznak, és erről gondoskodnak, s ameddig azért, hogy őszintén bizonyítsák a hozzánk való tartozásukat, mindnyájan megegyező véleménnyel az országaik (birtokaik) termékenységének és képességeinek megfelelően a nagyúri udvaromba ezen évben ajándékot küldenek, addig én is minden módon megvédem őket ellenségeiktől."[225]

A nikolsburgi béke megkötése utáni aktualizálás eredményeképpen tehát egy olyan szerződésszöveg született, amely kinyilvánította a Bethlen-párti felső-magyarországi rendek török védelem alá vételét. A felterjesztést végző követ nevében rejlő ellentmondást viszont csak az alábbiak szerint tudom feloldani: A törökre fordított kérelemlevélen Balassi Ferenc neve latinosan *Franciscus* alakban íródhatott, amelynek elírása, illetve többszörös félremásolása eredményezett a Ferencből Zsigmondhoz hasonló alakot. Az arab írásban fennmaradt keresztény nevek esetében ugyanis ennél még nagyobb félreértések és elírások is előfordulhatnak.

Bethlen Gábor számára a nikolsburgi békeszerződés megkötése után a Magyar Királyságból saját fennhatósága alatt megmaradt terület valójában csak az ún. hét felső-magyarországi megyére (Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs,

---

[225] *Ferîdûn Ahmed Beg*: Mecmû'a-i münşe'âtü s-selâtîn. II. İstanbul 1275[2] (1858) 446–448.; Román fordítása megjelent, tévesen 1614-re datálva a forrást: *Tahsin Gemil*: Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în Documente Turceşti (1601–1712). Bucureşti 1984. 163–164.; Az oszmán krónikarészletekben szereplő szövegváltozatokra l. *Kâtib Çelebi*: Fezleke-i Kâtib Çelebi. İstanbul 1286. 365–366.; *Mustafa Na'îmâ*: Târîh-i Na'îmâ. II. İstanbul 1283 (1866). 134–136.; újabb kiadására l. *Na'îmâ Mustafa*: Târih i. m. II. 451.; Magyar fordítására: *Karácson Imre*: Török–magyar oklevéltár 1533–1789. Bp. 1914. 198–200.; A fenti idézet a saját értelmezésem és újrafordításom.

Szatmár, Bereg és Ugocsa) terjedt ki. Bethlen arra kényszerült, hogy II. Ferdinándnak visszaadja a Szent Koronát, és vele visszaszolgáltassa Magyarország nyugati és északnyugati, sőt még bizonyos felső-magyarországi megyéit (Heves, Gömör, Sáros, Szepes, Torna, Ung) is. A szultán tehát nem nevezett ki a behódolt terület élére királyt (mint Bocskai esetében annak idején tette), hanem elismerve, hogy a magyarok „önként" hódoltak meg Bethlennek, az erdélyi fejedelem irányítása alá rendelte őket. Eddigi vizsgálódásaim alapján ugyanakkor egyetlen egy adat sem került elő arra vonatkozóan, hogy a fenti okmány 1622-ben kikerült volna az oszmán kancelláriáról. Arra azonban már 1621 márciusából van adatunk, hogy Bethlen követe a törökökkel egyeztetett arra az esetre, ha az esetleges békekötés a megszállt területnek csak egy részét (a Bocskainak adott megyéket) engedné a fejedelem fennhatósága alá. Tárgyalások folytak, hogy mekkora adót kell ezek után fizetni, és hány megye megszerzését jelenti-jelentené ez a rendezés.[226]

Rendelkezünk még egy másik szerződéslevél-változattal is, amelynek keletkezését eddig 1619-re tették. A dokumentum szövege jelenleg csak magyar fordításban ismert, kiállítása, nyelvezete és felépítése azonban megfelel egy ahdnáme követelményeinek. Az okmány arról szól, hogy a hét felső-magyarországi megye és a Hajdúság — lakosaik óhaja alapján — Bethlen Gábor fejedelem fennhatósága alá került. Szilágyi Sándor e forrást Rozsnyai Dávid hagyatékában találta, és megjegyezte, hogy egy 18. századi példányon az 1619-es évszám szerepel széljegyzetként. Kéziratos változatán nincs semmilyen időmegjelölés. A dokumentum kiállításának idejét viszont egyértelműen eldönti az, hogy az okmányt kiállító szultán neve nem II. Oszmán, hanem IV. Murád (1623–1640) volt.[227] E különleges ahdnáme tehát nem kapcsolható a most tárgyalt eseményekhez.

Összefoglalás

Tanulmányom anyagának összegyűjtésével elsősorban azt akartam kideríteni, hogy az utolsó fejezetben bemutatott és Bethlen Gábor erdélyi fejdelem magyar királyságával kapcsolatba hozható három szultáni szerződéslevél hitelesnek tekinthető-e, illetve kiállításukra és a diplomáciai tárgyalásokon való felhasználásukra találok-e adatokat. Mindhárom esetben negatív eredményre jutottam Bethlen Gábor ugyanis a vizsgált időintervallumban, azaz 1619 és 1621 között nem tudta elérni, hogy a szultáni udvar hivatalosan elfogadja és megerősítse magyar királynak, és azt sem, hogy az 1620 januárjától létrejött magyar–cseh szövetség szultáni patronátus alá kerüljön. E téren összes eredménye az volt, hogy II. Oszmán szultán biztosította a hozzá pártolt magyar rendeknek a szabad királyválasztást, ami ebben az esetben természetesen Bethlen saját megválasztását jelentette.

---

[226] TMÁOT I. 264–265.

[227] Rozsnyai i. m. 77–79.; MOL R 288, Erdélyi iratok. I. tétel. fol. 79. Az okmány valójában 1629-ben keletkezett.

A fenti kutatások alapján Bethlen reménykedett a magyar és egy ideig a cseh királyi cím megszerzésében. Eleinte nem kért segítséget a Portától. Nagyravágyó terve nem talált ellenkezésre a Portán egészen addig, amíg ki nem derült, hogy ezeket részben sem tudja teljesíteni. Amikor világossá vált, hogy a fejedelem nem lett cseh király, és nem küldte be a győzelmét hirdető követeit, hanem egyre mélyebben került a harmincéves háború örvényébe, kényelmetlenné vált személye, hiszen félő volt, hogy a Habsburg Monarchia békebontásnak fogja tartani azt, hogy a Porta nem rendelte vissza még időben.

Bethlen 1620-ban már érezte, hogy légüres térbe került, tudta, hogy nem számíthat a magyarországi török pasák támogatására, akik a békét meg akarták tartani határvidékükön. Az utóbbiak rendszeresen jelentettek az itteni helyzetről, rossz színben tüntették fel Bethlen fellépését. Az az érdekcsoport, amely már korábban, az 1610-es években is „fejedelem-csinálással" foglalkozott, és annak idején magát Bethlent is felszínre segítette, újra összefogott megbuktatása vagy legalábbis erdélyi pozíciói meggyengítésére. Kapcsolataik átfogták a Bécs és az erdélyi szászok közötti távolságot, lenyúltak Konstantinápolyba, és onnan fel egészen Moldváig. A Bethlen-ellenes szervezkedés tárgyalásakor kiderült, hogy a magyar történetírás azon axiómája, miszerint Erdély és Magyarország nem lehet egy kézben, mert azt a szultán nem engedi meg, egy szűk és politikai szempontból jól körülhatárolható csoport aktuális véleményét mutatja, nem pedig valamilyen elméleti alappal bíró, megváltozhatatlan stratégiai tézist.

A fejedelem szívós kitartással folytatta diplomáciai manővereit, amíg 1620 végén rövid időre, a lengyel–török háborús konfliktus végének kihasználásával megkapta a portai katonai támogatást. Bizonyára elhitték neki, hogy a katolikus országok egységes frontot alkotnak, és az ő fellépése Magyarországon a Habsburgok ellen segíti az oszmán tervek teljesülését a lengyel határvidéken. Sőt, ezen túllépve megpróbálta az oszmán államot Magyarországon keresztül vezetni a katolikus ellenség ellen, amely tervet azonban nem tudta érvényesíteni, ezt a grandiózus koncepciót ugyanis a szultáni udvarban sem tarthatták reálisnak.

Az általa megszerezni kívánt Magyarország helyzetét újra akarta értelmezni az Oszmán Birodalmon belül, kétségessé próbálta tenni II. Ferdinánd legitimációját a császári és a magyar trónon egyaránt. Újra akarta tárgyalni a zsitvatoroki békét, amelyet már a Habsburgoktól független, ám az oszmánoktól függő, általa vezetett Magyarország kötött volna a Portával. Ennek tervezetét, a békepontokat 1620 novemberében török nyelvre fordítva be is nyújtották követei a Portán.

A külpolitikai körülmények nem segítették az erdélyi fejedelem terveinek megvalósulását, hiszen 1620–1621-ben a csehek fehérhegyi veresége és a császár-királyi csapatok magyarországi ellentámadása, illetve II. Oszmán szultán lengyelországi fiaskója azt az üzenetet közvetítették neki, hogy nem kaphat sehonnan sem tényleges támogatást. Így levonva a következtetéseket, 1621 végén megkötötte a nikolsburgi békét.

A fejedelemmel kapcsolatos általános magyar történetírói elfogultsággal szemben szkeptikus voltam. A források feldolgozása közben azonban egy na-

gyon céltudatos ember képe bontakozott ki előttem, aki nem csak nagyokat tudott álmodni, hanem keményen is dolgozott a céljaiért, és ha kellett, le is tudott számolni ábrándjaival, jelen esetben a magyar királysággal.

FÜGGELÉK

Bethlen Gábor levele a szultán nevelőjének, Ömer hodzsa efendinek

ÖStA KA HKR Akten [Kart. 1620–1623.] Exp. 1620. Aug. Nr. 22. (Az eredeti mellett korabeli német fordítás is található.) [A címzésben tévedésből Oszmán szerepel.]

A Szentséges Tekintetes és Nagyságos Úr, nekem mindenben igaz jó akaróm! Isten az nagyságod életét hosszabbítsa, és jó ügyekezetében szent áldásával adjon minden előmenetelt.

Nagyságodnak tudván méltóságos állapatját hatalmas császárunk fényes Portáján, mivel mostan ott bennlévén fő követeink, mind nemes Magyarországnak részéről, s mind Erdélyországról, hatalmas császárunkhoz megmutatott igaz hívségünknek és engedelmességünknek jelével adónknak béküldésével; eddig is levelek által fő követink mi hozzánk nagyságodnak jó akaratját szeretetit jelentötték. Mostan penig látván, s tudván az Fényes Portának mindenben az szent békességnek őrizésére való hajlandóságát és akaratját, nem akarván hatalmas császárnak szomszéd és frigyes országit valami veszekedő zűrzavar állapotban juttatni, hanem inkább háborgókat is, és idegeneket hatalmas császárunkkal jó békességre, egyezségre ügyekezvén hozni, annak okáért minemű okokból és mi módokkal, elsőben csak bizonyos napokig való frigyet végeztünk Ferdinánd császárral, hogy az kevés idő alatt lassan-lassan több országokkal is megegyezvén, minden országok és nemzetségek erről az részről hatalmas császárunkkal való frigyeket békességeket megerősítsék. Úgy, hogy amint most elöljáró hírmondó postájokat bebocsátották, mihelyt azok visszajöhetnének, hatalmas császárunk és fő vezérünk biztató levelével, a fő követek is mind Cseh, Morva, Szilézia, Luszatia és Ausztria országokról ő hatalmasságához beküldessenek. Mindezeknek módjáról és rendjéről nem akarván bő írásunkkal nagyságod fejét fájlalni, ott benn lévő főkövetink által nagyságod bőségesen értekezhetik, tudakozhatik, kiknek hogy szavoknak nagyságod teljes hitelt adjon. Ez időt és alkalmatosságát is az dolognak jól megértésére szeretettel kérjük nagyságodat, és hogy mi hozzánk az egész magyar nemzettel, s több, a fényes Portához ragaszkodó országokkal, nemzetségekkel igaz jó akarattal, barátsággal viseltessék, azon is felette kérvén nagyságodat, mi is minden üdőbeli jóakarattal, barátságos szolgálattal ajánljuk érette nagyságodnak magunkat. Éltesse Isten sokáig nagyságodat jó egészségben. Datum in Regia et Libera Civitatae Cassoviensi, die 20. Februarii Anno Domini 1620.

Nagyságodnak mindenben jó akarattal[228] szolgál Magyarországnak és Erdélnek fejedelme Bethlen Gábor.

[228] Az eredetiben a kancelláriai írnok „Nagyságodnak mindenben jó akaró" formában szövegezte a búcsúformulát, amelyet a fejedelem saját kezűleg egészített ki a fenti alakra.

[*Címzés*:] Hatalmas győzhetetlen császár kedves böcsületes hívének, az szentséges Mahumett szent próféta törvényének és vallásának fő hirdetőjének, az tekintetes és nagyságos Oszmán Effendinek etc., nekem mindenben igaz jóakaró böcsületes Uramnak.

[*Zülfikár efendi török kancelláriai jele:*] 'izzetlü ve se' âdetlü fazîletlü havâce (hoca) efendi hazretlerine Erdel hâkimi olan Betlen Gâbôrdan gelen nâmedür fî 20. şehr-i cemâzi ül-evvel tercüme olundı sene 1029. [A fenséges és boldogságos és tiszteletreméltó hodzsa efendinek Erdély fejedelmétől, Bethlen Gábortól érkezett levél. 1029. dzsemází ül-evvel hónap 20-án készült el a fordítás. (1620. ápr. 23.)]

GÁBOR BETHLEN AND THE KINGDOM OF HUNGARY (1619–1621)

by Sándor Papp
(Summary)

The study analyses the Ottoman diplomatic aspects of the first military campaign launched by Gábor Bethlen, prince of Transylvania (1613–1629) against Ferdinand II, king of Hungary and Bohemia, then Holy Roman emperor (1619–1637). The author reviews the political situation which emerged in the wake of the peace of Zsitvatorok (1606), examines the diplomatic preparations for the campaign, and the controversial behaviour of the political circles in Constantinople. Bethlen, having adroitly led astray the imperial military leadership, set late in November 1619 to the siege of Vienna together with his allies, the mobilised eastates of the countries of the Czech Crown. Although in the first phase of his attack he could reasonably hope to acquire the Czech Crown alongside the Hungarian, he had to abandon this plan after the Czech estates had elected Frederick V of Pfalz as their ruler. On the other hand, he repeatedly made preparations for his coronation as king of Hungary, but, since the Ottomans insisted on maintaining the peace with the Habsburgs, he always deceided to postpone it. Yet the written authorisation which arrived from Istambul made it possible for him to have himself elected as king of Hungary in August 1620.

With regard to the Hungarian kingship of Gábor Bethlen, we know of three international agreements involving the Ottomans, which are generally regarded as treaties agreed upon between the sultan and the Hungarian and the Hungaro-Czech estates respectively. However, the study emphasises that between 1619 and 1621 Bethlen was unable to achieve that the Ottoman court should make an agreement with him as the ligitimate king of Hungary. Nor did the alliance of the Hungarian and Czech estates enter into a formal treaty with the sultan. On the other hand, the traditional view of Hungarian historiography, according to which the Ottomans would never have tolerated the union of the Transylvanian Principality and the Kingdom of Hungary under the rule of a Transylvanian Prince as an Ottoman vassal, is certainly wrong.

Sudár Balázs

ISZKENDER ÉS BETHLEN GÁBOR: A PASA ÉS A FEJEDELEM*

Erdély és az oszmán érdekszférák

A magyar történetírás elsősorban a késő középkori, illetve a 18–19. századi Magyarország gondolatkörén belül vizsgálta-vizsgálja a Habsburg–erdélyi konfliktusokat. Nem felejthetjük el azonban, hogy az Erdélyi Fejedelemség az Oszmán Birodalom — külpolitikáját tekintve ugyancsak rövid pórázon tartott — vazallusállama volt. A szultánt nem a középkori magyar állam, hanem aktuális birodalma érdekelte, és ezért egészen más összefüggésrendszerben (is) szemlélte Erdélyt, mint egykor a magyar uralkodók. A fejedelemség ugyanis a román vajdaságokkal együtt egy politikailag egymás ellen kijátszható, egymást sakkban tartó vazallusállam-rendszert alkotott. Havasalföld és Moldva az Oszmán Birodalom központjának élelmiszer-ellátása szempontjából rendkívül fontos területnek számított, ráadásul rajtuk keresztül vezetett az út a szintén alávetett Krími Kánságba, továbbá Moldva északi határa képezte az oszmán–lengyel határt is.[1] Isztambulból nézve tehát rendkívül fontos volt a lengyel(–kozák)–krími tatár–moldvai–erdélyi–havasalföldi összefüggésrendszer (is).

Persze nem volt elhanyagolható a másik, az erdélyi–oszmán–magyar (királysági)–Habsburg kapcsolati kör sem. A török vazallus Erdélyi Fejedelemség és a Habsburg-uralkodók kormányozta Magyar Királyság összetűzései ugyanis közelről érintették az Oszmán Birodalmat is. Az erdélyi sikerek az ő érdekszférájukat terjesztették ki, a kudarcok pedig érdekeiket sértették. Ráadásul a konfliktusok könnyen kiterjedhettek, és a két nagyhatalom összecsapásának okává válhattak, s ez korántsem szolgálta mindig a törökök érdekeit. Ezért azután éberen őrködtek e terület felett, és — ahogy Bethlen Gábor írta egyik levelében — a szultán legalább annyira tisztában volt a Magyar Királyság és Erdély határával, mint maga a fejedelem.[2] Véleményem szerint Eger elestétől,

---

* Az itt olvasható tanulmány egy korábbi munkám kibővített változata. Iszkender pasa és Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratai. In: Habsburg-ellenes rendi felkelések és hatásuk a mai Szlovákia és Magyarország határmenti térségeinek fejlődésére a 17. században. Ed. Štefan Šutaj. Kassa 2008. 83–94.

[1] *Feridun M. Emecen*: Az oszmán állam sztyeppei határai és a moldvai kijáró. Aetas 18. (2003:2. sz.) 21–29.; *Papp Sándor*: Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnâméi körül). Aetas 17. (2002: 1. sz.) 67–96.

[2] „az török császár szintén úgy tudja Erdélynek Magyarországban való határit, mint szinte mi magunk..." Bethlen Gábor Thurzó Györgynek. 1613. november 8.: *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor leve-

1596-tól az egri pasák egyik legfontosabb feladata éppen e terület szemmel tartása volt.

Ha tehát az erdélyi fejedelem a fejedelemség határain túlra mutató akciót kívánt indítani, minden esetben el kellett nyernie a Porta jóindulatát, ez pedig mindenekelőtt az oszmán-török főemberekkel kialakított kapcsolatain múlott. A magyar történettudomány eddig kevéssé vetett számot azzal a ténnyel, hogy a fejedelmek szükségképpen az oszmán belpolitikai élet — nem csekély súlyú — szereplői is voltak. Ismeretségeik, elkötelezettségeik roppant meghatározónak bizonyultak Erdély sorsa szempontjából. Emellett szem előtt kell tartanunk azt a gyakran figyelmen kívül hagyott tényt is, hogy az Oszmán Birodalom belpolitikai szempontból korántsem volt egységes: az események alakulását éppúgy érdekcsoportok küzdelme határozta meg, mint máshol. Ha az erdélyi fejedelmek mozgásterét és lehetőségeit vizsgáljuk, jó tudnunk tehát azt is, hogy éppen kikkel álltak szövetségben a portai előkelők közül. E kevéssé kutatott kérdéskör jelentőségét érzékeltetendő alábbi esettanulmányban egyetlen kapcsolat, egy török pasa és egy erdélyi fejedelem, Iszkender és Bethlen Gábor viszonyának fordulópontjait, lehetőségeit kívánom bemutatni.

Török bégből kanizsai pasa – magyar nagyúrból erdélyi fejedelem

Iszkender pasa a magyar történetírásban általában egyetlen esemény, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem trónra ültetése kapcsán bukkan fel. E szereplése máris felvet egy — többnyire magyarázat nélkül hagyott — kérdést: miért éppen a kanizsai pasa vonult 1613-ban a távoli Erdélybe? A problémakör feldolgozatlanságát és a kérdés jelentőségét jól jelzi, hogy volt szerző, aki pasánkat ekkor temesvári beglerbégnek tette meg.[3] Iszkenderre tehát már csak az 1613. évi események miatt is érdemes odafigyelnünk, ám a fejedelem és a pasa kapcsolata jóval tovább, az utóbbi 1621-ben bekövetkezett haláláig tartott, és időnként igencsak meghatározó volt a fejedelemség egész története szempontjából.

Amikor Bethlen — mint közismert — 1612-ben elmenekült Erdélyből, Tirjáki Haszan pasához futott, aki Buda kormányzójaként az egész magyarországi török végvidék irányítója, egyúttal a szultáni tanács tagja, vezír volt.[4] Tirjáki végigharcolta a tizenöt éves háborút, tisztában volt Erdély jelentőségével és a Báthory Gábor fejedelem alatt felgyűlt feszültségek veszélyeivel is. Minden bizonnyal jó lehetőséget látott az oszmánok mellett elkötelezett — sőt

lei. 1–3. Történelmi Tár (1885) 214. Nem sokkal később, 1614 februárjában I. Ahmed szultán valóban tiltakozólevelet írt Mátyás császárhoz és királyhoz Huszt és Kővár elfoglalása miatt. Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeszedte és lemásolta: Hatvani [Horváth] Mihály. IV. 1608–1652. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 4.) Pest 1859. 105.

[3] Magyarország történeti kronológiája. Szerk. Benda Kálmán. II. Bp. 1989. 442., 445.

[4] Tirjáki Haszan pasa életrajza: *Gévay Antal*: A' budai pasák. Bécs 1841. 20.; *Dávid Géza*: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. Zalai Múzeum 4. (1992) 58–59.; *Sudár Balázs*: Tirjáki Haszan pasa utolsó évei (1601–1613). Hadtörténelmi Közlemények 123. (2010) 4. sz. 779–798. Kanizsa ostromának krónikájára l. *Uő*: Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel. Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006) 4. sz. 1025–1058.

ami kevésbé ismert: egy időben a Portától fizetést húzó[5] — erdélyi főúr trónra segítésében: ezzel az ő hatóköre is jelentősen megnőtt volna mind a térségben, mind a Portán. S bár békéltető követséget küldött Báthoryhoz, egyúttal elkezdte az új fejedelem elfogadtatásának előkészítését is a szultáni tanácsban.[6] E munka a gyakorlatban évtizedek óta bizalmas emberére és helyettesére,[7] Iszkender bégre hárult, aki 1612 szeptembere óta a szultán környezetében tartózkodott, ő kísérte be ugyanis II. Mátyás Andrea Negroni vezette követségét a Portára.[8] Az utóbbi volt az, aki tető alá hozta Bethlen és Naszúh pasa nagyvezír találkozóját, és utóbb a szultán elé is bejuttatja a trónkövetelőt. Fáradozásait többszörösen is siker koronázta: Bethlen a Porta fejedelemjelöltje lett, őt magát pedig kanizsai pasává és a Bethlen mellé rendelt seregek vezetőjévé, *szerdár*jává nevezték ki.[9] Így a két ember, a török bég és a magyar nagyúr, egyszerre és egymásnak köszönhetően emelkedett a korábbinál jóval magasabb rangra és hatalomba.

Kapcsolatuk hamarosan még szorosabbá vált. 1613 májusában ugyanis az erdélyi nagyúr számára a lehető legrosszabb időpontban elhunyt Tirjáki Haszan budai pasa.[10] Így Bethlen egyik legfontosabb török támasza a magyarországi végvidéken az újdonsült kanizsai beglerbég, Iszkender lett. Másfelől úgy látszik, a Porta ettől kezdve Iszkendert tekintette a Bethlen-ügy intézőjének, szakértőjének és egyúttal felelősének is. Nagy kockázat lehetett ez a pasa számára: ha pártfogoltja beválik, azon sokat nyerhet, de ha nem, akkor veszíthet is – mint látni fogjuk, mindkét esetre volt példa.

Az 1613 őszi erdélyi bevonulás mindkettejük számára nagy előrelépést jelentett. Bethlen fejedelem lett, Iszkender pedig a sikeres lebonyolítás jutal-

---

[5] „És Jemiscsi [Haszan pasa nagyvezírsége] idejében elmenekült [Erdélyből], Belgrádba jött, és Jemiscsi 120 akcse [fizetéssel] müteferrikává tette." *Ibrahim Peçevî*: Târîh-i Peçevî. Istanbul 1866. II. 350. Bethlen 1611. szeptember 13-án kelt, Ahmed pasának címzett levelében „császári [értsd: a szultántól neki járó] fizetését" kéri. *Veress Endre*: Bethlen ifjúkori levelei. Erdélyi Múzeum (1914: 6. sz.) 324. Ugyanekkor lett *müteferrika* Kamuthy Farkas is, aki még 1618-ban (!) is a fizetségért lobbizott. *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972. 93., 98.

[6] Perényi Gábor jelentése szerint 1612. szeptember 24-én érkezett a budai pasa követe Szebenbe. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. [a továbbiakban EOE] VI. 257. Tirjáki Haszan portai manőverezésére l. Relatio Andrea Nigroni a sua Majestate Constantinopolim missi. A. 1612. In: *Kovachich Márton György*: Scriptores rerum Hungaricarum minores. I. Buda 1798. 271.

[7] Arra, hogy Iszkender Tirjáki kethüdája volt l. *Peçevî, İ.*: Târîh i. m. II. 220.; *Sudár B.*: Kanizsa i. m. 1035. A közöttük fennálló szoros kapcsolatot jól mutatja, hogy Haszan alapítványainak felügyelője — így lényegében a pasa vagyonának kezelője — annak halála után Iszkender lett. (82 numaralı mühimme defteri [1026–1027 / 1617–1618)] Özet–Transkripsiyon–İndeks ve Tıpkıbasım. Ankara 2000. 42–43.) Mindezek alapján nem tartom lehetetlennek, hogy Iszkender Haszan veje, esetleg fogadott fia lenne.

[8] Andrea Negroni július 24-én érkezett Budára, majd szeptember 7-én jutott Isztambulba. Relatio i. m. 246–249.; *Peçevî, İ.*: Târîh i. m. II. 350.

[9] Uo. 350.

[10] Halálának dátumát Gévay tévesen adja meg (*Gévay A.*: A' budai i. m. 20.). 1613. július 1-jén Nakkás Haszan pasa már halottként beszél róla. Magyar Országos Levéltár, Budapest; E 196, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Thurzó Fasc. 76. Nr. 16. Az adatért Simon Évának tartozom köszönettel.

maképpen megkapta a korábbinál lényegesen jelentősebb boszniai pasaságot.[11] A jövő Bethlen viselkedésén múlott: megadja-e a Portának fejedelemsége árát, átadja-e Lippa és Jenő várát? Tudjuk, ezt már többen is felajánlották, de korábban sem tartották be, és ez akkor nem okozott különösebb bonyodalmakat.[12] Bár figyelmeztető jelek azért látszottak: Rákóczi Zsigmond annak idején 1607-ben ugyan megígérte a törököknek a várakat, de nem adta át őket, így hivatalos oszmán elismerése és beiktatása el is maradt. Most ráadásul egy komoly ellenlábas is feltűnt a színen, Kádizáde Ali korábbi — és jövendő — budai pasa.

Ali pasa feltűnése és politikai kapcsolatrendszere hosszú időre megosztotta a török hódoltságot: az oszmánok Erdély-politikája e törésvonal fényében is megírható. A két tábor természetesen nem Bethlen miatt alakult ki, gyökereik hosszabb múltra nyúlnak vissza, és a hódoltsági események valójában csak a török fővárosban zajló pártharcok végvidéki megjelenésének tekinthetők. E belpolitikai konfliktusoknak az erdélyi fejedelem és a budai pasa persze egyáltalán nem csekély súlyú szereplője volt.

Rivalizáló oszmán érdekcsoportok a hódoltságban

A tisztánlátás végett röviden ki kell térnünk a hódoltság oszmán hatalmi szerkezetére. Korszakunkban a térség vezetőjének a többnyire vezíri rangot is viselő budai beglerbég számított, akinek kiemelt helyzetét az is mutatta, hogy őt nagy beglerbégnek tekintették: több beglerbégség vezetőjének.[13] Hatalmi körzetébe öt vilájet tartozott: a budai, az egri, a temesvári, a kanizsai és a boszniai. Az itteni pasák engedelmességgel tartoztak a budai beglerbégnek, az erdélyi fejedelem ezzel szemben közvetlenül a szultáni udvarból kapta a parancsokat. A viszonylag egyszerű hatalmi képletet azonban egy időleges, feladathoz kötött cím időről-időre összekuszálta: a *szerdár*i rang birtokosa — kinevezése időtartama alatt — még a budai pasánál is rangosabbnak számított. (A szerdárt egy-egy hadjárat levezetésére nevezték ki, s lényegében a hadműveleti terület

[11] Christoforo Valier velencei bailo jelentése szerint 1613. december 6. előtt nevezték ki. Oklevéltár Bethlen Gábor diplomácziai összeköttetései történetéhez. A Velenczei állami levéltárban Mircse János által eszközölt másolatokból. Szerk. Óváry Lipót. Bp. 1886. 469. Pécsre való ekkori visszatéréséről l. *Molnár Antal*: Jezsuiták a hódolt Pécsett (1612–1686). In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs 1999. 204.

[12] 1599-ben Báthory Zsigmondtól követelték e két várat az oszmánok, ő azonban elutasította a kérést (EOE IV. 85., 89., 313–314.). 1607 márciusában Rákóczi Zsigmond megígéri Lippa és Jenő átadását. *Papp Sándor*: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. Századok 142. (2008) 816. 1607 nyarán már tőle követelik (uo. 833.). 1608-ban azután Báthory Gábortól is követelték az oszmánok (EOE VI. 21.). 1608. december 15-én például az Isztambulból visszatérő Maximilian Brandstetter Habsburg-követ Belgrádban találkozott az erdélyi fejedelem küldöttével, aki éppen Jenő és Lippa ügyében kívánt tárgyalni a budai pasával. *Maximilian Brandstetter*: Utazás Konstantinápolyba 1608–1609. Ford. Tóth L. Béla. Bp. 2001. 101. Gürdzsí Mehmed pasa 1614 végén úgy emlékezett, hogy a várakat Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Székely Mózes, Báthory Zsigmond és Báthory Gábor is odaígérte az oszmánoknak. Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores VIII.) Pest 1867. 71.

[13] *Dávid Géza*: Török közigazgatás Magyarországon. Akadémiai doktori disszertáció. Bp. 1995. 36–38.

és a hátország korlátlan parancsolójává emelték az erőforrások összpontosítása, így a siker érdekében.) A magyarországi szerdárok és a budai pasák közötti kapcsolat azonban nem mindig volt zökkenőmentes, és időnként furcsa helyzeteket produkált. A beosztott egy időre néha főnöke felettese lett, ami nem segítette a feladatok megoldását, illetve a belpolitikai játszmák kiterjedését vonhatta magával.

A 17. század elejének oszmán belpolitikai klímáját Kujudzsu Murád és Naszúh pasák ellentéte határozta meg. Murád szerb, más források szerint horvát származású oszmán főember volt, aki elsősorban a birodalom keleti felében tevékenykedett, és legnagyobb hírnévre az ún. dzselálí felkelések vérbe fojtásával tett szert (1604–1606), állítólag több tízezer ember lemészárlása száradt a lelkén. Naszúhhal 1607-ben veszett össze, amikor az utóbbi kerek perec megtagadta, hogy hadba szálljon vele. A haragvó Murád nagyvezír persze ki akarta végeztetni, de az engedetlen pasát maga a szultán védte meg (1612-ben még Ajse Szultán nevű leányát is hozzáadta feleségül).[14] 1611-ben azután Murád halála után Naszúh kapta meg a nagyvezírséget.

Ezzel egy időben a hódoltságban is két tábor feszült egymásnak. Az egyiket a helyi erők képviselték: többnyire itt születtek, családi alapítványaik itt feküdtek, karrierjük jórészt e térséghez kötődött. A legjelentősebb család a Memibegovicsoké lehetett, akik a 16. század közepétől fogva jelen voltak a térségben, s éppen a 17. század elején emelkedtek egyre magasabbra, többek között egy a Szokollukkal kötött házassági kapcsolat révén. A több ágra szakadt család behálózta és vitathatatlanul uralta az északnyugati oszmán határvidéket.[15] A hatalmi csoportosulást azonban a tizenöt éves háború időszakában nem ők, hanem — 1613-ig — Tirjáki Haszan pasa, a hosszú háború hőse vezette. Iszkender az ő köréhez tartozott. Portai támaszukat Naszúh pasában találták meg.

Az 1600-as évek elején ezen csoport tagjai voltak azok, akik nem kívántak beletörődni a területi veszteségekbe, hiszen őket közvetlenül érintette a probléma. 1604 elején ugyanis az oszmánok számára a mérleg inkább negatív volt: Kanizsa és Eger nem túl sok hozadékkal járó elfoglalásával szemben keresztény kézen volt Esztergom, amely folyamatosan veszélyeztette a budai centrumot, és elveszett Erdély is, ami pedig a hódoltsági és a moldvai pozíciókat is jelentősen gyengítette. Nem csoda, hogy a helyi oszmán elit a Bocskai-felkelést (1604–1606) sikertörténetként könyvelte el: Erdély visszatért az „akolba", a Habsburgok felső- és alsó-magyarországi pozíciója megrendült, ráadásul — részben a hajdúk segítségével — sikerült visszaszerezni Esztergomot is. Nehezen értették meg, miért is kell beszüntetni a győztes háborúskodást. Tirjáki Haszan úgy nyilatkozott: ha engedélyt kapott volna, csapataival meg sem áll Bécsig.[16]

A velük szemben álló csoportosulást Hábil efendi és fia, Kádizáde Ali budai pasa vezették. Ők nem a helyi erőkhöz tartoztak, Anatóliából érkeztek a

[14] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı:* Osmanlı Tarihi. III/2. Ankara 1995. 363–367.

[15] A Memibegovicsokról: *Sudár Balázs*: Ki volt Jakováli Haszan pasa? Pécsi Szemle 9. (2006: 1. sz.) 27–34.

[16] *Sudár B.*: Tirjáki Haszan i. m. 795–796.

magyarországi végekre, és a Habsburgokkal folytatott béketárgyalások fűződnek a nevükhöz. Forrásainkban először 1597-ben tűnnek fel mint a váci tárgyalások muszlim résztvevői. A burszai születésű Hábil efendi magasan képzett értelmiségi, vallástudós volt, aki a kor legjelentősebb iskoláit járta ki, és az egyik meghatározó tudósnak, Ívaz efendinek (?–1586) volt a tanítványa.[17] Egyik fia szintén követte őt a pályán: Habilzáde Mehmed (?–1639/40) Dijárbekir bírája volt, s az ő fia és unokája is értelmiségi foglalkozást űzött.[18] A család tehát szükségképpen az értelmiségi körökkel tartott fenn szorosabb kapcsolatokat. Hábil efendi 1597-től 1608-ig budai kádiként tevékenykedett, majd a zsitvatoroki béke (1606) megkötése terén mutatott szolgálataiért belgrádi muftivá tették. E tisztet viselte — egy kisebb megszakítással — 1621-ben bekövetkezett haláláig. E városban eresztett gyökeret, dzsámit épített, és türbéje (sírkápolnája) is itt állt.[19]

Fia, Ali 1597–1598-ban nikápolyi bégként harcolt a hódoltságban, majd 1602 nyarán Lala Mehmed nagyvezír őt nevezi ki budai pasává. E rangban vezette 1603-ban és 1606-ban a béketárgyalásokat. Nem csoda, hogy Takáts Sándor a legnépszerűbb és legbékeszeretőbb budai pasaként mutatta be.[20] Legkésőbb a tizenöt éves háború idején megismerkedett Kujudzsu Murád dijárbekiri pasával, aki nagyvezírré való kinevezése után Alit ruméliai pasává emelte (1609), vezíri rangot adományozott neki (1610) és leányát is hozzá adta feleségül.[21] Ali a későbbiekben a keleti fronton harcolt apósa mellett, amikor azonban Murád halála után 1611-ben az ellenlábas Naszúh lett a nagyvezír, állásából elcsapták. Csak három évvel később, Naszúh kivégzése után jutott újra álláshoz, ekkor Budára küldték – e posztot töltötte be 1616 decemberében bekövetkezett haláláig. A Kádizádék persze szintén igyekeztek kiépíteni hódoltsági famíliájukat is: egyik bizalmi emberük, a pasa kethüdája (helyettese), Ahmed bég 1616 tavaszán kanizsai pasa lett, s kapcsolatban állt velük Karakas Mehmed budai pasa is.

Tirjáki Haszan és Kádizáde Ali pasa többször szembekerült egymással a hódoltságban, s nem is csak a béke kérdésében. 1597-ben például a török és a keresztény csapatok Vácnál álltak szemben egymással, a seregben ott volt az akkor még csak bégi rangban álló Ali is. A muszlimok azonban nem merték megtámadni az ellenfél megerősített táborát. „Némely értelmetlen emberek — írta Kátib cselebi történetíró — ilyenféle ócsárló beszédeket is mondogattak: mivel Tirjáki Haszan pasa boszniai beglerbég volt, nem mehetett az ellenség ellen, pedig ő talán szétverte volna az egész tábort."[22] 1602 telén a végsőkig kiéhezett török őrségnek Haszan pasa vitt a magas hó ellenére több száz szekér élelmiszert. A hálás harcosok állítólag azonnal a hírneves és Kanizsánál már bi-

[17] *Nevízáde Atáí*: Zejl-i sakáiku'-numánije. Istanbul 1268. 648.

[18] *Mehmed Süreyya*: Sicill-i Osmanı. Osmanlı Ünlüleri. İstanbul 1996. III, 397., II. 551.

[19] *Ekrem Hakkı Ayverdi*: Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri. III. Yugoslavya. İstanbul 2000. 14.

[20] A Takács-féle meglehetősen egyoldalú jellemzés: *Takáts Sándor*: A török hódoltság korából. (Rajzok a török világból IV.) Bp. 1928. 503–528.

[21] Életrajzához: *Gévay A.*: A' budai i. m. 22.

[22] Török Történetírók. III. Ford. Karácson Imre. Bp. 1916. 141., vö. még *Tóth Sándor László*: A vác-verőcei csata. 1597. november 2–9. Hadtörténelmi Közlemények 102. (1989: 1. sz.) 14–33.

zonyított pasát kérték fel budai beglerbégnek – ami aligha töltötte el örömmel az aktuális budai pasát, Kádizáde Alit.[23] Egy évvel később Ali és Haszan valóban helyet cserélt: előbbit Kanizsára vezényelték. A végvidéki harcosok azonban nem sokáig tűrték az új vezetést, és visszakövetelték szeretett pasájukat.[24] Az érdekellentéteket és a hozzáállásbeli különbséget még az e téren nem túlságosan érzékeny török történetírók is megemlítették: „a Zsitvatoroknál kötött béke megerősítése ügyében eljáró Ali budai kormányzó pasa a határszélekről eltávolíttatván, helyébe Haszan pasa jött, s a béke ügye ezáltal előre nem haladott. [...] Haszan pasa elhalálozása után, mivel a végek rendezése és a béke ügyének befejezése kívánatos volt, azért a budai ejálet ismét Ali budai pasára bízatott."[25]

Visszatérve főhőseinkhez, Bethlen Gábor tehát a szövetséges Iszkenderrel együtt a veszélyes politikai ellenfelet, Ali pasát is „megörökölte" Tirjáki Haszantól. Állítólag Bocskai fejedelemmé tételének az ötlete is Ali fejéből pattant volna ki,[26] így nem meglepő, hogy 1607-ben leendő apósával, Kujudzsu Murád pasa nagyvezírrel teljes egyetértésben mindvégig Homonnai Drugeth Bálint — Bocskai személyesen kijelölt örököse — erdélyi fejedelemsége mellett állt ki, és neki küldte el a fejedelmi jelvényeket. Minden bizonnyal nem véletlen az sem, hogy a Homonnait támogató hajdúvezérek éppen vele álltak szoros kapcsolatban.[27] Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy Homonnait a Habsburgok — a Kádizádék megszokott tárgyalópartnerei — is támogatták. Bálint után az újabb fejedelemjelölt, Homonnai Drugeth György mellett is felsorakoztak. (Úgy látszik, e hódoltsági kapcsolatrendszerek hosszú távra szóltak: Bethlen Isvánt 1636-ban majd a Bethlen Gábort trónra segítő Naszúh pasa fia fogja pártfogolni, maga Bethlen pedig mindvégig szoros kapcsolatban állt a feljebb említett Szokollu-rokon Memibegovics klánnal.)

Ehhez képest a Bocskai mozgalmának kirobbantásában oly nagy szerepet játszó Bethlen Gábor 1607-ben nem az elhunyt fejedelem végakaratának teljesítése mellett szállt síkra, hanem az [egyik] ellentáborba, Báthory Gábor mellé állt, amivel aligha vívhatta ki Ali pasa rokonszenvét. Bethlennek voltaképpen óriási szerencséje volt, hogy 1612-ben éppen a másik oszmán tábor helyi vezetője, Tirjáki Haszan kormányozta Budát, és egyáltalán esélyt kapott a fejedelemség megszerzésére. Ali ugyanis aligha támogatta volna.

Lippa: elhidegülés és egymásra találás (1614–1616)

Feljebb már láttuk, hogy Bethlen fejedelemmé tételének egyik feltétele Lippa és Jenő várának átadása volt. Az erősségek nem is annyira stratégiai ér-

---

[23] *Sudár B.*: Tirjáki Haszan i. m. 788.

[24] Topçular kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi tarihi. (Metin ve Tahlîl) I–II. Haz. Ziya Yılmazer. Ankara 2003. 338., 347.

[25] Török történetírók i. m. III. 371.

[26] Maga Bethlen ugyanis ötletgazdaként *Missiri* (Misziri 'egyiptomi') vezér Ali pasát említi, aki valószínűleg Kádizáde Alival azonosítható. Török magyar-kori államokmánytár. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. I–VII. Pest 1868–1872. [a továbbiakban TMÁOT] II. 31.

[27] *Papp S.*: Homonnai Drugeth i. m. 841–845.

tékük miatt számítottak fontosnak, oszmán birtoklásuk inkább elvi kérdés volt: amit egyszer a szultán — s így az iszlám világ *(dáru'l-iszlám)* — megszerzett, arról lemondani nem lehetett, „mert valamely városban, várban avagy tartományban, kit újonnan vöttek volna meg és az hatalmas császár egészségéért mecsetöt csinálnak, azt szintén úgy tartják, mintha az hatalmas császárnak száz esztendőktől fogván való országa volt volna..."[28]

A várak ügye a korábbiakban is felmerült, de gyakorlati lépések nem történtek: az előző fejedelmeknek „rövid életök miatt nem volt idejök fogadásuknak" – legalábbis így érvelt Gürdzsi Mehmed.[29] Most viszont Bethlen ellenlábasainak nyomására a Porta valóban követelni kezdte az ígéret betartását. Az ügy minden bizonnyal kellemetlenül érintette Iszkendert is, aki maga igyekezett érvényt szerezni az ígéreteknek. 1614 júniusában seregeivel Belgrádba vonult,[30] s bár Bethlen igyekezett úgy magyarázni a helyzetet, hogy valójában a csapatok az ő támogatására jöttek, nyílt titok volt, hogy a cél a várak átadatása.[31] Augusztusban azután a pasa személyesen jelent meg az erdélyi országgyűlésen, mely után visszavonult temesvári táborába. Nem tudjuk, hogy milyen megegyezés születhetett a pasa és a fejedelem között, tény azonban, hogy a török csapatok nem lépték át Erdély határát.[32] Iszkender éppen most hozta meg a Portáról a „frigylevelet",[33] és talán látván Bethlen ingatag belső helyzetét, nem akarta védencét még nehezebb helyzetbe hozni. A fejedelem pedig hajlott arra, hogy lemondjon Lippáról.[34]

Már-már átadta a várat, amikor egy váratlan portai fordulat átrajzolta az erőviszonyokat. A belső pártharcok eredményeképpen Naszúh pasa nagyvezírt kivégezték (1614. szept. 27.), helyére Öküz Mehmed került, akinek a helyettese Gürdzsi Mehmed lett. Bethlen portai követe, Tholdalagi Mihály a zűrzavart kihasználva elérte, hogy az új nagyvezír eltekintett a vár átadásától, sőt még annak a lehetősége is felmerült, hogy Iszkendert eltetessék láb alól. (Tholdalagi nagy bánatára azonban a fejedelem erre mégsem adott parancsot.[35]) Az eset mindenesetre jól mutatja, hogy Iszkender éppúgy jelentős mértékben függött Bethlentől, mint fordítva.

A hatalomváltás erdélyi szempontból súlyos következménye az lett, hogy a budai pasaságot, és ezzel a térség irányítását 1614. október 17-én Kádizáde Ali pasa szerezte meg.[36] Kinevezésével az erdélyi fejedelem kutyaszorítóba ke-

---

[28] *Gustav Bayerle*: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda, 1590–1593. Bloomington 1972. 155.

[29] Rozsnyai Dávid i. m. 75.

[30] Oklevéltár Bethlen Gábor diplomácziai összeköttetései történetéhez i. m. 478. Július 10-én Iszkender már Belgrádban táborozott, állítólag 30.000 fős haddal. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor levelei i. m. 229–230.

[31] EOE VII. 122.

[32] Erdélyi történelmi adatok. I–IV. S. a. r. Mikó Imre – Szabó Károly. Kolozsvár 1855–1862. [a továbbiakban: ETA] IV. 184.; EOE VII. 8–14., 170–172.

[33] *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor levelei i. m. 233.

[34] Tatár cselebi számos emberrel bevonult a várba, s „immár a puszta mecsetet meg is tisztították volt". *Szilágyi Sándor*: Tholdalagi Mihály évkönyve 1613–15-ből. Történelmi Tár (1881) 8–9.

[35] Naszúh pasa kivégzésére: *Szilágyi S.*: Tholdalagi i. m. 8.

[36] *Szilágyi S.*: Tholdalagi i. m. 9.; Kádizáde kinevezésére: *Gévay A.*: A' budai i. m. 22.

rült. Az új budai beglerbég már-már tervszerűen „pusztította" az elhunyt Haszan pasa táborát: Iszkendert és Szarhos Ibrahim egri pasát — a hódoltsági elit egy másik jeles tagját — börtönbe vettette, vagyonukat elkoboztatta.[37] Iszkender később így fogalmazott „a hitetlen eb Bethlen Gábor miatt mazullá estem vala...".[38] 1615-ben illetve 1616-ban azután mindkettőjüket a lengyel frontra vezényelték.[39] Az ügy kellemetlenül érintette Gürdzsí Mehmed pasát, a nagyvezír helyettesét (kajmakám) is, aki szintén támogatta Bethlen fejedelemmé tételét, így részint felelős volt annak engedetlenségért, s ímost őt is szidalmazták a Portán a késlekedésért.[40]

Kádizáde Ali pasa azonban némiképp elszámította magát: a helyi elitet magára haragította – részben a vagyonelkobzásokkal, részben azzal, hogy kihagyta őket a határmegállapításokkal kapcsolatos tárgyalásokból.[41] De nem fizette a várkatonaságot sem, a szpáhiktól és az emínektől pedig adót követelt.[42] Az általános elégedetlenség tettlegességbe fordult: a haragvó szpáhik a pasa budai lakhelyét kifosztották és szétverték, háznépét levágták – állítólag 80 halott maradt utánuk. Ali a budai várba, a janicsárok védelmébe menekült, majd a biztonságosabbnak ítélt Belgrádba távozott, ahonnan csak augusztus közepén merészkedett elő.[43]

Kádizáde Ali a hódoltsági tisztogatásokkal párhuzamosan Bethlen ellen is akcióba lendült: a szultáni udvarban igyekezett elfogadtatni a maga fejedelemjelöltjét, Homonnai Drugeth Györgyöt,[44] akit ráadásul Bécsből is támogattak.[45] A felső-magyarországi arisztokrata 1616 tavaszán valóban el is kezdett sereget

---

[37] Egy Gyöngyösről keltezett jelentés szerint Kádizáde Ali a gazdag törököket sarcolta. Iszkendert és az egri pasát elfogatta, és minden vagyonukat elvétette. *Takáts S.*: A török hódoltság i. m. 524–525. (1615. szept. 22.) A pasa elleni elégedetlenségre l. Pathay István Veszprémből keltezett levelét 1615. június 29-ről. Uo. 524.

[38] 1616. január (?): *Barabás Samu*: Balassa Zsigmond támadása. Történelmi Tár 4. (1881) 554.

[39] Szarhos Ibrahim életére: *Takáts S.*: A török hódoltság i. m. 531–542.; *Sudár B.*: Ki volt Jakováli Haszan pasa? i. m. 31–33.

[40] Rozsnyai Dávid i. m. 71–75.

[41] A tárgyalásokhoz „Oly basákat és bégeket választottam, az kiknek az véghelyekben semmi jószágok nincsen." – írja Melchior Khlesl bíborosnak 1615. augusztus 14-én. *Gustav Bayerle*: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda, 1604–1616. Bp. 1991. 198.

[42] 1615. június 29. Pathay István Batthyány Ferencnek. *Takáts S.*: A török hódoltság korából i. m. 524.

[43] Uo. Augusztus 14-én Tolnán járt, innen írt Hans Mollartnak és Melchior Khleslnek. *Bayerle, G.*: The Hungarian Letters i. m. 195–198.

[44] Pécsi Simon szavai jól jellemzik a diplomáciai manőver súlyát: „nem semmi dolog is vezértől [ti. Alitól] egy országot fejedelmével egyetemben olyan hihetetlen és lehetetlen dolgokkal vádolni." *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor és a Porta. Történelmi Tár 4. (1881) 598–599., 602–603. (1615. szept. 5.) Ali és Homonnai kapcsolatát pedig jól jellemzi Bethlen egyik levelének (1616. május 24.) alábbi részlete: „Homonnay György uram, sok illetlen vádlásokkal Aly pasa által reánk haragítván az fényes portát, magát penig sok képtelen és illetlen ígéretekkel offerálván, nem csak Lippát és Jenőt, hanem Lugast, Karánsebest, az egéz Vas kapuig, szőt Belyt, Sarkadot, Váradnak csaknem szinte az kapuja előtt, kiket soha az török ekkédig nem bírt, és kívánni sem tudott, Erdélynek tíz eztendeig való adójával edgyütt ígérte az török császárnak". *J. Újváry Zsuzsanna*: „Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért" (Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez). A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 10. (2002) 197–206.

[45] *Szilágyi Sándor*: Oklevelek a Homonnai-féle mozgalom történetéhez 1616-ban. Történelmi Tár 4. (1881) 401–449.

gyűjteni, maga Ali pedig jelentős erőkkel és vagyonnal közeledett Belgrád felől.[46] Terveiket azonban keresztezték a moldvai események: 1615 végén a határon újult erővel fellángoltak a harcok, és a lengyelek ellen rendelt szerdár, a kevéssel korábban Egerből elmozdított Szarhos Ibrahim pasa kudarcot vallott.[47] Az új helyzetben a szultán számára a némiképpen engedetlen, de legalább nem ellenséges Bethlen Gábor megleckéztetése már nem volt olyan sürgető feladat. 1616 márciusának közepén az erdélyi fejedelmet — hűségét bizonyítandó és a szükség okán is — ismét a lengyel hadjáratra küldték, amelynek újabb szerdárjává éppen Iszkendert nevezték ki, aki egyúttal újra megkapta a boszniai tartományt.[48] A magyar végek biztosítása céljából pedig a szultán 1616 áprilisában — feltehetőleg Iszkender nyomására — Ali pasának kereken megtiltotta Homonnai támogatását, sőt éppen ellene, Bethlen védelmére rendelte ki.[49]

Így 1616-ban Iszkender és Bethlen pozíciói némiképp erősödtek, Kádizáde Ali pasa és Homonnai Drugeth György párosa pedig vesztett erejéből. A helyzet azonban továbbra is igen veszélyes és képlékeny maradt. Homonnai hadai nem oszlottak szét, Ali pasa pedig Budán vonta össze csapatait. Az utóbbi a királysági magyar uraknak és Thurzó György nádornak többször is megírta, hogy célja a hajdúk és Homonnai féken tartása, ám a címzettek kételkedtek szándékai tisztaságában: arra számítottak, hogy alkalomadtán régi pártfogoltja, Homonnai mellé áll, és győzelem esetén minden bizonnyal el tudja érni védence portai megerősítését is.[50] (Hamarosan látni fogjuk, hogy nem is tévedtek.) Ebben a helyzetben Bethlen aligha vonulhatott Moldvába, ezzel viszont megint csak saját portai hitelét rontotta.

Iszkender pasa 1616 tavaszán megkezdte csapatai összevonását a Temesközben, amelyekkel Moldvába kívánt vonulni. A kortársak azonnal érzékelték

---

[46] Ali közeledésére: Koháry Péter levele Thurzó Györgyhöz. Érsekújvár, 1616. március 18. (Štátny archív v Bytči; Oravský komposesorat – thurzovská korešpondencia Inv. č. 301. Az adatot Pálffy Gézának köszönöm.) 1616. május 17-én Ali Bethlen Gábornak Homonnai sereggyűjtéséről: EOE VII. 345. 1616. május 18-án Ali pasa Thurzó Györgynek már Homonnai leszerelésének szükségességéről ír. *Szilágyi S.*: Oklevelek a Homonnai-féle i. m. 408–409.

[47] Bethlen Ibrahim — illetve Stephan Tomsa előzött moldvai vajda — megsegítésére háromszor is felszólítást kapott, ennek ellenére nem mozdult, azzal a kifogással, hogy a vajda előzése nagyon is helyes volt. Péchi Simon Thurzó Györgynek, 1616. január 25.: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 601.

[48] A helyzet elemzése Tholdalaginak adott instrukciókban, 1616. június. 10. Iszkendert valamivel március 15. előtt nevezték ki, és ekkor már tudott volt Bethlen kirendelése is. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor levelei i. m. 434–435.

[49] Március 26. után, április elején: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 606–607. Ali május 7-én írt védencének a helyzet változásáról, és értesítette Bethlent (máj. 17.), a magyar rendeket (máj. 18.), Thurzó Györgyöt (máj. 18.) és Melchior Khlesl bíborost is (máj. 26.): EOE VII. 342–346.; ETA III. 158.; *Szilágyi S.*: Oklevelek a Homonnai-féle i. m. 409.

[50] Thurzó György 1616. június 20-án kelt levelében már arról ír, hogy a budai és az egri pasa Szolnoknál áll (*Szilágyi S.*: Oklevelek a Homonnai-féle i. m. 420.). Ali szándékainak kétességére: Sövényfalvi Dániel portai deák május 18-án kelt jelentése szerint Ali továbbra is Homonnai érdekében agitált a szultáni udvarban, és minden eszközt megragadott Bethlen befeketítésére (*Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 610.). A ruszkai Bellényi Zsigmond 1616. június 10-én arról írt Almássi Istvánnak, hogy Ali elrendezte Homonnai fejedelemségének ügyét, és sereggel megy a támogatására (*Kemény Lajos*: Kassa város levéltárából. Történelmi Tár [1900] 478–479.). Később (júl. 2.) Thurzó György nádor szemére vetette Alinak kétséges viselkedését (*Szilágyi S.*: Oklevelek a Homonnai-féle i. m. 427–428.).

a fenyegetést: a török had bármikor bevethető Erdélyben is. Iszkendernek sok gondot okozott védence, az erdélyi fejedelem „rossz" viselkedése, ezért megüzente Bethlennek, hogy a legrövidebb úton, Erdélyen keresztül kíván a moldvai frontra vonulni.[51] Ezzel több legyet is ütött volna egy csapásra: távol tartja Homonnait, biztosítja Bethlen hatalmát, és egyúttal magával tudja vinni a vonakodó fejedelmet a lengyel hadjáratra. Nem mellesleg pedig beveheti Lippát és Jenőt: ezzel Bethlent a Porta szemében ismét feddhetetlenné teszi. Ha Bethlen ellenállna, úgy ő maga járhat el engedetlen védence ügyében – ezzel saját pozícióit legalább részben megmentheti, illetve talán neki megfelelő újabb jelöltetet segíthet a hatalomba. A pasának mindenesetre leginkább Bethlen megmentése állt az érdekében, hiszen bukása az ő portai pozícióit is erősen gyengítette volna. A török had átvonulása azonban cseppet sem volt kívánatos Erdélyben, belpolitikailag ugyanis akár katasztrófához vezethetett volna, a pusztításról nem is beszélve.

Bethlen tehát 1616 késő tavaszán igen nehéz helyzetben volt. Az Al-Dunánál komoly török had gyülekezett, elvben a lengyelek ellen, de kétségtelenül Erdélyben is bevethetően. Az ellenséges érzelmű, bár Isztambulból megrendszabályozott Ali budai pasa sereget gyűjtött és kelet felé indult. Homonnai Drugeth György pedig Felső-Magyarországon várakozott ugrásra készen. Ráadásul a fejedelem követét, Balassi Ferencet Lippa átadásáig visszatartották a Portán.[52]

Bethlen gyorsan átlátta, hogy szorult helyzetéből csak Lippa átadásával szabadulhat. Az erdélyi rendek tehát májusban törvényt hoztak a vár átadásáról: „az egy Lippa odaadásával hazánkat utolsó veszedelemtől, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kellett váltanunk."[53] Lippa védői azonban hallani sem akartak a kivonulásról, Bethlennek tehát haddal kellett felvonulnia: június 1-jén, az utolsó pillanatban körülzárta a várat. Kis híján elkésett: Homonnai ugyanis közben megindította csapatait, amelyeket azonban Rhédey Ferenc június 10–11-én két napos küzdelemben Konyárnál megvert.[54] Ali budai pasáról viszont még mindig azt rebesgették, hogy Homonnai mögött áll, Iszkendert pedig csak Lippa átadása nyugtatta volna meg. Bethlen tehát időzavarban volt: a sietségre jellemző, hogy még az erősség bevétele előtt, június 10-én értesítette a török vezetőket Lippa átadásáról,[55] amelyet azonban csak négy nappal később (14-én) foglalt el, majd adott át a temesvári pasának, a magyar származású Deák Mehmednek.[56]

---

[51] Iszkender május 5-én írja ezt a fejedelemnek (*Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti. IX. Bucureşti 1937. 81–82.). Iszkender május 9-én indult Boszniából (*Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 53.) és 24-én a Szerémségbe érkezett (TMÁOI I. 147.), de a sereg másik része közben már gyülekezett a Temesközben (Documente privitoare i. m. IX. 81–82.).

[52] Bethlen Gábor Keresztesi Pálnak. 1616. május 6. TMÁOT I. 144–145.

[53] EOE VII. 322.

[54] *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 103–105.

[55] Tholdalagi Mihályt már 10-én a budai pasához küldte. Követutasítása: TMÁOT I. 149–162. Július 3-án a Portára is követség indult a megszerzett zászlókkal. EOE VII. 54.

[56] ETA IV. 185.

Nem kétséges, és ezt az oszmán ügyekben gyakorlott politikusként Bethlen maga is gyorsan felismerhette, hogy a fejedelmi trónon való megmaradása csak napokon múlott. Tettével mindenesetre kihúzta a méregfogát Ali pasa vádaskodásainak, és immár maga mögött tudhatta Iszkendert is. Ráadásul a helyzetet kihasználva még azt is elérte, hogy a török hadak végül nem Erdélyen át, hanem a szokott úton, a Duna mellett vonuljanak a lengyel frontra. Sőt, azt is megtehette, hogy ő maga elkésett a hadjáratról, és augusztus elején a döntő ütközetben csak Török István vett részt egy kisebb csapattal.[57] Minthogy Iszkender győzött a lengyelek ellenében, mindketten alaposan megerősítették pozícióikat.

A veszély azonban nem múlt el: Homonnai kisebb-nagyobb csapatokkal újra és újra támadott. Minthogy már a bécsi Habsburg-udvarból is megintették, viselkedése első pillantásra némiképp érthetetlennek tűnik, pedig nem volt az. A budai pasa ugyanis mindvégig mögötte állt. Ali bizalmi embere és helyettese, Ahmed kethüdá az év őszén Isztambulban tartózkodott, és a Habsburg-udvarból érkezett követekkel (Cesare Gallóval és Gaspar Grazianival) együtt Homonnai megválasztásán és Bethlen megbuktatásán dolgozott.[58]

1616 decemberében Bethlen és Iszkender fő hódoltsági riválisa, Kádizáde Ali budai pasa elhunyt,[59] helyére a Kujudzsu Murád környezetéből kinőtt és Balassi Ferenc információja szerint magyar származású Szúfi Mehmedet nevezték ki. Ő azonban, ha eljutott is új posztjára, sokáig nem időzhetett ott, mivel 1617 tavaszán már Isztambulban intézte az ügyeket.[60] Gévay Antal, a budai pasák régi kutatója szerint helyette Bekir pasa vitte az ügyeket Budán. Nem elképzelhetetlen azonban még az sem, hogy a sikereket kihasználva egy időre maga Iszkender is elnyerte a budai pasaságot.[61] Ha így volt, ezzel nagyot lépett a ranglétrán, jelentősen megerősítve Bethlent is pozíciójában.

Hatalmi változások sodrában: új nagyvezér és szultán Isztambulban

1617 januárjában a Portán újabb kedvezőtlen fordulatra került sor: Öküz Mehmed helyére Halíl pasát nevezték ki nagyvezírnek. Ő is Kujudzsu Murád pasa táborához tartozott, neki köszönhette első nagy előléptetését is: 1609-ben janicsáragából lett tengernagy.[62] Mostani kinevezését viszont Eszad efendi fő-

---

[57] Szepsi Laczkó Máté krónikája. In: ETA III. 161–162.; Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 97–98.

[58] *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 612–617.

[59] *Gévay A.*: A' budai i. m. 22.

[60] „Az mely magyar fi itt benn kajmakám is volt, mostan mázul..." – írja róla Balassi Ferenc 1620 végén. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 639.

[61] E minőségében Gévay listáján nem szerepel, de szerinte 1616 végétől 1617 közepéig Bekir egri pasa felügyelte Budát a kinevezett Szúfi Mehmed helyett. *Gévay A.*: A' budai i. m. 24. Bethlen Gábor 1616 szeptemberében nagyon bizakodott benne, hogy pártfogóját nevezik ki Budára (Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 72.). A birodalom központi irattárait — sajnos sokszor pontatlanul — felhasználó török történetíró, Abdülkádir efendi tud Iszkender kinevezéséről, igaz, azt valamikorra 1616 nyarára teszi (1025 redzseb [1616. július] hónap előtt). Topçular katibi i. m. 647.

[62] *Uzunçarşılı, İ. H.*: Osmanlı i. m. 370–371.; *Peçevi, İ.*: Târîh i. m. II. 343–345. Viszonyuk nem is javult meg, Bethlent 1617. november 22-én azt írja portai követének: „a vezír mégis mint igyek-

mufti ajánlására nyerte el, aki szintén nem tartozott Bethlen portai barátai közé.[63] Halíl azonban nem időzött sokáig a fővárosban, hanem rövidesen az iráni frontra indult, ahol jó két évet töltött el. Isztambulban addig is helyettese, Szúfi Mehmed pasa vitte az ügyeket, aki nyilván főnöke politikai nézeteit osztotta – mindenesetre korántsem könnyítette meg Bethlen diplomatáinak a dolgát.[64]

Bár formálisan sem az erdélyi fejedelem, sem Iszkender nem veszített pozíciójából, a helyzetük némiképp mégis megingott. A pasát ismét a lengyel frontra vezényelték és özüi beglerbéggé tették (1617. május), Bethlen pedig még áprilisban parancsot kapott, hogy támogassa őt.[65] A pasa mellé azonban szemmel láthatóan nem rendeltek megfelelő sereget, és nem elképzelhetetlen, hogy valójában kudarcára számítottak az udvarban. Egy kisebb vereséget feltehetőleg valóban el is szenvedett júniusban,[66] Bethlen azonban nem sietett hadakat állítani megsegítésére: még június 20-án is otthon ült.[67] Iszkender gyengeségét érezvén augusztusban inkább visszavonult.[68] Bethlen ekkor szedte össze végre csapatait, és a hónap végén megindult, rögtön kijelentette azonban, hogy mindössze a Prutig vonulhat csapatai vonakodása miatt, és inkább tárgyalni akar, mint harcolni. Így is tett, aminek eredményeképpen szeptember 22-én létrejött egy megegyezés Jarusánál, a Dnyeszter mellett.[69] A fejedelem úgy állította be tevékenységét, mintha megmentette volna a csekély haddal érkező, eleve esélytelen pasát, más források azonban úgy tudták, hogy a törökök jelentős erőkkel vonultak fel.[70] Tény, hogy Iszkender nem sietett csatát vállalni a lengyelek ellen, és minden bizonnyal sokat — legalábbis időnyerést — jelentett számára Bethlen közvetítői munkája. A fejedelem pedig természetesen érdemeit kidomborítva az adó elengedését kérte a Portán Szúfi Mehmed kajmakámtól. Bár az együttműködés nem volt zökkenőmentes, végül mégiscsak sikeresnek volt mondható: Iszkender elkerülte a kudarcot, a megállapodással

szik gyalázatos veszedelmünkre." Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. 3. közlemény. Közli Szabó Károly. Történelmi Tár 4. (1881) 301–302.

[63] *Peçevî, İ.*: Târîh i. m. II. 344.

[64] Vö. *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 90., 96–97.

[65] Iszkender kinevezése a nem különösebben megbízható Topcsular kátibi Kadrí efendi művében: 1026 dzsemáziü'l-evvel hónap (1617. május 7.–június 4.). Topçular katibi i. m. 657. Bethlen kirendelésére l. Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. 2. közlemény. Közli Szabó Károly. Történelmi Tár 3. (1880) 738.

[66] ETA III. 169.

[67] A fejedelem az egyértelmű parancs hiányára panaszkodott (aug. 3.) Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése i. m. 3. közl. 294–296., vö. még Szepsi Laczkó Máté krónikája, ETA III. 169.

[68] *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1665. S. a. r. Vogel Sándor. Bp. 1994. 102.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 170.

[69] Documente privitoare i. m. IX. 431–433.; Szepsi Laczkó Máté krónikája, ETA III. 168–169.; *G. Kraus*: Erdélyi krónika i. m. 102.; Bethlen Gábor krónikásai i. m. 170. Bethlen megegyezés-tervezete: *Ioan Bogdan*: Documente privitoare la Istoria Romanilor culese din Archivi si Biblioteca Polone coordinate. Suppl. II. Vol. II. 1601–1640. Bucuresti 1895. 427–428., 431–433.

[70] „Moldvában haddal való menetelemmel a lengyel hadtól Szkender pasát Isten által megszabadítottam és megbékéltettem, kit a lengyelek bizony megvakaroztanak volna, azmely kevesedmagával vala, ha én melléje nem megyek." (Bethlen Gábor porta követének. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 441.) Bethlen további fejtegetései a helyzetről portai követének adott utasításában (1617. nov. 22.): Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése i. m. 3. közl. 300–301.

időlegesen konszolidálta a lengyel frontot, és így megoldotta a rábízott feladatot. Bethlen pedig látványosan — és hatékonyan — eleget tett a szultáni parancsnak.

1617 végén nagykorú utód nélkül elhunyt a fiatal I. Ahmed szultán. Az utódlás kérdése igen komoly belpolitikai csatározáshoz vezetett. A szultáni szeráj (*dáru'sz-szeádet*) agája, Musztafa kapcsolatot keresett a sejhüliszlámmal (a már említett Eszad efendivel) és az Iránban harcoló nagyvezír helyettesével, Szúfi Mehmed pasával. Segítségükkel a gyengeelméjű Musztafa herceget, III. Mehmed (1574–1595) szultán fiát emelte trónra, de rövid négy hónap után kiderült, hogy a döntés hibás volt. 1618 februárjában ezért Musztafa aga maga szervezte meg a puccsot, Szülejmán agával és az újabb jelölt — Oszmán herceg — nevelőjével, Ömer efendivel együtt. (Ez utóbbi mellesleg a Bethlennel oly ellenséges Hábil efendi jó ismerőse volt.[71]) Kelletlenül csatlakozott hozzájuk Eszad efendi is, aki azonban helytelenítette Musztafa letételét, s ezért mindig gyanús maradt. (E helyzeten az sem változtatott, hogy 1621-ben II. Oszmán szultán a hotini hadjárat előtt — a szokásokat megtörve — feleségül vette a sejhüliszlám Ákile hatún nevű lányát.[72]) Az uralkodóváltást támogatta Szúfi Mehmed pasa kajmakám is, de Musztafához fűződő kapcsolatai miatt néhány hónap múlva, 1618 júliusában őt is félreállították. Letételét Eszad efendi intézte, akire ezért sokan megorroltak, politikai súlya pedig tovább csökkent. Az újabb uralkodóváltás két nagy győztese Ömer efendi, a szultáni nevelő és a korábbi nagyvezír, Öküz (Kara) Mehmed pasa lett: előbbi vitathatatlanul az értelmiség legbefolyásosabb tagjává vált,[73] utóbbi pedig előbb a nagyvezír helyettese, majd Halíl leváltása után, 1619 januárjában nagyvezír lett. Újbóli felbukkanása Bethlen szempontjából kedvezőnek is tekinthető, elvégre az ő idejében került sor Lippa átadására és az első moldvai győzelmekre, továbbá többek között ő volt az, aki nem állt a Kádizáde Ali-féle csoportosulás mögé, és nem támogatta Homonnai hatalmi törekvéseit.

Az uralkodóváltás körüli zűrzavar Iszkender számára is tartogatott egy nagy lehetőséget. A Héttoronyban őrzött Mehmed Giráj volt tatár kán éppen II. Oszmán trónralépésének idején megszökött fogságából. Kézrekerítéséért elsősorban Szúfi Mehmed kajmakám felelt, a gyakorlatban azonban Iszkender fogta el a Krím felé menekülő szökevényt: így mind a nagyvezír helyettese, mind a szultán nagy kegyekkel halmozta el.[74]

Bethlen diplomatáinak 1618-ban tehát elsősorban Szúfi Mehmeddel — aki a szökött tatár herceg kézre kerítése okán igen hálás volt Iszkendernek — és Öküz Mehmeddel kellett tárgyalniuk. Bár a kilátások bíztatóak voltak — már csak a jarusi egyezmény miatt is —, Bethlen helyzete fokozatosan romlott, elsősorban a Habsburg-diplomaták és a Kádizáde-párt tevékenységének köszönhetően, akik egyre-másra küldözgették a jelentéseket a jenőiek kártéteményeiről,

---

[71] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 295–303.

[72] *M. Çağatay Uluçay:* Padişahların kadınları ve kızları. İstanbul 2001. 53–54.

[73] *Peçevî, İ.*: Târîh i. m. II. 370.

[74] *Hasan Beyzâde Ahmed Paşa*: Hasan Bey-Zâde târîhi. Tahlil–kaynak tenkidi. Haz. Şevki Nezihi Aykut. Ankara 2004. III. 921.; *Peçevî, İ.*: Târîh i. m. II. 362–363.; Topçular katibi i. m. 691.

és így egyre jobban szorították Bethlent az ugyancsak visszaadni ígért vár átadása felé. A nehézségeket fokozta, hogy a fejedelem támogatói — Iszkender és Deák Mehmed — is egyre inkább e követeléseket visszhangozták: számukra kellemetlen és káros volt az ügy. Utóbbi például éppen a vár körüli zűrzavar miatt nem kívánta elfoglalni a temesvári pasaságot. Az év augusztusáig Isztambulban tartózkodó Kamuthy Farkas követsége azután tovább rontotta a helyzetet, aki a hajdúkra hivatkozva kereken megtagadta Jenő átadását. (Sokáig ő volt a negatív tárgyaló az oszmánok szemében.) Az év őszén több-kevesebb komolysággal azután mint új erdélyi fejedelemjelölt felmerült a Lengyelországban élő Báthori András neve. Nem lehetetlen, hogy a lengyel végekért felelős özüi pasa, Iszkender keze is benne volt a dologban, aki minden bizonnyal neheztelt korábbi védencére, és talán szabadulni akart tőle.[75]

Az egykori bajtársak, a fejedelem és a pasa összekülönböztek a román vajdákon is. Bethlen természetesen neki megfelelő vajdákat kívánt trónra ültetni, és egyáltalán nem rokonszenvezett a Havasalföldön uralkodó, görögök támogatta Alexandru Iliaşsal (a magyar források Illyés Sándorával). A vajda zsarnoksága elől menekülő bojárok egy csoportja éppen Erdélyben keresett menedéket, és Pohárnok Lupul (Lupu Mehedinţeanu) vezetésével szervezkedni kezdett. Bethlen ugyan hivatalosan nem támogatta a felkelést, de nem is akadályozta, hogy Török István hajdúkapitány a bojárok június eleji támadásában részt vegyen. Megírta ugyanakkor az eseményeket Iszkender özüi pasának is, akit Davud pasa másodvezírrel együtt kivezényeltek a háborgás lecsillapítására. A pasa egyrészt megrótta a fejedelmet a bújtatott támogatásért, másrészt érdekközösség állt fenn közöttük a felkelés megbuktatásában: a bojárok ugyanis azt a Radu Şerbant látták volna szívesen a trónon, aki az előző években Homonnai Drugeth Györggyel karöltve, Habsburg-szövetségben támadta Bethlent, és folyamatosan próbálkozott Lengyelország felől betörni Moldvába.[76] Végül azután Gavril Movilă lett a vajda, aki Bethlennel barátsági szerződést kötött.[77]

Nemsokára azonban Iszkender maga kezdett szervezkedni. 1618 őszén újabb hadjáratot vezetett Moldvába, amely ellen a lengyelek ismét felvonultak. Komolyabb ütközetre ugyan nem került sor, de Iszkender feltehetőleg úgy érezte, hogy megfelelőbb uralkodót kell ültetni a román vajdaság élére az egyébként régóta a térségben forgolódó Radu IX. Mihnea helyett. Jelöltje a dalmát származású diplomata, Gaspar Graziani (Graciani, 1578/80–1620) lett, aki a trónért még katolikus hitét is otthagyta és az ortodoxiát választotta. Személye talán nem is volt Bethlen ellenére, legalábbis 40.000 aranyat kölcsönzött neki, hogy Radu Mihnea lemondása (1619. febr.) után a trónt megvásárolhassa. A fejedelem portai ügyvivője, Borsos Tamás sokáig meg volt győződve az ügy veszélytelenségéről. Az új vajdát azután 1619 márciusában éppen Iszkender kí-

---

[75] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 135–149.

[76] ETA II. 14., 36., 82.; *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának történetéhez. III. Történelmi Tár (1879) 742., 750.; ill. újabban *Manfred Stoy*: Radu Şerban, Fürst der Walachei 1602–1611 und die Habsburger. Eine Fallstudie. Südost-Forschungen 54 (1995) 49–103.

[77] *Demény Lajos:* Bethlen Gábor és kora. Bukarest 1982. 46–52.

sérte Moldvába,[78] és Bethlenhez is szállingózni kezdtek a hírek arról, hogy valójában ellene készül valami, ráadásul a portai vezetők tudtával és támogatásával.[79] Májusban a fejedelem már a hágók bevágatásáról intézkedett.

1619 elején egyre sokasodtak a jenőiek portyáiról érkező hírek, amelyek terjesztésében oroszlánrésze volt a Bethlennel annyira ellenséges Kádizáde Ali budai pasa apjának, Hábil efendinek, a belgrádi muftinak, és emberének Karakas Mehmed budai pasának is.[80] Természetesen részben Iszkendert okolták a nem megfelelő fejedelem trónra ültetéséért, akit meglehetősen kényelmetlenül érintett a támadás, ezért egyre erőteljesebben követelte Jenő átadását az erdélyi követektől: ha nem adják át a várat, „vége az atyafiságnak".[81]

Barátból „ellenség": a fejedelem és a pasa a harmincéves háborúban

Bethlent tulajdonképpen a harmincéves háború (1618–1619) kirobbanása mentette meg: 1619. július 5-én megérkezett a szultáni udvarba Mikó Ferenc erdélyi főkövet, aki a Habsburgok elleni hadbaszállásról és a cseh szövetségről tárgyalt az Oszmán Birodalom vezetőivel. Sokan — például az értelmiségi lobby tagjai — ugyan nem szívesen rúgták volna fel a Habsburgokkal kötött békét, Bethlen azonban nem keveset ajánlott: egy új vazallus országot kínált az oszmánoknak: a Magyar Királyságot.[82] Ennek fényében természetesen Jenő várának átadása már egyáltalán nem tűnt jelentősnek. S persze Mikó magával hozta Erdély adóját, és nem csekély mennyiségű baksist is. Bethlen így egy időre elnyerte a Porta támogatását, az év őszén azonban támadásba lendültek a Habsburg-diplomaták is, akik elsősorban a sejhüliszlámot (Eszad efendit) és a szultán tanítóját, hodzsáját (Ömer efendit) környékezték meg. Az oszmán vezető körökben így egyre erősödtek a kétkedő hangok, különösen azt követően, hogy Bethlen nem tudta beváltani ígéretét, a Magyar Királyság elfoglalását, noha katonai sikerei — főként Felső- és Alsó-Magyarországon — nem voltak jelentéktelenek. A béke megtörését Isztambulban sokan hibának minősítették, és nem kívántak újra háborúba keveredni Magyarországon. Ráadásul felmerült annak a kérdése is, hogy ki fog az újonnan elfoglalt területek felett uralkodni. A török főméltóságok egyik meghatározó csoportja (főként a sejhüliszlám köre) világosan megmondta: nem érdekük, hogy a magyar területek egy kézben egyesüljenek.[83]

---

[78] TMÁOT I. 234.; *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 226., 256., 392.; *Peçevî, İ.*: Târîh i. m. II. 372–374.; valamint újabban *Manfred Stoy*: Gaspar Graţiani, Fürst der Moldau 1619–1620: seine marginale Rolle in den Anfängen des Dreißigjährigen Krieges. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 112. (2004) 306–315. és l. még *Papp Sándor* e számbeli írását.

[79] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 390–393.

[80] Uo. 188., 234–240., 243.

[81] Uo. 181–183., 186–188., 256.

[82] „Hiszen jól látja őnagysága [a nagyvezír], hogy az én uram [Bethlen Gábor] nem egy várat, kettőt ád az hatalmas császárnak, hanem nagy erős derék országot." – érvel Borsos Tamás 1619 novemberében Isztambulban. *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 369., ill. l. még részletesen *Papp Sándor* e számbeli tanulmányát.

[83] „Mert Bethlen Gábor, ha Isten adja, légyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mü Magyarországhoz soha nem engedjük hogy bírja." *Borsos. T.*: Vásárhelytől i. m. 394–395.; idézte már: *Rugonfalvi Kiss István*: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Bp. 1923. 63.

Bethlen mindenesetre portai engedéllyel indulhatott a Magyar Királyság területére vezetett Habsburg-ellenes háborúba, és a nyugatra vonuló erdélyi csapatok mellett ha csekélyebb számban is és nem hivatalosan kirendelt szerdárral, de állítólag törökök is voltak. „Nem kevés számú török van nála [Bethlennél], a kik éberen ügyelnek, minő haladásokat tesz, s hogyan teljesíti eskü alatti ígéreteit" — írta III. Zsigmond lengyel király (1586–1632).[84] Nagy Szabó Ferenc pedig úgy látta, hogy „volt török is véllek — elég nagy pusztítást töltének el".[85]

Bethlen helyzetének romlását hamarosan egy gyökeres oszmán belpolitikai fordulat késleltette. 1619 decemberében győztes flottája élén befutott az isztambuli kikötőbe a tengernagy (*kapudán*), Güzeldzse vagy Cselebi Ali pasa hatodik vezír. Nem kevés ajándékkal kedveskedett a szultánnak, aminek meg is lett az eredménye: december 23–24-én ő kapta meg a nagyvezíri pecsétet. Egy efféle fordulat önmagában még nem lett volna szokatlan, a birodalom újdonsült első embere azonban példátlan gyorsasággal és alapossággal látott neki a hatalmi rendszer megváltoztatásának. Elődjének, az aleppói pasává tett Öküz Mehmednek a vagyonát elkoboztatta, csakúgy mint Bákí pasáét, akit ráadásul a *Jedikulé*ba záratott. A II. Oszmánt trónra segítő Musztafa agát Egyiptomba száműzte, a szultán nevelőjét, Ömer efendit pedig Mekkába küldte, úgymond „zarándokútra".[86] Gürdzsí Mehmed és Nakkás Haszan pasa hamarosan szintén kegyvesztett lett (jan. 19.), mert nem támogatták kellő lelkesedéssel a készülő lengyel hadjáratot.[87] De leváltották a Temesvárra kevéssel korábban kinevezett Deák Mehmedet és március 9-én Iszkendert is.[88] Így a régi — Bethlen által ismert és jórészt már „megdolgozott" — politikai elit lényegében elveszítette befolyását Isztambulban: pozícióikat majd csak Ali pasa nagyvezír halála után, 1621 elején tudták visszaszerezni. A régiek közül pusztán a Bethlennel amúgy sem szimpatizáló Eszad efendi sejhüliszlám őrizte meg posztját, de az új nagyvezír az ő véleményére sem sokat adott a döntések során.

A teljesen új helyzet — már csak a hatalmi átrendeződés zűrzavara miatt is — rövid távon kedvezett Bethlennek, hosszabb távon azonban inkább balul ütött ki: a korábban meglehetősen jelentéktelen Ali pasával a Habsburgok már kialakították saját kapcsolataikat, és így most inkább az ő pártjukat fogta, Bethlennel és terveivel kapcsolatban pedig meglehetősen szkeptikus volt.[89] A Mekkába küldött — de csak Üszküdárig jutó — szultáni nevelő, Ömer efendi ugyan most már támogatta volna az erdélyieket, de ragaszkodott Bethlen megkoronázásához, ami jogi alapot teremthetett volna a II. Ferdinánddal kötött béke felrúgásához. A Habsburg-diplomácia tehát jelentős sikereket ért el: a szultán és nagyvezírje nem állt egyértelműen Bethlen mögé, és ezzel számos

[84] *Schmidt Vilmos*: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához. 1–2. Századok 21. (1887) 115.

[85] ETA I. 123

[86] *Peçevî, I.*: Târîh i. m. II. 371.

[87] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 396.

[88] Topçular katibi i. m. 698. Deák Mehmed helyére egy bizonyos Ibrahim került. *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 400.

[89] *Uzunçarşılı, İ. H.*: Osmanlı i. m. 373–374.; *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 379–380., 388.

kétséget támasztottak az akcióval kapcsolatban. Bethlen annyi eredményt könyvelhetett el, hogy legalább nem vádolták a támadás miatt. (És II. Rákóczi György fejedelem későbbi esetét látva ez nem kis különbségnek mondható.) Később azonban sikerült megfordítani a helyzetet és kiépítenie az együttműködést az új nagyvezírrel, akinek halála után Bethlen már így írt: „Az fővezérnek halálán mennyit búsulok, meg nem írhatom, de Isten akaratja ellen nem tehetünk. Hoc opus hic labor, hogy kegyelmetek az új vezért, ha lehet, hasonló jóakarónkká tegye, úgy, hogy az német sarkából ki ne vesse."[90]

Ali pasa nagyvezír 1620-ban mindenesetre ahelyett, hogy támogatta volna az erdélyi fejedelmet nyugati irányú törekvéseiben, ismét a lengyel frontra vezényelte őt.[91] A fejedelem persze lekötöttségére hivatkozva most is kibújt a kötelezettség alól. Kezére játszott, hogy 1620 szeptemberében Gaspar Graziani moldvai vajda nyíltan fellázadt a Porta ellen, és lengyel csapatokat hívott be – így pillanatnyilag jóval nagyobb veszélyt jelentett, mint az erdélyi fejedelem. Iszkender pasának az elszakadó félben lévő Moldvát kellett visszaszereznie, már csak azért is, mert Graziani az ő pártfogoltja volt. Ezúttal valóban nagy győzelmet aratott a lengyelek felett Ţuţora (másként Csecsora) mezején (október 5–6.), a szeptember 17. óta tartó harcokban (miközben a menekülő Grazianival moldvai bojárok végeztek).[92] Ezzel Iszkender legalább kiköszörülte a csorbát a nem megfelelő fejedelem támogatása miatt – s nyilván felértékelődött a szemében Bethlen lojalitása.

Bethlen tehát 1620-ban sem kapott komolyabb portai segítséget, amiben nem kis része lehetett az irányában ellenséges érzelmeket tápláló budai pasának, Karakas Mehmednek, aki Vác elfoglalásával (1620. nov. 4.) igencsak nehéz helyzetbe hozta a fejedelmet.[93] Bethlen azonnal tiltakozott a Portán: „egynéhány száz Vácnál nagyobb kárt vallott hatalmas császár mostan, kinél mi többet ígértünk volt..."[94] Követe, Balassi Ferenc tárgyalt a nagyvezírrel és a szultánnal is, akik tagadták részességüket: „ez a mostani Vácnak véletlenül való megvétele így történt, kik mind a fővezér, s mind pedig császár felette igen búsulnak, esküsznek rettenetesen, hogy Isten őket úgy segélje, soha sem hírek, sem tanácsok nem volt, sem tudtak, sem pedig parancsoltak, melynek nagyobb bizonyságára mindjárást mázullá tevék a budai pasát. Császár fő kapudzsi basáját küldötte levelével, hogy menten hoznák be fogva, s megesküttt, hogy megöleti, avval bizonyítva meg, hogy nem akaratjából cselekedett [...], a budai vezírséget Mehmed pasának adták, mi úgy értjük."[95] Megerősítette ezt Ali pasa

[90] 1621. április 19. Bethlen Gábor követének, Rimay Jánosnak. ETA II. 397.; A korabeli Habsburg-diplomácia szerepére l. még *Reinhard Rudolf Heinisch*: Habsburg, die Pforte und der Böhmische Aufstand (1618–1620). I–II. Teil. Südost-Forschungen 33. (1974) 125–165. és 34. (1975) 79–124.

[91] Bethlen levele 1620. július 20.: Eudoxiu de Hurmuzaki: Documente privitoare la Istoria Românilor. XV/II. Bucureşti 1913. 868.

[92] *Bogdan, I.*: Documente privitoare i. m. 501–508.; *Peçevî, İ.*: Târîh i m. II. 372–374.

[93] A Habsburgok már 1619 végén felajánlották — a Bethlen kezében lévő — Vácot Karakas Mehmed pasának. Mehmed viselkedése már ekkor ellenérzéseket váltott ki a Portán. *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 368–370, 381–382.

[94] TMÁOT I. 252–258.

[95] Balassi Ferenc Bethlen Gábornak, Isztambul, 1620. december 1.: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 638–639.

nagyvezír is Bethlennek küldött levelében, s az ügy kivizsgálását és a felelősök megbüntetését ígérte.[96] A vizsgálat a jelek szerint nem haladt túlságosan gyorsan, de végül 1621 februárjában Karakas Mehmedet leváltották, és helyére Szúfi Mehmed pasát, a korábbi — és történetünkből már jól ismert — kajmakámot állították, aki több megszakítással 1626-ig, haláláig irányította a tartományt.[97] Ő, mint láttuk szintén nem szimpatizált az erdélyi fejedelemmel; a Porta tehát lényegében továbbra is gáncsolta Bethlen terveit.

Vác bevétele mindenesetre nem volt váratlan esemény, a Duna-parti erődítmény kérdése már a zsitvatoroki békétől kezdve borzolta a kedélyeket. A törököknek nagyon fájt az egyszer már birtokolt, jelentős vámbevételekkel bíró, ráadásul Buda északi előterét védő vár és város elvesztése, amelyet a Habsburgok többször is felajánlották az oszmánoknak – Erdély feletti uralmukért cserébe.[98] 1619 szeptemberében, amikor Bethlen királyságba előretörő csapatai elfoglalták Vácot is, Karakas Mehmed budai pasa úgy vélte, hogy a korábbi megállapodások értelmében a vár közvetlenül török kézbe fog kerülni, ezért Vác alá vonult.[99] Feltehetőleg azonban nem volt portai megerősítése, és látván a magyarok ellenállását, nem kezdett ostromot. (Gürdzsí Mehmed másodvezír csak „bolond eb"-nek nevezte, hogy egyáltalán megpróbálkozott, és állította, hogy az akció a Porta tudta nélkül történt. Így már ekkor felmerült Karakas leváltása.[100]) A veszélyt persze Bethlen is érezte, ezért egyrészt utasította váci őrségét a kitartásra, másrészt isztambuli követei révén kívánta elérni a város saját fennhatósága alatti biztosítását.[101] A helyzetet nehezítette, hogy az amúgy is elvesztett, kezükből kicsúszott Vácot a Habsburgok újra felajánlották az oszmánoknak, immár azért cserébe, ha az oszmánok felhagynak Bethlen támogatásával. 1620 augusztusában a török nyomást látva már Bethlent is foglalkoztatta Vác átadásának gondolata, amelyet persze számos feltételhez kötött: Bécs ne egyezkedjen az oszmánokkal Erdélyről, ő maga kapjon tetemes segélyhadat, és ne legyenek további igények.[102]

Karakas Mehmed mindenesetre a Habsburg-ígéreteket hangoztatva vette be a várat, de minden bizonnyal portai támogatása is lehetett — legalább bizonyos körök részéről —, mert önállóan aligha mert volna ilyen horderejű döntést

---

[96] TMÁOT I. 258–260. A levél datálása sérült, 1620 és a *muharrem* hónap neve vehető ki. A muszlim időszámítás 1030. évének *muharrem* hónapja 1620. november 26-tól december 25-ig tartott.

[97] *Gévay A.*: A' budai i. m. 25.

[98] A Habsburg-ajánlatokról Szabó Péter értekezett 2008. szeptember 19-én, az esztergomi irodalomtörténész konferencián Az erdélyi fejedelmek ideológiai és „jogi" érvei a hódoltsági határok megőrzésére és befolyásolására címmel tartott előadásában.

[99] Bethlen állítása szerint 1619 kora őszén a nagyvezír már bejelentette igényét a várra. ETA I. 324–332.

[100] *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 379–382.

[101] Borsos Tamás már 1619. november 3-án tárgyalt a kajmakámmal Karakas Mehmed akciójáról. A kajmakám szerint a pasa Bethlen kedvéért nem vette be a várat, mire Borsos így válaszolt: a fejedelem „nem egy várat ad a szultánnak, hanem egy országot." Ekkor is előkerültek a városra vonatkozó Habsburg-ígéretek. *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 368–370.

[102] 1620. augusztus 20-ai utasítása követének, Rimay Jánosnak: ETA I. 321–324.; 1620. szeptember 17-ei utasítása Rimaynak: ETA I. 324–332.

hozni, majd továbbra is dacolni a fejedelemmel.[103] Másrészt „megbüntetésének" csekély volta is valamiféle portai támogatásra, intrikára vall: a nagyvezír minden bizonnyal szándékkal akadályozta, lassította Bethlen nyugati terveit.

Bár a várfoglalásnak komoly következményei lettek az alsó-magyarországi nemesség köreiben, az erdélyi fejedelemnek tulajdonképpen ekkor is szerencséje volt. Ahogy Rimay János fogalmazta Thurzó Imrének: „talán jobb volt az dolognak így lenni, hogynem magunk resignáltuk volna kézhez..."[104]

Bethlen igyekezett kihasználni a kialakult helyzetet a Portán: a következő esztendőre végül nagy nehezen fegyveres támogatást eszközölt ki.[105] 1621 januárjában Bethlen István Iszkender pasával együtt már az akkermanni táborban szemlélte meg a kijelölt segélyhadakat.[106] Úgy tűnik, a két politikus az 1620. évi átmeneti elhidegülés után újra közös akcióra készülődött. Ebből azonban már nem lett semmi: Iszkender hamarosan, 1621 elején elhunyt. (Egy eddig ellenőrizhetetlen forrás szerint saját szolgája gyilkolta meg.[107]) Halálával az erdélyi ügyek egyik legjobb ismerője, egy az erdélyi fejedelemmel szorosan összefonódó pályájú török pasa távozott az oszmán politikai élet színpadáról. Azt, hogy ez idő tájt Bethlen végig rettegett „szerelmes barátjától", jól mutatja az a mondat, amelyben haláláról emlékezett meg: „[Az Úr] ím most is legnagyobb ellenségemet, Szkender pasát kitörlötte az életből."[108]

Zárásképpen csak egyetlen gondolatot szeretnék felvetni: Iszkender eddig kevéssé ismert származásának ügyét. A török források hallgatnak róla, így valószínű, hogy alacsony sorból emelkedett meglehetősen magasra. Egy 2006-ban megjelent — lábjegyzeteket nem tartalmazó — bosnyák életrajzgyűjtemény szerint azonban Pecsevili ('pécsi') Iszkender pasának is nevezték. A jól értesült szász történetíró, Georg Kraus ennél is tovább ment. Ő úgy tudta, hogy pécsi magyar volt, és egy anekdotát is elmesélt ezzel kapcsolatban. Amikor Péchi Simon erdélyi kancellár követségben járt Iszkendernél, állítólag a pasa e szavakkal fogadta: „Péchi Simon, te pécsi magyar vagy. Születésem szerint én is magyar volnék, a te földid."[109] Máshol pedig így fogalmazott a krónikás: Iszkender „magyarnak született és pécsi származású volt."[110] Ezen állításokat részint megerősíti Bethlen egyik levele is, amely szerint Naszúh pasa nagyvezírrel folytatott tárgyalásai során maga Iszkender tolmácsolt neki.[111] Mindezek alapján könnyen lehetséges, hogy az erdélyi Bethlen Gábor egyik legjelentősebb portai pártfogója — a szintén magyar származású Deák Mehmed és a beszédes nevű Madzsarogli (Magyarogli, azaz 'magyar-fi') Ali pasa mellett — egy pécsi magyarnak született oszmán főember volt. Ennek ismeretében különleges, bár ne-

---

[103] Például visszatartotta a fejedelemhez érkező portai leveleket (ETA I. 346–359.), továbbá hódoltatta Hont, Nógrád és Bars megyét (Bethlen Gábor portai követéhez, 1620. december 8.: ETA I. 337.).

[104] Rimay János összes művei. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 363–364. (1620. nov. 29.)

[105] Bethlen Gábor krónikásai i. m. 144–145.

[106] Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 242.

[107] *Vedad Biščević*: Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878). Sarajevo 2006. 160.

[108] Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 250.

[109] *G. Kraus*: Erdélyi krónika i. m. 93.

[110] Uo. 87.

[111] Bethlen Gábor levelei i. m. 210.

hézségektől korántsem mentes, összességben mégis eredményes politikai együttműködésük talán még érthetőbbé válik.

Tanulságok

Tanulmányom egy sok tekintetben egymásra utalt erdélyi és oszmán politikus-páros, Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) és Iszkender pasa (1613–1621) közös történetének vázlatát mutatta be, annak előnyeivel és buktatóival együtt. Figyelemreméltó szoros kapcsolatuk, karrierjük és sorsuk összekapcsolódása. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy Iszkender nem tartozott az Oszmán Birodalom szűkebb vezető köreihez: mindössze nyolc évig viselte a pasai méltóságot, és sohasem lett belőle vezír. Állomáshelyeiből viszont látható, hogy Isztambulban a balkáni és a magyar ügyek specialistájának tekintették. Bethlenhez fűződő kapcsolata erősen kihatott politikai pályafutására is, mint a fenti példák mutatják, erősen függött védence „viselkedésétől". Bethlen oszmán kapcsolatrendszerében viszont sokkal súlyosabb szereplők is akadtak, így Iszkender manőverei természetesen nem határozták meg kizárólagosan politikai helyzetét a birodalmon belül. Mindennek ellenére a fejedelemnek nem volt tanácsos magára haragítania a magyar, majd a lengyel végeken szolgált pasát, aki sok kellemetlenséget okozhatott neki. Kapcsolatuk közös kockázatot, de közös lehetőséget is jelentett.

Mindezek általánosságban arra figyelmeztetnek, hogy a török vazallus erdélyi fejedelmek 17. századi politikáját nehezen érthetjük meg az oszmán belpolitika, valamint a román vajdaságok és a hódoltsági hatalmi viszonyok alapos ismerete nélkül. Látnunk kell, hogy egy-egy esemény hogyan érintette az oszmánok érdekeltségit, és célszerű azt is megtudnunk, hogy az ugyancsak megosztott oszmán belpolitikai élet mely csoportjai sorakoztak fel egy ügy mögött vagy éppen ellene. S bár a kapcsolatok többnyire hosszú időre fennmaradtak, egymás támogatásának vagy gáncsolásának kérdése mindig az aktuális érdekektől függött.

ISKENDER AND GÁBOR BETHLEN: THE PASHA AND THE PRINCE

by Balázs Sudár
(Summary)

The study overviews the twin careers of prince Gábor Bethlen (1613-1629) and of the Ottoman Iskender pasha (1613-1621), two politicians whose histories joined each other at several points, involving both mutual advantages and setbacks. Their close relationship, and their intertwining careers and lives are certainly worthy of attention. It has to be remarked, however, that Iskender pasha did not belong to the narrow political elite of the Ottoman Empire: he bore the office of pasha for a mere eight years, and was never appointed as vizier. Yet the stations of his career clearly show that in Istambul he was regarded as a specialist of Balkan and Hungarian affairs. His relationship with Bethlen strongly influenced his own political career, which, as proved by the examples presented in this study, depended to a great extent upon the „behaviour" of his protégé. As for Bethlen, his network of Ottoman connections included persons of much bigger political influence than that of Iskender, and so the manoeuvres of the latter by no means determined exclusively his position within the empire. Nevertheless, it was highly advisable for the prince of Transylvania to remain on

good terms with the pasha who served on the Hungarian and then the Polish marches, for he was able to cause a good deal of problems. Their relationship involved both common risks and common advantages.

All this serves as a general warning against trying to understand the policies of the 17th-century princes of Transylvania as Ottoman vassals without a profound knowledge of Ottoman domestic policies and of the power structures in the Romanian principalities and Ottoman Hungary. In each case it has to be considered how a given event affected Ottoman interests, and it is also worth knowing which groups of a divided Ottoman domestic elite aligned themselves with a certain case, and which opposed it. For, although the relations normally survived for a long time, whether the two persons concerned mutually supported or hindered each other always depended upon the actual state of interests.

Horn Ildikó

A FEJEDELMI TANÁCS BETHLEN GÁBOR KORÁBAN[1]

A Bethlen Gáborról szóló, gazdag és szerteágazó irodalom igen kevés útmutatással szolgál a fejedelem politikusgárdájára, ezen belül a tanácsi testületre vonatkozóan. Elsősorban az erdélyi kormányzattörténet kimagasló kutatója, Trócsányi Zsolt nyújt fogódzót, aki 1980. október elején, Bethlen Gábor születésének 400. évfordulóján, a debreceni tudományos konferencián tartott előadásában, majd referátumának e folyóirat hasábjain közölt tanulmányváltozatában foglalta össze mindazt, ami a mai napig ismert Bethlen vezető politikusairól és hivatalszervezetéről.[2] Előadásának tömör megfogalmazása szerint Bethlen harminc tanácsosának többsége, tizenkilenc személy a „régi" arisztokráciához tartozott, velük szemben állt a katonai vagy hivatali érdemeik révén újonnan felemelkedők kategóriája, a maga hét tanácsosával. A fejedelmi tanácsban mégsem a rendi stabilitást képviselő „régi" arisztokrácia került erőfölénybe, hanem a katonai és kormányzati kulcspozíciókat elfoglaló *homo novus*-csoport. Ezt a jelenséget Trócsányi a Báthory-korszakban megjelenő tendencia továbbélésének tartotta.[3]

A végső konklúzióban Trócsányi Zsoltnak teljes mértékben igaza van. Sommás megállapításai azonban több, újragondolásra érdemes kérdést vetnek fel: például meg kell határozni az erdélyi arisztokrácia fogalmát, és ezen belül újra kell definiálni a Trócsányi generációja által használt „régi arisztokrácia" kifejezést.[4] Mindezen túl a Bethlen-kori politikai elit megérdemel egy részletes ismertetést és elemzést is.

A fejedelmi tanács átalakítása

A tanács működését — személyi összetételének változásait követve — három korszakra bonthatjuk. Az első Bethlen 1613. októberi fejedelemmé válasz-

[1] A tanulmány az OTKA NK 81948 számú kutatási pályázat támogatásával készült.

[2] *Trócsányi Zsolt*: Bethlen Gábor hivatalszervezete. Századok 115. (1981) 698–702. A konferencia esztendejében megjelent monográfiájában pedig a fejedelemkor teljes tanácsosi névsorát és az intézmény hatáskörét is bemutatta. *Uő*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 22–36, 46–53.

[3] *Trócsányi Zs.*: Bethlen Gábor hivatalszervezete i. m. 698–699. A *„régi" arisztokrácia* kifejezést — így idézőjellel — Trócsányi alkalmazta, és mivel az ő nézetét foglaltam össze, ebben az esetben én is ily módon használtam.

[4] Mivel tanulmányom Trócsányi Zsolt eredményeit az azóta eltelt három évtized kutatásainak megfelelően egyes pontjain módosítja, más pontokban pedig kiegészíti, itt kívánom külön hangsúlyozni, hogy munkásságát elvitathatatlanul úttörő jellegűnek és nagyszabású kutatói teljesítménynek tartom. Ma már tévesnek minősíthető állításai kizárólag abból fakadtak, hogy az akkori kutatási módszerek és az akkori ismeretek — amelyeknek nagy részét éppen ő tárta fel — csak az adott következtetések levonását tették lehetővé.

tásától 1616-ig tartott, a második 1616 és 1622 közé tehető, és végül uralkodásának utolsó hét éve alkotja a harmadik korszakot. A testület létszámában és összetételében a legtöbb változás az első két szakaszban történt, de ezek jellege és előidéző okai között lényegi különbségek fedezhetőek fel. Bethlen első éveiben minden váltás mögött tudatos politikai döntés húzódott, míg a második és harmadik korszakban — egy esetet, Péchi Simon kiiktatását leszámítva — a változtatások külső kényszerítő körülmények, azaz a tanácsurak halála miatt történtek.

Az elemzés szempontjából tehát a legizgalmasabb időszak Bethlen uralkodásának első három esztendeje. Már rögtön az első, legegyszerűbb feladat — hogy megállapítsuk, kik és egyáltalán hányan voltak ekkor a tanács tagjai — meglepő eredményt tartogat. Mivel Bethlen Gábor a jól ismert, különleges körülmények között nyerte el a fejedelmi címet, a rendek sokkal körültekintőbben és részletesebben fogalmazták meg választási feltételeit, mint elődeiét. Míg Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor esetében meg sincs említve a tanács, Bethlen kondícióiban két pont is ezzel a kérdéskörrel foglalkozott. Eszerint a testületben mindhárom nemzetnek helyet kellett kapnia, ám az arányokról nem rendelkeztek. Az új fejedelmet kötelezték, hogy nagy horderejű belpolitikai döntések, diplomáciai lépések, nagyobb adományok és főtisztek kinevezése ügyében a tanács tudta nélkül ne cselekedjék. A tanácsuraknak biztosították a büntetlen, szabad szólás jogát, de egyúttal a fejedelem is megkapta azt a lehetőséget, hogy megfelelő bizonyítási eljárás után az országra veszedelmet hozó, tudatosan ártó tanácsurait a legszigorúbb büntetéssel illesse.[5]

A kondícióknak megfelelően Bethlen Gábor késedelem nélkül hozzálátott a tanács felállításához. Rögtön a fejedelemválasztó országgyűlésen törvény született az előző uralkodó, Báthory Gábor „gonosz és hamis" tanácsurainak megbüntetéséről, akiknek ártalmas tanácsai miatt jutott a fejedelemség „ez szörnyű veszedelembe."[6] Bethlen lehetőséget kapott tehát, hogy bizonyítva felelősségüket, a számára nem kívánatos tanácsurakat félreállíthassa. A határozat szigorát azonban már a következő, négy hónappal későbbi, medgyesi országgyűlés enyhítette: „az mint akkor az tanácsok felől indifferenter íratott volt articulus, az az clausula, hogy némely tanácsok, most distinctiót tegyen közöttök."[7] A sietős korrekcióból akár arra is következtethetnénk, hogy Bethlennek a tanácsot átformáló törekvése futott gyorsan zátonyra. Az események mögé nézve azonban egyértelműen kiderül, hogy Báthory Gábor időközbeni meggyilkolása és Bethlen külpolitikai szándékai változtatták meg az 1610 és 1612 közötti események interpretációját, és helyezték át a felelősség súlyát a tanácsosokról a megölt fejedelemre.

---

[5] Approbatae Constitutiones. Pars II. Titulus I. Articulus III., IV. és XIII. pont. Magyar Törvénytár 1540–1848. évi erdélyi törvények. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1900. 29–30.

[6] Az 1613. október 21–29. között tartott kolozsvári országgyűlés 18. cikkelye: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. [a továbbiakban EOE] VI. (1608–1614) Bp. 1880. 362.

[7] 1614. február 24–március 16. közötti medgyesi országgyűlés 10. cikkelye: EOE VI. 416.

Mindezek hátteréről később még részletesebben is szó lesz, most azonban nézzük meg, kiket érinthettek a nevezett törvények, milyen viszonyban álltak Bethlennel, és tanácsosi pályájukat hogyan befolyásolta a hatalmi váltás. Uralkodásának utolsó hónapjaiban Báthory Gábor politikáját, személyi kapcsolatainak és táborának alakulását nemcsak a változások gyorsasága és szinte áttekinthetetlensége, hanem a megfelelő források hiánya miatt is igen nehéz rekonstruálni. Jelenlegi ismereteink szerint 1613 őszére mindössze hét olyan tanácsúr maradt, aki szerencsésen túlélte az eseményeket, és tisztségétől sem fosztották meg: Rhédey Ferenc, a Kamuthy fivérek: Farkas és Balázs, Erdélyi István, Alia Farkas, Keresztessy Pál és Wesselényi István. Rhédey Ferencet külön kell választanunk a többiektől, hiszen Bethlen sógoraként a legszűkebb rokoni és bizalmi körbe tartozott. Kapcsolatuknak hosszú távon még az sem ártott, hogy Rhédey végig hű maradt Báthory Gáborhoz, és csak akkor csatlakozott sógorához, amikor az országgyűlés 1613 októberében Báthory helyett Bethlent választotta meg Erdély fejedelmének.[8]

A többi tanácsurat két csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy Bethlennel együtt kezdték-e meg tanácsosi pályafutásukat, vagy pedig már Bethlen 1612. évi kimenekülése után kerültek a testületbe. Rhédeyn kívül egyedül Kamuthy Farkas volt már Báthory 1608. évi trónra léptétől a tanács tagja. Nem túl közeli, de számon tartott rokonságban állt az új fejedelemmel, ráadásul Székely Mózes halála (1603) után együtt élték meg a török emigráció éveit. Ám az 1612 után a tanácsba kerülő öt politikusnak sem kellett komolyan aggódnia Bethlen Gábor visszatérése miatt. Alia Farkas és Keresztessy Pál katonai téren nyújtott teljesítményüknek köszönhetően jutottak politikai pozíciójukba, pályájuk számos ponton együtt haladt Bethlenével, és tanácsosi tevékenységük sem kompromittálta őket. Kamuthy Balázs korábban szintén Bethlen köréhez tartozott, ráadásul ő testvére pártfogására is számíthatott.[9]

A fennmaradó két tanácsúr, Erdélyi István és Wesselényi István helyzete azért volt sajátos, mert egyértelműen családjuk gazdasági és társadalmi súlya, nem pedig politikai állásfoglalásuk és tevékenységük juttatta őket a tanácsba. Wesselényi 1613-ban már tudatosan távol is tartotta magát az eseményektől, többnyire magyarországi birtokain tartózkodott. Erdélyiről szintén nem került elő eddig egyetlen adat sem, amely azt mutatná, hogy markáns szereplője lett volna Báthory Gábor utolsó hónapjainak.[10] A tartózkodás és az óvatos kivárás

[8] Bár hosszú távon valóban zökkenőmentes volt Bethlen és Rhédey viszonya és együttműködése, 1613 őszén azonban Bethlen nem értett egyet Rhédey politizálásával, miként ez feleségének, Károlyi Zsuzsannának írt leveléből kiderül: „Rédai Ferencz nem gondolván meg az országnak Báthory miatt való rettenetes veszedelmét, ország kárával Váradban bebocsátotta, kiért az egész ország igen haragszik reá." *Komáromy András:* Rhédey Ferenc váradi kapitány. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 170–190., 322–246., 424–468., a vonatkozó rész: 441.

[9] A pályafutásaikra és minden további tanácsúr életére, tevékenységére vonatkozó adatokat l. *Horn Ildikó*: A fejedelmi tanácsosok adattára. In: Erdélyi méltóságviselők Bethlen Gábor korában. I. Fejedelmi tanácsosok, főispánok, székely főtisztek. Szerk. Balogh Judit – Horn Ildikó. https://sites.google.com/site/transylvaniaete/hot-news-1/erdelyimeltosagviselokbethlengaborkoraban (a letöltés ideje: 2011. jún. 30.)

[10] *Deák Farkas:* A Wesselényi család őseiről. (Értekezések a történettudományok köréből VII.) Bp. 1878. 33–42.

jellemezte, a fejedelemválasztó országgyűlésen is csak akkor jelent meg, amikor már Báthory Gábor halálhíre megérkezett. Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy a Báthory Gábortól megörökölt hét tanácsúr elfogadása egyáltalán nem jelentett Bethlen számára elfogadhatatlan kompromisszumot, és ennek megfelelően 1613 októbere után is meg tudták őrizni helyüket a politikai palettán. Egyedül Wesselényi jelentett kivételt, de ő sem Bethlen miatt, hanem önként, saját döntéséből magyar-, illetve lengyelországi birtokaira vonult vissza, és erdélyi politikai tevékenységét teljes mértékben feladta.

A továbbiakban azt kell vizsgálnunk, hogy kikkel teljesedett ki igen gyorsan tizenkét főre a testület. Bethlen Gábor tanácsával a forrásokban legelőször mindjárt a megválasztásával kapcsolatban, 1613. október 23-án találkozunk. Az országgyűlésen részt vevő egyik szász követ, Andreas Hegyes jegyezte fel diáriumában, hogy Iszkender pasa[11] a választási ceremónia során tizenkét tanácsúrnak kaftánt adományozott.[12] Ebből arra következtethetünk, hogy már a fejedelemválasztás pillanatában felállt a tizenkét fős tanácsadó testület, és tagjai jelen is voltak az országgyűlésen. Ha azonban rekonstruálni akarjuk, pontosan kikről volt szó, komoly problémákba ütközünk.

Bethlen korára már kialakult az a gyakorlat, hogy uralkodóváltáskor a tanácsurak nem veszítik el pozíciójukat, önként természetesen lemondhatnak, de az új fejedelem csak nyomós indokkal, törvényes úton, az országgyűlés közreműködésével távolíthatja el őket a tanácsból. Elvben tehát joggal feltételezhetnénk azt, hogy Báthory Gábor korábbi hét tanácsurát az említett tizenkét fő között találjuk, közülük azonban háromról biztosan tudjuk, hogy nem voltak jelen a választási ceremónián. A már említett Hegyes-naplóban olvashatjuk ugyanis azt is, hogy Alia Farkas és Erdélyi István csak október 29-én — miután Báthory fejedelem Váradon történt meggyilkolásának híre Kolozsvárra ért — csatlakozott a gyűléshez.[13] Wesselényi István pedig még ekkor is magyarországi birtokán tartózkodott, őt 1614 januárjában szólította fel Bethlen arra, hogy térjen vissza Erdélybe, és tegyen eleget tanácsosi kötelezettségeinek.[14]

Ki lehetett viszont akkor az a tizenkét politikus, akiket Iszkender pasa Bethlen tanácsosaként „megkaftánozott"? A diárium csak egyetlen embert említett név szerint, nem meglepő módon a testületbe újonnan bekerülő szász po-

[11] Pályájára és Bethlennel való kapcsolatára l. részletesen *Sudár Balázs* e számbeli írását.

[12] Diarium des Andreas Hegyes. In: Quellen zur Geshcichte der Stadt Kronstadt V. Chroniken und Tagebücher II. Brassó 1909. 479.

[13] Uo. 480.

[14] „Hogy azért ez kicsin állapatunkban fejedelemségünkben, kire az úristennek gazdag kegyelmességéből az egész országunkbeli statusoknak szabad választásából hivattattunk, Kegyelmed istenünkhez való szép háládatos áldásival szerencséltet és üdvözöl bennünket, Kegyelmedtől felette kedvesen vettük... Mivel penig magunk is enni időtől fogva hazánknak határi kívül lévén sok búdosásunk után az úristen édes nemzetünk közzé békességesen vissza hozván, Kegyelmed is viszont sok időtől fogva országunk kívül lévén, mind azért s mind penig az régi egymás közt való megerősíttetett szép ismeretségért, szövetségért kívántuk volna, hogy ha Kegyelmed is tanácsunk közt és ennek ez szegény országnak több oszlopi között, annyira való egésséges állapatja lévén, láthatjuk vala, kire ugyan intjük s kérjük is felette szeretittel Kegyelmedet ..." Bethlen Gábor Wesselényi Istvánnak. Szeben, 1614. jan. 15.: Bethlen Gábor politikai levelei. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár (1885) 216.

litikust, Johannes Benknert.[15] A többi tanácsurat Bethlen Gábor 1613 novemberében és decemberében kelt adományleveleiben és diplomáciai irataiban szereplő nevek és címzések alapján lehet azonosítani: 1. Rhédey Ferenc,[16] 2. Kákonyi István,[17] 3. Búni Bethlen Farkas,[18] 4. Gyerőffy János,[19] 5. Kassai István,[20] 6. Balássy Ferenc,[21] 7. Kemény Boldizsár,[22] 8. Sarmasághy Zsigmond,[23] 9. Kamuthy Farkas, 10. Kamuthy Balázs, 11. Keresztessy Pál, 12. Johannes Benkner.

Kérdés viszont, mi történt a távolmaradó három tanácsúrral. Semmilyen adat nem szól arról, hogy megfosztották volna őket a rangjuktól, erre törvényes keretek között nem is volt lehetőség. Az sem valószínű, hogy az ekkor megszülető, Báthory Gábor tanácsosainak felelősségét firtató törvény kifejezetten ellenük íródott volna. Alia Farkas és Erdélyi István csupán a gyűlés elejéről hiányozott, az utolsó két hét munkálataiban már ők is részt vettek. Wesselényi pedig a fejedelemválasztásról értesülve, nem késlekedett rögtön gratulálni, és levélben köszönteni az új uralkodót. A nevezett törvénycikk sokkal inkább arra szolgált, hogy a már elhunyt tanácsurakra, Imreffy Jánosra, Kornis Boldizsárra és másokra hárítsa a felelősséget, így mosva tisztára bizonyos személyeket, például magát Bethlent és a visszafogadott katolikus főurakat. Az artikulusban ugyanakkor benne volt az a lehetőség is, hogy az ekkor — a tizenkét jelenlévő és a három távol lévő tag miatt — már tizenöt fős tanácsot esetleg később szűkíteni lehessen. A következő néhány hónap történései viszont egyelőre éppen ellenkező tendenciát mutattak: amellett, hogy a következő országgyűlésen hozott törvénycikk szerint 1614 elején Bethlen nem kívánta firtatni az előző korszak tanácsurainak felelősségét (vagy legalábbis nem azokét, akik végig kitartottak

---

[15] Johannes Benkner tanácsosi pályafutásának kiváló feldolgozása: *Cziráki Zsuzsanna*: „Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk". Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején. PhD-disszertáció. Szeged 2010. 109–154. http://www2.arts.u-szeged.hu/tdi/cziraki.pdf (a letöltés ideje: 2011. jún. 6.), valamint l. még *Cziráki Zsuzsanna* e számbeli írását.

[16] Rhédey Ferenc tanácsos, aranysarkantyús vitéz, bihari főispán, váradi főkapitány, 1613. december 14.: Magyar Országos Levéltár, Budapest, F 1, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii 10. k. 49–50. [a továbbiakban MOL F 1 LR]

[17] Kákonyi István neve mellett egyedül a belső tanácsosi cím áll első ismert említésekor, 1613. december 6-án. MOL F 1 LR 10. k. 21.

[18] Bethlen Farkas tanácsos, az udvari had főkapitánya és küküllői főispán címekkel először említve 1613. december 2-án: MOL F 1 LR 10. k. 80–81.

[19] Gyerőffy János tanácsosként és kolozsi főispánként szerepelt először 1613. december 1-jén. MOL F 1 LR 10. k. 16–17.

[20] Kassai István jogügyigazgatói beosztása mellé kapta meg a tanácsúri rangot, első ismert említése: 1613. nov. 12. MOL F 1 LR 10. k. 34.

[21] Balássy Ferenc első tanácsúri említését Trócsányi Zsolt 1613. október 29-ére tette egy a keresdi Bethlen család levéltárában látott, pontos jelzettel nem hivatkozott levél szerint. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 100.: 27. sz. jegyz.

[22] Kemény Boldizsár 1610. nov.: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 105.: 247. sz. jegyz.

[23] Szintén tanácsúrnak címezték 1613. november 11-én a II. Mátyás magyar királyhoz, Bécsbe küldött követség egyik tagját, Sarmasághy Zsigmondot, aminek az a pikantériája, hogy hivatalosan ő ekkor még száműzve volt Erdélyből, az ellene 1610-ben és 1612-ben hozott hűtlenségi ítéleteket ugyanis csak az 1614. évi februári országgyűlés oldotta fel. EOE VI. 381.

elődje mellett), mind a tizenöt tanácsurát adományokban részesítve megtartotta hivatalában, sőt a fejedelmi tanácsot még további új tagokkal bővítette.

Így került a testületbe Péchi Simon, aki 1614 áprilisában már belső tanácsosi és kancellári címet[24] viselt, valamint az 1614. februári országgyűlés után Cserényi Farkas, Kendy István, Kornis Zsigmond és Szilvássy Boldizsár, akik ellen az 1610-ben, illetve 1612-ben hozott elmarasztaló és száműzetésüket kimondó ítéleteket ekkor megsemmisítették.[25] 1615 elején Bethlen két újabb tanácstagot nevezett ki, Mikola Jánost és a szász Koloman Gotzmeistert. Ezzel a tanács létszáma 1615-re már huszonkét főre növekedett, illetve a valóságban csak huszonegyre, mert Wesselényi István ekkorra már — tisztségeiről lemondva — kiköltözött Magyar Királyságban fekvő birtokaira.[26]

Írásban ugyan még nem kodifikálták, de a gyakorlatban — miként maga a Hegyes-diárium adata is jelzi — ekkorra már kialakult az a szokás, hogy a tanács tizenkét főből áll. Így ez a huszonegy fős létszám teljesen új és példa nélkül álló jelenség volt. Mivel magyarázhatjuk, hogy Bethlen Gábor ilyen mértékben felduzzasztotta tanácsát? Nyilván az eseményeknek meg volt a maguk sajátos ritmusa, kezdve attól, hogy a török segítséggel trónra jutó fejedelem részben presztízsből, részben pedig a vele szemben támasztott rendi elvárásoknak megfelelően ragaszkodott ahhoz, hogy uralkodásának első pillanatától, mintegy legitimálva a hatalmát, tizenkét tanácsúr legyen körülötte. Viszont az óvatosságból egy ideig távolmaradó, vele egyébként sem ellenséges érzületű, három tekintélyes tanácsurat sem volt érdeke maga ellen fordítani, míg a korábban proskribált, de Bethlen alatt amnesztiát kapó főuraknak nemcsak elkobzott birtokaikat, hanem elvett méltóságaikat is vissza kellett adni. Bethlen azonban sokkal tudatosabb államférfi volt annál, hogy csupán az események gyorsulási ereje sodorja, így döntései mögött mindig meg kell keresnünk a határozott politikai szándékot is.

A tanácson belül két jól elkülöníthető csoportot találunk. Az egyik, vallási és politikai nézeteiket tekintve teljesen homogén társaságot azok a katolikus főurak — Kendy István, Sarmasághy Zsigmond, Szilvássy Boldizsár[27] és Kornis Zsigmond[28] — alkották, akik 1607–1608 táján kerültek kulcspozíciókba, és 1610-ben elsőként fordultak szembe Báthory Gábor politikájával. Akkori kiiktatásukban Bethlen nemcsak vezető szerepet játszott, hanem elkobzott birtokaik jelentős részét is ő szerezte meg. A közöttük húzódó ellentét élét nem tompította, hogy 1612 után ő is hasonló sorsa jutott. Ennek ellenére Bethlen volt az, aki

[24] Péchi Simon 1614. április 8-án belső tanácsos, kancellár, fejedelmi biztos MOL F 1 LR 10. k. 225–228.

[25] EOE VI. 416–418.

[26] Öccse, Wesselényi Pál Közép-Szolnok vármegyei főispáni kinevezése 1614. május 14-én: MOL F 1 LR 10. k. 185. A birtokok megosztása: MOL E 148, Magyar Kamara Archívuma, Neoregestrata acta Fasc. 754. Nr. 28.

[27] Pályafutásukra vonatkozó adatokat l. *Horn I.*: A fejedelmi tanácsosok adattára i. m.

[28] Kornis Zsigmond helyzete annyiban speciális, hogy ő az 1610. évi eseményekben nem volt még főszereplő, de megörökölte bátyjai (a kivégzett Boldizsár és a széki merénylet során lelőtt György) helyét és szerepét. *T. Orgona Angelika*: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k.–1648). PhD-disszertáció. Bp. 2007. 143–148. http://doktori.btk.elte.hu/hist/orgona/disszert.pdf (a letöltés ideje: 2011. június 10.)

jól átgondolt politikai érdekektől vezetve visszasegítette egykori ellenfeleit a hatalomba.

1613 őszén Bethlen Gábornak szüksége volt a Magyarországra menekült katolikus főurak támogatására, hiszen az erdélyi politikusok közül egyedül ők élvezték a Habsburg-udvar bizalmát. II. Mátyás császár és király ellenségesen fogadta a töröktől támogatott Bethlen fejedelmi törekvéseit, sőt ismét felvetődött a fegyveres beavatkozás gondolata. Bethlen felmérte, hogy ha el akarja fogadtatni magát a Habsburg-udvarral, célszerű megnyernie a bécsi udvar által anyagilag támogatott, de korábbi életszínvonalukhoz mérten Magyarországon igen méltatlan és szegényes körülmények között élő, emigráns katolikus főurakat. Az egyezség gyorsan megszületett: Bethlen teljes amnesztiát ad a száműzötteknek, lehetőséget teremt elkobzott jószágaik, ingó vagyonuk visszaadatására és visszaszerzésére, valamint kárpótolja őket egyéb veszteségeikért is. Cserébe Kendyék segítik Bethlen elfogadtatását a Habsburg-udvarban és a királysági közvélemény előtt.[29] Kornis Zsigmond, Sarmasághy Zsigmond és az időközben elhunyt Sennyey Pongrác helyére lépő fia, Sennyey Sándor 1613 októbere és 1614 februárja között hatalmas propagandamunkát fejtettek ki Bethlen érdekében. Arról próbálták meggyőzni a bécsi udvart, hogy Bethlen — oszmánok által támogatott trónfoglalása ellenére — nem teszi törökké Erdélyt, sőt egyedül ő mentheti meg. Mint Kornis írta II. Mátyás erdélyi szakértőjének, a szatmári főkapitány (1609–1618) Dóczy Andrásnak: „Soha [...] erdélyi fejedelemhez jobb szívvel török császár nem volt, mint ez a mostani. Urunkhoz, ő Nagyságához igen nagy hitben vagyon; igen nagy dolgot vihet véghez ő Nagysága, ha akarja."[30]

A két fél tehát politikai kompromisszumot kötött, amely az akkori helyzet szerint hosszabb távon egyaránt torkolhatott tartós együttműködésbe vagy újabb konfrontációba. Bethlen már megválasztása előtt felvette a kapcsolatot a magyarországi emigráns csoport egyes tagjaival, és éppen az ő részéről hangzott el a teljes politikai rehabilitáció ajánlata. Pontosan tudta tehát, hogy volt ellenfelei akár potenciális szövetségesként, akár potenciális ellenfélként, de benne lesznek majd az újraformált fejedelmi tanácsban. Ha megnézzük a számadatokat, akkor azt látjuk, hogy a visszafogadott főurak, illetve a Báthory Gábortól hátramaradt tanácsosok — egy hely kivételével — már ki is töltötték a fejedelmi tanács szokásos létszámkeretét. Előéletüket tekintve pedig, éppen azok a politikusok kerültek így a testületbe, akik az előző fejedelem uralmának két ellentétes korszakát fémjelezték. Ez már önmagában is számos problémát rejtett. Bethlen számára pedig azért is volt hosszabb távon elfogadhatatlan, mert egy ilyen összetételű tanácsban nem rendelkezett biztos támogatottság-

[29] Sennyey Pongrác levele Dóczy Andrásnak. Szatmár, 1613. január 4.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Budapest [a továbbiakban MTAKK]; Veress Endre-gyűjtemény, Sennyey család levéltára. Ms 426. fol. 500–501.; Bethlen Gábor Kornis Zsigmondnak, Kolozsvár, 1613. október 17.: MTAKK Veress Endre-gyűjtemény, Kornis család levéltára. Ms 425/2. fol. 901–903.

[30] Kornis Zsigmond Dóczy Andráshoz, Szeben, 1613. december 14.: MTAKK Kornis lvt. Ms 425/2. fol. 913–915. Kornisnak és társainak Bethlen mellett kifejtett propagandamunkáját részletesen ismertette *T. Orgona Angelika* korábban már idézett PhD-disszertációjában.

gal, miközben a rendek nem annyira a fejedelem munkájának a segítését, hanem sokkal inkább az ellenőrzését és ellensúlyozását várták el a tanácstól.

Bethlennek viszont az adott viszonyok között létfontosságúvá vált, hogy a tanácsosi testület ne tudja gúzsba kötni törekvéseit. Ezért alakította ki a tanácsban fellelhető másik, jellegében kevésbé homogén csoportot, amelyben két összetartó szálat fedezhetünk fel: egyrészt a hozzá fűződő rokonságot, másrészt a vele átélt közös múltat. Ez utóbbi részben a tizenöt éves háború csatáit jelentette, de még döntőbbnek számított az 1602 után megjelenő törökös politikában, Székely Mózes oldalán kifejtett közös tevékenység: a brassói csata (1603. júl. 17.), majd a török emigráció, végül Bocskai István mozgalmának együttes átélése. Ennek megfelelően ebbe a bizalmi körbe tartozott sógora, Rhédey Ferenc, a Kamuthy testvérek, két másodfokú unokatestvérének a férje: Balássy Ferenc és Péchi Simon, Mikola János, Keresztessy Pál, valamint a három Farkas: Bethlen, Cserényi és Alia. Közülük Péchi Simon az egyetlen, akiről nem tudjuk biztosan, hol tartózkodott, és mit csinált 1602 júliusa és 1604 novembere között. Ebben az időszakban Péchi önmagában még nem, csak valakihez kötődve volt jelentős tényező, ennek megfelelően Báthory Zsigmond fejedelem titkáraként veszítjük nyomát egészen addig, míg hasonló minőségben fel nem tűnik Bocskai István környezetében.[31]

Világosan látható tehát, hogy Bethlen Gábor tanácsában az a két politikai irányvonal feszült ismét egymásnak, amelynek véres ellentéte már a század első évei óta meghatározta az erdélyi politikai életet, és amelyet nem tudott közös mederbe terelni sem Bocskai István, sem Rákóczi Zsigmond, sem Báthory Gábor. A két tábor között természetesen találhatunk átfedéseket, hiszen Kornis Zsigmond szintén Bethlen tág rokonságához tartozott, Szilvássy Boldizsár pedig a török emigráció meghatározó alakja volt, míg a Kamuthyak katolizációjuk révén közelíthettek volna a másik félhez is, ám a politikai nézetek, a múlt sérelmei felülírták ezeket az esetleges kötődéseket.

A két csoport közti résbe Bethlen vagy nagy presztízsű, de semleges pártállású figurákat (Gyerőffy János, Erdélyi István, Wesselényi István), vagy olyan alacsony sorból kifejezetten a szaktudásuk révén feltörekvő embereket (Kassai István, Kákonyi István) helyezett, akik számára teljesen egyértelművé tette, hogy igazán magas pozíciókba csak az ő hűségén és szolgálatában emelkedhetnek fel. Mivel világos volt, hogy a tanács két csoportja közötti, nagyjából kiegyensúlyozott erőviszonyokat kizárólag a tanácsoslétszám-emeléssel tudja a maga számára kedvezően alakítani, rendkívül fontossá vált a sorrendiség kérdése. Azt ugyanis teljesen elfogadható politikai és egyben friss törvénycikkelyekre támaszkodó érvekkel tudta védeni, hogy egy már kialakított létszámú tanácsba lépteti be korábbi politikai ellenfeleit, akiket az országgyűlés rehabilitált, és javaikba visszahelyezett. Sokkal nehezebb lett volna keresztülvinni vi-

[31] *Dán Róbert*: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Bp. 1987. 126–130. Az év végén az erdélyi rendekhez írt Bocskai-kiáltvány Szamosközy tulajdonában lévő példányára ismeretlen kéz rávezette: „Péchy Simon stylusa volt, ki azután erdélyi kancellárius volt Bethlen Gábor idejében..." Szamosközy István történetíró kézirata. (Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából) Szerk. E. Abaffy Erzsébet – Kozocsa Sándor. Bp. 1991. 202.

szont azt, hogy a tisztséget már korábban is viselő politikusokból álló teljes létszámú tanácsba belerakja az addig társadalmilag kevéssé nagy presztízsű saját rokonságát is.

Az 1615-re létszámában jelentősen megemelt fejedelmi tanács összetétele tehát már Bethlennek kedvezett a várható politikai harcokban és döntésekben. Tulajdonképpen ez a módszer ugyanaz volt, mint amelyet az országgyűlésekkel kapcsolatban is alkalmazott Bethlen, ahol szintén a saját többségét megteremtve érte el akaratának keresztülvitelét. Ugyancsak a létszámemeléssel operált, tehát a kötelezően résztvevő és meghívandó országgyűlési tagok mellé fejedelmi meghívólevéllel annyi regalistát hívott meg (ebben ugyanis nem korlátozta semmiféle törvény), hogy egyszerű számszerű többséget alakított ki az országgyűléseken, és így már az ő akarata érvényesülhetett.[32] 1613 és 1616 között a fejedelmi tanács felduzzasztásával is ugyanez történt. Bethlen ügyes politikai taktikával átlépett a kialakult szokásrenden, de írott törvényt nem sértett, a rendeknek pedig nem volt egyéb alapjuk tiltakozni, hiszen a választási feltételekkel éppen ők növelték az új fejedelem ellenőrzésének és korlátozásának szándékával a tanács jogkörét.

Egy különleges tényező a tanács új összetételében: a Partium szerepe

A tanácson belüli erőviszonyok uralása létfontosságú volt Bethlen számára, mert a megválasztásának körülményei miatti felháborodás és elégedetlenség az amúgy is számottevő belső ellenzékét erősítették, miközben szembe kellett néznie a megoldatlan szászkérdéssel, valamint a Magyar Királysággal való diplomáciai viszonyt is rendeznie kellett.[33] Személyi politikáját még további tényezők befolyásolták, amelyek közül a legfontosabb a Partiumban kialakult politikai helyzet, valamint a számára kedvezőtlen birtokviszonyok voltak. Báthory Gábor halála után, II. Mátyás az 1613 áprilisában kötött pozsonyi szerződést érvénytelennek tekintette, és az erdélyi trónváltás miatt ismét bizonytalanná váló helyzetet megpróbálta arra felhasználni, hogy a Részeket visszacsatolja a Magyar Királysághoz. Első lépésként a határ menti erdélyi várak őrségét sikerült felesketni a király hűségére, és megindult a küzdelem Várad, valamint a négy partiumi vármegye (Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna és Bihar) feletti politikai befolyásért.

Ha a vármegyék vezetését nézzük, Bihar volt a legbiztosabb kezekben, ahol a váradi főkapitány, Rhédey Ferenc látta el a főispáni teendőket. Máramarost a meglehetősen ismeretlen ungvári Bornemissza József deák vezette, akinek hűségét Bethlen mindenáron biztosítani akarta: kinevezte Huszt főkapitányának, jelentős adományokban részesítette, még feleségének is százháznyi jobbágyot rendelt, és zálogba adta neki Técsőt.[34] A másik két veszélyezte-

---

[32] *Trócsányi Zsolt*: Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez). (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 76.) Bp. 1976. 24–27.

[33] Mindezekre l. részletesen *Cziráki Zsuzsanna* és *Oborni Teréz* e számbeli írását.

[34] Bethlen Gábor cím és tisztségadományozó oklevele. Nagyszeben, 1613. November 4.: MOL F 1 LR 10. k. 20–21.

tett vármegye közül Kraszna élén lokácsi Prépostváry Zsigmond állt, aki II. Mátyás hűségére tért. Közép-Szolnok vármegye főispáni tisztét pedig az a Wesselényi István viselte, aki ekkor már huzamosabb idő óta a királyság területén levő birtokain tartózkodott.[35]

A partiumi birtokviszonyokat tekintve — miként a mellékelt térkép mutatja — Bethlen számára még aggasztóbb helyzet alakult ki. Északon a kővári terület sorsa kérdésessé vált, mert miután Homonnai Drugeth Bálinttól visszaszerezték, a rendek az 1608. szeptemberi kolozsvári országgyűlésen Báthory Gábor tulajdonába adták családon belüli, illetve végrendeleti örökösödési joggal, azzal a feltétellel, hogy az országtól elidegeníteni nem lehet.[36] Ennek értelmében a fejedelem halála után Kővár és vidéke féltestvérére, Báthory Andrásra, valamint női rokonaira szállt volna, de Bethlen és az erdélyi rendek szerették volna újra fiskális birtokká tenni, miközben II. Mátyás igyekezett a királysághoz csatolni. A helyzetet bonyolította, hogy Báthory a Kővárhoz tartozó jószágokat használta fel fogyatkozó hívei megtartására, és így közülük többet eladományozott vagy elzálogosított.

Birtokviszonyok a Partiumban 1613 őszén[37]

[35] A főispánok életére és pályafutására részletesen l. *Horn Ildikó*: Főispánok adattára. In: Erdélyi méltóságviselők Bethlen Gábor korában i. m.

[36] EOE VI. 13. 12. törvénycikk és *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp. 1918. 350.

[37] Csak a nagyobb, egybefüggő birtokokat jelöltük. A térképet Varga István János készítette, segítségét ezúton is köszönöm.

Máramarosban a huszti uradalmat a meggyilkolt fejedelem unokanővére, Dengeleghy Mihályné enyingi Török Kata birtokolta. Ezenkívül a megyében még egy nagyobb összefüggő jószágegyüttest találunk, amely viszont Imreffy János özvegyének, Iffjú Katának, egyúttal Báthory Gábor nagynénjének a tulajdonában volt.[38] Kraszna megye nagy részén a többszörös házassági kötelékek miatt teljesen összeolvadva és szinte szétválaszthatatlanul két család osztozott: a Báthoryak és a losonczi Bánffyak. 1613 őszén ez elsősorban Báthory Gábor öccsét, az ifjú Báthory Andrást, valamint húgát, Báthory Annát és özvegy Bánffy Dénesnét jelentette.[39]

Közép-Szolnokban sem volt Bethlen szempontjából kedvezőbb a helyzet. A megye két nagy uradalma közül a hadadit Wesselényi István bírta, a csehit pedig az ekkor még kiskorú Gyulaffy Sámuel, akinek mostohaapja és gyámja a már említett, Bethlentől elpártolt krasznai főispán, Prépostváry Zsigmond volt. Ráadásul édesanyja révén Gyulaffy kiterjedt királyságbeli rokonsággal bírt, a Széchy, Thurzó, Forgách, Perényi családokkal állt összeköttetésben, ami Bethlen számára 1613–1614 fordulóján nem kis kockázatot jelentett. Ugyancsak bizonytalansági tényező volt Wesselényi István habozása és távolléte. Ezeken kívül a megyében még két számottevő birtoktest volt: Sarmasághy Zsigmond kövesdi uradalma, valamint özvegy Dengeleghy Mihályné enyingi Török Kata tizenkét faluja.[40] Sarmasághy ugyan a korábban már vázolt politikai alku részeseként Bethlen érdekében indult Bécsbe és Linzbe követségbe, de a fejedelem ezzel együtt sem bízott a tekintélyes katolikus főúrban.

A legkuszább birtokviszonyok a hatalmas Bocskai-örökség szétszóródása következtében Bihar megyében alakultak ki. A főispán Rhédey Ferenc mellett a két legnagyobb birtokos a már említett két özvegyasszony, Bánffy Dénesné Báthory Anna és Imreffy Jánosné Iffjú Kata voltak. A többi jószág tulajdonjogáért perek folytak, elsősorban az emigrációból visszatérő Kornis Zsigmond, a már említett Prépostváry Zsigmond és Bocskai Miklós igyekezett korábbi vagy vélt tulajdonjogát érvényesíteni.

Az említett négy megye mellett a Partium további és a fejedelemség délnyugati részein is voltak olyan nagy jószágok, amelyeknek birtoklása a továbbiakban erősen befolyásolhatta a terület hovatartozását, illetve politikai irányultságát. Ezek közé tartozott Zaránd megyében a deszni uradalom, amelyet korábban a Kornisok birtokoltak, valamint Borosjenő és környéke. Lugos és Karánsebes vidékén pedig a zsidóvári uradalom jelentett gondot, amely a Jósika árváké volt, akiknek nevében viszont mostohaapjuk és egyben gyámjuk, Sarmasághy Zsigmond kezelte a birtokokat.[41]

Már János Zsigmond uralkodása alatt, az északkeleti várháborúk idején megmutatkozott, hogy az egybefüggő nagy birtoktestek tulajdonosainak elpártolása a határok átrendeződését vonhatja maga után. Mindezzel Bethlen Gábor is pontosan tisztában volt, és már 1613 novemberétől jól láthatóan azon dolgo-

[38] MOL F 1 LR 7. k. 215–216.
[39] *Petri Mór:* Szilágy vármegye monographiája. I–VI. Zilah 1901. II. 193–223.
[40] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 348–349.
[41] Uo. 355–356., 363.

zott, hogy a partiumi hatalmi és birtokviszonyokat a maga számára kedvezően változtassa meg. A vármegyék vezetését igyekezett saját legmegbízhatóbb embereinek kezébe adni. Amikor ungvári Bornemissza József feltehetően 1614 tavaszán elhunyt, a máramarosi főispáni tisztet — ráadásul örökös főispánságként — öccsének, Bethlen Istvánnak adta, aki a Partium egyik fontos hátvédjét jelentő Hunyadnak is már 1613 őszétől főispánja volt.[42] Bihar vármegyében megerősítette sógora Rhédey Ferenc uralmát, sőt 1613 novemberében újból kinevezte a váradi vár főkapitányának.[43] Közép-Szolnok vármegyében pedig Wesselényi István helyett annak öccsét, Pált tette meg főispánnak.[44] Kraszna viszont kicsúszott a kezéből, ott Prépostváry helyett csak 1616-ban tudta a szintén a rokonságához tartozó Rhédey Pált főispánná kinevezni. A lassan megszűnő Szörény vármegye élére pedig unokaöccsét, Bethlen Pétert állította, míg Zaránd vármegyében megerősítette hívének, Petneházy Istvánnak a főispánságát.[45] Összességében Bethlen 1613 novembere és 1614 májusa között a veszélybe került partiumi területek élére elsősorban saját rokonait, illetve bizalmi embereit állította.

Szintén késlekedés nélkül, határozott elképzelésekkel látott hozzá a fejedelem a partiumi birtokviszonyok átrendezéséhez. Zaránd megyében elsősorban a főispán Petneházyt juttatta jelentős területekhez a fontos várak (Borosjenő és Világosvár) környékén, míg a zsidóvári Jósika-uradalmat tanácsosának, Keresztessy Pálnak juttatott jelentős birtokadományokkal igyekezett ellensúlyozni.[46] Mindeközben a közép-szolnoki nagybirtokosok odaadását rokoni szálakkal erősítette meg: Gyulaffy Sámuelhez unokahúgát, Bethlen Annát adta feleségül, míg Gyulaffy húgát (Zsuzsannát) új pártfogoltjával, Wesselényi Pállal házasította össze.

A legintenzívebb támadásoknak kitett négy megyében Bethlen a Báthory-örökséghez tartozó jószágokra akarta elsősorban rátenni a kezét. Nem csupán a terület és a befolyó jövedelmek megszerzéséről volt szó. Az igazi veszélyforrást az jelentette, hogy a birtokok többsége özvegyasszonyok kezében összpontosult, a fejedelem pedig felmérte, milyen politikai veszéllyel járhat számára a Báthory-nőrokonok újraházasodása. Aggodalma hamarosan valós fenyegetéssé vált, sőt több, számára súlyos kockázati tényező adódott össze, amikor 1614 elején Báthory Annát Sarmasághy egyik mostohafia, Jósika Zsigmond vette feleségül.[47] Bethlen kényszerű, de nagy kockázatot vállalt akkor, amikor évtizedes politikai ellenfeleit visszaengedte az országba, ráadásul kifejezetten hatal-

[42] MOL F 1 LR 10. k. 188–190., vö. még *Hajnik Imre*: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XII/10.) Bp. 1888. 64.

[43] A kinevező oklevél 1613. december 14 én, Nagyszebenben kelt. MOL F 1 LR 10. k. 49–50.

[44] A szakirodalomban 1615-től szerepel főispánként, de kinevező okirata alapján ezt a dátumot sikerült 1614. május 14-ére pontosítani. MOL F 1 LR 10. k. 185

[45] Fallenbüchl Zoltán nem szerepeltette a zarándi főispánok között. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. 112. Első említése ezzel a címmel 1608-ban, onnantól kezdve többször: 1615, 1619, 1624, 1627 dátummal. MOL F 1 LR 8. k. 113., 11. k. 108., 12. k. 127., 13. k. 41., 15 k. 105–106.

[46] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 361–363.

[47] Kendy István később Báthory özvegyét, Palocsai Horváth Annát jegyezte el, de az esküvőre végül csak 1618. május 9-én kerülhetett sor, amikor Kendy többé már nem kapott szerepet Erdélyben.

mi pozíciókba. Ennek megfelelően gyanakodva figyelte minden lépésüket, így rögtön cselekvésre sarkallta, amikor azt látta, hogy Kendy csoportja a Báthory-nőrokonokat felhasználva részben Báthory Gábor még mindig népes táborát igyekszik maga mellé állítani, részben pedig a Partiumban próbál jelentős nagyságú és kulcsfontosságú területeket megszerezni. Azonnali válaszként Rhédey Ferenc — büntetőakcióját egyszerű hatalmaskodásnak feltüntetve — elfoglalta Báthory Anna kereki uradalmát.[48]

Bethlen és az egykori katolikus emigránsok közötti küzdelem igazi szépségét az adta, hogy több „csatatéren" részben titokban, részben teljesen másnak álcázva zajlott. Egyik fél sem engedhette meg magának, hogy nyílt lapokkal játsszon. Ekkor folytak ugyanis a kiegyezési tárgyalások a fejedelem és II. Mátyás király között, amelybe a bécsi udvar befolyásolására Bethlen következtében mind Kendyt, mind Sarmasághyt bevonta. A fejedelem tehát számos okból nem nyúlhatott ellenfeleihez, ám igyekezett mozgásterüket szűkíteni, és az utakat elvágni előttük. Ennek a törekvésnek váltak áldozataivá a veszélyes sakkbábuként felhasználható Báthory-nőrokonok. A fejedelem meg akarta akadályozni, hogy Báthory Annához hasonlóan ők is újra férjhez menjenek. De ha egy házasság törvényt nem sért, azaz nem közeli rokonok kötik, jogszerűen nem lehet beavatkozni abba, hogy ki kivel házasodik. Bethlennek így nem maradt más lehetősége, mint az özvegyek ellehetetlenítése. Bizalmas hívei nevében birtokperekkel támadtatta meg őket, és bevetette a speciálisan nők ellen felhasználható vádakat is, a hűtlenséget, gyermekeik törvényességének kétségbevonását és a boszorkányságot. Így mindjárt ugyanazon az országgyűlésen, ahol Kendyt és katolikus emigráns társait hivatalosan rehabilitálták, Dengeleghyné Török Katát, valamint Imreffyné Ifjú Katát — mint Báthory Gábor állítólagos szeretőit — boszorkányság és paráznaság vétkével perbe fogták, és utóbbit el is ítélték.[49]

A fejedelem tehát megtalálta azt az eszközt, amellyel ellenfeleit a Báthory-örökségtől távoltartotta. Mivel a pereket elődje személyéhez is hozzá tudta kapcsolni, ezáltal nemcsak a nőrokonai lejáratását és politikai értékük elvesztését érte el, hanem Báthory Gábor még élő népszerűségét is kikezdte. Az elkobzott birtokok nagy részét már 1614 tavaszán szétosztotta hívei és az elítéltek rettegő és ezért keze alá játszó rokonai között.[50] Időközben persze Kendyék sem tétlenkedtek: a fejedelem megbízottjaiként a hivatalos tárgyalásokon védték érdekeit, érveltek és vitatkoztak, majd titkos szobákban, szűk körben Bethlen megbuktatásáról szőttek terveket, amelyekbe az erdélyi ellenzéket, egyes

[48] Jósika feleségével együtt a királyságba menekült. Kendy István levele Radu Şerbannak, Homonna, 1614. július 5.: EOE VI. 539–540.

[49] *Nagy László*: Erdélyi boszorkányperek. Bp. 1981.; Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák. Szerk. Kiss András. Bukarest–Kolozsvár 1998. passim.

[50] Az elkobzott birtokok útja és további sorsa egy újabb tanulmányt igényelne, így most csak a legjelentősebb adományokat idézem fel: Ifjú Kata birtokaiból Imreffy Mihály részesedett, rajta kívül a sólyomkői uradalom egy részét a később a tanácsba is bejutó Kapy András kapta. MOL F 1 LR 10. k. 223—224.; Zilah Rhédey Ferencé lett. MOL F 1 LR 10. k. 100–101.; A bihari birtokok nagy része Bethlen Istvánnak jutott. MOL F 1 LR 10. k. 162–164.

szász politikusokat, Radu Şerban havasalföldi vajdát és az ugrásra kész királysági nagyurat, Homonnai Drugeth Györgyöt is bevonták.[51]

A játszma első fele Bethlen Gábor sikerét hozta, hiszen 1615 májusában ratifikálták a nagyszombati szerződést.[52] Mivel ez mindkét fél számára elsősorban időnyerésre és erőgyűjtésre szolgáló kompromisszumot jelentett, a küzdelem hamarosan Homonnai Drugeth György 1616. évi támadásával folytatódott, amelyben a volt katolikus emigráció bekapcsolódó tagjai, Kendy István, Sarmasághy Zsigmond és Szilvássy Boldizsár végleg elbuktak, és így értelemszerűen a fejedelmi tanácsból is kihullottak. De ami hosszú távon még ennél is fontosabb volt: a fejedelem a partiumi játszmában is győzedelmeskedett. Bocskai Istvánnak és Báthory Gábornak — birtokaik és az ott beágyazódott hatalmas rokoni körük révén — a Partiumban rejlett az erejük és a hátországuk. Bethlennek így épp ez a terület vált sebezhető pontjává. Több éves szisztematikus munkával azonban sikerült elérnie, hogy a Részek ne védendő terhet, hanem neki is erőforrást és tartalékokat jelentsenek. 1618-ra a családtagjainak és a rokonságába is bevont híveinek adományozott jószágok révén olyan erős hatalmi bázist sikerült itt kiépítenie, amelyet majd másfél évtized múlva utódjának, I. Rákóczi Györgynek hasonlóan keserves küzdelmek árán kellett lebontania és szétzúznia.

Személyi változások a fogyatkozó tanácsban

1616 októberének végén, a segesvári országgyűlésen hat tanácsúr — Johannes Benkner, Kamuthy Farkas, Szilvássy Boldizsár, Kornis Zsigmond, valamint a királyságban tartózkodó Kendy István és Sarmasághy Zsigmond — ügyében indult eljárás, amely a fejedelem elleni szervezkedésben vitt szerepüket és bűnösségüket vizsgálta. Mellettük napirendre került Keresztessy Pál, volt lippai főkapitány pere is, akinek a vár törökök számára történt átadása körüli események, a katonák parancsmegtagadása miatt kellett felelnie.[53] A vizsgálat csak Kamuthy Farkas és Kornis Zsigmond esetében végződött teljes felmentéssel, elvett tisztségeik és lefoglalt birtokaik visszaadásával. A többiek, bár végül kegyelemben részesültek, vagyonuk tetemes részét, rangjukat és tisztségeiket elvesztették, és nemcsak a fejedelmi tanácsból, hanem az erdélyi közéletből is kizárták őket.[54] Keresztessynek a fő vádak alól sikerült tisztáznia magát, így végül gondatlanságért marasztalták el, és 7000 forintért megválthatta magát.[55]

A büntetést végül a szökésben lévő Sarmasághy Zsigmond sem kerülhette el, mert miután Homonnai Drugeth György támadásakor 1616. november

[51] A tárgyalások menetét részletesen l. *Cziráki Zs.*: Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya i. m. 119–145., valamint Şerbanra: *Manfred Stoy*: Radu Şerban, Fürst der Walachei 1602–1611, und die Habsburger. Eine Fallstudie. Südost-Forschungen 54. (1995) 49–103.

[52] Minderre l. részletesen *Oborni Teréz* e számbeli írását.

[53] Lippa átadásának körülményeire l. *Sudár Balázs* e számbeli tanulmányának új aspektusait.

[54] EOE VII. 62–63.; *Cziráki Zs.*: Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya i. m. 150–152.; *T. Orgona A.*: A göncruszkai Kornisok i. m. 149–150.

[55] EOE VII. 45–47., 62.

20-án Désnél megütközött Kamuthy Balázs csapataival, két sebesülést szerezve fogságba esett. Végül Szamosújvárba szállították, ahonnan csak hosszú rabság után szabadult.[56] Kendy István viszont ismét emigrációba vonult, de már 1617 nyarán — a Homonnai Drugeth-féle támadás következtében ismét napirendre került nagyszombati egyezmény újratárgyalását kihasználva — megkísérelte visszaszerezni erdélyi pozícióit. Mégpedig oly módon, amely még a váratlan és merész húzásokat szintén szívesen alkalmazó Bethlen Gábort is meglepte és felháborította: a felségárulásért elítélt és száműzött, negyvenhez közeledő főúr feleségül kérte Bethlen sógornőjének, Károlyi Katának Bánffy Istvánnal kötött első házasságából származó tizenkét éves kislányát.

A fejedelem hosszú levélben sorolta Rhédeynek, a kislány gyámjának Kendy kérésével kapcsolatos kifogásait: „A mi az Kendi ebbeli kívánságát illeti, ha vallásunkon való keresztyén ember volna, ha proscriptus nem volna, [...] ha ezzel a házassággal nem kereskednék szokása szerint; ha elméjében csendes, tökélletes volna; mondom, ha ezek az difficultások ez dologban nem volnának, mit kellene Kegyelmednek Asszonyomhoz való igaz szeretetiért Istentűl nagyobb szerencsét kívánni annak az árva gyermeknek ennél? Bizonyára semmit nem; mert Kendi nagy és igen régi nemzet, csak hogy negyed íztől fogva az pelengérek alatt nyakazták őket."[57] Bethlen leveléből egy hataloméhes, kapzsi és gátlástalan ember képe bontakozik ki, akinek csak azért kell ez a házasság, hogy „az gyermek által maga elébbeni állapotját in integrum restituálhatná, atyafiságunkban férkezhetnék; melyet ha végben vihetne, azután minden ő megszokott mesterséginek exerceálásának continuálásában ezerképpen való alkalmatossági adatnának és engedtetnének, sok újabb zűrzavarnak indításában, praktikáknak forralásiban."[58] Kendy István számára a végül sikertelen próbálkozása után többé már nem volt visszaút az erdélyi elitbe. A Habsburg-orientáció háttérbe szorításával pedig a fejedelemnek sikerült megszüntetnie azt a kettősséget, amellyel elődei a század eleje óta küzdöttek, és ami miatt addig újra meg újra zátonyra futott az erdélyi belpolitika.

1616 végére a fejedelmi tanácsban a korábbi huszonegy főből — Benkner, Szilvássy, Kendy és Sarmasághy kiesésével — végül tizenhét maradt. Ez a helyzet — az általam másodiknak tekintett periódusban (1616–1622) — két évig azután nem is változott. A tanács megtisztításával a testület összetétele Bethlen Gábor számára kedvezően alakult, így már nem volt értelme új tanácsurak kinevezésével fenntartani a korábban felduzzasztott létszámot. 1618 és 1621 között azonban nem kevesebb mint hat tanácsúr halt meg, egy pedig lemondott tisztségéről. Bethlen Farkas 1618. április 13-án, Gyerőffy János 1619 elején,

---

[56] Fogságának pontos időtartama jelenleg nem ismert. Oklevelek a Homonnai-féle mozgalom történetéhez 1616-ban. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár (1881) 401–449

[57] Bethlen Gábor Rhédey Ferencnek. Marosújvár, 1617. július 17.: Bethlen Gábor politikai levelezése. Közli Szabó Károly. Történelmi Tár (1881) 287.

[58] Kendy egyébként ezen a kísérleten kívül is többször megpróbálta házasság révén zilált anyagi viszonyait rendezni és társadalmi pozícióit visszaszerezni. Előbb egy nála 17 évvel idősebb, nem előkelő származású, de gazdag özvegyasszony kezét kérte meg, majd a Nyáry családba igyekezett benősülni, de mindenhol visszautasították. Végül 1618 májusában Báthory Gábor özvegyét, Palocsai Horváth Annát vette feleségül.

Balássy Ferenc 1621. január 4-én, Rhédey Ferenc áprilisban, Alia Farkas szintén ez évben, Kákonyi István pedig 1622 végén hunyt el. Fráter István, akit éppen a nikolsburgi tárgyalások előtt tett tanácsosává a fejedelem, a békekötés után mondott le, valószínűleg súlyos, de végül nem halálos kimenetelű betegsége miatt.[59] A veszteséglistához hozzá kell még számítanunk Péchi Simon kancellárt is, akit Bethlen Gábor a hivatalos verzió szerint szombatos vallása, a valóságban titkos politikai összeköttetései miatt távolított el a tanácsból, és indított pert ellene.

Mindez azt jelentette, hogy 1622 elejére a fejedelmi tanács létszáma — összesen nyolccal csökkenve — kilenc főre fogyatkozott. A nagy halálozási hullámnak természetes okai voltak, nem járványok okozták, ám a tanácsurak nem Bethlen királysági csatározásaiban haltak meg, ahogy a dátumokat látva esetleg gondolhatnánk. Hogy mégis így néhány évre koncentrálódott ennyi főember halála, azt a viszonylag idős tanácsosokkal, illetve az egész generációt ért traumák sorozatával magyarázhatjuk. Bár nem ismerjük minden esetben az elhunyt tanácsosok pontos életkorát, de jellemző adat, hogy a tanácsurak doyenje, Balássy Ferenc 80 vagy 81 éves volt halálakor. Sokatmondó viszont, hogy a portai diplomácia kulcsfigurájaként az utolsó pillanatig aktív volt, és a halál is Isztambulban, követi megbízatása közben érte őt.[60] Közvetett adatok alapján a másik nagy elhunyt tanácsos személyiség, Gyerőffy János halálozási életkorát 75 és 80 év közé tehetjük. Nála alig pár évvel volt fiatalabb a már 70 fölött járó Alia Farkas és Rhédey Ferenc. Az ő négyük távozását tehát egyáltalán nem tekinthetjük sem meglepőnek, sem váratlannak.

A másik négy elhunyt tanácsúr életkorát adatok hiányában sajnos még ilyen pontossággal sem tudjuk megbecsülni. Jelenlegi adataink szerint biztos, hogy mindannyian elmúltak már 58 évesek, ám nem lehettek idősebbek 65 évesnél. Mivel a 17. század első harmadában a becsült átlagéletkor ennél jóval alacsonyabb volt, ennek tükrében az ő haláluk is elfogadható, korainak egyáltalán nem nevezhető. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy ez a nemzedék gyermekkorától kezdve igen zaklatott körülmények között nevelkedett, és futotta be pályáját. Számos csatában, sokan már Báthory István lengyelországi hadjárataiban, majd a tizenöt éves háborúban harcoltak, majd Bocskai mozgalmában és a Báthory Gábor uralkodása alatti konfliktusos esztendőkben is fontos tisztségeket töltöttek be.

A századforduló véres eseményeinek pusztítása jól megmutatkozik a tanácsosok átlagéletkorának alakulásában. Normális körülmények között, egészséges korfa esetén vagy stagnálás, vagy szerencsésebb korokban az idő múlásával a testület lassú öregedése tapasztalható. Ezzel szemben Bethlen Gábor halálának esztendejében, 1629-ben a tanács sokkal fiatalabb volt, mint az 1613-ban

[59] Betegségét Pázmány Péter visszaemlékezése örökítette meg: „Fráter István inkább mind feküdt az tractának vége felé; mert az fejedelem ő vélle is iratott, noha ő szegény mind betegeskedék akkor, és ritkán jött közinkben." Pázmány Péter Thurzó Szaniszlónak. Nagyszombat, 1623. február 14. Történelmi Tár (1881) 712.

[60] Bethlen Gábor is megemlékezett róla 1621. február 6-án kelt levelében: „Balássi apánk megholt, nem iszik több serbetet". *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 94. Balássy (Balássi) portai tevékenységére l. részletesen *Papp Sándor* e számbeli értekezését.

általa „létrehozott" testület. A tanácsurak életkora 38 és 53 év közé esett, az átlagéletkor pedig 46 év volt. Tizenkét évvel kevesebb, mint az 1613-beli tanács átlagéletkora.

A fejedelem 49 évesen hunyt el, tehát tanácsosai nagyjából az ő korosztályából kerültek ki. Ez ugyanakkor nem feltétlenül a fejedelemnek a saját generációjával való jó viszonyát mutatja, hanem nagyrészt kényszerből fakadt. A Bethlen fölötti nemzedék gyakorlatilag eltűnt, egy részük az 1599 és 1605 közötti (bel)háborús időszakban halt meg, a többiek pedig a természetes halálozás során hullottak ki. Így tehát 1622 után Bethlen Gábor, ha akarta volna, sem tudott volna a tanácsába idős és tapasztalt, a feladatra is alkalmas tanácsurakat válogatni. Még a saját korosztálya és az ötvenesek is nagyon megritkultak a korábbi évek említett háborús és belpolitikai viszályai következtében. A fejedelem tehát csak egy igen szűk bázisból meríthetett, és sokkal inkább ez volt az oka a tanács fiatalodásának, mintsem saját személyes döntései.

Bethlen számára fent említett féltucat tanácsosának halálakor nemcsak a veszteség mértéke jelentett komoly érvágást. Az elhunytak közül, mint erről már szó volt, többen is közeli rokonai voltak. Az erőviszonyok változását mutatja viszont, hogy a fejedelmi tanács új tagjai többségükben már nem Bethlen atyafiságából kerültek ki. A három rokon helyébe mindössze egy érkezett, fiatalabb unokatestvére, Mikó Ferenc személyében. A többi újonnan beválasztott tanácstag nem állt közvetlen vérségi kapcsolatban a fejedelemmel, viszont mind Bethlen lekötelezettje volt, ahogy a fejedelem fogalmazott: az ő „kreatúrái". Tulajdonképpen magát Mikó Ferencet is Bethlen kreatúrájának tarthatjuk. Már 1600-tól közvetlen kíséretében foglalt helyet az akkor még csak 18 éves ifjú, akinek karrierje minden állomását tekintve Bethlenhez kapcsolódott, többnyire úgymond az ő „kinőtt" tisztségeit örökölte meg.[61]

Szorosan kötődött Bethlen Gáborhoz Kovacsóczy István is, aki az 1594-ben kivégzett Kovacsóczy Farkas kancellár fia volt. A fiatalon árván maradt ifjút többek között Bethlen pártfogolta, 1608-tól kezdve pedig teljesen ő irányította a pályáját. Így nem meglepő, hogy Péchi Simon leváltása után a kancellári megbízatást és tanácsosi helyét is Kovacsóczy kapta, aki egyébként erre teljesen alkalmas volt, hiszen pályája nagy részét az erdélyi kancellárián töltötte. 1625-ben Bethlen Háromszék főkapitányává és Torda vármegye főispánjává is kinevezte.[62]

A harmadik újonnan beválasztott tanácsos Kapy András volt, az ő előéletéről nem sokat tudunk. Erdélyi jelenlétéről 1604-től kezdve vannak adatok, és

---

[61] Mikó Ferenc életére elsősorban saját naplója a forrás: Gr. Illésházy István nádor feljegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1595–1613. Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores VII.) Pest 1863. 133–304.; Életrajzát többen megírták: *Benkő József*: Hidvégi báró Mikó Ferenc és históriája. Hon és Külföld (1842); ill. *Nagy János*: Hidvégi Mikó Ferenc életrajza. Keresztény Magvető 15. (1875) 1–44.; A családra l. még *Köblös Zoltán*: A hídvégi Mikó család. In: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum Egyesület félszázados ünnepére. 1859–1909. Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár 1909–1942. 225–243.

[62] A szakirodalomban elterjedt téves dátumokat korrigálta: *Dáné Veronka*: „Az ő nagysága széki így deliberála" Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.) Debrecen–Kolozsvár 2006. 45.

innentől a sárosi alispán fiaként induló köznemes erdélyi pályájának minden ismert pillanata ugyancsak Bethlen Gáborhoz kötődik. 1612 nyarán állítólag ő menekítette ki Bethlent a fejedelmi palotából, aminek következtében Báthory Gábor elfogatta, majd a kolozsvári országgyűlés jószágvesztésre ítélte.[63] Kapy kétszer is kiválóan nősült, először Erdélyi István tanácsúr egyik unokatestvérét[64] vette felségül, majd Gyulaffy Borbálát. Utóbbi frigynek köszönhetően került sógorságba Közép-Szolnok vármegye két legjelentősebb főurával, Gyulaffy Sámuellel és Wesselényi Istvánnal. Sikereit pénzügyi és diplomáciai téren érte el, pályájának két csúcspontját a fejedelmi tanácsba való beválasztása, majd két évvel később, 1624-ben nagyságos, vagyis *magnificus*i rangra való emelése jelentette, amellyel belépett az erdélyi arisztokráciába.[65]

Mivel a fejedelem több tanácsost már nem választott az elhunyt tanácstagok helyére, 1622-re visszaállt a fejedelemségben szokásos rend, vagyis a tanács ismét tizenkét tagú lett, és maradt végig Bethlen uralkodásának hátralévő éveiben. Az utolsó pár évben, azaz a harmadiknak nevezett korszakban, még történt néhány újabb haláleset: 1625 és 1628 között mindkét Kamuthy testvér, illetve Mikola János is elhunyt. A helyükre Béldi Kelemen, abosi vagy szendrői Bornemisza János és Haller István érkezett.

Béldi háromszéki primor családból származott, de azon ritka székely vezetők közé tartozott, akik túlláttak székük határain. Jó érzékkel vette észre a Csíkban rejlő lehetőségeket, és gyorsan átterjeszkedett Háromszékről Csík területére. Feleséget sem a székely előkelő famíliák valamelyikéből, hanem az erdélyi arisztokráciából, a losonczi Bánffy családból választott. Teljesítményét csupán agresszív területfoglalásai, még székely viszonylatban is szokatlan mértékű erőszakoskodásai rontották le.[66] Bornemisza János Bethlen királysági hadjárataiban nyújtott hadvezéri teljesítményének és megbízhatóságának köszönhetően,[67] Haller István[68] pedig kimagasló társadalmi presztízse és a családi hagyományok mellett a képességei és képzettsége miatt kapott helyet a testületben. Az utolsó években bekövetkezett személyi változások azonban már nem hoztak semmilyen változást a tanács politikai irányvonalában.

A tanács társadalmi tagozódása: az erdélyi arisztokrácia kérdéséhez

A tanácsurak származását és a társadalmi presztízsét vizsgálva, mint azt már a tanulmányom elején felidéztem, Trócsányi Zsolt igen sarkosan fogalma-

---

[63] Régi följegyzések. Közli: Szabó Károly. Történelmi Tár (1880) 793–794.; MOL F 1 10. k. 31–32.

[64] Erdélyi Borbála mindhárom házassága gyermektelen maradt, és minden vagyonát utolsó férjére, Kapy Andrásra hagyta. MOL F 3, Centuriae Cent. G. Nr. 29.

[65] 1624. szeptember 5-én. MOL F 1 LR 15. k. 5.

[66] *Balogh Judit*: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. (Erdélyi Tudományos Füzetek 254.) 2005. 107–109.

[67] *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa 1943. passim.

[68] Haller István életére l. *Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD-disszertáció. Bp. 2008. és *Uő*: A magyar Hallerek nemzetségkönyve – egy különleges forrás társadalomtörténeti háttere. Századok 142. (2008) 897–942.

zott: Bethlen korszakát a *homo novus*ok uralmának és a „régi" arisztokrácia alkonyának nevezte. A „régi" arisztokrácia hanyatlására bizonyítékként Kendy István és Szilvássy Boldizsár végső bukását hozta példaként. Mellettük Bethlen Farkast, Kamuthy Farkast, Béldi Kelement és Keresztessy Pált említette név szerint, mint olyanokat, akik a *homo novus*okkal szemben nem kaphatták meg a rangjuknak megfelelő súlyt. Az általa számon tartott harminc tanácsosból egyébként tizenkilencet sorolt az erdélyi „régi" arisztokráciához.[69] Ha végiggondoljuk, hogy kiket számíthatott ebbe a kategóriába, illetve megvizsgáljuk a név szerint említett politikusok társadalmi helyzetét, azt látjuk, hogy a Trócsányi által használt „régi" arisztokrácia fogalom nem állja meg a helyét, sokkal inkább a 18–19. századi erdélyi főnemesség akkori összetételére, vezető családjaira alapozó visszavetítés.

Ahhoz, hogy valós képet kapjunk a tanács társadalmi viszonyairól, először tehát azt kell megfogalmaznunk, hogy a fejedelmi korban mit tekinthetünk arisztokráciának. Sajnos Erdélyben nem olyan tiszta a képlet, és a fejlődési folyamat sem olyan jól követhető nyomon, mint a Magyar Királyságban. Talán ebből adódik, hogy az erdélyi főnemességgel, azon belül is a mágnási rend meghatározásával eddig mindössze két tanulmány foglalkozott részletesebben, Bónis György és Valentiny Antal közös munkája, valamint Szabó András Péter e folyóirat hasábjain nemrég megjelent, értékes és adatgazdag írása. Jellemző módon egyik szerző sem ezt a kérdéskört tűzte ki fő kutatási iránynak, más jellegű témájuk kidolgozása közben szembesültek a problémával. A Bónis–Valentiny páros két 16. századi mágnássá emelő oklevél ismertetése kapcsán bizonyította azt az akkor még nem evidens tényt, hogy az Erdélyi Fejedelemségben a nemességen belül, formálisan és jogilag is elkülönült egyfajta főúri rend. Mint létező kategóriát megemlítették a tanácsi rendet is, a két fogalom sajátosságaival, egymáshoz való viszonyával azonban nem foglalkoztak.[70]

Szabó András Péter Haller-kutatásai révén szembesült a probléma megoldatlanságával. Bár nem épített Bónisék ismeretanyagára, a Haller-levéltárban végzett kutatásai és az erdélyi Királyi Könyvek 1600-ig terjedő regeszta-kiadása alapján megírt összefoglalása jelenleg a legjobb és legrészletesebb megfogalmazása annak, amit az erdélyi főnemességről napjainkban tudni lehet.[71] Számára már nem kérdéses a főúri rend létezése, de leszögezte, hogy mivel a fejedelemségben nem alakulhatott ki örökös főrendiség, ezért megmaradt a főnemesi réteg középkorból származó informális jellege. Ennek megfelelően a nemesség rétegződését a címzések alapján lehet elsősorban vizsgálni és a négy fő kategóriát felállítani: nemes *(nobilis)*, vitézlő *(egregius)*, nemzetes *(generosus)* és nagyságos *(magnificus)*.[72] Szabót különösen a *magnificus* és a *generosus* kategória meghatározása és elkülönítése foglalkoztatta. A *magnificus*okat az erdélyi arisztokráciának tekintette, míg a *generosus*okról megállapította, hogy

[69] *Trócsányi Zs.*: Bethlen Gábor hivatalszervezete i. m. 698–699.

[70] *Bónis György – Valentiny Antal*: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). Kolozsvár 1947. 18–20.

[71] *Szabó A. P.*: A magyar Hallerek nemzetségkönyve i. m. 928–931.

[72] Uo. 930.

„ez a terminus az arisztokrácia «tartalékát» illette, nevezetesen azokat, akik a politikai hatalom előszobájában voltak, akik később alkalomadtán előléphettek."[73] Ebbe a csoportba kutatásai alapján elsősorban a nagyságosoknak titulált családok fiatal férfi tagjait, illetve a hölgyeket sorolta.

Ezekkel a megállapításokkal érdemes összevetni a fejedelmi tanács 1629 decemberéből fennmaradt fizetési jegyzékét. Ez ugyan kicsivel túlfut már a Bethlen-kori tanács időszakán, ám a személyek ugyanazok (ekkor éppen 11 regisztrált fő), és a forrás alapján pontos képet kaphatunk mind a tanács belső tagolásáról, mind pedig az egyes tanácsosok közötti társadalmi különbségekről:

„Pro praebendis Dnorum consiliar. alternatim a latere nro commorantium, quae angariatim thesaurarius et praefectus debebunt administrare hoc modo:

	Pecuniae	Tricitum	Vinum	Avenae.
Spti ac Magco Sigismondo Kornis	fl. 600.	Cub. 100.	Vas quad. 10.	Cub. 150.
Magco Stephano Kovachoczi	fl. 300.	Cub. 50.	Vas quad. 6.	Cub. 75.
Generoso Balthasari Kemény	fl. 300.	Cub. 50.	Vas quad. 6.	Cub. 75.
Magco Andreae Kapi	fl. 300.	Cub. 50.	Vas quad. 6.	Cub. 75.
Generoso Stephano Erdelyi	fl. 300.	Cub. 50.	Vas quad. 6.	Cub. 75.
Magco Stephano Haller	fl. 300.	Cub. 50.	Vas quad. 6.	Cub. 75.
Magco Francisco Miko	fl. 300.	Cub. 50.	Vas quad. 6.	Cub. 75.
Generoso Volfgango Czyerenyi	fl. 200.	Cub. 32.	Vas quad. 4.	Cub. 50.
Generoso Paulo Keresztesi	fl. 200.	Cub. 32.	Vas quad. 4.	Cub. 50.
Generoso Stephano Cassai	fl. 200.	Cub. 32.	Vas quad. 4.	Cub. 50.
Gen. Prud. Colomanno Gotsmaister	fl. 200.	Cub. 32.	Vas quad. 4.	Cub. 50.

Datum in Civitate nostra Alba Julia, die 13. Decembris Anni 1629."[74]

Mint látható, a tanács alapvetően két nagy részre oszlott, a korban *consiliarius intimus* vagy belső tanácsos névvel emlegetett belső körre, illetve a tanácsosok csoportjára, miközben a testület élén az első vagy főtanácsosnak nevezett vezető állt. A belső tanácsosok pénz- és terménybeli javadalmazásukat tekintve is elkülönültek a többiektől. Titulusukat nézve ugyanakkor, a nagyságosok és a csak *generosus* címmel szereplők egyaránt megtalálhatóak mindkét kategóriában, bár az arány ebben a konkrét esetben legalábbis kétségtelenül a *magnificus*ok javára tolódott el. A két *generosus* címmel álló belső tanácsost, Kemény Boldizsárt és Erdélyi Istvánt azonban már semmiképpen nem nevezhetjük ifjúnak, mindketten ötven körüli életkorúak voltak.

A jelző nélkül szereplő, azaz nem belső tanácsurak mind a nemzetes rétegbe tartoztak és valamennyien már meglett korúak voltak. Szabó András Péter megállapítása tehát, miszerint a *generosus* cím a *magnificus* családok nem teljes jogú tagjaira, tehát az ifjakra és a nőkre vonatkozik, csak részben állja meg a

[73] Uo. 931.
[74] EOE IX. 74–75.

helyét. Ebből a listából, valamint a Királyi Könyvek címzéseiből arra kell következtetnünk, hogy a *generosus* rend ennél szélesebb, életkorhoz nem köthető réteget ölelt fel, és a nagyon szűk, gyakran változó mágnási rend mellett az erdélyi főnemesség alsóbb csoportját alkotta.

Az Erdélyi Fejedelemségben az igazi (ország)bárók szigorú rendszere, valamint a báróvá tétel és ezáltal a természetes vagy címzetes bárók csoportja nem alakulhatott ki, bár Báthory István a 16. század második felében tett erre kísérletet.[75] A nagyságos (*magnificus*) cím adományozása ugyanakkor létezett, erre a fejedelmi kor egészéből több példát tudunk felsorolni. Az erdélyi mágnássá emelő oklevelek azonban sajnos nagyon szűkszavúak, az alapvető formula azt mondja ki, hogy az illetőt érdemeiért fiági vagy mindkét nemű utódaival együtt mindazokkal a kiváltságokkal és jogokkal felruházzák, amelyek Erdélyország mágnásait megilletik. Ez tehát a fejedelmek kezében elitteremtő eszköz volt, és rokonítható a Magyar Királyságban kialakult címzetes báróvá, utóbb mágnássá tétellel, vagy legalábbis a nagyságos titulus adományozásával.[76]

Számos família esetében ugyanakkor azt látjuk, hogy a család egy tagja által használt *magnificus*i cím nem öröklődik tovább. Ez történt például az Apafiaknál, ahol Apafi Gergely tanácsúr és főudvarmester, valamint a fia (Apafi István), akinek egyelőre csak tanácsúri rangja ismert, mindketten nagyságos urak voltak, ám Apafi István fia, György már nem használhatta ezt a címet. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a fejedelemségben a fejedelmi udvari főméltóságok elnyerése és viselése nagyságos címmel járt, ami ismét csak a magyar királyságbeli gyakorlattal és az igazi (tisztségviselő) bárók létével rokonítható – miként ez annak idején részben már a késő középkori Magyarországon is történt. A kérdés megválaszolásához mindenképpen célirányos, szisztematikus vizsgálat szükséges, az erdélyi udvari méltóságok rendszerének feltárásával, illetve a tisztségek és viselőik azonosításával.

A tanácsúri megbízatás ugyanakkor — miként a fenti fizetési jegyzék is jelzi — önmagában nem járt együtt a nagyságosi méltósággal, sőt még a kancellári tisztség sem, bár pályája végére szinte minden kancellár *magnificus* is lett. A fejedelemmel való rokonság pedig csak akkor járt nagyságosi címmel, ha az elég közeli volt. Erre kiváló példa Rhédey Ferenc és Bethlen István esete, akik *magnificus*i címmel szerepeltek, ellentétben Bethlen Farkassal, aki csupán *generosus* volt.[77]

[75] 1582. április 3-án Báthory István bárói rangra emelte Wesselényi Ferencet és 1583. január 17-én Berzeviczy Mártont. A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században (adatbázis) http://archivum.piar.hu/arisztokrata/12rangemelesek.htm#B191 (a letöltés ideje: 2011. június 10.)

[76] *Pálffy Géza*: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. (Speculum Historiae Debreceniense 4.) Debrecen 2009. 9–11., 16–23.

[77] Szabó András Péter hasonló következtetésekre jutott a Haller családdal kapcsolatban. Most, mint nem idetartozóval, nem kívánok foglalkozni a liber baronátusság intézményével, amely a fejedelemségben mást fedett, mint a királyságban. Ezzel kapcsolatosan teljesen egyet értek Szabó András Péter és Dáné Veronka megállapításaival. *Szabó A. P.*: A magyar Hallerek nemzetségkönyve i. m. 928–933.; *Dáné Veronka:* A Bocskaiak Erdélyben. Törvénytelen liber bárók? In: „Frigy és békesség legyen..." A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára 8.) Debrecen 2006. 111–117. EOE IX. 74–75.

Magától adódna ezek után, hogy az erdélyi arisztokráciát csupán a *magnificus*i rétegre korlátozzuk, az Erdélyi Fejedelemségben azonban a 16–17. században rendkívül nyitott volt az elit. Igen sűrűn átrendeződtek a hatalmi viszonyok, és ennek megfelelően — összevetve a rekonstruálható *magnificus*i névsorokat — azt tapasztaljuk, hogy ez a csoport minden fejedelem alatt szinte teljes egészében újjáteremtődött. A Haller család kivételével legfeljebb két-három család egy-egy tagja képviseli az állandóságot, de ők is csak néhány generáción keresztül tudták megőrizni a pozíciójukat. A nagyságos címet — a királysággal ellentétben — tehát a fejedelemségben egy rövid ideig tartó kivételezett állapotnak kell tekintenünk, még azokban az esetekben is, ahol öröklődött a cím, mivel nem tudunk egy állandó, ugyanazokat a családokat minden generációjukban egységesen felvonultató nagyságos rendet rekonstruálni.

A fejedelmi tanáccsal való vizsgálataimban az erdélyi főnemesség fogalmát ezért nem redukáltam az éppen aktuális nagyságos címet viselő személyekre, hanem a *magnificus* és *generosus* réteget együttesen tekintettem főnemességnek. Így ugyanis már jobban körül tudunk határolni egy folyamatosan kiemelkedő, állandóbb csoportot a nemesi családokon belül. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy bár a vagyoni helyzetet tekintve nem feltétlenül, de jogilag és a társadalmi presztízst tekintve mindenképpen van különbség a két réteg között.

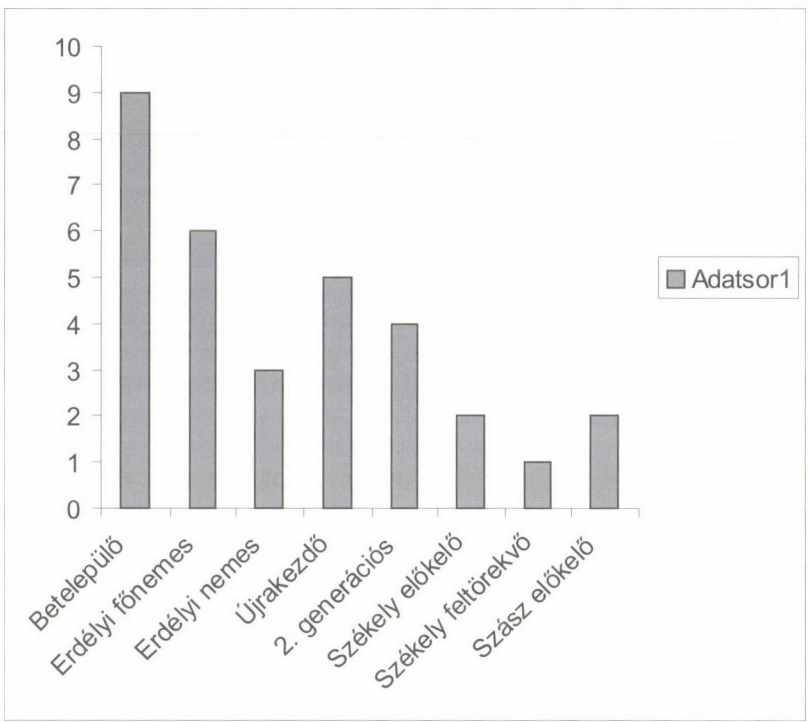

A tanácstagok származás szerinti megoszlása

Ezen kitérő után nézzük meg, hogy Bethlen Gábor fejedelmi tanácsa származás és társadalmi presztízs szerint miként oszlott meg. A kategorizálásnál az „erdélyi főnemességet" már az általam kiszélesített módon határoztam meg. Az „erdélyi nemesek" fogalma alatt azokat a többnyire *egregius* besorolású politikusokat értettem, akiknek elődei már az egységes (késő középkori) Magyar Királyság idején is az erdélyi vajdaságban éltek és a nemességhez tartoztak. „Második generációs" megjelöléssel illettem azokat, akiknek a szüleik telepedtek be Erdélybe, ők — Alia Mátyást kivéve — az elitben is családjuk második generációját képviselték. „Újrakezdőknek" azokat neveztem el, akiknek családja vagy esetleg ők maguk is birtokoltak már *magnificus*i címet, netán tanácsosi rangot, a politikai változások, háborúk, belharcok során azonban mind társadalmi státuszukat, mind pedig vagyonukat teljes egészében elvesztették, és újból kellett építeniük pályafutásukat. A „betelepülők" pedig értelemszerűen azok, akik már felnőtt fejjel váltottak országot, és a fejedelemségben építették ki új pozícióikat.

A fenti diagram adatait összesítve megállapíthatjuk, hogy a 14 született erdélyi politikusra 4 második generációs, 5 újrakezdő és 9 *homo novus* jutott. Ilyen szempontból tehát — mint már korábban írtam — Trócsányi Zsolt végső konklúziója teljes mértékben megállja a helyét. A második generációsok jelenléte, akárcsak a *homo novus* politikusoké, egyértelműen jelzi, hogy az elit és ezen belül a tanács Bethlen korában is még mindig nagyon nyitott volt. Az öt újrakezdő viszont világosan mutatja az 1598 és 1613 közötti másfél évtized állandóan változó, zaklatott politikai-belháborús viszonyait. A betelepedők magas száma — amely az erdélyi államszerveződés korai szakaszára, valamint az 1568 és 1573 közötti évekre volt korábban jellemző —Bethlen Gábor uralkodása idején ismét kiugró értéket mutat, s a tizenöt éves háború pusztításaira és az elitet, a politikusi gárdát különösen érintő emberveszteségekre vezethető vissza. A Magyar Királyságból betelepülők nem csupán a fejedelmi politika és a magyarországi hadjáratok miatt, hanem a kialakult vákuumhelyzet kínálta kedvező lehetőségeknek köszönhetően tudtak szép karriert befutni. De — mint minden ehhez hasonló helyzetben — beilleszkedésüket és felemelkedésüket többségében valamilyen különleges szaktudásnak, elsősorban jogi és pénzügyi ismereteknek vagy éppen katonai tehetségüknek köszönhették.

A fejedelmi tanács jellemzői

Bethlen választási kondíciói előírták, hogy a fejedelem „tanácsosokat maga mellé mind a három nemzetből válasszon."[78] Ha a három nemzet szempontjából vizsgáljuk a tanácsosi gárda összetételét, a már megszokott aránytalanságot tapasztalhatjuk mind a szászok, mind a székelyek kárára. A harminckét tanácsúr közül négy tartozott a székely, kettő pedig a szász nemzethez.[79] Korszakokra bontva azt látjuk, hogy egyszerre kettőnél több székely tagja soha sem volt a ta-

[78] Approbatae Constitutiones i. m. 29.

[79] A pályafutásukra vonatkozó adatokat l. *Cziráki Zsuzsa:* A szász tanácsosok adattára., ill. *Balogh Judit:* A székely főtisztek adattára. In: Erdélyi méltóságviselők Bethlen Gábor korában i. m.

nácsnak, míg a szászok közül egy tizenöt hónapos átfedést leszámítva csupán egy-egy fő került be a testületbe. Johannes Benkner és Koloman Gotzmeister rövid idejű együttes tanácsurasága mégis fontos, mert arra utal, hogy Bethlen a székely és szász tanácsi képviseletet eredetileg valószínűleg hasonló mértékben képzelte el. Benkner azonban elpártolt, és a Bethlen elleni összeesküvés erdélyi vonulatának fő mozgatója lett, így 1616 májusában hűtlenség vádjával letartóztatták.[80] Fél évvel később ugyan kegyelmet kapott, de minden tisztségétől megfosztották, és a fejedelem végül nem nevezett ki a helyére újabb szász tanácsurat.[81] Ezzel együtt Bethlen volt az egyetlen uralkodó, aki legalább formálisan biztosította a szászok folyamatos jelenlétét a fejedelemség politikai irányításában. Előtte, az 1556-tól kezdődő időszakban csak elvétve került szász a testületbe, és utódai közül a hosszabban regnáló két Rákóczi György és Apafi Mihály idején sem volt állandó szász képviselet.

A székely nemzet esetében valamivel bonyolultabb a kép. Elméletileg akár hét székely tanácsosról is beszélhetnénk, hiszen Kamuthy Farkas, Kovacsóczy István és Alia Farkas is viselt széki tisztséget, ám valójában egyikük sem tartozott a székelységhez. Kinevezésükkel az a korábbi fejedelmi törekvés folytatódott, amely a székelyek közötti befolyást úgy próbálta megszerezni és biztosítani, hogy legalább egyes széki tisztségekbe saját bizalmasait ültette.[82] A négy, ténylegesen székelynek tekinthető tanácsos Balássy Ferenc és Péchi Simon, majd őket váltva Mikó Ferenc és Béldi Kelemen voltak.

Közülük Péchi az egyetlen, nem született székely, de miután Eőssy András örökbe fogadta, és a homoródszentpáli Kornis-klánba is be tudott házasodni, mind birtokait, rokoni körét és kapcsolatrendszerét, mind vagyonosodási módszereit tekintve teljesen beágyazódott a székelységbe.[83] Abban is eltért tanácsostársaitól, hogy széki tisztséget nem viselt, 1621. évi elítéléséig viszont kancellárként tevékenykedett. Ilyen magasságokba előtte kizárólag Petki János tudott emelkedni, aki a székelységből elsőként jutott a fejedelmi tanácsba 1605-ben, és lett két évvel később Rákóczi Zsigmond kancellárja. Ő viszont, noha a tanácsosi címét 1612-ig megtarthatta, Báthory Gábor trónra lépésétől fokozatosan háttérbe vonult, illetve szorult.[84] Péchi mellett a többiek sem csupán a székely nemzet formális képviselőiként ültek a tanácsban: Balássy és Mikó a portai diplomácia kulcsfiguráivá nőtték ki magukat, Mikó emellett főudvarmester, míg Balássy és Béldi a székelyek főgenerálisa is lett.

Elődeihez képest Bethlen uralma tehát új színt hozott és új utat nyitott a fejedelmi székelypolitikában, mert született székelyek — akár a tanácsot, akár

---

[80] *Cziráki Zs.*: Brassó és a fejedelmi hatalom i. m. 120–152.

[81] Bethlen és a szászság kapcsolatának alakulására l. *Cziráki Zsuzsa* és *Oborni Teréz* e számban olvasható írásait, továbbá: *Lovas Rezső*: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. Századok 78. (1944) 419–462.

[82] *Balogh J.*: A székely nemesség kialakulásának folyamata i. m. 123–127.

[83] *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon i. m. 120–140.; *Balogh Judit*: Székely nemesi karrierlehetőségek Bocskai István korában. In: „Frigy és békesség legyen…" i. m. 126.; *Uő:* A székely társadalom Báthory Gábor korában. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 164.

[84] Uo. 160–170.

a politikai élet egyéb meghatározó területeit nézve — ténylegesen ekkor kerültek be az országos politikába. Ezt az irányváltást azzal lehet magyarázni, hogy Bethlent az általa előszeretettel foglalkoztatott székely politikusokkal — ahogy már erről korábban szó esett — rokoni szálak és a török emigráció közös emlékei fűzték szorosan össze. A székely tanácsurak jelenléte tehát nagymértékben eltért a szászokétól, őket nem az elvárás kényszere juttatta szinte funkció nélküli pozícióba, hanem bátran és folyamatosan felhasználható politikai-bizalmi tőkét jelentettek.

Bethlen tanácsosainak elsöprő többsége, huszonhat fő a magyar nemzethez tartozott. Mégsem beszélhetünk politikai homogenitásról, mert a „magyar" politikusok is igen tarka képet mutattak. Közülük összesítve tizennyolcan viseltek főispáni címet is, tizenketten erdélyi, hatan partiumi vármegyék élén álltak. Ebből a számadatból ugyanakkor önmagában nem szabad semmilyen következtetést levonni, hiszen a változásokban nagy szerepet játszottak a halálozások. Amennyiben viszont a három meghatározott korszakra bontva nézzük a két terület tanácsban való képviseletét, már reálisabbá válik a kép – miként ezt a következő táblázat mutatja.

Korszak	Magyar nemzet tagja	Főispáni címet visel	Erdélyi vármegye élén	Partiumi vármegye élén
1613–1616	19	12	8	4
1617–1622	16	11	9	2
1623–1629	16	11	8	3
1613–1629	26	18	12	6

Az erdélyi főispánok tanácson belüli nagyobb súlya más időszakokban is kimutatható, már csak azért is, mert erdélyi vármegye hét, azon kívüli pedig csak öt volt.[85] Ilyen mértékű arányeltolódásra viszont a korábbi fejedelmeknél nem találunk példát, ami azt mutatja, hogy Bethlen a valós politikai bázisát a szűken értelmezett Erdélyben látta. Ennek megfelelően a partiumi vármegyék éléről csak a belső bizalmi körhöz tartozók — akik egyben a legfontosabb területeket, Bihart és Máramarost igazgatták — jutottak a tanácsba: Bethlen sógora (Rhédey Ferenc) és öccse (Bethlen István), valamint a szintén a tágabb fejedelmi rokonsághoz sorolható Kornis Zsigmond. Ő ugyan az 1614 elején kegyelmet kapó katolikus emigránsok közé tartozott, de ebből a körből egyedüliként, nehéz indulás után, hűségét többszörösen bizonyítva végül meg tudta helyét őrizni a tanácsban. Főispáni megbízatást viszont meglehetősen későn, csak

[85] Az 1607–1608 táján készült országgyűlési katalógus, a *Regestrum Regni Transylvaniae* is tizenkét vármegyét sorolt fel. Regestrum Regni Transilvaniae. Közli: Hodor Károly. Történelmi Tár (1879) 393–394. Éppen ezért nem vontam a vizsgálatba azokat a szörényi főispánokat, akiket Báthory Gábor és Bethlen idején neveztek ki, mert a megmaradt terület felügyelete valójában a térség katonai parancsnoka, a karánsebesi bán igazgatása alatt állt. Arad vármegye élére már ki sem nevezték a főispánt, majd a megye maradványait végül Zarándhoz csatolta az 1626. évi májusi országgyűlés. EOE VIII. 325. és *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 357.

nyolc évvel tanácsosi kinevezése után kapott, igaz, akkor már rögtön a kulcsfontosságú Bihar vármegye élére került.[86]

Elvben Lónyay Zsigmond is azok közé tartozott, akik egy partiumi vármegye, Kraszna éléről kerültek a testületbe.[87] Pályafutása, megbízatásai alapján viszont sokkal inkább sorolnánk őt Bethlennek a hét vármegye ügyeinek intézésére létrehozott magyar tanácsába, mint a fejedelmibe. Trócsányi Zsolt szintén bizonytalan volt Lónyayval kapcsolatban, mert szerepeltette ugyan a tanácsosi névsorban, de éppen az ő példája alapján vetette fel a külön „magyar tanács" gondolatát.[88]

Mivel a tanácsosi címhez nem járult minden esetben főispánság vagy széki tisztség, így azt is meg kell vizsgálnunk, milyen egyéb feladatköröknek, tevékenységnek köszönhetően választott Bethlen valakit a testületbe. A tanácsurak tevékenysége és érdemei alapján a helyi kormányzati funkciók mellett még három további kategóriát tudunk megkülönböztetni. Ebből kettő speciális szakértelemhez kötődött: egyrészt Bethlen minden korszakában találunk a testületben tisztán vagy legalábbis döntően hivatalnoki pályán tevékenykedőket, másrészt kizárólagosan katonai feladatkört betöltőket. A hivatalnokok közé a pénzügyi szakértő Kákonyi Istvánt, a jogász Kassai Istvánt és Fráter Istvánt, valamint a két kancellárt, Péchi Simont és Kovacsóczy Istvánt sorolhatjuk. Utóbbi ugyan 1625-től székely széki, 1627-től főispáni tisztet is viselt, de akkor már évek óta kancellárként a tanácsban dolgozott, ahová a kancelláriai hierarchiában fokozatosan emelkedve jutott. Katonai téren, Bethlen hadjárataiban többen is kitűntek, mint például Rhédey, Petneházy, Kornis, Alia vagy a Kamuthy testvérek, de olyan tanácsúr, aki katonai tisztségen kívül más feladatkört nem viselt, mindössze kettő volt: Bornemisza János, a mezei hadak generálisa és Keresztessy Pál, aki éppen Bethlen trónra léptével volt kénytelen megválni korábbi szörényi főispáni címétől, és lett helyette lippai kapitány.

A szaktudással rendelkezők mellett külön (a harmadik) csoportba sorolhatjuk azokat a tanácsurakat, akiket — Kemény János szavaival élve — „nem az eszükért" hívtak a tanácsba.[89] Ebbe a kategóriába tartoztak a magyarországi emigrációból politikai alkuval visszatérő, már többször említett katolikus főurak: Kendy István, Kornis Zsigmond, Szilvássy Boldizsár és Sarmasághy Zsigmond. Képességeik alapján egyébként is helyük lehetett volna a testületben, mint ahogy korábban már (Kornist leszámítva) volt is. Politikai előéletük miatt

---

[86] *T. Orgona A.*: A göncruszkai Kornisok i. m. 160.

[87] Krasznai főispánságának kezdetét 1627-re tette Fallenbüchl Zoltán [*Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. (Nemzeti Téka) Bp. 2002. 181.], de már 1623 augusztusában főispánként és tanácsúrként szerepelt. EOE VIII. 164.

[88] *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 31.

[89] Ezeket az elhíresült szavait Kemény a tőle tanácsot kérő rokonának, Zólyomi Dávidnak mondta, akit úgy próbáltak ellenfelei gyengíteni, hogy a mezei és udvari kapitányi tiszte helyett a tanácsba akarták bejuttatni. „Tégedet, uram, eszedért tanáccsá nem tesznek (az mint hogy szegénynek közönséges vala ugyan, de kiváltképpen való tanácsos elméje nem vala, az mi vala, annyéban serény, de változó, híg és állhatatlan elméje vala, hajlandó mint jóra, úgy rosszra is), hanem hogy abbéli kötelességed háló gyanánt lévén, minél hamarabb megejthessenek, és az mely tekéntet mostan van reád az vitézlő rendnek kezed alatt lételejért, abból is kifordíttatván, erőtelenbé tételed." Kemény János önéletírása. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1959. 201.

a velük szemben joggal bizalmatlan Bethlen nem tanácsokat és támogatást várt tőlük, hanem — mint már szó volt róla — pusztán azt a feladatot szánta nekik, hogy a Magyar Királysággal való viszony rendezésében a kezére dolgozzanak. Ennek megfelelően Kornis kivételével nem is tudták megtartani pozícióikat, és hamarosan kihullottak mind a tanácsból, mind az erdélyi politikai elitből.[90]

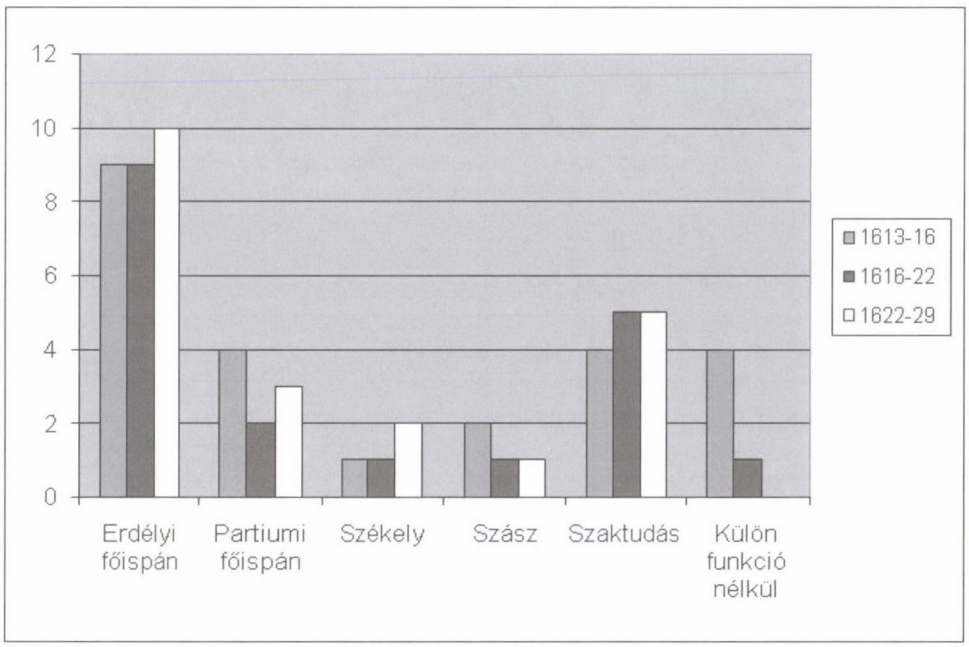

A tanácstagok képviselet és feladatkör szerinti megoszlása

Rajtuk kívül azonban — miként a fenti diagram is mutatja — még láthatunk néhány olyan tanácsost, akik még főispáni címet is viseltek, mégsem a személyes képességeik vagy addigi pályájuk révén, hanem kifejezetten a családjuk társadalmi presztízse miatt kerülhettek csak a testületbe. Ilyen volt például a Báthory Gábortól megörökölt Wesselényi István és Erdélyi István, valamint a

[90] Sarmasághy a börtönből kiszabadulva még szerephez jutott az ország nyilvánossága előtt: ő mondhatott Károlyi Zsuzsanna temetésén latin nyelvű orációt, de ez már a hattyúdalának számított, politikai feladatot többet nem kapott, és hamarosan meg is halt. *Mikó Gyula*: „Mivel én is csak ember voltam" Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei. Debrecen 2007. 139., 150. http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/5580/6/MikoGyulaErtekezes.pdf (a letöltés ideje 2011. június 2.)

hetven körül járó Gyerőffy János, akit viszont már Bethlen hívott a tanácsba. Az életkorához és a társadalmi rangjához képest addig mellőzött politikustól a fejedelem a lojalitáson és a presztízse növelésén kívül más nem várt el, s ebben nem is csalatkozott. A tanácsurak közül a legfiatalabb, de már csak viszonylag fiatalnak számító Haller Istvánt valószínűleg elsősorban szintén a társadalmi presztízs és a családi hagyomány delegálta a fejedelmi tanácsba, ő viszont messzemenően beigazolta alkalmasságát, különösen I. Rákóczi György uralkodása alatt.[91]

A tanácson belüli homogenitás hiánya más területeken is megmutatkozott. A legfeltűnőbb a vallási megosztottság és a felekezeti arányok erős torzulása, amely azonban nem Bethlen valláspolitikáját minősíti, hanem a század elejétől I. Rákóczi György haláláig, tehát 1648-ig nyomon követhető jelenség. A Bethlen Gábor korabeli helyzetet — a három vizsgált periódusban — a következő táblázat szemlélteti.

Korszak	Katolikus	Református	Unitárius	Evangélikus	Szombatos	Összesen
1613–1616	10	6	4	2	1	23
1617–1622	6	6	5	1	1	19
1623–1629	8	6	3	2	0	19
1613–1629	13	9	6	3	1	32

Jól látható, hogy az ország felekezeti arányaihoz képest igen erőteljesen felülreprezentált a római katolikus politikusok száma. Ez az első korszakban érthető, hiszen Bethlen ekkor kényszerült az emigráns katolikusok visszafogadására. Ennek megfelelően a következő korszakban majdnem felére esett vissza a számuk. A csökkenést azonban nem halálesetek okozták, hanem a Bethlen ellen forduló és ezért perbe fogott és elítélt főurak, Kendy István, Sarmasághy Zsigmond, Szilvássy Boldizsár – akik mellett az Erdélyből kiköltöző Wesselényi István hiányzik még a névsorból. Helyükre azután már csak egyetlen katolikus, Kovacsóczy István érkezett. A meglepő inkább az lehet, hogy az utolsó korszakra ismét emelkedett a katolikus tanácsosok létszáma, nevezetesen Haller Istvánnak és Béldi Kelemennek köszönhetően. Ők viszont Kovacsóczyhoz hasonlóan nem felekezeti elgondolások mentén, hanem családi presztízsük, képességeik és addigi pályafutásuk alapján kerültek a testületbe, teljesen megérdemelten.

A katolikus politikusok igen magas számát a Báthory István alatt megindúló békés, majd Báthory Zsigmond uralkodását jellemző erőszakosabb rekatolizáció eredményezte, amely elsősorban a fiatal főnemeseket célozta meg. Akik az áttértek közül túlélték a századforduló harcait és a 17. század első évtizedét, azok éppen Bethlen korára értek be és jutottak teljesítőképességük, illetve pályájuk csúcsára. Mivel eleve egy gondosan megválogatott és kinevelt társa-

[91] *Szabó A. P.*: A magyar Hallerek nemzetségkönyve i. m. 897–942.

ságról volt szó, amely magas szintű — az akkori vezető politikusokra már egyre kevésbé jellemző — kiváló képzésben részesült, Bethlen és később I. Rákóczi György sem engedhette meg magának, hogy a vérveszteségek miatt amúgy is szűkké vált elitből vallási okok miatt kizárjon irányításra alkalmas politikusokat.

Bethlen Gábor tehát nem túlzott, amikor azt írta Pázmánynak, hogy „annyi pápista szolgám vagyon, hogy nem tudom számát is, nem utolsók pedig, mert én a religióért eddig senkit meg nem vetettem".[92] Az első pár évet leszámítva, Bethlen nem vállalt túl nagy kockázatot azzal, hogy ennyi katolikust állított az első vonalba, mert erősen kézben tudta tartani őket. Világossá tette, hogy vallásuk és jó királyságbeli kapcsolataik bármikor ellenük fordíthatóak. Kornis Zsigmond például mindezt a saját bőrén is megtapasztalhatta, amikor Homonnai Drugeth György támadásakor Bethlen bizonyítékok nélkül, mintegy elővigyázatosságból vele együtt több katolikust Fogaras várába záratott, és birtokaikat elkobozta. Kornis 1626-ban Brandenburgi Katalin katolizálásának terve kapcsán ismét erre a sorsra jutott. Bár mind a kétszer rehabilitálták, és Bethlen még végrendeletében is külön megkövette, Kornisnak és hittársainak különösen tanulságos lecke lehetett, hogy a protestáns rendek milyen lelkesen váltak a fejedelem partnereivé, ha a katolikusok elleni fellépésről volt szó. A valójában törvénytelen eljárás ellen nem emeltek szót, sőt azt Bethlen bölcs előrelátásaként értékelték.[93]

A korszak végére az elitben maradt katolikus urak politikai hozzáállása is alaposan megváltozott. A hangadók kiemelése és a csoportjukat ért veszteségek miatt sokkal kezesebbé és óvatosabbá váltak, ami persze nem akadályozta meg azt, hogy mozgásterük növelésére törekedjenek, ha erre alkalmat láttak, mint például Bethlen halála után. De azt bátran állíthatjuk, hogy az 1620-as évek közepétől a katolikusság és a Habsburg-orientáció fogalma már nem kapcsolható össze automatikusan Erdélyben.

A reformátusok jelenléte a fejedelmi tanácsban teljesen kiegyensúlyozott képet mutat, minden korszakban hat fő tartozott ehhez a felekezethez. Összesítve Bethlen harminckét tanácsurából kilenc volt református, ami azt jelenti, hogy még az egyharmados arányt sem érték el. Ráadásul a kilenc református tanácsúr közül hatan is a *homo novus*ok, az Erdélybe frissen betelepedők közé tartoztak, tehát tulajdonképpen nem tekinthetőek az erdélyi reformátusok reprezentánsainak. Ez különösen annak fényében érdekes, ha belegondolunk, hogy Bocskaitól kezdve Bethlen Gábor már a negyedik református, felekezetéért tenni akaró fejedelem volt Erdély élén. Ennek hatása azonban csak később mutatkozott meg. A század első harmadában a főnemességen belül nagy vallási átrendeződés zajlott, amelynek során kisebb részben katolikus, nagyobbrészt unitárius nemesek — különösen a vegyes vallású családokban élő kiskorú,

[92] Bethlen Gábor Pázmány Péternek. Vásárhely, 1625. július 14.: Pázmány Péter levelezése. Szerk. Frankl Vilmos. Bp. 1873. 445.; *Barcza József*: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Bp. 1980. 193.

[93] Perneszi Gábor levele Forgách Zsigmondnak. Ecsed, 1616. július 22.: EOE VII. 370.; Kemény János önéletírása i. m. 123–124.; Bethlen Gábor emlékezete. Vál., szerk., bev. Makkai László. Bp. 1980. 433–434.; *T. Orgona A.*: A göncruszkai Kornisok. i. m. 78–80.

édesapjukat elvesztő vagy teljes árvaságra jutó fiatalok — a református vallásra tértek át. A tanácsban is észlelhető ez a jelenség: a három született erdélyi református politikus közül Bethlen Istvánról és Kemény Boldizsárról tudjuk, hogy még fiatalon, de már felnőtt fejjel léptek ki az unitárius egyházból.

Ez a lassú, de biztos fogyás már az unitárius tanácsurak számán is megmutatkozott. Első nagy veszteségeiket a Báthory-kori ellenreformáció idején szenvedték el, majd ezekre épült az előbb ismertetett újabb elpártolási folyamat, amely hamarosan politikai háttérbeszorulásukhoz vezetett. Az, hogy hatan is bekerülhettek a tanácsurak közé, azt nem utolsósorban a fejedelemmel való rokonságuknak és a közösen átvészelt török emigráns évek összekovácsoló erejének köszönhették. Bár Péchi Simon szombatos volt, minden egyéb tekintetben szorosan ehhez az unitárius politikus körhöz kötődött. Dán Róbert a kor unitárius politikusainak többségét, köztük Balássyt, Keresztessyt és Mikót is szombatosnak mondta.[94] Ha azonban csupán az ismert tényekhez ragaszkodunk, és mást nem is tehetünk, akkor mindössze annyit tudunk megállapítani, hogy a felsorolt politikusok az unitárius egyház radikális szárnyát alkották, azaz bizonyos esetekben túlhaladták az 1595-ben kialakított unitárius tanokat. Azt viszont nem állíthatjuk, hogy elfogadták volna Péchi Simon szombatos tanításait. Mivel saját magukat unitáriusként definiálták, és ezt a korabeli unitárius püspökök és más egyháziak is teljes mértékben hangoztatták, s az egyház kimagasló pártfogói közé tartoztak, így helyesebb az unitáriusok közé sorolnunk őket. Végül rátérve a tanács evangélikusaira, itt nem találunk semmilyen meglepetést. A két szász politikus mellett a felső-magyarországi köznemességből áttelepülő Kapy András képviselte a felekezetet.

*

Tanulmányomban Bethlen Gábor fejedelmi tanácsának megismeréséhez csupán az első lépéseket tettem meg. Vizsgálatom elsősorban a tanács infrastruktúrájára, számbeli és személyi összetételére, főbb jellemzőinek bemutatására irányult. A tényleges és teljes körű elemzés ezután következhet. A továbbiakban a kutatásnak már arra kell keresnie a választ, hogy mi volt a tanács tényleges politikai súlya, milyen szerepet játszott a konkrét döntések előkészítésében és meghozatalában, a diplomácia irányvonalainak alakításában, vagyis összefoglalva: Bethlen Gábor kül- és belpolitikájában.

[94] *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok i. m. 289–315.

THE PRINCELY COUNCIL IN THE AGE OF GÁBOR BETHLEN

by Ildikó Horn

(Summary)

The princely council of Transylvania was an advisory body of twelve members with no authority to decide. After the accession of Gábor Bethlen (1613-1629) with Ottoman support, the Transylvanian estates tried to limit his authority by enlarging the powers enjoyed by the council: in matters of great political and diplomatic importance, of appointment to the chief offices, and the granting of major estates the prince could only decide in cooperation with the council. The first part of the present study analyses the methods by which the prince gradually altered the council in accordance with his own interests, mainly by increasing and changing its personnel. The second part examines the characteristics of the council in terms of the origins, social position, religion, age, qualifications and functions of its members. The Transylvanian political elite was fairly open throughout the 16th and 17th century, and especially so during the reign of Bethlen, mainly because of the loss in human lives caused by the wars and internal conflicts between 1598 and 1612. A great number among the councillors came from the Kingdom of Hungary, from the lower strata of local society, and likewise well represented are those who managed to restart their career after a previous political fall. Because of the losses which afflicted the elite in the preceding period, the average age of the councillors had fallen by twelve years by 1629 with regard to the situation in 1613. The accumulation of office remained a constant feature, but at the same time there emerged persons who owed their joining the council to their specific legal, fiscal or military expertise. Thanks to the princely religious policies pursued in the past forty years, the council was religiously heterogeneous, with a Catholic dominance and a strong Unitarian presence.

TÖRTÉNETI IRODALOM

János M. Bak

STUDYING MEDIEVAL RULERS AND THEIR SUBJECTS

Central Europe and Beyond

(Variorum Collected Studies Series)

Farnham, Surrey-Burlington, VT, 2010., XII, 310 o.

KÖZÉPKORI URALKODÓK ÉS ALATTVALÓIK KUTATÁSA

Közép Európában és azon túl

A Szerző a modern kori Magyarország történetének maga is tevékenyen részese, az 1956-os emigrációnak, egyúttal a hazai és nemzetközi medievisztika nevezetes személyisége, a magyarországi középkor kutatásnak immáron doyenje. Az ismertetés szerzője személyesen csak azután találkozott vele, hogy 1993-ban a budapesti Közép-Európai Egyetemre tette át székhelyét, de ekkora már sokéves németországi, amerikai és kanadai egyetemi (University of British Columbia) oktatói tevékenység és nemzetközi projektek után sorozatok, monográfiák, tanulmányok sokaságának szerzőjeként is ismert volt. Művei közül csak néhányat megemlítve: Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert, Wiesbaden, 1973; Medieval narrative sources:a chronological guide. New York-London 1987, majd Budapest, 2000., Decreta Regni Mediaevalis Hungariae – The Laws of Medieval Hungary Vols. 1–4. miközben a záró, Jagelló-kori kötet megjelenés előtt áll). A Variorum Reprints nagyhírű sorozatában ő maga volt Fügedi Erik korábbi tanulmánykötetének szerkesztője és részben fordítója (Kings, bishops, nobles, and burghers in medieval Hungary, London, 1986), most ő is belépett a sorozatba beválogatott és irigyelt szerzők sorába.

A kötet megjelenésének alkalmat a göttingeni doktorátus megszerzésének fél évszázados évfordulója kínált, valójában a szakma művelői régóta szerették volna a polcukon tudni összegyűjtött tanulmányait (persze annak csak egy töredéke jelent most meg). A magyarországi olvasónak is nagy könnyebbséget jelent az új kötet, hiszen sokszor nehezen beszerezhető tanulmánykötetekben és folyóiratokban megjelent munkákhoz juthat hozzá, együtt pedig a tanulmányok egymást és tárgyukat is értelmezik. Egyúttal sokakkal itthon e kötet fogja megismertetni a Szerzőt, akinek munkásságához képest magyar nyelven aránytalanul kevés írása jelent meg. A nemzetközi életben talán legismertebb és legtöbbet foglalkoztatott magyar medievista 1999 utáni több mint negyven publikációjából is csak két magyar nyelvű található.

A kötet első fejezetét történészi indulása első állomásának, a Percy Ernst Schramm mellett töltött éveket, az uralmi és hatalmi szimbólumokkal való, életre szóló elkötelezettség kezdeteinek szentelték (Medieval symbology of the state: Percy E. Schramm's contribution; Percy Ernst Schramm (1895–1970) on P. E. Schramm; Coronation studies: past, present, and future – 30 years later). Ezt egészítik ki a 15. századi magyarországi helyzetből kiinduló összehasonlító, részben terminológiai áttekintései a szolgaságról/jobbágyságról és az uralkodói elitekről (Serfs and serfdom in feudal Europe: words and things; Probleme einer vergleichenden Betrachtung mittelalterlicher Eliten in Ostmitteleuropa). Egyúttal a kötet címét is Schrammal készített interjújából érthetjük meg: a nagyhírű német professzor csakis az uralkodókkal és az uralmi szimbolikával volt hajlandó foglalkozni, mivel — szerinte — az alattvalók hozzájuk képest alig hagytak maguk után életjelet, s a történelem kerekének mozgatásában sem jutottak szerephez. A Szerző munkássága, s maga a kötet is ennek cáfolata, a magyarországi középkori törvények szóról szóra való lefordítása és jegyzetelése közben a magyar társadalom a maga teljességében (az alattvalókkal együtt) tárult fel, miközben a fordítás technikája már önmagában is nemzetközi kontextusba helyezte a hazai társadalmi folyamatokat. A tanulmányok egy kivételével teljesen az eredeti megjelenési formájukat követik, ami a

hivatkozásokban nem kis segítség lesz, s mivel többségükben néhány éven belül megjelent írásokról van szó, bibliográfiájuk is szinte naprakésznek tekinthető.

A tanulmányok második része már Magyarországra és Közép-Európára koncentrál elsősorban a hazai uralmi szimbolika tárgyi és írott emlékeinek a számbavételével. Ezekben az írásokban helyezi el a nemzetközi insignia-kutatás keretében a magyar uralkodói jelvényeket, a sokáig vitatott lándzsát, a Szent Koronát, a Szent Jobbot. Az írott források közül pedig a magyar uralkodói genealógiai listákat, valamint a királyi cím felsorolását értelmezi és helyezi el az európai források között. Külön tanulmányt szentel a három közel egykorú közép-európai elbeszélő forrás, a magyar Anonymus, a lengyelföldi gall névtelen (Anonymus Gallus) és a cseh Cosmas királyképe egybevetésnek (Symbols and Functions: Holy lance, holy crown, holy dexter: sanctity of insignia in medieval East Central Europe; Sankt Stefans Armrelique im Ornat König Wenzels von Ungarn – ez utóbbinak részleges magyar változata a Hadtörténelmi Múzeum értesítője 4., 2001-es kötetében olvasható; Legitimization of rulership in three narratives from 12th-century Central Europe; Lists in the service of legitimation in Central European sources). Az uralkodók történeti szerepe kutatásának egyik legizgalmasabb írása pedig a magyar királynék és királynők „bűnbak" szerepét (Queens as scapegoats in medieval Hungary) tekinti át.

A Szerző által talán legjobban kedvelt és ismert időszak a 15. századi Magyarország története. Ennek sorában olvashatók a sokszor évfordulókhoz kapcsolódóan megszületett, Zsigmond és Mátyás korára vonatkozó alapvető tanulmányai, amelyek egyúttal tömör kutatástörténeti kitekintést is nyújtva szembesítik az olvasót a korszakok hazai és nemzetközi gazdasági, politikai realitásaival (Hungary in the Late Middle Ages: A kingdom of many languages: the case of medieval Hungary; Monarchie in Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehten Jahrhundert; Sigismund and the Ottoman advance; Hungary and crusading in the 15th century; 'Good king Polish Ladislas...': history and memory of the short reign of Wladislaw Warnenczyk in Hungary; The Hungary of Matthias Corvinus: a state in 'Central Europe' on the threshold of modernity, ez utóbbinak magyar változatát ld. Veszprémy L. (szerk.): Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Bp. Zrínyi K., 2008. 13–24.).

A zárófejezetben a középkori múlt politikai felhasználhatóságáról („use and abuse") olvasható két mintaszerű, olykor alig leplezett iróniával megírt tanulmány, az egyik az „ezeréves" magyar alkotmányról, másik pedig a 19–20. századi Magyarország középkorképéről és annak politikai vonatkozásairól. (The ideology of a 'millennial constitution' of Hungary (Anna Bak-Garával közösen); Die Mediävisierung der Politik im Ungarn des 19. und 20. Jahrhunderts).

A kötetet Bak János 1999–2009 közötti munkáinak bibliográfiája zárja, tekintettel arra, hogy 1999 megjelent munkáinak listája megtalálható emlékkönyvében (The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János Bak. Szerk. Nagy Balázs, Sebők Marcell. Bp. 1999, 697–706.). Közben a Szerzőnek újabb kötetei jelentek meg és továbbiak kerültek közel nyomdakész állapotba („Central European Medieval Texts", „The Laws of Medieval Hungary" általa szerkesztett sorozatában), így az életmű szerencsére nem tekinthető lezártnak, miként korábbi munkáiból is több hasonló tanulmánykötetre való futja még.

Veszprémy László

Frédéric Barbier

A MODERN EURÓPA SZÜLETÉSE – GUTENBERG EURÓPÁJA

Kossuth Kiadó, Budapest, 2010. 348 o.

Frédéric Barbier a ma élő egyik legnagyobb francia könyvtörténészek egyike. Több jelentős munkája is megjelent magyarul — A média története (2004), A könyv története (2005) —, tudományos munkássága világszerte elismert. Évtizedek óta kutatja az írásbeliség és könyvtörténet összefüggéseit, a mai, modern média előzményeit, annak a kultúrára, gazdaságra, társadalomra és nyilvánosságra gyakorolt hatását. A Párizsi Magyar Intézetben Pro Cultura Hungarica díjjal is kitüntették a magyar kultúra külföldi elismertetéséért végzett tevékenységéért. Mellette a nyomtatott

és kéziratos könyvek elterjedésének, az olvasás történetének kutatásában több neves francia kutató is (pl. Henri-Jean Martin, M. Dominique Varry, Roger Chartier stb.) nemzetközi szinten elismert munkát végzett/végez, így Franciaország szerepe ezen a téren bátran nevezhető iskolateremtőnek.

Frédéric Barbier, aki a könyvtörténet talán leghíresebb francia művelője, legújabb művében azt a folyamatot vizsgálja, amely során Európa területén egy új technikai eszköz, a nyomtatógép feltalálásának hála megindul az a folyamat, amelynek tetőzését napjainkban éljük. Ez nem más, mint a kommunikáció azon formájának térhódítása, amely során — röplapokon, könyveken, később újságokon keresztül — emberek ezreit érik el egy időben, ugyanazon információkkal.

A szerző azonban munkájában kihangsúlyozza: „Az új médium (azaz a nyomtatógép) gyors, alig néhány évtizednyi időt igénylő térhódítását csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha azt jóval korábbi történések végkifejletének tekintjük."(177.)

Erre a tényre könyvében többször is visszatér, és ezt az előkészítő folyamatot vizsgálja az első nagy fejezetben is. Időben egészen a Karoling Birodalom széthullásáig visszanyúl, amikor is a Római Birodalom egykori fényét és egységét már csupán az egyház képviselte, amely az ókori kultúra őrzését és átörökítését vállalta magára. A papság volt az, aki rendelkezett az olvasás és írás privilégiumával, a scriptoriumok és a könyvtárak, amelyek kizárólag latin nyelvű szövegeket tartalmaztak, a kolostorokban és a püspöki székhelyeken működő iskolákban szerveződtek.

A szerző a fejlődés lépcsőinek fokait vizsgálva részletesen tárgyalja azt a jelentős változást, amely a 10. és 11. század fordulóján következett be, amikor is Európa népessége növekedésnek indult (1087 és a 15. század között a 14. században Európában pusztító pestis ellenére Anglia lakossága például 1,3 millióról 3,5 millióra emelkedett). Ekkor alakult ki néhány jelentősebb nagyváros, amely szigorúan elkülönült a vidéktől (Velence, Genova, Milánó, Párizs, Gent stb.). A tárgyalt, 10. és 15. század közötti időszakban több olyan újdonságot is megemlít, amely jelentős mértékben hozzájárult a „modern Európa" megszületéséhez, úgy, mint a vízimalom és a szélmalom, amelyet textíliák feldolgozásán át a papírgyártásban is hasznosítottak. A termelés növekedése maga után vonta a népesség növekedését is, amely pedig felerősítette a különböző területek közötti cserekapcsolatokat és a kommunikációt. Az érintkezések során egyre nagyobb szerepe lett az írásnak — pl. számviteli eljárások során —, amely elkezdett kitörni az egyház és kolostorok falai közül és egyre elterjedtebb lett a már említett nagyvárosokban.

Frédéric Barbier fontosnak tartja kihangsúlyozni, hogy a városok megjelenése nemcsak egyfajta technikai fejlődést elősegítő gazdasági változást jelentett, hanem kultúraváltást is; előtérbe került az egyéni felelősségtudat, ami pedig a vallásosságban is változásokat generált. Mindez szintén hozzájárult Gutenberg Európájának megszületéséhez, hiszen az írásbeliség és a könyv többé már nem az egyháziak privilégiuma volt, — a kiépülő intézményekben, úgy, mint számvevőszék, parlament, kancellária, szintén fontos szerepet kapott-, hanem lassan a tudósok, majd a hatalmasok — uralkodók és városi polgárság — kezébe került. Az egyetemek alapításával (1088 Bologna, Párizs, 1173 Salernó, 1204 Veicenza, 1208 Palencia, 1425 Leuven) még nagyobb változások álltak elő; kialakultak az egyetemi könyvtárak, megjelentek a könyvgyűjtemények, a másolóműhelyek, azok közelében pedig azok az üzletek, amelyek pergament, majd később, annak 12. századtól Európában történő elterjedése után, papírt árusítottak. A legnagyobb városokban a szakmabeliek céhes rendszerbe tömörültek. A könyvtárak és könyvgyűjtemények megléte egyre inkább egyfajta presztízst jelentett, az udvarokban az uralkodó és a tanácsadók dokumentációs központjává váltak. Az olvasási szokások jól láthatóan megváltoztak, a tekercs formájú könyvet pedig fokozatosan felváltotta a képekkel és fametszetekkel illusztrált, lapokból álló könyv (codex). Ezekkel a példákkal jól érzékelteti a szerző, hogy a középkor világa, amely a szóbeliséget, a hallott szót privilegizálta, lassan háttérbe szorult, majd Gutenberg találmányával végképp szétesett. Az intenzív, hangos olvasást felváltotta az extenzív, azaz a mindig más szövegeket előnyben részesítő, csendes és halk olvasás.

Frédéric Barbier tematikusan haladva fokozatosan kitér az írásbeliség használatának átalakulására, a szövegek tartalmának és nyelvezetének változásaira, a szöveg hordozójának, azaz a pergamennek a papírra való lecserélésére, az íráskép változására (a Karoling-korban használt karoling minuszkulát felváltja a gót betűs írás, amelynek különböző alfajtáit szövegtípusonként alkalmazták). A Karoling-kori szövegekkel ellentétben megtörténik a szavak elválasztása, majd a szöveg tagolása is. Jól körülhatárolt képet kaphatunk arról, hogy a fentiek — az írásbeliséghez, az írott szöveghez való viszonyban fellépő változás — hogyan befolyásolták az egyházat és az ahhoz való viszonyt. Az egyház, miután elvesztette a szövegek előállítása feletti monopóliumát, a legtöbb

helyen részt vett a könyvnyomtatás terjesztésében. Itáliában annak elsői hívei között több, a pápai udvarral és közigazgatással szoros kapcsolatot ápoló humanista főpapot találunk, illetve az első strassburgi és bambergi nyomdák létrehozásának elősegítőinél is találkozhatunk klerikusokkal. A misztikusok, akik az egyház megújításán fáradoztak, szintén jó lehetőséget láttak abban, hogy az írott szöveg elterjedését saját nézeteik terjesztésére használják, fontos azonban itt idéznünk a szerző egy mondatát. „ *A lollardok és a husziták végső soron azért vallanak kudarcot az egy évszázaddal később színre lépő lutheránusokkal ellentétben, mert előbbiek még nem rendelkeztek üzenetük terjesztésének hatékony eszközével, a könyvnyomtatással.*"(81.)

E mondatból jól érzékelhető, hogy Frédéric Barbier mekkora jelentőséget tulajdonít az új médium megjelenésének, hiszen pont a nyomtatás nyújtotta lehetőség miatt terjedt el pillanatok alatt Luther 95 pontja nemcsak Németország, hanem más európai országokban is, ráadásul nem latin, hanem nemzeti nyelven, mindez pedig az egyház széthúzásához vezetett. A szerző ezen vélekedését Luther szavaival támasztja alá. *„Képtelen vagyok felfogni, hogyan terjedtek ilyen gyorsan és ilyen széles körben téziseim, más írásaim és professzortársaim munkái. Én kizárólag az egyetemi körök figyelmére tartottam számot.*"(247.) A szerző szerint a reformátorok voltak azok, akik a könyvnyomtatásban a „propaganda" intézményét és az abban rejlő lehetőségeket felismerték, és a nép nyelvére fordítva az Evangéliumot és vélekedéseiket, hamar elérték az olvasni tudó népesség jelentős százalékát. Luther mérte föl szerinte elsőként azt, hogy az új médium feltalálása az embereknek a tudáshoz, ismeretekhez való viszonyát is felforgatja, hiszen az a nézet, hogy a szöveg egy olyan felsőbbrendű üzenet, amelyet szerzője csak lejegyzett, a graphoszférába való belépéssel elhalványult, ugyanúgy, mint Isten szerepe. A nyomtatott szövegeken keresztül megismerhetővé vált az addig csak egyházi „szűrőn" át látott világ, hiszen az információ gyors terjedésével a nyomtatott könyv egyenlővé vált az egyetemes tudással.

A nyomtatógép feltalálása — amelyet a szerző a második nagy fejezetben taglal — valóban sok újdonságot hozott, ám Barbier fontosnak tarja kihangsúlyozni, hogy Gutenberg kora az innováció kora, és Közép-Európában egyszerre többen dolgoztak a szövegsokszorosítás technikai kérdésén. A 15. század első felében az áttörés pont emiatt már közel volt; Prokop Waldvogel de Braganciis prágai, fémiparos családból származó férfi például a 15. század első felében már képes volt rövid szövegek kinyomtatására, méghozzá előzetesen befestékezett bélyegzők lenyomatainak egymás mellé helyezésével. Természetesen ez a technikai eljárás még messze volt a Gutenberg-féle, szétszedhető betűkkel történő nyomtatástól, de Barbier jól rávilágít arra, hogy a sokszorosítási eljárás problémáján többen, egyszerre, többféle megoldással dolgoztak. A szerző szerint Gutenberg feltehetőleg egy korábbi „ügylete", a tükörgyártás során jöhetett rá olyan technikai részletekre — pl. öntési, nyomtatási eljárásokra — amelyeket aztán később, a szöveg sokszorosításánál alkalmazott. A feltaláló magát a műhelyt, ahol a könyvnyomtatással kísérletezhetett, valószínűleg 1449-ben hozta létre, és tevékenységét folyamatos kölcsönökből fedezte – így került kapcsolatba a később nyomtatásban szintén jelentős szerepet játszó Fust családdal. Gutenberg első nagyszabású munkája a valószínűleg 1455-ben, Mainzban elkészített 42 soros Biblia volt, amelynek nyomtatási költségihez nagymértékben hozzájárult a Fustoktól kapott kölcsön. Azonban a sikeres vállalkozás után a kapcsolat megromlott a két fél között — Fust be is perelte Gutenberget azzal a váddal, hogy a tőle kapott kölcsönt saját zsebébe tette és nem a vállalkozás fejlesztésére fordította —, és külön-külön folytatták tevékenységüket. Gutenberg további jelentősebb munkái közé sorolja Barbier a Bambergben kinyomtatott 36 soros Bibliát, a Mainzban kiadott Catholicont és a Mainzi Zsoltároskönyvet (amely az első megjelenési dátummal ellátott könyv) – az utóbbi kettő kinyomtatása során a feltaláló új eljárások kifejlesztésével is kísérletezett. Barbier felhívja a figyelmet arra, hogy míg az eljárás egészének koncepciója Gutenberg nevéhez köthető, addig a fémmegmunkálás különböző technikáit valószínűleg Johann Fust és Peter Schoeffer fejlesztette ki.

A szerző a könyvnyomtatás innovációjának taglalásakor, a harmadik nagy fejezetben belemélyed a könyvesek világának összetett rendszerébe is. A nyomtatás megjelenésekor még nem élt a kiadókra vonatkozó szigorú cenzúra, a szövegek levelezőpartnerek, üzlettársak, tudósok és nyomdászok között keringtek, a lapokat kötés és fűzés nélkül értékesítették, a könyveken nem volt feltüntetve a mű szerzője, a befektetők csak finanszírozták a feltalálói kísérleteket, közvetlenül még nem vettek részt a termelés folyamatában. Csupán az 1480-as évektől, a nyomdák között kiéleződő verseny során kezdtek el megkülönböztető nyomdajeleket, illetve díszített címlapokat használni (Fust és Schoeffer nyomtatta ki a világ első címlapját), majd nemsokára feltüntetik a szerző nevét is, ami jelentős mértékben hozzájárulhatott egy adott mű eladási példányszámának növeléséhez (pl. Erasmus írásai). A 15. század végén már mintegy 75 európai városban volt nyomdaműhely, ki-

épültek a könyvkereskedelem hálózatai, a 16. században feltűnt az ún. nagyon ismert szerző alakja, megindultak a nyomtatott írásokon keresztüli politikai csatározások. A világ elsőszámú könyves városa Velence lett. A könyvekből eltűntek a kéziratot utánzó elemek, megjelentek a lap-és oldalszámozások, a különböző osztályozási rendszerek és a mutatók. A szerző felhívja az olvasó figyelmét, hogy a külső mellett a szövegek tartalma is megváltozott. Amíg a középkorban szinte kizárólag vallásos témájú szövegek léteztek, az írásosság elterjedése, majd a nyomtatás feltalálása után egyre több világi témájú, köznyelven írt munkával találkozhatunk, azaz az új médium egyfajta nyilvánosságot is teremtett. A vezető szerep a szépirodalmi munkáké lett, de egyes nyomtatványok például kifejezetten polemikus céllal születtek, elterjedtek a karikatúrák és a röpiratok. Az anyanyelven írt munkák jelentős mértékben hozzájárultak a nemzeti tudat felébredéséhez, kialakulásához is. Az információ időben és térben egyre gyorsabban terjedt, és az arra illetékesek képtelennek bizonyultak meggátolni az információ áramlását. Ekkor születtek meg az első szabályozások, az előzetes és utólag cenzúra fogalma és gyakorlata. X. Leó pápa az ötödik lateráni zsinaton (1515) az összes keresztény európai ország számára előírta, hogy a kiadásra váró könyveket az egyháznak kell ellenőriznie, 1542-ben megjelent az első index a Sorbonne-on. A reformáció térhódítása után kiépült a világi hatalom által gyakorolt cenzúra is, 1531-ben Franciaországban a párizsi parlament bevezette a könyvkereskedőknél tartott házkutatás intézményét is.

A szerző könyvében jól érzékelteti a nyomtatás széles körű elterjedésének következményeit, és rávilágít arra, hogy Gutenberg találmánya után nem sokkal a „média" minden korábbinál jobban politizálódik. *„A demokráciára rövidesen úgy tekintenek majd, mint a legszélesebb néprétegek közéletben való részvételének olyan lehetőségére, amely a médián alapszik."* (294.). Barbier a nyomtatást tulajdonképpen egy több évszázados folyamat csúcspontjának tekinti, amely az addig megrögzült középkori olvasási szokásokat teljes mértékben átformálja. Új megvilágításba kerül a szövegek ellenőrzésének és terjesztésének szabadsága, és az innováció hamarosan olyan „válságot" idéz elő, amelyben a közösség már nem tud mit kezdeni a hirtelen megnövekedett, gyors áramlású információval. Ám végezetül egy dologra ismét felhívja a szerző a figyelmet. A nyomdászat térhódítása létrehozta azt a „nemzetek feletti" Európát, amely megteremtette a művelt emberek, tudósok világát, valamint a nyomtatott könyv új médiuma — a nemzeti nyelvű írások révén — nagyban hozzájárult a nemzeti kötelékek megerősödéséhez. (296.). Frédéric Barbier könyve elengedhetetlen olvasmány mindazok számára, akik a média mai szerepének összefüggései, annak kialakulásának és térhódításának története, illetve a sajtó időbeli változásai iránt érdeklődnek.

Bartucz Mariann

Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor

BÁTHORY ERZSÉBET

Egy asszony élete

General Press Kiadó, Bp. 2010. 397 o.

Nagy munkát vállal az magára, aki a 16–17. században élt nők életével, körülményeivel foglalkozik — adott esetben Báthory Erzsébetével —, méghozzá azon megfontolásból, hogy minél szélesebb olvasóközönségnek eljuttassa a téma kínálta érdekességeket. De kell, mert igény van rá, ezt bizonyítja, hogy a 2010. évi ünnepi könyvhét alkalmából napvilágot látott a General Press Kiadó gondozásában egy újabb könyv, amely segítségével ismereteinket mind a kora újkori arisztokrata nőről, mind Báthory Erzsébetről színesíthetjük.

Mind Lengyel Tünde, mind Várkonyi Gábor a korszak kutatásának elismert szaktörténészei, akik ezúttal a tárgyilagos, hűvös fejtegetések helyett új módon nyúltak a közismeretnek örvendő történethez, ráadásul ennek az új hangvételnek megfelelően próbáltak egyfajta körképet adni tágabb értelemben magáról a korról. Ezt a címadás is előrevetíti, ahogy a könyv szerkezetét is: *Báthory Erzsébet: Egy asszony élete*. Míg magával a névvel és a hozzá kapcsolható pejoratív tartalommal szükségszerűen eleget tesznek a figyelemfelkeltésnek, úgy az általánosságba átmenő, határozatlan névelővel kezdett alcím magában hordja az általános kitekintésre való lehetőséget.

Ha a szerkezeti felosztás nyújtotta eshetőségeken túlgondolunk, az *egy asszony* megnevezés konkrétan Báthory Erzsébetre is vonatkozik, mert lehetett egy asszony a sok közül, aki férje halála után igyekezett a mindennapi akadályokat leküzdeni, élete pedig illeszkedhetett azon kialakított tipikus özvegyi sorsok közé, amelyekről ismereteink jelenleg még eléggé töredékesek. A „de"-k sora 1610-ben kezdődik, majd Thuróczy László mítoszteremtő könyvének kiadásával folytatódik (1729), amely mint lavina hozta magával csak 1988-ig azt a több, mint 180 tételt, amelyet Michael Farin vett számba, és amelyek zömében Báthory Erzsébetet mint vérre szomjas, szadista nőt mutatják be.

A szélsőségek helyett inkább a horatiusi úton érdemes tapogatózni, és a források hiányossága ellenére a hézagokat minél több válasszal kitöltve, objektivitásra törekedni – bár nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ez gyakorta vágy marad a meglevő ismeretek pontos, precíz és beható tanulmányozása és ismertetése mellett is.

Amennyiben a szélesebb rétegek megnyeréséhez igazítjuk a stílust, akkor fellép az információk tudatos szelektálásának jelensége. A szerzők végig a történészség és a popularitás között egyensúlyoznak, amelynek eredménye egy olvasmányos, történeti adatokon nyugvó könyv, melynek minden fejezete után szinte ott marad az emberben egyfajta hiány, ami a kielégítetlenségből táplálkozik, és amelyet egy körültekintően összeállított bibliográfia hivatott ellensúlyozni.

Míg az első részben — amely a könyv mintegy kétharmad részét teszi ki és az oszmán–török háborúk alatti mindennapi élettel foglalkozik — a tudásvágy, az érdeklődés hajtja a kíváncsiságot, addig az a másodikban a kérdések labirintusában kereng az olvasó. Az első rész a maga terjedelmessége mellett is elnagyolttá válik a második fényében. Bár maga a téma generálja a buktatókat – mivel az önmagában is kitenne egy könyvet. Roppant nagy anyagot próbál több-kevesebb sikerrel lefedni majdnem kétszáz oldalon, hiszen elindul az 1526 utáni ingatag háborús viszonyok impressziószerű bemutatásával, említi a két világ egybemosódásaként fellépő kulturális kapcsolatokat, mint elhanyagolhatatlan külső tényezőket. Ezen panorámakép után tér rá konkrétan az egyénre, akinek a felvázolt világban meg kellett állnia a helyét.

A születés témakörének körbejárását a lánygyermek fogadásával kezdi, idomulva a főszereplő neméhez, majd általánosságban szól a gyermek születése körül fellépő járulékos tényezőkről, mint a bába, szoptatós dajka, illetve külön tárgyalja a fogantatás nehézségeit. Nagyobb blokkot képvisel a gyermekkor, és az ennek kapcsán felmerülő alapvető kérdések, úgy mint a gyermek helye a családban, viszonya a szülőkhöz, neveltetése, mindennapjai, iskoláztatása. Felcseperedve az új család alapítása kerül a látókörbe, kezdve a tudatos házasságkötéssel, amely mint jól tudjuk a boldogulás alapja lehet. Itt ér körbe a Möbius-szalag, amelyen a csavarintást jelen esetben az jelenti, hogy a női nem szerepvállalása dominál a családon belül. A nő, aki férje tökéletes kiegészítése, rendet tesz az uradalomban, kézben tartja a ház körüli teendők irányítását, részt vesz gyermeke nevelésében, búvópatakként mindenhol ott van, de csak a férj halála után törhet felszínre, különösen egy olyan nő, aki Báthory Erzsébet is lehetett. Szépen vázolják fel a szerzők a kort alakja köré, és szinte kettő az egyben kapunk mellé mintegy alátámasztásképpen levélrészleteket, amelyek betekintést engednek többek között a Nádasdy, Báthory, Thurzó, Batthyány és Erdődy-család levelezésébe.

Magának a címszereplőnek az élete azonban nem domborodik ki teljes egészében, jelentősége a jó házasságra, a gyermekek szülésére és az özvegységre redukálódik, ezzel szemben Nádasdy Ferencnek az életútja zökkenőmentesebben végigkövethető, mondhatjuk azt is, hogy jobban adatolt. A családban betöltött szerep azonban töredéke azon feladatoknak, amelyeket a nők tulajdonképpen vállaltak, illetve fel kellett, hogy vállaljanak. Férfi és nő viszonya alapvetően kettős volt: gyakorlati és elméleti, de a 16–17. századi Magyar Királyságban, ahol mindenre fel kellett készülni, az előbbi dominált. A nők eleinte férjeiken keresztül, majd annak távollétében teljes egészében betekintést nyerhettek a ház körüli teendőkbe, a birtokolt földek ügyeibe, a gazdaságba, a jobbágyokkal való ügyes-bajos dolgokba, majd később, esetleges özvegységük idején, egy kézben tarthatták az irányítást – a sajátjukban. A kor kiválóan kedvezett a karakteresebb nőtípusok kiteljesedésének. Immár nem csak a fürdők világa nyílott meg a női nem előtt, gyakran kísérték el férjeiket az országgyűlés helyszínére: már nem pusztán értesülnek, hanem látnak és hallanak, túllépnek a „szülőgép" szerepkörön. A főnemesi levélváltások arról tanúskodnak, hogy a kapcsolattartás a formalitásokon túl kiterjedt gyógyászati kérdésekre, a taníttatásra és a kertgazdálkodásra is. Nyilván az első rész által közvetített képbe beleillik az a Báthory Erzsébet is, aki a maga nemében nem volt fehér holló Bécs és Pozsony között, hanem mint mecénás egyetemre küldött diákokat, segítette és védte jobbágyait.

Ami az első rész alapján az olvasó elé tárul, az sok nemesasszony életlehetősége a kora újkori Magyar Királyságban – amibe természetesen Báthory Erzsébet is beletartozik. A második rész-

ben viszont szembesülnünk kell a „gonosz nővel", aki mintegy „kiragadódik" a családba zártságból, és egymaga áll, jóllehet szolgálói körében. *A mítoszok labirintusában elveszett igazság* – így fémjelzi az 1610-ben kipattant ügyet a két szerző, holott csak a bejárat villan fel a szemek előtt, illetve még valamiféle elveszés is van a könyv ezen részében: a szavakban.

A kötet végén, a függelék részben a roppant hasznos kronológia, személyi ismertető, illetve családfa mellett található táblázatba szedve az ügyben kihallgatott tanúk sora, csak hogy világos és áttekinthető legyen ugyanaz, ami kicsivel előtte prózában már megfogalmazásra került. A tanúk ilyen tételes egymásután vétele monotonitást kölcsönözne a résznek, hacsak meg nem törnék azt a minduntalan beszúrt kérdések, amelyek sajnos nem vezetnek az Arisztotelész kívánta eredményhez, és egyfajta komolykodó paródia felé terelik a művet. Mai szemmel nevetséges, hogy a „hallotta-mesélték neki"-történetek alapján rányomják a skarlátbetűt valakire, illetve, hogy ezt még az utókor is a végletekig kizsigerelje.

A kauzális viszonyok feltérképezését a legenda megszületésével kezdik, Thuróczy László Csejte-leírását idézik, amelyet a kortárs Bél Mátyás is átvett a jezsuita szerzetestől, viszont ezzel megelégedve nem göngyölítik tovább az eseményeket, hanem áttérnek magára a vizsgálatra és annak előzményeire. Ekkor Báthory Erzsébet már hat éve özvegy, azonban cseppet sem unatkozó nemesasszony, hanem ahogy azt már az első rész felvezette, a tevékeny nők táborát gyarapítja. *A vizsgálat* című rész kapcsán a szerzőpáros is visszanyúlt a ránk maradt írásos dokumentumokhoz, és azok visszásságait figyelembe véve taglalják újfent a lejegyzetteket. Az olvasó az első részben helyzetképet kap a korról és a nőkről, ami a másodikban azután konkretizálódik: Báthory Erzsébet is elhelyeződik térben, időben és az érdekek változó hálójában. Ott vannak a kínvallatottak, a helyi plébános, vejei, maga a nádor, Thurzó György és legfőképpen önmaga: mint anya, teljesítette kötelezettségeit, lányait férjhez adta, fia karrierjét elindította. A tények mérlegelése után is csak az elméletek maradnak, hogy ha érdek volt kivonni a köztudatból a grófnőt, akkor hát miért.

Konkrét véleményalkotás így nem (igazán) történik, csupán a bemutatás és a kérdőjelekkel való olvasó-terelgetés. Viszont a közvetlen hangvétellel és szóhasználattal, illetve a túl sok nyitott kérdéssel óhatatlanul is erőre kapnak a mendemondák, amelyek a mai „tvájlájtizált" időkben az igényeket alakítják.

Ebben a részben is megjelennek a vendégszövegek, azonban más funkcióval. Míg az elsőben példák gyanánt léptek fel, tehát alátámasztották a leírtakat, illetve előreutaltak, addig a másodikban gyakran megakasztják a gondolatmenetet egy pillanatra, de csak azért, hogy egy-egy kiváló analógiával kitágítsák az olvasó látókörét.

Gondolatébresztő vendégszövegek nemcsak a fejezeteken belül találhatók, hanem mint mottók is szerepelnek, és már-már a történettudomány új irányzatai felé mutatnak. Nagyszerűségük a választás tudatosságában rejlik, mert nyilván előrevetíti a szerzők állásfoglalását, ha a Thurzó László művével foglalkozó rész elé Herbert N. Cassont idézik, vagy Szent Ágoston szövege került *A vizsgálat* című fejezet elé.

A megfogalmazás olvasmányos, ami harmóniában van az ismeretterjesztő igényekkel, hajlik az annalisták képviselte stílus felé, ám kár, hogy egy ponton eltér tőle – nem lép fel élesen az elburjánzott mítosz ellen, mert nem érdeke: élősködik azon. Már az első pillantáskor, a könyv elején, a feltehetőleg Báthory Erzsébetről készült kép másolata látható, amely a grófnőről írt szakirodalom egy topikus témájává nőtte ki magát. Legtöbben azzal foglalkoztak, hogy milyennek tűnik számunkra a képen teljes alakban megjelenő nő, ám az többek között elkerülte a figyelmet, hogy a festő szemén, tudatán, illetve ecsetén keresztül látunk. Így válik többszörösen is találóvá a szerzők azon kifejezése, hogy ez a „*Báthory Erzsébet nevét viselő képzeletbeli alak*". A címlapon ezenkívül a vörös, cikornyás betűkkel szedett név is szuggesztív – akárcsak azon társáé, amely az *Egy asszony élete* előtt pár hónappal jelent meg Szlovákiában a szerzők tollából, és amely ennek is kölcsönzött néhány fejezetet.

Lengyel Tünde és Várkonyi Gábor könyve majdnem tökéletes módon egyesíti a szakirodalom és források ismeretét és kihasználását a piac igényeivel. A művön halványan érződik a töredékesség, de ez betudható fordítási és szerkesztési ártalomnak, a megértést pedig nem veszélyezteti, ahogy azok a szószerkezeti ismétlések sem, amelyek végigkísérik a művet. Ide sorolhatók még további apró szépséghibák is, úgy mint a színes képek beszúrásának helye – az utolsó fejezet vége előtt néhány lappal. Egyébként az egyes szövegrészeket kísérő illusztrációk segítenek közelebb hozni a miliőt és a történet egyes szereplőit, azonban fekete-fehérben és színesben egyaránt közölni ugyanazt a képet Nádasdy Tamásról és nejéről talán kissé túlzás. Bizonyára a szerkesztői figyelmetlenség és nem a szerzők fantáziátlansága szülte azokat az egyezéseket, amelyekkel a fejezetcímekben találkozhatunk.

Az impozáns borító mögött áttekinthető szerkesztésű szöveg bújik meg, amelyben a keresést a kötet végén található névmutató könnyíti meg. Ez rögtön világossá teszi a futó tekintetnek is, hogy a tartalom mögött, amelybe ezután fog betekintést nyerni, komoly tudás áll.

Nem könnyelmű lantpengetés tehát, mert nyilván felcsigáz, bár nem taglóz le, de leköt – és talán itt ez lenne a lényeg. Más szemüveggel: jó (könyv), de hiányzik előle az *igazán*.

Horváth Adrienn

CALVIN UND REFORMIERTENTUM IN UNGARN UND SIEBENBÜRGEN

Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918

(Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Band 155.)
Hrsg. Márta Fata – Anton Schindling

Aschendorff Verlag, Münster 2010. 603 o.

KÁLVIN ÉS A REFORMÁTUSSÁG MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

Helvét hitvallás, etnikum és politika a 16. századtól 1918-ig

2010-ben Münsterben látott napvilágot a tübingeni Eberhard Karls Egyetem két oktatójának, *Anton Schindling*nek és a Magyarországról származó *Fata Márta*nak a szerkesztésében az a kötet, amely a 2009. évi nagy Kálvin-évfordulót megelőző esztendőben, 2008. november 27. és 29. között ugyancsak Tübingenben és szintúgy a két kutató elsődleges szervezőmunkájának eredményeképp megtartott nemzetközi egyháztörténeti konferencia anyagát tartalmazza. A szép kiállítású, fedőlapján Úrasztali kancsót ábrázoló, képekkel, térképekkel, hely- és névmutatóval ellátott kötet nem titkolt célja azonos a szervezett konferenciáéval: megismertetni a német és általában nyugati egyháztörténészeket az általuk sokszor méltatlanul elfeledett magyar kálvinizmussal. Méltatlanul, hiszen maga a nagy genfi reformátor — ha eszméi nem is közvetlenül érkeztek a Magyar Korona országaiba — kimutathatóan jól tájékozódott a magyar reformátusság korabeli helyzetéről. Emellett a maga sajátos, a zsinatpresbiteri elvet egyedülálló módon az episzkopális rendszerrel ötvöző *eccleisologia*-jával a Magyar Református Egyház (legújabb nevének kezdőnapjáról, az ahhoz kötődő debreceni ünnepségsorozatról, alkotmányozó zsinati, Úrvacsorás ünnepi istentiszteletről is találunk képeket a kötetben) bátran csatlakozhat a svájci, francia, holland, a Rajna-vidéki, angol, skót, észak-amerikai stb. kálvini reformáció testvéregyházaihoz. Ezt természetesen a magyar olvasónak felesleges hangsúlyoznunk — kivéve, ha Bologna-rendszerű képzésben vesz részt —, ám a „nyugatiaknak", mint oly sok minden egyebet, annál inkább. A konferencia és a konferenciakötet tehát nem a magyar olvasókat tekintette elsőszámú célközönségének.

A berlini Humboldt Egyetem professzora, *Heinz Schilling*, aki egyben az *Archiv für Reformationsgeschichte* szerkesztője és a reformáció kutatására szakosodott nemzetközi egyesület elnöke, nyitóelőadásában érdekfeszítő párhuzamot vont az akkor még tervezett Kálvin-évforduló és a 2017-re elővételezett Luther-ünnepségek hangulata között. Az utóbbiakat minden bizonnyal nagy politikai, nemzeti érdeklődés is követi majd, ez már az ünnepi előkészületekből is kiviláglik. Kálvin János „nemzetközivé" vált, amíg Luther Márton — akár a kálvinista Knox Skóciában — a felekezetileg megoszlott németek és a szinte teljesen az ágostai hitvallást követő skandinávok egyik nemzeti hőse lett. Ugyanebben a szellemben folytatja *Schilling* annak a kérdésnek tárgyalását, hogy mit jelentett a kálvinizmus számára a helvét irányzat üldözése, lett légyen szó a hugenottákról, a lengyel–litván államról, a Magyar Királyságról vagy éppen Angliáról. Figyelmet érdemel előadásának azon zárómegjegyzése is, hogy a kálvinizmus a maga üldöztetettségével és kiválasztottság-tudatával sokkalta több szállal kapcsolódott az Ószövetség népéhez, mint a lutheranizmus.

Jan-Andrea Bernhard már kifejezetten a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben tapasztalható „Kálvin-hatásra" összpontosított, mégpedig 1551-et megelőzően. Határozottan vitatkozik azzal a nézettel, miszerint 1550 előtt csak az ágostai hitvallás volt meghatározó a Szent

Korona területén, a 16. század közepe viszont vízválasztót jelentett. Egyik fő érve, hogy a horvát származású Draskovics György — aki amellett, hogy egy időben I. Ferdinánd magyar udvari titkára volt, sorra megszerezte a horvát–szlavón báni tisztségen kívül a pécsi, zágrábi püspöki és kalocsai érseki stallumot is, sőt, mind az 1555. évi augsburgi vallásbékét előkészítő tárgyalásokon, mind a Tridenti Zsinaton is jelen volt, végül pedig bíborossá is kreáltatott — 1551-ben *Confutatio* címen Páduában *expressis verbis* Kálvin Úrvacsora-tana ellen írt vitairatot. *Bernhard* megállapítása szerint Draskovics Kálvin írásai mellett Zwingli, Oecolampadius és Karlstadt nézeteit is jól ismerte. Külön alfejezet foglalkozik a genfi–zürichi irányzat 1551 előtti terjedésével magyar földön. Megkülönböztetett hangsúlyt kap Dévai Bíró Mátyás tevékenysége.

A kolozsvári *Juhász Tamás* tanulmánya a helvét hitvallás magyarországi és erdélyi térhódításával foglalkozik. Felhívja arra az ellentmondásra a figyelmet, hogy amíg Kálvin János neve közismert Magyarországon, katekizmusait a magyar református gyülekezetekben hivatalosan soha nem vezették be. Ezzel szemben, ami a kátékat illeti, alig mond valamit a magyar reformátusság körében az átlag hívőnek Bullinger vagy Ursinus neve, annál inkább ismerik viszont a nevükhöz fűződő II. Helvét Hitvallást (vagy éppen a Heidelbergi Kátét). A tanulmány szerzője *Révész Imre* megállapítását veszi alapul, miszerint mind Szegedi Kis István, mind Méliusz Juhász Péter Wittenbergben tanult, Philipp Melanchthonnál, ekképp az arisztoteliánus gyökerű skolasztika hatása alól nem vonhatták ki magukat.

Szabó András cikkét a németség körében (elsősorban Budán), majd a szepességi szászok és az erdélyi szászok körében terjedő lutheranizmus vizsgálatával kezdi. Nagy figyelmet fordít annak a kérdésnek górcső alá vételére, hogy mely etnikumok és mely társadalmi rétegek milyen megfontolásból csatlakoztak a protestáns reformáció egyes ágaihoz.

A pozsonyi *Eva Kowalská* a főleg lutheri (és kálvini) tanok terjedését a szlovákok és németek körében vizsgálta, méghozzá egészen a reformáció századától a 19. századig. Kitér a felvidéki *Confessio Pentapolitana*-ra és *Confessio Heptapolitana*-ra, a vándorprédikátorok szerepére, a peregrinus diákokra. Vitába száll azzal a nézettel, hogy a szlovákok és németek körében a svájci reformáció nem hódított volna, csak a német.

Előd Ősz Sándor erdélyi református lelkipásztor Hunyad és Zaránd megyék egyik, egyháztörténeti szempontból legizgalmasabb kérdését vizsgálta, tudniillik az ottani ortodox vallású románság találkozását a helvét reformációs irányzattal. Multietnikus, sok felekezetű világ Dél-Erdély. Rendkívüli figyelmet érdemel az a látványos különbség, hogy egyfelől az uniált, azaz görögkatolikus egyház, mint a görögkeletiek által a mai napig szakadárnak és eretneknek nevezett, Róma főségét elfogadó katolikus felekezet, amely közismerten a ruszinok után éppen a románság körében terjedt, másfelől a református történetírás miként értékeli az ortodoxok köréből „áthódított" románság tényét, korabeli helyzetét. (A kötet 139. és 173. oldala között képeket, fényképeket találunk, egytől egyig a magyar reformátusság életéből, bőséges magyarázatokkal ellátva.)

Fata Márta, a konferencia egyik fő szervezője és a kötet egyik szerkesztője tanulmányát azzal indítja, hogy a 18. századi, a *Schwäbische Türkei* területére betelepített németek túlnyomó többsége római katolikus volt, majd nagyobb számban II. József uralkodása óta, főleg Bonyhád központtal ágostai evangélikus német telepesek is érkeztek. Tanulmányának fókuszában annak a kérdésnek nagyító alá vétele áll, vajon milyen utakon és mikor érkeztek a 18. században református vallású németek Magyarországra. Már Kollonitsch Lipót 1689. évi nevezetes *Einrichtungswerk*-je is a katolikusok mellett esetleg evangélikusok érkezését helyezte kilátásba. Református vallású németek jelenléte mutatható ki azonban már 1721 előtt Alsónánán, Bonyhádon, Gyönkön, Kétyen, Kismányokon, Miszlán, Mórágyon, Nagyszékelyben és Varsádon. 1784. április 13-án Johann Caspar Mantz — aki Zürichből érkezett, mint a mórágyi református németek lelkipásztora — azt írta, hogy a mórágyi egyházközség 1720-ban alakult, tagjai javarészt Hanauból és Hessenből, a Zweibrückeni Hercegségből és a Pfalzi Palotagrófságból vándoroltak be. *Fata Márta* kutatásai alapján valójában az mutatható ki, hogy csak 1724-ben tudták legelső imaházukat felépíteni, az említett Mantz pedig első lelkészük volt, akit két évvel a kalapos király türelmi rendelete után választottak meg. Egészen az ő megérkezéséig nem lelkipásztorok „tanítottak" a gyülekezetben, Úrvacsorát pedig csak a mintegy 10 kilométernyi távolságra fekvő Alsónyéken vehettek. Más gyülekezetek előtt két út állt általában: vagy a református magyarokhoz, vagy az evangélikus németekhez csatlakoztak. *Fata* a tolnai után a bácskai református németséggel is foglalkozik, végül kitekintést tesz a 19. századra is.

Viskolczy Noémi Szegedről Johann Heinrich Bisterfeld tevékenységével mint „a Nyugat és Kelet közötti közvetítő professzorral" foglalkozik. Először a kutatás jelenlegi helyzetét tekinti át.

Kitér arra, hogy Bisterfeld édesapja református teológus volt, aki a ramista bölcselet hatása alá került, sőt, résztvevője volt a híres összreformátus Dortrechti Zsinatnak 1618–1619-ben. A fiatal Bisterfeld a neves Herborn után Svájcban, Angliában és Németalföldön folytatott hittudományi tanulmányokat. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem több közismert személyiséggel együtt Erdélybe hívta, hogy a Gyulafehérvári Kollégiumot akadémiára fejlesszék. Bisterfeldet második, kolozsvári születésű felesége és Erdélyben szerzett vagyona a fejedelemségben való maradásra bírta, ahol 1655-ben hunyt el. Nemrég Nagyszebenben egy értékes Bisterfeld-hagyatékra bukkantak. Számlák, táblázatok, könyv- és levelezési listák maradtak fenn ebben, továbbá Samuel Hartlib, danzigi születésű, Londonban élt polihisztor életművének jelentős része. *Viskolczy Noémi* tárgyalja Bethlen Gábornak és I. Rákóczi Györgynek a harmincéves háborúban való részvételét is. Szó esik Geleji Katona Istvánról, az európai protestáns egységtörekvésekről, Hugó Grotiusról, Mazarin bíborosról. Mindez Bisterfeld európai jelentőségét és Erdélynek ezen európai szintre emelkedését jelzi. Bisterfeld polihisztor volt, tudós református szellem, akit Lórántffy Zsuzsanna a legnagyobb elismerés hangján emlegetett.

Bozzay Réka Debrecenből, korábbi kutatásai alapján megállapítja, hogy a magyarországi és erdélyi diákok több mint egy negyede valamelyik egyesült tartományokbeli egyetemet látogatott a 17. és 18. század folyamán. A 17. század első harmadától kezdve főként református hallgatók peregrináltak hittudományi tanulmányokat folytatandó, a 18. században már orvostant, jogtudományt, filozófiát és általános természettudományokat is hallgattak. Északon Franeker közismerten kedvelt célpont volt, ezt követte Utrecht, harmadik helyen pedig Leiden. A negyedik volt Groningen. A szerző írásában Leidenre összpontosít. Az első magyar hallgatók itt 1616 júniusában nyertek felvételt. A magyar peregrinus diákok 58,7%-a — amint az másodlagos forrásokból kiderül — a református felekezetekhez tartozott. A képzés nyilvános és magánórák hallgatásából és disputákból állt. Az ún. *peregrinatio academica* keretein belül egy és ugyanazon magyar nyelvű hallgató Leiden mellett gyakorta más észak-németalföldi felsőoktatási intézményt is látogatott. „Első kézből" ismerhették meg tehát a református teológián belüli legújabb irányzatokat (például az arminianizmust), Johannes Coccejus szerepét külön kiemeli *Bozzay Réka*, aki nagy teret szentel a Leideni Egyetem szellemi, hittudományos, de természettudományos ösztönző hatásának is, nem feledkezve meg, arról sem, hogy — amennyire lehetséges — a hazatértek itthoni életútját nyomon kövesse.

Győri L. János a Debreceni Református Kollégiumnak a magyar kultúrára és politikára a 16-tól a 19. századig gyakorolt hatását vizsgálta. Cikkében általános ismertetőt ad a protestáns iskolarendszerről, Debrecen városáról és a protestáns reformációban betöltött kimagasló szerepéből, magáról a Debreceni Kollégiumról, amelynek három fontos fejlődési korszakát különbözteti meg a 16. és a 19. század közötti vizsgált időszakban. Kiemeli, hogy a debreceni diákok között is meghatározó volt a *peregrinatio*. A 18. század során kialakított, bevezetett új, debreceni képzési módszereket és a kollégiumban tanult leghíresebb személyeket is sorra veszi. Ha végigtekintünk a névsoron, az tényleg lenyűgöző képet ad elénk, remélhetőleg a „nyugati" olvasóközönséget is beleértve.

Sipos Gábor Kolozsvárról A Nagyenyedi Református Kollégium jelentősége az erdélyi kultúrában a 17-től a 19. századig címmel tartotta meg előadását. A nagyhírű kollégium előtörténeténél Bethlen Gábor fejedelem törekvését jegyzi meg, miszerint létre kell hozni Erdélyben egy *„academicum collegium seu gymnasium illustre"*-t. Először Kolozsvár lett volna ennek helyszíne, ám az egykori minorita templom és kolostor, nem alakítatott át időben, ezért 1622 nyarán Gyulafehérvárott kezdte meg működését az intézmény, mintegy nyolcvan tanulóval. Bethlen Gábor német mintára nyomdát is létesítetett. 1629-ben meghívta Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Filippe Ludwig Piscator herborni professzorokat. A török–tatár csapatok 1658. évi betörése nemcsak a székvárost, de a kollégiumot is elpusztította. 1662-ben Apafi Mihály fejdelem a kollégiumot és a nyomdát a kollégiumhoz tartozó birtoktestek központjába, Nagyenyedre költöztette. A szerző hosszasan sorolja az érdekesebbnél érdekesebb professzorok és hallgatók életútját. Csak egyet emelek ki: Isaac Basire-t, a lefejezett I. Károly angol–skót király udvari prédikátorát; az akkortájt éppen Konstantinápolyban tartózkodó anglikán teológust II. Rákóczi György Nagyenyedre hívta. A cikk szól a tanmenetről, annak változásairól és legfőképp a nagy patrónusok, Árva Bethlen Kata, Bod Péter és mások felbecsülhetetlen értékű támogatásáról.

Géra Eleonóra Erzsébet a német ajkú reformátusok 19. századi jószolgálati tevékenységéről adott elő, amelyet Pest-Budán fejtettek ki. Bevezetőjében szól a korszak szociális problémáiról, kihívásairól. Olvasunk a diakónusok és diakonisszák karitatív tevékenységéről, az 1832. évi nagy ko-

lerajárvány alatti önfeláldozó szolgálatukról. A két nagy protestáns felekezet német bevándoroltjainak egy maroknyi, noha egyre örvendetesebben gyarapodó csoportja a látványosan fejlődő Pesten és Budán német mintára honosította meg a szeretetszolgálat tevékenység legfőbb pontjait. Ekképp alakulhatott meg a neves Bethesda-kórház is! Ennek előtörténetéről, megalakulásáról egészen részletekbe menő tájékoztatást nyújt a szerző. (A 299–314. oldalig újabb, ismételten nagyszerű magyarázatokkal ellátott „képgaléria" találunk a kötetben.)

„A kálvinizmus mint politikai tradíció?" – sokat sejtető cím alatt öt tanulmányt találunk. Elsőként *Szabó András Péter* az ellenállási teóriának a Bocskai-szabadságharc alatti tartalmával és jelentőségével foglalkozik. Értekezik a tizenöt éves háborúról, amelyet ugyebár a német történetírás „hosszú török háború" néven emleget, a rendek és az udvar szembenállásáról, a szokásjogról, magáról a *Hármaskönyv*ről, II. Rudolf császár és Mátyás főherceg testvérviszályáról, a hajdúk katonai szerepéről. Kiemeli, hogy a konfesszionalizálódásnak milyen elsőrendű szerep jutott. A zsarnokivá vált hatalommal szembeni ellenállási jog kérdését nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazva tárgyalja az előadó.

Szijártó M. István előadásának címe „A reformátusok és a 18. századi Magyar Királyságban tapasztalható rendi ellenállás – kérdés" volt. Elengedhetetlen módon tárgyalja a 18. századi magyar rendi dualizmus kérdéskörét, nagyon helyesen hangsúlyozva, hogy az uralkodókat abszolútnak nevezhető jog sem elméletben, sem gyakorlatban egyáltalában nem illette meg! Ezzel a megrögzött és sajnálatosképp meglehetősen elterjedt tévhittel már tényleg legfőbb ideje volna szakítanunk a magyar történetírásban. A szerző a prerogatívákat és a Magyar Királyság korabeli államberendezkedésének működési rendszerét részletezi. Ebben a szövegösszefüggésben jut megkülönböztetett szerephez a felekezeti kérdés.

Zakar Péter „Kossuth – a magyarok Mózese" címmel közölt tanulmányt. Értekezik a Kossuth-kultuszról éppen úgy, mint az ágostai hitvallású evangélikusként a Sárospataki Református Kollégiumot megjárt későbbi kormányzó-elnökről. Ami az előbbit illeti, elsődlegesen a liberális irányultságú reformátorok körében kialakult Kossuth-tisztelet okait, összetevőit vizsgálta. Különlegesen érdekesnek ítélem a tanulmány azon részeit, ahol a francia forradalom hármas jelszavával és a többi vallásfelekezettel, köztük a zsidósággal hozza összefüggésbe Kossuth Lajos megkerülhetetlen személyét.

Tőkéczki László már a dualista korszak reformátusságáról ír. Nagy hangsúlyt kap a kálvini meritokrácia, a magisztrátusok szerepe – ellentétben a sokszor parttalan demokráciával. Tisza István gróf, magyar királyi miniszterelnök, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka egészen új megvilágításban kerül a nyugati olvasóközönség elé. Éppen ideje – tehetjük hozzá...

Julianne Brandt a magyarországi protestáns konfessziók érdekérvényesítő lehetőségeit, képességeit vizsgálja, visszamenve a többségiből kisebbségi létbe való átmenet korába. Nagy nehézségnek nevezi, hogy Felsőházban a 17–18. században nem volt a katolikus főpapsághoz mérhető jelenlétük, amely kép a későbbiekben változott. Érdekesek a *Vormärz* korára vonatkozó megjegyzései, miként a pártrendszerről és a szavazati jogról szóló alfejezet is. Rendkívül izgalmas a magyarországi protestáns választókörzetek választási eredményeinek áttekintése.

A konferenciakötet utolsó nagy fejezete az idegenek és a „hazaiak" által kialakított képről szóló előadásokat, tanulmányokat tartalmazza. *Ulrich A. Wien* visszatekint a 16. és 17. századra, arra a történeti időszakra, amikor a dél-erdélyi szászok, akik a lutheri reformációhoz csatlakoztak, szembesültek a helvét konfesszió követőinek megjelenésével. Főként Krisztus Jézus Testének és Vérének az Úri Szent Vacsora sákrámentomában való jelenlétében való kérdése okozott sok vitát és törést a két felekezet között. A 17. században a szerző kifejezett, reformátusokkal szembeni evangélikus ellenszenvtől ír. Új fejleményt jelentett a református zsoltáros- és énekeskönyvek egyes dicséreteinek átvétele az evangélikus énekeskönyvbe!

Bitskey István Pázmány Péternek a kálvinistákra és lutheránusokra vonatkozó vallásszabadságának kérdésével foglalkozik. Mint ismeretes, Pázmány maga is református családba született, majd a jezsuiták nevelték. A magyar protestáns reformáció nagy ismerője, *Bitskey* az országgyűlésekkel, a politikai történésekkel köti össze az általa kiválasztott téma vizsgálatát, mindvégig szem előtt tartva a bécsi udvar álláspontját, a megtűrés vagy vallási türelem dilemmáját. A magyar historiográfiából mindenekelőtt *Benda Kálmán* nézeteit idézi. Szerfelett érdekes Pázmány Péternek magáról Kálvin Jánosról kialakított véleménye, csakúgy, mint a magyar protestáns Biblia-kiadásokkal kapcsolatos állásfoglalásainak ismertetése.

Kertész Botond az 1791 és 1914 közötti időszak helvét és ágostai hitvallású evangélikus felekezetei közötti egyesülési törekvésekről tartott előadást. A kérdést az 1848-ig terjedő korszakra,

majd az önkényuralom (sajnálatosképp Ő is „neoabszolutizmust" emleget) és a kiegyezés utáni időszakra bontva vizsgálja. II. József türelmi rendeletét természetes módon emeli ki. Az egyházi unió egyik legfontosobb kerékkötőjét éppen az evangélikusságon belüli, a *Konkordienformel*-re visszamenő viták jelentették. Amíg a „lutheriek" sem tudtak a maguk soraiban egyöntetűségre jutni, hiábavalónak bizonyult minden, a svájci irányzatú evangélikusokkal való egyeztetés. A tanulmány írója kiemeli viszont az evangélikus vallású, württembergi Mária Dorottya, Habsburg József nádor hitvesének a protestáns egyházi unió érdekében kifejtett elévülhetetlen érdemeit, majd ír 1848–1849-ről és az önkény, illetve a helvét hitvallásúaknál egyházi névváltoztatással is járó dualista-kor idevágó problematikájáról.

Hans-Christian Maner a román történészeknek a 19. századi magyar, erdélyi reformátusságáról kialakított nézeteivel foglalkozik. A románok „latinságának" „felfedezése", a Budával és Béccsel kialakuló szellemi kapcsolatok, a magyar nyomdák által románoknak kiadott könyvek mind ide sorolhatóak. A román történeti munkák többsége görögkatolikus szerzőktől származik, ám a 20. század elején már az ortodox románok is bekapcsolódtak. *Maner* természetszerűleg nem kerülheti meg Micu-Klein Ince és Sámuel munkásságát, hatását. Kimutathatóan a románság emancipációjának tisztán politikai ügyéhez kötődtek a felekezeti kérdések, viták, ellenségeskedések.

Mintegy a konferenciakötet zárásaként két előadás szövegét tanulmányozhatjuk. Az első *Balog Zoltán* református lelkész, országgyűlési képviselő tollából származik. Személyes vonatkozásban szólt és írt a „kálvinizmus" magyarországi időszerűségéről. Bevezetőjében Hajdú Lajos két világháború közötti alföldi református mezővárosi lakosnak állít emléket. Megható, amint a lelkész-politikus ennek a számára oly meghatározó személyiségnek életútjáról, életfelfogásáról, református keresztyén hitéről ír. A tanulmány abban a tekintetben is személyes hangú, hogy „a keresztyénség nem egyenlő a balgasággal" ökumenikus gondolata értelmében — politikusként is — bátran szól a pártpolitikáról, Magyarország múltjáról, jelenéről, jövendőjéről, a református hit nemzetmegtartó erejéről.

Végezetül *Fata Márta* és *Millistis Máté* közös cikkével találkozunk. Ez Kálvin Jánosnak a magyar emlékezetben való megjelenéséről szól. A *calvini* kifejezést magyar földön először a dél-erdélyi szászok használták, mégpedig elítélőleg a reformátusokra. Nagy érdeklődésre tarthat számot a 19. századi Kálvin-emlékünnepségek bemutatása egyházkerületről egyházkerületre haladva. Ennél is közelebb áll hozzánk az 1909. évi Kálmán-jubileum. Külsőségek és belsőleg megélt hit egészítették ki egymást. Fontos alfejezet a Horthy-korszak nemzeti megújulása idején a református teológiában végbemenő irányzatok magyarországi megjelenése. Legvégül a kommunista világ egyházakat elnyomó és megosztó politikájáról, majd Temesvár református hőséről, Tőkés Lászlóról olvasunk.

A *Fata Márta* és *Anton Schindling* szerkesztésében megjelent konferenciakötet, noha mindeneknek előtte a német nyelvű, a „nyugati" olvasóközönségnek készült, számtalan hasznos tudnivalóval, új kutatási eredménnyel szolgál a magyar történésztársadalomnak is.

Radó Bálint

INVENTORY OF THE *LETTERE E SCRITTURE TURCHESCHE* IN THE VENETIAN STATE ARCHIVES

Edited by Maria Pia Pedani
Based on the Materials Compiled by Alessio Bombaci† (Islamic Manuscripts and Books, 1.)

Leiden–Boston, Brill 2010. XLI + 232 o.

A VELENCEI ÁLLAMI LEVÉLTÁR TÖRÖK LEVELEK ÉS IRATOK FONDJÁNAK KATALÓGUSA

Az Oszmán Birodalommal évszázadokon át szoros, hol békés, hol ellenséges kapcsolatban álló Velencei Köztársaságba több csatornán kerültek török iratok. Egy részüket közvetlenül a szultánok írták a dózséknak, máskor a helyi, alkalmanként igen távoli fő tisztségviselők fordultak a városállam vezetőihez. Esetenként a konstantinápolyi velencei követek, a bailók révén érkeztek isztambuli dokumentumok, de véletlenszerűen, elfogott hírnököktől elszedett üzenetek is a köz-

ponti szervek birtokába juthattak. Ezen források túlnyomó többsége ma az *Archivio di Stato di Venezia* anyagában található. Két nagyobb, elkülönített fondról beszélhetünk, de máshol is bújnak meg török oklevelek (így a *Console Veneto a Cipro* dobozaiban 1153 darab; vö. XXVIII. oldal). A *Documenti turchi* sorozat a gazdagabb és fontosabb; ennek katalógusa 1994-ben hagyta el a sajtót, szintén a kötet szerzője, Maria Pia Pedani szerkesztésében (I „Documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia. Roma 1994). A *Lettere e scritture turchesche* állománya, amelynek leírása most jelent meg, szerényebb nagyságrendű.

Mint ahogy a katalógusból megtudjuk, az egész levéltár sorsa meglehetősen kalandosan alakult, hiszen legfontosabb sorozatait a Habsburgok 1799 körül Bécsbe telepítették. Egy részük ugyan már 1805-ben visszakerült az akkor francia uralom alatti városba, de sok iratot csak 1866–1868-ban szolgáltattak vissza, így a török nyelvűeket is.

A Basilica Santa Maria Gloriosa dei Frari és a San Niccolò della Lattuga egykori kolostorépületeiben elhelyezett megszámlálhatatlan dokumentum között a török iratok sokáig szerény figyelemben részesültek. Amikor Fekete Lajos 1926-ban tanulmányozta őket, a mai kettéválás még nem volt egyértelmű, hiszen a *Documenti turchi* kifejezést együtt alkalmazták rájuk, bár a nyolc kötetben őrzött *Lettere* saját megnevezése ekkor is élt (sőt Antonio Negri már 1669-ben külön kitért rájuk; XL. oldal). Mutató ekkor még nem állt rendelkezésre róluk, csupán eseti megjegyzések adtak – néha hibás – útbaigazítást (vö. *Fekete Lajos*: A Velencei Állami Levéltár „Documenti turchi" c. gyűjteménye. In: Levéltári Közlemények [1926] 131.). Csak 1941-ben kérték fel Alessio Bombacit, hogy végezze el a katalogizálást. Kérésére Nápolyba szállították az iratokat, ahol meg is kezdődött kivonataik elkészítése. Egészen 1943 márciusáig voltak ott, amikor is szerencsére visszautaztak Velencébe, és így megmenekültek a németek szeptemberi pusztításaitól (XXXIII–XXXIV. oldal). A közben eltelt idő alatt Bombaci azonban nem tudta teljesen befejezni vállalását; regesztáinak fogalmazványai sokáig porosodtak az anyaintézményben, csak egyes kutatók használták néha őket.

Amikor a jelen kötet kiadója, Maria Pia Pedani hozzáfogott a leltárkészítéshez, szembesülnie kellett azzal, hogy hírneves elődje alaposan felforgatta a korábbi rendet, mivelhogy sajátságos szisztémát alakított ki. Meglehetősen hosszú időbe telt, míg sikerült összepárosítani a regesztákat az eredeti iratokkal, illetve – ahol volt ilyen – a török variánsokat a korabeli olasz fordításokkal. Sajnos valamikor 1943 után a *Lettere* anyagából két *filza* elkallódott, a bennük őrzött iratok közül egy Isztambulban bukkant fel 1952-ben (XXXV. oldal). Az eltűnés körülményeit nem ismerjük, ám a kellő gondosság hiánya szerepet játszhatott benne. (Ezzel összefüggésben talán nem érdektelen az az 1979. évi személyes tapasztalat, amikor napokig nem találták a vonatkozó csomókat, még be is vittek a raktárba, megmutatva, hogy hol „szoktak lenni". Azután azzal bíztattak, hogy megkérdezik Peter Sebastian angliai kutatót, aki akkortájt behatóan foglalkozott velük. Végül valahonnan előkerültek, és attól kezdve nyugodtan használhattam őket.) Ugyanakkor két olyan doboz is rejtőzött valahol, amelyeket Bombaci nem látott (XXXVII. oldal). Ezen hátráltató tényezők miatt nyilvánvalóan nem volt egyszerű tető alá hozni a két katalógus végleges változatát, de Pedani kitartása meghozta gyümölcsét.

Az kissé váratlan, hogy a regeszták olasz nyelvűek, mivel az angol cím nem ezt sugallja. Ennek magyarázata kétségkívül abban keresendő, hogy a néhai nápolyi turkológus saját hazájában, az 1940-es években nem is gondolhatott valamely idegen idiómára; a fordítás pedig – úgy tűnik – nehezen lett volna megoldható.

A lista összesen 821 tételből áll. Az okmányok tényleges mennyisége azonban ettől jelentősen eltér. Egyrészt a borítók is külön számon szerepelnek, másrészt egy fejléc alatt néha több (egyszer nem kevesebb, mint 19) dokumentum bújik meg. A korabeli fordítások is sokszor megkettőződést okoznak, kivéve, ha az eredeti elveszett. Az eltűnt két kötet 141, illetve 52 tételét is le kell vonnunk a 821-ből. A végeredmény meglepő: a szóban forgó gyűjteményben jelenleg „csupán" 185 igazi török, tehát arab betűs, oszmán-török nyelvű iratot őriznek (XXVIII. oldal), mégpedig az 1523 és 1618 közötti korból.

A dokumentumok túlnyomó többsége keltezett. A hiányzó, de csak megközelítően pontos dátumot Pedani csak akkor tüntette fel, ha kifejezetten az iratból tudta kideríteni (például rájegyezték, hogy mikor érkezett meg). Közvetett adatokat viszont, mint mondjuk, a nagyvezírek hivatalviselési ideje, nem vett figyelembe, pedig a tájékozatlanabb használót az ilyen mankók is segítették volna. Nyereség viszont, hogy ha a *Lettere* és a *Documenti* között kézenfekvő kapcsolatot fedezett fel, arra mindig utalt.

A hely- és személyneveknél úgy járt el, hogy az általa helyesnek vélt európai (olasz, magyar, délszláv stb.) alakot adta meg, bizonytalanság vagy különleges török forma esetén utóbbit transzliterálva, szögletes idézőjelek között (pl. Balaton / «Ṭūbā» – e megfeleltetéshez kellett ugyan némi bátorság, de én sem tudok jobb ötlettel előállni). Az egyező nevű török katonáknál és tisztségviselőknél többnyire csak akkor tett megjegyzést, ha biztos volt afelől, hogy különböznek egymástól, de ha már két eltérő szolgálati hellyel említettek azonos nevű valakit, nem mérlegelte, hogy egy vagy két emberről van-e szó.

Minthogy Fekete Lajos nem tüntette fel következetesen fentebb már idézett — A Velencei Állami Levéltár „Documenti turchi" c. gyűjteménye című — dolgozatában, hogy melyik okmányokat fordította le, illetve kivonatolta, a két katalógus segítségével ezt pótolhatjuk, egyben némi képet is alkothatunk a regeszták egymáshoz való viszonyáról. Fekete 11 magyar vonatkozású iratot mutatott be, ezek közül háromról derül ki, hogy a *Lettere* fondból való: 1. = 781.; 2. = 650.; 3. = 377. (A többit a *Documenti* állományából vette, sorrendben a 2005., 1342. – más dátummal, 1356. – olaszul jelentősen rövidebben, 1365., 1436., 1439., 1478. és 1482. számnak felelnek meg.) Ezek közül az első kettő napjainkra elveszett, csak a harmadik található meg őrhelyén. Ezért rövid leírásuk forrásértékkel bír.

A 650. dokumentum a Bocskai István halála után kinevezett utód kilétére tér ki. Az 1607. január 20–29. között tollba mondott levél eleje Fekete verziójában az alábbiakról tudósít: „Mivel Bocskai a neki adott szultáni 'ahdnāme szerint «maga után azt teheti királlyá, akit kér»» [az arab betűkkel is kiírt *dilerse* itt inkább 'kíván' értelemmel bír], a szultán berātot és nāme-i hümāyūnt adott ki arra nézve, hogy az a személy, akit Bocskai végrendeletében megnevez, az erdélyi vilāyet ḥākimja és egyben magyar király is legyen." Ezzel szemben Bombaci (és nyomában Pedani) ekként foglalja össze a vonatkozó részt: „Informa di aver nominato a succedere al defunto Stefano Bocskai come re d'Ungheria e principe di Transilvania, un nobile ungherese, diverso da quello destinato nel suo testamento come gli era stato concesso." (Tudatja, hogy egy magyar nemes lett kinevezve Magyarország királyává és Erdély fejedelmévé az elhunyt Bocskai István utódjaként, más valaki, mint akit végrendeletében kijelölt, ahogy az korábban meg lett engedve neki.) Ismerve a korabeli eseményeket, Fekete változata az elfogadható, hiszen a Belgrádban tartózkodó nagyvezír ekkor bizonyosan Homonnai Drugeth Bálintot és nem Rákóczi Zsigmondot támogatta (Vö. *Papp Sándor*: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért. In: Századok 142. [2008] 4. sz. 812–815). Hozzá kell tegyük: a fentieket nem üzenhette közvetlenül I. Ahmed szultán, hiszen ő nem vett részt a hadjáraton. Bizonyára Murád pasa kapott néhány biankó-fermánt, és azok egyikét használta fel. Ebben az értelemben Fekete jelölte meg helyesebben az információk közlőjének kilétét.

A 377., keltezetlen tételt viszont Fekete helyezte megalapozatlanul Kádizáde Ali pasa valamelyik budai működésének idejére. Sikerült megállapítani ugyanis, hogy a szultánnak ajándékozni szánt tárgyak rendelési listája 1581. február 11-én érkezett Velencébe, amikor is Kalajlikoz Ali pasa töltötte be – első alkalommal – a budai beglerbégi posztot. A magyar oszmanista ugyanakkor valamivel több részletre tért ki ismertetésében.

Egy másik tanulmányában Fekete Lajos a Velencében található magyar vonatkozású oszmán győzelmi jelentésekből közölte azokat, amelyek máshonnan nem ismertek (A Velencei Állami Levéltár magyar vonatkozású fetḥnāméi. In: Levéltári Közlemények [1926] 139–157). Ezekből kettő a *Lettere*, kettő a *Documenti* köteteiből való. Az 1566. és az 1600. évi az előbbi (a 779., illetve a 773–774. tétel – Fekete a második, a nagyvezírtől származó példányt publikálta), az 1543. és az 1596. évi az utóbbi gyűjtemény (az 509. és 1091. szám alatt) anyagából való. Minthogy a szigetvári és a kanizsai sikereket részletező beszámolók eltűntek vagy – jobb esetben – lappangnak valahol, pillanatnyilag csak magyar nyelvű fordításuk őrzi a teljes eredeti szöveget. Íme, ezért (is) hasznos forráskiadással foglalatoskodni. Jó szokásához híven Fekete már ekkor másolatokat rendelt a megítélése szerint fontos iratokról. Ezek üveglemezre készültek, és bizonyára a Magyar Országos Levéltárba kerültek. Pillanatnyilag azonban ott csak a velük kapcsolatban kiállított számla van meg, maguk a kópiák vagy tönkrementek, vagy nehezen azonosíthatók, megnézni egyelőre nem tudtam őket.

Pedani egyébként általánosságban törekedett arra, hogy feltüntesse a teljes terjedelemben publikált iratoknál a megjelenés helyét, az ilyen esetek egy része azonban elkerülte figyelmét, így *M. Tayyib Gökbilgin* forráskiadásában: Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler ve bizimle ilgili diğer belgeler. In: Belgeler V–VIII [1968–1971] 9–12., 14–38., No. 100–126. (a 118.-ra való utalás elmaradt), 119–132., No. 189–203. (egyikre sincs hivatkozás).

Összességében elég kevés a minket közvetlenül érintő, azaz magyarországi vonatkozású irat. Ezek egyikében szerepel egy bizonyos *„capitano di Buda"*, Mehmed bég, akinek papájával, Murád béggel a velenceiek baráti viszonyt ápoltak (84. dokumentum, kelte: 1551. február 18.). Ezt az első pillantásra nem egészen világos utalást a következőképpen oldhatjuk fel. „Kapitányon" itt *kapudán*t kell értenünk, az adott esetben a dunai hajóhad parancsnokát. Egy ezt a rangot viselő Mehmedről tudjuk, hogy 1561. március 31-én szécsényi bégnek nevezték ki (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul; Mühimme defteri 4., p. 200., No. 2086.). Arra nézvést, hogy a két Mehmed azonos, egy 1562. évi magyar adat siet segítségünkre. Zrínyi Miklós ugyanis úgy értesült, hogy április elején Kászim bég *„Arzlan begh"*-et és *„Mehemet begh Mwrathbegowych"*-ot Pécs közelében maga mellé hívta (*Barabás Samu*: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I. Levelek, 1535–1565. [Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek, Első osztály: Okmánytárak XXIX.] Bp. 1898. 605.). Itt ugyan nincs feltüntetve, hogy hol működött az illető, a mozaikkockák mégis egyértelmű képpé állnak össze. Murád bég pedig nem más, mint a végek egyik kulcsfigurája, aki a híres Hüszrev boszniai bég kíséretéből került 1537-ben a klisszai, majd 1541. október 18-ától a pozsegai szandzsák élére (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul; Maliye defteri 34., f. 678r).

A mintegy négyoldalnyi glosszárium nem csupán oszmán terminusokra szorítkozik; dicséretes módon olasz, illetve tipikusan velencei szakkifejezések is belekerültek. Értelmezésük itt-ott pontosításra szorul; így például a *beşli ağası* nem janicsártiszt volt, hanem a lovas várkatonák elöljárója. *A bostancıbaşı* nem kimondottan a palotaőrség élén állt; legalábbis névleg az udvari kertészek vezetőjeként tevékenykedett, aki egyúttal az uralkodó bizalmasa volt, és kísérője a szultáni kertekben; ő tartotta a kormányt, ha a padisah tengerre szállt; ugyanakkor személyesen foganatosította a szerájon belüli kivégzéseket. Az *emîri ahur* (helyesebben *emîr-i ahur*), később *mirahor*, a főistállómesteri posztot jelölte, a 'nagy lovag' (great knight) megfeleltetés helyett. Egyes esetekben túlzottan lakonikusak a meghatározások: így a *hüccet*, a *mahzar* és a *temessük* egyaránt mint 'legal document' szerepel, miközben az első a kádi végzését, a második többnyire a tényállást rögzítő kérvényt, a harmadik pedig a kibocsátott bizonylatokat, igazolásokat vagy elismervényeket takarta. Olasz nyelvű szövegben fordul elő a *mubassır*ként feloldott és angolul 'supervisor'-ként magyarázott szó, amely jobbára iskolai felügyelőt jelentett és inkább a 19. században. Itt inkább egy *mübaşir*ra gondolhattak, aki a 16–17. században általában pénzügyi különmegbízotti funkciót látott el.

Visszatérve a bevezetőre: a fentebb részben idézett igen hasznos levéltári vonatkozású megjegyzések mellett tanulságos fejtegetések informálnak az anyag fő tartalmi jellegzetességeiről is. Az iratok alapos ismerete, a szakirodalomban való sokoldalú tájékozottság biztos alapot teremtett a történeti háttér felvázolására, a velencei–oszmán diplomáciai kapcsolatok és békeszerződések, illetve a két hatalom közötti háborúk taglalására. Külön alfejezet emeli ki a velencei levéltárak tudományos jelentőségét – természetesen elsősorban oszmanisztikai szempontból. Elgondolkoztatók azok a személyes megjegyzések is, amelyek kutató és levéltáros viszonyát érintik, szellemesen, enyhe szarkazmussal. A kötet összességében nagy nyereség a kérdéskörben érdekelt minden kutató számára.

Dávid Géza

Hegyi Klára

TÖRÖK FORRÁSOK PÉCS 16. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

(Források Pécs történetéből 3.)

Pécs Története Alapítvány, Pécs 2010. 294 o.

A magyar történetírás már régóta használja az oszmán levéltári forrásokat. Az első nagy gyűjteményt Velics Antal fordította magyarra még a 19. század végén, számos hibával terhelt, de a maguk korában vitathatatlanul úttörő és korszakalkotó köteteit mind a mai napig forgatjuk. Velics szinte minden közigazgatási irattípusból fordított, melyeket a bécsi — jórészt Budáról származó anyagot tartalmazó — levéltárakban talált. A munkát Fekete Lajos folytatta, aki azután Isztambulban is hatalmas hírnévre tett szert: ő vetette meg az oszmán iratanyag rendezésének alapjait. Itthon pedig iskolát teremtett, és első kiadásai óta szinte folyamatosan jelennek meg hódolt-

sági érdekeltségű oszmán források. Sokáig elsősorban a *tahrír*defteren — a szandzsákok adózóképességét felmérő összeírásokon — volt a hangsúly, ám az utóbbi néhány évben mintha némiképp változott volna a kutatói figyelem. Káldy-Nagy Gyula 2003-ban a szegedi számadáskönyveket tette közzé (1585–1588, 1670 k.), Hegyi Klára elkészítette a hódoltsági várőrségekre vonatkozó lehető legteljesebb adattárat, Fodor Pál és Dávid Géza pedig két vaskos kötetben tette hozzáférhetővé a magyar olvasóközönség számára a szultáni udvar magyar vonatkozású parancsait (1544–45, 1552, 1559, 1564–65). Hegyi Klára most újabb kötettel jelentkezett: a pécsi pénzügyi körzet 1555 és 1572 között keletkezett elszámolásait adta ki.

E pénzügyi körzetekbe — oszmánul *mukátaá*kba — egy-egy terület állami kézben lévő jövedelmeit tömörítették, és azokat egy pénzügyi biztos irányításával szedték be. E biztos lehetett adóbérlő *(mültezim)* vagy annak hiányában állami alkalmazott *(emín)*. A jövedelmezőbb mukátaákért késhegyig menő harc folyt a bérlők között, akik időről-időre egymásra licitálva igyekeztek megkaparintani a pénzbeszedés — és nyilván az egyéni meggazdagodás — lehetőségét. Egy-egy adóbérlőnek természetesen szigorúan el kellett számolnia bevételeivel és kiadásaival, feljegyzéseit többnyire a környék török bírája (kádija) hitelesítette. Jóllehet e jegyzékek száraz és kevéssé érdekfeszítő olvasmányt ígérnek, de nem minden esetben van ez így: a tartalom függ az írnok habitusától és a mukátaához sorolt bevételi forrásoktól is. Pécs ilyen szempontból szerencsés választásnak bizonyult, hiszen itt sokrétű, gazdag forrásanyaggal találkozik kutató és olvasó egyaránt. Az elszámolások gyakran „féloldalasak": elsősorban az adózó népre — tehát a magyarokra — szolgáltatnak információkat, és éppen a muszlimokról nem tudunk meg szinte semmit belőlük. A pécsi feljegyzések e szempontból is nagyon jók: a város boltjainak összeírása, a dzsámik fizetési listái vagy a hagyatéki leltárak a hódítók világába is bepillantást engednek.

Bepillantást engednek – ha értjük, és jól értjük a bennük foglaltakat. Hegyi Klára szerencsére mindent megtesz azért, hogy olvasóját biztonsággal vezesse át az oszmán bürokrácia útvesztőin: segít, hogy az is megértse a defterek tényleges mondanivalóját, aki nem „képzett oszmán írnok". Ezt szolgálja elsősorban a közreadott forrásanyag logikus, jól áttekinthető elrendezése, melynek megoldása nem is olyan egyszerű feladat. Hegyi Klára az egyes fő bevételi csoportokat római számokkal látta el, ami egyfelől segíti a tájékozódást, másfelől könnyen kezelhetővé teszi a kötetet: a római számok alapján tájékozódhatunk a bevezetőben a kérdéses forráscsoport problémáiról, értelmezéséről. A kötet másik nagy értéke éppen ez a bevezető: a szerző bő 20 oldalon keresztül tárgyalja a közreadott szöveg kapcsán felmerült kérdéseket: mit higgyen el, és mit ne a tisztelt olvasó. Röviden felvázolja a mukátaák működését-működtetését, majd tételesen elemzi az egyes bevételi forrásokat és kiadási tételeket. Bár gyakrabban találkozunk feltételezésekkel, mint sziklaszilárd kijelentésekkel, mégis azzal az érzéssel jutunk a bevezető végére, hogy többet kaptunk, mintha sommás véleményeket olvastunk volna. A kötet végén a korabeli magyar és török mértékegységek jegyzéke — és értelmezése — könnyíti az olvasó dolgát. A munkát név- és tárgymutató zárja.

A pécsi mukátaa a hódoltsági időszak kezdetén nagyobb területre terjedt ki, de még valamikor 1555 előtt leválasztották róla és a továbbiakban külön kezelték a siklósi jövedelmeket. A közreadott források már erre a kisebb, önálló egységre vonatkoznak. Az írnokok összesen hét féle bevételi forrást és két kiadási csoportot különítettek el: 1. Az áruforgalom bevétele, 2. a kincstári tulajdonú boltok jövedelme, 3. az állami monopóliumok bevételei, 4. kisebb hagyatékok eladásából származó bevétel, 5. különféle vámok, 6. katonai ellátmányok maradékai, 7. a szultáni hász-birtokok adóbevétele (ez csak a hódoltsági időszak első két évtizedében létezett, 1564-re megszüntették a hászokat), illetve a kiadások: 1. az állami dzsámi alkalmazottainak fizetései, 2. egyéb kiadások.

Az egyes tételek elemzése érdekes eredményekre vezet. Hegyi Klára a tőle megszokott alapossággal járt utána például a vámra használt kifejezések *(vám, gümrük, bádzs)* jelentéseinek, és kimutatta, hogy a *gümrük* — a szarvasmarha és a kősó kivételével — a távolsági forgalom vámját jelentette, *bádzs*nak pedig a helyi áruk illetékét nevezték. Megpróbálta meghatározni a pécsi hetivásárok napját, ám (ismét) kiderült, hogy a rendkívül precíznek tűnő török összeírások korántsem azok: az illetékeket péntektől vasárnapig vezették be a defterekbe. A távolsági vámok egyik tanulsága az volt, hogy az élőállat hajtásának útvonala — akárcsak a bor szállításáé — a kérdéses időszakban elterelődött Pécsről: a bevétel meredeken esett. A távolsági áruszállítás összértéke ugyanakkor folyamatosan emelkedett, az 1560/61-ben beszedett 222 800 akcséről tíz év alatt 323 350-re. A piaci forgalom is jelentősen erősödött, bő tizenöt év alatt a 10-szeresére duzzadt. Megbecsülhető a pécsi országos vásárok (sokadalmak) forgalma is: ezek közül mindig a tavaszi volt az erősebb. Érdekes tanulsággal szolgált az állami monopóliumok vizsgálata is: kiderült például, hogy milyen jelentős összegeket hozott a bíróság elé idézés illetéke. És — Allah ne nézzen oda! — látszik az is,

hogy az új urak hamar ráéreztek a borban rejlő lehetőségekre is: a musttizedből — szép török eufémizmus a bor szó megkerülésére — hatalmas mennyiségű bor folyt be a kincstárba, amelyet azután a két hónap és tíz napos borkimérési monopólium idején árusítottak.

Nem jelentettek hatalmas bevételt — számunkra viszont annál érdekesebbek — a kincstári boltok bérbeadásából származó jövedelmek. Így kiderül, hogy Pécsett körülbelül 40 állami bolt szolgálta a kereskedést (máshonnan tudjuk, hogy még körülbelül ugyanennyi volt magánkézben). Bár az összeírókat általában nem érdekelte, hogy mit is árultak — és egyúttal sok esetben készítettek — ezekben a helyiségekben, az elejtett megjegyzésekből, melléknevekből megtudjuk, hogy működött itt több kardkovács, patkolókovács, nyerges; a ruházkodást pedig szabó, sapkakészítő és egy selyemárus (!) szolgálta. Az élelmezés terén a szokásos mészárosok mellett megjelenik egy réteses *(börekcsi)* és talán egy *helvadzsi* (cukrász) is Mehmed dede személyében. A közegészségügyet több borbély mozdította elő.

A másik rendkívül érdekes — bár nem túl nagy, de nem is elhanyagolható mennyiségű jövedelmet hozó — tételt a hagyatéki leltárak jelentik. Bár nagyon valószínű, hogy az elhunyt rokonai, ismerősei vagy szomszédai jelentősen megcsapolták már a javakat, a vidéki hagyatékoknál pedig talán maguk az írnokok sem törekedtek túl nagy pontosságra, a listák még így is rendkívül tanulságosak. Például azért, mert kiderült: egy muszlim szemében holtában sem lehet egyenlő egy igazhitű és egy keresztény: előbbiek elhunytak, utóbbiak meghaltak. Maguk a leltárak is sokatmondóak: ugyan többnyire a megszokott — már Fekete Lajos vagy Gerelyes Ibolya tanulmányaiból is ismert — szegényes hagyatékokkal találkozunk, ám néhány rendkívül érdekes tétellel is összeakadhatunk. Látszik például, hogy bár a muszlimok az 1570-es évek elejére kiszorították a keresztényeket a belvárosból, azok anyagi ereje mégsem roppant meg: így például a magyar Erzsébet asszonynak közel 500 akcsét érő ibolyaszín köntöse volt, amely egy muszlim várkatona háromhavi fizetésével volt egyenértékű. Különösen izgalmas a vár kapitányának, *dizdár*jának a hagyatéki leltára: a hozzá hasonló középvezetők javairól keveset tudunk, talán csak a budai Ali cselebi hagyatékainak jegyzéke vethető vele össze. De míg ott egy értelmiségi, itt egy katona háztartása tárul elénk: rabszolgákkal, lovakkal és töménytelen fegyverrel. Némi fényt vet a hódoltsági előkelők világára a pécsi bég házában elhunyt két bulya (hímzőasszony) példája is. Nem mellesleg két esetben zeneszerszámokkal is találkozunk: az egyik asszony amellett, hogy táncolt, fuvolázni is tudott, és az egyik városi tímármester is játszott ugyanezen a hangszeren.

Ugyancsak a művelődéstörténet kutatói számára rendkívül érdekes néhány kiadási tétel: a kincstár fizette például azokat az építészeket, munkásokat és szekereseket, akik a pécsi dóm altemplomából vörösmárvány sírköveket bontottak ki, és szállítottak Buda felé Tojgun pasa parancsára: nem kétséges, hogy annak éppen épülő gőzfürdője volt a cél. A törökök nem becsülték sokra a keresztény világ teremtette szépségeket, inkább alapanyagot láttak bennük, és saját céljaikra használták saját ízlésük szerint. Egy 1555-ben feljegyzett bevételi tétel pedig azért érdemel figyelmet, mert ebből értesülünk először Kászim pasa dzsámijának és vallási alapítványának létezéséről. Az első — a többitől némiképp eltérő — jegyzék Pécs topográfiája szempontjából sem elhanyagolható, minthogy több városrész és utca neve is olvasható benne.

Úgy vélem, e rövid szemelgetés is bizonyítja, hogy érdemes a pécsi elszámolások ötödfélszáz éves feljegyzéseit böngésznünk – nagyon sok irányból világítanak rá a hódoltsági hétköznapokra, és így számos tudományszak kutatója forgathatja őket haszonnal. S hogy ezt különösebb nehézség nélkül — jól vezetve — tehetjük, azért Hegyi Klárát illeti a köszönet.

Sudár Balázs

FORRÁSOK ESZE TAMÁS KURUC BRIGADÉROS ÉLETÉHEZ ÉS TARPA RÁKÓCZI-KORI TÖRTÉNETÉHEZ

Második kötet: 1707–1709
Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és mutatókat készítette Mészáros Kálmán (Folia Rákócziana 10/2.)

Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja 2010. 193 o.

Az 1707–1709. évek anyagának közzétételével folytatódott és befejeződött az Esze Tamás, a Rákóczi-szabadságharc tarpai parasztcsaládból származó főtisztje életére, az általa vezetett katonai egységek sorsára, valamint Tarpa korabeli történetére vonatkozó forráskiadvány, amelynek első kötetét a *Századok* 142. [2008. évi] 5. számában ismertettük.

Eszét az 1706–1707. évi telelést követően katonáival Erdélybe vezényelték, ahol részt vett az ottani hadszíntér főbb eseményeiben: a Habsburg-hadsereg bejutásának megakadályozására irányuló, végül sikertelen kísérletekben, a császáriak központjául szolgáló Szeben szemmel tartásában, illetve a Kolozsvárt elfoglaló Johann Karl Tige ezredes csapataival vívott kocsárdi ütközetben. 1708 elején a Felvidékre került, ahol is Nyitra alatt, egy tábori összetűzés során májusban életét vesztette. Ezrede ezután rövid ideig még önálló alakulatként működött.

Az ezzel kapcsolatos forrásanyagot egyrészt annak a levelezésnek a fennmaradt darabjai alkotják, amelyet Esze, illetve felettes generálisai (Pekri Lőrinc, Károlyi Sándor, Bercsényi Miklós), valamint egyéb kuruc tisztek folytattak egymással és a fejedelmi kormányzattal. Ezekben elsősorban a hadellátás ügyeiről, a katonai vezetők közötti ellentétekről (amelyek Esze esetében különösen Pekrivel voltak élesek), olykor a hadmozdulatokról, illetve a téli időszakban folytatott hadkiegészítési munkáról olvashatunk. Esze levelezésében visszatérő téma a földesurak törekvése katonának állt jobbágyaik visszaszerzésére, ami a brigadérost az irodalomból is ismert keserű kifakadásokra indította. Ismét találunk a kiadott anyagban néhány kérelmet, amelyeket Esze Tamás alá rendelt katonák, illetve hozzátartozóik nyújtottak be II. Rákóczi Ferenchez. Végül, bár az első kötetben közölt 1706. évi konskripcióhoz hasonlítható összeírás-jellegű forrásból nem maradt több, az Esze-ezred állományának áttekintését a most közölt négy létszámkimutatás is lehetővé teszi – ezek az ezred törzskarát és tisztjeit általában ugyancsak név szerint veszik számba.

A főhőssel szorosabb kapcsolatban álló iratanyag az életének ekkori nagy fordulópontjaihoz kapcsolódik: megtaláljuk a kötetben Esze 1707. áprilisi brigadérosi kinevezését, melyből a fejedelmi kancellária protokollumába bevezetett fogalmazvány maradt fenn, 1708. évi nemeslevelét, a halálának körülményeire vonatkozó úgyszólván egyetlen érdemi forrást, Stössel Kristóf Károlyi Sándorhoz írott jelentését; néhány irat pedig 1707 végén történt letartóztatásához kapcsolódik. Eszét ekkor Pekri Lőrinc tette felelőssé egy elmulasztott támadási lehetőség miatt, a Rabutin erdélyi bevonulásának megakadályozására tett hadmozdulatokkal összefüggésben. A kiadvány a brigadéros kérésére, mentségének alátámasztása végett elrendelt tanúkihallgatás jegyzőkönyvét, valamint Eszének a fejedelemhez e tárgyban írott két levelét tartalmazza.

Tarpa ebben az időben, Esze Tamás érdemeire is tekintettel nyert el három oklevelet a fejedelemtől. Az 1708. évi hajdúvárosi privilégiumot mint földesúr bocsátotta ki Rákóczi. Az irat a maga nemében a legérdekesebbek közé tartozik: egészen egyedi rendelkezése, hogy a település főhadnagyságát örökletesen az Esze családra ruházza, de a többi pont között is találunk különös figyelemre méltót, mint például azt, amely meghatározott életkorban és meghatározott módon teszi kötelezővé a lakosok fiúgyermekeinek katonai kiképzését. A további két kegynyilvánítás egyike címer-, másika pedig pallosjogadomány. A település történetére még ebből az igen szűk időmetszetből is került elő több egyéb irat, de ezek nem alkotnak összefüggő csoportot (egy-egy helybéli folyamodványa, a magisztrátus levele, a fejedelem parancsa a városhoz stb.).

Az első kötetből már ismert szerkesztői eljárások a folytatást is jellemzik. Külön ki kell emelnünk — mindkét kötet vonatkozásában — a forráskiadónak azokat az erőfeszítéseit, amelyeket az összegyűjtött források irattani vizsgálatára, illetve „fennmaradás-történetük" feltárására tett, és amely erőfeszítések a sikeresen fellelt darabok egyenkénti gondos megbecsüléséről és az iránt mutatott érdeklődésről árulkodnak. A szakirodalmi utalások a közölt anyag esetleges korábbi kiadásainál jóval szélesebb körre terjednek ki, így a forrásszövegekből vett idézetekre, az iratok említéseire is. Itt, a második kötetben kapjuk meg az egész munkára vonatkozó személy- és helynévmutatót, valamint a szövegértelmezést segítő különböző mellékleteket.

Glück László

NAGYVÁTHY JÁNOS EMLÉKKÖNYV

Szerk. Lukács Gábor – Kocsondi József
(Georgikon Kiskönyvtár 23.)

Georgikon Alapítvány–Keszthelyi Önkormányzat–Pannon Egyetem, Keszthely 2007. 206 o.

Pénzügyi és egyéb technikai okok miatt ténylegesen 2010 elején jelent meg a Georgikon Kiskönyvtár sorozat részeként az a tanulmánykötet, amely a Nagyváthy János születésének 250. évfordulója alkalmából rendezett konferencia tanulmányait tartalmazza. A 18. század magyarországi agrárirodalmának elismert kutatója mellett irodalomtörténészt, múzeumi szakembert, kö-

zépiskolai tanárt, botanikust és nyelvészt egyaránt találunk a kiadvány szerzői között. Mindez megfelelően tükrözi a hazai gazdaság- és tudománytörténet szempontjából semmiképpen sem lebecsülendő jelentőségű életművet, amelyet az egykori szabadkőműves, katona, a pesti egyetem mezőgazdász hallgatója, utóbb pedig Festetics György birtokigazgatási reformjainak kidolgozója, Nagyváthy János (1755–1819) hagyott maga után.

Természetes módon a kötet bevezető tanulmánya a korszak, vagyis közelebbről Nagyváthy agrárszakírói tevékenységéhez köthetően, a 18–19. század fordulójának általános magyarországi agrártermelési sajátosságait tekinti át. *Gunst Péter* írásában fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a tradicionális gazdálkodási keretek, illetve a nyomásrendszerekre épülő közösségi határhasználat érintetlenül hagyása ellenére, a felvilágosult jelzővel illethető központi politika sok tekintetben igen komoly kezdeményezésekkel igyekezett szolgálni a haladottabb növénytermesztési és állattenyésztési módszerek elterjesztését. A hazai agrártörténet-írás jelenlegi álláspontját tükröző módon — *Gunst* szerint — a több mint két évtizedig tartó francia háborúk indították el azt a folyamatot Magyarországon, amely a 19. század közepén végeredményben a polgári földtulajdonviszonyok megteremtéséhez, illetve a jogi, közösségi korlátozásoktól mentes, racionális gazdálkodási módszerek általános alkalmazásához vezetett.

Gunst bevezető tanulmányához kapcsolódva a következő szerző, *ifj. Barta János,* Mitterpacher Lajos úttörő jelentőségű latin nyelvű összefoglaló mezőgazdasági szakkönyvére részletesebben is kitérve, alapvetően abban látja Nagyváthy főművének *A szorgalmatos mezei gazdá*nak a jelentőségét, hogy Nagyváthy nem külső (központi vagy regionális hatósági) kezdeményezésre ragadott tollat, ráadásul magyar nyelven, és kimondottan szintetizáló céllal készítette el munkáját. A tanulmány szerzője szerint ez a törekvés tükröződik birtokigazgatási kézikönyvében, a Festetics György számára készített *Közönséges Instructió*ban is, amely utóbb a Nagyváthy halála után kiadott *Magyar Gazdatiszt* alapjául szolgált. Nagyváthy szakírói ismereteinek nemzetközi kontextusba helyezésének szándéka érezhető ki a kötet egy másik tanulmányából. A szakíró és gyakorlati szakember Nagyváthy szőlészeti-borászati ismereteinek forrásait elemző írásában *Csoma Zsigmond* ugyanis megkülönböztetett figyelmet fordít Peter Jordannak, a Bécsi Egyetem tanárának hatására. Mindemellett *Csoma* azt is hangsúlyozza, hogy Nagyváthy a *Közönséges Instructio* szőlészeti-borászati részeiben nemcsak megfelelő, a nyereséget növelő fajták alkalmazását tartja fontosnak, hanem rendszerszemléletű megközelítéssel kiemelkedő figyelmet szentel a technológiai fegyelemnek is.

Lukács Gábor tanulmánya Nagyváthy *Közönséges Intsructió*jának átfogó elemzésével olyan üzemszervezési, igazgatási, gazdálkodási sajátosságokat helyez előtérbe, amelyek mindenképpen igazolják Nagyváthy kulcsfontosságú szerepét Festetics György gazdálkodásának és birtokigazgatásának konszolidálásában. A szerző Nagyváthy eredményességének kulcsát a keszthelyi gróf szolgálata során abban látja, hogy lényegében a termesztéstechnikai gyakorlatot meghaladó, nyereségorientált szemléletet követelt és várt el a birtokigazgatás alárendelt tisztjeitől. Részben a *Lukács* tanulmányában kifejtett gondolatok megerősítésének tekinthető *Lönhárd Miklós* és *Czoma László* írása, amely az uradalmi tisztek és az úrbéresek igen gyakran konfliktusokkal terhelt viszonyával összefüggésben közöl szemelvényeket a *Közönséges Instructió*ból.

A birtokigazgatási gyakorlatot vizsgáló írásokhoz képest *Szabó István* tanulmánya teljesen eltérő területre koncentrál. *Szabó* a késő felvilágosodás korának sajátos természettudományos, filozófiai megközelítését, illetve mentalitásbeli sajátosságait elemezve, a magyar gazdatisztek társadalmi elismertség szempontjából sokszor kényes, sőt ellentmondásoktól sem mentes helyzetére is kitér. Egyértelműen hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a képzett szakemberek iránti igény már össztársadalmi tekintetben is figyelemre méltó karrierlehetőséget rejtett magában.

Az előbbi írásoktól eltérően *Cséby Géza* irodalomtörténeti elemzése Nagyváthy és a helikoni ünnepségek kapcsolatát vizsgálja, különös tekintettel arra a források hiányában mostanáig eldönthetetlen kérdésre, vajon a keszthelyi gróf és a *Directio* egykori vezetője milyen viszonyban maradt azután, hogy Nagyváthy a Georgikon alapításának évében Csurgóra távozott. Bár egyes szerzők a gróf és egykori alkalmazottja viszonyának elhidegülését helyezik előtérbe, *Cséby* több forrás segítségével bizonyítja, hogy Nagyváthy ténylegesen részt vett az ünnepségeken, és egy alkalommal *Magyar Földes és Zászlós Úr* című történeti, közjogi tárgyú írásából részleteket is felolvastak a jelenlévőknek. (Érdemes megjegyezni egyébként, hogy Nagyváthy a kortársakhoz hasonlóan maga is írt alkalmi verseket, amint ezt egy nemrégiben előkerült, Festetics György fiának, László grófnak az esküvőjére készült versének kézirata is bizonyítja.)

Rendkívül figyelemreméltó *Lángi Péter* Nagyváthy műveinek nyelv- és ortográfia-történeti szempontból végzett elemzése. Tanulmányának értékét külön is emeli az a tény, hogy a Bessenyei György által a magyar nyelvművelés érdekében kimondott igazság, miszerint „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós", Nagyváthy gazdasági szakírói életművének szerves részét képezi. Mindamellett *Lángi* a morfológiai, nyelvjárási, toldalékolási, idegen nyelvi interferenciával kapcsolatos szóösszetételek stb. rendszerezett felsorolásán túlmenően leszögezi, hogy Nagyváthy aligha sorolható a nyelvújítók csoportjához, hiszen a közérthetőség érdekében inkább a népnyelvre igyekezett támaszkodni. Végezetül a kötetet *Horváth János* Nagyváthy csurgói tevékenységével kapcsolatos írása zárja. A szerző számos érdekes idézettel szolgál a Csurgón létrehozott gimnázium történetével kapcsolatban, munkájának értékét viszont jelentősen csökkenti az a tény, hogy forrásainak helyét nem adja meg.

Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy a tanulmánykötetben szereplő írások feltétlenül gazdagítják Nagyváthy János életművével kapcsolatos eddigi ismeretanyagunkat. A korszakkal foglalkozó kutató azonban hiányérzetének is kénytelen hangot adni, mivel a Nagyváthy életmű nem elhanyagolható részét képező röpiratokról nem található elemzés a kötetben. Ugyanígy sajnálatos, hogy a tanulmánykötetben elmaradt a hivatkozások, illetve a felhasznált szakirodalom egységes rendszerbe való foglalása.

Kurucz György

Ifj. Barta János

„HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA ..."

(Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén)

Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2009. 408 o.

A történeti Zemplén megye a Tisza és a Sajó közéből induló Szerencsi kerülettől a ma már szinte ismeretlen „Görginyei kerület"-tel záródóan a lengyel határig terjedt. A „Görginyei" kerületből idővel „Mezőlaborci járás" lett, de a közigazgatási módosítás nem változtathatta meg a — hosszan elnyúló, délről északra húzódó — megye ellentétekben bővelkedő gazdaságföldrajzi adottságait. A „Tokaji" és a szomszédos „Pataki kerületben" szüretelték annak a szőlőnek a zömét, amelyből a „királyok bora" lett, északon pedig — Kazinczy szavait idézve — *„zabbal és korompéllyal"* élt a föld népe.

Ifj. Barta János — a Debreceni Egyetem Történeti Intézetének professzora — tekintélyes méretű, szempontokban gazdag, kitűnő monográfiával gyarapította Zemplén megye egyébként is terjedelmes történeti irodalmát. Olyan kötettel ajándékozta meg a szűkebb szakma művelőit és a megye múltja iránt érdeklődő olvasók szélesebb táborát, amelyiket teljes joggal nevezhetünk alapműnek. A könyv korfestően zamatos címét az alcím helyezi el a múltban, Zemplén megye gazdaság- és társadalomtörténetének minden korábbinál alaposabb elemzését nyújtja úgy, hogy csak a 18. század végének korrajzát ígéri, visszapillantásai és kitekintései révén azonban időben is többet ad annál, amire a címből következtethetünk.

Ifj. Barta János levéltári források garmadáját böngészte át, haszonnal forgatta a megelőző történeti munkákat, az utókorra hagyományozott „megyeleírásokat," s kikérte azoknak a kollégáinak — *Orosz István* akadémikusnak és *Takács Péter* egyetemi tanárnak — a véleményét is, akik korábban vallatták Zemplén forrásait.

A megye földjének, mint a megélhetés forrásának bő félszáz oldalnyi hely jutott; a szántóföldeken kívül a „lappangó" szántók, az ún. maradványföldek, irtások a gazdálkodás fontos kiegészítői voltak. A szántókat minőségük szerint osztályokba sorolták, a „Szerencsi" és a „Tokaji" kerületben csak I. osztályú szántók voltak, a „Terebesi" kerület szántóinak 77%-a szintén I. osztályú minősítést kapott. A 15 kerület közül a legsilányabbaknak a „Görginyei", a „Szinnai" és a „Papini" kerületek szántóit minősítették, az utóbbiban a szántók 98%-a III. és IV. osztályú volt.

Zemplén megyében az állattartásáról viszonylag kevés adat maradt fenn, a szőlőművelés azonban a távoli — tőkékkel alig, vagy nem rendelkező — kerületek lakóinak is megélhetést nyújtott, sokan jártak napszámba a tavaszi munkák kezdetétől a szüret végéig. Mivel urasági szőlők is voltak a Hegyalján, a jobbágyság egy része robotolt — azaz ingyen munkát végzett — a földesúri szőlőkben.

A népesség túlnyomó többsége jobbágy-paraszti sorú volt. Jobbágyok és zsellérek között azonban igen nagy különbségekre mutatott rá a szerző. Nemcsak a telki állomány mértékében voltak különbségek, hiszen az 1/8 telekkel rendelkezők még jobbágyoknak számítottak, hanem abban is, hogy a paraszti népesség ún. „örökös jobbágy" volt-e, vagy rendelkezett a szabad költözködés jogával. A megye délebbi részének népessége — részben az árutermelés fejlettebb voltából, részben a török kiűzését követő betelepítésekből eredően — szabad menetelű volt, azaz kedvezőbb jogállással rendelkezett északabbra lakó sorstársainál. Ismeretes azonban, hogy II. József jobbágyrendelete valamennyi jobbágy és zsellér számára biztosította költözési szabadságot.

Az országos képhez hasonlóan a XVIII. század végére felgyorsult a zselléresedés folyamata, azonban számos példa van arra, hogy minden zsellért nem lehet a nincstelenek közé sorolni, pl. egyesek irtásföldek, és ún. pusztatelkek művelésével biztosíthatták megélhetésüket.

A Mária Terézia nevével fémjelzett úrbérrendezési kérdésekre adott válaszokból kitűnt az is, hogy a jobbágy-paraszti népesség egy része a fuvarozásból — pl. só- és borszállításból — tett szert mellékjövedelemre.

A közhiedelemmel ellentétben nincstelenek nemcsak a pórnép, hanem a nemesség soraiban is voltak. A durván leegyszerűsítő *„gazdag magyar nemes – szegény nemzetiségi jobbágy"* ellentéte nyomán megrajzolt képpel szemben országosan a nemesek túlnyomó többségének, mintegy 85%-nak nem voltak úrbéres javai, azaz nem folytathattak kizsákmányoló tevékenységet. *Ifj. Barta János* a birtokos nemesség rétegződését felettébb árnyaltan tárja az olvasók elé; az 1754/55. évi összeírás szerint Zemplén megye nemességének — kerekítve 60%-a — azaz 3/5 része vagyontalan volt, köztük olyan nincstelenek is akadtak, akik a zsellérek nyomorúságos szintjén éltek. 12 kerület adatai nyomán minden hatodik zempléni nemes jobbágytelken élt, tehát ő tartozott szolgálattal a telek tulajdonosának.

Három adatfelvétel, illetve összeírás — az 1767. évi úrbéri rendelet, majd a II. József kori kataszteri felmérés, végül az 1800-ban készült jövedelem-összeírás — nyomán a Csáky, az Aspremont, az Almássy, a Barkóczy, a Szirmay és a Trautson család állt a legtehetősebb birtokosok élén. A nagy vagyonnal rendelkezők egy része az arisztokrácia soraiba tartozott, rangban a Trautson hercegeket illette meg az első hely.

Megyei szinten a birtokos nemesség bevételei az alábbiakból származtak: több mint 2/5 rész (kerekítve 44%) a jobbágyterhekből; mintegy negyednyi (kerekítve 26%) az ún. kisebb királyi haszonvételekből (az urasági kocsmából, malomból, mészárszékből, stb), a majorsági földből 16%, illetve a szőlőkből 14%.

A természetes személyeken kívül jogi személyeknek is voltak földjeik, szőleik Zemplén megyében; a kamarai — kincstári — birtokok mellett a premontrei és a pálos konvent volt nagyobb birtokos, de az egri, illetve a szepesi — püspökségek és káptalanok — ugyancsak birtokosok voltak a megyében. A Trautson család kihalása után jelentékeny mértékben növekedett a kamarai birtokok területe. Szőlőbirtokokra távoli városok — pl. Kassa, Késmárk, Igló, Lőcse és Eperjes — polgárai ugyancsak igyekeztek szert tenni.

Nevezetes birtok-együttesekkel (Rákóczi-Aspremont birtokokkal, illetve a homonnai uradalommal), a megyei tisztikarral szintén megismertet a szerző; a köznemesi családok közül a „Kossuthokat" és a „Kazinczyakat" mutatja be.

Tanulságos a regionális és a nemzetiségi kitekintés, sajátos színt ad a kötetnek az ugyancsak hasznos „Öröm és bánat a 18. századi Zemplénben" c. fejezet.

Ifj. Barta János Zemplén-kötetében 132 (!) gondosan szerkesztett táblázatra, 25 könnyen áttekinthető térképre lel az olvasó. A helységnévtáron kívül a hajdani mértékekről és pénzekről, továbbá a forrásokról és a szakirodalomról ugyancsak kellő tájékoztatást kapunk.

A gazdaság- és társadalomtörténeti szakmonográfiák nyelve gyakran igen száraz, a pontosságra való törekvés az olvasmányosság rovására megy; szerencsére jelen kötetre ez távolról sem áll. Az igen gondos munka gördülékeny nyelvezettel párosult és az óhatatlanul előforduló sajtóhibák is igen ritka jelenségnek számítanak.

Csalódást kelt viszont az idegen nyelvű összefoglalók hiánya! – nem tévedés a többes szám! *Ifj. Barta János* műve egy világnyelvű és egy szlovák nyelvű összefoglalót mindenképpen megérdemelt volna. Biztos vagyok benne, hogy ezzel a szerző, aki magyar és szlovák felmenői emlékének ajánlja a kötetet, maradéktalanul egyetért.

Buza János

Seres István

A KÁROLYI-HUSZÁREZRED HADKIEGÉSZÍTÉSE A TISZÁNTÚLON SZEGEDINÁC PÉRÓ FELKELÉSE IDEJÉN

Chronica Bekesiensis 3. (Sorozatszerkesztő: Szatmári Imre)

Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba 2010. 281 o.

A Rákóczi-szabadságharc bukása után, majd a magyar rendek és Bécs viszonyát rendező 1712–15-ös országgyűlést követően békés időszak köszöntött a háborúkban megtépázott Magyarországra. Az Alföld újratelepítésével és a közbiztonság folyamatos javulásával lassan megindult a gazdasági regenerálódás és fejlődés. A feudális állapotok újbóli megszilárdulása azonban többek számára, a korábbi helyzetükhöz képest komoly hátrányokkal járt. A földesurak és birtokaikra visszatérő nemesek ugyanis újra jogot formáltak korábbi tulajdonukra, ami elsősorban a mezővárosi autonómiát veszélyeztette. A lakosság helyzetét emellett a folyamatos háborúk (osztrák–török háború 1716–1718; lengyel örökösödési háború 1734–1738) miatt kirótt terhek is nehezítették. A közhangulatot tovább rontotta az 1731. március 21-én kiadott Carolina Resolutio, amely jelentősen korlátozta a protestánsok szabad vallásgyakorlását. A társadalmi és vallási feszültségek végül felkelésbe torkollottak, amely támogatókra talált több vármegyében, de még a határőrvidéken is. A mozgalom élére a pécskai rác parancsnok Jovanovity Péter, azaz Szegedinác Péró állt, aki nagyszámú szerb katonát is maga mellett tudhatott. A felkelés vezetői magukat kurucnak nevezték, amivel a békési, nagykunsági, bihari lakosság körében még elevenen élő Rákóczi-szabadságharc emlékére próbáltak építeni. Kósza hírek keringtek a fejedelem hazatéréséről is, amit csak erősített, hogy éppen Békésben folyt a Károlyi Sándor tulajdonában lévő huszárezred hadkiegészítése, amely sereget egyesek szerint egyenesen II. Rákóczi Ferencnek toborozták. Az alább bemutatásra kerülő munka az újoncozást végző katonatisztek és a felkelők leveleinek vizsgálatával hozzájárul ahhoz, hogy pontosabb képet kaphassunk a korabeli hadkiegészítési eljárásokról, illetve arról, hogy a Károlyi-ezred milyen szerepet játszott a Szegedinác Péró által vezetetett felkelés leverésében.

Seres István neve nem ismeretlen a 17–18. századi magyar történelem kutatói számára, hiszen napjainkig már számos cikke, tanulmánya és könyve látott napvilágot a korszak viszonyairól. Kutatásai rendkívül szerteágazóak, hiszen a kuruc mozgalmak történeti vizsgálata mellett a mongol–tatár népek történelmével és kultúrájával is foglalkozik, sőt több helytörténeti témájú munkája megjelent már. Ez utóbbiakhoz kapcsolódva, tágabb pátriájának Békés megyének 18. századi viszonyait kutatatva jutott el a Károlyi-huszárezred 1734–35. évi hadkiegészítésének vizsgálatához. Ezek az újonnan, főként a Károlyi család nemzetségi levéltárából felhasznált források azonban nem csak az újoncozás kérdéskörével, hanem az ekkor kitört felkeléssel kapcsolatban is érdekes adatokat tartalmaznak. A téma nem ismeretlen a szerző számára, hiszen a mozgalom vezetőjének életével egy korábbi tanulmányában már foglalkozott. (*Seres István*: Adatok Szegedinác Péró életéhez. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk.: Hausner Gábor, Budapest 2005. 629–643.) Jelen munkájának azonban elsősorban nem az események bemutatása, hanem a katonaság és a felkelők érintkezésének vizsgálata állt a középpontjában.

A könyv külalakját és tartalmát tekintve is igényes munka. A logikus felépítésnek, jó szerkesztésnek és a gazdag jegyzetanyagnak köszönhetően nem csak a szakértő olvasó, hanem a laikus érdeklődő számára is könnyen érthető. A borító Timkó Bíbor tervei alapján készült. A kiadvány képekkel, fotókkal és térképekkel gazdagon illusztrált, amelyek a könyv végén külön fejezetben találhatók. Ezeket célszerűbb lett volna nem itt, hanem a szövegben a megfelelő helyekre beilleszteni, mivel így jobban kiegészítették volna a leírtakat. A tájékozódást két térkép segíti, amelyek a kuruc felkeléseket és a katonaság elszállásolását tüntetik föl.

A könyvet logikailag két nagyobb egységre oszthatjuk: a témát tárgyaló hosszabb bevezetőre és az említett leveleket bemutató forrásközlésre. Az előbbi stílusa olvasmányos, fogalmazása gördülékeny, jól érthető. Szerkesztését tekintve azonban akadnak kisebb hibák, hiszen a szöveg tagolása kissé következetlen, néhol összemosódnak gondolatok, amelyek külön bekezdést igényelnének. Ezek, habár több helyütt előfordulnak, nem válnak nagyon zavaróvá és nem nehezítik a

megértését. A második hosszabb részben a *Seres* által feldolgozott 55 levelet olvashatjuk, amelyeket korszerű, a tudományos forrásközlés kritériumainak megfelelően tesz közzé. Ezek közül három az újonnan toborzott katonákra vonatkozik, míg a többi az ezred tisztjeitől, a vármegyei elöljáróktól és a felkelők vezetőitől származik. A szerző ezeket betűhíven közli, a megértést nehezítő esetekben a mai helyesírásnak megfelelően átírva. Az ugyancsak nehezen érthető német, illetve latin kifejezéseket a lábjegyzetekben lefordítva, míg a korabeli szakkifejezéseket külön jegyzékbe gyűjtve olvashatjuk. A kiadványban könnyű eligazodni, a végén található személynév, földrajzi helynév és helységnév mutatónak köszönhetően, amelyben a szerző a települések korabeli elnevezése mellett a személyekre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat is feltüntette.

Seres István műve, amint azt ő maga is kiemeli, elsősorban forrásközlés, amely azonban nem lehet teljes a téma bemutatása nélkül. A bevezetőben olvasható kritikai historiográfiai összefoglaló után a szerző röviden kitér a Károlyi-huszárezred történetére is. Ezt követi az a nagyobb áttekintés, amely a katonaság toborzását és elszállásolását érinti. A már említett, valamint ezeken kívül felhasznált igen széles forrásbázisra támaszkodva érdekes információkat tudhatunk meg a korabeli hadkiegészítés módjairól. Ezek közül külön kiemelném az újoncokra vonatkozó kritériumokat, amelyek szerint csak *„tisztességes ábrázatú"* erős, egészséges 24 és 40 év közötti férfiakat lehetett felfogadni. Ettől azonban úgy tűnik, hogy (valószínűleg megfelelő „emberanyag" hiányában) többször is eltértek, hiszen az Irinyi Imre századába felvett Bodnár Pált és Nagy Gergelyt a miskolci tömlöcből szabadította ki a százados, éppen *„az ítélet alól"*. Ezek a szegénylegények rossz hatással voltak az újoncokra és veszélyt jelentettek annak a településnek a lakosaira is, ahová a toborzók elszállásolták őket. E rovott múltú egyének azonban általában nem maradtak sokáig katonai szolgálatban, hiszen többnyire néhány napon belül elszöktek, így a tiszteknek pótolniuk kellett az így keletkezett hiányt. E két újonc ugyan a századdal maradt, de rendszeres kihágásaikkal és rablásaikkal folyton háborgatták a vidéket. Az efféle rendbontások az állandó katonaság körében is előfordultak, amelyeket a parancsnokok írásba fektetett szabályokkal kívántak megelőzni. Erre példaként a szerző Irinyi Imre százados Békés vármegyei hadaira vonatkozó rendtartást közli, amely egyaránt értékes információkat nyújt a katonaéletet és a hadakat ellátó települések terheit illetően.

A toborzást és újoncozást tárgyaló részt követően *Seres* a felkelés eseményeit vizsgálja a közölt források alapján elsősorban a városi elöljárók valamint a tisztek szemszögéből. Itt két kérdést fogalmaz meg, amelyekre a későbbiekben választ kíván adni. Az egyik, hogy miként reagált a Csongrádban és Békésben tartózkodó katonaság a felkelésre, valamint hogy milyen mértékben és hogyan vettek részt a mozgalom letörésében. E két kérdés szorosan összefügg egymással, hiszen a rosszul ellátott újoncok esetében félő volt, hogy esetleg a felkelők mellé állnak, ugyanakkor a katonaság hathatós segítsége is nélkülözhetetlennek tűnt ezek (ti. a felkelők) leveréséhez.

A mozgalom sokáig titokban szerveződött, ám miután 1735. április 22. után leleplezték, rendkívül gyorsan terjedt, főként a református magyar lakosság körében. Ezek első célpontjai a május eleji túri vásárra igyekvő kereskedők voltak, akiktől lovakat, fegyvereket és pénzt zsákmányoltak. Amint arra *Seres* is rámutat, a toborzást végző tisztekre ekkor komoly felelősség hárult, hiszen egyszerre kellett megakadályozniuk a lakosság és a szétszórtan, több településen elszállásolt újoncok esetleges átállását. Ez korántsem volt könnyű feladat, hiszen a katonák ellátásához a települések még fenyegetés hatására sem voltak hajlandók hozzájárulni. Ezért Spissits Sándor hadnagy és egysége, amikor tudomást szerzett a nagyszámú felkelő közeledéséről kénytelen volt (a helyiek tiltakozása ellenére) behajtani a Békés város ménesét, hogy abból szakítsanak ki lovakat a katonák számára. Ezt követően Gyulára vonultak, azonban ott sem volt kellő felszerelés, így veterán katonákat mellékük adva, az újoncokat tovább irányították Aradra. Az ide vezető út azonban igencsak nehézkes volt, mert a katonák folyamatosan zúgolódtak, hogy gyalogosan kell vonulniuk, hiszen *„senkinek annál az ingnél s lábravalójánál több nincs ki rajta vagyon"*. A hadnagy kérte a sereg tulajdonosát, Károlyi Sándort, hogy minél hamarabb bocsásson a sereg rendelkezésére legalább ruhát, ha fegyvert nem is, *„máskint lehetetlen, hogy tovább megtartsam* [...] *bennek a lelket"*- írta Spissits 1735. május 2-án. A szerző a forrásokra támaszkodva jól érzékelteti az újoncokat ért viszontagságokat, amelyek miatt ténylegesen fennállt a veszélye annak, hogy ha a felkelők közelébe kerülnének, többen dezertálnának közülük. Az egyetlen megoldás tehát az volt, hogy elvezényelték őket a forrongó vidékről.

Ezek ismeretében jogosan merülhet föl bennünk a kérdés, hogy milyen mértékben vehetett részt a huszárezred a mozgalom elfojtásában. A szerző a források tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a felkelők fő erőivel ez az egység sosem érintkezett, és a vármegyékben

való őrjáratozást is a veterán, harcedzett huszárokra bízták. Ezek feladata a kurucnak állt emberek megbüntetése volt, javainak elkobzása, állataik elhajtása. Eközben azonban, mint az lenni szokott, többször egyszerűen felprédálták az adott területeket és kifosztották a lakosságot. E veterán katonák szerepe nem csak e feladatok elvégzésénél volt fontos, hanem ahogy arra *Seres* is rámutat, az újoncok egységeibe beosztva igyekeztek fenntartani azok morálját és próbálták elejét venni a szökéseknek. A huszárezred újoncait tehát nem vetették be közvetlen a felkelők ellen, hiszen fegyver és ellátás híján nem lettek volna képesek harcolni. Fontosabb volt ennél, hogy a frissen toborzottakat megtartsák, tömeges dezertálásukat megakadályozzák. Ennek fényében Macskásy Farkas kapitány és Spissits Sándor hadnagy „manővere", amellyel katonáikat eltávolították a felkelők közeléből teljesen érthető volt, sőt a későbbiekben még külön elismerésben is részesültek ezért.

A Szegedinác Péró vezette felkelést tehát a Károlyi-huszárezred közvetlen segítsége nélkül sikerült leverni. Habár komolyabb harcba nem bocsátkoztak, a tisztek jól értesültek voltak, így levelezésükből számos olyan információt tudhatunk meg, amelyek segítségével sikerülhet teljesebb képet kialakítani a mozgalomról. Ezeket az új ismereteket tartalmazó forrásokat *Seres István* precízen feldolgozva, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátva adta közre munkájában, amely egyaránt hasznos olvasmány lehet a hadtörténettel és helytörténettel foglalkozók számára.

Vatai Gábor

Degré Alajos

MAGYAR ALKOTMÁNY- ÉS JOGTÖRTÉNET

Degré Alajos egyetemi tanár 1950–51. tanévben tartott előadásai nyomán

Szerk. Béli Gábor

Publikon, Pécs [2010.] 325 o.

„A legenda tovább él" – zárta a Degré Alajos emlékkonferencián előadását néhány évvel ezelőtt *Mezey Barna* (Levéltáros elődeink. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2006. 24.). Valóban, az utóbbi időben egyre gyakrabban idézik fel alakját, életútját, munkáit. *Béli Gábor*, Degrének nem csupán egyik „szellemi elődeként" (vö. *Béli Gábor*: Magyar jogtörténet. Pécs 2000. 20.), de Zalához kötődő földijeként is sokat tett a professzor emlékének ápolásáért. Ez a jegyzet már a második Degré-kötet, amelynek sajtó alá rendezésében közreműködött. Az első egy mind a mai napig sokat forgatott bírósági szervezet- és perjogtörténet volt (*Degré Alajos–Bónis György–Varga Endre*: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg 1996[2]).

A most megjelent magyar alkotmány- és jogtörténeti jegyzet műfaja eltér egy klasszikus monográfiáétól, hiszen sokkal kötetlenebb és közvetlenebb hangvételű, ennélfogva nemcsak kutatási eredmények és szemlélet átadására, de írója személyiségének közvetítésére is alkalmas. Degré Alajos 1950/1951-es tanévi előadási jegyzeteinek új kiadása ezért különösen hasznosnak tűnik mind a jogtörténészek, mind a történészek számára. Egyszerre közvetíti ugyanis Degré gondolatait, jogtörténészi szemléletmódját és ad kortörténeti lenyomatot a diktatúra éveiről. Meglepő olvasni, hogy a kötelezően beírt idézetek és hivatkozások mögött milyen összefüggően, a kezdetektől egészen az első világháborúig viszonylag részletesen adhatta elő abban az időben talán nem egyszer eretneknek tűnő gondolatait. Módszerére jól jellemző az 1848–1944 közötti időszak alkotmánytörténeti fejezetének bevezetője, ahol a hivatalos kánon (elsősorban Mód Aladár és Andics Erzsébet) meghivatkozása mellett az „erős kritikával olvasandó" irodalom között Berzeviczy Albert és Gratz Gusztáv is megtalálható (271. o.). Hasonlóképpen került így egymás mellé a magyar őstörténet tekintetében Sztálin és Vámbéry Ármin (24. o.), de a „kettős beszéd" jelei a munkában máshol is megfigyelhetők.

Degré Alajos azonban — úgy tűnik — a hátrányból is előnyt kovácsolt. A politikai elvárásnak is megfelelve, ám saját szempontjai figyelembe vételével hangsúlyosan elemzi például a jobbágyság rétegződését és jogállását, illetve szinte szociográfiai igénnyel mutatja be az úrbéri viszonyokat (182–196. o.), amelyre a korábbi hasonló munkák lényegesen kevesebb figyelmet fordítottak. Külön és többször kitér a városi jogra (57–60., 180–182. és 238–242. o.), amelyet pályatársai

(például *Iványi Béla*) kezdtek mélyebben elemezni. Elsősorban saját meglátásai, élettapasztalatai tükröződnek vissza viszont a Horthy-rendszerről írt összefoglalásban (272–277. o.).

A jegyzet egészét nézve elmondható: az igen részletes történelmi fejezeteken túlnyomórészt már túllépett az idő, részben osztályharcos szemlélete, részben a különböző tudományágak (történettudomány, jogtörténet, politológia) újabb kutatási eredményei miatt. Csak néhány példát említve a közép-, a kora újkor és az újkortörténet köréből: *Ember Győző, Szakály Ferenc, Barta Gábor* vagy újabban *Kenyeres István* és *Pálffy Géza* munkái Degré eredményeihez és egykori ismereteihez képest már jelentős újdonsággal szolgáltak. A munka jogtörténeti részei azonban — több okból is — időtállóbbnak bizonyultak.

Degré kiváló latinistaként egyrészt hatalmas forrásanyagot szintetizálva alakította ki álláspontját az egyes jogintézményekről, másrészt pedig — mint a magyar jogtörténetírás történetéről szóló esszéiben kifejti (*Degré Alajos*: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2004.) — szervesen építkezett azon elődeire (*Frank Ignác, Hajnik Imre*) és kortársaira (*Eckhart Ferenc, Holub József, Bónis György*), akik a jogtörténetírást összefüggéseiben, forrásokra és összehasonlító kutatásokra építve művelték. Harmadrészt pedig — miként e jegyzetének számtalan helyéből kitűnik — Degré nyitott volt a történetírás eredményeinek befogadására, és a korábbi éles szembenállás helyett a közös munka, az interdiszciplináris szemléletmód alkalmazása mellett érvelt. A történettudomány eredményeit jogászként, az intézményrendszer ismeretében alkalmazta, tovább árnyalva és az egyes korszakokba több szálon beágyazva a különböző jogintézményeket, példát és munkamódszer tekintetében mintát kínálva tanítványai számára.

Sokoldalúsága, korábbi életútja során szerzett tapasztalatai más tekintetben is átütnek a könyvön. A második világháború idején az erdélyi szombatosok ügyét vizsgálván és abban elmélyedvén, különösen értékesnek tűnnek vallástörténeti megjegyzései: így például az erdélyi vallásszabadság létének — amely az unitárius egyházban mind a mai napig ünnepnap — megkérdőjelezése (254–256.).

Degré hangsúlyosan szól a megyei intézményekről, magánjogról, közjogról (különösen a rendi alkotmányról, a trónbetöltésről, a koronázásról, az országgyűlésről), egyházjogról és jogforrásokról (az országgyűlések törvényeiről, az uralkodói dekrétumokról és a statútumokról). Minden elvárt korabeli negatív felhang ellenére számtalanszor megidézi — előnyeit, hátrányait és utóéletét egyaránt elemezve — Werbőczyt és nagy munkáját, a *Hármaskönyv*et (128–131. o.), amelynek továbbfejlesztési kísérleteivel már diákként behatóan foglalkozott. A jegyzetben kevesebb szó esik viszont a perjogról, a büntetőjogi rész pedig szinte teljesen hiányzik (kivéve: 115–117. és 195–196. o.). Az utóbbi e területtel kapcsolatos korábbi jelentős tanulmányai (*Degré Alajos*: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. Bp. 1936.; *Uő*: A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata. Bp. 1943.) és családi háttere (nagybátyja, az Uzsoknál hősi halált halt Degré Lajos, illetve apja, Degré Miklós is büntetőjogász volt) ismeretében nehezen értelmezhető.

Tankönyv és kordokumentum. E kettősség végig érezhető a jegyzeten. Tankönyvként erőssége, hogy egyes jogintézményeket a mából nézve is frissen, gondolatébresztően ragad meg, jellemez (például koronatan és hitbizomány: 90–93 és 161–163. o.), hogy forrásolvasásra épít és ösztönöz (lásd a minden fejezet elején megtalálható kútfők és irodalom címet). Tanítványai, kollégái egyaránt kiemelték Degré logikus, közérthető előadásait (*Degré Alajos*: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2004. 452. és Levéltáros elődeink. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2006. 17.), melyek szerkezete mintha a jegyzet lapjairól is visszaköszönne. Kordokumentumként pedig a jegyzet két szempontból is tanulságos: egyrészt a korabeli politikai elvárások felsőoktatásbeli visszatükröződése követhető benne nyomon, másrészt írójának személyisége, amely e kényszerpályán is új irányokat keres, a ráerőltetett sablonokat is szintetizálni kívánja. Elég ehhez elolvasni a jegyzet bevezetőjét (15–23. o.), majd összehasonlítani annak további részeivel. Degré szinte maximálisan kihasználja a lehetőségeket, hogy az új rendszerben is továbbadja mindazt, amit korábban is fontosnak ítélt, hogy összefüggéseiben, folyamatában mutassa be a magyar jogrendszer múltját, hogy biztos alapot adjon — a jogállam lebontását követően is — a gyakorló jogászi pályára készülők számára egy-egy jogintézmény múltját illetően. És nem utolsósorban gondolkodtatni, kételyeket ébreszteni is akart, magyarázatait olvasva számtalanszor új kérdések vetődnek fel az olvasóban. Ismerve Degré ars poeticáját, az egyetem és a jogtörténet, mint tantárgy szerepét és az oktató feladatát pontosan ebben látta: támpontot adni, érdeklődést felkelteni, kutatni és szintetizálni.

Saját személyes tragédiája, hogy az egyetemi katedra, amelyre adottságai oly tökéletesen predesztinálták, neki csak rövid időre adatott meg. Munkái azonban napjainkig hatnak, és külön

szerencse, hogy egykori munkahelyein utódai és követői, jogtörténészek és történész-levéltárosok (különösen *Béli Gábor, Mezey Barna, Molnár András*) egyre többet tesznek közzé hagyatékából. Esszéi, tanulmányai, személyes életpályája valamennyi társadalomtudománnyal foglalkozó kutató számára hordoznak üzenetet. Letisztult stílusa, lényeglátása pedig szinte most is élőnek mutatja, akinek gondolatait már az új jogtörténész- és történészgenerációnak kell továbbfűznie.

Domaniczky Endre

FRONTIERS, REGIONS AND IDENTITIES IN EUROPE

Ellis, Steven G. – Esser, Raingard (eds.)

Edizioni Plus Pisa University Press, 2008. 312 o.

HATÁRTERÜLETEK, RÉGIÓK ÉS IDENTITÁSOK EURÓPÁBAN

A *Frontiers, Regions and Identities in Europe* a Clihores.net nevű tudományos kutatóhálózat közös munkájának negyedik kötete. Egy angol nyelvű kollektív monográfia, amely tizenhat különböző szerző tizenöt tanulmányát tartalmazza elsősorban a határ és a regionális identitás témakörében.

Nyilvánvaló, hogy a határ, a régió és az identitás fogalmak összefüggnek egymással. Az országokhoz hasonlóan a régiókat is határok (border) övezik, de az utóbbiak fluktuáló határterületekkel (frontier, borderland) is rendelkezenek. „Mivel egy régió rendszerint explicit módon valamilyen geográfiai területre vonatkozik — írja *Ann Katherine Isaacs* az előszóban —, ezért a régió sokkal autentikusabbnak, természetesebbnek és kézzelfoghatóbbnak tűnik, mint a nemzet. Ennek ellenére a régiók is alapvetően képzelt közösségek (imagined communities), amelyek vitathatók, egymást átfedik és mindig változnak."

A kötet elején *Miroslav Hroch* (Károly Egyetem, Prága) elemzi a regionális történelem specifikumait a nemzeti történelem viszonylatában, rámutatva, hogy a jelenlegi történeti munkákban a „regionális" helytelen módon mindent jelent, ami a „nemzet" szintje alatt található. Ugyanezt a gondolatot folytatja *Steven G. Ellis* (National University of Ireland, Galway), *Kieran Hoare* (University College, Cork), *Gerald Power* (National University of Ireland, Galway), *William M. Aird* (Cardiff University) és *Rhys Morgan* (University of Oxford), akiknek Régiók és határok a Brit-szigeteken című közös tanulmánya azonban (a Hroch-tanulmánnyal szemben) a régiók értelmezésében rejlő nagyfokú állandóságra is rámutat.

Ausztria, Franciaország, Olaszország, Hollandia és Spanyolország regionális történelmi vonatkozásai tekintetében *Jean-Francois Berdah* (Centre of Excellence Jean Monnet), *Raingard Esser* (University of the West of England), *Martin Moll* (Graz) és *Anna Maria Pult Quaglia* (University of Pisa) egy széles körben elfogadott alaptétel ellentmondásosságából indulnak ki. Annak ellenére, hogy a mai Európai Unió szereti magát a régiók Európájaként megfogalmazni, a regionális tudatok tekintetében a kontinens nyugati és keleti felén igen eltérő helyzet figyelhető meg. Közép- és Kelet-Európában vagy egyáltalán nem alakultak ki regionális identitások, vagy szinte kizárólag a nemzeti narratívába ágyazva lelünk ilyeneket. Ez a tétel természetesen nem új, és a kötet cseh, lengyel, szlovák és román szerzői maguk sem lépnek ki teljesen ebből az értelmezési keretből. Ám *Miloš Řezník* (Chemnitz), *Mirela Ciuchea* (Suceva), *Elena Mannová* (Szlovák Tudományos Akadémia) és *Ewelina Szpak* (Jagelló Egyetem, Krakkó) A regionális történelem szerepe Romániában, Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában (54–75.) c. közös tanulmánya a bizonyíték, hogy miközben a történészek tudomásul veszik az adott helyzetet, aközben képesek saját nemzeteik nacionalista régióértelmezéseit jelentős kritikával szemlélni.

Különösen tanulságos a lengyel példa, melynek kapcsán *Ewelina Szpak* azt elemzi, hogy a két háború közti lengyel regionalizmus a második világháború után újjáéledt, de most már erős politikai felhanggal. Mégpedig azért, mivel a Szovjetunió felé elvesztett területek (Kresy), illetve „a nyugaton és északon szerzett területek (amelyeket a szocialista propaganda visszaszerzett területeknek nevezett) igazolást, és lehetőleg tudományos legitimációt igényeltek" (61.). *Miloš Řezník* külön tanulmányt szentel annak, hogy Lengyelország 1945 utáni nyugatra tolódása magával hozta a korábbi német területek lengyelesítésének igényét a történetírásban is. „A lengyel történettudo-

mány erőfeszítéseinek központi kérdésévé vált — írja *Řezník* —, hogy legitimálják a területi változásokat, azaz bebizonyítsák, hogy ezek a területek mindig is lengyel területek voltak" (223.). A nyugat-lengyel területek lengyel nacionalizációjának igazolási kísérletét a terület elnevezése is jelezte: ziemie odzyskane – visszaszerzett területek. 1957–1971 között Lengyelországban egy sajátos szervezetet is felállítottak Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich (TRZZ) néven, amelynek célja a nyugati területek integrációja lett volna. Német kisebbségi lakosság hiányában ennek az integrációnak az értelme a lengyel periféria központhoz való integrálása lett volna. A jelenségnek persze volt német ellenpontja is. *Martin Moll* ír arról, hogy 1945 után léteztek olyan (nyugat)német szervezetek, amelyek az egykori németek lakta területek regionális történelmével foglalkoztak (Ostforschung). Közülük az egyik, Herman Aubin 1952-ben indított folyóirata, a Zeitschrift für Ostforschung volt, amely (nyilván nem függetlenül a hidegháború kontextusától) lényegében a német kultúrfölény eszméjének hirdetését folytatta (257.).

A kötet kétharmada különböző európai esettanulmányok sorát tartalmazza, amelyekből kiderül, a régiók fénykora az újkor előtt, nagyjából a 16. századig zajlott. E tekintetben különös figyelmet érdemel *Anna Maria Pult Quaglia* Kora újkori Toscana – regionális határok és belső határvonalak c. tanulmánya (129–142.). A szerző a kora újkori Toscana különböző határvonalait (geográfiai, politikai, adminisztratív, pénzügyi és vallási) elemzi két céllal. Egyfelől arra törekszik, hogy kijelölje ezeknek a határvonalaknak a tényleges befolyását az adott területre, másfelől azt ellenőrzi, milyen mértékben járultak hozzá a regionális identitás kialakulásához. Kiderül: „Az a firenzei állam, amelyet 1530-ban átvett a Medici-dinasztia [...] egyértelműen egy politikai konstrukció volt, amelyben nem sok szerep jutott az ún. természetes határoknak." (130.) A folyamat mozgató erejét tehát nem az autonóm fejlődés, hanem sokkal inkább az itáliai városokra és azok falusi vonzáskörzetére (contadi) kiterjesztett hatalom jelentette.

Anna Maria Pult Quaglia tanulmányából úgy tűnik, mintha a régióképződés a premodern idők privilégiuma lett volna. Ugyanezt a felismerést erősíti *Raingard Esser* Flandria és a flamand identitás c. tanulmánya (143–162.), amely a régiók és a helyi identitások tekintetében egyfajta újkor utáni megmerevedésre mutat rá. *Esser* határozottan leírja, hogy Észak- és Nyugat-Európa esetében a vesztfáliai béke jelentette a történelmi fordulópontot. Nyugat-Európa 1648-as „átfogó határrendezése" után a korábbi állapotokhoz képest jóval állandóbb politikai határok vonódtak a régiók közé, s ettől az időszaktól kezdve azok jóval statikusabbá váltak.

A kötetben nincs magyar szerző, de az egyik legerősebben magyar tematikájú tanulmány *Elena Mannová* Dél-Szlovákia mint képzelt terület c. tanulmánya (185–204.). A szlovák szerző az 1920 után kialakult dél-szlovákiai térség regionális tendenciáin tekint végig, ezen belül két város, Komárom és Losonc esettanulmányán keresztül vizsgálja a helyi vagy regionális tudat kialakulásának és változásának folyamatait. „Jelenleg az egész régió úgy szolgál, mint egy kivetített térség, amelyet egyes szimbolikus csoportok tudatosítanak széles körben: főleg a más régióbeli szlovákok, és a szlovákiai magyar kisebbség — írja Mannová. — A szlovák és a csehszlovák nemzeti identitások 1918-tól kezdve benyomultak erre a területre, és a helyi- és kisrégióbeli azonosságtudati formák összevegyültek a nemzeti azonosságtudatokkal, miközben az érintkezések során megváltoztak és hierarchizálódtak." (200.)

Milyen konklúziók lehetségesek egy sokszerzős, komparatív alapú tanulmánykötet végén? Az egyik legnyugtalanítóbb kérdés, amelyre a szerzők adósok maradnak a válasszal, hogy a regionalizmus azonos-e a territoriális patriotizmussal. Azt még lehet természetes fejlődésnek tekinteni, ha olyan helyeken jelennek meg régiók, ahol korábban nem voltak. Azt már nehezebb, ha az ál-régiók tartósan etnikai, vallási stb. közösségeket szelnek ketté, s azt még kevésbé, ha a regionalizmus tudatát (ami régió híján korábban nem létezett) egy-egy hatalom kényszerrel akarja kialakítani. Látható, több szerző olyan folyamatokról ír, amelyeknek semmi közük a régiókhoz, sem a velük kapcsolatos identitásokhoz, sokkal inkább a nemzeti ágenda regionális leképeződései. Egy olyan szellemi konstrukció, amely kihat magára a régióra, megakasztva annak szerves fejlődését, másfelől lehetetlenné téve a térség professzionális történészeinek, hogy zavartalanul foglalkozhassanak a régió történelmével.

Határozottan a könyv javára írható néhány lényeges következtetés. A legfontosabb, hogy a regionalizmus nem feltétlenül individuális szándékok kérdése, ellenben olyan folyamat, amelyet nagyobb, történelmi léptékű erők (pl. hatalmi pozíciók, társadalmi nagyfolyamatok) formálnak. Ezt bizonyítja, hogy a régió és a hozzá kapcsolódó tudat kialakulása ott is nehezen ment, ahol teljesen természetesnek gondolnánk (pl. Toscana). A másik konklúzió a történetírás számára tanulság: a nemzeti narratívával szemben a regionális/partikuláris rendszerek történetírása bonyolultabb

és kevésbé rendszerjellegű, ezért összességében problematikusabb. Ilyesminek lehettünk tanúi 1989 előtt, amikor a rendszerhű történetírás mindenféle heterogenitás (németek, zsidók, katolikusok stb.) jelenlétét egy-egy régióban zavarólag értelmezett (62.). Az utolsó konklúzió pedig az lehet, hogy az állam és a regionális identitás közti feszültség csak igen lassan oldódik. Többek között az által a szemléletváltás által, amelyre a szerkesztők céloznak, amikor ezt írják: „Miközben a régiók perifériálisak lehetnek saját nemzeti központjaikból nézve, aközben gazdasági és kulturális központok lehetnek a hátármenti együttműködés tekintetében, így mutatva fel jelentős energiákat a nemzeti kereteken kívül." (288.)

Vajda Barnabás

CONTENTS

We Salute with Reverence Professor Jenő Berlász on the Occasion of his 100th Anniversary – *János Buza:* From the Thurzó Estates to the „Cultural History of Hungary" – *Ákos Egyed*: Greetings from Transylvania – *Antal Szántay*: On the Finances of the Habsburg Monarchy in the 18th Century – *István Monok*: Jenő Berlász as a Historian of Books – STUDIES – *Tamás Kruppa*: The Plan of Appointing Archduke Maximilian as Governor of Transylvania. On the Problem of Establishing a Habsburg Administration in Transylvania (1597–1602) – ARTICLES ON PRINCE GÁBOR BETHLEN – *Zsuzsanna Cziráki*: The Role of Brassó/Kronstadt and of the Transylvanian Saxons in Prince Gabriel Bethlen's Succession to the Throne (1611–1613) – *Teréz Oborni*: Gábor Bethlen and the Treaty of Nagyszombat (1615) – *Sándor Papp*: Gábor Bethlen, the Kingdom of Hungarry and the Ottoman Court (1619–1621) – *Balázs Sudár*: Iskender and Gábor Bethlen: the Pasha and the Prince – *Ildikó Horn*: Gábor Bethlen and the Princely Council – HISTORICAL LITERATURE

Kiadja: MTA Társadalomkutató Központ
1014 Budapest, Országház u. 30.
A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Bilkei Irén: Megyei köznemesi társadalom a Mohács utáni évtizedekben. Zala megye negyedszázada a Habsburg-uralom kezdetén (1526–1550)
Guitman Barnabás: Adalékok Eck Bálint életéhez
Vincze Dániel: Rebellisek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain
B. Kiss Attila: Egy ismeretlen „angol" diplomata a nagyszombati tárgyalásokon (1704–1705)
Tóth Ferenc: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739)
Poór János: Egy abbahagyott vita. A magyar jakobinusokról
Hermann Róbert: Lázadó csordák, oktrojált alkotmány

E számunk munkatársai

Bartucz Mariann munkatárs (Szentendre, Polgármesteri Hivatal) – *Buza János* az MTA doktora, ny. egyetemi tanár (Budapesti Corvinus Egyetem) – *Cziráki Zsuzsanna* PhD, Oszmán Kori Kutatócsoport tagja (Szegedi Tudományegyetem) – *Dávid Géza* a történelemtudomány doktora, intézetigazgató, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Domaniczky Endre* PhD, ügyvivő szakértő (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Rektori Titkárság, Budapest) – *Egyed Ákos* az MTA külső tagja, c. egyetemi tanár, ny. tudományos főmunkatárs (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár) – *Glück László* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Horn Ildikó* PhD, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest) – *Horváth Adrienn* egyetemi hallgató (Szegedi Tudományegyetem) – *Kruppa Tamás* PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Kurucz György* kandidátus, tanszékvezető habil. egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Monok István* kandidátus, egyetemi docens (Eszterházy Károly Főiskola, Eger – Szegedi Tudományegyetem) – *Oborni Teréz* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Papp Sándor PhD*, habil. egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Radó Bálint* PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem) – *Sudár Balázs* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szántay Antal* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Vajda Barnabás* PhD, egyetemi adjunktus (Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Történelem Tanszék, Komárno, Szlovákia) – *Vatai Gábor* PhD-hallgató, (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Veszprémy László* az MTA doktora, igazgató (HM HIM Hadtörténeti Intézet, Budapest)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

A szám előfizetve: 650,–Ft, példányonként: 1000,–Ft **ISSN 0039–8098**

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440. További információ: 06-80/444–444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6–8. Tel.: 411–6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06–20–257–94–98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,–Ft) 3900,–Ft
Példányonkénti ára: 1000,–Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

nka
Nemzeti Kulturális Alap

2011 145. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Poór János: Egy abbahagyott vita. A magyar jakobinusokról
Hermann Róbert: Lázadó csordák – oktrojált alkotmány. Egy legenda története
Bilkei Irén: Megyei köznemesi társadalom a Mohács utáni évtizedekben. Zala megye negyedszázada a Habsburg-uralom kezdetén (1526–1550)
Tóth Ferenc: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739)
Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában
Guitman Barnabás: Adalékok Eck Bálint életéhez
Csorba György: Berzenczey László kütahyai emlékirata

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
144. ÉVFOLYAM 2011. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL, RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
CSUKOVITS ENIKŐ, HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)
PÁLFFY GÉZA, VONYÓ JÓZSEF

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Poór János: Egy abbahagyott vita. A magyar jakobinusokról · · · · · · · · · · · · · · · 1057
Hermann Róbert: Lázadó csordák – oktrojált alkotmány. Egy legenda története · · · · · · · 1117

KÖZLEMÉNYEK

Bilkei Irén: Megyei köznemesi társadalom a Mohács utáni évtizedekben. Zala megye negyedszázada a Habsburg-uralom kezdetén (1526–1550) · · · · · · · · 1147
Tóth Ferenc: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739) · · · · · · · · · · · · · · · 1183
Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában · · · · · · 1215

KISEBB CIKKEK

Guitman Barnabás: Adalékok Eck Bálint életéhez · 1245

DOKUMENTUMOK

Csorba György: Berzenczey László kütahyai emlékirata · · · · · · · · · · · · · · · · · 1253

TÖRTÉNETI IRODALOM

A Sváb Tükör (Ism.: *Antal Tamás*) · · ·

Poór János

EGY ABBAHAGYOTT VITA

A magyar jakobinusokról

Ez az írás eredetileg egy olyan tanulmánykötetbe készült, amely a magyar történelem néhány kiemelt eseményének értelmezéseit akarta áttekinteni a magyar történettudományban. Köztük a magyar jakobinus mozgalom értelmezéseit. A kötet nem készült el. Az alábbi tanulmány igen, de nem az eredeti szándék szerint. Nem tudtam tisztázni a látszólag egyszerű kérdést: mi tartozik a magyar történettudomány körébe? A kivégzés szemtanújának, Berzeviczy Gergelynek a beszámolója nyilván nem, miként Szirmay Antal elfogult krónikája sem. Nem a történettudomány körébe tartoznak Jókai Mór vagy Kossuth Lajos megjegyzései és a politikai pamfletek sem, bár természetesen fontosak a jakobinizmus magyarországi megítélése szempontjából.

A magyar történettudomány fogalmába/körébe továbbá nyilván nem csak magyar nyelvű és nem csak Magyarországon megjelent munkák tartoznak, de vajon megvonható-e meggyőzően a vizsgálatba bevont munkák köre? Tárgya-e egy historiográfiai áttekintésnek, minden olyan írás, amelyben van néhány sor a mozgalomról, annak valamelyik résztvevőjéről, vagy csak a kifejezetten a jakobinusokról szóló könyvek, tanulmányok és az alapvető kézikönyvek vonatkozó fejezetei? A jelzett nehézségek miatt rá kellett jönnöm, hogy a jakobinizmus historiográfiáját egy tanulmányban nem lehet teljességre törekvően áttekinteni. De talán nem érdektelen újra betekinteni a magyar jakobinusokról több mint százötven éven át folytatott vitákba, amelyek szinte soha nem voltak mentesek a politikától, és amelyek 1957 után Magyarországon lényegében befejeződtek. Ekkor jelent meg a magyar jakobinusok iratainak az első kötete Benda Kálmán monográfia-igényű bevezetésével.

A magyar történettudományban a jakobinizmus „ügye" ezzel eldőlt. Benda jakobinizmus-értelmezését illetően kis kérdőjelekkel találkozunk ugyan a későbbiekben, de Magyarországon igazán komolyan senki nem szállt vitába vele. Koncepcióját monográfiákban, tanulmányban, recenzióban élesen csak Szilágyi Dénes támadta a hatvanas évek elején, illetve Kecskeméti Károly fejtett ki eltérő, Benda koncepcióját azonban alapjaiban nem megkérdőjelező véleményt – nem Magyarországon. Benda Kálmán Kecskeméti álláspontját méltatta, Szilágyi kritikai vélekedését konstatálta, de lényegében nem vett tudomást róluk. Mint ahogy nagyobbrészt a magyar történettudomány sem. Mielőtt részletesen betekintenénk a korábban igencsak ellentétes álláspontokba, majd a Bendaféle szintézisbe és az azt megkérdőjelező munkákba, szükséges néhány sommás megjegyzés a mozgalomról és előzményeiről.

A mozgalomról és előzményeiről

Az 1790/91. évi országgyűlésen a király és a rendek fátylat borítottak II. József uralkodásának éveire. Az alkotott törvénycikkek előbeszéde szerint az uralkodót váratlan halála akadályozta meg abban, hogy megkoronáztassa magát, a mulasztást azonban II. Lipót pótolta. Rögzítették, hogy Magyarországot nem szabad más tartományok módjára kormányozni (10. tc.). Leszögezték, hogy törvények alkotásának, eltörlésnek és magyarázásának hatalma az országgyűlésen összegyűlt rendeket és a királyt közösen illeti meg (a nemesi előjogokat kőbe véső 1741: 8. törvénycikk nem értelmezés tárgya). Magyarországot pátensekkel (kivételes eseteken kívül) nem lehet kormányozni (12. tc.). A II. József által adott kiváltságok akkor érvényesek, ha II. Lipót megerősíti (32. tc.). Az új királyt hat hónapon belül meg kell koronázni. Háromévente országgyűlést kell tartani (13. tc.). II. József türelmi rendelete alapján születettek meg a vallás ügyét rendező, jobbágyrendelete alapján a jobbágyok szabad költözéséről rendelkező cikkelyek. (26., 27., 35. tc.). Kiküldtek továbbá kilenc bizottságot, hogy dolgozzon ki reformjavaslatokat a következő, 1792-ben Budára összehívandó országgyűlés számára (67. tc.).

Miközben az alkotmányos formákat betartó uralkodó lényegében kiegyezett a rendiséggel, az 1790. július 27-én Poroszországgal megkötött reichenbachi egyezménnyel stabilizálta a Habsburg Monarchia külpolitikai helyzetét, egyben megfosztotta a magyar elégedetlenkedőket lehetséges porosz szövetségesüktől. Nem sokkal trónra lépése után II. Lipót személyesen felügyelt magán titkosszolgálatot hozott létre Bécsben – a korábbi pesti rendőrfőnökkel, Franz Gotthardival az élén. Gotthardi barátja volt Leopold Alois Hoffman (1790 tavaszáig a pesti egyetem tanára), aki fontos szerepet kapott a magyarországi politikában. 1790 nyarán Lipót megbízásából írt röpiratokban lázította a polgárokat a nemesség ellen, miközben — szintén az ő megbízásából — neki, a királynak szóló folyamodványokat íratott alá pesti és más városok polgáraival, és polgári szövetségek létrehozásához kezdett stb. Fontos szerepe volt a parasztok körében elkezdett nemességellenes propagandában, erről azonban megbízható adatok nem maradtak fenn.

A lembergi egyetemi állását ott hagyó Martinovics Ignác 1791 nyarán ismerkedett meg Gotthardival, és lett annak szinte azonnal feltétlen bizalmasa. Augusztusban kezdte el küldeni jelentéseit. Gotthardi audienciát eszközölt ki számára II. Lipótnál. Később többször is találkozott az uralkodóval, aki 1791 őszén királyi tanácsossá tette és lembergi fizetését meghagyva, nyugdíjazta. Élvezte II. Lipót bizalmát, akit ugyan korántsem varázsolt el úgy, mint később tanúvallomásaiban fejtegette, de őt bízta meg többek között a Hoffmann- és Szalkay Antal-féle — fent említett 1790 nyári–őszi — magyarországi propaganda felújításával. 1792 elején Martinovics végleg Bécsben telepedett le. A II. Lipót 1792. március 1-jei halála után trónra lépő I. Ferenc király alatt nem lett ugyan kegyvesztett — az új uralkodótól kapta a szászvári apáti címet és évjáradékot is —, de a töredékét sem kapta meg annak, amit (pozícióban és pénzben) szeretett volna. A „mellőzés" miatt 1793 őszén érhetett meg benne az elhatározás, hogy

az udvartól és a titkosrendőrségtől független mozgalmat szervez Magyarországon.

A titkos társaságokat 1794 tavaszán szervezte meg. Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost és Szentmarjay Ferencet mindkét, Sigray Jakab grófot a mérsékelt társaság igazgatójának nyerte meg. A szervezkedés lassan és meglehetősen amatőr módon zajlott, és mielőtt bármi történt volna, az „összeesküvés" elbukott. Martinovicsot 1794. július 23-án Bécsben, Hajnóczyt, Laczkovicsot és Szentmarjayt augusztus 16-án, Budán, illetve Pesten tartóztatták le, Sigrayt augusztus 25-én Veszprémben fogták el. A négy igazgatót, később Batsányi Jánost és Szolártsik Sándort Bécsbe vitték kihallgatásra. A király október 20-án rendelte el a per megindítását a Királyi Táblán. A bécsi foglyokat több csoportban november 24. és 28. között hozták Budára. Ezt követően több mint ötven embert tartóztattak le. Az előzetes kihallgatások decemberben, a per a következő évben kezdődött. A Királyi Tábla 1795. április 27-én hozta az első ítéletet, a Hétszemélyes Tábla május 23-án az utolsót.[1] Összesen 18 embert ítéltek halálra.[2] Az öt igazgatót május 20-án, Szolártsikot és Őzt június 3-án végezték ki. A többi halálra ítéltnek a király megkegyelmezett.

Talán nem fölösleges néhány, a szakirodalomban ellentétesen értelmezett probléma előzetes vázolása. Elkövették-e a felségsértés bűnét a mozgalom kivégzett vezetői? A kutatók többségének véleménye szerint nem. Az ezt az álláspontot képviselők azzal érveltek, hogy az összeesküvők ténylegesen nem követtek el semmit, ami igaz. A felségsértés és hűtlenség bűnét a káték birtoklása (még csak nem is feltétlenül a bennük foglaltak ismerete) és különféle írásművek miatt mondta ki rájuk a bíróság, ami sokak szerint törvénysértés.

Érdemes idézni azokból a törvényekből, amelyek alapján az ítéletek születtek. Az 1715: 7. törvénycikk 1. §-a így szól: „Hogy mostantól jövőre, ha az országlakók bármelyike az istentelen felségsértés vagy felségárulás bármely német és akár a szent István második könyvének 51-ik fejezetében, akár egyebütt a hazai törvényekben itt-ott kijelölt bárminő büntettet elkövetne s abba esnék: az idézés formaságaiból felmerülő legveszélyesebb következések kikerülése végett ezentul semmi előzetes idézés szükséges ne legyen". A törvénycikkben idézett I. István-kori törvény pedig a következőképpen hangzik: „Ha valaki pártot üt a király vagy az ország ellen, annak oltalmat ne adjon a templom. 1. §. És ha valaki akármi módon a király élete vagy méltósága ellen esküszik össze, vagy megkísérti azt, avagy a kísértővel tudva egyetért, legyen átok rajta és

[1] A magyar jakobinus mozgalom iratai. I–III. Sajtó alá rend. Benda Kálmán. Bp. Akadémiai Kiadó, 1952–1957. I. (1957) LXXXVII.

[2] *Benda Kálmán* táblázatos kimutatást közöl a perbe fogottakról. Bonyolult számítások után az alábbi eredményre jutott: „leszámítva azokat, akiket a jakobinus-perrel egy időben, de attól függetlenül ítéltek el, ez a kimutatás így módosul: halálra ítéltetett 18, börtönbüntetésre 16, vizsgálati fogság beszámításával elbocsájtva 8, fölmentve 4. összesen 46. Ebben a számban azonban nincsenek benne: a börtönben meghalt Ambrózy, az öngyilkossá lett Fodor József és Király, a vád alá nem került, de állásából elbocsátott Szecsanacz, Rothweiler Mátyás és Lander Vencel, s a vád és következményei alól teljesen fölmentett Szabó Imre körmendi plébános. Azoknak a száma tehát, akik a jakobinus-szervezkedésben való részvétel vádjával bíróság elé kerültek: 53. Azoknak a száma, akikről föltehető, hogy tudtak a szervezkedésről, vagy abban részt is vettek, természetesen ennél nagyobb volt, bár erre vonatkozóan biztos adataink nincsenek." *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. II. (1952) 820.

fosszák meg a hivekkel való minden közösségtől. 2. §. Vagy ha valakinek valami efféléről tudomása vagyon, és noha bizonyságot tehetne róla, meg nem jelenti, ugyanazon büntetés szálljon reá". A sors iróniája, hogy a fenti törvények alapján kivégzett Hajnóczy József maga elemezte a felségsértés fogalmát, konkrétan az 1715: 7. törvénycikket és hivatkozásait is, és rámutatott, hogy a vonatkozó törvények homályosak. Ezért a felségsértésnek az uralkodó személye ellen irányuló esetére világosabb meghatározást ajánlott Werbőczy Istvántól: „ha valaki gonosz kezet emelt a mi uralkodónk személyére, karddal vagy méreggel életére tört, avagy erőszakosan megtámadta azt a várat vagy házat, amelyikben az uralkodó maga tartózkodott".[3] A Hajnóczy-féle javaslat tehát egyértelműen erőszakos tett elkövetéséhez akarta kötni a felségsértés bűnét, amiből azonban az is következik, hogy a felségsértésre vonatkozó, korabeli hatályos törvények a híres jogtudós szerint — tetszik, nem tetszik — elég homályosak voltak ahhoz, hogy kifacsarhatók legyenek úgy, ahogyan 1795-ben a bíróság tette: azaz nem világos belőlük, hogy szükséges az erőszakos fellépés a király ellen ahhoz, hogy a felségsértés bűne megállapítható legyen.

Vitatott a szakirodalomban — és vitatott volt 1794-ben Magyarországon is —, vajon jogszerű volt-e, hogy a király az ország területén előzetes idézés nélkül letartóztatottakat Bécsbe vitette. Pest megye augusztus 25-én tiltakozott, és a törvényességgel kapcsolatos aggodalmait több más megye is osztotta. A pesti felirat az 1791: 56. törvénycikkre hivatkozott, amely szerint felségsértésben (is) a Királyi Tábla az illetékes bírói fórum, tehát sérelmes az érintettek bécsi fogva tartása. A királyi (válasz)leirat Sándor Lipót nádor törvényértelmezése alapján készült (aki természetesen abból indult ki, hogy felségsértési ügy van terítéken). Sándor Lipót szerint a megye által felhozott törvénycikk csak azt mondja ki, hogy felségsértési ügyekben a Királyi Tábla ítélkezik, azonban érvényben hagyja az 1715: 7. törvénycikket, amelyben az is benne van, hogy az uralkodó maga dönti el, hogy a vizsgálatokat hol folytatja le (és az elfogatáshoz nincs szükség előzetes idézésre sem). Lévén, hogy Bécsben nem per, hanem vizsgálat folyt, az eljárás törvényes.[4] A nádorral egyet kell értenünk. Az eljárás lehetett durva és méltánytalan, de törvénysértés nem történt, a pert magát ugyanis — a bécsi kihallgatások és a vizsgálat után — az illetékes magyar bíróság előtt folytatták le.

Még néhány megjegyzés a gyakran előkerülő problémákhoz. Nem kétséges, hogy a bíróságot Bécsből, a Kancellárián keresztül törvényellenesen befolyásolták. Igaz az is, hogy mind a vádlottak védekezését, mind a védőügyvédek munkáját törvénytelenül korlátozták. Igaz, hogy a fellebbviteli bíróság, a Hétszemélyes Tábla — a szokásokkal ellentétben — súlyosbította a büntetéseket, illetve súlyos jogsértést követett el azzal, hogy akkor mondta ki, hogy Martinovicsot utolsóként kell kivégezni, amikor a többi halálos ítéletet még nem hagyta

[3] *Hajnóczy József*: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Sajtó alá rend. Csizmadia Andor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958. 135.

[4] *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Bp. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, 1926. 727–730.

jóvá. Ezek után nézzünk bele a jakobinusok mozgalmának értelmezéseibe, megítéléseibe![5]

A kortársak és a közvetlen utókor

A jakobinusokkal szimpatizáló kortársak, történészek és pamfletírók által okkal és gyakran hivatkozott írás Berzeviczy Gergely röpirata a felségsértési perről, amely 1800-ban névtelenül jelent meg, és amelyet az iratokban Benda Kálmán közölt.[6] A megírás évét Benda 1795-re, H. Balázs Éva, Berzeviczy monográfusa későbbre datálta.[7] Berzeviczy műve vád- és vitairat a kormányzati terror, az eljárás törvénytelenségei miatt, egyidejűleg tiltakozásra sarkalló felhívás a megyei és az országos politikai vezetőkhöz. A szerző a vizsgálattal és a perrel kapcsolatban szinte minden olyan problémát felvetett, amely a későbbi szakirodalomban pro vagy kontra előkerült.[8]

Berzeviczy legfontosabb állítása, amelyből minden további következik az, hogy a kivégzettek nem követtek el felségsértést, az ugyanis csak tett révén valósulhat meg. A Hétszemélyes Tábla 1795. április 29-i ítélete szerint ezzel szemben nem szükséges tett a bűn elkövetéséhez: Martinovics lázító írásai — áll az ítéletben — önmagukban tartalmazzák (kimerítik) a felségsértés bűnét. Berzeviczy szerint egy írás legfeljebb bizonyíthatja a felségsértést, vagy utalhat annak tervére (például a király és családja elleni támadásra vagy árulásra), de a felségsértés tényállását akkor sem az írás, hanem csak az elkövetett tett valósítja meg. Az a kifejezés, hogy az írások már önmagukban véve kimerítik a felségsértés bűnét, aligha bocsátható meg egy olyan hatóságnak (a legfelső bíróságnak, a Hétszemélyes Táblának), amely bizonyos értelemben a törvényhozó hatalom kiegészítőjének tekintendő – írta. Amennyiben nem volt szó felségsértésről — és Berzeviczy szerint nem volt —, akkor az eljárás az első naptól, az

---

[5] A bevezető sorokban jelzetteket részben ismétlem, és jelzek bizonyos önkényességet. A jakobinus mozgalom magyar/magyarországi értelmezéseivel foglalkozom, magyarnak minősítve néhány külföldön alkotó magyar történészt. Továbbá a mozgalom és főként Martinovics történelmi/politikai szerepének megítélésére szűkítem vizsgálódásaimat, jellemzően nem vonom be a vezetők és érintettek nem politikához/politikai gondolkodáshoz kötődő munkásságát (illetve annak utókor általi taglalását), mert az szétfeszítené a tanulmány kereteit. Az alábbiakban tehát nem a jakobinus mozgalmat és résztvevőinek életét/tevékenységét illető kommentált bibliográfia olvasható. A mozgalom régebbi szakirodalmában való tájékozódáshoz l. *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. I. XCI–CIII. *Uő*: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában. Történelmi Szemle 8. (1965: 4. sz.) 414–421. (Ez a tanulmány — a jegyzetapparátus frissítésével — 1978-ban újra megjelent tanulmánykötetében. *Uő*: Emberbarát vagy hazafi? Bp. Gondolat, 1978. 232–286.); Magyarország története 1790–1848. Szerk. Mérei Gyula – Vörös Károly. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. II. 1337–1341.

[6] *Berzeviczy Gergely*: Der Majestätsprocess in Ungarn 1795. In: *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. III. (1952) 326–353.

[7] *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795. Bp. Akadémiai Kiadó, 1967. 215.

[8] Egy 19. századi fordítás alapján magyarul közölte *Szimonidesz Lajos*. Az első magyar reformkorszak drámai vége. Közli Szimonidesz Lajos. Gondolat 2. (1936: 4–5. sz.) 297–312. A magyar fordítás nem teljes. A szövegváltozatokra l. *Szimonidesz Lajos*: Ki írta a „Felségsértési per Magyarországon" c. ismertetést a Martinovics-féle összeesküvésről? Gondolat 2. (1936: 6–7. sz.) 403–405. és *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. III. 11–13., 326.

augusztusi pesti letartóztatásoktól kezdve törvénytelen. Különösen az a nemesek letartóztatása, akiknek törvényben rögzített kiváltságuk, hogy felségsértés vagy tetten érés esetét kivéve, idézés nélkül nem foghatók el. Berzeviczy mélyen egyetértett a letartóztatások ellen a Pest megyei közgyűlésen tiltakozó, azokról felvilágosítást követelő Keglevich Györggyel, aki szerint a megyének közölnie kell álláspontját a többi megyével is. Berzeviczy leírta azt is, hogy Teleki József fellépésére a megyei tiltakozás mérsékelt hangvételű lett, a felirat csak azt kérte az uralkodótól, hogy a bűnösök felett Magyarországon ítélkezzenek. (Pest megyét az uralkodó a mérsékelt hangvételű feliratáért is megdorgálta, miként több más megyét is.[9]) A per egyébként azután valóban Magyarországon, a Királyi Táblán zajlott le, miután a foglyokat 1794 végén Bécsből Budára szállították.

Berzeviczy a formailag törvényes útra terelt eljárást is élesen bírálta. Úgy vélte, hogy 1794/95-ben a tehetségnek és a tudásnak üzent hadat a korabeli hatalom, és sehol nem volt együtt olyan finom társaság, mint a budai ferences kolostorban (az összeesküvők egyik börtönében). Nem volt valódi ügyvédi védelem, egy gonosz, aljas és elfogult ember, Németh János királyi jogügyigazgató képviselte a vádat, aki — kenyéradó gazdáival együtt a jogszerűség álcája alatt — a legfelháborítóbb zsarnokságot gyakorolta. Miközben nem volt bűn. A vádlottak semmit sem forraltak a király és családja ellen, az országban béke volt és nyugalom, nem lázították fel sehol a népet, nem gyűjtöttek fegyvert, nem volt kapcsolatuk az ellenséggel stb. Kiemelte továbbá, hogy a Hétszemélyes Tábla — jogosítványa és a szokás ellenére — több ítéletet súlyosbított. Hangsúlyozta azt is: azzal, hogy Martinovics kivégzését a többiek után rendelte el, úgy döntött a négy igazgató halálos ítéletéről, hogy anyagukat még nem is tárgyalta. Berzeviczy szerint 1795-ben nem kevesebb történt, mint hogy a királyi hatalom által, bírói úton ártatlanokat gyilkoltak meg. A rendeknek joguk van arra, hogy a következő országgyűlésen, vagy ha azt elhalasztanák, a megyegyűléseken magyarázatot, továbbá az akták és a katekizmusok bemutatását követeljék. Jelen körülmények között a rendeknek ez a joga szigorú kötelesség is, amellyel az országnak, az utókornak, a kivégzettek emlékének és a jelenleg is fogságban szenvedőknek tartoznak. Nem engedhetik meg a magyar alkotmány sérelme nélkül, hogy akár a király, akár az országos bíróság államtitkot csináljon ebből az ügyből. Ha pusztán a felségsértés gyanúja miatt elfogható valaki, akkor nincs többé személyes biztonság, a(z elő)jogok csak szappanbuborékok. Ha a rendek hallgatással törvényesítik ezt az eljárást, akkor a császár akár egy Caraffát és egy Ampringert is küldhet, és az országot kerületi parancsnoksággá süllyesztheti. Ha a rendek elfeledkeznek kötelességükről, megérdemlik, hogy szolgák legyenek, denunciánsok, és a sötétség fejedelmeinek szánalmas alárendeltségében éljenek.

A röpirat, mint a fentiekből kiderül, főként az elfogatások, az udvari vizsgálat és a budai per során elkövetett törvénytelenségekkel és az ítéletek megalapozatlanságával foglalkozott. A mozgalom minden elítéltjéről szimpátiával

[9] *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. II. 9. sz.

nyilatkozott, a kivégzetteket pedig szerinte a külvilág is kivétel nélkül tiszteletre méltó, derék, okos és tehetséges embereknek tekintette, akikkel kapcsolatban fel sem merülhetett, hogy bűnt követhettek volna el. Berzeviczy Martinovics kanyargós pályájában sem talált kivetnivalót, jóllehet tudott és írt is II. Józseffel és II. Lipóttal fenntartott bizalmas kapcsolatáról, amely azonban jó célokat szolgált: a klérus méltányos keretek közé szorítását, a paraszt és a polgár terheinek könnyítését, a kormányzat és az igazságszolgáltatás javítását és a mágnások korlátozását, mindezt törvényesen, országgyűlési tárgyalások útján. Társasága célja nem volt más, mint hangulati és elvi egység előkészítése egy jövendő országgyűlés előtt.

A névtelenül megjelent röpirat nem véletlenül volt népszerű a jakobinus mozgalommal szimpatizálók körében. Intellektuálisan igényes, ám kellően leegyszerűsítő, tehát jól érthető képet festett a jakobinus összeesküvésről. Az egyik oldalon a vérszomjas udvar és fizetett magyarországi bérencei, a másik oldalon a békés magyarországi reformerek. A király, a nádor, a Királyi Tábla és a Hétszemélyes Tábla (tehát az egyik oldal) szerepének megítélésében Berzeviczy véleményét az 1795 májusában és júniusában, a mai Vérmezőn történtek megerősítették. Az udvar és magyarországi hívei ahelyett, hogy súlytalanságukkal szembesítették volna a magyarországi jakobinus mozgalom résztvevőit — és nagystílű dorgálással pontot tettek volna a néhány hetes szervezkedés végére —, példát statuáltak. A jogilag kétséges, erkölcsileg védhetetlen kivégzésekkel pedig valódi mártírokká avatták a meg nem valósult céljaikat tekintve ugyan veszélyes, ám tetteiket tekintve ártatlan összeesküvőket.

Berzeviczy egyébként a legfontosabb forrásokat — a bécsi vizsgálatok és a per anyagát — nem ismerhette. Elsősorban a megjelent ítéletekre támaszkodott, de mondandója súlyát növelte, hogy az események tudós-kortárs szemtanúja volt. A röpirat a későbbiekben maga is forrás lett. Többen rá hivatkozva írták például, de nem feltétlenül úgy, ahogy ő, hogy a Kúria azért hozott súlyos ítéleteket, mert királyi kegyelmezésre számított. Tőle is származik, hogy Ürményi József személynök az első kivégzések után tiltakozott stb. Néhány tárgyi tévedése is öröklődött. A három igazgató budai és pesti letartóztatása napjául augusztus 13-át jelölte meg, Martinovics bécsi elfogatását későbbre datálta, az öt igazgatóén kívül pedig 15 további halálos ítéletről szólt stb.

A kronológiai rendet felborítva említem meg, hogy a Berzeviczy röpiratot kivonatolva jelentette meg A világhírű Martinovics összeesküvési pör részletei című cikkét Jókai Mór 1848-ban az Életképekben két részben – ezzel is deklarálva, hogy a kilencvenes évek jakobinusait a reformkor nemzedéke saját szellemi és politikai elődeinek tekintette.[10]

A jakobinusok megítélésében a kezdetektől jelen volt a Berzeviczyével ellentétes kép. Dugonics András már 1795-ben becsmérlő megjegyzéseket tett Martinovics mozgalmára, aki szerinte alattomban toborozta cinkosait, olyan

[10] *Jókai Mór*: A világhírű Martinovics összeesküvési pör részletei. In: Jókai Mór összes művei. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Cikkek és beszédek. II. Összeáll., sajtó alá rend. Szekeres László. Bp. Akadémiai Kiadó, 1967. 39–54.

embereket, „kik ennek előtte tisztségeikből levettetvén, szűkölködtenek", majd pedig ezek az „új apostolok" 1794 nyarán „nagy csordát szedegettek magoknak".[11]

Teljesen ellenséges a mozgalommal és résztvevőivel szemben Szirmay Antal terjedelmes írása, az 1809-ben írt Jacobinorum Hungaricorum Historia. Egy példányát eljuttatta Kazinczy Ferencnek, aki részletes megjegyzéseket tett rá. (Ezek és talán más észrevételek nyomán Szirmay átdolgozta írását.) Kazinczy azonban részletes bíráló és tárgyi tévedéseket javító megjegyzésekkel kísért másolatot is készített az írásról a saját maga számára. Benda Kálmán a Kazinczy-másolat egy kópiája és a Szirmay-átdolgozás alapján közölte az írást latinul, tisztázta a kézirat keletkezésének körülményeit és későbbi sorsát.[12] Szirmay műve a Kazinczy-másolatból, Kazinczy megjegyzéseivel, Abafi Lajos közlésében 1888/89-ben megjelent magyarul a Hazánkban.[13]

Szirmay szerint a mozgalom a királyság megdöntésére, a főrendek eltörlésére és az alkotmány megrendítésére tört. A radikálisabb társaság célja pedig egyenesen a karok és rendek leöldösése, vagyonuk elvétele és a nép közötti felosztása volt. Mind Martinovicsot, mind a négy igazgatót mélyen elítélte. Ő terjesztette el, hogy a felkelés konkrétan el volt tervezve. Kiszabadították volna a francia hadifoglyokat, felgyújtották volna Pestet és Budát, kifosztották volna a kereskedők boltjait, majd hozzáláttak volna a főurak és a polgárok kiirtásához, nemcsak Pesten és Budán, hanem az egész országban. Ő is terjesztett téves adatokat, például, hogy Martinovicsot augusztus 13-ra virradóra tartóztatták le Bécsben. A letartóztatás körülményeit szépen ki is színezte. Egyik változat szerint Martinovics vagy egy jakobinus-gyűlésről, vagy egy bordélyházból részegen ment haza, és elfelejtette kivenni ruhájából azokat a leveleket, amelyeket az összeesküvőktől és a francia konvent tagjaitól kapott. Reggel a ruháját tisztító szolgája megtalálta a leveleket, és ő jelentette fel a bécsi rendőrségen. Az igazgatókat pedig másnap fogták el stb. Kazinczy mélyen elítélte Szirmay írását: „Jaj úgy az emberiségnek, ha történetei a szerint jegyeztetnek fel, mint mélt. udv. consilliárius Szirmay Antal úr cselekvék ezen írásban! Úgy ennek történetei, a miket olvasunk, nem egyéb mint akart és nem akart hazugságok szövedéke."[14]

A Szirmay- és a Berzeviczy-mű egyaránt jelzi — amit a későbbi szakirodalom is megerősít —, hogy a jakobinus mozgalom részletesebb taglalása aligha képzelhető el harag és elfogultság nélkül. Az elfogulatlanság elve a mozgalmat csak az említés szintjén kezelő, elemzéstől és kommentártól elzárkózó munkákban érvényesült, és azokban is csak részben. Ignatius Aurelius Fessler például magyar történeti munkájának 10. kötetében mindössze néhány sort szentelt a mozgalomnak, amelyet sem céljai, sem a benne résztvevők személye alapján nem tartott veszélyesnek. Beszámolt a titkos társaságok és káték létéről, szára-

[11] Dugonics András följegyzései. Bp. Franklin-Társulat, 1883. 137–139.

[12] *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. III. 14–16., 354–423.

[13] *Szirmay Antal:* Amagyar jacobinusok története. Hazánk 10. (1888) 241–257., 334–346., Hazánk 11. (1889) 16–28., 94–110. Abafi Lajos kötetben is közölte: A magyar jacobinusok története. Írta Szirmay Antal, jegyzetekkel ellátta Kazinczy Ferenc. Bp. 1889.

[14] *Szirmay A.*: A magyar jacobinusok i.m. 74.

zon közölte a halálos ítéletek tényét és azt, hogy a Hétszemélyes Tábla Martinovics ítéletét súlyosbította. Martinovics személyéről azonban, akit a nyolcvanas évek óta személyesen ismert (Lembergben ugyanis tanártársak voltak), dehonesztálóan írt. Alapos ismeretek, bölcsesség, emberismeret stb. híján szűkölködő, értéktelen teoretikusnak tartotta.[15]

Gerando Ágost 1848-ban részletesen tárgyalta a jakobinus mozgalmat, de semmi újat nem tett hozzá történetéhez.[16] Munkájának vonatkozó fejezete egyértelműen a Berzeviczy-röpirat alapján készült, és osztotta annak jakobinusokkal szimpatizáló álláspontját. Kevés olyan megállapítása van, amelyet nem Berzeviczytől vett át. Mégis ilyen egy Martinovics személyével kapcsolatos, enyhén bíráló megjegyzése, miszerint Martinovics, aki a szabadelvűek feje volt, jellemében nem ért fel azokhoz, akiket vezérlett.

Változatok a jakobinizmus megítélésére

Az első komoly és a szerző érdemei és tekintélye révén nagy hatású elemzést a jakobinus mozgalomról Horváth Mihálynál olvashatjuk, jóllehet a jakobinus mozgalom bemutatása monumentális magyar történetének csak részproblémája. Horváth szerint az 1792-ben trónra lépő Ferenc császár kormányzatában Franz Thugut államkancellár hatására a kényuralom és reakció iránya jutott uralomra. A „bécsi kormány szintúgy élethalálra háborút üzent a forradalom által terjesztett szabad szellemnek s felvilágosodásnak az ország belsejében, miként künn legyőzni törekedett hadseregei által a forradalmat". Magyarországon azonban nem volt képes rögtön elfojtani a „haladási szellemet".[17] Az országban 1790 után két párt, azaz politikai irány létezett. Az egyik, a patrióták csoportja, amely 1790/91 örököse, s a nemzeti függetlenség és az alkotmányosság elveit képviselte a kényuralommal szemben. A másik, demokrata csoport tagjai 1789 elveinek barátai voltak, akiket az udvari párt jakobinusoknak szeretett nevezni, hogy már ezáltal is ellenszenvet támaszon velük szemben. A kormányzatra a patrióták voltak a veszélyesebbek. Erejük legalitásukban volt és abban, hogy tekintélyes vezető politikusokat (Zichy Károlyt, Ürményi Józsefet, Haller Józsefet), helytartótanácsi, kancelláriai, kamarai tanácsosokat, főispánokat tudtak soraikban, sőt Sándor Lipót nádor is csatlakozott hozzájuk. Thugut, hogy a patrióta pártot megfélemlítse, a gyengébbekre, a demokratákra csapott le. (Látjuk majd, hogy más-más „hangszerelésben" ez a gondolat a későbbi szakirodalomban is gyakran felmerült.)

---

[15] *I[gnatius] A[urelius] Fessler*: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. 10. Leipzig, Bey Johann Friedrich Gleditsch, 1825. 663–668.

[16] *Gerando Ágost*: Politicai Közszellem Magyarhonban, a franczia forradalom óta. Pest, Emich Gusztáv Könyvkereskedésében, 1848. Munkája németül és franciául is megjelent. *A. de Gerando*: Jakobiner in Ungarn 1794. A. de Gerando: Ueber den öffentlichen Geist in Ungarn seit dem Jahre 1790. Leipzig, Verlag von J. J. Weber, 1848. 26–61.; *A. de Gerando*: Les jacobins de Hongrie (1794). A. de Gerando: De L'esprit public en Hongrie depuis la révolution française. Paris, Au Comptoir des Imprimeurs Unis, 1848. 29–67.

[17] *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VIII. Bp. Franklin-Társulat, 1873^2. 152. (Első kiad. 1863.)

A demokraták előbb a szabadkőműves páholyokban próbálkoztak elveik kifejtésével, de rövidesen otthagyták a Horváth szerint jobbára arisztokratákból álló páholyokat, s titkos társulatot alkottak. A szerző bemutatta a mozgalom vezetőit is. Martinovicsról, akit igen képzettnek tartott, nem írt semmi rosszat. Említette, de nem látott kivetnivalót abban, hogy II. Lipót politikai célokra használta. Hajnóczyról és Szentmarjayról felsőfokon szólt, Laczkovicsban műveltsége mellett önteltségét és hiúságát is kiemelte. Egyértelműen rosszat csak Sigrayról olvasunk, akit — Kazinczyt idézve — jellemtelennek nevezett.

Szó szerint nem mondta ki, de Horváth is koncepciós pernek tartotta azt, ami Budán zajlott. Véleménye szerint az, hogy az elfogottak iratait elégették, arra mutat, hogy kevés olyasmi volt bennük, amire az eljárást alapítani lehetett volna. Az ítéletek is homályosak, bűntény ismeretére nem lehet jutni belőlük. Horváth ismerte Berzeviczy röpiratát, Szirmay kéziratát és Kazinczy megjegyzéseit. Úgy vélte azonban, hogy ezekben a dokumentumokban is kevés bírálatot kiálló tény van. Ennek ellenére használta mind a hármat. (A Szirmay-kéziratról egyébként idézte Kazinczy megjegyzését is, mely szerint az hazugságok szövedéke.) Az ítéletekre visszatérve így szólt: „Fegyveres felkelési s lázadási készületről az itéletekben nincs semmi említés; mi azt mutatja, hogy a titkos társulat nem volt egyéb, mint a demokratiai elvek terjesztésére alakúlt szövetség, mely a titok rejtelmeit csak azért kereste, mivel a franczia forradalom borzasztó fejleményeitől megrettent kormány, azon elveket s tanokat élethalálra üldözi vala."[18] Thugutnak jó alkalmat szolgáltatott a „legfölebb rendőrségi fenyítés alá eshető kihágás" arra, hogy nem csak a „demokratiai elemet" irtsa ki, hanem a szabadelvű alkotmányos törekvéseket is elfojtsa. Eltökélte tehát, hogy lesújt a „demokratiai" véleményekre, hogy ezáltal emezeket is megfélemlítse. Idézte és osztotta a Berzeviczy-röpirat álláspontját, miszerint a jakobinus perben „nemzetünk díszei ragadtattak el tőlünk". Németh János és a titkosrendőrség koholmányait — amelyek szerint egyebek mellett ki volt tűzve a felkelés napja, ki akarták szabadítani a francia hadifoglyokat, fel akarták gyújtani Pestet, háromszázezer ember és roppant pénzösszeg állt az összeesküvők rendelkezésre stb. — Horváth egy elmebeteg vagy forrólázban szenvedő ember agyrémeihez hasonlatos képtelenségeknek tartotta.[19]

A mozgalommal szimpatizáló, a jogügyi igazgatót mélyen megvető szerző különös módon ítélte meg a per bíráit. Azok egy csoportja szerinte összemosta a francia forradalom 1789. évi tanait és elveit a későbbi bűneivel, és a tanokban és elvekben is veszedelmet látott. Az öt jakobinus vezető kivégzését azért szavazta meg, hogy a veszedelmes tanok és elvek terjedésének gátat vessen. Más bírákat, köztük Zichy országbírót és Ürményi személynököt, akik szintén megszavazták a halálbüntetést, kissé túlzott megértéssel kezelt. Szerinte azért tették, hogy meggyőzzék Thugutot: maguk is ellenségei a forradalmi eszméknek, s akkor az talán méltányosabb lesz a törvényes, alkotmányos törekvések iránt, amelyeket, mint a szabadelvű nemzeti párt tagjai, maguk is képviseltek. De még tovább is mentegette őket: azt hitték, hogy a halálos ítéletek csak ijesztő-

[18] *Horváth M.*: Magyarország történelme i.m. 173.
[19] *Horváth M.*: Magyarország történelme i.m. 180–181.

sül fognak szolgálni, és a király kegyelmet fog gyakorolni (ahogy azt Berzeviczy is említette). Horváth szerint csak ez magyarázza a Királyi és a Hétszemélyes Tábla által hozott halálos ítéleteket. Különben nem tételezhető fel, hogy a bírák „nagy többsége hajlandó lett volna elfojtani lelkiösmerete szavát".[20]

A jakobinus mozgalmat Horváth korszakhatárként kezelte. Az ítéletek után szigorú kormányzati éra következett: vélemény- és sajtószabadság korlátozása, szigorú könyvvizsgálat, szabadkőművesség betiltása stb. A kormány lesújtott a szabadelvű patriótákra is. A párt egészére ugyan nem mert, de vezetőit félreállította, köztük a jakobinusok elítélésében segédkező Zichyt és Ürményit is. A demokraták visszavonultak, kormányzat úgymond szinte kínai falat emelt az ország köré. A „demokratiai elvek, a népszabadság eszméi s tanai, melyekben a gondviselés egy új világ alapjait vetette meg, tiszta forrásokból, híven előadva, hozzánk el nem juthatának". De elnémult a szabadelvű patrióta párt is. Vetetőik félreállítása után tagjai visszavonultak vagy a kormányhoz csatlakoztak.[21] (Minden tekintetben, szóhasználatában is Horváthra támaszkodva foglalta össze 1870-ben a mozgalom történetét Kerékgyártó Árpád a Magyarország történetének kézikönyve című kötetben.[22])

Horváth munkája után jelent meg Fraknói Vilmos Martinovics és társainak összeesküvése című könyve,[23] amely a jakobinus-szakirodalomban alapművé vált. Mindenekelőtt azért, mert a szerző megtalálta Martinovicsnak és hat társának a bécsi vizsgálóbizottság előtt tett vallomásait, jóllehet a Királyi Kúria előtt lefolyt per iratait — mint írta — még nem sikerült felfedeznie. Könyve egyébként a Századokban 1877 és 1879 között megjelent, vitát kavaró tanulmányait[24] fejlesztette tovább. 1877-ben megjelent dolgozatát — Martinovics negatív jellemzése miatt — élesen bírálta Kossuth Lajos.[25]

Martinovicsot Fraknói kitűnő tulajdonságokkal megáldott, nagyműveltségű embernek tartotta, akinek „azonban kitűnő tulajdonaira homályt vetett elbizakodottsága".[26] Fontos jellemvonása volt továbbá a vágyakozása a hatalmasok elismerése és a közönség tapsa iránt, csak a tudományos tevékenység nem elégítette ki. Szerencsésen találkozott össze a reformer II. Lipót császárral, aki tisztában volt a sajtó és a titkos szervezetek hatalmával és méltányolta a szabadelvű írókat. Így került a közelébe Martinovics, akit az uralkodó nagy tudósnak tartott és udvari vegyésznek nevezett ki, egyben magyarországi ügynökei egyikeként számított szolgálataira. Fraknói szerint mind őt, mind az általa a király szolgálatának megnyert Laczkovicsot érdekek vezették a politika meze-

---

[20] *Horváth M.*: Magyarország történelme i.m. 183–184.

[21] *Horváth M.*: Magyarország történelme i.m. 198–199.

[22] *Kerékgyártó Árpád*: Magyarország történetének kézikönyve. VI. 1790–1840. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1870. 39–56.

[23] *Fraknói Vilmos:* Martinovics és társainak összeesküvése. Bp. Kiadja Ráth Mór, 1880.

[24] *Fraknói Vilmos*: Martinovics élete. Századok 11. (1877: 3. sz.) 193–221., (1877: 4. sz.) 293–333.; *Uő*: Nyílt levél a Századok szerkesztőjéhez. Századok 11. (1877: 8. sz.) 773–775.; *Uő*: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok 12. (1878: 1. sz.) 1–45., (1878: 2. sz.) 113–148., (1878: 3. sz.) 213–244. és 13. (1879: 1. sz.) 1–68., (1879: 2. sz.) 126–162.

[25] *Kossuth Lajos*: A Századok 1877. 1–4. füzetéről. Századok 11. (1877: 8. sz.) 765–773.

[26] *Fraknói V.*: Martinovics és társainak i.m. 25.

jére, a féktelen indulat és a „szolgaiságig süllyedő loyalitás" sem volt idegen tőlük.[27] A szerző követte Martinovics hányattatásait II. Lipót halála után: szerinte elkeseredetten küzdött állásért, pénzért, befolyásért. Ferenc azonban 1792 nyarán elvonta Lipóttól kapott évdíját, nem kapta meg a kabineti titkári állást, s a később kiutalt kisebb évdíj és az 1792 őszén kapott szászvári apáti cím nem kárpótolta Martinovicsot. Egyébként tovább próbálkozott az udvarnál, folyamatosan jelentett a magyarországi helyzetről, besúgta barátait. „És míg ekként ambitiója által sodortatva, barátainak és elveinek árulójává lett; ugyanakkor már megkezdé államellenes terveinek előkészítését."[28] Fraknói ábrázolásában Martinovics tehetséges, ambiciózus, ám ambícióit kielégíteni nem tudó, sértett ember, aki eléggé gyenge jellem volt ahhoz, hogy korábbi pártfogói ellen forduljon. Ferenc császárhoz írt Nyílt levelét, amely ugyan nem jelent meg, de 1793-ban elterjedt az országban, Fraknói zseniális írásműnek nevezte, de megdöbbentőnek tartotta szerzője erkölcsi romlottságát és cinizmusát. Martinovics ugyanis nemcsak az őt mellőző uralkodót, Ferencet gyalázta — ami magyarázható —, hanem korábbi pártfogóit, József és Lipót császárt is.

Fraknói elhitte Martinovics vallomásait, és azok alapján elfogadta és átörökítette a szakirodalom nagy részébe is, hogy Martinovicsot a franciák — az általa régóta ismert híres utazó és tudós, Johann Georg Forster javaslatára — az osztrák területeken a demokratikus propaganda főnökévé tették, 1794-ben pedig egyenesen Párizsból kérték fel, hogy lásson hozzá a forradalom szervezéséhez. Elhitte azt is, hogy a Reformátorok Társaságának kátéját nem ő írta, hanem Gyurkovics Ferenc professzor, és elhitte Martinovics sok olyan közlését, amely a maga szerepét, a mozgalom méreteit és jelentőségét messze eltúlozta. A letartóztatott vezér viselkedéséről egyébként Fraknói így ítélt: „Önző érdekek rugói mozgatták; nem voltak nagy eszméi, sem erős szenvedélyei, melyek a szerencsétlenség napjaiban megóvnak a kétségbeeséstől és visszatartanak a lealacsonyodástól. Nem a sors csapásai alatt elbukott hős gyanánt tünik fel; most már leplezetlenül áll a nagyravágyó cselszövő, a ki csak álnokságát és hiúságát őrzi meg mindvégig."[29] Az igazgatók közül egyébként egyedül Hajnóczy viselkedését tartotta makulátlannak. Szentmarjaynál az önvád és mentegetőzés szerencsétlen vegyülékéről írt. Laczkovics úgy igyekezett feltüntetni magát, hogy az összeesküvés szervezésében nem volt tevékeny része („az „indulatos férfiú egészen megszelídült, és ártatlan képet öltött"). Az azonnal őszinte vallomást tevő Sigrayt nem sokra tartotta.[30]

Az eljárással és a szereplőkkel szemben Fraknóinak voltak fenntartásai, jóllehet nála sincs szó koncepciós perről és szolgalelkű bírákról. Az egyetlen egyértelműen megbélyegzett személy Németh János jogügyigazgató: lelkiismeretlen, durva, kapzsi, nem az igazság kiderítésén, hanem a lehető legnagyobb büntetés kiszabásán fáradozott. A Királyi Táblát és Ürményi személynököt ezzel szemben kifejezetten védte a korábbi vádakkal szemben. A tábla bírái sze-

[27] *Fraknói V.*: Martinovics és társainak i.m. 98.
[28] *Fraknói V.*: Martinovics és társainak i.m. 140.
[29] *Fraknói V.*: Martinovics és társainak i.m. 240.
[30] *Fraknói V.*: Martinovics és társainak i.m. 257–261.

rinte függetlenül, lelkiismeretük sugalmazása szerint jártak el. Nem titkos utasításokat követtek, nem hajoltak meg Németh előtt, ellenkezőleg, nagyrészt meghiúsították annak ádáz terveit. Cáfolta azt, ami több korábbi írásban szerepelt, hogy a bírák azt hitték volna, hogy a halálos ítéletek csak megfélemlítést szolgálnak, s nem hajtják majd végre azokat. Konkrétan utalt a Horváth Mihálynál is szereplő, tényekkel cáfolható feltevésre, s előadása igencsak meggyőző: „A legelső öt halál-ítélet megerősítése [1795. május 11. – P. J.] előtt, mikor tehát még remélleni lehetett, hogy a király a halál-ítéleteket nem fogja megerősíteni, a királyi tábla több vádlottat fölmentett; és az öt halál-ítélet megerősítése után, mikor attól lehetett tartani, hogy a király egyáltalán nem fog kegyelmezési jogával élni, több halál-ítéletet hozott."[31] Azt is feltételezte, hogy a bírák nem csak a per iratai alapján ítélkeztek, hanem politikai indítékaik is voltak, amit azonban magyarázhatónak tartott. Ha Franciaországban a nemességet viszik vesztőhelyre, nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar forradalmárok ellen a középkor kegyetlen törvényeit alkalmazzák, írta arról elmélkedve, vajon rendben van-e, hogy Szent István-féle törvény alapján ítélkeznek a 18. század végén. Egyébként úgy vélte: a bírák függetlenek voltak ugyan, de nem voltak tárgyilagosak, ítéleteikben sok volt a következetlenség, ugyanazért a tettért nem mindig ugyanúgy büntettek. Kommentár nélkül hagyta, de leírta, hogy a Hétszemélyes Tábla a régi gyakorlat ellenére ítéleteket súlyosbított.

Fraknói Vilmos összegzése szerint a Martinovics-összeesküvés gyászos utóhatásokkal járt a nemzet életében. Azok kezébe adott fegyvert, akik a középkori állapotokat akarták fenntartani. A királyt, az udvart, a klérust és a kiváltságos osztályokat ezután könnyű volt meggyőzni arról, hogy Magyarországot is fenyegeti a forradalmi veszély, és szembefordultak a szabadelvű politikai irányzatokkal. Míg a konzervativizmus erőt merített a Budán kiömlött vérből, a szabadság és haladás híveit csüggedés és kétségbeesés szállta meg. A szabadság és haladás hívei közé sorolta az 1790/91. évi országgyűlés vezéreit, akik reményt vesztve, leléptek a színről. Az országban pangás és hanyatlás állt be, és 1848-ig kellett várni arra, hogy a nemzet megtestesítse azon eszméket, amelyekért a „Martinovics összeesküvés részeseinek legjobbjai lelkesültek és szenvedtek".[32]

Fraknói könyve — különösen konklúzióját szem előtt tartva — nem szolgált rá azokra az éles kritikákra, amelyeket jakobinus mozgalommal szimpatizáló utókortól kapott. Nem festett fekete–fehér képet. Bemutatta Martinovics jellemének gyengeségeit, nem lelkesedett Laczkovicsért, Szentmarjayért és Sigrayért, miközben nagy elismeréssel szólt Hajnóczyról és Kazinczyról. Úgy vélte, hogy a hatályos törvények szerint az összeesküvők felségsértést követtek el, következésképpen elítélésük elvileg jogszerű, és tagadta, hogy a bírákat befolyásolták volna. Nyíltan megírta ugyanakkor, hogy politikai szempontokat is szem előtt tartottak az ítéletek meghozatalakor, eljárásjogi hibákat követtek el, sőt ő bizonyította be: nem igaz az a bírákat mentegető legenda, hogy a királyi kegyelemben bízva hozták volna a halálos ítéleteket. Az összeesküvés súlyát nem túlozta el, nem gondolta, hogy a vádlottak lángba akarták és tudták volna

[31] *Fraknói V.*: Martinovics és társainak i.m. 360.
[32] *Fraknói V.*: Martinovics és társainak i.m. 425.

borítani az országot. A másik oldalon igaz viszont: nem kelt ki sem a súlyos ítéletek ellen, nem szólt „vérbíráskodásról", és magától értetődőnek tekintette a kormányzati szigorodást, amelyet egyébként nem ünnepelt, ellenkezőleg úgy vélte, hogy pangásba és hanyatlásba vitte az országot.

1921-ben Martinovics élete címmel — immár a periratokat is bevonva — Fraknói újraírta, kiegészítette és javította több mint negyven évvel korábbi művét. Martinovicsról alkotott véleménye nem javult, ellenkezőleg: „ítéletemet, melyet az ő egyéniségének politikai és erkölcsi értékéről négy évtized előtt formuláztam, őszinte sajnálatomra, nem szabad enyhítenem, sőt inkább súlyosbítanom kell; noha attól tartok, hogy találkozni fognak, kik, Kossuth Lajos szavaival élve, munkámban nélkülözni fogják a 'caritast'-t". A könyv főszövegének utolsó oldalán pedig az áll, hogy Martinovics „egyéniségét, működését, erkölcsi felfogását az angol kriminalisták elnevezésével: a moral insanityval jelölhetjük". Egyébként a Hétszemélyes Tábláról alkotott véleménye sem javult. Az, hogy Martinovics bírái „alapos megfontolás, beható megvitatás nélkül adták le szavazatukat, az eljárásra a lelkiismeretlenség bélyegét sütik. Ugyanilyen módon hozták meg [...] a négy igazgató halálos ítéletét".[33]

A lényegben egyetértve, apróságokban vitatkozva, újat nem hozva, nagy cikkben reagált a könyvre Pauler Gyula a Martinovics Ignácz című tanulmányában.[34] Kritikusabb volt Martinoviccsal szemben, mint Fraknói. Úgy vélte, hogy gyalázatos kémszerepe nem menthető, illetve, ha valami gazdag kanonoki állást vagy püspökséget kapott volna, soha nem lett volna belőle összeesküvő. Fraknóival ellentétben ő Hajnóczyt nem szerette, Laczkovicsot viszont igen. Hajnóczy akárhol élhetett volna, de Laczkovics volt a magyar – írta. Nemcsak egyetértett, hogy törvénysértés nem történt a perben, hanem úgy tartotta, hogy az a magyar igazságszolgáltatásnak dicsőségére vált. Ennek ellenére, érdekes módon felvetette, hogy a törvényes ítéletek nem biztos, hogy igazságosak voltak. Nincsenek ideális bírák, olvassuk, de azért semmi okunk rá, hogy kétségbe vonjuk: tiszta lelkiismeretük szerint ítéltek. Martinovicsot és társait a nemzet szerinte elfelejtette, a forradalmi eszmék nem foglaltak nagyobb teret. Azért a világ haladt. A magyar 1789 1848-ban jött el, de más alakban. A demokratává lett Magyarország csak azt a harcot vívta a szabadságáért, melyet az arisztokrata ősök vívtak a Rákócziak és Thökölyek zászlaja alatt. A Szabadság és Egyenlőség Társasága olyan elveket vallott, amelyeket a magyar nemzet soha nem tett a magáévá. Ami a jakobinusokat illeti, úgy vélte, ha nem is a kegyelet, a részvét szemével tekinthetünk Hajnóczyra, Laczkovicsra és Szentmarjayra. Azt az olvasóra bízta, vajon Martinovics megérdemli-e a részvétet.

Pulszky Ferenc 1882. évi Martinovics és társai című könyvében udvarias határozottsággal, keményen bírálta Fraknóit, akinek a műve — írta — a legki-

---

[33] *Fraknói Vilmos*: Martinovics élete. Bp. Athenaeum, 1921. 6., 204., 212. Egy évvel korábban tanulmányban foglalkozott Martinovics és II. Lipót kapcsolatával: *Uő*: Martinovics II. Lipót király titkos szolgálatában. 1791–2. Katholikus Szemle 34. (1920) 133–142., 201–221. Szintén 1920-ban rövid munkában elemezte (és kárhoztatta) Martinovics Mémoires Philosophiques (...) munkáját: *Uő*: Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető, imént fölfedezett francia munkája. Bp. Stephaneum Nyomda R. T. 1920. [18 oldal]

[34] *Pauler Gyula*: Martinovich Ignácz. Magyar Szemle 1. (1881. február) 1–28.

tűnőbb magyar történeti munka az újabb időkben. A szerző azonban fiatalabb annál, hogysem ismerhetné a politikai szenvedélyeket. Festi ugyan az akkori idők szellemét, de ez mégsem elégíti ki egészen az olvasót, aki az elítéltekben az új kor eszméit, a szabadság vértanúit tanulta tisztelni, és nem tudja felfedezni a bírák tárgyilagosságát. Pulszky vázolta Magyarország helyzetét, az elindult, majd a Ferenc alatt megrekedt reformmunkálatokat, Fraknóira is támaszkodva felvázolta Martinovics életrajzát és az összeesküvés rövid történetét, majd rátért lényegi ellenvetéseire. A Kúria szerinte nem tudta felfogni, hogy a bíró a törvény őre, nem pedig a kormány hivatalnoka, feladata nem a politika szolgálata, hanem az igazságszolgáltatás. A pert a kormány és a Kúria törvényszegéssel nyitotta, a Kancellária ugyanis törvénytelenül utasításokat adott a bíróságnak, amely a felsőbb osztályok szolgai lelkét képviselte. Vigasztaló ellentétet képez az ügyvédi kar magatartása, ám az ügyvédek hiába készültek fel, a vádlottak sorsa a szemfényvesztő perben előre meg volt pecsételve. Ha már a Királyi Tábla eljárása botrányos volt, csak arcpirulással lehet írni a Hétszemélyes Tábla süllyedéséről. A magyarnak nincs Tacitusa, ki ezt az eljárást érdeme szerint megbélyegezze – fakadt ki.[35]

Röviden reflektált a mozgalomra A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik című könyvében Concha Győző. Úgy vélte, hogy a magyar jakobinusok nem voltak forradalmárok. Martinovics és Laczkovics műveit csak a nemességgel és papsággal kapcsolatos hangvételük teszik forradalmi jellegűvé. A királyságot viszont még annyira sem támadták, mint a kilencvenes évek egyik reformer vezetője, Batthyány Alajos. A mozgalom résztvevői közül Hajnóczyt emelte ki, akivel a Vérmezőn egy kiváló jellemű nagy szellem életét oltották ki.[36]

Marczali Henrik a Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig című nagy munkája vonatkozó fejezetében a mozgalmat Horváth Mihályhoz és Pulszky Ferenchez közelállóan értelmezte.[37] Szerinte Magyarországon egy századon át a királyi hatalom sürgette az ősi hun alkotmány megváltoztatását, 1790-ben a rendek is készen voltak annak átalakítására arisztokratikus nemzeti irányban. Ferenc uralomra jutásával és a francia forradalom első diadalaival azonban fordulópontra jutott az ország története. A királyt a forradalom elrémítette. Miután a forradalommal nincs megalkuvás, a magyar alkotmány viszont, ügyesen kezelve, nem igen gátolta a fejedelmi abszolutizmust, belső „szövetség" jött létre a királyi hatalom és a magyar alkotmány között. A konzervatív érdekek felsorakoztak a trón körül. Újra a születés, az előkelő társadalmi állás, a felekezeti hagyományok tisztelete, legrosszabb esetben a fejedelem és az országnagyok alázatos szolgálata nyújtottak módot a boldogulásra. A felvilágosodás és a francia forradalom első mozzanatai után a reménykedő, művelt emberek reményeinek vége szakadt. Ebből a talajból nőtt ki a jakobinusok mozgalma.

---

[35] *Pulszky Ferencz*: Martinovics és társai. Bp. Franklin-Társulat, 1882. 75. (2. kiad. 1907.)

[36] *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Bp. Franklin-Társulat, 1885. 152., 168.

[37] *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815). Bp. Kiadja az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1898. 547–564.

A jakobinusokat Marczali olyan embereknek tartotta, akiknek a műveltsége, ambíciója nagyobb/magasabb, mint a polc, amelyre a sors helyezte őket. Egy Martinovicsnak, Hajnóczynak, Laczkovicsnak nem volt helye a rendi hierarchiában. Martinovicsot egyébként művelt, tudós embernek, de nagyravágyónak tartotta, akinél megfért egymással a szabadelvűség és a király szolgálata, de mélyebben nem elemezte jellemét. Sigrayra a nagyravágyó és a felületes műveltségű jelzőket használta. Laczkovics vitéz, önérzetes katona, Hajnóczy a szabadelvű eszmék hű, képzett bajnoka, Szentmarjay gyönyörű, szép, nagy tehetségű, lelkes fiatalember, akiben a francia eszmék kultusza vallássá emelkedett. Sem a társaságokat, sem a kátékat nem tartotta veszélyesnek, sem a királyságra, sem a közrendre nézve. Úgy vélte, hogy Magyarországon kétféle forradalom lehetséges. Közjogi, ha a nemesség kiáll a nemzetiség és az alkotmány mellett, illetve társadalmi, ha a paraszt fegyvert fog a földesurak ellen. Semmi nyoma annak, hogy Martinovicsék fel akarták volna lázítani a szegény embert. Tehát valójában nem is voltak jakobinusok.

Az összeesküvésből csak a titkosrendőrség kreált nagy ügyet. A befolyásolt bíróság előtt igazságtalan ítéletek születtek olyan emberek fölött, akik nem követtek el semmit. Az egész mozgalom ártalmatlan volt, a parasztok nem is tudtak róla, a városiaknak csak látványosság volt a kivégzés. A rémhíreket a rendőrség koholta, hogy a szerencsétlen jakobinusokat elszigetelje, és elrettentse az előkelő és birtokos osztályokat. Valójában nem is a jakobinizmus volt a hatalom ellensége, hanem a szabadelvűség. Franz Colloredo és Thugut néhány lenézett literátor kivégzése által minden ellenzéktől meg akart szabadulni. A mozgalom veszélyeinek eltúlzásával győzték meg Ferencet arról, hogy a szabad eszmék őt, családját és a monarchiát közvetlenül fenyegetik. Ezzel vetették meg a reakció alapjait. A lényegi különbség Marczali és Fraknói jakobinizmus-értelmezésében az, hogy a mozgalom Marczali szerint nem indokolja a véres megtorlást és a kormányzati stílusváltást. Veszélytelen szervezkedés volt, amelyet a kormányzat csak ürügyül használt fel ereje fitogtatására, és mindenfajta ellenzéki mozgalom megfélemlítésére.[38]

Hasonlóan gondolkodott, de a dinasztiával szemben sokkal élesebben fogalmazott Acsády Ignác a Magyar Birodalomról szóló munkája vonatkozó fejezetében.[39] I. Ferencről igen rossz véleménye volt. Mintha nem is II., hanem I. Lipót gyermeke lett volna. Szemben állt a felvilágosodással, visszahozta a kormányzásba a jezsuita elveket. József császártól eltanulta a rendek politikai befolyása iránti gyűlöletet, ami a forradalom hatása alatt a legszélső elkeseredettséggé fajult minden haladás, alkotmányosság és önkormányzat iránt. Merő önkény és önzés vezette politikáját. Szemében forradalmár, lázadó volt mindenki, aki a régi intézményeken változtatni akart. Izdenczy befolyására elfeledte az 1792. évi országgyűlésen tett ígéretét, és minden törvényes alakiság mellőzésé-

[38] Lényegében ugyanezt fejtette ki korábban *Fraknói* Martinovics-könyvének részletes német nyelvű ismertetésében. *Heinrich Marczali*: Die Verschwörung des Martinovics. Ungarische Revue (1881) 11–29.

[39] *Acsády Ignác*: A Magyar Birodalom története. I–II. Bp. Athenaeum, é.n. [1903, 1904] II. 591–612.

vel hajtóvadászatot indított a felvilágosodás, vagyis a műveltek ellen. Ő nemcsak gyűlölte az irodalmat, hanem valósággal személyes ellenségének tekintette az írókat. Gyűlölte a jakobinusokat is, akik valójában nagyon ártalmatlan emberek voltak.[40] Voltak Magyarországon is, akik örömmel látták a feudális rendszer összeomlását Franciaországban, de számuk apadt, mihelyt nyilvánvalóvá vált, hogy Ferenc nem apja nyomdokain halad. Az új eszmék iránti lelkesedés — érzékelhették — akadály a hivatali előmenetelben. Az udvarból szétáradó reakciós szellem sokakat eltérített a szabadelvűségtől. A francia forradalom megmozgatta az egész európai emberiséget. Ám épp ez okból királyság, az egyház és a nemesi rend kezet fogott egymással a fennálló megvédésére. Nemcsak azért, mert a király úgy akarta, hanem saját érdekei kívánták úgy: a magyar nemesség elátkozta azokat, akik köréből az új eszmékhez csatlakoztak. Csokonai és Berzsenyi egyaránt az ellenforradalom hősét, Ferenc császárt dicsőítették, a vármegyei urak meg üldözték a haladás híveit. Országszerte általánossá vált a denunciálás, megindult a hajsza a gyanúsítottak ellen. Ebben a légkörben alakultak a titkos társaságok, így Martinovicsé is. Martinovicsot, Laczkovicsot és Hajnóczyt olyan munkáik miatt üldözték, amelyeket Lipót megrendelésére írtak. (Azzal, hogy II. Lipót döntő eszmei előkészítő szerepet játszott a magyar jakobinizmusban, jóval később Szilágyi Dénes foglalkozik majd részletesen – mint erre még visszatérünk.) A jakobinusok elleni per azután I. Lipót korának gyászos emlékét idézte fel, és Acsády nemcsak, sőt nem is elsősorban az udvar ellen kelt ki, hanem a nemesség és a szolgalelkű magyar főhivatalnokok (így Ürményi József) ellen (is). Véleménye szerint Ferenc király jól látta, nincs mit tartani a magyar rendektől, éppúgy gyűlölik a kor eszméit, mint ő maga.[41]

Márki Sándor 1907-ben megjelent Martinovics és társai című írása egy jakobinusokat méltató beszéd írásos változata, amelyet 1895-ben Kolozsváron, 1900-ban Budapesten mondott el.[42] Szerinte Martinovics és társai emlékét az állam éppoly titokzatos homályba burkolta, mint Wesselényi Ferenc nádorét és társaiét 124 évvel azelőtt. Csak a tanultak kis csapata fordult rokonszenvvel, egy kisebb csoport pedig rajongással feléjük. A nép elhitte, hogy gonosztevők voltak, akikké hivatalosan nyilvánították őket. Lehet, hogy nem álltak a vezetők olyan erkölcsi magaslaton, mint kellett volna, de a világtörténelem legnagyobb jellemeinek is vannak egyenetlenségeik. Martinovicsék a forradalmat vérontás nélkül akarták. A kátéik 1789 és nem 1793 eszméit hirdették. Azért kellett titkos utakon járniuk, mert nem volt kellően felvilágosult, népi hátterük. A szerző szerint az igazságszolgáltatás megfeledkezett függetlenségéről és a reakciónak tett szolgálatot. Mint Marczali, úgy Márki szerint sem voltak jakobinusok a szervezet tagjai, inkább lehetett volna magyar girondistáknak nevezni őket. (Az, hogy a magyar jakobinusokat inkább a girondisták és nem a francia jakobinusok mércéjével kell mérni, a szakirodalomban később is gyakran felmerül.)

---

[40] *Acsády I.*: A Magyar Birodalom i.m. II. 596.

[41] *Acsád I.*: A Magyar Birodalom i.m. II. 602.

[42] *Márki Sándor*: Martinovics és társai. In: *Ő*: Nemzeti ünnepeken. Kolozsvár, Kiadja Kolozsvár Sz. Kir. Város Közönsége, 1907. 187–204.

A Martinovics-megítélés ellentmondásosságára hívta fel a figyelmet 1907-ben Zsák J. Adolf 24 Martinovics-levél kiadása elé írt bevezetőjében.[43] Véleménye szerint „mindazt, mit a közfelfogás humanismus, liberalismus, felvilágosodottság s haladás szófogalmaival jelöl, számos oksági kapcsolat fűzte Martinovicshoz. Ez eszméket, amelyek a távoli nyugati országokban csak óriási vérontás árán nyertek polgárjogot, legelsőbben ő plántálta át hozzánk; az ő egyénisége alkotta a prizmát, melyen keresztül azok hazánk területére, íróink lelkébe, az egykorúak közgondolkodásába az utat megtalálták s később a nemzet vérkeringésének vegyi alkatelemévé váltak."

Martinovics mellőzésének egyik oka szerinte az, hogy nem magyarul írt, a másik, hogy nincs elég rávonatkozó levéltári anyag, a harmadik, hogy Fraknói a jellemét, egyéniségét és közéleti szereplését a hagyományostól „lényegesen eltérő felvilágosításban mutatván be, ámulatba ejtette a közvéleményt s kihívta maga ellen egy Kossuth Lajos, egy Pulszky Ferencz stb. nem igen sikerült kritikáját. A mindkét oldalon levő súlyos érvek között a közvélemény mindmáig szürke bizonytalanságban hánykolódik, várva, hogy valaki az így keletkezett darázsfészekhez hozzányúljon és meg nem tévesztve sem a nagyközönség Martinovics-szimpátiájától, de nem rettenve meg a Fraknói művében lerakott érvektől sem, az egész kérdést új, szigorú, adaequat vizsgálatnak veti alá, a melyből Martinovics vagy rehabilitálva, korábbi nimbuszával fog kikerülni, vagy pedig — az adatok telje mellett is — rajta maradna egyéniségén és jellemén az a lesújtó bélyeg, mit Fraknói ismert munkájában súlyos adatok, szilárd logikai és lélektani fejtegetések alapján sütött rá."[44]

Márki tanulmányát követően mindenesetre jellemzőbbek a jakobinusokkal szimpatizáló, sőt pozitívan elfogult írások. Ilyen Várady Zsigmond Martinovics Ignác című könyve. A szerző szerint — szemben II. Józseffel és II. Lipóttal — Ferenc újra a régi Habsburg: szabadságellenes, népjogtipró, világuralomra és a lelkiismereti szabadság elnyomására törekvő kényúr. Ha Lipót nem hal meg, bizonyos, hogy Martinovics neve, mint sikeres reformeré állna történelmünk lapjain. A trónváltozás után azonban reakciós ellenségei megszimatolták benne a rájuk veszélyes embert, és félreállították. Váradi szerint Martinovics jellemével nem volt semmi baj. A Ferenc császárhoz írt Nyílt levélben sincs semmi kivetnivaló. Úgy vélte, hogy Martinovics abban taktikai okokból gyalázta Józsefet és Lipótot, azért, hogy ezzel szerzőségét elleplezze. Teljesen érthető továbbá, hogy a félreállított, a hatalom miatt anyagi csődbe került ember mozgalmat szervezett. A jakobinusok elleni pert a király és a — franciáktól félő, kiváltságait féltő — magyar nemesi reakció bosszújának tekintette. A király — írta — bátran engedhetett a rendeknek, hogy Martinovics felett magyar bírák ítéljenek. Biztos lehetett benne, hogy azok, akik Kollár Ádám Ferencet száműzni akarták, Szegedinác Pérót kerékbe törették, II. Józseffel szembeszálltak, Martinovicséknak nem kegyelmeznek. A vádlevél önmagában bizonyítja, hogy a per a hatalom közönséges politikai bűnténye volt. A bírósági eljárás minden

[43] *Zsák J. Adolf*: Martinovics Ignácz levelei. Irodalomtörténeti Közlemények 17. (1907: 4. sz.) 448–473.

[44] *Zsák J. A.*: Martinovics i.m. 448–449.

ízében szabálytalan volt. (Váradi említette tudomásom szerint először, hogy Martinovicsot bizonyára kínozták is a vallatások során.)

Higgadtan ítélve meg Martinovics munkáit és működését, forradalmi kátéja tartalmát, valamint a vádlottak meg nem cáfolt vallomásait – a Szabadság és Egyenlőség Társaságában Váradi szerint semmi egyébről nem volt szó, mint a szabad és felvilágosodott eszmék magyarországi átültetéséről és terjesztéséről. Hosszú ideig úgy tetszett, hogy Martinoviccsal és társaival eszméik is sírba szálltak, de az 1830–1840-es évek küzdelmei, majd a 48-as törvények Martinovicsnak legnagyobb részben igazságot szolgáltattak, kátéja elveinek pedig érvényt szereztek. Martinovics az írásaiban Kossuth, halálában az aradi vértanúk előfutára volt, ha vegyült is jellemébe a kalandorságnak némely vonása. „Egy magyar fába oltott albán vessző érettünk élt, szabadságunkért cselekedett, mai jogainkért halt vértanú halált."[45]

Másként tudták — ha hitték, amit olvastak — a Politikai Magyarország első kötetének olvasói, amelyben a jakobinusok történetét Szabó László írta meg[46] a szakirodalom eredményei és tévedései[47] alapján. A magyar jakobinizmus szerinte egy ember agyában született, egy ember szervezte, és személyes körén nem terjedt túl. Martinovics, a szervező kiváló talentum és silány jellem. Ha csak őt végezték volna ki, még látnánk is igazságszolgáltatást a magyar jakobinusok történetében, de a többi emberélet szörnyű aránytalanságban van a vétség kicsinységével szemben – olvassuk. A jakobinusok között — akik valójában nem is alkottak társaságot — egy sem akadt, akiben egy szemernyi szervező tehetség lett volna, lett volna pénze, vagy rendelkezett volna a közhatalomnak bármi szerény részecskéjével. Eszébe se jutott senkinek, hogy a népet bevonja. Nép nélkül pedig hol csináltak valaha is revolúciót?[48] Egyébként a jakobinusok kivégzését Buda és Pest lakossága szerinte közömbösen fogadta. A kivégzés napján (szintén szerinte) 10000 ember volt felfegyverezve, amire nem volt szükség. Buda és Pest közönsége nem volt felháborodva a kivégzések miatt[49] – áll a jakobinusokkal szemben egyébként nem negatívan elfogult tanulmányban.[50]

Rózsa Ignácnál a Martinovics Ignác és társai című munkában, 1913-ban a jakobinusok szabadsághősök, a modern kor demokratáinak elődei voltak. Forradalmi gondolatokat képviseltek, ilyenekkel voltak tele a káték, de a gondolatok messze voltak még a tettektől. A forradalmak ugyanis — így a francia is — nem titkos társaságok műhelyeiből, hanem a nép felgyülemlett keserűségéből

---

[45] *Várady Zsigmond*: Martinovics Ignác. Bp. Deutsch Zsigmond és Társa Könyvkereskedése, 1909. 77.

[46] *Szabó László*: A magyar jakobinusok. In: Politikai Magyarország. Főszerk. Szász József. I rész: Magyarország története az Aranybullától 1795-ig. Bp. Anonymus Történelmi Könyvkiadó Vállalt, 1912. 409–430.

[47] Martinovics szerinte is a francia jakobinus klub magyarországi megbízottja, Johann Georg Forster ajánlotta, a konvent milliókkal fogja támogatni a magyarországi felkelést stb. *Szabó L.*: A magyar jakobinusok i.m. 413., 419.

[48] *Szabó L.*: A magyar jakobinusok i.m. 410.

[49] *Szabó L.*: A magyar jakobinusok i.m. 428–429.

[50] A mozgalom szerinte „nemzetünk történetének [...] éppen olyan érdekes, mint szomorú epizódja". *Szabó L.*: A magyar jakobinusok i.m. 410.

és erejéből táplálkoznak. Magyarországon a keserűség megvolt, de hiányzott az erő. A rémuralomtól vacogó bírák, a bécsi udvartól utasított Kúria azonban vérbe fojtotta még a gondolatot is. Rózsa kis historiográfiai visszatekintést is adott. Fraknói Martinovicsot összeesküvőnek tekintette, és bár tárgyilagosan ábrázolta, bűnösnek tüntette fel. Pulszky szerint a bírák elfogultak voltak. Várady szerint testileg is kínozták Martinovicsot, ez magyarázza vallomásai ellentmondásait. Ám nem kisebb emberek szolgáltattak igazságot neki, mint Kossuth Lajos és Deák Ferenc. Ami a főszereplő jellemhibáit illeti, Rózsa a kornak tudta be, erényei viszont századokra vetik előre fényüket. Nem írja senki jelleme rovására, olvassuk, hogy menekülni akart fogságából. Nem fegyvertársai rovására tette.[51]

Pogány József, már kornak tulajdonítható hibákat sem rótt fel Martinovicsnak a Martinovics és a magyar intellektuelforradalom című cikkében.[52] A rövid írás, mint az ideológiai indíttatású rajongás példája érdemel figyelmet (mint ahogy alább, Mályusz Elemérnél majd az ideológiai indíttatású ellenszenvre látunk majd példát). A magyar progresszív mozgalom — Pogány szerint — önkereső útján jutott el Martinovicshoz és a 18. század magyar értelmiségi forradalmának 1795. évi véráldozataihoz. De előbb vastag falak téglatörmelékein kellett magát keresztülfúrnia, melybe Martinovicsot a reakciós történelmi tradíció befalazta. Azok írták meg a történetét, akik leverték, kivégezték, és akik halála után fojtogatták. Az 1830–1840-es években azután már mártírt kezdtek látni benne, 1848 Dózsa mellett Martinovics nevét koszorúzta babérral, a forradalmi érzésű nép pedig a szívébe zárta őt és mozgalmát. Ám „papok, jezsoviták, professzorbaglyok, inkvizíciós bírák" gaznak, árulónak, ateistának felforgatónak bélyegezték őket később is. A mi szemünkben — írta a szociáldemokratákra gondolva — már óriás alak, aki „fejével a halhatatlanság csillagait verdesi". Martinovics se hiú, se erkölcstelen, se sarlatán nem volt, sem a felhők világában élő reformer álmodozó, hanem egész ember és forradalmár. Egyformán érdemes a reakció gyűlöletére és a demokrácia hódolatára. Martinovics Lipóttal szövetkezett. Bár a köztársaságot többre tartotta a királyságnál, úgy érezte, mellé kell állnia, ha elvei valóra akarja váltani. Azután Ferenccel vége lett a kormányzati reformtörekvéseknek. Mikor kiderült, hogy a királyság politikája reakciós fordulatot vett, levonta a konzekvenciát: alulról, a nép forradalmával fogja detronizálni a reakciós nemességgel szövetkezett reakciós királyságot. Nem az elvei változtak meg, hanem a politikai helyzet. Elindult, hogy megkeresse helyét a forradalom oldalán. Összeesküvése elsősorban a magyar értelmiség forradalma volt, de nem volt annyira elszigetelve, mint történetírói gondolják. Az ember és polgár kátéja nem utópikus ábrándokat, hanem gyakorlati politikai programot tartalmazott. Azután hitvány bírák szolgai ítélkezése véres hóhérkézzel sújtott le az összeesküvők fejére, és az abszolutizmus az országot a reakció és csönd temetőjévé tehette. Tömegeket az összeesküvés nem mozgatott meg. Ezen és nem a hóhér bárdján bukott el a mozgalom. Nem a paraszt-

[51] *Rózsa Ignác*: Martinovics Ignác és társai. Bp. Lampel. R. Könyvkereskedése, 1913. 42.

[52] *Pogány József*: Martinovics és a magyar intellektuelforradalom. Szocializmus 8. (1913–14: 1. sz.) 6–21.

sághoz fordultak, a polgárság gyenge, a nemesség pedig nagy zömében testestől-lelkestől reakciós volt. A jakobinus program ma is aktuális — írta Pogány —, de ma egyedül a szociáldemokrácia számít a mindent kockára téve harcoló jakobinusok örökösének. (Martinovics pálfordulásának fentihez hasonló értelmezésére, hogy ugyanis nem pálfordulásról van szó, hanem a változó körülményekhez való praktikus igazodásról, a későbbiekben is lesz példa.)

Szóvirágok nélkül, de Gárdonyi Albert is szerecsenmosdatást végzett A magyar jakobinusok története című tanulmányában,[53] mint Pogány József tette. (Itt jegyzem meg, hogy a tanulmány egy kötetben jelent meg Bartucz Lajosnak a jakobinusok 1914. évi exhumálásának és a holttestek azonosításának történetéről szóló munkájával.[54] A holttesteket 1959-ben újra exhumálták. A munkát akkor is Bartucz Lajos irányította, aki a temetések, az újratemetések és a második exhumálás stb. történetét is megírta.[55]) Gárdonyi szerint a Vérmezőn a franciaországi eszmék magyar képviselői, a francia demokratikus alkotmány barátai haltak meg. Emléküket nem csupán a vérpad tette gyászossá, hanem a megértés hiánya is. A szellemet, melynek képviselői voltak, elnyomta a francia forradalom hatása alatt keletkezett reakció, s a reakció történetírása a vérpadnál is rettenetesebben ítélkezett felettük. Martinovicsból szerinte a bizonytalanság csinált forradalmárt. A fent másoknál is előkerült, és másoknak is nehéz leckét feladó Ferenc császárhoz írt Nyílt levelet Gárdonyi védte. Szerzője nem volt erkölcstelen azért, mert korábbi pártfogóira is rátámadt, lévén hogy nem személyüket, hanem politikájukat támadta. Gárdonyinál az is rendben volt, hogy Martinovics feljelentette Gyurkovicsot, majd felkarolta annak elveit. S hogy miért? Azért, mert amikor feljelentette, akkor még az uralkodó oldalán állt, és nem lehet elképzelni, hogy a trón megdöntésére irányuló terveket szőtt volna. Azután amikor már nem állt az uralkodó oldalán, és a francia köztársasági elvek hódították meg a lelkét, akkor felkarolta Gyurkovics terveit. Sajátos logika. De ugyanígy „helyre tette" Gárdonyi azt is, hogy Martinovics forradalmár, miközben az udvar kegyeit keresi – nevezetesen a következőképpen: Martinovics a lelkében már forradalmár volt, de nem tudott szakítani régi összeköttetéseivel, s még mindig remélte, hogy visszanyeri az uralkodó kegyét és törvényes úton valósíthatja meg terveit. Azután rájött, hogy nem remélhet, és akkor, 1794 tavaszán, párizsi összeköttetései tettre szólították.

Gárdonyi szerint forradalmi veszély nem volt, a jakobinusok tettleg nem követtek el semmit, bűntény nem történt. A titkos társaság ugyan forradalmi szellemet teremthetett, de forradalomhoz nem vezethetett. A vizsgálat és a bírósági eljárás a legsötétebb középkort idézte. Nem bírák, hanem alázatos hivatalnokok ítélkeztek, s bár a durva és pénzsóvár jogügyi igazgató fokozta a vádlottak szenvedéseit, sorsukat a bíróság pecsételte meg. Martinovics viselkedése pedig a vizsgálat és a per során — Gárdonyi szerint — lélektanilag érthető.

---

[53] *Gárdonyi Albert:* A magyar jakobinusok története. In: A magyar jakobinusok emlékezete. Bp. 1919. 1–56.

[54] *Bartucz Lajos*: A magyar jakobinusok exhumálása. In: Uo. 57–173.

[55] *Bartucz Lajos*: Személyazonossági vizsgálatok a magyar jakobinusok csontvázain. Anthropologiai Közlemények 4. (1960: 3–4. sz.) 59–84.

Mindaddig kímélte magyarországi barátait, amíg a vizsgálóbizottság nem szerzett elegendő bizonyítékot arra, hogy a terhelő vallomást kierőszakolja tőle. A Gárdonyi-mű rezüméje kis túlzással: az egyik oldalon a sötét hatalom, a másik oldalon a galamblelkű Martinovics Ignác áll.

Eckhardt Sándor 1924-ben megjelent, A francia forradalom eszméi Magyarországon című könyve[56] azért fontos, mert miközben általában foglalkozott a francia felvilágosodás és forradalom eszméinek magyarországi jelenlétével, kiemelt figyelmet szentelt számos, a jakobinus mozgalomban érintett személynek, műveinek és azok szellemi forrásvilágának. Mint azonban a könyv 2001. évi kiadásának utószavában Soós István is kiemelte: Eckhardtot kizárólag eszmetörténeti szempontok vezérelték, „azaz nem a francia forradalom korának magyarországi politikatörténete érdekelte, nem is a jakobinus mozgalom megszervezésének, majd felszámolásának históriája, vagy éppenséggel a mozgalom letartóztatott résztvevői ellen indított nagyszabású felségsértési per".[57] Valójában nem is világos a mondandója a mozgalomról. Először is: véleménye szerint Magyarországon létezett egy arisztokrata és egy nemesi forradalmi társaság. Ezek „forradalma" — olvassuk — „csak igen szűk körre szorítkozik. Az egyenlőséget csak felfelé akarják érvényesíteni. [...] a felvilágosult abszolutizmus után a rendek abban az illúzióban éltek, hogy ők küzdenek az emberi szabadságért és sietve alkalmazták a francia forradalom tanulságait önmagukra, amennyiben a királlyal szemben az ő pozíciójukat erősítette".[58]

Eckhardt ugyanakkor úgy látta, hogy a magyar értelmiség nagy része is lelkesedett a francia szabadság eszméiért. De kiket sorol fel az értelmiségiek között? Arisztokraták titkárait, helytartótanácsi tisztviselőket, ügyvédeket, jurátusokat, a zempléni és a szabolcsi kisnemességet és az írók nagy többségét. Majd úgy folytatja: „A Martinovics-pör vádlottjai, az egy Sigrayt leszámítva, a magyar értelmiség jelentékeny részét képviselik". Illetve: „A francia forradalom radikális hívei tehát túlnyomóan a kialakulóban lévő magyar középosztály soraiban akadnak. Nem az övék a kezdés, ők csak tisztább elvek alapján folytatják azt, amit az arisztokraták elkezdtek. Látszólag az arisztokrata programot bővítik, valójában a jozefinista politikát folytatják, de megfordítva: alulról fölfelé építenek. Éppúgy szakítanának a jogfolytonossággal, mint József, de a népfelségelv alapján. Józsefet magasztalják, a rendek önzését támadják."[59] Terjednek az új elvek a katedrákról is. Csapódnak a mozgalomhoz polgárok is, jóllehet a többségük, mint Sándor Lipót nádor írta, jó szándékú. Szintén a nádori elaborátum alapján állapítja meg Eckhardt, hogy a jegyzők által felolvasott újságok alapján az egyszerű emberek is könnyen elsajátítják a veszedelmes tanokat, illetve hogy több megyében a gentry is forradalmi érzésű volt. A hazatért katonák is magasztalják a franciaországi állapotokat.[60] A fentieket taglaló fejezet végén pedig ott a konklúzió: A főnemességet természetes konzervativizmusa és

---

[56] *Eckhardt Sándor:* A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. Franklin-Társulat, [1924.]

[57] *Eckhardt S.*: A francia forradalom i.m. (Bp. Lucidus Kiadó, 2001.) 248.

[58] *Eckhard S.*: A francia forradalom i.m. (2001) 145.

[59] *Eckhardt S.*: A francia forradalom i.m. 146.

[60] *Eckhard S.*: A francia forradalom i.m. 161–162.

politikai érettsége megőrizte az elhamarkodott tettektől. A Martinovics-per vádlottjai — az egy Sigrayt kivéve — a magyar tiers états-ból kerültek ki.[61]

A fentiek aligha foglalhatók össze másként, mint hogy a magyar társadalom egészében jelen voltak a forradalmi eszmék, a jakobinus mozgalom ugyanakkor egy szűk csoport elhamarkodott tette (mozgalma) volt. (Zárójelben szóvá kell tenni, hogy Eckhardt Sándor nagyon lazán használta a fogalmakat. Mit kell érteni a magyar értelmiségen, amely magában foglal kisnemeseket is? Mit kell érteni a középosztályon? Hogyan viszonyul ahhoz a fenti értelemben vett értelmiség és a külön taglalt polgárság? Mi értendő pontosan a magyar tiers états-n, és pontosan mi a különbség a tiers états és az értelmiség között Eckhardt szóhasználatában stb.?)

Fekete kámzsás alak vagy forradalomművész?

A magyar jakobinus mozgalom szakirodalmában a legszélsőségesebb álláspontot Mályusz Elemér képviselte a Sándor Lipót főherceg nádor iratai című munkájának Martinovics összeesküvést tárgyaló fejezetében.[62] Sándor Lipót iratainak kiadójaként minden elődénél nagyobb és alaposabb anyagismerettel rendelkezett, a jakobinizmusról és Martinovicsról írt, adataiban imponálóan gazdag és pontos elemzése azonban csak részben tudós-történészi munka, részben historizáló politikai hitvallás.

Már egy korábbi nagy tanulmányában kifejtette, hogy az 1790-es évek eleje a magyar történelem egyik dicsőséges korszaka volt,[63] s ezt vallotta a Sándor Lipót iratok előszavában is.[64] Az 1791-ben felállított bizottságok munkálatai — véleménye szerint — radikálisabbak voltak, mint a több mint három évtizeddel később, hasonló célból kiküldött bizottságok teljesítménye. Azokat a reformokat, amelyeket nyugaton a fejedelmi abszolutizmus léptetett életbe, a bizottsági munkálatokra alapozva Magyarország saját erejéből, a saját elgondolása szerint valósíthatta volna meg. Úgy látszott, a magyarság önállóan írhatja be a nevét „a világtörténet egy gyönyörű fejezetének címébe". De akkor egy „kísérteties, fekete kámzsás alak tünik fel, mintha a pokol küldte volna ezt a romlott atheista papot. A romantikus írók féktelen fantáziája tudott csak hozzá hasonló szörnyeteget leírni s ő eleven valósággá lett, hogy elpusztítson mindent, ami magyar, hogy megsemmisítse a magyarság ujjászületésének minden reményét."[65] Ez Martinovics. Egy pap, aki — a fentiek szerint legalábbis — egyedül erősebb, mint a magyar rendi társadalom reformbizottságaival és reformteljesítményeivel

---

[61] *Eckhar .S.*: A francia forradalom i.m. 162.

[62] *Mályusz E.*: Sándor Lipót i.m. 142–200.

[63] *Mályusz Elemér*: A reformkor nemzedéke. Századok 67. (1923: 1–6. sz.) 17–75.

[64] Azt, hogy Martinovics kompromittálta a fellépése idején Magyarországon meghatározó és sokra hivatott konzervatív nemzeti irányt már korábban, *Fraknói* Martinovics élete című könyvéről írt ismertetésében is kifejtette. Századok 56. (1922: 6–8. sz.) 569–575.

[65] *Mályusz E.*: Sándor Lipót i.m. 141. (A komoly szakirodalomban *Eckhart Ferenc*: Magyarország története. Bp. Káldor Könyvkiadóvállalat, 1933. című munkájában — amelyben egyébként alig két oldalon foglalkozik a jakobinusokkal — találunk hasonló minősítéseket. Martinovicsot demoralizált jellemű, hazudozó, fantaszta, földön csúszó meghunyászkodó jelzőkkel illeti. Uo. 219–220.)

együtt. Mályusz úgy vélte, hogy szét kell törni e „hamis szent" glóriáját, aki előtt az ifjú liberalizmus márciusi forradalma is hódolattal borult le.

A diabolikussá növesztett fekete kámzsás alak glóriáját nem volt nehéz széttörni. Mályusz szerint Martinovics mindenre kapható, önmagát túlbecsülő, jellemtelen besúgó, aki előbb az uralkodóházat szolgálta. Azután amikor a Lipót halálával a körülötte élősködő besúgóhad, így Martinovics is az útszélre került, és rájött, hogy nincs rá szükség, forradalmat előidézve akart érvényt szerezni becsvágyó énjének. Mozgalma első fázisban a köznemességet szerette volna megnyerni. A királysággal szembeni szabadságvágyra és a mágnásokkal szembeni irigységre apellálva, a magyar fajba beidegződött rossz tulajdonságok szabad érvényre juttatásával akarta véghezvinni bomlasztó tervét. A reformátorok sikere esetén a szegény nemesi tömeg uralkodott volna király, vezető és gondolkozó osztályok nélkül. A radikális társaság sikerére gondolva Mályusz a nemzethalál víziójáig jutott. A másik társaság — írta — az egyenlőséget hirdeti, ami a tömeg, a félvad módjára élő oláh és a többi jobbágy uralmát jelentette volna, káoszt, amelyből biztosan emelkedik majd ki a réginél is kíméletlenebb és vérengzőbb abszolutizmus. Ha összeesküvése eléri célját, az a magyar állam pusztulását jelentette volna, és halálos csapást a magyar fajra: „A bekövetkezendő teljes anarchia mindannak a pusztulását jelentette volna, ami eddig évszázados munkával nemzetivé és magyarrá lett. A magyar jobbágyság minden támasz nélkül maradt volna a Duna–Tisza kiégett síkján, körülvéve a szláv és germán népektől, elveszítve minden állami szervezetét, amely faji erőit megőrizhette, sőt fejleszthette volna, s így mint egy népvándorláskori törzsnek az orosz síkságon, nyom nélkül el kellett volna tünnie, előbb-utóbb beolvadnia a környező néptengerbe."[66]

Mályusz szerint a történettudomány tévedett, amikor — az ember és polgár katekizmusa alapján megítélve — ártalmatlannak tekintette a jakobinus mozgalmat. Az, hogy két társulat volt, és a radikális társaságnak titokban kellett maradnia egy mesteri módon kitervelt robbantó munkára utal. S hogy miért? „Napjaink történetében egy világbirodalom összeomlása, amely előbb egy nacionalista, majd egy túlzó bolseviki forradalmon ment keresztül, megtanított bennünket, hogy elhigyjük, hogy pár ember elszánt tervszerű munkája is romba dönthette volna a kis Magyarországot. Ha Martinovics a reformátorok társulatát nem alapította volna meg, hanem csak az 'ember és polgár katekizmusát' írta volna meg, csak akkor tarthatnók őt és mozgalmát idealista fantasztának."[67]

De Martinovics nemcsak az ember és polgár katekizmusát írta meg, így azután Mályusz Elemér Lenin és a bolsevikok előképét találta meg benne és a magyar jakobinusokban. Azt ugyan nem állította, hogy az összeesküvés felért a bolsevik forradalommal, de azt igen, hogy döntően megváltoztatta Magyarország sorsát. A nádort elidegenítette nemzetétől, nem hitt többé a magyaroknak, és emiatt írta meg azt az 1795. áprilisi memorandumot, amely azután a Magyarországgal szemben folytatott szigorú kormányzati politika alapja lett. (A

[66] *Mályusz E.*: Sándor Lipót i.m. 170–171.
[67] *Mályusz E.*: Sándor Lipót i.m. 171–172.

Sándor Lipót főherceg nádor irataihoz írt bevezetés egy részletét Mályusz az iratok megjelenése előtt külön is közölte.[68])

Szekfű Gyula sem szerette Martinovics Ignácot, ő is látott veszélyeket a jakobinus mozgalomban, mégsem a vörös terror korai kiadásaként írt 1794/95 eseményeiről a Magyar történet vonatkozó fejezeteiben.[69] Mályusszal szemben ő egyáltalán nem volt elbűvölve az 1790-es évek rendi teljesítményétől. A rendiség biztosította összes előjogait, de miután II. József reformjai után mégsem lehetett ott folytatni az életet, ahol Mária Terézia alatt megszakadt, — a reformok megvalósítását egyébként éppen ezzel odázva el — bizottságokat küldött ki, amelyek Szekfű szerint nem nyitottak kivételes távlatokat a magyar történeti fejlődésben. Az úrbéri munkálatról szólva például azt jegyezte meg: „felvilágosodás ide, humanizmus oda, a legfontosabb probléma a nemesi adómentesség fenntartása, s ennek rendelendő alá továbbra is milliók élete és fejlődési lehetősége."[70] A rendiség meg volt elégedve az 1791. évi törvényekkel, lényegében ott folytatta életét, ahol Mária Terézia korában abbahagyta. II. Lipót ugyan élete utolsó hónapjaiban megpróbálta visszafejleszteni az 1791. évi törvények nemzeti ígéreteit, kímélet és szemérem nélkül használta erre a sajtót, a fizetett írókat és kémszervezetét, de váratlanul meghalt. Ferenc király eleinte jóindulatúan közeledett a magyarokhoz és magyar ügyekben teljesen Sándor Lipótra támaszkodott. A király és a nemzet az 1792. évi koronázó országgyűlésen lényegében kiegyezett. Minden arra mutatott, hogy nemzeti szellemű uralom lesz megvalósítható, amely a felvilágosodás — rendi jogokat és az ország struktúráját nem sértő — kívánalmait is át fogja venni. A királyság már Lipót alatt lemondott a társadalmi fejlődés modernizálásáról és meggyorsításáról — emlékezzünk, hány korábbi szerző gondolta éppen az ellenkezőjét, és tartotta Lipótot reformer uralkodónak! —, ettől kezdve „nem maradt hátra jobb lehetőség, mint nemzeti-rendi szellemű vezetés alatt a rendiségnek kívülről nem befolyásolt, bármi lassú evolúciója. Ebben zavarta meg a magyarságot Martinovics összeesküvése."[71]

Szekfű szerint tehát egy meglehetősen kisszerű helyzetben történt mindez. Kisszerű Martinovics pályája is, ebben nem volt más a véleménye, mint Mályusznak. Martinovics azoknak az elégedetleneknek — akik között nemzeti szellemű írók és többé-kevésbé nemzetellenes radikálisok is vannak — az egyike, akiket nem elégítettek ki az 1791. évi eredmények. Az utóbbiakat szervezte be Lipót elsősorban a pesti és budai szabadkőműves páholyok átalakításával. A páholyok hemzsegtek II. Lipót fizetett kémeitől. Martinovicsot — akit Szekfű szerint mérhetetlen ambíció fűtött, melynek „szolgálatában állott minden korlátot túllépő erkölcsi megbízhatatlansága" — Gotthardi „szállította" az uralkodónak. Ez a társaság Lipót halálával éhen maradt. Martinovicsot — ajánlkozá-

---

[68] *Mályusz Elemér*: Martinovics és társai. Napkelet 8. (1926) 489–506.

[69] *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. V. köt. Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936[2].

[70] *Hóman B. – Szekfű Gy.*: Magyar történet i.m. V. 82.

[71] *Hóman B – Szekfű Gy.*: Magyar történet i.m. V. 90.

sai ellenére — Ferenc király egyszerű rendőrágenssé fokozta le. Miután nagyravágyása nem tűrte az alacsony sorsot, 1793-tól forradalmi propagandába kezdett.

Szekfű egyik társaságot sem tartotta jelentősnek. A mérsékelt társaság célja az volt, hogy az egész nemzeti hatalomnak a köznemesség legyen a hordozója, a másik társaságban Martinovics eldobta a rendi fogalmakat, francia forradalmi és szélsőséges demokratikus elveket hirdetett. Egyébként a katekizmusok és a Martinovics-művek fő jellemvonása a gyűlölködő kifejezésmód, a sekélyes, racionalisztikus gondolkodás és az abból származó unalom. Társait Martinovics juttatta börtönbe, ahol jóformán az egész akkori hivatalos Magyarországot bevádolta. A vizsgálattal és a perrel Szekfű nem sokat foglalkozott, úgy vélte, hogy az eljárás a hazai jog szabályai szerint folyt le. Az összeesküvés szerinte aligha lett volna képes szélesebb körökben meggyökerezni. A rendi és jobbágytömegek más műveltségi állapotban voltak, semhogy a katekizmusok csábításai hathattak volna rájuk. Mégis, a kormány és a vele egyező közvélemény — amely egyhangúlag elítélte az összeesküvést, és a résztvevők megbüntetését helyeselte — világosan látta a helyzetet, mikor az összeesküvésnek szimptomatikus jelentőséget tulajdonított, amely idővel veszedelmesebb lehetett volna. A mozgalom tiszta tagjai, Kazinczy, Batsányi, Hajnóczy ugyan csak „azon ideák következéseit vonták le", amelyek az 1790. évi mozgalomban is érvényesültek, de még mindig hittek Rousseau és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának tanaiban. Nem akarták észrevenni, hova vezethetnek ezek a tanok ott, ahol szabadon érvényesülhetnek. A francia forradalomnak nevezett vérfolyam egész Európában borzadályt keltett. Ha kapcsolatba hozzák vele őket, „ha kiderül összefüggésük a francia mozgalommal", akkor veszett ügyük van.

Így Szekfű konklúziója: „Már pedig ez derült ki Martinovics összeesküvésében, aki a magyar felvilágosodási mozgalmat végső fokán bekapcsolta, nem tényekkel, de frázisaival, hazudozásaival a francia forradalomba, s ezzel azt hosszú évtizedekre kompromittálta. Király és társadalom önvédelmet teljesített, megálljt kiáltva az eszméknek."[72] A jakobinus mozgalom felszámolása tehát nemzeti érdek volt. Annak a megítélésében, ami utána következett, Szekfű nagyrészt osztotta Mályusz vélekedését. Nemcsak a felvilágosodás és a belőle származó francia forradalom szélső ideái lehetetlenültek el, hanem a mérsékelt irányzat is. A nádor elfordult a nemzettől, s „kivitte Ferencnél a nagy rendszerváltozást". A nádor ugyan lehet, hogy irányt váltott volna, de halála után Ferenc „a tehetségtelenek és kényelmesek makacskodásával élete végéig ragaszkodott tanításaihoz."[73]

Mint a fentiekből kiderül, a fő frontok a jakobinus mozgalom megítélésében — az egyes „táborokon" belüli komoly divergenciák ellenére — a konzervatív-jobboldali, illetve a liberális-baloldali-szociáldemokrata irányzatú írások között húzódtak. Színvonalától függetlenül „üde" színfolt volt a vonatkozó irodalomban, ha valamilyen más irányzat jelentkezett. Ilyen volt 1932-ben Csuday Jenő írása A Cél című folyóiratban,[74] amely szélsőjobbról támadta a konzerva-

[72] *Hóman B.- Szekfű Gy.*: Magyar történet i.m. V. 94.
[73] *Hóman B. - Szekfű Gy.*: Magyar történet i.m. V. 95–96.
[74] *Csuday Jenő*: Martinovics Ignác szellemtörténeti „átértékelése". A Cél 22. (1932. január) 1–18.

tív-jobboldali Martinovics-interpretációt. (Az írás egyébként tele van hibákkal, amelyeket a Csuday-féle felfogással is vitatkozó Hubert Ottó még ugyanazon esztendőben nagyrészt kijavított.[75])

Csuday Hóman Bálint néhány sora és Szekfű fent ismertetett interpretációja miatt ragadott tollat. Hóman a Napkeletben azt írta, hogy Martinovicsot a 19. század forradalmi történetszemlélete szabadsághőssé avatta, s mint ilyet tisztelte. A bécsi levéltárból előkerült okmányok és saját jelentései alapján azonban nem az volt, hanem a magyarellenes, szabadságellenes udvari körök fizetett bérence, a jóhiszemű magyar forradalmárok agent provocateurje, aki a halálos büntetést azért kapta, mert túllépte megbízatása határait, és emiatt megbízója sem bízott többé benne, félt esetleges árulásának kellemetlen következményeitől.[76]

Az eddigiekben láttuk, hogy Martinovics fenti jellemzésével a jakobinusok hívei sem nagyon szálltak vitába, legfeljebb finomabb megfogalmazásban utaltak a főszereplő jellemének gyengeségére, vagy nem bocsátkoztak jelleme elemzésébe. Meg kellett küzdeniük azzal, hogy egy alapvetően pozitívan megítélt mozgalomnak kétes jellemű vezéregyénisége volt. Nem volt könnyű helyzetben a jobboldal sem. Hiszen a mozgalomnak voltak tiszta, sőt kivételes jellemű tagjai is, tehát dehonesztálóan írni sem könnyű az egész mozgalomról. A másik probléma ugyanezen az oldalon az volt: az ellenség ellensége vajon barát-e? A Martinovicsot és társait (az „ellenséget") kivégeztető bécsi udvar (Martinovicsék ellensége) vajon barátja-e a mozgalomra ellenségesen tekintő historikusoknak?

A konzervatív történetírás erre a kérdésre nem primitív választ adott. Sem Fraknói, sem Mályusz, sem Szekfű nem ünnepelte a kormányzati terrort, különösen nem a hosszú távú következményeket. A Csuday-cikk viszont az „ellenség ellensége vajon barát-e?" kérdésre adható primitív válaszok egy érdekes példája. Csuday ellensége a bécsi udvar volt. Következésképpen Martinovics, a vérengző bécsi udvar áldozata, a barátja lett. Miután Csuday nem érvel, nem kell elemezni írását, csak érdekességként érdemes utalni néhány tételére. Mindenekelőtt kijelentette, hogy Martinovics nem volt forradalmár, nem volt köztársaságpárti, nem törekedett a királyság megdöntésére. Ha Hóman olyan iratokat látott, amelyek szerint a vádlottak forradalmárok, akkor azok hamisítványok. Utóbb készültek abban a „konyhában", a bécsi levéltárban, ahol annyiszor feszítették keresztre a magyar igazságot – állítja. Ahelyett, hogy Hóman ezt hangsúlyozná, még fel is használja azokat nemzete ellen. Szekfű műve is tele van valótlanságokkal, s ő is későbbi hamisítványokra alapozta állításait. A bíróság nem volt független, az eljárás nem a hazai jog szerint folyt. Hogy írhatja le Szekfű, hogy a király és társadalom önvédelmet tanúsított? – kérdezte. Még Sándor Lipót 1795. évi memorandumának a létét is kétségbe vonta. Érve: amikor ő 1882/83-ban Bécsben kutatott, nem talált ilyet. Ismétlem: Hubert Ottó keményen bírálta Csudayt, de a lap szerkesztője, Méhely Lajos is bekapcsolódott a vitába, a szokásos egyfelől-másfelől érveléssel. Hubert szerint Martinovicsnak semmi helye a szabadsághősök között. Méhely nem állította, hogy méltó

[75] *Hubert Ottó*: Martinovics. A Cél 22. (1932. december) 313–322.
[76] *Hóman Bálint*: Történelmi átértékelés. Napkelet 15. (1930) 252–253.

helyet foglalhatna el a nemzet nagyjai között, de arra sem látott kényszerítő okot, hogy az utókor megvetésének kellene kitenni.[77]

Fejtő Ferenc Martinovics Ignác című írása[78] 1936-ból jó példa arra, hogy szerecsenmosdatást egészen más indíttatásból és magas színvonalon is lehet végezni. Csudayt Habsburg-ellenessége tette Martinovics kritikátlan hívévé, Fejtő látását a forradalmár Martinovics képe homályosította el kissé. Hóman szerint — láttuk — a 19. század forradalmi történetszemlélete szabadsághőssé avatta Martinovicsot, Fejtő szerint viszont az újabb történetírás Fraknói — tényeket megtévesztően csoportosító — álláspontját tette kritikátlanul magáévá, amely szerint Martinovics moral insanity, Mályusz pedig már egyenesen Belzebubot kreált belőle. Fejtő megvédte az újabb történetírás kétes jelleműként ábrázolt figuráját, ahol meg nem sikerült, relativizálta bűneit. Ez utóbbira jó példa az, hogy leszögezte: kétes lenne a titkosrendőri szolgálat erkölcsi létjogát védelmezni. Martinovics bűnös volt. De, folytatta, bűnös volt II. Lipót is, aki rávette. A bűn elismerése azonban nem zárja ki az enyhítő körülmények megfontolását, amelyek olyan nyomósak lehetnek, hogy a vádlott teljes felmentéséhez vezethetnek az utókor ítélőszéke előtt. Martinovics és társai nem voltak a szó közönséges, és mai értelmében vett rendőrkémek. Persze felvették a jutalékot, de amit tettek, meggyőződésből tették. Fejtő szerint az 1790. évi mozgalom a nemesség ellenforradalma volt, amely összetévesztette magát a forradalommal. Ám a forradalom nem fegyvercsörtetésből áll, hanem az elavult intézmények lebontásából stb. Ilyen szemmel nézve, az uralkodóház volt a forradalmár: a Habsburgok, az államtanács, a bürokrácia s az a néhány tucatnyi magyar és osztrák értelmiségi, aki melléjük szegődött. Ezek közé tatoztak Martinovics és a magyar jakobinusok is. Semmilyen adat nincs arra, írta, hogy Martinovics agent provocateur lett volna. Amíg lehetett, forradalmi programját az uralkodóház segítségével akarta megvalósítani. Amikor a szövetkezés lehetősége megsemmisült, nem maradt más hátra, mint az uralkodóház által cserbenhagyott programot önerőből megvalósítani. Ő és társai a lojális forradalmat kényszerűségből cserélték fel az illojális, királyellenes, demokrata forradalommal – olvassuk.

Martinovics kettős tervét — amelyet Mályusz félelmetesnek tartott és elítélt — ő is félelmetesnek tartotta, de ünnepelte. Szerinte az a machiavellista politika stratégiai remekműve volt, amely „forradalomművészeti szempontból" külön tanulmányt érdemelne. Fejtő a börtönbeli gyávaságra is talált mentséget. A vizsgálat során — írta — Martinovics nem úgy viselkedett, ahogy az ideális forradalmár kódexe előírja. Arra nincs adat, hogy fizikailag bántalmazták volna. Mentsége a borzasztó halálfélelem, amely megülte. A fenséggel elbukó szabadsághős szerepét csak gyönge idegrendszere miatt nem tudta eljátszani. Az újabb magyar történetírás — Fejtő szerint — teljesen alaptalanul feketítette be személyét és szerepét. A dinasztia szolgálatában állt, de ezzel nem ártani, hanem használni akart, és nem rajta múlt, hogy nem használt a magyar társada-

[77] *Méhely Lajos*: Martinovics. A Cél 22. (1932. december) 323–335.

[78] *Fejtő Ferenc*: Martinovics Ignác. Szép Szó. II. Szerk. Ignotus Pál – József Attila. Bp. Cserépfalvi, 1936. 118–136.

lom fejlődésének. Egyéni, ugyanakkor világnézeti mellőzésből lett forradalmár. Hitt eszményeiben, ha méltatlanul szolgálta is azokat. Gyarlóságai emberi gyarlóságok voltak, erényei viszont egy géniusz erényei. El kell utasítani, hogy fellépése nélkül az ország a nyugodt evolúciónak az 1790/91. évi reformbizottságok ásta medrében haladt volna előre – olvasunk egy újabb Mályusznak és Szekfűnek szóló megjegyzést. Nem az összeesküvés hozta létre a reakciót, hanem a kezdődő reakció váltotta ki az összeesküvést. Aki mindenáron ördögöt óhajt keresni az összeesküvés körül, jobb helyen kutat, ha a nemesség zömének példátlan merevségét és az államtanács új rendjét veszi szemügyre. Ezek a tényezők késleltették évtizedekkel a magyar társadalom fejlődését. Martinovics tragédiája „valójában a magyar értelmiségnek, a magyar értelmességnek tanulságos és tiszteletreméltó tragédiája volt."[79]

1945-után Mód Aladár néhány oldalon foglalkozott a jakobinusokkal. Megállapításai jól illeszkedtek a baloldali forradalmi historiográfiai hagyományokba, és előre vetítették a hamarosan uralkodóvá vált, leegyszerűsítő — forradalmár, haladó — jakobinizmus-képet.[80] Martinovicsot és társait a polgári progresszió híveinek tekintette, akik 1791-ben még a reformer uralkodóban bíztak. Ferenc trónra léptével reményeikről kénytelenek voltak lemondani. Nem sokkal később, a francia hadak előrenyomulásának és a bécsi forradalom kitörésének reményében határozta el Martinovics, hogy a magyar progresszív erőket titkos társaságokba szervezi, és Magyarországot francia mintára, az egyenlőség elve alapján köztársasággá alakítja. A haladás legnagyobb akadályát ekkor már a reakcióssá vált bécsi udvarban látta. Az első cél az osztrák monarchia megdöntése és egy demokratikus nemesi köztársaság, a távolabbi cél a polgári köztársaság kivívása volt. A reformátorok célkitűzése nem volt radikális, mesze elmaradt 1848-tól. Az önálló nemzeti és polgári Magyarország megteremtésére irányuló mozgalom tragikus véget ért. Martinovics politikai zsenije nem pótolhatta a polgári forradalom hiányzó feltételeit. Az uralkodóháznak jó ürügy volt az összeesküvés arra, hogy a néhány éve még általa harcba dobott szabadelvű értelmiség legjobbjait egy monstre per keretében elítélje. A nemesség Martinovics viszonylag mérsékelt reformjával szemben ekkor még a reakciót támogatta, de néhány évtized múlva maga állt a polgári Magyarország megteremtéséért folyó küzdelem élére.

A Fraknói Vilmos, Mályusz Elemér és Szekfű Gyula által fémjelzett (természetesen nem összemosható, de sok ponton érintkező) jakobinizmus-értelmezés utolsó jeles képviselője Domanovszky Sándor volt, aki a József nádor élete című könyve első kötetében foglalkozott a mozgalommal és következményeivel.[81] Jóllehet a korszak forrásanyagát kimerítően ismerte — és az általa kiadott József nádor iratai[82] közvetlenül érintkeztek a jakobinus mozgalom és a

[79] *Fejtő F.*: Martinovics i.m. 136.

[80] *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért Bp. Szikra Kiadás, 1947[3]. 76–82. (1. kiad. 1943, 2. kiad. 1945.)

[81] *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. I. Bp. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, 1944. 158–183.

[82] *Domanovszky Sándor*: József nádor iratai. I–III. Bp. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, 1925., 1929., 1935.

Sándor Lipót iratok anyagával —, Martinovicsról és a jakobinusokról lényegében Mályusz Elemér véleményét vette át, ám az ő szélsőséges minősítései nélkül. Domanovszky is kiemelte Sándor Lipót pozitív szerepét a dinasztia és a magyarság egymáshoz közelítésében, ő is nagyra értékelte az 1790/91. évi országgyűlés által felállított bizottságok munkáját. Martinovicsot a kor jellegzetes kalandor, szélhámos, lázadozó, nagyravágyó figurájának tartotta. A lelkiismeretlen, gonosz intrikus az ő beállításában is a mellőzés miatti bosszúból lett forradalmár. Az eljárást nem bírálta. Úgy vélte, hogy a mozgalommal egyébként ellenséges magyar körök nem élezték az ellentéteket az udvarral, és szabad utat engedtek az igazságszolgáltatás menetének. Az ítéletek kimondásánál ott ültek olyanok is, akiket II. Lipót korábban az 1790. évi ellenzék veszélyes vezetőinek tartott.[83]

A mozgalom Domanovszky szerint is korszakhatár. A nádor emiatt fordult el az országtól és instruálta negatívan bátyját (a királyt) a Magyarországon folytatandó politika irányelveiről. A következményeket azonban ő nem látta olyan tragikusnak, mint Mályusz. Igaz, a nemzet nagy része elfordult a felvilágosodástól, és az udvar a per révén ürügyet talált arra, hogy ne csak a reformnak, hanem az alkotmányos törekvéseknek is ellenálljon. A nemzeti ellenzéket viszont a reakció diadala — bár megtorpantotta — erejében nem gyöngítette meg. „A reakció körül" — Domanovszky szerint — „csak az értelmetlen tömeg sorakozott föl, a nemesség szellemileg fejletlen része, és a megriadt, kicsinyes kispolgárság, amely a francia rémuralomban és a Martinovics-összeesküvésben szűklátókörű maradiságának igazolását látta. A fejlődésnek azonban az az iránya maradt uralkodó, ha egyelőre nem is nyilvánult meg hangosabban, amely II. József nemzet- és alkotmányellenes politikájának hatása alatt olyan elemi erővel tört magának utat."[84]

A kronológiai rend miatt itt kell említenem egy dühös reflexiót Szimonidesz Lajostól 1947-ből, aki Batsányi ismeretlen vallomása a Martinovics perben című forráskiadásához[85] írt előszavában ragadtatta el magát. A fentiekben sokféle konstrukcióval volt módunk találkozni: az ördög és a majdnem angyal Martinovics-képpel, a veszélyes és a veszélytelen mozgalom-ábrázolással, átlátszó prekoncepciókkal. Szimonidesznek is lehetett valamilyen prekoncepciója. Minden bizonnyal — Martinovics és a jakobinusok ürügyén — oda akart mondogatni a kortárs és a korábbi évek polgári történetírásának. Az általa közölt Batsányi vallomásból szerinte egyértelmű, hogy Martinovics és egész mozgalma jelentéktelen volt. Kiderül, hogy az áldozatoknak nem a magyar törvények, hanem Sándor Lipót nádor vérszomja miatt kellett vérpadra lépni, hogy kitervelt hajtóvadászt folyt a radikális írók ellen. A történetírók nem használták ezt a vallomást, s ennek oka: „az elmúlt száz esztendő alatt sem a Fraknóiak, sem a Pulszkyak, sem az Eckhardtok, sem a Szekfűk, sem a Mályuszok, sem pedig a doktoráló egyetemi ifjak és leányzók nem engedhették meg maguknak azt a

---

[83] *Domanovszky S.*: József nádor élete i.m. I. 177–178.

[84] *Domanovszky S.*: József nádor élete i.m. I. 182–183.

[85] *Szimonidesz Lajos*: Batsányi ismeretlen vallomása a Martinovics perben. Sorsunk 7. (1947) 129–140., 201–208., 273–282., 336–340., 512–517., 584–589., 705–710.

hallatlan bátorságot, hogy a jól bevezetett hatósági mesével és Szirmay Antal jakobinus történetének a Kazinczy által még elég erélyesen visszautasított, de tényekbe nem bocsátkozó cáfolatában nem részesített beállításával szemben a tiszta és a történeti igazságot egy vádlott [...] egyszerű igazmondása alapján tisztázzák."[86] Nem tehették, mert akkor kiderült volna, hogy a Martinovics összeesküvés nem volt komoly forradalmi mozgalom. Kiderült volna, hogy a császár és a nádor hidegvérrel labdáztak a legjobb magyarok fejével, és kiderült volna a nádor sötét szerepe. Szimonidesz szerint tehát a polgári történetírás azért hazudta forradalomnak az összeesküvést, hogy a megtorló Habsburgok véres tetteit mentse.

Az ezt követő években a hivatalos történetírás jakobinizmus- és Martinovics-képe a végletekig leegyszerűsödött. A korszak történetírása nem talált ki újat, csak összeválogatta a régi portrékból az új, kanonizálandó kép elemeit. Eszerint a jakobinusok egy 1848-on, 1919-en és 1945-ön át, a jelenig ívelő forradalmi eszme korai vértanúi voltak. Martinovics pedig nagy tudású, jövőbe néző forradalmár, akinek súlyos, de elnézhető hibái voltak. Így a mérvadó korábbi történetírás helytelenül értékelte a mozgalom jelentőségét és helytelenül ítélte meg Martinovics pályáját. Az új és „helyes" irányvonaltól az akkoriban megjelent művek nem igen térhettek el. Komoly eltérésnek számított, és az is volt, ha a szerzők nem hangsúlyozták túl a kötelező elemeket.

Az 1950-es évek jellegzetes (a kutatásnak irányt szabni akaró) írása volt Kató István tanulmánya, az Első köztársasági mozgalmunk a magyar történetírásban címmel.[87] A szerző jól ismerte Martinovics és a jakobinus mozgalom szakirodalmát, de nem elégedett meg annak összefoglalásával, hanem a helyes és helytelen, haladó és reakciós, marxista és polgári minősítések mentén rendet is teremtett benne. A mozgalom szakirodalmát három irányra bontotta: 1) A 19. század demokratikus politikusainak és történészeinek írásai, 2) A 20. század liberálisai, 3) A 19. és 20. század feudális és burzsoá reakciósai. Nem meglepő, hogy főként a harmadik irányzattal voltak problémái, amelynek képviselői ráadásul — mint említette — nagy levéltári apparátussal dolgoztak, amellyel a 19. és a 20. század más felfogású történetírói tehetetlenül álltak szemben. A jobban kedvelt liberálisoknak is sok volt természetesen a hibájuk. Az például, hogy II. Józsefet és II. Lipótot demokratának, sőt forradalmárnak tartották („Habsburg-legenda"), miközben szerinte II. József hatása Magyarországra túlnyomórészt romboló és reakciós volt. Az is hibájuk volt a liberálisoknak, hogy mentegették Martinovics gyengeségeit stb. Magától értetődik, hogy a korszak „helyes" értékelésének kidolgozása a történelmi materializmus módszerével felfegyverzett, új magyar történetírás feladata lesz, írta legalábbis befejezésül, miután néhány oldalon figyelemre méltóan összefoglalta, miközben — a korszak forrásanyagát csupán másodkézből ismerő historiográfus magabiztosságával — kioktatta több mint százötven év magyar történetírását, amit azután a következő

[86] *Szimonidesz L.*: Batsányi ismeretlen vallomása i.m. 131.

[87] *Kató István*: Első köztársasági mozgalmunk a magyar történetírásban. Századok 83. (1949: 1–4. sz.) 146–159.

évben folytatott. A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről[88] című nagy tanulmányában a párt és a párt nagy ideológusainak útmutatása alapján — anyagban döntően a „reakciós" Fraknóira, Mályuszra és Szekfűre támaszkodva — megírta a jakobinus mozgalom munkásmozgalmi felhasználásra alkalmas,[89] egyébként nagy anyagismeretről tanúskodó összefoglalását. Kató tanulmányában rendre utal Martinovics hibáira, de nála ő a fővezér, a kiváló materialista filozófus, az első köztársasági mozgalom programjának és szervezeti formájának a kidolgozója, a nagyszerű Nyílt levél szerzője, aki szembeszállt a francia forradalom elleni intervencióval stb. Hozzátartozott népünknek ahhoz a több évszázados nagyszerű eposzához, amelyet a feudalizmus és az idegen uralom ellen vívott.[90]

Frazeológiailag megfelelt a korabeli elvárásoknak Tolnai Gábor tanulmánya Az első magyar köztársasági mozgalom néhány kérdése címmel.[91] Eszerint a jakobinusok mozgalmának helyes értékelését az iratanyag hiánya mellett a feudális-klerikális történetírás hamis értékelése nehezíti. Az egymást követő reakciós rendszerek mindent elkövettek, hogy a vérbíróság szava minél mélyebb gyökeret verjen a köztudatban. Az igazságot a költők és az írók elmondták, de a szakmai gőgbe és hamis anyagismeretbe burkolózó reakciós historiográfia lekicsinyelte őket. Martinovicsra minden rágalom kevés volt. Már 1795-ben megrágalmazta Dugonics, de sötéten ábrázolta később Fraknói is, akinek a könyve a reakciós magyarázatok összegzése volt. Kazinczy Fogságom naplója világosította meg azt az utat, amely a jakobinusoktól a negyvennyolcas nemzedékig vezetett. A mozgalom jelentősége Tolnai szerint sokkal nagyobb volt, mint ahogy a köztudatban él. A legjobbak forradalmi láncként fonódtak össze az elfogatás évében: haladó politikusok, írók, tudósok, tanárok és felvilágosult hivatalnokok. A plebejus forradalmi élcsapatot, a hét vezért kivégezték. Más csoportokat bebörtönöztek, köztük irodalmunk legjobbjait. Alig volt író a 18. században, aki ne lett volna harcosa annak a mozgalomnak, amelynek plebejus-forradalmi élcsapata volt a kivégzett hét áldozat. A helyes értékeléshez Tolnai szerint — éppúgy, mint Kató szerint — meg van már a vezérfonál is: Révai József Kölcsey Ferencről szóló tanulmánya,[92] mely szerint a haladó gondolat egyik típusa volt az, amit Martinovics mozgalma — egy maroknyi élcsapat — képviselt.

Szintén megfelelt az elvárásnak A magyar nép története című összegzés, amelyben a vonatkozó fejezetet Spira György írta.[93] Eszerint a magyar nemes-

[88] *Kató István:* A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről. Századok 84. (1950: 1–4. sz.) 199–234.

[89] *Révai Józsefet* is idézi többek között, aki szerint a polgári haladás plebejus-forradalmi útjára akkor a viszonyok Magyarországon még nem voltak érettek. Azon az úton csak egy maroknyi élcsapat járhatott. *Kató I.*: A magyar jakobinus i.m. 233.

[90] *Kató I.*: A magyar jakobinus i.m. 230.

[91] *Tolnai Gábor*: Az első magyar köztársasági mozgalom néhány kérdése. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 1951. I. 319–335.

[92] *Révai József*: Kölcsey Ferenc. In: Irodalmi tanulmányok. Bp. Szikra, 1950. 5–57. (Új Hang 1938. november.)

[93] *Heckenast Gusztáv – Incze Miklós – Karácsonyi Béla – Lukács Lajos – Spira György*: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Bp. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953[2]. 214–220. (Az első kiadás 1951-ben jelent meg. Az 1953. évit — mint az ahhoz írt előszó jelzi — jelentősen átdolgozták, egyes részeit újraírták.)

ség II. József halála után nemcsak megalkudott az osztrák gyarmatosítókkal, hanem ellenforradalmi szövetséget is kötött velük a francia forradalom ellen. A nemzeti függetlenségért és a polgári átalakulásért folyó harcot ekkor még csak egy, az értelmiség legjobbjaiból álló kis csoport tudta összekapcsolni. Martinovics és társai ismerték fel, hogy a feudális viszonyok elleni harc összefügg az elnyomó Habsburg-abszolutizmus elleni, nemzeti függetlenségért vívott harccal, és hogy a polgári átalakulás csak forradalmi úton, fegyveres felkeléssel valósítható meg. Martinovics és társai látták, hogy a nemesség, ha egyáltalán hajlandó lesz harcolni a nemzeti függetlenségért, nem lesz hajlandó lemondani feudális kiváltságairól. Ezért két földalatti szervezetet hoztak létre. A vizsgálat és a bírósági tárgyalás komédia volt. Egyébként — olvassuk — a mozgalom akkor is elbukott volna, ha nem leplezték volna le. A vékony értelmiségi réteg ugyanis akkor szállt szembe a Habsburgokkal, amikor a köznemesség már megalkudott velük. A bíróság soraiban ott ültek az 1790-ben még a Habsburgok ellen harcoló nemesség egyes vezetői is. Martinovicsék mögött pedig még nem voltak olyan polgári, plebejus tömegek, amelyek bázisukat képezhették volna. A konklúzió: a mozgalom megmutatta, hogy a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség ügye nem választható el egymástól, és Kossuth joggal írta, hogy az ő nemzedékének az elődei voltak a kilencvenes évek forradalmárai.

Részletesebben, de hasonló szellemben foglalta össze ugyanezt a korszakot Varga Zoltán az 1957-ben megjelent Magyarország története című egyetemi tankönyvben.[94] Eszerint II. József halála után az osztrák és a magyar uralkodó osztályok forradalomellenes szövetségbe forrtak. II. Lipót és I. Ferenc mind a bel-, mind a külpolitikában a lehető legreakciósabb irányt követte. Ezt látva, a korábban II. Józsefben reménykedő magyar értelmiség folyamatosan balra tolódott. Martinovics a haladás iránti vágyat és a francia forradalom iránti lelkesedést akarta egységbe fonni. A tankönyv elemezte Martinovics lelki alkatát is, bemutatta változatos életpályáját, nem tagadta, hogy módszerei elhibázottak, és azt sem hogy besúgó volt. Az ötvenes évekre jellemző a besúgói tevékenység hírül adása: „ahogy fiatal éveinek kolostori környezetében láthatta, nem átallott még titkos jelentéseket is küldeni az udvarnak, [...] de a titkos szolgálat más képviselőivel ellentétben, egyetlen pillanatig sem adta fel őszinte reformtörekvéseit."[95] Tehát a besúgást a kolostorban tanulta, illetve, lehet, hogy spicli volt, de nem olyan, mint a többi. A mozgalom legfőbb hiányossága az volt, hogy nem volt világos parasztprogramja. Nem valósultak továbbá meg a birtokos nemesség csatlakozásához fűzött remények sem. A legeredményesebben az értelmiség körében folyt a szervezkedés. Az eljárásról és a perről a tankönyv ugyanúgy vélekedett, mint az 1953. évi kötet, és hasonló volt a konklúziója is.

A fenti gondolatkörbe illeszkednek Mátrai Lászlónak az 1950-es években filozófiatörténeti munkákban kifejtett nézetei is. Ezek egyike[96] szerint a jakobi-

---

[94] Magyarország története 1790—1848. Szerk. Mérei Gyula – Spira György. Bp. Tankönyvkiadó, 1957. 41–55.

[95] *Mérei F. – Spira Gy.* (szerk.): Magyarország története i.m. 46.

[96] *Mátrai László*: A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában. A Magyar Tudományos Akadémia Közleményei. V. kötet 1–4. sz. Bp. 1954. 285–293.

nus mozgalom, illetve annak bukása szellemi vízválasztó a magyar történelemben, amely jelezte, hogy forradalom nélkül nem lehet megdönteni a feudalizmust. A vékony, haladó, értelmiségi réteg (a jakobinusok társasága) nyilván nem oldhatta meg azt a feladatot, amelyet az erős francia burzsoázia is csak a tömegek ereje révén tudott megoldani. Ezért a mozgalomnak el kellett buknia, de a bukás egyben katarzis is volt: tisztázta a haladás és a reakció frontját, „élessé és felismerhetővé tette azokat a kibékíthetetlen ellentéteket, melyek addigi eszméi a század folyamán zavaros összevisszaságban kavarogtak a magyar fejekben."[97] Martinovics filozófiai írásainak kiadásához írt bevezetőjében[98] hasonlóan ítélte meg a mozgalmat: Martinovics megítélésében pedig a szokásos egyfelől-másfelől módszert választotta, aki szerinte nem egyértelműen negatív jelenség, nem pénzért mindenre kapható besúgó csupán, hanem egyben korának legradikálisabb, gondolkodója, akinek az eszmei hatása csak forradalmasító lehetett. Benne volt a jó forradalmi író és a rossz forradalmár antagonizmusa.[99] (Végül iItt utalok Makai Mária nagy felkészültségről tanúskodó — a korban nem meglepően: nagyon elfogultan marxista — tanulmányára, amelyben Martinovicsot a kortárs filozófusok között helyezi el.[100] Martinovics szerinte azokhoz a francia felvilágosítókhoz kapcsolódott, akik az európai jellegű francia polgári demokratikus forradalom ideológiai előfutárai voltak, és akiknek filozófiája a marxizmus egyik forrásának, az utópista szocializmusnak vetette meg általános elvi alapjait. Másrészt azért foglalnak el filozófiai nézetei kiemelkedő helyet hagyományaink között, mert jogosan látjuk bennük az első magyar köztársasági mozgalom ideológiai előkészítését.[101])

A szintézis: a magyar jakobinus mozgalom iratai

A jakobinizmus kutatásában mérföldkő a Benda Kálmán által 1952-ben és 1957-ben kiadott három kötet: A magyar jakobinus mozgalom iratai (I–III.). Mérföldkő az 1957. évi I. kötethez írt előszó is, amelyet azért érdemes tézisszerűen összefoglalni, mert a szakirodalom — kevés kivételtől eltekintve — azóta a Benda-féle koncepcióhoz igazodik. Benda szerint a felvilágosodás magyar képviselői annak idején II. József szövetségesei voltak. Ha II. József rendszere nem is érintette a feudális alapokat, a polgári reform irányába mutatott (XXIV.[102]). Persze József reformjait illetően a mérleg nyelvét — mint olvassuk — lebillenti, hogy fenntartotta a gyarmati rendszert és az ország beolvasztására törekedett. A jozefinista értelmiség látta ezt, de nem látott benne elháríthatatlan veszélyt (XXV.). Még Hajnóczy József is szövetkezett II. Józseffel. Ettől a magyar jozefi-

---

[97] *Mátrai L.*: A magyar filozófia i.m. 293.

[98] *Martinovics Ignác*: Filozófiai írások. [Bevezető és jegyzetek: Mátrai László.] Bp. Magvető Könyvkiadó, 1956.

[99] *Martinovics I*: Filozófiai írások i.m. 13.

[100] *Makai Mária*: Martinovics filozófiája és a francia materialisták világképe. Filozófiai Évkönyv 1956. Bp. Akadémiai Kiadó, 231–288.

[101] *Makai M.*: Martinovics i.m. 231.

[102] *Benda Kálmán* előszavára szöveg közben, a római számos oldalszámok megadásával hivatkozom.

nisták nem hazafiatlanok, állítja Benda – Kató Istvánnal és Révai Józseffel szembeszállva. Azután egy bonyolult elmélkedés következik: a jozefinisták azért szövetkeztek II. Józseffel, mert másra nem támaszkodhattak. Voltak az értelmiség körében természetesen olyanok is (Benda a jozefinista és az értelmiségi szavakat itt, nem mindenütt, szinonimaként használja), akikben „semmi magyar patriotizmus nem volt, csak az uralkodóhoz voltak hívek". Ezek azonban zömükben idegenek voltak. Köztük és a magyar jozefinisták között a különbség József alatt nem derült ki. A nemesi mozgalom előretörésével azonban, amikor „egy nemzeti átalakulás lehetősége" vetődik fel, „a jozefinista értelmiség sorai meghasadnak és kiválik belőle a magyar hagyományoktól idegen rész" (XXVII.). Példaként hozza ezekre Kohlmayer Sámuelt, Molnár Jánost, Gabelhofer Gyulát, Leopold Alois Hoffmannt. És ide tartozik Martinovics is. De ezek száma a patrióta érzelmű jozefinistákhoz képest — olvassuk — csekély. Ne tévesszen meg bennünket, hogy ők, zsebükben az udvar pénzével, akkora zajt tudtak csapni (XXVIII.).

A patrióta, jozefinista értelmiség érzései és megnyilatkozásai mások. „Ők is félnek a nemesi reakciótól, rettegnek az alig indult reformok megmaradásáért, – de ugyanakkor nem is titkolt belső örömmel nézik a nemzeti mozgalom kibontakozását". Meggyőződéses jozefinisták állnak a nemzeti mozgalom mellé: Verseghy Ferenc, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós, Pálóczi Horváth Ádám, Berzeviczy Gergely, Koppi Károly, Hajnóczy József. Illúziójuk az, hogy a nemesség hajlandó lesz lemondani a kiváltságairól, és hajlandó lesz bizonyos mérsékelt reformokat életbe léptetni (XXXVIII–XXX.). „Hisznek a mozgalom lendületében, bíznak nagyműveltségű vezetőiben, az Orczyakban, Vayakban, a Helytartótanács felvilágosodott tisztviselőiben", az országgyűlés megyei küldötteiben, abban, hogy a nemesi tömegekkel szemben a reformerek véleménye lesz győztes. Az értelmiségi illúziókat táplálta, hogy két ponton a rendi és a polgári mozgalom céljai látszatra egybeestek: a klérus elleni harcban és a magyar nyelvért folytatott küzdelemben. Látszatra. A klérus elleni küzdelemben a köznemesség hatalmi szempontokat tart szem előtt. A vallási egyenjogúságért is azért száll síkra, „nehogy a protestánsok elidegenítésével gyöngüljön a nemesi front ereje". Az értelmiség nézőpontja más: a klérustól a világosságot, a társadalmi haladást félti (XXXI.). A nyelvügyben: a nemesség a német nyelv ellen, az értelmiség a magyar nyelvért harcol. Az értelmiség a nyelvi és az egyházi küzdelem vonalán ennek ellenére kapcsolódik a nemesi mozgalomhoz, és igyekszik abba belevinni a maga szerény reformtörekvéseit.(XXXIII.).

Voltak nem szerény javaslatok is. Ilyen Benda Kálmán szerint Koppi Károly röpirata, amelyben ott vannak az 1789. augusztus 4-i francia deklaráció nyomai, és amely éppen emiatt túl sokat vár el a nemességtől (XXXV.). A nem szerény javaslatok közül Hajnóczy József munkái emelkednek ki, aki azokat nem a vágyakhoz, hanem a lehetőségekhez szabta (XXXVI.). „Hajnóczy a magyar történelemben elsőnek adott nagy távlatú, államférfihoz és gondolkodóhoz méltó, teljes közjogi áttekintést, mely mai megítélésünk szerint is alkalmas lett volna arra, hogy a feudalizmusból a polgári-nemzeti fejlődésbe átvezesse az

országot. A megvalósítás azonban két irányban is feltételezésen nyugodott: a rendek és az uralkodó belátására épített" (XL.).

Az 1790/91. évi országgyűlés a demokratikus értelmiség számára csalódás volt. A Mária Terézia-kori állapotokhoz képest az előrelépés csak a protestánsok és a görög-keletiek vallásszabadságának biztosítása volt, a reformok azonban elmaradtak (kidolgozásukra bizottságokat küldtek ki). Egyébként immár teljes volt az egyetértés a rendek és az uralkodó között (XLII.).

A nemesi mozgalomban csalódott demokratikus értelmiség figyelme újra az uralkodó felé fordul. „Lipót király viselkedése általában bizalmat ébreszt bennük. A jobbágyok és polgárok ügyének tüntető felkarolása — melynek valódi indokait nem tudják — az, hogy az országgyűlés vallási vitájában a klérussal szemben a protestánsok és görög-keletiek egyenjogúsága mellett dönt, azt a téves látszatot keltik bennük, hogy az uralkodó barátja a reformoknak. Ehhez járul még az udvar ügyes propagandája, mely valóságos legendát sző Lipót személye és a toscanai nagyhercegségben kifejtett felvilágosult politikája köré." (XLV.). Verseghy 1794-ben a bíróság előtt elmondta: általános volt az a vélemény, hogy az udvar nem akar elállni II. József reformjaitól. Hajnóczy és a demokratikus értelmiség Benda szerint bizalommal tekint az uralkodóra és a bizottsági munkálatokra, és hiszi, hogy 1792-ben valóra válhat az, ami 1790/91-ben elmaradt.

Az illúziót derékba törte az 1792. évi országgyűlés, amelyet Lipót halála után Ferenc hívott össze Budára. „Ellenzéki hang nem hallatszik, a rendek és az udvar magatartásában teljes az összhang". (XLVI.). A rendek elégedetten tértek haza. A demokratikus értelmiség viszont végleg csalódott reményeiben. Ferenc király magatartása nem hagyott kétséget. Nem lehet benne bízni. A továbbiakban Benda arról szól, hogy a változás nem az uralkodóváltással kezdődött. 1791 folyamán mindinkább kitűnt, hogy Lipót csak színleg szakított elődе rendszerével, és fokozatosan igyekezett visszavenni az engedményeket. A „mind leplezetlenebb uralkodói abszolutizmus ellen a patrióta nemesség kezdi először emelgetni a fejét, bizonyos fokig lehetőséget nyújtva ezzel az értelmiség számára is" (XLVII.). Lipót sorra eltávolítja az 1790. évi mozgalom híveit az irányító posztokról, és megkezdődik a demokratikus reformok híveinek az üldözése, ami csak az előszele egy készülő általános fordulatnak. Lipót felhagy minden reformgondolattal. Hátat fordít a polgárságnak és a parasztságnak. Ki akarja irtani a patrióta nemesi mozgalom csíráit is. Alattvalóival szembeni követelése Benda szerint egyszerűen összefoglalható: „szolgai hűség az uralkodóház iránt és merev elzárkózás a reformeszméktől". A következmény: megyei elégedetlenség, megyék közötti levelezés megindulása (XLVIII.). 1791 és 1792 folyamán, már Lipót halála előtt Benda jól érzékelhető általános elégedetlenségről szól az országban: „bizonyos, hogy a nemesi ellenzék már Lipót alatt erős mozgásban van" (LI.).

Jóllehet az új királlyal szemben az első benyomások pozitívak, de az 1792. évi koronázó országgyűlés után kiderül, I. Ferenc még kíméletlenebbül halad tovább az apja által megkezdett abszolutisztikus és reakciós irányban. Az országgyűlés után a titkos feljelentések a köznemesség, a polgárság és a parasztság fokozódó elégedetlenségéről és a király népszerűtlenségéről adnak híreket.

Majd egy fontos megállapítás következik: „A 'jozefinista értelmiség' és a nemesi ellenzék egymásra találása nem a titkos jelentések íróinak fantázia-szüleménye. De az értelmiség már nem jozefinista, időközben a belső és a külső események nyomására mérföldes léptekkel haladt előre a radikalizálódás útján". 1793-ra pedig „kibontakozik előttünk az immár radikális, forradalom felé haladó értelmiség képe" (LII.). Hajnóczy, aki 1792 elején még hitt a rendek és az uralkodó együttes akaratával kivívható reformokban, 1793-ban már a jakobinus alkotmányt fordítja latinra és terjeszti barátai körében. Természetesen nem mindenki jutott el a jakobinizmusig, megtévesztő, hogy mindenkit annak neveztek, aki elégedetlen volt. Továbbá: az, hogy valaki eljut a jakobinizmusig, nem jelenti azt, hogy egyetértene a terrorral. Benda példája újra Hajnóczy.

A radikalizálódó demokratikus értelmiség és az ellenzéki köznemesség között kezdettől megvolt az érintkezés, de a vékony szálak 1793-tól erősödtek meg. Sőt Benda szerint: már a demokratikus értelmiség irányítja a háttérből a megyei ellenállást. Az értelmiség látta, hogy saját erejéből semmilyen változást nem tud elérni, csak a patrióta nemességre számíthat. És ez a szövetség a többség számára nem taktika. Egyébként is rokonszenvez a patrióta nemességgel. 1793-ban az addig elszigetelt helyi ellenállások kezdenek egységes jelleget ölteni, 1794 elején a megyék nagy része már forrongó hangulatban van. „A demokratáktól irányított patrióta-mozgalom 1794 tavaszán már országos méreteket öltött" (LXII.).

És most lássuk Benda Kálmán Martinovics-interpretációját! Martinovics szerinte azt hitte, hogy Lipót a jozefinista politika nyomdokain kíván haladni, és ebben a reformpolitikában vezető helyet szán magának. Európai látókörű, felvilágosult reformer, de patriotizmus nincs benne. Hajnóczyékkal ellentétben, akik a nemességet igyekeznek meggyőzni a polgári átalakulás szükséges voltáról, később már kimondottan az uralkodó ellenében is, Martinovics a királyt akarja rávenni a reformokra a magyar nemesség, sőt a magyar hagyományok kíméletlen megsemmisítése révén is. Míg a patrióta nemesség a felvilágosodás eszméinek elterjedésétől a nép sorsának jobbra fordulását reméli, Martinovics az uralkodó hatalmának a megerősödését várja a reformoktól. A trónt és a monarchiát, nem a magyar nép érdekeit nézi. Ezért „a jezsuita reakciót, az uralkodóellenes illuminatizmust, vagy a nemzeti függetlenségért harcoló köznemesi szervezkedést, a legellentétesebb, egymással összeegyeztethetetlen politikai irányokat jelentéseiben mind egy zsákba rázza, mert mindegyik az abszolút uralkodói hatalmat gyöngítené, s részben vagy egészben valamennyi ellenkezik az ő aulikusan dinasztikus reformerségével" (LXVII–LXVIII.). A dinasztikus reformer jelleméről Benda a legrosszabbakat írja.

Ami a „súlyát" illeti: Martinovics csak egy volt Lipót besúgói közül, akit azért jutalmazott, és 1792 elején a parasztok lázításával is megbízta. Az uralkodó váratlan halála Benda szerint választóvonal a besúgó pályáján. Gotthardival együtt mindent megkísérelt, hogy Ferenc király figyelmét magára irányítsa, de nem sikerült. „Ferenc nem akart sem Gotthardival, sem vele érintkezni." Megszűnt a Lipót alatt élvezett tiszteletdíja, és egyházi vizsgálat is indult ellene, mert annak idején engedély nélkül hagyta ott a rendjét. Annyit „keserves kérvényezéssel, kilincseléssel" 1792 őszre sikerült elérnie, hogy a vizsgálatot meg-

szüntették ellene, elnyerte a szászvári apáti címet és ezer forint évi kegydíjat (ami kevesebb volt, mint amit Lipót idején kapott), de a király „alkalmaztatásáról hallani sem akart" (LXIX.). Benda szerint a mellőzöttség és a sértett hiúság tette forradalmárrá Martinovicsot. Lassú folyamat volt, de jelei már 1792 végén megfigyelhetők. A klubista értelmiséggel 1793-ban ismerkedik meg Budán. Hajnóczy a bizalmába fogadja, és feltárja előtte a megyei mozgalmak és az értelmiségiek kapcsolatát. Martinovics ekkor veszi elő már korábban írt Nyílt levelét Ferenc császárhoz. A „nemzeti törekvések ádáz ellensége, az udvar kegyeit hajszoló aulikus, hirtelen könnyedséggel meggyőződést változtat, magáévá teszi Hajnóczyék szemléletét és kiáll a köznemesi mozgalom igaza mellett" (LXXI.). 1793 őszén újra Budára utazik, azzal a megbízatással, hogy az elégedetlenek és a forradalmárok terveit kikémlelje, „ő azonban már azon gondolkozik, hogy maga áll a diétára készülő ellenzéki nemesek élére" (LXXII.). Alkotmánytervet, kiáltványokat készít, de az országgyűlést nem hívják össze. Ezután Martinovics újra az udvarhoz simul, helytartótanácsi állásért folyamodik, de visszautasítják. Ezzel „betelt a mérték. 1794 tavaszán végleg hátat fordít udvari ábrándjainak és az elégedetlenekhez áll" (LXXIII.).

Benda szerint Martinovics csak átvette a klubista értelmiség elgondolásait. Hajnóczy később említette is, hogy terveit ő sugalmazta neki. Benda álláspontja szerint: Martinovics saját ötlete a mozgalom intézményesítése volt. Visszatérően hangsúlyozza: a mozgalom már meglévő alapokra épített. Tömegerejét és politikai ütőképességét a megyék adják, de irányítója és motorja a radikális értelmiség. Ami a mozgalom kiterjedését illeti, Benda szerint nem állt meg sem a Királyhágónál, sem a Drávánál. A beszervezettek száma 2–300 fő lehetett (feltűnő közöttük a nemesek nagy száma).

Ami a mozgalom súlyát és kiterjedését illeti: egy maroknyi radikálisan demokrata értelmiségi próbálkozása volt, amelyben nagyobb volt a lelkesedés, mint a tervszerűség. Fontos — ismétlem — a radikális demokraták céljai, Benda szerint, Martinovicstól függetlenül nőttek ki a hazai hagyományokból és társadalmi adottságokból. A dinasztia és a feudális rendszer létére olyannyira veszélyes törekvések elfojtása akkor is bekövetkezett volna, ha nincs összeesküvés. „Martinovics megjelenése és tevékenysége azonban megkönnyítette a kormányzat munkáját, ürügyet és alkalmat adott a patrióta és polgári törekvésekkel való leszámolásra, s ezzel siettette az amúgy is feltartóztathatatlan végzet bekövetkezését." (LXXXIX.)

A vádak Benda szerint (is) törvénytelenek voltak. De a per elérte a célját. Míg 1794-ben az ország lángokban állt, 1795-ben csend van. „A nemesség, mely maga is részt vett a mozgalomban, megtagadhatta a kivégzetteket; a nép, amely a szervezkedésben nem vett részt, egyre inkább a maga hőseit látja bennük, és a szívébe zárja emléküket. A hazafiaknak a zsarnok által kiontott vér tisztára mossa Martinovics emlékét is."

Benda téziseinek sarokelemei összefoglalóan a következők: II. József halála után a demokratikus értelmiség (többségükben volt jozefinisták) által bizakodva fogadott és támogatott nemesi mozgalom bontakozott ki. Az alkotmányos formákat visszaállító II. Lipót és a rendiség azonban az 1790/91. évi or-

ságggyűlésen kiegyezett egymással. A csalódott demokratikus értelmiség újra az uralkodó felé fordult – annak ellenére, hogy már az országgyűlés alatt érzékelhető volt, hogy az uralkodó csak látszólag szakított előde abszolutisztikus módszereivel. Benda szerint erre a patrióta nemesség figyelt fel először, amely szerinte 1791/92-ben már mozgásban volt. Ferenc abszolutista, reakciós rendszere — amely kíméletlenebb, mint az apjáé — egymáshoz közelítette a jozefinista értelmiséget és a nemesi ellenzéket. 1794-re a megyék nagy része forrongott, az ország szinte lángokban állt. A patrióta nemességet a háttérből a demokratikus értelmiség irányította. A maroknyi radikális demokrata céljai Martinovicstól függetlenek. A jakobinusok szellemi vezetője Benda szerint — nem véletlenül hozza szóba folyamatosan a nevét és tevékenységét — Hajnóczy József volt, Martinovics, az összeesküvés vezetője Benda interpretációjában másodhegedűs.

Benda Kálmán három hatalmas forráskötettel támasztotta alá mondandóját, amelyek azóta megkerülhetetlenek a jakobinus mozgalom kutatásában. A kötetek kiegészíthetők új forrásokkal, a jakobinusokról szóló szakirodalom gazdagítható kiváló helytörténeti, tudománytörténeti alapkutatásokkal és forrásokat újraértelmező esszékkel (miként gazdagodott is), de az általa kiadott iratok éppúgy megkerülhetetlenek, mint Mályusz és Domanovszky kiadványai (Sándor Lipót és József nádor iratai). Benda maga jelezte, melyek azok a források, amelyeket ő részben kényszerűségből nem, vagy csak részlegesen ismert, és nem vonhatott be kiadványába — vitába lehet szállni 1957. évi előszavának tételeivel (miként ezt utóbb megtörtént, ahogyan látni fogjuk) —, de a jakobinus-kutatásokat Magyarországon senki nem helyezte olyan új alapokra, mint ő. (Benda Kálmán egyébként sokat tett a jakobinus-kutatások népszerűsítéséért is. A három iratkötet nem a nagyközönség számára készült, de az 1957. évi I. kötet bevezetése még ugyanebben az évben önálló kötetben is megjelent,[103] és napvilágot látott egy rövidebb, előszóval ellátott magyar nyelvű forráspublikáció is.[104] Az első kötet bevezetésének rövidített változata 1958-ban megjelent németül,[105] 1959-ben pedig franciául is.[106])

Az iratkiadást és Benda jakobinus mozgalom koncepcióját Magyarországon elismerés és alapvető egyetértés fogadta. A művet Vörös Károly ismertette. Véleménye szerint Benda nagy érdeme, hogy feltárta a mozgalom valóságos méreteit és súlyát. Egyrészt nem elszigetelt elégedetlenkedők kis csoportjáról van szó, másrészt a magyar jakobinus mozgalom szervesen nőtt ki a 18. század végének magyar társadalmi és politikai viszonyaiból. A mozgalom eszmei színvonalát Vörös Károly szerint nyilván nem lehet a legkimagaslóbb vezetőinek

---

[103] *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. Akadémiai Kiadó, 1957.

[104] A magyar jakobinusok. Iratok, levelek, naplók. Szerk. Benda Kálmán. Bp. Bibliotheca Kiadó, 1957.

[105] *Kálmán Benda*: Die ungarischen Jakobiner. Maximilien Robespierre 1758–1794. Hrsg. Walter Markov, Berlin, 1958. 441. skk. A Markov szerkesztette kötet új kiadásban megjelent 1961-ben. Ugyanez a *Benda*-tanulmány azután megjelent 1977-ben is: *Kálmán Benda*: Die ungarischen Jakobiner. In: Jakobiner in Mitteleuropa. Hrsg. Helmut Reinalter, Innsbruck, Inn-Verlag, 1977. 381–404.

[106] *Kálmán Benda*: Les Jacobins hongrois. Annales Historiques de la Révolution Française 31. (1959) 38. skk.

„szintje" alapján megítélni, hiszen ők koruk magyar értelmiségeinek a legjobbjai voltak. De lényegében a társadalom valóságos, élő igényeinek adtak hangot. Nem Martinovics-ügyről van tehát szó, hanem széles tömegbázissal rendelkező mozgalomról (jóllehet szervezetlen mozgalomról). Amely nem politikai tettekben, hanem a szellemi előkészítés stádiumainak különféle jelenségeiben nyilatkozott meg. Magyarország politizáló társadalmának széles rétege egyetértett a perbe fogottakkal. Vörös tehát alapvetően osztotta a Benda-féle álláspontot. A recenzensnek a bevezetéssel volt egy kis „baja". De nem elvi kifogásai voltak: szerinte politikaiakon kívül a gazdasági és kulturális problémákat is exponálni kellett volna, azokat, amelyekkel a kor elégedetlen értelmisége találta szembe magát.[107]

Az 1957. évi népszerűsítő kiadványt[108] Tarnai Andor ismertette, és az alapkoncepciót elfogadva méltatta: „Benda forrásfeltáró és forrásfeldolgozó munkájának legfőbb eredményét abban látjuk, hogy a szerző a jakobinus szervezkedést, mint a magyar radikális értelmiségiek és nemesi reformerek mozgalmát mutatja, akiknek tervei a magyar társadalmi viszonyokból nőttek ki, és az egész mozgalom a gyanakvással fogadott apát tevékenységétől eredetileg függetlenül jött létre."[109]

Alapvetően Benda Kálmán koncepciójába illeszkedik Walter Markov jakobinizmus-felfogása. Véleménye szerint a jozefinista eretnekséget 1790-ben nem polgári forradalom váltotta fel, hanem nemesi zendülés. II. Lipót a jozefinizmus machiavellista, toszkán változatához fordulva keveredett ki a bajokból. Megegyezett a lázongó nemességgel és a szelídített despotizmus jegyében kicserélte a garnitúrát.[110] Meglehetősen bonyodalmas — nem csak Magyarországra vonatkozó — fejtegetéseit jellemzendő egy idézet: „Az osztrák tartományok elmaradt fejlődése nem tűzte napirendre a forradalmat. Az 1790-ben lefegyverzett jozefinisták 1792-ben utolsó lehetőségüket is elvesztették: a franciaországi események szakadást hoztak létre a soraikban. Kivált közülük a balszárny, amelyet azután az ellenforradalom és a kormányzat magatartása támadásra indított. A harcias, de gyenge ellenzék, attól való féltében, hogy szembe kerül a nemesi Fronde-dal, a Habsburg kormányzat elleni szövetségesével, zátonyra vitte a mozgalmat azáltal, hogy a parasztok antifeudális mozgalmaival nem lépett kapcsolatba. A jakobinus elnevezés, amit ők maguk is használtak, amit azonban a rendőrség is alkalmazott rájuk, megtévesztő, ha a francia mértéket alkalmazzuk: ezek az elméleti jakobinusok sohasem fejlődtek a néppel együtt harcoló jakobinussá. Mégis, sajátos helyzetükben, az elnevezésnek van némi jogosultsága: ezek a jakobinusok elérték a radikális demokratizmus, a forradalmi patriotizmus szintjét, s ez nem maradt következmények nélkül. A népi nyomás következtében a harcos felvilágosodás túlélte a korszakot és megóvta a roman-

[107] Levéltári Közlemények 18. (1958: 1. sz.) 278–281.

[108] *Benda K.*: A magyar jakobinusok. Iratok i. m.

[109] Irodalomtörténeti Közlemények 64. (1960: 2. sz.) 281.

[110] *Walter Markov*: Jozefinisták és jakobinusok. Századok 96. (1962: 3–4. sz.) 403–404. (A *Századok*ban megjelent tanulmány egy 1962-ben olaszul kiadott tanulmány kivonata. Az olasz nyelvű munka 1977-ben németül is megjelent. *Walter Markov*: Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. In: Reinalter, H. [szerk.]: Jakobiner in Mitteleuropa i.m. 291–311.)

ticizmust a restauráció szellemétől; tevékenyen közreműködött a szlávok, a magyarok és a románok nemzetté alakulásában az idegen uralom alatt."[111]

Markov és Benda alapvetően egyetértettek, Magyarországon pedig Benda tekintélyét és véleményét komolyan soha senki nem kérdőjelezte meg. Alapvető iratkiadványai után, és lévén, hogy a későbbiekben is folyamatosan jelen volt a jakobinizmus kutatásokban,[112] az iratokhoz írt bevezetésekben és jegyzetekben, 1965. és 1978. évi munkáiban pedig részletesen — esetenként vitriolos kritikával — eligazított a téma kiterjedt szakirodalmában, a kutatás döntően az általa képviselt koncepcióhoz alkalmazkodott.

Ennek ellenére akadtak, akik a Benda-koncepcióval mégsem értettek mindenben egyet. Például Bónis György sem, aki 1954-ben alapvető monográfiát írt Hajnóczy Józsefről,[113] amelyhez a már megjelent Benda-köteteket is használta. Jegyezzük meg, hogy Bónis taktikusan eleget tett a kor kívánalmainak. Olvasunk nála a feudális–kapitalista történetírás ferdítéseiről, „a nemzet igaz érdekeit rútul eláruló uralkodóosztály" bíróságáról, a dolgozó nép építő lendületéről, amely magával ragadta a történettudományt is, a történelmi materialista feldolgozás fontosságáról stb. Ezek azonban csak a korban jellemző, szinte kötelezően lefutandó körök voltak, amelyektől függetlenül műve az alapkutatásokon nyugvó történettudomány kiemelkedő teljesítménye. Lehet, hogy csak utólagos belemagyarázás, de úgy tűnik: Bónis a kötelező köröket ugyan lefutotta, de Hajnóczyból még Bendának sem „engedett". Hajnóczy szerinte sose volt a magyar jakobinusok vezére. (Zárójelben: Hajnóczy több munkája — Csizmadia Andor szerkesztésében, általa írt bevezetéssel és eligazító jegyzetapparátussal — magyar fordításban is olvasható.[114] Ugyanő külön tanulmányban foglalkozott Hajnóczy és kortársai kilencvenes évek első felében írt alkotmányterveivel, amelyben alkotmányterv fogalmát szélesen, általában a reformjavaslatokra kiterjesztve értelmezte.[115] Itt említendő még Szeli István — a jakobinus mozgalmat szintén Hajnóczy kapcsán érintő — kiváló Hajnóczy-monográfiája.[116])

Benda Kálmán vitába szállt Bónis Györggyel,[117] miközben valójában Kató Istvánnal volt „baja". Nem értett egyet Bónissal abban, hogy Hajnóczy elsősorban tudós ember. Szerinte Hajnóczy mindenekelőtt politikus volt, aki a magyar történetben először ismerte fel, hogy a nemzeti szabadság nem épülhet a feudalizmus nemesi erőire, azt csak a széles néptömegek cselekvő részvételével lehet

---

[111] *Markov, W.*: Jozefinisták és jakobinusok i.m. 407.

[112] *Benda Kálmán* emlékkönyvében (A tudomány szolgálatában. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. MTA Történettudományi Intézete, 1993. *Soós István* állította össze *Benda* bibliográfiáját. Nagyszámú, jakobinizmussal foglalkozó munkájának felsorolása helyett erre a listára utalok.) A bibliográfia összeállítója a kötetben egy jakobinus-tanulmánnyal is tisztelgett *Benda Kálmán* munkássága előtt. *Soós István*: Egy magyar jakobinus életpályája (Fodor Gerzson, 1763–1835). In: Glatz F. (szerk.): A tudomány szolgálatában i.m. 277–285.

[113] *Bónis György*: Hajnóczy József. Bp. Akadémiai Kiadó, 1954.

[114] Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Sajtó alá rend. Csizmadia Andor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958.

[115] *Csizmadia Andor*: A magyar jakobinusok alkotmánytervezetei. Állam és Igazgatás 9. (1959: 5. sz.) 351–363.

[116] *Szeli István*: Hajnóczy és a délszlávok. Novi Sad, Forum Kiadó, 1965.

[117] *Benda Kálmán*: Bónis György Hajnóczy-könyvéről. Századok 90. (1956: 4–6. sz.) 736–740.

kivívni stb. Bónis szerinte a jakobinus mozgalom ügyében Kató Istvánra támaszkodik (aki — mint láttuk — Martinovicsot tolta az előtérbe), ezért nem látja Hajnóczy igazi jelentőségét. Benda szerint a magyar jakobinusok törekvései a francia forradalom hatására, de a hazai viszonyokból nőttek ki, céljaik már Martinovics fellépte előtt kiforrtak, és elsősorban Hajnóczy munkássága révén. Martinovics az ismereteit magától Hajnóczytól szerezte. Csak 1794 tavaszán állt a mozgalom élére. Átvette az elégedetlenek céljait, és azokat végleges formába öntötte. Szervezetet adott a mozgalomnak. Ez utóbbi, a mozgalmi szervezkedés, tehát valóban az ő műve. De nem „kívülről" hozta az elveit, azokat nagyban a magyar viszonyokban ismerős Hajnóczy alakította ki. Hajnóczy Benda Kálmán szerint az 1790-es évek legnagyobb koncepciójú politikusa, a polgári átalakulás legkövetkezetesebb harcosa volt. Kossuth méltán látta benne és eszmetársaiban a maga elődeit. (Nyilvánvaló, hogy Benda 1956-ban következő esztendőben, azaz 1957-ben megjelent I. kötet előszavában kifejtett elvek alapján írta recenzióját.)

A szintézis cáfolata

Bendával igazán komolyan csak Szilágyi Dénes vitatkozott. Egy 1961. évi könyvében, amelyben II. Lipót magán titkos társaságával foglalkozik — és csak áttételesen a jakobinusokkal —, Bendáéval élesen szembenálló álláspontot foglal el. A bevezetésben tételszerűen leszögezi: A magyar kutatók a jakobinus mozgalmat szűk magyar szempontból, előítéletek mentén tárgyalják. A magyar jakobinus mozgalom nem magyar, de nem is tágabb a monarchikus jelenség, hanem a bécsi kabinetpolitika része. Nem valami születő új első megnyilvánulása, hanem a felvilágosult abszolutizmus félresiklott hajtása Ausztria-Magyarországon. Arra, hogy Magyarországon reformokra van szükség Martinovics figyelmét csak a II. Lipóttól kapott titkos feladatok hívták fel. Az a program, amely végül a jakobinus összeesküvésbe torkollott, nagyrészt az elhunyt császár és király, II. Lipót irányelveinek egyfajta eltorzult változata.[118] (Itt utalok Sinkó Ervin ugyanebben az évben megjelent kötetének Kazinczy-tanulmányára. Sinkó — senkivel nem vitatkozva — a jakobinizmust nem a Lipót-féle politikából, hanem a jozefinizmusból eredezteti. Szerinte a „jozefinizmus az addig üldözött »természetes igazság« múló legalitását jelentette. A jozefinizmusnak, mint legitim államrendszernek a bukása után, az ennek a bukásnak tapasztalataival gazdagodott jozefinisták, megint illegalitásban, a Martinovics–Hajnóczy titkos jakobinus társaságában őrzik meg a hitükhöz és önmagukhoz való hűségüket". A mozgalom mérvadó tagjai szinte mind József neveltjei, szándékainak és céljainak előharcosai voltak. „Csak hitük logikáját követik, amikor megmaradnak annak akkor is, amikor ez fejvesztéssel járó bűnnek számít.[119])

---

[118] *Denis Silagi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. München, Verlag R. Oldenbourg, 1961. V–VI.

[119] *Sinkó Ervin*: Kazinczy Ferencz. In: *Uő*: Magyar irodalom. [Újvidék,] Fórum Könyvkiadó, 1961. 209–210.

Szilágyi 1962-ben több megsemmisültnek vélt 1793. évi dokumentum közlése alapján egyebek mellett azt bizonyította: téves a kép, amelyet a magyar történetírás a Polizeihofstelle és Ferenc király, illetve Martinovics kapcsolatáról kialakított. Johann Pergen rendőrfőnök kifejezetten nagyra értékelte a jakobinusok majdani vezetőjének képességeit és melegen támogatta állás és címek iránti kérelmeit, amelyeket Ferenc király — aki egyébként nagy figyelmet szentelt Martinovics jelentéseinek — nem személyes ellenszenvből utasított el, hanem csak spórolásból.[120] Fenti könyvében és tanulmányában jelzett további fontos megállapításait nem részletezem, lévén, hogy azok beépültek 1962-ben megjelent, Jakobiner in der Habsburger-Monarchie című monográfiájába. E monográfia bevezetésében tézisszerűen leszögezte az alábbiakat.

A későbbi II. Lipót már mint toscanai nagyherceg kísérletet tett arra, hogy átformálja állama politikáját és gazdaságát, amivel mintegy megelőlegezte a 19. századi alkotmányos monarchia lényeges elemeit. Mint II. József örököse el volt szánva, hogy a toscanai úton halad tovább. II. Józsefén messze túlmutató tervein — lévén, hogy azok sikerét nem akarta eleve kockáztatni — óvatosan, többnyire titokban dolgozott. Hirtelen halálakor nagyszabású elképzelései nagyrészt a titkos előkészítés stádiumában voltak. Csak a beavatottak maroknyi csoportja tudta, milyen komoly tervezetekkel voltak elfoglalva Lipót kabinetjében, és milyen messzire jutottak már az előkészítő munkálatok.

A lipóti merész tervek továbbvitele kívül esett Ferenc császár és király látókörén. Ám a franciaországi események által kikényszerített, és Ferenc személyiségétől nem idegen változás csak fokozatosan következett be. A felvilágosult abszolutizmustól való elfordulás, és annak a rendszernek a kiépítése, amely később Ferenc és Metternich kancellár nevével kapcsolódott össze, csak 1794/95-re esik.

Ebben az időben jakobinus összeesküvések nyomára bukkantak a monarchiában: Bécsben egy igazán még nem kiformálódott csoportra, amelyhez azonban tartoztak már forradalmi cselekvésre elszánt emberek, Szent István birodalmában klubistákra, akik ugyan még nem léptek a tettek mezejére, de szervezeti formát öltöttek. A magyar szervezet egy ember, Martinovics Ignác műve volt.

A magyar történettudomány eredményei értékesek és megkerülhetetlenek, de a labirintusszerű anyag a magyar megfejtési kísérleteknek ellenáll. A fáradozások azért nem vezetnek sikerre, mert a problémát a magyar kutatás magyar(országi) belügyként kezeli. Ausztriát külföldnek tekinti, jóllehet 1790 körül a magyarok számára is Bécs volt a központ és maga Szent István birodalma a magyarok számára is csak „tartomány" volt. További nehézség a magyar kutatás számára, hogy újabban prekoncepciók alapján kell közelítenie az anyaghoz. (Szilágyi itt szó szerint nem írta le, alább és másutt többször jelezte, hogy a napi politika nyomására gondolt.)

---

[120] *Denis Silagi*: Aktenstücke zur Geschichte des Ignaz von Martinovics. In: Reinalter, H. (szerk.): Jakobiner in Mitteleuropa i.m. 407. (Az írás eredetileg a Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivsban jelent meg 1962-ben. Az 1977. évi újraközléshez *Szilágyi Dénes* megjegyzéseket fűzött, amelyekre alább visszatérek.)

Jóllehet a Martinovics-összeesküvés Magyarországon különösen drámai következményekkel járt, eredetét tekintve inkább az osztrák, mint a magyar történelem része. Továbbá: nem a magyarországi szabadságmozgalmak előjátéka, hanem az ausztriai felvilágosult abszolutizmus lecsengése.

Mint Szilágyi fent említett munkáiban, itt is azt olvassuk, hogy Martinovics forradalmi titkos társaságai egy lipóti terv torz kinövései, hogy a Martinovicsnak tulajdonított munkálatokban a lipóti tervezetek rajzolódnak ki, hogy Lipót császár halála előtt közvetlenül is határozottan fáradozott Magyarország alkotmányos átalakításának előmozdításán.

A Mária Terézia alatt elindult, II. József alatt viharosan felgyorsult reformpolitika II. Lipót alatt beteljesülése felé tartott. Még II. Ferenc uralkodásának a kezdetén is kitapintható felvilágosult elődeinek sokrétű hatása. A filozófiai abszolutizmus — Szilágyi ezt a különös fogalmat használja — az ausztriai és a magyarországi jakobinusok ellen hozott intézkedések idején ért véget. A Martinovics-összeesküvés a bécsi mozgalommal együtt volt az a határpont, amely a monarchiában a felvilágosult abszolutizmusból a ferenci rendszerbe vezetett át.[121]

Mint a bevezetés téziseiből kiderül, Szilágyi Dénes Lipót-képe egészen más, mint Bendáé (és általában a jakobinizmust taglaló/érintő szerzőké). Alapvetően pozitív. A közhittel ellentétben — olvassuk — II. Lipót a józsefi titkosrendőri módszerek ellensége volt, és 1791-ben, Johann Pergen rendőrfőnök távozása után nem is nevezett ki utódot a helyére, miáltal a József-féle titkos rendőrminisztérium megszűnt (a józsefi minta alapján, újra Pergennel az élén csak Ferenc szervezte újjá 1793 elején). Lipót téves megítéléséhez hozzájárult, hogy 1790 tavaszán egy személyesen neki alárendelt titkosszolgálatot szervezett. Vezetője Franz Gotthardi, korábbi pesti rendőrfőnök, akinek a hivatala a Hofburgban Lipót termei alatt működött. A magán titkosszolgálat megítélése negatív, és el van túlozva. Feladata főleg hírszerzés és a közvélemény befolyásolása volt.[122] Szilágyi nem kárhoztatja az uralkodót a magyar történetírásban általában elítélt politikája miatt, amelyet 1790-ben titkos munkatársai révén Magyarországon folytatott.

Szilágyi szerint II. József a rendeleteit csak taktikai okokból vonta vissza, hogy a magyar rendeket megnyugtassa. A megnyugtatás nem sikerült, és halálával fellobbantak a nemzeti ellenállás lángjai. Olyannyira, hogy 1790. március 12-én, Bécsbe érkezésekor, Lipót forradalmi helyzettel találta szembe magát. Az ellenállási mozgalom fő ereje Magyarországon a kis- és a középnemesség volt, az Osztrák Házzal szembeni felbuzdulás koordináló szerveinek pedig a megyei közgyűlések és a szabadkőműves páholyülések számítottak.[123] Ebben a számára és a monarchia számára is veszélyes helyzetben hozta működésbe Lipót titkos propagandagépezetét. 1790 nyarán megíratta Leopold Alois Hoffmannal a Babel és a Ninive című, polgárokat és parasztokat lázító röpiratokat. Augusztusban Hoffmann az uralkodónak szóló folyamodvány aláírására vett rá

---

[121] *Denis Silagi*: Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich. Wien–München, Verlag Herold, 1962. 7–9.

[122] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 52–55.

[123] *Silagi, D*: Jakobiner i.m. 87.

pesti polgárokat, majd (november végére) további 19 városból érkeztek ilyenek Bécsbe. A polgárok természetesen nem tudták, hogy az akció mögött Lipót császár áll. Mint ahogy ő állt a mögött a program mögött is, amely polgárok szövetségét akarta létrehozni. Szeptember végén indult az akció a parasztok körében, ám mielőtt kibontakozott volna, mind ez, mind a polgárok közötti agitációs munka leállt. Mályusz Elemér szerint mivel a király az akcióival csak a rendiséget akarta térdre kényszeríteni, miután sikerült, ejtette a polgárokat és a parasztokat. Szilágyi szerint, bár az akció 1790 őszén tényleg leállt, másról van szó. Tágabb összefüggésben a magyarországi akciók Lipót toscanai törekvéseibe illeszkednek, melyekhez mindvégig hű maradt, és amelyek célja az állam megreformálása, a természetjogilag alaptalan kiváltságok eltörlése, a nemesség, a polgárság és a parasztság egyenjogúsítása. És az akciót a király fel is akarta újítani. 1791 végén visszatért terveihez. Azt a feladatot — amelyet 1790-ben Hoffmannra és Szalkay Antalra testált — most Martinovics Ignácra bízta (aki nem tudta, hogy szerepében nem úttörő.)[124] Szilágyi Dénes interpretációjában tehát II. Lipót (kétségtelenül sajátos, titkosszolgálati, konspiratív módszereket kedvelő/használó[125]) felvilágosult reformpolitikus (nem számító machiavellista, amilyenként lényegében Benda is ábrázolja).

Ferenc alakja is egészen másként áll előttünk Szilágyinál, mint általában a történetírásban. A magyar történetírás legendája — olvassuk —, hogy Ferenc alatt kegyvesztettek lettek a besúgók (köztük Martinovics). Mályusz addig megy — jegyzi meg Szilágyi —, hogy Ferenc nem szerette azokat, akik közte és apja között bizalmatlanságot szítottak. Benda pedig Mályuszra hivatkozva írta, hogy Ferenc a trónra lépése után azonnal feloszlatta apja titkosrendőrségét.[126] Szilágyi szerint arra sincs semmi bizonyíték, hogy (Mályusz és Benda szerint) Ferenc azért nem szerette a konfidenseket, mert őt is megfigyelték. Valójában arról van szó, hogy az új uralkodó — szemben apjával —, nem akart maga „bajlódni" a titkos ügynökökkel, és átadta Gotthardit és embereit Franz Colloredo grófnak. Ez minden volt, csak éppen nem a lipóti titkosszolgálat leépítése/lefokozása, lévén, hogy Colloredo — akinek a számára új, kabinet-miniszeri posztot hoztak létre — Ferenc első számú bizalmasa, és a monarchia első számú politikai vezéregyénisége volt akkoriban. A Gotthardi vezette szervezet tehát, más formában, tovább élt. 1793-ban azután Ferenc reorganizálta a József-féle rendőrminisztériumot is Pergen vezetése alatt, és Lipót konfidensei az ő alárendeltségében működtek tovább. „Magától értetődik, hogy II. Lipót titkos munkatársait nem úgy kezelték, mint 1792. március 1-je előtt, de Ferenc nem gondolt arra, hogy a régi bizalmasokat eltávolítsák az udvarból" – olvassuk.[127] Szilágyi azzal

---

[124] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 100.

[125] Az általa létrehozott tikos értelmiségi szervezetről (*Assoziation*), amely révén Lipót naprakész információkkal rendelkezett (legalábbis arra törekedett) a monarchia hivatalnokairól, részletesebben l. *Silagi, D.*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis i.m. 105–114.

[126] *Mályusz E.*: Sándor Lipót i.m. 157–158.; *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. I. 695.; *Silagi, D.*: Jakobiner i. m.128. (Mint *Szilágyi* világossá tette — láttuk — nem titkosrendőrsége volt Lipótnak. Egyébként *Mályusz* nem titkosrendőrségről szólt a *Benda* által hivatkozott helyen.)

[127] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 130.

sem ért egyet, hogy Ferenc alatt azonnal kurzusváltásra került volna sor. A kormányzat ugyan a rendőrség révén mindinkább kikényszerítette a lojalitást, de 1793 végéig előfizethető volt a Moniteur, 1794 tavaszán még szabadon politizálnak a kávéházakban és olvasókörökben, a szigorodás ellenére négy fal közt mindenki azt mondott, amit akart: Karl Zinzendorf és Friedrich Eger az államtanácsban még 1795-ben is olyasmit mondhat, amiért közembert lecsuktak volna, a magyarországi szabadkőművességet pedig csak 1795 nyarán tiltották be stb.[128]

Nemcsak más Lipót és nemcsak más Ferenc áll előttünk Szilágyi Dénes előadásában, hanem más Martinovics is. Az, hogy Martinovics jellemtelen alak, nem új információ. Szilágyi szerint azonban Martinovics tudósnak is gyenge. Pedig sokan ezzel próbálták mintegy „ellentételezni" jellemgyengeségét. Művei tele vannak hibákkal, inkább tehetségét és hozzáértését akarta rendre megvillantani — ami sikerült —, de tudományos problémák gondos megoldása nem feküdt a szívén, és alkalmatlan is volt megoldásukra.[129] Szilágyi álláspontja szerint Martinovicsot nem mellőzte senki, csak értékén kezelte. Lipót eleinte bizalmatlan volt vele szemben, de publicistaként alkalmazta, királyi tanácsossá tette, kegydíjat adott neki, kinevezte udvari kémikussá, és mint szó volt róla, megbízta a magyarországi propaganda továbbvitelével is (ami azután a császár halálával kútba esett). Lipót halála után az új király nem ejtette. Gotthardi is, Pergen is protezsálta Ferencnél. Eredménnyel, bár az érintett kevesellte, amit kapott. Azután 1793 őszén valószínűleg ez lett a veszte. 1793 őszén Franz Saurau és Pergen még melegen ajánlotta őt a pesti egyetemre az elhunyt Makó Pál utódaként. Nem kapta meg az állást és körülbelül ekkortól a szolgálataira sem tartottak igényt a rendőrminisztériumban sem. Szilágyi gyanúja szerint Martinovics forszírozta a kinevezését, és azzal fenyegetőzött, hogy ellenkező esetben felhagy ügynöki tevékenységével. Szaván fogták.[130] (Forradalmárrá válása ebben a megvilágításban nem hősi történet.)

Szilágyi Dénes véleménye a forradalmár Martinovicsról is egészen más, mint Benda Kálmánnak (és általában a kutatásnak). Martinovics szerinte a társaságai megalakításakor is csak egy a felvilágosult abszolutizmus, a „forradalom felülről" elve iránt elkötelezett udvaronc volt, aki csak a II. Lipót-féle terveket akarta megvalósítani. (Ezt állítja egyébként a vallomásaiban is, ami — tegyük persze hozzá — nem döntő. Taktikus védekezésnek is elmegy.) Szobatudós volt. Azt, hogy milyen kevés érzéke volt a politikai valóság iránt különösen élésen kitűnik abból, hogy a latin nyelvű kátéban központi jelentőségűvé emelte a valóban forradalmi föderációs tervet, amivel meg akarta nyerni a magyar nemességet. A föderációs terv azonban valójában nemhogy nem felelt meg a nemesség ízlésének, hanem különösen alkalmas lett volna arra, hogy még a tettre kész nemeseket is elriassza. A rendek 1790-ben aligha utasítottak úgy vissza valamit, mint az illír nemzeti gyűlést és követeléseit. Mindent összevetve, Mar-

[128] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 160.
[129] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 85–86.
[130] *Silag, D.*: Jakobiner i.m. 142.

tinovics vezérmotívumai — katekizmusai minden Habsburg- és monarchia-ellenessége ellenére — végig (csak) leopoldiánusok voltak – vélekedik Szilágyi.[131]

A jellemében kétes Martinovicsot tehát Szilágyi egyéb erényeitől is „megfosztotta", de másként értékelte a Benda által előtérbe tolt Hajnóczy József szerepét is. Hajnóczy tekintélyes tudós, köztiszteletben álló ember volt, de elsietett következtetés, hogy ő lett volna a mozgalom vezéralakja. Martinovicsot Szilágyi szerint nem Hajnóczy ismertette meg a magyarországi politikai helyzettel, és semmi adat nincs arra, hogy egyáltalán befolyásolta volna. Ellenkezőleg. A jogtudós mindkét társaságban csak az egykori ferences végrehajtója volt. Azt tette, amivel Martinovics megbízta. Az, hogy magyar történetírás Hajnóczyt akarja előtérbe tolni, egy sajátos ellenzékiség kifejeződése. Szembenállás Kató István magyar történészeknek adott direktívájával. Jelesül, hogy a Fraknói-féle értelmezést (moral insanity) vissza kell utasítani. Martinovicsot és az összeesküvést, mint hősi előképeket meg kell „menteni" (a napi politika számára). Az 1952 és 1957 között publikált iratok azonban Szilágyi szerint nem Fraknói, hanem Kató interpretációját „utasítják vissza". Martinovics védhetetlen. Ezért a magyar történészek megkísérlik Martinovicsot háttérbe szorítani, és a két magyar titkos társaság mögött Hajnóczyval az élen egy nagyobb magyarországi politikai mozgalmat látni. Megvédik és felülértékelik a jakobinizmust annak védhetetlen vezetője ellenére is. A kétségtelenül szellemes konstrukciót azonban a források nem támasztják alá.[132]

Még néhány sarkos állítás: Szilágyi szerint a bécsi és a budai perek előkészítésében és lefolytatásában — összevetve azzal, ami Angliában történt — nincs semmi különös. A ferenci abszolutizmus nem távolodott el inkább a jogállamiságtól, mint William Pitt rezsimje. Érdekesnek tartotta azt is, hogy az utókor nem elsősorban a büntetések kegyetlenségén háborodott fel, hanem a bűnösség kimondásán. Miközben a jakobinusok tényleg fegyveres felkelésre buzdítottak a király és a kormány ellen.[133] Úgy vélte továbbá, hogy az események felgyorsulásával a szavak más kontextusba kerültek. A franciaországi eseményeket Ausztriában és Magyarországon is tettek követhették volna. Érthető tehát, ha a klubokban elhangzott szavakat a rendőrminisztérium az idő múlásával másként értékelte, mint korábban. Az, hogy az intézkedések mögött ott vannak a háborús kudarcok is, magától értetődő, de Franz Hebenstreit, Martinovics és társaik maguk hívták ki maguk ellen a sorsot.[134]

Szilágyi szerint a jakobinus mozgalom és a per ugyan fontos töréspont (korszakhatár), de nem oka a későbbi történéseknek. Már korábban kérdésessé vált, vajon a filozófiai abszolutizmus Lipót halála után folytatható-e vagy sem. A konzervatív reformban hívő államhivatalnokok számára a mozgalom és a perek egy bizonyosság végét jelentették, annak a hitnek a végét, hogy ilyen ná-

---

[131] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 176. (Itt jegyzem meg, hogy a Martinovicsot egyébként is nagyra értékelő *Miskolczy Gyula* a szövetségi köztársaság ötletét éppen ellenkezőleg, zseniálisnak tartotta. *Julius Miskolczy*: Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien–München, Verlag Herold, 1959. 50.)

[132] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 184.

[133] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 191–192.

[134] *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 197.

lunk nem fordulhat elő.[135] Azok számára, akik a változatlanság hívei voltak, a mozgalom nézetük igazolását hozta. Magyarországon is jó negyedszázados síri csend állt be, de a változás korábban elkezdődött. A magyar nemességben a reformkészség a francia történések miatt már előbb elhalt. A jakobinus perrel azután hirtelen leszállt az éjszaka.

Szilágyi Dénes fenti írásai mellett recenziót is szentelt Benda kiadványának és ebben állításait még sarkosabban fogalmazta meg.[136] (Jóllehet lesznek bizonyos ismétlődések, mégis érdemes összefoglalni a recenzió mondandóját.) A magyar szakirodalomban Martinovics teljesen ellentétesen megítélt kulcsfigura. Mályusz Elemér szerint a pokol küldötte, Mód Aladár szerint a magyar jakobinusok feje politikai zseni és mártír. Szimonidesz Lajos, mint korábban Kossuth Lajos, úgy tartja, hogy az összeesküvés a rendőrség műve volt. Spira György szűk rétegre korlátozódó, de forradalmi mozgalmat lát az összeesküvésben.

Szilágyi szerint — amikor 1950-ben Budapesten elhatározták a források kiadását — az elhatározás mögött nem a történeti igazság kiderítésének a vágya volt, hanem a politika propagandaszempontból használható „ősöket" akart teremteni magának (az uralkodó pártnak), miként a Tanácsköztársaság is megkísérelte, hogy tekintélyét a Martinovics-kultusszal növelje. Az 1950. évi döntés azért igen értékes gyümölcsöt termett: Benda Kálmán elfogulatlan tudományossággal teljesítette kiadói munkáját. A kiadványban egyébként — jegyzi meg Szilágyi — sok a hiba, főleg a lábjegyzetekben, de azok egy egészében szakszerű összteljesítménybe „illeszkednek", és a terjedelemhez mérve csekélyek. Azért véleménye szerint szerencsés lenne egy újabb kötet kiadása, amely az azóta megszületett eredményeket ismertetné, és az I–III. kötet hibáit jelezné. A forráskiadás a fentiek ellenére Szilágyi teljes elismerésével találkozott. A 93 oldalas bevezetéssel szemben azonban a recenzióban is komoly ellenvetései voltak.

Benda a jakobinusok mögött élénk hátország képét festi meg. De néhány tézisével szemben kifogás emelhető. Annál is inkább, mert tézisei nagy visszhangra találtak. A tézisek Szilágyi szerint így foglalhatók össze: 1793–1794-ben Magyarországon nagyobb ellenzéki mozgalom bontakozott ki a patrióta kisnemességgel (mint tömegbázissal) és a demokrata értelmiséggel (mint vezető csoporttal) fémjelezhetően. A mozgalom vezető személyisége Hajnóczy József volt. 1794 folyamán a feszültségek forradalmi helyzethez vezettek. Benda szerint 1794-ben az ország szinte lángokban állt. Martinovics 1794-ben találkozott a tőle teljesen független mozgalommal, és katalizátorként működött az egyébként ideológiailag Hajnóczy vezette titkos társaságok megalapításában.

Szilágyi szerint egy Martinovicstól független nagy ellenzéki mozgalom létének az elfogadása minden magyar történész eredményének ellentmond, és az

---

[135] *Szilágyi* szerint a Zinzendorf gróf, a „filozófiai politika" egyik utolsó képviselőjen Bécsben — aki határozottan kétségbe vonta a bécsi összeesküvés komolyságát — a Martinovics-összeesküvés hatására visszakozott. „A magyar jakobinusok összeesküvésében a felvilágosult grófnak is fel kellett ismernie, hogy megtörtént a lépés a puszta, szabadelvű beszédtől a forradalmi tett felé." *Silagi, D.*: Jakobiner i.m. 201.

[136] *Denis Silagi*: „Schriften der ungarischen Jakobiner". Aus Anlaß einer Budapester Quellenpublikation. Südost-Forschungen 23. (1964) 334–339.

újabban feltárt források sem támogatják. Lehet az 1793–1794. évi Magyarországra a mozgalom és a forradalmi szituáció kifejezést használni, de akkor világossá kell tenni, hogy ezek önkényes, az általános szóhasználattól eltérő értelmű kifejezések. Magyarországon ugyanis az adott időben (minden elégedetlenség ellenére), Martinovics fellépéséig éppen az ellenzéki erők szétesése, a kormányellenes erők egységességének a hiánya volt a jellemző. Ami a forradalmi helyzetet illeti: a Benda által használt szinte lángokban álló ország kifejezés erős túlzás. Aligha tagadható ugyanis, hogy Magyarországon a helyzet 1793–1794-ben összehasonlíthatatlanul kevéssé volt forradalmi, mint 1790 nyarán.

Nem tartható Hajnóczy központi figurává emelése és Martinovics mellékalakként való kezelése sem. Hajnóczy vezető szerepét nem lehet a forrásokból levezetni – sem a mozgalmat, sem a titkos társaságokat illetően. Hajnóczy mindig engedelmesen, sőt vakon alávetette magát Martinovicsnak, ellentmondás nélkül átvette tőle a sok mindenben saját meggyőződésével ellentétes programját – olvassuk itt Szilágyitól még élesebben fogalmazva, mint a jakobinusokról írt monográfiában. Az iratkiadás egyébként mennyiségileg is azt mutatja, hogy Martinovics a vezető. (Az iratkiadásban Martinovics művei dominálnak.)

A forrásoknak ellentmondó tézis eredetére (Hajnóczy vezérszerepének a hangsúlyozására) a már említett Walter Markov tesz egy utalást – említi Szilágyi. Markov szerint az első kötetnek azért kellett öt év késéssel megjelenni, mert meg kellett várni a Rákosi-rendszer bukását és Kató István emigrálását. Katónak a Századokban megjelent cikkei láthatóan pártutasítást adtak ugyanis arra, mit várnak a hatalmon lévők a jakobinus-kutatástól. Benda a legfontosabb ponton határozottan szembeszállt a Kató-féle elvárással. Kató Martinovics idealizálását akarta, Benda a történeti igazságnak megfelelően ábrázolta. Úgy, hogy ne lehessen idealizálni. Ezért emelte Hajnóczyt a jakobinusok valódi vezérévé. (Benda tehát valójában a napi politika óhaja ellen tiltakozott.)

A felvetett problémákra, bizonyos pontokon elfogadva a kifogásokat, de alapvetően egyet nem értve reagált 1965-ben Benda Kálmán A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában című tanulmányában.[137] Ez a tanulmány a jegyzetapparátus bővítésével 1978-ban újra megjelent Emberbarát vagy hazafi? című tanulmánykötetében is.[138] Sőt rövidített német fordításban is napvilágot látott.[139] Mint írja, ő nem állította, hogy a Martinovics által megindított szervezkedés előtt megszabott keretek között működő szervezet létezett volna, de azt igen, hogy a patrióta nemesek és demokratikus értelmiség egyre elégedetlenebbek voltak, és ez az elégedetlenség 1793–1794 fordulóján az ország különböző pontjain nagyjából azonos módon és tartalommal jelentkezett. A „tanulmányban ezért beszéltünk mozgalomról, a társadalomban az érdekazonosság, az azonos gondolkozás révén egymásra találtak spontán mozgalmáról. Lehetséges, hogy a tanulmány eltúlozta ennek a mozgalomnak a jelentő-

[137] *Benda K.*: A jozefinizmus i. m.

[138] *Benda K.*: Emberbarát i.m. 232–286.

[139] *Kálmán Benda*: Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie. Südost-Forschungen 25. (1966) 38–71. (Ugyanez később In: Reinalter, H. (szerk.): Jakobiner in Mitteleuropa i.m. 271–290.)

ségét és arányait, ahogy az elégedetlenségről és a forradalmi hangulatról szóló híreket is [...] de a mozgalom (hangsúlyozzuk: spontán és nem szervezett alapon) mindenképpen megvolt." Benda nem enged abból a tételből, hogy „az 1792 legelején alakuló társadalmi erjedésnek Martinovics nem lehetett az ideológusa, a kutató szeme önkéntelenül is Hajnóczy felé fordul." Ami Martinovicsot illeti, elfogadja, hogy a jozefinizmus gondolatköréből indult, az ő „fejlődésében is fontos állomás volt a lipóti reformizmus iskolája". Ám igazságtalanság volna a jakobinus összeesküvőkben „csak a lipóti reformizmus csődbe jutott epigonjait látni, s törekvéseik forradalmi jellegét tagadni". Benda ugyanakkor elismeri, ahogy erdélyi vonatkozásban Trócsányi Zsolt, magyar vonatkozásban Szilágyi Dénes munkája figyelmeztetés, „nehogy túlbecsüljük a demokratikus törekvések súlyát és jelentőségét".[140]

Itt kell megjegyezni, hogy a mozgalom erdélyi kiterjedtségét illetően érte még kritika Benda Kálmán koncepcióját, aki szerint — mint láttuk — a mozgalom nem állt meg a Királyhágónál (és a Drávánál).[141] Jancsó Elemér 1947. és 1957. évi munkáiban[142] az erdélyi és a partiumi jakobinizmussal foglalkozott, és az volt a véleménye, hogy a szellemi előkészítésen kívül forradalomra érett állapotok uralkodtak Erdélyben. Benda Kálmán lényegében ugyanezt vallotta, bár az erdélyi jakobinizmussal behatóan nem foglalkozott. Trócsányi Zsolt szélesebb forrásanyagon, jelentősen kibővítette az erdélyi jakobinus mozgalomról szóló tudásanyagot.[143] Bemutatta a Diana Társaságot, majd azt a vizsgálatot, amely annak feloszlása után, Bánffy György kormányzó 1795. februári jelentése nyomán indult, de a magyarországihoz hasonló mozgalomra nem talált. Tűri László, Wesselényi Miklós, Tholdalagi László, Barcsay Ábrahám, néhány főúr és számos követ került gyanúba, akik körül Trócsányi szerint volt valamiféle „gócosodás", de nem voltak állandó tagságú, pártjellegű összejöveteleik. Jancsó (következésképpen Benda is) szerinte eltúlozta az erdélyi jakobinusok jelentőségét. Radikális, demokrata értelmiséget látott ott, ahol valójában csak modernizálni vágyó nemesek voltak, szervezetet látott ott, ahol formális szervezkedés nem volt. Egyébként — hála Bánffy kormányzónak, hangsúlyozta Trócsányi — az erdélyi vizsgálat lényegében az év végére elhalt. Azt, hogy az erdélyi és a ke-

---

[140] *Benda K.*: Emberbarát i.m. 261–263. A külföldi szakirodalom áttekintésére nem vállalkozom, de itt jelzem, hogy a *Benda–Szilágyi* vitában a jakobinizmus-kutatás meghatározó osztrák történészei inkább *Benda*hoz igazodtak. *Ernst Wangermann*: Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen. Wien–Frankfurt–Zürich, Europa Verlag, 1966 című könyvében (amely a From Joseph II to the Jacobin Trials című 1959. évi könyvének kiegészített német fordítása) taglalja és elveti *Szilágyi Dénes* álláspontját (11., 12., 125., 132-133., 174.). *Helmut Reinalter* nagy monográfiájában részletesen tárgyalja a magyar jakobinus mozgalmat, kiemelten Martinovicsot, részletesen ismerteti a Benda–Szilágyi vitát, és alapvetően *Benda* álláspontját fogadja el a magyar jakobinusok megítélésében/értékelésében. *Helmut Reinalter*: Aufgeklärter Absolutismus und Revolution. Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlaus Nachf. 1980. 229–262. stb.

[141] *Benda K.*: A magyar jakobinusok i.m. I. LXXXI.

[142] *Jancsó Elemér*: Erdélyi jakobinusok. Kolozsvár, Társadalomtudományi Intézet Kiadása, 1947. és *Uő*: A jakobinus mozgalom hazai hagyományai. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 394–415.

[143] *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez. Történelmi Szemle 8. (1965: 1. sz.) 1–13.

let-magyarországi szervezkedést Trócsányi Zsolt is eltúlozta, forrásokat is közlő alapvető tanulmányokban bizonyította utóbb Cserti Elek[144] és Szabó Miklós.[145]

Szilágyi 1977-ben reagált Benda 1965. évi magyar és 1966. évi rövidített, német nyelvű munkájára. Megismételte, hogy a politika a budapesti történészeket közvetve nyomás alatt tartotta, és arra ösztönözte, hogy képviselői nagynak tartsák a jakobinus mozgalom kiterjedését és heroizálják vezetőit. Ezért a magyar történészek Martinovics és társai kis csoportja mögött kiterjedt ellenzéki mozgalom létét fogadták el. És ha Martinovics jellemgyengeségét, tudományos súlytalanságát stb. már nem lehetett tagadni és nem észrevenni, akkor mellékszereplőt csináltak belőle, és a tudós és emberileg tiszta Hajnóczyt emelték központi alakká. (Utal saját a Südost-Forschungenben 1964-ben megjelent, fent taglalt írására, amelyben lényegében ezt már kifejtette.) Az elmúlt 15 évben — írja 1977-ben — csökkent a budapesti történetírásra nehezedő tudományon kívüli nyomás. Erről tanúskodik többek között Benda 1965. évi jozefinizmusról és jakobinuságról szóló, a fentiekben részletezett tanulmánya. A Molnár Erikféle Magyarország-történet (1964) ugyan még mindig elzárkózik a legjobb szakértő, Benda Kálmán néhány újabb felismerésétől, de a mértéktelen túlzásoktól már tartózkodik. Benda — Szilágyi szerint — bizonyos korrekciókat végrehajtott, egyes 1958–1959. évi téziseit korrigálta. 1965. évi tanulmányában — láttuk — megállapítja például: Trócsányi és Szilágyi munkája figyelmeztetés, hogy ne értékeljük túl a demokratikus törekvések súlyát és jelentőségét.[146]

Szilágyi Dénes koncepcióját rövid úton, érvek nélkül „intézte el" Kosáry Domokos, leszögezve, hogy Szilágyi nézeteinek hibáira — nevezetesen, hogy a jakobinusok nem az antifeudális jozefinisták útját folytatták, hanem II. Lipót programját akarták végrehajtani — Benda Kálmán már rámutatott. Ami a ja-

---

[144] *Csetri Elek*: A magyar jakobinus mozgalom erdélyi összefüggései. In: Folytonosság vagy fordulat? Szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996. 135–144.; *Uő*: Iratok a jakobinusság erdélyi történetéhez. Levéltári Közlemények 74. (2003: 1–2. sz.) 221–255.

[145] *Szabó Miklós*: Az 1789-es francia forradalom erdélyi hatásának nyomában. Az 1794. évi „Plánum..." Levéltári Szemle 43. (1993: 4. sz.) 57–63.; *Uő*: Kétszáz éves az erdélyi jakobinus szervezkedési kísérlet. Uo. 47. (1997: 2. sz.) 11–16.

[146] *Silagi, D.*: Aktenstücke i.m. 415. (Mint szó volt róla *Szilágyi* Aktenstücke című munkája eredetileg 1962-ben jelent meg, 1977-ben újra közölték. Az új közléshez fűzte hozzá fenti rövid észrevételeit a szerző.) *Benda Kálmán* valójában azonban nem korrigálta a nézeteit, csak — lényegében elutasítva — tudomásul vette *Szilágyi* ellenvéleményét. Hogy mennyire így van, jól mutatja az alábbi tény. A Reinalter, H. (szerk.): Jakobiner in Mitteleuropa i.m. kötetben, 1977-ben újra megjelent *Benda* jozefinizmusról és jakobinusságról szóló 1966. évi német nyelvű tanulmánya is (*Benda, K.*: Probleme des Josephinismus i. m.), amelyben ott áll — mint az 1965. és az 1978. évi magyar változatban is —, hogy *Trócsányi* és *Szilágyi* figyelmeztetései után nem szabad túlbecsülni a demokratikus törekvések jelentőségét (284.). Ugyanebben a kötetben azonban van egy másik *Benda*-tanulmány is (*Benda, K.*: Die ungarischen Jakobiner i.m.), amely az 1961-ben megjelent német nyelvű munkájának az újraközlése (az 1961. évi kiadás a második kiadása az eredetileg 1958-ban megjelent munkájának, ld. fent), és amelyben azt a koncepciót fejti ki (az 1957. évi magyar előszó alapján), amelyet *Szilágyi Dénes* alapvetően megkérdőjelezett. Az külön érdekesség, hogy a kötetben közvetlenül az utóbbi Benda-tanulmány után következik *Silagi, D.*: Aktenstücke i.m. című (eredetileg 1962., az új, 1977. évi kiadás számára röviden kiegészített) tanulmánya, amelynek a kiegészítésében dicsérően szól arról, hogy Benda korrigálta 1958. és 1959. évi német és francia nyelvű dolgozataiban kifejtett téziseit. (415.)

kobinusok táborát illeti, Kosáry lényegében azt vallja, mint Sinkó Ervin. Szerinte a „magyar jozefinisták II. József alatt a felvilágosult abszolutizmust támogatták. Ezt igyekeztek felhasználni arra, hogy a hazai feudalizmus jégpáncélját zajlásba hozzák. Önálló, saját erő híján akkor, a francia forradalom, illetve a felvilágosult rendi program kibontakozása előtt nemigen volt más lehetőségük. A jozefin rendszer bukása után nagyrészt az újabb lehetőséget akarták megragadni: a felvilágosult rendi szárnyat igyekeztek a feudális többség visszahúzó erejével szemben előbbre tolni, haladásra bírni. Midőn e mozgás kifulladt, akkor továbbléptek, és végül a jakobinus mozgalomban találkoztak olyan más jozefinistákkal, akik közben sikertelenül más kiutat keresve a nemesi-nemzeti mozgalom egészével, mindkét szárnyával szemben az udvart, vagyis az immár egyre kevésbé felvilágosult, egyre reakciósabb abszolutizmust szolgálták tovább. A magyar jakobinusok főként az egykori jozefinisták soraiból rekrutálódtak". Jóllehet nem sarkította ki a kérdést, de egyértelmű, hogy a jakobinus mozgalom igazi vezetője — mint Benda is vélte — Kosáry szerint is Hajnóczy volt. Martinovics „1794-ben váltott át Hajnóczyék útjára és lett a magyar jakobinus mozgalom vezetője" – olvassuk.[147]

Egy korábbi munkájában Kosáry markánsan elhelyezte a jakobinusokat a korabeli politikai mezőben. A századforduló Magyarországán szerinte két fő politikai tendenciát találunk. A markáns vonal a rendi nacionalizmusé. „A másik fő politikai tendenciát, amely ezzel valóban lényeges, alapvető ellentétben állt, sokkal vékonyabb vonallal kell meghúznunk. Ezt a 'jakobinusok', a felvilágosult reformerek, a polgári átalakulás úttörői, az antifeudális erők képviselték. [...] A lényeget illetően ugyanazt a vonalat képviselte 1794 körül Hajnóczy, a magyar polgári nemzeti állam első programvázlatának kidolgozója, és ekkor, majd 1809-ben, Batsányi és Berzeviczy, az újabb programvázlat kidolgozója. Az 1790-es évektől a haladás e keskeny útja vezet el a reformkorig."[148]

A Benda–Szilágyi „vita" közben és után

Benda Kálmánétól bizonyos értelemben eltérő, a frontokat másként akcentuáló véleményt Kecskeméti Károly alakított ki a mozgalomról, eredetileg 1963-ben megjelent, majd 1973-ban újraközölt tanulmányában.[149] Ő nem állította, hogy a magyar jakobinusok vezetője Hajnóczy József lett volna, azt azonban igen, hogy jóllehet a központi szerepet Martinovics játszotta, a születő magyar demokrácia valódi szellemét Hajnóczy képviselte.[150] Komolyan elmélkedett továbbá arról: lehetséges, hogy a magyar ellenállásnak volt egy komoly,

---

[147] *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 346., 355.

[148] *Kosáry Domokos*: Napóleon és Magyarország. Budapest, Magvető Kiadó, 1977. 148–149. (A munka egy eredetileg 1971-ben megjelent tanulmány — Századok 105. [1971: 3-4. sz.] 545-629. — utószóval kiegészített új kiadása.)

[149] *Ch. Kecskemeti*: Les jabobins Hongrois (1794–1795). Annales Historiques de la Révolution Française 45. Nr. 212. (1973) 219–244.

[150] *Kecskemeti, Ch.*: Les jacobins i.m. 227.

arisztokrata vonulata/hátországa is.[151] A letartóztatottak és elítéltek között azonban sem magas rangú hivatalnok, sem tekintélyes mágnás nem volt. Ennek az oka az lehet, hogy az udvar nem akarta felidézni a 130 évvel korábbi Wesselényi-összeesküvés korát és történéseit. Nem jött volna jól az ingó osztrák ancien régime számára. Összefoglalva: a Reformátorok Társasága mögött komoly patrióta nemesi mozgalom állhatott, de az udvar nem akarta leleplezni, hanem csak példa statuálásával el akarta rettenteni.[152] Ha elvetjük az arisztokrata összeesküvés hipotézisét, akkor más magyarázatot kell keresni. Ilyen hipotézis, hogy a mozgalom döntően az értelmiség köreiből rekrutálódott. De a két hipotézis nem zárja ki egymást.

Kecskeméti Károly jóval később is foglalkozott a jakobinusokkal, tágabb kontextusban, a magyarországi liberalizmusról írt könyvében.[153] Szerinte II. József uralkodásának végén a politikai osztály egy befolyásos csoportja elszakadásra készült, de a szélsőséges megoldás helyett mégis az átalakított dualizmus programját fogadta el. Az új megegyezést két történelmi jelentőségű rendszabály pecsételte meg: Sándor Lipót nádorrá választása és a kilenc országgyűlési bizottság felállítása. „A dinasztia és ezúttal a nemesi és arisztokratikus baloldal által képviselt nemzet között létrejött új kiegyezésből úgy tűnt, hogy Bécs a jozefinista politika folytatása felé orientálódik, alkalmazkodva az intézményes gépezet és a magyar közjog által felkínált lehetőségekhez Ez az orientáció nem élte túl II. Lipótot, aki 1792. március elsején meghalt." A francia forradalom miatt a jobbra fordulás létszükségletté vált a monarchia számára, a magyar baloldallal kötött szövetség pedig folytathatatlanná. A Ferenc által bevezetett kurzus nem kérdőjelezte meg ugyan a kiegyezést, de mivel szakított a felvilágosult hagyománnyal, kénytelen volt visszatérni a konzervatív jobboldallal és az egyházzal kötött szövetséghez. „Ezt az irányváltást az is megkönnyítette, hogy mellé állt a hazafias József-ellenes mozgalom és az 1790/91. évi haladó lendület vezetőinek egy jelentős része. Azoknak, akik nem akartak belenyugodni a történelmi visszalépésbe, nem maradt más választásuk, mint a titkos szervezkedés. A jakobinus mozgalom brutális elfojtása mintha azt mutatná, hogy a kormány egyformán tartott a francia eszmék fertőzésétől és az Establishment-en belül fellépő elszakadási törekvésektől. A történelmi dualizmus súlyos válságát, amely II. József kudarcával kezdődött, az 1794/95. évi per, kivégzések, bebörtönzések és látványos elbocsátások zárták le. Mikorra a hóhér befejezte művét, és a rabok elindultak a Birodalom várbörtönei felé, már megvalósult az a dinasztia és a magyar jobboldal közötti szövetség, amely azután több mint fél év-

[151] Már csak az is utal valami ilyesmire, hogy sok exponált jakobinusnak korábban jó kapcsolatai voltak arisztokrata körökkel, illetve a perbe fogott és/vagy börtönt járt vádlottak közül később is többen „helyezkedtek el" mágnásoknál. *Kecskemeti, Ch.*: Les jacobins i.m. 237.

[152] *Kecskemeti, Ch*: Les jacobins i.m. 235–237.

[153] *Károly Kecskeméti*: La Hongrie et le reformisme liberal. Problemes politiques et sociaux (1790–1848). Il Centro di Ricerca. Roma, 1989. E könyvnek egy részlete előbb megjelent magyarul: *Kecskeméti Károly*: Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben (1790–1848). Aetas 15. (2000: 1–2. sz.) 301–323. Majd (az eredetihez képest bizonyos kiegészítésekkel) az egész könyv is napvilágot látott: *Uő*: Magyar liberalizmus 1790–1848. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2008.

században keresztül tartotta működésben a rendszert." A két félnek be kellett látni, hogy Magyarország betagolása egy centralizált összmonarchiába éppúgy irreális, mit a dinasztiától való elszakadás. „Úgy tűnik, hogy a magyar politikai osztály gyorsabban értette meg és fogadta el a II. József utáni kiegyezés által korlátok közé szorított cselekvési lehetőségeket, mint a központi hatalom. Igaz, ez utóbbi nehezebb feladatot tűzött maga elé: fenntartani a régi rendszert egy mozgásnak indult Európában, s egyszersmind rákényszeríteni a magyar entitásra a birodalmi államrezon elfogadását. Bécsben nehezen álltak ellen annak a kísértésnek, hogy megszegjék a dualizmus játékszabályait." Az udvar 1794/95-től rendőri uralmat vezetett be. Pontosabban a Lipót alatt információs szervként működő rendőrséget a kormányzás kivételes jelentőségű intézményévé alakította. 1796-tól a magyar politikai osztály magatartása mégis látványosan megváltozott, és ez mind a mai napig a magyar történelem egyik legmegmagyarázhatatlanabb jelensége. E fordulat következtében vált hosszú időre uralkodóvá a szakirodalomban, hogy I. Ferenc rendőri abszolutizmusa megszakította a történelmi folytonosságot. Kosárynak nyilván igaza van abban, hogy a fordulatot a nemesség fennmaradási ösztönének tulajdonítja. Kecskeméti szerint viszont okunk van feltételezni, hogy a kiegyezés feltételeinek azonnali felülvizsgálatára vonatkozó tervek félre tétele nem változtatta meg gyökeresen a hagyományos magatartásokat és elvi álláspontokat.[154] (Martinovics és különösen Hajnóczy tevékenységének és műveinek taglalása munkája hangsúlyos részeit képezik.)

Jean Bérenger-val együtt a magyar országgyűlésről 2005-ben írt könyvükben[155] is kitérnek röviden a jakobinizmusra. „1794 augusztusa és 1795 júniusa között [...] a birodalom belpolitikája radikális fordulatot vett. A forradalmi Franciaországgal folytatott háború hatására, valamint a hét kivégzéssel és körülbelül negyven bebörtönzéssel végződő, úgynevezett 'jakobinus mozgalomtól' megfélemlítve, a kormányzat az abszolutista hagyományhoz nyúlt vissza, megerősítette a lakosság, különösen a politikai osztály feletti rendőri ellenőrzést, és visszaállította a katolikus egyház primátusát. Ezzel a rendszeres bizottsági munkálatok, amelyek jóllehet egy arisztokratikus, mégis felvilágosult, gazdagabb és önállóbb Magyarország tervezetét vázolták fel, elvesztették az aktualitásukat." Utal a könyv a Szekfű-féle Magyar történetre és az 1980. évi Magyarország történetére, melyek szerint a bizottsági munkálatoknak alig volt hatásuk az események menetére. Mindkettő a munkálatok konzervatív és retrográd vonásait hangsúlyozza, valamint azt, hogy az 1830–1840-es évek reformnemzedékétől jókora távolság választja el őket. A valóság ezzel szemben a Bérenger–Kecskeméti könyv szerint az, hogy az 1827-ben közzétett 27 kötet, valamint a Magyar Országos Levéltárban őrzött száznál több iratcsomó „tartalmazza a magyarországi közszellemet a XIX. század végéig meghatározó liberalizmus első vázlatát".[156]

---

[154] *Kecskeméti K.*: Magyar liberalizmus i.m. 25–29.

[155] *Jean Bérenger – Charles Kecskeméti*: Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918. Paris, Honoré Champion Éditeur, 2005. Magyarul *Jean Bérenger – Kecskeméti Károly*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Bp. Napvilág Kiadó, 2008.

[156] *Bérenger J. – Kecskeméti K.*: Országgyűlés 193–194.

Végül megjegyezendő, hogy alapvetően Benda Kálmán forráskiadványának anyagára támaszkodva, de a téma teljes szakirodalmának ismeretében, a 18. századi előzményeket is bemutatva írt népszerűsítő monográfiát a korról Vágvölgyi Tibor[157] és Boreczky Beatrix.[158] Szépírói erényeket is felvonultató ismeretterjesztő könyvet szentelt a mozgalomnak és áldozatainak Barta János.[159]

A nemzetközi összefüggésekre különösen figyelő tanulmányt írt Martinovicsról Ring Éva. Hivatkozik Szilágyi Dénesre és Martinovics megítélésében az álláspontja több ponton megegyezik az övével. Ő is felületes tudósnak tartja Martinovicsot, ő is hangsúlyozza II. Lipót hatását Martinovics gondolkodására, jóllehet nem osztja Szilágyi álláspontját, mely szerint II. Lipót epigonja lett volna.[160] Egy későbbi tanulmányában jóval pozitívabban szól a jakobinusok vezetőjéről. Martinovics meg akarta ismertetni II. Lipóttal az igazi filozófia elveit — ebben a tanulmányban Ring Éva Martinovicsot, mint filozófust kifejezetten értékeli —, majd miután nem sikerült, logikus következtetést vont le: titkos társaságok által kell megvalósítani a társadalmi reformot. Útja nem egyedi. Lipót több ágense hasonlót járt be. Ring finoman vitatkozik Bendával és általában a jakobinizmus kutatatóival abban, vajon nem hangsúlyozzák e túl Martinovics jellemgyengeségét. Ő nem tartja sem elvtelennek, sem személyes érdekeit minden áron megvalósítani óhajtó akarnoknak (mint láttuk korábban is voltak többen, akik nem tartották annak). Úgy véli, Martinovics kísérletet tett egy ellentmondásos ideológia elveinek megvalósítására egy ellentmondásos korban. Nincs egyedül abban sem, hogy azok, akik a felvilágosodás elveit át akarták ültetni a gyakorlatba, gyakran jutottak tévútra.[161]

Egy 1979. évi tanulmányában H. Balázs Éva is másként helyezi el kissé a politikai mezőben a magyar jakobinusokat, mint Benda Kálmán. Úgy véli, hogy 1793 őszére a francia forradalom eseményei túlnőttek a magyarországi nemesek és értelmiségiek reformigényein. A jakobinus diktatúra a magyar reformereknek sok volt.[162] A magyar jakobinusokról mint heterogén táborról szól: reformer nemesség, girondista álláspont képviselői, progresszív kisebbség és kevés radikális terminusokat használ. (E heterogén tábor szerinte abban értett egyet, hogy a császári abszolutizmust meg kell dönteni, de a mérsékelt jakobinus káté felhívásával a felkelésre aligha azonosult.) Majd a mozgalomról mint a „magyar reformer girondisták" szervezkedésről szól.[163] Ami a pert és a megtor-

[157] *Vágvölgyi Tibor*: A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1968.

[158] *Boreczky Beatrix*: A magyar jakobinusok. Bp. Gondolat, 1977.

[159] *Ifj. Barta János*: Hét koporsó. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1981.

[160] *Ring Éva*: Martinovics politikai pályafutása. Világosság 18. (1977: 5. sz.) 287–293.

[161] *Éva Ring*: Ignác Martinovics, homme du siècle des Lumières. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Bp. Akadémiai Kiadó – Paris, Éditions du CNRS, 1984. 163–168. (L. még *Uő*: Die nationalen Ideen der ungarischen Jakobiner. In: Die französische Revolution, Mitteleuropa und Italien. Hrsg. Helmut Reinalter- Frankfurt am Main, 1992. 181. skk.) Itt utalok *Hankiss Ágnes Ring Éva* által is hivatkozott, gondolatébresztő esszéjére, amely Martinovics személyiségét szociálpszichológiai nézőpontból, az értelmiségi kortól független dilemmáit jelezve/ analizálva taglalja. *Hankiss Ágnes*: Martinovics Ignác. Valóság 21. (1978: 10. sz.) 31–49.

[162] *Éva H. Balázs*: Freimaurer, Reformpolitiker, Girondisten. In: Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Red. Heinz Ischreyt, Berlin, Verlag Ulrich Camen, 1979. 135.

[163] *H. Balázs, É.*: Freimaurer i.m. 137. (Láttuk, hogy a magyar jakobinizmust a francia girondisták és nem a francia jakobinusok mércéjével mért álláspontnak voltak már hagyományai a szakirodalomban.)

lást illeti, H. Balázs határozottan állást foglal a Kecskeméti Károly által határozottan felvetett (egyébként, láttuk, már Horváth Mihálynál is felmerült), de nyitva hagyott kérdésben. Jelesül: a per és a megtorlás vajon nem a bécsi udvar kicsinyes politikai játszmája volt-e?[164] H. Balázs szerint igen. A Martinovics által megnevezett nemesek közül a legtöbbet bíróság előtt még csak meg sem vádoltak, nemhogy elítéltek volna. Az évszázadok óta rebellisként ismert mágnás és nemes családok titkáraik és udvarmestereik letartóztatása, esetenként kivégzése révén bűnhődtek. A nemes Kazinczy Ferenc a ritka kivételek egyike. H. Balázs idéz egy ágenst, aki szerint volt ok félelemre („a titkárokat letartóztatták, lehet, hogy principálisaik is sorra kerülnek"), de az ágens tévedett. Semmi ilyesmi nem történt, jóllehet elbocsátásokra sor került és feloszlatták az utolsó páholyokat is. (A nemesség tehát megúszta.) Azután a reformerek hamarosan megjelentek József nádor környezetében – így H. Balázs Éva.[165]

Külön fejezetben — és munkája több más helyén is — foglalkozott a jakobinusokkal Csáky Móric a felvilágosodástól a liberalizmusig zajló folyamatokat áttekintő könyvében.[166] Figyelme középpontjában a reform- és alkotmánytervek állnak, kiemelten Hajnóczy és Martinovics írásai. Alapvetően Benda iratkiadásira támaszkodik, de többször idézi Szilágyi Dénest is. Anélkül, hogy a Benda–Szilágyi vitában állást foglalna, véleménye Bendáéhoz áll közelebb. Szerinte az 1790/91. évi nemesi reformerekhez képest a forradalmi szellem iránt elkötelezett jakobinusok nagyszámú szimpatizánsukkal együtt a magyar társadalmat alapjaiban meg akarták változtatni. Másrészt vélekedése nagyban egyezik H. Balázs Éva fent jelzett álláspontjával is. Ő is óvott attól, hogy a magyar jakobinusokat a francia jakobinusokhoz hasonlítsuk. A magyar jakobinusok elképzelései szerinte inkább a nemesi reformelképzelésekkel érintkeznek, olyannyira, hogy időnként nehéz is megvonni a határt a kettő között. A jakobinusok többsége a köznemességből rekrutálódott, bár a nemesi reformpárttól eltérően, sok képviselőjük elszegényedett családból származott, vagy maga is anyagi nehézségekkel küzdött, és már csak ezért is radikálisabb nézeteket vallott. A nemesi reformtábor és a jakobinusok fenti egymásba fonódása az oka Csáky szerint annak, hogy a mozgalom elfojtása és a jakobinusnak tekintett személyek üldözése a legkevésbé sem jelentette azt, hogy eltűntek volna azok a politikai és társadalmi alapeszmék, amelyek éppen e két tábort összekötötték.[167]

Boreczky Beatrix, a Magyar jakobinusok című könyv szerzője később — az Elek Judit filmjéről[168] írt ismertetésében — is (1982) kifejti az általa korábban is képviselt (Benda koncepciójába illeszkedő) alaptételeket. Martinovics — olvassuk — nem élt a magyarországi mozgalomban, a nemzeti érzés szellemétől

---

[164] Sem *Kecskeméti Károly*, sem *H. Balázs Éva* nem használja a politikai játszma kifejezést, de egyértelmű, hogy erről van szó.

[165] *H. Balázs, É.*: Freimaurer i.m. 137.

[166] *Moritz Csáky*: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981. 74–80.

[167] *Csáky, M.*: Von der Aufklärung i.m. 74–75.

[168] Amelynek a forgatókönyve (*Benda Kálmán* segítségével válogatott és szerkesztett dokumentumokkal együtt) megjelent. *Benda Kálmán – Elek Judit*: Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát és társai ügyében. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1983.

mindig távol állt. Nem értette sok egykori jozefinista Hajnóczy által megfogalmazott dilemmáját: emberbarát vagy hazafi? Egy dologban azonban végig következetes maradt, hogy a parasztokat és a polgárokat más, jobb állapotba kell helyezni. Hangsúlyozza, hogy Hajnóczy József volt a vezéralakja a Martinovicstól függetlenül tevékenykedő ellenzéknek. Hajnóczy a francia forradalom híve volt, de szilárdan állt a hazai reformellenzéki mozgalom talaján is. Jól látta, hogy Magyarországon a paraszt és a polgár nem lehet egy francia mintájú forradalom támasza. Építeni egy esetleges felzendülésnél a nemesi ellenzékre, annak demokrata gondolatok felé is hajlítható balszárnyára lehet. „Martinovics életútjának, személyiségének vizsgálata nem tanulságok nélkül való. Nem kívánatos azonban, hogy alakja eltakarja a XVIII. sz. utolsó évtizedének társadalmi és gazdasági mozgásait, melyek a reformkor előjátékának is felfoghatók."[169]

Barta János 1995-ben a Századok hasábjain foglalkozott a jakobinus mozgalom illúzióival és realitásaival, nem változtatva saját korábbi koncepcióján. A munka igen érdekes része az, amelyben kontextusba helyezi a megfélemlítő politikát. Arról értekezik, hogy a megtorló politika Magyarországon és Erdélyben a végletek képét mutatja. 1735-ben a korai szakaszában elfojtott békési parasztmozgalom résztvevői közül 12 főt, az 1753. évi, a nyílt felkelésig el sem jutott hódmezővásárhelyi szervezkedés 45 halálra ítéltje közül hármat végeztek ki. Az 1765/66. évi dunántúli parasztmozgalom megtorlatlan maradt. 1784-ben az erdélyi felkelés részvevői közül 37 főt ítéltek halálra, de József csak hármat hagyott jóvá (egy közülük öngyilkos lett). 1784 novemberében a felkelők dévai veresége után a megyei nemesség statáriális bíráskodása alapján 56 parasztot kivégeztek. A jakobinus perben viszont csak 7 kivégzés volt. Párizsban a jakobinus diktatúra alatt 1794 júliusáig 1250 gyanús személyt végeztek ki.[170]

Külön fejezetet szentelt a mozgalomnak Pölöskei Ferenc A köztársasági eszme története Magyarországon című könyvében,[171] és röviden kitért rá Schlett István a magyar politikai gondolkodást áttekintő munkája első kötetében.[172] A Bendáéhoz hasonló vállalkozásba azonban — akár az iratkiadás hasonló léptékű és szintű folytatásába, akár a téma új, monografikus feldolgozásába — az elmúlt évtizedekben senki nem kezdett.[173]

---

[169] *Boreczky Beatrix*: A magyar jakobinusok mozgalmáról. Vizsgálat Martinovics Ignác és társai perében. Mozgó Világ 8. (1982: 12. sz.) 27–29.

[170] *Ifj. Barta János*: Illúziók és realitás a magyar jakobinusok mozgalmában. Századok 129. (1995: 5. sz.) 883–885.

[171] *Pölöskei Ferenc*: A köztársasági eszme története Magyarországon. Bp. Cégér, 1994. 23–44. (*Pölöskei Ferenc* szerkesztésében jelent meg a Köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon. Bp. 1990. című tanulmánykötet. Ebben *Hajdú Lajos* írt Martinovics 1793. évi alkotmánytervéről: A köztársasági eszme első jelentkezése a magyar politikai gondolkodásban. Uo. 7–15.)

[172] *Schlett István*: A magyar politikai gondolkodás története. I. Bp. Korona Kiadó, 1996. 266–276. (további kiadások: 2004., 2009.)

[173] Annak ellenére, hogy — ismétlem — nem volt célom a jakobinizmus könyvtárnyi irodalomtörténeti, tudománytörténeti, helytörténeti stb. szakirodalmának feltérképezése, kiemelek két kiváló portrét Sigray Jakabról. *Bariska István:* Sigray Jakab gróf és a Martinovics-féle összeesküvés. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 22. (1995: 3. sz.) 65–71. és *Uő:* „Véthet-e az ilyen annyit, hogy meghaljon érte?": gróf Sigray Jakabról, halálának kétszázadik évfordulója múltán. Vasi Szemle 50. (1996: 1. sz.) 65–85. Utalok továbbá *Balázs Péter* két tanulmányára, aki újabban tudománytörténeti szempontból karolta fel a jakobinus problematikát. *Balázs Péter*: Materializmus

(Végül zárójelben megjegyezhető/megjegyezendő: az 1950-es évek iratkiadásainak megjelenése óta a jakobinus összeesküvés az összefoglaló Magyarországtörténetekben és tankönyvekben lényegében megoldott problémaként szerepel. Csak néhányat említek: az 1961. évi egyetemi tankönyvben Benda Kálmán,[174] a Molnár Erik szerkesztette Magyarország történetében Vörös Antal,[175] a rövid Magyarország történetében Unger Mátyás,[176] az Histoire de la Hongrie-ban Barta István írta a jakobinusokról szóló részt.[177] Az 1980. évi Magyarország történetében a vonatkozó rész ismét Benda Kálmán munkája,[178] miként az Egy ezredév című összegzésben is,[179] amely németül is megjelent.[180] Rövid áttekintést adott a jakobinus mozgalomról Kosáry Domokos,[181] Berényi Iván,[182] Csorba László,[183] Pajkossy Gábor,[184] Veliky János,[185] ifj. Barta János,[186] Fónagy Zoltán,[187] Kontler László,[188], újabban pedig Katus László[189] és Gergely András.[190])

*

és politikum Martinovics Ignác francia nyelvű értekezésében. Világosság 48. (2007: 10. sz.) 63–80. és *Uő*: Laczkovics János 1791-ben írott valláskritikai pamfletjeiről. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008: 1. sz.) 61–70.; Itt említem *Eva Kowalská – Karol Kantek*: Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho. Bratislava, VEDA, 2008. című új források alapján írt kiváló Hajnóczy-könyvét. Ismertette *Deák Eszter*. Magyar Könyvszemle 126. [2010: 3. sz.] 410–413.).

[174] Magyarország története 1790–1849. Bp. Tankönyvkiadó, 1961. 45–61. (Ez a könyv az 1957. évi *Mérei – Spira* (szerk.): Magyarország története i.m. átírt változata, amelyben a jakobinusokról — 1957-ben *Varga Zoltán* által — írt fejezetet nemcsak átírták, hanem *Benda Kálmán* munkájával cserélték ki. Újabb kiadás 1975-ben jelent meg.)

[175] Magyarország története. I–II. Szerk. Molnár Erik. Bp. Gondolat Könyvkiadó, 1971[3]. 401–407. (Korábbi kiadásai: 1964., 1967.) *Szilágyi Dénes* szerint a vonatkozó fejezet nem vette ugyan figyelembe, hogy bizonyos új eredményeket azóta *Benda Kálmán* is elismert, de jakobinizmus forrásoknak ellentmondó túlértékelésétől már tartózkodik. *Silagi, D.*: Aktenstücke i.m. 415.)

[176] *Unger Mátyás – Szabolcs Ottó*: Magyarország története. Bp. Gondolat Kiadó, 1965. 152–155.

[177] Histoire de la Hongrie. Szerk. Pamlényi Ervin. Bp. Éditions Corvina, 1974. 238–240.

[178] *Mérei Gyula – Vörös Károly* (szerk.): Magyarország története i.m. I. 159–212.

[179] Egy ezredév. Magyarország rövid története. Szerk. Hanák Péter. Bp. Gondolat, 1986. 149– 153.

[180] Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hrsg. Hanák Péter. Bp. Corvina, 1991[2]. 99–101. (jav. kiad.).

[181] *Kosáry Domokos*: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Bp. Háttér Lap-és Könyvkiadó, 1990. 190–196. (Új kiad. 2001)

[182] *Berényi Iván – Gyapay Gábor*: Magyarország rövid története. Bp. Maecenas Könyvkiadó, 1992. 321–324. (2. kiad. 1993.)

[183] *Csorba László – Velkey Ferenc*: Reform és forradalom (1790–1849). Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998. 28–32.; *Csorba László*: A tizenkilencedik század története. Bp. Pannonica Kiadó, 2000. 14–18.

[184] 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Bp. Korona Kiadó, 1998. 140–144. Majd ugyanez a fejezet a jakobinusokról: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. Osiris Kiadó, 2003. 137–141.

[185] Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században). Szerk. Veliky János. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

[186] *Ifj. Barta János*: A tizennyolcadik század története. Bp. Pannonica Kiadó, 2000. 221–227.; *Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő*: Magyarország története. Az előidőktől 2000-ig. Bp. Pannonica Kiadó, 2002. 371–374.

[187] Millenniumi magyar történet. Szerk. Tóth István György. Bp. Osiris Kiadó, 2001. 333–335.

[188] *László Kontler*: Millennium in Central Europe. A History of Hungary. Bp. Atlantisz Publishing House, 1999. 220–222. (további kiadások: 2002., 2009., oroszul 2002.)

[189] Magyarország története. Főszerk. Romsics Ignác. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 587–589.; *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2010[2]. 188–192. (1. kiad. 2009.)

[190] *Gergely András*: A nemzeti ébredés kora 1790–1848. Bp. Kossuth Kiadó, 2009. 40–46.

Az írást magyarázkodással kezdtem és azzal zárom. A jakobinus mozgalom, ha nem is mérhető 1848/49, 1918/19, 1945 vagy 1956 mércéjével, hasonlóan ezekhez, nehezen tárgyalható harag és elfogultság nélkül. Felségsértés, történeti alkotmány felszámolásának szándéka, aránytalanul súlyos ítéletek, a vádlottak körének célzott megválogatása, a mozgalom vezetőjének ellentmondásos személyisége mind olyan probléma, amely a tárgyat a tudományosság legszigorúbb szempontjai szerint megközelítő kutatókat is óhatatlanul politikai és erkölcsi állásfoglalásra is kényszerítette-kényszeríti. A mozgalom vagy Martinovics életének és munkásságának kutatása a forrásfeltáró alapkutatásokat végzett Fraknói Vilmos, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Benda Kálmán, Szilágyi Dénes és a részproblémákat alapkutatások révén taglaló komoly történészek számára sem volt „csak" tudományos kihívás, még kevésbé az az „ügyet" eleve a politika felől közelítő esszék és pamfletek fentiekben számba vett szerzői számára. Bízom benne, hogy a fenti áttekintésből kiderült, melyek az alapkutatásokon nyugvó mérvadó, a részkutatásokra alapozott fontos művek, a korrekt népszerűsítő munkák, és melyek a haraggal és elfogultsággal papírra vetett írások – ám a fentiekben nem tudományos értékük és jellegük szerint ismertettem azokat, hanem — itt, ott ugyan kényszerűen felborítva — kronológiai rendben. Mivel az írás tárgya nem a jakobinus mozgalom története, hanem annak értelmezései voltak, az egyes írásoknak szentelt figyelem természetesen nem arányos értékükkel és terjedelmükkel. Néhány politikai pamflet és politikai „kirohanás" nagyobb teret kapott, mint egy-egy tárgyszerű könyv. Mint a bevezető, úgy a befejező sorokban is jelzem továbbá, hogy célom nem a jakobinus mozgalmat és szereplőinek életét/munkásságát taglaló vagy érintő teljes szakirodalom áttekintése volt, mert akkor a fenti terjedelemben legfeljebb kommentált bibliográfiát állíthattam volna össze. Be kellett volna vonni az összes Kazinczy-, Batsányi-, Verseghy- stb. monográfiát és tanulmányt, a Martinovics filozófiai és természettudományi munkáit/érdemeit, Hajnóczy, Laczkovics, Szentmarjay munkásságát, Sigray személyét/szerepét taglaló/érintő munkát (és most csak a főbb szereplőket említettem), hiszen ezek többségében, hangsúlyosan vagy mellékesen, szóba kerül a jakobinus mozgalom. A több lehet, hogy több lett volna, de a kevesebbet választottam – a történész szakmát egy abbahagyott vita tovább- és újragondolására buzdítva...

A UNFINISHED DISPUTE

On the Hungarian Jacobins

by János Poór

(Summary)

On May 1795 five leaders of the Hungarian Jacobin movement, namely Ignác Martinovics, József Hajnóczy, János Laczkovics, Ferenc Szentmarjay and Jakab Sigray, were publicly executed at Buda, to be followed two weeks later by Pál Őz and Sándor Szolártsik. A lot more persons were sentenced to imprisonment. Attitudes towards the executed and other persons involved in the Jacobin movement widely diverged already among contemporaries. Whereas Gergely Berzeviczy, an eyewitness to the executions, regarded them as victims of an authoritarian regime, Antal Szirmay thought of them as mere rebels. The judgement formed by posterity proved just as divided. It was not only the authors of essays and

pamphlets but also the most outstanding representatives of scientific historiography who revealed themselves seriously biased in one or the opposite direction. Ignác Martinovics himself, the leader of the movement and author of Jacobin manifestos, emerged in Hungarian historical literature as an envoy from hell, an artist of revolution and a revolutionary with a very poor character alternatively. The synthesis, which summarised the preceding dispute as well, was offered in 1957 by Kálmán Benda in the preface of his monumental three-volume edition of the sources of the Hungarian Jacobin movement. In his interpretation, Ignác Martinovics, a weak and ambitious person, yet educated and good in organisation, merely came to lead a revolutionary movement which had emerged independently with the aim of renewing the country, and with the drastic suppression of which the Court of Vienna set a long-lasting example. This interpretation has stood the trial of time ever since. Although in minor points it was questioned by both historians and literary historians, the only person to raise serious doubts conceptionally was Dénes Szilágyi, writing in Germany in the 1960s. The present study overviews the various historical interpretations of the movement, with a special emphasis on the Benda-Szilágyi dispute, which remained unsettled in the 1970s, and has been practically neglected by the Hungarian historical literature ever since.

Hermann Róbert

LÁZADÓ CSORDÁK – OKTROJÁLT ALKOTMÁNY

Egy legenda története

„A lázadó csordákat Kápolnánál iszonyú mennyiségben találtam fel; szétszórtam és a legnagyobb részét megsemmisítettem. A maradék a Tiszán keresztül menekült. Remélem, hogy néhány nap múlva Debrecenben leszek, s a pártütés fészkét hatalmamba kerítem."[1] Aligha van olyan, gimnáziumot végzett magyar felnőtt, aki ne találkozott volna ezzel az idézettel, vagy annak valamilyen változatával.[2] Az idézet Alfred zu Windisch-Grätz hercegtől, tábornagytól, a magyarországi cs. kir. hadsereg fővezérétől származott (volna), s jól illusztrálta (volna), hogy a dölyfös herceg a maga elbizakodottságban mennyire túlértékelte az 1849. február 26–27-én vívott kápolnai csata eredményét. A hadijelentés túlzott magabiztosságával szemben pedig ott áll tényként, hogy a cs. kir. haderő élővédje már február 28-án Mezőkövesdnél súlyos veszteségeket szenvedett, illetve, hogy Windisch-Grätz sem márciusban, sem később nem járt a hadserege élén Debrecenben, ahogy a Tiszán sem kelt át. Sőt, alig másfél hónap múlva a „lázadó csordák" őt magát kergették Pest–Budáig, s a tavaszi hadjárat első három összecsapása végül a beosztásába került, mert I. Ferenc József leváltotta őt a hadsereg éléről.

A magyar történeti munkák többsége készpénznek vette e hadijelentést, illetve azt, hogy ennek tartalma ragadtatta hibás következtetésekre I. Ferenc József császárt és az udvari köröket, amelyek a jelentés vétele után elérkezettnek látták az időt az alkotmányosság és abszolutizmus között folyó küzdelem végleges rendezésére. Így 1849. március 4-én az uralkodó maga adott alkotmányt népeinek. Oktrojált, azaz felülről erőltetett alkotmányt, amely megszüntette az addigi territoriális különbségeket, erősen centralizált államot hozott létre, és mintegy mellékesen részekre osztotta Magyarországot is.

A császári alkotmány kiadását követően nem volt már szükség a morvaországi Kremsierben ülésező Birodalmi Gyűlésre, amely szintén egy alkotmányterv kidolgozásán munkálkodott. Ez az alkotmányterv azonban az uralkodót korlátozni kívánta, és érvényesíteni akarta a kormány parlamentáris felelősségének eszméjét. Így az uralkodó 1849. március 7-én katonai erővel feloszlatta a parlamentet, hogy azután 12 évig össze se hívja azt.

---

[1] *Borus József*: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Bp. 1975. 277.

[2] L. pl. az egyik legelterjedtebb középiskolai tankönyvben: *Závodszky Géza*: Történelem a középiskolák III. osztálya számára. 14. kiad. Bp. 1993. 156.

Bár az olmützi oktrojált alkotmány soha nem lépett hatályba (előbb egyelőre a háború végéig, a háború végén pedig az utolsó ítéletig halasztották el bevezetését), a téves reakció hasonlót okozott a másik oldalon is. Kossuth Lajos ugyanis 1849. április 14-én, a tavaszi hadjárat első sikerei után erre válaszul mondatta ki az ország függetlenségét és a Habsburg–Lotharingiai uralkodóház trónfosztását. Azaz végső soron Windisch-Grätz téves helyzetértékelése és ennek olmützi elfogadása okozta azt, hogy a két fél közötti megbékélés utolsó esélye is elveszett. A magyar történetírás ez ideig teljes hitelt adott az idézett hadijelentésnek, illetve a felvázolt ok-okozati láncolatnak: kápolnai hadijelentés a „lázadó csordákról" – olmützi oktrojált alkotmány – kremsieri parlament feloszlatása – debreceni Habsburg-trónfosztás.

Windisch-Grätz fenti hadijelentését sokan citálták, időnként némileg eltérő fordításban, de a lényeget tekintve azonos tartalommal. Egyikük sem idézte ugyanakkor Windisch-Grätz hivatalos hadijelentését, illetve az ennek alapján közzétett hirdetményt. Pontosabban, *Szeremlei Samu* hivatkozott rá azzal, hogy míg az általa Windisch-Grätznek tulajdonított hivatalos összefoglaló[3] 1851-ben úgy összegezte a kápolnai csata eredményét, hogy a tábornagy „nem veretett meg"; sajnos „e higgadt belátás egykorú hadijelentéseiből hiányzott", holott „akkor legalább megkímélhette volna a birodalmat s hazánkat oly meglepetésektől, melyek nemzetünket a végelkeseredésre juttatták, s a többi népek eddigi bizodalmát is megrendítették."[4]

A „lázadó csordák" szétkergetéséről szóló idézet forrását egyébként szintén *Szeremlei Samu* adta meg: ez nem más, mint Teofil Łapińskinek, a szabadságharcban honvédszázadosként szolgáló lengyel tüzértisztnek 1850. telén vagy kora tavaszán Hamburgban napvilágot látott emlékirata (*Der Feldzug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849*, azaz A magyar főserg hadjárata 1849-ben).[5] A munka egyike volt az elsők között megjelent 1848–1849-es magyar szemszögű memoároknak. Nem állapítható meg, hogy megelőzte-e *Klapka György* tábornok szintén ebben az évben angolul, majd németül napvilágot látott emlékiratát, vagy már csak Klapkáé után került is a sajtó alól, de miután az általa közölt okmányok egy részét nem a Klapka-féle szövegváltozatban adta közre, valószínűsíthető, hogy Klapkáé előtt vagy azzal egy időben hagyta el a nyomdát.[6]

Łapiński 1826-ban vagy 1827-ben született a galíciai Skrzywka községben, birtokos család sarjaként. Előbb a bécsi *Theresianum*ban végezte tanulmányait, majd a cs. kir. 57. gyalogezredben lett hadfi (hadapród), s innen került át 1843. novemberében a 3. tüzérezredhez, ahol valamilyen fegyelmi ügy miatt

---

[3] [*Johann Nobili*:] Der Winterfeldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Wien 1851.

[4] *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről. Pest 1868. II. k. 64.

[5] *Theophil Lapinski*: Der Feldzug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849. Hamburg 1850.

[6] *George Klapka*: Memoirs of the War of Independence in Hungary. London 1850. Vol. I–II. Németül néhány hónappal később jelent meg: Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849. Leipzig 1850. Klapka emlékiratának előszava 1850 áprilisában kelt, Łapiński műve április végén már elhagyta a nyomdát.

1844. július 25-én lefokozták alágyússá, majd 1846-ban ismét ágyús lett. Bátyja (Jan) részt vett az 1846. évi galíciai összeesküvésben, ami miatt fogságot is szenvedett, s csak 1848 tavaszán részesült közkegyelemben. Teofil bátyja kérésére 1848. április végén elhagyta a hadsereget, s a galíciai nemzetőrség szervezésében kívánt részt venni. 1848. október végén Magyarországra jött, és útközben Kassán megbízták egy, a város által felállítandó tüzérüteg megszervezésével. Ennek parancsnokaként részt vett a december 11-i budaméri, illetve az 1849. január 4-i kassai ütközetben. Dessewffy Arisztid alezredes, dandárparancsnok már január 13-án alhadnagyként említette, és javasolta, hogy a dandár tüzérségének parancsnokává őt nevezzék ki, január 24-én pedig már főhadnagyi kinevezését javasolta, ami február 4-én meg is történt.

A tavaszi hadjáratban Łapiński már az I. hadtestben előbb főhadnagyi, majd századosi rangban volt a 4. hatfontos gyalogüteg parancsnoka, április 12-én Klapka előterjesztésére megkapta a Magyar Katonai Érdemrend 3. osztályát, s egyben századossá léptették elő. Vitéz katona volt, a nagysallói ütközet leírásánál Klapka György külön meg is említi „a derék" Łapińskit. Ott volt Buda ostrománál, az I. hadtest által a Vág mentén Szered és Sempte környékén vívott ütközetekben, a július 11-i komáromi, a 15–17-i váci csatában, majd az augusztus 2-i debreceni, illetve a 10-i németság–újsági ütközetben. A szőlősi (világosi) fegyverletétel után megszökött a fogságból, bejutott Komáromba, ahol a kapituláció ellen érvelt. Komáromi kapitulánsként 1849 októberében szabadon külföldre távozhatott. Előbb Német-, majd Franciaországban élt, itt Adam Czartoryski herceg „arisztokrata" pártjához csatlakozott. Czartoryski megbízásából utazott az Oszmán Birodalomba, ahol beállt a török hadseregbe. Részt vett a krími háborúban, majd a cserkesz felkelők oldalán egy lengyel töredékszázad élén 1859-ig a Kaukázusban harcolt az oroszok ellen. Az 1860-as évek elején igazoló iratot juttatott el az isztambuli orosz követséghez. Ezt követően a lengyel emigráció demokrata szárnyához közeledett, megpróbált bekapcsolódni az 1863–1864. évi felkelésbe; egy bérelt hajókból álló expedíció élén önkénteseket akart partra tenni Litvániában, de egy tengeri vihar megakadályozta ebben. Ezt követően különféle hazai és emigrációs folyóiratok tudósítója volt. A kiegyezés után Magyarországra látogatott, de Galíciába csak az 1877–1878. évi orosz–török háborút követően tért haza, ahol 1886. április 24-én bekövetkezett haláláig Lembergben élt.[7] 1850-ben megjelent emlékirata mellett 1871-ben egy magyarországi lengyel hetilapban rövid visszaemlékezést tett közzé az 1848. decemberi–1849. januári felvidéki hadieseményekről.[8]

Łapiński 1850-ben megjelent művét erős Görgei-ellenes szemlélet hatja át (ez ekkor szinte „kötelező" volt az emigrációs munkáknál), de — főleg a komáromi kapituláció kapcsán — Klapkát sem kímélte. A *Hamburger Nachrichten* 1849.

[7] Életére l. *Kovács István*: A lengyel légió lexikona, 1848–1849. Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 10.) Bp. 2007. 320–321.; *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 2009. II. k. 13–14.

[8] *Kovács István*: Egy 1848-as lengyel tüzértiszt visszaemlékezése az első kassai csatára és előzményeire. Teofil Łapiński: Egy lengyel számkivetett volt honvédtiszt visszaemlékezéseiből 1848–1849. Holmi (1996: 6. sz.) 861–881.

április 24-i számában *Nedbál Ignác* honvéd alezredes, a komáromi hadsereg egyik hadosztályparancsnoka részletes kritikát ígért, amit rövidesen önálló, a megbírált munka terjedelmének felét kitevő kötetben közzé is tett. *Nedbál* a szerző szemére vetette előadásának fogalmi zavarosságát, a téves dátumokat, a hamis interpretációkat, és különösen a Görgei és Klapka, de általában a magyar katonai vezetők és a tisztikar elleni kritikai megjegyzéseinek alaptalanságát.[9]

A kötetet a másik oldal is hasonló elutasítással fogadta: a félhivatalos osztrák katonai orgánumban, az *Oesterreichischer Soldatenfreund*ban a névtelen kritikus „a képtelenség és hazugságszövevény non plus ultra-jának" minősítette, mondván, hogy Łapiński munkája tele van földrajzi képtelenségekkel, rendszeresen túlzó adatokat közöl az osztrák veszteségekről, és olyan személyeket szerepeltet egyes eseményeknél, akik ott sem voltak.[10]

Nedbál Ignác kritikájának is szerepe lehetett abban, hogy Łapiński munkája alig épült be a történeti irodalomba[11] – egyedül az ominózus, sokat idézett hadijelentést leszámítva. Némi historiográfiai karrierre azért tett még szert, mert *Karl Marx* 1860-ban a Karl Vogt ellen írott pamfletjében hosszan idézett az emlékiratból, és ennek alapján vonta kétségbe Klapka jellemét.[12]

Az osztrák történetírás álláspontja

Senkinek sem tűnt fel ugyanakkor, hogy az osztrák történetírók többsége — ellentétben a magyarokkal — semmifajta összefüggést nem látott a kápolnai csata eredménye, az olmützi oktrojált alkotmány és a kremsieri parlament feloszlatása között. Egyetlen kivétel mégis akadt: a Reichstag jegyzőkönyveit sajtó alá rendező, 1849-ben 24 éves *Anton Heinrich Springer*. 1865-ben az Ausztria történetét az 1809. évi bécsi békétől 1849-ig tárgyaló kétkötetes művében tárgyilagosan ismerteti a kápolnai csata történetét, majd megállapítja, hogy az osztrák kormányt úgy elvakította „az egészében jelentéktelen kápolnai győzelem", hogy úgy vélte, erre építheti merész restaurációs politikáját. „Még soha nem volt a legújabb történelemben olyan vad aránytalanság ok és okozat között, mint a mindkét fél rendezett visszavonulásával véget érő kápolnai csata, és az osztrák oktrojált birodalmi alkotmány között, amit aligha tesznek közzé, hacsak nem várják bizakodva a kápolnai győzelemtől a magyar háború végét." Az alkotmány kibocsátását esetlegesen meggondolandóvá tevő szempontokat ismertetve szintén megjegyzi, hogy a Magyarországgal kapcsolatos aggodalmakat a kápolnai csata híre teljesen legyőzte.[13]

[9] *Ignatz Nedbal*: Kritische Bemerkungen zur Broschüre „Feldzug der ungarischen Hauptarmee von Theophil Lapinski". Hamburg 1850. A kötet előszava 1850. májusi dátumú.

[10] Zur Geschichte des ungarischen Feldzuges 1849. Oesterreichischer Soldatenfreund 1850. jún. 15. III. év. No. 72. 319–320.; Lapinski's Broschure und Kossuth'sche Bulletin's. Uo., jún. 27. No. 77. 341.

[11] Kivételnek tekinthető még *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. (Napló-jegyzetek). Bp. 1887. [Reprint kiad. Komárom 2000.] 378., 381.

[12] A vonatkozó részeket közli: Marx és Engels Magyarországról. Cikkek, levelek, szemelvények. A kötetet összeáll. Remsei Flóra. Szek. Kálmán Endre – Lissauer Zoltán. Bp. 1974. 136., 140., 149–151.

[13] *Anton Springer*: Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Zweiter Theil. Die österreichische Revolution. Leipzig 1865. 667–668., 680. Springer nem jelöli meg forrásait, de valószí-

Noha *Springer*re támaszkodott — például éppen a Kremsierben történtek leírásánál — a kápolnai csata és az oktrojált alkotmány közötti összefüggést nem említi *Walter Rogge* néhány évvel később megjelent műve. Ebben csupán arról olvashatunk, hogy „az állítólagos kápolnai győzelem" néhány napra helyreállította Windisch-Grätz renoméját Bécsben, de visszahívása már csak hetek kérdése volt.[14]

Az első Schwarzenberg-kormányban egy ideig államtitkárként működő, a kremsieri parlamentben a kormányt támogató *Johann Alexander Helfert* képviselő hat kötetben írta meg az 1848. október 6-i bécsi forradalom és az oktrojált alkotmány kibocsátása közötti öt hónap történetét, ebből három kötet kimondottan a magyarországi téli hadjáratot és az oktrojált alkotmány létrejöttét tekintette át. *Helfert* közel 40 oldalon ír a kápolnai csatáról, s közel 100 oldalon az oktrojált alkotmány kibocsátásáról és annak következményeiről. Noha igen jól ismerte a korszakra vonatkozó emlékiratokat és szakirodalmat, s nagy kéziratos anyagot is használt, sőt, bizonyos szereplőket személyesen kérdezett ki, sehol nem utal arra, hogy a kápolnai csata eredményének bármiféle hatása lett volna az Olmützben és Kremsierben történtekre.[15]

A bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (Házi, Udvari és Állami Levéltár) anyagát is hasznosító *Heinrich Friedjung* szerint Kápolnánál „Windisch-Grätz csekély hadvezéri adottságai ellenére, megmutatkozott az osztrák katonák megerősített harci fegyelmének fölénye, olyannyira, hogy nem csupán Bécsben tűnt úgy, hogy vége lesz a felkelés erőinek. Nyugat-Európában túlzó jelentések adták tudtul a császári fegyverek győzelmét, olyannyira, hogy feltételezték, azok előbb-utóbb szétűzik a debreceni forradalmi országgyűlést." *Friedjung* ugyanakkor elsősorban a kremsieri parlament alkotmánytervének elkészültével magyarázza a kormányzat lépéskényszerbe jutását, az oktrojált alkotmány kibocsátását és a parlament szétűzését.[16]

A „csatának alig nevezhető" kápolnai összecsapásnak tulajdonítja az oktrojált alkotmány kibocsátását *Spiridion Gopčević* fulminánsan Ferenc József-ellenes (s ezt némi magyarellenességgel vegyítő), a pamflet és a népszerű történetírás

---

nűsíthető, hogy mid Klapka, mind Wilhelm Rüstow munkáját forgatta, s ezt az állítást tőlük vehette át. Springerre l. *Wolfgang Häusler*: Anton Heinrich Springer – der Historiker des Kremsierer Reichstags. In: Der Reichstag von Kremsier 1848–1849 und die Tradition des Parlamentarismus in Mitteleuropa. Sammelband mit Beiträgen der gleichnahmigen internationalen Konferenz veranstaltet im Rahmen der Feierlichkeiten anläßlich des 150. Jahrestages des Reichstages von Kremsier, 14.–16. September 1998 in Kremsier / Kroměřížský sněm 1848– 1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě. Sborník příspevků ze stejnojmenné mezinárodní konference konan v rámci oslav 150. výročí říšského sněmu v Kroměříži 14.–16. září 1998 v Kroměříži. Kremsier/Kroměříž 1998. 255–266.

[14] *Walter Rogge*: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. Leipzig–Wien 1872. I. k. 121. A Kremsierben történtek leírását l. 75–88.

[15] *Josef Alexander Helfert*: Der ungarische Winterfeldzug und die octroyirte Verfassung. III. k. (Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848. IV/3.) Prag–Leipzig 1886. 150–191., 319–420. Helfert használta pl. Alexander Hübner báró csak 1891-ben megjelent emlékiratát is.

[16] *Heinrich Friedjung*: Österreich von 1848 bis 1860. Erster Band. Die Jahre der Revolution und der Reform 1848 bis 1851. Stuttgart–Berlin 1908. 134., 150–165.

határán egyensúlyozó műve.[17] Nincs nyoma ugyanakkor ennek az összefüggésnek *Paul Müller* Windisch-Grätzről szóló életrajzi monográfiájában[18] vagy *Viktor Bibl* több kiadást megért összefoglalóiban sem.[19]

A nagyobbrészt *Rudolf Kiszling* által írott centenáris osztrák összefoglaló igen részletesen mutatja be a Kápolnánál történteket, utal arra, hogy Windisch-Grätz a csata első napján Gyöngyösön fogadta a Schwarzenberg miniszterelnök által hozzá küldött Alexander Hübner bárót, és beleegyezett az oktrojált alkotmány kibocsátásába. Magát a csatát úgy értékeli, hogy a kápolnai volt a téli hadjárat során a császáriak utolsó, azonban semmi esetre sem átütő sikere. Csupán a március 6-i, az oktrojált alkotmány kibocsátását kísérő császári kiáltványnak a cs. kir. fegyverek sikerére való utalása kapcsán utal vissza a kápolnai csatára, de egyértelművé teszi, hogy mind a kremsieri parlament feloszlatásáról, mind az oktrojált alkotmányról már jóval korábban megszületett a döntés.[20] Érdekes módon az egy évvel korábban *Robert Endres* tollából megjelent népszerű összefoglaló — *Springer* nyomán — a kápolnai csata hatásának tulajdonítja azt, hogy a kormány elszánta magát a kremsieri parlament feloszlatására és az oktrojált alkotmány kibocsátására.[21]

Windisch-Grätz a kápolnai csatáról

No de mit is jelentett Windisch-Grätz tábornagy Kápolnáról a császárnak? A herceg a kápolnai főhadiszállásról 1849. február 27-én igen részletes hadijelentésben számolt be az uralkodónak a kétnapos csatáról. A jelentés szerint február 26-án a délután két óra tájban kezdődő küzdelem eredményeként „az ellenség valamennyi ponton visszahúzódott; Kápolnáig és Kálig követtük, ahol a beálló sötétség véget vetett a csatának." A Pétervására felől érkező, Franz Schlik altábornagy vezette hadtestnek este Verpelétig kellett volna előrenyomulnia, hogy egyesüljön a főssereggel. „Nem tudta azonban elérni ezt a pontot, mivel a Sirok előtti szorost az ellenség által megszállva találta, és ezt, mivel sok előnyt nyújt a védekezéshez, csak egy dicsőséges ütközettel tudta birtokába venni. – Eközben beköszöntött az éjszaka, amelyet a hadtest ebben az állásban töltött." Schlik február 27-én Sirokról Verpelétig nyomult előre, és elfoglalta a községet. A Windisch-Grätz vezette hadközép ezalatt elfoglalta Kápolnát, a jobbszárny pedig Kált. „A kitérő ellenséges haderők, amelyek jelentős tüzérséggel, mintegy 120 ágyúval voltak ellátva, a maklári állásokba húzódtak vissza. Egy órányira Kápolnán túlig követtük őket, amikor a beköszöntő sötétség véget vetett az üldözésnek."

---

[17] *Spiridion Gopčević*: Österreichs Untergang – die Folge von Franz Josefs Mißregierung. Berlin 1920. 164. és 179.

[18] *Paul Müller*: Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Revolution und Gegenrevolution in Österreich. Wien–Leipzig 1934. 189–190.

[19] *Viktor Bibl*: Der Zerfall Österreichs. II. Band. Von Revolution zu Revolution. Wien–Berlin–Leipzig–München 1924. 183–188.; *Uő*: Die Tragödie Österreichs. Leipzig–Wien 1937. 206–210.

[20] *Rudolf Kiszling*: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. Mit Beiträgen von *M. Ehnl, G. Hubka* und *Eduard Steinitz*. Wien 1948. II. 50–54., 121–124.

[21] *Robert Endres*: Revolution in Österreich 1848. Wien. 1947. 176.

A herceg értékelése szerint „e kétnapos csata során minden ponton tetemes túlerőben lévő ellenséggel volt dolgunk, csupán csapataink kitűnő szellemének és hősiességének, a tábornok urak célszerű vezetésének és bátor tüzérségünk hatásos tüzének tudható be mindenütt a számszerű fölény túlszárnyalása."[22]

Windisch-Grätz hadijelentése — mint általában a hadijelentések — persze csupán eseti kapcsolatban állt a valósággal. A magyar fél ugyan valóban mindkét csatanapon néhány ezer fővel többet sorakoztatott fel a harcmezőn (bár még ez sem biztos), de ezt az előnyt a cs. kir. tüzérség jócskán kiegyenlítette. (A csata végén ugyan újabb magyar erősítések érkeztek, de ezeket a fővezér, Henryk Dembiński már nem vetette be.) A tüzérséget tekintve a császáriak az első napon 39, a második nap 67 löveggel többet vetettek be; s ezt az előnyt még a második nap végén beérkező, ám be nem vetett magyar erősítések is csak némileg mérsékelték volna.[23] A lényeg azonban az, hogy ez a hadijelentés sok mindenre alkalmas volt, csak arra nem, hogy a magyarországi háború közeli megnyerésére reményt nyújtson.

De vajon, ez volt-e az a hadijelentés, ami eljutott Olmützbe? A válasz egyértelmű igen. Az I. Ferenc József által 1849 januárjában felállított Katonai Iroda (*Militärkanzlei Seiner Majestät*) anyagában külön sorozatot képeznek a hadvezérektől érkező hadijelentések, s ezek között az első a sorban Windisch-Grätz beszámolóinak kötege. Itt található meg ez a hadijelentés is, hátoldalán Karl Grünne grófnak, az Iroda vezetőjének feljegyzésével, amely szerint a jelentés március 3-án érkezett meg Olmützbe.[24]

De a mellette lévő, március 6-án kelt jelentésekben sem találhatók túlzó fordulatok. Windisch-Grätz beszámol bennük a február 28-i mezőkövesdi összecsapásról, a magyar csapatoknak a Tisza mögé történő visszavonulásáról, illetve a magyarok Szolnok elleni felvonulásáról, majd azon siránkozott, hogy kevés a könnyűlovassága, így nem tud megfelelő lovasságot szembeállítani a magyar huszárokkal.[25] Az ugyanezen a napon Schwarzenberghez írott levelében pedig amiatt panaszkodik, hogy a Tiszántúlra visszavonult ellenségnek

---

[22] Eredetiben közli: Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Bearb. Róbert Hermann – Thomas Kletečka – Elisabeth Gmoser – Ferenc Lenkefi. Hrsg. Christoph Tepperberg – Jolán Szijj. Wien – Bp. 2005. 240–242. Magyar fordításban közli: Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bőhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Bp. 1998. 85–86. Az utolsó passzust idézi még Der k. k. österreichische Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz. Eine Lebens-Skizze. Aus den Papieren eines Zeitgenossen der Sturm-Jahre 1848 und 1849. Berlin 1886. 212. A magyar túlerőről szóló „mesét" átvette még: *Hermann Meynert*: Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848 und 1849 in ihren Ursachen und Folgen. Wien 1853. 660–661. Ez a munka — jellemző módon — időben a kápolnai csatát megelőzően tárgyalja az oktrojált alkotmány kibocsátását.

[23] *Breit József*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiad. Bp. 1930. I. k. 271–274.; *Borus J.*: Dembinski i.m. 165., 227–228.; *Hermann Róbert*: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. (Nagy Csaták) Bp. 2004. 183.

[24] Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv (a továbbiakban KA), Militärkanzlei Seiner Majestät. Karton 2. Ad acta. 1848:38.

[25] Uo. No. 39. (No. 2170/A.O. Buda, 1849. márc. [6.]); No. 40. (No. 2200/A.O. Buda, 1849. márc. 6.)

nem tudott akkora kárt okozni, mint szeretett volna, „erről az országról nincsenek térképek, a lakosságtól nem kapunk felvilágosítást a terepről, és a csapatok a Tisza felé olyan mocsarakban vonultak, hogy, miután az ellenség egy sötét éjen igen jelentős előnyre tett szert, a terep nehézségei miatt nem tudtunk elég közel férkőzni hozzá." Majd arról ír, hogy a csata folyamán több ponton keményen küzdöttek, a csatamező igen kiterjedt volt, az ellenség kétszer olyan erős volt mint az övé, 100–120 löveggel. „Mindenesetre, egy ilyen nyílt vidéken azt is nagy eredménynek kell tekinteni, hogy egy ilyen túlerőt legyőztünk."[26] A jelentésekben tehát se lázadó csordák, se szétkergetés, se debreceni bevonulás...

Azt, hogy Windisch-Grätz egyáltalán nem értékelte túl a kápolnai győzelmet, megerősíti Szőgyény-Marich László emlékirata is. Eszerint a herceg a kápolnai csata és a szolnoki ütközet után meggyőződött arról, „hogy a magyar sereggel mégsem lehet oly könnyen elbánni, mint eleintén hitte."[27]

De ugyanez volt a vélemény a csapatok soraiban is. Március 3-án a fővárosban a cs. kir. katonatisztek állítólag részükről nagy veszteségnek tartották a kápolnai csatát, s úgy nyilatkoztak, hogy „ha még ily ütközetet kell kiállniok, kénytelenek lesznek visszavonulni."[28] (Más változat szerint egy cs. kir. kapitány nyilatkozott úgy, hogy „csak még egy pár ily győzelmük legyen, s nem tudja, hogyan mennek ki az országból.")[29] Hugo von Weckbecker, a 2. vadászzászlóalj századosa március 4-én arról írt a családjának, hogy Ladislaus Wrbna altábornagy határozatlanságának köszönhetően semmi mást nem értek el Kápolnánál, mint hogy a magyarok visszavonultak a Tisza mögé.[30] Egy másik napló szerint egy kétnapos győzelmes csatában több trófeának kellett volna a császáriak kezébe esnie, mint egyetlen elfogott zászlóalj és annak zászlaja; s a csapatok bizalma vezéreikben megingott, annál is inkább, mer a magyarokat a maguk vezérei is jól vezették.[31] Március közepén, a kápolnai csata tapasztalatai alapján Windisch-Grätz fia, Ludwig arról írt a naplójában, hogy a magyarokat tehetséges tábornokok és tisztek vezetik; illetve túlerejű, kiváló könnyűlovasságuk, szintén túlerejű, jó tüzérségük és „az ágyútűzben sem rossz" gyalogságuk van. És ha esetleg minden erő megfeszítésével meg is verik őket, a császáriak tartalékok hiányában üldözni már nem tudják a magyarokat. „Így volt ez Kápolnánál és sok más esetben."[32]

A dolog már csak azért is tanulságos, mert Windisch-Grätz eredeti hadijelentése egyáltalán nem volt ismeretlen a nagyközönség és a történészek előtt.

---

[26] Közli *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. III. k. Bp. 1965. 21–22.

[27] Idősb Szőgyény Marich László országbíró emlékiratai. Kiadják fiai. II. k. Bp. 1917. 11.

[28] *Mátray Gábor*: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49. S. a. r. Fülep Katalin. (Magyar Ritkaságok) Bp. 1989. 112.

[29] *Hentaller Lajos*: Az osztrákok Pesten 1849 elején (Jászay Pál naplója 1849. január 1-től május hó 7-ig). In: *Uő*: Vérrózsák. Bp. 1906. I. k. 157.

[30] *Wilhelm Weckbecker*: Von Maria Theresia zu Franz Joseph. Zwei Lebensbilder aus dem alten Österreich. Berlin 1929. 236.

[31] Idézi *Helfert, J. A.*: Der ungarische Winterfeldzug i.m. III. 224.

[32] G. d. K. Prinz Ludwig Windisch-Graetz's Kindheit und Jugendzeit 1839–1850. Wien 1908. 154–155.

A hercegnek a kápolnai csatáról szóló rövid előzetes jelentését már február 28-i dátumú plakátban március 1-jén Budán hirdetményben tette közzé Duca Serbelloni altábornagy. Ennek magyar fordítása utóbb bekerült *Szilágyi Sándor*nak a magyar forradalom történetéről szóló összefoglalójába.[33] Március 1-jén Windisch-Grätz fentebb idézett hadijelentése alapján Budán megjelent egy *Armee-Nachricht*, s ezt a *Pester Courier* március 2-i, 22. számának különkiadásaként (*Extra-Blatt*) is közzétették. E jelentés magyar fordítása szintén megtalálható Szilágyinál.[34] Március 3-án a Ludwig Welden táborszernagy, Bécs katonai és polgári kormányzója által kiadott *Armee-Bulletin* című tudósítás-sorozat 26. darabjaként szintén megjelent Windisch-Grätz február 27-i hadijelentésének kivonata.[35] Ezt és a Tiszáig történő előnyomulásról szóló 27. hadijelentést teljes terjedelmében közölte a már említett félhivatalos katonai lap is.[36]

A 26. hadijelentés bekerült a külföldi sajtóba is, hogy mást ne említsünk, *Friedrich Engels* a *Neue Rheinische Zeitung* 1849. március 7-i számában hosszan elemezte, és megállapította, hogy Windisch-Grätz győzelme „egy nagyon jelentéktelen ütközetre korlátozódik, amint ezt a magyar részről elesettek csekély száma bizonyítja."[37] Az *Augsburger Allgemeine Zeitung* e hadijelentés alapján fejezte ki elégedetlenségét amiatt, hogy a jelentésből „mint a magyar hadjáratról szóló legtöbb ilyen jelentésből, megint nagyon lényeges dolgok hiányoznak", például a szembenálló erők nagysága, a magyaroknak a csatát megelőző hadmozdulatai, parancsnokaik neve stb.[38]

E hadijelentés alapján ismertette a Kápolnánál történteket a forradalom históriáját az elsők között bemutató, igen aulikus szellemű német nyelvű munka.[39] Emellett e hadijelentésre hivatkozik mind *Julian Chownitz*, mind *Arthur Frey* 1849-ben megjelent — a kápolnai csatáról egyébként sok túlzást és regényes elemet tartalmazó — munkája,[40] s ezt a hadijelentést közölte *Adolph*

---

[33] *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom története 1848- és 49-ben. Pest 1850. 320.; *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849. Pest 1869. II. k. 351–353. A megjelenésre l. *Hentaller L.*: Az osztrákok Pesten i.m. I. k. 156.; Bártfay László naplójából. II. 1849–1851. és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez. Összeállította és a jegyzeteket írta Jenei Ferenc. (Irodalmi Múzeum V.) Bp. 1969. 9.; *Mátray G.*: Töredék jegyzemények i.m. 111.

[34] KA Alte Feldakten (a továbbiakban AFA). Karton 1826. Hauptarmee unter Windisch-Grätz, 1849–3–3 Ź. Közli *Szilágyi S.*: A magyar forradalom i.m. 320–322. A megjelenésre l. *Hentaller L.*: Az osztrákok Pesten i. m. I. k. 157. Erről írja Bártfay László, hogy „a nyomtatott hadi hirdetések is okot nyújtottak a kételkedésre" a kápolnai csata eredményét illetőleg. Bártfay László naplójából i. m. II. 9.

[35] KA AFA Karton 1843. Hauptarmee unter Haynau 1849–13–35. Armee-Bulletins über die Kriegsereignisse in Ungarn vom 16. December 1848. bis 12. Juli 1849. No. 32.

[36] Oesterreichischer Soldatenfreund, II. évf. 1849. márc. 6. 125–127. A lap következő, márc. 8-i száma közölte az oktrojált alkotmány szövegét, a márc. 10-i szám pedig a szerkesztőségi kommentárt az alkotmányról. Magának a kápolnai csatának a további tárgyalását a lap feltűnően mellőzte.

[37] Magyar fordításban közli: Karl Marx és Friedrich Engels művei. 43. k. 1848–1849. Bp. 1982. 184–185.

[38] Idézi Engels 1849. márc. 9-i cikke, magyar fordításban l. Uo. 189.

[39] Die magyarische Revolution. Kurzgefasste Schilderung der jüngsten Zeitereignisse in Ungarn und Siebenbürgen. Von einem Augenzeugen. Pest 1849. 109–112.

[40] *Julian Chownitz*: Geschichte der ungarischen Revolution in den Jahren 1848 und 1849 mit Rückblicken auf die Bewegung in den österreichischen Erbländern. Stuttgart 1849. II. k. 196–199.; Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte. Unter Mitwirkung ungarischer und östreichischer [sic!] Schriftsteller herausgegeben von *Arthur Frey*. Mannheim 1849. II. k. 248–250. Mindkét

Streckfuß a magyar szabadságharcról szóló összefoglalójában. Ez utóbbi a kápolnai csata jelentőségét csupán abban látja, hogy ezáltal sikerült a főseregnek egyesülni a már csaknem elveszett Schlik-hadtesttel. Magát az olmützi alkotmányt a kötet meg sem említi (így azután a függetlenség és a trónfosztás kimondása is némileg motiválatlan marad az elbeszélésben).[41]

A kremsieri parlament feloszlatása és az oktrojált alkotmány[42]

No, de akkor mi a helyzet az olmützi oktrojált alkotmánnyal? Nos, az osztrák minisztertanácsok anyagából kiderül, hogy a kérdés indirekt módon már az 1848. december 28-i kormányülésen felmerült. Ezen Alexander Bach igazságügyi miniszter úgy vélte, hogy a Reichstagnál egyelőre az alapjogokkal kellene húzni-halasztani a dolgot; és ha Magyarországon előrébb jutnak (azaz meghódítják az országot), a többi tartományban is alkotmányozni kell. A legfontosabb az időnyereség, s mivel a tanácskozásokkal telik az idő, ezalatt a dolgok megváltozhatnak. Ha ez megtörténik, fel lehet lépni a Reichstagban: „Az Önök küldetése már nem elegendő, a feladat megnőtt, most már az egész monarchiának kell alkotmányt adni, amiben más tartományok küldötteinek is részt kell venniük stb." Felhívta a figyelmet arra, hogy a Reichtag az 1848. április 25-i alkotmány értelmében nem adhat alkotmányt az egész birodalomnak, s ehhez a többi, a Reichstagban részt nem vevő tartományok részéről is hiányzik a bizalom a testületben. Bach szerint a kormánynak kellene összeállítani az alapjogok listáját és tartalmát, majd ezeket átadni a kluboknak (azaz a Reichstag frakcióinak) azzal, hogy gondoskodjanak azok elfogadtatásáról, különben a Reichstag feloszlatása vagy a kormány lemondása elkerülhetetlen.[43]

munka szerepelteti pl. a csatában a lengyel dzsidásokat, akik nem voltak ott; Schlikkel kilenc órán át ostromoltatja a siroki szorost, amelyet az egy félóra leforgása alatt foglalt el stb. *Chownitz* vagy *Frey* alapján foglalja össze a kápolnai csatát: Ungarn, seine Geschichte, seine Nationalität, seine parlamentarische Entwickelung, sein Kampf um nationale Selbständigkeit strategisch und politisch nebst biographischen Skizzen ausgezeichneter Männer von einem magyarischen Offizier. Leipzig–Meissen 1850. 184–185. *Chownitz* munkájára l. *S. Lengyel Márta*: Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán. Bp. 1985. 189–191.; *Uő*: Bevezető. Egy szemtanú a negyvennyolcas forradalom Magyarországáról. In: *Julian Chownitz*: Fél esztendő a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Ford., s. a. r. S. Lengyel Márta. Bp. 1998. 24–27.

[41] *Adolph Streckfuß*: Der Freiheits-Kampf in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Die Ereignisse im Jahre 1849 nebst einer Geschichte der Kriege in Ungarn, Italien, Schleswig-Holstein und Baden, so wie des deutchen Parlaments im Jahre 1848. Erster Teil. Der Freiheitskampf in Ungarn. Berlin é. n. [1850.] 474–475. A kötet Klapka emlékiratainak (Memoiren von Georg Klapka i. m.) megjelenését követően látott napvilágot, ugyanis a 705–707. és 811–822. oldalakon olyan okmányokat közöl, amelyeket először Klapka publikált.

[42] A kérdés legújabb feldolgozásait l. *Gunther Hildebrandt*: Österreich 1849. Studien zur Politik der Regierung Schwarzenberg. (Studien zur Geschichte 16.) Berlin 1990. 37–54.; *Andreas Gottsmann*: Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. (Österreich Archiv. Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde) Wien–München 1995. 94–107.; *Stefan Lippert*: Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biographie. (Historische Mitteilungen, Ranke Gesellschaft Beiheft 21.) Stuttgart 1998. 194–214.; *Thomas Kletečka*: Die Genese des Regierungsbeshlusses zur Auflösung des Kremsierer Reichstages. In: Der Reichstag von Kremsier i. m. 209–219.

[43] Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg. Band 1. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850. Bearb., eingeleit. Thomas Kletečka. Wien 2002. 67–68.

Az osztrák kormányüléseken először 1849. január 6-án Karl Ludwig Bruck lovag, kereskedelem-, ipar- és közmunkaügyi miniszter vetette fel direkt módon a Reichstag feloszlatásának gondolatát azzal, hogy vagy egy oktrojált alkotmányt kellene kiadni, vagy pedig új kamarát kellene összehívni jobb elemekből, amelynek segítségével az alkotmányozás munkáját megnyugtató módon lehetne végrehajtani. A kérdésről heves vita bontakozott ki, de Alexander Bach igazságügyi miniszter érveinek hatására (aki többek között kifejtette, hogy a feloszlatásra jelenleg semmilyen ürügy nem áll rendelkezésre), a minisztertanács úgy döntött, hogy a feloszlatásnak egyelőre nincs itt az ideje.[44]

Schwarzenberg miniszterelnök január 12-én Windich-Grätzhez írott levelében szidta a Reichstag terv nélküli és rosszakaratú ténykedését, 14-én pedig arról írt, hogy a Reichstagtól nincs mit várni, ezért készen kell lenni arra, hogy a pillanat eljöttekor kész munkával [azaz alkotmánytervvel] álljanak elő.[45]

A kérdést január 20-án maga Schwarzenberg hozta elő ismét, s a feloszlatás szükségességét a Reichstagnak a kormánnyal szembeni ellenséges magatartásával indokolta. Ugyanakkor a minisztertanács úgy vélte, ezt a fontos lépést a külvilág felé nem a Reichstag magatartásával kellene indokolni, hanem azzal, hogy Magyarország meghódítása után valamennyi tartományt közös, szorosabb köteléknek kell összefognia, s a csupán a birodalom német és szláv tartományainak küldötteiből álló Reichstagnál szélesebb bázison kell alapulnia az alkotmányozásnak. Tekintettel ugyanakkor a Reichstag feloszlatásából fakadható aggodalmakra, a kormány arról is döntött, hogy a feloszlatással együtt ki kell bocsátani egy oktrojált alkotmányt az egész monarchia számára, valamint egy úrbéri kárpótlási törvényt; egy ideiglenes vadászati törvényt, illetve egy egyesületi törvényt. Az ülésen elnöklő I. Ferenc József mindezt jóváhagyta, és a minisztertanács „az ügy nagy sürgősségére" való tekintettel elhatározta, hogy a testület két szekciót alkotva, megkezdi az alkotmányterv, illetve a kárpótlási törvény kidolgozását.[46] Január 21-én Schwarzenberg levélben közölte Windisch-Grätz-cel, hogy a Reichstag nyílt ellenzékben van a kormánnyal, és a kormányzat rövidesen kész lesz a fő munkával [ti. az alkotmánytervvel], „s akkor az egész szükségtelen társaságot megkérjük, hogy vegye a kalapját."[47]

A hadi helyzet ekkor valóban kedvezőnek látszott, Magyarország kétharmada a cs. kir. hadvezetés kezében volt, Itáliában fegyverszünet uralkodott, a birodalom többi részén béke honolt. A minisztertanács február 4–7. között tárgyalta először az alkotmányterv szövegét (ez valószínűleg a kijelölt szekció lehetett), majd 11-én, 12-én, 20-án, 21-én, 23-án, 24-én és 28-án folyamatosan, paragrafusról paragrafusra végigmentek a szövegen. A február 23-i ülésen Bach terjesztette elő Windisch-Grätznek a választójoggal és a képviselők számával kapcsolatos kifogásai elleni érveit.[48] Maga a császár a március 4-i ülésen

[44] Die Protokolle des österreichischen Ministerrates i. m. 77–79.

[45] A jan. 12-i levet közli *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I. k. Bp. 1981. 396–397.; idézi őket *Lippert, S.*: Felix Fürst zu Schwarzenberg i. m. 204.

[46] Die Protokolle des österreichischen Ministerrates i. m. 101–102.

[47] Idézi *Lippert, S.*: Felix Fürst zu Schwarzenberg i. m. 205.

[48] A febr. 4–7. közötti tanácskozásokra a február 11-i jegyzőkönyv utal vissza. A további tárgyalásokra l. Die Protokolle des österreichischen Ministerrates i. m. 104–111., 119–123., 127–128., 130–131.,

jóváhagyta az alkotmány szövegét, és a minisztertanácson csak az alkotmány kibocsátását kísérő császári kiáltvány megszövegezésével kapcsolatban bontakozott ki vita: nevezetesen, hogy az a Reichstag magatartásának tulajdonítsa a feloszlatást és az alkotmány kiadását, vagy — mint arról január 20-án is szó volt — azzal érveljen, hogy ettől a Reichstagtól nem származhat a monarchia valamennyi tartományát összekötő alkotmány.[49]

A Reichstag feloszlatásának és az oktrojált alkotmány kibocsátásnak ürügyét és az időpontját tehát nem a katonai helyzet alakulása határozta meg, hanem az a tény, hogy a kremsieri parlament alkotmányterve túlzottan közel került a befejezéshez. Március 2-án a parlament alkotmányozási bizottmánya végzett a szöveggel, és az volt a terv, hogy azt március 7–14. között tárgyalják a szekciók, majd március 15-én — azon a napon, amikor 1848-ban I. Ferdinánd császár megígérte az alkotmányt — kerül első olvasatban a plénum elé. Ezt az alkotmánytervezetet az uralkodó és a kormányzat elfogadni nem akarta, elutasítani nem merte. Egyszerűbb volt tehát feloszlatni a parlamentet és olyan alkotmányt adni felülről, amely megfelel a császár és kormányzat elképzeléseinek; majd ennek az alkotmánynak a bevezetését — tekintettel a háborús helyzetre — mindjárt el is napolni addig, amíg béke nem lesz.

S ami még fontosabb: ez az alkotmány egyáltalán nem tükrözte Windisch-Grätz politikai elképzeléseit. A tábornagy január végétől folyamatosan bombázta javaslataival sógorát, Felix Schwarzenberg herceg miniszterelnököt. Leveleiben nyíltan bírálta az osztrák kormány erélytelen eljárását, és az alkotmánnyal kapcsolatban február 6-án egyenesen azt követelte, hogy az ő beleegyezése nélkül az alkotmány kérdésében semmit ne határozzanak.[50] Február 13-án Schwarzenberg Bruck lovagot küldte Windish-Grätzhez az alkotmányterv szövegével. Bruck február 16–20. között járt a tábornagynál, aki részletes megjegyzéseket tett a tervezetre, és követelte, hogy az azt kísérő uralkodói kiáltvány az általa javasolt szöveggel jelenjen meg.[51]

Miután Bruck küldetése eredménytelen volt, Schwarzenberg miniszterelnök „a liberális eszmékkel egyáltalán nem gyanúsítható"[52] Alexander Hübner báró személyében február 24-én külön követet küldött Windisch-Grätzhez az

---

133–134., 146. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján tematikus csoportosításban közli a főbb pontokat és azok vitáját: *Hanns Schlitter*: Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte. Zürich-Leipzig-Wien 1920. 7–28.

[49] Die Protokolle des österreichischen Ministerrates i. m. 148–149.

[50] Ezekből néhányat közöl *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. k. Bp. 1952. 407. (1849. jan. 28.), 440–441. (febr. 2.), 453–455. (febr. 6.), 500–502. (febr. 16.)

[51] L. erre Schwarzenberg 1849. febr. 13-i levelét Windisch-Grätzhez: *Andics E.*: A nagybirtokos arisztokrácia i. m. I. k. 410.; ill. Windisch-Grätz febr. 21-i levelét Schwarzenberghez: *Andics E.*: A nagybirtokos arisztokrácia i. m. II. k. 523–524. Bruck útjára l. még *Angyal Dávid*: Az ifjú Ferenc József. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei) Bp. é. n. [1942.] 84–85. – Windisch-Grätz és Schwarzenberg ellentétével kettejük levelezése alapján foglalkozik *Helfert, J. A.*: Der ungarische Winterfeldzug i. m. II. k. 466–470., III. k. 162–167.; *Müller. P.*: Feldmarschall Fürst Windischgrätz i. m. 194–203.; *Rudolf Kiszling*: Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs. Graz–Köln 1952. 66–69.; *Lippert, S.*: Felix Fürst zu Schwarzenberg i. m. 205–209.

[52] Uo. 209.

alkotmány tervezetével, hogy meggyőzze őt arról, az alkotmány kibocsátása elkerülhetetlen.[53] Hübner báró, aki született diplomata volt, kalandos úton, február 26-án, a kápolnai csata első napján este 8 órakor Gyöngyösön érte utol Windisch-Grätz főhadiszállását, és még aznap este két óra hosszat tárgyalt a herceggel. Hübner igyekezett megnyugtatni őt, hogy Schwarzenberg az általa felvetett szempontokat is érvényesítette az alkotmányszöveg kidolgozásánál. „Nem eléggé" – mondta a tábornagy. (Noha Windisch-Grätz eleve irtózott minden alkotmánytól, úgy vélte, ha már alkotmányt kell kiadni, akkor az legyen arisztokratikus alkotmány, azaz ne a vagyon, hanem a társadalmi pozíció határozza meg a politikai életben való részvételt.) Hübner arról győzködte, hogy az alkotmány — tekintve a birodalom helyzetét — csak ideiglenes lehet, de éppen „a vihar túlélése" érdekében szükséges azt most kibocsátani. Ha Windisch-Grätz továbbra is ellenzi az alkotmány kibocsátását, az csak a kormány bukásához vezethet, amit kívánni nagy hiba lenne. A tábornagy végül nagy nehezen beadta a derekát, bár írásbeli válaszában továbbra is ragaszkodott korábbi nézeteihez.[54] Hübner báró február 27-én megnyugodva indulhatott vissza Pesten át Bécsbe, ahová február 28-án érkezett meg. Éjfélkor jelentkezett Schwarzenbergnél, aki megnyugodva hallotta, hogy Windisch-Grätz ellenkezésétől már nem kell a továbbiakban tartania. „Ön jó éjszakát szerzett nekem, egy olyan éjszakát, amikor alhatom." — mondta Hübnernek, majd hozzátette: — „Köszönöm."[55]

Az osztrák minisztertanács éppen aznap fejezte be az oktrojált alkotmány szövegének tárgyalását, s legközelebb március 4-én ült össze, immáron a császár elnöklete alatt. I. Ferenc József ekkor hagyta jóvá az alkotmány szövegét, és ezen az ülésen tárgyalták meg a Birodalmi Gyűlés (Reichstag) feloszlatásáról kibocsátandó legfelsőbb manifesztum szövegét is.[56] Maga az alkotmány március 4-i dátummal, de csak március 7-én jelent meg, aznap, amikor magát a Birodalmi Gyűlést is katonai erővel feloszlatták.[57]

---

[53] Február 23-án Windisch-Grätzhez intézett levelét idézi: *Gottsmann, A.*: Der Reichstag von Kremsier i. m. 99. A szerző ugyanakkor téved, amikor úgy véli, hogy Schwarzenberg e levél eredménytelensége után küldte Hübnert Windisch-Grätzhez, hiszen Hübner emlékiratából kiderül, hogy őt éppen február 23-án bízta meg Schwarzenberg azzal, hogy utazzon Windisch-Grätzhez.

[54] L. erre 1849. febr. 26-án, Gyöngyösön írott levelét Schwarzenberghez: *Andics E.*: A nagybirtokos arisztokrácia i. m. II. k. 534–535.

[55] *Alexander Graf Hübner*: Ein Jahr meines Lebens 1848–1849. Leipzig 1891. 344–353. A küldetésre l. még *Helfert, J. A.*: Der ungarische Winterfeldzug i. m. III. 162–167. *Rudolf Kiszling* tévesen február 27-én éjfélre teszi érkezését, holott Gyöngyösről képtelenség lett volna egy nap alatt Bécsbe érkeznie. *Kiszling, R.*: Fürst Felix zu Schwarzenberg i. m. 69.

[56] Die Protokolle des österreichischen Ministerrates i. m. 148. L. még Anton Prokesch-Osten gróf levelét feleségéhez, Olmütz 1849. március 3–4–5.: Aus den Briefen des Grafen Prokesch von Osten k. u. k. österr. Botschafters und Feldzeumeisters (1849–1855). Wien 1896. 4–7.

[57] A bécsi közzétételre l. *Wolfgang Gasser*: Erlebte Revolution 1848/49. Das Wiener Tagebuch des jüdischen Journalisten Benjamin Kewall. Unter Mitarbeit von Gottfried Glaßner. (Quellenedition des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 3.) Wien–München 2010. 340–341. L. még Anton Prokesch-Osten levelét feleségéhez, Bécs, 1849. márc. 7. „Heute wird die Verfassung hier verkündet." Aus den Briefen des Grafen Prokesch i. m. 8. Apponyi György 1849. március 8-án Bécsből írott levelében „mai manifesztumról" szól. Szőgyény Marich László emlékiratai i. m. II. 197–199.

A Kápolna és Olmütz közötti összefüggés látszatára némileg ráerősített az uralkodó március 6-án kibocsátott, az alkotmányt közzétevő kiáltványának szövege is. Ebben I. Ferenc József — meglehetősen farizeus módon — szemrehányást tett a kremsieri parlamentnek azért, mert az „több hónapi tárgyalás után sem vergődött az alkotmányi mű bevégzéséhez", s az „elmélet köréből vitatkozások" révén is „megingadoztatott azon remény, hogy ezen gyülekezetnek a benne foglalt, felettébb tisztes elemek mellett is sikerülend feladásának megoldása." Majd így folytatta: „Eközben fegyvereink Magyarhonban diadalmas előhaladása által az egybeforrt Ausztria újjászületésének nagy műve, melyet éltünk feladatául tűztünk ki, megalapításához közelebb jutott, és elutasíthatlanná lett annak szüksége, hogy ezen mű fenékalapja tartósan biztosíttassanak. Oly alkotmány, mely nemcsak a Kremsierben képviselt tartományokat, hanem az egész birodalmat egybekötötten átkarolja, ez az, mit Ausztria népei igazságos türelmetlenséggel tőlünk várnak. Ezáltal az alkotmányi mű ezen gyülekezet hivatásának határain túllépett."[58]

A cs kir. fegyverek „diadalmas előhaladása" természetesen érthető volt a kápolnai csatára, azonban — mint láttuk — Schwarzenberg miniszterelnök érvelésének lényege már az 1849. január 20-i minisztertanácson azonos volt azzal, ami bekerült a kiáltványba: tehát, hogy a kremsieri parlament azért sem adhat alkotmányt a birodalom egészének, mert a testületben a Magyar Királysághoz tartozó területek nincsenek képviselve. Január 20-án a cs. kir. csapatok „diadalmas előhaladása" még valóban tény volt; a kápolnai csata előtti egy hónapban azonban már több kudarc érte azokat, mint amennyi sikert elkönyvelhettek. A kiáltványnak a „diadalmas előhaladásra" vonatkozó passzusa ebben a helyzetben inkább volt az elmúlt szép idők megidézése és úgymond *wishful thinking* megnyilvánulása, mint a tényleges helyzetet tükröző megállapítás.[59]

A kápolnai csata visszhangja Bécsben

Az oktrojált alkotmánynak és a Birodalmi Gyűlés feloszlatásának komoly visszhangja volt Ausztriában és a nemzetközi diplomáciai körökben - ugyanez legkevésbé sem mondható el a kápolnai csatáról. De nincs nyoma annak sem, hogy a kápolnai csata híre bármilyen módon befolyásolta volna az oktrojált alkotmány kiadásának időpontját. Az alkotmány kiadása és a Birodalmi Gyűlés feloszlatása — mint láthattuk — már a kápolnai csata előtt eldöntött tény volt.

A „magyar kérdés" a minisztertanácsok jegyzőkönyve szerint a kormányüléseken csak annyiban került szóba, hogy Franz Stadion gróf, belügyminiszter február 20-án javasolta, miszerint a Bécsben tartózkodó magyar konzervatívok

[58] Közli Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. (Osiris Tankönyvek) Bp. 2006. 310–312.; ill. Gyüjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországban kiadott hirdetményeknek. Buda 1849. I–II. füzet. 44–47.

[59] Megjegyzendő, hogy *Horváth Mihály* és az ő nyomán több szerző más fordításban idézi a vonatkozó mondatot, amely így még inkább erősíti a kápolnai csata és az oktrojált alkotmány közötti összefüggés látszatát: „Fegyvereink diadalmas előmenetele által Magyarországban Ausztria egységének nagy műve, mit életfeladatunkul tűztünk ki, megalapításához közelebb esett, s azon kikerülhetetlen kénytelenség állott be, hogy ezen mű alapköveit tartósan és állandóan biztosítsuk."

által alkotott nem hivatalos bizottmány mellett — amelynek feladata Magyarország beillesztésének előkészítése az összmonarchia keretei közé — hasonló bizottmányt hozzanak létre a többi magyarországi nemzetiség meghívandó képviselőiből is. Stadion március 3-án felség-előterjesztést nyújtott be ebben a tárgyban, és ebben arra hivatkozva javasolta a különböző magyarországi nemzetiségek képviselőinek összehívását, hogy „mind a magyarok földje, mind a többi nemzetiség által lakott országrészek olyannyira meg vannak tisztítva a pártütőktől", hogy nincs többé akadálya e bizalmi férfiak összehívásának.[60]

A Bécsbe akkreditált diplomaták sem láttak összefüggést az alkotmány kiadása, a Birodalmi Gyűlés feloszlatása és a kápolnai győzelem között. John Ponsonby brit követ március 3-án küldte meg Henry Palmerston külügyminiszternek a kápolnai csatáról szóló hadijelentést, március 8-án pedig az oktrojált alkotmány és az azt kísérő uralkodói és minisztertanácsi kiáltványok szövegét. Március 13-án pedig már azt jelentette, hogy a kápolnai csata nem volt olyan döntő, mint amilyennek lennie kellett volna.[61] Friedrich von Luxburg gróf bajor követ március 3-án küldte meg a kápolnai csata hírét tudtul adó rövid közleményt, mégpedig azzal a kommentárral, hogy „a legújabb hírek Magyarországról valami késedelemre engednek következtetni a tiszamelléki háború folytatásában. A mellékelt bulletin nem közöl semmi jót." A következő jelentés március 6-án már az orosz intervenció lehetőségéről közöl egy hírlapi tudósítást.[62]

O'Sullivan de Grass belga követ március 7-én jelentette az oktrojált alkotmány és a kremsieri parlament feloszlatásának hírét, a kápolnai csatáról viszont csak azt közölte, „úgy tűnik, hogy hiba történt a császári sereg operációjában, Windisch-Grätz visszafordult Pestre." E jelentésben tudatta, hogy a rend a birodalom egészében helyreállt – kivéve Magyarországot.[63]

Michele Viale Prelŕ bécsi pápai nuncius jelentéseiben meg sem említi a kápolnai csatát, az oktrojált alkotmány kibocsátásának és a Birodalmi Gyűlés feloszlatásának hírét március 9-én jelentette.[64] Karl Friedrich Vitzthum követségi titkár anyjához írott 1849. március 5-i levelében említi, hogy a minisztérium és Windisch-Grätz nem látszanak egyetérteni, mindeközben a magyar lázadókat ismét megverték. Március 7-én örömmel tudatta az oktrojált alkotmány és a kremsieri parlament feloszlatásának hírét, és méltatta Schwarzenberg miniszterelnök államférfiúi adottságait. Március 11-én arról ír, hogy az alkotmányt mind Bécsben, mind a tartományokban örömmel fogadták.[65]

---

[60] Közli *Schlitter, H.*: Versäumte Gelegenheiten i. m. 83–85.

[61] Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–49; presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 15 August 1850. London 1851. 149–150., 152–162., 166.

[62] Kivonatosan közli *Marczali Henrik*: 1848. A népek tavasza. Pesti Hirlap, 1928. márc. 13. 5–6.

[63] Idézi *Erdődy Gábor*: A demokrácia katonái. A magyarországi polgári-alkotmányos átalakulás és szabadságharc belga megítélése 1848–1849-ben. Bp. 2010. 108–110.

[64] *Lajos Lukács*: The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna. Bp. 1981. 321–323.

[65] *Karl Friedrich Vitzthum von Eckstädt*: Berlin und Wien in den Jahren 1845–1852. Politische Privatbriefe des damaligen k. sächs. Legationssecretärs. Mit einem Vorworte von Dr. Karl Müller. Stuttgart 1886. 215–217. Nem tud az említett összefüggésről a Bécsben szolgáló amerikai követ emlékirata sem. *William Henry Stiles:* Austria 1848–1849. New York, 1852. (Reprint, uo. 1971. Vol. II. 184–186. és 206–216.

De nincs nyoma ilyen összefüggésnek azokban a naplókban és levelekben sem, amelyeket az osztrák kormányzati körök tagjaitól fennmaradtak.[66] Sőt, a kápolnai csata összességében szinte teljesen visszhangtalan maradt Bécsben – ha úgy tetszik, az oktrojált alkotmány és a Birodalmi Gyűlés feloszlatásának híre „ellopta a show-t".[67]

Egy Benjamin Kewall nevű bécsi zsidó újságíró március 2-án említi naplójában, hogy Windisch-Grätz állítólag döntő győzelmet aratott Magyarországon, 5-én azonban már arról ír, hogy noha a tábornagy ismét győzött, a hadsereg mégis mindenütt az oroszok segítségére szorul, s Ausztria dinasztikus érdekeinek feláldozza népeinek legfontosabb létérdekeit, és a Dunát egyre inkább átadja az oroszoknak. Ezt követi március 7-én az oktrojált alkotmány közzétételének híre, március 9-én pedig már arról ír, hogy a kormány a magyar ügyekben alighanem erősen tévedett, hiszen az erdélyi császári haderőt állítólag teljesen legyőzték, Windisch-Grätz pedig lemondott a fővezérségről.[68]

Jósika Samu báró volt erdélyi kancellár március 8-án egy Josip Jellačić által vívott szerencsés ütközet hírét jegyezte fel (ami azért érdekes, mert március 5-én éppen a bán egyik dandárját verték szét Szolnoknál), majd arról ír, hogy bárcsak Windisch-Grätz Magyarországon kedvező csapást hajtana végre! Ugyanezen a napon jegyezte fel az olmützi alkotmány hírét azzal, hogy ennek következménye Magyarországon egy újabb forradalom lesz. Úgy vélte, hogy az adott helyzetben az alkotmányt nem lett volna szabad ebben a formában kiadni, főleg egy olyan országgal szemben, amely még nincs meghódítva, s ahol a dolgok rosszabbul állnak, mint Itáliában. Március 11-én ismét arról írt, hogy az alkotmány újabb tápot ad Magyarországon a forradalomnak, 12-én pedig arról, hogy a hadműveletekben stagnálás látszik bekövetkezni.[69]

Cseremiszky Miklós, az egykori magyar udvari kancellária Bécsben tartózkodó volt munkatársa március 3-án jegyezte fel naplójába a kápolnai csata hírét tudtul adó hadijelentés megjelenését. Egyik ismerőse úgy vélekedett, hogy Windisch-Grätz nem érhetett el előnyöket Kápolnánál, mert a győzelmet követően nem üldözött senkit. Március 5-én a részletes hadijelentés alapján jegyezte fel a csata körülményeit, s rögtön ezután a kremsieri parlament alkotmányter-

---

[66] Hübner báró naplószerű emlékiratában csak egy későbbi lábjegyzetben emlékezik meg a csata eredményéről. Nem szól róla Karl Kübeck március 1–9 közötti naplója sem. Tagebücher des Carl Friedrich Freiherrn Kübeck von Kübau. Herausgegeben und eingleitet von seinem Sohne Max Freiherrn von Kübeck. II. Band. Wien 1909. 40–41.; Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck von Kübau. Tagebücher, Briefe, Aktenstücke (1841–1855). Hrsg. Friedrich Walter. (Veröffentlichungen der Komission für Neuere Geschichte Österreichs 45.) Graz–Köln 1960. 20–21. Ugyancsak nincs nyoma a csata hírének Prokesch-Osten 1849. március 3–9. közötti leveleiben. Aus den Briefen des Grafen Prokesch i. m. 4–8. Általánosságban szól a kápolnai csatáról a képviselő Helfert is. *Josef Alexander Helfert*: Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren. IV. Olmütz und Kremsier. Wien 1905. 307.

[67] Az ekkor a pozsonyi katonai kerületet vezető Kempen altábornagy is csak az olmützi alkotmányt említi naplójában március 8-án. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848–1859. Hrsg. Josef Karl Mayr. Wien–Leipzig 1931. 128.

[68] *Gasser, W.*: Erlebte Revolution 1848/49. i. m. 339–342.

[69] *Eduard Wertheimer*: Ungedruckte Tagebuchblätter des Hofkanzlers Baron Samuel Jósika. Österreichische Rundschau 19. (1909) 197–198.

vének elkészültét, illetve a tervezet részleteit. Ezt követi 7-én az olmützi alkotmány hírének feljegyzése, majd 8-án annak részletesebb elemzése.[70]

Paradox módon, a kápolnai csata és annak következményei nem Windisch-Grätz, hanem Schwarzenberg pozícióját erősítették. Kiderült ugyanis, hogy a tábornagy nem mért döntő vereséget a magyar főerőkre, sőt, elővédjét február 28-án Mezőkövesdnél a magyarok alaposan megszabdalták. Windisch-Grätz nem tudta megakadályozni a magyar seregnek a Tisza bal partjára történő visszavonulását, néhány nap múlva pedig megérkezett a március 5-i magyar győzelem híre, amely azt mutatta, hogy a magyarországi hadműveletek messze vannak még a befejezéstől. Windisch-Grätz elveszítette a hadászati kezdeményezést, és március közepétől egyre többen vélték úgy, hogy az ő vezetésével a magyarországi háború soha nem fog befejeződni. A „sógorok párbajában" Schwarzenberg az oktrojált alkotmány kibocsátásával politikailag szorította háttérbe Windisch-Grätzet, s miután a tábornagy harctéri sikereket sem aratott, elveszítette azt a lehetőséget is, hogy sikeres hadvezérként próbálja meg befolyásolni a birodalom jövőjét.

Megjegyzendő, hogy Windisch-Grätz ugyan kénytelen-kelletlen beleegyezését adta az alkotmány kiadásához, de egyáltalán nem azonosult vele. Március 9-én, miután az alkotmány szövege megérkezett Budára, Schwarzenberghez intézett levelében elégedetlenkedett amiatt, hogy az alkotmányban csak részben vették figyelembe az ő megjegyzéseit, ugyanakkor teljes egyetértését fejezte ki a kísérő császári kiáltvánnyal; a levél végén pedig csapatai csekély száma miatt panaszkodott.[71] Március 10-én ismét kritizálta a szöveget, mondván, hogy abban csupán a császárról és a hadseregről szóló részek nyugtatták meg, a többit nagyon ideiglenesnek, s mindenképpen gyakorlatiatlannak tartja.[72] Amikor Szőgyény-Marich László, a magyarországi polgári igazgatás vezetője felkereste őt, mondván, hogy ilyen körülmények között nem maradhat a helyén, a herceg azt válaszolta, „hogy ez az alkotmány az ő tudtán kívül, az ő háta mögött jött létre, hogy neki számos észrevétele van ellene", és ilyen értelemben már felterjesztést is intézett a császárhoz. „Egyébként — úgymond — higgye el, ez még nem az utolsó szó, melyet kimondtak és ameddig nekem beleszólásom lesz, ez az alkotmány soha Magyarországban foganatosítva nem lesz."[73]

Tegyük végül hozzá: a kápolnai csata híre elvileg persze befolyásolhatta volna a döntést. Az események kronológiáját tekintve ez természetesen nem lenne eleve kizárható, hiszen március 3-án a kápolnai győzelem híre már ismert volt, s a minisztertanács március 4-én döntött az alkotmány kibocsátásáról és a Birodalmi Gyűlés feloszlatásáról. Ám a dolog technikai lebonyolítása így sem ment volna olyan gördülékenyen, és — ahogy Hübner báró küldetése kapcsán láttuk — a szöveg lényegében már február 24-én készen volt. Azaz Schwarzenbergnek csupán Windisch-Grätz beleegyezésére volt szüksége, arra

[70] Cseremiszky Miklós naplója [1848. november 28. – 1849. június 1.]: Hadtörténelmi Levéltár, Budapest; A 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 4/98.

[71] Közli *Andics E.*: A nagybirtokos arisztokrácia i. m. III. k. 32–34.

[72] Idézi *Gottsmann, A.*: Der Reichstag von Kremsier i. m. 99.

[73] Szőgyény Marich László emlékiratai i. m. II. 11. Vö. *Fiáth Ferenc*: Életem és élményeim. Bp. 1878. II. k. 167–168.

azonban nem, hogy az alkotmánytervezetnek harctéri sikerrel is megágyazzanak.

A legenda keletkezése

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc historiográfiájának megírására mind a mai napig nem került sor, noha az 1948-ig megjelent munkák teljesnek tekinthető listája már 1950-ben megjelent.[74] A korszak emlékirat-irodalmáról több összefoglaló is szól, ezek azonban jobbára a magyar nyelvű vagy magyar szerzőktől származó munkákat tárgyalják, és nem különösebben foglalkoznak a nem magyar szerzők nem magyar nyelvű munkáival.[75] Ugyanígy nem készült összefoglaló arról, hogy a szabadságharc történetéről az 1849 és 1860 közötti időszakban megjelent igen gazdag német, angol, francia és olasz munkák szerzői milyen források alapján dolgoztak, azaz egyáltalán mit használtak a magyar, osztrák és orosz összefoglalók és emlékiratok közül.[76] Ez azért is nehezen állapítható meg, mert e munkákban a legritkább esetben találunk irodalomjegyzéket. A Łapiński-féle hamisítvány leszármazási listájának áttekintése e szempontból is tanulságos lehet.

Max Schlesinger 1850-ben megjelent munkájában úgy véli, hogy Kápolnánál mindkét részről sok vér folyt, és mindkét részről hiába, mivel Windisch-Grätz a kápolnai győzelem után nem tudta előnyét kihasználni. „Egy csillogó hadijelentést küldött Bécsbe. Bécsből ez Olmützbe jutott. Ez volt a rég várt jel a Schwarzenberg–Stadion-minisztérium számára. A kápolnai csata nem adott döntő fordulatot a magyar háborúnak, sokkal inkább segített a március 4-i oktrojált alkotmányt születési fájdalmain és megsemmisítette a kremsieri alkotmányozó nemzetgyűlést. Egy olyan győzelmi jelentés után, mint amilyen a tábornagy irodájából kikerült, nem kellett már Magyarországtól és a többi tartománytól félni." A lábjegyzetben idéz is Windisch-Grätz hadijelentéséből, amely szerint a köd gátolta meg őt a felderítésben, majd csípősen hozzáteszi: „és a történelemnek tudomásul kell vennie ezt a ködöt."[77]

A kütahyai száműzetésében emlékiratain dolgozó *Mészáros Lázár* — úgy tűnik — már kimondottan Łapiński munkája alapján fogalmazta meg a maga változatát: „Windisch [!] úrnak tetszett azonban udvari kénytetésre, mely egy okot keresett kényurasági eljárásra, vagy engőgje sugallatára, mely, idézett gondolata szerént, többnyire nem is emberekből álló kremsieri német gyűlést megvetette, egy hazugságot írni: hogy mivel Kápolnánál győzött, a magyar háborúnak 14 nap alatt vége leszen. Ezt ugyan őhercegsége egész tábori karával

[74] *I. Tóth Zoltán*: Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. III. k. Bp. 1950.

[75] *Románecz Mihály*: A magyar memoire- és naplóirodalom története a legrégibb időktől 1848–49-iki szabadságharczunkig. In: Tanúlmányok [sic!], beszédek, költemények. Ungvár 1910. 1–91.; *Kacziány Géza*: A magyar mémoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Ballagi Aladár előszavával. Bp. 1917. (Łapińskiről 20–21.); *Nagy Márta*: Az 1848–1849-es emigráció mémoire irodalma. Bp. 1936. (Łapińskiről 142–144.)

[76] Legteljesebb áttekintésüket l. *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története. Bp. 1994. I. k. 132–373.

[77] *Max Schlesinger*: Aus Ungarn. Franz Duncker, Berlin 1850. 183–184.

nem hitte, vagy ha hitte, úgy az egész alatta szolgáló katonai hierarchia értelméről nem nagy bizonságot (sic!) adott, sőt, rövidlátásáról kezeskedett, végre haditudományát sem tünteté ki, melyet a béke- vagy hadijátékok sikeres vezénylete alatt szerzett, s amelyért Radetzky helyettesítőjét sub spe [reménykedve] látta a katonai világ, mit azonba [sic!] ő maga később úgyis dugába döntött. – Akármiképp volt is a dolog, általános beszéd kerengett, hogy a hercegi győzelmi jelentés a császári udvart olmützi templomban találta, hanem a győzelmi biztos hír vettére az imának vége lőn, Isten nevében rögtön státustanácskozás tartatott, minek eredménye másnap a' volt, hogy mit a 848-diki március a császári tartományoknak engedményezett, azt a 849-dik 4-dik március visszavonta, s így a még nem egy éves alkotmányi s képviseleti dicsőségnek egy tollvonással fejét vágta, s nyaka tövére csakhamar más fejet tapasztott. Más szavakkal, az udvar torkig levén, jóllakott a bécs- és kremsieri gyűlés vitáival, s német emberi jog feletti bölcsész taglalattal, azt egy parancsával holtnak nyilatkoztatta, s à la 18-d. Brumaire, katonákkal szétoszlatta, s az ott lévő hálósapkás honatyáit alunni küldte. – Alig mondotta ki azonban, hogy a 48-dik alkotmány megholt, 4-dik márciusban ipse fecit (önalkotta) új alkotmányt éljeneztetett."[78]

Klapka György vezérőrnagy 1851-ben *Czetz János* vezérőrnaggyal közösen készítette el a magyarországi és erdélyi „nemzeti háború" történetét. Ennek megírásakor valószínűleg már használta Łapiński — Klapkával szemben egyébként kimondottan ellenséges — munkáját, amit az is mutat, amit a kápolnai csata következményeiről ír. Eszerint a csata „az eddiginél még inkább leleplezte hosszú távú, szabadságggyilkos szándékait az osztrák udvarnak, amely olmützi rejtekében zsoldosai korai győzelmi kiáltásai által félrevezettetve, sietve merészelt Magyarország sorsáról dönteni és még reszkető kézzel ezeréves alkotmányát megdönteni."[79]

Noha bizonyíthatóan ismerte, ugyanakkor nem idézte Łapiński munkáját *Mailáth János gróf* „a magyarok legújabb történetét" tárgyaló munkájában, amelynek függelékében található az első kritikai szemle a forradalom és szabadságharc történetének addigi historiográfiájáról. A kápolnai csatáról a hivatalos osztrák összefoglaló, Klapka és Görgei emlékirata, Franz Kocziczkának a Schlik-hadtest működését tárgyaló munkája alapján szól, és — egy osztrák munkán alapuló francia mű alapján — előbb „steril", majd gyümölcstelen (*unfruchtbarer*) győzelemnek nevezi. A historiográfiai áttekintésben Łapiński

[78] Mészáros Lázár emlékiratai. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest; Kéziratтár. Történelem. 2-r. 105. II. k. 136–137. f. Mészáros emlékiratainak nyomtatott kiadásából kimaradt, csak tartalmi összefoglalását közli. Mészáros Lázár emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest 1866–1867. II. k. 173. Nagyjából hasonlóképpen fogalmaz egy 1850 második felében keletkezett névtelen kézirat. Die ungarische Freiheitskampf 1848–49 vom ungarischen Standpunkte. Wortgetreuer Abdruck des aufgefundenen Manuskriptes eines Zeitgenossen. Sopron, 1903. 76–77. (A szerzőt feltételesen Lunkányi Jánossal, Széchenyi István jószágigazgatójával vagy Paur Iván honvéd őrnaggyal azonosítja az újabb helytörténeti irodalom. *Kovács József László:* A paraszt, a polgár és a pap. Kortársak feljegyzései 1848–49-ről Sopronban). Soproni Szemle, 52. évf. 1998. 4. szám. 377–380.

[79] *Georg Klapka*: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig 1851. I. k. 258.

munkáját röviden semmit érőnek titulálja, amely teljes mértékben rászolgált *Nedbál Ignác* éles visszautasítására.[80]

Az 1789. évi francia forradalom és az 1848–1849. évi osztrák kormányzati politika dicsőítését összeegyeztetni képes *Alphonse Balleydier* a magyar háború történetéről írott munkájában nem hivatkozik a Łapiński által közölt jelentésre, sőt megállapítja, hogy Windisch-Grätz kápolnai győzelme kihasználatlan maradt. Igaz, hasonlóan *Streckfuß*hoz, nála az oktrojált alkotmány és a Függetlenségi Nyilatkozat közötti — létező — összefüggés is homályban marad.[81]

Egy másik francia szerző, az 1848–1849-ben a Habsburg Monarchia területén diplomataként tényked Henri Blaze de Bury viszont már úgy fogalmazott 1854-ben, hogy „a kápolnai osztrák győzelem következménye volt, mint mondják, az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány kimondása."[82]

Átvette Łapiński szövegét *Alois Carl Wiesner* szintén 1854-ben megjelent összefoglalója, noha a hadijelentés és az olmützi alkotmány közötti összefüggésről nem (ahogy magáról az alkotmányról sem) ír. A hadijelentést inkább csak azért idézi, hogy jelezze, mennyire megdöbbent a tábornagy, amikor február 28-án Mezőkövesdnél a kápolnainál nagyobb tömegben találta a „lázadó hordákat", akik kevés jelét adták annak, hogy az osztrák haderő elől vissza akarnának vonulni, sőt egy lovassági összecsapásban meg is verték a cs. kir. elővédet.[83]

Nem látott összefüggést a kápolnai csata és az oktrojált alkotmány között az emigráns porosz újságíró, *Otto von Wenkstern* 1859-ben megjelent angol nyelvű összefoglalója sem. Ennek érdekessége az, hogy eredetiben használta Henryk Dembiński altábornagynak a fővezéri működéséről írott 1849. márciusi igazoló iratát. (Wenkstern volt egyébként *Klapka* első emlékiratának angol fordítója.)[84]

---

[80] *Johann Mailáth*: Neuere Geschichte der Magyaren von Maria Theresia bis zum Ende der Revolution. Zweiter Band. Die Revolution 1848 und 1849. Geschichte der Magyaren. Fünfter Band. Regensburg 1853. 165–168., 203., 327–328.

[81] *Alphonse Balleydier*: Histoire de la guerre de Hongrie en 1848–1849 pour faire suite ŕ l'Histoire des révolutions de l'empire d'Autriche. Paris 1853. 76. Az értékelés alapjául szolgáló mű: Esquisse de la Guerre de Hongrie en 1848 & 1849. Traduite de L'Almanach Militaire Autrichien. Vienne 1850. 47. (La victoire remportée à Kápolna resta ainsi stérile. L'occasion opportune était passée.) Ennek forrásaként egy félhivatalos összefoglaló szolgált, amely azonban jóval kevésbé kritikusan fogalmaz a Kápolnánál Windisch-Grätz által elmulasztott alkalommal kapcsolatban. Skizze des Feldzuges in Ungarn 1848–1849. In: Oesterreichischer Militär-Kalender für das Jahr 1850. Erster Jahrgang. Hrsg. [Josef] Hirtenfeld – [Hermann] Meynert. Wien [1849.] 126–239.

[82] *Henri Blaze de Bury*: Souvenirs et récits des campagnes d'Autriche. Paris 1854. 356. (Blaze de Bury könye megírásához felhasználta Görgei 1852-ben megjelent emlékiratait, illetve *Adolph Schütte* 1850. évi összefoglalóját: Ungarn und der ungarische Unabhängigkeitskrieg nach den besten Quellen und zahlreichen ungarischer Notabilitäten dargestellt von Adolph Schütte. Dresden 1850.) Mind az ő, mind *Anton Springer* munkáját használta, és ennek alapján az olmützi alkotmány kibocsátását a kápolnai csata következményének tulajdonítja *Joseph Hermant*: La révolution hongroise de 1848. Les Nationalités, leurs Luttes et leurs Revendications. L'intervention polonais et l'intervention russe. Paris 1902. 305–307.

[83] *Alois Carl Wiesner*: Der Feldzug der Ungarn gegen die Oesterreicher und Russen im Jahre 1848/49. Chur 1854. 92–93. A kötet önálló lapszámozású mellékleteinek végén, a 137. oldalon 15 kiadott és kiadatlan munkát sorol fel forrásként, de Łapiński munkája nem szerepel közöttük.

[84] *Otto Wenkstern*: History of the War in Hungary in 1848 and 1849. London 1859. 198–203. (Kápolnáról), 222–225. (az olmützi alkotmányról). Fordítói tényked sére l. *Klapka György*: Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. (Magyar Századok) Bp. 1986. 264.

Az összefüggést immár egyértelműnek tekintette két, 1860-ban napvilágot látott munka. Az egyik *Irányi Dániel* volt képviselő és kormánybiztos *Charles-Louis Chassin*-nel közösen írott munkája a magyar forradalom történetéről. Ebben láthatólag Klapka nyomán haladva, úgy fogalmazott, hogy Kápolna után Windisch-Grätz „azt közölte főnökeivel, hogy az által kivívott győzelem fő fontosságú, és eldöntötte a hadjárat végkimenetelét." Az udvar ezek után „bizonyosnak és végérvényesnek vélve a győzelmet, úgy gondolta, immár levetheti álarcát, lemondhat az elővigyázatosságról és feltárhatja régóta dédelgetett centralizációs terveit."[85]

A másik munka *Wilhelm Rüstow* svájci hadtörténész összefoglalója a magyar „felkelő háborúról", amely 1866-ban magyarul is megjelent. Rüstow láthatóan négy munkát használt a kápolnai csata leírásánál: 1) magyar részről a Klapka által írott „Nationalkrieg"-et, 2) Görgei 1852-ben megjelent emlékiratát; 3) osztrák részről *Franz Kocziczka* művét Schlik 1848–1849-es téli és tavaszi hadműveleteiről, valamint 4) a Windisch-Grätz téli hadjáratát tárgyaló hivatalos munkát.[86]

Miután *Rüstow* művéhez nem csatolt irodalomjegyzéket, nem állapítható meg, hogy Łapiński munkáját forgatta-e, de az alább idézendő megfogalmazás alapján az látszik valószínűnek, hogy Klapka 1851. évi értékelését vette át és fejlesztette tovább: „Valami okos hadvezér a kápolnai győzelmet megemlítésre sem tartotta volna érdemesnek; hanem Windisch-Grätz herceg oly nagyra becsülte, mintha az austerlitzi csatát nyerte volna meg, s jelentéstételei elkábították a bécsi udvari pártot is. Hihetetlen, s mégis igaz: *a kápolnai csata következtében hirdették ki a március 4-ki osztrák alkotmányt*, melynek folytán Ausztria ezentúl egységes államot fog képezni... [...] Ez annyit jelent hogy Magyarországot már meghódítottnak tekintették – *meghódítottnak a kápolnai csata által*! [a kiemelés Rüstowtól] Hiszen Radetzky ötnapos hadjárata Károly Albert ellen még nem történt meg ekkor. Tisztán csak a Magyarországban nyert képzelt győzelem okozta ez elbizakodást. Látni fogjuk, mily kevés ok volt ez elbizakodásra."[87]

Az áttörést alighanem *Horváth Mihály* nagyszabású összefoglalója hozta el, amely 1865-ben Genfben látott napvilágot, de viszonylag nagy mennyiség-

---

[85] *Daniel Irányi – Charles-Louis Chassin*: Histoire politique de la Révolution de Hongrie 1847–1849. Seconde partie. La guerre. Paris 1860. 355–358.; *Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin*: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. Fordította Szoboszlai Margit. S. a. r. Spira György. Bp. 1989. II. k. 207.

[86] *Klapka, G.*: Der Nationalkrieg i. m.; *Arthur Görgei*: Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig 1852. Band I–II.; *Franz Kocziczka*: Die Winter-Campagne des Grafen Schlik'schen Armeekorps 1848–49. Olmütz 1850.; [*Nobili, J.*:] Der Winterfeldzug 1848–1849 i. m.

[87] *Wilhelm Rüstow*: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. I. Zürich 1860. 283.; *Uő*: Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története. I. k. Fordította Vértesi Arnold. Pest 1866. 251. Az Austerlitzre való utalás rövidesen egy magyar műben is megjelent: Windisch-Grätz „...mintha az austerlitzi csatát nyerte volna meg, hős kiáltványokkal hirdette mindenütt győzelmét." Az olmützi udvar pedig teljes hitelt adott Windisch-Grätz „fennhéjazó tudósításainak..." *Bocsor István*: Magyarország történelme, különös tekintettel a jogfejlésre. I–IV. füzet. Pápa 1861–1869. 1517. és 1523.

ben csempészték be az országba; majd az 1870-es évek elején két újabb hazai kiadást is megért. A szerző bizonyíthatóan használta Klapka és Görgei munkáit, a téli hadjáratról szóló hivatalos osztrák munkát, de hivatkozik *Rüstow* kötetére, és az *Irányi – Chassin* szerzőpáros által jegyzett művet is forgatta.

Horváth nem idézi a Łapiński-féle szöveget, helyette annyit ír, hogy Windisch-Grätz a kápolnai csata után Pestre visszatérve „dagályos hadi tudósításokban hirdette győzedelmét, mellyel a 'lázadókat megsemmisítette, s ünnepélyes Te deummal' ülte meg diadalát." S noha a fővárosi közönség rövidesen értesült a valóságról, az udvarnál „teljes hitelt adtak Windisch-Grätz tudósításának, melyet, mint mondják, a kápolnai ütközet második napján magáról a csatatérről, mindjárt a magyar hadak hátrálásának kezdetén küldött légyen a császárhoz a 'lázadókon' nyert s oly teljesnek állított győzedelméről, hogy ezek alig fognának többé merészelni vele komolyabb ütközetbe bocsátkozni." Miután az udvar már régóta elhatározta „egy újabb hatalomtény" végrehajtását, „s azt csak egy jelentékenyebb győzedelemtől függesztette fel", s „ilyennek hirdeté most Windich-Grätz a kápolnai győzedelmet", az udvar „megérkezettnek látta az időt, foganatba venni régen megérlelt szándékát", az oktrojált alkotmány kibocsátását és a kremsieri parlament feloszlatását.[88]

Erre ráerősíthetett még *Rüstow* munkájának magyar kiadása 1866-ban, majd *Szeremlei Samu* fentebb már idézett, az 1867-ig megjelent munkákat kritikai vizsgálat alá vevő műve is. Az ezt követően megjelent hazai munkákban pedig azután már evidenciaként szerepel a kápolnai csata és az oktrojált alkotmány közötti szoros összefüggés.[89]

Így a Nagybecskereken megjelenő Történeti, nép- és földrajzi könyvtár kiadója, *Szabó Ferenc* nagyeleméri plébános „Menzel, Bulle, Springer, Horváth, Rogge és mások művei után" a legújabb kor történetéről írott összefoglalójában hamarosan már úgy fogalmazott, hogy Windisch-Grätz „oly dagályos győzelmi tudósítást küldött Olmützbe, hogy az olmützi császári udvar már bevégezve hitte a hadjáratot, s ennek következtében merész lépést tett az egész birodalom újjászervezésére."[90]

Görgey István, Görgei Artúr öccse a szabadságharcról írott háromkötetes munkájában a kápolnai csata végzetes hatását 1885-ben szintén annak következményeivel bizonyítja: „Töröljük ki Dembińskit a tényezők sorából: és akkor nincs kápolnai csata. Enélkül a 'fényes győzelem' nélkül pedig nem adják ki

[88] *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. 1. kiad. Genf 1865. II. k. 399–401. A munkának két második kiadása van, az egyik évszám nélkül jelent meg, a másik 1871. évi kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámozás nem. A munka megjelenésére és becsempészésére l. *Márki Sándor*: Horváth Mihály. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1917. Szinte szó szerint *Horváth* szövegét vette át *Kerékgyártó Árpád*: Tíz év Magyarország legújabb történetéből. 1840–49. II. osztály. A szabadságharcz kezdetétől annak végeig. Bp. 1874. 562–563.

[89] Ilyen pl. *Vargyas Endre* magyarul és németül is több kiadást megért műve: A magyar szabadságharcz története 1848–1849-ben. A magyar nép számára. 2. bőv. kiad. Bp. 1897. 469. (*Rüstow* és *Horváth Mihály* szövegét kombinálja.)

[90] A legújabb kor története 1815–1885. Menzel, Bulle, Springer, Horváth, Rogge és mások művei után átdolgozta *Szabó Ferencz* n.-eleméri plébános. Második kötet. Történeti nép- és földrajzi könyvtár XV. köt. 2. kiad. Nagybecskerek 1889. 452. L még *Hőke Lajos–[Jakab Elek]:* Magyarország újabbkori történelme 1815-től 1892-ig. Első kötet. Történeti nép- és földrajzi könyvtár LVI. köt. Nagybecskerek, 1893. 342–343.

Olmützben a március 4-kei 'oktroyirte' alkotmányt. És enélkül nincs Kossuthnak ürügye rá április 14-kével felelni!"[91]

Klapka György tábornok emlékiratai harmadik, 1886-ban napvilágot látott változatában szintén úgy fogalmazott, hogy „Windisch-Grätz túlságos örömében, anélkül, hogy előbb megmérlegelte volna győzelmének következményét és horderejét, nem ismert sürgősebb teendőt, mint Bécsbe olyan tudósítást küldeni, amelyből ott azt a tévhitet merítették, hogy a magyarok fő hadiereje megsemmisíttetett, mindenfelé szétrobbantatott, s rendetlen futásban van, mire a március 4-i császári manifesztum s az ezer év óta fennálló magyar alkotmánynak és jogoknak eltörlése következett."[92]

Mint láttuk, eddig — *Szeremlei* munkáját leszámítva — a Łapiński-féle szöveg a magyar szerzők munkáiban legfeljebb tartalmi idézet formájában fordult elő. A szabadságharc katonai történetét megíró *Gelich* (1848–49-ben *Gélics*) *Rikhárd* volt honvéd táborkari őrnagy azonban — talán *Szeremlei* alapján — ismét idézte a magát szöveget, de azzal, hogy a kápolnai csata „roppant nagy horderejű következésekkel bírt, minek közvetlen oka ama távirat volt, melyet Windisch-Grätz herceg a kápolnai csata után, egészen félreismerve a csata eredményét és az általános viszonyokat, elhamarkodva Bécsbe küldött." *Gelich* szerint ez a jelentés „a közzétett hirdetéssel egyformán hangzott", s „e győzelmi jelentésre az osztrák államférfiak nem tudtak mást tenni, mit politikájuk céljával előlépni és a március 4-ki oktrojált alkotmányt létrehozni."[93] Mint látható, *Gelich* továbbkombinálta a dolgokat, hiszen összemosta az állítólagos „távirat" (helyesen: sürgöny) szövegét a megjelent hirdetményével – amely azonban Windisch-Grätz valóban létező hadijelentésén alapult, s minden túlzása ellenére sem áradt belőle a Łapiński-féle szöveg által sugallt magabiztosság. Mindenesetre megállapíthatjuk: *Gelich* „befejezte" a *Klapka* által elkezdett, *Irányi* és *Rüstow* által folytatott, majd *Horváth* és *Szeremlei* által csaknem véglegessé formált mítosz megteremtését – s ennyi tekintély láttán és olvastán, vajon kinek jutott volna eszébe megkérdőjelezni a szöveg és az interpretáció hitelességét?

Alexander Hübner emlékiratának 1891. évi megjelenését követően ugyanakkor a legendát akár el is lehetett volna felejteni. A legendák azonban gyakran makacsabbak a tényeknél, amit az is bizonyít, hogy a századvég két kiváló magyar történésze úgy hivatkozott Windisch-Grätz állítólagos hadijelentésére, hogy ismerte *Hübner* szövegét.

Marczali Henrik a *Hübner* munkájának megjelenését követő évben (1892) a legújabb kor történetéről megjelentetett összegzésében megállapítja, hogy az alkotmány kérdésében ellentét volt Windisch-Grätz és Schwarzenberg között, és a fővezér ellenállását a táborába küldött Hübnernek sikerült legyőznie, aki éppen a kápolnai csata napján kereste fel őt. „A tábornagy teljes és döntő győzelemnek jelentette a csatát, és Schwarzenberg azon hiszemben, hogy Magyarország ellenállása végképp leveretett, elhárítottnak látott minden akadályt a bi-

---

[91] *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. k. Bp. 1885. 274.

[92] *Klapka Gy.*: Emlékeimből i. m. 104.

[93] *Gelich Rikhárd*: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. Bp. é. n. II. k. 440.

rodalom újjá alkotása elől." Ezt követően gyorsan megtörtént a Reichstag feloszlatása, a császári manifesztum és az oktrojált alkotmány közzététele.[94]

Márki Sándor a millenniumi tízkötetes szintézis számára írott összefoglalójában megemlíti, hogy „a kápolnai csata napján Hübner báró megjelent Windisch-Grätz herceg előtt, s rábeszélte, hogy ne akadályozza a kremsieri országgyűlésen kidolgozott alkotmánynak charta alakjában való kiadatását." Windisch-Grätz az udvarhoz jelentést küldött arról, hogy megnyerte a kápolnai csatát, megtörte „a lázadó csordák" erejét, s néhány nap múlva Debrecenben lesz, sőt, efölötti örömében „Te Deumokat mondatott". Schwarzenbeg erre „elérkezettnek hitte azt a pillanatot, hogy egy alkotmánynak nevezett chartában megteremtse az egy és oszthatatlan Ausztriát s vele a korlátlan uralmat."[95]

Breit József ugyanebben az évben közreadott, majd 1930-ban változatlan formában ismét megjelentetett művében a Łapiński-féle szöveg egy részét idézve, úgy fogalmaz, hogy „ez a győzelmi jelentés az osztrák udvari és kormánykörökben végleg megérlelte az elhatározást, hogy a már régebben tervezett s Ő Felsége elé március 4-én szentesítés végett előterjesztett 'birodalmi alkotmányt', mely Magyarországot, eddigi kiváltságainak eltörlése mellett a többi tartományokhoz hasonlóan az összbirodalomba kebelezte, kihirdesse."[96]

De a maga kedélyes-pátoszos módján ezt fogalmazta meg *Gracza György* nagyszabású ponyvája is. Eszerint az udvarnak nem tetszett a kremsieri parlamentben formálódó alkotmányterv. „Ekkor az udvar házilag csináltatott egy másik alkotmány-tervet. Mestere: a Stadion–Schwarzenberg kormány. S ez új tervezet már tökéletesen megfelelt a célnak. Magyarország az összbirodalmi alkotmány útvesztőjében úgy elsikkadt, mintha soha sem lett volna független állam. Egyszerű, ártalmatlan koronatartományt formáltak belőle, akár Vorarlbergből, vagy Gradiskából. – Most már csak az életbeléptetés volt hátra. Ezt azonban nem lehetett keresztülvinni Magyarország leigázása nélkül. A leigázáshoz pedig az első lépés valamelyes nagyobb győzelem. Március 3-án végre megjött a türelmetlenül várt örömhír", azaz Windisch-Grätz hadijelentése. „Hisz ez több mint amennyit reméltek. Mégis csak hős férfiú az a Windisch-Grätz herceg. No-

---

[94] *Marczali Henrik*: A legújabb kor története 1825–1880. Bp. 1892. 715. Lényegében ugyanígy fogalmaz: *Uő*: A legújabb kor. III. rész. Korunk állami és társadalmi alkotásai. (Nagy Képes Világtörténet XII.) Bp. é. n. 275.; Ugyanígy fogalmaz két másik, rövid összefoglalóban: „Windisch-Grätz távirata szerint, mely a lázadó hordák megsemmisítéséről szól, azt kellett hinni az udvarnál, hogy Debrecen elfoglalása már csak napok kérdése. Siettek leszakítani a vélt diadal gyümölcsét, és a március 4-én közzétett octroiált alkotmányban az egységes ausztriai császárság javára confiskálták Magyarország történeti jogait." *Uő*: A magyar szabadságharcz. In: *Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor*: Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben. Bp. 1898. 470.; *Uő*: A magyar szabadságharcz. In: Aradi vértanúk albuma. Szerk. Varga Ottó. 5. kiad. Bp. é. n. 36–37. Hasonlóképpen fogalmazott „A magyar történet kútfőinek kézikönyve" számára 1901-ben a Függetlenségi Nyilatkozatról írott fejezetben. Újraközlését l. *Uő*: A Függetlenségi Nyilatkozat (1849. április 14.) In: *Uő*: Világtörténelem – magyar történelem. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Gunst Péter. (Történetírók Tára) Bp. 1982. 344. Vö. még *Marczali Henrik*: 1848. A népek tavasza. Tizenkettedik közlemény. Pesti Hirlap, 1928. márc. 13. 5–6.

[95] *Márki Sándor*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. X. k. Bp. 1898. 269. Vö. még *Szalay József*: A magyar nemzet története. A Millennium alkalmából átdolgozta és újból sajtó alá rendezte Baróti Lajos. IV. k. Bp. é. n. 488.

[96] *Breit J.*: Magyarország 1848/49. évi i. m. II. k. 1.

sza, gyorsan elő az összbirodalmi alkotmány béklyóival! S mindjárt a következő nap, március 4-én, az ifjú császár fellengős szózatának a kíséretében, kihirdettetett a kényszer-szabadság."[97] Evidenciaként hivatkozott erre 1913-ban az összefüggésre a Függetlenségi Párt reprezentatív történeti kiadványa is.[98]

A magyar kutatók 1918-ig, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig nem kutathatták a *Haus-, Hof-, und Staatsarchiv*, illetve az osztrák *Kriegsarchiv* (Hadilevéltár) iratanyagát. 1918 után már megvolt a lehetőség, de mivel óriási anyag nyílt meg hirtelen, érthető, hogy senki sem foglalkozott e biztosnak tartott hadijelentés keresésével. *Steier Lajos*, az autodidakta publicista — aki először próbálkozott meg az osztrák katonai iratanyag feldolgozásával — egyik munkájában ugyanakkor megjegyezte, hogy Windisch-Grätz 1849. március eleji, I. Ferenc Józsefhez intézett felség-előterjesztései kiáltó ellentétben állnak az olmützi alkotmányt bejelentő császári kiáltvány „gőgös és elbízott" hangjával, de ennél tovább nem ment.[99]

Berzeviczy Albert — aki az abszolutizmus korát feldolgozó munkájában a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* addig magyarok által nem kutatható minisztertanácsi és kabineti iratait használta fel — hosszan ismerteti az alkotmány születését. A kápolnai csatáról viszont csak annyit említ, hogy azt „az osztrák kormánykörök elhatározó győzelemként vették számba, úgy, hogy nemsokára komolyan fölmerült a terv, hogy a fiatal uralkodó Pestre fog utazni, onnan proclamatiót intéz a magyar nemzethez, mely bizonyára nem fog késni a forradalom ügyét végképp cserbenhagyni."[100]

Ennek ellenére a történeti „hagyomány" igen erősnek bizonyult: a nevezetes *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*-féle „Magyar történet" vonatkozó részében *Szekfű Gyula* is úgy fogalmazott, miszerint „Windisch-Grätz győzelmi jelentése bátorította föl Schwarzenberget a márciusi alkotmány kiadására."[101] *Angyal Dávid* viszont az ifjú Ferenc Józsefről a bécsi levéltári anyag és az osztrák szakirodalom felhasználásával írott kismonográfiájában az 1849. január 20-i minisztertanácsi határozat ismertetésével kezdi az oktrojált alkotmány bemutatását, a kápolnai csatáról pedig Windisch-Grätz elbocsátása kapcsán csupán annyit ír, hogy az „csak taktikai győzelem maradt."[102]

Érdekes módon, 1948-ban egy olyan összefoglaló is megjelent magyar szerző tollából, amely nem tételezett fel összefüggést a kápolnai csata és az olmützi alkot-

---

[97] *Gracza György*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz története Bp. é. n. IV. k. 582. Vö. *Brankovics György*: Az 1848/49-iki szabadságharcz története. Bp. é. n. 190.

[98] *Kovács János*: A magyar szabadságharcz története. In: Politikai Magyarország II. Szerk. Szász József. Magyarország története Ferencz császár korától 1910-ig. Bp. 1913. 108., 114.

[99] *Steier Lajos*: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Bp. é. n. 138–139.

[100] *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. Bp. 1922. I. k. 6–71., 91. Az utóbbi állításnál általában hivatkozik a minisztertanács anyagára, de a kiadott jegyzőkönyvekben sem a kápolnai csatáról, sem a császár Magyarországra utazásának tervéről nincs szó.

[101] *Szekfű Gyula*: Forradalom és szabadságharc. In: *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar Történet. V. k. 2. bőv. teljes kiad. Bp. 1936. 429.

[102] *Angyal D.*: Az ifjú Ferenc József i. m. 77–80., 85.

mány között. Ez *Fejtő Ferenc*nek a centenáriumra írott rövid összefoglalója a magyar szabadságharcról, amely franciául és angolul is napvilágot látott.[103]

Eckhart Ferenc szintézise — helyesen — állapította meg, hogy a kremsieri parlament feloszlatását és az oktrojált alkotmány kiadását alapvetően az abszolutisztikus hatalomgyakorlást képviselő császár és kormánya, illetve az államberendezkedést a népszuverenitás elve alapján elképzelő parlament közötti konfliktus okozta. Ugyanakkor mégis a Windisch-Grätz által „a rég várt teljes győzelem"-ről „elkapkodva" küldött hírnek tulajdonítja azt, hogy az összbirodalmi alkotmány kihirdetése lehetővé vált, hiszen „a császár és kormánya fővezére híradása alapján meg volt győződve, hogy a magyarok ellenállása végképp megtört és akaratának végrehajtásában nem áll többé előtte semmiféle akadály."[104]

Az 1948 és 1956 közötti korszak népszerű, hivatalos történeti összefoglalóinak egyike, *Mód Aladár* hét kiadást megért munkája is úgy fogalmazott, hogy „a bécsi reakció a február 26-i kápolnai csata után Windisch-Grätz tudósítása alapján azt hitte, hogy a 'lázadókat' tönkreverték és a harcot csakhamar be lehet fejezni. Ebben a hitben az udvar elérkezettnek látta az időt, hogy terveivel nyíltan is kilépjen", s március 4-én azt uralkodó kiadta az oktrojált alkotmányt.[105]

A *Spira György* tollából 1959-ben megjelent (de már 1956 előtt elkészült) nagyszabású összefoglaló is idézi Windisch-Grätz állítólagos hadijelentését azzal, hogy a herceg szokás szerint túlbecsülte győzelmét. „Olomoucban, az udvar ideiglenes székhelyén azonban még nem tanulták meg, hogyan kell helyesen értelmezni Windisch-Grätz diadalittas kijelentéseit", és ezért a kápolnai csata első hírére „a kamarilla tagjai eljöttnek érezték a régvárt pillanatot, amikor végre fenntartás nélkül kinyilatkoztathatják Magyarország függetlenségének teljes felszámolását."[106]

A *Molnár Erik*-féle kétkötetes összefoglalóban *Varga János* is úgy fogalmaz, hogy „a lényegében döntetlen — mert az ütközet félbehagyásán kívül mást nem eredményező — csatát Bécsbe győzelmesnek jelentette a császári fővezér. Erre a kamarilla bezáratta Kremsierben a birodalom országainak adandó alkotmányon vitázó birodalmi gyűlést, és március 4-én Ferenc József maga hirdetett alkotmányt."[107] Jóval óvatosabb *Urbán Aladár* összegzése, aki az 1849. januári magyar kudarcok és a kápolnai csata együttes hatásának tulajdonítja az oktrojált alkotmány kibocsátását.[108]

---

[103] *Fejtő Ferenc*: A magyar szabadságharc. In: Európa tavasza 1848. Szerk. Uő. Bp. é. n. [1948.] 113. és 115.

[104] *Eckhart Ferenc*: 1848, a szabadság éve. Bp. 1948. 228–229.

[105] *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. 7. bőv., átdol. kiad. Bp. 1954. 229.

[106] *Spira György*: A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp. 1959. 449. Valamivel rövidebben ugyanígy fogalmaz az egyetemi tankönyvben is. *Uő.*: Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 1848–1849. In: Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Magyarország története III. Egyetemi tankönyv. Szerk. Mérei Gyula – Spira György. Bp. 1961. [1975.] 546.

[107] *Varga János*: Az 1848–1849-i polgári forradalom és szabadságharc. In: Magyarország története. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin – Székely György. Bp. 1964. I. k. 533. Hasonlóképpen fogalmaz a több kiadást megért népszerű összefoglaló munka is. Unger Mátyás – Szabolcs Ottó: Magyarország rövid története (Rövid áttekintés) Negyedik kiadás. Bp. 1970. (I. kiadás: 1973) 197.

[108] *Urbán Aladár*: Európa a forradalom forgószelében 1848–1849. (Népszerű Történelem) Bp. 1970. 172., 222.

A Henryk Dembiński fővezérségéről és a kápolnai csatáról monográfiát író, a bécsi hadilevéltári anyagot kiválóan ismerő *Borus József* — Łapiński emlékiratára és *Gelich* fordítására hivatkozva — szintén idézte Windisch-Grätznek „a csatatér birtoklását módfelett túlértékelve, hivalkodva" tudtul adó jelentését, azzal a figyelemfelhívó megjegyzéssel, hogy „e jelentés eredetijét eddig nem sikerült feltalálnom."[109]

Szabad György szerint Windisch-Grätz „fényes győzelemről küldött jelentést az udvarnak", ami elég volt Schwarzenberg miniszterelnöknek ahhoz, „hogy megtegye a régóta előkészített lépést", azaz katonai erővel feloszlattassa a kremsieri parlamentet, és ezzel egy időben az ifjú császár nevében „oktrojált, parancsolt alkotmánnyal ajándékozza meg" a birodalom népeit.[110] Ugyanígy fogalmaz *Várady Géza* népszerű összefoglalója is.[111]

A csonkán maradt ún. tízkötetes magyar történeti szintézis összefoglalójában szintén *Spira György* a kápolnai csata és az olmützi alkotmány közötti összefüggést azzal is hangsúlyozza, hogy a „Kápolna és folyományai" című alfejezet első része a „Dembiński kudarca Kápolnánál", a második rész „Az oktrojált alkotmány" címet viseli. Ez utóbbiban *Spira* így fogalmaz: a rendben lezajlott magyar visszavonulás ellenére „Windisch-Grätznek most szent meggyőződésévé lett, hogy a magyar forradalom Kápolnánál végre a kegyelemdöfést is elszenvedte. Néhány napon belül pedig ez a hiedelem eluralkodott az udvari körökön meg az osztrák kormány tagjain is, emezekben mindjárt azt a meggyőződést is elültetve, hogy többé a birodalom újjászervezésére kifundált terveiket sem szükséges leplezgetniök." Ezt követte a kremsieri parlament feloszlatása és az oktrojált alkotmány kiadása.[112]

Az olmützi alkotmány születését a hazai történeti irodalomban legrészletesebben ismertető *Niederhauser Emil* is az általa „eléggé kétes értékű mozzanat"-ként aposztrofált kápolnai csatának, illetve Windisch-Grätz hadijelentésének tulajdonította, hogy Schwarzenberg miniszterelnök elérkezettnek látta az időt a politikai fordulatra.[113]

A 20. század második felében a közel száz esztendős beidegződés már annyira erős volt, hogy még az Amerikában élő jeles magyar történész, *Deák István* sem tudta kivonni magát a hatása alól. Angolul 1979-ben, magyar fordításban 1983-ban megjelent művében ironikusan így fogalmaz: „A csata után Windisch-Grätz eldöntötte magában, pályafutása során nem először, de kétségkívül utoljára, hogy a magyarok döntő vereséget szenvedtek, és a háborúnak

---

[109] *Borus J.*: Dembinski i. m. 277., ill. 371.: 106. jegyz.

[110] *Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 156. Vö. még *Uő*: Kossuth irányadása. Bp. 2002. 167–168.

[111] *Várady Géza*: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. (Magyar História) Bp. 1976. 212.

[112] *Spira György*: Polgári forradalom (1848–1849). In: Magyarország története 1848–1890. 6/1. k. Főszerk. Kovács Endre – Katus László. Bp. 1979. 355. Hasonlóan „a császári csapatok február végi győzelmétől" indíttatott döntésről ír *Rózsa György – Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973. 334.

[113] *Gonda Imre – Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. 2. kiad. Bp. 1978. 196.; *Emil Niederhauser*: 1848 Sturm im Habsburgerreich. Aus dem Ungarischen von Hans Kolbe. Bp. 1990. 155., 157–160.

egykettőre vége lesz." Ezután — *Gelich* alapján — idézi a nevezetes hadijelentést, majd így folytatja: „A herceg haditudósítása úgy felbátorította az udvar tagjait, hogy elhatározták, érvénybe léptetik az úgynevezett márciusi alkotmányt; az alkotmány viszont arra késztette a magyarokat, hogy minden erővel folytassák a hadjáratot."[114]

Ugyanezt mondhatjuk el *Kosáry Domokos*nak az 1848–1849-es magyar külpolitikáról szóló összefoglalójáról, amelyben már egész „tanmese" született a hadijelentés kapcsán. „A katonai sikerek valódi arányait, tanulságait és következményeit az éppen felülkerekedő félnek is ajánlatos nagy figyelemmel átgondolnia, mert könnyen meglepetések érhetik. A klasszikus tanmesét Windisch-Grätz esete nyújtja erre. [...] A császári sereg elfoglalta a fővárost, majd kelet felé nyomulva, február 26-án [és 27-én] Kápolnánál nyílt csatában vetette vissza ellenfelét. A herceg immár véglegesnek hitte győzelmét, és azt jelentette az uralkodónak, hogy ezzel valóban vége a magyar lázadásnak." Ezt követe a kremsieri parlament feloszlatása és az oktrojált alkotmány kiadása.[115]

Az újabb irodalomban is továbbélt ez a toposz, így a kétkötetes magyar hadtörténeti szintézisben, az egyetemi tankönyvben vagy a többkötetes magyar történeti összefoglalók vonatkozó részeiben. Gyakorlatilag alig van olyan, a korszakkal hivatásszerűen foglalkozó történész, aki ne idézte volna az állítólagos hadijelentést, és ne fogalmazta volna meg a kápolnai csatában megvert „lázadó csordák" és az oktrojált alkotmány közötti összefüggést.[116] Ez alól — sajnos — a magam munkái sem kivételek.[117] Két kivételt azért mindenképpen

---

[114] *Deák István*: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 264–265. Az angol kiadást l. *Istvan Deak*: The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York 1979. Német kiadása: *István Deák*: Die rechtmäßige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn 1848–1849. Wien–Köln–Graz 1989.

[115] *Kosáry Domokos*: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. (História Könyvtár. Monográfiák) Bp. 1999. 58. Vö. *Uő*: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. (Magyarok Európában III.) Bp. 1990. 363. (2. kiad. Bp. 2001. 289.)

[116] *Bona Gábor*: Szabadságharc 1848–49-ben. In: Magyarország hadtörténete. Főszerk. Liptai Ervin. Szerk. Borus József. Bp. 1985. I. k. 505.; *Herczegh Géza*: Magyarország külpolitikája, 896–1919. Bp. 1987. 264.; *Bertényi Iván – Gyapay Gábor*: Magyarország rövid története. Bp. 1992. 38.; *Gergely András*: A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849). In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Uő. Bp. 2003. 262. és 266. (első kiadása: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Bp. 1998. 274–275., 278., angolul *András Gergely*: Reform and Revolution 1830–1849. Translated by Péter Schimert and Paul Bődy. [Atlantic Studies on Society in Change 130., East European Monographs DCCXXXVI.] New York 2009. 332., 336.); *Csorba László – Velkey Ferenc*: Reform és forradalom (1790–1849). Debrecen 1998. 230.; *Bona Gábor*: A tavaszi hadjárat (1849. március – május). In: A szabadságharc katonai története. Szerk. Bona Gábor. Bp. 1998. 199.; *Csorba László*: A tizenkilencedik század története. (Magyar Századok) Bp. 2000. 135–136.; *László Csorba*: The Revolution and the Habsburg Response, 1848–1859. In: Hungary: Governments and Politics 1848–2000. Ed. Mária Ormos – Béla K. Király. (East European Monographs No. DLXXXII.; Atlantic Studies on Society in Change No. 109.) New York 2001. 15–16.; *Sára János*: A Habsburgok és Magyarország 950–1918. H. és é. n. [Bp. 2001.] 505.; *Erdődy Gábor*: „Én csak fáklyatartó voltam". Kossuth Lajos, a magyar polgári forradalom és szabadságharc irányítója. Bp. 2006. 174.

[117] *Hermann Róbert*: Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története. In: Pannon Enciklopédia. A magyarság története. Szerk. Kuczka Péter. Bp. 1994. 245.; *Závodszky Géza – Hermann Róbert*: Nemzet születik. Magyarország története 1815–1849. (Új Képes Történelem) Bp. 1997. 92.; *Hermann Róbert*: Forradalom és szabadságharc. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2000. 291.; *Uő*: 1848–1849. A szabadságharc

érdemes megemlíteni: *Somogyi Évát*, illetve *Deák Ágnest*, akik az oktrojált alkotmányt egyértelműen a kremsieri parlament alkotmánytervére adott válaszként értelmezik, és időzítésében nem tulajdonítanak szerepet a magyarországi hadi helyzet alakulásának.[118]

Összegezve tehát megállapíthatjuk: miként a fentebb elmondottakból kiderült, a Teofil Łapiński-féle szöveg egyértelműen hamisítvány, amely nem jutott el a császári udvarba és az osztrák kormányhoz. Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy létező hadijelentése ugyan szintén nem mentes a túlzásoktól, de a teljes, döntő győzelmet nehéz lett volna belőle kiolvasni. Ám akármi is volt a hiteles hadijelentésben, ez semmi esetre sem befolyásolta az olmützi oktrojált alkotmány kibocsátásának és a kremsieri parlament feloszlatásának elhatározását és időpontját, hiszen mindkét döntés már jóval korábban megszületett.

E tekintetben tehát a jövőben érdemes lesz módosítani az összefoglaló munkákat és a tankönyveket. Egy jól hangzó idézettel és egy legendával kevesebb. S adódik a tanulság is: néha hasznos elolvasni azt is, mit ír (vagy mit nem ír) a másik fél egy számunkra fontos(nak tűnő) eseményről.

REBELLIOUS HERDS, ENFORCED CONSTITUTION

by Róbert Hermann
(Summary)

The present study aims at revisiting a legend which has become deeply rooted in Hungarian historiography. According to this, after the battle at Kápolna, which took place on 26-27 February 1849, field marshall Alfred zu Windisch-Grätz, commander-in-chief of the imperial and royal troops in Hungary, sent a report to the imperial court in which he informed about the complete defeat of the Hungarian army, and predicted the imminent end of the war in Hungary. It was on the basis of this legend that the Hungarian historians opined that this report was in the background of the decision taken by Francis Joseph I and the Schwarzenberg government to dissolve the Austrian parliament of Kremsier and to issue the enforced constitution of Olmütz.

Yet the author has come to the conclusion that it was in fact Teofil Łapiński, a Polish officer of artillery, who had served as a captain in the Hungarian war, who first published the report in his memoirs, and was in all probability its very author. The study demonstrates that the Austrian historians saw no connection at all between the report of Windisch-Grätz and the issue of the enforced constitution, as the decision about the latter had in fact been taken long before the news of the battle of Kápolna arrived. It also states that in the real reports of Windisch-Grätz there is no trace of either over-confidence or the statements cited above. The author reconstructs the series of decisions which led to the dissolution of the parliament of Kremsier and the issue of the enforced constitution of Olmütz, examines the echoes which the battle of Kápolna had in Vienna, and finally describes the infiltration of the legend into Hungarian historiography.

---

hadtörténete. Bp. 2001. 244.; *Uő*: Forradalom és szabadságharc 1848–1849. (Magyarország története 14.) Bp. 2009. 68–69.

[118] *Somogyi Éva*: Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867. (Magyar História) Bp. 1981. 18., 26–30.; *Uő*: Ferenc József. (Magyar História. Életrajzok) Bp. 1989. 31–32., 43–44.; *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás". Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1867. Bp. 2000. 41–43.; *Ágnes Deák*: From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1849–1867. Translated by Matthew Caples. (Atlantic Studies on Society in Change 131., East European Monographs DCCXXXVII.) New York 2008. 29–33.

KÖZLEMÉNYEK

Bilkei Irén

MEGYEI KÖZNEMESI TÁRSADALOM A MOHÁCS UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN

Zala megye negyedszázada a Habsburg-uralom kezdetén (1526–1550)

Régi téma – új forrásanyag

Már régóta ismert az a tény, hogy Zala megyében sem a késő középkor, sem a kora újkor időszakában nem történtek az ország sorsát döntően befolyásoló események. A megyét elkerülték ugyan a korszak viharai, de – mint ezt a továbbiakban látni fogjuk – a korszak történetének meghatározó alakítói vagy további jelentős szereplői között ott voltak a zalai származású vagy kötődésű nemesek is.[1] További jelentőséget ad megyénknek az a körülmény, hogy földrajzi fekvésénél fogva érintette az előrenyomuló török hódítás, miközben a kettős királyválasztás korában mindkét uralkodó támogatóinak birtokai helyezkedtek el területén. Jóllehet a kora újkori vármegyék nemesi társadalmának kutatása már hosszú ideje fontos témája történetírásunknak,[2] ám ez inkább a kora újkor vonatkozásában főként a későbbi korszakokra és nem a Mohács utáni évtizedekre érvényes.

A rendelkezésre álló, nem túlságosan bőséges forrásanyagot már sokan és sokféle megközelítésben tárták fel és értelmezték, de Mohács utáni történelmünk forrásai közül a kutatás mindig előnyben részesítette az ún. „országos" forrásokat: a törvényeket, a rendi országgyűlés és a Habsburg központi adminisztráció iratait, az elbeszélő forrásokat, a főnemesi levelezéseket, követjelentéseket és uradalmi összeírásokat, mely példákat még hosszasan szaporíthatnánk. Mindeközben a „helyi" források felhasználása többnyire háttérbe szorult, pedig a korszak éppen az írásbeliség terjedésének kora volt, az iratok mennyisége fokozatosan növekedett, az iratkiadók, az írástudók és az iratfajták köre is bővült.[3] Létezik azonban egy olyan, korszakunk kezdetén már több évszázados múltra visszatekintő irattípus, a hiteleshelyi oklevél, amelyet a Mo-

[1] *Bilkei Irén*: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg 1997. 21–60.

[2] *Dominkovits Péter*: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye. Századok 139. (2005: 4. sz.) 857–864.

[3] Vö. *Bilkei Irén*: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi tevékenységének néhány sajátossága a Mohács utáni évtizedekben. In: Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Bp. 2005. 47–58.

hács utáni évtizedek kutatói ez ideig nem hasznosítottak kellőképpen, aminek az volt az elsődleges oka, hogy a hiteleshelyi levéltárak 1526 utáni anyagát néhány kivételtől eltekintve nem kutatták és nem is tették közzé. A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárai Mohács utáni okleveleinek szisztematikus feltárása során egyértelműen bebizonyosodott, hogy az országos források adatainak hiányosságai és az egykorú vármegyei kiadványok hiánya miatt ezek ez a forrásanyag sikerrel használható fel egy adott megye birtokos nemesi társadalmának kutatásához.[4]

A megyei nemesség, mint a hiteleshelyek ügyfélköre

Ahhoz, hogy a megyék nemességének kutatásához a hiteleshelyi oklevelek is alapvető forrásul szolgálnak, álljon itt még egy tényező. *Fügedi Erik* kutatásai alapján úgy vélte, hogy a magyar köznemesség még a 15. században is szóbeliségben élt. Számításai alapján az ország minden tizedik nemesi nagycsaládjában (az ő szóhasználatával élve: klánjában) lehetett egy *litteratus* műveltségű ember.[5] Mivel mindenhol volt a közelben hiteleshely, amit könnyen el lehetett érni, *Koszta László* kissé túlzó véleménye szerint nem volt olyan külső kényszerítő erő, amely a nemességet az írni-olvasni tudás és ezen túllépve bizonyos szintű „hivatalos" ismeretek elsajátítására ösztönözte volna. Ilyen értelemben a hiteleshelyek egyenesen „hátrányosan" befolyásolták volna a nemesség nagy része írástudásának alakulását.[6] Ez a helyzet a Jagelló-korban azonban megváltozott. Ez az az időszak, amikor rohamosan kezdtek szaporodni a saját kezűleg írt levelek (mégpedig magyarul is) és nyugták, vagy legalább a saját kezű aláírások, ami az írás-olvasás gyors terjedését mutatja.[7]

Ezzel kapcsolatban két dolgot érdemes figyelembe vennünk. Egyrészt a társadalmi különbségek a Mohács körüli évtizedekben is meghatározóak voltak, a magyar arisztokrácia nagy része pedig ekkor már tudott bizonyos szinten írni-olvasni, a nemesség alsóbb rétegei ugyanakkor biztosan nem. Másrészt az írástudás nem feltétlenül jelentette „hivatalos" iratok elolvasásának, értelmezésének és különösen nem fogalmazásának készségét. Annak a nemes embernek, aki el tudta olvasni a Bibliát vagy egy kalendáriumot, illetve képes volt megírni egy magánlevelet, a birtokügyeiben szükséges oklevelek kiállításáért

[4] Jelen tanulmány az ELTE-n 2007-ben megvédett doktori disszertációm eredményein alapul. Az értekezés első része megjelent: *Bilkei Irén*: A zalavári és a kapornaki bencés konventek hiteleshelyi tevékenysége a Mohács utáni évtizedekben. In: Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Szerk. Fedeles Tamás – Bilkei Irén. (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből IV.) Pécs 2009. 87–130.

[5] *Fügedi Erik*: „Verba volant..." Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva et al. Bp. 1984. 118–127.

[6] *Koszta László*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Szerk. Font Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) Pécs 1998. 182.

[7] *Kubinyi András*: Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban. In: Magyar Herold I. Szerk. Kállay István. Bp. 1984. 186–188.; *Uő*: A Jagelló-kori értelmiség. In: Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században. Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 7–21.

továbbra is az illetékes hiteleshelyhez kellett fordulnia, mert ott nemcsak írásba foglalták a jogügyletet, hanem annak hitelességét is szavatolták.

A zalai köznemesség olvasás-írás ismeretéről a hiteleshelyi oklevelek meglehetősen szűkszavúan szólnak. Tárgyalt korszakunk határán túl, 1562-ben említi egy hatalmaskodási oklevél, hogy Deli Tamás (ismert tehetős köznemesi família tagja) isabori/isebori birtokáról a hatalmaskodók állatok, termények és ruhák mellett elvittek egy Bibliát (*volumina Bibliorum*), egy Calepinus-féle latin szótárt (*dictionarium Calepini*) és Guillelmus Parisiensis *postillájá*t. A Biblia valószínűleg több köznemesi családban előfordulhatott már a 16. század közepén, de mind a latin szótár, mind a *postilla* esete, ha nem is egyedi, de ekkor még nagyon ritka. A könyvek meglétét a nemességnél a korabeli régészeti leletekben előforduló fém könyvsarkok is bizonyítják.[8] Nem a tárgyalt korszak időbeli kereteit érinti, mégis érdemes megemlíteni, hogy a helyzet később is csak lassan változott, az írás és olvasás jelentős térhódításáról igazán csak a 17–18. században beszélhetünk.[9]

Az elmondottak alapján talán nem szükségesek újabb érvek annak bizonyításához, hogy a 16. század közepi magyarországi köznemesi társadalom vizsgálatához mekkora forrásértékkel bírnak a hiteleshelyi oklevelek. Az alábbiakban az 1526 és 1550 közötti korszak, azaz a Habsburg-uralom kezdetének zalai köznemessége lesz a vizsgálat tárgya a Mohács utáni hiteleshelyi oklevelek alapján.

Zala megye nemessége a kettős királyválasztás pártharcaiban

A két zalai konvent okleveleinek vizsgálatából az derült ki, hogy 1526 és 1541 között a pártviszályok ellenére mind a zalavári, mind a kapornaki konventben zavartalanul folyt a hiteleshelyi tevékenység.[10] Az e tevékenység során keletkezett oklevelek meglehetősen pontosan – szinte napról-napra – megrajzolják a két király pártharcainak zalai lecsapódását, a megyei történések pedig kicsiben leképezik az ország históriáját. Ezenfelül – hála a szerencsés forrásadottságoknak – párhuzamosan vizsgálhatók mind Habsburg I. Ferdinánd, mind Szapolyai I. János király oklevelei, illetve a rájuk adott válaszok, valamint belőlük megismerhetők mind a korszak alább bemutatandó főszereplői, mind szervitoraik, a periódus úgymond mellékszereplői.

Mint már szó volt róla, a korszak elbeszélő forrásaiban kevés a zalai adat.[11] Azt, hogy a mohácsi csatavesztés híre hogyan és mikor jutott el a megyébe, pon-

---

[8] *Bilkei Irén*: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a 16. századi hiteleshelyi oklevelek alapján. Levéltári Szemle 52. (2002: 1. sz.) 19.

[9] *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.(Társadalom-és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) Bp. 1996.; *Uő*: A latin, mint beszélt nyelv Magyarországon a 17–18. században. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 339–352.

[10] *Bilkei I.*: A zalavári és a kapornaki bencés konventek i.m. 94–95.

[11] A korszak történetének mind a mai napig alapvető feldolgozása: *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest 1846.; újabban: *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár. Monográfiák 27.) Bp. 2010. – a teljes régebbi irodalommal.

tosan nem tudjuk. A csatában sok más névtelen zalai mellett elesett csébi Pogány Zsigmond, a korábbi királyi zászlótartó, valamint ákosházi Sárkány Ambrus főispán is.[12] Megmenekült viszont alsólendvai Bánffy János, a zalai származású verőcei főispán, akit – Istvánffy Miklós krónikája szerint – szolgája, a zalai köznemes szentgyörgyvölgyi Bakács Sándor mentett meg.[13] Ezt a jelenetet örökíti meg a Bakács család armálisának címerrajza, amelyet Szapolyai János királytól kapott 1532-ben.[14] *Nagyfalusy Lajos* szerint Semjén Antal kapornaki apát is a csata túlélői között volt.[15] Szintén megmenekült Batthyány I. Ferenc horvát–szlavón bán, Erdődy I. Péter és enyingi Török Bálint, akiknek a későbbi években nagy szerepük lett Zala megye történetének alakításában.[16]

A csata utáni hetekben a Dél-Dunántúlon a rabló, fosztogató török csapatok hamarosan Zala megyébe is eljutottak. A *Memoria Rerum* írója szerint „Terek császár száguldókat bocsáta minden felé, kik mind Szalát, Somogyot, Vas vármegyét, Sopron vármegyét, Tolnát, Pilis vármegyét mind Budáig elégeté, dúlatá. Az népet, kit levágának, kit elrablának."[17] A Dél-Dunántúlon nyomuló török csapatok elleni védelmet Frangepán Kristóf főkapitány szervezte, akinek horvátországi és szlavóniai csapatai a csata után érintetlenül maradtak, és akit 1526. szeptember végén a szlavóniai rendek védelmezőjüknek és kormányzójuknak választottak. Hamarosan Pozsega, Baranya, Somogy és Zala megyék is tőle kértek segítséget. Valószínűleg neki volt köszönhető, hogy a Szapolyai János által novemberre Székesfehérvárra összehívott országgyűlésen megjelentek Zala vármegye követei is.[18]

Szapolyainak egyébként – Frangepán Kristóf hatásától függetlenül – már évek óta voltak zalai kapcsolatai. Várday Pál még kincstartóként 1520-tól évente bérbe adta az akkori erdélyi vajdának a veszprémi püspökséghez tartozó kapornaki tizedkerület dézsmáját.[19] Semjén Antal apát pedig Szapolyai hűséges híve lett. Volt azonban a közben királlyá koronázott Szapolyainak a kapornaki apátnál is hathatósabb embere Zalában, a már említett alsólendvai Bánffy János személyében. Sok magyar arisztokrata mellett ő is részt vett János király

---

[12] Brodarics históriája a mohácsi vészről. Ford., jegyz. Szentpétery Imre. Reprint kiad. Bp. 1976. 63–64., ill. friss, javított kiadásban: Brodarics-emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz (1527. március 18., Dévény). Írták, a kötet dokumentumait válogatták és a tájékoztató irodalomjegyzéket összeállították: Kasza Péter – Pálffy Géza. A kötet dokumentumait fordították: Hegyi György – Kasza Péter – Kulcsár Péter. Szerk. Kenyó Ildikó. Bp. 2011. 123.

[13] *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László. Bp. 1962. 118–119.

[14] *Nyulásziné Straub Éva*: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Bp. 1987. 130. LV. tábla.

[15] *Nagyfalusy Lajos*: A kapornaki apátság története. I–II. (Publicationes ad historicam S. J. in Hungaria illustrandam. Lucubrationes 6–7.) Kalocsa 1941. II. 103.

[16] *Barta Gábor*: Illúziók esztendeje. Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez. Történelmi Szemle 20. (1977: 2. sz.) 3.

[17] Memoria rerum 1504–1566. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics Évkönyv). Bev., szerk. Bessenyei József. Bp. 1981. 30.

[18] *Barta G.:* Illúziók esztendeje i.m. 4–10.

[19] *Nagyfalusy L.:* A kapornaki apátság i.m. II. 102.; *Laczlavik György*: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. Levéltári Közlemények 75. (2004: 2. sz.) 36.

1527. évi budai országgyűlésén.[20] Később szerepet kapott I. János központi kormányzatában: 1530-ban nádorrá választották, ezt a tisztségét haláláig, 1534-ig viselte.[21] Személye persze fontos lett volna az ellentábornak is. Közben ugyanis Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg örökösödési jogának érvényesítésére készült, amiben húga, Mária özvegy királyné mellett az elkövetkező évek egyik magyarországi főszereplője, Nádasdy Tamás volt a segítségére.[22] Abban a névsorban, amit az 1526-ban a zalavári apátság világi kormányzójaként és királyi titkárként ismert Nádasdy összeállított, több olyan főúr szerepel, akinek fontos szerepe volt Zala és a Nyugat-Dunántúl későbbi sorsának alakításában: a már említett Batthyány Ferenc horvát–szlavón bán és Bánffy János királyi pohárnokmester, Csáktornyai Ernuszt János, valamint monyorókeréki Erdődy I. Péter, a későbbi zalai főispán.[23] Habsburg Ferdinánd és Mária hívei decemberre országgyűlést hirdettek Pozsonyba, ahol december 16-án magyar királlyá választották az osztrák főherceget.

Mindkét király egy-egy hatalmi csoportosulásnak köszönhette megválasztását. Harcuk a hatalom megtartásáért másfél évtizedre anarchiába és polgárháborúba sodorta az országot. Az ország nemessége pedig – többnyire mindig a saját érdekeit szem előtt tartva – a két király között egyensúlyozva fordította a saját javára a zűrzavaros helyzetet, és igyekezett valamelyik királytól újabb és újabb birtokadományokat kieszközölni. Ferdinánd már 1526 novemberétől próbálkozott birtokadományozások ígérgetésével, sőt testvérének, Máriának is adott birtokadományozási jogot.[24] Szapolyai az 1527. évi budai országgyűlésen nyilvánította Ferdinánd híveit hűtlennek,[25] és kezdte meg birtokaik eladományozását.

A zalai hiteleshelyi oklevelek adataiból ugyancsak az derül ki, hogy az ország egészéhez hasonlóan a Nyugat-Dunántúl is pártokra szakadt. Mint már fentebb láttuk, a zalai hiteleshelyek ezekben az esztendőkben is folyamatosan működtek. 1526 szeptembere és 1527. február eleje között azonban még csak egy oklevelet ismerünk, Nádasdy Tamás zalavári *commendator* 1526. november 16-i fogalmazványát.[26] 1527-ből ugyan nagyon kevés oklevél maradt fenn, ezek közül három János király mandátuma, egy jelentésfogalmazvány és két bevallás.[27] Ez

---

[20] *Barta Gábor*: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus). Századok 111. (1977: 4. sz.) 676.

[21] Bánffy Jánosról: *Kubinyi András*: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József et al. (Studia Miskolcinensia 5.) Miskolc 2004. 169–194.

[22] *Barta G.*: Illúziók esztendeje i.m. 25–26.

[23] Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitujítás korából. Szerk. Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund –Karácsonyi János. (a továbbiakban: ETE) I. Bp. 1902. 295–296. Nr. 287.

[24] *Barta G.*: Illúziók esztendeje i.m. 25.

[25] *Barta G.*: Konszolidációs kísérlet i.m. 676.

[26] Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg; XV. 1. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye (a továbbiakban ZML DL) Nr. 329. = Zala Megyei Levéltár XII. 1. A zalavári és a kapornaki hiteleshelyi konventek oklevelei (a továbbiakban ZML hh.) Nr. 2373.

[27] *Bilkei Irén:* A zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1527–1541. (Zalai Gyűjtemény 47.) Zalaegerszeg 1999. (a továbbiakban: *Bilkei I.*: Regeszták I.) 19–21. Nr. 1–6.

lehet persze a véletlen műve is, de összességében kiegészíti azt az ismert tényt, hogy Zalában a Mohács utáni években Szapolyainak szép számmal akadtak párthívei. Ami viszont a kölcsönös birtokadományozásokat illeti: Habsburg Ferdinánd, miután 1527 őszén az ország nagy része uralma alá került, a következő hónapokban megkezdte a Szapolyai híveitől hűtlenség címén elvett birtokok osztogatását. Zalában érthető módon elsőként alsólendvai Bánffy János birtokai estek ennek áldozatul. A Királyi Könyvek tanúsága szerint már 1527. november 26-án[28] Bánffy János Aranyad, Zalaszeg, Szentpéterfalva, Bánújfalva és Gödrösbánfalva birtokaiból – annak hűtlensége miatt (ez alatt Szapolyai-pártisága értendő) – Gosztonyi János részesült, december 1-jén pedig tóti Lengyel János, Ferdinánd királyi asztalnokmestere kapott adományt ezekből a birtokokból.[29] 1527. december 9-én pedig Batthyány I. Ferenc vasi főispán kapta meg Bánffy János *infidelitas*a miatt alsólendvai várának felét (*medietatem castri*).[30] A birtokelkobzások egyébként nemcsak Bánffy Jánosra, hanem familiárisaira is lesújtottak: 1527. december 13-án például Ferdinánd oklevele a mohácsi csatában ura életét megmentő szentgyörgyvölgyi Bakács Sándor birtokaiból adományozott néhányat Szentpéteri Tamásnak.[31]

Ezek az adatok teljesen összhangban állnak a hiteleshelyi oklevelek néhány hónappal későbbi adataival. 1528. április 23-án Báthory István nádor I. Ferdinánd királyi helytartójaként intézett mandátumot a kapornaki konventhez, hogy iktassák be tóti Lengyel János asztalnokmestert a Bánffy Jánostól hűtlensége (*nota infidelitatis*) miatt elvett Aranyad, Szentpéter és Zalaszeg nevű birtokokba.[32] Majd június 17-én bethlenfalvi Thurzó Eleknek, Ferdinánd király országbírájának mandátumára iktatták be Várday Pál esztergomi érseket és testvéreit az eredetileg Bánffy János birtokában lévő Lenti (akkori nevén Nempti) uradalom fele részének birtokába.[33] November 19-én pedig Ferdinánd ismét Bánffy János Aranyad, Szentpéter és Zalaszeg nevű birtokaiba, valamint Bánújfalva és Gödrösbánfalva birtokrészeibe rendelt el iktatást az említett Gosztonyi Mihály kérésére.[34]

1529 második felében, Szapolyai uralkodásának második szakaszában már ő adományozta híveinek a Ferdinánd-pártiak birtokait. Augusztus 1-jén például János király mandátumot intézett a kapornaki konventhez, hogy pölöskei Ördög Mátyást (akit később rövid időre főispánná is kinevezett) iktassák be azokba a *possessió*kba, amelyek Rajki István és Terjék Antal birtokában vannak Rajkon és Pötrétén, ám azok hűtlensége miatt adományozásra kerültek.[35] Mind a Rajki, mind pedig a Terjék család Nádasdy Tamás familiárisi körébe tartozott, tehát uruk ekkori Habsburg-hűsége miatt minősültek hűtlennek.

---

[28] Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL); A 57, Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (a továbbiakban A 57, Libri regii) I. 117.

[29] Uo. I. 67.

[30] Uo. 49–50.

[31] Uo. 51.

[32] *Bilkei I.*: Regeszták I. 25. Nr. 16., ill 27. Nr. 19.

[33] Uo. 30. Nr. 25.

[34] Uo. 36. Nr. 36. és 37. Nr. 38.

[35] Uo. 46. Nr. 57.

Szeptember 10-én Szapolyai újabb parancsot intézett a konventhez, amelyben elrendelte, hogy Bakács Sándort iktassák be Sárkány Antal és Bernát birtokaiba Balazsér, Tormafölde és Dobri falvakban, amelyeket hűtlenségük miatt (ez alatt szintén a család Ferdinánd-pártisága értendő) vettek el tőlük.[36] Az adományt biztosan Bánffy János eszközölte ki uralkodójánál Mohács mezei egykori megmentője számára.

A következő több mint egy évtizedben az ország sorsát a két király pártharcai következtében kialakult anarchia jellemezte. Ezen az 1531. és 1532. évben tartott, ún. „királytalan" országgyűlések sem tudtak felülkerekedni, jóllehet azokon mindkét király hívei megjelentek, köztük zalai nemesek is.[37]

Az országos méreteket öltő zűrzavar annyiban befolyásolta Zala sorsát, amennyiben a korszak főszereplőinek pártváltoztatásaival együtt familiárisi körük is a két király egyikének vagy másikának körébe tartozott. A pártharcok néha még azonos családon belül is konfliktusokat okoztak. Jó példa erre a gersei Pethő família esete, amelynél a rezi ág Ferdinánd-párti volt, a tátikai pedig Szapolyai-párti.[38] A történetíró Szerémi György szerint a családok ilyen megosztása olykor tudatosan történt: „Annyira jutottak a magyarok, akár a mágnások, akár a nemesek, hogy akinek már két felnőtt fia volt, szokásuk volt az egyiket Ferdinánd pártjára irányítani, a másikat János király pártjára. Így jutottak ide a magyarok." – kommentálta keserűen a jelenséget.[39] Zala megye és a Dunántúl nagy részének sorsát a kettős királyválasztás éveiben a továbbiakban Török Bálint és Nádasdy Tamás, illetve familiárisaik alakították.

Enyingi Török Bálint 1525-ben kapcsolódott be a magyarországi belpolitikai küzdelmekbe Habsburg Mária királyné oldalán, karrierje a Kalandos Társaság tagjaként indult. 1527-ben egy éven belül mindkét királynak hűséget esküdött, és több más kortársához hasonlóan később sem bizonyult az állhatatosság mintaképének. 1529–1530-ban – saját érdekeit mindig szem előtt tartva – a Dunántúl nagy részét I. Ferdinánd hűségére térítette. A Habsburg király szolgálatában 1536 közepéig maradt, ezután Szapolyaihoz pártolt, majd annak halála után özvegyét és fiát szolgálta 1541. évi, ismert körülmények közötti, Buda alatti fogságba eséséig.[40] Mindenesetre Török Bálint szerepe Zalában és az egész Dunántúlon mindig konfliktusokkal volt terhelt. 1534. november 30-án Thurzó Eleknek, Ferdinánd királyi helytartójának egy, a kapornaki konventhez intézett mandátumában említették, hogy Török a Somogy megyei Lad birtokot jogtalanul elfoglalta, jóllehet az birtokosztály (*divisio*) jogán rokonságából és familiárisai közül többeket illetett volna.[41]

---

[36] Uo. 46. Nr. 58.

[37] Pl. 1531, Bélavár: Máté kapornaki apát, Pethő Tamás, Hagymási János, Sárkány Bernát, Gyulaffy István: Magyar országgyűlési emlékek / Monumenta Comitialia regni Hungarae. I. 1526–1536. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1874. 313–315.; 1532, Kenese: a kapornaki apát, Choron András, Hásházi Dénes, Botka Ferenc, Gyulaffy István, Lengyel Gáspár, Sitkei Boldizsár: uo. 348–350.

[38] *Bessenyei József*: Enyingi Török Bálint. Bp. 1994. 143. Nr. 198.

[39] *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László, átdolg. Juhász László, bev. Székely György. Bp. 1979. 196. – Az adatot *Bessenyei József*nek köszönöm.

[40] *Bessenyei J.*: Török Bálint i.m. IX–XX.

[41] *Bilkei I.*: Regeszták I. 65–66. Nr. 99.

Thurzó Elek egy 1537. február 26-án Ferdinánd királyhoz címzett levelében arról írt, hogy Török Bálint elfoglalta Zala megyét és adóztatja azt.[42] 1537-től a már Szapolyai pártján álló és dunántúli főkapitányává kinevezett nagyúr teljesen befolyása alá vonta Zalát és több dunántúli megyét, mégpedig annak ellenére is, hogy több tehetős zalai köznemesi család (Sibrik, Rajki, Hosszútóthy, Sárkány stb.) hűséges hívei voltak Nádasdy Tamásnak, illetve Habsburg Ferdinándnak. Erről János király egy a kapornaki konventhez 1539. április 15-én intézett oklevele is megemlékezik: *„comitatus Zaladiensis a potestate serenissimi principis domini Ferdinandi Romanorum regi, semper Augusti, per fidelem nostrum magnificum Valentinum Thewrewk de Enying, generalem capitaneum nostrum intra Danubium, exemptus et in nostram legitimam iurisdictionem redactus."*[43] Ő volt ezekben az években a kapornaki apátság kegyura is, így levelezésben állt Semjén Antal apáttal.[44] 1537. november 30-án a körmendi várnagyok pedig már azt adták hírül Nádasdy Tamásnak, hogy Török Bálint seregével Kapornakon járt, és innen készül a Körmend elleni támadásra.[45] Ám a két király pártharcainak a váradi béke sem vetett véget. 1538-ban Török Bálint még mindig magának szedette be az adókat Somogy, Zala, Vas és Veszprém megyében, erről Ferdinándnak a Magyar Kamarához október 4-én intézett leveléből értesülünk.[46] Még 1539-ben is azt említette egy kamarai elszámolás, hogy a felsorolt dunántúli megyékből nem folyt be pénz, mert „Török Bálint erőszakosságai, foglalásai és igen vad behajtásai miatt a királyi felség adóját nem tudták megfizetni".[47]

1538 és 1541 között Zala megye így jelentős mértékben továbbra is a Szapolyai nevében eljáró Török Bálint érdekszférájába tartozott. János király – nyilván Török hatására – még főispánokat is kinevezett a vármegye élére, annak ellenére, hogy annak voltak főispánjai – miként erről a következő alfejezetben bővebben még szólunk. Illadiai Palatics János, Török Bálint kapitánya 1538. december 18-án egy kötelezvényben *comes comitatus Zaladiensisnek* nevezte magát.[48] 1539. július 5-én pedig maga János király intézett oklevelet a zalavári konventhez pölöskei Ördög Mátyásnak, Zala megye főispánjának a kérésére.[49] Török Bálint hatalma és befolyása az ellenpárt híveinek körében joggal váltott ki félelmet – így 1541. május 30-án Kanizsai (Kanizsay) Orsolya jellemző módon azt írta Nádasdy Tamásnak, hogy nem mer kimozdulni Sárvárról, mert fél Töröktől.[50] Hozzá kell azonban tenni, hogy a nagyúr 1541. augusztusi fogságba esése után szinte egy emberként fordult mindenki felesége (Pemfflinger Katalin) ellen, és a besztercebányai törvényekre hivatkozva köve-

[42] *Bessenyei J.:* Török Bálint i.m. 123–124. Nr. 173.
[43] *Bilkei I.:* Regeszták I. 93–94. Nr. 159.
[44] *Bessenyei J.:* Török Bálint i.m. 120. Nr. 168. és 172 Nr. 236.
[45] Uo. 142. Nr. 197.
[46] Uo. 166–167. Nr. 229.
[47] Uo. XXXIV–XXXV.
[48] Uo.168. Nr. 231.
[49] *Bilkei I.:* Regeszták I. 96. Nr. 164.
[50] *Bessenyei J.:* Török Bálint i.m. 192. Nr. 261. Uo. 168. Nr. 231. *Bilkei I.:* Regeszták I. 96. Nr. 164.

telve vissza a Bálint úr által tőlük jogtalanul elfoglalt birtokokat. A zalavári és a kapornaki hiteleshelyi oklevelek között számtalan ilyen olvasható.[51]

Mint ismeretes, a két magyar király pártharcainak csak Szapolyai halála vetett véget 1540. július közepén. Egy év múlva Buda török kézre kerülése és Török Bálint fogságba esése után az ország immár tartósan három részre szakadt. Rövid idővel ezután, 1541. október 30-án Zala vármegye Kapornakon tartott közgyűlésén hűségesküt tett I. Ferdinándnak. Erről a korszak másik főszereplőjének, Nádasdy Tamásnak devecseri Choron Andráshoz 1541. november 3-án intézett leveléből értesülünk.[52]

Az 1526 és 1541 közötti másfél évtizedben Zala felváltva tartozott tehát Ferdinánd király és Szapolyai János érdekszférájába. Ha az ebből a korszakból fennmaradt hiteleshelyi okleveleket számba vesszük, ugyanezt a következtetést vonhatjuk le. Jóllehet a két törvényes magyar uralkodó napjainkra fennmaradt okleveleinek száma nem nagy (azt sajnos nem tudjuk, hogy eredetileg mennyi volt), de tendenciák érzékeltetésére alkalmas. 1527-ben csak János királytól maradt fenn három mandátum, a következő évben viszont egy sem. 1528 Ferdinánd király uralma kiépítésének időszaka volt, így nem lehet véletlen a fennmaradt 19 mandátum, amit vagy ő, vagy nagybírái intéztek a zalai hiteleshelyekhez. A következő években a kisszámú parancslevél megközelítőleg egyenletesen oszlik meg a két király között, kisebb ingadozásokkal a Habsburg uralkodó javára. Kivételt 1539 jelent, amikor a két Ferdinánd-parancslevéllel szemben nyolc János királytól érkezett. Fentebb már említettük, hogy ebben az évben volt a leginkább érzékelhető a dunántúli főkapitány, Török Bálint befolyása.

A kettős királyválasztás éveiben tehát a folyamatosan működő zalai hiteleshelyekhez mindkét király (ill. nagybíráik) intéztek mandátumokat, amelyeket a jelentésfogalmazványok tanúsága szerint a konventek attól függetlenül hajtottak végre, hogy melyik uralkodótól kapták.[53] Ez azt bizonyítja, hogy hiteleshelyeknek sikerült megőrizni mind tekintélyüket, mind az aktuális politikai helyzettől való függetlenségüket.

Visszatérve Nádasdy Tamásra, ő itáliai tanulmányok után az 1520-as évek elején II. Lajos kancelláriáján dolgozott.[54] Sikeres indulásához és későbbi páratlan karrierjéhez valószínűleg édesanyja, szenterzsébeti Terjék Orsolya jómódú zalai középnemesi családja is hozzájárult. Királyi titkári szolgálataiért kaphatta 1525-ben a zalavári apátságot, amelynek bérlői egyébként 1518-ban anyja rokonai, Terjék István és László voltak.[55] Egy 1526. április 5-én kelt oklevélben II. Lajos király már *commendator*nak nevezte titkárát: *„venerabilis et egregius magister Thomas de Nadasd commendatarius abbaciae beati Adriani Martyris*

---

[51] L. pl. *Bilkei Irén*: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1542–1544. (Zalai Gyűjtemény 54.) Zalaegerszeg 2002. (a továbbiakban: *Bilkei I.*: Regeszták II.) 25. Nr. 209.

[52] *Bessenyei J.*: Török Bálint i.m. 200. Nr. 274.

[53] *Bilkei I.*: Regeszták. I.

[54] *Kubinyi András*: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idején. Gesta 6. (2006: 1. sz.) 3–23.

[55] *Füssy T.*: A zalavári apátság i.m. 110–111. és 570–575. Nr. 78–81. – *Bessenyei József* szíves segítségét köszönöm.

de Insula Zaladiensi secretarius noster" kérésére átírta a Zsigmond és Albert királyok által kiállított, a zalavári apátság vásártartási jogára vonatkozó okleveleket.[56] Később a fényes pályát befutó és házasságával meggazdagodó nagyúr anyja családját már a familiárisai között tudhatta. Egy fentebb már idézett, 1529. augusztus 1-jén kelt oklevél tanúsága szerint a dominuszuk miatt Ferdinánd-pártjára tért, tehát hűtlenségbe esett Nádasdy-familiáris Terjék Antaltól és Rajki Istvántól Szapolyai János király elkobozta birtokaikat.[57]

A mohácsi csata után Mária királyné Nádasdyt bízta meg azzal, hogy a dunántúli nemességet Habsburg Ferdinánd oldalára állítsa. 1529-ben, amikor a török szultán újra Magyarország ellen vonult, Budát Ferdinánd várnagyaként Nádasdy védte, de a fizetett német zsoldosok átadták azt az oszmánoknak. Szeptember 14-én azután Szülejmán szultán átadta Budát és a fogságba esett Nádasdyt Szapolyainak, aki őt szolgálatába fogadta, mint a királyi jövedelmek kezelőjét. Nádasdy nem maradt sokáig János király mellett, mert összeütközésbe került Lodovico Grittivel. A velencei származású kalandor először Szapolyai kincstartója volt, majd 1530 decemberében a király kineveztette teljhatalmú kormányzójává. Szapolyai később inkább Nádasdynak kedvezett: 1531-ben ígéretet tett, hogy fiúsítja kiszemelt menyasszonyát, a Dunántúl legnagyobb birtokával rendelkező Kanizsai Orsolyát. A házasság 1534-ben jött létre, ám Nádasdyt ekkor már birtokai földrajzi közelsége is Ferdinándhoz kötötte, így visszatért annak hűségére.[58]

Nádasdy valószínűleg keveset tartózkodott személyesen Zalaváron, csak néhány oklevelet adott ki *commendator*ként. 1534-ben a Kanizsai-birtokok fejében ugyan névleg lemondott az apátságról, de azt a jogát megtartotta, hogy a maga helyére apátot ajánlhasson Hásházgyi Ferenc személyében. (A Hásházgyiak a Kanizsai család familiárisai voltak.[59]) A következő három évtizedben Nádasdy folyamatos kapcsolatban maradt Zala megyével, befolyása familiárisain keresztül folyamatosan érvényesült. A nevében kiadott oklevelek 1530-tól jelentek meg a zalavári és a kapornaki hiteleshelyi levéltárban és számuk – különösen 1541 után – évről-évre nőtt, jelezvén, hogy a Nyugat-Dunántúl az akkori országbíró és főkapitány, majd a későbbi nádor érdekszférájába tartozott, egészen 1562. évi haláláig.[60]

---

[56] ZML Dl. 29.

[57] *Bilkei I.*: Regeszták I. 46. Nr. 57.

[58] *Horváth Mihály*: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda 1838. 9–59.; *Füssy T.*: A zalavári apátság i.m. 113–124.; *Bessenyei József*: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. (Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3.) Sárvár 1999. 9–27.; *Uő*: Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526–1540). Történelmi Szemle 46. (2003: 1–2. sz.) 93–107.

[59] *Füssy T.*:A zalavári apátság i.m. 114–115.

[60] *Bessenyei József*: Introitus et exitus... Nádasdy Tamás birtokai, vagyona, jövedelmei és kiadásai. In: Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József –Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 24–53.; *Dominkovits Péter – Pálffy Géza*: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16.–17. században 1. rész. Századok 144. (2010: 4. sz.) 772–777.

Érdemes megemlíteni még azt a hiteleshelyi oklevelekből is nyomon követhető tényt, hogy miként rendeződtek át 1526 után Zalában a nemesség birtokviszonyai. A főnemesség kicserélődése és birtokai Mohács utáni átrendeződése a század közepére a megyében is kimutatható. A középkortól a 17. század elejéig folyamatos birtoklás csak az alsólendvai Bánffy családnál mutatható ki. 1534-ben kihalt a Kanizsai család, birtokai a fiúsított Orsolya kezével Nádasdy Tamáshoz kerültek. 1540-ben Gáspárral kihalt a Csáktornyai Ernuszt család, muraközi birtokaikat házassággal a Keglevichek, majd Zrínyi Miklós szerezték meg. Niklas Graf zu Salm und Neuburg, I. Ferdinánd főhadparancsnoka a felsőlendvai Széchy Margittal kötött házasság révén jutott zalai és vasi birtokokhoz.[61]

A fentiek ismeretében érthető, hogy Török Bálint birtokai is fontos szereplői voltak a Mohács utáni zalai birtokmozgásoknak. Mint ismeretes, Ferdinánd király azzal a feltétellel bocsátott meg a török fogságba került nagyúr feleségének, Pemfflinger Katalinnak 1542-ben, hogy köteles a jogtalanul elfoglalt egyházi és világi birtokokat jogos tulajdonosaiknak visszajuttatni.[62] A beszterce-bányai országgyűlés 1542 tavaszán törvényt hozott a hűtlenség miatt elvett birtokok visszaadásáról (1542. évi VI. tc.). Ennek hatására 1543-tól a zalai konventek oklevelei között is megjelentek az olyan mandátumok, amelyeket az eredeti tulajdonos birtokvisszaszerzési ügyében intézett a hiteleshelyhez a király vagy valamelyik más főméltóság.[63]

1540-ben Szapolyai János halálával megszűnt az a lehetőség, hogy a nemesség a két király valamelyikéhez szegődve a másik ellenében szerezzen birtokot vagy hivatalt, így az 1526 és 1541 közötti szinte áttekinthetetlen birtokmozgások lelassultak, a birtokviszonyok fokozatosan stabilizálódtak. Ez a folyamat Zalában is hasonlóan játszódott le, mint országos szinten.[64] Nyugat-Magyarországon a birtokviszonyok rendeződését a Nádasdy, Zrínyi, Salm, Batthyány és Bánffy nagybirtokok létrejöttében a térség Habsburg-orientációjú politikai stabilizációja segítette elő.[65] A század közepére a már jelentős tényezővé vált köznemesség számára pedig a birtokszerzést és a társadalmi felemelkedést a vármegyei hivatalvállalás, illetve a szervitori és a házassági kapcsolatok jelentették. A következő fejezetekben ezek lehetőségeit vizsgáljuk.

A vármegyei nemesség hivatalvállalása

Megyei szolgálat

A mohácsi csatavesztés és a kettős királyválasztás korának anarchikus viszonyai, majd az ország három részre szakadása – jóllehet évszázadokra hatá-

---

[61] *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. (A MOL kiadványai. Forráskiadványok 16.) Bp. 1990. I. 9–11.

[62] *Bessenyei J.*: Török Bálint i.m. XXVII.

[63] *Bilkei I.*: Regeszták II. 25. Nr. 209., 33–34. Nr. 228., 41. Nr. 245., 51. Nr. 267., 66. Nr. 303., 82. Nr. 339.

[64] Vö. *Bilkei I.*: Zala megye nemessége i.m. 21–60.

[65] *Bariska István*: Történeti kérdések a 16. századi Nyugat-Magyarországon. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) i.m. 67–86.

rozták meg az ország és a magyar állam sorsát – a kora újkori magyar társadalom szerkezetében nem hoztak alapvető változást.[66] A társadalom meghatározó rétege mind a királyság országrészben, mind a fokozatosan kialakuló fejedelemségben a már a középkor óta egységesen nemességnek (*nobilitas*) nevezett, földbirtokkal és/vagy kiváltságokkal rendelkező csoport volt, amely a birtok nagysága és a rangbéli különbségek alapján tagolódott. A vármegyék vezető tisztségviselőit a köznemesség adta, amelynek politikai súlya éppen a Mohács utáni időkben növekedett meg. A köznemesség sem volt egységes, rétegződése vagyoni helyzetétől, a vármegyei közigazgatásban vállalt szerepétől, familiárisi és rokoni kapcsolatrendszerétől függött.[67]

A köznemesség mint társadalmi réteg[68] kutatása az utóbbi időkben lendült fel,[69] amelyhez jelen írás szerzője néhány esettanulmánnyal, illetve Zala megye archontológiájának kora újkori részével járult hozzá.[70] Visszautalva a hiteleshelyi oklevelek már többször hangsúlyozott forrásértékére, idézett tanulmányaimban új forrásanyagként az 1526 utáni hiteleshelyi okleveleket is szélesebb körben bevontam a köznemesség társadalomtörténetének vizsgálatába – természetesen az eddig használt oklevelek, levelek, különböző összeírások, közgyűlési jegyzőkönyvek stb. mellett, illetve azokkal egyidejűleg.[71]

A köznemesség nem véletlenül ennyire hangsúlyos a továbbiakban: Zala megyében szabad királyi város nem volt, ezért klasszikus értelemben vett polgárságról nem is beszélhetünk. A hiteleshelyi oklevelekben a mezővárosok lakóit ugyanakkor többször polgárnak (*civis*) nevezték. 1529. április 10-én egy hatalmaskodási oklevélben például Nova *oppidum* polgárairól (*cives*) esett szó.[72] A zalavári konvent 1538. január 13-án pergamenre átírt oklevelében Révész István bárándi mezővárosi polgárról is hasonlóképpen szerepelt (*civis, vir circumspectus*).[73] Művelődéstörténeti vonatkozásai miatt érdemes itt még egy „polgárról" megemlékezni: egy 1548. november 8-án I. Ferdinándtól a kapornaki konventhez intézett parancslevélben *circumspectus magister Elias barbitonsor*

---

[66] *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. (Magyar Századok 6.) Bp. 2000. 140–147.

[67] *Kubinyi András:* A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Discussiones Nogradienses I. Salgótarján 1984. 5–24.

[68] Ezt a társadalmi réteget az egyszerűség kedvéért a továbbiakban is köznemességnek nevezem. Az ezzel kapcsolatos terminológiai kérdésekkel jelen tanulmánynak nem lehet célja foglalkozni. L. ezzel kapcsolatban pl. az előző jegyzetben említett munkát.

[69] A kutatás állásának összefoglalása: *Pálffy Géza:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. Hadtörténeti Közlemények 115. (2002: 4. sz.) 926–928.

[70] *Bilkei Irén:* Csányi Ákos – Egy zalai köznemes pályája a XVI. században. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Szerk. Kapiller Imre. (Zalai Gyűjtemény 34.) Zalaegerszeg 1993. 7–16.; *Uő*: Okleveles adatok az Ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: Zalai Történeti Tanulmányok. Szerk. Bilkei Irén. (Zalai Gyűjtemény 35.) Zalaegerszeg 1994, 3–14.; *Uő*: Zala megye nemessége i.m.; *Uő:* Zala megye közigazgatása a kezdetektől 1541-ig. In: Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 50.) Zalaegerszeg 2000. 9–21.

[71] *Bilkei Irén*: Adatok Zala megye 16. századi archontológiájához. Levéltári Szemle 54. (2004: 1. sz.) 39–57.

[72] *Bilkei I.:* Regeszták I. 43. Nr. 50.

[73] Uo. 84. Nr. 140.

nevét említik, akinél a hatalmaskodás áldozatául esett panaszos *per sanacionem vulnerum* tartózkodott.[74]

Egyébként már a 14–15. századi hiteleshelyi oklevelek is fontos forrásanyagul szolgálhatnak a korabeli vármegye működésére, például vizsgálatokra, kikiáltott közgyűlésekre vonatkozólag.[75] A késő középkorban és a kora újkorban pedig okleveleink bevonhatók a vármegyei tisztségviselők társadalmi és vagyoni helyzetének, familiárisi és családi kapcsolatainak vizsgálatába is, különösen azokban az időszakokban, amikor a vármegyei és családi levéltárak anyaga hiányosabb. A hiteleshelyeken ugyanis szinte a megye teljes nemesi lakossága megfordult, főleg birtoküggyek miatt. Az oklevelek többnyire ugyan csak a nemesember társadalmi helyének kijáró jelzőt tüntették fel, de azt következetesen. *Magnificus* = nagyságos titulus járt a főnemeseknek, másként arisztokratáknak, *egregius* = vitézlő a köznemeseknek, családjuk nőtagjainak pedig *generosa domina* = nemzetes asszony.[76]

A nemesemberek által viselt tisztségek is természetesen gyakran említésre kerültek az oklevelekben. Mindenesetre Zala vármegye világi archontológiájának összeállításakor a hiteleshelyi oklevelek fontos forrásként szolgáltak.[77] Zala utolsó középkori főispánja ákosházi Sárkány Ambrus volt, aki – mint már láthattuk – elesett Mohácsnál.[78] A Mohácsot követő évektől egészen 1534-ig ez ideig sajnos nem sikerült adatot találni zalai főispánról.[79]

I. Ferdinánd hűséges hívét, devecseri Choron Andrást, aki Mohács előtt, az 1521 és 1526 közötti években Veszprém vármegye alispánja volt,[80] majd ugyanezen megye főispánjaként bukkant fel (még) 1534. június 12-én,[81] egy 1534. szeptember 28-án kiadott birtokadományozó oklevél nevezte először zalai főispánnak.[82] A következőkben több oklevél is említi Choron zalai főispánságát: 1535. november 12-én Ferdinándtól, mint zalai főispán kapott birtokot magszakadás címén a Zala megyei Gárdonyban.[83] 1536. január 8-án Ferdinánd egy ma már olvashatatlan szövegű, de ép *titulatiójú* oklevelet címzett neki, illetve Zala vármegye hatóságának.[84] 1536. október 6-án Thurzó Elek helytartó a veszpré-

---

[74] *Bilkei Irén*: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1545–1548. (Zalai Gyűjtemény 64.) Zalaegerszeg 2008. 116. Nr. 559. (a továbbiakban: *Bilkei I.*: Regeszták III.)

[75] *Tringli István*: Megyék a középkori Magyarországon. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. (Analecta Mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 502–503.

[76] *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i.m. I. 32–33.

[77] *Bilkei I.*: Zala megye archontológiája i.m. címtár, ill. újabb kiegészítések ehhez: http://www.zml.hu/adatbazisok/archontologia/archontologia.php (a letöltés ideje: 2011. június 20.)

[78] *Kubinyi András*: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László Emlékkönyv. (Művészettörténet – Műemlékvédelem) Bp. 1994. 263–289.

[79] Vö. *Barta G.*: Konszolidációs kísérlet i.m. 670.

[80] *Horváth Richárd*: Veszprém megye tisztségviselői a későközépkorban (1458–1526). Fons 7. (2000: 2. sz.) 260–261.

[81] ETE II. 357. Nr. 323.

[82] MOL A 57, Libri regii I. 222. Devecseri Choron András életére, ill. a családra: *Varga Szabolcs*: A devecseri Choronok. Fons 8. (2001: 3. sz.) 259–310.

[83] MOL A 57, Libri regii I. 302.; *Bilkei I.*: Regeszták I. 73. Nr. 116.

[84] Uo. 77. Nr. 123.

mi káptalannal idézteti meg a zalai főispánt hatalmaskodás miatt.[85] 1537. február 20-án *comes comitatus Zaladiensis*ként írt levelet Choron az egri prépostnak a veszprémi várra és a veszprémi püspökség bandériumaira költött pénzének megtérítése ügyében.[86] 1539. december 1-jén Ferdinánd király oklevelében Choron András zalai főispán fiának, Jánosnak adományozta a tihanyi apátságot.[87] Az általam ismert utolsó említése főispánságának 1540. szeptember 14-éről való, amikor magszakadás miatt egy birtokot kapott a Zala megyei *Chobothaza* településen.[88]

Choronnak egy ideig főispántársa volt monyorókeréki Erdődy I. Péter (1463–1547), aki Bakócz Tamás esztergomi érsek unokaöccseként az Erdődy család hírnevének és vagyonának meglapozója volt.[89] A mohácsi csata túlélője,[90] Habsburg Ferdinánd (némi pártváltoztatás utáni) hűséges híve 1535 és 1545 között magyar királyi lovászmester volt.[91] Közben – egy 1534. május 28-i oklevél tanúsága szerint – immár több esztendeje viselte Vas megye főispáni tisztét is.[92] A király 1535. október 21-én nevezte ki Zala vármegye főispánjának, mégpedig a Királyi Könyvek bejegyzése szerint *„pro media parte honorem comitatus Zaladiensis [...] cum collega suo egregio Andree Choron de Dewetscher [...]"*.[93] Ezenkívül 1537. január 1-én szerepelt a vasvári káptalan egyik oklevelében mint *„comes de Zala"*.[94]

Zala főispáni tisztségüket eddigi adataink szerint mindketten 1541-ig viselhették. Közben 1538. december 18-án egy levélben illadiai Palatics János, Török Bálint már említett híve ugyancsak *comes comitatus Zaladiensisnek* nevezte magát.[95] E cím azonban biztosan Szapolyai János királytól származott – ugyanúgy, mint pölöskei Ördög Mátyásé is, amelyet 1539. július 5-én egy hiteleshelyi oklevél említett.[96] Az általában igen megbízható Királyi Könyvek bejegyzésének tanúsága szerint I. Ferdinánd 1541. március 13-án nevezte ki alsólendvai Bánffy Istvánt és Lászlót Zala vármegye új főispánjaivá,[97] akik azután hosszú ideig maradtak ebben a tisztségükben.[98]

A Mohács előtti zalai alispánok, Hosszútóthy György és Csányi Balázs valószínűleg 1526 nyara után is hivatalban maradtak néhány esztendeig. A kettős királyválasztás korából alig van e tisztségviselőkre adat, majd 1540-től másfél

---

[85] ETE III. 98. Nr. 115.–116.

[86] Uo. 134–136. Nr. 155.

[87] Uo. 426–427. Nr. 434.

[88] MOL A 57, Libri regii I. 380.

[89] Köszönöm *Sölch Miklós*nak, hogy bécsi levéltári kutatásai alapján az Erdődy I. Péterre vonatkozó adatokban önzetlenül segített.

[90] ETE II. 196. Nr. 175. Oláh Miklós levele Ursinus Veliushoz.

[91] *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai. Bp. 1988. 82.

[92] ETE II. 350. Nr. 316.

[93] MOL A 57, Libri regii I. 298–299.

[94] ETE III. 120. Nr. 139.

[95] *Bessenyei J.*: Török Bálint i.m. 168. Nr. 231.

[96] *Bilkei I.*: Regeszták I. 96. Nr. 164.

[97] MOL A 57, Libri regii II. 18.

[98] *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 47. 1. táblázat – adatait a fentebb elmondottakban pontosítottam.

évtizedig Zala vármegye egyik (néha mindkét) alispánját is a gersei Pethő család adta.[99] A név szerint ismert alispánok 1526 és 1550 között a következő személyek voltak – mint látható a két alispán mindegyikét csak 1540 utántól ismerjük:

1528 Hosszútóthy György
1530 pölöskei Ördög Mátyás
1536 kozmafalvi Nagy Ambrus
1540 gersei Pethő Péter és csabi Basó András
1542 gersei Pethő Péter és gersei Pethő Benedek
1544 gersei Pethő Péter és kányaföldi Kerecsényi Mihály
1548 gersei Pethő János
1550 gersei Pethő János és kányaföldi Kerecsényi Mihály

A vármegyei szolgabírákról ugyancsak sajnos alig akad említés a hiteleshelyi kiadványokban.[100] A név szerint ismert szolgabírák 1526 és 1550 között a következők:

1528 Sárosdi Gotthárd
1532 Átalfalvi Orbán
1540 lőrincfalvai Garázda György
1543 Nagy Máté
1544 Átalfalvi Orbán
1545 Átalfalvi Orbán, Uzsai János, Sárosdi Gotthárd
1548 Átalfalvi Orbán
1548 Ormándi István

Az utóbbi tisztségviselőknek a vármegye jogéletében betöltött szerepük nemcsak a hagyományos szolgabírói feladatokra korlátozódott, hanem királyi (vagy nádori) emberként gyakran jelölték őket a hiteleshelyi eljárásokban való részvételre is. *Szakály Ferenc* vetette fel, hogy a királyi emberek ez idő tájt – legalábbis Tolna megyében – a köznemesség kevésbé módos rétegeiből kerülhettek ki, gyakorlatilag ugyanonnan, ahonnan a szolgabírák.[101] Ez indokolja, hogy ezen a helyen essen róluk néhány szó.

*Engel Pál*nak a középkori Valkó megyéből ismert királyi emberek körében végzett vizsgálatai arra utaltak, hogy a lehetséges *homo regius*t maga a kérelmező nevezhette meg saját ismeretségi köréből, a kancelláriá(k)nak valószínűleg nem állt rendelkezésére ehhez semmilyen lista.[102] Ha vizsgálat alá vesszük az 1526 utáni zalai hiteleshelyi oklevelekből megismert királyi emberek neveit,[103] az első adandó következtetés rögtön az, hogy a megye már ismert középbirtokos famíliáit látjuk

[99] Uo. 2. táblázat (forráshivatkozásokkal).
[100] Uo. 48. 3. táblázat (forráshivatkozásokkal).
[101] *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1526. Szekszárd 1998. 66–67.
[102] *Engel Pál*: Királyi emberek Valkó megyében. Mediaevalia Transilvanica 3. (1999) 71–88.
[103] *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 49–57. 4. táblázat.

viszont.[104] Alaposabb vizsgálat alá vetve a névsort, négy csoport különíthető el közöttük.

I) A kérelmező ismertebb vármegyei hivatalviselőt vagy egyéb okból ismert tekintélyes embert nevezett meg lehetséges *homo regius*ként. A „hivatalból" megnevezettek között szerepel például Ormándi István és Sárosdi Gotthárd, az adott években hivatalban lévő szolgabírák, valamint gulácsi Basa Bálint és Czupi Balázs későbbi szolgabírák, Pethő János a hivatalban lévő alispán, illetve Rajki Gábor és Zichy Rafael, a későbbi évek alispánjai.

II) A kérelmező a lehetséges királyi embereket az iktatandó birtok szomszédai és határos birtokosai közül kérte kijelölni. Amikor a horvát származású Klizi testvérek Monoszló faluban kaptak birtokot 1534-ben, királyi embernek nem saját horvátországi ismerőseiket, hanem a szomszédos települések, Dörögd és Kapolcs ismertebb családjainak egy-egy tagját jelölték. Dénesfalvi László kérésére Egerszeg környéki falvakban szomszéd birtokosok működtek közre a határjárásnál 1544-ben. Azonos birtokon (Kisgörbő) három új birtokost iktattak 1543. április 26–27-én ugyanazon királyi emberek kijelölésével.

III) A királyi embereket sokszor jelölték a kérelmezők saját rokoni vagy szervitori körükből. Az előbbieket felismerni persze csaknem lehetetlen addig, amíg a zalai kora újkori köznemesség családi kapcsolatait nem ismerjük meg mélyebben, az utóbbira azonban konkrét példák is vannak. Amikor 1534-ben alsólendvai Bánffy János özvegyét és fiát iktatták Lenti környéki birtokokba, a *homo regius*ok közé jelölték azt a Bakács Sándort, aki – mint már többször utaltunk rá – megmentette a mohácsi csatában Bánffy életét, és azután is a család szolgálatában állt. Kapornak ura, Mezőlaky Ferenc a kapornaki vár várnagyát, markalházi Markal Ferencet jelölte ki kétszer is a részére történő birtokba iktatáshoz. Choron András pedig a Zala és Veszprém megyék határain fekvő falvakban történő iktatáshoz 1535 és 1545 között négy esetben is mindig ugyanazokat (Hanyi Tamás, Hobai Balázs, Bejci Demeter, Sárosdi Gotthárd) kérte királyi embernek.

IV) Új jelenség viszont a kora újkorban, hogy a jogi aktus hiteleshelyi kiküldött jelenlétében történő elvégzéséhez a kérelmező írástudó ember jelenlétét is igényelte. Balázs deák, Bélavár várnagya, Gógánfalvi Miklós deák 1545-ben a vármegyei törvényszék jegyzője, Porgovci Balázs deák 1550-ben a vármegye jegyzője, Sárhidai Gergely, Keresztúri András, Gyülevészi Benedek, Szentgyörgyi Gergely *litteratusok* mind a kijelölt királyi emberek között szerepeltek. Mellettük a talán leghíresebb bubdróci Budor Sixtus, Nádasdy Tamás titkára volt, akinek a neve 1546-ban egy nagyszabású ügyletnél bukkant fel, amelynek során Somogy megyei birtokokat, illetve a légrádi révjogot szerezte meg a kerecsényi Nagy és a bakónaki Karol család.

---

[104] *Bilkei I.:* Zala megye nemessége i.m. 32–58.

A fenti négy csoportban bemutatott példák első látásra önkényesen kiragadottnak tűnhetnek ugyan, de tendenciát mindenképpen mutatnak. Az említett nevekhez köthető személyek vagy családok egy részéről ugyanakkor a kutatás jelen állása szerint szinte semmit vagy csak nagyon keveset tudunk. Mivel azonban a királyi embereknek jelöltek nagy része más hiteleshelyi oklevelekben is előfordul például birtokügyek kedvezményezettjeiként, így ők feltehetően a megye nemességének a kis- és közepes nagyságú birtokkal rendelkező csoportjába tartoztak[105] – ami *Szakály Ferenc* feltételezését erősíti.

Jogi karrier a kormányhivatalokig

A kettős királyválasztás korában eltűntek a közéletből a Hunyadi- és a Jagelló-kor fontos, zalai származású vagy legalábbis kötődésű főrangú szereplői. Kanizsai (Kanizsay) László és Egervári László nem hagytak maguk után fiú utódot, családjuk kihalt, a kivételes karriert befutó Sárkány Ambrus főispán elesett Mohácsnál, az ifjabbik Csáktornyai Ernuszt János és bajnai Both András pályafutása[106] pedig a továbbiakban már nem Zalához kötődött. A Jagelló-korban indult viszont a korszak azon zalai kötődésű főszereplőinek pályafutása, akiknek országos méltóságokat betöltve szerepük lehetett a Magyar Királyság további sorsának alakításában is. Közéjük tartozott Nádasdy Tamás, enyingi Török Bálint, alsólendvai Bánffy János, devecseri Choron András, monyorókeréki Erdődy I. Péter, alsólendvai Bánffy László és István, akikről már többször volt szó. A továbbiakban a korszak mellékszereplőinek, azaz elsősorban e nagyurak familiárisainak karrierlehetőségeit vesszük vizsgálat alá.

A hiteleshelyi oklevelek tanúsága szerint a zalai köznemességnek volt egy olyan rétege, amely a hiteleshelyi eljárásokban való közreműködésen és a vármegyei szolgálaton túllépve az országos kormányszervekig is eljutott. A köznemes számára ez idő tájt a társadalmi és anyagi felemelkedés egyik útját[107] – a jó házassági kapcsolatokon kívül (erről később még részletesebben lesz szó) – jogi tanulmányok után egy nagyúr familiárisaként végzett értelmiségi-jogtudó hivatalnoki munka jelenthette.

A „(jogtudó) értelmiségi" fogalom tárgyalt korszakunkban természetesen mást takart, mint napjainkban, elsősorban alapvető jogi és oklevélszerkesztési ismeretekkel bővült írástudásról beszélhetünk. Egyébként az is feltételezhető, hogy a korszak külföldi egyetemjárói, akik még meglehetősen kevesen lehettek, hazatérve világi pályákon hasznosíthatták megszerzett tudásukat. Például a bécsi egyetem 1526 utáni anyakönyveiben a kutatott negyedszázadban csak kilenc (neve, ill. származási helye alapján) zalainak tartható hallgatót azonosíthatunk. 1535: Hásházi Ferenc és szerdahelyi Dersffy István, 1538: Egerszegi Mihály, 1544: Alsólendvai Balázs, 1547: Merenyei Demeter és Egerszegi Imre, 1548: Egerszegi Sáfár Benedek és kányaföldi Kerecsényi János, 1549: Szepet-

[105] *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 41–43.

[106] *Pálosfalvi Tamás:* Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: Honoris causa i.m. 251–300.

[107] *Maksay F.:* Magyarország birtokviszonyai i.m. I. 31–42.

neki István.[108] Közülük Hásházi Ferenc neve mellett az egyetemi anyakönyvben jelezték egyházi méltóságát is, nevezetesen *abbas*.[109] Pontosabban szólva 1535 és 1541 között ő a zalavári apátság *commendatora* volt.[110] Mind világi kormányzósága, mind egyetemi tanulmányai itteni elődjéhez, az ugyancsak egyetemeket járt, felkapaszkodott nagyúrhoz, a sokat emlegetett Nádasdy Tamáshoz köthetők. Rajta kívül kányaföldi Kerecsényi János[111] is Nádasdy familiárisi körébe tartozott. A kilenc személyből három másik pedig Egerszeg mezőváros (egykori) lakója volt: Egerszegi Mihály,[112] Egerszegi Imre[113] és Egerszegi Sáfár Benedek.[114] Valószínűleg ez a jelenség sem véletlen.

A kora újkor kezdeti éveinek zalai értelmisége azonban feltehetőleg nem közülük került ki, hanem a *litteratus*nak nevezett világi írástudókból.[115] A hiteleshelyi oklevelekből megismert 16. századi zalai *litteratus*ok összegyűjtése során az általuk végzett munkák, illetve foglalkozásaik, hivatásaik is elkülöníthetők voltak: vármegyei tisztségviselők (jegyző, adószedő), udvarbíró, gazdatiszt, várnagy, íródeák és magántanító egyaránt előfordult közöttük.[116] Jelen vizsgálódásunk szempontjából azok a rendi főméltóságok szolgálatában álló, az egyszerűség kedvéért „íródeáknak" nevezett familiárisok fontosak, akik a levélírás tudományán túl alapvető jogi és oklevélszerkesztési ismeretekkel is rendelkeztek.

Néhányan közülük eljutottak az ítélőmesteri tisztségig is. Az ítélőmesterek (*prothonotarii*) az országos, ún. kúriai bíróságok vezető munkatársai voltak, és bírótársként vettek részt az ítélkezésben. A Mohács utáni évtizedekben – az önálló magyar királyi udvar megszűntével – a tisztség olyan úgymond „joghatósággá" alakult, amely képes volt átvenni a kúriai bíróságok feladatainak egy részét: uruk pecsétjével még okleveleket is állítottak ki.[117] Az oklevelek *lecta et correcta* jegyzeteiből, amelyek a felolvasás és javítás tényét rögzítik, ismerjük nevüket. A zalai hiteleshelyi oklevelek *lecta* jegyzeteiben felbukkanó *litteratus*ok egy része Zala megyeinek mondható, amennyiben itt birtokkal rendelkezett, más részénél pedig zalai kötődés mutatható ki. Többségük Nádasdy Tamás országbíró (1542–1554) szolgálatában tevékenykedett. A 16. századi

---

[108] *Kissné Bognár Krisztina*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben1526–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.) Bp. 2004. 55–62.

[109] Uo. 55. Nr. 57.

[110] *Füssy T.*: A zalavári apátság i.m. 120–121., ill. Oklevéltár Nr. 92. I. Ferdinánd király Hásházi Ferencnek adományozza a zalavári apátságot.

[111] *Kissné*: Magyarországi diákok i.m. 61. Nr. 222.

[112] Uo. 57. Nr. 97.

[113] Uo. 60. Nr. 199.

[114] Uo. 61. Nr. 226.

[115] A *litteratus*, deák, értelmiségi kérdéskörhöz l. pl. *Kubinyi András*: Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban. In: Magyar Herold I. Szerk. Kállay István. Bp. 1984. 186–208.; *Uő*: A Jagelló-kori értelmiség. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 7–21.

[116] *Bilkei Irén*: Adatok a középkori és kora újkori egyetemjárás és litteratus-műveltség történetéhez Zalában. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Turbuly Éva. (Zalai Gyűjtemény 31.) Zalaegerszeg 1990. 29–48.

[117] *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Reprint kiad. Bp. 2000. 258–260.

Magyar Királyság politikáját és sorsát jelentősen befolyásoló későbbi nádor familiárisai között mind deákos műveltségű emberek, mind kormányszerveknél dolgozó hivatalnokok voltak. Kimutatható a zalai kötődés az országbíró két horvát származású titkáránál (*secretarius*) is. Budróci Budor Sixtus[118] még Kanizsai Orsolya édesanyjának, Drágffy Annának a titkára volt, és ilyen minőségében működött közre az Anna asszony végrendelete körüli jogi eljárásban, 1528-ban.[119] 1545-ben egy Nádasdy országbíró sárvári kancelláriájából került, hatalmaskodás kivizsgálását elrendelő mandátumon *lecta et correcta per Bwdroczy* jegyzet olvasható.[120] 1546-ban egy nagyszabású jogügyletnél királyi emberként bukkant fel a neve,[121] amelynek során Somogy megyei birtokokat, illetve a légrádi révjogot szerezte meg a kerecsényi Nagy család. Az országbíró másik titkára Raveni (Ravoni) Mihály volt,[122] aki a korábbi esztendőkben a Batthyány család szolgálatában (is) állt. Batthyány Ferencnének egy 1538. július 7-én, Németújvárról Batthyány Kristófhoz címzett leveléből az derül ki, hogy a „Mihály mester"-ként emlegetett, akkor horvát–szlavón báni ítélőmester Kristóf nevelője volt,[123] miközben a báni tisztét ekkor maga Nádasdy Tamás töltötte be.[124] A feldolgozott hiteleshelyi oklevelek tanúsága szerint 1544 és 1548 között Raveni – továbbra is Nádasdy mellett – már országbírói ítélőmester volt, több 1546-ban és 1547-ben kelt oklevélen *lecta et correcta per protonotarium Raweny* feljegyzés olvasható.[125] Neki egyébként volt Zala megyei birtoka is a Muraközben, Tarnolcon.[126]

Nádasdy Tamás országbíró sárvári kancelláriájából több olyan oklevél is került ki, amelyet Rádóczi Gyárfás deák szerkesztett – *lecta* jegyzete felett *de commissione domini iudicis curiae regiae per me Gervasium de Radocz* aláírással.[127] Biztosan azonos azzal a „Literátus Gerváz"-zal, akit az 1549. évi birtokösszeírás a Vas és Zala megyék határán fekvő Rádóc és Hermántilaj birtokokon két porta birtokosaként tüntet fel.[128]

Nádasdy Tamás familiárisi köréhez tartozott chernelházi Chernel Ambrus is, akinek neve szintén szerepel Drágffy Anna végrendeleti végrehajtói között 1528-ban – mint a fentiekben már láthattuk. Az eredetileg Vas és Sopron megyei kisbirtokos család sarja a Kanizsaiak familiárisaként kezdte pályafutását: 1522-ben királyi ember, majd 1543-ban már *„magister [...] personalis prae-*

---

[118] *Pálffy G.*: Egy szlavóniai köznemesi família i.m. 935.

[119] *Iványi Béla*: A körmendi levéltár memorabiliai 1352–1698. (Körmendi Füzetek 2.) Körmend 1942. 77–78.

[120] *Bilkei I.*: Regeszták III. 21. Nr. 366. 1545. április 23.

[121] Uo. 44–45. Nr. 413. 1546. január 21.

[122] *Pálffy G.*: A tizenhatodik század i.m. 184.

[123] Középkori leveleink (1541-ig). Szerk. Hegedűs Attila – Papp Lajos. (Régi magyar levéltár I.) Bp. 1991. 381. 12. jegyz. Nr. 162.

[124] Újabban l. *Varga Szabolcs*: Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánsága (1537–1539). Századok 144. (2010: 4. sz.) 793–822.

[125] *Bilkei I.*: Regeszták III. 58–59. Nr. 444. 1546. szeptember 15., 78. Nr. 484. 1547. október 20.

[126] *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i.m. II. 1005.

[127] *Bilkei I.*:Regeszták III.126. Nr. 578. 1548. december 21., 127–129. Nr. 581–582. 1548. december 31.

[128] *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i.m. II. 909.

sentiae regiae protonotarius" volt.[129] 1548-tól bukkant fel a hiteleshelyi oklevelekben mint zalai birtokos.[130]

Abból a köznemesi körből, amelyből maga Nádasdy Tamás is kiemelkedett, több hasonlóan zalai származású is került a Ferdinánd király által újonnan felállított pénzügyi hivatal, a Magyar Kamara tisztségviselői közé:[131] például 1528-ban és 1531-ben szarvaskendi Sibrik Osvát és testvére, Gergely, aki mint királyi tanácsos, alországbíró és jogtudós is ismert volt.[132] Rajki István, ismert zalai hivatalvállaló köznemesi família tagja, a hiteleshelyi oklevelek gyakori szereplője,[133] akit 1544-ben mint alországbírót említ egy oklevél,[134] 1536-ban volt kamarai tanácsos.[135] Itt érdemes megemlíteni, hogy a tanulmány által vizsgált korszak határain túl is van adatunk zalai köznemesekre országos tisztségekben. Már a hivatalvállalók második nemzedékéhez tartozott Hosszútóthy György, 1549-ben a Magyar Udvari Kancellária jegyzője, 1553 és 1556 között Oláh Miklós érsek titkára, 1557 és 1589 között pedig kamarai tanácsos.[136] Joggal feltételezhető, hogy mindannyian Nádasdy Tamás támogatásával kerülhettek hivatalukba. Elsősorban ennek köszönhető tehát hogy az 1526 utáni negyedszázadban a zalai nemesség az ország közigazgatásában és jogszolgáltatásában meghatározó szerepet töltött be.[137]

Ezzel összefüggésben lehet megemlíteni még egy olyan országos tisztséget, amelyet zalai kötődésű köznemes is elért: nevezetesen a királyi jogügyigazgatót (*director causarum regalium*), aki a királyi érdekek védelmezője volt a bíróságok előtt. Mohács utáni, eddig ismert névsorukban[138] olvasható „Ravon" Mihály neve (1536–1538), aki majdnem biztosan azonos Nádasdy báni, majd országbírói ítélőmesterével, Raveni (vagy másként Ravoni) Mihállyal.

A vármegyei szolgálatban előforduló, jogi műveltséggel rendelkező és a kormányhivatalokig eljutó zalai köznemesek neveit vizsgálva nem nehéz észrevenni, hogy nagy részük már a Mohács előtt is hivatalvállaló famíliákból került ki.[139] A Csányi, Hásházi, Rajki, pölöskei Ördög, gersei Pethő, ákosházi Sárkány stb. családokban olykor már évszázados múltra tekintett vissza a közéleti szereplés. A Jagelló-korban a királyi tanács név szerint ismert köznemesi ülnö-

---

[129] *Horváth Richárd – Neumann Tibor*: Ismeretlen középkori oklevelek a Chernel család levéltárából. Vasi Szemle 54. (2000: 1. sz.) 124.; *Horváth Richárd*: A chernelházi Chernelek a középkorban. Soproni Szemle 55. (2001) 369–382.

[130] *Bilkei I.*: Regeszták III. 89. Nr. 505. és 98. Nr. 520.

[131] *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 100–116.

[132] Uo. 102–103.

[133] *Bilkei I.*: Regeszták I. 46. Nr. 57., 55. Nr. 76., 75–76. Nr. 121., 108–109. Nr. 191.; *Bilkei I.*: Regeszták II. 40. Nr. 242., 61. Nr. 291., 63. Nr. 296., 66–67. Nr. 304.

[134] *Bilkei I.*: Regeszták II. 77–78. Nr. 328. 1544. augusztus 6.

[135] *Gecsényi L.*: Hivatalnoki elit i.m. 103.

[136] Uo. 107–108.

[137] *Pálffy Géza*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. Hadtörténeti Közlemények 122. (2009: 2. sz.) 857.

[138] *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (A MOL kiadványai III/1.) Bp. 1946. 146–147.

[139] *Bilkei I.*: Zala megye archontológiája i.m. 9–21.; *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 46–47.

kei közül az összesen 54 főből hat zalai volt: Csányi Balázs, rátóti Gyulaffy István, kányaföldi Kerecsényi György, gersei Pethő János, csébi Pogány Zsigmond és ákosházi Sárkány István szerepeltek 1498 és 1526 között *assessor*ként. A zalai ülnökök nagy számát a királyi tanácsban *Kubinyi András* a megye nagyszámú és erős köznemességével magyarázta.[140]

A hiteleshelyi oklevelekben 1526 után sűrűn előforduló Hásházgyi család két késő középkori tagja is már ítélőmester volt: Hásházgyi István 1470 és 1493 között országbírói, Hásházgyi Imre pedig 1504 és 1507 között báni ítélőmester.[141] Az utóbbi fia volt Ferenc, akit Nádasdy Tamás maga után jelölt a zalavári apátság kormányzójának, valamint Dénes, aki Zala vármegyét képviselte egyik következként Szapolyai János király 1527. évi budai országgyűlésén.[142] A család számos tagja egyébként már régóta Kanizsai-familiáris volt, így kerültek azután Nádasdy Tamás szolgálatába.[143] Az említett Hásházgyi Ferenc unokaöccse, Imre 1556-tól azután évekig volt Zala megye egyik alispánja.[144]

A Rajki családból Detre a Jagelló-kor sikeres ügyvédje volt,[145] Istvánról, az alországbíróról pedig már fentebb volt szó. Gábor ugyanakkor az 1550-es évek közepétől hosszú évekig ugyancsak vármegyei alispánként szolgált.[146] Végül a Csányi családból Balázs a Mohács előtti utolsó zalai alispán volt, aki valószínűleg Sárkány Ambrus halála után is hivatalban maradt.[147] Ő volt János király említett budai országgyűlésén 1527 márciusában Zala megye másik követe.[148] Fia, Ákos ragyogó karriert futott be. Jóllehet vármegyei hivatalt ismereteink szerint nem viselt, Nádasdy Tamás egyik leghűségesebb familiárisaként ura oldalán tényleges alakítója volt Zala megye 16. század közepi történetének.[149]

A vármegye működése és viszonya a hiteleshelyekhez

Mint ahogyan 1526, a magyar középkor szimbolikus záródátuma a hiteleshelyek életében, úgy a megyék működésében sem jelentett éles határt, a számottevőbb változások ugyanis csak néhány évtizeddel később jelentkeztek. A középkori megyék kutatása évszázados múltra tekint vissza, amihez viszonylag széles forrásanyag áll rendelkezésre. A 20. század elején *Holub József* több tízezer oklevél adataira támaszkodva írta meg Zala megye középkori történetét.[150] A Mohács utáni negyedszázad, azaz éppen a nemesi vármegye átalakulá-

---

[140] *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv i.m. 264–265.

[141] *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.

[142] Magyar Országgyűlési Emlékek i.m. 103.

[143] *Füssy T.*: A zalavári apátság i.m. 119–121.

[144] *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 48. 2. táblázat.

[145] *Tordai György*: Egy Jagelló-kori köznemes rokonsága és pályája (Szempontok a Jagelló-kori ügyvédség történetéhez) In: A Dunántúl településtörténete VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém 1989. 333–342.

[146] *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 48. 2. táblázat.

[147] Uo. 41.

[148] Magyar Országgyűlési Emlékek i.m. 103.

[149] *Bilkei I.*: Csányi Ákos i.m. 7–16.; *Őze Sándor*: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. Szerk. Basics Beatrix. Bp. 1996. I. 5–63.

[150] *Holub József*: Zala megye története a középkorban. Pécs 1929.

sának kezdete, már nem áll ilyen jól források dolgában.[151] A vármegye működésének legfontosabb írásos emlékei, a közgyűlési jegyzőkönyvek Zalában csak 1555-től maradtak fenn,[152] a megye levéltárának sorsáról pedig sajnos nincs konkrét tudomásunk. Az 1526 utáni időkből vármegyei oklevelek is csak szórványosan bukkannak fel, jelenleg csupán kettő ismert – azonban mindkettő (nemcsak) archontológiai adatai miatt fontos. Az egyikben gersei Pethő Péter és Benedek alispánok tudatják, hogy 1542. július 9-én a vármegye nemessége Csabrendeken *sedriát* tartott, ahol többek között megtárgyalták tóti Lengyel Gáspár panaszát, akit Török Bálint családjával együtt foglyul ejtett, sőt szigligeti várukat is elfoglalta.[153] A másik dokumentumban, egy 1544-ben kiadott oklevélben pedig gersei Pethő Péter és kányaföldi Kerecsényi Mihály alispánok tudatják, hogy a Kapornakon tartott *sedrián* a Dienesfavi és a Hahóti családok között per indult.[154]

A Mohács utáni zalavári és kapornaki hiteleshelyi oklevelek azonban, ha nem is számtalan, de sok használható adatot őriztek meg a kora újkori Zala vármegye működéséről. Az oklevelekből megismert vármegyei tisztségviselőkről az előbbi fejezetben már volt szó. A vármegye az 1526 utáni években is folyamatosan működött, ezt a hiteleshelyi anyagban több-kevesebb rendszerességgel felbukkanó gyűlések és törvényszékek alább számba vett említései is bizonyítják:[155]

1530. január 30., Szentlászló – *congregatio*
1540. április 15., Kapornak – *sedria*
1541. október 30., Kapornak – *congregatio*
1541. december 8. körül, Kehida – *congregatio*
1542. július 9., Csabrendek – *sedria*
1542. november 19. körül, Kehida – *congregatio*
1543. június 10., Kapornak – *sedria*
1544. október 2., Kapornak – *congregatio*
1547. szeptember 29., Kapornak – *sedria*
1550. március 1., Kehida – *congregatio*

A kettős királyválasztás korából azonban sajnos alig van adatunk.[156] Az ország három részre szakadása után, 1541. október 30-án Zala vármegye Kapornakon tartott közgyűlésén hűségnyilatkozatot tett I. Ferdinándnak, amint ezt Nádasdy Tamásnak Choron Andráshoz írt leveléből tudjuk.[157] Ezután már rend-

[151] A késő középkori megye működéséről legutóbb: *Tringli I.*: Megyék a középkori i.m., a kora újkoriról: *Dominkovits P.*: A rendi jogok védelmezője i.m. 855–888.

[152] *Bilkei Irén – Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. Szerk. Gyimesi Endre. (Zalai Gyűjtemény 29.) Zalaegerszeg 1989.

[153] *Bessenyei J.*: Török Bálint i.m. 208–209.

[154] *Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghelyi Dezső*: Hazai Okmánytár. V. Győr 1873. 443–445. Nr. 285.

[155] *Bilkei I.*: Zala megye archontológiája i.m. 7–22.; *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 57. 5. táblázat (forráshivatkozásokkal).

[156] Uo. 43–46. – Pl. 1540. április 16. János király mandátumára írt jelentésfogalmazványán: *„in sede iudiciaria in oppido Kapornak celebrata". Bilkei I.*: Regeszták. I. 107. Nr. 187.

[157] *Bessenyei J.*: Török Bálint i.m. 200. Nr. 274.: *„tota universitas nobilium comitatus Zaladiensis [...] congregatione ipsorum in Kapornak per manus suas nobis iuraverunt."*

szeresen tartottak gyűléseket, pontosabban szólva ettől kezdve rendszeresen dokumentálható megtartásuk. Összehívásuk gyakoriságát az adott helyzet határozhatta meg, mert különösebb rendszeresség a szórványadatok rendjében sajnos nem figyelhető meg bennük. A gyűlések színhelye a középkorihoz[158] képest annyiban változott, hogy egyre többször került át Kehidáról Kapornakra.[159] Közben ítélőszéket tartottak a járások székhelyén is, mint 1542. július 9-én Csabrendeken a tapolcai és szántói járás nemeseinek részvételével.[160] A későbbi években a közgyűlési székhely teljesen Kapornakra került át, ami miatt Csányi Ákos, Nádasdy Tamás vezető szervitora, korszakunk fontos szereplője egyik levelében külön is méltatlankodott: „... mai napon [azaz 1558. január 2. – B. I.] zolkabíró hirdete ezten ez napra Kapornakra giűlésbe, az Bánfi urak zavával, királi Úfelsége akaratjából, jól lehet az mi giűlés heliünk Kedhida és Zent Gerolt" [értsd: Szentgrót].[161] Egyébként tőle tudjuk a korabeli magyar szóhasználatot is, amely következetesen különítette el a *„gyűlés"* és a *„szék"* szavakat, az előbbin a *congregatiót*, az utóbbin természetesen a *sedriát* értve.

Az autonóm megye kialakulásának folyamatára, a vármegye önkormányzati jellegűvé válására[162] a későbbi évtizedek közgyűlési jegyzőkönyvei adnak majd választ.[163] A megye és a területén működő hiteleshelyek közötti kölcsönös kapcsolatra természetesen már a középkorból vannak adatok. A vármegyék tevékenységére már a 15. században fontos forrást jelentenek a hiteleshelyi oklevelek, főleg a kikiáltott közgyűlések ügyei. A vármegye is részt vett az igazságszolgáltatásban, a nagybírák hasonló mandátumokat intézhettek hozzá, mint a hiteleshelyhez, de a vármegye nem lett hiteleshely, mert nem volt autentikus pecsétje.[164] A közgyűlésen (ami nem azonos a kora újkorban fokozatosan kialakuló megyegyűléssel) részt vett a hiteleshely embere is, hogy a szükséges feladatokat elvégezhesse.[165]

A 14–15. században néhány dunántúli megyében szokásban volt, hogy ugyanolyan kérést intéztek a hiteleshelyekhez a nagybírák,[166] mint a megyékhez – ezek között volt Zala megye is. Megyénkben a jelentősebb forgalmat lebo-

---

[158] *Csukovits Enikő*: Sedriahelyek-megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 39. (1997: 3–4. sz.) 361–385.

[159] 1541-ben és 1542-ben *„congregationem ad possessionem Kethyda"*: *Bilkei I.*: Regeszták II. 39. Nr. 240.; 1543. június 10.: *„in oppido Kapornak [...] sedis iudiciariae"*: uo. 58. Nr. 282.; 1544. október 2.: *„in congregatione Kapornak"* mutatott be Péter szerzetes egy idézőlevelet a vármegye tisztségviselőinek.

[160] *Bessenyei J.*: Török Bálint i.m. 208–209. Nr. 286.: *„vicecomites ac universitas et iudlium [...] sedis [...] ad oppidum Czabrennek universaliter convenissemus et consedissemus."*

[161] *Őze S.*: Csányi Ákos i.m. II. 4–5. Nr. 225.

[162] *Föglein Antal*: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok 57–58. (1923–1924) 467–492.; *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 147.

[163] *Bilkei I. – Turbuly É.*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei regeszták i.m.

[164] *Tringli I.*: Megyék a középkori i.m. 502–504.

[165] *F[erenc] Eckhart*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung IX/2.) Innsbruck 1914. 395–558.

[166] *C. Tóth Norbert*: Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és a 15. században Századok 136. (2002) 351–364.

nyolító hiteleshely, Kapornak egybeesett az egyik sedriaszékhellyel, miközben a két vizsgált zalai hiteleshely illetékességi köre csak saját megyéjére terjedt ki. A kapornaki hiteleshelynek így volt lehetősége vármegyei megbízásokat is ellátni.[167] A megyék és a hiteleshelyek ilyen közös működésére már a Zsigmond korból vannak adataink.[168] Jóllehet a Mohács utáni évtizedekben a két zalai hiteleshely területi hatásköre megnőtt és működésük töretlen volt, nem volt szükség arra, hogy a vármegye hiteleshelyi tevékenységet végezzen. A megye és a hiteleshely azonban már a középkortól kezdve kapcsolatban állt egymással, elsősorban a jegyző személyében. A hiteleshelyi jegyzők ugyanis többnyire világi írástudók voltak.[169] Már a 16. század elejéről van arra adat, hogy a sági konvent jegyzője egyben Hont vármegye *sedriá*jának is jegyzője volt.[170] Valószínűleg ez más megyék esetében is így lehetett, mivel nem volt elegendő alapvető jogi ismeretekben és oklevélszerkesztésben jártas ember egy-egy megyében.[171] Ha Kapornak esetét nézzük, ami egyben a vármegyei *sedria* székhelye is volt, joggal feltételezhetjük, hogy a hiteleshelyi nótárius igény szerint elláthatta a megyei törvényszék jegyzőjének feladatát is. Ez a jelenség általános lehetett még akkor is, ha ezzel kapcsolatban csupán egy kései konkrét adatunk van 1550-ből Kapornakról, ahol ekkor *„Blasius litteratus de Porgovcz notarius conventus et sedis"* volt.[172]

A megyei nemesség familiárisi és rokoni kapcsolatai

A továbbiakban a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a zalai köznemesség társadalmi-gazdasági mobilitásának két másik útján, a familiaritáson és a házassági kapcsolatokon keresztüli felemelkedéshez milyen forrásanyagot jelentenek az általunk vizsgált hiteleshelyi oklevelek.

A Mohács előtti két évtizedben már stabilizálódott a nemesség rétegződése, elkülönült egymástól a bárói és a (köz)nemesi rend, az átmenet lehetőségei pedig valamelyest beszűkültek. Ezzel szemben mivel Mohács mezején elesett az arisztokrácia egy jelentős része, ezután lehetőség nyílt addig kevéssé ismert nemesi családok tagjainak is az egyéni felemelkedésre, birtok- és hivatalszerzésre, mégpedig mindkét király környezetében.[173]

Ákosházi Sárkány Ambrus karrierje a zalai köznemességtől az országbírói székig kivételesnek tartható.[174] A nemesség legnagyobb számú csoportját a birtokai nagysága alapján középbirtokosnak nevezett réteg adta, aki a hiteleshelyi oklevelek állandó szereplőjeként az *egregius* jelzőt kapta.[175] Ez a kép a Mohács

---

[167] *Holub J.*: Zala megye i.m. 311–327.
[168] *C. Tóth N.*: Adatok a megyék i.m. 364.
[169] *Bilkei I.*: A zalavári és a kapornaki konventek i.m. 102.
[170] Idézi: *Fügedi E.*: Verba volant i.m. 124. 66. jegyz.-ben.
[171] *Föglein Antal*: A vármegyei notarius. Levéltári Közlemények 14. (1936) 149–171.
[172] ZML XII. 1. hh. Fasc. 2. Nr. 117.
[173] *Bessenyei J.*: Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia i.m. 93–107.
[174] *Kubinyi A.*: Egy üzletelő és diplomata i.m.
[175] *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i.m. 7–9.

utáni évtizedben sem változott meg alapjaiban, legfeljebb a köznemesség tovább differenciálódott, a kisbirtokosság aránya pedig megnövekedett.[176]

Familiárisi/szervitori kapcsolatok

A társadalmi mobilizáció fő mozgatórugója a Mohács utáni évtizedekben a középkori familiaritásból kinőtt szervitori intézmény volt. A szervitorság lényege ugyanaz volt, mint a középkori familiaritásé: egy többnyire nemes jogállású személy a nálánál hatalmasabb úr szolgálatában katonai, birtokigazgatási, titkári vagy hivatali (helyettesítési) feladatot vállalt, amiért ellenszolgáltatást kapott. A terminológiai változás a 15–16. század fordulóján már tartalmi változást is jelentett.[177] A korábbi szolgálat már a Jagelló-kor végétől kezdett átalakulni, és meghatározott időre szóló, készpénzben fizetett szolgálatvállalást jelentett, ami szükségszerűen a személyes kötöttségek lazulásához vezetett.[178] Ha egy nagyúr szolgálatában sokan álltak, a lépcsőzetes függés rendszere alakul(hatot)t ki köztük, így a familiárisi (és mint alább még látni fogjuk, a rokoni) kapcsolatokon keresztül összefonódott Zala megye szinte teljes köznemesi társadalma.

A szervitorság a kisebb birtokosok számára a társadalmi-gazdasági felemelkedés lehetőségét jelentette: vármegyei és egyéb tisztségeket nyerhettek el, illetve hosszú ideig tartó hűséges szolgálattal gyarapíthatták vagyonukat.[179] A kora újkori szervitorság kutatásának legfontosabb forrásanyagát az uradalmi gazdálkodási iratok, fizetési jegyzékek, illetve a magánlevelek jelentik.[180] A Mohács utáni zalai hiteleshelyi oklevelek, különösen a hatalmaskodás kivizsgálását elrendelő mandátumok új forrásokat hozhatnak be a kérdéskör kutatásába, különösen azokban az időszakokban, amikor az említett források nem állnak rendelkezésünkre. (Megjegyzendő, hogy az oklevél természetesen más típusú forrás, mint a *missilis*, így a szervitorság úgymond „személyes vonásai" nem jelennek meg benne, ezért természetesen mindig szükséges az okleveles forrásanyag folyamatos összevetése a fennmaradt magánlevelekkel.) A hatalmaskodást többnyire nem az azt elhatározó nagyúr követte el, hanem szolgálattevői. Az oklevelekben név szerint felsorolt szervitoroknak többször feltün-

---

[176] *R. Várkonyi Ágnes*: Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. A megosztottság évszázada 1526–1606. Bp. 1999.; *Uő*: A királyi Magyarország 1541–1686. (Tudomány-Egyetem) Bp. 1999. 112; *Pálffy G.*: A tizenhatodik század i.m. 148–153.

[177] Megjegyzendő, hogy hiteleshelyi okleveleink mindkét terminust használják sokszor az *et* kötőszóval összekötve (*familiaris et servitor*).

[178] *Varga J. János:* Szervitorok katonai szolgálata a XV–XVII. századi dunántúli nagybirtokokon. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 94.) Bp. 1981. 189–194.; *Uő:* A familiáris-servitori intézmény átalakulása a 15–17. században. In: In memoriam Barta Gábor i.m. 179–182.

[179] *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i.m. I. 39–42.; *Dominkovits P.:* A rendi jogok védelmezője i.m. 863–864.

[180] *Komoróczy György*: Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 3.) Bp. 1932.

tették esetlegesen viselt tisztségét is. Innen ismerjük például a zalai várak várnagyait és udvarbíráit, illetve dominuszaikat.[181]

Zalavár a Mohács utáni évtizedekben már 1525-től Nádasdy Tamás érdekszférájába tartozott egészen 1562. évi haláláig. Mint fentebb láttuk, *commendatorsága* után saját emberét, Hásházi Ferencet jelölte utódjának – mégpedig sikerrel. A Hásházyiak egyébként egykor a Kanizsai család familiárisai voltak,[182] ezt még évtizedekkel későbbi oklevelek is bizonyítják. Például 1544. március 19-én Ferdinánd király mandátumot intézett a kapornaki hiteleshelyhez, amelyben Henyei Bernát panaszának kivizsgálására utasította a konventet: a panaszos egykor Kanizsai Dorottyától pénzt és ezüstneműt kapott szolgálataiért, amelyeket Hásházi Dénesnek, az úrnő másik szervitorának és officiálisának adott át megőrzésre, de ő nem akarta azokat visszaadni, halála után pedig most annak feleségétől, kányaföldi Kerecsényi Katalintól és fiaitól kéri vissza.[183] A Hásházyiak mellett a fentiekben már volt szó budróci Budor Sixtusról és chernelházi Chernel Ambrusról is, akik szintén Kanizsai-familiárisként Kanizsai Orsolyával együtt kerültek Nádasdy Tamás szolgálatába.

A zalavári vár személyzete közül ezekből az évtizedekből a hiteleshelyi oklevelekből ismerjük 1526-ból szentbalázsi Zele Balázs várnagyot,[184] 1538-ból Apáti Nagy István udvarbírót,[185] 1543-ból Egervári László várnagyot,[186] valamint 1548-ból Zoltai András és Miklós várnagyokat.[187]

A zalavári apátság birtokainak része volt Csács, ahol 1532-ben Kürtös János volt az officiális, akinek dominusza, Nádasdy Tamás ekkor kiállított egy igazolást arról, hogy abban az időben, amikor a birtokot igazgatta, hűségesen szolgált.[188] Hasonlóan az apátság birtoka volt Rada, amelynek tiszttartója, Hispán András 1530-ban a beszolgáltatott bortizedekről számolt el Nádasdy Ferencnek, Tamás apjának.[189] A nagyúr familiárisainak szervitorai közül Hásházi Ferenc Farkas nevű söjtöri tiszttartója ismert, nevezetesen egy hatalmaskodási oklevélből.[190] Ugyanebben az időben a Kerecsényiek kányaföldi várának várnagya Porkoláb Mihály,[191] Csányi Ákos tiszttartója Töreki Benedek,[192] ákosházi Sárkány Antal hahóti tiszttartója pedig a nem nemes Szabó Mihály[193] volt.

---

[181] A tanulmánynak nem célja foglalkozni a *castellanus-provisor-officialis* tisztségek hatásköreinek elemzésével, amelyek esetenként úgyis fedték egymást. Egyébként sem a tisztség feladatköre volt a meghatározó, hanem az azt betöltő személy tekintélye és hatalma. L. ehhez: *Őze S.*: Csányi Ákos i.m. I. 22.

[182] *Füssy T.*: A zalavári apátság i.m. 1902. 120–123.

[183] *Bilkei I.*: Regeszták II. 69. Nr. 310.

[184] MOL Diplomatikai levéltár 49892.

[185] 1529: *Bilkei I.*: Regeszták I. 84. Nr. 140.; 1530: uo. 50. Nr. 66.

[186] 1541: *Bilkei I.*: Regeszták II. 31. Nr. 223.

[187] 1543: ZML XII. 1. hh. C. protocollum 88., 1548: *Bilkei I.*: Regeszták III. 88. Nr. 503.

[188] *Bilkei I.*: Regeszták I. 55–56. Nr. 78.

[189] Uo. 50. Nr. 66.

[190] 1542: *Bilkei I.*: Regeszták II. 32–33. Nr. 226.

[191] 1546. *Bilkei I.*: Regeszták III. 78–79. Nr. 485.

[192] 1547. uo. 70. Nr. 466.

[193] 1540. *Bilkei I.*: Regeszták II. 41. Nr. 245.

Nádasdy Tamás szervitori köréből már sokan (de nem teljesen) ismertek.[194] Az 1529 és 1542 közötti készpénzfizetési jegyzékekben a Kutasi, Bezerédi, Rajki, Sibrik, Zichy, Csányi, Damonyai, Ebergényi, Fáncsi, Kisfaludi és Pribék famíliák tagjai szerepelnek Zalából, mint a nagyúr szolgálatában állók.[195] Az 1540–1550-es években pedig Hásházgyi Dénes, Csányi Ákos, Zele Jakab[196] voltak az akkori országbíró legfontosabb zalai szervitorai.[197] A zalai hiteleshelyi oklevelek a fentebb bemutatott néhány névvel egészítették ki ezt a kört, és további adatokat szolgáltattak ahhoz a tényhez, hogy a földesúri birtokigazgatásban foglalkoztatott familiárisok adminisztratív tevékenysége nagyban hozzájárult az írás-olvasás terjedéséhez.

A szervitorság kapcsán érdemes külön kitérni Csányi Ákosra. Apja (Balázs) Zala vármegye alispánja volt, 1520 és 1526 között biztosan, feltételezhetően azonban tovább is, ezenkívül Szapolyai János 1527. évi budai országgyűlésén is ő képviselte a vármegyét.[198] Ákos fiát 1534-ben említi először egy oklevél, amelyet I. Ferdinánd birtokbaiktatási ügyben intézett a kapornaki konventhez, és őt királyi embernek jelölték.[199] (Hasonló szerepben bukkant fel azután 1538-ban is.[200]) Ekkor már biztosan Nádasdy Tamás szolgálatában állt. 1546-ban és 1547-ben hatalmaskodási ügyek aktív szereplőjeként bukkant fel a hiteleshelyi okleveles anyagban.[201] 1534-től 1571-ig maradtak fenn levelei, amelyek nagy részét urához, Nádasdy Tamáshoz írta.[202] A levelek bőséges adatokat szolgáltatnak katonai és szervitori szolgálatvállalásához.[203] (Birtokai gyarapítását más helyen már részletesen bemutattam, így erre most nem térek ki.[204])

Csányi Ákos levelei egyébként – ugyan tárgyalt korszakunknál már egy évtizeddel későbbi időből – alapvető források Zala vármegye működésének rekonstruálásához. Nádasdy vezető szervitorának, jóllehet nem viselt megyei tisztséget, határozott elképzelései voltak a vármegye működéséről és a tisztségviselők kiválasztásáról is, amelyek – úgy tűnik – nem mindig egyeztek a fő- és alispánok véleményével. Különösen haragban állt Rajki Gábor alispánnal, aminek több alkalommal is hangot adott: „... Rajki Gábor, Hasági Imre szaván: eféle két inas vice espán soha mi köztünk nem volt, kik semi rézébe nem tugák, mi legien Isten zerént az ű tiztek, chak futnak, zomihozák az perédát makok telhetetlenségekre."

---

[194] *Dominkovits P. – Pálffy G.*: Küzdelem az országos és regionális hatalomért i.m. 2. rész. Századok 144. (2010: 5. sz.) 1101–1104.

[195] *Dominkovits Péter*: Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsei (Rechey) Bálint. Korall 9. (2002) 34.

[196] A szentbalázsi Zele családra: *Bilkei Irén*: Egerszeg-környéki falvak a 15–16. században. In: Egerszegi történeti tanulmányok 2010. (Egerszegi Füzetek 11.) Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2010. 54.

[197] *Komoróczy Gy.*: Nádasdi Tamás i.m. 50–52.

[198] *Bilkei I.*: Zala megye archontológiája i.m. 252.; *Bilkei I.*: Adatok Zala megye i.m. 41.

[199] *Bilkei I.*: Regeszták I. 64. Nr. 96.

[200] Uo. 86. Nr. 144. és 89. Nr. 151.

[201] *Bilkei I.*: Regeszták III. 37. Nr. 397., 42. Nr. 406., 70. Nr. 466.

[202] *Őze S.*: 500 magyar levél i.m. I. 5–10.

[203] Uo. 31–37.

[204] *Bilkei I.*: Csányi Ákos i.m. 12–15.

Egy másik levélében 1560 júniusában Csányi ismét hangot adott elégedetlenségének, és közben azt is megfogalmazta, hogy mik az elvárások egy alispánnal szemben: „Értem, hogi az Bánfi urak mindketen ot fen vadnak. Zólna nachákod velek, hogi lene más vicheespánunk, mert az ispánkba Hasági felfuvolkodot, minden konoz bozúsáknak, utána nem nézvén, az ő dolkát mibe kelene makát tartani, ha ű kegielmek ezt nem míelik, bizoni soha egiéb nem lehet bene, a nagi konoz dolok esik. Tugia nachákod Hasági Ferenchnek is az ispánoktul, kivel vér zerént atjafi, minemű éktelen niomorúsáka bántása vagion. Tahi uramal azoniom egi ember giermeke, miért Hasági Ferench uram ismeri Istenét. Törvénihez is ért. Diákul is tud. Jó volna őtet Zalán inét ispáná teni. Zalán túl az ak [sic!] Pető Jánost, kikel, látja Isten, egi zót sem zóltam róla mi nem örökség az vite espánsák, és nachákod mekbochása, hogi ilien két inasra jutott volna ez vármegiének dolka."[205]

A Zala megyében nagy befolyással bíró, főispáni hivatalt is viselő főúri família, az alsólendvai Bánffyak szervitorai közül – legalábbis a hiteleshelyi irathanyag alapján – már sajnos kevesebbet ismerünk, többnyire az alsólendvai várnagyokat, úgymint a következőket:

1529: lórántházi Lóránt János *provisor*[206]
1542: lórántházi Lóránt Péter *provisor*[207]
1542: Kurcsovics Boldizsár *castellanus*[208]
1543: Zsoldos Miklós *provisor*[209]
1543: Czupi Kelemen *vicecastellanus*[210]

A várnagyi és/vagy udvarbírói tisztség lehetett a leginkább jellemző familiárisi szolgálat, vagy legalábbis ez jelent meg leginkább az oklevelekben. Az ekkor már szintén Nádasdy Tamás befolyása alatt lévő kapornaki vár *castellanus*a 1533-ban Isebori János deák volt,[211] 1548-ban pedig a már említett markalházi Markal Ferenc.[212] A gersei Pethő család kemendi várának 1541-ben *castellanus*a és officiálisa Almás Mátyás volt, 1545-ben pedig Nagy Mihállyal együtt látta el ugyanezt a feladatot.[213] A Pethők Rezi várának pedig ez idő tájt Köveskáldi Gergely volt a várnagya és tiszttartója.[214] (A tisztségek elnevezése itt is a hatáskörök összemosódására utal.)

Gecsényi Lajos és *Dominkovits Péter* kutatásaiból tudjuk, hogy a 16. század végén, illetve a 17. század elején a Nyugat-Dunántúl vezető vármegyei köz-

[205] *Őze S.*: 500 magyar levél i.m. I. 284–285. Nr. 173., II. 89–90. Nr. 281., 155–157. Nr. 337–338., 195–198. Nr. 366.
[206] *Bilkei I.*: Regeszták I. 43. Nr. 50.
[207] *Bilkei I.*: Regeszták II. 85–86. Nr. 346.
[208] Uo.
[209] Uo. 33–34. Nr. 228.
[210] Uo. 61–62. Nr. 292.
[211] *Bilkei I.*: Regeszták. I. 61–62. Nr. 92.
[212] *Bilkei I.*: Regeszták III. 115–116. Nr. 558.: *„castellanus abbaciae de Kapornak"*.
[213] *Bilkei I.*: Regeszták II. 28. Nr. 215. és III. 21. Nr. 366.; *Bilkei I.*: Regeszták III. 40. Nr. 402.
[214] Uo. 53. Nr. 430.

nemessége kettős szerepben jelent meg, főúri familiárisként és vármegyei tisztviselőként.[215] A főurak gyakran a szolgabírói hivatalokig bezárólag bele akartak szólni a vármegyei tisztikarok összetételébe, ezért igyekeztek valamelyik vezető szervitorukat vármegyei (főleg alispáni) tisztségbe juttatni.[216] Ez a tendencia a 16. század közepén még nem lehetett erős. Nádasdy Tamás országbíró, dunántúli főkapitány, majd nádor hatalma és befolyása Zala megyében is annyira erős volt, hogy még a főispáni hivatalt viselő Bánffyak sem tudták szervitoraikat hathatós pozíciókba juttatni. Csányi Ákos vármegyei hivatalt ugyan nem viselt, de például 1547-ben ő végezte Kanizsa környékén a *connumeratiót* és az alispánok is az ő kezébe adták az adót.[217]

Mindenesetre a hiteleshelyi oklevelek is igazolják azt a tényt, amit Csányi Ákos fent idézett leveléből is láttunk: Nádasdy Tamás és a Bánffyak, valamint szervitoraik között gyakori ellentétek feszültek, ami kölcsönös hatalmaskodásokban is megnyilvánult. 1541-ben például Hásházi Ferenc familiárisaival hatalmaskodott Bánffy László szentgyörgyi birtokán.[218] 1541-ben és 1542-ben az akkor már főispán Bánffyak, István és László a megyegyűlés idején Kehidán feldúlták Hásházi Dénes özvegyének, kányaföldi Kerecsényi Katalinnak a birtokát.[219] A két nagyúr között személyes konfliktus is volt: 1543-ban Nádasdy Tamás panaszolta be Bánffy Lászlót, mert az utóbbi Zalavár várának a területén hatalmaskodott. Az ügyben végül fogott bírák ítélkeztek, de ítéletüket Bánffy László nem fogadta el.[220]

Házassági és rokoni kapcsolatok

A házasság a késő középkorban és a kora újkorban egyaránt a családi politika eszköze volt. Ez különösen az arisztokrácia köreiben volt így, de – mint látni fogjuk – a köznemességen belül is érvényesült. A korszak demográfiai viszonyai miatt a házasság gyakran mindkét fél számára nem csupán egyszeri esemény volt, ezért a rokoni kapcsolatok bővítésére több alkalommal is lehetőség nyílt. Házasságra többnyire az egymáshoz társadalmi helyzetben és vagyonban közel állók léptek, ami alól természetesen voltak kivételek. A köznemesi származású férfiak arisztokrata lányokkal kötött házasságok révén emelkedhettek feljebb, ez társadalmi presztízsüket és vagyonukat egyaránt emelte.[221]

A családi kapcsolatok kutatásának klasszikus forrásai ez ideig általában a korabeli magánlevelek voltak, ám ezeket számos új adattal egészítik ki a

---

[215] *Gecsényi Lajos*: Egy köznemesi család a 17. században (A Falussyak) In: Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk. Dominkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron 1993. 237–253.; *Dominkovits Péter*: Földesúri familiáris vagy megyei hivatalviselő? Bezerédy György soproni alispánsága 1655–1662. Fons 12. (2005: 2. sz.) 127–161.

[216] *Dominkovits P.*: A rendi jogok i.m. 880–883.

[217] *Komoróczy Gy.*: Nádasdi Tamás i.m. 49.

[218] *Bilkei I.*: Regeszták II. 31. Nr. 223.

[219] Uo. 39. Nr. 240.

[220] Uo. 70. Nr. 312.

[221] *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti Statisztikai Kötetek) Bp. 1970. 77–96.; *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i.m. I. köt. 36–39.

hiteleshelyi oklevelek is.[222] A hiteleshelyek előtt ugyanis nők is megjelentek bevallást tenni, illetve a mandátumokban is előfordulnak hitbér, jegyajándék és leánynegyed ügyeiben, így meglehetősen sok az adat az oklevelekben házassági–rokoni kapcsolataikról (szüleik, férjeik, gyermekeik, testvéreik nevei a rokoni kapcsolatok megjelölésével).

A Zala megyei Jagelló-kori arisztokrata házasságok közül előzményként megemlíthető, hogy a mágnáslány Rozgonyi Klára kétszer is zalai főúr felesége lett: először Egervári Lászlóé, majd Kanizsai Györgyé.[223] Rozgonyi Klára volt az édesanyja bélteki Drágffy Annának, akinek Kanizsai Lászlóval kötött házasságából született Orsolya,[224] később Nádasdy Tamás felesége.[225]

A magyar arisztokrata családok körében a 16. század közepén csak néhány esetben fordult elő, hogy külföldi házastársat választottak,[226] ekkor ugyanis még csak éppen kialakulóban volt a Habsburg Monarchia „nemzetek feletti arisztokráciája".[227] A hiteleshelyi oklevelekben zalai birtokosként fordult elő ormosdi Székely Magdolna, akkor már *„olim magnifici Thomae Zechy* [Széchy Tamás], *pridem vero spectabilis et magnifici condam comitis Alexy Thurzo de Bethlenffalwa* [bethlenfalvi Thurzó Elek] *relicta, nunc vero consors generosi et magnifici Joannis a Pernstaya* [Johannes von Pernstein/csehül Jan z Pernštejna]", valamint első házasságából származó leánya, felsőlendvai Széchy Margit: *„consors spectabilis et magnifici Nicolai comitis a Salmis".*[228] Alsólendvai Bánffy Jánosnak, Szapolyai nádorának a felesége pedig ormosdi Székely Margit volt, aki érdekes módon többnyire hatalmaskodások kezdeményezőjeként szerepel a hiteleshelyi oklevelekben 1539 és 1545 között.[229] Fiának, Istvánnak, aki 1541-től Zala vármegye egyik főispánja volt, guti Ország Magdolna volt a felesége.[230] Fennmaradt esküvői meghívójuk tanúsága szerint 1543. január 22-én keltek egybe Alsólendván.[231]

A zalai főrangú és köznemesi családok házasodási köre biztosan kiterjedt a megyehatárokon túlra, néha messzebbre is. Már a késő középkorból isme-

---

[222] *Szalay Ágoston*: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. (Magyar Leveles Tár) Pest 1861.; *Takács Sándor*: Nagyasszonyainkról. In: Magyar nagyasszonyok. I. Bp. é. n. [1926.]; „Szerelmes Orsikám..." A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Szerk. Vida Tivadar. (Magyar levelestár) Bp. 1988.

[223] *Fügedi E.*: A 15. századi magyar arisztokrácia i.m. 86–87.

[224] ETE I. 366–370. Nr. 376.

[225] *Horváth M.*: Nádasdy Tamás i.m. 1838.; „Szerelmes Orsikám..." i.m.; *Péter Katalin*: Kanizsay Orsolya 1521–1569. In: Nők a magyar történelemben. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1997. 47–63.; *Bessenyei J.*: Nádasdy Tamás i.m.

[226] *Koltai András*: Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. CD-ROM. Bp. 2007. 313–324.

[227] *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i.m. 129–133.

[228] *Bilkei I.*: Regeszták III. 40. Nr. 402. 1545. szeptember 4., ill. uo. 60–61. Nr. 448. 1546. november 4.; *Erdélyi Gabriella*: I. Ferdinánd és Thurzó Elek levelezése 1526–1532. (Lymbus kötetek 1.) Bp. 2005. 69.

[229] *Bilkei I.*: Regeszták I. 93–94. Nr. 159.; *Bilkei I.*: Regeszták II. 33–34. Nr. 228., ill. 37. Nr. 235.; *Bilkei I.*: Regeszták III. 30–31. Nr. 384.

[230] 1543: *Bilkei I.*: Regeszták II. 34. Nr. 229., ill. 49. Nr. 262.

[231] ETE IV. 154. Nr. 123.

rünk erre példákat, rátóti Gyulaffy István ülnök felesége Báthory lány volt, csébi Pogány Zsigmond ügyvédé pedig Várday lány.[232] Egy 1544. évi oklevél szerint pedig csébi Pogány Sára a Mohácsot túlélt Brodarics István kancellár testvérének, Mátyásnak volt a felesége.[233] Ám arra is van példa, hogy nagybirtokosok olyan köznemesi családokkal kerültek kapcsolatba, amelyek ezek vezető rétegéhez tartoztak. Alsólendvai Bánffy Petronella a köznemes ákosházi Sárkány János felesége volt, nem kis presztízsemelkedést hozva ezzel a férj családjának.[234] Sárkány Jánosnak egy 16. századi genealógiai feljegyzés tanúsága szerint hat lánya volt, akiket férjhez adva Zala megye tehetős középnemesi családjainak nagy részével rokoni kapcsolatba került.[235] A már fentebb idézett zalavári oklevél 1531-ben név szerint említi Borbálát, Zsófiát, Margitot és Orsolyát. Utóbbi kettőnek a további sorsáról is vannak adataink. Margit a már többször említett Mezőlaky Ferenc kapornaki jegyző (majd világi kormányzó) felesége volt. Unokatestvére, ákosházi Sárkány István pedig feleségül vette Mezőlaky Annát, Ferenc testvérét.[236] Sárkány Orsolya első házassága révén Nyitra megyébe került, majd második házasságában Bakics Péterrel Sopron megyébe.[237] Nádasdy Tamás is arra törekedett, hogy a saját rokoni és szervitori kapcsolatait házasságok útján kiszélesítse. Hűséges familiárisának, Csányi Ákosnak a felesége a hasonlóan saját familiárisi családból származó Sitkei Anna volt.[238]

A zalai hiteleshelyi oklevelekben 1535 és 1548 között legtöbbször szereplő nemes hölgy kányaföldi Kerecsényi Katalin, Hásházi Dénesnek a zalavári kormányzóságban Nádasdy Tamást követő szervitornak a felesége volt.[239] Zálogügyletek, birtokbaiktatások szereplőjeként, hatalmaskodások kezdeményezője vagy elszenvedőjeként egyaránt számos okleveles adat szól róla.[240]

A megyei nemesség anyagi kultúrája és életmódja

Végül arra a kérdésre keressük a választ, hogy a Mohács utáni zalai hiteleshelyi oklevelek milyen forrásértékkel bírnak a korszak köznemessége anyagi kultúrájának, ingó vagyonának, illetve életmódjának megismeréséhez.[241] Az in-

---

[232] *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i.m. 11. 47. és 52. jegyz.

[233] *Bilkei I.*: Regeszták II. 82. Nr. 339.

[234] *Bilkei I.*: Regeszták I. 53. Nr. 72., ill. 79–80. Nr. 130.

[235] *Bilkei Irén*: „Magnifica et generosa domina..." Nemesasszonyok a XVI. századi Zalában. In: Női sorsok a történelemben. Szerk. Mózer Ibolya. (Partes populorum minores alienigenae 7.) Szombathely 2002. 114.: 25. jegyz.

[236] *Bilkei I.*: Okleveles adatok az Ákosházi Sárkány i.m. 7–8.

[237] Uo. 13–14.

[238] MOL E 185, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Nádasdy, Missiles 33. csomó. – Az adatot *Ruzsa Károly*nak köszönöm.

[239] *Kosutány Ignác*: A kányaföldi Kerechényiek a XVI. században. Századok 16. (1882) 462–464.

[240] *Bilkei I.*: Regeszták I. 68–69. Nr. 105., 81. Nr. 134., 82. Nr. 135., 85. Nr. 143., 95. Nr. 161.; *Bilkei I.*: Regeszták II. 23. Nr. 202., 24. Nr. 205., 39. Nr. 240., 50–51. Nr. 265., 55–56. Nr. 276., 69. Nr. 310.; *Bilkei I.*: Regeszták III. 16. Nr. 357., 24. Nr. 372., 27. Nr. 379., 47. Nr. 418., 69. Nr. 464., 76. Nr. 482.

[241] Természetesen a hiteleshelyi oklevelek adatai a zalai köznemesség birtokviszonyaira is értékes kiinduló forrásanyagként szolgálhatnak majd egy később elvégzendő munka során.

gatlanvagyon részeivel, a várakkal, udvarházakkal, kúriákkal stb., azaz a korszak épített örökségével ehelyütt nem célunk foglalkozni, hiszen a jelen tanulmány kiinduló forrásanyagát jelentő hiteleshelyi oklevelekben meglehetősen kevés adat található bennük. Ezen ritka példák közé tartoznak a gersei Pethő rokonság viszályai 1545-ben Tátika várának helyreállítása ügyében folyt perében.[242] A Jagelló-kor, a kettős királyválasztás és a török terjeszkedésének időszakai a védelmi jellegű építészet szükségszerű fellendülését hozták.[243] *Vándor László* régészeti kutatásaiból ismert több zalai késő középkori és kora újkori vár ásatása, a várak építési periódusai, illetve a feltárt emlékanyag. Közülük Botszentgyörgy és Sárkány (vagy Buzád) szigete köthető a gazdaságilag is megerősödő jómódú középnemességhez.[244]

A köznemesség ingó vagyonának egyik meghatározó részét a készpénz, ékszerek, nemesfém használati tárgyak és értékes textíliák jelentették, a másik részét pedig a gazdálkodásból származó javak, a termények és a haszonállatok.[245] Az anyagi kultúrára vonatkozó adatok találhatók a testamentumokkal, hitbérrel, jegyajándékokkal, zálogügyeletekkel és a hatalmaskodási ügyekkel foglalkozó hiteleshelyi oklevelekben. Az ezekből nyert adatokat a korszak régészeti anyagával érdemes összevetni. A tárgyi kultúra kutatói előtt már régóta ismert az a tény, hogy az írott forrásokból és a régészeti leletekből ismert tárgyak köre nem teljesen fedi egymást. Különösen jól látszik ez a végrendeleteknél, leltáraknál, amelyeknél egy bizonyos értékhatár alatti tárgyakat nem tartottak szükségesnek megemlíteni. Ezzel szemben a hatalmaskodásokról szóló oklevelek bizonyos spontaneitást mutatnak, hiszen az erőszakos cselekményeknek értékesebb és értéktelenebb tárgyak egyaránt áldozatul estek, a hatalmaskodók pedig gyakran minden mozdíthatót *(omnia mobilia)* elvittek, ahogy szinte már közhelyszerűen panaszolják okleveleink.[246]

A hiteleshelyi oklevelek a korabeli zalai birtokos köznemesség asszonyainak ruházkodási szokásaihoz, illetve ruhadarabjaiknak az ingóvagyonban betöltött szerepéhez nyújtják a legtöbb adatot. Annak a ténynek, hogy a ruházat minden korban a társadalmi hierarchia jelzője is volt, mentalitásbeli következménye az lett, hogy az emberek legalább öltözködésükben szerettek volna hasonlítani a náluk feljebb levő társadalmi osztályokhoz, ami többnyire felesleges fényűzésben nyilvánult meg, mint ezt alábbi példáink is bizonyítják.[247]

---

[242] *Bilkei I.*: Regeszták III. 26. Nr. 376.

[243] *Feld István*: A magyarországi építészet Szapolyai János korában. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról i.m. 71–79., zalai példái: Szigliget, Nagyvázsony, Tátika.

[244] *Vándor László*: Zalai castellumok kutatásának eredményei. In: Castrum Bene 2/1990. Bp. 1992. 205–209.; *Uő*: A középkori várépítészet Zalában. In: Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor László. H. n. é. n. [Zalaegerszeg 2001.] 52.; *Kvassay Judit*: Az ákosházi Sárkány család nemesi kúriája Buzádsziget faluban. In: „Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 331–336.

[245] *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i.m. I. 17–24.

[246] *Bilkei I.*: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája i.m. 10–22.

[247] Vö. *Bilkei Irén*: Fényűzés a XVI. századi dunántúli nemesasszonyok öltözködésében. In: A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör konferenciája Pápa 1994. Szerk. Hudi József. (Rendi társadalom-polgári társadalom 18.) Bp.–Pápa 2007. 61–66.

A jobb ruhadarabok nagy értéknek számítottak és nemzedékről nemzedékre öröklődtek. A nyugat-dunántúli arisztokrata és köznemes nők által hordott ruhadarabok legfeljebb csak mennyiségben különböztek egymástól. Házasságok révén a jómódú köznemesség lányai bekerülhettek a főrangúak közé és fordítva is. A Magyar Királyság e területének családjai részben egymás között házasodtak, így a nők ruhái és ékszerei rendszeresen útra keltek.

1548. december 3-án Nádasdy Tamás országbíró mandátumot intézett a kapornaki konventhez, amely szerint Lónyai Borbála úrnő, kaboldi Hans von Weispriach soproni főispánnak, Ferdinánd hűséges hívének felesége, egy zalai köznemes, vitézlő pölöskei Ördög László özvegyétől, Katalintól egészen nagy vagyont érő ingóságokat kért vissza, melyeket 23 sorban sorol fel az oklevél. Borbála asszony édesanyja, Csapi Erzsébet testvére volt Ördög László első feleségének, Csapi Ilona nemzetes asszonynak. A téma szempontjából most nem a jogi eljárás érdekes, hanem a pölöskei Ördög család kezében felhalmozódott óriási értékű ingóvagyon, ami valószínűleg többszöri házasságok miatt is vált ilyen tekintélyessé. Az oklevél 2 gyémántos násfát, gemmákat, gyémánt, rubin és smaragdkövet, 2 arany nyakéket, 2 gyöngyös pártát, 12 köves aranygyűrűt, 2 nyest subát, valamint 1 gyöngyös atlaszselyem, 1 másik zöld atlasz, 2 taft, 3 kamuka és 3 bársonyszoknyát sorol fel – ezüstkanalak, kupák, poharak, szőnyegek, kárpitok, baldachinok, selyem lakástextíliák stb. társaságában.[248] Mindez egy olyan nemesasszony birtokában volt, aki az 1549. évi portális összeírás szerint Zala megyében 25 portát birtokolt.[249] A kor gondolkodásmódja szerint a nemesi életideál megkövetelte a gazdagság nyilvános kifejezését, erre a fenti példa alapján is láthatóan a női ruhák és ékszerek különösen alkalmasak voltak.

Egy figyelemre méltó másik adat szerint 1559-ben Báthory András országbíró intézett mandátumot a kapornaki konventhez, amely szerint Bakics Péter özvegye, ákosházi Sárkány Orsolya és Tóth Tamás felesége, Sárkány Zsófia nemzetes asszonyok kérik vissza gyermektelenül meghalt testvérük, Sárkány Margit jegyajándékát annak férjétől, Mezőlaky Ferenctől. Ez utóbbi ugyan „csak" 14 sort tesz ki az oklevélben, de felsorol 2 aranyláncot (egyikük 20 aranyból állt), 6 aranygyűrűt, 3 gyöngyös fejéket, 3 arannyal átszőtt fátylat, 5 prémes subát, 6 taft, damaszt, tabit és itáliai szövetszoknyát, mellettük pedig a szokott lakástextíliákat. Mezőlaky Ferenc, a köznemes férj ekkortájt már a kortársak által is gátlástalan rablólovagnak tartott katona ekkor a zalavári apátság világi kormányzója volt. Margit asszony hozományát azonban bizonyára gyarapították a főrangú édesanyától, alsólendvai Bánffy Petronellától örökölt holmik is[250] – miként ezekről fentebb már volt szó Az előbbi két példa azt valószínűsíti, hogy a Mohács utáni évtizedek nemesasszonyainak ruhatára és ékszerei több nemzedéken át több házassággal gyűltek össze.

Szerényebb női ruhatárat mutat be az eddig feltárt 1527 és 1548 közötti okleveles anyagból származó egyetlen ránk maradt testamentum. 1529. december 12-én végrendelkezett a zalavári hiteleshely előtt szántói Botka Imre özve-

[248] *Bilkei I.*: Regeszták III. 124–126. Nr. 576.
[249] *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i.m. II. 995.
[250] ZML XII. 1. hh. Nr. 1933.

gye, szenterzsébeti Terjék Márta.[251] A hölgy mind apja, mind férje révén Zala megye jómódú birtokos köznemességéhez tartozott, valószínűleg Nádasdy Tamás már említett anyjának a rokona volt. A jómódú nemesasszony anyagi helyzetének megfelelően meglehetősen gazdag tárgyi hagyatékról rendelkezett, lányaira ruhaneműket, szolgálóira gabonaféléket és állatokat hagyott.

Számottevő vagyont képviseltek a köznemesség háztartási eszközei is, amelyek egy része reprezentációt szolgáló díszedény, más része használati tárgy volt.[252] Szükség esetén ezek azonnal készpénzzé tehetők voltak, illetve zálogba adhatták őket. A már többször említett Csányi Ákos 1552. május 10-én a kapornaki konventhez fordult abban az ügyben, hogy néhány ezüst holmit kapott zálogba Babics Györgytől, és kérte ezek értékének megállapítását. A konvent *aurifabere*, István mester (újabb fontos, ez ideig ismeretlen művelődéstörténeti adat) a tárgyak mérlegelése után megállapította, hogy néhány közülük rézből, néhány pedig rossz minőségű ezüstből készült, így értéktelenek.[253] Mindeközben az ezüst és ón holmik, tányérok, poharak, kanalak sokszor estek hatalmaskodás áldozatául.[254]

Szerszámokat és munkaeszközöket ugyanakkor kevés oklevél említ, ezekből viszont megtudható, hogy a jobbágyháztartások legértékesebb tárgyai közé tartoztak. 1543. április 13-án I. Ferdinánd király intézett mandátumot a kapornaki konventhez csébi Pogány Gáspár kérésére, akinek gyertyánági birtokán élő jobbágyait alsólendvai Bánffy István familiárisai kirabolták. Minden portáról a terményeken, állatok és ruhaneműk mellett a szerszámokat is elvitték: fejsze, fúró, szekérvasalás, kasza, kapa szerepel a rablott holmik között.[255]

A hiteleshelyi oklevelek a nemesség életmódjának a ruházkodás mellett a táplálkozási szokások megismerése terén is forrásul szolgálhatnak. 1543. április 7-én, egy a Somogy megyei Szenyér várában keltezett oklevelében Ferdinánd király nevében mandátumot intéztek a zalavári konventhez, amelyben utasították a hiteleshelyet, hogy Béri János és Csabi Bazsó András zalai nemesek kérésére folytasson vizsgálatot ez utóbbi testvére, Farkas ellen. Az ő szervitorai ugyanis lerohanták a panaszosok béri várát, onnan teheneket, disznókat, tyúkokat, libákat, búzát, szalonnát, sajtot, vajat és sót, mellettük pedig fegyvereket és házi felszerelést raboltak el.[256]

A hatalmaskodásnak az eddig tárgyalt ruhaneműkön, ékszereken, használati tárgyakon kívül állatok, termények és egyéb élelmiszerek is gyakran áldozatul estek. Az oklevelek az élelmiszerek vonatkozásában is adatgazdagok, így egy-egy esetben értékes források lehetnek a nemesek asztalára kerülő ételnek-italnak, illetve alapanyagaiknak – mint ezt fenti példánk is bizonyítja. A

---

[251] *Bilkei Irén*: Egy köznemes hölgy végrendelete a 17. (sic!) századból. In: Öregek a történelemben. Szerk. Mózer Ibolya. (Partes populorum minores alienigenae 9.) Szombathely 2004–2005. 111–118.

[252] *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Reprint kiad. Bp. 1986.

[253] ZML XII. 1. hh. Nr. 1034.

[254] Példák: *Bilkei I.*: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája i.m. 17.

[255] *Bilkei I.*: Regeszták II. 44–45. Nr. 251.

[256] Uo. 42. Nr. 246.

kor legfontosabb élelmezési cikkei a gabona, a marhahús és a bor szinte minden hatalmaskodást rögzítő hiteleshelyi oklevélben szerepelnek. 1529. február 20-án a veszprémi püspökség jószágigazgatója Báthory István nádor előtt tett panaszt, hogy néhány évvel azelőtt a püspökség szepetneki tizedkerületéből származó gabona- és bortizedet zalai nemesek elrabolták. A panasztevő falvanként részletezte az elrabolt gabona és bor mennyiségét, valamint értékét.[257] Mindezek a példák érzékletesen jelzik, hogy a hiteleshelyi oklevelekből szisztematikus feltárómunkával előkerülő adatok gazdag forrásbázisát adhatják a továbbiakban a gazdaságtörténeti és az életmódkutatásoknak is.

Összegzés

A tanulmány a zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárai Mohács utáni okleveleinek – mint eddig kevéssé hasznosított, új forrásanyagnak – a vizsgálata alapján kísérelte meg Zala megye birtokos társadalmának, azaz a hiteleshelyek ügyfélköre történetének néhány jellemző vonását felvázolni az 1526 és 1550 közötti időszakra vonatkozóan. Az oklevelek tanúsága alapján a kettős királyválasztás (1526/27) korában és az azt követő esztendőkben a két konventhez érkezett, illetve ott keletkezett oklevelek pontosan kirajzolják a két magyar király, Szapolyai I. János és Habsburg I. Ferdinánd Zala megyei pártharcainak lecsapódását, amely a megyében többnyire enyingi Török Bálint és Nádasdy Tamás, illetve familiárisaik küzdelmét jelentette. A hiteleshelyi oklevelekből jól nyomon követhető a megye birtokviszonyainak 1526 utáni átrendeződése is. Szapolyai János 1540. évi halálával lezárult a pártváltoztatásokból fakadó birtokszerzési lehetőség, így a továbbiakban a köznemesség számára a birtokszerzést és a társadalmi felemelkedést elsősorban a vármegyei hivatalvállalás, a nagyurak melletti szervitori szolgálat és a házassági kapcsolatok jelentették. A hiteleshelyi oklevelek emellett fontos forrásai az iratanyaggal ebből az időből alig rendelkező vármegye Mohács utáni működésének, miközben a vármegyei tisztségviselők névsorának összeállításához ugyanúgy hozzájárulnak, mint vagyoni helyzetük és társadalmi kapcsolataik vizsgálatához. Belőlük ki lehetett egészíteni a vármegyei tisztviselők eddig ismert, a tanulmányban felfrissített archontológiáját, valamint vizsgálni lehetett a hiteleshelyi eljárásoknál közreműködő királyi emberek (*homo regius*) körét is. Mindezeken túl a dolgozat kitért azokra a többnyire Nádasdy Tamás köréhez köthető Zala megyei köznemesekre is, akik a vármegyei hivatalokon túl országos tisztségeket (pl. ítélőmester, királyi jogügyigazgató, kamarai tanácsos stb.) is viseltek. A tisztségviselőkön kívül az oklevelek értékes információkkal szolgáltak a 16. századi vármegye működésével, például közgyűléseivel és *sedriá*ival kapcsolatban is, amelyeket a tanulmány ugyancsak részletesen vett számba. Végül az oklevelekből megismerhetővé vált a jelzett korszak megyei főszereplőihez kötődő familiárisi kör és számos kiemelkedő köznemes pályafutása, valamint házassági és rokoni kapcsolata, illetve még anyagi kultúrájuk és életmódjuk néhány vonása is.

[257] *Bilkei I.*: Regeszták I. 39–40. Nr. 43.

THE COUNTY NOBILITY IN THE DECADES FOLLOWING MOHÁCS

The County of Zala in the First Quarter Century of Habsburg Rule (1526–1550)

by Irén Bilkei

(Summary)

The present study aims to establish some of the dominant features of noble society in the county of Zala in the period between 1526 and 1550, on the basis of the post-Mohács charters preserved in the archives of the convents of Zalavár and Kapornak. These institutions functioned as places of authentication, and their clientele comprised the local noble society; in this respect their archives offer a hitherto hardly used source material for the research of the nobility. The charters addressed to, and issued by, the two convents in the time of the double royal coronation (1526/27) and the following years, reflect exactly at a local level the struggle between John I Szapolyai and Ferdinand I, which, in the county of Zala, took the form of a conflict between Bálint Török of Enying and Tamás Nádasdy and their respective supporters. The charters show with equal precision the redistribution of landed wealth which took place after 1526. The death of John I in 1540 closed the gate before land acquisition via political volte-face, and consequently the way for the nobility to land and social rise led through the assumption of county offices, lordly service and advantageous marriages. These charters offer equally important material for an analysis of the working of the county authorities, which is hardly enlightened by other documents in this period. They give help in reconstructing the list of county officials and in establishing their material wealth and family connections. They have also made it possible to replenish the archontology of county officials, whose updated list is published in the present study, and to examine the group of persons who participated to different legal actions, the so-called royal men (*homines regii*). Besides, the author has payed special attention to those noblemen from the county of Zala who, while asuming local offices, also held office on a higher level, for instance as prothonotaries, royal attorneys or Chamber councillors; most of these persons were attached to the circle around Tamás Nádasdy. The charters shed valuable new light on the working of such county offices as the assembly and the judicial court (*sedria*), which the present study also discusses in detail. Finally, the author has reconstructed the network of *familiaritas* centered on the major political actors of the county, as well as the career of several outstanding noblemen, their relationships and affinities and, at least in some exceptional cases, some features of their material culture and way of life.

Tóth Ferenc

MAGYAR ÜGYNÖKÖK A FRANCIA KIRÁLY SZOLGÁLATÁBAN KELET-EURÓPÁBAN AZ OROSZ–OSZTRÁK–TÖRÖK HÁBORÚ KORÁBAN (1736–1739)[1]

Köpeczi Béla és Zachar József emlékére[2]

A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) bukása utáni magyar emigráció története a magyar történetírás egyik legvitatottabb témája. Az emigráns II. Rákóczi Ferenc a magyar történelem egyik legnépszerűbb, ám korántsem egyértelműen megítélt hőse. A szabadságharc leverése utáni éveit kutató történészek külföldi levéltárak forrásait folyamatosan feldolgozva gazdagították azt a képet, amelyet a hazai történelemkönyvek és irodalmi értékű feldolgozások közkinccsé tettek. A hazáért és szabadságért küzdő, tragikus sorsú fejedelem megítélése azonban a korában sem volt problémamentes. A törvényes uralkodója ellen fellázadt alattvaló törekvéseit még a vele rokonszenvező vagy éppen együttműködő európai uralkodók sem fogadták el maradéktalanul. Jó példa erre az, hogy XIV. Lajos francia király sem kötött vele formális szövetséget, noha a spanyol örökösödési háború (1701–1714) idején burkoltan jelentős támogatással segítette a Habsburgok keleti ellenfeleként fellépő Rákóczit. A háborút lezáró békeszerződéssel pedig egyenesen kényelmetlenné vált az incognitóban Franciaországban tartózkodó Rákóczi jelenléte, aki végül a távoli Oszmán Birodalom területén talált végső menedéket. A szabadságharc bukása utáni magyar emigráció így két jelentős európai helyszínen összpontosult: a száműzött fejedelem rodostói magyar kolóniájában és a francia királyi hadsereg magyar többségű huszárezredeiben (pl. a Bercsényi-, Ráttky- és Esterházy-ezredekben). A két emigráció közötti kapcsolattartásnak köszönhetően a francia szolgálatban álló egykori kuruc huszártisztek gyakran fordultak meg a törökországi honfitársaik körében, és hajtottak végre katonai és diplomáciai feladatokat.

---

[1] A jelen tanulmány elkészítéséhez nagymértékben hozzájárult a Klebelsberg Kunó és MÖB Collegium Hungaricum-ösztöndíjprogram keretében Párizsban, Nantes-ban és Bécsben végzett kutatómunkám. A támogatásért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet az adományozó szervezeteknek és a magyar állam összes adófizető állampolgárának.

[2] A nemrég elhunyt két kiváló magyar kutató számos publikációjában érintette tanulmányunk tárgyát. Baráti tanácsaik és segítő támogatásuk nagymértékben ösztönözték kutatásainkat, amelyek eredményeit részben jelen tanulmányunkban közöljük.

A magyar kutatások a két emigráció tevékenységét természetesen főleg a magyar függetlenségi mozgalmakkal való kapcsolatrendszerben vizsgálták. A legjelentősebb tanulmányokat elsősorban II. Rákóczi Ferenc élete utolsó korszaka diplomáciatörténeti és művelődéstörténeti feldolgozásának és a franciaországi magyar emigráció katonai jelentőségének szentelték.[3] A kutatások elsősorban a párizsi központi külügyi és hadi levéltárak,[4] valamint a bécsi központi levéltárak forrásain alapultak. Az elmúlt két évtizedben újabb források kerültek a kutatások középpontjába, amelyek a két emigrációból a francia diplomácia szolgálatába került ágensek tevékenységével kapcsolatban nyújtottak az eddigieknél jóval pontosabb információkat. Itt elsősorban a Nantes-i Diplomáciai Levéltárban található konstantinápolyi francia követségi levéltár anyagára[5] és a párizsi *Bibliothèque Nationale de France* Villeneuve márki francia nagykövet iratait tartalmazó terjedelmes forrásanyagra[6] gondolunk. E források nemcsak II. Rákóczi Ferenc életének utolsó éveire vonatkozóan nyújtanak fontos adatokat, hanem a halála utáni években zajló török háborúban tevékenykedő magyar ágensek tevékenységéről is tudósítanak. Önálló magyar külpolitika hiányában a magyar érdekekért küzdő egykori kuruc tisztek diplomataként gyakran fordultak meg a nagyhatalmak szolgálatában a Kárpát-medence közelében. Az 1736–39. évi török háború során a magyar ágensek által játszott fontos szerepet a magyar történetírás ez ideig nem értékelte jelentőségének megfelelően. E hiányt pótolni szándékozó jelen tanulmányunkban szeretnénk összefoglalni a feltárt forrásanyag legfontosabb, a magyar ügynökökre vonatkozó információit, amelyek kiegészíthetik a korszak magyar emigrációival foglalkozó korábbi munkák életrajzi, diplomácia- és hadtörténeti adatait – miközben szeretnénk felhívni a figyelmet e nagyon felületesen ismert török háború elfelejtett magyar mellékszereplőire.

Európa helyzete az 1720-as években

A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni európai diplomácia jelentős változásokon ment keresztül. A spanyol örökösödési háború vérzivataros évei után az európai nagyhatalmak egyre erőteljesebben kötelezték el magukat a békés

---

[3] Itt elsősorban *Köpeczi Béla* és *Zachar József* e területen alkotott műveire szeretnék utalni: *Köpeczi Béla:* A bujdosó Rákóczi. Bp., Akadémiai Kiadó 1991.; *Uő:* Kuruc diplomaták Európa Keletén. Bp., Akadémiai Kiadó 2005.; *Zachar József:* Idegen hadakban. Bp. 1984.; *Uő:* Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László. Bp. 1987. stb.

[4] A Francia Külügyminisztérium Levéltára (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, korábban a párizsi quai d'Orsay-n található központi külügyminisztériumi épületben volt, jelenleg Courneuve-ben található) és a francia Honvédelmi Történeti Szolgálat (Service Historique de la Défense, a Vincennes-i várkastélyban található).

[5] Nantes-i Diplomáciai Levéltári Központ (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, a továbbiakban: CADN). A gyűjtemény részletes leírását l. *Marie-Thérèse Denis-Combet:* La collection Saint-Priest au Ministère des Affaires Étrangères. Turcica: Revue d'études turques Tome 7. (1975) 250–263.

[6] Villeneuve követsége alatti levelezéseinek és egyéb dokumentumainak gyűjteménye a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárában (Bibliothèque Nationale de France, Manuscrits Français [a továbbiakban: BNF, Ms. Fr.] 7177–7198.) található.

konfliktuskezelés és hatalmi egyensúly politikája mellett. A haditechnika fejlődése által felvetett harcászati problémák csak erősítették a békés eszközök előtérbe kerülését: ide tartoztak például a tűzerő és a gyalogsági lökőerő közötti vetélkedés taktikai mérlegelései vagy például a Folard lovag által kidolgozott oszlopharcászat körüli elméleti viták, illetve általában az ún. hadügyi forradalom változásai keltette bizonytalanság.[7] A spanyol örökösödési háborút lezáró békeszerződések korszaka a béke eszméjének általános filozófiai és művészi megfogalmazásával és elterjedésével jellemezhető. Elég ha Georg Friedrich Händel *Utrechti Te Deum és Jubilate* című művére vagy abbé de Saint-Pierre „Az örökbéke tervezet rövid foglalta"[8] című híres szövegére gondolunk. A diplomácia erőteljes fejlődése új lehetőséget nyújtott a nemzetközi kapcsolatokban jelentkező feszültségek békés rendezésére.[9] Ebben a nagy nemzetközi átalakulásban Európa keleti felén is jelentős fejlődésnek indult a diplomáciai konfliktuskezelés.

Az 1718. évi pozsareváci békét követően a Habsburg Monarchia (Birodalom) húsz esztendeig békés viszonyt ápolt az Oszmán Birodalommal. Ezt az időszakot a császári diplomácia a nyugat-európai kapcsolatrendszere fejlesztésére használta fel. A francia régens és jobbkeze, Dubois abbé ugyanakkor az angol–francia kapcsolatok fejlesztését tűzte ki célul, ami a két nagyhatalom szövetségéhez, majd 1717 januárjában Hollandia csatlakozásával az ún. Hármas Szövetséghez vezetett. Az Alberoni kardinális vezette szervezkedés megkérdőjelezte a spanyol örökség békeszerződés általi felosztását, és komolyan veszélyeztette az európai békét. Erre válaszul 1718-ban a Habsburg Monarchia is csatlakozott a szövetségesekhez, és ezzel létrejött a Négyes Szövetség.

A spanyol válság békés rendeződése után házassági tervekkel igyekeztek a nagyhatalmak tovább szilárdítani a helyzetet. A három nagyhatalom (Franciaország, a Habsburg Monarchia és Anglia) mellé folyamatosan zárkózott fel két feltörekvő állam: Frigyes Vilmos Poroszországa és Oroszország. Miközben a császáriak berendezkednek új balkáni és itáliai birtokaikba, a Habsburgok örökösödési kérdés egyre jobban előtérbe kerül. 1720-tól VI. Károly császár megpróbálta elfogadtatni a *pragmatica sanctiót* a különböző európai hatalmakkal, amelyek részben tartottak az osztrák hatalmi ambícióktól, részben felül kívánták vizsgálni a spanyol örökség felosztását. Egy kongresszust is összehívtak Cambrai-ban, amelynek a vitás kérdések rendezése lett volna a célja, de ez hamarosan szétszéledt Párma és Piacenza hovatartozásának kérdése, illetve a Gibraltár körüli spanyol–angol villongások miatt. Ezt követően Spanyolország és a Habsburg Monarchia érdekei közeledni látszottak, és a két dinasztia előrevetítette az itáliai vitatott területek békés megosztását és a közös fellépést a török veszély és a protestáns hatalmak ellen. Másrészről viszont az angol–francia közös európai biztonsági rendszer őrködött a kontinens nyugalma felett.[10]

---

[7] A teljesség igénye nélkül vö. *Jean-Pierre Bois:* Les guerres en Europe 1494–1792. Paris, Belin 1993. 252–253.

[8] *Abbé de Saint-Pierre:* Az örökbéke tervezet rövid foglalata. Bukarest, Kriterion K. 1979.

[9] L. ehhez *Lucien Bély:* L'art de la paix en Europe, Naissance de la diplomatie moderne XVIe – XVIIIe siècles. Paris, PUF 2007. 464–546.

[10] Uo. 448–484.

Miközben ez idő tájt Fleury kardinális a Walpole fivérekkel karöltve óvja a törékeny európai békét, a császári külpolitika új szövetségeseket keres az angol–francia kettős hatalom ellenében. 1725-ben VI. Károly — lemondva az elveszített spanyol birtokokról — inkább a két monarchia együttműködésén fáradozik. Nemsokára körvonalazódni kezd egy osztrák–spanyol szövetség terve, amelynek éle természetesen az angol–francia hegemónia ellen irányul. Ennek jegyében V. Fülöp elismeri a *pragmatica sanctiót*, és az új szövetség megerősítése érdekében a császár lánya és a spanyol infáns közötti házasság terve is felvetődik. Az osztrák–spanyol közeledés tiltakozást persze vált ki Anglia részéről, amely a szövetségtől félti nemrég megszerzett földközi-tengeri pozícióit (Gibraltárt és Menorca szigetét), és mindent elkövet a császári diplomácia elszigetelése érdekében. 1725 szeptemberében a herrenhauseni kastélyban egy angol–francia–porosz szövetségi szerződést írnak alá, miközben Anglia nyíltan mozgósítja haderejét egy osztrákellenes háborúra. Az elszigetelődésből a császár a feltörekvő keleti hatalom, Oroszország szövetségével próbál kitörni. A két hatalom közösen igyekszik ellenőrzése alá vonni a kontinens északi és keleti területeit. 1726. augusztus 6-án a két állam képviselői kölcsönös segítségnyújtási egyezményt írnak alá, amely 30000 fős segélyhaderő küldését irányozza elő mindkét fél részéről abban az esetben, ha valamelyiküket egy harmadik fél megtámadná. E kezdetben angolellenes szövetség hosszú időre a császári diplomácia egyik legfontosabb pillérévé válik, és ennek köszönhetően kapcsolódik be egy évtized múlva a Habsburg Monarchia egy újabb törökellenes háborúba.[11]

Ebben az új európai hatalmi rendszerben a nagyhatalmak a kor szintjén már modernnek nevezhető diplomáciára támaszkodva alakították nemzetközi kapcsolataikat. Igaz, hogy a nagy diplomataképző iskoláknak még csak a kezdetei figyelhetőek meg, az igény egyre nagyobb a jól képzett, széleskörű nyelvtudással rendelkező szakemberekre. Különösen nagy szükség volt az európai civilizáció által még kevésbé ismert keleti társadalmak nyelveiben és szokásaiban otthonosan mozgó diplomatákra – talán ennek is köszönhető a velencei mintára létrejövő tolmácsképző iskolák létrehozása az Oszmán Birodalom területén, amelyek célja a levantei megbízhatatlan tolmácsok, az úgynevezett dragománok szolgálatától való függetlenedés volt. Konstantinápolyban már régóta létezett az oszmán hatóságokkal való kommunikációra szakosodott jól képzett tolmácsréteg (dragománok), akik olyan levantei családokból származtak, amelyeknek több generációja a főváros európai követségek által lakott részében, Perában élt. Ezek a dragománok valóságos dinasztiákat alkottak, és mesterségük apáról fiúra szállt.[12]

---

[11] Uo. 456–458.

[12] A perai dragomándinasztiák történetéről a francia szakirodalomból l. *Antoine Gautier* és *Marie de Testa* tanulmányait: *Antoine Gautier – Marie de Testa:* Les drogmans au service de la France au Levant – Quelques dynasties de drogmans. Revue d'Histoire Diplomatique (1991: premier semestre) 5–99.; Uők: L'origine des dynasties de drogmans. Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues Orientales (1992: octobre) 3–12.; *Uők:* Joseph Fonton (1747–1832). Drogman de France et diplomate russe. Première partie. Au service de la France (1747–1793). In: Uo. (1994: avril) 37–74.; *Uők:* Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa, dans les actes du colloque de mai-juin 1995 Instanbul et les langues orientales. Varia

A török viszonyokat jól ismerő és azokhoz kitűnően alkalmazkodó tolmácsklánok gyakran komoly kockázati tényezőt jelentettek az európai követségek titkos tárgyalásai során, mivel jó pénzért hajlandóak voltak az államtitkok kiszolgáltatására. Ezt megakadályozandó, szükség volt megbízható és elkötelezett tolmácsokra. Később más európai államok mintájára létrehozták a perai francia tolmácsiskolát, ahová a fiatal nyelvtanulókat (*jeunes de langues*) küldték, hogy a nyelvet minél jobban elsajátítsák.[13] Hangsúlyozandó, hogy a császári diplomácia szintén rendelkezett egy jól működő tolmácsképző intézettel (*Sprachknaben*), ahonnan számos neves orientalista és diplomata emelkedett ki, mint például Michael és Leopold Talman (konstantinápolyi követ 1729 és 1737 között) és Heinrich Christophe Penkler (konstantinápolyi követ 1740 és 1755 között). Az intézet egészen 1753-ig állt fenn, amikor Bécsbe helyezték át a híres *Orientalische Akademie*be, amely a későbbiekben a diplomataképző iskolák egyik leghíresebbjévé vált.[14]

A szervezett tolmács- és diplomataképzés mellett közvetlenül és spontán módon is toboroztak ágenseket a különböző diplomáciai hálózatok az Oszmán Birodalom területén és a szomszédos országokban tartózkodó jó nyelvtudású tehetséges személyek közül. Ide tartozhattak a magyarországi felkelések és rendi mozgalmak iránt elkötelezett franciabarát emigráns kurucok, akik örömmel vállaltak szolgálatot a Habsburg-ellenes diplomáciai akciókban. Különösen az 1720–1730-as években hivatalban lévő francia nagykövet, Villeneuve márki alkalmazott előszeretettel magyar származású ügynököket. Louis-Sauveur de Villeneuve márki (1675–1745) a konstantinápolyi francia követség egyik legmarkánsabb kora újkori diplomatája volt. A taláros nemességhez tartozó Villeneuve 1675-ben született Marseille-ban, apja a város királyi polgári helytartója, majd később az aix-i parlament tanácsosa volt. Ő maga szintén örökölte a marseille-i helytartói hivatalt, majd később egy párizsi utazása alkalmából találkozott Daguesseau kancellárral, aki javasolta a konstantinápolyi nagyköveti posztra. A Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, korábbi nagykövet váratlan halála után megüresedett állást végül 1729-ben foglalta el a márki, majd tizenkét évig vezette a követséget. 1744-ben XV. Lajos felajánlotta neki a külügyi tárcát, amelyet ő visszautasított. Villeneuve márki végül Marseille-ban hunyt el 1745. július 1-jén.[15]

Villeneuve márki konstantinápolyi követsége több szempontból is figyelmet érdemel a magyar történetírás számára. Egyrészt a francia diplomata ügyesen használta ki az emigránsokból és renegátokból álló informátorai és

---

Turcica 31. (1997) 175–196.; *Uők:* Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane. Istanbul 2003.

[13] *Frédéric Hitzel:* Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. Dix-Huitième Siècle 28. (1996) 57–70.

[14] *Karl A. Roider Jr.:* Austria's Eastern Question. Princeton University Press 1982. 7–13., ill. a magyar irodalomból újabban igen figyelemreméltó: *Kerekes Dóra:* Diplomaták és kémek Konstantinápolyban. Bp. 2010. főként 87–104.

[15] Villeneuve márki életéhez l. Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France, Tome XXIX, Turquie. Szerk. Pierre Duparc. Paris, CNRS 1969. 277–278.; *Albert Vandal:* Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve 1728–1741. Paris 1887.

ügynökei munkáját, akik jelentősen hozzájárultak az 1736–39. évi orosz–osztrák–török háborút lezáró belgrádi béke kimeneteléhez. Villeneuve jó hasznát vette törökül is jól beszélő magyar ügynökeinek az osztrák–török háború során, illetve a béketárgyalások előkészítésében.[16] A konstantinápolyi francia követet tudósító ügynökhálózat egy része magyarokból állt, akik rendszeresen tájékoztatták a francia követet az eseményekről. Villeneuve márki követsége minőségileg is új szerepet játszott a francia–oszmán kapcsolatokban, hiszen kulturális misszióval is megbízták, amelynek célja elsősorban az volt, hogy a konstantinápolyi könyvtárakból a francia Királyi Könyvtár számára kéziratokat vásároljon, és felvegye a kapcsolatot a nemrég alapított konstantinápolyi könyvnyomda vezetőjével, a magyar származású Ibrahim Müteferrikával,[17] akinek hathatós közreműködése — amint látni fogjuk — szintén hozzájárult a kis magyar ügynökhálózat sikereihez.[18]

A francia diplomáciában alkalmazott magyar ágensek tevékenysége szorosan összekapcsolódott a franciaországi huszárezredek számára végzett toborzó munkával. A magyar könnyűlovasság, a huszárság, csaknem valamennyi európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, és a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket, elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A fegyvernem kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Bercsényi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban.[19] Ezt követően a huszárezredek száma egészen a forradalomig folyamatosan növekedett, amikor tizenkettő huszárezredet tartottak számon. Mivel a 18. század első felében még erősen tartotta magát az a közvélekedés, hogy csak magyarokból lehet igazi huszárezredeket felállítani, a franciaországi magyar emigráció tagjai gyakran szerveztek toborzó utakat, elsősorban az Oszmán Birodalom területén meghúzódó magyar bujdosók körében.

A magyar huszártisztek toborzóútjai számára legalkalmasabbnak a tengeri út bizonyult. Mivel a császári-királyi hatóságok természetesen nem támogatták a magyar alattvalók francia katonai szolgálatát, így a szárazföldi utazás

---

[16] *Vandal, A.:* Une ambassade i. m. 197.; *Uő:* Une médiation française en Orient au XVIIIe siècle. La paix de Belgrade d'après des documents inédits. Extrait de la Revue de France. Paris 1880. 16–18.; *Friedrich Hausmann:* Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). II. Band (1716–1763). Zürich 1950. 131.; *Bertold Spuler:* Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). 3. Teil: Liste der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jahrhunderts. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven 11. (1935) 362.; *Lavender Cassels:* The Struggle for the Ottoman Empire 1717–1740. A Czarina, an Emperor a Cardinal determine the Fate of a Sultan's Empire. New York 1966. 110–136.

[17] Életrajzához l. *Aladár von Simonffy:* Ibrahim Müteferrika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei. Bp. 1944.; *Lajos Hopp:* Ibrahim Müteferrika (1674/75?–1746) fondateur de l'imprimerie turque. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 29. (1975: 1.) 107–113.

[18] *Vandal, A.:* Une ambassade i. m. 281–282., vö. még. *Lajos Hopp:* Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie. Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 13. (1971: 1–4.) 170.

[19] Életéhez l. *Zachar József:* Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja, Vaja 1979.; Uő: Franciaország i. m.; *Général Raymond Boissau:* Ladislas Berchény. Magnat de Hongrie, Maréchal de France. Paris–Bp.–Szeged 2006.

csak hosszadalmas kerülőutakon lett volna lehetséges. A tengeri út előnyei ugyanakkor diplomáciai szempontból is megmutatkoztak. A császári diplomácia helyzeti előnnyel rendelkezett a konstantinápolyi diplomáciai levelezés lebonyolításában, mivel a Bécsen keresztül haladó postaútvonalak révén szinte az összes európai diplomáciai futárszolgálat a császári hatóságok ellenőrzése alá került. Így az itt áthaladó levelezés jelentős részét sikerült megszerezniük, és a császári titkos diplomáciai rejtjelmegfejtő irodáiban napvilágra kerültek az oszmán ügyekkel kapcsolatos különféle államtitkok. Ezáltal a császáriak az európai hatalmak diplomáciai tevékenységéről elsőrangú információkkal rendelkeztek. A tengeri úton tehát biztonságosabban lehetett lebonyolítani a konstantinápolyi francia követ és a versailles-i udvar közötti levelezést.[20]

Tóth András krími küldetései (1733–1735)

A franciaországi magyar emigránsok közül többen, például Bercsényi László és Tóth András, még II. Rákóczi Ferenc életében többször is megfordultak az Oszmán Birodalom területén. Elsősorban magyar újoncokat kerestek a franciaországi huszárezredek számára.[21] Természetesen kiküldetésük célja nem korlátozódott kizárólag a toborzásra, hiszen a rodostói magyar emigrációra vonatkozó titkos feladatokat is kaptak. Bercsényi László soha nem mondott le arról, hogy egyszer seregek élén visszatér Magyarországra, és minden követ megmozgatott terve végrehajtása érdekében. Leginkább a két magyar emigráció egyesítését tartotta a szeme előtt, és igyekezett minél több rodostói magyart toborozni 1720-ban alapított franciaországi ezredébe.[22] Noha a szemtanú Mikes Kelemen szerint e terve eredeti elképzelésének teljesen megfelelően nem sikerült, sok Törökországban rekedt magyart szállított át Franciaországba.[23] A lengyel örökösödési háború (1733–1738) elején franciaországi elfoglaltságai miatt huszárezrede őrnagyát, Tóth Andrást küldte a rodostói magyarok körébe toborzóútra, illetve a kapcsolatok ápolása céljából.

Tóth András, Rákóczi hajdani szabadságharcosa[24] jó néhány évet töltött török földön, mielőtt Franciaországba került volna, és így jól elsajátította a török nyelvet, valamint hasznos személyes kapcsolatokat épített ki a konstanti-

---

[20] *Roider Jr., K. A.:* Austria's Eastern Question. i. m. 7–13.

[21] A konstantinápolyi francia követ, Bonnac márki is elősegítette az első magyar toborzásokat. *Charles Schefer:* Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac, publié avec un précis de ses négociations. Paris 1894. 142.

[22] *Général Raymond Boissau:* Rattky Hussards 1716–1741. (Première partie). Vivat Hussar 33. (1998) 16–17.

[23] Mikes Kelemen így emlékezik meg erről 1721. szeptember 9-i levelében: „Édes Néném, azt már régen tudja kéd, hogy Bercsényi úrfi innet elrepült hajón még juliusban. Viszen magával mintegy háromszáz katonát, annak fele magyar, de a más fele Isten tudja hányféle nemzet; talán magok sem tudnák megmondani." *Mikes Kelemen:* Törökországi levelek – Mulatságos napok. Bukarest 1988. 64.

[24] Rákóczi így ír róla az emlékirataiban: „Szeben ostroma közben Forgách [Simon] elküldte apródját, Tóth Andrást, jelenleg a francia hadsereg kapitányát, hogy Rabutinnál és feleségénél tisztelegjen." *Rákóczi Ferenc:* Emlékiratok. Bp. 1985. 160.; életéhez l. *Zachar J.:* Idegen hadakban i. m. 221–229.

nápolyi oszmán elit köreiben. Immár francia tisztként 1733 júniusában érkezett Bercsényi megbízásából Konstantinápolyba, hogy a Bercsényi-huszárezred számára magyar újoncokat toborozzon, illetve huszárlovakat vásároljon. Bercsényi László még a híres Bonneval pasának is felajánlotta ez idő tájt Tóth szolgálatait,[25] akinek a tevékenységére a császári diplomácia is hamar felfigyelt. A francia nagykövet, Villeneuve márki szintén azonnal felfigyelt *„M. de Tott"* érkezésére és különösen a képességeiben rejlő lehetőségekre. Chauvelin külügyi államtitkárnak így írt erről 1733. július 4-i levelében: „Ebben a helyzetben szemet vetettem *Tott* úrra, aki kapitány *Berchiny* gróf úr regimentjében, és aki körülbelül egy hónappal ezelőtt érkezett ide, hogy toborozzon Magyarország határain, és aki az Ön levelét hozta el nekem. A megérkezése óta eltelt idő alatt megismertem teljes diszkrécióját és mindazokat a tulajdonságokat, amelyek szükségesek, hogy megbízzam ezzel a küldetéssel, s ő erre annál inkább alkalmas, mert ért és elég jól beszél törökül."[26]

Miután Tóth megbízatása elnyerte Chauvelin jóváhagyását, Villeneuve márki a Krím-félszigetre küldte új magyar ügynökét, a krími francia konzul Glavany mellé, hogy a francia diplomácia érdekeit képviselje a nemrég kirobbant lengyel örökösödési háborúval kapcsolatban. A tatár kán ugyanis ez idő tájt a franciabarát lengyel király, Leszczyński Szaniszló egyik fontos támogatója volt, ugyanakkor a szultán vazallusaként természetesen nem folytathatott önálló külpolitikát, csak az Oszmán Birodalom érdekeinek megfelelően. A francia diplomácia éppen a tatár kán személyén keresztül próbálta rávenni a Portát egy lengyelországi hadjáratra. Így kerül sor Tóth András első krími utazására 1733. július 11-én, amelynek hivatalos célja a huszártoborzás volt, de titkos küldetése révén bekerül a versailles-i kormány keleti politikájának első vonalába.[27]

Tóth kiküldetése sikeres volt. Amikor 1734 januárjában visszatért Konstantinápolyba, érdekes hírt hozott a tatár kán udvarából, amint Villeneuve márki jelentésében is olvashatjuk: *„Tott* úr, akit visszarendeltem Krímből, és néhány napja megérkezett, beszámolt arról, hogy az elutazása előtti este a kántól való elköszönéskor felelevenítette neki az utazása célját, mire az uralkodó így szólt hozzá: jól tudja, hogy mi mindent tettem az érkezése óta az uralmam alatt álló területeken, és azt is láthatta, hogy parancsomra az egész Tatárföld fegyverben áll, és azt is tanúsíthatja, hogy hány küldöttséget menesztettem Konstantinápolyba, hogy rábírjam a Portát, hogy utasítson a birodalom igazi érdekeinek megfelelően. Ezek szükségszerű rendelkezések voltak, de elárulok most Önnek egy titkot, és kérem Önt és a jelenlévő konzult, hogy esküvel fogadják meg, hogy nem árulják el csak a francia uralkodónak és nagykövetének: megfogadtam, hogy ha kell, feláldozom a trónomat, és kiteszem magamat a Nagyúr [értsd: a szultán – T. F.] haragjának is, és még ha megfoszt is az uralko-

[25] *Général Raymond Boissau:* Les débuts de Berchény 1720/1743. (Première partie). Vivat Hussar 35. (2000) 36.

[26] Idézte már: *Köpeczi B.:* A bujdosó Rákóczi i. m. 429.

[27] BNF, Ms. Fr. 7179. fol. 306–307.; vö. *Gilles Veinstein:* Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczyński. Cahiers du Monde russe et soviétique 11/1. (1970: Jan. – Mar.) 24–92.

dástól, akkor is visszaállítom a lengyel trónra Szaniszló királyt, és véget vetek a moszkoviták kegyetlenkedéseinek. Megesküdöm, hogy a kamandár [tatár tisztségviselő] visszaérkezése után, bármilyen választ hoz is az oszmán udvartól, lóra szállok, és addig nem is szállok le, amíg végre nem hajtottam a vállalkozásomat."[28]

A francia nagykövet a tatár kán buzgóságát veszélyesnek látván szinte rögtön visszaküldte Tóth Andrást a Krímbe, meghagyva neki, hogy beszélje le kánt a lengyelországi hadjárat tervéről, és inkább kisháborús taktikával az orosz cárnő területeit támadja folyamatosan. Az utasítás kitért a hadműveletek céljára is: „ne zsákmány- és rabszolgaszerző betöréseket hajtson végre, hanem hatoljon be mélyen az orosz területekre, és maradjon ott hosszabb ideig, amivel az oroszokat csapataik egy részének Dagesztánból való visszahívására kényszeríti."[29] A konfliktus az orosz és tatár csapatok között már 1733-ban kiéleződött. Az ekkor zajló perzsa–török háborúban ugyanis a szultán vazallusa, a tatár kán katonai segítségét kérte. A tatár seregek az oroszok által megszállt dagesztáni területeken keresztül haladva vonultak Perzsiába, és Derbentnél megütköztek egy 4000 fős orosz sereggel. Az esetet a szentpétervári kormány már ekkor egyfajta *casus belli*nek tekintette. A nyílt háborúhoz való diplomáciai és katonai segítségért az orosz külügyminiszter, Ostermann grófhoz[30] osztrák szövetségeséhez fordult, amely viszont a lengyel örökösödési háborúban való elkötelezettsége miatt minden eszközzel egy lehetséges török háború kiújulása ellen lépett fel.[31]

Tóth András ezt követően folyamatosan a tatár kán mellett maradt, és tájékoztatta a francia nagykövetet a krími eseményekről. Glavany francia krími konzul egyre kevésbé élvezte Villeneuve márki bizalmát, mivel a diplomáciai ajándékok elsikkasztásának gyanúja terelődött rá.[32] Ezután Tóth András személyén keresztül küldött a nagykövet jelentősebb összegeket a tatár kán udvarába. 1734 májusában például 8000 piasztert küldött neki a kán hadműveleteinek és a vele szövetséges Orlik gróf kozákvezér[33] költségeinek támogatására. Ugyanekkor hívta vissza krími konzuli szolgálatból Glavany-t, akit ezt követően Tóth András helyettesített.[34] A jelentős összegek, amellyel a konstantinápolyi francia követ támogatta ügynökein keresztül a tatár kán tervezett lengyelországi vállalkozását, végül mégsem érték el céljukat, és Villeneuve márki 1734. augusztus 1-jei levelében ezt kénytelen volt maga is bevallani.[35]

1734 novemberében Tóth András még mindig a krími kán mellett tartózkodott. Ezt már ezredparancsnoka, Bercsényi László gróf is nehezményezte, és levélben kérte a konstantinápolyi nagykövetet, hogy kapitányát küldje vissza

---

[28] BNF, Ms. Fr. 7180. fol. 12. (fordította Tóth Ferenc)

[29] Uo. fol. 50. (fordította Tóth Ferenc)

[30] Andrej Ivanovics Ostermann (szül. Heinrich Johann Friedrich Ostermann, 1686–1747), német származású orosz államférfi, külügyminiszter.

[31] *Karl A. Roider Jr.:* The Reluctant Ally, Austiria's Policy in the Austro-Turkish War 1737–1739. Louisiana State University Press (Baton Rouge) 1972. 50–53.

[32] BNF, Ms. Fr. 7180. fol. 83 (Villeneuve 1734. április 28-i levele)

[33] Pilip Orlik (1672–1742) hetman fia.

[34] BNF, Ms. Fr. 7180. fol. 91. (Villeneuve 1734. május 20-i levele)

[35] Uo. fol. 123–124.

Franciaországba. Villeneuve egyenesen a kormányhoz fordult, és november 5-i levelében így indokolta meg Tóth további diplomáciai alkalmazásának szükségességét: „ezennel azt válaszolom az ezredesének, hogy a szolgálat érdekében még itt kell tartanom egy ideig ezt a tisztet, akit nem tudok nélkülözni, mivel nincs senkim, akivel helyettesíthetném, és akire úgy számíthatnék, mint őrá, akár buzgóságban vagy hűségben, vagy az ország nyelvének ismeretében és a kán iránta érzett bizalma tekintetében."[36] Villeneuve hosszan ecsetelte még annak szükségességét is, hogy maga Tóth távolléte miatt semmiképpen se szenvedjen hátrányt az előléptetések és jutalmazások terén.

Az egykori kuruc szabadságharcos, Tóth András a francia diplomácia szolgálatában is segítette a magyar függetlenségi mozgalmak fel-fellobbanó kezdeményezéseit. Villeneuve márki beszámolt róla, hogy a tatár kánnál megforduló magyar felkelő küldöttséget hogyan irányította II. Rákóczi Ferenc rodostói emigráns udvara felé.[37] A száműzött fejedelem utolsó hónapjait még lázas tervezéssel töltötte a francia renegát kalandor, Alexandre de Bonneval[38] társaságában. A fejedelem terveinek bizalmasaként ismert Bohn dán katonatisztet Franciaországban 1734-ben kémkedés vádjával letartóztatták, ami súlyosan érintette Rákóczit.[39] A fejedelem 1735. április 8-án bekövetkezett halálával a francia diplomácia elvesztette egyik legjelentősebb keleti szövetségesét, a rodostói magyar emigráció karizmatikus vezetőjét. Ha az emigráns magyar nagyúr hiányát nem is tudta pótolni sem később Törökországba érkező utódja, sem valamelyik egykori tábornoka — amint ezt a későbbi események is tanúsítják —, a francia diplomácia és a rodostói magyar emigráció közötti szálak nem szakadtak meg.

Jávorka Ádám, a francia király krími konzulja (1735–1737)

II. Rákóczi Ferenc halála után Villeneuve márki visszarendelte Tóthot Konstantinápolyba, és egy másik hajdani magyar szabadságharcost, Jávorka

---

[36] Uo. fol. 168–170. (Villeneuve 1734. november 5-i levele): „...je réponds par cette occasion à ce colonel que le bien du service m'oblige à retenir encore icy cet officier, dont en effet je ne pourrois pas me passer, n'ayant personne à mettre à sa place, sur qui je pusse compter comme sur luy, soit par rapport à son zèle et à sa fidélité, soit par la connoissance qu'il a de la langue du païs, soit enfin par la façon dont il s'est attiré la confiance du Kam."

[37] Uo. fol. 213. Részlet Villeneuve 1735. január 15-i leveléből: „Il y a quelques jours je fus informé qu'on avait fait à ce Prince une députation de Hongrie, pour l'exciter à se mettre à la tête de quelques mécontents qui souhaiteroient de profiter des conjonctures présentes, mais comme il ne m'a fait donner aucun avis des circonstances de cette députation, ni des projets qu'on luy propose, et que je n'ay point d'ordre ni d'instructions pour luy faire aucune ouverture, il ne m'a pas été possible d'avoir sur cette affaire de plus grands éclaircissements, et j'ay crû devoir m'en tenir à vous donner cet avis que j'ay reçu de la part de M. de Totte qui parla luy-même au gentilhomme chargé de cette commission et qui luy procura par l'autorité du Kam les moyens de continuer son voyage à Rodosto avec sureté."

[38] Claude-Alexandre de Bonneval (1675–1747) francia kalandor és renegát oszmán pasa. Nevéhez fűződik a török tűzérség újjászervezése. Életéhez l. *Heinrich Benedikt:* Der Pascha Graf von Bonneval 1675–1747. Graz–Köln (Böhlau) 1959.; *Albert Vandal:* Le Pacha Bonneval. Paris 1885.

[39] *Köpeczi B.:* A bujdosó Rákóczi i. m. 446–447.

Ádámot, a rodostói emigráció egyik aktív tagját küldte Krímbe francia konzulnak.[40] Az igazság kedvéért persze hozzá kell tenni, hogy a krími konzulság nem tartozott a legfontosabb pozíciók közé a francia diplomáciai ranglétrán. A jelentéktelen képviseletet legelőször az 1720-as években egy, a tatár kán udvarában tartózkodó francia orvos nyerte el.[41] Más kisebb diplomáciai posztokhoz hasonlóan a 18. század első felében a konstantinápolyi francia nagykövet hatáskörébe tartozott a krími konzul kinevezése. 1756-ban a francia uralkodó ugyan visszavette a kinevezési jogkört, kivéve a krími konzulokét, akiket egy kivétellel — éppen Tóth András fia, François 1767. évi kiküldetésekor — mindig a konstantinápolyi nagykövet nevezett ki.[42]

Jávorka Ádám a magyar emigráció egyik markáns személyiségének számított. 1683–1684 körül született, és Nagyszombaton végezte tanulmányait. A Rákóczi-szabadságharchoz 1704-ben csatlakozott. Nevéhez fűződött a császáriakhoz állt Ocskay László 1710. évi cseles elfogatása. 1712-ben Lengyelországban telepedett le, ahonnan Oroszországba, majd pedig Moldvába vagy Havasalföldre távozott. 1724-ben Rodostóban bukkant fel, immár Rákóczi főlovászmestereként. Ugyanebben az évben a fejedelem Szentpétervárra küldte egy cárhoz intézett levéllel, majd a következő esztendőben Lengyelországban teljesített hasonló feladatot. A lengyel örökösödési háború során részt vett a Leszczyński Szaniszló támogatására felállított magyar emigráns csapatok szervezésében, majd visszatért Rodostóba, ahonnan a Krímbe, majd Oroszországba távozott. Élete végén Lengyelországban tartózkodott, és 1747-ben hunyt el Jaraszlóban.[43]

Villeneuve márki Jávorka Ádám mellett még két rodostói magyart is kiválasztott egy kisebb küldetésre, amelynek célja az volt, hogy Havasalföld és Szerbia felől próbáljanak meg bejutni Magyarországra és tájékozódni az akkor nagyobb visszhangot keltő Szegedinác Péró vezette felkelésről. A két magyar nemes nevét sajnos nem tudjuk megállapítani a francia források alapján, de feltételezhetjük, hogy Jávorka közeli bujdosótársairól lehetett szó, hiszen egy időben választotta ki őket a francia nagykövet. Jávorka kiküldetésének célja — a

---

[40] Részlet Villeneuve márki követségi naplójából: „M le Prince Rakotzy mourut a Rodosto après une maladie de 8 ou 10 jours." (le 8 avril 1735), „Le meme jour Son Excellence fit partir M. Yavourka gentilhome hongrois qu'elle envoya en Crimee pour y succeder a M de Tott dans les fonctions de consul de France auprès du Kan." (le 17 mai 1735): CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 17: Journal de l'ambassade de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741). 210.; vö. *Faruk Bilici:* La politique française en mer Noire (1747–1789). Vicissitudes d'une implantation. Istanbul 1994. 83.

[41] „Vous scavés que ce consulat dans l'origine fut un titre donné il y a quarante ans à un medecin françois que servoit un Khan des Tartares." Saint-Priest nagykövet Choiseul hercegnek, Konstantinápoly, 1769. április 15.: CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 44. fol. 769.

[42] *Bilici, F.: i. m.* 24.

[43] Jávorka Ádám életrajzához l. *Thaly Kálmán:* Kosztolányi Jávorka Ádám ezredes, s a gr. Forgách- és Rákóczi-levéltár. Vázlat a Rákóczi-emigratio történetéből. Bp. 1888.; *Zachar J.:* Idegen hadakban i. m. 133–141.; *Köpeczi B.:* Kuruc diplomaták i. m. 132–135. Az alapos életrajzi vázlatok kiemelik Jávorka katonai és diplomáciai teljesítményét, de krími konzuli megbízatásáról nem emlékeznek meg. Legújabban *Seres István* közölt értékes leveleket Jávorka életének utolsó szakaszából: *Seres István:* Jávorka Ádám ismeretlen levelei Lengyelországból 1743–1744. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2008. 375–390.

távozó Tóth András helyett a tatár kán melletti folyamatos diplomáciai jelenlét, tájékoztatás és tanácsadás volt, amelynek jelentőségét emelte, hogy a kán hadjáratra készült az oroszok által megszállt dagesztáni területeken.[44]

Miközben Jávorka Ádám Bahcsiszeráj felé utazott, a Magyarországra küldött két nemes jelentése megérkezett Vidinből Konstantinápolyba. Mivel nem tudtak bejutni a magyar területekre, a határ közeli városból informálódtak a Péró-féle felkelés kimeneteléről. Tájékoztatásuk szerint: a felkelést szétverte a császári katonaság, de lehet még néhány ezernyi bujdosó az erdőkben. Nem tudni, hogy van-e vezérük, noha a kuruc nemesek még lelkesítik őket.[45] A francia nagykövet magyar ágensei mellett megemlíthetjük még Zay Zsigmond nevét is, aki gyakran előfordul az ekkori francia diplomáciai levelezések futárjaként, hiszen időnként ő szállította a francia követ postáját Rodostón keresztül.[46] Ennek a futárposta biztonsága szempontjából lehetett jelentősége, hiszen a Konstantinápolyban hemzsegő kémek és külföldi ágensek figyelmét kevésbé vonhatta magára a rodostói magyar nemes.

Az első Jávorka Ádámtól befutó hírek szerint a Krímbe érkező francia konzul rögtön megbetegedett, és emiatt nem tudott a kánnal hadba vonulni. A francia nagykövet ezt a hírt nagy megütközéssel vette, és válaszában felhívta Jávorka figyelmét, hogy kiküldetésének fő célja a kán személye melletti szolgálat, hiszen az adott háborús helyzetben csak rajta keresztül értesülhetnek a

---

[44] BNF, Ms. Fr. 7180. fol. 315–316. Részlet Villeneuve 1735. június 12-i leveléből: „La nouvel d'un soulevement que l'on prétend avoir en Hongrie, et qui s'est encore confirmée suivant les avis que la Porte dit en avoir reçu depuis ce que j'ai eu l'honneur de vous en mander dans ma letre du 4 de ce mois, m'a donné lieu d'envoyer à Vidin deux Hongrois à qui l'on m'a assuré que je pouvois me confier, pour savoir si cette nouvele ait quelque fondement; ces Hongrois m'ont même promis d'entrer en Hongrie, et de m'informer de ce qui s'y passe, il m'a paru que cet événement s'il étoit tel qu'on le débite, seroit d'une assès grande consequence dans les circonstances présentes pour ne devoir pas negliger d'en aprendre la verité. J'ai cru aussi qu'il convenoit d'avoir auprès du Kan un homme de confiance qui suivit le prince dans l'expedition qu'il alloit faire en Perse, pour être instruit de ce qu'elle pourroit produire lorsque l'armée Tartare s'aprochera des terres de la czarine et qu'elle voudra penetrer dans le Daguestan, j'ai écrit à M. Yavourka gentilhomme hongrois de la cour du feu Prince Ragotzky et dont on m'a parlé avantageusement pour le prier d'accepter cette commission, j'ai mandé aussi à M. de Totte qui le connoit beaucoup, et qui reviendra ici pour retourner en France dès que le Kan sera parti de Bacche-seray, de ne rien negliger pour engager ce Hongrois à faire ce voyage, en lui promettant de faire valoir auprès de Sa Majesté les services qu'il nous rendroit dans cette ocasion, je souhaite très fort qu'il se préte à ma proposition."

[45] Uo. fol. 340–341. Részlet Villeneuve 1735. július 30-i leveléből: „Les deux hongrois que j'avois envoyés à Vidin suivant ce que je vous avois marqué dans ma lettre du 12 juin pour apprendre les circonstances des mouvemens que l'on disoit y avoir en Hongrie en sont revenus depuis quelques jours, il ne leur a pas été possible de passer au delà des frontières ni de pénétrer jusques dans la Hongrie, ils ont cependant raporté qu'il étoit vrai qu'il s'étoit formé deux corps de mécontens, l'un de trois, et l'autre de deux mille hommes, lesquels avoient d'abord remporté quelques avantages sur les troupes allemandes qui avoient été comandées pour les dissiper, mais que ces troupes ayant été considérablement augmentées, les mécontents avoient été obligés de se retirer dans les bois, où l'on assuroit qu'ils subsistoient encore au nombre de deux ou trois mille, que l'on ne savoit pas qu'ils eussent à leur tête aucun chef d'une certaine considération mais qu'ils étoient secretement excité et soutenus par plusieurs gentilshommes hongrois lesquels n'attendoient que des circonstances favorables à leurs desseins pour se déclarer ouvertement."

[46] Uo. fol. 341–345.

hadi eseményekről: „...azt válaszoltam neki, hogy ha egészségi állapota engedi, semmi sem lenne jobb és hasznosabb a szolgálata szempontjából, mint hogy megpróbálja utolérni a kánt, mivel a jelen helyzetben az uralkodó melletti jelenléte elengedhetetlenül szükséges."[47]

Sajnos jelenleg még nagyon keveset tudunk Jávorka krími küldetésének részleteiről. Konzuli levelezésének teljes anyaga hiányzik a konstantinápolyi francia követség levéltárának állományából. A konzulátus levéltára ugyanis eltűnt és csak Villeneuve márki kivonatos nagyköveti levelezése, valamint naplója alapján tudjuk hellyel-közzel rekonstruálni Jávorka diplomáciai tevékenységét és életének ezen, eddig ismeretlen, homályos szakaszát. A francia követ 1736. január 21-i jelentésében azonban — szerencsénkre — összefoglalja Jávorka addigi jelentéseit, amelyekből az derül ki, hogy a krími francia konzul a tatár kán udvarában egyértelmű információkkal rendelkezett az orosz hadsereg közelgő inváziójáról. Azt is tudni lehetett Jávorka egyik jelentése alapján, hogy a támadó orosz hadsereg mintegy 80000 főt számlál. A konzul beszámolt a kán tartózkodási helyéről és még arról a váratlan török–perzsa békéről is, amely az orosz haditervek számára nem volt túl kedvező.[48]

A források jobb megértése érdekében érdemes felidézni az orosz–török háború e kezdeti korszakának eseményeit. Ostermann gróf orosz külügyminiszter már évek óta készült az újabb háborúra a törökök ellen. Már csak az ürügy hiányzott a hadműveletek elindításához. Amikor a Perzsiában háborúzó oszmán hadakhoz csatlakozó tatár csapatok 1735 márciusában ismét áthaladtak Dagesztánon, az orosz nagykövet (Visnyakov) panaszt tett a nagyvezírnél, aki visszautasította azokat, mivel a Porta nem ismerte el Dagesztán orosz fennhatóságát. Az első komoly orosz válaszlépés 1735 őszén történt, amikor egy 20000 fős hadsereg indult meg az ukrajnai tatár szálláshelyek és a Krím-félsziget felé Leontyev tábornok vezetésével. A hadjárat októberben érte el a nogaj tatárok

---

[47] Uo. fol. 340–341. Részlet Villeneuve 1735. szeptember 20-i leveléből: „Je vous ai informé aussi par mes précédentes lettres du parti que j'avois pris d'envoyer un officier hongrois nommé Yavourka en Crimée pour y remplacer M. de Totte, et des ordres que je lui avois donné de suivre le Kan, par une lettre que j'ai reçüe de ce hongrois depuis quelques jours, il me marque qu'après une marche de sept ou huit journées s'étant trouvé incommodé, ce Prince lui avoit fait entendre que la route qu'il avoit à faire pour arriver dans le Daguestan étoit longue et pénible et lui avoit conseillé de s'en retourner à Bacche-Seray où il se trouvoit actuellement, je lui ai répondu que si santé le lui permettoit, il ne pouvoit rien faire de mieux et de plus utile pour le service que de tacher d'aller rejoindre le Kan, et que sa présence auprès de ce Prince nous étoit absolument nécessaire dans les circonstances présentes."

[48] BNF, MS Fr. 7181. fol. 9–10. Részlet Villeneuve 1736. január 21-i leveléből: „Les lettres que le S. Javourka consul de Crimée m'a écrite jusques au 30 decembre sont rélatives aux premiers bruits qui s'etoient repandus, que les Moscovites se proposoient d'entrer en Crimée, il en fait monter le nombre jusques à 80 m. et ajoute que s'étant retirez après les hostilités commises aux environs d'Orkapi [...] Le S. Javourka m'ecrit encore que l'on disoit en Crimée que le Kam etoit chez les Kowouki en deçà de Derbent, et qu'on publioit que la paix etoit conclue entre les Turcs et les Persans; cependant les ministres de la Porte m'ont assuré que depuis 75 jours ils n'avoient eu aucunes nouvelles du Kam, et dans l'incertitude où la Porte est de la paix, elle a nommé un Seraskier pour aller commander une armée qu'elle doit rassembler du côté de Bender, et elle a donné pour cela des ordres à tous les Pachas d'Europe et d'Asie de mettre les troupes de leurs gouvernements en etat de marcher au premier commandement."

földjét, de a rosszul tervezett expedíció az ellátási és logisztikai nehézségek, valamint a korai hideg és a tatárok ellenállása miatt megtorpant, és csaknem felére zsugorodott harcképes erőinek száma. Leontyev hadserege hamarosan visszavonult Ukrajnába, de a kudarc nem térítette el az orosz kormányt az igazi háború megindításától, amelyre a következő évben került sor.[49]

Anna Ivanovna orosz cárnő 1736. április 12-én üzent hadat az Oszmán Birodalomnak, és a hadjárat vezetését egy tapasztalt hadvezérre, Burckhard Christoph von Münnichre (1683–1767), az előző évi, Leszczyński Szaniszló elleni lengyelországi hadjárat hősére bízta.[50] Leontyev tábornok kudarcán okulva Münnich nagyobb hangsúlyt fektetett a hadjárat logisztikai hátterének előkészítésére és az utánpótlást a Dnyeperen és Donon létrehozott flottával igyekezett biztosítani. A hadműveletek a stratégiai fontosságú Azov erődrendszer ostromával kezdődtek, majd Münnich tábornok a főerőkkel (mintegy 54000 fővel) a Krím-félsziget ellen vonult. Az orosz hadsereg öt hadoszlopban vonult a Krím kulcsának számító Perekop erőd védvonala elé. A nagy létszámú hadsereg utánpótlási vonala már a kezdetekben is akadozott, ám Münnich tábornok arra számított, hogy a takarmányban és élelmiszerben gazdag Krímben megtalálja a hiányzó készleteket.

A perekopi erőd eleste után, 1736 júniusában az orosz hadsereg benyomult a félszigetre. A tatár sereg viszont kerülte a nyílt ütközeteket és kisháborúval, valamint a felperzselt föld taktikájával védekezett az orosz invázióval szemben, amely a védtelen települések kifosztásával viszonozta a tatár „fogadtatást". Koszlov városának feldúlása után az orosz csapatok a tatár kánok fővárosa, Bahcsiszeráj ellen vonultak, amelyet addigra elhagyott a kán udvara, és a város lakói is elmenekültek. A mesés keleti város, palotáival, házaival és a Puskin által később megénekelt kertjeivel együtt ekkor az enyészet martalékává vált. Az ottani jezsuita misszió híres könyvtára és kéziratgyűjteménye sem kerülte el a lángok pusztítását, amellyel a krími tatárok történetére vonatkozó páratlan gyűjteményt veszített el örökre az emberiség. A tatár kánok palotájáról — annak pusztulása előtt — még készített ugyanakkor egy részletes leírást Münnich tábornok.[51] Bahcsiszeráj elpusztítása után a tatárok még kíméletlenebbül támadták az orosz megszállókat, azok utánpótlási vonalait, sőt még a közelükben lévő forrásokat is megmérgezték. A hadjárat végére az orosz hadsereg mintegy 30000 embert veszített, amelyből csak 2000 halt meg csatamezőn. A hadsereg maradéka a nyár végén hagyta el Krímet és tért ukrajnai téli szálláshelyére anélkül, hogy elfoglalhatta volna a feldúlt félszigetet. A hadjárat kudarcát csak Azov elfoglalása szépítette, amely az ír származású Peter von Lacy tábornok nevéhez fűződött.[52]

[49] *K. A. Roider Jr.:* The Reluctant Ally *i. m.* 51–53.; vö. *Louis-Félix Guinement de Keralio:* Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738 et 1739, et la paix de Belgrade qui la termina. Paris 1780.

[50] Münnich tábornok életére vonatkozólag l. *Francis Ley:* Le maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle. Paris, Plon 1959.

[51] Münnich leírását közölte: *Ingrid Bulcke:* Christoph Hermann von Manstein (1711–1756). Sein Beitrag zur Russlandkunde im 18. Jahrhundert. München 1965. 169–171.

[52] *Virginia H. Aksan:* Ottoman Wars 1700–1870. An Empire besieged. London, Longman 2007. 102–103.

A fenti események tükrében Jávorka Ádám szerepe jelentős lehetett a francia diplomácia tájékoztatása és a háborús események nyomon követése szempontjából. Villeneuve márki beszámolói alapján a krími konzuli levelezés egészen Bahcsiszeráj orosz lerohanásának időpontjáig fennmaradt, noha ezzel kapcsolatban jelenleg már csak szintén a nagykövet kivonatos utalásaira támaszkodhatunk. Villeneuve az 1736. július 27-i jelentésében hivatkozik a Jávorka által küldött információkra, amelyek szerint a tatár kán az orosz–török háborút jó lehetőségnek tartotta a lengyelországi beavatkozásra és Leszczyński Szaniszló trónra emelésére. A francia követ informátorai között felbukkant egy másik rodostói magyar emigráns tiszt neve is: Máriássy Ádámé, aki Hotinból küldött leveleivel segítette Villeneuve tájékozódását.[53] Ezt követően Jávorka levelezése viszont megszűnt, ami Bahcsiszeráj orosz megszállásával volt magyarázható. A krími francia konzul diplomáciai státusza alapján azonban védettséget élvezett a megszállt városban is, ezért a francia követ egy idő után furcsállni kezdte Jávorka hallgatását, és nyomozni kezdetett ügyében. Begyűjtött információi alapján Jávorka eltűnése egyre gyanúsabbá vált, és ezért Villeneuve 1736. október 30-án a következő jelentést küldte Versailles-ba: „Csak a *gazettá*kból [értsd: hírlapokból – T. F.] értesültem róla, hogy *Javourka* [sic!] Úr krími konzult, miután eltávozott a jezsuita misszionáriusoktól, akik egy Bahcsiszeráj melletti hegyre vonultak vissza, egy kozák lovascsapat letartóztatta, és Munich tábornok táborába vitte, aki becsületszavára visszaadta a szabadságát és még az asztalához is ültette. A krími jezsuita misszionáriusok, akik sok viszontagság után végre megérkeztek Konstantinápolyba, azt gondolják, hogy Jávorka azért hagyta el őket, amikor az oroszok közeledni kezdtek Bahcsiszerájhoz, hogy megmentse a házaikat a tűzvésztől, és csak e szándéktól vezettetve ment el az Munich tábornok táborába. Ugyanakkor a tatárok nem így gondolták, Jávorka e tette és szíves fogadtatása az orosz táborban megkérdőjelezte hűségét, sőt a tatárok őt és a misszionáriusokat kémeknek tekintették, akik megkönnyítették az oroszok krími inváziójá. E gyanúsítgatás Latour és Cardon atyáknak 300 piaszterbe került, hogy ezzel kiváltsák magukat egy őket letartóztató krími „szultán" rabságából. Jávorka nem írt egy sort sem azóta, hogy az oroszokhoz távozott, és én sem tudok semmit tenni, hogy visszakövetel jem őt, noha pedig így kell tennem, mivel a király krími konzuli tisztségét adtam neki."[54]

---

[53] BNF, Ms Fr. 7181. fol. 9–10. Részlet Villeneuve 1736. július 27-i leveléből: „...j'ay appris par les lettres de Mrs. Javourka, Mariassy et Mirovitz que le Kam des Tartares et le Pacha de Cockzin regardoient la guerre qui s'allumoit entre les Turcs et les Moscovites comme un événement décisif pour le rétablissement du Roy Stanislas sur le trône de Pologne".

[54] Uo. fol. 139–140. Részlet Villeneuve 1736. július 27-i leveléből: „Ce n'est que par les Gazettes que j'ay appris que M. Javourka consul de Crimée, après avoir quitté les jesuites missionnaires qui s'etoient retirés sur une montagne auprès de Bacché Seray, avoit été arrêté par un party de cosaques et conduit au camp du general Munich, qui l'avoit laissé libre sur sa parole, et luy avoit même donné sa table; les jesuites missionnaires de Crimée, qui après avoir essuyé bien des dangers sont enfin arrivés à Constantinople, presument que M. Javourka ne les avoient quittés lorsque les Moscovites approchoient de Bacché Serray que pour sauver s'il étoit possible leur maisons et la garantie de l'incendie, et que n'avoit été que dans cette vue qu'il s'etoit porté au camp du general Munich, mais les Tartares n'ont pas pensé de même; cette démarche de M. Javourka et le bon accueil qu'ils ont

Az esetet az oszmán hatóságok levelezése is rögzítette, amint ezt a turkológus Karácson Imre török okmánytárában a hotini parancsnokhoz és defterdárhoz szóló 1736. november 13-i leiratban olvashatjuk: „Jávorka nevű nemes a krími khán kíséretéhez ment és a krími háborúban elveszett."[55] Jávorka neve, kissé elváltoztatva ugyan de megjelenik Münnich gróf naplójában is, aki megerősíti, hogy a francia konzul (*„Eworka"*) egy lengyel nemessel együtt önként jelentkezett nála, és a kihallgatása során fontos információkat közölt, de a további sorsáról nem szólt.[56] Jávorka Ádám eltűnésének híre még sokáig jelen van a francia külügyi levelezések lapjain. Különféle találgatások és hírek keltek szárnyra, melyek gyakran egymásnak is ellentmondanak. Sokáig nem adott magáról hírt az állítólag elhurcolt, de az árulás gyanújába is keveredett Jávorka. Végül a francia nagykövet 1737. május 7-i levelében röviden ennyit ír csak róla: „*Javourka* [sic!] Úr írt nekem egy hosszú levelet, hogy tisztázza magát, de *Mariassy* [sic!] Úrnak nincs jó véleménye a hűsége felől, főleg azt követően, hogy megtagadta, hogy Hotinba jöjjön, annak ellenére, hogy az ottani pasa biztosította arról, hogy épségben Konstantinápolyba szállíttatja."[57]

---

ouy dire que luy avoit fait le general des Moscovites leur ont donné d'étranges soupçons sur sa fidelité; ils ont même porté les choses jusqu'à le regarder luy et les missionnaires comme des espions qui avoient facilité l'invasion des Moscovites en Crimée, et ce soupçon a couté 300 piastres au Père Latour et au Père Cardon, pour se tirer des mains d'un sultan de Crimée qui les avoit fait arrêter: outre que le S. Javourka ne m'a point écrit depuis sa retraite chez les Moscovites, je ne me trouve pas icy a portée de faire aucune démarche pour le réclamer; il me paraît cependant qu'il convient qu'il le soit, attendu qu'il avoit une commission que je luy avois donné de consul du Roi en Crimée." (fordította Tóth Ferenc).

[55] *Karácson Imre:* A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717–1803. Bp. 1911. 112.

[56] Részlet Münnich gróf nyomatatában is megjelent naplójából: „Selbigen Tages kamen aus dem Gebürge und begaben sich bey der armée in Schutz der bey dem Chan gewesene französische Consul, Adam Eworka [sic!], ein Ungar von Geburth, der vormals in des Fürsten Ragotzi Diensten gestanden, und sodann ein pohlnischer Edelmann, Andreas Bukowski, welcher von dem pohlnischen Kron-Feldherrn und Woywoden von Kiow Potocki an der Chan geschickt worden. Der Feld-Marschall liess sie beyde über alles, was ihnen von Crimmischen Sachen bekannt sey, befragen, daher nicht unangenehm zu seyn geschienen, aus ihren Antworten verschiedenes, so sonst eben nicht hieher gehört, zu wiederholen. Der frantzösische Consul erzehlte, dass er ehemahls auch eine Reise nach Moscow und Petersburg gethan. Als 1735 sein Principal, der Fürst Ragotzi in Constantinopel gestorben, habe ihn der daselbst subsistirende frantzösische Ministre, Herr von Neuville [sic!] als Consul bey dem Tartar-Chan engagirt, und nach der Crim abgefertigt, um den vormahligen damahls nach Frankreich zurückberufenen Consul, den Capitaine Tot abzulösen." *Ernest Herrmann:* Beiträge zur Geschichte des russischen Reiches. Leipzig 1843. 213.

[57] BNF, Ms Fr. 7181. fol. 229 Részlet Villeneuve 1737. május 7-i leveléből: „M. Javourka m'a écrit une fort longue lettre pour sa justification, mais M. Mariassy n'a pas bonne opinion de sa fidélité, surtout depuis le refus qu'il a fait de venir à Chokzim, malgré les assurances que luy donnoit le Pacha, de le faire passer surement à Constantinople." (fordította Tóth Ferenc). Tóth András szintén Máriássy informcióira támaszkodva erősíti meg Jávorka árulásának tényét Villeneuve márkihoz írt 1737. április 23-i levelében: „Je prends la liberté d'adresser quellque letres pour France à Votre Excellence dans le paquet de Mr. De Berchiny il y a quellque letres de Mr. Mariassy, ce colonel m'a ecris bien des choses de Mr. Javorka entre autre que la teste lui a tourné, j'en suis faché tant par rapporte à Luy que parraporte aux affaires de la Crimée pour le Consulat." CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135. fol. 115.

A nagyvezír tábora magyar szemmel (1737)

Az orosz–török háború kirobbanása a bécsi udvar számára is kényes helyzetet teremtett, hiszen az 1726. évi szövetségi szerződés alapján segélycsapatokkal kellett támogatnia az orosz cárnő seregeit. Az orosz–osztrák tárgyalások a krími hadjárat kudarca és az oszmán–perzsa békekötés következtében felgyorsultak. A császári seregek háborúba való bekapcsolódásának lehetősége az európai nagyhatalmak számára sem volt közömbös. A francia nagykövet így azonnal felajánlotta a háborús felek közötti tárgyalásokhoz való közvetítést, a mediációt. Egyrészt a francia politika mindenképpen befolyásolni kívánta a békefolyamat alakulását, másrészt az orosz hódítások következményeitől a fekete-tengeri kereskedelemben elfoglalt gazdasági helyzetét érezte veszélyeztetve. Hasonló okok miatt az ún. tengeri hatalmak (Anglia és Hollandia) is felajánlották a mediációt, de az orosz fél elzárkózott javaslatuk elől.

1736 végén a konstantinápolyi császári rezidens, Leopold Talman a nagyvezír táborába ment, hogy részt vegyen a béketárgyalásokon. Nem annyira a béke elősegítése, mint inkább az időnyerés volt a célja. A semleges mediáció helyett inkább a béke helyreállítására való szolgálatnak nevezte küldetését. A császári diplomácia a tárgyalások során igyekezett orosz szövetségesét előnyben részesíteni, bár ezt az első időszakban sikerült elég jól lepleznie. Végül a Porta elfogadta Talman régen felkínált közvetítő szerepét, amely a bécsi udvart elég kényes helyzetbe hozta a szövetséges Oroszországgal szemben. A tárgyalások további elhúzása során a császári diplomácia igyekezett olyan ürügyet találni, amellyel nyíltan is beléphet a háborúba.[58]

Az előzetes tárgyalások 1737 januárjában kezdődtek el a nagyvezír táborában. Tóth András az előző év végén érkezett vissza hajón Franciaországból, ahol a versailles-i kormány — tekintettel korábbi sikeres szolgálataira — immár bizalmi emberként és első számú ágensként tekintett rá. Az államminiszteri posztot betöltő Fleury kardinális személyesen bízta meg újabb küldetésével, amelynek célja a francia érdekek képviselete volt a béketárgyalások során. Franciaország elsődleges érdeke az Oszmán Birodalom túlélése és azon különleges kereskedelmi kapcsolatok fenntartása volt, amelyek a francia monarchiát hozzá fűzték. A francia külpolitika ugyanis az Oszmán Birodalomban látta kelet-európai befolyásának egyik legfontosabb garanciáját, és így a török háború szerencsétlen kimenetele megfosztotta volna egy hagyományos Habsburg- és oroszellenes szövetségestől, valamint a győztes nagyhatalmak megerősödésével az európai hatalmi egyensúly is felborult volna. Ezért a Tóth András által hozott instrukciók központi eleme a háború minél előbbi és kedvezőbb lezárására vonatkozott. Mivel Villeneuve márki francia nagykövet egyelőre csak ügynökei révén tudta az eseményeket befolyásolni, ezért haladéktalanul, azaz még 1737 januárjában útnak indította Tóth Andrást a nagyvezír táborába.[59]

---

[58] *K. A. Roider Jr.*: The Reluctant Ally *i. m.* 87–91.

[59] BNF, Ms. Fr. 7181. fol. 162–163. Részlet Villeneuve 1736. január 7-i leveléből: „J'ay veu par cette dépêche que le Roy s'interessant à la conservation de cet Empire, tant pour ne pas priver l'Etat des avantages que ses sujets retirent du commerce qu'ils font dans le Levant, que pour empêcher l'agrandissement des puissances qui pourroient profiter des debris de cet Empire si les Turcs etoient

A magyar ágens török ruhában *incognito* vegyült el az oszmán táborban, mely kiküldetéséhez egy 14 pontból álló instrukciót kapott.[60] Tóth részletes utasításait jelen tanulmány terjedelmi korlátai miatt ugyan nem tudjuk részletesen közölni, vázlatosabb összefoglalását mégis szeretnénk itt is bemutatni. Tóthnak a török táborban fel kellett keresnie a korábban odaküldött Olibon nevű francia ügynököt, és be kellett jelentkeznie a török miniszterekhez, illetve átadni a francia kormány üzenetét. Az utóbbi tartalma az európai nemzetközi kapcsolatok rövid elemzése volt, amelyben a lengyel örökösödési háború utáni helyzetet tárták az oszmán politikusok elé. Mivel a császár már befejezte a háborút Nyugat-Európában, várható volt, hogy a szövetségi szerződéséhez híven hadra kel Oroszország mellett. A háború kiszélesedésével hadat üzenhetett az Oszmán Birodalomnak a Velencei Köztársaság és az új királlyal rendelkező Lengyelország is. Tóthnak nagyon diplomatikusan kellett rávezetni a Porta miniszterei az oroszokkal való mihamarabbi békekötés józan szükségszerűségére, ezért sem a török hadsereg haderejének lebecsülése, sem a francia érdekek előtérbe helyezése nem szolgálhatta küldetése sikerét. A törökök esetleges kérdésére, hogy milyen feltételekkel tanácsolja a francia diplomácia a jó békekötést, Tóthnak meg kellett tudnia, melyek lennének az oroszok feltételei, illetve hogy a törökök maguk milyen feltételeket tartanak elfogadhatónak. Az azovi erőd sokat vitatott átengedése esetén alternatív stratégiai pontok megerősítését is javasolhatta, valamint a lehetőleg személyes és egyéni beszélgetések során a tatárokkal való viszonyt is ki kellett puhatolnia.[61] Meg kellett még magyaráznia a török miniszteréknek, hogy a francia diplomácia, amely korábban a háború mellett érvelt, nem változtatta meg hozzájuk való viszonyát, hanem elsősorban a megváltozott nemzetközi helyzetnek (lengyel örökösödési háború vége) megfelelően adott tanácsokat a oszmán politika irányítóinak. Az utasítás kitért a francia külpolitikai beavatkozás esélyeire is, amennyiben a törökök

---

chassés d'Europe, Sa Majesté prévoyoit sur la connoissance qu'elle a de la foiblesse des Turcs et de l'épuisement où les a jettés la guerre de Perse, que s'ils s'obstinent à soutenir celle dans laquelle ils se trouvent engagés contre les Moscovites, les suites pourroient en etre facheuses pour eux; surtout par raport aux dispositions dans lesquelles paroit etre l'Empereur, peut-être aussi la République de Venise et même l'Electeur de Saxe de réunir leurs forces avec celles de la Russie. De sorte que ne restant aux Turcs d'autre ressource que celle de faire la paix avec les Moscovites, l'intention du Roy etoit que je misse tout en œuvre auprès de ceux qui ont part au gouvernement pour fortifier la disposition qu'ils peuvent avoir à la paix, et la porter à un point qu'elle ne puisse pas changer sur la moindre lueur d'esperance qu'ils auroient d'etre en état de resister à leurs ennemis."

[60] „Instructions pour Mr. de Totte du 2 janvier 1737." Uo. fol. 169–175.

[61] Uo. fol. 173. Részlet az utasítás 8. pontjából: „Par exemple M. de Totte pourra dire que l'on a vu dans les dernières Gazettes, que l'on avoit proposé la cession d'Azoph aux Moscovites à condition qu'ils ne pourroient point avoir de flotte sur la mer Noire; qu'il a aussi entendu dire qu'on pourroit couper aux Moscovites l'entrée de la mer Noire en fortifiant Taman et Yegnikalé et que les Turcs se rendroient maîtres par là de la communication de la mer Noire avec la mer de Zabache, et qu'en usant de cette précaution la cession d'Azoph deviendroit presque indifferente à cet Empire, des que par le moyen de ces deux forteresses que l'on auroit fait construire, les Moscovites n'auroient plus la facilité d'entrer dans la mer Noire. En suivant ce discours M. de Totte tachera de découvrir ce que la Porte pense au sujet des Tartares, et si elle ne craint pas de rencontrer de leur part quelque opposition à la paix. Dans tout cecy il observera de ne parler que comme de son chef, et avec un air de naïveté et d'indifférence qui puisse le mettre à l'abry même du soupçon de curiosité."

arra lennének kíváncsiak, hogy az esetleg teljesíthetetlen orosz feltételek esetén miként viszonyulna a francia diplomácia a háborúhoz. A kérdésre adandó válaszban a francia diplomáciát képviselő nagykövet hathatós diplomáciai eszközöket ígért a béke eléréséhez, de a katonai segítséget teljességgel kizártnak tartotta. Az utasítások kitértek a tárgyalások titkosságának megőrzésére, az óvintézkedésekre és Tóth esetleges újabb közvetítő jellegű krími konzuli kinevezésének felajánlására is.[62]

Tóth András végül csak 1737. január 13-án tudott elindulni a nagyvezír táborába, és megérkezésekor éppen egy ünnepség (*bajrám*) fogadta, amely tovább lassította küldetésének végrehajtását. Villeneuve márki 1737. február 10-i levelében írt Versailles-ba először a Tóth által küldött hírekről. Ebben a magyar ágens azon véleményét közölte, mely szerint az oszmán miniszterek hajlanak a mielőbbi békekötésre, és ebben a tatár kán részéről sem várható ellenkezés, ugyanakkor az összegyűlt oszmán had, illetve a fővárosi lázadásra kapható csőcselék mindenképpen a háborút akarja, és tőlük még az oroszoknál is jobban félnek a Porta miniszterei.[63] A nagyvezír táborában foglalkoztatták ez idő tájt a szintén magyar származású, már említett Ibrahim Müteferrikát, akinek nevét a könyvnyomtatás törökországi bevezetése tette leginkább ismertté, illetve aki II. Rákóczi Ferenc mellett folyatott diplomáciai tevékenysége miatt is ismeretes a magyar történetírásban. A későbbiekben az ő eredményes közreműködése is hozzájárult a törökországi magyar ügynökök sikereihez.[64]

Villeneuve márki február 18-i levelében már újabb információkkal szolgálhatott a versailles-i udvar számára Tóth missziójával kapcsolatban, aki több miniszterrel is kapcsolatba lépett a béketárgyalás előkészületei során. Az oszmán miniszterek továbbra is ragaszkodtak Azov visszaszolgáltatásához és egyaránt számítottak a francia és császári közvetítésre az oroszokkal való megállapodás létrehozásában. A tárgyalások főszereplője a császári követ Leopold Talman volt, aki eredeti titkos utasításaival szemben valóban komolyan vette békítő szerepkörét, és már Azov visszaszolgáltatásával kecsegtette a török tárgyalókat.[65] Időközben a francia ágensekhez csatlakozott a követségi tolmács (Delaria) is, aki Tóth mellett a titkos tárgyalások fő irányítója lett. A francia követ március 10-i levelében Tóthra hivatkozva jelentette, hogy az oszmán vezetés eltökélt a háború mellett, és folytatja az európai és ázsiai csapatok mozgósítását. Ugyanakkor a béketárgyalásokat sem adták fel a háborús felek, a legfontosabb vitás kérdés e tekintetben a tárgyalások helyének kijelölése volt. Az oroszok Ki-

---

[62] Uo. fol. 175. Részlet az utasítás 14. pontjából: „Si dans les conférences que M. de Totte aura avec les ministres de la Porte, ils luy témoignoient quelque incertitude sur la maniere de penser de la nation Tartare par raport à la paix, et qu'il parussent de confience, il pouvoit leur dire qu'ayant été pendant quelques années en Crimée en qualité de consul de France, s'ils jugeoient que sa présence pût y etre de quelque utilité, il écriroit à M. l'ambassadeur pour luy demander la permission d'y retourner, et même une nouvelle patente de consul du roy. Au reste il faut que M. de Totte au sortir des conférences qu'il aura avec les ministres, nous écrive exactement tout ce qui s'y sera passé, et qu'il expedie à cet effet un des janissaires que nous luy donnons pour l'accompagner."

[63] Uo. fol. 186–187.

[64] L. a 17–18. jegyzeteket.

[65] BNF, Ms. Fr. 7181. fol. 192–193.

jev városát javasolták, amit a törökök elutasítottak, és a lengyel határon fekvő Soroka városát részesítették előnyben. Az oszmán tárgyalók között találhatjuk a korábbi neves franciaországi török követ, Mehmed efendi fiát, Zaid efendit, aki Ibrahim Müteferrikával együtt a korabeli reformfolyamatok egyik meghatározó személyisége volt.[66]

A béketárgyalások folytatásához a küldöttségek 1737 márciusában indultak el Soroka felé, de a kongresszus végül a semleges lengyel területen lévő Nemirov városában ült össze a cárnő kérésére, aki követeit nem kívánta a diplomáciai személyek immunitását nem mindig tisztelő törökökök haragjának kitenni. Ebben az időszakban Villeneuve márki több levelében is megemlékezett Máriássy Ádám Hotinból küldött információiról, aki február 13-i levelében tájékoztatta a francia követet Ibrahim Müteferrika lengyelországi kiküldetéséről, majd a későbbiekben Jávorka Ádám elhurcolásának körülményeiről.[67] 1737 márciusában megjelent egy másik magyar ügynök is a nagyvezír táborában, nevezetesen a rodostói emigráns Kőszegy János,[68] akit Rákóczi József küldött a nagyvezírhez segítségért. A magyar küldött sajnos hiába fáradozott, hiszen Tóth április 28-i levele szerint a török miniszterek ekkor még válaszra sem méltatták Rákóczi József leveleit.[69]

A nemirovi tanácskozás idejére a Porta tolmácsát Ibrahim Müteferrika helyettesítette a nagyvezír táborában. Tóth András nagy örömmel fogadta e hírt, hiszen a neves magyar származású török nyomdász régi barátja volt, és bizalmas információkat remélt e kapcsolattól.[70] A baráti kapcsolat valóban gyümölcsözővé vált, hiszen — a francia követ következő, 1737. május 5-i jelentése alapján — Tóth András és Ibrahim efendi szoros együttműködésben dolgoztak, amelyben a nagyvezír tolmácsa egyes levelek fordítását is Tóthra bízta, aki folyamatosan igyekezett meggyőzni a törököket a fekete-tengeri orosz kereskede-

---

[66] Uo. fol. 196–198. Mehmed efendire l. *Gilles Veinstein:* Introduction. In: Mehmed efendi: Le paradis des infidèles. Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence. Paris 2004. 7–51.

[67] BNF, Ms. Fr. 7181. fol. 207, 218–219.

[68] Kőszegy János, Bercsényi Miklós és II. Rákóczi Ferenc hajdani fegyverhordozója és Rákóczi József bizalmi embere volt, aki a török háború hadjárataiban is részt vett. Életrajzának homályos adatainak tisztázásához további kutatások szükségesek. (*Seres István* szíves közlése.) A rodostói Kőszegi családnevet viselők kérdéséhez l. *Tóth Ferenc:* Egy magyar származású rodostói francia konzul levelezése. Adatok Grégoire de Keösseck, a rodostói magyar kolónia vezetője életrajzához. In: Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. Szerk. Kalmár János. Bp. 2007. 93–100.

[69] CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135. fol. 116.

[70] BNF, Ms. Fr. 7181. fol. 227 Részlet Villeneuve 1737. május 6-i leveléből: „Quand a M. Talman M. de Totte me marque qu'il étoit parti le 18 avril pour s'y rendre. Que Saïd effendy l'avoit suivit deux jours après que le Reis effendy devoit se mettre en marche le 25 avec les autres plénipotentiaires et le Sr. Gika drogman de la Porte, dont Ibrahim effendy directeur de l'imprimerie faisoit les fonctions auprès du Grand visir, pendant son absence. Il ajoute que cet Ibrahim effendy qui est son ancien ami témoignoit avoir pour luy quelque confiance et qu'il esperoit de pouvoir découvrir par son canal ce qui se passeroit dans les conférences a Koudac." Vö. Tóth András 1737. április 6-i levelének következő részletével: „Je crois ne pouvoir mieux faire quand à présent que de cultiver l'amitié de Ibrahim effendy, car il m'a prié de le soulager dans les traductions dont il est souvant occupée, c'est ce que je Luy ay offert avec grand plaisir, cela me donnera peut etre quelque moment favorable pour pouvoir suivre mon zele pour le service du Roy" CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135. fol. 116.

lem engedélyezésének veszélyeiről.[71] A két diplomata barátságának szilárd alapot biztosított a magyar függetlenségi mozgalmakban játszott szerepük, illetve az a „közös hazaszeretet", amelyet Delaria tolmács érzékletes módon írt le Villeneuve márkihoz intézett 1737. június 22-i levelében: „Ibrahim efendi nagy segítségünkre van. A közös hazájuk iránt érzett szeretetre való tekintettel *Totte* [sic!] Urat teljes bizalmával tünteti ki. Az egyik nap tréfásan, de szívből jövő szavakkal illette: *Magából francia lett a haza szabadságáért, belőlem meg török.*" [kiemelés tőlem – T. F.][72]

Tóth András rendszeres levelei folyamatos híráramlást biztosítottak a nagyvezír tábora és a konstantinápolyi francia nagykövetség között. Ezt az információs előnyt Villeneuve márki ügyesen használta fel nemcsak a hírszerzés, hanem a befolyásolás terén is. Tóth mellett a francia követség említett tolmácsa (Delaria) is nagyon jó kapcsolatban volt Ibrahim Müteferrikával, aki régebben tanítója (nyelvmestere) volt, és nagyon szívélyes volt mindkét ágens irányában.[73] Rajta keresztül könnyen elérhették a legbefolyásosabb oszmán mi-

[71] Uo. fol. 229–230. Részlet Villeneuve 1737. május 15-i leveléből: „J'en ai reçu depuis ce temps-la, de M. de Totte en datte des 29 avril et 5 de ce mois, par lesquelles, il m'accuse la réception des instructions que je luy ai donné, en conséquence de la lettre de M. de Chauvelin du 15 janvier dernier. Il se flatte que la familiarité avec laquelle il continue de vivre avec Ibrahim effendy luy donnera le moyen de faire à la Porte des insinuations conformes aux vues du Roy. La confiance que ce nouveau drogman a pour luy va jusqu'à le prier de le soulager dans les traductions de certaines lettres que les Ministres luy donnent à interpreter. M. de Totte ajoute que par les conversations qu'il a eu avec luy, il a lieu de conjecturer que les Ministres de la Porte sont ainsi obstinés à recouvrer Azoph que disposés à céder aux Moscovites le commerce de la mer Noire et qu'ils croiront sauver les inconvenients qui pourroient en résulter contre cet empire en fixant le nombre et la qualité des batiments Moscovites qui pourront naviguer dans cette mer. M. de Totte observer très à propos qu'il avoit été à souhaiter que les ambassadeurs des puissances maritimes, ne se fussent pas désunis dans un temps qu'ils devoient le plus agir de concert pour s'opposer aux vues des Moscovites sur le commerce de la mer Noire. Il apprehende ou que leur mesintelligence ne soit un obstacle aux démarches qu'il auroient pu faire en cette occasion, ou qu'elle ne rende inutiles celles qu'ils feront par la vue de confiance que les Ministres de la Porte auront en eux. Il sent qu'il seroit dangereux de s'ouvrir à ces ambassadeurs sur les vues que Sa Majesté à d'empêcher secretement que les Moscovites ne parviennent à obtenir la liberté du commerce de la mer Noire et me demande à cet égard mes instructions; je luy marqueray que le secret que je luy ai recommandé dans cette affaire ne permet pas qu'il leur fasse une pareille confidence qui d'ailleurs pourroit bien être inutile, s'il étoit vray comme on continue de l'assurer que les ambassadeurs des puissances maritimes ne fussent pas admis aux conférences, mais qu'il peut seulement dans les conversations qu'il aura occasion d'avoir avec eux tâcher d'amener le discours sans affectation sur cette matière pour pénétrer les instructions qu'ils peuvent avoir de leur cour à cet égard et leur insinuer d'un air indifférent et comme de son chef qu'une pareille concession ne pourroit etre que très préjudiciable aux nations qui commercent dans les états du Grand Seigneur."

[72] CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135. fol. 200. Részlet Tóth és Delaria 1737. június 22-i közös leveléből: „Ibrahim effendy nous est d'un grand secours. L'amour de sa patrie qui est commune avec celle de Mr. Totte fait qu'il a une entiere confiance pour luy. Il luy dit un jour fort plaisamment et avec un epenchement du coeur: *Vous vous est fait françois pour la liberté de la patrie et moy Turc.*"

[73] BNF, Ms. Fr. 7181. fol. 247. Részlet Delaria 1737. június 8-i leveléből: „Le jour de mon arrivée nous fumes rendre visite M. de Totte et moy à Ibrahim effendy qui fut charmé de me voir, parce que je le connois de longue mainet qu'il avoit été autrefois mon Kodjea; il paroit avoir une entiere confiance en M. de Totte qui par ses manières engageants a sçu le mettre dans nos interests." Delaria segítségével készítette el Ibrahim Müteferrika a Holderman-féle első francia nyelvű török nyelvtankönyvet 1730-ban.

nisztereket, például Delaria részletes jelentést küldött a francia nagykövetnek a *kiaja bej*jel és a nagyvezírrel folytatott május 16-i megbeszélésükről.[74] A két ügynök a befolyásolás többféle trükkjét is bevetette az oszmán tisztségviselők megnyerésére: a drága ajándékok[75] mellett még a valószínűleg nem túl szilárd muzulmán hitű Ibrahim efendi leitatása[76] is eszköz lehetett a politikai cél érdekében.

A tárgyalások a császári diplomácia kettős politikájának következtében végül mégis zátonyra futottak. A bécsi kormány egyre kényelmetlenebbnek érezte a békepárti Talman közvetítő szerepét, és radikálisabb eszközökhöz nyúlt. A nagyvezírnek ultimátumszerű levéllel jelezték a hamarosan bekövetkező hadüzenetet, amennyiben nem sikerül a békeszerződést megkötni. Talman először visszatartotta a levelet, de annak másolatait addigra már elküldték számos európai udvarba. A császári diplomácia így teljesen elveszítette hitelét, és 1737 májusában a törökök számára teljesen világossá vált a Habsburgokkal való háború elkerülhetetlen ténye. A tárgyalások ennek ellenére a hadműveletek kezdetéig folytak.[77]

A magyarországi diverziótól a francia mediációig (1737–1738)

Az egykori kuruc szabadságharcos ágensek szerepét nagymértékben felértékelhette Rákóczi József török földre érkezése, akivel a Porta komolyan számolt a háború kiszélesedése esetén. Rákóczi — Bécsből megszökve — 1736-ban az újabb török háború hírére Konstantinápolyba utazott. A kalandor Bonneval pasa rábeszélésére a magyar bujdosók vezéreként bekapcsolódott a konfliktusba, amelytől az erdélyi fejedelemség visszaszerzését remélte. A szultán elismerte fejedelemnek és Magyarország urának is, ám e titulusokat az ambiciózus Rákóczi fiú nem sokáig élvezhette, mivel hamarosan meghalt. Rákóczi József fellépését az európai közvélemény jelentős része elítélte, a pápa pedig egyenesen kiközösítéssel sújtotta a törökökkel szövetkező trónkövetelőt.[78] A francia diplomácia óvatosan kezelte Rákóczi József terveit, mivel a császárral nemrég megkötött békeszerződést nem kívánta kockáztatni a magyar kérdésbe való beavatkozással. Ezért a francia szolgálatban álló magyar ágensek szerepét mindenképpen távol kívánta tartani a magyarországi diverzió tervétől.

---

[74] Uo. fol. 247–251.

[75] Az 1737. május 16-i megbeszélést elősegítő *kiaja bej* egy igen szép gyémántokkal kirakott órát kapott ajándékba. Uo. Fol. 251., vö. még CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135. fol. 172–177.

[76] Vö. Delaria jelentését Villeneuve 1737. november 15-i levelében: BNF, Ms. Fr. 7181. fol. 338–339.

[77] *Roider Jr., K. A.:* The Reluctant Ally *i. m.* 91–93.

[78] Rákóczi József magyarországi terveihez l. *Vandal, A.:* Le pacha Bonneval i. m. 66–68.; *Septime Gorceix:* Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi. In: Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française. Genève 1978. 341–363.; *Papp Sándor:* Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta. Forráskritikai vizsgálatok. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa, Szerk. Tamás Edit. (Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára I.) Sárospatak 2003. 241–294.

A tervet elsősorban Bonneval pasa és Ibrahim Müteferrika támogatták, ahogy erről Delaria és Tóth András jelentései tanúskodnak. Villeneuve márki ezek alapján számolt be 1737. augusztus 2-i levelében a következőkről: „...a jelen helyzetben a törökök azt gondolták, hogy nincs más választásuk, mint a magyarországi diverzió, Ibrahim efendit, a Porta jelenlegi tolmácsát megbízták, hogy fordítsa magyarra és latinra a török miniszterek által megfogalmazott kiáltványt, amelyben a magyar nemzetet felszólítják, hogy tagadja meg az engedelmességet a császárnak és helyezze magát a Nagyúr [értsd: a szultán] védelme alá, ezekben a kiáltványokban megígérik a magyaroknak, hogy visszaállítják régi előjogaikat és soha nem adóztatják meg őket. A terv végrehajtására javasolták elküldeni Rákóczi fejedelmet Erdélybe pénzzel és csapatokkal, hogy ott forradalmat csináljon..."[79]

A magyar függetlenségi mozgalmak iránt elkötelezett Tóth András személye kényes lehetett a pártatlannak tűnni kívánó és a mediációt elnyerni akaró francia diplomácia számára, ezért a tehetséges ágenst még augusztus elején Villeneuve visszaküldte Franciaországba.[80] Máriássy Ádám közben csatlakozott Rákóczi József mozgalmához, ennek következtében a francia követ nem foglalkoztatta a korábban hotini tudósítóként is alkalmazott egykori kuruc tisztet. Ibrahim Müteferrika viszont továbbra is értékes híreket szolgáltatott a francia nagykövetnek, hiszen az utóbbi 1737. augusztus 29-i levelében például arról számolt be, hogy rajta keresztül értesült a svéd–oszmán szerződés tervéről, amely Oroszországot kétfrontos háborúra kényszerítené.[81] Ibrahim Müteferrika jelentősége annyiban különbözött a kuruc emigránsokétól, hogy a magyar származású oszmán méltóság a nagyvezír tolmácsaként a hivatalos kapcsolattartás fontos csatornáját képezte, noha a Rákóczi József iránti elkötelezettségét a francia követ gyakran hangsúlyozta.[82] Ibrahim efendi ugyanakkor bizonyos kérdésekben tapintatosan kikérte a francia diplomácia képviselőjének véleményét is. Például 1737. szeptember 20-i levelében a francia nagykövetet tolmácsán keresztül értesítette a két Rákóczi testvér és Bonneval pasa magyarországi és erdélyi hadjáratának tervéről. Villeneuve márki burkoltan reagált a felve-

[79] BNF, Ms. Fr. 7181 Részlet Villeneuve 1737. augusztus 2-i leveléből: „...dans la situation ou se trouvent les Turcs, ils ont cru que le seul parti qu'ils avoient à prendre étoit de faire une diversion en Hongrie; Ibrahim effendy qui fait actuellement la fonction de drogman de la Porte a été chargé de traduire en hongrois et en latin un manifeste turc que les ministres de la Porte ont dressé pour exciter la nation hongroise a se soustraire de l'obéissance de l'empereur et se mettre sous la protection du G. Seigneur, dans ce manifeste on offre aux Hongrois de les rétablir dans leurs anciens privilèges et de ne les soumettre à aucun tribut: pour l'execution de ce projet on a proposé d'envoyer le Prince Ragotzy en Transilvanie avec de l'argent et des trouppes capables d'y faire une révolution..." (fordította Tóth Ferenc).

[80] Uo. fol. 272.

[81] Uo. fol. 284–285.

[82] BNF, Ms. Fr. 7190. fol. 99–100. Részlet Villeneuve 1738. április 18-i jelentéséből: „Mais le Grand vizir deffendit expressément qu'il en fut parlé, ni à Saïd-effendy, ni a Ibraïm-effendy; cette deffence expresse doit avoir eu pour motif sur tout à l'égard de ce dernier, l'interest qu'il prend pour le Prince Ragotzy, dont il est icy comme l'agent."

tésre: nem kapott utasítást ilyen kérdésekkel kapcsolatban, illetve Franciaország érdeke a béke és az Oszmán Birodalom stabilitása.[83]

A magyarországi diverzió terve tehát kifejezetten a francia diplomáciai érdekek ellenében állt és akadályozta a francia közvetítéssel létrehozandó békeszerződést. Ezzel kapcsolatban Villeneuve nagykövet kifejezte a Porta felé is álláspontját, amit 1737. október 1-i levelében a versailles-i kormánynak így tolmácsolt: „Amint az első ceremóniák véget értek, a kajmakám hozzám fordult és azt mondta, hogy Rákóczi fejedelem *muszafir*, vagyis a Porta barátja, és Őfelsége úgy gondolja, hogy Franciaország barátja is, tekintettel a régi szoros barátságra, amely a két birodalmat egymáshoz fűzi, ha ez nem okoz nekem gondot. Erre azt válaszoltam neki, hogy hasonlóan érzek én is Rákóczi fejedelem iránt, de megkértem, hogy legyen tekintettel a bécsi udvarral szemben illendően megtartandó óvatosságomra, főleg a személyem által betölteni kívánt mediátori szerepet illetően, hogy a Portát még hasznosabban szolgálhassam, elkerülve mindazt, amivel a császár bizalmát elveszíthetem."[84] A francia követ egyébként nagyon szkeptikusnak mutatkozott Rákóczi József képességeit illetően, és a legnagyobb óvatosságra intette tolmácsát vele és Bonneval pasával kapcsolatban.[85]

A Rákóczi Józseffel kapcsolatos hírek Villeneuve márki 1737. október végi jelentésében is központi helyet foglaltak el. Ez beszámolt a fiatal Rákóczi és a

---

[83] BNF, MS Fr. 7181. fol. 300. Részlet Villeneuve 1737. szeptember 20-i leveléből: „Je dois vous informer à ce sujet, que Ibrahim-effendy ayant appris au sr. Delaria, la résolution ou étoit le ministère de la Porte d'appeler M. de Bonneval au camp, luy dit en meme tems, que l'on se proposoit d'envoyer le prince Ragotzy en Hongrie et le Prince son frère en Transylvanie, sous la conduite de M. de Bonneval, avec les troupes et l'argent nécessaires pour y occasionner quelque révolution. Mais que le Grand visir, avant que de pousser plus loin l'exécution de ce projet, étoit bien aise de sçavoir, s'il n'avoit rien de contraire aux interests de la France contre lesquels, il seroit très faché d'agir. J'ay répondu au sr. Delaria, qu'il devoit d'abord remercier de ma part le grand visir de cette marque d'attention, dont la France ne pouvoit que luy savoir un gré infini; qu'il pouvoit luy dire ensuite que je ne sçauroit m'expliquer précisément sur la demande qu'Ibrahim effendy luy avoit faite de sa part n'ayant à ce sujet aucune instruction de ma cour mais que tout ce que je pouvois assurer, c'est que la France avoit deux objets l'un de voir la tranquilité retablie dans cet empire, l'autre d'éviter que la Paix ne se fit à des conditions onéreuses et capables d'ébranler les fondements de la puissance ottomane à la conservation de laquelle la France prenoit un sincère interest qu'au surplus tout ce qui pouvoit tendre à ces deux objets, seroit conforme aux vues du Roy."

[84] Uo. fol. 309–310. „Des que les premieres ceremonies furent remplies, le caïmacan ouvrit le discours en me disant que le Prince Ragotzy, etant le Musaphir, c'est a dire l'ami de la Porte sa hautesse avoit compté qu'il le seroit également de la France, attendu l'ancienne et étroite amitié qui unissoit les deux empires et que je ne me ferois aucune peine de le voir; je luy repondis que mes sentiments à l'égard du Prince Ragotzy etoient conformes à ceux de la Porte, mais que je la priois de faire attention aux menagements qu'il me convenoit de garder avec la cour de Vienne tant par rapport à la médiation à laquelle on souhaitoit que je fusse employé que pour me mettre meme en etat de servir plus utilement la Porte, en evitant tout ce qui pourroit m'aliener la confiance de l'Empereur." (fordította Tóth Ferenc).

[85] Uo. fol. 311. Részlet Villeneuve 1737. október 1-i leveléből: „Au reste je ne crois pas devoir vous dissimuler que suivant tout ce qui me revient du génie et du caractère de ce Prince, il sera difficile qu'il réponde aux vues que la Porte a sur luy. Aussi ai-je eu grand soin, de ne rien dire sur son compte, qui put être démenti par les événements et j'ay expressément recommandé au sr. Delaria d'user de beaucoup de réserve tant à l'égard du Prince qu'à l'égard de M. de Bonneval."

rodostói magyar emigráns nemesek közötti első feszültségekről, majd tájékoztatott arról, hogy a Portáról érkező hírek szerint a magyar „fejedelmi ivadék" készen áll egy erdélyi hadjárat elindítására, amelyhez 20000 fős török hadsereget és a kirobbanó kuruc felkelés híveiből felállítandó ugyanakkora sereg ellátásához szükséges pénzt igényelt. A nagyvezír meglepődött egy ilyen nagy hadsereg felállításának tervén, és a francia követtel egyeztetve néhány magyar emigránst a határra küldve tájékozódott a magyarországi és erdélyi helyzetről. Az időközben kitört pestisjárvány és Rákóczi József betegsége miatt végül el kellett napolni a hadjárat tervét, amit a francia követ nagy megnyugvással fogadott.[86]

A novemberi nagyköveti jelentésekben a fő téma ugyanakkor már a francia mediáció kérdése volt. A nagykövet tolmácsának egy Ibrahim Müteferrikával folytatott, a szokottnál őszintébb baráti beszélgetésről — ahol az elfogyasztott bor kissé megoldotta a magyar renegát diplomata nyelvét, aki a francia diplomácia időhúzó taktikáját rótta fel neki — így írt: „... az efendi azt mondta neki, hogy jól tudják, hogy a francia politika lényege az, hogy a törökök ne legyenek se túl erősek, se túl gyengék, és azt sem rosszallják, ha csak csekély mértékben támogatjuk az oszmán politikát, abban az esetben, ha érdekei a mi érdekeinkkel ellentétesek..."[87] A Porta korábbi békekereső politikája mindenesetre megváltozott: a minisztercserék következtében kifejezetten háborúpárti erők kerültek hatalomra, jelentősen megnehezítve ezzel a francia diplomácia feladatát. Így elképzeléseikben a magyarországi és erdélyi diverzió fontos szerepet kapott, hiszen az oroszokkal és császáriakkal folyó háborús frontok között helyezkedett volna el, ezzel is akadályozva a szövetséges csapatok egyesülését.

Rákóczi József helyzete ugyanakkor korántsem volt biztosnak nevezhető. A fiatal trónkövetelő 1737 decemberében titkárán keresztül felkereste a francia nagykövetet, és kifejezte aggodalmát, majd tanácsait kérte, milyen módon működhetne együtt a francia diplomácia céljainak elérése érdekében. A titkár bevallása szerint Rákóczi nem ragaszkodott az erdélyi fejedelmi címhez sem, és hajlandó lett volna más címmel is beérni, ha az jobban elősegíti a békefolyamatot. A nagykövet továbbra is elzárkózott attól, hogy hivatalos minőségben tanácsot adjon e hatáskörén túlnyúló ügyben, felajánlotta ugyanakkor személyes tanácsait, ha a Porta Rákóczira vonatkozó terveibe betekintést kaphat. Az ügyes francia diplomata ezzel két legyet kívánt ütni egy csapásra: egyrészt megtudni a Porta terveit, másrészt lehetőség szerint megakadályozni egy készülődő magyarországi hadjáratot.[88]

---

[86] Uo. fol. 331–332.

[87] Uo. fol. 338–339. Részlet Villeneuve 1737. november 15-i leveléből: „...il fonde cette conjecture sur une conversation qu'il eut avec Ibrahim effendy, que le vin avoit rendu plus cordiale qu'à l'ordinaire et dans laquelle cet effendy luy dit que l'on sçavoit bien que la Politique de la France étoit que les Turcs ne fussent ni trop forts, ni trop faibles, et qu'on ne trouvoit pas mauvais que nous ne servissions la Porte que faiblement quand le service que nous pourrions luy rendre seroit contraire à nos propres interets..." (fordította Tóth Ferenc).

[88] Uo. fol. 353–354. Részlet Villeneuve 1737. december 15-i leveléből: „Dans le moment M. le Prince Ragotzy vient de m'envoyer son secretaire pour me dire que n'étant venu à Constantinople qu'avec l'agrément de M. le cardinal et sous la protection de la France qu'il regardoit comme son

A következő esztendő elején a francia nagykövet már türelmetlenül várta vissza Franciaországból legmegbízhatóbb magyar ágensét, Tóth Andrást, aki nemcsak a francia kormány újabb utasításait hozta Versailles-ból, hanem török diplomáciai kapcsolataival is nagy segítséget nyújtott neki. Tóth utazása viszont hosszabb időt vett igénybe a szokásosnál, és így csak 1738. február vége felé tűnt fel ismét Konstantinápolyban. Megérkezése után rögtön felvette a kapcsolatot Ibrahim Müteferrikával, aki már első találkozójukon tájékoztatta a nagyvezírt békefeltételeiről és a törökök különbéke iránti szándékáról. Ibrahim efendi megosztotta „magyar barátjával" a császári hadsereg veszteségeiről kapott információit, amelyeket az angol nagykövettől szerzett, és amelyeket Bonneval pasa egy részletes veszteséglistával meg is erősített.[89]

Az elkövetkező hetek nagy dilemmája a török háborús tervek, benne Rákóczi József magyarországi diverziója és a francia mediáció céljainak összehangolása volt. Felmerültek olyan elképzelések is, amelyek Rákóczi József számára a pozsareváci béke által a császárnak jutatott, de a törökök által elfoglalt Kis-Oláhországban juttattak volna földeket, és ezáltal elhárítani vélték a magyarországi diverzióból származó bonyodalmakat.[90] 1738 májusában az orosz és a császári felek kölcsönösen elfogadták a francia békeközvetítést, amellyel lehe-

---

unique ressource et dont il connoissoit tout le prix il ne vouloit prendre aucun engagement avec les Turcs qui peut etre contraire aux vues du Roy que le grand vizir se proposoit de le faire avancer sur les frontières de la Transylvanie et qu'il luy avoit fait demander un memoire qui contient toutes les mesures qu'il y auroit à prendre pour le faire entrer dans cette province; qu'ayant ouï dire que Sa Majesté souhaitoit le rétablissement de la tranquilité entre la cour de Vienne et la Porte, il me prioit de luy donner mes conseils sur la façon dont il devoit se conduire dans les conjonctures ou il se trouvoit: ce secretaire m'a ensuite ajouté que son maître n'étoit nullement flatté de l'idée de se faire Prince de Transilvanie, qu'outre qu'il en sentoit toute la difficulté, tout autre établissement quelque peu considerable qu'il fut seroit infiniment plus de son goust et qu'il prévoyoit bien qu'il luy seroit beaucoup plus facile de l'obtenir par la Paix que par la continuation de la guerre, surtout si la France vouloit bien luy faire la grace de s'y intéresser. J'ay répondu à ce secretaire que je n'avois aucune instruction du Roy sur cette matiere et qu'ainsy je ne pouvois luy donner aucun conseil en qualité d'Ambassadeur de Sa Majesté mais que s'il avoit asses de confiance en moy pour me faire communiquer les projets de la Porte en ce qu'elle voudroit exiger de luy, je luy en dirois mon sentiment comme particulier et en homme qui souhaitoit de le voir dans une situation plus agréable que celle ou il se trouve. Deux motifs m'ont déterminé à cette réponse, l'un d'etre instruit au vray des projets des Ministres de la Porte sur le compte du Prince Ragotzy et de pouvoir juger par là du plus ou du moins de leur sincérité en les combinant avec le langage qu'ils me tiendront dans les conférances que j'auray avec eux au sujet des négotiations de la Paix et l'autre de me servir de la confiance du Prince pour empêcher qu'on ne fasse entrer en Hongrie et en Transylvanie une armée de Turcs et de Tartares comme on m'a dit qu'on en avoit formé le dessein..."

[89] BNF, Ms. Fr. 7190. fol. 64–65.

[90] Uo. fol. 96. Részlet Villeneuve 1737. május 6-i leveléből: „- le Grand vizir me paroit obstiné à vouloir obtenir quelque territoire pour le donner au Prince Ragotzy, dans la vue de se justifier par la envers le public de l'éclat qu'il a fait, en le faisant reconnoitre pour prince de Transilvanie par le Grand Seigneur et en signant un traité d'alliance avec luy. Il est certain que s'il étoit possible que l'empereur se determinat à vendre à la Porte cinq ou six villages de la partie de la Valachie qui luy fut cédée par le traité de Passarovitz quand meme ils ne produiroient que quelques mille écus de revenus ou que l'on peut trouver à luy procurer quelque petit établissement dans quelque lieu que ce put etre, le grand-vizir en seroit content parce qu'il se flatteroit de persuader au peuple d'avoir procuré à ce Prince un équivalent qui rempliroit les engagements qu'il avoit pris avec luy, et d'avoir mis à couvert l'honneur de l'empire et le sien."

tőség nyílt egy, a török fél számára kedvező békeszerződés előkészítésére. Rákóczi József további politikai sorsa ezzel megpecsételődött, rá vonatkozó igényeit az első időszak próbálkozásai után a török fél hamarosan feladta. Így az 1738. évi hadjárat során sem kapott jelentős szerepet a szerény kísérettel Vidinben és Csernavodában tartózkodó, betegeskedő erdélyi fejedelmi sarj, aki sok hányattatás után végül 1738. november 10-én hunyt el az utóbb említett városban. A mellette tartózkodó Máriássy Ádám maroknyi seregével Hotinba vonult vissza téli szállásra, és itt halt meg valószínűleg 1738 decemberében.[91]

Egy orosz–francia szövetségi tervezet magyar közvetítéssel (1738–1739)

Az aktív francia szolgálatban álló magyar ágensek közül Tóth András szolgált a legtovább a háború során. Francia földről való visszatérése után az egykori kuruc tisztként és Rákóczi odaadó híveként ismert Tóth — Ibrahim Müteferrika és Bonneval pasa révén — hamarosan Rákóczi József köréhez kapcsolódhatott volna, ha a francia nagykövet ismét nem akadályozza meg abban, hogy egyik legkiválóbb ágense kompromittálódjék. Ezt elkerülendő, Villeneuve márki a kipróbált diplomatát újabb küldetéssel bízta meg, amellyel a többi magyar emigránstól távoli területre irányította. Nagyon fontos szerepet kapott a mediációt irányító francia nagykövettől, aki vele küldte a béketárgyalásra vonatkozó leveleket az előrenyomuló orosz hadsereg vezetőjének, Münnich tábornoknak, akit a cárnő teljhatalmú tárgyalónak nevezett ki.

Első misszióját Tóth 1738 júliusában kapta, amikor a nagyvezír feltételeit vitte az orosz félnek. E küldetése Jászvásárig tartott, ahol egy másik bizalmas követnek, egy bizonyos Repninszkinek adta át küldeményét.[92] Villeneuve jelentése alapján Tóth július 31-én érkezett vissza a nagyvezír táborába, ahol rögtön egy újabb levél továbbításával akarták megbízni, de ekkor érkezett meg Münnich tábornok válaszlevele. Ebben az orosz hadvezér — a francia mediációt és a császári diplomáciát mellőzve — külön tárgyalásokat kínált fel az oszmán vezetőknek.[93] A nagyvezír válaszában ultimátumot küldött a tábornoknak, amelyben felajánlotta Azov erődítményeinek lerombolását annak visszaszolgáltatása esetén, és felhívta tárgyalópartnere figyelmét a francia mediáció hivatalos útjának betartására.[94] A levelet ismét Tóth vitte Münnichhez, és ezúttal személyesen is eljutott hozzá. 1738. augusztus 12-én érkezett meg Jászvásárba, majd onnan indult tovább a raszkovi orosz táborba, ahová augusztus 19-én jutott el. A franciás műveltségű orosz hadvezér két hétig tartotta maga mellett Tóthot, aki saját maga is megtapasztalhatta a tatárokkal vívott harcok és a felperzselt föld taktikája miatti nélkülözés nehézségeit.[95] Villeneuve márki szeptember 29-i je-

[91] *Zachar J.:* Idegen hadakban i. m. 127.

[92] BNF, Ms. Fr. 7190. fol. 64–65.

[93] Uo. fol. 202–203.

[94] Uo. fol. 205–210.

[95] „Je joignit ladite armée Russiennne près de Raskow, sur la petite riviere de Kaminka le 19 août, ou je rendis le paquet dont j'etois chargé a ce General. Je trouvai lad. armée, quoique fatiguée d'une si rude campagne, en assés bon état, quant aux troupes; mais une mortalité tres considerable dans les bestiaux, au point que j'ai vû la moitié de la cavalerie demontée, soit que leur chevaux

lentésében már Tóth elbeszélésére hivatkozva tájékoztatta kormányát Münnich tábornoknak a francia diplomácia iránti bizalmáról, valamint az orosz hadsereg helyzetéről és állapotáról.[96] E sikeres küldetés és a másik bizalmas ügynök (Repninszki) halála után Tóth vált a legalkalmasabb diplomáciai összekötővé a francia nagykövet és az orosz tábornok között.

1739 hadi eseményei felértékelték Tóth András tapasztalatait és helyismeretét, hiszen az orosz és császári szövetségesek közös elhatározással egymáshoz közeli területre koncentrálták erőiket, vagyis a szerbiai és havasalföldi császári hadműveleteket Moldvai irányába előretörő orosz offenzíva volt hivatott támogatni. A Münnich tábornok vezette mintegy 90000 fős orosz hadsereg március végére állt fel, és áprilisban kezdte meg a menetelést Moldva irányába, amelyet a Dnyeper áradása jelentősen megnehezített. Az orosz támadás első célpontja a stratégiai fontosságú Hotin erődítménye volt, amelyet csak lengyel területeken való áthaladással közelíthetett meg a cári hadsereg. A lengyel rendek tiltakozása sokáig újabb háborús konfliktus veszélyét jelentette Oroszország számára, amelyet mindenképpen igyekezett elkerülni.[97] Bizonyos lengyel politikai erők igyekeztek kihasználni a feszültséget, hogy török segítséggel megszabaduljanak a törvényes uralkodótól és visszahívják Leszczyński Szaniszlót Lengyelországba. 1739 márciusában megjelent Konstantinápolyban egy Gorupski nevű lengyel követ, aki hivatalosan a tatárok által elhurcolt lengyelek ügyében jött tárgyalni, hamarosan azonban már titkos tárgyalásokat folytatott a Porta hivatalnokaival, köztük Ibrahim Müteferrikával egy lengyel–török szövetségi szerződésről és közös oroszellenes hadműveletekről. A francia nagykövet Tóth András segítségével derítette fel a lengyel ügynök titkos terveit, amelyekre a Porta miniszterei is gyanakodva tekintettek.[98]

---

fussent morts, ou pris, pour fournir à l'artillerie qui est considerable tant en pieces de campagne affectés à chaque Regiment, qu'en grosse artillerie et aux Pontons. Cette armée avoit beaucoup souffert dans les deserts ou elle avoit passé pour venir sur le Niestre, l'eau y etoit très rare et fort mauvaise, aussi bien que les fourages, les Tartares et un corps Turc les aiant harcelés jour et nuit et brûlé l'herbe que le soleil avoit déjà seché y aiant même en detachement considerable de cette armée qui dans un fourage general fut surpris par les Tartares. Le feld-marechal Comte de Munich me garda à son camp 14 jours pendant lesquels nous marchions a petite journée vers la riviere Bog, l'ennemie nous suivoit de si près qu'il n'y eut gueres de jour sans quelque combat et sans que l'on amenat quelques prisonniers ou que l'on apportat quelques têtes coupées. Je n'eus la permission de m'en retourner a Constantinople auprès de M. l'Ambassadeur que le premier septembre, etant arrivé la veille sur lad. riviere Bog, au je vis jetter 10 ponts pour le passage de l'armée, je passai moi même sur un des ponts, pour m'en aller à Niemirow, ville de Pologne de ce côté là." Archives du Ministère des Affaires Étrangères (a továbbiakban: AMAÉ), série MD (Mémoires et documents), tome 30. fol. 21.

[96] BNF, Ms. Fr. 7190. fol. 236–237.

[97] *Michael Hochedlinger:* Austria's Wars of Emergence 1683–1793. London, Longman 2003. 216.

[98] A francia nagykövet 1739. március 8-i levelében kiemeli Ibrahim Müteferrika szerepét az irreális politikai tervek kovácsolásában: „Comme M. Goroupski n'a montré à M. de Totte que ses instructions, sans lui permettre de vérifier par qui elles étaient signées, et qu'il ne luy a fait voir d'ailleurs aucunes lettres de créance; je ne suis pas éloigné de croire comme le Drogman de la Porte l'a assuré au Sr. Delaria que M. Goroupski n'était venu icy qu'avec une lettre de créance du Palatin de Kiovie et que touts ces projets ont été fabriqués entre M. Goroupski et Ibraïm effendi." BNF, Ms. Fr. 7190. fol. 341.; L. Tóth András részletes jelentését a Gorupskival folyatott 1739. március 4-i be-

A Münnich tábornok vezette orosz hadsereg 1739 nyarán érkezett meg Hotin közelébe. A tábornok a sereg nagy részét a Dnyeszter bal partján hagyva egy elitcsapattal átkelt a folyón, majd a stawczai csatában 1739. augusztus 28-án csellel legyőzte az oszmán főseregét, és két nap múlva bevette a hotini erődítményt. Ezt követően akadálytalanul vonult be Jászvásárba, és haladt tovább Moldva belsejébe, a császári csapatok délvidéki frontjának irányába. A császáriak számára ugyanakkor az 1739. évi hadjárat katasztrofális eredményekkel járt. Július 22-én a Georg Olivier Wallis tábornok vezette sereg Grockánál az ellenséges főseregállásaiba ütközött, és elkeseredett küzdelemben nagy véráldozat árán sikerült csak azt visszaszorítania. A kétséges győzelem után a császári sereg fővezére visszavonulót fújt, elősegítve ezzel az oszmán főseregoffenzíváját, amely azután egészen Belgrád faláig vonult.[99] Az ostrom alatt a császári és török tárgyalások Villeneuve márki mediációjával folytak, aki kiváló ágensei révén szerzett pontos információkkal látta el az oszmán tárgyalófelet. A császári hadsereg élelmezési gondokkal küszködve és a járványoktól megtizedelve reménytelen helyzetbe került. 1739. szeptember elsején Reinhald Wilhelm Neipperg gróf a külvilágtól teljesen elszigetelten, az ellenséges táborban kényszerült elfogadni az előzetes békeszerződés francia bábáskodással létrejött szigorú feltételeit: a Habsburg Monarchia elveszítette szerbiai és havasalföldi területeit, valamint a szimbolikus jelentőséggel bíró Belgrádot is. Az osztrák–török béke után az 1726. évi szövetségi szerződés alapján az oroszoknak is békét kellett kötni, így a vitás kérdések (pl. Azov hovatartozása) megtárgyalása után Villeneuve márki hathatós közreműködésével az előzetes orosz–török békeszerződést is sikerült aláírni 1739. szeptember 18-án. A francia nagykövet még aznap elküldte Tóth András a békeszerződés szövegével Münnich generális táborába.[100]

Tóth András e küldetése különös eredménnyel járt. Az orosz táborba érkező francia huszártiszt minden bizonnyal elsőként tapasztalhatta meg Münnich tábornok megdöbbenését és haragját a sebtében megkötött békeszerződés miatt, amely figyelmen kívül hagyta nyári moldvai hadjáratának sikereit, és hódításainak feladására kényszerítette. Az orosz tábornok később egyébként dörgedelmes levelekben adott hangot a békeszerződéssel kapcsolatos véleményének.[101] Münnich addigra Tóthot jól megismerte és bizalmába fogadhatta, ennek adta tanújelét ugyanis azzal, hogy felkérte egy személyes indíttatású diplomáciai tervezet továbbítására, amelyet egyenesen Fleury kardinálisnak címzett. Tóth Franciaországba való visszatérésekor egy rövid jelentésben foglalta össze küldetését,[102] amelyben így számolt be Münnich tábornok tervezetének átvételéről: „Azon a napon, amikor elbocsátott, egy titkot bízott rám, megkérve, hogy adjam át Őeminenci-

---

szélgetéséről („Précis d'une conversation que M. de Totte a eu le 4 mars 1739 avec M. Goroupski gentilhomme polonais envoyé à la Porte") l. Uo. fol. 343–345.

[99] *Aksan, V. H.:* Ottoman Wars i. m. 115–116.

[100] *Cassels, L.:* The Struggle i. m. 182–196.

[101] Münnich leveleit idézi: *Ley, F.:* Le maréchal de Münnich i. m. 113–120.

[102] Tóth beszámolója a francia külügyi levéltárban található: AMAÉ, série MD (Mémoires et documents) – Russie, vol. 30. fol. 21–24.; vö. *Albert Vandal:* Louis XV et Élisabeth de Russie. Étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième d'après les Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Paris 1882. 112–113.

ájának a következőket. Nem áll más az Önre bízott tervezetemben, mint a két nagyhatalom java és közös érdeke, mivel számomra és utódaim számára — hacsak el nem tékozolják — az Isten elegendő megélhetést biztosított. Kijelentem ugyanakkor, hogy mindig is jó francia voltam és holtomig jó orosz leszek, és ezért mindig ellene voltam a császárral kötött szövetségnek, amelyet az udvarom számára mindig is előnytelennek tartottam. Nem szólva az egyéb részletekről, elég egyértelmű, hogy a bécsi udvar gyakrabban háborúzik, mint mi, akik ha a törökkel békét kötünk, másutt elég nyugodtan lehetünk. Ezzel szemben kénytelenek voltunk az előző háború során csapatainkat egészen a Rajnáig elküldeni a császárral kötött szövetség értelmében. De nemcsak az érdekeinknek előnytelen szövetség bánt minket, hanem az a durva és gőgös bánásmód, amellyel a bécsi udvar viszonyul szövetségeseihez, amint azt az angolok példája is mutatja, akik bölcsen kiléptek belőle. Fleury kardinális könnyen beláthatja az Istentől kapott fényes értelmével, hogy milyen fontos lehetne Franciaország számára az Oroszországgal való szövetség, amelyet én mindig is a két uralkodóház érdekei számára legmegfelelőbbnek tartottam."[103]

A franciás műveltségű Münnich tábornok valójában nem először foglalkozott az orosz–francia szövetség tervével. 1732-ben a szentpétervári francia követtel, Magnan-nal komoly tárgyalásokat folytatott egy francia–orosz szövetségi szerződés létrehozásáról, amelyek Nagy Péter cár egy korábbi kezdeményezését elevenítették fel. Az orosz–francia érdekek közeledése végül két területen akadt meg: Lengyelország és az Oszmán Birodalom esetében, amelyek az orosz nagyhatalmi terjeszkedés távlati célterületeinek számítottak. A tárgyalások 1733 elején a lengyel királyválasztás során kialakult válságban megtorpantak, és az orosz–francia kapcsolatok megromlásával véglegesen megszakadtak.[104]

Münnich Tóth András beszámolójában említett, második közeledési kísérlete 1739-ben egészen más külpolitikai helyzetben történt. A török háború megmutatta az orosz–osztrák szövetség gyenge pontjait, és amíg a császári hadvezetés megszégyenítő vereséget szenvedett a balkáni hadszíntéren, a belgrádi békével a francia diplomácia fényes győzelmet aratott. Münnich tervezete tehát nem nélkülözte a valós helyzetfelismerés alapját. A szerződési ajánlat módja ugyanakkor a korabeli diplomácia szabályainak fittyet hányva, a rögtönzés jellegével kissé komolytalannak tűnhetett Fleury kardinális számára. Igaz, hogy Münnich teljhatalommal rendelkezett a béketárgyalások idejére, de ez nem terjedt ki a háborús feleken kívüli egyéni tárgyalások kezdeményezésére, és Tóth András személye sem volt szabályosan akkreditált orosz követnek tekinthető. Így nem véletlen, hogy a javaslat az első időszakban nem talált a versailles-i udvarban megfelelő fogadtatásra. Fleury kardinális 1739. december 15-i és 1740. január 10-i, Münnich tábornoknak írt válaszleveleiben még utalást sem lehet találni az orosz generális merész javaslatára.[105]

Az események váratlan fordulata azonban hamarosan új lehetőségeket tartogatott Münnich tábornok számára. 1740-ben Villeneuve márki bábáskodá-

[103] Uo. 112. (fordította Tóth Ferenc).
[104] A tárgyalások részletes történetét l. *Ley, F.:* Le maréchal de Münnich i. m. 71–85.
[105] A levelek szövegét idézi: *Ley, F.:* Le maréchal de Münnich i. m. 128–130.

sával sikerült egy svéd–oszmán szövetségi szerződést létrehozni, amely egyértelműen az orosz–osztrák szövetség elszigetelésére irányult. Ugyanebben az évben ráadásul meghalt VI. Károly császár és Anna Ivanovna cárnő egyaránt. Így az osztrák örökség kérdése az európai nagyhatalmak érdeklődésének középpontjába került. Az új orosz kormányzatban, amely VI. Iván cár kiskorúságával vette kezdetét, Münnich tábornok államminiszteri posztot töltött be. Így 1740 végén a francia diplomácia kísérletet tett a Tóth közvetítette szövetségi szerződés ötletének felelevenítésére, de a külpolitikai bizonytalanság és Ostermann gróf orosz külügyminiszter ellenállása miatt minden francia közeledési kísérlet kudarcot vallott.[106] Noha Münnich gróf ajánlata papíron maradt, a magyar ágens, Tóth András tekintélye jelentős mértékben megnövekedett a konstantinápolyi francia követ szemében, és jelentései révén még Versailles-ban is.[107]

Összegzés

Tanulmányunk tanulságait összegezve megállapíthatjuk, hogy a francia szolgálatban álló egykori kuruc ágensek számára az 1736–39. évi orosz–osztrák–török háború jó lehetőséget biztosított a Habsburg-ellenes aktív politikai szereplésre. A Habsburg Monarchia számára a háború keserves kudarcokat hozott, hiszen az óriási költségek és a nagy emberveszteség ellenére egy „szégyenletes békével" fel kellett adni a pozsareváci békével (1718) megszerzett szerbiai és kis-oláhországi területeket, valamint a stratégiai fontosságú Belgrádot, ami hatalmas presztízsveszteséget is jelentett. Nyugodtan elfogadhatjuk *Heinrich Benedikt* tézisét, miszerint Belgrád elvesztésével megpecsételődött Szilézia sorsa is, amelyet a déli határaira összpontosító monarchiától a következő évben könnyűszerrel szakíthatott le a porosz király, II. Frigyes, amikor az osztrák örökség kérdése került előtérbe.[108] A kudarc jelentős szerepet játszott az osztrák külpolitika egyik fő pillérének számító orosz szövetség megingásában is, amely a háború során többször is széteséssel fenyegetett.

A háború és az azt lezáró békeszerződés ugyanakkor egyértelműen a francia külpolitika sikerének tekinthető. Egyrészt sikerült elkerülni az Oszmán Birodalom összeomlását, amely a francia hatású reformok révén (pl. Bonneval pasa, Mehmed efendi és Ibrahim Müteferrika segítségével) újjászervezte haderejét, és képes volt ellenállni a két nyugati hadsereggel rendelkező nagyhatalom nyomásának. Így a francia diplomácia aktivitásának köszönhetően megerősödhettek azok az északi és kelet-európai franciabarát államok (Svédország, Lengyelország és később Poroszország), amelyek az Oszmán Birodalommal együttműködve, egyfajta *barrière de l'Est* létrehozásával kívánták feltartóztatni és elszigetelni a feltörekvő Oroszországot. Ennek egyik eredményeként 1740-ben Villeneuve márki konstantinápolyi francia követ bábáskodásával létrejött egy oroszellenes svéd–oszmán szövetség. Végül, de nem utolsósorban a francia

[106] Uo. 132–136.

[107] CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 17: Journal de l'ambassade de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741). 281–282., 288–289.

[108] *Benedikt, H.*: Der Pascha Graf von Bonneval i. m. 7.

kereskedelmi szerződések is megújításra kerültek, amelyek révén Franciaország még sokáig a levantei kereskedelem monopóliumát élvezhette.

A francia diplomáciai sikerekről szólva nem feledkezhetünk meg azon magyar ágensek személyes sikereiről sem, akik felismerték, hogy a francia diplomácia osztrákellenes akciói a magyar függetlenségi mozgalmak érdekeinek is kedvezhetnek. Megfelelő vezető és magyarországi bázis híján ugyanakkor a magyarországi diverzió gondolata — ez szintén hangsúlyozandó — teljesen irreális tervnek bizonyult, amint azt Rákóczi József tragikus példája is illusztrálja. A francia diplomácia a későbbiekben is komolyan számolt a magyar emigráns ágensek, főként a kiváló képességű Tóth András szolgálataival, aki több ízben is megfordult a rodostói magyar emigránsok között és egyre merészebb terveket kovácsolt.[109] Szolgálatai elismeréséül egyik fiát, a neves François de Tott-ot már a francia kormány támogatásával taníttathatta Konstantinápolyban, és aki azután idővel tehetséges édesapja nyomdokaiba léphetett.[110] A francia szolgálatban álló magyar ágensek alkalmazása az Oszmán Birodalom területén egészen az 1756. évi ún. „diplomáciai forradalom" idejéig megfigyelhető.

HUNGARIAN AGENTS IN THE SERVICE OF THE FRENCH KING IN EASTERN EUROPE IN THE PERIOD OF THE RUSSIAN-AUSTRIAN-TURKISH WAR (1736–1739)

by Ferenc Tóth
(Summary)

The present study enlightens a less known chapter in the history of the Hungarian emigration after the collapse of the Rákóczi revolt (1703–1711), namely the activity of Hungarian agents employed by the French in Eastern Europe in the period of the Turkish war of 1736-1739. French diplomacy became aware of the importance of the Hungarian agents who served as a link between the emigration group of Ferenc Rákóczi II in Tekirdag and the Hungarian emigrees in France already in the early 1730s. It was at that time that Marquis Villeneuve, French ambassador in Constantinople, commissioned András Tóth and Ádám Jávorka to represent the French king in the court of the Tatars in the Crimea, a region which assumed an ever increasing strategic role. The war which figures in the title broke out shortly after the war of the Polish succession (1733–1738), at first between the Russians and the Turks, and was soon joined by Austria, who entered the war as a Russian ally. Jávorka was taken by the Russians who entered Bakhchisaray in 1736, whereas András Tóth played an important role in the course of the peace negotiations which began in 1737. The French agent of Hungarian origin received considerable assistance from Ibrahim Müteferrika, likewise of Hungarian birth, who shared with him several pieces of secret information. The ill-fated József Rákóczi gathered together several Hungarian emigrees after he had entered the scene, but the French diplomacy opposed throughout the young prince's diversionary plans in Hungary. At the end of the war the French ambassador delegated his ablest diplomat, András Tóth, to the commander-in-chief of the Russian army, count Burckhard Christoph von Münnich. Tóth not only discharged his official mission with excellence, but also mediated in the matter of a Russian-French treaty of alliance, which would have profoundly transformed the power structure of Eastern Europe. It was thus that the Russian-Austrian-Turkish war of 1736-1739 offered an excellent opportunity for the Hungarian agents in French service to play an active anti-Habsburg role.

---

[109] Vö. *Tóth Ferenc:* Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756). Hadtörténelmi Közlemények 117 (2004: 2. sz.) 665–679.

[110] Életéhez l. újabban: *François Baron de Tott:* Emlékiratai a törökökről és a tatárokról, Szerk. Tóth Ferenc. Vasi Szemle Kiadó, Szombathely 2008. 1–294.

Ballabás Dániel

FŐNEMESI RANGEMELÉSEK MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS KORÁBAN

A magyar főnemesség 1848 és 1945 közötti története nem tartozik a részletesen feltárt és feldolgozott területek közé. A második világháborút megelőzően elsősorban az egyes nemzetségek genealógiájának összeállítása, valamint tagjaik közéleti aktivitásának bemutatása állt a történészek érdeklődésének középpontjában, s ha történt is kísérlet a főnemesség társadalmi szerepének értékelésére, a téma komplex elemzésre senki sem vállalkozott. Ehhez akkoriban még hiányzott a megfelelő történelmi időtávlat. A világháború után a főnemesség megítélése egyértelműen negatív színezetet kapott, történetének kutatása pedig évtizedekre teljesen háttérbe szorult. A napvilágot látott munkák sokáig politikai és ideológiai szempontok által befolyásolva, a marxista történetírás sematikus társadalomképének és osztályharcos szemléletének megfelelő keretek között jelölték ki a főnemesség helyét a történelemben. Szélesebb körű szakmai érdeklődés csak az 1980-as évek közepétől kezdve kíséri a jelzett időszak magyar főnemességét, így még számos alapvető kérdés is megválaszolásra vár. Ezek közé tartozik például, hogy pontosan hány nemzetségből állt az 1848 és 1945 közötti főnemesség? A kérdésre adott válasz már önmagában is gyarapítaná eddigi ismereteinket, ugyanakkor lehetővé tenné azt is, hogy a későbbiekben árnyaltabb képet alkothassunk a magyar főnemesség differenciálódásának folyamatáról.

Az általunk vizsgált időszak elejére vonatkozóan a kortárs Fényes Elek Magyarország statistikája című munkájában 4 hercegi, 79 grófi és 84 bárói nemzetséget sorol fel, valamint az indigenák közül megemlít még 38 *„honos és birtokos"* főnemesi nemzetséget.[1] Fényes adatsora a korabeli kalendáriumok mellékleteként megjelent sematizmusokból származik. Ehhez a forrástípushoz folyamodott Vörös Károly is, amikor az úgynevezett tízkötetes Magyarország története V. kötetében — az 1790 és 1848 közötti időszakot tárgyalva — a szűkebb Magyarországon 3 hercegi, 80 grófi és 95 bárói, illetve csak Erdélyben birtokos további 11 grófi és 20 bárói nemzetségben határozta meg a főnemesi nemzetségek számát — a honosítottak számáról viszont nem szólt.[2] Tovább ha-

[1] *Fényes Elek:* Magyarország statistikája. Első kötet. Pest. 1842. 119–120. A közölt adatok 1840-re vonatkoznak.

[2] *Vörös Károly:* A magyarországi társadalom (1790–1848). In: Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Bp. 1980. 491. Saját kutatásunk során egy 1847-es kalendárium (Naptár 1847-dik közévre, a' róm. catholika egyház használatára, új és ó időszámítás szerint. Buda. é. n.) mellékleteként megjelent sematizmus adatait elemezve pontosan ugyanezeket a számokat kaptuk;

ladva az időben, Szabad György szerint az önkényuralmi időszak főnemességét *„alig 220 arisztokrata nemzetség, mintegy 600–700 család"* alkotta.[3]

A dualizmus idején a főrendiház 1885. évi reformja során került napirendre a magyar főnemességhez tartozó nemzetségek összeírásának igénye. Vörös Károly gyakran idézett tanulmányában — egy nagyobb ívű, a főnemesség polgárosodását vizsgáló kutatás tervét felvázolva, annak mintegy kiindulópontjaként — foglalkozott a főrendiházi reformmal, s kísérelte meg *„a főnemesség 1880-as évekre jellemző teljes létszámának, ezen belül a hazai eredetű és az indigenátust nyert családok ... arányának"* meghatározását. Kutatásai alapján a reform előtti utolsó országgyűlés főrendiházába 12 hercegi, 108 grófi és 86 bárói, összesen 206 nemzetség tagjai kaptak személyre szóló királyi meghívót, vagyis elvileg ennyien alkották a magyar főnemességet az 1880-as évek közepén. Közülük 10 hercegi, 35 grófi és 5 bárói — összesen tehát 50 — nemzetség *„főrendisége ... nem magyar eredetű, hanem „honfiúsított". Alapjában külföldi családok ezek, kivétel nélkül a német-római, illetve a Habsburg-birodalmi arisztokráciából."*[4] A főnemesség dualizmus kori gyarapodásáról Lakatos Ernő úgy tájékoztat, hogy *„I. Ferenc József és IV. Károly 204 főnemesi címet adományozott"*. Ugyanő a korszak főnemesi nemzetségeinek teljes számát 250–300 közöttire tette.[5] Hanák Péter kutatásai szerint az *„1848 előtt 3 hercegi, 91 grófi és 115 bárói nemzetséget — mintegy 600 családot — számláló főnemesség a dualizmus korában szaporodás, birtokosztódás és a gyakori főnemesítés révén jócskán gyarapodott, száma meghaladta az 1200 családot. A magyarok közül ugyan csak Festetics Tasziló kapott hercegi rangot ... A grófi rangot bizonyos mértéktartással alig egy tucat kegyeltnek adományozták, a bárók köre viszont ... mintegy 140 új családdal frissült fel."*[6] Hanns Jäger-Sunstenau — párhuzamosan a megfelelő osztrák adatokkal — éves bontásban közölte a főnemesi rangemelések számát. Táblázata alapján 1867 és 1918 között 128 bárói és 25 grófi rangemelés történt Magyarországon.[7]

A Horthy-korszakra vonatkozóan Kempelen Béla az 1931-ben megjelent Magyar főrangú családok című könyvében 345 élő főnemesi nemzetséget vett

---

elképzelhető tehát, hogy Vörös adatai is ebből az évből valók. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy egy 1841 után keletkezett kalendáriumot használt, ugyanis a Fényesnél említett négyhez képest nála már csak három hercegi nemzetség szerepel — ti. a Batthyány, Esterházy és Pálffy hercegek mellől 1841-ben kihaltak a Grassalkovichok.

[3] *Szabad György:* Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre. Bp. 1979. 582.

[4] *Vörös Károly:* A főrendiház 1885. évi reformja. In: Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Szerk. Á. Varga László. Salgótarján. 1987. 399–400. Vörös életmű-bibliográfiájából úgy tűnik, hogy végül nem sikerült realizálnia és publikálnia a tanulmány megírására ösztönző elképzeléseit. — *Vörös Boldizsár:* Vörös Károly (1926–1996) életművének bibliográfiája. Történelmi Szemle 38. (1996)

[5] *Lakatos Ernő:* A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány. Bp. 1942. 19., 21.

[6] *Hanák Péter:* Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1978. 435–436.

[7] *Hanns Jäger-Sunstenau:* Az 1700 és 1918 közötti magyarországi nemesítések társadalomtörténeti statisztikája. In: Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig. (Szöveggyűjtemény) 2. kötet. Szerk. Kövér György. Bp. 2002. 15–16.

számba,[8] míg Gyáni Gábor — megemlítve, hogy pontos adatok nem állnak rendelkezésére — maximum kétszázra becsülte a főnemesi nemzetségek számát.[9] Gudenus János terjedelmes, a 20. század egészét átfogó genealógiai munkájának öt kötetében 662 nemzetség leszármazását közölte.[10]

Ha valaki érzékeltetni szeretné a főnemesi nemzetségek, illetve a rangemelések számát, általában az előbb említett munkák valamelyikét szokta idézni. Ezek azonban — mint látható — jelentős eltéréseket mutatnak a számadatok tekintetében. Emellett többnyire nem derül ki belőlük, hogy az egyes szerzők mit értettek például a magyar főnemesség fogalma alatt, mit tekintettek nemzetségnek, kiket soroltak az indigenák közé, vagy milyen módszerrel jutottak az idézett adatokhoz. Bizonytalanságot érzünk abban is, hogy a főnemes és arisztokrata kifejezések váltogatásával a köztük lévő azonosságot vagy különbséget akarták-e inkább hangsúlyozni. A definíciók tisztázatlansága — és minden bizonnyal eltérő használata — megnehezíti az egyes adatok értékelését és egymással való összevetését, s nem teszi lehetővé, hogy rájuk építve további kutatásokat végezzünk. Indokoltnak tűnik tehát, hogy jelen tanulmányunkban alaposabb vizsgálat alá vegyük a jogilag definiált magyar főnemesi nemzetségek számának 1848 és 1918 közötti alakulását.[11]

Az általunk vizsgált időszakban követett hivatalos eljárás szerint *„külföldi főnemesi vagy nemesi címek, előnevek és címerek Magyarországon jogi tartalommal nem bírnak, közjogunk keretén kívül esnek, ezért ezek a magyarországi használathoz való jogosultság elismerése és a magyar állampolgárság megszerzése esetében sem biztosítanak nálunk nemesi rendi állást, főnemesi vagy nemesi rangot, kiváltságot és előjogot."*[12] A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy főnemesi címe és Magyarországgal való kapcsolata alapján még nem feltétlenül sorolhatunk valakit a magyar főnemesség tagjai közé — ehhez egyéb, ránézésre nem megállapítható szempontok mérlegelésére is szükség van. Kutatásunk során mi magunk csak a közjogi értelemben vett magyar főnemességgel kívánunk foglalkozni. Megjegyzendő azonban, hogy a közjogilag magyar, és a pusztán csak Magyarországon élő, de közjogi értelemben idegen főnemesek között meglévő amúgy is finom választóvonal — érzésünk szerint — legkésőbb a főrendiház 1885. évi reformja során végképp jelképessé vált. Ekkor a magyar főnemesség jó része — ha elviekben nem is, de gyakorlatilag — elveszítette azt az utolsó előjogát, amely megkülönböztette az idegen főnemesek csoportjától, ugyanakkor az

---

[8] *Kempelen Béla*: Magyar főrangú családok. Bp. 1931.

[9] *Gyáni Gábor – Kövér György:* Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2004. 223.

[10] *Gudenus János József:* A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I–V. Bp. 1990–1999. A CD-ROM-on kiadott változat (Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005.) tartalomjegyzékében valamivel kevesebb, összesen 651 nemzetséget tudtunk összeszámolni.

[11] A témával kapcsolatban korábban megjelent publikációnkban már lefektettük a kutatás során alkalmazott terminológiát, így jelen tanulmányunkban is ahhoz alkalmazkodunk. Nem állítjuk, hogy az általunk definiált fogalmak nem szorulnak továbbgondolásra, itt-ott pontosításra, arra azonban mostani formájukban is alkalmasnak találjuk őket, hogy koherenciát biztosítsanak kutatásunk számára — *Ballabás Dániel*: Hány nemzetségből állt a magyarországi főnemesség 1848-ban? A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei 4. (2009) 73–98.

[12] *Gerő József:* A m. kir. belügyminiszter által igazolt nemesek 1867–1937. Bp. 1938. 28–29.

uralkodó élethossziglani kinevezése alapján már ez utóbbiak is, amennyiben magyar állampolgárok voltak, bekerülhettek a törvényhozás második kamarájába. Emellett az idegen főnemesi címek tulajdonosai ősnemesi kvalifikáció szempontjából egy megítélés alá estek magyar társaikkal; címzésük ugyanaz volt, mint ami hazájukban megillette őket, vagy ami ennek Magyarországon megfelelt.[13] Aligha valószínű továbbá, hogy a kívülállók képesek lettek volna érzékelni az egyes főnemesi címek mögött megbúvó árnyalatnyi különbségeket.[14] Kutatási szempontból mégis indokoltnak érezzük különválasztani a közjogi értelemben vett és az egyéb magyarországi főnemesi nemzetségeket. Előbbiek ugyanis egy jól behatárolható csoportot alkotnak, utóbbiakról viszont csak esetlegesen lehet tudomásunk, így átfogó elemzésre nem alkalmasak. Emellett e kategóriák következetes használata lehetővé teszi az egyes részeredmények jövőbeni összehasonlítását is.

A kutatásunk során összegyűjtendő, várhatóan igen nagy mennyiségű adat hatékony tárolására és kezelésére egy úgynevezett relációs adatbázisrendszert hoztunk létre. Első lépésként egy olyan részadatbázis felépítését tűztük ki célul, melynek alapján — a jelzett kronológiai határok között — bármely évben meg tudjuk mondani, hogy megközelítőleg pontosan hány főnemesi nemzetségről beszélhetünk Magyarországon, illetve melyek voltak ezek a nemzetségek.[15] Kiindulópontnak az 1848. évi állapot meghatározását tekintettük; munkánk során — röviden összefoglalva — az alábbi eljárást követtük. Elsőként rögzítettük adatbázisunkban a szűkebb Magyarország és Erdély országgyűlésein becikkelyezett összes személyt a Corpus Jurisban szereplő honosítási törvénycikkek alapján.[16] Szintén rögzítésre kerültek az 1848 előtt magyar és erdélyi főnemesi

[13] *Kempelen Béla*: A nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben. Bp. 1907. 59. Az ősnemesi kvalifikáció fogalmának magyarázata tekintetében l. a tanulmány későbbi részét.

[14] Például a második világháború után a főnemességet sújtó embertelen intézkedések sem korlátozódtak csak a közjogilag magyar főnemességre. — *Gudenus János – Szentirmay László:* Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások. Bp. 1989. 22.

[15] Kutatásunkban a teljes sokaságot vizsgáljuk. Az enyhe pontatlanság abból adódik, hogy a vizsgálat alá vett korszakban érintett, összesen 654 főnemesi ág (vagyis egy-egy főnemesi címet vagy indigenátust szerzett személy fiági leszármazottainak összessége) közül 26 esetben (4%) csak hozzávetőlegesen tudtuk meghatározni az adott ág kihalásának időpontját (utolsó ismert személy). Tanulmányunkban a főnemesi nemzetségek számával kapcsolatban közölt adatok — amennyiben másként nem jelezzük — a tárgyév január 1-jére vonatkoznak. Ha valamilyen formában az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának idejére utalunk, akkor az 1918. december 31-én fennálló állapotot közöljük. – Itt szeretnénk kitérni arra a kérdésre is, hogy mit tekintettünk rangemelésnek? Ennek tisztázása ugyanis elengedhetetlen fontosságú annak érdekében, hogy az általunk közölteket össze lehessen vetni más szerzők hasonló adataival. A Királyi Könyvekben — akár az eredeti szöveget használja valaki, akár a mutatók valamelyikével dolgozik — több név is előfordul egy-egy rangemelési bejegyzésben: a kedvezményezett (gyakran több kedvezményezett) neve, valamint annak törvényes házastársától származó gyermekeinek felsorolása (ha voltak ilyenek). Az adatrögzítés során a feltüntetett egyenes ági leszármazottak külön számbavételét nem tartottuk szükségesnek, hiszen a felmenőjüknek adományozott főnemesi cím egyébként is automatikusan átszállt rájuk — beleértve a fő kedvezményezett „Isten áldásából még netán születendő mindkét nembeli valamennyi törvényes ivadékát és maradékát" is. Mindebből az is következik, hogy az azonos bejegyzésben szereplő, de egymással felmenő-leszármazott kapcsolatban nem álló személyeket (pl. testvéreket, unokatestvéreket, unokaöcsöket) viszont a rangemelésben részesültekhez számoltuk.

[16] Kutatásunk során végig a Corpus Juris Hungarici ún. millenniumi kiadását használtuk. Megjegyzendő, hogy a csak Erdélyben becikkelyezett indigenátusokat a dualizmus idején már nem

címet szerzett személyek, alapvetően a Királyi Könyvek mutatóit feldolgozva,[17] de szükség esetén kiegészítve ezt az adatforrást a Péter Katalin vezette kutatócsoport által feltárt és összeírt 1690 előtti főnemesi címekkel,[18] valamint a genealógiai szakirodalomból tudomásunkra jutott egyéb — a Királyi Könyvekbe be nem vezetett — releváns főnemesi rangemelésekkel.[19] Ezen források alapján 918 nemzetség tagjai lettek magyar főnemesek, illetve szereztek indigenátust az 1848-at megelőző időszakban.[20] Kérdés azonban, hogy közülük hány élte meg főnemesi rangban a kutatásunk kezdőpontjának számító évet? Mivel az általunk összegyűjtött nagyszámú nemzetség között számos olyannal is találkoztunk, melyről a rangemelés dátumán kívül egyéb megbízható információt nem sikerült kiderítenünk, így nemzedékrendje és kihalásának időpontja sem ismert, kénytelenek voltunk közvetett módon, egy újabb forrás bevonásával megközelíteni a kérdést. A főrendiház 1885. évi reformja során — mint már említettük — összeírták, majd az 1886. évi VIII. törvénycikkben rögzítették a magyar főnemességhez tartozó nemzetségeket.[21] Egybevetve ezt a listát az 1848

---

tekintették közjogilag érvényesnek. A főrendiház igazoló bizottsága Bombelles Henrik ügyében úgy határozott, hogy — bár „azon körülményből miszerint az 1847-ik évi erdélyi országgyülésen beczikkelyeztetés végett jelentkezett, látható, hogy a ... rendeletnek eleget tenni törekedett" — a Magyarországon való becikkelyezés hiánya miatt utódai nem jogosultak a magyar főrendi állásra és az országgyűlési meghívóra. — Főrendiházi Irományok 1878. V. 309. Hasonló értelemben nyilatkozott az ügyben a minisztertanács is és új magyar főnemesi cím adományozásával látta megoldhatónak a helyzetet. — MOL K 27 1880.08.07./21. A főrendiházi reform során törvénybe iktatott nemzetségek listáján (1886:VIII.tc.) ott szerepel ugyan — egyedüliként — az „1752. évi erd. III. törvénycikkel beczikkelyezett Königsegg-Rottenfels Károly Nándor és Ferencz Hugó", de ez inkább kivételnek tekinthető. Aligha valószínű ugyanis, hogy az idők során erdélyi indigenátust szerző további 30 főnemes személy közül senkinek a leszármazottai nem élték meg a főrendiházi reform idejét. A már említett Bombelles Henrik mellett például 1847-ben még 13 másik főnemest cikkelyeztek be Erdélyben.

[17] *Illéssy János – Pettkó Béla:* A Királyi Könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czim, czimer, elnév és honosság adományozásoknak 1527–1867. Bp. 1895.; Libri Regii – Királyi Könyvek – 1527–1918. DVD-ROM. Arcanum Adatbázis Kiadó. Bp. 2006.

[18] A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. Az OTKA által támogatott kutatás, 2006–2008. Kutatók: Péter Katalin, Benda Borbála, Horn Ildikó, Koltai András. http://archivum.piar.hu/arisztokrata/12rangemelesek.htm, 2010. szeptember 26.

[19] Utóbbiak közül elsősorban a hercegi címeket kell megemlítenünk, melyek, még ha nemzeti főnemesek viselték is, 1848 előtt valamennyien idegen eredetűek voltak. Ezeket természetesen nem a magyar vagy az erdélyi kancellárián regisztrálták.

[20] Megjegyzendő, hogy az indigenák közül nem mindenki volt főnemes, továbbá ha ismerjük is egy adott személy rangját a honosítás idején, ebből nem következik az, hogy 1848-ban is ezzel a rangfokozattal rendelkezett (saját maga vagy leszármazottai).

[21] Szerencs János főrendiházi főtitkár visszaemlékezése szerint az „akkori sajátságos viszonyok és körülmények a törvényjavaslatok szerkesztésére befolyó, lázas sietséget és fokozott gyorsaságot idéztek elő és így könnyen megérthető, hogy mindkét törvényben — ti. az 1885. évi VII. és az 1886. évi VIII. törvénycikkben — bizonyos hiányok és hézagok igen élénken váltak érezhetőkké". — *Szerencs János*: A főrendiház évkönyve. III. évfolyam. Bp. 1907. III. A főrendiházi reform gyakorlati végrehajtására kiküldött 21 tagú bizottság üléseinek jegyzőkönyve alapján úgy tűnik, hogy a hangsúlyt elsősorban az előírt vagyoni képesítés megállapítására helyezték; az egyes nemzetségek elvi jogosultságának vizsgálata a tíz folio terjedelmű jegyzőkönyvnek mindössze az első három oldalára korlátozódik. — MOL K 587. 1. A. További két évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy Szerencs 1907-ben kijelenthesse: „fáradságos és anyagi áldozatokkal járó nehéz munka után, leküzdve a közönyt, sikerült a kitűzött czélt elérni" — vagyis a listát többé-kevésbé naprakésszé tenni. — *Szerencs J.:* A főrendiház i. m. IX. A reform idején még hiányos és pontatlan nyilvántartás következtében olyan nemzetségeket is becikkelyeztek 1886-ban, melyeknek erre egyébként nem lett volna jo-

előtti rangemelésekkel és honfiúsításokkal, a két halmaz közös része alapján megkaphatjuk a még 1885-ben is virágzó nemzetségeket. Ezt követően az 1848 és 1885 között kihalt nemzetségek,[22] a főrendiházi tagság jogával nem rendelkező indigenák,[23] valamint a még 1848 előtt kihalt, de 1885-re már — egy másik

guk, illetve ellenkezőleg, nem cikkelyeztek be minden jogosultat. Mivel jelen kutatásunk célja nem a főrendiházi tagsági joggal rendelkező, hanem a közjogi értelemben vett magyar főnemesi nemzetségek meghatározása, ezért az 1886-ban törvénybe iktatottak listáját az alábbiak figyelembevételével korrigáltuk. A Buttler (†1845), az Izdenczy (†1868), a Rosenfeld (†1823) és a Szepessy (†1882) nemzetség, illetve ezek jogosult ága már korábban kihalt, s később, felismerve ezt, törlésre kerültek a főrendek családkönyvéből. — *Szerencs J.:* A főrendiház i. m. 650., 652., 656., 657. (Jellemző, hogy a fentebb hivatkozott bizottság — kiegészítendő a kormány által eléje terjesztett listát — „Beiktatandóknak találta a ki nem halt, azonban az 1884/7iki országgyűlésre meg nem hívott ... Szepessy" nemzetséget is — melynek, mint fentebb látható, valójában már három évvel korábban magva szakadt.) Saját kutatásunk szerint a Breunner nemzetség — amely Breyner néven is, tehát kétszer szerepel a törvénycikkben — honosított ágai már jóval korábban kihaltak, a 19. századi forrásokban utolsó sarjként emlegetett Breunner-Enkewoirt Ágoston (†1894) nem leszármazottja egyik indigenált családtagnak sem. — Europäische Stammtafeln. Band V. Marburg. 1978. Tafel 18., 19. Az 1729-ben honosított Nesselrode János ága már unokájában kihalt. — Neue Deutsche Biographie. Band 19. Berlin. 1999. 73. Ahogy hasonló sorsra jutott az 1659-ben indigenált Porcia János is. — *Ernst Heinrich Kneschke:* Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon. Siebenter Band. Leipzig. 1867. 218. Az 1655-ben honosított Zobek Dávid utódai még a 19. század elején kihaltak. — *Szluha Márton:* Bács-Bodrog, Csanád, Liptó, Nyitra, Udvarhely és Vas vármegyék nemes családjai. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kiadó. Bp. 2005. Rekord: 19558–19560. Az Apfeltrern nemzetség és Magyarország között már a korabeli munkák sem tudtak semmi közjogi kapcsolatot kimutatni, országgyűlési jelenlétük feltehetően törvényrontó szokásban gyökerezik. — *Szerencs J.:* A főrendiház i. m. 500.; Magyar nemzetségi zsebkönyv. Első rész: főrangú családok. Szerk. Fejérpataky László. Bp. 1888. 295–296. Végezetül megemlítenénk még, hogy az 1791-ben bárókként honosított Mittrowsky Károlynak (1791: LXXII.tc.) nem lehetnek a leszármazottai az 1769 óta grófi címet viselő (*Gudenus J. J.:* A magyarországi i. m. II. 334.) és 1886-ban ekként becikkelyezett Mittrowskyak. Ami a másik oldalt, a „hiányzókat" illeti, az 1896. évi XXXI. törvénycikk indoklása szerint a muraniczi Horváth nemzetséget 1886-ban egyszerűen kifelejtették a jogosultak listájából, így becikkelyezéséről utólag kellett gondoskodni. — Képviselőházi Irományok 1892. XXXVI. 141–142. Az 1743-ban grófi rangra emelt Szluha György utolsó leszármazottja csak 1890-ben hunyt el. — *Szluha M.:* Bács-Bodrog i.m. Rekord: 19534. Az 1823-ban magyar bárói címet szerzett Schönstein (Frey) Ferencé pedig 1891-ben. — Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser. Gotha. 1893. 238. Az 1749-ben báróvá lett Josinczy nemzetség a 20. század első éveiben halt ki. — Kőváry László: A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére. Erdélyi Múzeum. (1901) 552–553. Ahogy az utolsó Maretich báró (1837) is ebből az időből ismert — Innsbrucker Nachrichten, 1903. August 31. 16. A Kákonyi (1826) és a Salamon (1816) bárói nemzetségek tagjai szintén megélték a főrendiházi reform idejét. — Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser. Gotha. 1895. 452. és *Gudenus J. J.:* A magyarországi i. m. III. 218. Szerencs János 1885-ben 122 olyan honosított nemzetséget tartott nyilván, „a melyeknek életben létéről biztos tudósítás beszerezhető nem volt", de egyébként a „kegyelmes királyi meghivó nyeréséhez jogosítvák" volnának. – *Szerencs János*: Magyarország és Társországainak főrendei. Bp. 1885. 91–94. Megvizsgálva ezeket a nemzetségeket, a genealógiai szakirodalom alapján 36 esetben sikerült az 1848 és 1918 közötti időszakban élő leszármazottakra bukkannunk. Közülük kilencet egy évvel később már felsoroltak a törvényben, a többieket pedig felvettük a listánkra.

[22] *Szerencs J.:* A főrendiház i.m. 607–634.; Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 457–478.

[23] Az országgyűlés általi honosítások három évszázados történetében mindössze 13 személynél említik a törvények (1715:CXXX.tc., 1723:CXXIII.tc., 1723:CXXIV.tc., 1729:XLVI.tc., 1840:XLVI.tc., 1840: XLVII.tc.) a diétákon való személyes részvétel jogát, a gyakorlatban azonban — miként az 1886. évi VIII. törvénycikkben szereplő nagyszámú indigena igazolja — azok is megjelenhettek, akiktől honosításuk alkalmával nem tagadták meg ezt a jogot. A főrendiházi reform gyakorlati végrehaj-

ága révén — ismét főnemesi címet szerzett nemzetségek[24] figyelembevételével visszaszámolva előttünk áll az 1848-ban élő főnemesi ággal rendelkező 305 nemzetség.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a főnemesi (nemesi) címeket, illetve az indigenátust nem az adott nemzetség egésze, hanem mindig egy konkrétan megnevezett személy, valamint többnyire annak egyenes és törvényes leszármazottai kapták (egy-egy nemzetségen belül természetesen többen is részesülhettek adományban). Kutatásunk során azt vizsgáljuk tehát, hogy a kérdéses időpontokban hány — és mely — nemzetségnek volt élő főnemesi ága, másképpen hány címszerző ős leszármazásának fonala vezethető le az adott időpontig. Utólagosan az említett 305 nemzetség esetében is kijelöltük a releváns főnemesi ágakat, valamint figyelembe vettük a később — 1848 után — adományozott címeket is, melyhez a Királyi Könyvek LXVIII–LXXIII. köteteit dolgoztuk fel. A továbbiakban az így nyert adatbázist fogjuk vallatóra.

A magyar főnemesség 1848-ban

Tanulmányunk jelen részében — bár kétségtelenül izgalmas téma lenne — nem a főnemesség politikai szereplésével, a forradalom és szabadságharc ügyéhez való viszonyával kívánunk foglalkozni, hanem annak belső struktúráját szeretnénk röviden felvázolni.

Kempelen Béla szerint egy nemzetség *„származása helyéül ... az a hely jelölendő meg, ahova történetének szálai visszafutnak"*. Előfordulhat azonban, hogy ősi hazájával később minden összeköttetése megszakad és egy egészen másik országban találkozunk vele; utóbbi hely a nemzetség megtelepedési helyének nevezendő.[25] E definíció alapján a magyar főnemességen belül is megkülönböztethetünk hazai eredetű és megtelepedett (idegen eredetű) nemzetsége-

tását előkészítő bizottság szerint „A mi a honfiúsítottakat illeti, törvény alapján csak azon családok tarthatnának igényt a jegyzékbe való felvételre, melyeknek honfiúsítása az ülés és szavazati jog beczikkelyezése mellett történet. Azonban királyi kegyelem folytán számosan nyertek meghívót az ülés és szavazati jog külön beczikkelyezése nélkül honfiúsítottak sorából is, sőt egyes családok meghívására rendszeres gyakorlat fejlett ki. A hazai jogfejlődésben pedig a szokás törvényerővel bírván, a rendszeres meghívások folytán ezen családok jogosultságát kétségbe vonni nem lehetet." — MOL K 587. 1. A. 1–2. Nem cikkelyezték be viszont azokat, akiket kifejezetten törvényhozói jogok nélkül honosítottak: gróf Huyn János Károly (1812–1882) és Hugó (1814–1868), báró Rolsberg (Putz) Miksa (1804–1872) (1840:XLIX.tc.); herceg Thurn-Taxis Frigyes (1799–1857) és Vilmos Károly (1801–1848), gróf Aichelburg Ferenc (1794–1851), gróf Hoyos Antal Lajos (1804–1858), gróf Bubna Károly (1805–1875), gróf Lilienberg Volfréd († 1847), gróf Messey Lajos († 1857), báró Wimmersperg Emánuel (1796–1841), báró Waldstätten György (1775–1843), báró Flödnig Edvárd (1813–1890) és Adolf († 1894), báró Wimmer József (1813–1857), báró Mattencloit Gottfréd (1794–1860) (1840:LI.tc.); gróf Sommery Lajos († 1898 k.) (1840:LIII.tc.). E 17 személy, illetve az általuk képviselt 14 nemzetség közül a Lilienbergek honosított ágának még 1847-ben magva szakadt, a többiek azonban — maguk vagy leszármazottaik útján — megélték 1848-at.

[24] A Jeszenszky és a Lónyay nemzetség korábbi főnemesi ága még 1848 előtt kihalt, a vizsgált időpontban tehát nem számolhatunk velük, ugyanakkor a két nemzetség egy-egy ága 1885-re ismét főnemesi címet szerzett, s ez alapján ott szerepel a főrendiházi reform kapcsán összeírt nemzetségek között.

[25] *Kempelen B.*: A nemesség i. m. 16.

ket. Az 1879. évi első állampolgársági törvény előtt a Magyarországon megtelepedni szándékozó idegenek országgyűlés általi honfiúsítással és úgynevezett hallgatólagos módon szerezhettek magyar honosságot. A kétféle eljárás eredménye azonban nem volt egyenértékű: míg az előbbi esetben az illető a magyar nemesi nemzet tagja lett, addig a hallgatólagos módon szerzett honfiúsághoz nem jártak nemesi előjogok.[26] Ugyanakkor az ilyen módon magyar honossághoz jutott személyeknek, illetve leszármazottaknak is megvolt az elvi lehetőségük arra, hogy majdan az uralkodó nemesi vagy főnemesi rangra emelje őket. Származás szempontjából tehát három csoportra osztható a magyar főnemesség:

1. Hazai eredetű nemzetségekre, amelyek „történetének szálai" Magyarországra futnak vissza.[27]
2. Országgyűlés által honosított idegen eredetű nemzetségekre. (A továbbiakban: honosított vagy indigena nemzetségek.)[28]
3. Hallgatólagos módon honosságot és később főnemesi címet szerzett idegen eredetű nemzetségekre. (A továbbiakban: betelepedett nemzetségek.)

Azon sematizmusok, melyek jelezni kívánták a bennük szereplő nemzetségek származását, két markáns csoportot különítettek el a magyar főnemességen belül: egyrészt az országgyűlés által honosítottakat, másrészt pedig a tőlük megkülönböztetett, hazai eredetűek, nemzetiek, vagy bármely más néven — olykor összefoglaló megnevezés nélkül — szereplők csoportját.[29] Az ilyen jellegű források alapján tehát csak a honosítottak és a „többiek" között tudjuk meghúzni a választóvonalat, utóbbi kategóriában azonban összemosódik az általunk alkalmazott klasszifikáció első és harmadik csoportja, vagyis hazai erede-

[26] *Kisteleki Károly:* A magyar állampolgárság fejlődéstörténete a kezdetektől a rendszerváltozásig. In: 10 éves a doktori képzés az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. A 2003. április 4-i konferencia anyaga. Szerk. Harmathy Attila. Bp. 2003. 14–16.

[27] Azokat a nemzetségeket soroltuk ide, melyek tagjai már az első honosítási törvénycikk, vagyis 1542 előtt Magyarországon éltek. Az idegen eredetűek becikkelyezésére ekkor még nem volt lehetőség, és később közjogilag sem tartották számon a jelzett időpont előtt érkezettek külföldi eredetét. Deák Ferenc megjegyzése szerint „Azok, kik törzsökös magyarságukban büszkélkednek, felejtik, hogy kezdetben az ő elődeik is indigenák lehettek; mert bizony kevés már azon tősgyökeres nemesség, mely Árpáddal együtt jött volna ki Ázsiából." — Deák Ferencz beszédei. I. kötet 1829–1847. Szerk. Kónyi Manó. Bp. 1882. 403. Példaként a Hallereket említenénk meg, akiknek eredete Nürnbergbe vezethető vissza, a nemzetség tagjai azonban már a 15. század második felében Magyarországon éltek és a 19. század sematizmusai a nemzeti főnemességgel egy kategóriában említik őket. — Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 122. Nagy Iván úgy fogalmazott, hogy a Haller nemzetség „magát honfi tetteivel egészen honfiúsítá". — *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. és pótlék. Pest. 1857–1868. V. 26.

[28] Kutatásunk során honosítottnak tekintettük azt a személyt, a tőle eredő nemzetség tagjaival együtt, aki valamely magyar országgyűlési törvénycikkben honosítottként szerepel — függetlenül attól, hogy ő maga, vagy utódai közül valaki esetleg magyar főnemesi címet is szerzett.

[29] A már többször hivatkozott 1886:VIII.tc. például a honosítási törvénycikkek feltüntetésével különíti el az indigena nemzetségeket. A Pálmány Béla által szerkesztett 1848-as országgyűlési almanach felsőházi része született magyarországi (nemzeti), illetve honosított főnemeseket különböztet meg. — Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. A korabeli kiadású országgyűlési névkönyv szintén nemzeti és honosított csoportra osztja a meghívottakat. — Az 1848 évi julius 2-ára egybehivott nemzeti gyűlés képviselőinek 's a' felső ház tagjainak név- 's lak könyve. Pest. 1848.

tű és külföldről betelepedett nemzetségek egyaránt szerepelnek benne. (A továbbiakban összefoglalóan nemzeti főnemességnek fogjuk nevezni e kategória tagjait.) Ezek csak mesterségesen, további kutatás eredményeként különíthetők el egymástól.

Az 1848-ban előttünk álló 305 nemzetség közül 127 (41,6%) országgyűlés általi honosítás útján lett a magyar főnemesség része, a fentebb elmondottak alapján azonban ez a csoport szűkebb lehet az idegen eredetűek teljes körénél. A többiek közül például a Baldacci, Brunszvik, Degenfeld, Geramb, Geringer, Hilleprand (Prandau), Luzsénszky, Nákó, Redl, Roszner, Sahlhausen, Schönstein (Frey), Sina és Splény nemzetség szintén külföldről telepedett be az országba, tagjaik azonban nem szerepelnek a honosítási törvénycikkekben.[30] Ha tehát nem a honosítottakat állítjuk szembe a többiekkel, hanem az idegen eredetűek teljes körét, akkor az utóbbiak csoportjába legalább 141 nemzetséget sorolhatunk.

Az indigenák és utódaik — a többiektől való megkülönböztetés ellenére — ugyanolyan magyar nemesnek számítottak, ugyanolyan jogokkal és kötelességekkel rendelkeztek, mint a nemzeti főnemességhez tartozó társaik.[31] A politizáló közvéleményben azonban szívósan élt az a gyanú, hogy Bécs emberei lennének a diétán, akiknek a feladata a kormányzati törekvések feltétlen támogatása. Akárcsak a 18. században,[32] a reformkorban is károsnak és elkerülendőnek tartották a rendek, hogy *„a főrendi tábla annyi honosított külföldinek szavazatival elöntessék"*.[33] Korábban utaltunk rá, hogy 1840-ben 17 frissen honosított személytől már kifejezetten megtagadták az országgyűlési ülés és szavazati jogot. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a jogosultak ténylegesen meg is jelentek az országgyűléseken, illetve hogy az adminisztráció hiányosságai miatt valóban meghívtak mindenkit, aki erre egyébként jogot formálhatott volna. Az 1848–1849-es országgyűlés felsőházába például a 127 indigena nemzetség közül ötvenhárman kaptak — egy vagy több tagjuk révén — meghívást. Ténylegesen azonban csak 10 nemzetségbe tartozó 13 személy vett részt több-kevesebb ideig az üléseken.[34] Elképzelhetőnek tartjuk, hogy ez a csekély arány az akkori zavaros időknek tudható be, ezért a későbbiekben érdemes lenne megnézni néhány korábbi diéta résztvevőit is. Szintén a kutatás egy későbbi fázisában szeret-

[30] A lengyel Luzsénszkyek nyílt eljárással nem is szerezhettek volna honosságot, ugyanis I. Mátyás egyik törvénycikke megtiltotta a lengyeleknek (és a velenceieknek), hogy „lábukat a Szent Koronára tartozó földekre és uradalmakba betegyék és ezeket bitorolják". — 1486:XXXII.tc. E szabály alól az idők során mindössze 6 személynek adott felmentést az országgyűlés, míg végül az 1827: XXII.tc. hatályon kívül helyezte.

[31] *Kisteleki K.:* A magyar állampolgárság i. m. 15.

[32] *Szijártó M. István:* A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. 186–188. A szerző értékelése szerint a kormányzat részéről megvolt ugyan a szándék az indigenák felhasználására, de azok — ha egyáltalán megjelentek vagy képviseltették magukat — korántsem számítottak a bécsi törekvések automatikus támogatóinak.

[33] Deák Ferencz beszédei i. m. 456.

[34] Az adatokat a Pálmány Béla által szerkesztett és már hivatkozott országgyűlési almanach számítógépes feldolgozása alapján közöljük. Indigenának a saját — korábban idézett — terminológiánk alapján minősítettük az egyes nemzetségeket és nem az almanach szerintünk kevéssé átgondolt besorolása alapján. A 127 nemzetség közül egyébként nem mindegyik volt jogosult a megjelenésre, hiszen benne foglaltatnak azok is, akiket ennek megtagadása mellett honosítottak.

nénk megvizsgálni, hogy az indigena nemzetségek közül melyek tagsága lakott (legalább részben) az országban, s mely nemzetségeket kötötte pusztán csak a közjogi kapcsolat Magyarországhoz.

A 127 honosított nemzetség összesen 145 ággal képviseltette magát, ebből 18 nemzetség 2-2 élő indigenált ággal is jelen volt Magyarországon. Még a 16. században szerzett magyar honfiúságot a Harrach (1563), az Althan (1578) és a Dietrichstein (1583) nemzetség egy-egy ága. A 17. századból 23, a 18. századból 49, míg a 19. század első feléből 70 indigenált ág eredeztethető.[35] A nemzeti főnemesek csoportjába tartozó 178 nemzetségnek 235 élő ága volt 1848-ban. A legtöbb, 6 főnemesi ággal a Kemény nemzetség büszkélkedhetett, a Bethlenek 5, a Bánffyak, Esterházyak és Hallerek 4-4, az Ambrózy, Festetics, Geramb, Mailáth, Majthényi, Pongrácz és Vay nemzetség 3-3, további 25 nemzetség pedig 2-2 főnemesi ággal rendelkezett. A legrégebbi főnemesi (bárói) címmel — melyet ha némileg kételkedve is, de elfogadtak a 19. században és biztosították ennek alapján közjogi állását — a Schaller (Löwenthal) nemzetség rendelkezett (II. Ulászló, 1494 vagy 1498).[36] A többiek már a Habsburg uralkodók valamelyi-

[35] A szakirodalom különösen az 1687. és az 1715. évi törvénycikkeket szokta kiemelni a tömeges mértékű honosítások illusztrálása gyanánt. A Corpus Jurist elemezve a két esztendőben 103, illetve 89 személy indigenátusának becikkelyezésére került sor (nem számítva azokat, akiknek valamely felmenőjét — vele együtt vagy már korábban — szintén törvénybe iktatták). E 192 személy közül azonban mindössze 10-nek(!) (5,2%) a leszármazottai élték meg főnemesi rangban a 19. század közepét. Bár a korabeli sematizmusok nyomasztóan sok indigena nemzetséget tartottak számon, valójában ezek jó része ekkorra már kihalt, illetve egyáltalán nem tartotta a kapcsolatot Magyarországgal.

[36] Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 420. Maga az időpont önmagában nem feltétlenül hihetetlen, hiszen Schiller Bódog az örökös bárói cím kialakulásának kezdeményeit I. Mátyás idejére tette, míg az első, kifejezetten örökös bárói címet Podmaniczky János nevéhez kötötte az 1502–1506 közötti évekre datálva. —*Schiller Bódog:* Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 269–272. A Péter Katalin vezette kutatócsoport a közelmúltban szintén hasonló eredményre jutott. — A magyar arisztokrácia i. m. Erősen gyanússá teszi azonban az Ulászló-kori adományt az a legendárium, amely a Schaller-Löwenthal nemzetséggel kapcsolatban a 19. század közepének családtörténeti irodalmában olvasható. Kővári László 1854-ben megjelent könyve szerint „E család régebbi eredete ismeretlen. A mult századra szegényül jöttek le; de egy véletlen ismét kiemelte. A monda szerint, a család egyik tagja a mult század elején, mint iskolamester beszáll egy falusi emberhez: vacsorát kér, mihez eczet kellene. Az üveg dugójára pillant, látja hogy pergament, kibontja: mit lát? családja egy adomány levelét. Következtében ismét gazdagok levének; és báróságot szereztek." — *Kővári László:* Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár. 1854. 176. Nagy Iván opusának 1860-ban napvilágot látott VII. kötetében az egyik családtag, báró Löwenthal Sámuel cáfolta a Kővárinál írtakat, egyúttal előadva a saját verzióját is. Egy ismeretlen okmányra hivatkozva azt állította, hogy első őse a hunok és a gótok bejövetelekor érkezett Erdélybe, majd feleségül vévén a hunok vezérének leányát, Gizellát, birtokhoz jutott. „E javakra kap János 1494-ben II. Ulászló királytól új adomány levelet, és baronatust, és ez adományt erősíté meg I. Leopold király is". Nagy megjegyzése szerint „Óhajtottam volna ezen okmányokat eredetiben vagy legalább csak másolatban látni, — és kivánatos volna az ily messze felható okmányoknak az ellene támasztható kételyek eloszlatása végett is valahol a történelmi ítészet elé hozása és közlése." — *Nagy I.:* Magyarország családai i. m. VII. 187. Kemény Józsefnél ismét egy újabb történet bukkan fel. Ő a budai könyvárusokról szólva említ egy bizonyos Schaller Jakabot az 1512–1515 közötti évekből, akinek „unokája későbbre Basta György vezérlete alatt katonáskodván Erdélyben, s végre Beszterce vidékén birtokot szerezvén magának, törzsöke lett azon Schaller nevet viselt családnak, a mely Mária Theresia idejében bébizonyitván, hogy legrégibb eredetét a hajdani híres svéd Schaller nemzetségből vette, Löwenthali báró Schaller címzettel ékesíttetett". — *Kemény József:* Budai könyvárusok 1484–1525. II. Új Magyar Muzeum (1857) 208–209. Ugyanakkor bármi is a nemzetség főnemesi címének tényleges eredete, olyan munkával nem találkoztunk, amely kétségbe vonta volna a magyar főnemességhez való tartozását.

kétől kapták főnemességüket. Még a 16. században főnemessé lett a Nádasdy, Révay, Forgách, Csáky, Zay, Erdődy, Draskovich, Wesselényi és Pálffy nemzetség. A 17. századból 58, a 18. századból 90, a 19. század első feléből pedig 76 ág első főnemes őse származik. Együttesen vizsgálva most már a 305 magyar főnemesi nemzetség 380 ágát, ezek 50%-a 1772 után lépett a főnemesség soraiba. Az 1848-as magyar főnemesség fele tehát az utolsó háromnegyed évszázadban rekrutálódott, részint hazai rangemelés, részint indigenátus útján. Mindemellett persze az egyes címek mögött ősi nemesi nemzetségek is állhattak,[37] a honosítottak eredeti főnemesi címe pedig akár jóval korábbi is lehetett.

Míg a reformkori sematizmusok nem mulasztották el különválasztani a honosított nemzetségeket, addig a 19. század második felében ez a rendezőelv már háttérbe szorulni látszik. Az 1886. évi VIII. törvénycikk hercegek, grófok és bárók csoportjára osztja a főnemesi nemzetségeket, s csak ezen belül — mintegy mellékesen — jelenik meg a honosított eredet. Az 1888-ban kiadott Nemzetségi zsebkönyv, vagy Szerencs János Főrendiházi évkönyvei (1900, 1901, 1907) ugyanezt az elvet követik. A főrendiházba meghívottak — a Főrendiházi Irományok köteteiben nyomon követhető — listája szintén a rang alapján strukturálja a nemzetségeket, a honosított eredet azonban itt már semmilyen formában nem kerül feltüntetésre. Rangjuk alapján is megvizsgálva az 1848-ban kimutatott 305 nemzetséget, közöttük 10 (3,2%) tisztán hercegi, 134 (43,9%) grófi és 138 (45,2%) bárói nemzetséget találtunk. 12 nemzetség (3,9%) hercegi és grófi ággal is rendelkezett, míg további 11 (3,6%) grófi és bárói ágon virágzott.

Főbb vonásaiban előttünk áll tehát az 1848. év magyar főnemessége; a továbbiakban a dualizmus kori rangemeléseket vesszük vizsgálat alá.

A rangemelések mechanizmusa

Az 1848. évi III. törvénycikk 8.§-a szerint *„a nemességnek ... osztása, mindig az illető felelős magyar minister ellenjegyzése mellett, egyenesen Ő Felségét illeti"*. A források oldaláról megközelítve a kérdést, e ténykedés eredménye mindenekelőtt a Királyi Könyvekben és a minisztertanácsi ülések jegyzőkönyveiben követhető nyomon.[38] A minisztertanácsokon azonban — amennyiben szóba került az illető[39] — csak arról döntöttek, hogy a rangemelés *„legfelső helyen javaslatba hozassék"*. A végső szót maga a király mondta ki, majd az uralkodói akarat kinyilvánítását beiktatták a Királyi Könyvekbe.[40]

[37] Ennek jelentőségéről l. a tanulmány későbbi részét.

[38] A dualizmus kori Királyi Könyvek a MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi Könyvek, míg a minisztertanácsi jegyzőkönyvek a MOL K 27 jelzet alatt találhatók. Mindkét forrás elérhető digitális másolat formájában is. Az előbbi a http://mol.arcanum.hu/digidat címen, illetve DVD-ROM-on (Arcanum Adatbázis Kiadó, 2006), míg az utóbbi a http://www.digitarchiv.hu honlapon keresztül.

[39] A dualizmus kori 274 főnemesi rangemelésből ötvennek nem találtuk nyomát a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben. A miniszteri ellenjegyzést azonban — mint látni fogjuk — nem az ügy minisztertanácsi megtárgyalása, hanem a király személye körüli (vagy esetleg más) miniszter biztosította.

[40] A Királyi Könyvekben kétféle bejegyzés tanúskodhat a rangemelésről. Egyrészt az ún. egyszerű bejegyzés, amely lakonikus rövidséggel tudatja az adományozás tényét, másrészt pedig az ünnepélyes formában megfogalmazott, legtöbbször megfestett címerképpel kiegészített diploma. A dua-

A főnemesi címek adományozása történhetett a király saját kezdeményezésére, de a kedvezményezett kérelmére is.[41] A Királyi Könyvekbe az esetek döntő többségében a *„Személyem körüli magyar ministerem előterjesztésére"* formula alkalmazásával vezették be az uralkodó elhatározását, néhány esetben azonban a bejegyzés megfogalmazása királyi kezdeményezésre látszik utalni. Varešanin Marián gyalogsági tábornok bárói rangjáról *„Kedves gróf Khuen-Héderváry!"* kezdetű elhatározásában értesítette miniszterét Ferenc József. Ugyanígy, személye körüli miniszterének címzett uralkodói elhatározás emelte bárói rangra Arz Artúr gyalogsági tábornokot, valamint 1917–1918 folyamán a Mária Terézia Rend tíz tagját (Kövess Hermann, Szurmay Sándor, Scharitzer György, Willerding Rudolf, Lukachich Géza, Glogovac Gojkomir, Heim Géza, Cumin Artúr, Boeriu János, Ungár Károly). Hazai Samu honvédelmi miniszter — mint a magyar kormány tagja — egyenesen *„Kedves Hazai altábornagy!"* címzéssel vehette kézbe a saját bárói rangjának adományozásáról szóló királyi elhatározást. A felsorolt személyek — mint látható — valamennyien katonák voltak. Hasonló formulázással még egy további, de már civil személy kapott főnemesi címet. A Királyi Könyvek 1911. július 14-én kelt bejegyzése a következőképpen tolmácsolja Ferenc József akaratát: *„Kedves gróf Khuen-Héderváry! Indíttatva érzem magamat, hogy Ittebei Kiss Antal II. oszt. követségi titkárnak a magyar bárói méltóságot ezennel díjmenetesen adományozzam. Miről Önt további megfelelő intézkedés végett értesítem."*[42] A királyi kegy eme megnyilvánulásának kedvezményezettje nem más volt, mint Ferenc József *„kedves jó barátnéjának"*, Schratt Katalin bécsi színésznőnek a fia. Csak sajnálhatjuk, hogy a rangemelés már a kapcsolat hanyatló szakaszában történt, s az uralkodó egyre ritkuló leveleiben nem említi az ügyet. Mindenesetre Schratt Katalin 1911 novemberében két és fél millió koronát kapott végkielégítés gyanánt Ferenc Józseftől[43] — talán a fiúnak adományozott bárói cím is része volt ennek az aktusnak.

Az uralkodó általi kezdeményezés ennyiben ragadható meg a Királyi Könyvek alapján. Úgy tűnik azonban, hogy a király a háttérből is ösztönözhette miniszтereit egy-egy felterjesztés megtételére. Lónyay Elemér 1917-es hercegi rangemelése kapcsán úgy nyilatkozott a miniszterelnök, hogy *„rövid úton vett legfelsőbb parancs folytán"* tette meg előterjesztését a minisztertanácsi ülésen.[44] Több személy esetében pedig (például Rudics József, Edelsheim Gyulai Lipót, Nikolics Fedor, Csekonics János, Gyürky Ábrahám, Lipthay Béla és Gyu-

---

lizmus kori 274 főnemesi rangemelés közül hétnél (Lónyay Menyhért, 1871; Fejérváry Géza, 1875; Radvánszky Antal, Béla és Géza, 1875; Pálffy-Daun Ferdinánd, 1879; Tisza Lajos, 1883) csak a diploma szerepel a Királyi Könyvekben, 122 esetben csak az egyszerű bejegyzés, míg 145 rangemelésnél mindkettő beiktatásra került — utoljára Prileszky Guidó bárói diplomája 1916. február 18-i dátummal. Amennyiben az egyszerű bejegyzés és a diploma dátuma eltér egymástól — ilyennel 45 esetben találkoztunk —, egységesen az előbbi időpontot tekintettük a rangemelés keltének.

[41] *Kempelen B.:* A nemesség i. m. 46.; *Marczіányi György:* Nemesség. Kézi könyv nemesi ügyekben. Bp. 1886. 23.

[42] MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXXII. kötet 411.

[43] *Brigitte Hamann:* Kedves Jó Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz. Bp. 2009. 306.

[44] MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok 1917/159. 2.

la, Balás György) már *„legfelsőbb kézjegyre méltatott"* folyamodvány birtokában mondtak igent a miniszterek. Másrészről viszont a minisztertanács által rangemelésre felterjesztett személyek között mintegy tucatnyi olyat is találtunk, aki — pillanatnyilag még ismeretlen okból kifolyólag — végül nem kapott főnemesi címet az uralkodótól.

A minisztertanácsi üléseken szóba került főnemesi rangemelések döntő többségét a miniszterelnök (45%) és a belügyminiszter (42%) referálta, majd mögöttük jóval elmaradva a király személye körüli miniszter (6%). A többiek csak olyanokat hoztak javaslatba, akik valamilyen módon kötődtek a saját illetékességi területükhöz. Így a vallás- és közoktatásügyi miniszter Korányi Frigyes és Kétly Károly egyetemi tanárt, valamint a Magyar Nemzeti Múzeumot igazgató Szalay Imrét, a földművelésügyi miniszter Bottlik István és Kazy József államtitkárt, Molnár Viktor miniszteri biztost, továbbá Kuffner Károlyt a mezőgazdaság terén szerzett érdemekért, a pénzügyminiszter Ullmann Adolfot, a Magyar Általános Hitelbank alelnök-vezérigazgatóját, az igazságügy-miniszter sárvári Eötvös József nyugalmazott hétszemélynökét, a honvédelmi miniszter Gromon Dezső nyugalmazott államtitkárt, a horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli miniszter pedig hét, horvát illetőségű egyént (Rubido-Zichy Radoszló, Pfeiffer Károly, Turković Milán és Péter, Adamovich Iván, Nikolić Vladimir, Nemečić József). Végül a király személye körüli miniszter terjesztette az ügyet az uralkodó elé, s ő biztosította (általában) a törvényben előírt miniszteri ellenjegyzést is, melyet beiktattak a Királyi Könyvekbe. A felterjesztés folyamatáról Orczy Béla báró miniszter (1879–1890) úgy nyilatkozott, hogy a *„Címeknek, rendjeleknek, nemességnek és általában kitüntetéseknek adományozására vonatkozó legfelsőbb előterjesztések néha hosszabb időt vesznek igénybe, mert ha sok jön össze, nem akarom ő Felségét tömeges felterjesztésekkel fárasztani, tehát ezeket fokonként teszem. De néha szükséges ő Felségét a felterjesztés megtehetésére előbb szóval megkérni, ott hol a kitüntetés fokára nézve nehézségektől tartok; valamint megesik, hogy nekem is magán úton kell adatokat az illető személy iránt megszerezni, hogy ha ő Felsége ezekre nézve információt kíván, ezt megadhassam."*[45] A Királyi Könyvek és a minisztertanácsi jegyzőkönyvek adatait elemezve átlagosan 62 nappal a minisztertanácsi tárgyalás után hagyta jóvá az uralkodó az adott rangemelést; a felterjesztések 10 százalékával hat napon belül végzett, 50 százalékukat pedig 23 napon belül jóváhagyta. A rangemelések mintegy nyolc százalékának elintézéséhez viszont több mint 100 napra volt szükség. Megjegyzendő, hogy néhány olyan esettel is találkoztunk, amikor a királyi elhatározás dátuma pár nappal megelőzte a minisztertanácsi tárgyalás időpontját (Máriássy János, Schwartzer Ottó, Müller László, valamint a IV. Károly koronázása alkalmából főnemesi rangra emelt személyeknél).

A rangemelések után illeték — „kincstári díj' — volt fizetendő: egyszerű nemesi cím esetén 1575 forint, báróságért 3150, grófi címért 6300, míg a hercegi rang után 12600 forint. Ha valaki egy alsóbb fokú nemesi rang átugrásával

[45] *Somogyi Éva:* A király személye körüli minisztérium, 1867–1914. Levéltári Közlemények 72. (2001) 148.

lépett előre, annak a közbenső fokozat díját is ki kellett fizetnie.[46] Az uralkodó azonban — a minisztertanács javaslatára, de akár annak ellenére is — mentességet adhatott a díjfizetés kötelezettsége alól, s ezt az adományozás tényével együtt rögzítették a Királyi Könyvekben. E forrás alapján a dualizmus kori 274 főnemesi rangemelésből 162 (59%) díjmentesen adományoztatott. Ezzel azonban még nem volt vége a fizetési kötelezettségeknek, ugyanis a diploma kiállítása is pénzbe került, melyre már nem vonatkozott az esetleges mentesség — a kincstári díj, ha befolyt, az államkasszát gazdagította, míg az oklevélre szedett összeg annak tényleges előállítási költségeit fedezte. A diploma kiállításának díja két részből tevődött össze: a kiadói díjat az iroda fenntartására szedték, míg az úgynevezett készpénzköltséget teljes egészében az oklevélre fordították. A fizetendő összegek az adományozott rang alapján differenciálódtak. Bárónak 80 forint, grófoknak 96 forint 60 krajcár kiadói díjat kellett fizetniük. Nemesi előnév adományozására az általunk vizsgált forrásban egy példát találtunk: báró csabacsüdi Königswarter Hermannak ez további 61 forint 10 krajcárjába került. A készpénzköltségbe a pergamen ára, valamint a szépíró, a címerfestő és a könyvkötő tiszteletdíja tartozott. A pergamenért a bárók 15, grófok 20 forintot fizettek, a címerfestőnek pedig 40, illetve 50 forint járt. A szépíró és könyvkötő tiszteletdíja azonban már alku tárgya lehetett, ki-ki igénye (pénztárcája) szerint fizetett több vagy kevesebb összeget ezekért a szolgáltatásokért. Az 1893 és 1898 első negyedéve között befolyt összegeket nyilvántartó könyvben 11 főnemes személyt találtunk, akik az alábbi összegeket szánták diplomájuk díszesebbé tételére:

Név	Szépíró	Könyvkötő
	tiszteletdíja (forint)	
Gr. Jankovich László	100	80
Br. Horváth Artúr	100	100
Br. Horváth Kálmán	100	100
Br. Solymosy László	100	40
Gr. Vigyázó Sándor	150	100
Br. Harkányi Frigyes	100	60
Br. Harkányi Károly	100	60
Br. Steiger Albert	120	40
Br. Lévay Henrik	125	40
Br. Tallián János	125	40
Br. Königswarter Hermann	150	60

Mindent egybevetve, a táblázatban szereplő két gróf (kerekítve) 347, illetve 417 forintot fizetett diplomája kiállításáért, míg a 9 báró átlagban 313 forintot.[47]

[46] *Kempelen B.:* A nemesség i. m. 47. A kincstári díj mértékének megállapításakor jó néhány mérséklő tényezőt is figyelembe vehettek.

[47] MOL K 517 – Király Személye Körüli Minisztérium – Segédhivatali iratok 6. kötet "Nemesi oklevelek kiállítása után befolyt díjak jegyzőkönyve" 1893–1898. (A kötet lapjai nincsenek beszámozva.) Szerettük volna a fizetendő díjakat egy későbbi időmetszetben is megnézni, de a levéltárban —

(A három magyar hercegi rangot szerzett személy közül Lónyay Elemér 1917-ben összesen 1720 koronát küldött Bécsbe a felmerülő költségekre.[48]) A hivatalosan fizetendő díjak mellett a kortársak tudni vélték azt is, hogy a jelöltnek mélyen a zsebébe kell nyúlnia ahhoz, hogy neve egyáltalán szóba kerüljön a rangemelésre felterjesztettek között. Bánffy Dezső miniszterelnöksége idején — legalábbis az egyik ellenzéki képviselő szerint — nyíltan beszélték és tudták a képviselőház folyosóján, hogy mi az ára a grófságnak, báróságnak, nemességnek és egyik-másik rendjelnek.[49] A Magyarország című lap pedig egyenesen úgy értesült, hogy a grófi és bárói címek után 600000 forint folyt be legutóbb a Szabadelvű Párt választási kasszájába.[50]

A díjak (esetleg az illetékes személyek) lefizetése után — a beküldött anyakönyvi kivonatok alapján — megállapították a kedvezményezettek körét,[51] majd a belügyminiszter által jóváhagyatott címerterv kézhezvételét követően kiállították a diplomát. Hogy ez mennyi időt vett igénybe, azt jelenleg csak néhány kiragadott példával tudjuk illusztrálni. Az 1883. december 27-én kelt uralkodói elhatározással grófságra emelkedett Tisza Lajos 1884. április 26-án vette át diplomáját.[52] Burián Istvánt 1900. március 5-én emelte bárói rangra a király, oklevelét pedig 1900. október 2-án kapta kézhez.[53] Kornfeld Zsigmond 1909. február 22-én kapott bárói címet, míg utódai a diplomát 1910. február 26-án vették át — ő maga időközben elhunyt.[54] Lónyay Elemér hercegi címe esetében az egyes mozzanatok is jól nyomon követhetők a minisztériumi iratokban: IV. Károly 1917. január 28-án adta ki legfelsőbb elhatározását, a kifogástalannak talált címertervre április 9-én került rá a belügyminiszteri jóváhagyás, a postai pecsét szerint május 12-én érkezett meg Bécsbe a diplomáért fizetett összeg, július 4-én pedig már arról értesítették Lónyayt, hogy oklevelének kiállítása folyamatban van, elkészülte az ősz folyamán várható. Ezt a határidőt azonban — úgy tűnik — nem tudták tartani, mert még 1918. február 5-én is azzal biztatták az egyre türelmetlenebb herceget, hogy az uralkodó már aláírta a diplomát és napokon belül átvehető lesz.[55] E néhány példa alapján tehát az oklevél akár négy hónap alatt is elkészülhetett, de adott esetben egy évet is várni kellett rá. Bár *„közjogi gyakorlatunk értelmében, a nemesi rang, előnév, címer adományozás ... ténye az ünnepélyes alakú királyi oklevél kiállításával tekinthe-*

---

noha a Király Személye Körüli Minisztérium archívumának 1961-ben megjelent repertóriuma szerint az 1898 utáni nyilvántartások is rendelkezésre állnak — nem találták meg a kérdéses köteteket.

[48] MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok 1917/159. 28., 39.

[49] Képviselőházi Napló 1896. XIII. 183.

[50] Magyarország, 1898. december. 25. 3.

[51] A főnemesi diplomába mindig beiktatták az adományos törvényes gyermekeinek nevét is. Mivel ezek egyébként is örökölték volna apjuk főnemesi címet, talán nem annyira a jelenlétüknek, mint inkább egyes gyermekek esetleges hiányának lehetett — kirekesztő jelleggel — jelentősége. Ifjabb Csávossy Gyula például valami miatt nem volt felsorolva apja 1904-es bárói oklevelében, ezért 1910-ben az uralkodó egy újabb diplomában terjesztette ki rá az apa bárói címét és főrendiházi tagságát. — MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXXI. kötet 512–515, LXXII. kötet 574–576.

[52] MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok 1883/1433. 2., 11.

[53] MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok 1900/274. 12.

[54] MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok 1909/364. 22.

[55] MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok 1917/159. 14., 18., 28–29., 34.

tő befejezettnek",[56] valójában már a királyi elhatározás kinyilvánítása — illetve annak a hivatalos lapban történő közzététele — után főnemesként kezelték a kedvezményezettet.[57] Érthető tehát, ha egyeseknek nem volt sürgős a diploma kiváltása. A fenti táblázatban szereplő Jankovich László például 1885. október 3-án emelkedett grófi rangra,[58] 1887-ben már ott szerepel az országgyűlés főrendiházába meghívott örökös jogú grófok listáján,[59] de a hivatkozott iktatókönyv tanúsága szerint csak 1894. január 20-án fizette be az oklevél kiállításának díját. A rekordot azonban alighanem a Mailáth fivérek tartották, akiket 1885. október 3-án emelt grófi rangra az uralkodói akarat, diplomájukat viszont csak majd' három évtizeddel később, 1914. július 14-i dátummal állították ki.[60]

A rangemelések dinamikája

Az 1848. évi III. törvénycikk — mint már szó volt róla — két feltételhez kötötte a nemesi címek adományozását: az uralkodó akaratához és az illetékes felelős magyar miniszter ellenjegyzéséhez. Nincs tudomásunk róla, hogy 1848-ban bárki is ilyen módon főnemesi címhez jutott volna, a magyar kormány, illetve a december elején trónra lépő Ferenc József legitimitásának kölcsönös megkérdőjelezése pedig hosszú időre elzárta a magyar főnemesi rangemelések törvényes útját.

A szabadságharc leverését követően érvényesülő összbirodalmi szemlélet jegyében az arra érdemesnek talált személyek egységesen osztrák főnemesi címet kaphattak. Az 1849 és 1867 közötti időszakból pillanatnyilag 52 olyan magyar illetőségű személyről van tudomásunk, aki osztrák grófi vagy bárói címet kapott. 1863-tól kezdve a nemrég helyreállított Magyar Királyi Udvari Kancellária is adott ki főnemesi okleveleket. Ezeket már bevezették a Királyi Könyvekbe, így pontos tudomásunk van az 1863 és 1867 tavasza között magyar főnemesi címet szerzett személyekről: báró Obeanaus Ferdinánd és Ferenc (1863. július 20.), gróf Csekonics János (1864. december 9.), báró Uray Bálint (1864. december 19), báró Jeszenszky János (1865. január 3.), gróf Gyürky Ábrahám (1867. január 16.), gróf Majthényi Ágoston (1867. január 22.) és báró sárvári Eötvös József (1867. március 6.).[61] A magyar alkotmányosság helyreállítása, illetve Ferenc József 1867. június 8-án történt megkoronázása után azonban az önkényuralmi időszakban adományozott főnemesi címeket törvénytelennek te-

---

[56] *Gerő J.*: A m. kir. belügyminiszter i. m. 16.

[57] Kornfeld Pál például — diplomájának elkészítése érdekében — már báróként levelezett a minisztériummal, és ügyvédje is báróként hivatkozott rá. — MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok 1909/364. 5.

[58] MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXVIII. kötet 563.

[59] Főrendiházi Irományok 1887. I. 23. Jankovich László egyúttal főrendiházi tagsági jogot is kapott, amely az 1887:XXXIV:tc. által lett becikkelyezve.

[60] MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXVIII. kötet 563., LXXIII. kötet 170–173.

[61] MOL A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii LXVII. kötet 838., 880., 885., 893., 921., 958., 965.

kintették, ami tulajdonosaik szempontjából azt jelentette, hogy közjogi síkon nem szerezhettek érvényt főnemesi státusuknak. Az apja által 1857-ben grófi címet és Horváth-Tholdy kettős nevet szerzett báró Horváth Lajost például visszautasította a főrendiház igazoló bizottsága, amikor gróf Horváth-Tholdy Lajos néven próbálta magát meghívatni — mondván, hogy *„hazai törvényeink értelmében ez csak ugy lenne eszközölhető, ha folyamodó azoknak eleget téve, atyjának 1857-ben gróf Tholdy Sámuel által történt adoptiójához ő császári és apostoli királyi Felsége ujbóli legkegyelmesebb megerősítését kieszközölné."*[62] Ugyanígy járt az őrgróf Pallavicini Roger által 1861-ben örökbefogadott gróf Csáky Zsigmond és Hippolit is. Az igazoló bizottság konstatálta, hogy Zsigmond helytelenül lett őrgróf Pallaviciniként meghívva (*„helyesebben Csáky Zsigmond gróf néven volna meghívandó"*), Hippolitnak pedig nincs joga ezen a néven királyi meghívót igényelni.[63] Az 1848 után adományozott főnemesi címek tehát az immáron törvényes magyar királlyá koronázott Ferenc József — miniszteri ellenjegyzéssel egybekötött — megerősítésére szorultak.

A kiegyezést követő első néhány évben mindössze egyetlen főnemesi címet adományozott az uralkodó: 1871. augusztus 3-án grófi rangra emelkedhetett az akkor éppen közös pénzügyminiszterként tevékenykedő Lónyay Menyhért.[64] Egyébként a magyar kormány — *„miként ezt gróf Festetics György volt felségkörüli minister az 1869. június 8-án és 1870. május 8-án kelt legfelsőbb határozványokkal jóváhagyólag tudomásul vett két izbeni felterjesztéseiben Ő Felségének is bejelentette — nem tartotta célszerűnek és kívánatosnak a magyar főrendi háznak akkoriban közel kilátásba helyezve volt rendezéséig azoknak tagjait szaporítani; minélfogva a beérkezett, részben ő Felségének legmagasabb kézjegyére is méltatott folyamodások a ministerium részéről egyszerűen jegyzékbe vétettek."* Az 1870-es évek közepére azonban már olyan hangosan dörömböltek a főrendiház kapuján a korábbi főnemesi címüket törvényesíttetni óhajtó egyének, hogy végül a minisztertanács is kénytelen volt meghátrálni. Az 1874. február 5-én tartott ülésén kimondta, hogy *„a magyar főnemesi méltóság adományozása tekintetében azon körülményt, miszerint a magyar főrendiház még rendezve nincsen, jövőre nézve akadályul tekinteni nem kívánja, egyszersmind elhatározván, hogy azon magyar honpolgári joggal bíró grófok és bárókra nézve, kik ezen méltóságukat a magyar alkotmány szünetelés korszakában Ő Felségének 1867. évi június hó 8-án történt megkoronáztatása előtt nyerték, amennyiben ezen méltóságuknak a magyar közjog értelmében törvényesítését, illetőleg a magyar főrendi házba leendő meghívatásukat Ő Felségénél kérelmeznék, vagy pedig az evégből már korábban benyújtott s Ő Felsége legmagasabb kézjegyére méltatott folyamodásaiknak elintézését újabban sürgetnék: az illető felterjesztések — mindenkoron azonban a magyar ministertanácsnak előlegesen kikért jóváhagyásával — Ő Felségéhez esetről esetre megtétessenek."*[65] A díjfizetés tekintetében a minisztertanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Magyar Ki-

[62] Főrendiházi Irományok 1872. III. 280.
[63] Főrendiházi Irományok 1875. I. 62–63.
[64] MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXVIII. kötet 105.
[65] MOL K 27 1874.02.05./7.

rályi Udvari Kancellária által adományozott főnemesi címek után nem követeli újra a kincstári díjat, amennyiben azok díjmentesen adományoztattak vagy a kedvezményezett már befizette a taksát, ellenben az osztrák hatóságok általi adományozásoknál esetről esetre dönt a kérdésében.[66]

Bár a minisztertanács arra számított, hogy *„összesen nem sok oly egyén van, a ki Ő Felsége megkoronáztatása előtt nyert főnemesi rangja folytán a főrendi házba leendő meghívatását igényelhetné, tényleg pedig csak is igen kevesen nyújtottak be ez iránt folyamodást"*[67] — a döntéssel valóságos lavinát indított útnak: 1874–1875 folyamán nem kevesebb, mint 25 személy kapott megerősítést főnemesi rangjára. Megjegyzendő azonban, hogy közöttük mindössze tizenegyen voltak azok, akik saját maguk szerezték a kérdéses főnemesi címet, míg az időközben elhunytak helyett már a gyakran megszaporodott létszámú második generáció tagjai jelentkeztek. A főrendiházi tagság szempontjából vizsgálva a kérdést, az újonnan jogosított tagok még e 25 személynél is többen lehettek, hiszen a címében megerősített, immáron közjogi értelemben is magyar főnemes apa nagykorú fiai, unokái szintén igényelhették a regálist.[68] A nem várt nagyszámú folyamodót látva a minisztertanács 1875 nyarán úgy határozott, hogy *„a még ezentúl netán érkezendő ilyen folyamodások elintézése a felsőház rendezéséig függőben tartandó."*[69] Döntésükben azonban nem voltak valami állhatatosak. 1876-ban hozzájárultak Bánhidy Sándor osztrák bárói címének Magyarországra való kiterjesztéséhez,[70] 1880-ban pedig azzal az indokkal fogadták el Bánffy Miklós osztrák grófi rangjának kiterjesztését, hogy mint magyar báró, egyébként is jogosult a főrendiházi tagságra.[71] Hasonló helyzetben volt az osztrák gróf, de magyar báró Horváth-Tholdy Lajos, akinek grófi címét 1883-ban terjesztették ki Magyarországra.[72] A minisztertanács *„kivételt vélt tehetni"* Edelsheim-Gyulai Lipót — egyébként nem az önkényuralmi időszakban szerzett, hanem jóval régebbi keletű — bárói címével is.[73]

1885 tavaszáig[74] az uralkodó összesen 33 főnemesi címet erősített meg, illetve terjesztett ki Magyarországra, mellyel szemben mindössze 10 személy részesült a magyar főnemesség eredeti adományozásában. Közülük a már említett Lónyay Menyhért mellett Tisza Lajost — Kálmán miniszterelnök öccsét — érdemes kiemelni, aki 1883. december 22-én emelkedett grófi rangra az árvíz sújtotta Szeged rekonstrukciója során szerzett érdemei jutalmául.[75] (Az 1. diagramot l. a Függelékben)

---

[66] MOL K 27 1874.04.14./5.

[67] MOL K 27 1874.02.05./7.

[68] Például az 1875/1878. évi országgyűlésre meghívottak között három Lónyay, valamint kétkét Csekonics, Fiáth, Rudics és Wodianer szerepel (Főrendiházi Irományok 1875. I. 7–13.), holott mind az öt nemzetségnek csak egy-egy tagja részesült rangemelésben a vizsgált időszak alatt, másik élő főnemesi águk pedig nem volt.

[69] MOL K 27 1875.07.13./6.

[70] MOL K 27 1876.06.09./6.

[71] MOL K 27 1880.06.17./24.

[72] MOL K 27 1883.05.04./17.

[73] MOL K 27 1881.11.20./8.

[74] A főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikket 1885. április 25-én szentesítette az uralkodó, kihirdetésére másnap került sor.

[75] MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXVIII. kötet 526.

Míg a főrendiház reformja előtt — legalábbis elviekben[76] — minden közjogilag rendezett helyzetű főnemesi nemzetség képviseltethette magát az országgyűlés második kamarájában, addig 1885 után a főnemesi cím és a főrendiházi tagság végleg elvált egymástól. Az 1885. évi VII. törvénycikk nemcsak vagyoni képesítést írt elő az örökös jogú tagok számára, hanem kimondta azt is, hogy a későbbiekben főnemesi címet szerző személyek, illetve leszármazottaik csak abban az esetben lehetnek a főrendiház tagjai, ha ezzel az uralkodó — a minisztertanács javaslatára — kifejezetten megadományozza őket. A nem születésüknél fogva magyar állampolgárokat, szintén a minisztertanács ajánlatára, csak az országgyűlés ruházhatta fel ezzel a joggal.[77] Az ilyen módon tagsági jogot szerzett egyéneket minden országgyűlés utolsó ülésszakában törvénybe kellett iktatni.[78]

A reform utáni időszakra eső 231 főnemesi rangemeléssel 49 személy (21%) kapott örökös jogú főrendiházi tagságot is.[79] Ezek eloszlása azonban sem időben, sem a rangemelésekhez viszonyítva nem volt egyenletes:

év	Főrendiházi tagsági jog adományozása			Rangemelés	
	darab	kumulált darab	kumulált százalék	kumulált darab	kumulált százalék
1885	6	6	12,24	6	2,59
1886	2	8	16,32	8	3,46
1895	12	20	40,81	35	15,15
1896	5	25	51,02	43	18,61
1897	3	28	57,14	49	21,21
1899	2	30	61,22	51	22,07
1902	3	33	67,34	61	26,4
1904	2	35	71,42	76	32,9
1905	1	36	73,46	91	39,39

[76] A reform előtti főrendiház igazoló bizottságainak jegyzőkönyveiben számos alkalommal előkerül az a probléma, hogy vajon az erdélyi mágnások jogosultak-e a megjelenésre vagy sem? A pro és kontra érveket jól összefoglalja: Főrendiházi Irományok 1884. I. 234. (báró Szentkereszthy Béla kérvénye apropóján). A kérdés végül a főrendiházi reform során dőlt el véglegesen, amikor az 1885: VII.tc. 2.§ b) pontja világosan kimondta, hogy jogosultak a megjelenésre „az erdélyi nagyfejedelemségben annak Magyarországgal történt egyesítése előtt a magyar királyok által grófi vagy bárói czimet nyer családok" tagjai is. Emellett — mint már említettük — 1840-ben 17 honosított személytől kifejezetten megtagadták a tagsági jogot.

[77] 1885:VII.tc. 2.§ c). Erre mindössze négy személy esetében került sor: Wimpffen Szigfrid és Simon, Trauttenberg Frigyes (1904:XIII.tc.), valamint Woraczicky János (1914:XXVI.tc.).

[78] 1886:VIII.tc. 4.§. Az érintett személyeket a következő cikkelyekkel iktatták be a törvénytárba: 1887:XXXIV.tc., 1896:XXXII.tc., 1901:XXII.tc., 1915:VII.tc. Látható, hogy a gyakorlatban nem minden országgyűlési ciklusban került sor a törvénybe iktatásra, az 1916-ban főrendiházi tagságot nyertek becikkelyezése pedig már egyáltalán nem történt meg.

[79] Nem feltétlenül egyazon időpontban. Baich Iván, Milán és Milos 1891-ben kapott főnemesi címet, de csak 1895-ben szerzett hozzá főrendiházi tagságot. Orosdy Fülöp 1905-ben lett főnemes és csak 1911-ben örökös főrend, Urbán Péter pedig az édesapja által megszerzett főnemesi címet (1911) maga egészítette ki a főrendiházi tagság jogával (1914). Püski Levente megjegyzése szerint „A köznyelvben utóbb — némi lenézéssel — papírbáróknak nevezték azokat, akik főrendiházi tagság nélkül kapták meg ragjukat." — *Püski Levente:* Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.) Korunk 19. (2008: 9. sz.) 86.

év	Főrendiházi tagsági jog adományozása			Rangemelés	
	darab	kumulált darab	kumulált százalék	kumulált darab	kumulált százalék
1907	2	38	77,55	98	42,42
1910	2	40	81,63	128	55,41
1911	2	42	85,71	140	60,60
1914	2	44	89,79	180	77,92
1916	5	49	100,00	196	84,84

A főrendiházi tagságot különösen eleinte adományozták bőkezűen. Az 1885 és 1918 között eltelt 33 évnyi időszaknak már az első harmadában gazdára talált a tagsági jogok fele, illetve az időszak felénél már a kétharmada. Ugyanebben az időpontban még minden második rangemelésben részesült személy elmondhatta magáról, hogy a főrendiházi jelenlétre is jogot kapott, míg 1916-ban, amikor utoljára került sor az örökös főrendiházi tagsági jog adományozására, már csak minden negyedik új főnemes büszkélkedhetett ezzel a kiváltsággal.

A dualizmus idején évi átlagban 5,4 főnemesi címet adományozott az éppen aktuális uralkodó. A 274 főnemesi rangemelés zöme természetesen Ferenc József nevéhez fűződik, akinek az 1867. június 8-án történt megkoronázása és 1916. november 21-én bekövetkezett halála között eltelt 49 és fél évben 229 személy köszönhette főnemesi címét, vagyis uralkodása alatt évente átlagosan 4,6 főnemesi cím adományozására került sor. Az 1916. december 30-án magyar királlyá koronázott IV. Károly még aznap grófi rangra emelt 7, illetve bárói rangra további 3 személyt (Jankovich-Bésán Endre és József, Kendeffy Gábor, Révay László és Simon, Sennyey Béla és Géza, valamint Ivánka László, Kende Zsigmond, Szalavszky Gyula), szűk két évre szabott uralkodása pedig összesen 45 főnemesi cím adományozására volt elegendő. Utoljára Bogát István gyalogsági tábornok és Ungár Károly főhadnagy kapott főnemesi (bárói) címet, már az összeomlás küszöbén, 1918. október 17-én.

Ami a főnemesi rangemelések másik tényezőjét illeti, a dualizmus idején egymást váltó 19 magyar kormány ez irányú tevékenységét a következő táblázatban foglalhatjuk össze:[80]

Miniszterelnök	Hivatali idő (megkezdett hónap)	Rangemelések száma	Rangemelés/hónap
Andrássy Gyula	1867.02.20. - 1871.11.14. (57)	1	0,0175
Lónyay Menyhért	1871.11.14. - 1872.12.05. (13)	0	0,0000
Szlávy József	1872.12.05. - 1874.03.21. (16)	3	0,1875
Bittó István	1874.03.21. - 1875.03.02. (12)	9	0,7500
Wenckheim Béla	1875.03.02. - 1875.10.20. (8)	17	2,1250

[80] A hivatali idő tekintetében *Bölöny József:* Magyarország kormányai 1848–1975. Bp. 1978. adatait vettük alapul.

Miniszterelnök	Hivatali idő (megkezdett hónap)	Rangemelések száma	Rangemelés/hónap
Tisza Kálmán	1875.10.20. - 1890.03.15. (173)	30	0,1734
Szapáry Gyula	1890.03.15. - 1892.11.19. (33)	4	0,1212
Wekerle Sándor	1892.11.19. - 1895.01.15. (26)	4	0,1538
Bánffy Dezső	1895.01.15. - 1899.02.26. (50)	25	0,5000
Széll Kálmán	1899.02.26 - 1903.06.27. (53)	17	0,3208
Khuen-Héderváry Károly	1903.06.27. — 1903.11.03. (5)	0	0,0000
Tisza István	1903.11.03. — 1905.06.18. (20)	14	0,7000
Fejérváry Géza	1905.06.18. — 1906.04.08. (10)	11	1,1000
Wekerle Sándor	1906.04.08. — 1910.01.17. (46)	21	0,4565
Khuen-Héderváry Károly	1910.01.17. — 1912.04.22. (28)	30	1,0714
Lukács László	1912.04.22. — 1913.06.10. (14)	21	1,5000
Tisza István	1913.06.10. — 1917.06.15. (49)	39	0,7959
Esterházy Móric	1917.06.15. — 1917.08.20. (3)	8	2,6667
Wekerle Sándor	1917.08.20. — 1918.10.31. (15)	20	1,3333

Akik főnemesi címet szereztek

Halmos Károly szerint az újnemesség fogalma tekintetében *„a magyar értelmezés egyértelműen a nemesi előjogok megszüntetéséhez köti a váltást, vagyis a köz- és polgárjogilag tartalmatlan, csak formailag létező cím megszerzőit tekintik újnemeseknek"*. Létezik azonban egy olyan megközelítés is, mely szerint *„az a fontos, hogy az adományozó kegy a „klasszikus" katonai, vitézi érdemek mellett „polgáriakat" is méltányolni kezd"*.[81] Nem vitatva ezen értelmezések létjogosultságát sem, mi magunk inkább arra helyeznénk a hangsúlyt, hogy milyen gyakorlati jelentősége lehetett a régi és az újabb nemesség közötti különbségtételnek.

Az általunk vizsgált időszakban ősnemesi származáshoz volt kötve a császári és királyi kamarási méltóság viselete, egyes kitüntetések és alapítványok élvezete, születésénél fogva csak az ősi nemesség volt udvarképes, valamint egyenrangú házasságot is csak két ősnemes származású egyén köthetett.[82] Az újabb keletű nemesek tehát ki voltak zárva a társadalmi érintkezés és presztízs bizonyos formáiból. A korabeli gyakorlat alapján ősnemesi származásról akkor beszélhetünk, ha az illető képes volt megfelelni az úgynevezett őspróba által támasztott követelményeknek. Ez a 20. század elején azt jelentette, hogy az adott személynek — az erre rendszeresített hivatalos eljárás során — igazolnia kellett apai és anyai ágon nyolc-nyolc nemes őstől való egyenes és törvényes leszármazását. Ezen tizenhat személynek, vagyis az ükszülőknek már nemes születésűnek kellett lenniük, utódaik — az illető egyenes felmenői — pedig nem lehettek sem törvényesítettek, sem pedig örökbefogadottak.[83] Akinek tehát nem

[81] *Halmos Károly:* Rangemelések a Habsburg Monarchiában. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. Á. Varga László. Debrecen. 1995. 447–448.

[82] *Kempelen B.:* A nemesség i. m. 5., 69., 95.

[83] *Kempelen B.:* A nemesség i. m. 67–70. Megjegyzendő, hogy az uralkodó kivételesen felmentést adhatott egyik vagy másik kellék alól. Marcziányi György szerint korábban különböző őspróba

nyúlt vissza a nemessége négy generációnál régebbi időre, az értelemszerűen az ősnemesi kvalifikációnak sem tudott megfelelni. Látható, hogy ebben a tekintetben érvényesült az egy és ugyanazon nemesség elve, vagyis a főnemesi cím önmagában nem jelentett semmiféle előnyt — mögötte állhatott egészen régi, de akár első generációs nemes is. Tanulmányunkban ugyan csak a dualizmus időszakának főnemesi rangemeléseit vizsgáljuk, szeretnénk azonban jelezni, hogy a magyar főnemesség egészét tekintve a korábban főnemesi címet szerzettek között is lehettek olyanok, akik viszonylag új nemességük miatt később nem tudtak megfelelni az őspróba során támasztott kritériumoknak. E megközelítés alapján 1848 nem tekinthető valódi korszakhatárnak.

Az ősnemesi státus átörökítésének elengedhetetlen feltétele volt a rangszerű házasság, hiszen a rangon alul házasodott egyén leszármazottai már nem tudtak az őspróba követelményeinek megfelelni. A nem elég körültekintően megválasztott házastársnak tehát több generációra kiható következménye lehetett. A fentebb említett társadalmi hátrányok mellett az utódok nemkívánatos partinak számíthattak a rangtartó családok körében, emellett egy mésalliance akár érzékeny anyagi veszteségeket is okozhatott: egyes hitbizományi alapítólevelek kikötötték ugyanis, hogy a haszonélvező csak egyenrangú házasságból született, illetve ilyen házasságra lépett egyén lehet.[84] Egyenrangú házassághoz volt kötve továbbá hölgyek esetében a Csillagkeresztes Rend odaítélése is, melynek tagjaiból a császár- és királyné palotahölgyei kikerültek.[85]

Az elmondottak alapján látható, hogy bizonyos társadalmi körökben milyen nagy jelentősége volt az ősi nemességhez való tartozásnak. Úgy érezzük, hogy a közvélekedéssel ellentétben az igazán nagy vízválasztót nem a főnemesség belső hierarchiája, a bárók, grófok és hercegek közötti különbség, még csak nem is általánosságban a fő- és köznemesek közé húzható vonal, hanem az ősi, történelmi múlttal rendelkező és az újabb keletű, a történetiségnek csak a látszatával bíró nemesség közötti határvonal jelentette. Tényleges jelentősége legalábbis ennek volt. Az eddigieket kiegészítendő, a későbbiekben mindenképpen érdemes lesz megvizsgálni a főnemesség házasodási stratégiáját a gyakorlatban is. Vajon igazolható-e az a gyakran hangoztatott nézet, hogy az „újonnan felkapaszkodottak" és a történelmi főnemesség tagjai között szinte nem létezett átjárás? A magyar főnemesség egészét tekintve kik tartoztak a rangtartó családok körébe? Mennyire volt gyakori a rangon aluli házasodás? Időben előrehaladva csökkent-e a rangszerű házasságok aránya?

---

volt előírva az osztrák és a magyar nemesség számára, melyek egységesítésére 1869-ben került sor. 1886-ban megjelent könyvében apai részről 8, anyai részről pedig 4 nemes születésű őstől való leszármazás kimutatásának szükségességéről tájékoztat. *Marczianyi Gy.*: Nemesség i. m. 91–92. Mivel a nemesség apai ágon öröklődött, annak régisége tekintetében ez a kritériumrendszer sem jelentett könnyebbséget.

[84] Széchényi Ödönt például nemzetségének „legitim ágai" rangon aluli házasságaira hivatkozva fosztották meg a nagycenki hitbizomány haszonélvezetétől. — *Ballabás Dániel:* Széchényiek a változó világban – különös tekintettel a házassági kapcsolatokra (a reformkortól a második világháborúig). In: Családok, családfák, generációk. A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2007. május 2–3-án megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. Bana József – Katona Csaba. Budapest–Győr. 2007. 27–29.

[85] *Kempelen B.*: A nemesség i. m. 108.

Arra nem vállalkozhatunk, hogy mind a 274 főnemesi rangemelésben részesült személy ősfáját elkészítjük, hiszen az egyenként 30 ős vizsgálatát jelentené; így lehetőségeink szerint közvetett módon igyekszünk kiszűrni, hogy közülük kik és milyen arányban lehettek ősnemesek, illetve kik nem voltak azok. A múlt századelő *„összes nemességi ügyekben"* eligazítani hivatott kézikönyve úgy tartotta, hogy az őspróbán való sikeres megfeleléshez minimálisan szükséges nemesi generációk száma *„körülbelül kétszázéves nemességnek felel meg"*.[86] A magunk részéről tehát a főnemesi cím megszerzésének időpontjában ennél régebbi nemességgel rendelkezőket az ősnemességre képesnek vélelmezzük — nem állítjuk, hogy feltétlenül azok is voltak, de mindenesetre a nemességük régisége tekintetében nem merülhetett fel kifogás. Ebbe a kategóriába 131 személy (47,8%) sorolható, közöttük 62-en (22,6%) egyenesen középkori eredetű nemességgel dicsekedhettek. (Mivel a jelzett kétszáz éves időtartam csak egy hozzávetőleges érték, így érzésünk szerint ez a 131 fő inkább alulról közelíti az ősnemesi státusra elvileg igényt tarthatók számát.) A többiek közül 103 személy (37,5%) rendelkezett valamilyen újabb keletű nemességgel, míg 40 fő (14,5%) korábbi nemességéről nem találtunk adatokat a genealógiai szakirodalomban. A 103 újabb nemességgel rendelkező személyből 64 (23,3%) saját maga szerezte nemesi címét, illetve édesapja (2 esetben nagyapja) révén lett nemes, de nem született annak; ha ehhez hozzávesszük a nemességgel korábban nem rendelkező 40 főt, akkor a parvenü főnemesek száma 104, vagyis a dualizmus idején főnemesi címet szerzők 37,9%-a tartozott ebbe a presztízsét tekintve aligha előkelő kategóriába. A két szélső csoport között 39 homo novus főnemes (14,2%) alkotta azok táborát, akik már nemesként látták meg a napvilágot, rangjuk azonban még viszonylag fiatal volt. (2. diagramot l. Függelékben)

A körvonalazott csoportokat figyelembe véve három nagyobb időszakaszt különíthetünk el a dualizmus főnemesi rangemeléseinek folyamatában. Az 1874-1875-ös rangemelési hullám és a főrendiházi reform között eltelt időben a parvenü és a köztes kategória főnemessége lényegében stagnált, mindössze egy-egy fővel emelkedett. Ebben az időszakban még egyértelműen a régi nemességből kikerült főnemesek határozták meg a rangemelések jellegét. A következő, 1903-ig tartó szakaszban a két alsó kategória tagsága is lassú emelkedésnek indult, fej-fej mellett haladva, évi 0 és 4 közötti szaporulatot produkálva. Ezáltal arányaiban csökkenni kezdett a régi nemesség reprezentációja. Ez a folyamat 1903 után felgyorsult: a parvenü főnemesek száma — elhagyván a szaggatottal jelzett korábbi trendvonalat és a köztes kategória görbéjét — látványosan növekedni kezdett.

Azzal az általánosító kijelentéssel, hogy *„a bárók jogilag főrendek voltak, de nem tartoztak az »első társadalomba«"*[87] nem érthetünk egyet, hiszen az úgynevezett első társadalomba való tartozás, vagy másképpen az udvarképesség kritériumrendszere — mint láttuk — nem az illető rangfokozatát, hanem nemességének régiségét és tisztaságát vette figyelembe. Más megközelítésben viszont kérdésként merülhet fel, hogy mennyiben tehető egyenlőségjel a dualiz-

[86] *Kempelen B.:* A nemesség i. m. 40.
[87] *Halmos K.:* Rangemelések i. m. 459.

mus idején bárói címet szerzett személyek csoportja és a parvenü főnemesek kategóriája közé? A vizsgált időszak 274 főnemesi rangemelése közül 3 esetben kapott a kedvezményezett magyar hercegi címet: Festetics Tasziló (1911), Batthyány-Strattmann László (1915) és Lónyay Elemér (1917); Pálffy-Daun Ferdinándnak a „teanoi" (1879), Thurn-Taxis Egonnak pedig a birodalmi hercegi címét terjesztette ki az uralkodó Magyarországra (1885).[88] Ez tehát összesen 5 fő (1,8%). Rajtuk kívül — nem részletezve most már a rangemelés jogcímét — 56-an (20,4%) részesültek grófi és 213-an (77,7%) bárói cím adományozásában. Összevetve az adományozott rangfokozatokat az adományos nemességének régiségére alkalmazott három kategóriával, a feltett kérdésre adott választ úgy foglalhatjuk össze, hogy (szinte) minden parvenü báró, de közel sem minden báró parvenü. A számok oldaláról nézve a kérdést, a nem nemesnek született 104 személyből mindössze ketten kaptak grófi és nem bárói címet: Forgách (Glaser) Ilona[89] és Gyulai-Javorzik Adolf. Őket azonban történetesen egy-egy gróf adoptálta és ezen a jogcímen szerezték főnemesi rangjukat. Összességében a dualizmus idején bárósított 213 főnemesnek kevesebb mint a fele, 102 fő (47,8%) tekinthető parvenünek, további 38 személyt (17,8%) sorolhatunk a köztes, mintegy átmeneti kategóriába, 73 bárói címet szerző személy (34,2%) viszont kifejezetten régi, 200 évet is meghaladó nemességgel rendelkezett. A bárói cím tehát valóban *„nem minden esetben jelentette a „legelső társaság" köreibe történő automatikus bekerülést"*,[90] ugyanakkor nem jelentette automatikusan az abból való kimaradást sem. A grófi és hercegi cím viszont — úgy tűnik

---

[88] A minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint Thurn-Taxis Egonnak eredetileg a magyar hercegi címet szánták (MOL K 27 1885.01.21./14.), a Királyi Könyvek alapján azonban végül idegen hercegi méltóságának hatályát terjesztette ki az uralkodó Magyarországra. — MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi Könyvek LXVIII. kötet 631. Hogy a magyar és a Magyarországra kiterjesztett főnemesi cím két különböző dolog, az abból is látszik, hogy más esetekben az „adományozott grófi [bárói] méltóság hatályát magyar koronám országaira is kiterjesztem, illetőleg neki és törvényes utódainak a magyar grófi [bárói] méltóságot ... adományozom" formulát használták (például Karátsonyi Guidó és Wodianer Mór esete: MOL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi Könyvek LXVIII. kötet 442.). A két forma közötti árnyalatnyi különbségtétel mibenlétére pillanatnyilag nem tudunk választ adni; közjogi értelemben azonban kétségkívül egyenrangúak voltak, Thurn-Taxis Egon nevét ugyanis ott olvashatjuk a főrendiházi tagságra jogosult nemzetségek lajstromában (1886:VIII.tc. 1.§ I.): „Thurn-Taxis Egon (kinek herczegi méltósága Magyarországra 1885. terjesztetett ki) és egyenes leszármazói." Megjegyeznénk, hogy a Magyarországra kiterjesztett főnemesi cím nem egyenlő az idegen főnemesi címek viselésének magyarországi engedélyezésével. Utóbbiakat ugyanis nem iktatták be a Királyi Könyvekbe és kedvezményezettjei nem váltak általa a közjogi értelemben vett magyar főnemesség tagjává.

[89] A minisztertanács nem túl következetes módon viszonyult a főnemesi cím nők részére történő adományozásához: amikor Atzél Lajos szerette volna bárói címét örökbefogadott leányára kiterjesztetni, akkor úgy nyilatkoztak, hogy „teljesen szokatlan s a magyar közjog azon elvétel, miszerint a leányok nem származtathatják tovább a családot, ellenkezik az, hogy nőknek nemességi fokok adományoztassanak". — MOL K 27 1888.12.22./14. Mailáth Sarolta grófi címével kapcsolatban viszont már akként foglaltak állást, hogy „e kérelemnek teljesítése, bár csak nagyon kivételes esetekben lehet ilyen kérelemnek helyt adni, a magyar közjog szerint törvényes akadályokba nem ütközik". — MOL K 27 1890.02.08./1. Végül a dualizmus időszakában 6 nő (az összes rangemelésben részesült személy 2,1%-a) szerzett — természetesen nem továbbörökíthető — főnemesi címet: Forgách (Glaser) Ilona (1878), Mailáth Sarolta (1890), Jósika (Magyary-Kossa) Beatrix és Valéria (1893), Nyáry (Tihanyi) Anna (1896), Hauer Antónia (1903). Mailáth Sarolta kivételével valamennyien örökbefogadottak voltak.

[90] *Gyáni G. – Kövér Gy.:* Magyarország társadalomtörténete i. m. 224.

— lényegében az ősi nemesség számára volt fenntartva: a már említett két örökbefogadott személy és a „csak" 121 éves nemességgel bíró Csekonics János (1874) kivételével valamennyi kedvezményezett két évszázadnál régebbi nemességgel rendelkezett.

Közismert dolog, hogy a dualizmus időszakának gazdasági életében igen jelentős szerepet játszottak a zsidó kereskedők, bankárok, gyárosok, és hasonlóan nagy teret foglaltak el a szabadfoglalkozású értelmiségiek szférájában is.[91] A Magyar Zsidó Lexikon 26 olyan zsidó, illetve zsidó származású nemzetséget sorol fel, melynek tagjai magyar főnemesi címet szereztek.[92] További 2 nemzetséget (Kürschner, Szterényi) találtunk Kempelen Béla Magyar zsidó családok című három kötetes művében,[93] és valószínűleg szintén zsidó származású volt az 1913-ban magyar báróvá lett Rosenberg Oszkár Adolf is.[94] E 29 nemzetség kereken 50 tagja kivétel nélkül bárói cím adományozásában részesült, ezzel a korszak főnemesítéseiben érintett 185 nemzetség 15,6%-át, a főnemessé lett 274 személynek pedig a 18,2%-át tették ki. Közülük egyedül Königswarter Hermann született nemesnek; összességében elmondható tehát, hogy a zsidó bárók a parvenü főnemesek kategóriáját szaporították, e csoport tagjainak közel fele közülük került ki. 1887 és 1903 között a nem zsidók alkották a kategória — ekkor egyébként még minimális számú — képviselőinek többségét. 1894 után azonban megindult a zsidó származásúak arányának növekedése: 1903-ban beérték a többieket, 1908 végére pedig már 67,4%-os többséget alkottak a parvenü főnemesek csoportjának rangemelésein belül. Ettől kezdve arányuk csökkent ugyan, a nem zsidók azonban végül csak 1917 folyamán kerültek minimális többségbe.

Eredetileg szerettünk volna némi képet nyújtani a rangemelésben részesült személyek foglalkozási szerkezetéről is a Királyi Könyvekben szereplő adatok elemzése alapján. Noha eljárásunk nem nélkülözött volna minden előzményt,[95] a gyakorlati tapasztalatok alapján sajnos rá kellett jönnünk arra, hogy ez a forrás önmagában alkalmatlan az ilyen jellegű vizsgálatokra. Korábban már utaltunk rá, hogy a teljes diplomáját mindössze a rangemeltek valamivel több mint felének vezették be a Királyi Könyvekbe, a többiekről egy-egy rövid bejegyzés tanúskodik. Ugyanakkor az oklevelek terjengősnek tűnő szövege is, a formulák adta szűk keretek közé szorítva,[96] gyakran csak teljesen általános és

---

[91] Katus László adatai idézi *Gyurgyák János:* Zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001. 82–83.

[92] Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter. Bp. 1929. 90–91.

[93] *Kempelen Béla:* Magyar zsidó családok. Bp. é. n. (reprint kiadás) I. 227., III. 74.

[94] http://www.welt.de/kultur/article917203/Das_schwere_Erbe_des_juedischen_Barons.html, 2010.04.01.

[95] *Halmos K.:* Rangemelések i. m. 464–466.

[96] A dualizmus idején kiállított főnemesi diplomák jól leírhatók a középkori oklevelek belső ismertetőjegyeivel. Az oklevelek bevezető része (protocollum) az intitulatioval kezdődik, amely az uralkodó ún. nagy címét foglalja magába („Mi Első Ferencz József, Isten kedvező kegyelméből Ausztriai Császár..."), majd ezután következik az inscriptio és a salutatio („Neked [a kedvezményezett neve] üdvöt és kegyelmet!"). A diploma középső része (contextus) az arengával indul („Minthogy az Uralkodók felségét semmi sem díszíti inkább, mint ha az alattvalók keblében fejledező erényt fejedelmi kegyelemmel jutalmazzák..."). Ezután a narrációs rész következik („Mi is e részben dicső emlékezetű Elődeink, a boldogult magyar Királyok példáját követve, Téged [a kedvezményezett neve]

semmitmondó érdemeket említ (például a dicső ősök példájának követése, az emberiség terén szerzett érdem, kiváló közéleti tevékenység), összességében véve pedig nagyon esetlegesnek tűnik, hogy a kedvezményezettről milyen adatokat tüntettek fel a forrásban, ezek az adatok milyen időpontra vonatkoznak (a rangemelés idejére vagy korábbra), s ténylegesen ez volt-e az illető jellemző tevékenységi köre. Az érdekelt személyek életpályájának feltérképezését, a Királyi Könyvekben szereplő homályos utalások kontextusba helyezését, majd a társadalmi mobilitás útjának megrajzolását tehát — már egy tágabb forrásbázisra építve — csak a kutatás egy későbbi szakaszában tudjuk megvalósítani. Egyúttal nem lenne érdektelen megvizsgálni és az előbbiekkel összevetni a 18. század vége és 1848 között magyar főnemesi címet szerzett személyek foglalkozási megoszlását sem.

A magyar főnemesség 1918-ban

Az 1848-ban még 305 nemzetséget számláló magyar főnemesség 1874 elejére 266 nemzetség tagságára csökkent. Ez a szám 1874–1875 folyamán — a már ismertetett okból kifolyólag — 282-re emelkedett ugyan, a tendencia viszont ezt követően is a korábbihoz hasonló maradt. A nemzetségek számának csökkenése az 1880-as évek második felétől kezdve némileg mérséklődött, inkább stagnálásba váltott át; az újonnan belépők azonban egyelőre nem tudták kompenzálni a kihalásokat. Az 1848 és 1918 közötti időszak mélypontját 1902 jelentette, amikor már csak 253 nemzetség vallhatta magát a magyar főnemességhez tartozónak. Ettől kezdve azonban a nemzetségek száma meredeken emelkedni kezdett: hét év alatt elérték az 1876-ban, majd további négy éven belül már az 1848-ban mért szintet, s végül az összeomlás idején 339 nemzetségből állt a közjogi értelemben vett magyar főnemesség. (3. diagramot l. Függelékben)

A főnemesi nemzetségek számának ilyetén alakulásában feltehetően közrejátszott a rangemelésben részesültek összetétele is. Egy-egy rangemelés ugyanis csak abban az esetben jelent szaporulatot, illetve akkor mérsékli a fogyást, ha a megadományozott személy nemzetsége még nincs képviseltetve az adott időpont főnemességében — erre pedig a parvenü kategóriába tartozóknál van a legnagyobb esély. A görbe vonalvezetését természetesen nem csak a rangemelések, ha-

---

kitűnő szolgálataid és jeles érdemeid folytán apostoli királyi kegyelmünkre méltónak tartottunk, kegyelmes tekintetbe és figyelembe vesszük jelesül azt hogy Te [az érdemek felsorolása] mindenütt és mindenben eleget tettél hazafiúi kötelességednek...”). A rendelkező rész (dispositio) rögzítette a főnemesi cím adományozásának tényét, de nem maradt el a sanctio sem, ti. aki az oklevélben foglaltaknak ellenszegül, az „Magunk és Utódaink neheztelését okvetlenül magára vonandja.”. A megerősítésről (corroboratio) úgy tájékoztat, hogy „Mindezeknek hitelére és tanúságára saját kezünk aláírásával és Apostoli királyi függő pecsétünkkel megerősített jelen kiváltságlevelünket hagytuk és parancsoltuk ... kiadatni.” Végül a diploma befejező részét (eschatocollum) a keltezés (datatio) alkotja: „Kelt, a Mi őszintén kedvelt Hívünk [az ellenjegyző magyar miniszter megnevezése] kezei által [hely, dátum, uralkodási év]”. Az oklevelek — ha nem is egyeztek meg szó szerint — lényegében egy kaptafára készültek. A minisztériumban a századforduló körül már egy nyomtatott űrlapot használtak, melynek üresen hagyott helyeire csak be kellett írni a kívánt szöveget, illetve az előre megfogalmazott szövegből ki kellett húzni a nem kívánt részeket (például MOL K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium – Elnöki iratok – 1909/364. 2–4., 13–15.). Az illető foglalkozásával kapcsolatos adatok — amennyiben feltüntették őket — az oklevél narrációs, esetleg az inscriptiós részében keresendők.

nem a kihalások is befolyásolták. Az 1848-ban élő főnemesi ággal rendelkező 305 nemzetségből 194 (63,6%) élte meg a Monarchia összeomlásának idejét, vagy más megközelítésből nézve az 1918 őszén kimutatott 339 nemzetségből 145 (42,7%) a dualizmus idején emelkedett a főnemesek sorába. A már 1848-ban is főnemesként számon tartott nemzetségek között 25 (8,1%) olyat találtunk, amely a vizsgált időszakban újabb főnemesi ágakkal gyarapodott.

A viszonylag nagy fluktuáció nem hagyta érintetlenül a főnemesség belső struktúráját sem. Bár Vörös Károly kutatásai szerint politikai téren 1885-re sikerült szinte teljesen megszabadulni az indigenáktól: mindössze 12 nemzetség 15 tagja tudott megfelelni a reform során előírt vagyoni cenzusnak, illetve ennyien optáltak a magyar főrendiház mellett,[97] közjogi értelemben azonban a többi honosított nemzetség is a magyar főnemesség része maradt, még ha törvényhozói jogait pillanatnyilag nem is gyakorolta. Az 1886:VIII.tc. például 74 olyan indigena nemzetséget tartott számon, amely a főrendiházi tagságra elvileg igényt formálhatott volna. Tekintve, hogy az 1848 (pontosabban: 1840) utáni időszakban már nem került sor országgyűlés általi honosításokra, az 1879. évi állampolgársági törvény pedig általában is kimondta, hogy *„a honosított külföldi a honosítás által magyar nemességet nem nyer"*,[98] az indigenáknak nem volt utánpótlása. A főnemesi nemzetségek számának gyarapodásával arányuk is csökkent. 1918-ban már csak 82 honosított ággal rendelkező nemzetségről tudunk beszámolni, melyek az összes magyar főnemesi nemzetség 24,1%-át tették ki.[99]

Míg 1848-ban alig valamivel több nemzetség rendelkezett bárói, mint grófi ággal, 1918-ra az arányok — a bárói rangemelések meghatározó súlyából következően — jelentősen eltolódtak: a 339 magyar főnemesi nemzetség között 8 (2,3%) tisztán hercegi, 113 (33,3%) grófi és 197 (58,1%) bárói nemzetség volt, 12 nemzetség (3,5%) hercegi és grófi ággal, további 9 (2,6%) pedig grófi és bárói ággal rendelkezett.

Összegzés

Kutatásunk során egy olyan adatbázis létrehozását tűztük ki célul, illetve valósítottuk meg, amely alapján az 1848 és 1918 közötti évek bármelyikében meg tudjuk mondani, hogy megközelítőleg pontosan hány nemzetségből állt a közjogi értelemben vett magyar főnemesség, s melyek voltak ezek a nemzetségek. Jelen tanulmányunkban két időmetszetben — a kutatás kezdő- és végpontjában — röviden felvázoltuk a főnemesség belső struktúráját, közben pedig három megközelítésből megvizsgáltuk a dualizmus időszakának főnemesi rangemeléseit. Célunk egyrészt a jelenleg ismert adatok verifikációja és gazdagítása volt, másrészt — és elsősorban — a magyar főnemesség differenciálódási folya-

[97] *Vörös K.*: A főrendiház i. m. 402.

[98] 1879:L.tc. 18.§

[99] Azt majd a kutatás egy későbbi szakaszában tervezzük tisztázni, hogy mennyire van még értelme a 19. század második felében — vagy még később: a két világháború közötti Magyarországon — megkülönböztetni az indigenákat, másképpen mennyire integrálódtak a hajdani honosítottak a magyar főnemesi társadalomba.

matának tervezett kutatását kívántuk előkészíteni. A témával kapcsolatos eddigi ismereteink ugyanis annak vizsgálatán alapulnak, hogy valamely csoporton belül milyen arányú volt a főnemesség reprezentációja, illetve hogyan változott ez az arány az idők folyamán; mi viszonyt abból a szempontból kívánjuk megközelíteni a kérdést, hogy *magán a főnemességen belül* milyen arányt képviselt egy-egy csoport tagsága. Tanulmányunk tehát — reményeink szerint — hozzájárulhat ahhoz, hogy a későbbiekben egy új, az eddigiektől eltérő szempontból láttassuk a magyar főnemesség differenciálódásának folyamatát.

FÜGGELÉK

1. diagram A főnemesi rangemelések számának alakulása 1871–1918

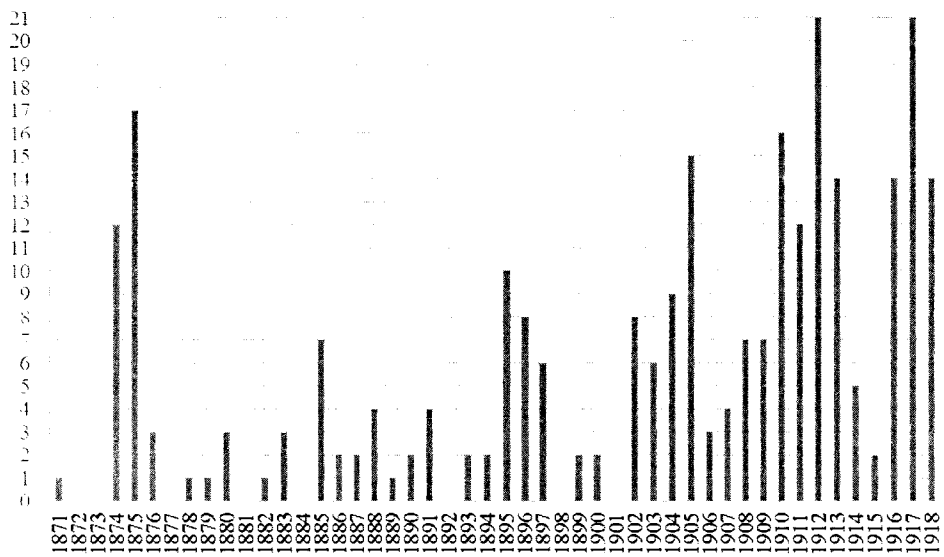

2. diagram A főnemesi rangemelések kumulált gyakorisága 1871–1918

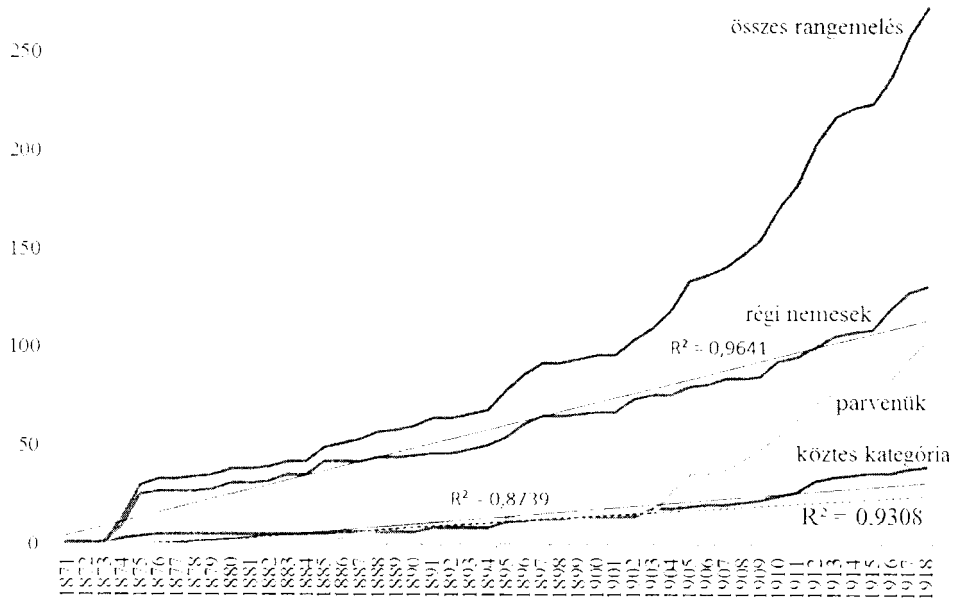

3. diagram A főnemesi nemzetségek számának alakulása 1848–1918

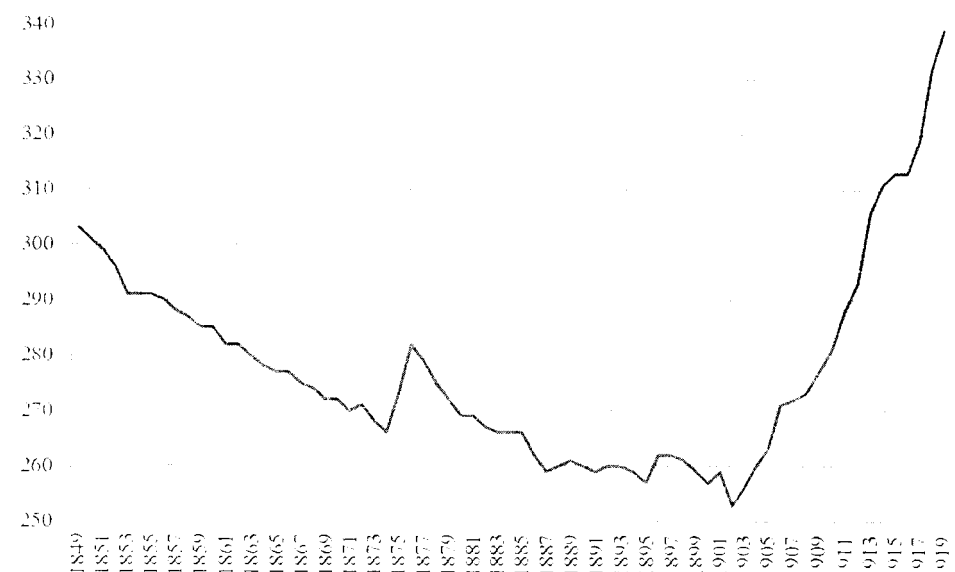

THE DONATION OF ARISTOCRATIC TITLES IN HUNGARY IN THE AGE OF THE DUAL MONARCHY

by Dániel Ballabás
(Summary)

Hungarian historiography has so far dealt quite harshly with the Hungarian aristocracy of the period between 1848 and 1918. Whereas in the Horthy era those who had a word in this subject mainly aimed at judging their own contemporaries, after the war the aristocracy as such was deemed to remain outside the so-called Socialist society, and thus the research of their forbears was anything but a desired topic for the historians. Consequently, we are presently not only in need of basic research, but our existing knowledge also calls for refinement and frequently reassessment. The aim and result of the present research was accordingly to establish a database, upon the basis of which it would be possible to tell with relative certainty in any given year within the period between 1848 and 1918 the number of families the Hungarian aristocracy in a legal sense consisted of, and which these families were. In the present paper we have briefly outlined the inner structure of the aristocracy at the beginning and the end of the researched period, and have also examined the donations of aristocratic titles in the course of the entire period from three different viewpoints. At first we have analysed the mechanism of title donations, then examined their chronological distribution, and finally focussed on the persons themselves who obtained aristocratic titles. Among the latter we tried to distinguish persons of old nobility with a courtly tradition from the parvenus freshly promoted during the dual Monarchy, and also the aristocrats of Jewish origins from the rest – in all cases giving the number and proportion of the persons belonging to each category, and depicting the course of their rise in titles. The present paper will hopefully contribute to the emergence of a more differentiated view of the history of the Hungarian aristocracy in the period between 1848 and 1918 than the one still at hand.

Guitman Barnabás

ADALÉKOK ECK BÁLINT ÉLETÉHEZ

A bajorországi Lindauból származó Valentinus Eck (Ecchius, magyarosan Eck Bálint) tudós humanista munkásságáról, filozófiai és költői műveiről, szövegkiadásairól az érdeklődő szép számmal találhat szakirodalmat, résztanulmányokat. Az újabb szerzők közül a szlovákiai Daniel Škoviera, az Angliában tevékenykedő Jacqueline Glomski, továbbá a magyar Lakatos Bálint és Kiss Farkas Gábor ez irányú tanulmányai érdemelnek említést.[1] Míg Eck irodalmi munkássága[2] — úgy tűnik — elnyerte méltó helyét a kutatásban, addig életútjával kapcsolatban továbbra is számos kérdés tisztázásra szorul. Eck a saját korában nemcsak mint költő volt ismert, hanem tevékenyen részt vett a helyi és adott esetben az országos politikai életben is. Politikai tartalmú írásain kívül leginkább a vele kapcsolatos misszilisanyag tanúskodik életének eseményeiről.

A bodeni tó környéki szabad birodalmi városból, Lindauból (Bajorország) származó, 1494-ben született Eck, humanista nevén Philiropolitanus, a lipcsei egyetemen kezdte tanulmányait

[1] *Daniel Škoviera*: Das humanistische Lehrbuch De versificationis arte opusculum von Valentinus Ecchius Lindaviensis. Graecolatina et orientalia. Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského 17–18. (1985–1986) 45–65.; *Uő*: Antike Autoren und Autoritäten in dem versologischen Handbuch des Humanisten Valentinus Ecchius Lindaviensis. Uo. 19–20. (1987–1988) 31–51.; *Uő*: Der Dialog De reipublicae administratione von dem Humanisten Valentinus Ecchius. Uo. 23–24. (1992) 73–84.; *Uő*: Bardejovčan Valentín Ecchius a jeho učebnica Ars versificandi. Bratislava 2002.; De rei publice organisatione. Ed. D[aniel] Škoviera. Trnava 2006.; *Uő*: Das Gedicht De amicitiae et concordiae utilitate von Valentinus Ecchius Lindaviensis. Relationes Budvicenses 4–5. (2003–2004) 107–113.; *Uő*: Der ungarische Kontext der Vita Divi Pauli Eremitae von Valentinus Ecchius. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 49. (2009) 213–222.; *Jacqueline Glomski*: Italian Influences on Early Humanist. Educational Theory at Cracow (1495–1530). In: Acta Conventus Neo-Latini Bariensis. Proceedings of the Ninth International Congress of Neo-Latin Studies Bari 29 August to 3 September 1994. General ed. Rhoda Schnur. Tempe, Arizona 1998. 285–292.; *Uő*: Eck (Eckius, Ecchius; Philyripolitanus) Valentin. In: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon. Hrsg. Franz Josef Worstbrock. Berlin–New York 2006. A–K I. 589–600.; *Uő*: Patronage and humanist literature in the age of the Jagiellons: court and career in the writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox. Toronto 2007.; *Lakatos Bálint*: „Pannoniae-luctus" – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 259–286.; *Gábor Kiss Farkas*: Humanist ethics and urban patriotism in Upper Hungary at the turn of 15th–16th centuries (Valentine Eck's De reipublicae administratione). In: Whose love of which country? The Intellectual History of Patriotism and the Legacy of Composite States in East-Central Europe. Ed. Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky. Leiden 2010. 131–149.; „Margarita poetica" A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia. Összeáll. Ekler Péter. (Nemzeti téka) Bp. 2011. 84–85., 167–174.

[2] Eck műveinek teljes bibliográfiáját l. Eckius (Ecchius) Valentinus. In: *Karol Estreicher*: Bibliografia Polska Część III. Tom. V. Kraków 1898. 8–13.; továbbá annotáltan: *Glomski, J.*: Eck i. m. 589–600.

1508-ban,az ifjabb Rudolf Agricolával.[3] 1511-ben rövid időre Olmützbe utazott, ahol Augustinus Moravussal (1467–1513),[4] a budai tudós társaság egyik jeles humanistájával került jó viszonyba, akihez néhány év múlva panegyricust is írt.[5] Innen Krakkóba távozott, ahol 1513-ban baccalaureatusi címet szerzett az artes fakultáson, amivel — úgy tűnik — megelégedett, mert a források nem utalnak arra, hogy később a magiszteri fokozatot is elnyerte volna.[6]

A krakkói német bursában Eck együtt lakott Agricolával, akinek legtermékenyebb tanítványa volt, és akit a költői mesterségben — az utóbbi életrajzírója, Gustav Bauch értékelése szerint — túl is szárnyalt.[7] Agricola 1514-ben Esztergomban, Bakócz Tamás érsek udvarában tűnt fel, ahol a káptalani iskola irányításával bízták meg, Eck pedig átvette mestere és barátja, azaz Agricola helyét a krakkói egyetemen, ahol magántanárként poétikát tanított a német diákságnak.[8]

Ehhez kapcsolódóan jelent meg Krakkóban, 1515-ben egyik legjelentősebb műve, nevezetesen költészettana, amelynek közvetlen előképe a tübingeni tanár, Heinrich Bebel (1472–1518)[9] *Ars versificandi carminum*ja volt.[10] Pénzügyi helyzete ekkor még — úgy tűnik — kiegyensúlyozatlan volt, mivel a könyv egyik elégiájában az egri püspökhöz, Csaholyi Ferenchez († 1526) fordult anyagi támogatásért, hogy szegénysége miatt felhalmozott adósságait ki tudja fizetni.[11] 1521-ben és 1539-ben újra kiadta verstanát, immár a bártfai fiataloknak ajánlva azt. E mű a későbbiekben meghatározóvá vált a térség 16–17. századi újlatin költészetének alakulásában.[12]

Eck 1516-ban a pestistől való félelmében elhagyta Krakkót. A budai királyi udvart ismerő befolyásos magyarországi barátai, Kassai Antoninus János (1499 körül–1563?) és Piso Jakab (1470 körül–1527) ajánlották Thurzó Elek (1490–1543) kamarás figyelmébe, aki 1517-ben Magyaror-

[3] Ifjabb Rudolf Agricola életéről és jelentőségéről bővebben l. *Gustav Bauch*: Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance 1460 bis 1520. In: Jahresbericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, III. Abtheilung. Geschichte. 1900. Breslau 1901. 68–69.; *Uő*: Rudolf Agricola Junior. Breslau 1892.; *Uő*: Rudolf Agricola. In: Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. XLV. Leipzig 1900. 709–710.

[4] Augustinus Moravusról l. *Gustav Bauch*: Valentin Eck und Georg Werner. Zwei Lebensbilder aus der Zeit der Besitzgreifung Ungarns durch die Habsburger. Ungarische Revue 14. (1894) 40–57., itt: 44.

[5] Valentini Eckii Philyripolitai panegyricus in laudem praestantimi viri doctoris Augustini Moraui etc. aeditus. Cracoviae. *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 44.

[6] *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 41–42.; *Škoviera, D.*: Bardejovčan i. m. 22.

[7] *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 42.

[8] Uo.

[9] Heinrich Bebel paraszti származását mindvégig tudatosan vállaló német humanista, költő, tübingeni egyetemi tanár volt. Derűs történetei (*Facetiae*, 1508–1514) komoly hatással voltak Európa népeinek anekdotakincsére. *Ludwig Geiger*: Bebel, Heinrich. In: Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. II. Leipzig 1875. 195–199.

[10] Valentini Eckij Philyripolitani de arte versificandi opusculum, omnibus studiosis, ad poeticam anhelantibus: non tam iucundum quam frugiferum. Cracoviae Angler 1515. *Marta Fata*: Humanistische Einflüsse oberdeutscher und melanchthonischer Provenienz im ungarischen Bartfeld. In: Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Hrsg. Ulrich Andreas Wien. Köln–Wien 2004. 155–172., itt: 159. Kritikai szövegkiadása: *Škoviera, D.*: Bardejovčan i. m., ill. újabban magyar válogatás belőle: „Margarita poetica" i. m. 167–174.

[11] *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 44.

[12] Uo. 42.; *Škoviera, D.*: Bardejovčan i. m. 23.; *Fata, M.*: Humanistische Einflüsse i. m. 159.; „Margarita poetica" i. m. 167–169.

ságra hívta, hogy Orsolya nevű lányának nevelője legyen.[13] Nevelői állása nem tartott sokáig, vagy feltehetően el sem kezdődött, mivel Magyarországra érkezése után rövidesen a bártfai iskola rektora lett, vagy ahogy magát nevezte: *„Bartphanae scholae moderator"*.[14] Ezt az állást is minden bizonnyal Thurzó révén nyerte el, akinek később több művét is ajánlotta.[15]

Eck rektorsága megszakításokkal tarkított, nem hosszú, bár kétségkívül jelentős időszaka volt a bártfai városi–plébániai iskolának. Vezetése alatt kiváló humanista iskolává fejlődött, mintegy alapot szolgáltatva a bártfai születésű Eck-tanítvány, Stöckel Lénárd[16] későbbi iskola- és egyházszervező működéséhez.

Bártfai tartózkodását Eck többször megszakította krakkói utazásokkal (1519, 1521, 1523, 1530), s bár korábbi állását az egyetemen nem sikerült visszakapnia, útjai mégis eredményesek voltak, hiszen számos művének kiadási helye Krakkó maradt. Új kiadásban jelentette meg említett verstanát, továbbá két Horatius-kötetet is kiadott.[17] A második kötet Agricola által szerzett ajánló verséből kiderül, hogy Horatius-kiadásait is a bártfai iskola növendékeinek szánta.[18]

A tanítás és humanista filológiai érdeklődése mellett Bártfán Eck figyelme egyre inkább az élet gyakorlati, politikai kérdései felé irányult. Már a magyarországi szabad királyi városba érkezésekor versben köszöntötte Reuber András bírót 13. megválasztása alkalmából – ezt a szokását később is megtartotta, 14. és 15. beiktatásán is gratulált a bírónak.[19] A vitatkozó városi plébános és a bíró kibékítése céljából szerzett verse (*Ad clarissimos*

---

[13] *Demkó Kálmán*: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Bp. 1890. 23. A Thurzó általi meghívást Bauch a Janociana első kötetére hivatkozva állítja. *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 46.; *Jan Daniel Janocki*: Ianociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae. Vol. 1. Lipsiae–Varsaviae 1776. 63. Thurzó életére újabban l. *Erdélyi Gabriella*: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei. Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója tiszteletére. Szerk. Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczkay Gábor. Bp. 1998. 118–132.; *Uő*: Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg-magyar kapcsolatok történetéhez) I. 1526–1532. (Lymbus kötetek 1.) Bp. 2005. és *Pálffy Géza*: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata família Magyarországon. Történelmi Szemle 53. (2011: 1. sz.) 63–84., főként 69–71.

[14] *Mészáros István*: XVI. századi városi iskoláink és a studia humanitatis. Bp. 1981. 33.

[15] Utrum prudenti viro sit ducenda uxor. Carmen sane elegantissimum Illustri ac Magnifico D. Domino Alexio Thurzoni dicatum. Cracoviae 1518.; De mundi contemptu et virtute amplectenda Suppellectilium fasciculus carmine elegiaco Valentino Eckio authore. Cracoviae 1528. 13 die Junij; Ad magnificvm dominum Alexivm Thurzonem de Bethlemfalua, camerarium Cremnicensem, comitem Zolhensem et regalium cubiculario magistrum de divo Alexio, patricio Romano, hymnus saphicus a Valentino Ecchio aeditus. Cracouiae 1521., ill. Thurzó János boroszlói püspök halála alkalmából írt vigasztaló párbeszéd: De de reipublicae administratione, dialogus. Cracoviae 1520.

[16] Stöckel tevékenységéről l. *Guitman Barnabás*: Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor. Bp. 2009. 252–262.

[17] Quintus Horatii Liber de arte poetica ad Pisones, ex vetusto exemplari summa recognitus cura et diligentia per Valentinum Ecchium Philyripolitanum. Cracovie, Haller, 1521.; Quintus Horatii Epistolarum libri II. ex antiquissimo exemplari studiosissime recogniti per Valentinum Ecchium Philyripol. Cracovie, Haller, 1522., vö. *Mészáros I.*: XVI. századi i. m. 34.

[18] „Nitidissimum hanc editionem Rudolphus Agricola junior, poeta laureatus, pereleganti comitatus est elegia ad Bartphanum juventutem." Idézi: *Mészáros I.*: XVI. századi i. m. 34.

[19] *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 49.

viros dominum Petrum Czipser et Andream Reuber)[20] és a békéltetés sikere valószínűleg egyaránt megerősítették a városban játszott közéleti szerepét. Eck 1522-től Bártfa város jegyzője és a magisztrátus tagja lett, majd több alkalommal is bíróvá választották: 1526–1529-ben, 1538–1540-ben és 1550–1551-ben látta el a város legfőbb vezetőjének feladatkörét.[21] A közéleti tevékenységben és a humanista tudományművelésben egyaránt nagyon jól együttműködött a térség másik külhoni származású jeles humanista személyiségével, a sziléziai Wernher Györgygyel,[22] akivel baráti viszonyt ápolt.[23]

Eck sokat utazott a város megbízásából, követségek, országgyűlési küldöttségek tagja volt. Még a mohácsi csatavesztést megelőző esztendő őszéről való az a levele, amelyben Bártfát tájékoztatta a budai királyi udvar híreiről.[24] 1526 nyarán ismét Budáról küldött híreket haza, majd a következő évben már mint Bártfa bírája indult a környező többi szabad királyi város küldötteivel együtt, hogy részt vegyen Habsburg I. Ferdinánd székesfehérvári koronázási ünnepségén.[25] Eck, illetőleg Bártfa városa és Ferdinánd király között ez időben a közvetítő Thurzó Elek tárnokmester (1523–1527) volt.[26]

A polgárháború első éveiben Eck számos verset írt Szapolyai ellen, többször kérte Ferdinánd király támogatását, hogy védje meg Felső-Magyarországot az ellenséges támadásoktól.[27] Egy 1529-ben írt, I. Ferdinándnak címzett költői episztolát a felső-magyarországi öt város küldöttségének tagjaként 1531-ben személyesen is előadhatott uralkodójának,[28] aki később királyi harmincadosnak nevezte ki Bártfára.[29]

Ez utóbbi követjárásból Eck a kassai jegyző, Meltzer András társaságában tért vissza Budweisből (ma České Budějovice) Olmützön és Krakkón keresztül előbb Kassára, ahol 1533-ban rövid ideig tanított is. Utazása a zűrzavaros helyzet miatt azonban hosszabb-

[20] Megjelent Krakkóban 1518-ban, illetve az 1520-ban az állam kormányzásáról írt dialógusában.

[21] *Glomski, J.*: Eck i. m. 590.

[22] Wernherről bővebben l. *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m.; *Elfriede Rensing*: Georg Wernher, Präsident der Zipser Kammer. In: Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungar. Geschichtsforschung in Wien. Hrsg. Dávid Angyal. Bp. 1933. 31–58.; *Csepregi Zoltán*: Bújócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága. In: Acta historiae litterarum Hungaricarum XXIX. Ötvös Péter Festschrift. Szerk. Font Zsuzsa – Keserű Gizella. Szeged 2006. 41–46.; *Lakatos B.*: „Pannoniae-luctus" i. m. Wernher közéleti pályáját és pénzügyigazgatási tevékenységét újabban *Póka Ágnes* (ELTE BTK) kutatja.

[23] *Rensing, E.*: Georg Wernher i. m. 33–34.

[24] Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov [a továbbiakban ŠAB], Listi Nr. 5434. (5472.), 1525. szeptember 11.

[25] ŠAB, Listi Nr. 5723., 1527. október 25.

[26] *Erdélyi G.*: Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése i. m. 31–32, 110–111.

[27] Például az 1528-ban helymegjelölés nélkül közzétett Ad proceres Hvngariae, qvo serenissimum principem et, dominum, dominum Ferdinandum, Hungariae et Bohemiae etc regem ... dominum suum uerum et naturalem etc plausbiliter excipiant, Valentini Ecchij Lendani, Bartphensis reipublicae praefaecti exhortatio című-ben. *Fata, M.*: Humanistische Einflüsse i. m. 162.; *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 54–55. Ugyancsak a segélykérést említi a kassai tanács bártfaiaknak szóló egyik levele. ŠAB, Listi Nr. 7089. 1532. augusztus 24.

[28] Epistola, nomine partium superiorum Hungariae. Valentino Ecchio Lendano Autore, Alia eiusdem Epistola. Wien 1530. 1530-ban bártfai jegyzőként és követként Krakkóban is megfordult, itt érte utol a bártfaiak levele, hogy siessen a magyar országgyűlésre. ŠAB, Listi Nr. 6553. 1530. november 9.

[29] 1542–1547-ig töltötte be Bártfán a *tricesimator regius* tisztséget. *Glomski, J.*: Eck i. m. 590.

ra nyúlt a tervezettnél, csak 1538-ban tudott visszatérni Bártfára, ahol ismét bíróvá választották, mely tisztséget 1540-ig töltötte be.[30] Ezek az évek azért különösen jelentősek Bártfa városa számára, mert ekkor állt hivatalba a Wittenbergben végzett Stöckel Lénárd és Radaschin Mihály, akik révén a város közössége egyértelműen és nyíltan a lutheri reformokhoz csatlakozott.

Ecket nyilván a vallási kérdések is foglalkoztatták, bár Fata Márta tanulmánya szerint a forrásokból nem derül ki sem egyértelmű állásfoglalása, sem az, hogy belső indíttatásból vagy a korszellem elvárása miatt lett-e hallgatólagos híve a reformációnak.[31] Még Krakkóban jelent meg Jagelló Zsigmond lengyel királyhoz (1506–1548) címezve egy panaszverse, amelyben a megszemélyesített egyház nevében buzdítja az uralkodót az eretnekek, az ortodoxok és a mohamedánok elleni harcra, ekképpen is kifejezve aggodalmát a római pápa vezette egyház sorsáért.[32] Az 1521. évi budai útjához kapcsolódó, Thurzó Eleknek ajánlott himnikus költemény-csokor vallási vonatkozásai pedig mentesek a lutheri tanoktól.[33] Jelenlegi ismereteink szerint semmi nyoma sincs ugyanakkor annak sem, hogy a későbbiekben akár magánszemélyként, akár a város vezetőjeként ellenezte volna a reformációt.

Miután Stöckel Lénárd átvette a bártfai iskola vezetését, hamarosan az egyik legtekintélyesebb, nemrég felkapaszkodott magyarországi arisztokrata család fiait taníthatta. Révay I. Ferenc (1489–1553)[34] fiai közül három, Mihály, János és Lőrinc 1539 szeptemberétől kisebb megszakítással egészen 1546 elejéig Bártfán laktak. 1544 februárjától immár legkisebb öccsükkel, II. Ferenccel együtt rövid ideig Körmöcbányán tanultak, majd ez év őszétől ismét Bártfán folytatták tanulmányaikat. A fiúk szállásadója mindkét időszakban Eck Bálint lett, aki Stöckelhez hasonlóan rendszeresen küldött jelentéseket Révay I. Ferencnek a gyermekeivel kapcsolatos ügyekről.[35]

A következő értesüléseink Eckről az 1550-es évek elejéről valók, a bártfai tanácsnak címzett több leveléből tudható, hogy 1553 februárjától már nem tartózkodott a városban.[36] Az év nagy részében Gölnicbányán (ma Gelnica) volt, majd egy 1553 novemberében kelt levél már arról tájékoztat, hogy Bécsben képviselte városa érdekeit Keil Márk (Marcus Keyl) társaságában. Bártfára küldött jelentésükben értesítették a várost, hogy maradniuk kell még az ügyek intézése végett. Beszámoltak arról is, hogy nehéz idők jöhetnek, mert a végvidékeken szolgálók

[30] *Fata, M.*: Humanistische Einflüsse i. m. 162.

[31] Uo. 163., vö. *Bauch, G.*: Valentin Eck i. m. 53.

[32] Ad Sigismundum invictissimum Regem Polonie. Russie. Prussie. etc. Threni neglecte Religionis, per Valentinum Eckium editi. Graccovie 1518. Bauch, G.: Valentin Eck i. m. 47–48.

[33] Uo. 51.

[34] A Révay család felemelkedéséről, szerepéről a 16. században bővebben l. *Pálffy Géza*: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században. Történelmi szemle 51. (2009: 1. sz.) 1–20.

[35] *Frankl [Fraknói] Vilmos*: Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555. Pest, 1873. (Értekezések a történeti tudományok köréből II/6.) 12., 18. és újabban vö. *Maroš Mačuha*: Akademická peregrinácia Révaiovcov v 16. storočí a jej pramene. In: Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Ed. Jiří Kubeš. Pardubice 2007. 11–34.

[36] *Škoviera, D.*: Bardejovčan i. m. 30.

fizetésére nincs elegendő pénz.[37] Eck hazatérése tovább csúszott – feltehetőleg ő a szerzője annak a monogrammal szignált levélnek, amelyben egy bizonyos *'VE'* 1554 februárjában a Szepes megyei Káposztafalváról[38] (ném. Kabsdorf, ma Hrabušice) köszönti Heid Gergelyt, Keil Márkot és Stöckel Lénárdot farsang alkalmából, és sajnálja, hogy nem lehet velük az ünnepen.[39] A személyes hangvételű levél egy elkeseredett, valószínűleg valamilyen testi vagy lelki betegségben szenvedő, egyházáért aggódó, hívő ember vallomása is egyben. Eck eddig ismert utolsó saját kezű ismert levele — Daniel Škoviera közlése szerint — 1555. augusztusból való, ezt ismét Gölnicbányáról küldte Bártfára.[40]

A különböző kutatók írásaiban talán a legnagyobb bizonytalanság Eck életrajzával kapcsolatban halála időpontjának pontos megadásánál jelentkezik. Az Új Magyar Irodalmi Lexikon és a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon szócikkei — Klenner Aladárnak a múlt század harmincas éveinek végén megjelent könyvére, illetve a még régebbi Gustav Bauch-tanulmányra hivatkozva — meglehetősen pontatlanul az 1545, illetve 1547 utáni halált feltételezik, éppúgy, mint Kiss Farkas Gábor 2010. évi tanulmányában, miközben a legújabb magyar közlemény 1546 utánra teszi elhunytát.[41] Lényegesen pontosabb a halálozási adat a szlovák Daniel Škoviera és Helena Saktorova, valamint az angliai Jacqueline Glomski publikációiban: ők vagy egyszerűen az 1556-os évet adják meg, vagy bővebben úgy fogalmaznak, hogy Eck halálának szeptember 29. előtt kellett megtörténnie.[42]

Ezt az 1556. szeptember 29. előtti dátumot sikerült pontosítani újabb kutatásaim eredményeként az alábbi, a budapesti Országos Evangélikus Levéltárban található forrással. A levéltár Ia 3;8 jelzet alatt található — kora újkori krónikás jegyzetek kronologikus rendben való 18. század végi másolatát tartalmazó — dokumentuma őrzi azokat a *calendarium historicum* bejegyzéseket, amelyek segítségével Eck hiányzó életrajzi adatai pótolhatóvá válnak.[43]

Az 1551-ben megjelent Eber-féle naptárat[44] eredetileg egy bizonyos

[37] „Es kan schwerlich ergerr zeit kumen [...], es sind hir von allen orten leute, die mit grosser vngedult betzelung. Irer lang gethanen dienst in den grentzen foddern, es ist aber wenig gelt vorhanden." ŠAB, Listi Nr. nélkül, Bécs, 1553. november 10.

[38] A falu ekkoriban ecsedi Báthory András birtoka volt. Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I–II. Szerk. Maksay Ferenc. Bp. 1990. II. 763.

[39] ŠAB, Listi Nr. nélkül, Kabesdorf, 1554. február 3. Škoviera is Eckkel azonosítja a levél szerzőjét. *Škoviera, D.*: Bardejovčan i. m. 30.

[40] Uo. 30.

[41] *Uray Piroska*: Eck, Valentin. In: Új Magyar Irodalmi Lexikon. I. A–Gy. Bp. 1994. 478.; *Lux Etelka*: Eck, Valentin. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. II. Bp. 2004. 272–273.; *Kiss, F. G.*: Humanist ethics i. m. 134.; „Margarita poetica" i. m. 84.

[42] *Škoviera, D.*: Der ungarische Kontext i. m. 213; *Helena Saktorová*: Turzovské tlače v Jagelovskej Knižnici v Krakove. Knižnica 6. (2005: 7. sz.) 34–36., itt: 34.; *Glomski, J.*: Eck i. m. 590.; *Glomski, J.*: Patronage i. m. 5.

[43] Vö. *Góbi Imre*: A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Egyetemes Egyház levéltárának jegyzéke. I–II. Bp. 1912–1915. A Góbi-féle katalógus a másoló személyére vonatkozóan nem ad tájékoztatást, Böröcz Enikő levéltáros és Czenthe Miklós levéltár-igazgató szíves közlése szerint valószínűleg Schulek József libetbányai lelkész gyűjteményéből származik a forrás.

[44] *Paul Eber*: Calendarium Historicum conscriptum a Paulo Ebero. Rhau, Witebergae 1551.

Fabian Böhm[45] ajándékozta Eck Bálintnak 1551. július 22-én, amely az ő halála után visszakerült eredeti tulajdonosához. Az ő bejegyzéséből derül ki, hogy Eck 1556. szeptember 5-én halt meg.

MELLÉKLET

Az alábbiakban betűhíven közlöm a kötetes kézirat 64–65. oldaláról Eck — köztörténeti szempontból is érdekes és értékes — bejegyzéseinek teljes szövegét, valamint Fabian Böhmnek azt a hozzátoldását, amelyben a neves humanista pontos halálozási adata szerepel. Mindezeket a 18. századi ismeretlen másolónak a kötet további sorsára is vonatkozó bevezető sorai, és a szöveghez fűzött jegyzetei foglalják keretbe.

Notata Valentini Ecchii, Fabiani Böhm et Isaaci Urbani Duboviensis, Rector in Görgö in D. Dni Pauli Eberi Calendario Historico, Wittebergae 1551. per haeredes Georg. Rhaio edito, possessores libri, varias memoria dignas res connotaverunt. Haec collectioni nostrae, ne cum tempore intercidant, inserere placuit. Fabianus Böhm, primus Calendarii Eberiani possessor, eodem anno, quo procusum erat, librum donaverat, Valentino Ecchio, ut inscriptio, in titulo libri obuia, testatur. Valentino vero Ecchio, 5. September 1556. e viuis sublato, liber rediisse videtur, postliminis iure, ad primum possessorem, Fabianum Böhm, Rectorem Scholae Rosnaviensis, quo vocatus erat 24. april. an. 1574. Tertium possessorem habuit iste liber, Isaacum Urbanium, primum Rectorem Scholae in Görgö,[46] et deinde pastorem in Sz. György Scepusiensis,[47] circ. an. 1624. et seq. Quartus Calendarii Eberiani possessor erat Ioannes Moltsanus Zoliensis, qui res ineuntis 17. Seculi consignauerat.

1551. 22. Iulii. Clarissimo viro D. Valentino Ecchio, affini suo observantissimo, Fabianus Böhm donat, 10. Cal. Aug. 1551. F. B.

1552. 14. September. Grani obsidione, a Turca, cincta est, hoc die, Arx Agriensis, quae tamen mirabili Dei beneficio, conservata est a Christianis. Turcarum, aiunt, circiter crutum millia fuisse, eosque 32. dies continuos, tormentis bellicis, arcem oppugnasse.[48] V. E.

1556. 13. April. Cassovia, horribilis incendio, noctu octo, aliquot domibus exceptis, est exusta. V. E.[49]

1556. 11. Iulii. Arx Kamienetz, prope Cebenium sita, ab exercitu Re-

[45] Fabian Böhm (Bohemus) később, 1574. április 24-étől a rozsnyói iskola rektora lett. *Fraknói Vilmos*: A hazai és külföldi iskoláztatás. Bp. 1873. 144.

[46] Isaak Urbani — Klein adata szerint — 1642-től 1666-ig volt Görgőn rektor. *Johann Samuel Klein*: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. III. Pest 1873. 144.: 154. jegyz.

[47] Szepesszentgyörgy (ma Jurské), falu Hollólomnic szomszédságában, Késmárktól északra.

[48] A 18. század végi másoló jegyzete: Istvanf. libr. 18. fol. 204. perhibet, Turcas gloriabundas, se in castris 125. millia bellatorum habere, dixisse.

[49] A másoló jegyzete: Francisc. Forgách, plane eadem die octum incendium, testatur, Libr. o. p. 183 confer. Istvanf. libr. 19. fol. 230. b. qui addit, iquem e domo Matthiae Saicilicii, vrbani scribae erupisse.

gis Ferdinandi expugnata est, hora 10. ante meridiam.[50] V. E.

6. Aug. Hoc die celebrata est victoria, in qua superati, fusi, fugatique sunt Turcae a Germanis,[51] ad arcem Szigeth et Baboltsam V. E.

10. Aug. Capta est Nagy-Ida prope Cassoviam, ab exercitu Ferdinandi. V. E.

5. Sept. Vir clariss. Valentinus Ecchius, curis suis liberatus, hodie ex hac vita placide decessit.[52] F. B.

CONTRIBUTIONS TO VALENTINE ECK'S LIFE

by Barnabás Guitman

(Summary)

A lot of studies have been published by different authors about the erudite humanist from Bavaria, Valentine Eck / Valentinus Ecchius (1494–1556), his philosophical and poetical works as well as his text editions. Nevertheless, many questions concerning his life still need clearing. This short paper contains the first results of a fuller biography in preparation. The events of Eck's life are mostly displayed in his political writings and in his letters and other documents preserved in the Bardejov City Archives in Eastern Slovakia. Beyond the known facts, this paper brings new data concerning the last period of Eck's life. Possibly the most important of these is the exact day of his death, which could be fixed on the basis of a note in a *Calendarium Historicum* held in the Central Archives of the Lutheran Church in Budapest, Hungary. According to this, he quietly fell asleep on 5th September 1556. The Latin text of the source is published at the end of the article.

[50] A másoló jegyzete: Latinis et hungaris dicitur Tarkő, slavis Kamenica, quam uti et Tartzam, eodem die plane Caesarianis deditum, auctor est Franc. Forgách l. c. p. 184.

[51] A másoló jegyzete: Duce Thoma de Nádasd Palatino, milite, ex Hungaris, Germanis ac Croatis mixto vid. Franc. Forg. l. c. p. 156. Istvan. l. c.

[52] A másoló jegyzete: Patria Lindaviensis, Bartphae Scholae Rector et primus Leonhardi Stöckelii praeceptor erat, insignis poëta, qui eleganti carmine, tam Paullo Bakits, quam Francisci Frangepanii, Archi-episcopi Colotscensis, an. 1542 mortui, laudes proesequutus est. Vid. Matric. 24. Regal. Hild. fol. 437. Andr. Lehotzky Stemmatograph. Part. 2. p. 69. Carol. Wagner Collect. Accad. 2. p. 37.

Csorba György

BERZENCZEY LÁSZLÓ KÜTAHYAI EMLÉKIRATA

Berzenczey László[1] rövid kütahyai emlékiratának keletkezési körülményeit és tartalmát tekintve abba a memoár-sorozatba illeszthető be, amelyek több, Kütahyában található emigráns tollából származnak.[2] Mint Berzenczey is utalt rá, ezek a feljegyzések egyértelműen Kossuth Lajos felkérésére történtek. Szerkezetüket tekintve mindegyik rövid életrajzi adatokkal kezdődik, majd a szabadságharc végnapjai alatt történt eseményeket írják le, amelyet a törökországi tartózkodás taglalása követ a Kossuthhoz való csatlakozás indokának kifejtésével. Berzenczey műve annyiban tér el a többi írástól, hogy — valószínűleg személyének egykori súlya, politikai szerepvállalása miatt — részletesebben szól negyvennyolcas cselekedeteiről, igazolva egyben azokat. Írásában ugyanakkor, ha a kormányzó mellett tervezte emigráns életét, bizonyos kérdésekben igazodnia is kellett hozzá, amely korábbi ismert radikális nézetei és feltétlen Kossuth-párti nézetei miatt lényegesen nem befolyásolhatták az események lejegyzésében. Műve azért is érdekes, mivel 1848 decemberében az országgyűlés előtt tartott beszédében az itt szereplő kérdésekben már előadta tevékenységét, így megfigyelhetjük, az eseményektől eltelt közel két év múlva hogyan értékeli saját szerepét. Ráadásul, 1873-ban — egy zaklatott írásában — újra visszatért a nagy év eseményeinek egyes részleteihez.[3]

---

[1] Berzenczeyre és tevékenységére vonatkozó legfontosabb irodalom: *Egyed Ákos*: Az 1848-i agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés – ahogy a résztvevők látták. In: A székelység története a 17–19. században. Tanulmányok. Vál. és összeáll. Egyed Ákos és Magyari András. Csíkszereda 2001. 70–119.; *Egyed Ákos*: Berzenczey László. In: Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk.: Pálmány Béla. Bp. 2002. 104–107.; *Egyed Ákos*: Berzenczey László. In: *Egyed Ákos*: 1848 erdélyi magyar vezéralakjai. Marosvásárhely, 2004. 20–56.; *Egyed Ákos*: Kossuth Lajos és a székelyek. Századok 128. (1994) 831–871.; *Egyed Ákos*: Az 1848-i agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés összehívásának néhány kérdése. In: Egyed Ákos: Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században. I–II. Csíkszereda 2004. I. 215–224.; *Egyed Ákos*: Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc. Sepsiszentgyörgy 2008.; *Peter Moldovan*: Önkéntes lovasezred szervezése Erdélyben. „Kossuth-" vagy „Mátyás-huszárok" 1848 őszén. In: „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak". Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Szerk.: Szabó János. Bp. 2007. 175–190.; *Süli Attila*: Kossuth Lajos szabadcsapatának szervezése Erdélyben 1848-ban. Hadtörténelmi Közlemények 122 (2009) 993–1054.; *Süli Attila*: A nemzetőrség és a „Kossuth-lovagok" szervezése Háromszéken, 1848. In: Acta Siculica. Sepsiszentgyörgy 2009. 441–460.

[2] Berzenczey emlékirata: 1850. október 21. Kütahya. Magyar Országos Levéltár R111. A Kossuth-emigrációra vonatkozó iratok II. s. 1. 1850. 102. sz. 639–650. és 651–652.; Hasonló feljegyzések: Kalapsza János beszámolója: 1850. augusztus 20. Kütahya. MOL R111. II. 1850. 99. 635–638.; Bíró Ede beszámolója: 1850. szeptember 16. Kütahya. MOL R111. II. 1850. 98. 633–634.; László Károly emlékirata: 1850. szeptember 19. Kütahya. MOL R111. II. 1850. 97. 629–632.

[3] A beszéd megjelent: Közlöny 1848. december 15., közli: *Zepeczaner Jenő*: Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tanulmány és okmánytár az udvarhelyszéki ese-

Berzenczey 1842-ben kapcsolódott be az erdélyi reformmozgalomba és azzal alapozta meg hírnevét, hogy az 1841–43-as, majd az 1848–47-es kolozsvári országgyűléseken Marosszék követeként sürgette a jobbágykérdés rendezését. Az 1848. évi márciusi marosvásárhelyi eseményekben is radikális nézeteivel hívta fel magára a figyelmet. Az 1848. május 29-én megnyílt erdélyi országgyűlésen — ismét Marosszék követeként — többször felszólalt az unió és a jobbágytörvény azonnali elfogadása mellett.[4] Ahogy a most közlendő emlékiratban olvashatjuk, az országgyűlés szerinte két súlyos hibát követett el. Elsőként, mikor kimondta az erdélyi nemzetek jogegyenlőségét az uniótörvényben, s ezzel tovább bátorította az erdélyi románok további követeléseit - vagyis Berzenczey sem tudott kilépni a nemzetiségi kérdés hagyományos felfogásából. A másodikként pedig a székely határőrségi szervezet azonnali eltörlésének elmaradását jelöli meg, amely Berzenczey vélelmével ellentétes hatású is lehetett volna: felbomlott volna az a katonai erő, amely nélkül sokkal nehezebb lett volna ősszel az erdélyi önvédelmi háborút megindítani és a védelmet megszervezni.[5]

Politikai tevékenységének köszönhetően a magyar országgyűlésbe is beválasztották, ahol a Kossuth-hívek számát szaporítva lépett fel, legtöbbször a székelyek érdekében. Kossuth is felfigyelt rá, így nem véletlen, hogy a következő időkben a székelyekkel kapcsolatos ügyekben mindig felbukkant Berzenczey neve, elsőként a székelyek délvidéki telepítésének kérdésében, amikor is telepítési kormánybiztossá nevezték ki. A kutatás eddig soha nem vizsgálta azonban, hogy ebben a minőségében Berzenczey valójában milyen tevékenységet fejtett ki.[6]

Forrásunkban olvashatunk arról, hogy Berzenczey a Délvidéken is megfordult, pont akkor, amikor az 1. székely határezred egy zászlóalja megérkezett a magyar táborba. Ezzel a mondattal azonban több probléma van: a csíki székely határőrök szeptember 10-én Aradon voltak, és 13-án érték el a verbászi tábort, de ekkor Berzenczey már Erdélyben volt, ahonnan majd csak decemberben tér vissza.[7] Járhatott-e a Délvidéken? Az országgyűlés munkájában folyamatosan részt vett, de július 31-től augusztus 16-ig nem szólalt fel, sőt, az augusztus 8-i és 10-i szavazáson biztosan nem vett részt, vagyis ebben a bő két hétben lehetséges, hogy távol volt Pesttől.[8] A székelyek délvidéki telepítéséről szóló törvény elfogadását követően, augusztus 2-án Berzenczeyt az ügy miniszteri biztosává nevezték ki, s „a bácsi, aradi, és bánsági álladalmi javakba kikül-

---

ményekhez. Székelyudvarhely 1999. 167–173.; *Berzenczei László*: Nyílt jelentés Marosvásárhely szabad kir. város polgármestere Borosnyai Pál urhoz. Kolozsvárt 1873.

[4] *Egyed Á.*:Berzenczey László 2004. i. m. 20–22.

[5] Az országgyűlésre: *Egyed Ákos*: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése. Marosvásárhely 2001., az uniótörvényre: 74–97., illetve 217–218., a székely katonaságra: 109–119.

[6] *Egyed Á.*:Berzenczey László 2004. i. m. 22–24.

[7] Az 1. székely határezred első zászlóaljára lásd: *Kedves Gyula*: A csíki székely határőrök Magyarországon. In: Csikány Tamás - Demeter Lajos - Egyed Ákos - Kedves Gyula - Urbán Aladár: „...siessünk kedves magyar hazánkot ellenségeinktől megoltalmazni." Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban. Bp. 2008. 100.; Berzenczey augusztus 24-én érkezett meg Kolozsvárra: *Urbán Aladár*: Kossuth szabadcsapata 1848 őszén. In: Urbán Aladár: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Bp. 2009. 21.

[8] Közlöny 1848. augusztus. 11. és 12.

detvén".[9] A szöveg szerint tehát a helyszínre kellett utaznia, amit meg is tett, Ilkey Sándor kíséretében. Az augusztus 16-i ülésen a katonaságról szóló törvényjavaslat vitájánál viszont ismét jelen volt az országgyűlésen, ahol elmesélte, hogy mikor a Szegeden összegyűlt székelyeknek nemzeti zászlót akartak adni, azt nem fogadták el. Ekkor „kötelességemnek tartottam felszólalni s megkérdeni: miért nem veszik el a nemzeti zászlót?", mire azt felelték, hogy van saját zászlajuk.[10] Így tehát Berzenczey Szegeden találkozhatott a székely katonákkal, ahol „sajnosan értesültem a magyar ügy iránti több ellen mint rokon szenvekről, békételenségekről a határőri szolgálat el nem törléséért, sietve jártam meg az említett álladalmi javakat mielőbb közlendő a magyar kormánnyal a veszélyt biztositó hajlamot. Mi meg is történvén sürgettem a pénzügy ministernél a Székely földön leendö honvéd zászlóaljaknak alakittását." Azonban Berzenczey egyszerűen rosszul emlékezett az ezred sorszámára, ugyanis a kérdéses időben a 2. határőrezred 1. zászlóalja tartózkodott a térségben, amely augusztus 4-én érkezett meg Szegedre, majd másnap indult tovább Óbecsére. A zászlóalj parancsnokának, Balás Konrádnak[11] az emlékirata teszi egyértelművé a kérdést. Szerinte az említett zászló-affér Nagyváradon történt, de ekkor nem is említi Berzenczey nevét. Zászlóalja azonban augusztus 7. és 11. között Szeghegy és Feketehegy helységekben állomásozott, ahol megjelent Berzenczey is, ismertetve a katonákkal a kormány telepítési terveit, amely a kritikus hangvételű Balás szerint nem lelt visszhangra. Ezután a kormánybiztos a tiszteket próbálta meggyőzni, ám ekkor Balás meggyőzte őket arról, hogy hivatalos felhatalmazásról nem tud „és egyáltalán abszurditás olyan ígéreteket meghallgatni, melyek bizonytalan jövőre alapoznak és úgy tűnik nincs más céljuk, minthogy a legénységet megnyerjék ezen jellemtelen emberek saját céljai számára." Balás maga azzal utasította el Berzenczey ajánlatát, hogy nincs itt az ideje ilyen dolgokkal foglalkozni. A parancsnok állítása szerint később más eszközökkel — borral, pénzzel — végül mégis megnyerték a legénységet.[12] A szegedi zászló-ügy kérdését nem sikerült azonban egyelőre tisztázni.

A telepítésből végül nem lett semmi egyrészt a háborús helyzet, másrészt a székelyek érdektelensége miatt. Berzenczey azonban nem maradt feladat nélkül. Pestre való visszaérkeztét követően, augusztus 17-én Kossuth kinevezte őt székelyföldi kormánybiztosnak, ahol egy önkéntes könnyűlovas sereget kellett

---

[9] Lásd: Ilkey Sándornak, az álladalmi javak osztályigazgatójának átirata Trangous Lajos bányászati osztályigazgatóhoz: értesíti, hogy Berzenczey Lászlót a székely telepítésre miniszteri biztosnak nevezték ki. Buda, 1848. augusztus 2., Kossuth Lajos Összes Munkái, XII. Kossuth Lajos az első magyar minisztériumban. S. a. r.: Sinkovics István. Bp. 1957. 665–666.

[10] Közlöny 1848. augusztus 18.

[11] Balás Konrád (Csomafalva, 1806 – Przemysl, 1855. február 27.) székely határőr őrnagy a 15. határőrezredben, majd honvéd alezredes, 1848 decemberében elhagyja a magyar tábort. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Harmadik átdolgozott, javított kiadás. Bp. 2000. 216–217.

[12] *Csikány Tamás*: A 15. (2. székely) határőr gyalogezred 1. zászlóalja Magyarországon 1848-ban. In: *Csikány T. – Demeter L. – Egyed Á. – Kedves Gy .– Urbán A.*: Székely határőrök i. m. 147.; *Balás Konrád*: Feljegyzések a 2. székely határőr gyalogezred 1. zászlóaljának 1848-as kivonulása eseményeiről. Közzéteszi: Demeter László In: Határvidék 1762–1918. 2. Szerk. Demeter Lajos. Sepsiszentgyörgy 2006. 47–53.

megszerveznie. Berzenczey rendkívül energikusan látott a munkához többször is túllépve hatáskörét, amelynek köszönhetően szinte minden hivatalos személlyel ellentétbe került.[13]

A General Commando, a románok és a szászok magyarellenes összefogásában polgárháborús veszélyt látva, valamint Vay Miklós erdélyi főkormánybiztos Berzenczey által vélelmezett tétlenségére hivatkozva, illetve a székelyeknek a magyar kormánnyal szembeni közömbössége, sőt sokaknak elfordulása okán – Berzenczey október 16-ára önhatalmúlag összehívta Agyagfalvára a székely nemzeti gyűlést,[14] amely tettére egyértelműen büszke is volt. A Gubernium kezdeti ellenkezés után kénytelen volt belátni, hogy megállítani már nem tudja az eseményeket, ezért megpróbálta átvenni annak irányítását. Mikó Imre a Gubernium ideiglenes elnöke Marosvásárhelyen tárgyalt Berzenczeyvel, ahol sikerült rábírni őt a gyűlés programjának megváltoztatására. Mikó szerint ő maga ajánlkozott végül a népgyűlés elnökének, míg Berzenczey úgy emlékezett, ő szólította fel erre a grófot.[15] Az Agyagfalván összegyűlt több tízezer székely október 17-én a fegyveres harc megkezdése mellett döntött. A források szerint Berzenczey játszotta a legnagyobb szerepet abban, hogy a nagy létszámú sereg útra keljen.[16] Későbbi írásaiban azonban Berzenczey Vay Miklósra hárította a felelősséget, arra hivatkozva, hogy a főkormánybiztos elrendelte, minél több fegyveres induljon azonnal Kolozsvár felé, mire a székelyek kijelentették, hogy vagy mindnyájan mennek vagy senki sem.[17] Valójában inkább az történhetett, hogy a Berzenczey szónoklatai által is korábban feltüzelt székely lelkesedést végül már ő sem tudta lehűteni, a tömeg már saját törvényei szerint működött. A nagyszámú, rendezetlen, felszerelés és ellátás nélküli had sorsa nem lehetett kérdéses, a reguláris csapatokkal való találkozás gyorsan szétzüllesztette őket. A végzetes november 5-i marosvásárhelyi ütközetről Berzenczey szépítve azt írta, hogy utolsókét hagyta el a harcmezőt, amelyet azonban más források nem tudnak megerősíteni. Sőt, nekrológja szerint vereségért a felbőszült székelyek őt is felelőssé tették és üldözték.[18] Az ütközetet követően a székely sereg felbomlott, maga Berzenczey az országot is elhagyva menekült.

Berzenczey az országgyűlés előtt 1848. december 13-án tartott beszédében számolt be tevékenységéről és utasította vissza az ellene felhozott — nem hivatalos — vádakat. A beszéd egyes elemei visszaköszönnek a későbbi emlékiratban is, ezért érdemes ezt részletesebben is elemezni. Mindkettő szövegben hangsúlyozta, hogy míg a románok szabadon tarthattak népgyűléseket, a magyarok nem tettek ellene semmit, sőt nem engedték meg, hogy Balázsfalva ellenpontozásaként magyar népgyűléseket tartsanak. Visszautasította a lovascsapat szervezésével kapcsolatos sikkasztási vádat, elismerve azt, hogy a körülmények miatt valóban nem tudott rendes számadást benyújtani, ám ígérte, ha-

[13] *Egyed Á.*: Berzenczey László 2004. i. m. 24–29.
[14] *Egyed Á.*: Az 1848-i agyagfalvi i. m. 73–76.; *Berzenczei L.*: Nyílt jelentés i. m. 19.
[15] *Egyed Á.*: Az 1848-i agyagfalvi i. m. 80–82.
[16] *Egyed Á.*: Az 1848-i agyagfalvi i. m. 97–104.
[17] *Berzenczei L.*: Nyílt jelentés i. m. 20.
[18] Egyetértés 1884. november. 16.

marosan pótolja ezt. Beszédében részletesen kifejtette a szervezés nehézségeit. Az agyagfalvi gyűlésről szólva az országgyűlés előtt 80 ezer székelyről szólt, míg az emlékirat már csak 60 ezer főt említ, s tagadta, hogy „fel akartam volna magamat tolni a nemzetre", s hangsúlyozza, hogy hatáskörén nem akart túllépni. Ugyanakkor mindhárom forrásban elhárította a felelősségvállalást a székely hadak megindulásában vitt szerepében, sőt visszaemlékezése szerint az addig őt vakon követni látszó székelyeket egy óra hosszan tartó beszédével sem tudta lebeszélni a tömeges és azonnali hadbavonulásról. Egyértelmű, hogy Szászrégen felgyújtását is felrótták neki, amelyet a későbbiekben Erdélyben „Berzenczey vására" néven emlegettek. Kiemelte, hogy a marosvásárhelyi vesztes ütközetben nem volt semmilyen katonai szerepe. Kütahyai sorai szerint viszont próbálta megállítani a futást, s „mint útolsó a csata téren végeztem be forradalmi szerepemet." Kijelentette, az eseményeket követően nem menekültként ment Galíciába, hanem ágyú szerzése céljából, és Pestre is csak azért jött, hogy lövegeket vigyen újév napjára a székelyeknek. Visszaemlékezésében viszont egyértelműen fogalmaz: az üldöztetés elől Moldvába, onnan Galíciába menekült, ahol körözést is adtak ellene ki, majd innen helyiek segítségével sikerült hazatérnie; semmiféle ágyút nem emleget. Berzenczey a beszéd folyamán több esetben is radikális kijelentésekre ragadtatta magát, s utolsó mondata szerint „az a hitem, hogy ha valakiről Erdélyben gondolhatjuk, hogy az ellenség nem akasztatja fel, nekünk kell felakasztanunk, mert az lesz a reakció legerősebb támasza".[19]

Figyelemre méltó, hogy kütahyai emlékiratában lényegében csak az 1848-as szerepéről írt Berzenczey, hisz a következő évben valóban háttérbe szorult, a források szerint Kossuth sem kérte többet a segítségét. „Pesten többszöri méltatlanságokat szenvedvén egyszerü követi állásomban vártam be a forradalom végzetét" – írta egy helyen. Székelyföldi kudarca miatt már sem az országos politikában, sem a székelyek között nem tudott komoly szerepet vinni 1849-ben.

Berzenczey 1849. évi tevékenységéről nagyon keveset tudunk és ebben emlékirata sem nyújt kapaszkodót. Az országgyűlésen további ülésein bár rendszeresen felszólalt, nyoma sem volt korábbi harciasságának és radikalizmusának. Az országgyűlés igazoló bizottmánya egyébként 1849. február 28-án igazolta Berzenczeyt.[20]

Berzenczey 1849-ben azzal kereste meg Csány László kormánybiztost, hogy az előző év őszén általa felvett állami pénzekről szóló elszámolások a marosvásárhelyi ütközet alatt elvesztek, s Csányt kérje fel számadásra a Berzenczey által megnevezett személyeket. Csány ezt méltányosnak találva, Kossuthnak írt 1849. március 11. előtt kelt levelében jelezte, el fog járni az ügyben.[21]

---

[19] Közlöny 1848. december 15.; A „Berzenczey vására" elnevezésre l. *Berzenczei L.*: Nyílt jelentés i. m. 22.

[20] Közlöny 1849. március 25.

[21] Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. I-II. S. a. r. Hermann Róbert. Zalaegerszeg 1998. II. 223–224., illetve hasonlóan írt Csány Mészáros Lázár hadügyminiszternek is 1849. március 15-én. Csány iratai i. m. II. 233.

Állítása szerint június 30-t követően Erdélybe sietett, azonban nem fogalmaz világosan, hogy ő maga merre fordult meg a szabadságharc bukásáig; egyedül Besztercét említi forrásunkban. Meneküléséről azonban újra részletesen írt. Erdélyt elhagyva Szatmár, majd Ugocsa megyében talált menedéket, ahol 1849 októberében Akliban, Kovács Lajosnál bujkált egy ideig.[22] Innen ismét visszatért Szatmárba, majd Erdélyben bujdosott, végül kalandos körülmények között Moldva felé hagyta el az országot és december 23-án csatlakozott a magyar emigráció sumlai táborához.[23]

Bár a törökországi tartózkodás alatt végig Kossuth hívének számított, Kütahyában már a Perczel-testvérekkel is intenzív kapcsolatot ápolt.[24] 1850 májusában Kossuth útján kért Canning konstantinápolyi angol követtől indiai útlevelet, hogy a „magyar faj' eredete után kutasson; kérését Palmerstonnak küldték tovább, ám a választ nem ismerjük.[25] Berzenczey végül Kossuthtal együtt hagyta el a törökországi emigrációt és kelt át az Egyesült Államokba, onnan pedig megindult első nagy utazására, amely során Kínába, majd Szingapúron keresztül Kelet-Indiába utazott, s onnan tért vissza Egyiptomon át az Oszmán Birodalomba.[26] 1858-ban folyamodott először amnesztiáért, amit akkor elutasítottak. A törökországi emigrációban ekkoriban már zavaros fejűként írták le.[27]

Annak ellenére, hogy az osztrák hadbíróság 1852. május 5-én távollétében halálra ítélte, 1862. június 17-én önként feladta magát a galaci osztrák konzulnál. Két hónap múlva azonban az uralkodó kegyelméből Klagenfurtba internálták, ahol Görgei Artúrral került jó viszonyba; a szabadságharcról folytatott vitáik eredményeképp írta meg az egykori fővezér a *Gazdátlan levelek* c. munkáját. Berzenczey 1867-ban hazatért, ahol előbb 1868 márciusában, majd 1869 októberében ismét Marosszék követének választották meg. Itthon nem tudott azonban nyugalomra lelni: felesége korai elvesztése, gyermekei szomorú sorsa, birtokai feldúlt állapota, a kiegyezést követő politikai élet saját szemszögéből kedvezőtlen alakulása, a hazatérését követően személyét ért fenyegetések és inzultusok politikai ellenfelei és a szászok részéről, valamint vállalkozásának tönkremenetele mind hozzájárulhatott idegrendszere meggyengüléshez. 1873-ban újra az őshaza keresésére indult Ázsiába – eredménytelenül, hisz semmiféle tudósi-szakmai háttérrel nem rendelkezett. Elborult elmével, élete utolsó hét évét Lipótmezőn töltve halt meg 1884. november 14-én.[28]

---

[22] Magyarországi és erdélyi urak. Pállfy János emlékezései. 1939-ben sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. 2007-ben kibővítette Benkő Samu. Bp. 2008. 55.

[23] *László Károly:* Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között. S. a. r., jegyz. és utószóval ellátta: Pordán Ildikó. Bp. 2001. 73

[24] *László K.*: Katonai életemből i. m. 77. illetve passim; *Perczel Miklós*: Naplóm az emigratióból. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár. Quart hung. 3185. I. 248r.

[25] Canning Kossuthnak, 1850. május 25. MOL R90 Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata. Kossuth-gyűjtemény I. 770.

[26] *Egyed Á.:* Berzenczey László 2004. i. m. 33.

[27] Veress Sándor Dercsényinek, 1858. április 18., Galata. MOL P1590 Veress Sándor iratai 1. d. 4.t. 56.

[28] *Egyed Á.:* Berzenczey László 2004. i. m. 33.; *Görgei Arthur*: Gazdátlan levelek. Pest. 1867.; Egyetértés 1884. november. 16.; *Berzenczei L.*: Nyílt jelentés i. m. 1–13., 28.

Pálffy János erősen kritikus emlékezéseiben jól összefoglalta a Berzenczey elleni vádakat és jellemrajza is sok ponton helytálló. Elismerte, hogy Berzenczey szívvel-lélekkel harcolt eszméiért, kiváló szónoki tehetségét, sőt „hatalmas népszónoknak" nevezi, de hadszervezőként és politikusként kudarcot vallott. Először is a Mátyás-huszárok szervezésére rengeteg állami pénzt vett fel, amivel nem tudott elszámolni. Erősen bírálta az agyagfalvi gyűlésben vitt szerepét: ahelyett, hogy inkább egy tízezer fős egykori vagy akkori katonai szolgálatban állott székellyel vonult volna hadba organizálva őket és megszervezve vonulásukat, egy sokkal jelentősebb számú, ugyanakkor fegyelmezetlen, felkészületlen, komoly felszereléssel nem rendelkező sereggel indult útnak komoly haditerv nélkül. Az utánpótlás biztosításának elmaradása oda vezetett, hogy a tömeg sokszor fosztogatott, s katonai fegyelem híján gyorsan el is párolgott. Pálffy sommás véleménye szerint „Berzenczey egyben hasonlított Kossuthhoz; ő is azt hitte önmagáról, hogy született vezér."[29]

A történészi vélemények is hasonlóak. Egyed Ákos szerint Berzenczey erejét meghaladó feladatra vállalkozott 1848-ban, másrészt teljhatalomra való törekvése miatt szembe került a liberális politikusokkal, Vay Miklóssal és a Guberniummal. Ugyanakkor az agyagfalvi gyűlés nagyban hozzájárult a székelyek magyar szabadságharc melletti elkötelezettségéhez, és az erdélyi ellenállás kibontakozásához.[30]

Pálffy Berzenczeyről írt mondata a későbbi szomorú vég ismeretében különösen helytálló: „Száműzetve lenni hazájából a legnagyobb büntetés minden emberre, kinek szíve, lelke van."[31]

A forrásközlésről: a forrást betűhíven tesszük közzé. A kézirat szakadozott lapjain található hiányokat, ahol lehetséges volt, szögletes zárójellel jelölve pótoltuk.

BERZENCZEY EMLÉKIRATA

Kutahia 19 ik sept. 1850.

Önnek, a tegnapi napon tett föl szollítása következtében, a magyar forradalombeli történetem rövid vázlatát „amennyiben a kellő adatok hiánya engedi" im következendöben közlöm.

Születésre nézve erdélyi székely magyar vagyok, születtem 1820-ban.[32] Gyermeke egymástól már korán elkülönözött szüléknek, neveltetve egy értelmes lelkes de szenvedö anya által, kinek neve volt Cserey Drusianna.

---

[29] Magyarországi és erdélyi urak i. m. 53–55.; Szónoki tehetsége az emigráció alatt sem kopott meg: 1849. december 26-án „tartott lelkes, könnyfacsaró beszédet az emigrációhoz 's végre bocsátott térdre esve buzgó imát a magyarok Istenéhez", majd újév napján Batthyány Kázmért köszöntette. 1850. január 18-án a Kossuthnénál tett tisztelgő látogatás során ismét ő tartott beszédet. 1850. augusztus 25-én az emigráció nevében ő köszöntette Kossuthot neve napján, majd később újév alkalmából is, valamint Batthyányt és Perczel Mórt is. Az egy évvel későbbi Lajos napon ismét Berzenczey szónokolt. *László Károly:* Katonai életemből i. m. 73–76., 103., 121–122., 156.

[30] *Egyed Á.*: Kossuth Lajos és a székelyek i. m. 867–868.

[31] Magyarországi és erdélyi urak i. m. 55.

[32] 1820. június 26. Kolozsvár.

Politicai pályám a megyei életben kezdödött 20 éves koromban.[33]

Huszonhat éves koromban 846ban augusztusban Marosszék (Székely megye) részéröl, dacára az illető kormány erélyes föl lépésének, nagy szozat többséggel képviselönek választatva, lettem tagja az Erdélyi 846ik évi ország gyülésnek.

Ezen, az Erdély történetében leg esélytelenebb országgyülésen, amelynek fö tárgya az Urbér volt, szerepem a szélső ellenzéki szerep jutott részemben, a 834iki, 37ki és 42ki híres ellenzéki tagadó legtöbbnyire vissza vonulván, kevés pártolatra találtam.

A Magyarhoni 848ki Martiusi napok újra föl léptettek, (Ekkor állottak elő a régibb ellenzék tagjai is. B. Wesselényi Miklós,[34] Szász Károly,[35] Kemény Dénes,[36] Wéer Farkas,[37] id. g. Bethlen János,[38] s több mások.) az elöttem mindég kérdésnek tartatott Unió kérdésének népszerüttése és rögtöni életben léptetése volt elsö törekvésem. Sikerültek törekvéseink, a nép tétovázás nélkül nyilatkozott pártololag, de a végre hajtása okvetlen ország gyülés kivántatván, a Bécsi Erdélyi udvari Canselaria vonakodott megadni az akkori Erdélyi Kormányzat, G. Teleki Jósefet[39] sürgettük megyei küldöttségek által, az országgyűlés kinyitására, mi nagy nehezen ösze is hivatot május 29ikére.[40]

E közben a Szász Nemzet — ki az Unióban biztos nemzeti halálát látta — alattomban meg kezdette az ellenmunkálatokat. Fö eszköze volt az oláh nemzet elégítlenebb vagyontalan, de szereplésre vágyó tagjait, kik legtöbbnyire fiatal papokból állottak, pénzel megvesztegetni. Az Erdélyi kormány és a mindenkor befolyással biro ellenzék tagjai káros közömbösséggel nézték ezen eljárást.

Ezen idö közben látva a közelgö bonyodalmakat, az unio kimondása előtt a nemzetörségek fel álitása vétetett czélba, ez a Székely földön terhes feladat vala.

A Székely föld határ szélén két gyalog és egy lovas határ őr ezredek léteztek. Ezen tehernek a népközi aránytalan viselése féltékenyé tevé, a még fegyver alatt nem létezőket polgári szabadságokra, ez okból nem hiányozván a bujtogatók is, lassan haladhattunk e teren.

Május 29én az Ország Gyülés meg nyilt, a szász nemzet képviselőit teljes számmal el küldötte az unió. A fogadtatott kettö vólt ezen országgyülési cselekvöi között, melynek sulya csak hamar be következett. 1ör az udvari cancellaria eddigi eljárásával meröben ellenkezve az oláh és ekkor már általa ro-

---

[33] Marosvásárhelyen a Királyi Táblánál lett írnok 1840-ben.

[34] Wesselényi Miklós, báró (Zsibó, 1796. december 30. – Pest, 1850. április 21.) politikai író, a magyarországi reformellenzék egyik vezetője, az erdélyi ellenzék vezére.

[35] Szász Károly (Vízakna, 1798. január 25. – Marosvásárhely, 1853. október 25.) jogász, természettudós, erdélyi reformpolitikus.

[36] Kemény Dénes (1803 – Buda, 1849. február 17.) erdélyi reformellenzék egyik vezére.

[37] Weér Farkas (1799 – Dés, 1867. március 24.) erdélyi reformpolitikus.

[38] Id. Bethlen János gróf (Betlenszentmiklós, 1792. február 9. – Pest, 1851. március 15.) erdélyi reformellenzék egyik vezére.

[39] Teleki József, gróf (Pest, 1790. október 24. – Pest, 1855. február 15.) Erdély kormányzója 1842-től 1848 júliusáig, történetíró.

[40] Az összehívás nehézségeire: *Egyed Ákos:* Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése. Marosvásárhely 2001. 17–30.

mán népnek neveztetett népfaj új jogokbani részesitését követelte, a közös szabadság érdekével szemközt vágó ilyettén részletekbeni ereszkedés még jobban fel bujtogatta az oláh népet fegyvert adott elleneink kezébe. 2ik vólt azon az ország gyülés által tett biztatások a székely nemzetnek, mely által a rendes határőri katonai szolgálat el törlése igértetett, de mely igéret csak is a forradalom közepette váltatott be.[41]

A magyarhoni 848iki martiusi törvényekben minden népgyülések be levén tiltva,[42] nem volt alkalmunk a székelységet a környülmények mi voltáról fel világositani, mig ellenben az oláh nép közti bújogatók – a szászok alattomos müködéseik által elö segittetve, széltibe üzték az unió és magyar kormány elleni lázitásokat nem csak de Balázsfalván oláh nemzeti gyülést tartva,[43] ezt határozottan ki is mondotta, csak nem magamra állva szólitottam fel az illetőket vagy csirájában tetlegesen fel lépni és el nyomni ezen mozgalmakat, vagy hasonló a székely nép közt teendö mozgalmak által annak sikerét lehetetlenné tenni; de hasztalan. Már az Erdélyi 848iki országgyűlésben tisztán látható vólt az ellenzék közti megszakadást, a ministerium elvét bonczolgatni kezdették a már régi Kosut és Széchényi párt külön válni kezdett.

Az Erdélyben létező akkori cs. katonaság részéröl is semmi nem mulasztatott el a reactio kifejtésére Urbán Károly,[44] Jellachichnak sógora a Horváth országi modorban Naszód nevü helységben az ottani határ ör ezrednél meg kezdette munkálatát, esketni kezdette az értetlen oláh népet az ausztriai cs. hüségre, ezen eljárásban mindenki látta a reactio erösbülését, csak az Erdélyi régi ellenzéki tagok tartották ezt loyalis eljárásnak. – Többször fölszolitottam őket hasonló föllépésekre amazok ellenébe, mit még az oláh nép között is ki vihetőnek tartottam, de hasztalan én mint Kosuthpárti forradalmi embernek tartatván – igyekezetem minden uton gátoltatott, úgy el anyira, hogy a be következendö magyarhoni júliusi országgyülésre leendö képviselövé választásom ellen is tettlegesen föl léptek, de törekvések a nép akarata ellenébe minden nyom nélkül veszett el. – A Juliusi ország gyülésre képviselöül küldetvén legelső törekvésem vólt a székely nemzet jogi és a mennyire lehetséges vagyoni állapotán segíteni, ennek következtében conferentiákban sürgettem 1ör a rendes határőri katonai szolgálat el törlését, ennek helyében honvédzászló aljaknak rangfokozatoknak tökéletes mellőzéséveli fel álítását, de ez ellenében fel hozatott miszerint a honvédzászló aljaknak föl állítása az ausztria kormány előtt forradalmi lépésnek tekintetnék, a meg lévő ezredek föl oszlatása ki pótolhatatlanul csökkentené erőnk.

---

[41] Bár az erdélyi országgyűlés eltörölte a fennálló határőri intézményt, azt az uralkodó nem erősítette meg. *Egyed Á.*: Háromszék i. m. 70–71.

[42] Berzenczey itt nyilvánvalóan az áprilisi törvényekre utal, amelyek természetesen nem tiltották be a népgyűléseket. Valójában a kormány 1848. április 20-án — az előző napi zavargások miatt — a fővárosban 24 órás előzetes engedélyhez kötötte ideiglenesen a népgyűlések tartását. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai I–II. kötet. A dok. vál., a jegyz. készítette, az előszót írta: Urbán Aladár. Bp. 1999. I. 356–357.

[43] 1848. május 15–17.

[44] Urban, Karl (1802–1877) a cs. kir. 2. oláh határőrezred ezredese, Észak-Erdély osztrák katonai parancsnoka, nyugállományú altábornagyként öngyilkos lett.

A mi a vagyoni állapoton leendö könnyitést illetve ezen kérdést az akkori pénzügy minister Kosuth Lajos magáévá tévén inditványba hozá egy a magyar ország alsó részeiben u. m. Bács, Torontál és Krassó megyékben leendö telepittést mely inditvány az ország gyülés által törvényileg elfogadtatván végre hajtóul a pénzügy minister bizatott meg. – Ennek következtében Kosuth Lajos által az imint emlitett megyékben létező álladalmi jószágokban ministeri biztosi minöségben leküldettem a hely szinét meg tekintendő, meg bizatván egyszersmind egy a székelyek által leendő telepitési tervnek készitésére és annak mi előbbi be adására.

Ezen eljárásom könyitésére Ilkey Sándor akkori pénzügyminiszteri osztály fönök is le küldetett véllem.

A reactio ereje nevekedvén Bács megye harcz teré változott, ottan létemkor érkezett meg a magyar táborba az 1ő székely határ ezred egy zászló alja a magyar táborba, érintkezésbe tevém magamat véllök, sajnosan értesültem a magyar ügy iránti több ellen mint rokon szenvekröl, békételenségekről a határőri szolgálat el nem törléséért, sietve jártam meg az emlitett álladalmi javakat mielőbb közlendő a magyar kormánnyal a veszélyt biztositó hajlamot. – Mi meg is történvén sürgettem a pénzügy ministernél a Székely földön leendö honvéd zászlóaljaknak alakittását. Tervben levén a pénzügy ministernél egy könyü szabad lovascsapat mielöbbi ki állítása, általa kormány biztosul neveztetém ki egy illyetén lovas ezred minél előbbi ki állítására, ezen ki nevezést követte akkori hadügy minister Mészáros Lázárnak is ki nevezése, a katonai ügyekbeni járatlanságom tekintetéből akkori pesti nemzetöri százados Gál Sándor[45] adatván mellém segédül.[46]

Le menve Erdélybe elsö dolgom volt a Kolosvárt önkénytesekböl alakuló lovas századot mielőbb felszerelni s egy osztályra nevelendő helyettes őrnagyul Gróf Mikes Kelement[47] neveztem ki kinek rendelkezése alá helyeztem a Dézsen Makray László[48] századossága alatt alakított századot is; Ezen osztály leg inkább is meg felelt rendeltetésének.

Meg bizatásom az idö sürgetés vólta tekintetéböl 1200-500 lovas ki állitásra volt ki terejsztve [!], a költségek fedezésére a had és pénzügyministertöl hatszáz

---

[45] Gál Sándor (Csíkszentgyörgy, 1817. szept. 21. – Nocera, 1866. jún. 17.) 1848 májusától segédtiszt az Országos Nemzetőri Haditanács Gyalogsági osztályán. Augusztusban Erdélybe küldik, az ott alakuló 11–14. honvédzászlóalj szervezésének segítségére. November. 22-től honvéd százados, a marosszéki dandár (gr. Lázár Dénes) vezérkari tisztje, majd Dobay Károly ezredes, háromszéki főparancsnok segédtisztje. 1849. január 15-én Bem ezredessé és a csíki (14.) határőrezred parancsnokává nevezi ki. *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 158–159.; Tevékenységéről legújabban: *Németh György*: Gál Sándor honvédezredes 1848–1849-es tevékenysége. Csíkszereda 2008.

[46] Kossuth általi kinevezés: Pest, 1848 augusztus 17., KLÖM XII. 735.

[47] Mikes Kelemen gróf (Szék, 1820. december 3. – 1849. január 21. Nagyszeben) 1848. július végétől a „Kossuth" önkéntes lovascsapat szervezője gr. Bethlen Gergellyel Kolozsváron. November elsejétől ezredes, a csapatból alakult 15. Mátyás huszárezred parancsnoka. *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 517–518.

[48] Makray László (Széplak, 1815. március 15. – Felsőpestes, 1876. március 30.) százados, a Kossuth, később 15. Mátyás-huszárezred Désen alakuló 2. századának parancsnoka. 1849. február 3-tól őrnagy és osztályparancsnok ezredében. Június 27-től alezredes, ezrede négy századának parancsnoka a nagyszebeni hadosztálynál. *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 492.

ezer egynehány pengö forintot utalványoztattak, biztosittatván az iránt, hogy ezen összeget tizenöt naponként pontosan fogom kezemhez kapni, de a zavarok miat annak csak egy negyedét kaphattam kezemhez.

Jókorra számitva én ezen eseményre a székelyföldön megyei gyüléseket tartatva fölhivtam a megyéket segéd kezet nyujtandók czélom el érésére föként élelmezés ki szolgáltatására mit készséggel meg is tettek. – Föl hivám tovább a székely huszár ezred kormányát, hogy az ezredes illető raktárból ki telhető szerszámokkal segiteni a szerelést, ígéretet igen de tellyesitést soha nem nyerhettem. Minden [szé]kely megye követelte az ö megyéiben leendö lo[vas]ság fel állitását mely három megyében rög[tön] 800 ló és ember fel állitásával el is kezdetett.

Emlitést érdemelne azon hanyagságok, melyek a magyar ügy Erdéllyi fö vezetöje által ez időben el követtettek. Báro Vaji Miklós[49] Erdéllynek akkori k[irályi] biztosa minden Erdéllyi mozgalmakat bárkinek inkább tulajdonitott mint a császári katonaságnak. A Károly Fehérvári[50] várban találkoztam véle először a vár külsö sanczai is már megerösitvék csalhatatlanul tanúsitották a jövendö harcznak sebes megjöttét. Alant a városban egy zászló alj székely határőri katonaság feküdt, a szenttamási magyar táborba menendö, ezzel akarám rögtön a várat el foglaltatni, de ez a k[irályi] biztos által kárhozatosnak és lehetetlennek nyilvánitá – el marada. Továbbá Báró Puchner Antal[51] Szebenböl ide jövén, egy fél üteg készen fel szerelt álgyukat adott a királyi biztos rendelkezése alá. Tanácsolám ezen álgyuknak és hozzátartozó szekereknek bár minő fogatokkal a várból leendö rögtöni ki vitelét, de ö állitván, mi szerint ezeknek birtokában teljes bizodalommal lehetünk fel függesztette azoknak ki mozditását a Kolosvárt evégre tanitásban lévő lovas fogatok meg érkeztéig, mi meg is történt azonkülönbséggel, hogy az álgyuk az említett lovakkal együtt nem Kolosvárra – hanem Szebenbe ellenségeink kezeibe vitettek.

Illyetén és más hasonló el járások mellett a reactio ereje perczenként fejlödött, én a Székely földön Kolosvártól következöleg a magyar kormánytól is napról napra inkább el zárattam, a határ ezredbeli császári tisztek bent a Székely földön nyiltan lázitottak a magyar ügy ellen Urbán Károly Szász régenben négy orányira Maros Vásárhelytől, a székely fővárostól ütötte fel táborát másfelöl Puchner minden az Urbán táborából fenmaradot cs. katonaságok Szebenbe öszpontosította, nem csak, de még a székely határőr ezedek [!] is rendeleteket kaptak Szebenbe be vonulni. – A fenyegetö környülmények közepette követeltem a kolosvári igazgatástól minden a megyékben lévő magyar erőt Maros Vásarhelyt központosítani, álgyuikat magokkal hozván egy tellyes erőt kifejteni – de hasztalan ők nem akarván magukat a magyar országbani menekülhetéstől el rekeszteni engedni, Enyed és Kolosvárnak védelmével foglalkoztak. – Én a ma-

[49] Vay Miklós, báró (Alsózsolca, 1802. április 29. – Budapest, 1894. május 14.): politikus, kancellár, főrendiházi elnök, 1844-től koronaőr, 1845-től helytartótanácsos. 1848. június-decemberében erdélyi főkormánybiztos.

[50] Gyulafehérvár (Karlsburg)

[51] Puchner Anton (Selmecbánya, 1779. – Bécs, 1852. december 28.) cs. kir. lovassági tábornok, erdélyi főhadparancsnok.

gyarhonból és az Erdélyi megyékböl semminémü segélyt nem kaptam egyebet mint akkori ministerelnök, Gróf Batthyányi Lajos által küldött uj felhatalmazását mely által a marosi kerületben telyhatalmu polgári és katonai biztosul nevezetém ki.

Jellachich Horváth országi serege Pest felé vonulván az ottani Erdélyi képviselök csak nem mindenik biztosi fel hatalmazást téve zsebeikben el özönlették a Székelyföldet,[52] minden ki magának független állást tulajdoníta – ez volt legsujosb csapás működéseimre, rendeleteim foganasitása csak nem mindenütt ellenállásra talált, pénz álgyu lőszer minden hiányával hozzá számítva még a reactionak a Székelyföldön is terjedö hatását néztem szembe a veszélynek. – A lovasság számára kelletö szerszámok sietöbb megszerezése tekintetéböl czélul tűzém ki magamnak a még Maros és Udvarhelyszékben fekvö német katonaságnak erőveli lefegyverzését, melynek midön már-már sikerét látám barátimnak vélt egyének által el árultatám magamra huzva egyszersmind ez által a cs. katonaság engesztelhetlen boszúvágyát. Ilyetén módon jártam több kisérleteimben, egy Marosvásárhelyre jött austriai zászló aljnak lefegyverzésére fel hatalmazást kérvén a királyi biztostól ez és minden illyetén eljárástól határozottan el tiltattam; a Székely földön lévő közpénztáraknak Szebenbe leendő be vitelét betiltván, ezért és elöbb emlitett eljárásimért akkori belügy miniszteri titkár Báró Kemény Dienes által mint lázíttó minden hivatalomból el mozdító rendeletet kaptam - melyet teljesítendő is vóltam, ha csak 12. órával ezután nem kapom Kosuth Lajos rendeletit melyben eddigi eljárásom méltányoltatva annak tovább leendö folytatására komolyan fel nem utasittatom.

A megyékben a lázadás ki tört az oláhság öldösni kezdette az Erdélyi magyar megyékben lakozó nemességet — rémülés töltötte ez az országot — eszeveszetten futottak a meg maradottak be a Székelyföldre segélyért rimánkodott (sic). Egy idegen úton menvén át Maros vásárhelyt gyanus vóltáért letartóztatván kezeimhez kerültek Bécsi hadügyminister Latournak Puchnernek intézett levelei melyben ez a harcz megkezdésére útasittatik közöltetvén egyszersmind minden a magyar ország ellen megkezdendő hadi munkálatok terve.[53] Kezemhez került azon tudósitás is melyszerént a székely határör ezredbeli törstisztek Szebenbe rendeltetvén oda hírem és tudtom nélkül be is mentek tanácskozandók a székelyföldi fegyveres erönek részint Szebenbe leendö be viteléröl, részint megsemmisitéséröl. – A posta járások tökéletesen meg szüntek, a közlekedést a még fel szereletlen Kosuth huszárokkal tartám föl csaknem az egész országon keresztül u.m. Kolosvárról Gyergyóig, a moldovai szélekig de sokan ezekközül az oláhok meg rohanásainak áldozatául esve ez is tökéletesen meg szünt – Urbán és Puchner seregeinek elöcsapatai a Székelyföld fele nyomultak. Egyetlen utat láttam a már csüggedni kezdett székely nemzet föl lelkesitésére octobe16ik napjára összes székely nemzeti gyülést hirdettem, helyéül székely

---

[52] Batthyány Lajos szeptember 21-én illetve 23-án a következő biztosokat nevezte i Erdélybe: Berde Mózes, Bethlen János, Demeter József, Gál Dániel, Kemény Domokos, Keller János, Mikó Mihály, Zeyk József és Zeyk Károly. Batthyány iratai i. m. I. 1499. és 1564.

[53] A levelekre lásd részletesebben: *Spira György*: Puchner altábornagy öntevékenységre kényszerülése 1848 őszhavában. In: Spira György: Vad tűzzel. Bp. 2001. 178–204.

őseink példájára Agyagfalvát tüztem ki – magam pedig minden áron értekezendő a Kolosvári kormánnyal előre megküldvén biztos úton a Latour rendeleteit Kolosvárra siettem értesülve az oláhok ezen útamról öt helyen tettek megrohanást elzárandok az utamat, de bámulatos szerencsével kerültem ki azokat.

Kolosvárra érkeztem előtt a vólt királyi Gubernium Puchner kívánata következtéteben az Agyagfalván székely nemzet gyülése tartásának be tiltását határozta. de Kolosvári nép értesülvén erröl föl lázadt a be tiltást tartalmazó rendeleteket szétt szaggatván annak ki bocsátását lehetlenné tette. Torda, Kolosvárt a nép lelkesülve fogadott de a királyi biztost, ki akkor ministeri elnökül nevezetett vólt ki ottan nem találván sürgető fel szólitást küldtem a Pesti Kormányhoz egy magyar ügyhez hiv katonai fö vezért ha nem több bár egy álgyu pénz sat küldéséért, vissza siettem Maros Vásárhelyre. Kevés napok mulva a Kormány szék kincstárnok Gróf Miko Imrét[54] küldötte le Maros Vásárhelyre velem értekezendö a lehetö székely nemzeti gyülést lehetö el mulasztásáról avagy ennek nem sikerülte esetében a gyülés teendőiröl. Mely utóbbi fölötti tanácskozásainkat végezve őt szólitám fel a gyülés elnökletének el vállalására, később királyi kormányszék által ezen minöségben Agyagfalvára le is küldetett.

October 16án tartatott a székely nemzet gyülése. – Ügynökeim erélyes segéllyeivel sikerült a népet nagy tömegekben a gyülésre hozni. A még a székely földön lévö határ őri katonaság magával hozván tisztjeit rendes csapatokban jelentek meg a hely szinére. Faluk is város öszes népei a leg nagyobb rendben jöttek. – A Gyülés előtti napon történt ki mutatás szerént a nép száma már 60,000et tul haladta vólt.

~~Megkezdödött a gyülés részletekbeni tanácskozások következtében föl szóllittattam az ottani magyar ügy iránt ellenséges indulattal viseltetö több katona tiszteknek rögtön itélö törvényszék eleibe állitására, ugy szintén több más magnásoknak is rögtöni le tartóztatására – ezen kivánatokat csirájában el nyomtam.~~

Gróf Mikó Imre ~~meg nyitván a gyülést leg először föl esketém a népet a magyar király Vik Ferdinánd, a magyar kormány és 848ik évi törvények iránt hüségre. Az elsö nap csöndesen folyt le a nép lelkesedése le iratlan vólt, leg kissebb rendetlenség~~ [Itt megszakad az írás, majd egy következő lapon folytatódik.]

Az egész magyar forradalomnak ez vólt leg népesb gyülése. – Az ezredek minden tisztjeikkel együtt a néppel egy sorban lelkesen tevék le az esküt V Ferdinánd és a magyar kormány hüségére.

Nagyszerü vólt látni ezen becsületes népnek lelkesedését a tett erős férfiak míg esküdnek ezalatt az öregek és aszszonyok földre borúlva imádkoztak az ég áldásáért – de az nem adatott meg.

Még ezen éjjel jelentések jönnek hozzám több bújtogatók ellen. Más nap a tanácskozás tovább folytattatik a magyar megyékből menekültek panaszai fel lázították a népet, tömegestől kiáltván „Mind csatára! Veszszen a ki el marad!"

Az elöbkelö polgári és katonai egyének bizattak meg külön tanácskozmányt tartani. Értésemre adatott miszerént ha a népet haza eresztjük azt többé kinem kapjuk. A külön tanácskozmány egyrésze követelte a nép haza küldé-

[54] Mikó Imre, gróf (Zabola, 1805. szeptember 4. – Kolozsvár, 1876. szeptember 16.) az erdélyi reformnemzedék egyik vezére, ekkor erdélyi kincstárnok.

sét, zászlóaljak alakítását és igy meg kezdését a hadi munkálatnak; ebben némi meg állapodás látszott, de miután ki jöttünk a zárt tanácskozmányból új magyar menekültek érkezvén, a nép azon kiáltással fogadott, „Most vagy soha" ez alatt érkezik meg a kir. biztos levele, mellyben két rendes zászlóaljnak rögtön Kolosvár felé inditását követeli, de a katonaság a jó és rosz akaratuaktól egyaránt bújtogattatva, meg tagadta az engedelmességet azonesetre, ha a nép minden több tagjai is rögtön véle nem indúl. Azon nép, melly addig vakon látszott hódolni szavaimnak miután egy óráig tartó beszédemben kértem rá birni a rendezésre – arra nem figyelve követelte tőlem: ne akarja válogatni közöttök hanem vigyem őket csatára, ki kiáltván engemet teljes élet halál fölötti hatalommal a nemzet föbiztosának, társul adatván mellém székely huszár ezredes Zsombori[55] a katonai munkálatok folytatásával. Egy később érkezett levelében a kir. biztos már nem egy két zászlóaljat — hanem minél többnek kivitelét követeli — ígérvén egyszersmind mind pénzbeli segedelemnek mind álgyuknak érkeztét tudtunkra adván miszerént ők Kolosvárt több álgyukkal el látva velünk közre munkálni fogna. ugy szintén Katona Miklós[56] Nagy-bánya felől jelentékeny erövel fökép 18 szerelt álgyuval nyomul be Erdélybe, de a mint később ki látszik mindezek biztatások ránk nézve hasztalanok valának.

Mint egy 40 zászló alj — ide értetödvén a Marosszéken a Vajai terem (sic) öszvegyült székelységet is ideértvén (sic) — indult ki, ezen nép fegyvertelen, pénz és álgyu nélkül.

Octob 23án nyomultunk Urbán ellen Szászrégen felé, három kisütközetet vesztvén el Úrbán esze veszetten futott, üressen hagyván maga után Szászrégen városát.[57] A nép is elhagyván a várost, azon kevesek, kik ben maradtak előmbe jövén kegyelmet kértek, én követeltem 50,000 forint hadi adót és a seregnek kétnapi élelmezést – a sereg egész nap békételenül várt, de se pénz sem élelem nem érkezett, föltartani képes már nem valék, így lőn áldozatja a város a székely nép dühének, ki raboltatott és elégettetett.

Üldözésünket Urbán ellen folytatnunk kellett vólna, de értesülvén az iránt, hogy Szebenfelöl új meg támadásnak nagyon kitéve. Más részröl félvén a meg kezdett gyújtogatásoktól – visza vonultunk Maros Vásárhelyre. November 2án[58] az osztrák erö által támadtatánk meg 18 álgyú ellenében egy álgyúnk sem léve a sereg, mely négy hét alatt majd semmi zsoldot nem kapott demoralisálva rendetlen futásban hagyta el a tért, s miután minden igyekezetem daczára is semmi erőt föl tartani képes nem valék mint útolsó a csata téren végeztem be forradalmi szerepemet.

---

[55] Sombori Sándor (Magyarzsombor, 1794. – 1860) cs. kir ezredes, a 11. (székely) huszárezred parancsnoka. *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 626.

[56] Katona Miklós (Sárosmagyarberkesz, 1813. október 22. – Nagykároly, 1886. augusztus 14.) 1848. október 19-től őrnagy, a Nagyváradon alakuló 27. honvédzászlóalj parancsnoka. Április 19-től Dembiński tábornok törzskarában szolgál, ill. a felső-magyarországi (IX.) hadtest karsegéde. Augusztus 8-án Dembiński alezredessé lépteti elő. *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 421–422.

[57] Az ütközetek: 1848. október 31.: Sárpataka és Vajdaszentiván, Szászrégen város megszállása: november 1.

[58] Az ütközet 1848. november 5-én történt.

Folytonos üldöztetések közt úgy az ellenség mint saját nemzetem részéről nehány jó barátimnak sikerült Moldovábani menekülésem – Itten egy lelkes nö — ki ausztriai hivatalnok neje vólt — közben járására kaptam út levelet Bukovinán Gallicián keresztül Magyarországba menendö.

Röviden szóllva Gallicziai utamról: a Lembergben történt kis forradalom következtében ottani katonai parancsnok Hammerstein[59] által kiadott placatban nevem föl hozatván, úgy szintén az Erdélyi ausztriai katonaság részéről is hirül adatván ottani létem, több helyt találtam személyes leirásomra, de több lelkes lengyelek részvéte következtében sikerült Magyarországba be menni.

Pesten többszöri méltatlanságokat szenvedvén egyszerü követi állásomban vártam be a forradalom végzetét.

Bem gyözelmei Erdélyben a Székely nemzetet is több gyözelmek részeseivé tevék, de a mi eszélyes vólt csatatéreni kormányzása, olly kiálhatlan vólt a polgári ügyekbeni avatkozása, a Székely nép erejének tökéletes ki merítése a népet újra elégületlenitette, s mialatt 10,000 székely esett áldozatul a magyar háborunak, semmit azon jogok közzül, melyekben magyar hon több népi részesültek nem élvezhetett. Ezért többször léptem fel a kormányzo Koss. L. intézvényei Bem által félre vettettek a magyar kormány előtt, de mind hasztalan (sic).

Junius 30án 849 a Győri vesztett ütközet[60] után a kormány és képviselőház le vonulván Pestről, én és több Erdélyiek álhatatosan hiven a legrosszabb esetben is a magyar hadtesteknek Erdélybe leendö öszpontosítását oda siettem. A mily ügyes vólt Bemnek az osztrák seregek elleni hadi járata olly képtelen vólt a muszka seregek elleni minden mozdulata 30,000 föböl álló sereg szét szórva az országban a tetemes orosz erö által részenként porlasztatott szétt, igy látám elveszni Beszterczén a Gémesi, Segesvári és Szebeni ütközetet.[61] Terünk kisebbült Kolosvárra szoríttattunk, Bem a Szebeni vesztett ütközet után minden hirünk és tudtunk nélkül Kolosvárt hagyván Kemény Farkas[62] parancsnoksága alatt még mintegy 5-6000 főnyi sereget, a Bánát felé Magyarországra szabadult. – A Kolosvárt lévö kis eröhöz csatolta magát Csikból két ezred magával és 12 álgyuval vakmerően áttört Gál Sándor ezredes.[63]

A Kolosvári sereg támadásokat be sem várva ki vonult Zsibón csatlakozván Kazinczy Lajos[64] Ugocsa megyéböl hozott 9,000nyi főböl álló jól felszerelt számos álgyukkal el látott seregével.

---

[59] Wilhelm Karl Konrad Freiherr von Hammerstein (1808–1870) cs. kir. altábornagy, Galícia főkormányzója

[60] Az ütközet valójában június 28-án volt.

[61] Segesvári ütközet: 1849. július 31.; Nagyszeben-nagycsűri ütközet: 1849. augusztus 5–6.

[62] Kemény Farkas (Alsódetrehem, 1797. április 11. – London, 1852. január 5.) 1848. szeptember 11-től a Torda megyei nemzetőrség őrnagya. 1849. január 23-tól honvéd alezredes és dandárnok. Április 7-től ezredes. *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 432–433.

[63] Gál 1849. augusztus 9-én érte el Kolozsvárt, más forrás szerint 21 ágyúval. *Egyed Ákos*: Erdély 1848–1849. Csíkszereda 2010. 494.

[64] Kazinczy Lajos (Széphalom, 1820. október 19. – Arad, 1849. október 25.) honvéd ezredes. 1848. június 2-án egy tartalék hadosztály szervezésével bízzák meg Munkács-Beregszász központtal, mellyel augusztus elején Bem segítségére Erdélybe indul. Néhány kisebb összecsapás után, a világosi kapituláció hírére leteszi Zsibónál a fegyvert az oroszok előtt augusztus 24–25-én. *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 423–424.

Ezen vissza vonulás alatt történvén a világosi capitulatio, Kazinczy is seregével együtt a nélkül, hogy valaha ellenség elött lett vólna gyáván tette le a fegyvert.

Rögtön meg kezdödének a befogatások én magyarhonban mentem, ottan értésemre jövén nömnek Pestről le jötte kétszer jöttem be erdélyben Moldova felé át szökni, de sokáig nem sikerül 3 holnapi folytonos üldöztetések közt bujdostam be, Ugocsa, Szathmár, Bihar megyéket Erdély több részeit, míg végre a Naszodi oláh határ ezredhez tartozo falukon át, hol leg kevésbé hihették tartózkodásomat sikerült a Maros Sz.[ász]Régen fölötti mentén Gyergyoban menni, ottan Tölgyesnél a határszellen át szökni.

Mellözve 3 holnapi bujdosásimat, csak is a végsö ki szökést emlittem.

Ál ruhám daczára is a végsö helységben egy együgyü Székely esmér réám, kik mesés biztositásokkal eltelve birni meg nem szünnek – ottani meg jelenésemet biztos előjelnek tekintvén ki törö örömmel kiáltotta nevemet. – Társam kivánta elhitetni vélle tévelygésit. – De a fiu álhatatosan kísért bennünket, én félve az elárultatástól már elesteledvén, csaknem minden nállam lévö pénzemet adám át két székelynek engem a határ szélen álúton át viendő. – El is indultunk az Erdély és moldovai határ szélközt foly a Bisztricz vize, az ausztriai részeken szerencsésen át menvén, midön a viz mellett állánk a tulsó partróli őr kiáltások el ijesztvén vezetöimet ök el szaladtak, magamra hagyva engemet a két veszély közt. – Felyebb akarván a vizen át gázolni, mindenütt igen méllynek találtam, egy napot és két éjjet tévelygék, mig végre a moldovai őrökön is át Moldovába bé juthatik.

Az itteni muszka örségek is az ausztriak módjára fogdosták a menekülni akarókat, de egy lelkes moldovai mivelt fö család pártfogásával sikerült bizonyos kóborló czigányok rejtélyes utain Galaczon át Bulgáriába Török földre át jönni.[65]

Apró részletekkel nem akarva mutatni Önt bevégzem tudósitásomat.

Kutaya 21ik octob 850.

A zsibói capitulatio után azon helységekben hol az orosz seregek volta, politicai foglyokat csinálni az ausztriaiaknak nem volt szabad, mi tehát az orosz sereggel mentünk ki erdélyből, de később ők fellebb vonulva mi el maradtunk.[66]

Urbán erdélyi Kolozsvári kerületben katonai parancsnok nem feledhetvén a Székely földöni ellene tett agitatioimat, a Sz.Régeni ütközet gyalázatos vesztét esküvel fogadta föl akasztatásomat.

Nömet Kolozsvárt le tartóztatta, több zsidoknak adott nyílt parantsok mely szerént, a mely helységnek rendeli, az tartozk föl kelni, és az általok ki mutatott egyéneket elfogni, hozzá kisérni.

---

[65] Az említett moldvai ember: Leon Cantacuzino nevű bojár volt. Lásd: *Berzenczey László*: Szentpétervártól Bombayig. Közzéteszi: Marczell Péter. Kolozsvár 2006. 46.

[66] E bekezdés és a következő szöveg külön lapon szerepel.

A zsidok erélyesen is folytatták müködésöket, igy rohanták meg testvérem lakját, de a hol engem nem találván öt fogták el, de jo fizetésért el eresztették.

Papst cs. kapitány és Szilágyi kerületi parancsnok vette magára üldözésemet, ő esmét meg rohanta testvérem lakházát — a hol én többször meg fordultam — reversalist vévén tölle, hogy engem ki adand ha megtudja hol létemet. Nagy Bányára jött nyomomban Szathmárban keresett de én fel huzódtam Ugocsában.

Itten midön eppen körmeik közül egy szolgabiro becsületessége által szabadultam visza mentem Szathmárban, ottan szöllö lakokban laktam.

Ismét be mentem erdélyben le egész lako helységemig. – Itten hamar el arultatván két oláhnak becsületessége mentett meg, egy hegyen szaladtam ki, midön egy más oldalon látám nömet gyermekeimmel Peströl erkezve a faluban be be ereszkedni, ö rögtön örizet alá tétetvén lehetlen vala egy szot váltanom vélle.

Birtokaimat le foglalták nem csak enyimet de nömét is.

Meg kísértettem Maramaros fele ki menni több lengyelekkel, de itt is elárultatván újra szöktem Szathmárban.

El vesztve reményemet a meneteléstöl jutottam Szathmár megye egyik helységében egy magyar családhoz száltam, hol — az eddig elöttem esméretlen — házi aszony kotsis ruhában öltöztetne engemet, passust vett Déésre menendö, én mint kocsis mentem Déésre, este menvén bé azon házhoz hol az engem üldözö tiszt a mellék szobában káromkodott nyomom elvesztésén, esküve mindent ellenem.

Déésröl rögtön Besztertze felé azon oláh határ ör ezred falukon hol Urbán kezdette bujtogatásait keresztül[67]

THE MEMOIRS OF KÜTAHYA OF LÁSZLÓ BERZENCZEY

by György Csorba

(Summary)

The memoirs of László Berzenczey, written in the Turkish town of Kütahya, add valuable new information to the picture hitherto formed of his activities as a member of the parliament in 1848–1849. It makes clear that Berzenczey, as a government commissionary in charge of the settlement of the Székelys in the southern regions, turned up indeed in the area concerned, although his mission ended with failure nevertheless. Later on, appointed as a government commissionary of the Székelyföld, he played an important role in organising the Székelys' resistance, in the convocation of the Székely national assembly at Agyagfalva and in influencing its decisions, but he was also responsible for the military failures which ensued. His work can be interpreted as a piece of self-justification: he responded therein to charges already raised by his contemporaries, and it can thus be usefully compared to his parliamentary speeches held in the same vein in December 1848, as well as to the contents of his work published somewhat later, in 1873.

[67] Itt megszakad a szöveg.

TÖRTÉNETI IRODALOM

A SVÁB TÜKÖR

Közreadja Blazovich László és Schmidt József

Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2011. 512 o.

A nyugat-európai jogfejlődés lényeges állomása volt a 12. és a 13. század, amikor egymástól függetlenül — a párhuzamos fejlődés jelenségeként — elkészültek az első szokásjogi gyűjtemények, kompilációk. Ezek általában magánmunkálatok eredményeiként jöttek létre, a hivatalos jogösszegyűjtésekkel leginkább a 15. századtól találkozhatunk. A területi (partikuláris) jogkönyvek sorában például máig kiemelkedő jelentőségű Ranulf Glanwill *Tractatus de Legibus et Consuetudines Angliae* című, 1187 és 1189 között Angliában keletkezett műve, valamint a kor- és tudóstársa, Henry Bracton *On the Laws and Customs of England (De Legibus et Consuetudines Angliae)* címet viselő — szintén az angolföldi szokásjognak, a *common law*-nak részben rendszerezett — gyűjteménye a 13. század közepéről. Az említettekkel lényegében egy időben, 1283-ban készült el Philippe de Remy francia királybíró, Beaumanoir pair-je Beauvaisis tartomány jogának és a kialakulóban lévő párizsi parlament némely döntéseinek foglalatát képező munkája *(Coutumes de Beauvaisis)*, valamint 1295-ben Guillaume de Châtelet bailli *Ancien coutumier de Champagne*-ja, amely a nevezett tartomány szokásjogának *(coutumier)* összegzését tartalmazta.

A német tartományi szokásjog feljegyzésének is a 13. század volt a fénykora. A korabeli bölcselkedő, részint irodalmi, részint jogászi *tükörműfaj* sajátosságainak megfelelő gyűjtemények alapját Eike von Repgow *A Szász tükör (Sachsenspiegel)* című műve (1220–1235) vetette meg, amelynek hatását hűen mutatja azon tény, hogy az elkövetkező fél évszázadban számos hasonló alkotás keletkezett a szerteágazó német *Landrecht* összegyűjtésére. Ezek közül a *Sváb tükröt* (*Schwabenspiegel*, 1275/76) és a *Német tükröt* (*Deutschenspiegel*, 1274/75) kell mindenképpen kiemelni. Ezen szokásjogi gyűjtemények a helyi hűbérjogra is kitértek, miután az észak-itáliai *Lehnrecht*nek már hamarabb, a 11. és a 12. század fordulóján önálló könyve jelent meg *(Libri Feudorum, Consuetudines Feudorum)*. A német partikuláris joghoz tartoznak továbbá a városi jogkönyvek, amelyek a városi jogcsaládok létezésének bizonyítékai és elsődleges forrásai.

A németországi tükrök — bár a legtöbb hazai szakirodalomban szerepelnek az említés szintjén — 2005-ig nem voltak elérhetők magyar nyelven. Abban az évben adta közre Blazovich László és Schmidt József a *Szász tükör* fordítását és szakmai elemzését (Eike von Repgow: *A Szász tükör*. Szeged 2005. 365 o.), amelyből nyomban következett a folytatás igénye: a *Sváb tükör* is. A 2011. évben jelent meg az utóbbit a hazai közönségnek magyarul először olvashatóvá tevő kötet, amely az említett szerzőpáros — szintén több éven át tartó — munkájának gyümölcse. A *Szász tükörről* és annak fordításáról már készült kritikai recenzió Ruszoly József tollából (*A magyar Sachsenspiegel-hez*. Századok 2006/2. sz. 483–496. o.), ezért e helyütt a *Sváb tükörről és a kiadása jelentőségéről* fogalmazunk meg néhány gondolatot.

Míg von Repgow alkotásának létezik a tudományosság által széles körben elfogadott „alapszövege", a 15. század eleji Vulgáta, addig a *Sváb tükör* esetében ilyenről nem szólhatunk. Nehezítette a megfelelő szövegváltozat kiválasztását, hogy mintegy négyszáz kézirata ismert, amelyek egyébként egymástól mind terjedelemben, mind a felvett artikulusok tekintetében különböznek aszerint, hogy hol és milyen céllal készítették őket. A kutatók ennek nyomán megkülönböztetnek úgynevezett rövid formákat *(Kurzformen)*, hosszú formákat *(Langformen)*, normál formákat *(Normalformen)* és szisztematikus formákat *(Systematische Formen)*. Ezek közül az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Országos Levéltár is őriz néhány példányt. A közreadók — a német szakirányú tudományosság véleményét elfogadva — a *Langform M*-nek jelölt, K. A. Eckhardt által 1971-ben kiadott változatot használták, amely nem azonos H. R. Derschka átiratával, mely a mai német nyelvre ültette át a helyenként nehezen értelmezhető, archaikus sváb szöveget. Így e magyar fordítás az eredeti szövegen nyugvó, önálló munka. A fordítást végző Schmidt József, a bevezető tanulmányokat és jegyzeteket író, Repgow-díjas Blazovich László és a szakmai lektorok (Balogh Elemér, Bassola Péter, Benyik György, Draskóczy István és Tringli István) együttes áldozatvállalásának eredménye az ötszáz oldalt meghaladó terjedelmű kötet, amelyhez, a használatát megkönnyítendő, külön mutatók is tartoznak.

A kiadvány szerkezetileg két nagyobb egységre tagolódik: az első a *Sváb tükör* keletkezésével, annak elterjedésével, szerkezetének bemutatásával és forrásaival, valamint a fordított mű szövegé-

nek elemzésével foglalkozik. Az utóbbi tematikus rendben tartalmazza a bevezetőként álló Királyok könyvére, a tulajdonjogi, a családi vagyonjogi és az öröklésjogi normákra, továbbá a peres eljárásokra (a bíróságra, a perbeli személyekre és a bíróság előtti processzusra), valamint a büntetőjogra és a városi-falusi együttélés rendészeti szabályaira vonatkozó cikkelyek értő, szakmai — jog- és társadalomtörténeti, illetve vallásfilozófiai — vizsgálatát. Önálló fejezetben tárgyalja Blazovich László a *Szász tükör* és a *Sváb tükör* magyarországi hatásait, valamint a *Kassai sváb tükör*ként ismert szövegváltozat jellemzőit és jelentőségét. A felhasznált szakirodalom széles körű: a hazai szerzők korábbi publikációi mellett többek között H. Holzhauer, G. Jerouschek, B. Kannowski, K. S. Kramer, H. Lück, I. T. Piiraien és P. Landau ismert és elismert munkái is megtalálhatók az irodalomjegyzékben és a jegyzetekben. Az előtanulmányokat ezért német nyelvű összefoglalók követik, amelyek lehetővé teszik a külhoni tudományosság számára annak áttekintését, hogy hol tartanak a középkori német jogot a magyar olvasóközönséggel megismertető kutatások *(Stadt und Dorf im Schwabenspiegel, Die Wirkung des Schwabenspiegel in Ungarn, Anmerkungen zum Kaschauer Schwabenspiegel, Die Wirkung des Sachsenspiegel und der deutschen Rechtsbücher in Ungarn).*

A második része a könyvnek maga a *Sváb tükör* fordítása és az annak használatát elősegítő jegyzetek és mutatók. A fordításhoz felhasznált *Langform M* jelzésű szövegváltozat témaregiszterrel (táblákkal) kezdődik, amely a mai értelemben véve tartalomjegyzékként funkcionál. Nagyjából artikulusonként egy-egy sorban foglalja össze a később olvasható normák lényegét, amely „modernnek" ható megoldás a *Szász tükör*ből még hiányzott. Fontosságát az is adja, hogy a cikkelyek nem feltétlenül logikailag rendszerezett formában követik egymást a műben: az egyes jogi normák egymásutánját nem a jogágak szerinti tagozódás, hanem inkább az asszociáció és a lényeglátás határozza meg. Ez azonban természetes, hiszen a jogrendszerek jogágakra tagolódása csak később, a római jog recepcióját követően kezdődött meg a világi jogban, s a kánonjogban sem tehető korábbra, mint a szintén 13. századi Raymund de Peñafort „öt könyvének" *(iudex, iudicium, clerus, sponsalia, crimen)* megjelenése.

A *Sváb tükör* a Királyok könyvével kezdődik, amelynek műfaja önállóan is meghatározandó: a világkrónikák körébe sorolható, pontosabban azok egy rövidített változata. Ugyan nem halad végig teljes részletességgel az emberiség biblikus történetén, de annak fontosabb elemeit (a bűnbeesést, a Pátriárkák történetét, József és testvérei történetét, az egyiptomi fogságot, a Kivonulás könyvét és Mózes történetét, valamint Balach király, a szír Neoman, Elizeus, Jezabel, Nabukodonozor, Zsuzsanna, továbbá Sámuel, Sault, Dávid, Salamon királyok, Eszter és Judit, végül a Makkabeusok történetének foglalatát) érdemben ismerteti, vagyis az Ószövetségnek azon tanításait, amelyek egyszersmind irányító elvül szolgáltak a világi együttélés normáinak kialakításában. Mindez a *két kard elméletét* bizonyítja, amelyben a szászok és a svábok joggyűjteménye a német-római császárnak biztosítottak tulajdonképpeni elsőbbséget a pápával szemben (a *Schwabenspiegel*t „császárjognak" is szokás volt nevezni). A Királyok könyve tehát a világi jogrendszerek és a bibliai vallásfilozófia kapcsolatát előlegezi meg. Például a *Sváb tükör* 86b. cikkelye, mely ekként fogalmaz: „egyetlen bírónak sincsen megengedve, hogy bírságán kívül bármely javakat elfogadjon", párhuzamban áll Bálám bűnével, midőn a kapzsiság kísértésének nem ellenállva elvesztette az Úr kegyét. Zsuzsanna története a bíráskodás igazságosságára figyelmezteti a német bírákat, miként ez a szövegben *ex pressis verbis* is szerepel (13.8.). E bevezető rész szerzője, minként az egész *Sváb tüköré*, ugyan ismeretlen, de észrevehetően ostorozta és kárhoztatta a részrehajló világi bírákat.

A szoros értelemben vett tükör a svábföldi szokásjogot *négy könyvben* foglalja össze, miként azt a *Szász tükör* is tette a szászok jogával. Az első három könyv mindkettőnél a tartományi jogról szól *(Landrecht)*, s ezt követi a hűbérjogról (és a szolgálati jogról) szóló negyedik könyv *(Lehnrecht, Dienstrecht)*. A *tartományi rész* a mindennapok szokásjogát, annak legfontosabb tételeit ismerteti; ide értve az ember, a birtoka és a tulajdona viszonyát: mindenekelőtt az öröklési jogot és a családi jogot, a szabadok és a nem szabadok eredetét és eltérő állását, továbbá a gyámság középkori sváb jogintézményeit. Tartalmaz rendelkezéseket a bíróságokról, a bírákról és a bírótársakról, mint a középkori jogtudó értelmiségről, akik elsődlegesen praktikusok és nem legisták voltak a vizsgált tartományban, valamint a jogtalálásról, amely a törvénykezés központi fogalma és művészete volt Németföldön. Ugyanitt találhatók az eljárásjogi szabályok s az alaki és anyagi bizonyítás eszközei, amelyek egy része még a korai germán korból és népektől öröklődött át. Ezt az 5–7. századi germán népjogi gyűjteményekkel való összevetés egyértelműen mutatja. A tükör szerzője/szerzői ugyancsak nagy figyelmet szentel(tek) a falujog *(Dorfrecht)* gyakorlati szabályinak, továbbá a pénzgazdálkodásnak, különösen a kamat és az uzsora megítélésének. De szintén megjelennek e normák között a női házassági különjogok, az állattartás és a vadászat, a közlekedés és az úthasználat klauzulái, valamint a kárért való felelősség szabályai. A jogkönyvnek ezek a „legszínesebb" oldalai.

A *hűbérjogában* — a *Szász tükör*től eltérően — a sváb jogkönyv nevesíti mind a hét hadipajzsot *(Heerschildsordnung)*, egyszersmind egyértelművé teszi: a nemesség hétfokozatú felosztása a világkrónikákon nyugszik, hiszen a megszövegezésekor a hetedik korban járt az emberiség — a korábbiak egyenként ezer évig tartottak —, azonban „biztos határidő nélkül, mert hatezer év eltelt, a hetedik világ pedig addig áll fenn, ameddig Isten akarja. Ilyen módon van a hét hadipajzs is elrendezve". A nem mindenhol logikus szerkezetre jó példa az iménti idézet is, mivel azt még a tartományi jogról szóló első könyv 4. artikulusában, a szabadokról szóló szakaszok után foglalja magában. A hűbérjogi könyvben egyébként az említett jogviszony tárgyi és alanyi oldaláról: a birtokról, annak adományozásáról, a hűbérúr és a vazallus jogairól és kötelességeiről, valamint például a hűbér különleges nemeiről (várhűbér, bérhűbér, várnagyhűbér) olvashatunk.

A *Sváb tükör* magyar nyelvű kiadása messze nem csak a jogtörténészeknek szól. Szemléletesen bizonyítja, hogy az egyetemes jogtörténet mint diszciplína és mint tudományszak több a szoros értelemben vett joghistóriánál: valójában az *európai kultúrtörténet* csaknem egészét átfogja. A tükrök tanulmányozása elméleti és gyakorlati élményt nyújt a széles értelemben vett középkori társadalomtörténet, a jogi szimbolizmus, a keresztény vallásfilozófiák, a lingvisztika és a szépirodalom művelőinek egyaránt. Az utóbbit azért is említjük, mert a *Szász tükör* az ófelnémet nyelv első, nagy terjedelmű, ismert prózai műve, ugyanakkor verses bevezetője az egymástól akkor még el nem váló líra és epika együttélésének szép példája. A többször említett Királyok könyve pedig az egyházi irodalom szempontjából is jelentőséggel bír. A fordítók nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a magyar szöveg a Walter von der Vogelweide-kori szépirodalom igényeit a lehetőségekig kielégítse.

Hazai tekintetben — miként az idevonatkozó tanulmány teljesen egyértelművé teszi — szintén mindkét tükör jelentős: a német tartományi és közvetve városi jog magyarországi terjedésének alapját szolgáltatták. Ezt bizonyítja, hogy a Magyar Királyság több városa levéltárában megtalálták a *Sváb tükör* példányait. A kassai kézirat bizonysága annak, hogy a tárnoki városokban ténylegesen forgatták, a nagyszebeni példány pedig azt sugallja, hogy a magdeburgi jog mellett a délnémet jog is hatott Erdély szász városaiban. Tovább menve a *Zipser Willkür* (1370) a *Szász tükör* hatása alapján készült, a 15. század elejéről való *Budai jogkönyv* pedig — melyet a Blazovich–Schmidt szerzőpáros korábban ugyancsak közreadott — mindkét *Spiegel* nyomait őrzi. A földrajzi választóvonal a Bécs–Pozsony–Buda–Kassa tengelyen húzódott; attól északra a *Szász*, tőle délre a *Sváb tükör* behatása volt érzékelhető. Az észak-magyarországi *Pentapolis* városaiban e hatások keveredtek; a hazai városi jogi transzfer pedig ezt a magdeburgi, szász és sváb eredetű joganyagot a hegyaljai mezővárosokba, valamint az alföldi mezővárosokba is beszivárogtatta. Az azokban alkalmazott egyes szokásjogi normák — különösen az öröklési jog — gyakorlata ezt jól igazolja, miként Blazovich László okszerűen kifejtette. A közép-európai jogrendszerek egymásra hatása s a civilisztika tudománya által továbbfejlesztett posztklasszikus római jog korai recepciója a magyar jogtörténeti műhelyek számára is lényeges forrás, amelyet e kötet meggyőzően bizonyít.

A szerzők és a közreműködők mellett köszönet illeti a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara által létrehozott *Pólay Elemér Alapítvány*t is, amely mindkét könyv megjelenését lehetővé tette (*A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára* sorozat 5. és 35. kötetei), valamint a Nemzeti Kulturális Alapot (NKA), a Magyar Tudományos Akadémiát és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramokat (OTKA), hogy támogatták e fontos művek hazai kiadását.

Antal Tamás

Hélène Millet

LE CONCILE DE PISE. QUI TRAVAILLAIT A L'UNION DE L'ÉGLISE D'OCCIDENT EN 1409?

(Ecclesia militans. Histoire des hommes et des institutions d'Églies au Moyen Age)

Brepols, Turnhout 2010. 443 o.

A PISAI ZSINAT. KIK MUNKÁLKODTAK A NYUGATI EGYHÁZ EGYSÉGÉN 1409?

Hélène Millet közelmúltban megjelent másik tanulmánygyűjteménye (L'Église du Grand Schisme 1378–1417. A. et J. Picard, Paris 2009. – *Az Egyház a nagy nyugati egyházszakadás idején*

1378–1417, Századok 145. (2011) 510–516.) mellett újabb válogatással lepte meg a szakmai közönséget. Ezúttal a pisai zsinatról készített munkáit gyűjtötte össze és tette közzé a zsinat 600. évfordulójának alkalmából a Brepols gondozásában. Egy új sorozat nyitánya e kötet, amely elsősorban a nagy nyugati egyházszakadás korának problémáit feldolgozó monografikus alkotásoknak ad helyt.

A cím — *A pisai zsinat. Kik munkálkodtak a nyugati egyház egységén 1409-ben?* — sokat elárul a kötet tartalmáról. Az itt közölt hat tanulmány eredetileg 1981 és 2005 között jelent meg különböző tematikus konferenciakötetekben. Újraközlésüket nem az esetleges nehéz elérhetőség indokolta — legfeljebb csak magyar szempontból — hanem a pisai zsinat említett évfordulója. E mellett azonban a legfontosabb érv az újbóli közlés mellett a zsinat és az ott személyesen megjelent vagy megbízott által képviselt egyháziak személye, szerepük utóbbi időben megmutatkozó átértékelése. Jóllehet, ebben éppen a szerzőnek is nagy szerepel volt (és van jelenleg is), a pisai zsinatot általában sikertelennek tartja a hazai (és a régebbi nyugati) szakirodalom, mivel nem hozott áttörést az egyházszakadás megszüntetésében, sőt inkább elmélyítette azt. Ezzel szemben Millet joggal hangsúlyozza, hogy a zsinati atyák magukra mint az egység helyreállítóira tekintettek, akik szembehelyezkedésükkel alapvetően átértékelték az egyházkormányzat jogi alaptételeit. A szerző nem tagadja ugyanakkor, hogy az itt közölt tanulmányok nem valamiféle új „hivatalos" véleményt képviselnek, hanem azt, ahogyan ő maga személyesen tekint a zsinatra. A megközelítés — Millet egyéb munkáinak ismeretében — nem meglepő, világosan érezhető, hogy megállapításait alapvetően a prozopográfiai kutatások eredményeire alapozza.

A tanulmányok tehát alapvetően a résztvevők személyén keresztül láttatják a zsinatot. Teljes körképet sajnos — legalábbis az elemzések szintjén — nem kapunk. A zsinaton részt vett személyek vizsgálatának területi megoszlása korlátozott: Franciaország mellett — amellyel két tanulmány is foglalkozik — csak Skandinávia és Portugália kapott helyett. A francia „túlsúly" érthető. Az is teljesen világos, miért került be a válogatásba az a tanulmány, amelyik a zsinat összehívását előkészítő munkálatok egy szeletével, a skandináv területtel foglalkozik (*A pisai zsinat propagandaanyagának egy skandináv darabja*, 23–36. o. /társszerző: Élisabeth Mornet/). Ugyanakkor a kép nem teljes, nemcsak azért, mert maga a zsinat sem képviselte a teljes keresztény egyházat — pl. a német követek gyakorlatilag már a zsinat elején távoztak — hanem azért is, mert hiányzik több fontos terület — a tágabb értelemben vett Közép-Európa, Itália vagy Anglia — bemutatása.

Az első tanulmány keretében, amelynek társszerzője Élisabeth Mornet, Millet készítette el a zsinat összehívását sürgető és meghívást tartalmazó szövegek Vatikáni Levéltárban őrzött párjának formai-tartalmi elemzését. Ennek eredményeként kiderült, hogy az Uppsalai Egyetemi Könyvtár C 47 és a Bibliotheca Vaticana Lat. 3477 számú kéziratai szoros rokonságban állnak, egy köztes, ma már nem létező forrásra mennek vissza. Ez előbbi szerzője XII. Gergely környezetéből került ki, a szöveg minden valószínűség szerint 1408 augusztusa és 1409 márciusa között készült, és feltehetőleg Giordano Orsininak tulajdonítható. Ezt a szöveget — és így keletkezett az uppsalai példány — a skandináv területek meghívása végett a pisai bíborosi közösség küldte Christian Cobant ratzeburgi kanonokkal, akinek írnokai útközben készítették el a megfelelő számú másolatokat. Röviden értesülünk Cobant útjának korlátozott sikeréről is: csak ő és Gjord Petersson, strängnäs-i püspök képviselte skandináv térséget a pisai zsinaton (58. o. 49. sz., 74. o., 189. sz.). A tanulmányt a két forrás közötti megfelelések rövid összefoglalása zárja (35–36. o.).

A következő „tanulmány" a zsinati résztvevők listájának közlése (*A pisai zsinati atyák /1409/. Új kiadás*, 37–284. o.). A kötet több, mint felét kitevő forrásközlés eredetileg 1981-ben jelent meg. Nem egyszerűen ismételt kiadásról van szó, hanem amint arra a cím is utal, egy új listáról. Már az eredeti is úttörő vállalkozás volt, hiszen a pisai zsinati résztvevőkről a 17. századtól kezdve többféle lista (Achéry, Lucas d': *Spicilegium, sive Collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictinorum, latuerunt*. Paris 1655–1677, új kiadása: 1723, III. col. 853–861., Ughelli, F.: *Italia sacra sive de episcopis Italiae*. III. Roma, 1647. col. 556–573., Rinaldi, O.: *Annales ecclesiastici*. VIII. Lucca 1752. 264., Mansi, G. D.: *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. t. XXVII, col. 331–356.), ill. feldolgozás (Vincke, J.: *Briefe zum Pisaner Konzil*. Bonn 1940., Vincke, J.: Acta Concilii Pisani. *Römische Quartalschrift* XLVI. (1938) 81–331., Vincke, J.: *Schriftstücke zum Pisaner Konzil*. Bonn 1942., Graziano di S. Teresa, Fr.: Un nuovo elenco dei partecipanti al concilio di Pisa del 1409. In: *Ephemerides Carmiliticae* XVI. (1965) 384–411., Leinweber, J.: Ein neues Verzeichnis der Teilnehmer am Konzil von Pisa 1409. In: *Konzil und Papst. Festgabe H. Tüchle*. Hrsg. Schwaiger, G., Paderborn 1975. 207–246., Giergensohn, D.: Materialsammlungen zum Pisaner Konzil von 1409: Erler, Finke, Schmitz-Kallenberg, Vincke. *Annuarium Historiae Conciliorum* 30. (1998) 455–519.) is ismeretes volt, amelyek összeál-

lítása, tartalma is jelentősen különbözött. Alapvetően tehát ezek összevetése volt a legszükségesebb feladat. A zsinati atyák — legalább megközelítőleg teljes — listájának összeállításához egészen a forrásokig kellett visszamenni. Millet főként a zsinatra érkező személyek hivatalos regisztrációja során készült feljegyzések sajnos eredetiben nem, csak 15. század végi másolatban fennmaradt változata alapján dolgozott (Torino, Biblioteca Nazionale Universitaria E II 3, fol. 45–94v). Ezt ugyan már Mansi is feldolgozta, de pontatlanul, sok helyen hibás közlésekkel. 1981-ben az akkor ismert források alapján készült el a mostani kiadás alapjául szolgáló lista. Újbóli kiadását az tette szükségessé, hogy időközben újabb, szintén a zsinatra vonatkozó listák kerültek elő pl. Dijonban, Oxfordban és a Vatikánban, amelyek tartalmilag szintén eltérőek voltak. Ezek alapján — az eredeti közlés szerkezetét megtartva — az újabb információkkal gazdagított kiadás kapott helyet a kötetben. A hozzá fűzött bevezető tanulmányból (39–49. o.) azt is megtudhatjuk, hogy kb. 500 fő azonosítható, ennek kevesebb, mint a fele (170–180 fő) francia, egy jelentős része toszkán területről érkezett, ugyanakkor más vidékek, pl. Anglia erősen alulreprezentált volt; összességében a zsinat, területi értelemben, messze nem fedte le a keresztény közösség egészét. Az új kiadás szerkezete igyekszik egyszerre hű maradni az eredeti kiadáshoz és az új információkat is láthatóvá tenni. Fő újdonsága, hogy nem egyszerűen a jelenlevők listáját közli (53–145. o.), hanem feltünteti a képviseleti felhatalmazást adó személyeket is. Minden résztvevő sorszám szerint szerepel a regisztráció sorrendjében – az eredeti forrás alapján. Mivel egyazon személy — prokurátor — több személy képviseletét is ellátta, ezért az ismétlések elkerülése végett csak első előfordulásakor kapott sorszámot, a többi helyen a lista erre utal vissza. A felsorolásban a szerző *-gal jelölte a megbízókat, akik a korábbi kiadásban nem szerepeltek. Az új információk közlése kissé felemásra sikerült, használata igencsak nehézkes. Egyrészt, azon személyek esetében, akik eddig is ismertek voltak, ugyanazzal a sorszámmal, csak vastag betűvel szedve olvashatóak eredeti, az 1981-es közlésben adott helyük alatt az új információk. Itt azonban csak az szerepel, hogy más, újabban felfedezett, feldolgozott listán szerepel az illető, ill. egy-egy korábbi adat pontosítsa (aláhúzással) kapott helyet. Ezzel az eredeti lista számos alkalommal „megszakad", és a sok esetben terjedelmes új ismeretek a következő oldalra átcsúszva lényegében folyamatosan úsztatják az eredeti szöveget. A másik megoldás egyszerűbb: az utóbb, új forrásokból újonnan azonosított személyek külön listán szerepelnek (235–284. o.). E terjedelmes kiegészítés jól mutatja e második kiadás szükségességét, mégis szerencsésebb lett volna összedolgozni az információkat és új listát készíteni, esetleg utalva a régebbi listára. E helyett a kiegészítés és a régi lista összevetése nehézkes munkára készteti a kíváncsi olvasót. A kiegészítések a korábbi lista megfelelő oldalának sorrendjében, azon belül az azonosítószám szerinti sorrendben szerepelnek. Itt kaptak helyet — a bevezető magyarázat dacára — az ismert személyekre vonatkozó kiegészítő és a teljesen új elemként felvett személyekre vonatkozó információk. Ezeket érdemes lett volna az eredeti listát átdolgozva egy helyen feltüntetni, még ha ezzel az eredeti forrás szerkezete meg is tört volna. A keresési nehézségeket valamelyest enyhíti a személy- (147–206. o.) és helynévmutató (207–234. o.). Információkban pedig nincs hiány. Majd' három évtized újabb eredményei sok helyet igényeltek, az újabb szakirodalom feltüntetése kifejezetten hasznos, még akkor is, ha irodalom-, rövidítésjegyzékkel az eredeti és a kiegészítő lista is el van látva. Végül, bár a magyar közönségnek ez inkább csak egy szűk körét érinti, az egyes személyeknél a kiegészítő részben szerepel a *Fasti Ecclesiae Gallicanae* sorozat eddig megjelent kötetein belüli azonosító is, ami alapján az illető személyre vonatkozó prozopográfiai adatok könnyen visszakereshetők.

Az adattár-listának mindössze egyetlen magyar vonatkozása van. A kiegészítő rész szerint a IV. Henrik angol királyt képviselő, a canterbury-i érseki tartomány küldötteként jelen levő Robert Hallum 1409. április 30-án olyan felkérést kapott XII. Gergelytől, hogy Pisában találkozzon Ruprecht német, a magyar király, a Velencei Köztársaság és Malatestai Károly követeivel (246. o.). Ezt az adatot csak a Vincke-féle levélgyűjtemény tartalmazza, valószínűleg ez az oka annak, hogy nem szerepel a Zsigmondkori Oklevéltár II/2. kötetében, amely német forrásból és Mansi szövegéből dolgozott.

A sorban következő harmadik tanulmány (*A képviseleti jelleg mint a pisai zsinat törvényességének forrása*, 285–308. o.) azt az előszóban kifejtett gondolatot bontja ki részletesebben, hogy mennyiben volt törvényes, és mennyire képviselte a kereszténység egészét a pisai zsinat, ez utóbbi, mennyiben volt forrása a törvényességnek. XIII. Benedek és XII. Gergely 1407-es sikertelen megegyezése után mindkét felet több bíboros is elhagyta 1408-ban, akik az Egyház egységének helyreállítása végett — a később Pisában összeült — zsinat összehívását kezdeményezték. Ennek sikere nemcsak a politikai erőviszonyokon múlott — írja a szerző —, hanem legalább annyira azon

is, mennyire tekintették törvényesnek a bíborosok által összehívott zsinatot. A kor irodalma sokat foglalkozott e kérdéssel. Így az egyik legjelentősebb teológus-jogász Simon de Cramaud alexandriai pátriárka is helyeselte és törvényesnek ítélte a pápával szembeni engedetlenséget (*De substractione obedientie*, 1396–1397), mondván a szakadást támogató pápa eretnek, mert megtagadja az Egyház egységét, és ugyanez a helyzet a törvényesen választott, ám botrányos életvitelű pápával is. Megvolt tehát a teoretikus alap ahhoz, hogy a disszidens bíborosok törvényesen lépjenek fel az egymással versengő pápákkal szemben. Arra a 13. század elején már ismert elvre is hivatkozhattak, amely szerint a zsinat korlátozhatja a pápa kormányzati hatalmát, igaz, ennek éppen a 13. században a megerősödő pápai monarchiában nem volt folytatása, kiteljesedése. Ezt a szellemi fonalat vették fel a 15. század elején az egység pártján álló kánonjogászok (különösen Francesco Zabarella, *De schismate*), és jutottak el addig, hogy kimondják: a pápa csak a *plenitudo potestatis* gyakorlati alkalmazója, de a kormányzásra legalább annyira jogosult a hívők közösségét (*congregatio fidelium*) képviselő gyűlés is. Nem kevesebbet állítottak, mint azt, hogy a(z egyetemes) zsinat maga az egyetemes Egyház. Ugyanide vezethető vissza a képviselet kérdése. Ez azonban — állapítja meg Millet — már nehezebb kérdés volt, mivel nem volt tiszta, kiknek is kell alkotniuk a zsinatot. Kevés kézzelfogható példa híján nehéz volt erre válaszolni. A IV. Lateráni Zsinat előtt inkább püspöki gyűléseknek tekintették ezeket, Vienne pedig, ami időben legközelebb esik a pisaihoz, igen sajátos gyűlés volt. A résztvevői lista alapján úgy tűnik, hogy itt is szélesebb értelmű zsinatról lehet beszélni: a püspökök mellett a szerzetesek, az egyetemek és a világi hatalmasságok is képviseltették magukat, pontosabban fogalmazva meghívást kaptak a zsinatra. Megoszlásuk részletes ismertetése mellett a szerző arra is kitér, *ahogyan* a meghívások készültek. Másként tekintettek a főpapokra, mint a szerzetesi, egyetemi vagy világi képviselőkre. Hasonló érdekességet mutat a zsinati határozatok hitelesítésének és az aláírásoknak a kérdése. A főpapok és az önálló döntési joggal rendelkező képviselők (*ambassadores*) tevőleges résztvevői voltak a zsinati határozatok meghozatalának, szemben a többi egyházival és világi képviselővel. Ez, kiegészítve a korábban részletesen bemutatott adatokkal, lehetővé teszi az egyes képviselők közötti súlyozást is, lehetővé válik, legalábbis hozzávetőlegesen, a zsinat erőviszonyainak feltárása. Különösen annak fényében, amit az egyes képviselők felhatalmazásáról megtudhatunk (kinevezés, választó). Az más, nem kevésbé fontos kérdés lehet, hogy mennyi mozgástere lehetett a képviselőknek. Különösen az egyes ülésszakokat bevezető-összegző beszédek vizsgálata lenne fontos e szempontból. A képviselet és a területi kiterjedés Pisában nem illeszkedett egymással, a területi megoszlás meglehetősen esetleges volt. Ez bizonyos vélemények szerint — pl. J. Leinweber szerint — kétségeket ébreszt a képviseleti jelleg irányában. Ebben azonban — Millet érveit tekintve — aligha lehet igaza: nem tudjuk, hogy mennyire volt kiterjedt a meghívás, a jelenlét, megjelenés, válaszadás aránya nem ismert. Ennél „erősebb", ugyanakkor teljesen elméleti érv a zsinat képviseleti, következésképp törvényes jellege mellett, hogy a kezdeményezők a zsinat = egyetemes Egyház alapjára helyezkedtek. Érdemes lett volna ezt a teoretikus jelleget abból a szempontból megvizsgálni, hogy mennyiben járult hozzá a Pisa nyomán kialakuló még mélyebb szakadáshoz. E rendkívül izgalmas gondolat itt lezáratlan marad.

A negyedik tanulmány a franciák pisai jelenlétével foglalkozik (*A francia királyság résztvevői a pisai zsinaton (1409)*, 309–345. o.). Millet a második nagy fejezet — a résztvevők listája — nyersanyaga alapján állította össze a pisai zsinaton megjelent francia egyháziak, képviselők, világiak névsorát, amelyet függelékben (334–345. o.) közöl. A vizsgálat célja, hogy megmutassa, a franciák milyen súlyt képviseltek a zsinaton, elsősorban mennyiségi értelemben. Ehhez persze világos képet kell kapni a részvevők személyéről, amelyet nagy mértékben hátráltat, hogy több, kilenc ilyen lista ismert. A három fő lista-csoport nem könnyíti meg az eligazodást: az egyik (Mansi) érkezés, mások hierarchikus rang (Ughelli, Achéry, dijoni, torinói, Rinaldi, müncheni), egy harmadik csoport pedig egyházmegyék szerint (Fra Graziano di S. Teresa) csoportosította a résztvevőket, nem beszélve az aláírás lebonyolítása körüli homályról (Vincke-vatikáni). Részletes bemutatásuk (311–319. o.) és feldolgozásuk eredményeképpen jött létre egy olyan résztvevői lista, amely a vizsgálat alapja volt. Hátránya egyértelmű: Millet itt még nem végzett olyan korrekciókat, mint az 1981-ben kiadott eredeti lista újbóli közlésénél. Az alap a torinói kézirat volt, amely hierarchikus rendben sorolta fel a résztvevőket, ezt egészítette ki a többi lista adataival. A legtöbb másodlagos, harmadlagos, stb. találat ott képződött, ahol egyazon személy, pl. saját egyházmegyéje jogán volt jelen, ugyanakkor valaki(k)nek a képviselője, megbízottja is volt. Ebben az esetben Millet külön-külön szerepeltette adatbázisában ugyanazon személyeket. Így összesen 897 adat-bejegyzés mellett 561 (minden bizonytalan résztvevőt külön számolva 611) főt azonosított. Érdemes ezt

összevetnünk a jelen kötet első felében közölt adattal: az újabb kutatások alapján — amelyek még újabb személyeket is felszínre hoztak — a résztvevők száma 500 körülire csökkent. Ezután Millet a francia résztvevők kigyűjtését végezte el, ami nem volt egyszerű feladat, mert maguk a források nem így csoportosították a résztvevőket. Ez csak a Francia Királyság és Dauphiné egyházi képviselőinek 1408. november 6-i gyűlése alapján volt lehetséges — ahol az új pápa megválasztását egy összehívandó zsinatra testálták — amely részletesen ismerteti az itt összejött képviselőket. Persze ezen a ponton felmerül, hogy mi számít franciának e vonatkozásban. Egyes érsekségek teljes egészében szerepelnek, mások nem, ráadásul egyes egyházmegyéken belül is vannak olyan intézmények, amelyeket az írnokok nem soroltak a „franciák" közé. Érdekes és tanulságos problémák kerültek felszínre. Nem számít ugyanis „franciának" az a személy, aki ugyan francia születésű, de külföldi egyházmegyében teljesít szolgálatot, ugyanez fordítva már nem igaz. Amikor idegen származású egy francia egyházi javadalmat bír, akkor „francia". Így — intézményi-területi értelemben véve a „francia" jelleget — összességében mintegy 163–174 fő maradt. Az előbbi szám 11 prokurátor azonosítása miatt alakult ki. Ebből 70 fő maga volt jelen, 93 képviselő mellett. Érdemi statisztikai vizsgálatuk ezek után arra irányult, hogy milyen rangú egyháziakról volt szó (pátriárka, érsek, püspök, apát, szerzetes, klerikus), milyen volt a megoszlásuk a képviselő és a megbízott (egyházi-világi) társadalmi rangja szerint. Ennek alapján mondható tényleges vélemény a franciák súlyáról a zsinaton (324–333. o.). A résztvevők 29, a püspöki rangú résztvevők 26, az apátok 29, a szerzetesek 10, a prokurátorok 40%-a volt francia. E számok erősen viszonylagos jellege ellenére elmondható, hogy jelentős volt a francia jelenlét, ha nem is maghatározó, ezen belül is feltűnő a szerzetesek alacsony száma, ami általában is jellemző volt az avignoni pápát elismerő területeken, szemben a római obedienciával. Ugyanakkor jellemzően magas volt a képviselők száma – sajnos csak korlátozott mértékben megállapítható, hogy mennyiben volt döntési joguk, ill. az hogy mennyire volt általános az a párizsi papság körében lefektetett elv, mely szerint minden püspököt és apátot ugyanazon egyházmegyéből való személy kellett képviseljen. Ha ez nem is mutatható ki általánosan, a párizsiak jelentősége szám szerint legalábbis számottevő volt. További, a személyes jelenlét mértékére vonatkozó vizsgálatok azt mutatják, hogy a megbízottaknak inkább egyénként és nem csoportosan volt jelentőségük — általában így rögzítették őket —, viszont a szerzetesek általában személyesen jelentek meg. Ugyanez meglehetősen homályos a püspökök esetében. Mindezek ellenére — egyfajta végkövetkeztetésként — fogalmazta meg a szerző azt, hogy a zsinatot összehívó bíborosok e sokszínű megosztottság és aránytalanság ellenére igyekeztek az egységet sugallni úgy is, hogy a nációk szerint beosztás helyett az ülésszakok szervezésénél az egyházkormányzati felosztást igyekeztek követni, ráadásul a legfelső szinten a besorolásnál olyan antik tartományi beosztást követtek, amely sokkal inkább az Egyház egységét sugallta, mintsem megosztottságát. Sajnos az már elmaradt, hogy a szerző visszatérjen a számbeli jelenlét és a meghatározó jelleg közötti összefüggés (egyenesen vagy fordítottan arányos?) kérdésére, amely éppen a csekély, de „hangos" angol kéviselői csoport okán lett volna érdekes.

Az ötödik tanulmány a francia részvételen belül egy szűkebb földrajzi közeg (Anjou, Provence) küldötteit vizsgálja szociológiai és intellektuális szempontból (*Az Anjouból és Provence-ból a pisai zsinatra küldött klerikusok kultúrája /1409/*, 347–381. o.). A két említett területről összesen 18 képviselő érkezett a pisai zsinatra (felsorolásukat ld. a 380–381. oldalon), nem beszélve azokról a személyekről — elsősorban főpapokról — akik személyesen jelentek meg ott. A küldöttekből tízen a világi egyházhoz (4 püspök 6 székeskáptalani kanonok), nyolcan a szerzetesi társadalomhoz tartoztak (3 bencés, 2 Ágoston-rendi kanonok, 3 ferences), a származást tekintve azonban az Anjou uralom alatt álló területek kisebbségben voltak (kevesebb, mint 25%). Tanultságuk, képzettségük megoszlása is érdekes. Ketten a szabad művészetek mesterei, egy fő a kánonjog borostyánkoszorúsa, 1 fő licenciátus fokozatot szerzett, 1 fő mindkét jog licenciátusa volt, míg a többi 11 fő mind doktorátussal rendelkezett: hárman kánonjogból, ugyanennyien római jogból, 1 fő mindkét jogból, míg négyen teológiából. Megoszlásuk egyébként Anjou és Provence között arányos volt. A fokozatszerzés helyét tekintve nagyobb volt a szórás. Mindössze két jogász került ki Angers-ből, 3 kánonjogász Montpellier-ben, 2 római jogász Avignonban tanult, míg a teológiai végzettséggel rendelkezők mind ferencesek voltak, valószínűleg rendjük iskoláiban tanultak. Ezen kívül egy fő esetében mutatható ki, hogy Cambridge-ben tanult. Viszonylag kevés esetben ismert valamiféle kapcsolat az egyetemi végzettség és a megszerzett, birtokolt funkció között, jóllehet a legtöbb személy titkárként, officiálisként lényegében a hivatalnokok körébe tartozott. Az egyetemi képviselők általában megelégedtek az egyetemi karrierrel, nem úgy a többiek, akiknél a szolgálat egyre magasabb fokai vonzó célnak mutatkoztak. A küldöttek egy része a szellemi elithez tarto-

zott. Jean de Sains, Honorat de Bovet, Nicolas Sacosta és Vital Valentin nem egyszerű „hivatalnokok" voltak, mind a költészetben, mint az egyházszakadás teológiai magyarázatában maradandót alkottak, sőt még a XIII. Benedek elítélésében oly fontos, ám kényes vizsgálatokban is jeleskedtek. (XIII. Benedekkel szemben széles körben elterjedt a vád, hogy az ördöggel cimborál és környezetében sokan az ördög szolgái, akik elmerültek a fekete mágiában.) A két terület — Anjou és Provence — között e tekintetben azonban jelentős különbségek mutatkoztak. A zsinat során az Anjout képviselők kevéssé, míg a provence-iak igencsak kitettek magukért, amit ez utóbbiak önálló nációként való elismerése is mutat. Úgy tűnik, hogy ez beleillik abba képbe, amelyet más területen, később is érzékelhetünk: az Anjou elit elvándorlását Provence irányába.

A kötetet hatodikként egy a portugálok részvételéről írt tanulmány zárja (*Portugália részvétele a pisai zsinaton /1409/*, 383–409. o.). Látszólagosan ellentmondást keltő a témaválasztás, hiszen számát tekintve a portugál követség volt az egyik legkisebb a pisai zsinaton, ráadásul — egy képviselőjüket leszámítva — igen későn csatlakoztak a zsinat munkájához, és annak egyik leglényegesebb részében, XII. Gergely és XIII. Benedek elítélésében és letételében nem is vettek részt. Millet itt tulajdonképpen a negyedik tanulmányban (francia részvétel) felvetett gondolatot viszi végig portugál vonatkozásban: hogyan alakult, mekkora volt a súlya, jelentősége a portugál követeknek. Itt is természetesen a prozopográfiai kutatás eredményei adják az alapot, ami különösen fontos, mivel a portugál kutatás eddig tapintatosan, óvatosan nyilatkozott Portugália és a pisai zsinat kapcsolatáról. A tanulmány első része a 7 portugál követ életrajzi adatait közli a résztvevőket felsoroló, e kötetben már sokszor bemutatott listák alapján (387. oldal, táblázat, 394–400. o.). Ezzel azonban még a korábban vázolt ellentét nem oldódik fel. Érdemes-e egyáltalán ekkora figyelmet szentelni egy ilyen kicsiny létszámú, későn érkező, és a leglényegesebb döntés meghozatalánál még hiányzó követségnek? Az angolok példája — akik csekély számban, de annál nagyobb súllyal vettek részt a zsinat munkájában — óvatosságra int. I. João király igyekezett semleges helyzetet elfoglalni a két rivális pápa konfliktusában, már csak azért is, mert egyháza nem volt egységes, egy része az avignoni, másik része a római pápát támogatta. João maga XIII. Benedek oldalán állt. Egyértelmű jelek mutatnak arra, hogy a portugál uralkodó már a pisai zsinat előkészítésekor igyekezett pontosan tájékozódni az alakuló erőviszonyokról. Emberei jelenléte biztosan kimutatható az 1408 májusában XII. Gergelyt elhagyó bíborosok környezetében, számos más „informátor" mellett. Az esetről beszámoló William Swan szerint a portugálok mellett olaszok, franciák, magyarok (!), csehek, spanyolok, lengyelek, angolok és németek is megfordultak Luccában ezekben a napokban. Az események kulcsfigurája — portugál szemszögből nézve — Nicolaus Balionibus de Perusio volt, a johanniták rendtartományi főnöke, aki Portugáliába elvitte a zsinatot kezdeményező dissziden bíborosok felkérő leveleit, és aki az egyetlen, érdemi döntéshozatalban is résztvevő portugál követ volt a pisai zsinaton. Az alapos tájékozódás ellenére nagyon későn – csak 1409 februárjában válaszolt a királyi a bíborosok megkeresésére. I. João országos — minden bizonnyal véleményadó konzultatív — gyűlést hívott össze, és a főpapok tanácsára végül a zsinati részvétel mellett döntött. Ennek ellenére Balionibus is csak április végén érkezett meg Pisába (a többiek csak júniusban!). A lassú döntés okairól az uralkodó kitérő választ adott a zsinati atyáknak, ami ismét csak óvatossága mellett bizonyít. Ezen a ponton merül fel komolyan a kérdés: mi volt a portugál jelenlét jelentősége. A zsinat szempontjából másodlagos volt a küldöttek szereplése, inkább fordítva volt lényeges, hiszen Portugália igazán csak a zsinat döntését követően állt ki az unió mellett, s csatlakozott ahhoz. Az ország érdekeit biztosítandó, a király Balionibus mellett igyekezett kihasználni két másik követ, Lançarote Esteves és Diogo Martins itáliai kapcsolatait és római jogi (Bologna!) végzettségét. Ők inkább már a két pisai pápa, V. Sándor és XXIII. János környezetében egyengették az ország sorsát. Úgy tűnik tehát, hogy Portugália részvétele a pisai zsinaton éppenséggel fordított jelentőséggel bírt, nem igazán az unió létrehozására irányult, sokkal inkább az ország érdekeit szolgálta. Más kérdés, hogy a pisai zsinat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Azt, hogy ennek mennyire volt hatása Portugália további helyzetére, a szerző már nem érintette, ami az előzmények bő ismertetése után sajnálatos hiányosság. Így válthatott volna kerek egésszé a pisai zsinattal kapcsolatos gondolati vázlat a portugál álláspont kialakulásának sajátosságairól. Az összefoglalás egy ponton egészíti ki az eddig leírtakat: immár bizonyosságként kezeli, hogy a portugál uralkodó kiváró álláspontja eredményezhette az ország viszonylagos súlytalanságát a zsinaton. A másik fontos elem a portugál álláspontot kifejező gyűlés jellegére vonatkozik. Fajsúlyos — és a kötet harmadik, képviseletet és törvényességet fejtegető tanulmányát jól kiegészítő — következtetés az, ami a portugál példa alapján levonható: az uralkodó főpapjai véleményét kikérve döntött a zsinati részvétel mellett, így a követség csekély száma ellenére egész Portugáliát egységesen

képviselte. Ez, figyelembe véve más országok hasonló belső megosztottságát, igencsak figyelemre méltó.

A kötet végén két mutató kapott még helyet: egy személynév- és egy helynévmutató. Ez nem tartalmazza a második tanulmányt követő mutatókban szereplő személy- és helyneveket, amelyek az ott feldolgozott különböző listák alapján készültek. Ez elég zavaró, hiszen Magyarország például csak a kötet végi mutatóban szerepel, ám az utalás a listákra vonatkozó részre utal, igaz nem magukra a listákra. Vélhetőleg itt is az az elv érvényesült, amely az eredeti 1981. évi lista-közlés szövegegységét a kezelhetőség szempontja elé helyezte.

A kötet összességében sok oldalról közelíti meg az általában sikertelennek ítélt pisai zsinatot. Mégsem a zsinat munkájáról szól, Millet a címben jelzett személyi oldal felől közelíti meg azt. Ebben az összefüggésben talán szerencsésebb lett volna a résztvevők listájára vonatkozó, kiegészítésekkel ellátott tanulmányt első helyre tenni, és utána helyezni a képviseletre és törvényességre vonatkozót. Ezután állhatnának az egyes területek részvételi sajátosságait bemutató írások. Mindez természetesen szubjektív, de mégis ez tűnik logikusabbnak. Összességében fontos tanulság — a pisai zsinat értékelésének kérdése mellett és leginkább ennek szükségessége okán az, hogy — személyi összetétel nem pusztán listák halmaza, mögöttük több alapkérdés húzódik meg: mennyire volt törvényes és az egész kereszténységet képviselő a zsinat; hogyan, kiket és miért pont e résztvevőket választották meg a zsinati képviseletre, mennyiben befolyásolta kiválasztásukat és a képviselők munkáját képzettségük, származásuk? Ezekre a kérdésekre az itt közölt tanulmányok részben feleletet adnak, de csak egy bizonyos területi megoszlásban, skandináv, francia és portugál vonatkozásban. Ennyiben a cím kiegészítésre szorul és további — elsősorban kollektív — munkáktól remélhető egy teljes(ebb) kép megrajzolása.

Kiss Gergely

THE HOLY ROMAN EMPIRE 1495–1806

Ed. R. J. W. Evans – Michael Schaich – Peter H. Wilson
(Studies of the German Historical Institute London)

Oxford University Press, Oxford 2011. 397 o.

A SZENT RÓMAI BIRODALOM 1495–1806

A Szent Római Birodalom felbomlásának kétszázadik évfordulójára szervezett konferenciák közül az oxfordi New College adott helyet 2006. augusztus 30. és szeptember 2. között a legnagyobb és a legtöbb ország kutatóit felvonultató konferenciának. Az elhangzott előadások egy része 2011 májusában jelent meg angol nyelven *Robert John Weston Evans*, *Michael Schaich* és *Peter H. Wilson* szerkesztésében, az Oxford University Press kiadásában. A kötet három egységre tagolódik: az első a birodalom alkotmánytörténetével foglalkozik, a második vallási kérdéseket taglal, a harmadikba pedig társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok kerültek.

A birodalomtörténeti kutatásoknak évtizedek óta az egyik legvirágzóbb vonala az alkotmánytörténet. A téma egyik legkiválóbb ismerője, *Karl Otmar von Aretin* tanulmányában arra kereste a választ, vajon föderatív vagy (feudális) hierarchikus struktúraként értelmezhető-e a kora újkori Német-római Birodalom? *Aretin* abból indult ki, hogy a vesztfáliai békerendszer (1648) után két fejlődési út állt a birodalom előtt: vagy föderatív irányba indul el néhány erősebb birodalmi rend vezetésével, vagy megőrzi a középkorból örökölt, feudális hierarchiára épülő rendjét. I. Lipót császár (1658–1705) az utóbbi lehetőséget „választotta", és szövetségre lépett a kisebb és a katolikus birodalmi rendekkel. Igyekezett megvédeni őket és politikai szerepüket, így hozva létre megfelelő ellensúlyt a nagyobb birodalmi rendek időről időre megjelenő föderatív törekvéseinek. A tanulmány szemléletesen mutatja be, hogyan bomlik fel ez a modern államjogi fogalmakkal le nem írható rendszer a 18. századi nagyhatalmi politika hatására, amikor a Habsburg császárok Ausztria nagyhatalommá emelése érdekében felrúgják az I. Lipót által létrehozott szövetséget, megfosztva magukat a császári hatalom létfontosságú támogatóitól.

Georg Schmidt írásában amellett érvel, hogy az állam és a nemzet fogalma is értelmezhető a birodalom vonatkozásában – még ha a 19. század óta ezt a lehetőséget a történetírás sokáig határozottan elutasította is. Elismeri, hogy a kora újkori német állam néhány tekintetben megőrizte kö-

zépkori, feudális-hierarchikus jellegét, de hangsúlyozza az új, modern vonások megjelenését is. *Schmidt* szerint a német birodalom-államot (*Reichs-Staat*) különböző, egymást kiegészítő kormányformákat társító államalakulatként (*komplementärer / zusammengesezter Staat*) kellene értelmezni ahelyett, hogy régi vagy modern fogalmak kereteibe próbálnánk belepréselni. A tanulmány második részében a szerző Friedrich Carl von Moser (1723–1798) német jogász és publicista *Vom deutschen Nationalgeist* című munkájával illusztrálja, hogy a birodalomban is létezett nemzetfogalom, amely föderatív és politikai nemzetet jelentett, alapját pedig a közös terület, a közös múlt és a közös értékek jelentették.

A Birodalmi Udvari Tanács alkotmányos szerepének bemutatására vállalkozott *Leopold Auer*, az intézmény kiváló ismerője. Ezt a szervet leginkább mint a Birodalmi Kamarai Bírósággal konkuráló legfelsőbb bíróságot ismerjük, holott eredetileg az igazságszolgáltatás csak másodlagos funkciója volt, elsődlegessé csak a 17. században vált. *Auer* szemléletesen mutatja be, hogyan ötvöződött a testület munkájában a hagyomány és a fejlődés. A Birodalmi Udvari Tanács császári szervként védte a kisebb birodalmi rendeket, hatékony közvetítő volt a rendek egymás közötti konfliktusaiban, a territoriális fejedelmek és alattvalóik vitás ügyeiben, ugyanakkor rugalmasan, a mindennapi igények kielégítésére törekedve működött. Tevékenysége elősegítette a „joguralom" elterjedését, vagyis azt, hogy az általa kínált jogorvoslati lehetőségek minél szélesebb kör számára váljanak elérhetővé, valamint jelentősen hozzájárult a birodalom komplex rendszerének fenntartásához.

Siegrid Westphal írásában az intézménytörténeti kutatások új irányára hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint szakítani kellene azzal a megközelítéssel, amely kizárólag a birodalmi intézmények rendszerét és fejlődését elemzi, és a jövőben a rendszert alakító, a fejlődés irányát meghatározó emberi tényezőt is figyelembe kellene venni. *Gerhard Göhler* és *Karl-Siegbert Rehberg* elméleteire alapozva úgy véli, hogy az intézmények nem csupán a hatalom gyakorlásának szervei voltak, hanem kommunikációs terek is, amelyekben a hatalom korlátait, gyakorlásának módját a változó körülmények között, főleg válságperiódusokban folyamatosan újratárgyalták. Éppen ezért az intézményekben érintett személyek (az intézményt működtetők, illetve a szolgáltatást igénybe vevők) szociális és kommunikációs gyakorlatai jelentősen befolyásolták az adott intézmény működését és a változások irányát. *Westphal* szerint a Birodalmi Kamarai Bíróság és a Birodalmi Udvari Tanács története kellően feltárt ahhoz, hogy a további kutatások során az új megközelítést alkalmazni lehessen.

A harmincéves háborút (1618–1648) főként a német történetírásban sokáig vallásháborúnak, az angolszászoknál pedig a spanyol hegemónia elleni küzdelem részének tekintették. *Peter H. Wilson — Johannes Burkhardt* „államépítő háború" interpretációjából kiindulva — alkotmányos krízisként mutatja be a harmincéves háborút. A fő kiváltó okokat a Habsburgok államának problémáiban, a spanyol ág frusztráló dominanciájában, a törökellenes háborúkban, II. Rudolf császár (1576–1612) uralkodásában és a Mátyással (1612– 1619) kirobbanó testvérviszályban látja, amik összességében a császári hatalom gyengülését okozták. A helyzetet elsősorban az 1555. évi augsburgi vallásbéke kedvezményeiből kizárt rendek (főleg a kálvinista Pfalz) az alkotmány módosítására próbálták felhasználni, ám akcióikkal „megbénították" annak működését. A háború mozgatórugói között később is fontos volt az alkotmányos krízis: a császárok a monarchia intézményét próbálták megerősíteni, a protestáns fejedelmek pedig jogaik védelmét hangoztatva fogtak fegyvert. Ezek fényében *Wilson* szerint a vesztfáliai béke nem a régi alkotmány „összeragasztásaként", hanem új konstitúcióként értelmezendő, amelyben a háború alatti alkotmányos változásokat ismerték el és rögzítették.

Az alkotmánytörténeti egység utolsó tanulmányában szemléletesen helyezi el *Karl Härter* az állandó birodalmi gyűlést (1663–1806) európai kontextusban. Bemutatja, hogy a gyűlés már a résztvevők miatt is nemzetközi volt: egyes birodalmi rendek jelentős külföldi érdekeltségekkel rendelkeztek (pl. Hannover Nagy-Britanniában), más esetekben pedig külföldi hatalmak (pl. Dánia) jelenhettek meg birodalmi rendi jogállású területük révén. Ezt erősítette, hogy egyes hatalmak (pl. Svéd-, majd Oroszország) békeszerződések garantálóiként vagy pusztán informálódási céllal állandó követségeket tartottak fenn Regensburgban. *Härter* bemutatja továbbá, hogy a birodalmi gyűlés fejlődése és döntési mechanizmusai alapján — természetesen bizonyos korlátok között — összevethető más európai országok hasonló gyűléseivel, például az angol parlamenttel, a svájci *Tagsatzung*gal vagy a lengyel szejmmel. Úgy véli, hogy a birodalmi gyűlés nemzetközisége miatt az Európai Parlament egyfajta elődjének tekinthető.

A vallástörténeti egység első tanulmányában *C. Scott Dixon* elsősorban Nürnberg példáján keresztül vizsgálja a birodalmi városok protestánssá válását. A birodalmi városokban viszonylag könnyen jelenhettek meg a reformáció gondolatai, mivel kormányzatuk meglehetősen autonóm volt világi és egyházi ügyekben egyaránt. A városok kiváló terepet jelentettek a csoportos agitációra is. Az alulról kezdeményezett reformáció befogadásában nagy szerepe volt annak, hogy a városi vezetés elsődleges célja a rend és béke fenntartása volt, és ennek érdekében hajlandóak voltak kompromisszumokat kötni. Mivel az áttérés végső soron a városi vezetés intézkedésein múlott, a reformáció megerősítette a városi oligarchiák pozícióit, sőt a korábban egyházi hatáskörbe tartozó területekre is kiterjeszthették befolyásukat. A reformáció a városok arculatát is átformálta, amit *Dixon* szerint jól illusztrál, hogy Nürnbergben a császári bevonulások a 16. század közepére szakrális eseményből egyszerű világi látványosságokká váltak.

Franz Brendle és *Anton Schindling* közös tanulmánya a vallásháború és vallásbéke kora újkori, elsősorban 16. századi birodalmi értelmezésével foglalkozik. A német vallásháborúk időszakából hozott példákon keresztül mutatják be, hogy a katolikusok és a protestánsok is előszeretettel „álcázták" a nyilvánvalóan vallási okból indított háborúikat az alkotmány védelmében zajló harcoknak. V. Károly (1519–1556) is a birodalmi örök béke (1495) megőrzésére hivatkozott a schmalkaldeni szövetség elleni háborújában (1546–1547), a protestáns oldalon pedig a „reformációs háborúnak" nevezett hadjáratok látszólag a protestáns fejedelmi jogok védelmében indultak. A vallási problémák alkotmányos szintre emelését megkönnyítette, hogy a reformáció számos eseménye zajlott le valamelyik birodalmi gyűlésen, illetve az, hogy a vallási kérdéseket világi békékben és alkotmányos törvényekben rendezték. Így a vallásháború fogalma a törökellenes háborúkra korlátozódott, amelyekben katolikusok és protestánsok egyaránt részt vettek – utóbbiak gyakran „nemzeti" háborúnak tekintették a hadjáratokat, így teremtve elfogadható okot a katolikusokkal való együttműködésre.

Dominic Phelps írásában az 1559 és 1619 közötti időszakban vizsgálta a szász választófejedelmi politikát különös tekintettel a császárválasztásokra. A 16–17. században a birodalom vezető protestáns rendjeinek számító szász választófejedelmek minden választáskor a Habsburg jelöltre szavaztak, sőt akkor sem estek kísértésbe, amikor egyesek a császári korona megszerzésére bíztatták őket. *Phleps* szerint a szászok belátták, hogy egy protestáns császár megválasztása kivitelezhetetlen lett volna a katolikus többségű választói kollégiumban, ráadásul a Habsburgok dinasztikus hatalma jóval erősebb volt a szászokénál. Nyilván szerepet játszott a döntésben, hogy V. Károly császár volt az, aki a Wettinek ernői ágától az alberti ágnak adta át a választói méltóságot, valamint a geopolitikai racionalitás is, hiszen Szászország délen és keleten is a Habsburg tartományokkal volt határos. A *vivente imperatore* történő választásokban azért támogatták a Habsburgokat, mert a szász hercegek félve gondoltak arra, hogy interregnum idején a kálvinista pfalzi választóval együtt lássák el a birodalmi vikáriusi feladatokat.

A birodalmi rekatolizáció elemzése kapcsán *Trevor Johnson* először a rekatolizáció fogalmának problémáira hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy ezt meg kell különböztetni az ellenreformációtól, a katolikus reformtól, valamint a reformáció előtti katolizációtól is. A rekatolizációs stratégiákat Felső-Pfalz példáján mutatja be, amelyet 1623-ban kapott meg I. Miksa bajor herceg (1597–1651) a választófejedelmi címmel együtt, aki elhatározta, hogy élve az *ius reformandi*val, visszatéríti a területet a katolikus hitre. A változást kezdetben csak a kálvinizmus (mint nem bevett „szekta") tiltása és a katolikus vallásgyakorlás lehetővé tétele jelezte. A birtok örökletessé válása (1628) után már kötelezővé tették az áttérést, ami kivándorlásokhoz vezetett. A rekatolizációban az államon kívül az intézményi háttér kiépítésében fontos volt a papok és a szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták) szerepvállalása. A lakosság meggyőzésében nagy mértékben támaszkodtak a könyvnyomtatásra és a katolikus iskolákra, és főleg a körmenetek, zarándoklatok révén igyekeztek az „új' vallást a lakosság mindennapjaiba is beépíteni.

Marc R. Fortser azoknak a történészeknek a gondolatát vitte tovább, akik a németországi barokk katolicizmus népi jellegét hangsúlyozták. Írásában először bemutatja, hogyan tolódott át 1650 után a katolikus kultúra központja a városi és nemesi központokból a vidékre. Látványos volt a „szakrális táj' megalkotása a katolikus területeken, ami a régi templomok és kápolnák renoválásában, illetve újak alapításában, a kegyhelyek és út menti keresztek számának szaporodásában nyilvánult meg. Meghatározó volt továbbá a körmenetek és a zarándoklatok gyakorlatának újjáéledése. Az emberek rendszeresen látogatták a közeli kegyhelyeket, sőt egyre gyakrabban fordult elő, hogy kisebb-nagyobb közösségek saját kegyhelyet alakítottak ki. Írása zárógondolatában *Forster* úgy véli, ideje lenne, hogy az egyháztörténet kutatói nagyobb teret szenteljenek a vidéki

társadalomnak, amelyet eddig elhanyagoltak, és eredményeiket szervesen építsék be a Német-római Birodalom történetébe.

A kötet harmadik, társadalom- és kultúrtörténeti egysége *Susan C. Karant-Nunn* Van-e a Német-római Birodalomnak társadalomtörténete? című tanulmányával indul, amelyben a szerző a birodalom társadalmáról szóló átfogó monográfia elkészítését sürgeti. Historiográfiai jellegű írásában bemutatja a társadalomtörténeti kutatások régi és új irányait, csokorba szedi azokat a megközelítéseket és témákat, amelyeknek véleménye szerint egy átfogó birodalmi társadalomtörténetben szerepelniük kell: társadalmi csoportok, vallás-, jog- és várostörténet, *gender studies*, kisebbségek. Bár a szerző elismeri, hogy egy ilyen munka elkészítése igen sok problémát vet fel a majdani alkotóknak, de úgy véli, a rendelkezésre álló társadalomtörténeti munkák jó alapot nyújtanak, már csak a megfelelő kérdésfeltevéseket kell kidolgozni.

Christian Wieland írása a 15–16. századi bajor nemességet veszi górcső alá. Amint Wiguläus Hund (1514–1588) 1585–1586. évi *Bayerish Stammen Buch*jának elemzéséből kiderül, a bajor nemesség — elismerve a csoporton belüli rétegződést (arisztokrácia, alsóbb nemesség, lovagok stb.) — hajlamos volt magára birodalmi nemességként tekinteni annak ellenére, hogy a bajor herceg (és nem a birodalom) közvetlen alattvalói voltak. A fejedelmi politika elemzésével *Wieland* bemutatja, hogy a bajor hercegek igyekeztek a területükön élő, a birodalomnak közvetlenül alárendelt nemesek számát csökkenteni. Mivel e családok — ha nem haltak ki — idővel kivonultak a helyi politikából, a hercegeknek sikerült egy viszonylag homogén nemességet létrehozniuk. A győzelem azonban nem volt teljes, mivel a nemesek igyekeztek kivonni magukat a fejedelmi joghatóság alól, és a 16. század első felétől kezdődően egyre gyakrabban fordultak a legfelsőbb birodalmi bíróságokhoz, ha érdekeik érvényesítéséhez szükségesnek látták.

Hillay Zmora a frankföldi birodalmi lovagság kialakulását európai összehasonlításban vizsgálta. Kasztília és Franciaország példáján keresztül mutatta be, hogy ezen államokban a területi egyesítés folyamán a nemesek a királyok számukra kedvezőtlen politikáját az uralkodó rossz tanácsosainak tulajdonították, és arra törekedtek, hogy az udvarba bekerülve érvényesíthessék érdekeiket, így függésbe kerültek az uralkodótól. Frankföldön azonban a territoriális hatalmak 15–16. századi államszervezési kísérleteik során egymással versengtek, és nagyban támaszkodtak az udvarukban, hivatalaikban tevékenykedő birodalmi lovagokra. Így a fejedelem volt ráutalva a nemességre, ami megerősítette a frank nemesi identitást, amely miatt a nemesek a fejedelemre úgy tekintettek, mint maguk közül egyre. Ezen okokból a frankföldi birodalmi lovagok elég erősek voltak ahhoz, hogy a territoriális fejedelmek betagozó politikájára azzal válaszoljanak, hogy a császár közvetlen fennhatósága alá adták magukat.

A kötet több szerzője is kiállt amellett, hogy a nemzetfogalom kutatásának a kora újkori birodalomban is van relevanciája. Közéjük tartozik *Joachim Whaley* is, aki egy különösen sokat „szidott" periódusban, nagyjából az augsburgi vallásbéke (1555) és a harmincéves háború kitörése (1618) közötti időszakban vizsgálta a nemzeti és vallási identitásokat. *Whaley* Nicodemus Frischlin (1547–1590) *Julius Redivivus* című drámáját, majd Melchior Goldast (1578–1635), a középkori német (alkotmány)történeti dokumentumok gyűjtésével foglalkozó humanista tudós munkásságát elemezve arra jutott, hogy a korszak gondolkodásában élt a rómaiak birodalmát továbbvivő, számos erénnyel rendelkező német nép képe. Úgy véli, hogy voltak a birodalomban a felekezeti megosztottságon felülkerekedő tendenciák is, így a harmincéves háború előestéjén a birodalom nem volt annyira megosztott, mint eddig feltételezték.

Markus Völkel három kronologikus fejezetben tekintette végig a birodalomra vonatkozó 16–18. századi történetírást. A sort a főleg I. Miksa császár (1493–1519) által foglalkoztatott humanista történetírókkal nyitotta, akik az antik hagyományokhoz visszanyúlva elsősorban klasszikus leírásokban elemezték a birodalmat. A reformáció idején a történeti munkák domináns eleme volt az isteni beavatkozás hangsúlyozása, majd a 16. század második felétől a jogi dokumentumok kerültek a történeti érdeklődés középpontjába. Ennek hatására a 17. századtól a birodalom alkotmánya és története szervesen összefonódott, és a birodalom történetére vonatkozó legfontosabb munkákat a 18. század végéig jogász-történészek (*Reichshistoriker*) alkották. *Völkel* külön fejezetet szentelt Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) 1688. évi memorandumának, amelyben igen modernnek számító szempontok szerint tett javaslatot a birodalom történetének megírására.

A mintaszerű birodalmi posta történetébe enged rövid bepillantást *Wolfgang Behringer* írása. Az udvari postát I. Miksa itáliai mintára vezette be 1490 körül, működtetésével pedig az itáliai Taxis családot bízta meg. Ez a későbbiekben jó választásnak bizonyult, miután ugyanis Miksa fia, Fülöp — anyagi fedezet híján — teljes mértékben átengedte a posta működtetését a Taxisoknak, a

vállalkozók a kora újkor folyamán végig a szolgáltatás színvonalának növelésre törekedtek. Rávették V. Károlyt, hogy a nagyközönség előtt is nyissa meg a postát, a postautak mentén fogadókból álló hálózatot szerveztek, 1705-ben elindították az első postakocsi-járatot, és mindent elkövettek, hogy biztosítsák a posta gyorsaságát, megbízhatóságát, kényelmét. II. Rudolf 1597-ben hivatalosan is birodalmi postává (*Reichspost*) emelte a Taxis-féle szolgáltatást, amely innentől használhatta a kétfejű sas szimbólumot. A harmincéves háború után a jelentősebb protestáns fejedelmek is létrehozták az elsősorban őket szolgáló helyi postájukat, ami egyrészt töredezettebbé tette a postahálózatot, viszont sokkal sűrűbb helyi hálózat kialakulásához vezetett.

A kötet zárótanulmányában *Barbara Stollberg-Rilinger* a hűbéradományozási ceremóniák példáján mutatja be a rituálék szerepének jelentőségét a Német-római Birodalomban. A szerző abból a szociológiából kölcsönzött gondolatból indult ki, amely szerint minden politikai és társadalmi rendnek szüksége van a külvilág felé történő vizuális megjelenésre, éppen ezért a szimbólumok és rituálék jelentős alkotóelemei a politikai szervezetnek. Mivel a birodalom egyben egy hűbéri rend is volt, legfelül a császárral, a hűbéradományok megerősítése például az új császár trónra lépésekor a birodalom rendjének megerősítését jelentette. A ceremóniák, amelyeknek a kora újkor elején lényeges része volt a felek személyes jelenléte, a császári hatalmat mint a birodalmon belüli legitim hatalom forrását jelenítették meg. A vesztfáliai béke után, főleg 18. században a jelentősebb birodalmi rendek, akik szuverén hatalmukat akarták hangsúlyozni, előbb a személyes megjelenés, majd a ceremónia egyre több eleme alól próbáltak kibúvót szerezni. Éppen ezért bizonyos értelemben II. József (1765–1790) volt az, aki a birodalom fejét és tagjait összekötő kapcsot felbontotta, amikor 1788-ban a világi invesztitúra ceremóniáját eltörölte.

A könyv a konferencia után jelentős késéssel jelent meg, de érdemes volt várni rá. A kötet kiváló szerzőgárdájának tanulmányai jól összegzik a Német-római Birodalom kora újkori történetére irányuló kutatások legújabb eredményeit (amiben támaszkodnak a konferencia óta megjelent szakirodalomra is), rámutatnak a vitás pontokra, és témafelvetéseikkel vázolják a következő évek főbb kutatási irányvonalait. Az sem mellékes, hogy a tanulmányok nyelve angol, ami lehetővé teszi, hogy egy szélesebb (szakmai) közönség szerezzen szakszerű és alapos ismereteket a 16–18. századi Német-római Birodalomról.

Vajnági Márta

Pálffy Géza

A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A HABSBURG MONARCHIA A 16. SZÁZADBAN

(História Könyvtár: Monográfiák 27.)

História – MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2010.
[Változatlan utánnyomás. Bp. 2011.] 564 o.

A Magyar Királyság történetében a „rövid" 16. század, azaz az 1526. évi mohácsi csatától az 1608. évi pozsonyi diétáig terjedő mintegy nyolcvan esztendő az egyik legfontosabb sorsfordító időszaknak tekinthető, amelynek hatásai 1918-ig, illetve napjainkig érezhetőek. A 14–15. században még mind területét (320.000 négyzetkilométer), mind lakosságszámát (3,3 millió), mind pedig politika-gazdasági lehetőségeit tekintve Közép-Európa meghatározó középhatalmának számító késő középkori állam a mohácsi vereséget és Buda elestét követően új kihívásokkal kellett, hogy szembenézzen. Az Oszmán Birodalom expanziójának és Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg magyar királlyá koronázásának köszönhetően a királyság három részre szakadt és két egymással vetélkedő nagyhatalom frontvonalává vált. Pálffy Géza előbb MTA doktori disszertációjában (2008), majd az ebből készült monográfiában arra vállalkozott, hogy a Szent István-i birodalom Habsburg Monarchiához csatlakozott része és jogutódja, a Magyar Királyság 16. századi működését a Habsburg-államkonglomerátumban elfoglalt helyét és szerepét, valamint kapcsolatrendszerét újszerűen és hitelesen ábrázolja. (A most ismertetett műnek létezik egy angol nyelvű, a nemzetközi szakközönség számára készült, rövidített változata is, amely *The Kingdom of Hungary and the Habs-*

burg Monarchy in the Sixteenth Century címmel 2009-ben a Columbia University Press gondozásában jelent meg.)

Fontosnak tartom az előbbi két jelző kiemelését: újszerű és hiteles. A 16–17. századi Habsburg–magyar viszony megítélésében a 19. század közepén jelentős fordulat állt be – hangsúlyozza a szerző bevezetésnek szánt historiográfiai áttekintésében. Ekkor a nemzeti romantikával együtt járó függetlenségi történelemszemlélet a magyar történetírás egyik meghatározó irányzatává vált. Hatásai mind a mai napig érzékelhetőek, eszméit és eredményeit pedig katolikus történetírók gyakran ugyanúgy magukénak vallották, mint a marxista történetírás. Ennek köszönhetően háttérbe szorultak Acsády Ignác, Károlyi Árpád vagy Szekfű Gyula munkái, amelyek differenciáltabb értékelést adtak a korszakról, s helyettük a nemzeti romantikus (függetlenségi) történelemszemléletet követő szerzők munkái domináltak, úgymint Takáts Sándoré, Thaly Kálmáné és Mód Aladáré. Utóbbi *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című munkájában az 1526-tól 1918-ig tartó Habsburg–magyar közös múltat a „német elnyomókkal", az „osztrák gyarmatosítókkal" és az „imperialista" Habsburgokkal folytatott majd négy évszázados nemzeti függetlenségi küzdelemként ábrázolta. Bár Mód Aladár a kora újkort források alapján sohasem kutatta, a tudományos szocializmus egyik meghatározó „atyjaként" művének hatása a történeti köztudatban mind a mai napig elevenen él. Ezt az igen egyoldalú képet az 1960–1980-as években főként Benda Kálmán, Makkai László és Sinkovics István, majd utóbb Benczédi László, Szántó Imre, Péter Katalin és Szakály Ferenc munkái enyhítették.

Pálffy Géza a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia 16. századi viszonyait nem a korábban oly gyakori Habsburg ellenes–Habsburg-párti, illetve gyarmat–nemzeti függetlenség szembeállításában kívánja vizsgálni. Függetleníti magát az aktuálpolitika és a történelmünket át-átszövő mítoszok és előítéletek hatásai alól. Új összefüggésekre rávilágítva a kort úgy tárja elénk, hogy ezt a sokrétű kapcsolatrendszert mindkét fél oldaláról igyekszik körüljárni, felhasználva az elmúlt tizenöt évben számtalan honi és külföldi levéltárban elvégzett kutatómunkájának eredményeit és tapasztalatait.

A szerző elsőként meghatározza a késő középkori Magyar Királyság helyét Közép-Európában, valamint az Oszmán Birodalom és a Habsburg család viszonylatában. A 15–16. század fordulóján Magyarország olyan kis összetett államnak számított, amelyhez társországok, valamint ún. igényországok tartoztak. Ebben az időszakban trónjáért Európa legjelentősebb dinasztiái vetélkedtek: az Anjouk, a Luxemburgiak, a Habsburgok és a Jagellók. Érdekes módon azonban a kontinens históriájának középpontjába akkor került, amikor déli és nyugati határán a kor két legjelentősebb hatalma az Oszmán és a Habsburg Birodalom jött létre, majd törekedett meghódítására, illetve trónjának elnyerésére. A mohácsi csatavesztés és a középkori Magyar Királyság bukása, majd Habsburg Ferdinánd magyar királlyá választása és koronázása ezért jelentett alapvető fordulatot Közép-Európa történetében (is).

Az 1526-ot követő négy évtized és mindenek előtt Buda elvesztése a Magyar Királyság történetében új korszak kezdetét jelentette. A magyar rendek szabad választással és törvényes koronázással két királyt ültettek trónra, ami hamarosan országos polgárháborúhoz vezetett. 1528 márciusában Szapolyai I. János magyar király pedig szövetséget kötött I. Szülejmán szultánnal és a Porta vazallusává vált. Noha I. Ferdinánd az 1530–1550-es években fegyveres és diplomáciai úton többször is kísérletet tett a két magyar király területének egyesítésére, ám ezek az Oszmán Birodalom túlerején és ellenállásán sorra zátonyra futottak. Buda 1541. augusztus 29-ei megszállásával a középkori magyar állam területe tartósan is három részre szakadt: egyrészt az oszmánok által megszállt Hódoltságra (amelynek területe 1566-ig folyamatosan bővült); másrészt a Szapolyai János fiának juttatott, akkor még bizonytalan sorsú, oszmán vazallus kelet-magyarországi területekre (amelyből 1556-tól az Erdélyi Fejedelemség jött létre); harmadrészt a középkori magyar állam jogutódjának számító Magyar Királyságra, amelynek fogyatkozó területe ellenére is (1566-ra mintegy 60%-os volt veszteség) a Habsburg Monarchián belül is meghatározó szerephez jutott. Az utóbbi tehát — mutatott rá Pálffy Géza — a szakirodalom gyakori állításával ellentétben nem alakult át valamiféle új állammá, a korábbi munkákban gyakran feltűnő királyi Magyarországgá.

Az Oszmán Birodalom hódításai közvetett módon még azt is meghatározták, hogy a Magyar Királyság miként vált a Közép-Európában éppen a 16. század első felében megszülető Habsburg Monarchia részévé. E folyamat legalább annyira fontos, évszázadokra kiható következményekkel járt, mint az állandó háborús helyzet okozta tragikus politikai, gazdasági és etnikai hatások. Mit is érthetünk ezalatt? A szerző rámutat arra, hogy Giovanni Michiel velencei követ 1571-ben papírra vetett állítása, miszerint a magyar állam királyságból tartománnyá süllyedt volna, nem állja meg a

helyét, ám az oszmán előretörés miatt és Buda elvesztése után a központi fekvésű Bécs rezidencia- és erődvárossá válásával a Magyar Királyság minden kétséget kizárólag részben külföldről kormányzottá állammá vált. Ez azt jelentette, hogy míg a központi igazgatásnak és udvartartásnak új helyszíne és — ahogy Pálffy Géza nevezte — „második fővárosa" Bécs lett, addig a belpolitikai és rendi élet központjának Pozsony, azaz az előző logikát követve az „első főváros" számított.

Az új Habsburg-államalakulatot Thomas Winkelbauer 2003-ban megjelent munkájában „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus uniónak és különböző tartományokból összeálló államok összetett államának" nevezte. I. Ferdinándnak és udvarának igen fontos feladatot szánt tehát a sors. Ezt a földrajzilag, etnikailag, jogilag, gazdaságilag és rendi berendezkedését tekintve rendkívül heterogén, mozaikos államkonglomerátumot úgy kellett átszerveznie, hogy képes legyen megállítani az Oszmán Birodalom előretörését. Ehhez modernizálni kellett az egész államigazgatást: a kül-, had- és pénzügyek a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság közös ügyeivé (*negotia mixta*) váltak, majd maradtak egészen 1918-ig. A magyar politikai elit számára mindez több területen is jelentős pozícióvesztéssel járt, amely tehát — emeli ki monográfiájában Pálffy — paradox módon a magyar területek fontosságával állt összefüggésben. Az ország határain kívül került udvar azonban nem veszítette el a magyar főnemesség számára jelentőségét. Családjaik lehetőségeikhez mérten igyekeztek kombinálni az udvari, magyar országos főméltósági, katonai, főpapi és hivatali karriermodelleket. A magyar politikai elit vezető famíliái közül az új helyzethez leggyorsabban és legjobban alkalmazkodók, azaz az osztrák–cseh–morva főurakkal rokonsági kapcsolatokat kiépítő magyar–horvát főnemesség már a 16. század közepén a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájának részévé vált.

A szerző meggyőzően cáfolta azt a negatív képet, amely a későbbi aktuálpolitika hatására és az alapkutatásokat nélkülöző prekoncepciók által a magyar történetírásban a mohácsi csatát követő bő évszázad tekintetében kialakult. E vélekedések szerint ugyanis Magyarország a Habsburg Monarchia ütközőállama (gyepűje) és gazdasági gyarmata volt, amelynek érdekében az abszolutizmusra törekvő Habsburg uralkodók szinte semmit sem tettek. Egyrészt — Pálffy Géza szerint — a korszakban egyáltalán nem beszélhetnénk Habsburg-abszolutizmusról. Az abszolutizmusparadigma helyett a kanadai Karin J. MacHardy kutatásait alapul véve a *„koordináló állam"* fogalmának bevezetését tartotta célravezetőnek. A Habsburg-udvar fokozatosan kialakuló politikai és modernizációs programjának végrehajtását többnyire nagyfokú rugalmasság és pragmatizmus jellemezte, és ezeket gyakran a kényszer szülte. Másrészt a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchián belüli kiemelkedő fontossága és jelentőssége miatt az 1526 és 1608 közötti időszakban az udvar (a központi kormányszervek) és a rendek viszonyát és politizálásuk új formáit kölcsönös egymásrautaltságuk, valamint kompromisszumkészségük határozta meg, amely duális berendezkedést hozott létre.

Miért számított Magyarország a kialakuló Habsburg-államkonglomerátum számára kiemelkedő fontosságúnak? – tehetnénk fel a kérdést. A szerző erre három nyomós indokkal is szolgál. Egyrészt a Magyar Királyság oszmánellenes végvidékeinek köszönhetően a Habsburg Monarchia és ezáltal a Német-római Birodalom, azaz szinte egész Európa védőbástyájává vált, amely a század második felére fokozatosan épült ki az idegen főhadparancsnokok, majd az Udvari Haditanács és a magyar politikai elit szoros együttműködése révén. A védelmi rendszer felállítása és fenntartása azonban lehetetlen volt az osztrák, cseh–morva és német rendek évenként megszavazott segélye (a töröksegély, németül *Türkenhilfe*) nélkül. Az állandó támogatásért a magyar rendek súlyos árat fizettek, hiszen késő középkori hadügyi hatáskörük a központi igazgatási szintről alacsonyabbra, a katonai igazgatás helyi szintjére süllyedt. Az 1556-ban létrehozott Udvari Haditanácsnak ugyanis egyetlen magyar tagja sem volt, ám a magyarországi hadszíntéren járatos osztrák, cseh, olasz és német tanácsosokból álló testület végső hadügyi döntéseihez szinte minden alkalommal kikérték a magyarok előzetes írásos vagy bécsi–pozsonyi szóbeli javaslatait. A határvédelem helyi igazgatásában anyagi hozzájárulásukhoz képest ráadásul kiemelkedő és — tegyük hozzá — nélkülözhetetlen szerepet játszottak a magyar rendek és nagybirtokosok. A szerző hangsúlyozta, hogy mivel a magyarországi hadügy a Habsburg Monarchia közös kérdésévé vált, így a korszakban önálló magyar hadügyről vagy önálló nemzeti hadseregről beszélni anakronizmus. Vélekedése szerint a hadügy centralizációja mégsem jelentett ekkor még abszolutizmust, sem pedig abszolutista tendenciákat, mivel ennek mind politikai, mind társadalmi háttere hiányzott.

Másrészt a Magyar Királyságból nyugatra irányuló előállat (első sorban szarvasmarha)-exportból származó vámjövedelmek, a rézbányászat és a pénzverés révén a magyar állam még a 16. század végén is jelentős bevételekkel (évi 750–900 ezer rajnai forinttal) rendelkezett. Ez azt jelentet-

te, hogy az állandó hadszíntérré vált ország a Habsburg Monarchia bevételeinek közel egyharmadát adta, és a korszakban az egyik elsőrangú jövedelemforrása maradt. Emellett Magyarország az osztrák–német területek és Bécs nélkülözhetetlen éléskamrájává, valamint új hadiipari piacává vált. Ez mind a tőkeerős német, osztrák, olasz és cseh nagykereskedők, mind pedig a Magyar Királyság minden társadalmi rétege számára (elsősorban beszállítóként és alvállalkozóként) óriási lehetőségeket kínált nyereséges vállalkozásokra. Ezért is nevezte Szakály Ferenc az 1568. évi drinápolyi békét követő negyedszázadot már néhány évtizede a magyarországi vállalkozás egyik virágkorának.

Harmadrészt Pálffy Géza kiemelte, hogy Szent István birodalma tekintélyes politikai súllyal és reprezentációs erővel bírt a Habsburg Monarchia számára, hiszen a középkori Magyar Királyság tekintélye nem veszett el területeinek jelentős részével együtt. A magyar politikai elit és a Habsburg-udvar vezetői ezen a téren is közösen próbáltak meg minél többet megőrizni a Szent István-i állam hagyományaiból. Jó példa erre az, hogy Habsburg Rudolf 1572. évi pozsonyi koronázásától egészen 1916-ig (az utolsó magyar királykoronázásig) az a tíz királyság- és tartományzászló szimbolizálta a Magyar Korona országait, amelyet együttműködésük teremtett és honosított meg. A Habsburg-államkonglomerátumon belül a Magyar Királyság kiemelt helyzetét pedig kifejezően mutatja, hogy a császártemetések alkalmával felvonultatott magyar hatalmi szimbólumok a Német-római Császárság után és a Cseh Korona országai előtt álltak.

A császárvárosban a mohácsi csatát követő évtizedekben felismerték azt, hogy a Magyar Királyság katonai, pénzügyi, élelmezési és reprezentációs szerepének megőrzése a Habsburg Monarchia számára sokkal fontosabb, mint az ezt veszélyeztető súlyos politikai konfliktusok vállalása. Ezzel szemben a magyar politikai elit tagjai ezzel egy időben eljutottak ahhoz a felismeréshez, hogy hely-, nyelv- és jogismeretük, valamint tekintélyes belpolitikai befolyásuk miatt a Habsburg-udvarnak szüksége van rájuk – mutatott rá a szerző. Az egymásrautaltság azt eredményezte, hogy I. Ferdinánd és utódai kompromisszumok egész sorát kötötték a magyar rendek vezető képviselőivel. A Magyar Királyság belső szuverenitása tehát alapjaiban sértetlen maradt. A Szent István-i állam a dinasztikus törekvések dacára nem csupán választómonarchia, hanem erős rendi állam (szinte csorbítatlan rendi intézményrendszerrel), sőt szinte egy kisebb rendi monarchia maradt. Emellett még részleges külső szuverenitással is rendelkezett, hiszen az osztrák és a cseh területekkel ellentétben sohasem vált a Német-római Birodalom részévé, így esetében semmiféle császári joghatóságról vagy igazgatásról sem beszélhetünk, és soha sem vált örökös tartománnyá. A magyar és a nemzetközi történetírás általános felfogásával szemben Pálffy Géza úgy vélte, hogy a sikeres és elkerülhetetlen katonai és pénzügyi centralizáció és az erős rendiség nem zárta ki egymást. A magyar politikai elit ugyanis az ország védelme érdekében érdekelt volt az új dualisztikus államigazgatás fenntartásában. A központi és rendi igazgatásban nem csupán a magyar főnemesség egy szűk csoportja, hanem különböző szinteken és pozíciókban a köznemesség és a szabad királyi városok polgársága is részt vállalt.

A tizenöt éves háború (1591–1606) jelentős mértékben átalakította ezt a kialakult vagy helyesebben kialkudott és kicsikart erőegyensúlyt, ám egyúttal a rendiségen belüli erőviszonyokat is módosította. A magyar katolikus klérus vezetői elérkezettnek látták az időt, hogy a katolicizmus által a század folyamán elveszített pozíciókat fegyveres ellenreformáció és kamarai perek segítségével visszaszerezzék. A Habsburg-udvar és a rendek között létrejött politikai egyensúly felborulásának a lehetőségét végül a Bocskai István vezette igen sokszínű és sokcélú mozgalom és felkelés teremtette meg. Ez kezdetben nem volt más, mint a bihari nagyúrnak Erdély oszmán vazallusi státuszának visszaállítására és saját fejedelmi ambícióinak realizálására tett kísérlete. Ehhez járult azután a tiszántúli hajdúk katonalázadása, a felső-magyarországi rendek fegyveres küzdelme felekezeti és rendi sérelmeik orvoslására, valamint a mindebből hasznot húzó Oszmán Birodalom fegyveres beavatkozása azért, hogy az évek óta húzódó béketárgyalásokon kedvezőbb pozíciót csikarjon ki újabb katonai sikereivel. A résztvevők különböző és ellentmondásos céljai miatt a magyar királysági rendek többsége viszont nem támogatta a Bocskai-felkelést, sőt kész volt fegyveresen szembeszállni vele. Ez azt jelentette, hogy a magyar politikai elit és a Habsburg-udvar között a 16. század folyamán kialakult kompromisszumrendszer jóval szilárdabbnak bizonyult, mint ahogyan a magyar történetírás eddig vélte – mutatott rá Pálffy Géza.

A mozgalom, majd az azt lezáró bécsi és zsitvatoroki kettős béke mégis három számottevő eredménnyel járt. Egyrészt Erdély ismét az Oszmán Birodalom vazallusává vált, ami megfelelt az akkori nagyhatalmi erőviszonyoknak. Másrészt mintegy tízezer hajdú kiváltságolt letelepítésével lehetőséget teremtett az ország pacifikálására. Harmadrészt 1608-ban a pozsonyi országgyűlése

törvényt alkothatott a vallásszabadságról. Így tehát a Bocskai ellen harcba szálló királysági rendek is rendkívül ügyesen használták ki a felkelést saját jól felfogott érdekükben. Az 1605 végétől 1608 őszéig tartó tárgyalásokon a magyar politikai elit a köznemesség segítségével nemcsak az egyházi rendek kárára, hanem összességében a Habsburg-udvarral szemben is megerősítette pozícióját. Újra betöltötték a nádori tisztséget, a kamarák élére a püspökök helyett feltörekvő nagyurak kerültek, és a magyar arisztokraták a határvédelem irányításában újabb „állásokat" szereztek. Az 1608. évi diétán tehát — miként az 1526 utáni évtizedekben is történt — egy újabb kompromisszumrendszer, kiegyezés eredményeként az uralkodói hatalommal szemben a magyar rendek megerősödtek, a rendiségen belül pedig a világi elit és a köznemesség térnyerésének lehetünk szemtanúi.

Pálffy Géza nagyszabású műve mintegy tizenöt esztendő szisztematikus kutatásának eredményeit sűríti magába. A munka nem csupán új értelmezést ad a Magyar Királyság Habsburg Monarchián belüli viszonyainak és helyének meghatározásához, hanem le kíván számolni mindazon mítoszokkal és tabukkal, amelyeket a magyar történetírás az elmúlt másfél évszázadban belelátott, beleszőtt, ráakasztott. A szerző megkereste és vélekedésünk szerint megtalálta a Magyar Királyság valós helyét és szerepét a 16. század elején-közepén kialakuló, új közép-európai nagyhatalmon belül. Ezeket a Habsburg-udvar és a magyar politikai elit egymásrautaltsága és az általuk kialkudott kompromisszumok egész sora formálta és határozta meg. A mű egyik legfontosabb tabudöntésének azt tekinthetjük, hogy a Bocskai-szabadságharc helyett a Bocskai-felkelés fogalmát használta a szerző. Akadémiai disszertációjának védésén, 2010. május végén mind az opponensek, mind a közönség soraiból hozzászólók vitatták e definíció helyességét. Hogy miért idézem mindezt e recenzió keretében is fel? Mert ebből is látszik, hogy történetírásunk egyes képviselői még napjainkban is foggal-körömmel ragaszkodnak a régi, megcsontosodott elméletekhez, sőt kialakult egy olyan vélekedés, miszerint az újszerű értelmezések és új kutatási eredmények a magyar történetírói tradíció megtagadását jelentik, tehát károsak és veszélyesek. Pontosan ezért, az „árvalányhajas" történészi gondolkodás felszámolása miatt tarthatjuk fontosnak Pálffy Géza monográfiáját, hiszen véleményem szerint csak hasonló munkák segítségével lesz arra lehetőség, hogy a gyakran tévútra vezető nemzeti romantika nélkül nézzünk szembe múltunkkal, s arról reális(abb) képet alkossunk.

Bagi Zoltán

Molnár Antal

EGY RAGUZAI KERESKEDŐTÁRSASÁG A HÓDOLT BUDÁN

Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595)

Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen Geschichte und Dokumente der Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573–1595)

(Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 2.)

Budapest Főváros Levéltára, Bp. 2009. 433 o.

A magyarországi török hódoltság kutatása jelenleg virágkorát éli, számos új, eddig ismeretlen forrásbázist sikerült feltárni és közkinccsé tenni a következő nemzedékek számára. A legnagyobb fehér foltnak a Magyar Királysággal szoros kapcsolatot ápoló raguzai városállam számított, ahonnan egy 19. századi — elsősorban politikatörténetre fókuszáló — okmánytár anyagát leszámítva szinte semmilyen adat „nem érkezett" a magyar kutatások számára. E téren a szerb, bulgár és olasz történetírás számottevő előnyben van, déli szomszédaink az elmúlt fél évszázadban ugyanis alaposan feltárták a raguzai kereskedelem balkáni mechanizmusait. Szerencsére az ő eredményeiket is hasz-

nálja a most bemutatásra kerülő alkotás, amely a hódoltság egy új, eddig ismeretlen szeletébe enged bepillantást. A Dubrovniki Állami Levéltár (Držani arhiv Dubrovnik) forrásaiból készült válogatás és az előtanulmány nem előzmények nélküli: Molnár Antal már 2002-ben magyarul (2007-ben pedig franciául) megjelent doktori disszertációjában is foglalkozott a raguzai kereskedőkkel – igaz, elsősorban egyháztörténeti szemszögből, ugyanis több hódoltsági és balkáni városban ők számítottak a katolikus hitélet legfontosabb védelmezőinek és mecénásainak. Molnár munkásságára felfigyelt Budapest Főváros Levéltára, és 2006-ban ezen intézmény támogatásával kezdhette meg szisztematikus dubrovniki levéltári kutatásait, amelyek eredménye ez a dokumentumkiadás.

A források előtt egy terjedelmes, közel hatvan oldalra rúgó előtanulmányban olvashatunk a téma historiográfiájáról, a dubrovniki levéltár kutatási lehetőségeiről, mindezt bőséges nemzetközi szakirodalommal alátámasztva. A szerző nem hallgatja el a források sporadikusságának nehézségeit sem, kiderül, hogy a szétszórt iratokból nem lehet kerek képet formálni a raguzaiak hódoltsági működéséről. Az adatok ebben a formában alkalmatlanok a kereskedelem volumenének, értékének és egyes kereskedőtársaságok teljes tevékenységének bemutatására. Emiatt azonban éppen az árucsere szervezetének egésze marad láthatatlan, és a források teljes körű hasznosítására csak újabb kutatások vagy sokkal tágabb kontextualizálás esetén van remény. Ennek ellenére egyáltalán nem tekinthető feleslegesnek az okmánytár közreadása, sőt, a nemzetközi mércével is egyedülálló vállalkozás új távlatokat nyithat a balkáni távolsági kereskedelem jobb megértéséhez.

A forráskötet valójában Scipione Bona és Marino Bucchia raguzai kalmárok budai kereskedőcégének virtuális levéltára, amelynek rekonstruálásához kutatói szerencse is szükségeltetett. A két személy a városállam tehetős patríciusai közé tartozott, akik a szárazföldi és tengeri kereskedelemben egyaránt részt vettek. Szerteágazó tevékenységüknek köszönhetően viszonylag sok forrás maradt fenn működésükről a levéltár két legnagyobb állagában, a hitelfelvételek jegyzőkönyveiben, illetve a tengeri szállítások biztosításai szerződéseiben. Ezeket egészítik ki a bírósági perek anyagait tartalmazó másolati könyvek. Mindezekből kerültek publikálásra a Bona–Bucchia társaság hódoltságra vonatkozó iratai. A szerző dicséretes módon a teljességre törekedett, hiszen korábban Magyarországon még nem jelentek meg kora újkori kereskedelemmel kapcsolatos olasz nyelvű források, sőt, ilyen minőségű anyag nagyobb mennyiségben már nem is nagyon várható.

A társaság a 16. század második felében, azaz a raguzai kereskedelem fénykora idején működött. Más társaságokkal együtt részt vettek a Balkánról Itáliába irányuló nyersanyagexportban, és ők látták el — elsősorban firenzei — szövetekkel az Oszmán Birodalom európai és afrikai városait. A kereskedelem körülbelül 200 raguzai patrícius kezében összpontosult, közéjük tartozott az apja vállalkozását átvevő Scipione Bona és rajta keresztül a szegényebb társadalmi közegből érkező Marino Bucchia, akik 1573-ban alapították meg saját közös vállalkozásukat. A két fiatalember szerződése magával hozta a társaság tevékenységi körének megváltozását is. A korábban csak Itália és Raguza közötti kereskedelmi érdekeltségű szervezet ekkor kezdett el terjeszkedni az új, feltörekvő piacnak számító Buda felé, amely ekkor még az oszmán fennhatóságú Belgrádban egyébként komoly pozíciókkal rendelkező riválisok számára is jobbára ismeretlennek számított. A siker érdekében az alárendelt szerepet játszó Bucchia vállalta, hogy Budára költözik, és állandó jelenlétével segíti elő az eredményes működést. A budai végpont csak korlátozott önállósággal rendelkezett, a céget továbbra is Raguzából irányították, a szerződés szerint Bucchiának inkább a végrehajtás és a napi ügyek intézése jutott.

Figyelemreméltó és egyben jelzi a Kárpát-medencei külkereskedelem passzívumát, hogy az Itáliából érkező szövetek után járó készpénzt kezdetben egyszerűen csak vissza kellett juttatni Bona kezéhez, aki ezen újabb árut vásárolt, a magyar bőrkivitel pedig csak néhány évvel később került be a társaság profiljába. A másik fontos adalék, hogy Bonáék inkább adósként szerepeltek az áruhiteleket megőrző forrásokban, ők maguk alig kölcsönöztek partnereiknek. Ez a társaság tőkeszegénységét jelzi, velük tehát nem a legjobb anyagi kondíciókkal bíró kereskedőcsoport érkezett Budára, és a szabad forgóeszköz hiánya később is komoly zavarokhoz vezetett működésükben. Úgy tűnik azonban, hogy kezdetben tekintélyes forgalmat sikerült lebonyolítaniuk, és a jelentős hitelfelvétel — amely a kedvezőbb helyzetben levő belgrádi kereskedőkolónia hiteleinek átlagát messze felülmúlta — jelzi, hogy a hitelezők is jó befektetésnek tekintették a budai piacot. A felvett hitelek összege az évek múlásával egyre kisebb, a törlesztés ideje pedig egyre hosszabb lett, a társaság helyzete így az 1580-as években fokozatosan romlott.

A forrásokból szépen kirajzolódik a kereskedelem másik végpontja, amelynek Raguza csak a tengelyében fekszik. Az 1580-as években az számított bevett gyakorlatnak, hogy a társaság Anconából (amely Firenze meghosszabbított kezének számított), valamint más dél-itáliai kikötőkből

szövetet, Szicíliából gabonát, Pugliából olajat és szappant importált az adriai kikötővárosba, a posztót pedig továbbszállították a Balkán-félsziget belsejébe. Visszafelé különböző bőrszállítmányok, viasz, len és kis tételben gyapjú érkezett, amelyek végcélja szintén Itália volt. A Bona–Bucchia társaságának az utóbbi kereskedő halála, illetve egy gazdasági csőd vetett véget. Hiába küldött folyamatosan Bona újabb és újabb árukészleteket Budára, ezekért cserében egyre ritkábban érkezett küldemény. Bucchia ugyanis jelentős hitelezést folytatott az oszmán közigazgatásban dolgozó tisztségviselők és az egyre markánsabban helyet követelő zsidó kereskedők részére, az egyre rohamosabban dagadó kinnlevőséget azonban nem tudta behajtani. Mindezt tetézte, hogy a raguzai áruhitelek mellé — amelyeket Bona vett fel a csőd elkerülése érdekében — komoly kölcsönöket vett fel ugyanattól a rétegtől, akinek ő maga is hitelezett. A különbség az volt, hogy ők el tudták érni, hogy megbízhatatlan adósukat komoly retorziók érjék.

A hódoltság balkáni berendezkedése a kereskedelemben érhető leginkább tetten, ahol mindenkinek mindenért ajándék járt, de a cserében kapott engedmények mindig esetlegesek maradtak. Az 1592 és 1595 között zajló cégfelszámolási eljárás végén csupán 7100 tallért sikerült behajtani, miközben a költségek majd a duplájára rúgtak. Az üzleti vállalkozás tehát totális csőddel zárult. A felszámolás kapcsán keletkezett források mégis talán a kötet legizgalmasabb anyagát jelentik, hiszen ebből megismerjük a Bucchia által mozgatott üzleti és személyi hálózatot. Világosan látszik, hogy a hitelezők és az adósok között is túlnyomó többségben muszlimok szerepelnek, a húsz hitelező között csupán kettő kereszténYt és egy zsidót találunk, az adósoknál szintén hasonló az arány. Csupán abban különböznek, hogy amíg az előző csoportban kizárólag budai, illetve pesti illetőségűeket találunk, addig Bucchia a temesvári pasa mellett a székesfehérvári, szekszárdi, nógrádi és szigetvári szandzsákbégek mellett Vörösmart, Zombor, Bácska és Pécs egy-egy oszmán tisztviselőjének, valamint több fehérvári katonának is hitelezett komolyabb összegeket. Ők terítették a helyi piacokon a raguzai árukat, az általuk forgalmazott ruhadarabok, lószerszámok, késsek pedig élénkítették a piacot.

Bucchia elénk táruló kapcsolatrendszeréből kiderül az is, hogy Buda elsősorban a déli irányú kereskedelemben játszott fontos szerepet, hatósugara északon Esztergomig, Nógrádig és Hatvanig ért, dél felé pedig az egész hódoltságra kiterjedt. Ezzel egy új, alig ismert, az eddigi gazdasági kutatások által nem említett kereskedelmi övezetre és tevékenységre derül fény, ami bizonyítja a hódoltságban egy — már régóta ismert — magyar világ mellett párhuzamosam létező muszlim–délszláv társadalom létét, amelynek tagjai között jóval szerényebb kapcsolat állt fenn, mint azt eddigi ismereteink alapján sejteni lehet. Hiába élt Nagymaroson ezekben az években Trombitás János, a nagystílű kalmár, hiába volt ez az időszak a magyar vállalkozás első nagy virágkora, a legjelentősebb raguzai társaság iratanyagában alig találunk magyarokra utaló nyomokat. Ez egyben árnyalja a kondomínium jól ismert fogalmát is, hiszen milyen együttélésnek tartható az, ahol az ugyanoda — jelesül Itáliába — szállított bőr és szarvasmarha forgalmazásában szintén érdekelt kálmáncsai, még inkább pettaui kereskedők tökéletesen hiányoznak a raguzai kapcsolatokból. Pedig bizonyosan létezett valamilyen viszony, hiszen a raguzai kalmárok Budán is sokat áldoztak a keresztény hitélet fennmaradására, nekik köszönhetően működött a város keresztény temploma, amelyet a raguzai közösség eltűnésével szinte egy időben, 1596-ban koboztak el az oszmán hatóságok, jelezve mintegy a korszak végét.

A források eredeti nyelven, betűhív közlésben kerültek átírásra, ami öröm a kora újkori — délszláv és török szavakkal megtűzdelt — olasz köznyelv szerelmeseinek, ám elrettentheti a téma iránt érdeklődő „közönséges" olvasót. A terjedelmes glosszárium (399–421. o.) és a III. fejezetben (219–399. o.) helyet kapó, a társaság működésével és felszámolásával kapcsolatos dokumentumok szinte fordításnak beillő regesztái azonban mindenki számára elérhetővé teszik ezt a páratlan forrásgyűjteményt. Az I. fejezetben (124–161. o.) sorakozó források a társaság hitelfelvételeiről tudósítanak, ezekről összefoglaló táblázat is készült, míg a jó latinsággal készült szövegrészek némi gyakorlattal könnyen értelmezhetők. Ugyanez részben igaz a társaság itáliai szállítmányaira kötött biztosításokat közreadó II. fejezetre (161–219. o.), ahol a terjedelmesebb olasz szövegekhez ugyancsak segítséget jelentett volna a regeszta. A kötetet személy- és helynévmutató zárja, valamint az eredményesebb kutatást elősegítendő megtaláljuk a raguzai patríciusok olasz nevének horvát megfelelőit.

Nehéz fogást találni az igényes kiadványon, elolvasása után csupán két dolog merült fel a recenzensben. Ha már magyar nyelven nem készült szinte semmi az elmúlt évszázadban Raguza történelméről, szerencsés lett volna az előtanulmányban néhány oldalt a városállam korabeli históriájának és a Magyar Királysághoz fűződő kapcsolatának szentelni, mert így csak egy teljesen

vájt fülű olvasó tudja teljességgel elhelyezni a kötet mondandóját és felismerni sokrétű értékeit. Az viszont külön örömteli, hogy a német olvasóközönséget szintén megszólítja a kötet, ám számukra az egyik fele — jelesül a magyar rész — lesz teljesen érdektelen, míg a magyar olvasó szintén átlapoz nyolcvan oldalt úgymond feleslegesen. Azaz Molnár Antal kitűnő munkája megérdemelte volna, hogy a német és a magyar könyvrész külön kötetben lásson napvilágot.

Varga Szabolcs

DIPLOMATIE, MEDIEN, REZEPTION

Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis Westphalicae
Hrsg. Maria-Elisabeth Brunert – Maximilian Lanzinner
(Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 32.)

Aschendorf Verlag, Münster 2010. 336 o.

A bonni székhelyű *Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte*, vagyis az újabb kori történelem kutatására létrehozott egyesület 1957 óta foglalkozik a kora újkori Európa talán legjelentősebb, de a német történelem biztosan egyik legmeghatározóbb békerendszere, a hosszú évek előkészítő tárgyalásai után 1648 októberében Münsterben és Osnabrückben aláírt vesztfáliai béke dokumentumainak (*Acta Pacis Westphalicae*, rövidítése: APW) kiadásával, a béketárgyalások 1643. évi kezdetétől jelentetve meg a forrásokat. Eddig három alsorozatban (I.: instrukciók, II.: levélváltások, III.: jegyzőkönyvek, tárgyalási akták, naplók és vegyes iratok), ezeken belül több osztályban összesen negyvenegy kötet jelent meg. A vállalkozás nagyságrendjét az is jól mutatja, hogy a tárgyalások jegyzőkönyveinek publikálása csak a 21. század első évtizedének végére jutott el a békekötés esztendejéig, de még nem a békekötés időpontjáig, és a maguk a békeszövegek is csak 1998 és 2009 között jelentek meg. A munkacsoport a honlapján feltüntetett munkaterv szerint (http://www.pax-westphalica.de/apw/apwframe.htm) jelenleg a császári és a francia követek levélváltásának, valamint az osnabrücki fejedelmi tanács jegyzőkönyveinek befejezésén, továbbá a békekötésről szóló német nyelvű sajtóbeszámolók megjelentetésén dolgozik. 2011. január elsejétől pedig a *Deutsche Forschungsgemeinschaft* (DFG) támogatásával megkezdődött a 2008-ig megjelent kötetek digitalizálása is. (Itthon tudomásunk szerint eddig csupán a sorozat legelső kötetéről jelent meg recenzió *Zimányi Vera* tollából, a *Századok* 1969. évi 1. számában.)

Az alább bemutatásra kerülő tanulmánykötet szerzői mindannyian az *Acta Pacis Westphalicae* projekt egykori vagy jelenlegi munkatársai, a kötetben megjelent dolgozatok pedig az Előszóban megfogalmazottak szerint azzal kívánják megismertetni az olvasót, hogy az 1998-as nagy jubileumi év óta milyen új irányokat vett a vesztfáliai béke kutatása – pontosabban abból adnak ízelítőt, hogy a jelenlegi kutatói érdeklődést figyelembe véve, milyen vizsgálatokhoz hasznosíthatók az eddig megjelent APW-kötetek. A kiadvány címének megfelelően a tanulmányok három kulcsszó köré szerveződnek: diplomácia, média és recepció.

A kötet első tanulmányában *Anuschka Tischer* a harmincéves háború értelmezési lehetőségeit vizsgálja („Dreißigjähriger Krieg"? Ein Krieg und seine unterschiedlichen Typologisierungen von 1618 bis zur Gegenwart). A legtöbbször csak annak időtartamáról elnevezett „harmincéves háborút" a német szakirodalom sokáig „német háborúnak" (*deutscher Krieg*) hívta, a vesztfáliai békét pedig sokszor a háborútól különállóan tárgyalta. A „német háború" elnevezés természetesen elsősorban azért nem szerencsés, mert számos más európai hatalom is részt vett a konfliktusban, ráadásul a háború a Cseh Korona tartományaiban tört ki, amelyek ugyan a Szent Római Birodalom területéhez tartoztak, de mégsem szerencsés azokat „német" területnek tekinteni.

A háború értelmezésének nehézsége a kezdetektől fogva fennállt: már a kortársak számára sem lehetett egyértelmű, hogy mikor kezdődött és pontosan mikor fejeződött be, hiszen nem formális hadüzenettel vette kezdetét, és a békekötés sem jelentette szükségszerűen a végét. A háború okozta borzalmas pusztítás is az értelmezési szempontok között szerepel, de az igazán fontos és a német történész szakmát régóta foglalkoztató kérdés természetesen az, hogy mennyiben tekinthetjük vallásháborúnak (*Religionskrieg*) a cseh rendek felkelésétől a münsteri és osnabrücki békékig tartó háborúsorozatot.

A harmincéves háború kirobbanásának legfontosabb okai között szerepelnek az augsburgi vallásbéke (1555) óta megoldatlan kérdések, és a vesztfáliai béke pontjai között is számos jelentős felekezeti rendelkezést találunk, de közismerten már *Friedrich Schiller* felhívta a figyelmet a há-

ború kapcsán az egyéni előnyök és az államérdek szerepére, továbbá a háborús publicisztika sem felekezeti, hanem jogi érvelést használt. Természetesen leginkább a franciák célkitűzéseiből hiányzott a felekezeti háttér, a béketárgyalásoknál szemére is vetették a svédeknek, hogy szinte csak a protestáns érdekek védelmével foglalkoznak. Ám a svédek sem pusztán felekezeti érveket hangoztattak, amikor bekapcsolódtak a háborúba, legalább ilyen fontos volt számukra annak hangsúlyozása, hogy a birodalmi jogot védelmezik a császári agresszió ellen. A cseh felkeléskor kiadott császári röpiratok is kerülték a felekezeti okok hangsúlyozását. Azt azonban szintén túlzás lenne állítani, hogy a harmincéves háború egyáltalán nem tekinthető vallásháborúnak. A szerző — az osztrák *Arno Strohmeyer* kutatásaira hivatkozva — kiemeli, hogy a felekezeti hovatartozásnak konfliktust irányító, sőt konfliktust kiélező szerepe volt a korszakban. Hozzátehetjük a tanulmány érveléséhez, hogy *Strohmeyer*nek ezt a tézisét a magyar történelmi példák is jól igazolják.

Ezeken kívül a partikuláris érdekek is hozzájárultak a háború kirobbanásához és annak folytatásához, elég itt Bajorországnak a Pfalzi Választófejedelemséggel szemben támasztott területi igényére vagy a választófejedelmi cím megszerzésére gondolnunk. Az egyes mozgatórugók összejátszására pedig jó példa a háború folyamán lejátszódott marburgi örökösödési viszály (*Marburger Erbfolgestreit*), amely két kis fejedelemség (Hessen-Kassel és Hessen-Darmstad) felekezeti színezetű összetűzéseként indult, végül Svédország, Franciaország és a császár is részt vett a kérdés rendezésében. A szerző az értelmezési lehetőségek közül végső soron a német *Johannes Burkhardt* tézisét emeli ki a harmincéves háborúnak a modern államok kialakulásában betöltött szerepéről (*Staatenbildungskrieg*).

A harmincéves háború megítélésénél talán csak a vesztfáliai béke értelmezése sokoldalúbb. A kortársak nagyszabású békeművet látták benne, amely véget vetett a szörnyű háborúnak és hosszú időre meghatározta a birodalom további sorsát. A Szent Római Birodalom 1806. évi megszűnése után azonban — főként a protestáns-porosz hátterű történetírásban — a gyengeség és megosztottság szimbólumává vált. 1918 után pedig kifejezetten nemzeti szerencsétlenséggé, amelybe a francia agresszió taszította a német államokat, megakadályozva, hogy elinduljanak az egységes nemzetté válás útján. A második világháború után ismét a háború katasztrófajellege és a vesztfáliai szerződések béketeremtő szerepe került előtérbe. Az európai egységesüléssel párhuzamosan pedig a megállapodás-sorozat európai dimenziói kaptak egyre nagyobb — tegyük hozzá, néha túlzottan nagy — hangsúlyt. Az értelmezési kísérletek pedig még egyáltalán nem zárultak le, és talán soha nem is fognak lezárulni, gondoljunk csak a 2006-os jubileumi év kiadványaira, amelyekkel sajnálatos módon egyáltalán nem foglalkozik a szerző. Végül azt is meg kell jegyeznünk, hogy a magyar történeti irodalomban a legutóbbi időkig a vesztfáliai béke negatív (protestáns-porosz) értelmezése honosodott meg. *Gonda Imre* és *Niederhauser Emil* sok kiadást megélt klasszikus munkája például sommásan így jellemzi a münsteri és osnabrücki egyezményeket: „A béke mindenekelőtt a német birodalom [sic!] belső ügyeit rendezte. Valójában most már hivatalosan is egymástól független kisebb-nagyobb államokra bomlott, azóta sem tudja senki pontosan, hányra. Ez az állapot maradt még másfél évszázadig, ameddig még egyáltalában volt szent német-római birodalom [sic!]." (*Gonda Imre – Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Bp. 1998[6]. 86). Annál örvendetesebb, hogy legújabb egyetemes történeti tankönyveink már lényegesen árnyaltabb képet festenek a kérdésről (*Hahner Péter*: A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815. Bp. 2006.; A kora újkor története. Szerk. Poór János. Bp. 2009.).

A kötet következő két tanulmánya a sajtótörténet szemszögéből közelíti meg a vesztfáliai békét. *Ulrich Rosseaux* dolgozata a békekonferencia korabeli sajtóvisszhangját vizsgálja (Friedensverhandlungen und Öffentlichkeit. Der Westfälische Friedenskongress in den zeitgenössischen Drucken), *Peter Arnold Heuser* pedig azt mutatja be a francia követek levélváltásának forrásbázisán, hogy miként próbálta alakítani a francia politika a béke párizsi sajtóhíreit, és miként befolyásolták a francia diplomáciát a külföldi újságok beszámolói (Französische Korrespondenzen beim Westfällischen Friedenskongress als Quellen zur politischen Publizistik).

Az előbbi tanulmány lapjain a vesztfáliai béke, mint a kor egyik legjelentősebb médiaeseménye elevenedik meg. A német nyelvterület a 17. század közepén Európa legfejlettebb sajtópiacának számított, a vesztfáliai béke idején huszonöt sajtótermék jelent meg itt, amelyből tizenkilenc foglalkozott is a békekongresszussal. Újságot minden jelentős német városban kiadtak, volt olyan, ahol kettőt, sőt hármat is. Az újságolvasók számát még óvatos becslések szerint is mintegy kétszázezerre teszi a kutatás, társadalmi összetétele pedig jócskán túlmutatott az udvari nemességen, és az egyetemi oktatók, tanárok, papok, bürokraták révén a polgárság felső rétegét is elérte.

Az utóbbi dolgozat több példán elemzi a korabeli sajtó és politika egymásba fonódását. 1644 áprilisában például az egyik francia követ, Abel Servien sikeresen megakadályozta, hogy a párizsi *Gazette* győzedelmes hangnemben tudósítson a münsteri békekongresszus megnyitójáról. A francia diplomáciának ugyanis sikerült elérnie, hogy követeik közvetlenül a pápa és a császár küldöttei után vonuljanak be nyitóünnepségre, ezzel is demonstrálva azt, hogy a francia király a pápa és a császár után az első az európai uralkodók sorában. Mivel a spanyoloknak nem sikerült megakadályozni ezt a rangsorrendet, távol maradtak a megnyitóról. Servien mégsem tartotta szerencsésnek e szimbolikus győzelem túlzott propagandisztikus kiaknázását, mert az nagyon megnehezítette volna a kétoldalú tárgyalásokat a spanyolokkal. Törekvését siker koronázta: a *Gazette* április 3-ai száma visszafogott, tárgyilagos stílusban számolt be a megnyitóról.

Ugyancsak 1644 áprilisában a francia követségnek a külföldi sajtóval gyűlt meg a baja: Servien tudósítása szerint több külföldi újság Fabio Chigi kölni nunciust, a Szentszék münsteri képviselőjét franciabarát politikusnak állította be. Ez azért volt baj, mert Chigi — a későbbi VII. Sándor pápa — volt a császár, a franciák és a spanyolok közötti tárgyalások mediátora. Servien gyanúja szerint az eset mögött Alvise Contarini velencei követ machinációja állt, aki így akarta saját szerepét növelni a katolikus államok közötti közvetítésben a münsteri tárgyalásokon.

Mindezek mellett Servien és a másik francia követ, Claude de Mesmes, Avaux grófja konkurenciaharcában is szerepet játszott a sajtó, vagy legalább is a sajtóra történő hivatkozás. Servien például azzal vádolta követtársát, hogy azt a hírt terjeszti az újságokban: a két francia küldött rossz viszonya lehetetlenné teszi a francia érdekek képviseletét, így akarván elérni, hogy egyedüli követként képviselhesse hazáját a münsteri kongresszuson. Végül a dolgozat foglalkozik még egy nagy port kavaró holland röpirattal is, amely az 1648. februári holland–spanyol kétoldalú békeszerződés mihamarabbi megkötését kívánta előmozdítani, illetve Jules Mazarin első miniszternek az 1648-tól kibontakozó Fonde-mozgalom idején folytatott röpiratháborújával is.

A kötet következő, francia nyelvű dolgozatában *Guido Braun* azt a kérdést feszegeti, létezett-e a vesztfáliai kongresszuson alternatív francia politika, amelyet az említett Avaux grófja képviselt (Y avait-il une politique d'Avaux au congrès de Westphalie?). A dolgozat első része — nyilván a remélt külföldi olvasóközönség kedvéért — összefoglalja a vesztfáliai béke legfontosabb vallási cikkelyeit és kitér az egyéb rendelkezésekre is, érdekes megállapítást téve a felekezeti szabályozás kapcsán. A protestáns rendeknek a kezdetektől fogva alapvetően két célkitűzésük volt: egyrészt a katolikusokkal szembeni egyenlőség kivívása, másrészt a lelkiismereti szabadság biztosítása. A vesztfáliai béke rendelkezései nyomán létrejött a katolikus, az evangélikus és református felekezet egyenjogúsága, de a kérdés szigorúan területi elvű és paritásos rendezése miatt nem érvényesülhetett a lelkiismereti szabadság.

A tanulmány ezután rátér a münsteri tárgyalásokon képviselt francia politikára, amely távolról sem tekinthető egységesnek. A három követ: Longueville herceg, valamint a már említett Servien és Avaux grófja rangjukat, diplomáciai tapasztalatukat és a német politikában való jártasságukat tekintve is nagyon különböztek egymástól. Közülük különösen d'Avaux volt az, aki leginkább szembehelyezkedett Mazarin törekvéseivel. A vita középpontjában az állt, mennyire támogathatja a francia diplomácia a katolikus császárral szemben a protestáns Svédország és a német fejedelemségek érdekeit. Leginkább d'Avaux ellenezte a protestánsok kifejezetten felekezeti törekvéseinek támogatását, és nehezményezte azt, hogy míg Svédország nyíltan felvállalta a protestáns ügy felkarolását, addig a legkeresztényibb király nem támogatta a katolikusokat. A tárgyalásokon ugyanis főként a Mazarin-nel jó kapcsolatot ápoló Servien befolyása érvényesült, aki bár szintén felszólalt a túlzott svéd követelések ellen, az állam érdekeit fontosabbnak tartotta a felekezeti kérdéseknél. Így a tárgyalások kezdetén főként d'Avaux kezdeményezéseinek következtében felsejlő francia felekezeti politikát a békekötés idejére teljesen kiszorította az elsősorban Servien által képviselt, Franciaország nagyhatalmi érdekeit szem előtt tartó pragmatikus megközelítés.

Michael Rohrschneider soron következő tanulmánya a Holland Egyesült Tartományok politikai berendezkedésének franciaországi megítélésével foglalkozik a francia követ, Abel Servien 1647. évi követi jelentéseinek tükrében (Die beargwöhnte Republik. Die politische Kultur der Vereinigten Niderlande in den Gesandschaftsberichten des französischen Diplomaten Abel Servien). Servien hágai küldetésének célja elsősorban az volt, hogy megakadályozza a holland–spanyol különbéke megkötését, és bent tartsa az Egyesült Tartományokat a spanyolok elleni háborúban. A diplomáciai misszió ugyan hozott néhány kisebb eredményt, de a békét nem sikerült megakadályoznia.

A tanulmány részletesen foglalkozik Servien diplomáciai pályafutásával és a hágai tárgyalások menetével, majd összefoglalja Servien benyomásait a holland külpolitikáról. A francia diplomata jelentéseiből kitűnik, hogy a monarchista berendezéshez szokott Servien kifejezetten bizonytalanul, majdhogynem gyámoltalanul mozgott a köztársasági közéletben, amelyet olyan szabályozatlan rendszerként élt meg, ahol hiányzott az a konkrét politikai vezető, aki tekintélyével az állam élén áll, és akihez igazíthatta volna tárgyalási stratégiáját. Servien mentségére szól, hogy a hágai küldetés olyan időszakra esett, amikor valóban nehezen lehetett kiszámítani a holland külpolitika irányát. Frigyes Henrik herceg hosszú betegeskedés után, 1647 márciusában meghalt, utódjáról, II. Vilmosról pedig nem lehetett tudni, pontosan hogyan képzeli el a köztársaság szerepét az európai politikai erőtérben. Mindenképpen a francia érdekek ellen dolgozott viszont a helytartó özvegye, Amália grófnő, az Orániai-házban a spanyolokkal kötendő béke legfőbb szószólója.

Visszatérő elem Servien jelentéseiben, hogy a holland döntéshozók gyakran változtatták véleményüket, sokszor határozatlanok voltak, maga a döntéshozatal pedig hosszúra nyúlt. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy Servien a saját lassúságát is igazolni akarta követtársai előtt, akikkel — mint láttuk — távolról sem volt felhőtlen a viszonya. Ezzel összefüggésben gyakran hangot adott a holland nép iránti ellenszenvének, korruptsága mellett annak kiszámíthatatlanságát, önfejűségét és gazdasági érdekeinek abszolutizálását kárhoztatva.

Stefanie Fraedrich-Nowag dolgozata a holland–spanyol békekötést más perspektívából mutatja be: annak a császári diplomácia alakulására tett hatását, és egy esetleges császári–holland szövetség létrejöttének esélyeit vizsgálja (Kaiserlich-niederländische Bündnisverhandlungen am Rande des Westfälischen Friedens). A holland–spanyol megegyezés ugyanis nagy reményekkel töltötte el a császárt, egyrészt mert így máshol bevethető spanyol csapatok szabadultak fel a németalföldi hadszíntéren, másrészt pedig egy esetleges holland szövetség megállíthatta volna a svéd terjeszkedést a birodalom északi részén. A császári–bajor haderő 1647 végétől ugyanis egyre reménytelenebb helyzetbe került a birodalmi hadszíntéren, a császár és környezete pedig attól félt, hogy Bajorország fegyverszünetet kötve kihátrál a szövetségből. A münsteri és osnabrücki tárgyalások is zsákutcába kerültek, miután az általános békevágytól indíttatva a birodalmi rendek fokozatosan átvették az irányítást a császári diplomáciától, és több külön megállapodást kötöttek Svédországgal.

Az esetleges holland szövetség legfőbb kérdése a császár részéről az Egyesült Tartományok birodalmi jogi státusza volt. A Habsburgok osztrák ága ugyanis korábban sohasem mondott le a németalföldi tartományok fölötti igényéről, ha tehát önálló államként tárgyalt volna a hollandokkal, azzal nemcsak a birodalom, hanem a dinasztia érdekeit is megsértette volna. A szigorúan titkosan kezelt szövetségi tervbe beavatott titkos tanácsosok ezért azt tartották volna a legjobb megoldásnak, ha birodalmi rendi státuszt (*Reichsstandschaft*) biztosítanak a hollandoknak, így egyrészt szoros kapcsolat, másrészt pedig alattvalói viszony jött volna létre a császárral. További fejtörést okoztak Hollandia esetleges területi igényei az Alsó-Rajnavidéken, valamint az Észak-Németalföldre menekült ausztriai protestánsok sorsa. Azon a tényen még felül tudtak emlékedni a császári tanácsosok, miszerint egy protestáns állammal kötnének szövetséget, mert úgymond Franciaország az oszmánokkal is szövetkezett, ráadásul küszöbön állt a református felekezet törvényesítése a vesztfáliai béketárgyalásokon. Az viszont már igencsak zavarta a beavatottakat, hogy egy „lázadó" tartománycsoporttal kell megállapodásra jutniuk.

Végül is az Orániai-házzal rokonságban álló és a holland követekkel jó kapcsolatot ápoló Nassau grófjának közvetítésével megkezdődtek a titkos tárgyalások, ám a hollandok annyira elővigyázatosak voltak, hogy még feljegyzés sem készülhetett az egyeztetésekről. Csak Nassau grófjának Maximilian von Trauttmansdorff császári követhez írt beszámolójából tudjuk, hogy sor került néhány találkozóra. A hollandok végül is néhány nap múlva, a várakozásoknak megfelelően kihátráltak a tárgyalásokból, nem kívántak ugyanis a vesztfáliai béke megkötése előtt, annak pontos kimenetelét még nem ismerve, elköteleződni a császárnál.

Ezt követően *Magnus Ulrich Ferber* dolgozata Trauttmansdorff grófnak és dr. Isaak Volmarnak, a münsteri béketárgyalások két császári megbízottjának példáján keresi a választ arra a kérdésre, milyenek voltak egy arisztokrata és egy polgári származású diplomata érvényesülési lehetőségei a békekongresszuson (Graf Maximilian von Trauttmansdorff und Dr. Isaak Volmar. Handlungsmöglichkeiten adliger und bürgerlicher Diplomaten im Vergleich). A szerző először a két követ életútját vázolja fel. Ebből kiemelésre érdemes, hogy Trauttmansdorff belső-ausztriai, konvertita nemesi családból származott, aki a kezdetektől fogva fontos szerepet játszott a harmincéves háború császári politikájának formálásában. Jelen volt a Katolikus Liga és a császár szö-

vetségét megpecsételő 1619. októberi müncheni szerződés megkötésekor, az Albrecht von Wallensteint elbocsátó 1630. évi regensburgi választófejedelmi gyűlésen, de az 1635. évi prágai béke megkötésénél is. A münsteri béketárgyalásokba azonban viszonylag későn, csak 1645 novemberében kapcsolódott be. A szintén konvertita, de württembergi polgári családból származó Volmar rövid egyetemi, majd ügyvédi karrier után első jelentős politikai szerephez Tirolban jutott. A császári politikával az 1640. évi regensburgi birodalmi gyűlés, majd az 1643. évi frankfurti küldöttgyűlés alkalmával ismerkedett meg, ezután nevezték ki követnek a békekongresszusra. Míg Volmar elsősorban jogi kérdésekben volt jártas, Trauttmansdorff a diplomácia világában mozgott otthonosan.

Miután megismerkedtünk annak részleteivel, hogy milyen pozíciót töltött be a két követ a császári delegációban és milyen viszony alakult ki közöttük a münsteri tárgyalások alatt, valamint Trauttmansdorff 1647. júniusi végleges távozása után, a szerző három tézist felállítva válaszol a bevezetőben feltett kérdésére. Először is, míg a 16. század első éveiben a jogászhiány a polgári származásúaknak is gyors felemelkedést biztosított, a 17. században egy nemesi származású diplomatának már fiatal korában is lényegesen könnyebb volt központi udvari pozíciót betöltenie, mint polgári származású társának. Ekkorra a nem nemesi származásúak csak hosszú és küzdelmes úton juthattak fel a ranglétra tetejére. Másodszor, a polgári diplomaták mozgásterét jelentősen szűkítette származásuk, és ezt a tárgyalópartnerek igyekeztek is kihasználni. Ezt jól mutatja a császári küldöttség tárgyalási pozíciójának gyengülése Trauttmansdorff távozása után, valamint az a tény, hogy Svédország megpróbálta kétségbe vonni Volmar legitimációját. Végső soron azonban megállapítható, hogy a polgári származásból adódó hátrányt a személyes adottságok és a szívós munka kisebbíthették. Ezt jól mutatja Volmar kitűnő kapcsolata a francia követekkel, valamint az a szívélyes viszony, amely Trauttmansdorff és Volmar között kialakult.

A kötet utolsó tanulmányában *Maria-Elisabeth Brunert*, a kiadvány egyik szerkesztője, kifejezetten egy forráscsoport, a birodalmi rendek jegyzőkönyveinek bemutatására vállalkozik, és ismerteti azok hasznosíthatósági lehetőségeit, különös tekintettel az osnabrücki fejedelmi tanács protokollumaira (Reichsständische Protokolle beim Westfälischen Friedenskongress. Form, Inhalt und Möglichkeit ihrer Auswetung). Írásában részletesen bemutatja a jegyzőkönyvek formai és terjedelmi jellemzőit, a tanácskozások témáit és résztvevőit. A hasznosítási lehetőségek közül először azt emeli ki, hogy a jegyzőkönyvek tanulmányozása során nyomon követhető a Svédországgal és Franciaországgal megkötött szerződések szövegének fokozatos létrejötte. Mivel pedig a forrás a birodalmi rendek vótumait is tartalmazza, ezek álláspontja is rekonstruálható a békeszerződés bizonyos pontjairól, de a háború értékeléséről is. A jegyzőkönyvek adalékot szolgáltatnak továbbá az egyes fejedelemségek történetéhez is, hiszen a tárgyalások során minduntalan előkerültek a partikuláris érdekek és ellentétek is. Itt a szerző többek között a korábban már említett marburgi örökösödési viszály hátterének megvilágítását hozza fel példaként. Harmadikként a korabeli politikai kommunikációban használt fogalmak meghatározásának lehetőségét említi. Megint csak egy példát említve: a jegyzőkönyvek lapjaiból kiolvasható, mit is értettek a tárgyalások egyes résztvevői különböző szövegkörnyezetben például a „haza" (*Vaterland, patria*) fogalmán. Olyan téma ez, amely az egész korszak vizsgálatának egyik központi kérdése lehet, és újabban a közép-európai és magyar kutatásban is egyre nagyobb figyelmet kap.

Következő elemzési lehetőségekként a politikai beszédek, majd a béketárgyaláson folytatott kommunikáció vizsgálatát emeli ki a szerző. De ugyanígy alkalmas a szövegkorpusz egyes jog- vagy éppen nyelvtörténeti kérdések megválaszolására. Utolsó két vizsgálati területnek a mindennapi élet és a mentalitás történetét, valamint a hadtörténet egyes aspektusait mutatja fel elemzési lehetőségként.

A kötetet a tanulmányokról készült rövid, angol nyelvű összefoglaló, valamint a német nyelvű tanulmánykötetek két elengedhetetlen és igen hasznos alkotóeleme, a szerzők és szerkesztők rövid életrajza, valamint a precíz személy- és helynévmutató zárja.

Ahogy a kötet alcíme is utal rá, a tanulmányokat olvasva csak ízelítőt kaphatunk az *Acta Pacis Westphalicae* hasznosíthatósági lehetőségeiről. A nyolc szerző érdeklődési területe nyilván nem reprezentálhatja a német (és francia) történetírásnak a vesztfáliai békéhez kapcsolható új kutatási útjait, mindenképpen érdemes azonban felfigyelnünk az erős francia orientációra és a németalföldi államszervezettel kapcsolatos kérdésfeltevésekre. A tanulmánykötet egyértelmű tartalmi hiányossága, hogy egyetlen svéd súlypontú elemzést sem közöl, és a téma kelet-közép-európai — német megfogalmazásban délkelet-európai — összefüggéseinek teljes hiányát is kötelességünk megemlíteni. Nyilvánvalóan mindkét hiányosság gyakorlati okokra vezethető vissza. Emellett a tanulmányok olvasását nehézkessé teszi, hogy sok helyen 17. századi német, francia, sőt holland

forrásszövegekből vett hosszú idézetekkel találkozunk, a dolgozatoknak még a német viszonyok között is kínosan precíz felépítése viszont megkönnyíti a tájékozódást. A kötet maximálisan igazolja a szerkesztőknek és a szerzőknek azt az állítását, hogy az APW forrásai számos kutatási lehetőség kiindulási pontjául szolgálhatnak, de a vizsgálatokat olvasva az is nyilvánvalóvá válik, hogy a kérdések és válaszok valóban izgalmas megfogalmazásához nem árt kissé el is távolodni e forrásoktól. Végül érdemes megjegyeznünk, hogy a kötetben szereplő dolgozatok az egyes részletkérdések jobb megismerésén túl a kora újkor magyarországi kutatói számára is továbbgondolásra érdemes ötletekkel és analógpéldákkal szolgálhatnak.

Forgó András

Bagi Zoltán Péter

A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI MEZEI HADSEREG A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBAN

Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek

Históriaantik Könyvkiadó, Bp. 2011. 523 o.

A tizenöt éves (1591/93–1606) vagy — ahogy már a kortársak is nevezték — a „hosszú török háború" mérföldkő volt az oszmán–magyar küzdelmek sorában, ennek ellenére a magyar történetírás csak a rendszerváltozást követően szentelt nagyobb figyelmet e nagy hadakozásnak. Ebben az is közrejátszhatott, hogy a másfél évtizedes küzdelem látszólag nem volt más, mint egy elszalasztott lehetőség a Magyarország egy harmadát megszállva tartó oszmánok kiűzésére. A Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közismerten nem bírt egymással a magyar–horvát hadszíntéren, így a zsitvatoroki békével (1606) nagy vonalakban a háború előtti határ állt helyre. A háború mégis joggal tekinthető fordulópontnak, hiszen a hadügyi forradalom eredményeképpen taktikai fölénybe került keresztény haderő első sikerei ekkor oszlatták el az oszmánok legyőzhetetlenségének mítoszát. Cezúra abban a tekintetben is, hogy a háború talaján sarjadt ki a magyar történelem első, Bocskai István nevével fémjelzett Habsburg-ellenes felkelése (1604–1606), amely lényegét tekintve nem volt más, mint „háború a háborúban". A mozgalomnak nagy szerepe volt abban, hogy az 1603-tól a perzsa fronton is hadakozó Oszmán Birodalom nem maradt alul a magyarországi küzdőtéren. A békeokmány pontjai nem hagynak kétséget afelől, hogy Bécshez hasonlóan Isztambul is átértékelni kényszerült korábbi Magyarország-politikáját, ami egy új korszak nyitányát jelentette.

A kötet végén található közel 80 (!) oldalt kitevő bibliográfia és az ugyancsak terjedelmes historiográfiai bevezető — a szerző felkészültségén túl — arról tanúskodik, hogy a téma kutatója számára magyar, német (és egyéb) nyelven egyaránt bőségesen állt rendelkezésre vonatkozó feldolgozás. Jelen esetben a nemzetközi és hazai irodalom szerencsés módon ki is egészíti egymást. A német és osztrák kutatók érdeklődése ugyanis érthetően inkább a háború nemzetközi összefüggéseire irányult. Elegendő ehelyütt *Jan Paul Niederkorn* magisztrális diplomáciatörténeti feldolgozására gondolnunk, de emellett a hadszervezet és újabban a finanszírozás kérdései is kiemelt figyelmet kaptak, miként a fiatalon elhunyt *Sahin-Tóth Péter* számos tanulmányában a nyugatról érkező zsoldosok is. A magyar historiográfia ellenben alapvetően az eseménytörténet rekonstruálását tekintette feladatának. *Tóth Sándor László* munkásságának köszönhetően immár kronológiai áttekintéssel is rendelkezünk. *Kelenik József* a hadügyi forradalom magyarországi megjelenését vizsgáló alapvető tanulmányainak inspiráló hatását is könnyű felismerni a bemutatásra kerülő kötet lapjain. *Fodor Pál* oszmanisztikai kutatásai a háború kirobbanásának okát helyezték új megvilágításba, míg *Ivanics Mária* az azt lezáró békekötéshez vezető diplomáciai puhatolózások történetét tárta fel.

Bagi Zoltán Péter neve ugyancsak jól ismert a korszak kutatói előtt. A történész-levéltáros a Hadtörténelmi Közlemények, a Századok és más szakfolyóiratok hasábjain mintegy tucatnyi tanulmányt adott már közre, különösen a 16–18. századi hadszervezet és a finanszírozás témaköreiben. Az elkötelezett, megfelelő szakmai és nyelvi ismeretekkel felvértezett fiatal kutató elsődlegesen a bécsi Osztrák Állami Levéltár német nyelvű anyagait hasznosította a munkája során, de figyelmét nem kerülték el a hazai területi levéltárakban fellelhető magyar és latin források sem. Az elsőkötetes szerző a könyvészeti adatokat és levéltári forrásokból kinyerhető információkat siker-

rel szintetizálva keresi a választ a kutatás által korábban feltett régi és új kérdésekre. Mindeközben elsőként igyekszik bemutatni a magyar földön harcoló keresztény mezei haderő működési mechanizmusait és a másfél évtizedes sikertelen hadakozás hátterében megbúvó okokat.

Megtudhatjuk, hogy a háborús években 25–40.000 — elsősorban a Lajtán túl toborzott — zsoldos vonult a magyar hadszíntérre. A lovas- és gyalogezredek, illetve kisebb kötelékek fegyvereseit a Német-római Birodalom déli tartományaiban és a császárság peremterületein fogadták zsoldba. Lényegi megállapítás, hogy az alakulatok esetében a német, vallon, lotaringiai és olasz jelző pusztán a toborzás helyszínére, szervezeti és harcászati sajátosságokra és nem a katonák etnikumára utal. A német alakulatokban példának okáért Európa számos nemzete képviseltette magát, még a távoli brit szigetek lakói is, amit az Újvilágban egy indián törzsfő leányával szövődő románca révén ismertté vált John Smith kapitány esete is példáz. Az egységek a helyszínen gyakran magyar fegyveresekkel is kiegészültek, jóllehet ennek a magyar rendi országgyűlések törvénnyel igyekeztek elejét venni – hasztalanul. A nyugat-európai fegyveresek egyvelegében ugyancsak üde színfoltot jelentettek a sztyeppe-vidék Habsburg-szolgálatba állt kozákjai is.

A fegyverforgatók zöme valamely gyalogos regiment kötelékében lépett magyar földre. Az ezredek keretlétszáma tág határok között mozgott. A legáltalánosabbnak a háromezres létszám tekinthető, amely tíz zászlót (*Fahne*) foglalt magában. Egy ilyen alegység 150 lövészt, 50 muskétást és 100 szálfegyverekkel, ún. duplazsoldért harcoló katonát fogott össze. Utóbbiak közé számították egyébiránt a zászló tisztikarát, a stábot is. A hozzávetőleg ezer fős lovasezredek még változatosabb képet mutatnak. A német vagy fekete lovasok mellett lovas lövészek, nevüket páncélzatukról kapó kürasszírok, valamint 1602-től a lovas és gyalogos harcmodor erényeit ötvöző dragonyosok is feltűnnek a hadszíntéren. Hangsúlyozandó, hogy az eddigi kutatás az utóbbi csapatnem megjelenését későbbre, a harmincéves háború időszakára tette. A sokszínűséget a főként a lovas fegyvernem esetében megfigyelhető szervezeti eltérések csak fokozták. Míg ugyanis a német lovasok és lovas lövészek a gyalogos alakulatokhoz hasonlóan zászlókba szerveződtek, addig a többi csapatnem katonái századokba (*Kompanie*) tömörültek.

Jóllehet a hadügyi forradalom eredményeképpen a legmodernebb fegyverzetet és harceljárásokat alkalmazó regimentekben a korabeli társadalom egésze leképeződött, a fegyverforgatók zöme természetesen az alsó néprétegekből került ki. A városi szegénység, a falusi parasztság és a társadalom perifériáján élők a túlnépesedés, az agrártermékek árának emelkedése és az alacsony munkabérek miatt állt tömegesen a hadizászlók alá. A szerző a regimentek harcértékéről folyó vitához hozzászólva meggyőzően bizonyítja, hogy azok állománya nem kizárólag gyakorlatlan fegyveresekből állt. A korábban feloszlatott alakulatok katonasága ugyanis nem tért vissza korábbi életmódjához, hanem — kihasználva a háború folyamatos elhúzódását — igyekezett újból szolgálatba állni. A frissen toborzottak leginkább a legkevesebb zsoldot húzó lövészek soraiban lehettek jelen nagyobb számban, míg a fegyveresek zöme kétségtelenül veteránnak számított.

A felfogadott vallon és lotaringiai gyalogosokat (a törzsterületeket kímélendő) a Német-római Birodalom nyugati határán, míg német bajtársaikat többnyire a magyar hadszíntér közelében, Alsó- és Felső-Ausztriában mustrálták meg. A lovasok esetében erre rendszerint Bécs környékén került sor. A szemlét követően vezényelték őket a hadműveleti területre, ahol a felfogadásukkor meghatározott feltételek szerint három vagy hat hónapig kellett szolgálatot teljesíteniük. Ennek leteltével az alakulat többnyire feloszlatásra került, kivéve akkor, ha az uralkodó továbbra is vállalta számukra a zsold folyósítását. Ebben az esetben ugyanis a katonák kötelesek voltak a zászlók alatt maradni. A példákból következőleg ezzel a lehetőséggel főként a francia nyelvterületen toborzott alakulatok esetében élt II. Rudolf császár. Ez érthető, hiszen a legtapasztaltabb, Európa több hadszínterét is megjárt fegyveresek pótlása már csak a nagy földrajzi távolság okán is problémás volt.

A regimentek felfogadása évről évre megterhelte a Habsburg Monarchia költségvetését. Egy 3000 fős német gyalogezred hat havi szolgálata például — a szerző értékes kalkulációi szerint — közel 300.000 rajnai forintot emésztett fel. Vallon társaik ennél valamivel kevesebbért álltak a zászlók alá, ami magas harcértékük mellett további érvet szolgáltatott alkalmazásuk mellett. 1000 lovas lövész ugyanezen idő alatt közel 200.000 rajnai forintjába került a Habsburg-államkincstárnak. Az összeg mindkét esetben a toborzáskor adott előlegből, a havi zsoldból, a feloszlatáskor fizetett félhavi illetményből tevődött össze, amelyet opcionálisan egy győztes ütközetet vagy ostromot követően fizetett plusz zsold egészített ki. Az összeg nagyságrendjét leginkább azzal tudjuk szemléltetni, hogy a háborús esztendőkben a Habsburg Monarchia éves bevételei 3,5–4,5 millió rajnai forint között mozogtak. Megjegyzendő, hogy ebből kellett finanszírozni a védelmi rendszer fenn-

tartását is, ami — mint jó ideje már közismert — békeidőben is szinte megoldhatatlan feladat elé állította a kormányzatot.

A gyalogos és lovas regimentek fenntartására kiutalt összegeket az alakulat felállításával megbízott, annak belső ügyeiben teljhatalmat élvező hadivállalkozó-ezredes (*Oberst*) kezelte. Az anyagi és politikai előnyökért szolgálataikat felkínáló főrendű, rendszerint a hadügyigazgatásban tevékenykedő és jó udvari kapcsolatokkal rendelkező — olykor egymással is szembekerülő — személyek vitathatatlanul a hadkiegészítési rendszer kulcsfigurái voltak. A főtisztek az uralkodóval kötött, részletekbe menően szabályozott megállapodás (*Bestallung*) értelmében állították fel és vezették a magyar hadszíntérre alakulataikat. A hadivállalkozók jó alkupozícióik birtokában magától értetődően minél előnyösebb feltételek kiharcolására törekedtek a tárgyalások során, ami a zsoldköltségek folyamatos emelkedésében érhető tetten. A vállalkozó főtisztek szerepének joggal szentel kitüntetett figyelmet a szerző, sőt példák sorával igazolja, hogy anyagi gyarapodásuknak legális és törvénytelen csatornákon keresztül egyaránt tág tere nyílt. Másfelől viszont a hitelekre utalt kincstárnak megelőlegezett összegek révén maguk is nagymértékben hozzájárultak a hadkiegészítési rendszer működőképességének fenntartásához.

A visszásságok természetesen a Habsburg Monarchia döntéshozói előtt is ismertek voltak, akik megannyi reformintézkedéssel próbálták elejét venni a nyilvánvaló visszaéléseknek, és törekedtek ezáltal egy hatékonyabban működő hadvezetési és hadkiegészítési rendszer kiépítésére. Rendszeresen visszatérő eleme e tervezeteknek a hadsereg állandó fegyverben tartásának gondolata, amelyet elsősorban a költséghatékonyság okán szorgalmaztak. Csak nyomatékként merült fel az érv, hogy az ezredek hadszíntéren történő átteleltetésével és korai harcbavetésével a keresztény fél kezébe ment volna át a stratégiai kezdeményezés. Az előremutató javaslatok azonban a finanszírozás buktatói miatt eleve kudarcra voltak ítélve. A horribilis, ráadásul növekvő tendenciát mutató háborús kiadások ugyanis állandó és előre kalkulálható bevételeket igényeltek volta, ehelyett csak az uralkodó és a rendek politikai alkuinak eredményeképpen alkalmilag megszavazott segélyek álltak az udvar rendelkezésre. E szűkös források jó része is elfolyt a hadkiegészítési szisztéma „eresztékein", ahogy a szerző találóan fogalmaz, főként a rendszer legfőbb haszonélvezői, a döntéshozatalban is részes hadivállalkozók kezéhez.

Mint azt az inkább kitekintésnek tartható rövid összegzésből megtudhatjuk, a Habsburg Monarchia döntéshozóinak útkeresését a háború során mindvégig kényszer szülte megoldások fémjelezték. Képletesen szólva a betegségről felállított diagnózis ugyan helyesnek bizonyult, a szükségletek és a pénzügyi lehetőségek között húzódó áthidalhatatlan szakadék azonban lehetetlenné tette a sikeres terápiát. Különösen, ha az a döntéshozók egy részének sem állt érdekében. A Habsburg Monarchia első, modernnek tekinthető háborúja mégis hagyott maradandó, jövőbe mutató nyomokat. *Bagi Zoltán Péter* utal arra, hogy az oszmánok elleni másfél évtizedes hadakozás során gyűjtött tapasztalatok igazából a harmincéves háború (1618–1648) harcterein kamatozódtak. A reformtörekvések nem egy eleme ugyanis a Habsburgok állandó hadseregének megszervezésekor köszönt majd vissza.

Mint a fentebbi, szükségszerűen vázlatos tartalmi áttekintésből is kitűnik, a kötet legfőbb erénye, hogy — a hazai historiográfiát uraló eseménytörténet központú szemlélettel szakítva — a tágan értelmezett logisztika optikáján keresztül mutatja be a tizenöt éves háború történetét. A monográfia lapjain ugyanis a fő csapásirányt jelentő hadszervezeti-hadvezetési és financiális problémakörök mentén a korabeli hadtápellátás és a tábori egészségügy kérdésén át a katonai táborokban jelen lévő nők — jószerével ismeretlen — szerepéig más témák is teret kapnak. A nagyszabású munka komplexitásán túl szükségképpen újszerű is, hiszen *Bagi Zoltán Péter* kutatói koncepciója kialakításakor nem tudott követendő előképre támaszkodni. Az útkeresés kétségkívül fáradtságos és buktatókkal teli, ám hálás feladata így a szerzőre hárult. Mindez csak tovább növeli a kiadvány értékét, amely — a recenzens meggyőződése szerint — a kora újkor kutatóinak körénél szélesebb olvasóközönség érdeklődésre is számot tarthat, itthon és külföldön egyaránt.

A kötet esetleges fogyatékosságai nagyrészt éppen annak úttörő jellegével magyarázhatóak. A teljességre törekvés szándéka ugyanis helyenként inkább megnehezítette a jól felismerhetően a hadszervezet-finanszírozás kérdése köré épülő szerzői koncepció kibontását. E szerkezeti anomáliát mutatja, hogy a terjedelem tekintetében tág határok között mozgó, olykor csak lazán kapcsolódó fejezetek közötti tartalmi és esetenként textuális átfedések mutatkoznak. Előbbire példa, hogy a hadivállalkozók tisztségéről a 7., 13. és 18. fejezetben is olvashatunk. A recenzens véleménye szerint a húsz fejezet némelyike akár önálló tanulmányként — e monográfiából kiemelve — is megállta volna helyét. Mások ellenben bővebb kidolgozást tettek volna szükségessé, ennek hiányában

ugyanis óhatatlanul torzónak hatnak, lásd a tábori egészségügy kora újkori helyzetéről írottakat. Talán szerencsésebb lett volna az ismeretanyagot egyes fejezetek összevonásával súlyozni, illetve további előtanulmányokkal magát a kiadványt valamelyest tehermentesíteni.

Módszertani kérdéseket vet fel, hogy a szerző — valós nehézségekre hivatkozva — nem kísérelte meg a magyar nyelvre átültetni a német nyelvű forrásanyagban szereplő tisztségneveket. Ezen eljárás azonban veszélyeket rejt magában, különösen, ha az adott terminus több jelentéstartalmat hordoz. Elegendő ehelyütt az *Oberst* tisztségére gondolnunk, amely mögött a regimentet felállító hadivállalkozó, a Német-római Birodalom kerületeinek elöljárója, de akár valamelyik végvidéki vagy kerületi főkapitány személye is megbújhat. Megoldást jelenthet a problémára példának okáért a terminus korabeli magyar megfelelőjének alkalmazása, még ha az napjainkra esetleg ki is kopott a nyelvünkből (pl. *Rumormeister* = lármamester). A tisztségnevek lefordítását/megfeleltetését stiláris szempontok is indokolják. A korabeli helyesírással közreadott német terminusok ugyanis magyar szövegkörnyezetben némileg idegenül hatnak és felettébb zavaróak, különösen az adott idegen nyelvet esetleg nem bíró olvasó számára.

Üdvözlendő, hogy a kötet végén személynévmutató is helyet kapott, nagyban megkönnyítve ezzel az adatgazdag kiadvány használatát. A jobb áttekinthetőséget szolgálta volna ugyanakkor a kötetben szereplő regimentek és kisebb alakulatok alapadatainak egységes táblázatos közreadása. A téma igen erős nemzetközi beágyazottsága ezen felül indokolta volta elsősorban német (és esetleg más) nyelvű összefoglaló készítését is, hogy a kétségkívül értékes és hiánypótló kötetet határainkon túl is megismerhessék és használhassák.

Végh Ferenc

HERRSCHAFTSVERDICHTUNG, STAATSBILDUNG, BÜROKRATISIERUNG

Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit

Hrsg. Michael Hochedlinger – Thomas Winkelbauer
(Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 57.)

Böhlau-Oldenbourg, Wien-München 2010. 542 o.

HATALOMKONCENTRÁCIÓ, ÁLLAMALAKÍTÁS, BÜROKRATIZÁLÓDÁS

Kora újkori alkotmány-, igazgatás- és hivataltörténet.

Az Osztrák Történetkutató Intézetnek (*Institut für Österreichische Geschichtsforschung*) a kora újkori Habsburg Monarchiát kutató „csapata" az utóbbi bő évtizedben több alapvető jelentőségű tanulmánykötettel örvendeztette meg a nemzetközi történész közösséget. [A legjelentősebbeket említve időrendben: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) Wien–München 2003.; Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absoltismusparadigmas. Hrsg. Petr Mat'a – Thomas Winkelbauer. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24.) Stuttgart 2006.; Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Hrsg. Rudolf Leeb. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47.) Wien–München 2007.; Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie. Hrsg. Gerhard Ammerer et al. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 49.) Wien–München 2007.; Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 11.) Münster 2010. Érdemes kiegészíteni a történettudományi köteteket egy forrástudományi tanulmányokat tartalmazó munkával is: Quellenkunde der Habsburgermonarchie. (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser – Martin Scheutz –Thomas Winkelbauer. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung: Ergänzungsband 44.) Wien–Mün-

chen 2004.] E nagyobb lélegzetvételű, komoly elemzéseket tartalmazó munkákat mind a politika-, mind a gazdaság- és társadalom-, illetve az egyháztörténet kutatói haszonnal forgathatják. Külön öröm, hogy az egységes szemléletű tanulmánykötetekben magyar történészek összefoglalásai is helyet kaptak/kaphattak. A kötetek szerkesztői ugyanis annak az önmagukkal szemben támasztott elvárásnak akartak megfelelni, hogy a tanulmányok leképezzék a Habsburg-dinasztia által a korszakban uralt tartományok szinte teljes spektrumát. Ez a törekvés eredményezte, hogy a témák között a központinak tekinthető „osztrák" területek, valamint a Cseh Korona tartományai és a Magyar Korona uralma alá tartozó országok mellett megjelennek akár a németalföldi vagy itáliai, de a német-római birodalmi tartományok is. Az említett vállalkozások kétszeresen is komolynak és sikeresnek tekinthetők, hiszen majd minden esetben egy nemzetközi konferencia előadásaiból kiadott tanulmánykötetről van szó – ami természetesen semmit nem von le a kötetek értékéből. A témafelvetések szemléletesen támasztják alá, hogy a 16–18. századi Habsburg Monarchia működése és felépítése a maga sokszínűségében különösen nagy kihívást jelent a kutatók számára.

Ha a kötetek magyarországi hatását vizsgáljuk, valamelyest csökken lelkesedésünk. Ezzel kapcsolatban két mérhető faktort kell mindenképpen kiemelni: az egyik az említett munkákat bemutató magyarországi könyvismertetések és recenziók, a másik, hogy az érdeklődők vajon mely magyarországi könyvtárakban vehetik kezükbe ezeket a fontos alapmunkákat. Sajnálatos módon mindkét lista meglehetősen kurta. *H. Németh István* a Finanzen und Herrschaft... kötetről 2005-ben a *Századok*, *Molnár Antal* a Quellenkunde... kötetről ugyancsak e folyóirat hasábjain tett közzé könyvismertetést. [Századok 2005 (139: 5. sz.) 1309–1313. és 2008 (142: 5. sz.) 1295–1298. Az információk a www.matarka.hu weboldalról származnak.] Nemzeti könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár a Finanzen und Herrschaft..., a Habsburgermonarchie 1620 bis 1740... és a Quellenkunde... köteteket, míg a Magyar Tudományos Akadémia a Quellenkunde... kötetet tartja nyilván állományban, a Magyar Országos Levéltár levéltártudományi szakkönyvtára szintén a Quellenkunde... kötetet őrzi. A történettudományi képzésben magas szintet képviselő pécsi, debreceni, szegedi egyetemi könyvtárak közül egyedül Szegeden a Quellenkunde... kötet található meg.

A kutatóknak tehát legalább Bécsbe kell elutazniuk, hogy az összes említett kötetet kézbe vegyék – tekintettel ugyanis a borsos árra, a vásárlás sem lehet minden esetben megoldás, ezért érdemes inkább valamelyik magyar vagy külföldi szerzőtől kölcsönkérni. Magyar nyelvű könyvismertetések híján pedig az érdeklődőknek maguknak kell az Internet adottságait kihasználva a tartalomjegyzékeket [jelen kötet tartalomjegyzéke a kiadó honlapjáról elérhető és megismerhető a http://www.boehlau-verlag.com/download/161564/978-3-205-78576-7_inhalt.pdf weboldalon] és a számukra releváns cikkeket megismerve, az azokban található információtartalmat saját kutatásaikhoz hozzáilleszteni. Hozzá kell persze gyorsan tenni, hogy az említett kötetek tanulmányai több magyar szerzőnél is időről-időre felbukkannak tudományos folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent publikációik vagy éppen doktori disszertációik irodalomjegyzékében – a magyarországi idézettséget azonban külön adatbázis hiányában nehéz nyomon követni.

E hosszabb lélegzetvételű bevezetés is sejteti, hogy a most ismertetésre kerülő kötetből sem lelhető fel mindeddig Magyarországon egy-két magánkézben lévő példánynál több. Az egyébként Szegeden nyomtatott tanulmánykötetben található elméleti és gyakorlati munkák azonban megkövetelik a részletesebb bemutatást. A munka olyan fontos, ám sokszor elhanyagolt „történeti segédtudományokra" irányítja rá a figyelmet, mint a historiográfia és az intézménytörténet. Jól ötvözi a kettőt, hiszen részben a Habsburg Monarchia igazgatástörténetéből mutat be gyakorlati példákon keresztül egy-egy szeletet, részben pedig hatóság- és hivataltörténeti historiográfiát ad a Habsburgok által a 16–18. században uralt különböző tartományokra vonatkozóan.

A témában zajlott konferencia és e tanulmánykötet megjelenésének apropója egyértelműen egy nagy nemzetközi vállalkozás, a kora újkori Habsburg Monarchia igazgatástörténete címet viselő projekt. *Thomas Winkelbauer* bécsi történészprofesszor bevezetőjéből kiderülnek a részletes okok, miszerint közeleg a három kötetesre tervezett munka első kötetének megjelenése. A nagy érdeklődéssel várt munka első része a Habsburg császári, királyi, főhercegi, hercegi stb. udvarokat és az egész monarchiát irányító központi igazgatási szerveket mutatja be. A 2012–2013-ra tervezett 2. kötet tárgyalja majd az egyes tartományok igazgatását, míg a záró egység az uralkodói városok ismertetésén túl egyház- és vallás-, továbbá uradalom- és oktatástörténetet ígér. Az érdeklődő remélhetőleg bízhat a büszkén kijelölt három év alatt három kötet határidőre történő megjelenésében, hiszen a felvázolt egységes kérdésfelvetésekből minden bizonnyal hiánypótló és különösen értékes tanulmánykötetetek, kézikönyvek születnek.

Egy ilyen nagy lélegzetű, széles ívű tanulmánykötetnél talán nem is szükséges minden egyes írás és dolgozat ismertetése, érdemes inkább csak néhány jelentősebbnek tűnőre koncentrálni és általános megállapításokat tenni. A kötetnek négy jól elhatárolt témaköre különíthető el: 1. kutatástörténet, 2. az intézménytörténet oktatása, 3. a kutatás útjai: klasszikus és alternatív módszerek, 4. a Habsburg Monarchia: a kutatás jelen állása és a kívánalmak. A kutatástörténeti fejezetben a problémafelvetés, fogalommagyarázat mellett porosz és francia historiográfiai összefoglalást is találunk. Az intézménytörténet oktatása fejezetben a levéltáros és a jogi képzésben játszott szerepét ismerhetjük meg. A gyakorlati kutatásokat bemutató fejezetekben pedig a Habsburg Monarchiát alkotó tartományok kora újkori igazgatástörténetének klasszikus és rendhagyó megközelítése, illetve historiográfiája van terítéken.

A kötetben megjelent szerzők közül véleményem szerint első helyre kívánkozik *Michael Hochedlinger*, az Osztrák Állami Levéltár (*Österreichisches Staatsarchiv*) levéltárosa és a bécsi egyetem tanára. Az általa jegyzett historiográfiai, valamint elméleti és gyakorlati kérdéseket feszegető, nagy igényességgel megírt értekezések úgymond komoly konkurenciát jelentenek a többi tanulmány számára. Már terjedelmük is imponáló, hiszen 65, illetve 102 oldalon értekezik a szerző a kora újkori igazgatástörténet különféle aspektusairól.

Bevezetőnek tekinthető tanulmánya az új kutatási módszerek, az új történetkutatói irányzatok és a nemzetközileg is egyre elismertebb új történeti fogalmak összefoglalása. Körbejárja többek között a nemrég megjelent és tudattartalommal megtöltött *fiscal-military state* fogalmat, annak fejlődését, például a svéd vagy porosz katonai államok vizsgálatát. Emellett alaposan megmagyarázza a kötet címében is szereplő fogalmakat, kifejti tartalmukat, és a további kutatásokhoz inspiráló szempontokat ad. Hatalmas mennyiségű (főleg angol és német nyelvű) szakirodalmat idéz, amelyek a továbblépést segítik. Kiemelt problémakörként kezeli a posztmodern történetírás belopakodását a klasszikus történettudományokba, és fontosnak tartja többek között a társadalomtörténet és a történeti antropológia módszereinek a hasznosítását.

Hochedlinger másik tanulmánya a Habsburgok uralta államalakulat, a rendi államok összetett monarchiáiból álló Habsburg Monarchia államfejlődését tekinti végig a 15. század közepétől a 18. század végéig, a francia forradalom időszakáig. Ezt követően számba veszi az „osztrák" történetírás nagy dilemmájának változásait, azaz hogyan lehet egy államnak a történetét megírni úgy, hogy valójában maga az egységes államalakulat nem létezett? *Hochedlinger* választ keres a következőkre: Miként változott a történetírói felfogás, a történészi megközelítés időben és irányzatokban a kora újkori Habsburg Monarchia tekintetében? Hogyan lehet az „osztrák nemzeti történetírás" és a „német birodalmi történetírás" közötti ellentétes megközelítési módokat feloldani? A szerző külön kiemeli Európa hidegháború utáni „egyesülését", amely szerinte azt a paradigmaváltás eredményezte, hogy a Habsburg Monarchiáról alkotott kép gyökeresen megváltozott. A perspektíva kitárult és több irányban is túltekintettek az Alpok vonulatain. A Habsburg Monarchia államtörténetére vonatkozó historiográfiai részben a szerző végigtekinti a 19. századtól megindult „német–osztrák" alkotmánytörténeti munkákat, azok beállítottságát, főbb vizsgálódási pontjaikat és kérdésfelvetéseiket. Kiemeli továbbá, hogy ezt a tudományterületet történészek, jogászok mellett újabban elsősorban levéltáros-történészek űzik és oktatják az egyetemen.

Záró sorai a hivataltörténet jövőjét illetően pesszimisták. Meggyőződése, hogy elsősorban a levéltárosoknak kellene ezt a tudományterületet űzniük, hiszen a bőséges forrásanyagokhoz nekik a legegyszerűbb a hozzáférés. Különösen nagy hiányt észlel a központi szervek hivataltörténetét illetően, hiszen a kutatóknak még mindig az osztrák központi igazgatástörténetet (*Thomas Fellner – Heinrich Kretschmayer*: Die Österreichische Zentralverwaltung. I–III. Wien 1907.), illetve annak forráskiadvány kötetét kell használniuk. Nagy mennyiségű és jó minőségű alapkutatásokra volna szükség e téren is – állítja. Ebbe a körbe tartozna szerinte az archontológia is (amellyel kapcsolatban kiemeli *Fallenbüchl Zoltán* eredményeit, illetve a Ki kicsoda a Habsburg Monarchiában magyar kezdeményezésű tervezett kötetet.) *Hochedlinger* szerint sok kutatónak és történeti időszaknak is problémája a forráshiány, ezzel szemben a kora újkori központi igazgatási szervek históriájára vonatkozóan a relatív forrásbőség lehet riasztó. Bizakodásra adhat okot az udvar-, nemesség- és rendiségkutatások erőteljes fejlődése, amely trend akár pozitívan is hathat a további intézménytörténeti kutatásokra.

Végül nézzünk a kötetből egy-egy érdekesebb és magyar szempontból is kiemelendő tanulmányt. A szintén Bécsben dolgozó *Peter Rauscher* — a korábban idézett tematikus kötetekhez hasonlóan — ismét a Német-római Birodalom felé fordul. Történeti összefoglalása hangsúlyozza, hogy a pénzügyigazgatás fokozatos, uralkodók általi kiépítése mekkora jelentőséggel bírt a modern állam kialakítási-kialakulási folyamatában. Részletezi a Habsburg Monarchia egyes tartomá-

nyainak uralkodói pénzügyigazgatását, valamint sorra veszi a tartományi kamarákat, feladataikat és egymáshoz való viszonyukat. A kettejük közötti együttműködési kényszer és az állandó konfrontáció jellemzi a 16–18. századi Habsburg Monarchiát.

A bécsi magyar levéltári delegátus, *Fazekas István* példaértékűen foglalja össze a régi és újabb magyarországi intézménytörténeti kutatásokat. Áttekintése alapos, hiszen mind időben, mind térben számba veszi a fellelhető összefoglalásokat, legyen szó a 16. vagy a 18. századról, vagy éppen a Magyar Királyság melléktartományairól. Sajnálatos tény ugyanakkor, hogy írásában csak elenyészően kevés idegen nyelvű szakirodalmat tudott idézni, amin a magyar történettudománynak a jövőben mindenképpen változtatnia szükséges, hogy a jelentős hazai kutatási eredményeket a nemzetközi szakmai közönség is intenzíven hasznosíthassa. Összefoglalását így gyakorlatilag fő forrásként tarthatja majd számon a külföldi szakirodalom.

Az Osztrák Történetkutató Intézet „cseh tartományok" szakértője, *Petr Maťa* jegyzi a Cseh Korona tartományaira vonatkozó igazgatástörténeti fejezetet. A kötet fő mondanivalójához illeszkedve áttekintést ad a Csehország, Morvaország és Szilézia igazgatástörténetét vizsgáló korábbi és újabb kutatásokról egyaránt. A már a bevezetőben említett szemléletmódhoz illeszkedve találhatjuk meg az itáliai és a németalföldi tartományokra vonatkozó tanulmányokat is, nevezetesen e területek ismert ausztriai kutatói, *Elisabeth Garms-Cornides* és *Renate Zedinger* tollából.

A nemzetközileg elismert, szakavatott szerzőgárda komoly garancia arra, hogy ez a kötet — hasonlóan az Osztrák Történetkutató Intézet által kiadott és a fentiekben számba vett munkákhoz — szintén olyan alapmunka legyen, amely a további kutatások számára mutathat és jelölhet ki új irányokat.

Zárásként a recenzens csatlakozik kollégája, a levéltáros-történész *Fazekas István* megállapításához, miszerint igazgatástörténetet írni nehéz mesterség: igen időigényes munka és viszonylag sok ismeretanyagra van hozzá szükség. Hivataltörténeti ismeretek nélkül ugyanakkor igencsak nehéz „általános" történetet írni, hiszen az intézményi háttér viszonyaiban való jártasság nélkül bizonyos megállapítások és összefüggések nem lesznek megfelelőek. Mivel pedig az eredmények csak lassan jelentkeznek, ezért lesz ez a tudományág — immár *Michael Hochedlingert* idézve — a kutatás mostohagyermeke...

A kötet megismerése után akaratlanul felmerül az olvasóban a kérdés, mennyiben aktuális egy ilyen téma mélyebb boncolgatása. A recenzió első bekezdésében idézett, nemzetközi szinten nagyon jó visszhangot kapó tanulmánykötetek ugyanis mondhatnánk „divatosnak" tekinthető vagy legalábbis az utóbbi időben jelentős fejlődésnek indult témákkal és gyakorlati kutatási eredményekkel jelentkeztek. Velük szemben ez a kötet inkább a kutatástörténetet és az elméleti megközelítést helyezi előtérbe. Talán éppen azért döntöttek így a szerkesztők, hogy a kora újkori Habsburg Monarchia igazgatástörténetét bemutató, várva-várt három kötetes munkának legyen elméleti alapja. Témafelvetésük összességében — úgy vélem — jogosnak tartható, hiszen olyan alapokat kell a hatóság- és hivataltörténetnek leraknia, amelyekre a további kutatások majd bízvást támaszkodhatnak. Talán egy ilyen kitűnő tanulmányokkal és gazdag bibliográfiával ellátott kötet felkelheti az érdeklődést, és további kutatásokra sarkallhatja a magyar és a külföldi történetírást és levéltártudományt is.

Oross András

SZÍNLELÉS ÉS REJTŐZKÖDÉS

A kora újkori magyar politika szerepjátékai

Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó.

L'Harmattan Kiadó, Bp. 2010. 377 o.

A L'Harmattan kiadó gondozásában megjelent, G. Etényi Nóra és Horn Ildikó által szerkesztett tanulmánykötet illeszkedik a két történész nevével fémjelzett történeti irányvonal korábbi kötetei — például Portré és imázs: politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. (Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2008.) — közé. A impozáns külsejű könyv tizenöt tanulmányt takar, klasszikus hármas osztásban, amely angol nyelvű tartalomjegyzékkel egészül ki. Kissé váratlan és abszurd módon a tanulmánykötetet, mint egységes egészt érintő formai-tartalmi észrevételek mind annak igényességéből és a cikkek alaposságából, mind részletességéből és magas színvonalából fakadnak. Hiszen a magas mérce önkéntelenül annak még magasabbra helyezésére ösztökéli az olvasót.

A kötet címére pillantva az első felmerülő gondolat Machiavelli neve, mint a megtévesztés egyik első értelmiségi teoretikusáé. A tanulmányok szinte mindegyike rendkívül komoly magyar és európai szakirodalmi áttekintést ad, és szinte kötelezően ír a színlelés mesteréről: a megfelelő tanulmányrészleteket „kiollózva" a könyv egy sokoldalú Machiavelli-tanulmányt és bibliográfiát rejt magában. (*Mutatis mutandis* igaz ez akár Cicero, Justus Lipsius vagy éppen Zsámboky János esetében is.) Ugyanakkor pontosan ez hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy nincsen a kötethez név- és tárgymutató, pedig ez jelentősen megkönnyítené a tájékozódást e fontos könyvben. A munka végén található angol nyelvű irodalomjegyzék — amely napjainkban már szinte elengedhetetlen „tartozék" — pedig a cikkeket követő rövid, angol és esetleg német nyelvű összefoglalások hiányára világít rá. A kötet interdiszciplináris jellegének megfelelően a tanulmányok szerzői maguk is különböző tudományterületek — irodalom- és művészettörténet, a történettudomány különböző irányzatai stb. — művelői, éppen ezért érdemes lett volna néhány mondatot írni róluk és kutatási területükről is – miként ez német vagy angol tanulmánykötetek esetében bevett gyakorlat.

Minden tanulmánykötetet összeköt valamilyen rendező elv. Lehet ez egy tudós személye és szakterülete, akinek tiszteletére megszületik a gyűjtemény, egy OTDK-kötet, amelyben a versenyen résztvevők publikálnak vagy éppen egy irányzat, téma és koncepció. Jelen esetben az utóbbi kohéziós erőről van szó, amelyet viszont sokkal nehezebb megteremteni a többinél.

A koncepció rögzítését hivatott szolgálni a figyelemkeltő és érdekes cím, akárcsak a két oldal terjedelmű szerkesztői előszó. Érdemes kiemelni ebből egy gondolatot: „A színleléssel és elvárt szerepekkel kapcsolatos a nemzetközi szakirodalomban sokoldalúan és élénken jelen lévő kutatásba szeretnénk a kora újkori magyar politika és közélet vizsgálatát is bekapcsolni fokozottan interdiszciplináris szempontrendszer alapján, hiszen a magyar udvari kultúrának is bevett stratégiája volt a színlelés és rejtőzés, a politikai programok dissimutatiója, és jól ismertek a színlelés hatékony eszközei a reprezentációban." (7. o.) Egyrészt természetesen nagyon fontos az ún. elitkutatás, amely elsősorban a felső társadalmi rétegekre koncentrál, itt például a színlelés tekintetében. Sőt, izgalmas kérdés az — sarkosan fogalmazva —, hogy „meg lehet-e fogni" egy mintegy négyszáz éve élt magyar politikust? Annál is inkább érdekes ez, hiszen a kora újkori Magyar Királyság két nálánál erősebb nagyhatalom közé került, így itt a színlelés és tettetés nem pusztán elmélet, antik hagyományból gyökeredző bölcselet vagy úri passzió volt, talán nem is kizárólag a hatalom megőrzésének vagy megtartásának eszköze, hanem olykor a puszta megmaradás szükségszerű kelléke. Azaz, ha úgy tetszik, létforma, amely nem pusztán a társadalmi elit sajátossága volt, hanem gyakran a társadalmi hierarchia alján lévők, a falvak és falusiak magatartásmódja is, amely jól tetten érhető a falubírók leveleiben. A bírók panaszkodtak a falut hódoltató törökökre, az alkalmanként fosztogató magyar vitézekre, valamint gyakran kényszerültek alkudozni valamelyik féllel a falu létéért és a saját életükért, miközben maguk is kisebb „stikliket" elkövetve saját pecsenyéjüket igyekeztek sütögetni. Tehát a színlelés az egész 16–17. századi magyarországi és erdélyi társadalmat átható túlélési eszköz volt. Így sajnos vagy szerencsére a magyar történelmi helyzet véleményem szerint jóval megelőzte a kortárs nyugatit. Ezt tetézi, hogy ennek köszönhetően a magyar politikai „balanszírozás" többször vitatható eredményeket produkált, ezért pedig számos értékelési vita bontakozott ki napjainkban is a kora újkorral foglalkozó történészek között olyan politikusok szerepének megítéléséről, mint például Bocskai István, Bethlen Gábor vagy éppen Thököly Imre. A kötet előszava és tanulmányai hosszú távon olyan megközelítést és paradigmarendszert kínálnak, amelyben már nem feltétlenül az erkölcsi ítéletalkotás a lényeges, hanem az, hogy a kérdéses politikusok mennyiben alkalmazták hatékonyan a megtévesztés eszközeit vagy mennyiben váltak ők maguk annak veszteseivé.

Az előszó legalább annyi új gondolatot vet fel, mint amennyit tisztáz. Ezt egybevetve azzal, hogy a tanulmányok szerzői mélyreható alapossággal dolgozták ki témáikat, az a végeredmény látszik kirajzolódni, hogy a bevezető nem tudja teljesen megteremteni a kötet, mint összefüggő egész kohézióját, nem képes olyan erős szálakkal egybefűzni és „összecsomózni" a tanulmányok szálait, mint amennyire azt a szerzők saját kutatásaik irányába elvitték.

Mind a tizenöt tanulmány részletes bemutatása természetesen nem lehetséges, de van néhány, amely még a többinél is markánsabban tükrözi az előszó által felvetett gondolatokat. *Dominkovits Péter* és *Gáti Magdolna* írásai egymást követik a kötetben. Az előbbi a dunántúli zűrzavaros katonai-politikai helyzetet és benne Szombathely mezőváros szerepét elemzi Bethlen Gábor fejedelem első királysági hadjárata idején (1619–1622). Ezáltal a kötet többi, inkább elméleti megfontolásokat szem előtt tartó írásától eltérően a hatalmi elit helyett — vagy inkább mellett — a már említett alsóbb társadalmi rétegre és annak túlélési stratégiáira vet pillantást, mégpedig nagyon is gyakorlati szempontból.

Ezzel szemben *Gáti Magdolna* egy praktikus kérdést jár körül elméleti megközelítésből, és választott forrását (Teleki Mihály kercsesorai utasítását), mint irodalmi, szociológiai és történelmi „leletet" tekinti. Ez a felvetés nem teljesen új, gondolhatunk itt például *Gyáni Gábor* vitaindító írására, amelyben Brodarics István nevezetes Mohács-leírását vette górcső alá hasonló megközelítésben (Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Hadtörténelmi Közlemények [2006: 1–2. sz.] 121–133.). Ám ebben az esetben nem egy elbeszélő forrás elemzéséről, hanem az egyik leggyakorlatiasabb történeti forrástípus, az instrukció ilyetén megközelítéséről van szó. E tekintetben érdemes figyelembe venni, hogy egyrészt rengeteg utasítás maradt fenn (például tiszttartóknak, sáfároknak, porkolábóknak stb. szóló), másrészt gyakran úgymond nem „babra ment a játék": Batthyány I. Ádám dunántúli nagybirtokos (1610–1659) például egy török fosztogatást követően, 1652-ben karóba vonás terhe mellett megparancsolta az Egerszeg környéki falvaknak, hogy ha törököt látnak, azonnal jelentsék. Harmadsorban viszont önálló monográfia vagy forráskiadás – *Koltai András* forráskötetén (Magyar udvari rendtartás: utasítások és rendeletek, 1617–1708. Sajtó alá rend., jegyzetekkel ell., az előszót írta Koltai András, közrem.: Sunkó Attila. Bp. 2001.) kívül — alig állt rendelkezésre (XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I–II. Bp. 2002. Szerk., bev.: Kenyeres István), de mivel — a számos történész által „grafománnak" tartott — Batthyány rengeteg utasítást adott ki és jegyzett fel, így a Batthyány-levéltárat (is) kutató történészek többször is közöltek részleteket instrukcióiból (példának okáért *Bán Péter, J. Újváry Zsuzsanna, Koltai András, Pálffy Géza, Varga J. János, Zimányi Vera*). Továbbá *Baros-Gyimóthy Eszter Márta* írt cikket kifejezetten utasítások alapján értekezve (A Batthyány-várak belső fegyelme: a porkoláboknak szóló utasítások 1643-ból és 1663-ból. In: Mindennapi élet a török árnyékában. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. [Khronosz I.] Piliscsaba 2008. 169–184.). Mindenesetre *Gáti Magdolna* a modern elméleti keret mellett megtartotta a forrásközlés legszebb hagyományait: leírta a forrás külzetét, rögzítette a kiadás elveit és az interdiszciplinaritás jegyében betűhíven adta ki (197–201. o.) az elemzett instrukciót, amely így különösen hasznos lehet az irodalomtörténészek számára is.

Ahhoz, hogy a magyar főurak színlelése túllépjen az ösztönreakció vagy a „dörzsöltség" szintjén, és művészetté emelkedjen, szükségszerű volt a műveltség, az udvari körökben elfogadható színlelési szabályok és a tettetés elméletének ismerete. Ehhez pedig elengedhetetlen tudni, milyen könyveket olvashattak, milyen mintákra tekinthettek a magyar arisztokraták. Ezt „nyomozza ki" *Monok István* cikke. A *simulatio* antik gyökereit, előképeit és mintáit *Ács Pál* és *Kees Teszelszky* tanulmányai világítják meg: az előbbi Rimay János, Lipsius és Cicero „szellemi kapcsolatát" elemzi, továbbá Rimay és Bethlen Gábor „feltűnően hűvös viszonyát" indokolja meg (18–22. o.). Az utóbbi pedig Bocskai István követe, Bocatius János utazótáskájának tartalma — azaz a Bocatius 1606-ban történt letartóztatásakor nála talált iratok — alapján rekonstruálta a Bocskai-féle mozgalom európai kontextusát és a humanista tudós-modellt.

Erdősi Péter írásában egy konkrét példát, a rendkívül ellentmondásos politikát folytató Báthory Zsigmond 1594. évi „szereplését" vizsgálja. Ehhez pedig elengedhetetlen tisztázni — a szerző meg is teszi —,mi tekinthető egyáltalán színlelésnek? A „látszólagos és a mögöttes ellentmondása" (77. o.), azaz a valóság és a rá reflektáló verbalitás eltérése, amely leginkább akkor érhető tetten, ha a kortársak „rámutatnak a diszkrepanciára" (Uo.). Persze vannak olyan különleges esetek is, ahol nincs senki, aki rámutasson erre az eltérésre: például a törökök által okozott károkat összefoglaló, általunk gyakran elemzett listák néha irracionálisan magas pénzösszegeket tüntetnek fel. Ezek egyfajta „biztosítási csalás" félreérthetetlen jelei, mégsem lehet őket szembesíteni a „valósággal". A szerző végül arra végkövetkeztetésre jut, hogy verbalitás és színlelés ide vagy oda, de végül a nyers erőszak legitimálja a tettetés sikerét: „[Báthory] sorsa végül nem a titkos szobákban dőlt el, [...] hanem a csatatereken." (108. o.)

A magyar historiográfiában gyakran vádolt hatalmi elit tehát a 16–17. században élt a színlelés politikai eszközével. Megvolt hozzá a motiváció, a kényszerítő történelmi helyzet és a szükséges műveltség is. Tette ezt hol sikerrel, hol katasztrofális eredménnyel. De amellett, hogy a cél szentesíti az eszközt, az eszköz gyakran kompromittálja a célt. Így felvetődik a politikai eszközök erkölcsi és törvényi korlátainak, korlátozhatóságának kérdése. Ezt fejtegeti *R. Várkonyi Ágnes* a Magyar Királyság kora újkori történetének egyik legkényesebb időszakára (1660–1711) vonatkozóan. A Bethlen Gábor vagy Thököly Imre szerepéről a közelmúltban lefolyt történeti-értékelési vitákat tekintve kontextusként, nem véletlen, hogy *R. Várkonyi Ágnes* cikkét Szekfű Gyula Bethlen-monográfiájából vett idézettel kezdi, és a következőképpen zárja: „A nagy témakör további, mélyreható kutatására kívánja felhívni a figyelmet, mert a rövid áttekintés is bizonyítja, hogy a

kor politikai kultúrája sokkal gazdagabb, semmint a régi romantikus szellemet őrző 'Habsburg-hű', 'Habsburg-ellenes', 'kuruc–labanc' művi fogalmakkal leírható lenne." (270. o.) Ez a citátum is azt jelzi, hogy maguk a történészek is paradigmaváltás küszbére értek: a „machiavellisztikus" értékek — például hatékonyság, eredményesség, a politikai lehetőségek és erőviszonyok racionális mérlegelése — kerülnek előtérbe az erkölcsi ítéletalkotás helyett.

A kora újkorban a politika szorosan összefonódott a vallással, így a színlelés természetesen megmutatkozott ezen a területen is: *Almási Gábor* Zsámboky János és Dudith András humanisták, valamint Johann Ulrich Zasius és Johann Weber császári politikusok példáin keresztül mutatja be ezt a jelenséget. *Horn Ildikó* János Zsigmond valláspolitikáját értelmezi a *simulatio* fogalmi keretében, míg *Szabó Péter* cikke Brandenburgi Katalin tettetéseit elemzi és értelmezi.

A hatalmi elit nemcsak egy adott politikai vagy vallási szituációban élt a megtévesztés eszközeivel, hanem gyakran és szükségszerűen formálta önnön „imázsát" is. Ezt mutatják be *G. Etényi Nóra*, *Gulyás Borbála*, *Mikó Árpád* és *Szilágyi András* szépen illusztrált írásai, a pamfletekben, röpiratokban, az allegorikus portrékban, továbbá a sírfeliratokon. Végül minden színjátékot bevégzi a halál: a sokszínű, értékes kötetet ugyanis stílszerűen *Knapp Éva* és *Tüskés Gábor* közös tanulmánya zárja le, amelynek témája a halál kora újkori koncepciója és annak ábrázolása.

Illik Péter

Kerekes Dóra

DIPLOMATÁK ÉS KÉMEK KONSTANTINÁPOLYBAN

Múltidéző zsebkönyvtár (sorozatszerkesztő Horn Ildikó)

L'Harmattan Kiadó, Bp. 2010. 246 o.

A tudományos igénnyel megírt, izgalmas „múltidéző" kötet Kerekes Dóra korábbi, a Századok 141. évfolyam 2007/5. számában, *Kémek Konstantinápolyban: a Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk során (1683–1699)* címen megjelent közleményének eredményeire támaszkodik. A vizsgált időszakot jelen esetben a teljes kora újkorra kiterjeszti, amelyben az európai diplomácia konstantinápolyi jelenlétét vizsgálja a közleményben bemutatott adatok aktív felhasználásával, illetve a könyv szövegébe illesztésével. Fontos, hogy a szakmán kívül a nagyközönség is megismerkedhessen a diplomáciatörténeti kutatások eredményeivel egy közérthető nyelvezetű, átfogó írásművön keresztül, ugyanis a szerző alapvetése szerint az oszmán-törökök európai megjelenése által kiváltott és mindmáig ugrásszerűen növekvő információéhség megoldására jött létre a korszakban a hírszerzés évszázadokig működőképes és ma is érvényben lévő rendszere. Azonban a magyarországi visszafoglaló háború szűk tizenöt esztendejét tárgyaló munka részleges átemelése miatt — a közlemény és a kötet számos (al)fejezete, témaköre megegyezik — a Habsburg hírszerzés szervezeti és működési sajátosságainak leírása a többi államéhoz képest túlzott hangsúlyt kap, különösen a török kiűzésének idejére vonatkozóan.

A közleményéhez hasonlóan jelen kötet keretét is az információszerzés fontosságának kiemelése, az információáramlás mai és korabeli módjai közötti ellentét felvetése adja. A mű gerincét pedig az információ megszerzésére, továbbítására, (de)kódolására épülő hírszerzési hálózat tér- és időbeli kiépülésének, az abban résztvevő diplomaták, kémek, tolmácsok, futárok, levélírók és levelezők társadalmi hátterének, műveltségének feltárása jelenti. A kora újkorban még nem különült el egymástól élesen diplomácia és kémkedés, ám gazdasági és külpolitikai szempontból egy idő után életbevágóvá vált, hogy az európai nagyhatalmaknak legyen hivatalos képviselete az Oszmán Birodalom fővárosában. Az európai konfliktus és Konstantinápoly városának bemutatása után (1–2. rész) ezek kialakulását veszi sorra a kötet harmadik fejezete időrendben (velencei, francia, angol és holland állandó képviselet megjelenése).

A negyedik fejezettől a könyv végéig szinte már csak a Habsburg hírszerzésről esik szó. Ebben a részben a konstantinápolyi tolmácsok szerepének bemutatásából kiindulva a császári információszerzésre helyeződik a hangsúly a keleti nyelvek tolmácsainak, majd a futárszolgálat működésének részletezésével. A kötet második harmadától érzékelhető további hangsúlyeltolódást magyarázhatja egyrészt az a tény, hogy földrajzilag leginkább a Habsburg országokat veszélyeztette az oszmán terjeszkedés, így az ellenséges területen végzett hírszerzés is nekik állt leginkább érdekükben. Másrészt pedig éppen hazánk területén ütközött össze a Duna-menti Monarchia az Oszmán Birodalommal, így jogosnak tekinthető például Buda hírszerzésben betöltött szerepének kü-

lön vizsgálata. Az ötödik fejezet betekintést enged a Habsburg hírszerzés informátorainak munkájába és életútjába. A felszabadító háború szempontjából különösen érdekes az örmény hírszerzők szerepének feltárása, akik közül többen is Budán tevékenykedtek, egyiküknek — a források szerint — még a vár bevételéhez vezető lőporrobbanáshoz is köze lehetett. A katolikus misszionáriusok és az örmények helyett azonban a Habsburg informátorhálózat alapját a titkosnak is nevezett levelezők intézménye alkotta, amelynek fenntartására az uralkodók még a legsanyarúbb időkben is óriási összegeket áldoztak. Nem hivatalos híreik az Oszmán Birodalom nagyvárosaiból (pl. Buda, Szófia, Nándorfehérvár) futottak be a bécsi Udvari Haditanácsba, amely a hivatalos diplomácia ügyeit is intézte. Külön rész foglalkozik a hírszerzés szervezeti és működési sajátosságaival egy rövid időintervallumon belül, azaz a visszafoglaló háborúk idején.

Az utolsó három fejezet (*A hírek útja Bécsig, Levelek és levélírók, A hírek értéke és értékelése*) mind felosztásában és alcímeiben, mind témáiban megegyezik a *Századok*ban megjelent közlemény vonatkozó részével. Ezek a fejezetek domborítják ki leginkább a szerző által végzett aprólékos forrásfeltáró munkát, amely lehetővé teszi, hogy az egyes hírszerzők tevékenységéből, társadalmi hátteréből, személyes kapcsolataiból és kommentárjaiból következtetni lehessen a Habsburg információszerzés általános jellegére. A közlemény adatainak átemelésével ráadásul komoly történeti kutatási eredmények válnak elérhetővé a nagyobb közönség számára is, akik esetleg csak a korabeli hírszerzésről érdeklődnének. Meg kell azonban jegyezni, hogy éppen ezért — a kötet címével ellentétben — a 17. századi Habsburg információszerzés leírásához képest az olvasó az európai diplomácia konstantinápolyi jelenlétéről kevésbé részletes és átfogó képet kaphat. A főbb európai hatalmak konstantinápolyi képviseletének kialakulását vázoló harmadik fejezet után már csak elszórtan kerül említésre egy-egy nem császári diplomata tevékenysége, mint például Pierre de Girardin francia állandó követé, akinek szerepe szintén a visszafoglaló háborúk történetéhez köthető.

Végül érdemes megemlíteni a kötet mottóját („*A hadsereg minden dolga közül a kémekkel tartsuk fenn a legszorosabb kapcsolatot...*"), amely a Szun-ce — A hadviselés törvényei című ókori kínai hadtudományi műből való. A látszólag oda nem illő idézet kiválasztása felveti annak a lehetőségét, hogy a kötet pusztán a hadművészet részeként, annak egy szűk területeként tárgyalja majd az információszerzés korabeli rendszerét. Annyiban mindez megvalósul, hogy végig nagyobb súllyal esik latba a Habsburg hírszerző hálózat feltárása, amely a katonai tevékenységet támogatta a visszafoglaló háború során. Másrészt viszont a korszakban a hírszerzés, valamint a kialakuló hivatalos diplomáciai tevékenység egyre inkább a béke művészetévé kezdett válni, amelyet a 17. század békeművei, valamint az állandó külképviseletek elterjedő rendszere bizonyít. A visszafoglaló háborúkig tartó időszakban a nyugati hadszíntéren folyó küzdelmek miatt például a Habsburg állandó képviseletnek is a béke fenntartása volt a feladata az oszmánokkal: a kétfrontos háború ugyanis egyik félnek sem állt érdekében.

Összegzésként tehát elmondható, hogy a kötet egy alapos tárgyi tudással megírt, gazdag (ám nem jegyzetelt) forrásanyagot megmozgató, informatív összefoglaló jellegű munka a kora újkor európai diplomáciájáról, azon belül is leginkább a 17. századi Habsburg hírszerzésről. A laikus olvasókat a kötet végén található fogalomtár segíti az eligazodásban. Ezen kívül a tárgyalásba szorosan nem illő, de önállóan is megálló és érdekes kutatási eredményeket felmutató alfejezetek kisebb betűtípussal szedettek, hogy ne törjék meg a gondolatmenet folyamatát. A téma iránt érdeklődők pedig a kötet elolvasása után mérlegelhetik, hogy az információszerzés művészete a hadviselés vagy a béke eszközeit szolgálta-e inkább az európai diplomácia születésének évszázadában.

Hámori Nagy Zsuzsanna

Violeta Barbu

PURGATORIUL MISIONARILOR. CONTRAREFORMA ÎN ŢĂRIILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Editura Bucureşti, Academiei Române 2008. 770 o.

A MISSZIONÁRIUSOK PURGATÓRIUMA. ELLENREFORMÁCIÓ A ROMÁN VAJDASÁGOKBAN A 17. SZÁZADBAN

„Elhagyni egyszer valahára Horvátországot, olyan lesz, mint szabadulás a purgatóriumból" – írta Luigi Ferdinando Marsili, a karlócai békét követő határ-megállapítási munkálatok során

1699. október 29-én I. Lipót császárnak. (Kiadva: *Luigi Ferdinando Marsili:* Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania. A cura di *Raffaella Gherardi*. Modena 1986. 221. o.; ford. *Bene Sándor*: Acta pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke irataínak kiadására. Hadtörténelmi Közlemények 119. 2006: 2. sz. 342. o.) Marsilinak ez a mondása jutott eszembe, amikor megláttam Violeta Barbu, a bukaresti Nicolae Iorga Történelemtudományi Intézet kutatója, legújabb könyvének a címét: *A misszionáriusok purgatóriuma. Ellenreformáció a román vajdaságokban a 17. században.* Ezek szerint nem csak Marsili, hanem a katolikus misszionáriusok is olyan szenvedésekkel teli tisztítótűznek érezhették a Dél-Kelet Európában eltöltött időt, melyből jobb minél előbb megszabadulni? A könyv végén a szerzőnő is elismeri, hogy a román vajdaságokban az ellenreformáció kudarcai sokkal látványosabbak, mint sikerei, ugyanakkor hozzá teszi azt is, hogy a 17. századi katolikus misszionáriusok munkája nélkül ma nem lenne katolicizmus a Kárpátokon túli területeken. Végigolvasva a vaskos monográfiát az az érzésem támadt, hogy nem annyira a 17. századi misszionáriusok, mint inkább maga a szerző érezhette magát írás közben a purgatóriumban. A téma ugyanis sok szempontból kényes. Nem véletlen, hogy eddig egyetlen román történész sem vállalkozott annak monografikus feldolgozására. Jelzi ezt az is, hogy a mai román ortodoxia kemény támadást indított a könyv és szerzője ellen, annak ellenére, hogy a szakma kedvezően fogadta azt. Ennek jeleként 2010-ben a Román Tudományos Akadémia „Nicolae Iorga" díjjal tűntette ki e munkájáért Violeta Barbut, jóllehet egyes ortodox papok azzal a kéréssel fordultak a Bukaresti Pátriárkátus szóvivőjéhez, hogy a Román Ortodox Egyház akadályozza ezt meg. A díjat a szerzőnő szerencsére ennek ellenére megkapta, de a pátriárkátus tudományos folyóiratában terjedelmes vádirat jelent meg a könyvről (*Dorin-Demostene Iancu – Oana-Mădălina Popescu*: Între spirit critic şi revelaţie. Comentarii pe marginea unei lucrări recente. Studii Teologice 87. 2010. 2. sz. 241–255. o.) Ebben elsősorban teológiai tapasztalatlansággal vádolják a szerzőt és azt vetik a szemére, hogy néhány román ortodox szentről profán történészként nyilatkozott. A felháborodást úgy vélem, a mai romániai helyzetből kiindulva érthetjük meg leginkább. Mert, például, nem tudom mi kivetni valót talált Iancu és Popescu abban, hogy a szerzőnő a havaselvi vajda Constantin Brâncoveanu (1654–1714) kivégzése kapcsán megemlítette, hogy itt szó sem volt mártíriumról, hanem egyszerű politikai gyilkosságról. A szultánt a vajda hintapolitikája dühítette fel: néha azzal kacérkodott, hogy az orosz cár segítségével szervez felkelést a törökök ellen, néha meg azzal, hogy a Habsburg uralkodó vazallusa lesz. (618–622. o.) Ugyanakkor Brâncoveanu hatalmas vagyona is csábítóan hatott, hisz nem azért kínozták meg alaposan a törökök a kivégzés előtt, hogy hitét próbára tegyék, hanem hogy a vajda elrejtett vagyontárgyainak és kincseinek hollétét megtudják. Brâncoveanunak tehát elsősorban politikai, másodsorban gazdasági okokból kellett meghalnia. Kivégzése csak a róla szóló verses krónikákban (az első 1730 körül született) telítődött hagiografikus elemekkel, habár még ezekben se esik szó arról, hogy a vajda és négy fia, akiket szintén kivégeztek, az ortodox hitért haltak volna meg. Sokkal fontosabb elem bennük a vajda és a felesége által a szultánra mondott átok, mely valamiféle mágikus funkciót kölcsönzött a verses krónikának, ezáltal biztosítva annak széleskörű elterjedését a román folklórban (egyes változatait kolindaként énekelték, vagy farsangi játékként adták elő.) (Minderről lásd magyarul: *Miskolczy Ambrus – Gelu Păteanu*: Két verses krónika a román ortodoxia múltjából. Europa-Balcanica-Danubiana-Carpathica az ELTE BTK Román Tanszékének Évkönyve 2/B. 1995. 398–421. o.) Ennek ellenére a Román Ortodox Egyház 1992 azért kanonizálta a vajdát és fiait, mert azok nem tagadták meg hitüket, és ezáltal bűneiket saját vérükkel mosták le. Barbu még csak nem is részletezi Brâncoveanunak azokat a politikai tetteit, melyek semmiképp sem illenének egy szenthez (orvgyilkosság, megvesztegetés, kémkedés stb.), bírálói mégis azt vetik a szemére, hogy a vajda vértanúsága eleve adott volt, nem a későbbi krónikaírók konvertálták át a politikai gyilkosságot mártírhalállá. A recenzensek üzenete egyértelmű: a román ortodox egyház dolgait a történész profán módon ne vizsgálja, de ha mégis, akkor csakis abból a nézőpontból, melyet az egyház felkínál. Nem az a lényeg, hogy Brâncoveanu uralkodóként mit cselekedett, és egy hétköznapi politikai gyilkosság áldozata lett, hanem az, hogy nem tért át az iszlámra, és hű maradt az ortodox hithez. Érthető a recenzensek veszélyérzete, és a mának szóló üzenete: ne firtassa senki annak az ortodox egyháznak a hétköznapi viselt dolgait, mely a Szekuritátéval való kollaborálásban addig ment, hogy egyes magas rangú tisztviselői (érsekek, pátriárkák) egyenesen állambiztonsági tisztek (ezredesek, tábornokok) lettek. Ahogy Iancu és Popescu írja „a kritikai módszer nem alkalmazható vallási kérdésekben," hisz a keleti tanítás szerint „a pap nem azért van, hogy tanítsa a híveket és példát mutasson nekik, hanem azért, hogy egy különleges szakramentális tapasztalat alapján Istenről beszéljen." És ezek után még felbőszülnek azon, ha Barbu az ortodoxiát „hagyományos tunya-

sággal" és a külső formalitáshoz, „a rítusokhoz való makacs ragaszkodással" (208. o.) jellemzi? Egyébként a román történetírás mozgalmasságát és megújhodásra való képességét jelzi, hogy Violeta Barbu nincs egyedül ezzel a véleményével. Ana Dumitran, például, aki az egyik legalaposabb monográfiát írta a román reformációról arról értekezett, hogy szinte mellbevágó az a közöny, amivel a Kárpátokon túli egyházi zsinatok viseltetettek a joghatóságuk alá tartozó klérus, valamint a hívek lelki és mindennapi élete iránt. (*Ana Dumitran*: Religie ortodoxă – religie reformată. Ipostazele ale identităţii confesionale a românilor din Transilvania în secolelle XVI–XVII. Cluj-Napoca. Editura Nereamia Napocae – Cristian Matos. 2004. 206–207. o.) Ezzel összhangban már több, mint egy évtizede, az egyik Magyar–Román Történész Vegyesbizottsági ülésen Péter Katalin annak a gyanújának adott hangot, hogy a román egyházi értelmiség nem viselkedett olyan felelősségteljesen híveivel szemben, mint nyugat-európai kortársaik.

A szultánnak adót fizető, de az oszmánok által soha meg nem szállt román vajdaságokban élő katolikusok helyzete különleges a 17. században. Nem azonos sem a magyarországi hódoltsági, sem a balkán félszigeti helyzettel. Az iszlám jog azon kategóriái, melyeket a magyar kutatók is hosszan elemeztek (Molnár Antal, Tóth István György, Fodor Pál, Hegyi Klára, Szakály Ferenc stb.), és amelyek a török hódoltsági területeken élő keresztények státuszát szabályozták itt nem érvényesek. Violeta Barbu meggyőzően érvel amellett, hogy a nem ortodox felekezetek helyzete a két vajdaságban teljes mértékben az uralkodótól függött. Ilyen környezetbe csöppentek bele a misszionáriusok, akiknek nyomban jelentkezniük kellett az uralkodónál, és be kellett mutatniuk kinevezési okmányaikat, melyeket az uralkodónak jóvá kellett hagyni ahhoz, hogy megkezdhessék missziós munkájukat. A misszionáriusok tevékenységébe azonban a vajda nem nagyon szólt bele. A Congregatio de Propaganda Fide sem igen egyeztetett a vajdákkal. Általában azt a misszionáriust küldte, akit akart, és a vajdát csak udvariasságból értesítette döntéséről. Ennek ellenére nincs adat arról, hogy a vajdák valamikor is ellent mondtak volna Rómának. Arra természetesen van, hogy más misszionáriust kértek, mint akit a Congregatio küldött, de ha a Congregatio ragaszkodott az általa jelölt eredeti személyhez, a vajdák elfogadták Róma döntését. Persze saját terepen, ha már a misszionárius megérkezett, és az nem a vajda kedvére való volt, akkor ott akadályozták ahol tudták, de végleg kitiltani nem merték. (144–145. o.) Sok esetben a vajdák és a misszionáriusok viszonya már Isztnabulban eldőlt, ahol az európai nagyhatalmak követei a román vajdák kinevezési intrikáiba is igyekeztek bekapcsolódni. A támogatás elnyerése érdekében a román vajdák nemcsak a katolikus misszionáriusokkal, hanem a protestáns országok (főleg Hollandia) is készek voltak tárgyalni. Érdekes és az egész európai protestantizmus-kutatás szempontjából szinte ismeretlen adatot említ Barbu ezzel kapcsolatban: 1628-ban Moise Movilă (1596–1661) a filokálvinizmusáról ismert konstantinápolyi pátriárkával, Kirill Lukarisszal és vele nagyon közvetlen viszonyban lévő holland követekkel, Cornelius Hagával és Antoine Léger-vel tárgyalt arról, hogy a mellette való lobbizásért cserébe kész a Nyugat-Európában üldözött protestánsokat Moldvában letelepíteni és kiváltságokban részesíteni. 1630-ban Movilának sikerült is elfoglalnia Moldva trónját, de a tervből mégsem lett semmi. (147. o.)

A magyar kutatók számára is sok érdekességet tartalmaznak azok a fejezetek, melyekben arról ír a szerzőnő, hogy milyen mértékben avatkoztak be a vajdák a Kárpátokon túli katolikusok ügyeibe. (150–180. o.) Az uralkodó joga volt engedélyezni templomok építését, de csak a városokban és mezővárosokban. Úgy tűnik, a falvak különleges státuszt élveztek, mert ott nem kellett az uralkodói engedély. Emellett a vajda birtokokat adományozhatott a katolikus parókiáknak, valamint kiváltságokban részesíthette (pl. adó elengedése, vagy mérséklése) a katolikus közösségeket. Az uralkodót sokszor egy-egy templom, vagy kolostor felett veszekedő, a különböző rendekhez tartozó misszionáriusok kérték, hogy legyen döntőbíró ügyükben. Érdekes és fordulatokban gazdag a târgovişte-i ferences kolostor sorsa, melynek birtoklásáról hosszú évtizedekig veszekedtek a bolgár obszervánsok és az olasz konventuálisok. Természetesen a vajdák hol az egyiknek, hol a másiknak adták a kolostort. Nem kevésbé érdekes a câmpulung-i „Kloster" esete, amikoris a vajda az ortodox-katolikus ellentétben a katolikusok javára döntött. A kolostort a dominikánusok (erdélyi szászok lehettek) emelték valamikor, de a 17. század elejére romos állapotba került. 1635-ben Matei Basarab havaselvi vajda (1580–1654) épp a régi kolostor mellett alapított új, immár ortodox kolostort, melynek igumenje, Melchisedec a régi katolikus kolostort építőanyagként használta. A katolikus szerzetesek azonban, talán az Oszmán Birodalomban dívó szokástól tartva — miszerint, ha egy kolostor, vagy templom épülete tönkremegy, akkor az a terület melyen az építmény állt nem maradhat a keresztények birtokában — körbe kerítették a régi kolostor helyét. Melchisedec utóda azonban a kerítést is elbontatta. Ekkor fordultak a katolikus szerzetesek a vajdához, aki 1656. má-

jus 20-án kelt oklevelében, a câmpulungi polgárok vallomása alapján visszahelyezte a katolikusok birtokába a területet, ahol a kolostor állt. (161–162. o.)

A román ortodoxia 20. századi türelmetlenségét látva furcsának tűnhet ez a korai nagylelkűség. A szerzőnő meg is kapja a magáét az ortodox újságíróktól, akik azzal vádolják, hogy idejétmúlt, megújhodásra képtelen szervezetnek tartja a román ortodox egyházat. (Lásd: Ziarul Lumina. Săptămânal de spiritualitate şi atitudine creştină. 2010. december 16.) A helyzet ezzel szemben az, hogy a mai román ortodox értelmiség nem képes, vagy nem akarja megérteni azt, hogy a vallási tolerancia nem az ortodoxia modernségéből fakadt a 17. században, hanem egész egyszerűen politikai okai voltak. Ezt Violeta Barbu bravúrosan be is mutatja. Az uralkodónak csak gyengítette volna a politikai hatalmát az, ha román vajdaságokban élő ortodoxok és más vallásúak közt feszültségek, ellenségeskedések törnek ki. Az, hogy vitás esetekben a 17. században a román vajdák sokszor a saját egyházuk ellen döntöttek, természetesen azt jelenti közvetve, hogy ekkor a két román fejedelemségben még olyan nagy lélekszámú nem ortodox (katolikus, és akár protestáns is) élt, hogy mindenképp súllyal bírtak a hatalmi játszmákban. Íme, egy már Benda Kálmán által feltárt, és Violeta Babru által is hosszan elemzett, érdekes eset: egy katolikus asszony, annak ellenére, hogy újrakeresztelkedett és áttért a pravoszláv hitre, a jászvásári katolikus templomba ment be gyónni. Ezt meglátva az ortodox pópa, aki őt újrakeresztelte, néhány paptársával erőszakkal rángatta ki az épp gyónó asszonyt a katolikus tempolmból. A misszionárius (Bartolomeo Bassetti) Vasile Lupu vajdához fordult (uralk. 1634–1653), aki az ő javára döntött: a pópát előbb azzal fenyegette meg a vajda, hogy levágatja a szakállát, amiért arra vetemedett, hogy már egy megkeresztelt asszonyt újrakeresztelt, majd egy hét börtönnel fenyegette meg, amit aztán a végén 150 botütésre mérsékelt, mondván: „senkit sem lehet, még a törököket és az eretnekeket (értsd protestáns) sem, erőszakkal más vallásra kényszeríteni." (164–165. o.)

Fontos kérdés, melyet Violeta Barbu körültekintően elemez, annak eldöntése is, hogy milyen szerv koordinálta a két román fejedelemségben a missziós munkát. Kezdetben (1626–1644 között) a konstantinápolyi latin vikáriátus, mely természetesen a Congregationak volt alárendelve. Később a fejedelemségekbe irányuló misszionáriusokat a marcianopolisi (ma a bulgáriai Devnya) érsekség küldte ki. Ekkor már olyan, a magyar szakirodalomban is jól ismert, misszionáriusok érkezetek Moldvába és Havasalföldre, mint Petrus Bakšić, vagy Marco Bandini. Moldvában azonban a helyzet kicsit más volt, mivel a 16. században a magyar hatás gyengülésével párhuzamosan a lengyel katolikus egyház szerette volna a maga joghatósága alá vonni a moldvai katolikusokat. A köztudottan filokatolikus Petru Şchiopul vajda uralkodása alatt (uralk. 1574–1577, 1578–1579, 1583–1591) sikerült is a lengyel jezsuita Stanisław Warszewickinek elérni azt, hogy a moldvai katolikus egyházat a lembergi érsekség jurisdictiója alá rendeljék. Külön fejezetet szentel a szerző a bákói katolikus püspökség ügyének. Számos kételyt fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy Bákóban már a 14. században létezett volna püspökség. Szerintem határozottabban is fogalmazhatott volna: az egész teória, melyet leginkább csak egyes román történészek fogadnak el, egy Kemény József által közölt oklevélen alapszik, melynek természetesen sem az eredeti, sem a Kemény által, állítólag, megtalált másolata sincs meg. Már Carol Auner gyanakodott a dokumentum hitelességét illetően, jómagam pedig szinte biztosra veszem, ismerve a fokozatosan előkerülő Kemény-hamisítványokat, hogy ebben az esetben is hamisítványról van szó. Igaza van Benda Kálmánnak, aki lakonikusan csak annyit állapított meg, hogy bákói püspökségről csak 1597-től beszélhetünk miután Bernardo Quarini püspök a havasalföldi Árgyesből (Argeş), ahol a templomot lerombolták átköltözött Bákóba (Moldvai-csángómagyar okmánytár. I. 42. o.)

Külön fejezet szól a boszniai és a raguzai ferencesekről is, akinek missziós tevékenysége Molnár Antalnak és Tóth István Györgynek köszönhetően talán a legismertebb a magyar szakirodalomban. Barbu jól ismeri a magyar szakirodalmat, melyre lépten-nyomon hivatkozik is, főleg Benda Kálmán és Tóth István György írásaira és forráskiadványaira. A Dunától délre fekvő területekről érkező misszionáriusok mellett említést tesz még az olasz misszionáriusokról is, akik a nyelvi közelség, valamint a protestánsok hiánya miatt, inkább mentek a román vajdaságokba, mint Erdélybe. Külön csapatot alkottak a jezsuiták. Barbu szerint ők a „felülről lefele" elvet vallották a hittérítés terén, ezért elsősorban a fejedelmeket, az egyházi vezetőket és a befolyásos arisztokrata családokat célozták meg. Ukrajnában és Erdélyben értek is el sikereket, de a két román fejedelemségben nem. És valóban ott még a filokatolikus uralkodók is csak színből és nem szívből tértek át a katolikus hitre, még akkor is, ha a misszionáriusok előtt magukat katolikusnak mondták. A szegény falusi réteggel nem nagyon törődtek a jezsuiták, holott Moldvában a katolikus csángó lakosság jórészt falvakban és mezővárosokban lakott.

Az uralkodókat nemcsak a jezsuiták környékezték meg, hanem a többi rend misszionáriusai is, mivel gyorsan felismerték, hogy a vajdaságokban a fejedelem már-már despotikus egyeduralkodó, ezért ha őt sikerül megnyerni a katolikus vallásnak, akkor az alattvalók már csak félelemből is automatikusan áttérnek. A vajdák áttérése azonban nagyon bonyolult és homályos ügy. Nem véletlen, hogy csupán ígéretekről, titokban megvallott és tartott, valamint vagy színlelt, vagy csupán halála után hangoztatott áttérésekről van tudomásunk, még olyan uralkodók esetében is, akik feltűnően támogatták a katolicizmust. Emellett kizárólag a misszionáriusok beszámolóiból értesülünk ezekről az áttérésekről, ami nyilván azt a gyanút keltheti bennünk, hogy csupán a misszionáriusok dicsekvéseiről van szó. Az a három eset, melyben biztosan tudjuk, hogy megtörtént az áttérés is jellemző. Az egyik a kalandor III. Mihnea vajda (uralk. 1658–1659), aki jó kapcsolatokat ápolt II. Rákóczi Györggyel és szövetségese volt a törökök elleni harcban, mivel arról álmodozott, hogy Konstantinápoly felszabadítása után bizánci császár lesz. Erdélyben halt meg Kemény János fejedelem fiának, Ferencnek és a jezsuitának a karjai közt, akiknek meggyónt és át is tért a katolikus hitre. A másik havaselvi vajda, Grigore Ghica (uralk. 1660–1664, 1672–1673) az 1663–1664. évi törökellenes háborúba bonyolódott bele a Habsburgok oldalán, ezért Erdélybe, majd onnan a Habsburg Monarchia területére menekült, ahol később szintén egy jezsuita hatására tért át a katolicizmusra. 1667. április 10-én letett áttérési esküjét (*Forma juramenti professionis fidei*) ki is nyomtatták. A harmadik Gheorghe Ştefan moldvai vajda volt (1653–1658), aki szintén európai száműzetése során tért át a katolicizmusra. A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy ezek a látványos áttérések elsősorban egyéni érdekek alapján, vagy a halál árnyékában történtek, amit egyébként a korabeli ortodox közvélemény nem tartott nagy bűnnek. Így például Ion Neculce moldvai krónikás azzal magyarázta és tette elfogadhatóvá Ghica áttérését, hogy Constantin Cantacuzino (1655–1716) havasalföldi asztalnok a császári udvart rá akarta venni arra, hogy Ghicát ítélje halálra, mivel a vajda megölette Cantacuzino apját. Ghica, hogy ezt megelőzze, jobbnak látta áttérni a katolicizmusra.

Rövid, de annál érdekesebb fejezet szól arról, hogy miként viszonyult az ortodox klérus a katolikus misszionáriusokhoz és általában a vajdaságok katolikus népességéhez. Volt-e erőszakos térítés a fejedelmek és az egyházi vezetés részéről? Egyetlen esetet kivéve nem nagyon tudunk ilyenről. Egy 1688-ban keletkezett névtelen misszionáriusi beszámoló szerint Câmpulung két katolikus bíráját, Balázst és András Şerban Cantacuzino havaselvi vajda (uralk. 1678–1688) arra kényszerítette, hogy felvegyék a pravoszláv vallást. Az eset több mint kétséges. A beszámoló hagiografikus elemekkel van tele, tehát több mint valószínű, hogy jócskán eltúlozta a misszionárius a két bíró mártíromságát, ami nem is volt az, mert az egyik minden további nélkül áttért „az oláh vallásra", a másik, pedig, aki megmaradt katolikus hitében szakállának levágásán és egy kiadós verésen kívül más büntetést nem kapott. Külön fejezetet szentel ez ügyben a szerzőnő a moldvai magyar katolikusoknak azt állítva, hogy a magyar és román történészek között heves vita folyik e téren. Kár, hogy jegyzetben nem tűnteti fel, kik és miről is vitatkoznak, mert komoly magyar történészek sohasem állították azt, hogy a csángók erőszakos elrománosítása már a 16–17. században megkezdődött volna, mivel ezt csak későbbre, a huszadik századra datálták. Elég e tárgyban Benda Kálmánt idézni: „a vajdák, akik egyébként egy kivételtől eltekintve, Ştefan Rareş (uralk. 1551–1552), aki parancsot adott a katolikus templomok lerombolására és a katolikusok ortodoxokká való újrakeresztelésére] a 16. század második felében, soha vallási meggyőződésükben nem zavarták és egyházi életükben nem akadályozták [a moldvai magyar katolikusokat], sőt ha kellett, az ortodox egyházzal szemben meg is védték őket." (Moldvai csángó-magyar okmánytár. I. 42.) Barbu összekeveri a nyelvi és a vallási asszimilációt, és ebből a szempontból némiképp a régi román történetírás foglya marad, mely az erdélyi román reformáció esetében is úgy vélte, hogy a vallásváltás egyben etnikai és nyelvi váltást is jelent, azaz aki áttér a kálvinizmusra az automatikusan magyar lesz és magyarul is fog beszélni. Az egyén identitásképző elemeiben azonban a vallás és a nyelv csak egy-egy komponens, és nincsenek olyan szoros összefüggésben, hogy az egyik megváltozása szükségképpen magával hozná a másik átalakulását is. Azaz, nagyon könnyen el lehet képzelni román kálvinistát is, ahogy Moldvában is csupán nyelv- és nem vallásváltás történt, hisz a ma románul beszélő csángók nagy része megőrizte a római katolikus vallást. Vallási szempontból tehát nem nehezedett rájuk olyan nagy nyomás, mint nyelvi szempontból. Kár, hogy ezt az érdekes, és a magyar valamint román történészekből valóban egyaránt heves érzelmeket kiváltó, kérdéskört a szerzőnő elintézi azzal, hogy sok tinta folyt a vita hevében róla.

Következő nagyobb fejezet a román vajdaságokban tartott katolikus zsinatokról szól. Ezek közül az egyik legfontosabb a kotnári (1642), melynek anyagát Benda Kálmán adta ki. Ezek a zsi-

natok főleg a társadalmi és az egyházi fegyelem megerősítését tűzték ki célul. Jól sikerült fejezetek az ortodox egyház keretében összehívott hitvitázó zsinatokról szólók is, igaz, ezeken inkább a protestantizmussal, semmint a katolikus misszionáriusokkal hadakoztak a görögkeleti teológusok. Ilyen volt például az 1642-ben Vasile Lupu fejedelem által összehívott jászvásári zsinat, melyet ugyan „mindenféle eretnekségek" (értsd katolikus és protestáns) ellenében szerveztek meg, de végül csak az akkor már halott konstantinápolyi pátriárka, Kirill Lukarisz kálvinista hitvallásának cáfolatáról született döntés. Ezt a zsinat után Vasile Lupu rögtön ki is nyomtatatta, és így Európában elég széles körben elterjedt. A katolikusok is nagy figyelemmel követték a zsinatot, és természetesen örültek annak, hogy ők nem váltak az ortodox teológusok céltáblájává. VIII. Urbán pápa egyenesen üdvözölte Petru Movilă (Moghila Péter 1596–1647) kijevi görögkeleti érsek hitvallását (mely szintén Lukarisz tanainak cáfolatára született) és abbéli reményét fejezte ki, hogy Movilă hamarosan az unió útjára lép. Kár, hogy Barbu átsiklik azon a kérdésen, hogy az ortodoxia vajon miért volt sokkal toleránsabb a katolicizmussal, mint a kálvinizmussal? Movilă filokatolkus katekizmusát, például, senki sem kritizálta, míg Lukarisz tanait háromszor is kiátkozták a 17. század folyamán. Az eucharisztiáról szóló vitában szintén csak Lukarisz hitvallását szidták az ortodox teológusok (Meletiosz Szirigosz, Paiszie Ligaridisz, Nicolae Milescu stb.), a katolikusokkal szembeni fellépést nagyon óvatosan kerülték. A századvégi nagy vitában, mely Dosithei jeruzsálemi pátriárka és Johannisz Karyophilisz (1651–1693) görögkeleti értelmiségi közt folyt a havaselvi fejedelem Constantin Brâncoveanu és Constantin Cantacuzino közbeavatkozásával, Dosithei szintén „lutherokálvinizmusa" miatt kárhoztatta Karyophiliszt. Az okok valószínűleg politikaiak lehettek. Legalábbis erre enged következtetni az, hogy a kálvinizmus elleni harc főleg addig volt erős, amíg tartani lehetett az erdélyi fejedelmek befolyásától, a Skatolikus ellenesség, pedig a román vajdaságokban a 17. század végén egyenes arányban nőtt a Habsburg Monarchia, valamint a Lengyelország felől érkező politikai nyomással. A törökök visszaszorításával egyidejűleg mindkét állam szerette volna megszerzni az ellenőrzést a két román fejedelemség fölött, ezért nyilván támogatták a katolikus missionáriusokat, akikben a román vajdák a két állam ügynökeit látták. Az ellenérzést az erdélyi románok részleges uniója csak felerősítette.

Sokan és sokat írtak arról is, hogy miként használták a misszionáriusok a könyveket az ellenreformációs propaganda eszközeként. Barbu is kimerítően bemutatja, hogy milyen könyveket és iratokat hoztak a misszionáriusok a román fejedelemségekbe, és kikhez jutatták el azokat. Bizton állíthatom, e könyvek útját még senki sem írta le ilyen részletesen. Hiányérzetem csak amiatt támadt, hogy arról semmit sem olvashattam, hogy milyen és mekkora hatása lehetett ezeknek a könyveknek. Az még elképzelhető, hogy Vasile Lupu moldvai vajda esetleg elolvasta, vagy elolvastatta a tridenti zsinat határozatait, ahogy Constnatin Cantacuzino is, korának legműveltebb havaselvi politikus-értelimségije forgatta Bellarmino katekizmusát, de az is biztos, hogy a misszionáriusok igazi célközönsége, a moldvai és havasalföldi magyar és szász katolikus mezővárosi és falusi lakosság (melynek egy része már románul beszélt csak) jórészt analfabéta volt. Már Tóth István György is hangoztatta, hogy az írásbeli propagandának Magyarországon sokkal kisebb szerepe volt, mint Nyugat-Európában, és nem különbözhetett sokban a magyarországi helyzettől a román vajadságokbeli sem. Ennek ellenére korlátozott mértékben ugyan, de a könyv is lehetett propagandaeszköz még analfabéta környezetben is, mivel sokszor mágikus hatalmat tulajdonítottak neki. Tóth István György ismertet is egy esetet, amikor a pap nem tudott elmenni az esküvőre, és maga helyett egy könyvet küldött, mondván, hogy azt tegyék a nászéjszakán az új házasok a párnájuk alá és így a házasság érvényes lesz. (*Tóth István György*: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon. Budapest. Balassi Kiadó. 2007. 210–211. o.) Szívesen olvastam volna hasonló eseteket a két román vajdaság területéről is, de Barbunak inkább az volt a szándéka, hogy a Nyugat-Európával való hasonlóságokat emelje ki (lám a román írástudók is fogékonyak a nyugat-európai könyvek iránt), de arra már nem tért ki, hogy ezen a szűk rétegen kívül, milyen mértékben is hatottak a könyvek.

Megkerülhetetlen probélma egy ilyen monográfia esetében annak tisztázása, hogy mennyiben lehet román környezetben ellenreformációról beszélni. Próbálták-e a misszionáriusok megnyerni a görögkeleti románokat is a katolicizmusnak, vagy sem? Karánsebes környékén tudunk ilyen missziós tevékenységről, melynek egyik vezéralakja épp egy jezsuitává lett román, Gheorghe Buitul (Bujtul György 1589–1635) volt. (Buitul munkásságát legrészletesebben kiadatlan levéltári források alapján Molnár Antal tárta fel: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon. Budapest. L'Harmattan Kiadó. 2009). Voltak-e egyáltalán román katolikusok a Kárpátokon túli területeken? Nekem úgy tűnik, hogy nem, csupán elrománosodott csángókról és szászokról beszélhetünk, akik megőrizték a katolikus vallást. Ezekhez számíthatunk még néhány a

Balkán félszigetről bevándorolt olasz, bosnyák és raguzai katolikus családot. Ezért a szertartás-reformokról szóló fejezetben mindössze 4 lapnyi szöveg szól a katolikus szertartások megreformálásáról (az is kizárólag az 1642. évi kotnári katolikus zsinat határozatait elemzi), míg a többi harminc oldalon a szerzőnő a román ortodox egyházban a 17. században bevezetett liturgikus refomokat elemzi. A nagy kérdés az, hogy ezeknek mi közük volt az ellenreformációhoz. Violeta Barbu meggyőzően mutatja be, hogy leginkább az unió gondolatával is kacérkodó Petru Movilă által kezdeményezett szertartás-reforomokra hathatott a katolicizmus. A legnagyobb újítás, mely inkább kulturális semmint teológiai jellegű, nyilván a román nyelv bevezetése volt. Ez azonban nem az ellenreformációnak, hanem sokkal inkább az erdélyi románok reformációjára adott reakciónak volt köszönhető. Nos ebből a fejezetből leginkább a román nyelv folyamatos térnyerésének, valamint az ortodoxia ellenállásának bemutatását hiányolom. Érdekes volt viszont azt olvasni, hogy míg az érseki és püspöki felszenteléseken már 1668 óta románul mondták el a *Hiszekegyet*, addig Dosithei pátriárka még a 17. század végén is arra buzdított, hogy a papok óegyházi szláv nyelven végezzék a szertartást. Talán a sors fintora lehetett, hogy Antim Ivireanul, havaselvi érsek 1706-ban, mikor hivatalosan is megengedte a román nyelv használatát az egyházi szertartások során, vad ortodoxként, a Coresi-féle nyomtatványokban felbukkanó erősen kálvinista ízű érvrendszert szinte szó szerint átvette.

Violeta Barbu monográfiájában minden annak a tételenek a bizonyítására szolgál, hogy a román vajdaságok az európai kultúrkör részei. A hatalmas erudicióval mozgatott óriási adathalmaz, a nyugat-európai terminológia (konfeszionalizmus, társadalmi rendszabályozás, devóció, praxis pietatis stb.) mind-mind ezt szolgálja. Hosszú eszmefuttatást olvashatunk a népi vallásosságról, de szinte kizárólag nyugat-európai példákkal. Semmi sincs az eddig oly sokat idézett román paraszt félelmetes babonaságáról, vagy a román pópák megrendítő teológiai tudatlanságáról. Mintha szégyellné ezeket a szerzőnő és szándékosan rejtené el. Ez az izzadságszagúnak tűnő igyekezet számomra érthető, és néha még szimpatikus is. Mert ne felejtsük, mégiscsak román közönségnek íródott a mű, melynek jó része, mint azt e recenzió elején is említettem, még mindig szitokszónak tartja azt, ha valaki az ortodoxia reformjáról, vagy a nyugat-európai egyházakkal való termékeny párbeszédéről értekezik. Violeta Barbu monográfiája szimbolikus szavakkal zárul: „Kutatásaim során egy olyan román társadalom körvonalai bontakoztak ki, mely sokkal jobban tudta kezelni a pluralitást és a sokszínűséget, mint a kétszáz évvel későbbi utóda." Ilyen munkák olvastán azonban csak reménykedni tudunk, hogy ez a hajdanvolt már-már mitikus tolerancia és sokszínűség, hamarosan ismét visszatér a román kultúrába.

Nagy Levente

Markus Koller

EINE GESELLSCHAFT IM WANDEL

Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683)
(Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 37.)

Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010. 226 o.

Minden olyan történelmi mű, amelyet olyan szerző tollából olvashatunk, aki nem tartozik a választott témáját érintő közösséghez, és ezáltal nagyobb távolságot is tart attól, speciális tükröt tart nemcsak a tárgyalt korszak, hanem az ún. „nemzeti történetírás" elé is. Úgy érzem, ez még abban az esetben is megállja a helyét, ha az a bizonyos tükör, éppen a tárgytól való távolságból adódóan valamelyest torzít.

Markus Koller témaválasztása, a 17. századi oszmán fennhatóság alatt élő magyarországi társadalom életének vizsgálata eddig nem sok nemzetközi figyelemben részesült. Ebből következően nagy érdeklődésre tarthat számot mind a nemzetközi, mind a magyarországi történészek között.

A monográfia hosszú bevezető fejezettel kezdődik, amely több mint egynegyedét teszi ki a könyv tartalmi részének. Már ebben az egységben kiderül, hogy a szerző a magyar „nemzeti történetírásban" fellelhető megállapításokat vette vizsgálat alá, és ezeket részben cáfolni igyekezett. A munkában némi elmarasztalást is olvashatunk az eddigi kutatásokról, amelyek elsősorban valamilyen sajátos, egyedi állapotot véltek felfedezni a magyar–török együttélés időszakában. Különösen hangsúlyosan emlékezik meg *Szakály Ferenc condominium* (*Doppelherrschaft*) tételéről, miszerint a magyarországi török uralom 150 éve „világtörténeti kuriózumnak" tekinthető. Ugyancsak ala-

posan vizsgálja azt a kérdést, hogy ténylegesen igaz-e az, hogy a zsitvatoroki béke megkötése (1606) után a török hatóságok visszaszorultak a védett városokba, és csak itt maradtak meg a kádi-hivatalok. Így a török hatalom eleve lemondott arról, hogy a magyar lakosság mindennapi életét befolyásolja, és ezzel megnyílt a lehetősége annak, hogy a magyar hatóságok visszaépíthessék pozícióikat a hódoltság területén. *Koller* a magyarországi oszmán kutatásokat is felelősnek tekinti abban, hogy egyenetlenül foglalkoznak a hódoltság 16. és 17. századi történetével. A török hódítás második évszázada valóban jóval kisebb mértékben kutatott oszmán források alapján, mint a 16. század. Mivel ezek a tételek végigfutnak a könyv fejezetein, rájuk a recenzió végén kívánok reagálni.

Az első fejezet azzal a képpel foglalkozik, miképpen tárgyalta a kortárs nyugat-európai útleíró irodalom hódolt Magyarországot. Ennek a kérdésfeltevésnek azért van jelentősége, mert gyakran a mai napig az akkor lejegyzett állapotok öröklődnek át a modern szakirodalomban is. Az erdélyi szász Johannes Tröster mellett *Koller* több szerzőt idéz, akik Magyarországot az ellenséges törökök által megszálltnak tekintik, ahol nincs vallási egység sem. Kívánatosnak tűnik tehát a területi széttagoltság megszüntetése. Ugyanezzel a vélekedéssel találkozunk a Magyar Királyság volt székhelyével, Budával kapcsolatban is, ahol minden nyugati szerző elsősorban a pusztulásról számolt be.

Markus Koller ezt a képet elsősorban a neves magyar régész–művészettörténész, *Gerő Győző* művein, illetve a 17. századi török világutazó, Evliya Çelebi utazási beszámolóján keresztül korrigálja. Felhívja a figyelmet arra, hogy a török életforma és a katonai-kereskedelmi célokat is kiszolgáló hajóhidak megléte a nyugati művekben is olvasható. A pusztulófélben lévő európai típusú épületek mellett a törökök vallási célból szép imahelyeket, fürdőket emeltek. A lakóházak ápolatlansága pedig arra vezethető vissza, hogy az itt szolgáló hivatalnokok és katonák nem kívántak áldozni arra, ami könnyen a keresztények támadásának áldozatává válthat.

A szerző az oszmánok Magyarország-képének megrajzolására kiindulópontként a geográfiai műveket vette vizsgálat alá. A *Gottfried Hagen* által 2003-ra feldolgozott bécsi Kâtib Çelebi kézirat mellett Abu Bekr Dimişki művét használta. Ezek alapján kitér mind arra, hogy milyen volt a közigazgatási rendszer a hódolt Magyarországon, mind pedig arra a tézisre, hogy a lakosság száma állítólag nagyon alacsony lett volna.

A második fejezet a hódoltság vallási viszonyaival foglalkozik. Ebben a fejezetben erősen érződik a szerző és a magyar történetírásban meghonosodott szemléletmód közötti különbség. Feltűnő, hogy amikor az oszmánok birtokolta Magyarországról (*Osmanisch-Ungarn*) beszél, elsősorban a délszlávokat érintő kérdéseket tárgyalja. Tény, hogy a magyar etnikum a törökök előrenyomulásával északabbra szorult, és a déli területeken Szeged vonaláig jobbára a délszláv nyelveket beszélők telepedtek le. Ennek ellenére aránytalannak érzem, hogy a hódoltság vallási viszonyait a szerb-ortodox egyház 16. századi történetével kezdi. Bár a szerb szakirodalom és mellette *Hadrovics László*, *Srećko Džaja*, valamint újabban *Molnár Antal* [*Antal Molnár*: La Chiesa ortodossa serba e i tentativi d'unione nel XVII secolo.In: Da Roma in Hungaria. Atti del convegno nel terzo centenario della morte di Giovanni Giuseppe De Camillis, vescovo di Munkács/Mukačevo (1689–1706). A cura di Tamás Véghseő. (Collectanea Athanasiana – I. Studia 2.) Nyíregyháza 2009. 25–36.] is meggyőzően állítja, hogy a szerb nemzeti dinasztia fenntartotta a Nemanjadok emlékezetét, ahol a szerb nép és egyház megjelent, és azt a leendő államiság területének tartotta, azonban bennem is megfogalmazódott a szerzővel együtt az az erős kétely, amelyet *Koller* ekképpen foglalt össze: „Auf der Grundlage des für die Studie herangezogenen Quellenmaterials bleibt die Frage offen, in welchem Maß in den osmanischen Gebieten Ungarns die wahrscheinlich noch lebendige Erinnerung an die Despoten in die Gedenkniskultur einbezogen wurde und deshalb der Bezug auf die vorosmanische Geschichte ausgeprägt war." A fenti sorokat követő elmélkedés, miszerint Konstantinápoly elfoglalása (1453) után Hunyadi Mátyás magyar király erősítette meg Vuk Brankovicsot, aki a magyar arisztokrácia sorában foglalt helyet, nem bizonyíték arra, hogy a szerb uralkodók tisztelete a 15. századtól folyamatosan fennmaradt volna; és ha még így is lenne, a kultúrát megőrző csoportok az állandó vándorlás és költözés miatt semmilyen korszakokat összekötő állandóságot nem mutathattak.

A magyar történetírás véleményével ellenkezőleg — hivatkozva *Molnár Antal* írására (is) — *Markus Koller* úgy láttatja, hogy a hódoltság nem rendelkezett református dominanciával. Pécs környékén, Baranya és Somogy megyében, továbbá az Alföldön a katolicizmus a Dunántúlnál is erősebben fennmaradt. Mindezek után nem meglepő, hogy a magyar történész véleménye szerinti többséget kitevő református hívők és településeik oszmán kapcsolatrendszerére a szerző nem sok figyelmet szentelt. Pedig ennek a témának jeles képviselői voltak és vannak Magyarországon, *Szakály Ferenc* mellett nem kerülhető meg *Balázs Mihály* munkássága, aki éppen a fent említett

Baranya megyében a 16. században jelentős antitrinitárius közösséget mutatott ki. [*Mihály Balázs*: Die radikale Reformation unter der Türkenherrschaft. In: Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiata rocznice urodzin. Warszawa 1997. 93–103.] A hódoltság vallási kérdéseinek tisztázásához és a könyvben alaposan érintett katolikus missziós tevékenységhez ugyanakkor elengedhetetlennek tűnik az *Adattár* sorozatban megjelent hódoltsági missziós tevékenységről szóló forráskiadások használata [*Balázs Mihály*: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1610–1625 (Fricsy Ádámmal, Lukács Lászlóval és Monok Istvánnal közösen. A bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály) (Adattár 26/1–2.) Szeged 1990.; Jezsuita Okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. Sajtó alá rend. Balázs Mihály – Kruppa Tamás – Lázár István Dávid – Lukács László. Bevezető tanulmány: Balázs Mihály. (Adattár 34/1–2). Szeged 1995.] Emellett ki kell emelni, hogy *Tóth István György* ötkötetes — szintén vatikáni, főként a *Congregatio de Propaganda Fide* iratanyagából származó — forráskiadását kiaknázta a szerző. A munka a magyar szakirodalommal megegyező módon tárgyalja azt az ellentétet, amely a Vatikán támogatását élvező és a helyi török méltóságokkal jó viszonyt kiépítő bosnyák szerzetesek, illetve a törökök elől Nagyszombatra menekült esztergomi érsekek joghatósága között kialakult. Ebben a küzdelemben már a jezsuiták is szerepet vállaltak. Az oszmánok által birtokolt országrészt összességében úgy ábrázolja, mint egy olyan területet, amelyben a különböző etnikumok és vallások egyfajta békés egymásmellettiségben éltek. A példák azonban szinte kizárólagosan olyan területekről származnak, amelyek átnyúltak a délszlávok által lakott déli országrészekre.

A keresztény vallási közösségek után a szerző áttér a magyarországi muszlimok mindennapi életére. A muszlim kultúra központjai a dzsámik és a különböző dervis-kolostorok (halveti, mevlevi) voltak. Ebben a témában elsősorban *Ágoston Gábor* és *Sudár Balázs* kutatásaira épített, és az egész alfejezet lényegében a sokszor forrásként felhasznált Evliya Çelebi leírásait használta fel. Ebben a részben olyan meglepő kijelentést is olvashatunk, miszerint a 17. században nagyobb számban tértek át az iszlámra, mint egy évszázaddal korábban. A kérdés csak az, hogy a *Halil İnalcık* által általánosságban megfogalmazott tétel mennyiben áll a magyarországi társadalomra. *Hegyi Klára* a török várak őrségeinél ugyan bemutatott új áttérőket, ám ez a tendencia a már korábban is ott szolgáló ortodox vallású délszláv katonák között volt jellemző, és meglepő módon nagyon kis számban mutatható ki a forrásokból a magyar etnikum konverziója.

A harmadik fejezet a magyar városok közösségeinek „autonómiájával" foglalkozik. A magyar történetírásban meghonosodott tétel szerint a zsitvatoroki béke után a török hatóságok visszaszorulásával — mint fentebb is érintettem — a magyar hatóságok ismét kiteljesedtek a törökök által megszállt területen is. *Hegyi Klára* egyik francia nyelvű tanulmányában említette meg, hogy a városok sokkal szélesebb körű belső önkormányzatisággal bírtak, mint amely az Oszmán Birodalomban általános volt. Ezt a tézist *Koller* nem fogadja el, és ezt azzal is jelzi, hogy minden esetben idézőjelbe teszi az autonómia szót.

A szerző érvelését *Szakály Ferenc* 1971-ben Grazban megjelent tanulmánya néhány sorának idézésével kezdi, amelyben *Szakály* a törökök által megszállt terület lemaradását a Magyar Királyság többi területeihez képest az oszmán állam alacsonyabb szintű gazdasági viszonyaiból vezette le. Ezzel szembe *Markus Koller* azt állítja, hogy a többiek mellett például Debrecen is nagyobb bírósági szabadsággal bírt röviddel a török hódítás után, mint a magyar királyok alatt. Az érv és az ellenérv azonban valamelyest elbeszél egymás mellett: az egyik a gazdasági potenciál csökkenéséről, a másik pedig a város jogi lehetőségeiről értekezik. Kiolvasható azonban, hogy *Koller* korántsem látja olyan elmaradottnak a hódolt területeket.

A probléma felvetése azt is kikényszerítette, hogy *Koller* áttekintse a magyar városfejlődés útját. Itt három alapvető kategóriát kell megkülönböztetnünk: egyrészt a tárnoki-személynöki, másrészt a királyi szabad városokat – ezeket együttesen *civitas*nak tekintették. Harmadrészt nagyobb számban létezett egy városias szerkezetű településtípus, amelynek egyik fő jellemzője az volt, hogy magánföldesúri birtokba került. Ezeket mezővárosnak, *oppidum*nak nevezték. Mivel a magyar szakirodalom is bemutatta, hogy az *oppidum*nak nevezett formáció virágzásnak indult a 16. században, hiszen a dél-német városok felé részt vett a bor- és a szarvasmarha-exportban, a gazdasági lemaradás tétele a szerző szerint nem állhatja meg a helyét.

A magyar szakirodalomban meghonosodott nézettel szemben *Markus Koller* arra tesz kísérletet, hogy a magyar közösségi önkormányzatiság főszereplőjének számító mezővárosi bíró (*Richter*) szerepét új megvilágításba helyezze. A mezővárosok — a magyar földesúri függéstől részben szabadulva — a jogi és bírósági gyakorlatot tekintve jelentős önállósággal bírtak. Ez abban is megnyilvánult, hogy elöljáróikat szabadon választották. A szerző viszont úgy véli, hogy a bírók nem voltak má-

sok, mint a kádi-hivatalok meghosszabbított kezei, akik a török elöljáróság számára gyűjtötték az adót, és folytattak le peres eljárásokat. Így tehát a magyar kutatások véleménye, miszerint a magyar önkormányzatiság a hódolt területen erősödött, *Koller* koncepciójában értelmezhetetlennek tűnik. A mezővárosi elöljárók szerinte az oszmán állam hivatalnokaiként a török uralmat erősítették.

A szerző kijelentésének alapjául két okmány szolgál, amelyeket a Magyar Országos Levéltár Bécsben készült egyik mikrofilmmásolatáról használt (W 797, 85. és 86.). A két török nyelvű okmány arról szól, hogy a bíró kinevezésénél a kádinak milyen nagy szerepe volt. Hogy egyelőre nem ismerünk egyetlen mezővárosi bírónak adott török megerősítő iratot (*berât*), a szerző szerint nem bizonyít semmit, hiszen alig maradt meg a korból kádi-protokollum (*sicil*). Tételét azzal is alá kívánja támasztani, hogy a bíró az adólistákon mint szolgáltatástól mentes személy szerepel. Tény ugyan, hogy a bírónak mind a település kollektív adójának befizetésében, mind az elítélt bűnösök kivégzésének lebonyolításában együtt kellett működni az oszmán hatóságokkal, a figyelmet felkeltő elképzelés kapcsán azonban az alátámasztására szolgáló források számát jelentősen tovább kellene növelni ahhoz, hogy az biztos kijelentéssé válhasson.

Koller szerint a városi autonómia téves elképzelését azért értették félre a magyar történészek, mert az elterjedt általány adózást egyedüli magyar sajátosságnak tekintették, pedig az a birodalom más részén is megvolt a 17. században. Valóban igaz, hogy azt a folyamatot, amely során a települések az adókat egy összegben fizették meg, szélesebb földrajzi környezetben nem vizsgálta a magyar történetírás. Megelégedett annak a bemutatásával, mint ahogy Debrecen esetében *Hegyi Klárá*nál olvashatjuk, aki kimutatta az adók mellett a bírósági illetékek és büntetéspénzek megváltásának folyamatát a város levéltárában őrzött török oklevelek alapján. Ezzel szemben ugyanakkor van példa rá, hogy a török hatóságok nem egykönnyen álltak rá az általány összegek elfogadására, amit például Szeged esetében sohasem akceptáltak.

A szerző a 18. századi Boszniában kimutatta, hogy a központi hatalom intézkedéseinek nagyobb köre, a határvidéki helyzetből következően átkerült az ottani muszlim notabilitások (*ayan*) kezébe, akik itt — a magyar bírók feladatköréhez hasonlóan — irányították a helyi közösségeket és biztosították a központi hatalom érdekeit. A példában biztos van megszívlelendő, de ne feledjük: a boszniai muszlim társadalmi struktúra nem feleltethető meg a magyar mezővárosi önkormányzatiságnak! Nem tagadom, hogy a kérdésfeltevések engem is utánagondolásra késztettek. Úgy vélem, érdemes a későbbiekben a magyar mezővárosok írásbeliségének és a viszonylag nagyszámban fennmaradt török okmányoknak az elemzésével újra megvizsgálni a kérdést.

Gustav Bayerle tanulmánya után viszonylag könnyen utánanézhetünk a magyarországi városok török iratanyagainak [*Gustav Bayerle*: Ottoman records in the Hungarian archives. Archivum Ottomanicum 4. (1972) 5–22.]. A debreceni török iratok az azokat őrző megyei levéltár honlapján is megtalálhatók, sőt jó minőségben olvashatók [http://hbml.archivportal.hu/kateg-129–1-torok_oklevelek.html]. Az egyik legteljesebb 17. századra megmaradt irategyüttes a Tiszántúlon lévő jelentős protestáns központ, Mezőtúr iratanyagát tartalmazza [Szolnok Megyei Levéltár. Mezőtúr török iratai. 155 darab okmányt tartalmaz]. Az okmányokat a Magyar Tudományos Akadémia *Repiczky János* Halléban végzett keletkutatóval — más mezővárosi anyaggal együtt — lefordíttatta magyarra, kiadása azonban sajnos nem valósult meg [vö. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 446.]. Az anyag rendkívül plasztikusan mutatja be a 17. században kialakult helyzetet. A török nyelvű szövegek legnagyobb többsége valamilyen vagyoni kérdéssel, a város török méltóságokkal kötött bérleti szerződéseivel és halálesetek kivizsgálásával, a vérdíj kiszabásával, illetve elengedésével foglalkoznak. Mezőtúr folyamatosan könyörgött az egri pasa díványán, hogy védjék meg őket az irreguláris katonák és más oszmán tisztviselők zaklatásaitól. A díván elismerte a kérelem jogosságát, és csak nagyon nehezen engedte meg a magyar és szerb (rác), illetve a török portyázók ellen a fegyveres fellépést.

A kötet negyedik fejezete az adózás rendszerének megváltozását elemzi. Eszerint a korábban legfontosabbnak számító fejadó (*cizye*) elvesztette a jelentőségét, helyette az addig rendszertelenül szedett szolgáltatások válnak állandóvá, miközben a lakosságnak egyenes formában kellett a helyi török tisztségviselőket ellátni. A 16–17. századi lakosságszám változásával és ennek gazdasági vonzataival, például a *hane* (adóegységet jelentő háztartás, amely ekkorra már több családból állt) változásával *Dávid Géza* foglalkozott. Hasznos és megfontolandó lett volna ezen eredmények nagyobb mértékű hasznosítása.

Az adózás tárgyalása után *Markus Koller* egy másik módszer segítségével is bizonyítottnak látja azt, hogy a magyar területek feletti oszmán közigazgatás nem vesztette el befolyását. Az a véleménye, hogy az állandóan a várakban állomásozó oszmán katonaság — amelynek jelentős része a

központból került ide — adóbérlet formában kézbe vette az állam bevételeit. Így közvetve az adóbérletet tekintette a központi irányítás fennmaradása egyik lehetséges változatának. Mivel az anyagi források a várak őrségének a kezébe kerültek, és a szpáhik nem rendelkeztek elegendő anyagi erővel a katonai feladataik ellátására, így a rendszer változásából az utóbbiak kerültek ki vesztesen, akik maguk is pénzen váltották meg a katonai szolgálat alóli szabadságukat.

A könyv legfontosabb megállapításai a kötet végén a Következtetések fejezetben újra külön is olvashatók. *Markus Koller* összességében nem úgy látta kutatásai alapján Magyarországot, mintha ott valamilyen „vasfüggöny" gördült volna le, hanem olyan határvidéknek, amely az oszmán hódítás ellenére mind a nyugat-európai, mind pedig az Oszmán Birodalom fejlődési formációjában helyet kapott.

A könyvön végigkísért az a szándék, hogy polemizáljon a magyar történetírás eredményeivel. Mi lehet az oka annak, hogy a bemutatott fejezetek szinte mindegyike erre a véleménykülönbségre épül? Ennyire nagyot tévedett-e volna a magyar oszmanisztika, illetve a magyar történeti kutatás?

Úgy vélem, e kérdések megválaszolásához és a probléma értelmezéséhez a jó másfél évszázaddal ezelőtt megkezdett magyar forráskutatás és feltárás időszakára kell visszatekinteni. A magyar történetírás megítélése a korról elsősorban azon forrásanyag alapján alakult ki, amelyet a 19. század nagy kutatóhulláma felszínre hozott. A Magyar Tudományos Akadémia a megalakulásától fogva kiemelt célként fogalmazta meg a törökkor forrásainak feltárását. A kutatások a fővárosban őrzött magyar kormányszervek, elsősorban a Magyar Kamara archívuma mellett a vidéki hatóságok, a volt hódoltság területén fennmaradt települések magyar és török iratanyagát érintették. Az Akadémia által megbízott *Repiczky János* működéséről már szóltam. Munkáját *Szilády Áron* folytatta, aki részben ki is egészítette a fordításokat. *Szilágyi Sándor*ral közösen jelentették meg azt a két kötetes forráskiadást, amely egy sor mezőváros török okmányait tartalmazza magyar fordításban [*Szilágyi Sándor – Szilády Áron*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Török-magyarkori történelmi emlékek. I–II. Pest 1863.]. Véleményem szerint ezzel Európában is egyedülállót alkottak. A kiadvány természetesen nem minden esetben felel meg a mai követelményeknek. A szakemberek azonban jelenleg is használják őket, bár lassan megérik a helyzet egy új, kritikai feldolgozásra. A mezővárosok levéltárában az eredeti okmányok megvannak, a fordítások kontrolálása lehetséges. (Kivételt a fentebb említett Mezőtúr képez, amelynek anyaga kimaradt a közlésből, de az eredeti oklevelek szintén kutathatók.)

A tárgyalt forráskiadás és mellette a városi, megyei és országos jelentőségű levéltári anyagok azt mutatják, hogy a magyarországi török hatóságok nagyobb mértékben használták a magyar nyelvű levelezést, mint a törököt. A 17. századi mezőtúri anyagban még az egri pasa dívánjában írt döntések egy része is magyarul van, ami nem megszokott. Amikor *Salamon Ferenc* 1886-ban már második kiadásában jelentette meg az első összefoglalást a magyarországi török hódoltságról, erre a lépésre nem kis mértékben az országos és helyi lapokban nagy számban megjelent adatok késztették. Könyve a magyar kiadás mellett egy évre rá már németül is napvilágot látott [*Ferenc Salamon*: Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft. Ins deutsche übertragen von Gustav Jurány. Leipzig 1887.]. Így meglepetésként hatott az akkori kutatókra az a felismerés, hogy a magyarországi török uralom forrásainak nagyobb részéhez nem kell idegen nyelven tudni, magyarul viszont annál inkább. Összecsengve a korábbi történetírói művekkel, a hódoltságot *Salamon* és történészutódai nem tekintették másnak, mint a történelmi magyar állam részének, és gyakran a mai kutatók is ekképpen vizsgálják a tárgyalt térséget.

Ebből alakult ki az az igen komoly eredményeket hozó gyakorlat, hogy a 16–17. századi hódolt Magyarországát nemcsak oszmanisták vizsgálják, hanem nagyon sok helytörténeti, várostörténeti ihletésű mű is. A forrásadatokból kiindulva válik tehát elsősorban érthetővé az, hogy a 17. századi kapcsolatok szorosabbnak tűnnek a Magyar Királyság intézményeivel, mint a Portával. Részben ezt erősítette meg az is, hogy a hazai oszmanisztikai kutatás — s ezt is jól vette észre *Koller* — elsősorban a 16. századra koncentrál. Ennek oka ugyancsak a források adottságaira vezethető vissza. *Fodor Pál* és *Dávid Géza* már több írásában hangsúlyozta, hogy az adóösszeírások rendszere teljesen megváltozott a 17. századra. Az adódefterek ekkor egymásnak már másolatai, így nem nyújtanak valós adatokat. Ameddig a 16. századra *Dávid Géza* archontológiai kutatásai szinte teljes adatsorokat eredményeztek beglerbégek és szandzsákbégek tekintetében, addig a 17. századra alig találni olyan forrást vagy összegzést, amely hasonlóan jól használható lenne. Ezek az okok vezettek arra, hogy a kutatók inkább a sikeresebben feltárható 16. századi forrásokkal dolgoznak.

Ismertetésem végén az egyetlen komolyabb hiányérzetemről is szeretnék szót ejteni. Alapvetően egyetértek *Markus Koller*ral abban, hogy a *Szakály Ferenc* által hangsúlyozott *condo-*

minium nem tekinthető magyarországi kuriózumnak. Saját kutatásaim a vazallus államok és közösségek rendszerét érintve hasonló eredményekre vezettek, ami azt jelzi, hogy az Erdély Fejedelemség sem volt egyedülálló jelenség, sok hasonló entitás létezett az Oszmán Birodalomban. Így örömmel olvastam a fejtegetéseket mind a világtörténelem hasonló *condominium*airól, illetve a *frontier*-kutatásokról. Egy igen lényeges és a fenti vitatott kérdéseket is alapvetően meghatározó jelenség- és problémakört azonban hiába kerestem a könyvben, nevezetesen a Habsburg-uralkodók kormányozta Magyar Királyság intézményeinek tényleges elemzését és a hódoltsággal való kapcsolatát. Pedig *Szakály Ferenc* egy sor cikkében és monográfiájában mutatta be, hogy miképpen jött létre a 17. században a török uralom és a határvidék lakosságának önvédelmi rendszere, a parasztvármegyék [*Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és a XVIII. században. (Értekezések a történettudomány köréből Új sorozat 49.) Bp. 1969.]. Ugyanő feldolgozta a magyar adóztatás forrásanyagát a hódolt területen [Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.], sőt részletesen feltárta a mezővárosok és a reformáció kapcsolatát [*Uő*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.] is. Bár e munkákra a bibliográfiában *Koller* hivatkozik, eredményeit jelentős mértékben mellőzi.

Szakály Ferenc alapvető kötetei a magyarországi török uralom sajátosságát többek között abban határozzák meg, hogy a magyar közösségek nem maradtak magukra az oszmán uralom idején. Mostanában — részben itthon, részben külföldön — érzékelhető az a nézet is, hogy Mohács után a magyar államiság megszűnt, és a Habsburg-adminisztráció vette át a helyét. A tömeges számban fennmaradt források ellenben a vármegyei, földesúri és egyházi intézmények nagyon erős érdekérvényesítő képességet mutatják, amelyek a Magyar Királyság — újabban *Pálffy Géza* kutatásainak eredményeként világnyelven is megismerhető — intézményei mellett, azt erősítve állandó jelentétre törekedtek az oszmánok által megszállt területen is [*Géza Pálffy*: The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century. (East European Monographs No. DCCXXXV.; CHSP Hungarian Studies Series No. 18.) Boulder, Colorado–Wayne, New Jersey–New York 2009.]. Sőt a hódoltságban nemcsak a Magyar Királyság intézményeit látjuk adóztatni, hanem az erdélyi fejedelmeket is, akiknek konstantinápolyi követei sok panaszt voltak kénytelenek elviselni, mert a fejedelmek sajátjaikként osztogatták emberei között — időnként a Tiszáig is — a birtokokat. [Lásd pl. Magyar Országos Levéltár, P. 422, I. szakasz II. fiók. I. csomag. 12. sz. irat. Báthory Gábor fejedelem utasítása a borosjenői és lippai várőrségnek, hogy ne háborgassák Sövényházy Móric Mártont 15 hódoltsági faluban lévő birtokai használatában, amelyeket korábban az örökös nélkül elhunyt Mágócsy Ferenc birtokolt. Ecsed, 1612. jan. 12. Az egyik település, Algyő Szeged közvetlen közelében áll, összenőve a várossal, ahol a szegedi szandzsákbégek székeltek. Az okmány másolatát Tóth Sándor Lászlónak köszönöm.]

Mindezen kritikai észrevételek és vitatható kérdések ellenére érdekes, adatgazdag könyvet mutathattam be, amely szemléletében is új megvilágításba próbálja helyezni az oszmán fennhatóság alatt álló magyar országrészt. Így hasznos olvasmány lehet a téma iránt érdeklődő külföldi és magyar kutatóknak, és bizonyára sokakat újabb kutatások elvégzésére fog sarkalni.

Papp Sándor

A MURAKÖZI URADALOM GAZDASÁGA ÉS TÁRSADALMA A 17–18. SZÁZADBAN

Válogatott források

Gospodarstvo i društvo medimurskog vlastelinstva u 17–18. stoljeću. Izabrani povijesni izvori
Gesellschaft und Wirtschaft im Gutshof Murinsel im 17. und 18. Jahrhundert.
Ausgewählte Quellen
Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette Gyulai Éva – Horváth Zita – Turbuly Éva. Szerkesztette Horváth Zita.
(Zalai Gyűjtemény 68.)

Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 2010. 507 o.

2011 januárjában vehette kézbe a szakmai közönség a Muraközi uradalom kora újkori gazdaság- és társadalomtörténetére vonatkozóan eddig publikálatlan forrásokat közreadó, a Zala Megyei Levéltár gondozásában megjelent forráskiadványt. A Zalai Gyűjtemény 68. kötete példaértékű, országos és helyi, szakmai és civil összefogás eredményeként látott napvilágot, mintegy irányt

mutatva a jövőbeni vállalkozásokhoz is. Az igényes kiállítású kötet megjelenése azért is örömmel tölti el a korszak kutatóját, mivel az egy, a trianoni döntés értelmében határainkon kívül került térség jobb megismeréséhez járulhat hozzá. Mint közismert, az 1920-ban elcsatolt területek kutatása az elmúlt évtizedekben ideológiai és objektív okokból kifolyólag akadályokba ütközött, aminek következményeként tudásunk ezen térségekre vonatkozóan meglehetősen hézagos. Derűlátásra ad viszont okot, hogy a közép-európai államokban lezajlott rendszerváltozásokat követően felnövekvő történészgeneráció mindinkább feladatának tekinti e területek 1918 előtti történelmének kutatását. A határokon átívelő kutatási együttműködésre is egyre több pozitív példa kínálkozik, különösen magyar–horvát viszonylatban. A közös múlt kutatásához nyújthat kiváló terepet az egykor Zala megyében fekvő Muraköz kora újkori története, elsődlegesen a birtokos családok, különösképpen a Zrínyiek személyén keresztül, akik Magyar- és Horvátország arisztokráciájában egyaránt előkelő helyet foglaltak el.

A Dráva és a Mura, valamint Stájerország által közrefogott Muraköz sajátos fejlődésében döntő szerepet játszott a körülmény, hogy a kora újkorban a folyamköz egésze arisztokrata családok birtokát képezte, ami egyfajta területenkívüliséget kölcsönzött a tájegységnek. Mint a kötet bevezető tanulmányából megtudhatjuk, a muraközi birtoktest 1546-ban került a Habsburg-ház szolgálatában gyorsan emelkedő, a monarchia arisztokráciájának köreibe is befogadást nyert Zrínyi család kezére. Az Adriától a Mura mellékig legyezőszerűen húzódó családi birtokállomány legértékesebb uradalma, mondhatni ékköve, éppen a muraközi volt. A magyar–horvát grófi família törökkoron átívelő birtoklástörténetének egyfelől Zrínyi Péter kivégzése (1671), másrészt Zrínyi Ádám örökösök hátrahagyása nélküli katonahalála (1691) vetett véget. A Magyar, utóbb a Grazi Kamara átmeneti igazgatását követően 1720-tól a cseh felmenőkkel is rendelkező német Althan család, 1791-től pedig egészen 1945-ig a szlavón kötődésű Festeticsek mondhatták magukénak a korszakunkban gyakorta Szigetnek (németül *Murinsel*, latinul *Insula Muraköz*) is nevezett folyamközt.

A központjáról csáktornyainak is nevezett uradalomban a 17. század első felében a — Batthyányak vagy Nádasdyak nyugat-dunántúli fekvőségeihez hasonlóan — nagyfokú militarizáció ment végbe, amelynek a katonaparaszti szervezet létezése adja bizonyítékát. A Zrínyiek ugyanis csak jobbágyaik katonává tételével tudták a Sziget védelméhez szükséges véderőt biztosítani, jóllehet ez a lépés kedvezőtlenül hatott az uradalom jövedelemtermelő képességére. A döntés helyességét igazolta, hogy a Muraköz volt Zala megye egyetlen olyan tájegysége, amely el tudta kerülni a török hódolást, azaz az oszmán részre történő adófizetést. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott a Mura oltalmában megbúvó tájegység természetes védettsége is.

A korszakban Zala megye legnépesebb területeként számon tartott folyamköz a 18. század elejétől a megyére kivetett állami adóteher ötödét viselte – a *quantalitas* elve hosszú időre rögzült. A Sziget ekkorra már önálló járást alkotott a megyén belül, ami egy hosszú folyamat betetőzése volt, tekintve, hogy a területnek már az 1640-es évektől saját szolgabírája és esküdtjei voltak. Különállását tovább erősítette, hogy a Zrínyiek a „Muraköz és Légrád (örökös) főkapitánya" cím birtokában a terület feletti katonai igazgatást is magukhoz ragadták. A Drávától délre fekvő területekkel a lakosság nagy részét kitevő horvátság jelenléte okán volt szoros a kapcsolat, de nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy a folyamköz a — megye többi részétől eltérően — egyházigazgatási szempontból nem a veszprémi, hanem a zágrábi egyházmegyéhez tartozott.

Jelen forráskiadvány létjogosultságát önmagában is igazolja a közismert tény, hogy a Zrínyi család levéltára a Wesselényi-féle összeesküvés felszámolását (1670) követően lefoglalásra került és nagyrészt az enyészeté lett. További nehézséget jelent, hogy a muraközi uradalom 17–18. századi történetére vonatkozó forrásanyagot a magyarországi mellett ausztriai, horvátországi és szlovéniai levéltárak rejtik. Ezek feltérképezésének fontos állomását jelenti a most megjelent válogatás, amely a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (Bécs), a Magyar Országos Levéltár (Budapest) és a Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg) irategyütteseiből ad közre 24 forrást. A főként latin, kisebbrészt német és magyar nyelvű dokumentumok kiadásához a két évtizeddel ezelőtt két kötetben megjelent magisztrális vállalkozás, a *Monumenta Zrínyiana* jelentette a követendő mintát. A források provenienciáját illetően mindenképpen, tekintve, hogy mindkét kiadvány alapvetően a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica (Ungarische Akten)* gyűjteményéből és a *Hofkammerarchiv*ból, illetve az Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptiones* állományából válogatott. Az újabb összeállítás azonban már nemcsak urbáriumokat és összeírásokat, hanem — örvendetes módon — jogbiztosító iratokat és kamarai jelentéseket is közzétesz.

Az impozáns és értékes forrásanyagot áttekintve mégis óhatatlanul megfogalmazódik a recenzensben a kérdés, hogy valóban a címben megjelölt tárgykörhöz illeszkedő források kerültek-e

közreadásra. Zrínyi Péter bán ingóságainak jegyzéke például kétségkívül nagy érdeklődésre tarthat számot, de elsődlegesen a művészettörténészek részéről. Hiányérzetet kelt ugyanakkor az 1696. évi nádori portaösszeírás mellőzése, jóllehet ennek adatsorai mind a társadalom-, mind a gazdaságtörténet kutatói számára megkerülhetetlenek. Közlésre kívánkozott volna az a részletes, a Zala Megyei Levéltárban őrzött, 1639. évi szolgabírói jelentés is, amely a muraközi katonaparaszti szervezet létezésének első bizonyítékát adja, nevezetesen azáltal, hogy tételesen felsorolja a hajdúsított településeket. A kötet vitathatatlan érdeme viszont, hogy közreadja Zrínyi Miklós és Péter 1638. évi osztálylevelét, amely — érthetetlen okokból — kimaradt a *Monumenta Zrínyiana* kiadványból, jóllehet annak adatai a kötet bevezető tanulmányának sarokszámait jelentették.

A recenzensnek a munka hasznossága és kétségbevonhatatlan erényei mellett — a jobbítás szándékával — szóvá kell tennie annak esetleges hiányosságait is. Ezek sorába kívánkozik néhány tárgyi tévedés, mindenekelőtt a közölt források keletkezési körülményeit bemutató fejregeszták esetében. Példának okáért a 2. szám alatt megjelent dokumentum valóban Maria Sophia Löbl ékszereit, ezüstneműit és készpénzét veszi számba, ám ő nem Zrínyi Péter, hanem a költő és hadvezér Miklós özvegye volt. A 13/7. sorszám alatti jelentés a szövegösszefüggés alapján véleményem szerint a Rákóczi-szabadságharc időszakában, 1705 körül keletkezett, tehát jóval később — a feltehetően rossz levéltári elhelyezés okán feltüntetett — 1694. évi időpontnál. A bevezetőben előforduló kisebb pontatlanságok sorában említhető, hogy Zrínyi Miklós nem 1644-ben, hanem csak a rákövetkező év őszén nyerte el Zala (és Somogy) vármegyék főispáni tisztét (15. o.). Az egyetlen térképvázlat (486. o.) feliratának tanúsága szerint a Muraköz 16. századi településállományát jeleníti meg, valójában azonban az úrbérrendezés időszakának viszonyait tárja elénk.

Mindezen kisebb hiányosságokat azonban elhomályosítja az a tény, hogy egy időtálló és nagy haszonnal forgatható forráskiadvány került a közgyűjtemények polcaira, amely a *Monumenta Zrínyiana* köteteivel együtt megkerülhetetlen forrásbázis a Magyar- és Horvátország 16–18. századi történetével foglalkozók számára. A társadalom- és gazdaságtörténet kutatói mellett ráadásul a művészettörténészek és várkutatók érdeklődésére is számot tarthat, határainkon innen és túl. A kötet készítőinek gondosságát dicséri, hogy — a potenciális felhasználók igényeihez igazodva — a cím mellett a bevezető tanulmányt, a források fejregesztáit és a mutatókat nemcsak németre, hanem horvát nyelvre is lefordították.

Végh Ferenc

Somogyi Győző

A SZABADSÁGHARC KATONÁI, MÁRIA TERÉZIA MAGYAR KATONÁI, MAGYAR HADIZÁSZLÓK

CSER Kiadó és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp. 2011. 152 o., 116 o., 124 o.

„Magyar Hadviselet" címmel új, hiánypótlónak számító hadtörténeti könyvsorozat indult útjára 2011 tavaszán a megjelenő első három kötettel. A *Ságvári György* által szerkesztett, tíz kötetre tervezett sorozat korszakos és tematikus bontásban kísérli meg bemutatni a nagyközönség számára a mindenkori magyar haderőt. Nemcsak az egyes korok hadseregének szervezete és felépítése kerül ismertetésre, hanem a különféle magyar alakulatok katonáinak fegyverzete, felszerelése és ruházata is bemutatásra kerül. A kötetek tanulmányait az egyes korszakok ismert hadtörténész - és hadviselet - szakértői jegyzik, míg a könyvek nagy részét alkotó — az egykori katonákat a ma emberéhez közel hozó — kiváló rajzokat pedig *Somogyi Győző* grafikusművész készítette.

Az elsőként megjelent kötet az 1848–49-es szabadságharc katonáit mutatja be, és mintegy hasonmása az 1986-ban kiadott, *Barcy Zoltán* és *Somogyi Győző* által írott munkának, amely „A szabadságharc hadserege" címet viselte. A mostani mű a korábbi kötet tematikus bontását követve ismerteti a honvédsereg felépítését. Az egyes alakulattípusokat bemutató tanulmányok most *Hermann Róbert* nevéhez fűződnek, aki a legújabb kutatások eredményei alapján minden eddiginél pontosabb képet rajzol a rövid idő alatt felállított, mégis a kor színvonalát elérő honvédségről. A forradalom és szabadságharc tömör összefoglalója után először a magyar hadsereg alapját képe-

ző cs. kir. sor- és határőr-alakulatok, majd a régi és az új huszárezredek kerülnek bemutatásra a legendás debreceni „Dom Miguel"-bakáktól a Prágából hazaszökő Nádor-huszárokig. Majd a belső rend fenntartására felállított nemzetőregységeket, illetve az új hadsereg nevét adó honvédzászlóaljakat ismerjük meg, a jász gyalogosoktól a kassai „veres sipkásokig". A különböző vadászcsapatok után a legsikeresebb 48-as fegyvernem, a tüzérség, majd a műszaki alakulatok, a vasutak és gőzhajók katonai alkalmazásáról olvashatunk. A kötetet az önkéntes és szabadcsapatok, a külföldi légiók, a tábornoki- és táborkar, valamint a kitüntetési rendszer bemutatása zárja. A könyvet illusztráló, élet- és korhű grafikák zöme az 1986. évi kiadványból került át, de számos új rajz is megtalálható a műben, amelyek tovább színesítik a 48-as honvédseregről alkotott képet. Az egyenruhák és felszerelési darabok leírása *Baczoni Tamás* nevéhez fűződik, aki külön viselettörténeti tanulmányában foglalja össze a kor egyenruházati szokásait és az attól való eltéréseket. Összefoglalva megállapítható, hogy a nagysikerű, és napjainkra már szinte csak a könyvtárakban hozzáférhető elődhöz méltó, azt nem egy tekintetben meghaladó munka született.

A következő kötet Mária Terézia korának magyar katonáit mutatja be. A 18. század magyar hadtörténetének ez a korszaka kevésbé ismert a nagyközönség előtt, talán csak a „Vitam et sanguinem!" és Hadik András tábornok berlini huszárcsínye közismeretű. Pedig ez az a korszak, amikor az (addig jobbára megbízhatatlannak tartott) magyar katonák száma ugrásszerű növekedésnek indul a birodalmi haderőben, és a kevesebb, mint 10000 főről 1780-ra már eléri a kb. 250000 fős összlétszám egyharmadát. Ekkor válik a magyar huszárság egész Európában elismert (és utánzott) fegyvernemmé, és ekkor alakul ki a kor színvonalán álló reguláris magyar haderő is, képzett és tehetséges tiszti-, valamint tábornoki karral (a Habsburg-hadseregen belül). Ezen a folyamaton, valamint a kor dinasztikus háborúin *Nagy-L. István* vezet keresztül bennünket, majd ő mutatja be az egyes fegyvernemek (huszárok, gyalogság, tüzérség és műszakiak, határőrség) alakulatait és azok változásait, illetve a magyar és magyarországi származású katonákat *Somogyi Győző* kiváló grafikáinak segítségével. Megismerhetjük Hadik András vagy a kor másik kiváló magyar katonája, Nádasdy Ferenc huszárait és gyalogosait, de olyan, szinte egyáltalán nem ismert egységek is bemutatásra kerülnek, mint a délvidéki határőr-huszárezredek, az erdélyi román határőr-dragonyosezred, valamint a Trenck-féle pandúrezred. A kötetet a magyar tábornoki kar, valamint az 1760-ban alapított, „a világ legszebb huszárviseletét" hordó Magyar Nemesi Testőrség tagjainak a bemutatása zárja. A képaláírások, valamint a kor egyenruháinak fejlődését elemző tanulmány *Baczoni Tamás* nevéhez fűződnek.

A harmadik kötet az eddigiektől eltérően nem egy kor, hanem egy téma köré szerveződött. *Cs. Kottra Györgyi* arra tesz kísérletet, hogy a kezdetektől napjainkig bemutassa azokat a hadizászlókat, amelyek alatt a különböző korok magyar katonái harcoltak. Az első fejezetben a honfoglalás korától Mohácsig tekinti át a zászlók fejlődését, a törzsszövetség vörös zászlójától a késő középkori, „Árpád-sávos" és kettős kereszttel ellátott lobogókig. Itt nemcsak az uralkodók (Árpádok, Anjouk, Luxemburgiak, Hunyadik és Jagellók) „állami" zászlói kerülnek ismertetésre, hanem a rangosabb nemesi családok, és az egyszerű harcosok által használtak is. A második fejezetben a három részre szakadó Magyarország hadizászlói kerülnek bemutatásra a Rákóczi-szabadságharc végéig. Itt nemcsak a Magyar Királyság nyugati hatásra változó zászlóit ismerhetjük meg részletesen, hanem az Erdélyi Fejedelemségnek a magyar hagyományokhoz jobban ragaszkodó lobogóit is, amelyek az 1703–1711 között zajló harc magyar zászlóinak is inkább a mintáját képezték. A harmadik fejezet az állandó hadsereg korának zászlóit ismerteti, amelyek már a bécsi katonai vezetés utasításai szerint egységesültek, és az egész Habsburg Birodalom jelképeit hordozták (a vármegyei inszurrekciós zászlók kivételével). A negyedik fejezet az 1848–1918 közötti hadizászlókról szól, a 48-as honvédzászlóktól a kiegyezés után felállított m. kir. Honvédség lobogóiig. Bemutatja, hogy bár 1848-ban „a nemzeti színek ősi jogaikba való visszahelyezése" mellett törekedtek az egységességre, mégis többféle mintájú zászló volt használatban; azonban ezt a sokféleséget az Osztrák–Magyar Monarchiában ismét az egységesítés váltotta fel. Az ötödik és hatodik fejezet az 1918–1990 közti időszakot dolgozza fel. Az I. világháború lövészárok-harcai a zászlók harctéri szerepének is véget vetettek, így jelentőségük is csökkent. Ezt jellemzi, hogy a Horthy-korban csak 1938-ban született új, egységes csapatzászló-rendelet, míg 1945 után a „Kossuth-címert" először a „Rákosi"-majd a „Kádár-címer" váltotta a csapatzászlókon, és a zászlóavatáshoz fűződő hagyományok is visszaszorultak. A kötet végül az 1990 után rendszeresített zászló bemutatásával zárul, amelyre a koronás kiscímer került. A tartalmas kötetben az ezer év ezernyi hadizászlójának életteli megjelenítése ismét *Somogyi Győző* keze munkáját dicséri.

A gazdag képanyaggal ellátott, jó minőségű kiadványokban, mint minden munkában, előfordulnak kisebb hibák, elírások is. „A szabadságharc katonái" című kötetben a kémiai gyújtású

lőfegyverek bemutatásánál összekeveredett a gyutacs és a lőkupak leírása (9–10. o.). A cs. kir. 37. sorgyalogezred tulajdonosa 1848-ban már Mihály orosz nagyherceg volt és nem Máriássy tábornok (12. o.). A pozsareváci békét 1718-ban és nem 1738-ban kötötték meg (17. o.). A cs. kir. vértesek egyélű nehéz lovassági karddal és nem kétélű pallossal voltak felfegyverezve (20. o.). A cs. kir. 6. (Württemberg) huszárezred bemutatásánál téves a 3. és 4. képaláírás (38. o.). Az önkéntes nemzetőri táborok 4 és nem 8 löveges ütegeket kaptak (97. o.), és a korban nem rendszeresítettek hétfontos ágyúkat (103. o.). A tiroli vadászok első csoportja csak 1848 novemberében került a harctérre, így nem lehettek ott Pákozdnál (137. o.). A „Mária Terézia magyar katonái" című kötetben az ogulini határőrezred tisztje lemaradt a képről (82. o.), Hadik András pedig három különböző születési dátummal és két különböző rangban is előfordul (102., 107–108. o.). A „Magyar hadizászlók" kötetében kérdéses, hogy a honfoglalás-kori zászlókon a turul a rúdon vagy a zászló szövetén volt-e (7., 12., és 122. o.). Az inszurrekciós zászlók bemutatásánál összekeveredett Pest és Zemplén vármegye lobogóinak aláírása (85. o.). Végül alighanem csak a m. kir. 19. (kaposvári) honvéd és népfelkelő gyalogezred VIII. zászlóaljának zászlójáról van szó (112. o.), nem az egész ezredéről.

A fentiektől függetlenül nagyon szép, igényes és hézagpótló munkák születettek meg a szerzők és a kiadók jóvoltából. A recenzens csak ajánlani tudja mindenkinek, aki jobban meg szeretne ismerkedni a magyar hadtörténelem jól ismert és homályosabb részleteivel, az egykori katonai viseletekkel és felszerelésekkel; és egyben reméli, hogy a további hét kötet (köztük a magyar várépítészettel foglalkozó) a jelenlegi körülmények dacára is mihamarabb meg fog jelenni.

Kemény Krisztián

I «FOGLI DI UDIENZA» DEL CARDINALE EUGENIO PACELLI SEGRETARIO DI STATO I (1930)

A cura di Sergio Pagano – Marcel Chappin – Giovanni Coco
(Collectanea Archivi Vaticani 72)

Città del Vaticano 2010. 600 o. + 12 képtábla

EUGENIO PACELLI BÍBOROS ÁLLAMTITKÁR AUDIENCIÁKRÓL KÉSZÍTETT FELJEGYZÉSEI I (1930)

Eugenio Pacelli, a későbbi XII. Pius pápa személyisége, a kor kérdéseiben elfoglalt álláspontja és egyházpolitikája különösen Rolf Hochhuth A helytartó című drámájának 1963. évi bemutatása óta került az érdeklődés középpontjába. Ebben többek között az a vád fogalmazódott meg, hogy nem emelte fel kellőképpen a szavát a zsidóüldözéssel szemben, melyre reflektálva több forráskiadvány, tanulmány és kötet látott napvilágot. A kutatások ugyanakkor igazán a vatikáni levéltár 2003. évi, 2004. évi és 2006. évi nyitása után vettek lendületet, amikor számos olyan dokumentum vált hozzáférhetővé, amely közelebb vihet Eugenio Pacelli nunciusként és államtitkárként betöltött szerepének, XI. Pius pápa politikájához való viszonyának, valamint a világegyház kérdéseiben megmutatkozó álláspontjának megismeréséhez és megértéséhez. Az e forrásbázisból merítő könyvek sorába illeszkedik a recenzióm tárgyául szolgáló kötet is, amely az 1968-ban útjára induló vatikáni forrásokra építő, illetve azokat közreadó sorozat, a Collectanea Archivi Vaticani 72. tagja. Szerkesztői a Vatikáni Titkos Levéltár munkatársai: a levéltár prefektusa, a barnabita Sergio Pagano, aki a sorozat több kötetének volt már szerzője, illetve szerkesztője, vice-prefektusa, a jezsuita Marcel Chappin és a történész szakértő Giovanni Coco.

A munka a szakirodalomban eddig csak marginálisan érintett, mégis meghatározó, mind hazai, mind nemzetközi érdeklődésre méltán számot tartó forráscsoportot tesz széles körben elérhetővé Eugenio Pacelli bíboros államtitkárként a pápai és privát audienciákról, valamint a Rendkívüli Egyházi Ügyek kongregációjának bíborosi üléseire (előfordult, hogy több kongregáció összevontan ülésezett, az 1930. március 13-ai ülésen a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja, a Keleti Kongregáció és a Propaganda Fide képviselői együttesen tanácskoztak. L. 154–157. o.) hivatala első évében készített feljegyzéseinek kritikai kiadásával. Amint a kötet címe is sugallja, ez egy nagyobb lélegzetvételű forráspublikáció első állomása, hiszen Pacelli államtitkársága minden évében készített ilyen feljegyzéseket. Jelentőségét az adja, hogy rajtuk keresztül rálátást kaphatunk

nem csak a későbbi XII. Pius pápa munkamódszerére és az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontjára, hanem XI. Pius egyházpolitikájának egyes csomópontjaira is.

A kötet szerkezetét tekintve Tarcisio Bertone jelenlegi bíboros államtitkár ajánlásával kezdődik, majd Sergio Pagano bevezetőjével és két tanulmánnyal folytatódik, melyek szerzői a kötet szerkesztői. Ezt követi maga a feljegyzések corpusa bőséges jegyzetapparátussal, ezeknek a levéltári adatait összefoglaló táblázat, valamint a könyvben említett jelentős személyiségek rövid biogrammjait tartalmazó prosopographia. Emellett megtalálható benne a rövidítések feloldása, a felhasznált bibliográfia, a levéltári források jegyzéke, a nevek, helyek és intézmények mutatója, periodikumok és napilapok jegyzéke — melyek mind megkönnyítik a kötetben való tájékozódást, illetve lehetőséget adnak a témában való további elmélyedésre —, valamint a sorozat addig — a nyomtatásig, 2010 júliusáig — megjelent köteteinek listája. A szöveget nagyméretű fekete-fehér reprodukciók illusztrálják, amelyek elválasztják egymástól a bevezető tanulmányokat és a forráskiadás részt. Szép számmal találunk benne áttekintő, összefoglaló táblázatokat is. Recenziómban egypár általános észrevétel után az előbb felvázolt szerkezeti felosztást kívánom követni.

A könyvről összességében elmondható, hogy jól felépített, szerzői gondosan ügyeltek arra, hogy a legapróbb részletekbe menően alátámasszák megfigyeléseiket és állításaikat: mind a tanulmányokat, mind pedig a forráskiadást a vonatkozó szakirodalom, periodikák és levéltári fondok alapos ismerete jellemzi, s ezen utóbbiak használata van túlsúlyban. Habár igyekeztek sok nézőpontból bemutatni a történeti eseményeket, túlnyomóan mégis a szentszéki és római levéltárak anyagára támaszkodtak. Ez egyrészt érthető, hiszen nagyrészt ezek álltak a szerzők számára elérhető távolságban, s egy ennél szélesebb körű áttekintés bizonyára meghaladta volna a kötet és az amúgy is tekintélyes jegyzetapparátus terjedelmi kereteit, viszont megjegyzendő, hogy némely helyen talán célszerű lett volna a nem római világi levéltárak anyagának fokozottabb bevonása is a vizsgálódásba.

Különösen sok idézetet találunk a kötetben, a főszövegben, illetve a jegyzetekben a kortársak levelezéseiből és visszaemlékezéseiből, általában — tudományos szövegre jellemző módon — fordítás nélkül, mindig azon a nyelven, amelyen íródtak; legtöbbször olaszul, franciául, vagy latinul, de néhol német, angol, illetve spanyol forrásrészleteket is olvashatunk. Bár ez alól némely esetben kivételt tesznek a szerzők, melyet kissé következetlennek érzek. Pascalina Lehnert német nyelven írt visszaemlékezésének több részletét például a főszövegben olaszra fordítva hozzák, míg a német változat csak a lábjegyzetben szerepel.

A könyvben a bevezetés, illetve a tanulmányok tematikája egymásra épülő, az általánostól a konkrétumok felé haladó. Szerkezetük logikus, könnyen áttekinthető.

A bevezető tanulmány Sergio Pagano munkája. Ebben általános áttekintést ad a kötet tárgyát képező forráscsoportról, sorra veszi az audienciák fajtáit, helyszínét, tematikáját, gyakoriságát, körvonalazza a forráskiadás során alkalmazott munkamódszert, s kitér a források történeti értékének kérdésére is. Már az elején leszögezi, hogy az általuk tárgyalt forrástípus nem volt minden előzmények nélküli: a pápai audienciákról már Pacelli államtitkár elődei is készítettek feljegyzéseket, de ezek alkalomszerűek, néha pusztán a kihallgatásra vitt dokumentum szélére írt jegyzetek voltak. Ezzel szemben Pacelli rendszeresen, folyamatosan, különös gonddal vezette ezeket az íveket. Az elsőt a pápai audienciákról 1930. február 12-én, a privát audienciákról február 15-én vetette papírra. Privát audiencia alatt a bíboros államtitkárnak a diplomáciai testület tagjainak, a Szentszékhez akkreditált követeknek, ritkábban bíborosoknak, prelátusoknak, vagy magánembereknek adott kihallgatásait értjük, egy adott napon az előbb felsoroltak közül általában több személy meghallgatását jelentette. Az ezeken elhangzottakat később a pápával is ismertette, kikérte véleményét egyes kérdésekben. A pápai és privát audienciák mellé társították a szerzők a kiadásban a harmadik forráscsoportot, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja bíborosi üléseire készült feljegyzéseket, melyek bár nem az audienciákról készültek, mégis sok szállal kötődnek hozzájuk, hiszen számos olyan fontos kérdést, amelyről az előbbieken szó esett, ezeken az üléseken tárgyaltak, s sok kérdésekben közelebb vihetnek Pacelli gondolkodásmódjának megismeréséhez. A kötetben összesen 3 ilyen szerepel. Feltehetően elenyésző számuk miatt Sergio Pagano ezen utóbbi feljegyzések ismertetésének — a pápai és privát audienciákkal szemben — nem szentelt külön alfejezetet.

Tanulmánya végén egy nagyon érdekes kérdést feszeget: mennyiben használhatók történeti forrásként ezek a dokumentumok? Ennek megválaszolásához — többek között — egypár közérdeklődésre számot tartó példát említ, amelyekről meglepő módon nincs szó Pacelli jegyzeteiben, illetve amelyre nem találunk bennük direkt reflektálást. Például az 1937. március 14-ei Mit brennender

Sorge enciklikáról, előkészítéséről, fogadtatásáról e forráscsoportban nem olvashatunk, viszont a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja levéltárának egy másik fascicolojá-ban megtaláljuk az enciklika vázlatainak kéziratait, amelyek szélére Pacelli gondosan feljegyezte a Szentatya által javasolt változtatásokat. A magyarázatot abban találja meg, hogy az államtitkár csak azokat a dolgokat jegyezte fel, amelynek az Államtitkárság hivatali levelezésének intézése szempontjából gyakorlati jelentősége volt.

A bevezetés utáni tanulmány, melyet Giovanni Coco és Sergio Pagano írtak, Eugenio Pacellinek az audienciákról vezetett feljegyzéseit a maguk történetiségében vizsgálja keletkezésüktől, rendeltetésüktől kezdve, rámutatva az ezeket tartalmazó lapok sorsára Pacelli életében és halála után, eljutva újrafelfedezésük és a jelenlegi őrzési helyük kérdéséhez. Nem elszigetelt jelenségként mutatják be őket, hanem az Államtitkárság belső ügyvitelének egyik fontos mozgatórugójaként, széles rálátást adva a hivatali gépezet működésére. Az államtitkár ugyanis, az audiencia után szépen kalligrafálva átmásolta az ott készített feljegyzéseit, vagy egy hivatalosabb formába szerkesztette őket, ezek tartalmát ismertette közvetlen alárendeltjeivel, az Államtitkárság második szekciója élén álló helyettesével és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárával, akik — attól a néhány esettől eltekintve, amikor Pacelli két másolatot is készített a kihallgatásról készült jegyzeteiről —, a hivatalukhoz tartozó kérdéseket lemásolták, majd a fogalmazóknak továbbadták másolásra, akik formába öntötték a szövegeket. Ezt követően az említett dikasztériumok vezetői javították az esetleges hibákat. A nap végén a kész akták Pacellihez kerültek vissza, aki a nála maradt cédulák segítségével könnyen ellenőrizhette, hogy a pápa utasításának megfelelően jártak-e el beosztottjai. Amennyiben mind tartalmilag, mind formailag megfeleltek a dokumentumok, úgy ellátta őket aláírásával, amennyiben nem, úgy javításra küldte vissza őket.

A tanulmány jól megrajzolja a gondos, pontos, precíz Pacelli személyét, aki már ekkor igyekezett mindent a legapróbb részletekig ellenőrzése alatt tartani – előrevetítve azt a XII. Piust, aki Luigi Maglione 1944. évi halála után nem nevezett ki államtitkárt. Ugyanakkor őt magát is az engedelmesség mintaképeként ábrázolja, egy olyan személyiségként, aki mind magától, mind másoktól elvárta, hogy hivatali kötelességeinek maximálisan eleget tegyen, s aki feljegyzéseiben is elsősorban a pápa gondolatait rögzítette, saját véleményének általában csak közvetve, nagyobb részt a bíborosi ülésekre és a privát audienciákon készített feljegyzésekben adva hangot, s az ezen utóbbiakon elhangzottakat is a pápával egyeztette. Véleményem szerint ennek hangsúlyozása kissé eltúlzott: ez pusztán abból adódott, hogy abban a hivatali pozícióban, amelyet betöltött, nem is tehetett másként.

A harmadik tanulmány meglehetősen hosszú terjedelmű, Giovanni Coco munkája. Értékét az adja, hogy egy olyan témát jár körül részletesen, amelyet korábban egyetlen szakirodalom sem elemzett ilyen gondosan: az Eugenio Pacelli bíborossá kreálásához és államtitkárrá választásához vezető utat, az 1929–1930 év eseményeit. Egy rövid bevezetés után először Pacelli sikereit tárgyalja a porosz konkordátum megkötésével, majd arra keresi a választ, hogy mik voltak Gasparri lemondásának okai és körülményei, elemezve szerepét a lateráni szerződés megkötésében s magyarázatot keresve arra, hogy miért húzódott el lemondásának elfogadása. Ezt követően az államtitkári pozícióban a kúriai körökben felmerülő lehetséges utódait és esélyeiket latolgatja, felvetve a kérdést, hogy XI. Pius miért Pacellit választotta Cerretti ellenében. Végül Pacelli bíborossá kreálása és államtitkári kinevezése között eltelt időt vizsgálja.

A tanulmányt a vonatkozó szakirodalom alapos ismerete jellemzi, forrásfelhasználása sokrétű, bár túlnyomóan szentszéki levéltárak és szentszéki sajtóorgánumok anyagára támaszkodik. A tanulmányban előforduló személyiségekről csak az adott kontextus értelmezéséhez nélkülözhetetlen információt említi, utalva rá, hogy a prozopográfiában bővebb leírást is találhat az érdeklődő. Minden pontossága ellenére előfordul, hogy némely helyen csak az adott levéltárat jelöli meg, nem pontosítva tovább a hivatkozást (lásd a 608, 609, 710. lábjegyzeteket). A római kúria hivatalos levelezésének diplomáciai nyelvezetében való jártasságára vall, hogy olyan finom utalást is észrevett Pacellinek a porosz konkordátum aláírásához küldött megbízólevelében, hogy a megszólítás előrevetíthette bíborosi kinevezését (lásd: 99–100. oldal).

Megállapításai alátámasztására Giovanni Coco gyakran támaszkodik a kortársak visszaemlékezéseire, amelyek egyrészt olyan információval szolgálhatnak, amelyről máshonnan esetleg nem értesülhetünk, másrészt viszont használatuk nagyfokú körültekintést igényel, hiszen amellett, hogy nagymértékben szubjektív forrástípusról van szó, az emlékezőtehetség természetéből az is adódik, hogy az emlékek egyes részletei idővel elhalványodhatnak, vagy a bekövetkezett esemé-

nyek fényében egyes történések, személyek a többinél esetleg nagyobb jelentőségre tehetnek szert, vagy más fényben tűnhetnek fel.

Mind XI. Piusról, mind Gasparriról, mind pedig az államtitkári posztra esélyes jelöltekről, Cerrettiről és Pacelliről jellemrajzot ad, összevetve és ütköztetve álláspontjukat az egyházkormányzati és egyházpolitikai kérdésekben. A pápát nagyon erőteljes egyéniségnek tünteti fel, aki utasításai szó szerinti végrehajtását várta el, és semmi olyan változást nem tolerált, amelyet előtte vele nem egyeztettek. Gasparri viszont leírása szerint hajlamos volt arra, hogy magához ragadja a kezdeményezést és gyakran hagyta a gyakorlati ügyintézést munkatársaira, így helyettesei nagy befolyásra tettek szert. Mind az egyház küldetéséről, mind a szentszéki diplomácia funkciójáról eltérő nézeteket vallottak, Gasparri szerint például a diplomáciában megengedhető a kegyes hazugság. E pragmatizmus kevéssé volt összeegyeztethető XI. Pius idealizmusával. A már ismertetett nézeteltérésekhez járultak hozzá Gasparri idős kora és betegségei, amelyek együttesen elvezettek 1929 novemberében előre megtervezett lemondásához.

Helyére XI. Pius egy olyan embert keresett, aki sokkal inkább megfelelt elvárásainak. Giovanni Coco a lehetséges jelölteket veszi sorra: először a volt párizsi nuncius, Cerretti személyiségét vizsgálja, akit a pápa 1925. évi bíborossá kreálása után 1926-ban hívott vissza véglegesen a Római Kúriába, de konkrét feladatot nem adott neki, csak 1931-ben lett az Apostoli Signatura prefektusa. Az államtitkári posztra esélyes jelöltnek számított, mellyel maga is tisztában volt s melynek betöltésére reményeket táplált. Coco azt elemzi, hogy mi lehetett az oka, hogy a pápa mégsem őt választotta: Gasparri tanítványa volt, osztotta pragmatizmusát, politikai felfogását, melyhez hozzájárulhatott meglehetősen nehéz természete és az állítólagos erkölcsi magaviseletéről keringő pletykák. Azt is megemlíti a fasiszta politikai rendőrség információira támaszkodva, hogy a pápa felvetette neki, hogy esetleg betölthetné az áhított államtitkári pozíciót, de csak azzal a feltétellel lett volna hajlandó vállalni, ha a saját személyisége és elképzelései szerint alakíthatja az egyház kormányzását. Nyilvánvalóan egy tapasztalt diplomata nem feltétlen szembesítené nyersen a pápát e ténnyel, a szerző lábjegyzetben a fenntartásait megjegyezhette volna, ahogy pár oldallal később a fasiszta politikai rendőrség más információi kapcsán tette. Továbbá Cerretti magánlevelezéseiből is idézhetett volna, melyek talán hozzájárulhattak volna személyisége mélyebb megismeréséhez.

Cerrettivel szemben Pacelli egyénisége, melynek fő jellemzői: szigorú kötelességtudat, engedelmesség, diplomáciai érzék, megfelelt a pápának, akivel számos kérdésben hasonlóan gondolkodtak. Ilyenek voltak — többek között — a konkordátumpolitika, a protestánsok és katolikusok kapcsolata, s az Actio Catholica szerepe. Ezek együttesen elvezettek ahhoz, hogy XI. Pius december 16-án bíborossá kreálja, 1930. február 6-án pedig államtitkárává nevezze ki.

A tanulmányokat és a forráskiadás részt nagy méretű fekete-fehér fotók kötik össze, melyek többsége Eugenio Pacellit egyedül, vagy a római kúria jelentős személyiségei körében ábrázolja. Ezenkívül államtitkári kinevezéséről, XI. Piusról és a kötet tárgyát képező feljegyzésekről is találunk fényképeket. A képeken látható jelentős személyek megnevezésén kívül a pontos lelőhelyet is feltüntetik.

Ezt követi maga a forrásközlés, melyben a pápai és privát audienciákról, illetve a bíborosi tanácsülésekre készült feljegyzések kronológiai sorrendbe rendezve követik egymást, amely lehetőséget ad az olvasónak, hogy folyamatában lássa az eseményeket, hiszen az a téma, amely előkerül a privát audienciákon, legtöbbször a pápai audiencián, vagy a bíborosi testület tanácskozásán is előkerül. Ezen utóbbiakra készült feljegyzések kidolgozottabbak, s sokszor a privát audienciákról készült feljegyzések is részletesebbek a pápai audienciákról készültekénél. A jegyzetek általában egy-egy mondatban, tömören, vázlatosan fejezik ki a lényeget, de előfordulnak bennük pár szavas utalások is. Így külön kihívást jelent az értelmezésük, melyhez elengedhetetlen bizonyos háttértudás és a vonatkozó levéltári fondok alapos ismerete. Ez egyben magyarázatot ad a rendkívül gazdag jegyzetapparátusra, melyből nem csak az előzményeket, körülményeket és az audienciákon elhatározottak gyakorlati megvalósítása irányába tett későbbi lépéseket ismerhetjük meg, hanem a kapcsolódó fondokat, újságcikkeket és szakirodalmat is.

Az audienciákon tárgyalt témák rendkívül változatosak: gyakran feltűnik a máltai kérdés, bizonyos püspökségek betöltésének kérdése, a lateráni szerződés egyes pontjaira utalás, a pápa konkordátumpolitikájának részletei, különböző egyházi kinevezések, leköszönő tisztségviselőknek kért audienciák, s olyan rendezvények, jelentős események, ahol egyházi hivatalos képviseletre van szükség. A világegyház eseményeinek sorába illeszkednek a magyar egyháztörténet szempontjából jelentős kérdések is. Ezek egy része a külföldre szakadt egyházi javak kérdéséhez és az egyházi területi rendezés mikéntjéhez szolgál adalékokkal. A május 16-ai privát audiencián a cseh-

szlovák modus vivendi gyakorlati kivitelezésének egy részletéről, valamint az esztergomi érsekségből Csehszlovákia területén levő és apostoli adminisztrátor által kormányzott részen Serédi Jusztinián joghatóságáról érdeklődik a csehszlovák követ. Az augusztus 9-ei privát audiencián a román követtel beszélgetve a román királykoronázásra küldendő szentszéki követről és a román konkordátumhoz kapcsolódóan az egyházmegyék területi határát érintő bulláról volt szó. Az augusztus 27-ei privát audiencián a román követtel többek között szintén területi kérdésekről esik szó. Az október 20-ai pápai audiencián két rövid mondat tájékoztat, hogy a Szentatya olvasta Serédi Jusztinián 1930. október 19-én kelt memorandumát a Csehszlovákiába szakadt egyházi javakról. Ezenkívül a december 5-ei privát audiencián a csehszlovák követ részéről felmerül a Habsburg restauráció kérdése, december 9-én a pápai audiencián — többek között — Zadravecz István, volt tábori püspök kérvényét beszéli át XI. Pius államtitkárával, december 30-án pedig Nagybányai Horthy Miklós leányának, Paulának Fáy Lászlóval kötött házassága annullálásának kérdése is szóba kerül.

A forrásközlés végén egy áttekintő táblázatot találunk, melyben az audienciák, illetve bíborosi tanácsülések időpontját, típusát (írógéppel vagy kézzel írt) és lelőhelyét tüntették fel. Ezt a prosopographia követi, amely ABC sorrendbe rendezve a kötetben előforduló jelentős személyiségek életéről nyújt bővebb tájékoztatást. Köztük szerepelnek olyan közismert emberek is, mint Mussolini és XI. Pius, valamint olyanok is, akik neve csak adott helyi kontextusban ismert. A szerzők a felhasznált forrásokat illetve a szakirodalmat a biogrammok nagy részénél feltüntetik, de előfordul olyan is, pl. Ahmad II ibn Ali esetében, ahol semmilyen forrást nem jelölnek meg. Ezen információkhoz feltehetően a Sergio Pagano bevezetőjében név szerint említett személyek, illetve intézmények kapcsolattartóinak közvetítésével jutottak. A megfelelő értelmezéshez nélkülözhetetlen információk összegyűjtésében és rendelkezésre bocsátásában ugyanis több állam vatikáni követsége, számos főegyházmegyei, egyházmegyei, szerzetesi és világi levéltár, a kúriai kongregációk levéltáros munkatársai és más szakemberek is közreműködtek. Mindenesetre célszerű lett volna — amennyiben nem szakirodalomra, ill. forrásokra támaszkodtak — az egyes életrajzoknál külön is jelezni, hogy kik voltak az informátorok.

A kötetet egypár hasznos jegyzék és mutató zárja. Ezek közül első a kötetben használt rövidítések jegyzéke, melyet a felhasznált irodalom és a levéltári források jegyzéke követ, amely rámutat arra a hihetetlenül gazdag forrásbázisra, amelyre a kötet épít. Végül egy praktikus név-, hely-, és intézménymutató, amely jelentősen megkönnyíti a kötet forgatását, a napilapok és periodikumok jegyzéke, és a sorozat eddig megjelent kiadványainak listája következik.

Összességében elmondható, hogy egy jól felépített, gondosan megszerkesztett kötetet vehet kezébe az olvasó, amelyből átfogó képet kaphat arról, hogy 1930-ban melyek voltak a pápai diplomáciát meghatározó események, s jól kirajzolódnak azok a vonalak, amelynek mentén e diplomáciai gépezet működött. Mindezt a kötet egy év keresztmetszetében mutatja be, viszont Pacelli feljegyzéseiben számos olyan téma kerül említésre, amely nem egyszeri, hanem kibontakozó események láncolatába illeszkedik, így tanácsos folyamatában szemlélni. Erre a bíboros államtitkárnak a következő években készült feljegyzései közreadása nyújt majd lehetőséget, amely elé várakozással tekintünk.

Tóth Krisztina

CONTENTS

STUDIES – *János Poór:* An Unfinished Dispute. On the Hungarian Jacobins – *Róbert Hermann:* Rebellious Herds – Enforced Constitution. The History of a Legend – ARTICLES – *Irén Bilkei:* The County Nobility in the Decades following Mohács. The County of Zala in the First Quarter Century of Habsburg Rule (1526–1550) – *Ferenc Tóth:* Hungarian Agents in the Service of the French King in Eastern Europe in the Period of the Russian-Austrian–Turkish War (1736–1739) – *Dániel Ballabás:* The Donation of Aristocratic Titles in Hungary in the Age of the Dual Monarchy – SMALLER ARTICLES – *Barnabás Guitman:* Contributions to Valentine Eck's Life – DOCUMENTS – *György Csorba:* The Memoirs of Kütahya of László Berzenczey – HISTORICAL LITERATURE

Kiadja: MTA Társadalomkutató Központ
1014 Budapest, Országház u. 30.
A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Baráth Magdolna: Szovjet „imázsépítés" Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után
Miskolczy Ambrus: Bartók Béla világa. Kunyhók és felhőkarcolók között
Erős Vilmos: Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István)
Hollósi Gábor: A Macskalyuki bányák esete
Széchenyi Ágnes: „...történész vagy, ápold a múltat, erkölcsi idealista vagy: ábrándozz a jövőről!" . Horváth Zoltán (1900–1967) pályaképe
Tefner Zoltán: Ugron István és a német külpolitika 1918 április-májusában
Hajdu Tibor: Változó korok, változó vélemények a magyarországi Tanácsköztársaságról

E számunk munkatársai

Antal Tamás PhD, egyetemi adjunktus (Szegedi Tudományegyetem, Szeged) – *Bagi Zoltán* PhD, főlevéltáros (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Ballabás Dániel* tudományos segédmunkatárs (Eszterházy Károly Főiskola, Eger) – *Bilkei Irén* PhD, főlevéltáros (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Csorba György* munkatárs (Országgyűlési Könyvtár, Budapest) – *Forgó András* PhD, egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Guitman Barnabás* PhD, egyetemi tanársegéd (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Hámori Nagy Zsuzsanna* PhD-hallgató (Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest) – *Hermann Róbert* az MTA doktora, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Illik Péter* PhD, megbízott előadó (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Kemény Krisztián* levéltáros, referens (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest) – *Kiss Gergely* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem, Pécs) *Nagy Levente* PhD, habil. egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Oross András* főlevéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Papp Sándor* PhD, habil. egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Poór János* az MTA doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tóth Ferenc* PhD, habil. főiskolai tanár (Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Szombathely) – *Tóth Krisztina* PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Vajnági Márta* PhD, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Varga Szabolcs* PhD, főiskolai docens (Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs) – *Végh Ferenc* PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem, Pécs)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

A szám előfizetve: 650,–Ft, példányonként: 1000,–Ft **ISSN 0039–8098**

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440. További információ: 06-80/444–444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6–8. Tel.: 411–6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06–20–257–94–98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,–Ft) 3900,–Ft
Példányonkénti ára: 1000,–Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

Nemzeti
Kulturális
Alap

2011 145. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Pritz Pál: A bukás után. Barcza György hazai életének kezdete – és annak előtörténete
Vitári Zsolt: Európai összefogás a bolsevizmus ellen. A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai a világháború idején
Simon Attila: Adalékok Pozsony történetéhez. Pozsony kérdése az 1938-as magyar–csehszlovák határvita során
Barta Róbert: Egy világpolgár a nemzetközi politikában. Emery Reves és W. S. Churchill
J. Nagy László: Az algériai háború és a IV. köztársaság bukása. De Gaulle visszatérése a hatalomba
Baráth Magdolna: Szovjet „imázsépítés" Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után
Gecsényi Lajos: Zsákutcában? Az osztrák–orosz történettudományi együttműködés magyar tanulságai

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
145. ÉVFOLYAM 2011. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL, RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
CSUKOVITS ENIKŐ, HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)
PÁLFFY GÉZA, VONYÓ JÓZSEF

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Pritz Pál: A bukás után. Barcza György hazai életének kezdete – és annak előtörténete 1325
Vitári Zsolt: Európai összefogás a bolsevizmus ellen. A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai a világháború idején 1359

KÖZLEMÉNYEK

Tefner Zoltán: Ugron István és a német külpolitika 1918 áprilisában–májusában 1417
Simon Attila: Adalékok Pozsony történetéhez. Pozsony kérdése az 1938-as magyar–csehszlovák határvita során 1455
Barta Róbert: Egy világpolgár a nemzetközi politikában. Emery Reves és W. S. Churchill 1475
J. Nagy László: Az algériai háború és a IV. köztársaság bukása. De Gaulle visszatérése a hatalomba 1499

MŰHELY

Baráth Magdolna: Szovjet „imázsépítés" Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után 1525

Gecsényi Lajos: Zsákutcában? Az osztrák–orosz történettudományi együttműködés magyar tanulságai · · ·

Pritz Pál

A BUKÁS UTÁN

Barcza György hazai életének kezdete – és annak előtörténete[1]

A magyar–angol diplomáciai kapcsolatok London által 1941. április 6-án történt megszakítása lényegében összeroppantotta Barcza György diplomáciai pályafutását.[2] A tehetséges, jól felkészült diplomata hazaérkezése után érthető módon nyomott, keserű hangulatban töltötte heteit. Rossz közérzetét tovább rontotta a számára „teljesen idegenszerű és elszomorító légkör." Most is láttató erővel ír: a hazai világban a „teljesen németimádók" „felemelt karral üdvözölték egymást", a merőben másként gondolkodók ezeket elkerülték és „megvetéssel nézték le". A két szélsőség között volt a szokásosan óvatos, többféle árnyalatú többség.

Voltak a „teljesen beijedtek", akik „a szájukat sem merték kinyitni", mások „az első óvatos körülnézés után, ha a közelben senki gyanús nem volt, megszólaltak". A legtöbb óvatos „állását, jövedelmét, egyéni érdekeit, családját féltette, és nem mert színt vallani, magyarán mondva lapult!" Van ebben a leírásban eleve túlzás, s erre a memoáríró még alaposan rádupláz, amikor a szomorú jelent éles vonallal választja el a megszépített múlttól: „a magyar társadalom háromnegyed része valami módon elveszítette emberi függetlenségét és ezzel önérzetét is. Ez volt az 'európai új rend' Hitler és magyar követői által meghonosított új légköre." – Barcza „undorral és mélységes szégyennel" tapasztalta ezt.[3]

---

[1] Barcza György nevezetes visszaemlékezéseiben örökítette meg diplomáciai pályafutását. Abban igen mély benyomást keltve fest képet koráról, s közben éles kritikát gyakorol az akkori magyar külpolitikáról. Memoárjának élénk visszhangját leginkább ez utóbbi alapozhatta meg. Hiszen belülről, az akkori hivatalosság legmagasabb köreiből jött az éles kritika. Hitelesnek tűnt, s kapóra jött azoknak, akiknek egyébként is az volt a törekvésük, hogy mennél előnytelenebb színben tüntessék fel a Horthy Miklós neve szimbolizálta Magyarországot. Barcza György igen terjedelmes memoárjának zöme 1994-ben két kötetben jelent meg Budapesten. (*Barcza György*: Diplomata-emlékeim 1911–1945. Összeállította és szerkesztette Antal László. A jegyzeteket és az utószót Bán D. András, a bibliográfiai utószót John Lukacs írta. I–II. köt. Európa, Bp., 1994. – A továbbiakban: Barcza 1994) Az első kötet a diplomata Londonból történt kényszerű hazaérkezésével zárul. E kötet és a történeti valóság összevetésére kismonográfia terjedelmű írásban tettem kísérletet. Ld. Az objektivitás mítosza? c. tanulmánykötetem (Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011. – a továbbiakban: Pritz 2011) vonatkozó részét. (149–248.) Azt tervezem, hogy az egész emlékiratot az eddigi részletességgel vizsgálom meg. Jelen dolgozatom tehát az említett munka folytatása. E tanulmányomat (is) kéziratban többen szívesek voltak elolvasni. Név szerint is köszönetet mondok Frank Tibor, Szakály Sándor, Marchut Réka, Paksa Rudolf és Turbucz Dávid jobbító észrevételeiért.

[2] Az első kötet minden szempontból pontos záró mondata így hangzik: „Mögöttem volt Anglia és előttem az aggasztó jövő."

[3] Barcza 1994, II, 9.

A korabeli magyar valóság messze nem így festett. Hitlernek ugyan valóban voltak számosan követői, hangosak voltak, a magyar parlament 260 székéből nagyságrendileg mintegy félszázban (volt mikor többen, volt mikor kevesebben) ők ültek. A hatalmat azonban nem ők birtokolták, s bár valóban megvalósítottak volna egy Hitler új rendjével ha nem is azonos, de azzal mégis rokon világot, ám azt mégsem tehették meg. Belpolitikailag azért nem, mert a kormányzat (annak ellenére is, hogy a pártjában is bőven akadtak szélsőségesek) azt nem engedte, külpolitikailag pedig azért nem, mert (minden, Horthy Miklós szimbolizálta „feudális" Magyarországgal szembeni averziójával) Hitler tudta, hogy ez a garnitúra kevésbé volna hasznos birodalma háborús célkitűzései számára.

„Kivétel a Nemzeti Casino volt, ahol még a magyar szabadság, önérzet és igazán hazafias felfogás uralkodott, pedig az volt állítólag a feudalizmus úgynevezett fellegvára. Itt a tagok kilencven százaléka önérzetesen és bátran viselkedett, barátaim örömmel üdvözöltek, kikérdeztek és hallgatták, amit mondottam. Lehetett ugyan közöttük Bárdossy néhány kéme is, mert mindarról, amit ott mondtam, Bárdossy feltűnő gyorsan értesült."[4]

A Nemzeti Casinóban valóban többségben lehettek azok, akiknek mentalitása különbözött a kormányzatétól, azonban ez nem a háborúba lépéssel kezdődött, hanem jóval korábbról eredt. Egyszerűen arról volt szó, hogy a két háború közötti Magyarországon — ezt akár az 1927-ben visszaállított Felsőház összetétele is mutatta[5] — a (vagyonukat, presztízsüket különben megőrző) feudális kiváltságosoknak már nem volt az első világháború előttivel azonos politikai helyük. Való igaz, hogy nagy fenntartással kezelték a kormányzat külpolitikáját, megőrizték volna a Nagy-Britanniával való jó viszonyt. A kormányzat területi revíziós politikáját azonban ők sem utasították el. Márpedig a Hitler erejéből elért területi változások kötötték az országot mind szorosabban Berlinhez. S mivel a német–angol viszony háborús konfliktussá fajult, ezért lehetetlenség volt mindkét birodalommal egyszerre jó viszonyt ápolni.

Barcza elbeszélése több szempontból valótlan. Mivel a magyar társadalom — úgymond — háromnegyed része vesztette el a függetlenségét, ezért a maradék egynegyedet nem lehet hitelesen megjeleníteni a Nemzeti Casinóval. Hiszen ez a kis létszámú, igencsak zárt társas kör töredékét sem adta a negyedik negyednek. A Nemzeti Casino valóban nem volt a magyar feudalizmus fellegvára, hiszen a magyar feudalizmus a jobbágyfelszabadítással 1848-ban megszűnt. Ám az itt maradt feudális *mentalitás* egyik fellegvárát bizony ez a kör képezte. Még a szintén tehetősek más származású, mentalitású (s a hivatalos Magyarországgal számos esetben szintén elégedetlenkedő) elemei sem léphettek be oda. Számukra az Országos Kaszinó nyújtott az előbbihez hasonló fórumot. S akkor még szó sem ejtettük azokról a valóban széles körökről, akiknek életviszonyai semmiféle kaszinózásra nem nyújtottak lehetőséget, s akiknek többsége számára az effajta kérdések teljesen idegenek, ismeretlenek voltak.

---

[4] Uo.

[5] *Püski Levente*: A magyar felsőház története, 1927–1945. Napvilág, Bp., 2000.

Minden kormány — ha nem akar légüres térbe kerülni — gyűjti a politikájával kapcsolatos fontos véleményekre vonatkozó értesüléseket. A politikai rendszertől, az adott kormány jellegétől függ, hogy milyen módszerekkel születnek meg ezek az információk. A Bárdossy-kormány nem kémekkel dolgozott, s főleg nem a Nemzeti Casinóban helyezte el azokat. A volt londoni követ pedig korábbi súlyát elveszítette, s ezért hamis amit a memoár sugall.

***

Barcza György a magyar–angol diplomáciai kapcsolatok 1941. április 6-án történt megszakítása után nem csupán bukott diplomata, de személyesen is rossz viszonyban volt Bárdossy Lászlóval.

A Bárdossy-perről publikált kötetek, Barcza emlékiratai, s rövid szakirodalmi utalás alapján eddig az volt tudható, hogy a követ nevezetes, 1941. április 2-i távirata árnyékolta be kapcsolatukat.[6] Ellenben joggal gyanakodhatunk előzményekre. Hiszen az életben a személyes kapcsolatok megromlása is többnyire hosszabb folyamat révén következik be. Minden esetben eleve adott egyfajta szimpátia vagy annak a hiánya. Szerepet játszhat az eltérő származás, az eltérő életút, azonos életpálya esetén pedig a politikai kapcsolatok eltérő megítélése.

A két diplomata a háború kimenetelét, s ezzel kapcsolatban az angol–magyar viszonyt is merőben másként látta. Ennek oka semmiképpen sem a közvetlen angliai tapasztalatok meglétében, illetve hiányában keresendő, esetleg inkább az összegyűjtött tapasztalatok jelentős eltérésében. Mert ilyen különbség alig, s ha mégis, akkor az Bárdossy javára létezett. A miniszterelnök-külügyminiszter korábban 1930. március elsejétől 1934 októberéig volt a londoni követségünk első beosztott tisztviselője. Barcza György 1938. május 25-től vezeti a londoni missziót.

Barcza ugyan — számos jel szerint — semmivel sem tartotta magát kisebbnek 1941. február elejétől miniszterévé magasodott kollégájánál, de azt tárgyilagosan aligha vélhette, hogy az ő tehetségét Bárdossy képességei alulmúlták volna.

Elismerte Bárdossy kifinomult diplomáciai képességét a magyarbarátsággal aligha vádolható Sir Robert Vansittart, a brit kormány diplomáciai főtanácsadója, 1930 és 1938 között a külügyminiszter állandó helyettese.[7]

---

[6] A legkeményebben Bárdossy László a másodfokú tárgyaláson, az utolsó szó jogán elmondott beszédében fogalmazott: Teleki Pált „Barcza György valótlan tartalmú távirata ölte meg". In: Bárdossy László a népbíróság előtt. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Maecenas, Bp., 1991, 335–336. Ld. még Bűnös volt-e Bárdossy László. Szerk. Jazovszky László. Püski, Bp., 395. Memoárjában Barcza György így emlékszik: „Midőn a szakítás után májusban Pesten Bárdossyval beszéltem, azt mondta, hogy az a sürgönyöm, melyet Teleki az öngyilkosságot megelőző estén kapott meg, a miniszterelnökre igen mély benyomást tett, úgyhogy sajnálatára meg kell mondania, hogy Teleki ideg-összeroppanásában s aznap éjjel elkövetett öngyilkosságában nekem is szerepem volt." Barcza 1994, I, 486. A szakirodalomban Czettler Antal érintette röviden németül 1996-ban, magyarul 1997-ben megjelent könyvében az elmérgesedett személyi viszonyt. „Amikor Barcza hazatért Londonból, Bárdossy őt tette felelőssé Teleki haláláért, amivel vérig sértette a kötelességét teljesítő londoni követet. A népbíróság előtt Bárdossy erősen eltúlozva azt állította, hogy Barcza sürgönye ölte meg Telekit." (*Czettler Antal*: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Magvető., Bp., 1997. /a továbbiakban: Czettler 1997/ 306.)

[7] *Lukács Zs. Tibor*: Magyarország és az 1933-as négyhatalmi paktum. PhD-értekezés (ELTE) Bp., 2001, 245–249.

A külügyminiszterré avanzsált Bárdossy — mostani tudásunk szerint — először március 12-én, fő vonulatában az angol külpolitikát Barcza György számára kritizáló levelében bírálja Barcza felfogását.[8]

Erre a követ január 28-i terjedelmes jelentése adott alkalmat. Igen fontos kiemelnünk, hogy nem hogy nem Bárdossynak, de nem is a Külügyminisztériumnak jelentett. Csáky István 1941. január 27-én váratlanul meghalt, Teleki Pál miniszterelnök még aznap megbízást kapott a külügyminiszteri teendők ellátására is. Barcza jelentése pedig mindennek *másnapján* készült el.[9]

Az új magyar külügyminiszter számára a jelentés gazdag tartalma szemmel láthatólag nem volt lényeges. Annál inkább felkeltette figyelmét a német csapatok magyar területen történt átengedésével kapcsolatban a jelentésben rögzített londoni bírálat. Azt hevesen elutasította, s közben áttételesen kritikát gyakorolt követének tevékenysége felett is.

Ezért vissza kell nyúlnunk a német csapatok hazánkon történt átvonulásának kérdéséhez.

A második bécsi döntéssel Adolf Hitler Németországa (Olaszország szekundálása mellett) országnyi területet juttatott vissza a trianoni Magyarországhoz. Cserében a legtermészetesebb módon követelhettek egy sor dolgot.

Ezek egyike a német csapatok magyar területen Romániába történt átvonulása volt.

Otto von Erdmannsdorff német követ szeptember 28-án terjesztette elő az átvonulási kérelmet. A kedvező magyar választ 30-án továbbíthatta Berlinbe a német diplomata.[10] A német „tancsapatok"[11] elvileg a román hadsereg korszerűsítését szolgálták. Valójában a német terjeszkedés, a Szovjetunió elleni felvonulás volt az értelmük. És jóllehet az angol–szovjet szövetség ekkor még nem létezett, de az angolok és a németek között már komoly légi háború, a „Battle of

---

[8] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936–1945. V. köt.: Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941. Összeállította Juhász Gyula, sajtó alá rendezte Juhász Gyula és Fejes Judit. Akadémiai, Bp., 1982. (A továbbiakban: DIMK V.) 621. sz.

[9] Uo. 559. sz. — „Nagyméltóságú gróf Teleki Pál úrnak, m. kir. miniszterelnök, külügyminiszter, stb. stb.stb." — olvasható a levél címzése. (Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztériumi Levéltár. Rezervált politikai iratok /a továbbiakban: K 64./ 1941-2-100.) Az iratra *március 8-án* Bartheldy Tibor, ekkor a miniszteri kabinet vezetője tintával ráírta: „Miniszterelnök úr és Miniszter úr látták". (Ezen információt az irat végén a DIMK V. is közli. A forráskiadványban elütésből következően a 2. tétel és a 100. irattári szám közötti kötőjel elmaradt, s így a 843. lapon félrevezetően 2100-as jelzet olvasható.) A kabinetfőnöki rájegyzés alapján vélhetőleg nem túl merész a következtetés, hogy Teleki Pál a jelentést csak ezekben a napokban adhatta ki a kezéből. Így arra Bárdossy nemhogy késlekedve, hanem szinte azonnal válaszolt. A londoni követségen a jelentésre 1/1941. pol. jelű iktatószámot írtak, a Külügyminisztériumban pedig 1941. március 13-án adták a 100/res.pol. számot. Tehát *azután*, hogy a miniszterelnök előző nap válaszát megírta, s azt szintén ezen a számon érkeztették.

[10] *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1988, 239., valamint Czettler 1997, 191. (Czettler Antal munkájának értéke, hogy áttekinti a kérdés historiográfiáját, az abban fellelhető ellentmondásokat.) – O'Malley október 9-én azt jelentette a Foreign Office-nek „egy barátjától" kapott értesülés alapján, hogy a berlini magyar követség 6500 tranzitvízumot adott ki szeptemberben, s civil ruhás németek vonultak át az országon. *Bán D. András*: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Osiris, Bp., 1998, 109. (A továbbiakban: Bán D. 1998.)

[11] Sok helyütt tan*k*csapatokról lehet olvasni. Ez természetesen csupán elírás, a nyomda ördögének a műve.

Britain" dúlt. Ez a magyarázata annak, hogy — bármennyire képtelenek voltak ezt Budapesten megérteni — London igen érzékenyen reagált a német lépésre, s nagyon nem szívesen vette annak magyar részről történő előmozdítását.

A német csapatok magyar területen történt átengedésével kapcsolatos angol bírálat

A budapesti brit követ, St. Clair O'Malley október 9-én kereste fel ez ügyben első ízben Csáky István külügyminisztert. A Reuter hírügynökség által terjesztett hírek kapcsán kérdezte: igaz-e, hogy Erdélyen keresztül egyenruhás fegyveres német alakultak vonultak volna be Romániába?

A külügyminiszter a hírt egyszerűen valótlanságnak mondotta, s annak cáfolatát ígérte. „Lehetséges, hogy SS és SA alakulatok a bukoviniai és besszarábiai németek repatriálására polgári ruhában átutaztak valahol Magyarországon, de hivatalosan erről sincs tudomásom" – mondotta. A diplomácia nyelvén ezzel elismerte az átutazás tényét.

A követ tovább szorongatta a külügyminisztert: mit csinál a magyar kormány, „ha később zárt német alakulatok egyenruhában és fegyveresen, hadianyaggal felszerelve át akarnának vonulni Magyarországon keresztül Romániába"?

– „Aligha kívánhatja bárki is, hogy azt fegyveresen akadályozzuk meg." – válaszolta erre Csáky.

Pedig a történelem kegyetlen természete jegyében az angol kormány ezt tartotta volna helyesnek.

– „Nincs kizárva — mondotta O'Malley —, hogy úgy mint az olaszok az Egyiptomban átvonuló vagy tartózkodó angol csapatokat támadják, az angol légi haderő megtámadja a Magyarországon átvonuló német csapatokat."

Csáky nem fogadta el a párhuzamot. Hivatkozott Románia semlegességére, az Angliával fennálló normális diplomáciai kapcsolataira. „Senkinek semmi köze ahhoz — szögezte le határozottan, a brit–német háború tényét semmibe véve —, hogy Magyarország milyen feltételek mellett engedi át területén egy baráti államnak fegyveres alakulatait egy semleges országba. Azonfelül Magyarországnak nem érdeke, hogy Romániában felfordulás legyen. A német csapatok jelenléte ebben a forrongó országban pedig ránk nézve is a békét és nyugalmat jelenti."[12]

---

[12] DIMK V, 410. sz. — Csáky 1940. október 9-i napijelentése. — Erdmannsdorff budapesti német követet Csáky másnap tájékoztatta az angol követtel való találkozójáról, annak tartalmáról. „Az angol követ megfelelő megjegyzésére azt felelte, senkinek semmi köze hozzá, hogyan és milyen feltételek mellett vonulnak német csapatok Magyarországon keresztül egy olyan államba, mellyel Anglia diplomáciai kapcsolatokat tart fenn. Magyarország csak üdvözli a német csapatok romániai állomásoztatását, mivel — ellentétben az angol szándékokkal — nem áll érdekében, hogy ott nyugtalanság és bolsevizmus keletkezzék." A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968. (A továbbiakban: Wilhelmstrasse 1968) 359. sz.

Csáky azonban nagyon jól tudta, hogy az angol–román viszony messze nem normális. Két nappal korábban Barcza jelentette: „angol–román viszony angol alattvalók letartóztatása és bántalmazása miatt annyira feszült, hogy mint hivatalos körökből bizalmasan értesülök, diplomáciai viszony megszakításának terve komolyan mérlegeltetik." Ezt azért is fontolgatják, mert a „teljesen német befolyás alatt és a Vasgárda terrorja alatt álló román kormány" hasonló lépését akarják megelőzni.[13]

Az angol követtel történt találkozója után még aznap este befutott Barcza újabb számjeltávirata, amiből Csáky megtudhatta: Sir Alexander Cadogan, a Foreign Office vezértitkára — tehát a külügyminiszter állandó helyettese — az angol–román viszonyt „rendkívül feszült"-nek mondotta. Ennek oka angol állampolgárok letartóztatása és német csapatok Romániába érkezése. Ha bebizonyosodik — mondotta partnere —, „hogy Románia magát vak eszközül adta németeknek, úgy angol követ további ottléte céltalan és diplomáciai viszony meg lesz szakítva.

Amennyiben német csapatok Magyarországon át dunai úton mentek, úgy azért nézete szerint magyar kormányt nem lehet felelőssé tenni. Budapesti követ még nem jelentett.

Magyarországról véleménye, hogy nekünk Erdély visszaszerzése fontos volt, panaszai nem voltak, beszélgetés legbarátságosabban folyt."[14]

---

[13] DIMK V, 405. sz. – Barcza még arról is ír, hogy az angol sajtó „híven közli" a magyarok kiutasításáról és a magyar megtorló intézkedésekről szóló híreket. „Hangulat Románia ellen igen felháborodott. Economist egyenesen légi bombázással fenyegeti Bukarestet."

[14] Uo. 411. sz. – Mindenkor roppant nehéz egy olyan (nagy)követ helyzete, aki beszorul saját kormánya/országa és a fogadó állam közötti eltérő érdekek szövevényébe, illetve úgy kell kormányának (kül)politikáját szolgálnia, hogy annak helyességéről nincs (számos esetben nem feltétlenül azonnal, inkább csak az idő múlásával) meggyőződve. Ez történt Barcza Györggyel is. Közismert tény, hogy a történésznek ugyancsak ébernek kell lennie a követi jelentésekkel szemben (is), hiszen azok még a legjobb esetben is úgy tükrözik a fogadó ország (kül)politikáját, hogy maga a fogalmazó (vagy csupán aláíró) diplomata igencsak tekintettel van felettesei véleményére, politikai vonalvezetésére is. – Mondjuk mindezt annak kapcsán, hogy a főszövegben idézett mondat igencsak ellentétben áll a második bécsi döntésről kormányfői szinten már szeptember 5-én nyilvánosan megfogalmazott angol álláspontttal, mely szerint Anglia azt nem ismeri el. Ha elolvassuk a *memoáríró* Barcza beszámolóját az angol visszhangról (ugyanis az emlékirat szerint az átvonulást a követ nem csupán Cadogan-nek, hanem Edennek is bejelentette), akkor bizony más hangvételű brit álláspontról értesülünk: „válaszuk az volt, hogy Románia már nem lévén Anglia szövetségese, az angol kormányt a dolog közvetlenül nem érinti, csodálkoznak azonban, hogy Magyarország egy román kívánság iránt egyszerre ilyen előzékenységet mutat. (A memoár szerint Csáky azt üzente Londonba, hogy román kívánságra egyeznek bele a német csapatok küldésébe. – P.P.) Abból tehát csakis arra következtethetnek, hogy Magyarország és Románia is mind jobban német befolyás alá került, és a német követelésekkel szemben nem tud vagy nem akar függetlenségének fenntartása érdekében fellépni. Ugyanakkor Mr. Eden a legkategorikusabban közölte velem, hogy egészen más lenne az eset, ha német csapatok magyar területen egy oly állam elleni harcra vonulnának át, amely állam Nagy-Britannia szövetségese. Egy ilyen átvonulás megengedése részünkről Anglia ellen barátságtalan cselekedet volna, melynek következményeivel számolnunk kellene. Ez a nyilatkozat gyakorlatilag azt jelentette, hogy ha Magyarország megengedné azt, hogy német csapatok magyar területen Jugoszlávia ellen vonuljanak át, úgy Anglia Magyarországgal megszakítaná a diplomáciai viszonyt, sőt talán hadat is üzenne nekünk." (Barcza 1994, I, 481.) Vélelmünk szerint mindkét elbeszélés egyoldalú, ám ez alkalommal a jelentés állhatott közelebb a valósághoz. A memoár szövegét azért közöljük ilyen terjedelmesen (ám csupán itt a jegyzetben), mert az ebben a terjedelemben a szakirodalomban a diplomáciai jelentés *helyett* kapott interp-

Október 23-i számjel-sürgönye második részében[15] Barcza jelenti: „német csapatoknak Magyarországon keresztül való szállítása különösebb feltűnést nem keltett, mert sajtó kiemelte, hogy az Dunán és levegőben történt. Svédországon át haladó csapatok esete annak idején itt csak diplomáciai tiltakozásra adott alkalmat és kommentároktól tartózkodtak. Most rólunk csak azt állapították meg, hogy teljesen Berlin befolyása alatt állunk és az magyarázza átszállítást.

Velem szemben hivatalos helyen átszállítás kérdését fel sem hozták.[16] Kérek tájékoztatást, hogy angol követ ezzel szemben tiltakozott-e és milyen választ kapott?"[17]

A két háború közötti magyar diplomáciai kar tagjai joggal panaszkodtak sokat információszegénységük miatt. Az idők során ezen enyhítettek. Az adott helyzetben abszolút evidens volt a londoni követ tájékoztatása. Ám Csáky István mindent a német győzelemre feltevő külpolitikája jegyében egyáltalán nem bizonyos, hogy ennek az evidenciának a Dísz téren akkor teret engedtek. Ami ellenben bizonyos: Barczának két hét elteltével sem volt tudása budapesti kollégája lépéséről.[18]

Mindenesetre O'Malley október 31-én ismét felkereste a magyar külügyminisztert, hogy közölje: „tudomása van arról, hogy három német hadtestet szállítottak Magyarországon keresztül Romániába."

Egyben hozzáfűzte: „ugyan nincs megbízva azzal, hogy démarche-t tegyen a magyar kormánynál ebben az ügyben, azonban szóbelileg közölte, hogy nem szabad azt hinnünk, hogy az angol kormány szemet huny (condone) a csapatok magyar területen való átszállításával szemben."[19]

Vélhetőleg nem lényegtelen elmondanunk: O'Malley kimondottan magyarbarát volt, messze nem gyarapította a kisantant-barát angol diplomaták táborát. [20]

***

retáló szerepet. (Bán D. 1998, 109.) – A kérdés mérlegeléséhez vélhetőleg nem lényegtelen szempont, hogy ebben az időpontban Eden nincs az angol külügy szolgálatában; mint a főszövegben majd írjuk, 1940. december 22-én lesz külügyminiszter.

[15] Az első részben az angol–német légicsatáról írt.

[16] Ez az állítás nincs összhangban az október 9-i sürgönyével, amelyben a főszövegben idézett mondatot („amennyiben német csapatok Magyarországon át dunai úton mentek, úgy ezért nézete szerint magyar kormányt nem lehet felelőssé tenni.") adja Cadogan szájába.

[17] DIMK V, 432. sz.

[18] Csáky a találkozóról — amint az a napijelentés végén olvasható — a miskolci hadtestparancsnokot, Littay András altábornagyot azzal a kéréssel tájékoztatta, hogy azt „hozza a német hadvezetőség tudomására", továbbá előadta azt a miniszterelnöknek és a budapesti német követnek is. Uo. 410. sz.

[19] Uo. 448. sz. – Csáky október 31-i napijelentése.

[20] Bán D. 1998, 65. Bátonyi Gábor idézi Sir Owen O'Malley C. A. Macartneyhoz intézett, 1951-ben kelt levelét, benne lesújtó véleményével a brit kormányról, amely „soha nem értette meg Magyarország mint állam vagy nemzet természetét vagy problémáinak jellegét, és soha nem volt meg a hajlandósága, hogy őszinte legyen Magyarország iránt." Gábor Bátonyi: Britain and Central Europe. Oxford University Press, Oxford, 1999. 225. – C. A. Macartney nevezetes, magisztrális munkájában kifejezetten azzal vádolja a brit követet, hogy tovább erősítette a magyar külpolitikai gondolkodás irrealizmusát. Barcza György sorsdöntő 1941. április 2-i távirata kapcsán így ír. „Ez a távirat egyáltalán nem felelt meg annak a benyomásnak, amelyet a vágyálmokat kergető magyar gondolkozásmód kialakított O'Malley-re építve: annak a benyomásnak, hogy a britek meg fogják érteni a magya-

Ismeretes módon november 20-án Magyarország elsőként csatlakozott a szeptember 27-én aláírt német–olasz–japán háromhatalmi szerződéshez. Barcza két nappal később két (a számjel-sürgöny műfajához képest) viszonylag terjedelmes jelentést küldött a Dísz térre. Az elsőben a londoni szovjet nagykövet, Ivan Mihajlovics Majszkij véleménye tolmácsolásával a szovjet külpolitikáról adott igencsak hiteles (bár Budapesten minden bizonnyal könnyű kézzel ad acta tett) rajzot.[21] E szerint a szovjet külpolitika a kivárás álláspontján van. A német–angol légi háború a szemben álló feleket oly mértékben pusztítja el, hogy „Oroszország jelen pillanatban aránylag gyenge haderejével akkor egyedüli hatalmi tényezővé válhat általában nyomor és kommunista izgatás által aláaknázott egész Európában. Ezért szovjet egyelőre egyik oldalon sem köti le magát és csak veszélytelen területi terjeszkedés útján bővíti ki befolyását kontinensen." Majszkij szerint egyik fél sem fog győzni. A történész hozzáfűzi, hogy valóban így történt: Hitler azért fordult Moszkva ellen, hogy a Szovjetunió legyőzésével üsse ki London kezéből annak szárazföldi kardját, vagyis a Szovjetuniót.[22] Rüstü ehhez annyit tett hozzá, hogy Moszkva számára az lenne a „legnagyobb csapás", ha „Németország Angliával hamarább kiegyezne". Erre ellenben — fűzte hozzá — nincsen kilátás.

Barcza még azt is megírta, hogy Rüstü szavai szerint a török politika „Oroszországéhoz igazodik."[23]

Az aznapi másik jelentésében Barcza a háromhatalmi szerződéshez történt magyar csatlakozás[24] sajtóvisszhangját rögzíti. Kitűnő stílusát megcsillog-

---

rok helyzetét és ügyét." C.A. Macartney: Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945. I–II. köt. Gede testvérek, Bp., 2006., (A továbbiakban: CAM) I, 619. Nincs kizárva, hogy e róla terjedő vélekedés volt az oka annak, hogy a Foreign Office számára küldött 1941. április 4-i jelentése szerint éppen ellenkező módon beszélt volna Horthy Miklóssal. E szerint ugyanis azt mondta volna „ha a kormányzó belemegy egy ilyen korrupt üzletbe Németországgal, vagyis a magyar sakálként tevékenykedik a német oroszlán mellett egy állam ellen, amellyel most írt alá örökbarátsági szerződést, Magyarország nem várhat sem szimpátiát sem irgalmat egy győztes Angliától és Egyesült Államoktól". Sőt még azt is állítólag hozzátette, hogy a kormányzó „maga idézi fejére a jól megérdemelt megvetést és gyalázatot". Idézi Juhász Gyula: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban című forráspublikációja bevezetőjében. Kossuth, Bp., 25. A kérdés tehát bizonyosan további kutatást igényel. Annál is inkább, mert Macartney ugyane helyen azt írja, hogy Barcza György szóban forgó sürgönye „hosszú" lett volna. E sürgönyt eredetijét a történetírás nem ismeri. Azt a nevezetes Szent-Iványi-kéziratból, tehát másolatból szokás idézni. (DIMK V, 681. sz. – a Szent-Iványi-kézirat keletkezésére ld. a 26–27. oldalon, valamint a 94. lábjegyzetben írottakat.) Az ismert szöveg a számjeltávirat műfajában sem hosszú. Fejtörésre ad okot, hogy a jelen tanulmányunkban később idézett terjedelmes 1941. május 23-i Barcza-naplóbejegyzésből az derül ki: a Teleki Pál számára este átküldött példány — ahogy Barcza fogalmaz — *átstilizált* volt.

[21] Majszkij szavait Barcza az ottani török nagykövet, Aras Tevfik Rüstü révén ismerte meg. – Úgy véljük, hogy sem Rüstü sem Barcza nem csorbította a szovjet álláspontot.

[22] *Pritz Pál*: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Osiris, Bp., 1999, 131.

[23] DIMK V, 484. sz.

[24] Barcza fogalmazása szerint a „tengelybe való belépésünk"-ről volt szó. A fogalmazás tükrözheti a korabeli szóhasználatot, visszaadhatja a követ kritikáját, de a helyzetet bizonyosan nem jellemzi tárgyilagosan. Hiszen az 1945 előtti világban mérhetetlenül nagyobb különbség volt a nagyhatalmak klubja és az abba nem tartozó országok között, mint ami 1945 óta immáron szinte természetes. (Természetesen világért sem szeretnénk rózsaszín képet festeni ezekről a viszonyokról, „csupán" azt mondjuk, hogy legalább formailag változott meg a helyzet lényegesen.) Szóval a németek eredetileg

tatva tömören, pontosan adja vissza a lényeget: első helyen azt, hogy a háborús viszonyoknak megfelelően a demokratikus angol sajtó a kormány álláspontját tükrözi. „Kommentárok egybehangzók és központi irányításra vezethetők vissza. Általában nem ellenségesek; konstatálják, hogy lépés adott helyzeten alig változtat, mert csak nyílt elismerése földrajzi helyzetből eredő kényszerűségnek, amelyben nyomás folytán fokozottan fel kellett adnunk külpolitikai függetlenségünket."

Aztán a sajtószemle jól mutatja, hogy demokratikus országban a sajtóirányítás sem jelent egyszólamúságot, a kormány politikájával szembeni kritikátlanságot. „Érdekes Times megjegyzése, hogy 'behódolás oka, hogy Közép-Európában nem volt megfelelő angol ellensúly'. Daily Telegraph utal Románia példájára, amelyben Magyarország osztozni fog. Daily Mail megjegyzi, mint 1914-ben, most is rossz lóra tettünk. Daily Herald és Mirror Foreign Officet okolja tétlenségért. Manchester Guardian azt állítja, hogy hiú remény a magyarok részéről azt hinni, hogy külpolitikai alárendelés mellett belpolitikai helyzetünket fenntartjuk.

Angolok azt mondják, hogy belépés első következménye, hogy külföldi kölcsönök kamat fizetését egész egyszerűen felfüggesztettük és márkát felértékeltük."[25]

November 27-én Barcza ismét átfogó helyzetértékelésbe ágyazza a november 20-i magyar lépés visszhangját. Az általános értékelés lényege a brit pozíciók szilárdságának a hangsúlyozása. A magyar lépés kapcsán nem csupán a megértést foglalja ismét szavakba, de hozzáfűzi: „feltűnően kezd terjedni az a beismerés", hogy a békeszerződés eredendő bűnén túl az antant húsz éven át „semmit sem tett ezen helyzet orvoslására és, hogy Anglia magára vessen, amiért két évtizeden át elmulasztotta hatalmát latba vetni" a békeszerződés békés revíziója érdekében.[26]

A londoni követ sürgönyének számjel-oszlopaiból csak másnapra formáltak a Dísz téren olvasható szöveget. Csáky István pedig éppen november 27-én tartott emelkedett hangvételű, a magyar csatlakozási lépés okait „feltáró", azokat látványosan szélesnek tűnő, valójában inkább csak a nemzetiszocialista propagandaszólamok eszköztárával varázsolt panorámába illesztő beszédet. Ebben a szónoklatban nem volt, nem lehetett helye azoknak a szempontoknak, amelyeket a londoni követ jelentései ismételtek.[27] A külügyminiszter ugyan megkísérelt szavainak egyéni ízt, sőt hatalmas történelmi távlatot is kölcsönözni, ám attól előadása szemernyit sem került közelebb ahhoz a könyörtelen valósághoz, amelybe mondanivalóját — a külügyi bizottság ülései nem voltak nyilvánosak — illesztenie lehetett/kellett volna. Az antant győzelmét — vallotta — kezdettől fogva a római Aetius Attila felett aratott utolsó nagy győzelmének te-

egyáltalán nem tervezték a háromhatalmi blokk kibővítését, s amikor megváltozik az álláspontjuk, akkor változik a fent jelzett alapállás. Ebből következőleg a blokkhoz *csatlakozni* lehetett ugyan, de az nem volt azonos az egyenrangúságot sugalló *belépés*sel. (Vö. még az 55. sz. jegyzetet.)

[25] DIMK V, 485. sz.

[26] Uo. 495. sz.

[27] Az aznapi londoni sürgöny késedelmes megfejtésének ugyanúgy nem volt súlya, mint magának a jelentésnek.

kintette. A catalaunumi vereség után néhány esztendővel azonban Attila kardja „végleg" szétverte a római birodalom „konjunkturálisan összetoborzott hadait."[28]

Szóval Adolf Hitler és szövetségesei végleg győzelmet arattak... Miközben a minimálisan tájékozott megfigyelő is tudta, hogy az angol–német háború nem dőlt el, az USA németek elleni fellépésével reálisan kellett számolni, s a legóvatosabb feltételezés mellett is mérlegelni kellett (volna) a német–szovjet barátság perspektívátlanságát.

Beszédében Csáky nem győzte hangsúlyozni, hogy a csatlakozásra Ribbentrop „baráti magatartásának köszönhetően", „néhány heti diplomáciai erőfeszítés után" került sor.[29] Csáky természetesen ez alkalommal is beszélt az ország (elképzelt) *primus inter pares* szerepéről, az azt fenyegető veszélyekről, ám a csatlakozás kiváltotta súlyos kockázatot is teljes egyértelműséggel megemlítette. A dokumentum rövid szövege ugyanakkor nagyító alatt sem árul el ilyesmit, Csáky pedig a nemzetközi viszonyok tényleges bemutatását is kerülte. A súlyos kockázatot Ribbentrop szavaival idézte fel. E szerint „ha Magyarországot bármely oldalról támadás érné, akkor a szövetséges három nagyhatalom hazánk védelmére siet, ha pedig a három nagyhatalmat olyan állam támadná meg, amely eddig a konfliktusban nem vett részt, akkor Magyarország szolidáris lesz a megtámadott hatalmi csoporttal."

Íme itt a magyarázata annak, hogy Magyarország akkori urai miért indokolják meg majd rendre a háromhatalmi szerződéshez történő csatlakozással a Szovjetunió, a Brit Birodalom, az USA elleni hadba lépést, mikor betű szerint ilyen kötelezettség nem állott fenn.

Csáky ugyan azt állítja, hogy „a kormány erős megfontolás után" vélte úgy, hogy „ezt a kockázatot vállalnunk kell a várható előnyök reményében", valójában azonban sem az akkori sem a korábbi kormányok tagjainak nem volt olyan külpolitikai horizontjuk, hogy ezek az „erős megfontolások" kormányülésen történtek volna. Ezt minden esetben csupán a külpolitikát intéző néhány ember tette meg.

„Erős megfontolások"-ról ellenben — újból és újból ismételjük — szó sem volt.[30]

A tényleges döntéseket keresztül vivők ugyan igen kevesen voltak, ám a korabeli hivatalos Magyarországtól roppant erős felhatalmazásuk volt.

Pszichológiailag e felhatalmazás a politikai elit hagyományos külpolitikai iskolázatlanságából táplálkozott. Annak tagjai eleve elismerték: olyasmiről van szó, amihez nem értenek, tegyék az ilyesmit azok, akiknek ehhez van tudásuk.

---

[28] DIMK V, 498. sz., 757.

[29] Uo. 753.

[30] Könnyű lenne azt mondani, hogy ahhoz — mondjuk — Barcza György óvását kellett volna mérlegelni. A források azonban arra intenek, hogy a londoni követ *annak idején* az ilyen tartalmú gondolatait inkább csak a vele hasonlóan gondolkodó Teleki számára vetette papírra. Tanulmányunk anyagában az egyik ilyen lényeges jel a főszövegben említett, s Bárdossy kritikáját kiváltó 1941. január 28-i levele. – Lehet esetleg azt mondani, hogy Barcza György úgy vélte: teljesen reménytelen vállalkozás lenne minisztériumi feljebbvalóit igazáról meggyőzni. „Csak" ennek Barcza korabeli jelentései mondanak ellent. Azokból ugyanis akkor valahogy a hivatalos magyar politikai vonallal szembeni hűvös távolságtartásnak kellene kitűnnie. Ezzel szemben e jelentésnek inkább az igencsak lelkes odaadásról tanúskodnak. Jelen írásunk anyagán kívül ld. még Pritz 2011, 223.

Mentalitásukból is az következett, hogy ne lássanak túl a Berlin és Róma uralta Közép-Európán.

A legdöntőbb azonban az ország alapos megnagyobbodásának tényéből következett. Lehetett számtalan valótlan legenda, híresztelés ezzel kapcsolatban, a lényeget azonban tudták. Azt, hogy a kedvező változásokat a tengely hozta meg.

***

A csatlakozás után három nappal Csáky körtáviratban adott iránymutatást a misszióvezetőknek. Első helyre (mélyen eltagadva a magyar kezdeményezés tényét[31]) Ribbentrop felszólítását tette, azt életbevágó érdekünknek mondotta. A háborúról — nem konkretizálva az ellenfeleket — azt írta, hogy a Birodalom ugyan annak „megrövidítésére" törekszik, de katonailag és gazdaságilag azt „akár évekig" is folytathatja, „ha arra kényszerítik."[32]

Barcza 30-án kapott lehetőséget a Cadogan-nel történő találkozóra. Partnere ekkor is a korábbi jelentésekben előadott megértéssel viszonyult a követett magyar politikához. Új ebben a szövegben a brit diplomata részéről a szomszédokkal történt, számunkra kifejezetten hízelgő egybevetés. E szerint Cadogan sajnálja, „hogy a lépésünk két olyan állam csatlakozásával egyidejűleg történt, melyek egyike sem ura elhatározásainak."

A történész némi kétkedéssel olvassa e szavakat. Mert eszébe ötlenek Barczának azok a későbbi, költött fordulatai, amelyeket majd Eden külügyminiszter szájába ad, a vele 1941. április 16-án történt búcsúlátogatásán.[33] Ahogy akkor a pályája derékba törésén búslakodó, Bárdossy László által emberi és szakmai tisztességében megalázott diplomata a külügyminiszter szavainak torzításával üt *memoárjában* a magyar külpolitikán, hasonlóképpen — csak éppen ellenkező előjellel, de lényegében ugyanazzal a fogalmazási fordulattal — torzítja el most *a korabeli magyar diplomáciába harmonikusan belesimuló diplomataként* Cadogan szavait.

Tehát most annak érdekében, hogy jelentésével Budapesten jó érdemjegyet szerezzen.

Barcza itt a magyar külpolitikával történő teljes azonosulása jegyében mutat rá Cadogan előtt arra, hogy „mi 20 éven át nyíltan hangoztattuk nemzeti követeléseinket, de Anglia ezen idő alatt semmit sem tett függő kérdések békés elintézése érdekében. Most midőn végre megfelelő alkalom nyílott területi követeléseink békés elintézésére, ezt mindenkinek meg kell értenie." Partnere ezt megértette, a követ pedig „nyomatékosan" hangsúlyozta reményét, hogy a „hagyományos angol–magyar rokonszenvet jelenlegi politikai szükségszerűségek

[31] Sztójay berlini magyar követben támadt a gondolat, hogy eminens magyar érdek a csatlakozás.

[32] DIMK V, 488. sz. – Végül (nem éppen összhangban a beharangozott nagy sikerrel) a „minden alapot" nélkülöző ellentétes hírekre reflektálva „megelégedéssel" állapította meg, hogy a „magyar–német viszony változatlanul jó."

[33] A találkozóra, annak a historiográfiában való megjelenésére ld. *Pritz Pál*: Barcza György visszaadja a „kölcsönt" Bárdossy Lászlónak. In: (Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János szerk.) Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Líceum, Eger 2011., 248–254.

nem túlságosan befolyásolják, és hogy nagy súlyt helyez diplomáciai viszonyaink zavartalanul folytatására."[34]

Azután a *memoáríró* Barcza majd nem csupán teljesen elfeledi a magyar külpolitikával való ily' lendületes azonosulását, hanem éppen az angol szempontok megértésével, a „minden tartását vesztett" magyar politika ostorozásával tűnik ki.[35]

A következő hetekben, amikor a német–brit konfliktus mind jobban kiterebélyesedett, 1941. január 30-án Cadogan terjedelmes levélben szegezte le (Barczán keresztül) Budapest számára, hogy nem volt köze az első bécsi döntés megszületéséhez,[36] akkor sem változott meg a követ alapállása. 1940. december 22-től Sir Anthony Eden lett az új brit külügyminiszter, Barcza 1941. január 9-én tett nála bemutatkozó látogatást, s ez alkalommal is azon reményét fejezte ki a brit diplomácia új irányítójának, hogy „most már okultak a múlt tévedéseiből, és elismerik, hogy tartós béke csakis igazságon alapulhat, és hogy Duna-medencében Magyarország van hivatva azt a helyet ismét elfoglalni, amely őt megilleti."

Jól jegyezzük meg tehát: 1941 elején, igencsak bőséggel a második világháború kirobbanása után, amikor a német–brit légi háború öldöklő küzdelmei már hónapok óta tartottak, a londoni magyar követ — akit memoárja alapján a közgondolkodás a korabeli magyar külpolitika *horthysta politikai eliten belüli* ostorozójaként tart számon — nem csupán azt a kemény magyar kritikát viszi tovább, mely szerint az angoloknak okulniuk kell(ene) „a múlt tévedéseiből (értsd: nem juttatták érvényre a békés revíziót – P.P.), és elismerik, hogy tartós béke csakis igazságon alapulhat és hogy Duna-medencében Magyarország van hivatva azt a helyet ismét elfoglalni, amely őt megilleti."[37]

Ha nem lenne ez kellőképpen világos, akkor ismételjük meg: a *diplomata, a Külügyminisztériumnak jelentő* Barcza György sem mérlegelte reálisan, hogy a második világháború, a német–brit légi háború ténye már régen felülírta a békés revízió programját, a jövőt a háború kimenetele szabja meg. Nem, ő is azok táborába tartozott, akik mélyen meg voltak győződve a Szent István-i Magyarország visszaállításának lehetőségéről és szükségességéről, 1941 elején még Barcza György is történelmi szükségszerűségnek tartja a Kárpát-medencei magyar szupremácia visszaállítását.

Követi jelentés...

A háborús Európában jelentéstételi kötelességének a londoni követ hónapokon át csak táviratokkal tudott eleget tenni. Január végén ellenben, amint írja: „biztos út"-ra tett szert[38], sort kerített a fentebb már említett, terjedelmes

---

[34] DIMK V, 504. sz.

[35] Pritz 2011, valamint ld. a 32. sz. jegyzetben hivatkozott írásomat.

[36] DIMK V, 561.sz.

[37] Uo. 543. sz.

[38] Ez vélhetőleg azt jelentette, hogy nem külügyminisztériumi futár hozta a levelet. Ezért feltételezzük, hogy a levél közvetlenül Teleki Pál kezébe került, s hetekig nála is maradt.

(nyolc gépelt oldalas[39]) jelentésének megírására és elküldésére. Az — ismételjük — Teleki Pálnak szólt, aki a január 27-én kapott megbízatását február 4-ig látta el. Bárdossy február 4-én vette át a tárcát, s bár csupán bő hónappal később, március 12-én válaszolja azt meg, ennek döntő oka (ismételjük) az lehetett, hogy ezekben a napokban jutott annak birtokába.

Kétség nem férhet hozzá, hogy a választ a miniszter nem csupán aláírta, hanem azt maga írta.[40]

Beszámolójában a követ Nagy-Britannia katonai, bel- és külpolitikai, valamint gazdasági helyzetéről részletes képet festett. A magyar–brit viszonyra is kitért természetesen, s bemutatta a brit politika ezzel kapcsolatos megosztottságát.[41]

A jelentés erősen elütött a számjeltáviratok tartalmától. Ennek az okát abban látjuk, hogy jelentését a Dísz téri külügyi apparátus megkerülésével közvetlenül Teleki kezébe juttatta el.

A történész természetesen tévedhet, ám az kétségtelen tény, hogy később a jelentés az apparátus, s vele együtt az utód külügyminiszter birtokába került.

A jelentés alaphangja, egész mondanivalója lényegében az angolok háborús teljesítményének apoteózisa, minden sorából áradt a meggyőződés, hogy ezt a háborút az angolok nem veszíthetik el.[42]

Az első sorok a hadi helyzetet ecsetelik: „A téli időszak beálltával a repülőtámadások némileg alább hagytak. London ellen csak ritkább éjjeli támadások voltak, ezek az utóbbi időben főleg tűzbombák leszórása által okoztak a Cityben jelentős károkat. ... Az ipari városokban a károk számottevők. ... Az elmúlt hetekben az angol légi védelem új taktikájaként már angol vadászgépek éjjel is felszállottak, és többször sikerült nekik a támadókat elűzni, miért is az éjjeli támadások főleg London ellen sokkal rövidebbek voltak, mint azelőtt. Az angolok folytatták sorozatos éjjeli légi támadásaikat a németek parti kikötői és belföldi központjai ellen, és nemrég már nappali támadásokat is intéztek ezek ellen... A londoni közönség az immár 5 hónapja tartó légitámadásokat eddig még mindig igen nagy bátorsággal, figyelemmel és jó idegekkel állja.... A mindennapi élet, üzletek és gyárak üzeme Londonban bámulatos kitartással és vasakarattal fo-

---

[39] Az irat értelemszerűen másolat. A nyolcadik oldalon öt és fél sor van. Mivel az első oldalon a szöveg szokásos módon lentebb kezdődik, ezért a terjedelem mintegy hét oldal.

[40] A dokumentumkötet Bárdossy válaszánál visszautal Barcza jelentésére, a követ jelentésénél ellenben homályban hagyja, hogy a kötetben Bárdossy válasza is megtalálható.

[41] DIMK V, 559. sz. 840–841. K 64. – 1941–2–100. Bárdossy válasza Barczának 1941. március 12-én. Ti. arra az 1941. január 28-i Barcza-jelentésre, amelyet a DIMK V, 558. sz. alatt közöl. A DIMK szerint az eredeti jelzet 10/pol-1941. Ami itt van, az 1/1941.pol. szám alatt van iktatva. Erre írta rá Bartheldy (és ezt a DIMK V. is jelzi) III. 8-án, hogy „Miniszterelnök úr és Miniszter Úr látta". Az iratot III. 13-án érkeztették 100/res. pol. alatt. – A DIMK V. szerint a jelzet: *Küm. res. pol. 1941–2100.* – Mivel a DIMK V. az írja, hogy *Eredeti tisztázat*, ezért egy dologról beszélünk. Bárdossy válasza értelemszerűen másolat. Az első oldal széle nagyon töredezett. A többi jó.

[42] Jóllehet német jelentés tartalmazza, tehát abból valamennyit vissza kell venni, ám széles hazai körök ezzel merőben ellentétes felfogását Csáky István így fogalmazza meg a budapesti angol követ előtt 1940. októberében: „... nemcsak ő személyesen, de az egész magyar nemzet sem vár sokat Angliától, még abban a lehetetlen esetben sem, ha Anglia a háborút megnyerné." Wilhelmstrasse 1968, 359. sz.

lyik. Minden hivatal, üzlet, bank és vállalat decentralizáltatott, és amint valamely épület bombázás folytán használhatatlanná válik, az üzemet azonnal folytatják a főváros környékén vagy a távolabbi vidéken elhelyezett irodákban, ipartelepeken stb. ..."[43]

A budapesti sajtó annak idején — amint azt majd Barcza memoárjában teszi bírálóan szóvá — sokat cikkezett a romhalmazzá bombázott Londonról. Jelentésében nyilvánvalóan erre is célozva írja: „azon külföldi sajtóhírek abszolút valótlanságáról, melyek már hónapok óta Londont füstölgő romhalmazként állítják be, hol minden élet megszűnt és a lakosság pánikban él, itt mindenki azonnal személyesen meggyőződhet. Jövő történelme London lakosságának elszánt, hazafias kitartással állandó életveszélyben elviselt szenvedéseit, pompás fegyelmét, sportszerű kitartását és önfeláldozó testvériességgel egymásnak nyújtott segítségét a háború egyik legnagyobb erkölcsi hőstettének és az angol faj kiválósága legnagyobb bizonyságának fogja minősíteni."[44]

A világháború további alakulásáról véleményeket ütköztetve ír a követ: „Sokan azt hiszik, hogy a németek az olaszok katonai kudarcainak hatása alatt igen nagy erőket fognak a közeljövőben a Középtenger (ti. a Földközi tenger – P.P.) felé irányítani, részben Olaszországon keresztül, részben a meg nem szállt francia területeken, valamint esetleg Spanyolországon erőszakkal keresztülhatolva és talán a Balkánon is. ... mások azt is várják, hogy a támadás ... délen és egyidejűleg az angol szigetcsoport ellen északon egyidejűleg nagy erővel fog megtörténni, mégpedig oly közeli időpontban, amikor az amerikai segítség még nem érte el annak teljességét."[45]

A viszonylag rövid belpolitikai áttekintésében Churchill továbbra is töretlen népszerűségét, a hadviselés következményeként megvalósult hatalomkoncentrációt emeli ki: „Churchill népszerűsége és pozíciója továbbra is igen erős ... Ma már ... itt is mindjobban diktatórikus módszerek érvényesülnek, mert az államhatalmat gyakorló kormány a köz- és magánélet úgyszólván minden részére ráteszi a kezét, és a magántulajdont teljesen igénybe veszi háborús célokra."[46]

A gazdasági helyzetet ecsetelve is Anglia határtalan erejét sugallja. „Élelmiszer vagy bármely közszükségleti cikk hiányáról Angliában beszélni tisztára propagandisztikus mese.... A vendéglők, üzletek, mulatóhelyek zsúfoltak – jelei Anglia hihetetlen gazdagságának."[47]

Az igen részletes külpolitikai szemle a brit–USA[48], a brit–szovjet[49], a brit–spanyol reláció után – megelőzve minden mást (így a francia relációt is), negye-

---

[43] DIMK V, 559. sz., 833.

[44] Uo. 834. Itt Barcza még bölcsnek tartotta a magyar sajtót németeknek kedvező elfogultságát nem említeni.

[45] Uo. 835.

[46] Uo.

[47] Uo. 836.

[48] Ha megindul a német invázió, akkor az USA azonnal az angolok segítségére siet. „Amerika ma már teljesen Anglia szövetségesének tekintendő." - olvashatók a nagy súlyú kijelentések.

[49] A Szovjetunió kapcsán azzal a kiegészítéssel ismétli meg fentebb idézett jelentését, hogy belpolitikailag „a kommunizmusnak itt talaja nincsen, mert az általános jólét itt mindig nagyobb lesz, mint bárhol máshol Európában".

dikként Romániával foglalkozik. „Románia itt de facto megszállt területnek tekintetik, körülbelül ugyanúgy mint Szlovákia. A román helyzet ziláltsága, a Vasgárda garázdálkodása és az Antonescu-kormány kétszínűséggel párosult tehetetlensége itt is nyilvánvaló. Romániával szemben azonban itt még ma is az a felfogás, hogy az tulajdonképpen Anglia szövetségese, mely mihelyt felszabadul a német uralom alól, azonnal ismét Anglia pártjára fog állni."[50]

Németország várható vereségét konkrétan Barcza egy árva szóval sem említi. Ám mégis azt sugallja, amikor azt írja, hogy a békét Anglia és Amerika „együtt fogják megkötni". Gazdasági kérdésekben az USA, a kontinens politikai kérdéseiben ellenben „elsősorban Anglia lesz mérvadó."[51]

... és miniszteri válasz

Teleki Pál rengeteget őrlődött abban a feloldhatatlan ellentmondásban, ami az országra az angol–német háborúból következett. A váratlanul meghalt Csáky Istvánt felváltó Bárdossy László ellenben lényegében elődjéhez hasonlóan látta a világot. Tehát a revízió Magyarországot a tengelyhez kötötte, a háborút pedig a németek nyerik meg. Az angolokkal szemben — mert nem értik meg helyzetünket — tele volt dölyfös sértettséggel. Ezért a jelentés üzenetét nemhogy nem volt hajlandó megérteni, de kifejezetten ingerelte követének világlátása, állításai, hangvétele. Így jelentésének zömét (ha úgy tetszik: lényegét) egyetlen kurta tőmondattal elintézte.

Azt — úgymond — „érdeklődéssel" olvasta.[52]

Következőleg terjedelmes válasza nem a jelentés lényegére (azzal semmit sem akart kezdeni), hanem a magyar politikával kapcsolatos brit bírálatot tartalmazó elemekre reflektál. Ez volt az, amelyre „különös figyelmet" szentelt.

Bárdossynak — mint látni fogjuk — súlyos kétségei voltak atekintetben, hogy Barcza a magyar politikát ért brit bírálatokkal kellő eréllyel szállt volna szembe. Jó diplomata módjára ellenben beosztottja bírálatát éppen nem korholással, hanem (álságos) elismeréssel kezdi: „Nincs kétségem abban, hogy Nagyméltóságod minden alkalommal, amikor arra szükség van, megtalálja és érvényesíti is azokat az érveket, amelyeket Magyarország magatartása miatt angol részről emelt kifogásokkal szemben felhozhatunk." E dobbantóról fordul a célegyenesbe: „a rend kedvéért mégis helyesnek tartom, ha egyenként foglalkozom ezekkel a kifogásokkal."

A külügyminiszter szerint Barcza azt írja, hogy az „intranzigensebb angol tényezők véleménye szerint 'Magyarország de facto ellenfelévé vált Angliának és ezzel eljátszotta minden jogát arra, hogy angol-amerikai győzelem esetén más elbánásra számíthasson, mint Anglia nyílt ellenfelei.'"[53]

---

[50] Uo. 837.
[51] Uo. 838.
[52] Uo. 621. sz., 930.
[53] Uo. 930.

Jelentésében ellenben Barcza *intranzigens*-t ír, tehát nincs ott semmi középfok. A külügyminiszteri levél ezen passzusát önmagában lehetetlen megérteni. Annak okát csakis a későbbi részekkel való egybevetés világítja meg.

„Erre az állításra — folytatja Bárdossy — az szolgálna alapul, hogy 'a magyar kormány tettekkel bizonyította volna be, hogy Anglia ellenségei közé állt, tette volna ezt elsősorban azzal, hogy a német csapatok és hadianyag átvonulását területén nemcsak minden tiltakozás nélkül megengedte, de az átvonulást elő is segítette.'

A jelentésben szó szerint ilyen szöveg ellenben nincs. Mielőtt bemutatnánk azokat a szövegrészeket, amelyekből Bárdossy az „idézetet" megkomponálta, el kell mondanunk, hogy a vonatkozó gondolatmenet élén a követ leszögezi: „*Magyarország* helyzetének és szerepének jelenlegi itteni megítélésére természetesen a tengelypaktumba való belépésünk volt mérvadó."[54] Ezen (a „belépésünk" kifejezést nem tekintve) alapvető helyes állítás interpretálását illetően a követ abból indul ki, hogy az angol politikában e tekintetben két csoport létezik. Az egyikhez „a háborút a végletekig folytatni és győzelem esetére a legkíméletlenebb békét diktálni" akarók tartoznak. A másikhoz pedig azok, akik nyugodtabban, reálisan gondolkodnak, és belátják a múlt hibáit.

Barcza jelentése hosszan ecseteli az egyik, majd a másik csoport álláspontját. Bárdossy számára mindkét csoport *intranzigens*, a kettő közötti különbség okán lesz az első az intranzigens*ebb*.

Mit is ír erről az elsőről Barcza, amiből Bárdossy kompozíciója keletkezett?

„Magyarország egy ideig politikailag, minden külső nyomás dacára is, ügyesen, de amellett becsületesen is lavírozott a két hadviselő fél között, magát egyiknek sem kínálta fel s nem adta el. Eddig a pontig minden rokonszenvet megérdemelt. Midőn azonban külső erőszak alkalmazása nélkül, sőt önálló elhatározásának hangsúlyozásával nyíltan csatlakozott a tengely-paktumhoz,[55] ezzel önszántából Anglia ellenfelei mellé állt. Ez lehetett részéről helyes vagy helytelen politika, de mindenesetre ez által Anglia ellenfelei közé állt be és most már ilyennek is tekintendő, annál inkább, mert ezt számtalan hivatalos nyilatkozaton kívül tettekkel is bizonyította, mint pl. a német csapatok és hadianyagoknak nemcsak minden tiltakozás nélküli, hanem még elő is segített átszállítása által területén. Így Magyarország de facto ellenfelévé vált Angliának és fog válni Amerikának is, mihelyt az Angliához csatlakozik, ami csak idő kérdése."[56]

A szöveg meglehetősen ismétlő jellegű, s — aligha kétséges — ott bujkál benne Barcza véleménye is. Ennek lényege, hogy az „intranzigensebb" brit tényezők szerint Magyarország de facto ellenfelévé vált Angliának, következőleg eljátszotta minden jogát arra, hogy brit–amerikai győzelem esetén más elbá-

[54] Uo. 559. sz., 840.

[55] Ilyen nem volt, ez az ún. háromhatalmi szerződés – P.P. Ugyanakkor a „csatlakozás" kitétel valóban pontos. Ez tükrözi a múlt valóságát, s nem a másutt olvasható azon állítás, mely szerint Magyarország belépett volna a paktumba. Az 1945 előtti világ a nagyhatalmak zárt klubja. Abba — ismételjük — képtelenség volt belépni, legfeljebb csatlakozni lehetett.

[56] DIMK V, 840.

násra számíthasson, mint Anglia nyílt ellenfelei. Ezt a kemény angol álláspontot a magyar kormány azzal váltotta ki, hogy tiltakozás helyett még segítette is a német csapatok átvonulását.

Ez bőszítette fel Bárdossyt, aki a követ megérzett beállítódása helyett sokkal inkább a kormány álláspontjával való lelkes azonosulást, és annak jegyében az „intranzigensebb" angolok befolyásolását várta el. A jelentés sorai közül azonban éppen az ellenkezőjét, azt olvasta ki, hogy a londoni követ a magyar politikát (terve szerint Teleki Pálon keresztül) a londoni szempontok akceptálására ösztönzi.

A német csapatok és hadianyag átszállítása ügyében — írja Bárdossy — nemrég feljegyzést adott át a budapesti brit követnek.[57] Ezen (Bárdossy levele mellől hiányzó[58]) feljegyzésnek a lényegét a magyar diplomácia akkori feje úgy foglalja össze, hogy „az adott körülmények között s tekintve, hogy Románia ma sem hadviselő állam, a nemzetközi jog semmilyen írott vagy gyakorlatban tiszteletben tartott szabályait nem sértettük meg."

Emlékezzünk vissza Csáky O'Malley-nek szeptember végén mondott büszke szavaira: „Senkinek semmi köze ahhoz, hogy Magyarország milyen feltételek mellett engedi át területén egy baráti államnak fegyveres alakulatait egy semleges országba. Azonfelül Magyarországnak nem érdeke, hogy Romániában felfordulás legyen. A német csapatok jelenléte ebben a forrongó országban pedig ránk nézve is a békét és nyugalmat jelenti."

A feljegyzésben foglaltak kiegészítéseként Bárdossy kiemeli, hogy a román kormány még a második bécsi döntés napján kérte a német katonai erők Romániába küldését. Ezt a román kormányt az intranzigens brit tényezők is legálisnak tartják. Bárdossy konokul azt ismételgeti, hogy e német erők romániai jelenléte „nyilvánvalóan" nem irányult sem Anglia sem szövetségesei ellen.[59] „Sokkal inkább olyan esetleges orosz szándékok ellen — írja —, amelyek Romániát ma is változatlanul nyugtalanítják. Minthogy a román kormány érthető okokból nem hozhatta nyilvánosságra azt, miért kéri német csapatok kiküldését, ezt a kérést abba a formába öltöztették, hogy a román kormánynak a hadsereg átképzéséhez és átszervezéséhez van német oktatócsapatokra szüksége.

---

[57] A feljegyzést a levéllel Barcza is megkapta.

[58] Juhász Gyula 1964-ben úgy írt erről a jegyzékről, mintha az a Magyar Országos Levéltárban a külügyminisztériumi levéltár magyar-angol relációjában lenne fellelhető. (*Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Akadémiai, Bp., 1964, 283–284.) A Juhász Gyula által megadott lelőhely azonos azzal a jelzettel, ahol Bárdossy levele található meg. Ott ellenben nincs meg ez a jegyzék. A monográfia után majd' két évtizeddel napvilágot látó dokumentumkötet ellenben közli az iratot, s a jelzet fényt is derít a rejtélyre. A nevezetes Szent-Iványi kéziratban őrződött meg az utókornak, s onnan vette át nyomtatásra Juhász Gyula. Ld. DIMK V, 595. sz.

[59] „A román kormány — írja Bárdossy —, még pedig a II. Carol király által kinevezett, tehát az intranzigens angol tényezők véleménye szerint 'legális' román kormány még a bécsi döntőbírói határozat napján kérte a birodalmi kormánytól, hogy Romániába német katonai erőket küldjön. Tette ezt ezért, mert az Oroszország és Magyarország javára végrehajtott területi retrocessiók után érthetően mélyen felzaklatott román közvélemény számára biztonságot akart teremteni abban a tekintetben, hogy az országnak további csonkításától nem kell félnie. A román kormánynak a bizonytalanná váló belpolitikai helyzet miatt is szüksége volt erre a biztosítékra. A német katonai erők kiküldése Romániába ehhez képest nemcsak a legális román kormány kérésére történt, de nem irányult nyilvánvalóan sem Anglia, sem szövetségesei ellen." K 64–2–100.

Sem ez a magyarázat, sem a tényleges ok nem sérthette Angliát, de az angol kormány február 11-éig hivatalos formában nem is emelt a csapatszállítások ellen kifogást s normális diplomáciai összeköttetésben maradt Romániával.[60] Teljesen érthetetlen tehát, hogy még olyan intranzigens angol tényezők is szigorúbban ítéljék meg a magyar kormány eljárását, mint a brit kormányét, amely a német csapatok felvonulásában február 11-ig[61] nem látott ellenséges tényt. Hogyan várhatta józanul bárki is, hogy a magyar kormány a német csapatok átszállításának tervével szembeszegüljön és nyilvánvalóan súlyos, sőt végzetes következményeket felidézve megkísérelje ezt megakadályozni ugyanakkor, amikor az angol kormány a csapatokat befogadó Romániával még a diplomáciai viszonyt sem tartotta szükségesnek megszakítani.

Amikor az átszállítás kérdése először felmerült és ezt követően még hosszabb időn át, szó sem volt arról, hogy a Romániába küldött csapatok Anglia ellen felhasználtassanak. Sőt amikor a háború a Balkánon is megindult, illetve amikor az olasz–görög konfliktus Olaszország számára kedvezőtlenül alakult, a Német Birodalom magatartása, nevezetesen az, hogy a német-görög diplomáciai viszonyt nem szakították meg, továbbra sem adott okot annak a feltevésére, hogy a romániai német csapatokat Anglia ellen kívánnák igénybe venni."

Az éles logikájú Bárdossy egyvégtében a kérdés formállogikai fonákságán lovagol, s közben ügyet sem vet a sokkal lényegesebbre. Tudniillik arra, hogy a történelemben messze nem az adott helyzet formális logika szerinti megítélése, hanem sokkal inkább az érdekviszonyok mentén történő felfejtése a lényeg.

Tehát az adott esetben az, hogy az Angliával háborúzó Németország csapatai hazánkon történő átengedése a brit birodalom életébe vágó érdeket sértett.

Ilyen egyszerű volt a képlet.

Ám azt a briliáns észjárású magyar külügyminiszter képtelen volt megérteni. Messze nem annak okán, hogy pillanatnyilag elbutult volna. „Csupán" hazája valódi és vélt érdekeinek szövevénye állt homlok egyenest szemben a brit érdekkel, miközben a valódi és vélt német érdekekkel nagyfokú egybeesés mutatkozott.

A továbbiakban — állítja Bárdossy — Barcza azt jelenti, hogy „intranzigens angol körök véleménye szerint Románia helyzete más mint Magyarországé, mert oda 'a németek fegyveres erővel hatoltak be, az államfőt és a legális kormányt eltávolították és az az ország fizikai kényszer alatt áll.'"

Barcza szövege ellenben pontosan így hangzik: „Románia helyzete — mondják az illetők — más. Románia ugyan teljesen német vazallus, de a németek oda fegyveres erővel hatoltak be, a legális kormányt és államfőt eltávolították és az ország fizikai kényszer alatt cselekedett és áll ma is."[62]

---

[60] Ezen a napon szakította meg Nagy-Britannia Romániával a diplomáciai viszonyt. Ld. erre Barcza másnapi számjeltáviratát, amelyben elmondja, hogy a brit külügyminisztériumban kiemelték előtte: „Különbséget tesznek megszállás (Románia és esetleg Bulgária) és ellenséges csapatok átengedése (Magyarország) között. Amennyiben azonban német haderők *bárhol is* letelepednek és ottan katonai objektumokat létesítenek, azok tekintet nélkül illető állam különbeni magatartására angol repülőgépek által jogosan támadhatók." DIMK V, 572. sz.

[61] Itt így írja – P.P.

[62] DIMK V, 840.

„Miért is — ugyanezen angol vélemény szerint, írja Bárdossy — 'a román népet sajnálni lehet, de továbbra is Anglia barátai közé kell számítani'". Barcza jelentése ellenben így pontos: „Amíg ez tart, a román népet sajnálni kell, de ennek dacára Anglia barátai közé számítható."[63]

A gyomorbeteg, most is türelmetlenül indulatos Bárdossy képtelen a figyelmes olvasásra:

„Előre kell bocsátanom, hogy ez a vélemény az, amelyet a legnagyobb meglepetéssel olvastam, s amely nemcsak az így nyilatkozó angol körök rosszindulatát, de nagyfokú tájékozatlanságát is elárulja. Mindenekelőtt is meg kell állapítanom, hogy Magyarország és Románia között mindkét állam Angliával szemben tanúsított magatartása tekintetében semmiféle párhuzamot vonni nem lehet.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy Nagy-Románia nagyrészt Angliának köszönhette megalakulását és létét s hogy 22 éven át Anglia politikai és gazdasági támogatásában is állandóan része volt. Mégpedig sokszor éppen Magyarországgal szemben és Magyarország rovására. Azt, hogy viszont Magyarország mennyit köszönhetett a világháború utáni angol politikának, csakugyan felesleges itt újból elmondanom. (Az Olvasónak ellenben el kell mondanunk, hogy Bárdossy itt nem a sokszor tapasztalt húszas és harmincas évekbeli angol jóindulatra, hanem — gúnnyal — a megcsonkításban vitt döntő szerepükre gondol. – P.P.) Az angol közvélemény tehát teljes joggal más magatartást várhatott volna Romániától, mint Magyarországtól. S ha a két ország magatartását tisztán angol szempontból is csak félig-meddig igazságosnak látszó elbírálás alá vonja, akkor lehetetlen, hogy a mérleg ne Magyarország javára billenjen."

Bárdossy ismét téved, mert újfent szem elől téveszti az érdekek szerepét. Az angol politikát első helyen az érdeke, és nem az „igazság" vezényelte. A németek bombázták. Ezzel kezdődik a jelentés, a témát Barcza plasztikus részletességgel taglalja. Bárdossy ezen teljesen elsiklik, holott nem lett volna szabad azon elsiklania, hiszen a leendő győztes megpróbáltatásairól van szó. Magyarország pedig attól a diktatúrától kapott fél országnyi területet, következőleg került tőle a korábbinál is sokkal keményebben függő viszonyba, amelynek pilótái bombázták az angol földet, várost, falut, embereket. Ez írt felül mindent ekkor Angliában.

A magyar nagyúr, a sok szempontból egyébként is sértett ember csak a maga logikája mentén diktálta sorait a gépírókisasszonynak.

Miközben nem kétséges, hogy *a szűkebb összefüggésben* Bárdossynak megvolt a maga igazsága:

„A Nagy-Románia megalakulásához nyújtott és 22 éven át biztosított angol támogatás korántsem tartotta vissza, de nem is feszélyezte Carol királyt és kormányát abban, hogy már 1937-től kezdődően mindinkább messzebbmenő kapcsolatokat építsen ki a Német Birodalommal. Carol király volt az, aki még 1937 decemberében a közismerten németbarát Goga Octavianra bízta az ország kormányát, s amikor ennek kormányzási kísérlete csődöt mondott, a német nemzeti szocializmushoz és az olasz fascizmushoz hasonló rendszert épí-

[63] Uo. 621. sz., 931., illetve 559. sz., 840.

tett ki, amely tulajdonképpen a király személyes és korlátlan diktatúrájával volt egyértelmű. A király diktatúráját végrehajtó kormányoknak az volt egyik legfőbb céljuk, hogy a német-román, illetve az olasz-román kapcsolatokat kiépítsék és mind szorosabbra fonják. Ennek a törekvésnek egyik emlékezetes állomása az 1939 márciusában megkötött német-román gazdasági szerződés, amely Romániának úgyszólván egész gazdasági termelését Németországnak szolgáltatta ki. A román kormány 1939 májusában még bizonyos huza-vona után elfogadta ugyan az angol és francia kormány részéről felajánlott garanciát — mert azt visszautasítani vagy elhárítani nem merte —, de ugyanakkor még áldozatok árán is tovább kereste a német kormány jóindulatát. Ezt a célt szolgálta, hogy az 1939 év márciusában kötött német-román gazdasági szerződést 1940 májusában jelentékenyen kibővítették. A Romániával szemben olyan elnéző angol tényezők úgy látszik elfelejtik, hogy Carol király és kormánya 1940. július 1-jén osztentatíve visszautasította az angol kormány garanciáját s hogy a birodalmi kormány kívánságának eleget tegyen. 10 nap múlva a Népszövetségből is kilépett. Nem sokkal utóbb a román kormány ugyancsak német kívánságra a Balkán Szövetségből folyó kötelezettségeit is megszűntnek jelentette ki. Történt mindez annak a királynak, illetve kormányának elhatározásaként, amelyet a Nagyméltóságod előtt a fentiek értelmében nyilatkozó angol tényezők Románia 'legális' kormányának tekintenek. Ezekben a cselekményekben tehát szükségszerűen a román nép állásfoglalását kell látni.

Az események rendjének szándékos, vagy ha nem az, hát akkor felületes összekavarása, ha bárki is arról beszél, hogy a németek először fegyveres erővel hatoltak be Romániába és azután az államfőt és a legális kormányt eltávolították.

Az igazság az, hogy a román államfő eltávolításában a német csapatoknak nemcsak hogy nem volt semmi részük, de Carol király lemondásakor német csapatok még egyáltalában nem is voltak Romániában. Köztudomású tény, hogy a notórius korrupciója és erkölcstelen életmódja miatt általánosan gyűlölt királyt egy mondva csinált puccsal Antonescu tábornok mondatta le. Mégpedig a francia- és angolbarát Liberális Párt és az ugyancsak angol és francia összeköttetéseket ápoló Nemzeti Parasztpárt feltétlen helyeslése és erkölcsi támogatása mellett. A király eltávolításában a németbarát Vasgárdának sem volt komoly része, amivel nem akarom azt mondani, mintha a Vasgárda nem helyeselte volna szintén Carol lemondatását, de tette ezt teljes összhangban a román közvélemény *minden* rétegével. Maga Antonescu tábornok állapította meg, mégpedig ismételten, hogy a király lemondatását az országban megnyilvánuló *általános kívánságnak megfelelően* egyedül ő hajtotta végre, anélkül, hogy ehhez akár a hadsereg, és még kevésbé a *Vasgárda segítségét bármiképpen is igénybe vette volna.*

A történtekre jellemző, hogy még az úgynevezett 'legális', azaz a Carol király által kinevezett kormány tagjai is kivétel nélkül azt ajánlották a királynak, hogy távozzék az országból. Német fegyveres erőszakról tehát ebben a tekintetben beszélni nevetséges felületesség, vagy szándékos és tudatos megmásítása az eseményeknek.

Csupán a király lemondása után kezdődött meg a német csapatok eleinte lassú ütemű bevonulása az országba és ha tekintetbe vesszük azt, amit már a

fentiekben kiemeltem, hogy ez a király által kinevezett legális kormány kifejezett kérésére történt, akkor *józanul* arról sem lehet beszélni, hogy 'a németek fegyveres erővel hatoltak be Romániába', ahol általános örömmel és megkönnyebbüléssel fogadta őket az orosz támadás lehetőségétől és egy belső felfordulástól rettegő közvélemény. Ha már most az intranzigens angol tényezők ezek után azt mondják, hogy Anglia győzelmének esetén a kontinens új rendjét Anglia hű szövetségesei: a csehek és megszállott barátai: a románok jogos érdekeinek messzemenő figyelembevételével fogják megállapítani, akkor ugyanezek az angol tényezők ne csodálkozzanak azon, ha a magyar közvélemény ekkora elfogultsággal szemben más irányban keresi a maga valóban jogos érdekeinek védelmét. Ezt az álláspontot csak megerősíti az, ha Nagyméltóságod szerint azok is, akik egy kiegyezéses béke lehetőségében még hisznek, úgy ítélik meg a helyzetet, hogy ebben az esetben Angliát Magyarország sorsa aligha fogja érdekelhetni."[64]

***

Ezeket a szavait — többször említettük — a külügyminiszter 1941. március derekán vetette papírra. Tehát még jóval a végzetes lépés, a Szovjetunióval történt hadi állapot bekövetkezése előtt. Aztán majd a külügyminiszter hamarosan miniszterelnök is lesz, majd tizenegy hónapos végzetes szereplése után az államfő (és mögötte a hivatalos Magyarország) megvonja tőle a bizalmat. Bukása után Bárdossy értelemszerűen már csak igen szerény tényező. Annál inkább tényező ellenben az az (általa is osztott) felfogás, amelynek hívei az utolsó pillanat (az ország 1944. márciusi megszállása) után is odatapasztják a magyar sajkát a német gályához. Mert azt mondták, ha a kontinens új rendjét intranzigens angol tényezők a csehek és a románok érdekeinek messzemenő figyelembevételével fogják megállapítani, akkor ne csodálkozzanak azon, ha a magyar közvélemény ekkora elfogultsággal szemben más irányban (értsd: a németek oldalán) keresi a maga valóban jogos érdekeinek védelmét. És ezt álláspontot csak megerősíti az, ha egy kiegyezéses béke hívei sem törődnek Magyarország sorsával.

***

A március 12-i Bárdossy-levél ismeretében vélhetőleg a korábbinál messze jobban érthető a nevezetes, 1941. április 2-i Barcza-távirat[65] okozta dráma.

Bárdossy már néhány órával a halál felfedezése után felelősségre vonó táviratot küldött Londonba: „Jelentse azonnal táviratilag, hogy 58. számú táviratában foglaltakkal Nagyméltóságod személyes véleményét juttatta kifejezésre, avagy pedig a jelentetteket valamely angol személyiségtől hallotta-e és igenlő esetben kitől."[66]

---

[64] Uo. 621. sz., s különösen a 933.

[65] Uo. 681.sz.

[66] Uo. 689. sz. – C. A. Macartney a kérdést alaposan túldimenzionálva azt írja, hogy Bárdossy „komoly vizsgálatot folytatott abban a vonatkozásban, hogy Barczának volt-e felhatalmazása a 2-i üzenetére." CAM II, 12. – Komoly vizsgálat ugyan nem volt, de ez az egyetlen távirat is bőven elégsé-

A mélyen leminősítő kérdésre Barcza másnap délben adott — kínzó sérelme feletti felháborodását magába fojtó — tényekre szorítkozó tömör választ. Annak tartalma ugyan nem volt egészen pontos, mégis (a korábban hazaküldött jelentéseivel együtt) meggyőzően dokumentálja, azt, hogy pontosan tájékoztatta kormányát.[67]

A diplomáciai kapcsolatok angol részről történő megszakításával számolva — a közöttük kialakult feszültség ellenére — Bárdossy arra kéri Barczát, hogy állásáról „semmi esetre se mondjon le", mert Írországba szeretném áthelyezni.[68] *Egy pillanatra* Bárdossy lényegében visszavonja a vádat, s elismeri, hogy Barcza „jelentése szerint a hadüzenet lehetőségével is számolnunk kell."

Aztán amikor a tények irgalmatlan ereje semmivé foszlatja az április elsején Teleki részvételével kialakított formulát, sor került a diplomáciai kapcsolatok megszakítására,[69] az ír fél nem akkreditálja Barczát, akkor — memoárjában írottakkal szöges ellentétben — a követ az Amerikai Egyesült Államokba való távozás tervét fontolgatja. Számláját az angol kormány zárolja, annak feloldását hiába kérelmezi. A sok kudarcot szenvedett férfiú Lisszabonon keresztül tér haza. Memoárjával ellentétben még ekkor sem tervezi a szolgálatból történő kiválását. Mutatja ezt az a tény, hogy a portugál fővárosban az ottani német követet is felkeresi, s amikor az azt tanácsolja neki, hogy hazatérőben Berlinben keresse fel a Wilhelmstrassén Ernst von Weizsäcker államtitkárt vagy Woermannt, a politikai osztály vezetőjét (önfényezése jegyében Barcza olvasójának azt írja, hogy Ribbentrop külügyminiszter ármányos meghívása elől kellett kisiklania), akkor Barcza külügyminisztere döntéséhez folyamodik.[70]

A volt londoni követ valamikor május első napjaiban érkezett meg Budapestre.[71]

Emlékiratában olvassuk: „Bárdossy csakhamar fogadott. Részletesen előadtam neki Eden külügyminiszter üzenetét, amiben aligha lehetett öröme. Vázoltam azt a hangulatot is, mely Magyarország iránt Angliában akkor keletkezett, amikor Jugoszláviát megtámadtuk. Kötelességem volt mindent úgy, ahogy volt, neki elmondani."[72]

---

ges volt arra, hogy a miniszterelnök követének emberi tisztességébe, szakmai tudásába alaposan belegázoljon.

[67] Uo. 693., 580., 570., 573. sz.

[68] Uo. 699., 700. és 702. sz. – C.A. Macartney valótlanul állítja azt, hogy Barcza azon indítványára, mely szerint Angliában maradna, „azonnal hazahívták és engedetlensége esetén a nyugdíja elvesztése fenyegette volna." CAM II, 8.

[69] A hadüzenet ellenben akkor elmaradt, arra majd december elején kerül sor.

[70] K 64. 1941-2-235. A válasz csak piszkozatban maradt fenn, s jól láthatóan először csak az első mondatot akarták elküldeni. „Amennyiben Barcza nem hangoztatta volna német követ előtt, hogy Berlinen keresztül szándékozik hazautazni, kívánatosnak tartanám, hogy *ne* Berlinen át utazzék. Bárdossy." Itt az aláírás áthúzva, s így folyatódik a szöveg: „Amennyiben német követ berlini útról már tud, felkeresheti német külügyi hivatalt. Bárdossy."

[71] Emlékiratában Barcza azt írja, hogy április 18-án utazott el Londonból Lisszabonba, ahol tíz napot, majd Budapestre hazatérőben Madridban két napot töltött. (Barcza 1994, I, 505–507.) Madridból repülővel érkezett Stuttgartba, s onnan másnap Budapestre. Így május első napjaitól lehetett itthon. Tényszerűen azt tudjuk, hogy összefoglaló jelentését Barcza György Budapesten május 8-án írta meg. Ld. DIMK V, 779. sz.

[72] Barcza 1994, II, 11.

A memoár igencsak egyoldalú beállításával szemben ebben a beszélgetésben elsősorban nem Bárdossynak, hanem éppen Barczának nem volt öröme. Az előbbit ért bírálatokról a memoár bőven tudósít, ám arról, hogy a kormányfő-külügyminiszter ez alkalommal mondja el élőszóval, szemtől szembe az ő szakmai tudását, emberi tisztességét megkérdőjelező szavait – nos, arról egy hangot sem ejt.[73]

Az emlékirat javát publikáló — tanulmányunkban is számos alkalommal idézett — 1994-ben megjelentett könyv egyik értéke, hogy abban olvasni lehet a neves historikusnak, John Lukacsnak Barcza György írott hagyatékáról szóló tájékoztatóját. Lukacs ennek keretében — amint írja: „ízelítőül — néhány „kiragadott szemelvény"-t közül. Ezek egyike éppen témánkba vág.

„*1941. május 23.* 'Bárdossyt harmadnap kerestem fel. Udvariasan fogadott, majd szemrehányásokat kezdett tenni, azt mondva, hogy túlságosan angol befolyás alá jutottam, nem látok tisztán, és hogy legutóbbi sürgönyeim egyike, melyet még Teleki olvasott, részben oka volt annak, hogy Teleki öngyilkosságot követett el. Erre kikeltem persze, azt felelve, hogy nem kellettem én ahhoz, hogy Teleki lássa, hova jutunk a korlátlan németbarátság útján. /... / Utálattal mentem el.'"[74]

Ennek alapján az olvasó nem alap nélkül tételezhetné fel, hogy a találkozóra május 23-án, tehát csak a követ hazaérkezése után mintegy három héttel került sor. Mérlegelve a miniszterelnök-külügyminiszter leterheltségét, valamint Barcza munkanélkülivé válását ez teljesen reálisnak (lenne) mondható.

Ám mégsem így történt.

Ennek megmagyarázását John Lukacs idézett tájékoztatója azon részének idézésével kell kezdenünk, amely a napló keletkezéséről szól.

„A naplók szövege harminchárom esztendőn át hézagtalan, kivéve az 1941. január–májusi bejegyzéseket: Barcza ezt a részt kollégájánál, Wodianer Andor akkori lisszaboni követnél hagyta, nem kívánta magánál tartani az akkor németek ellenőrizte területen hazautaztában. Ezenkívül hiányzik az 1941. június 21-i és 22-i bejegyzés is."[75]

A Stanfordban (USA) lévő Hoover intézet archívumában a napló 1941. évi kötetében a 181. oldalon név nélkül az alábbi szöveg olvasható:

„B. Gy. ezt írja:

'Az 1-től a 182. oldalig terjedő rész az 1941. január 1-től írt feljegyzéseimet foglalja magában.

(London–Lisszabon)

E rész külön Lisszabonban maradt.'"[76]

---

[73] Van, amikor a hallgatás beszédesebb a szónál. Az a tény, hogy éppen ezen a helyen nem ejt szót az őt ért vádról, mutatja: képtelen volt feldolgozni sérelmét. Ugyanerre vall az a tény is, hogy Teleki halálának elbeszélése keretében sem ír a vádról. Az jóval korábban bukkan fel a memoárban; ugyanakkor sok helyütt említetlenül viaskodik azzal.

[74] Uo. 241–242.

[75] Uo. 240.

[76] Hoover Institution Archives, Stanford, California. György Barcza Nagyalásonyi Papers, Box 6, 1941–1944. 1941/181. – Hálával tartozom Balogh Szabinának, aki a Hoover intézet archívumában Balogh Margit támogatásával végzett kutatásai mellett módot talált a számomra fontos anyagok fénymásolására. A szöveget itt is mai helyesírás szerint közöljük.

Ezzel szemben az említett levéltárban a 182. oldaltól van meg a napló. Azt Barcza 1941. május 23-án gépelte le Budapesten a „Dunapalotában" vagyis a Duna parti Ritz szállodában. Ez a május 23-i bejegyzés kereken három gépelt oldal terjedelmű. John Lukacs ebből vette ki „ízelítőül" a május 23-i dátummal jelzett részt. Azt a részt, amely tehát *nem* a 23-i nap történéseit, hanem az időközben tovaszaladt majd' kerek hónap lejegyzésre fontosnak tartott eseményeit *visszatekintően* rögzíti.

Úgy véljük, hogy a tisztánlátás érdekében az egész szöveg idézése indokolt.[77] Azért is, hogy a forrásközlés gyengeségéből, a kipontozásból nem ritkán következő tévedések veszélye (ismételten) világos legyen.

„Naplómat itt folytatom. *Összes naplóimat* Lisszabonban hagytam egy ládában Wodianernél, mert nem tartottam ajánlatosnak magammal hozni Budapestre, hol a német és magyar politikai rendőrség egyszer kezeit rátehetné. Naplómat 1914 óta írom, a londoni idők feljegyzései ugyancsak nem német vagy pronémet olvasók számára íródtak. Egyszer talán majd visszakapom Lisszabonból *írásaimat és naplóimat is*, addig pedig folytatom feljegyzéseimet." (Kiemelés – P.P.)

A kiemelt részek tehát egyértelműen jelzik, hogy 1941 áprilisában Barcza nem csupán „az 1941. január-májusi bejegyzéseket" hagyta Lisszabonban, hanem az összeset, sőt a tartalmilag meg nem határozott „írásait" is. „Az 1941. január-májusi bejegyzések" megfogalmazás egyébként nem felel meg a valóságnak, mert egyrészt Barcza a bejegyzéseit legkésőbb Lisszabonban befejezte, tehát „májusi" bejegyzéseket bizonyosan nem hagyhatott Lisszabonban, másrészt pedig *május* 23-án *Budapesten* készített egy visszatekintő feljegyzést.

Jelen ismereteinkkel nem tudunk arra kérdésre válaszolni, hogy mikor kapta vissza Barcza a Lisszabonban hagyott anyagát, s akkor miért nem kapta vissza az 1941. január-április közötti naplót.

„Lisszabonból du. 3-kor indulva másnap reggel Madridban voltunk. Velem jött Jankovich István mint titkár és Koós Ádám, ki futárúton volt. Madridban a szép Ritz hotelben szálltam meg, mely a pesti Ritz Dunapalotához rendkívül hasonlít. Azonnal a szembeni Pradóba siettem a Velasquez és Goyákhoz. Micsoda remekek! A Velasquez, Goya, Ribers, Grecók legszebb művei egymás mellett másod- vagy harmadrendű művekkel nem keverve.[78] Andorkánál lunch, majd másnap repülőn via Barcelona, Marseille, Lyon, Stuttgartba. A repülés ezúttal sem volt kellemetlen, reg(gel) 8-kor indulva 9-kor Barcelonában voltunk, kopár hegyes táj vonult el alattunk, néha egy-egy völgyben levegőlyukba esett a gép, de egészében véve nem túl sok ilyen kisebb zuhanásféle volt. Barcelonában a repülőtéren afrikai melegben sétáltunk, majd a kék tenger felett tovább teljesen sima repüléssel. Marseille-től Lyonig, majd Stuttgartig már kellemetlenebb volt az út, felhős az ég és sok léglyuk. Stuttgartban hajsza a vasútra, éjjel Bécs-

[77] Ez alkalommal is a szöveget a mai helyesírás szerint közöljük.

[78] Az emlékiratban Barcza madridi időzéséről így ír: „Szerettem volna néhány napot Madridban is tölteni, de azután kétnapi ottlét után mégiscsak siettem haza. Spanyolország és Madrid akkor még a polgárháború nyomait viselte magán. Mindenhol látszott az általános nyomor, lerongyolódás, áru- és élelmiszerhiány." Barcza 1994, II, 507. – Nem nehéz vélhetőleg meglátni, hogy a kétfajta elbeszélés *együtt* adja meg ennek a madridi két napnak a plasztikus rajzát.

be, ott reggeli Bristolban, délután 3-kor Pesten. Családom várt, boldogan öleltem meg őket, hiszen oly rég nem voltam velük.[79] Mindjárt figyelmeztettek, hogy vigyázzak, ki előtt mit mondok, Pest tele van német spiclikkel! London után szokatlan[80] volt ez nekem. Az első napok családi összejövetelekkel teltek el. Casinóban persze körülvettek, kikérdeztek. Azt hiszem, minden óvatosságom dacára is világosan megmondtam mindenkinek, hogy a németek a háborút rettenetesen el fogják veszíteni, sikereik kezdetbeliek, a túloldal, melyhez Amerikát is kell már számítani emberben, pénzben, nyersanyagokban, de jellemben és elszánt kitartásban is erősebb. Legtöbben igazat adtak nekem, páran fejüket csóválva kissé hátrább vonultak ....[81] Ezek voltak vagy a langyosak vagy a németbarátok. De ilyen kevés volt.

Bárdossyt harmadnap kerestem fel. Udvariasan fogadott, kikérdezett, majd szemrehányásokat kezdett tenni, azt mondva, hogy túlságosan angol befolyás alá jutottam, nem látok tisztán, és hogy legutolsó sürgönyeim egyike, melyet Teleki még elolvasott, részben oka volt annak, hogy Teleki öngyilkosságot követett el. Erre kikeltem persze, azt felelve, hogy nem kellettem én ahhoz, hogy Teleki lássa, hova jutunk a korlátlan németbarátság útján.[82] Bárdossy elmondotta, hogy amikor táviratom(at) Teleki a külügyben elolvasta, másolatot kért. Este 9-kor átküldték neki a miniszterelnökségre táviratom *átstilizált* szövegét. Ebben a táviratban újra jelentettem Telekinek, hogy Eden külügyminiszter már hetekkel azelőtt közölte velem, hogy ha mi a németeket területünkön átengedjük, ha katonai berendezéseinket nekik átadjuk, vagy ha velük együtt támadnók meg Anglia egy szövetségesét (ez esetben Jugoszláviát), úgy Anglia a dipl(omáciai) kapcsolatokat velünk meg fogja szakítani, sőt esetleg hadat is üzen nekünk. Ha ezt megtennök, fűztem hozzá, az egész angolszász világ előtt mint a magyar–jugoszláv örökös barátsági szerződés megszegői, tehát szószegők fogunk szerepelni. Teleki aznap éjjel lett öngyilkos, reggel, midőn halottan rátaláltak, táviratom ott feküdt ágya melletti asztalán.(Kiemelés – P.P.)[83]

Bárdossyval ezután elég heves vitám volt. Ő azt állította, hogy a németek oly erősek, annyira megszervezettek, katonai erejük oly átütő, hogy győzni fognak, de ha nem győznek, a túloldal sem győzhet, Európát és Közép-Európát biztosan a németek fogják uralni igen sokáig. Így mi egyebet nem tehetünk, mint a németekkel menni. Majd elgondolkozott és azt mondta ...[84] ha pedig nem lenne nekünk igazunk, úgy itt vagytok ti angolbarátok, akkor majd ti csinálhatjátok a dolgokat tovább. Rászóltam, hogy ez könnyelmű játék a nemzet életével, mert ha végig a rossz oldalon maradunk, eljátsszuk jövőnket. Ez nem kártyaparti két ember között, hanem léha játék a nép és az ország létével. A németek rettentő vereséget fognak szenvedni, én ezt nem hiszem, de tudom, akkor pedig mi is a

---

[79] Ezt a részt az emlékirat nyomtatott változata kihagyással így adja vissza: „Madridból repülőgépen via Barcelona-Marseille-Lyon Stuttgartba érkeztem. /.../ Másnap délután Budapesten voltam, hol várt a családom, melyet oly régóta nem láttam." (Barcza 1994, I, 507.)

[80] Eddig tart a 182. lap.

[81] Nem kihagyás. Barcza központozása.

[82] Eddig tehát a John Lukacs által közölt rész. Innen a kihagyott részt idézzük.

[83] Eddig a 183. lap.

[84] Nem kihagyás. Barcza központozása.

megvertek között leszünk. Bárdossy erősködött, hogy a németeket nem lehet, az ország is megvan erről győződve stb. stb.[85]

Majd londoni személyi dolgokról volt szó. Rosszallását fejezte ki, hogy két titkárom, Zsilinszky[86] és Almássy[87] ottmaradtak. Azt feleltem, hogy én mindkettőjüket felhívtam, hogy velem térjenek haza, de ők semmi esetre se, voltak erre hajlandók, és utóvégre erőszakkal nem cipelhettem el őket onnan magammal.[88] Almássy esetében pedig ő maga táviratilag hozzájárult, hogy Almássy Kálmán ott maradjon. Ezt vitatni kezdte, majd azt mondta, hogy majd megmutatja ő, hogy az lesz, amit ő akar, egyszerűen behívatja katonának Almássyt, és ha nem jön, katonaszökevénnyé válik. Hogyan jöjjön, mondtam én, hiszen ma utazni nem lehet, pláne magyarnak Londonból Pestre? Ez neki mindegy, felelte ő, a 'törvény ma jogot ad nekünk mindenre, amit akarunk'. Nem akartam tovább vitatkozni, mert láttam, ez mily hiábavaló lenne. Megvolt átalkodva, vakon bízott a nácikban, és ő, aki volt Londonban is, utálta az angolokat. Nyilván mert rá sem néztek akkor.[89] Utálkozva mentem el."[90]

Barcza összefoglaló jelentésének legendája...

Emlékiratában Barcza azt írja, hogy Eden külügyminiszter (április 16-án tett) szavait annak idején jelentésben hozta kormánya tudomására.[91] Ezt a jelentést azonban nemhogy nem írta meg, de azt a Bárdossyval folytatott heves vitájában sem hozta szóba.

Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy londoni küldetését összefoglaló 1941. május 8-i jelentésében sincs nyoma a brit külügyminiszterrel folytatott találkozójának.

Ám jóval később[92], vélhetőleg már a háború után készít Barcza György egy „jelentést", amely a historiográfiában évtizedekig úgy rögzült, mintha ez lett volna a londoni időszakot lezáró „Összefoglaló jelentés". Holott az valójában Bárdossy László népbírósági felelősségre vonását segítő feljelentés lett.

Azért mondjuk ezt és így, mert ez a Barcza-szöveg (és nem az autentikus május 8-i) került be az un. Szent-Iványi-kéziratba.[93] Abba a nagy becsben tartott

---

[85] A beszélgetés ezen részét a memoár lényegében hasonló módon adja elő. Barcza 1994, II, 11–12.

[86] Zsilinszky Antalról van szó. A londoni követség követségi titkára.

[87] Almássy Kálmán grófról van szó. Szintén a londoni követség követségi titkára.

[88] Az emlékiratban Barcza így ír: „Zsilinszky és Almásy közölték velem, hogy Angliában szándékoznak maradni. Sokáig beszéltem velük, latolgatva a lehetőségeket pro és contra." Barcza 1994, I, 499.

[89] Ennek mérlegeléséhez ld. a 3. oldal alján írottakat és a kapcsolódó 7. sz. jegyzetet.

[90] Hoover Institution Archives, Stanford, California. György Barcza Nagyalásonyi Papers, Box 6, 1941–1944. 1941/184.

[91] Barcza 1994, I, 500–501.

[92] Ennek feltárása még alapos kutatást, s vélhetőleg nem kevés szerencsét igényel.

[93] C. A. Macartney „csupán" azért bírálható, hogy a forráskritika minimumát sem alkalmazta. Pedig a birtokában volt Szent-Iványi-kéziratban (erre ld. a következő jegyzetet – P.P.) lévő Barcza-szövegek némileg figyelmes elolvasása is világossá teszi azok vaskos ellentmondásait. Szent-Iványi esetében már az a kérdés is feltehető, hogy miért a hamis Barcza-szöveget vette be gyűjteményébe a rendelkezésére álló hitelessel szemben. Két (vélt) okot említünk meg. Az egyik Barcza befolyásoló ha-

1030 oldalas szövegkorpuszba, amelyet Szent-Iványi Domokos volt diplomata, 1939–1941 között volt miniszterelnökségi osztályvezető állított össze olyan magyar diplomáciai iratokból, amelyek jelentős része az ország német megszállásának pillanatában (életeket, magyar érdekeket védendő) elégettetett, s így megmaradásuk csupán ennek a kéziratnak köszönhető.[94]

„Hangsúlyoztam — írja Barcza —, hogy egészen addig, amíg a németekkel együtt nekitámadtunk Jugoszláviának, az angol kormány és közvélemény határozottan megértő, türelmes, sőt jóindulatú álláspontot foglalt el. Azután megítélésünk egyszerre megváltozott, megtámadtuk Anglia egyik szövetségesét, politikailag tehát teljesen és aktívan az ellentáborba álltunk át, erkölcsileg pedig helyzetünk talán még rosszabb volt, mert a megtámadott Jugoszláviával kötött barátsági szerződésen aláírásunk tintája még meg sem száradt." Mindezt Barcza természetesen „leplezetlenül" mondta el Bárdossynak.[95]

Így az emlékirat. Valójában azonban Barcza egyfolytában remélt olvasójához beszél, hiszen ebben a „beszédben" a Bárdossy számára evidens, részben pedig valótlan dolgok keverednek, következőleg azok a találkozón így — láthattuk május 23-i részletes naplóbejegyzését — aligha hangzottak el.

---

tása, a másik pedig a saját sérelme. Ld. erre a következő jegyzetet. Juhász Gyula esetében pedig az a kérdés vethető fel, hogy amikor a DIMK V. kötetébe (nagyon indokoltan) beválogatta a május 8-i keltezésű jelentést, akkor jegyzetben miért nem oldotta fel az 1964-es könyvével való nem csekély ellentmondást. A hatvanas évek magyarországi korszelleme több mint elégséges magyarázatát adja Barcza apokríf szövege használatának. A nyolcvanas évek jelentősen más világában a korrekció ellenben minden további nélkül elvégezhető lett volna. „Csupán"önkritikára lett volna szükség.

[94] „Szent-Iványi Domokos miniszterelnökségi államtitkár gróf Teleki Pál utasítására hozzákezdett azoknak a külügyi okmányoknak az összegyűjtéséhez, amelyek a békekonferencián a magyar külpolitika igazolásául szolgálhattak. Elsősorban német-magyar vonatkozású iratokról volt szó. Ezek felhasználásával írta meg „A trianoni Magyarország külpolitikája" c. munkáját, amelynek kézirata megmaradt. A munka voltaképpen rövid összekötő szövegekkel az összegyűjtött külügyi okmányok szó szerinti másolatait tartalmazza. Forrásértéke azért jelentős, mert a közölt iratok tetemes részének eredetije megsemmisült. A kézirat megbízhatósága a fennmaradt okmányok alapján hitelesíthető." – írja *Juhász Gyula* „Magyarország külpolitikája 1919–1945" c. munkájának mindhárom kiadásában. (Kossuth, Bp., 1969, 363–364, 1975, 421–422, 1988, 467.) A második és harmadik, átdolgozott kiadásokban is rögzített téves állításokkal szemben Szent-Iványi Domokos Teleki Pál életében nem volt államtitkár, s a tőle kapott megbízás nem erre a feladatra szólt. Szent-Iványi Domokos diplomatát Teleki Pál 1939 nyarán a Miniszterelnökségre helyezi és megbízza egy osztály megszervezésével. Az osztály feladata a külföldi magyarság-kép tárgyilagosságának a segítése, s egyben a mind jelentősebb német nyomással szemben a magyar közvélemény tartásának az erősítése. Egyik önéletrajzi vázlatában Szent-Iványi így ír: „Bárdossy miniszterelnök, Antal, Hóman és Ullein-Reviczky unszolásának engedve széttöri a Tájékoztató Osztályt és Szent-Iványit Ullein-Reviczky felügyelete alá helyezi. A Tájékoztató Osztály romjaiból (ember és könyv-anyag, kiépített vonalak, stb.) Hóman felépíti a Teleki Pál Tudományos Intézetet, Antal a Propaganda Minisztériumot, Ullein-Reviczky pedig a Sajtó-Osztályhoz csatolt Kulturális Osztályt. Szent-Iványit később egyszerű levéltári munkával bízzák meg." A Református Egyház Ráday Levéltára. Bp. Szent-Iványi Domokos iratai. 4. doboz. Egy másik vázlatában a volt diplomata így ír: „Sz.I. legjobb barátai közül ekkor már Teleki és Darányi halottak voltak. Egy másik igen közeli munkatársa, Bárczy István azonban több barátjával együtt (jórészt Teleki Pál és munkaköréből) keresztülvitte, hogy Sz. I. a titkos iratok feldolgozására vonatkozó megbízást megkapja." (Uo.) Ebből arra lehet következetni, hogy Bárcziházi-Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár befolyásolta Kállay Miklós miniszterelnököt Szent-Iványi Domokos megbízására. Így a munka valamikor 1942-ben kezdődhetett.

[95] Barcza 1994, II, 11.

A brit kormány Magyarországgal szembeni politikája messze nem volt ily egyszerű és egyértelmű.

Ha valaki, akkor azt leginkább maga Barcza György tudta. Tudását azonban nem akarta megosztani nagyon is remélt majdani olvasóival. Mert derékba tört életéért elégtételt akart. Elégtételt a korabeli magyar politika intézőin. Horthy Miklóson, Kállay Miklóson, de leginkább Bárdossy Lászlón. S mivel számára már „csak" a múlt megmásítása maradt, hát azt tette.

Tette ezt részben a Teleki Pál halála utáni napokat összefoglaló „jelentésével" (amely igen lényeges ponton „támasztotta alá" a népbírósági perben Bárdossy László ellen emelt — életét kioltó — vádat), részben pedig memoárjával. Memoárjával, amely úgy fest a volt kormányfő-külügyminiszterről igen kedvezőtlen képet, hogy mindeközben a hozzá fűződő akkori tényleges viszonyát elhallgatja.

Mindezzel szemben Barcza György korabeli tényleges felfogását a londoni magyar követségen a neves történész, C. A. Macartney előtt a szakítás napján tett szavai fejezik ki. E szerint „amíg Horthy és Bárdossy a posztjukon maradnak, addig kötelességének érzi, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakadása esetén visszatérjen Magyarországra, mert a kormányzónál és a miniszterelnöknél 'nem ismer jobb magyarokat'."[96]

***

Egy diplomatát azért tartanak el (az adófizetők pénzéből) az államok, hogy feletteseinek „mindent úgy, ahogy volt" mondjon el. Ez ugyan evidencia, ám a dolgok számtalan esetben mégsem így történtek, történnek és bizonyosan a jövőben sem fognak minden esetben így megtörténni.

Azután a pályafutásukat befejezett fontos személyek, amikor papírra vetik visszaemlékezéseiket, rendre azt ígérik olvasóiknak, hogy „mindent úgy, ahogy volt" beszélnek el. És teszik ezt azon az alapon, hogy ők jelentik a leghitelesebb forrást, hiszen „első kézből" beszélnek olyasmiről, amiről a historikus „csak" a források és a szakirodalom alapján tájékoztathatja olvasóját.

Az olvasó pedig számtalan esetben valóban a memoárszerző elbeszélése alapján látja majd a múltat, s kétkedéssel figyeli a történész „okvetetlenkedését".

Mindazonáltal számos okból a történész — az egyébként az emlékiratokat is mint fontos forrásokat hasznosító szakember — (lehet) az, aki a nem historikusok számára leginkább képes a múlt valóságának leghitelesebb megmutatására.

Egyszerűen azon okból kifolyólag, mely szerint a már régen modern (és ettől modern) világnak az az alapállása, hogy a dolgok akkor vannak a helyükön, akkor kerülnek a helyükre, ha mindenki azt teszi, amire képzettsége van.

Lábbelit a cipész készítsen, betegséget az orvos gyógyítson, jogot a bíró szolgáltasson. És így tovább.

Tehát a múltról *első helyen* a historikus beszéljen.

Esetünkben arról van szó, hogy a történész dolga módszeresen és meggyőzően feltárni a „mindent úgy, ahogy volt" jelentő *diplomata* és a „mindent úgy,

[96] Bán D. 1998, 133.

ahogy volt" emlékező *ugyanő, de immáron már memoárszerző* elbeszélése közötti egybeeséseket, különbségeket, helyenként (vaskosságuk ellenére is bizony éppen nem egyszerűen, éppen nagyon sok ismeretet, idegőrlő körültekintést igénylő munkával) kimutatható súlyos eltéréseket.

Amint azt Barcza György esetében is tettük.

A valóságban hosszú volt az út, amíg a korabeli magyar külpolitikát híven szolgáló Barcza Györgynél betelt a pohár, s Bárdossy Lászlóval történt 1941. május eleji találkozójukon úgy beszélt felettesével, amiben annak „aligha lehetett öröme".

Mert akkor már valóban eldöntötte, hogy nem marad a szolgálatban, visszavonul.

A döntése azonban messze nem azzal a határozottsággal történt, ahogy az emlékiratban tükröződik. És az emberi sorsok megpróbáltatásai iránt valamelyest empátiát érző történész ezt teljes mértékben megérti. Ám megértése nem vezethet oda, hogy ne mondja el, az emlékiratíró ez esetben (is) csupán ígéri, de nem valósítja meg a hiteles elbeszélést.

Bizony számos esetben csalfa egeket fest.

... és a valódi összefoglaló jelentés

Választott témánkban a dolgok csak akkor zökkennek a maguk helyére, ha befejezésképpen végre alaposan szemügyre vesszük azt az 1941. májusi 8-i jelentést, amely valóban arról nyújt képet, hogy a hazájába visszatért, s egyben a szolgálattól búcsút intő, de mindeközben a hatalma teljében lévő miniszterelnök-külügyminiszternek jelentő Barcza György miképpen is összegzi angliai tapasztalatait. Egyben arra is feleletet keresünk, vajon ebben a jelentésben a volt londoni követ mennyiben van összhangban részletesen taglalt január 28-i jelentésével, s vajon reflektál-e ebben Bárdossy László brit külpolitikát szenvedélyesen bíráló, s ezzel együtt követét is kritizáló március 12-i dokumentumára?

A négy fő fejezetre tagolt jelentés első része a hadi-, a második a belpolitikai, a harmadik a gazdasági, a negyedik pedig a külpolitikai helyzettel foglalkozik, hogy azután végső következtetéseit szintén négy pontban foglalja össze.

Az első fejezetben Barcza igen pontosan írja, hogy invázió lehetőségéről „beavatottabb körök" azon a véleményen vannak, hogy arra nem kerül sor. Mert rendkívül kockázatos vállalkozás lenne, s esetleges kudarca „az ellenfél tekintélyén olyan végzetes csorbát ejtene, melyet egy diktatúra alig viselhetne el."[97]

Minden bizonnyal a korábban kapott kritikától inspirálva Barcza az angol haderőről szóló értesüléseit annak előre bocsátásával kezdi, hogy e tekintetben „természetesen egy külföldi, különösen pedig tengelyhatalmi követnek rendkívül nehéz és kényes dolog volt megbízható információkat beszereznie". És azt is leszögezi, hogy mondandója „sok oldalról lekontrollált" értesüléseken nyugszik. Ezek szerint Angliának két milliós tényleges hadereje van, amelyet az ún.

[97] DIMK V, 779. sz., 1100. – A legsemlegesebb fogalmazásra törekedve Barcza a németeket nem nevezi meg nevükön, őket egyszerűen „ellenfélnek" mondja.

„home guard"-ok, vagyis önvédelmi csapatok 1,7 milliós létszáma egészít ki. Értékük — hangsúlyozza — „sokkal magasabb, mint más nemzetbeli hasonló alakulatoké."[98]

Anglia balkáni katonai kudarcáról és észak-afrikai visszavonulásáról szólva az írja, hogy általános nézet szerint „mindezek az események csak epizódok, melyek lehetnek kellemetlenek, de végeredményben nem döntőek." Mert „a háború csak most lépett akut fázisába ... rendkívül sokáig, 5–8, sőt 10 évig is el fog tartani". Eden és Cadogan is hangsúlyozta előtte, hogy „senki sem becsüli le ... Németország igen nagy katonai erejét." Azonban, „ha a németeknek nem sikerül a háborút az év folyamán, azaz gyakorlatilag véve ez év őszig teljesen megnyernie, úgy azt már sohasem fogja megnyerhetni." Jelentésében Barcza több alkalommal megismétli azt a bizonyosnak tartott feltételezést, mely szerint az USA be fog avatkozni a háborúba Anglia oldalán, s így e két hatalom „az ellenfél légi erejének öt sőt tízszeresével is fog rendelkezni." Eden „és minden más tényező" Barcza azon felvetésére, hogy akkor a szövetségesek Németországot és Európát rommá fogják bombázni, s ez „mily igazságtalan és borzalmas" Európa államai és nemzetei számára, „melyek közül egyetlen sem harcol közvetlenül Anglia ellen" azt a feleletet kapta, hogy „ezt rendkívül sajnálják, de más megoldást nem tudnak elképzelni", hacsak közben békét nem kérnek. De a „jelenlegi német rezsimmel Angliában ma senki sem hajlandó".[99]

A belpolitikai helyzet rajza a januárinál most sokkal részletesebb. Ennek keretében még nagyobb elismeréssel, irodalmi hangulatfestő eszközökkel[100] szól Churchill személyi nagyságáról, rendkívül fontos szerepéről, de eközben nemhogy nem tér ki, még csak meg sem ismétli azon fontos megállapítását, mely szerint (ismételjük) „ma már ... itt is mindjobban diktatórikus módszerek érvényesülnek, mert az államhatalmat gyakorló kormány a köz- és magánélet úgyszólván minden részére ráteszi a kezét, és a magántulajdont teljesen igénybe veszi háborús célokra." A londoni lakosság légitámadások idején tanúsított hősiességét a januári jelentésének hőfokán, de annál jóval részletesebben ecseteli. Megítélése szerint „a levegőből sem Londont sem Angliát elpusztítani az eddigi támadásokkal, de sokkal nagyobb méretűekkel is majdnem lehetetlen." Befejező mondatai a halovány kételyt is eloszlatják. Ha mégis sor kerülne inváziórа, s az sikerrel járna, akkor sem lenne vége a küzdelemnek, mert ez esetben a birodalom Amerikával együtt folytatja a küzdelmet. A király és a kormány „Kanadába helyezné át székhelyét", s így folytatódna a háború.[101]

Az egyébként igen rövid gazdasági fejezet is arra a szólamra van hangolva, hogy ezt a háborút a brit birodalom nem veszítheti el. Az élelmiszer ellátás nehézségeit taglalva is a hangsúlyt a gazdagságra helyezi, az iparcikkekről szólva pedig egyszerűen úgy fogalmaz, hogy „a bőség ma is tart." A kereskedelmi hajó-

[98] Uo. 1101.

[99] Uo. 1103.

[100] „Igazi angol, akinek nincsenek idegei, aki esténként bizonyos alkoholmennyiség elfogyasztása után szivarra gyújtva félelem nélkül a kísérő detektívek kétségbeesésére gyalog járja be London ama részeit, ahol a bombák legsűrűbben estek, beszélget a munkásokkal, teázik a kantinokban és a végső győzelmet hirdeti." – Uo. 1104.

[101] Uo. 1107.

zást érintve elismeri a tengeralattjáró háború „igen komoly" hatását, „az elsüllyesztett hajótér igen számottevő és nyugtalanító" voltát, de ennek ellenére „a blokád effektivitásáról ma beszélni még nem lehet. ... több ezer (sic! – P.P.), a kérdéssel hivatásszerűleg foglalkozó személyiség kijelentése szerint Anglia ma úgy hadi, mint gazd. szempontból még abszolút ura a tengereknek."[102]

A külpolitikai fejezet témái természetesen számottevően eltérnek a januárban írottaktól, hiszen maga a helyzet is számottevően módosult. Ám az alapkérdésben — tudniillik, hogy „Amerika ma már teljesen Anglia szövetségesének tekintendő." — a két jelentés teljesen egyszólamú. Az alapgondolatot Barcza most így fogalmazza meg: „A háborút Anglia és Amerika mint egy zárt angolszász egység vívják már ma is meg, ez az egység azután mind szorosabbá fog válni és a háború végén talán egy teljes angolszász birodalom kialakulására fog vezetni."[103]

Jól tudjuk, hogy a brit–USA viszony messze nem volt ilyen idillikus. A második világháborús együttműködésnek Washington alaposan megkérte az árát, s annak révén a brit világbirodalom lehanyatlott, az USA ellenben világhatalmi pozícióra tett szert.[104] Ezt a tudást természetesen méltánytalanság lenne Barcza Györgyön számon kérni. Hazánk sorsa szempontjából nem ezeknek a meg nem látott különbségeknek, hanem a hitleri Németországgal való együttműködésnek volt meghatározó jelentősége. És míg ezt az ekkoron már Bárdossy László vezette magyar külpolitika mesze képtelen volt a maga súlya szerint mérlegelni, addig azt Barcza György teljes világossággal tudta.

E nagy különbség, s az ezzel járó alul maradottsága okozta keserűség vezethette arra, hogy Anglia és a korabeli Európa viszonyát túlontúl leegyszerűsíti.[105] „Európát ma már Londonban teljesen az ellenfél által megszállt nagy meghódított területnek tekintik."[106]

***

A hosszú jelentést tömör, éles szavakból összeácsolt négy konklúzió zárja. Az első szerint a brit birodalom ereje töretlen, a tengeri haderő fennáll, a légi haderő „növekszik, veszteségei nem döntőek."

A második következtetése szerint Angliában mindenki „tisztában van azzal, hogy ez a háború ma már egy ideológiai élet-halál harc, mely ... Anglia és Amerika és az ellenfeleik által megszállt Európa, tehát a demokráciák és a diktatúrák között folyik."

A harmadik pont veleje, hogy a háború a végső győzelemig tart, tehát kiegyezéses béke nem lesz, s a súlypont Londonról már áttevődött Washingtonra.

Végül a negyedik pont Európa gazdasági és szociális katasztrófáját jövendöli, s ebben a pontban Magyarországot is nevesíti. Abban az értelemben, hogy

---

[102] Uo. 1107–1108.

[103] Uo. 1109.

[104] Ld. legújabban: *Laurence Rees*: Zárt ajtók mögött. Sztálin és a Nyugat politikai játszmái. Alexandra, Bp., 2011.

[105] Effajta gondolatmenetet Teleki Pál számára januárban nem adott elő.

[106] DIMK V, 779. sz., 1109.

e végzetet csak „belátható időn belül bekövetkező kibékülés menthetné meg." Erre azonban Barcza „angol–amerikai részről semmi lehetőséget azaz hajlandóság nem lát".[107]

Összegzően tehát azt mondhatjuk, hogy a május 8-i jelentésében a búcsúzó követ nem Bárdossy március 12-i levelére reflektálva, hanem közvetett módon mond lesújtó bírálatot a korabeli magyar külpolitikáról. A január 28-i és a május 8-i jelentés összhangot mutat. Az utóbbi ellenben tartalmazza a fentebb bemutatott igen kemény négy konklúziót is, ami a januári iratban értelemszerűen nem lehetett benne. Mindazonáltal az igazi nagy különbség abban van, hogy míg a január környéki hónapokban küldött egyéb jelentései belesimulnak a korabeli magyar külpolitikába, s az attól jelentősen elütő szemléletű 28-i jelentését kifejezetten csak Teleki Pál számára írta meg, addig most, amikor már valóban eldöntötte, hogy kiválik a szolgálatból, amikor az effajta kettős nyelvezet már mindent értelmét elvesztette, akkor a követ ezen belső (minden bizonnyal hosszú, s bizonyosan számos ellentmondással szegélyezett folyamat során kialakult) meggyőződésének leplezetlenül, a januári jelentésénél is lényegesen részletesebben, immáron valóban összegző módon ad hangot.

Feleslegessé vált immáron a hazai fülekhez való alkalmazkodást megkívánó, s sokáig gyakorolt (az emlékirataival oly sikeresen eltakaró) taktika: a jelentés „mindenkié", tudniillik minden fontos illetékesé lett a Külügyminisztériumon belül.

E fülek túlnyomó hányada ellenben ekkor erre a hangra a Külügyminisztériumban süket volt.

És leginkább ez volt a helyzet magával a miniszterelnök–külügyminiszterrel.

Az ő baja neki ekkor egészen más volt.

Már asztalára tehették munkatársai Werth Henriknek, a Honvéd Vezérkar főnökének május 8-i keltezésű memorandumát. Azt az ismert iratot, amellyel a tábornok azt akarja elérni, hogy a várhatóan kirobbanó német–szovjet háborúban Magyarország habozás nélkül Adolf Hitler birodalma mellett fegyveresen vegyen részt.[108]

---

[107] Uo. 1109–1110.

[108] Uo. 778. sz. – A dokumentum eredetije nem maradt fenn. Szövegét csupán a Szent-Iványi-kéziratból ismerjük. Így érkeztetésére sincs adatunk.

AFTER THE FALL

The Beginnings of the „Hungarian Life" of György Barcza – and its Prehistory

by Pál Pritz

(Summary)

The eminent Hungarian diplomat, György Barcza, served in 1941 as the ambassador of his home country at London. His career came to an abrupt end when Great Britain cut diplomatic relations with Hungary in April 1941. In his famous memoirs, Barcza narrated his diplomatic career as well. His description of the period is very impressive indeed, while sharply critical about contemporary Hungarian foreign policy. The loud echos his Memoirs made were certainly mainly due to this latter aspect of his work; criticism came from within, from the highest ranks of the political elite. Since it sounded authentic, it came to the point for all those whose intention it was anyway to present the Hungary symbolised by the name of Miklós Horthy in terms as unfavourable as possible.

Yet the sharp criticism was the work of Barcza as a *memoirist* rather than as a *diplomat*. Pál Pritz had already analysed in a small monography the part of the memoirs which go until 1941. The present study can be regarded as its continuation. It focusses on the relationship between László Bárdossy and György Barcza, and on their diverging political conceptions. The author reconstructs with philological exactness how the text of Barcza has hirtherto led astray the scholarly historiography of the subject.

Vitári Zsolt

EURÓPAI ÖSSZEFOGÁS A BOLSEVIZMUS ELLEN

*A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai a második világháború idején**

A Hitlerjugend külkapcsolatainak virágkora 1933 és 1939 között[1]

A Hitlerjugend a második világháborúig szinte minden országgal és minden kontinenssel kapcsolatba lépett külföldre irányuló tevékenysége során, s a körülményekből fakadóan nemcsak a politikai nézeteket valló ifjúsági szervezetek váltak partnereivé, hanem — a bolsevizmus kivételével — más alapon szerveződő mozgalmak is. Ahogy a Hitlerjugend általános tevékenységével is milliók számára tett lehetővé olyan elfoglaltságokat (táborok, hajózások, lőgyakorlatok, motorozás stb.), amelyek addig kevésbé széles körben — a lányok esetében pedig csak nagyon kis mértékben — voltak elérhetők, ugyanez volt a jellemző a HJ külföldre irányuló tevékenységére is, mely révén nagyszámú német fiatal járhatott külföldön, illetve lépett kapcsolatba idegen országok fiataljaival.

A mintákat a HJ számára a külkapcsolatok terén is a weimari időszak sokszínű ifjúsági mozgalamának meghatározó szervezete, az ún. *Egyleti Ifjúság* (Bündische Jugend) csoportjai szolgáltatták, melyeknek addigra meglehetősen szerteágazó külföldi kapcsolatait is hasznosíthatta. A HJ-nak igazodnia kellett az anyapárt által meghatározott nagypolitikai irányvonalhoz is, vagyis a HJ külkapcsolatai nem járhattak teljesen önálló utakon. Ámbár a HJ saját tevékenységét nem is értékelte külpolitikai természetűnek, de az ifjúságot alkalmasnak vélte arra, hogy elősegítse a náci Németország külpolitikai céljainak megvalósulását. Vagyis a Hitlerjugend a nemzetek közötti kölcsönös ismerkedés jegyében hozzájárulhatott a Führer nagy „békeművéhez".

A kezdeti izoláltság után a Hitlerjugend sikeres volt abban, hogy a kiutazó fiatalok Németországról a béke megtartását elsődlegesen szem előtt tartó ország képét terjesszék. A harmincas évek második felére a Hitlerjugend egyre öntudatosabban léphetett fel, hiszen erre az időre Németországban már megszerezte az egyeduralmat, s külföldön is a kizárólagosság igényével kívánta képviselni a teljes német ifjúságot. A felnövő új generációban a népek kölcsönös tisztelete mellett már a világhatalmi gondolkodás magvát is elvetették. Ez az egyeduralom és a békeszínlelés egy előre eltervezett rendszer részét képezte, amely a háború előtti évben érte el a csúcspontját. A HJ csoportjai éppen akkor látogattak legnagyobb számban külföldre, amikor Németország megtette első, nemzetközi tartózkodást

* Készült a Bólyai János kutatási ösztöndíj támogatásával.

[1] A Hitlerjugend 1939 előtti külkapcsolatait külön tanulmányok mutatják be részletesen.

és ellenérzést kiváltó terjeszkedési lépéseit, amit ekkor még talán éppen az ifjúsági kapcsolatok segítségével is ellensúlyozni lehetett. A Hitlerjugend felső vezetése pedig pontosan tudta, hogy 1939 mit tartogat. A Hitlerjugend esetében tehát nem önzetlen attitűdről volt szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a fiatal korban kialakított kapcsolatok révén Németországot ismertté és kedveltté tegyék, s Németország így szerezzen befolyást az egyes országok ifjúságára, de ezen túlmenően ezen országok későbbi időszakára is. Mellesleg — mint azt a legutóbb brit vonatkozásban publikált források is megerősítették[2] — az ifjúság a kémkedés területén is nagy szolgálatott tehetett a náci Németországnak.

A külföldre irányuló tevékenység fejlődésével annak szervezeti keretei is folyamatos expanzióban voltak, mígnem teljesen elválasztották egymástól az idegen nemzetiségű ifjúsággal és a német (külföldi, népi) ifjúsággal fenntartott kapcsolatokat. A struktúra az alsóbb szinteken is jól szervezett volt, ami garantálta a zavartalan működést. Az utak előkészítése az 1933 előtti hagyományokat követte, s a zavartalan átmenetet biztosította a weimari időszak ifjúsági utakat korrdináló legfontosabb szervének, a *Német Ifjúság Európai Közvetítőszervének* (Mittelstelle deutscher Jugend in Europa) integrálása a Birodalmi Ifjúságvezetőségbe (Reichsjugendführung, BIV). Az utakkal kapcsolatos feltételrendszer azonban folyamatos szigorításokra szorult, mivel csak így lehetett érdemben megfékezni a külföldön visszatetsző magatartást tanúsító csoportok, illetve a BIV-vel nem szimpatizáló szervezetek útjait. Az engedélyezett utak előkészítése esetében a Hitlerjugend illetékes szervei a nemzetközi kapcsolatokban érdekelt minden állami és pártszervvel kapcsolatban álltak. Az utakkal szemben támasztott technikai feltételeken túl, az elveknek is fontos jelentőséget tulajdonítottak. A kifogástalan nemzetiszocialista szellemiség mellett mind az utak vezetőitől, mind pedig a kiutazó csoportok tagjaitól alapos szellemi előképzettséget követeltek meg. Ezt biztosította az ezen a területen meghonosodó háromszintű képzési rendszer, amely a határvidéki és külügyi referensek, a HJ-vezetők és a HJ-egységek számára rendszeresen biztosította a szükséges ismeretek megszerzését. A legjobb iskolázás azonban mégiscsak a közvetlen élményszerzés maradt, vagyis az utak lebonyolítása, amelyben azonban csak a 14 éves kor feletti korosztály vehetett részt.

A külkapcsolatok formái kapcsán a Hitlerjugend alkalmazta a német ifjúsági mozgalom korábbi bevált módszereit, és újakat is meghonosított. E tevékenységi rendszer elsődleges és földrajzilag legközelebb eső részét a *határvidéki munka* jelentette, amelynek elsődleges feladata a „népi szubsztancia" megtartása és erősítése volt a határrégiókban. A tervszerű és változatos formákat (határvidéki túrák, menetelések, színjátszó csoportok útjai, énekcsoportok, könyvtárak, a határvidéki HJ-otthonok stb.) felölelő határvidéki tevékenység egyben a külfölddel kialakított kapcsolatok, illetve a külföldre utazó HJ-tagok felkészítésének is alapját képezte, ráadásul nemcsak a HJ-ra kellett kiterjednie, hanem a lakosság széles köreire.

A határvidékeken túl a Hitlerjugend felvállalta a külföldön élő *birodalmi németség gondozását* is, melynek ifjaira ugyanúgy kiterjedt a HJ-ban letöltendő

[2] The National Archives (London), KV 5/85-87.

ifjúsági szolgálati kötelezettség, mint a birodalomban élőkre. A *Nemzetiszocialista Német Munkáspárt Külföldi Szervezete* (NSDAP AO) keretében működő HJ-csoportok a birodalmi HJ hathatós támogatásával a világ több tucat országában fejtették ki tevékenységüket. Gondot fordítottak arra, hogy ezek a csoportok is minél inkább a birodalmi HJ-színvonal közelébe kerüljenek. Ezt szolgálták az olyan nagy nyilvánosságot kapó rendezvények, mint az 1935-ös *Németország-tábor, a Németország-túra* vagy éppen a 1939-ben megrendezett *Wilhelm Gustloff tábor*. Nem volt kevésbé fontos a már több évszázada külföldi országokban élő népi németség sem, melyek ifjúságánál a birodalmi Hitlerjugendtől való tudatos megkülönböztetés érdekében fokozatosan és egységesen a *Német Ifjúság* elnevezést vezették be, miközben e szervezetek — legalábbis a szándékok szerint — a HJ hű másai voltak szinte minden tekintetben. A *népi német ifjúság gondozása* terén a Hitlerjugend sikerrel kerekedett felül a már évtizedek óta ezt a tevékenységet folytató *Egyesület/Népszövetség a Külföldi Németségért* (Verein/Volksbund für das Detschtum im Ausland, VDA) elnevezésű szervezettel szemben is. Az egykori *gyarmatok* iránti felelősség erősítése is szerves részét képezte e tevékenységnek.

A HJ külföldre irányuló tevékenységének leglátványosabb részét azonban a külföldi ifjúságokkal fenntartott kapcsolatai képezték. A kezdeti visszaesés után a Hitlerjugend évről évre több csoportot és HJ-tagot küldött külföldre, s nagy volt az érdeklődés Németország iránt is. A német ifjúsági szállók a legnagyobb külföldi látogatottsággal büszkélkedhettek a világon. A kétoldalú kapcsolatok mellett látványosak voltak az olyan rendezvények, mint a *rádiós körkapcsolás*, illetve egyes országok ifjúságával létrejövő közös rádióadások, az *olimpiai ifjúsági találkozó* és egyéb mozzanatok. (1. ábra)

A harmincas években a HJ „külpolitikáját" egyértelműen a *kétoldalú kapcsolatok* dominálták, a külföldre vezető utak túlnyomó többsége is egyetlen országot érintett. A legkiterjedtebb és összetettebb kapcsolatrendszer a kiemelt partnerekkel jött létre. Míg azonban *Ausztria* a külföldi németség gondozása révén volt hangsúlyozottan fontos, *Olaszország* és *Japán* pedig az ideológiai rokonság és a későbbi szövetségesi partnerség miatt töltöttek be fontos szerepet, addig *Nagy-Britannia* és *Franciaország* a diplomáciai „kényszer" hatására kerültek a HJ külföldre irányuló tevékenységének középpontjába. A kapcsolatok azonban a dél-amerikai térségtől egészen Japánig előfordultak, s gyakorlatilag körbehálózták az egész glóbuszt. A HJ külkapcsolatainak fő színtere mégis Európa maradt, leginkább keleti szomszédaihoz és a délkelet-európai térséghez fűzték szoros szálak.

A HJ külföldi tevékenységének szellemisége és lehetőségei a háború idején

Artur Axmann, az 1940-ben debütáló, új birodalmi ifjúságvezető nem volt kevésbé elkötelezett a HJ külföldi kapcsolatainak fejlesztésében, mint elődje, Baldur von Schirach.[3] Az elkötelezettség és az ambiciózus célok azonban kevés-

[3] *Torsten Schaar*, Artur Axmann. Vom Hitlerjungen zum Reichsjugendführer der NSDAP – eine nationalsozialistische Karriere. Universität Rostock, Rostock 1998, 313.

nek bizonyultak, mert a Hitlerjugend 1938-ban csúcspontját elérő külföldi tevékenysége 1939-től a folyamatos hanyatlás útjára lépett, majd fokozatosan megszűnt. Csökkent azoknak az országoknak a köre is, akikkel kapcsolatot lehetett ápolni. Az Európán kívüli területek közül, amelyek addig sem játszottak túl fontos szerepet, csak a Japánnal működő kapcsolatrendszer maradt fenn. Európában is beszűkültek azonban a lehetőségek, hiszen Németország fél Európát bekebelezte — melynek egy részét közvetlenül, vagy közvetetten a birodalomhoz kapcsolta —, míg más részével megszakadtak (így például Nagy-Britanniával, Franciaországgal), vagy akadoztak (például a Balkán délebbi részeivel) a kapcsolatok.

A háború idején — főleg a győzedelmes befejezés reményének időszakában — a HJ külföldi tevékenységének célja a korábbihoz képest csak kissé változott. Időközben ugyanis Németország Európa jelentős részét közvetlen uralma alatt tartotta, a maradék – egy-két ország pedig szövetségese volt. Ennek egyenes következménye volt, hogy ezt az abszolút hegemoniális pozíciót a HJ külföldre irányuló munkájának célrendszerében is érvényesítsék. Mivel az ifjúság olyan birodalomban nőtt fel, amelynek nagy feladatai voltak a külkapcsolatok terén is, az ifjaknak ideje korán foglalkozniuk kellett a birodalomnak az egyes idegen népekhez fűződő kapcsolataival és ez európai népiségi kérdésekkel. Magabiztosságra és önbizalomra nevelték az ifjúságot — amelynek alapját Németország hatalma jelentette —, s mindezt anélkül, hogy ezáltal látszólag veszendőbe ment volna a baráti külföld megbecsülése. A háború alatti változások viszont azt jelezték, hogy a rasszizmus a korábbinál nagyobb szerephez jutott, de a „faji szempontból" alsóbb rendű, a háborúban viszont szövetségesi rangot „élvező" országokkal és ifjúságaikal továbbra is fenntartották a tisztességes bánásmód látszatát.[4]

A háború idején a Hitlerjugend nagymértékben kívánt támaszkodni azokra a kapcsolatokra, amelyeket korábban alakított ki. 1939 októberében a BIV Külügyi Hivatala elrendelte, hogy minden korábbi partner címét gyűjtsék össze, hogy az ellenséges sajtó hírblokádját ezúton is megtörhessék, illetve hogy a korábbi külföldi partnerek lévén további információkhoz juttathassák az egyes országok közvéleményét.[5]

A megváltozott helyzetben azonban nemcsak a kapcsolatok irányai módosultak, de a rendelkezésre álló személyi és anyagi források is. Az irányokban jól kivehető súlypont eltolódások látszanak. A korábban középpontban álló és helyenként nagyon fejlett bilaterális kapcsolatok helyett előtérbe került az európai ifjúsági összefogás, amely hangot adva a közös háborús célok ifjúság általi teljes támogatásának több fórumon hívta fel magára a figyelmet, legyen az a sport, a kultúra vagy egyéb terület. Az összeurópai megoldás szűkebb formáját jelentette az ún. germán ifjúságok mind szorosabb hozzáláncolása a Hitler-

[4] Die Auslands- und Volkstumsarbeit der Hitler-Jugend im Gebiet. Nur für den Dienstgebrauch! RJF, Berlin 1942, 7–8.

[5] Nennung von ausländischen Anschriften. *Reichsbefehl*, 7/K, 27. Oktober 1939, 9. (Bundesarchiv (BArch), NSD 43/1, 132145.); HJ-Angehörige mit polnischen oder russischen Sprachkenntnissen. *Reichsbefehl*, 7/K, 27. Oktober 1939, 9. (BArch, NSD 43/1, 132145.).

jugendhez, és minél szélesebb körű felhasználása a háborús érdekeknek megfelelően. A germán partnerifjúságok mellett a kétoldalú kapcsolatok terén csak Olaszországgal és Délkelet–Európa országaival maradtak fenn említésre méltó kapcsolatok.

Hasonlóképpen továbbra is fontos volt a birodalmi határokon túl élő németség, azaz a külföldi németség és a népi németség gondozása, hogy ők is részesei legyenek annak az érzésnek, hogy tagjai egy nagy és fiatal nemzetiszocialista közösségnek, s hogy országaik törvényeinek tiszteletben tartása mellett ők is részesüljenek a német nevelésből.[6] A német népiség erősítése fel is értékelődött a háború teremtette új viszonyok közepette, hiszen a Németország által generált népmozgások e német népiség ifjúságát is jelentős mértékben érintették. A Hitlerjugend az „új keleti területek" felépítésében tehát minden korábbinál gyakorlatibb feladatot vállalt magára, s tevékenysége az „új' birodalom fenntartása, s ténylegesen németté tétele érdekében kulcsfontosságú volt.

A sztálingrádi vereség után a HJ helyzete azonban egyre kilátástalanabbá vált. A HJ vezetői egyre kevésbé kaptak kiutazási vízumokat, az európai ifjúsági kezdeményezések kifulladtak, így a HJ külföldi kapcsolatai szinte megszűntek. Axmann megértő volt, hogy a totális háború időszakában a HJ-nak is mérsékelnie kell ezirányú tevékenységét, sőt a háború végéig akár fel is kell függesztenie, de Ribbentrop birodalmi külügyminiszter megkerülésével, s néhány, a HJ-tal baráti viszonyban álló külügyminisztériumi alkalmazott segítségével, Olaszország háborúból való kiválása után is sikerült némileg fenntartani a kapcsolatokat.[7] A már eddig is akadozó külföldi tevékenység 1944 végére azonban teljesen megszűnt. 1943-ban már csak 638 egyedül utazóról szólnak a jelentések, s mindössze 1159 volt azoknak a fiataloknak a száma, akik 24 csoportos út során hagyták el a birodalmat.[8] Ezek túlnyomórészt azonban már csak azok a HJ színjátszó és zenecsoportjai voltak, amelyek az új, illetve megszállt területeken a Hitlerjugend és német nevelés népszerűsítését látták el.[9] 1944-re a feladat végletekig leegyszerűsödött: már csak a háborús igények biztosítása számított, elsősorban személyi szinten.

[6] Die Auslands- und Volkstumsarbeit der Hitler–Jugend im Gebiet. Nur für den Dienstgebrauch!. RJF, Berlin 1942, 7–8.

[7] Von Weizsäcker államtitkár, Luther államtitkár-helyettes, Pusch követségi tanácsos – Schaar, i. m. 331–332.

[8] Az 1938-as csúcsévben: 350-nél több út keretében több mint 12 ezer HJ-tag járt külföldön. Protokoll der Sitzung in der Kulturpolitischen Abteilung des Auswärtigen Amts vom 24. Mai 1938 betreffend der Häufung von Studienreisen ins Ausland – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), R 60451; HJ-Fahrten in alle Welt. *Reichsjugend-Pressedienst* (RJP), 1938/185. sz., 2.; *Erich Blohm,* Hitler-Jugend. Soziale Tatgemeinschaft. Verlag für Volkstum und Zeitgeschichtsforschung, Vlotho 1979, 198., 278.; *Günter Kaufmann,* Das kommende Deutschland. Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin 1940, 222.; Veranstaltungen des Grenz- und Auslandsamtes der Reichsjugendführung 1938. Vertraulich! Nur für den Dienst.

[9] Itt elsősorban a Wiener Sängerknaben, a Mozart-kórus, a HJ berlini és bécsi rádiós színjátszó csapatai, illetve a majna–frankfurti zenei gimnázium csoportjai jöttek szóba, amelyek 1943-ban Belgium, Bulgária, Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország, Olaszország, Horvátország, Hollandia, Norvégia, Portugália, Románia, Svédország, Svájc, Szerbia, Szlovákia, Törökország és Magyarország területén láttak el feladatokat. – BArch, NS 26/358. Idézi: *Buddrus, Michael,* Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik. K.G. Saur, München 2003, 800.

A Hitlerjugend tevékenysége, sok esetben megmutatkozó saját utakon járása azonban mindvégig szükségessé tette a külügyminisztérium szigorú ellenőrzését. A birodalmi külügyminiszter egy 1944 júniusában, Axmannal folytatott, több órás megbeszélésen még mindig szükségesnek tartotta kihangsúlyozni, hogy a HJ tevékenysége amennyiben bármilyen módon kapcsolatos a külfölddel kizárólag a külügy politikai utasításainak megfelelően folyhat. Bár ezt Axmann egyértelműen elismerte, sok esetben azonban valóban nem tartotta be. Ribbentrop két fő szempontot említett meg ezzel kapcsolatban. A germán országokban folyó munkának az volt a célja, hogy kifejezetten az ifjúság összefogásával erősítsék ezeket az államokat. Minden más ország esetében a HJ tevékenysége csakis a megfigyelésre és a tanácsadásra szorítkozhatott. Utóbbi esetben külön felhívta a figyelmet, hogy kifejezetten ügyelni kell arra, hogy a HJ által támogatott erőteljesebb ifjúsági összefogás semmiképpen ne járuljon hozzá ezen országok erősödéséhez. 1944-re tehát újra módosult a doktrína. Nyilvánvalóan a partnerországok háborús teljesítménye miatt érzett csalódás vezetett oda, hogy hosszútávon már nem is számoltak velük, hanem inkább eltűnésükben gondolkodtak. Ribbentrop egyetértett azzal, hogy ezeket a feladatokat a német külképviseleten HJ-vezetőknek kell ellátniuk, de ez csak a külügyminisztérium alárendeltségében, annak szabályai keretében történhetett. A külügyminiszter az ifjúsági kapcsolatokban egyúttal a hírszerzés újabb csatornáját is látta.[10]

A külföldi munka ellehetetlenülése azonban nemcsak a háborús körülmények lehetőségeket erősen korlátozó hatása miatt következett be, hanem annak eredményeként is, hogy a Birodalmi Ifjúságvezetőség tulajdonképpen végérvényesen elvesztette azt a csatát, amit más birodalmi és pártszervekkel folytatott. Mégha a külügyminisztériummal sikerült is néhány ütközetet megvívni és megnyerni, Martin Bormannal és a Pártkancelláriával szemben már valóban nem volt cselekvési lehetősége. A háború alatt amúgy sem igen tolerált „HJ-külpolitika" 1944-re olyan szintre süllyedt, hogy annak irányítása szinte már nem is a HJ kezében volt. Erre az időre az ifjúság kérdésében is a Pártkancellária kívánta kézbe venni az ügyeket. Bormann azzal bízta meg Ernst Wilhelm Bohlét, az NSDAP AO vezetőjét, hogy az NSDAP teljes külföldre irányuló tevékenységét vegye kézbe.[11]

Az utolsó, nagyszabású BIV-rendezvényre 1944 februárjában került sor, amikor a BIV Külügyi és Népiségi Hivatala egy, a háborút szem előtt tartó, szol-

---

[10] Brigadeführer Frenzel. Aufzeichnung, 20. Juni 1944 – PAAA, R 98935; Gruppenleiter Inland I. Vortragsnotiz (Frenzel), 11. Juli 1944 – PAAA, R 98935.

[11] Vö. BArch, NS 26/358 (Kriegsgeschichte der HJ, 1944), idézi Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 749., 801–802.; Schaar, i. m. 404. Mindez csak fokozta a BIV, Axmann és egyben Schirach felháborodását, akik a döntés ellen személyesen Hitlernél akartak tiltakozni, s közben joggal vádolták meg Bormannt azzal, hogy több ízben nem a valóságnak megfelelően tájékoztatta a Führert. Schirach és Axmann akciójára azonban semmi esély sem volt, hiszen Schirach már rég kegyvesztett volt, Axmann pedig messze nem volt akkora súlyú náci vezető, mint Schirach, ráadásul Bormann teljes mértékben kézben tartotta azt, hogy ki, mikor és milyen ügyben juthat be a Führerhez. Axmann és Schirach ezt követően már azt helyezték kilátásba — ha nem javulna a viszony a BIV és Bormann között —, hogy a Führertől más munkakörben való alkalmazást kérnek. – Schaar, i. m. 404.

gálati megbeszélésre hívta össze a HJ külföldi szolgálatainak és parancsnokságainak vezetőit, az országos ifjúságvezetőket és lányvezetőket, valamint a népi német ifjúságvezetőket. Ezen Axmann és helyettese Helmut Möckel mellett a HJ minden hivatalának vezetője, valamint a Wehrmacht, a Német Munkafront (Deutsche Arbeitsfront, DAF), a külügyminisztérium, az SS, a Népi Német Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi), a Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst, SD) és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) képviselői jelentek meg, valamint Bohle. A tanácskozás témája nem is lehetett más, mint a HJ, a népi németség, illetve partneri országok ifjúságainak még erőteljesebb mértékű háborús szolgálatba állítása, akár a fronton, akár a hadigazdaságban.[12]

Szervezeti keretek és tevékenységi formák

A háborúval a HJ birodalmi vezetése is karcsúsításon esett át, hiszen a lengyel hadjáratban 18 ezer HJ-vezető vett részt, s a személyi fluktuáció a következő években csak nőtt. 1939 szeptemberétől a Birodalmi Ifjúságvezetőség addig önállóan működő hivatalait egy-két kivételtől eltekintve három parancsnokságba fogták össze (Bevetés, Képzés és Politikai képzés), amelyek közül az első, Bevetés elnevezésű foglalta magába ezentúl mind a Határvidéki és Néppolitikai, mind pedig a Külügyi Hivatalt. 1941-től a háború végéig újabb átszervezés során az immár egyesített két hivatalt a közvetlen ügyosztályok közé emelték Határvidéki és Külügyi Hivatal néven. Más birodalmi szervek hasonló szerveinél bekövetkezett névváltások következtében, a BIV 1941. december 1-i hatállyal rendelte el a Határvidéki és Külügyi Hivatal átnevezését *Külügyi és Népiségi Hivatallá* (Auslands- und Volkstumsamt), illetve később *Külügyi és Néppolitikai Hivatallá* (Auslands- und Volkspolitisches Amt),[13] ami egyúttal a szemlélet- és feladatváltást is tükrözte, hiszen az egyik fő feladat eddigre az újonnan meghódított területek átnépesítésében való közreműködés adta. 2. ábra 1942-től a vezetőhiány enyhítése érdekében összevonták a HJ és a Német Leányok Szövetsége (Bund Deutscher Mädel, BDM) területi (főkörzeti), illetve járási (alkörzeti) adminisztrációját, s a pozíciókat egyre inkább a lányvezetők töltötték be.

A Hitlerjugend külföldi országokban működő, a birodalmi német ifjúságot összefogó országos vezetőségeinek a német külképviseleteken működő BIV-megbízottak mellett leginkább az volt a feladatuk, hogy a külföldön élő HJ-tagokat összefogják és mozgósítsák, a birodalom külpolitikáját az ifjúság és kultúrpolitika terén előbbre vigyék, ápolják a kapcsolatokat az egyes országok (állam) ifjúsági szervezeteivel, „tanácsokat adjanak" nekik, s a főleg a háborús fordulat bekövetkezése óta a bolsevizmus elleni közös harc oldalára állítsák őket.[14] A

[12] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 800–801.

[13] Umbenennung des Grenz- und Auslandsamtes der Reichsjugendführung in „Auslands- und Volkstumsamt". *Reichsbefehl*, 46/41 K, 15. Dezember 1941 – BArch, NSD 43/1.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 759., 1083., 1103–1106.

[14] Országos ifjúsági vezető és KLV-megbízottak működtek 1944-ben Magyarországon (20 állomáshely), Romániában (6), Svájcban (4), Szlovákiában, Olaszországban (12), Finnországban (1), Svédországban (5), Dániában (8), Norvégiában (3), Spanyolországban (14), Bulgáriában (8), Portugáliában (4), Franciaországban (1), Belgiumban (16), Horvátországban (10), Szerbiában (1), Szlovákiában (1), Görögországban (2), Törökország (3). Kínában Helmut Wiedemann és Margarete Pflug leányvezető, Ke-

külügyminisztériummal fennálló disszonanciákat fokozta, hogy Schirach még mint birodalmi ifjúságvezető a BIV külföldi megbízottait (Auslandsbeauftragte der RJF) nevezte ki Bulgáriába, Dániába, Franciaországba, Olaszországba, Japánba, Horvátországba, Portugáliába, Romániába, Spanyolországba, Szlovákiába és Magyarországra.[15] Az ellenőrzés megszerzése érdekében a külügy egyenesen elvárta, hogy a német misszióknál alkalmazott HJ-vezetők az ifjúsági tevékenységgel kapcsolatos teendők mellett egy sor más feladatot is ellássanak. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy ezek a HJ-vezetők később alkalmasság esetén azonnal átvehetők voltak a diplomáciai szolgálatba. A HJ vezetők közvetlenül a missziófőnökök alárendeltségében dolgoztak, s így bármilyen érintkezés a BIV-vel csak a missziófőnökön, illetve a külügyminisztériumon keresztül volt lehetséges. Beosztásuk *ifjúsági kérdésekkel foglalkozó attasé* (Attaché für Jugendfragen) lett. A legfőbb feladat azonban továbbra is az volt, hogy ápolják a kapcsolatokat a külföldi ifjúsági szervezetekkel és ezeket az ügyeket a missziófőnökök utasításai alapján dolgozzák fel.[16]

A megszállt területeken a Birodalmi Ifjúságvezetőség Parancsnokságokat (Befehlsstelle) állított fel. 1944-re a BIV összesen 8 parancsnoksággal rendelkezett. (Hollandia, Főkormányzóság, Cseh-és Morvaország, Norvégia, Délkelet, Keleti vidék, Ukrajna, illetve Berlin).[17]

Az új szervezeti struktúra egyúttal a HJ külföldre irányuló tevékenységének 1939-re teljesen kikristályosodó mozzanatait is jól tükrözte. Területi szinten a kérdéssel a külügyi és néppolitikai osztályok foglalkoztak, a lányok esetében a BDM meghatalmazottja működött közre. (3. ábra)

Továbbra is fontos és könnyen megvalósítható formát jelentett a levelezés, amelyre a korábbiaknál szigorúbb szabályozások érvényesültek. A levelezőknek ki kellett hangsúlyozniuk leveleikben, hogy büszkék németségükre, de ki kellett csengeni a sorokból, hogy becsülik a külföldet, s hogy feladatuk volt, hogy megismerjék és ne csak megértsék a külföldet. Tisztában kellett lenniük azzal az alapelvvel, hogy a nemzetiszocializmus nem exportcikk, minden népnek a saját felfogása szerint kell élnie. Tilos volt írni a német haderőről és a német hadigazdaságról, s ilyen jellegű témákról fotót küldeni. Ilyen témákat firta-

---

let-Afrikában Johst-Hennecke von Bülow működött. Dánia és Szlovákia mellett követségi megbízottak működtek Németország párizsi, athéni követségein és a szövetséges országokban — így Bulgáriában, Olaszországban, Romániában, Spanyolországban és Magyarországon — működő követségeken.

[15] Aktennotiz über die Gründung des Europäischen Jugendverbandes für den Herrn Reichsaußenminister – PAAA, R 27650, 159–168.

[16] Gruppenleiter Inland I. Notiz für Pers H. (Frenzel), 26. Juli 1944 – PAAA, R 98935; Inl. Partei 2681/44, 25. Juli 1944 – PAAA, R 98935; Telegramm, 10. Juli 1944, Inl. Partei 2681/44 – PAAA, R 98935; RJF Auslands- und Volkstumsamt, Hauptabteilung I, 25. Januar 1944 – BArch, NS 28/118, 5.; *Kriegsmitteilungsdienst des Auslands- und Volkstumsamtes der RJF,* 1943/1. sz.; Aktennotiz für Schmidt; Schmidt an Hettlage, 31. Januar 1944 – BArch, NS 28/118, 9, 127.; Verzeichnis der im Auslande tätigen HJ-Führer – BArch, NS 28/118, 9.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 783–784.

[17] 1944 decemberében az adriai partvidék hadműveleti területén a Német Birodalom főbiztosa mellé létrehozták a *Hitlerjugend Adriai Partvidék Parancsnokságát* (Befehlsstelle Adriatisches Küstenland) is. RJF Auslands- und Volkstumsamt, Hauptabteilung I, 25. Januar 1944 – BArch, NS 28/118, 5.; Befehlsstelle Adriatisches Küstenland. *Reichsbefehl,* 40/44 K, 14. Dezember 1944 – BArch, NSD 43/1.

tó levelekre, a forgalomban lévő Wehrmacht képeslapok küldését ajánlották, illetve a levél továbbítását a területek Külügyi és Népiségi Osztályaihoz. A HJ-ról így bátran lehetett írni, de nem lehetett a kevésbé örömteli, mindennapi dolgokról, mert azt a külföldi propaganda felhasználhatta a nemzetiszocializmus ellen. A levelezést csak egy új levelező keresésével szabadott abbahagyni, mert a levelezéssel való felhagyás rossz benyomást kelthetett. A háború előrehaladtával az ifjúsági utak visszafogása mellett a külföldi személyekkel való levelezést is kerülendőnek tartották.[18]

A birodalomban élő külföldi ifjúsági csoportokkal való jó kapcsolatok kialakítása érdekében megismertették őket a HJ munkájával és a birodalom életével. A kapcsolattartás formája a HJ-szolgálat keretében valósult meg, amelyen a külföldi csoportok zártan, nem pedig egyénenként vehettek részt. A HJ kapcsolatokat ápolt államközi szervezetekkel (pl. Német–Japán Társaság), ami leginkább egymás rendezvényein való megjelenésről, s egymás segítéséről szólt.[19]

A gyarmatügyi kérdést Franciaország gyors legyőzése, majd az Anglia elleni győzedelmesnek hitt csata megvívása ismét előtérbe helyezte. Bormann Rudolf Hess megbízásából már 1940 novemberében elrendelte az NSDAP AO számára, hogy kezdje meg az előkészületeket a pártszervezetek gyarmatokon történő kiépítésére. A tagozatoknak olyan embereket kellett Bohle elé terjeszteniük, akik alkalmasak és hajlandók voltak ezeken a területeken szolgálni. Eleget téve Bormann utasításának a HJ újrakezdte, illetve intenzívebbé tette a gyarmatügyi nevelést, a toborzásba fogott a későbbi gyarmati bevetésre.[20] A Birodalmi Gyarmatügyi Szövetség (Reichskolonialbund, RKB) segítségével a gyarmati témák fontos részét képezték a világnézeti nevelésnek.[21]

A háború idején a külföldi németség munkájának segítése csak Európában volt ténylegesen realizálható. Ennek célja volt, hogy erősítse a külföldön élő birodalmi német ifjúság és a birodalmi HJ-tagok összetartozásának érzését, s bajtársias módon segítse a külföldi német ifjakat. A gondozandó országokat minden terület számára a BIV jelölte ki, amelyeket bajtársi országoknak aposztrofáltak (a háború alatt fokozatosan elsorvadt). E munka során a következő tevékenységi formák jöhettek szóba: levelezés, egyéni ifjúsági csere, vezetők bevetése, közös utak és táborok szervezése, évenkénti könyvgyűjtések, partnerségi viszony (Patenschaft) felvétele egyes csoportokkal, a visszavándorló külföldi német ifjúság gondozása otthonokban stb. A vezetők útjánál leginkább a külföldi német ifjúság képzésében jutott szerep kulturális és egyéb nevelési formák ellátásában, táborok vezetőjeként, illetve sportfelügyelőként.[22]

---

[18] Uo., Anlage 2; Briefwechsel mit Ausländern. *Reichsbefehl,* 53/K, 15. Juli 1940 – BArch, NSD 43/1, 133156.

[19] Die Auslands- und Volkstumsarbeit der Hitler-Jugend im Gebiet. Nur für den Dienstgebrauch! RJF, Berlin 1942, 12–14.

[20] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 763.

[21] Uo., 15.; Kolonialpolitische Aufklärung. *Reichsbefehl,* 1/K, 19. Januar 1940 – BArch, NSD 43/1, 132692.; Bewerbung für einen späteren Kolonialeinsatz. *Reichsbefehl,* 26/41 K, 12. Juni 1941 – BArch, NSD 43/1.

[22] Die Auslands- und Volkstumsarbeit der Hitler-Jugend im Gebiet. Nur für den Dienstgebrauch! RJF, Berlin 1942, 15–17.; Kameradschaftsgebiete und -obergaue für die auslandsdeutsche Hitler-Jugend. *Reichsbefehl,* 16/K, 1. Dezember 1939, 13., (BArch, NSD 43/1, 132314.).

A külföldön élő birodalmi németek életét a Hitlerjugend az 1940-es évekre mindenhol szilárdan megszervezte, bár a HJ-ban teljesítendő ifjúsági szolgálat elvileg önkéntes maradt. A könnyebb szervezeti áttekintés miatt az országos ifjúságvezetőségeket megszámozták. Az országos ifjúságvezetőségek minden tagjának kötelező volt hordania egyenruháján a területet jelző *„Külföldi Birodalmi Német Ifjúság"* (Reichsdeutsche Jugend Ausland) háromszöget, melyen szám jelölte a területet.[23]

A külföldi németek esetében a Hitlerjugend átvette a birodalomba irányuló munkaközvetítést is, a külföldön meglévő szakmai képzési lehetőségek ugyanis csak ritkán feleltek meg a birodalomban támasztott elvárásoknak. Miután a hivatalos szlogen szerint a Nagynémet Birodalom a gyakorlatban is megvalósította a munkához való jogot, az ifjúság számára is biztosítani kellett a képzéshez szükséges jogokat és feltételeket is. Többről volt itt azonban szó, mint az egyéni boldogulás biztosításáról, hisz az ifjúság számára az egyénenkénti alkalmasság és hajlam alapján, vagyis a birodalom érdekeinek megfelelően biztosítottak szakmai képzési lehetőségeket, vagyis olyan szakmát adtak a fiataloknak, amiben a népközösség számára a legnagyobb teljesítményt érhették el.[24]

A háború kitörése után nem sokkal új feladatot jelentett a BIV-nek a külföldi HJ-tagok hazahozatala. Itt elsősorban olyan országok jöttek szóba, amellyel Németország a háború következtében ellenséges viszonyba került, ilyen volt Nagy-Britannia (gyarmataival és dominiumaival), Franciaország, Egyiptom, Palesztina, az egykori német gyarmati területek Kelet-Afrikában és Délnyugat-Afrikában, valamint egy sor további terület, főleg Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország, Luxemburg és néhány észak-olaszországi tartomány. Ezeken a területeken már 1939 novemberében megkezdődött a külföldi németek, egyes esetekben a népi németség birodalomba telepítése. Hasonló sorsra jutottak a német hajókon szolgálatot teljesítő, a *Tengeri Hajózás Birodalmi Körzetéhez* (Reichsbann Seefahrt) tartozó HJ-tagok, akik a hajózás leállítása miatt feleslegessé váltak. Őket a birodalom különböző pontjain átmenetileg a birodalmi csapatokban helyezték el vendégtagként, s a hajózás újraindulása után újra visszarendelték volna őket korábbi alakulatukhoz.[25]

A külföldi HJ vezetőinek birodalmi képzése a háború idején is fontos feladat volt. 1941-ben — 1939 után másodszor — rendezték meg a külföldi német ifjúság Wilhelm Gustloff táborát, ezúttal Salzburg közelében az Unterberg lábainál. A hatalmas sátortábor 300 szlovákiai, magyarországi, romániai, bulgáriai, olaszországi, spanyolországi és portugáliai fiút fogadott be, míg 200 lányt

---

[23] Belgium kapta az egyes számot, Bulgária (2), Dánia (3), Finnország (4), Görögország (5), Olaszország (6), Horvátország (7), Norvégia (8), Portugália (9), Románia (10), Svédország (11), Svájc (12), Szerbia (13), Szlovákia (14), Spanyolország (15), Törökország (16), Magyarország (17). – BArch, NS 9/179, 33, 111. (89., 132.).; Bestimmungen für die Aufnahme in die Auslandsdeutsche Jugend. *K.M.D.*, 3/42. Sonderdruck – BArch, NS 9/179, 97–98.; Die Auslandsdeutsche Jugend. In: Jahrbuch der AO der NSDAP 1942, 152–153.

[24] Vermittlung reichsdeutscher Jugendlicher aus dem Ausland in eine Berufsausbildung im Reich – BArch, NS 9/179, 187.

[25] Überweisung von ehemaligen Angehörigen des Reichsbannes Seefahrt nach innerdeutschen Standorten der HJ. *Reichsbefehl*, 8/K, 3. November 1939, 12–13. (BArch, NSD 43/1, 132163–132164.).

pedig a közeli házakban helyezték el. A napi program része volt természetesen a sport, a világnézeti nevelés, az éneklés és a kulturális munka, valamint sok kulturális látványosság megtekintése, két Wehrmacht-tiszt a norvégiai és nyugati háborús élményeiről számolt be. A résztvevők lehetőséget kaptak arra is, hogy a tábor ideje alatt megszerezzék a HJ, illetve a BDM teljesítményjelvényeit, amit az amúgy sportképzésen csak nagyon rendszertelenül résztvevő fiatalok 70 százaléka meg is tett. A kulturális programokra már Salzburg atmoszférája is ösztönzően hatott, így a városból és a helyi HJ-tól is számos fellépő érkezett. A táborozók részt vettek a salzburgi HJ sok rendezvényén is, s a helyszínen megjelent a körzet képviselői mellett Robert *Ley*, a DAF vezetője is. 1940-ben a népi német és balti német ifjak számára az újonnan a birodalomhoz csatolt Wartha-vidéken 400 fő részvételével rendeztek hasonló tábort, Warthelandlager néven.[26] 1942-től a külföldi német ifjúságot is alávetették a védfelkészítő táboroknak. 1942-ben a westerwaldi Stegskopfban, a Wilhelm Gustloff táborban két tanfolyamot is tartottak a külföldi német ifjúságnak.[27]

Természetesen nem volt kevésbé fontos a népi német ifjúság gondozása sem. A néppolitikai (visszanémetesítés) részleg elsősorban meg akarta ismertetni a fiatalokat a néppolitikai kérdésekkel, ápolni akarta a népi németséggel fennálló kapcsolatokat, s saját maga is közre akart működni a néppolitikai kérdésekben. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a Hitlerjugend gondozásába vette a birodalomban átmenetileg tartózkodó népi németeket, csereutakat és táborozásokat szervezett a népi német ifjúsági csoportokkal, vezetőket küldött ki a népi német területekre, és bekapcsolta a néppolitikai kérdéseket az általános világpolitikai nevelésbe. Ide tartozott azoknak a fiataloknak a visszanémetesítésében való közreműködés, akik részben „németvérűek" voltak. Ezeket a fiatalokat külön egységekben fogták össze és jellembeli értékelés, illetve megjelenésük alapján válogatták ki őket. A néppolitikai munka keretében is sor került a BDM és a HJ különleges keleti feladatainak ellátására.[28]

A Hitlerjugend ikertestvéreként jelent meg néhány szövetséges országban a Német Ifjúság (Deutsche Jugend, DJ), amely ezen országok népi német ifjúságát volt hivatott összefogni és nemzetiszocialista szellemben nevelni, illetve korábbi más szervezetekből egységesen a DJ keretei közé terelni. A háború miatt

---

[26] Auslandsdeutsche Jugend im 2. „Wilhelm-Gustloff-Lager". *Der Auslandsdeutsche,* 1941 /10. sz., 206.; Die Auslandsdeutsche Jugend. In: Jahrbuch der AO der NSDAP 1942, 149–150.; Wilhelm-Gustloff-Lager 1941. *Das Deutsche Mädel,* September 1941.; Zum ersten Mal dabei. Volksdeutsche und baltendeutsche Mädel im Warthelandlager. *Das Deutsche Mädel,* August 1940, 15.

[27] A következő országokkal és résztvevő létszámmal: Belgium (50 fő), Bulgária (30), Dánia (15), Finnország (10), Görögország (5), Olaszország (80), Horvátország (35), Norvégia (2), Portugália (15), Románia (25), Svédország (12), Svájc (40), Szerbia (35), Szlovákia (20), Spanyolország (55), Törökország (5), Magyarország (35), valamint a külföldi németek központjából, Stuttgartból 31 fő. A második tanfolyamon a következők vettek részt: Belgium (50 fő), Bulgária (5), Dánia (5), Finnország (2), Olaszország (30), Horvátország (5), Norvégia (2), Portugália (2), Románia (3), Svédország (2), Svájc (15), Szerbia (5), Szlovákia (5), Spanyolország (50), Törökország (2), Magyarország (5), valamint a külföldi németek központjából, Stuttgartból 60 fő. – BArch, NS 9/179, 15–22 (81–84.).; BArch, NS 28/120, 110.

[28] Die Auslands- und Volkstumsarbeit der Hitler-Jugend im Gebiet. Nur für den Dienstgebrauch! RJF, Berlin 1942, 17–18.

bekövetkezett területi átrendeződés következtében Németországban és a Hitlerjugendben már csak hat német népcsoportot (Szlovákia, Magyarország, Románia, Horvátország, Szerbia, Dánia) tartottak nyilván Európában. A népcsoportok szervezettségéhez hasonlóan a népi német ifjúság is erős kézben volt minden országban. A népcsoportok önálló szervezetének kiharcolása az egyes országokban különböző módon erőltette meg a német külpolitikát. A valós indokok leplezésével a népcsoportok felépítése azon ideológiai indoklás alapján történt, hogy a német ember erejét és képességeit, jellemét és lelkét csakis német vezetés alatt tudja teljesen kibontakoztatni, s minderre csakis a német emberre szabott nemzetiszocialista szellemiségben és a Német Birodalom oltalma alatt kerülhetett sor. Alátámasztották ezt a két világháború közötti események is, amikor — német olvasatban — a népi németségnek nap mint nap meg kellett küzdenie németségéért. A népcsoportok ifjúságának megszervezése után azoknak nem volt más feladatuk, minthogy minden törvényes lehetőség kihasználása mellett a lehető legnagyobb mértékben megközelítsék, illetve elérjék a birodalom ifjúságának nevelési és képzési szintjét. A Hitlerjugend e célok elérését minden lehetséges eszközzel támogatni kívánta, mindazonáltal a hozzáforduló idegen nemzetiségű ifjúságokat is támogatta.[29] A negyvenes évek elején a Hitlerjugend így 350 ezer fős európai népi német ifjúságot tartott számon. A hat népcsoport ifjúsága mellett a Német Ifjúság elnevezést alkalmazták a megszállt területeken is, de mivel a területek már a birodalomhoz tartoztak, ezért nem kezelték őket népcsoportokként. Így DJ működött Fehéroroszországban, Ukrajnában és Transznisztriában is. A mindennapi élet során — a BIV törekvései ellenére — a DJ elnevezést gyakran váltották fel a HJ-tal.[30]

A népi német ifjúság birodalmi tartózkodása idején vendégtagsági státuszt kapott a Hitlerjugendben. A birodalomba érkező népi német fiatalok előéletéről és a DJ-ban mutatott előmenetelükről, vezetőként való alkalmazásukról az országos ifjúságvezetőségeknek kellett jelentést készíteniük. A birodalmi HJ kívánatosnak és szükségesnek tartotta a népi német ifjúságvezetők alkalmazását, hogy a fiatalok minél teljesebben megismerjék a birodalmi HJ létesítményeit és szolgálati rendszerét, s hogy az összegyűjtött tapasztalatokat hazatérésük után hasznosíthassák.[31]

A külföldi utak csakis a BIV megbízásával, alkalmi jelleggel történhettek, míg a külföldi látogatásokra állandó jelleggel bár szintén egyre erősödő korlátozásokkal adódott példa, akár vendégtartózkodás, egyéni csere, illetve csoportok cseréje és Németországban tartózkodás esetén. A külföldiekkel való bánásmód

---

[29] Wesen und Weg volksdeutscher Jugend. RJF Auslands- und Volkstumsamt, Lageberichte, 1942/November–Dezember – BArch, NSD 43/33, 45–57., itt 45–47.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 773.

[30] Uo., 56. 1942-ben Ukrajnában hasonló jelenségre lett figyelmes egy SS-vezető, miután nyomatékosan megtiltotta nemcsak a HJ elnevezést, de annak jelvényeinek, zászlóinak használatát is. Utasította az illetékes ifjúsági vezetőket a DJ, Fiúcsoport (Jungenschaft) és Lánycsoport (Mädelschaft) elnevezések használatára, s külön jelvényt helyezett kilátásba. Einheit Feldpost Nr. 10528. Rundanweisung Nr. 42, U., 1. Juni 1942 – BArch, R 19/66, 88.

[31] Regelung der Mitgliedschaft volksdeutscher Jugendlicher zur Hitler-Jugend. *Reichsbefehl*, 16/43 K, 29. April 1943 – BArch, NSD 43/1.

során alapvető szempont volt, hogy a birodalomhoz különösen közel álló fiatalokat (háromhatalmi egyezmény országai és germán országok) megkülönböztetett bánásmódban kellett részesíteni. Velük mindig németül kellett beszélni, mert aki meg akarta ismerni a birodalmat, és aki tárgyalni akart a HJ-tal, attól elvárták, hogy beszéljen németül. Külföldi csoportokkal való kapcsolattartás esetén az általános szabály háborúban az volt, hogy az egyes területeket ilyen utakra vagy ilyen küldöttségek fogadására a BIV hivatala jelölte ki. Eltérő volt a helyzet, ha az adott területek már régóta működő kapcsolatokkal rendelkeztek, ilyenkor az újabb kapcsolatfejlesztésre a BIV hivatala adott engedélyt. Ezek száma a háborúban már nem volt számottevő. A Hitlerjugend vállalta fel a Németországban dolgozó ifjúmunkások gondozását is.[32]

A külföldi ifjúságokkal való kapcsolattartás egyik legfőbb formája a közös táborozás volt, amelyek a bajtársi együttműködést, a szellemi és kulturális cserét és a sportversenyeket szolgálták, így fő jellegükből adódóan más- és más táborok léteztek.

Az ifjak egyéni cseréje egyes HJ- és BDM-vezetők hosszabb külföldi tartózkodását feltételezte egy külföldi családnál, mely az érintett országról szerzett ismereteknek és az adott ország nyelvének elmélyítését szolgálta. Az ilyesfajta külföldön tartózkodás után a vendéglátó család küldte ki gyerekét a birodalomba. A végrehajtáshoz szükség volt a Külügyi és Népiségi Hivatal állásfoglalására, hogy az adott országba kívánatos-e ilyen egyéni csere.[33]

A különböző ifjúsági küldöttségek cseréjénél a fő szempontot az jelentette, hogy képet közvetítsenek a külföld felé a német ifjúságvezetésről és nevelésről, hogy baráti kapcsolatokat alakítsanak ki és ápoljanak, illetve megismerjék a külföldi ifjúsági létesítményeket. A külvilág felé azt kívánták közvetíteni, hogy a HJ együttműködési törekvése a világ többi ifjúságával töretlen. Az ifjú külföldiek birodalmi vendégtartózkodásának elsődleges célja az volt, hogy évről-évre minél több fiatalt ismertessenek meg a Hitlerjugend körében a nemzetiszocialista Németországgal, létesítményeivel és életformáival. Az ilyen fiatalokat a Külügyi és Népiségi Hivatal hívta meg, és utalta ki az egyes területekhez.[34]

A *Külföldi Vezetőszolgálatban* (Ausländer-Führungsdienst) HJ-önkéntesek mutatták meg külföldieknek a HJ létesítményeit, illetve a helyi nevezetességeket. Emellett az átutazó vagy rövid ideig Németországban tartózkodó fiatalok gondozását is ellátták. Ez a gondozási tevékenység kiterjedt a német ifjúsági szállókban megszálló, Németországban vándorló külföldi csoportokra is. *„Légy udvarias, de nem megalázkodó, büszke, de nem hivalkodó. Beszélj németül a hozzánk látogatóval. Kerüld a minősítő jelzőket, de húzd el időben, soha ne beszélj katonai és hadigazdasági dolgokról."* – hangzott a jelszó.[35]

A külföldi munkaközösségek (Auslandskundliche Arbeitsgemeinschaften) feladata az volt, hogy a nyelvileg tehetséges és a külföld iránt érdeklődő HJ-

---

[32] Die Auslands- und Volkstumsarbeit der Hitler-Jugend im Gebiet. Nur für den Dienstgebrauch! RJF, Berlin 1942, 19–21.

[33] Uo., 22–24.

[34] Uo., 24–29.

[35] Uo., 29–31., Anlage 6.

tagokat összefogja és iskolázza. Lehetőséget kaptak arra, hogy megismerkedjenek egy adott külföldi ország viszonyaival, és hogy felkészítsék őket azokra a feladatokra, amelyek külföldön egy németre hárulnak. A munkaközösségeket általában az államközi társaságoknál, más esetben HJ-otthonokban vagy iskolákban helyezték el. Általános szabály szerint nyolcnaponta került sor a kurzusokra. A két órás kurzusokon a BIV ajánlása alapján negyed órát beszélgettek a legutóbbi találkozás óta az érintett országban bekövetkezett bel- és külpolitikai változásokról, egy órát tett ki a külfölddel kapcsolatos előadás, háromnegyed órát pedig a nyelvtanulásnak szenteltek. Minden munkaközösségben maximálisan 25 főt láttak optimálisnak, hogy a vezető mindenkivel foglalkozni tudjon. A BIV ajánlása szerint a munkaközösségek legalább két féléven keresztül működtek, s vagy egy országgal vagy egy nagyobb területtel (mint Elő–Ázsia, Afrika, német keleti területek stb.) foglalkoztak. Az előadásokban érintették az általános és politikai földrajz, a gazdaság, a történelmi fejlődés, a népiségi összetétel, az államfelépítés, a bel- és külpolitika, a kulturális és szociális létesítmények, a vallás és világnézet (mint a gondolkodás és a cselekvés alapja), az életszokások, az ifjúságnevelés és ifjúsági szervezetek, a hadsereg, a gyarmatügy, a sajtó és a művészetek témaköreit. A munkaközösségek vezetői olyan HJ-vezetők, akik személyesen ismerték az érintett országokat, s beszélték annak nyelvét. A munkaközösség esetében különösen ügyeltek arra, hogy érintsék a népi németséget, a határvidéki németséget, a néppolitikai és külpolitikai kérdéseket, valamint a német magatartását a világban.[36]

A küföldi utak előkészítése

A háború ideje alatt alapelvként jelent meg, hogy az ifjúság külföldi útjai nagyszámban nem kívánatosak. Az utak számának valóban drasztikus csökkenésével a döntés ismét minden út esetében visszaszállt a BIV Külügyi és Népiségi Hivatalára.[37] Az egyes területek által felterjesztett utak csak kivételes esetben kaptak engedélyt. Vagyis ettől kezdve a felső szinten szervezett utak kerültek előtérbe, míg a HJ alsóbb szintjein tervezett utakat javarészt leállították.[38] Ez pedig újabb lépés volt a központosítás irányába. 1941-re a BIV azt az elvet kívánta érvényesíteni, hogy minden területnek és főkörzetnek évente egy utat engedélyeznek, de egyúttal kijelölik számukra az úticélt. Az utazó csoportok maximum 25 fősek lehettek, s egy vezető irányítása alatt álltak. A résztvevőknek legalább 16 évesnek kellett lenniük, és a HJ-ban alsóbb vagy középvezetői posztot kellett betölteniük. Közülük a legtehetségesebb vezetőket akarták ki-

[36] Uo., 32–37.

[37] Bearbeitung von Auslandsfahrten Jugendlicher während des Krieges. *Reichsbefehl,* 8/K, 3. November 1939, 11. (BArch, NSD 43/1, 132162.).

[38] Auslandsfahrten. *Reichsbefehl,* 29/K, 16. Februar 1940 – BArch, NSD 43/1, 132785.; Fahrten in das Protektorat Böhmen und Mähren. *Reichsbefehl,* 50/K, 1. Juli 1940 – BArch, NSD, 43/1, 133085.; Einreise von HJ-Einheiten ins Generalgouvernement. *Reichsbefehl,* 66/K, 18. November 1940 – BArch, NSD 43/1, 133333.

választani, akiknek a tevékenységével hosszú távon számoltak a HJ-ban.[39] Egyszerű HJ-tagok tehát már nem is igen juthattak külföldre.

Emellett voltak hivatalos utak, amelyeket a legfelsőbb szinten szerveztek. Az utak gyorsabb megszervezésének elősegítésére már 1941 februárjában elrendelték, hogy a nagyobb HJ-járásokból egyenként 25, a kisebbekből 15 főt jelöljenek az ilyen utakra 16 és 19 éves korú fiatalok személyében. Kikötötték, hogy a kiválasztandók minimálisan 168 centiméteres magassággal rendelkezzenek, kifogástalan legyen a megjelenésük, jó fellépésük legyen, s már előzetesen meg kellett mutatkoznia jó képességeiknek, továbbá érdemteli tevékenységet kellett folytatniuk a Hitlerjugendben. A pénzügyi és gazdasági körülmények további korlátozó hatása ellenére 1941 is viszonylag jó év volt a HJ külkapcsolatai terén. A HJ 15 országba küldött csoportokat, vagyis tulajdonképpen a kontinens minden országába.[40]

1943-ban ismét szigorították az ifjúság külföldre utazásának feltételeit. Az ifjúsági szolgálati kötelezettség alatt állók csak a birodalmi ifjúságvezető engedélyével utazhattak külföldre. Három hónapot meghaladó külföldön tartózkodás esetén a fiatalt az otthoni egységétől átvette a célország országos ifjúságvezetősége. 1944-ben az önállóan utazni vágyó fiatalok a pontosan megadott időtartam, a célországi lakcím és a körzetek megbízható állásfoglalásával kaphattak engedélyt a kiutazásra.[41]

Korlátozták az ifjúság beutazó forgalmát is. 1941-től már nem volt mód arra a korábbi gyakorlatra, hogy a HJ nyári táboraiba külföldieket is felvegyenek. A korábbi években ugyanis szép számmal voltak olyan személyek és csoportok, akik a területvezetőséghez fűződő vagy magánjellegű kapcsolataik miatt részt vehettek a HJ táboraiban. A BIV-hez beérkezett kérvényeknek, különösen, ha azok külföldi prominens személyek gyermekeinek táboroztatását érintették, nyilván továbbra is eleget tettek.[42]

A Hitlerjugend vezető szerepének manifesztálódása – európai ifjúsági együttműködési kísérletek

Az 1940 utáni átstrukturálódás eredményeként a háborús időszakban a külföldi kapcsolatok esetében a hangsúly a kétoldalú kötelékek ápolásáról a

[39] Devisen-Genehmigungen für Auslandsfahrten der Hitler-Jugend. *Reichsbefehl,* 22/41 K, 14. Mai 1941 – BArch, NSD 43/1; Auslandsfahrten im Jahre 1941. *Reichsbefehl,* 9/41 K, 10. Februar 1941 – BArch, NSD 43/1.

[40] Zusammenstellung offizieller Auslandsreisen der Hitler-Jugend. *Reichsbefehl,* 9/41 K, 10. Februar 1941 – BArch, NSD 43/1; RJF Grenz- und Auslandsamt, Planung des Auslandsfahrteneinsatzes im Sommer 1941 der Gebiete und Obergaue, 10. Juni 1941 – PAAA, R 98927.

[41] Beurlaubung von Jugendlichen von der Jugenddienstpflicht für Auslandsreisen. *Reichsbefehl,* 14/42 K, 30. Juni 1942 – BArch, NSD 43/1; Meldepflicht von Hitler-Jugend-Führern und BDM-Führerinnen im Ausland bei den auslandsdeutschen Landesjugendführungen. *Reichsbefehl,* 14/42 K, 30. Juni 1942 – BArch, NSD 43/1; Reisen von Führerinnen in die Ostgebiete. *Reichsbefehl,* 18/42 K, 2. September 1942 – BArch, NSD 43/1, 134470. o; Auslandsreisen Jugendlicher. *Amtliches Nachrichtenblatt,* Nr 4., 15. Mai 1943. (BArch, NSD 43/15); Anträge und Zustimmung zu Auslandsreisen. *Reichsbefehl,* 13/44 K, 20. April 1944 – BArch, NSD 43/1.

[42] Grenzlandfahrten. *Reichsbefehl,* 9/41 K, 10. Februar 1941 – BArch, NSD 43/1. A Birodalmi Közlönyben nem közölték a rendelkezés okát. Ausländer in den Lagern der Hitler-Jugend 1941. *Reichsbefehl,* 9/41 K, 10. Februar 1941 – BArch, NSD 43/1.

több ország ifjúsága részvételével zajló együttműködésre helyeződött. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy elsősorban a Hitlerjugenddel baráti viszonyt ápoló országok ifjúsági szervezetei kerültek előtérbe. Más külföldi ifjúsági szervezetekkel a kapcsolattartás szinte teljesen megszűnt. A Hitlerjugend külkapcsolatai a baráti országokkal a harmincas évek építkezése után ezáltal egyúttal magasabb szintre emelkedtek. Az új szituáció a Hitlerjugend számára a korábbinál hatékonyabb beavatkozási lehetőséget tett lehetővé. A közös rendezvények ugyanis kimondva és kimondatlanul is a Hitlerjugend európai ifjúsági vezető szerepét erősítették. Ezt támasztotta alá az a mozzanat is, hogy e rendezvények szinte kizárólag a birodalom területén kerültek megrendezésre. Az együttműködésre pedig több munkaterület kínált jó lehetőséget.

Germán Ifjúság

1942-től a népiségi politika irányítása egységesen minden szerv számára az SS birodalmi vezére, (Reichsführer SS, RFSS) *Himmler* felügyelete alá került mint a német népiség megszilárdításának birodalmi biztosa. *Gottlob Berger* vezetésével létrejött a *Nagynémet Vezetőszerv* (Großgermanische Leitstelle), amely 1942 szeptemberében már hosszabb ideje végzett munkát Norvégia, Belgium és Hollandia irányában, majd 1942 őszén ezt a munkát Dánia felé is ki akarta terjeszteni.[43] Ebből következett, hogy minden pártszerv népiségi politikáját összhangba kellett hozni az SS elképzeléseivel. A germán ifjúság németországi bevetése az illetékes SS-szervek együttműködésével a Külügyi és Népiségi Hivatal Germán Ifjúság Főosztályán keresztül történt. A *Parasztság és Vidékszolgálat Hivatalon* belül létrehozták *A német népiség megszilárdításának Főosztályát* (Hauptabeilung „Festigung deutschen Volkstums"), s a Hitlerjugend ilyen referenseket delegált az NSDAP megfelelő körzeti hivatalaiba is.[44]

A „germán politika" leképződését jelenthették ifjúsági szinten a Hitlerjugend germán ifjúsággal kapcsolatos tervei. A germán ifjúság minél szorosabb HJ-hoz kötését, illetve Axmann erre irányuló törekvéseit a Führer is rokonszenvvel kezelte: *„Nagyon üdvözli [a Führer – V. Zs.], hogy Axmann megpróbálja a germán országok ifjúságát egyre erősebben a nemzetiszocializmushoz és a germán gondolathoz kapcsolni. Mert ha az ifjúságot megnyerik egy eszmének, akkor az úgy hat, mint kovász."*[45] Mindebből pedig az is egyértelművé vált, hogy a nemzetiszocializmus adott esetben már nemcsak a németség világnézete volt, mint azt korábban váltig állították, s ezért annak exportjától mindig is óvtak,

[43] Vortragsnotiz zur Vorlage bei dem Herrn Reichtsaußenminister über den Staatssekretär, Geheim, 19. September 1942 – PAAA, R 27650, 282–285.; Verhandlungen mit germansich–völkischen Gruppen. Anordnung A 54/42. *Reichsverfügungsblatt der NSDAP,* der Parteikanzlei, Ausgabe A, 18. August 1942; Der Reichsminister und der Chef der Reichskanzlei an die Obersten Reichsbehörden und die dem Führer unmittelbar unterstellten Dienststellen, 6. Februar 1943 – PAAA, R 2294, 455502–455504.

[44] Vermerk. Betrifft: Zusammenarbeit Hauptamt für Volkstumsfragen – Reichsjugendführung. 15. September 1943 – BArch, NS 19/31, 2.

[45] *Picker, Henry,* Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942, Stuttgart 1965, 397.

hanem kiterjeszthető volt a rokon germán népekre is. Ahogy a keleti fronton harcoló katonák előrevetítették a germán népek egységét, a germán ifjúság és a HJ összefogása is hasonló szellemben valósulhatott meg: *„A vér, a történelem és az eszme ismét összehoztak bennünket."*[46]

A HJ megítélése szerint a germán országok 1942-ben már amúgy is javarészt a nemzetiszocialista eszme oldalán álltak. Ennek egyértelmű jelét látta a HJ a norvég, holland, flamand és dán SS-önkéntesekben és abban a több mint 20 ezer germán ifjúmunkásban, akik a birodalom fegyvergyáraiban dolgoztak. 1943-ra a Hitlerjugend Germán Ifjúság projektjét az SS is magévá tette. Berger egyenesen a Führer elé akarta terjeszteni az ügyet, hogy járuljon hozzá a germán ifjúság táborainak kiépítéséhez, mivel azok nemcsak a germán népek ifjúságát szolgálják, hanem egyúttal az érintett országok ifjúságán belüli kiválasztást is. A Hitlerjugend Germán Ifjúságot erősen pártfogoló tevékenysége amúgy is megszólalásig hasonlított az SS azon törekvéseire, hogy minél több germán önkéntest toborozzanak az SS számára.[47]

A HJ a teljes germán ifjúság összefogásában volt érdekelt, így Axmann kategorikusan elutasította, hogy ezen országcsoporton belül kisebb erőközpontok is létrejöjjenek, mint például a flamand–holland összefogást célzó Lehembreterv egy „großdietsch" köztes birodalomról, amely magába foglalta volna még Hollandia gyarmatait is. Hollandiában a Nemzeti Ifjúság egységeit talán éppen ezért vették át 1944-től egységenként a HJ-ba.[48]

A germán ifjúság keretében a BIV a következő ifjúsági szervezeteket ismerte el partnerként: *Nemzeti Gyűlés Ifjúsága* (Nasjonal Samlings Ungdomsfylking, NSUF, Norvégia), *Nemzetiszocialista Ifjúság* (National-sozialistik Ungdom, NSU, Dánia), *Nemzeti Ifjúság* (Nationale Jeugdstorm, NJS, Hollandia), *Flandria Nemzetiszocialista Ifjúsága* (Nationaal-socialistische Jeugd in Vlaanderen, NSJV, Belgium), *Legionárius Ifjúság* (Jeuenesse Légionnaire, LJ, Belgium. Vallónia). Más germán országok ifjúsági szervezeteivel a háborús állapotokra tekintettel vagy semmilyen, vagy csak nagyon laza kapcsolatok álltak fenn. Az észt és a lett ifjakat anélkül vonták be e kapcsolatrendszerbe, hogy szervezeteiket partnerként elismerték volna.[49] (4. ábra)

A Hitlerjugend germán ifjúságokkal ápolt kiemelt jelentőségű kapcsolatainak egyik legfőbb megnyilvánulási formája a *Germán Vidékszolgálat* (Germanischer Landdienst) volt,[50] amely kapcsolódott ahhoz a Goebbels által meg-

---

[46] *Axmann, Artur,* Germanische Jugend – Stoßtrupp des Reichs. Germanische Jugend. Schriftenreihe für Rasse und Reich. Volk und Reich Verlag Prag–Amsterdam–Berlin [1943]; „Germanische" Jugendgemeinschaft, März 1943. In: Mädel – eure Welt! Das Jahrbuch der Deutschen Mädel 1944, 60–63. Idézi: *Miller-Kipp, Gisela* (Hg.), „Auch Du gehörst dem Führer". Die Geschichte des Bundes Deutscher Mädel (BDM) in Quellen und Dokumenten. Juventa, Weinheim – München 2002, 107. dokumentum, 262–263.

[47] Die germanische Jugend. *DZ,* 16. Mai 1943, 3.; Norwegische Mädel arbeiten bei uns in Deutschland. *Das Deutsche Mädel,* Januar 1941.; Der Reichführer SS Chef des SS-Hauptamtes an den RFSS, 29. Januar 1943 – BArch, NS 19/2693, 1.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 785.

[48] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 786.

[49] Germanische Jugendarbeit. *Reichsbefehl,* 39/43 K, 4. November 1943 – BArch, NSD 43/1.

[50] A vidékszolgálat az Artaman-mozgalom Hitlerjugendbe történő felvételekor született meg, s elsődleges feladata az volt, hogy az ifjúság figyelmét ráirányítsák a vidékről való elvándorlás problé-

fogalmazott jelszóhoz, hogy *„az európai kontinens minden erejét [...] be kell vetni a bolsevizmus elleni harcban".*[51] *„A bevetés volt az első közös hitvallás: Elődeink paraszti harcosok és harcos parasztok voltak. Akárhova is kerültek, magukkal vitték a kultúrát és az ekét. Erőnk a földhöz és parasztsághoz való kötődésben rejlik."*[52] 1942-ben először hívták fel a germán ifjúságok önkénteseit a HJ vidékszolgálatában való részvételre, akiket a keleti területeken, Danzig–Nyugat–Poroszországban, a Wartha–vidéken és Felső–Sziléziában vetettek be számos táborban. *„A német ifjúsággal közös vonásuk, hogy a kontinens jövőjét annak parasztságában keresik és eltökéltek, hogy ezt a jövőt Európa keleti részén biztosítsák."*[53]

Az ebben a szellemben létrejött germán vidéki táborokat Axmann több alkalommal is meglátogatta. 1942 közepén személyesen fogadta a germán vidékszolgálat-önkéntesek első vezetőképző tanfolyamának résztvevőit, hogy eredményes tanfolyamuk lezárása után még egyszer rávilágítson nekik missziójuk lényegére. Összességében a vidékszolgálati részvételre való felhívás nem várt sikert hozott, hiszen egészségi, faji és szakmai szempontok alapján még válogatni is lehetett a jelentkezők között. A hivatalos szlogen szerint ugyanis csak a germán ifjak legjobbjai vehettek részt a táborokban. Az alkalmasság és a személyes „tisztaság" mellett a legfőbb szempontot a paraszti lét melletti szilárd elköteleződés jelentette.[54] A német sajtó szerint sokan valóban készek voltak önként az Oderától és a Visztulától keletre eső területekre menni, hogy ott védparasztként éljenek. Német részről azért is láttak erre esélyt, mert a németalföldi terület az egyik legsűrűbben lakott volt, és a hollandok hamar gyökeret vertek azon a földön, ahol Frigyes Vilmos, a porosz nagy választófejedelem idején számtalan holland telepes alapított új egzisztenciát. A német vidékszolgálatban hosszabb időt eltöltött norvég fiatalok (köztük lányok is) pedig az északi területek termővé tételéhez szerezhettek tapasztalatokat. Mindezek pedig mérföldköveit jelentették a „jövő nagygermán sorsközösségének" felépítéséhez Európában.[55]

---

májára, s minél több fiú és lány számára tegyék vonzóvá a falusi életet. A vidékszolgálat önkéntes alapon működött, s taglétszáma a kezdeti 500-ról 1942-re 30 ezerre emelkedett, akik 1300 vidéki táborban teljesítettek szolgálatot. Miután az SS is felkarolta a mozgalmat, védparasztokról kezdtek beszélni, akik majd leginkább keleten élik a paraszti életformát, s közben védik a birodalom határait. Landdienst der Hitler–Jugend. Reichshjugendführung, Berlin [1943], 11–12.

[51] *Ruge, Wolfgang – Schumann, Wolfgang* (Hg.), Dokumente zu deutscher Geschichte 1942–1945. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1977, 28.; Schaar, i. m. 401.

[52] Axmann, Germanische Jugend, i. m.

[53] 1942 – Osteinsatz und Landdienst. In: Hitler–Jugend 1933–1943. Die Chronik eines Jahrzehnts. Zentralverlag der NSDAP, Berlin 1943, 59.; Landdienst der Hitler–Jugend. Reichsjugendführung, Berlin [1943], 12.; Schaar, i. m. 401–402.; Rüdiger szerint már 1940-ben kb. 1200 germán önkéntes érkezett Nyugat–Poroszországba, a Wartha–vidékre és Felső–Sziléziába, akiknek a letelepedés lehetőségét is felkínálták. *Rüdiger, Jutta,* Die Hitlerjugend und ihr Selbstverständnis im Spiegel ihrer Aufgabengebiete. Studienausgabe. Askania Verlag, Lindhorst 1983, 230–246., itt 243.; Anhang, 70–74.

[54] Schaar, i. m. 321, 401–402.

[55] Die germanische Jugend. *Deutsche Zeitung* (DZ), 16. Mai 1943, 3.; Norwegische Mädel arbeiten bei uns in Deutschland. *Das Deutsche Mädel,* Januar 1941.

1942 júniusában már a második vezetőképző tanfolyam zajlott a *koppelsdorfi* vidékszolgálati tangazdaságban (Landdienstlehrhof) és a *wünschendorfi* birodalmi vidékszolgálati vezetőnőképző iskolában, amelyen összesen 236 dán, flamand, holland és norvég fiatal vett részt. 1942. július 1-jétől az említett területeken újabb 602 germán fiatal vonult táborba. Később kb. ezer holland, flamand, dán, norvég, valamint észt és lett fiatalt vettek fel. A táborok átlagosan 20 fiút és lányt jelentettek ugyanabból az országból. A résztvevők saját uniformisukat hordták, könyveket és képeket kaptak hazájukból, s táboraikban a HJ-zászló mellett ott lobogott saját zászlójuk is. A vezetőigény ugyanis jelentős volt, hiszen a táborlakók csakis saját vezetésük alatt álltak, s nemcsak az alsóbb szinteken, hanem a területvezetőségeken is önálló megbízottal rendelkeztek.[56] *„Azok a fiúk és lányok, akik a vidékszolgálatban felkészülnek bevetésükre, azonos, átváltoztató hatalmat fognak hazájukra kisugározni, mint azok az idősebb néptársaik, akik fegyverrel kezükben szembeszegülnek a bolsevista veszéllyel. Az európai ifjúság együttműködése ezáltal ebben a szektorban különösen jelentős eredményt hozott."*[57]

A közös munka másik fontos pólusa a germán ifjak védfelkészítő táborokba (WE-Lager „Germanische Jugend") küldése volt. Sőt 1944-ben a Germán Ifjúság legfőbb feladatának már semmi mást nem tartottak, mint a germán ifjúság önkéntes fegyveres alakulatainak felállítását, a Germán Ifjúság (Germanische Jugend) folyóirat kiadását. A Germán Ifjúság védfelkészítő táborainak célja, hogy a fiatal germán fiúkat látszólag önkéntességi alapon előkatonai képzésben részesítsék és politikailag felkészítsék a germán közösségre. A tanfolyamokon viszont felszólították őket arra, hogy önként jelentkezzenek a Fegyveres SS kötelékébe. A rendelet előírta minden németországi üzemnek (Hollandiában már korábban), hogy germán fiataljaikat (hollandok, flamandok, vallonok, svájciak, dánok, norvégok, észtek, lettek) az önkéntes jelentkezés alapján a BIV által kibocsátott behívásnak megfelelően négy hétre nélkülözzék a táborok idejére, miközben bérüket tovább fizették. A rendelet végrehajtására egy 15 fős, germán SS-vezetőkből és SS-alvezetőkből álló toborzó stábot kívántak felállítani, amely végigjárta az üzemeket és a táborokba toborozta a fiatalokat.

Az első táborra a westerwaldi *Stegskopfban* került sor 1943 februárjában, utána két további tábor létesült a thüringiai *Heiligenstadtban* és a karinthiai *Seebodenben*. Axmann megtiltotta ugyanis, hogy ilyen táborok létesüljenek külföldön, mivel a germán fiataloknak a birodalmat *„mint az európai népek családja vezetőhatalmát"* kellett megismerniük. A táborokban négy hetes kiképzésnek vetették őket alá, így Axmann már február végén átadhatta a HJ első háborús alkalmasságot igazoló bizonyítványait.[58]

[56] Schaar, i. m. 321.

[57] Germanischer Landdiensteinsatz. *Das Junge Deutschland,* 1942/6. sz., 129–131.

[58] RJF Auslands- und Volkstumsamt Hauptabteilung VII (Germanische Jugend). Entwurf. Erfassung der germanischen Jungarbeiterschaft in den WE-Lagern „Germanische Jugend", 15. August 1944 – BArch, NS 28/119, 5.; *Artur Axmann,* Germanische Jugend – Stoßtrupp des Reichs. Germanische Jugend. Schriftenreihe für Rasse und Reich. Volk und Reich Verlag Prag–Amsterdam–Berlin [1943]; *Ganzer, Karl Richard,* Die germanische Gemeinsamkeit. *Germanische Jugend.* Schriftenreihe für Rasse und Reich. Volk und Reich Verlag Prag–Amsterdam–Berlin [1943], 7–17.; Schaar, i. m. 402.

1944 októberétől további öt, egyenként 250 fős tábor felállítását tervezték. A 250 főből 50 mindig a Birodalomból érkezett. November, december és január folyamán havonta további 5-5 tábor létesítését irányozták elő, így 1945 januárjára a 20 tábor a német résztvevőket nem számítva 4000 germán fiatal felkészítését láthatta el. A korábbi tapasztalatok alapján az ifjúságnak 30 százaléka jelentkezett frontra azután. 1945. januárig szerényebb, 10 százalékos önkéntes jelentkezési arányt figyelembe véve 1000 önkéntes nyerésével számoltak. 1945 februárjában csak a németországi önkéntes germán ifjúmunkásokból felállíthatónak vélték az első önkéntes „Germán Ifjúság" zászlóaljat. 1945 decemberéig azután összesen 50 ezer germán fiatalt kívántak átfuttatni a táborokon, akik közül a minimális 10 százalékos jelentkezési arányt fenntartva további négy zászlóaljat reméltek. A toborzóstábot azután a germán országokban is be akarták vetni.[59] Miután ilyen zászlóaljak valóban létrejöttek, ezt bizonyosan el is kezdték végrehajtani, de a számok jól tükrözik a valóságtól messze elrugaszkodott szemléletet.

Az együttműködés vonatkozott színjátszó csoportok, zenecsoportok, szólisták meghívására, utakra, cserékre, sportcsoportokra, illetve mindenfajta kulturális és propagandisztikus eszközök alkalmazására.[60] Bevezették a Germán Ifjúság katonai gondozását, ami a német katonák mellett a germán népek sebesültjeinek ifjúság általi gondozását irányozta elő. Germán ifjak szakmai képzésre is érkeztek a birodalomba, számukra tanhelyeket biztosítottak, s ennek megfelelően részt vehettek a HJ háborús szakmai versenyén is. Germán ifjú munkások ezrei dolgoztak a német hadiiparban.[61]

A Hitlerjugend által irányított együttműködés mellett a Németországban tartózkodó germán ifjaknak megadták a lehetőséget arra, hogy a birodalomban való tartózkodásuk idejére vendégtagok lehessenek a Hitlerjugendben, s a lehetőség kihasználását erősen ajánlották is. A Hitlerjugendben való vendégtagsághoz a germán ifjakat külön csoportokban fogták össze, de erre csak akkor volt lehetőség, ha legalább 15 fő állt rendelkezésre. Ha a csoport létrejött, akkor rajonként (Kameradsschaft) vagy lányrajonként (Mädelschaft) tagolták be a helyi HJ szervezetébe. Nagyobb létszám esetén a csoportokat felosztották az egyes csapatok (Gefolgschaft), illetve lánycsapatok (Mädelgruppe) között. Ez minden esetben garantálta, hogy a germán ifjak a magasabb egységekben ne képezzenek ellensúlyt a Hitlerjugenddel szemben. Táborokban a germán ifjúságot nagyobb egységekben illesztették a HJ szervezetébe. A germán ifjak szabadon viselhették egyenruhájukat, a HJ-ban viselt vendégtagságuk esetén a HJ egyen-

---

[59] RJF Auslands- und Volkstumsamt Hauptabteilung VII (Germanische Jugend). Entwurf. Erfassung der germanischen Jungarbeiterschaft in den WE-Lagern „Germanische Jugend", Durchführung, 15. August 1944 – BArch, NS 28/119, 6.; Aufzeichnung für den Reichsjugendführer, 4. Februar 1944 – BArch, NS 28/118, 1.

[60] Buddrus, Totale Erzeihung, i. m. 785.

[61] Germanische Jugendarbeit. *Reichsbefehl*, 39/43 K, 4. November 1943 – BArch, NSD 43/1. „Germanische" Jugendgemeinschaft, März 1943. In: Mädel – eure Welt! Das Jahrbuch der Deutschen Mädel 1944, 60–63. Idézi: Miller–Kipp, i. m. 262–263.; Axmann, Germanische Jugend, i. m.; Soldatenbetreuung „Germanische Jugend". *Reichsbefehl*, 39/44 K, 12. Dezember 1944 – BArch, NSD 43/1; Die Betreuung der ausländischen Jungarbeiter. *Das Junge Deutschland*. 1943/12. sz., 299–301.

ruháját is (1944 végétől csak 8 hetes tagság után kaphattak egyenruhát). Zárt csoportokban vettek részt a HJ-szolgálaton is. Saját kultúrájuk és szokásaik gondozására havonta 1-2-szer kérésükre szabad szolgálatalakítást engedélyeztek, amelyre a HJ minden létesítménye szabadon rendelkezésükre állt. Részt vehettek a HJ versenyein, rendezvényein, akkor is ha nem voltak vendégtagok, megszerezhették a HJ által evárt teljesítményt bizonyító jelvényeket (Leistungsabzeichen). Számukra, különösen a világnézeti kérdések terén differenciált követelményeket állapítottak meg.[62]

A birodalmi vezetőképző iskolákban a germán ifjúság legjobbjai (fiúk és lányok egyaránt) megismerkedtek a HJ lényegével és feladataival, s „erőt merítettek" a hazai szolgálatukhoz. A kiválasztottak számára nyitva álltak az Adolf Hitler Iskolák, a braunschweigi Hitlerjugend-akadémia, s egyéb HJ-iskolák.[63]

1943-ban *Germán Ifjúság* címmel külön folyóirat-sorozat indult, amely erősíthette az összetartozás tudatot. Belgiumban, Hollandiában, Dániában, Norvégiában és Finnországban új hivatalos közlönyt is bevezettek BIV *Befehlsblatt G* (= Germanische Jugend) címmel, amelyet a Külügyi és Néppolitikai Hivatal adott ki.[64]

A látszólag egyenrangú partnerség a Hitlerjugend vezetőszerepe mellett a partnerek szigorú ellenőrzésére és kényszer alkalmazására is adott példát. 1944 végére a HJ vezetése úgy látta, hogy a holland Nemzeti Ifjúság nem megfelelő irányítás alatt áll, ezért Axmann és hollandiai megbízottja, Blomquist megbízottak révén tulajdonképpen át akarták venni a szervezet közvetlen irányítását. Az SS viszont gátat kívánt szabni a HJ törekvéseinek és mivel a holland területeken már az ifjúság amúgy is 40 százalékát magába foglaló HJ-nak további átszállingózás révén át lehetett volna alakulni germán Hitlerjugenddé, amely németeket és más germán népekhez tartózókat egyaránt magába foglal.[65]

---

[62] Germanische Jugendarbeit. *Reichsbefehl*, 39/43 K, 4. November 1943 – BArch, NSD 43/1; Uniformverleihung für germanische Jugend. *Reichsbefehl*, 39/44 K, 12. Dezember 1944 – BArch, NSD 43/1.

[63] Germanische Jugendarbeit. *Reichsbefehl*, 39/43 K, 4. November 1943 – BArch, NSD 43/1. A lányok számára az első tanfolyam 1943 márciusában kezdődött a BIV Sportiskolájában Stuttgart–Degerlochban, amelyen 9 norvég, 2 dán, 10 holland, 5 flamand és 2 vallon lány vett részt, akik 10 német lánnyal együtt élhették át a germán népközösség érzését. A tanfolyam csúcspontját Axmann látogatása jelentette. Hasonló tanfolyamokra került sor a BIV traunsteini 1. osztályvezetőképző iskolájában. „Germanische" Jugendgemeinschaft, März 1943. In: Mädel – eure Welt! Das Jahrbuch der Deutschen Mädel 1944, 60–63. Idézi: Miller–Kipp, i. m. 262–263.; Axmann, Germanische Jugend, i. m.; Soldatenbetreuung „Germanische Jugend". *Reichsbefehl*, 39/44 K, 12. Dezember 1944 – BArch, NSD 43/1; Die Betreuung der ausländischen Jungarbeiter. *Das Junge Deutschland*. 1943/12. sz., 299–301.

[64] Axmann, Germanische Jugend, i. m. 4–5.; *Ganzer, Karl Richard,* Die germanische Gemeinsamkeit. *Germanische Jugend.* Schriftenreihe für Rasse und Reich. Volk und Reich Verlag Prag–Amsterdam–Berlin [1943], 7–17.; *Rüdiger, Jutta* Die weibliche Jugend im germanischen Schicksalskampf. *Germanische Jugend.* Schriftenreihe für Rasse und Reich. Volk und Reich Verlag Prag–Amsterdam– Berlin [1943], 42–43.; *Schlünder, Ernst,* Die Leibeserziehung der Hitlerjugend. *Germanische Jugend.* Schriftenreihe für Rasse und Reich. Volk und Reich Verlag Prag–Amsterdam–Berlin [1943], 45–61.; Befehlsblatt für die germanischen Jugendlichen. *Reichsbefehl,* 25/44 K, 31. Juli 1944 – BArch, NSD 43/1.

[65] Himmler an Obergruppenführer Rauter, 14. Januar 1945 – BArch, NS 19/2429, 114.; Rauter an Himmler. Geheim, Telegramm, 15. Januar 1945 – BArch, NS 19/2429, 115.

A német ifjúság utolsó összejövetelére (elképzelhető, hogy az Európai Ifjúsági Szövetség utolsó, csonka üléséről volt szó) 1944. szeptember 5-én Koppenhágában került sor, amelyen Dánia, Hollandia, Flandria és Vallónia képviselői jelentek meg, tehát a német ifjúság megfogyatkozottan volt jelen, s utolsó alkalommal közös felhívásban tettek hitet amellett, hogy minden erővel támogatják a Hitlerjugend háborús erőfeszítéseit: *„1. a német szükség minden korábbinál erősebben kovácsolt össze bennünket. Ezekben a kritikus hónapokban a német ifjúság a Führer, Adolf Hitler iránti tántoríthatatlan hittel tesz csak most igazán hitet Európai ellenségei elleni harc mellett, amelyben Németország a győzelem biztosítéka. 2. Háborús önkénteseinek bevetése segít kivívni ezt a győzelmet, amely egyedül hozhatja meg Európának és általa népeinknek a valódi szabadságot. 3. Ezért elhatároztuk, hogy a Hitlerjugend totális háborús bevetésre irányuló intézkedéseit ifjúsági szervezeteink minden erejével támogatjuk."*[66]

Téli játékok Garmisch-Partenkirchenben

A Hitlerjugend téli sportversenyeit (Winterkampfspiele) korábbi hagyományok folytatásaként 1939-től évente rendezték meg a dél-bajorországi *Garmisch-Partenkirchenben*. 1940-ben az olasz csapat volt az első külföldi vendégdelegáció ezen a rendezvényen. Lauterbacher meghívására *Bodini* ezredes vezetésével egy 22 fős, sífutókból álló csapat érkezett 3 vezetővel a versenyekre, valamint egy 7 fős delegáció, köztük az olasz államifjúság, a *Gioventú Italiana del Littorio* (GIL) főparancsnoksága külügyeket irányító vezetőjével, illetve a Forum Mussolini Akadémia egyik vezetője, az orvietói női akadémia vezetője. A delegáció számára különprogramot is szerveztek: többek között Nürnbergben a birodalmi pártnapok helyszínének, Braunschweigban a HJ akadémiájának megtekintését.[67]

A HJ garmischi téli versenye mellett Nemzetközi Sporthetet is rendeztek, melynek házigazdája *Tschammer und Osten* birodalmi sportvezető volt. A rendezvény az *V. Nemzetközi Télisporthét* Garmisch-Partenkirchenben (V. Internationale Wintersportwoche in Garmisch-Partenkirchen) nevet viselte, és ugyancsak jelentős hatása volt az ifjúsági együttműködésre. Tschammer a mérkőzések kapcsán rendezett banketteken elmondta, hogy Németország két okból akarta megrendezni ezt a sporthetet: egyrészt, hogy megmutassa, hogy a háború idején is képes nagy teljesítményekre a sport területén, másrészt, hogy a sport terén se szakadjanak meg a kapcsolatok a baráti országokkal, hiszen az ilyen jellegű kapcsolatok sok esetben termékenyebbek voltak, mint a diplomáciai kapcsolatok. Így a sporthét méreteiben ugyan nem, de a szervezők szándékai szerint valamelyest pótolhatta a háború miatt elmaradó *1940-es téli olimpiát*. A birodalmi sportvezető a rendezvényre a magyar küldöttség mellett meghívta a magyarországi német ifjúság 100 tagját is. A szlovák ifjúság és a dán ifjúság is

[66] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 802.

[67] Namentliche Liste der italienischen Abordnung für die Winterkampfspiele der Hitlerjugend in Garmisch in der Zeit vom 19. bis 25. Februar 1940; Deutschlandbesuch des Stabsführes der Faschistischen Organsiation, *INB*, 23. Februar 1940 – PAAA, R 98886.

jelezte részvételét. Magyarországot *Prém* miniszteri tanácsos és a müncheni főkonzul mellett *Béldy Alajos* altábornagy, az „ifjúság honvédelmi nevelése és a testnevelés országos vezetője" (IHNETOV) képviselte, akiket bár szívesen fogadtak, de az általában tartózkodó viszony mindvégig érezhető volt.[68] A főkonzul jelentése szerint a német házigazdák a bánásmód tekintetében ugyanis több csoportot állítottak fel aszerint, hogy nemzetiszocialista alapon szervezettek-e, vagy pedig a germán fajhoz tartoznak-e. Az előbbihez tartozott az olasz és a spanyol ifjúság, az utóbbihoz a holland, a dán és a norvég ifjúság. Mindkét csoportot megkülönböztetett figyelemmel kezelték. A következő csoportba a szlovákok és a románok tartoztak a politikai elvek rokonsága miatt, majd utánuk sorolták a magyarokat. A főkonzul szerint a Béldyvel szembeni jobb bánásmód ellenére a tisztekkel és leventékkel már éreztették, hogy nem tartoznak a birodalom legszorosabb barátai közé, mert hiányoznak a közös faji és világnézeti szálak.[69] A háború állása és a továbbra sem túl szívélyes magyar-német viszony egyelőre nem tették szükségessé német részről az alkalmazaott magatartásformák revideálását.

Az egy évvel korábbi előzmények után az *1941. február 23. és március 2.* között megrendezett téli sportünnepélyen már jóval több külföldi csapat vehetett részt, vagyis ez inkább volt nevezhető a HJ első nagy európai ifjúsági rendezvényének, amely megnyitotta a nemzetközi ifjúsági rendezvények sorozatát. A Hitlerjugend Olaszországot, Spanyolországot, Portugáliát, Finnországot, Svédországot, Dániát, Szlovákiát, Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát, Bulgáriát kérte fel arra, hogy versenycsapatokat küldjön a játékokra. Norvégia és Hollandia meghívásával kapcsolatban valószínűleg a háború alakulása miatt óvatosabbak voltak, lévén ezek az országok Dánia mellett frissen megszállt területnek számítottak. A névsor mutatja, hogy a Hitlerjugend kit tartott fontos és a jövőben is lehetséges partnerének.[70] A garmischi játékokra *Axmann* a svéd ifjúság küldöttségét is meghívta. A svédek arra hivatkozva, hogy a szemeszter alatt nem tudnának összeállítani reprezentáns csapatot, lemondták a részvételt. Az ok azonban nyilvánvalóan a svéd semlegesség fenntartásának szándéka volt, bár a német ifjúságot baráti ifjúságnak tekintették, s ezt a lemondás ellenére is hangoztatták.[71] Így Dánia mellett Skandináviát csak Finnország képviselte.[72]

Az egyes küldöttségek a versenycsapatok mellett többnyire legfelsőbb vezetőikkel képviseltették magukat. A legfontosabb partner továbbra is a *Bona-*

---

[68] PAAA, R 99036; Magyar Országos Levéltár (MOL), K 66, 475. cs., K 66-1940-III-6 d.

[69] Erre vonatkozó levelezést ld.: Hadtörténeti Levéltár (HL), HM, 1941/Eln. B., Bev. tétel. 20131; MOL, K 66, 518. cs., K 66-1941-III-6-d-562.

[70] Az előzetes tervezgetések során Olaszországból 61 fős, Bulgáriából 20, Spanyolországból 21, Magyarországról 31, Romániából és Szlovákiából 34–34, Jugoszláviából 15, Finnországból 17, Svédországból 2, Dániából 15, Hollandiából 17, Portugáliából 2 fővel számoltak. Japánból további 6 fő részvételét várták. Abteilung Prot. (Pappritz), 8. Februar 1941 – PAAA, R 99037; Streiflichter von der Wintersportwoche in Garmisch–Partenkirchen. *DZ*, 1. März 1941, 6.; Rüdiger, Selbstverständnis, i. m. 267.

[71] Königlich Schwedische Gesandtschaft an Axmann, 17. Januar 1941 – PAAA, R 99037.

[72] Auswärtiges Amt an die RJF, 18. Februar 1941 – PAAA, R 99037. Schaar, i. m. 316.

mici GIL-alvezető és *Testa* olasz leányvezető által képviselt Olaszország volt, amely az együttműködő partnerek említése, illetve a rendezvényeken való bánásmód alapján mindig kitüntetett szerepet élvezett. Az olasz felső vezetés mellett Garmischban megjelent Norvégiából a Quisling-ifjúság vezetője, *Axel Stang*, Románia sportvezetője, *Manoli Stroici*, Magyarországról *Béldy Alajos* altábornagy, Szlovákiából *Alois Macek*, a Hlinka-ifjúság vezetője és a szlovák lányvezető *Ballowa*, valamint *Vuolasvirtha* finn ifjúsági vezető és *Laerum* a dán náci ifjúság vezetője. A baráti országoknak minősített Olaszország, Jugoszlávia, Finnország, Dánia, Hollandia és Portugália egész vendégküldöttséget küldött. Meghívtak Garmischba 25 külföldi német országos ifjúsági vezetőt is.[73]

A Levente vezetése 1941. február közepén jelezte, hogy elfogadja a BIV meghívását, s részt vesz a játékokon. A csapat február 21-én indult Garmischba *Herpich Rudolf* főhadnagy vezetésével. A HM és a VKF képviseletében Béldy és három másik tiszt vett részt. Sztójay jelentése szerint mind a hivatalos körökben, mind pedig a nagyközönség részéről Magyarországot kezelték a legnagyobb szimpátiával. A két induló síelő nem tudott lépést tartani a nemzetközi konkurenciával, de a korcsolyázók és a jégkorong csapat szépen szerepeltek.[74] A magyar delegáció 1941-ben tehát már sokkal pozitívabb elbírálás alá esett, aminek hátterében nem állhatott más, mint az 1940 őszén megkötött népcsoport-egyezmény, amely szabad kibontakozást engedett a nemzetiszocializmusnak a magyarországi német népcsoportban.

Schirach, az NSDAP ifjúsági nevelésért felelős birodalmi vezetője garmischi ünnepi beszédében kijelentette, hogy a garmischi játékok egy újabb hozzájárulást jelentenek az európai kontinens megbékéléséhez.[75] A játékokhoz kötődő ülésen intenzív tapasztalatcserében állapodtak meg különösen a politikai–ideológiai nevelés, a védfelkészítés és az ifjúság gazdasági alkalmazása terén. Célként fogalmazták meg, hogy a jövőben rendszeresen Németország-táborokat tartanak és a külföldi ifjúsági vezetők a braunschweigi akadémián is tanulhatnak, másrészt a HJ közvetlen segítséget kért a védfelkészítés és a vidékszolgálat helyi felépítésében.[76]

A játékok után a résztvevő külföldi csoportok egyes képviselői számára látogatást szerveztek a birodalmi fővárosba. 1941 elején a Führer is kifejezte azon kívánságát, hogy a jövőben minden — egyébként addigra nagyon szerény számban — Németországba érkező ifjúsági delegációt személyesen fogadhasson, különösen a garmischi játékokra érkezőket. Így a játékok utáni németországi tartózkodás csúcspontját a Führer által adott fogadás jelentette. A garmischi résztvevőket *Hess* is fogadni kívánta, vagyis a nagypolitika is valóban ki-

---

[73] Zahlreiche ausländische Jugendorganisationen Gäste des Reiches. *Völkischer Beobachter* (VB), 22. Februar 1941 (BArch, NS 5/VI/427, 192.).

[74] Deutsche Gesandtschaft Budapest an das AA, 13. Februar 1941 - PAAA, Budapest, 184; RJF Grenz- und Auslandsamt an das AA, 13. Februar 1941 - PAAA, R 99037; Fritz Krome an die Deutsche Gesandtschaft Budapest, 6. Januar 1941 - PAAA, Budapest, 183; Magyar Királyi Követség Berlin a magyar királyi külügyminiszternek, 1941. február 27. - MOL, K 66, 518. cs., K 66-1941-III-6-d-562.

[75] Die Jugend Europas in Garmisch. *Das Deutsche Mädel*, 1941. március.

[76] Schaar, i. m. 316.

tüntette figyelmével a HJ kezdeményezését. A négy magyar tiszt még egy hétig Németországban maradt, hogy a HJ létesítményeit és háborús bevetését tanulmányozza.[77]

A Hitlerjugend 5. nyári játékai Breslauban

A Garmischban a sport terén megkezdődött nemzetközi ifjúsági együttműködés következő állomása a sziléziai Breslau volt. 1941-ben a Hitlerjugend már 5. nyári játékait tartotta itt, amelyre szintén első alkalommal hívta meg az európai ifjúság küldöttségeit. Ezúttal már 14 ország küldte el csapatát a játékokra, így összesen 750 külföldi ifjú érkezett.[78]

A résztvevők között ott voltak Olaszország, Spanyolország, Norvégia, Finnország, Szlovákia, Dánia, Portugália, Bulgária, Horvátország, Románia, Belgium és Hollandia képviselői. Magyarország 39 fős csapattal állt ki, amelyhez négy kísérő csatlakozott. Egy csapat kiléte kérdéses. Schirach a német kormány és a német ifjúság nevében üdvözölte a vendégeket, és emlékeztette őket, hogy *„mindannyian testvérek az európai szellem szabadságáért, a bolsevista terror és az arany hatalma ellen vívott harcban". Möckel* és *Hanke* körzetvezető ünnepi beszédeinek központi témája is a Németország és szövetségesei által európai egységben, Európa megvédéséért folyó háború miatt szükséges összefogás volt.[79] Az időközben a háborúban megsérült Axmannt helyettesítő, teljhatalommal felruházott *Möckel* kifejtette, hogy Breslauban olyan hagyományt szeretnének megteremteni, hogy szabályos időközönként közös versenyzésre hívják az új Európa ifjúságát.[80] Mindez már egyértelműen mutatta az esetleges bilaterális problémák ellenére a szorosabb együttműködés irányába való orientálódást. A résztvevő partnerországok azonban még később sem igen látták meg e rendezvények multilaterális lényegét, s elsősorban a Hitlerjugend felé orientálódtak, kommántárjaik a német ifjúsággal való erősödő kapcsolatokról szóltak.[81]

Breslauban Schirach megbeszélést folytatott a külföldi ifjúsági küldöttségek vezetőivel, amelyen kifejtette, hogy az európai ifjúság sok mindenben kö-

---

[77] RJF Grenz- und Auslandsamt an das AA, 12. Februar 1941; Notiz zu Prot. A 1164 V 35, 1. Februar 1941 – PAAA, R 99037; Deutsche Gesandtschaft Budapest an das AA, 13. Februar 1941 – PAAA, Budapest, 184; RJF Grenz- und Auslandsamt an das AA, 13. Februar 1941 – PAAA, R 99037; Fritz Krome an die Deutsche Gesandtschaft Budapest, 6. Januar 1941 – PAAA, Budapest, 183; RJF Auslandsamt an die Dienststelle, 27. Januar 1940 – PAAA, R 27135.

[78] V. Sommerkampfspiele der Hitler-Jugend in Breslau, h. n., é. n. [1941]. „Wir wollen Kameraden bleiben!". Die Innere Front. *NSK*, 28. August 1941 (BArch, NS 5/VI/427, 191.); Wachablösung im Lager der Jugend Europas. *VB*, 12. September 1941 (BArch, NS 22/548); Jugend Europas. *Das Junge Deutschland*, 1941/9. sz., 217–218.; Schaar szerint ez volt az első alkalom, hogy külföldi csapatok vettek részt a HJ rendezvényén, vagyis figyelmen kívül hagyja a garmischi játékok hasonló jellegét. Schaar, i. m. 317.

[79] V. Sommerkampfspiele der Hitler-Jugend in Breslau, h. n., é. n. [1941].

[80] Deutsche Gesandtschaft an Krome, Budapest, 5. August 1941 – PAAA, Budapest, 183; *Bély Miklós*, A Hitler-Jugend V. nyári viadala, Budapest 1941.; Die Jugend hilft bei der Neuordnung Europas. *DZ*, 6. September 1941, 4.; Schaar, i. m. 318.

[81] Telegramm von Sellani an Möckel, 26. Juni 1941 – BArch, NS 28/115, 12–13.; Telegramm aus Helsinki an die RJF, 27. Juni 1941 – BArch, NS 28/115, 15–16.; BArch, NS 28/115, 15–16, 23, 42, 51, 56–57, 64, 70, 80.

zös, ezért merülhet fel, hogy a német–olasz ifjúsági együttműködésen túlmutatva létrehozzák az európai ifjúság munkaközösségét, vagyis egy európai ifjúsági szövetséget alapítsanak, amelyhez a jövőben minden európai ifjúság szabad elhatározásból csatlakozhat.[82]

Breslau sikere után a BIV a HJ vízi versenyét (Wasserkampfspiele) és a HJ berlin–grünaui vitorlás és evezős versenyét is nemzetközi keretek között akarta megrendezni, melyre olasz, magyar, horvát és portugál küldöttséget vártak.[83] Magyar részről a BIV Bartha honvédelmi minsztert kívánta meghívni, amelyet a magyar fél a rövid előkészítési idő miatt lemondott.[84] 1942. február 15. és március 1. között a HJ ismét felhívást tett közzé a HJ nemzetközi ifjúsági versenyein való részvételre, amelyre 14 országból (Olaszország, Spanyolország, Portugália, Dánia, Finnország, Szlovákia, Magyarország, Horvátország, Románia, Bulgária, Törökország, Hollandia, Belgium és Norvégia) várt csapatokat. Ez a rendezvény egyelőre ismeretlen okból viszont elmaradt.[85]

A Hitlerjugend kulturális seregszemléje

Az együttműködés a sporttal párhuzamosan a kultúrára is kiterjedt, amire a Hitlerjugend Weimarban megrendezett birodalmi kulturális napjai (Reichskulturtage) adtak lehetőséget. Az ifjúság kulturális seregszemléje kapcsán a HJ nem saját ötletét valósította meg, hanem egy több évtizedre visszanyúló hagyományt elevenített fel. Weimarban már 1909-ben megrendezték a német ifjúság ünnepi játékait, amit 1911-ben és 1913-ban megismételtek, majd a háború után 1921-ben éledt újjá e hagyomány.

A minden évben megrendezett kulturális napok 1941-ben a Schiller-ünnepi játékok nevet viselték. A rendezvény egyik célja a nemzetköziség keretein belül az volt, hogy a külföldi vendégek megismerkedhessenek a HJ kulturális tevékenységével. Weimarban Olaszország, Szlovákia, Japán, Thaiföld, Spanyolország, Hollandia, Norvégia, Dánia, Finnország, Flandria és Magyarország általában pár fős csapatai képviseltették magukat, és 17 népi német is vendég volt. Minden népi német népcsoportból hívtak meg, majd ezt kiegészítették két leánnyal is.[86]

Az 1941-es felvezetés után az ifjúság kulturális seregszemléjére 1942. június 18. és július 3. között Weimarban és Firenzében, ismét „magasztos" esz-

---

[82] Baldur von Schirach vor der europäischen Jugend. *VB*, 30. August 1941 (BArch, PK (ehem. BDC), Poo77, Baldur von Schirach).

[83] AA, an die Deutsche Botschaft in Rom und die Deutsche Gesandtscahft in Budapest, Agram, Lissabon, 10. September 1941 – PAAA, Budapest, 183.

[84] [Deutsche Gesandtschaft Budapest] an das AA, 13. September 1941 – PAAA, Budapest, 183.

[85] AA an die Deutsche Gesandtschaft Budapest, 16. Dezember 1941; Luthers Diplogerma nach Budapest, ohne Datum – PAAA, Budapest, 183.

[86] Wessely an Lauri Vuolasvirtha, 23. April 1941 – BArch, NS 28/115, 181. o; Ausländische Abordnungen – NS 28/115, 83.; RJF an das Grenz- und Auslandsamt, 10. Juni 1941; RJF Grenz- und Auslandsamt an Lamann, 28. Mai 1941 – BArch, NS 28/115, 140, 158.; RJF Grenz- und Auslandsamt (Lamann) an Oberbannführer Teichmann, 23. April 1941; RJF Grenz- und Auslandsamt (Lamann) an Oberbannführer Teichmann; 12. Mai 1941 – BArch, NS 28/115, 182–183.; Rüdiger, Selbstverständnis, i. m. 267.

mék felvonultatása mellett került sor. Axmann szerint a rendezvény politikai jelentőséggel is bírt, hiszen demonstrálta az emberi kultúra népben gyökerező értékeit, és így a bolsevizmus kultúraromboló erői ellen irányult.[87] Weimar és Firenze egyúttal a Berlin–Róma-tengely ifjúsági kifejeződése is volt, ahová ezúttal is meghívták az európai ifjúságok küldöttségeit, így a bolgár, a dán, a finn, a flamand, a horvát, a holland, a norvég, a román, a szlovák, a spanyol, a magyar[88] és a vallon ifjúság képviselőit. A rendezvény alatt folytatott megbeszéléseken született meg a megállapodás arról, hogy német és olasz javaslatra létrehozzák az *Európai Ifjúsági Szövetséget,* amely a tengely ifjúságának vezetésével közös harcra indulhat a bolsevizmus ellen, mint *„az emberiség minden törvényének és földrészünk kultúrájának szétrombolója"* ellen.[89] A harc mellett viszont a kultúrára is maradt idő: *„A kultúrával teli Európa a kulturális ellenség, a bolsevizmus elleni megfeszített és győzedelmes védekezés közben a tengely vezetése alatt is megtalálja az erőt, hogy népeit a kultúrában is alkotóként fogja össze."*[90]

A rendezvényen Európa fiatal generációja tehát hitet tett a földrész kulturális javai mellett, amelyet éppen a német Wehrmacht próbált megvédelmeznie szövetségeseivel. A német ifjúság célja volt, hogy bemutassa nagymestereinek műveit, és hogy jelezze, hogy a kulturális tevékenység a háború idején is töretlenül folyt. Több hivatalos személy üdvözlő beszéde után a kultúrünnepélyt *Artur Axmann* nyitotta meg a weimari piactéren. Beszédében kitért az európai ifjúsági vezetőkkel folytatott megbeszéléseire, amelyeken sikerült tisztázni az Európai Ifjúsági Szövetség megalakításához elvezető együttműködést.[91] A kultúrhét magját a munkaközösségek munkája jelentette, melyek a következő témákat tárgyalták meg: zene, ifjúság és könyv, sajtó és ifjúság, ifjúság és színház, rádió. Firenzében még egy munkaközösség ülésezett ifjúság és film témakörben. E tárgyalásokon tettek javaslatot például egy központi szerv felállítására, mely az európai népzene (gyermek- és népdalok, tánc, hangszeres és kóruszene, zenei hallgatók cseréje, színjátszó csapatok cseréje) gyűjtésére és cseréjére szakosodott volna, vagy az európai ifjúsági irodalom jegyzékének összeállítása, illetve történeti áttekintése lett volna feladata. Az *Alkotó Ifjúság* (Junges Schaffen), *A német és az európai ifjúsági könyv, Ifjúság és színház, Az európai ifjúsági sajtó a Hitlerjugend zenei nevelése, a Hitlerjugend ifjúsági otthonai* kiállítások az ifjúság kultúra teremtő munkájáról tanúskodhattak.[92]

---

[87] DZ-Gespräch mit Reichsjugendführer Axmann. *DZ,* 23. Juni 1942, 4.; Europäischer Jugendverband. *Südostdeutsche Rundschau,* 1942/5. sz., 374–375.

[88] A weimari rendezvényen Sztójay és Buocz attasé is részt vett. – BArch, NS 28/118, 396, 398.

[89] RJF Auslands- und Volkstumsamt an das AA, 31. März 1942 – BArch, NS 28/115, 223. Heute beginnt die Kulturkundgebung der europäischen Jugend. *DZ,* 18. Juni 1942, 3.; Gründung eines europäischen Jugendverbandes. *VB,* 19. Juni 1942 (BArch, NS 5/VI/427, 194.); Rüdiger, Selbstverständnis, i. m. 139.

[90] Heute beginnt die Kulturkundgebung der europäischen Jugend. *DZ,* 18. Juni 1942, 3.

[91] Schaar, i. m. 321.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 790.

[92] RJF Auslandsamt, 28. April 1942 – BArch, NS 28/115, 265. Presse- und Propagandaamt. Benötigte Unterlagen zur Ausstellung, 26. April 1942 – BArch, NS 28/115, 266.; Heute beginnt die Kulturkundgebung der europäischen Jugend. *DZ,* 18. Juni 1942, 3.; Zeitenfolge anlässlich der Reichskulturtagung (Ausländer) – BArch, NS 28/115, 86.; BArch, NS 28/115, 194.; *Schleimer, Ute,* Die Ope-

A weimari rendezvény olaszországi folytatására *Firenzében* került sor, de volt program *Sienában* is, a záró rendezvény pedig *Rómában* volt. A festőversennyel, ifjúság kulturális játékokkal, rádióról, moziról, színházról szóló megbeszélésekkel, kóruselőadásokkal, színházi előadásokkal, kiállításokkal tarkított[93] rendezvénysorozat *Ciano olasz* külügyminiszter által adott fogadásával zárult a római *Palazzo Chigi* győzelmi termében, amelyen részt vett egy japán küldöttség is, és itt adtak hangot annak, hogy a három ország szövetsége kivívja a végső győzelmet.[94]

Az 1943-as eseményekről egyelőre nem rendelkezünk információval, 1944-ben a HJ békeidőben szokásos ünnepi játékai helyett viszont a HJ Weimarheteit tartották meg, amely lehetővé tette, hogy a háborús bevetésben arra rászolgált, illetve a háborús szakmai versenyben (Kriegsberufswettkampf, KBWK) győztes fiatalokat részvételi lehetőséggel jutalmazzák. Így hívták meg ide a magyarországi, a horvátországi és az észak–schleswigi KBWK-nyerteseket.[95]

Az Európai Ifjúsági Szövetség és a magyar részvétel

Előkészítés és eszmei alapvetés

Az Európai Ifjúsági Szövetség (EISZ) megalakulása Garmisch, Breslau és Weimar után újabb seregszemlére invitálta az „új Európa" ifjúságát. A sport terén kezdődő, majd a kultúrával folytatódó rendezvénysorozat végül *Bécsben* érte el csúcspontját, ahol az addig kibontakozó együttműködés látszólagos szervezeti keretet kapott. Az EISZ megalakítása intézményülése volt annak a tág kapcsolatrendszernek, amely az évek során a Hitlerjugend és az egyes országok ifjúsági szervezetei között kialakult, s amely még a háború alatt is fennmaradt.[96]

A szövetség előkészítéséről első alkalommal a garmischi játékok alkalmával ejtettek szót a HJ vezetői az ott jelenlévő külföldi ifjúsági vezetőkkel folytatott megbeszéléseken. Ezt követően az első konkrét lépés *Axmann* 1941. májusi olaszországi látogatása volt, amely alkalmával találkozott *Serenával*, a Fasiszta Párt főtitkárával, valamint *Cianoval* és *Mussolinivel* is. Az első egyeztetések

---

ra Nazionale Balilla bzw. Gioventú Italiana del Littoro und die Hitlerjugend – eine vergleichende Darstellung. Waxmann Verlag, Münster 2004, 190.; *Möckisch, Viktor H.*, A weimari és firenzei kultúrünnepély. *Berlini visszhang*, 1942/18. sz., 1942. október., 15–17.; Der Führer und der Duce – die Vorbilder der europäischen Jugend. *DZ*, 26. Juni 1942, 3.; Das europäische Jugendtreffen in Weimar und die ungarische Levente. *DZ*, 23. Juni 1942, 4.; Heute beginnt die Kulturkundgebung der europäiuschen Jugend. *DZ*, 18. Juni 1942, 3.

[93] RJF Auslands- und Volkstumsamt, BDM Amtsreferat. Aktennotiz über ein Telefongespräch mit Hauptbannführer Wilke, 30. April 1942 – BArch, NS 28/115, 221. Noch nicht endgültig festgelegtes Programm – BArch, NS 28/115, 229.

[94] *Möckisch, Viktor H.*, A weimari és firenzei kultúrünnepély. *Berlini visszhang*, 1942/18. sz., 1942. október, 15–17. Presse- und Propagandaamt an das Auslands- und Volkstumsamt, 7. Juli 1942 – BArch, NS 28/115, 263.

[95] Reichsführer SS, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle an das AA, 10. Juni 1944 – PAAA, R 100346.

[96] Gründung eines europäischen Jugendverbandes. *VB*, 19. Juni 1942 (BArch, NS 5/VI/427, 194.); DZ-Gespräch mit Reichsjugendführer Axmann. *DZ*, 23. Juni 1942, 4.

mellett az EISZ előkészítésére a Birodalmi Ifjúságvezetőség előtanulmányokat készített a szóba jövő tagországok ifjúságáról, azok történetéről, aktuális helyzetéről és fejlődéséről. A vizsgálat egyik legfőbb konklúziója az volt, hogy miként lehet egy szervezetben egyesíteni az alapvetően két típusba sorolható partnerországokat. A „germán" országokban a HJ csakis a nemzetiszocialista ifjúságokkal ápolt kapcsolatot, itt csupán pár ezer főt számláló ifjúsági szervezetek jöhettek számításba. Délkelet–Európában az országok méretétől függően azonban akár több milliós államifjúságok is működtek.[97]

Az alapítás előkészítése úgy tűnik 1942 elejétől öltött komolyabb formákat. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a szárnyát bontogató kezdeményezés nem csak amiatt ütközött nehézségekbe, hogy több mint egy tucat országgal kellett megbeszéléseket folytatni, Olaszország esetében pedig egyezkedni a paritás módozatáról. A külügyminisztérium részben a Birodalmi Ifjúságvezetőséggel már korábban is felmerülő problémák miatt, részben pedig hatalmi szempontokat figyelembe véve szkeptikusan tekintett a HJ törekvéseire, s azt a hivatalos birodalmi külpolitikával ellentétesnek minősítette. Az *SS Főhivatalával* és a *Germán Vezetőszerv* (Germanische Leitstelle) képviselőivel folytatott megbeszélések is mind azt mutatták, hogy a nagygermán birodalom és a benne megvalósuló germán népek egysége nyertek prioritást, amit a Birodalmi Ifjúságvezetőségre is rá akartak kényszeríteni. A *Nagygermán Ifjúsági Szövetség* megalapítására tett javaslatokat visszautasítva Axmann azonban kitartott a HJ összeurópai irányvonala mellett. *Günter Kaufmann*, a Birodalmi Ifjúságvezetőség sajtófőnöke később is szívesen hangsúlyozta, hogy a Hitlerjugend már akkor az „európai kurzus" híve volt, amikor más birodalmi és pártszervek még csak germán összefogásban gondolkodtak, mi több szerinte a HJ tette szalonképessé ezeket az elképzeléseket a felsőbb körökben. *„Sem a Führer könyvében, sem mozgalmunk vezető embereinek beszédeiben a háború kitörése előtt soha nem volt szó Európáról."*[98]

Schirach a szövetség létrehozását és majdani irányítását az olaszokkal való szoros együttműködésben képzelte el. Ennek megfelelően a tervekben elnöki poszt megosztását irányozták elő a birodalmi ifjúságvezető és az olasz ifjúsági vezető között, azonban tiszteletbeli elnöknek Schirach egyelőre csak magát képzelte el. A szövetség alakuló ülésének helyszínéül *Velencét* szemelték ki.[99]

---

[97] Serena ezt az alkalmat használta fel arra, hogy Axmann olasz–német ifjúsági együttműködésben mutatott érdemeit méltatva kitüntesse a német ifjúsági vezetőt az olasz korona nagykeresztjével. Schaar, i. m. 317–318.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 789.

[98] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 788.

[99] Luther külügyi államtitkár a Duce elezőzes egyetértése ellenére is kétségesnek ítélte meg, hogy az olaszok beérnék-e a német tiszteletbeli elnökséggel. Az olaszokkal való megállapodás érdekében 1942 tavaszán Schirach utazott Olaszországba. A Duce továbbra sem emelt kifogást az egyedüli tiszteletbeli elnökség ellen, és maga vetette fel, hogy szívesen mondana beszédet a megnyitó ünnepségen. A német külügyminisztériumot ezzel szemben arról értesítette az olasz fél, hogy a Duce ugyan szimpátiát tanúsított a tervek iránt, de még vár a további részletekre. Mindez nem volt másként értelmezhető, minthogy az olaszoknál mégiscsak aggályok merültek fel az egyenrangúság miatt. A részletekről tájékoztató emlékirat kézhez vétele után Mussolini saját maga vetette fel, hogy Renato Ricci olasz korporációs minisztert is nevezzék meg mint tiszteletbeli elnököt, s már nem tartotta valószínűnek, hogy beszédet mond a megnyitón. Mussolini olasz tiszteletbeli elnökségre vonatkozó óhaja Schirachból dacreakciót váltott ki, s ezért ő maga már nem is akarta vállalni ezt a tisztséget. Ez viszont olyan diplomáciai bonyodalmakat okozott volna, hogy a külügyminisztérium most már végképp

Axmann újabb, 1942. március végi velencei útja során már a végső részleteket kívánta tisztázni *Vidussoni* olasz ifjúsági vezetővel, a fasiszta párt főtitkárával az április végére tervezett EISZ-alapítóüléssel kapcsolatban. Végül eldőlt, hogy olasz részről Ricci olasz korporációs miniszter lesz a tiszteletbeli elnök.[100]

Schirach a külügyminisztériummal tovább dacolva politikusok meghívását is kilátásba helyezte, mi több néhány meghívást (Tiso, Tuka, Antonescu, olasz és japán követ) már el is küldött. Mindez azt mutatta, hogy politikai jelnetőséget is tulajdonított a rendezvénynek. A külügyminisztérium a saját mundér tekintélyét féltve ugyanis semmiképpen sem akarta, hogy a rendezvény túlmutasson egy szimpla ifjúsági találkozón.[101] Schirach emellett — kivételesen a német diplomácia egyetértésével — meg akarta hívni az európai szellemi élet néhány vezető egyéniségét is: így többek között Norvégiából *Knut Hamsunt,* Svédországból *Sven Hedint,* Magyarországról *Kodály Zoltánt, Dohnányi Ernőt és Nyírő Józsefet.*[102]

A külügyminisztérium lépett közbe annak érdekében is, hogy az eredetileg nyolcnaposra tervezett programot a háborús idők miatt 4–5 naposra rövidítsék le. E lépés jogosságát támasztotta alá, hogy az olykor több mint ezer fős fogadások a külügy szerint némely résztvevőnél a kellemetlenség érzését keltették.[103] Összességében a külügy mind az előkészítés, mind pedig a lebonyolítás terén nagy hiányosságokat látott, és nem tartotta szerencsének, hogy a német szervek nem képesek arra, hogy kifelé egységes álláspontot mutassanak. Különösen fontos volt az a tanulság, hogy a Birodalmi Ifjúságvezetőség külfölddel kapcsolatos tevékenységét összhangba kell hozni a birodalom külpolitikájával. Felhívták a figyelmet arra, hogy a Birodalmi Ifjúságvezetőség más ifjúságokkal fenntartott kapcsolata nem irányulhat arra, hogy azokat nemzetiszocialista szellemiséggel hassák át, és ezen a módon egy testileg felkészült, erős nemzeti tudattal rendelkező ifjúság jöjjön létre, amely később erős tényezőként szállhat szembe a német érdekekkel. Sokkal inkább arra kellett irányulnia a Birodalmi Ifjúságvezetőség tevékenységének, hogy kapcsolatot ápoljon ezekkel az országokkal, s megakadályozza, hogy a germán ifjúsági szervezetek a cserkészséghez kötődjenek.[104]

---

kénytelen volt segédkezni a szövetség előkészítésében. Mindez viszont azt jelezte, hogy a külügyminisztérium miután nem tudta megakadályozni a HJ terveinek megvalósítását, azt tevékeny részvételével akarta kontroll alatt tartani. Luther an Mackensen, 17. Februar 1942 – PAAA, 27634, 369–370.

[100] Aktennotiz über die Gründung des Europäischen Jugendverbandes für den Herrn Reichsaußenminister – PAAA, R 27650, 159–168.; Unterstaatssekretär Luther, 31. März 1942 – PAAA, R 27632, 38–39.; Luther für den Gesandten v. Rintelen, 11. August 1942 – PAAA, R 27651, 95–97.

[101] Aktennotiz über die Gründung des Europäischen Jugendverbandes für den Herrn Reichsaußenminister – PAAA, R 27650, 159–168.; Luther für den Gesandten v. Rintelen, 11. August 1942 – PAAA, R 27651, 95–97.; Vortragsnotiz für den Reichsaußenminsiter, Geheim, 8. Oktober 1942 – PAAA, R 27650, 217.; Schaar, i. m. 324–325.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 790–791.

[102] Flandriából *Felix Timmermannst,* Dániából *Sven Fleuront,* Finnországból *Bertel Grienberget,* Romániából *Lidiu Repreanut és John Pillatot,* Bulgáriából *Todor Drajanovot,* Horvátországból *Ivan Mestrovićot,* Szlovákiából *Tido Gaspart,* Spanyolországból *Conde de Foxát* és *Cruan Antonio Zunzunegi Loredót.* Uo., 159–168.

[103] Uo., 159–168.; Vortragsnotiz für den Reichsaußenminsiter, Geheim, 8. Oktober 1942 – PAAA, R 27650, 217.

[104] Uo., 159–168.

1942-ben megindultak a kétoldalú tárgyalások a szóba jövő résztvevő országok ifjúsági vezetőivel.[105] *Béldy* altábornagy 1942 márciusában járhatott Berlinben, ahol Axmannal beszélte meg az erre vonatkozó terveket. Axmann kifejtette, hogy az EISZ olyan új típusú szervezet lesz, amelynek nem lesz apparátusa, s a szervezet célja az lesz, hogy az európai ifjúság nevelésében és vezetésében az „új Európa" célkitűzéseinek megfelelő összhangot megteremtse. Axmann csupán egy vezetőkart (Führerring) tervezett a szövetség élére, de annak határozatai nem lettek volna kötelező érvényűek az egyes országokra. Európában összesen 16 államot vett számba, s ezek ifjúsági vezetői képezték volna a vezetőkart. Tagjai meghatározott időpontokban tanácskozásra ültek volna össze, s minden tagja egy szakkérdéssel foglalkozott volna. Axmann hízelgő módon már ekkor Béldynek szánta az előkatonai nevelést, mert szerinte az Magyarországon volt a legfejlettebb. A vezetőkar központi hivatalát Berlinbe tervezték, ahová minden tagállam állandó küldöttet menesztett volna.[106]

A tárgyalások végeztével a tényleges előkészítést az EISZ megalapításával megbízott főtitkárság (Generalsekretatriat für die Gründung des EJV) vette kézbe *Erhard Wessely* irányításával. Ez a bizottság állította össze a pazar programot is, amely a kulturális rendezvények mellett politikai gyűlésekre is hangsúlyt helyezett, s a résztvevőket a város legjobb szállóiban szállásolta el.[107]

Az alapítókongresszus

A kongresszus felütését Baldur von Schirach szeptember 4-i rádióbeszéde jelentette, amelyben első alkalommal reagált *Roosevelt hírhedtté vált 1942. szeptember 3-i beszédére* és jelentette be az EISZ megalapítását. Roosevelt Washingtonban a Nemzetközi Hallgatói Kongresszuson tartott beszédében arról tett említést, hogy Németország és szövetségesei az ifjúságnak csak a halált tudják kínálni, mellyel szemben az Egyesült Nemzetek a szabadság és az igazságosság garantálója volt. Schirach beszédében kiemelte, hogy ebben a hónapban a nagy sorsközösség szimbólumaként összefog az európai ifjúság. Találkozójukon az ifjúság önálló — úgymond politikától független — vezetése, a szociális igazságosság, a bajtársiasság lesznek a döntők, s itt a kis népeknek is azonos joguk lesz az önállóságra és a népi sajátosságok őrzésére. Rooseveltnek szemére vetette, hogy kirobbantotta a világháborút, hogy harmadszor is elnök lehessen, ők maguk viszont azért harcolnak, hogy megakadályozzák Roosevelt „elzsidósodott" családjának alattomos céljait, a pénz uralmának megteremtését a szellem felett. Kinyilvánította, hogy a háborút csak Európa nyerheti meg.[108]

---

[105] Schaar, i. m. 319.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 789–790.

[106] Sztójay felhívta a figyelmet arra, hogy a legtöbb ország esetében valóban ifjúsági vezető jelenik majd meg, ami hátrányt jelenthetett Béldy számára, különösen a szomszédos országokkal szemben. Ezért azt javasolta, hogy Béldy az Ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelés országos vezetője (Ihnetov) cím mellett az ifjúság országos vezetője címet is hivatalosan használhassa, így egyenrangú főként képviselhette volna a magyar ifjúságot a többi között. Magyar Királyi Követség a magyar királyi külügyminiszternek, Berlin, 1942. április 2.– MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[107] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 791.

[108] Roosevelt beszédét idézi Schaar, i. m. 325–326.

Schirach azon előzetes szándékát, hogy az alakuló ülésre Velencében kerüljön sor, a külügyminisztérium azzal akadályozta meg, hogy nem adott kiutazási vízumot a HJ vezetőinek. Az alapításra tehát csakis a birodalmi határokon belül kerülhetett sor. A kongresszus így végül Bécsben ült össze, 1942. szeptember 13. és 19. között, olyan időpontban, amikor Németország legnagyobb európai területi kiterjedését érte el. Az egyes országok 20 fős küldöttséggel vettek részt, melyek 44 millió 10–18 éves európai fiatalt képviseltek. Az alapításon a két vezető hatalom mellett részt vett *Belgium, Bulgária, Dánia, Finnország, Horvátország, Hollandia, Norvégia, Románia, Szlovákia, Spanyolország és Magyarország,* s a kongresszus végére *Portugália* képviselője is megjelent.[109] A kongresszus két napján a japán nagykövet is részt vett. *Dániából* a dán Nemzetiszocialista Munkáspárt ifjúsági vezetője, Jensen kapott meghívást, s ehhez hasonlóan *Belgiumból, Hollandiából és Norvégiából* is a náci ifjúságok vezetői vettek részt.[110] (5. ábra) *A svédeket, a svájciakat és a franciákat azonban nem hívták meg* a rendezvényre. Megfigyelő státusban jelen volt viszont *Jacques Schweizer* az *Új Európa Ifjai* (Les Jeunes de l'Europe Nouvelle) szervezet *Kollaborációs Csoportjának* (Groupe Collaboration) képviselője, akivel a Birodalmi Ifjúságvezetőség tulajdonképpen illegális, a külügyminisztériumot megkerülő kapcsolatokat ápolt. Jelen volt a német delegáció részeként a *Cseh Ifjúsági Kuratórium* képviselője, valamint *Alexander Matheas* és *Gustav Kalkun* személyében a lett és az észt ifjúságok vezetőségi tagja.[111]

A magyar küldöttség tagjai leginkább a Honvédelmi Minisztérium VIII. csoportfőnöksége, valamint 40. osztálya, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) munkatársai közül kerültek ki. Béldy szerint a magyar ifjúság képviselőit *„a régi világháborúban és a jelenlegi háborúban egyaránt nagy részt vállaló szövetségest megillető fegyverbarátsággal és őszinte megbecsüléssel fogadták".*[112] A Béldy által vezetett magyar delegációban számos személy helyet kapott, köztük vitéz *Kudriczy István* vezérkari ezredes, a Leventék Országos Parancsnoka, vitéz *Lászlóffy László* alezredes, a Társadalmi Sport és Testnevelés vezetője.[113]

---

[109] Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.

[110] Ezekben az országokban államifjúságnak minősülő szervezetek nem is léteztek. Luther für den Gesandten v. Rintelen, 11. August 1942 – PAAA, R 27651, 95–97.; Luther für den Gesandten v. Rintelen, 11. August 1942 – PAAA, R 27651, 95–97.; Kameradschaft der europäischen Jugend. *DZ,* 26. September 1942, 1–2.; Europäischer Jugendverband. *Das Junge Deutschland,* 1942/9. sz., 225–226.; BArch, NS 28/116, 20–21.; *Stachura, Peter D.,* The German Youth Movement 1900–1945. An Interpretative and Documentary History. The Macmillan Press Ltd., London 1981, 160.; *Klose, Werner,* Generation im Gleichschritt. Ein Dokumentarbericht. Stalling Verlag, Oldenburg–Hamburg 1964, 248.; *Boberach, Heinz,* Jugend unter Hitler. Droste Verlag, Düsseldorf 1982, 64.; Schaar, i. m. 324–325.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 790–791.

[111] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 792.; Rüdiger, Selbstverständnis, i. m. 267–269.

[112] Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[113] További résztvevők: vitéz *Major István* alezredes, *Bakay Árpád* alezredes, vitéz *Szalay Lajos* alezredes, *Lovas László* vezérkari őrnagy, *Dr. Saád Ferenc* szak. szolg. őrnagy, dr. *Nagypataky Gyula* orvos őrnagy, *Vizy Elemér* százados, *P. Tarcsafalvy Lajos* szkv. tábori főlelkész, vitéz *Tárczay-Felicides Román* minisztériumi osztályfőnök, *dr. Emődy István* minisztériumi tanácsos, *Kolozsváry Béla* testne-

Bécsbe elsőként Béldy, Lászlóffy és Kudriczy érkezett meg. Béldyt megérkezésekor az asperni repülőtéren személyesen fogadta Schirach és mindvégig „kitüntető szívélyességgel bánt vele", például Béldyt társaival együtt saját autóján vitte a hotelba. Schirach mellett megjelent *Budäus*, a helyi HJ-területvezető bevetési stábjának vezetője és von *Behr* SS-helyőrségparancsnok, illetve felsorakozott egy HJ-díszszázad. A küldöttség többi tagját Axmann részesítette hasonló fogadtatásban. A német rendezők figyelmessége kiterjedt arra is, hogy a magyar küldöttség ne a szomszédos országok képviselőivel kerüljön egy fedél alá.[114]

Az Európai Ifjúság alakuló ülése szeptember 14-én délután fél háromkor kezdődött a régi osztrák parlament épületében, az NSDAP bécsi székházában, ahol Schirach és az ifjúsági vezetők bevonulása kürt és harsonazengés közepette zajlott. A német vezető személyiségek közül részt vett többek között *Robert Ley, a Német Munkafront vezetője, Viktor Lutze SA-vezér* és *Wilhelm Bohle,* az NSDAP AO vezetője.[115] A kongresszus táviratban köszöntötte a Führert és a Ducét, amelyre a két vezér ugyancsak köszöntő táviratban válaszolt.[116]

A megnyitó beszédet Baldur von Schirach bécsi körzetvezető és birodalmi helytartó, az NSDAP nevelésért felelős birodalmi vezetője tartotta. Hosszú beszédében beszélt az ifjúság, az ifjúkor szépségeiről, mindazokról a küzdelmekről, amelyekben fiatal és idős egyaránt részt vett, így a háborúról, Versailles-ról, az egykori szövetségesekről és szenvedéseikről, a békék utáni káoszról és mindebben a zsidók szerepéről. Utóbbi pont egyben arra is lehetőséget adott Schirach számára, hogy indokolja és méltassa saját szerepét abban, hogy Bécset zsidómentessé tette. E jobbára politikai jellegű felvezető után rátért az ifjúság méltatására. Ecsetelte a Hitler előtti nem egységes és politikai program nélküli korszakot, az Adolf Hitler által az ifjúságnak adott új ideálokat, bemutatta a Hitlerjugend fejlődésének egyes pontjait, méltatta az olasz államifjúságot. Egyben utalt az ifjúságvezetés két alapvető típusára: a Németországban megvalósult „ifjúság vezeti az ifjúságot" elvre, illetve az ifjúság számára kijelölt vezetőrétegről, mint például Olaszországban. A tengely ifjúságának ideális fejlődésének ellenpólusaként mutatta be az amerikai ifjúságot, amely Roosevelt rossz

---

vető tanár (cserkész), *Hübbner József* népm. titk., *dr. Szeghalmy László* Ipok. Titk., *Gulyás Kálmán* tn. előadó, *dr. Ferenczy Emil* ea. és *Tódor Kálmán* titkár. Uo.

[114] Délben Béldy, Lászlóffy és Kudriczy látogatást tettek von Streccius gyalogsági tábornoknál, Stümel tábornoknál (bécsi katonai körzet parancsnoka), valamint Bécs város parancsnokánál, amely Béldy beszámolója szerint a régi bajtársi szellemben történt. (Majd Schirach villás reggelin látta vendégül a küldöttségek vezetőit). Dr. vitéz Van der Venne kir. főkonzul a miniszterelnöknek, 1942. szeptember 18. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.; MOL K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9; Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.; Der ungarische Staatsjugendführer in Wien. *Neues Wiener Tagblatt,* 1942. szeptember 13. (MOL K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.); Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[115] Valamint *Walter Buch pártbíró, Karl Hanke* alsó-sziléziai, *Fritz Bracht* felső-sziléziai, *Hugo Jury* alsó-dunai, *Siegfried Uiberreither* steiermarki körzetvezető.

[116] Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.; Der Europäische Jugendverband in Wien gegründet, *VB,* 15. September 1942 (BArch, R 43 II/522a, 39.); Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 792. Telegramme des Führers und des Duce an den „Europäischen Jugendverband". *DZ,* 17. September 1942, 3.

példamutatása mellett felnőve sem kenyérrel, sem munkával nem rendelkezett. Roosevelttel mint kapitalista háborús bűnössel szemben tehát az európai népek zárt ifjúságai az új nemzeti és szociális rend eszméjét helyezte szembe, amely nem ismert osztálykülönbségeket, hanem származástól függetlenül egyenrangúságot hozott minden ifjú számára. Ennek az eszmének a közös európai hordozója csak az újonnan megalapított Európai Ifjúsági Szövetség lehetett. Így az első naptól kezdve újfajta fegyvert jelent a háborúban. A szeptember 4-i nyilatkozatot követően Schirach most már tehát a teljes kongresszussal, s Európa ifjúsági szervezeteinek támogatásával utasíthatta vissza a Roosevelt által terjesztett eszméket.[117]

Az Európai Ifjúsági Szövetség Schirach szerint a nemzetek Európájának olyan közössége, amely messzemenőkig figyelembe veszi a nemzeti sajátságokat, s nem akar minden országra egységes rendet és elveket kényszeríteni, mint a cserkészmozgalom. Schirach véleménye alapján csak ez jelenthetett garanciát arra, hogy a szövetség teljesíthesse politikai és nevelési feladatait. A szövetség legfőbb deklarált feladata az európai összetartozás tudatának erősítése volt az ifjú generációban, amely az európai ifjúságok munkaközösségeként az egyes tagok életébe való beavatkozás nélkül dolgozik. A szövetség a világ legnagyobb ifjúsági szervezeteként feladata teljesítésekor abból a gondolatból indult ki, hogy *„a nemzet, az otthoni szülői ház és a nemzeti ifjúsági közösség az ifjúság döntő nevelési élményeit jelentik"*. A nyugati hatalmak, és különösen Roosevelt által elindított háború az eszmei sorstársakat azonban már rég fegyverbarátokká is tette: *„Azok a nevelési ideálok, amelyek lelkesítik közösségünket, vérrel pecsételtettek meg."* Schirach kifejtette, hogy a szervezeti felépítésben nem a demokrácia elvei érvényesülnek, mert minden ország egyenrangú, függetlenül attól, hogy mekkora lakosságot és ifjúságot képvisel.[118]

Utalt rá, hogy a szövetség munkabizottságait más-más országok vezetik, amelyek az adott területen a legjelentősebb munkát tudhatták már addig is maguk mögött. A tagok látszat egynerangúsága mellett a szervezet vezetését a tagok egyetértésével Németország és Olaszország vette át. Schirach a jövőre

---

[117] Europa ist mehr als ein Kontinent. Ansprache des Reichsleiters Baldur von Schirach in der Stunde der Begründung des Europäischen Jugendverbandes in Wien am 14. September 1942.; Die Rede Schirachs an die Jugend Europas. *VB* (Wien), 15. September 1942 (MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t., 6956/1942. melléklete); K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.; *Herbert Taege:* Die Hitler-Jugend. Geschichte einer betrogenen Generation. Leopold Stocker Verlag, Gratz 2002. 83–84.; Bericht über die Gründung eines Europäischen Jugendverbandes als Zusammenfassung faschistischer Jugendorgansiationen in Europa, 14. September 1942. In: Karl-Heinz Jahnke–Michael Buddrus: Deutsche Jugend 1933–1945. VSA Verlag, Hamburg, 1989. 355–357.; Fernschreiben (G-Schreiber) Luther, 5. September 1942 – PAAA, R 27651, 20.; Neutrale Jugend? *Münchener Neueste Nachrichten,* 29. September 1942 (BArch, NS 5/VI/427, 196.)

[118] Europa ist mehr als ein Kontinent. Ansprache des Reichsleiters Baldur von Schirach in der Stunde der Begründung des Europäischen Jugendverbandes in Wien am 14. September 1942.; Die Rede Schirachs an die Jugend Europas. *VB* (Wien), 15. September 1942 (MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t., 6956/1942. melléklete); K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.; Taege: Die Hitler-Jugend, 83–84.; Bericht über die Gründung eines Europäischen Jugendverbandes als Zusammenfassung faschistischer Jugendorgansiationen in Europa, 14. September 1942. In: Jahnke–Buddrus, i. m. 355–357.; Bekenntnis der Jugend zum Neuen Europa. *Die Hitler–Jugend im Kriege,* 21. Bericht, 1942. október, 8–9.; Das Gesicht des jungen Europa. *Südostdeutsche Rundschau,* 1943/1. sz.

nézve célként fogalmazta meg, hogy a szervezet évente egyszer összeüljön, s 1943-ra olasz helyszínt javasolt, később pedig a jelentkezések alapján az elnökség döntötte volna el a további helyszíneket. A szövetség munkaközösségei az elnökség egyetértésével azonban önálló üléseket is tarthattak.[119]

Axmann a találkozót leginkább az európai ifjúsági együttműködés fejlesztésére, az európai ifjúság háborús erőfeszítéseinek fokozására, az európai népek hangulatának ifjúság általi befolyásolására és a Germán Ifjúság köréből önkéntes kötelék felállítására látta alkalmasnak, s mindemellett megmutathatta a külpolitika e találkozót ellenző irányítóinak, hogy a HJ külügyi tevékenysége is hasznot hozhat.[120]

Thomas Mann BBC-ben az alapítással kapcsolatban elhangzott rádióbeszédében kifejtette, hogy az alapításnak nagyszerű ünnepségnek kellett volna lennie Sztálingrád bevétele alkalmából. Schirach beszédét egyenesen hülyeségnek és szemtelenségek nevezte, s utalt rá, hogy a nácik a kultúrát védelmezők nevében keleten éppen nem sokkal korábban verték szét a Csajkovszkij- és a Gogol-múzeumot.[121]

Az alapítóülésen a kongresszus Schirach javaslatára egyhangúlag elnökké választotta Artur Axmann német birodalmi ifjúságvezetőt és Vidussoni olasz ifjúsági vezetőt. A két elnök tragikus hasonlósága volt, hogy mindketten elvesztették jobb karjukat a háborúban (előbbi a keleti fronton, a másik a spanyol polgárháborúban). Az állandó elnökséggel Renato Ricci olasz korporációs minisztert, egykori ifjúsági vezetőt bízták meg. Az ülésen a szövetség két elnökének javaslatára Baldur von Schirachot és Renato Riccit az ifjúság érdekében kifejtett tevékenységük méltatásaként tiszteletbeli elnöknek választották. Ezután került sor a munkabizottságok elnökeinek megválasztására. Minden résztvevő országnak jutott legalább egy bizottság: a sporttal foglalkozó bizottságot *Tschammer und Osten* birodalmi sportvezető (magyar tagja Bakay Árpád alezredes) vezette. A népiség és hagyomány (Volks- und Brauchtum) bizottságát *Macek,* a szlovák Hlinka-Ifjúság vezetője (magyar tag: Hübbner József népm. titkár) irányította. Az előkatonai képzés bizottságának élére vitéz *Béldy Alajos* került. A Béldy-féle bizottság magyar tagja Kudriczy volt. *Iliescu* román tábornok az ifjúság iskolai nevelése (magyar tag: dr. Saád Ferenc, szakszolg. őrnagy) bizottság élén állt. A szociális segítségnyújtás bizottságát *Pilar Primo de Rivera* irányította, magyar tagja pedig Szalay Lajos alezredes volt. A bizottságok vezetői tisztségei 3 évig voltak érvényesek.[122] A *Nagy Vezetőtanács* (Großer

[119] Europa ist mehr als ein Kontinent. Ansprache des Reichsleiters Baldur von Schirach in der Stunde der Begründung des Europäischen Jugendverbandes in Wien am 14. September 1942.; Die Rede Schirachs an die Jugend Europas. *VB* (Wien), 15. September 1942 (MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t., 6956/1942. melléklete); K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.; Taege: Die Hitler–Jugend, 83–84.; Bericht über die Gründung eines Europäischen Jugendverbandes als Zusammenfassung faschistischer Jugendorgansiationen in Europa, 14. September 1942. In: Jahnke–Buddrus, i. m. 355–357.

[120] Schaar, i. m. 404.

[121] Rundfunkansprahce von Thomas Mann über BBC London anlässlich der Gründung des Europäischen Jugendverbandes, 24. Oktober 1942. In: Jahnke – Buddrus, i. m. 446–447.

[122] Az ifjúsági és jogi bizottságot a bolgár *Klecskov* (magyar tag: dr. Emődy István min.o.tan.), ifjúság szakmai nevelésének bizottságát a horvát *Prof. Dr. Orsanic* (magyar tag: dr. Szeghalmy L. IPOK titk.), az „Ifjúság és család" munkabizottságot a spanyol *Elola,* a női ifjúság munkacsoportot

Führering) a szervezet vezetőségéből és a munkaközösségek elnökeiből tevődött össze.[123]

A megnyitón az ifjúsági vezetők nyilatkozatokat olvastak fel. Béldy deklarációjában kiemelte, hogy az európai ifjúság építő munkájából a magyar ifjúság is követeli részét, amely egységesen Béldy mögött áll. Örömét fejezte ki az ifjúság nevében, hogy más országok ifjúságaival dolgozhat együtt. Beszélt a bolsevizmusról mint minden európai kultúra és a keresztény alapokon nyugvó európai nemzetek lerombolójáról, és az ez ellen való küzdelemben az ifjúság keresztény erkölcsi nevelésének elengedhetetlen mivoltát hangsúlyozta. Ezeket a magyar ifjúság számára, már évszázadok óta fontos örökséget képező értékeket Béldy szerint meg kellett menteni, mert csak ezen alapulhatott Európa jövőbeni békéje és boldogulása. A bolsevizmus elleni harcban az ifjúságnak mélyen magáévá kell tennie három alapértéket: a hazaszeretetet, a keresztény erkölcs elfogadását és a családi értékek magasztalását. A hazaszeretet, a saját nemzetért való minden áldozat vállalása mellett más nemzetek tisztelete is fontos tényező – hangzott Béldy állásfoglalása.[124]

A Béldy által felolvasott deklaráció szövegét a németek már pár héttel korábban kézhez kapták, s nem emeltek kifogást annak német részről bizonyára merésznek ható, a keresztény etikát erősen kihangsúlyozó tartalma ellen. Béldy szerint feltűnést, *„de általában közmegnyugvást keltett egyúttal, mert ily deklarációt csak a magyar delegáció hozhatott a plénum elé"*. Béldy szerint nagy hatása volt beszédének, és úgy vélte, hogy a következő évi római ülés erősen a keresztény etika jegyében telik majd. Ricci záróbeszédében kiemelte a

---

Rüdiger, Pilar Primo de Rivera és az olasz női ifjúsági vezető *Dr. Testa* vezette, az épületek és utazások (Bauten und Fahrten) bizottságot *Möckel* (magyar tagja Gulyás Kálmán mérnök), az olasz *Selani* (Vidussoni helyettese) a sajtó, film és rádió bizottságot (magyar tagja: Major István alezredes), az olasz *Bonamici* (Vidussoni helyettese) a vezetőnevelést (magyar tag: Lászlóffy László alezredes), a belga *dr. Lehembre* az ifjúsági egészséggondozást (magyar tagja: dr. Nagypataky Gy. orvos-őrnagy), a dán *Jensen* a szabadidő-alakítást (magyar tag: dr. Ferenczy Emil tn. Előadó), a finn *Louhivuori* pedig az etikai nevelést (magyar tag: P. Tarcsafalvy L. szkv. Táb. Főlelk.). A holland *van Geelkerken* a kultúra és művészet (magyar tag: Kolozyváry Béla tn. tan.), a norvég *Axel Stang* miniszter a vidékszolgálat (magyar tag: Tódor Kálmán ea.) vezette.

[123] Rede Baldur von Schirachs auf dem Kongress des „Europäischen Jugendverbandes". *DZ*, 16. September 1942, 5.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 793.; Az Európai Ifjúsági Szövetség munkaközösségeinek szervezete. Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.; Der Europäische Jugendverband in Wien gegründet, *VB*, 15. September 1942 (BArch, R 43 II/522a, 39.); Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 792.; Der Europäische Jugendverband. *Das Junge Deutschland*, 1942/10., 10. sz., 284–286. A nagy vezetőtanácsba (Großer Führerrat) beválasztották Béldyt mint a Vatikán és a finn vezetőt mint az evangélikus egyház képviselőjét. Ténylegesen arról volt szó, hogy a finn vezető evangélikus lelkész volt, Béldy pedig a Vatikán egyik magyarországi megbízottja, így a két vezető részvétele és a hozzájuk csatlakozó valláserkölcsileg érzékeny országok miatt az etikai munkaközösség valóban keresztény értékeken nyugvó deklarációt készített. Schaar, i. m. 329.; Ld. még Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 792, 795. A megjelent delegációvezetők szinte mindegyike rendelkezett valamilyen háborús kitüntetéssel. Schalburg első számú dán ifjúsági vezető, és a belga Rex-ifjúság vezetője, John Hagemas viszont a találkozót megelőzően életüket vesztették, az előbbi az Ilmenseenél, a másik a keleti fronton. Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 793.

[124] Erklärung bei der Eröffnung des Europäischen Jugendverbandes. Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

magyar delegáció vezetőjének személyét, és a magyar hadsereget „minden háborúból győztesen visszatérőnek" nevezte.[125] Eddig a magyar szereplés nem adott okot panaszra, a szomszéd országokkal fennálló nem harmonikus viszony azonban Bécsben is kiütközött.

A magyar fél túlérzékenységét mutatta, hogy olyan esetekben is a szomszédos országok akcióját, illetve magyarellenes hangulatot vélt felfedezni, amikor arra nem volt ok. A követség által a magyar delegáció mellé kiküldött kultúrelőadó tudni vélte, és magyarellenes lépésnek tekintette azt, hogy arra kérték Béldyt, rövidítse le beszédét, s hagyja ki annak a keresztény erkölcsre és vallásra vonatkozó részeit. Ezzel szemben a valóságban Béldy valóban eleget tett a technikai okból kért rövidítésnek, míg a másik pont nem is szerepelt a kérésben. Buócz attasé — tovább kombinálva — annak tudta be a rendezők azon kérését, hogy mindenki anyanyelvén tartsa meg beszédét, hogy ne értsék Béldy beszédének kifogásolt részeit. Valójában a rendezők csak erősíteni kívánták a nemzetek önállóságának látszatát, s kizárólag a német fennhatóság alatt élő ifjúságokat (norvégok, dánok, flamandok és hollandok) kötelezték a német nyelv használatára. Béldy beszédének ominózus része viszont valóban nagy elismerést váltott ki elsősorban a spanyol, majd az olasz, a finn, a bolgár és a holland delegáció tagjaiból.[126]

Béldy kiemelte, hogy Schirach több ízben nyilvánította ki megbecsülését a magyar nemzet iránt, a résztvevők bemutatásában kiemelte a magyar vezetőt. Béldy felszólalását a kongresszuson nem sablonszerűen, hanem baráti gesztussal jelentette be *(„Most vitéz Béldy Alajos tábornagy, Magyarország képviselője beszél, aki hozzánk igen közel áll.")* A megnyitó utáni fogadáson Schirach kiemelten sokat foglalkozott Béldyvel, és személyesen kérte fel, hogy az európai szellemi élet vezető férfiainak rendezvényén a tudományos akadémián az első előadások alatt elnököljön.[127]

Az incidenseket leszámítva a magyar fél elégedetten adott hangot annak a kitüntetett bánásmódnak, amelyet a magyar küldöttség, s különösen Béldy altábornaggyal szemben tanúsítottak. Nyilván politikai szándékok játszottak ebben szerepet, így például a magyar hadsereg bevetése, az SS-toborzás, a Kállay kormány visszafordítása német irányba stb. Külön elégedettséggel töltötte el a magyar diplomáciát, hogy az Európai Ifjúsági Szövetség munkabizottságai közül Béldy elnökletére bízták az egyik legfontosabb munkabizottságot, az elő-

[125] Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[126] Béldy Szinyei–Merse Jenő VKM-nek, 1942. november 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II; Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II, Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[127] Dr. vitéz Van der Venne kir. főkonzul a miniszterelnöknek, 1942. szeptember 18. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.; MOL K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9; Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.; Der ungarische Staatsjugendführer in Wien. *Neues Wiener Tagblatt,* 1942. szeptember 13. (MOL K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.); Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

katonai képzés bizottságát. Ezzel szemben például a román küldött a kevésbé fontos iskolai bizottság elnöki tisztét kapta.[128]

A megnyitó ülést követően ünnepélyes keretek között írták alá az Európai Ifjúsági Szövetség alapító okmányát. Ezután a résztvevők a várszínház (Burg) előtti emelvényre vonultak, ahol a HJ 45 perces felvonulását tekintették meg. A kongresszust rendkívül fényes külsőségek között rendezték meg, szinte „császári pompával". A Burgban és Schönbrunnban hatalmas, több száz fős díszebédek zajlottak, különleges alkalmakkor pedig a császári étkészletet használták. A hivatalos programok után hajnalig tartó mulatságot rendeztek, állítólag Schirach határozott utasítására. A követség szerint a külföldiek meg is jegyezték, hogy *„Bécs hű maradt önmagához: táncol a kongresszus"*. Az egyes rendezvények német résztvevőinek nagy része pedig a bécsi Gestapo emberei közül került ki.[129]

A megnyitót követően a munkabizottságok üléseztek. A Béldy-féle bizottságban lényegi változtatás nélkül fogadták el a Béldy által előterjesztett közös munkarendet, megszerkesztették a szövetség elnökei számára a munkabizottság zárójelentését. Ezzel a bizottság a bécsi tevékenységét be is fejezte.[130]

A kongresszus utolsó napján, szeptember 18-án 15 órakor a parlament épületében került sor a szövetség záróülésére. A megnyitó beszédeket Ricci és Schirach tartották, majd ezután került sor a munkaközösségek elnökeinek beszédére. A Béldy által vezetett munkaközösség nyilatkozatában kifejtette, hogy az előkatonai képzés a jövőben az államok egyik legfontosabb feladata lesz. Ezt fogja elősegíteni az európai ifjúságok nagy mértékű tapasztalatcseréje, de a szövetség nem kíván egységes irányelveket életbe léptetni ezen a területen. Az előkatonai képzés egyes országokban folyó gyakorlatáról előadások, megbeszélések, kölcsönös látogatások útján tájékozódhatnak, és ezeken keresztül válhat lehetővé a munkabizottság ajánlásának alkalmazása. A bizottság felszólította azokat az országokat, amelyek erről a tevékenységről sajtó, rádió vagy filmanyagokat készítenek, hogy jutassák el azokat a bizottság elnökének a célból, hogy az ki tudja azt értékelni, és azt más országok számára is hozzáférhetővé lehessen tenni. Tervezték, hogy az előkatonai képzésben minden évben sor kerül majd egy európai tábor megszervezésére, amelyre a bizottság elnöke minden európai ifjúságot meghív, hisz a tábornak is az a célja, hogy megismertesse a résztvevőket egymás módszereivel. Végezetül kinyilvánították, hogy az európai országok készek arra, hogy ifjúságukat katonai szellemben neveljék, hogy

---

[128] Uo.; Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.; Der ungarische Staatsjugendführer in Wien. *Neues Wiener Tagblatt,* 1942. szeptember 13. (MOL K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.); Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.

[129] Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.; Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.; Magyar Királyi Követség a miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 28. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.; Magyar Királyi Követség a Magyar Királyi Külügyminisztériumnak. Szigorúan bizalmas, Berlin, 1942. szeptember 28. – MOL, K 70, 274. cs., K 70-1936-1944-4/c.

[130] Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

közösen érjék el „a történelem legnagyobb győzelmét".[131] A kölcsönös tapasztalatcsere óhatatlanul a leginkább nagy hatással rendelkező német formákhoz való hasonulást eredményezhette.

A bizottság ezen kívül külön jelentést készített tevékenységéről, amelyben megállapították, hogy az előkatonai képzés Európában nagyon különböző szinten áll. Némely ország még a kezdeti nehézségekkel küzdött, míg mások már rendelkeztek tapasztalatokkal, de összességében még csak kevés országban terjedtek el kialakult formák e téren. Megállapodtak a jövőbeli tanácskozások fő témáiról.[132] A bizottság arról is határozott, hogy következő ülését egy Magyarországon megrendezni kívánt ifjúsági tábor keretében tartják majd, előreláthatólag 1943 júliusában.[133]

Az egyes munkabizottságok az alábbi megállapításokra jutottak. Az etikai nevelés munkaközössége Európa szellemi erkölcsi alapját látta azokban az értékekben és erényekben, amelyeket a katonák mutattak az „angol–amerikai plutokrácia" és a „zsidó–bolsevik barbaricum" elleni harcban. Az épületek és utak munkaközösség nyilatkozatában pontokba szedte azokat az irányelveket, amelyekre az európai ifjúságoknak figyelniük kellett. Így a technikai megvalósítás kérdéseire, az épületek tagolására, helységbeosztására, építőanyagra, a higiéniai és szaniter-különlegességekre, a telek kiválasztására. Az EISZ központi vezetésében egy építési bizottságot (Stätten der Jugend elnevezéssel) szándékoztak létrehozni, hogy az ifjúság építésügyének kulturális feladatait építésztalálkozók, kiállítások, publikációk, festők, szobrászok, kézművesek és tervek cseréje révén fejleszthessék. Elhatározták, hogy a korábbi *Nemzetközi Ifjúsági Szállószolgálatot* (Internationaler Jugendherbergsdienst) átalakítják *Európai Ifjúsági Szállók Szövetségévé*, amelynek a csoportok cseréjének aktivizálása is feladata lesz. A találkozó hozadéka volt, hogy minden tagországban új ifjúsági szállót kívántak építeni, amely az alapkövét jelenthette az európai ifjúsági szállók hálózatának bővítésének.[134]

A Tschammer által vezetett sport-munkabizottság nyilatkozatában kiemelte, hogy az európai ifjúság a sport terén is a tapasztalatcserét, az alapfelfogásban való megegyezést, a sport mint egyedülálló európai képzési tényező fejlesztését tűzte ki célul, és annak megvédését a jelentőségét el nem ismerőktől. A „közös érzésvilágot" közös rendezvények útján kívánták kifejezésére juttatni, amelyek

---

[131] Uo.; Entschließung der Arbeitsgemeinschaft vormilitärische Ertüchtigung. Jelentés a Wienben [Bécsben – P.L.] 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[132] Az előkatonai képzés korszerinti megkezdése; az előkatonai képzés fokozatos felépítése; az előkatonai képzés anyaga; a túlzott és korai előkatonai képzés veszélyei; a fegyveres képzés kezdete és módszere, a fegyverfajták; különleges képzés az előkatonai képzés keretében; az előkatonai képzés ifjúság számára alkalmas formái; a katonai erények fejlesztése és gondozása; bajtársi gondolat az előkatonai képzésben; katonai hagyományok, szokások, ceremóniák gondozása; hősies életfelfogásra nevelés.

[133] Bericht über die Tätigkeit der Arbeitsgemeinschaft für vormilitärische Ertüchtiung. Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9; Az Ihnetov munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött iktatókönyve. HL–Petit Real, Budapest, 2002. 20.

[134] Der Europäische Jugendverband. *Das Junge Deutschland,* 1942/10. sz., 284–286.

kifelé is mutatták az európai ifjúság megértésre, békére törekvő és a sport iránti elkötelezett érzületét. Védelmezni kívánták az olimpiai gondolatot is. Olyan európai játékok megrendezésére tett javaslatot, amely nem állt ellentétben az olimpiai mozgalommal, de az európai népek képzését és sportbeli találkozását szolgálta volna.[135] A többi munkacsoport munkájáról egyelőre nem rendelkezünk bővebb információkkal, de a nyilatkozatok és a jelentések elvei ott is hasonlók lehettek. A kongresszus után az olasz vezetés alatt álló film, sajtó és rádió munkacsoport első ülését már október 26-án megtartotta.

S miközben kifejezésre jutatták, hogy megvetnek minden olyan propagandát, amely hazugságon, elferdítésen és uszításon alapul, német–olasz szerkesztésben az európai ifjúság folyóiratának életre hívását határozták el, amely a munkaközösségekben folytatott megbeszélések eredményeit tárhatta a közvélemény elé. A HJ által már kialakított megvalósított rádiós csereadásokat pedig már minden partnerországban sugározni akarták. Hasonlóan cserét terveztek az ifjúságnak szóló filmek terén is. Arról is döntöttek, hogy az ifjúság weimarihoz és firenzeihez hasonló kulturális seregszemléjét az európai ifjúság állandó rendezvényévé teszik.[136]

A találkozót összességében nagyon eredményesnek minősítették, és „magasztos célokat" fogalmaztak meg, a vezetőképzés, a sport, az előkatonai képzés, a család, a női ifjúság, a parasztság kérdésköreiben, amelyek a hivatalos szólam szerint messzemenőkig biztosítani akarták a nemzeti sajátosságokat, mindemellett azonban közös frontot akartak létrehozni a nemzetközi–demokratikus és a „bolsevik zsidó" hatások ellen. A tervek között szerepeltek vezetőképző táborok, előkatonai képzést szolgáló ifjúsági táborok, a paraszti ifjúság közvetítése vendég-tanhelyekre, az európai egészségügy fejlesztése, az ifjúsági jog közös védelme és a szakmai képzés terén való tapasztalatcsere.[137] A tervek szintjén a szervezeti egyszerűség ellenére az európai ifjúsági együttműködés nagyon is konkrét formát nyert volna, ha a háború nem akadályozza meg a tényleges működését.

Béldy összefoglaló jelentésében maga is kiemelte, hogy a rendezvény egyrészt nyilvánvalóan politikai célokat szolgált. Általa juttatták kifejezésre az ellenség számára, hogy Európa ifjúsága egységben áll. Másrészt azonban alkalmasnak mutatkozott a rendezvény az egyes ellentétek enyhítésére is, s így elősegíthette a további politikai közeledést is. Emiatt a találkozónak nagyszabású kereteket biztosítottak, hozzá káprázatos rendezést, amely felidézte az ősi császárváros régi fényét. A kongresszus határozottan kifejezésre juttatta az európai vezető szerep német–olasz igényét, illetve Spanyolország kiemelt helyét, míg a többiek esetében nem tettek rangsorolást.[138]

[135] Europa. Kontinent der Jugend. Festliche Veröffentlichung zur Begründung des Europäischen Jugednverbandes in Wien 1942. Verlag „Die Pause" Wien, é. n., 58–59.; Einladung des Vizekommandanten der GIL Bonamici an die RJF – PAAA, R 27650, 195.; Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[136] Feierlicher Abschluss des europäischen Jugendkongresses. *DZ,* 20. September 1942, 4.

[137] Der Europäische Jugendverband. *Das Junge Deutschland,* 1942/10. sz., 284–286.

[138] Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

Béldy a maga által vezetett bizottság munkáját nagyon sikeresnek ítélte meg, mivel szerinte kényes és nagy körültekintést igénylő kérdésben sikerült minden résztvevő számára elfogadható javaslatot tenni. Eredményesnek tekintette a többi bizottságban is a magyar részvételt, mert a résztvevők aktívak voltak és több javaslatukat elfogadták. Az olasz vezetés alatt dolgozó sajtó, film és rádió bizottság rádió alosztályának vezetésére is a magyar tagot kérték fel. Kiemelendő volt az is, hogy az ifjúsági egészségüggyel foglalkozó munkabizottság hivatalos közlönyként *Az Ifjúság Orvosa* című magyar ifjúsági egészségügyi szakközlönyt fogadta el.[139]

A követségi jelentés is arról szólt, hogy a cserkészettel ellentétben az EISZ meghagyta a nemzeti vonásokat, a résztvevőket *„nem rendeli [...] semmilyen világuralmi törekvés alá, hanem egy nemzetek közötti bajtársi munkaközösségbe tömöríti az európai ifjúságot"*.[140]

A találkozó egyúttal kétoldalú megbeszélésekre is lehetőséget adott. A követségi jelentés szerint nagyon szívélyes viszony alakult ki a spanyol és a magyar delegáció között. A kongresszus menetéhez tartozott még, hogy Macek szlovák ifjúsági vezér kihallgatást kért a magyar delegáció vezetőjétől, és javaslatot tette arra, hogy a szlovák kisebbség ifjúsága kapjon olyan jogokat szervezkedéséhez, mint amilyeneket a német ifjúság kapott a *Német Ifjúság* (Deutsche Jugend) létrehozása terén. Béldy kitért a konkrét válaszadás elől, de hivatkozott rá, hogy a német ifjúság kérdését a bécsi jegyzőkönyvben nemzetközi szinten szabályozták.[141]

A magyar részvételbe némi üröm is vegyült. Az ifjúsági kongresszust megelőzően az Európai Ifjúság Kulturális napjain Firenzében magyarellenes megnyilvánulások történtek,[142] a bécsi rendezvény kapcsán a magyar fél pedig több kifogást emelt a szomszédos országok Magyarországot sértő magatartása, a magyar résztvevők által bemutatott, csak a románok és a szlovákok után következő sokkal szerényebb időtartamú magyar művészi kísérőprodukciók ellehetetlenítése miatt.[143] Sokkal sérelmesebbnek ítélte a magyar diplomácia azonban a *Wille und Macht* kongresszusi különszámát. A füzet egybegyűjtötte az egyes ifjúsági vezetők nyilatkozatait, de a magyar álláspontnak nem adott helyet. Ráadásul a román cikk burkolt, de éles támadást intézett Magyarország ellen, amelyben Hunyadi Jánost és Mátyást románnak nevezte, és felhánytorgatta, hogy Románia mentette meg az országot a kommunizmustól. Sérelmes volt, hogy a románok által osztogatott propagandafüzet a határok helyreállítását kö-

---

[139] Uo.

[140] Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.

[141] Uo.

[142] Abschrift. Auswärtigs Amt an die RJF, Oberbannführer Schmidt, 8. September 1942 – BArch, NS 28/116, 19. A magyar források már drezdai incidensről beszélnek. Az ügyben a külügyminisztérium politikai osztálya lépett fel kezdeményezően, amely a szlovák diákság által rendezett magyarellenes tüntetés kapcsán felkérte a berlini nagykövetséget, hogy járjon közbe a német kormánynál, hogy a jövőben hasonló események ne következzenek be. – Magyarellenes megnyilatkozások a bécsi ifjúsági kongresszus alkalmával. MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.

[143] A román és a szlovák küldöttség Iliescu tábornok vezetésével „hatalmas lábdobogás" közepette kivonult, és az ajtó előtt hangos beszédbe kezdett, s így a magyar előadás élvezhetetlenné vált.

vetelte, amit Magyarország területi integritása ellen irányuló támadásnak tekintettek, ráadásul az európai szolidaritás figyelmen kívül hagyásával felülemelkedett a bolsevizmus elleni közös harc követelményein.[144]

A román magatartás ellen emelt magyar kifogást a német külügyminisztériumban a román tájékoztatásra alapozva jogosulatlannak ítélték, sőt közölték, a magyar fél kifejezetten keresi az olyan alkalmakat, hogy érzékenységének hangot adhasson. Számukra ezt támasztotta alá az is, hogy Béldy látványosan, már-már sértő módon kerülte az érintkezést Iliescuval, míg a románoknak nem lehetett ilyet a szemükre vetni.[145]

Mindez azt mutatta, hogy meglehetősen nehéz volt az egymással addig is csak Németország nyomására, időszakosan egymással szóba álló országokat egy akolba terelni. Egyúttal azonban ezen a szinten is világossá vált, hogy merre keresendők Németország preferenciái.

Axmann záróbeszédében kiemelte, hogy az Európai Ifjúsági Szövetség az európai ifjúság régen fennálló sorsközösségének intézményesülése, s mivel az új Európa a csatatereken fog megszületni, ezért gondolatban az ifjúság is a lövészárkokban van, ahol társaik életüket áldozzák. Schirach záróbeszédében hitét fejezte ki a háborút követő európai rendben, amelyben szociális igazság uralkodik. Végezetül háromszoros éljenzést mondott az ifjú parasztokra, munkásokra és katonákra, akik az új idő ideáljaiért harcolnak.[146] A teljes rendezvénysorozat zárásaként este a Hősök terén hatalmas gyűlésre és felvonulásra került sor, amelyen minden ifjúsági szervezet és több tízezer HJ-tag részvételével emlékeztek meg az elesettekről. Mind a 14 nemzet képviselője koszorút helyezett el. *„Az ifjúság hálájának lélekemelő kifejeződése volt ez a nagyszabású ünnepség."*[147]

A szövetség jövője

A szövetség megalakulását és jövőjét a magyar diplomácia gondosan elemezte. Arra a helytálló megállapításra jutottak, hogy nem is az érdemi munka

[144] Magyarellenes megnyilatkozások a bécsi ifjúsági kongresszus alkalmával. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t. Gaspar propagandafőnök is megjelent, aki több vezetővel is tárgyalt, és a tudományos akadémia rendezvényén hosszabb beszédet is mondott. Dr. vitéz Van der Venne kir. főkonzul a miniszterelnöknek, 1942. szeptember 18. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.; Magyar Királyi Követség a miniszterelnöknek (egyben külügyminiszter), 1942. október 12 – MOL, K 66, 3(5)64.cs., K 66-1942-III-9.; Magyar Királyi Követség Kállay Miklós miniszterelnöknek, Berlin, 1942. szeptember 26. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. II.; Königlich Ungarische Gesandtschaft an das AA, Verbalnote, 28. September 1942 – PAAA, R 29791, 105739–105740.; [Magyar Királyi Külügyminisztérium] Sztójaynak, 1942. szeptember 26 – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[145] Luther an Staatssekretär Weizsäcker, 26. September 1942 – PAAA, R 29837, 285019–285020.; Dr. vitéz Van der Venne kir. főkonzul a miniszterelnöknek, 1942. szeptember 18. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.

[146] Feierlicher Abschluss des europäischen Jugendkongresses. *DZ*, 20. September 1942, 4.; Rede des Reichsleiters Baldur von Schirach auf der Abschlusskundgebung anlässlich der Gründung des Europäischen Jugendverbandes. Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.; Jelentés a Wienben 1942. IX. 14-től IX. 18-ig megtartott Európai Ifjúsági Szövetségi kongresszusról – MOL, K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.

[147] Dr. vitéz Van der Venne kir. főkonzul a miniszterelnöknek, 1942. szeptember 18. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.

lesz majd a legfőbb jelentősége, hanem az a tény, hogy a megalakulás ünnepélyességével és egységességével erélyes üzenetet adtak Roosevelt ifjúsági elképzeléseire. Érdekességnek tartották, hogy Németország nem akar konglomerátumot, hanem meg akarja őrizni a nemzeti sajátságokat.[148] Úgy tűnik, hogy a rendezvény ilyesfajta színjáték jellegét a magyar fél elfogadta, s nem akarta felismerni a mögöttes szándékokat, az egyenlők között is előbbre való német–olasz dominanciát, illetve a spanyolokat (és japánokat) megillető privilégiumokat, és ezeken túl a teljes európai ifjúság német befolyás alá kerülését.

A szövetség további működése azonban kétséges volt. *Luther külügyi államtitkár* 1942 végén az EISZ háború alatti további működése ügyében felvette a kapcsolatot az olaszokkal. Tájékoztatta őket, hogy Németországban arra a következtetésre jutottak, hogy az lenne a legcélszerűbb, ha a háború alatt az EISZ már nem fejtene ki további tevékenységet, hanem inkább a háború után Németország és Olaszország által meghatározott módon lépne akcióba.[149] A tervezett cortinai téli játékok ugyan nem kerültek megrendezésre, de az olasz diplomácia és ifjúság mindenképpen fenn akarta tartani a szövetség munkáját. Nyilvánvaló volt, hogy az 1943-as olasz rendezésű játékok nélkül az EISZ-ben egyelőre továbbra is inkább a német befolyás érvényesült, amit Rómában nem nézhettek tétlenül. Annak is hangot adtak, hogy a kis országok irányítása alatt álló munkaközösségek veszélyt rejthetnek magukban, s kijátsszák a nagyokat, különösen Németországot és Olaszországot egymás ellen. Megvádolták Axmannt, hogy túlságosan engedékeny volt a kis államok igényeivel szemben (valószínűleg súlytalannak érezte őket, s nem gondolt összejátszási lehetőségre, ami egyébként sem volt valós veszély), s a német befolyás csökkentése érdekében javasolták, hogy Magyarország legyen a harmadik vezető ország. Az olaszok szervezettebb együttműködést kívántak, s egy római főtitkárság létrehozását követelték.[150]

Arra az olasz igényre, hogy a kongresszusok között állandó főtitkárság vezesse a szervezetet, azonban kategorikus nem volt a válasz *német* részéről, jóllehet Bécsben elhatározták a titkárság létrehozását, aminek a római kongresszuson kellett volna formát öltenie, ami viszont Németország érdekeit sértette volna, mert így viszont az olaszok nyerhettek volna döntő befolyást az ifjúsági szövetség felett. Így inkább abban maradtak, hogy a háborús időkben a következő kongresszus ideje is bizonytalan.[151] Mindez arra utalt, hogy a külügy felülkerekedhetett az egész projektet haszontalannak tartó álláspontjával.

Az EISZ munkáját az államifjúsági vezetők személyes kapcsolataira és szakmai munkatársaikra hagyták, vagyis lényegében befagyasztották. Néhány munkacsoportja viszont megtartotta tervezett következő ülését. Magyarország is jelezte szándékát, hogy az általa vezetett munkacsoportnak ülést rendezzen

---

[148] Luther an den Botschafter, Telegram, 12. Dezember 1942 – PAAA, R 27662, 144–145.

[149] Hasonló veszélyekre hívta fel a figyelmet Gottlob Berger egy 1942. októberi, Himmlernek címzett írásában. Schaar, i. m. 332.

[150] Aktennotiz über die Gründung des Europäischen Jugendverbandes für den Herrn Reichsaußenminister – PAAA, R 27650, 159–168.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 796–797.

[151] Vorgesehene Besprechungspunkte mit dem Generalkommando der GIL – BArch, NS 28/117, 28–30.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 796.

Magyarországon. A BIV úgy ítélte meg, hogy e tanácskozás témája (az európai ifjúság védfelkészítésének erősítése) konstruktív hozzájárulás lenne a közös hadviseléshez, de a nagypolitikától várt egyetértést, addig nem kívánt lépni. Az Olaszországban és Spanyolországban megtartott hasonló munkacsoporti ülések viszont csak erősítették a magyar igényt.[152]

Magyarország az előkatonai képzés munkabizottság táborozással egybekötött következő ülésének megszervezését végül 1943 januárjában megkezdte. A szervezők országonként 30–30 fős delegációval számoltak, az ifjúsági táborozás tervezett helyszíne pedig Gödöllő lett volna. A hivatalos HJ-álláspont szerint ekkor már Axmann is nagy hangsúlyt helyezett rá, hogy a találkozó megvalósuljon.[153] Az ügy pontosítására vitéz Medgyesy ezredes, az EISZ magyar referense május végén utazott Berlinbe, ahol többek között Axmannal is tárgyalt, Weimarban pedig HJ-létesítményeket mutattak be neki, tanulmányozta a német ifjúság háborúba való gyakorlati bekapcsolódását. A munkaközösség ülésén a fő tárgyalási pont az európai ifjúság katonai előképzésében bevett kezdő életkor egységesítése volt, a tervezett ifjúsági tábor megrendezésétől pedig végképp eltekintettek.[154] Az egyre rosszabbodó világháborús helyzetben valószínűleg már a munkabizottság budapesti ülése sem valósult meg.

Penelope Testa 1943 májusában összehívta a lányifjúság munkacsoport ülését, amelyre a BIV programjavaslattal kívánt előállni az európai lányok háborús bevetéséről, amelyben a vöröskeresztes alkalmazás, a gyári munka, a keleti bevetés, a szomszédsegély, a varróórák és más fontos háborús tevékenységek megbeszélése szerepelt napirenden.[155] Mindez pedig azt mutatta, hogy csakis a háborús erőfeszítéseket esetlgesen fokozó munkabizottságok kerültek egyáltalán szóba.

Az 1943 márciusában *Bonamici* alparancsnok, *Leonini* konzul és a német követség részéről Dr. *Albrecht* és *Schmidt* főjárásvezető részvételével a jövőbeni olasz–német ifjúsági együttműködésről tartott megbeszélésen az Európai Ifjúsági Szövetség is szóba került.[156] Az olasz részvétel súlya azonban nem sokkal később a nullára süllyedt, miután 1943 júliusában megbukott Mussolini, és szeptemberben a két ország már háborús ellenség volt. Ezek a történések más megvilágításba helyezték a főtitkárság kérdését is. Nyilvánvaló volt, hogy az olasz kiválással a főtitkárság intézménye kizárólag német kézben lehetséges, s így 1944 februárjában sor is került annak létrehozására. Az EISZ feladatának tekintették az európai ifjúság háborús bevetésének fejlesztését és irányítását, illetve az ifjúságok útján történő befolyásgyakorlást az európai népek hangulatára. Ezzel kapcsolatban felszólították az európai ifjúsági vezetőket az együttműködésre és a javaslatok megtételére, és számos vezetőt meg is hívtak Németországba (bolgár, román, horvát és dán vezetőt).[157]

---

[152] Az IHNETOV munkanaplója, 152., 157., 211., 220., 226., 228., 237., 243–244., 253., 259.

[153] Uo.,

[154] RJF Auslands- und Volsktumsamt BDM Amtsreferat (Wedel) Aktennotiz Oberbannf. Schmidt, 8. März 1943 – BArch, NS 28/117, 31.

[155] Aufzeichnung betrf. Besprechung des Obf. Schmidt (RJF) mit Capitano Amatori (GIL) am Donnerstag, den 18. März 1943 – BArch, NS 28/117, 23–27.

[156] Aufzeichnung für den Reichsjugendführer, 4. Februar 1944 – BArch, NS 28/118, 1.

[157] RJF Auslands- und Volkstumsamt. Aktenvermerk (Fink), 18. Januar 1944 – BArch, NS 28/118, 70.; Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 800.

A főtitkárság az EISZ minden munkaközösségének összekötő szervének szánták, amely központilag küldte ki a publikált anyagokat, a munkacsoportok elaborátumait, minden évben beszámolót készített a szervezet munkájáról. A főtitkárság részét képezte a szervezőbizottság, amely az ülések előkészítéséért volt felelős. A főtitkárság adta volna ki 1944 elejétől a szervezet rendszeres közlönyét, amelyhez feltételezték az egyes munkaközösségek közreműködését.[158]

Az európai együttműködés visszhangja

A bécsi alapító kongresszus a sajtót is napokig foglalkoztatta, amely így hatalmas nyilvánosságot biztosított az ifjúság szerveződésének. Németországban a reakciók megoszlottak, Hitler semmilyen módon, sem negatív, sem pozitív értelemben nem nyilatkozott az EISZ megalakulásáról, s Kaufmann szerint üdvözlő távirata is teljességgel biankó volt. A kezdetben segédkező propagandaminisztérium feje, Goebbels már szeptember 18-án támadásba lendült, s kifejtette, hogy jó, ha a pillanatnyi szituációban hangot adnak idealizmusuknak, de nem jó, ha olyan formában teszik mindezt, amit senki sem hisz el, a tárgyalásokat fiatalok haszontalan csevegésének minősítette.[159] Az eseményről még a szovjet sajtó is megemlékezett, a *Pravda „Az árja bika megszökteti Európát"* címmel közölt cikket az alakuló ülésről. A cikk „újabb kötelezettségnek" minősítette a megszállt, illetve szövetségbe kényszerített országok EISZ-ben való közreműködését, amely egy *„hitleri bandita"*, a *„német ifjúság megvetendő elcsábítója"*, Baldur von Schirach kezdeményezésére jött létre.[160]

A német lapok is igen tág teret szenteltek a magyar ifjúság kongresszusi részvételének. A magyar küldöttséget és ifjúságot érintő cikkek szinte kizárólag mind pozitív hangnemben íródtak. A magyar delegáció kínosan ügyelt arra, hogy idejében elejét vegye annak a valós vagy vélt veszélynek, hogy a német lapok többet írjanak a románokról, mint Magyarországról. Ezt szolgálta a külügyminisztérium által eljuttatott propagandaanyag a leventemozgalomról, amelyet a *Völkischer Beobachter* is felhasznált. A *Grazer Tagespost* még vezércikket is közölt a leventéről.[161] Az eseményt a magyar sajtó is megpróbálta a magyar siker oldaláról bemutatni, így például a Magyar Lapok című újság az alábbi címmel jelentetett meg cikket: *„Magyar mintára szervezik meg az új Európa népei katonai előképzésüket"*.[162]

A bécsi alapítóülést követően a Birodalmi Ifjúságvezetőség kiadta az *Európa. Az ifjúság kontinense* című reprezentatív kiadványát, amelynek előszavá-

---

[158] Schaar, i. m. 330–331.

[159] Uo., 329–330.

[160] Dr. vitéz Van der Venne kir. főkonzul a miniszterelnöknek, 1942. szeptember 18. – MOL, K 63, 204. cs., 21/7. t.; Wiener Blätter über die Levente-Organisation. *DZ*, 17. September 1942, 4.; Die vormilitärische Jugenderziehung in Ungarn. *Neues Wiener Tagblatt*, 1942. szeptember 16. (MOL K 66, 3(5)64. cs., K 66-1942-III-9.); BArch, NS 28/115, 268-269.

[161] Magyar mintára szervezik meg az új Európa népei katonai előképzésüket. *Magyar Lapok*, 1942. szeptember 2., 5.

[162] Europa. Kontinent der Jugend. Festliche Veröffentlichung zur Begründung des Europäischen Jugendverbandes in Wien 1942. Verlag „Die Pause", Wien, é. n., 3–4.

ban Schirach újra Rooseveltet, valamint *Sztálint* ostorozta, és az amerikai ifjúság hanyatlásáról szólt. A füzet áttekintette az európai mítoszt, az európai történelmet, Európa és a Római Birodalom viszonyait, megemlékezett a német–római birodalom európai szerepéről, és dicsőítette az európai képzőművészetet, költészetet és zeneművészetet. Felidézte az ókori ifjúságnevelés ideáljait, valamint az európai nevelés történetét. A füzet végén vázlatosan megemlékeztek a tagországok ifjúságáról, részletesen bemutatták a német ifjúság működését, illetve a közös ügyet, az ifjúság harcát a keleti fronton.[163]

Sok kritika érte a Hitlerjugendet és a Birodalmi Ifjúságvezetőséget amiért a vezető szerepet oly nagyvonalúan engedte ki kezéből. Mindez azonban csak látszat volt. Bár az olasz követeléseknek szinte teljes egészében eleget tettek, a kis államok egyenrangúsága csak illúzió maradt. A partnerországok ifjúsági szervezeteibe való beavatkozás nem a szövetség szintjén történt, hanem azon kívül. Az Európai Ifjúsági Szövetség csak egy nagy propagandaértékkel bíró ülés volt, ami a lehető legnyilvánosabb fórum keretében adott helyet annak, hogy előlépjenek azok a szervezetek, akik a HJ-ot partnernek tekintették. E találkozó sem az elvégzett érdemi munka, sem a szervezeti struktúra, sem a későbbi munka tekintetében nem volt alkalmas egyébre, minthogy mindvégig látszatszervezet maradjon. A HJ befolyása a kétoldalú viszonyrendszer által valósult meg, mely nemcsak a kongresszust követően, hanem már jóval azelőtt is fennállt, bár országonként eltérő módon. Ezt maga Axmann is hasonlóképpen értékelte a HJ-ról szóló hadtörténeti összeállításában. A találkozó viszont egy újabb löketet adhatott a „bolsevik–zsidó keleti szörnyeteg" legyőzésére, ami azonban nem a tényleges tetteken, hanem a pozitív hangulatkeltésen keresztül fejtette ki hatását. A korábban tárgyalt, s a szövetségnek tulajdonított feladatok a háború miatti korlátozások következtében és egyéb vázolt okok miatt nem valósulhattak meg. A tervezett Európai Ifjúsági Szállók Szövetsége is meghiúsult.

Annyi hatása azonban volt az ügynek Németországban is, hogy a sztálingrádi vereség után már többek között Ribbentrop is magáévá tette az európai államszövetség gondolatát, vagyis tulajdonképpen az Európai Ifjúsági Szövetség „nagyban" történő megvalósítását, amelybe éppen azokat az országokat kívánta bevonni, amelyek képviseltették magukat Bécsben.[164]

Az Európai Ifjúsági Szövetség példáján felbuzdulva, de már előzetes szándékok alapján is Tschammer und Osten egy Európai Sportszövetség alapítását helyezte kilátásba, amelyet elsősorban az olasz és a magyar partnerekkel tárgyalt meg. Ebben a szervezetben az európai országos sportszövetségeket kívánta összefogni, az összszervezet képviselte volna az európai sportot Európán kívül és belül, közös sportrendezvényeket tartott volna, hozzájárult volna az egységesüléshez, a fejlesztésekhez, a képzési rendszerekhez, a sportlétesítmények fenntartásához és fejlesztéséhez stb. Minden negyedik évben egy nagyszabású európai sportkongresszust terveztek. Magyarországot ezúttal is Béldy képviselte volna. A nyitó konferenciát 1942 októberére (20–24.) tervezték 12 ország (*Bulgária,*

[163] Buddrus, Totale Erziehung, i. m. 798–799.
[164] Vortragsnotiz, 18. September 1942 – PAAA, R 27650, 286–292.

Dánia, Finnország, Hollandia, Olaszország, Horvátország, Románia, Szlovákia, Spanyolország, Magyarország, Portugália) részvételével, és összesen 10 szakosztály létesült volna a megalakuláskor (birkózás, ökölvívás, vívás, lövészet, kerékpár, lovaglás, labdarúgás, tenisz, műkorcsolya, síelés).[165] A szervezet valószínűleg nem jött létre.

Sorvadó kétoldalú kapcsolatok

A kétoldalú szálak területén a legfőbb partner továbbra is Olaszország volt, mellyel a kapcsolatok a korábbi mederben folytak tovább, s néhány új mozzanattal (építészcsere, tisztcsere, megszállt területek bevonása, különleges alakulatok cseréje, Adolf Hitler Iskolák (AHS)-diákok kiküldése) is gazdagodtak. A német látogatások fő iránya elsősorban Észak- és Közép–Olaszország maradt, délebbre szinte alig jutottak el HJ-csoportok, mint ahogy Dél–Tirol is erősen háttérbe szorult, ami részben a németség áttelepítések miatt megcsappanat létszámának, másrészt az olasz ellenkezésnek volt betudható. A negyvenes évekre a GIL is megpróbált lépest tartani a Hitlerjugenddel, de ez többnyire csak a létszám tekintetében sikerült. S bár egyes jelek — így nemzetközi rendezvények szervezése, az EISZ kapcsán kialakuló nézeteltérések stb. — arra utaltak, hogy a GIL akár konkurenciát is jelenthet a HJ számára, erre soha sem került sor. Az új formák mellett a kapcsolatok hangulatát továbbra is a nagy, reprezentatív rendezvények, a kultúra és a sport terén megvalósuló összejövetelek határozták meg.[166] A másik nagy és kiemelt partnerrel, Japánnal fennálló kapcsolatok a háború alatt is szűk keresztmetszetűek voltak, s már csak 6–6 fős vezetőcserékre, közös rádióadásokra, követi és vezetői látogatásokra került sor, amelyek a háború második felére valószínűleg teljesen elhaltak.[167]

---

[165] RJF Auslandsamt iratai – PAAA, R 98920, 98927; NS 28/117. Auslandsdienst, Bericht Nr. 218/41. Vertraulich, Italien, Lagebericht, Rom, 4. Februar 1941 – BArch, NS 43/384, 110–113.; Die Jugend unter der faschistischen Regierung. *DZ,* 10. September 1942, 6.; *Marrum, Hans – Gollmar, Heinz,* Glückliche Jugend unter dem Liktorenbündel. *Das Junge Deutschland,* 1940/5. sz., 138–142.; A Hitlerjugend a háborús években, de legkésőbb 1942-től rendszeres helyzetjelentéseket készített az európai ifjúságokról. A GIL esetében a néhol felbukkanó kritikák mellett általában pozitív megnyilvánulok voltak tapasztalhatók. Megállapították, hogy a GIL nem küzdött oly mértékben a személyügyi problémáktól, mint a HJ, így a szervezet fejlődése minden területen előrehaladt. Különösen kiemelték a GIL remek sajtótevékenységét, illetve a kiépülőben lévő film- és kulturális munkáját. A védfelkészítés terén sor került a különleges alakulatok, különösen a motoros és repülős egységek bővülésére. 1942-től német értesülések szerint a GIL költségvetése megháromszorozódott, mivel 43 saját iskola létrehozását tűzték ki célul, amelyből 10 1942 elején már állt is. Rückblick 1941 – Italien. RJF Auslands- und Volkstumsamt, Lageberichte 1942/1. sz. – BArch, NSD 43/33, 6.; Europa – Erdteil der Jugend. *VB* (Münchener Ausgabe), 13. September 1942 (BArch, NS 5/VI/411). Auslandsdienst, Bericht Nr. 218/41. Vertraulich, Italien, Lagebericht, Rom, 4. Februar 1941 – BArch, NS 43/384, 110–113.; Rückblick 1941 – Italien. RJF Auslands- und Volkstumsamt, *Lageberichte,* 1942/1. sz. – BArch, NSD 43/33; Die Hitler–Jugend-Arbeit in Italien. Die Hitler–Jugend im Kriege, 23. Bericht, 1943. február, 3–4.; Fernschreiben mit G-Schreiber, zu Partei 9361/42 (Luther), 13. Oktober 1942 – PAAA, R 27662, 148.

[166] PAAA, R 98926; 98927; 99008; BArch, NS 28/112; Deutsch–japanischer Jugendaustausch. *Das Junge Deutschland,* 1941/3. sz. 91.;

[167] PAAA, R 99008, 99009, 98921, 98886; 98927. *Mach, Alexander,* Die Hlinka–Garde. *Wille und Macht,* 1940/4. sz., 1–3.; *Tönsmeyer, Tatjana,* Das Ditte Reich und die Slowakei 1939–1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn. Schöningh, Paderborn etc. 2003, 256.,

A háborús körülmények közepette a két kiemelt partner mellett a HJ külföldi kapcsolatainak elsődleges célterülete Délkelet-Európa lett, ahol szinte minden ország a HJ partnere volt. Közülük a HJ számára a legkényelmesebb partner a német védállamként működő Szlovákia Hlinka-ifjúsága, illetve a teljes cselekvési szabadsággal rendelkező szlovákiai népi német ifjúság volt. A jó viszony eredménye volt, hogy a Protektorátus mellett Szlovákia volt a gyerekek bombatámadások előli vidékre küldésének (Kinderlandverschickung, KLV) legfontosabb területe, s számos alkalom adódott a kétoldalú kapcsolatokra, közös rendezvényekre, táborokra. Feltűnően intenzív volt a magas szintű kapcsolattartás, s ezt tükrözte, hogy Axmann még 1944-ben is látogatást tett Szlovákiában.[168] Nem ilyen engedelmes, de nagyon fontos partner volt Románia, amely új államifjúsága felépítésénél a német mintákat vette figyelembe, s a Német Ifjúság számára is jó lehetőségeket biztosított. Romániával szintén rendszeresek voltak a magas rangú vezetői találkozások a lányok esetében is. Schirach sokat járt személyesen Romániában. Az alacsonyabb szintű kapcsolatok elsősorban a vezetőcserére irányultak, a HJ tancsapatokat is küldött Romániába. Az 1939–1940-ben még rendkívül intenzív kapcsolatok 1943 végére, de különösen 1944-re már csak a háborús tevékenység jegyében teltek, ráadásul 1944-ben már negatív hangulatváltás volt megfigyelhető Németország és a Hitlerjugend irányában.[169]

Horvátország és Szerbia irányában csak nagyon gyéren rekonstruálhatók a kapcsolatok, de a HJ ezeken a területen is nagy hangsúlyt fektetett a népi német ifjúságok gondozására, de fontos partnerként kezelte az Usztasa ifjúságát is. A bolgár Brannik ifjúsági szervezetét már a harmincas évek második felétől német mintára építették fel, s a HJ különös szimpátiával fogadta, hogy Bulgáriában is alkalmazták az „ifjúság vezeti az ifjúságot" elvet. A kölcsönös utak és a vezetőképzésben való együttműködés mellett a magas rangú látogatások is részét képezték a kapcsolatoknak. A Balkán délebbi részén a megszállt Görögországgal minimális volt az érintkezés, Albániával pedig teljesen megszűntek a korábban is nagyon szerény kapcsolatok.[170]

A háború idején a magyar–német ifjúsági kapcsolatok a megszokott mederben folytak tovább, évente pár útra került sor. A Levente otthonépítési törekvéseinek HJ általi támogatása, valamint a Német Ifjúság Hadikönyvtárának magyarországi megjelentetése pedig tovább erősítették a HJ pozícióit Magyar-

260.; BArch, NSD 43/33, BArch, NS 28/117, 28/114, 1.; Aus der Lagerarbeit. *Elternbriefe der Erweiterten Kinderlandverschickung Slowakei,* 1941/VIII; Auf Wiedersehen, Karpatenland! *Karpatenbriefe. Elternbriefe der Erweiterten Kinderlandverschickung Slowakei,* 1941/VIII.

[168] PAAA, R 27135, R 66699, R 98927, 98886, R 100543; BArch, NS 28/110, 117, 120, 123; BArch, NSD 43/33.

[169] PAAA, R 27632, 27662, 98886, 98920, 98927, 99008, 99037 BArch, NS 28/117, 120, 116.; RJF Auslands- und Volkstumsamt, Lageberichte, November–Dezember 1942 – BArch, NSD 43/33; „Brannik" die bulgarische Staatsjugend. Die Hitler-Jugend im Kriege, 17. Bericht, 1942. juni, 3–4.; *Nikolov, Alexander,* Was will die bulgarische Jugend. *Volk und Reich,* 1942/4. sz., 189–191.

[170] PAAA, R 98920, 98927, 98885, 99008; Dänemarks Jugend – (Újságcikk-kivágás), BArch, NS 5/VI/411; *Kirkebæk, Mikkel,* Beredt for Danmark: Nationalsocialistisk Ungdom 1932 – 1945. Hřst, Křbenhavn 2004.; BArch, NSD 43/33; NS 43/207; BArch, NS 28/102, 115, 117, 118.

országon. A kis lépések „politikája" volt ez, ami kevésbé zavarta a magyar ifjúsági vezetést, mint a látványos események, de általa a HJ észrevétlenül nyert mind nagyobb teret. Az 1940-es látogatások azonban azt is megmutatták, hogy Magyarország jóval alárendeltebb szerepet játszott a régióban, bár a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás még egyszer utoljára ismét lendített egyet az ifjúsági kapcsolatok szekerén. A magas rangú látogatások továbbra is jelezték, hogy Németország számára továbbra is fontos partner. Möckel HJ-törzsvezető látogatása mindenesetre a DJ engedélyezése körüli, továbbra is meglévő nézeteltéréseket is láthatóvá tette. A további revíziós eredményekért Magyarország viszont rákényszerült arra, hogy ezen a téren is mind több engedményt tegyen. Béldy németországi útjának lemondása, és az olaszokkal való partnerség pedig azt jelezték, hogy Magyarország két vasat tart a tűzben, és látszólag megpróbál ellenállni az ifjúsági kapcsolatok terén is egyre erősödő német befolyásnak. A magyar ifjúságról és vezetéséről alkotott valódi német véleményt felfedő, Magyarországot és a magyar ifjúságot nem túl előnyös fényben feltüntető HJ-sajtótermékek pedig további óvatosságra intettek. 1943-tól már látványosan csökkent a kapcsolatok intenzitása, de Kokas Eszter Levente-lányvezető németországi látogatása és Axmann 1944-es magyarországi vizitje még mindig jelentős események voltak.[171]

Délkelet–Európa mellett a skandináv országok is fontos szerepet játszottak a HJ külkapcsolataiban. A legközelebb fekvő Dánia nem volt a legoptimálisabb terület, hiszen a BIV támogatása nélkül az itteni nemzetiszocialista ifjúság nem tudott megállni a lábán, s a megszálló Németország és ifjúsága ellen érthető módon negatív volt a hangulat. A HJ látogatások súlypontja továbbra is a dániai németség települési területeit érintette, melynek ifjúságát itt szintén Német Ifjúságnak nevezték. Norvégiában kedvezőbbek voltak a feltételek, s a norvég náci ifjúság is készséges, a HJ mintáit mindenben követő partner volt. A magas szinten is élő kapcsolatok révén gyakran került sor nagy, propagandisztikus rendezvényekre. A korábban oly fontos partnerül szolgáló, a háború miatt az egységesülés útjára lépő finn ifjúsággal a háború alatt alig rekonstruálható valamilyen kapcsolat. A semleges Svédország ifjúsága a Hitlerjugenddel fennálló kapcsolatait arra a minimális szintre akarta korlátozni, hogy azok ne szakadjanak meg, s a háború után ismét fejleszthetővé váljanak. Így a Hitlerjugenddel kapcsolatban álló svéd cserkészek a háború alatt mindvégig nagyon tartózkodó magatartást mutattak, s jobbára csak udvariassági szintű kontaktusok léteztek.[172]

A polgárháborúban kivérzett Spanyolország 1940-ben látott hozzá, hogy a Falange mozgalmon belül felépítse egységes államifjúságát, amit nem utolsósorban a Hitlerjugend segítségével kívánt megvalósítani. A háború idejére a

---

[171] PAAA, R 27135, 66699, 98920, 98886, 98927, 99008.; PAAA, Budapest, 176, 183.; BArch NS 28/117, 120.; MOL, K 28, 158. cs.; K 63, 199., 200., 204. cs.; K 66, 478., 656. cs.

[172] BArch, NSD 43/33.; BArch, NS 28/120, 122, 125; PAAA, R 98927, R 27632, R 98935; Berliner HJ in Madrid. Deutsche Allgemeine Zeitung, 29. Juni 1943 (BArch, NS 5/VI/427, 201.); *Marín, Juan Sáez,* El frente de juventudes : política de juventud en la España de la postguerra (1937–1960). Siglo Veintiuno, Madrid 1988; *Cruz Orozco, José I.*, El yunque azul: Frente de Juventudes y sistema educativo razones de un fracaso. Alianza, Madrid 2001.

szálak azonban már csak szórványos jelleggel bírtak, s főleg a lányok léptek az intenzívebb kapcsolatok útjára, ami Jutta Rüdiger és Pilar Primo de Rivera elkötelezettségének és jó viszonyának következménye volt. Portugália is folytatta saját államifjúsága felépítését, de a Hitlerjugenndel már csak minimális szinten tartotta a kapcsolatokat.[173]

Nyugat-Európa a német megszállás következtében gyökeresen eltérő követelményeket támasztott a Hitlerjugenddel szemben. Franciaországban a HJ próbált ugyan partnert keresni, de a megszállt részen a külügyminisztérium akadályozta meg ebben, a Vichy-Franciaország ifjúságával pedig annak széttagoltsága miatt nem számoltak. Így az egyetlen jelentős működési terület Elzász és Lotharingia maradt. Elzász példaképe volt annak, hogy miként lehet egy a korábban is HJ gondozásában álló német ifjúságot zökkenőmentesen beilleszteni a HJ-struktúrájába. Ennél kissé nehezebb helyzet alakult ki Lotharingiában, ahol a német nyelvismeret és a németség sokkal gyengébb pozíciókkal rendelkeztek, mint Elzászban, így itt az ifjúsági szolgálati kötelezettséget is csak jóval később sikerült bevezetni. Hollandiában már eltérő volt a megoldás, hiszen ezeket a területeket semmilyen formában nem kapcsolták a HJ birodalmi struktúrájához. Az itt létrehozott parancsnokságnak ezért a Birodalom nyugati HJ-területeinek segítségével foglalkoznia kellett az itteni HJ kiépítésével, illetve a holland náci ifjúság megerősítésével, s birodalomhoz kötésével. Miután a HJ minden nehézség és intrika ellenére sikeres tevékenységet folytatott itt, a holland náci ifjúságot 1944-ben a Hitlerjugendbe is átvették. Belgiumban jóval kisebb volt a fogadókészség a HJ törekvései iránt, meg kellett elégedni a germán testvériség elfogadásával. Eupen-Malmedy beillesztése a birodalomba Elszászhoz hasonlóan zökkenőmentesen lezajlott, a Hitlerjugendet megerősítették, s 1940 végén már itt is minden birodalmi HJ-előírás érvényben volt. Belgium fennmaradó részében a Hitlerjugend a helyi náci jellegű ifjúságot támogatta, s kötötte mind erősebben magához. Luxemburgban a helyi ifjúság átvétele a Mosel-vidék HJ-terület bábáskodása mellett szintén gond nélkül zajlott.[174]

A Hitlerjugend számára az igazi kihívást azonban az újonnan megszerzett keleti területek felépítése jelentette. A hatalmas terület, a rossz feltételek és a népi németek birodalomba telepítésének elhúzódása közepette a Hitlerjugend keleti bevetésének kulcsszerep jutott, hiszen a már korábban is itt élő, s most ide áttelepített németséget minél előbb be kellett illeszteni a német népközösségbe, s a nemzetiszocializmus meggyökereztetése csak a fiatalok esetében le-

[173] PAAA, R 98927, R 27135; BArch, NS 26/358; BArch, NS 28/39, 40, 81, 85, 117; NS 9/131; 1941 – Aufbau in den neuen Gebieten. In: Hitler-Jugend 1933-1943. Die Chronik eines Jahrzehnts. Zentralverlag der NSDAP, Berlin 1943, 49.; Rückblick 1941 – Niederlande. RJF Auslands- und Volkstumsamt, Lageberichte, 1942/1. sz. – BArch, NSD 43/33; Die Hitlerjugend im Elsaß. *Frankfurter Zeitung,* 13. September 1940 (BArch, NS 5/VI/437, 12.); Hitler-Jugend im Elsaß. *Amtliches Nachrichtenblatt des Jugendführers des Deutschen Reiches,* Nr. 3., 5. März 1942 (BArch, NS 28/123, 107.; BArch, NSD 43/15); *Tiemann, Dieter,* Deutsch-französische Jugendbeziehungen der Zwischenkriegszeit. Bouvier Verlag, Bonn 1989, 370. és ld. Még: *Halls, Wilfried Douglas,* The Youth of Vichy France. Oxford 1981; *Giolitto, Pierre,* Histoire de la jeunesse sous Vichy. Perrin, Paris 1991; *Lambert, Pierre Philippe – Le Marec, Gérard,* Organisations, mouvements et unités de l'État français: Vichy, 1940-1944. Le grand livre du mois, Paris 2002.

[174] A Hitlerjugend keleti tevékenységét részletesen egy önálló tanulmányban elemezzük.

hetett hatásos. Ezt szolgálták már az áttelepülő táborokban bevezetett kor szerinti elkülönítés, illetve a Hitlerjugendben honos világnézeti testnevelési, védfelkészítési, kulturális és szociális tevékenységek körülményekhez mért megvalósítása. A tartósabb hatás érdekében a Hitlerjugend védőkezét azokról sem vette le, akik már végleges helyükre települtek. Mivel a HJ a háborús körülményekből fakadó általános vezetőhiány miatt a keletre kivezényelt HJ, s főleg BDM-vezetők ezreinek áldozatos tevékenysége mellett sem tudott teljesen megbirkózni a feladattal, s a jövőre nézve is kulcsfontosságúnak bizonyult, hogy a gondozott ifjakból is életképes és hatékony vezetőréteget neveljenek ki, a tábori ifjúság esetében elsőrendű feladat volt a leendő vezetők kiválasztása és kinevelése.

A legeredményesebb munkát keleten a birodalomhoz tartozó egykori lengyel területeken, vagyis Danzig–Nyugat–Poroszországban, a Wartha–vidéken és a Kelet–Poroszországhoz csatolt új területeken sikerült elérni, ahol a nyelvi problémák és a keletről való elmenekülés, valamint a kezdeti lassú tempó ellenére sikerült az ifjúság hetven százalékát a Hitlerjugendben összefogni, sőt az ifjúsági szolgálati kötelezettséget is bevezetni. A Főkormányzóság kb. 24 ezer fős birodalmi és népi német ifjúságát a területi széttagoltság miatt csak nehezen lehetett egyben tartani, s így itt csak 1943-ban sikerült bevezetni az ifjúsági szolgálati kötelezettséget. Az igazán nehéz munka azonban az 1941 nyarán polgári közigazgatás alá bocsátott megszállt keleti területeken várt a Hitlerjugendre. A leginkább szervezett munkára csupán a Baltikum adott lehetőséget, különösen a viszonylag nagyobb német közösséggel rendelkező Litvánia, ahol a birodalmitól leginkább elérő színvonalon sikerült folytatni a HJ tevékenységét, s az itteni ifjak kb. egy harmadát bevonni. Lettországban és Észtországban a viszonylag kis számú német ifjúság csak szerény munkát tett lehetővé. Fehéroroszországban, Ukrajnában és Transznisztriában a helyi németséget a Német Ifjúság soraiban gondozták, s elsősorban szociális ellátásuk, szakmai és iskolai képzésük állt előtérben. A munka hatékonyságának fokozását a birodalmi HJ-partnerségek megteremtésével, illetve színjátszó és más csoportok ide vezénylésével, a helyi ifjúság birodalomban való képzésével próbálták emelni.

A Cseh–Morva Protektorátusban a cseh ifjúság ellenséges szellemiségét és németellenességét egy ifjúsági kuratórium felállításával próbálták orvosolni, amelynek az ifjúsági szolgálati kötelezettség alapján minden cseh fiatal tagja volt. A német felügyelettel, de cseh vezetés alatt álló kuratórium tevékenysége pozitív eredményeket hozott, a cseh ifjúság kivette részét a háborús segélyszolgálatból, néhányan jelentkeztek a Fegyveres SS-be is, de a legfontosabb mégis csak az volt, hogy sikerült a megszállók és a megszállottak között modus vivendit találni. A cseh ifjúságot a helyi Hitlerjugend ellenőrizte, amelyet szintén sikerült az egész Protektorátus területén kiépíteni. A birodalmi jelenlétet fokozta a KLV keretében itt tartózkodó sokezer német gyerek.

1944-re a kapcsolatok szinte teljesen elsorvadtak, és az ifjúsági kapcsolatok éppen úgy már csak a háborút szolgálták, mint bármi más. Erre az időszakra e tevékenység már nem is a Birodalmi Ifjúságvezetőség akaratán, hanem a Bormann vezette Pártkancellária és a Bohle irányítása alatt álló NSDAP AO

kezében volt. A tényleges tevékenység először keleten maradt abba, majd a német katonai visszavonulás következtében 1944 végére – 1945 elejére már a birodalomhoz tartozó területeken is erősen akadozott, majd örökre megszűnt.

***

A háború különleges körülménye rányomta bélyegét a Hitlerjugend külföldre irányuló tevékenységére. A változások már 1939-ben jelentkeztek, amelyek egyelőre azonban csak az utak számának csökkenését, illetve egyes területek háború miatti háttérbe szorulását eredményezték. Ez annak ellenére következett be, hogy a Hitlerjugend szándékai szerint tovább kívánta fokozni más országokkal és azok ifjúságaival fennálló kapcsolatait. S ezen az úton haladt volna tovább az új birodalmi ifjúságvezető, Artur Axmann is. Az 1939 előtt kialakult kapcsolatrendszerre támaszkodva új személyi és anyagi feltételek közepette a HJ külügyi tevékenységének új súlypontjai alakultak ki. Ezek közül a legszembetűnőbb a bilaterális kapcsolatok visszaszorulása volt, amelyek korábban uralták a HJ külföldre irányuló tevékenységét. E változásnak kényszerű oka volt, hogy Németország fokozatos háborús terjeszkedése miatt az elfoglalt országokkal megszűntek a korábbi kapcsolatok, illetve a Hitlerjugend más partnerek felé fordult a meghódított országokban. A német megszállás alatt álló országok mellett kiestek azok az országok is, amelyek a háború miatt szembe kerültek Németországgal, illetve ellenségévé váltak. Ebből következett, hogy Európában már csak azoknak az országoknak az ifjúságai ápoltak kapcsolatot a HJ-tal, amelyek szövetségesi, de legalább baráti semleges viszonyban álltak Németországgal. A békekörülmények közepette is nagyon szerény interkontinentális kapcsolatok egyetlen láncszemét már csak Japán jelentette.

Az összességében fokozatosan, a sztálingrádi vereség után rohamosan szűkülő HJ-tevékenységhez a külföldre irányuló munka szervezeti kereteinek zsugorodása társult, amely a Külügyi és Néppoltikai Hivatal ismételt összevonását, s számos szervezeti egyszerűsítést hozott magával. Kiterjedtebb volt viszont a HJ parancsnokságainak és megbízottainak hálózata a megszállt, illetve baráti országokban, amelyek a külföldi HJ összefogása és mozgósítása mellett gondozták az e területek idegen nemzetiségű ifjúságával fennálló kapcsolatokat, illetve „tanácsadással" szolgálták ezen ifjúsági szervezeteknek a fejlődését. Miután az utak száma folyamatosan csökkent, az engedélyezés ismét visszaszállt a hivatalra, amely az utak kapcsán folyamatosan a külügyminisztérium és más szervek ellenállásába ütközött, s korlátozta e tevékenységet a szűkös devizahelyzet is. Ebben a helyzetben a HJ és a BDM korábban olyan aktív területei és főkörzetei, amelyek akár több tucat utat is lebonyolítottak évente, már ritkán voltak kezdeményezői a külföldi kapcsolatok fenntartásának és fejlesztésének. A külföldi utakról a döntések már minden esetben a Birodalmi Ifjúságvezetőségben születtek, amely csupán a megvalósítást delegálta az alsóbb területi egységekre.

A háborús sikerek hatására a Hitlerjugendben a korábbinál jobban előtérbe került az európai ifjúsági vezetőszerep hangoztatása. Ezt a felsőbbrendű tudatot bele kellett nevelni minden HJ-tagba. A vezető ifjúságtól elvárták, hogy maradéktalanul tisztában legyen az európai népiségi viszonyokkal, ismereteket

és tapasztalatot szerezzen a külföldi munkában, tanuljon nyelveket. Ez volt ugyanis a biztosítéka annak, hogy e vezetőszerep, amely nem utolsósorban a valóban jobb képzettségből fakadt, a jövőben is fennmaradjon. Ehhez pedig ismerni kellett a partnerek és a konkurensek minden rezdülését. Az egyes ifjúságokban szerzett tekintély révén pedig a nagypolitikai befolyás számára is jó kiindulópontot jelentett. A HJ külföldi kapcsolatrendszerében megedződött fiatalok később a német diplomácia fontos tényezőivé váltak. Ezt a magabiztossággal és nagyfokú önbizalommal együtt járó felsőbbrendűséget némileg korlátozta, hogy a baráti országok ifjúságát továbbra is meg kellett becsülni, legalábbis hivatalos formában, s főleg a propaganda területén. Az ellenséges ifjúságoknak viszont kíméletlen ostorozásban volt részük a HJ és sajtója részéről. Ezt a korábbinál hangsúlyosabb szemléletet közvetítették a bilaterális kapcsolatok helyett felvirágzó összeurópai törekvések, melyek egytől egyig a HJ akarata szerint jöttek létre, akár a kultúra, akár a sport terén. E törekvések vezettek el e vezetőszerepet konkrétabb, szervezeti szinten megtestesítő Európai Ifjúsági Szövetség megalakításához, amelyre már olyan időpontban került sor, hogy az már a háborús győzelem kivívásához szükséges ifjúsági összefogás megnyilvánulása volt. Mindenesetre a garmischi és breslaui sportjátékok, a weimar–firenzei kulturális seregszemle, az EISZ nem minden nehézség közepette megszervezett, pompás körülmények között megvalósuló megalapítása a háborús körülmények ellenére talán minden korábbinál nagyobb nyilvánosságot biztosított az ifjúsági tevékenységnek. S ez még inkább így lehetett volna, ha ezek a törekvések a háború hatására, és az őket övező, részben az olasz ifjúsággal, részben a német külügyminisztériummal fennálló ellentétek következtében nem apadnak el. Az európai összefogáson belül jóval hangsúlyosabb és kiterjedtebb volt a rokonnak tekintett germán ifjúságokkal való együttműködés, amelynek legfőbb és leginkább látványos formáját a germán vidékszolgálat és germán védfelkészítő táborok hálózata jelentette.

Az Európában bekövetkező területi változások következtében hátrébb került a rangsorban a határvidéki munka, hiszen a korábbi, a népiségi harc békés megvívásának, s az idegen népiségek vélt vagy valós előtörésének helyszínéül szolgáló határrégiók többségükben elvesztették ezt a jellegüket. Az új határterületeken pedig már a Wehrmacht biztosította a német népiség egyértelmű fölényét, illetve uralmát. Ha lehet mondani, talán még inkább felértékelődtek viszont a külföldi német és népi német kolóniák, amelyek erre az időre már maradéktalanul magukévá tették azt a Németországban megfogalmazott elvet, mely szerint a német néptársak — bárhol is éljenek — csakis a nemzetiszocializmus hatása alatt élhetnek teljes életet. Keleten a nemzetiszocialista elvek meghonosítása minden korábbinál gyakorlatiasabb tevékenységet követelt meg a Hitlerjugendtől. A külföldi országokban működő Hitlerjugend-csoportok ténylegesen a birodalmi nívóhoz közelítő tevékenysége viszont csak Európában volt realizálható, bár a HJ továbbra is nagy gondot fordított a külföldi HJ-vezetők képzésére, amelyek 1942-től egyre inkább már csak a védfelkészítés jegyében teltek. Hasonlóan a birodalmi szint elérése volt a cél a kb. 350 ezer fősre tehető európai népi német népcsoportok ifjúságában. Esetükben azonban nemcsak a

befolyás megszerzése és megtartása, a nemzetiszocialista ifjúsági tevékenység minél teljesebb körű meghonosítása mellett sok esetben bizonyos fokú regermanizálásra is szükség volt.

A Hitlerjugend háborús tevékenységének nagy vívmánya volt a légi támadásoktól veszélyeztetett ifjak biztonságba helyezése kezdetben a birodalom nyugodtabb vidékein, majd a birodalomhoz kapcsolódó Protektorátusban és Főkormányzóságban, illetve a partnerországokban, így elsősorban Szlovákiában és Magyarországon. Bár a Hitlerjugend ez esetben is jóval korábbi hagyományokra alapozhatott, s e tevékenységet párhuzamosan végezte más szervezetekkel, mégis a Hitlerjugend révén vált ismertté külföldön is, s vált a nácik egyik olyan csúcsteljesítményévé, ami az eredmény tekintetében példamutató volt, de a mögöttes szándékok tekintetében — vagyis a további katonai potenciál biztosítása végett — ugyanolyan bűnös volt, mint a HJ több más tevékenységi formája. A KLV e célok megvalósítása mellett további lehetőséget adott arra, hogy a birodalom szociális téren is példát mutasson, a birodalmi német ifjak kiküldése révén méginkább erősítse és nemzetiszocialista hatás alá helyezze a népi németeket, illetve méginkább kiterjessze befolyását a befogadó országokra.

Mindezek hatására a Hitlerjugend tevékenysége minden korábbinál jobban átpolitizálódott és alig maradt olyan területe, amely közvetlenül is ne a politikát szolgálta volna. Mindenesetre a HJ az egyik legsikeresebb példát szolgáltatta arra, hogy miként lehet egy teljes generációt egyre leplezetlenebbül, totálisan kihasználni hatalmi célok érdekében.

EUROPEAN ALLIANCE AGAINST BOLSHEVISM
The Foreign Relations of the Hitlerjugend during World War II

by Vitári Zsolt
(Summary)

Before World War II the Hitlerjugend had contacted practically all countries and continents in the course of its foreign activities, while constantly projecting a picture of Germany as a country keen on maintaining the peace. Yet the groups of the HJ travelled abroad in the greatest numbers at the very time when Germany made the first steps of territorial expansion. In the 1930s the the „foreign policies" of the HJ were clearly dominated by bilateral relationships. The most extensive and most complex network of relations was established with such eminent partners as Austria, Italy, Japan, Great-Britain and France. From 1939, based on the network of relations established before the war, but among new personal and material conditions, the centres of gravity in the foreign activities of the HJ shifted. The decreasing importance of bilateral relations is conspicuous, as some of the former partners had been turned into enemies, others into subjects of German dominance in the meantime. Moreover, under the influence of German successes in war, the Hitlerjugend came to emphasise more than before its vindication of a leadership over all European youth. This new approach was reflected by the flourishing of all-European movements, which were all formed according to the will of the HJ, whether in the field of culture or in that of sport. These movements led on the final account to the forming of the European Youth Association (1942), which embodied this primacy on a more concrete, organisational level, and which, besides this leading role, was also a manifestation of the alliance of European youth regarded as a prerequisite of winning the war. Within European cooperation, however, relations with the youth of German peoples, who were regarded as kin groups, was more intensive. As a result, the activities of the Hitlerjugend became politicised to a greater extent than before, and hardly any of their aspects remained immune to direct political influence.

MELLÉKLETEK

1. ábra

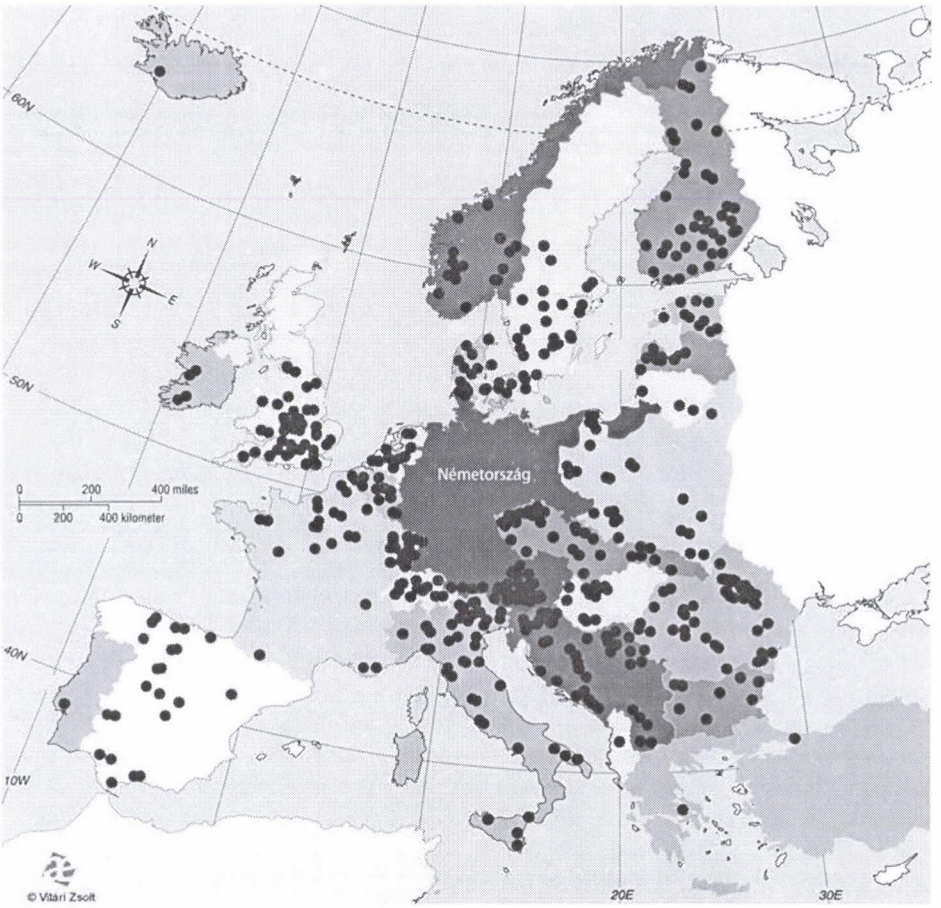

A Hitlerjugend Európában tett útjai 1933 és 1939 között

2. ábra

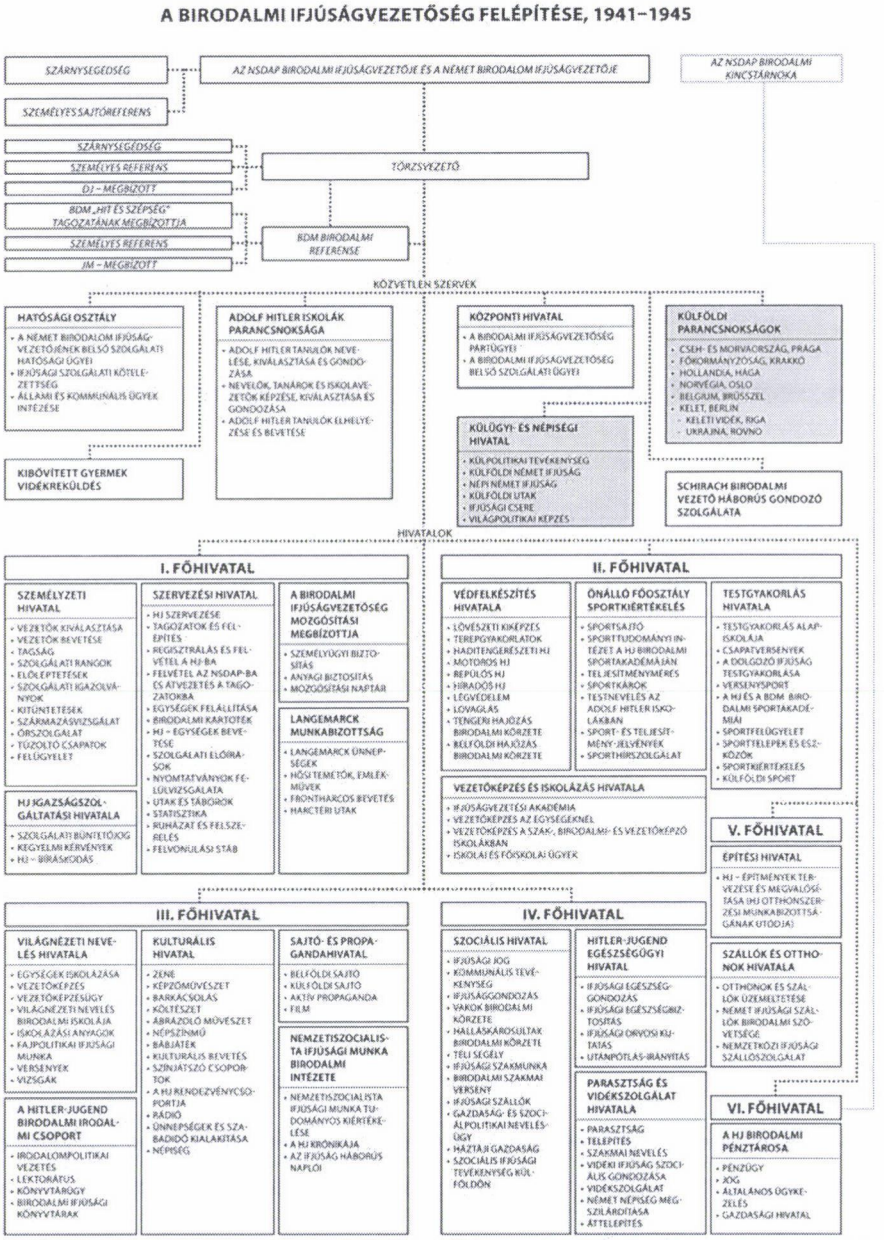

Magyar változat: © Vitári

Forrás: Buddrus, Totale Erziehung, i. m., 1104. o.

3. ábra

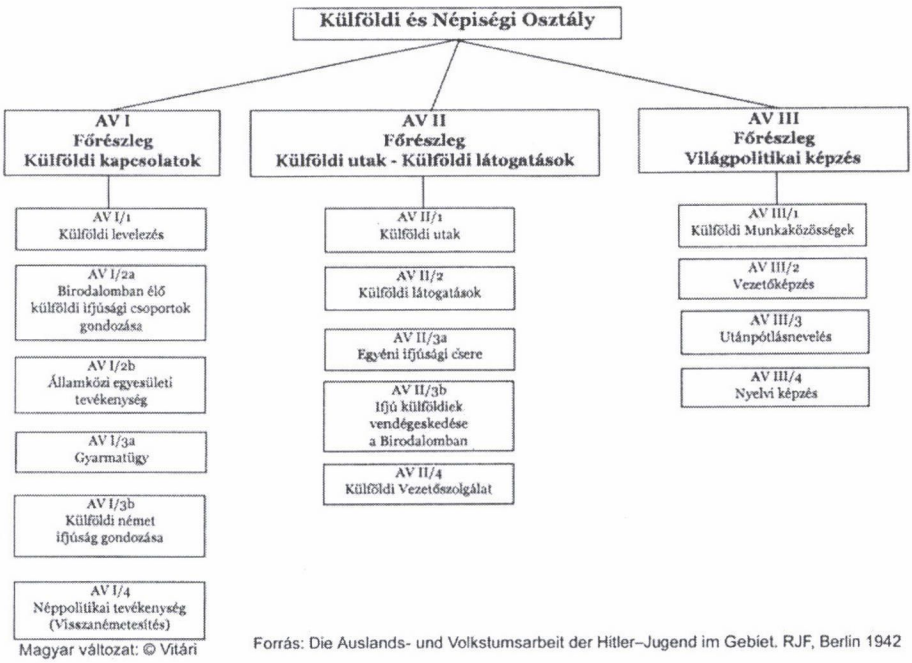

Magyar változat: © Vitári

Forrás: Die Auslands- und Volkstumsarbeit der Hitler–Jugend im Gebiet. RJF, Berlin 1942

4. ábra

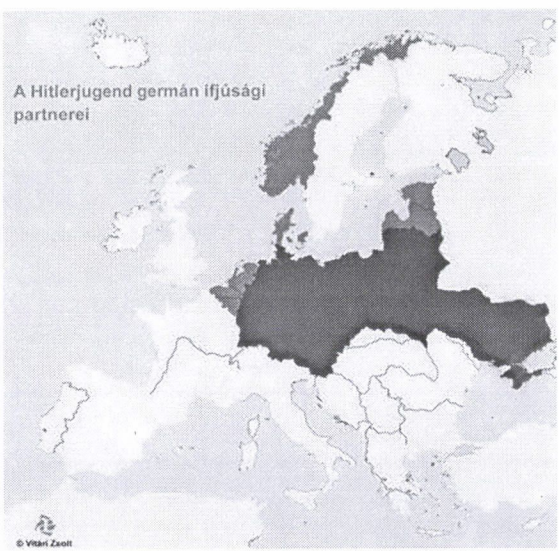

5. ábra

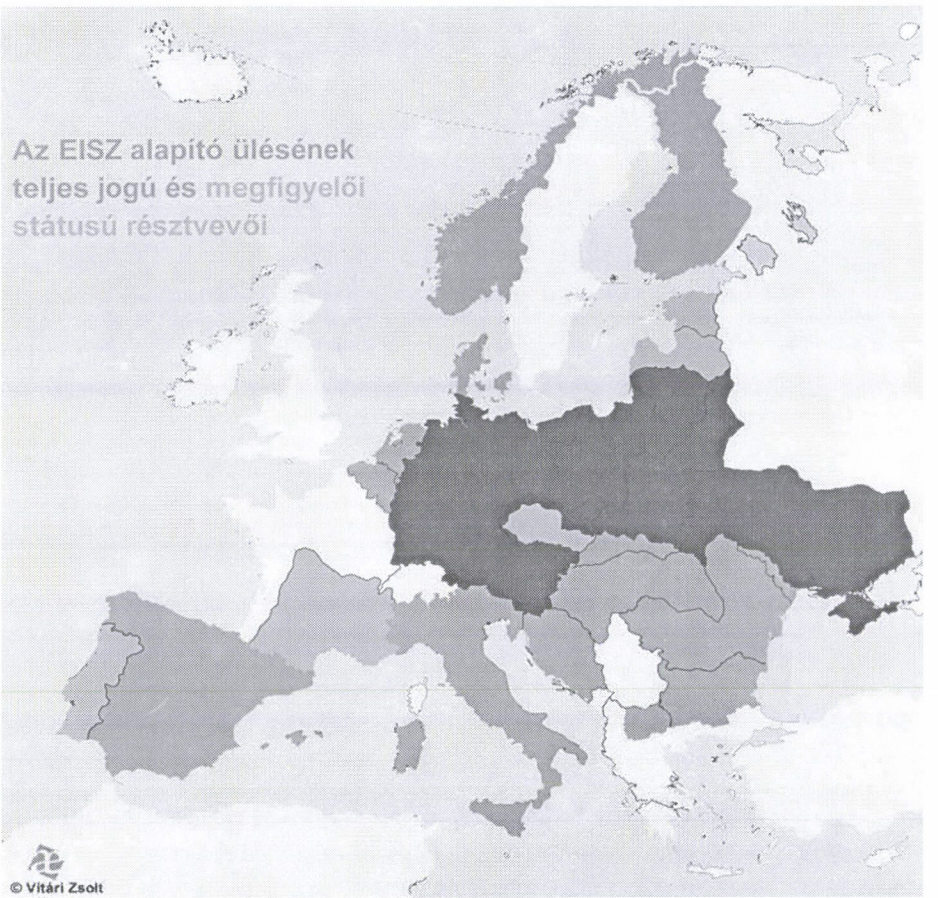
Az EISZ alapító ülésének
teljes jogú és megfigyelői
státusú résztvevői
© Vitári Zsolt

Tefner Zoltán

UGRON ISTVÁN ÉS A NÉMET KÜLPOLITIKA 1918 ÁPRILISÁBAN–MÁJUSÁBAN

A német külpolitika az utolsó világháborús év folyamán a váltakozó hadisikerek függvényében a megsemmisülés és a közép-európai katonai, politikai illetve gazdasági uralom játékterében mozgott. Az Osztrák–Magyar Monarchia is harcolt, azzal a lényeges különbséggel, hogy a Német Birodalommal szemben *csak* a puszta megmaradásáért. Pedig az 1917-es év mindkét nagyhatalom számára meghozta a nem várt szerencsét, Oroszország kiválását. 1917 decemberének végén megkezdődhettek a breszt-litovszki béketárgyalások. A német felső hadvezetés haderejének nagy részét átcsoportosíthatta a nyugati hadszíntérre, s ugyanezt tette a monarchia is, amidőn a Galíciában feleslegessé váló ezredeket a Piave mentén húzódó frontvonalra irányította. A kérdés 1918 elején úgy merült fel, hogy mennyire tudnak élni a katonai helyzet megváltozásából adódó lehetőségekkel. A belgiumi Spában működő német főhadiszállás hangulata az 1918-as év folyamán — az osztrák–magyar diplomata szemtanúk leírásai alapján — hétről-hétre változott a teljes letargia és az eufória között. Inkább az utóbbi javára. Mivel a II. Vilmos köré csoportosuló katonai lobbi, s főleg a császár, hinni akart a teljes győzelemben, minden, egyébként sokszor jelentéktelen pozitív fejleményt úgy értékelt, hogy az már a győzelemhez vezető út utolsó lépcsőfoka.

Nem tagadható ugyanakkor, hogy — bár akkorra már az egész Európába szánt amerikai haderő hadrendben állt — a németek a nyugati fronton értek el komoly sikereket. Miután a szovjetekkel 1918. március 3-án megkötötték a breszt-litovszki szerződést, ez által a helyzet keleten tisztázódott, a német nagyvezérkar összesen öt (!) alkalommal kísérelt meg áttörést a nyugati fronton.[1] A nagy júniusi offenzíva során például egyes pontokon nem kevesebb, mint 70 kilométert sikerült előre menni az egyébként megmerevedett, álló háborúra berendezett frontvonaltól. De ugyanez elmondható a Monarchia 1917 végi nagy offenzívájáról, sőt még az 1918 nyári nagy támadásról is a Montello ellen. (Más kérdés, hogy ez az utolsó, a Piave-vonalról indított előrenyomulás hamar kifulladt.)

Német politikai arrogancia 1914 előtt

A monarchia és Németország politikai viszonyát a rivalizálás jellemezte, amelynek markáns jelei már 1902 óta megmutatkoztak. Később ez a rivalizálás

[1] *József főherceg*: A világháború amilyennek én láttam. Mellékletek. VI. doboz. 8. sz. melléklet. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1926.

erősebb és kendőzetlenebb lett. Németországban a 19. század közepe óta nagyon sok olyan terv született, amely ki akarta terjeszteni a német politika hatókörét egész Közép-Európára, sőt a Balkánra is. Kezdve Friedrich List vámszövetségétől[2] Joseph Maria von Radowitz kisnémet megoldásán keresztül egészen Paul de Lagarde tervéig, amely szerint a német–osztrák–magyar vezetésű Közép-Európa maximális méretében az Emstől egészen Kis-Ázsiáig terjedt volna. A tervekből nagyon sok volt, egymást többszörösen átfedték, egyik a másikból kiindulva igyekezett a német hatalmi vágyakat áttenni a valóságba. Valamennyiben az volt a közös, hogy 1914 és 1918 között szellemileg mindegyik egyszerre hatott, s mint egy szinergikus elven működő motor, a német politikát, és magát a háborút, állandó expanzióban tartotta.

A német politikai arrogancia nagyon sokszor személyes arroganciában is testet öltött. A századforduló osztrák–magyar diplomatái, s előfordult, hogy az akkori közös külügyminiszter, Agenor Gołuchowski is megemlítették: ezzel és ezzel a némettel nem lehet együtt dolgozni, merthogy túlságosan tiszteli saját véleményét. De a személyes rokonszenvtől vagy ellenszenvtől eltekintve a politikai érdekek szembenállásából is épp elég konfliktus keletkezett a két birodalom között az 1900 utáni évtizedben. Az egész Európában hírhedté vált wrescheni eset, az Ostmark, a lengyelek által is nagy számban lakott keleti területek német kolonizációja, a földharc, még Aehrenthal külügyminiszternek is nagy gondot okozott, aki pedig lojális politikát folytatott a német szövetségesekkel szemben. Aehrenthal dinamikus politikai alkat volt, szilárd jellemmel, erős akarattal és becsvággyal, aki fel akarta rázni polgártársait enerváltságukból és még erősebbé kívánta tenni a Monarchia kötődését a német birodalomhoz. „Meg kell acélozni a polgártársak idegeit" – hangoztatta kedvenc jelszavát, de ugyanakkor nem nagyon tudta megvédeni német szövetségeseit a sajtótámadások ellen azok rendszeres túlkapási miatt.[3] A legtöbb bécsi lapban a német arrogancia láttán egyre türelmetlenebbül tették fel a kérdést: „Ilyen körülmények között kell-e még nekünk továbbra is (például) a hármas szövetség?" Aehrenthalt éppúgy, mint elődeit a szövetségi rendszerek *is* lojalitásra kötelezték, főként az 1879 óta létező kettős szövetség, és az 1881-ben megkötött hármas szövetség. A németek a háború elején a Monarchiától, mint katonai szövetségestől sokat vártak. A német érdekek szempontjából ítélve is sok múlott azon, hogy a közös hadsereg hogyan teljesít. A hadműveletek elindulása után még nem merült fel az, hogy a két hatalom közötti viszonyt ne a paritás határozza meg.

Súlyponteltolódás a szövetségesek viszonyában a háború elején

A lengyelkérdés lett az a pont, ahol ez a paritásos viszony korán megbomlott. Mindjárt az elején. Kezdetben úgy tűnt, hogy Lengyelország a két szövet-

[2] Listről és a német közép-európai tervekről lásd: *Irinyi Károly*: A Naumann-féle „Mitteleuropa"-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. ill. *Németh István*: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L'Harmattan, Bp. 2009. 32–37.

[3] *Tefner Zoltán*: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan, Budapest, 2007. 497.

séges hadviselő fél közötti integráció sarokpontja lesz. A lengyel megszállás katonailag viszonylag egyszerű feladatot jelentett. A monarchia csapatai 1914. augusztus 9-én átlépték az orosz határt, mélyen bevonultak a lublini területre, Frigyes főherceg augusztus 10-én tárgyalásokat folytatott a német hadsereg-főparancsnoksággal a megszállás alá kerülő orosz területek közigazgatásának megszervezéséről, s a két vezérkar megegyezett. A lengyel rendezés a több évtizede gyakran emlegetett úgynevezett ausztropolonista megoldás lett volna, ami azt jelentette, hogy a jövő Lengyelországa az Osztrák–Magyar Monarchiához kerül.

De alig telt el tíz nap, s bekövetkezett az osztrák szempontból kellemetlen fordulat. Augusztus 20-án megérkezett Bécsbe Gottlieb von Jagow német külügyi államtitkár távirati jegyzéke. Jagow kilátásba helyezte ugyan, hogy a német kormány a háború után kész tárgyalni a lengyel rendezésről, de elzárkózott attól, hogy a németek által elfoglalt területeken a közigazgatást az osztrák hatóságok vegyék át. Mindez váratlanul érte a bécsi kormányköröket. Bár érthetőek voltak a németek aggályai az osztrák–magyar hivatalnokokkal szemben, hiszen végül is a saját frontvonalaik hátországának katonai és civil igazgatásáról volt szó, de Jagow ultimátuma mégis azt jelezte, hogy a németek — bár ekkor még tapintatból nem mondták ki — a háború után sem akarnak osztozni a közös szerzeményen.

Az ügy mégis elrendeződött, s tovább is fejlődött, amikor 1915 tavaszán és nyarán a gorlicei áttörés következményeként az oroszok defenzívába kerültek. Az August von Mackensen parancsnoksága alatt álló erők Krakkótól délre a Gorlice-Tarnów körzetben áttörték a frontot.[4] Az oroszoknak óriási lengyelek lakta területeket kellett kiüríteniük. A sikeres hadműveletek során a teljes lengyel etnikai terület a központi hatalmak hadseregeinek megszállása alá került. Az akkor már több mint száz éve felosztott Lengyelország a Monarchia külpolitikai vezetői számára ekkor vált igazán fontossá. A megszállt területekkel nemcsak katonai, hanem ezúttal már közigazgatási, sőt államjogi szempontból is kezdeni kellett valamit. Konkrétan és sürgetően lépett a világ közvéleménye elé a történelmi lengyel állam visszaállításának régóta dédelgetett programja.

Megszervezték a két főkormányzóságot a megszállt területeken. Az lublini osztrák–magyar övezet katonai parancsnokának Collard tábornokot nevezték ki, a polgári ügyek intézésének vezetését pedig Galícia egykori osztrák helytartója Michał Bobrzyński vette át.[5] Ugyanez zajlott le a németek által megszállt északi részen is, ahol Varsó székhellyel hozták létre a „Militärgeneralgouvernement-et", a Katonai Főkormányzóságot. A főkormányzóság élére von Beseler porosz vezérezredes[6] kapott kinevezést. A két főkormányzóság határvonala a Pilica folyót, a Visz-

[4] *Ormos Mária–Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás. Osiris Kiadó, Bp. 2003. 232.

[5] *Szokolay Katalin*: Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 21.

[6] *Hans Hartwig von Beseler* (1850–1921): német vezérezredes. Értelmiségi családban született Greifswaldban. 1868-ban lett a porosz hadsereg tagja. Részt vett az francia–porosz háborúban, később altábornagyi rangban 1910-ig, nyugállományba helyezéséig szolgált a német hadseregben. Az I. világháború kitörésekor II. Vilmos személyes kérésére reaktivizálta magát, és a 3. tartalékhadsereg

tula egyik baloldali mellékfolyóját követte Tomaszów-ot és Dęblint érintve, s Chełmtől északra érte el a Lengyel Királyság Oroszországgal érintkező határát. Tulajdonképpen egy Nyugat-Kelet irányú vonal mentén kettévágta az egész Kongresszusi Lengyelországot.

Az igazi változás a két szövetséges viszonyában 1916 nyarán következett be Bruszilov nagy offenzívájának hatására. Olaszország hadba lépése, s az olasz front megnyitása a keleti osztrák–magyar erők meggyengülését eredményezte. Bruszilov július eleji támadását nagyrészt erre a hadászati felismerésre alapozta. Az oroszok a pinszki kiszögeléstől Bukovináig húzódó fronton elsöprő támadást intéztek az osztrák–magyar front ellen,[7] s nagy területeket foglaltak el mintegy 60–120 kilométer mélységben a Stanislau–Körösmező-vonalig. Ausztria–Magyarországot megsemmisítő vereség érte, hatszázezer katonájába került a Bruszilov-offenzíva. A vereséget a háború végéig sem sikerült kihevernie. A németek szemében a Monarchia nemcsak katonailag, hanem politikailag is leértékelődött.

Terjedelmi okok miatt nem tudunk foglalkozni azzal a hosszú és bonyodalmas folyamattal, amely a lengyelkérdésben a két szövetséges között 1918 márciusáig, Breszt-Litovszkig lezajlott. Mindvégig egyoldalú volt a két birodalom kapcsolata. Németország az erő pozíciójából tárgyalt, bárki is volt a közös külügyminiszter: Burián, Czernin, majd ismét Burián. A tény tény maradt: az osztrák–magyar haderő kudarcával ütött csorbát a német hadseregnek kellett kiköszörülnie. Ezt meg is tette, amikor Hindenburg az év nyarán ellentámadásba ment át, s megállította az oroszokat. De ennek ára volt. Eltelt két év, és 1918 áprilisának végén, amikor Czernin 1918 áprilisában lemondott, s másodszorra is Burián István került a Ballhausplatz élére, az egyenlőtlen helyzet mindkét oldalon szorongást keltett, és a hűvös hangulat lengte körül Bécs és Berlin viszonyát. „A tények maguk helyett beszélnek, s előlük Burián báró sem zárkózhat el. Nekünk azonban le kell vonni a következtetéseket" – írta Jagow államtitkár Heinrich von Tschirschky német nagykövetnek Bécsbe.[8]

Döntési alternatívák

A németek a háború elején még nem vontak abban a helyzetben, hogy a fentivel azonos értelmű bármilyen következtetést levonjanak, de azt pontosan tudták, hogy a küzdelem sok más hadicél között nem csak az egységes Közép-Európa, hanem a német keleti impérium kiépítéséért is folyik. A fent említett 1914. augusztusi Jagow féle incidens egy fájdalmas tüskénél még nem je-

parancsnoka lett vezérezredesi rangban. 1915-ben nevezték ki a Varsói Katonai Főkormányzóság élére. 1918-ban, amikor a németeket Varsóban lefegyverezték, Németországba menekült. A konzervatívok túlzott engedékenysége miatt támadták, a liberálisok azért, mert katonai diktatúrával irányította a megszállt varsói területet. A megtört és kiábrándult ember haláláig – amely hamarosan bekövezkezett – ismételgette jó szándékait a lengyelekkel szemben. (Ő volt, aki újra megnyitotta az oroszok által bezárt varsói egyetemet). In: http://en.wikipedia.org/wiki/Hans_Hartwig_von_Beseler (Letöltés: 2011. 09. 21.)

[7] *Galántai József*: Az első világháború. Gondolat Kiadó, Bp. 1988. 298–300.

[8] Jagow Tschirskynek, 1916. július 19. In: Németh, i. m.

lentett többet a bécsi politikai vezetés számára. Ekkor még a várható háborús győzelmek szinte természetes jutalmát az úgynevezett ausztropolonista megoldásban látták Bécsben, s ezzel – legalábbis látszólag – a németek is egyetértettek. A tervnek sok változata látott napvilágot, de lényegét tekintve úgy foglalható össze, hogy az osztrák koronatartományt, Galíciát az oroszoktól elfoglalandó Lengyel Királysággal, azaz a varsói területekkel egyesítik, s ez által a Habsburg birodalom kétközpontúból háromközpontúvá válik. A trialista formáció lényeges elemét az jelentette, hogy valakit az osztrák főhercegek közül (esetleg magát az osztrák császárt) lengyel királlyá koronáznak, s ez a perszonálunió garanciát jelent arra, hogy a történelmi keretek között újra létrehozott lengyel állam sem politikailag, sem katonailag, sem gazdaságilag nem fog a Monarchia ellen fordulni.

A lengyel rendezésre számtalan terv készült, korábban is, de főleg akkor, amikor a háború megcsillantotta a központi hatalmak győzelmét. A rövidebb feljegyzések mellett összefüggő, még a részletkérdésekre is kiterjedő tanulmányok, műfajuk szerint *memorandumok* is napvilágot láttak, amelyeknek idővel mindegyike a politikai cselekvés forgatókönyve lett. A sok közül egyiket Leopold Andrian-Werburg báró készítette,[9] aki a kérdéses időt megelőzően Varsóban szolgált, mint főkonzul,[10] majd amikor a diplomáciai kapcsolatok Oroszországgal megszakadtak, elsőosztályú követségi tanácsosként különféle megbízatásokat teljesített.[11] Andrian tervezete a hasonló iratokkal összevetve a legegységesebb és legkoherensebb. Nem járunk messze a valóságtól, amikor kijelentjük, hogy mindent összefoglalt benne, amit a birodalmi külpolitika erről a kérdésről korábban gondolt, s ezért az ausztropolonista megoldás korábbi összes iratanyagát figyelembe véve „ideál-tipikusnak" tekinthető.

1914 késő nyarán a háború még annyira kezdeti stádiumban járt, hogy maguk a katonai szakértők sem tudhatták biztosan, mit hoz az 1914-es esztendő vége. A tervek ennek ellenére osztrák–magyar illetve német győzelem esetére lettek kidolgozva, s többnyire a dualista állameszme volt bennük az irányadó. Andrian vezérgondolata, a Habsburg-hivatástudat kihangsúlyozása egyetlen betű erejéig sem tért el a korábbiaktól: „[...] A Monarchia küldetése és létezésének célja az, hogy a kis népeknek, amelyek földrajzi helyzetük, továbbá számszerűségükből fakadó gyengeségük miatt nem tehetik meg, hogy önálló államként létezzenek, biztosítsa a nemzeti fejlődés azon előnyeit, melyek a biztonsággal, a hatalommal és a gazdasági növekedéssel állnak összefüggésben, azál-

---

[9] Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv I. Allgemeines. Geheime Akten. 1839-1868, 1873-1918. Liasse XLVII 1c.. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland. (Továbbiakban: HHStA. PA. I. Karton 496. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden.). (Az irat fénymásolatát Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus bocsátotta rendelkezésemre.)

[10] *Freiherr Leopold von Andrian-Werburg*, (1875–1951): sokoldalú tehetséggel megáldott diplomata. Az Osztrák Életrajzi Lexikon szerint irodalmi műveket is írt, köztük költeményeket, 1918-ban pedig a Hoftheatert is vezette, jó barátságban állt Hermann Bahrral, Hofmannsthallal és Arthur Schnitzlerrel.

[11] Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch–Ungarischen Monarchie für das Jahr 1915. XLI. Jahrgang. Wien, 1915.

tal, hogy részei lehetnek Európa egyik legnagyobb birodalmának."[12] Bár a lengyel népet a trialista koncepcióban egyáltalán nem lehetett kis népnek nevezni (a világon élő lengyel népesség már akkor is 20 millió körül mozgott), az elv nagyon használhatónak látszott 1914-ben is, annak okán, hogy a lengyelek többsége mindig szimpatizált ezzel a gondolattal.

A birodalom vezetésében — függetlenül attól, hogy ki melyik táborhoz tartozott — a lengyelkérdés szorosan összefüggött a katolicizmus kérdésével. („Ausztria, mint vezető katolikus hatalom.") A külpolitikai elv szintjére emelkedett vallási megközelítés a korabeli külpolitikai doktrínából következett, amely Európát, sőt akkor már a világot, négy csoportba sorolta. A nagyhatalmak, ehhez tartozott Anglia, Oroszország, Németország és Ausztria–Magyarország, döntően képesek befolyásolni a változások irányát. Franciaország nem állt a besorolandók között. Már Aehrenthal ismert frazeológiájában is benne van Franciaország nyílt negligálása, de a korábbi közös külügyminisztereknél is — 1871 óta tulajdonképpen senki sem tekintette Franciaországot *igazi* nagyhatalomnak. Ezért aztán Franciaország alkotta az egyszemélyes második csoportot (esetleg még Olaszország és Törökország jöhetett volna szóba). A középállamok és a kicsik skatulyáiba sorolták a többi országot, amelyek a szövetségesi tervezgetések esetében szerepet játszottak ugyan, valójában azonban nem nagyon foglalkoztak velük.

Franciaország kiesésével az első dobozban Ausztria–Magyarország maradt, mint az egyedüli vezető katolikus állam (katholische Vormacht). Bécs konzervatív politikai gondolkodói természetesen belső meggyőződésből tartották fontosnak Lengyelországnak a Monarchiához történő csatolását, de a liberálisok, sőt helyenként még a baloldaliak is (ők nyilvánvalóan a külpolitikai irányítás befolyásolásának lehetőségétől elzárva) szimpatizáltak ezzel az ideológiai tézissel. Az utóbbi kettő természetesen gyakorlati okokból. Az ugyanis világossá vált az előző fél évszázad során, hogy Oroszország milyen sokat profitált abból, hogy az ortodox keresztény vallást összekötötte a politikával. Pár hónapja, hogy véget ért a második Balkán-háború, amely távolabbi kihatásait tekintve orosz sikernek is volt tekinthető, de az oroszok az 1878-as berlini kongresszus óta többször bebizonyították, hogy mire képes egy „ortodox keresztény vezető nagyhatalom". A „balkáni keresztények protektora" jelzőjének adaptálása Bécsben irányadó lett a háború elején: Ausztria Lengyelország protektora.

Korántsem volt azonban mindegy, hogy ezt a protektori szerepet Ausztria miképpen játssza el. A feladat nehézségét az jelentette, ami az dualizmus több mint négy évtizede alatt mindig is az egyik fő gondot okozta: az új területek integrálásának kérdése. Sőt, már maga az a kérdésfeltevés is megosztotta a politikai táborokat, hogy szükség van-e *egyáltalán* a birodalom területi bővítésére. Közismert, hogy 1878 kora őszén Bosznia-Hercegovina okkupálása — amely nemzetközi politikai tekintetben teljesen rendben volt — milyen földindulásszerű mozgásokat eredményezett a birodalom belpolitikájában. De a vitát a

[12] HHStA. PA. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden. K. 496.

fent vázolt 1915-ös háborús sikerek eldöntötték. Ha nem akartak a szövetséges Németország mellett lemaradni, akkor vállalniuk kellet a területi bővítést.

Németországban az ausztropolonista megoldás ellentéziseként egy hosszú, több mint fél évszázados ideológiatörténeti fejlődés keretében megszületett a keleti impérium létrehozásának programja, amely ugyancsak több tucatnyi variánsból és irányzatból állott. Az első világháború elején is ismertek voltak ezek a tervek Ausztriában is és mindenütt a világon. Ami végül 1916-tól német részről a gyakorlati megvalósíthatóság közelébe került, az a „Lengyelország mint ütközőállam", a hírhedt „Pufferstaat" politikai terve volt. E megoldási javaslat fő variánsa lemondott Galíciáról és Bukovináról, mint a jövendő lengyel állam történelmileg is integráns részeiről, csupán az egykori Kongresówka, azaz Orosz–Lengyelország területével számolt, de ugyanakkor erős német katonai és politikai függőség formájában magába foglalta volna Litvániát, Kurlandot, Livóniát és a mai Észtország egy részét, tekintélyes belorusz területekkel. Nem nehéz előre látni azokat a nehézségeket, amelyeket ez a formáció a háborúból esetlegesen győztesen kikerülő Ausztria–Magyarországnak jelentett volna. Mindenekelőtt a lengyel irredenta kérdését: Galícia osztrák kézen maradása Lengyelország negyedik felosztásával lett volna egyenlő, ami ellen soha nem szűnt volna meg a lengyel nemzet egészének ellenállása, egészen addig, amíg Galíciát *mégis* elszakították volna Ausztria–Magyarországtól.

Az osztrák–lengyel megoldást — holott a kérdés egyetlen biztos és tartós megoldását ígérte — mégis elutasította mind a német társadalmi közvélemény, mind a Reichstag, mind pedig a nagyon megerősödött militarista Hindenburg–Ludendorff-vonal, amely mögött a német nagytőke meghatározó csoportjai álltak és alapvető érdekek fűzték őket a keleti impérium megalapításához. A terjeszkedés elméleti alátámasztása lett Friedrich Naumann „Mitteleuropa" című politikai vitairata, amely az Északi- és Keleti-tengertől az Adriáig terjedő hatalmas szövetség vízióját vázolta fel, vámunióval, a tőke, az áru és a munkaerő szabad áramlásával.[13] „Ezt a területet, mint egységet, mint sokszorosan tagozódott testvérországot, mint védelmi szövetséget, mint egy gazdasági területet lássátok magatok előtt. Itt minden történelmi partikularizmus mosódjék el a világháború nyomása alatt annyira, hogy az egység gondolatát elbírja."[14] — bíztatta híveit Naumann. Párhuzamosan az osztrák–magyar hadsereg 1916-os katonai kudarcaival Naumann írása a legtöbbet olvasott „Kriegszielschrift" lett a német birodalomban, nemcsak az egyszerű olvasók táborában, hanem a politikai és katonai döntéshozók körében is. Ebbe a koncepcióba jól beleillett az ütközőállam Lengyelország.

Egyáltalán nem illet azonban bele az osztrák–magyar diplomaták és tábornokok elképzeléseibe. Ők 1916 után, miután a két ország viszonyában Naumann koncepciója a német erőfölény hatására áttörte a gátat, sem szűntek meg ellen-

---

[13] *Ormos M. – Majoros I.*: i. m. „Ezt fejezte ki az úgynevezett *Mittel-Europa* terv is, amelynek tengelye eleinte a Nyugat (Dánia, Hollandia, Belgium, Észak-Franciaország), 1917-től kezdve pedig a Kelet felé hajlott el." 223.

[14] *Friedrich Naumann:* Mitteleuropa. Reimer Verlag, Berlin, 1915. Idézi: *Galántai J.*: Az első világháború i. m. 327. Lásd még: *Irinyi K.* i. m. 12–13.

állni, s harcoltak, ahogy lehetett, harcoltak, ahogy tudtak az osztrák–lengyel megoldás érdekében. Mindenesetre a türelmetlen németekkel szemben ez a harc egyáltalán nem jelentette sikerélmények sorozatát. Burián, aki mögött ott álltak a monarchia legerősebb bankvezérei, 1915 novemberében még tudott nemet mondani Jagow memorandumára, amelyben az államtitkár a szövetségi szerződés kibővítését és a vámunió létrehozását sürgette. (Mint láttuk, a vámunió is a Naumann-terv szerves részét képezte.) 1916 vége azonban már nem az a korszak volt a Monarchia politikai történetében, amikor ezt megtehették volna.

Lengyel vonatkozásban ennek a Monarchia számára előnytelen helyzetnek az egyik szemléletes kifejeződése lett az 1916. november 5-i közös deklaráció. II. Vilmos és Ferenc József kinyilvánították, hogy a háború után létrehozzák a lengyel királyságot, mégpedig abban a formában, ahogy a Pufferstaat elképzelésben állt: csak az oroszok által elhagyott varsói területeken, Posen, Szilézia, Galícia és a sok más lengyelek lakta terület maradt volna német, illetve osztrák–magyar birtokban. „E torz alakulat tervét a lengyelek elutasították, s a semleges Európa előtt — ha eddig voltak kételyek — nyilvánvalóvá vált a német vezetésű »Mitteleuropa« igazi jellege" — olvashatjuk a korszak összefoglaló értékelésében.[15]

De a német politika egészén belül sem uralkodott teljes egyetértés a keleti területek kezelését, s a háború menetét, a hadicélokat illetően. A „héják" szerepét eljátszó militarista párt, közöttük a Hindenburg–Ludendorff-lobbival, csak a szigorúan értelmezett katonai szempontokat vette figyelembe. Azt, hogy a háború utáni Németország minél jobban védhető legyen Oroszországgal szemben (1918-ban már a bolsevista Oroszországgal szemben). Teljesen hidegen hagyta őket, hogy a szövetséges Ausztria–Magyarország Lengyelországban esetleg üres kézzel kerül ki a háborúból. Az 1916 és 1918 közötti hónapokban számtalanszor elhangzott a két ország uralkodóinak, diplomatáinak, s katonai vezetőinek találkozóin, hogy a Monarchiának Lengyelországért a Balkánon kellene kárpótolnia magát. Volt idő, amikor a németek Romániát ajánlgatták, főként a Czernin időszak alatt.

Jagow egyik utóda, Kühlmann külügyi államtitkár,[16] aki 1918-ban intézte a német külpolitika ügyeit, a „galamboknak" nevezhetők táborába tartozott. Természetesen ők sem voltak egyértelműen „galambok", de mérsékeltebben és belátóbban közelítették meg Ausztria–Magyarország lengyelországi szerepének kérdését. Kühlmann 1918-ban úgy képzelte el Németország és Ausztria–Magyarország viszonyát a lengyelkérdésben, mint amilyen viszony Anglia és domíniumai között fennállt. Terveit azonban lesöpörték az asztalról. 1918 nyarán, amikor a németek negyedik nagy offenzívája sikereket ért el, s a német győzelem átmenetileg elérhető közelségbe került, Georg von Hertling kancellár[17] Lengyelországot a megszállt Belgiummal együtt már egyértelműen, mint

---

[15] *Galántai J.* i.: m. 328.

[16] *Richard von Kühlmann* (1873–1948): német diplomata, 1918 júniusáig külügyi államtitkár, a breszt-litovszki béketárgyalásokon a német küldöttség vezetője

[17] *Graf Georg von Hertling*, (1843–1919): centrumpárti képviselő, 1917. november 1-től 1918. szeptember 30-ig volt a Német Császárság kancellárja.

német kliensállamokat említette.[18] A több helyen is olvasható indoklás mindig Lengyelország geopolitikai helyzetének elemzésével történt: ez máshogy nem is lehet, hiszen Lengyelország úgy nyúlik be az orosz (szovjet) peremállamok gyűrűjébe, mint egy „ék", ezért annak német függőségbe kell kerülnie.[19] Csak így oldható meg Németország, elsősorban a keleti területek katonai védelme.[20]

Ilyen viszonyok uralkodtak tehát a két szövetséges érintkezésében, s a számtalan vita, konfliktus nagy odafigyelést, állandó készültséget igényelt azoktól a diplomatáktól, akik a német politikával bármilyen szinten és formában kapcsolatban álltak. Az ellenséges államokkal 1918-ban természetesen nem állt fenn diplomáciai kapcsolat, de a semleges és baráti államokkal (például Szófiával) igen, s a konzuli hálózat is működött szerte a világban. A háború során nagy szolgálatot tettek a svájci, a dániai és a svédországi osztrák–magyar külképviseletek; számos, háború alatti lépés, példának okáért az 1917-es béketapogatódzások, nem is lehettek volna elképzelhetőek a svájci követ, de Vaux báró[21] közreműködése nélkül. Nagy személyzettel, a békebelinél is nagyobb intenzitással működött a berlini nagykövetség Hohenlohe herceg irányításával.

De a német kapcsolat egyszerre több szálon is futott. A lengyel ügyek intézésében ugyanis talán még a berlini nagykövetségnél is nagyobb szerepet töltött be az úgynevezett varsói külügyminisztériumi képviselet. Amikor 1915-ben létrejöttek a főkormányzóságok Lublinban és Varsóban, a bécsi közös külügyminisztérium képviselőket („rendkívüli és meghatalmazott miniszter"-eket) delegált a két városba, akik állandó futár- és távírókapcsolatban álltak a Ballhausplatz-cal. De nemcsak Varsóban és Lublinban működtek külügyminisztériumi képviselők, hanem a háború folyamán osztrák–magyar megszállás alá került Belgrádban is.[22] Nem is beszélve arról, hogy a Baden bei Wienben felállított Hadsereg-főparancsnokságon, illetve a Teschenben működő főhadiszálláson is képviseltette magát a Ballhausplatz egy-egy munkatárssal, bár ők nyilvánvalóan nem diplomáciai missziós feladatokat láttak el. A varsói képviselő hivatalos címe „A cs. és kir. Külügyminisztérium Küldötte Varsóban" volt.[23] Ezt a tisztet töltötte be Ugron István a háború nagy részében. Róla szól ez a történet.

---

[18] *Németh I.* i. m. 332.

[19] Uo. 331.

[20] *Graf Stephan Burián*: Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. Verlag Ullstein/Berlin, 1923. Burián emlékirataiban több alkalommal elemzi a német politika megosztottságát, s nem minden személyes ellenszenv nélkül nyilatkozik Ludendorffról. Első miniszterségének idején, 1916. október 18-án a Pleß-i német főhadiszálláson tartott értekezletre úgy emlékezett vissza, hogy azon a katonapolitikai helyzetet főleg von Beseler főkormányzó taglalta, miközben Ludendorff nagy hévvel képviselte a szűkebb értelemben vett katonai szempontokat. Azt követelte, hogy tekintsenek el a politikától, s mindent csak a katonai elvárásoknak rendeljenek alá. 82–83.

[21] Freiherr Léon de Vaux: osztrák–magyar diplomata, a Monarchia bukása után a berni követség felszámolásával bízták meg (Ministre extraordinaire et plénipotentionaire d'Autriche-Hongrie chargé de la liquidation de la legation imperiale et royale)

[22] A polgári ügyek intézéséért felelős delegálttá Belgrádban a neves történészt és levéltárost, Thallóczy Lajost nevezték ki.

[23] Der Delegierte des k. und k. Ministeriums des Äussern in Warschau

A főkonzul is csak egy bürokrata

A bürokrácia társadalomtudományos fogalmának megítélésénél két ellentétes véglet ismeretes. A szatirikus történetek kedvelői ismerik a híres Parkinson-elméletet, amely szerint egy munka addig tart, amíg a munkát végző bürokrata nem tölti ki egészen az elvégzéséhez szükséges munkaidőt. Parkinson szerint ezért van az, hogy a bürokratikus szervezetek expanzívak, növekedésre hajlamosak. A hivatalnokok mindig újabb és újabb feladatokat vállalnak magukra, nem azért, mert ezek a feladatok valóban vannak, hanem hogy bizonyíthassák buzgalmukat mások, főként a főnökeik előtt. Feladatokat gyártanak ott, ahol nincs is semmi teendő.[24] Van a másik végletes teória, amely azt hirdeti, hogy a bürokrácia a világon lévő dolgok egyik legtökéletesebbike, maga a rend, a precizitás, a hatékony irányítás, amely a harmonikus társadalmi együttélés szükséges feltétele. Ha nem lenne, ki kellene találni. A különféle társadalomtudományi iskolák a fogalmat különféleképpen értelmezik, de egyik elmélet sem tagadja azt, amit a szó eredeti, 18. századi értelme takar: a „büró", amely irodát, vagy íróasztalt jelent, s a „-krácia" utótag, amely az uralomra, a hatékony irányítás valós feltételére utal.

Uralom nélkül nem lehet birodalmakat irányítani, s ahhoz, hogy az uralmat át lehessen vinni a gyakorlatba, szervezeteket kellett létrehozni. Az Osztrák–Magyar Monarchiában ez a szervezet a bécsi Ballhausplatz volt, s az egész terebélyes külképviseleti rendszere. Ezt úgy is fel lehet fogni, hogy erőszakszervezet, amely képzett hivatalnokai révén bizonyos államokat esetleg arra is kényszeríthet, amit egyébként nem akarnak megtenni. Áttekintve az osztrák–magyar külügyi hivatali szervezet 51 éves történetét, mindkét fenti végletre találunk bőségesen példát. Mint Európa minden korabeli hivatali rendszere, ez is a szigorú hierarchia modelljén nyugodott, ahol a legszélesebb döntési jogkörrel rendelkező pozíció volt legfelül,[25] jelen esetben a közös külügyminiszteré, akinek azonban döntési kompetenciáját erősen korlátozta az a sajátosan ausztriai jelenség, amit „Restabsolutismusnak", azaz „maradvány-abszolutizmusnak" nevezünk. A furcsa fogalom több mindent takar, ilyen a császár hitbizományszerű joga a katonai és a külpolitikai döntések meghozatalára. Ez a jog az 1867-es kiegyezés után is megmaradt, s a 18. század viszonyaira emlékeztetett.

A 18. és a 19. század fordulójára — a felvilágosodás hatására — az európai államokban megszületett az uralkodó és az állam közötti viszony új értelmezése. A változás lényege abban állt, hogy az abszolutizmus államfelfogásával szemben az államot többé már nem a fejedelem testesítette meg; a hatalom gyakorlását, amely korábban azonos volt az uralkodó személyével, egy úgynevezett „absztrakt állam" vette át.[26] Az uralkodó államfővé vált. Az állam többé már nem azon munkálkodott, hogy erősítse az uralkodóház hatalmát, hanem hogy gondoskodjék a társadalom szükségleteiről, jólétet és gazdagságot teremtsen a

[24] *C. Northcote Parkinson:*: Parkinson's Law. Boston, Mass.: Houghton Mifflin, 1957. In: *Giddens, Anthony*: Szociológia. Osiris Kiadó, Bp. 2003. 288.

[25] *Max Weber:* Gazdaság és társadalom 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1982.

[26] *Somogyi Éva*: Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban. In: Századok, 2008. 1. szám. 7.

birodalom határai között. Az Osztrák Császárságban nem is volt hiány ebben a „népboldogító" gondoskodásban, az állami gyakorlat azonban továbbra is abszolutista alapokon folyt. 1867 után nagy változások következtek be, megalakultak az alkotmányosság intézményei, maga az alkotmányos rendszer ugyanakkor korlátok között működött. A „maradványok", az abszolutista államkormányzás elemei tovább éltek. Ferenc József a hadsereget haláláig sajátjának tekintette, s ugyanez vonatkozott a külügyek feletti ellenőrzésre is.[27] „Ferenc József császár az alkotmányos korszakban is ragaszkodott a dinasztikus tradíciókhoz, őrizte — amennyire lehetett — a birodalom két felében és a közös kormányzatban is az uralkodó és az állam azonos voltának doktrínáját."[28]

Valójában persze maga a hivatali hierarchia működése — technikai értelemben (!) — nem sokban különbözött a nyugat-európai alkotmányos monarchiákban folytatott gyakorlattól. Itt is írott szabályok vezérelték a hivatalnokok munkáját, ami azonban korántsem jelentett szolgai végrehajtó szerepet, rutinfeladatok unalmas ismétlődését.[29] Ami a diplomáciai alsóbb szinteket illeti, túlnyomórészt persze mégis. A zárt hivatali lánc megkövetelte az utasítás–jelentés kettősség betartását, nagyon szigorúan vették azt, hogy a külföldön dolgozó beosztottak e kötelezettségüknek maradéktalanul eleget is tegyenek. A külföldi missziókon dolgozók ezzel szemben mindig arról panaszkodtak, hogy nem látják el őket elégséges információval és utasítással. Az utóbbiak, az úgynevezett „Weisungok" többnyire magas szinten születtek, a közös külügyminiszter, illetve osztályfőnökeinek szellemi termékei voltak. Vizsgált időszakunkban nagyon szűkszavúak, ami nem csak a válságos háborús időkkel magyarázható.

A régi osztrák diplomataiskola szabályai szerint a külföldi posztokon szolgáló diplomaták semmilyen politikai játéktérrel nem rendelkeztek. Azt tanította, hogy a korrekt diplomata tartózkodik mindennemű egyéni kezdeményezéstől, de ugyanakkor mindig látható marad, nem vonul háttérbe.[30] Ez a tiltó felfogás lehetett az oka annak, hogy az osztrák–magyar követek és nagykövetek között sok „nagy jelentésírót" (Ugron ilyen volt), s csak kevés politikust találunk. Feljegyezték, hogy Gustav von Kálnoky, a későbbi közös külügyminiszter, 1880–82 között szentpétervári következként valóságos felüdülésnek tekintette, ha hivatalos iratokat olvashatott. Ezek tartalma nagy hatást tett rá. De jelentéseket is jól tudott írni. A legideálisabb külügyi hivatalnok, akit Ballhausplatz-i főnökei csak kívánhattak.[31]

---

[27] *Helmut Rumpler*: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg.: *Adam Wandruszka* und *Peter Urbanitsch*. Band VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 1. Teilband. Wien, 1989. „Die Außenpolitik betrachtete Kaiser Franz Joseph als seine höchstpersönliche Domäne." 45.

[28] *Somogyi É.*, i. m. 8.

[29] *M. Weber*: i. m. 196.

[30] *Friedrich Ferdinand Graf Beust*: Aus Drei-Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. Stuttgart, 1887. I. 236. Idézi: *H. Rumpler*, i. m. 51.

[31] *Erb*, Außenministerium, Manuskript. Idézi: *H. Rumpler*, i. m. 51.

Mégis minek volt köszönhető az, hogy az alacsonyabb beosztású diplomaták feladatköre, napi munkája túl tudott mutatni a rutinszerű feladatokat végző postai kézbesítő tevékenységén. Mindenekelőtt a hivatali előmenetel lehetősége? A kor nagyon magas színvonalon működő diplomataképző iskolája, a bécsi Orientalische Akademie már a felvételinél úgy válogatta ki a jelölteket, hogy azok sok más kedvező személyi adottság mellett becsvágyóak is legyenek, hogy „el akarjanak érni valamit" a diplomáciai pályán, azt ne csak egyszerű kenyérkereseti lehetőségnek tekintsék.

Ennél az egyszerű személyiség-lélektani tényezőnél sokkalta bonyolultabb annak a kérdésnek a megválaszolása: az iskola mennyire tudta a képzés során elhitetni növendékeivel, hogy a pálya, amit választottak, valódi, kreativitást igénylő, és arra lehetőséget biztosító pálya? A probléma összefüggésben áll a mindenkori értelmiségképzés általános problémájával. Képes-e elérni azt, hogy olyan növendékek hagyják el falait, akik alkalmasak az értelmiségi lét egyik alapvető funkciójának betöltésére, a kapuőri funkció ellátására? Ami természetesen nem jelent kevesebbet, mint a szelektálás képességét a lényeges és lényegtelen jelenségek között: mi az az információ, amit beengedek, s mi az, amit távol tartok, mi az, amiről szót sem ejtek a jelentéseimben. Háborús válság idején ez a képesség extrém esetben élet és halál kérdése is lehetett. Nem volt mindegy, hogy egy olyan kényes területen, mint Lengyelország, ki látja el ezt a kapuőri feladatot. A monarchia közös külügyminisztere a háború folyamán úgy döntött, hogy ezzel a feladattal Ugron Istvánt bízza meg. (Ugront belgrádi állomáshelyéről már 1913-ban a külügyminisztériumba rendelték, ahol lengyel ügyekkel foglalkozott.)

Ábránfalvi Ugron István 1862. szeptember 24-én született az Torda-Aranyos megyei Mezőzáhon[32] tősgyökeres primor székely családban. Apja Ugron Sándor, anyja Kendeffy Rozália, apai nagyszülei Ugron István és Tholdalaghi Katalin grófnő, anyai nagyszülei pedig Kendeffy Farkas és Weér Rozália[33] voltak. A családnak az az ága, amelyből István származott, három generációval korábban, tehát a 19. század elején költözhetett „Zaáhra". A falu, amelynek lakossága már akkor is többségében román ajkú volt, a legfontosabb birtokuk lett.

A fent említett bécsi Keleti Akadémiára — a korabeli gyakorlat szerint — apja, Ugron Sándor Torda-Aranyos megyei nagybirtokos nyújtotta be a kérvényt, amelyhez tizenhat, később visszaadott bizonyítványt csatolt. A bizonyítványok szerint a gimnázium első öt osztályát a nagyenyedi evangélikus gimnáziumban járta, míg a felső osztályokat és az érettségi vizsgát a segesvári evangélikus gimnáziumban tette le. A kérelemből az is kiderül, hogy az utolsó két évben tanult angolul, a francia nyelvvel pedig már négy év óta ismerkedett. Benyújtottak még ezen kívül egy születési anyakönyvi kivonatot, egy oltási bizo-

[32] Ugron István levelezésének iktatókönyve 1926–1929. 20 lev. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 4731. â5A0. Az adatot Ugron András bocsátotta rendelkezésemre.

[33] HHStA Oberstkämmeramt. Kämmererernennungen F 17. Kämmerer-Ahnenproben (Stammbäume) IV. 1889-1893 (Tafel 23. Ugron István, 1890). Az iratra és az Ugron-életrajz további adataira Fazekes István bécsi magyar levéltári delegátus hívta fel a figyelmemet.

nyítványt és egy további bizonyítványt a jelölt egészségi állapotáról.[34] A Keleti Akadémia felé „auf sein eignes Velangen und seiner Neigung" (saját kérése és hajlama alapján) fordult a figyelme. Tanulmányait az 1886. július 15-én tett vizsgával zárta le, hogy aztán „Consulareleven"-ként kezdhesse meg pályáját. A vizsga nem sikerült valami jól, ugyanis csak „genügend" (elégséges) osztályzatot kapott, ami alapján az „Eleven"-szolgálatra „befähigt" (képes) jelzővel minősítették.[35] A „der Eleve" francia jövevényszót a mai németben már nem nagyon használják, növendéket jelent, a szolgálat pedig — az intézet és a külügy akkori szokása szerint — azt jelentette, hogy a növendékeket legalább egy éven át tartó gyakorlatra kötelezték, mielőtt a mélyvízbe dobták őket.

Ugron ezt a gyakorlatot 1887-ben bírósági területen kezdte, majd a Kereskedelmi és Iparkamaránál folytatta, kollégájával, Otto von O'Carroll Hoenning báróval együtt, aki az akadémiai években valószínűleg a barátja is lehetett, s később is jelentős szerepet játszott az életében mint a lengyel és orosz ügyek szakértője.[36] 1893-tól New-York-i alkonzul, majd 1895-től ugyanebben a rangban Varsóban szolgált. 1898-ban nevezik ki konzulnak Tiflisbe, ahonnan 1901-ben Alexandriába kerül. Ezután következett ismét Varsó. Mérey Kajetán hagyatékában található egy idevágó levél 1902-ből, amelyben Ugron kéri áthelyezését Varsóba vagy Velencébe (!), mivel „nem érzi jól magát keleten", s utalt arra is, hogy Varsóban bizalmas kapcsolatai vannak orosz és lengyel körökhöz.[37] Mérey Ugron hivatali főnöke volt, személyi ügyekkel foglalkozott. A levél végén 1902. május 11-i dátum alatt ceruzás feljegyzés található, amely arról tudósít, hogy a levél tudomásulvételre a miniszter elé került. Hivatali pályafutása varsói kinevezésével célegyenesbe került. De még mindig csak konzul, semmi több. Közben pedig a fél világot beutazza, habzsolja a tudományokat és az életet.[38]

Nincs utalás arra vonatkozóan, hogy kudarcként élte-e meg mindazt, ami történt (vagy nem történt meg) vele. A fentiekben mondottak a bürokraták becsvágyáról ezekben a levelekben mégiscsak megjelenik, s azt sejteti, hogy Ugron, azon kívül, hogy beszélt tizenhárom nyelvet,[39] nem volt híjával ennek a tulajdonságnak sem: megköszönte a posztot, majd átköltözése megszervezésén túl a „Generalkonsul" cím hasznos voltán elmélkedett, amely „tekintélyét nagyban emelné". Feltételes módban, merthogy konzulból most sem léptették elő főkonzullá. 1903-ban érkezett Varsóba, ahol kedvezően fogadták, mint régi ismerőst.[40] Némi előrelépést az 1905-ös év hozott, amikor az van nevénél feltüntetve, hogy főkonzul-helyettes, majd néhány év múlva végre főkonzul.

1909-ben alapvető változás állt be az életében. Bukarestbe került, s megkapta a tekintélyes I. osztályú követségi tanácsosi rangot. A főkonzuli pálya

---

[34] HHStA. Orientalische Akademie. K. 8. 1881: 50.

[35] HHStA. Orientalische Akademie K. 11. 1886: 54.

[36] Jahrbuch des k. u. k. Auswärtigen Dienstes, Wien, 1887.

[37] Ugron Gołuchowskinak, 1902. április 15. HHStA. NL Mérey Kajetán. 17. Korrespondenz Nr. 398. Ugron István 1902. Ugron Gołuchowskinak, 1902. április 15.

[38] *Pálmay József*: Háromszék Vármegye nemesi családjai. Kiadja a Jókai Nyomda-Részvénytársulat Sepsi-Szent-Györgyön, 1901. 453. old.

[39] Uo.

[40] HHStA. NL. Mérey. K. 17. Korrespondenz Nr. 398. Ugron István, 1902.

nem diplomáciai pálya, a követségi tanácsosi azonban igen.[41] Két évvel később már ő a monarchia belgrádi követe.[42] Nem sokáig maradt Belgrádban, mert 1913 novemberében a külügyminisztériumba rendelték. Ezután következett a varsói állomáshely, az a poszt, ahol a leginkább tudta kamatoztatni szaktudását. Rangja: rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter osztályfőnöki címmel és jelleggel.[43]

Mennyire tudja egy diplomata növelni Ausztria–Magyarország népszerűségét 1918. febrár 9-e után a lengyel társadalomban?

Tanulmányunkban az osztrák–magyar diplomácia 1918. évi két kritikus hónapját követjük végig annak megfigyelésével, hogy milyen szerep jutott a varsói képviseletnek a lengyelországi helyzet alakulásában, s hogyan formálódott a német–osztrák–magyar viszony a háborús vereség előérzetében. Ugron rendkívüli és meghatalmazott követi rangban működött egy olyan országban, amelynek megoldandó problémái a központi hatalmak szövetségi viszonyának lényegi kérdéseit jelentették. Minden, ami Közép-Európa sorsával, vagy a tágabb német keleti impériuméval állt kapcsolatban, szorosan és elválaszthatatlanul kötődött a lengyelkérdéshez. A breszt-litovszki békeszerződés március eleji aláírása sokat rontott Ausztria–Magyarország és az össz-lengyelség viszonyán. 1918 áprilisa és májusa azért fontos a Monarchia diplomáciatörténetében, mert ebben a két hónapban ment végbe a lengyel társadalom egészében a kijózanodás: a Monarchia nem tudta megvédeni a lengyel érdekeket, feláldozták Kelet-Galíciát, Bukovinát, a chełmi kerületet. Március 3-a után sokan azt gondolták, hogy ez csak Czernin személyével magyarázható, de április–májusban be kellett látniuk, Buriánnal sem lett jobb a helyzetük. Egyre világosabbá vált a németek nyomasztó fölénye mind használhatatlanabbá váló szövetségesükkel szemben, s 1918 nyarának végére előrevetült a kenyértörés rémképe is a két szövetséges között, tehát az 1879-es kettős szövetségtől fennálló politikai barátság megszűnése és egy esetleges másféle európai hatalmi konstelláció létrejötte.

Ugron működésével kapcsolatosan ebben a kiélezett és veszélyes helyzetben több kérdés is felmerül. Mennyiben tekinthető a követ működése lojálisnak a bécsi központhoz, s mennyire tekinthető korrektnek és lojálisnak a német szövetségeshez? Vannak-e olyan pontok az 1918-as tavasz diplomáciájában, ahol Ugron önálló vonalvezetése, esetleg a központtól való függetlenedése figyelhető meg? Mennyire volt tekinthető „végrehajtó bürokratának", s mennyire a külpolitika „alkotó művészének"? Menyiben volt hasznos a birodalmi érdekeknek egy saját fejét is használni tudó hivatalnok? Mindezek a kérdések egyáltalán nem tűnnek jogosulatlannak, ha a térség nagyon labilis, sőt helyenként kaotikus viszonyait nézzük.

---

[41] A kinevezés dátuma: 1909. március 28. Somogyi Éva írásbeli közlése

[42] A kinevezés dátuma: 1911. április 30. Somogyi Éva írásbeli közlése

[43] Jahrbuch des k. u. k. Auswärtigen Dienstes. A. o. Gesandter und bevollmächtigter Minister mit Titel u. Charakter eines Sektions-Chefs.

A korabeli diplomáciai elmélet és gyakorlat — s tegyük hozzá: a mai is — a forrást a külügyminiszterben látta. A „vezető államférfi" és a diplomata között akkor is húzódott egy nem túl mély szakadék. Az utóbbinak a korabeli diplomáciai iskolák nem szántak olyan szerepet, hogy felelős döntést hozzon. Csupán annyit engedélyeztek számára, hogy eszközöket adjon kormánya kezébe ahhoz, hogy meglegyen a szükséges rálátásuk a helyzetre, olyan információkat engedjen tovább kapuőri funkciójának gyakorlásával, amelyek alapján aztán a külügyminiszter meghatározza a diplomata magatartását.[44]

A diplomatának már az eszközök megadásánál jelentős játéklehetőségei voltak és vannak. A diplomácia technikáját tárgyaló szakirodalom úgy írja le ezt a jelenséget, mint amikor a nagykövet „szuggerálja" a központot, azáltal, hogy valamiféle *késztetést*, vagy *hivatást* érez arra, hogy esetleges eltérő nézeteivel érvényre jusson a legfelső államvezetéssel szemben.[45] A diplomáciatörténet sok olyan esetet ismer, amelyek arra intenek, hogy egy túlságosan önálló utakra lépő diplomata káros lehet a mindenkori államérdekekre. Voltak idők, amikor erős irányító személyiségek tartották kezükben a diplomácia irányítását, akik drasztikusan elvágták az önállósodáshoz vezető fonalakat. Ilyennek számított Bismarck, aki úgy vélekedett, hogy a nagyköveteknek, ugyanúgy, mint az altiszteknek, tudniuk kell menet közben „bekanyarodniuk".[46] Ugron és Burián között nem állhatott fenn ez a viszony, már csak az ismert körülmények miatt, a közöttük fennálló barátság okán sem. Azonkívül a rendtartás szerint rá is csak annyit bíztak ezekben a nehéz hónapokban, mint bármelyik más kollégájára szerte a világban, azzal a különbséggel, hogy a lengyelkérdés meghatározó szerephez jutott a világháború alatt. Ugronnak sem jutott se több, se kevesebb, mint hogy tanácsadó és egyúttal az állami akarat végrehajtó eszköze legyen.[47] Körülményei azonban jelentősen eltértek a többi diplomáciai poszt viszonyaitól.

1918. április 14-én lemondott Ottokar von Czernin, a monarchia külügyminisztere, s átadta helyét Burián Istvánnak, aki 1915/16 folyamán már volt közös külügyminiszter, s kegyvesztettként kellett távoznia.[48] Czernin ugyancsak kegyvesztett lett, s távozása a szövetséges Németország politikai viszonyaira is közvetett hatással volt, annyiban, hogy a különbékére hajlamos Kühlmann külügyi államtitkár legfontosabb bécsi partnerét veszítette el. Eközben Németországban a háborús Ludendorff-pártiak kerekedtek felül, s Kühlmann júniusban ugyancsak távozni kényszerült.[49] Igaz, hogy Burián legalább annyira törekedett a különbéké-

---

[44] *Otto Gunther von Wesendonk*: Diplomatie. Eine Einführung in ihr Wesen und ihre Methoden. Heim-Verlag Adolf Dreßler, Radolfzell am Bodensee, 1933. 35.

[45] *Heirich Wildner:* Die Technik der Diplomatie. L'Art de négocier. Springer Verlag, Wien, 1959. 116.

[46] Uo. 117.

[47] Uo. 36. „Dem verantwortlichen Minister gegenüber nimmt der Diplomat also die Stellung eines Beraters und zugleich die eines ausführenden Instrumentes des Staatswillens ein."

[48] *Diószegi István*: A ballplatzi palota utolsó gazdája. In: *Uő:* Hazánk és Európa. Magvető Kiadó, Budapest, 1970. 230.

[49] Kühlmann 1918 júniusában a Reichstag előtt kijelentette, hogy a háború kizárólag katonai eszközök alkalmazásával nem megnyerhető. Ennek eredményeként a német katonai felső vezetés lemondásra kényszerítette. In: http://hu.wikipedia.org/wiki/Richard_von_K%C3%BChlmann (Letöltés: 2011. 09. 21)

re,[50] mint elődje Czernin, de az ausztrolengyel megoldás a német politikában bekövetkező erőeltolódások miatt messzebbre került, mint a világháború során bármikor.

Ugron ideje igazán csak ekkor érkezett el, amidőn személyes meggyőződése, amely azonos volt Burián békepolitikájával, kemény ellenállásra talált a németekben. A varsói katonai főkormányzóság, amelynél a monarchiát képviselte, berlini instrukciók alapján új játszmába kezdett. Mihelyt kitudódott Czernin lemondása, a németek azonnal nyomás alá helyezték a lengyel kormányt. A főkormányzó, Hans Hartwig von Beseler vezérezredes[51] a kormány értésére adta, hogy saját érdekükben haladéktalanul vegyék fel a kapcsolatot Berlinnel és tisztázzák a helyzetet, amibe a bécsi változásokkal kerültek.

A lengyel történelemnek ebben a válságos korszakában, amely az orosz csapatok kiverésével kezdődött 1915-ben, a területek irányításának módja és struktúrája többször változott. Lengyel király nem volt, s a központi hatalmak — a háborús viszonyok miatt — egyelőre nem is akarták megoldani a királykérdést. Így aztán a legkézenfekvőbb megoldást az jelentette, hogy 1917. szeptember 15-én létrehoztak egy háromtagú régenstanácsot, amelynek elnöke egyúttal amolyan „szükségállamfő" szerepet töltött be.[52] Kihirdették a két császár pátensét a lengyel államhatalom megteremtéséről.[53] 1916-ig a fehér–kék–piros orosz zászló volt érvényben, ekkor azonban visszahozták a történelmi fehér–piros lobogót a legendás fehér sassal. Furcsa monetáris politika vette kezdetét: az orosz rubelt még nem vonták ki a forgalomból, de lehetett fizetni osztrák–magyar koronával és német márkával is. Az államforma monarchia, a főváros Varsó. Kormánya csak később, 1917-ben lett a lengyel területeknek, amin természetesen nem egy szuverén kormányt kell érteni, hanem a német érdekeknek megfelelő árnyékkormányt (bár azt formálisan a régenstanács állította fel). A kormány elnöke Jan Kucharzewski lett, akit röviddel később Antoni Ponikowski követett, majd Jan Kanty Steczkowski[54] jött, a neves közgazdász, akivel Ugron már a háború előtt is jó kapcsolatokat ápolt.

Steczkowski utasítására a politikai osztály vezetője, Janusz Radziwiłł herceg azonnal Berlinbe ment. Steczkowski a herceg elutazása után Ugronnal közösen értékelte a helyzetet. A lengyel vezetők, mind a régenstanács, mind a kormány már a korábbi hónapokban is bizonytalanok voltak a jövőt illetően, s egyik sem titkolta, hogy Czernin távozása után még szorongóbb érzéseik vannak. Steczkowski, akiről Ugron sosem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy megingatha-

[50] *Diószegi I.* i. m. „Ezerkilencszáztizennyolc tavaszán a breszt-litovski és a bukaresti béke után vagyunk. A Monarchiának nincs már se élelme, se katonája, Németországnak is fogytán van mindegyik. A katonai vezetés a keleti fronton felszabaduló erők igénybevételével utolsó nagy erőfeszítésre határozza el magát. Az elvakult tábornokok még a győzelemben hisznek, az osztrák külügyminiszter a katonai sikereket csak a méltányos békére akarja kihasználni." 233.

[51] Beseler 1916. november 5., a lengyel proklamáció óta állt a főkormányzóság élén

[52] A régenstanács tagjai: *Aleksander Kakowski* kardinális, Varsó érseke (elnök), *Zdzisław Lubomirski, Josef Ostrowski*

[53] *Kovács István*: Józef Piłsudski és a lengyel állam újjászületése. In: Kortárs, http://www.kortarsonline.hu/0605/kovacs.htm (Letöltés: 2010. 06. 12.)

[54] *Jan Kanty Steczkowski* (1862–1929): a Kucharzewski-kormány pénzügyminisztere, 1921 és 1921 között a köztársasági kormányban is szerepet vállalt

tatlan osztrákbarát, az ausztropolonista megoldás feltétlen híve, ezúttal nagyon bizonytalannak mutatkozott. Hangsúlyozta ugyan, hogy a németek várható kívánságait csak akkor szabad kielégíteni, ha azok nem zárják ki az ausztropolonista megoldást, tehát az ország egyesítését Galíciával. Bár — tette hozzá a lengyel miniszterelnök — „hiányzik a német ígéretekbe vetett bizalom is."[55]

Ugron az utasítások szerint járt el. Burián és a közös minisztertanács álláspontja úgy szólt ezekben a hónapokban is, mint ahogy a háború során bármikor: ki kell zárni a lengyelkérdés egyoldalú rendezését, a központi hatalmak csak egyeztetések után dönthetnek fontos kérdésekben. „Komolyan óvtam attól — írta Ugron —, hogy bármilyen megállapodást kössenek a németekkel, s elmagyaráztam neki, hogy a kérdés végleges megoldása csupán akkor lehetséges, ha előtte ebben a vonatkozásban a szövetségesek megegyeznek, s értelmetlenség lenne részükről, ha idő előtt elkötelezik magukat."[56] Steczkowski megígérte Ugronnak, hogy képviseli a monarchia érdekeit, s a régenstanács tagjait mindenképpen vissza fogja tartani a meggondolatlan döntésektől. Ami egyébként nem volt könnyű feladat, hiszen azzal Ugron is régtől fogva tisztában volt, hogy a Monarchiához fűződő pozitív viszony nem minden lengyel politikusra jellemző. Korábbi jelentéseiből is kitűnik, hogy ezekkel az emberekkel szemben a propagátor szerepét is gyakran magára vállalta, amire utasítása nem volt.

Ezen a ponton látszott, hogy Ugron átértelmezi a Ballplatz utasításait, és saját felfogásához igazítja őket, gyakran úgy, hogy személyes kreativitását is belecsempészi a különféle akciókba. Természetesen nem úgy, hogy átlépte volna a diplomata kötelező hivatali lojalitásának határait. Próbálkozásai ennek ellenére az esetek többségében nem jártak sikerrel. Ennek legfőbb oka a külpolitikai vezetésben bekövetkezett szükségszerű, de Ugron felfogása szerint elvtelen kompromisszumokban rejlett.

Ilyennek látta 1918. február 9-én a békeszerződés aláírását az úgynevezett Ukrán Népköztársasággal. Miközben folytak a tárgyalások Bresztben, Czernin és a másik három hatalom, Németország, Bulgária és Törökország képviselői létrehozták az úgynevezett „kenyérbékét". Nomen est omen: a szerződés aláírására nem külpolitikai, hanem gyakorlati okokból került sor. A Monarchia tartalékai a negyedik háborús év elejére már teljesen kimerültek, miközben a német katonai lobbi erőszakosan követelte a háború folytatását. Élelmiszerre volt szükség, s Ukrajna vállalta, hogy egymillió tonna gabonát szállít a Monarchiának. Az ügyletért a szövetségesek nagy árat fizettek. A hírre a szovjet delegáció azonnal felállt a tárgyalóasztaltól, Trockij visszautazott Szentpétervárra, de legnehezebben a lengyelek viselték el a sértést. Váratlanul érte őket a döntés. Csalódtak Ausztriában. 1867 után a galíciai lengyelek a Monarchia favorizált népévé váltak, s a lengyel nemzet másik két csoportja, a poroszországi és az oroszországi egyaránt úgy gondolta, hogy Ausztria–Magyarországnál nincs következetesebb protektora a lengyel ügynek. A „kenyérbékét" árulásként értelmezték. Az ausztrolengyel megoldás halálos sebet kapott az ukrán szerződés által, hiszen az kilátásba helyezte a chełmi kerület átadását, valamint Bukovinából és Kelet-Galíciából

[55] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 16. HHStA. PA. Krieg 56/7. Karton rot 1015
[56] Uo.

egy önálló ukrán tartomány létrehozását az Ukrán Népköztársaság integráns részeként. Igaz, hogy a szerződést később a Monarchia egyik parlamentje sem ratifikálta, de 1918 elején ezt még nem lehetett tudni. Ugronnak a tehetetlenség okozta a legnagyobb bosszúságot, nem tudott mit kezdeni azzal, hogy a német propaganda nagyon jól használja ki a Monarchia népszerűségvesztését.[57]

A chełmi területet a közös külpolitika korábban mindenképpen meg akarta tartani. A döntő érv a megtartás mellett a vezető katolikus nagyhatalom doktrínájából következett, s a Róma fennhatósága alá tartozó görög-katolikusok védelmét tűzte ki célul. A chełmi területen az 1596-os breszti unió[58] óta hódított teret az unitus, azaz görög-katolikus felekezet az ortodox kijevi irányzattal szemben. Az ukrán nemzetiségű nemesség, majd az egyszerű nép is, fokozatosan kezdett ellengyelesedni. A terület a napóleoni háborúk során a Varsói Nagyhercegség része lett, majd 1815-ben Oroszországhoz került. Az oroszok különösen az 1863-as felkelés után üldözték az unitusokat. 1875-ben eltörölték a görög katolikus egyházat, mint az oroszellenes lázadás fészkét, megszüntetve a városban 1596 óta működő görög katolikus püspökséget is. A népesség ellenállt, ami vérontáshoz vezetett. Az orosz hatóságok egész családokat hurcoltak el Szibériába.[59] A kérdés a két birodalom viszonyában mindig zavaró tényezőként bukkant fel; főleg a varsói osztrák–magyar főkonzulátus iratanyagaiban fordulnak elő olyan esetek, amelyeknek egy része aztán államközi üggyé válik. A chełmi kérdés egészen a háborúig maradt sötét folt az osztrák–magyar–orosz diplomáciai viszonyban. Azután, hogy a területet a Monarchia katonai erővel megszerezte, a lengyelekben fel sem merült, hogy arról az bármikor is lemond. Pedig így történt, s Varsóban magasra csaptak az elkeseredettség hullámai.[60]

Ugron sajnálattal könyvelte el, hogy a korábban is német párti lengyel politikusok, mint pédául Adam Ronikier[61] gróf, kárörvendésükkel tüntetnek azon kollégáikkal szemben, akik korábban vakon hittek Ausztriában. Ugron a legjobban a karakteresebb lengyelek elvesztését sajnálta, így azt, hogy Lubomirski herceg is a csalódottak között van (Roniker elvesztését nem, mert ő nem a kormány, hanem a saját érdekeit képviseli — írta Buriánnak).[62] „De ma már Lubomirski is máshogy beszél" — kesergett Buriánnak —, a német „Daumenschraube", a módszeres agyongyötrés, a lengyel közvélemény folyamatos bombázása megtette a hatá-

---

[57] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 17. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[58] A breszti unióról lásd bővebben: *E. Likowski*: Unia brzeska (r. 1596). Warszawa, 1907

[59] *Jerzy Kłoczowsk,– Lidia Müllerowa,– Jan Skarbek,*: A katolikus egyház Lengyelországban. Ecclesia Sancta 3. Budapest, 1994. 233. old.

[60] Hisroria dyplomacji polskiej. Tom III. 1795–1918 pod redakcją *Ludwika Bazylowa*. Warszawa, 1962. Különösen a nemzeti demokraták támadták a szerződéseket. Dmowski, a nemzeti demokrata mozgalom vezére a későbbi miniszterelnöknek, a zongoraművész Paderewskinek írt levelében is ennek az elkeseredésének adott hangot. írta ezekben a napokban. 920. Lásd még: *S. Burián*, i. m. „Amidőn hivatalomat átvettem, a lengyeleket még mindig a mély elkeseredettség állapotában találtam." 255.

[61] *Adam Feliks Ronikier* (1881–1952): lengyel konzervatív politikus, a háború alatt a Jóléti Főtanács, a Rada Główna Opiekuńcza elnöke

[62] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 17. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

sát. Már Lubomirski is az mondja, amit korábban soha nem mondott, hogy bizonyos német igényeket nem lehet nem figyelmen kívül hagyni. Ilyennek számított Lubomirski felfogásában a lengyel–német katonai egyezmény aláírása, ami újabb és újabb lengyel sorkötelesek behívását jelentette, s feláldozásukat a német hatalmi érdekek oltárán. Ahogy telt az idő, és a német nyomás egyre fokozódott, maga Steczkowski is ingerlékenyebb lett, sarkosabban fogalmazott: „Legfőbb ideje már, hogy a Monarchia nyilatkozzon, és elmagyarázza, mit is tud nyújtani Lengyelországnak."[63] A régenstanács is bizonyos feltételekhez kötötte kitartását az ausztropolonista megoldás mellett. A védelem Németországgal szemben, a garanciák a határokat illetően, egy valódi lengyel nemzeti hadsereg létrehozása, újjáépítés, lengyel közigazgatás — csupa olyan meg nem valósult álom, amit már vagy két éve ismertek és tárgyaltak a felek. Kakowski érsek emlékeztetett arra, hogy a régenstanács eddig mindenkor megvédte Ausztriát a Németország-pártiakkal szemben, de Breszt-Litovszk óta ez nem könnyű. „Ma már megrendülni látszik az a hit, hogy ezeket a célokat el tudjuk érni, ezért aztán a lengyelek szemeiket Németország felé fordítják, mert a németek ezeket mind megígérik, és talán még többet is" – fogalmazott Kakowski. Ugron pedig pontosan látta, hogy a németekkel a lehető legsürgősebben egyezségre kell jutni, teljesen mindegy, hogy ebből Ausztria–Magyarország jól, avagy rosszul jön ki, a lényeg az, hogy „szűnjön meg a bizonytalanság, s tudjunk mondani valamit a lengyeleknek [...] ha nem avatkozunk be azonnal, teljesen átadjuk a terepet a németeknek".[64]

A „Kandidatenlösung" 1918 tavaszán

Másnap ismét beszélt Steczkowskival, s a lengyelek hangulatát szondázva megint csak arra a meggyőződésre jutott, hogy meg kell egyezni a németekkel. Akkor már voltak kósza értesülései Radziwiłł berlini eligazításáról, s a hírek nem tűntek jónak. A lengyel miniszterelnöknek az a benyomása támadt az elmúlt napok újsághírei alapján, hogy a németek arra készülnek, hogy még jobban beleavatkozzanak a lengyel alkotmányos szervek munkájába. 1918. április végén küszöbön áll az államtanács megválasztása,[65] s Varsóban olyan hírek kaptak lábra, hogy Beseler listákat készíttet a szerint, melyik jelölt mennyire németbarát. Egy másnapi táviratban aztán pontos képet kaphatott arról Burián, hogy a kósza hírek igaznak bizonyultak, a németek valóban a listákat egyeztették Radziwiłłel.[66] Közölték ugyanakkor vele, hogy egy ideig még kitol-

---

[63] Uo.

[64] Uo. Lásd még: Historia dyplomacji polskiej. i. m. Egyre elterjedtebbé vált az a vélekedés a lengyelek körében, hogy Ausztria–Magyarország tehetetlenségével kiszolgáltatja az országot a németek kénye-kedvének. 921.

[65] Stanu Królestwa Polskiego, a Lengyel Királyság Államtanácsa, létrehozva a régenstanács által 1918. február 4-én. A tanács kompetenciájába tartozott a költségvetés elfogadása, s ez által a kormány munkájának ellenőrzése. Régi lengyel hagyomány szerint vezetője a marsall volt (Franciszek Pułaski). A testület nem játszott lényeges szerepet az 1918-as év során.

[66] Larisch számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 19. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. Lásd még: *Leon Grosfeld*: Polityke państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej. Warszawa, 1962. 287-288.

ják az államtanácsi választásokat, ameddig a „nagyon nehéz" (sic!) lengyelkérdést meg nem oldják.

Radziwiłł abban az időben a németek pártján állt. A lengyel politikai életben a pártviszonyok még kelet-európai összehasonlításban is szinte felfoghatatlanul bonyolult képet mutattak. Kevesen tudtak a palettán jól eligazodni. Ugron és Lublinban Hoenning minden bizonnyal ezek közé tartozott. De nekik is szükségük volt mankóra. A lublini Katonai Főkormányzóság Információs Osztálya a háború elején készített egy terjedelmes, keresztáblázatos összeállítást a pártokról, amit időről-időre felfrissített, ezeken igyekezett követni a pártviszonyokban bekövetkező folytonos változásokat. Az oroszoktól felszabadított területen nem kevesebb, mint 36 (!) párt működött hivatalosan. A politikai élet két nagy csoportra oszlott, a passzivistákra és az aktivistákra. Aszerint, hogy milyen volt a háború utáni helyzetet elképzelő felfogásuk.

A passzivisták szemben álltak a központi hatalmakkal, kivonták magukat az aktív politizálásból, s a háborúban az antant győzelmét várták, akik majd megoldják a lengyel nemzeti állam kérdését. Különösen élesen ellenezték a lengyel hadsereg létrehozását. Nem akartak a háborúban közreműködő lengyel katonaságot, meg akarták menteni a fiatal nemzedéket attól, hogy a háború vágóhídján pusztuljon el. Az aktivisták a központi hatalmak oldalán álltak, s az 1916. november 5-i proklamációt tekintették alapnak. Háborús részvételt hirdettek, rész vettek a fegyveres erő megszervezésében. A viszonyokat az tette átláthatatlanul bonyolulttá, hogy még ugyanazon pártokon belül is megoszlott a tagság, voltak mérsékelt „fontolva haladók", akik kisebb koncessziókra számítottak a központi hatalmak részéről, amelyek révén majd maguk építik fel a jövő államát. A másik vonulat, a radikális aktivisták mindent azonnal akartak megvalósítani, többek között az ütőképes lengyel hadsereget is, amellyel még a háború alatt messze ki akarták tolni Lengyelország keleti határait. Azt hirdették, hogy a háború lehetőség, amit nemzetépítési szempontból bűn elszalasztani.[67]

Az aktivistáknak ez a rétege többségében a németekkel tartott, tekintettel arra, hogy a gyenge Ausztriától nem várhatták expanzív terveikhez a segítséget, a németek viszont pont ezt az expanziót akarták, igaz teljesen más előjellel, nevezetesen a fent már említett keleti impérium kiépítését. A mérsékeltek között már sok Ausztria-pártit találunk. Sokan, főleg nagybirtokosok és értelmiségiek, az úgynevezett Szövetség a Lengyel Állam Felépítéséért[68] nevű laza szervezet mögé sorakoztak fel, s a lublini jelentés szerint a Steczkowski-kormány fő támogatói közé tartoztak. Mindamellett semmi sem indokolja azt az állításunkat, hogy minden radikális aktivista németpárti, s minden mérsékelt Ausztria-párti lett volna.

Ráadásul a német politika folytonos változásaihoz is igazodniuk kellett, sok volt közöttük a köpönyegforgató, nem is beszélve arról, hogy magának az osztrák–magyar külpolitikának a korlátozottsága (lásd Czernin és a chełmi kérdés) is sokakat csalódásba hajtott, s pálfordulásra késztetett. Másokhoz, pl. Szilassy Gyula korábbi varsói főkonzulhoz hasonlóan, Ugronnál már korábban

[67] HHStA. PA. Krieg 56/2. Allgemeine Stimmung in Polen 1917. okt. - 1918. ápr. Karton 1011.
[68] Związek Budowy Państwa Polskiego

is előfordult, hogy a lengyel közszereplőket megbízhatatlannak és „túl könnyen hevülőnek" nevezte, megjegyezve, hogy „ez itt amolyan nemzeti sajátosság". 1918-ban, ahogy változott a helyzet, a lengyelek szemében a mérlegelés szempontjai között mindig az a fél került az első helyre, akiről éppen azt gondolták, hogy a legnagyobb eséllyel hajtja végre a lengyel egyesítést. Maga Tisza is hasonlókat vett észre a háború folyamán: „[...] én magam, aki a lengyel lelket több éve figyeli, teljesen függetlenül attól, hogy melyik felosztási területet nézzük, nyomatékosan hangsúlyozom, hogy [...] a lengyel nemzet bármelyik rétegének tudatában a legmesszebbre kiterjesztett autonómia is csak *átmeneti képződmény* lehet, amely a körülményekben bekövetkező első kedvező fordulat alkalmával átfordul egy teljesen önálló Lengyelország létrehozásába, amely valamennyi lengyel nemzeti eszményképe."[69]

Radziwiłł ezekben a napokban minden bizonnyal egy a régenstanács által is támogatott terv szerint járt el Berlinben. Ugron anyagai között április 28-i keltezéssel van egy hosszú jelentés, amely egy a bécsi külpolitika nagy áramlatihoz oldalágon kapcsolódó esetet hoz Burián tudomására.[70] Ugron az elemző diplomaták típusához tartozott. A többoldalas írás a diplomáciai jelentés műfajának mestermunkája. Az pedig, hogy a történet ekkora terjedelemben jutott el Burián asztalára, már Ugron személyes intencióira utal, s kapuőri elhivatottságával lehet kapcsolatba hozni.

Gnatowski varsói prelátus felkereste Ugront, s elmondta neki, hogy Kakowski érsek, a régenstanács elnöke március 10-én [egy héttel a breszt-litovszki szerződés aláírása után — T. Z.] magához hívatta a varsói érseki palotába, s felkérte egy olyan szóbeli üzenet átadására, amelyet a régenstanács nem mert írásos formában közölni a címzettekkel. Gnatowski szemoperációra utazott Lembergbe, s az üzenetet két főpapnak, Adam Stefan Sapiehának[71] és Józef Bilczewskinek[72] szólt. „[...] tudomására kellett hoznom a két egyházi fenségnek, hogy a régenstanács az ausztropolonista megoldást, mint megvalósíthatatlant ejti, és tudomásul veszi, hogy Lengyelországnak — ha akarja, ha nem — csatlakoznia kell Németországhoz, más út nincs, s a régenstanács ebben meg is állapodott." A közlést a két főpap elképedve vette tudomásul. Hogy mi lett később, nem ismeretes. A kihallgatás csak a közlés átadásának rövid idejéig tartott, Gnatowski a következményekről nem tudott beszámolni.

Az ügynek folytatása lett. Március végén Kakowski személyesen kereste fel a prelátust, s közölte, másként alakultak a dolgok, a régenstanács belátta, hogy a német Anschluss lehetetlen, és újabban ismét az ausztropolonista megoldás mellett állnak. Kakowski kikelt a germanofil politika ellen, különösen Ronikier grófot kárhoztatta. „Egyszóval ismét ugyanolyan volt, mint a breszt-litovszki békeszerződés előtt" — mondta Gnatowski. Bár azt is hozzátette, hogy Kakowski kevésbé látszott optimistának, mint korábban, a régenstanács

---

[69] HHStA. PA. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden. K. 496.

[70] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 28. HHStA. PA. I. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[71] *Adam Stefan Sapieha* (1867–1951): teológus, egyetemei tanár, Krakkó hercegérseke

[72] *Józef Bilczewski* (1860–1923): teológus, egyetemi tanár, Lemberg érseke

tagjainak 1918. januári bécsi látogatása előtt.[73] A tanács másik tagjára is ez a magatartás jellemző, bár Ostrowski még mindig nagyon óvatosan nyilatkozik. „Ő is az ausztropolonista megoldást részesítené előnyben; de ő az, aki még nincs meggyőződve arról, hogy Lengyelország mégsem lesz rákényszerülve arra, hogy a német csatlakozást hajtsa végre" — kommentálta a helyzetet Ugron.

Gnatowskinak azt is elárulta a régenstanácsot vezető érsek, hogy a németek a lengyel politikusokat Fehér-Oroszországgal akarták lépre csalni. A lengyelek eddig még nem estek bele a csapdába, de azt tudják, hogy a régi történelmi helyzet, amelyben Lengyelország együtt volt Litvániával, sosem fog visszaállni. A németek is tudták, hogy mit tudnak a lengyelek — fejtette ki Gnatowski —, s erre alapoztak, amikor azt ajánlották, hogy jobb lesz, ha Litvániát Fehér-Oroszországgal egyesítik. Magának Gnatowskinak is pozitív véleménye alakult ki erről a német ajánlatról: amennyiben a régenstanács a tervet elfogadná, akkor ezen a kettős szövetségen belül a fehér-orosz és litván területen rekedő katolikus lengyel jobban érvényre tudna jutni. S ez a Litvánia, ha nem is egyesülne Lengyelországgal, de mégiscsak közelebb állna, esetleg közeledni *tudna* hozzá.

Ugron jelentésének minden mondatából érződik a megdöbbenés a gátlástalan német praktikák fölött, amelyekhez viszonyítva a Gnatowski-ügyet csupán egy kis intermezzónak tekintette. Nagy gondot magukban a németpárti lengyel politikusokban látott, elsősorban Ronikierben, akinek kokettálása a németekkel az országnak már addig is nagy károkat okozott. „Csak mellékesen jegyzem meg — írta Buriánnak —, hogy Ronikier, akinek politikai ügyességéhez kétség nem fér, ezért mindig is bevettem a számításaim közé, egyre inkább elfordul tőlem és teljesen a németek sodrába kerül. Mindenesetre még mindig azt mondja, hogy az csupán módszer, ahogy a szemei előtt lebegő végcélt, az ausztropolonista megoldást, kerülő utakon, Berlinen keresztül (sic!) szeretné elérni; de már kételkedem a szavahihetőségében."[74] A végén egy megjegyzés: „Sajátos módon Ronikier az egyetlen politikus, aki iránt korábban nagyobb kötődést éreztem, de visszatérésem óta [Ugron szabadságáról pár hete tért vissza. — T. Z.] még fel sem keresett, amit mindenképpen jelzésértékűnek tudok csak felfogni."[75]

Ugron a Gnatowski-üggyel megint csak sokkal többet tett, mint ami egy delegátustól elvárható lett volna. Egyrészt embereket próbált visszahódítani az elveszésre ítélt osztrák–magyar birodalmi érdekek számára, másrészt pedig azzal,hogy a német politikát hamisnak, a szövetségesi becsületet lábbal tiprónak állította be, megpróbálta a bécsi politikát ellenük befolyásolni. Harmadik szándékból pedig cselekvésre próbálta ösztönözni Buriánt.

---

[73] *S. Burián*, i. m. A régenstanács 1918. januári bécsi látogatása után az ausztropolonista terv támogatottsága nagyon megnőtt, s ezért lett a csalódás még nagyobb február 2-a [értsd 9-e – T.Z.] után. „[...] a jó hangulat egy csapásra köddé vált." 255.

[74] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 28. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[75] Uo.

Az április 17-i és 19-i táviratokból egy, az addigiakban már többször felbukkant elem is megjelent, a lengyel trón Habsburgok által történő betöltése. A németek ugyanis, amikor 1916-ban nyíltan szakítottak az ausztropolonista megoldással, meghirdették a sajátos német expanzív célokat szolgáló úgynevezett „Kandidatenlösungot", azaz „jelöltállításos megoldást", ami abban állt, hogy a németek közölik a lengyelekkel két általuk is elfogadott trónjelölt nevét, és a lengyeleknek e kettő közül kell megválasztaniuk a királyt. Az engedékeny és jogilag méltányos osztrák–magyar változat szerint semmi olyan rendszert nem szabad bevezetni a királykérdésben, amely korlátozná a lengyel nemzet szabad akaratát. Bár azt természetesnek vették, hogy az ausztropolonista megoldás esetén a lengyelek egy Habsburg főherceget választanak majd. Erre egyébként minden esély fennállt, hiszen voltak alkalmas jelöltek. Ilyen volt a lengyelek körében nagyon népszerű Károly István főherceg.

A Habsburgok tescheni ágából származott, unokája volt Károly főhercegnek, az asperni győzőnek, s fivére Frigyes főhercegnek, a monarchia első világháborús hadsereg-főparancsnokának. Károly a Tescheni Hercegségben Galícia és Teschen határán fekvő hatalmas kiterjedésű, mintegy 53 ezer hektáros saybusch-i (lengyelül Żywiec) uradalomban telepedett le családjával. A Habsburgok egyik legtehetségesebb tagjaként tartja számon az utókor, tengerészeti szakértőként is ismeri a tudományos világ. 1912-ben tengernaggyá nevezték ki. Támogatta a tudományt és a művészeteket, ő maga szépen zongorázott. A lengyelek szerették, s ő is a lengyeleket. Nagy szerepet játszott a lengyel ipar fejlesztésében, ő alapította többek között a żywieci sörgyárat.

Volt azonban Károly István jelölésének több hibája is. Elsősorban az, hogy a lengyel királyi címre maga az osztrák–magyar uralkodó, IV. Károly is aspirált, azon megfontolás alapján, hogy a Kandidatenlösung által kínált nagyon laza függést a perszonálunió intézményével erősíteni lehessen. IV. Károly lengyel királysága garanciát kínált volna arra, hogy egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia a távolabbi jövőben sem veszíti el befolyását Lengyelország felett, másrészt pedig biztosítékot nyújtott volna arra is, hogy Galícia nem szakad el a Monarchiától, és nem csatlakozik az új Lengyel Királysághoz. A németek érdekei pontosan IV. Károly érdekei ellen szóltak: minél lazábbak a szálak a dunai monarchia és Lengyelország között, annál jobb. A németek támogatni kezdték Károly István jelöltségét: ha már Habsburg, legyen Károly István, s ne IV. Károly.

Friedrich Larisch-Mönnich, a berlini osztrák–magyar nagykövetség tanácsosának egyik számjeltávirata szerint[76] ebben a konstrukcióban Károly Istvánnak még a pángermánok között is jókora esélye volt. Az ausztropolonista megoldásnak, s vele együtt IV. Károly jelöltségének viszont semmi. Károly István főherceg azért is alkalmas trónjelölt lett volna, mert a német politikusokkal is jó kapcsolatokat ápolt. De a konstrukció, amelyben el kellett volna vállalnia a megbízatást, szöges ellentétben állt Habsburg mivoltával. Ez a konstrukció ugyanis azon túl, hogy bábkirálynak kellett volna lennie a németek kezében, Galícia biztos elvesztésével is együtt járt volna, s egy öntudatos Habsburg

[76] Larisch-Mönnich számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 19.HHStA. PA. I. Karton 1015. 7: Verhandlungen über das polnische Problem 1918 IV.IX.

sem ezt, sem azt nem vállalhatta. Azon kívül saját rokonával és uralkodójával kellett volna rivalizálnia.

A jelöltkérdés tovább gyűrűzött. Közben ugyanis a németek kibővítették a királyjelöltek listáját, s már nem csak Ferenc István volt rajta, hanem még négy másik személy, úgy mint Kyrill bolgár herceg, Albrecht Wilhelm von Urach württembergi herceg, August Wilhelm von Preußen porosz királyi herceg, s Christian szász trónörökös is.[77] De mindegyiknek volt valami hibája, ami miatt a mérleg nyelve Károly István felé billent. Christian például később mint litván király jött volna szóba, természetesen abban az esetben, ha a németek már megszervezték a bábállamot a megszállt Litvániából. A terv megvalósítása 1918 nyarán távolinak tűnt. A szász–litván konstrukciót mindekelőtt Drezdában igyekeztek népszerűsíteni. Annak ellenére, hogy az esély nem volt valami nagy, a litván kérdést a szász államtanács is tárgyalta, s Vitzthum gróf, a szász kormány megbízásából Berlinben is tárgyalt Litvániáról.[78] Aktualitás hiányában Christian trónjelöltsége hamarosan lekerült a napirendről. August Wilhelm pedig nem sok eséllyel indult, hiszen ő volt az egyetlen, aki evangélikusként és poroszként (a kettő együtt!) valószínűleg nem felelt volna meg a lengyeleknek.[79]

Az osztrák–magyar külügyi vezetés, mind Burián, mind az osztályfőnökök a politikai osztályról, akik a kérdésben megnyilatkoztak, továbbra is notórikusan ismételgették a lengyelekkel szembeni korrekt eljárást, miközben felhívták a figyelmet a német politika tisztátalanságára és káros hatásaira, ami ellen fel kell venni a harcot. Andrian-Werburg báró, aki jól ismerte a terepet — sokáig szolgált mint varsói főkonzul —, olyan értelemben tájékoztatta Ugront és Hoenning bárót, a Ballhausplatz lublini delegátusát, hogy ne ígérjenek nekik semmi konkrétumot, amíg az osztrák–magyar külügyminiszter egyezségre nem jut a német külügyi államtitkárral, von Kühlmannal és Hertling kancellárral. „Csak egy dolgot kell ma még elmondani a lengyeleknek: Az új kurzus [Burián kurzusa — T. Z.] teljesen lengyelbarát, a novemberi aktából indul ki; a lengyel államiság kiépítésével kapcsolatos lengyel kívánságok, amennyire csak lehetséges, megkapják tőlünk a hathatós támogatást" — szólt Andrian utasítása.[80]

De Burián is hasonló szellemben nyilatkozott három nappal korábban, április 24-i utasításában: „Csak annyiban törekszünk az ausztropolonista megoldásra, bár számunkra mindig is ez volt a szimpatikus, amennyiben az a lengyel nemzet politikai gondolkodóinak megfelel. Napnál is világosabb, hogy ez a megoldás előnyös a lengyeleknek mind területi vonatkozásban mind pedig abból a szempontból, hogy milyen lesz a lengyel állam jövőbeli hatalmi helyzete. Abban az esetben, ha lengyel részről ezt annyira alul értékelik, hogy felelőtlen tényezők tanácsaira hallgatnak a német–lengyel megoldásról, miszerint a csonka ki-

[77] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. július 11.HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. Nr. 564.

[78] Braun számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 27., Drezda. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[79] *August Wilhelm von Preußen* (1887–1949): porosz királyi herceg, Vilmos császár negyedik fia. 1933 után a nemzetiszocialistákhoz csatlakozott.

[80] Andrian számjeltávirata Ugronnak és Hoenningnek, 1918. április 27. HHStA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

rályság vám- és katonai unióban egyedül Németországgal fog állni, s úgy gondolják, hogy egyedül ez a konstrukció a legjobb, akkor ezt nem tudjuk megakadályozni. Ingatag elhatározásaik következményeit maguknak kell elviselniük." Burián ugyanazt javasolta, amit Andrián három nappal később, hogy Ugron az érdekeltek előtt nyomatékosan hangsúlyozza, az egyoldalú megállapodások Németországgal éppúgy hatástalanok, mint az egyoldalú megállapodások Ausztria–Magyarországgal.[81]

Ugron a külügyminiszter-váltás óta több alkalommal sürgette Buriánt, hogy kezdjék meg a németekkel az ügyek tisztázását, de az eltelt idő rövidsége, s valószínűleg Burián akklimatizálódása miatt nem történtek lényeges lépések Berlin irányában. Ugron ezen a ponton ismét önálló utakra lépett, mert nehéz helyzetben érezte magát a sok elégedetlen és kíváncsi lengyel között. Mindenki tőle akart információt, de Bécs utasításai az 1918-as év kritikus nyarán már nagyon vékonyan csordogáltak. Így aztán mondott általánosságokat, ahogy tudott, majd hamarosan belátta, hogy a lengyel ügy két-, illetve háromoldalú rendezésében a lengyel társdalom egyre kevésbé hisz. A passzivisták, vagyis az antant-barátok száma napról napra nőtt, s az egyre inkább fogyatkozó aktivista tábor, az Ausztria-barátok Ugrontól várták az ötleteket, hogy mivel lehetne ezt a folyamatot legalábbis *lefékezni*.

Az ország feszült helyzetét,[82] amelyet nagyrészt a Monarchia és Németország breszt-litovszki lépései idéztek elő, a lengyel kormány egy memorandumban foglalta össze, s azt a kormányfő, Steczkowski átnyújtotta Ugronnak. A dokumentumban Steczkowski kérte, hogy a Monarchia kezdjen tárgyalásokat a lengyelkérdés végső politikai, katonai és gazdasági megoldásáról. Fontos — szólt a memorandum —, hogy ezek a tárgyalások elkezdődjenek, mert a németek [a Ludendorff-féle vonal — T. Z.] által szorgalmazott „határkiigazítások" terve az országban nagy nyugtalanságot keltett.

A német terv a lengyel nemzeti közvélemény számára valóságos rémálomnak tűnt, úgy érezték, hogy a felosztottság több mint egy évszázados kálváriája tovább folytatódik. Ludendorff katonai szempontú határmódosításai ugyanis nem vékony területcsíkokat jelentettek, hanem egy több mint 60 ezer négyzetkilométernyi területet, amelyről az új Lengyelországnak le kellett volna mondani. A keleti határok a katonai szempontoknak voltak alárendelve. Ludendorff német vezérkari főnök Paul von Hintze[83] külügyminisztériumi államtitkárnak küldött egyik távirata jól mutatja, hogy a német politikát milyen kevéssé érdekelték az etnikai határok. Minden, egy Oroszországgal (akkor már Szovjet-Oroszországgal) esetlegesen kirobbanó katonai konfliktusnak volt alárendelve. Ludendorff távirata, amely véleményezi a német külügyminisztérium határrendezési javaslatait, jóval a lengyel etnikai határtól nyugatra jelölt meg

[81] Burián számjeltávirata Ugronnak, 1918. április 24. HHStA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[82] *L. Grosfeld*, i. m. A helyzet nemcsak politikailag vált kényessé a lakosság erősödő németellenessége miatt, hanem korábban ismeretlen szociális feszültségek is kifejlődtek, mint például a parasztság földigényének kielégítését propagáló bolsevizmus. Glasenapp, Varsó rendőrfőnökének jelentése a helyzetről. 288.

[83] *Paul von Hintze* (1864–1941): német ellentengernagy, diplomata, 1918 júliusától külügyi államtitkár

pontokat. De a Német Birodalom történelmi határainak a megváltoztatásra sem jelentett akadályt, ha a katonai szempontok úgy diktálták. Ludendorff Nyugat-Poroszországot a lengyel Pufferstaattól elválasztó határvonalaként például a Narva folyót jelölte meg, olyan helységeket említve, mint Ostrołęka, Łomża, Osowiec.[84] Ennél délebbre már aligha mehetett volna.

Egy másik terv a Bug vonalát jelölte meg. 1916-ban a Pleß-i német főhadiszálláson folytatott tárgyalásokon elhatározták, hogy szabad utat engednek az új lengyel állam megalapításának, ám annak életlehetőségeit ezekkel a szűk határokkal nagyon szűkre szabták. A „határkiigazítások" a Pleß-i tervezetet 1916 decemberében még felül is múlták.[85] Hindenburg új határkiigazítási javaslattal állt elő, amelynek értelmében a határt egészen Bug folyóig kellett volna előretolni. Hindenburg úgy interpretálta a továbbfejlesztett tervet, hogy Németország „teljesen ölelje körül az új Lengyelországot", s ezáltal minél rövidebb legyen a védendő lengyel–orosz határ.[86]

A támadás irányát keresztező nagyobb folyó a feltételezett jövőbeli támadóra — jelen esetben a szovjetekre — nézve nagyon kényelmetlen lehet. A hadszíntér védelméről szóló hadászati tanítás szerint a megerősített folyóvédelem nagyon jó eredményt ígér,[87] de csak abban az esetben, ha a védő nem mindent a folyóvédelemre alapoz. Ha az ellenség a folyóvédelmet áttöri, annak következménye mindig káosz és katasztrófa.[88] Hindenburg számára a Bug, Ludendorff terve számára a folyóvédelem vonala a Narva volt, s a Narva mögött olyan terepszakasz, amelyen nem volt található semmilyen jelentős folyó, ellenséges támadás esetén tehát nyitva állt volna az út Danzig és Königsberg felé.

A támadó ellenség fogadására, esetlegesen az ellentámadásra a hadászat a hídfőállást alkalmazza, olyan megerősített pontokat a folyó túlsó oldalán, amely növeli a folyóvédelem hatékonyságát. Ostrołęka, Łomża és Osowiec a Narva bal partján ilyen hídfőállás-szerepet kaptak volna a német nagyvezérkar terveiben. A katonailag egyébként teljesen szakszerű elképzelésnek csupán egy gyenge pontja volt, hogy ezek a városok soha sem tartoztak a Német Birodalomhoz, másrészt viszont a terv a Németországhoz csatolandó jelentős területek miatt — ahogy a fentiekben már többször említettük — Lengyelország negyedik felosztásával lett volna egyenlő.

De nemcsak a Narva- illetve a Bug-vonal miatt lett ez a terv a lengyelek számára elfogadhatatlan, hanem a Suwałki-körzet miatt is, amelynek megszerzésében a német tábornokokat a fentiekhez hasonló meggondolások vezették.[89] Nem is beszélve a dąbrowai szénmedencéről, amelynek azért lett nagy katonai jelentősége, mert a német hadigépezetnek, valamint a háború utáni német

---

[84] Potter jelentése Buriánnak, 1918. október 3. HHStA. PA. Liasse Krieg 56/a/7. K 1016. Potter moszkvai osztrák–magyar főkonzul másolatban küldte el Burián István közös külügyminiszternek az orosz sajtóban, a Moszkovszkie Vjedomosztyiban megjelent levélváltás német fordítását.

[85] *Szokolay K.*, i. m. 118.

[86] Uo.

[87] *Carl Clausewitz*: A háborúról. II. kötet. Budapest, 1962. 350.

[88] Uo.

[89] *S. Burián*, i. m. A németektől Burián első minisztersége alatt is mindig azt hallotta, hogy mennyire fontos számukra a keleti határ „katonai tagolása". 69.

nagyiparnak szüksége volt az itteni szénbányák óriási készleteire. A Gleiwitztől Katowicéig terjedő hatalmas szénlelő terület 1918-ig a Német Birodalomhoz tartozott a medence észak-nyugati részén fekvő dąbrowai medence kivételével, amely a 18. századi felosztások során Oroszországhoz került. Amikor az oroszokat innen a háború elején kiverték, Dąbrowa az Erisz almája lett. Ausztria–Magyarország éppúgy igényt tartott rá, mint a németek. Egészen addig, amíg az ausztropolonista terv megvalósítására esélyek kínálkoztak, a kérdés nem is állt nagyon előtérben, hiszen a Monarchiával perszonálunióban álló Lengyelország részeként a dąbrowai szénmedence a Monarchia része is lett volna. Azt követően azonban, amikor Bethmann-Hollweg először hozta a bécsi politikusok tudomására, hogy a lengyelkérdést a német megoldás alapján kívánják rendezni, a viták Dąbrowa-ügyben elmérgesedtek.

Így aztán Ugron nem is nagyon tudott mit kezdeni a Steczkowski által szerkesztett memorandummal, aki nyilvánvalóan felbátorodva az osztrák–magyar delegátus felkérésén, mindenfélét beleírt a tervezetbe, s ez által egy olyan maximális programot alkotott meg, amelynek a megvalósítása az adott körülmények között sem a németeknek, hanem magának Ausztria–Magyarországnak nem állt módjában: háromoldalú katonai, politikai és gazdasági konvenció, s ami ebből következik, függetlenség, a Kongresszusi Lengyelország területének integritása. A memorandum tudomásul vette ugyan a németek *bizonyos* határkiigazítási elképzeléseit, de ezekért kompenzációkat igényelt.[90] Ilyen volt a főleg beloruszok lakta Suwałki kerület elcsatolásáért igényelt kompenzáció olyan területekkel a Narva-Bóbr-Nyemen-vonaltól keletre, amelyek etnikailag tisztán lengyelek. S ilyen volt — a németek számára teljesen elfogadhatatlan — követelés: szabad hajózás a Visztula egész szakaszán, s lengyel kijárat a tengerre.[91] (Az utóbbi természetesen már a német területi integritást érintette.)

Ugron a jegyzékhez fűzött hosszú magyarázatában annak megszületését a németekkel hozta kapcsolatba, mondván, hogy pillanatnyilag a németeknek áll érdekükben a kormány és kormány közötti párbeszéd, s hogy a németek beszélték rá a lengyel kormányt, hogy ezt a memorandumot megírják.[92] A szövegben egyik ellentmondás követi a másikat. Ugron még azzal a véleményével is kiegészítette a memorandumhoz fűzött magyarázatát, hogy azt nem kifejezetten Ausztria–Magyarországnak, hanem inkább a németeknek szánták. Majd pár sorral lejjebb, teljesen ellentmondva az előzőeknek: „Elfogadom, hogy a lengyel kormány a jegyzék szövege által minket akart figyelmeztetni, hogy egy másik, a németek számára kedvezőbb lehetőséggel is számol, és hogy a régenstanács attól a gondolattól sem zárkózik el többé, hogy abban az esetben, ha az ausztro-

---

[90] *L. Grosfeld*, i. m. 288. Steczkowskiék levelét a németek győzelemként értékelték. A lengyel kormány a határkiigazításokat „saját" lengyel államhatárainak kiterjesztéseként értette, a németek pedig úgy állították be ezt, mint a német befolyás keleti kiterjesztésének eszközét.

[91] Ugron jelentése Buriánnak, 1918. április 30. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. Beilage zum Bericht No 98/P.-A. ddo. Warschau 30 April 1918. Abschrift. Prezydent Ministrów Królestwa Polskiego, Warszawa, dn. 29. April 1918 r. No. —— . An den Delegierten des k. u. k. Min. des Aeu. in Warschau Seiner Exzellenz Herrn Stephan Ugron von Ábránfalva.

[92] A varsói szóbeszédben is előfordultak ilyen vélekedések: a memorandumot a németek „szuggerálták".

polonista megoldás kivihetetlenné válna, akkor Lengyelország Németországra lenne utalva."[93] Ugron kiegészítésének ez a zárógondolata, ami azt bizonyítja, hogy a benne lefektetett változattal értett egyet, s hogy tényleg ez lehetett a valóság, Ausztria gyengesége akkor már mindenütt tudott dolognak számított, s ebből a politikusok a sajtóval egyetemben nem is csináltak titkot. Az pedig mindenképpen a hatásgyakorlás és a rábeszélés kategóriájába tartozik, ahogyan Ugron a táviratot zárja: a memorandum egyfajta figyelmeztetés, gyorsan és energikusan kell cselekedjünk, hogy a Monarchia és a lengyelek számára egyaránt szimpatikus ausztropolonista megoldás ne szenvedjen hajótörést.[94]

II. Vilmos és IV. Károly találkozója Spában

A háború során a központi hatalmak uralkodói gyakran találkoztak egymás hadseregeinek főhadiszállásain. A központi hatalmak hadseregei nem hoztak létre közös főparancsnokságot. A főhadiszállások is különböző helyeken működtek, így a német 1917-ig a sziléziai–osztrák határon fekvő Pleß-ben. A hadműveletek koordinálására a magas rangú tisztek gyakran találkoztak, rendszeressé váltak az úgynevezett „hadicél-konferenciák", amelyeken az átfogó, az egész háború menetét meghatározó stratégiai döntéseket vitatták meg. 1918-ban a kis belgiumi városkában Spában működött a német főhadiszállás. Spa, ez a Belgium vallon régiójában Liège-hez közel fekvő kisváros ideális hely volt erre a célra. Belgium végig német megszállás alatt állt, a birodalom az országot egyébként is háború utáni csatlósállamként fogta fel, így aztán a belga városokban a német hadsereg mindenütt otthonosan berendezkedett.

Az április 14-i bécsi külpolitikai váltás után a német politika fent vázolt fordulta újabb találkozókat és megbeszéléseket eredményezett. Ilyen volt IV. Károly császár május 12-i spái látogatása, ahol II. Vilmossal és a teljes vezérkarral találkozott. A német kemény vonal a nagy német Közép-Európában, illetve a még tágabb keleti impériumban gondolkodott, s ennek megfelelően a közép-európai rendezésből „kiemelte" a lengyelkérdést.[95] Hertling kancellár, aki akkor már maga is a kemény német megoldás elveit vallotta, azon a véleményen volt, hogy előbb Közép-Európában kell a hármas tárgyalásokon megállapodni, s csak ennek függvényében kerülhet napirendre a lengyelkérdés.[96] Bár az első napokban Varsóban minderről nem sokat tudtak, a lengyel közvélemény ismét hullámzani kezdett. Burián, aki a delegáció tagjaként elkísérte az uralkodót, a spái tárgyaláson is azt a nézetet képviselte, hogy a napirenden szereplő bármelyik téma egyenértékű, egyiknek sincs elsőbbsége a másikkal szemben, az egész csomagot egyszerre kell kezelni.[97] Ennek következtében az uralkodók

[93] Ugron jelentése Buriánnak, 1918. április 30. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[94] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. április 24. HHStA. PA. Krieg/a/7. Karton rot 1015.

[95] *Németh I.* i. m. 331.

[96] Uo.

[97] A német kancellár a spái találkozó előtt, május 8-án értekezletet hívott össze a kancellári hivatalba. Ezen a megbeszélésen határozták meg, hogy négy nappal később mit mondjanak Károlynak és Buriánnak. A lengyelkérdésnek a többi kérdés közül való kivételéről nem is nyitottak vitát. A gazdasági rendezést illetően a felfogások eltértek egymástól. A pénzügyminiszter azt javasolta, hogy a

spái találkozója eredménytelenül zárult. Burián a határozat tartalmáról azt írta Ugronnak és Hoenningnek, hogy Lengyelország jövőjét illetően a tárgyalásokat a lehető legszűkebb határidőn belül újból el kell kezdeni.[98]

Ugron természetesen nem tudta leállítani a varsói találgatásokat, amelyek egymást múlták felül a legsarkosabb következtetésekben. Május 16-án azt táviratozta Bécsbe, hogy Varsóban már a németek is sok mindent beszélnek, például azt, hogy a Monarchia kiegyezett a Birodalommal. A lengyelek a hírt, hogy nélkülük egyeztek meg *róluk*, hitetlenkedve fogadták. Ugron most sem bővelkedett a biztos támpontokban, melyek alapján a rázúduló kérdéseket meg tudta volna válaszolni. „Dezorientált vagyok. Kérdések záporoznak rám. [...] Most szigorúan bizalmasan a nemrég beérkezett 151. számú távirat[99] értelmében nyilatkozom, de ezek a magyarázataim, tekintettel arra, hogy ez a távirat nem tartalmazza a megbeszélések érdemi lényegét, egyáltalán nem nyugtatnak meg senkit. További információkat kérek, különösképpen arról, hogy érvényes-e még a Pleß-i megállapodás."

Ugron nem akarta elhinni, hogy Spában csak *ennyi* történt, s egyben fokozta azt a személyes averzióját a németekkel szemben, amely már vagy egy évtizede halmozódott benne. Bizonytalanságát még csak fokozta, hogy a hivatalos berlini lapban, a Lokalanzeigerben megjelent kommüniké szintén nagyon homályosan fogalmazott. Igaz, hogy a két birodalom uralkodói megegyeztek egy 15 évre szóló konvenció aláírásában, de ugyanakkor, mivel Oroszország kivált a háborúból, a helyzet megváltozott. A szövetség (1879-ben) eredetileg védelmi jelleggel jött létre Oroszországgal szemben. Most, hogy Oroszország már nincs, a szövetséget át kell alakítani, mégpedig úgy, hogy az harmonikusan illeszkedjék egy a háború után alakítandó népszövetség (sic!) kereteibe.[100]

Ugron végül a németekhez fordult. A Külügyi Hivatalnak a varsói katonai főkormányzóságnál delegált követének, Oettingen bárónak a válasza még csak fokozta a zavart. Első válaszában kijelentette, hogy valóban ejtették az ausztropolonista megoldást, s hogy valószínűleg visszanyúlnak a jelöltállításos megoldásra,[101] majd nem sokára azt a választ adta, „[...] hogy a zavar valószínűleg a Berlinből érkező téves hírekre vezethető vissza, amelyek ott is itt is meghallgatásra találtak".[102] Végül, hozzá kell tenni, még aznap a Ballhausplatz is reagált. Flotow, az egyik illetékes osztályfőnök a még illetékesebb Mérey Kajetánhoz folyamodott, hogy állítsák le Ugron varsói bizonytalankodásait, és utasítsák egyértelműen arra, hogy ne mondjon semmit. Sem azt, hogy elutasították az ausztro-

lengyel gazdaságot a németek feltétel nélkül uralják, mások ezt nem tartották fontosnak. In: *L. Grosfeld.* i. m. 289. Végül az a döntés született, hogy a győztes háború után Ausztria bármit tehet a lengyel gazdaságban, de Németország ellenőrzi azt.

[98] Burián számjeltávirata Ugronnak és Hoenningnek, 1918. május 15. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[99] Uo. 1918. május 16.

[100] Ugron jelentése Buriánnak, 1918. május 16. I. Beilage zu Bericht Nr.112/P. ddo. Warschau, 16. Mai 1918. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[101] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. május 17. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[102] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. május 17. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

polnista tervet, sem azt, hogy nem. A 151. számú távirat továbbra is érvényben van, ami egyértelműen kimondja, hogy érdemi megbeszélések csak akkor kezdődhetnek, amikor Őexcellenciája (értsd Burián) visszaérkezik Bécsbe.[103] Hogy Ugron ezt miként reagálta le, nincsenek pontos értesüléseink. Naplót nem vezetett, s a jelentésekből személyes érzelmek nem tűnnek elő.

Ugron időzavarba került. A bécsi szolgálati információk a spái tárgyalásokról késtek (Burián csak később ért vissza Bécsbe), s amit a varsói lapok *már* tudni véltek, arról Ugronnak *még* nem volt tudomása. A rá nehezedő nyomás a lengyel politikai vezetők részéről ugyanakkor egyre növekedett, s lépésre szánta el magát. Oettingen pedig „kéznél volt", a varsói óváros alig két négyzetkilométernyi területén, ahol hivatali épületeik álltak, kikerülni sem tudták volna egymást. Bekövetkezett, ami békebeli körülmények között nehezen elképzelhető: önállóan fordult a németekhez, világosítsák fel arról, amiről saját feletteseitől nem kapott információt, majd utána az egészet megírta Bécsbe. A távirat nélkülöz minden emocionális felhangot.

Ha csak a lamentálást nem tekintjük annak. Hogyan fordulhatott elő, hogy a Beseler főkormányzóhoz oly közel álló személyiség, mint Oettingen báró minden további nélkül elfogadott egy olyan hírt, amelynek nem volt valóságalapja? De aztán annál nagyobb örömöt okozott számára, s főleg a lengyelek számára, hogy Oettingen tévedett, s hogy koránt sincs veszve az osztrák megoldás. Még a „balosok" és a semleges pártonkívüliek klubja is nagyon örült annak, hogy a hír tévesnek bizonyult. Sőt a varsói újságok még azt is nagy örömmel szellőztették, hogy a bécsi lapok is tévedtek, amikor azt írták, hogy az ausztropolonista megoldás már az osztrák–magyar mértékadó körökben is elvesztette aktualitását. De a kérdések özöne nem szűnt meg, továbbra is ostrom alatt áll, mindenki tudni akarta, hogy ez a verzió felel-e meg a valóságnak, vagy az ellenkezője. „A legnagyobb zavarban vagyok, milyen választ adjak, mivel még öt hete is, amikor szabadságomról visszatértem, Czernin gróf azt mondta nekem, hogy kitartunk az ausztropolonista megoldás mellett [...]"[104] De mi van akkor, ha igaz, amit a Deutsche Warschauer Zeitung ír, s a bécsi újságok mégis igazat mondanak? „Ezen okból bátorkodom kérni, hogy távirati utasítást küldjenek, hogyan viszonyuljak ehhez a félhivatalos kommünikéhez, amit a német főkormányzóság lapja hozott le."

Az igazságról azonban nemhogy Varsóban, de még Bécsben sem voltak teljesen tájékozódva, s csak lassan kezdett oszladozni a köd. A németek Spában is ködösítettek, amikor nem beszéltek egyenesen Károllyal. Maga a Spában jelen lévő Burián számára sem lehetett teljesen világos az ügy, tekintettel arra, hogy nem történt semmi, s hogy a találkozó is egy semmitmondó nyilatkozattal zárult. De elég egyértelműen kiviláglanak a német szándékok abból a feljegyzésből amelyet Mérey Kajetán (valószínűleg Flotow-val közösen) készített Burián számára arról a megbeszélésről, amit a bécsi német nagykövettel, Wedellel foly-

[103] Flotow számjeltávirata Méreynek, 1918. május 17. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[104] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. május 18. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

tattak május 19-én. Wedel elég világosan megmondta, hogy német részről feladták a lengyel megoldást, s helyét átvette a Kandidatenlösung. Ezen a német politika azt érti, hogy bár Lengyelország önálló, van királya, de német katonai és gazdasági dominanciával. Mérey írásából kiderült, hogy Oettingen elszólása igaznak bizonyult, amit aztán később — nyilván hivatali utasításra — Oettingen Ugron előtt megcáfolt, s hogy Ugron is, és a lengyelek is túl korán örültek.

Wedel úgy tájékoztatta Méreyt és Flotow-t, hogy a két uralkodó közötti kellemetlen párbeszéd Károlynak egy korábbi kijelentésére volt visszavezethető. Wedel szerint Károly egyik korábbi találkozójuk alakalmával azt mondta Vilmosnak, hogy idegenkedik az ausztropolonista megoldástól: „Sem Te, sem én nem viselhetjük a lengyel koronát, mert az alapja lenne a későbbi viszálynak kettőnk között. A lengyeleknek saját királyt kell választaniuk."[105] Károly kijelentése történetileg bizonyítatlan, amennyiben mégis elhangzott egy ilyen értelmű kijelentés, azt II. Vilmos nyilvánvalóan eredeti kontextusából kiragadva idézte, pontosabban olvasta Károly fejére, aki nem tudott védekezni ellene. Vilmos felhozta még Spában azokat az egyébként a Monarchia politikusai által tényleg gyakran elmondott aggályokat, hogy a lengyelekkel növekedne a monarchia szláv lakóinak száma, de ha megalakulna az önálló Lengyel Királyság, Galícia átkerülne oda, s az alapvetően birodalomfenntartó lengyel elem híján Ausztriában túlsúlyba kerülnének a centripetális hatást kifejtő egyéb szláv elemek, ez a német és a magyar elem visszaszorulását eredményezné.

Az ausztropolonista megoldás ellen szóló érvek között valóban ez volt az egyik legnyomósabb, s főleg a magyar politikusok, jelesül Tisza érvrendszeréhez tartozott. Tisza elsősorban a trializmustól félt,[106] s ezért akarta Lengyelországot közvetlenül Ausztriához csatolni. Elképzelésével meg akarta óvni Ausztriát a pánszláv veszély terjedésétől és egyúttal meg akarta menteni a dualizmust. „Ha ennek [a háborús fejlemények — T. Z.] folytán feltétlenül kellene Orosz-Lengyelországot absorbeálni, azt nézetem szerint csakis a dualizmus és a paritás fenntartása mellett tehetnénk" — írta még 1914-ben.[107] Károlynak most, négy évvel később, ezt olvasták a fejére, természetesen egészen más taktikai céllal. A német császár mondvacsinált érvelése — amennyiben hihetünk Wedel interpretációjának — csak nyitánya lett egy széles fronton megnyitott *újabb* német offenzívának a Pufferstaat-megoldás érdekében.

Ugront közben még mindig nem állították le Varsóban, pontosabban politikai okokból nem volt szabad leállítani, továbbra is a „sem igen, sem nem" álláspont maradt érvényben, ami szerint cáfolnia kellett az ausztropolonista megoldás bukását. Rohant a főkormányzósági hivatalba, ahol a sajtóügyekért felelős munkatársat, Hugo Lerchenfeld grófot[108] kérte, hogy a hírt a terv defini-

---

[105] HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. Mérey Kajetán feljegyzése Buriánnak, 1918. május 19. Deutscher Botschafter über das Aufgeben der „austropolnischen Lösung" und die „Kandidatenlösung"

[106] *S. Burián*, i. m. 68.

[107] Tisza István összes munkái. Levelek. MTA, Bp., 1914. 4. kiadás. 61–64.. In: *Szokolay K.*, i. m. 36.

[108] *Hugo Max Graf von und zu Lerchenfeld auf Köfering und Schönberg* (1971–1944): bajor diplomata, politikus, a háború után bajor miniszterelnök, később Németország bécsi nagykövete

tív elutasításáról a cenzúra nehogy valahogy átengedje. Lerchenfeld — valószínűleg maga sem tudta mi a teendő — Berlintől kért utasítást. Ugronnak szerencséje volt, az ünnepek, és egy napok óta folyó nyomdászsztrájk miatt nem jelentek meg a varsói lapok. Bécsből olyan utasítást kapott, intézze el a főkormányzóságon, hogy a németek — megnyugtatandó a közvéleményt — adjanak ki sajtócáfolatot a varsói lapokban, abban az értelemben, hogy az ausztropolonista megoldást nem ejtették.

Burián elsősorban belpolitikai okok miatt nem mondhatta meg az igazságot. Hohenlohé-nak azonban meg kellett írni legalább annak felét, azt, hogy a helyzet zavaros. A definitív döntés német részről már lényegében megtörtént, de a németek hivatalosan még nem közölték. Az osztrák Reichsrat, annak lengyel klubja, a delegációk, mind olyan fontos tényező volt, amit nem tanácsos felzaklatni ilyen kedvezőtlen bejelentéssel a háború végső szakaszában, amikor a tartalékok már teljesen kimerültek, s a Monarchia népei lázonganak. Burián kérte Hohenlohé-t, beszélje meg Kühlmannal, hogy amíg hivatalos tárgyalások során véglegesen nem döntenek a kérdésről, rendeljen el teljes sajtózárlatot.[109] De hiába titkolództak, a találgatásokat még a hivatalok magasságaiban sem lehetett leállítani. Hoenning azt jelentette Buriánnak május 21-én, hogy Stecki,[110] a lengyel kormány belügyminisztere lublini látogatása során már találgatásokba is bocsátkozott: mi lesz a döntési alternatíva az ausztropolonista kudarc után. Redukált ausztropolonista megoldás Németország javára tett határkiigazításokkal [60 ezer négyzetkilométeres területveszteség, Lengyelország negyedik felosztása — T. Z.], vagy német megoldás határkiigazítások nélkül. Stecki azt írta Hoenningnek: „Egyik sem jó, a döntés nagyon nehéz."[111]

Közben Ugron Varsóban nem tudott mit kezdeni Lerchenfeld halogató taktikájával a hír cáfolása ügyében. Lerchenfeld kibúvókat keresett, nem adott választ a helyesbítés ügyében, ezért Ugron utasításra várt, mit tegyen.[112] Utasításnak — legalábbis a háborús iratok tematikus kartonjában — semmi nyoma. Ugron megint saját kútfejére volt utalva. Mivel a nyomdai szedők még mindig sztrájkoltak, más megoldást kellett keresni. Végül a véletlen sietett segítségére, a főkormányzóság tíz lap egyesüléséből létrehozott egy primitív kivitelű, egyoldalas közlönyt, hogy a szrájk alatt is tudják tájékoztatni a lakosságot a sürgős információkról. Ebben a közlönyben, amit „Dziennik Wspólny"-nak[113] neveztek el, jelent meg végül a cáfolat május 30-án. A hír a bécsi lengyel klubot átmenetileg megnyugtatta. Az ügy azonban továbbra is függőben maradt, hiszen a németek aktivitása — mint a lengyelkérdés a világháború alatt mindenkor — most is a háborús sikerekkel állt egyenes arányosságban.

---

[109] Burián számjeltávirata Hohenlohé-nak, 1918. május 16. I. Beilage zu Bericht Nr.112/P. ddo. Warschau, 16. Mai 1918.k. HHStA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[110] *Jan Stecki* (1871–1954): lengyel közgazdász, nemzeti demokrata politikus, a szentpétervári duma tagja, 1917 és 1918 folyamán a Kucharzewski kormány belügyminisztere

[111] Hoenning számjeltávirata Buriánnak, 1918. május 21. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[112] Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. május 25. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. 412. sz.

[113] Közös Napló

Miközben május 27-én, amikor Ugron Varsóban saját külügyminisztériumától meglehetősen izoláltan a saját szövetségesei ellen harcolt, a németek a nyugati hadszíntéren Craonne-nál áttörték a frontot. Az 1918-as évnek ez a harmadik nagy támadása jelentős sikereket hozott, majd a negyedik támadás június 9. és 14. között még nagyobbakat. Párizs alig száz kilométer közelségbe került. Június 11-én és 12-én Burián megbeszéléseket folytatott Berlinben a német vezetőkkel. A Spában megszakított egyezkedések tovább folytak, de az álláspontotok távol álltak egymástól. Burián továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a kérdést a többivel együtt, azokkal összefüggésben kell megoldani. Galícia területileg intakt módon egyesül a teljesen független Lengyelországgal, mely perszonálunióban lesz Ausztria–Magyarországgal, megfelelő garanciákkal Németország számára. Lengyelország így válik — Burián értelmezésében — a Monarchia belső egyensúlyának negyedik elemévé a németek, magyarok és a horvátok mellett.[114] Burián kompenzációként azt ajánlotta, hogy elismerik Németország baltikumi befolyását.[115] A németek ennek a kompenzációs hajlandóságnak természetesen már csak azért sem tulajdonítottak jelentőséget, mivel a térségben „otthon voltak", csapataik Szent-Pétervár előterében álltak.

Burián másik érve az osztrák megoldás mellett úgy szólt, hogy Lengyelország nélkül a Monarchiára a „politikai elnyomorodás vár", amin azt értette, hogy Galícia távozásával a gazdaságilag nagyon meggyengül, nagy mértékben veszít előnyös katonai–geostratégiai helyzetéből, emellett elveszíti a belpolitikailag nagyon fontos birodalomfenntartó elemet. A definitív német álláspont Burián minden érvét lesöpörte az asztalról. Kühlmann, Vilmos császár utasításaira hivatkozva, közölte vele, hogy az ügy teljesen kilátástalan, hiszen a minden tekintetben önálló Lengyelország „vég nélküli veszélyeket hozna Németországra a keleti lengyel provinciák miatt" (Posen, Nyugat-Poroszország, Danzig stb.).[116] Az 1918-as nyár diplomáciai eseményei a júniusi berlini megbeszélések szellemében tovább erősítették a Monarchia politikai függőségét a németektől, a különbékére ennek megfelelően a dunai monarchia esélyei egyre gyöngültek. A lengyelkérdésben ezután az őszi összeomlás nyitányáig, nagyjából október elejéig, a németek domináltak.

***

Összefoglalóan megállapíthatjuk: Ugron István, mint követ, a legkritikusabb helyzetekben is képes volt túllépni azon a szerepen, amit a bürokrácia-elméletek a hozzá hasonló hivatalnokoknak szánnak és tulajdonítanak, működése nem volt Max Weber-i értelemben „ideáltipikus". A tanulmányunk elején feltett kérdés, hogy működése lojálisnak tekinthető-e ebben az anómia felé hajló politikai helyzetben, amikor a Monarchia bomlása utolsó fázisához közeledett, úgy érezzük jogos. A kérdésre adandó válasz ugyanakkor nem teljesen egyértelmű.

---

[114] *Németh I.* i. m. 332.
[115] Uo.
[116] Uo. 333.

Heinrich Pfusterschmid-Hardtenstein a Keleti Akadémiáról írt tanulmányában idézi Csáky Imrét, a későbbi magyar külügyminisztert,[117] hogy az egykori növendékek „az utolsó napig lojálisan teljesítették feladatukat".[118] „Az [akadémia — T. Z.] kicsinyített képét adta a monarchia nemzetiségi viszonyainak; minden nemzetiség képviseltette itt magát, amely a monarchia határai belül élt: németek, magyarok, csehek, lengyelek, rutének, szerbek, horvátok, szlovének, románok, olaszok, dalmátok, sőt még a boszniai mohamedánok is. És mégis osztrákoknak illetve magyaroknak tartották magukat, sosem voltak súrlódások a különféle nemzetiségekhez tartozók között. Jól meg lehetett figyelni ezen a tarka társaságon, hogy mily kevéssé van hatással a faji eredet a nemzeti érzésre, és hogy ezt az érzést elsősorban az a környezet befolyásolja, amelyben az ember él; ez egy olyan megfigyelés, amely ellentmondani látszik a modern időkben olyannyira felértékelődött fajelméletnek. [...] A tény, hogy a külügyi szolgálat egyetlen tagja sem követett el árulást, vagy elpártolást sem a háború előtt, sem a háború közben, azt az állítást bizonyítja, hogy mind a sikeres kiválasztást, mind a képzés sikeres koncepcióját tekintve az akadémia a monarchia integratív és stabilizáló tényezőjének tekintendő."[119]

Ugron 1918-as két hónapi működését vizsgálva sem az elpártolásra, sem az árulásra nem található a leghalványabb utalás sem. Azonban többször előfordult, hogy saját elgondolásai szerint kezdett el a német politikai célokkal szemben menetelni, ami a bomló rendszer egyre növekvő zavaraiból következik. Tekintettel a Monarchia mindig is bonyolult külpolitikai döntési mechanizmusára (amely a soknemzetiségű struktúrából *is* következett), s tekintettel a még bonyolultabb lengyel politikai és pártviszonyokra, nem is lehetett volna ez másként. Mint ahogy láttuk, az osztrák–magyar birodalmi érdeket egy olyan bizonytalan közegben, mint amilyen a korabeli lengyel belpolitikai viszonyok, nem lehetett eredményesen képviselni a tisztátalan eszközökkel dolgozó német külpolitikával szemben. Persze a fent ábrázolt történéseket figyelembe véve, a tézis fordítva is igaz: a lengyel politikusok ingatagsága az osztrák–magyar külpolitika gyengeségének és labilitásának is lehetett következménye. Ugron, miközben két malomkő között őrlődött, a maga ötleteivel próbálta a német befolyást gyöngíteni, annál is inkább, mivel a bécsi központ részleteiben nem látta át a varsói helyzetet. Ugron tehát függetlenedett, még ha az önálló vonalvezetésig nem is jutott el.

Hogy ki, hogyan, milyen feltételek mellett kerül(het) be a külügyi apparátusba, arról a politikatudományban számos elmélet ismeretes. Konrád György és Szelényi Iván az értelmiség osztályuralmi aspirációiról írott esszéjében[120]

[117] Csáky maga is az intézményben tanult.

[118] *Heinrich Pfusterschmid-Hardtenstein*: Von der Orientalischen Akademie zur K. u. K. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und ihre Bedeutung für den auswärtigen Dienst der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg.: Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch. Band VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 1. Teilband. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1989. 186.

[119] Uo. 186-187.

[120] *Konrád György – Szelényi Iván*: Az értelmiség útja az osztályuralomhoz. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

hosszasan elemzi a réteg 19. századi kialakulásának jellemzőit. A szerzők fenyegető társadalmi feszültségekről beszélnek, amelyek mögött a nemesi birtok tönkremenetele áll. A tőkeintenzív és belterjes mezőgazdasági nagyüzemi termelésre átállni képtelen nemesi birtokosok a bürokratikus apparátusokban kerestek megélhetési lehetőséget. Az állami adminisztráció pedig befogadta ezeket az elemeket. Miközben a századforduló felé a bürokratikus rendszerek, köztük a külügyi apparátus porosz mintájú felduzzadása is előre haladt. „A bürokratikus apparátusok gyors terjeszkedése két irányból ösztönzött folyamat: nemcsak az álláskeresők igényelték ezt, de a központi akarat is, amely növekvő állami intervencióval gyorsította a gazdaság fejlődését. A császári kormányzat általában ki akarta fejleszteni azt a szakszerű, pontosan működő, felülről irányított és mindenre kiterjedő hatalmú porosz típusú államrendszert, amely nem csupán Hegel nyílt rajongását, de még Max Weber burkolt elismerését is kiváltotta. Az államok jól jártak: oly módon szabadultak meg az ellenzéki nemesi reformértelmiségtől, hogy minden erőszak nélkül, pusztán a gazdasági kényszer erejével átalakították azt lojális, állami, hivatalnoki értelmiséggé."[121]

A fentiek általánosságban logikusan hangzanak. De kérdés, hogy Konrád és Szelényi Magyarországon széles körökben ismert elmélete mennyire alkalmazható a külügyi apparátusokra, s főleg mennyire a dunai monarchia csúcsintézményére, a Ballhausplatzra? Arra az intézményre, mely világtörténelmi értelemben is az egyedi jelenségek világához tartozik. Az államigazgatás más ágaira talán még alkalmazható is a két szerző elképzelése, a külügyi apparátusra azonban kevésbé. Itt ugyanis a bekerülést nagyon szigorú feltételekhez kötötték. Szigorú felvételi vizsga a Keleti Akadémián, kemény tanulás, amely átlagon felüli szellemi képességeket feltételezett, az átlagot magasan felülmúló nyelvismeret, gyakorlati évek valamilyen belföldi hatóságnál, a nagyon szigorú diplomatavizsga letétele. A szociológiai képlet esetleg még alá is támasztja a szerzőpáros kanalizációs elméletét, hiszen már az akadémián a kezdetektől szokásban volt az úgynevezett ösztöndíjas helyek biztosítása, amely a sokszor teljesen vagyontalan, akár polgári származású növendékek képzésének is anyagi alapjául szolgálhatott. De az anyagi biztosítékok követelményrendszere erősen korlátozta a vagyontalanná váló, esetleg deklasszálódó elemek magas számát a Ballhausplatz szolgálatában. Az 1869-es Beust-féle rendelkezés szerint a diplomataaspiránsoknak vagyonnal kell rendelkezniük, vagy ha az nem volt, akkor szülői oldalról olyan apanázst kellett élvezniük, amely azt is lehetővé tette, hogy valaki esetleg évekig is el tudott működni külföldön díjazás nélküli státuszban.[122] Ezt az anyagi garanciakényszert a 19. század folyamán több rendelkezés megerősítette.

Nincsenek biztos ismereteink arról, hogy milyenek lehettek az Ugron család vagyoni viszonyai akkor, amikor Ugron Sándor megírta kérvényét a bécsi külügyminisztériumba fia felvétele érdekében. Ezekre a viszonyokra — mivel Ugron teljes pályaképére vonatkozóan nem végeztünk kutatást — csak áttételesen tudunk levonni bizonyos következtetéseket. A fentiekben láttuk, hogy

[121] Uo. 145.
[122] H. Rumpler, i. m. 101–102.

pontos rendelkezések írták elő azt, hogy a diplomáciai státushoz az oda felveendőnek milyen vagyonnal kellett rendelkeznie. A konzuli szférára ez a rendelkezés nem vonatkozott. Az elején Ugron sem lehetett vagyonos, mert későn, csak 1909-ben vették át a külügyi körbe.[123] Ha tehát nem volt vagyona, akkor Ugronban is a Konrád-Szelényi tanulmányban említett álláskeresők egyikét láthatjuk. Megszabadult az állam egy potenciális elégedetlentől, egy „ellenzéki nemesi reformértelmiségitől"?

A pálya kilátásai sokakat vonzottak. A diplomáciát sokan úri passziónak tekintették, délelőtti kilovaglás, kártyajáték a klubban, esti társasági élet, fogadások... Tallián Dénes osztálytanácsos így nyilatkozott erről: „Úr vagyok és nem Beamter, ki passzióból szolgál ott és addig, amíg neki tetszik."[124] Lehet, hogy kezdetben Ugron szemei előtt is ez az életideál lebeghetett, de a pályán már egy állandóan munkálkodó, szakértő-diplomatát látunk. A komoly, felelősségteljes szakreferensi munkára történő nevelést a Monarchiában az oktatási rendszer feladatává tették. A Keleti Akadémia Ugron felvételekor már több mint száz éve működött és a dunai monarchia fiatalságának a vágyálmok főiskoláját jelentette. Már maga a felvétel ténye a kiválasztottak közé emelte a növendékeket. A perspektívák pedig a biztos megélhetést ígérték. Annyi bizonyos, hogy a jelenleg is álló mezőzáhi kastélyt maga Ugron István építtette 1909 és 1911 között. Több mint két évtizedes szolgálat után, miközben az építés alatt Bukarestben szolgált I. osztályú tanácsosként, befejeződésekor pedig már Belgrádban volt nagykövet: excellenciás úr, a legmagasabb fizetési osztályok egyikében. A kastély „50 méter hosszú emeletes homlokzatával, bástyaszerű tornyaival, díszes kőfaragásos főbejáratával egy középkori francia kastélyra emlékeztet."[125]

De hogy mennyire tekinthető Ugron „hivatali értelmiségnek"? Minden bizonnyal nagymértékben, mégpedig annak a legnagyobb presztízsű és a legműveltebb rétegéből. A Keleti Akadémia hallgatói közül sokan tudtak öt nyelvet, Ugron tizenhármat tudott, köztük a törököt, az arabot és a perzsát.[126] Varsói működésének ebben a vizsgált vékony, de nagy jelentőségű szeletében az oroszt és a lengyelt használta. Általuk könnyen mozgott nemcsak a varsói társasági életben, hanem az utca emberei között is, ideális típusaként a „kapuőrnek". Aki ugyanakkor különleges történelmi helyzetbe került, különleges és kényes feladatokkal. Az utasításokkal gyéren ellátott delegátus egyre inkább függetlenítette magát a központtól. 1918 késő nyarára ez a cselekvési önállóság már odáig vezetett, hogy a helyi lengyel erőkkel karöltve szervezett a német politikával szemben sajtókampányt. Igaz, hogy előtte *bejelentette* Buriánnak, hogy ezt fogja csinálni.

Ez már augusztus végén történt, amikor a németek kampányszerűen felvásárolták a varsói, korábban osztrákbarát lapokat, hogy azokon keresztül propagandát fejtsenek ki az ausztropolonista megoldás *ellen*. (Ugron szerint nem éppen a szövetségesi lojalitás normáival egyezően.) Ugron egy korábban más

[123] Somogyi Éva írásbeli közlése

[124] *Somogyi É.*, i. m. 37.

[125] http://www.erdelyiturizmus.hu/?action=regio&id=3564 (2011. 10. 21.)

[126] A törököt, arabot és a perzsát kötelező nyelvként tanították. Ugron nyelvtudásáról eltérő számadatok állnak rendelkezésünkre. Mivel a nyelvtudásnak különféle szintjei vannak (a jelenlegi rendszer egy hatfokozatú skálából áll), ezért elképzelhető, hogy a 13-as szám is használható adat.

célra a delegációnak küldött pénzügyi támogatás megbontatlan számláját[127] használta fel arra a célra, hogy a németekkel szemben ellen-sajtókampányt indítson. Persze ugyancsak lengyel újságírókat megfizetve. Egyikük, Baranowski, a kormány sajtófőnöke találta ki az egész akciót, s ő volt, aki egy ügynök beiktatásával végre is hajtotta azt. Tervet készített, megszervezte az egész kampányt, tárgyalt a nyomdákkal. Baranowski Petrikauba tette át az akció székhelyét, mivel „a varsói lapok akkor már mind a németek fennhatósága alatt álltak".[128] Ugron nem csinált semmit, csak koordinálta Baranowski tevékenységét.

Ez az utóbbi fejlemény mindenképpen kíváncsivá tehet bárkit arra, hogy milyen is lehetett Ugron viszonya magukhoz a németekhez. A válaszunk ismét csak az, ami a lojalitásával kapcsolatosan is volt: igen jó, de azért ambivalens, azaz egy időben kétirányú. Sok némettel, magával Beselerrel, Lerchenfelddel, Oettingennel is jó kapcsolatokat ápolt, de erkölcsi alapállásukkal és az egész német politikával *szembenállt*. Külön kellett választania a személyes oldalt a hatalmi politikától, amelyben a döntéseket általában nem a józan értelem, hanem a nagyobb erő befolyásolja. Ha lehet hinni a legendáknak, akkor személyes, sőt baráti kapcsolatban állt magával Vilmos császárral is (állítólagos mezőzáhi vendégeskedés és székelyföldi medvevadászatok [?] okán).[129]

Az ügy azonban ennél sokkal bonyolultabb, s egy Ugronról rajzolandó alaposabb kép elkészítését igényli. Ugron fiatal korában — mint ahogy a közvetlenül a kiegyezés előtt született fiatalság nagy része — az Andrássy Gyula képviselte oroszellenes alapon állt. Egyetértett a szövetségi politikával, s habár nem szerette Bismarckot, Németországban biztonsági tényezőt látott. Ugron családfájának adataiból rögtön előtűnik — anyja neve Kendeffy Rozália —, hogy rokonságban állt az egykori közös külügyminiszterrel. Konkrét utalásunk arra megint csak nincs, hogy közelebbi kapcsolat állt volna fenn közöttük. Az azonban biztos, hogy a fiatal Ugron pályáját Kállay Béni egyengette, aki viszont bizalmas baráti viszonyban állt Andrássyval. (Igaz persze az is, hogy Kállay nagyon sokak pályáját egyengette még.) Az Andrássy utáni generációk is úgy vélekedtek, hogy a politikai barátság a németekkel hasznos Magyarországnak. Amikor azonban Oroszországot az 1917-es forradalom, s az azt követő bolsevik puccs kiütötte Magyarország ellenségeinek sorából, sokakban felmerült a kérdés: Mi végre Németország? Ráadásul a Monarchia alapvető érdekeit semmibe vevő Németország? Azok számára pedig, akik a Keleti Akadémia nevelése következtében a feltétlen birodalmi lojalitás elvét vallották, a Német Császárságot kifejezetten veszélyes szomszédnak kezdték látni. Ezek közé tartozott Burián is, Tisza barátja és bizalmi embere, Buriánnak viszont Ugron volt a bizalmi embere. Valahogy ez lehetett a helyzet Ugron Istvánnal 1918 tavaszán.

[127] „Mint ahogy az Excellenciád előtt ismert, annak idején Czernin gróftól kaptam a megbízatást, hogy buzgón propagáljam az ausztropolonista megoldást [...]." Ugron számjeltávirata Buriánnak, 1918. augusztus 31. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015.

[128] „[Baranowski — T. Z.] Petrikauban egy időről-időre megjelenő, hangsúlyozottan ausztropolonista röpiratot akar kiadni (illegálisan, azaz a cenzúra megkerülésével), amit aztán Petrikauból terjesztenének. A »Łączność« [Kapcsolat - T. Z.] címet viselné, s a »Dziennik Narodowy« szerkesztősége bocsátaná ki." Ugron Buriánnak, 1918. augusztus 31. HHStA. PA. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. augusztus 31.

[129] Simon István családtörténet-kutató szóbeli közlése

ISTVÁN UGRON AND THE GERMAN FOREIGN POLICY IN APRIL–MAY 1918

by Zoltán Tefner

(Summary)

The study examines thoroughly, from the points of view of Austria–Hungary and of Poland, a sequence of events in the spring of 1918 which proved decisive for Poland. The period is depicted on three levels. The first is at the same time the most important: the presentation of the activities of István Ugron, an Austro–Hungarian diplomat, at Warsaw, from aspects partly personal typological, partly diplomatic and professional in nature. Ugron, who came from a noble family in Transylvania, thanks to his talents made a great career in the service of imperial and royal diplomacy. He proceeded through all the rungs of the career ladder, to finish his diplomatic activity as an ambassador at Warsaw representing the Common Ministry of Foreign Affairs. The second level is that of a theoretical approach. In relation to the subject, the study analyses several historico-politological problems, among others the question of what exactly the profession and duties of a diplomat consisted in, and to what extent he was an independent creative mind and to what extent a mere executioning bureaucrat. Finally, the background is constituted by the period itself with its intriguing confusions, before all the unsolvable mass of problems presented by the Polish question. Of course, in the life and activity of Ugron these three levels made an organic union, and are thus unseparable from each other in historical presentation.

In the course of World War I, the relationship between Austria–Hungary and Germany was far from always balanced, and it did not always rest on the foundation of the solidarity between friends-in-arms. Conflicts almost always focussed on the crucial questions of Polish destiny. The troops of the great major powers had already at the beginning of the war occupied Warsaw and the whole Congressional Kingdom. Consequently, the rivalry for the post-war dominance over the Polish territories remained a constant feature of the war years. Although at first parity between the two powers prevailed, it was broken already in the course of 1914, and disappeared altogether when after the repeated defeats suffered by the Monarchy the Germans won the upper hand. This sense of superiority by the peace of Brest-Litovsk in March 1918 had reached such a level that the German leadership overtly questioned any Austro–Hungarian right to any part of Poland.

For the settlement of the Polish problem several political plans were elaborated also in circles where important decisions were taken. All such Austro–Hungarian plans were based on the so-called Austro–Polonist conception, according to which the new, united Poland would have been attached to the Monarchy on the base of a personal union. The role of Ugron in Warsaw consisted basically in defending this conception, unacceptable for the Germans, in the difficult circumstances of an ever increasing German arrogance. Ugron discharged his task with the utmost intelligence, giving proof of the highest level of diplomatic skills. Thanks to the confusion of circumstances and the weakness of Polish political forces, he was frequently offered the occasion to launch individual initiatives, and thus to impress by his political knowledge. His behaviour was ambivalent, however: while maintaining good personal relations with the German leaders, he basically disapproved of German politics which aimed at unbridled hegemony.

Simon Attila

ADALÉKOK POZSONY TÖRTÉNETÉHEZ

Pozsony kérdése az 1938-as magyar–csehszlovák határvita során

Pozsonyt, a Magyar Királyság közel háromszáz éven át koronázó városát a magyar köztudat — Kolozsvárral, Szabadkával, Kassával stb. egyetemben — a szimbolikus jelentőséggel bíró városok között tartja számon, s ehhez mérhetően is viszonyul hozzá. Így, noha város hivatalosan immár 90 éve a Bratislava nevet viseli, máig kiemelt célpontja a nemzeti turizmusnak, s állandó hivatkozási pont, akkor, ha Trianon igazságtalansága kerül szóba. A városra aggatott szimbolikus máz azonban olykor elfedi a valóságos történelmi múltat, s így arról kevés szó esik, hogy Pozsony Pest(-Buda) és Bécs között évszázadokig a provincializmus kenyerét ette, s igazi jelentőségre épp Trianon után tett szert, illetve, hogy etnikai szempontból 1918 előtt német volt, 1918 után pedig szlovák lett, abszolút magyar többséggel azonban sohasem rendelkezett.[1] Mindez persze nem csökkenti a városnak a magyar kultúrtörténetben betöltött értékét, hiszen azon kívül, hogy hosszú időn keresztül az ország politikai központja volt, a magyar művelődéstörténet számos fontos mozzanata és személyisége kötődik ehhez a Duna-parti városhoz. Az alábbi tanulmány Pozsony történetének talán legmozgalmasabb időszakát, az 1938-as csehszlovákiai válság napjait kívánja bemutatni, elsősorban a város birtoklásáért folytatott diplomáciai és utcai küzdelmekre helyezve a hangsúlyt.

Pozsony az első Csehszlovák Köztársaságban

Az Olaszországból hazaérkező csehszlovák légiók egységei az 1918-as év utolsó napján vonultak be Pozsonyba, s vonták a várost a frissen megalakult Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá. A város lakosságának német–magyar többsége ezt a tényt csendes elutasítással vette tudomásul, s noha átmeneti megoldásként hajlandó volt akceptálni a rendfenntartóként kezelt olasz vezetésű csehszlovák katonai egységek jelenlétét, hosszabb távú elképzeléseiben továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy Pozsony a Magyarország része maradjon. Maximális kompromisszumként a Wilsonstadt névre keresztelendő „szabad város" ötletét tudták volna elfogadni, ám a hatalmi realitás mást diktált: a prágai

[1] A magyar anyanyelvűek aránya 1880-ban 15,1%, 1900-ban 30,5%, 1910-ben pedig 40,5% volt. Vö. *Pavol Tišliar*: Etnická a konfesionálna skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy 21. (2009) 47.

központi kormányzat által a Szlovákia igazgatásával tejhatalmú miniszterként megbízott Vavro Šrobár 1919. február 5-én a pozsonyi munkásság és polgárság tiltakozása ellenére[2] is Pozsonyba tette át székhelyét, a békekonferencia pedig gyakorlatilag vita nélkül vette tudomásul a csehszlovák érveket a város hovatartozását illetően.

Az első Csehszlovák Köztársaságban Pozsony Szlovákia közigazgatási központja volt, ám kulturális és szellemi szempontból csak fokozatosan, a város etnikai jellegének átalakulásával párhuzamosan, vált szlovák fővárossá. Az 1919 és 1938 között eltelt húsz év alatt Pozsony egy közepes méretű provinciális városból nagyvárossá lett (az 1910-ben 78 ezer lakost számláló városnak 1938-ban már 150 ezer lakosa volt), s közben korábbi német–magyar jellege is megváltozott, hiszen az 1910-ben csupán alig több mint 16%-ot kitevő cseh-szlovák lakosság 1938-ban már abszolút többséget alkotott a városban. Ennek ellenére az utcán a szlovák, a német és a magyar nyelv egyforma természetességgel hangzott fel, a városba beköltöző több ezer cseh hivatalnok, munkás és katona pedig további új vonásokkal gazdagította a város nemzeti szempontból addig is színes kultúráját. A szlovák főváros multikulturális jellegét jól példázta a csehszlovák demokrácia lehetőségeit kihasználó gazdag egyesületi élet, hiszen — bár a különböző egyesületekhez való tartozás a nemzeti hovatartozás demonstrálását is szolgálta —, mint Elena Mannová kutatásaiból is kiderült, a pozsonyi egyesületek nem kis része „etnikumok fölötti" volt, amelyekben természetesnek számított a három nyelv egymás melletti használata.[3]

Azonban, mint arra Dušan Kováč is felhívja a figyelmet,[4] a különböző etnikumok együttélése ekkor sem volt idillikus. Az utcán is voltak kisebbfajta etnikai konfliktusok, a várospolitika szintjén pedig szinte állandó volt a feszültség. Mivel az 1930-as népszámlálás szerint a magyar lakosság számarány 20% alá esett, Pozsony város képviselőtestülete az 1933. október 21-én megtartott rendkívüli ülésén kimondta a magyarság nyelvhasználati jogának megszüntetését.[5] Ezt követően a városháza csak „csehszlovák" vagy német nyelvű beadványokat fogadott el, a házakról pedig lekerültek a magyar nyelvű utcatáblák. Ám a magyar nyelv használata annak ellenére sem szorult ki a szóbeli ügyintézésből, hogy a 637 városházi tisztviselő közül 1938 elején csupán azok 9%-a vallot-

---

[2] Szlovákia teljhatalmú miniszterének Zsolnáról Pozsonyba való átköltözésével függött össze a Szlovákia nagy részére kiterjedő vasutassztrájk, s az új hatalom intézkedései váltották ki azt a február 12-i pozsonyi demonstrációt is, amelybe a legionáriusok belelőttek, 7 résztvevő halálát okozva ezzel. A pozsonyi sortűzzel és az impériumváltás pozsonyi eseményeivel kapcsolatban lásd *Filep Tamás Gusztáv*: Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Pozsony 2010. 74–84.

[3] Ilyen volt például a szabadkőművesség, hiszen bár a város három legnagyobb páholya egy-egy etnikumhoz kötődött (a Verschwiegenheit volt a németek, a Testvériség a magyarok, a Ján Kollár nevű pedig a csehek és szlovákok páholya), ám ezek ugyanabban az épületben működtek, s ünnepségeiket is közösen, három nyelven tartották. Vö. *Elena Mannová*: Elitné spolky v Bratislave v 19. a 20. storočí. In: Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote. Szerk. Peter Salner – Zuzana Beňušková. Bratislava 1999. 52–69. 65.

[4] *Dušan Kováč*: Bratislava: Chcené–nechcené hlavné mesto. Premeny dejín a dejepiscov. Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy 21. (2009) 47.

[5] *Popély Gyula*: Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Bp. 1991. 109.

ta magát magyarnak.[6] Érzékenyen érintette a helyi magyarságot a magyar jellegű történelmi emlékek eltávolítása is, amely még az államfordulat után kezdődött a Mária Terézia-szobor lerombolásával, majd folytatódott a Petőfi-szobor elmozdításával, illetve Vörösmarty Mihály és Katona József mellszobrainak az 1920-tól Szlovák Nemzeti Színházként működő (korábban Pozsonyi Városi Színház) épület homlokzatáról való levételével.[7]

Ennek ellenére mégis elmondható, hogy mindezeknek a magyarság szempontjából negatív jelenségek illetve a fentebb már jelzett hihetetlen gyors és radikális demográfiai átalakulás ellenére Szlovákia fővárosa a két háború közötti időszak egészében megtartotta multietnikus jellegét, s noha hivatalos neve a Bratislava volt, a város identitását sokkal inkább a Pressburg-Pozsony-Bratislava névvel lehetne kifejezni.

Az ellentétek kiéleződése 1938 nyarán

Csehszlovákia 1938-ban fennállásának huszadik évfordulóját készült megünnepelni, ám az ünneplés helyett az ország olyan válsággal volt kénytelen szembenézni, amely magának a köztársaságnak a létét fenyegette. A krízis kettős természetű volt. Egyrészt az európai hatalmi viszonyok átalakulása és a versailles-i rendszer lebontásában érdekelt országok, elsősorban Németország megerősödése és közvetlenül Csehszlovákia ellen irányuló expanzív tervei okozták. Jelentős szerepet játszottak azonban a köztársaság válságában az állam megoldatlan belső szerkezeti gondjai, nevezetesen az, hogy húsz év alatt sem sikerült összhangba hozni a köztársaság nemzetiségi jellegét (hiszen az államalkotó „csehszlovák" népesség csupán a lakosság kétharmadát tette ki, miközben magának a „csehszlovák" nemzetnek a létezése is csupán hatalmi fikció volt), a prágai kormányzat nemzetállami törekvéseivel.[8] A szudétanémet-kérdés körül összpontosuló válság az Anschlusst követően éleződött ki, majd 1938 augusztusára összeurópai problémává szélesedett, amelynek végére a müncheni egyezmény tett pontot. Ebben a folyamatban a főszerep a Konrád Henlein vezette Szudétanémet Párt (SdP) és a csehszlovák kormány közötti tárgyalásoknak jutott, ami a köztársaságot szétfeszíteni akaró másik nagy problémát, a szlovák kérdést is a háttérbe szorította. S mivel a szlovákiai magyar politikai érdekképviselet a SdP-hez képest jóval visszafogottabban lépett fel (amiben az Egységes Magyar Párt illetve Budapest

[6] *Fogarassy László*: Pozsony város nemzetiségi összetétele a 20. században a népszámlálások és a választási eredmények tükrében. Új Mindenes gyűjtemény 10. Szerk. Veres Géza. Pozsony 1993. 126; Feltételezhető azonban az, hogy a hivatalnokok között jelentős számban voltak olyanok, akik csupán kényszerből vallották magukat csehszlováknak, így a magyarok és németek valós aránya valamivel magasabb lehetett.

[7] A Városi Színház mellszobrainak eltávolításával kapcsolatban lásd bővebben *Elena Blahová*: Busty na priečelí historickej budovy Slovenského národného divadla. Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy 17. (2005) 95–103.

[8] A demokratikus Csehszlovák Köztársaságban végig jelen voltak a nemzetállami törekvések, ami jogossá teszi az „emberarcú nacionalizmus" kifejezés használatát. A nemzetállami szándékok leginkább a földbirtokreform végrehajtásában, a közélet és az állami szektor nacionalizálásában, a gazdasági protekcionizmusban stb. voltak tetten érhetők.

tanácstalansága is közrejátszott),[9] Szlovákiában (a cseh országrészektől eltérően) 1938 őszéig nyugalom és rend uralkodott.

A nemzetközi és az országos politikában felülkerekedő feszültség Pozsony hétköznapjaiba csak lassan szivárgott be, s az Anschluss után a közeli Bécsből ide érkező menekültek is csupán néhány napra zavarták meg a polgári világ nyugalmát. Igaz, 1938 nyarán a pozsonyi utcákon azért már érezhető volt az ellentétek növekedése, melynek hatása alól főleg a fiatalság nem tudta kivonni magát. Bécs irányából a náci propagandának szinte szabad bejárása volt a városba, ami elsősorban a helyi németekre gyakorolt erős hatást, s miután szeptember elején a Ludovít Mutňanský vezette szélsőségesen nacionalista és náci szemléletű szlovák rádióadó is megkezdte sugárzását Bécsből,[10] a szlovák fiatalok radikalizálódásának sem lehetett útját állni.

Ekkor Pozsonyban már a júniusi községi választásokon[11] győztes autonómista erők, a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSĽS), a Szudétanémet Párt szlovákiai leágazását alkotó Kárpátinémet Párt (KdP) és kisebb mértékben az Egyesült Magyar Párt határozta meg a hangulatot. A három párt közül különösen a KdP előretörése volt látványos, hiszen a pozsonyi németség hagyományosan magyarbarát volt, s a korábbi három községi választáson épp az ő támogatásuknak köszönhetően tudta az Országos Keresztényszocialista Párt (igaz voksolásról voksolásra kisebb előnnyel) megnyerni a pozsonyi községi választásokat. 1938-ra azonban ez a helyzet megváltozott, s a Kárpátinémet Párt, fokozatosan elhódította magyar pártoktól a németeket. A KdP előretörését jól jelzi, hogy ez a párt, amelynek 1935-ben még csak 1500 tagja volt a városban, a '38-as községi választásokon már több mint 13 ezer szavazatot szerzett, s ugyanezen év nyarán már 7500 nyilvántartott pozsonyi taggal bírt.[12] Többségük fiatal volt, az Anschluss után csapódott a KdP-hez, s rajongott Franz Karmasin pártvezérért és Adolf Hitlerért. A tradicionális magyar vonal csupán az idősebb pozsonyi németek között maradt számottevő. Ők a Viktor Förster által vezetett Német Keresztényszocialista Pártban (DCL)[13] politizáltak, amely 1937-ben vált ki az Egyesült Magyar Pártból.

---

[9] A Szudétanémet SdP és a magyar EMP közötti különbség látványos kifejezést nyert 1938-ban. Míg ugyanis a német határszélen az Anschluss után mindennapossá váltak a gyakran fegyveres összecsapásokba torkolló etnikai konfliktusok, az Egyesült Magyar Párt visszafogott magatartásának köszönhetően Dél-Szlovákiában ilyenről nem tudni. A szlovákiai magyarok és az EMP korabeli magatartásával kapcsolatosan lásd *Simon Attila*: Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban. Somorja 2010.

[10] *Ľudovít Mutňanský:* „Tu ríšsky vysielač Viedeň ..." Boj vo svetovom éteri o slovenskú pravdu a budúcnosť. Viedeň 1939.

[11] A választásokkal kapcsolatban bővebben lásd *Simon Attila*: Az 1938-as csehszlovákiai községi választások és a szlovákiai magyar politika. Fórum Társadalomtudományi Szemle 8. (2006) 1. 111–134.

[12] *Kováč, Dušan*: Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945). Bratislava 1991. 121–122.

[13] A párt hivatalosan a Deutsche Christlichsoziale Landespartei nevet viselte, s tulajdonképpen az EMP elődpártját képező Országos Keresztényszocialista Párt német szekciójának önállósulása révén alakult meg, részben Esterházy János kezdeményezésére. MOL, K-64, 70. cs, 7. t. 7/res. pol. 1937.

A nácizmus bűvöletébe került német illetve a totalitárius eszmékkel szimpatizáló autonomista szlovák ifjúság megerősödése a pozsonyi utcákon is otthagyta nyomát. Mint a visszaemlékezők történetei tanúsítják, felerősödött az antiszemitizmus, s a korábban a prágai centralizmussal szemben egymással szövetségesként felsorakozó nacionalizmusok 1938 nyarán már kezdtek egymással szemben felsorakozni.[14]

A Hitler szeptember 12-i nürnbergi beszédét követően kiéleződő háborús veszély hatására Csehszlovákiában bevezetett intézkedések, amelyek az állampolgárok demokratikus jogainak korlátozását is magukkal hozták, természetesen Pozsonyt sem hagyták érintetlenül. Szeptember közepén már egyre többen jártak az utcákon a kötelezően beszerzendő gázálarccal az oldalukon, s jobban fogytak a mindig friss híreket hozó napilapok is. Az első nagy felfordulást mégis a szeptember 23-án, az esti órákban kihirdetett általános mozgósítás okozta. Nem csupán a mobilizált férfi lakosság tömeges elutazása által, hanem háborús pszichózis szokásos kísérőjelenségei miatt: az üzletekből és a piacról kifogytak az élelmiszerek — különösen a liszt, cukor, zsír, só, konzervek —, de rendkívül kelendővé vált a gyertya és a zseblámpa is. Sőt ecetet is csak nehezen lehetett kapni, mivel az a szóbeszéd terjedt el, hogy gázálarc híján az orr és száj elé szorított ecetes rongy is véd a gáztámadás ellen.[15] Estenként elsötétítési parancs lépett életbe, amely nyomán a magánlakások, a boltok hirdetései és az utcák is sötétségbe borultak. A mozgósítást követően a dél-szlovákiai járásokhoz hasonlóan Pozsony utcáin is falragaszok jelentek meg a rádiókészülékek kötelező beszolgáltatásáról. A leadott rádiókat a lakosok a müncheni döntést követően, október első napjaiban kapták vissza.

Elképzelések és tervek Pozsonyt illetően

A szeptemberi napok eseményei, illetve az azt lezáró müncheni döntés, ami a cseh országrészekben valóságos sokkot okozott, Szlovákiát hidegen hagyták, s a szlovák társadalom nagy része közönyösen figyelte a „cseh tragédiát". A versailles-i határok etnikai alapú megbontása azonban Pozsony lakosságát is óhatatlanul annak a kérdésnek a megfogalmazására ösztönözte, hogy vajon marad-e a város Csehszlovákiában. S mivel a három tradicionális pozsonyi etnikum törekvései ekkor már egymástól jól megkülönböztethető alternatívaként jelentek meg, ez eltérő válaszok a mindennapokban is ellentéteket szültek. Megkezdődött a város fölötti uralomért folytatott vetélkedés, amelynek kezdeti szakaszában a németek és a magyarok aktivitása szemmel láthatóan felülmúlta a szlovákokét, akik ekkor még ellenfelüket elsősorban a cseh centralizmusban vélték felfedezni.

A Franz Karmasin vezette KdP kommunikációjában már a júniusi választási kampány során egyre erőtejesebben fogalmazódott meg Pozsony német jel-

[14] Ennek egyik sajátos jeleként a pozsonyi borkimérésekben a következő feliratú három nyelven írt felszólítás jelent meg: „Kérjük a tisztelt vendégeket, hogy ebben a helyiségben ne politizáljanak és egy nemzetiséget se sértsenek meg!" Új Hírek, 1938. június 22.

[15] Új Hírek, 1938. szeptember 29.

lege, majd a szudétanémet válság kiéleződése idején már egy esetleges pozsonyi népszavazás, illetve Pozsony Anschlussának gondolata is megjelent a helyi német közbeszédben. A szeptember 23-i mobilizációt követő napokban, amikor a KdP már be volt tiltva, Karmasin felkereste Hermann Göring birodalmi marsallt, és Pozsony Németországhoz való csatolását kérte tőle.[16] Az adott helyzetben azonban erre pozitív választ azért sem kaphatott, mivel Berlin Szlovákiával és ezen belül Pozsonnyal kapcsolatos álláspontja ekkor éppen meglehetősen képlékeny állapotban volt. A német külpolitika 1938 nyara előtt viszonylag kevés figyelmet szentelt Szlovákiára, s csupán mint a magyar revíziós törekvések tárgyára tekintett rá, amely által befolyásolni lehet Budapestet. Ebben az időszakban a felelős német tényezők (köztük Hitler kancellár, vagy Joachim Ribbentrop külügyminiszter) több ízben is a magyar politika tudtára adták, hogy nem tartanak igényt Szlovákiára, sőt Pozsonyra sem, s Magyarország feladatának tartják, hogy ott rendet teremtsen.[17] Ennek szellemében a Chamberlainnel tárgyalni készülő Hitler számára Ernst Woermann, a berlini külügyminisztérium helyettes politikai államtitkára által 1938. szeptember 19-én készített irányelvek még a hagyományos német külpolitikai vonalat követték: Szlovákia Magyarországhoz csatolását irányozták elő, miközben a feljegyzés Pozsonnyal kapcsolatban megjegyezte, hogy Németország annak ellenére sem tart rá igényt, hogy a város a háború előtt német többséggel rendelkezett.[18]

Pozsony ügyében azonban a német vezetésen belül sem volt egység, s a Csehszlovákiában élő németek is másként látták ezt a kérdést. A Szudétanémet Párt által feltehetően 1938 nyarán kidolgozott, ám datálás és aláírás nélküli Grundplanung O. A. nevű tervezet[19] ugyanis határozottan elutasította Szlovákiának Magyarországhoz való csatolását. Ehelyett egy önálló szlovák állam megteremtését tartotta kívánatosnak, amely egyrészt hidat képezne Németország részére kelet felé, másrészt tartósan is elválasztaná Magyarországot Lengyelországtól. A dokumentum megengedte ugyan a szlovák–magyar határ etnikai alapú korrekcióját, ám Pozsonyt Szlovákia, Ligetfalut pedig Németország részének szánta. Noha a Grundplanung O.A. autentikus volta vitatott, az mindenképpen figyelemre méltó, hogy az abban megfogalmazott elvek (pl. a szlovákiai németeknek szánt előőrsi szerep) a későbbiekben az Auswärtiges Amst hivatalos célkitűzései között is megjelentek, s az sem lehet kétséges, hogy a Karmasin vezetése alatt tömörült pozsonyi németek inkább ezzel, mint a Woermann által felvázoltakkal szimpatizáltak.

---

[16] *Michal Schvarc*: Bratislava v nemeckých plánoch na jeseň 1938. In: Viedenská arbitráž v roku 1938 a jej európske súvislosti. Szerk. Daniel Šmihula. Bratislava 2008. 27.

[17] A „felvidéki" magyar aspirációk támogatását, s azt, hogy Magyarország Pozsonyt is visszakapja, a Villani Frigyes római magyar követtel folytatott májusi beszélgetése során Ribbentrop is megerősítette. Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945. 2. kötet. (a továbbiakban DIMK 2.) Szerk. Ádám Magda. Budapest 1965, 182. sz. dokumentum. Vö. „Tretia ríša" a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I. Das „Dritte Reich" und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente I. Szerk. Schvarc, Michal – Martin Holák – David Schriff, Prešov 2008. XLI.

[18] Uo. 1. sz. dokumentum, 3–6.

[19] A dokumentum sem datálva, sem aláírva nincs, ezért több német történész is kétségbe vonja hitelességét. A dokumentum a következő weboldalon található meg: http://www.fronta.cz/dokument/sudetonemecka-strana-akcni-program-z-leta-1938 (Letöltés: 2011. 09. 12.).

Szlovákia német megítélésében a müncheni válság napjai döntő fordulatot jelentettek. A magyar kormányzat magatartása, miszerint Budapest elutasította a Csehszlovákia elleni fegyveres fellépés megindítását, meglehetősen leszűkítette Németország mozgásterét, s elodázta Csehszlovákia végleges felbomlasztását.[20] Hitlernek meg kellett elégednie a müncheni egyezmény számára korántsem kielégítő rendelkezéseivel, sőt garanciát kellett vállalnia Csehszlovákia határai fölött. Mindez Szlovákia, a szlovák szeparatizmus illetve a szlovákiai német népcsoport szerepének felértékelődését hozta magával, s ezzel olyan szempontok is megjelentek a német külpolitikában, amelyek élesen ellentmondtak a magyar elképzeléseknek. A Budapest magatartásban csalódott Hitler távolodni kezdett a magyar revíziós törekvések feltétel nélküli támogatásától, s egyre inkább csak az etnikai megoldást kezdte támogatni.

München a pozsonyi németek számára a Német Birodalom további megnövekedése miatti öröm mellett egyben csalódást is hozott, hiszen a várost nem sorolták be egyik a Németországnak átadandó zónába sem. Ezért politikai vezetőik már október 2-án táviratot fogalmaztak meg a müncheni egyezmény végrehajtásával megbízott nemzetközi bizottságnak, amelyben a „Pozsony város 42 000 és a környék további 15 000 német lakosa nevében" népszavazást követeltek.[21] Hasonló érzések munkáltak a pozsonyi magyarok között, akik az etnikai határok elvét ugyan támogatták, ám a müncheni döntéssel elégedetlenek voltak, s úgy érezték, hogy Németország cserben hagyta Magyarországot. S bár a közelgő magyar–szlovák tárgyalások újabb reményeket élesztettek bennük, az Egyesült Magyar Párt köreiben a meghatározó vélemény az volt, hogy a tisztán magyar vidékek gond nélkül visszakerülnek majd Magyarországhoz, ám Pozsony ügyében hosszas huzavonára lehet számítani, amelynek a végére egy esetleges népszavazás tehet majd pontot.[22]

A szlovák politika számára Pozsony kérdése szervesen összekapcsolódott Szlovákia egészének a problémájával, amely pontosan ezekben a napokban vett egyre határozottabb irányt. München ugyanis egyben a centralizált alapokra épülő első csehszlovák köztársaság végét is jelentette, amit az akkor már Jozef Tiso vezette autonomista szlovák politika azonnal ki is használt. S bár a Szlovák Nemzeti Párt egyik vezetője, Ján Pauliny-Tóth ezekben a napokban hét lehetséges szlovák államjogi alternatíva tervét vázolta fel,[23] a Pest illetve Varsó irányába vetett kacér szlovák pillantások ellenére a magyar és a lengyel megoldások egyre inkább múlt időbe kerültek. A szlovák politika München előtti és utáni mozgása azt jelezte, hogy Tisoék számára reális alternatívaként egyre in-

---

[20] Vö. *Pritz Pál*: Magyarország és a nagyhatalmak 1938-ban. In: Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez. Szerk. Simon Attila, Balassagyarmat 2010.16. 11–20.

[21] „Tretia ríša" i. m. 15. sz. dokumentum, 35.

[22] SNA, f. KÚ BA, š. 255, č. 17486/38. prez.

[23] 1. A neutralizált köztársaságban maradni föderatív szövetségben a csehekkel. 2. Lengyel–cseh–szlovák trializmus. 3. Lengyel–szlovák unió. 4. Cseh–magyar–szlovák trializmus. 5. Magyar–szlovák unió. 6. A csehszlovák állam keretein belül Németország vazallusává válni. 7. Önálló Szlovákia német védnökség alatt vagy a nagyhatalmak által garantált semlegességgel. Idézi *Ľubomír Lipták*: Slovensko v 20. storočí. Bratislava 1998. 161.

kább egy a Németország pártfogása alatti önálló Szlovákia terve rajzolódott ki a horizontra. Ezt igazolta a Hlinka-féle Néppárt zsolnai manifesztuma és az október 7-én kinevezett autonóm szlovák kormány bel- és külpolitikai irányvonala is, amelyet a feltétlen németbarátság, az antiszemita magatartás és az autoriter elemek erősödése jellemzett.

A Pozsonyból érkező jelzések minden bizonnyal szerepet kaptak abban, hogy a berlini külügy is átértékelni látszott korábbi álláspontját. Ennek eredményeként az ott október 5-én elkészített elemzés már Pozsonynak a Birodalomhoz csatolását tartotta optimális megoldásnak, a „magyar megoldást" pedig már határozottan kizárta.[24] Arról azonban, hogy Pozsonyt meghagyják-e a szlovákoknak, vagy — mint azt a pozsonyi németek és a SD bécsi kirendeltsége is egyre határozottabban sürgette — a Német Birodalom nyeli le, csupán a következő napokban, részben a komáromi tárgyalások közelgő voltára tekintettel született (születhetett) végleges döntés. Ennek alapját a Woermann helyettes államtitkár által október 7-én Hitler birodalmi kancellár számára készített feljegyzés képezte.[25] Ebben, miközben Pozsony német múltját és jelenét hangsúlyozta, Woermann a Szlovákiával szemben folytatott német politika érdekeire hivatkozva a Pozsony iránti magyar igények határozott elutasítása és a város szlovák kézben hagyása mellett foglalt állást. Ennek a megoldásnak az optimális eszközeként az 1918-as állapot szerint megrendezett népszavazást nevezte meg, s részletesen kitért a lehetséges népszavazási forgatókönyvekre is. Elemzésében úgy vélte, hogy ha a lakosságnak Németország és Magyarország között kell döntenie, akkor a német győzelem biztos. Ha viszont Magyarország és Szlovákia között, akkor a német szavazók akarata fog dönteni, vagyis Szlovákiáé marad a város. Arra az esetre pedig, hogy ha három alternatíva között kell választania a lakosságnak ismét csak német győzelmet feltételezett.

Mai ismereteink alapján Hitler már másnap rábólintott Woermann javaslataira — vagyis arra, hogy Pozsony a szlovákoké maradjon —, noha a népszavazás kérdésében nem foglalt állást.[26] Meg kell azonban jegyezni, hogy Hitler Szlovákia jövőjével kapcsolatban ekkor még továbbra sem rendelkezett határozott elképzeléssel, s csupán a következő egy-két hónapban döntötte el véglegesen, hogy Csehszlovákia szétverésében a szlovák szeparatizmusnak szánja a döntő szerepet. Azt azonban már ekkor felismerte, hogy a pozsonyi vezetésben egy készséges és magát mindenben a német érdekeknek alávető partnerre talál. Ez a felismerés pedig mindenképpen belejátszott Pozsony hovatartozásának az eldöntésébe is.

A komáromi tárgyalások megkezdésének időpontjára, tehát már stratégiai döntés született Pozsony sorsáról, amely a várost a status quot megőrizve Szlovákiának szánta.[27] A döntés mögött húzódó motívumokról az alábbi Woermanntól

---

[24] *Kováč, D.:* Nemecko a nemecká, i. m. 132.

[25] „Tretia ríša" i. m. 35. sz. dokumentum, 84–88.

[26] *Schvarc, M.*: Bratislava v nemeckých i. m. 29.

[27] A döntés azonban ekkor még nem volt publikus, s a német szakértők közül sem értett egyet vele mindenki. A berlini egyetem „magyar intézetének" a vezetője, az ezekben a napokban szakértőként Pozsonyba küldött Helmut Klocke ugyanis határozottan a város birtokbavételét támogatta. Az október közepén Berlinbe küldött jelentésében is e mellett érvelt: „A kelti német hatalmi fölény kö-

származó gondolat árulkodik: *„Pozsony minden további keleti célunk (Szlovákia, Kárpátalja) tervünk szempontjából kulcsfontosságú. Ha feláldoznánk Magyarország részére, az akadályt jelentene számunkra, hogy megfelelő módon és hosszan tartó jelleggel befolyást gyakoroljunk a szlovákokra."*.[28]

Egy ilyen volumenű döntés ellentételezést feltételezett, s a formálódó német–szlovák partnerségi viszonyhoz természetesen Szlovákiának is hozzá kellett járulnia, mégpedig többek között azzal, hogy más nemzeti kisebbségek jogállásán messze túlmutató jogokkal ruházta fel a szlovákiai németséget, amiről október 8-án született egyezség Franz Karmasin és Ferdinánd Ďurčanský, az autonóm szlovák kormány igazságügy-minisztere között. A megegyezés kivételes jogállást biztosított a szlovákiai német népcsoportnak, a szlovák kormány biztosította számukra a nemzetiszocialista világnézet szabadságát, megengedte, hogy a szeptember közepén betiltott KdP Német Párt (Deutsche patrei – DP) néven újraalakuljon, a német kisebbség ügyeinek intézésére pedig október 10-én egy államtitkárságot hozott létre, amelynek élére Karmasint nevezték ki.[29]

Az október 9-én kezdődő komáromi tárgyalásokon, ahol a cseh-szlovák küldöttséggel végig ott tartózkodott Karmasin is, a magyar fél az 1910-es népszámlálás alapján kijelölt etnikai határok elvét jelölte meg a tárgyalások alapjául. A minisztertanács előző napi ülésén külügyminiszter előterjesztése alapján azonban úgy döntött, hogy ezen felül Pozsonyt[30] is igényelni fogja.[31] Ám a külügyminiszteri előterjesztésből az is kiérződött, hogy Pozsony megszerzéséhez maguk sem fűztek túlzott reményeket, hiszen már ekkor felmerült, hogy ha a helyzet úgy kívánja, akkor a volt koronázó városnak esetleg szabad kikötői státuszt fognak követelni. Magán a komáromi tárgyalásokon azonban Pozsony kérdése kevés figyelmet kapott, s miután a szlovák delegációt vezető Jozef Tiso kormányfő egyértelműen kijelentette, hogy a szlovák főváros birtoklása egzisztenciális érdeke Szlovákiának, a magyar fél jegelte az ügyet. Feltehetően egyrészt azért, mivel ettől a kérdésétől alapvetően nagyobb jelentőségű nézetkülönbségek is mutatkoztak a két küldöttség között, másrészt mert ekkor már Budapestnek is lehettek valamiféle információi a német szándékokról.

A komáromi tárgyalások megkezdésével a pozsonyiak, főleg a pozsonyi magyarok között is elsőszámú témává vált az, vajon sikerül-e Pozsonyt illetően is megegyezni. Mivel a sajtó csupán minimálás tájékoztatást adott a tárgyalásokról, információikat leginkább az EMP Komáromba naponta leutazó tisztségviselőitől szerezték.[32] Az azonban hamar kiderült mindenki számára, hogy Pozsonyt illető-

---

vetkeztében Pozsonynak újra német kézbe kellene visszakerülnie. Ha a város a megcsonkított Csehszlovákiában maradna, vagy az önálló Szlovákiához kerülne, az elkorcsosodásához vezetne. Ha viszont Magyarországhoz kerülne, jelentéktelen provinciális várossá degradálódna..." „Tretia ríša" i. m. 61. sz. dokumentum, 156.

[28] Woermann október 6-ra datált feljegyzését idézi *Schvarc, M.*: Bratislava v nemeckých i. m. 29.

[29] „Tretia ríša" i. m. 37. sz. dokumentum, 93.

[30] Pozsonyban ugyanis 1910-ben a magyarság csupán a lakosság 40,5%-át tette ki, a mellyel csak a második legnépesebb etnikum volt a németek mögött. Igaz, a maguk 41,9%-val ők sem alkottak abszolút többséget. . *Tišliar, P.*: Etnická a konfesionálna, i. m. 60.

[31] MOL, K-27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. október 8.

[32] A Pozsonyból Komáromba vezető útjáról, illetve ezeknek a napoknak a hangulatáról számol be A huszadik esztendő című naplójegyzeteiben Esterházy Lujza. A töredékes formában kiadott írás

en meglehetősen távol áll egymástól a tárgyaló felek véleménye. Ezt érzékelve a tárgyalások utolsó, október 13-ai napján a pozsonyi magyar társadalmi élet vezető személyiségeiből álló 14 tagú küldöttség utazott Komáromba. A pozsonyi delegációt Kontsek György, tartományi képviselő, az EMP pozsonyi szervezetének ügyvezető elnöke vezette. A delegáció egy a Pozsony hovatartozását érintő memorandumot nyújtott át a magyar tárgyalóküldöttségnek,[33] amelyben történelmi és etnikai érvekkel alátámasztva igyekezett a város magyar jellegét bizonyítani, s nyomatékosítani azt a kérést, hogy a magyar fél külön súlyt fektessen Pozsony visszaszerzésére, mivel a város elvesztése az egész magyarság számára jelentős presztízsveszteséget okozna. Arra az esetre pedig, ha a szlovákok mégsem akarnak lemondani a városról, népszavazást javasoltak, amelyen az 1918-ban Pozsonyban lakó személyek és azok leszármazottjai vehettek volna részt. A pozsonyi küldöttség által benyújtott memorandum azonban már nem érhetett célt, hiszen a komáromi tárgyalások még aznap megszakadtak.

Jelen dolgozatnak nem célja a komáromi tárgyalások mélyebb elemzése. Jelezni kívánjuk azonban, hogy a kudarcban mindkét fél magatartása szerepet játszott. A Kánya Kálmán külügyminiszter vezette magyar delegáció leginkább azzal járult hozzá a kudarchoz, hogy végig mereven ragaszkodott a szlovákok számára meglehetősen kedvezőtlen, és több szempontból is megkérdőjelezhető 1910-es népszámláláshoz, aminek az elfogadása a szlovák fél számára azt nehezen megemészthető eredményt hozta volna, hogy egyszerre kellett volna lemondania Pozsonyról, Kassáról és Nyitráról.[34] Ezt pedig egy frissen kinevezett kormány nem nagyon engedhette meg magának. A szlovák fél pedig leginkább az időhúzó és az érdemi tárgyalások elől kitérni akaró magatartása miatt felelős a kudarcért,[35] amely viselkedés mögött nem nehéz felismerni azt a német érdeket, hogy a két ország közvetlen megegyezése helyett inkább Berlin döntsön a határokról. Kimondva-kimondatlanul, erre utalhatnak Jozef Tisónak 1939 nyarán Esterházy Jánoshoz intézett szavai: „*Lehet, hogy ha én valamivel ügyesebb lettem volna, akkor ma a magyar–szlovák viszony jobb volna, mint amilyen. Ha én Komárom nem hagyom magam részint a csehektől, részint másoktól félrevezettetni, úgy meg vagyok győződve, hogy arbitrázsra sosem került volna sor. De hát az én helyzetem ott, mint egy-két napos miniszterelnöknek nagyon nehéz volt, mert hisz jószántából senki sem ad le nagyobb területeket, mint amit éppen muszáj, és magának fölösleges mondanom azt, hogy német részről voltak ígéreteim, amelyekre építettem, és amelyek úgy szóltak, hogy Kassa, Ungvár, Munkács a köztársaság határain belül maradnak. Ha sejtettem volna azt, hogy ezeket az ígéreteket a magyar kormány diplomáciai közbenjárásra megmásítja,*

a pozsonyi magyarság reakcióinak megismerését illetően is fontos forrás. *Esterházy Lujza*: A huszadik esztendő. Budapest 1942. 57.

[33] MOL, K-64, 75 cs. 7. t. 1455/res.pol.1938.

[34] Vö. *Szarka László*: Németország szerepe az első bécsi döntés előkészítésében. In: Visszacsatolás vagy megszállás, i. m. 36.

[35] Tiso magatartását egyébként a cseh-szlovák küldöttségben katonai szakértőként részt vevő Rudolf Viest tábornok is kemény szavakkal bírálja visszaemlékezéseiben. Vö. Zápisky generála Rudolfa Viesta (Exil 1939–1944). Bratislava 2002. 51–52.

nem mentem volna el Komáromból, hanem ott egyeztem volna meg az átadandó területeket illetően..."[36]

Mozgalmas napok Pozsony utcáin

Miközben október elején teljes fordulatszámra kapcsolt a diplomácia, Pozsony utcáin is versengés kezdődött a város birtoklásáért. Ebben kivételes jelentőségű katalizátori szerepet játszott az az ekkor általánosnak mondható vélekedés, hogy Pozsony hovatartozásáról népszavazás fog dönteni, aminek következtében várost lakó három nemzet egymást felül múlva igyekezett bizonyítani a város német, magyar, illetve szláv jellegét. Mint Esterházy János nővérének, az öccsénél műveltebb és a világra nyitottabb Esterházy Lujzának a visszaemlékezésből ismerjük,[37] a pozsonyi EMP központ is lelkes pártaktivistáktól volt hangos ezekben a napokban, akik a saját táboruk mozgósításának lehetőségeit vitatták meg. A népszavazás gondolatát — függetlenül a terv politikai realitásától — a helyi német és a magyar pártpolitika is folyamatosan a napirenden tartotta, s különösen német szerzőktől több elemzés is született ennek lehetséges esélyeiről.[38] A német és magyar népszavazási elképzelések közös vonása volt, hogy a részvételt kizárólag az 1918-ban a városban illetőséggel bíró lakosoknak és azok leszármazottainak tették volna lehetővé, ami a város aktuális etnikai viszonyainak ismeretében nem meglepő feltétel. Sőt a népszavazási forgatókönyvek legtöbbször a zsidókat is kizárták volna a szavazásból.

A pozsonyi zsidóság megítélése és magatartása ezekben hetekben amúgy is érdekes átalakuláson ment keresztül. Anélkül, hogy ebbe a témába mélyebben belemerülnénk, elmondható, hogy az első Csehszlovák Köztársaságnak a zsidósággal kapcsolatos toleráns gyakorlata a szlovákiai, így pozsonyi zsidó közösség tagjainak nagy részéből azok anyanyelvétől függetlenül lojalitást alakított ki a köztársaság iránt. Ezt a lojalitást Budapest illetve az Egyesült Magyar Párt egyes körei is árulásként értékelték, s számos esetben fogalmazták meg kifogásaikat a szlovákiai zsidókkal kapcsolatban. A magyaróvári rendőrkapitányság szeptember végén megfogalmazott bizalmi jelentése pedig egyenesen arról számolt be, hogy a pozsonyi zsidóság tüntetően csehül beszél, a Makkabea sportegyesület tagjait pedig egyenruhába öltöztetik és felfegyverzik, belőlük ún. zsidó gárdát szerveznek a csehek.[39] Noha az ilyen hírek sokkal inkább az antiszemitizmusból és az előítéletekből táplálkoztak, mintsem a valóságot tükrözték, azt azért jelezték, hogy a város zsidósága ekkor még inkább a köztársaság mellett állt. A szlovák autonómia kikiáltása, az október közepétől egyre erőteljesebbé váló antiszemita propaganda és az egyre nyilvánvalóbbá váló szlovák–német együttműködés azonban megtette a hatását, s a pozsonyi zsidóság elbizonytalanodásához, sőt a magyar orientáció felerősödéséhez vezetett. Ez

[36] MOL, K-64, 89. cs. 65. t. 81/res. pol. 1940.

[37] *Esterházy Lujza:* A huszadik i. m. 57–58.

[38] Lásd pl. a pozsonyi lakosság hangulatáról október 29-én készített német helyzetjelentést. „Tretia ríša" i. m. 91. sz. dokumentum, 250.

[39] MOL, K-28, 18. cs. 59 t. 59–38–16821.

okozta azt a fordulatot, hogy míg korábban Budapest utasította el azt, hogy egy esetleges pozsonyi népszavazásban a zsidó lakosság is részt vehessen, az autonómia kikiáltását követő időszakban már a szlovák sajtó cikkezet arról, hogy a zsidóságot nem szabad szavazni engedni.[40]

A pozsonyi történések szempontjából kiemelt jelentőséget kaptak az október 7-i események, hiszen ezen a napon nevezték ki az autonóm szlovák kormányt, s alakult meg a teljes szlovákiai magyar politikai spektrumot magába foglalni kívánó Magyar Nemzeti Tanács, s ugyanakkor jelentette be a prágai rádió, hogy Ligetfalut német csapatok szállják meg.

A három jelzett esemény közül kétség kívül Ligetfalu német megszállása tette a legnagyobb hatást Pozsony lakosságára,[41] hiszen a Duna jobb partján lévő település szoros szimbiózisban élt a bal parti várossal. A pozsonyiak szívesen látogatták a ligeti kávéházakat, ide összpontosult a város sportélete,[42] s nem mellékesen a pozsonyi munkások és hivatalnokok százai éltek itt. A bejelentés hírére valóságos népvándorlás indult meg a két település között, s a német megszállás tényleges kezdetéig, amelyre 10-én a déli órákban került sor, több ezren költöztek át az akkortól már hivatalosan is Engeraunak nevezet Ligetfaluból Pozsonyba. A mintegy 27 km² nagyságú területet érintő határmódosítás következtében Ligetfalu mellett a bal parti Főrévhez tartozó Zabos is Németországhoz került. Zabosban, ugyanúgy, mint a Ligetfaluhoz tartozó Aulieslben nagy számban éltek a nacionalista módon végrehajtott csehszlovák földreform által elszegényedett és ezért a nagyvárosba menekülő vagyontalan csallóközi magyarok. Elsősorban közülük került ki az a néhány száz fő, aki Ligetfalu német megszállásának napján, 10-én délelőtt ünneplő ruhába öltözve a magyar államhatáron lévő vámháznál megjelent, s azt kérte, hogy Zabosba és Ligetfalura magyar csapatok vonuljanak be, mivel ők nem akarnak Németországhoz tartozni.[43]

A pozsonyi magyarok között a Magyar Nemzeti Tanács megalakulásának aznapi bejelentése, illetve a két pártvezérnek, Jaross Andornak és Esterházy Jánosnak a rádióból sugárzott beszéde váltott ki nagy hatást, hiszen mindketten arról beszéltek, hogy a magyarok által lakott területek visszacsatolása már csak napok kérdése.[44]

A fenti események hatására a pozsonyi utcákon is mindennapossá váltak a különböző demonstrációk és megmozdulások. Az első napokban a három nemzeti törekvés három egymással szembeforduló erőként jelentkezett, ahogy azonban haladtak előre az események egyre inkább az volt érezhető, hogy (legalábbis a pártpolitika szintjén) valamiféle szlovák–német összefogás alakul ki a

---

[40] Vö. Slovenský denník, 1938. október 30.

[41] A visszaemlékezések szerint az autonómia kikiáltását viszont csupán mérsékelt lelkesedéssel fogadta a szlovák főváros lakossága.

[42] Itt volt a város népszerű strandja, a Lido, s a három legfontosabb futballcsapat, a magyar PTE, a csehszlovák ŠK Bratislava és a zsidó Makkabea stadionja is.

[43] MOL, K-63, 65. cs. 7/7. t. 3265/pol.1938.

[44] Új Hírek, 1938. október 9. Ebben az esetben nem csak a beszédek tartalma volt új, hanem az is, hogy az ellenzéki magyar politika képviselői egyáltalán megszólalhattak az addig szigorúan cenzúrázott állami médiában.

magyar igényekkel szemben. Ez a változás nyilvánvaló összefüggésben volt a hivatalos német politika korábban már jelzett irányváltásával is.

A békát azonban, hogy Hitler, aki látszólag mindent megtehet, Pozsonyt kiengedi a kezéből, csak nehezen nyelték le a pozsonyi németek, s maga Karmasin is. Ligetfalu átadásának az estéjén, amikor a túloldalon az ottani németek fáklyás felvonuláson vettek részt, a pozsonyi Halpiacon a Deutsche Partei rendezett demonstrációt. A mintegy 2 500 résztvevő a szudétanémetektől jó ismert rigmusokat visszhangozta (Lieber Führer macht uns frei, von der Tschechoslowakei), a demonstrációt pedig a Horst Wessel eléneklésével fejezték be.[45] A pozsonyi németek, különösen a fiatalabbak Anschluss-párti hangulatát bizonyította az a levél is, amelyet a helyi Jungturnerschaft vezetése október 10-én Adolf Hitlernek küldött, s amelyben a német fiatalság a szláv uralom alóli felszabadítását kérte a Führertől, s amely levelet a *„haza akarunk menni a Birodalomba"* szavakkal zártak.[46]

A DP-nek, illetve a pozsonyi németeknek azonban alkalmazkodniuk kellett Berlin döntéséhez, így a 10-i tüntetésen jelenlévő, ám ott taktikusan a háttérben maradó Karmasin október 15-én felhívással fordult a pozsonyi németekhez, melyben közölte, hogy sorsuk Hitler kezében van, aki nehéz döntést hozott, mivel Pozsony Szlovákiáé marad. Bejelentette azt is, hogy ennek fejében ígéretet kaptak a szlovák kormánytól, hogy nemzetiszocialista eszmék szerint élhetnek.[47] Karmasin nyilatkozata azonban nem hozott megnyugvást a német radikálisok számára. Az ő reményeiknek ismét csak Ligetfalu felől jött biztatás, amely települést október 25-én váratlanul meglátogatta Adolf Hitler. Mivel a Führer ligetfalui látogatását a DP szimpatizánsai biztatásként értelmezték, a párt október 29-én újabb demonstrációt szervezett a Halpiacon, amelyet az autonóm kormány engedélyével valóságos német zászlódíszbe öltöztettek. A tömeg hangulata, ismét erősen Anschluss-párti volt.[48] Ám a tüntetés szónokai igyekeztek lehűteni a résztvevők hiú reményeit. Karmasin hangsúlyozta, hogy Pozsony lakosai ugyan nehéz szívvel, de elfogadják Hitler akaratát, aki azt a feladatot szánta nekik, hogy a németség keleti előőrsei legyenek.[49]

A Magyar Nemzeti Tanács közelgő határváltozásról szóló bejelentése a pozsonyi magyarságot is mozgósította. Október 9-től kezdődően szinte minden nap felhangzott a magyar Himnusz a pozsonyi templomokban, az utcákat pedig a pozsonyi magyar fiatalság különböző revíziós jelszavakkal: Pozsony magyar volt és magyar lesz!, Mindent vissza! stb. árasztotta el. A magyar színek tiltása miatt aranysújtásos fekete, ún. Bocskay-kendőt viselő fiatalok és a szintén aktív szlovák diákság nem egyszer összetűzésbe is keveredett egymással, amely incidensek közül a legnagyobb az október16-án a Ferencesek terén kitört tömegverekedés volt, s amelyet csupán locsolókocsi bevetésével tudott a rendőrség megfékezni.[50]

---

[45] SNA, f. MV, š. 3, č. 21/1938.prez.
[46] „Tretia ríša" i. m. 105. 6. sz. lj.
[47] Új Hírek, 1938. október 18.
[48] MOL, K-64, 75. cs. 7. t. 1455/res.pol.1938.
[49] Esti Újság, 1938. november 1; „Tretia ríša" i. m. 91. sz. dokumentum, 253.
[50] Új Hírek, 1938. október 18.

Ezekben a napokban — bár ez a müncheni válság egészére érvényes — az Egyesült Magyar Párt és különösen Esterházy több ízben is mérséklően lépett fel, higgadt és megfontolt magatartásra intve a magyar lakosságot. Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy ő már tudta, amit az utca embere nem, hogy a komáromi tárgyalások utáni diplomáciai egyeztetések során még tovább csökkent annak a lehetősége, hogy a szlovák fővárost is Magyarországhoz csatolják. A volt miniszterelnök, Darányi Kálmán október 14-i berlini tárgyalásai során a Ribbentrop német külügyminiszterrel ismertetett második — az elsőhöz képest Imrédy által telefonon módosított — magyar javaslatban ugyanis a Pozsonyra és Nyitrára való közvetlen magyar igény már nem szerepelt.[51] Így a következő napokban a tárgyalások alapjául szolgáló ún. „Darányi-terv" már Pozsony Szlovákiában hagyásával számolt, noha a magyar fél az utolsó cseh-szlovák javaslatra adott október 24-i válaszában azt kérte, hogy Pozsonyról külön tárgyaláson szülessen döntés.

Miközben úgy látszott, hogy Budapest viszonylag könnyen belenyugszik Pozsony „elvesztésébe", a pozsonyi magyarok ezt sokkal nehezebben vették tudomásul, s a magyar kormány ezzel kapcsolatos magatartása heves vitákat váltott ki az Egyesült Párton belül is. Ez az elégedetlenség szülhette meg azt a memorandumot, amelyet október 22-én keletkezett, és amely racionális és érzelmi érvek elegye által kívánt a magyar döntéshozókra nyomást gyakorolni Pozsony visszaszerzése ügyében.[52] Noha a javaslat szerzője nincs megnevezve, a szövegben található információk alapján úgy véljük, hogy az, az EMP pozsonyi erős embere, Jabloniczky János lehetett.

Az látható, hogy Jabloniczky-féle memorandum a Pozsonyról folyó budapesti viták ismeretében született, így jó támpontot nyújt annak megfejtéséhez, milyen érvek játszhattak közre abban, hogy a magyar diplomácia végül engedett a német nyomásnak a város ügyében. A koronázó város visszacsatolásával szembeni érveket, a húsz év kisebbségi tapasztalataiból látszólag semmit sem okuló, és a Pozsonyról csupán mint magyar városról gondolkodni tudó Jabloniczky két csoportba sorolta: az etnikai illetve a gazdasági jellegű ellenérvek kategóriájába. Mint a tanulmányból kiderül, a budapesti kétségek okait részben a pozsonyi magyarság egyre csökkenő aránya, valamint a „36 ezer vad német nemzeti lobogású hitlerista" Magyarországhoz kerülése kapcsán a magyar–német viszonyban várhatóan felmerülő problémák okozták. A szerző szerint azonban ezek a félelmek alaptalanok, mivel a magyarság számát az 1930-as népszámlálás pontatlanul mérte fel, másrészt a pozsonyi németek nagyobbik része továbbra is magyar érzelmű. Jabloniczky nem tartotta döntőnek a cseh és szlovák lakosság 1930-ban kimutatott többségét sem, mivel szerinte, abban az esetben, ha Pozsony visszakerülne Magyarországhoz, a cseheknek, szlovákoknak, zsidóknak gyors elvándorlása indulna meg, miközben egy nagymérvű magyar bevándorlás kezdődhetne, amely által *„belátható rövid időn belül külön irányítás nélkül is a magyar elem szerezné meg az aránylagos többséget Pozsonyban."*[53]

---

[51] *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Budapest 1968. 314.
[52] MOL, K-63, 65. cs. 7/7. t. 4189/pol. 1938. Információ Pozsony visszacsatolásának kérdéséhez.
[53] Uo.

A gazdasági ellenérvek közé Jabloniczky azokat a hangokat sorolta, amelyek szerint azzal, ha Pozsonyt leválasztanák a szlovák területekről, a város elveszítené gazdasági hátországát, s így állandó kormányzati támogatásra szorulna, miközben a városban lévő állami ingatlanok fenntartása, illetve a város adósságainak törlesztése megoldhatatlan anyagi megterhelést jelentene az állam számára. A memorandum szerzője szerint azonban ezek az érvek sem helytállóak, hiszen Pozsony hátországának továbbra is megmaradna nem csak a Felső-Csallóköz, hanem a Pozsony–Szob vasútvonal melletti terület is, amely vidékek biztosítani tudnák a város ellátását és további életét, nem beszélve arról, hogy Pozsonyt a Duna melletti fekvése olyan előnyökkel ruházta fel, amelyek garantálnák a város gazdasági prosperitását. Azt ugyan elismeri a szerző, hogy Pozsony visszacsatolása következtében a városban számos állami épület válna fölöslegessé, illetve a csehek elvándorlása magánházak tömegeinek üressé válását eredményezné, ám ezeket a problémákat is megoldhatónak minősíti. Úgy véli ugyanis, hogy az így ingatlanárakban bekövetkező visszaesés az egyik katalizátora lehetne a városba irányuló magyar bevándorlásnak, ami magyar szempontból kedvezően hatna Pozsony etnikai összetételére.

Memorandumának befejező részében Jabloniczky Ligetfalu német megszállásának a negatív következményeire hívta fel a figyelmet, majd végső megoldásként, ha a város Magyarországhoz való csatolása mégsem jöhetne szóba, azt az 1919-től létező gondolatot vetette fel, hogy Pozsonyt szabad várossá kellene nyilvánítani

Azt nem tudjuk, vajon a Jabloniczky-féle memorandum eljutott-e a címzettekhez, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a magyar diplomácia — ismerve Ciano és Ribbentrop római tárgyalásainak az eredményét—, a bécsi döntést megelőző napokban már nem tett újabb erőfeszítéseket Pozsony megszerzésére.[54] Esterházy János javaslatára viszont október 27-én Ciano tudomására hozták, hogy a pozsonyi magyarokat — akik kénytelenek lemondani az anyaországba való visszatérésről — széleskörű kisebbségi jogokkal látják szükségesnek kárpótolni.[55] Ciano felkarolta ezt a megoldást, s a Ribbentroppal folytatott római megbeszélésein feltehetően szóba is hozta a témát. Ezt jelzi, hogy a két külügyminiszter tárgyalásairól a Kánya Kálmán magyar külügyminisztert Villani Frigyes római magyar követ arról tájékoztatta, hogy *„Pozsonyban* [az] *összes kisebbségeknek* [a] *rendesnél nagyobb mérvű kulturális és egyházi kedvezmények fognak biztosíttatni,"*[56] igaz később azt is hozzátette, hogy Ciano közlése szerint Esterházy követelései csak egyházi és kulturális téren lesznek teljesíthetők.

---

[54] A pozsonyi születésű, és a felső-csallóközi magyar közéletben fontos szerepet játszó Földes György, igaz már utólag, de közvetlenül a bécsi döntés kihirdetését követő napokban ezt írta a Pozsonnyal kapcsolatos budapesti magatartásról: „Éreztük a kolbászbűzt már jóelőre, amikor a budapesti rádió egy szót sem hozott azokról a sorozatos heroikus, az utóbbi időkben már gyakran véres tüntetésekről, amelyekkel a pozsonyi, most már teljesen egységes magyarság iparkodott életjelt adni az egész világ előtt. Ahelyett szellemes 'időszerű megjegyzés'-ekben polemizált a pozsonyi rádióval, és szerelmes szózatokat intézett 'szlovák testvéreink'-hez." Somorja és Vidéke, 1938. november 5.

[55] DIMK 2. 598. sz. dokumentum, 865.

[56] DIMK 2. 607. sz. dokumentum, 873.

A Pozsony birtoklásáért folyó küzdelem utolsó utcai felvonását az a tüntetés jelentette, amelyre a bécsi döntés előestéjén került sor a Carlton Szálló előtt, s amelyet magyar anyanyelvű pozsonyi zsidó fiatalok szerveztek. A magyar zászlócskákat lobogtató és magyar jelszavakat skandáló fiatalok elénekelték a Kossuth-nótát, és röplapokat osztogattak,[57] amelyeken az autonóm szlovák kormányzat zsidóellenes intézkedéseire, Alexander Mach és Ferdinand Durčanský megnyilatkozásaira hivatkozva arra szólítottak fel minden zsidót, hogy válasszák Magyarországot.[58] A röplap szövege szerint *„Magyarországon a zsidóknak sohasem volt rossz dolguk. Ha volt is Héjas éra, ha vannak is ott Szálasiék kilengései és van is néhány zsidóellenes törvény, ezeket nem hajtották végre, és nem is fogják végrehajtani."*[59] Majd ezzel zárul a röplap: *Vissza, mindent vissza! Éljen a nagy és liberális Magyarország*! Utólag természetesen nehéz megítélni, hogy ezek a fiatalok naivságból vagy tudatosan tévedtek ily nagyot a korabeli Magyarország megítélésében, amely a legjobb jóindulattal sem volt nevezhető liberálisnak, s ahol már szintén gyülekeztek a viharfelhők a zsidó lakosság feje fölött. Idealizmusukra csak az lehet a mentség, hogy saját bőrükön kezdték tapasztalni a Tiso-rezsim politikáját, így számukra a korabeli Magyarország is egyfajta menekülési lehetőséget jelenthetett.

A döntés és következményei

A magyar–szlovák határ új vonaláról végül az 1938. november 2-án megtartott német–olasz döntőbíráskodás határozott. Az első bécsi döntés értelmében Magyarország összesen 11.927 km² nagyságú területet kapott, amelyen valamivel több, mint egymillió lakos élt.[60] A bécsi döntés értelmében Komárom, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa és Ungvár Magyarországhoz került, Nyitra és Pozsony viszont Cseh-szlovákiában maradt.

Noha fel lehettek rá készülve, a pozsonyi magyarok mégis riadtan vették tudomásul, hogy városukat nem csatolták Magyarországhoz, s elszakították a vele évszázadokon keresztül szoros kapcsolatban élő Csallóköztől. A döntés még az olyan józan gondolkodású és a hatalmi viszonyokat átlátó gondolkodót, mint a város szülöttjét és akkori polgárát, Peéry Rezsőt is megrendítette, aki naplószerű feljegyzéseiben a döntés ismertetése utáni gondolataival kapcsolatban következőket vetette papírra: *„A család hosszú percek után ébredt a visszavonhatatlan szavak értelmére. A sírás később kezdődött. Így sírni hosszú évtize-*

[57] Új Hírek, 1938. november 4.

[58] A tüntetésre gyorsan megérkezett a szlovák radikálisok válasza, akik a bécsi döntés kihirdetése után többek között zsidóellenes jelszavakat (A szlovákoké Szlovákia a zsidóké Palesztína) kiáltozva törtek-zúztak Pozsony utcáin. Slovák, 1938. november 4. Két nappal később pedig Jozef Tiso adott parancsot több ezer szlovákiai zsidónak a Magyarországnak másnaptól átadandó területre való deportálására. A zsidóellenes akcióval kapcsolatban lásd *Eduard Nižňanský – Veronika Slneková*: Deportácia židov za autonómie Slovenska 4–5.11.1938. Studia Historica Nitriensia 5 (1996) 66–184.

[59] SNA, f. MV, š. 3. č. 523/1938.

[60] A visszacsatolt területek lakosságának nemzetiségi megoszlását illetően máig nincs konszenzus a magyar és szlovák történetírás között. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint a lakosság 59,1%-a volt magyar, és 29,1%-a csehszlovák, míg az 1938 decemberében végrehajtott összeírás szerint a magyarok aránya 84,4% a szlovákoké 11,9% volt.

dek folyamán csak egyszer lehet, ilyen minden illemet felbontóan, ilyen ótestamentumi brutalitással nem is fognak nálunk zokogni többé. (...) Elveszett tehát minden. A más élet reménye, a békéé, a napsütésé. Koron és pillanatnyi érdekeken felül egyszerűen megváltást vártunk — mindentől, ami félszeg, rossz, kínos volt eddig — és nem váltattunk meg."[61]

A csalódást ki-ki saját vérmérséklete szerint fejezte ki, s a döntés utáni napokban még itt-ott felbukkantak az utcákon Pozsony Magyarországhoz csatolásáért tüntető kisebb csoportok, vagy ezt támogató röplapok. A csalódottság különösen a budapesti propaganda által táplált hamis illúzióknak könnyebben áldozatául esett diákság körében volt erős. A *Slovák* c. lap híradása szerint a döntést követő napon a pozsonyi magyar gimnáziumban valóságos diákforradalom volt, a diákok tiszteletlenül viselkedtek szlovák nemzetiségű tanáraikkal, irredenta jelszavakat hangoztattak, s Hitlert, Tisót és Karmasint gúnyolták.[62]

Hogy a pozsonyi magyarság helyzete nem lesz könnyű, s hogy Pozsony történetében lezárult egy korszak, arról a később Magyarországon otthonra talált irodalomtörténész, az akkor még pozsonyi lakos Kovács Endre november 2-án este feljegyzett sorai tanúskodnak: „*Ahogy az esti órákban hazafelé tartottam, hallottam a szlovák nacionalista diákok hatalmas ordítozását, gépkocsin jöttek a katolikus diákinternátus (a Svoradov) irányából, befordultak a Széplak utcába, megmarkolták előre elkészített köveiket, csörömpölve hullottak le a szétzúzott magyar (és zsidó) üzletek kirakatai. Ez volt a bosszú; így mutatkozott be a változás éjjelén az új szlovák értelmiség kleriko-fasiszta csoportja. Hallgattam kiáltozásukat, s éreztem, hogy az életemben valami visszavonhatatlanul megváltozott.*"[63]

A pozsonyi magyarság egyedüli vigasza az lehetett, hogy Esterházy már említett kezdeményezésének és Ciano támogatásának köszönhetően a bécsi döntés 5. pontja kimondta: a bécsi döntés végrehajtásával kapcsolatban létrehozandó magyar–csehszlovák vegyes bizottság „*különös gondot fordítson arra, hogy a pozsonyi magyar népcsoportnak ugyanazt a jogállást biztosítsák, mint az ottani más népcsoportoknak.*"[64] Ebből Budapest és a Szlovákiában maradt Esterházy is azt a következtetést vonta le, hogy a pozsonyi magyarság az ott élő szlovákokkal és németekkel azonos státuszba kerülhet. Legalábbis ezt tükrözték azok az elképzelések, amelyeket néhány nappal később az *Új Hírek* c. pozsonyi napilap leközölt.[65] Reményeikben azonban csalódniuk kellett, hiszen a Pozsonyban és a Szlovákiában maradt teljes magyarság a tisói rezsim és egyben

---

[61] *Peéry Rezső*: Ember és sors a nemzeten kívül. Hét pozsonyi hónap naplójából. In: *Uő.*: A végzet bábjátéka, avagy Peremmagyarok az idő sodrában. Pozsony 1994. 248–249.

[62] A szlovák és a német sajtó szerint az említett személyeket jelképesen felakasztották. Slovák, 1938. november 5.

[63] *Kovács Endre*: Korszakváltás. Budapest 1981. 392–393.

[64] A bécsi döntőbíróság ítéletét közli *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés. Budapest 2002. 235–236.

[65] Az olykor a realitás határait is túllépő elképzelések között olyanok is szerepeltek, hogy a szlovákok, németek és magyarok évente váltakozva adják a város polgármesterét, a Szent Márton-székesegyház plébániája pedig kerüljön az esztergomi érsek joghatósága alá. Vö. Új Hírek, 1938. november 19.

a reciprocitás — ezen keresztül a magyarországi szlovákokkal szemben szűkkeblű pesti nemzetiségi politika — áldozatává vált.

1939 márciusában, az önálló szlovák állam kikiáltása előtti napokban Pozsony kérdése ismét terítékre került. A városban beindultak az ilyenkor szokásos találgatások, egyesek a szlovák fővárosnak Magyarországhoz való közeli hozzácsatolásáról beszéltek, míg mások tudni vélték, hogy rövidesen a német hadsereg fog Pozsonyba bevonulni, s a várost a Birodalomhoz csatolja. Ebbe a játékba a németek az agent provocateur szerepét szánva annak, a magyar kisebbséget is megpróbálták belevonni. Az előző hetekben betegeskedő magyar politikust március 12-én Karmasin kereste fel, aki Seyes Inquart megbízásából arra próbálta rávenni a magyar pártvezért, hogy vele együtt menjen át a Birodalomhoz tartozó Ligetfalura, s a bécsi rádión keresztül tárja a világ közvéleménye elé a magyarokat ért sérelmeket és atrocitásokat. Ezt követően Esterházynak Hitlert kellett volna felkérnie, hogy a birodalmi kancellár vegye oltalmába a pozsonyi magyarokat, s vonuljon be a városba.[66] Esterházy azonban, aki felismerte, hogy a németek saját céljaikra akarják felhasználni, elutasította Karmasin ajánlatát, Pozsonyban maradt, s azt is világossá tette, hogy semmiféle kalandor kísérletbe nem kívánja a pozsonyi magyarokat belevinni.

Március 14-én Szlovákia önállóvá vált, Pozsony pedig immár egy független állam fővárosa lett. A Deutsche Partei radikálisai azonban még a május elsejét megelőző éjszaka is a „Pressburg will den Anschluss" jelszavakkal ragasztgatták tele a várost. Karmasinnak az erre adott reakciója pedig jelezte, hogy város sorsáról való döntés nem itt, s nem ekkor, hanem Berlinben és már korábban megszületett: *„Ma azt kiáltják egyesek, Anschluss! Anschluss! Az elmúlt éjszaka Pozsony város falait a következő szövegű röpcédulákkal ragasztották tele: Pressburg will den Anschluss! Bajtársaim, rossz német lenne, akinek a szívében nem égne a vágy, hogy a Führer birodalmában éljen. Én pedig azt mondom: Azt hiszitek, hogy vezérünk országunkat és városunkat nem csatolta volna a birodalomhoz, ha ezt ő így akarta volna? Azt hiszitek, megakadályozhatta volna akárki is ebben a szándékában? (...) A vezér azt akarja, hogy ez az állam fennmaradjon, ő vette át ennek az államnak a védelmét, és ezzel nekünk új feladatokat osztott ki..."*[67]

Karmasin és Hitler igazsága azonban csak rövid ideig volt érvényben. A háború befejezése után Pozsony a kizárólagosan szláv nemzetállamot építő Csehszlovákia részeként élt tovább. Német és magyar lakosságát szinte napok alatt űzték ki a városból, s kezdtek egy olyan város építésébe, amely saját múltjára évtizedeken keresztül még csak emlékezni sem akart.[68] Megszületett Bratislava.

---

[66] *Čarnogurský, Pavol*: 14. marec 1939. Bratislava 1992. 226.

[67] Esti Újság, 1939. május 4.

[68] Pozsony múltjának tudatos kiradírozására újabban a szlovák kollégák is felhívják a figyelmet. Lásd *Mannová, Elena*: Pozsony historiográfiája. Egy multietnikus város múltjának differenciált bemutatása a 19. és a 20. század politikai fordulatai után. In: Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk. Czoch Gábor. Pozsony 2005. 47–61; illetve *Kováč, Dušan*: Bratislava: Chcené–nechcené i. m. 47.

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF PRESSBURG (POZSONY/BRATISLAVA)

The Question of Pressburg in the Hungarian-Czechoslovak Border Dispute in 1938

by Attila Simon

(Summary)

The present study deals with the history of Pressburg in 1938, and examines the reasons and arguments which lay behind the decision to attach the trilingual city neither to Hungary nor to the German Empire, but leave it as part of Slovakia.

Having briefly outlined the ethnic transformation of Pressburg in the interwar period, it explores the manifestation in the life of the city of phenomena which characterised the crisis of the Czechoslovak Republic in 1938. It describes the aims of the three nations (Germans, Hungarians, Slovaks) which inhabited the city. Consequently, the intentions of Berlin are examined, which finally exerted a decisive influence on the fate of Pressburg; in fact, by the time the negotiations started at Komárom on 9 October 1938, the decision had been taken to leave the Slovak capital part of Slovakia. Yet after the first Vienna Arbitration, spirits calmed down very slowly in Pressburg. For the local Hungarians it was a great disappointment that their city remained in Slovakia, although the United Hungarian Party, led by János Esterházy, urged them to behave calmly. The Hungarian politician apparently still believed that the Hungarians of Pressburg would eventually receive an identical legal status as the Slovaks and the Germans. It was not to be the case, however. In March 1939 Pressburg became the capital of independent Slovakia; as the political centre of a totalitarian state, it gradually lost the tolerant atmosphere which had previously been one of its dominant features.

Barta Róbert

EGY VILÁGPOLGÁR A NEMZETKÖZI POLITIKÁBAN

Emery Reves és W. S. Churchill

Bevezetés

A tanulmány W. S. Churchill és magyar származású irodalmi ügynöke, üzlettársa és a későbbiekben személyes jó barátja, Révész Imre (Emery Reves) mintegy harminc évig (1937-től 1965-ig) tartó kapcsolatrendszerét tekinti át,[1] elsősorban a két személyiség közös vállalkozásain (sajtótevékenység, sajtópropaganda, könyvkiadás, a nemzetközi politikai közvélemény befolyásolása) keresztül. A brit politikus, államférfi és a magyar származású (1940 februárjában brit állampolgárságot elnyert) közgazdász, újságíró, üzletember kapcsolata elsősorban üzleti jellegű volt, ám e kapcsolatot kölcsönösen kamatoztatva mindketten nemzetközi ismertségre tettek szert. A Churchill pályafutásával — ezen belül írói, újságírói tevékenységével — kapcsolatosan publikált források száma és a szakirodalom végtelenül nagy és állandóan bővülő, ezzel szemben a Revesről eddig megjelent források és történeti irodalom elenyésző nagyságrendű és jórészt angol nyelven hozzáférhető.[2] A tanulmány Churchill írói és újságírói pályájának rövid áttekintése után Reves életútjával, sajtó- és üzleti tevékenységével foglalkozik, érinti a politikus és az üzletember együttműködésének sikereit

---

[1] A tanulmány a szerző egy készülő nagyobb munkájának része, mely Emery Reves teljes életpályáját tekinti át.

[2] Churchill pályájának alapvető és egyik legteljesebb feldolgozása: Winston S. Churchill. Szerk. R. S. Churchill 1. és 2. kötetek és Martin Gilbert 3–8. kötetek. London, 1966–1988. Az újabb munkák közül bőséges bibliográfiát közöl: *John Charmley*: Churchill: The End of Glory. A Political Biography. London 1993. 702–720. és *Nigel Knight*: Churchill. The Greatest Briton Unmasked. Cincinnati 2008. 378–379. Fontosabb magyar nyelvű, Churchill-ről szóló szakirodalom: *Surányi Róbert*: W. S. Churchill élete és kora. Bp. 2004. 132. *Andor László – Surányi Róbert*: Roosevelt – Churchill. Bp. 1990. 340. *Surányi Róbert*: Churchill az új világrendről és az egységesülő Európáról, 1942–1946. In: 1945 a világtörténelemben. Szerk. Feitl István és Földes György. Bp. 2005. 63–85. *Roy Jenkins*: Churchill I–II. Bp. 2005. 732. 505. *Barta Róbert*: Churchill elképzelései a háború utáni Európáról. In: A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról. Szerk. Bán D. András. Bp. 2000. 266–304. *John Lukacs*: Öt nap Londonban. 1940. május. Bp. 2000. 220. *John Lukacs*: A párviadal. A nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között. 1940. május 10. – július 31. Bp. 2003. 372. A Churchill – Reves levelezés egy részét közli: Winston Churchill and Emery Reves. Correspondence (1937–1964) Szerk. Martin Gilbert. Austin 1997. VII + 397. (a továbbiakban: Churchill and Reves. Corr.) Reves pályájáról röviden: *Roger Berthoud*: The Idealist Who Sold Churchill to the World. The Times, 7. September, 1981.

és buktatóit, valamint részletesen elemzi Reves önálló munkáit, gondolkodásmódjának, politikai eszméinek összetevőit. Mindezzel azt kívánjuk bizonyítani, hogy a modernkori nemzetközi kapcsolatok történetében is oly fontos személyes, üzleti kapcsolatrendszer az anyagi erő, a politikai hatalom és a közvéleményt befolyásolni képes eszközök (sajtónyilvánosság, sajtópropaganda) segítségével jelentős mértékben alakíthatja a történeti események szereplőinek sorsát és ezzel magukat a történeti eseményeket is. A tanulmány elkészítése során a szerző részben saját levéltári kutatásaira és publikációira támaszkodott, emellett felhasználta az újabb angol és magyar nyelven megjelent forrásközléseket, visszaemlékezéseket és feldolgozásokat, valamint a témára vonatkozó sajtóanyagot.[3]

Churchill az író és publicista

„... Baldwin az általános sztrájk idején a hivatalos kormánylap, a British Gazette kiadójává nevezte ki Churchillt, azért, hogy szem előtt legyen, és a lehető legkisebb károkat okozza. A miniszterelnök minden egyes Churchill által kiadott írást saját kezűleg cenzúrázott."[4] Ez a Churchill írói és újságírói munkásságára nézve nem túl hízelgő megállapítás jól tükrözte azokat az ellentmondásos vélekedéseket, melyekkel Churchill publicisztikáját fogadták a kortársak. A grafománnak is bátran nevezhető brit politikus pályafutása során tizenkét önálló könyvet írt, köztük többkötetes műveket, tizenöt beszédgyűjteménye jelent meg és több ezer kisebb cikke a brit és a külföldi sajtóban.[5] Szembe-

[3] A részben publikált Churchill–Reves levelezés mellett a Cambridge-i Churchill College-ben található Churchill Archives Centre anyagai (Churchill Papers), valamint a brit államférfi munkái jelentették a tanulmány egyik fontos forrásbázisát. Churchill műveinek legteljesebb bibliográfiája: *Frederick Woods*: A Bibliography of the Works of Sir Winston Churchill. London, 1979. Reves pályafutása során két nagy sikert aratott és nagy példányszámban kiadott művet írt, melyek a világháború okait és következményeit, valamint a nemzetközi föderalista mozgalom létrehozásának szükségességét tárgyalták. Az 1942-ben kiadott A Democratic Manifesto és az 1945-ös The Anatomy of Peace számos kiadást ért meg és több nyelvre is lefordították. Magyar nyelven mindkét mű 1947-ben jelent meg a Káldor György Könyvkiadó vállalat gondozásában. A témához kapcsolódó rendkívül gazdag memoárirodalomból: *John Colville*: The Fringes of Power. Downing Street Diaries 1939–1955. London, 1985. 796. *Lord Moran*: Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran. The Struggle for Survival 1940–1965. Boston, 1966. 877. *L. S. Amery*: My Political Life. Vols. I–III. London, 1953–55. 538. 460. *Duff Cooper*: Old Men Forget. New York, 1954. 402. *Anthony Montague Browne*: Long Sunset. Memoirs of Winston Churchill's Last Private Secretary. London, 1995. 376. *Violet Bonham Carter*: Winston Churchill: An Intimate Portrait. New York, 1965. 413. Jórészt Reves sajtóügynökségén — Cooperation Press Service — keresztül Churchill 1937 júliusától a következő év júliusáig több mint két tucat, magyarra fordított cikket jelentetett meg a kormány-közeli mérsékelten liberálisnak és nyugatbarátnak számító Pesti Hírlap, Pester Lloyd és az Újság hasábjain.

[4] *Knight, N.*: Churchill. The Greatest Briton Unmasked. i. m. 33–34. (Az angol eredetiből idézett szövegrészek a szerző fordításai.)

[5] Az 1906-ban megjelent kétkötetes, Lord Randolph Churchill-ről szóló műve édesapjának állít emléket. Az öt kötetben 1923 és 1931 között kiadott és az első világháborút tárgyaló The World Crisis a pénzkereset mellett Churchill Gallipolinál megtépázott tekintélyét volt hivatott helyreállítani. A nemzetközi hírnevet meghozó és irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett hatkötetes The Second World War (1948–54) és a négykötetes A History of English-speaking Peoples (1956–58) közül az előbbi nem pusztán történeti munka, de jól megírt memoár is.

tűnő az a tény, hogy Churchill nagyobb lélegzetű munkáit szinte minden esetben akkor írta, amikor a politikai széljárás számára kedvezőtlenül alakult és nem töltött be kormányzati, vagy politikai pozíciót. Ezzel együtt mégsem állíthatjuk, hogy számára az írás pusztán a szabadidő hasznos eltöltése, vagy pótcselekvés lett volna. Rendkívül aktív irodalmi, publicisztikai tevékenységét leginkább a pénzkereset, valamint saját hírnevének, népszerűségének módszeres felépítése motiválta. 1922-ben megvásárolta a Chartwell nevű vidéki kúriát Westerham-ben. A ház, valamint a későbbiekben londoni lakásának fenntartása, a folyamatos és költséges utazásokkal együtt szükségessé tették az írásaiból befolyó jövedelmek állandó növelését. Valójában ez a bevételi forrás alapozta meg Churchill vagyonát, a The World Crisis második kötetéért 5000 fontot kapott (mai árfolyamon megközelítőleg 170 ezer fontot), ami az 1920-as évek közepén viszonylag magas írói honoráriumnak számított.[6] Churchill a történetmesélésben, a történeti események tényszerű alátámasztásában (mindig hosszas, komoly kutatómunka és anyaggyűjtés előzte meg nagyobb művei megírását) igen tehetségesnek bizonyult, művei azonban jórészt saját magáról szólnak amit sem a kortársak, sem a vele foglalkozó történetírók nem hagytak kritika nélkül. Balfour volt birodalmi külügyminiszter 1923-ban — nem nélkülözve az iróniát — erről így vélekedett: „Hallom Winston egy terjedelmes könyvet írt magáról és azt a címet adta neki, hogy The World Crisis".[7] Nigel Knight 2008-ban megjelentetett, Churchill pályafutásának katonai, politika baklövéseit áttekintő művében — követve a John Charmley fémjelezte, Churchillt erőteljesen kritizáló történetírói irányzatot — egyenesen azt állítja, hogy Churchill azért válhatott a modernkori brit és világtörténelem meghatározó alakjává, mert sok olyan történeti tárgyú írása volt, melyekben valójában önmagáról írt.[8]

Írói habitusa, tehetsége leginkább a My Early Life című, 1930-ban kiadott önéletrajzi munkájában érhető tetten. A születésétől 1903-ig tartó időszakot áttekintő könyv feszes stílusú szövegei, könnyed iróniája, élvezetes és jól megszerkesztett leírásai, polémikus megjegyzései egy tehetséges író markáns ismertető jegyei, melyek jól ellenpontozták későbbi műveinek sokszor önelégült, tendenciózus, szubjektív vonásait. Amennyiben ideje engedte, Churchill örömét lelte az írásban, ezt jól tükrözik 1928. szeptember 2-i, Stanley Baldwin miniszterelnökhöz írt levelének szavai is: „Pompás egy hónap áll mögöttem – egy kis házat építettem és egy könyvet diktáltam: 200 tégla és 2000 szó naponta.".[9] A „napi kétezer szó" mögé a későbbiekben komoly apparátus, kutatói segédlet, „ötletgyár", irodalmi „háziipar" épült ki. A magántitkárok, gépírónők (éjjel-nappali váltásban) mellett Churchill katonai és történész szakértőket is foglalkoztatott, a második világháború történetének megírásához már egy egész csa-

[6] *Charmley, J.*: Churchill: The End of Glory. A Political Biography. i. m. 192.

[7] Uo.

[8] ... it is because he wrote so much of the history himself, that we remember Churchill ... *Knight, N*: Churchill. The Greatest Briton Unmasked. i. m. 370.

[9] W. S. Churchill Companion. Volumes V. 1. rész. 1469. In: *Roy Jenkins*: Churchill I–II. i. m. I. 546–547.

pat szerveződött William Deakin[10] vezetésével. Az irodalmi tevékenység egyre jövedelmezőbb üzletnek bizonyult, a My Early Life ugyan még csak közepes sikert aratott (az első kiadásból 12000 eladott példány Angliában és fele annyi az Egyesült Államokban), a későbbi jogdíjak azonban már komoly bevételt jelentettek. Kezdetben Churchill önmaga irodalmi ügynökeként tevékenykedett, nem is sikertelenül, az 1929 nyarán elkezdett, Malborough herceg életéről szóló könyv megírásához már előzetesen húszezer fontot gyűjtött össze különböző kiadóktól. Mindez már szorosan kapcsolódott az újságírás világához, hiszen a búr háború egykori fiatal, ambiciózus haditudósítója jó üzleti érzékkel a sajtót használta művei folytatásos közléséhez.[11] Churchill 1929 augusztusától három hónapot Kanadában és az Egyesült Államokban töltött, előadókörutakat tartott, majd utazási élményeit egy cikksorozatban közölte a Daily Telegraph-ban, melyért 2750 fontot kapott. A világválság évében az írásaiból befolyt jövedelme mai értékben mintegy 2,4 millió fontot tett ki, melynek egy részét elvitte a tőzsde összeomlása, a maradék épphogy fedezte a vidéki ház és a londoni házbérletek költségeit. Egyértelműen a pénzkereset motiválta az 1929 nyarán tizenkét cikkre megkötött szerződését az amerikai középosztály által kedvelt képeslapokkal, a Colliers Weekly-vel és a Saturday Evening Post-tal. A következő év elejére a Colliers-nek el is készített két cikket az első világháború keleti frontjáról, mert irodalmi tanácsadóival úgy ítélte meg, hogy a nyugati közvélemény semmit sem tud erről. Az ötletet továbbfejlesztve 1931 novemberében a The World Crisis hatodik köteteként a Nagy Háború keleti frontjának teljes áttekintésére vállalkozott. Írás közben Churchill gyilkos tempót diktált munkatársainak, ráadásul rendkívül sajátos munkastílusa volt.[12] Churchill az 1930-as évek elejére jól fizetett és ismert szerzővé vált, 1930–31-ben írásaival megközelítőleg 35 ezer fontot keresett (ez mai árfolyamon több mint 1 millió font), de a Churchill családot mégis a második világháborús memoár tette gazdaggá.[13] Az anyagi siker egyik legfőbb összetevője a Churchill köré szervezett és professzionális módon működő háttérmunka volt, melyet Reves megjelenése előtt maga Churchill irányított (nagy segítséget kapva Mrs. Pearman-től, aki 1929-től tíz éven keresztül irodalmi titkárnője — literary secretary — volt).

Churchill írói pályafutása során különös szerepet kaptak beszédei, melyek írásba foglalását mindig nagy műgonddal végezte. Részben azért, mert a kor brit politikai és szellemi elitjétől eltérően nem részesült elit egyetemi oktatás-

[10] William Dampier Deakin (1913–2005) 1936 és 1939, majd 1945 és 1950 között Churchill vezető irodalmi tanácsadója (principal literary assistant), 1941-től a War Office Special Operations részlegének tisztje, 1943 májusától a brit főparancsnokság összekötő tisztje volt a jugoszláv partizánoknál. 1950 és 1968 között az oxfordi St. Antony's College vezetője (Warden). Emlékirata: *Deakin, F. W. D.*: The Embattled Mountain. Oxford University Press, London, 1971. Iratai: The Papers of Sir William Deakin, Churchill Archives Centre, Cambridge.

[11] A World Crisis a Times-ban, a Malborough négy kötete a Sunday Times-ban jelent meg folytatásban.

[12] Általában diktálta a szövegeket, leginkább állva, de sokszor ágyban fekve. A nyomdai előkészítés során már a korai szakaszban kefelevonatot kapott, azt összevissza szabdalta és még az utolsó fázisban is rengeteg háttéranyagot iktatott be, terjedelmessé téve ezzel műveit (a The World Crisis 2300 oldal, a Második világháború történetének 6 kötete 3600 oldal).

[13] *Roy Jenkins*: Churchill I–II. i. m. I. 560.

ban, s ezt a hiányosságot autodidakta módon kellett pótolnia. Másrészről világosan érzékelte, hogy a jól megírt, felépített és előadott beszédek a politikai pályát előreviszik, növelik hírnevét, és további lehetőségeket teremtenek könyv- és újságcikk-szerződésekre. A híressé vált fultoni beszéd Churchill által használt eredeti gépelt példánya széljegyzetekkel, kiegészítésekkel, megjegyzésekkel meggyőzően bizonyítja, hogy Churchill beszédeit írói munkássága részének tekintette.[14]

Emery Reves sajtóvállalata és a nemzetközi politika

1937. február 25-én Winston Churchill Londonban, a Westminster katedrális közelében lévő Morphet Mansions 11. szám alatti otthonában első ízben fogadta az akkor még Révész Imre nevet használó újságíró-üzletembert.[15] A nem kis nehézségek árán[16] létrejött találkozó egy több mint két évtizedig tartó együttműködés, üzleti kapcsolat és személyes barátság kezdetévé vált. Az 1904. szeptember 16-án a délvidéki Bácsföldváron, Révész Simon és Gizella egyetlen gyermekeként született Révész Imrének nem volt egyszerű idáig eljutnia. A Rosenbaumról Révészre nevet változtató zsidó fa- és gabonakereskedő apa családját előbb Újvidékre (ahol fia hegedülni tanult és ebben különösen tehetségesnek mutatkozott), majd a világháború kitörése után Budapestre költöztette.[17] A család a magyar fővárosban a háború alatt szinte teljesen tönkrement, és Révész Imre, aki vélhetően az anyagi nehézségek és a háború végén erősödő antiszemitizmus miatt nem szeretett Budapesten élni, a család anyagi támogatásával 1922-ben a berlini egyetemen közgazdasági tanulmányokba kezdett.[18] Két elvégzett szemeszter után megpróbálta tanulmányait Oxfordban folytatni, de jelentkezését elutasították, a párizsi Sorbonne-on azonban még sikerült elvégeznie egy jogi szemesztert. Révész pályájának első nagyobb fordulata a zürichi egyetemhez kötődik, ahol közgazdasági doktori képzésben vett részt, és szoros barátságot kötött a szintén ott tanuló Neumann Jánossal, a későbbi vi-

[14] Churchill Speeches 5/2 – 5/7. Churchill Papers. Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge.

[15] Révész a Roger Berthoudnak adott interjújában így emlékezett a találkozóra: „A fürdőszobában volt és elkezdett beszélni, aztán megjelent az ajtóban teljesen meztelenül, kezében egy törölközővel". *Roger Berthoud*: The Idealist Who Sold Churchill to the World. The Times, 1981. szept. 7. A beszélgetést a The Times riportere 1981 márciusában, fél évvel Révész halála előtt készítette a svájci Montreaux-ben. Révész ekkor már komoly memóriazavarokkal küszködött, így az interjú több tárgyi tévedést is tartalmaz (a Cooperation Press Service-t 1930-ban nem Párizsban, hanem Berlinben alapította, a Churchill-el létrejött első találkozó időpontja nem 1935 vége, hanem 1937. február 25.)

[16] Révész, aki ekkor Párizsban tartózkodott, csak Austen Chamberlain volt brit külügyminiszter és Charles Mendl a párizsi brit nagykövetség sajtóattaséja közbenjárásával tudta kieszközölni a személyes találkozást Churchill-lel. In: Churchill and Reves. Corr. 23–25.

[17] Emery Reves életrajzához: Introduction by Martin Gilbert. In: Churchill and Reves. Corr. 1–20. *Garry Davis*: The Emery Reves Saga. www.worldservice.org/issues/aprmay97/reves.html (Letöltés: 2009. október 8.) The Wendy and Emery Reves Collection. Ed. by Robert V. Roselle, Dallas, 1985. *Berthoud, R.*: The Idealist Who Sold Churchill to the World i. m.

[18] Az első világháború utáni német infláció miatt Révésznek Berlinben az otthonihoz hasonló nélkülözésekben volt része: „Emlékszem, hogy hat darab ötvenmilliós címletű bankjegyre írtam a levelet a szüleimnek, mert ez olcsóbb volt, mint a levélpapír." *Berthoud, R*: i. m.

lághírű matematikussal és atomtudóssal, valamint Fellner Vilmossal, aki később ismert közgazdászprofesszorként Nixon amerikai elnök gazdasági tanácsadója lett. Az illusztris társaságot időnként kiegészítette Révész unokatestvére, Solti György, aki szintén ekkor kezdte zenei pályafutását. A zürichi tanulmányokhoz és a megélhetéshez szükséges anyagiakat Révész részben zeneórák adásával fedezte, részben azzal, hogy interjúkat készített a Svájcba látogató híresség-gekkel[19] és ezeket újságcikk formájában publikálta. Az 1926-ban közgazdász doktorrá avatott[20] Révész teljes energiával az újságírás és az azzal kapcsolatos üzleti tevékenység felé fordult, jó érzékkel kihasználva azt, hogy a Népszövetség genfi székhelyén rendszeresen megfordultak a nagypolitika, a nemzetközi diplomácia és a gazdasági élet meghatározó alakjai. Egy genfi látogatása alkalmával Révész meghívást kapott Aristide Briand francia külügyminiszter ebéddel egybekötött sajtófogadására, ahol a francia politikus arról panaszkodott, hogy a diplomaták hiába egyeznek meg a Népszövetségben fontos ügyekben, hogyha a különböző országok hazai sajtója azokat nemzeti szempontok alapján át- és félreértelmezi. Briand szavainak hatására érlelődött meg Révészben az ötlet, hogy nemzetközi sajtóügynökséget kell létrehozni, melynek célja a nemzetközi eseményeket tárgyaló cikkek lefordítása, terjesztése és publikálása a legszélesebb körben.[21] Az ötlet megvalósítása azonban komoly nehézségekbe ütközött. Noha a nemzetközi sajtóügynökség létrehozásának tervét több politikus is (Robert Cecil a Népszövetség brit delegációjának képviselője, Jouvenal francia szenátor és üzletember, Louis Loucher a francia elektromos ipar milliárdosa) elviekben támogatta, az anyagi támogatás azonban elmaradt. Családi nehézségek is adódtak, édesapja halála után Révész családja visszaköltözött Újvidékre,[22] Révész Imre pedig munkát kapott egy drezdai gyárban, ahol négy évig sajtómunkatársként és a vezetők számára készült beszédek szerzőjeként tevékenykedett. Végül Révész, megvalósítva régi álmát, 1930-ban egy kis sajtóügynökséget nyitott Berlinben Cooperation Press Service for International Understanding néven. Első ügyfelei régi támogatói voltak. Robert Cecil, Jouvenal és Loucher cikkeit hathét európai újságnál tudta elhelyezni, a publikálás jogdíjait az első időszakban saját haszon nélkül visszajuttatta a szerzőknek. Az üzleti tevékenység sikeres beindulását a terjesztési és a szerzői kör folyamatos bővülése jelezte. Révész észak-európai újságok mellett cseh, osztrák és lengyel lapokkal is szerződéseket kötött, szerzői gárdája jórészt brit, francia és német szocialista, szociáldemok-

[19] Többek között politikusok (Francesco Nitti, Aristide Briand), írók és költők (Thomas Mann, Arthur Schnitzler, Rabindranath Tagore) voltak Révész interjúalanyai, a beszélgetésekről készült cikkel főként svájci és német újságokban jelentek meg.

[20] Doktori disszertációja Walther Rathenau német nagyiparos és politikus gazdaságpolitikai elképzeléseiről szólt.

[21] „...Támadt egy ötletem, miszerint szükség van egy olyan szervezetre, mely a világ eseményeit tárgyaló újságcikkeket terjeszti és publikálja; angol és német szerzők írásait a francia sajtóban, francia és német cikkeket a brit sajtóban és így tovább." Churchill and Reves Corr. Introduction by Martin Gilbert. 3.

[22] 1940-ben Révész amerikai beutazó vízumot szerzett édesanyjának, az olasz kormány azonban megtagadta a lisszaboni kikötőbe készülő Révész Gizella átutazó vízumát. Az 1942 januárjában lezajlott újvidéki mészárlás áldozatául esett Révész édesanyja és számos rokona, a maradék rokonság jó része a későbbiekben az auswitz-i koncentrációs táborban pusztult el.

rata és liberális politikusokkal, gondolkodókkal bővült. Az ilyenfajta sajtótevékenységet azonban nem mindig fogadta osztatlan rokonszenv, ahogyan azt Révész egy Churchillnek címzett, 1939. októberi levelében szemléletesen kifejtette: „Amikor 1930-ban elindítottam a Cooperation-t, Dr. Beneš azzal vádolt, hogy magyar revizionista vagyok, a magyarok pedig azzal, hogy a csehek fizetett ügynöke. Számos német demokrata francia kémnek tartott, Párizsban pedig úgy gondolták, hogy náci propagandát végzek. Borah amerikai szenátor 1934-ben úgy nyilatkozott rólam, hogy a Népszövetség melletti agitációm célja az Egyesült Államok csatlakoztatása a nemzetközi szervezethez."[23]

Az kétségtelen tény, hogy a Révész által terjesztett cikkek szerzői náci- és fasizmusellenességüket sohasem tagadták, ezzel együtt a kommunizmust is elvetették, hangsúlyozva a megbékítési politika, a Népszövetség keretein belüli együttműködés és a leszerelés szükségességét. Mindezek egybeesetek Révész személyes álláspontjával is, melyet ugyanebben a levélben ismertet: „... Ami a kommunista irányultságomat illeti, az ugyanolyan ostobaság, mint a többi vádaskodás. Kapitalista vagyok, vagy legalábbis szeretnék az lenni! Minden körülmények között teljes mértékben individualistának tartom magamat és teljes szívemből utálom a kollektivizmus minden formáját. Úgy gondolom, hogy erre bizonyíték egész eddigi életem és pályafutásom."[24] Ennek a nyílt kiállásnak meg is lett a tragikus eredménye. Két hónappal a náci hatalomátvétel után Révészt berendelték a német külügyminisztérium sajtóosztályára, ahol közölték vele, hogy részletes információkkal rendelkeznek cégének nemzetiszocializmus-ellenességéről. Az események ezek után felgyorsultak, Révész irodáját náci rohamosztagosok megszállták, végül 1933. április 2-án a Cooperation Press Service vezetője kalandos körülmények között és jókora szerencsével Párizsba menekült. A francia fővárosban Révész újraindította a Cooperation-t, ami anyagi szempontból nem volt egyszerű, az addigra kialakított kapcsolati háló tekintetében azonban zökkenőmentes volt az újrakezdés, a francia szerzők készségesen Révész rendelkezésére álltak. 1936 márciusában, első angliai útja során Révész felfigyelt Churchillnek a nemzetközi élet eseményeit tárgyaló cikksorozatára, melyet akkor az Evening Standard publikált. Az írások irodalmi és szakmai színvonala, valamint a Churchill által képviselt politikai nézetek alapján Révész úgy döntött, hogy a brit politikus írásaira a Cooperation-nak szüksége van.[25]

Az 1937. február 25-i Churchill–Révész találkozót március 1-jén újabb követte, de a szerződéskötésre csak 1937 nyarán került sor. A Cooperation és Churchill között létrejött megegyezés szerint Révész cége hat hónapon keresztül kizárólagos jogokat kapott a Churchill-cikkek terjesztésére bárhol az európai kontinensen és a világon (kivéve az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok területét), többnyire 60–40%-os részesedéssel Churchill javára.[26] A szerződéskötés

[23] Churchill and Reves Corr. 221–222.

[24] Uo.

[25] Austen Chamberalin mindezt röviden közölte is Révésszel: „Miért nem szerzi meg magának Winstont? Ő közülünk a legjobb." Churchill and Reves Corr. Introduction by Martin Gilbert. 6.

[26] A szerződés szerint néhány napilap esetében (Paris-Soir, De Telegraaf, Berlingske Tidende, Dagens Nyheter) Churchillt cikkenként 60%-os részesedés, de minimum 25 font illette. A Cooperation

érdekében Révész minden érvét és rábeszélő készségét bevetette: 1937. február 25-i levelében hosszasan felsorolta a Cooperation eddigi illusztris szerzőit,[27] két hónappal később pedig arról tájékoztatta Churchillt, hogy Austen Chamberlain öt cikke a Cooperation terjesztésében 43400 francia frank (mai árfolyamon több mint 10000 font) hasznot hozott.[28] A szerződéskötés előtti féléves huzavona leginkább az anyagi haszon megoszlása körüli vitákkal magyarázható, Churchill nagyon kemény, időnként hajlíthatatlan üzleti tárgyalópartnernek bizonyult. Ennek megfelelően Révész mindig pontos elszámolást küldött brit partnerének, mert Churchill a honorárium átutalásnak legkisebb késését is szóvá tette. A Cooperation többnyire az Angliában megjelent Churchill-cikkeket egy-két napon belül és gyakran új címmel jelentette meg a céggel szerződött külföldi sajtóorgánumokban. Így az 1937. szeptember 20-án, az Evening Standard-ban megjelent „A Plain Word to the Nazis" című írás „Anglo-German Relations" címmel 16 lapban jelent meg.[29] A következő év nyarán a Cooperation

azonban fenntartotta a jogot, hogy a további lapszerződések esetén a haszon megoszlása 50–50%-os legyen. Emery Reves to Winston Churchill. 20 June 1937. In: Churchill and Reves Corr. 37–38.

[27] Contributors of Cooperation: Mr. Léon Blum, Prime Minister of France; Mr. Edouard Daladier, Former Prime Minister of France, War Minister of France; Mr. Albert Sarraut, Former Prime Minister of France; Mr. Paul-Boncour, Former Prime Minister of France; Mr. Pierre-Etienne Flandin, Former Prime Minister of France; Mr. Henry Berenger, President of the Foreign Affairs Commission of the French Senate; Mr. Georges-Bonnet, French Ambassador to Washington, Former Minister of Commerce of France; Mr. François de Tessan, Under-Secretary of State of France; Mr. Pierre Cot, Air Minister of France; Mr. Paul Reynaud, Former Minister of France; Mr. Marcel Ray, Minister of France; Admiral Lacaze, Former Minister of the Navy of France; Mr. Guiseppe Bottai, Former Governor of Roma; Mr. E. Rossoni, Minister of Agriculture of Italy; Mr. Virginio Gayda, Editor of „Giornale d'Italia"; Comte Sforza, Former Minister of Foreign Affairs of Italy; Mr. Guglielmo Ferrero, Professor at the Geneva University; Professor Einstein; Mr. Thomas Mann; Professor Georg Bernhard; Professor M. J. Bonn of the London School of Economics; Mr. Edouard Benes, President of the Czechoslovakian Republic; Dr. Kamil Krofta, Minister of Foreign Affairs of Czechoslovakia; Mr. N. Titulesco, Former Minister for Foreign Affairs of Romania; Mr. N. Matuszewski, Former Minister of Finance of Poland; Dr. Kurt Schuschnigg, Chancellor of Austria; Mr. de Kanya, Minister for Foreign Affairs of Hungary; Mr. Ulmanis, Prime Minister of Latvia; Mr. V. Munters, Foreign Minister of Latvia; Mr. Lozoraitis, Minister for Foreign Affairs of Lithuania; Mr. Seljama, Minister for Foreign Affairs of Estonia; Mr. Hansson, Prime Minister of Sweden; Mr. Unden, Delegate of Sweden to the League of Nations; Mr. Mowinckel, Former Prime Minister of Norway; Mr. Koht, Foreign Minister of Norway; Mr. Munch, Minister for Foreign Affairs of Denmark; Mr. Alvarez del Vayo, Foreign Minister of Spain; Mr. Augusto Barcia, Former Prime Minister of Spain; Mr. Alejandro Lerroux, Former Prime Minister of Spain; Mr. Angel Ossorio y Callardo, Ambassador of Spain in Brussels; Mr. Gil Robles, Former War Minister of Spain; Dr. Gregorio Maranon, Madrid; Mr. Salvador de Madariaga, Fomer Delegate of Spain to the League of Nations; Mr. Henry L. Stimson, Former Minister for Foreign Affairs of the U.S.A; Prof. Rexfor G. Tugwell, Under-Secretary of State for Agriculture of the U.S.A; Mr. Owen D. Young; Professor Raymond Moley; Mr. James P. Warburt, Vice-President of the Bank of Manhattan Company; Colonel House; Dr. Nicholas Murray Butler; Professor James T. Shotwell; Mr. Nicholas Roosevelt; Mr. Norman Davis. Emery Reves to Winston S. Churchill. 25 February 1937. In: Churchill and Reves Corr. 28–30.

[28] Austen Chamberlain cikkeit Révész cége átlagosan 16 országban és 20 sajtóorgánumban tudta elhelyezni, ez a széles terjesztési kör nyilvánvalóan pozitív irányba befolyásolta Churchill döntését. Emery Reves to Winston S. Churchill. 18 April 1937. In: Churchill and Reves Corr. 32–33.

[29] „Paris-Soir (Paris), Berlingske Tidende (Copenhagen), Dagens Nyheter (Stockholm), Le Soir (Bruxelles), Nieuwe Rotterdamsche Courant (Rotterdam), Tidens Tegn (Oslo), Dagsposten (Trondheim), Helsingin Sanomat (Helsinki), Paevaleht (Tallin), Lietuvos Zinios (Kaunas), Lidove Noviny (Prague), Neue Zuercher Zeitung (Zurich), Journal des Nations (Geneva), Ujsag (Budapest), Kurjer Warsawski

már az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában és a brit domíniumokon is terjesztette Churchill írásait, mindez egyre komolyabb haszonnal járt és jórészt Révész üzleti érzékének és szervezőkészségének[30] volt köszönhető. „Zseniális volt. Mindig ámulatba ejtett a módszere — a világsajtó alapos tanulmányozása után elhelyezett egy cikket mondjuk az indonéz sajtóban 10 fontos nyereséggel, majd mindezt rövidesen megtöbbszörözte a cikk globális terjesztésével. Nem csupán irodalmi ügynök és üzletember volt, de a nemzetközi események éles szemű megfigyelője is, naprakész tudással rendelkezett, különösen Közép-Európáról. Sohasem volt unalmas, mindig inspiráló beszélgetőpartnernek bizonyult és villámgyorsan megragadta az adódó lehetőségeket." – vélekedett róla William Deakin, Churchill vezető irodalmi tanácsadója.[31]

A hivatalos Anglia azonban nem fogadta túl nagy lelkesedéssel a Churchill–Révész együttműködést, mert a Cooperation Press Service széles körű nemzetközi publicitást adott Churchill megbékítés ellenes álláspontjának, így Anglia „másik hangját" is megismerhette a világ. 1938 szeptemberében a müncheni egyezmény idején különösen intenzívvé vált levélváltásuk, mindenben azonos álláspontot képviseltek: a náci Németországnak nem lehet engedni, akár katonai erővel is meg kell fékezni a Csehszlovákia elleni német agressziót. Emellett mindketten hangsúlyozták az Egyesült Államok bevonását az európai stabilitás megóvása érdekében. Az amerikai kapcsolat a közös tevékenységben is egyre nagyobb szerepet kapott. 1939 februárjában Révész szerződést kötött a New York Herald Tribune-nal[32] Churchill cikkére, ezeket Hollandiából egy rövidhullámú rádióadón keresztül naprakészen küldték át az amerikai kontinensre. Alig egy hónappal a háború kitörése előtt Révész szervezőmunkájának köszönhetően Churchill egy nyolcperces rádióbeszédet mondott az Egyesült Államokban, és a sorozat csak azért nem folytatódott, mert 1939 szeptemberében a brit politikus haditengerészeti miniszterként Chamberlain háborús kabinetjének tagjává vált. Csehország német megszállása után a Cooperation már alig tudott náciellenes cikkeket eljuttatni az európai sajtóhoz, ezért Révész egy hosszabb memorandumot juttatott el Reginald Leeper-hez, a brit külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjéhez. Az írás valójában a Cooperation által kifejtett sajtótevékenység helyzetét elemezte, kitérve a korabeli nemzetközi

(Varsovie), La Nacion (Buenos Aires)". Cooperation to Winston Churchill 20. August, 1937. In: Churchill and Reves Corr. 54–55.

[30] Révész Berthoudnak adott interjújában az alábbi példával illusztrálta a Cooperation tevékenységét: „A következőképpen működtünk. Mondjuk Hitler tartott egy beszédet. Én felhívtam Churchillt, hogy reagáljon rá. Este 8-ra a titkára már telefonon lediktálta a választ párizsi irodánknak. Ezt azonnal három nyelvre lefordítottuk és éjfélre már eljuttattuk a különböző lapok szerkesztőségeihez. Így másnap, amikor az emberek elolvasták Hitler beszédét, már ugyanakkor Churchill válaszát is megismerhették." *Berthoud, R.*: i. m.

[31] Bill Deakin to Martin Gilbert. In: Churchill and Reves Corr. 9.

[32] Révész 1939. február 10-i levelében az amerikai kapcsolat jelentőségét hangsúlyozta: „...Úgy gondolom, hogy az elmúlt két évben meg volt velem elégedve. De amit az Egyesült Államokban elértem, többet ér, mint az összes eddigi szerződés... Úgy hiszem, hogy néhány hónapon belül jelentős haszonra tehetünk itt szert, de ami még ennél is fontosabb, egyedülálló lehetőségünk lesz az amerikai közvélemény megnyerésére." Emery Reves to Winston S. Churchill. 10 February 1939. In: Churchill and Reves Corr. 167–169.

sajtó általános helyzetére. Révész ebben a tekintetben két országcsoportot írt le: a teljesen német befolyás alatt lévő kormányokat és sajtót (balti államok, Lengyelország, Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária és Görögország), valamint az erősödő német befolyás miatt csak részleges szólás- és sajtószabadsággal rendelkező államokat (Svédország, Dánia, Hollandia, Svájc és néhány dél-amerikai állam). Véleménye szerint az első csoportba tartozó országok esetében az adott helyzetben semmi remény nincs egy németellenes, angolbarát sajtópropagandára, a második csoportba tartozó államok sajtójának és közvéleményének megnyerésére azonban még van esély.[33] Ez utóbbiakat Révész a semleges sajtó (Neutral Press) kategóriába sorolta, de ide értette az ázsiai, amerikai, ausztrál és új-zélandi sajtóorgánumokat is. Noha a memorandumot Churchill is megkapta, sem részéről, sem a külügyminisztériumból nem érkezett hivatalos reagálás, a háborús események fölülírták Révész helyzetelemzését.

A nehézségek a Cooperation magyarországi tevékenységében is megmutatkoztak. Az 1939. májusi Révész-memorandum a magyar és bolgár sajtó helyzetét brit szempontból teljesen reménytelennek találta: „... Magyarországon és Bulgáriában a sajtó teljes egészében Németország szolgálatában áll. Úgy tűnik számomra, hogy ez a helyzet a közeljövőben nem is fog megváltozni."[34] Ennek ellenére 1937 júliusa és 1938 júliusa között a Pesti Hírlap, a Pester Lloyd és az Újság tizenöt, Cooperation által terjesztett Churchill-cikket közölt. Az írások többnyire a nemzetközi élet eseményeit tárgyalták, és kimaradtak belőlük a németellenes kirohanások. A náci propagandagépezet időnként tönkretette a Cooperation üzletét azzal, hogy az Angliában megjelent Churchill cikkek rövid német nyelvű és manipulált kivonatát azonnal és olcsóbban eljuttatta a különféle sajtóorgánumokhoz, amelyek ezek után már nem tartottak igényt az eredeti cikk megjelentetésére. Ez történt a Pester Lloyd esetében is 1937. szeptember végén. Az ekkor Genfben tartózkodó Révész keserű hangú levélben panaszkodott Churchillnek a tisztességtelen német eljárás miatt, ugyanakkor jó lehetőségnek tartotta a mérsékelten nyugatbarát Hungarian Quarterly ajánlatát egy általános nemzetközi politikai áttekintést nyújtó, közép-európai témájú Churchill-írás megjelentetésére.[35] A Cooperation által terjesztett első Churchill-cikk 1937. július 9-én jelent meg a Pesti Hírlapban, a brit szocializmus hanyatlásáról szóló írásért a szerző mai árfolyamon több mint 1500 fontot kapott. Az utolsó, 1938. július 26-i írást a brit uralkodó párizsi látogatásáról a Pester Lloyd és a Pesti Hírlap is közölte, ezek után azonban az erőteljes német orientáció, valamint a technikai nehézségek (az Angliában megjelent cikkek sokszor

[33] Emery Reves to Reginald Leeper. 31 May 1939. In: Churchill and Reves Corr. 187–193.

[34] Uo. 189.

[35] „... Genfben találkoztam a budapesti Hungarian Quarterly kiadójával. Ennek az angolul megjelenő negyedéves folyóiratnak a célja az, hogy elősegítse a magyar–angolszász kapcsolatok fejlődését. A lapot kiadó társaság elnöke Bethlen gróf. Nagyon szeretnének öntől publikálni egy 3000 szavas cikket. A témát ön választhatja meg, de valamilyen Közép-Európát is érintő dolgot szeretnének. Egyedül azt kérik, hogy a cikk ne legyen nagyon németellenes. Ötven fontot készek fizetni érte, ami a magyar viszonyok között szokatlanul nagy összeg." Emery Reves to W. S. Churchill 20 September 1937. In: Churchill and Reves Corr. 63–64. Churchill kedvezően fogadta az ajánlatot, de ezen túl a levelekből csak annyi derült ki, hogy nem talált megfelelő írást a Hungarian Quarterly számára.

több napi késéssel érkeztek Budapestre) miatt a Cooperation kivonult a magyar sajtóból.

1937 nyarától 1939 szeptemberéig Révész a Cooperation Press Service élén kéthetente átlagosan harminc sajtóorgánumban jelentette meg Churchill írásait, világszerte ismertté téve ezzel a brit politikust és eszméit. Az egyén szabadságát, valamint a demokratikus intézményrendszer védelmét oly fontosnak tartó Churchill nézeteivel Révész teljes mértékben azonosulni tudott. Ez megkönnyítette együttműködésüket, noha a háború évei alatt, különösen Churchill miniszterelnöki kinevezése után „Winstonnal a háborún és a fegyvereken kívül másról nem lehetett beszélni".[36] A háború Révész pályafutásában is nagy változásokat hozott. 1939 szeptemberében Churchill levélben hívta fel az információs minisztérium élén álló Lord Macmillan figyelmét arra, hogy igénybe lehetne venni Révész sajtószolgálatát, de egy hónap múlva már meg kellett védenie őt, mert a francia titkosszolgálat Révészt egy téves információ alapján német kémnek tartotta.[37] Ez azonban nem akadályozta meg brit állampolgársági kérelmét, melyet 1940 februárjában, jórészt az illusztris támogatóknak köszönhetően (Winston Churchill, Anthony Eden, Clement Attlee, Samuel Hoare) kedvezően bíráltak el. Ettől kezdve a Révész családi név Reves-re változott, s bár a párizsi Cooperation iroda egészen a francia főváros német megszállásig működött, Reves emellett állást kapott az angol információs minisztériumban is. Feladata a semleges országok sajtójának megnyerése volt. Ez ügyben egy hosszabb memorandumot intézett Churchill-hez, melyben felajánlotta a Cooperation szolgálatait, hangsúlyozva azt, hogy ebben a háborúban a propagandának legalább olyan nagy szerepe van, mint a fegyvereknek.[38] 1940 júniusában Reves a francia Riviérán tartózkodott, ahol Fritz Thyssen német iparmágnás memoárjának kiadásán dolgozott. A francia fővárosba éppen akkor tért vissza, amikor a németek már Párizs külvárosaiban jártak. Így már másodszor kellett menekülnie a nácik elől, ezúttal Londonba, melyet átmeneti megoldásnak tartott, mert már 1940 nyarán a brit propagandagépezet Egyesült Államok-beli felépítését tervezgette. Az utazás azonban nem várt nehézségbe ütközött. 1940. szeptember 16-án Reves a londoni lakását ért bombatámadásban megsebesült, így csak a következő év februárjában érkezett meg New Yorkba, ahol a Rockefeller Plazaban immár harmadszor alapította újra a Cooperation Press Service-t. 1941-ben három olyan memoárt is kiadott, melyeket a korábban a nácikhoz közel álló, őket jól ismerő, de velük fokozatosan szembeforduló személyiségek írtak.[39] Ez a kezdeti lépés nem csupán jó antináci propaganda volt, de kitűnő üzletnek is bizonyult.

---

[36] Churchill and Reves Corr. 13.

[37] Winston S. Churchill to Lord Macmillan. 7 September 1939. Winston S. Churchill to Sir Vernon Kell. 22 October 1939. Emery Reves to Winston S. Churchill. 24. October 1939. In: Churchill and Reves Corr. 215. 220–223.

[38] Emery Reves to Winston S. Churchill. Memorandum, 31 January 1940. In: Churchill and Reves Corr. 232–235.

[39] A Reves által az Egyesült Államokban ekkor kiadott memoárok: *Franz Thyssen*: I Paid Hitler. *Hermann Rauschning*: Conversation with Hitler. *Erst von Starhemberg*: Between Hitler and Mussolini.

1946 januárjában Reves a floridai Miamiban találkozott Churchill-lel, akit mélységesen megrendített[40] Reves családjának tragikus sorsa, és részben ennek köszönhetően, engedve irodalmi ügynöke rábeszélésének, ígéretet tett háborús memoárjának megírására.[41] Az előrehaladott korban olyannyira jellemző szentimentalizmus mellett a döntésben nagy szerepet játszott a Revessel fenntartott háború előtti gyümölcsöző munkakapcsolat[42] és természetesen az, hogy a nagypolitikából átmenetileg kikerülve Churchill újra rengeteg szabadidővel rendelkezett. Ettől kezdve, tizenkét éven át Reves állandó és szoros munkakapcsolatban állt Churchill-lel, és nem csupán előnyös szerződéseket kötött a háborús emlékiratok kiadására, folytatásos megjelentetésére és idegen nyelvű fordításaira, de véleményt nyilvánított a memoár tartalmi, szerkezeti és stilisztikai vonatkozásairól is. A hatkötetes mű első részének eredeti címét (The Downward Path – A lejtőn) Churchill Reves javaslatára változtatta meg (Gathering Clouds – Gyülekező vihar), mert irodalmi ügynöke szerint az eredeti cím túl pesszimista volt. A kritikai észrevételek sem maradtak el, Reves szerint a műbe túl sok dokumentum került, a stílus pedig helyenként tendenciózusan szubjektív lett. A nagy várakozással fogadott mű megjelenése végül elsöprő anyagi és szakmai sikert hozott szerzőjének és irodalmi ügynökének egyaránt. A Chartwell Irodalmi Alap is több millió fonttal gazdagodott, az idegen nyelvű kiadások jogát Reves vállalkozása szerezte meg.[43] Noha a hat kötet valójában annak a története, hogy Churchill hogyan élte meg a háborút, a szerző írói tehetsége, az események ábrázolásának plasztikussága és drámai ereje vitathatatlan, s mindezt irodalmi Nobel-díjjal is elismerték. A siker és zajos ünneplés elfedte azt, hogy Nyugat-Németországban, ahol ekkor általános bojkott volt az angol és amerikai szerzők ellen, az első kiadásból ötezer példányt sem sikerült eladni, Franciaországban pedig kisebbfajta politikai botrányt kavart Churchill kritikus és iróniát sem nélkülöző jellemzése az 1940-es év francia katonai és politikai elitjéről. Reves kissé élcelődve igazat adott Churchillnek: „...úgy tűnik memoárja felszította a francia tábornokok harci szellemét, amely annyira hiányzott 1939-ben. Lehet, hogy hiba volt most publikálni a második kötetet, azt a háború kezdetén kellett volna megtenni."[44]

---

[40] Churchill és a zsidóság kapcsolatára bővebben: *Martin Gilbert*: Churchill and the Jews. Pocket Books, Sydney–New York–Toronto, 2007. 359.

[41] Emery Reves to Martin Gilbert: recollection. 20 January 1946. In: Churchill and Reves Corr. 259–260.

[42] Colville momoárjában erről így vélekedett: „Különösen kedvelte azokat, akiket régóta ismert és akik hűségesen szolgálták. (...) Nagyfokú részvéttel és rokonszenvvel viseltetett a nehézsorsú és egyszerű származású emberek iránt, ők valahogyan mindig felkeltették Churchill érdeklődését." *Colville, J.*: The Fringes of Power. i. m. 125.

[43] Nem egyszerű nyomon követni a második világháborús memoárból befolyó összegeket, mert a Chartwell Irodalmi Alapot részben az örökösödési adó elkerülése céljából hozták létre. Reves 1,65 millió font összegű szerződést kötött az Egyesült Államokbeli terjesztési jogokra, az idegen nyelvű kiadásokért és az újságokban történő folytatásos megjelentetésért 80000 fontot (mai árfolyamon mintegy félmillió font) fizetett Churchillnek. Az azonban tény, hogy a hatkötetes mű hasznából a Churchill és a Reves családok dúsgazdaggá váltak.

[44] Emery Reves to Winston S. Churchill. 23 February 1949. In: Churchill and Reves Corr. 292–293.

Utolsó közös irodalmi vállalkozásuk, a négykötetes angolszász történeti áttekintés (A History of the English-Speaking Peoples) negyedik kötetének 1958-as megjelenését követően a Churchill–Reves kapcsolat személyes barátsággá érett. Különösen azután, hogy Churchill 1955 áprilisától hivatalosan is visszavonult a politikától, és a következő év elején első ízben látogatta meg Revesnek és élettársának (Wendy Russel) a Monte Carlo mellett Roquebrune-ban lévő La Pausa nevű villáját. Az elkövetkező négy évből több mint egy évet, összesen mintegy négyszáz napot töltött itt, ami tizenkét látogatást jelentett. Churchill élvezte házigazdái kifogástalan vendéglátását, többnyire zenét hallgatott és festett, Reves-ék pedig egyre inkább életcéljuknak tekintették híres angol vendégük szórakoztatását. Ez még egyre súlyosbodó egészségi állapotán is segített, mindezt háziorvosa Lord Moran is érzékelte: „... Winstont időnként jobb állapotban látjuk, mint amilyenben igazság szerint van. A Roquebrune-i Reves-házban tett látogatásai megsokszorozták erejét...".[45] Különösen Wendy Russel, Reves későbbi felesége rajongott Churchill-ért, ami rosszindulatú vádaskodásokra is okot adott. Mrs. Reggie Fellowers, a Singer varrógépgyár örökösnője társasági körökben azt terjesztette, hogy Reves-ék Churchillen keresztül akarják növelni sajtópublicitásukat és Wendy valójában beleszeretett az idős politikusba. Az kétségtelen, hogy Churchill neje, Clementine nem kedvelte különösebben Reves-éket, csak egyetlen alkalommal látogatott La Pausa-ba, ekkor is mindössze négy napig. A család vélhetően úgy érezte, hogy Reves-ék kisajátítják Churchill-t, túlságosan rátelepednek, noha Churchill élvezte az őt körülvevő nyugalmat és az intellektuális légkört. A „Reves-korszaknak" végül az „Onassis-korszak" vetett véget. A görög hajómágnás 1958 szeptemberében tengeri útra hívta meg Churchillt és a meghívottak listájáról Clementine Churchill nyomására lemaradtak Reves-ék. Mindez ugyan komoly feszültséget okozott, de Reves továbbra is tartotta a kapcsolatot az immár nagybeteg Churchill-lel, 1964 júniusában utoljára látogatva meg Chartwell-ben. Emery Reves tizenhat évvel élte túl híres ügyfelét, munkatársát és barátját. 1981. szeptember 5-én, röviddel 77. születésnapja előtt hunyt el a svájci Montreaux-ben.[46]

A „Demokratikus kiáltvány" és „A béke anatómiája"

Reves első önálló könyve 1942-ben New Yorkban jelent meg a Random House kiadásában, és a szerző művét Churchillnek ajánlotta. A *Democratic Manifesto* tizenhét rövid tematikus fejezete Reves politikai hitvallásán túl az antifasiszta szövetség igazságos harcát kívánta alátámasztani, és a háború utáni nemzetközi rendet a nemzetközi jog szigorú kontrollja alá rendelt világkormány létrehozásával látta biztosítottnak. A tizenkét nyelvre lefordított nagy sikerű mű sok szempontból a három évvel később, 1945-ben megjelent *The Ana-*

[45] *Moran, L.*: Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran. i. m. 737.

[46] Reves felesége 2007-ben halt meg a franciaországi Mentonban. A család alapítványi támogatásával jött létre a virginiai Williamsburgban a The Wendy and Emery Reves Center for International Studies at William & Mary College. Emery Reves műgyűjteményének egy része a Dallas Museum of Art kiállításában látható.

tomy of Peace című munka előfutárának tekinthető, noha ez utóbbi sokkal szélesebb nemzetközi visszhangot váltott ki. Míg a Manifesto egy rövidebb terjedelmű és alapvetően háborús propagandairat, addig „ A béke anatómiája" egy 293 oldalas elemzés a háború tanulságairól és a Reves-féle új világrend alapjairól.[47] A Manifesto szerzője rendkívül kritikusan és éles szemmel láttatja a háború előtti nemzetközi rendszer hibáit, nem kímélve a korszak döntéshozóit, s mindezt szemléletes példákkal támasztja alá.[48] Világosan érvel a mellett, hogy hiba lenne a háború kirobbantását az olasz fasisztákra és a német nácikra hárítani, ahhoz szükség volt a nyugati demokráciák gyengeségére, vezetőik hibás, rövidlátó politikájára: „... A liberális és demokratikus dogmatizmus pusztító következményeit mindenki tisztán látta. A tragédiát az okozta, hogy a liberális vezetőket annyira vakokká tette elméleti dogmatizmusuk, hogy egyszerűen képtelenek voltak a jelen problémáit megérteni, még amikor az egyik csatát a másik után veszítették is el, és már elvont nézeteiknek utolsó védelmi állásaiba húzódtak vissza, és alig maradt másuk, mint egy veszendőbe ment jobb ügybe vetett hitük. A harcot elveszítő liberális vezetők nem fogytak ki az érvelésből, amellyel vereségüket igyekeztek megmagyarázni. Változásra képtelen nézeteiket legjobban egyetlen mondat fejezte ki, amellyel egy vezető angol liberális gondolkodó és politikus Lord Samuel használt egyik cikkében, a The Nineteenth Century and After című folyóirat 1938. évi júniusi számában. Lord Samuel érveit azok ellen sorakoztatta fel, akik a diktatúrákkal szemben az eszközök megváltoztatását sürgették és többek között ezt mondotta: »Ha csak liberális államokkal szemben vagyunk liberálisok, ezt nem is nevezem liberalizmusnak.« Lord Samuel szavai pontosan kifejezik a dogmatikus liberalizmusnak a valóságtól elszakadt magatartását. Az ilyen felfogás bénította meg a demokratikus kormányok, diplomaták és hivatalnokok cselekvési szabadságát."[49]A szerző hangsúlyozza a nyugati típusú keresztény értékrenden nyugvó demokratikus berendezkedés egyik legnagyobb belső ellentmondását, miszerint egy alapvetően demokráciaellenes politikai erő éppen a demokrácia által biztosított jogok kihasználásával verheti szét a demokráciát. Reves szerint „...pusztán morális szempontból nehéz eldönteni, melyik a súlyosabb bűn — szétverni a törvényes rendet, vagy eltűrni, hogy azt megtegyék."[50] A szerző a megoldást nem a Népszövetség megújításában, vagy megerősítésében látja, hanem a nemzetközi rendszert és integrációt megalapozó demokratikus jogi normák pontos és világos

[47] A The Anatomy of Peace-ben Reves a világkormány eszméjét a háború utáni béke megőrzése egyetlen eszközének tartotta, és ebben a tekintetben elvetette az Atlanti Chartában lefektetett, az önálló nemzetállamok, valamint a nemzeti önrendelkezés alapján álló nemzetközi rendet. Albert Einstein egy 1945. novemberi interjújában üdvözölte Reves könyvének világkormány-ötletét, és egy évvel később, amikor Reves Chicago-ban atomtudósokkal találkozott, egyenesen úgy fogalmazott, hogy Reves könyve nem más, mint az atombombára adott egyetlen helyes válasz. Ezek után az eladott példányszám 8 ezerről nagyon gyorsan 800 ezer fölé kúszott.

[48] Reves megállapítja, hogy a brit Samuel Hoare és a francia Pierre Laval ugyan az olaszok Etiópia elleni agressziójának hallgatólagos támogatása miatt buktak meg, de az őket felváltó politikusok (Anthony Eden, Yvon Delbos) ugyanezt az engedékeny politikát folytatták a spanyol polgárháború kapcsán. *Emery Reves*: A Democratic Manifesto. Random House, New York, 1942. 6.

[49] *Reves, E.*: A Democratic Manifesto i. m. 25–26.

[50] *Uő*: A Democratic Manifesto i. m. 11.

megalkotásában és betartatásában.[51] Az egyénre szabott klasszikus demokratikus jogokat a nemzetközi viszonyokat alakító szervezetekre is alkalmazni kell, s mindezt a szerző a Manifesto utolsó fejezetében négy pontban összegzi.[52] Reves a nemzetek fölötti egyetlen szuperállam koncepcióját abból vezeti le, hogy csakis így biztosítható az egyének és a közösségek teljes és általános szuverenitása, másrészről az önálló nemzetállamok érdekei előbb vagy utóbb, de mindenképpen törvényszerűen ütköznek más nemzetállami érdekkel: „...Ha fenntartjuk a korlátozások nélküli szabadság elvét, elérkezünk a nemzeti függetlenséghez és a nemzeti szuverenitáshoz, mint az államok közötti szabadság legmagasabb kifejezési formájához. Jelenleg azt valljuk, hogy a korlátozásokhoz kötött függetlenség és szuverenitás ellentétes a nemzeti szabadság eszményével. A korlátozások nélküli szabadság ilyen felfogása ugyanolyan anarchikus állapotokat teremtett, mint amelyet a korlátozások nélküli szabadság teremt a társadalmi életben. Ez az oka annak, amiért annyi nemzetnek kellett elszenvedni támadást, vereséget, leigázást. Tisztán azért lettek százmilliók újra rabszolgákká, mert a nemzetek egymás közötti világában végső fokon a döntő szó a durva erőszaké."[53] Mindez elkerülhető, amennyiben „...a jogrendszer mindenhol biztosítja az egyén szabadságát és világossá teszi annak tartalmát, határait és védelmét, hogyha világosan tisztázzuk milyen határai vannak a szólás-, a sajtó- és a gyülekezési szabadságnak, ha a nemzetközi kapcsolatok szabályait összhangba hozzuk a demokratikus államban élő egyének egymás közötti szabályaival, és kinyilvánítjuk a nemzetek kölcsönös egymásra utaltságát, korlátozva a nemzeti szuverenitást, kizárjuk a semlegességet, és létrehozunk egy olyan nemzetközi szervezetet, mely betartatja ezeket a szabályokat, és minden olyan nemzetet megbüntet, amely megszegi azokat. Ebben az esetben a nemzeti önérdekek, vagy a nemzetek egy csoportjának érdekei jelentéktelenné válnak."[54] Reves egyenesen legális és preventív háborús fellépést javasol a kialakított, demokratikus alapú nemzetközi törvények megsértői ellen, emlékeztetve olvasóit arra, hogy a megbékéltetés hívei éppen a preventív háború vádjának elhárítása érdekében segédkeztek a náci Németország és a fasiszta Olaszország agresszív külpolitikai lépéseihez: „...Mostanáig a preventív háború gondolata tabu volt a demokratikus nemzetek között. Amikor a demokratikus országok közvéleményén

---

[51] „An examination of the real meaning of these basic principles of social and international life, will reveal that there his no democratic order to defend, but there is a democratic world order to create." *Uő*: A Democratic Manifesto i. m.13.

[52] „1. Az egyén joga a szabadsághoz a nemzetközi életben azt jelenti, hogy minden nemzet önálló és szuverén, amíg ez nem sérti más nemzetek önállóságát. A szuverenitás határait pontosan meg kell szabni. 2. A törvény mindenkire kötelező érvényű. Ez a nemzetközi viszonyok tekintetében azt jelenti, hogy a nemzetközi jog szempontjából minden nemzet egyenlő. 3. Az egyénnek joga van a biztonsághoz és a biztonságos élethez. A nemzetek között mindez kizárólag szoros együttműködéssel biztosítható, mert egy nemzet biztonsága csakis az összes többi biztonságával együtt teremthető meg. 4. A szuverenitás az egyének által alkotott teljes közösségre érvényes, azt egyetlen társadalmi csoport és intézmény sem sajátíthatja ki. A nemzetközi életben azonban a nemzeteket irányító elitek és az államok megsértik ezt az elvet, így ezek létjogosultsága megkérdőjelezhető." *Reves, E.*: A Democratic Manifesto i. m. 131–132.

[53] *Uő*: A Democratic Manifesto i. m. 19.

[54] *Uő*: A Democratic Manifesto i. m.135–136.

a felháborodás hulláma ömlött végig, látva, hogy a totalitáriánus hatalmak lépésről-lépésre készítették elő a második világháború kitörését, a fasiszta propagandisták dühösen tiltakoztak, azt állítva, hogy a demokráciák preventív háborúra készülnek. Közben ők természetesen nem lettek volna hajlandók abbahagyni infernális előkészületeiket az egész világot elborító vérengzésre, csak ha a demokráciák fegyverekhez nyúltak volna. Sajnos, a totalitáriánus hatalmaknak ez a politikája elegendőnek bizonyult arra, hogy lefegyverezze a demokráciák ellenállási készségét és a megbékítés, az *appeasement* híveit juttassa hatalomhoz, akik megegyezést kötöttek a demokrácia ellenségeivel: inkább meghajoltak ellenségeik akarata előtt, mintsem, hogy harcoltak volna. Háború soha nem volt szükségtelenebb és könnyebb nem lett volna megelőzni, mint a második világháború. Minden ép érzékszervekkel rendelkező, látni, hallani és érteni tudó embernek világos volt, hogy a totalitáriánus nemzetek célja a demokratikus hatalmak elpusztítása és a világ meghódítása volt. Semmi nem lett volna könnyebb a fenyegető veszedelem megelőzésére, mint preventív katonai akció megindítása, amely 1938 előtt jelentéktelen lett volna."[55]

A szerző szerint a demokratikus nemzetközi normák és jogrend megvalósulásának egyik legfőbb záloga a demokráciák vezető személyiségeinek gondos kiválasztása, melyre a legjobb eszköz az általános, egyenlő és titkos választójog.[56] A dilemma azonban itt is megválaszolatlanul marad. Mi történik akkor, hogyha az általános választójog révén hatalomra került és a demokrácia összes szabályait látszólag elfogadó vezető magát a demokráciát számolja föl? Reves ebben az esetben sajátos megoldást javasol: a demokratikus alapú nemzetközi rendszer és a demokratikus viszonyok előbb vagy utóbb kitermelik a demokráciát tiszteletben tartó nemzeti eliteket. A demokrácia védelmében azonban szükség lehet a jogok korlátozására, különösen azok esetében, akik a demokratikus rend megdöntését tűzték ki célul: „... Ha a szabad választás rendszerét bizonyos feltételekhez kötve alkalmaznánk, ezzel nemcsak a szabad választás demokratikus elvét nem sértenénk meg, hanem sokkal értékesebbé tehetnénk a demokratikus jog gyakorlását, mert a közösség felelős képviseletét olyan emberek kapnák, akik sokkal méltóbban képviselnék a demokratikus eszméket. A demokráciának nem lehet kritériuma, hogy valamely tisztségre demokráciaellenes meggyőződésű embert is meg lehessen választani. Csak a modern világról

---

[55] *Uő*: A Democratic Manifesto i. m. 120.

[56] Paradox módon Révész műveinek magyar kiadója, Káldor György az 1935-ös magyar választójogi törvénytervezetet kritizáló írásában (Választójog és demokrácia. Századunk, 1934.) úgy vélekedett, hogy az általános, egyenlő és titkos választójog biztosítása még nem jelenti azt, hogy egy országban demokrácia van. In: Parlament, pártok, választások a Horthy-kori Magyarországon. I. Szerk. Boros Zsuzsanna. Rejtjel Kiadó, Bp. 2002. 288–294. Káldor György pályájáról részletesebben: Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. In: http:// mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC07165/07237.htm (Letöltés: 2011. január 19.) Máthé Elek a Democratic Manifesto és a The Anatomy of Peace magyar fordítója politikai nézeteit tekintve erőteljesen rokonszenvezett Révésszel. A skóciai egyetemi tanulmányokat folytatott református lelkész, tanár és műfordító, 1945-ben a Magyar Radikális Párt vezetőségi tagja volt, a későbbiekben pedig a Magyarok Világszövetségének a munkatársa. Pályájáról bővebben: Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. In: http:// mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC09732/10186.htm. (Letöltés: 2011. január 24.)

maguknak helyes fogalmat alkotó és komoly demokratikus meggyőződésű emberek vezethetnek bennünket a következő lépés, a demokratikus nemzetközi élet alapvetése felé."[57]

Az 1945-ben, első kiadásban megjelent The Anatomy of Peace igazi nemzetközi ismertséget hozott Revesnek.[58] A három nagyobb tematikus fejezetre osztott munka valójában a Manifesto történeti szempontú kifejtése és magyarázata, mintegy megerősítése Reves eddigi politikai hitvallásának és világképének. Az 1963-as, harmadik amerikai kiadás elé Leo Cherne[59] a Research Institute of America igazgatója írt előszót, melyben méltatta a kötet széles körű visszhangját, pozitív fogadtatását és hangsúlyozta, hogy Reves egy olyan modernizált világot ír le, melynek célja az összes jövőbeli háború elkerülése. Cherne felhívta a figyelmet Reves és Churchill közös értékrendjére[60] és kifejtette, hogy Reves kötetének címe „A béke anatómiája" helyett akár „A szuperállam anatómiája" (The Anatomy of Supreme Power) is lehetne. Jórészt a második világháború tragikus tanulságait leszűrve, az előszó írója egyetértett a szerzővel, miszerint csakis egy szuverén nemzetközi és nemzetek fölötti (supra-national authority) szervezet biztosíthatja a tartós békét. Ez azonban nem lehet az ENSZ, melyet Cherne kemény kritikával illet,[61] hanem egy erős felhatalmazással rendelkező világkormány (world government). A béke anatómiája valójában a béke megteremtésének lehetőségét vizsgálja, olyan módon, hogy elveti a szuverén nemzetállamok alkotta nemzetközi rendszert — Reves szerint az erős nemzetállamok egymás közötti konfliktusaiból természetszerűleg ismétlődnek a háborúk —, és helyette a föderalisztikus alapokon nyugvó világkormány koncepcióját javasolja. Reves könyve ezt az elképzelést történeti érveléssel támasztja alá, a kapitalizmus, a szocializmus és fasizmus rendszerét éppen úgy zsákutcának tekinti, mint a vallásos világképet. Ez utóbbi esetében Reves szerint a nacionalizmus azonosult a kereszténységgel és viszont, ami végveszélybe sodorta a vallás univerzális természetét, valamint az emberi egyenlőségről vallott keresztény tanítást, mely a modern politikai demokrácia alapja: „...A zsidó-keresztény-isz-

---

[57] *Reves, E.*: A Democratic Manifesto i. m. 139.

[58] A 25 nyelven megjelent mű még a magyar országgyűlésben is hivatkozási alappá vált. Sulyok Dezső, a Magyar Szabadságpárt képviselője az 1946. július 26-i ülésen Reves könyvére hivatkozva követelte egy egységes és hatékony nemzetközi szervezet létrehozását és ebben aktív magyar részvételt. Nemzetgyűlési napló, 1945. II. kötet. In: *http://info.arcanum.hu* 517–519. (Letöltés: 2009. október 21.)

[59] Leo Cherne (1912–1999) amerikai közgazdász, jogász. Több mint ötvenéves pályafutása során fő feladatának tekintette az amerikai kormányzati politika és a magánszektor összekapcsolását. A Research Institute of America igazgatójaként az üzleti élet és a kormányzat közötti kapcsolatokért volt felelős, a Freedom House ügyvezető igazgatójaként a szabadságjogok amerikai és nemzetközi képviseletét látta el. Az International Rescue Comittee élén a totalitáriánus rendszerek elől menekült személyiségeket segítette. Pályájáról bővebben: *Andrew F. Smith*: Rescuing the World: The Life and Times of Leo Cherne. State University of New York Press, Albany, 2002. 171.

[60] „...Both understand the relationship between peace and sovereign international power. Both understand the self-defeating illusion of concession, agreement, appeasement, and negotiation where only power can speak." Introduction by Leo Cherne. XI–XII. In: *Emery Reves*: The Anatomy of Peace. Third Edition. The Viking Press, New York, 1963. 292.

[61] Cherne szerint az ENSZ delegációi csak saját nemzeti és állami érdekeiket képviselik, és ennek rendelik alá a nemzetközi ügyeket. *Reves, E.*: The Anatomy of Peace i. m. XVII–XX.

lám tanok ezerötszáz éven át az embert Isten képére és hasonlatosságára teremtett lénynek hirdették és hirdették azt is, hogy Isten előtt minden ember egyenlő. Ez eredményezte a modern politikai demokrácia egész eszmevilágának kialakulását. ...A demokratikus intézmények, az emberi szabadság és a további előrehaladás jövője szempontjából... életbevágóan fontos, hogy a monotheisztikus vallások tudatára ébredjenek annak, hogy tanaik összebékíthetetlen ellentétben vannak a nacionalizmussal, és hogy közvetlen jövőnket a legsúlyosabb veszedelem fenyegeti, ha a nemzeti gondolat és szektáskodás bomlasztó erői hatalmukba kerítik a zsidó, katolikus, protestáns, görög keleti és mohamedán vallásokat."[62]

A két háború közötti időszak elemzéséhez a szerző érdekes és tanulságos módszert választ, melynek alapja az, hogy a viszonyítási pontoktól függően (amerikai, brit, szovjet, német, japán, francia szempontok és érdekek) minden nemzetállam minden egyes lépése jogos, igazságos és békés volt. „...A világesemények képe Tokióból vagy Varsóból, Rigából vagy Rómából, Prágából vagy Budapestről nézve más és más, de ugyanakkor tisztán nemzeti érdekek figyelembe vétele alapján vitathatatlanul és megtámadhatatlanul korrekt is lenne. A jövőben is minden nemzet valamennyi polgára meggyőződéssel vallaná — és ebben igaza is lenne —, hogy felfogásuk csalhatatlan és következtetéseik tárgyilagosak. Világos azonban, hogy a különböző nemzetek közötti megértés és megegyezés elképzelhetetlen és teljes lehetetlenség, ha a közöttük fennálló viszonyt ilyen primitív módon ítéljük meg. Ha a világ képét, mint valami mozaikot, a nemzeti érdekek és elképzelések apró részecskéiből rakjuk össze, az ilyen képnek soha semmi köze sem lehet a valósághoz, ha csak kétségbe nem vonjuk, hogy a valóság egyáltalában létező dolog. Lehetetlenség, hogy a világ és a történelem olyan legyen, amilyennek az egyes nemzetek külön elképzelése szerint feltűnik, ha csak meg nem tagadjuk a tárgyilagosságot, a tiszta értelmet és a kutatás tudományos módszereit".[63] Pusztán nemzetállami érdekeket figyelembe véve nem teremthető meg egy békés nemzetközi rendszer és a háborúk sem elkerülhetőek.[64] A nemzetállamok „geocentrikus kopernikuszi világát" a szerző szerint fel kell váltani egy nemzetközi „ptolemaioszi világgal", mert a modern világ fejlődése nem köthető hetven vagy nyolcvan önálló nemzetállam érdekeihez. „Mi még mindig a nemzetállamok geocentrikus világában élünk. A gazdasági, társadalmi és politikai problémákra, mint 'nemzeti' problémákra tekintünk. Bármely országban élünk is, a politikai világ középpontjának saját nemzetünket tekintjük. Világszemléletünkben saját nemzetünk az a mozdulatlan pont, amely körül minden más nemzet, saját nemzetünkön kívül minden probléma, esemény és az egész világ saját elképzelésünk szerint körbeforog. (...) Eszerint a felfogás szerint, amely a világ eseményeit a nemzet, mint középpont köré csoportosítja, a politikai, társadalmi és gazdasági problémákat törvény és kormányzat útján csak a saját nemzetünk körén belül intézhetjük. Viszont a kö-

[62] *Uő:* The Anatomy of Peace i. m. 82–83.
[63] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 22.
[64] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 3–29.

rülöttünk lévő világban más nemzetekkel való viszonylatban ugyanezeket a problémákat más módon-politikai és diplomáciai eszközökkel kell megoldanunk."[65]

Miután a 20. század mindkét nagy háborúja Reves érvelésében szuverén nemzetállamok (nagyhatalmak) törvényszerű konfliktusaiként értelmezhetők, az egyetlen megoldás az, hogyha a nemzetállamok lemondanak nemzeti szuverenitásuk jó részéről és átruházzák azt egy szupranacionális intézményrendszerre: „...A nép demokratikus szuverén jogai csak akkor juthatnak teljes és igazságos érvényesüléshez, ha a helyi ügyeket helyi kormányzat, a nemzeti ügyeket nemzeti kormányzat és a nemzetközi ügyeket világkormányzat intézi. ...Az abszolút szuverenitás következtében a nemzetközi viszonylatokban előállt anarchikus állapotokat fel kell váltani olyan egyetemes érvényű törvénykezési rendszernek, amely a törvényeket népképviseleti alapon kiküldött testületben alkotja meg. A soha végre nem hajtható békeszerződési rendelkezések teljesen zűrzavaros és ideiglenességen alapuló uralmát fel kell váltani az egyetemes törvényeknek."[66] Egyedül csak egy erős világkormány képes megóvni az egyént az újabb agressziótól azzal, hogy csírájában elfojt minden nemzetközi szinten jelentkező erőszakot. A mindenkire kötelezően érvényes nemzetközi jog ereje és annak betartatása így nem csupán az egyént védelmezi, de gátat szab a nemzetállamok — Reves szerint természetükből fakadó — agresszív törekvéseinek is. Éppen ezért a világkormány létrehozását nem lehet halasztgatni, és első lépésként a jogi kereteket kell megteremteni (constitutional document of world government). Reves egyetemes érvényű jogi rendszere (universal legal order) azonban naiv elképzelés volt, hiszen arra alapozódott, hogy a modernkori demokráciák ipari és technológiai fejlődése nemzetállami keretek között csakis diktatórikus rendszereket hozhat létre, továbbá azt feltételezte, hogy a közjót szolgáló nemzetközi jogrendszer megsértőit következetesen és szigorúan meg lehet büntetni. „Kifejezést adunk annak a véleményünknek, hogy a tudomány és az iparosodás fejlődése a nemzeti kormányokat képtelenekké tette arra, hogy megvédjék népeiket a támadások ellen és megakadályozzák pusztító háborúk kitörését. Éppen ezért azt hisszük, hogy a békét a világ egyetlen országában sem lehet fenntartani hivatását kellőképpen betöltő világkormány fennállása nélkül, amelynek hatalma lenne arra, hogy megakadályozza bűntettek elkövetését nemzetközi téren. ...Hiszünk abban, hogy újabb világháborúk bekövetkezését csak úgy lehet megakadályozni, ha a nemzetek egymás közötti viszonyát nem betarthatatlan szerződési kötelezettségekre alapítjuk, amelyeket szuverén nemzetek mindig megszegnek, hanem minden nemzetre egyaránt kötelező törvényes rendre, amely a törvények alapján egyenlő jogokat ad és azonos kötelezettségeket ró minden egyes nemzetre."[67] A szerző szerint a modern társadalmak előtt kétféle alternatíva áll, „totalitariánus rendszerek nemzetállami keretek között és nemzetközi szerződésekkel legalizálva, vagy demokrácia az egyetemes jogra és törvényre, valamint a világkormányra alapozva".[68]

[65] *Uő:* The Anatomy of Peace i. m. 26.
[66] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 139–140.
[67] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 255–257.
[68] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 262.

A hidegháború sajátos interpretációját adja Reves, amikor az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót is hódító imperialista nagyhatalomként ábrázolja, mely ugyan nem törvényszerűen alakult így, egyszerűen ezek a szuperhatalmak nemzetállami érdekeiket és a nemzetközi biztonságot befolyási övezeteik kiterjesztéseivel azonosították: „... A Szovjetunió kommunista gazdasági rendszerét az teszi veszedelmessé a nyugati országokra nézve és viszont a nyugati országok tőkés rendszerét az teszi hasonlóképpen veszedelmessé a Szovjetunióra nézve, hogy ezek az egymástól eltérő gazdasági rendszerek különböző és egymástól elkülönített, szuverén nemzetállamokban működnek. Ez jelenti mindkét fél számára a kölcsönösen jelentkező veszélyt és ez ad okot kölcsönösen félelemre és bizalmatlanságra. Nem azért mintha ellenséges szándékkal lennének egymás iránt, hanem egyszerűen, mert ez a következménye szuverén nemzetállam voltuknak."[69] A szuverén nemzetállam Reves érvelésében az univerzális közjó legfőbb ellenségeként jelenik meg és a szerző szerint ebben a tekintetben még a kommunista rendszerek sem tettek semmit, hiszen nem bontották le a nemzetállami kereteket. Teljesen új alapokra kell tehát helyezni a nemzetközi együttműködés rendszerét, ahol „a közösség tagjainak szuverenitása és az egymás közti társadalmi viszonyrendszert szabályozó univerzális jogrend alkotják majd a demokratikus rendszer pillérjeit".[70]

A The Anatomy of Peace első kiadása 1945 júliusában került az olvasók kezébe, így a szerző csak a további kiadásokhoz csatolhatta utószóként az atomfegyverek bevetésével kapcsolatos gondolatait. Reves az atomfegyverek ügyét is érvként használja a nemzetállamok felszámolása érdekében, hangsúlyozva azt, hogy ezek a fegyverek nem önmagukban veszélyesek, hanem azért, mert a nemzetállamok háborús célokra kívánják azokat felhasználni. „Az Egyesült Államokban senki sem fél azoktól az atombombáktól vagy rakétáktól, amelyeket az Egyesült Államokban, mint nemzetállamnak a határain belül gyártanak. Hasonlóképpen a Szovjetunió egyetlen polgára sem fél olyan atombombától vagy más ismeretlen pusztító fegyverektől, amelyeket a Szovjetunió szuverén nemzetállamának a határain belül állítanak elő. De az Egyesült Államok népe úgy érzi, hogy a Szovjetunió területén gyártott bombák esetleg, potenciálisan veszedelmet jelenthetnek számukra és a szovjet nép is ugyanezt érzi az Egyesült Államokban előállított atombombákról. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy sem az atombomba és még a százszor pusztítóbb hatású fegyver sem jelent veszedelmet önmagában. A fegyverek csak akkor válnak veszélyesekké, ha másik nemzetállam birtokban vannak és nem a magunkéban. Ebből tehát az következik, hogy a veszély végső forrása nem az atomerő felszabadítása, hanem a szuverén nemzetállam. A probléma ezért nem technikai, hanem tisztán politikai természetű."[71] Nem az atomháborút kell tehát elkerülni, hanem mindenféle háborút és ez csakis a leendő világkormány kezébe adott szigorú fegyverkezési kontroll segítségével oldható meg. Reves az ENSZ Biztonsági Tanácsát erős nemzetálla-

[69] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 240–241.
[70] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 275.
[71] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 279.

mok lobbi szervezetének[72] tartotta, ahol az állandó tagok érdekei szabják meg a nemzetközi együttműködés irányait. A világkormány létrehozása nem végcél, hanem sürgető kényszer és az ötlet naivitása lehet ugyan vita tárgya, de Reves szerint sokkal nagyobb hiba lenne az, hogyha számításba sem vennénk ezt az alternatívát. Jellegzetesen Churchill-i érveléssel és példával támasztja alá álláspontját: „Bizonyos államférfiak úgy vélekednek, hogy bűnös dolog az oroszok és az angolszász világ közötti lehetséges háború emlegetése. Ez megítélés kérdése. Én úgy hiszem, hogy az a bűnös dolog, hogyha nem beszélünk erről."[73] Vélhetően a naivitás és az idealizálás vádjait kivédendő, Reves munkájának végén fölsorolja a célok eléréséhez szükséges gyakorlati teendőket. Első lépésként az elképzelés koncepciójának, az alapelvek és a doktrínák megfogalmazására van szükség, majd ezek terjesztésére olyan módon, ahogyan a kereszténység, a demokrácia és más sikeres eszmék is elterjedtek. Miután széleskörű konszenzus alakult ki, a demokratikusan kiválasztott vezetők delegálására kerülhet sor, akik a világkormányban és annak különböző szervezeteiben működtetik az új nemzetközi rendszert. A vezető tisztségviselők kiválasztása és a programok megalkotása természetesen vitákkal, kompromisszumokkal és számos rossz döntéssel jár majd, de Reves szerint, noha soha nincsenek tökéletesen működő intézmények, mégis törekedni kell azok megalkotására. Végül hangsúlyozza, hogy nem a föderalizmus és a világkormány értelméről kell vitázni, hanem meg kell tenni az általa javasolt lépéseket, és az így kialakult intézményi keretek között kell a célokat kijelölni.

Ebben a tekintetben rendkívüli jelentőséget tulajdonít az egyén műveltségi szintje emelésének, az oktatás fejlesztésének: „Az atomfegyver létrehozására szánt pénz és erőfeszítés két százaléka elég lenne arra, hogy az embereknek megtanítsuk, milyen veszélyes a háború és hogyan teremthető meg az emberi társadalom békéje."[74] Az iskolai oktatás, a sajtó, a könyvkiadás, az egyéni kapcsolatrendszerek, a nemzetközi élet, mind-mind alkalmasak az univerzalista eszmék terjesztésére, de Reves ebben a tekintetben is idealista, mert úgy hiszi, hogy amennyiben a nemzetközi integráció eszméje legalább két országban erőre kap, az automatikus folyamatokat indít be, melynek a végeredménye egy föderalista alapú világkormányzat lesz. Részben felismerve saját naivitását és a valóságos nemzetközi viszonyok nehézségeit (a Szovjetunió elzárkózott bármiféle Nyugatról kiinduló integrációs elképzeléstől), a szerző hangsúlyozza, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére elszántnak és eltökéltnek kell lenni, legalább annyira, mint amennyire a háború alatti antifasiszta koalíció vezetői vol-

[72] „Az Egyesült Nemzetek szervezetének a világkormány törvényhozó és végrehajtó szervévé való átszervezését egyenlőre lehetetlenné teszi az ENSZ alapokmányának az a felfogása, amely világosan megmutatkozik a második fejezet kezdő mondatában: „Az Egyesült Nemzetek tagjai az államok." Ennek a rendelkezésnek az értelmében az ENSZ alkotmánya sokoldalú, multilaterális szerződés. Ezt a tényt a szöveg semmiféle módosítása nem változtathatja meg. Semmi sem segít mindaddig, amíg ennek a világintézménynek közvetlen kapcsolata nem lesz, nem az egyes államokkal, hanem a néppel, mint a szuverenitás birtokában levő közösséggel." *Reves, E.*: The Anatomy of Peace i. m. 285.

[73] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 286.

[74] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 289.

tak: „A béke megteremtése érdekében legalább olyan perfekcionistáknak kell lennünk, mint F. D. Roosevelt, W. Churchill és J. Sztálin voltak a háborús győzelem kivívásában. Ők nem ezt mondták: »Építsünk néhány száz harci repülőgépet, nyerjük meg az első ütközetet, azután érjük be vele és várjunk.« Ehelyett azt hirdették népeiknek, hogy teljes, minden ellenállást elsöprő győzelemre van szükségük, és szükségük van az ellenség feltétlen megadására a lehető legrövidebb idő alatt. (...) Amikor a szövetségesek elő akarták állítani az atombombát, nem azzal kezdték, hogy „lehetetlen", „megvalósíthatatlan" és nem azt mondták, hogy „a nép még nem készült fel rá", hanem azt mondták, hogy szükségük van az atombombára és elő kell állítani. Erre a perfekcionizmus igazi szellemében Amerikában egész városok épültek, kétszázezer munkást állítottak munkába, két milliárd dollárt költöttek az előkészületekre és három-négy év alatt végezték el fél évszázad munkáját. (...) A 'lehetetlen' valósággá lett és a 'megvalósíthatatlan' felrobbant Hirosima felett, hogy magával hozza azt, amit a terv végrehajtói mindnyájan óhajtottak, a győzelmet."[75]

Reves a tökéletességre való törekvést az emberi jellem és viselkedés egyik alapvető mozgatórugójának tartotta,[76] és ebből arra a következtetésre jutott, hogy erre alapozva létre lehet hozni a tökéletes univerzális kormányzatot és rendet. Végül, Szun-Yat Szen szavait idézve újra hangsúlyozta a föderalista eszmék megismertetésének és terjesztésének fontosságát: „Az igazi nehézség a tudás és a megértés. Ha mindez megvan, cselekedni már könnyű."[77]

Összegzés

Az első Churchill-Reves szerződés létrejötte után „1937 őszén Churchill általános egyetértését hangoztatta a brit külpolitikával, de ez nem fedte a valóságot. Helyeselte ugyan a tárgyalást a német béke revíziójáról, de nem volt beavatva Chamberlain valós szándékaiba. Minden gyarmati hatalom közös megegyezésével a volt német gyarmatok egy részének visszaadását nem zárta ki. Semmiképpen nem akart szabad kezet adni Hitlernek Közép-Európában. Az erős, újjászervezett Népszövetség regionális egyezményeivel féken kívánta tartani Németországot."[78] Ezeket az eszméket és elveket, Anglia „másik hangjának" véleményét Emery Reves nem csupán helyeselte, hanem professzionális sajtótevékenységgel és sajtópropagandával széles körben terjesztette is. Így je-

[75] *Uő*: The Anatomy of Peace i. m. 291–292.

[76] „Az emberiség minden nagy problémájának megoldása perfekcionizmus eredménye. Az emberi erőfeszítések terén mindenütt és mindig a legjobbat kell akarnunk. A legjobb gépkocsit szeretnénk előállítani, a legjobb rádiókészüléket gyártani és megszervezni legteljesebb orvosi ellátást. Megcsodáljuk a világon a legelső ökölvívót és a legjobb labdarúgó-játékost. Tisztelettel vesszük körül a legnagyobb festőt és hegedű virtuózt. A legmagasabb kitüntetést adjuk a háború legkiválóbb hőseinek. A nyugati embert teljesítményeinek elérése felé mindig a maximális és nem a minimális teljesítmény hajtja és ösztönzi. Mindnyájunk célja a tökéletesedés. Nem érjük el mindig, de büszkén valljuk, hogy a legjobbat, a lehető legtökéletesebbet akarjuk. Csak amikor a béke eléréséről és megvalósításáról van szó, emlegetjük gúnyolódva a perfekcionizmust." *Reves, E.*:The Anatomy of Peace i. m. 292.

[77] *Uő*: The Amatomy of Peace i. m. 293.

[78] *Surányi Róbert*: W. S. Churchill élete és kora. Bp., 2004. 53.

lentős mértékben elősegítette azt, hogy Churchill világviszonylatban is ismert személyiséggé vált, a Cooperation Press Service pedig a későbbiekben nagy szerepet játszott a brit és amerikai háborús erőfeszítések nemzetközi megismertetésében. Mindez nagy hasznot hozó vállalkozásnak bizonyult, mely Churchill háborús memoárjának kiadásaiban tetőzött, gazdaggá téve a szerzőt és irodalmi ügynökét egyaránt. Reves tehetséges üzletember és önállóan gondolkodó, szuverén egyéniség volt,[79] a személyes szabadságra és a demokratikus értékrendre épülő eszméihez mindvégig ragaszkodott. A sikeresen működő üzleti vállalkozás, a közös elvi alapok és politikai értékrend nyomán kialakult kölcsönös bizalom Reves és Churchill között szoros személyes barátsággá érett, melyet az együttműködés nehézségei sem feszítettek szét. Emery Reves nélkül Churchill a második világháború előtt nehezen válhatott volna nemzetközi hírű, nácizmus ellenes eszméket hirdető politikussá. 1945 után is Emery Reves-re volt szüksége ahhoz, hogy háborús memoárja igazi világsikert arathasson. Cserébe Reves, mintegy viszonzásképpen előbb üzleti partnerként, majd barátként is több mint két évtizeden át aktív részese lehetett a brit államférfi történelemformáló tevékenységének.

A Democratic Manifesto és a The Anatomy of Peace című művek megszületésében a szerző viszontagságos életútja és a második világháború tragikus tanulságai döntő szerepet játszottak. Amíg Reves első munkáját Churchillnek ajánlotta, ezzel is elismerve a brit államférfi háborús erőfeszítéseit, „ A béke anatómiája" már a háborúban elpusztított családtagjai és a többi ártatlan áldozat előtti tisztelgés. Világos a szerző politikai állásfoglalása: náciellenes, demokrata és liberális, mindenben támogatta az angol-amerikai antifasiszta szövetséget, a háború utáni világ működésének zálogát a nemzetközi jogrend által legitimált, valóságos hatalommal bíró világkormány létrehozásában és működtetésében látta.

Reves gondolkodásmódja érthető módon Churchill hatásait mutatja, eszerint az erővel szemben erőt kell mutatni, a koncepciók világos kidolgozása után azonnal jöhet a végrehajtás, még akkor is, hogyha annak csekély a realitása. A háború alatti és utáni amerikai gondolkodásmódot, értékrendet és külpolitikát Reves sohasem kritizálta igazán, hiszen 1941-ben ez az ország befogadta, és brit állampolgársága mellett második hazájának tekintette az Egyesült Államokat. Az Egyesült Államokbeli sikeres üzleti tevékenysége Revest nem csupán gazdaggá, de nemzetközileg is ismertté tette. Mindezt részben a föderalizmus háború utáni népszerűsítésére használta föl. 1948. szeptember 5-én a World Federalist Congress luxembourgi ülésén elmondott beszédében[80] lényegében megismételte az akkorra már bestsellerré vált The Anatomy of Peace alapelveit.

Reves álma a nemzetközi jog által biztosított világrendről ugyan a mai napig nem valósult meg, de koncepciója a második világháború után alternatívá-

---

[79] „...a dolgokat nem direkt módon, hanem inkább elvi alapokon közelítette meg és az embernek az volt az érzése, hogy kiváló egyetemi professzor válhatott volna belőle." In: *Anthony Montague Browne*: Long Sunset. Memoirs of Winston Churchill's Last Private Secretary. London, 1955. 217.

[80] http://www.ena.lu/addres_given_emery_reves_luxembourg_september_1948-21049 (Letöltés: 2011. 02. 21.)

kat nyitott, széles körben ismertté vált,[81] befolyásos politikusokat és államférfiakat inspirált. A magyar származású világpolgár műveinek gondolatai tetten érhetők az európai integrációs folyamatot megalapozó tervekben, a modern világ globális problémái miatt pedig újra aktuálisak és megfontolásra érdemesek.

A WORLD CITIZEN IN THE INTERNATIONAL POLITICS
Emery Reves and W. S. Churchill

by Róbert Barta
(Summary)

The essay proposes to survey Emery Reves's (Révész Imre) political, personal and business career from the early 1920's until his last active decade (1960's) and his multi-level relations with W. S. Churchill. Emery Reves was a Hungarian born (1904. Bácsföldvár–1981. Montreux) journalist, businessman and literary agent and later on he became famous as literary agent of W. S. Churchill. Reves and his company (Cooperation Press Service) became the main European and overseas distributor of Churchill's articles on current world events until the death of the great British statesman. From 1941 Reves worked in the USA where he successfully managed to publish the war memoirs of Churchill. After WWII he appeared as one of the most important business and personal intimate of the former British premier. So began a profitable business relationship that grew over time into personal friendship.

The career, activity and works of Reves are almost unknown in Hungary although we have some personal letters and other sources published in English. The study is focusing on the literary and press activities of Churchill and the personal career, ideas, works and business of Reves and then put these aspects in the framework of international contacts. As an autonomous thinker Reves wrote two books on a would be new world order and these works became credo of world federalists (A Democratic Manifesto /1942/, The Anatomy of Peace /1945/). Reves was appeared to be one of the founders of post WWII international federalist movement and his idea on internationally legitimized world government inspired politicians and decision makers worldwide. The study emphasizes how a Hungarian origin world citizen (Reves) has tried to build up an international press company to circulate Churchill's pro democracy writings and ideas around the world. The career and relationship of Churchill and Reves improves that business network with political power and international press influence sometimes could manage to shape the outcome of international events.

[81] 1953-ban 750 ezer „világpolgár" támogató aláírásával létrehozták a világkormány alapokmányát (Declaration of World Government). A föderalista mozgalom önálló folyóirattal rendelkezik (World Citizen News – WCN) és Reves-t a mozgalom alapító atyái között tartják számon. *Garry Davis*: The Emery Reves Saga. In: http://www.worldservice.org/issues/aprmail_97/reves.html (Letöltés: 2009. október 8.) A föderalizmusról l.: Európai föderalizmus a második világháború után (1946–1951). Szerk. Türke András. ELTE–ETTDK Könyvek, Bp. 2006.

J. Nagy László

AZ ALGÉRIAI HÁBORÚ ÉS A IV. KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

De Gaulle visszatérése a hatalomba

Az Algériában 1954. november elsején kirobbant felkeléssel[1] a IV. Köztársaság az egymást gyorsan váltó kormányok nem tudtak megbirkózni. Hiába növelték több mint 400 ezerre a gyarmaton tartózkodó hadsereg létszámát, nem tudták térdre kényszeríteni a gerillaháborút folytató s az őslakos algériaiak mind szélesebb rétegeinek szimpátiáját és támogatását élvező 30–40 ezer fős felkelő hadsereget. Sőt, a háború egyre mélyebb erkölcsi és politikai válságba taszította az országot. A IV. Köztársaság amúgy is labilis, sorozatos kompromisszumokon nyugvó politikai rendszere, az erőpolitikát előnyben részesítő politikai osztálya, amely lényegtelen változtatásokat téve, mindenáron meg akarta tartani Algériát, Franciaország jogilag „tengerentúli három megyéjét", képtelen volt kiutat találni a fegyveres konfliktusból.

Franciaországot egyre gyakrabban — olykor már nyíltan is — bírálták a szövetségesei, bár igyekeztek tiszteletben tartani Párizs álláspontját, amely szerint — hivatkozva a gyarmat jogi státuszára — az algériai háború francia belügy. Az FLN viszont ezt a mítoszt szerette volna lerombolni, olyan helyzetet teremteni, amely nyílt állásfoglalásra kényszeríti a nagyhatalmakat, elsősorban az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót. Vagyis internacionalizálni, a nemzetközi politika egyik problémájává szerette volna tenni az algériai nemzeti felszabadító háború ügyét. Erre 1958-ban lehetőség is nyílt, s ez olyan krízist idézett elő, amely a IV. Köztársaság bukásához vezetett.

Szakiet szidi Juszef – az internacionalizálás problémái

Ez az algériai határtól alig néhány száz méterre található, mintegy ezer lakosú tunéziai település, az ALN egyik bázisa 1958 elején mind nagyobb helyet foglalt el a hírügynökségek és a világlapok tudósításaiban. Az algériai felkelők kisebb-nagyobb egységei — olykor a tunéziai nemzeti gárda katonáinak a támogatását is élvezve — betörtek Algériába, kisebb ütközeteket vívtak, rajtaüté-

[1] A felkelés kirobbantója az FLN (Front de Libération Nationale – Nemzeti Felszabadítási Front) volt, amelyet radikális nacionalisták alapítottak illegálisan 1954 őszén. Ugyanekkor megalapították fegyveres szervezetüket is, az ALN-t (Armée de Libération Nationale – Nemzeti Felszabadító Hadsereg).

seket hajtottak végre, majd visszavonultak. S úgy tűnt, hogy a gyors ütemben épülő elektromos határzár sem képes megakadályozni a betöréseket.[2]

A határ mentén január 11-én elsősorban lélektani hatását tekintve rendkívül súlyos összecsapás történt. A hajnali órákban egy 50 főnyi akcióba induló egységre csapott le váratlanul mintegy 300 felkelő. Az ágyú- és géppuskatűz nemcsak algériai, hanem tunéziai területről is zúdult a francia katonákra. Az erősítésként érkező szárazföldi egységek és a légierő gépei visszaverték az ALN-harcosokat, akik a tunéziai nemzeti gárda szállítójárműveit használták. A franciák vesztesége 14 halott és két sebesült volt (az egyik másnap belehalt sérüléseibe). Négyet pedig foglyul ejtettek és magukkal vittek a Tunéziába visszavonuló támadók.[3]

A katonák, de a civilek haragja is a kormányra zúdult. Tehetetlenséggel, gyávasággal vádolták. A tisztek egy része — főként a légierőnél — megtorlást, Tunézia határmenti területeinek bombázását és szárazföldi csapatok betörését javasolta. Párizs egyenlőre diplomáciai szinten tartotta az ügyet, bár Burgiba elnök nem fogadta a tiltakozó jegyzéket átadni szándékozó francia diplomatát.

Február 8-án azonban bekövetkezett az, ami már a levegőben lógott, s a helyzetet ismerők vártak is. Reggel 8 óra után egy felderítést végző francia gépet találat ért. A jobboldali motort megrongáló géppuskatűz tunéziai területről jött. A gépnek kényszerleszállást kellett végeznie. Másfél órával később Salan tábornoknak, az algériai francia haderők főparancsnokának beleegyezésével, de Chaban-Delmas hadügyminiszter szóbeli jóváhagyásával megtörtént az ellencsapás. Félix Gaillard kormányfőt erről csak a döntés meghozatala után értesítették. A megtorló akciónak 72 halálos áldozata (köztük 22 gyerek és 16 nő) és 80 sebesültje volt, nagyobbrészt civilek, mivel azon a napon éppen piac volt. A bombázás idején a településen tartózkodott a Nemzetközi Vöröskereszt küldöttsége is, amely az algériai menekülteket látogatta meg, és élelmiszert osztott ki közöttük.

A felháborodás világszerte óriási volt. Franciaország atlanti szövetséges országainak vezető lapjai „barbár tettnek" minősítették az akciót, és Oradourhoz hasonlították.[4] Ugyanakkor egyáltalán nem lehet kizárni annak a véleménynek a helytállóságát, amelyet számos történész is oszt, hogy az FLN tudatosan provokálta ki a légi csapást, hogy így érje el az algériai probléma internacionalizálását.[5] A tunéziai kormány azonnal elrendelte öt francia konzulátus bezárását, a bizertai bázist pedig blokád alá vették. Burgiba azzal is fenyegető-

---

[2] A tunéziai és a marokkói határ mentén létesített, összesen 800 kilométer hosszú elektromos határzár kiépítését 1960-ban fejezték be. l. Jacques Vernet: Les barrages pendant la guerre d'Algérie. In Militaires et guérilla dans la guerre d'Algérie. Szerk. Jean-Charles Jauffret-Maurice Vaisse. Bruxelles 2001. 253–268.

[3] *Philippe Bourdrel:* La dernière chance de l'Algérie française. Paris 1996. 185–186.

[4] Népszabadság, 1958. február 11. Angol, amerikai, német lapokból idéz. Oradour-sur-Glane francia városka, amelyet a nácik 1944. június 10-én a földig romboltak, lakóit pedig meggyilkolták.

[5] Ld. pl. *Bernard Droz – Evelyne Lener*: Histoire de la guerre d'Algérie 1954–1962. Paris 1991.167. A párizsi magyar követség is olyan információkhoz jutott, hogy az FLN tudatosan provokálta ki a francia légierő bombatámadását. Ld. MOL XIX-J-1-j Franciaország 1945–1964. 12. doboz Sakiet bombázása, 1958. március 6. 002257.

zött, hogy az ügyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé viszi. A bombázás másnapján pedig francia és tekintélyes nemzetközi sajtóorgánumok tudósítóit hívta meg Szakietbe. A tunéziai elnök igazi célja azonban az volt, hogy az ügy rendezésébe bevonja az Egyesült Államokat, amelynek a vezetői — de a közvéleménye is — egy ideje már egyre jobban neheztelt Párizsra, mert az képtelen megoldani az algériai konfliktust. Eisenhower elnök, de főként külügyminisztere úgy vélte, hogy Franciaország szélsőséges, de eredményt elérni képtelen háborús politikája oda vezet, hogy nem csupán Algéria, de akár az egész Maghreb térség — sőt az arab világ — a kommunisták, Moszkva befolyása alá kerül.[6] Dulles a bombázás másnapján fogadta a francia nagykövetet, aki a külügyminisztert „nagyon nyersnek és feszültnek" találta. Keményen bírálta a francia kormányt, „amely képtelen megoldani a problémát", amelyet úgy kezel, hogy az „mindenki számára nyilvánvaló módon katasztrófához vezet". Marokkótól Egyiptomig — Moszkva támogatásával — egész Észak-Afrika szembefordul Franciaországgal. „Tunézia és Marokkó a Nyugathoz akar tartozni, de a maguk magatartása miatt ez az egész blokk a Nyugat ellensége lesz. S ez tragédia Franciaország és az Egyesült Államok számára egyaránt." Dullest az is különösen irritálta, hogy az akcióban amerikai gyártmányú gépek is részt vettek. Idézte a tunéziai *Action* c. lapot, amely a bombázásért az Egyesült Államokat is felelőssé tette.[7] Az Egyesült Államok mintegy modellként, a nasszerizmusra nyújtott alternatívaként akarta Tunéziát az arab államok elé állítani. Ezért már korábban is vállalta a konfliktust Franciaországgal: 1957-ben — Párizs tiltakozása ellenére — késleltetve ugyan, és a britek bevonásával - de mégiscsak szállított fegyvereket Tunéziának.[8]

A Szakiet ügy feldühítette ugyan az amerikaiakat, ám ugyanakkor jó alkalomnak is találták arra, hogy hatékonyan vehessenek részt a kérdés rendezésében. Washington február 17-én hivatalosan is jelezte Párizsnak, hogy vállalna közvetítő szerepet a francia-tunéziai konfliktus rendezésében. Másnap a francia kormány pozitívan reagált, de közölte, hogy az amerikai szerep csak „jószolgálati" lehet s nem közvetítő.[9] Az amerikaiak Robert Murphyt, diplomáciai tanácsadót, Dulles egyik legközvetlenebb munkatársát bízták meg a küldetéssel. A diplomata országa képviselője volt a háború alatt előbb Pétain, majd 1942–43-ban a de Gaulle vezette Szabad Franciaország mellett Algériában. Nem túl jó emlékeket hagyott magáról a franciákban. A küldetésbe Washington javaslatára bevont britek pedig Harold Beeleyt, a Foreign Office közel-keleti ügyekkel megbízott államtitkár-helyettest delegálták.

Burgiba javaslatát, pontosabban feltételeit a francia-tunéziai tárgyalások megkezdésére a két diplomata március 18-án mutatta be Párizsnak. A tunéziai elnök javasolta a kiürített francia repülőterek semleges megfigyelők általi el-

---

[6] *Matthew Connelly:* The French-American Conflict over Nort Africa and the Fall of Fourth Republic. Revue française d'histoire d'outre-mer, 315. sz. (1997) 21.

[7] M. Alphand, ambassadeur de France à Washington à M. Pineau, Ministre des Affaires Étrangères, le 9 février 1958. Documents diplomatiques français (DDF). 1958. 1. k. Paris 1995. 146.

[8] *Egya N. Sangmuali:* Eisenhover and containment in North Africa, 1956–1960. Middle East Journal, 1. sz. (1990) 84–85.

[9] *Irwin M. Wall:* Les Etats-Unis et la guerre d'Algérie. Paris 2006. 180–181.

lenőrzését, a francia katonák mielőbbi távozását Tunéziából, Bizerta kivételével. A Gaillard-kormány azonban a tunéziai javaslatot nem fogadta el, komoly fejtörést okozva ezzel Washingtonnak. Dullest azonban nemcsak a francia kormány álláspontja, de az FLN-é is nyugtalanította.

Március elején két amerikai külügyminisztériumi munkatárs Tuniszban találkozott az FLN egyik képviselőjével, aki elmondta, hogy az FLN kénytelen lesz a keleti blokkhoz fordulni segítségért. Illetve, hogy az FLN hamarosan kormányt alakít.[10]

A szovjetek is elítélték Szakiet bombázását, de a Pravdában február 15-én megjelent cikket nagy körültekintéssel fogalmazták meg. Ezt mondta Zorin külügyminiszter-helyettes a moszkvai francia nagykövetnek. Majd kifejtette: a Szovjetuniónak nem érdeke, hogy a helyzet elmérgesedjen s szeretné, ha az algériai konfliktus nem terjedne át más országra is. Moszkva a békés megoldás híve, bár már kételkedik abban, hogy Franciaország jó úton halad-e ebbe az irányba.[11] Egy hónappal később Hruscsov, az SZKP főtitkára már keményebben fogalmaz egy beszédében, amikor Algériában „az arab lakosság elleni irtóháborúról" beszél. Úgy foglal állást, hogy a megoldás az algériai lakosság érdekeinek megfelelően rendeződjön, de Franciaország érdekeinek a figyelembevételével.[12] A szovjet politikus kijelentéseit oly nagyra értékelte az FLN, hogy táviratban köszönte meg. Ez volt az első eset, hogy az algériai felkelők hivatalosan reagáltak szovjet véleményre.[13] A Szovjetunió ugyanakkor szerette volna elkerülni, hogy Algéria hidegháborús tétté váljon, s ezért egyáltalán nem volt híve — ellentétben az FLN-nel — a probléma internacionalizálásának. Egyrészt ez vezérelte Franciaország algériai politikája iránti megértést. Másrészt — és főként — az a privilegizáltnak is mondható helyzet, amelyet az ország Moszkva külpolitikai stratégiájában — különösen a német kérdés kezelésében — elfoglalt. Párizs is megkísérelte kihasználni kedvező helyzetét, s arra próbálta rávenni Moszkvát, hogy győzze meg az FLN-t a feltétel nélküli tárgyalások megkezdéséről. Vinogradov nagykövet azonban azt válaszolta Christian Pineau külügyminiszternek, hogy ezt nem teheti meg, mert a Szovjetuniónak nincs kapcsolata az FLN-nel. S valóban az első szovjet-FLN találkozóra az algériai fél kezdeményezésére, az egyiptomi kormány közvetítésével március 3-án került sor Kairóban. Az algériai felkelők diplomáciai és anyagi (fegyverek, pénz) támogatást kértek. Moszkva humanitárius támogatásra hajlandónak mutatkozott továbbra is,[14] de fegyverszállításról nem tárgyalt és azt is elutasította, hogy

---

[10] Uo. 195.

[11] Dejeu, ambassadeur de France à Moscou à M. Pineau, Ministre des Affaires Étrangères, le 17 février 1958. DDF,. 1958. 1. k. 346.

[12] Uo. 1958. március 15. DDF. 1958. 1. k. 346.

[13] El Moudjahid, 21. sz. (1958. április 1.) Az El Moudjahid (A hit harcosa) az FLN hivatalos, francia nyelvű lapja volt.

[14] Tunisz kikötőjébe 1958. február 4-én futott be egy szovjet hajó, amely egymillió rubel értékben szállított élelmiszert, gyógyszert, ruhaneműt az országban élő algériai menekülteknek. A szovjet hajó jelenléte nagy riadalmat keltett a nyugati hatalmak körében, a szovjet beavatkozás nyílt jelét vélték felfedezni benne. Vö.: La démarche de Vinogradov à Paris. El Moudjahid, 19. sz. (1958. február 28.)

megvitassák a francia kommunisták politikáját.[15] A szovjetek Algéria-politikájának radikális változásáról tehát Szakiet bombázása után sem beszélhetünk még. Egy határozottabb véleménynyilvánítást azonban már Moszkva sem kerülhetett el.

Andrej Gromiko, szovjet külügyminiszter március 1-jén levelet küldött francia kollégájának, amelyben felvetette egy csúcskonferencia lehetőségét. A levélben, amelyet Vinogradov nyújtott át Christian Pineau-nak, az 1956. májusi szovjet–francia nyilatkozatra[16] utalva azt írta, hogy már egyre kevesebb esélyt lát az algériai probléma rendezésére a francia–algériai kapcsolatok keretén belül. Vagyis a háború egyre inkább a nemzetközi közösség ügyévé válik. Bár mind Moszkva, mind Washington érdeke az volt, hogy az algériai probléma francia belügy maradjon. S ez meg is valósult. A korabeli gyarmati világ nagyobb konfliktusai közül az algériait — elhúzódása ellenére is — sikerült „lokalizálni". S azt sem tartjuk kizártnak, hogy valójában az FLN sem akarta az internacionalizálás elmélyítését, csupán az ügy „lebegtetését", hiszen egyik blokk mellett sem kötelezte el magát, viszont mindegyiknek a szimpátiáját el akarta nyerni.

Az FLN üdvözölte a szovjetek március 1-jén közzétett véleményét, amelyet olyan fontosnak tartott, mint a szuezi háború idején Bulganyin miniszterelnök Izraelt, Angliát és Franciaországot megfenyegető levelét. S azt is bevallotta, hogy eddig tulajdonképpen a nyugati blokkot részesítette előnyben a keletivel szemben. „Most már azonban Amerika kertelése elfordítja az algériai nép figyelmét a Nyugattól más horizontok felé."[17]

Miután a francia kormány elutasította a jószolgálati küldöttek javaslatát, maga az amerikai elnök, Eisenhower lépett közbe, tekintélyét vetette latba, hogy a javaslat elfogadására bírja Párizst. Személyes levélben fordult Gaillard kormányfőhöz. Az első változatban a nehéz helyzetére való tekintettel megértést kért Tunézia iránt s azt próbálta megértetni a francia kormánnyal, hogy „az algériai és a tunéziai nép, amelyet érzelmi szálak fűznek egymáshoz, autonómiára és önrendelkezésre vágyik." A britek ezt a megfogalmazást egyenesen katasztrófának tartották, s az önrendelkezésre történő utalás helyébe „az algériai muzulmán nacionalisták aspirációjával való tunéziai szimpatizálás került."[18] Április 11-én Murphy átadta Gaillard-nak az amerikai elnök levelét, amelynek létéről a sajtóban már találgatások jelentek meg. A jószolgálati küldöttek javaslatát az Eisenhower-levél kíséretében április 13-án tárgyalta a

---

[15] *E. O. Obicshina:* A szovjet vezetés és az algériai háború az Orosz Föderáció Külügyminisztériuma archívumának anyaga alapján. Novaja i novesenyija isztoria, 2000. 1. sz. 25. (oroszul) A szovjet politika hozzáállását jelzi az is, hogy az algériai ügy egészen 1958 nyaráig a külügyminisztérium Európa-osztályához tartozott. Ekkor került át az Afrika-osztályra.

[16] Ebben Moszkva „reményét fejezte ki, hogy Franciaország liberális szellemű megoldást talál az algériai problémára". L'Humanité, le 20 mai 1956.

[17] Les prises de position de l'URSS. El Moudjahid, 20. sz. (1958. március 15.)

[18] *Irwin M. Wall:* i.m. 197–199. A briteknek különös érdeke is fűződött a küldetés sikeréhez. Ekkor folytak ugyanis a tárgyalásai a frissen alakult Közös Piaccal egy szabadkereskedelmi övezet kialakításáról. Végül is nem jártak eredménnyel, s ezért alakították meg 1960. január elején az Európai Szabadkereskedelmi Társulást.

francia kormány, és 11 órás vita után elfogadta s úgy döntött, hogy a javaslatot — de nem a levelet, amelyet azóta sem publikáltak — a képviselők elé terjeszti. A javaslat parlamenti vitája április 14-én hajnali 2 óráig tartott s az elvetésével zárult. A kormány megbukott. Ez a tény növelte azon politikusok számát, akik már nem csupán kormányválságról, hanem a IV. Köztársaság kríziséről beszéltek, és rendszerváltást emlegettek.

A jószolgálati misszió bukása az FLN-t is politikája megváltoztatására kényszerítette, mivel megbukott az internacionalizálásnak az a módja, amely az Egyesült Államok bevonására, valamint a két szomszédos ország, Marokkó és Tunézia közvetítésére épült. Burgibának és V. Mohamed marokkói uralkodónak szintén át kellett értékelniük szerepüket: hogyan tudják ezután úgy támogatni az FLN-t, hogy országuk a lehető legkevésbé bonyolódjon diplomáciai konfliktusba Párizzsal, illetve hogy negatív belpolitikai hatásai se legyenek a háborúnak.

Az új helyzetnek megfelelő politika kidolgozása céljából tartott tanácskozást az FLN, a tunéziai Új Desztúr Párt és a marokkói Isztiklál április 27–29 között Tangerben. A konferencia ötlete a marokkói-tunéziai találkozón született március elején. Az Új Desztúr Párt és az Isztiklál politikusai — ellensúlyozandó az Egyesült Arab Köztársaság megalakulását, s vele a nasszerizmus befolyásának növekedését — tanácskozás összehívását javasolták a maghrebi szövetségi államalakulat tervének a megvitatására. Az FLN azonban csak akkor volt hajlandó részt venni, ha a háborúról, a harcoló Algéria megsegítéséről is tanácskoznak és állást foglalnak. Ezt a két szomszédos ország vezetői végül is elfogadták, mint ahogyan az FLN kormányalakítási szándékát is. Belpolitikai okok miatt sem Tunézia, sem Marokkó nem tehette meg, hogy ne támogassa az FLN-t. Különösen vonatkozott ez a nyugati szomszédra, ahol a közvélemény nem fogadta volna el, hogy "Marokkó mindig utolsó legyen abban a karavánban, amely segíti az algériai népet" - jelentette ki V. Mohamed a francia nagykövetnek.[19] A konferencia így elsősorban az FLN sikereként értékelhető, deklarálta a szolidaritást, a nemzeti függetlenségért harcoló FLN-ALN támogatását, s az algériai nép egyedüli képviselőjének az FLN-t ismerte el. Ennek azzal is nyomatékot adott, hogy határozott az Arab Maghreb Unió nevű, három országot — s a jövőben esetleg Líbiát is — befogadó föderáció létrehozásáról. A kolonializmus elleni harc jegyében a résztvevők támogatták Marokkó igényét Mauritániára („visszatérését a marokkói hazához").

A konferencia legjelentősebb állásfoglalása kompromisszumot tükröz: „a marokkói és a tunéziai kormánnyal történt konzultáció után javasolja egy algériai kormány megalakítását".[20] Vagyis a két szomszédos ország minél tovább halasztani szerette volna a kormány megalakítását, mert elismerése — amelyet nem kerülhetett el — kompromittálta volna kapcsolatait Franciaországgal. A kormányalakítási szándék deklarálása az FLN számára azt jelentette, hogy egy esetleges tárgyalás esetén nem fogad el közvetítőt. Az egyedül maradás kocká-

[19] Parodi, ambassadeur de France à Rabat à M. Pineau, Ministre des Affaires Étrangères, le 8 mai 1958. DDF, 1958. 1. k. 569.

[20] La conférence de Tanger. El Moudjahid, 23. sz. (1958. május 5.)

zatának elkerülését pedig az Arab Maghreb Unió lett volna hivatott biztosítani. A kormányalakítási szándék kinyilatkoztatásának igazi jelentősége azonban lélektani volt, „az algériai nemzet konkretizálódását jelentette".[21] Vagyis az *algériai állam létét* fejezte ki. Annak az államnak a létét, amelyet mindeddig tagadott az uralkodó francia politikai osztály.

Algír május 13 – „a bársonyos puccs"?

Michel Winock francia történész használta ezt a kifejezést a IV. Köztársaság végnapjait bemutató és elemző könyvében.[22] Arra utal, hogy a puccs nem volt igazi államcsíny, végrehajtói nem vitték a teljes kifejletig a folyamatot, bár annak veszélye — a nyílt katonai fellépés a törvényes hatalom megdöntése és új csoport hatalomra juttatása — június 1-jéig fennállt. Damoklesz kardjaként lebegett a demokratikus köztársaság modelljének is tekintett Franciaország fölött. Mások[23] „demokratikus államcsínynek" nevezik a párizsi hatalommal való szembeszegülést. Arra utalnak, hogy legális keretek között, azokat feszegetve, lerombolásukkal fenyegetve kényszerítenek ki radikális változásokat.

Anélkül, hogy elébe vágnánk az események bemutatásának, annyit nyomban meg kell jegyeznünk, hogy az algíri puccsban — szemben a tiszta, klasszikusnak mondható államcsínnyel — nem csupán katonák vettek részt, sőt a kezdeményezésben, mint társadalmi csoportnak szinte semmi szerepe nem volt. Az eseményekben a szervezettség jelei sem voltak erősek.

Május 13-án Algírban olyan esemény történt, amely a második világháború utáni demokratikus Európában példátlan módon annak reális veszélyét idézte elő, hogy az erős demokratikus tradícióval, politikai kultúrával rendelkező Franciaország politikai rendszerét erőszakos módon, katonai eszközökkel számolják fel. Kísérteties volt a hasonlóság az 1936-os spanyolországi francóista felkeléssel: ott is a gyarmatról, Marokkóból indult a támadás a törvényes köztársasági rendszer ellen. Nem véletlen, hogy az algíri eseményeket — egyedül Európában — Spanyolországban fogadták szimpátiával.[24]

Az algíri puccs szervezőit és végrehajtóit tömörítő informális csoportosulás a célokat, érdekeket és módszereket tekintve nagyon heterogén volt. Közös vonásuk, hogy valamennyien szembefordultak a IV. Köztársasággal. Nem bíztak politikai rendszerében, főként nem politikusaiban, akiket azzal vádoltak, hogy magára hagyták a gyarmat lakosságát, elárulták „francia Algéria" eszményét, és tárgyalásokban akarnak bocsátkozni az FLN-nel. Az algériai probléma, amelyet a mindenkori kormányok — kivétel nélkül — francia belügynek tekintettek, most 1958 májusában — a IV. Köztársaság legsúlyosabb krízisét előidézve — valóban *belüggyé* vált.

---

[21] Krim Belkasszemnek és Serif Mohamednek, az FLN vezetőinek a nyilatkozata. El Moudjahid, 23. sz. (1958. május 5.)

[22] L'agonie de la IVème République. Paris 2006. 349.

[23] *Cristophere. Nick:* Résurrection. Naissance de la Vème République: un coup d'Etat démocratique. Paris 1998.

[24] Spanyol lapokat – *Informaciones, Haja des Lunes* stb. – idéz *André Debatty:* Le 13 mai et la presse. Paris 1960. 114–116.

A május 13-i tömegdemonstráció és sztrájk meghirdetése senkit sem ért váratlanul. Április 26-án az ún. éberségi bizottság, amelyben a különféle patrióta szervezetek és a „francia Algéria" képviselői vettek részt, a hosszabb ideje Algírban tartózkodó gaulle-ista Léon Delbeque kezdeményezésére szervezett már egy nagy tömegtüntetést, amely „új, nemzeti üdvkormány" magalakítását követelte. Sokan ezt tartják a május 13-i tömegmozgalom főpróbájának. A május 13-i eseményeknek két közvetlen kiváltó oka volt: a kormányalakításra felkért politikus személye és az FLN egyik bejelentése.

Május 8-án, miután több politikus visszautasította a felkérést, a köztársasági elnök Pierre Pflimlint kérte fel kormányalakításra, aki május 13-ra tervezte kormányának és programjának a bemutatását. Az elzászi képviselő, a kereszténydemokrata Köztársasági Népi Mozgalom elnöke nem örvendett jó hírnévnek Algériában. Nemrégiben kijelentette, hogy „megbeszéléseket kellene kezdeni egy tűzszünet lehetőségéről azokkal, akik ellen harcolunk". Az algériai franciák[25] megnyugtatására programbeszédében leszögezte, hogy a megbeszélések csak francia katonai győzelem esetén lehetségesek.[26] Ám ez már nem használt, bukását akarták, és ezért időzítették a beiktatás napjára a tüntetést.

Az FLN május 9-én jelentette be, hogy április 24-én három, több mint egy éve fogva tartott francia katonát kivégzett. Ez mintegy „válasz" volt azokra a kivégzésekre, amelyeket a francia igazságszolgáltatás hajtott végre április utolsó napjaiban. Összesen tizenkét algériaival végzett a guillotine. Köztük volt Abderrahman Taleb, akinek pedig a megmentéséért neves értelmiségiekből (Sartre stb.) álló bizottság harcolt. Az ő kivégzését — április 24-én — követően jelentette ki Krim Belkasszem, az FLN egyik vezetője: „A guillotine működését le kell állítani. Figyelmeztetjük a francia közvéleményt, hogy minden egyes algériai hazafi kivégzése francia fogoly kivégzését vonja maga után."[27]

A három francia katona kivégzésének az emlékére Salan tábornok katonai tiszteletadást rendelt el a főkormányzósági palota előtti téren, a Fórumon található világháborús emlékműnél. Ezzel mintegy alkalmat teremtett a tömegtüntetésre.

Az éberségi bizottság által meghirdetett sztrájk délután egy órakor kezdődött, kettő után pedig a város különböző pontjairól kezdett elindulni a tüntető csoport a Fórumra. Útközben a fiatalok egy csoportja behatolt az amerikai kulturális központba és feldúlta. E vandál akció megtörténtében — s a későbbi hasonló jellegűekben is — nagy szerepet játszott Pierre Lagaillarde, az algériai diákszövetség elnöke, aki tartalékos tiszti ejtőernyős egyenruhájában, amelyet a szabályokat megszegve viselt, nagy feltűnést keltve, önhatalmúlag fokozatosan átvette a tüntetők irányítását. A katonai tiszteletadás végeztével, este hat után ő adta ki a jelszót: „Gyerünk a főkormányzóságra!" Ezzel gyakorlatilag a törvényes hatalom megdöntésére szólított fel. A rendőri erők megkísérelték megaka-

[25] A gyarmat lakossága ekkor 10 millió főre tehető, ebből egymillió európai volt, valamennyien francia állampolgárok. Ők — kisebb, befolyással alig rendelkező baloldali és liberális csoportokat kivéve — Algéria függetlenségének esküdt ellenségei voltak, „francia Algériát" akartak mindenáron.

[26] *Michel Winock*, 23.

[27] El Moudjahid, 23. sz. (1958. május 5.)

dályozni a behatolást az épületbe, de a tömeg elsodorta őket, a közelben tartózkodó ejtőernyősök pedig nem avatkoztak be. Az épületbe behatolt tömeg feldúlta az irodákat, az ott talált dokumentumokat pedig kiszórta a térre, ahol a több tízezer tüntető közjóléti kormányt követelt és hatalmat a hadseregnek. Este hét óra után érkezett a helyszínre Massu, az algíri hadtest parancsnoka, aki elképedve és feldühödve a látottakon, így fakadt ki: „Mi ez a kupleráj?" Ez a sajátos, az egyéniségéhez illő reakció ugyanakkor bizonyos fokig tükrözte a tisztikar hozzáállását az eseményekhez.

A hadsereg az elmúlt évek folyamán kétségtelenül átpolitizálódott, pontosabban a tisztikara[28] és egyes alakulatai, mint az ejtőernyősöké, amelyek részt vettek az „algíri csatában"[29] vagy az algériai európaiak tartalékosaiból alakult Területi egységek. Az idegenlégiósok és a sorkatonaság nemigen akartak politikával foglalkozni. A tisztek jelentős része, bár kritizálta a kormányt, de alapvetően törvénytisztelő volt. Összességében azt lehet mondani, hogy a hadsereget a többé-kevésbé spontán tömegmozgalom belesodorta az eseményekbe. Ugyanakkor számos tiszt esetében éppen május 13. lesz a törvényes hatalommal való tudatos szembefordulás kezdete.

A hadsereg átpolitizálódásához éppen a kormányok járultak hozzá azzal, hogy a katonai hivatásnak nem mindenben megfelelő feladatot bíztak rá. (pl. az „algíri csata" idején). S ezt sokan szóvá is tették: „Ezért végeztük el a katonai akadémiát?" Ugyanakkor ez a hadsereg már a háború kezdetétől nemcsak katonai, hanem szociális, humanitárius és kulturális tevékenységet[30] is folytatott a lakosság megnyerése érdekébe, tudván, hogy enélkül a katonai sikerek nem teljesek. Az indokínai háború tapasztalatai erősítették meg az ilyen jellegű lélektani hadviselésnek vagy „forradalmi háborúnak" is nevezett tevékenység fontosságát.[31] Mindezeken túl a hadseregben erős volt az Algéria tradíció: a kudarcos végű napóleoni háborúk után újjászülető francia hadsereg itt szerzett magának presztízst. Itt alakult meg az Idegenlégió. Számos kitüntetés, katonai érdemrend eredete valamilyen algériai haditetthez nyúlik vissza. Ötven éven keresztül, 1830 és 1870 között katonai közigazgatás volt az észak-afrikai országban, amely adminisztratíve is a honvédelmi minisztériumhoz tartozott. Ezek a hagyományok erős szálakkal kötötték a tisztikart Algériához, amelynek gyarmatosítása együtt haladt a modern francia nemzetállamnak és államformájának, politikai rendszerének, a republikánus modellnek a kiteljesedésével

---

[28] A francia szárazföldi hadseregben 24 ezer aktív és hatezer tartalékos tiszt volt. Az aktív állomány közel 40%-a (9650 fő) kapitányi rangban szolgált, a többségük Algériában. Ezért is nevezik az algériai konfliktust a „kapitányok háborújának". *Henri* Alleg: La guerre d'Algérie. Paris 1981. 2. k. 374–375.

[29] 1957 januárjában a főkormányzó a hadseregre bízta főváros irányítását azzal a megbízással, hogy ott számolja fel az FLN-t. Massu ejtőernyősei az egész világot felháborító brutalitással (a kínzások, „eltűnések" és a közönséges gyilkosságok napirenden voltak) végezték a megbízást. A „csatát", amely valójában megtorlás volt, jól mutatja be Gilo Pontecorvo Algíri csata c. filmje, amely az 1966-ös velencei filmfesztiválon Arany Oroszlán díjat nyert.

[30] Ma leginkább az ENSZ békefenntartó erőinek a tevékenységéhez lehetne hasonlítani.

[31] *Marie-Catherine Villatoux et Paul Villatoux:* Le colonel Lacheroy, théoricien de la guerre révolutionnaire. La guerre d'Algérie magazine, 1. sz. (2002) 38–43.

és megszilárdulásával. Az új francia gyarmatbirodalom kiindulópontja Algéria volt, kiteljesedése pedig a III. Köztársaság kialakulásának az idejére esik, amikor a hódításokat — s ezt akkor sokan őszintén hitték is — a civilizációs küldetés jegyében végezték.

Május 13-án a hadsereg, a tisztikar közbülső, lebegő helyzetben volt, nem igazán akart részt venni az eseményekben, de arra sem vállalkozott, hogy fegyverét használja a tüntetőkkel szemben, még akkor sem, ha azok átlépik a törvényesség határát. Úgy vélte, hogy ebben az esetben a nemzet egységének a megbontója lenne. Ugyanezen oknál fogva a törvényes kormánnyal sem akart szembeszállni. Kísértett körükben az 1940-es kapitulációt követő megosztottság, amelyet a főtisztek valamennyien megéltek. De Gaulle 1940. június 18-i felhívása szakítást is jelentett a hadsereg egyik fő alapelvével: a civil hatalomnak, a kormánynak való engedelmességgel és az apolitikussággal.

Specifikus problémákkal is szembe kellet nézniük a katonáknak, akik Algériában nem klasszikus háborút vívtak. Ehhez kellett volna adaptálni a fegyverzetet is. A fejlesztéshez szükséges pénzt azonban elvitte a NATO által előírt modernizálás, amely viszont az európai kontinensen lefolyó háború lehetőséhez igazodott. A hadsereg morális állapota tehát 1958 tavaszára igencsak lehangoló volt. Krízise, a rá jellemző specifikus vonásokkal, meghatározó komponense lett az általános politikai válságnak. Letargia, düh és reményvesztettség jellemezte a katonák lelkiállapotát. Erről tájékoztatta Salan a köztársasági elnököt május 9-én. Táviratában arra figyelmeztetett, hogy reményvesztettség állapotában a hadsereg bármilyen cselekedetre képes. Főként ha azt látja, hogy Párizs „el akarja engedni" Algériát, amelyet a hadsereg nem fog elhagyni, hiszen akkor magát Franciaországot, a hazát hagyná el.[32]

Ezek a problémák gyötörték Massut is, amikor megjelent a főkormányzóság épületében, és egyezkedni próbált a tüntetők képviselőivel. Miután ez nem járt eredménnyel, ő maga állt a közjóléti bizottság élére. Lépésével a vérontást akarta elkerülni, s amennyire lehet, békés mederben tartani az eseményeket. Salan, akit Gaillard kormányfő a köztársasági civil hatalom képviseletével is felruházott, némi habozás után egyetértett a beosztottjával, Massuvel. (A szocialista Lacoste főkormányzó, akit már a pártja sem látott szívesen a posztján, 10-én elhagyta Algériát.)

Éjfél után Párizsban 273 igen, 129 nem szavazattal — és a kommunisták tartózkodásával — beiktatták az új kormányt, amely megerősítette a pozíciójában Salant. Ekkor Massu, miután a kommunistákkal történt összejátszással vádolta meg a kormányfőt, felhívással fordult de Gaulle-hoz, hogy a haza megmentése érdekében alakítson közjóléti kormányt. Másnap szerte az országban közjóléti bizottságok alakultak, többnyire békésen. Algírban, Massu mellett társelnöke lett Cherif Sid Cara muzulmán képviselő, a Gaillard-kabinet államtitkára. Némely esetben azonban (pl. Oranban) kisebb-nagyobb összetűzésre is sor került. Gyakorlatilag a párizsi törvényes kormánnyal szemben új hatalom szerveződött Algériában, s ezzel példátlan helyzet állt elő a köztársaság törté-

[32] *Raoul Salan*: Mémoires. Fin d'un empire. „Algérie française" 1er novembre 1954 - 6 juin 1958. Paris 1972. 285.

netében: két hatalmi központ jött létre. Május 15-én Salan is — némi habozás után — a de Gaulle visszahívását követelők mellé állt. A főkormányzóság erkélyén elmondott beszédét, Delbeque ösztönzésére *Vive de Gaulle!* felkiáltással fejezte be.[33] Még aznap délután de Gaulle megszólalt, nyilvánosan először. Az időpontot nem választotta meg rosszul, a kormány teljesen tehetetlen, elutasította ugyan, hogy közjóléti kormánnyá alakuljon át, ám hatalmát nem tudta helyreállítani Algírban. A tábornok nyilatkozatát este fél hatkor közölte a nemzeti hírügynökség: „Az állam hanyatlása szükségképpen a társult népek elidegenedését, a harcoló hadseregben mozgolódást, a nemzet felbomlását, a függetlenség elutasítását vonja maga után. Franciaország immár tizenkét éve törekszik olyan problémák megoldására, amelyekkel a pártok rendszere nem képes megbirkózni, és a katasztrófa felé tart. Az ország valamikor, a számára nehéz órákban azzal bízott meg, hogy vezessem a megmenekülés felé. Ma, amikor az ország újabb megpróbáltatásoknak néz elébe, tudja meg, hogy kész vagyok magamra vállalni a köztársaság minden hatalmát."[34]

A tábornok, az ellenállás hőse, 1946 januárjában lemondott miniszterelnöki tisztségéről, mert úgy találta, hogy a kialakult politikai struktúra — „ pártok rendszere" — a partikuláris érdekeknek kedvez, és akadálya a megújuláshoz , a modernizációhoz nélkülözhetetlen nemzeti összefogásnak. Egy évvel később létrehozta a Francia Népi Tömörülés nevű pártot, amellyel viszont 1953-ban szakít. A közügyekről utoljára nyilvánosan 1955 nyári sajtókonferenciáján mondott véleményt. Ez a „kivonulás" azonban nem jelentette azt, hogy 1958 májusáig hátat fordított volna a közügyeknek: tudatosan hallgatott. Gaetano Quagliariello olasz történész szavaival élve „menedzselte a hallgatást".[35] Nem a szokásos módon volt jelen a közéletben: *Háborús emlékiratait* írta és publikálta (az első és második kötet 1954-ben, illetve 1956-ban) óriási sikerrel, politikusokat fogadott (pl. a szovjet nagykövetet), utazott (1957-ben a Szaharában a kőolajtermelés beindításán volt jelen). Ám ahogyan az ország belpolitikai helyzete egyre kritikusabb lett, neve mind gyakrabban merült fel a közéletben. Maurice Duverger, neves publicista és politológus 1958. március 7-én a *Le Monde*-ban megjelent *Mikor?* c. cikkében a következőket írta: „Sokan úgy gondolják, nem az a kérdés, hogy visszatér-e a hatalomba vagy nem: ez már eldöntött. Az igazi kérdés az, hogy mikor kezdődik a második de Gaulle-kormány?"

Nyilatkozatát követően de Gaulle körül egy morális politikai hatalom jött létre: mindenki hozzá igazodott, feléje tekintett, vagy elutasította, vagy mögéje sorakozott fel. Ő maga is rendkívül bonyolult helyzetbe került. Elég autonóm egyéniség volt ahhoz, hogy ne hajoljon meg egyik csoport előtt sem. Ő akarta irányítani az eseményeket, a krízis lefolyását és végkifejletét. S ehhez — republikánus törvénytisztelő lévén, amit ekkor sokan kétségbe vontak — nem a lázadók, hanem a törvényes hatalom oldaláról várta, kereste a partnereket, a szövetségeseket. A békés átmenet biztosítása érdekében úgy gondolta, hogy nem az egyik vagy másik oldallal való merev, konfrontatív szembenálláson keresztül

[33] Uo. 311–312.

[34] *Charles de Gaulle:* Discours et messages 1958–1952. Paris 1970. 3–4.

[35] *Gaetano Quagliariello:* La religion gaulliste. Paris 2003. 224–230.

vezet az út. A nyilatkozat után azonban ezt a szándékát kevesen sejtették, még kevesebben hitték, a politikai osztály szinte egyöntetűen diktatúra megteremtésével vádolta meg.

Ezt látszott igazolni az, hogy nyilatkozatát az algíri zendülők kitörő örömmel fogadták. De Gaulle hívei, akik eddig inkább csak befolyásolták a tömegdemonstrációt, most átvették az irányítást. Ebben nagy, mondhatni döntő szerepe volt Leon Delbeque-nek, aki már évek óta tudatosan és kitartóan azon fáradozott, dolgozott és intrikált, hogy a tábornokot „visszavigye a hatalomba".[36]

Még a nyilatkozat napján a szocialisták beléptek a kormányba, hogy erősítsék a köztársaság demokratikus intézményeit. Guy Mollet, a párt főtitkára azonban már másnap, pártja felhatalmazása nélkül, de Gaulle-hoz fordult. Arra kért választ a tábornoktól, hogy cselekedeteit, megnyilatkozásait a legalitás, a törvényesség tiszteletben tartásával végzi-e. Lényegében tehát dialógust kezdeményezett de Gaulle-lal. Elsőként a hatalmon lévő politikusok közül!

De Gaulle május 19-én a Palais d'Orsay-ban tartott sajtókonferenciáján válaszolt a szocialista vezetőnek, s egyben üzent az országnak is. Az eseményre rendkívüli rendőri készültség közepette került sor. Jules Moche szocialista párti belügyminiszter, intranzigens republikánus és antigaulle-ista zavargásoktól, sőt hatalomátvételtől tartva több ezer rendőrt mozgósított a középületek védelmére. A civil ruhában megjelent tábornok szavaiból magabiztosság, ám ugyanakkor szívélyesség is áradt. A lázadókat nem ítélte el („Miért tenném, ha a kormány sem tette ?"), de nem is állt ki mellettük. Visszautasította, hogy diktatúra bevezetésére törekedne („67 éves korában az ember nem kezd diktátori karriert"). Itt cserben hagyták (?) történelmi ismeretei, Pétain 84 éves volt, amikor megtette ezt a lépést. Cáfolta a köztársaság-ellenesség vádját, hiszen ő volt az, aki a háború után helyreállította a köztársaságot, sőt megújította: szavazati jogot biztosított a nőknek, államosításokat hajtott végre, megszervezte a társadalombiztosítást. Hatalomra kerülésének biztosítékait illetően pedig azt válaszolta Guy Mollet-nek, hogy rendkívüli körülmények között, s ilyen a mai, az eljárás is rendkívüli, nem a megszokott. – „Ám, ha a lényeget illetően egyetértés van, akkor az eljárás is jelentős rugalmasságot tartalmaz."[37] Vagyis nyitottnak, kompromisszumkésznek mutatkozott. De Gaulle jól látta, hogy miniszterelnöki beiktatásához döntő fontosságú a szocialista képviselők (94 fő) támogatása. A jobboldalra ugyanis biztosan számíthatott, a kommunistákéra viszont biztosan nem. Sajtókonferenciája zárásaként bejelentette, hogy visszatér falujába, Colombay les Deux Églises-be, és ott továbbra is az ország rendelkezésére áll.

Május 22-én Antoine Pinay, a jobboldali függetlenek vezére kereste fel. A találkozó után Pflimlin kormányfőnek azt javasolta, hogy ő is ezt tegye, lépjen kapcsolatba „e nagyszerű emberrel". Erre azonban csak azután került sor, hogy május 24-én Korzika ellenállás nélkül az odaérkező algíri lázadók kezére ke-

[36] *Michel Winock:* L'homme qui a ramené de Gaulle au pouvoir. L'histoire, 239. sz. (2008) 66–71. 1957-ben Chaban Delmas hadügyminiszter Algériába küldte, hogy kövesse és amennyire lehet, befolyásolja az eseményeket, és adott pillanatban teremtsen olyan körülményeket, amelyek lehetővé teszik de Gaulle hatalomba való visszakerülését.

[37] Discours et messages 1958–1962. 10.

rült. Jules Moche erélyes fellépést sürgetett, a kormány azonban nem támogatta, inkább kapitulált. A miniszterelnök ezután — hosszas habozás után — vállalta a találkozót. Erre de Gaulle kezdeményezésére május 26-ról 27-re virradó éjjel, teljes titokban került sor Saint-Cloud-ban, a műemlék együttes felügyelőjének, a tábornok régi barátjának a lakásán. A kormányfő és minden republikánus számára a hely rossz emlékű: innen indult a Brumaire 18-i államcsíny, itt proklamálták császárrá Louis Boneparte-ot. A két politikus semmiben sem tudott megegyezni. Pflimlin a tábornok közbeavatkozását kérte a zendülők megfékezésére, ehhez viszont de Gaulle törvényes hatalmat kért, morális tekintélyét enélkül nem volt hajlandó latba vetni.[38] Ezt meg is mondta a miniszterelnöknek: „Nem szabad abban a funkcióban maradnia, amelyet valójában nem is gyakorol. Értésére adom, hogy ezután készen állok a szükséges intézkedések megtételére. A miniszterelnök, bár nyíltan nem mond véleményt ezzel a perspektívával kapcsolatban, érzékelteti velem, hogy nem zárja ki a fejlemények ily módon történő alakulását."[39]

Délben a tábornok nyilatkozatot tett közzé. Tartalmát az éjszakai találkozóra alapozta, illetve arra az információra, hogy egyes algériai és franciaországi katonai alakulatok erődemonstrációt (középületek elfoglalása stb.) terveznek, hogy rémületet keltve kikényszerítsék de Gaulle miniszterelnökké történő kinevezését. Ezt de Gaulle semmiképpen sem akarta. Nyilatkozatában kijelentette: „ Tegnap elindítottam a szokásos eljárást, amely nélkülözhetetlen az ország egységének s függetlenségének biztosítására képes köztársasági kormány megalakításához", hogy „ ilyen körülmények között nem tudok elfogadni semmi olyan akciót, induljon az bárhonnan is, amely a közrendet veszélyezteti", hogy „elvárom az algériai szárazföldi, tengeri és légi erőktől, hogy példamutató módon kövessék parancsnokaik, Salan tábornok, Auboyneau admirális és Jouhaud tábornok utasításait".[40] Ha nem is teljesen világosan, de eléggé félre nem érthető módon a tábornok, aki itt már mondhatni, hogy miniszterelnök-jelöltként szólt, elítélte, rendre utasította a lázadókat. Ezt sok politikus követelte tőle. Ám most nem ez kötötte le figyelmüket, hanem az, hogy „elindította a szokásos eljárást" – alkotmányos felhatalmazás nélkül. S ez döbbenetet és azonnali elutasítást váltott ki: újra azt látták bizonyítottnak, hogy de Gaulle-nak diktátori ambíciói vannak. A kritikus májusi napokban ennyire távol a hatalomtól nem került a tábornok. A szocialista képviselőcsoport és pártvezetés azt lehet mondani, hogy egyhangúlag (11 igen és 3 nem szavazattal) jelentette ki, hogy „semmiképpen sem fogja támogatni de Gaulle miniszterelnöki jelölését, mert amilyen formában és amilyen indokokkal merült fel, az kihívás a köztársasági legalitással szemben."[41]

---

[38] Pflimlinnek egyébként már márciusban az volt a véleménye, hogy az országot a polgárháborútól egyedül de Gaulle hatalomra jutása mentheti meg. Ezt Adenauernak fejtette ki, aki erről emlékirataiban számol be. l. *Konrad Adenauer:* Erinnerungen 1955–1959. 399. Idézi: *Jean-Paul Cahn – Klaus-Jürgen Müller:* La République fédérale d'Allemagne et la guerre d'Algérie. Paris 2003. 165.

[39] *Charles de Gaulle:* A reménység emlékiratai. Szeged 2003. 20.

[40] Uo. 23.

[41] Idézi: *Odile Rudelle:* Mai 58, de Gaulle et la République. Paris 1998. 241.

A képviselők a végrehajtó hatalom megerősítését célzó alkotmánymódosítást vitatták, és 28-ra virradó éjjel meg is szavazták. Ám Pflimlin — a hidegháború logikáját követve — nem volt hajlandó a kormánytöbbséghez számolni a kommunista voksokat. Így a 409 támogató szavazat 268-ra apadt, s ennyi viszont már nem volt elegendő az alkotmánymódosításhoz. Mindez persze csak elméletileg volt így, viszont jó ürügyet kreált a kormányfőnek a lemondásra. Az igazi ok az volt, hogy egyértelművé vált számára: de Gaulle és a kommunisták nélkül lehetetlen kormányoznia. Úgy gondolta, hogy az algíri lázadókkal úgy sem lehet megegyezni, a kommunistákkal való szövetség viszont polgárháború kockázatát jelentené, így maradt a lemondás, és ezáltal megnyitni az utat de Gaulle számára.[42]

A komoly politikai erőt képviselő kommunista párt (ötmillió szavazó, 150 képviselő) de Gaullet-t a fasiszták támogatásával kialakítandó diktatúra megteremtésével vádolta. (A kommunisták az algíri lázadókat következetesen fasisztáknak nevezték.) Hogy ezt megakadályozzák, a párt a népfront időszak antifasiszta tömörülését kívánta feltámasztani. Azonban egyedül maradt, a hidegháború gettóba zárta, a demokratikus erők nem voltak hajlandók szövetségre lépni vele, de még szóba állni sem. E helyzet kialakulásához nagy mértékben hozzájárult a moszkvai vonal szolgai követése, amely megnyilvánult — többek között — a Nyugat-Európában rémületet kiváltó prágai kommunista hatalomátvétel (1948 február), vagy legutóbb a magyar antisztálinista népfelkelést levérő szovjet katonai beavatkozás támogatásában, vagy majd Nagy Imre kivégzésekor a Kádár-kormány álláspontjának elfogadásában és védelmében. Hiába voltak kiváló szónokaik (pl. Jacques Duclos), érveiket a demokrácia és a köztársaság védelmében hiteltelennek tartották, és „Budapest, Budapest" bekiabálásokkal nyomták el. A közvéleményben is erős volt az antikommunizmus, és a feszültséggel teli májusban sokan tartottak, féltek attól, hogy egy esetleges népfronttömörülés kommunista hatalomátvételhez vezet. Mindenki tudatában volt annak, hogy az ország legstrukturáltabb, legszervezettebb politikai ereje a kommunista párt, igazán nagy tömegeket egyedül ő képes mobilizálni. Krízishelyzetben, amikor a hatalom forog kockán, ez is inkább a félelmet növelte. Az egyik prefektus nagyon szemléletesen festette le a közhangulatot, amikor arról írt, hogy az embereket az foglalkoztatja: Vajon az algíri orkánra nem egy szibériai anticiklon lesz-e a válasz?[43] A párt elszigeteltsége olyan mértékűvé vált az általa meghirdetett sztrájkokban vagy tüntetéseken (pl. 27-én), hogy csak az ő és az irányítása alatt lévő szakszervezet, a CGT tagjai vettek részt. A szocialisták és szakszervezetük, a FO (Force ouvrière – Munkás erő) a 28-ra meghirdetett tüntetésre nem hívták meg a kommunistákat, ők azonban csatlakoztak a velük több százezresre növekedett demonstrációhoz. A köztársaságpárti, s azon belül főleg a baloldali erőket megosztó antikommunizmus kétségtelenül a tábornoknak kedvezett. Paradox: az erős kommunista párt léte, amely ezt az erős antikommunizmust provokálta, de Gaulle hatalomra jutásához járult hozzá. Ez

[42] *Paul-Marie de la Gorse:* De Gaulle. Paris 1999. 885.

[43] Idézi: *Pierre Bubon:* L'opinion publique en 1958 selon les rapports des préfets. In L'avénement de la Vème République. Paris 1999. 216.

alkotmányos keretek között csak úgy történhetett meg, ha a szocialisták támogatják. Ezzel azonban május 28-án a tábornok nem rendelkezett, s ez arra ösztönözte a szélsőséges lázadókat és egyes gaulle-istákat, hogy a Feltámadás kódnevű, egyszer — 27-én — már lefújt katonai demonstrációval kényszerítsék ki de Gaulle miniszterelnöki kinevezését.

Az akciót 29-én akarták indítani. A tábornok is így látta 28-án éjjel, fiának írott levele bizonyítja: „Információim szerint az akció bármely pillanatban kezdődhet, délről kiindulva és észak felé tartva."[44] Megelőzően ugyanis tárgyalt a nemzetgyűlés két házának az elnökével, akik Coty megbízásából keresték fel. Monnerville, a köztársasági tanács (szenátus) elnöke hajlott de Gaulle feltételeinek az elfogadására, Le Troquer, a képviselőház elnöke viszont mereven elutasította: „Hát jó! — mondom neki — , ha a parlament önnel tart, úgy nincs más dolgom, mint hagyni, hogy egyezkedjenek az ejtőernyősökkel és visszavonulni, bezárkózni magányomba."[45] Az ejtőernyősökkel való egyezkedésre azonban nem került sor. Egyrészt azért nem, mert a párizsi gaulle-isták nem támogatták, másrészt, mert a köztársasági elnök bejelentése, hogy üzenetet intéz a parlamenthez, a krízis békés és törvényes kimenetelének a reményét villantotta fel. Május 29-én délután három órakor Le Troquer felolvasta a köztársasági elnök drámai hangú üzenetét: „A polgárháború küszöbén állunk...Ezekben a hazámra és a köztársaságra vészterhes órákban a franciák legkiválóbbikához fordultam, ahhoz, aki történelmünk legsötétebb éveiben a vezérünk volt a szabadság visszahódításában, aki nemzeti egységet teremtett maga körül, elutasította a diktatúrát, hogy helyreállítsa a köztársaságot."[46] Este fél nyolckor de Gaulle a köztársasági elnökhöz ment: „René Coty túláradó megindultsággal fogad a lépcsőfeljárón. Négyszemközt az irodájában gyorsan megegyezünk. Egyetért a tervemmel: teljhatalom, a parlament felfüggesztése, új alkotmány, amelyet kormányom készít és bocsát népszavazásra."[47] A zavartalan miniszterelnöki beiktatáshoz azonban még mindig nem volt meg a szocialisták támogatása. Sok idő nem állt a rendelkezésükre, hogy megváltoztassák a véleményüket.

Május 30-án este Guy Mollet a pártvezetőség másik tagjának, Maurice Deixonne-nak a társaságában — Coty ösztönzésére — felkereste de Gaulle-t Colombay-les Deux Églises-ben. Visszatérve még az éjjel beszámoltak képviselőtársaiknak a látogatásról. Guy Mollet élete egyik legnagyobb élményének nevezte a találkozást de Gaulle-lal („egy igazi úriemberrel"), aki elhatárolódott az algíri lázadóktól és biztosította őket, hogy betartja a törtvényességet. Sőt azt is megígérte, hogy — korábbi álláspontját megváltoztatva — megjelenik a nemzetgyűlésben a beiktatásakor. A zavaró az — jegyezte meg a szocialista vezető — ,hogy a tábornok az algíri események után tűnt fel a politikai szintéren. Így fennáll annak a veszélye, hogy a lázadók fogják uralni. Ezért támogatni kell, hogy ellent tudjon állni nekik: „Ha de Gaulle-t republikánusok veszik körül, sikeres lehet, ha nem , úgy az maga a kalandorság, s ezért ezt a lehetőséget nem

[44] *Charles de Gaulle:* Lettres, notes et carnets, 1951–1958. Paris 1985.
[45] A reménység emlékiratai, 24.
[46] Idézi. *Winock*, 268.
[47] A reménység emlékiratai, 25.

szabad elszalasztani" – fejezte be beszámolóját Guy Mollet.[48] Nem tudott meggyőzni mindenkit, sőt! A jelenlévők — köztük a nem képviselő vezetőségi tagok — igen gyenge többsége (151-ből 77) támogatta csak de Gaulle beiktatását. Ezért úgy döntöttek, hogy feloldják a pártfegyelmet, és mindenki szabadon, lelkiismerete szerint szavazhat.

Június elsején de Gaulle tábornok, kijelölt miniszterelnök megjelent a képviselők előtt, és rövid nyilatkozatot tett. Ebben megerősítette a köztársaság demokratikus intézményeinek, elsősorban a parlamentnek a szerepét. Kormányában — a kommunisták és szélsőjobboldal kivételével — minden politikai párt, irányzat helyet kapott. (Guy Mollet és Pflimlin pl. államminiszter lett.) Ami azonnal feltűnő volt, s különösen nem tetszett az algíri lázadóknak, de az otthoni szélsőséges de Gaulle-hívőknek sem, hogy csupán két valóban gaulle-ista volt a kormányban: André Malraux kulturális miniszter (új tárca) és Michel Debré igazságügy-miniszter. Valamennyi miniszter közül csupán az utóbbi volt kimondott híve a francia Algériának. A tábornok miniszterelnök-jelölt teljhatalmat kért (6 hónapra) és felhatalmazást, hogy új alkotmányt adjon az országnak. Este 9 órakor 329 igen, 224 nem és 26 tartózkodás mellett beiktatták a IV. Köztársaság utolsó kormányát. A szocialista képviselők közül 42 támogatta, 49 pedig nem. A szavazás egyben a IV. Köztársaság halálos ítélete is volt.

A kommunista párt és a CGT június elsejére tiltakozó tömegdemonstrációt hirdetett, amelyen csupán néhány tízezren vettek részt. A lakosság pártállástól és ideológiai hovatartozástól függetlenül belefáradt a májusi feszültségbe, s de Gaulle személyében nem látta veszélyeztetve a demokráciát, bízott benne. De hogyan fogadta a nemzetközi közösség és az FLN?

Az FLN első hivatalos, publikus reakciója a májusi eseményekről rendkívül kemény hangvételű volt. „Franciaország a hanyatló parlamentarizmus és egy esztelen fasizmus között lebeg a május 13-i ultrakolonialista államcsíny után" – olvashatjuk az El Moudjahidban.[49] De Gaulle miniszterelnöki beiktatása után az ítélet még keményebbé vált: A tábornok hatalomra jutásával a fasizmus új formája nyert kifejezést, amely a földhöz kötődő retrográd, iparellenes, dinamizmussal egyáltalán nem rendelkező telepesek és a bankok, valamint az ipari trösztök szövetségéből született.[50] Magát a tábornokot a lap „szupernacionalistaként" mutatta be, aki a „francia gyarmatbirodalom kérlelhetetlen védelmezője volt és maradt. Semmi jót nem lehet várni tőle. A lényeg az, hogy a fasizmus diadalmaskodott Franciaországban. A többi csupán taktika."[51] Ezt a könyörtelen hangvételű álláspontot elsősorban az ALN, a harcoló algériaiak képviselték. Ők ugyanis azt tapasztalták, hogy a harcok nem szűntek meg – ha némileg csitultak is.

Ugyanakkor az FLN némely politikusa reménykedett. Az ún. fraternizációt, az algériaiak és az európaiak „barátkozását", amely a május 17-i, részben a hadsereg által szervezett demonstrációban öltött testet, elutasították.

---

[48] *François Lafon:* Guy Mollet. Paris, 2006. 661.
[49] El Moudjahid, 24. sz. (1958. május 29.)
[50] El Moudjahid, 25. sz. (1958. június 13.)
[51] Uo. 486–490.

Ferhat Abbász, aki személyesen is ismerte de Gaulle-t, úgy ítélte meg, hogy „képes lesz a problémák rendezésére."[52] Hasonlóképpen vélekedett Mohamed Yazid is, aki az FLN ENSZ-beli és amerikai kapcsolatával volt megbízva: „egyedül de Gaulle képes a problémát megoldani" – mondta amerikai diplomatáknak.[53]

Az amerikaiak aggodalommal figyelték az eseményeket, bár de Gaulle-lal — már korábban is — állandó kapcsolatban voltak. Attól tartottak, hogy a krízis népfrontkormány megalakításába torkollik, illetve hogy a francia hadsereg esetleg kiterjeszti a háborút Tunéziára. Nyugtalankodtak amiatt is, hogy a nemzeti érdek következetes védelmezőjeként ismert de Gaulle hogyan viszonyul majd a NATO-hoz vagy éppen a frissen alakult Közös Piachoz. Egyedül Eisenhower tekintett már a kezdetektől bizalommal a tábornokra, akit még a világháború idejéből jól ismert, és a beiktatása napján meleg hangú személyes levélben gratulált neki és fejezte ki örömét a krízis békés kimenetelét illetően.[54]

Moszkvából, mint az egyik szuperhatalom fővárosából — érthető módon — szorosan követték az eseményeket, de óvakodtak attól, hogy kommentálják azokat vagy bármit tegyenek, amit beavatkozásnak lehetne minősíteni. Jean Dejeu, moszkvai francia nagykövet azt jelentette Párizsnak, hogy Moszkvában „a francia kommunisták iránti szimpátia csak nagy fenntartásokkal fejeződik ki s úgy, hogy ne kompromittálja a Szovjetunió kormányát".[55] Az óvatos álláspont kialakításához nyilván az is hozzájárult, hogy — ugyancsak a francia nagykövet szerint — „nem felejtették el de Gaulle második világháborús szerepét s azt, hogy a függetlenség híve".

Nemcsak a szovjetek ismerték jól de Gaulle-t, de ő is — mondhatjuk — jól ismerte a Szovjetuniót, pontosabban Oroszországot. A Szovjetunió elnevezést csak hivatalos alkalmakkor használta. Minden más esetben Oroszországot mondott, amelynek kultúrájáról, történelméről nagy tisztelettel beszélt. A bolsevizmust — mint egyébként minden ideológiát — átmeneti jelenségnek tartotta: „Ideológiák jönnek, ideológiák mennek. A kommunizmus is elmegy, de az orosz nép marad." Meggyőződése volt — s a történelem őt igazolta —, hogy a nemzeti eszme, a nacionalizmus erősebb, mint bármely doktrína, és győzedelmeskedni fog a kommunizmus felett is.

Ebből a szempontból ítélte meg a kelet-európai kommunista rendszereket és a magyar forradalmat is. Bizalmasának és egyik politikai tanácsadójának, Jean Foccart-nak mondta a következőket: „Meglátja, a nacionalizmus felülkerekedik a kelet-európai országokban, meg fogja látni, hogy a lengyelek, a magyarok, a csehek lassacskán lerázzák a kommunista igát". 1956. október 24-én pedig — lényegre törő szűkszavúságára jellemzően — így kommentálta a budapesti eseményeket: „Látja, útjára indult valami, teljesen egyértelmű, ez a nacionalizmus újjászületése."[56]

---

[52] *Ferhat Abbas:* Autopsie d'une guerre. Paris 1980. 241.
[53] *Irwin M. Wall,* 226.
[54] Uo. 236.
[55] DDF, 1958. 1. k. 842. o.
[56] *Jean* Foccard: Tous les soirs avec de Gaulle. Journal de l'Elysée. Paris 1997. 22.

Az 1958. májusi események és de Gaulle személyének magyarországi értékelését a Francia Kommunista Párt álláspontjához való igazodáson túl meghatározta az is, hogy két évvel vagyunk a forradalom leverése után. Ekkor nagy hangsúlyt kapott a propagandában a fasiszta elemek részvételének bizonyítása az ellenforradalomnak minősített októberi eseményekben. Vagyis a hatalom jobboldali jelenségeket könnyen minősített fasisztának. Ezzel együtt a párizsi magyar követség értékelése és a központi pártlap, a *Népszabadság* tudósítójának kommentárjai között jól érzékelhető volt a különbség.

A magyar sajtóban megjelenő tudósítások egyértelműen azt közvetítették, hogy Franciaországban fasiszta veszély van. (Ezt állítja egyébként Paul-Boncourt budapesti francia követ is Párizsnak küldött jelentéseiben.) Sőt már-már de Gaullet-t magát is a fasiszták közé sorolják. A magyar tudósító a május 19-i sajtóértekezleten elhangzottakat ismertetve igen negatív képet festett a tábornokról, „demagógnak, antidemokratikusnak és köztársaságellenesnek" mondta, és szavainak egyáltalán nem adott hitelt. (A tudósító tartózkodási engedélyét egyébként az év végén nem hosszabbították meg a francia hatóságok. Az indok: a májusi eseményekről nem megfelelő hangnemben, és de Gaulle tábornok személyét sértő módon tudósított.) Nyilván a tudósítások hatására a pártlap május 21-i számában megjelent *A franciaországi helyzetről* c. szerkesztőségi cikkben már azt olvashatjuk, hogy „ a fasiszta de Gaulle felajánlkozott a hatalom átvételére".

Néhány héttel később ezt az álláspontot nyilvánosan visszavonták. Ezt a kornak megfelelő sajátos formában tették, az ún. szabad pártnap keretében. Ez tulajdonképpen propagandagyűlés volt, amelyen nem páttagok is részt vehettek, és „szabadon" tehettek fel kérdéseket a napirenden lévő problémák szakértőjének számító politikusnak vagy újságírónak. A szabad pártnapról beszámoló újságíró szerint igen nagy az érdeklődés a franciaországi események iránt. Ennek a fő oka az, hogy az internacionalizmustól vezérelt magyar nép félti a fasisztáktól a demokratikus erőket és a kommunista pártot. Erre vonatkozóan a magyaroknak vannak tapasztalataik, hiszen „nemrégen Magyarországon is égettek vörös zászlót". Ám téves az a nagyon elterjedt nézet, amely szerint „de Gaulle fasiszta közüdv kormányt alakított". A tábornokot fasiszták juttatták hatalomra, de a kormány nem fasiszta. Egy ilyen jellegű fordulatnak nincs tömegbázisa Franciaországban, ahol a helyzet nagyon „bonyolult", de nem annyira, hogy veszélyeztetné a világbékét.[57]

Nyilvánvaló, hogy a követség jelentései is hozzájárultak az értékelés megváltozásához. A jelentések[58] kevésbé „osztályharcos" módon közelítették meg a problémát, írtak fasiszta veszélyről, fasisztákról, de de Gaulle-t soha sem sorolták közéjük. Sőt úgy látták, hogy „de Gaulle elsősorban arra törekszik, hogy a hadsereget fenntartás és feltétel nélkül maga mellé állítsa, és ugyanakkor leválassza azokat a szélsőséges elemeket, amelyek zavarhatják elképzelései megvalósítását".[59] Kérdés azonban, hogy mennyire tud ellenállni a szélsőségesek nyomásának. Ugyanis a szakszervezeteket is szeretné megnyerni politikájának.

[57] A magyar közvélemény és a franciaországi események. Népszabadság, 1958. június 8.
[58] MOL XIX-J-1-j Franciaország 1945–1964. 7. doboz
[59] Június 9-i A franciaországi helyzet c. 003994 sz. jelentés

„Ő volt az egyetlen miniszterelnök-jelölt évek óta — folytatódik a jelentés —, aki bemutatkozó beszédében egyetlen szót sem mondott a kommunisták ellen, és mindeddig nem is tett ilyen kijelentést annak ellenére, hogy személye és környezete ellen a párt éles támadást indított és folytat ma is. Ő volt eddig az egyetlen miniszterelnök-jelölt, aki a kommunista irányítás alatt álló CGT szakszervezettel is tárgyalni kíván."

Az algériai problémával kapcsolatos pillanatnyi de Gaulle-i álláspontot is reálisan ítélte meg a jelentés: „Kijelentései alapján azonban nem lehet világosan látni, mik az elképzelései ebben a kérdésben". S még azt is hozzátette, hogy a hatalomra jutásának körülményei miatt ebben nincs szabad keze.

A szovjet blokk irányában kialakuló gaulle-ista politikát sem minősítette még határozottan a jelentés, de az elég egyértelműen kitűnt, hogy az eddigi nyilatkozatok alapján inkább pozitív irányúnak ítéli azt meg: „A Szovjetunió és a népi demokratikus országok felé folytatandó politika kérdésében még nem alakult ki egyértelmű álláspont a baráti diplomatáknál. Korai lenne ebben a kérdésben határozott formában állást foglalni. Ezért általában az a vélemény, hogy országaink részéről egyelőre várakozó álláspontra való helyezkedés a kívánatos, de mindenesetre nem célszerű barátságtalan lépéseket tenni az új kormánnyal szemben. De Gaulle mind ez ideig nem tett semmilyen ellenséges kijelentést sem a Szovjetunió, sem a népi demokráciák irányában. Általános megítélés szerint várható, hogy olyan lépéseket fog tenni, amelyek Franciaország önálló, független politikájára utalnak. Barátaink számolnak azzal pl., hogy de Gaulle el fogja ismerni a Kínai Népköztársaságot... De Gaulle nacionalista külpolitikát folytat, igyekszik visszanyerni Franciaország nagyhatalmi pozícióját."[60]

Alapvetően ehhez hasonló realisztikus ítéletalkotás jellemzi azokat a követségi jelentéseket, amelyekben helyet kap az FKP óvatos bírálata is, pl. az új alkotmányról történő referendummal kapcsolatban: a párt szüntelenül a fasiszta veszélyt emlegette, de nem tudott konkrét programot ajánlani.

A diktatúra és a fasizmus veszélyét a jelentések is sűrűn említik, de tudósítanak arról is, hogy de Gaulle hogyan próbál megszabadulni a szélsőségesektől. (Erre utal a kormány összetétele is.) A követségen már júliusban úgy vélekedtek, hogy az új miniszterelnöknek „belpolitikai téren a kormányzása kevésbé veszélyes, mint ahogyan azt a májusi válság napjaiban várni lehetett".[61]

De Gaulle és az algériai probléma

A de Gaulle közvetlen környezetéhez tartozók, munkatársai állítják: a tábornok már hatalomra kerülésekor világosan látta, hogy Algéria függetlensége elkerülhetetlen.[62] Mások viszont úgy vélik, hogy empirikus és pragmatikus módon cselekedett, a mindenkori körülmények határozták meg lépéseit Algériával kapcsolatban.[63]

---

[60] Uo.

[61] Július 14-i A francia kül- és belpolitikai helyzet c. 001654 sz. jelentés

[62] *Paul-Marie de la Gorce*: De Gaulle. 923.

[63] *Maurice Vaïsse:*La grandeur. Politique étrangère du général de Gaulle. 1958–1969. Paris, Fayard. 1998. 61.

Véleményünk szerint inkább e két álláspont együttes jelenléte determinálta lépéseit. Azt mindenesetre dokumentálni nem tudjuk, hogy már 1958-ban meggyőződése lett volna a „legfranciább gyarmat" függetlenségének elkerülhetetlensége. Ugyanakkor az is igaz, hogy annak nyilvános elismerését sem tehette, hiszen ezzel — minden valószínűség szerint — az algériai európaiak újabb lázadását provokálta volna ki.

De Gaulle szerint a történelem stabil — örök — tényezője, meghatározó struktúrája a nemzet. S ha a nemzeti eszme megszületik és megerősödik, akkor nem lehet útját állni, utat tör magának. A politikusnak, államférfinak, aki nem építheti tevékenységét utópiákra, csak a realitásra, ezt tudomásul kell vennie. Ilyen realitás volt, s ezt jól érzékelte, a gyarmatokon a második világháború után végigsöprő s az 1950-es évek közepétől egyre erősödő nacionalizmus. Az észak-afrikai, konkrétan a tunéziai és marokkói eseményekre reagálva jelentette ki 1955. június 30-án tartott sajtóértekezletén: „Csupán egyfajta politikának van létjogosultsága, és csupán ez az egy méltó Franciaországhoz: ha Francia Észak-Afrikában az elnyomást a társulás váltja fel."[64] Ez a kijelentése arra utal, hogy a gyarmati status quo nem tartható fenn, s azon mindenképpen változtatni kell, ha Franciaország biztosítani akarja jelenlétét a tengerentúli területeken. És de Gaulle számára ez volt a fontos, a *francia jelenlét* — a gyarmatokon és a világban — , mert ez adja nagyságát. Ám Franciaország aktív jelenlétét az algériai háború, amely egyre inkább elszigetelte a világban, akadályozta. Ezért ezt minél előbb be kell fejezni. Az iránta teljes bizalommal lévő közvélemény is ezt várta tőle. Első nyilvános politikai szereplése algériai utazása, s ott elmondott híres beszéde, amely örökre bevéső dött az algériai háború tragikus történetébe, már világosan jelezte, hogy új úton kíván haladni.

Június 4-én érkezett Algírba, és beszédét este hét óra tájban mondta el a főkormányzóság erkélyéről, ahonnan néhány héttel korábban az ország élére szólították a lázadók. De Gaulle tudta, hogy mit vár tőle a fellelkesült, zömében európaiakból, de szép számban jelenlévő algériaiakból is álló tömeg, de sem behódolni, sem konfrontálódni nem akart vele. Ám ugyanakkor az éljenzőknek azt is értésére akarta adni, hogy új algériai politikára számítsanak. Ezért — olvashatjuk *A reménység emlékirataiban* — „néhány percben látszatra spontán, de valójában nagyon is kiszámított szavakat intézek a tömeghez, hogy fellelkesüljön, de anélkül, hogy messzebbre vinne, mint amennyire szándékaim diktálják. Felkiáltok: „Megértettem önöket"."[65] Nem elfogadta, amit tettek, hanem megértette! Tulajdonképpen a lényeg, algériai politikájának új eleme ezután következik: „...kijelentem: a mai naptól fogva Franciaország úgy ítéli meg, hogy egész Algériában a lakosságnak csak egy kategóriája létezik, csak teljes jogú franciák vannak, ugyanazokkal a jogokkal és ugyanazokkal a kötelezettségekkel, ugyanabban az egyetlen testületben.[66] Ez azt jelenti, hogy meg kell nyitni az eddig sokak elől elzárt utat. Ez azt jelenti, hogy meg kell adni a megél-

[64] *Charles de Gaulle:* Discours et messages. 1944–1958. 667.

[65] *Charles de Gaulle:* A reménység emlékiratai, 40.

[66] Eddig a gyarmat belső ügyeit intéző Algériai Gyűlésbe („parlament") 60 képviselőt választott az egymillió európai és ugyancsak 60-at a 8-9 millió algériai is. A nők nem szavazhattak.

hetéshez szükséges eszközöket azoknak, akik ezekkel eddig nem rendelkeztek. Ez azt jelenti, hogy el kell ismerni azok méltóságát, akiktől ezt eddig elvitatták. Ez azt jelenti, hogy hazát kell biztosítani azoknak, akik kételkedtek, hogy van nekik ilyen"[67] Majd megdicsérte a hadsereget, majd felszólította a tízmillió franciát, hogy vegyen részt a rövidesen sorra kerülő választásokon, nyilvánítson véleményt, küldjön képviselőket a közhatalom szerveibe. A bátor, de legalább annyira kegyetlen és testvérgyilkos harcot folytatókat is az urnákhoz szólította, „kinyitom előttük a megbékélés ajtaját".

Szokatlan, teljesen új hangnem volt ez. Nem esett szó a beszédben az „integrációról", Algéria Franciaországba olvasztásáról, sem „francia Algériáról". Május 13. szereplői nem ezt várták. Az *Echo d'Alger* másnapi számában Léon Delbecque ezt így fejezte ki: „Nem azért léptük át a Rubicont, hogy horgásszunk". Jean Amrouche, algériai francia nyelvű költő a *Le Monde* ugyancsak másnapi számában jól tapintott rá a beszéd lényegére amikor azt írta, hogy ugyanazon jogok biztosítása Algéria valamennyi lakója számára a függetlenség felé vezető utat nyitotta meg.[68]

De Gaulle és az általa csak „aktivistáknak" nevezett szélsőségesek között október elején vált véglegessé és nyilvánossá a szakítás. Törvénytelennek nevezte a közjóléti bizottságok tevékenységét („semmilyen jogosítványuk nincsen"), s megparancsolta a katonáknak, hogy lépjenek ki belőlük, amit azok végre is hajtottak. Ezzel megszűnt a „kettős hatalom", és Algéria irányítása teljes mértékben Párizs befolyása alá került. A folyamat akkor vált teljessé, amikor a személyi oldala is rendeződött. De Gaulle decemberben a polgári és katonai hatalmat is birtokló Salan tábornokot Párizsba helyezi át, és szétválasztott funkciói betöltésével Challe tábornokot, illetve Paul Delouvrier-t[69] bízta meg. Az előbbit főparancsnokká, az utóbbit pedig Franciaországot képviselő főmegbízottá, a Köztársaság első emberévé nevezte ki.

Az állam és intézményei tekintélyének helyreállításában, megszilárdításában döntő szerepe volt az új alkotmánynak, amely új alapokra helyezte Franciaország és a gyarmatok kapcsolatát. A Francia Unió helyébe a Francia Közösség lépett. Ez a brit Nemzetközösséghez hasonló konstrukciót jelentett, autonóm államok szövetségét (közös és helyi ügyek kombinációját), amely biztosította a kiválás — a teljes szuverenitás — lehetőségét is. Így tett már az alkotmányról történt népszavazáskor, szeptember 28-án, a Sekou Touré vezette Guinea. Vele minden kapcsolatot azonnal meg is szakított de Gaulle, aki „hálátlannak" tartotta a guineai vezetőt. Nem így viszonyult viszont azokhoz az országokhoz (Mali, Szenegál stb.), amelyek az alkotmány által előírt jogi eljárás betartásával két évvel később nyilvánították ki szuverenitásukat. Velük minden téren szoros maradt a kapcsolat.

---

[67] *Charles de Gaulle:* Discours et messages. 1958–1962. 17.

[68] De Gaulle több városban is tartott még beszédet, de csak Mostaganemben fejezte be — a körülötte lévők erőszakos unszolásának engedve — az Éljen francia Algéria! felkiáltással, de úgy, hogy a két szó között szünetet tartott .(Vive l'Algérie...française!)

[69] 1914–1995. pénzügyi szakember, több miniszter kabinetfőnöke a IV. Köztársaság idején. Jean Monnet munkatársa, az Európai Szén- és Acélközösség „pénzügyminisztere" 1955 és 1958 között.

Algériában, ahol először szavazhattak a nők, 76%-os volt a résztvevők aránya a szeptember 28-i referendumon, az igen szavazatoké pedig elérte a 96%-ot. Franciaországban 79%-os volt a részvételi arány, 80% támogatta az új alkotmányt, 20% pedig (a kommunisták szavazótábora) elutasította. De Gaulle úgy képzelte — azt szerette volna —, hogy a Francia Közösség nyújtotta keret és jogi proceszus mintául szolgáljon az algériai probléma megoldásához. Ehhez azonban mindenekelőtt tárgyaló partnert (vagy partnereket) kellet találnia Algériában. Ez nem lehetett kizárólag az FLN, de mint résztvevőt Párizs nem zárta őt ki.

De Gaulle nagyszabású szociális programot is meghirdetett, hogy társadalmi bázisuk kiszélesítésével azokat erősítse, akik a békés megoldás hívei. Programját negyedik algériai útja során, október 3-án Constantine-ban jelentette be. A hely kiválasztása nem volt véletlen. Kelet-Algéria legnagyobb városa lakosságának többsége algériai, s de Gaulle elsősorban hozzájuk kívánt szólni. Ezen kívül ebben a városban jelentette be 1943. december 12-én azokat az intézkedéseket, amelyek az algériaiak szociális és politikai helyzetén kívántak javítani. A Constantine-tervnek elkeresztelt program keretében 250 ezer hektár földet osztottak volna szét az algériai fellahok között, erőteljes ipari beruházást valósítottak volna meg a szaharai földgáz és kőolaj kitermelésével, egymillió ember számára építettek volna lakást, javították volna a közoktatást és az egészségügyi rendszert. A közhivatalokban és a szolgáltatásban alkalmazottak közül minden hatodik algériai lett volna. A terv szerint bekövetkező társadalmi átalakulás politikai következményeiről a következőket mondta de Gaulle: „... Algéria jövőjének alappillére saját személyisége és a francia anyaországgal létrejövő szoros szolidaritása lesz."[70] Újra gondosan megválasztott, kétértelmű szavak: a szoros szolidaritás lehet társulás, de lehet két szuverén állam kapcsolata is. Mindkettőnek a megvalósításához béke szükséges. Ezért október 23-i sajtókonferenciáján már egyenesen a harcolókhoz fordul, „a felkelés embereihez, akik bátran harcoltak. Jöjjön a bátrak békéje, s biztos vagyok, hogy a gyűlölet meg fog szűnni. A bátrak békéjéről beszéltem. Mit jelent ez? Egyszerűen a következőt: azok, akik tüzet nyitottak, szüntessék is azt meg, és minden megaláztatás nélkül térjenek vissza családjukhoz és munkájukhoz...ebben az esetben a harcosoknak minden tiszteletet megadunk."[71] Példátlan eset! Első ízben történik meg, hogy egy felelős politikus, sőt maga a miniszterelnök, nagyszerű embereknek, bátor harcosoknak nevezi a felkelőknek, s nem „törvényen kívülieknek", „banditáknak", „fellagának"(útonálló, rabló). A nyilatkozat lélektani falat rombolt le, s ebből a szempontból fordulópontnak tekinthető. A fordulat nyílt politikai megfogalmazására — az algériai nép önrendelkezési jogának elismerésére — majd egy évvel később kerül sor. Nemcsak azért ekkor, hogy ne haragítsa magára, ne ösztönözze cselekvésre az „aktivistákat", hanem mert az állami intézmények még nem alakultak ki és szilárdultak meg, nem legitimáltattak választások révén, hanem azért is, mert katonai téren vitathatatlan fölényt akart biztosítani, olyan csapást mérni az FLN-ALN-re, amely végérvényesen

[70] *Charles de Gaulle:* Discours et messages. 1958–1962. 54.
[71] Uo. 60.

lehetetlenné teszi számára olyan katonai pozíció megteremtését, amellyel rákényszerítheti akaratát Párizsra. Ezt de Gaulle semmilyen körülmények között nem tűrte volna el. Az eseményeket ő akarta irányítani, mert ellenkező esetben Franciaország került volna megalázott helyzetbe. Ebből kiindulva utasított el közvetítőket is, s az algériai problémát mindvégig *francia belügynek* tekintette.

Az FLN elutasította de Gaulle ajánlatát, kapitulációnak tartotta. Tárgyalás — nyilatkozta az FLN — csak egyenlő felek között lehetséges. Ez pedig megköveteli a felkelők szeptemberben alakított ideiglenes kormányának az elismerését, mivel ő lesz az algériai tárgyaló fél.[72]

Az FLN-nek nem csupán a nyilatkozatai, de a tettei is azt bizonyították ekkor, hogy nem a tárgyalásokhoz vezető lehetőségeket keresi. A nyár végén ugyanis megnyitotta a „második frontot" Franciaországban. Augusztus 25-re virradó éjjel Párizsban és számos vidéki városban az ALN kommandósai merényleteket hajtottak végre rendőrőrsök, de főleg gazdasági létesítmények — elsősorban olajfinomítók — ellen. A merényletekkel gyengíteni kívánták Franciaország gazdasági potenciálját, és fel akarták rázni a közvéleményt, amely szerintük teljesen a kormánypropaganda hatása alá került. Az augusztus 25-i és az azt követő akciókat az FLN a második világháborúban a nácik ellen harcoló ellenállókéhoz hasonlította.[73]

A franciaországi front megnyitása azonban inkább az ALN rendkívül nehéz helyzetének volt a következménye: Algériában az elektromos határzár hatékonyságának következtében a fegyver- (és részben ember) utánpótlás gyakorlatilag megszűnt, a felkelők nagyobb egységeit (század, zászlóalj) a francia haderő vagy felszámolta vagy szétzilálta. Ez a helyzet feszültséget teremtett a GPRA és az otthon harcolók között.

A hátországnak számító Tunézia és Marokkó — de főként az előbbi — magatartása is elbizonytalanította az FLN-t. De Gaulle néhány támaszpont (Bizerta, Port-Lyautey stb.) kivételével már júniusban kivonta a francia csapatokat e két országból. Ez a gesztus is hozzájárult ahhoz, hogy június 30-án Tunézia egyezményt írt alá francia vállalatokkal a szaharai kőolajat tunéziai kikötőkbe szállító vezeték megépítéséről. Ebben az FLN a tangeri konferencia határozatainak megsértését, „a francia imperializmus érdekeinek szolgálatát" látta, s határozottan tiltakozott a tunéziai kormánynál.[74]

A de Gaulle személyével kapcsolatos elvárások is zavart idéztek elő, és kétségbeesett cselekedetekre ösztönözték a felkelőket. Az algériaiak jelentős része reménykedve tekintett a tábornokra, várakozó álláspontra helyezkedett. Ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy elfordult volna a nemzeti függetlenség eszméjétől. Ezt állapította meg Paul Delouvrier is, aki a tábornok személyes megbízottjaként október 31. és november 22. között „helyzetfelmérés" céljából

---

[72] El Moudjahid, 32. sz. (1958. november 20.)

[73] El Moudjahid, 29. sz. (1958. szeptember 17.)

[74] El Moudjahid, 27. sz. (1958. július 22.) 1958-tól a kőolaj mind nagyobb szerepet játszott Franciaország algériai politikájának a kialakításában. Ebben az évben történt meg a nagy hozamú kutak üzembe helyezése. Ez óriási reményeket keltett. Gazdasági szakemberek és politikusok is úgy gondolták, hogy Franciaország saját forrásból tudja biztosítani egyre növekvő szükségletét, önellátó lehet, és a Constantine-terv gazdasági alapjait is megteremtheti.

Algériában tartózkodott. Jelentésében megállapította, hogy a muzulmán lakosság bizalommal van de Gaulle iránt, magatartását a várakozás és a lázadókkal való cinkosság jellemzi. A franciákat, főleg a franciaországiakat, a kínzások, a durva elnyomás stb. ellenére sem gyűlöli. Ám mindennek ellenére „úgy véli, hogy az FLN az „ő" harcát vívja."[75]

A „második front" hatása ellentmondásos volt, s a kitűzött célt nem tudta elérni. Kétségtelen, hogy az FLN kohéziójához hozzájárult, de Franciaországban inkább ellenkező hatást ért el, nem gyengítette meg az ország gazdaságát. A közvéleményt, sokkhatást gyakorolva az emberekre, felrázta, de inkább a felkelők ellen fordította, és vagy az erőpolitika híveinek a pozícióját erősítette, vagy a de Gaulle-ba vetett bizalmat.

De Gaulle nagyon reménykedett, hogy a novemberi parlamenti választás pluralista lesz, több vélemény , tendencia fog nyilvánosságot kapni, valóban választhatnak az algériaiak. Látva az alkotmányról tartott referendum nagyon „meggyőző" eredményét, utasította Salan főparancsnokot, hogy tartsa távol a hadsereget a választási kampánytól. Ez azonban hiábavalónak bizonyult. A katonák az integrációt támogató listák mellett érveltek. Egyetlen szabad jelölés sem volt, egyesekre nyomást gyakoroltak, másokat megfélemlítettek. Az integrációt ellenzők meg sem szólalhattak. Ezt viszonylag könnyű volt elérni: a hírközlési miniszter ekkor ugyanis az integráció híve, a korábbi algériai főkormányzó, Soustelle volt. Az eredmény nem lehetett kétséges. A megválasztott 67 képviselő (ebből 46 algériai) mind az integráció, vagyis a „francia Algéria" híve volt. Ez elkeserítette de Gaulle-t. A franciaországi eredmények viszont „felülmúlják reményeimet" – írta emlékirataiban. Az 576 tagú nemzetgyűlésben 206 képviselőt a tábornokot támogató, Soustelle által létrehozott Unió az Új Köztársaságért (UNR – Union pour la Nouvelle République) párt listáján választották meg. A nagy ellenfél, a kommunisták — a nem arányos választási rendszernek is köszönhetően — mindössze 10 képviselői helyet szereztek. (A párt szavazóinak száma nem érte el a 4 milliót, holott a IV. Köztársaság idején ez a szám mindig 5 millió körül volt.)

December 21-én a köztársasági elnököt választó elektori testület a szavazatok 78%-ával Charle de Gaulle-t választotta meg az V. Köztársaság első államfőjévé. Az új elnököt immár nem csupán vitathatatlan tekintélye, hanem az alkotmány biztosította igen széles hatalom is segíti az ország problémáinak, különösen pedig az algériainak a megoldásában.

[75] Archives contemporaines, Fondation Nationale des Sciences Politiques 2 DV, 1. dossier (Paul Delouvrier)

THE ALGERIAN WAR AND THE FALL OF THE FOURTH REPUBLIC
The Return of De Gaulle to Power

By László J. Nagy
(Summary)

The FLN (Front de libération nationale), which directed Algeria's war of independence (1954–1962), intended to internationalize the cause of the war of national liberation, and make it one of the chief problems of international politics, thus forcing both the United States and the Soviet Union to take sides in the conflict. The occasion to do so came in February 1958, when the French air forces bombed the Tunesian village of Sakiet. In order to settle the serious crisis, Washington and London offered to mediate between the parties. This forced Moscow to intervene as well, for the Soviet Union was as unwilling as the United States to open a new front of the Cold War in Algeria.

The intervention of the great powers provoked very intensive resistance from the French political elite, especially on the extreme right and among the army officers. The latter, supported by the majority of the European inhabitants, whose number was around one million, took over the power in Algiers on 13 May 1958. France was on the edge of civil war. All political forces, with the exception of the Communists, turned towards Charles de Gaulle. The hero of the Resistance set two conditions: his accession to power should take place within the existing legal framework, that is, in the national assembly, and he should consequently be given unlimited authority for six months in order to reorganise the country's political system and strengthen the executive power. He was accorded both, yet he had to struggle for four further years to end the war and acknowledge the independence of the „most French colony", while preserving there the influence of France. Did he regard the independence of Algeria as unavoidable in 1958? It is probable, although he never admitted it, at least publicly. As a modern conservative politician, however, he did understand that the colonial system could not be maintained any more in its old, classical form.

Baráth Magdolna

SZOVJET „IMÁZSÉPÍTÉS" MAGYARORSZÁGON*

A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után

A Szovjetunió háborús erőfeszítései és a fasiszta Németország feletti győzelme eredményeképpen a második világháborút követően a világ közvéleménye tisztelettel és érdeklődéssel tekintett az első szocialista állam felé. A szovjet propagandagépezetnek ezért egy nagyon fontos külpolitikai feladatot kellett megoldania a háború után: a külföldi államok közvéleményét a továbbiakban is olyan módon kellett befolyásolnia, hogy az jóindulatú maradjon a Szovjetunió iránt.

Még inkább így volt ez Magyarországon, amely ellenfélként, majd vesztesként nézett szembe a „felszabadító" hódítóval. Kézenfekvő volt tehát, hogy rövid idő alatt egy igen jelentős propagandagépezetet állítsanak a cél szolgálatába. A Kulturális Kapcsolatok Összoroszországi Szervezetének [VOKSZ] 1955-ig külön képviselete működött Magyarországon, amelynek feladata a szovjet kultúra magyarországi terjesztése és a szovjet–magyar kulturális kapcsolatok fejlesztése volt.[1] Emellett a szovjet filmek exportjával foglalkozó Szovekszportfilm is rendelkezett képviselettel Magyarországon; utóbbi a magyar közönség igényeit és a szovjet filmek kölcsönzési lehetőségeit tanulmányozta. Az ugyancsak külön irodát fenntartó Szovinformbüro a Szovjetunióról szóló információkat terjesztette a magyar napilapokon és folyóiratokon keresztül. Mindezek mellett a Magyar–Szovjet Társaság[2] (MSZT) vállalta magára a Szovjetunió kulturális és tudományos élete legfontosabb eredményeinek bemutatását és népszerűsítését, ámde a kulturális szervezet hamarosan elsődlegesen politikai célokat szolgáló társadalmi szervezetté vált, amelynek munkáját mindvégig nagyfokú formalitás jellemezte.[3]

* A téma kutatását a Bolyai Ösztöndíj és az OTKA K 72511 számon támogatta.

[1] A VOKSZ meghatalmazottja a magyar értelmiség különböző rétegeivel — tudósok, színészek, zenészek, írók, képzőművészek — tartott kapcsolatot, és Jevgenyij Gromov budapesti szovjet nagykövet véleménye szerint nagyon hasznos munkát végzett. Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijszkoj Federacii [GARF] f. 9518. op. 1. gy. 83. Je. Gromov 1957. június 7-i telefontávirata.

[2] A társaság 1945 nyarán alakult, tiszteletbeli elnöke Szent-Györgyi Albert, első elnöke Zilahi Lajos volt, akit 1946-ban Rusznyák István professzor váltott fel. A társaságnak kihelyezett részlegei voltak a városokban, megyékben és nagyobb falvakban, és körülbelül 300.000-es kollektív tagsággal rendelkezett.

[3] A kérdésről részletesebben lásd *Baráth Magdolna:* A magyarországi szovjet „imázsépítés" néhány aspektusa. In: Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70.

A szovjet csapatok részvétele a magyar forradalom leverésében mind Magyarországon, mind a világban, alapjaiban rendítette meg a Szovjetunió komoly erőfeszítések árán felépített imázsát. A forradalom alatt az MSZT megszűnt, a szovjet folyóiratok terjesztése abbamaradt, az orosz nyelvű irodalom árusításával foglalkozó budapesti Horizont Könyvesboltot a felkelők feltörték, a könyvek egy részét elégették.[4] A forradalom leverése után a mozivászonról eltűntek a szovjet filmek, a színházak repertoárjából kikerültek az orosz és szovjet színdarabok, jelentősen visszaesett a szovjet könyvek kiadása és eladási példányszáma,[5] a sajtóban kevesebb szovjet vonatkozású cikk jelent meg.

Szovjet részről az általános politikai iránynak megfelelően úgy vélték, hogy a „belső és külső reakció" a népi demokratikus rendszer megdöntése érdekében a kultúra területén is a nacionalizmus és szovjetellenesség eszközéhez nyúlt, „ellenforradalmi céljaira" kihasználta a Szovjetunió magyarországi propagandájának hiányosságait, többek között a szovjet művészet agyondicsérését, ami a szovjet elemzők véleménye szerint is nagy károkat okozott a szovjet és a magyar nép kölcsönös megértésének.[6] Véleményük szerint a forradalom leverése után kialakult politikai helyzetben mindenféle ellenséges tevékenységnek elsődlegesen szovjetellenes irányultsága volt, ezért nagyon komoly politikai jelentőséget tulajdonítottak a Szovjetunió népszerűsítésének, külpolitikai törekvései megvilágításának, valamint a szovjet kultúra, tudomány és technika eredményei, a szovjet életmód bemutatásának.

Miközben a magyar vezetés figyelmét 1957 elején még elsősorban a politikai helyzet konszolidálására és a gazdaság rendbetételére fordította, a szovjet külügyminisztérium magyar referatúrája által a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatában megfogalmazott elvek gyakorlati megvalósítására 1956. november 30-án készített javaslatsor már felvetette a kétoldalú kulturális kapcsolatok terén tapasztalt egyenlőtlenségek felszámolásának szükségességét,[7] Jurij Andropov budapesti szovjet nagykövet pedig 1957. január végén Ny. Sz. Hruscsovnak és D. Ty. Sepilov külügyminiszternek küldött jelentésében fejtette ki véleményét a szovjet–magyar kulturális kapcsolatok fejlődésének perspektíváiról.

A szovjet diplomata úgy vélte, helytelen lenne a magyar–szovjet kulturális kapcsolatokat oly módon fejleszteni, ahogyan azt az 1956. októberi esemé-

születésnapjára. Szerk.: Réfi Attila–Sziklai István. MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2010. 55–70.

[4] A Horizontot a forradalmi események következtében 3,7 millió forintos kár érte, ebből 3,5 millió forint veszteség a könyvek, hanglemezek és egyéb tárgyak megsemmisítéséből adódott. Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Ekonomiki [RGAE] f. 43 op. 13 gy. 7979. Tájékoztató a szovjet irodalom magyarországi terjesztésével kapcsolatos kérdésekről.

[5] 1957 első felében tizenkétszer kevesebb szovjet könyvet adtak el — 120 ezer helyett csak 10 ezret — mint 1956 hasonló időszakában, és csupán 19 művet jelentettek meg az előző évi 94 kiadvánnyal szemben, miközben a példányszám is ötödére csökkent. A könyveladás visszaesésében ugyanakkor az is szerepet játszott, hogy a szovjet könyvek ára közel a duplájára emelkedett. GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója a Szovjetunió magyarországi propagandájának néhány kérdéséről.

[6] Uo.

[7] Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii [AVP RF] f. 077. op. 37. papka 188. gy. 17. A szovjet külügyminisztérium magyar referatúrájának javaslatai az 1956. október 30-i nyilatkozat megvalósítására, 1956. november 30.

nyekig tették, mivel az csak kárt okozna az ügynek, ráadásul megnehezítené a magyar vezetés helyzetét. A nagykövet jól látta: a magyar vezetők körében volt bizonyos félelem attól, hogy a kulturális érintkezés régi formáit akarják helyreállítani, és maga is osztotta azt a véleményt, hogy a kapcsolatokat fokozatosan, olyan mértékben kell fejleszteni, amilyen mértékben sikerül a nacionalista és szovjetellenes érzéseken úrrá lenni. Helytelennek tartotta ugyanakkor, hogy a kulturális kapcsolatok ápolásával foglalkozó szovjet szervek szinte teljesen beszüntették munkájukat. A nagykövet egy 13 pontból álló javaslatcsomagot állított össze, amelyben helyet kapott a magyar szerzők műveinek Szovjetunióban történő kiadására vonatkozó terv összeállítása, a legjobb szovjet filmek kiválasztása és Magyarországra küldése, a magyar zene hetének megrendezése Moszkvában és Leningrádban, a Bánk bán mielőbbi színrevitele a moszkvai Nagy Színházban (magyar rendező közreműködésével),[8] Zichy Mihály szovjet múzeumokban őrzött néhány képének odaajándékozása a Szépművészeti Múzeumnak stb. Mindezeket az intézkedéseket a legközelebbi időpontban, nagy sajtó- és rádió nyilvánosság mellett javasolta megvalósítani. Emellett Jurij Andropov úgy kívánt segíteni a munka nélkül maradt magyar színészeknek és zenészeknek, hogy indítványozta társulatok, együttesek meghívását szovjet vendégszereplésre. Sürgette a kulturális munkaterv mielőbbi aláírását, illetve egy együttműködési megállapodás létrehozását a két ország tudományos akadémiái között. Javasolta a Magyarországra irányuló szovjet rádióadások tartalmának megváltoztatását, érdekesebbé tételét.

Mivel a forradalom alatt megszűnt a Magyar–Szovjet Társaság lapja, az Új Világ és a Szovjet Kultúra című havilap is, szünetelt az Új idő magyar nyelvű kiadása, illetve abbamaradt a szovjet sajtótermékek forgalmazása, javaslatot tett arra, hogy a nagykövetség jelentessen meg egy magyar nyelvű bulletint. Az első időben 2 ív terjedelemben, havonta egy illusztrált számot kívántak kiadni 3 ezer példányban, amelyet az állami intézményeknek, napilapok szerkesztőségeinek és társadalmi szervezeteknek juttattak volna el, s csak később terjesztették volna a lakosság körében.[9]

Végezetül a nagykövet előállt egy, a diplomáciai kapcsolatokban némileg szokatlan javaslattal is. Andropov úgy vélte, hogy a forradalmi események és a szovjetellenes hangulat megerősödése következtében több száz olyan személy, aki őszintén szimpatizált a Szovjetunióval és aktív propagandatevékenységet folytatott a magyar–szovjet barátság erősítése érdekében (párt- és állami apparátusban dolgozók, újságírók, a Magyar–Szovjet Társaság munkatársai), meglehetősen nehéz helyzetbe került mind erkölcsileg, mind anyagilag, ezért a nagykövetség bizonyos anyagi segítséget kívánt nekik nyújtani. Ennek érdeké-

[8] Jurij Andropov már 1956. augusztus 30-i, az SZKP KB Elnökségének küldött jelentésében bírálta a szovjet kulturális vezetést, és magyar sérelemként említette, hogy a moszkvai Nagy Színházban még mindig nem mutatták be a Bánk bánt, annak ellenére, hogy a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma 1953 óta többször is megígérte annak előadását. A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerkesztette: Gál Éva–Hegedüs B. András–Litván György–Rainer M. János. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1993. 39.

[9] Szovjetszkij vesztnyik (Szovjet Híradó) címmel az első szám 1957. november 7-én jelent meg.

ben Andropov azt kérte, hogy erre a célra bocsássanak a nagykövetség rendelkezésére évi 20-30 ezer forintot.[10]

Andropov javaslatainak többségét az illetékes szovjet vezetők is támogatták. Ny. A. Mihajlov kulturális miniszter a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Központi Bizottságának címzett feljegyzésében 1957. február 21-én javasolta a magyar szerzők (mind a klasszikusok, mind a kortárs magyar írók) művei kiadásának növelését és a személyes kapcsolatok elmélyítése érdekében magyar írók és kiadói munkatársak meghívását. Fontosnak tartották, hogy egyezményt kössenek a mozifilmek cseréjéről, ünnepélyes filmbemutatókat szervezzenek a rendezők részvételével, valamint új szovjet filmeket küldjenek a nagykövetségre, a magyarországi terjesztés elősegítése érdekében.

Támogatásra talált a nagykövetségnek a magyar zene hetének megrendezésére irányuló indítványa — ezt 1957. március-áprilisban tervezték lebonyolítani Moszkvában és Leningrádban — és az ötlet is, hogy rendezzenek estet Kodály Zoltán tiszteletére, illetve hívják meg őt 7-10 napra a Szovjetunióba.

A nagykövetség javaslatának megfelelően a kulturális minisztérium meghívta szovjetunióbeli vendégszereplésre a Duna népi együttest, valamint színészek egy csoportját. Kilátásba helyezték a rádiópropaganda javítását célzó intézkedések kidolgozását, illetve kijelölték a kulturális együttműködési munkaterv aláírására Budapestre utazó delegáció tagjait is.[11]

Az SZKP KB nemzetközi kapcsolatok osztályának és kulturális osztályának egy héttel később készített közös előterjesztése ezen kívül említést tett arról is, hogy 1957. március végére tervezték a tudományos akadémiák közötti megállapodás aláírását, amelynek alkalmából szovjet delegáció utazott volna Magyarországra. Addigra már az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Bánk bán színpadra állítását a Nagy Színház (az októberi forradalom 40. évfordulójával kapcsolatos új bemutatókra való felkészülésre hivatkozva) nem tudta vállalni. A nagykövetség bulletinjének kiadását illetően a külügyminisztériumot és a kulturális minisztériumot kívánták megbízni a kérdés tanulmányozásával és a konkrét javaslatok kidolgozásával. Teljes egészében elutasították viszont Andropovnak a segélyalap létrehozására irányuló indítványát.[12]

Az 1956. októberi magyarországi forradalom tanulságai a szovjet vezetést szélesebb körű, átfogóbb intézkedések kidolgozására is ösztönözték. 1957. február 21-én vitatta meg az SZKP KB Elnöksége a Vjacseszlav M. Molotov vezetése alatt álló bizottság[13] javaslatait a Szovjetunió külföldi propagandájának javítását célzó intézkedésekről. Az előterjesztés készítői[14] arra a következtetésre ju-

[10] Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii [RGANI] f. 5. op. 28. gy. 505. A budapesti szovjet nagykövetség feljegyzése Ny. Sz. Hruscsovnak, az SZKP KB első titkárának és D. Ty. Sepilov külügyminiszternek, 1957. január 24.

[11] RGANI f. 5. op. 28. gy. 505. Ny. A. Mihajlov kulturális miniszter feljegyzése az SZKP KB-nak, 1957. február 21.

[12] RGANI f. 5. op. 28. gy. 505. Az SZKP KB nemzetközi kapcsolatok osztályának és kulturális osztályának előterjesztése az SZKP KB-nak, 1957. február 28.

[13] A bizottsága tagja volt M. A. Szuszlov, D. T. Sepilov, P. Ny. Poszpelov, Ny. A. Mihajlov, I. G. Kabanov, G. K. Zsukov, F. V. Konsztantyinov, D. A. Polikarpov, I. Ty. Vinogradov.

[14] Az előterjesztést lásd Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. Posztonovlenyija 1954–1958. Glav. red.: A. A. Furszenko. ROSZSZPEN, Moszkva, 2006. 575–581.

tottak, hogy a külföldre irányuló szovjet propaganda nem felelt meg a szovjet állam feladatainak, és elmaradt a nemzetközi helyzetből adódó követelményektől: a nemzetközi feszültség enyhítésére irányuló törekvések, a szovjet békepolitika megismertetése a széles néptömegekkel, az imperialista államok agresszív politikájának leleplezése véleményük szerint a külföldre irányuló propaganda gyökeres megjavítását és kiszélesítését igényelte volna. Ezzel szemben — legalábbis a dokumentum készítői szerint — a propagandával foglalkozó szervek nem használtak ki minden lehetőséget, nem mutattak kezdeményezőkészséget és rugalmasságot. A külföldre irányuló propaganda „passzív, védekező jellegű, nagy késéssel reagál a nemzetközi élet eseményeire, nem ritkán primitív módon, az országok nemzeti és kulturális sajátosságainak, a népek hagyományainak és szokásainak figyelembe vétele nélkül folyik".[15] E hiányosságok a bizottság véleménye szerint különös élességgel mutatkoztak meg a magyarországi események alatt.

A dokumentum elmarasztalta a kulturális kapcsolatok kérdésével foglalkozó valamennyi szervet, mindenekelőtt a VOKSZ-ot, mert tevékenységüket nem egyeztették, hiányzott munkájukból a tervszerűség, nem volt kielégítő a szovjet könyvek és filmek külföldi terjesztése, bürokratikus módon viszonyultak az ún. népi demokratikus országok kulturális szerveinek különböző kéréseihez (már ha egyáltalán válaszoltak rájuk). A hibák okát abban látták, hogy a külpolitikával foglalkozó hivatalok és szervezetek egymástól elszigetelten, nem szisztematikusan, átgondolt és egyeztetett tervek nélkül dolgoztak.

Mivel a propaganda fokozása, a kulturális kapcsolatok rendezése és kiszélesítése politikai jelentőséggel bírt, fontosnak tartották a színvonal emelését, a párt- és állami irányítás javítását, valamint az eszközök és módszerek (rádió, sajtó, mozi, irodalom, művészet, személyes kapcsolatok) tervszerű és koordinált felhasználását.[16]

Szükségesnek tartották, hogy támadó jellegű legyen a propaganda, határozottan verje vissza a Szovjetunió és a szocialista államok elleni támadásokat, s ugyanakkor vegye figyelembe a nemzeti és kulturális sajátosságokat. Mindezek megvalósítása érdekében javasolták egy, a Minisztertanács felügyelete alatt működő, a külföldi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó állami bizottság létrehozását, amely valamennyi érintett szerv tevékenységét irányította és koordinálta volna. (Magát a bizottságot közvetlenül az SZKP KB Titkárságának rendelték alá.)

Az előterjesztők a bizottságot kívánták megbízni azzal, hogy intézkedéseket dolgozzon ki a kulturális és tudományos cserékről szóló államközi egyezmé-

---

[15] Uo. 576.

[16] A szovjet külpolitikai propaganda legfőbb feladatait a testület a következőképpen határozta meg: a külföldi országok lakossága széles körének megismertetése a Szovjetunió vívmányaival és a szocialista rendszer elsőbbségének bemutatása, az SZKP és a szovjet kormány kül- és belpolitikájának elmagyarázása az egyes országok sajátosságaihoz alkalmazkodva, a Szovjetunió külpolitikai intézkedései sikeres megvalósításának elősegítése a propaganda eszközeivel, a béke megőrzéséért való harc és a népek közötti mindenoldalú együttműködés megerősítése, az imperialista államok agresszív politikájának leleplezése, a gyarmati és függő országok népei nemzeti-felszabadító harcának támogatása.

nyek fejlesztésére, koordinálja a kulturális kapcsolatokkal foglalkozó szervezetek és intézmények tevékenységét, és ellenőrizze a rájuk bízott feladatok végrehajtását. A bizottságnak kellett volna irányítania a külföldre irányuló rádióadásokat, az idegen nyelvű könyvek, folyóiratok, illusztrációs anyagok kiadását és külföldi terjesztését, illetve a Szovjetunió életét és külpolitikáját bemutató anyaggal ellátnia a külföldi kiadványokat. Javaslatokat kellett kidolgoznia a módszerek tökéletesítésére, valamint tanulmányoznia kellett a szovjet propaganda hatását és más országok módszereit, egyebek mellett a szocialista országok ellen irányuló nyugati propaganda tartalmát és eszközeit.[17] A testületnek kapcsolatokat kellett kiépítenie a népi demokratikus országok megfelelő minisztériumaival és hivatalaival, koordinálnia a minisztériumok, hatóságok és szervezetek munkaterveit, valamint javaslatokat készíteni az SZKP KB számára. Ezzel egyidejűleg azt is szükségesnek tartották, hogy a külföldi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó szervek anyagi-technikai ellátását jelentősen javítsák.

Mindez nem jelentette azt, hogy a Szovjetunió népszerűsítésével foglalkozó szervekre már nem volt szükség. A budapesti szovjet nagykövetség a VOKSZ-képviselet újbóli felállításának célszerűsége mellett érvelt, arra hivatkozva, hogy a nagykövetség, diplomáciai státusából eredően, nem vállalhatta magára (legalábbis széles körben) a szovjet kultúra propagálását, ráadásul — rendezvényeinek hivatalos jellege miatt — nem volt alkalmas arra, hogy az értelmiség olyan rétegeiben is propagandamunkát végezzen (mindenekelőtt az írók, színészek, tudósok között), akik különböző okokból a Szovjetunióval szemben ellenséges beállítottságúak voltak. Jevgenyij Gromov, az 1957 márciusában Magyarországra érkezett új nagykövet állítása szerint a VOKSZ és a Szovinformbüro képviseletének felállítását Kállai Gyula MSZMP KB-titkár is támogatta. Véleményük szerint ez ugyanis lehetőséget adott volna a Szovjetunió magyarországi propagandája (ami a szovjet diplomata szerint is meglehetősen alacsony színvonalú volt) lehetőségeinek és a magyar–szovjet kulturális együttműködés fejlesztése új útjainak alaposabb tanulmányozására.[18]

A Szovjetunió magyarországi propagandájában 1956-ig fontos tényező volt a Magyar–Szovjet Társaság. Az 1956. októberi események alatt támadások érték a társaság helyiségeit és központi épületét, a társaság fel is függesztette munkáját. Ugyanakkor — amint azt a társaság egyik munkatársa, Hidvégi István a szovjet nagykövetség tanácsosának elmondta — az MSZT munkatársai közül többen valamilyen formába továbbra is a magyar–szovjet barátság helyreállításán és megerősítésén akartak munkálkodni. Ezek az emberek átmenetileg egy Arany János utcai helyiségben rendezkedtek be.[19] Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága [IIB] a társaság munkatársainak szándéka ellenére 1956. november 28-án a Magyar–Szovjet Társaság megszüntetéséről döntött; az ott

[17] A budapesti szovjet nagykövetség ugyancsak folyamatosan figyelemmel kísérte a Magyarországra irányuló nyugati propagandatevékenységet és erről elemzéseket is készített, amelyeket megküldtek a propagandával foglalkozó szovjet állami szerveknek. AVP RF f. 077. op. 39. papka 203 gy. 45.

[18] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Je. Gromov 1957. június 7-i telefontávirata.

[19] AVP RF f. 077. op. 37. papka 188. gy. 10. B. V. Gorbacsov feljegyzése Hidvégi Istvánnal folytatott 1956. november 22-i beszélgetéséről.

dolgozó funkcionáriusok egy része átkerült a Kultúrkapcsolatok Intézetébe, ahol külön osztályt kívántak szervezni a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok fejlesztésére.[20] A határozatot azonban nem hozták nyilvánosságra és a végrehajtás is csak részben történt meg: az apparátust felszámolták, de a társaság nem mondta ki feloszlatását, sőt 1957 tavaszán több helyi szervezet újra megkezdte munkáját. Erre tekintettel, valamint a magyar–szovjet kapcsolatok ápolásának „fokozott politikai jelentőségéből" kiindulva az MSZMP IIB Titkársága 1957. április 19-én úgy döntött, hogy felújítja a Magyar–Szovjet Társaság tevékenységét.[21] A javaslat előterjesztői szerint a társaság régi nevén, de a művelődésügyi tárca felügyelete alá tartozó Kultúrkapcsolatok Intézete keretében végezte volna munkáját, nem rendelkezett volna külön apparátussal, hanem az Intézet keretében létrehozandó szovjet ügyosztály — amelynek vezetője egyúttal az MSZT titkára is volt — intézte volna a társaság ügyeit. A tapasztalatokból okulva a pártvezetés nem tömegszervezetet, hanem „a két nép közötti kapcsolatokat ápoló társadalmi jellegű propaganda szervet" akart létrehozni.[22]

A társaság újjászervezésére több javaslat is készült. Az egyik tervezet készítője, Kelen Béla — az MSZMP Budapesti Bizottságának titkára — úgy vélte, a MSZT megszüntetését nemcsak az október 23-i események és az azok következtében kialakult politikai légkör idézték elő, hanem hozzájárultak ehhez a társaság munkájának tartalmi hiányosságai is. Az volt a véleménye, hogy a felduzzasztott apparátus nagy része képzettségénél fogva sem volt alkalmas arra, hogy megfelelő propagandamunkát fejtsen ki, másrészt ismeretterjesztő tevékenysége tartalmában is eltorzult. „Az egyes szovjet módszerek kritikátlan, mechanikus átvételének propagálása, bizonyos tudományos és művészeti eredmények túlbecsülése gazdasági és kulturális életünkben is károkat okozott, sokszor sértette a nemzeti önérzetet és kedvezőtlen hatást gyakorolt a magyar–szovjet barátság fejlődésére."[23]

Az MSZT titkára, Demeter Sándor nem osztotta Kelen Béla véleményét. Azt vallotta, hogy a Szovjetunióval való kapcsolat „nem lehet egyenértékű a többi országokkal való kapcsolatainkkal, annál is inkább, mivel nem korlátozódhat kizárólag kulturális területre, hanem foglalkoznunk kell a két ország politikai, gazdasági, tudományos, műszaki stb. kérdéseivel is... Amíg a Kultúrkapcsolatok Intézete a külföldi kulturális kapcsolatok kiépítésén, annak erősítésén dolgozik, az MSZT széles társadalmi alapokon nyugvó politikai tömegmozgalommá kell váljék, a társadalom minden rétegére kiterjedő propaganda tevékenységet kell végezzen a magyar–szovjet barátság elmélyítése érdekében."[24]

---

[20] A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. kötet 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk.: Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Intera Rt. 1993. 134.

[21] A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei V. kötet 1956. november 14.–június 26. Szerk.: Baráth Magdolna–Feitl István–Némethné Vágyi Karola–Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó, 1998. 176.

[22] Uo. 204.

[23] Magyar Országos Levéltár [MOL] M-KS 288. f. 22/1957/3. ő. e.

[24] Uo.

A társaság munkája végül 1957 júniusában indult újra Magyar–Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven, de sokkal szerényebb lehetőségekkel.[25] Részben ennek volt köszönhető, hogy a Társaság a megalakulását követő kezdeti időszakban nem tudott széles körű tevékenységet végezni a szovjet tudomány és kultúra népszerűsítése, a lakosságnak a szovjet emberek életével való megismertetése érdekében. Másrészt, habár a Társaság vezetésében akadt néhány ismert személyiség, nem volt elég tekintélyes, jórészt olyan értelmiségiekből állt (Veres Péter, Domanovszky Endre, Major Máté, Rideg Sándor), akikről a szovjet diplomaták úgy nyilatkoztak, hogy „titokban a Szovjetunió ellenségei" és csupán formalitásnak tekintik részvételüket a Társaság vezetésében.[26] A magyar vezetőknek szándékukban állt Erdei Ferenc bevonása is a társaságba, ezt azonban szovjet részről határozottan ellenezték. A forradalmat követően ritkán fordult elő, hogy a szovjet vezetés személyi kérdésekben véleményt nyilvánított volna, ebben az esetben azonban határozott utasítást adtak Jevgenyij Gromov nagykövetnek, alkalmas esetben hozza Kádár János tudomására: attól tartanak, hogy Erdei Ferenc bevonása a társaságba nem fogja elősegíteni munkájának sikeres kibontakoztatását.[27] A szovjet nagykövetség azt is a sikertelenség okai közé sorolta, hogy az MSZMP KB részéről nem kapott kellő támogatást, a KB apparátusát nem érdekelte a társaság munkája.

Az MSZBT-nek egy hónap alatt már számos baráti köre kezdte meg működését, de azt a Társaság vezetősége is elismerte, hogy az eredményeket egyáltalán nem lehetett kielégítőnek nevezni, amit elsősorban a propagandaeszközök hiányának tudtak be. Elsődleges feladatnak azt tartották, hogy kompetens szovjet szervek közreműködésével új módszereket és munkaformákat alakítsanak ki. A Szovjetunió népszerűsítése érdekében fotóanyagokat, tudományos ismeretterjesztő, oktató- és dokumentumfilmeket, hanglemezeket, diafilmeket kértek, és szükségesnek tartották volna a Szovjet Kultúra Házának létrehozását Budapesten.[28]

Jevgenyij Gromov nagykövet maga is úgy gondolta, hogy a Magyar–Szovjet Baráti Társaság a Szovjetunió magyarországi propagandájának egyik fontos mozgató erejévé válhat, ha megfelelő információkkal és segédanyaggal látják el, ezért támogatta a társaság kéréseit. A társaság munkájának színvonala azonban még 1957 végén is jóval alatta maradt az 1954/55. évinek, voltak olyan megyék (Vas, Zala, Bács, Békés), ahol semmilyen befolyással nem rendelkezett. A szovjet diplomaták úgy látták, hogy a társaság a szovjet társadalmi szervezetek részé-

---

[25] Míg a társaság költségvetése 1956-ban 36 millió forint volt, ez az összeg 1957-ben mindössze 3 millió Ft-ot tett ki. Uo.

[26] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban.

[27] AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 12. Előterjesztés az SZKP KB-nak, 1957. május 31. A szovjet vezetés azért viseltetett fenntartásokkal Erdeivel szemben, mert Nagy Imre híve volt, s utóbbi megbízásából tagja volt a szovjet csapatkivonásról tárgyaló magyar delegációnak. Azt is a rovására írták, hogy elutasította a Kádár-kormányban való részvételt.

[28] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Demeter Sándor, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöksége titkárának 1957. július 22-i levele Ny. A. Mihajlovnak, a Szovjetunió kulturális miniszterének.

ről állandó és nagy segítségre szorul, amelynek leghatásosabb formája az lett volna, ha hasonló szervezetet hoznak létre a Szovjetunióban is.[29]

A Magyar–Szovjet Baráti Társaság titkárához hasonlóan a budapesti szovjet nagykövetség másodtitkárának, Borisz Gorbacsovnak is az volt a véleménye, hogy a népi demokratikus rendszer 12 éve alatt komoly változások mentek végbe a magyar értelmiség tudatában, de az értelmiség egészét még nem sikerült megnyerni a szocializmus számára. A két ország közötti kulturális és tudományos együttműködés fejlesztésére irányuló gyakorlati munkában éppen ezért fontosnak tartotta, hogy figyelembe vegyék az értelmiség nacionalista érzelmeit, a kispolgári gondolkodáshoz és a nyugati kultúrához való vonzódását. Úgy vélte, a magyarokat a múltban a szovjet kultúrától eltávolította a propaganda hivatalos, száraz, sablonos módszere, a szovjet művészeti alkotások agyondicsérése, „túl nagy dózisban" történt tálalása. A kulturális propagandában fontosnak tartotta az „inkább kevesebbet, de jobbat" elv alkalmazását, azt, hogy semmi esetre se csökkentsék a színvonalat, és ne küldjenek Magyarországra másodrangú művészeket és együtteseket. A diplomata véleménye szerint a szovjet értelmiségnek, a különböző kulturális és tudományos intézményeknek széles körű lehetőségeik voltak arra, hogy jelentősen befolyásolják a magyar értelmiség hangulatát és gondolkodásmódját, de csak abban az esetben, ha az baráti érintkezés formájában történik.[30]

Borisz Gorbacsov mindezek fényében konkrét javaslatokat is megfogalmazott a magyar–szovjet tudományos és kulturális kapcsolatok fejlesztésére és a szovjet befolyás erősítésére. Egyebek mellett szorgalmazta az írók és egyéb művészek közötti személyes kapcsolatok fejlesztését, híres írók (Solohov, Fegyin, Kornejcsuk) magyarországi utazását (amelytől azt várta, hogy „gyógyító hatást" gyakorolnak az irodalmi körökre), a szovjet könyvek árának csökkentését, a Szovjetunió című folyóirat magyar nyelven történő kiadását, fiatal képzőművészek meghívását Moszkvába és Leningrádba az ottani galériák megtekintése végett, ahol megismerkedhettek volna a szovjet művészek modern alkotásaival, a magyar tudósok munkáinak publikálását szovjet tudományos folyóiratokban és akadémiai kiadványokban (ami véleménye szerint elősegítette volna, hogy a magyar tudósok a Szovjetunió felé orientálódjanak) stb. A diplomata szerint a két ország közötti tudományos együttműködés egyenrangúságát és kölcsönösen előnyös voltát hangsúlyozta volna, ha fiatal szovjet tudósokat küldtek volna aspiránsként kiemelkedő magyar fizikusokhoz (Jánosi, Gombási). Véleménye szerint a magyar tudományos közéletre kedvező hatást gyakorolt volna kimagasló magyar tudósok tiszteletbeli akadémiai tagokká választása is. Gorbacsov továbbra is fontos szerepet szánt a VOKSZ-nak (mindenekelőtt a Magyar–Szovjet Baráti Társaság munkájának segítésében), amelyet a kapcsolatok kialakításában és fejlesztésében fontos közvetítővé és kezdeményezővé kívánt tenni.[31]

---

[29] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A budapesti szovjet nagykövetség összefoglalója a Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban, 1958. január 13.

[30] AVP RF f. 077. op. 37 papka 52 gy. 32. A magyar értelmiség különböző rétegeiben lévő helyzet és politikai hangulat.

[31] Uo.

Szóba került a Szovjetunió magyarországi propagandájának néhány kérdése azon a baráti beszélgetésen is, amelyet P. Drozdov, a két ország között 1958-ra szóló kulturális munkaterv aláírására Budapestre érkezett szovjet delegáció tagja 1957 novemberében Házi Árpád egykori belügyminiszter-helyettes budai villájában folytatott a Rákosi-korszak néhány befolyásos funkcionáriusával (jelen volt többek között Sebes István külügyminiszter-helyettes és az MSZMP Pest megyei végrehajtó bizottságának elnöke is). Drozdov beszélgetőpartnerei, miközben a párt irányvonalát balról bírálták és egyes intézkedéseit (például november 7. munkanappá nyilvánítását) „ideológiai kapitulációnak" minősítették, maguk is úgy vélték, hogy a szovjet írott és rádiópropaganda célt téveszt: a sajtóanyagok szárazak, érdektelenek, a rádióadások hosszúak, unalmasak és elkésettek. Drozdov maga is arra a következtetésre jutott, hogy elsődlegesen a hivatalos-formális kapcsolatok dominálnak, „még nem jutottunk el a magyarok lelkéig és tudatáig". Úgy vélte, a szovjet nagykövetség rendezvényei hivatalos jellegük miatt nem érintik meg az értelmiség, az ifjúság és a munkások széles rétegeit, olyan „áttétel" viszont, amelynek segítségével a nagykövetség hatást tudna gyakorolni ezekre a rétegekre, meglehetősen kevés van. Éppen ezért Drozdov is a VOKSZ-képviselet vagy a Magyar–Szovjet Baráti Társasághoz delegált képviselő intézményének létrehozása mellett tette le voksát. Szerinte ez lehetőséget adott volna arra, hogy rendszeres munkát végezzenek az értelmiségnek azzal a részével, amely valamilyen okból ellenséges a Szovjetunió iránt, oly módon, hogy meghívják őket például filmvetítésekre, és megfelelő irányban folytatják a propagandát. A képviseletet véleménye szerint arra is fel lehetett volna használni, hogy szorosabban együttműködjön a MSZBT-vel (amit meglehetősen gyengének és csenevésznek tartott, s amelynek nagy segítségre volt szüksége munkájának beindításában), és lehetővé tette volna, hogy eltérjenek a propaganda kincstári formáitól, és áttérjenek a nyílt baráti érintkezésre, a kulturális, tudományos értékek cseréjére. Ebből a szempontból szükségesnek tartotta a „kereskedelempolitika" felülvizsgálatát, a szovjet termelési és technikai tapasztalatokat, a tudomány és kultúra vívmányait bemutató szovjet könyvek árának jelentős csökkentését.[32]

A kérdést szovjet részről kiemelt fontossággal kezelték, amit az is mutat, hogy 1958-tól kezdve negyedéves tervek készültek a magyarországi szovjet propaganda tartalmára vonatkozóan, és a budapesti szovjet nagykövetség időről időre értékelő elemzéseket készített a magyar sajtó, rádió és televízió Szovjetuniót népszerűsítő tevékenységéről, illetve a szovjet propaganda magyarországi helyzetéről, aktuális kérdéseiről. Szovjet részről úgy vélték: „A Szovjetunió magyarországi propagandájának helyzete, ennek módjai és módszerei, a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos politikája internacionalista, testvéri jellegének elmagyarázása a lakosságnak, Magyarország számára belpolitikai helyzete megszilárdítása szempontjából különösen nagy jelentőséggel bírt és bír."[33] Mivel véleme-

[32] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. P. Drozdov feljegyzése az 1958-ra szóló kulturális együttműködési munkaterv aláírására Budapestre érkezett delegáció ittléte idején magyar barátaival folytatott beszélgetéséről.

[33] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A budapesti szovjet nagykövetség összefoglalója a Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban, 1958. január 13.

nyük szerint az „ellenséges elemek" titokban továbbra is a magyar–szovjet barátság aláásásán dolgoztak, nagyon komoly politikai jelentőséget tulajdonítottak a szovjet kultúra, tudomány és technika eredményei, a szovjet emberek élete propagálásán keresztül a két nép „tartós lelki közelítésének".

A budapesti szovjet nagykövetség két munkatársa 1958 januárjában több mint harminc oldalon elemezte a Szovjetunió magyarországi propagandájának fő aspektusait: a magyar sajtó és rádió munkáját, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és a Kulturális Kapcsolatok Intézete tevékenységét, a szovjet színház és mozi népszerűsítését, a szovjet irodalom kiadását és terjesztését. A dokumentumot készítő B. Gorbacsov és V. Krjucskov úgy vélték, a szovjetellenes hangulat kialakulásában a magyar propagandaszervek is felelősek, mert elhallgatták a magyar–szovjet kapcsolatok Magyarország számára meglehetősen előnyös voltát a kereskedelmi, pénzügyi és gazdasági kapcsolatokban, s ezzel lehetőséget adtak a kapcsolatok egyenlőtlenségéről szóló mendemondák terjedésére. Egy évvel a forradalom után viszont minden területen kedvező jelenségeket regisztráltak. Véleményünk szerint a sajtó lényegesen többet és színvonalasabban írt a Szovjetunióról és rendszeresen hírt adott a legfontosabb eseményekről, érdekes híradásokat közölt a szovjet gazdasági, tudományos és kulturális eredményekről. (Ezt elősegítette a 11 tagú magyar újságíró-küldöttség 1957. május-júniusi szovjetunióbeli látogatása is.) Megváltozott a Szovjetunió népszerűsítésének formája is. Míg 1956 előtt voltak olyan kiadványok (Szovjet Kultúra, Új világ), amelyek kizárólag a szovjet propagandával foglalkoztak, a forradalom leverése után csak az Ország–Világ folyóirat számára írták elő, hogy terjedelmének egyharmadát ennek szentelje.

Az elemzés készítői elismeréssel szóltak a Szovjet Híradó című havi lapról is, amely 1957 végén már 5 ezer példányban jelent meg és a nagykövetség véleménye szerint a magyar közvélemény kedvezően fogadta. A nagykövetség a Szovjet Híradó megjelentetésének kivételesen nagy jelentőséget tulajdonított, úgy vélték „bizonyos mértékig a Szovjetunió magyarországi propagandája mintájául kell szolgálnia, megadva az alaphangot ebben a számunkra fontos ügyben".[34] B. Gorbacsov és V. Krjucskov ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a lap csak abban az esetben képes betölteni szerepét, ha tartalmas és érdekes anyagokkal látják el, ez a kívánalom azonban még nem minden esetben teljesült.

A budapesti szovjet nagykövetség diplomatái — itt élvén — közelebbről látták és pontosabban felismerték, hogyan lehetne közelebb hozni a magyar közvéleményhez a szovjet valóságot. A szovjet kultúra, tudomány és technika bemutatását nem általánosságban javasolták, hanem egyrészt egy-egy konkrét területet eredményeivel kívánták megismertetni szakemberek szűk körét, másrészt nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a szovjet élet mindennapjai bemutatásának (pl. szovjet játékkiállítás, közszükségleti cikkek, közlekedés, szovjet divat). Véleményük szerint „a feladat abban áll, hogy propagandánknak ezt a területét tegyük minél érthetőbbé, érdekessé, gyakorlati jelentőséggel bíróvá. Propagandánk csakis ebben az esetben válhat hatékonyabbá."[35]

---

[34] Uo.
[35] Uo.

A szovjet diplomaták úgy vélték, 1957 tavaszától a Szovjetunió magyarországi propagandája jelentősen javult, rugalmasabb, érthetőbb és aktuálisabb lett. Ez a megállapítás vonatkozott mind a sajtó és rádió propagandára, mind a kulturális és propagandaszervek tevékenységére. Véleményük szerint a magyar vezetés nagy jelentőséget tulajdonított ennek a kérdésnek, és mindent megtett az „ellenforradalmi lázadás" következményei és a nacionalista hangulat felszámolása érdekében. Mindamellett a propagandában komoly hiányosságot talált mind magyar, mind szovjet oldalon.

A kérdés óriási politikai jelentőségének folyamatos hangoztatása ellenére a szovjet vezetés gyakorlati intézkedései mintha az ellenkezőjéről tanúskodtak volna. 1958 áprilisában a Kulturális Kapcsolatok Intézetének osztályvezetője és a Kulturális Minisztérium egyik munkatársa azzal kereste fel a budapesti szovjet nagykövetséget, hogy miután megtekintették a tervezett szovjet képzőművészeti kiállításra küldött alkotásokat, arra a következtetésre jutottak: ebben a formában nem szabad bemutatni. A szovjet nagykövetség teljes mértékben egyetértett a magyar véleménnyel, és megalapozottnak tartotta a kiállítási darabokat ért kritikákat. Jevgenyij Gromov nagykövet maga is azon a véleményem volt, hogy a kiállítási anyag olyan alacsony színvonalú, hogy a nagyközönséggel való megismertetése abban a formában csak kárt okozna. Azt javasolta, hogy a szovjet fél tartsa magát a kulturális munkatervben rögzítettekhez.[36]

Nem sikerült felszámolni az 1956 előtti, sokat kárhoztatott hibákat sem. Az illetékes szovjet szervek továbbra is késedelmesen vagy egyáltalán nem válaszoltak a magyar kérésekre. Előfordult ez olyan esetben is, amikor a kérés Aczél György kulturális miniszterhelyettestől érkezett. Aczél 1959. április 11-én, rövid moszkvai tartózkodása alkalmával találkozott Ny. A. Mihajlov kulturális miniszterrel, akitől azt kérte, hogy bővítsék a két ország közötti kulturális csereprogramot, s ennek jegyében többek között 1959. július végén – augusztus elején küldjék el a szegedi művészeti fesztiválra a Sztanyiszlavszkij Színház balett-társulatát. Mihajlov egyetértett a javaslattal, és azt támogatta az SZKP KB külpolitikai és kulturális osztályának vezetője is.[37] Ennek ellenére a kérdésről még egy hónap múlva sem született döntés. Amikor Ny. A. Mihajlov 1959. május 16-án ismét találkozott Aczél Györggyel, utóbbi visszatért a kérésre és sürgette a választ.[38] A kedvező döntésre még ezt követően is egy hónapot kellett várni.

A hosszadalmas, bürokratikus ügyintézés miatt a kulturális delegációk cseréje változatlanul nehézkes volt, és előfordult olyan eset is, amikor egy magyarországi programra meghívott szovjet delegáció csak annak befejezése után érkezett meg. A korábbi megállapodások ellenére a szovjet fél több esetben az utolsó pillanatban tagadta meg művészek és művészeti együttesek magyaror-

[36] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Jevgenyij Gromov telefontávirata G. A. Zsukovnak, D. A. Polikarpovnak és P. Sz. Gyeduskinnak, 1958. április 25.

[37] RGANI f. 5. op. 36. gy. 86. J. Andropov és D. Polikarpov feljegyzése az SZKP KB-nak, 1959. május 7.

[38] Uo. Ny. A. Mihajlov feljegyzése az SZKP KB-nak, 1959. május 16.

szági vendégszereplését, vagy késedelmesen küldte meg az azzal kapcsolatok reklámanyagokat. A kétoldalú kulturális munkatervben rögzített magyar utazásokat a szovjet fél nem igazolta vissza, a tervezett szovjet küldöttségek pedig vagy nem érkeztek meg, vagy az év közben elmaradt utazásokra az év végén egyszerre került sor.[39]

Nem sikerült tartalmasabbá és elevenebbé tenni a propagandát sem. Ez utóbbira panaszkodott a Szovjetunió népszerűsítését alapfeladatának tekintő Ország–Világ című folyóirat főszerkesztője is a nagykövetség egyik diplomatájának. Alpári Pál (korábban a Szovjet Kultúra c. folyóirat főszerkesztője) elmondása szerint kész volt mindent megtenni ennek érdekében, de kijelentette, ha nem kap friss, tartalmas anyagokat, és a szovjet folyóiratok nem segítenek ebben, nem tudja elképzelni, hogyan lehet sikeresen megoldani ezt a feladatot.[40]

Hasonló véleményen volt Barcs Sándor, a MTI vezérigazgatója is. 1958 januárjában szovjet diplomatáknak arra a kérdésére, hogyan hasznosítják a szovjet tájékoztatási iroda (Szovinformbüro) anyagait, Barcs kijelentette, hogy azokat főleg a vidéki lapok közlik, a központi lapok munkatársai maguk írják a cikkeket, mert a Szovinformbürotól kapott anyagok szárazak, hivatalosak, az olvasókat nem érdeklik. Az is problémát okozott, hogy a Szovjetunióban történt eseményekről szóló anyagok késéssel érkeztek, később, mint az arról szóló nyugati híradások. Magyar részről azt tervezték, hogy az MSZMP KB nevében megbeszélésre hívják össze a központi és megyei lapok szerkesztőit, és azt tanácsolják nekik, állítsanak össze negyedéves terveket, hogy a Szovjetunióról és a népi demokratikus országokról milyen anyagokat szándékoznak közölni.[41]

A hivatalos szervek minden erőfeszítése ellenére a Szovjetunió magyarországi népszerűsítése terén nem sikerült komoly eredményeket elkönyvelni. A Kultúra külkereskedelmi vállalat igazgatóhelyettese a szovjet nagykövetség tanácsosának arra panaszkodott, hogy a forradalom után a szovjet periodikák terjesztése nagyon megnehezedett.[42] A nagykövetség harmadtitkára, V. A. Krjucskov által készített összefoglaló is elismerte, hogy a szovjet folyóiratok magyarországi terjesztése nem kielégítő, és egyáltalán nem lehet komoly tényezőnek tekinteni a Szovjetunió magyarországi népszerűsítésében. A helyzet e téren 1958-ban sem javult, sőt a Magyarországon terjesztett hat folyóirat előfizetőinek száma 1957-hez képest 23,9%-kal (a Szovjetunió című folyóiraté 43,9%-kal) csökkent. A szovjet diplomata ezt elsősorban a Kultúra külkereskedelmi vállalat

[39] GARF f. 9518 op. 1. gy. 86. A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója a Szovjetunió és Magyarország közötti 1961. évi kulturális és tudományos munkaterv teljesítésének állásáról, 1961. június 6.

[40] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. V. A. Krjucskov és V. Sz. Kiporenko feljegyzése Alpári Pállal folytatott 1958. január 4-i beszélgetésükről.

[41] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Sz. Sz. Karpov és V. A. Krjucskov feljegyzése Barcs Sándorral 1958. január 10-én folytatott beszélgetésükről.

[42] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. V. A. Krjucskov feljegyzése Svéddel folytatott 1958. február 21-i beszélgetéséről. Ehhez az is hozzájárult, hogy megszűnt a szovjet lapok külön terjesztése. 1957 februárjától az Állami Könyvterjesztő Vállalat budapesti és vidéki üzlethálózatában együtt árusították a nyugati és szovjet könyveket és periodikákat. RGAE f. 413 op. 13 gy. 7979. Tájékoztató a szovjet sajtótermékek magyarországi terjesztésének kilátásairól és a magyar könyvkiadásról.

rossz munkájának tudta be, amely a kérdéshez tisztán kereskedelmi és nem politikai szempontból viszonyult. A nagykövetség úgy vélte, az Oktatási Minisztérium, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és esetenként a párt- és tömegszervezetek aktív beavatkozása nélkül aligha lehet javulásra számítani a szovjet periodikák terjesztése terén.[43]

Hasonló tendenciát mutatott a filmek forgalmazása is, amit ugyancsak politikai okokkal (szovjetellenes nézetek, szovjet filmek bojkottja) magyaráztak. 1957 januárjában szovjet filmeket az összes vetítési idő mindössze 0,9%-ában mutattak be. Ez az arány hónapról-hónapra emelkedett (február 1,5%, március 5,3%, április 13,3%, május 16%, június 13%, július 19%), de igazán lényeges javulás csak 1957 novemberében, a szovjet filmfesztivál idején mutatkozott. 1957-ben a Magyarországon bemutatott filmeknek 19,4% volt szovjet film (miközben a nyugati filmek aránya meghaladta a 30%-ot).[44] Míg 1956-ban 28, 1957-ben pedig 31 szovjet művészfilmet exportáltak Magyarországra, 1958-ban ez a szám 34-re, 1959 első nyolc hónapjában pedig már 39-re nőtt.[45] Habár 1959-ben Magyarországon kétszer annyi, szocialista országban gyártott filmet mutatattak be, mint amekkora a nyugati filmek aránya volt,[46] a nyugati filmeket mégis 16,5%-kal többen nézték meg, mint a szovjet filmeket. Ennek okát szovjet részről abban látták, hogy a magyar filmforgalmazási szervek nem fordítottak elegendő figyelmet a szovjet filmművészet népszerűsítésére, illetve e tekintetben is „végletekbe estek": a szovjet filmfesztivál ideje alatt a mozik kizárólag szovjet filmeket játszottak, „normális időben" viszont alig kerültek mozivászonra.

Szovjet részről a szovjet filmek magyarországi bemutatásának ugyancsak nagy politikai jelentőséget tulajdonítottak, mert az véleményük szerint nem csak a Szovjetunió propagandájában játszott óriási szerepet, de „a magyar lakosság szocialista szellemben történő nevelésében" is, és nagy hatást gyakorolt az új magyar filmművészet kialakulására.[47] A budapesti szovjet nagykövetségnek a szovjet filmek magyarországi terjesztéséről készített elemzése éppen ezért elmarasztalta a Szovekszportfilmet is, mert az véleményük szerint nem járt el minden esetben helyesen a szovjet filmek magyarországi exportját illetően, és az általa Magyarországra küldött filmek sok esetben nem feleltek meg a velük szemben támasztott igényeknek, illetve eltúlozva mutatták be a szovjet valóság árnyoldalait.

A szovjet nagykövetség többek között hibának tartotta, hogy a Szovekszportfilm megvételre ajánlotta Eizenstein Rettegett Iván című filmjének szovjet

---

[43] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. Tájékoztató néhány szovjet periodika terjesztésének jelenlegi helyzetéről Magyarországon.

[44] GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. A Szovjetunió propagandájának néhány kérdéséről a Magyar Népköztársaságban.

[45] AVP RF f. 77 op. 39. papka 62. gy. 31. A Szovekszportfilm levele a Szovjetunió budapesti nagykövetének és a Szovjetunió magyarországi kereskedelmi képviselőjének, 1959. szeptember 16.

[46] Míg a szocialista országok által gyártott filmek száma 89 (ezen belül 35 szovjet) volt, a nyugati filmstúdiók filmjei közül csak 40 jutott el Magyarországra. AVP RF f. 077. op. 40. papka 65. gy. 21. A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója a budapesti mozik programjáról 1960 júniusában–júliusában. 1960. július 29.

[47] AVP RF f. 77. op. 39. papka 62. gy. 31. Szovjet filmek Magyarországon. (A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója), 1959. augusztus 5.

pártvezetés által erősen vitatott második részét,[48] amely Magyarországon kulturális körökben „egészségtelen lázas izgalmat váltott ki". A tájékoztató készítői szerint Eizenstein körül egyfajta nimbusz alakult ki, és Magyarországon művészetében azt tartották a legértékesebbnek, amiért a Szovjetunióban annak idején a legnagyobb bírálatot kapta. A nagykövetség beavatkozásának köszönhetően végül a filmet nem engedték Magyarországon bemutatni.[49]

Nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor a magyar kulturális élet képviselőinek, illetve a filmkritikusoknak egy-egy szovjet filmről adott értékelése, véleménye eltért a szovjet nagykövetségétől. A magyar sajtó például a legnagyobb elismeréssel írt olyan filmekről (pl. Hárman jöttek az erdőből), amelyeket a Szovjetunió kulturális miniszterhelyettese, Szurin a Szovjet kultúra című lapban 1958. szeptember 27-én megjelent írásában a rosszul sikerült és gyenge alkotások között említett. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy a Szovekszportfilmnek sokkal körültekintőbben kell eljárnia, amikor exportra javasol bizonyos filmeket, és számításba kell vennie azt a lehetőséget is, hogy azokat külföldön esetleg helytelenül értelmezik.[50]

A forradalom után az országban kialakult politikai helyzetre tekintettel a Szovekszportfilm a magyarországi exportra szánt szovjet filmek kiválogatásakor eltért a többi szocialista ország esetében alkalmazott gyakorlattól, és lehetővé tette a Hungarofilm képviselőinek, hogy közvetlenül Moszkvában válogathassák ki a filmeket. A filmforgalmazással foglalkozó szovjet vállalat vezetői egyetértettek a budapesti szovjet nagykövetség véleményével, miszerint a legfőbb feladat a magyarországi exportra szánt filmek minőségi kiválogatása, ugyanakkor kénytelenek voltak „gyengébb" filmeket is megvásárlásra ajánlani, mivel nem volt elegendő jó művészi színvonalú film.[51]

Már az 1956. évi kétoldalú kulturális munkatervben is szerepelt, hogy a felek elő fogják segíteni közös művész- és dokumentumfilmek gyártását. 1957–1958 folyamán több ízben szóba került két film terve is (Kárpáti rapszódia, illetve egy film Zalka Mátéról), és megbízást adtak a forgatókönyvek megírására is, a munka azonban meglehetősen lassan haladt. Amikor a budapesti szovjet nagykövetség munkatársai 1960 októberében a Filmfőigazgatóság vezetőjével folytatott beszélgetésük alkalmával szóba hozták a kérdést, Révész Miklós arra hivatkozott, az elkészült forgatókönyvek nagyon gyengének bizonyultak, és nem volt garancia arra, hogy azokból valóban érdekes, magas művészi színvonalú filmet lehetett volna készíteni. A közös gyártású filmek ötlete azon-

[48] A film még 1946-ban készült, de Sztálin, miután megtekintette a filmet, betiltatta és csak 1958. szeptemberben került bemutatásra.

[49] Uo. Az összefoglaló szerint ezzel a véleménnyel az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagjai is egyetértettek, miután megnézték a filmet.

[50] AVP RF f. 77 op. 39. papka 62. gy. 31. Szovjet filmek Magyarországon. (A budapesti szovjet nagykövetség tájékoztatója), 1959. augusztus 5.

[51] A Szovekszportfilm tájékoztatása szerint az ún. népi demokratikus országok csak a szovjet művészfilmek 55-65%-át veszik át, mert a többinek vagy nagyon alacsony az eszmei-művészi színvonala, vagy nem érdekes a tartalma. AVP RF f. 77 op. 39. papka 62. gy. 31. A Szovekszportfilm levele a Szovjetunió budapesti nagykövetének és a Szovjetunió magyarországi kereskedelmi képviselőjének, 1959. szeptember 16.

ban nem ezért került le a napirendről. A szovjet diplomaták érdeklődésére Révész azt válaszolta, hogy amíg 1957–58-ban a közös magyar–szovjet film létrehozásának kérdése politikai szempontból nagyon fontos volt, mivel „közvetlenül az ellenforradalom után ezen a területen különösen hangsúlyozni kellett a két ország közötti barátság és együttműködés jelentőségét", 1960-ra viszont ez már elveszítette aktualitását.[52]

A Szovjetunió propagálásában nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket a Magyar–Szovjet Baráti Társaság sem. A társaság vezetése önkritikusan elismerte: „Az eredmények mellett sem vált még a magyar–szovjet barátság ügye tömegmozgalommá." Az újjászervezés után egy évvel még mindig kevés aktivista volt (főleg párttagok, és a MSZT régi aktivistai dolgoztak rendszeresen), nem volt átütő erejű a propaganda, kevés érdeklődést kiváltó rendezvényt sikerült szervezni, ráadásul csak a vezető értelmiség szűk köréhez jutottak el, az ország lakosságának szélesebb köréhez nem találták meg az utat.[53]

Ebben szerepet játszott a szovjet propaganda helytelen módszere is, ami a magyar pártvezetésnek is szemet szúrt. Kádár János 1960. március 2-én Ty. F. Stikov nagykövettel folytatott beszélgetése alkalmával — miközben a nyugati követségek ezzel ellentétes gyakorlatára utalt — a Szovjetunió és a szocialista országok nagykövetségei propagandamunkájának gyengeségeire próbálta irányítani a figyelmet. Hibának tartotta, hogy a nagykövetség rendezvényeire általában csak munkásokat és parasztokat hív meg. Szükségesnek tartotta, hogy a nagykövetség programokat szervezzen az értelmiség részére is, de ne úgy, ahogyan addig tette. „Gyakran előfordul, hogy egy neves pártonkívüli személyiséget meghívnak a nagykövetségre és elkezdenek beszélgetni vele. Mondják, íme a kommunizmus jó, a kapitalizmus rossz. Azután megkérdezik, mi az Ön véleménye? Azt sem tudja, mi legyen. Az ilyen elvtárs a követségen való tartózkodás után hazamegy, és arra gondol, miért is hívták meg, nem beszervezni akarják-e."[54]

Kádár ettől függetlenül is elégedetlen volt a követségi rendezvények megszervezésével: szerinte túl sok embert hívnak meg, többségüket a pártaktíva köréből, s ha a meghívottak között vannak is pártonkívüliek, nem szentelnek nekik kellő figyelmet. A szovjet nagykövetség propagandamunkáját érintő kritikai észrevételeit megosztotta a Stikovot felváltó V. I. Usztyinov nagykövettel is az 1960. december 29-én a szovjet nagykövetségen tiszteletére rendezett ebéd alkalmával,[55] s a témát szóba hozták vezetőtársai is — Marosán György, illetve Biszku Béla — a szovjet nagykövettel történt 1960. őszi találkozásaik alkalmával.[56]

---

[52] GARF f. 9518 op. 1. gy. 86. G. Turjanyica és Ju. Gricenko feljegyzése a magyar Filmfőigazgatóság vezetőjével, Révész Miklóssal és munkatársával, Dalos Ágnessel folytatott beszélgetésükről, 1960. október 25.

[53] MOL M-KS 288. f. 22/1958/3. ő. e. Jelentés az 1958. első félévi munkáról

[54] RGANI f. 5. op. 49. gy. 300. Ty. Stikov feljegyzése Kádár Jánossal 1960. március 2-án folytatott beszélgetéséről.

[55] AVP RF f. 077. op. 42. papka 212. gy. 5. V. Usztyinov feljegyzése Kádár Jánossal 1960. december 29-én folytatott beszélgetéséről.

[56] Marosán 1960. szeptember 19-én Usztyinovval beszélgetve a régi értelmiség átneveléséhez és új értelmiség létrehozásához kérte a baráti követségek segítségét. Szerinte helyes lett volna, ha a szocialista országok követségei a kapitalista államok követségeinek „ellensúlyát" képezték volna. Ugyanezt hangsúlyozta a szovjet nagykövetnek október 21-én Biszku Béla is. AVP RF f. 077. op. 42. papka 212. gy. 5.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. február 9-i ülésén foglalkozott átfogóan a magyar–szovjet barátság erősítésének kérdésével. A testület elé került előterjesztés a sajtó, a kulturális szervek és tömegszervezetek Szovjetuniót népszerűsítő, magyar–szovjet barátságot ápoló munkájában számos fogyatékosságot regisztrált: csupán kampányszerűen foglalkoztak a szovjet eredmények bemutatásával, a magyar–szovjet barátság „érzelmi momentumokon alapuló ápolása" nem párosult tudatos politikai szemléleten alapuló neveléssel. Nem éltek azzal a lehetőséggel, hogy a Szovjetunió példáján keresztül is bizonyítsák a szocialista társadalmi rend fölényét stb. A magyar politikai vezetés — osztva az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Osztálya, valamint Tudományos és Kulturális Osztálya által készített feljegyzésben megfogalmazott véleményt, miszerint „a magyar–szovjet barátság ápolása a társadalom különböző rétegei körében nem megy automatikusan"[57] — egészen a rendszerváltásig folyamatosan figyelemmel kísérte és időről-időre vezető testületi üléseken értékelte az MSZBT ezzel kapcsolatos tevékenységét.[58]

A szovjet propaganda 1956 utáni sikertelenségének alapvetően két fő oka volt. Az a törekvés, hogy a forradalom szovjet részvétellel történt leverése után a Szovjetuniót kedvező színben próbálják feltüntetni, akkor is eleve kudarcra lett volna ítélve, ha ehhez a propaganda teljes eszköztárát bevetik. A probléma lényegét azonban legszemléletesebben Vető Lajos tiszamelléki evangélikus püspök fogalmazta meg Jurij Andropov nagykövettel folytatott 1957. február 7-i beszélgetése alkalmával. A püspök szerint a magyar dolgozóknak a szocializmusba vetett hite nem csupán a Rákosi–Gerő-féle régi vezetés hibái miatt gyengült meg, hanem azért is, mert a Szovjetunió „a szocializmust úgy propagálta, a szocialista építés a magyar nép számára úgy jelent meg, mint valamiféle termelési-műszaki folyamat, amelynek eredménye a termelés volumenének növekedése, a műszaki mutatók javulása az iparban és a mezőgazdaságban [...] az egyszerű magyar emberek számára, akiknek nincs érzékük a politikai élethez, ez teljesen elégtelen volt."[59] Vető szerint a szocializmust olyan módon kell propagálni, hogy az egyszerű emberek lássák végeredményét: a nép jólétének javulását, kulturális színvonalának emelkedését. „...ne csak egészében a magyar társadalom vagy az egész [munkás]osztály, hanem minden egyes ember kell, hogy szemléletesen lássa, érezze, hogy a szocializmusban számára az élet sokkal szabadabb, bőségesebb, kulturáltabb, mint a kapitalizmusban. Ha a szocializmus propagandájának ezt a fő célját elérik, akkor az ipar és a mezőgazdaság vívmányainak bemutatása is nagy érdeklődést vált majd ki az emberekből, mivel tudni fogják, hogy ezek az eredmények szorosan összefüggnek azzal, hogy ők, az

[57] MOL M-KS 288. f. 5/169. ő. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak a magyar–szovjet barátság további erősítésére.

[58] Az MSZMP KB Politikai Bizottsága csak 1964. november 3-i ülésén foglalkozott átfogó módon az MSZBT helyzetével és tevékenységével. (MOL M-KS 288. f. 5/349) A testület határozott azonban a társaság kongresszusainak megrendezésével összefüggő kérdésekről, illetve a PB- és KB-tagok részvételéről a különböző MSZBT-rendezvényeken, míg a KB Titkársága hatáskörébe tartozott az éves rendezvénytervek jóváhagyása.

[59] AVP RF f. 077. op. 38. papka 192. gy. 5. Ju. Andropov feljegyzése Vető Lajossal 1957. február 7-én folytatott beszélgetéséről.

egyszerű emberek, milyen gyorsan jutnak el az általuk kívánt végcélhoz, a szocializmushoz."

Az amerikai propaganda Vető véleménye szerint nem azért volt sikeresebb, mert az amerikaiak „nagy eszmékkel" népszerűsítették Amerikát, hanem mert „rádióállomásukon, mozijukon, magazinjaikon és más csatornákon keresztül naponta propagálnak olyan apró, de az egyszerű emberek szívéhez közeli dolgokat, mint az amerikai munkás nagy vásárlóereje, az iparcikkek és élelmiszerek alacsony ára, a háztartási cikkek (hűtőszekrények, mosógépek) nagy mennyisége és jó minősége. Mindez Magyarországon sokkal erősebben hatott és hat, mint az elvont politikai koncepciók."[60]

SOVIET „IMAGE-BUILDING" IN HUNGARY.
The Means and Methods of Popularising the Soviet Union in Hungary after 1956

by Magdolna Baráth

Summary

After World War II the Soviet Union established and ran a considerable propaganda machinery in order to project into the word a favourable view of the country. Yet the participation of Soviet troops in the suppression of the Hungarian revolution shaked to its very foundation this image, built up carefully with a lot of efforts, both in Hungary and in the world.

The Soviet leadership recognised as one of the lessons offered by the Hungarian revolution the necessity of suppressing inequalities in the cultural relations between the two countries, and of reassessing the methods previously used in foreign propaganda by the Soviet Union. For coordinating the activities of different units of propaganda, the State Committee of Foreign Cultural Relations was established in March 1957, which was expected to increase considerably the level of propaganda.

The present study analyses the means the Soviet Union had its disposal, and the methods it intended to put into effect, for its own popularisation in Hungary after the revolution. It deals in particular with the reorganisation and activities of the Association of Hungarian-Soviet Friendship, which regarded as its main objective the popularisation of the Soviet Union in Hungary.

In the second part of her study the author tries to answer the question of why the attempts at bringing closer the Soviet realities to the Hungarian public opinion failed, despite the continuous stressing of the enormous political importance of the matter. According to her opinion, the answer should partly be looked for in the inability to remedy the mistakes much regretted before 1956. On the other hand, the effort to depict the Soviet Union in favourable terms after the role it played in the suppression of the revolution would have been doomed to failure even in case all the means of an effective propaganda had been applied and its level increased considerably.

[60] Uo.

Gecsényi Lajos

ZSÁKUTCÁBAN?

Az osztrák–orosz történettudományi együttműködés magyar tanulságai

Két évtizede újból és újból visszatérő panasza a hazai kortörténet kutatóinak, hogy az egykori szovjet hatóságoknak az oroszországi levéltárakban őrzött dokumentumai mily kevéssé kutathatók magyar történészek számára. Pedig aligha vitatható, hogy ezek ismerete nélkül Magyarország sorsának alakulása a szovjet zónában, mi több a hidegháború által meghatározott történeti fejlődés egészében csakis nagy hiányokkal, kellő pontosság nélkül ábrázolható. (Éppen ezért csakis a II. világháború utáni időszak kutatásáról szólunk.) Kétségkívül igaz, hogy a szovjet levéltári anyag hozzáférhetősége, használata még napjainkban is nem csekély nehézségbe ütközik, különösen, ha az 1945 utáni korszakról van szó. A levéltárak széttagoltsága, egyes levéltárak teljes elzártsága (pl. Elnöki Levéltár, podolszki katonai levéltár), a kutatásra vonatkozó eltérő rendelkezések (pl. az iratrendelés, másoltatás a Külügyminisztériumi Levéltárban), a titkosítás végtelenül elhúzódó feloldása, a segédletek hiánya, illetve elzártsága, mind-mind megnehezíti, vagy éppen ellehetetleníti a rendszeres kutatói munkát. Ámde mindezek mellett joggal merül fel a kérdés, hogy a hazai politikai akarat, a tudományos-kulturális élet irányítói és résztvevői megtettek-e, és megtesznek-e mindent a nehézségek áthidalásáért és olyan kapcsolatrendszer kiépítéséért, amely legalább oldaná a zárványokat, segítené a mindenki által óhajtott munka előrehaladását. Annak a fényében, hogy a moszkvai kutatási helyzet vélhetően nem fog egyik-napról a másikra megváltozni, s ha egyszer magától meg is változik, idehaza nem lesz már olyan kutató, aki megfelelő nyelvismeret és szakmai felkészültség birtokában vállalni tudja majd öt évtized forrásainak feltárását. Már csak azért sem, mert a kutatói utánpótlás a lehetőségek, a várható eredményesség hiányában jószerével teljesen elapad, miközben már most is igencsak vékonyka szálat jelent.

Nem adnánk azonban valóságos képet az elmúlt időszakról, ha nem említenénk meg azokat az eredményeket, amelyeket a magyar történettudomány a moszkvai levéltárakban feltárt szovjet dokumentumok felhasználásával ért el. Mert a moszkvai rendszerváltást követő (levéltári) nyitás nem maradt hatástalan idehaza sem. Eltekintve az egyedi forrásközlésektől több kötet is megjelent. Borisz Jelcin elnök 1992-ben 62 dokumentum másolatát adta át az 1956-os forradalomról és utóéletéről Göncz Árpád köztársasági elnöknek, egy gyorsan végzett orosz válogatás eredményeként, úgymond egy „ajándékozási gesztus" keretében. Közzétételük a maga idején így is fontos előrelépés volt a forradalom

akkor még hézagos forrásainak gyarapításában. (A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Századvég – 1956-os Intézet, 1993). Szinte azonos időben publikálta két orosz kutató – számos új darabbal bővítve – ugyanezen iratokat. (Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Móra, 1993) Érthető volt, hogy a szovjet politika szerepe az 1956-os forradalomban különleges figyelmet keltett a történészekben, és így került sor a legfelső szovjet pártvezetés tanácskozásairól készült jegyzetek kiadására. (Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszláv Szereda és Rainer M. János.1956-os Intézet, 1996). Ezeknél a merítéseknél — még ha láthatóan nem is rendszeres válogatás nyomán — egy lépéssel tovább vitt az 1944–1948 közötti időszakból orosz levéltárosok által gyűjtött 43 jelentés és levél publikálása. (Szerkesztők Kun Miklós és Izsák Lajos: Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Századvég, 1994), amit akár egy későbbi sorozat első darabjának foghattunk volna fel. Valahogy olyképpen, mint a Baráth Magdolna által összeállított nagyköveti jelentések első kötetét (Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Napvilág, 2002) 81 dokumentummal. Igaz ennek a folytatása évekre elhúzódott, az 1956–1964 közötti évek anyaga azonban remélhetően a közeljövőben megjelenik. A képhez tartozik végül az a válogatás (135 irat), amely az oroszországi kutatások egyik motorjának, Vida Istvánnak a korábbi kutatásaira, illetve orosz forráskiadványokra támaszkodott. (Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Gondolat, 2005.) Ebbe a sorba tartozik a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakot bemutató kötet, noha az itt megjelent dokumentumok többsége a Gorbacsov Alapítvány gyűjteményéből származott. (Baráth Magdolna – Rainer M. János szerk.: Gorbacsov tárgyalásai a magyar vezetőkkel. 1985– 1991. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból. 1956-os Intézet, 2000.) Végezetül az utóbbi években a 2001 óta Moszkvában dolgozó magyar levéltári megbízott, Varga Éva Mária nevével fémjelzett, orosz levéltárosok bevonásával készített,145 iratot közreadó, forráskiadványt (csekély részben magyar dokumentumokkal, illetve utánközlésekkel) említhetjük a kiemelten fontos hadifogoly-kérdésről. (Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban 1941–1953. Dokumentumok. Szerk. Varga Éva Mária. Tarsoly kiadó Bt. 2006). Azaz, ha a kínálat egyre szerényebb is, mégis voltak jelek, hogy a kutatások, ha támogatják, folytathatók. Ezt erősítik meg egyébként egy-egy monográfiában (így Rainer M. Jánosnál, Varga Éva Máriánál), és mindenekelőtt a tanulmányok hosszú sorában (kiemelkedő módon Baráth Magdolnánál) felhasznált adatok. Érdemes azonban azt is mérlegre tenni, hogy miként alakulhatott volna, alakulhatna a magyar történelem e szakaszára vonatkozó szovjet iratok kutatása.

Ha nem is kizárólagosan ugyan, de ennek a kilencvenes években végzett munkának a hátterében, mint „hangulat-teremtő" ott volt a magyar kormány és az Orosz Föderáció kormánya között 1992. november 13-án kötött megállapodás a két ország levéltárainak együttműködéséről, amit az 1993-ban aláírt

kulturális–tudományos–oktatási egyezmény is megerősített. Ez elvileg lehetővé tette a levéltári dokumentumokhoz való akadálytalan hozzáférést, az iratok másoltatását. Magyar levéltárosok 1993-ban és 1994-ben 10-10 napra el is jutottak Moszkvába, hogy tájékozódjanak az ún. hungarika-anyagról, ami természetesen nem csupán az 1945 utáni iratokat jelentette. Sajnos a munka nem folytatódhatott.

Azt, hogy az oroszországi kutatási akadályok, ha nem is tüntethetők el máról holnapra, de felpuhíthatók és kialakulhat egy mindkét fél számára hasznos folyamatos kooperáció, viszont ugyanezen időszakból éppen a szomszédos Ausztria történészeinek céltudatos tevékenysége példázza. A gráci egyetem professzora Stefan Karner 1990-ben, a szovjet-orosz levéltárak eufórikus nyitásának pillanataiban, elsők között kapott kutatási engedélyt a második világháború utáni Ausztria történetére vonatkozó szovjet iratok tanulmányozására. A kiválasztott körbe, érthető módon, a hadifogságra, az internálásokra vonatkozó dokumentumok tartoztak, melyekről Karner első publikációi már 1992-ben és 1995-ben napvilágot láttak. (Geheime Akten des KGB. „Margarita Ottilinger", Wien–Graz, 1992; Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956, Wien-München 1995). Vitathatatlanul az ő munkájának volt köszönhető, hogy 1993-ban Grácban a széleskörű kutatási programokat állami támogatásból és magánadományokból finanszírozó Ludwig Boltzmann Társaság megalapította a háború következményeinek kutatásával foglalkozó önálló intézetét (Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung), Stefan Karner irányításával.[1] Az Intézet, amely az utóbbi években már 10 állandó munkatárssal és 14 projekt-résztvevővel dolgozott, alapításától kezdve számos kutatási tervet valósított meg, amelyek jelentős része éppen az orosz történészekkel történő együttműködéshez kötődött. A kutatómunka eredményeként 2005-ig 230.000 osztrák, német, olasz, francia hadifogoly részletes személyi adatait, 4000 szovjet hadifogoly-táborról, internáló-táborról, kórházról és 3000 fogolytábori temetőről szóló információt rögzítettek adatbankjukban. Az 1995– 2011 között megjelent dokumentum- és tanulmánykötetek száma meghaladta a három tucatot. A sorozatok (a háború következményei sorozat: 6 kötet, a „kék sorozat": 19 kötet, a „piros sorozat": 12 kötet) a II. világháború következményeinek és a hidegháborúnak széles tematikáját fogják át. A szovjet hadifoglyok sorsa a hitleri harmadik birodalomban, majd a sztálini Szovjetunióban, a szovjet hadsereg és az NKVD által elhurcolt és elítélt civilek sorsa, a Vörös Hadsereg ausztriai halottai, az egykori Vlaszov hadsereg katonáinak kálváriája, hogy csak néhány példát említsünk.

A csúcsot azonban kétségtelenül az osztrák államszerződés aláírásának 50. évfordulójára megjelent két impozáns kötet (Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Beiträge. Hg. von Stefan Karner– Barbara Stelzl-Marx. Graz–Wien–München 2005 888 p.; Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Dokumente – Krasznaja Armija v Avsztrii. Szovetszkaja okkupacija 1945–1955. Dokumentü Hg. von Stefan Karner – Bar-

[1] Az Intézetről szóló adatok forrása: Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung. Ein Institut des Geschichte-Clusters der Ludwig Boltzmann Gesellschaft: 3-Jahresbericht 2008–2010 (Graz, 2011).

bara Stelzl-Marx-Alexander Csubarjan. Graz–Wien–München, 2005 977 p.) jelentette. A tanulmánykötet hét fejezetben 13 orosz, 12 osztrák és 1 amerikai szerző tanulmányát, valamint két osztrák diplomata visszaemlékezését közli. Figyelemmel arra, hogy egy-egy szerző több tanulmányt is írt, ezek száma összesen 32. A jelentős részben orosz levéltári anyagra támaszkodó írások a háború utáni első évtized Ausztriája, de ezen túlmenően az egész térség történetét érintő kérdéseket tárgyalnak. A kiinduló pont a háború éveiben Ausztriával, majdani sorsával kapcsolatos szovjet tervek és az ezekre adott angol–amerikai válaszok áttekintése, amit a „nulladik óra", azaz a harcok befejezésétől az 1945. novemberi választásokig tartó hónapok sorsdöntő eseményeinek vizsgálata követ. Különleges figyelemre tarthatnak számot ezekben a blokkokban Peter Ruggenthaler („miért nem lehetett szovjetizálni Ausztriát"), a Karner és Ruggenthaler szerzőpáros (Szovjet ellenőrzés alatt – az ideiglenes kormány megalakítása) és Vaszilij Chrisztoforov (Szovjet titkos szolgálatok Ausztriában – az FSB/KGB központi levéltárának fondjaiból) tanulmányai. A szovjet megszálló hatóságok szervezete, benne a katonai parancsnokságok feladatköre, a katonai törvénykezés, a szovjet propaganda megszervezése, a kulturális javak elrablása (pl. a kismartoni Eszterházy könyvtár) — többek között — a következő két fejezet témaköre. A „felszabadítva, ámde nem szabadon" címet viselő összeállításban Olga Lavinszkaja, az Orosz Föderáció Levéltárának munkatársa a katonai bíróságok által halálra ítéltek sorsát vizsgálta a Szovjetunió Legfelső Tanácsához beadott kegyelmi kérvények alapján. (A közlemény már csak azért is érdekes számunkra, mert az 1950 augusztusa és 1951 decembere között kivégzettek nevét tartalmazó jegyzék — a nevük alapján — legalább négy magyart sorol fel.) Lényegében ezt a témát folytatják a szovjet zóna mindennapjairól készült írások, közöttük a nők ellen elkövetett bűncselekményeket tárgyaló dolgozat az Intézet igazgató-helyettese, Barbara Stelzl-Marx tollából. A két záró fejezet a hidegháború időszakának szovjet Ausztria politikáját, az államszerződés létrejöttét és a megszállás megszűnését tekinti át kitűnő nagyhatalmi kontextusban. Olga Pavlenko (az Orosz Állami Egyetem docense) Ausztria a szovjet diplomácia erőterében, Ludmilla Lobova (az Intézet projekt-munkatársa) az osztrák–szovjet bilaterális kapcsolatokról, Mihail Prozumenscsikov (az Orosz Jelenkor-történeti Állami Levéltár igazgató-helyettese) a Sztálin halálát követő külpolitikai változásokról írt. A már fentebb említett Ruggenthaler tanulmányra rímel a szerző itt közölt közleménye, amely „miért nem szovjetizálták Ausztriát" címmel keresi a választ a történészeket széles körben foglalkoztató kérdésre: miért nem csatolta a szovjet vezetés az egy évtizedig tartó megszállás alatt az alpesi köztársaságot a kelet-közép-európai befolyási övezetéhez. Mindezt két kitűnő osztrák diplomata (H. Grubmayer, a moszkvai követség egykori titkára és L. Steiner, Raab osztrák kancellár személyi titkára) visszaemlékezése egészíti ki. (Nem hiányoznak természetesen a forrásjegyzékek, a szakbibliográfia és a mutatók sem.)

Mintegy az elemzések hátttereként a dokumentumkötet a tanulmányok fejezeti bontásában 189 iratot közöl 90 százalékban orosz levéltárakból (A Szövetségi Titkosszolgálat Levéltára, a Hadügyminisztérium Központi Levéltára,

a Külügyi Levéltár, az Orosz Föderáció Levéltára, az Orosz Jelenkor-történeti Állami Levéltár, a Társadalomtörténeti és Politikai Állami Levéltár) bilingvis szövegkiadásban, életrajzokkal, rövidítés-jegyzékkel és ez esetben is mutatókkal kiegészítve. Ha a helységnevek betűrendjét nézzük számos magyarországi települést is találunk, hiszen a szovjet csapatok elhelyezése, mozgása a két ország területén a magasabb egységek szintjén egységes rendszerben történt.

A orosz levéltárakban végzett feltárás „melléktermékeként" adták ki az 1945-ben rövid ideig tartó stájerországi szovjet (és bolgár) megszállás gazdagon jegyzetelt dokumentumait. (Stefan Karner – Othmar Pickl [Hg.] Die Rote Armee in der Steiermark. Sowjetische Besatzung 1945. Leykam, 2008. 462 p.)

A fenti tanulmánykötet bevezetője, és ez számunkra különösen érdekes, részletesen szól arról, hogy miként teremtették meg a kutatómunka kereteit. Az oktatási, tudományügyi és kulturális minisztérium által támogatott program először kísérleti jelleggel indult 2000-ben. Két évvel később Wolfgang Schüssel kancellár Mihail Kaszjanov miniszterelnökkel és Vlagyimir Putyin elnökkel folytatott megbeszélésein hozta szóba a kutatómunkát, amit folyamatosan támogattak a Moszkvában akkreditált osztrák nagykövetek. Időközben a levéltári kutatásokról megállapodás született az Orosz Tudományos Akadémia Egyetemes Történeti Intézetével, az Orosz Levéltári Ügynökséggel és az oda tartozó levéltárakkal, a Külügyi Levéltárral, a Hadügyminisztérium Levéltári Szolgálatával és a minisztérium podolszki Központi Levéltárával. Munkatársaik szerzői, szerkesztői az Intézet kiadványainak. Már a program végrehajtása során kapcsolódott be a munkába a titkosszolgálat (FSB – korábban KGB) központi levéltárának igazgatója és így sikerült egyedülálló módon iratokat szerezni a KGB anyagából is.

A 2008–2010 közötti projekt-időszakban, miközben folytatódtak a korábban megkezdett kutatások, széleskörű nemzetközi összefogással két standard kötet megjelentetésére (és két nagy sikerű kiállításra) került sor. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulásról szóló (2008–2010: német, orosz, fehér-orosz, angol, olasz nyelven), illetve az 1961-es bécsi Hruscsov–Kennedy találkozót feldolgozó (2011) tanulmány- és dokumentumkötetek jelezték, hogy az új projektek témája üdvözlendő módon meghaladja a kétoldalú kapcsolatok kereteit. Ebbe az irányba mutat a Hruscsov nyugati politikájáról (1955–1964) ugyancsak osztrák–orosz együttműködésben tervezett sorozat 2011-ben megjelenő 3. kötete, a berlini válságról. Még igencsak sorolhatnánk a folyamatban lévő, vagy előkészítés alatt álló projekteket, többek között a háború gazdasági következményei: Ausztria szovjet kizsákmányolása, az olajipar szovjet igazgatása; osztrák halottak a moszkvai Donszkoj temetőben, szovjet katonák gyermekei Ausztriában, ami azt mutatja, hogy az osztrák–orosz együttműködés hosszú távon megalapozott. Ennek biztosítéka az Intézettel együttműködő orosz tudományos intézetek és levéltárak sora, nem utolsó sorban pedig az osztrák–orosz történész vegyes bizottság, amely 2007-ben a külügyminiszterek kezdeményezésére alakult Stefan Karner és Alexander Csubarjan társelnökletével. Azzal a céllal, hogy a nyitottság és objektivitás jegyében elősegítse feldolgozni a kétoldalú kapcsolatok

20. századi történetét, megkönnyítse a kutatók számára a hozzáférést a levéltári és könyvtári anyaghoz, konferenciákat rendezzen és kiadványokat adjon ki.

Ha mindehhez hozzávesszük az Osztrák Tudományos Akadémia kiadásában 2005-ben megjelent újabb testes dokumentumkötetet, amely az 1945. április 2. és 1955. november 25. közötti időszakból 101 iratot tett közzé, két nyelven, bevezető tanulmánnyal, irodalomjegyzékkel, mutatókkal, akkor máris tovább gazdagodik a kép. (Sowjetische Politik in Österreich 1945–1955. Dokumente aus russischen Archiven. Szovjetszkaja politika v Avsztrii 1945–1955 gg. Dokumentü iz Rosszijszkih archivov. Hg. Wolfgang Mueller, Norman M. Naimark, Arnold Suppan, Gennadij Bordjugov. Wien 2005. 1119 p.)

Ennyi nagy vonalakban az osztrák–orosz történettudományi együttműködés eddigi hozadéka és várható jövője. Miért nem jutott el eddig a magyar történettudomány, tehetjük fel a kérdést, hiszen a kilencvenes évek valójában pozitív jelzéseket adtak?

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az osztrák kormányzattal ellentétben a hazai látszólagos politikai/kormányzati támogatás alig volt több üres diplomáciai beszédnél és 20 esztendő is kevés volt, hogy valamelyik tudományos intézet céltudatosan felvállalja az oroszországi kutatások szervezését és finanszírozását. Az egyetlen pozitív kivétel a kulturális szaktárca által 2000-ben létrehozott Klebelsberg ösztöndíj volt, amely kiemelt célként jelölte meg az orosz levéltári kutatásokat, és ez tette lehetővé, hogy néhány kutató minden évben eljusson az orosz levéltárakba. Úgy is fogalmazhatnánk, ha ez nincs, akkor ma már nem lennének olyan elkötelezett kutatók, aki vállalják, hogy egy hónapig „küzdenek" az orosz levéltárakban az iratanyaghoz jutásért, és ily módon már végképp elapadt volna azoknak a publikációknak a sora, amelyek szovjet levéltári anyagra is támaszkodnak. Ám — enyhén szólva furcsa módon — az is a történethez tartozik, hogy a moszkvai magyar kulturális intézet két egymást követő bölcsész végzettségű igazgatója volt az, aki javasolta: ne kapjanak történészek levéltári kutatásra ösztöndíjat! Ez a helyzet még akkor is nehézzé tette volna a néhány elszánt kutató munkáját, ha az utazási körülmények (vízum) nem rosszabbodnak.

Felettébb sajnálatos viszont, hogy a levéltári anyag feltárását a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központban a bécsi levéltári delegáció analógiájára 2001-ben létrehozott „levéltári intézet" megszervezése, illetve 2003-ban a külügyminiszterek jelenlétében aláírt újabb megállapodás egy magyar–orosz levéltári vegyes bizottság létrehozásáról, sem vitte előbbre. A vegyes bizottság munkaterveiben évek óta szereplő, a gazdasági kapcsolatok 1945–1974 közötti történetére vonatkozó dokumentumkötet előkészítő munkálatai a pénzhiány miatt mindinkább csúsznak. Az egyszemélyes „levéltári intézet" energiája elsősorban kiállítások rendezésére, más irányú szervezési és protokolláris feladatokra ment el és arra már nem maradt idő, hogy szisztematikus levéltári kutatással és másoltatással legalább feltárja a magyar vonatkozású dokumentumokat, ami ugyan alapító levele szerint egyik feladata lett volna. Az „intézet" utoljára 2007-ben küldött a Magyar Országos Levéltárnak mikrofilmeket és azok sem feltétlen a magyar történelem forrásait tartalmazták. (Azt

már csak találgatni lehet, hogy a legfőbb orosz levéltári szerv, a Levéltári Ügynökség helyettes vezetője ezenközben mivel érdemelte ki 2009-ben a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztje kitüntetést.)

Amikor a tanulságokat mérlegeljük, nem kerülhetjük meg az MTA Történettudományi Bizottsága magyar–orosz vegyes bizottságának szerepét sem, hiszen az osztrák példa világosan mutatja az akadémiai bizottságok együttműködésének jelentőségét. A 2006-ban létrejött vegyes bizottság a russzisztika magas színvonalú művelője. Évente megrendezett tartalmas konferenciáin számos fontos kérdést tűznek napirendre, kitűnő kapcsolatokat ápolnak az orosz tudományosság jó néhány vezető képviselőjével. Ám, eltekintve a magyar hadifoglyokról szóló monográfia (Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956. Az orosz levéltári források tükrében. Russzisztikai könyvek XXIII. Bp. 2009. 391 o.) kiadásától a bizottság mindeddig nem sokat tett az 1945 utáni magyar–orosz kapcsolatok kutatása érdekében. És ez is egy mínusz a nem éppen biztató összképben.

Talán nem tévedünk, ha úgy sommázhatjuk az eddig leírtakat, hogy itt volna az ideje elkészíteni az oroszországi kutatások koncepcióját, megnyerni azt a néhány kutatót, aki ezzel a témával foglalkozik és akár egy önálló kutatócsoportot alakítani belőlük. És az ő munkájukhoz csoportosítani mindazon szerény (most szétszórtan, a kulturális minisztériumnál, a Balassi Intézetnél, az Akadémiánál létező) anyagi eszközt, amivel a 20. századi magyar történelem feldolgozásához szükséges forrásokat megismerhetjük. Ez a team lehetne a kiinduló pont az oroszországi szakmai kapcsolatok kiépítéséhez, ami ugyancsak alapvető feltétele az eredményességnek. Hogy mégse érezzük magunkat zsákutcában. Ez a legfontosabb tanulság!

IN A BLIND ALLEY?
The Lessons for Hungary of the Austro-Russian Historical Cooperation

by Lajos Gecsényi
(Summary)

Since Hungary had been part of the zone under dominant Soviet influence for almost a half century, her history betwen 1945 and 1990 cannot be reconstructed in sufficient depth without the knowledge of documents preserved in the Soviet/Russian archives. After 1990 several attempts were made at unearthing the most important documents, as a result of which minor collections of documents were published, and information derived from Russian archives were put to use in several monographies. Yet a thorough and overarching research has hitherto been hindered mostly by the seclusion of the Russian archives, and to a lesser extent by the indifference of Hungarian scientific policy. Nor was a real advance effected by the establishment a decade ago of a Hungarian arcvhivist in the Hungarian Cultural Institute at Moscow. All this is in sharp contrast to the results of the Austro-Russian historical cooperation, which in the past twenty years has yielded high-standard publications of documents coming from Russian archives, and many collections of studies based on them. Research is directed by the Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung in Graz, which does its work with sufficient government funding and a firm financial infrastructure. All this could serve as an example to follow for Hungarian historiography as well.

Jürgen Osterhammel

DIE VERWANDLUNG DER WELT

Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts

C. H. Beck, München, 2009. 1568 o.

A VILÁG ÁTALAKULÁSA

A 19. század története

A C. H. Beck kiadó Jürgen Kocka megállapításával hirdeti Jürgen Osterhammel, a konstanzi egyetem professzorának legújabb könyvét: „Az elmúlt évtized legfontosabb történelmi könyveinek egyike, nagy dobás". Az olvasónak szüksége is van a bíztatásra, mivel önmagában már a könyv terjedelme is elbizonytalanítja az érdeklődőt, s a világtörténet-írás igénye szintén tamáskodásra késztethet. Legyintve gondolhatnánk, hogy napjainkban a „big history" írás újra divatba jött, a postmodern és más kurrens áramlatok elbizonytalanító megfontolásai után újra megélénkült az igény a történész céh tagjai és az olvasók között is az átfogó, nagy történeti elbeszélésekre. Mégis nem egyszerű visszatérés ez egy korábbi szemlélethez, e nagy vállalkozás tudatosan számot vet az elmúlt évtizedek elméleti és módszertani vitáinak fő csomópontjaival és megoldási javaslataival.

Osterhammel könyvének recenzense egyszerre van nehéz és könnyű helyzetben. Egyrészt nagyon nehéz egy témáját illetően ilyen átfogó igénnyel fellépő és igen terjedelmes munkáról áttekintést adni; másrészt viszont Osterhammel módszertani szempontból nagyon felkészült és tudatos szerző (világtörténet írásához feltehetőleg másként nem is igen lehet hozzákezdeni), minden elméleti és módszertani kérdést feltesz könyvének Bevezetőjében és az első nagyobb, „Közelítések" („Annäherungen") című rész három fejezetében („Emlékezet és önszemlélet", „Idő: Mikor volt a 19. század?, Tér: Hol fekszik a 19. század?), mérlegel, és megfogalmazza saját válaszait és előfeltevéseit.

Az első felmerülő kérdés természetesen az: lehet-e és érdemes-e világtörténetet írni, lehetséges-e elkerülni, hogy az általánosítás ilyen nagy foka mellett triviális megállapítások tárházává váljon történeti munkánk? Osterhammel határozottan igenlő választ ad erre a kérdésre. Mint írja, a modern történettudomány kialakulása óta átengedte az átfogó modellek alkotását a szociológiának és a politológiának, a „big history"-k ezzel szemben visszaigénylik a történettudomány számára ezt a terepet. Osterhammel saját magára nézve a történeti szociológia szemléletét tekinti leginkább inspirálónak. A „világtörténetíró" azonban csak ideiglenes, átmeneti szerep lehet, hangsúlyozza, mindenkinek meg kell maradnia egy részterület specialistájának is egyúttal. (Ő maga Kína és a kolonializmus történetének szakembere.) Megítélése szerint nem a „mindentudás" a legfontosabb ismérve a világtörténetet író történésznek, hanem két másik tényező: egyrészt a helyes arányérzék nagyságrendek, hatások, erőviszonyok felmérésében, általánosítható, illetve tipikus jelenségek meghatározásában; másrészt a mások kutatási eredményeitől való „alázatos függés" tudatosítása, hiszen ami elengedhetetlen, az az, hogy a világtörténet írására vállalkozó annak lényegét, amit mások esetleg egy egész könyvben kifejtettek, néhány mondatban össze tudja sűríteni és felhasználni, kombinálni mások más kutatási eredményeivel.

Ahogy a világtörténetet író szakember nem „mindentudó", úgy munkája sem lehet az adott időszak enciklopédikus igényű tárháza. Osterhammel hangsúlyozza, hogy ő nem arra vállalkozik, hogy a 19. századra vonatkozó ismereteinket a lehető legteljesebben összefoglalja, hanem ezen időszak „portré"-ját kívánja megrajzolni „interpretációs ajánlat"-ként, nem vonva kétségbe más lehetséges portrék igaz voltát. Nem tényeket akar közölni, évszámokat, neveket, és így tovább, hanem folyamatokat akar felvázolni egységes szemlélet szűrőjén áteresztve azt az ismeretanyag halmazt, amely rendelkezésre áll e századról. Ez az egységes szemlélet lehet mindenekelőtt az előnye egy effajta egyszemélyes vállalkozásnak a sokkötetes és sokszerzős, átfogó, univerzális igényekkel fellépő történeti sorozatokkal összehasonlítva. Tudatosan nem törekszik ugyanakkor arra, hogy e

folyamatokat egynemű, univerzális jellegűekként mutassa be, a széttartó elemeket ugyanúgy be kell mutatni, mint a konvergálóakat, a tipikus mellett az esetit, sőt a „határesetit" és kivételest is. Nem lehet egy korszakot egyetlen „lényeg"-gel jellemezni, vallja, a különböző folyamatok körkörös elemzésével lehet közelíteni a korszakhoz. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy minden részfolyamatnak saját mozgásmintája, „logikája" van, saját időstruktúrája, ritmusa és belső periódusai. Ennek következtében bizonyos tekintetben a 19. század nagyon közel van hozzánk, csak ki kell nyújtanunk a kezünket, más vonatkozásokban viszont régen elsüllyedt Atlantiszként tekinthetünk rá.

Ennek megfelelően Osterhammel amellett érvel, hogy a 19. század időbeli lehatárolását mind a kezdő-, mind a végpont tekintetében nyitva kell hagynunk. Tágabb értelemben az 1760-as évektől (politikai krízisek, új termelési technikák megjelenése, kolonializációs berendezkedés) az 1920-as évekig tartó időszakot nevezi meg könyve tárgyaként. (Mindemellett hangsúlyozza, hogy az egyes földrészek vagy akár országok története más periodizációt is kívánhat, Japán történelme például leginkább az 1853–1945 közötti tagolást.) Ezen belül az 1860–1880-as évek közötti időszakot tekinti a periódus belső súlypontjának, sűrűsödési pontjának.

Lemond Osterhammel a földrajzi tagolásról, nem tárgyal külön földrészeket, nemzeteket vagy civilizációkat. Mindazonáltal tudatában van azzal, hogy munkájában Európa igen fontos szerepet kapott, de, mint írja, tudatosan, mivel úgy látja, ezt megelőzően s ezt követően sem mutatható ki olyan periódus, melyben olyan meghatározó lett volna az európai kontinens súlya és modellszerepe (a század második felében rohamosan felzárkózó Észak-Amerikával együtt), mint épp a 19. században.

Módszertani szempontból a kapcsolatelemzésnek és az összehasonlítás módszerének kombinációjára építette munkáját, de bevallottan szerepet kívánt biztosítani az asszociációnak és az analogikus érvelésnek is interpretációiban.

Az általános elvek között leszögezi továbbá, hogy a kolonializmust és az imperializmust olyan fontos tényezőnek tekinti e korszakra vonatkozóan, hogy nem külön résztémaként tárgyalja azokat, hanem valamennyi jelenség vizsgálatában kitér erre az aspektusra.

Könyve kifejtő részét a szerző két nagy részre tagolja: „Körképek" „(Panoramen") cím alatt kilenc fejezetben kilenc különböző témát tárgyal mint a 19. század lényegi folyamatait feltáró színtereket: „Helyben maradók és költözők" (demográfiai folyamatok, migráció; tömeg-exodusok és etnikai tisztogatások; belső vándorlás; rabszolga-kereskedelem); „Életszínvonalak: az anyagi lét kockázatai és biztosságai" (életszínvonal; életkor növekedés; járványok; természeti katasztrófák; éhség; a mezőgazdaság forradalmai; szegénység és gazdagság; globalizált fogyasztás); „Városok: európai minta és sajátos fejlődés világszerte" (urbanizáció; a város mint általános jelenség és mint kivétel; várostípusok; várostervezés); „Határvidékek: a terek meghódítása és a nomád élet elleni támadás" (inváziók és határvidéki folyamatok; a Vadnyugat, a természet elleni invázió; a bioszféra meghódítása); „Birodalmak és nemzetállamok: a birodalmak túlélőereje" (nagyhatalmi diplomácia és imperialista terjeszkedés; utak a nemzetállamhoz; mi tartja össze a birodalmakat; a birodalmak típusai, összehasonlításuk; Pax Britannia; hogyan élnek az emberek a birodalmakban); „Hatalmi rendszerek, háborúk, internacionalizmusok: két világháború között" (a világ államrendszere kialakulásának tekervényes útja; háborúk: a békés Európa, a békétlen Ázsia és Afrika; diplomácia: politikai eszköz és interkulturális művészet; internacionalizmusok és normatív univerzálódás); „Forradalmak: Philadelphiától Nanjingen át Szentpétervárig" (Forradalmak – alulról, felülről és még honnan?); „Állam: Minimál-kormányzat, uralkodói pompa és »a jövő alávetettsége«" (rend és kommunikáció; a monarchia újításai; demokrácia; igazgatás; mobilizáció és fegyelmezés; állam és nacionalizmus).

A második nagy rész a „Témák" („Themen") címet viseli, ebben egyes részterületeket (gazdasági növekedés és fejlődés; munka; hálózat; hierarchia; tudás; „civilizálás" és kizárás; vallás) tárgyal a szerző, inkább esszéisztikus, mint részletesen kifejtő formában.

Mindezen témakörök kijelölése és tárgyalása után Osterhammel a 19. századi világtörténelem öt ismertető, megkülönböztető jegyét sorolja fel „Lezárás: A 19. század a történelemben" („Schluss: Das 19. Jahrhundert in der Geschichte") címmel – hangsúlyozza azonban, nem összefoglalót akart adni a hiába is kereshető, leegyszerűsítő „lényegről", hanem további kommentárokat kívánt fűzni a korábban tárgyaltakhoz. Az öt ismertető jegy pedig megítélése szerint a következő: 1/ aszimmetrikus hatékonyságnövekedés három területen: a gazdasági növekedés tényezőiben, a katonai megsemmisítő erő tekintetében, valamint az állampolgárok feletti állami kontroll terén (mint írja, az állam modern Leviathánná kezdett válni, de nem feltétlenül szörnyeteggé); e három folyamat azonban nem feltételezi egymást, mindhárom együttesen csak Németország, Ja-

pán és Franciaország példáján demonstrálható; 2/ a mobilitás nagyságrendbeli és egyre gyorsuló növekedése, melynek eredményeképp a mobilitás már nem kivétel, hanem rendszerszerű eleme az emberek mindennapi társadalmi gyakorlatának; a 'mobilitás' fogalom alatt ugyanis nagyon különböző elemek foglalhatók össze: az utazásoktól, a migráció tömegessé válásától az áruforgalmon át, a vallások, nyelvek, művészeti stílusok terjedéséig; 3/ aszimmetrikus referenciasűrűség: interkulturális transzferek intenzívvé válása, de nem kölcsönösségi alapon, mivel, ahogy fogalmaz a szerző, a kulturtranszfer a gyakorlatban leginkább „egyirányú utca" volt csupán, s a „Nyugat" mint általános modell vonzotta, de persze bizonyos mértékig taszította is a perifériákat; 4/ egyenlőség és hierarchia állandó feszültsége: a jogegyenlőség programjának és megvalósulásának az időszaka ez a világ sok pontján, de az erre adott társadalmi reakciók, például a rasszizmus megjelenésének periódusa is; 5/ emancipáció és politikai participáció: a jobbágyság, a rabszolgák, az európai zsidóság, a munkások tekintetében sikeres az emancipációs mozgalom, a nők esetében például csak részben az.

Ahogy Osterhammel a bevezetőben is írja, könyvét egyaránt lehet folyamatosan olvasni vagy akár csak kisebb részeket szemezgetni belőle. Az irdatlan terjedelmet a szerző célratörő, rövid (legfeljebb három-négy oldalas!) alfejezetekre való bontással ellensúlyozza – sikeresen. Ez a szerkezet nagymértékben megkönnyíti az olvasónak a befogadást és a szerzővel való együttgondolkodást. Akár egy-egy alfejezetért is érdemes kézbe venni a könyvet, hiszen gondolatébresztő megállapításokat találhatunk a tömör vázlatokban, melyek időnkén nemcsak hogy egymástól független, hanem egymástól teljesen eltérő jellegű jelenségeket tárgyalnak ugyanazon nagyobb folyamat részelemeiként, ami még az egyes résztémák szakértőit is elgondolkodtathatják választott kutatási témájuk határairól és összefüggéseiről. De a „nagyközönség" is rácsodálkozhat egy-egy nagyon is ismerős, hétköznapi jelenség első pillanatban meghökkentőnek tűnő interpretációjára.

Osterhammelnek sikerül meggyőznie olvasóját arról, hogy érdemes világtörténelmi „portrék"-at felvázolni – ahogy olvasni is.

Deák Ágnes

Kiss Szemán Róbert
SZLÁV POKOL PESTEN

Ján Kollár munkássága 1819 és 1849 között

Opera Slavica Budapestinensia. Litteræ Slavicæ.

Balassi, Budapest, 2010. 227 o.

Napjainkban a 19. századi Magyarország kiemelkedő szlovák személyiségeit még az adott korhoz értő történészek is csak felületesen ismerik. A harminc éven keresztül a mai Deák tér evangélikus templomában lelkészkedő Ján Kollárról, a korabeli Közép-Európa egyik legismertebb szláv tudósáról még a korszakkal foglalkozó történészektől is lehet hallani olyan felületes, leginkább ismerethiányról tanúskodó megállapításokat, hogy „az egy magyarfaló volt". Pedig Kollár élete és tevékenysége nagyon releváns számunkra is, de nem csak azért, mert életének legtevékenyebb három évtizedében Pest-Budán élt, és nem is csak azért, mert kiterjedt életműve révén egy magyarországi irodalom klasszikusai közé sorolhatjuk, még csak nem is egyedül azért, mert szépirodalmi és tudományos műveiben szó szerint létrehozta a szlovák imaginárius nemzet szimbólumrendszerének számos alapelemét, meghatározva, „elképzelve" a szlovák nemzetkarakterológiát, a jellegzetes nemzeti tulajdonságokat vagy a nemzeti földrajzot. Számunkra azért is fontos Kollár, mert műveiben a magyar irodalom és a magyar társadalmi valóság olyan leképeződéseit tapasztalhatjuk, amelyek elemzésével nem csak a szerzőről, hanem a 19. század első felének magyar irodalmáról és magyarországi „valóságáról" is többet tudhatunk meg (vagy legalábbis egy alternatív, eddig ismeretlen nézőpontból szemlélhetjük azt).

Kiss Szemán Róbert hosszú évek óta jelentkezett különböző folyóiratokban és önálló kötetekben is Kollár-tanulmányokkal, és ezen, egyébként kiváló írásokról csak most derült ki, hogy „csupán" előtanulmányok voltak az itt tárgyalt munkához. Ez a kötet ugyanis nem egyszerűen egymás mellé rendezi a korábbi, hasonló témájú publikációkat, hanem egy teljesen önálló szerkezetet alakít ki; a szövegnek végig egyenes íve és tétje van. Az első fejezetekben a kereteket ismerhetjük meg: Kollár személyiségét, pesti beilleszkedését, a helyi evangélikus egyház belső viszonya-

it, tehát azt a miliőt, amely nyomán később azt mondhatta büszkén a szlovák gyülekezet lelkésze: *„engem Pest tett Kollárrá!"*. Ezt követően a második nagyobb részben Kiss Szemán a kollári szövegkorpusz legismertebb elemének, a *Szlávia leányának* a tartalmi elemzésén keresztül megrajzolja az író mentális térképének főbb jellemzőit, végül pedig ezt a virtuális térképet vetíti rá néhány esettanulmány keretében az első részben megismert pesti társadalmi környezetre.

Kiss Szemán könyvének legkomolyabb erénye, hogy a korábbi magyar szlovakisztika döntő részével szemben képes kilépni a szlovák/cseh irodalomtörténeti kánon árnyékából: nem „magyarítja" azt a kánont, nem ismételgeti a szlovák tudósok eredményeit, hanem elszakadva az ő elbeszélésüktől teljesen önálló, új, releváns szempontok alapján megfogalmazott kérdések tucatjait teszi fel. Erre ugyan fél évszázaddal korábban már Sziklay László is kísérletet tett (Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1965.), ő azonban megpróbálta Kollár pesti éveit a „népek barátságának eszméjén" belül értelmezni, ami egy olyan személyiség esetében, mint amilyen a konfliktusokat folytonosan felvállaló, magyar, német és szláv kortársaival állandóan vitázó pesti lelkész volt, teljesen félrevitte a kutatást. Kiss Szemán kezét azonban már nem kötik meg ilyen politikai-ideológiai béklyók, így munkája akár még a Kollárral kapcsolatos, évtizedek óta stagnáló, jelentősebb új eredményt felmutatni nem képes szlovák irodalomtörténeti kutatás megújítására is alkalmas lehet. A szerző mindazonáltal nem reflektál folyamatosan a szlovák irodalomtörténeti eredmények és a saját meglátásai közti különbségekre, s a másik nemzet tudományosságának bírálata csak ritkán, a legszükségesebb alkalmakkor jelenik meg nyíltan a könyv lapjain.

A *Szláv pokol Pesten* első fejezetében (*Lelkipásztori, tudósi, művészi anamnézis*) Kiss Szemán, ahogy már említettük, a környezet és a karakter bemutatására helyezi a hangsúlyt. Ez két szempontból fontos: egyrészt segít a magyar olvasónak értelmezni és elhelyezni Kollárt, akit elsősorban Pesthez fűződő viszonyán, Horváth János veszprémi kanonok (1769–1835) egy művének a kollári recepcióján és egy Horváth Istvánnal, Kazinczy pesti triászának tagjával (1784–1846) folytatott vitáján keresztül ismerhetünk meg. Másrészt ez a megközelítés rámutat, hogy a Pest-Budáról szóló magyar elbeszélés (a fokozatosan magyarosodó — vagyis magyarrá csak éppen akkor váló — főváros) eleve magában hordozza a nem magyar, tehát szláv és német Pest-Buda narratíváját is. Ilyen módon ez az első fejezet (és részben a többi is) a magyar olvasó számára egyfajta útikönyv egy ismert (vagy inkább ismerni vélt) világ „elveszett univerzumába". Ahogy a szerző írja: *„A pesti szellemi élet a kor nemzeti törekvéseit és kulturális céljait egyfajta közlekedőedényként kapcsolta össze. A fizika törvényszerűségeihez hasonlóan minden nemzeti kultúra szinte egy időben és rendkívül érzékenyen reagált a mélyben zajló politikai és társadalmi változásokra."*

A kötet legnagyobb részét a Kollár fő művének tartott *Szlávia leánya* c. verseskönyv bemutatása és elemzése teszi ki. Ez a szonett-gyűjtemény először 1824-ben jelent meg, ám ez után Kollár folyamatosan bővítgette, újabb szonetteket írt hozzá és alakítgatta szerkezetét egészen 1852-ben megjelent utolsó változatáig. A szonettciklus 1832-es kiadása a szlovák nemzeti öntudatra ébredés legfontosabb alapműve, Kollár ebben alkotja meg (*képzeli el*) a szépirodalom nyelvén az imaginárius szlovák nemzeti szimbólumkészlet legfontosabb elemeit.

Ennek a költeménynek elsősorban az *Acheron* című, 105 szonettet tartalmazó énekét elemzi Kiss Szemán (erre a „szláv pokolban" játszódó ciklusra utal egyébként az ötletes könyvcím is). Mivel a *Szlávia leányának* nincs (és valószínűleg nem is lesz) magyar fordítása, a szerző először ismerteti az egyes szonettek tartalmát, s csak utána lát neki az elemzésnek. Erre a kissé didaktikusnak tűnő módszerre azért van szükség, mert a versek egyrészt nagyon is releváns magyar vonatkozásokat tartalmaznak, amelyeket érdemes részleteikben is megismernünk (szerepelnek benne kortársak és magyar történelmi alakok, történelmi események), másrészt bepillantást enged egy, a magyar olvasótól régóta elzárt területre, amely ugyanakkor igen nagy arányban mutat átfedéseket a reformkori magyar irodalom számos forrásával, illetve a korabeli magyar művelődés történetével. Önálló szonettet kapnak például Hunyadi Mátyás, Thuróczy János, Dugonics András és Anonymus pokolbéli szenvedései, de velük bűnhődik a kollári imaginárius pokolban a „tót nem ember" szólás névtelen magyar kiötlője, továbbá a szlovákokat gyalázó Lángh Ádám János magyar színész, a szlovák tutajost agyonütő magyar katona, a pesti szlovák gyülekezet létrehozását ellenzők vagy épp a magyar nemzeti eszmét pártoló John Paget és Julia Pardoe angol utazók.

A harmadik nagyobb egységet a kivonulás fenoménja fogja össze. Kiss Szemán helyesen mutat rá ugyanis, hogy ez Kollár életútjának és művészetének egyik központi motívuma. Ez a toposz alkalmazható többek között Kollár azon sorsfordító életeseményének a leírására, amely során elhagyta a szülői házat, mivel apja a továbbtanulás helyett gazdálkodásra akarta fogni, vagy amikor

a pesti evangélikus gyülekezet szlovák tagjait „kivezette" az őket elnyomó egyházi közösségből, önálló gyülekezetet alapítva.

Említést érdemel még a szerző könnyed stílusa; folyamatosan kommunikál az olvasóval, ki-ki szól hozzá a könyv lapjairól, bevonja a témáról való gondolkodásba, s ezáltal jóval közelebb hozza a szöveget a befogadóhoz. Ha emellett elolvassuk a (rendhagyó módon összesen három, különféle intencióval íródott) előszót és az utószót, arra a megállapításra juthatunk, hogy a *Szláv pokol Pesten* kifejezetten szubjektív alkotás. Szubjektív, de a szó jó értelmében, hiszen ez esetben a szubjektivitás a legkevésbé sem azt jelenti, hogy nem szaktudományos, csak annyit, hogy a szerző nem rejti el mesterségesen a személyiségét, nem tesz úgy, mintha a szövege független lenne tőle. Ám ez mégsem teszi támadhatóvá, szaktudományosan megkérdőjelezhetővé Kiss Szemán Róbert munkáját, csupán az író és az olvasó kapcsolatát teszi inkább közvetlenebbé, bensőségessé, személyessé.

Demmel József

Hermann Róbert

A DRÁVÁTÓL A LAJTÁIG

Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez

Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 296 o.

Hermann Róbert sokrétű munkásságából már eddig is több kötetet és számos tanulmányt szentelt a forradalom és szabadságharc 1848. őszi eseményei minél pontosabb feltárásának. Ebbe a sorba illik új tanulmánykötete is, amely két magyar határfolyó — a Magyarországot Horvátországtól elválasztó Dráva, és a Magyarország és Ausztria történelmi határát képező Lajta — nevének a kötet címébe emelésével egyben megadja a tárgyalni kívánt időszak kezdő és végpontját is. A kötetben szereplő hét tanulmány ugyanis a drávai védvonal 1848. nyári létesítésétől az ausztriai Schwechat mellett megvívott október végi csatáig követi nyomon az eseményeket. A most publikált írások közül már mindegyik napvilágot látott valamilyen tanulmány- vagy konferenciakötet, esetleg folyóirat hasábjain, e kötet számára azonban a szerző mindegyiket átdolgozta és a közlésük óta megjelent szakirodalom új megállapításait is felhasználta. Nem elhanyagolható az a forrásfeltáró munka sem, amelyet szerzőnk a bécsi Hadilevéltárban végzett, és melynek eredményeit beépítette a kötet tanulmányaiba is. Hermann a *Bevezető*ben röviden áttekinti az 1848. őszi hadiesemények, a pákozdi és schwechati csaták eddig megjelent történeti feldolgozásait, mind a magyar, mind az osztrák történetírás teljesítményét.

A drávai védvonal 1848. június–szeptember című első fejezetben a szerző a védvonal szervezésével kapcsolatos kérdéseket igyekszik megválaszolni: Milyen erők álltak a Dráva-vonal védelmét szervezők rendelkezésére? Milyen képet alakított ki a horvát fél a védvonalon folyó magyar előkészületekről? Alkalmas volt-e a védvonal a horvát haderő elrettentésére vagy visszaverésére? A minisztertanács június 1-jén 3–4000 sorkatonát adott Csány László — többek között Zala és Somogy megyei kormánybiztos — rendelkezésére a Dráva-vonal biztosítására. Június 2-án Szemere Bertalan belügyminiszter az említett két megye, valamint Baranya, Tolna és Pécs szabad királyi város királyi biztosává nevezte ki Csányt. Megbízása a Dráva-vonal megoltalmazására szólt, a sorkatonaság, valamint az említett megyék nemzetőreinek segítségével. A védvonal katonai parancsnokává június 13-án Franz Ottinger vezérőrnagyot nevezték ki. Hermann Róbert részletesen ismerteti a drávai védvonalra rendelt nemzetőrség, reguláris katonaság és honvédség összetételét. A Dráva túlpartján állomásozó horvát csapatok jelentéseiből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy többségük egy esetleges magyar támadást nem tekintett reális veszélynek. A védvonal katonai értékéről szólva úgy látja, hogy bár a magyar félnek jelentős fegyveres erőt sikerült összpontosítania a Dráva-vonalon, de a 250–290 kilométer hosszú védvonalon az csak határőrizeti feladatokat láthatott el, támadásra nem volt alkalmas. A július végéig mintegy 35.000 fős haderő azonban — egyes alakulatoknak a bácskai hadszíntérre vezénylése, valamint a nemzetőri váltás elmaradása miatt — szeptember elejére mintegy 10.000 fővel csökkent. Emellett számítani lehetett arra, hogy a nem magyar kiegészítésű soralakulatok megbízhatósága igen alacsony. Ezek az egységek a horvát támadás idején többségükben csatlakoztak is Jellačić csapataihoz. Összességében Hermann úgy látja, hogy a védvonal mindaddig betöltötte szerepét, vagyis visszatartotta az ellenfél

esetleges kisebb betöréseit, amíg nem került sor a horvát haderő szeptemberi támadására. Ezt azonban akkor sem tartóztathatta volna fel, ha kényszerűségből nem csökken a csapatok létszáma, hiszen a kétszeres számbeli fölényben lévő ellenséges haderő egy vagy több ponton meginduló támadása kivédhetetlen volt.

A Drávától Schwechatig. Az 1848. őszi hadi események a Dunántúlon és a Felvidéken című fejezetben Hermann először röviden ismerteti a magyar–horvát viszony történetét, annak 1848. tavaszi–nyári fejleményeit, majd a két fél augusztusi katonai előkészületeit tárgyalja. A magyar kormányhoz hasonlóan ugyanis 1848 tavaszától Jellačić is csapatösszevonásokat hajtott végre a Dráva túloldalán és augusztusra már elszánta magát a Magyarország elleni támadásra. A fejezet bemutatja a bán rendelkezésére álló horvát haderőt, amely főként a Katonai Határőrvidéken állomásozó, annak területi szervezeti egységeit is adó határőr gyalogezredekre épült. Jellačić lovassággal szinte nem is rendelkezett, csak az általa felállított báni huszárezreddel, melyet a magyar népnyelv később Jézus, Mária!-huszároknak csúfolt. Ezért hadereje gyarapítása céljából a bécsi hadügyminisztériumtól magyarországi lovasezredek hozzá vezénylését, valamint a közeli illíriai és belső–ausztriai főhadparancsnokságtól tüzérségi és gyalogsági lőszer és felszerelés küldését kérte. A bán szeptember 11-én meginduló támadását követően, több cs. kir. lovasezred részbeni vagy teljes létszámú csatlakozása után, a horvát sereg majd 50.000-es létszáma tovább növekedett. Ezután a szerző a horvát sereg dunántúli hadjáratát, majd a pákozdi csata és a Karl Roth vezérőrnagy által vezetett tartalék hadosztály ozorai elfogásának részleteit ismerteti. Hermann itt Kossuth két alföldi toborzó útja kapcsán aláhúzza, hogy a korábbi szakirodalom állításaival szemben Kossuth szerepe korántsem volt egyenlő Batthyányéval a horvát támadás visszaverésében. A két toborzóút eredményeinek nem a horvát sereg megállításában, hanem Kossuth későbbi, a fegyveres önvédelmi harcot vállaló vezetői szerepének megalapozásában volt jelentőségük. A fejezet végén a szerző röviden összefoglalja az ősz további eseményeit: az eszéki vár magyar kormány számára történő biztosítása, a Délnyugat–Dunántúl felszabadítása, a Muraköz Perczel csapatai általi visszafoglalása, az észak–magyarországi szlovák betörés, Komárom és Lipótvár várának a magyar fél számára történő biztosítása, valamint az alsó–ausztriai magyar támadás rövid ismertetése és Simunich sikertelen támadásának elhárítása. Hermann mind magyar, mind horvát (császári) szemszögből ismerteti a hadjárat eredményeit és leszögezi, hogy a Batthyány Lajos miniszterelnök, és az általa létrehozott hadügyi adminisztráció által újonnan szervezett magyar hadsereg az 1848. őszi hadjáratban kiváló teljesítményt nyújtott. Sikerült kiűzniük az országból az ellenséget és az október 30-i schwechati csatában sem szenvedtek megsemmisítő vereséget.

A kötet további öt fejezete ennek a hadjáratnak, a magyar seregek 1848. őszi helytállásának részleteit mutatja be a korábban megjelent, illetve a szerző által feltárt források segítségével, a lehető legnagyobb részletességgel. A *Pákozdi kérdőjelek* című fejezetben Hermann Róbert igyekszik megválaszolni a csatát illetően néhány, a korábbi irodalomban nem teljesen tisztázott vagy tévesen bemutatott részletet (a sukorói haditanács résztvevői és eseményei, a szemben álló felek létszámviszonyai, a fegyverszünet kérdése, vagy a zalai nemzetőr zászlóalj tevékenysége). A fejezet végén a szerző nyolc iratot közöl, segítségül a pákozdi csata történetének tanulmányozásához. A következő három fejezetben (*Egy népfelkelés anatómiája. Nagykanizsa felszabadítása 1848. október 3-án; A Todorović–hadoszlop átvonulása Moson, Sopron és Vas megyén 1848 októberében; Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai 1848. október végén*) Hermann 1848 októberének olyan kevésbé ismert epizódjait mutatja be, melyek fontos adalékul szolgálnak az 1848. őszi dunántúli hadjárat széles körben ismert történetéhez. Az év nyarán még a magyar csapatok drávai védvonalának központjául szolgáló Nagykanizsa városa, Jellačić csapatainak drávai átkelése után néhány nappal, már szeptember 15-én horvát kézre került. A város, mint a horvát utánpótlási vonal egyik kulcsa október 3-án került ismét magyar fennhatóság alá, amikor Vidos József Vas megyei nemzetőrparancsnok dunántúli nemzetőrökből álló serege, a helyi lakosság hathatós támogatásával visszafoglalta. Október közepén ugyanakkor Zala megyébe érkezett Perczel Mór ezredes hadosztálya is, amely az eddigi eredményeket továbbfejlesztve, a megye Murán inneni területei után visszafoglalta a Muraközt is. Emellett tárgyalásokba bocsátkozott a stájerországi cs. kir. csapatok parancsnokával, a magyar határt így Ausztria felől is biztosítva. Ahogy a szerző megállapítja, hadmozdulataival „Perczel másfél hónapon át tartotta teljes bizonytalanságban ellenfeleit szándéka felől. Ezzel pedig a lehető legtöbbet érte el, amit ezen a mellékhadszíntéren a rendelkezésére álló erőkkel elérhetett." Sikeréhez persze az is szükséges volt, hogy Todorović horvát vezérőrnagy 14.000 népfelkelőből álló seregét — melyet Jellačić Horvátországba indított vissza a nyugati magyar határszél mentén — az üldözésére küldött magyar csapatok október közepére Ausztriába szorították. A kö-

tet hetedik, egyben utolsó fejezete (*Az eldöntő döntetlen. A schwechati csata 1848. október 30-án*) a dunántúli hadjárat befejezéseként az 1848. október végi, Ausztria elleni magyar támadó hadművelet előzményeit, lefolyását, és a schwechati csata, valamint a visszavonulás eseményeit tárgyalja, az egykorú szereplők visszaemlékezéseinek bőséges felhasználásával.

A kötet végén található *Függelék* hat egykorú kimutatást, illetve hadrendet tartalmaz, melyek a Dráva–vonalon elhelyezkedő magyar, és a vele szemben álló, valamint az október közepén már Ausztriában állomásozó horvát haderő létszámát mutatják be. Végül a kötet zárásaként a lábjegyzetekben használt rövidítések feloldásai (itt sajnos néhány irodalmi hivatkozás feloldása elmaradt), illetve a tanulmányok első megjelenési helyei olvashatók.

Solymosi József

Pál Judit

UNIÓ VAGY „UNIFICÁLTATÁS"?

Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)

/Erdélyi Tudományos Füzetek 267./

Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2010, 496 o.

A könyv címe és alcíme többszörösen félrevezető. Pál Judit ugyanis sokkal többet mond el munkájában, mint amennyit a címben ígér. Egyrészt a szerző nem csupán hat évet vizsgál, terjedelmes könyve két időhatára nagyjából a 18. század utolsó évtizede, illetve az 1870-es évek vége, záró gondolatai azonban ennél is tágabb időszakra vonatkoztathatók.

Másrészt a vizsgált témák és módszerek is sokrétűbbek, mint amire a cím olvasásakor számítani lehet. Kétségtelen, Pál Judit munkája klasszikus politika- és intézménytörténeti megközelítésű (itt szívesen és elismerően használjuk e jelzőt, oly sok „hagyományos" szemléletben megírt munkát látva). A szerző azonban központi témájáról, Erdély integrációjának összetett folyamatáról úgy ír, hogy közben felhasználja a várostörténet, az elitkutatás, az életrajzírás és a szimbolikus politika területén végzett korábbi vizsgálatainak eredményeit.

A munka alapforrását a Magyar Országos Levéltárban őrzött Erdélyi Főkormányszék és a Királyi Biztosság ügyiratai jelentik a kiegyezés körüli évekből, de a szerző számos egyéb (négy ország levéltárából származó) dokumentumot, sajtóanyagot és személyes forrásokat is felhasznált könyve elkészítéséhez.

A könyv négy nagy fejezetre tagolódik. A leghosszabb, első fejezetben Erdély és Magyarország 1867/68-ban megvalósult uniójának az előtörténetét, az egymással vetélkedő koncepciók eszmetörténeti áttekintését olvashatjuk. Természetesen a szerző a legrészletesebb elemzésnek az 1848/49-es fejleményeket veti alá, azaz az uniótörvény (1848: VII. tc.) megalkotásának a körülményeit, valamint az egyesülés kimondásának a fogadtatását rekonstruálja politikusi levelek, naplók segítségével, illetve az Erdélyben élő etnikumok egymáshoz való viszonyának az alakulását vizsgálja a szabadságharc zaklatott hónapjai alatt.

A második fejezetben Pál Judit az osztrák-magyar kiegyezés erdélyi vonatkozásaival foglalkozik. Roppant izgalmas a Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról szóló (egyébként korántsem aprólékos) 1868. évi XLIII. törvénycikk előkészítésének a történetét olvasni, és szembesülni azzal a számos (politikai, etnikai, jogi, kulturális, mentális stb.) szemponttal és részérdekkel, amelyet a törvényhozóknak figyelembe kellett (volna) venni a terület integrációja során. Ebbe a fejezetbe került beillesztésre az egyesítést irányító királyi biztos, gróf Péchy Manó karrierjét tömören bemutató rész. Az erdélyi kötődéssel egyáltalán nem rendelkező (a feladatra éppen ezért alkalmas) abaúji főispánról Pál Judit szerzőtársával, Roman Holeccel közösen 2006-ban önálló biográfiát is megjelentetett szlovák nyelven. Ugyancsak a második fejezetben található egy esettanulmány, amely Ferenc József megkoronázásának erdélyi fogadtatását elemzi, méghozzá egy sajátos nézőpontból: a Lánchíd pesti hídfőjénél, az ország törvényhatóságai által küldött földből összehordott koronázási domb szimbolikáján, valamint a lovas-bandériumok kiállítása körüli bonyodalmak bemutatásán keresztül. E tanulmány ugyan látszólag elkanyarodik a kötet központi gondolatmenetétől, valójában azonban mégsem, hiszen az integráció két fontos fokmérőjét vizsgálja: a központ irányába tanúsított lojalitás, illetve a lokális identitás megnyilvánulásait.

A harmadik fejezet a királyi biztos hivatalának a működéséről nyújt képet a fennmaradt ügyiratok alapján. Azonban itt sem valamiféle száraz iratismertetést kapunk, hanem olyan fajsúlyos problémák mindennapi kezelésével ismerkedhetünk meg egy soknemzetiségű területen működő magyar állami szerv munkáján keresztül, mint például a személyzeti ügyek, a hivatali nyelvhasználat, az úrbéri kérdés vagy éppen a képviselőválasztások lebonyolítása (és befolyásolása). A szerző legrészletesebben a nyelvhasználat szabályozását és a körülötte kibontakozó „nyelvharc" történetét tárgyalja II. József nyelvrendeletétől a nemzeti eszme kibontakozásán át az 1868-as nemzetiségi törvény (XLIV. tc.) megalkotásáig.

A negyedik fejezetben a különféle területi-etnikai alapon élvezett autonómiák (esetenként területi zárványok) miatt széttagolt közigazgatás és bíráskodás átalakításának, szervezeti egységesítésének a problémája kerül terítékre. Ugyan a Királyi Biztosság már 1872-ben beszüntette működését, az integráció igazgatási kérdéseinek a rendezése egészen 1876-ig elhúzódott (a joganyag teljes egységesítése pedig soha nem ment végbe). A szerző értékelése szerint a magyar nacionalizmus fenyegetést látott a rendi autonómiákban és az etnikai-kulturális különbözőségekben, ezért a közigazgatás átszervezésével (a székek, vidékek, a régi vármegyék, illetve a Királyföld privilégiumainak a felszámolásával) a lakosság homogenizálását kísérelte meg, ám a központosító állam csak pürrhoszi győzelmet arathatott.

Ugyancsak ebben a fejezetben olvashatunk az átalakítást levezénylő főispáni kar társadalmi összetételéről, rokoni kapcsolataikról és a tipikus karrierútvonalakról, illetve a nemzetiségi tisztviselők fokozatos kiszorulásáról a közigazgatásból.

A könyvet elgondolkodtató összegzés zárja. Valójában ezen oldalak elolvasásakor válik egészen világossá, hogy (talán szándéka ellenére) mennyire szomorú történetet is beszélt el nekünk a szerző. A félezer oldalas könyv lapjain minduntalan visszatér (különböző részkérdések kapcsán), majd a befejezésben ismét hangsúlyosan megjelenik az Erdélyben egymás mellett élő nemzetiségek és vezetőik romló viszonyának témája. A románok, szászok és magyarok egymás iránt érzett félelmei, a vélt és valós sérelmek, a kölcsönös gesztusok hiánya, a türelmetlenség, az elitek belső ellentétei (elég, ha csak a magyar vezetőréteg megosztottságára, az erdélyi és anyaországi, a 67-es és 48-as érdekek konfliktusára gondolunk), a homlokegyenest eltérő politikai koncepciók (rosszabb esetben a koncepciótlanság) mind-mind olyan tényezők voltak, amelyek a tényleges és végleges integráció gátjaivá váltak. Ugyanakkor maga a szerző is kiemeli, hogy a döntéshozók előtt akkoriban nem is állt követhető nemzetközi példa egy sok nemzetiség által keverten lakott térség megnyugtató módon történő egyesítésére. Az egyéni szabadságjogok kiterjesztésén alapuló fokozatos demokratizálódás programjától pedig a magyar liberálisok hamar elfordultak. Ennek történelmi felelőssége elsősorban őket terheli. Mint ahogy az első világháború óta eltelt mintegy száz évben hatalmi pozícióba került új eliteket is az, hogy nem tanultak a korábbi hibákból.

Pál Judit, a kolozsvári egyetem tanára írásaival, tudományszervező munkájával, személyes jelenlétével a földrajzi távolság ellenére is meghatározó tagja a 19. századot kutató honi történészek nem túl népes táborának. Az általa feldolgozott témák kitágítják a magyar történettudomány látószögét és elmélyítik ismereteinket a kor problémáiról. Mindezekre bizonyság legújabb könyve is.

Cieger András

Harsányi Iván

A FÉLPERIFÉRIÁRÓL A CENTRUM FELÉ

Spanyolország és Portugália a „hosszú 19." és a még hosszabb 20. században

Publikon Kiadó, Pécs 2011. 357 o.

E könyvet forgatva az ismertető zavarba jön. Tanulmányokról van szó, különböző témákról, zömmel a Földközi-tenger északi peremén található országok más és más, de valamiben mégis hasonló, de nem csak egymás között hasonló és nem csak egymástól eltérő történetéről, hanem egyúttal arról a nemzetközi mezőnyről is, amelybe beleilleszkedik. Ráadásul egy meglehetősen hosszú időszakaszról. Ez úgyszólván lehetetlenné teszi a tartalmi ismertetést. Ha az ismertető kiragad néhány tanulmányt a sokaságból, úgy teljesen igaztalan lesz a többivel szemben. Ha közös

nevezőt keres, rá kell jöjjön, hogy vállalkozása reménytelen, mivel e kötet legfőbb közös nevezője, hogy a történelemben a közös nevező csak egy töredéke, tört része lehet az egésznek — az eseménysornak, a „történésnek". Így csak arról lesz szó, ami valóban közös e kötetben, és ez a szerzői nézőpont. Mellékkérdésként mégis kitérek arra, hogy milyen következtetésre lehet jutni a könyv alapján a hazai kutatások állapotáról, irányáról, és arról, hogy az elkészült munkák milyen sors elé néznek.

A mellékesnek mondott kérdésekkel kezdem, amelyek csak a tartalom szempontjából mellékesek, más szempontból azonban meglehetősen sokatmondók. Az első szembetűnő jelenség, hogy az olvasó nem találkozik a kötetben melléklettel, márpedig biztos, hogy a szerző írásait nem kriminek vagy lektűrnek, hanem a tudományos világnak szánta, és az is biztos, hogy Harsányi Ivánnál igényesebb történészt nem ismerek e tekintetben. A könyvben nincs térkép, ami nélkül az érintett térséget ugyan a kérdés felületes ismerője is el tudja helyezni a fejében, de ez már távolról sem állítható — mondjuk — Spanyolország tartományairól, és még kevésbé a polgárháború terrénumáról, amin természetesen nem a hadjáratok útvonalait értem. Nem találkozunk a kötetben névmutatóval, sem irodalomjegyzékkel. Mivel ezt a szerző igényességének hiányosságára, és a szöveg tisztasága alapján a Kiadó esetleges gondatlanságára sem lehet visszavezetni, csak egy magyarázat marad. A melléklet a kiadást olyannyira megdrágította volna, hogy azt már nem lehetett vállalni. Kár. Olyan jelenséggel van dolgunk, amely jellemzi a hazai tudományos kiadás jó részét, és egyúttal egy olyan hiánnyal, amely a magyar kiadványokat eleve leértékeli külföldön.

A másik, ugyancsak nem jelentéktelen mellékkörülmény: ha irodalomjegyzék hiányában követjük a gondos hivatkozások gazdag és precíz sorait, megállapíthatjuk, hogy magyar szerző neve csak a lehető legritkábban bukkan elő. Nem mintha a szerző is követné a terjedőben lévő szokást, amelynek lényege, hogy a múlt termékei, a manapság már esetleg nem élő, vagy idős kollégák eredményei felejthetők, mintegy nem-létezők, a fiatalok viszont még annyira kezdők, hogy számításba se kell venni őket (hacsak éppenséggel nem egykori osztálytársak), hanem azért, mert ugyancsak kevés a hazai munka, amelyekre a szerző hivatkozhatna. Kétségtelenül ismerünk bátor embereket, akik minden nehézség ellenére nagy hivatástudattal és elszántan foglalkoznak olyan történelmi témákkal, amelyek hazánkban sem a kiadókat, sem a médiát, következésképpen a közvéleményt se igen érdeklik. Mégis azt kell mondanunk, hogy az aktuális történettudomány horizontja kellemetlenül szűk, olyan szűk, hogy az — egészében véve — károsan érinti saját történetünk interpretálását, és a széles közvéleményben kialakult, kialakuló történeti képet, következésképpen országunk jelenlegi elhelyezkedését is a világban. A diákok még csak az egykori közös állam történetétét sem ismerik, ami az osztrák, a cseh, a horvát vagy a hozzá tartozó lengyel tartományokat illeti. Még kevésbé lehet akkor a tudatukban, hogy a Mediterrán térségnek vagy Skandináviának is volt története, vagy akár csak az is, hogy a történetben ma is részvevők.

Rátérek a kötet szerzői tulajdonságaira, amelyek legfőbb értékét alkotják az itt olvasható írásoknak. Az első ilyen tulajdonság a rendkívül széles és pontos hivatkozási bázis. E mellett nem időzök sokáig, mivel ez végeredményben alapkövetelmény, említést is csak azért tettem róla, mert manapság elég sokszor veszendőbe megy.

Sokkal fontosabb, az egész kötetet meghatározó szerzői szempont abban áll, hogy Harsányi Iván soha, egyetlen kérdéssel kapcsolatban sem próbálja meg, hogy azt egyetlen meghatározó tényezőre vezesse vissza. Jól tudja, és be is mutatja, hogy egy ország eseménytörténetében nagy súlya van adott gazdasági helyzetének és fejlődésének, vagy stagnálásának, de az eszébe se jut, hogy — mondjuk — a spanyol polgárháború mozgatórugóiból kihagyja a társadalom szerkezeti, vallási, kulturális és pillanatnyi politikai meghatározóit. Egyszerre kezeli a hosszú távú trendet, valamint a rövid történet pillanatnyi eseményeit, amelyekbe nem egyszer beleszólnak a szűk történésen kívül eső nemzetközi fejlemények, máskor viszont a puszta véletlen is. Személy szerint ugyan sajnálom, hogy a hosszú sztorit illetően e kötetet letéve nem lettem sokkal okosabb, mint voltam előtte. Most sem értem ugyanis, hogy két olyan országnak, amelytől a világkereskedelmi útvonal nem csak el nem távolodott, de az egyenesen az ölébe hullt, amely bekerült a nagy gyarmatosítók klubjába, külső erők nem térítettek le vagy el korábbi útjáról, megőrizte függetlenségét, egyáltalán miért került olyan kétségbeejtő helyzetbe, mint amilyenbe a 20. századra tényleg került. El kell azonban ismernem, hogy e kérdésre a választ e kötetnek nem hivatása megadni, a hosszú táv itt az elakadás tényével kezdődik. A hosszú távú miértre másutt kell megadni a választ.

A történeti okok pluralitása minden részletkérdésben megmutatkozik. Ezek közül a legfontosabb szerintem a következő. Harsányi bemutatja, hogy kiélezett helyzetekben, mint amilyenekbe az itt tárgyalt országok kerültek, fatálisan két táborra szakad az egész társadalom. Megjelenik

ez a politikai mezőnyben, a hadsereg soraiban, a polgárság és főként az értelmiség köreiben, gyakorlatilag az egész populációban. Ugyanakkor azonban a szerző finoman érzékeltet két további körülményt. Ezek egyike, hogy egyik tábor sem homogén. Nem arról van szó, hogy az egyik oldalon a gonoszok, a másikon a szentek gyülekeznek. Sőt, még csak arról sincs szó, hogy az oktalan kegyetlenkedés nyomaira kizárólag az egyik táborban találhatunk. Bemutat esetet, amikor a köztársasági erők saját, eltévedt hitsorsosaik között rendeztek vérfürdőt.

A spanyolországi viszonyokat tárgyalva Harsányi részletesen bemutatja, hogy mindkét tábor nehezen összeférő társadalmi és kulturális részekből tevődött össze. Volt egy összekötő kapcsuk, az egyik esetben a földbirtokosok és az egyház meghatározó befolyásának, valamint a centrális, önkényes hatalomnak az elvetése, a másikon a köztársasági eszme és minden alrendszerének, reform-javaslatának merev elutasítása. Az egyetértés itt azonban véget is ért. Más és más célok vezérelték a köztársasági táborban tömörülő mérsékelt reformereket, a szocialistákat, a kommunistákat és az anarchistákat. E vonatkozásban az is világossá válik, hogy az egy ideig eltartó habozásuk után a többféle módon beavatkozó szovjet szervek a kavalkádot nem csak nem igyekeztek csillapítani, és nem csak az erők összefogását nem animálták, de az ellentéteket kifejezetten élezték, és maguk is szították. Az utóbbi vonatkozásban talán még a kormány mellé küldött úgynevezett tanácsadók szerepét lehetne közelebbi vizsgálat alá vonni. Az egyes köztársasági áramlatokkal kapcsolatban viszont a magam részéről leginkább arra lennék még kíváncsi, hogy mivel magyarázható az anarchisták nagy súlya, vagy inkább annak fennmaradása éppen ebben a térségben, miközben a többi, korábban erős anarchista csoportokról nevezetes országban (Franciaország, Svájc, Olaszország) már alig volt szó róluk az első világháború után.

Társadalmi, szellemi, ideológiai egységről a másik, a nemzetinek nevezett táborban sem volt szó. Kerek ideológiája valójában csak a Falange-nak volt, míg a hadsereg fellázadt része, a katolikus egyház „nemzeti" reprezentációja, a hadseregbe különböző okokból beállt közember más és más érdekeket képviselt, és eltérő elgondolásai voltak a jövőről. A Falange eredetileg egy önkényuralmi rendszer keretében végrehajtandó reformokat vallott saját célkitűzéseként, mígnem több vezetőjének békés vagy nem békés eltávolítását követően beletörődött abba, hogy önkényuralom lesz ugyan, de az elképzelt reformok elmaradnak. A hadsereg vezetése megoszlott, és még a tábornoki karban sem értett mindenki egyet a Franco által meghirdetett programmal és vízióval. Franco többek között éppen azért szorult rá a külső — olasz, német — segítségre, mert a légierő nem állt át, és a flotta nem volt egységes. A nemzeti oldal katonai vezetőit mindenekelőtt az foglalkoztatta, hogy elkerüljék a köztársaságiak minden tervezett, reálisan várható reformját a tisztikarban. A katolikus egyházi vezetőket elsősorban az vezérelte, hogy megőrizzék az egyház anyagi és szellemi hatalmát, de nem csak az alsópapságban, hanem magasabb szinten is akadtak papok, akik féltek a polgárháborús következményektől. Ráadásul ott voltak még a monarchisták, akik örültek ugyan a restauráció lehetőségét magába foglaló fordulatnak, de a nagy nemzeti táboron belül elsőként kezdtek mocorogni annak érdekében, hogy Franco helyén, vagy fölötte legyen királya az országnak.

A köztársaságiak saját belső bajaik és viszonylag gyenge katonai erejük mellett végeredményben a nemzetközi helyzet átalakulásának lettek az áldozatai. Ezen a ponton Harsányi ismét jól érvényesíti plurális látásmódját, amikor a nemzetközi elmozdulásokat vázolja a müncheni egyezmény hatására. Korábban is voltak komoly súrlódások a vezető nyugati hatalmak és a Szovjetunió között, de München fordulatot hozott Sztálin gondolkodásában is, politikájában is.

A két tábor, illetve az „egy a tábor, egy a jelszó" merev képletét a szerző különösen akkor vizezi fel, igencsak szerencsésen, amikor a rendszer ismét számos okból táplálkozó megrendülése elkezdte kikezdeni a rendszertámogatók és a támogatás határait. Egy nemzedékkel később, egy az 1930-as évek Európájához viszonyítva merőben új világban a hazai dolgok mind Spanyolországban, mind Portugáliában, de Görögországban is új színben kezdtek feltűnni. Az ibériai diktatúrák ugyan kegyelmet kaptak a második világháború után, de teljes jogú tagnak mégsem ismerték el őket sem európai, sem szélesebb nemzetközi hálózatokban, aminek a hátrányait nem volt nehéz felfedezni. Az időközben lassan bár, de mégis csak fejlődő polgári világban ez súlyos gondokat okozott. A rendszerhatárok fellazultak, és ez látható jeleket adott magáról a munkások köreitől, a vertikális szakszervezetektől és a rendi/korporatív intézményektől kezdve a tisztikar fiatalabb csoportjain át a gazdaság világáig. Ezek a diktatúrák előbb elvesztették nemzetközi, ezt követően nemzeti bázisukat is. Már nem volt más hátra, mint hogy decensen vagy viharosan elhalálozzanak.

A finom, árnyalt ábrázolás képessége világosan megjelenik azokban a portrékban is, amelyeket Harsányi felvázol az ibériai diktatúra vezető személyiségeiről, Francoról és Salazarról, va-

lamint a köztársasági oldal általa kiemelt, tiszteletre méltónak tartott egyéniségéről, Azanáról. A Franco és Salazar kép azért hihető, mert alaposan bemutatja karakterüket, felfogásukat, céljaikat és módszereiket. Ebből világossá válik, hogy mindketten elszánt ellenfelei voltak az ország nyugati értelemben vett megújításának, modernizálásának, illetve, ami Francot illeti, az is kivilláglik, hogy miután sokszoros véletleneknek hála kézbe vehette a „nemzeti oldal" vezetését, határtalan önbizalommal eltelve egyedül önmagát helyezte az ország megmentőjének szerepébe. A szerepébe vetett hit hatalmazta fel bensőleg a kegyetlenségre, ami miatt e „felhatalmazás" folytán nem érzett morzsányi lelkifurdalást sem.

Az 1930-as évek spanyol történetének másik főszereplője is árnyaltan jelenik meg e könyv lapjain. Manuel Azana láthatóan az a személyiség, akire Harsányi Iván a legnagyobb megértéssel és szimpátiával tekint. Ezt a békés és nagy tudományos jövő előtt álló jogász embert a Primo De Rivera tábornok által létesített diktatúra vezette el az ellenzéki állásponthoz, majd a diktatúra bukása után az aktív politika vizeire. A baloldal 1931-es győzelmét követően Azana hadügyminiszter, majd októberben miniszterelnök lett, és a régóta esedékes reformokat részben kidolgozta, részben révbe segítette. Felkészültsége és kiegyensúlyozottsága biztosította, hogy saját táborában vezető szerepét nem kérdőjelezték meg. Az 1936-os úgynevezett népfrontgyőzelmet követően — mint Harsányi írja — „Az új kormány megalakítására más személy szóba sem jöhetett." A továbbiak viszont már elég jól ismertek. Kitört a katonai puccs, majd az átváltozott polgárháborúvá, amely közel három évig pusztította e gyönyörű országot és lakosságát, nem sokat válogatva a pártállások között. Miután Azana írott életművét, a sokáig eltűntnek hitt írásokat, az úgynevezett „ellopott füzeteket" is ideértve, kiadták hazájában, érdemes lenne egy válogatást e munkából magyar nyelven is megjelentetni.

Portugália úgy kerül elénk, mint a szinte egymásba folyó puccsok és az azokat követő diktatórikus kísérletek országa. A politikai kiúttalanságnak voltaképpen egyetlen komoly oka mutatkozik, mégpedig a gazdasági elégtelenség. A portugál vezető csoport nem volt képes kamatoztatni az ország kiváló geopolitikai helyzetét, amit aligha lehetséges egyedül a brit nyomással és konkurenciával megmagyarázni. A britek ott álltak — például — a norvégok útjában is, nekik mégis sikerült egy hatalmas kereskedelmi flottát kiépíteniük, és időnkénti nagy veszteségek ellenére, szerencsésen és eredményesen működtetniük, és létre hozniuk a háttéripart stb. A portugáloknak viszont maradt a szardínia és a parafa. No meg a jó bor.

Ebből nem lehetett megélni, és a nyomorgó lakosság újabb és újabb megmozdulásai miatt újabb és újabb diktátorok léptek fel a rendteremtés és a fellendítés szándékával. Az egymás után megjelenő tábornokok azonban nem boldogultak a pénzügyi problémákkal, és amikor Carmona tábornok csapatának sikerült egy év alatt a költségvetési hiányt és az államadósságot megkétszerezni, és az előzetesen felgyűjtött tartalékot felemésztenie, keresni kellett valakit, aki ért a pénzügyekhez. Ezzel kezdődött el Oliveira Salazar, a coimbrai egyetem tanárának karrierje, aki szinte minden külső jegyben eltért a korszak diktátoraitól. Zárkózott, kevés beszédű, puritán konzervatív volt, aki a gazdaságban és a pénzügyekben skótabb volt a skótoknál és puritánabb a legpuritánabb holland protestánsnál. Nem volt hajlandó külföldi kölcsönt felvenni, hanem szigorú megszorításokkal, minden költekezés felszámolásával szanálta a pénzügyeket, vagyis pénzügyi diktatúrája a maga szúk terén belül sikerre vezetett. Mindazonáltal a gazdaságnak nem adott impulzust sem ekkor, sem később. A megzsarolt lakosság ezúttal már nem lázonghatott, mivel a rendszert a hadsereg biztosította. A siker azonban Salazar nevéhez fűződött, aminek egyenes következménye volt, hogy személyes hatalma egyre nőtt, és a mindenkori tábornok-elnök már csak díszletként szolgált az állam élén.

Portugáliában az átmenet az úgynevezett „Új állam" felé lassan és minden társadalmi megrázkódtatás nélkül ment végbe. Jóllehet anarchisták és baloldaliak ebben az országban is bőségesen találtattak, sem felkelésre, sem nevezetesebb ellenállásra nem került sor, és ennek megfelelően nem volt vérengzés, sőt még csak feltűnő üldözési hadjárat sem. Így azután Salazar nyugodtan építgethette a maga ultrakonzervatív, a mozgást a lehető legnagyobb mértékben kizáró, egy mesterségesen létrehozott állampártra támaszkodó államát. Felszámolta a szakszervezeteket, a munkásérdekek minden önálló megjelenésének lehetőségét, de kizárta a gazdasági dinamizmust is. Salazar tehát — mindent összevéve — különbözött korabeli diktátor társaitól, az általa kialakított „Új Állam" azonban csakúgy diktatúra volt, mint a többi. Portugáliából minden eltűnt, ami egy demokráciára emlékeztetett volna: parlament, pártok, érdekvédelmi szervezetek, szabad sajtó stb. Egy valami nem tűnt el: a portugál tömegek nyomorúsága.

Dinamizmusra egyébként annál is kevésbé kerülhetett sor, mivel az állam eszméje — miként Harsányi bemutatja — tradicionalista volt, önkifejeződését a múltban vélte megtalálni, ami kifejezésre jutott — többek között — a rendi/korporatív szerkezet kialakításában. A szerző ezt a törekvést kapcsolatba hozza XIII. Leó pápa híres enciklikájával, és annyiban igaza is van, hogy a pápa is az azonos mesterségek közös szervezeteiről beszélt. Ez azonban szerintem a fogalom közösségét jelentette, és annyiban az azonosság feltevését mindenképpen korrigálandónak vélem, hogy Leó (és későbbi utódja, XI. Pius) nem azt ajánlotta, hogy e szervezeteket az állam hozza létre és vonja őket saját befolyása és ellenőrzése alá. Mindkét pápa tárgyalási keretként vázolta a foglalkozási rendeket, mint a társadalmi feszültség oldására alkalmas szervezetet. Abban természetesen megegyezett a két koncepció, hogy célja a szuverén szakszervezetek eltüntetése volt. Tökéletesen igaza van viszont Harsányinak abban, hogy a pápák által meghirdetett önkormányzati gondolat (szubszidiaritás) teljesen ellentmondott a salazári centralizmusnak, sőt, hozzá lehet tenni, hogy minden diktatúrának és önkényuralomnak.

Harsányi motiválja és korrigálja azt a képet is, amelyet a korábbi történetírás a két ibériai diktatúra egyoldalú német-, illetve olaszbarátsága és elkötelezettsége jegyében képviselt. Az ibériai diktatúrák és diktátorok esetében elismeri, hogy a második világháború idején óvatosabban és okosabban lavíroztak, mint az egyébként több szempontból általuk mintának tekintett olasz fasizmus, illetve Németország háborús szövetségesei. Ami Francot illette, tőle Hitler nagy hálát várt a polgárháború idején általa nyújtott támogatás fejében, és sosem bocsátotta meg neki, hogy ez a hála lényegében elmaradt. Franco ugyan latolgatta, hogy valamivel később, a háború előbbre haladott fázisában esetleg csatlakozik a tengelyhez, de ezt addig halogatta, amíg számára is nyilvánvalóvá vált, hogy ezt nem szabad megtennie. Így azután a spanyolok 1944 elejéig bőségesen szállították a hadviselő Németország számára, de Franco a hadviselés elől 1940-ben a maga részéről szóbeli manőverek mellett lényegében elzárkózott, noha a Führer értékes afrikai csemegékkel kecsegtette (amit viszont Mussolini nem bocsátott meg neki). Voltaképpen Hitler legnagyobb ívű stratégiai tervét, a Gibraltártól a déli szovjet határokig terjedő Nagy-Britannia ellenes nagykoalíciót e koalíció kiszemelt főemberei együttesen, de egymástól függetlenül torpedózták meg. A megszólított négy személy — Franco, Pétain marsall, Mussolini és Sztálin — egyhangúan nemet mondott a Führer tervére. Pontosítva: Mussolini ugyan szokása szerint igent bólintott, de ezt nem tekintette komoly igennek. Valójában megbotránkozva vette tudomásul, hogy Hitler olyan afrikai területeket ígérget a spanyoloknak és a franciáknak, amelyekre ő tartott igényt Olaszország számára. Franco magyarázkodott és a távolabbi jövőt emlegette. Sztálin elengedte a füle mellett a brit birtokok megszerzésére irányuló német ajánlatot, és helyette leszögezte (Molotov útján), hogy őt Bulgária és Románia érdekli a legjobban. Ami a spanyol diktátort illette, ő végül a spanyol szállítmányok fő útvonalát eltérítette Németországtól és a szövetségesek, elsősorban Nagy-Britannia felé irányította.

Salazar is helyezkedett. A spanyol polgárháború idején minden kedvezményt biztosított a nemzeti oldalnak, amit csak lehetett, abból kiindulva, hogy saját diktatúrája szempontjából nagyon kellemetlen lenne egy radikális köztársaság a szomszédságban. A világháborúba való beavatkozást viszont még csak nem is latolgatta, hanem azon volt, hogy kielégítve a német szállítási követeléseket, mégse veszítse el az angol kapcsolatokat. Ennek jegyében már 1943-ban átengedte az Azori szigeteket a briteknek. Valójában úgy járt el, ahogyan eljártak a svédek, a svájciak és mások.

A Salazar által teremtett merev rendszer túlélte nem csak a világháborút, de egy kicsit alkotóját is, a francoizmus azonban magával a mesterrel együtt tűnt el. Mindkettőre az 1970-es években került sor, Portugáliában meglehetősen nagy megrázkódtatások árán, Spanyolországban azonban a lehető legbékésebb, viszonylag hosszú átmenettel. A szerző egyik tanulmányában alaposan elemzi és bemutatja a világháború után megváltozott nemzetközi környezetet, amely mindkét ibériai diktatúra esetében az elgyengülést és a hiábavalóság fokozódó érzetét keltette.

És végül: néhány szó a spanyol–magyar hasonlóságokról. A kötet utolsó rövid cikkében Harsányi Iván azt hangsúlyozza, hogy a spanyol és a portugál rendszerváltásokban nagy szerepük volt a munkás- és diákmegmozdulásoknak, azzal az elterjedt véleménnyel szemben, miszerint azt kizárólag az elitek játszották volna le. Hangsúlyozza, hogy e miatt a két rendszerváltás hasonlósága nem áll helyt. Magyarországon ugyanis tömegmegmozdulás 1956-ban játszódott le, de 1989/90-ben ilyenre nem került sor. A magam részéről azt gondolom, hogy a szerzőnek ebben tökéletesen igaza van, de hozzáteszem, hogy a nagy strukturális különbségek Magyarország és az ibériai államok között nem kizárólag ebből az eseti eltérésből adódnak. Magyarországnak tartósan nem volt tengere, a 16. századtól kezdve nem csak nagyhatalom nem volt, de hatalom sem. Demográfiai szempontból a tatárokon kezdve további legalább három alkalommal kivérzett. Az ibériai félszigeten viszont Napóleon

hadai óta nem járt idegen hadsereg, az országokat senki sem rombolta le, és egyikük sem veszítette el saját magállama egyetlen négyzetméterét sem. Ezek az igazán nagy különbségek, amelyek észben tartása után érdemes csak néhány hasonlóságról szólni a korábbi társadalmi szerkezetet, viselkedési és mentalitási formákat illetően.

Mindent összevéve csak gratulálni lehet ehhez a kiegyensúlyozott, a kényes témákat is kellő mértéktartással kezelő, számos, a mára nézve is tanulságos történetet és főként látásmódot kínáló kötethez. Kívánom, hogy sokkal többen vegyék kézbe és olvassák el, mint ahogyan hinni vélem, hogy tényleg olvasni fogják.

Ormos Mária

Pihurik Judit

NAPLÓK ÉS MEMOÁROK A DON-KANYARBÓL 1942–1943

Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 222 o.

A 2. Magyar Hadsereg történetéről és Don melletti katasztrófájáról számos történeti és hadtörténeti munka született már. Nem tipikusan nőket érdeklő kérdés ez – látszólag. Ha hadtörténeti megközelítésből vizsgáljuk, akkor kifejezetten masculin téma, lehetnek azonban más megközelítések is. Pihurik Juditnak a Napvilág Kiadónál megjelent — a kiadóra jellemző szép kiállású — könyve a második világháború egy szeletének bemutatása – Magyarországon még rendhagyónak számító módon. A Szegedi Tudományegyetem oktatója évtizedes kutatásainak eredményét tárja elénk. Szubjektív források alapján a résztvevő, a fronton szolgáló katona szemével a maga valójában láttatja a háborút. Naplók, feljegyzéseken alapuló emlékiratok, haza írt levelek segítségével rekonstruálja a 2. Magyar Hadsereg történetét: a frontra vonulásától a felbomlásáig. Másfélszáz forrás felhasználásával, gondos válogatás után kiválasztott 26 harctéri napló és 54 memoár részletes elemzésének eredménye a kötet. A források szerzőinek többsége a katonai ranglétra alsóbb fokain állók közül került ki: 28 hivatásos és 30 tartalékos tiszt, 15 legénységi állományú és 3 munkaszolgálatos. Rangjuk, beosztásuk többnyire a civil társadalomban elfoglalt helyüket is tükrözte. Éppen ez a könyv igazi jelentősége. A szerző nem hadtörténetet és mögötte meghúzódó politikatörténetet ír, hanem társadalomtörténetet – a hadsereg „társadalomtörténetét". Így válhat teljesebbé és reálisabbá az a kép, ami a II. világháború magyarországi vonatkozásairól él szakemberekben és laikusokban.

A bevezető mellett 9 fejezetre tagolt kötetben barangolva tanúi lehetünk annak, miként váltotta fel a kezdetben még nyomokban fellelhető lelkesedést a fásultság, később gyakran az elkeseredettség; milyen kétségek merültek fel az idő múlásával és a nélkülözések, megpróbáltatások sokasodásával a katonákban. Jól elkülöníthetők azok a motivációs elemek, amelyek a kezdeti lelkesedés mögött meghúzódtak e távoli fronton, a Magyarország ezeréves határain túli területeken folyó harc megvívásában. A szerző nagy műgonddal szövi egymásba a naplókat és memoárokat, így még a csekélyebb képzelőerővel megáldott olvasó is nehézségek nélkül időutazás résztvevőjének érezheti magát. Élet közeli, kézzel tapintható és árnyalt kép rajzolódik ki a kötet lapjain Magyarország második világháborús szerepéről a Don-kanyarban. A felhasznált naplók, visszaemlékezések leginkább a frontszolgálat mindennapjait tárják fel, ugyanakkor azt is bemutatják, miként és milyen mértékben deformálódtak a hadvezetés, a seregtestek és magasabb egységek utasításai és a hadászati célok a harctéren. (188.)

A naplókban, memoárokban, magánlevelezésekben felmerülő kérdésekre és véleményekre Pihurik Judit általában igen röviden reflektál. Helyette — helyesen — megadja a történeti kereteket, s ránk bízza annak összevetését a résztvevők feljegyzéseivel, mint ahogy az olvasóra hagyja a konklúziók levonását is. Ritkán tekint ki a frontvonalon túlra — akár Keletre, akár Nyugatra, sőt még Budapestre is csak elvétve —, még sincs hiányérzetünk, mert amit tudnunk kell a háttérről, a nagypolitikáról, a fontosabb hadieseményekről, amelybe a mi „történetünk" beágyazódik, azt röviden, precízen egy-fél oldalban összefoglalva megkapjuk.

A felhasznált forrásokban visszatükröződik a kor közgondolkodása. Nagy eredménye a kötetnek, hogy a visszaemlékezéseken és naplókon keresztül hitelt érdemlően mutatja be a bolsevizmusellenes vélekedésnek a térnyerését a társadalom legszélesebb rétegeiben. Nevezetesen azt, hogy az a meggyőződés, miszerint a bolsevizmus legyőzésében vállalnak szerepet, nem csak az „uralkodó körök" szólamai voltak, hanem mély gyökeret vertek az alsóbb néprétegekben is. Az már más kérdés, hogy ez a bolsevizmusellenesség kizárólag a két évtizedes propaganda eredménye volt-e vagy inkább a dicsőséges 133 nap emlékezete játszott benne meghatározó szerepet. Vélhetően a kettő együttesen adta meg ezt a fokú megvetést és ellenérzést a Szovjetunió ellen. Hitelt érdemlően kerül bemutatásra a szinte törvényszerűen bekövetkező jelenség, hogy a 2. Magyar Hadseregben eltöltött idő alatt miként uniformizálódott fokozatosan a katonák gondolkodásmódja is. Egyre gyakrabban köszön vissza a visszaemlékezések, naplók megsárgul lapjain a *Miért is?* kérdés

A szerző a kötet utolsó oldalain mentegetőzik, hogy egy réteget nem tudott „megszólaltatni" nevezetesen a nincstelen katonát, a zsellért, akinek otthoni szociális helyzete szinte a teljes kilátástalanság volt. Úgy vélem fölösleges a mentegetőzés: a nagyszámú, az iskolázottság különböző fokán álló, eltérő anyagi és társadalmi háttérrel rendelkező napló-és visszaemlékezés-író kellően széles és mély merítés, amely megfelelően reprezentálja a magyar társadalomnak a frontra kiküldött részét. Egy irányba mutató véleményüktől aligha tért volna el a legszegényebb, gyakran analfabéta rétegek álláspontja, s kevéssé valószínű, hogy osztályalapról kiindulva ítélték volna meg a Szovjetuniót, elutasítva az ellene folyó háborút.

A könyv műfajából adódóan magától értetődő, hogy igen plasztikus képet kapunk a katonák mentalitásáról, mindennapi örömeikről, problémáikról és a legkülönbözőbb élethelyzetekről, amibe kerültek. Az élelmezési hiányosságok leírása is igen szemléletesre sikerült. Az olvasó helyesen teszi, ha ezt a részt nem üres gyomorral olvassa, mert bár a panaszok állandó elemei a forrásoknak, összességében az élelmezés minősége — legalábbis a kezdeti időszakban, amikor az utánpótlási vonalak még nem nyúltak el oly hosszúra — nem volt rossz. Sokkal inkább a hanyagság okozta azt, hogy katonáink éhesen maradtak. Érdekes szembesülni, a magyar és a német ízlés közötti óriási különbséggel. Amit napjainkban szívesen fogyasztunk, azt mennyire nem vette be 70 évvel korábban a magyar gyomor: Marmelad, pudingpor, cukorka, szardínia (a katonák szerint kígyóhús – 86.) nem pótolhatta a szalonnát és a jó minőségű kenyeret, ezt a két alapélelmiszert, amit a magyar bakák a leginkább hiányoltak. A sorokat olvasva, s időben és térben előre haladva, a puszta életben maradáson túl egyre inkább az élelem beszerzése jelentette a legnagyobb kihívást. Ennek biztosítása a háborús körülmények között korántsem mindig a civil életben elfogadott szabályok szerint zajlott. Bár a hadvezetés tiltotta a fosztogatást, és kiköttetés járt a „zabrálóknak", azt mégsem lehetett (igazából talán nem is akarták) teljesen betiltani, hiszen komoly szerephez jutott a hadsereg ellátásában. Jól tükröződik ez azokból a visszaemlékezésekből, amelyek az 1942-es esztendő késő nyarának eseményeire vonatkoznak. Augusztus elején jobb korszak köszöntött a magyar katonaságra, háborús pusztításoktól megkímélt területre érkeztek: *„Most már állandóan volt ennivalónk, a krumpli is beérett, ha borjúszeletre fájt a fogunk, akkor levágtunk egy csellengő borjút* (mintha bizony a borjuk csak úgy csellengeni szoktak volna – H.Á.)...*„A kincstári kosztban továbbra is csak turkáltunk. Olajos halat mindenki gyűjtött, hogy hazaküldje az otthon ismeretlen ételeket. A katonák többre tartottak volna egy szelet szalonnát, mint a legkiválóbb portugál vagy norvég halkonzervet.* (91.)

A könyv lapjain találkozhatunk egyéb, a bakákat érthetően foglalkoztató, húsba vágó kérdésekkel, jelesül a nőhiánnyal: miként, mily módon próbáltak meg segíteni ezen a problémán. Talán nem meglepő, hogy ez a rész van a legkevésbé dokumentálva a naplókban. Jobbára egyes vagy többes szám harmadik személyben szólnak róla, akkor is többnyire elitélő módon. Pedig alighanem egyetérthetünk a szerzővel, hogy ez a téma minden valószínűség szerint lényegesen nagyobb teret kapott a mindennapi társalgásban, mint amilyen súllyal szerepel a feljegyzésekben.

Fontos fejezete a katonák zsidókérdésről vallott vélekedésének a bemutatása: miként viszonyultak a munkaszolgálatosokhoz, akik a 2 Magyar Hadsereg állományának jelentős részét tették ki? Embertelen bánásmódra éppúgy találunk példát a visszaemlékezésekben, mint emberségre. Ugyanakkor kitapintható a zsidók iránti ellenszenv még azoknál is, akik igyekeztek a realitásokhoz és a tényekhez ragaszkodni. A hátországi propaganda szavai köszönnek vissza bennük. Szinte érezni, ahogy a naplóírók tolla csikorog, miközben az elismerő szavakat írja a munkaszolgálatosok helytállásáról, fegyelmezettségéről. (Lásd például Vécsey alezredes naplórészletét – 154.)

A kötetben helyet kapó visszaemlékezésekben ugyanúgy találkozhatunk elképesztő alulinformáltsággal és félremagyarázásokkal, mint meglepő éleslátással és tájékozottsággal. Igaz, ezek

egyike-másika olyan mértékben jó, hogy már gyanús, s többnyire valóban nem napló-feljegyzésekben, hanem visszaemlékezésekben találkozunk velük. Itt adok helyet annak véleményemnek, hogy jó lenne néhány meghatározóbb szereplő előéletét és háború utáni sorsát is jobban megismerni (egy-két példa van erre), mert akkor talán még jobban el tudnánk helyezni a feljegyzéseket, milyen változáson ment keresztül az adott személy az elpusztult hadseregben eltöltött időszakban, ami módosíthatta a fronton kialakított véleményét, az által is, hogy utólag bővebb információkhoz jutott a korabeli helyzetről.

A kötet utolsó alfejezete a bakahumort tárgyalja. A humor igen speciális fajtájáról van szó, ami meglehetősen rétegorientált, a kívülálló számára nem mindig érthető, sokszor fanyar, nyers, s nem egyszer a feketehumor kategóriájába tartozik. Egy példát idéznék erre, az egyik 1942 őszén született költemény utolsó versszakát, amely a minden katonában élő váltás reményéről szól: *„A híradó berkeiben szintén nagy a sürgés-forgás/ hírül adják mindenkinek:»Hazamegyünk! Jön a váltás!«/ Fogolytábor, hadtápszázad, nem lesz őrség, hadtáp-hálás/ Szegény ruszkik itt maradnak, de mi megyünk, jön a váltás!/ A választott népeknél is vígan megy a gödörásás: »No! Adonáj megsegített, majd szed aknát a leváltás!«/ De hiába minden óhaj, mennyekig ható kiáltás, csak a kurva hideg tél jön..."*

Összegezve: ha valakit a Don-kanyarban elszenvedett katonai összeomlás hadtörténete érdekel, az ne vegye kézbe ezt a kötetet, de ha bármi más, ami a 2. Magyar Hadsereg sorsával, mindennapjaival, a frontvonalon állók életével, lelki világával, gondolataival, stb. kapcsolatos, ha meg akarja érteni, mit jelentett magyarként kint lenni a szovjet fronton, akkor nem tudok ennél jobb könyvet ajánlani.

Hornyák Árpád

Ješajahu Andrej Jelínek

DÁVIDOVA HVIEZDA POD TATRAMI

Ipeľ kiadó. Praha. 2009. 491 o.

DÁVID CSILLAGA A TÁTRA ALATT

Annak, aki a szlovákiai zsidóság vagy a holokauszt és netalántán az első Szlovák Állam 1939–1945 közötti időszakának történelme iránt érdeklődik, vagy kutatja is azt, nem lehet ismeretlen Ješajahu Andrej Jelínek, Izraelben élő szlovák származású történész neve. Jelínek több amerikai és izraeli egyetemen tanított, ami azt is lehetővé tette, hogy a segítségükkel kutatásokat végezhessen. A téma doyenjének nevéhez számos, ma már alapműnek számító könyv köthető. Az ismertebbek a következők: The parish republic Hlinkas slovak Peoples Party 1939–1945. 1976. The lust for power: Nationalism, Slovakia, and the Communists 1918–1948., 1983. The Carpatian diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus and Munkachevo, 1848–1948. 2007. Mindemellett Jelínek számos tanulmánykötet rengeteg tanulmány és esszé szerzője és szerkesztője is. Műveit Európában angol és szlovák nyelven lehet kézhez kapni. Magyarországon magyarul eddig nem jelentek meg könyvei. A címben említett könyve eddigi munkásságának lezárása, egyfajta összegzése eddigi kutatásainak. Jelentős mennyiségű levéltári anyag mellett a témában megjelent eddigi szakirodalmat is igyekezett feldolgozni. A szerző könyvében a szlovákiai zsidóság 20. századi történelmére koncentrált. Az azt megelőző korábbi fejezetekben csak vázolja a zsidók történetével kapcsolatos főbb eseményeket másodlagos források alapján, alapkutatásokat a témával kapcsolatosan nem végzett.

Jelínek könyvének felosztása tematikus és kronologikus. Hat fő fejezetre lehet osztani, amelyek a következő témaköröket ölelik fel: Zsidók a királyok és császárok alatt, Zsidók az Első Csehszlovák Köztársaság alatt, Zsidók az autonómia alatt 1938. október és 1939. március között, A bécsi döntés által a magyarok által megszállt területeken élt zsidók helyzete, Zsidók az Első Szlovák Köztársaság alatt, valamint Zsidók Csehszlovákiában 1945 után. A szerző a bevezetésben kiemelve a fontosabb problémákat és kulcsmozzanatokat tisztázza. A kiadványban a szerzőnek a szlovákiai, cseh, magyar, angliai, németországi, izraeli és amerikai levéltárakban folytatott kutatási eredményei is megmutatkoznak. Jelínek több nyelven is beszél, így a szlovák, cseh, magyar,

angol, német, izraeli források összegyűjtése nem okozott számára gondot. A kötet jól bemutatja azokat a strukturális azonosságokat és különbségeket, amelyek a szlovákiai zsidóságot Jelínek szerint jellemzik. A könyv egyik újdonsága, hogy azt állítja, hogy 1918 után a Monarchia utódállamaiba került zsidók önálló, sajátos fejlődésnek indultak, amely állítás nagy vitákat válthat ki a korszak történészei között. Jelínek a bevezetőben szóvá teszi, hogy a szlovákiai zsidók története sokáig mellőzve volt, azért mert a szlovák történészek megkerülték, illetve nem foglalkoztak a témával, mivel a szocializmus alatt nem volt tanácsos ezirányú kutatásokat végezni.

A szerző új megközelítésben foglalkozik a zsidó kérdéssel, véleménye szerint a Kárpát-medencei zsidóság, illetve azok, akik a „Tátra alján" értsd Szlovákiában éltek, nem voltak „magyar ajkú" zsidók, ezt csak szerinte néhány magyarbarát zsidó származású történész terjesztette. A szerző azért elismeri, hogy a zsidók „magyar ajkúsága" némely vidéken helytálló, néhol viszont szerinte jogtalan állítás volt. Az, hogy a Kárpát-medencei és a szlovákiai zsidóság egy része szívesen csatlakozott a magyarokhoz, ennek okait a 19.–20. századi magyar nacionalizmus és a magyarosítási törekvések eredményeivel magyarázta. Jelínek szerint igenis léteztek olyan zsidók, akikben már tudatosult különállásuk és közelebb álltak a szlovákokhoz, mint a magyarokhoz, de azért elismeri, hogy nagyobb részük az utóbbiakhoz állt közelebb. Ezzel szemben álltak a cseh származású zsidó történészek megnyilvánulásai, akik már egységes „csehszlovák zsidókról" beszéltek. A szerző elítéli ezt a „csehszlovakista" teóriát, amely az 1930-as években volt divatos és amely szerint a zsidók tulajdonképpen csehszlovákoknak is számítanak. Ezeket a megnyilvánulásokat csak a korabeli propaganda hatásaként említi meg, amivel szerinte nem érdemes foglalkozni, mivel ezen irányzat nem számított komolynak.

Jelínek könyvében a szlovákiai zsidóság 20. századi történetét még mindig feltáratlannak tartja. A szerző azt is megemlíti, hogy rengeteg anyag van a Kárpát-medencei zsidóság történetével kapcsolatosan a zárolt vatikáni és más európai levéltárakban is.

A szerző a bevezető után a szlovákiai zsidóság történetét már az ókori időktől kezdi bemutatni, majd a kora középkorral folytatja. A zsidóság 20. század előtti történelmét csak érintőlegesen és csak a másodlagos szakirodalom alapján dolgozta fel. A könyv igazi értéke, az a rész, amely a 20. századdal foglalkozik, és amely új és primer levéltári anyagokból építkezik. A szerzőt dicséri az a tény, hogy azokat a témákat, amelyek ismertek voltak és gazdag szakirodalommal rendelkeznek, mint például a „Katolikus Egyház és a holokauszt", csak röviden és érintőlegesen ismerteti.

A könyv első részében Jelínek egy újfajta felvetést is megkockáztat Szlovákia kezdeti történetével kapcsolatosan. Szlovákia területén a szlávság első közös kulturális megjelenése a Samo-féle szláv államalakulat volt (Kr. u. 623–658), amelynek területeiből később a Nagy- Morva Birodalom is kifejlődött. Samo frank kereskedő szervezte meg a szláv törzseket az avarok és a frankok ellen. Jelínek szerint még az is elképzelhető, hogy Samo zsidó származású kereskedő volt, hiszen Samo név lehetett akár a zsidó Sámuel is. Samo környezetében lehettek jelentős számban zsidó kereskedők, akik a kíséretét is alkották és ezzel magyarázza, hogy ellenálltak a frankoknak, hiszen saját honfitársaikkal biztosan nem szálltak volna szembe. Jelínek feltevése érdekes, de bizonyítani források hiányában lehetetlen feladat.

Jelínek azt mondja művében, hogy az antiszemitizmus már a Monarchia alatt igen erőteljes volt a későbbi Csehszlovákia területén, annak is a szlovákok lakta vidékein. Különösen fokozódott a zsidóellenesség érzülete, amikor a szlovákok az első Csehszlovákia létrejötte után azt tapasztalták, hogy a zsidó polgárság sok helyen a magyar polgársággal, a kisebbségi magyarsággal együtt képes többséget alkotni néhány vegyes lakosságú városban, eldöntve azok uralkodó szellemiségét. Így például általánosan jellemző volt a két világháború között, hogy a magyar kultúrát, a színházi életet, vagy a sportot erkölcsileg-anyagilag nagymértékben támogatta a zsidó polgárság egy része is.

Jelínek megemlíti, hogy 1938-ban az I. bécsi döntés alkalmával Komárom és Kassa Magyarországhoz való visszatérése után az ottani zsidó lakosok örömmel fogadták Horthy Miklóst és a magyarokat, amely tény a szlovák antiszemitizmusnak újabb támadási felületet adott ellenük. Emiatt az I. bécsi döntés után a szlovákok szerinte az elcsatolás felett érzett csalódást és elkeseredést a zsidók irányában vezették le, pedig ők erről nem tehettek, hiszen ez a nagyhatalmak döntése volt. Mikor a döntés megtörtént, a zsidók csak alkalmazkodtak a helyzethez és nem ők tehetők felelőssé érte.

Lengyelország németek általi megszállása után az ottani zsidók Szlovákián át Magyarországra, majd onnan tovább menekültek. Ezeket az illegális és csempész útvonalakat a lengyel ellenállás építette ki, melyeket a szlovákiai zsidók is előszeretettel használtak főleg 1942-től, amikor megindultak a deportálások Szlovákia területéről. Az egyik ismertebb menekülő útvonal az volt,

hogy Kassa környékén, amint a szlovák vasúti szerelvények magyar területre értek a masiniszták jó pénzért lelassítottak, így a menekülők leugrálhattak róla. Egy másik menekülési lehetőség Pozsonynál volt, ahol hajókkal próbáltak átjutni a magyar oldalra, ha a szlovák folyamőrök figyelmét sikerült kijátszani. A zsidók közül sokan a két ország közötti határon is megpróbáltak átjutni erdőkön, mezőkön keresztül, amely nem volt veszélytelen feladat, mivel a határ mindkét oldalát a szlovák és magyar határőrök őrizték és tűzparancsuk is volt. Ha a szlovák oldalon fogták el a zsidókat, akkor azonnal a deportálandók közé küldték őket, ha pedig a magyar oldalon, akkor több esélyük volt a megmenekülésre. A magyar fél egy ideig visszaküldte őket Szlovákiába, majd később táborokba gyűjtötték őket, ahonnan tovább menekülhettek. Akiket nem fogtak el a határon, Magyarországon 1944-ig biztonságban voltak, ahol a cionista ifjúsági szervezetek segítették őket ellátni és továbbjutni. A szerző szerint 10 000 fő jutott, így át Magyarországra.

1944-ben Jelínek szerint, nagyságrendileg 28 000 főt deportáltak a Magyarország által 1938 után visszakapott felvidéki területekről. Ján Spišiak budapesti szlovák követ személye is szóba kerül a könyvben, akiről a szerző azt írja, hogy 1944-ben ő is próbálta menteni a zsidókat. Magyarország német megszállása után a Szlovákiából hazánkba menekült zsidókat újra vissza próbálta menekíteni azzal, hogy szlovák útleveleket adott nekik, így őket a nyilasok, mint külföldi állampolgárokat egy ideig nem merték bántani.

Az ötödik fejezetből megtudhatjuk, hogy a szlovákiai zsidók üldözése eltért a kor más államaiban folytatott gyakorlattól. Más országokban a zsidók ellen foganatosított intézkedéseket maguk a németek irányították, s az ottani kormányok csak másodsorban és kiegészítően vettek abban részt. Ezzel szemben Szlovákiában a zsidóellenes intézkedések, a törvényhozás és a deportálás is teljes mértékben a szlovák kormány és a hatóságok műve volt.

Szlovákia vezetése még személyenként 500 birodalmi márkát is fizetett a németeknek, hogy zsidó állampolgárait elszállítsák. A szerző nem ad egyértelmű választ arra, hogy miért volt ez a nagy sietség a szlovák vezetés részéről, talán a magyarok létszámát akarták így csökkenteni egy esetleges későbbi népszámlálás alkalmával, vagy csak a németek kegyeiben akartak járni.

Jelínek a szlovákiai zsidóság összlétszámát 140 000 főre teszi melyhez a Magyarországhoz került részeken élőket is hozzászámolta, a túlélők számát pedig mintegy 30000 főre becsüli. Szemrehányólag megemlíti, hogy 1945 után Szlovákiában voltak olyan megnyilvánulások a zsidókkal szemben, amelyek nehezményezték, hogy „többen jöttetek vissza, mint amennyien mentetek." (376.) A szerző szerint Szlovákiában 1939 előtt is volt a lakosság körében ellenszenv és ennek okait a mai napig sem tárták fel a történészek. A németek Szlovákiában csak szították a zsidók elleni ellenszenvet, de a kivitelezést a szlovákokra hagyták. Érthetetlennek tartja, hogy a deportálásokat miért nem állították le a Vatikán egyértelmű tiltakozása ellenére sem, annak ellenére, hogy az ország vezetése egy katolikus pap kezében volt.

Érdekes adalékot tudhatunk meg a szerző könyvéből mégpedig, hogy a németek már 1939-ben a Schutzzone területén megkezdték a zsidók üldözését és állandóan napirenden voltak az ellenük elkövetett atrocitások annak ellenére, hogy ez a terület közigazgatásilag továbbra is Szlovákiához tartozott. A Schutzzone területe a Cseh-Morva Protektorátus határai előtt a lengyel határtól egészen a korábbi osztrák határig 30-40 kilométeres sávban húzódott végig Szlovákia területén, ami Szlovákia része volt, de a német hadsereg megszállta azt, azzal az ürüggyel, hogy védelmi intézkedéseket szolgálnak ezzel.

Jelínek szemrehányó módon veti fel a nagyhatalmak és a szlovákiai valamint a magyarországi zsidók részére, hogy nem vették komolyan a zsidók kiirtására vonatkozó híreket, amelyek folyamatosan érkeztek. Azokat nem akarták elhinni és néhány zsidó túlkapásának gondolták. Egyértelmű bizonyíték akkor lett, amikor 1944. április 21-én két szlovák származású zsidónak Alfred Wetzlernek és Walter Rosenbergnek sikerült megszöknie az egyik német koncentrációs táborból. Ők eljutottak az angolszász szövetségesekhez, de nem tudták meggyőzni őket arról, hogy lépjenek közbe és kezdjék meg ezen táborok bombázását. A szerző a szlovák társadalmat is felelőssé teszi a szlovákiai zsidók tragédiája miatt és a szemükre veti, hogy ha engedetlenséget tanúsítottak volna, vagy nem vesznek részt abban, nagyobb számban maradtak volna életben. Pozitív példaként a Dániában és Bulgáriában élő zsidóság példáját hozza fel, ahol az állampolgárok tevékenységükkel megmentették őket, nem adták ki őket a németeknek.

A recenzens itt hadd utaljon a mű egyik újdonságára, ami eddig nem volt ismert a történész szakma számára sem, s foglakozzon ezzel egy pár mondat erejéig. A Szlovák Nemzeti Felkelés alkalmával is voltak túlkapások a zsidókkal szemben a partizánok részéről. Jelínek kutatásai során olyan dokumentumokra lelt, amelyek szerint bizonyítható, hogy az I. csehszlovák hadseregben

erős antiszemita szellemiség uralkodott a tisztek részéről, amitől sokat szenvedtek a zsidók. A szerző szerint a partizánok között is erős ellenszenv volt főleg azokban az egységekben, amelyekben sok ukrán nemzetiségű katona harcolt. Ezek a vezetők szívesen vádolták a zsidó származásúakat különböző vétségekkel és nemegyszer halálra is ítélték őket. Nemritkán a zsidó katonákat a legveszélyesebb küldetésekben vettek részt, ahol a legnagyobbak voltak a veszteségek. (362–363. p.). Jelínek megemlíti, hogy a felkelés ideje alatt a palesztinai zsidóság a brit hadsereg segítségével egy ötfős zsidó egységet is küldött a felkelés központjába, Besztercebányára, ahol a korábban lelőtt angolszász pilóták kimenekítését, a zsidók mentését és ellenállását szervezték. Az ötfős egység a felkelés bukásával nem tért vissza a szövetségesekhez, hanem Szlovákia területén maradtak, ahol elfogták őket a németek és végül közülük csak egy élte túl a koncentrációs tábort.

A felkelés leverése után a Pozsonytól 80 kilométerre lévő szeredi táborba gyűjtötték össze azokat a zsidókat, akiket elfogtak és nem végeztek ki azonnal a helyszínen. 1944 szeptembere és 1945 márciusa között 13 szerelvényt indítottak a koncentrációs táborok felé mintegy 12 000 zsidó személlyel. A szlovákiai zsidóságnak az üldözés keserű poharát az utolsó cseppig ki kellett ürítenie. A szerző elmondja, hogy Európában itt kezdték meg először a tömegdeportálást és azt majdnem itt is fejezték be, hiszen az utolsó szerelvény 1945 márciusában indult el Németország irányába, amikor a szovjet csapatok már csak néhány kilométerre voltak.

A szerző könyvének egyik hiányossága, hogy Jozef Tiso szlovák államelnök személyét nem ítéli el egyértelműen és az ő szerepét a szlovák holokauszt szempontjából sem elemzi kellőképpen. Tiso felelőssége a zsidók deportálásában játszott szerepe a mai napig heves viták tárgya Szlovákiában, a munkából hiányzik a nyílt állásfoglalás. Jelínek művének másik hiányossága, hogy a szlovákiai magyarok vezérének, Esterházy Jánosnak a szerepét sem elemzi és nem méltatja, amit a zsidó kérdésben értük tett. Esterházy szerepét mindösszesen egy mondattal elintézi, amelyben megemlíti, hogy felszólalt a parlamentben a szlovákiai zsidók üldözése ellen. Lábjegyzetet vagy szakirodalmat ehhez nem is ír, megkerüli inkább a kérdést. Pedig jó lett volna tudni, hogy az izraeli történetírás hogyan viszonyul ehhez a témához, mely jelenleg is oly nagy vitákat okoz a magyar és a szlovák viszonyban. E vita egy részét lehet, hogy a segítségével lehetne lezárni, hiszen az izraeli forrásokat nem ismerjük Esterházyval kapcsolatosan.

Jelínek az utolsó fejezetben leírja, hogy az 1945-ös felszabadulás után Csehszlovákiában megújult a zsidók élete és a helyreállításra, valamint a közösségi élet újjászervezésére koncentráltak. A hidegháború indulásával és az 1948 februári kommunista hatalomátvétel után sok zsidó kénytelen volt emigrálni Csehszlovákiából, ami 1968-ban megismétlődött. A túlélő zsidóság egy része nem bírta elviselni a kommunista hatalom elnyomó politikáját és a jobb élet reményében vándorolt ki Izraelbe. Jelenleg a Szlovákiában élő zsidóság összlétszámát 3000–10000 főre teszik. Az Izraelben élő, szlovák területekről származó zsidók és leszármazottjaik számát a szerző szerint 15 000 főre becsülhetjük.

Jelínek alapvetően fontos könyvet írt, amely a e téma iránt érdeklődő kutatók számára megkerülhetetlen hivatkozási pont lesz, de amely ugyanakkor a korszak kutatói között heves vitákat válthat ki. A szlovák tudományos élet, akiket mondanivalója leginkább érintene, egyelőre nem reagáltak Jelínek könyvére, mivel még szakmai vita sem bontakozott ki ezzel kapcsolatosan és recenziót sem írtak róla eddig. Dicsérőleg elmondhatjuk, hogy a szerző a hivatkozásokat az egyes lapok alján tüntette fel, amelynek révén igen komfortossá tette az olvasást és meg is könnyíti azt, főleg a nem szakmabeli érdeklődők számára. A kötet végén részletes személynévmutató is segíti az olvasó tájékozódását. Talán magából az ismertetésből is kiderül, hogy a kötetet mindenki nagy haszonnal tudja forgatni, de állításait és elemzéseit szlovák és magyar szemszögből is érdemes lenne megvitatni. Összességében elmondható, hogy Jelínektől magas színvonalú könyv látott napvilágot, amelynek nézeteivel nem mindenki ért egyet, de amelyet érdemes megismernie a téma iránt érdeklődő minden olvasónak. Mérlegelni kellene a könyv magyar fordításának elkészítését, hogy a zsidóság Kárpát-medencei történelme újabb adalékokkal gyarapodhasson.

Janek István

Ján Spišiak

SPOMIENKY Z BUDAPEŠTI 1939–1944

Ed. Miroslav Michela

Slovak Academic Press, Bratislava, 2010. 465 o.

BUDAPESTI VISSZAEMLÉKEZÉSEK 1939–1944

A szlovák és a magyar történetírás szemszögéből Miroslav Michela főszerkesztése, valamint Valerián Bystrický és Ladislav Deák munkája jóvoltából egy fontos kordokumentumot, Ján Spišiak Budapesten szolgáló szlovák diplomata visszaemlékezéseit vehetjük kezünkbe. Hiánypótló műről van szó, amivel a szlovák és magyar historiográfia régóta adós, ezért örvendetes, hogy megjelenhetett ez a könyv, igaz egyenlőre csak szlovák nyelven. A szerkesztők a kötet összeállításánál azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy az olvasók számára Spišiak tevékenységének azon részét mutassák be, amit diplomata minőségében tevékenykedett Budapesten.

Spišiak a Szlovák Köztársaság követeként 1939-től 1945-ig teljesített szolgálatot Budapesten. Ján Spišiak 1901-ben született és 1981-ben halt meg, felmenői egyszerű földművesek voltak. Édesapját korán elveszítette, aki megélhetésüket biztosítandó Amerikában bányászként dolgozott. Spišiak egyházi támogatással és kitűnő észbeli képességei révén 1925-ben végezte el a prágai jogi kart. A párizsi Sorbonne Egyetemen is folytatott jogi és francia nyelvi tanulmányokat. Visszatérte után Pozsonyban különböző ügyvédi irodákban, majd a Tatra bankban dolgozott 1939-ig, követi kinevezése időpontjáig. A szlovák kormány először nem őt akarta küldeni Budapestre, de előd-jét a magyar hatóságok elutasították magyarellenessége és Beneš-pártisága miatt.

Spišiak memoárja az 1939. május 14-től 1944. augusztus 26-ig terjedő időszakot dolgozza fel. Pontosan azt az időszakot, amikor a magyar és a szlovák nemzet történelmének egyik legnehezebb időszakát élte át. Spišiak kifejti memoárjához írt előszavában, hogy az ő feladata Magyarországon az volt, hogy a szlovákok érdekeit akkora mértékben védje, amennyire csak lehetséges. Spišiak maga is elismeri, hogy a háborús időszak alatt a szlovák-magyar kapcsolatok nem voltak túl jók, az akkori történések szerinte is utólag nézve csak mindkét nemzet kárára voltak.

Érdekes adalék, hogy a szlovák követ kihagyta memoárjában azt az időszakot, amely a Szlovák Nemzeti Felkeléssel valamint a magyarországi nyilas hatalomátvétellel és Budapest ostromával foglalkozna, mely tényeket azzal magyarázhatunk, hogy ezek kényes témák voltak számára, amelyekben nyíltan nem kívánt állást foglalni, mivel akkor minősítenie kellett volna a szovjet csapatok tevékenységét.

A memoár műfaj a történészek számára igen lényeges, mivel a visszaemlékező olyan megélt tudással rendelkezik, amit a historikusok a legtöbbször nem birtokolhatnak, mivel személyesen nem voltak ott. Ján Spišiak impresszíven, néhol hihetetlenül színesen és részletesen ír a magyar–szlovák kapcsolatokról, valamint a korabeli nagyhatalmi és regionális politikai erőviszonyokról, amelynek révén fontos fogódzókat nyújt a téma iránt érdeklődők számára.

Mielőtt rátérnénk a könyv részletesebb ismertetésére, szükségesnek érzem, hogy kicsit megvilágítsuk a két állam közötti viszonyt, ezen időszakban. A 38 ezer km²-nyi kiterjedésű és 2,6 millió lakosú Szlovákia egyike volt Európa legkisebb államainak. Az összlakosság mintegy 85 százalékát a szlovák nemzetiségűek tették ki, a maradékot a magyar, német, ruszin és zsidó stb. kisebbség alkotta. Megalakulása után röviddel Szlovákia függetlenségét korlátozták, ugyanis 1939. március 23-án Németországgal védelmi szerződést írt alá, az úgynevezett „Schutzvertrag"-ot. Ebben a Német Birodalom biztosította Szlovákia 25 éves függetlenségét, Pozsony pedig kötelezte magát, hogy külpolitikáját a német kormánnyal összhangban alakítja, és beleegyezik a német *Schutzzone* (védelmi zóna) létesítésébe, amely az ország mintegy 5%-át érintette. Az állam élén Jozef Tiso állt és Hlinka Szlovák Néppártjának egypártrendszere alakult ki.

1939 márciusától kezdve egészen 1944-ig Szlovákia és Magyarország diplomáciai kapcsolatait négy fő kérdés határozta meg: a felvidéki részek hovatartozásának kérdése, a területükön élő kisebbségek problémája, a németek kegyeinek egymás rovására történő megszerzése, valamint a reciprocitás elve.

A szlovák-magyar kapcsolatok 1941 végére annyira megromlottak a kisebbségek helyzete miatt, hogy még a két ország közötti diplomáciai viszony megszakításának lehetősége is felmerült,

amit csak a németek közbelépése akadályozott meg. A reciprocitás elve a két állam viszonyában a nemzetiségi politika és az államközi kapcsolatok terén követett gyakorlat kiindulópontja maradt, és egyre keményebben érvényesült. Németország számára két szövetségesének torzsalkodása előnyös volt, mivel így könnyebben kijátszhatta őket egymás ellen és saját céljainak a megvalósítására is felhasználhatta Szlovákiát és Magyarországot. Mindkét állam féltékenyen szemlélte a másikat és igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy területi integritásukat megőrizzék és az azt biztosító németek kegyeit megszerezzék. Szlovákia 1939–44 között az I. bécsi döntés nyomán létrejött határt kívánta felülbírálni, de a magyar politikai vezetés mindvégig ragaszkodott a már kialakult „status quó"-hoz. A két államnak nem volt esélye a megegyezésre a háború alatt, mert nem tudtak felülemelkedni a határrevízió gondolatán és a kisebbségi kérdést sem tudták közösen megoldani.

Ján Spišiak valószínűleg az 1960-as–70-es években több éven keresztül széleskörű szakirodalmi és levéltári kutatómunkát végzett memoárja megírásához. A levéltárak anyagai az általa kutatott időszakra vonatkozóan nagyrészt zárolva voltak, annak dokumentumait csak részben és hiányosan kaphatta meg, így nem lehetett tisztában minden részlettel a nagyhatalmak politikáját illetően. Spišiak előrelátó volt és az általa irányított budapesti szlovák követség lényegesebb dokumentumait félretette és azokat szlovákiai otthonában őrizte, ezen felül naplójába hetente feljegyzéseket írhatott, hogy ezeknek köszönhetően könnyebb legyen a visszaemlékezés. A fentiekre alapozva vágott bele memoárjának megírásába. A háborús események és pusztítások miatt a budapesti és a szlovák levéltárak e korszakra vonatkozó anyagai meglehetősen hiányosak, így Spišiak memoárja sok részújdonsággal szolgál az olvasók és a kutatók számára is. Munkája eredetiséggel bír, de nem szabad elfelejtenünk, hogy Spišiak munkája Csehszlovákiában született, ahol a kommunista rendszer szemében múltja miatt ő amúgy is fekete pontokkal indult. Spišiakot 1944 végén, 1945 elején a Vörös Hadsereg elfogta és börtönbe zárta. Csehszlovákiába csak 1947-ben a moszkvai börtönből tért vissza. Hazájában azonnal bíróság elé állították, de az ellene felhozott vádak alól sikerült tisztáznia magát. Ügyességét az is bizonyítja, hogy jogászként előbb az egyik állami vállalatnál, majd egyetemi tanárként is sikerült elhelyezkednie. Felmentésében az is közrejátszott, hogy 1944-ben Budapesten mentette a zsidókat szlovák útlevelek kiadásával illetve a Magyarországra került francia hadifoglyok eljutását is támogatta Szlovákiába, ahol azok a Szlovák Nemzeti Felkelésben is részt vettek.

A keményfedeles memoár hat fejezetre tagolódik, amelyek a háborús évek évenkénti eseményeit dolgozták fel kronologikus sorrendben. A szerzők a szövegben található személyek, fogalmak, idegen szavak magyarázatait az egyes lapok alján tüntették fel, amelynek révén igen komfortossá teszik az olvasást és meg is könnyítik azt, főleg a nem szakmabeli érdeklődők számára a szöveg folyamatos olvasását. A kötet végén részletes személynévmutató segíti az olvasó tájékozódását. A kötetet külön színesíti a mű végén található néhány fénykép, amely Spišiak követet és családját, valamint korabeli politikusokat ábrázol, ezzel is emberközelivé téve ezt a korszakot. Számomra kicsit hiányoztak a lábjegyzetekben az utalások a szakirodalomra, amelyeknek az elhagyását valószínűleg terjedelmi okokkal magyarázhatjuk.

A Spišiak által írt memoárnak eredetileg több mint 1200 oldala van, amelynek vannak olyan részei, amik a korabeli szocialista propagandát népszerűsítik. A szerzőnek ezzel az volt a célja, hogy az ottani állambiztonsági szolgálat és az államrendszer részére is elfogadhatóvá tegye művét. Miroslav Michela és szerzőtársai, e felesleges propagandisztikus részeket nagyrészt kihagyták, így élvezhetővé téve a memoár olvasását. A kötet egyes részeinek hitelességét árnyalja, hogy Spišiak művét valószínűleg másként írta volna meg, ha emigrációban élt volna valahol a nyugati blokkban. Mivel Pozsonyban élt, így kénytelen volt művében korabeli tetteit megmagyarázni a csehszlovák kormányzat felé is, melyek önigazolásául is szolgáltak. Munkájában feltűnően sokat foglalkozik olyan témákkal, amelyeknek végső mondanivalója az, hogy szükség volt Csehszlovákia megújítására és az antifasizmusban való részvételre. Egy kirívó példát említenék a könyvből 1942 októberében biztosan nem mondta, illetve sugallta Ullein Reviczkynek a Magyar Külügyminisztérium sajtóosztálya vezetőjének, hogy Szlovákia számára egyedüli garancia a fejlődésre Csehszlovákia lenne. (298.) Érdekes adalék, hogy alapvető történelmi tényeket még csak említés szintjén sem említ. Ilyen az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov-Ribbentrop paktum, vagy az 1942-ben Prágában Reinhard Heydrich, a Protektorátus német helytartója ellen elkövetett sikeres merénylet. Furcsaság, hogy a budapesti szlovák közösség hétköznapjairól is csak nagyon kevés információ olvasható.

Memoárjában vigyázott arra, hogy a közismert politikai szereplőkön kívül segítőinek és tárgyalópartnereinek nevét ne nagyon írja le, nehogy kellemetlen helyzetbe kerüljenek ezért és emi-

att esetleg később felelősségre vonhassák őket. Ilyen például Emanuel Böhm, a magyarországi szlovákok egyik vezetője és képviselője, akivel állandó kapcsolatban volt magyarországi tartózkodása alatt és mégis nagyon keveset ír személyes megbeszéléseikről és nevét is összesen csak háromszor említi. A másik ilyen személy Esterházy János, a szlovákiai magyarok vezére, akivel többször tárgyalt a kétoldalú kapcsolatok javításáról, de ezekről is csak szűkszavúan szól, mindössze kétszer említi a nevét. Erre az a magyarázat, hogy Esterházy János politikai szerepe miatt hazaárulónak és a szocialista rendszer ellenségének számított Csehszlovákiában, így nem volt célszerű a vele való kapcsolatok emlegetése.

Miben hozott újat a könyv megjelenése? Meg kell állapítanunk, hogy új, nagyszabású és eddig ismeretlen tényeket és adatokat nem közöl. Újszerűsége abban rejlik, hogy sok részkérdésre találunk választ memoárjában, és hogy szlovák szempontból láthatjuk rajta keresztül a magyar vezető politikusok cselekedeteit.

Spišiak küldetése alatt elsődleges feladatának érezte, hogy megfigyelje a magyarországi szlovák kisebbség helyzetét, ezenfelül a magyar–szlovák diplomáciai kapcsolatok javításán is fáradozott. A Szlovják kérdés miatt is állandóan fellépett a magyar vezetésnél és az összes magyar külügyminiszternél. A Szlovják mozgalom vezetői, így Dvorčak Viktor arra törekedtek, hogy Szlovákia lakosait megosszák szlovákokra és szlovjákokra, amit esetleg arra is felhasználhattak volna, hogy esetleg a szlovjákok Magyarországhoz csatlakozzanak a későbbiekben.

Spišiak 1939–1944 között megfigyelte a lengyel-magyar kapcsolatok alakulását is. A lengyel-magyar barátkozást veszélyesnek tartotta Szlovákia jövőjét illetően, mivel a lengyelek nem ítélték el a magyarok cselekedetét, amikor azok 1939. márciusában a „Kis háború" következtében elfoglalták a szlovák területeket és a későbbiekben is mindvégig magyar pártiak maradtak.

Rendszeresen fellépett a magyar kormánynál, hogy megjelenhessenek szlovák nyelvű napi és hetilapok Magyarországon. Spišiak és Esterházy János 1941 decemberében közösen járták ki a magyar és a szlovák kormánynál, hogy a magyarországi szlovákság lapja, a Slovenská jednota napilapként jelenhessen meg és cserébe a Szlovákiában betiltott Új Hírek helyett Magyar Hírek címmel magyar nyelvű napilapként jelenhessen meg. A sajtó hasábjain megjelenő egymást támadó cikkek állandó vitát jelentettek a kétoldalú diplomáciai viszonyban. Az 1944-es német megszállásig a szlovák propaganda „nagybirtokos-zsidó" államnak nevezte Magyarországot. Ez nem volt igaz, de rossz fényben tüntette fel Magyarországot Németország felé.

Spišiak memoárjából választ kapunk a magyar diplomácia azon állandóan visszatérő vádjaira, hogy miért van szükség a szlovák sajtó magyarellenes támadásaira és cikkeire. Erre magyarázatul azt adja, hogy csak ezzel tudták megtartani az újságolvasók állandóan csökkenő számát Szlovákiában. Spišiak megfigyelte, hogy a magyar vezetés nagyon sértődötten vette azokat a szlovák sajtótámadásokat, amelyek „Ázsiai bevándorlóknak" titulálták a magyarokat. A faji törvények időszakában ezt érthetően eléggé zokon lehetett venni magyar részről. A szlovák sajtó célja ezzel a magyarok befeketítése volt a németek előtt. Spišiak szerint az időnként fellángoló magyarellenes megnyilvánulásokat a sajtóban a Tiso vezette kormány szívesen vette, mert ennek belpolitikai indokai voltak. Erre azért volt szükség, mert külföldről és belföldről is sok szlovák politikust „magyarónsággal", magyarbarátsággal vádoltak meg. Ilyen kényes személy volt Vojtech Tuka, aki korábban magyarbarát volt és ezt tetézve magyar ügynök is. Így Szlovákiában a magyarellenes demonstrációkat a hatóságok eltűrték, mert ez bizonyíték volt arra, hogy ők szemben állnak a magyar állammal és nem kívánnak ahhoz csatlakozni. A magyar propaganda a szlovák sajtótámadásokra időnként a pánszlávizmust és Beneš–partiságot vetette a szlovák vezetés szemére. Budapesten azt sem nézték jó szemmel, hogy a szlovák vezetés időről-időre Horvátország és Románia részvételével a kisantant felélesztésre tett kísérletet magyarellenes éllel. Ám a szlovák diplomácia, ezen törekvéseit a németek megakadályozták. A recenzens számára elkerülhetetlenül szembeötlik, hogy Spišiak időnként önkritikával és elítélően ír a Jozef Tiso vezette a szlovák államról, amit csak önigazolási szándékkal tehetett meg.

Spišiak jól értesültségét bizonyítja a németeknél, hogy Hitler Csáky István magyar külügyminisztert bizalmas körben csak „Kis Mongolnak" hívta, amiről azonnal értesítette feletteseit. Spišiak a német–magyar és a román-magyar, viszony alakulását is kiemelten figyelte és folyamatosan elemzéseket küldött azok alakulásáról. Különösen odafigyelt az olyan háttérértesülésekre, amelyek valamelyik magyar politikus Németországba utazásáról szóltak. Spišiak budapesti tartózkodása alatt rendszeres kapcsolatot ápolt az itteni külföldi diplomatákkal. Jóban volt a szovjet, a jugoszláv és az amerikai követtel is.

Spišiak, mint diplomata majdnem minden magyar külügyminiszterrel és miniszterelnökkel beszélt és jellemezte is őket emlékirataiban. Kállay Miklóssal többször is találkozott és vele kapcsolatosan megjegyzi, hogy 1940-ben még azt mondta neki, hogy a szlovákoknak és magyaroknak le kellene ülniük és megbeszélniük, hogy milyen államkeretben tudnának együtt élni. Spišiak válaszul azt mondta, hogy minden ilyen magyar megnyilvánulás csak félelmet keltene Szlovákiában és attól tartanának, hogy az ígéretes szép szavak után, amikor már a magyarok a szlovákokat a kezükben tartanák, a „jóindulatú Szentistváni kormánypálcából" (236.o.) hirtelen korbáccsá változnának a korábbi szép magyar ígéretek. Spišiak 1942-ben újra feltette Kállaynak, mint miniszterelnöknek ugyanezt a kérdést, aki ekkorra már módosította nézeteit a szlovákokkal kapcsolatosan, már nem képzelte a két nemzet egy államkeretben való együttélését, hanem már csak a közös együttműködést vélte elérhető célnak. 1942-ben Kállay azt mondta, hogy a magyarok számára már az Osztrák–Magyar Monarchia sem lenne elfogadható alternatíva. Kállay azt is vázolta neki, hogy a németek 1939-ben azért hozták létre Szlovákiát, hogy elválasszák egymástól Lengyelországot és Magyarországot, mert ez szolgálta legjobban geopolitikai érdekeiket. Spišiak azon a véleményen volt, hogy ha a magyar diplomácia vezetője Szlovákia függetlenségének megóvását támogatja, azt csak azért teszi, mert attól tart, hogy a háború után Csehország és Szlovákia ismét egyesülni fog és ez veszélyes lenne Magyarország területi integritására nézve. A szlovák vezetők a Spišiak jelentésében foglaltakat örömmel vették tudomásul, főleg azt az értesülést, hogy Magyarország nem kívánja Szlovákia önállóságának megszűnését. A bizalmatlanságuk azonban továbbra is fennállt a magyarokkal szemben. Érdekes adalék, hogy Spišiak emlékirataiban ilyen aprólékosan számol be a Kállayval folytatott megbeszéléseiről. A diplomáciai feljegyzésekben főnökeinek nem jelentett ilyen részletesen, mivel akkor még nem ismerhette a háttérösszefüggéseket.

Spišiak Kállay béketapogatózási kísérleteiről is tudomást szerzett, ezenfelül részletesen ír Horthy 1944 márciusi klessheimi Hitlernél tett látogatásáról. Eszerint Horthy annak ellenére elment, hogy tudta, a szlovák és a román hadseregek mozgósítva vannak a határon. Spišiak jóban volt Horthy Miklós menye Edelsheim Gyulai Ilona édesapjával, akivel rendszeresen találkozott és információkat cserélt például Horthy klessheimi útjáról is. A szlovák és a román revíziós elképzeléseket a németek ütőkártyaként a magyarok ijesztgetésére és sakkban tartásra használták. Hitler 1944-ben Horthy Miklóst azzal fenyegette, hogyha kilép a háborúból, akkor Magyarország területére a környező államok katonái, így a szlovák csapatok léphetnek, ami azt eredményezheti, hogy elvesznek a korábbi revízió folyamán megszerzett területek.

Az 1944 márciusi német megszállás után Spišiakot az foglalkoztatta, hogy az új magyar kormány kikből fog összeállni, illetve, hogy hogyan viszonyulnak a revízióhoz és Szlovákiához, valamint megszüntetik e a Naša Zastava újságot, amely a Szlovják mozgalmat népszerűsítette. A Habsburg család tagjairól is jelentéseket küldött illetve némelyikükkel rendszeresen találkozott. Kapcsolatot tartott Bajcsy-Zsilinszky Endrével is akinek ellenállói tevékenységéről is információkat szerzett.

Spišiak memoárjának kiadását akként is értékelhetjük, hogy egy lépést tettünk közös történelmünk megismerésére. A két nemzetnek föl kell ismernie, hogy előttük már csak egyetlen jövőkép állhat. Ez pedig az egymás kölcsönös megbecsülésén és tiszteletén alapuló, egyre szorosabb gazdasági és politikai együttműködés lenne. Meglátásom szerint Spišiak memoárját célszerű volna mielőbb lefordítani és magyar nyelven is közreadni, hogy ezzel is elősegíthessük a szlovák-magyar megbékélést és közös történelmünk megértését.

Janek István

Borhi László

MAGYAR–AMERIKAI KAPCSOLATOK 1945–1989

Források

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2009. 950 o.

Borhi László legújabb kötete egy nagyívű monográfiát előkészítő és főleg magyar diplomáciai forrásokra támaszkodó forrásgyűjtemény, amelynek témája a magyar–amerikai politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok 1945–1989 közötti alakulása. (A készülő monográfia főbb téziseit

Borhi László: A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1989. című a *Történelmi Szemlé*ben megjelent cikkében foglalta össze; 2/2010, 209–236.) A munka jelentőségét több tényező is magyarázza. Egyrészt a szerző kiterjeszti eddigi diplomáciatörténeti kutatásait a rendszerváltás időszakáig, sőt ezen túlmenően is (az eddig megjelent jelentősebb művei: A Vasfüggöny mögött – Magyarország nagyhatalmi erőtérben 1945–1968. Budapest, Ister, 2000; Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967. Budapest, Ister, 2002; Hungary in the Cold War – Between the Soviet Union and the United States, 1945–1956 Budapest–New York, CEU Press, 2004; Magyarország a hidegháborúban, 1945–1956 – A Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Budapest: Corvina, 2005.); másrészt a több mint kétszáz oldalas bevezető tanulmányában a szerző nem szorítkozik a mellékelt dokumentumok bemutatására és történelmi kontextualizálására, arra vállalkozik, hogy az amerikai reláción keresztül az 1945 utáni Magyarország nemzetközi kapcsolatrendszerét, a magyar külpolitikát feltérképezze és értékelje.

Az első jelentős téma a kelet-európai térség szovjetizálásának eseményei. Borhi szerint (19.), az Egyesült Államok már 1944-ben, a második világháború alatt tényként kezelte Kelet-Európa nagy részére vonatkozóan a szovjet megszállást és annak következményeit. Kivételt éppen Csehszlovákia és Magyarország képezett, ahol a State Department arra törekedett, hogy megőrizze az amerikai befolyást és meggátolja a két országnak a nyugati világtól való elszakadását. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az amerikai külpolitika kitüntetett szerepet tulajdonított volna ezeknek az országoknak, különösen a vesztes Magyarországnak. Budapest szerepe a béke-előkészítés folyamatában mindvégig perifériku maradt, ellentétben például Ausztriával, ahol az amerikai külpolitika meghúzta a szovjet expanzió geopolitikai határát, a Kelet és Nyugat közötti választóvonalat (20.). Magyarország súlytalanságát jelzi, hogy addig, amíg az UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) segélyek 1947-ig tartó folyósításából a szomszédos Ausztriának többszáz millió jutott, aadig Magyarországnak csupán 45 millió dollárt szavaztak meg, Nagy Ferenc lemondatása után pedig a kifizetéseket fel is függesztették. Gazdasági téren a szerző szerint az Egyesült Államok nem használta ki a rendelkezésére álló összes lehetőséget, hogy a szovjet befolyást korlátozza vagy ellensúlyozza. Magyarországra már 1946-ban szovjet gyarmatként tekintettek, a későbbi fejlemények pedig csak megerősítették a korábbi álláspontot. 1949-re Amerika már csak a 21. helyet foglalta el Magyarország kereskedelmi partnerei között (26.).

A koalíciós időszakban a nem kommunista erőknek nyújtott amerikai támogatás is így inkább csak szimbolikusnak mondható gesztusokban merült ki, mint például az 1945-ös választási eredmény lelkes üdvözlése, és a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség ünnepélyes fogadása 1946-ban. A valódi súllyal bíró nemzetközi kérdésekben azonban kizárólag a Szovjetunió álláspontja döntött. A határkérdést tárgyalva a kötet szerzője, Romsics Ignác és Békés Csaba kutatásait is felhasználva kiemeli az amerikai vezetés hajlandóságát egy kisebb határmódosításra magyar–román viszonylatban, de a szovjet fél merev elutasítása kudarcra ítélte a kezdeményezést. Borhi László rámutat arra a nem mellékes körülményre is, hogy Arthur Schoenfeld, az amerikai kormány háború utáni első budapesti diplomáciai képviselőjének (korábban finnországi nagykövet) (24.) igen rossz véleménye volt a gyengének tartott nem kommunista politikusokról, és az „öntudatos" Rákosi Mátyást tartotta a legértelmesebb magyar államférfinak. 1945–46 körül az ország kedvezőtlen amerikai megítélésében az a keserű tapasztalat is fontos szerepet játszott: Magyarország nem akarta megérteni, hogy magának kell kivívnia szabadságát és függetlenségét, túlságosan támaszkodott a nyugati segítségre anélkül, hogy maga is áldozatokat hozott volna az ügy érdekében.

A szovjet típusú rendszer kiépítésével a félreértések nyílt konfliktussá változtak. Washingtonban az egyik legégetőbb kérdés az államosításokat kísérő külföldi tulajdon kisajátítása volt (27–31.), amelynek első áldozata a General Electric magyar leányvállalata, a Tungsram lett. A cég dollármilliókat érő berendezéseit egyszerűen leszerelték és a Szovjetunióba szállították.

1948 tavaszától komoly romlás következett be a nyugati kapcsolatokban, amikor a MAORT olajtársaság állami ellenőrzés alá került, majd még inkább ősszel, amikor letartóztatták a cég amerikai vezetőit. 1949-ben újabb letartóztatások után a diplomáciai viszály hidegháborús jelleget öltött. Budapesten szigorúan korlátozták az amerikai diplomaták mozgási lehetőségét, az amerikai és általában nyugati sajtóorgánumoknak dolgozó munkatársakat az országból kiutasították (itt talán érdemes lenne utalni Marton Endre és Ilona történetére [Erről lásd bővebben Kati Marton: *A nép ellensége. Családom regénye.* Budapest, Corvina Kiadó, 2010.]), sőt a budapesti amerikai követség könyvtárát is bezárták. Washington erre válaszul visszavonta az amerikai magyar konzulá-

tusok és a washingtoni kereskedelmi hivatal működési engedélyét. A magyar lakosság számára a rádió, elsősorban az 1950 augusztusától az amerikai kormány által támogatott és irányított Szabad Európa Rádió jelentette az egyetlen közvetett kapcsolatot a „szabad világgal". A magyar adás szerepét a szerző levéltári iratok és Borbándi Gyula visszaemlékezése alapján rekonstruálja. 1956-ig a kommentárok zöme a kommunista rendszer megsemmisítő kritikájára irányult és kitartásra bíztatta a hallgatóságot. A magyar műsorok elemzése szempontjából rendkívül hasznos lenne Simándi Irén átfogó munkáját (Simándi Irén: Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956. Budapest, OSZK–Gondolat, 2005.) is felhasználni a most készülő monográfiához.

Az 1950-es években az Egyesült Államok politikai és gazdasági jellegű támadást intézett a keleti tömb ellen. A „hadviselés" egyik legjelentősebb formája az 1948-ban indult gazdasági bojkott volt, melynek célja a szovjet befolyás alatt elő országok gazdasági fejlődésének megzavarása volt. A leghatékonyabb eszköznek az 1950-ben létrehozott, és 1994-ig működő COCOM bizottság (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls) bizonyult (32.). A Szovjetunió és a keleti tömb országairól 1989 után folytatott kutatások azt bizonyítják, hogy a gazdasági bojkott sikeres volt: a Szovjetunió képtelen volt előállítani az erőltetett iparosításhoz szükséges fejlett technológiát, így az '50-es évek elejének háborús készültsége érdekében mesterségesen felpörgetett gazdaságok Sztálin halálakor az összeomlás szélén álltak. Borhi is rámutat az embargó hatására (38–39.): Magyarország az 1950-es évek elején az általános élelmiszerhiány ellenére arra kényszerült, hogy mezőgazdasági termelésének jelentős részét külföldön értékesítse, hogy valutával fedezze a (nem mindig legálisan) hitelre vásárolt ipari berendezéseket. A Rákosi-korszakban kezdődő nagymértékű eladósodási folyamat a magyar államszocializmus egyik jellegzetes vonása lett.

A Kelet-Európa ellen irányuló embargó súlyos dilemma elé állította az amerikai diplomáciát. A katonai lobbi és a Nemzetbiztonsági Tanács még a koreai háború után is fenn akarta tartani a szigorú korlátozásokat, míg a külügyi apparátus a korlátozások bizonyos feltételekhez kötött enyhítésével, Amerika politikai mozgásterét kívánta kiszélesíteni. A gazdasági hadviseléssel ugyanis nem sikerült megingatni a Szovjetunió „csatlósainak" titulált országok politikai rendszerét. Sztálin halála után egyértelművé vált, hogy a korábbi merev álláspont módosításra szorul. 1953 nyarán az Eisenhower adminisztráció az embargó enyhítéséről döntött, számos termék került le a tiltólistáról. Borhi szerint a nem titkolt cél a kelet-európai csatlós államok „elcsábítása" volt (35.). Lényeges fordulatnak nevezhető az Egyesült Államok kereskedelempolitikájában a Nemzetbiztonsági Tanács 5609. sz. határozata, amely elismerte az egyedi elbírálás elvét. Az új irányelv első kedvezményezettje az akkoriban reformernek tekintett Gomułka vezette Lengyelország volt 1957-ben. Összességében azonban az szerzővel egyetértve megállapíthatjuk, hogy Amerika részéről a gazdasági kapcsolatok felélesztése nem vezetett politikai nyitáshoz (45.). A Nagy Imre-kormány tevékenységének újszerűségét és az MDP-n belüli viszályt Washington nem, vagy alig érzékelte, sőt éppen ekkor, 1954 októberében került sor Magyarország területén az amerikai propaganda-hadjárat leglátványosabb kísérletére, az ún. „léggömbakcióra" (15. sz. irat). A totalitárius rendszeren belüli politikai és személyi konfliktusok alábecsülése és az ebben rejlő bomlasztási lehetőségek ki nem aknázása mögött nemcsak akarathiány húzódott, hanem elsősorban egy régóta fennálló probléma, Washington alulinformáltsága. [Noha a szerző nem hivatkozik Charles Gati 1956-os könyvére (Vesztett illúziók: Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom., Budapest, Osiris, 2006)], úgy tűnik egyetért elemzésének az Egyesült Államok tájékozatlanságáról szóló részével.) 1956 nyarán a Nemzetbiztonsági Tanács egyik jelentése például kizártnak tartotta a felkelés lehetőségét. (59.)

Borhi László szerint az 1956-os forradalomra adott válasz az Egyesült Államok „Janus-arcú" politikájának iskolapéldája, amelynek hátterében az állt, hogy különböző külpolitikai csoportok egymásnak ellentmondó nézeteket vallottak (49.). Az általános tanácstalanságot növelte a forradalom élére álló Nagy Imre iránti bizalmatlanság (miközben a washingtoni kormánykörök rokonszenvvel nézték Władisław Gomułka lengyel pártvezető reformtörekvéseit (63.)). Ennek is köszönhető, hogy a Szabad Európa Rádió magyar szerkesztősége gyakran zavaros, téves következtetéseket tartalmazó üzeneteket közvetített Magyarországra. (A Szabad Európa Rádió szerepét illetően Borhi engedékenyebb álláspontot áll, mint a SZER tevékenységét igen keményen bíráló Gati.) Már a forradalom első napjaiban egyértelmű amerikai értékelés kizárta a forradalom katonai támogatását, noha Washington természetesen elítélte Moszkva beavatkozását és az azt követő vérengzést. A maximális amerikai elképzelés ekkor az osztrák mintára történő fokozatos függetlenedés volt. A State Department azt remélte, hogy a szovjetek elkerülik a konfrontációt és maguk

döntenek Magyarország részleges elengedéséről (52.). Ebben a kontextusban hangzott el Dulles külügyminiszter elhíresült mondata: az Egyesült Államok nem tekint potenciális szövetségesként a kelet-európai államokra, köztük Magyarországra. A szerző fontos külső körülményre is rámutat. Az 1948 utáni legsúlyosabb kelet-európai válság kezelésében Amerika nem számíthatott legfőbb szövetségeseire, Nagy Britanniára és Franciaországra, akik a forradalommal szinte egy időben szánták el magukat az Egyiptom elleni támadásra, magukra haragítva a tehetetlen washingtoni kormányt és a világ közvéleményét (62–65.). Dulles külügyminiszter és Eisenhower elnök álláspontja között ráadásul súlyos ellentét húzódott. Eisenhower még október 30-án is azt remélte, hogy Kelet-Európát semleges és független zónává lehet átalakítani. Az amerikai álláspont ebben a kérdésben is információhiányról tett tanúbizonyságot: alig egy napra rá, október 31-én az SZKP elhatározta a második intervenciót, és az ország keleti felébe újabb szovjet csapatok érkeztek. Az 1956-os forradalom hosszú távú hatásáról Borhi fontos megállapítást tesz John Lewis Gaddis nyomán: a washingtoni vezetést éppen az amerikai nukleáris fölény hozta kellemetlen helyzetbe, amelynek következtében folyamatosan nyugtatnia kellett a szovjeteket, miközben azok saját befolyási övezetükben kíméletlenül érvényesítették politikai és katonai érdekeiket. 1956 nem jelentett fordulópontot a szocialista tömb belső életében, sőt a magyar forradalom erősítette a szovjet hatalmat és újabb lökést adott a katonapolitikai és a gazdasági tervenek összehangolásához (66.).

1956 egyaránt kudarcélményként vonult be az amerikai külpolitika és a magyar–amerikai kétoldalú kapcsolatok történetébe. A forradalom eredményeként a korábban is fennálló feszültségforrások mellett (pl. az államosított vagyon helyzete, a Szent Korona visszaadása) újabbak keletkeztek, mint például a magyar kérdés napirenden tartása az ENSZ-ben 1963-ig, az amerikai nagykövetség épületébe menekült Mindszenty bíboros helyzete, az 1956 utáni bírósági megtorlások és az erre adott amerikai válasz, valamint az USA által befogadott közel 40 ezer magyar menekült beilleszkedése. A Borhi László által közölt iratok sokoldalú bepillantást engednek a Kádár-rendszer külpolitikájának egyik legnehezebb relációjába. Az amerikai kapcsolatot a hidegháborús konfrontáción túlmenően több strukturális probléma is terhelte egészen az 1980-as évek második feléig. Az első és legfontosabb az volt, hogy a kádári magyar vezetés az amerikai–szovjet viszony alakulásától tette függővé a Washingtonhoz való közeledést. Sokat ártott Magyarországnak az is, hogy a bilaterális kapcsolatok fejlesztését nyíltan alárendelte a nemzetközi játszmáknak. Washingtonból nézve a budapesti politikusok belső meggyőződésük ellenére kielégítették szovjet „gazdáik" igényeit (Puham amerikai nagykövet egyik 1969-es jelentésében olvashatjuk a nyers, de kétségkívül lényeglátó kifejezést – 122.). A bevezető tanulmányból és a közölt iratokból világosan kitűnik, hogy az 1980-as évek második feléig nem beszélhetünk felelős, független és nemzetileg elkötelezett magyar külpolitikáról, annál inkább egymással versengő, más-más logikából kiinduló apparátusokról (pl. a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium hírszerző és elhárító szervei [A kémelhárítás (BM III/II. Csoportfőnökség) amerikai vonalának tevékenységéről sok hasznos adatot tartalmaz Ungváry Krisztián tanulmánya: A Kádár-rendszer kémelhárítása. In Tischler János (szerk.): *Kádárizmus – mélyfúrások. Évkönyv XVI.* Budapest, 1956-os Intézet, 2009, 353–401.)], az MSZMP külügyi apparátusa, az Egyházügyi Hivatal ésa Kulturális Kapcsolatok Intézetének apparátusai. A külföldi (nyugati) kapcsolatokkal sokan foglalkoztak kellő szakértelem és empátia nélkül. Az eredmény egy ellentmondásokkal teli „magatartási vonal" lett. Kádár, bár „realista" politikát folytatott az Egyesült Államokkal szemben (73.), ugyanakkor más kelet-európai (pl. román és lengyel) vezetőkkel ellentétben nem szerette Amerikát és nem volt elragadtatva az amerikai kapitalizmustól, mint sikeres társadalmi konstrukciótól sem. Borhi László szerint Kádár külpolitikájában mindvégig lojális maradt Moszkvához, és a kényszeren túl őszintén hitt „a magyar–szovjet szövetségben és a Szovjetunió messianisztikus szerepében" (87.). Ennek csak részben mond ellent a kötet egyik legérdekesebb irata, Philip M. Kaiser amerikai nagykövet 1978. július 18-án készült feljegyzése Kádár János és a Budapestre látogató W. Averell Harriman, az amerikai külpolitika doyenjének találkozásáról (106. sz. irat). Noha az informális tárgyalásokat a világpolitika éppen aktuális témái uralták, a politikusi karrierje csúcsán levő Kádár nem mulasztotta el, hogy beszélgetőpartnerének néhány csípős megjegyzést ne tegyen a szovjet bürokrácia szűklátókörű világlátására vonatkozóan, amit Kádár a szovjet nép „védekező mentalitására" és az utóbbi évtizedek történelmi tapasztalataira vezetett vissza (777.). Másutt azonban a magyar pártvezető világosan leszögezte, hogy bár Magyarország érdekelt a két szuperhatalom viszonyának konszolidálásában és a nyugati-keleti kapcsolatok szélesítésében, de a szocializmus továbbépítésén dolgozik.

Következésképpen Magyarország vezetői alapvetően nem azért közeledtek Amerikához, mert vonzónak találták. Az egyre magasabb rangú amerikai képviselőkkel folytatott tárgyalásokat és informális egyeztetéseket az önérdek (kilépés a nemzetközi elszigeteltségből) és a gazdasági kényszerhelyzet motiválta, elsősorban a krónikus devizahiány miatt. Magyar oldalról az amerikai reláció fejlesztésének késleltetése azzal is magyarázható, hogy egészen az 1980-as évek végéig az Egyesült Államok szinte ismeretlen világ maradt nemcsak a külföldre ritkán utazó, angolul nem tudó magyar közvélemény, de a döntéshozók előtt is. Miközben évente több tízezren utazhattak Ausztriába, Franciaországba vagy Olaszországba, az USÁ-ba utazók száma elenyésző maradt. Mindez nagymértékben hátráltatta a hidegháborús beidegződések visszaszorítását és a párbeszédet.

Hogyan tekintett az Egyesült Államok Magyarországra az 1956 utáni időszakban? A forradalom leverését követően Washington már nem számolt a kelet-európai országok „felszabadításának" lehetőségével, a radikális változásokat a „lassú átalakulás" elve váltotta fel. A megtorlás éveiben Magyarország elszigetelésére törekedtek. Az 1950-es évek elejéhez hasonlóan most is szemben állt egymással a keményebb retorziót fontolgató katonai vezetés és a State Department, de hosszú távon utóbbi álláspontja győzött. Noha a tárgyalt időszakban többször váltották egymást demokrata és republikánus kormányzatok, Eisenhower, majd 1960 után J. F. Kennedy elnök alapvető stratégiájának középpontjában mindvégig a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése és az ezt kísérő hídépítés állt. Részben az 1956-os forradalom hatására, amerikai részről a korábbi destabilizációs törekvéseket a kelet-európai térség konszolidációjára irányuló törekvés váltotta fel. Az 1960-as évektől kezdődően az Egyesült Államok legfőbb célkitűzése a korábban „csatlós országok"-nak nevezett kelet-európai kommunista rendszerek nemzeti önállósítása lett. Az első nagyarányú amerikai siker, a Romániával 1964-ben kötött kereskedelmi egyezmény hosszan tartó politikai illúziót eredményezett, amely a későbbiekben csalókának bizonyult. Románia belső liberalizációjának elmaradása ugyanis komoly figyelmeztetésvolt: a szovjetellenesség és a nemzeti függetlenség visszanyerése iránti küzdelem nem mindig párosul az emberi jogok tiszteletben tartásával. Az 1960-as években Washington más szemszögből tekintett e kérdésre. Magyarországhoz való viszonyát ekkor sok negatív jelenség terhelte, köztük nemcsak az 1971-ig megoldatlan, minkét fél számára egyre kínosabb Mindszenty-kérdés, hanem a rendkívül „vonalas" magyar álláspont Vietnam ügyében vagy a szovjet tömb álláspontját követő magyar magatartás az 1967-es hatnapos háború és az 1968-as prágai tavasz tekintetében. Borhi László megjegyzi, hogy az 1963-as amnesztia és a magyar kérdés levétele az ENSZ napirendjéről nem tekinthetők igazi fordulópontnak az amerikai–magyar kapcsolatokban (94–95.).

A kádári hatalom Amerika iránti ideológiai töltetű, tehát őszinte ellenszenvét a hidegháborús diplomáciai botrányoknál még jobban szemlélteti egy látványos sikerélmény, az Egyesült Államok első részvétele a Budapesti Nemzetközi Vásáron 1965-ben. A kádári külpolitika plebejus-pragmatizmusának Amerika-képét tükrözi a 45. dokumentumban közölt és az amerikai pavilon megnyitásának körülményeit megvitató MSZMP PB ülés jegyzőkönyve.

Pár hónappal korábban Magyarország látványosan „túlteljesített" a vietnámi háború elleni tiltakozás ügyében is. 1965 februárjában Budapest belvárosában engedélyezett (bátorított és szervezett) Amerika-ellenes diáktüntetést tartottak. A tömeg által elkövetett rongálás kisebb kárt okozott a Szabadság téren levő amerikai nagykövetség épületében, ami dühös reakciót váltott ki Washingtonban (104.).

Az 1970-es években a magyar–amerikai kapcsolatok alakulásában folyamatosan egymást követték a részsikerek (pl. a Mindszenty-ügyben elért, és az Egyesült Államok kormánya és a Szentszék által erőteljesen szorgalmazott kompromisszum)az) és a kapcsolatok fejlődését akár évekig lassító konfliktusok. 1967-ben például Radványi János nagykövet és egy másik Washingtonban szolgáló magyar diplomata disszidálása szított viszályt. Különösen érdekes a konszolidációs időszakban magyar oldalról tett barátságtalan lépések sora: ennek ékes példája volt az éppen Budapesten tartózkodó Deák István történésznek, a Columbia Egyetem tanárának „hírszerzés" vádjával történt kiutasítása 1973-ban (84. sz. irat). A köztiszteletben álló szakember ellen indított eljárás szakmailag teljesen indokolatlan volt, komolyan veszélyeztette a nemrég indult tudományos csereprogram folytatását, amire Magyarországnak nagy szüksége volt elsősorban műszaki téren. A folyamatos nehézségek és a kádári kormányzat túlságosan szovjetfüggő irányvonala azt eredményezték, hogy még 1973-ban, a Mindszenty-kérdés megoldása után is az USA számára Magyarország az egész keleti tömbön belül az egyik legkevésbé fontos gazdasági és politikai partnernek számított (106.). Fájdalmas ellenpont volt ezzel szemben a szomszédos Románia külpolitikai sikerei egészen az 1980-as évek közepéig. Románia 1972-ben csatlakozott az IMF-hez (a csőd szélén álló

Magyarország csak tíz évvel később), 1975-ben megkapta a legnagyobb kedvezményezett nemzet állandó státusát (Magyarország csak 1978-ban szerezte meg az évente meghosszabbítandó kedvezményt, de a Jackson-Vanik kiegészítés alól csak a rendszerváltás után kapott felmentést). Az amerikai kormányzat természetesen pozitívan értékelte az egyre határozottabb belpolitikai liberalizációt, de Washingtonban úgy vélték: a Helsinkiben aláírt egyezmény harmadik kosarának betartása és a csekély támogatottságú ellenzéki körök „tűrése" nem ellensúlyozza a szovjet külpolitikához való hűséget. Borhi László dokumentumkötete meggyőzően bizonyítja az 1970-es és 1980-as évekre vonatkozóan, hogy a Kádár-rendszer nyugati nyitása igen gyakran szimbolikus gesztusokban és apró sikerekben merült ki. Amerikai viszonylatban ennek tekinthető a Szent Korona visszaadása és Magyarországra való szállítása 1978-ban, amit a kötetben bőven dokumentált kétoldalú tárgyalások előztek meg. A szerző szerint a kádári külpolitika még akkor sem volt képes feladni a nemzeti ügyekben megfigyelhető önkorlátozást, amikor összhangba kerülhetett volna az amerikai állásponttal. Példaként említi a romániai kisebbségjogi helyzet romlását, amit aggodalommal követtek Washingtonban (nagyrészt az amerikai magyar közösség hangos tiltakozásának köszönhetően), de a tömbfegyelemre hivatkozva a budapesti külpolitikai elit (lásd Berecz János 1978. májusi washingtoni útját) minden erre vonatkozó amerikai kezdeményezést és célzást visszautasított (168.). Földes György román–magyar viszonylatban végzett kutatásainak nyomán hozzátehetjük, hogy a kisebbségi kérdést érintő kétoldalú konfliktusokban, főleg román vonatkozásban Kádár inkább Moszkvában próbált eredményeket elérni. Berecz washingtoni látogatását követően a magyar vezetés sajátos módon „üzent" Bukarestnek, amikor 1978 nyarán Rajnai Sándort, a kiváló szovjet kapcsolatokkal rendelkező volt hírszerzési vezetőt nevezte ki bukaresti nagykövetnek.

A Carter-adminisztráció utolsó éveiben, majd az első Reagan-adminisztráció alatt mélypontra került amerikai–szovjet kapcsolatok viszont már csak részben érintették a magyar–amerikai relációt. A budapesti rendszer stabilitása és mérsékeltsége éppen akkor értékelődött fel, amikor az afganisztáni háború, az 1981-es lengyel válság, Jugoszlávia nehézségei vagy Románia fokozatos politikai leépülése arra késztették az Egyesült Államokat, hogy nagyobb ütemben fejlesszék az addig elhanyagolt kapcsolatokat, köztük elsősorban a magyar kapcsolatokat. A pozitív fejlemények közé sorolható a Soros György által létrehozott nemzetközi alapítvány budapesti megjelenése 1983-ban. A tárgyalásokat dokumentáló iratok arról tanúskodnak, hogy a nyugati kapcsolatok fejlesztésének igénye már felülírta a belbiztonsági aggályokat: a Kádár-rendszer abban a tudatban vállalta a Magyar Tudományos Akadémián keresztül megvalósuló együttműködést a magyar származású üzletemberrel, hogy Soros társadalomfilozófiai elképzelései ellentétesek a magyar politikai vezetés célkitűzéseivel, és tisztában volt azzal is, hogy az alapítvány hatásos támogást fog nyújtani az ellenzékhez közel álló művészeknek és társadalomtudósoknak (180–181.). Mivel a Soros Alapítvány jelenléte teljesen megtörte a kultúra fölött 1948 óta gyakorolt állami monopóliumot, működésének vizsgálata rendkívül fontos lenne és egy következő kötetbe hasznos lenne erre vonatkozóan beépíteni Nóvé Béla kutatásainak eredményeit. (A Soros Alapítvány 1980-as évekbeli működését és a Magyarország felé irányuló amerikai kulturális diplomáciát részletesen tárgyalja Nóvé Béla: *Tény/Soros. A magyar Soros Alapítvány első tíz éve 1984–1994.* Budapest, Balassi Kiadó, 1999.)

Az 1980-as évek második felében, Mihail Gorbacsov hatalomra kerülése után tovább erősödtek a magyar–amerikai politikai és gazdasági kapcsolatok, noha a nyugat-európai országokkal létező amerikai kapcsolatok átlagos szintjét csak a rendszerváltás után érték el. Az 1986–1990 között Magyarországon szolgálatot teljesítő amerikai nagykövet, Mark Palmer azonban új helyzetet teremtett a kétoldalú viszonyban egyéni diplomáciai stílusával. Palmer a párttá szerveződő demokratikus ellenzék politikai támogatásával, és a rendőri túlkapások elleni nyilvános tiltakozásával nagy népszerűségre tett szert Budapesten. Széleskörű tevékenységéről, mely több esetben szembe ment a hivatalos amerikai állásponttal, sajnos a magyar források kevés támpontot kínálnak, így abban reménykedünk, hogy a néhány éven belül felszabaduló amerikai források révén rekonstruálható lesz a magyar rendszerváltásban különösen fontos szerepet vállaló diplomata működése. Palmertől függetlenül az MSZMP is építette amerikai kapcsolatait. A párt új főtitkára, Grósz Károly első ízben tett hivatalos látogatást 1988. július 19–28. között az Egyesült Államokban. A kádári diplomácia sikerét nagymértékben árnyalta a hidegháborús szembenállás egyik legkésőbbi példája, az 1988 nyarán kipattant és igen nagy port kavart Clyde Lee Conrad-ügy (193.). A Nyugat-Németországban szolgáló hivatásos amerikai katonatiszt 1974–85 között kémkedett a magyar katonai hírszerzésnek és jelentős információs veszteséget okozott a NATO-nak. Borhi László rámutat arra, hogy 1988–89-ben az amerikai fél számára már nem a kémkedés ténye jelentette a legna-

gyobb gondot, hanem annak haszonélvezője: az amerikaiak előtt nyilvánvaló volt, hogy a magát egyre inkább el nem kötelezett, független országként ábrázoló Magyarország továbbra is a szovjet birodalom alárendelt szövetségese. 1988-ban hasonlóan negatív esetnek számított még az amerikaiak által sérelmezett nemzetközileg ismert terroristák magyarországi jelenléte (200.). Budapest ebben az esetben is csupán szövetségesi kötelezettségeinek tett eleget, mivel semmilyen konfrontációt nem mert vállalni a Szovjetunióval szemben. A rendszerváltásra készülő Magyarország óvatosságáért cserébe igen magas árat fizetett. Bár George Bush elnök 1989. júliusi látogatása nagy reményeket keltett Budapesten, az Egyesült Államok csak igen csekély mértékű pénzügyi segítséget volt hajlandó ígérni a csőd szélén álló országnak. Ennek hátterében az állt, hogy a szovjet tömb széthullása felkészületlenül érte az Egyesült Államokat, a kelet-európai államokhoz való washingtoni viszonyulást továbbra is az alapvető bizalomhiány határozta meg. A COCOM-korlátozásokat csak 1990-ben oldották fel, arra hivatkozva, hogy Magyarország nagymértékű ipari kémkedést folytat (elsősorban a Szovjetunió számára) az Egyesült Államok területén. A bizalmat sajnos a magyar állami szervek információi sem erősítették meg. Magyar állambiztonsági forrásokat idézve a szerző azt állítja, hogy a Belügyminisztérium még 1989 novemberében is teljes szovjet ellenőrzés alatt állt, amit a magyar diplomácia igen ügyetlenül igyekezett tagadni (212–213.).

Borhi László a témában végzett kutatásainak fő állítását egy nemrég megjelent tanulmányában vetette papírra. Szerinte a Ránki György alkotta és azóta töretlen népszerűséget élvező „mozgástér-kényszerpálya" paradigma félrevezető a magyar külpolitikai esélyeket illetően. Borhi szerint a magyar politikai vezetésnek 1942–43 után és egészen 1989–90 szinte semmilyen konkrét befolyása nem volt az ország sorskérdéseiről szóló döntésekre. Magyarország határairól, nemzetközi státusáról és kapcsolatrendszerének alakulásáról mások és másutt döntöttek. (Borhi: A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1989. *Történelmi Szemle*, 2/2010, 210.) Miközben a most ismertetett dokumentumkötet meggyőzően bizonyítja Magyarország perifériikus, nem-független helyzetét, a hidegháborús korszak értékelésében több kérdőjel is marad. A kötet arra enged következtetni, hogy a nyugati relációban összességében sikeres 1956 utáni külpolitika képe nem, vagy csak korlátozottan érvényes az Egyesült Államokra. Velük szemben a szocialista Magyarország gyakrabban a merev és zárkozott arcát mutatta, a külvilág felé ritkán nyitott. Kérdés az is, milyen mértékben tükrözte a Kádár-rendszer általános külpolitikai stratégiája az Egyesült Államok elitje gondolkodásmódjától való idegenkedés? Kádár miért volt (legalább részben) sikeres olasz, német és francia vonatkozásban, és sikerélményekben szegény Amerika viszonylatában? Erre a kérdésre is a térségben beindult összehasonlító hidegháborús kutatásoktól kaphatunk kielégítő választ, talán például éppen Borhi László következő monográfiájától.

Stefano Bottoni

Belényi Gyula

AZ ÁLLAM SZORÍTÁSÁBAN

Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965

Belvedere-Meridionale Kiadó, Szeged, 2009. 367 o.

Belényi Gyula új könyvvel jelentkezett, amely hosszú tudományos kutatómunka eredménye. Kutatói pályafutásában jól kitapintható, amint figyelme újra és újra a fizikai dolgozók foglalkozási átrétegződése, sőt egyre határozottabban általában az ipari munkásság társadalmi jellegzetességei irányába fordult. Ezt a változást az 1990-es évek első felétől a korábbinál sokkal átfogóbb, mélyrehatóbb forrásfeltárások jellemezték, nyomában könyvek, dokumentumkötetek, tanulmányok, cikkek jelentek meg, konferencia előadások hangzottak el. Az ismertetett könyv alcímében a szerző világosan az olvasó elé tárja, hogy a magyarországi ipari munkásság II. világháború utáni társadalmi változásai folyamatainak első két évtizedét tekinti át. A kötet címe, „Az állam szorításában" pedig arra a tényre utal, hogy az 1940-es évek végétől a magyar ipari munkásság, a társadalom más rétegeihez hasonlóan, a totális diktatúra mindenoldalú ellenőrzése alá, az állam szorításába került.

A kötet Bevezetőjéből látható, hogy Belényi Gyula nem csak kutató, de tanár is. A Bevezetőt arra használja, ami annak szerepe: meg akarja győzni az olvasót arról, hogy a vizsgált téma jelen-

tős és a könyv keretei között megválaszolható. Tanárivá a megoldás attól lesz, ahogyan ezt műveli. Kérdéseket tesz fel, amelyekkel nyugtalanítja az olvasót. Azt a látszatot kelti, mintha maga is kételkedne a vállalkozás sikerében. Valójában a dolog problematikussá tétele a gyökeréig hatoló feltárás igényét jelzi. Ezen a szemléleti alapon nem meglepő a szerző kijelentése, hogy a könyvben vállalt feladat ma, évekkel az ezredforduló után kételyt ébreszthet nem csak az olvasóban, de még a téma kutatójában is: mi teheti a tudományos elemzés számára érdemessé és egyben a szélesebb olvasóközönség előtt is érdekessé az ipari munkásság II. világháború utáni társadalomtörténetét? A munkásság ugyanis ritkán termel ki olyan ismert, érdeklődést keltő személyiségeket vagy családokat, mint az elit, vagy a középosztály, inkább a „névtelenek" százezreiből tevődik össze. Hogy fokozza a téma iránti gyanút, valójában annak mélyebbre gondolására izgat, azt kérdezi: nem diszkreditálódott-e túlságosan a könyv tárgya a szocialista rendszer évtizedei alatt, amikor a vezetők gyakran hivatkoztak a „munkásosztályra" a hatalmuk legitimációja érdekében. Ideológiailag pedig a kizsákmányolás, az osztálytársadalom megszüntetése letéteményesének gondolták el.

Belényi Gyula beavatja olvasóját a saját bizonyosságába. A magyarországi ipari munkásság átalakulásának történetét az egyik legérdekesebb és legfontosabb témának tartja az 1945 utáni társadalomtörténetünkben. A recenzens hozzáteszi: valóban az. A vizsgált időszak végére a magyar társadalom legnagyobb foglalkoztatási csoportjává vált. Eltartottjaival együtt történelmünk egy bizonyos periódusában a társadalom relatív többségét alkotta, és belső átalakulása sok tekintetben tükrözte, magába sűrítette a társadalom egészében lezajlott változásokat is. A számszerű növekedés mellett ráadásul látványos és a tudományos vizsgálat szempontjából fontos belső változások egész láncolata bontakozott ki. Közben átalakult a munkásokat körülvevő munkahelyi és munkahelyen kívüli világ is.

A szerző másik módszere, amelyet a félreértések vagy félreértelmezések elkerülése érdekében alkalmaz, a fogalmi tisztázás. Mindenekelőtt az ipari munkás fogalmi megismertetésére gondolunk. A „munkásosztály" terminológiájával szemben előnyben részesíti a „munkásság" szó használatát, mert úgy gondolja — joggal —, hogy a szocializmus korszakában olyan politikai és ideológiai jelentéstartalmak tapadtak hozzá, amelyek társadalomtörténeti szempontból vagy értelmezhetetlennek, vagy irrelevánsnak tekinthetők. A „munkásság" kifejezés ideológiai szempontból semlegesebb, s nem indít el sajátos asszociációkat. Belényi Gyula legáltalánosabb értelemben az ipari munkásságot olyan nagy (makro)foglalkozási csoportnak tekinti, amelynek tagjai az újkor legdinamikusabban fejlődő gazdasági ágában, a tág értelemben vett iparban dolgoztak, ide számítva a feldolgozóipart, a bányászatot és az építőipart. Munkájukat elsősorban a fizikai erőkifejtés jellemezte, amelyért meghatározott időközönként munkabért kaptak. Munkavégzése és szabadidős tevékenysége folyamán sajátos hagyományai, szokásai és értékrendje teremtődött, s kialakultak a rá jellemző földrajzi terek is. Ezt még kiegészíti azzal, hogy a vizsgált korszakban, a szocialista rendszer első másfél-két évtizedében túlnyomó többsége állami tulajdonú vállalatok alkalmazottja volt, ami a korábbi történelmi korszakokhoz képest új színezetet adott vonásainak. A szerző a jelzett közös vonások alapján az ipari munkásságot egységes egészként fogja fel, ugyanakkor nem kezeli zárt csoportnak. A könyv nem az 1990 előtti idők „munkásmozgalom-történeti" írásainak folytatása, hanem az ipari munkások társadalmi változásait tárja fel részletekbe menően.

Belényi Gyula nem hagy kétséget a múltszemléleti alapállását illetően sem. Könyvében — nem titkoltan — a történetírás sok évtizede kipróbált, „klasszikus" elveit, terminológiáját és kutatási módszereit követi és alkalmazza. Vallja, hogy az időbeli folyamatok gondos feltárása, az elő- és utóidejűség szem előtt tartása valódi tudományos feladat, mert sokszor csak ennek az elvnek a figyelembe vétele segít az ok okozatiság feltárásában, bizonyos történelmi jelenségek és folyamatok belső összefüggéseinek megértésében. Egyébként a téma makro-történeti jellege is ezen út követését igényli. A szerző természetesen számol azzal, hogy a múlt tanulmányozásának ez a megközelítési módja sok ember múltjáról viszonylag kevesebbet mond el. Ugyanakkor a tudományos megállapítások a recenzeált könyv esetében milliósnál is nagyobb csoportra érvényesek.

Belényi Gyula munkája részben kronologikus felépítésű, amennyiben a háború befejezésétől a szocialista iparosítás megkezdéséig eltelt, illetve az 1949 és a hatvanas évek közepe közötti, időben és problematikában egyaránt jól elkülönülő korszakokat külön tárgyalja. A hosszabb és tartalmi szempontból is jóval fontosabb második korszakot pedig tematikus felosztásban, majd az egyes témakörökön belül az időbeli egymásutániság elvét szem előtt tartva, folyamatában elemzi.

A könyv négy fejezetből, illetve alfejezetekből áll. Az I. fejezet egyrészt a magyarországi ipari munkásság nagy ívű történelmi pályáját rajzolja fel a reformkortól 1945-ig. Másrészt a háború utáni 3–4 éves átmeneti időszakra koncentrál. Az 1848-as forradalmat követő egy évszázadról szól-

va a szerző egyik legfontosabb magállapítása az, hogy az ipari munkásság az első gyáralapítások idején még kis létszámú, belsőleg kevéssé tagolt bérmunkás rétegétől eljutott a nagy- és középüzemek szakképzettség, kulturáltság, jövedelem és életmód szempontjából tagolt munkásságához. A negyvenes évek elején száma meghaladta a a nyolcszázezret. Nagymértékben nőtt iskolázottsága, átalakult szakmai képzettsége. Felhívja a figyelmet arra, hogy jelentős változásokon ment keresztül a szaktudás tekintetében átlag felett álló, modern kisipari munkásréteg is.

Az 1945–1948 közötti átmeneti periódusban a szerző az 1945-ös és 1946-os éveket jellemző munkaerőpiaci fordulatokról, a bérezési rendszer megváltozásáról és az anyagi fogyasztás alakulásáról ad áttekintést. Megállapítja, hogy a háború időleges következményeként 1945-ben először munkaerőhiány keletkezett, amelyet az év végétől és főleg 1946-tól kezdve súlyos munkanélküliség váltott fel. Ez utóbbi elsősorban a mezőgazdasági foglalkoztatottakat sújtotta és csak másodsorban az ipariakat, nagyrészt textiliparban alkalmazott nőket. Módosultak az ipar bérezési elvei is, főleg olyan irányban, hogy a munkások közötti, elsősorban szakképzettség szerint kialakult bérkülönbségeket jelentősen csökkentették. A dolgozatnak már ez a fejezete is foglalkozik az anyagi fogyasztás sajátos kérdéseivel, bemutatva a háborút követő időszak elemi megélhetési nehézségeit. A legrosszabb hónapokban már napi néhány szelet zsíros kenyér vagy egy káposztafőzelék paprikászsíros szafttal elfogadható étkezésnek számított. A könyv két példával — az 1947 őszi, csepeli, az életszínvonal gyors ütemű romlása miatti sztrájk megtorlásával és egy nagyvállalatoknál (DIMÁVAG) 1948-ban lefolytatott, kifejezetten politikai indítékú sorozatos fegyelmi eljárások bemutatásával — világítja meg az egypárti diktatúrává átalakuló hatalom represszióját.

A II. fejezet viszonylag ismertebb kérdéskörökkel, az ipari munkások számának növekedésével, annak okaival és következményeivel foglalkozik. Az ipar fizikai munkásainak száma 1949 és 1970 között 735 ezerről 1582 ezerre ugrott, amit a szerző egyetemes tendenciával, de a szédítően gyors ütemet a szocialista államhatalom gazdaságpolitikájával (iparosítási politika, munkaerőgazdálkodási politika) magyarázza. Fontos elvi tanulságot is hangsúlyoz, konkrétan azt, hogy bizonyos korszakokban — amilyen a szocializmus időszaka is volt — a társadalmi változások nem értelmezhetők kizárólag önmagukban, a politikai változások ismerete nélkül. Másrészről óv attól, hogy lineáris összefüggést tételezzünk fel az állami akarat és a társadalmi változások között, ugyanis az előbbinek a társadalmi viszonyok közegellenállásán kell átszűrődnie.

A gyors növekedés okainak feltárása után a szerző figyelmét elsősorban arra összpontosítja, hogy a társadalmi mobilitás fő gyűjtőmedencéjévé vált ipari munkásság belső sajátosságait hogyan változtatták meg a beáramló munkavállalók. Részletes áttekintést ad a munkások utánpótlásának forrásáról. Elsőként az önreprodukciót említi, ami önmagában nem lett volna elégséges. Szükség volt a többmilliós mezőgazdasági népesség mobilitására, a háztartásban dolgozó nők munkavállalói aktivitására, a városi kistulajdonosi rétegek bémunkássá válására. Belényi Gyula kitér az eredeti társadalmi helyzet feladásának indítékaira is (megélhetési kényszer, közvetlen állami kényszerítő eszközök). A mélyreható vizsgálat lehetővé teszi számára annak feltárását is, hogy voltak rétegek, amelyeknek megfelelt, sőt kedvezett a „szocialista iparosítás" extenzív útja. Ilyen csoportot alkottak például a negyvenes évek végéig súlyos munkanélküliségtől sújtott agrárproletárok.

Az ipari munkásságba nem csak be-, hanem onnan ki is lehetett kerülni. Különösen értékes a könyvnek az a része, amelyben a szerző a kilépési mobilitási formák tárgyalásakor feltárja az új vezető (káder)rétegbe került csoport társadalmi eredetét, s azon belül kimutatja a munkás származásúak arányát.

Belényi Gyula ebben a fejezetben foglalkozik a munkanélküliekkel. Ezzel kapcsolatban főként két dolgot hangsúlyoz. Az egyik az, hogy piacgazdasági rendszerekhez képest a szocialista gazdasági rendszerben csökkent a munkanélküliek száma, ezzel párhuzamosan pedig nőtt a foglalkoztatottaké. A másik nem kevésbé fontos, de alig ismert tény, hogy a szocializmus korszakában is volt munkanélküliség. Ezt a megállapítást adatokkal támasztja alá. Kiemeli, hogy a munkaerőpiac szegmentáltsága eredményeként az iparon belül egyszerre volt jelen a munkaerőhiány és a munkanélküliség.

A könyv bemutatja a munkásság egyes csoportjainak helyzetét. Nagyon érdekesnek tartjuk a szocialista iparosítás korszaka egyik legjellegzetesebb rétege, az ún. alsó munkásság sajátosságainak taglalását. Hallatlanul izgalmas olvasnivaló az a rész, amelyben a szerző egy különlegesen értékes forrásanyag birtokában (közel ezer darab „önkényesen kilépett" munkás elleni per iratanyagát elemezte statisztikai módszerekkel) közelképet ad erről a csoportról. Egyértelműen bizonyítja, hogy a vádlottak, miként az alsó munkásság általában is, a munkásátlagnál képzetlenebbek, iskolázatlanabbak és szegényebbek voltak. Az alsó munkásság más csoportjai közül a dolgozat az öreg munká-

sok sorsával foglalkozik részletesebben, akik 60. életévükön túl is dolgozni kényszerültek, mert az új rendszerben csak olyan minimális nyugdíjat kaptak volna, amiből lehetetlen volt megélni.

A fejezet zárásaként szerzőnk a heves foglalkozási átrétegződést szemléltetve a nőmunkások, a mezőgazdasági kötődésű és az ingázó munkások problémáit mutatja be.

A kötet különösen értékes fejezete a III fejezet. Belényi Gyula társadalomtörténeti szempontból igen nehéz feladatra vállalkozik, a munkások munkahelyi világát mutatja be, ennek szenteli a legnagyobb teret. Az olvasó részletekbe menően megismerkedhet a munkások feletti állami ellenőrzési rendszer kiépítésének és működésének, a bérezés, a normarendezések, a munkaversenyek, a munkakörülmények történetével.

A fejezet a munkások feletti állami ellenőrzési rendszer kiépítése és működése áttekintésével indul. A szabad munkaerőpiaci mozgás korlátozásával párhuzamosan kiépítették a munkaerő üzemeken belüli (párt)állami ellenőrzési rendszert, amelynek részét képezték a vállalati párt- (MDP, illetve MSZMP) és egyéb szervezetek. Utóbbiak közül a szakszervezetek sajátos metamorfózisát emeli ki a szerző: közvetlen állami irányítás alá vonásuk oda vezetett, hogy ezek a nagy múltú szervezetek nem a munkavállalók érdekeit képviselték többé, hanem az államét a munkavállalókkal szemben. A kötet nagy figyelmet szentel a vállalatoknál működő politikai rendőrség tevékenységének. Bemutat egy, ebből a szempontból „átlagos" üzemet, hogyan zajlott a munkások megfigyelése akkor, amikor semmi különleges dolog nem történt (Csepeli Papírgyár), és bemutat szélsőséges esetet is, amikor az ÁVH egy provokátor segítségével „államellenes fegyveres szervezkedést" kezdeményezett (MÁVAG). Rámutat arra is, hogy a politikai rendőrség a Kádár rendszer időszakában is tevékenykedett a gyárakban, a forradalom utáni években igen keményen, majd a hatvanas években már mérsékeltebben (diósgyőri illetve dunaújvárosi példa alapján). A szerző részletesen foglalkozik a munkások saját kezdeményezésre 1956-ban megalakult munkástanácsok tevékenységével, arra összpontosítva, hogyan szerették volna megváltoztatni a gyári viszonyokat.

A szerző — részben a korábbi publikációira támaszkodva — részletekbe menően tárja fel a bérezés elveinek és a bérfizetés módozatainak változásait, illetve áttekinti a nominálbérek növekedését a negyvenes évek vége és a hatvanas évek dereka közötti időszakban. Megállapítja, hogy a bérezés országosan egységesített rendszerét, sok más dologhoz hasonlóan, a Szovjetunió példáját másolva alakították ki. A szocialista gazdasági vezetés általában teljesítménybérezést, azon belül is főleg a darabbérezést tekintette a legjobb bérezési formának, ezért minden eszközzel azt erőltette. Ennek bizonyos előnyei mellett igen komoly hátrányai is voltak, főleg az, hogy egyáltalán nem ösztönzött a minőségi munkavégzésre. Belényi Gyula rámutat arra, hogy a szocialista bérezés egyik legfontosabb jellegzetessége a bérkülönbségek nagyfokú csökkenése volt. Ez főleg az értelmiséget és a vezetőket, az ipari munkások között a szakmunkásokat érintette hátrányosan. A szerző, helyesen, ezt a lefelé egyenlősítést mindkét vonatkozásban igen károsnak ítéli.

A munka világának az állami tulajdonon alapuló gazdasági rendszerekben is egyik fontos összetevője a munkások teljesítményének mérése és a követelmények rendszeres módosítása, vagyis a normák rendezése. A szerző hangsúlyozza, hogy a szocialista rendszer ezen a téren (is) elsősorban abban hozott változást, hogy a normák megállapítását és rendezését a központi hatalom jórészt saját hatáskörébe vonta, időről időre nagy központi normarendezéseket hajtva végre. A normarendezések fő gazdaságpolitikai célkitűzése az volt, hogy egyszerre növelje a munkateljesítményeket és csökkentse a kifizetett bértömeget. A munkások hamar kialakították a normaemelésekkel szembeni védekezés többé-kevésbé hatékony módszereit, például a teljesítmények visszatartását.

A központi normarendezésekkel rokon akciók voltak a munkaversenyek. Belényi Gyula rámutat arra, hogy a munkaversenyeket a központi hatalom és egyáltalán nem a munkások kezdeményezésére szervezték meg. Fő céljuk a termelés növelése volt, anélkül, hogy azzal arányosan a béreket is emelték volna. Külön foglalkozik az élmunkásokkal, közülük is kiemelve „sztárolt" munkások problémáját. Emellett idézi a munkások véleményét is a versenyekről, amely általában elmarasztaló volt, hiszen a kiugró „sztahanovista" teljesítményekre hivatkozva srófolták egyre feljebb a normákat. A hatvanas években a munkások körében igen népszerűtlen egyéni versenyek és zajos kampányok helyett inkább a „szocialista brigádok" és az üzemek közötti versenyt részesítették előnyben.

A szerző külön alfejezetet szentel a munkakörülmények alakulásának. Általában elavult gépekkel és berendezésekkel, öregedő épületekben kellett a munkásoknak dolgozniuk. Nagy volt a zsúfoltság és a rendetlenség. Az anyagmozgatás jórészt kézi erővel folyt. A heti munkaidőt törvényileg 48 órában határozták meg, amelyet azonban a túlórázás kötelezővé tételével túl lehetett lépni, és az ötvenes évek elején gyakran túl is lépték. A hatvanas években is rendszeresen folyt túl-

óráztatás, de az előző évtizedhez képest mértéke csökkent. Az üzem- és munkaszervezés, valamint a gépesítettség alacsony szintjét a második és a harmadik műszakok számának növelésével próbálták ellensúlyozni. Bár a nagy többség nappal, azon belül is délelőtt dolgozott, viszonylag magas volt a délutáni és az éjszakai műszakok száma is. A hatvanas években a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, amely a harmincas évek óta tiltotta a nők és a fiatalok éjszakai munkáját, a tilalom rendszeres, tömeges megszegése miatt kizárással fenyegette meg Magyarországot.

Belényi Gyula szemléletében, helyesen, a szakmunkásképzés története sok szálon kötődik a munkahelyi világ problematikájához. E záró alfejezet alapgondolata, hogy a képzés színvonala másfél évtized alatt nagy hullámvonalat írt le. Az ötvenes években történt drámai romlás után a hatvanas években gyors ütemben ívelt felfelé. Igazán sikeressé azonban csak a vizsgált korszak záró időpontja után vált.

Belényi Gyula számára az ipari munkásság társadalmi változásainak tanulmányozásakor nem érdektelen a munkahelyen kívüli világ feltárása és tudományos elemzése sem. A kötet befejező részében éppen ezért részletekbe menően szemügyre veszi az anyagi fogyasztás, a lakásviszonyok és a szociális biztosítás alakulását is: mit ettek, ittak, hogyan laktak, és öltözködtek, mivel töltötték szabadidejüket, milyen ellátásra számíthattak betegség esetén, majd aktív életpályájuk befejezésével, nyugdíjasként. A szerző nem hallgatja el, hogy a Kádár-rendszer az 1956-os forradalom hatására javított a munkások élet- és munkakörülményein.

Az imponálóan nagy ismeretanyag rendszerezéseként elkészült könyv Belényi Gyulától megszokott módon ízig-vérig szakmunka. A téma iránt érdeklődő olvasókon kívül az egyetemi hallgatóknak különösen ajánlom.

Sz. Varga Lajos

Maurice Vaïsse

LA PUISSANCE OU L'INFLUENCE?

La France dans le monde depuis 1958

Fayard, Paris, 2009. 650 o.

ERŐ VAGY BEFOLYÁS?

Franciaország a világban 1958 óta

Milyen volt a francia külpolitika az elmúlt 50 évben? Hogyan alkalmazkodott a változásokhoz? Mi maradt meg a de Gaulle által lefektetett alapokból? Ilyen és hasonló kérdésekre keresi a választ Maurice Vaïsse, a párizsi SciencesPo professzora, a diplomáciatörténet nemzetközi tekintélyű szakembere, amikor legújabb munkájában Franciaország külpolitikai tevékenységének fő irányait mutatja be és elemzi. Nem tár fel új forrásokat, hanem a létező — bőséges és színvonalas — szakirodalmi termést rendszerezi, szintetizálja.

A két idézet, amellyel a könyv indul, jól adja meg a tartalmi és kronológiai határokat. 2008 nyarán a világ úgymond „felkapta a fejét", amikor megismerte Nicolas Sarkozy francia köztársasági elnöknek az új nemzetbiztonsági doktrínát összefoglaló Fehér könyvet bemutató beszédét. Az egy évvel korábban megválasztott államfő — többek között — kijelentette: „Nincs semmi akadálya annak, hogy részt vegyünk a NATO katonai struktúrájában." (8–9.) Egy 42 évvel korábban meghirdetett külpolitikai irányvonal szakadt volna meg? De Gaulle 1966 márciusában jelentette be, hogy Franciaország szüneteltetni részvételét a NATO katonai parancsnokságában, és fölszámolja a szervezet párizsi központját és az országban lévő amerikai támaszpontjait. A tábornok-elnök bejelentése a korabeli bipoláris világban blaszfémiának számított, s mindkét táborban a nyugati szolidaritás megbontásaként értékelték. Ha nem is volt ilyen hatású Nicola Sarkozy kijelentése, mindenesetre eseményszámba ment. Sokan úgy vélték, hogy ez az önálló francia külpolitika felszámolását jelenti.

A szakértők és a politikusok azonban mindkét esetben a beszédnek vagy az azt előkészítő nyilatkozatoknak egyes, ugyancsak nagy jelentőségű mondatait „elfelejtették" idézni. De Gaulle a

döntését értékelve azt is kijelentette, hogy az „nem szakítás, hanem a szükséges alkalmazkodás". Nicolas Sarkozy pedig így folytatta idézett beszédét: „A de Gaulle tábornok által a maga korában lefektetett elveket teljes egészében a magaménak vallom." Vagyis: szuverén döntés a csapatok bevetéséről, békeidőben nincs NATO-parancsnokság a francia csapatok felett, és a nemzeti atomütőerő továbbra is érvényben marad.

A könyv tulajdonképpen a francia külpolitika alkalmazkodásáról szól. De Gaulle a blokkok logikáján akart túllépni, Nicolas Sarkozy pedig a szembenálló blokkok nélküli világban keresi Franciaország helyét. S ez nem könnyű feladat egyetlen állam számára sem. A Fal leomlása után Párizs magatartását, cselekedeteit is a bizonytalanság jellemzi (ld. a délszláv krízisben játszott szerepét vagy általában a Kelet-Európa irányában kifejtett politikáját). A változás, az adaptálódás fokozatos, ám jól kitapintható. 2001-ben a gaulle-ista Jacques Chirac elnöksége idején Franciaország részt vesz az Afganisztán elleni háborúban. Ez már akár szakításként is értékelhető, hiszen de Gaulle soha nem egyezett volna bele, hogy francia csapatok legyenek amerikai parancsnokság alatt. Ugyanakkor két évvel később — ugyancsak Jacques Chirac elnöksége alatt — Párizs nagyon keményen ütközik Washingtonnal az Irak elleni háború kapcsán. Tehát sokkal inkább egy fokozatos alkalmazkodásról van szó, s nem a tradicionális nemzeti külpolitikai elvekkel történő hirtelen és radikális szakításról.

Az elmúlt fél évszázadban — különösen pedig 1990 után — Franciaországot intenzív külpolitikai aktivitás jellemezte, főként a nagy hagyományokra támaszkodó kultúrdiplomáciában (a francia nyelv és kultúra terjesztése) és a multilaterális szervezetekben. Jelenleg is az Egyesült Államok után Franciaország tartja fenn a legtöbb diplomáciai missziót a világban: 158 nagykövetséget. (Az amerikaiak 162-t) Párizsnak alkalmazkodnia kellett — és kell — a Fal leomlása után kialakult labilis és multi-poláris világban, amelyben megnövekedett a nem állami szereplők száma és jelentősége éppúgy, mint a transznacionális problémáké (pl. a környezetvédelem). Míg de Gaulle diplomáciáját a kontesztálás, az adott helyzet állandó vitatása jellemezte, addig a mai Franciaországét az alkalmazkodás, de ugyanazért a célért: megőrizni az ország befolyását a világban, de nem az erőt felmutató hatalmi politikára, hanem a problémák, krízishelyzetek megoldását szolgáló konstruktív javaslatokra támaszkodva. Másként szólva: jelen lenni mindenütt és kezdeményezni.

Az eredeti kérdésre válaszolva: Franciaország szakít és megőriz, folytat és alkalmazkodik, kontesztál és elfogad, de mindenkor befolyása fenntartását vagy kiterjesztését tartja szem előtt.

J. Nagy László

CONTENTS

STUDIES – *Pál Pritz:* After the Fall. The Beginnings of the „Hungarian Life" of György Barcza – and its Prehistory – *Zsolt Vitári:* European Alliance against Bolshevism. The Foreign Relations of the Hitlerjugend during World War II – ARTICLES – *Zoltán Tefner:* István Ugron and the German Foreign Policy in April-May 1918 – *Attila Simon:* Contributions to the History of Pressburg (Pozsony/Bratislava). The Question of Pressburg in the Hungarian-Czechoslovak Border Dispute in 1938 – *Róbert Barta:* A World Citizen in International Politics. Emery Reves and W. S. Churchill – *László J. Nagy:* The Algerian War and the Fall of the Fourth Republic. The Return of De Gaulle to Power – ATELIER – *Magdolna Baráth:* Soviet „Image-building" in Hungary. The Means and Methods of Popularising the Soviet Union in Hungary after 1956 – *Lajos Gecsényi:* In a Blind Alley? The Lessons for Hungary of the Austro-Russian Historical Cooperation – HISTORICAL LITERATURE

Kiadja: MTA Társadalomkutató Központ
1014 Budapest, Országház u. 30.
A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Barta Róbert: Az Egységes Párt (1922–1932)
Erős Vilmos: Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola. Szabó István
Germuska Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975
Hollósi Gábor: A macskalyuki bányák esete
Káli Csaba: Az 1947. évi országgyűlési választások Zalában
Püski Levente: Képviselői jövedelmek a Horthy-korszakban
Szécsényi András – Kerepeszki Róbert: „Ellenzék" a Turulban

E számunk munkatársai

Baráth Magdolna PhD, osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest), – *Barta Róbert* PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet) – *Bottoni, Stefano* PhD, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest) – *Cieger András* PhD, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tudományos munkatársa (Budapest) – *Deák Ágnes* PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet) – *Demmel József* történész (Budapest) – *Gecsényi Lajos* a történelemtudomány doktora, ny. levéltári főigazgató (Budapest) – *Hornyák Árpád* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) – *J. Nagy László* a történelemtudomány doktora, a Szegedi Tudományegyetem Doktori Program vezetője – *Janek István* PhD-ösztöndíjas, MTA Történettudományi Intézet (Budapest) – *Ormos Mária* akadémikus, történész (Budapest) – *Pritz Pál* a történelemtudomány doktora, egyetemi magántanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Simon Attila* PhD-hallgató, (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia) – *Solymosi József* PhD, főlevéltáros (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, Budapest) – *Sz. Varga Lajos* PhD, főiskolai tanár (Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki és Információs Kar) – *Vitári Zsolt* PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

A szám előfizetve: 650,–Ft, példányonként: 1000,–Ft **ISSN 0039–8098**

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440. További információ: 06-80/444–444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6–8. Tel.: 411–6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06–20–257–94–98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,–Ft) 3900,–Ft
Példányonkénti ára: 1000,–Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

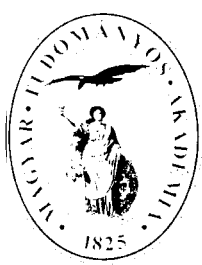

Nemzeti
Kulturális
Alap